

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગજરાતી કૉપીરાશિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૫૮૬૪ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ સ્વાર્થલિપિ

વિભાગ ૩૨ : ૬૬

શ્રીર ાર્યમિ કુ

અથવા

હિંદુ ાનનો વૈરાજ

સદ્ગત આ. મ. શાસ્ત્રી શંકર ડાજી પદે, ઇમણે
કાશીનિવાસી વ્યાસ હરિકૃષ્ણ ભગવાનલાલ પાસે
પોતાના મરાઠી ગ્રંથનું કરાવેલું ભાષાન્તર

સસ્ત્ર સાહિત્ય વર્ધક કાર્યલિય
તરફથી શ્રીયુત પ્રાગજી ડોસજી કાનાવાર પાસે
સુધારોવધારો કરાવી પ્રકાશકઃ મિશ્રુ-અલ્હાનંદ
અમદાવાદ અને ડાલખાદેવી-મુંબઈ

આવૃત્તિ સાતમી, સં. ૧૯૮૭, પૃષ્ઠ ૮૩૨, પ્રત ૮૦૦૦, કુલપ્રત ૨૧૨૦૦
અમદાવાદમાં રૂ. ત્રણ બહારવાળા ના વધુ બેશે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી લેખીશાસ્ત્ર-સંગ્રહ
૧૫૬૬૪

સ્મૃતિમાન્ યુક્તિહેતુશ્ચો જિતાત્મા પ્રાતેપાત્તિમાન્ ॥

ભિષગૌષધસંયોગૌશ્ચિકિત્સાં કર્તુમર્હતિ ॥ “શ્રી ચરકાચાર્ય”

અર્થાત્—સ્મરણશક્તિવાળો, યુક્તિ તથા હેતુને જાણનારો, જિતાત્મા અને સારી પરીક્ષા કરી જાણનારો વૈદ્યજ્ઞ ઔષધ વડે રોગીની ચિકિત્સા કરે.

“છાપવા છપાવવાની સર્વ કોઈને છૂટ છે.”
અમદાવાદમાં “શ્રી સસ્તુ સાહિત્ય મુદ્રણાલય”માં
લિપ્તુ—અખંડાનંદના પ્રબંધથી મુદ્રિત.

આગલી આત્તિઓ વિષે થતું અભિપ્રાય

“વૈદ્યકની સર્વસુલભ અનેક બાબતોની માહિતીથી ભરપૂર આ ગ્રંથ છે. સાધારણ વ્યાધિ થયે ઔષધિ ધરમાં છતાં તેનો ઉપયોગ ન સમજવાથી વૈદ્યને ત્યાં દોડવાનું થાય છે. તેમ કરવાની આવા પુસ્તકના યોગથી જરૂર પડતી નથી; એટલુંજ નહિ પણ જેઓ વૈદ્યનો ધંધો કરે છે તેમને તો આ પુસ્તકમાંની માહિતી અમૂલ્ય થઈ પડશે.”

દેગવણી-સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૫.

“યદ ઐસા સુંદર ઔર સુસંસ્કૃત ગ્રંથ હૈ કિ એક ઇસીકે પાસ રહને સે ફિર ઔર કિસી બી ગ્રંથ કે રખને કી આવશ્યકતા નહીં પડતી. એક યહી ગ્રંથ મનુષ્ય કેા પૂર્ણ વૈદ્યરાજ બનાને મેં સમર્થ હૈ.”

સુધાનિધિ-જાન્યુઆરી ૧૯૧૭.

“આ પુસ્તક ‘ગૃહવૈદ્યક’ અથવા ‘ફેમીલી મેડીસીન’ની પેઠે દરેક ધરમાં આદરણીય છે. આપણી સ્ત્રીઓને પોતાનાં બાળકોની સહેજ માંદગીમાં તેમજ પોતાને તથા પોતાના કુટુંબમાં કંઈ પણ વ્યાધિ થતાં આરોગ્યના સંબંધમાં ડોક્ટર સાહેબોને ઘેર જવું પડે છે; પણ તેઓ આવાં પુસ્તકો વાંચી ધરગતુ દવાઓના ગુણદોષ તથા સામાન્ય રોગની ચિકિત્સા વગેરે જાણે તો તેથી તેમને ઘણો લાભ થાય.”

નવજીવન અને સત્ય-જાન્યુઆરી ૧૯૧૭.

“સ્વ. વૈદ્યશાસ્ત્રી શંકર દાજીની બાહોશ કલમથી રચાયેલા આ ગ્રંથના ઉપયોગીપણા વિષે જે મત હોઈ શકેજ નહિ. એ વિખ્યાત વૈદ્યશાસ્ત્રીએ આ ગ્રંથનો સંગ્રહ જૂના ગત કાળના સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત વૈદ્યક સાહિત્યના અભ્યાસ અને પોતાના બહોળા અનુભવ પરથી ઉપજાવી કાઢેલો છે.

આ સંગ્રહની રચના અને દરેક પ્રકરણમાં નજરે પડતી કાબેલ અને અચૂક વર્ણનશક્તિ ખરેખર પ્રશંસાપાત્ર છે. આવા શાસ્ત્રીય ગ્રંથો જોઈને આપણે ગર્વ લઈ શકીએ કે, પશ્ચિમ તરફના મુલકોના શાસ્ત્રકારોની સાથે હરિદ્વારમાં આપણે ખાંડ્યા જઈએ એમ નથી.

આ ગ્રંથની શરૂઆતમાં સ્વ. પં. શંકર દાજી શાસ્ત્રીનું જીવન આપવામાં આવેલું છે તે યથાયોગ્ય છે. આવા પરાક્રમી પુરુષોના જીવનનું વૃત્તાંત વાંચીને આ જમાનાના સહેલાણી સજ્જનો-માં અનુકરણીય ઉત્સાહ ઉદ્ભવે એમ આશા રાખી શકીએ.

આ ગ્રંથના અંગમાં કાંઈ ચંચુપાત કરીએ તો કંઈ અવનવા ગુણો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. દોષની તો ખામીજ છે. પ્રથમમાં વનૌષધિના ગુણોનું આદર્શન કર્યું છે અને તે એવી તો બાહોશી-થી કરેલું છે કે મનને આહ્લાદ આપે છે. વર્ણન કરવામાં ઠેકઠેકાણે કંઈ કંઈ રસીલો હેવાલ વર્ણવીને શાસ્ત્રીય ગ્રંથોના વાંચનારને કંટાળો ન ઉપજે તે માટે પ્રયાસ કરીધો છે. ખીજા ભાગમાં રોગને અનુકૂળ પડે એવી દવાઓનું ખ્યાન કરીધું છે અને અટપટા નામવાળી અને અશક્ય દવા-ઓને ઠેકાણે ધરગથુ અને લોકપ્રિય દવાઓનાં મિશ્રણ દર્શાવીને રોગી પ્રગતે આભારના બોજા નીચે મૂકે છે. વળી પાંચમા ભાગમાં રસવૈદ્યનું વર્ણન કરીને જુદા જુદા ખારોને બનાવવાની રીતો જે ઘણી કઠણ અને ગુપ્ત બાબતોમાં ગણાય છે, તે પૂરતી વિગતો સાથે જાહેરમાં જણાવી છે; પણ આ ગ્રંથના ગુણો અગણિત છે તે તેનું વર્ણન કરવું તે સોના પર ઢાળ ચઢાવવા જેવું છે.”

દેશી વેપારી એમ્બરનું માસિક-જૂન ૧૯૧૫.

“વૈદ્યકના ઘણા ગ્રંથો પ્રકટ થયેલા છે, છતાં અમારે કહેવુંજ જોઈએ કે, તે દરેક ગ્રંથમાં આ ગ્રંથને અગ્રપદ આપીશું તો તે કોઈ પણ પ્રકારે ખામીવાળું નહિજ ગણાય. આ ગ્રંથમાં ભારતવર્ષની ઉત્તમ વનસ્પતિઓનો ઉપયોગ કેમ કરવો તે સંબંધી તથા ખીજું વૈદ્યના ધંધાને સહાય થઈ પડે તેવું દિગ્દર્શન કરાવવામાં આવ્યું છે. પરમ કૃપાળુ પરમાત્માએ ભારત પર અનેક ઉપયોગી વનસ્પતિઓ ઉત્પન્ન કરી જે ઉપકારો કર્યા છે, તે ખરેખર મહાન છે; પણ તેઓના ગુણદોષ નહિ જાણવાથી તેવી અનેક ઉપયોગી વનસ્પતિ નકામી જાય છે. તે માટે આ પુસ્તક

ધણુંજ ઉપયોગી છે. નાનાં નાનાં શહેરો અને ગામો કે જ્યાં વૈદ્ય ડોક્ટરોનો અભાવ હોય છે તેવી દરેક જગ્યાએ આ પુસ્તક હોય તો ધણુંજ ઉપયોગી થઈ પડ્યા સિવાય રહેશે નહિ અને ભારતની ગરીબડી પ્રજા વૈદ્ય-ડોક્ટરોનાં ભારે પડતાં ખીલ ચૂકવવાથી મુક્ત થશે.”

વિવેચક-ઑગસ્ટ ૧૯૧૪.

“પશ્ચિમનું સઘળું સ્વીકારવાની દોડધામમાં આપણે જુદી જુદી જાતની વનસ્પતિઓના ઉપયોગ ત્યજી દેવાથી ધણુંજ ગુમાવ્યું છે. અલબત્ત, વિદ્યાવતી દવાઓ તાત્કાલિક અસર જલદીથી કરે છે, પણ દર્દનાં ઉંડાં મૂળ કાઢવાની તેની શક્તિ વિશે શંકા રાખી શકાય. આ ગ્રંથમાં જુદી જુદી દરેક જાતની વનસ્પતિઓના ઔષધ તથા પાકતરીકેના ઉપયોગ વગેરેની તમામ હકીકત આવી જાય છે. તેમનું કેવા પ્રમાણમાં ને કેવી રીતે મિશ્રણ કરવું તે પણ આપેલું છે. એકંદરે આ ગ્રંથ ગૃહવૈદ્યતરીકે ખાસ કરીને કામ લાગે તેવો છે, તેથી દરેક કુટુંબમાં તે રાખવા લાયક છે.”

ગુલશન-માર્ચ ૧૯૧૫.

“આયુર્વેદિક ઔષધનો આ એક અતિ ઉપયોગી ગ્રંથ છે. આ પુસ્તક જ્યારે પ્રથમ બહાર પડ્યું, ત્યારે તેની કિંમત રૂ. દશ હતી; પણ આ સંસ્થાએ તેની લગભગ દશ ટકા જેટલીજ કિંમત કરી નાખી છે. તેના કદના પ્રમાણની કદર પ્રથમ દષ્ટિપાતેજ થાય તેવી છે અને અમારું માનવું છે કે, કોઈ પણ વૈદ્યે તેની અંદરની હકીકતથી અજાણ રહેવું ન જોઈએ.”

મોડર્ન રીવ્યુ—જુલાઈ ૧૯૧૪.

“આ પુસ્તકને સુધારીને ફરી છપાવવાની જરૂર હતી અને સુભાગ્યે એ કાર્ય સસ્તા સાહિત્યના હાથમાં આવ્યું તેથી અમો ધણા ખુશી થયા છીએ.”

વૈદ્યકલ્પતરુ-નવેમ્બર-ડીસેમ્બર ૧૯૧૪.

“ઉક્ત પુસ્તકના લેખક સુપ્રસિદ્ધ કુશળ વૈદ્યરાજ સ્વં શ્રીયુત શંકર દાજી શાસ્ત્રી પદે હતા. તેઓ આયુર્વેદમાં અતિ નિપુણ અને મહાવિદ્વાન હતા. તેમણે મનુષ્યોને લાગુ પડતા તમામ રોગોની ચિકિત્સા અને તેની દેશી ઔષધિનો મોટો સંગ્રહ એકત્ર કરી જનહિતાર્થે પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો તેની આ ત્રીજી આવૃત્તિ છે. ગામડામાં ઉંટવૈદ્ય કરી લોકોને કમોતે મારી નાખનાર વૈદ્યોએ તથા દરેક ગૃહસ્થાશ્રમીએ ઉક્ત ગ્રંથ અવશ્ય ખરીદવા જેવો છે.”

બ્રહ્મભટ્ટમિત્ર—જુલાઈ ૧૯૧૫.

“આ લોકપ્રિય પુસ્તકની પાંચમી આવૃત્તિ આ કાર્યાલય તરફથી હાલ પ્રસિદ્ધ થઈ છે. આર્ય-લિપિકનું પુસ્તક ગુજરાતી પ્રજામાં એટલું જાણીતું છે કે તેના સંબંધમાં જે લખાઈ તે ઓછું છે. હાલ અસહકારનો યુગ ચાલતો હોઈ બલિષ્ઠકારની વાતો થાય છે, તેમાં જો લાખો રૂપિયાની પરદેશી દવાઓ વપરાય છે તેને સ્થાને આપણી દેશી દવાઓ વપરાય તો ઘણાજ ફાયદો થાય તેમ છે. વનસ્પતિના ગુણદોષ, ઔષધોની બનાવટ, રોગોની ચિકિત્સા વગેરે તમામ વૈનકને લગતા વિષયો આ પુસ્તકમાં સમાવ્યા છે.”

વિશ્વજ્યોતિ—કાર્તિક ૧૯૭૯.

“આ પુસ્તકની પાંચમી આવૃત્તિ પણ અમોને ઉપરોક્ત સંસ્થા તરફથી ભેટ મળેલી છે. આર્યલિપિક વિશે વધારે ઉદાપોદ ન કરતાં ટુંક મુદતમાંજ પાંચ આવૃત્તિમાં ૯૯૦૦ પ્રતોનો ઉઠાવ થઈ ગયો તેજ તેની ઉપયોગિતાનો પુરાવો છે.”

વૈદ્યકલ્પતરુ

“હમણાં પાશ્ચાત્ય વૈદ્યકીય વિદ્યાએ એક વેળા આગળ વધેલા આપણા આયુર્વેદશાસ્ત્રને પછવાડે નાખ્યું છે એ ખરું; પરંતુ જો એ શાસ્ત્રને પુનર્જીવન આપી વિકસાવવામાં આવે તો આપણે પાશ્ચાત્ય ખર્ચાળ પદ્ધતિથી બચી જઈએ. આ ઉપયોગી ગ્રંથની લાંબા વખતથી માંગ બહુજ હતી એટલે એ કાર્યાલયે એ મોટી ખોટ પૂરી પાડી છે. એમાં દેશી વનસ્પતિઓના ગુણદોષ વર્ણવવામાં આવ્યા છે, રોગોનાં લક્ષણ અને ઉપચારો અપાયા છે. એટલે દરેક કુટુંબને સાધારણ સાધારણ બાબતમાં ડોક્ટરની મદદ લેવાને બદલે આવા એકાદ પુસ્તકનો સહવાસ વધારે લાભદાયી થવા સંભવ છે.”

“હિંદુસ્થાન” (દૈનિક) તા. ૭-૯-૧૯૨૨

પ્રકાશકનું નિવેદન

‘આર્યભટ્ટ’ની પહેલી આવૃત્તિ (પ્રત ૧૦૦૦) સંવત ૧૯૫૦ માં ગ્રંથકારે પોતે છપાવી હતી. બીજી આવૃત્તિ (પ્રત ૧૦૦૦) તેમની પરવાનગીથી ‘રામ કંપની-સુરત’ દ્વારા નીકળી હતી. એ પછી આ સંસ્થા તરફથી ત્રીજી આવૃત્તિ (પ્રત ૨૩૦૦) સં. ૧૯૭૦ માં; ચોથી આવૃત્તિ (પ્રત ૨૩૦૦) ૧૯૭૨ માં; પાંચમી આવૃત્તિ (પ્રત ૩૩૦૦) ૧૯૭૮ માં અને છઠી આવૃત્તિ (પ્રત ૩૩૦૦) ૧૯૮૨માં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. એ આવૃત્તિ એ વર્ષથી મળતી નહિ તેથી ખાસ જરૂર પડે તેમને તે બમણી કિંમતે પણ ક્યાંકથી લેવી પડતી. આવું છતાં આ સાતમી આવૃત્તિ સત્વર નહિ નીકળવાનું કારણ, એક ત્યાગી સાથેની વાતચીત અને તેમની તત્પરતાના પરિણામે એમાં પુષ્કળ સુધારો વધારો કરવાનું હતું હતું.

મૂળ મરાઠી ગ્રંથ પાછળથી કેટલાક સંશોધન સાથે છપાયો હતો. મુખ્યત્વે તેને અનુસરીને આ સાતમી આવૃત્તિમાં ઉપયોગી સુધારો વધારો એ સજ્જનના નિષ્કામ પરિશ્રમથી તથા આગલા સંશોધક શ્રી. પ્રાગજી ડોસજી કાનાબાર અને અન્ય એક કાર્યકર્તાના પરિશ્રમથી થયો છે. ઉપરાંત પરિશિષ્ટરૂપે પણ થોડા લેખ ઉમેરાયા છે અને તેથી એકંદરે આમાં ૧૧૨ પૃષ્ઠ વધ્યાં છે.

આ પછીનાં પૃષ્ઠોમાં આગલી આવૃત્તિઓનાં નિવેદન વગેરેનો સારાંશ આપ્યો છે તે ઉપરથી આ ગ્રંથની મૂળ યોજના તથા તેમાં આગલી ચોથી આવૃત્તિ વખતે થયેલા સુધારાવધારા વગેરેની માહિતી મળશે અને ગ્રંથની શરૂમાં આપેલા ગ્રંથકર્તાના ચરિત્ર ઉપરથી તેમના વિષે માહિતી મળશે.

ગ્રંથ છપાયા પછીનું જે જરૂરી શુદ્ધિપત્ર પ્રાગજીભાઈ તરફથી મળ્યું તે પણ આ ગ્રંથ સાથે આપ્યું છે. વિષય વૈદ્યકનો હોવાથી એ શુદ્ધિપત્ર મુજબ સુધારી લીધા પછીજ આ ગ્રંથ વાંચવો જોઈએ; નહિ તો કોઈ કોઈ દેકાણે ગેરસમજ થાય તેવું છે. છાપવામાં કોઈ કોઈ સ્થળે કાનો, માત્રા, રેફ, અનુસ્વાર, સ્વ, દીર્ઘ વગેરે ઉડી જવાથી ‘દેશ’ને બદલે ‘દશ’ ‘ઉત્પત્તિ’ ને બદલે ‘ઉત્પાત્ત’ ‘તેલ’ ને બદલે ‘તલ’ વગેરે બની જાય તેવી અશુદ્ધિઓ પણ બની તેટલી શુદ્ધિપત્રમાં આપી છે. પરંતુ આવી અશુદ્ધિઓ સર્વ પ્રતોમાં એકસરખી હોતી નથી; માટે જરૂર જણાય ત્યાં વાંચનારે પોતાની કાળજીથી પણ સુધારી લેવું જોઈએ.

આ પુસ્તક બાંધવા આપ્યા પછી કોઈ અગત્યની બાબત નીકળી આવશે તો તે છૂટા પાનિયારૂપે અપાશે, જે દરેક વાંચનાર આ પુસ્તકમાં ચોઢી લે એવી લક્ષમણ છે.

આ આવૃત્તિના ખાસ એકાદ મૂલ્યનું કારણ—વહિવટી ખર્ચ સાથે આગલી આવૃત્તિના ૩. ૪) હતા. કદ વધવાથી આ આવૃત્તિને અગે પણ લગભગ એ આવૃત્તિ જેવોજ ખર્ચ હોતા છતાં વહિવટી ખર્ચ ઘણો ખરો બીજી રીતે નિવેડવાનું રાખી આ આવૃત્તિના ૩. ત્રણ (મુજબમાં ૩૦) રખાયા છે; તથા ચાલુ ૧૯૮૭ની આખર સુધી જે એથી અધુજ મૂલ્ય (અમદાવાદમાં ૧૦૦ અને મુંબઈમાં ૧૦૦) રખાયું છે; તે ખાટો પણ ઇચ્છેછાથી બીજી રીતે નિવેડાશે.

આશા છે કે આ આવૃત્તિમાં જે અગત્યનો સુધારો વધારો થઈ આ ગ્રંથ વધારે ઉપયોગી થયો છે; તથા ઉપર મુજબ તરતને માટે માત્ર અધુજ મૂલ્ય રખાયું છે તે તરફ ધ્યાન આપીને (જેમણે આગલી આવૃત્તિ લીધી હશે તેઓ પણ) આ આવૃત્તિ જરૂર લેશે. એ કિંદાયનથી માત્ર એકેક પ્રતજ અપાશે. સર્વેશ્વરના સ્મરણપૂર્વક ૐ તત્સત્

પહેલી આવૃત્તિની સદગત પદેજીની પ્રસ્તાવનાનો સારાંશ

હિંદુસ્તાનમાં કેમ પણ વિષયના ગ્રંથો પ્રાચીન વખતે એટલા થઈ ગયેલા છે કે હાલ તેના નામની ટીપ પણ અમે જાણવાને અશક્ત થઈ બેઠેલા છીએ. અંગ્રેજી રાજ્ય થઈ તેમની વિદ્યા રાજપ્રમત્તથી ઉત્તર થવા પામી; તેથી તો અમારા પૂર્વના કેટલાક ગ્રંથો તથા તેમાંની જુદી જુદી વિદ્યાઓ નાબુદ થઈ જાય છે. કષ્ટ શિષ્ટસતિકૃતિકલૌ કાર્યમૃચ્છન્તિ વિદ્યા: આવું આ બાબત ઉદ્દેગજનક વાક્ય ધણાક લોકના મોંમાંથી નીકળે છે એનું કારણ એજ છે. માટે જે અમારો સુશિક્ષિત વર્ગ છે; જેની બુદ્ધિ વિશાળ થઈ છે; જે ખ્યાતિને પામેલા છે અથવા ઈશ્વરે જેને અનુકૂળતા આપેલી છે; એવા સદ્ગૃહસ્થોએ આ ઉદ્દેગજનક બનાવનો નાશ થવા માટે પ્રયત્ન કરવાની ધણી અગત્ય છે.

મારાં તન, મન અને ધન એની અદ્ય સહાય વડે જે પ્રયત્ન કેટલાંક વરસથી ચાલેલો છે; અને તેમાં મેં આર્ય વૈદ્યકનો ઉત્કર્ષ થવા માટે જે થોડું ઘણું કર્યું છે; તેમાં 'આર્યભિષક' નામના માસિક પુસ્તક દ્વારા મરાઠી ભાષામાં વૈદ્યકના ગ્રંથો બહાર પાડવાનું એક મોટું કામ છે. મારા ગુજરાતી બંધુઓ માટે મારા વિદ્વાન ગુર્જરબંધુ અને હાલ શ્રીકાશીનિવાસી, સત્પુરુષ હરિકૃષ્ણ ભગવાનલાલ વ્યાસે ભાષાંતર કરી આપ્યાથી આ ગુજરાતીમાં બહાર પાડવાનું કામ હું કરી શક્યો; એમ જાણાવતાં મને બહુ ખુશાલી ઉપજે છે.

આ પુસ્તક તૈયાર કરવા માટે મને કેટલી મહેનત પડી હશે તથા મારા મિત્રો કેટલી મહેનતમાં પડ્યા હશે; એનો વિચાર કરી મારા સ્વદેશબંધુઓ આ ગ્રંથનો આદર કરશે અને મારાથી આમાં જે ભૂતચૂકો થઈ ગઈ હશે તે સુધારવા માટે પ્રેમાળ મનથી મને સૂચના કરશે તથા માફ આ કામ નિર્દોષ બનાવશે; એવી હું ધણી આશા રાખું છું.

હું જાત્યા મહારાષ્ટ્રનો હોવાથી ગુર્જર ભાષાતરીકે મારી ભૂલચૂકો થઈ હશે તે બાબત ક્ષમા કરીને મારી ઉપલી વિનંતિને મારા વિદ્વાન બંધુઓ માન આપી મારા પ્રયત્નમાં સહાયભૂત થશે એવી હું વિનયપૂર્વક ચાચના કરું છું.

આર્ય વૈદ્યકમાં વૈદ્યક બાબતનું સઘળી રીતે વિવેચન કરેલું છે; પણ તે બધા વિષયો વાચકની આગળ આ પુસ્તકમાં મૂકવા એ બનવા જેવું નથી; માટે તેમાંની કંઈએક બાબતો સંક્ષેપમાં મેં ગોઠવેલી છે. વનરપતિ-આ એક આર્ય વૈદ્યકમાં મોટી મહત્ત્વની બાબત છે અને તે માટે વર્નોપધિ-ગુણાદર્શનું આ આર્યભિષકના પહેલા ભાગમાં બનતાં સુધી સંવિસ્તર વિવેચન કરેલું છે; તેમજ રોગનાં નિદાન, લક્ષણ, ઉપચાર, પંચાપથ્ય વગેરે બાબતનું અનુક્રમવાર વિવેચન 'સુમેધ વૈદ્યક'માં કરેલું છે. રસાયન અને ખનીજ પદાર્થોની બાબતમાં રોગના ઉપચારસહિત અનુક્રમવાર વિવેચન 'રસવૈદ્ય' નામે સ્વતંત્ર પ્રકરણમાં આપેલું છે; તેમજ અનેક જાતના પાક, અવલેહ, મુરખ્યા, શિરકા વગેરે બાબતનું 'બુદ્ધિ' વિવેચન 'બુદ્ધિપાકસંગ્રહ' નામે જુદુંજ પ્રકરણ પાડીને તેમાં કરેલું છે. તેમજ 'ગોવૈદ્યક' 'પ્રાણીજ ઔષધિ' 'અશ્વરોગપરિજ્ઞાન' આ ત્રણ વિષયોનાં પણ જુદાં જુદાં પ્રકરણો છે.

તે સિવાય કઠિન શબ્દનું જ્ઞાન થવા માટે કોશ અને વૈદ્યકની પરિભાષા, આદિ જાતની નાટીપરીક્ષા વગેરેને લગતું સ્પષ્ટ વિવેચન કરી આ ગ્રંથ સંપૂર્ણ રીતે સુગમ થાય એવી ગોઠવણ કરેલી છે.

તે છતાં પણ એમાં કરવા જેવું ઘણુંજ છે એમ મને લાગે છે; પણ તે થવું એ કેવળ મારા દેશબંધુઓના આશ્રય ઉપર રહેલું છે. માટે તે આશ્રય જેમ જેમ મળી જશે, તેમ તેમ મારા આગળનો પ્રયત્ન સફળ થશે એમ કહી તેની રાહ જોઉં છું. (ઈ. સ. ૧૮૯૪—સંવત ૧૯૫૦)

બીજી આવૃત્તિ છપાવનાર 'રામ કંપની-સુરત'ની પ્રસ્તાવનાનો સાર

પુસ્તકના વિષયોનું વર્ણન પ્રથમ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં આપેલું છે. તે ઉપરાંત મજકુર પુસ્તકમાં જુદી જુદી ભાષાઓમાં વનરપતિઓનાં નામ તથા મારી યથામતિ ગુર્જર ભાષામાં સુધારણા કરી છે; છતાં તેમાં દૃષ્ટિદોષ અથવા દસ્તદોષ આવેલો હોય તેની સુધ વાચકવર્ગ ક્ષમા કરશે. આ પુસ્તક મારી સ્થિતિ ઉપર વિચાર કરી આ. મ. શંકર દાજી શાસ્ત્રી પદેએ મને દ્વિતીયાવૃત્તિ છપાવવા આપી ઉપકૃત કર્યો છે. તેથી તેઓના દેશોત્કર્ષી કાર્યમાં જગન્નિયંતા પ્રભુ યશ આપે એવી નમ્ર પ્રાર્થના કરી વાચકવર્ગની રજા લઉં છું. અસ્તુ! (ઈ. સ. ૧૯૦૮—સંવત ૧૯૬૪)

અ ગલો આવૃત્તિઓનાં પ્રકાશકનાં નિવ નોનો સારાં

ત્રીજી આવૃત્તિના નિવેદનમાંથી

આ ગ્રંથને મૂળ મરાઠીમાં રચી પ્રસિદ્ધ કરનાર સહગત શાસ્ત્રી શંકર દાજી પટે એક વિખ્યાત, ઉત્સાહી તથા કુશળ વૈદ્ય અને દેશભક્ત હતા. આ પુસ્તકનું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરાવનાર તેમજ પહેલી આવૃત્તિ છપાવી પ્રકટ કરનાર પણ તેઓજ હતા. તેમની માતૃભાષા ગુજરાતી ન હોવાથી આમાં ભાષા, શૈલી અને જોડણી જોષએ તેવી સરળ, સ્પષ્ટ અને શુદ્ધ જણાશે નહિ; છતાં ગુર્જર વાચકો સમજી શકે નહિ એવી પણ તે નથી એટલુંજ નહિ પણ ગુજરાતી પ્રથમાવૃત્તિનું મૂલ્ય રૂ. ૧૦) હોવા છતાં પણ તે ખપી જઈ તેની બીજી આવૃત્તિ નીકળવી અને તે પછી આ ત્રીજી આવૃત્તિનો પ્રસંગ આવેલો, એ વાત ગુર્જર વાચકવર્ગમાં આ પુસ્તક કેટલું ઉપયોગી અને આદર-પાત્ર થયું છે એના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણરૂપ છે.

ઉપર જણાવેલી બીજી આવૃત્તિ ઇ. સ. ૧૯૦૮માં રામ કંપની-સુરત, તરફથી રૂ. ૫)માં નીકળી હતી; પરંતુ પછી તેના પ્રચારની વ્યવસ્થા આ સંસ્થાએ રૂ. ૧૧૧ કિંમત રખાવીને સ્વીકારી હતી.

આ પુસ્તક પ્રકટ કરવાની સંમતિ સહગત વૈદ્યશાસ્ત્રી શંકર દાજીના બંધુ મુંબઈનિવાસી શ્રીયુત રામકૃષ્ણ દાજી જોશી પટે, એમણે પૂર્ણ નિષ્કામતાથી આપવા બદલ ગુર્જર વાચકવર્ગ તરફથી તેમનો અત્યંત આભાર માનવામાં આવે છે. શાસ્ત્રીજીનું હિંદીમાં પ્રકટ થયેલું ચરિત્ર આ પુસ્તકમાં આપવાનો મુયોગ આપીને, દારાગંજ-પ્રયાગ-નિવાસી શ્રીયુત જગન્નાથપ્રસાદ શુક્લે કરેલા ઉપકારનું પણ આ સ્થળે સ્મરણ કરવું જોઈએ.

વ્યાધિ થયા પછી ઉપાય કરવા કરતાં વ્યાધિ ન થાય એવું જ્ઞાન અને જાળવણીજ શ્રેષ્ઠ છે; તેમજ ખાવાની ઔષધિઓ કરતાં અન્ન, જળ, સ્થળ અને વાયુની યોગ્ય ફેરબદલી, ઉપવાસ, પવિત્રતા, સ્વચ્છતા, મૃત્તિકા, સૂર્યપ્રકાશ, રંગ, વ્યાયામ, સ્નેહન, સ્વેદન, વમન, ખસ્તી, આનંદ, શાંતિ, સદ્વિચાર, સત્સંગ, સદ્ગ્રંથ ઈત્યાદિ પથ્ય પ્રકારો અને પદાર્થોનું સેવન તેમજ કુપથ્ય આહારવિહારનો ત્યાગ; આ બાબતોનેજ અધિક સરળ, સ્વાભાવિક અને ઉપકારક સમજીને દરેક દરદીએ તેવા કુદરતી ઉપચારોનું સેવન કરવું જોઈએ. વૈદ્યો તેમજ ડોક્ટરોએ પણ એવી બાબતોનેજ ખરેખરી ઉપકારક સમજીને તેના પૂર્ણ અભ્યાસ કરવો જોઈએ; અને તેવા ઉપચારોનો દરદીઓને લાભ આપી આ નવીન જેવા દેખાતા માર્ગમાં, શરૂઆતમાં લોકો ન સમજે તો ધૈર્ય રાખી કાંઈક ખમીને પણ ચલાવી લેવું જોઈએ. આમ કરવાથીજ પરિણામ ધીમે ધીમે તેમના પક્ષમાં વળતું જશે અને છેવટે અર્થપ્રાપ્તિ પણ એ ઉત્તમ રસ્તે અધિક થયા વિના રહેશે નહિ. દરદીઓએ પણ આ કુદરતી ઉપચારોનું મહત્ત્વ ધ્યાનમાં લઈને તેના અનુભવવાળા ઉપચારકોનીજ સલાહ અને આશ્રય લેવાં જોઈએ. એ ઉપચારો એવા તો સરળ અને સ્વાભાવિક હોય છે કે, જે તેને લગતાં પુસ્તકો અવલોકવાનું રાખ્યું હોય અને તેને અનુસરીને યથાસાધ્ય સામાન્ય જાળવણી પણ રાખી હોય તો વ્યાધિઓ થવાના ધણાખરા સંભવો અર્ધે રસ્તેથીજ નષ્ટ થઈ જાય; તેમજ ઉપજી ચૂકેલા વ્યાધિઓ પણ એવા એકાદ બેજ સાદા પ્રકારોના સેવન વડે સહેલાઈથી નિવૃત્ત થઈ જાય.

ખરૂં જોતાં એવા કુદરતી ઉપચારોને લગતા પુસ્તકની, તેમજ વ્યાધિ થવાનો પ્રસંગજ ન આવે એવા આહારવિહારો અને રીતિરિવાજોનું જ્ઞાન આપનારા ગ્રંથોનીજ જનસમાજ માટે ધણી આવશ્યકતા છે. યુરોપ-અમેરિકામાં તો એવા ગ્રંથો પુષ્કળ નીકળી ચૂક્યા છે; તેમજ એવા ઉપચારકો પણ હવે જ્યાં ત્યાં મળી આવે છે. આપણા દેશમાં એવા ઉપચારકો તેમજ પુસ્તકો હજી નહિ જેવાંજ છે.

સર્વના પરમ સુહૃદ્ “વૈદ્યો નારાયણો હરિઃ” ના પરમ કલ્યાણકારી શરણને સર્વ કોઈ ઇચ્છે, એજવે અને આધિવ્યાધિ તથા ઉપાધિમાત્રથી સદાને માટે મુક્ત થાય; એ ભાવનાસહિત ઝૂં તત્સત્

ચૈત્રી પૂર્ણિમા—સંવત ૧૯૭૦, એપ્રિલ ૧૯૧૪

ભિક્ષુ-અખંડાનંદ

ચોથી આવૃત્તિના નિવેદનમાંથી

ત્રીજી આવૃત્તિના સમયથીજ શ્રીયુત પ્રાગજી કેસજી કાનાબારની ઇચ્છા હતી કે, આ ગ્રંથને મૂળ મરાઠી ગ્રંથ સાથે મેળવીને તેમાં રહી ગયેલી બાબતો વધારી તથા ભૂલો સુધારીને, તેમજ મૂળ ગ્રંથની નવી આવૃત્તિઓમાં ગ્રંથકર્તાએ કરેલા સુધારાવધારા ઉમેરી લખને તેને શોધિતવર્ધિત કરી આપવો. તેમના શ્રમથી ત્રીજી આવૃત્તિને એવો કેટલોક લાભ, ઉપચારોની વ્યાધિવાર ખતવણી તેમજ પારિભાષિક શબ્દાર્થનાં પરિશિષ્ટો ઇત્યાદિરૂપે મળ્યો પણ હતો. ચોથી આવૃત્તિ માટે આ કાર્ય તેઓ સારી રીતે બળવી શકે તેટલા માટે તે સવેળાથીજ તેમને સોંપાયું હતું. પરિણામે તેમના દ્વારા આ આવૃત્તિમાં નીચલાં પ્રકરણોમાં નીચે પ્રમાણે સુધારોવધારો થયો છે:—

વનોષધિગુણાદર્શ:—આ પ્રકરણની પૂરવણીરૂપે સહગત પદેજીએ મરાઠીમાં પાછળથી પ્રસિદ્ધ કરેલા એક નવીન ભાગમાં ૨૯ ઔષધોનાં વર્ણનમાં કેટલોક ઉમેરો કરેલો, તે આમાં તે તે વનસ્પતિના પ્રકરણમાં જોડી લેવાયો છે. દાખલાતરીકે જીઓ અગર, ખસખસ, કપૂર ઇં. આ સિવાય તેમાં ત્રણ ઔષધોનાં વર્ણન નવું ઉમેરાયેલું તે પણ આમાં યથાસ્થાને દાખલ થયું છે. મરાઠી ઉપરથી પહેલી આવૃત્તિ છપાવામાં વીસેક ઔષધોનાં વર્ણન રહી ગયેલું અથવા પડ્યું મુકાયેલું, તે પણ આમાં દાખલ થયું છે. એમાંની કેટલીક ઔષધો તો બહુ ઉપયોગી છે. જેમકે કરીઆતું, બોળ ઇં. વળી શર્યાતની બંને આવૃત્તિઓમાં ઔષધોનાં તેમજ વ્યાધિઓનાં મુખ્ય નામ અનેક સ્થળે ગુજરાતીને બદલે મરાઠી રહી ગયેલાં, તે પણ આમાં ફેરવાઇને ઘણે ભાગે સાદાં ગુજરાતી નામ દાખલ થયાં છે. આમાં મુખ્ય આધાર સ્વં પદેજીના નિબંધનોજ લેવાયો છે. આ ફેરફારથી કેાઇ કેાઈ કેાણે અકારાદિ કમ પણ ફેરવાયશે જણાશે.

સુબોધ વૈદ્યક:—આમાં સ્વરભેદનો વિષય ન હતો, તે મૂળ મરાઠી ગ્રંથ પરથી ઉમેરાયો છે. વળી આ પ્રકરણમાં કેટલેક સ્થળે એકજ વિષયની પેટાબાબતો જુદી બાબતોતરીકે આપેલી તે આમાં યથાસ્થાને જોડવામાં આવી છે. આ કારણથી આમાં વ્યાધિઓના નંબર આગલી આવૃત્તિ કરતાં થોડાક ઘટેલા જણાશે; પરંતુ હકીકતમાં તો ઉલટો વધારો અને સુધારોજ થયો છે.

“વનોષધિગુણાદર્શ”માં ઔષધોને જુદા જુદા વ્યાધિઓ પર વાપરવાના દર્શાવેલા પ્રયોગોની વ્યાધિવાર ખતવણી ગઈ આવૃત્તિમાં શ્રીયુત કાનાબારને હસ્તે પરિશિષ્ટરૂપે ઉમેરાયલી, તે આમાં પાઠકોની વિશેષ સુગમતા અર્થે સુબોધ વૈદ્યકમાં આવેલા તે તે વ્યાધિઓના પ્રકરણમાં “વિશેષ ઉપચાર” એવા મથાળા નીચે જોડી દેવાઈ છે.

બૃહત્પાક સંગ્રહ:—મૂળ ગ્રંથના “સુબોધ વૈદ્યક” ભાગમાં પાછળથી પરિશિષ્ટરૂપે કેટલાક પાકો વગેરેની બનાવટો ઉમેરાયલી તે આ આવૃત્તિમાં ઉમેરી લેવાઈ છે.

ઔષધિક્રિયા:—આ નામનો આ ગ્રંથનો એક ભાગ ગ્રંથકર્તાએ પાછળથી મરાઠીમાં પ્રસિદ્ધ કરી તેમાં કેટલાંક રસાયન, ચૂર્ણ, ગુટિ ઇત્યાદિ પ્રયોગોનો સમાવેશ કર્યો હતો; તે ભાગ અનુવાદરૂપે આમાં નવીન ઉમેરાયો છે; અને તેથી આ ગ્રંથ સાતને બદલે આઠ ભાગનો બન્યો છે. મૂળ મરાઠી ગ્રંથના રસવૈદ્ય પ્રકરણમાં પરિશિષ્ટરૂપે યંત્રવિચાર તેમજ કેટલાંક રસાયન વગેરે ઉમેરાયલાં, તેનો પણ આ ઔષધિક્રિયાના પ્રકરણમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

વૈદ્યકની પરિભાષા:—આ નામનું જે પ્રકરણ આ ગ્રંથ શરૂ થવા પૂર્વે યોજાયલું છે, તેમાં “ઔષધોના ગુણદોષદર્શક શબ્દો વિષે સમજૂત” વાળી બાબત નવી ઉમેરાઈ છે. વળી “પારિભાષિક શબ્દાર્થ”વાળો વિષય પણ આમાં “ઔષધોના સમૂહનાં નામ” એવા વધારે બંધબેસતા નામ સાથે આ વૈદ્યક પરિભાષાના પેટામાં અપાયો છે.

આગલી આવૃત્તિઓમાં ઔષધિયુક્તાયુક્તવિચાર, કઠિન શબ્દનો કોષ, ઔષધિપ્રતિનિધિ ઇત્યાદિ પ્રકારી વિષયો જુદે જુદે સ્થળે આવેલા તે, તેમજ એવા જે જે વિષયો આ આવૃત્તિમાં ઉમેરાયલા છે તે સર્વ પણ પાઠકવર્ગની સુગમતા માટે આ આવૃત્તિમાંના આ વૈદ્યક પરિભાષાવાળા પ્રકરણના પેટામાં એકત્ર કરવામાં આવ્યા છે. એ વિષયો આ પ્રમાણે છે:—૧-ઔષધિયુક્તાયુક્ત-વિચાર. ૨-ઔષધિ લાવવાનો પ્રકાર. ૩-સ્વરસાદિ પાંચ પ્રકારના કાદા. ૪-કાઠાનો પ્રકાર. ૫-ચૂર્ણ.

૬-વટિકા (ગાળીઓ). ૭-ઉકાળો (ફાંટ) કરવાનો પ્રકાર. ૮-હિમ કરવાનો પ્રકાર. ૯-કલકનો પ્રકાર. ૧૦-ઔષધસેવનકાળ. ૧૧-સર્વસાધારણ અનુપાનો. ૧૨-વનોષધિગુણાદર્શમાં આપેલાં નામો વિષે ખુલાસો. ૧૩-ઔષધિપ્રતિનિધિ. ૧૪-ઔષધિઓના ગુણદોષદર્શક શબ્દો વિષે સમજૂત. ૧૫-ઔષધિઓના સમૂહનાં નામો. ૧૬-કઠિન શબ્દોનો કોશ.

પરીક્ષા પ્રકરણ:—આ પ્રકરણ ઉપલા વિષય પછી તરતમાં આવે છે. આ પ્રકરણમાં આવતા “નાડીપરીક્ષા”વાળા વિષયની છેવટે “નાડીપરીક્ષાનું મહત્ત્વ” એ નામના એક ઉપયોગી નિબંધનું ભાષાંતર ઉમેરાયલું જણાશે. આ મૂળ (મરાઠી) નિબંધ મુંબઈની વૈદ્યસભાએ ઇનામ માટે પસંદ કરેલો હોઈને સદ્ગત પદેશ્યે પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો.

આ પ્રમાણે આ ગ્રંથમાં જે કાંઈ વધારો થયો છે, તે મૂળ ગ્રંથકાર તરફથી છપાયલાં પરિશિષ્ટ વગેરે ઉપરથી અને તેમાંના વિષયો આ ગ્રંથના અંગના હોવાથીજ થયેલો જણાશે.

ઉપલી બાબતો ઉપરાંત આ ગ્રંથમાં ઔષધિઓના પ્રકાર, પરીક્ષા તથા ઉપયોગની બાબતમાં તેમજ વ્યાધિઓનાં નિદાન તથા ઉપચાર ઇત્યાદિ બાબતમાં રા. કાનાબારને જ્યાં જ્યાં સ્પષ્ટતા, ખુલાસો, ઉમેરો કે સૂચના કરવાનું ઘટિત જણાયું; ત્યાં ત્યાં તેમણે હસ્તલિખિત નૈન યતિઓના તેમજ બીજા જૂના ગ્રંથોના આધારથી તથા પ્રસિદ્ધ આર્ય, યુનાની અને અંગ્રેજ વૈદ્યક ગ્રંથોના આધારથી અને જાતિઅનુભવ ઉપરથી તે તે મુજબ કર્યું છે. એવા ઉમેરા ગ્રંથથી જુદા જણાઈ આવે તેટલા માટે તે ટિપ્પણરૂપેજ અપાયા છે. આ ગ્રંથમાંનાં આવાં સર્વ ટિપ્પણ ઉક્ત ગૃહસ્થ તરફનાં જ હોવાને લીધે તે પ્રત્યેકની નીચે તેમનું નામ આપવા જરૂર નોંધ નથી. આવાં સેંકડો ટિપ્પણોને લીધે પણ આ આવૃત્તિમાં અનેક ઉપચારો તેમજ બીજી ઉપયોગી માહિતીનો વધારો થયો છે.

સદ્ગત પદેશ્ય તરફની આ ગ્રંથની બે આવૃત્તિઓ પછી આ સંસ્થા દ્વારા નીકળેલી ત્રીજી તથા આ ચોથી આવૃત્તિમાં થઈને આ પ્રમાણે આ ગ્રંથની હકીકતમાં લગભગ ૫૦ ટકા વધારો થયો છે.

આ પ્રમાણે સુધારાવધારા કરીને આ ગ્રંથને વિશેષ ઉપયોગી બનાવવા પાછળ જે શ્રમ શ્રીયુત પ્રા. ૩૦ કાનાબારે લીધો છે, તે બદલ તેઓને સપ્રેમ ધન્યવાદ આપવામાં આવે છે. પોતા તરફના શોધનવર્ધનની હકીકત લખી મોકલતાં છેવટે તેઓ જણાવે છે કે:—“આમ એકંદર રીતે અમારા હાથથી થવા પામેલા કામ પૈકી કેટલુંક તો વાચકવર્ગને તુરંતજ નજરે આવી શકે તેવું છે; પરંતુ ખાસ જરૂરજોગી ભૂલો તો (૩. ૧૦ વાળી) પહેલી આવૃત્તિ x x x x સાથે મેળવી જોવાથી અમારી મહેનતનું અનુમાન બાંધી શકાશે. તોપણ અમે ખરા અંતઃકરણથી કદીએ છીએ કે, હજી પણ અમારાથી કેટલોક જોઈતો સુધારો બની શક્યો નથી અથવા અમારાથી અમારી સમજબેદથીજ નવીન ભૂલ થવા પામી છે એમ દેખાશે; પરંતુ **નમઃ પતન્ત્યાત્મસમં પત્ત્રિણઃ**—આકાશનો પાર નથી, પણ પક્ષીઓ પોતાની શક્તિ પ્રમાણેજ ઉડે છે; એ ન્યાયથી અમે અમારાથી બની તેટલી સેવા બજાવી છે અને વિશેષ જેમની ઇચ્છા હોય તેમને અમારો પ્રતિબંધ નથી પણ ખાસ આગ્રહ છે. અમે એના માટે આભાર માનીશું.”

ઉપર્યુક્ત શોધનવર્ધન કરવામાં શ્રીયુત કાનાબારને મરાઠી જેવી પરભાષાના મૂળ ગ્રંથ ઉપર મુખ્ય આધાર રાખવાનો હોવાથી તેમજ “બાર ગાઉએ બોલી બદલાય” એ કહેવત પ્રમાણે આ તરફ પ્રયાસિત ન હોય એવાં ઉત્તર ગુજરાત તરફનાં કેટલાંક નામો તથા શબ્દો તેમના લખાણમાં આવે, એ સ્વાભાવિકજ છે; જેથી એમાં ઠીકઠીક કરવાનું, તેમજ તેઓ તરફથી થઈ આવેલા સુધારાવધારામાંથી લેવા યોગ્ય અંશનો નિર્ણય કરવાનું, તેમજ વાક્યરચના ન સમજાય તેવી હોય ત્યાં તેને સુધારી લેવાનું કાર્ય (છાપવા આપવા અગાઉ) આ લખનારને કરવાનું હતું. સંસ્થાની બીજી રોકાણો તેમજ શરીર પર આવી પડેલા એક અકસ્માતની પીડાને લીધે એ કાર્ય તેનાથી પૂરેપૂરું નહિ બની શકવાથી બાકીનું કાર્ય છેવટનાં પ્રૂફ જેવા સમયે સંસ્થાના વ્યવસ્થાપકને બજાવવું પડ્યું હતું; અને એમાં પણ જે કાંઈ ભૂલચૂક રહી જાય અથવા નવી થઈ જાય, પ્રૂફરીડર અથવા પ્રેસનો દોષ આવી જાય, તેમજ કોઈ શબ્દ ન સમજાય તેવા હોય, તે સર્વનો સુધારો શુદ્ધિપત્રરૂપે તૈયાર કરવાનું છેવટનું કાર્ય પાછું શ્રીયુત કાનાબારને સોંપાયું હતું. આ

પ્રમાણે સંશોધક, વ્યવસ્થાપક તેમજ સંપાદક ઉપર આવેલાં કાર્ય તેમણે યથાવકાશ અને યથા-
શક્તિ—શક્તિ બળવવા યત્ન કર્યો છે; છતાં એમાંના કોઇનો પણ દાવો નથી કે, આ આવૃત્તિમાં
કશી બૂલચૂક કે ન્યૂનતા નથીજ રહી. મૂળ મરાઠી આર્યાભિષેકના કર્તા શ્રીયુત શંકર દાજી પદેએ
પોતાની હયાતીમાં છપાવીને એ વાર પ્રસિદ્ધ કરેલું આ ભાષાન્તર ભાષા તેમજ શબ્દોની બાબત-
માં સ્થળે સ્થળે મરાઠીની છાયાવાળું અને સરળતાથી નહિ સમજાય તેવું હોવાથી પૂરેપૂરી શુદ્ધિ
તો કોઇ પાકા અનુભવીને હાથે નવીન ભાષાન્તર થાય ત્યારેજ આવી શકે તેમ છે.

આશા છે કે, ગ્રંથમાં હજીએ જે કાંઈ સુધારવા યોગ્ય દોષો ઇ. જણાય, તે સુધારી મોકલી-
ને સુસ્ત અનુભવી જનો ભાવી આવૃત્તિને અધિક ઉત્તમ બનાવવાનો યોગ આપશે.

આવણી પૂર્ણિમા—સં ૧૯૭૨

લિશુ—અખંડાનંદ

પાંચમી આવૃત્તિને લગતા એ બોલમાંથી

આર્યાભિષેકની સં. ૧૯૭૨ માં બહાર પડેલી ચોથી આવૃત્તિ ખલાસ થતાં તેની પ્રતો
(કોઈ કોઈ વેપારીએ સંઘરી રાખેલી તે) એને બદલે સોળ સુધીની કિંમતે વેચાઈ હતી અને
કેટલાકોને તો તે મૂલ્યે પણ મળી ન હતી.

શ્રીયુત પ્રાગજી ડોસજી કાનાબાર તરફથી આગલી આવૃત્તિ વખતે થયેલા શોધનવર્ધન ઉપરાંત
આ આવૃત્તિમાં પણ પુષ્કળ પૃષ્ઠોમાં તેમને હાથે—છેવટે એકાદ શબ્દને સુધારવાળેગું પણ કાંઈ ને
કાંઈ ઉચિત સંશોધન થયું છેજ. વળી આ આવૃત્તિમાં આ પછીનાં પૃષ્ઠોમાં શ્રીયુત પદેજીએ તૈયાર
કરેલી સંસ્કૃત વૈદ્યક ગ્રંથોની નામાવલી ઉમેરાઈ છે; અનેક સ્થળે ટિપ્પણરૂપે અનુભૂત ઉપાયો ઉમેરાયા
છે; વ્યાધિઓનાં પ્રકરણોમાં તે અનુભૂત ઉપાયોની તથા “ગોવૈદ્યક” અને “પ્રાણીજ ઔષધ”માં
આવતા ઉપાયોની ખતવણીx ઉમેરાઈ છે તથા પુસ્તકની છેવટના ભાગમાં શુદ્ધિપત્ર અપાયું છે; તે
સર્વ એમનેજ હાથે થયેલું હોઇને અત્ર તરફથી તો તેમાં યથાશક્તિ ફીકડાક થયેલું એજ.

આ પછીનાં પૃષ્ઠોમાં અપાયેલી શ્રીમાન પદેજીકૃત “સંસ્કૃત વૈદ્યક ગ્રંથોની નામાવલી” માત્ર
પ્રાથમિક હોવા છતાં પણ તેમાં જે સાતસો ઉપરાંત નામો અપાયાં છે; તે જોતાં પ્રાપ્ત, અપ્રાપ્ત
અને હુમ થયેલા ગ્રંથો મળીને આર્યોનો વૈદ્યક ગ્રંથસમૂહ હજારોનો હશે, એમ નિઃશંકપણે સમજાય
છે. હવે જ્યારે એક વિષયનોજ ગ્રંથસંગ્રહ આટલો મોટો હોય, ત્યારે વ્યવહાર તથા પરમાર્થના
પ્રત્યેક વિષયમાં ફેદ તળિયાસુધી ફરી વળેલી પ્રાચીન આર્યોની જ્ઞાનદષ્ટિ તથા અનુભવદષ્ટિ તરફ
જોતાં આર્યાવર્તની એકંદરે પ્રાચીન ગ્રંથસંપત્તિ લાખોની સંખ્યામાં હોય એમાં આશ્ચર્ય નથી.
ભારતવાસીઓ પોતાના મહાન પૂર્વજોની આવી અનેકવિધ જહોજલાલી અને સત્સંપત્તિની શોધ,
અધ્યયન તથા અનુસરણ કરવા તરફ વળશે; ત્યારે આર્યાવર્તની સુદશાનો સૂર્ય પૂર્ણપણે પ્રકાશી
હશે તેના આગળ તેમનો પશ્ચિમનો ભૌતિક ભપકો ક્ષુદ્ર તારકવત્ અને ભ્રામક લાગ્યા વિના
રહેશે નહિ. સર્વ કોઈ એવા સત્ય ઉન્નતિના સૂર્યને સર્વત્ર ઉદિત થયેલો જોવા ગંભો, મથો
અને સફળ થાઓ, એ ભાવપૂર્વક ॐ તત્સત્ સંવત ૧૯૭૮ બળેવ. લિશુ—અખંડાનંદ

x “રસવૈદ્ય” ના પ્રકરણમાં આવતા ઉપાયોની ખતવણી તેમણે એટલા માટે નથી કરી કે,
તે વિષય રસાયણને લગતો હોઇને દરેક તેમાં ઉતરવા જેવું નથી. રસાયણની બનાવટોને માટે તો
બનાવવાવાળો પણ અનુભવી વૈદ્ય જોઈએ; તેમ પ્રકૃતિ, દોષ, દેશકાળ ઇ. નો વિચાર કરીને
અનુપાન તથા માત્રા વગેરેનો યોજનાર પણ કુશળ વૈદ્ય જોઈએ. “જે ખાય રસાણ તે જાય મસાણ”
એ કહેવત તો ઉંટવૈદ્ય કરનારાઓનાજ પ્રતાપે ચાલેલી છે; છતાં આટલું તો ખરંજ કે પરેજી, રોહન,
સ્વેદન, લંધન વગેરે જે બહુજ ફાયદો કરનારા—છતાં સાવ સાદા અને કુદરતી ઉપાયો કહેલા છે; તે
ઉપાયોથી પૂરો આરામ ન થાય તોજ કાંઈ ઔષધિના ઉપાય કરવા; અને તે ઉપાયોથી પણ ફાયદો
ન થાય તોજ પછી અનુભવીને હાથે શોધન—મારણાદિ સંસ્કાર પામેલી પરિપક્વ રસાયણી બનાવટો,
ભસ્મો કે ઝેરી વસ્તુઓનો ઉપયોગ માત્રા, અનુપાન, પથ્ય તથા પરેજીના ઉચિત સેવનપૂર્વક કરવો
જોઈએ. આપણા પ્રાચીન અને મહાઅનુભવી ભિષગાચાર્યોએ ખાસ ભાર દઇને આ વાત કહેલી છે.

રૂઢિપત્ર

(તિયાર કરી મોકલનાર શ્રીયુત પ્રાગજી ડોસજી કાનાખાર મુ. હારીજ-ઉત્તર ગુજરાત)

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૦	૩૮	કેટલી	કેટલીક	૯૭	૨૦	ધઉંની	ધઉંની પણુ
૪૧	૨૪	સર	રસ	૯૮	૩૦	શરીના	શરીરના
૪૨	૩૩	મધ	મઘ	૯૯	૬	ધુટણુ	વાયુનો સોજો અને ધુટણુ
૪૪	૪૦	શીતળ	શીતળ,	૯૯	૧૧	ગુડધી	ગુડધી (દીંચણુના સોજ)
૪૫	૫	શુકને	શુકને	૧૦૩	૨૫	ગળ	ગાળી
૪૬	૮	તલસાર	તલસરા	૧૦૪	૩૮	મને	મને (આ ટીપણી લખનાર પ્રાંડોં કાનાખારને)
૪૬	૧૮	ચતુર્ગત	ચાતુર્ગત	૧૦૭	૨	આરકંદનું	આસુંદનું
૪૭	૧૨	કુંપળો.	કુંપળો. પંચવલ્કલ-વાળાં ઝાડોનાં પાંદડાંને પણ પંચપલ્લવ કહે છે.	૧૧૪	૯	સ્તનરોગ	સ્તનરોગ
૪૮	૧૨	ટંકણુખાર.	ટંકણુખાર. એની સાથે કોઈપણ ધાતુની ભસ્મ મેળવી સંપુટમાં આંચ આપવાથી તે કાચી હોય તો તે મૂળ ૩૫-માં આવે છે.	૧૧૬	૪	મૂળ વ્યાધિનું	મૂળવ્યાધિનું
	વિં			૧૧૭	૪	મરી	મરી,
૪૯	૨	૨૬ ઉઝગંધ	ઉઝગંધ	૧૧૭	૨૦	તેથી તથા	તથા તેથી
૪૯	૩	૨૭ અપાવો	આપવો	૧૨૨	૧૫	ખાજ	ખાજ
૫૦	૧	૨૯ ગલ	ગાલ	૧૨૯	૧૯	યેડ	ધ્યેજ
૫૪	૨૧	સાવા	સવા	૧૩૧	૩	ખાળેકોને	ખાળકોને
૬૭	૧૯	શ્રાદ્ધ	શ્રાદ્ધ	૧૩૬	૪૧	પક્કફલ	પક્કફલ
૭૨	૨૮	નાશ કરે છે.	નાશ	૧૪૧	૧૧-૧૨	કલાપખંજ	કલાયખંજ
૭૩	૨૪	સોમનાથની	સોમનાથી	૧૪૨	૨૫	ઓછા	ઓછામાં
૭૬	૧૮	(ગોઠવણુના)	(ગોઠણુના)	૧૪૩	૭	તેલ	તેલx
૭૭	૩૬	અને	એને	૧૪૪	મા	પાનની ટીકા	૧૪૩ મા પાનમાં છેલ્લે વાંચવી.
૭૯	૨૮	મસાપર્થત	માસાપર્થત	૧૪૬	૨૨	અં	અં સુમુલ, હિમારદકલી.
૮૧	૩૭	તુલસીને	તુલસીને	૧૪૬	૩૨	પીળા,	પીળા અને
૯૪	૧૧	(ભુરં)	(ભુરં)	૧૫૦	૪૨	માનેલ છે.	માનેલ છે, એ તેમની ભૂલ છે.
૯૫	૨૨	અને માથા ઉપર	તેમજ તે માથા ઉપર અને	૧૫૧	૨૬	ગ્રહિણી	ગ્રહિણી
				૧૫૧	૩૦	(બદ)	(વાયુનો સોજો)
				૧૫૨	૨૯	થાય	થાય (પગ ફાટે)

પૃષ્ઠ ૧૫૩ માંની ટીપણી છેકી નીચે પ્રમાણે લખવી:—

શ્રીમાન પદેજીએ પોતાના બૃહન્નિધંટમાં નં. ૪૯ ની ટીપણીમાં લખેલું છે કે:—“કાનફોડીનાં ફળ ફૂગના જેવાં થાય છે. એ ખાળકો કપાળમાં મારે છે એટલે ફટ અવાજ થાય છે. ભીંત પર ચિત્રકાર વેલ કાઢે છે તે પ્રમાણે કાનફોડીનાં પાન કાત્રાદાર અને ત્રણ ત્રણ સાથે હોય છે.” આ તરફ જોતાં ઉપરોક્ત વર્ણન કાનફોડીનું નથી પરંતુ તલવણુ જેને સં. અજગંધા કહે છે તેનું છે. કાનફોડીનાં પાન ત્રણ ઈંચ મોટાં અને ખીજ કાળા રંગનાં અડદ જેવડાં હોય છે. જ્યારે

આ તલવણનાં બીજ રાષ્ટ્ર જેવડાં હોય છે. કોઈ એને કુકરલાંગરો, કોઈ તિલવણ, હાડિયા કરસણ અને તનમની વગેરે નામથી ઓળખે છે. હિંં માં હુરહુર, હુલહુલ; લાં બિને ફ્રાટસીસ પેંટાફિલા કહે છે. એને પાંચ પાંદડાંનો ઝૂમખો ને પીળા રંગનાં ફૂલોનો ઝૂમખો થાય છે. એ છુટી ચોમાસા-માં ધણી થાય છે. એનાં પાંદડાં પંજા જેવાં આવે છે અને તે ઉંચાઈમાં ધણું કરીને જમીનથી એક હાથના આશરે વધે છે. એને મગની ફળીઓ જેવી પણ જરા લાંબી શિંગો આવે છે. વાસ મછલાંદી આવે છે. અને તે ઉકરડાની કે બીજી ખાતરવાળી જગ્યામાં થાય છે. કોઈ કોઈ વખતે તો તે પડેલાં મકાનો, કબરસ્તાન અને ખેતરોની આજુબાજુમાં પણ જણાય છે. એને હિંંદીઓ અને મારવાડીઓ “કાંગલાના ખેત” કહે છે. એટલે આ વનસ્પતિના વર્ણનમાં આપેલ કાનફેડી સંં કર્ણુફેડા, મં કાનફેડા કપાળફેડી વગેરે નામો આ વનસ્પતિનાં નથી. આ બૂલ મૂળ મરાડી વનોપાદિ ગુણુદર્શી લાગ ૪થા ના પૃષ્ઠ ૧ લીટી ૧૩ માં (કાનફેડી) (સંં કર્ણુફેડા) છપાવાથી થવા પામી છે. એનાં ખરાં નામો તો આ પ્રમાણે છે:—

તલવણ (હાડિયા કરસણ) સંં અજગંધા. મં તિલવણ, પાંદરી તિલવણ. હિંં તિલવન, હુરહુર, હુલહુલ, કાંગલાના ખેત. કં બિલિયગિકુ, માખળિજ, નાખળિજ, કિરિકાળા, તિલોણિગિકુ. તૈં વામિંટા, અજગંધિ. તાં વાળે. મલાં કારવેળા, પાવણા. ગોમં કિરિકાળી. લાં બિનેફ્રોસિસ પેંટાફિલા. એની બે જાતો રાજનિધંટકારે જણાવી છે. એ ફૂલના જુદા જુદા રંગ પરથી ઓળખાય છે. એકનાં ફૂલ સફેદ અને બીજાનાં પીળાં હોય છે.

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૬૧	૪૦	અહીં	એક સાધુએ મને	૨૦૭	૨૫	રેણુકખીજ	રેણુકખીજ(નગોડનાં ખીજ)
૧૬૧	૪૧	કાંટારીસરીઓ	કાંટાસરીઓ	૨૧૬	૩૧	(ગિલોડી-ટિંડોરાં)	(ગિલોડી)
૧૬૩	૧૬	ખાય જાય	ખાય	૨૨૮	૩	જળજળંબવો	જળજળંબવો
૧૬૬	૪૦	છે.	છે. એમાં કુખો અને કુખી એવી બે જાત છે.	૨૪૪	૧૩	ગાંડી તગરનાં	ગાંડીતગર (તગર ગઠોડા)નાં
૧૬૭	૭	પવાડ	પવાડ,	૨૪૪	૨૧	મૂતખાધાનો	મૂતખાધાનો
૧૭૦	૩	મજખૂત હોય છે.	મજખૂત હોય છે.	૨૫૬	૧૧	ગોળ હોય છે.	ગોળ હોય છે. (માત્ર કાંટા અને પાંદડાં ચાર લાંબોમાં હોવાથી એ નામ આપે છે.)
		કેતકીનાં પાંદડાં					
		પક્ષાળી રાખી તેનાં					
		દોરડાં વણે છે, તે					
		મજખૂત હોય છે.					
૧૭૦	૩૪	કાથની	કાથાની	૨૫૭	૭	ગરમી	શરદી
૧૭૧	૪૨	પ્રતિનિધ	પ્રતિનિધિ	૨૫૮	૩૬	બાંધણ	બંધારણ
૧૭૯	૨૧	ધાખ્યા આ	ધાખ્યાઆ	૨૬૦	૨૬	ચીત્રામૂળ	કંવણમૂળ (નાની ઈંદ્રામણનાં મૂળ)
૧૮૪	૯	સંં ખરખ	સંં	૨૬૫	૨૫	ધસાસાનું	ધમાસાનું
૧૮૪	૧૫	આવે છે.	આવે છે	૨૭૯	૧૯	પણી	પાણી
૧૮૪	૧૫	પોસ્ત	પોસ્ત,	૨૭૯	૩૯	કોપરામાં	કોપરાના
૧૮૪	૨૬	મઘાંક	મઘાંક	૨૮૦	૨૩	જવા	જવ
૧૮૯	૨૦	(ઝીણી	(શીતળાનાભેદની ઝીણી	૨૮૬	૨૮-૨૯	અહીં આપેલાં પાટલીનાં બાકીનાં	
૧૯૬	૩૫	દરદ નાશનો	દરદનો નાશ			નામો તેનાં નહિ પણ ઘોળી ફળીનાં	
૧૯૭	૩૦	આવળીનાં	આવળનાં			હોવાથી તે અહીંથી છેકી નાખવાં.	
૧૯૯	૩૧	નાખી	નાખી	૨૯૩	૩૨	લોદાર	લોદર
૨૦૭	૧૪	કણુ, યુગળ	કણુયુગળ	૨૯૭	૩૭	અમચારલ	અમચાલર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૯૭	૩૮ એક શેર	એક
૩૦૩	૭ બલા.	બલા. કાઠીં લાકુડી, મામાસુખડી.
૩૧૪	૨૭ કાક ચાસણી કડક ચાસણી	
૩૧૮	૪૧ ચીનેની ગોળી ચીનેની	
૩૧૮	૪૧ ગોળી	ગોળી ૧૪
૩૨૪	૪૦ કોઈપણ કારણથી હરજના રોગમાં	
૩૨૭	૩૩ પરંતુ	પરંતુ સુગંધ એનાથી જુદી છે અને
૩૩૮	૪ ફલકટા. એને	ફલકટા. વેલો હોય છે.
૩૩૮	૫ એનાં	મેંદાશિંગીનો વેલો હોય છે. એનાં
૩૩૮	૧૦ (સંં મેપશૃંગી સંં મેપશૃંગી	
૩૪૦	૧૯ અને અને અને	
૩૫૧	૨૧ ગ્રહબાહા	ગ્રહબાધા
૩૫૭	૧૨ સમાન	સમાન ખેરસાર કે
૩૬૦	૩૪ નથી. સામાં	નથી.
૩૬૦	૪૧ ચનાકે	ચનેકે
૩૬૫	૭ નવેલા અને પેરા	નવેલા (નખતું પાકવું) અને પેરા (આંગળીના વેદાતું પાકવું.)
૩૭૦	૪૩ નાખી	નાખી થોડી માત્રામાં લોદર
૩૭૨	૭ ઉગતનાં	ઉગતાં
૩૭૯	૨૦ વાલોળ	વાલોળ
૩૭૯	૨૫ વાલોળ	વાલોળ આના
૩૮૦	૩૦ દર્દનીનાશક	દર્દનાશક
૩૮૦	૪૧ ઝાડના	ઝાડાના
૩૮૧	૧૨ તેમાં તેમાં	તેમાં
૪૦૪	૧૭ શરીરીમાંના	શરીરમાંના
૪૦૫	૨૩ ફલ	ફલ
૪૨૦	૩૭ આદુના	કઢળીના
૪૨૦	૩૭ આદુના	કઢળીના
૪૨૯	૩ (હીંગોત્રી)-૪, (હિંગોત્રી)-૪, મીંઠી	આવળની બીજી ટીપમાં,
૪૨૯	૧૯ એને	એને
૪૩૨	૩૯ આમાવતમાં	આમવાતમાં
૪૪૩	૨૯ નાગોડનાં	નગોડનાં

પૃષ્ઠ	પંક્તિ અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૪૭	૧૩ ગોમૂત-૩, ૫.	ગોમૂત-૩, ૫; અને ૭ ની ટીપમાં નં. ૩
૪૫૧	૧૦ જેઠીમધ-૧૦, ૧૩, જેઠીમધ ૧૦,	૧૩, ૨૩;
૪૫૧	૧૩ લીંડી-	લાણોની ટીપમાં નં. ૧, ૨, લીંડી-
૪૫૪	૩૦ દૂધ	દૂર
૪૫૮	૩ નં. ૧૯.	નં. ૧૯. જુઓ ગો. વૈંમાં છાણાંની રાખ- ની ટીપમાં નં. ૧
૪૬૪	૩૨ છે. તે	છે.
૪૬૭	૨૫ મજાદ-૬,	મજાદ-૬, માલકાં- ગણી-૭ ની ટીપમાં,
૪૬૭	૧૪ કરંજ	કરંજ,
૪૭૫	૭ આકડો ૭,	૧૬, આકડો ૭,
૪૭૫	૯ શંખાવળી ૧,	શંખાવળી ૧, હળદર ૨૨ ની ટીપમાં નં. ૨
૪૭૫	૧૨ મૂતવર્ગ ૨,	મૂતવર્ગ ૨, અસ્થિ (હાડકાં) ૧૨ ની ટીપ- માં નં. ૨
૪૭૬	૫ વસુ ૨,	વજનાગ ૭ ની ટીપમાં નં. ૪, વસુ ૨,
૪૮૦	૫ દાડમ ૧૫,	દાડમ ૧૫, દાડી ૪,
૪૮૨	૧૮ ધંતુરો ૧૦,	ધંતુરો ૧૦; ૨૦ ની ટીકામાં નં. ૨,
૪૮૨	૧૮ ખાલી ૧,	ખાલી ૧, ૩ ની ટીપ- માં ખાલી કવાય,
૪૮૫	૩ ચણકબોખા ૫,	ચણકબોખા ૫, ચિ- ત્રક ૨૦ ની ટીપમાં નં. ૪
૪૮૮	૨૩ ને છેડે આ પ્રમાણે ઉમેરવું:-	
	(આમ ઉપર) કાંચકી-૮; કોથ-	
	મીર-૩, ઝેરકોચલાં-૯, ખીવલો-૧,	
	મેથી-૨, હરડે-૩. (આમરકંટ	
	ઉપર) ખીલી-૧૩, લસણ-૬.	
	(આમાંશ ઉપર) આદુ-૪૫,	
	ઝાથમીજીર-૭, ખસખસક (અરી-	
	ણ)-૪, નાગકેશર-૩, માયફળ	
	(માયાં)-૭. (રક્તચુકત આમાંશ	
	ઉપર) કાકમ-૨. (રાતા આમાંશ	
	ઉપર) રાનતુલસી-૧.	
૪૯૮	૩૬ આથવા	અથવા

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫૦૧	૩	કુરા-૧.	કુરા-૧, જુઓ ગોવૈ- ઘકમાં ગાયનું દહીં નં. ૬ ની ટીપમાં નં. ૧.
૫૦૫	૧૯	ઝેરકોચલાં ૨,	ઝેરકોચલાં ૨, ૧૨,
૫૦૬	૧૮	ચિત્રક ૪,	ચિત્રક ૪; ૨૦ ની ટીપમાં ૩.
૫૦૭	૫	હરડે ૪૬.	લાણોની ટીપમાં નં. ૬, હરડે ૪૬.
૫૧૦	૧૯	જવ ૧,	ઘાસપિત્તપાપડો ૫, જવ ૧,
૫૧૭	૩૧	દૂધ-૯.	દૂધ-૯, ગોમૂત્ર-૭ ની ટીપમાં ૨.
૫૧૮	૨૮	ઘીવાળો	ઘીવાળો હાથ
૫૧૯	૩૧	ઝેરકોચલાં ૭,૯;	ઝેરકોચલાં ૭, ૯; દારુણી ૬;
૫૨૯	૩૨	શતાવરી ૩,	શતાવરી ૩, સાટોડી ૨૩ની ટીપમાં નં. ૨.
૫૨૧	૨૧	કર્ણુસન્નિપાત	કર્ણુક સન્નિપાત
૫૨૬	૨૨	જેદીમધ ૧૪,	જેદીમધ ૧૪, આહી ૩ ની ટીપમાં આહી ક્રવાથ,
૫૩૦	૭	પારસપીપળો ૩,	ધંતુરો ૨૦ની ટીપ- માં નં. ૧; પારસ- પીપળો ૩,
૫૩૦	૮	રાસ્ના ૬,	રાસ્ના ૬, લાણોની ટીપમાં નં. ૩.
૫૩૦	૯	જુઓ પ્રાં	જુઓ પ્રાં ઔં માં:- ઔં માં:- કસ્તૂરી ૯ ટીપમાં નં. ૪
૫૩૦	૧૦	સાખરશિંગ ૭,	સાખરશિંગ ૭, સાખ- રશિંગની ટીપમાં નં. ૧
૫૩૨	૨૫	પુદીનો ૪,	પુદીનો ૪, ભાંગરો ૧૪ ની ટીપમાં ભાંગરાજ તેલ.
૫૩૬	૪	ઔથમીજીરૂં ૬,	ઔથમીજીરૂં ૬, કણેર ૧૦,
૫૩૬	૧૨	સાલમ ૧,	સાલમ ૧. જુઓ પ્રાં ઔં માં સાખરશિંગ- ની ટીપમાં નં. ૪
૫૪૦	૪	લાલમેહ	લાલમેહ
૫૪૨	૨૨	લવંગ ૩૦,	લવંગ ૩૦, લાણોની ટીપમાં નં. ૮

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫૪૫	૭	ગોમૂત્ર ૬,	ગોમૂત્ર ૬, ૭ ની ટીપ- માં નં. ૨.
૫૪૮	૩૦	હળદર ૮, ૧૦	હળદર ૮, ૧૦. જુઓ પ્રાં ઔં માં કસ્તૂરી ૯ ની ટીપમાં નં. ૧
૫૫૦	૨૪	કારિવણા ૭,	કારીવણા ૭, કેસર ૧૩,
૫૫૫	૩	પીપળો ૭.	પીપળો ૭. જુઓ પ્રાં ઔં માં દૂધ ૪ની ટીપમાં.
૫૫૭	૨૬	અને	અતિ
૫૬૪	૨૨	ધારે	ધાર
૫૬૫	૨૪	અળશી-૯.	અળશી-૯. જુઓ ગોવૈઘકમાં ગોમૂત્ર ૭ ની ટીપમાં નં. ૪
૫૬૮	૧૭	સાટોડી-૧૨.	સાટોડી-૧૨. જુઓ ગોવૈઘકમાં જાણુની રાખ ૩ ની ટીપમાં નં. ૨.
૫૬૪	૯	તે	કે
૫૬૪	૧૯	મરવે	મરવો
૬૧૨	૨૧	તેત્રો	તોલો
૬૧૫	૩૪	શિવલિંગનું	શિવલિંગીનું
૬૨૫	૯	સમાધાતુ	સમધાતુ
૬૨૬	૩	ચણોડીભર	ચણોડીભાર
૬૨૮	૪૦	દરદ)	દરદ, રાફડો)
૬૩૧	૨૯	તથા કુનખ	, આંગળીના વેદા
૬૩૨	૧૬	કવર	કવડ
૬૩૩	૧૦	અસોદરો	આસોદરો
૬૪૦	૪૩	અને	અને
૬૪૫	૧૮	કુકડીથી	કુકડીની
૬૫૫	૨૫	કેટલો	કેટલોક
૬૫૬	૧૪	રસમાં	તંત્રમાં
૬૫૬	૧૬	દશાથી	દશથી
૬૬૧	૨	કલાઈ	આમ શોધતાં કલાઈ
૬૬૪	૧૨	નિમર્જ	નિર્મળ
૬૭૨	૩૮	જલદી	જલદી રૂઝાઈ
૬૭૩	૩૪	છે.)	છે. કારણ
૬૭૩	૩૫	(નં. ૧માં	નં. ૧ માં
૬૭૩	૩૫	વધારે	પણ વધારે
૬૭૪	૪૦	સમુચ્ચય	સમુચ્ચયમાં
૬૮૫	૨૯	કાવળી	કોકોથી

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૬૮૭	૩૫	(સોરો સુરેખાર)સોરો	(સુરેખાર)
૬૮૯	૩૩	ગોળાવાળો	ગોળાવાળો ડબો
૬૯૦	૩૯	ગજપુટ	ગજપુટ
૬૯૪	૧૩	ચિહ્નિત	ચિહ્નિત
૬૯૬	૪૧	ખાંધી પાણી	ખાંધી
૭૦૫	૧૫	ઔષ્ધિ	ઔષ્ધિ
૭૦૫	૧૯	સુરેખારને	સુરેખારનો
૭૦૯	૯	સમલ	સોમલ
૭૧૧	૩	લેપ તેનો	તેનો લેપ
૭૧૫	૭	નોખવેલ	નોળવેલ
૭૧૫	૨૯	થાય	નય
૭૧૯	૨૯	આદાથી	આટાથી
૭૨૬	૨૨	માટીનાં	માટીનાં

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૭૩૪	૯	પણ છીકણી	છીંકણી
૭૩૪	૯	પીળા	પણ પીળા
૭૪૬	૪૦	ઘીની	ઘીની
૭૪૭	૬	તેની	તેને
૭૫૩	૭	૧૦૦૦	૧૦૦
૭૫૩	૩૩	પદેજએ	પદેજએ મરાઠી ગ્રંથમાં
૭૫૩	૩૩	તેમાં	તેમાં ટાઇપદોષથી
૭૫૩	૩૩	હોવાથી	જણાયાથી
૭૫૭	૨	તેનાં	તેમાં
૭૭૦	૧૯	૭૪	૬૪
૭૭૩	૬	ખોર આમળાં	ખોર, આમળાં
૭૭૩	૧૭	ધાણાજરં,	ધાણા, જરં,
૭૭૪	૯	મોસરસ,	મોચરસ,

અક્ષરો ભાગવા તૂટવાથી થયેલી અશુદ્ધિઓ

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૩	૪	શત્ય	શૈત્ય
૪૩	૧ ૩૦	જવંત્રા	જવંત્રી
૪૩	૨ ૧	સાડીએ ખા	સાડીએખા
૪૭	૩૭	પંચભંગ	પંચભંગ
૫૩	૩૮	પદાર્થ	પદાર્થ
૫૬	૩૭	સ્થલશરીરને	સ્થૂલશરીરને
૭૪	૧૩	ફૂલ	ફૂલ
૭૯	૩૯	જવી	જેવી
૮૦	૨૫	મસ્તકશૂળ	મસ્તકશૂળ
૮૨	૪૧	ત્રોપાન	ત્રોપાનાં
૮૫	૩૨	પદાર્થ સર્વકાળ	પદાર્થ સર્વકાળ
૮૯	૯	દુર્ધર	દુર્ધર
૯૯	૫	સર્વ	સર્વ
૧૧૦	૩	વૃદ્ધ	વૃદ્ધિ
૧૧૦	૧૧	ગભ-	ગભ-
૧૧૦	૪૦	સર્વ	સર્વ
૧૧૪	૧૭	ધડાલંબુ	ધડાલંબુ
૧૨૦	૩૧	મસ્તકશૂળ	મસ્તકશૂળ
૧૨૪	૨	જૂનાં	જૂનાં
૧૨૬	૬	ફૂરશાના	ફૂરશાના
૧૨૮	૨૩	ચોનિશળ	ચોનિશૂળ
૧૩૦	૧૧	મેઢું	મેઢું
૧૩૦	૧૧	સર્વશૂળ	સર્વશૂળ
૧૪૪	૪૦	કમલની	કમલની
૧૪૬	૨૬	સર્વ	સર્વ

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૪૬	૩૮	રાત્રે	રાત્રે
૧૫૨	૧૬	કાળ	કાળ
૧૫૨	૨૪	વિકાર)	(વિકાર)
૧૬૦	૧૦	ફૂલ	ફૂલ
૧૭૯	૪૦	છંદો	છંદો
૧૮૩	૧૫	વિદ્રાધ	વિદ્રધિ
૨૦૦	૨૩	એન	એનાં
૨૦૦	૪૨	રોગમ	રોગમાં
૨૦૨	૪૩	એને	એનો
૨૦૩	૪	વાતશૂળ	વાતશૂળ
૨૦૮	૩૪	શિરોરોગ	શિરોરોગ
૨૧૬	૧	આયભિષક	આયભિષક
૨૧૬	૩૫	જેટલ	જેટલાં
૨૧૭	૮	રજોદશન	રજોદશન
૨૧૭	૧૭	કંકાલ	કંકાલ
૨૧૯	૧૧	ફૂલ	ફૂલ
૨૨૪	૩૫	સુખપૂર્વક	સુખપૂર્વક
૨૨૬	૪	ધૃત	ધૃત
૨૩૮	૧૩	જૂના	જૂના
૨૭૧	૪૧	થો	(કુ)થો
૨૭૪	૩૭	ચાવ	ચાવી
૩૧૭	૯	જેટલ	જેટલી
૩૧૭	૨૧	ખારવા	જે ખારવા
૩૧૮	૨૨	તર	તર)
૩૨૧	૨૮	કાંકરનાં	કાંકરનાં

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૨૧	૨૯	જીજીજવર	જીજીજવર
૩૬૭	૯	વધ માન	વર્ધમાન
૩૮૮	૧૪	વિસર્પ	વિસર્પ
૩૯૧	૩૬	અક	એક
૩૯૮	૨૦	સવ	સર્વ
૪૦૦	૨૧	યોનિશ્ચળ	યોનિશ્ચળ
૪૦૨	૩	સવ	સર્વ
૪૧૩	૯	અજીણ	અજીણ
૪૨૭	૨૧	ચિહન	ચિહ્ન
૪૬૦	૨૨	શરદાથી	શરદાથી
૪૯૮	૨૧	વષ	વિષ
૫૩૧	૧૭	આપધ	ઓપધ
૫૩૨	૪૧	વિરચનથી	વિરચનથી
૫૩૯	૩	નિશ્ચય	નિશ્ચય
૫૪૩	૨૭	હય	હોય
૫૮૦	૩૨	અદિત	અદિત
૫૮૬	૩૪	કટિશળ	કટિશળ
૬૦૮	૩	તથ	તથા
૬૧૦	૪૮	વડ	(વડ)
૬૧૧	૪૨	સંપૂર્ણ	સંપૂર્ણ

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૬૩૧	૪૧	કર	કરી
૬૩૩	૪	રોગમ	રોગમાં
૬૩૮	૩૭	અ	અને
૬૪૪	૩૩	ઓપધ	ઓપધિ
૬૪૭	૨૫	સ્ત્રીધત	સ્ત્રીધૃત
૬૫૭	૧૯	ત્રંસકું	ત્રંસકું
૬૮૪	૪	મુખમ	મુખમાં
૭૦૨	૧૪	અજીણ	અજીણ
૭૦૩	૧૮	પેટશળ	પેટશળ
૭૨૭	૨૦	સવે	સર્વે
૭૩૧	૩	સૂર્યાવત	સૂર્યાવર્ત
૭૪૦	૩૫	ચૂણ	ચૂર્ણ
૭૪૫	૨૧	અક્ષતકરાદિ	અક્ષતકરાદિ
૭૪૮	૨	જવરકસરી	જવરકસરી
૭૫૧	૩૮	વધમાન	વર્ધમાન
૭૬૦	૨૨	સ્ત્રીઓન	સ્ત્રીઓનાં
૭૭૨	૫	વીય	વીર્ય
૭૮૦	૨૮	આગનખળ	અગ્નિખળ
૭૯૧	૧૨	કર	કરે
૭૯૮	૩૮	ખડસશળ	ખડસશળ

સદ્ગ્રંથસામર્થ્ય

સોરઠા

માનવ મોહું ભાગ્ય, જો તું ઇચ્છે તાલેરૂં;
તો તો ઝટપટ જાગ્ય, સદ્ગ્રંથો હાકલ કરે.
મહાપુરુષનો સંગ, માનવ મળવો દોહલો;
આપે એનો રંગ, આદેશોના ગ્રંથ શુભ.
અંધકાર-અજ્ઞાન, તેહ ટાળવા ક્રીયા,
જ્ઞાન-સૂર્ય એ જાણ, તુજ પૂર્વજનો વારસો.
લોહ સમું જે મન, માટીમાં માટી બને;
તેહ થાય કાંચન, પારસગ્રંથ સમાગમે.
માનવ મોંઘો દેહ, ખેહ થવા નવ ખો વૃથા;
અમરપણું લે એહ, જ્ઞાન ધ્યાન ચારિત્રથી.
વેહેવા ચાહો વીર, મહોટા જનને મારજે;
મહો જ્ઞાનચારિત્ર, ચરિત્ર વાંચી તેમનાં.
જીવન ઉત્તમ થાય, ચરિત્ર ઉત્તમ વાંચતાં;
એ અર્થ વંચાય, ચરિત્રગ્રંથો ચાહથી.

દોહરા

પરમ શ્રેયને પામવા, રાજ કરવા રામ;
ઉત્તમ ગ્રંથો વાંચવા, કરવાં રૂઠાં કામ.

અનુક્રમણિકા

પૂર્વાર્ધ પ્રકીર્ણ વિષયો

નામ	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ
આ. મ. શંકરદાજી શાસ્ત્રી		આસવ	૪૦	સર્વસાધારણ અનુપાનો	૪૨
પદ્યેયુ જીવનચરિત્ર	૩૩	અરિષ્ટ	૪૦	વનોષધિ ગુણાદર્શમાંનાં નામો	
ઔષધિ યુક્તાયુક્ત વિચાર	૨૮	મુરખ્યા	૪૦	વિષે ખુલાસો	૪૩
ઔષધિ લાવવાનો પ્રકાર	૩૯	શરબત	૪૧	ઔષધિ પ્રતિનિધિ	૪૩
સ્વરસાદિ પાંચ પ્રકારના કાઢા	૩૯	ઘી-ધૂન	૪૧	ઔષધિઓના ગુણદોષદર્શક	
કાઢાનો પ્રકાર	૩૯	તેલ	૪૧	શબ્દો વિષે સમજૂતી	૪૪
ચૂર્ણ	૩૯	ફાંટ	૪૧	ઔષધિઓના સમૂહનાં નામો	૪૫
વટિકા (ગોળાઓ)	૩૯	પુટપાક	૪૧	કઠિન શબ્દોનો કોષ	૪૯
ઉકાળો કરવાનો પ્રકાર	૪૦	રસક્રિયા-ધન	૪૧	નાડીપરીક્ષા	૫૪
હિમ કરવાનો પ્રકાર	૪૦	સરકો	૪૧	મૂત્રપરીક્ષા	૬૮
કંકનો પ્રકાર	૪૦	મંથ	૪૧	મળ, નિહવા, નેત્ર, રૂપ, તથા	
અવલેહ (ચાટણ)	૪૦	ક્ષાર	૪૧	શબ્દપરીક્ષા	૬૯
પાક	૪૦	કાંજી	૪૨	સ્પર્શપરીક્ષા; સાધ્ય-અસાધ્ય-	
		ઔષધ સેવનકાળ	૪૨	લક્ષણ	૭૦

વનોષધિ-ગુણાદર્શ

અક્કલકરો	૭૧	અબર્ધ (આબુવો)	૮૫	આકડો	૯૭
અંકોલ	૭૨	અબોલી (નાનોકાંટાશેળાઓ)	૮૫	આગિયો	૧૦૦
અખરોડ	૭૩	અંબાડો	૮૫	આફુ	૧૦૦
અગથીઓ	૭૪	અમરવેલ	૮૬	આમલી	૧૦૩
અગરુ	૭૬	અંમલખેદ	૮૬	આમળાંતું ઝાડ	૧૦૫
અધાડી (બોડી અધાડી, પોપટી કાંગ)	૭૭	અરજીન સાજડ (ધોળો સાજડ)	૮૬	આલ	૧૦૭
અધેડો	૭૭	અરકુસી	૮૭	આલુ	૧૦૭
અજગરી	૭૯	અરકુસો	૮૯	આવળ	૧૦૮
અંજન	૮૦	અરણી	૮૯	આશા	૧૦૮
અંજની	૮૦	અરલુ	૯૦	આશેત્રી (આસુંદરો)	૧૦૮
અજમે	૮૦	અરસ	૯૧	આસંધ (આસુંદ)	૧૦૯
અજમેદ (બોડી અજમે)	૮૦	અરિઠા	૯૧	આસોપાલવ	૧૧૦
અજવલા	૮૧	અષ્ટવર્ગ-જીવક અને ઋષભકદડ		આંબાહળદર	૧૧૦
અડદ	૮૧	અસાણા (આસન)	૯૪	આંબો	૧૧૧
અતિવિષ (વખમે)	૮૨	અસાળાઓ	૯૪	ઇગોરિયાં	૧૧૩
અનંત	૮૩	અળઈ	૯૪	ઇડલિંજી (ગધડક્ષિંજી)	૧૧૪
અનનસ	૮૩	અળવી	૯૫	ઇંદ્રજવતું ઝાડ	૧૧૪
અંજીર	૮૪	અળશી	૯૫	ઇંદ્રવરણા (તુંસકું)	૧૧૬

નામ	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ
ધર્મ	૧૧૭	કરંબળ	૧૪૭	કુકરપાડાનો વેલો (કુકડવેલ) ૧૬૫	
ધસિસ (શેરી લોખાન)	૧૧૭	કલગારી	૧૪૭	કુખી (કોખી)	૧૬૭
ઉટકટારી (ઉતકંટી)	૧૧૮	કલાજી જીં	૧૪૮	કુખો	૧૬૬
ઉંડણ	૧૧૯	કસુખી (કસૂમ)	૧૪૮	કુરકુલા	૧૬૬
ઉદ, લોખાન	૧૧૯	કળથી	૧૪૯	કુવા	૧૬૬
ઉંદરકની	૧૨૦	કકોડી (કટોલી)	૧૪૯	કુખઈ	૧૬૬
ઉધરસી	૧૨૧	કંચનાર	૧૫૦	કુંદ (કાગડો)	૧૬૭
ઉપરસાલ	૧૨૧	કાકડાશિંગી	૧૫૧	કુંવાડીઓ	૧૬૭
ઉંબરો (ઉંબરડો)	૧૨૩	કાકડી	૧૫૧	કુંવાર	૧૬૭
ઉભી(ભો)રિંગણી	૧૨૫	કાળૂ	૧૫૨	કેતકી	૧૬૯
ઉલપુલી	૧૨૫	કાતરવેલ	૧૫૨	કેરડી	૧૭૦
ઉક્ષી (ધોળી ધાવડી)	૧૨૫	કાનફોડી	૧૫૩	કેરડો	૧૭૦
એખરો	૧૨૬	કાફી (ખુંદ)	૧૫૩	કેવડાનું ઝાડ	૧૭૦
એરંડો (દીવેલી)	૧૨૬	કાયફળ	૧૫૩	કેસર	૧૭૧
એરોદસ	૧૨૯	કારિંદા	૧૫૪	કેસરી (પીળો) ચંપો	
એલચી	૧૨૯	કારિવણા (ખડખાલી)	૧૫૫	(રાયચંપો)	૧૭૨
ઓંટ	૧૩૦	કારેલી	૧૫૫	કેળ	૧૭૨
ઓથમીજીં	૧૩૦	કાવળે	૧૫૬	કોકમ	૧૭૪
કચરો	૧૩૧	કાસ (કાંસડો)	૧૫૬	કોડી	૧૭૪
કચૂરો	૧૩૧	કાસાળું	૧૫૬	કોડીંબર	૧૭૫
કંઠ (ઉપલેટ)	૧૩૨	કાસુંદરો	૧૫૭	કોડીંબાં	૧૭૫
કડવાં તુરિયાં	૧૩૨	કાળા તલ	૧૫૭	કોથમીર (લીલા ધાણા)	૧૭૬
કડવી કવઃ	૧૩૩	કાળા દાણા	૧૫૭	કોદરા	૧૭૭
કડવી ગલકા	૧૩૩	કાળા ખજૂરી	૧૫૮	કોલિંજન	૧૭૭
કડવી મૂંધી (તુંબડી)	૧૩૩	કાળીજીરી (કડવી જીરી)	૧૫૮	કોશિંબ (જંગલી આંખો)	૧૭૮
કંકુ	૧૩૪	કાળીવેલ	૧૫૯	કોલળું	૧૭૮
કડવાંબી	૧૩૫	કાળો ઉમરડો (ટેડ-ગાંડો- —ઉંબર)	૧૫૯	કોળકંદ	૧૭૯
કણ્જી (કરંજ)	૧૩૫	કાંકડ (કરપટા)	૧૫૯	કોચ (કચચ)	૧૮૦
કદંબ	૧૩૬	કાંગ (વાન્ય)	૧૬૦	ખજૂરી	૧૮૦
કનક	૧૩૭	કાંચકા (કાંકચ)	૧૬૦	ખટખટી	૧૮૨
કપાસ	૧૩૭	કાંજળ	૧૬૧	ખડખડું (સકરેટી)	૧૮૨
કપૂરીમધુરી	૧૩૮	કાંટાસરીઓ	૧૬૧	ખરશિંગ	૧૮૨
કપૂર	૧૩૯	કાંટી (કાંટાવાળા) ગોખર	૧૬૨	ખપાટ (ખરેટી)	૧૮૨
કપૂરકાચલી	૧૪૩	કાંટેરી ડાંબા	૧૬૨	ખરસાંણી(ડી)	૧૮૩
કપૂરભેંડી	૧૪૩	કાંડવેલ(હાડસાંખળચોધારી)	૧૬૨	ખસખસ, અફીણ	૧૮૪
કપૂરવેલ	૧૪૪	કાંડોળી	૧૬૩	ખાખરો	૧૮૮
કમળ	૧૪૪	કાંસકા (પેટારી)	૧૬૩	ખાજકોલતી	૧૯૦
કરમદા	૧૪૫	કિરમાણી અજમે	૧૬૪	ખાટખડુંબા (ખારખડુંબા)	૧૯૦
કરિયાતું (પાન કરિયાતું)	૧૪૫	કિંજળા	૧૬૪	ખાટી લુણી	૧૯૦
કરેણ (કણેર)	૧૪૬	કીડામારી	૧૬૪	ખિલખિલા	૧૯૦
				ખીજડો (સમડી)	૧૯૧

નામ	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ
પુરાણની અજમે	૧૯૧	ધોટી	૨૧૬	ઝરસી	૨૩૫
ખેર	૧૯૨	ધોટીવેલ	૨૧૬	ઝાડશેવાલ	૨૩૫
ખેરવેલ	૧૯૪	ધોણુશી	૨૧૬	ઝિંઝટ	૨૩૫
ખેરેતી	૧૯૪	ધોલી (ગીલોડી-ટીંડારાં)	૨૧૬	ઝેરકોચલાનું ઝાડ	૨૩૫
ગજકણી	૧૯૫	ચણુકમોખા (કંકોલ)	૨૧૭	ટાંકો	૨૩૮
ગરબી	૧૯૫	ચણા	૨૧૭	ટીંખર	૨૩૮
ગરમાળો	૧૯૫	ચણોડી	૨૧૮	ડમરો	૨૩૯
ગરવેલ	૧૯૬	ચંદનખટવો (ચીલની ભાજી)	૨૨૦	ડાબ (ડાબડો)	૨૩૯
ગલકી	૧૯૭	ચંદુસ	૨૨૦	ડામર	૨૪૦
ગલતુરો	૧૯૭	ચમેલી	૨૨૦	ડાંગર (ભાત)	૨૪૦
ગવાર (ગુવાર)	૧૯૮	ચંપાકાટી (પીળો કચનાર,		ડીંકામાલી	૨૪૧
ગહુલા	૧૯૮	પીળો કાંચનાર)	૨૨૦	કુકરકંદ	૨૪૧
ગહુ (ધઉં)	૧૯૮	ચંખેલી (ખાં)	૨૨૧	કુંગળી (કાંદા)	૨૪૨
ગળજીભી	૧૯૯	ચારોળીનું ઝાડ	૨૨૧	દોર આંખો	૨૪૪
ગળી	૨૦૦	ચાખેલ	૨૨૨	તગર	૨૪૪
ગળો	૨૦૦	ચિકુ	૨૨૨	તગર ગંડોડા	૨૪૪
ગંગાવતી	૨૦૩	ચિટમિટકો	૨૨૨	તજ	૨૪૪
ગંગેટી (જીતેલી)	૨૦૪	ચિત્રક (ચિત્રો)	૨૨૨	તંખાકુ (તમાકુ)	૨૪૫
ગાજર	૨૦૫	ચિમડ	૨૨૪	તમાલવૃક્ષ	૨૪૬
ગાંજો (ભાંગ)	૨૦૫	ચિલકું	૨૨૫	તરડી	૨૪૬
ગુગળ	૨૦૬	ચિરખોટ	૨૨૫	તરખુચ (કાળિંગાં)	૨૪૭
ગુરમુળી	૨૦૬	ચિણો	૨૨૫	તલ	૨૪૭
ગુલજી (ગુલજી)	૨૧૦	ચિત્રો	૨૨૫	તવખીર વૃક્ષ	૨૪૯
ગુલદાવરી	૨૧૦	ચુકો	૨૨૫	તાડ	૨૪૯
ગુલખાશી	૨૧૦	ચેર	૨૨૬	તાંદળજો (ચોળાખ)	૨૫૦
ગુલાખ	૨૧૦	ચોધારી	૨૨૬	તાલીસ	૨૫૧
ગુંદી	૨૧૧	ચોપચિની	૨૨૬	તિપાની	૨૫૧
ગોખર-મોડા	૨૧૧	ચોળા	૨૨૬	તિવર	૨૫૧
ગોંડાળ	૨૧૨	જટામાંસી (ખાલજી)	૨૨૭	તુરીઆં	૨૫૧
ગોમેટી	૨૧૩	જવ	૨૨૭	તુવરફળ	૨૫૨
ગોરખ આમલી (રખડો)	૨૧૩	જળજળખવો	૨૨૮	તુવેર	૨૫૨
ગોરખમુંડી (કલાર)	૨૧૩	જળવેલ	૨૨૮	તુલસી	૨૫૩
ગોરાકુ	૨૧૪	જમફળ (જમરખ)	૨૨૮	તેજખલ	૨૫૫
ગોળ	૨૧૫	જમફળ	૨૨૮	તેરણુ	૨૫૫
ગોરીનો ફણો	૨૧૫	જાંખ	૨૩૦	તોરણુ	૨૫૫
ગોલધુ	૨૧૫	જાંખુ	૨૩૦	ત્રાયમાણુ	૨૫૫
ઘણસરી	૨૧૫	જીયાપોતો	૨૩૧	થુવેર ચોધારો (ચોર ચો-	
ઘાપાન	૨૧૫	જીરં	૨૩૨	ધારો.)	૨૫૬
ઘામારી	૨૧૫	જીધ	૨૩૩	થુવેર-ત્રણધારીઓ	૨૫૭
ઘાસ (ખડસલિયો)		જીવાર	૨૩૩	દક્ષણી થુરીઓ (ચોર)	
પિત્તપાપડો	૨૧૫	જોડીમધ	૨૩૩	કંટાળો	૨૫૭

નામ	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ
દાડમ	૨૫૮	નારંગીનું ઝાડ	૨૭૭	પીલુ (ભળ, ભળું)	૨૬૪
દાડી	૨૬૦	નારી (ચાંદવેલ, પ્રસારણી)	૨૭૭	પીળો ધંતુરો	૨૬૫
દાડહળદર	૨૬૦	નાલ	૨૭૭	પુમળવેલ	૨૬૫
દાવલા મોરસ	૨૬૧	નાળીએરી	૨૭૮	પુબકરમૂળ	૨૬૬
દાંતી	૨૬૧	નાણા	૨૭૯	પેંડકુળી	૨૬૭
દિંડા	૨૬૧	નાંદરખ (નાની પીંપળ)	૨૮૦	પેંદુર (કૌડીઆ)	૨૬૭
દીપમાળ (ગલખોટા)	૨૬૧	નિંખારા (મરાઠી નામ છે)	૨૮૦	પોકળો	૨૬૭
દુદુરલી	૨૬૨	નિર્મળી	૨૮૦	પોપંચો (એરંડ કાકડી, ઝાડ ચીખડી)	૨૬૭
દુધી (નર્)	૨૬૨	નીપાણી	૩૮૧	ફણુસ	૨૬૮
દુધેલી	૨૬૨	નેતર	૨૮૧	ફાલસા	૨૬૯
દેવદાર	૨૬૩	નેપાળો	૨૮૧	ફાંગળો	૨૬૯
દેવબાવળીઓ (રામબાવળ)	૨૬૩	નેવરી	૨૮૨	ફાંજ	૨૬૯
દ્રાક્ષ (દરાખ)	૨૬૪	નેવારી (નીમાળી)	૨૮૨	ફિરંગી બાવળ	૩૦૦
ધમાસો (જવાસો)	૨૬૫	નોળવેલ (મોટી)	૨૮૨	કુગ	૩૦૦
ધરો (દરોધ)	૨૬૬	પટોલ કટુ (કડવાં પટોળાં)	૨૮૩	કુદિનો	૩૦૦
ધવ (ધાવડો)	૨૬૬	પતુર	૨૮૩	ફૂલકેસર	૩૦૧
ધંતુરો	૨૬૭	પતંગ	૨૮૩	બકામ લીમડી	૩૦૧
ધામણ	૨૬૮	પક્ષકાળ	૨૮૪	બટાટા	૩૦૧
ધાવડી	૨૬૮	પપનસ (ચકોતરા લિંબુ)	૨૮૪	બદામ	૩૦૧
ધેંડશી	૨૬૯	પરવળ	૨૮૪	બપોરિયો	૩૦૨
ધોળી	૨૬૯	પરિપાક	૨૮૪	બર	૩૦૩
ધોળી પીલુડીની વેલ	૨૬૯	પટોળાં	૨૮૫	બળ (બોળ)	૩૦૩
ધોળી ફળી (શીલુવી)	૨૭૦	પાપાણુભેદ	૨૮૫	બાજરી	૩૦૩
ધોળો ચપો	૨૭૦	પાટલા	૨૮૫	બાફળી (દિંગોત્રી)	૩૦૪
ધોળો મરવો	૨૭૧	પાટલાં (શીલુવી)	૨૮૬	બાવચી	૩૦૪
નગોડ	૨૭૧	પાઠ (કાળીપાઠ)	૨૮૬	બાવળ	૩૦૪
નરાંખા	૨૭૨	પાન અજમે	૨૮૭	બાંચ	૩૦૬
નસોતર	૨૭૨	પારસ પીંપળો	૨૮૭	બિહી	૩૦૬
નળ	૨૭૨	પારિજાતક	૨૮૮	બિંવલી	૩૦૬
નાહિળ (નાની નોરવેલ)	૨૭૩	પાલખ (લાજી)	૨૮૮	બીજોર	૩૦૬
નાકછીંકણી	૨૭૩	પાંડેરવો (પારિભદ્ર)	૨૮૮	બીલી	૩૦૮
નાગકેસર	૨૭૩	પાણુકાંદા	૨૮૯	બીવલો (બીયો)	૩૧૦
નાગચપો	૨૭૪	પાણુકુંભા	૨૮૯	બેહેકળ (વિકળો)	૩૧૦
નાગછત્ર	૨૭૪	પાંદડી	૨૮૯	બેહેડાં	૩૧૧
નાગદમની (ઝીપટો)	૨૭૪	પિઠવણુ (નાનો સમેરવો)	૨૮૯	બોરડી	૩૧૧
નાગફણી	૨૭૫	પિત્તપાપડો	૨૯૦	બોરસળી (વરશોલી)	૩૧૨
નાગરવેલ	૨૭૫	પિલુડી	૨૯૧	બોળ (હીરાબોળ)	૩૧૩
નાગલા દુધેલી (ચમાર દુ- ધેલી-દુધી)	૨૭૬	પિસા	૨૯૧	બ્રહ્મદંડી (તિલકંટા)	૩૧૪
નાગલી	૨૭૬	પિસ્તાં	૨૯૨	બ્રાહ્મી	૩૧૪
નાની અરણી (નરવેલ)	૨૭૭	પીંપર (પિંપળ)	૨૯૨		
		પીંપળો (બ્રહ્મપીંપળો)	૨૯૨		

નામ	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ
જામરડીનો વેશો	૩૧૫	મીંઢીઆવળ (સોનામુખી)	૩૩૪	રાસના	૩૪૯
જારંગી	૩૧૫	મુગવેલ (જંગલી મગ)	૩૩૫	રાળ	૩૫૧
જાંગરો	૩૧૬	મુચકંદ	૩૩૫	રીસામણી (લળમણી)	૩૫૨
જીલામો	૩૧૭	મુદ્દગર (કમરખ)	૩૩૬	રુદ્રાક્ષ	૩૫૨
જીંડી	૩૧૯	મુસળી	૩૩૬	રેણુકા (રેણુકખીજ)	૩૫૩
જીંડા (શાક)	૩૨૦	મૂળા	૩૩૬	રેવંચી	૩૫૩
જુધપાત્રા	૩૨૦	મેંઢાશિંગી (ખરશિંગી)	૩૩૮	રોમફળ (કરમલ)	૩૫૫
જુયશિરડ	૩૨૦	મેંઢાશિંગ	૩૩૮	રોહિણી	૩૫૫
જૂતાકશીશી	૩૨૦	મેથી	૩૩૮	રોહિસ (ધાસ)	૩૫૬
જેંડ	૩૨૧	મેંદી	૩૩૯	લધુરોહિસ	૩૫૬
જોંયઆમળા	૩૨૧	મેદાલકડી	૩૩૯	લવંગ	૩૫૬
જોંયકોળું (વિદારીકંદ)	૩૨૧	મોગરો	૩૩૯	લસણ	૩૫૭
જોંયચંપો	૩૨૩	મોગલી ઝેરડો	૩૪૦	લાણો (પલીઓ)	૩૫૯
જોંયમગ (મગફળા)	૩૨૩	મોથ	૩૪૦	લાંખડી	૩૬૦
જોરિંગણી	૩૨૩	મોરવેલ	૩૪૧	લીલો ચંપો	૩૬૧
મકાઈ	૩૨૪	મોરશિખા	૩૪૨	લીમડો (કડવો)	૩૬૧
મખમલી	૩૨૪	મોરસ	૩૪૨	લીંડીપીંપર (પીંપર)	૩૬૫
મગ	૩૨૫	મોરસકાંદો	૩૪૨	લિંબુડી	૩૬૮
મજાક	૩૨૫	મોહડી ઘોટ	૩૪૨	લૂણીની ભાજી	૩૬૯
મયાળ (પોઈ, પોથી)	૩૨૫	મ્હાંદ	૩૪૨	લેંડી	૩૬૯
મરડાશિંગ	૩૨૬	મગતરોહિડો	૩૪૨	લોધર	૩૬૯
મરચી	૩૨૬	રતનજોત (જાસુંદી)	૩૪૩	વગડાઉ અજમે	૩૭૦
મરવો	૩૨૭	રતાળુ	૩૪૪	વગડાઉ અળવી	૩૭૦
મરી (તીખાં)	૩૨૮	રતાંદળી	૩૪૪	વગડાઉ તુરિયું	૩૭૦
મરેડી	૩૨૯	રતનગુંજ (વાલ)	૩૪૪	વગડાઉ મરચીવેલ	૩૭૧
મયોદવેલ	૩૨૯	રાઈ	૩૪૪	વગડાઉ સાટોડી	૩૭૧
મસૂર	૩૨૯	રાકોડીંખાં (રાજગરાં	૩૪૫	વગડાઉ સુરણ	૩૭૧
મહૂડો	૩૨૯	કોડીંખાં)	૩૪૫	વછનાગ	૩૭૨
મંદાર	૩૩૦	રાજગરો	૩૪૫	વજ (ધોડાવજ)	૩૭૩
માંકડી	૩૩૦	રાજહંસ	૩૪૬	વટાણા	૩૭૪
માચોલ (મચિયણ)	૩૩૧	રાતી રિંગણી	૩૪૬	વડ	૩૭૪
માઠ (ડાંભો)	૩૩૧	રાતી પીલુડી	૩૪૬	વડગુદો (મોટી ગુદો)	૩૭૫
માયફળ (માયાં)	૩૩૧	રાતું કોળું	૩૪૬	વરધારા	૩૭૫
માયમૂળ (ગરમેલ)	૩૩૨	રાન (જંગલી કે વન) તુલસી	૩૪૭	વરી (મોરીઓ)	૩૭૬
માલકાંગણી	૩૩૨	રાનપેટારી (જંગલી કાંગસી)	૩૪૭	વરિયાળી	૩૭૬
માલતી	૩૩૩	રાનમોગરો	૩૪૭	વંતાકડી (વેંગણી)	૩૭૬
માલેખંધ (મરાડી નામ છે.)	૩૩૩	રાનમીડા	૩૪૮	વસુ	૩૭૭
માહુલી	૩૩૩	રામફળ	૩૪૮	વાધાટી	૩૭૭
મિરજોળી	૩૩૩	રામખાણ (પાનખાજરિયું)	૩૪૮	વાપુખા	૩૭૮
મીઠો લીમડો	૩૩૩	રામેઠા	૩૪૮	વાયવરણો (વરણો)	૩૭૮
મીઠું લિંબુ (મોસંખી)	૩૩૩	રાયઆમળી	૩૪૮	વાલોળ	૩૭૯
મીઠળતું ઝાડ	૩૩૪	રાયણ	૩૪૯		

નામ	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ
વાવડિંગ	૩૭૬	શેમટ	૩૬૪	સિંગોડાં (સિંગોડી)	૪૦૬
વાવળા	૩૮૦	શેરણી	૩૬૪	સિવણુ	૪૦૬
વાસનવેલ	૩૮૦	શેલડી (શેરડી)	૩૬૫	સુખડ (ચંદન)	૪૧૦
વાળા	૩૮૧	શેવતી ગુલાબ (ગુલાબાવતી)	૩૬૬	સુગંધી (લીલી) ચ્હા	૪૧૧
વાંકેરી	૩૮૧	શેવાળ (લીલ)	૩૬૭	સુગ્રીણુ	૪૧૧
વાંદો	૩૮૨	શ્રાવડ	૩૬૭	સુરપીણુ	૪૧૨
વાંસ	૩૮૨	સણ (શણ)	૩૬૭	સુરણુ	૪૧૨
વિખમોગરી	૩૮૩	સતાપા	૩૬૭	સુરખંધ	૪૧૨
વિખરી (વનનગોડ)	૩૮૪	સપ્તાલુ	૩૬૮	સુર (પીળા બેરળનું ઝાડ)	૪૧૩
વિંછુડા	૩૮૪	સફરજન	૩૬૮	સૂર્યફલ (સૂરજમુખી)	૪૧૩
વિષ્ણુકાંતા	૩૮૪	સમુદ્રફળ	૩૬૮	સોનવેલ	૪૧૪
વેલતુર	૩૮૫	સમુદ્રશોક	૩૬૯	સોનારવેલ	૪૧૫
શણુપુષ્પી	૩૮૫	સમેરવો	૩૬૯	સોપારી	૪૧૫
શતાવરી	૩૮૫	સરગવો	૪૦૧	સોરંગી	૪૧૬
શરપુંખા	૩૮૭	સરસવ	૪૦૨	સોમવલ્લી (સોમલતા)	૪૧૬
શરસડો (ખરસાંડીઓ)	૩૮૭	સવા (સુવા)	૪૦૨	સ્થલકમલિની	૪૧૬
શવળા	૩૮૮	સહદેવી	૪૦૨	હરડે	૪૧૭
શહાણુરં	૩૮૮	સંત્રાં	૪૦૩	હરણસુરી	૪૨૦
શખાવળી (માખણી)	૩૮૮	સાગ	૪૦૩	હરમો	૪૨૦
શાકર કોળું	૩૮૯	સાટોડી	૪૦૪	હળદર	૪૨૦
શિકેકાઈ	૩૮૯	સાજડ (એન)	૪૦૬	હંસરાજ	૪૨૨
શિમળો	૩૯૦	સાત્વીન	૪૦૬	હાડસંધિ	૪૨૨
શિરકાસયો (સુડીઆનો વેલો)	૩૯૧	સાપસૂત	૪૦૭	હાડસાંખળ	૪૨૨
શિરદોડી (ખરણુર)	૩૯૨	સાણુદાણુ	૪૦૭	હાશા	૪૨૨
શિસમ	૩૯૩	સારફળ (સાલેકુ, ધુપેડો)	૪૦૭	હિવર	૪૨૩
શિળીંદ	૩૯૩	સાલમ	૪૦૮	હીંગ	૪૨૩
શીતાફળ	૩૯૩	સામો	૪૦૯	હુરા	૪૨૪
શેતુર	૩૯૩	સાંધરખ	૪૦૯	હેદ	૪૨૪
				હેળું	૪૨૫

ઉત્તરાર્ધ

૧-સુબોધ વૈદ્યક

નામ	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ
અજીર્ણ	૪૨૭	ઉદરરોગ	૪૪૨	કમળો (મં કામલા)	૪૫૫
અમ્લપિત્ત	૪૨૯	ઉદાવર્તરોગ	૪૪૭	કરમિયા (કૃમિરોગ)	૪૫૬
અરુચિ	૪૩૦	ઉધરસ (કાસરોગ)	૪૪૮	કાનના રોગ	૪૫૮
અસ્થિભંગ	૪૩૧	હાનવા (મૂત્રકૃંદ્ર)	૪૫૧	કોગળાઉં અથવા વિષૃચિકા	૪૬૧
આકરો (આનાહ)	૪૩૨	ઉલટી (વમન, છર્દિ)	૪૫૩	કોઠ	૪૬૪
આમવાયુ	૪૩૨	ઉલટીની આવશ્યકતા અને		કંઠમાળ, અપચી અને લાપો-	
આંખના રોગ	૪૩૩	ઔષધો	૪૫૪	ટીઉં	૪૬૯

નામ	પૃષ્ઠ
મળતી (શોષરોગ)	૪૭૧
ગાંઠ (અધિરોગ) અને અશુદ્ધ-રોગ	૪૭૧
ગાંઠીયો વા-અંગનું અકડાઈ જવું (વાતરક્ત)	૪૭૨
ગોથું અથવા વાઘ (મૃગી, અપસ્માર)	૪૭૪
ગોળો (શુદ્ધ)	૪૭૫
ચાંદી-ગરમી-ટાંકી (ઉપદંશ)	૪૭૬
ચિત્તભ્રમ (ઉન્માદરોગ)	૪૮૧
જૂનો ઝાડો (સંગ્રહણી)	૪૮૨
ઝાડો (અતિસાર) અને મરડો (પ્રવાહિકા)	૪૮૫
ઝેર (વિષ)	૪૮૮

ક-સ્થાવર દ્વેર (વિષે) અને તેના ઉપાય

૧ સોમલતુનું વિષ	૪૯૦
૨ તાંબાનો કાટ	૪૯૧
૩ જંગાલતુનું વિષ	૪૯૧
૪ હડતાળ અને મનશીળતુનું વિષ	૪૯૧
૫ રસકપૂરતું વિષ	૪૯૧
૬ કાચની બૂકી	૪૯૨
૭ વછનાગતું વિષ	૪૯૨
૮ મુરદાડશિંગ (ખોદારશિંગ) નું વિષ	૪૯૩
૯ સિંદૂરતું વિષ	૪૯૩
૧૦ મોરચુથુનું વિષ	૪૯૩
૧૧ લિંગજોકનું વિષ	૪૯૩
૧૨ પારાનું વિષ	૪૯૩
૧૩ ગંધકનું વિષ	૪૯૩
૧૪ અશીણુનું વિષ	૪૯૪
૧૫ નેપાળનું વિષ	૪૯૪
૧૬ ભાંગ અને માંજનું વિષ	૪૯૫
૧૭ કરેણુનું વિષ	૪૯૫
૧૮ ઝેરકેચલાનું વિષ	૪૯૫
૧૯ ધંતુરાનું વિષ	૪૯૫
૨૦ મલ (દાર)ની કેફ	૪૯૫
૨૧ મેણા-કોદ્રાનું વિષ	૪૯૬
૨૨ સોપારી લાગે તો	૪૯૬
૨૩ થુરીઆનું વિષ	૪૯૬
૨૪ કૌચનું (કુહીલીનું) વિષ	૪૯૬

નામ	પૃષ્ઠ
૨૫ બીલામા ઉપર	૪૯૬
૨૬ ચણોઠીનું વિષ	૪૯૭
૨૭ આકડાનું વિષ	૪૯૭
૨૮ ખરસાંણીનું વિષ	૪૯૭
૨૯ કેરોસીન તેલ પેટમાં ગયું હોય તો	૪૯૭

લ-મેરી હંલ (જંગમ વિષ) અને તેના ઉપાય

૧ સાપનું ઝેર-સર્પવિષ	૪૯૭
૨ કૂતરાનું ઝેર-શ્વાનવિષ	૫૦૩
૩ લૂતા (કાંતરણ) વિષ	૫૦૫
૪ ઉંદરનું વિષ	૫૦૫
૫ ભમરી અને માખીનું વિષ	૫૦૬
૬ નખદંત-વિષ	૫૦૭
૭ સરડા (કાકિંડા, કાચિંડા)નું વિષ	૫૦૭
૮ વિંછીનું વિષ	૫૦૭
૯ કાળી વિંછણુનું વિષ	૫૦૮
૧૦ દેડકાનું વિષ	૫૦૮
૧૧ માછલાનું વિષ	૫૦૮
૧૨ ગરોળીનું વિષ	૫૦૮
૧૩ કાનખજૂરાનું વિષ	૫૦૯
૧૪ મશક (ડાંસ)નું વિષ	૫૦૯
૧૫ વિષોપસંહાર તરસ (તૃષારોગ)	૫૧૦
તાવ અથવા જવર દમ (શ્વાસરોગ)	૫૧૦
નાકના રોગો	૫૩૦
નામદાંધ રોગ અને ધાતુ પુષ્ટિનાં ઔષધો	૫૩૨
પથરી (અશ્મરી)	૫૩૭
પરમિયો અથવા પ્રમેહ પાંકુ	૫૩૯
બળતરા (દાહરોગ)	૫૪૫
બાલરોગ	૫૪૬
બેશુદ્ધિ (મૂર્ચ્છારોગ)	૫૫૫
ભગંદર રોગ	૫૫૬
ભસ્મક રોગ	૫૫૭
ભારે શરીર (મેદરોગ)	૫૫૮
માથાના રોગ	૫૫૮
મૂત્રબંધ (મૂત્રાધાત)	૫૬૩
મૂત્રરેચનની આવશ્યકતા અને	

નામ	પૃષ્ઠ
ઔષધો	૫૬૫
મોઢાના રોગ (મુખરોગ)	૫૬૬
રગતપિત્ત (રક્તપિત્ત)	૫૭૦
રતવા (વિસર્પ)	૫૭૧
રેચનની આવશ્યકતા અને ઔષધો	૫૭૩
વધરાવળ અથવા (અંતર-ગળ) (અંડવૃદ્ધિ)	૫૭૪
વાયુના રોગ	૫૭૬
વાઘ	૫૮૭
વાળો (સ્નાયુ)	૫૮૭
વિદ્રધિરોગ (ગડાં ગુમડાં)	૫૮૯
વિસ્ફોટક રોગ (ફેલા)	૫૯૦
વજ્રરોગ (જખમ અને ગુમડાં)	૫૯૧
શીળસ અથવા પિત્તનું ઉપડવું (શીતપિત્ત)	૫૯૬
શીતળા (મસૂરિયા) અને ગોવર અથવા ઓરી (રોમાંતિકા)	૫૯૮
શ્વેતરોગ	૫૯૯
સોળે (શોથ)	૬૦૨

છીઓના રોગ

પ્રદર (ધૂપણી, વાંધુ, લોહીવા, રક્તસ્ત્રાવ)	૬૦૩
સોમરોગ (જળપ્રદર)	૬૦૬
યોનિરોગ	૬૦૭
યોનિકંદ	૬૦૯
ગર્ભિણી રોગ	૬૦૯
ગર્ભચલન	૬૧૧
ગર્ભસ્ત્રાવ અને ગર્ભપાત	૬૧૨
ગર્ભજ રોગ	૬૧૩
સૂતિકારોગ (સુવારોગ)	૬૧૬
સ્તનરોગ	૬૧૮
સ્વરભેદ	૬૧૯
સંગ્રહણી	૬૨૦
હરસ-મસા (અર્શ)	૬૨૦
હાથીપત્રો (શ્લીપદ)	૬૨૨
હેડકી (ઉચકી-હિકકારોગ)	૬૨૩
હૃદયના રોગ અથવા હૃદ્રોગ	૬૨૪
ક્ષયરોગ	૬૨૫
ક્ષુદ્રરોગ-ફેલા, ફેલીઓવગેરે	૬૨૭

૨-ગો વધ

નામ	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ
ગાયનું દૂધ	૬૩૭	ગાયની હાશ	૬૪૦	ગાયનું હાણુ	૬૪૨
ગાયનું દહીં	૬૩૮	ગાયનું ઘી	૬૪૦	હાણુની રાખ	૬૪૨
ગાયનું માખણ	૬૩૯	ગોમૂત્ર	૬૪૨		

૩-પ્રાણિજ ઔષધિ

અસ્થિ (હાડકાં)	૬૪૩	ધૂતવર્ગ	૬૪૭	મૂતવર્ગ	૬૫૧
ઉંદરની લીંડીઓ	૬૪૩	ઘોડાની લીંદ	૬૪૭	મીણ	૬૫૧
કસ્તૂરી	૬૪૩	ઘોડાનો વાળ	૬૪૮	મેરનાં પીછાં	૬૫૧
કબૂતરની હગાર	૬૪૫	હાશ	૬૪૮	વાધની ચરખી	૬૫૧
કાંતણી (કરોળીઆ)નું ધર	૬૪૫	દહીં	૬૪૮	સમુદ્રશીણ	૬૫૨
કુકડીની વિષા (હગાર)	૬૪૫	દૂધ	૬૪૮	સર્પની કાંચળા	૬૫૨
કેશ	૬૪૫	પેદુબાળર	૬૪૯	સસલાનું ભોહી	૬૫૨
ગાંડુળ	૬૪૫	ખીરબહોટી (ગોકળગાય)	૬૪૯	સાબરશિંગ	૬૫૨
ગધેડાની લીંદ	૬૪૬	ભેંસનું હાણુ	૬૫૦	હરિણશૂંગ	૬૫૪
ગધેડાનો કાંત	૬૪૬	મધ	૬૫૦	હસ્તિદંત	૬૫૪
ગોરાચન	૬૪૬	માખણ	૬૫૦		

૪-રસદ્રવ્ય

અબ્રક	૬૫૫	દગડી પાપાણુદભેદ	૬૭૬	લુણારખાર	૬૮૮
અંબર	૬૫૯	ધૂંવાસ	૬૭૬	લોહકીટ (કારોડો)	૬૮૯
કપીલો	૬૬૦	નવસાગર (નવસાર)	૬૭૬	લોહચુંબક	૬૮૯
કલાઈ (કથીર)	૬૬૦	પરવાળાં	૬૭૭	શિરગોળ (દુધિયો પથ્થર)	૭૦૦
કાચલવણુ (અંગડીખાર)	૬૬૩	પાણીશોક	૬૭૯	શિક્ષાન્નિત	૭૦૦
કાડીખાર	૬૬૩	પાપડીઓ ખારો (સંચોરો)	૬૭૯	શંખ	૭૦૧
કાંતીલોહું (કાંતલોહ)	૬૬૩	પારો	૬૭૯	શંખજીરું	૭૦૨
કાંચુ	૬૬૪	પિત્તળ	૬૮૭	સાજીખાર	૭૦૩
કેડી	૬૬૪	પોલાદ (ગજવેલ)	૬૮૮	સીસું	૭૦૩
ખડી	૬૬૫	ફટકડી	૬૮૧	સુરમો	૭૦૪
ખાપરિયું	૬૬૬	ખીડ(ભો)લુણ	૬૮૧	સુરોખાર	૭૦૫
ગેરૂ	૬૬૬	મનશીલ	૬૮૨	સુવર્ણમાક્ષિક (સોનામુખી પથ્થર)	૭૦૬
ગોખીચંદન	૬૬૭	મીકું	૬૮૨	સોનું	૭૦૭
ગંધક	૬૬૭	મુરદારશિંગ (ખાદાર)	૬૮૩	સોમલ	૭૦૯
ચૂનો	૬૬૯	મુલતાની માટી	૬૮૩	સંચળ	૭૧૨
છીપ	૬૭૦	મેતી	૬૮૪	સાંબરલુણ	૭૧૩
જવખાર	૬૭૦	મેતીની છીપ	૬૮૫	સિંદૂર	૭૧૩
જસત	૬૭૦	મેરથુથુ	૬૮૫	સિંધાલુણ	૭૧૪
(પાટીઓ) ટંકણુખાર	૬૭૨	રસકપૂર	૬૮૬	હરતાલ	૭૧૪
(તેલીઓ-ખડીઓ) ટંકણુ-ખાર (કુલાવેલો)	૬૭૨	રૂપું	૬૮૭	હિરાકસી	૭૧૭
તાંબુ	૬૭૩	રૌપ્યમાક્ષિક (રૂપામુખી)	૬૮૮	હિંમજોક	૭૧૮

આવધિક્રિયા

નામ	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ
૧-રસાયન					
(૧) રસોપયોગી વિષયો					
અમિના પ્રકાર	૭૨૧	લધુમાલિની વસંત રસ	૭૨૮	છટ્ટા પ્રકારનો હેમગર્ભ-	
પુટ આપવાના પ્રકાર	૭૨૧	ચલકુઠાર રસ	૭૨૮	પોટલીરસ	૭૩૨
(૨) યંત્રો				સાતમા પ્રકારનો હેમગર્ભ-	
ડમર્યંત્ર	૭૨૨	શ્વાસકુઠાર રસ	૭૨૮	પોટલી રસ	૭૩૨
ગિધ્વનલિકાયંત્ર	૭૨૨	સૂતશૈખર રસ	૭૨૮	આઠમા પ્રકારનો હેમગર્ભ-	
વાલુકાયંત્ર	૭૨૨	પ્રતાપલંકેશ્વર રસ	૭૨૮	પોટલી રસ	૭૩૨
ભૂધરયંત્ર	૭૨૨	ગુલ્મકુઠાર રસ	૭૨૯	નવમા પ્રકારનો હેમગર્ભ-	
દોલાયંત્ર	૭૨૨	મૃત્યુંજય રસ (ત્રીજો)	૭૨૯	પોટલી રસ	૭૩૨
ગર્ભયંત્ર	૭૨૩	શીતભંજી રસ	૭૨૯	દશમા પ્રકારનો હેમગર્ભ-	
પાતાળયંત્ર	૭૨૩	નાગરસાયન	૭૨૯	પોટલી રસ	૭૩૨
તેજેયંત્ર (લંબક)	૭૨૩	મેહકુઠાર રસ	૭૨૯	૨-ચૂર્ણો	
(૩) રસ				અબ્જોદાદિ ચૂર્ણ	૭૩૩
બોળબદ્ધરસ	૭૨૪	સિદ્ધામૃત રસ	૭૨૯	અશ્વગંધાદિ ચૂર્ણ	૭૩૪
મહાજ્વરાંકુશ રસ	૭૨૪	કાસકુઠાર રસ	૭૨૯	અક્કલકરાદિ ચૂર્ણ	૭૩૫
બીજ પ્રકારનો મહાજ્વરાં-		અમૃતમંજરી	૭૨૯	આમલકયાદિ ચૂર્ણ	૭૩૫
કુશ રસ	૭૨૫	અમિકુમાર રસ	૭૨૯	એલાદિ ચૂર્ણ	૭૩૫
ત્રીજ પ્રકારનો મહાજ્વરાં-		કફકેતુ રસ	૭૨૯	ચંદનાદિ ચૂર્ણ	૭૩૫
કુશ રસ	૭૨૫	વાતગજસિંહ રસ	૭૩૦	ચોપચીની ચૂર્ણ	૭૩૫
મૃત્યુંજય રસ	૭૨૫	કુષ્ઠકુઠાર રસ	૭૩૦	તાલિસાદિ ચૂર્ણ	૭૩૬
મૃત્યુંજય રસ બીજો	૭૨૫	કપર્દક રસ	૭૩૦	ત્રિક્ષણાં ચૂર્ણ	૭૩૬
પ્રમેહરસાયન	૭૨૫	ગુડ્ડ્યાદિ લોહ	૭૩૦	ત્રિક્ષણાં પીપર ચૂર્ણ	૭૩૬
આનંદભૈરવ રસ	૭૨૬	હૃતાશન રસ	૭૩૦	ત્રિક્ષણાદિ ચૂર્ણ	૭૩૬
સમીરગજ કેસરી (વાતારિ)		પ્રતાપમાર્તંડ રસ	૭૩૦	દાડિમાળક ચૂર્ણ	૭૩૬
રસ	૭૨૬	માર્તંડોદયરસ	૭૩૦	બીજું દાડિમાળક ચૂર્ણ	૭૩૬
બૃહત્ ધમ્બાભેદી રસ	૭૨૬	નારાય રસ	૭૩૦	દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણ	૭૩૬
લોકનાથ રસ	૭૨૬	જયરસ	૭૩૦	બીજું દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણ	૭૩૬
ઉદયભાસ્કર રસ	૭૨૬	પ્રવાલપંચામૃત	૭૩૦	ધાન્યાદિ ચૂર્ણ	૭૩૬
લધુવાતવિધ્વંસન રસ	૭૨૬	કાસકેસરી રસ	૭૩૦	નારાયણ ચૂર્ણ	૭૩૬
કફકુઠાર રસ	૭૨૬	સૂર્યાવર્ત રસ	૭૩૧	પાચક ચૂર્ણ	૭૩૭
વૃદ્ધિનાશન રસ	૭૨૭	ગુલ્મકુઠાર રસ બીજો	૭૩૧	પાચક અને રચક ચૂર્ણ	૭૩૭
ભાસ્કર રસ	૭૨૭	મહાચંદ્રકલા રસ	૭૩૧	પિપ્પલ્યાદિ ચૂર્ણ	૭૩૭
સમીરપન્નગ રસ	૭૨૭	વમનામૃત રસ	૭૩૧	મળશુદ્ધિનું ચૂર્ણ	૭૩૭
અર્ચકુઠાર રસ	૭૨૭	વડવાનળ રસ	૭૩૧	મળશુદ્ધિનું ચૂર્ણ બીજું	૭૩૭
અમિસૂત રસ	૭૨૭	હેમગર્ભ પોટલી રસ	૭૩૧	મહાખાંડવ ચૂર્ણ	૭૩૭
આદિલ રસ	૭૨૭	બીજ પ્રકારનો હેમગર્ભ-		મવાનીખાંડવ ચૂર્ણ	૭૩૮
કૃમિકુઠાર રસ	૭૨૭	પોટલી રસ	૭૩૧	લધુગંગાધર ચૂર્ણ	૭૩૮
સુવર્ણમાલિની વસંત રસ	૭૨૭	ત્રીજ પ્રકારનો હેમગર્ભ-		લવંગાદિ ચૂર્ણ	૭૩૮
		પોટલી રસ	૭૩૧	બીજું લવંગાદિ ચૂર્ણ	૭૩૮
		ચોથા પ્રકારનો હેમગર્ભ-			
		પોટલી રસ	૭૩૨		
		પાંચમા પ્રકારનો હેમગર્ભ-			
		પોટલી રસ	૭૩૨		

નામ	પૃષ્ઠ
ત્રીભુ' લવંગાદિ ચૂર્ણ	૭૩૮
ચોથું લવંગાદિ ચૂર્ણ	૭૩૮
પાંચમું લવંગાદિ ચૂર્ણ	૭૩૮
વડવાનલ ચૂર્ણ	૭૩૮
વૈશ્વાનર ચૂર્ણ	૭૩૮
શૃંગ્યાદિ ચૂર્ણ	૭૩૮
શુક્ર્યાદિ ચૂર્ણ	૭૩૮
ખીભું શુક્ર્યાદિ ચૂર્ણ	૭૩૮
સામુદ્રાદિ ચૂર્ણ	૭૩૮
સીતોપલાદિ ચૂર્ણ	૭૩૯
લઘુ સુદર્શન ચૂર્ણ	૭૩૯
હીંગાષ્ટક ચૂર્ણ	૭૩૯
હીંગ્વાદિ ચૂર્ણ	૭૩૯
મરીચાદિ ચૂર્ણ	૭૩૯
કલ્યાણ ચૂર્ણ	૭૩૯
નારાચ ચૂર્ણ	૭૩૯
સમશકર ચૂર્ણ	૭૩૯
ચંદનાદિ ચૂર્ણ	૭૩૯
એલાદિ ચૂર્ણ	૭૪૦
એલાદિ ચૂર્ણ ખીભું	૭૪૦
લવણભારકર ચૂર્ણ	૭૪૦
કપિથાષ્ટક ચૂર્ણ	૭૪૦
નારાચ ચૂર્ણ ખીભું	૭૪૦
સારસ્વત ચૂર્ણ	૭૪૦
ન્યગ્રોધાદિ ચૂર્ણ	૭૪૦
સાખરૂંડ ચૂર્ણ	૭૪૦
મુસલ્યાદિ ચૂર્ણ	૭૪૦
ગોક્તરાદિ ચૂર્ણ	૭૪૦
દંતરક્ષક ચૂર્ણ	૭૪૧
વમનકારક ચૂર્ણ	૭૪૧
વરાધ(સસણી)નાશક ચૂર્ણ	૭૪૧

૩-ગુટિકા (ગોલીઓ)

ગુડાદિ ગુટિકા	૭૪૧
મરીચાદિ વટિકા	૭૪૨
આમલકયાદિ ગુટિકા	૭૪૩
ગુડચતુષ્ટય વટિકા	૭૪૪
લવંગાદિ વટિકા	૭૪૪
શુદ્ધિદાર ગુટિકા	૭૪૪

નામ	પૃષ્ઠ
લશુન વટિકા	૭૪૪
કડાપાકની ગોળીઓ	૭૪૪
ભતિકલાદિ વટી	૭૪૪
વ્યોષાદિ વટી	૭૪૪
અજમોદાદિ વટી	૭૪૪
દાડમપાકની ગોળીઓ	૭૪૪
કાંકાયન વટી	૭૪૫
એલાદિ ગુટિકા	૭૪૫
દ્રાક્ષાદિ ગુટિકા	૭૪૫
અક્કલકરાદિ ગુટિકા	૭૪૫
ચંદનાદિ ગુટિકા	૭૪૫
ચંદનાદિ ગુટિકા ખીભું	૭૪૫
કરૂનાશક ગુટિકા	૭૪૫
દુર્ગામ કુઠાર ગુટિકા	૭૪૫
હિંગ્વાદિ વટી	૭૪૫
રસકેશ્વર વટી	૭૪૬
અહિકેનાદિ ગુટિકા	૭૪૬
શંખવટી	૭૪૬
સંજીવની ગુટિકા	૭૪૬
ભતિકલાદિ ગુટિકા	૭૪૬
અશ્વચોળી ગુટિકા	૭૪૬
ઉપદંશકુઠાર ગુટી	૭૪૭
જવરકેસરિ ગુટિ	૭૪૮
ચંદ્રપ્રભા ગુટિકા	૭૪૮
વત્સનાગ ગુટી	૭૪૮
કુચલા ગુટી	૭૪૮
શીતજવરારિ વટી	૭૪૯
ભસ્માતક વટી	૭૪૯
પુરંદર વટી	૭૪૯
શુદ્ધિઆધિકા વટી	૭૪૯
નાગાભુની ગુટિકા	૭૪૯

૪-કવાચ

મંજીષ્ટાદિ ચતુષ્પદી કવાચ	૭૪૯
રાસ્નાદિ ચતુષ્પદી કવાચ	૭૫૧
શૃંગ્યાદિ ચતુષ્પદી કવાચ	૭૫૧
અશ્મરૂનાશક કવાચ	૭૫૧

૫-યોગ

વર્ધમાન પિપ્પલીપ્રયોગ	૭૫૧
-----------------------	-----

નામ	પૃષ્ઠ
અશ્મરૂનાશક યોગ	૭૫૨
કૃત્ત્વહારક યોગ	૭૫૨
કતકખીજ યોગ	૭૫૨
આકુસ્થાદિ યોગ	૭૫૨
શ્લીપદનાશક યોગ	૭૫૨
અજીર્ણ અને કૌભેરાને માટે	૭૫૨
વિસર્પ કુષ્ઠનાશક યોગ	૭૫૨
મૂત્રાધાતુહર યોગ	૭૫૨

૬-લેપ

ઉપદંશશામક લેપ	૭૫૨
કુરંડનાશક લેપ	૭૫૨
કર્ણમૂળ ઉપર લેપ	૭૫૨
કુરંડનાશક લેપ ખીભું	૭૫૨
અંધ્યર્થદનાશક લેપ	૭૫૨

૭-અર્ક

લિલામાનો અર્ક	૭૫૨
કુચલાનો અર્ક	૭૫૨
પુષ્પાલક	૭૫૩

૮-આસવ

કુમારી આસવ	૭૫૩
જંખીરાસવ	૭૫૪

૯-અંજન

નયનામૃત	૭૫૪
નેત્રરોગો ઉપર અંજન	૭૫૪
પ્રચેતન ગુટિકા	૭૫૪

૧૦-તૈલ

કોશાતકયાદિ તૈલ	૭૫૫
કાસીસાદિ તૈલ	૭૫૫
ગંધર્વદસ્ત તૈલ	૭૫૫
અર્જુદાદિનાશક તૈલ	૭૫૫
મહાપટ્નિંદુ તૈલ	૭૫૫
લાક્ષાદિ તૈલ	૭૫૫

૧૧-ધૂત, ક્ષાર, મલમ

સારસ્વતધૂત(બ્રાહ્મીધૂત)	૭૫૬
વજ્રક્ષાર	૭૫૮
વજ્રનાશક મલમ	૭૫૮

બૃહત્પાકસંગ્રહ

નામ	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ
પાક કરવાની રીતિ	૭૫૯	ચોથા પ્રકારનો ગોખરૂપાક	૭૬૭	બૃહ-મુસલીપાક	૭૭૩
ખાંડનો પાક એટલે આસણી		ચોપચીનીપાક	૭૬૭	મુસલીપાક	૭૭૩
બનાવવાની રીત	૭૫૯	ભતિકળપાક	૭૬૮	ખીજા પ્રકારનો મુસલીપાક	૭૭૪
૧-પાક		ભતિકળપાક-ખીજો	૭૬૮	મેથીપાક	૭૭૪
અશ્વગંધ પાક	૭૫૯	જીરાપાક	૭૬૮	ખીજા પ્રકારનો મેથીપાક	૭૭૪
અશ્વગંધપાક ખીજો	૭૬૦	દ્રાક્ષપાક	૭૬૮	લવંગપાક	૭૭૪
અશ્વગંધપાક ત્રીજો	૭૬૦	ખીજા પ્રકારનો દ્રાક્ષપાક	૭૬૮	ખીજા પ્રકારનો લવંગપાક	૭૭૪
અશ્વગંધપાક ચોથો	૭૬૧	ધાત્રીપાક	૭૬૮	લશુનપાક	૭૭૫
અહિરેન પાક	૭૬૧	નારિકેલખંડ પાક	૭૬૮	ખીજા પ્રકારનો લશુનપાક	૭૭૫
ખીજા પ્રકારનો અહિરેનપાક	૭૬૧	ખીજા પ્રકારનો નારિકેલ-		સાલમપાક	૭૭૫
ત્રીજા પ્રકારનો અહિરેનપાક	૭૬૧	ખંડપાક	૭૬૯	વિજયાપાક	૭૭૫
આમ્રપાક	૭૬૧	ત્રીજા પ્રકારનો નારિકેલ-		વિદારીપાક	૭૭૫
ખીજા પ્રકારનો આમ્રપાક	૭૬૨	ખંડપાક	૭૬૯	શતાવરી પાક	૭૭૬
ત્રીજા પ્રકારનો આમ્રપાક	૭૬૨	ચોથા પ્રકારનો નારિકેલ-		શાલપાક	૭૭૬
આદ્રકપાક	૭૬૨	ખંડપાક	૭૬૯	સુંઠીપાક	૭૭૬
ખીજા પ્રકારનો આદ્રકપાક	૭૬૨	પાંચમા પ્રકારનો નારિકેલ-		ખીજા પ્રકારનો સુંઠીપાક	૭૭૬
ત્રીજા પ્રકારનો આદ્રકપાક	૭૬૨	ખંડપાક	૭૬૯	ત્રીજા પ્રકારનો સુંઠીપાક	૭૭૬
એરંડપાક	૭૬૩	છટ્ટા પ્રકારનો નારિકેલ-		શેવંતીપાક	૭૭૬
ખીજા પ્રકારનો એરંડપાક	૭૬૩	ખંડપાક	૭૭૦	ખીજા પ્રકારનો શેવંતીપાક	૭૭૬
ત્રીજા પ્રકારનો એરંડપાક	૭૬૩	પંચજીરક પાક	૭૭૦	ખીલીપાક અથવા શ્રીફળપાક	૭૭૬
કૌચપાક	૭૬૩	ખીજા પ્રકારનો પંચજીરક-		સુરણપાક	૭૭૭
કૌચપાક ખીજો	૭૬૩	પાક	૭૭૦	ખીજા પ્રકારનો સુરણપાક	૭૭૭
કૌચપાક ત્રીજો	૭૬૪	પડવાસપાક	૭૭૦	મહાભલ્લાતક પાક	૭૭૭
કૌચપાક ચોથો	૭૬૪	પાષાણભેદ પાક	૭૭૦	સૌભાગ્યસુંઠી પાક	૭૭૭
કસેરૂપાક	૭૬૪	પિપ્પલીપાક	૭૭૧	ખીજા પ્રકારનો સૌભાગ્ય-	
કામસુંદરપાક	૭૬૫	ખીજા પ્રકારનો પિપ્પલી-		સુંઠીપાક	૭૭૮
કામેશ્વરપાક	૭૬૫	પાક	૭૭૧	ત્રીજા પ્રકારનો સૌભાગ્ય-	
લઘુકામેશ્વરપાક	૭૬૫	ત્રીજા પ્રકારનો પિપ્પલીપાક	૭૭૧	સુંઠીપાક	૭૭૮
કુબેરપાક	૭૬૫	ચોથા પ્રકારનો પિપ્પલીપાક	૭૭૧	ચોથા પ્રકારનો સૌભાગ્ય-	
કંદર્પપાક	૭૬૫	પીલુપાક	૭૭૧	સુંઠીપાક	૭૭૮
કુમારીપાક	૭૬૫	પૂગપાક	૭૭૧	પાંચમા પ્રકારનો સૌભાગ્ય-	
કુમારીપાક ખીજો	૭૬૬	ખીજા પ્રકારનો પૂગપાક	૭૭૨	સુંઠીપાક	૭૭૮
ખજૂરપાક	૭૬૬	બદામપાક	૭૭૨	હરીતકી પાક	૭૭૯
ખીજા પ્રકારનો ખજૂરપાક	૭૬૬	ભોંયકોળાનો પાક	૭૭૨	ખીજા પ્રકારનો હરીતકીપાક	૭૭૯
ત્રીજા પ્રકારનો ખજૂરપાક	૭૬૬	ખીજા પ્રકારનો ભોંયકોળા-		આદ્રકખંડ	૭૭૯
ખજૂર પૂરણપાક	૭૬૬	નો પાક	૭૭૨	વાસાખંડ	૭૭૯
કુખાંડપાક	૭૬૭	મહાકામેશ્વર પાક	૭૭૩	ખીજા પ્રકારનો વાસાખંડ	૭૭૯
ગોખરૂપાક	૭૬૭	ખીજા પ્રકારનો મહા-		ત્રીજા પ્રકારનો વાસાખંડ	૭૭૯
ખીજા પ્રકારનો ગોખરૂપાક	૭૬૭	કામેશ્વરપાક	૭૭૩	ચોથા પ્રકારનો વાસાખંડ	૭૮૦
ત્રીજા પ્રકારનો ગોખરૂપાક	૭૬૭	ભલ્લાતકપાક	૭૭૩	સુંઠીખંડ	૭૮૦

નામ	પૃષ્ઠ
બીજા પ્રકારનો સુંઠીખંડ	૭૮૦
હરિદ્રાખંડ	૭૮૦
બીજા પ્રકારનો હરિદ્રાખંડ	૭૮૦
કામસંદીપન મોદક	૭૮૦
ચુડચી મોદક	૭૮૦
મદનવર્ધન મોદક	૭૮૧
બીજા પ્રકારનો મદનવર્ધન મોદક	૭૮૧
મેથીમોદક	૭૮૧
સુરભીમોદક	૭૮૧
ચિત્રક ચુડ	૭૮૧
માપાદિમોદક(અડદીઆલાડુ)	૭૮૧
માપાદિમોદકબીજા પ્રકારના	૭૮૧
૨-અવલેહ અથવા ચાટણ	
અવલેહ કરવાની રીત	૭૮૨
અગસ્તિ હરિતક્યવલેહ	૭૮૨
બીજા પ્રકારનો અગસ્તિ હં	૭૮૨
ત્રીજા પ્રકારનો અગસ્તિ હં	૭૮૨
અમૃતલક્ષ્મીતકાવલેહ	૭૮૩
બીજા પ્રકારનો અં	૭૮૩
કંદર્પભૂપણાવલેહ	૭૮૩
અરકુસીનો અવલેહ	૭૮૩
આર્દ્રકાવલેહ	૭૮૪
આર્દ્રકાવલેહ-બીજા પ્રકાર	૭૮૪
કંસહરિતક્યવલેહ	૭૮૪
આમલક્યવલેહ	૭૮૪
કંટકાર્યવલેહ	૭૮૪
બીજા પ્રકારનો કંટકાર્યવલેહ	૭૮૪
ત્રીજા પ્રકારનો કંટકાર્યવલેહ	૭૮૪
કલ્યાણકાવલેહ	૭૮૫
બીજા પ્રકારનો કલ્યાણકાવલેહ	૭૮૫

નામ	પૃષ્ઠ
કુટળવલેહ	૭૮૫
કુખમાંડકાવલેહ	૭૮૫
૨ જા પ્રકારનો કુખમાંડકાવલેહ	૭૮૫
૩ જા પ્રકારનો કુખમાંડકાવલેહ	૭૮૬
૪ થા પ્રકારનો કુખમાંડકાવલેહ	૭૮૬
૫ મા પ્રકારનો કુખમાંડકાવલેહ	૭૮૬
૬ ટા પ્રકારનો કુખમાંડકાવલેહ	૭૮૬
૭ મા પ્રકારનો કુખમાંડકાવલેહ	૭૮૬
૮ મા પ્રકારનો કુખમાંડકાવલેહ	૭૮૭
૯ મા પ્રકારનો કુખમાંડકાવલેહ	૭૮૭
૧૦ મા પ્રકારનો કુખમાંડકાવલેહ	૭૮૭
૧૧ મો કુખમાંડકાવલેહ	૭૮૭
૧૨ મો કુખમાંડકાવલેહ	૭૮૭
૧૩ મો કુખમાંડકાવલેહ	૭૮૮
૧૪ મો કુખમાંડકાવલેહ	૭૮૮
૧૫ મો કુખમાંડકાવલેહ	૭૮૮
૧૬ મો કુખમાંડકાવલેહ	૭૮૮
કેસરકાવલેહ	૭૮૮
બીજા પ્રકારનો કેસરકાવલેહ	૭૮૮
અંડકાવલેહ	૭૮૮
અવનપ્રાશ્યાવલેહ	૭૮૮
બીજા અવન પ્રાશ્યાવલેહ	૭૮૮
ત્રીજા અવનપ્રાશ્યાવલેહ	૭૮૮
ચિત્રકાવલેહ	૭૮૮
ભત્તીપત્રવલેહ	૭૮૮
જીરકાવલેહ	૭૮૯
બીજા જીરકાવલેહ	૭૮૯
ત્રિક્ષ્ણાવલેહ	૭૮૯
દાડિમાવલેહ	૭૮૯
દ્રાક્ષાવલેહ	૭૮૯
અંડપિપ્પલ્યવલેહ	૭૮૯

નામ	પૃષ્ઠ
બીજા અંડપિપ્પલ્યવલેહ	૭૮૯
ત્રીજા અંડપિપ્પલ્યવલેહ	૭૮૯
પિપ્પલ્યાવલેહ	૭૮૯
બીજા પિપ્પલ્યાવલેહ	૭૮૯
ભક્ષાતકાવલેહ	૭૮૯
ભારંગી હરીતક્યવલેહ	૭૮૯
બીજા ભારંગી હરીતક્યવલેહ	૭૮૯
લક્ષ્મીવિલાસાવલેહ	૭૮૯
વ્યાઘ્રી હરીતક્યવલેહ	૭૮૯
સુંઠ્યવલેહ	૭૮૯
શ્લેષ્માતક્યવલેહ	૭૮૯
પુનર્નવાવલેહ	૭૮૯

૩-મુરબ્બા

બીજા મુરબ્બા	૭૮૯
અંદનના લાકડાનો મુરબ્બા	૭૮૯
લિંબુનો મુરબ્બા	૭૮૯
આમળાનો મુરબ્બા	૭૮૯
કેરીનો મુરબ્બા	૭૮૯
ચુલકંદ	૭૮૯
મધુપકવ હરીતકી	૭૮૯
બીજા મધુપકવ હરીતકી	૭૮૯
ત્રીજા મધુપકવ હરીતકી	૭૮૯

૪-સરબત

ચુલાખનું સરબત	૭૮૯
આમલીનું સરબત	૭૮૯
પાકેલા કેઠાનું સરબત	૭૮૯

૫-સિરકા

આદુનો સિરકા	૭૮૯
દાડમનો સિરકા	૭૮૯
નાળીએરનો સિરકા	૭૮૯
૬-ચાકુતી	૭૮૯

અશ્વરોગ-પરિજ્ઞાન

શિરોવ્યથા	૭૯૭
મુખરોગ	૭૯૭
નાકના પડમાંથી લોહીનું વહેવું	૭૯૭
નેત્રરોગ	૭૯૭
જવર (તાવ) સંજિપાત ઉપર	૭૯૭
ઉદરસંબંધી રોગ	૭૯૮

અગ્નિમાંઘ	૭૯૮
પાદ (પગના) રોગ	૭૯૮
અંડશોફ (અંડ સૂજવા)	૭૯૮
મૂત્રરોગ	૭૯૮
વજ્રાદિરોગ	૭૯૮
અગ્નિબાધા	૮૦૦

વિષબાધા	૮૦૦
તોફાની ઘોડા માટે	૮૦૦
ખરીનો કચરો જવા માટે	૮૦૦
પશુચિકિત્સાની પૂરવણી-૧	૮૦૦
” ” -૨	૮૦૦

અનુક્રમાંબ ગની પૂરવણી

ઔષધિની કેટલીક બનાવટો તથા બીજી જાણવા જેવી બાબતો તે તે ઔષધિઓના પ્રકરણમાં પેટાબાબતો તરીકે આવી ગયેલી; પરંતુ બનાવટોના પ્રકરણમાં નહિ આવેલી હોવાથી સામાન્ય અનુક્રમણિકામાં પણ તે આવી શકી નથી; જેથી તેની છેવટે આ પૂરવણી જેડીને તેવી બાબતો તથા બનાવટો-કે જેની તારવણી સંશોધક સહગૃહસ્થે કરી મોકલી હતી; તે આ નીચે આપવામાં આવી છે. આમાંની કેાઠ કેાઠ બાબત પાક ઈ બનાવટોના પ્રકરણમાં જેમની તેમ આવી ગઇ હોય તો સંબંધિત છે; પરંતુ એવી પુનરાવૃત્તિથી નુકસાન તો નથીજ.

અક્કલકરાદિ ચૂર્ણ	૭૨	ગંદુ પાણી ચોખ્ખું કરવાની રીત	૨૮૦
અગરબત્તી બનાવવાની બે રીતો	૭૬	ગુચ્છલાદિ લેપ	૨૦૯
અજમોદાદિ વટી	૮૧	ગુલકંદ	૨૧૧
અડદનાં વડાં	૮૨	ગુલાબનું અતર કાઢવાની રીત	૨૧૧
અપમાર્ગ ક્ષાર	૭૯	ગુલાબનું સરખત	૨૧૧
અમૃતાદિ કાઢો	૨૦૨	ગોક્ષુરાદિ અવલેહ	૨૧૨
અમૃતાદિ ગુગળ	૨૦૯	ગોક્ષુરાદિ ગુગળ	૨૦૯
અર્ક કાઢવાની રીત	૨૪૫	ગોક્ષુરાદિ ધૂત	૨૧૨
અષ્ટગુણ મંડ	૨૪૧	ધાવ તેલ	૩૧૯
અસાળાઆની ક્ષીર	૯૪	ચાંગેરી ધૂત (બે પ્રકારનાં)	૨૨૬
અસાળાઆનો લેપ	૯૪	ચિત્રક ધૂત	૨૨૪
અસાળાઆના લાકુ	૯૪	ચોપચીની પાક	૨૨૬
અળતો (પોથી) કરવાની રીત	૨૯૩	છાશનું પુનઃ દહીં કરવાની રીત	૨૫૫
આદાપાક	૧૦૦	જવખાર	૨૨૭
આંબાને જલદી વધવા	૭૩	જાંબુનો સરકો	૨૩૧
આંબાની ગોટલી જલદી ઉગવા	૭૩	જેડીમધનો શીરો	૨૩૪
આયવેલ (નાળાએરનું તેલ)	૨૭૮	ઠંડાઇના માટે સરખત	૨૨૮
આભાદિ ગુગળ	૨૦૯	ઉપરસાલનું સરખત	૧૨૩
અમૃતરસ	૨૦૨	તુલસીનો ચ્હા	૨૫૪
આમલીનું સરખત	૧૦૫	ત્રિકુળાં ગુગળ	૨૦૯
આમળાંનો મુરખ્ખો	૧૦૬	દશાંગ લેપ	૩૮૮
આમ્રાદિયવાગૂ	૧૧૩	દશમૂળ	૪૦૦
આમળાંની ગોળાઓ	૧૦૬	દંતવર્તી (નેત્રના કૂલમાટે)	૬૫૪
કપડાંને શિકારી રંગ કરવાની કૃતિ	૩૫૬	દાડમપાક	૨૫૯
કાંચનાર ગુગળ	૨૦૯	દાડમનું સરખત	૨૫૯
કુડાપાક	૧૧૫	દુગધવટી	૧૮૬
કુટખટકાવલેહ	૧૧૫	દેવદારાદિ કાઢો	૨૬૩
કુંવારપાક	૧૬૯	દ્વાત્રિશ્લક ગુગળ	૨૦૮
કેળ જલદી પકવવા	૧૭૪	નાળાએરના તેલના ગુણ	૨૭૮
કૈશોરક ગુગળ	૨૦૮	પથ્થા ગુગળ	૨૦૯
કોઈ પણ ભસ્મને પદ્મરાગ જેવો		પાચક (ખારી) પીપર	૩૬૮
રાતો રંગ કરવાની કૃતિ	૭૪	પાચક લિંબુ	૩૬૮
મળોનું સત્વ	૨૦૩		

પાણી જમાવવા (ખડ બાજવા		રુચિદાયક ચટણી	૩૦૧
જેવું કરવા)ની રીત	૩૮૦	સાહિત્યારિષ્ટ	૩૪૩
પીપરનું ચૂર્ણ	૩૬૬	લાક્ષાદિ ગુગળ	૨૦૬
પુનર્નવાદિ ધૂત	૪૦૫	લીલા નાળીએરના તેલના ગુણ	૨૭૮
પુનર્નવાદિ તેલ	૪૦૫	લોખાનનાં ફૂલ	૧૧૬
પોદીસ	૮૫	લોખાનનું તેલ	૧૧૬
પૌષ્ટિક લાડુ	૨૧૧	વર્ધમાન પીપર	૩૬૭
પૌષ્ટિક ક્ષીર	૨૬૨	વસ્ત્રને સુગંધ આપવા માટે	૭૬
ફળધૂત	૩૮૭	વિડંગાદિ ગુગળ	૨૦૬
બદ તથા ગુમડાંનો અનુલવી મલમ	૧૯૭	વિશ્વાસ ગુગળ	૨૦૬
બદામની ખીર	૩૦૨	શતાવર્યોદિ કવાથ	૩૮૭
બદામનું તેલ કાઢવાની રીત	૩૦૨	શતાવરીનું શરબત	૩૮૬
મગના લાડુ	૩૨૫	શતાવરી પાક	૩૮૬
મહાવિષ્ણુ તેલ	૩૮૭	શતાવરી ધૂત	૩૮૭
મુદેલ (નાળીએરનું તેલ)	૨૭૮	સુવાસિક ભુકી	૭૬
યવક્ષારાદિ ગુટિકા	૨૨૭	સોમનાથી તામ્રભસ્મ	૭૬
ધોગરાજ ગુગળ (બે પ્રકારના)	૨૦૭	હિંગ્વાદિ તેલ	૪૫૬
રાસ્નાદિ ગુગળ	૨૦૮		

સદ્ગ્રંથસેવનાના ખાસ ફાયદા

यस्यास्ति सद्ग्रन्थविमर्शभाग्यं, किं तस्य शुष्कैश्चपलाविनोदैः ॥

અર્થાત્—જેને સારા સારા ગ્રંથો વાંચવાવિચારવાનું સદ્ભાગ્ય મળેતું હોય તેના આગળ ચંચળ લક્ષ્મીના શુષ્ક વિનોદ શી ગણતરીમાં છે ?

“તમે ગમે તેવી નવલકથાઓ અને ખીજું જે આવ્યું તે વાંચવા મંડી પડો છો, પણ એવું તો તમે થોડું વાંચો તેમજ સાદું. ગીતાજી વાંચો, વેદાંતનાં ખીજાં પુસ્તકો વાંચો; કેમકે તેની આખા જીવનસુધી જરૂર છે.”

સ્વામી વિવેકાનંદ

“પુસ્તકોમાં હું ગુંથાયેલો રહી શકતો તેથી મને એ માસ વધારે જેટલ મળત તોપણ હું કાયર થાત નહિ; એટલુંજ નહિ પણ મારા જ્ઞાનમાં ઉપયોગી વધારો કરી શકવાથી હું ઉલટો વધારે સુખચેતનમાં રહેત. હું માનું છું કે, જેને સારાં પુસ્તકો વાંચવાનો શોખ છે, તે ગમે તે જગ્યાએ એકાંતવાસ સહેજાઈથી વેદી શકે છે. x x એક પછી ખીજું, એમ પુસ્તકો વાંચતાં છેવટે તમે અંતરવિચાર પણ કરી શકશો.”

મ૦ ગાંધીજી

“બંધુઓ! સારાં પુસ્તકો એટલે શું એ તમે જાણો છો? સારાં પુસ્તકોની કિંમત તમે સમજો છો? લાઠ! દંડ આપણે એ નથી સમજતા. જે સમજતા હોયએ તો આપણી હાલત આવી ન હોય. મને તો લાગે છે કે, જ્ઞાન એ આકાશ છે અને પુસ્તકો એ તેમાં શોભી રહેલા ચળકતા તારાઓ છે; જ્ઞાન એ સમુદ્ર છે તે પુસ્તકો તે લાલ લાલ શકાય તેવાં વહાણો છે; જ્ઞાન એ સૂર્ય છે અને આપણા ધરમાં આવી શકે એવા તેનો પ્રકાશ તે પુસ્તકો છે; જ્ઞાન એ સોનાની ખાણ છે અને પુસ્તકો તે તેમાંથી બનાવેલા આપણને બંધબેસતા થાય તેવા દાગીના છે; જ્ઞાન એ મોટામાં મોટી કિંમતી નોટો છે અને પુસ્તકો તે આપણા રોજના ઉપયોગમાં આવી શકે એવા ચલણી સિક્કાઓ છે; જ્ઞાન એ વાયુ છે અને પુસ્તકો તે એ વાયુને ખેંચી લાવી ઠંડક આપનાર પંખાઓ છે; જ્ઞાન એ અગ્નિ છે અને પુસ્તકો તે એ અગ્નિથી પ્રકટાવેલા દીવા છે; જ્ઞાન એ

પૃથ્વી છે અને પુસ્તકો તે આપણને રહેવાલાયક મકાનો છે; જ્ઞાન એ અનાજનો ભંડાર છે અને પુસ્તકો તે રોટલા છે; જ્ઞાન તે મેષ છે અને પુસ્તકો તે આપણા ઘરમાં રહી શકે તેવાં પાણીભરેલાં માટલાં છે; અને જ્ઞાન તે સર્વશક્તિમાન પરમાત્મા છે અને પુસ્તકો તે એનો રસ્તો દેખાડનાર પૂજનીય દેવો છે.

સ્વ૦ પદિયાર

“મને પુસ્તકો વાંચવાથી જેવો આનંદ મળે છે તેવો આનંદ આ જગતમાં બીજા કોઈ પણ કામથી નથી મળતો. x x x માતૃભાષામાં વિવિધ જ્ઞાન આપનારા ગ્રંથોનો પ્રચાર થયા વિના કોઈ પણ પ્રજા ઉન્નતિ પામી શકતી નથી અને જાતીય ભાવના (સ્વદેશપ્રીતિ) પણ મેળવી શકાતી નથી. x x x બધી જાતની ઉન્નતિનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્નતિ છે. પણ આદિના જેવી ઇદ્રિયવૃત્તિ સિવાયનું બીજું કોઈ પણ એવું સુખ તમે નહિ ખતાવી શકો કે જેનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્નતિમાં રહેલું ન હોય. x x x સાહિત્ય-ઉદ્યાનના ચતુર માળી થવાનું સુભાગ્ય જેને પ્રાપ્ત થયું હોય અથવા જેનું મન સદૈવ સાહિત્યસરોવરનાં કમળોની મધુર સુગંધથી મસ્ત બનવા લાગ્યું હોય, તેને તો સાહિત્ય સિવાયનાં સ્વર્ગીય સુખો પણ તુચ્છજ લાગે છે.”

બંકિમચંદ્ર

“ગરીબોને દરિદ્રતામાંથી છોડવાની, દુઃખીઓનાં દુઃખ દૂર કરવાની, શરીર તથા મનનો થાક ઉતારવાની અને માંદાંઓનું દર્દ લુપ્ત કરવાની ગ્રંથોમાં જેટલી શક્તિ છે, તેટલી શક્તિ ધણું કરીને બીજા કોઈ ચીજમાં નથી.”

“માર્ડન”

“પુસ્તકો પ્રત્યેનો સ્નેહ એ ઈશ્વરના રાજ્યમાં પહોંચવાનો પરવાનો છે.”

“ખરાબ ચોપડીઓનું વાચન, એ તો ઝેર પીવાસમાન છે.”

“મહેલોથી તથા ધનવૈભવના અખૂટ ભંડારથી જે સંતોષ તમને નહિ મળે, તે સંતોષ તમને ઉત્તમ પુસ્તકોથી પ્રાપ્ત થશે.”

“લીલા વનમાં ભૂખે મરનાર પશુમાં અને આટલાં આટલાં વાંચવાનાં સાધન છતાં જ્ઞાન-હીન રહેનારાં મનુષ્યમાં શું તફાવત?”

“સહવાસથી જેમ માણસના ગુણની અને પ્રકૃતિની પરીક્ષા થાય છે, તેમ જે પુસ્તકોનો તેને શોખ હોય છે તે ઉપરથી પણ તેના વિષે અનુમાન થાય છે.”

“અવકાશની એકાદ ક્ષણનો પણ ઉપયોગ કરી લેવા માટે ઝેડસ્ટન જેવો પ્રતિભાશાળી પુરુષ પણ ગજવામાં સદાય એકાદ પુસ્તક લઈને ફરે; તો પછી આપણા જેવાઓએ તો ખુલ્લી વૃથા જતી કિંમતી ક્ષણોને બચાવવા માટે શું ન કરવું જોઈએ?”

“ખોરાક વિનાના શરીરની પેઠે જ્ઞાનવિનાનું મન પણ નિર્માત્ર છે. એ જ્ઞાનને મેળવવાનું સર્વોપરિ સાધન વાચન હોવાથી જે ઘરમાં સારાં પુસ્તકો નથી, તે ઘર ઘર નહિ પણ નિર્માત્ર તનમનવાળાં જીવતાં મુડાંઓને રહેવાની ધોર છે.”

એક વિદ્વાન ઠીકજ કહે છે કે “વાંચવાની હોંશ છોડી દેવાના બદલામાં કોઈ મને આખા હિંદુસ્તાનની સંપત્તિ આપે, તોપણ હું તેને કદી છોડું નહિ.”

“પુસ્તકો તરુણાવસ્થામાં સુમાર્ગ દેખાડે છે, વૃદ્ધાવસ્થામાં મનરંજન કરે છે અને ઉદાસીને વખતે સમાધાન કરીને આપણું જીવન આપણને નકામું લાગવા દેતાં નથી. વળી તે આપણી ચિંતા તથા ક્રોધાદિને શાંત કરી નિરાશાનો નાશ કરે છે.”

“ઉત્તમ ગ્રંથો, તેનું સેવન કરનારાઓમાં ધર્મ, નીતિ, ચારુર્ય, પ્રતિભા, શૌર્ય, ધૈર્ય તથા પરાપકારવૃત્તિને વિસ્તારે છે; અને જેમ જેમ એ દૈવી ગુણોની સત્તા જામતી ચાલે છે, તેમ તેમ દુનિયાને પીડારૂપ આસુરી ભાવોની જડ નાશ પામતી જાય છે.”

“ગ્રંથોની ઓરડીમાં ગયા પછી તમે એને હાથ નહિ લગાડો તો એ ગ્રંથોજ માનસવાણીથી તમને કહેશે કે:-‘અમારામાં પુષ્કળ જ્ઞાન ભર્યું છે તે લ્યો અને વાપરો, એટલે તમારું કલ્યાણ થશે.’ શું આ માનસવાણી ઓછી કિંમતી છે?”

ઉત્તમ ચરિત્રના ફાયદા

(અનુભવીઓના ઉદ્ઘાર)

“ઉત્તમ જીવનચરિત્ર એ એક પ્રકારનું ખાસ દર્પણ છે. અરીસાવડે પોતાના ચહેરામાં ડાઘજખાતાં જ મનુષ્ય તેને કાઢી નાખવા અને કાંતિ વધારવા પ્રયત્ન કરે છે; તેમ પોતાના તનમનમાં પેઠેલાં ભૂષણરૂપણ જોવા-સમજવામાં આવતાં મનુષ્ય દોષોને ટાળવા અને સદ્ગુણ વધારવાને ચરિત્રરૂપી આરસીવડે જાગ્રત થાય છે. વળી જે કામ ઉપદેશ અથવા બોધથી નથી બનતું તે કામ જીવનચરિત્ર સહેલાઈથી પાર પાડી શકે છે. શ્રમ લઘુ વિદ્યા બહોળા, દેશાટન કરી, સ્વદેશહિતેચ્છુ થાઓ, પ્રેમશીર્ષ દાખવો, એવા એવા ઉપદેશોથી થતી અસર કરતાં એવા ગુણોવાળાં અસામાન્ય માનવીઓનાં ચરિત્ર વાંચવાથી વધારે અસર થઈ ઉંડી છાપ પડીને તે પણ દિવ્ય માનવી બનવા ઉત્તેજાઈ આગળ વધે છે.”

“ચરિત્રના વાચનથી આપણું ચૈતન્ય સતેજ થાય છે; આશામાં જીવન આવે છે; આપણામાં નવું કૌવત હિંમત અને શ્રદ્ધા આવી આપણા ઉપર તેમજ બીજાઓ ઉપર શ્રદ્ધા રાખીએ છીએ; આપણામાં મદત્વાકાંક્ષા જાગે છે; રૂઝાં કાર્યોમાં અને મોટાઓનાં કામોમાં જોડાઈ તેમાં ભાગીદાર થવાને ઉત્તેજાઈએ છીએ. આ પ્રમાણે ઉત્તમ જીવનચરિત્રના સહવાસમાં આવવું, રહેવું અને ઉત્તમ થવા પ્રેરાવું, એ તે તે ઉત્તમ આત્માઓના અને ઉત્તમ મંડળના સહવાસમાં રહેવા બરાબર છે.”

“ઉત્તમ ચરિત્ર બતાવી આપે છે કે, એક સામાન્ય મનુષ્ય પણ પોતાનું જીવન કેટલે સુધી ઉત્તમ બનાવી શકે; કેવાં ઉચ્ચ કાર્ય કરી શકે અને જગતમાં કેટલી ઉચ્ચ અસરો ફેલાવી શકે.”

“મહાન સ્ત્રીપુરુષોનાં જીવનચરિત્રોનું ચિંતન થવાથી આ વાત બરાબર સમજાય છે કે મદત્તાનો દરવાજો સર્વને માટે ઉઘાડો છે.”

સારામાઠા પ્રસંગે જ્ઞાનલગ્નો

ગરીબોને ગરીબાઈમાંથી ખેંચી કાઢવાની, દુઃખીઓનાં દુઃખ ટાળવાની, બોળવાળાનો બોળો ભુલાવવાની અને બિમારોનું દર્દ ભુલાવવાની સારા અંધોમાં જેવી શક્તિ છે તેવી બીજા કશામાં નથી; પણ દેશદેશ એવી છે કે વાંચી જાણે તેવા પણ ધણાખરાઓ અંધ પાછળ પૈસા ખરચી શકતા નથી. માટે તેઓમાં જ્ઞાન-ચારિત્રવર્ધક ચોપડી-ચોપાનિયાં વિના મૂલ્યે ફેલાવવાં એ પણ સમજી દાતાઓની ફરજ છે.

પોતે જ્ઞાનસિદ્ધ થઈને બીજાઓને જ્ઞાન આપવું એ તો કોઈથી બને; પણ સિદ્ધાત્માઓના જ્ઞાન-ચારિત્રવર્ધક ઉત્તમ ઉપદેશો અને ચરિત્રોનાં પુસ્તકો તો સર્વ કોઈ બીજાઓને આપી શકે.

કોઈ કોઈ ઉદારાત્મા આ રીતે પણ ધનનો કંઈક સદુપયોગ કરે છે; પરંતુ વર્તમાન દેશદેશોને તો આ પ્રકાર સૌ કોઈએ સારી પેઠે ચાલુ કરી ઉમદા રીતરિવાજ બનાવી દેવો જોઈએ.

સારામાઠા પ્રસંગે બીજા અર્થ થોડો ઘટાડીને પણ સ્થૂળ ભોજન સાથે આ માનસિક ખોરાકની પત્રાવલિરૂપ ઉમદા પુસ્તકો પ્રત્યેક મહેમાન, પડોશી, કુટુંબી, મિત્ર, જ્ઞાતિબંધુ, ગામલોકો, વિદ્યાર્થીઓ વગેરેને ભેટ કરાય તો તે ગમે તેવાં મિષ્ટાન્ન કરતાં બહુ વધારે ઉપકારક થાય એ ખુલ્લું છે.

ધૃમ્જ્ઞા હોય તો “અમુક પ્રસંગ અથવા વ્યક્તિના સ્મારકનિમિત્ત અમુક તરફથી ભેટ” કે એવું કાંઈ મુખપૃષ્ઠ પર છપાવીને, રખરસ્ટાંપથી છાપીને કિંવા હાથે લખીને પણ આપી શકાય, કે જેથી તે પ્રસંગ અને વ્યક્તિના સ્મારકનો હેતુ પણ પાર પડે.

માટે આ સંસ્થાનાં અને બીજાં ઠીક બાગે તે તે ખાસ ઉપકારક પુસ્તકો પોતાને ત્યાં આવતા નાનામોટા પ્રસંગે વહેંચીને ધનના સદુપયોગ સાથે જ્ઞાનચારિત્ર જેવી અસાધારણ ઉત્તમ વસ્તુના પ્રચારનું શ્રેય દરેક સમજીએ મેળવવું ઘટે છે.

છૂટથી અર્થ કરવા ધૃમ્જ્ઞાનાર સન્જન ધારે તો કોઈ ઉપકારક પુસ્તકની ખાસ આવૃત્તિ છપાવીને લદાણી કરી શકે; મધ્યમ અર્થ કરવો હોય તો અમુક પ્રતો ખરીદીને વહેંચી શકે. અને વધુ જાતનાં સારાં પુસ્તકો લીધાં હોય તો ભેટ લેનાર તેમાંથી મનગમતું પુસ્તક લઈ શકે. પાંચ-દશ રૂપિયા અર્થવા હોય તો ૨૫-૫૦ નાનાં પુસ્તકો અથવા નાની હજાર-પાંચસો પુસ્તિકાઓ વહેંચી શકાય. અને એકાદ રૂપિયો અર્થવા હોય તો પણ અસરકારક શિખામણોનાં સો-બસો હસ્તપત્ર વહેંચી શકાય. ન વાંચી જાણે તેને વાંચી સંભળાવવું એ પણ ઉત્તમ લોકસેવા છે.

આ વેદમહોપાખ્યાય સ્વં શાસ્ત્રી ચંકર ત્રાજા પદે

(મયાચનિવાસી વેદ જનનાથમસાદ શુક્લના હિંદી અરિતનો સારાંશ)

જિનગણગણનારસ્મે ન પનતિ કઠિની સુસન્ધમાયસ્ય ।

તસ્યામ્બા યદિ સુતિની વદ વન્ધ્યા સ્ત્રી કીદશી મવતિ ॥૧૧॥

સંસારમાં એવા અસંખ્ય મનુષ્યો ભરેલા છે, કે જેઓનો સંબંધ પોતાનાં થોડાંક કુટુંબીજનો અને ઈષ્ટમિત્રો સિવાય સર્વસાધારણ જનસમાજ સાથે જરા પણ હોતો નથી. જે વિચારશીલ પુરુષો રાત્રિદિવસ દેશની દશાનો વિચાર કરે છે અને ઇચ્છે છે કે, દેશમાં પુરુષસિંહો-હિંસક જંગલી સિંહો નહિ પણ પરાક્રમી સાહસિક પુરુષાર્થી નરસિંહો પ્રકટે અને દેશમાં ધર્મનિષ્ઠ સપૂતોની સંખ્યા વધે; એવા પુરુષોના હૃદયમાંથી વર્તમાન ભારતવાસીઓની દશા જોઈને તથા તેમાં એકાદ બાળકના જન્મથી વધારે થતો જોઈને નિરાશાની સાથે એવાજ જીગરો નીકળે છે કે, ત્રીસ કરોડ મુરદાલોમાં પૃથ્વીનો ભાર વધારવા માટે અને પૂર્વપુરુષોની કીર્તિ ઉપર કાટ ચઢાવવા અર્થે એક મુરદાલ જીવની સંખ્યા વધી. એજ પ્રમાણે કોઈ શિવોદરપરાયણ મનુષ્ય મરી જાય છે, ત્યારે એવો વિચારશીલ સજ્જન બોલી ઉઠે છે કે:-‘ચાલો ઠીક થયું, પૃથ્વીનો ભાર હલકો થયો અને ભારતવર્ષના વ્યર્થ જતા અન્નનો એટલો ખચાવ થયો.’ આ સ્થળે પ્રશ્ન એ ઉઠે છે કે, ત્યારે તે વિચારશીલ પુરુષ ચાહે છે કેને અને કેની કામના કરે છે? ઉપલા શ્લોકમાં એ વિષેજ કહેલું છે કે, જે પુરુષ સિંહ છે, જે સાચો સપૂત છે અને પોતાના ગુણોવડે પોતાની માતાની કૃપને દીપાવે એવો છે; તેજ સાધારણ જનસમાજમાં આશ્વા, પ્રેમ અને સહાનુભૂતિનું સ્થળ છે. જે પુત્ર માતાની સેવા ન કરે—જનની જન્મભૂમિને કામ ન આવે, તે પુત્રજ શું કામનો? જે ગુણી પોતાના ગુણવડે સર્વસાધારણને લાભ ન પહોંચાડે, તે ગુણી શા કામનો? જે મનુષ્ય સમાજનાં સુખદુઃખને પોતાનાં ન સમજે, તે મનુષ્ય શું કામનો? જે સપૂતની કોઈ વિશેષ ગુણવાળા ગુણીઓમાં ગણત્રી ન થાય તે સપૂત શું કામનો? કોઈ વિશેષ ગુણની ચર્ચા ઉઠતાંજ તે ગુણ ધરાવનારાઓની ગણત્રીમાં જેનું નામ ગણવામાં આવતું નથી, તેવાં મનુષ્યોને મથાળે ટાંકેલા શ્લોકમાં કવિ સપૂત ગણતો નથી; અને તેની માતાને પુત્રવતીતરીકે સ્વીકારતો નથી. તે મોટા સંશયમાં પડી પ્રશ્ન કરે છે કે, જે એવાનીજ માતાને પુત્રવતી કહેવામાં આવે, તો પછી વંધ્યા—વાંઝણી સ્ત્રી કેને કહેવી? સારાંશ કે, જેને પુત્ર નથી હોતા તેજ વાંઝણી છે એમ નહિ, પણ જેના પુત્રો દેશને ઉપયોગી થઈ શકતા નથી અને જેના ગુણોનો સમાજને લાભ મળી શકતો નથી, તે પણ છતે દીકરે વાંઝણીસમાનજ છે; અને તેના પુત્રો પુત્ર પદવીને લાયક ગણાતા નથી. અમે જે સ્વર્ગવાસી સજ્જનનું જીવનચરિત્ર વાચકવર્ગ સમક્ષ રજુ કરીએ છીએ, તે પણ પોતાની માતાના અને જનની જન્મભૂમિના સાચા સપૂત હતા.

જે કે તેઓનાં (આ ગ્રંથના કર્તા સ્વં શાસ્ત્રીજી શંકર દાજી પદેનાં) બધાં કાર્યોથી અમે વાકેફ નથી; અને જે વાત જાણીએ છીએ, તે વિસ્તારથી લખવા માટે અહીં સ્થાન પણ નથી; તેથી તેમના જીવનચરિત્રને સંક્ષેપમાં આપી, તેમનાં કાર્યોનો આભાસમાત્ર અહીં રજુ કર્યો છે.

પંડિત શંકર દાજી પદેના પૂર્વપુરુષ પૂના જીજ્ઞાના નારાયણ ગામમાં રહેતા હતા; કિન્તુ તેમના પિતા શ્રીકૃત દાજી શાસ્ત્રી જેશી સહકુટુંબ મુળધર્મમાં આવીને રહ્યા હતા. ત્યાંજ પોતાની જ્યોતિષવિજ્ઞાના પ્રભાવવડે સારી નામના મેળવવા સાથે દામ પણ ઠીક કમાયા હતા. શંકર દાજીનો જન્મ મુળધર્મમાં સંવત ૧૮૨૩ ના ફાગણ વદ ૧૦ ના રોજ થયો હતો. “પદે” તેમના કુળનું “ઉપપદ” છે. સામાન્ય રીતે દેશસ્થ બ્રાહ્મણો શાંત, નિષ્કપટ, ધાર્મિક અને સાધુવૃત્તિના હોય છે અને આ બધા ગુણો તેમનામાં પૂર્ણ રીતે વિજ્ઞમાન હતા. મહારાષ્ટ્રમાં આજ સુધીમાં જેટલા સાધુઓ થયા છે, તે સર્વે દેશસ્થ છે; અને જેટલા રાજનૈતિક પુરુષો થયા છે તે પ્રાયઃ કોંકણસ્થ હતા અને છે.

શંકરરાવે આઠ વર્ષની અવસ્થામાં મરાઠી અભ્યાસ પૂર્ણ કરીને સુપ્રસિદ્ધ પ્રધાન્યકુ સાહિત્યચાર્ય પંડિત ગદુલાલજી પાસે સંસ્કૃત સાહિત્ય, ન્યાય, વ્યાકરણ, મીમાંસા આદિનું અને પંડિત પ્રભાકર દાજી વાઘકરની પાસે વેદનું અધ્યયન કરવાનો આરંભ કરી દીધો હતો. પાઠશાળામાં તેઓનું નામ હમેશાં પહેલું રહેતું. વિદ્યાર્થીદલામાંજ તેમના અંતઃકરણમાં સાર્વજનિક કાર્યોના અંકુર ફૂટવા લાગ્યા હતા. કોઈ કોઈ વખતે પાઠશાળામાંજ પોતાની સાથે લખુનારાઓ તથા અન્ય બાળકોને એકત્ર કરીને પોતે વ્યાખ્યાન આપતા હતા. સહાધ્યાયીઓનું તેઓએ એક પંચ બનાવ્યું હતું અને નિશ્ચય કર્યો હતો કે, બાળકોમાં માહોમાંહે જે ઝઘડા જાગે તેની અધ્યાપકો કે માળાપો પાસે ફરિયાદ નહિ લઈ જતાં તેના એ પંચદારાજ ફડચો લાવવો. બાલ્યાવસ્થામાં તેઓનો ક્રોધ શંકરના જેવો ઉગ્ર હતો; તથાપિ લાયક ઉંમરે પહેાંચતાં તેઓએ ક્રોધને પી જવામાં અને ઉદ્વિષ્ટ—હેતુ પાર પાડવામાં સારી ખ્યાતિ મેળવી હતી. બારજ વર્ષની ઉંમરમાં પોતાના મોટાભાઈ અને કેટલાક મિત્રોની સહાયતાવડે “બાલમિત્ર” નામનું માસિક તેઓએ શરૂ કરી દીધું. તેના ખર્ચ માટે કોઈ પાસે ચાચના નહિ કરતાં તેઓએ જે પ્રયત્ન કર્યો હતો, તે ઉપરથી તેમના પુરુષાર્થ અને આત્મનિર્ભરતાનો પરિચય મળે છે. પોતાના પિતા તરફથી જે ખિસ્સાખર્ચ મળતું તેમાંથી તેઓ ઉક્ત પત્રનું ટપાલખર્ચ તથા પત્રવ્યવહાર આદિનું પરચુરણ ખર્ચ નિભાવતા હતા. પત્રની છપામણી માટે તેઓએ “જગદીશ્વર” પ્રેસના માલિક શ્રીયુત નાના સાહેબની સાથે એવો પ્રયત્ન કર્યો હતો કે, છપામણીના બદલામાં તેઓએ પ્રેસનાં પ્રૂફો વાંચી આપવાં. તેની પહેલાં “વિદ્યાપ્રકાશ”માં પોતે લેખ લખતા હતા, તે પણ ચાતુ રાખ્યા હતા. આવી રીતે હવે તેમની મરાઠી લેખકતરીકે ગણતરી થવા લાગી અને વડોદરેથી (હવે મુંબઈથી) પ્રકટ થતા મરાઠી “સયાજી વિજય” પત્રના અધિકારીએ તેમને પોતાના પત્રના સંપાદકનું કામ કરવા માટે બોલાવ્યા. તે પત્રને હાથમાં લઈને તેમણે ધીરે ધીરે ખૂબ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું; પરંતુ પિતાના ગાઠ પ્રેમને લીધે બે ચાર વર્ષમાં તેમને ફરી મુંબઈ જવું પડ્યું. તેઓ મુંબઈ તો ચાલ્યા ગયા, પણ તેટલા વખતના અભ્યાસ તથા અનુશીલન-મનનને પરિણામે તેઓ એક યુનંદા મરાઠીલેખક બની રહ્યા હતા. ત્યારપછી તેઓએ બીજાની માલેકીના કોઈ પત્રના સંપાદક થવાનો બાર ઉપાડ્યો નહોતો, તોપણ “શંકર” “પિનાકી” “ભ્રમર” આદિ ઉપનામેથી વખતો વખત છેવટ સુધી મરાઠી પત્રોમાં તેમના લેખો પ્રકાશિત થયા કરતા હતા. “નેટીવ ઓપીનિયન” નામના પત્રમાં “સ્ટિસચાર”ના નામથી તેમના લેખો અનેક વિષયોપર છૂટાછવાયા અને કોઈ વખતે તો નિયમસર પ્રકટ થયા કરતા હતા. કેટલીક વખત મરાઠી સમાજમાં તેમના લેખોથી બારે હલચલ પેદા થતી હતી. ચારપાંચ વર્ષ પહેલાં “ભારત ધર્મ મહામંડળ” અને “ચિયોસૌશી” ને લગતા તેમના લેખોથી બારે ધૂમ મચી ગઈ હતી. બધાં મરાઠી અને ઘણાંખરાં હિંદી પત્રોનું તે તરફ ધ્યાન ખેંચાયું હતું અને ચિયોસૌશીકલ સોસાયટીસંબંધી ધામધૂમ જોઈને ખુદ “કેસરી”ને પણ પોતે સ્વીકારેલા પક્ષનું સમર્થન કરવાનું છોડી દઈ ચૂપ રહેવું પડ્યું હતું. વિકટ અને ગંભીર ચર્ચાના વિષયો લખનાં પણ તેમની કલમ રોકાતી ન હતી. તેઓ રાત્રે લખવા બેસતા તો બે-ત્રણ વાગી જતા અને રાતના બે વાગે આંખ ઉઘડી જતી તો લખતાં લખતાં સવાર પાડી દેતા. એવી રીતે જાહેર કામ કરવાની સાથે “સયાજીવિજય” માંથી આવ્યા પછી કેટલાક દિવસ પછી તેઓએ જગદીશ્વર પ્રેસના વ્યવસ્થાપકતરીકે કામ બજાવ્યું હતું અને પ્રેસની ઉન્નતિ કરી હતી. તેઓ પોતાને કોઈ પણ રાજદારી પક્ષના ગણાવતા ન હતા; પરંતુ પોતાની અંતિમ ખિમારીના વખતમાં કેટલીક વખત “તિલક મહારાજ કી જય” કહીને ઉજાળી ઉઠતા હતા અને એક દિવસ કહેવા લાગ્યા હતા કે “તિલકને તમે સાધારણ મનુષ્ય સમજતા નહિ; તે સાચા મહાત્મા છે.” વ્યવહારમાં પણ તે પક્ષા સ્વદેશી અને સ્વધર્મોર્જિમાની હતા.

અન્ય વિષયોને છોડીને અમે હવે તેમના વૈદકના વિષયને હાથ ધરીશું. તેમના પિતાના કુળના લોકો જ્યોતિષી હતા તથા માતૃકુળમાં વૈદકની ચર્ચા અધિક થતી હતી અને તેમની માતા પણ બાવહારિક વૈદક વિષયોનું સારું જ્ઞાન ધરાવતાં હતાં. તે સિવાય તેમની પાડોશમાં શ્રીયુત બાતુ વૈદ્ય કુલકર્ણી નામે એક જાણીતા વૈદ્ય રહેતા હતા, જેમનો તેમના ઉપર વિશેષ સ્નેહ હતો.

અને શાસ્ત્રીજી પણ તેમની પાસે ધણો વખત બેસતા હતા; જેથી તેમના હૃદયપટ ઉપર વૈદક વિષયનું સરસ પ્રતિબિંબ પડ્યું હતું. તેમનું વલણ વૈદકની તરફ જોઈને તેમના પિતાએ પણ તેમને વૈદકનો અભ્યાસ કરવાની સલાહ આપવાથી તેઓ બહુ પ્રસન્ન થયા. ઉપર જણાવેલા મહાશય કુલકર્ણી શાસ્ત્રાધ્યયનની અપેક્ષાએ અનુભવમાં ધણા પાવરધા હતા, જેથી અનુભવજન્ય વૈદકજ્ઞાન તેમની પાસેથી પ્રાપ્ત કરી શાસ્ત્રના અભ્યાસને માટે ખીજો માર્ગ લીધો હતો. વૈદકના અભ્યાસ સાથે તેઓએ વૈદાભ્યાસ, અન્ય શાસ્ત્રાભ્યાસ તથા વ્યાખ્યાન દેવાં, સાંભળવાં અને વખત મળતાં કીર્તન આદિમાં પણ જતા હતા. આ બધી બાબતોથી ધરનાં માણસો તેમનાથી ધણાં પ્રસન્ન રહેતાં હતાં. આ વખતે તેઓએ “રાજવૈદ્ય” નામનું વૈદકનું મરાઠી માસિકપત્ર કાઢ્યું અને તેને પાંચ છ વર્ષ ચલાવ્યા બાદ ‘આર્ય બિષક્’ પત્ર કાઢી તેમાં ઉક્ત માસિક બેળતી દીધું.

મરાઠીમાં મહાત્મા તુકારામ વદે છે કે:—“નિશ્ચયાચે બલ । કા જ્ઞાને તેષી ફલ ।”

અર્થાત્ જે મનુષ્યમાં નિશ્ચયનું બળ હોય છે, તેને અવશ્ય સફળતા પ્રાપ્ત થાય છે. આવા નિશ્ચયબળના કારણથીજ તેઓ એકલે હાથે ધણું કામ કરવાને સમર્થ થયા હતા. “રાજવૈદ્ય” કાઢ્યા પહેલાં અને આયુર્વેદનો અભ્યાસ કર્યા પછી તેઓએ જોયું કે, આપણા ધણાજ પ્રાચીન, લોકોત્તર અને લોકોપકારી આયુર્વેદશાસ્ત્રની બારે અવગણના થઈ રહી છે અને તે બહુ ખરાબ હાલતમાં આવી પડ્યું છે. આ વિચારથી તેમનામાં એક પ્રકારની દૈવી સ્ફૂર્તિ ઉત્પન્ન થઈ અને આયુર્વેદના પહનપાહનનો પ્રચાર વધારવા માટે સ્થળે સ્થળે શાળાઓ ખોલવાની આવશ્યકતા વિચારી. આયુર્વેદનું રહસ્ય લોકો ખરાખર સમજે તેટલા માટે ઋષિપ્રણીત પ્રાચીન ગ્રંથોની શોધખોળ કરીને તેને પ્રકાશિત કરવાનો તેઓએ નિશ્ચય કર્યો. તેઓએ એમ પણ જોયું કે, વર્તમાન વૈદ્યોના દિલમાં પોતાની ઉન્નતિ કરવાની ઉત્તેજના પેદા થાય એ વાતની ધણી જરૂર છે, તેથી સ્થળે સ્થળે વૈદક સભાઓ સ્થાપવા તરફ તેઓએ લોકોનું ધ્યાન ખેંચ્યું. જેમ આજકાલ વૈદ્યો ઉપર શનિશ્વરની દશા બેઠી છે અને ડોક્ટર લોકો તેમનો ધંધો ડૂબાડી દેવા માટે ટાંપીને બેઠા છે, તેમ તે વખતે પણ મુંબઈ ઇલાકામાં વૈદ્યોની સામે ધોર આંદોલન ચાલી રહ્યું હતું. આથી કરીને તેઓએ પોતાનું આંદોલન એવી હીકમતની સાથે શરૂ કર્યું કે જેથી કરીને ડોક્ટરોની સાથે વિરોધ ન વધે અને તેમની તરફથી પોતાના કામમાં મદદ પણ મળે. તેમની આ યુક્તિના ફળરૂપે વૈદક સંમેલનોની સૃષ્ટિ પેદા થઈ છે. આવાં સંમેલનોમાં વૈદ્યોની સાથે ડોક્ટરો પણ એકત્ર થઈને વૈદકવિદ્યાની ઉન્નતિપર વિચાર કરવા લાગ્યા અને આવા સંસર્ગથી તેઓ આયુર્વેદનું મહત્ત્વ સમજવા લાગ્યા તથા તેમનામાં એવો પણ વિશ્વાસ પેદા થયો કે, જે વૈદ્યોને અમે અયોગ્ય સમજીએ છીએ, તેઓ પોતાની વિદ્યામાં કુશળ છે. શાસ્ત્રીજીએ પોતાના આ બધા વિચારોને કાર્યના રૂપમાં મૂકવા પહેલાં મુંબઈ ઇલાકાના તત્કાલીન વિદ્વાન અને મોટા પુરુષોની પાસે તે રજુ કર્યા હતા; અને પોતાના સાથીઓની સાથે તેના ઉપર મસલત ચલાવી તેને પાર પાડવા માટે તેઓની સહાયતા માગી હતી; પરંતુ સારી જેવી સહાય આપવાને કોઈ પણ તૈયાર થયું નહિ. કેટલાકોએ જીભથીજ જમ્મે ઉધારનું પાસું સરખું કરી સહાનુભૂતિ દર્શાવી; અને કેટલાકોએ તો તેમના વિચારો સાંભળી તેમને શેખસદ્દીની ઉપમા આપીને ખૂબ મજાક ઉડાવી. શાસ્ત્રીજી નિશ્ચયના પક્ષે હતા, તેથી પોતાના ઉત્સાહનો ભંગ થવા દીધો નહિ અને “રાજવૈદ્ય”ની પછી “આર્યબિષક્”ને બરોબર ચાલુ રાખ્યું. તેઓએ ધાર્યું કે, જે વિચારો મારા મગજને વારંવાર ડોલાવમાન બનાવે છે, તે વિચારો ખીજા પણ ભારતવર્ષના થોડાધણા સપૂતોના મગજમાં શું નહિ આવતા હોય? જરૂર આવતા હશે; અથવા કદી એમ નહિ પણ બનતું હોય, તોપણ જો હું મારા વિચારો લોકો આગળ રજુ કરું તો થોડાધણા લોકો પણ પોતાની સહાનુભૂતિ દર્શાવી મારા સહાયક નહિ બને એમ કેમ કહી શકાય? આ ઉપરથી પોતાના વિચારો જણાવવા માટે તથા લોકોના વિચારો જણાવવા માટે માસિકપત્રને તેઓએ અચ્છું સાધન માન્યું હતું. માસિકપત્ર ચાલુ રાખવામાં તેમનો એવો પણ ઉદ્દેશ હતો કે, લોકોમાં એવા વિચારોની ઉત્પત્તિ હજી થઈ નથી એમ ધારવામાં આવે તોપણ તેથી તેમને માટે ક્ષેત્ર તો તૈયાર થશેજ. પોતાની કલમરૂપી હળ ચલાવીને લોકોનાં હૃદયરૂપી ક્ષેત્રને વિચારરૂપી ખીજ ઉભવા યોગ્ય બનાવવાની

તેમની ધૃષ્ટિ હતી. સામાન્ય લોકોમાં કાર્ય નહિ કરવાની અને બીજાનો ઉપહાસ કરવાની જે ઇતિ નજરે પડે છે, તેને આવા સાધનવડે બદલી નાખી શકાશે, એવી તેમની માન્યતા હતી. આર્ચુ મહત્વનું કામ પાર પાડવા માટેનું આવશ્યક સાધન-પોતાનું પત્ર-ચાલુ રાખવા માટે પ્રથમ થોડાં વર્ષસુધી તો તેમને “આલમિત્ર” ચલાવવા માટે જે ઉપાયો કામે લગાડવા પડ્યા હતા, તે ઉપાયોનો આશ્રય લેવો પડ્યો હતો. આ વખતે જમદીશ્વર પ્રેસની નોકરી અથવા તો ખિતા તરફથી મળતા ખિસ્સાખર્ચાને બદલે એક બીજી સગવડ પ્રાપ્ત થઈ હતી. પોતાના વૈદકના ધંધામાં જે કાંઈ થોડુંધણું પ્રાપ્ત થતું હતું, તેનો ઉપયોગ તેઓ પત્ર ચલાવવામાં કરતા હતા. તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો ત્યાં સુધી “આર્ચલિખક” બરોબર ચાલુ રહ્યું હતું. એ પત્રથી વૈદકના પ્રેમી મરાઠી વાચકો ઉપર ભારે ઉપકાર થયો છે. આજસુધીમાં તેમને હાથે લગભગ પોણેસો પુસ્તકોના અનુવાદ, રીકા, સંપાદન, પ્રકાશન આદિ કાર્ય થયાં હશે. શાસ્ત્રીજીએ વૈદકનાં કેટલાંક સારાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. તેઓએ વૈદક વિષયના ૭૦૨ પ્રાચીન ગ્રંથોનું સૂચિપત્ર બનાવ્યું હતું અને જેમ જેમ પોતાનો અનુભવ વધતો ગયો, તેમ તેમ ગ્રંથ તેમજ અભ્યાસના ક્રમાનુસાર કેટકો બનાવીને, કયી રીતથી વૈદકનો અભ્યાસ કરવાથી મનુષ્ય ચઢીઆતા પ્રકારનો વૈદ બની શકે, તે બતાવી આપ્યું હતું. ગુજરાતી ભાષામાં પણ તેઓએ કેટલાંક વર્ષોસુધી વૈદકનું એક માસિક ચલાવ્યું હતું. પોતાના વૈદકજ્ઞાનનો લાભ હિંદી વાચકોને પણ મળે તેટલા સારા સંવત ૧૯૬૦ માં પોતે “સદૈષ કૌસ્તુભ” નામનું હિંદી માસિક કાઢવાનું શરૂ કર્યું હતું. તે માસિકદ્વારા પણ હિંદી ભાષામાં પાંચ સાત પુસ્તકો તૈયાર થયાં છે. તેમનો વૈદકસંબંધી ઉદ્યોગ આટલેથીજ સમાપ્ત થયો ન હતો. કેટલાંક વર્ષ પહેલાં ડૉક્ટર પોપટરામ પ્રભુરામ આદિની સાથે મળીને તેઓએ મુંબઈમાં “આયુર્વેદ વિદ્યાલય” સ્થાપન કર્યું હતું. ખૂબ પ્રયત્ન અને પરિશ્રમ કરીને તે સંસ્થા માટે જળરક્ત સહાયતા એકત્રિત કરી તેને સારી સ્થિતિ ઉપર લાવી મૂકી હતી; પણ બ્યારે તેમને માલૂમ પડ્યું કે, આયુર્વેદને નામે તે ખાતું બિલકુલ અંગ્રેજી કોટ-પાટલૂન પહેરવા લાગ્યું છે, ત્યારે તેઓએ વ્યવસ્થાપક સભામાંથી પોતાનું નામ અલગ કરી નાખ્યું અને ત્રણ ચાર વર્ષ પહેલાં સ્વતંત્ર રૂપથી નાસિકમાં આયુર્વેદ વિદ્યાપીઠનું મૂળ નાખ્યું તથા નાસિક તેમજ નાગપુરમાં વૈદક વિદ્યાલયો ખોલી દીધાં.

વૈદકની ઉન્નતિ ચાલવાવાળા વૈદ્યો, હકીમો તથા ડૉક્ટરોને ઉત્સાહિત કરવા માટે ત્રણ વર્ષ થયાં હજારો રૂપિયા ખર્ચીને તેઓ તમામ ભારતવર્ષના વૈદ્યાનું એક રાષ્ટ્રીય સંમેલન દરવર્ષે કરતા હતા. તેમાં અનેક વૈદક વિષયોની ચર્ચા, આલોચના તથા પ્રત્યાલોચના થયા કરતી હતી. વૈદ્યોની પરીક્ષા લઈને તેમને યથાયોગ્ય ઉપાધિઓ પણ આપવામાં આવતી હતી. આ સમયે આખા હિંદુ-સ્થાનમાં તેઓએ આપેલી ઉપાધિથી વિભૂષિત થયેલા અનેક વૈદ્યો વિદ્યમાન છે. રાષ્ટ્રીય વૈદ્યસંમેલન ઉપરાંત પ્રતિવર્ષે એક પ્રાંતિક સંમેલનની પણ તેઓ ગોઠવણ કરતા હતા. આ પ્રાંતિક સંમેલનોની અસાર સુધીમાં ફક્ત મુંબઈ પ્રાંતમાંજ ગોઠવણ થઈ શકી હતી અને તેનાં ત્રણ અધિવેશનો પણ થઈ ગયાં હતાં. અન્ય પ્રાંતોમાં પણ વ્યવસ્થા કરવાના ઉદ્યોગમાં તેઓ હતા. સંવત ૧૯૬૬ની સાલમાં ગરમીની મોસમમાં પંજાબમાં જઈ ત્યાં કોઈ પ્રાંતિક કાર્યાલય ખોલવાનો તેમનો વિચાર હતો. તેમના સંમેલન આદિ કાર્યમાં નામદાર વડોદરાનેશ, મહારાજ કોલ્હાપુર, મહારાજ દરબંગા, બરવાંધીશ રાયબહાદુર શ્રીમાન રાઘવપ્રસાદ નારાયણસિંહ, શેઠ ખેમરાજ શ્રી કૃષ્ણદાસ વગેરે નૃપતિગણ તથા ધનવાન સંજ્ઞનો તરફથી ઠીક સહાયતા મળતી હતી. તેઓ સંયુક્ત પ્રાંતને માટે એક પ્રાંતિક કાર્યાલય તથા ઔષધાલય સ્થાપિત કરવા અને એક વૈદક વિદ્યાલયનો પાયો નાખવા તેમજ સંવત ૧૯૬૬ ના કાર્તિક માસમાં કાશીમાં “ચતુર્થ રાષ્ટ્રીય વૈદક સંમેલન”ની વ્યવસ્થા કરવા માટે પ્રયાગ ખાતે પધાર્યા હતા. બધી વ્યવસ્થાનું કામ ચાલી રહ્યું હતું અને નવા વર્ષને પ્રથમ દિવસે ઉત્સવ કરીને કાર્યનો આરંભ થવાનો હતો; પરંતુ તે દરમિયાન તેઓ ખિમાર પડ્યા અને રામનવમીના પવિત્ર દિને બપોરના સાડાબાર વાગે તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો. આયુર્વેદનો ઉદ્ધાર કરવા મથનાર આ કર્તવ્યનિષ્ઠ બ્રાહ્મણ આ પ્રમાણે ગંગાકિનારે અકાળે વિલીન થઈ ગયા ! ભારતવર્ષના વૈદક-આકાશ-નો એક ચમકતો સિતારો અસ્ત પામી ગયો ! ભારતીય વૈદ્યોનો એક સુહૃદ ગુમ થયો !

હિંદીના હિતનું તેમનું ત્રીજું કામ હિંદીને રાષ્ટ્રભાષા અને નાગરી લિપિને ભારતવ્યાપી બનાવવાનું હતું. તેને માટે તેમણે હજારો રૂપિયાનો ખર્ચ કર્યો હતો. લગભગ ૧૧ વર્ષ સુધી તેઓએ “ભારતધર્મ” પત્રને ત્રણ ભાષામાં કોઇ વખત માસિક, કોઇ વખત પાક્ષિક અને કોઈ વખત સાપ્તાહિકના રૂપમાં કાઢ્યાં કર્યું હતું. આવા પત્રને જોઈએ તેટલાં ગ્રાહકો મળવાં મુશ્કેલ છે, છતાં ખોટ ઉપર ખોટ સહન કરીને અને તેની મદત વહેંચણી કરીને પણ છેક અંતની ધડી સુધી તેઓએ તે પત્ર ચલાવ્યું હતું. મરતી વખતે પણ તેઓ પોતાના ઉદ્દેશને બૂલ્યા નહોતા. મરવાના એ દિવસ પહેલાં તેઓએ લખડતી જીએ કહ્યું હતું કે:—“હે અખિલ ભારતનાં નિવાસીઓ! સાંભળો, મેં ભારતની ભાષાઓને એક કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે; પરંતુ...હવે તમે તેને સંભાળો.” ત્યારપછી તેઓ જે કાંઈ બોલ્યા, તે સમજી શકાયું નહિ. ત્રીસ વર્ષ પહેલાં મેળાવડાના જલસા એટલા લાભદાયક માનવામાં આવતા ન હતા; પણ તે વખતે તેઓ સમજી શક્યા હતા કે, તેવા જલસા મારફતે રાષ્ટ્રીય જાગૃતિનું કામ ધણું સાફ થઈ શકે છે. તેઓએ ત્રીસ વર્ષ પહેલાં “આર્ય મિત્ર મેળા”ની સ્થાપના કરી, ત્રીસ વર્ષ સુધી તે કાર્ય કર્યું અને જ્યારે તે કામ દબ થયું ત્યારે તેની વ્યવસ્થાનો ભાર બીજાઓને સોંપી દીધો. હાલમાં તે મેળો ગણપતિઉત્સવના એક સ્તંભસમાન ગણાય છે. ગણપતિઉત્સવ અને દશરા આદિ ઉત્સવો ઉપર તેઓ રાષ્ટ્રીય તેમજ ધાર્મિક જાગૃતિ કરવા ચૂકતા ન હતા. તેમનો મિલનસાર સ્વભાવ અને મીઠી વાણી પ્રશંસનીય હતાં. ઉદ્યોગી અને પરિશ્રમી તો તેઓ એટલા બધા હતા કે તેમનાં કાર્યોના વિસ્તારનો વિચાર કરતાં આશ્ચર્ય થાય છે કે, એકલે હાથે આટલાં બધાં કાર્યો હાથ ધરીને તેઓ કેવી રીતે પાર ઉતારી શકતા હશે! મસ્તિષ્કજનવરથી કેવળ ૪૨ વર્ષની વયે તેમનો દેહાંત થઈ ગયો. જેની સાથે મિત્રતા થતી, તેની સાથે પછી ઉચ્ચ-નીચ ભાવની ભાવના ખિલકુલ રાખતા નહિ. તેઓએ એટલો બધો ઉદ્યોગ કર્યો, એટલા એટલા રાગમહારાગઓને સહાયક બનાવ્યા છતાં પોતાને માટે કાંઈ ધન એકઠું કર્યું નહિ. તેઓને જે મળતું તે બધું પ્રાયઃ સાર્વજનિક કામમાંજ વાપરી દેતા હતા. ગરીબો ઉપર તેમની હંમેશાં દયાદષ્ટિ રહેતી હતી. તેમને મદત દવા આપતા અને તેમની સાથે માયાળુપણે વર્તતા હતા. તેઓ હંમેશાં કલ્યા કરતા કે, વ્યાપારની દૃષ્ટિથી પણ ગરીબોને મદત દવા આપવામાં આવે તો તે વ્યર્થ જતી નથી; કારણ કે તેઓને આરામ થયેથી તેઓ તમારી જીવતી જાહેરખબરતરીકે કામ બજાવશે, સર્વત્ર તમારા ગુણો ગાશે અને તેથી અંતે તો તમનેજ લાભ પહોંચશે અને તમારો વ્યાપાર વધશે.

તેઓનું એકપત્નીવ્રત પણ વખાણવા યોગ્ય હતું. ૨૧ વર્ષની ઉંમરે તેમનો વિવાહ થયો હતો. કોઈ ખિમારી વખતે અનુચિત ક્ષારાદિ ઔષધિ આપવાથી તેમની સ્ત્રીનું સ્વાસ્થ્ય બગડી ગયું હતું. આવી રીતે બનવાથી જેને લોકો સાંસારિક સુખ કહે છે, તેનાથી સદાને માટે તેઓ વંચિત રહ્યા હતા. સંતાન થવાની આશા રહી નહિ તોપણ ધરવાળાઓના લાખો આગ્રહ છતાં તેઓએ ખીજે વિવાહ કર્યો નહિ; તેમજ દાંપત્યપ્રેમમાં પણ કદી ન્યૂનતા આવવા દીધી નહિ. જેવા પ્રેમથી તેઓ પોતાની સ્ત્રીને ચાહતા હતા, તેવાજ પ્રેમ અને અટલ ભક્તિથી તેમનાં પત્ની તેમને ચાહતાં હતાં અને હજી પણ મૃતપાત પ્રત્યે તેમની તેવીજ લાગણી છે. કેવળ પોતાના પુત્રસમાન પ્રિય ભત્રીજાને દુઃખી નહિ થવા દેવાના વિચારથીજ તેઓ પોતાનો પ્રાણ ધારણ કરી રહ્યાં છે. તેમને સંતાન ન હતું તોપણ તેમનું હૃદય વાત્સલ્યપ્રેમથી થન્ય ન હતું. નાના ભાઈના એકના એક દીકરા (ત્રણે ભાઈઓ વચ્ચે માત્ર આ એકજ પુત્રસંતાન છે) માતા પિતા વગરના બાલા સાહેબ ઉર્ફે ગોવિંદરાજ દિનકરને તે બંને પતિપત્ની પુત્રથી પણ વધારે રાખતાં હતાં. શંકરશાસ્ત્રી કયાંય આર દિવસને માટે પણ જતા તો ત્યાં સ્ત્રી તથા ભત્રીજાને સાથે લઈ જતા હતા.

પહેલાં પ્રશ્ન એ થતો હતો કે, શાસ્ત્રોએ આરંભ કરેલાં કાર્યોની દશા શું થશે? ખીજા વિષયોને જવા દઈએ તોપણ વૈદકના ઉદ્ધારને માટે, દેશમાં શિક્ષિત વૈદો તૈયાર કરવાને માટે, વૈદકના ગૂઢ વિષયોની મીમાંસા કરવાને માટે તથા સારા સંપાદકોને હાથે વૈદકના ગ્રંથો પ્રકાશિત કરવાને માટે શાસ્ત્રીઓએ જે ઉદ્યમ આરંભ્યો હતો તે કેવી રીતે ચાલુ રહેશે? શું તે બધાની તેમના મૃત્યુ

સાથેજ સમાપ્તિ થઈ જશે? આ ભાગ્યદીન દેશમાં ધણેભાગે એવુંજ થતું જણાય છે કે, કોઈ અસાધારણ પુરુષ જે મહાન કાર્ય આરંભે છે, તો તે કાર્યમાં અંતરાયો અને વિદ્વો આવવા છતાં પણ હિંમત નહિ હારતાં પ્રયત્ન કરતા રહેવાથી, તેમના જીવનપર્યંત તો જેમ તેમ ચાલે છે; પરંતુ તેમનો દેહ છૂટ્યા પછી તો તે કાર્ય જ્યાંનું ત્યાંજ શિથિલ થઈ જાય છે. શાસ્ત્રીજનાં કાર્યોની પણ જે આવીજ દશા થઈ હોત તો અમે તો શું પણ સહૃદય દેશહિતૈષી-માત્રને દુઃખ થયા વગર રહેત નહિ; પરંતુ બાલા સાહેબના ઉદ્ધોગ અને શાસ્ત્રીજનાં કામો ચાલુ રાખવાને માટે નિમાયેલી સુપ્રસિદ્ધ લોકોની કમિટી તરફ જેતાં, સંપૂર્ણ રૂપમાં નહિ તો કોઈને કોઈ અંશમાં પણ શાસ્ત્રીજનાં કાર્યો ચાલુ રહેવાની આશા રહે છે. પરમાત્મા તેમના સદાયક બનો! શાસ્ત્રીજએ પોતાની પાછળ પોતે આરંભેલાં કામોની વ્યવસ્થા કરવાને માટે પંડિત લક્ષમણરાવ ફણુશીકર વૈદ્ય જેવા યોગ્ય કાર્યકર્તાઓને તૈયાર કર્યા છે, કેટલાક રાજમહારાજઓને સદાયક બનાવ્યા છે, રાયબહાદુર રાધવપ્રસાદ નારાયણસિંહ જેવા તેમના સુહૃદ છે, આખા ભારતવર્ષના સેંકડો વૈદ્યોને તેઓએ પોતાના મિત્રો બનાવ્યા છે; તેથી આશા રહે છે કે, તેઓ સર્વ સાથે મળીને શાસ્ત્રીજએ શરૂ કરેલાં કામો ચાલુ રાખવા બનતો ઉદ્ધોગ કરતા રહેશે.

શાસ્ત્રીજ પોતાનું કર્તવ્ય કરી ગયા છે, માર્ગ બતાવી ગયા છે અને હવે તો તેમના મિત્રો અને દેશહિતૈષીઓનું કામ છે કે, તેમની ઇચ્છાઓને પૂર્ણ કરે. પરમાત્મા તેમના આત્માને ચિર-શાન્તિનું પ્રદાન કરે અને તેમના કાર્યને આગળ વધારવાની ઇચ્છા રાખવાવાળા ઉદ્ધોગી જનોને સહાયતા તેમજ સફળતા આપે! ૐ શાંતિ: ।

વૈત્તકની ઔષધિ પરિભાષા

૧-ઔષધિ રક્તાયુક્ત વિચાર

સર્વ કામોમાં નવાં ઔષધોનીજ યોજના કરવી; પરંતુ વાવડીંગ, લીંડીપીપર, ગોળ, ધાણા, મધ અને ઘી, એ છ પદાર્થ જૂના (એક વર્ષ પછીના) જેઘએ. ગળો, કડાની છાલ, અરકુસી, કહોળું, શતાવરી, આસંધ, કાંટાસરીઓ, વરીઆળી. ચાંદવેલ એ નવ આપધો મળે ત્યાંસુધી લીલાંજ લેવાં અને લીલાં હોવાથી બમણાં લેવાં નહિ. બીજાં ઔષધો સૂકાં અને નવાં લેવાં અને લીલાં હોય તો બમણાં લેવાં. જે પ્રયોગમાં વખત કહેલો નથી, તે પ્રયોગમાં પ્રાતઃકાળ લેવો. જે ઔષધિનું અંગ કહેલું નથી, તેનાં મૂળ લેવાં. જે પ્રયોગમાં ભાગ કહેલો નથી ત્યાં તે સમભાગ લેવો. જે પ્રયોગમાં એક ઔષધ બે વખત કહેલું હોય ત્યાં તે બમણું લેવું. ચૂર્ણો, તેલ, ઘી ઇત્યાદિક સ્નેહ પદાર્થ તથા અવલેહ એમાં ધણું કરી સ્વેદ ચંદનજ યોજવું. કાદા અને લેપ એમાં રક્તચંદન યોજવું. એક વર્ષ પછી ઔષધનું તેજ અને ગુણ કમી થાય છે. તેમાં ચૂર્ણ તો બે મહિને હીનવીર્ય થાય છે; ઘી, તૈલાદિક ચાર મહિને હીનવીર્ય થાય છે; ગોળા, અવલેહ તથા પાક એક વર્ષ પછી હીનવીર્ય થાય છે; આસંધ અને સોનું વગેરે સર્વ ધાતુની ભસ્મો, રસાયનો એ જેટલાં જૂનાં થાય છે, તેટલો તેમાં ગુણ વિશેષ થાય છે. ઘી અને મધ એ સમાન લેવું નહિ; લીધું હોય તો તે વિષતુલ્ય થાય છે. શાક, જાંબુ અને મધ, સાથે દૂધ આપવાથી સર્પની પેટે માણસને મારે છે. ફણસનો ગર ખાઈ તે ઉપર પાન ખાવાથી તે વિષવત્ મારે છે. દૂધ કાઢ્યા પછી દશ ઘડી થઈ હોય તો તે વિરસ થાય છે અને તેજ દૂધ વીસ ઘડી પછી વિષ જેવું થઈ, પ્રાશન કરનારને ઘણો ઉપદ્રવ કરે છે. ગરમ કરેલું દૂધ વીસ ઘડીપર્યંત હિતાવહ હોય છે. રાત્રિનું દૂધ દિવસે પીવું નહિ. બાળકને બનતાં સુધી ઝેરી દવા આપવી નહિ. અશીષુ પણ ન આપવું. કદાચ નહૂટકે આપવી પડે તો બહુ સંભાળથી યોગ્ય પ્રમાણમાંજ આપવી; તેમજ બાળકોને બહુ તીખી દવાઓ અને નસો

લાવનારી દવાઓ પણ આપવી નહિ. ગર્ભિણી સ્ત્રીને ગર્ભને નુકસાન કરે એવી ગરમ દવાઓ અથવા રેચની દવા કદી પણ આપવી નહિ. જલદ દવાઓ વૃદ્ધ તથા બાળકોને ઓછો ગુણ કરે છે. પારાવાળી કેટલીક દવાઓ જેટલી બાળકો શરવી શકે છે, તેટલી મોટી ઉંમરનાં માણસો શરવી શકતાં નથી.

૨-ઔષધિ લાવવાનો પ્રકાર

ઔષધિ લેવા પ્રાતઃકાળમાં જવું. ઉત્તમ જગ્યા ઉપરની વનસ્પતિ જોઈ તેનાં મૂળ અથવા છાલ જે લેવાનું હોય તે લેવાં. ઉકરડા ઉપરની, ખરાબ જગ્યા ઉપરની, જળમય જગ્યાનો આશ્રય કરી રહે છે તેવી, સ્પર્શનામાં થનારી, જે જગ્યાપર ઘાસ ઉગતું નથી તે જગ્યા ઉપરની, ચોકઠા ઉપરની, કીડા લાગેલી, અગ્નિએ બળેલી, હિમથી દગાયેલી એવા પ્રકારની વનસ્પતિ લાવવી નહિ. આસો અને કાર્તિક એ મહિનાઓમાં સર્વ ઔષધિ રસભરી હોય છે. એટલા સારૂ સર્વ કાર્યો માટે તે બે મહિનામાં વનસ્પતિ લાવી રાખવી. રેચ ક્ષવા માટેની અને ઉલટી થવા માટેની ઔષધિ વૈશાખ અને જ્યેષ્ઠ એ બે મહિનામાં લાવવી. જે વૃક્ષનાં મૂળ મોટાં હોય તે વૃક્ષનાં મૂળની છાલ લેવી. જે વનસ્પતિનાં મૂળ નાનાં છે તેનાં મૂળ લેવાં.

૩-સ્વરસાદિ પાંચ પ્રકારના કાઢા

સ્વરસ એટલે અંગરસ; સારી લીલી વનસ્પતિ લાવી, તેજ વખતે કૂટી, કપડામાં ઘાલી તેને પીણી જે રસ નીકળે છે તે. *બીજો પ્રકાર—સૂકાએલાં ઔષધો સોળ તોલા લાવી ચૂર્ણ કરી, તેનાથી બમણું પાણી માટલામાં નાખી તે ચૂર્ણ આઠ પહોર ભીંજવી રાખવું. પછી બીજો દિવસે ગાળી તે પાણી આપવું. ત્રીજો પ્રકાર—સૂકાએલી વનસ્પતિ લાવી તેમાં આઠગણું પાણી રાખી, ચોથો દિવસે પાણી રહે તે પર્યંત કાઢો કરી આપવો. તે અંગરસ જડ છે, એટલે લેવો તો બે તોલા લેવો અને રાત્રે પલાળી રાખી તેનો સવારે કાઢો કર્યો હોય તો તે ૪ તોલા આપવો. મધ, સાકર, ગોળ, સર્વ ક્ષાર, જીરું, ઘી, તેલ અને ચૂર્ણાદિક એ અંગરસમાં નાખવાં હોય તો અર્ધો અર્ધો તોલો નાખવાં.

૪-કાઢાનો પ્રકાર

કાઢામાં સર્વ ઔષધો મળી રોજ ચાર તોલા ઔષધો લઈ કૂટવાં. તેમાં ૬૪ તોલા પાણી નાખી મંદાગ્નિએ માટલામાં અથવા બીજા વાસણમાં ઉકાળવું. પછી અષ્ટમાંશ એટલે આઠ તોલા કાઢો રાખવો અને તે આપવો. નાના બાળકને કાઢો ૩ માસાથી એક તોલા સુધી પાવો. કાઢામાં દૂધ, ઘી, તેલ, ગોળ, પીપર, સાકર વગેરે પદાર્થો અનુપાનતરીકે નાખવા હોય તો ૧૦ માસા નાખવા.

૫-ચૂર્ણ

શુષ્ક એટલે સૂકાએલું દ્રવ્ય લઈ ખાંડીને વચ્ચગાળ કરવું, તેને ચૂર્ણ કહે છે. તે મોટા માણસને ૬ માસાથી એક તોલાપર્યંત અને નાના બાળકને ૧ માસાથી ૩ માસાપર્યંત આપવું. ચૂર્ણમાં ગોળ સમલાગે નાખવો. સાકર બમણી નાખવી. ઘૃતાદિક પદાર્થોમાં ચૂર્ણ ચાટવાતું હોય તો ચૂર્ણથી બમણું ઘૃતાદિક જોઈએ. એકાદા ચૂર્ણને કાઢો, લિંબુનો રસ વગેરેની બાવના (પુટ) દેવાની હોય તો એ સર્વ ચૂર્ણ ભીંજાય તેટલું તે પ્રવાહી હોવું જોઈએ.

૬-વટિકા (ગોઠીઓ)

સાકરમાં કરવી હોય તો ચૂર્ણથી ચોગણી સાકરનો પાક કરી તેમાં ચૂર્ણ નાખી કરવી. ગોળમાં કરવી હોય તો બમણો ગોળ લેવો. મધ અને ગુગળમાં કરવી હોય તો તે સમલાગ લઈ કરવી.

● કેટલીક બીજો લીલી હોવા છતાં તેમાંથી અંગરસ નીકળતો નથી; પરંતુ તેમને બાંટી ગોળો કરી ઉપર કપડામાટી કરી માટી લાલ થતાં સુધી દેવતામાં તપાવી અંદરની વાટેલી વનસ્પતિ કાઢી લઈ ચોખ્ખા બીજો કપડામાં નાખી નીચોવવાથી અંગરસ નીકળે છે.

૭-૩ તોલા રવાના પ્રકાર

૪ તોલા ઔષધ લાવી સાઈ ફટી રાખવું. એક માટલીમાં ૧૬ તોલા પાણી નાખી સાઈ ગરમ થયા પછી તેમાં તે ઔષધ નાખી સાઈ ઉકાળી ગાળી લેવું. આ ઉકાળો આપવો હોય તો આઠ તોલા આપવો. ફાંટની બીજ સાદી વિધિ આ પ્રકરણની છેવટે આપેલી છે.

૮-હિમ કરવાનો પ્રકાર

૪ તોલા ઔષધ લાવી ફટી માટલામાં ૨૪ તોલા પાણી નાખી, તેમાં તે ઔષધ મેળવી, રાત્રિએ બીજવી રાખવું અને સવારમાં ગાળી લેવું, એને હિમ અને શીતકષાય કહે છે. તેનું પીવાનું માપ ઉકાળા જેવું છે.

૯-કલ્કનો પ્રકાર

લીલાં ઔષધ લાવી ચટણી જેવાં ઝીણાં વાટવાં અને સૂકાં હોય તો પાણી નાખી વાટવાં. તેને આપવાનું માપ ૧૦ માસા. કલ્કમાં મધ, ઘી, તેલ નાખવું હોય તો કલ્કથી દુપ્પટ નાખવું. સાકર સમાન નાખવી. દૂધ, પાણી છત્યાદિ પાતળા પદાર્થો ચોપટ નાખવા.

૧૦-અવલેહ (ચાટણ)

જે મુખ્ય વસ્તુનો અવલેહ કરવાનો હોય તેનો સ્વરસ લેવો; અથવા ક્વાથ કરી ગાળી પુનઃ તે પાણીને ધીમા તાપ પર ઘાટું થવા દેવું. તેમાં મધ, ગોળ, અથવા સાકર તેમજ ઘી અને તેલ પણ મેળવવામાં આવે છે. અવલેહ પરિપક્વ તૈયાર થયો કે નહિ તે જાણવા માટે તેને પાણીથી ભરેલા ખાલામાં નાખવાથી ડૂબીને તળીએ એસે તો ખરાબ થયો જાણવો. માત્ર ૦૫ થી ૨ તોલા સુધી.

૧૧-પાક

જે વસ્તુનો પાક બનાવવો હોય તે વસ્તુનું ચૂર્ણ કરી તેનો લગભગ ૧૬ થી ૨૦ ગણા દૂધમાં ભાવો કરવો. પછી તે ભાવામાં ઘી નાખીને ચૂરણ ઉપર દલાવી દાણો પાડવો. અથવા દવાના ચૂર્ણને પ્રથમ ઘીમાં શેકી રાતો દાણો પાડવો, અને તૈયાર ભાવાનો જુદો દાણો પાડવો. તૈયાર થયેલા દાણાના વજન ખરાબ સાકરની ચાસણી ત્રણતારી કરી મેળવવી. બદામ, પીસ્તાદિ તેજનો તથા અભ્રક, અંગાદિ ભસ્મ જે મેળવવાની હોય તે છેવટે મેળવી ચાણીમાં ઘી ચોપડી પાક કારવો. અથવા લાકડાં બાંધવા.

૧૨-આસવ

પાણીમાં ઉકાળ્યા વિનાનાં ઔષધોને ઠંડા પાણીમાં મેળવી મોં બંધ કરેલા વાસણમાં એકથી બે માસ સુધી ભરી રાખવાથી આસવ તૈયાર થાય છે. બનાવવામાં પ્રમાણ ન લખ્યું હોય ત્યાં ચૂર્ણ ૧૧ શેર, મધ ૬૧ શેર, ગોળ ૧૨૧૧ શેર, અને પાણી ૩૨ શેર લેવું.

૧૩-અરિષ્ટ

કોઈ દવાના ઉકાળાના પાણીમાં ઔષધોનું ચૂર્ણ મેળવીને એકથી બે માસ સુધી મોં બંધ કરેલા માટીના વાસણમાં રાખી મૂકવાથી અરિષ્ટ તૈયાર થાય છે. બનાવવામાં પ્રમાણ ન લખ્યું હોય ત્યાં ઉકાળો ૫ શેર, મધ ૬૧ શેર, ગોળ ૧૨૧૧ શેર લેવો.

૧૪-રબ્બા

જે વસ્તુનો મુરખ્ખો કરવો હોય તે વસ્તુ સખ્ત હોય તો પ્રથમ ટોચીને બાંધી લેવી. છાલ હોય તેની છાલ કાઢી અંદરના ગરબના ટુકડાને બાંધવા, પછી તે વસ્તુના વજનથી ત્રણગણી સાકરની ચાસણી કરીને તેમાં તે વસ્તુ નાખવી. ચાસણી ત્રણતારી કરીને બાંધેલી વસ્તુ મેળવવી; કારણ કે તે વસ્તુમાં રહેલું પાણી ચાસણીમાં મળીને ચાસણી ટીકી કરી આવે છે. જો પ્રમાણે મુરખ્ખામાં એલમી, કેશર નાખવાં. મુરખ્ખો ઠરે ત્યારે ખરણીમાં ભરી મોં બંધ કરી કેટલી મુદત સુધી રાખી મૂકવાથી સ્વાદમાં તથા ગુણમાં સારો થાય છે.

૧૫-શરબત

જે વસ્તુનું શરબત બનાવવું હોય તે વસ્તુનો રસ, અર્ક અથવા ઉકાળો તૈયાર કરવો. પછી રસથી દોઢી સાકરમાં ચાસણી તૈયાર કરવાથી શરબત બને છે.

૧૬-ઘી-ઘૃત

જે ઔષધિનું ઘી સિદ્ધ કરવું હોય તેના સ્વરસ અથવા કદકથી ૪ ગણું ઘી લેવું. ઘીથી ૪ ગણું પાણી અથવા દૂધ અથવા ગોમૂત્ર લેવું ને સૂકી વનસ્પતિ હોય તો ૧૬ ગણા પાણીમાં ક્વાથ કરી ઘી સિદ્ધ કરવું. ક્વાથ અથવા કદકની સાથે ઉકાળતાં પાણીનો ભાગ બળી જાય અને ઔષધિનો ભાગ પાકીને લાલ થઇ જાય તથા ઘી બુદ્ધ પડી રહે ત્યારે ઘી તૈયાર થયું સમજવું. ઘી પાક્યાની પરીક્ષા એ છે કે, કદક આંગળી ઉપર લઈ દાખીને વણી જોતાં વાટ વણાય તો જાણવું કે ઔષધિનું સત્ત્વ ઘીમાં આવી ગયું છે. માત્રા ૧ થી ૨ તોલા સુધી છે.

૧૭-તેલ

તેલ ઘીની પેઠેજ સિદ્ધ થાય છે. ઘી સિદ્ધ કરવામાં ઘી અને તેલ સિદ્ધ કરવામાં તેલ લેવું. રીતિ બંનેની સમાન છે.

૧૮-ફાંટ

ઔષધિનું ખારીક ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં બે કલાક સુધી કાચના અથવા માટીના વાસણમાં પલાળી રાખી તે પાણી ગાળીને ઉપયોગમાં લેવું અથવા ઠંડા પાણીમાં ખાર કલાક રહેવા દેવાથી પણ ફાંટ તૈયાર થયું ગણાય છે. ફાંટની માત્રા ૪ તોલા છે. તેમાં અનુપાતતરીકે મધ મેળવવું હોય તો ૧ તોલા સુધી મેળવવું.

૧૯-પુટ પાક

કોઇ પણ લીલી વનસ્પતિને વાટી ગોળો કરી તેને વડ, એરંડો અથવા જાંબુના પાનમાં વીંટી માથે કપડામાટીનો એક આંગળ જેટલો જડો થર દબને છાણાની અંદર સળગાવવો. ગોળો લાલ થાય ત્યારે કાઢી લઇ માટીનો થર દૂર કરી ગોળાનો રસ નીચોવી લેવો. કદાચ વનસ્પતિ સૂકી હોય તો પાણીમાં વાટીને ગોળો કરવો. સર પીવાની માત્રા ૨ થી ૪ તોલા સુધી. મધની જરૂર હોય તો ૧ થી ૧ તોલા સુધી મેળવવું.

૨૦-રસક્રિયા-ઘન

કોઇ પણ વસ્તુના ચૂર્ણનો ૧૬ ગણા પાણીમાં ક્વાથ કરી આઠમા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે ગાળી લઇને ફરી તે પાણીને ઉકાળી માવા જેવો ઘાટો પદાર્થ તૈયાર થાય તે રસક્રિયા અથવા ઘન કહેવાય છે. દારુહળદર, ગજો, રેવંચીની, જેડીમધ વગેરે અનેક વસ્તુમાંથી ઘન કરવાનો રિવાજ આ દેશમાં ઘણા જૂના કાળથી ચાલે છે.

૨૧-સરકો

મધુર પ્રવાહી જેવાં કે શેરડીનો રસ, જાંબુનો રસ, દ્રાક્ષનો રસ ખરણીમાં બંધ કરી રાખી મૂકવાથી સરકો બની જાય છે. આ રસને સરકો તૈયાર થાય ત્યાંસુધી આઠ આઠ દિવસને અંતરે ગાળતા જવું.

૨૨-મંથ

માટીના વાસણમાં ઔષધિના ચૂર્ણને ૧૬ ગણા પાણી સાથે મેળવી ખૂબ વલોવી કપડેથી ગાળી લેવું તે પ્રવાહને મંથ કહે છે. મંથ એ હીમના જેવુંજ હોવાથી તોલા ૮ પીવા માટે આપવું.

૨૩-ક્ષાર

જે વનસ્પતિનો ક્ષાર કરવો હોય તે વનસ્પતિના પંચાંગને એક મોટા વાસણમાં અથવા

મનપુટ જેવા સાફ ખાડામાં ખાળી ભરમ કરવી. પછી તે રાખને ૬૪ ગણા પાણીમાં મેળવી દેવી. થોડા કલાક પછી પાણીમાં ક્ષાર મળી જશે તથા રાખનો ભાગ નીચે ખેસી જશે. પછી ઉપરથી સાફ નીતરેલું પાણી ખીબ વાસણમાં લઇ ઉકાળવાથી ક્ષાર તૈયાર થાય છે.

૨૪-કાંજી

૬૬, અડદ કે ચોખાને ખાશીને તેમાં રહેલા પાણી સાથેજ માટીના વાસણમાં મેં બંધ કરી એક બે દિવસ રાખી મૂકવાથી કાંજી તૈયાર થાય છે. ઉપરના પાણીમાં અડદનાં અથવા ચણાનાં વડાં કરીને નાખવાથી કાંજી ઉત્તમ બને છે. આ કાંજીનો ઉપયોગ ધાતુશોધન તથા ભરમો બનાવવા માટે થાય છે.

૨૫-ઔષધસેવન-કાલ

કાઠો, અંગરસ, ચૂર્ણ વગેરે પ્રાતઃકાળે; અરુચિ અને અગ્નિમાંલ હોય તો બોજન સાથે; સ્વર-ભંગને માટે રાત્રે બોજન સાથે; ધાતુપુષ્ટિને માટે પ્રાતઃકાળે અને સાંજના બોજન પછી આપવાં. કાનમાં તૈલાદિક નાખવાનું હોય તો તે રાત્રે સૂતી વેળા નાખવું. કાઠા, ચૂર્ણો, રસાયનો વગેરે ઔષધો આપવાનાં હોય તો તે ૩, ૭, ૧૪, ૨૧ કિંવા ૪૨ દિવસપર્યંત એક અથવા બંને વખત કાઠો અથવા નિકાઠો આપવો. સારો વિચાર કરી અને રોગનું અનુમાન સારી રીતે ધ્યાનમાં લાવી તે પ્રમાણે તે ચાલુ કરવો.

૨૬-સર્વસાધારણ અનુપાનો

ઔષધ આપવા માટે જ્યાં અનુપાન લખેલું ન હોય ત્યાં રોગ પ્રમાણે નીચલાં સર્વસાધારણ અનુપાનો આપવાં.

(૧) સન્નિપાત ઉપર આદાનો રસ. (૨) ઉધરસ અને કફ વિકારો ઉપર અરકુસીનો રસ અને ત્રિકટુનું ચૂર્ણ. (૩) જવર અને વિપમજવર ઉપર મધ અને લીંડીપીપર. (૪) જામેલા તાવ ઉપર કરીઆતું, નાગરમોચ અને પિત્તપાપડો. (૫) સંઘ્રહણી ઉપર જાશ. (૬) છાજ્જવર ઉપર મધ અને લીંડીપીપર. (૭) કૃમિ ઉપર વાવડીંગ. (૮) મૂળવ્યાધિ ઉપર ચિત્રક અને ભિન્નામો. (૯) પાંડુરોગ ઉપર મંદૂર. (૧૦) ક્ષય ઉપર શિલાજિત. (૧૧) શ્વાસ ઉપર ભારંગમૂળ અને સુંઠ. (૧૨) પ્રમેહ ઉપર આમળાં, દળદર અને સાકરયુક્ત ત્રિક્ષ્ણાં. (૧૩) તૃષ્ણા ઉપર સોનું તપાવી છમકારેલું પાણી. (૧૪) જવર અને તૃષ્ણા ઉપર લોખંડ તપાવી છમકારેલું પાણી. (૧૫) ત્રિદોષ ઉપર આદાનો રસ અને મધ. (૧૬) શૂળ ઉપર હીંગ અને ઘી. (૧૭) આમ ઉપર કરંજ, ગોમૂત્ર અને એરંડતેલ. (૧૮) પ્લીહા ઉપર ત્રિક્ષ્ણાં અને લીંડીપીપર. (૧૯) વિષ ઉપર સરસડાનું ઝાડ અને સોનું. (૨૦) ઉધરસ ઉપર ભોરીંગણી અને ત્રિકટુ. (૨૧) વાતવ્યાધિ ઉપર ગુગળ, લસણ અને ઘી. (૨૨) રક્તપિત્ત ઉપર અરકુસી. (૨૩) ફેફસાં ઉપર અને વાણી સારી થવા માટે વજ, અક્કલગરો અને મધ. (૨૪) ઉદરરોગ ઉપર રેચન. (૨૫) વાતરક્ત ઉપર ગળો અને એરંડિયું. (૨૬) અર્દિત વાયુ ઉપર અડદનાં વડાં અને માખણ. (૨૭) મેદારોગ ઉપર મધ અને પાણી એકત્ર કરી આપવાં. (૨૮) પ્રદર ઉપર લોખંડ. (૨૯) અરુચિ ઉપર ખીજેરં અથવા દાડમ. (૩૦) વ્રણ ઉપર ત્રિક્ષ્ણાં અને ગુગળ. (૩૧) શોક ઉપર મધ (આસવ). (૩૨) અમ્લપિત્ત ઉપર દ્રાક્ષ. (૩૩) ઉનવા ઉપર શતાવરી અને કોદળાનું પાણી. (૩૪) નેત્રરોગ ઉપર ત્રિક્ષ્ણાં. (૩૫) ઉન્માદ ઉપર જૂનું ઘી. (૩૬) નિદ્રાનો નાશ થયો હોય તો ભેંસનું દૂધ. (૩૭) કુષ્ઠ ઉપર ખેરની છાલનું પાણી. (૩૮) ઘોળા કોઠ ઉપર આવચો અને કાળો ઉમરડો. (૩૯) અછાજ્જ ઉપર નિદ્રા, દરીનકી તથા ઉપોષણ. (૪૦) ઉલ્લટી ઉપર ઘાણી. (૪૧) જત્રુ (ગળાના આરંભ) થી ઉપર જેટલા રોગ થાય છે, તેઓને તીક્ષ્ણ ઔષધોનું નસ્ય. (૪૨) પાશ્વેશળ ઉપર પુષ્કરમૂળ. (૪૩) મૂર્ચ્છા રોગ ઉપર શીતોપચાર. (૪૪) શરીર કૃશ થાય એટલે માખણ, સાકર તથા સોનાનો વરખ. (૪૫) પથરી ઉપર શિલાજિત. (૪૬) મૂત્ર બંધ થયું હોય તો કુમળા મૂળાનાં પાંદડાંનો રસ અને સુરોખાર એકત્ર કરી આપવાં. (૪૭) ગુલ્મ ઉપર વાયવર્ણાની છાલ. (૪૮) વિદ્રધિ ઉપર રક્તસાવ. (૪૯) હેડકી ઉપર લાખના રસનો અથવા નવસાર અને ચુનો તથા લિંબુનો રસ એકત્ર કરી વાસ આપવો; અથવા એક માસો

પાણી સાથે પાવે. (૫૦) ફાહ ઉપર શીતવિધિ. (૫૧) ભગંદર ઉપર ફૂતરાનાં હાડકાં ગધેડીનાં લોહીમાં ઘસી લાંબાપુખ્તીના રસમાં મિશ્રિત કરી ચોપડવું. (૫૨) અવાજ ખુલવા માટે પુષ્કરમૂળ મધમાં આપવાં. (૫૩) શીત અને શત્ય ઉપર નામરવેલ અને મરી.

૨૭-વનોષધિર જાદર્શમાનાં નામો વિષે સુલાસો

દરેક વનસ્પતિનું પહેલું ઉપર આપેલું નામ ગુજરાતી છે.

સંઠ સંસ્કૃત. મઠ મરાઠી. દેઠ દેશી. કોઠ કોકણી. વઠ વહાડી. ખાઠ ખાનદેશી. ગાઠ ગોમંતકી. હિંઠ હિંદુસ્તાની. બંઠ બંગાલી. કંઠ કર્નાટકી. તૈઠ તૈલંગી. માઠ મારવાડી. રાઠ રાજપૂતાની. કાઠ કાન્થકુખ્જ. પંઠ પંજાબી. તાઠ તામીલ. તુઠ તુલુ. મલાઠ મલાક્કા (મલબારી). ફાઠ ફારસી. અઠ અરબી. ઇંઠ ઇંગ્રેજી. લાઠ લાટીન. ઉઠ ઉડીસા. સિંઠ સિંહલદ્વિપી. નેઠ નેપાલી. ઓઠ ઓરિયા. બ્રઠ બ્રહ્મી. ઝોઠ ઝોતકલ. ફિંઠ ફિરંગી. સિંઠ સિંધી. અફઠ અફઘાન. ગઠઠ ગઢવાલી.

૨૮-ઔષધિ પ્રતિનિધિ

જે પદાર્થો જોઈતા સ્થાને જોઈતી વખતે મળી આવતા નથી, તેને બદલે તેવાજ ગુણવાળા પદાર્થ ચોજવા; પરંતુ ઔષધિની બનાવટનું નામ જે પદાર્થના નામ ઉપરથી રાખવામાં આવ્યું હોય તે મુખ્ય પદાર્થ કદી બદલાવી શકાતો નથી. (જેમકે હરીતક્યવલેદમાં હરીતકી એટલે હરડેને બદલે આમળાં વપરાય નહિ.) આ પ્રમાણે એક ચીજને બદલે જે બીજી ચીજ ગ્રહણ કરવામાં આવે તેને ઔષધિ પ્રતિનિધિ કહે છે. આ પ્રમાણે એક ન મળે તો તેને બદલે બીજી જે ચીજ (ઔષધિ) વાપરી શકાય તેની યાદી અહીં આપીએ છીએ.

અજમોદ-અજમો
અતિવિષ-નાગરમોથ
અષ્ટમૂત્ર-ગોમૂત્ર
અમ્લવેતસ-કચુકા, આમલી,
આલુ-ખુખાર
આકડાનું દૂધ-આકડાના
પાનનો રસ
ઉત્પલ-કમળ
ઝડિ-ઘૃદિ-કુકરકંદ
કપૂર-ચંદન, રક્તચંદન
(રતાંઈળી)
કસ્તૂરી-જાવંત્રા
કકોળ-એલચી, જાવંત્રી
કંદ-સુરણ
કાકોલી-આસંધ
કાંતલોહ-તીખું લોહું, પોલાહ
ક્ષારના-અભાવેઅધેડાનો ક્ષાર
ક્ષારકાકોલી-શતાવરી
ખેરસાર-કડવાલીમડાની ઊલ
ગજખીપર-પીપળીમૂળ
ખઉં-નાચણી
ચવક-મજખીપર
ચિત્રક-દાંતિ મૂળ અથવા
નેપાળાનાં મૂળ.

ચોખા-સાડીચેખા, જુવાર
ચંદન-વાળો, કપૂર
જાવંત્રી-લવંગ
જીરું-ધાણા
જીવક અને ઋષભક-ભોંય-
કાળું
જાતું ઘી-તાળું ઘી
તગર-કોળ
તુવેર-કળથી
દહીં-જાથ
દારુહળદર-હળદર
દ્રાક્ષ-ખજુર, શીવણનાં ફળ-
એટલે (સફરજન)
ધાવડીનાં ફૂલ-મહુડાનાં ફૂલ
નખલા-લવંગનાં ફૂલ
નીલોત્પલ-કુમુદપુષ્પ, પોયણું
પીપર-મરી
પુષ્કરમૂળ-કોળ
બકરીનું દૂધ-અથવા ઘેડીનું
દૂધ, માયનું દૂધ
બાવચો-કુંવાડીઆનાં બીજ
ભારંગમૂળ-ભોરીગણીનાં મૂળ
ભિલામો-ચિત્રક, ચિત્રો
ભોંયકોહળું-આસંધ

મધ-જૂનો ગોળ
મરી-લવંગ
મેદા ને મહામેદા-જેડીમધ
અને આસંધ
મોતી-મોતીની છીપ
મોરવેલ-તળ
રક્તચંદન-વાળો (વીરણનો)
રસાંજન-દારુહળદર
રૂપું-રૌપ્યમાક્ષિક લોહભરમ
શિલાજિત-કલમીસોરા
સુવર્ણમાક્ષિક-સોનાગેર
સુવર્ણભરમ-સુવર્ણમાક્ષિક
ભરમ, લોહભરમ
લક્ષમણા-મયૂરશિખા
વજ-મોરવેલ, કાળિંજન
વરી-સામો
વાળો-નાગરમોથ
સોનું-સુવર્ણમાક્ષિક, લોહ-
ભરમ
હરડે-આમળાં
હીરો-વૈકાંતમણિ
સંચળ-મીઠું
સુંઠ-આદુ

૨૧—ઔષધોના ગુણદોષદર્શક સ- । વિષે સમ-ત

ઔષધોના ગુણદોષને દર્શાવનારા જે મુખ્ય ચબ્દો વૈદકશાસ્ત્રમાં આવે છે, તેની વિશેષ સમજૂતી નીચે પ્રમાણે છે:—

૧—લઘુ, ગુરુ, સ્નિગ્ધ, રૂક્ષ અને તીક્ષ્ણ, એ અનુક્રમે આકાશ, પૃથ્વી, જળ, પવન અને અગ્નિના ગુણ છે. તે પાંચ પૈકી ૧—લઘુ (હલકો) પદાર્થ અત્યંત પથ્ય, કફનાશક અને તરત પાચન થાય એવો હોય છે. ૨—ગુરુ (ભારે) પદાર્થ વાયુને હરનાર, પુષ્ટિકારક, કફકારક અને ધીરેથી પાચન થાય એવો હોય છે. ૩—સ્નિગ્ધ (ચીકણો) પદાર્થ વાયુનાશક, કફ કરનાર, વૃધ્ધ અને બળવર્ધક હોય છે. ૪—રૂક્ષ (રખો-લૂખો) પદાર્થ વાયુ કરનાર અને અત્યંત કફનાશક હોય છે. ૫—તીક્ષ્ણ (તીખો) પદાર્થ ઘણું કરીને પિત્તકર્તા, લેપન અને કફ તથા વાયુને હરનાર હોય છે. ૬—લક્ષ્ણ પદાર્થ ચીકણવિનાનો છતાં કઠોર હોવાથી ચીકણો હોય છે; જેમકે ધુટેલો પથ્થર. ૭—સ્થિર પદાર્થ વાયુ અને મળને રોકે છે. ૮—સર પદાર્થ વાયુ અને મળને કાઢે છે. ૯—પિચ્છલ (દ્ધની તર જેવો) પદાર્થ તંતુ (રેષા) વાળો, બળકર્તા, ભારે, તૂટેલને સાંધનાર, કફકર્તા, ક્ષેદન અને છેદનકર્તા બળવો. ૧૦—શીતળ પદાર્થ સુષ્પકર્તા, રુધિર આદિના વહી જવાને રોકનાર, મૂર્છા, તરસ, પ્રસ્વેદ (પરસેવો) અને દાહને દૂર કરે છે. ૧૧—ઉષ્ણ (ગરમ) શીતળ પદાર્થથી ઉલટા ગુણવાળો છે અને પાચક છે. ૧૨—વિશદ (ફેલાઈ જનારા) પદાર્થ વ્રણને ભરે છે. ૧૩—સ્થલ પદાર્થ શરીરને બળુ કરે અને છિદ્રોને બંધ કરે છે. ૧૪—સૂક્ષ્મ પદાર્થ શરીરનાં નાનાં અંગો વગેરેમાં પણ પ્રવેશ કરે છે. ૧૫—દ્રવ (પ્રવાહી) પદાર્થ બીજવવાના અને ફેલાઈ જવાના ગુણવાળો છે. ૧૬—શુષ્ક પદાર્થ એથી વિપરીત ગુણવાળો છે. ૧૭—આશુકારી પદાર્થ શરીરમાં શીઘ્રતા કરે; જેમકે તેલ પાણીમાં જલદી પસરી જાય છે. ૧૮—મંદ પદાર્થ શિથિલતા કરે છે. એને અલ્પ પણ કહે છે. ૧૯—મૃદુ પદાર્થ કોમળ હોય છે. ૨૦—કર્કશ પદાર્થ ખરેખર એવો છે. એ વીસ ગુણો શુશ્રુતે કહ્યા છે. તે સિવાય દીપનાદિ ગુણો નીચે પ્રમાણે છે:—

૧—જે પદાર્થ આમને પચાવે પણ અગ્નિને પ્રદીપ્ત ન કરે તેને પાચન ઔષધ કહે છે; જેમકે નાગકેસર. ૨—જે દ્રવ્ય આમને ન પચાવે અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે તેને દીપન ઔષધ કહે છે; જેમકે વરીઆળી. ૩—જે આમને પચાવે અને અગ્નિને પણ પ્રદીપ્ત કરે, તેને દીપનપાચન કહે છે; જેમકે ચિત્રક. ૪—જે પદાર્થ ઉલટી, રેચ આદિ કરાવ્યા વિના બગડેલા દોષોનું શોધન કરી સમાન દશામાં લાવે; તાત્પર્ય કે વાતપિત્ત કફ જે દોષ ન્યૂનાધિક થઈ રહેલા હોય એને સમાન કરી આપે તેને શમન કે સંશમન ઔષધિ કહે છે; જેમકે ગજો. ૫—જે ઔષધ અપકવ વાયુ, પિત્ત, કફ અને મળને પકવ કરી અને વાયુના બંધને તોડી મળને નીચે ઉતારે તેને અનુલોમન ઔષધ કહે છે; જેમકે હરડે. ૬—કોદામાં ચોટી રહેલ પકવવાલાયક મલાદિકને પકવ્યા વિનાજ જે ઔષધિ નાંચે ઠેલી લાવે અર્થાત્ જાડા કરે તેને સ્તંભન ઔષધ કહે છે; જેમકે ગરમાળો. ૭—વાતાદિક દોષથી અબદ્ધ (છૂટા) અને બદ્ધ (બંધાયેલા) તેમજ વાયુથી લીંટીની માફક સૂકાયેલ મલાદિકને જે ભેદીને ગુદાના માર્ગથી બહાર કાઢે તેને ભેદન ઔષધ કહે છે; જેમકે કકુ. ૮—જે પાકા તેમજ કાચા મલાદિકને પાતળા કરી ગુદાદારે બહાર કાઢે તેને રેચક ઔષધ કહે છે; જેમકે નસોતર. ૯—જે નરિ પાકેલા પિત્ત અને કફને બળપૂર્વક મોઢાની વાટે બહાર કાઢે (ઉલટી કરાવે) તેને વમન ઔષધ કહે છે; જેમકે મીંઢળ. ૧૦—પોતાના સ્થાનમાં સંચિત થઈ રહેલા મળને ઉપરના ભાગમાં લાવી (મોઢા અને નાકવાટે) જે ઔષધ બહાર કાઢે અથવા અધોભાગે (ગુદા, લિંગ, બગદારે) બહાર કાઢે તે દેહસંશોધક છે; જેમકે કુકડવેલ. ૧૧—જે ઔષધ દીપન, પાચન અને ગરમ હોવાથી શરીરમાં પ્રવાહીરૂપે રહેલા અથવા વહેતા દોષને સૂકવીને કઠિન બનાવે તેને આહી કહે છે; જેમકે સુંઠ, જીરું અને ગજપીપર. ૧૨—જે ઔષધ લૂણુ, શીતળ તૂરં ને લઘુપાકી હોવાથી પ્રતિલોભવાત કરી આપે તે સ્તંભન ઔષધ છે; જેમકે કડાછાલ અને અરલુ. ૧૩—જે ઔષધ પરસ્પર મળેલા અથવા કોપેલા રુધિર, કૃમિ, વાત, પિત્ત, કફાદિક દોષને પોતાની શક્તિથી તોડીકાઢીને બહાર કરી આપે એને છેદન ઔષધ કહે છે; જેમકે હાર, કાળાં મરી, ચિલાજિત. ૧૪—જે દ્રવ્ય રસાદિ ધાતુ

અને વાતાદિ દોષોને સૂકવી શરીરને શુદ્ધ કરે તેને લેખન કહે છે; જેમકે મધ, ગરમ પાણી, ઘોડાવજ, જવ. ૧૫-જે પદાર્થ ખાવાથી મૈથુન કરવાને ઉત્સાહ થાય તેને વાજીકર ઔષધ જાણવાં. જેમકે કોચાં, ગંજેટી, દૂધ અને એખરો, શતાવરી. ઓનું સ્મરણ, કીર્તન, દર્શન, સંભાષણ, સ્પર્શ, યુગ્મન, આલિંગન અને મૈથુન એ સર્વ શુક્રને પ્રવૃત્ત કરે છે. મોટી ભોરી ગણીનાં ફળ વીર્યનું રચન કરાવે છે. જાયફળ વીર્યનું સ્તંભનકર્તા છે, અને હરડે વીર્યને સૂકવનારી (પાતળાં ધાતુને ઘટ કરનારી) છે. ૧૬-જેનાથી શુક્ર(વીર્ય)ની વૃદ્ધિ થાય તેને શુક્રલ કહે છે; જેમકે આસંધ, મુસળી, સાકર અને શતાવરી. વળી જે પદાર્થ ધાતુને (વીર્યને) ઉત્પન્ન કરે તેમજ ઘટ કરે તેને ધાતુ-ચૈતન્યકારી ઔષધ કહે છે. જેમકે દૂધ, અડદ, બીલામાનાં બીજ અને આમળાં. ૧૭-જે પદાર્થ શરીરની વૃદ્ધાવસ્થા અને જ્વરાદિ રોગોને દૂર કરે, તથા રસાદિ ધાતુને પુષ્ટ કરે તેને રસાયન ઔષધ કહે છે; જેમકે હરડે, રૂદ્ધતી (એક પ્રકારનું શાક), ગજો, ગુગળ અને શિલાજિત. ૧૮-જે પદાર્થ પ્રથમ અપકવ સ્થિતિમાંજ પોતાના ગુણોથી આખા શરીરમાં વ્યાપ થઇ પછીજ પચે એ વ્યવાયી ઔષધ છે; જેમકે ભાંગ અને અપ્રીણ. ૧૯-જે ઔષધ શરીરમાંના ધાતુઓને તથા ઓળને શોષણ કરીને શરીરના સાંધાઓને શિથિલ-ઢીલા કરે તેને વિકાશી ઔષધ જાણવાં; જેમકે સોપારી અને કોદરા. ૨૦-જે પદાર્થ બુદ્ધિનો લોપ કરે અને તમોગુણપ્રધાન હોય તેને માદક (મદકારક) કહે છે; જેમકે દારૂ સુરાદિક. ૨૧-જે ઔષધિ બીજી ઔષધિની સાથે ઉપયોગ કરતાં પોતાનો ગુણ ન છોડતાં તેની સાથે ઉપયોગ કરેલી ઔષધિના ગુણમાં વધારો કરે તે યોગવાહી કહેવાય છે; જેમકે મધ, પાણી, તેલ, ઘી, પારો, લોહભસ્મ, શિલાજિત વગેરે.

જે વ્યવાયી, વિકાશી, સૂક્ષ્મ, છેદન કરનાર, માદક, દાહક, પ્રાણહારક તથા યોગવાહી હોય તેને વિષ કહે છે. જેમકે વજનાગ. વિષને યોગવાહી કહેવાનો ભાવ એ છે જે કોઇ પણ સંસ્કાર-વિશેષ કરીને જે જે અનુપાન સાથે આપે તે તે અનુપાનોનો ગુણ વધારી અમૃતતુલ્ય ગુણ કરે. ૨૨-જે પદાર્થ પોતાના બળથી શરીરનાં છિદ્રોમાં રહેલા વાતાદિક દોષોના સંચયને કાઢે તેને પ્રમાથી ઔષધ કહે છે; જેમકે કાળાં મરી, ઘોડાવજ. ૨૩-જે પદાર્થ પોતાના પિચ્છલ ગુણથી તથા ભારીપણના કારણથી રસવાહિની શિરાઓને રોકીને શરીરને ભારે સુસ્ત બનાવે તેને અભિષ્યંદી કહે છે; જેમકે દહીં. ૨૪-જે પદાર્થ શરીરમાં ખટાશ અને તૃષ્ણા વધારે છે તથા હૃદયમાં દાહ કરે છે અને એનો પાક ધણો જલદી થાય છે, તેને દાહક અથવા વિદાહી કહે છે. જેમકે અજમોદા. ૨૫-જે ઔષધિ શરીરનાં સૂક્ષ્મ છિદ્રોમાં પ્રવેશ કરે તેને સૂક્ષ્મ કહે છે. જેમકે સિંધા-લૂણ, મધ, લીમડો અને એરંડીનું તેલ.

૩૦-ઔષધિઓના સમૂહનાં નામો

એકથી અધિક ઔષધિઓના સમૂહને સૂચવનારાં જે નામો દેશી વૈદકમાં આવે છે તે વિષેની સમજૂતી નીચે પ્રમાણે છે:—

અંજનત્રય-૧ કાજો સુરમો, ૨ જસતનાં ફૂલ અને ૩ રસવતી.

અમ્લપંચક-૧ ખોર, ૨ દાહમ, ૩ કોકમ, ૪ ચુકો અને ૫ અમ્લવેતસ.

અષ્ટવર્ગ-મેદા, મહામેદા, જીવક, ઋષભક, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, ઋદ્ધિ અને વૃદ્ધિ.

અષ્ટગંધ-૧ કપૂર, ૨ ચંદન, ૩ મોચ, ૪ કુસુમ, ૫ દેવદારુ, ૬ ગોરોચન, ૭ કેસર અને ૮ વાળો.

અષ્ટવિધ-ચિકિત્સા ૧ શલ્ય, ૨ શાલાક્ય, ૩ બાળચિકિત્સા, ૪ અગદ, ૫ વિપતંત્ર, ૬ વાજીકરણ, ૭ રસાયન અને ૮ ભૂતવિદ્યા.

ઉપવિષત્રય-૧ નિર્વિષી, ૨ અતિવિષ અને ૩ લાંગલી.

એકલવણ-સિંધવ.

ઔષધિ પંચામૃત-૧ ગજો, ૨ મુસળી, ૩ સુંઠ, ૪ ગોખર અને ૫ શતાવરી.

કંટપણ-૧ લીંડીપીપર, ૨ પીપળામૂળ અને ૩ સુંઠ.

કંટક તૃતીય-૧ ધમાસો, ૨ બોરીંગણી અને ૩ ડમરો.

કંટકારીત્રય-૧ ઉભી રીંગણી, ૨ બેડી બોરીંગણી અને ૩ ગોખર.

કંટુમંથી-૧ સુંઠ, ૨ લસણ, ૩ આદુ અને ૪-પીપળામૂળ.

ક્ષારદ્વય-૧ જવખાર અને ૨ સાજખાર.

ક્ષારત્રય-૧ જવખાર, ૨ સાજખાર અને ૩ ટંકણખાર.

ક્ષારપંચક-૧ ખાખરા, ૨ કમળ, ૩ જવ, ૪ તલસાર(તલના છોડ)ના બનાવેલા ક્ષાર અને ૫ સાજખાર.

ક્ષારષટક-૧ તલસરા, ૨ લાંગલી, ૩ અડદ, ૪ અધેડો, ૫ મરખો અને ૬ કડો, એ ૭ ચીજોના ક્ષાર.

ક્ષારદશક-૧ સરગવો, ૨ મૂળા, ૩ પલાશ (ખાખરા), ૪ આમલી, ૫ ચિત્રક, ૬ આદુ, ૭ શેરડી, ૮ અધેડી, ૯ મોચરસ અને ૧૦ જવ.

ક્ષીરવૃક્ષ-ઉંખરો, વડ, પીપળ, વેંત અને પારસપીપળો, પંચભદ્ર અને ગળો.

ચતુર્લવણ-સિંધવ, સંચળ, બીડલૂણ અને સમુદ્રલૂણ.

ચતુરમ્લ-૧ અમલખેદ, ૨ કોકમ, ૩ મોટાં લીંબુ અને ૪ ગોળ ખાટાં લીંબુ.

ચતુરૂપણ-૧ સુંઠ, ૨ મરી, ૩ લીંડીપીપર અને ૪ પીપળામૂળ.

ચતુર્ધાજ-૧ મેથી, ૨ અસાળીઓ, ૩ કાળાજીરી અને ૪ અજમેદ.

ચતુર્જાત-તેના બે પ્રકાર છે. (૧) ૧ તજ, ૨ તમાલપત્ર, ૩ એલચી અને ૪ નાગકેસર; એ ચાતુર્જાત. (૨) નાગકેસરના સ્થાને મરી હોય તે કટુ ચાતુર્જાત.

ચાતુર્લદ્રક-૧ સુંઠ, ૨ અતિવિષ, ૩ મોચ અને ૪ ગળો.

ચાતુર્ધિકગણ-૧-આમળાં, ૨ હરડે, ૩ લીંડીપીપર અને ૪ ચિત્રો.

જીવનીયગણ-૧ જીવક, ૨ ઋષભક, ૩ મેદા, ૪ મહામેદા, ૫ કોકોલી, ૬ ક્ષીરકોકોલી, ૭ ઋદ્ધિ, ૮ વૃદ્ધિ, ૯ જોડીમધ, ૧૦ ખરખોડી, ૧૧ જંગલી મગ અને ૧૨ જંગલી અડદ.

ત્રિકટુ- } ૧ સુંઠ, ૨ મરી અને ૩ લીંડીપીપર.

ત્રિક્ષણ-એ ત્રણ પ્રકારનાં છે:-(૧) ૧ હરડે, ૨ બહેડાં અને ૩ આમળાં. એ સમાન ભાગે અથવા હરડે ૧ ભાગ, બહેડાં ૨ ભાગ અને આમળાં ૪ ભાગને ત્રિક્ષણ કહે છે. (૨) ૧ દ્રાક્ષ, ૨ શવન (શિવણ) અને ૩ ખજૂરનાં ફળ, એ મધુર ત્રિક્ષણ. (૩) ૧ જામફળ, ૨ લવંગ અને ૩ એલચી, એ મુગંધી ત્રિક્ષણ.

ત્રિમુગંધ- } -૧ તજ, ૨ તમાલપત્ર અને ૩ એલચી.

ત્રિવર્ગ-૧ ત્રિકટુ, ૨ ત્રિક્ષણ અને ૩ ત્રિમદ.

ત્રિમદ-૧ વાવડીંગ, ૨ નાગરમોચ અને ૩ ચિત્રકમૂળ.

ત્રિમધુ-૧ મધ, ૨ ઘી અને ૩ સાકર.

ત્રિલવણ-૧ સંચળ, ૨ સિંધવ અને ૩ બીડલૂણ.

ત્રિસમ-૧ હરડે, ૨ સુંઠ અને ૩ ગળો.

ત્રિકાર્ધિકા-૧ સુંઠ, ૨ અતિવિષ અને ૩ મોચ.

ત્રિસિતા-૧ શેરડી, ૨ મધ અને ૩ જરના સાંઠાની સાકર.

ત્રિકંટક-૧ સુંઠ, ૨ ગળો અને ૩ ધમાસો.

ત્રિલોહ-૧ સોનું, ૨ રૂપું અને ૩ ત્રાણ.

કશમૂળ-લઘુપંચમૂળ અને બૃહત્પંચમૂળ એકત્ર.

દ્વિલવણુ-સિંધવ અને સંચળ.

નવરત્ન-૧ માણેક, ૨ મોતી, ૩ પરવાળાં, ૪ ગરુડપાચ, ૫ પોખરાજ, ૬ હીરો, ૭ ગોમેદ, ૮ નીલ અને ૯ વૈદ્ય.

નિંબપંચાંગ-૧ લીમડાનાં પાંદડાં, ૨ ફલ, ૩ ફળ, ૪ મૂળ અને ૫ છાલ.

પંચકોલ-(પંચોખાણુ) એના બે પ્રકાર છે. (૧) ૧ લીંડીપીપર, ૨ પીપળીમૂળ, ૩ ચવક, ૪ ચિત્રક અને ૫ સુંઠ. (૨) ૧ હરડે, ૨ અજમો, ૩ સંચળ, ૪ હીંગ અને ૫ સુંઠ.

પંચતિક્ત-ભોરીંગણી, ગળો, સુંઠ, કુષ (ઉપલેટ) અને કરીઆતું.

પંચપિત્ત-કુક્કર, બકરી, ભેંસ, રોહિત માછલી અને મોર, એ પાંચ જીવના પિત્તને પંચપિત્ત કહે છે.

પંચપલ્લવ-આંબો, જાંબુ, કોડી, ખીજેર તથા ખીલી, એ પાંચે જાડોની કુંપળો.

પંચભદ્ર-ગળો, પિત્તપાપડો, કરિયાતું, નાગરમોચ અને સુંઠ.

પંચવદકલ-વડ, પીંપળ, પીંપળો, ઉમરો તથા પારસપીંપળો, એ પાંચે જાડોની છાલ.

પંચમૂળ-એના સાત પ્રકાર છે. (૧) ૧ શાલવણુ, ૨ પીઠવણુ, ૩ બેડી રીંગણી, ૪ ઉભી રીંગણી અને ૫ ગોખર એ લઘુપંચમૂળ. (૨) ૧ ખીલી, ૨ સીવણુ, ૩ પાટલા (કાંકચ), ૪ અરણી અને ૫ અરણુ એ બૃહત્ પંચમૂળ. (૩) ૧ બળદાણા, ૨ સારોડી, ૩ મુદ્ગપર્ણી (જંગલી મગ), ૪ માપપર્ણી (જંગલી અડદ) ને ૫ એરંડમૂળ એ બલાર્દિ પંચમૂળ. (૪) ૧ હળદર, ૨ ગળો, ૩ મીઠીઆવળ, ૪ સારીવા (અનંતમૂળ) અને ૫ વિદારી કંદ, એ વલ્લી પંચમૂળ. (૫) ૧ જીવક, ૨ ઋષભક, ૩ જીવંતી, ૪ મેદા અને ૫ મહામેદા એ જીવક પંચમૂળ. (૬) ૧ દર્બ (ડાભડો), ૨ કાંસ (કાસડો), ૩ ચર, ૪ કુશ અને ૫ શેલડી એ તૃણપંચમૂળ. (૭) ૧ ગોખર, ૨ ભોરડી, ૩ ઈન્દ્રવારુણી (ત્રુંસડું અથવા કડવી કોડીખી), ૪ કાસંદરો અને ૫ શિરીષ (સરસડો), એ ગાધુરાદિ પંચમૂળ. (૮) શતાવરી, ૨ વિદારી કંદ, ૩ જીવંતી, ૪ મેદશિંગી અને ૫ જીવક એ શતાવર્યાદિ પંચમૂળ.

પંચમહાવિષ-૧ સોમલ, ૨ હરતાલ, ૩ મનશીલ, ૪ વછનાગ અને ૫ સર્પવિષ.

પંચામૃત-૧ સુંઠ, ૨ કાળી મુસળી, ૩ ગળોસત્વ, ૪ શતાવરી અને ૫ ગોખર અથવા-દૂધ, દહીં, ઘી, મધ અને ખાંડ.

પંચોપવિષ-૧ આકડો, ૨ ચોર, ૩ લાંગલી (કલગારી), ૪ ધંતુરો (ધંતુરાને બદલે કોષ કોષ ઝેરકાચલાં લે છે) અને ૫ કચેર.

પંચગન્ધ-૧ ગાયતું મૂત્ર, ૨ જાણુ, ૩ દૂધ, ૪ દહીં અને ૫ ઘી, એ પાંચે પદાર્થ.

પંચામ્લ-૧ અમલમેદ, ૨ કોકમ, ૩ મોટાં લિંબુ (જંબીરી લીંબુ), ૪ ગોળ ખાટાં લિંબુ અને ૫ ખીજેરાં.

પંચગણુ-૧ પીઠવણુ, ૨ ઉભી રીંગણી, ૩ બેડી ભોરીંગણી, ૪ વિદારી કંદ અને ૫ ગોખર.

પંચસમ-એના બે પ્રકાર છે. (૧) ૧ સુંઠ, ૨ લાંડીપીપર, ૩ હરડે, ૪ નસોતર અને ૫ સંચળ. (૨) ૧ આમલી, ૨ સિંધાલણુ, ૩ ચિત્રક મૂળ, ૪ હરડે અને ૫ લીંડીપીપર.

પંચાંગણેપ-૧ સારોડીનાં મૂળ, ૨ દેવદાર, ૩ સુંઠ, ૪ સરસવ અને ૫ સરગવાની છાલ.

પંચભંગ-૧ કુકડવેલો, ૨ ખીજડી, ૩ ભાંગ, ૪ નગોડ અને ૫ તાલીસપત્ર.

પંચમૂત્ર-૧ માથ, ૨ બકરી, ૩ ઘેરી, ૪ ભેંસ અને ૫ ગધેડી, એ પાંચનાં મૂત્ર.

પંચબીજ-એના બે પ્રકાર છે. (૧) ૧ રાઈ, ૨ અજમેદ, ૩ જીરું, ૪ ખસખસ અને ૫ તલ. (૨) ૧ મેથી, ૨ માલકાંગણી, ૩ અજમો, ૪ કાળીજીરી અને ૫ એખરો.

પંચસિદ્ધોપધ-૧ તેલીઓ કંદ (એ નાના જળા જેવડો લાલભર ઉંચો છોડ હોય છે. તેનાં

પાંદડાં પીલુ જેવાં અને તેની છાલમાં તેલનો પ્રકાશ હોય છે.) ૨ સુધાકંદ, ૩ કુસ્તૂરકંદ, ૪ રુદ્ર-
વંતી, (જંગલી ચણા-એનાં પાંદડાં ચણા જેવાં અને નીચે ચીકાશ હોય છે) અને ૫ મત્સ્યાક્ષી.

પંચમૂળ-૧ મીઠું સૂરણ, ૨ કડવું કુંગરી સૂરણ, ૩ ચિત્રાવાણું ચિતલકંદ, ૪ પાંચ પત્રના
ખાટખટુંખાનો કંદ અને ૫ માળાકંદ.

પંચમૂળ કષાય-ચિકણા, બીલી, ગળો, નાગરમોચ અને સુંઠ (જ્વરાતિસારમાં આપવાનો કષાય)

પંચક્ષાર-જવખાર, ખાખરાનો ક્ષાર, સાજીખાર, તલનો ક્ષાર અને પાટલાનો ક્ષાર.

પંચામ્લ કૃળ-ખેર, દાડમ, આંબલી, અમ્લવેંત અને નાનાં ખેર (ચણીખેર).

બલાચતુષ્ટય-૧ બલા (બળ, બોળ કેટલાક એને ખરેટી એટલે ખપાટ માને છે), ૨
મહાબલા (સહદેવી, સોનેલું), ૩ નાગબલા (ગંગેટી), ૪ અતિબલા (ગાડર કાંમસી).

મધુરત્રય-૧ ઘી, ૨ ગોળ અને ૩ મધ.

મિત્રપંચક-૧ ઘી, ૨ મધ, ૩ ગુગળ, ૪ ચણોહી અને ૫ ટંકણખાર.

લવણત્રય-૧ સિંધાલુણ, ૨ સંચળ અને ૩ બીડલવણ.

લવણપંચક-૧ સિંધાલુણ, ૨ સંચળ, ૩ બીડલવણ, ૪ સાંભરલુણ અથવા વરાગડું મીઠું
અને ૫ દરિયાનું કિંવા નદીનું (ગસિયું) મીઠું.

વ્યેષ-ત્રિકટુ (૧ સુંઠ, ૨ મરી, ૩ લીંડીપીપર).

પડરસ-૧ ગળો, ૨ ખાટો, ૩ ખારો, ૪ કડવો, ૫ તીખો અને ૬ તુરે!

પડપણ-૧ સુંઠ, ૨ મરી, ૩ લીંડીપીપર, ૪ પીંપળીમૂળ, ૫ ચવક અને ૬ ચિત્રક.

સુગંધીપંચક-(૧) ૧ કેસર, ૨ અગર, ૩ કપૂર, ૪ કરતૂરી અને ૫ ચંદન. (૨) કપૂર,
ચણકબોખા (કંકોલ), લવંગ, જયફળ અને સોપારી આ પણ સુગંધી પંચક કહેવાય છે.

સુગંધીપટ્ટક-એના બે પ્રકાર છે:-(૧) ૧ જયફળ, ૨ લવંગ, ૩ કપૂર, ૪ સોપારી, ૫
વાળો અને ૬ ચણકબોખા એ સુગંધીપટ્ટક. (૨) ૧ કૃષ્ણાગર, ૨ કરતૂરી, ૩ કપૂર, ૪ શ્વેત-
ચંદન, ૫ ચણકબોખા અને ૬ નોરવેલનો કંદ, એ મહાસુગંધીપટ્ટક.

પટપ્રાણહરણ-૧ સડેલું માંસ, ૨ વૃદ્ધ સ્ત્રી, ૩ ભાદરવાનો તડકો, ૪ ભેંસનું દહીં, ૫
પરોટીએ સ્ત્રીસંગ અને ૬ દિવસની નિદ્રા.

પટપ્રાણહર-૧ તાઝું મિથાન્ન, ૨ નવું અન્ન, ૩ બાળા સ્ત્રી, ૪ દૂધનું જમણ, ૫ ઘી
અને ૬ ઊના પાણીથી સ્નાન.*

સપ્તોપવિષ-૧ આકડનું દૂધ, ૨ થોરનું દૂધ, ૩ લાંગડી, ૪ કણેર, ૫ ચણોહી, ૬ અપ્રીણ
અને ૭ ધંતૂરો.

સપ્તોપધાતુ-૧ સુવર્ણમાક્ષિક, ૨ તારમાક્ષિક, ૩ મોરથુથુ, ૪ કાંસુ, ૫ પિત્તળ, ૬
સિંદૂર અને ૭ મંદૂર.

સપ્તધાતુ-૧ સોનું, ૨ રૂપું, ૩ તાંબુ, ૪ સીસું, ૫ કલાઈ, ૬ જસત અને ૭ લોહું.

સપ્તસંતર્પણ-૧ દ્રાક્ષ, ૨ દાડમ, ૩ ખજૂર, ૪ સાકર, ૫ શાલીધાન્ય (ડાંગર), ૬ મધ અને ૭ ઘી.

સપ્તોપરત્ન-૧ વૈકાંત, ૨ સૂર્યકાન્ત, ૩ ચંદ્રકાન્ત, ૪ કપૂર, ૫ સ્ફાટિક, ૬ પીરોજ અને ૭ કાચ.

સપ્તવિધકવાથ-૧ પાચન, ૨ શોધન, ૩ ક્ષેદન, ૪ શ્લેષ્મન, ૫ દીપન, ૬ તર્પણ અને ૭ શોષક.

* હૃષ્યામ્બુનાથઃકાયસ્ય પરિશેકો બલાવહઃ । તેનૈવ ચાત્તંગસ્ય બલહૃત્કેશચક્રુષામ્ ॥૧॥

હના પાણીનો શેક શરીરને બળ આપનાર છે, પણ તેનાથી માથાના ભાગને ધોવાથી તે વાળ અને
આંખોના બળનો નાશ કરે છે.

૩૧-અનિ શબ્દોનો કોષ

અજીર્ણ-અપચો
 અધોગત-નીચે ગયેલો
 અધોવાયુ-ગુદામાંથી નીસરતો
 વાયુ
 અનલ-અગ્નિ
 અન્નદેષ-અરુચિ
 અનિલ-પવન, વાયુ
 અપરમાર-ગોથું, મૃગીરોગ, વાઇ
 અપાય-અહિત, નુકસાન
 અભિધાત-શરીર ઉપર ધા થવો
 અમ્લ-ખાટું
 અમ્લપિત્ત-ખાટું પિત્ત, ખાટા
 ઓડકાર
 અરિષ્ટ-દવાનો એક પ્રકાર, સુવા
 વડીનો એરડો, અરિઠાનું ઝાડ,
 લીમડાનું ઝાડ, પૂર્વચિહ્ન-
 અરોચક-અરુચિ
 અર્શ-હરસ, મસા
 અવલેહ-ચાટણ
 અવટાઇ, અવટાવી, અવટાવવું-
 ઉકળી, ઉકાળી, ઉકાળવું.
 અવબટલ-ઝડું
 અવ્યક્ત-સમગ્ર નહિ તેવું,
 સૂક્ષ્મ
 અશ્મરી-પથરીનો રોગ
 અત્રાંત-હમેશાં, અટક્યાવિના
 અધગંધ- } આસંધ
 આસગંધ- }
 અષ્ટધા-આઠ પ્રકારના
 અઘીલા-કુટી ઉપર થયેલો લોહી
 તથા માંસનો ગોળો
 અસૂકશાવ-લોહી ઝરવું
 અરિચલંગ-હાડકાનું ભાગવું
 અરિનગ્ધ-સૂકું, કઠણ
 અહિર-અર્જુન નામનો આંખ-
 નો રોગ
 અંજન-આંખમાં આંજવાની
 દવા.
 આગર-મેંમાંની ચાંદીઓ
 આગેર-આમળા, ગુદામાં
 આ. ધ

આધિ-મનનું દુઃખ
 આખમાન-પેટ ફૂલવું, આફરો
 આનાહ-આફરો, પેટ ચઢવું
 આમ-કાચો પચ્યા વિનાનો મળ
 આમગંધી-કાચા માંસ જેવો
 જેનો વાસ આવે છે તે.
 આમવાત- } દુર્ગંધયુક્ત ઝાડો
 આમવાયુ- }
 આમાશય-ખાધેલું પચવાની
 જગ્યા
 આમાંશ-લોહીવાળો ઝાડો, લોહી
 ખંજવાડો, રક્તાતિસાર
 આયુષ્યદ-આયુષ્ય આપનાર
 આરક્ત-રાતો
 આર્તવ-સ્ત્રીઓને અટકાવ આવી
 લોહી પડે છે તે.
 આર્દ્ર-ભીંજાયલું
 આવૃત-ધેરાયેલો
 આશય-જગ્યા, સ્થાન, હેતુ
 આસોન-કોઈ પણ પ્રવાહી
 ઔષધિનાં આંખમાં ટીપાં
 નાખવાં તે.
 આહ્લાદ-આનંદ
 ઇન્દ્રલુપ્ત-ઉંદરી
 ઉન્નગંધ-તીવ્ર ગંધવાળું
 ઉચકી-હેડકી
 ઉચ્ચ-ઉંચું
 ઉઠાણું-અપ્રુટ ગુમકું, ગાંઠ
 ઉદ્દેશ-હેતુ
 ઉદકમેદ-પરમાનો એક ભેદ છે.
 ઉન્નત-ભ્રમિત અથવા ગાંડો
 ઉન્નદ-ગાંડાપણું
 ઉન્નલાળી-ઉનવા, મૂત્રકૃચ્છ્ર
 ઉરોમ્હ-છાતીમાંનું આંતરકું
 સૂજવાનો વ્યાધિ, છાતી
 જકડાઇ જવી
 ઉરોધાત-છાતી ઉપર વાગવું
 ઉબ્બીવીર્ય-ગરમ-ઉના પદાર્થ
 ઋતુમતી-અટકાવ આવેલી સ્ત્રી
 ઓઠારી-ઉલટી, વમન

અંજનનામિકા- } આંજણી
 અંજલી- }
 અંડવૃદ્ધિ-વધરાવળ, અંતરગળ
 અંશ-હિરસો
 કટુ-કડવું
 કપડમાટી-શરણવસંપુટને બંધ
 કરવા માટે માટી તથા કપ-
 ડાનો ઉપયોગ કરવાની ક્રિયા.
 કફ-બલગમ
 કફન-કફને તોડી છૂટો પાડનાર
 કફલ-કફકારક
 કમળો-પિત્તકમળો, પીળિયો,
 કમળીવા, કમળી
 કરમ-કૃમિ, કરમિયા
 કર્ણશૂળ-કાનમાં શૂળ આવવાં
 કર્ણસાવ-કાનમાંથી પરતું
 વહેવું, વહેતો કાન
 કલ્ક-ચટણીના જેવો વાટેલો
 પદાર્થ
 ક્વલુ-ખરોળ
 કાયબિંદુ-મેતીઆબિંદુ,
 આંખના મેતીઆ
 કાસ-ઉધરસ
 કાસન-ખાંસીનો નાશ કરનાર
 કુકુટપટ-એક વેંતના ખાડા-
 માં ૧૦ અડાયાનો અગ્નિ
 અપાવો તે
 કુટકી-કડું
 કુળજત્વ-કુળડાપણું
 કુળજવાત-એક જાતનો વાયુ
 કુલિત્ય-કળથા
 કુષ્ટ-કોઠ
 કૃચ્છ્ર-શરીરને દુઃખ થવું, કષ્ટ
 કૃમિકર્ણ-કાનમાં જીવ થવા-
 નો રોગ
 કેશતુંડે-ફંતોડીયું ગુમકું
 કોપન-કોપાવનાર
 કોષ્ટ-આમાશય, મહણી નાડી,
 પકવાશય, મૂત્રાશય, રક્તા-
 શય (પ્લીહા અને

યકૃત), હૃદય, ફેફસાં અને
ગુણનાડી એ આઠ સ્થાનને
કોષ્ટ કહે છે.

કોબુશીર્ષ-વાયુરોગ

કલમ-ઝલાનિ, થાક

મિલન-ભીંજાયલો

કિલિષ્ટ-કઠણ, ગુચવાડાવાળું

કલીબ-નપુસક

કલેદ-પસીનો

કંડુ-ખરજ, ગંજવાળ, યેળ
ખુજલી, ચેળ

ખલ્લરી-ખાલી ચઢવી

ખવડયા-ખોડો

ખુપરા-આંખના ખીલ

ખોકલા-ઉધરસ

ખંજ-લંગડો

ગકું-

ગકુંબ- } ગૂમકું, વિદ્રવિ

ગદ-આગર, દરદ

ગર્ભ-પેટમાં જે બાલક રહે છે તે

ગર્ભપાત-કસુવાવડ

ગર્ભિણી-દહાડાવાળી સ્ત્રી

ગર્ભસ્થ-ગર્ભમાં રહેનારા

ગર્ભાશય-ગર્ભસ્થાન

ગલગડ-ગળા ઉપર ગુમકું

થાય છે તે, લાપેટિયું

ગલગદ-ગળાનું બંધ થવું

ગલિનકુષ્ટ-અસાધ્ય કેટલું દરદ

ગલસુડા- } લાપેટિયું, ગલ

ગાલસુડા- } ઉપરનો સોજો

ગળું-ગૂમકું, વિદ્રવિ

ગુરુ-વજનદાર, ભારે

ગુરુત્વ-વજનદારપણું

ગુદ્ધ-પગની ધુટી

ગૃધ્રસી-કમ્બરમાં ભરેલી કિસણ,

એક જાતનો વાયુરોગ

ગોતું- } મૃગરોગ, ફેફસું, વાઈ

ગોથું- }

ગોમાંસી-ડંસ

ગોવરુ-ઝેરી, શીળાનો ભેદ

ગંડમાળ-કંઠમાળ

ગંડૂપ-કોગળા

ગ્રાહક-પકડનાર રોકનાર

ધઉનો નિશ્ચારતો-ધઉમાંથી

કાઠે છે. હિંદુસ્તાનમાં

એ પ્રસિદ્ધ છે.

ધન-કઠણ, મજબૂત

ધનત્વ-નક્કરપણું

ધુરે-મૃગીરોગ, વાઈ, ફેફસું

ચય-જમાવ

ચક્ષુષ્ય-આંખને ગુણકારક

ચાતુર્થિક-ચોથીઓ

ચિકિત્સક-વૈદ્ય, હકીમ, તખીબ

ચિત્તભ્રમ-ઉન્માદ

છર્દી-

છર્દિકા- } કિલી

છિક્કા-છિક

છિન્ન-કાપેલું

છેદક- } છિદ્ર પાડનાર,

છેદની- } છેદન કરનાર

છેદનીય-છેદન કરવાને યોગ્ય

જધન-સ્ત્રીની કમ્બરનો આ-

ગલો ભાગ, ઝાંગ

જડ-ભારે, દુર્જર

જતુ-ગરદનનું હાડકું

જડય-ભારેપણું, મંદપણું,

જડતા

જરણુ-ઓષધોથી વનસ્પતિ અને

ધાતુઓની ભસ્મ કરવી તે.

જલગર્ભ-શરીર ઉપર ધણી

ફેફસીઓ થાય છે તે.

જંતુ-કૃમિ, કરમ

જનુંભ-જગાણું

જનુંભણુ-જગાસાં

જવરજ-તાવનાશક

ડખ્યા-ભાર

તરણ-કોગળિયું, કોલેરા

તલ્હાન-તરસ

તામ્ર-તાંબુ

તાલક-હરતાલ

તિક્ત-તીખું

તિત્તીક અથવા તંત્તીક-કોકમ

તીખાં-મરી

તુલ્ય-ભોરધુધુ

તુવર-તુફ, એક જાતનું કઠોળ

તુષ-અનાજનાં છોતરાં

તુષાર-પાણીનાં ઝીણાં ટપકાં,

ઓશ

તૃષા-તરસ

તંદ્રા-નિદ્રાથી આળસ આવી

ગુગી આવે છે તે.

ત્યાજ્ય-ભાગ કરવા યોગ્ય

ત્રિ-ત્રણ

ત્રિક-પીઠની કરોડ નીચેનાં

ત્રણ હાડકાં

ત્રિદોષ-વાત, પિત્ત અને કફનું

એક સાથે કુપિત થવું તે.

ત્રુસકું-ઈંદ્રવરણું

ત્વઘોષ } ચામડીના રોગ

ત્વગરોગ }

ત્વરિત-જલદી, સત્વર, તાકીદે

દદુ-દાદર, દરાજ

દધિમંડ-દહીની ઉપરનું પાણી

દમ-શ્વાસરોગ, હાંફણુ

દશમૂળ-ખીલી, અરણી, ઉભી

અને બેઠી ભોરિંગણી, સાલ-

વણુ, પીઠવણુ, ગોખર, શીવણુ,

પાડવણુ, અને પુષ્કરમૂળ.

દારુણ(ક)-માથાનો ભયંકર રોગ

દાઢ્ય-કઠિનપણું, દઢતા

દાહ-ખળતરા

દાહક-ખળનારો, ખળતરાકારક

દિવા-દિવસે

દીપક } જઠરને જગાડનાર-

દીપન } વધારનાર

દુઝલમસ-દુઝતા હરસ (મસા)

દુર્જરહ-જમ થવું મુશ્કેલ તે

દુર્લભ-પ્રાપ્ત થવું મુશ્કેલ તે

દુષ્ટવણુ-એક જાતનો નાસૂર છે,

તેમાંથી પણ વહે છે તથા તે

ખડુ મંધ મારે છે.

દુષ્ય-રસ, રક્ત, માંસ, મેદ,

અરિથ, મજ્જા અને શુક,

એ સાત પદાર્થ (ધાતુ) ને

દુષ્ય કહે છે.

દૂષક-પીડા કરનારો

દોષ-વાત, પિત્ત અને કફ, એ
દરેક દોષ સામાન્ય રીતે
શરીરમાં રહેલો છે.

દંશ-કરડવું

દ્રવ-ગ્રીયું ગ્રીયું ગળવું-ટપકવું

દય } એ
દંદ }

ધનુર્વાત-ધનુષ્ય જેવું માથુસ
વાંકું થાય છે તે વાયુનો
રોગ-તાણુ

ધાન્યામ્લ-કાંજી

નર્ય-છીંક આવવાને માટે

નાકમાં સુધવાનું ઓસડ

નાગ-સાપ, સીસું

નાડી-નસ

નાડીવણુ-દમેશાંવહેનારો નાસૂર

નાર-વાળો

નાશક-નાશ કરનારો

નાશન-નાશ કરનાર

નાસારોગ-નાકના રોગ

નાસારોપ-નાકનું સુકાવું

નાળગુદ-શોકોદર

નિતંબ-કમ્બરની પછવાડેનો

ભાગ

નિદાન-મૂળ કારણ

નિદ્રા-ઉંઘ

નિદ્રાભંગ-ઉંઘનો નાશ

નિયામક-નિયમમાં લાવનાર

નિરામય-નીરોગી, વિકારરહિત

નિરુપદ્રવ-પીડા નહિ તે

નિંદ્ર-નિંદા કરવાને યોગ્ય

પકવ-પાકેલાં, ધરડાં

પકવાશય-પચન થવાની જગા

પક્ષાધાત-અર્ધાંગ વાયુ, લકવો

પચન-પાકવું

પટકી-કોમળિયું, કાલેરા

પડકેશ-પડળ, કોઈ એને પર-

વાળાં પણ કહે છે.

પથ્ય-હિતકારક

પરિણામશળ-ખાધેલું પચન

શબને પેટ ખાલી થયું એટલે

વેદના થવા માંડે એવો

પેટશળનો એક ભેદ છે.

પરિપાક-પચન થવું, હજમ થવું.

પરિભાષા-શાસ્ત્રીય અર્થ-વિધિ,

વ્યવસ્થા ઇ.

પરિશિષ્ટ-વધારો

પર્યાય-બીજું નામ

પસવાડું-પડખું, પાસું

પાક-હજમ થવું

પાચક } પચન કરનાર

પાચન }

પાત-પડવું

પાતન-એક જાતની રસાયન

ઉપર કરવાની ક્રિયા

પાદશોથ-પગનો સોજો

પાદસ્ફોટ-પગની ટાંચ દુઃખ-

વાનું દરદ

પાદહર્ષ-એક જાતનો વાયુરોગ,

જંઝણી

પાનક-પીવાનું પાણી

પાનીય-પીવાને યોગ્ય

પામા-ખસ

પિચ્છલ-ગુંદર જેવું લીસું

પિત્તક-પિત્તને તોડનાર

પિત્તજવર-પિત્તથી આવેલો તાવ

પીનસ-નાકનાં છોડ

પુટ-ઓસડને સૂર્યપુટ, અગ્નિપુટ

છત્યાદિ સંસ્કાર કરે છે તે.

પુટપાક-ઔષધાદિકોની આસ-

પાસ પાન લપેટીને અગ્નિમાં

નાખી પકવે છે તે

પુષ્પ-સ્ત્રીનું રંજ, ફૂલ

પુતીગંધ-ખરાબ ગંધાવું

પૂય-પર

પૃથક્કરણ-જુદું કરવું

પૃષ્ઠ-પીઠ, ખરડો

પેટપીડ-પેટમાં દુખવું, ચુંક

આવવી

પેશી-શરીરમાંની માંસ વગેરેની

કોથળીઓ

પંગુ-લંઝડો, પાંગળો

પંચકર્મ-વમન, વિરેચન, નર્ય,

નિરુહ તથા અનુવાસન.

પંચપિત્ત-પાચક, રંજક, સાધક,
આલોચક અને શ્રાજક.

પંચવાયુ-પ્રાણ, અપાન, સમાન,
ઉદાન અને વ્યાન.

પંચશ્લેષ્મા-શરીરના કફ ભિન્ન
ભિન્ન કાર્ય અનુસાર અવ-
લંબક, ક્લેદક, બોધક,
તપક અને શ્લેષ્મક, એ પાંચ
નામથી વિભક્ત છે.

પંચાંગ-કોઈ પણ વનસ્પતિનાં
મૂળ, છાલ, પાન ફળ તથા
ફૂલ, એ પાંચ અંગ મળીને
પંચાંગ થાય છે.

પાંકુ-પાંકુરોગ

પાંકુરતા-શીકાશ, પીળાશ

પિંડી-ઔષધિની લુગદી બના-
વીને આંખ ઉપર બાંધવા-
માં આવે છે તે.

પેચા-રાખડી

પિડક-ગ્રીણી ફેલ્લીઓ

પ્રકૃતિ-સ્વભાવ, કુદરત

પ્રકોપ-બીગાડ, વૃદ્ધિ

પ્રકોપન-ખગડવું, વધી જવું

પ્રખર-ધણું તીવ્ર, અતિ ઉષ્ણ

પ્રગલ્ભ-પ્રોઢ, ધરડો, ઉત્તર
વયમાં આવેલો

પ્રજ્ઞ-સંતતિ

પ્રતિકૂલ-વિપરીત, ઉલટું, વિરુદ્ધ

પ્રતિક્રિયા-નિવારણની ક્રિયા

પ્રતિનિધિ-અદલામાં ચાલી શકે
એવો પદાર્થ

પ્રતિબંધ-અટકાવ

પ્રતિશ્યામ-પીનસરોગ

પ્રદર-સ્ત્રીનો ગુહ્ય રોગ

પ્રત્યય-ભરોંસો, વિશ્વાસ, અનુભવ

પ્રદીપન-દીપન કરનાર

પ્રમાદ-ગફલત, અસાવધપણું

પ્રમુખ-શ્રેષ્ઠ

પ્રમેહ-પરમિયો

પ્રયોગ-ઔષધ, મંત્ર, શસ્ત્ર

ધલાદિકોની યોજના

પ્રલાપ-વ્યર્થ ભાષણ, બકવા

પ્રવાહ-પરવાયુ

પ્રવાહ-વહેણું

પ્રસવ-પ્રસા સા પામેલું-વખણાયલું

પ્રસવ-જલુવું

પ્રસૂતિવાયુ-જલુવાની વખતે

ચનારું વાયુનું દરદ

પ્રહર્ષ-ધણો આનંદ

પ્રહાર-મારવું

પ્રાકૃતજ્વર-હંડીથી સાધારણ

તાવ આવે છે તે.

પ્રાશ્ન-પીવું

પ્રેત-લાશ, મુડું

પ્રેક્ષણીય-જોવાલાયક

પ્રૌઢ-પાકી ઉંમરનો, પાકેલો

પ્લીહન } --પાણચરી, પ્લીહા
પ્લીહા } નામનો પેટમાંનો આ-
પ્લીહા } જ્વર, ખરોલ, (પેટમાં
ડાખી બાળુએ થાય છે તે)

પ્લીહમ્ } પ્લીહાનો નાશ કરનાર
પ્લીહત્રી } પ્લીહાનો નાશ કરનાર

પ્લીહોદર-પેટમાંનું એક જાતનું
દરદ, ખરોલ

ફલવર્તી-ચોતિ અથવા ગુદાની

અંદર પહેરવાની જાડી વાટ.

ફળપ્રદ-ફળ આપનારો

ફલિત-ફળ આવેલો

ફાંટ-ઔષધિનું સત્ત્વ જે પાણીમાં
લઈ લીધું હોય તે પાણી

ખદ્ધ-ખાંધેલું

ખદ્ધગુદોદર-ખંધકોશ

ખદ્ધવિકટ-ઝાડાને રોકનાર

ખલ્ય-ખજ આપનાર

ખસ્તિ-મૂત્રમાર્ગ અથવા મળ-

માર્ગ ધોવા માટે પીચકારી

દ્વારા ઔષધિવાળું પાણી

અથવા તેલ ચઢાવવું તે દિવા.

ખવાશિર-હરસ, મસા

ખંધારણ-શરીરના કોષ પાણી

ભાગને અથવા વિશેષ કરીને

પેટને નરમ કરવા માટે

અળસી અથવા બાજરાનો

રોટલો ખાંધવામાં આવે છે તે.

આ ખંધારણ અનેક પ્રકાર-
નાં વપરાય છે.

ખાધિય-ખહેરાપણું

ખિલાસ-કફ, ખલગમ

ખડાશડવું-ભરશાડમાં ભારવું,

ખાફવું

ખયપ્રદ-ભીતિ ઉપજાવનાર

ભાવના-ઔષધિના ચૂર્ણમાં

અથવા ભરમમાં કોઈપણ

ઔષધિનો રસ મેળવી

ધુંટીને સૂકવવું તે.

ભાસ-દેખાવ, પ્રતીતિ

ભિષક-વૈદ્ય

ભોજ્ય-જમવાયોગ્ય

ભ્રમિવાયુ-ઉન્માદ, ચિત્તભ્રમ,

ગાંડાપણું

ભ્રમ-ભ્રાંતિ

ભ્રમણ-ફેર, ચકરી, મુસાફરી

ભ્રંશ-નાશ

મધુરજ્વર-એને મધુરા કહે છે.

મર્મશ-રહસ્ય જાણનાર

મલ-વસા, શુક્ર, લોહી, મજ્જા,

મૂત્ર, વિષા અને કાનમાંનો

મેલ છલાદિ શરીરમાં ખાર

પ્રકારના મળ હોય છે તે.

મલજ-મળથી થયેલો

મલસ્તંભક } ઝાડાને રોકનાર

મલાવટંભક }

મલમ્-મળને ઉખેડનાર

મસ્તકરોગ-માથાનો રોગ

મહામારી-કોલેરા, કોગળિયું

મંજન-દાંતે ધસવાની દવા

મુરદુ-મરડો, શબ, પ્રેત

મૂત્રકૃમ્-પીસાળ કરવામાં વાતા-

દિકથી પીડા થાય છે એવો રોગ

મૂત્રખડો-પથરી

મૂત્રલ-મૂત્રને વધારનાર

મૂત્રાશય-પેટમાંનું મૂત્રનું ઠેકાણું,

ધુંટીનો નીચલો ભાગ (પેડું)

મૂત્રાશ્મરી-પથરી

મૂળવ્યાધિ-હરસ, મસા

મૃદુ-કોમળ, નરમ

મેહ-શરીરના સાત ધાતુમાંનો એક-
ચીકણો ધાતુ

મેહ-પ્રમેહ, પરમેા

મેહ-મસા, હરસ

મેહ-ધેરી, ચક્રર, મૂર્છા, ભ્રમ

મેહરી-ખાલી ચઢવી

મંડ-ચોખાની પેજ

મંડલ-ગોળ, સમુદાય અથવા

ચાળીસ ફહાડા જે ક્રિયા

કરવી તેને કહે છે.

મંથ-જવના આટામાં સાકર,

લી અને ઠંડુ પાણી નાખીને

જે પદાર્થ તૈયાર કરે છે તે

માંઘ-મંદતા

મૃગીરોગ-વાધ, ગોથું

યવાયુ-ધાટી રાખડી

યૂષ-છાર, છારી, મગ વગેરે

કઠોળનું એસામણ

રક્તજ-લોહીમાંથી જ થાય છે તે

રક્તપિત્તિ-વાતરક્ત, ગાઠિયો વા,

શરીરનું અકડાઈ જવું.

રક્તપ્રમેહ-લિંગને રસ્તે લોહી વહે

એ પ્રકારનો પ્રમેહ

રક્તાશ્-દૂઝતા હરસ-મસા

રજ-સ્ત્રીને અટકાવ

રતાંધળાપણું-રાત્ર આંખથી ન

દેખાવું

રમ્ય-શોભાયમાન, સુંદર

રસ-જે ઔષધમાં પારો

અથવા લિંગનો આવે તે

ઔષધ " રસ " નામથી

ઓળખાય છે.

રસાયન-શરીરમાંના રસાદિ ધાતુ-

ઓની વૃદ્ધિ તથા શુદ્ધિ

કરનાર ઔષધ

રુચિકર-રુચ્ય, રુચિદાયક, સ્વાદિષ્ટ

રૂક્ષ-કઠિન, સૂકાપણું

રેચક-જીભાળ લાવનાર

રેચન-ઝાડા કરનાર

રેચક-રુચિ ઉપજાવનાર

લધુ-હલકું

લીન-લય પામેલું, સમાયલું

શેખન-રસાદિક ધાતુ અને વાતા-
દિક દોષને સૂકવી શરીર
શુદ્ધ કરનાર ઔષધ

શેખનીય } શેખન કરવાને યોગ્ય
શેખ્ય }

શેહ-ચાટણ

શેપરી-મોટીસ

વક-વાંકું

વમન-ઉલટી

વમી-વાંતિરોગ, ઉલટીનું દરદ

વયસ્થ-ઉંમરમાં આવેલા, તરુણ

વર્જનીય } ત્યાગ્ય યોગ્ય
વર્જ્ય }

વર્તિ-શરીરને લગાડવાનો ઉબ-
ટણો, દીવેટ

વર્ધક-વધારનાર

વસા-ચરખી

વસામેદ-રંગ્રકારના પ્રમેદમાંનો

વસુ-ધોળી સારોડી [એક

વાતદ-વાતનાશક

વાતરક્ત-માંડીઓ વા, શરીરનું
અકડાઈ જવું

વાંતિ-ઉલટી, વમન

વિકૃત-વિકારવાળું

વિચર્ચિકા-ખરજવું

વિધ્વંસ-નાશ

વિપરીત-ઉલટું

વિપર્યાય-ઉલટાપણું

ત્રિપાક-પરિણામ, પાકાપણું

વિપુલ-ધણું

વિમલ-સ્વચ્છ

વિષદન-વિષનાશક

વિષમજ્વર-અનિયમિત જ્વર

વિસર્પ-છસળ, ચામડીનું એક
જાતનું દરદ, ખરજવું

વીર્ય-ધાતુ, તેજ

વૃદ્ધ-જમાવ, ટોળું

વૃષ્ય-પૌષ્ટિક, પુષ્ટ

વેગ-ગતિ

વેષ્ટન-લપેટવું

વૈમાદિક-બાહ્ય, તળાવરમી, હાથ

અક્ત-સ્પષ્ટ [પગનું ફાટવું

વ્યંગ-કમતાઈ, મુખ ઉપરની

કાળાશ, કરોળિયા

વ્યથા-દુઃખ, પીડા

વ્યાધિ-રોગ

વ્યોષ-(નિકટ-અધીક) સુંક, મરી
અને લીંદીપીપર

વ્રણ-જખમ, ખાડો

શ્મન-શાંતિ

શ્લેષ્ય-કાંટો, ખાણ

શરાવસંપુટ-માટીનાં બે સરખાં

કોડિયાંની ધારોને ધસીને

પછી એક કોડિયામાં દવા

ભરી ઉપર ખીણું કોડીઉં

મૂકી, ચીકણી માટીથી

ઝીણા લૂગડાને પલાળીને બે

કોડિયાની સાંધ અંધ કરી

દેવી. તેના પર ખીણું

લૂગડું લપેટી દેવું. આવી

રીતે તૈયાર થાય તે 'શરાવ

સંપુટ' કહેવાય છે.

શાખા-રક્ત, માંસ, મેદ, અસ્થિ,

મજ્જા, શુક્ર અને ત્વચા, એ

સાત અવયવને શાખા કહેછે.

શિરોરોગ-માથાનું દરદ

શીતપિત્ત-શીળશ

શીતવીર્ય-જેમાં ઠંડો ગુણ વિશેષ

શુષ્ક-સૂકું [છે તે.

શ્લેષ્ઠન-શ્લેષ્ઠરોગનો નાશકતાં

શોથ-સોજો

શોથદન-સોજાનો નાશ કરનાર

શોધક-શુદ્ધ કરનાર

શોધન-શુદ્ધ કરવું

શોફ-સોજો

શોષ-તરસ, તૃષ્ણા

શોષણ-શોષી લેવું, ચૂસી લેવું

શ્લીપદ-હાથીપગો, હાથપગ જાડા

શ્લેષ્મ-કફ, બલગમ [થવા

શ્લેષ્મદન-કફને તોડનાર

શ્લેષ્મજ-કફથી ઉપજેલું

શ્લેષ્મલ-બલગમવાળા

શ્વાસ-દમ. શ્વેત-સફેદ

ષંદ-નપુંસક, હીજડો

સંધિ-સાંધા

સન્નિપાત-કફ, વાત અને પિત્તનો

બગાડ થવાથી જે વિકાર

થાય છે તે.

સંશોધન-સ્વચ્છ કરવું

સાધ્ય-મટી શકે એવો રોગ,

મેળવી શકાય એવો પદાર્થ

સારક-ઝાડો ઉતારનાર

સિધ્ધ-કરોળિયા

સુખસાધ્ય-સુખથી મટે એવું

અથવા સુખથી મેળવાય તેવું

સુજ-શોથ, સોજો

સુનખહિરિ-વાતરક્ત, ગાંઠિયો વા,

શરીરનું અકડાઈ જવું.

સુરભિ-સુગંધવાળું

સુસી-વરાધ, સસણી, ગરધણી

સ્તન-થાન, સ્તૂલ-પુષ્ટ, જાડું

સ્નાયુક-વાળો

સ્નિગ્ધ-ચીકટ, ચીકણવાળું

સ્નેહ-ધૂત, તેલનો પદાર્થ, ચીકણ

સ્વર-શબ્દ, અવાજ

સ્વરમેદ-અવાજમાં બગાડો

સ્વેદ-ખાફ, શેક (શરીરમાંથી

ખરાબ તત્ત્વ કાઢી નાખવા

માટે ગરમ હવા, ગરમ પાણી,

ગરમ રેતી, મીઠું, ઈંટ, વગેરે

અથવા ખીજાં સાંધનોથી

પરસેવો વધારે ઉત્પન્ન કર-

વાની ક્રિયા.)

સ્વેદન-પસીનાનો નાશ કરનાર

હરીતકી-હરડે

હાથીપગો-શ્લીપદ, હાથપગ જાડા

હિક્કા-ઉચકી, હેડકી [થવા

હઠ-હઠયને સુખ કરનાર

હૃદમહ-હૃદય (છાતી)નું જક-

ડાઈ જવું.

ક્ષત-જખમ મટાડનાર

ક્ષતજ-જખમથી થયેલો

ક્ષાર-ખાર

ક્ષુદ્ર-છોટું, નાનું, અલ્પ

ક્ષોભ-કોપ, ઉછાળો

પરીક્ષા પ્રકરણ

રોગમાદૌ પરીક્ષેત તતોઽનન્તરમૌષધમ્ ।

તતઃ કર્મ મિષદ્ પશ્ચાજ્ઞાનર્થ સમાચરેત્ ॥

વૈદ્યોએ પ્રથમ રોગની પરીક્ષા કરવી જોઈએ. ત્યારપછી ઔષધિનો વિચાર કરી જ્ઞાનપૂર્વક ચિકિત્સા કરવી જોઈએ.

રોગમાં કયો દોષ વિશેષ તથા કયો કમી છે એ સમજવામાટે આઠ સ્થાનોની પરીક્ષા કરવી જોઈએ.

રોગાક્રાંત શરીરસ્ય સ્થાનાન્યઘટૌ નિરીક્ષયેત્ ।

નાડીં મૂત્રં મલં જિહ્વાં શબ્દં સ્પર્શં દૃગાકૃત્તાનિ ॥

નાડી, મૂત્ર, મલ, જિહ્વા, શબ્દ, સ્પર્શ, નેત્ર અને રૂપ, એ આઠ સ્થાનપરથી રોગની પરીક્ષા કર્યા પછી ઔષધયોજના કરવી જોઈએ.

રોગ ઉત્પન્ન થવાનું કારણ શું? ઋતુ, રોગીની રોગ થયા પહેલાંની શારીરિક સ્થિતિ, ઉંમર, રોગીની શક્તિ, રોગીનો ઉદ્ભાગ ધંધો, રોગ પ્રધાન છે કે ગૌણ છે, વગેરે વાતો તરફ લક્ષ આપીને ઔષધિ આપવી જોઈએ.

રોગપરીક્ષાના સંક્ષેપમાં ત્રણ ઉપાય છે. શાસ્ત્રોપદેશ, પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન. પ્રથમ રોગીની સર્વ અવસ્થા જાણીને શાસ્ત્રમાં કહેલાં લક્ષણોની સાથે મેળવવું; પછી અનુમાનથી રોગનો આરંભ અથવા દોષ અને બલાબલનો નિશ્ચય કરવો.

રોગીની સર્વ અવસ્થા સાંભળી લીધા પછી શારીરિક ગંધ પ્રકૃત છે या વિકૃત બની ગઈ છે, એ પરીક્ષા કરવા માટે શરીરગત ગંધ, મળ, મૂત્ર, શુક્ર અને વમન કરેલા પદાર્થ સુધીને નિશ્ચય કરવો જોઈએ. સંતાપ અને નાડીની ગતિ સ્પર્શથી જાણવી. મધુમેહાદિમાં મૂત્રાદિની મિષ્ટતા, રોગવિશેષમાં સર્વ શરીરની વિરસતા, તેમજ રક્તપિત્તમાં રક્તનો સ્વાદ એ સર્વ હકીકતનો નિશ્ચય યુક્તિથી કરવો જોઈએ. શરીરમાં સાવા, ગૂ, કૃમિ ઉત્પન્ન થવાથી વિરસતા, માખી ભેસવાથી મિષ્ટતા, કીડી અથવા મંકાડાનું મૂત્રપર એકદા થવું એ પરથી મૂત્રની મિષ્ટતા, રક્તપિત્તમાં પ્રાણુ-રક્ત વમન કરેલ છે કે નહિ તે જાણવા માટે કાગડા, દૂતરા આદિ પશુપક્ષીને ચટાડવું. ચાટી જાય તો પ્રાણુરક્ત અને ન ચાટે તો રક્તપિત્તના રક્તનો નિશ્ચય કરવો.

અગ્નિબળ. શારીરિક બળ, જ્ઞાન, સ્વભાવ વગેરે કાર્યવિશેષ પરથી અનુમાન કરી લેવું. બૂખ, તરસ, રુચિ, અરુચિ, ગ્લાનિ, સ્વપ્ન, નિદ્રા વગેરે રોગીને પૂછીને જાણી લેવું. અતિ સામાન્ય ભેદના બે ત્રણ રોગોમાં રોગનો નિર્ણય ન થઈ શકે ત્યારે સાધારણ કોઈ ઔષધિ આપીને લાલહાનિ પરથી રોગનો નિશ્ચય કરવો. લક્ષણવિશેષ ઉપરથી રોગની સાધ્યતા, કટસાધ્યતા તેમજ અસાધ્યતાનું અનુમાન કરવું. અરિષ્ટ લક્ષણપરથી રોગીનું મૃત્યુ જાણી લેવું.

૧-નાડીપરીક્ષા

તેલનું મર્દન કરેલા, નાહેલા, જમેલા, બૂખ અને તરસથી પીડાતા એવા મનુષ્યની નાડી જોવાથી યથાર્થ સમજાતી નથી; માટે પ્રાતઃકાળે ઉડી ધડીભર જે સ્વરથ બેઠેલા હોય તેની નાડી જોવી; એટલે સારી સમજાશે. પુરુષનો જમણો હાથ અને સ્ત્રીનો ડાબો હાથ લાંબો સીધો કરી, અંગૂઠાના મૂળ પાસેની શિરા ઉપર તર્જની, મધ્યમા અને અનામિકા આંગળીઓ રાખી વાત, પિત્ત અને કફ, એ દોષો અનુક્રમે જાણવા. કોઈ કોઈ વખતે એજ પ્રમાણે પગની નાડી પણ જોવાય છે.

વાંકી અને સર્પ તથા જળોની ચાલ પ્રમાણે જે ચાલે તે વાતનાડી; દેડકા, કાગડા અને ચકલીના જેવી ત્વરાએ ચાલે તે પિત્તનાડી; હંસ, કણ્થર અને મોરના જેવી મંદ મંદ ચાલે તે કફનાડી; લઉઆ અને તિતર પક્ષીની ચાલ પ્રમાણે ચાલે તે સન્નિપાત નાડી; હળવી અને સરસર ચાલવા

લાગે તે દિદોષની નાડી જાણવી. જે સ્વસ્થાનથી છૂટ, રહી રહીને ચાલે, ધણી ક્ષીણ હોય અને ઠંડી હોય એ ચાર પ્રકારની નાડી પ્રાણનાશક છે.

સામાન્ય જ્વરનો કોપ થવાથી નાડી ગરમ થઈ મોટા વેગથી ચાલે છે; અને ક્રોધ ચઢેલો હોય તોપણ નાડી મોટા વેગથી ચાલે છે. ચિંતાથી અને ભયથી નાડી ક્ષીણ ચાલે છે. મંદામિ અને ધાતુ-ક્ષીણતાવાળાની નાડી ધણી મંદ હોય છે. રક્તનો કોપ થયો હોય તો થોડી ગરમ હોય પાપાણુ જેવી જડ થાય છે; અને આમયુક્ત હોય તો ધણીજ જડ થાય છે. ગર્ભિણીની નાડી ગંભીર, પુષ્ટ અને હલકી ચાલે છે. તૃષાતુર, આળસુ, સુખી અને ઉંઘી ઉઠેલા તથા મનમાં કાર્યની યોજના કરનારા એમની નાડી સ્થિર ચાલે છે. ભૂખ લાગે એટલે નાડી હલકી અને વેગથી ચાલે છે. મળમૂત્ર પ્રાપ્ત હોવાથી જ્વર પ્રમાણે ચાલે છે. લોભ અને મદ (અહંકાર) એ ઉત્પન્ન થયેલ હોય તો કાંઈક ચંચળ ચાલે છે. ચોરની નાડી કાંઈક તીવ્ર અને કાંઈક મંદ એવી ચાલે છે. ઉદ્ધોગી અને માર્ગે ચાલી શ્રમિત થયેલા મનુષ્યની નાડી ઉબળુ અને ચંચળ ચાલે છે. અજીર્ણની નાડી:—કાગડા અને હંસની ચાલ જેવી, જમેલા મનુષ્યના જેવી અને કાંઈક કફની નાડી જેવી ચાલે છે. ભૂતનાડી:—જો ટચલી (હેલી) આંગળી નીચે નાડી ચાલે તો તેને ભૂતનો ઉપદ્રવ જાણવો, અના-મિકાની નાડી ચાલે તો કુળદેવતાનો ક્ષોભ જાણવો, હાથના મૂળ પાસેની નાડી ચાલે તો જળદેવતાનો ક્ષોભ જાણવો અને મધ્યમાની નાડી ચાલતી હોય તો સંબંધીક નાડી જાણવી. ઉત્તમ પ્રકારની નાડી:—જેનો જઠરામિ પ્રદીપ્ત છે, તેની નાડી હલકી અને વેગથી ચાલે છે. સ્વસ્થ મનુષ્યની નાડી સ્થિર હોય પ્રબળ ચાલે છે. ભૂખથી વ્યાપ્ત થયેલાની નાડી ચંચળ ચાલે છે અને તૃપ્ત થયેલાની નાડી નિશ્ચળ હોય છે. અસાધ્ય સન્નિપાત નાડી:—તૂટક તૂટક, અતિ ત્વરાએ, કાષ્ટ પ્રમાણે કઠિન, વાંકી, ક્ષણમાં દળવી, ક્ષણમાં જલદી, અતિ ઉબળુ, મોટો વેગ હોઈ જ્વરે પ્રાપ્ત, લાવા અને તેતરની ગતિ જેવી, વળી ગુંથાતી જઈ સ્વસ્થળ છોડે ને ક્ષણમાં સ્થાનપર આવે તે સન્નિપાતની નાડી જાણવી. જે નાડી રહી રહીને ચાલે છે અને ધણી જલદી તથા ઠંડી થઈ અકસ્માત્ અટકી જાય તે અંતક નાડી જાણવી; તેમજ તર્જની આંગળીની નાડી ચાલે તે પણ અંતની જાણવી. નાડી પોતાના સ્થાનથી ભ્રમતી છતાં ચક્ર પ્રમાણે ભ્રમે અને ભયની નાડી પ્રમાણે ચાલે તથા ક્ષણમાં અતિસૂક્ષ્મ ચાલે તે અસાધ્ય જાણવી. જ્યારે બે પહોર જ્વરયુક્ત અને અમિતુલ્ય નાડી ચાલવા લાગે અથવા ગતિ છોડીને ધણી ઝડપથી ચાલે, ત્યારે રોગી એકજ દિવસમાં મરે છે. જેની નાડી ડમર પ્રમાણે (કૂદકા ભરતી) ચાલે તે ચોથા દિવસે મરે. જેની નાડી સ્થાન છોડે તે ૩ દિવસમાં મરે. જ્યારે નાડી ગરમ અને શરીર નિરતેજ હોઈ ઠંડ અથવા તાવ બહુ હોય અને શરીર ક્ષીણ અને નાડીની ગતિ મંદ હોય ત્યારે રોગી બે દિવસમાં મરે છે.

નાડીપરીક્ષાનું મહત્વ*

પ્રસ્તાવના

આર્ય વૈદકમાં પરીક્ષાના ભાગમાં નાડીપરીક્ષાને વિશેષ પ્રધાન ગણી છે. તેની યોગ્યતા શું અને કેટલી છે તે બાબતમાં અનેક માણસોના અનેક પ્રકારના તરંગો હોવા છતાં નિશ્ચયથી તેના વિષે કહેનારા માણસો કવચિતજ મળે છે. વૈદકશાસ્ત્ર પ્રત્યક્ષ જોવાથી સમજાય એવું હોવાથી તેના સિદ્ધાંત-નો પ્રત્યક્ષ અનુભવ લીધા સિવાય ખાત્રી થવી કઠણ છે; તે માટે તેમાંના નાડી જેવા મહત્વના, પરંતુ કેટલાકોના મતથી વાદમસ્ત વિષયની પુષ્કળ ચર્ચા થઈ તેમાંના યોગ્ય સિદ્ધાંત બહાર પાડવા ધણી જરૂરના છે, જેથી વૈદ સભાએ આ વિષય બક્ષીસ માટે પસંદ કર્યો હતો. તેમાં એકંદરે ત્રણ નિબંધ આવ્યા, તેમાં આ નિબંધ સારો ઠર્યો; તોપણ તેમાં આવવાબોજો બીજો વિસ્તાર નિબંધકાર પાસે કરાવી અને તેને અનુસરી તેનું સંશોધન કરી તથા વધારી તે હાલ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

* મુખ્યત્વે વૈદ સભાદ્વારા મરાઠી ભાષામાં મંજાયલા નિબંધોમાંથી વડોદરાની સંસ્કૃત પાઠશાળાના અગ્રેણ શિક્ષક શ્રીયુત બાલકૃષ્ણચંદ્ર બાલુ જોશીનો આ નિબંધ ઇનામને પાત્ર ઠરેલો, તે, ગુજરાતી પાઠકર્તા માટે પણ ઉપયોગી જણાયાથી અનુવાદરૂપે અત્ર દાખલ કરવામાં આવ્યો છે. (મંત્રી સં. સી. ૦)

આ વિષયની અર્થો જોડણી અને તેટલી થવી જોઈએ; તે સિવાય તેમાં પૂર્ણતા આવનાર નથી. વાલી-પરીક્ષાથી શરીરક્રિયાની સર્વ સ્થિતિ સમજાય છે, એવું પ્રત્યક્ષ અનુભવથી સમજવા માટે એવી અર્થો થવી ધણી જરૂરી છે. આ વિષય ઉપર સ્વતંત્ર સંસ્કૃત ગ્રંથો ધણા છે, તેપણુ તેથી જેટલું જોઈએ તેટલું સમાધાન થતું નથી. આથી તે ઉપર એટલા શાસ્ત્રસિદ્ધ અને સુઘળ પ્રકારને ગ્રંથો જવાની ધણી જરૂર છે. આ તિબ્બ તેનો માર્ગદર્શક છે, એમ માનવામાં હરકત નથી. આવાજ પ્રકારનો પ્રયત્ન કરવા વૈદ્યસભા સંકલિતવાન થાય અને તેવાથી દેહનાં ધણાં મહત્ત્વનાં કાર્યો થાય, એટલીજ ધચ્છા પ્રદર્શિત કરી અને તે સંદર્ભ કરવા બદલ પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરી આ અર્પણ પ્રસ્તાવના પૂરી કરીએ છીએ.

શંકર દાસી શાસ્ત્રી પદે

આ વિષયનું વિવેચન કરતાં ૧ નાડી એટલે શું? ૨ તેની પરીક્ષા કેવી રીતે કરવી? ૩ તે પરીક્ષાથી જ્ઞાન થાય છે? અને ૪ તે જ્ઞાનનો આપણે કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો? એ ચાર બાબતોનો ખુલાસો થવો જોઈએ; કારણ કે એજ પ્રસ્તુત વિષયની મુખ્ય બાબતો છે. હવે આપણે 'નાડી' એટલે શું તેનો પ્રથમ વિચાર કરીએ.

નાડી એટલે શું?

મનુષ્યશરીરના સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, કારણ અને મહાકારણ, એ ચાર પ્રકારોમાંથી નાડી એ સ્થૂલ-દેહનોજ એક ભાગ હોવાથી અહીં માત્ર સ્થૂલદેહનોજ વિચાર કરવો ઇષ્ટ છે. આ સ્થૂલદેહ રસ, રક્ત, માંસ, મેદ, અસ્થિ, મજ્જા અને શુક્ર, આ સાત વસ્તુઓ અનેલો છે. આ સાત વસ્તુઓને સપ્તધાતુ એમ કહે છે; કારણ કે તે શરીરને ધારણ કરે છે. આ વિષે ભાવપ્રકાશમાં કહ્યું છે કે—

“રસ, રક્ત, માંસ, વસા, લાડકાં, લાડકાંના સત્ત્વરૂપ મજ્જા અને વીર્ય, એ સાત વસ્તુઓ સ્વતંત્ર રહીને દેહને ધારણ કરે છે.”

આ સાત ધાતુના યોગથીજ આપણા શરીરનાં અવયવોનો નાના પ્રકારનો વ્યાપાર સારી રીતે ચાલે છે.

ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય, ત્રણે વિકારો તમામ જડસૃષ્ટિની પેઠે આ સપ્તધાતુને પણ લાગુ છે, એટલે કે તે આપણા શરીરમાં ઉત્પન્ન થાય છે, રહે છે અને લય પામી જાય છે; અને આવી રીતની ક્રિયા હમેશા ચાલુ રહે છે. હવે આ ક્રિયા કેમ અને કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે, એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે ઉભો થાય છે. આપણા આહાર-વિહાર ઉપલી ત્રણે ક્રિયાઓનું આદિકારણ છે. આપણે જે ખાઈએ છીએ અને પીએ છીએ, તેનો આપણા કોદા(જઠર)માં પરિપાક થઈ તેમાંથી સત્ત્વાંશ અને ત્યાજ્યાંશ એવા બે ભાગ જુદા પડે છે. તેમાંથી ત્યાજ્યાંશ હોય છે તે મળ, મૂત્ર, પરસેવો ઇત્યાદિ-રૂપે શરીરમાંથી બહાર નીકળી જાય છે; અને સત્ત્વાંશ રહે છે તે શરીરનું પોષણ કરે છે. આ સત્ત્વાંશ-ને રસધાતુ કહે છે અને તેમાંથીજ ક્રમે ક્રમે શુક્રપર્યાંતના સર્વ ધાતુની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ વિષયમાં શાર્દૂલગદ્યે કહ્યું છે કે:—

“રસ, રક્ત, માંસ, મેદ, અસ્થિ, મજ્જા અને શુક્ર, આ સાત ધાતુઓ છે; તે સર્વ પિત્તની ગરમીથી એકબીજામાં પાચન થઈ એકબીજામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે.”

આ પ્રમાણે જઠરમાં રહેલા અન્નપાનના સત્ત્વાંશમાંથી એટલે કે રસધાતુમાંથી એક પછી એકના ક્રમથી આ સર્વ ધાતુઓ ઉત્પન્ન થાય છે. તે સત્ત્વાંશ તૈયાર થવામાં કયા કયા અવયવોને કામે લાગવું પડે છે, તે સ્પષ્ટ કરવાથી 'નાડી એટલે શું' એ આપણા પ્રથમ પ્રશ્નનો નિકાલ આવશે. તેથી હવે આપણે તે સાધનભૂત અવયવોનો અને તેની ક્રિયાનો વિચાર કરીએ.

આ સ્થૂલશરીરને વૃક્ષની ઉપમા આપી શકાય અને એ પ્રકારે હાયપગ એ શાખા કહેવાય અને માથું તથા ધડ એ તેનું થડ કહેવાય. એ થડના ત્રણ ભાગોમાં જુદાં જુદાં અવયવોની યાંત્રિક રચના અને આપણા આયુષ્યને આવશ્યક વ્યાપારનાં મુખ્ય સ્થાનો રહેલાં છે. આ ભાગો પૈકી ઉપરનાને શિર, વચ્ચલાને છાતી અને નીચેનાને જઠર કહે છે. ગળાથી તાળવાસુધીનો ભાગ શિરોભાગ કહેવાય છે. તેની અંદર સર્વ જ્ઞાનેન્દ્રિયો રહે છે અને તેની મુખ્ય ક્રિયા પણ ત્યાંજ ચાલે છે. છાતીથી ચળાપર્યાંતના ભાગને ઉરોભાગ ક્રિંવા હૃદયપ્રદેશ કહે છે; તેની અંદર હૃદય, દેહસાં અને આસનળીઓ વગેરે શ્વસનેન્દ્રિયો હોઈ તેના ક્રિયા ત્યાંજ ચાલે છે. ત્રીજો એટલે નીચેનો ભાગ જે કોષ્ટ-(કોડો) પ્રદેશ છે, તેમાં યકૃત, પ્લીહા, અન્નાશય, પિત્તાશય, મળાશય, મૂત્રાશય ઇત્યાદિ પચન

કરનારી ઉદ્રિયો રહે છે અને તેની ક્રિયા પણ ત્યાંજ ચાલે છે.

આધેલું અન્ન અને પાણી મોઢામાં લાળની સાથે મિશ્ર થઇ તે ગળામાર્ગે જઠરમાં જાય છે. તે અન્નજળ આમાશયમાં હજી કાચાં હોય છે તેવામાંજ તેના કઠિન અને પ્રવાહી એવા બે ભાગ જુદા થઇ કઠિન ભાગ પક્વાશયમાં જાય છે અને પ્રવાહી ભાગ અસ્તિપ્રદેશમાં જાય છે. પક્વાશયમાં મૈત્રેયો કઠિન ભાગ પિત્તની સાથે મળી પરિપક્વ થાય છે અને તેનો નિઃસત્ત્વ (નકામો) ભાગ જુદો પડી આંતરડામાં જઇને ત્યાંથી તે મળરૂપે બહાર નીકળે છે. અસ્તિપ્રદેશમાં ગયેલો પ્રવાહી ભાગ મૂતરરૂપથી શરીરબહાર નીકળે છે. પક્વાશયમાં કઠિન ભાગમાંનો જે સત્ત્વાંશ રહે છે તેને રસધાતુ કહે છે અને તેની જુદી જુદી સ્થિતિ બદલાતાં તેજ છેવટે શુક્ર અને ઓજસ્યે બને છે. એ રસના આધારથીજ જીવન ટકી શકતું હોવાથી તેને જીવનરસ પણ કહેવામાં આવે છે. આ માટે ભાવ-પ્રકાશમાં કહેલાં વચનો નીચે પ્રમાણે છે:—

“અન્નનો જે સારભાગ તે રસ છે અને સારહીન મલિન પ્રવાહી ભાગ શિરામાર્ગે અસ્તિમાં જઇને મૂત્ર બને છે. બાકી જે તેનો કિદ્દ રહે છે તેને વિષા કહે છે. તે સમાનવાયુના સંધનથી મલાશયની અંદર જઇને રહે છે. અપાનવાયુની ગતિવડે ચેતિ અને શિશ્નદ્વારા મૂત્ર તથા ગુદા-દ્વારા વિષા શરીરથી બહાર જાય છે. રસધાતુ સમાનવાયુની પ્રેરણાથી હૃદયમાં જાય છે અને પછી વ્યાનવાયુના યોગથી શરીરમાં ફેલાઈ જઇને સર્વ ધાતુનું પોષણ કરે છે. નહેરો જેમ ખેતરમાંની અનેક તરેહની વનસ્પતિઓનું પોષણ કરે છે, તેવી રીતે રસધાતુ શરીરમાંની સર્વ ધાતુઓને વધારે છે.”

રસધાતુજ ક્રમથી રક્ત, મેદ, માંસ, અસ્થિ, મજ્જા, શુક્ર અને ઓજસ્ય રૂપમાં રૂપાંતર પામતો અને સ્વચ્છ થતો જઇને અધિકાધિક સ્વચ્છ થાય છે. આવી રીતે એ રસ ઉપલી દરેક ધાતુની સ્થિતિમાં શુભારે પાંચ દિવસ રહે છે; એટલે કે એક મહિનાની મુદતમાં તે શુક્ર ધાતુના રૂપમાં જાય છે. આ માટેનાં પ્રમાણવચનો આ પ્રમાણે છે:—

“સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને તેનો મળ એવા ત્રણ ત્રણ પ્રકાર પ્રત્યેક ધાતુની સ્થિતિમાં તેના તેજ રસમાંથી બને છે. મૂળ સ્થિતિમાં હોય છે તે સ્થૂળ ભાગ; પાછલી બીજી સ્થિતિમાં હોય છે તે સૂક્ષ્મ ભાગ અને સ્થૂળ ભાગમાંનો નકામો ભાગ તે કિદ્દ બને છે.”

“રસ એ રસથી લઇને મજ્જાપર્યંતના પ્રત્યેક ધાતુની સ્થિતિમાં અનુક્રમે પાંચ પાંચ રાત્રિદિવસ સુધી રહે છે.”

ઓજસ એ શુક્રપર્યંતની સઘળી ધાતુઓનું તેજ હોવાથી તેને ધણું શ્રેષ્ઠ ગણવામાં આવે છે. કારણ કે તે હૃદયમાં રહી ત્યાંથી સર્વ તરફ ફેલાય છે અને શરીરને જીવન આપે છે. એ ઓજસ વધે છે ત્યારે દેહને આનંદ, પુષ્ટિ અને શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે; અને તે નાશ પામે છે તો ખચીત દેહનો નાશ થાય છે; કેમકે ઓજસવડેજ જીવન રહી શકે છે.”

અગાઉ કહેલી શ્વસનેન્દ્રિયો હૃદયમાં અને પચનેન્દ્રિયો ઉદરમાં કેવી રીતે રહે છે, તે હવે કહેવામાં આવે છે. અન્નરસથી આપું શરીર જુદી જુદી નાડીઓદ્વારા કેવી રીતે પોષણ પામે છે; આ વિષય પાછળ આવતો હોવાથી અહીં તે વિષે સમજૂત આપવી ઠીક થઇ પડશે.

નાભિની ઉપર એક વેંત અને ગળાની નીચે છ આંગળના અંતરપર રક્તાશય આવેલું છે અને તેને અડીને નીચે હૃદય આવેલું છે. તેની નીચે શ્લેષ્માશય, તેની નીચે આમાશય અને તેની નીચે પક્વાશય એવી રીતે એકની નીચે એક આશય આવેલાં છે. રક્તાશય અને કફાશય એની વચ્ચે આવેલા હૃદયના આધારથી પ્રાણવાહી ધમની રહે છે. તેની નીચે ડાબી તરફ ફેફસાં અને પ્લીહા છે; અને જમણી તરફ યકૃત અને પિત્તાશય છે. હૃદય એ મુખ્ય ચેતનાસ્થાન છે; એટલે પ્રાણના ધબકારા ત્યાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. એ ધબકારા ચાલુ રાખવા અથવા બંધ પાડવા, એ ઈશ્વરવગર બીજા કોઈના હાથમાં નથી. હૃદય શરીરમાંથી બહાર કાઢીને ચોક્કસ રીતે જેમએ તોપણ તેની અંદરના તંતુઓનું ચક્ષન-વક્ષન સ્વતંત્રપણેજ ચાલતું આપણા જોવામાં આવે છે. હૃદયનો આકાર કમળ જેવો છે. તેનું મુખ નીચે અને ડીંટું ઉપર એમ હોય છે. આ સર્વ વાત માટે પ્રાચીન ગ્રંથોમાં આ પ્રમાણે વચનો છે:—

“નાભિથી ઉપર વેંતને અંતરે અને કંઠથી છ આંગળ નીચે આવેલા શરીરમાંના અંતરભાગને

ઉરોભાગ અથવા હૃદય કહે છે. ઉરોભાગ તે રક્તાશય, તેની નીચે કફાશય, તેની નીચે આમાશય અને તેની નીચે પિત્તાશય રહેલું હોય છે.” “ચરક”

“રક્ત અને કફવડે હૃદય બનેલું છે. તેના આશ્રયથી પ્રાણવાહિની નાડીઓ રહેલી છે. તેની નીચે કાળી બાણુ પ્લીહા અને ફેફસાં છે, જમણી બાણુ યકૃત અને પિપાસારથાન છે. હૃદય એ મુખ્યત્વે ચેતનાની જગ્યા છે. હૃદય એ કમળની આકૃતિનું હોય છે અને તેનું મુખ નીચલી બાણુએ હોય છે.” “સુશ્રુત”

ઈંગ્રેજ ‘મનુષ્ય-ઈન્દ્રિય-વિજ્ઞાન-શાસ્ત્ર’ માં આહારના સત્ત્વરસમાંથી વસામય પદાર્થને શોષનારો જે ‘પેનક્રિયાસ’ નામનો અવયવ કહ્યો છે, તેજ મેદનું સ્થાન હોવાથી ઉપર કહેલા કફાશયમાંજ તેનો સમાવેશ હોવો જોઈએ. તેને માટે નીચે પ્રમાણે પ્રમાણવચન છે:—

“સર્વ પ્રાણીઓના પેટમાં મેદ એ બસ્તિનેજ આશ્રયે રહેલો હોય છે અને તેથીજ મેદપ્રકૃતિ-વાળાં માણસોનું પેટ ધણેભાગે વધે છે.” “ભાવપ્રકાશ”

વાત, પિત્ત અને કફ, એ ત્રણે પદાર્થ આપણા શરીરમાં રહેલા હોય છે. એ પદાર્થો ક્ષોભ પામતા રસાદિ ધાતુઓમાં વિકાર કરતા હોવાથી એ પદાર્થોને ત્રણ દોષ કહેવામાં આવે છે. રસાદિ ધાતુઓ અને વાતાદિ ત્રણ દોષોને પોતપોતાની યોગ્ય જગ્યાએ જવાના જે માર્ગ આપણા શરીરમાં છે તેને નાડીઓ કહે છે. એ નાડીઓ ત્રણ પ્રકારની છે. શિરા, ધમની અને સ્રોતસ્. ઝાડના પોષણ માટે બાગમાં જેમ પાણીની નાની નહેરો હોય છે અથવા ખેતરને પાણી પાવા માટે જેમ મોટી નહેરો ખોદેલી હોય છે; તેજ પ્રમાણે આપણા શરીરમાં આ નાડીઓ પ્રસરેલી છે અને તેના દ્વારા શરીરના જુદા જુદા ભાગોને પોષક ધાતુઓ મળે છે.

શિરાના માર્ગમાં જે કાળું અને અશુદ્ધ લોહી ફરે છે, તેજ રસધાતુ છે; તેમાંથી શુદ્ધ અને લાલ થયેલું લોહી હોય છે તે ધમનામાં વહે છે; અને પ્રાણ, અન્ન, પાણી, વાતપિત્તાદિ દોષ, રસાદિ ધાતુ, પરસેવો, મૂત્ર, મળ, વીર્ય ઇત્યાદિ પદાર્થો જે માર્ગે વહે છે, તેને સ્રોતસ્ કહે છે; અથવા તો શિરા અને ધમની એ જેની અંદર મળે છે, તેનું નામ સ્રોતસ્ છે. શરીરમાં શિરા, સ્રોતસ્ અને ધમની ઇત્યાદિ નાડીઓ પોલી હોય છે. શિરા અને ધમની વચ્ચેના અવકાશમાં પ્રસરેલી નાડીઓને સ્રોતસ્ કહે છે. એ સ્રોતસ્ ધણું છે. એ શિરા, ધમની અને સ્રોતસ્ને લગતાં વચ્ચેના જુદા જુદા અંશોમાં નીચે પ્રમાણે છે:—

“જેવી રીતે નહેરથી બાગ અથવા ખેતર તર થાય છે, તે પ્રમાણે આ શરીરનું નાડીઓથી પોષણ થાય છે.” “સુશ્રુત”

“શરીરમાંની જે રસવાહિનીઓમાં વાયુ ફરે છે, તેનું નામ ધમની; અને સર્વ અંગોને દોષ અને ધાતુ જોષના પ્રમાણમાં વહેંચનારી અને વહેવરાવનારીનું નામ શિરા.” “શાર્દૂલધર”

“નાની નાની નહેરથી બાગ અને ખાતરથી ખેતર માંહેલું ધાન્ય જેવી રીતે પોષણ મેળવે છે, તે પ્રમાણે આપણું આ શરીર શિરાથી પોષાય છે.” “ભાવપ્રકાશ”

“પોતાના ધાતુના જેવા રંગની ગોળ, મોટી અને નાની તથા દોરીના લાંબા આકારની વાહિનીને સ્રોતસ્ કહે છે.” “ચરક”

“આહારનો સત્ત્વાંશ રસ છે અને સત્ત્વવિનાનો અંશ તે પ્રવાહી મળ છે. એ પ્રવાહી મળને શિરા બસ્તીમાં લઈ જાય છે અને ત્યાં તેનું મૂત્ર થાય છે.” “શાર્દૂલધર”

“કોઈ કહે છે કે, ધમની અને સ્રોતસ્ એ શિરાનાજ પ્રકાર છે; પરંતુ તે ખરાબર નથી. ધમની અને સ્રોતસ્ એ શિરાથી જુદાજ વસ્તુ છે; કારણ કે તેનો રંગ જુદો છે, કામ જુદું છે અને ઉત્પત્તિ પણ જુદી છે.” “સુશ્રુત”

આપણા શરીરમાં લોહીનું ફરવું સતત રીતે ચાલે છે, એ વાત સર્વ પહેલાં ડૉક્ટર હાર્વેના સમજવામાં આવી હતી, એમ પશ્ચિમના વૈદકશાસ્ત્રીઓ કહે છે; પરંતુ આપણે ત્યાં તો તે બધા જૂના વખતથી શરીરવેત્તાઓને (વૈદોને) માલિત હતી. તે આ પ્રમાણે:—

“શિરા અને ધમની એ નાળી પાસેથી નીકળે છે અને બધા શરીરમાં પ્રસરેલી છે. તે વાયુની પ્રેરણાથી અને સર્વ ધાતુઓના યોગથી આખા શરીરને અખંડ રીતે પોષે છે.” “શાર્દૂલધર”

આપણા શરીરમાં રસ, રક્તાદિ ધાતુ સતત કેવી રીતે ફરે છે, તે સમજવામાં મદદ થાય એવા હેતુથી નીચે જે આકૃતિ આપવામાં આવી છે, તે વડે હૃદયની ક્રિયા અને લોહીના ફરવાનો વ્યાપાર સમજશે.

આપણા હૃદયના અંતરભાગમાં ૧, ૨, ૩, ૪ એ નિશાનીવાળી જગ્યાઓએ ચાર છિદ્રો છે. પ્રથમ 'ધ' આ ધમનીમાંથી લોહી નીકળી સધળા શરીરમાં* વહેવાઈ જાય છે અને ઠેકાણે ઠેકાણે મળથી કાળું બની શિરાના માર્ગથી 'શિ' નિશાનવાળી મોટી શિરામાં જાય છે. પછી તે નંબર ૧ વાળા છિદ્રમાં થઈને નંબર ૨ માં જાય છે. પછી ત્યાંથી ઊર્ધ્વગામી 'ધ' નિશાનીવાળી ધમની દ્વારા ઉપર ચઢીને 'ફ' નિશાનીવાળી ફેફસાંની શિરામાં પ્રસરે છે. ત્યાંથી પ્રાણવાયુવડે એટલે કે શ્વાસમાર્ગદ્વારા ફેફસાંમાં આવેલી હવા (ઑક્સિજન વાયુ) વડે તે શુદ્ધ થઈને લાલ થાય છે. પછી જમણી બાજુની ઊર્ધ્વધમનીમાં ઉતરીને નંબર ૩ વાળા છિદ્રમાં જાય છે; અને ત્યાંથી પછી નંબર ૪ વાળા છિદ્રમાં થઈ ફરીથી અધોગામી ધમનીમાં જાય છે અને પુનઃ અગાઉની પેઠે પ્રદક્ષિણા કરે છે. આ ક્રિયાને રક્તાભિસરણ અથવા લોહીનું ફરવું કહે છે. આ માટે શાર્દૂલધર વગેરેનાં વાક્યો આગળ અપાયાં છેજ. હવે શ્વાસનળીઓથી હવાવડે ફેફસાંમાં લોહી કેવી રીતે શુદ્ધ થાય છે, એ વિષયનાં વચનો કહેવામાં આવે છે.

“પ્રાણવાયુ નાભિપ્રદેશમાંથી શરૂ થઈ હૃદયકમળમાં સ્પર્શ કરે છે અને વિજળના ચરણનું અમૃત શોષવામાટે મોઢાવાટે બહાર જાય છે. તે આકાશામૃત એટલે વાતાવરણમાંથી પ્રાણવાયુ- (ઑક્સિજન)નું પાન કરીને પાછો જલદીથી શરીરમાં આવે છે અને શરીર જીવ તથા જઠરાગ્નિનું પોષણ કરે છે.”

હૃદયનાં ચારે છિદ્રોની ઉઘાડઠાંક થતી પળેપળ એકસરખી રીતે ચાલુ હોય છે. તેને હૃદયનું પ્રસારણ—આકુંચન કહે છે. ઉપરની જોડી એટલે નંબર ૧ અને ૨ એ છિદ્રો (આકૃતિ જુઓ) બંધ થાય છે કે તરતજ નીચેની જોડી એટલે નંબર ૨ અને ૪ એ છિદ્રો એકદમ ઉઘડે છે. આ ક્રિયાથી લોહી બહાર જાય છે અને અંદર આવે છે. હૃદય પાસે કાન માંડવામાં આવતાં બે પ્રકારના ધ્વનિ એટલે કે અનુક્રમે ઉચો અને નીચો ધ્વનિ સાંભળવામાં આવે છે. એ હૃદયને

* લોહી ફરવાની ક્રિયા સમજાવવા માટે ઉપરના ચિત્રમાં ઠેકાણે ઠેકાણે બાજુનાં (તીરનાં) ચિહ્ન કર્યાં છે, એમાં બાજુનું મોઢું જે તરફ દેખાડવામાં આવ્યું છે તે તરફ લોહીની ગતિ છે એમ સમજવું.

શરીરની બહાર કાઢીને તોપણ તેની ઉપડવા અને બંધ થવાની ક્રિયા એકસરખી રીતે ચાલે છે. આ ઉપરથી ચેતના તે હૃદયક્રમણના અંતરભાગમાં રહેલા સ્નાયુઓમાંજ સમાયેલી છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. હૃદયની આ ઉધાડઠાંકની ક્રિયાવિના લોહીનું દરવું ક્ષણભાત્ર પણ ચાલી શકતું નથી.

ધમની એ રબર પ્રમાણે સ્થિતિસ્થાપક છે. હૃદયમાં લોહીનો જથ્થો આવે છે એટલે તે ફૂલે છે અને તે નીકળી જાય છે કે પાછું પૂર્વ પ્રમાણેનો આકાર ધારણ કરે છે. આ ક્રિયાના યોગ્યતાના તેનામાં ગતિ ઉત્પન્ન થઈને તે ગતિ દૂરની શાખાપર્યંત પહોંચે છે. આવી ગતિવાળી નાડી ઉપર હાથ મૂકીએ એટલે તેનું ચલનવલન સ્પર્શથી સમજાય છે. તેનેજ 'નાડીપરીક્ષા' કહે છે. બેઉ કાનની ટીશીઓ સમીપ અને બેઉ હાથ તથા પગના કાંડા પાસે આ સ્પુરણ સ્પષ્ટ રીતે સમજાય છે. બેઉ હાથનાં કાંડામાં અને બેઉ પગની એડી પાસે ખાડા છે ત્યાં ચલનવલન સ્પષ્ટપણે સમજાય છે; તોપણ હાથના અંગુઠાના મૂળમાં તથા સ્પુરણ (ગતિ) વાળી ધમનીનેજ નાડી કહે છે. આનું કારણ એવું છે કે, હૃદયમાંની મુખ્ય ધમનીની મોટી અને નજીકની શાખા હાથમાં પ્રસરેલી છે.

અહીંસુધી નાડી એટલે શું, આ પહેલા પ્રશ્નનું વિવેચન થયું. હવે તેની પરીક્ષા કેવી રીતે કરવી? આ બીજા પ્રશ્નવિષે વિચાર કરવાનો છે. હૃદયના ચાલવાથી ધમનીને ગતિ મળે છે અને તેથી નાડી સ્પુરણ પામે છે એવું જે ઉપર કહ્યું છે, તે મિત્ર કાલ્પ સાહેબના લેખને મળતું હોવાથી આર્યવૈદકમાં આ વિષયમાટે શું શું વચનો છે તે પ્રથમ જણાવીને પછી એ બીજા પ્રશ્ન હાથ ધરીશું.

શ્રી શિવપાર્વતીસંવાદમાં કહ્યું છે કે:—

“દેહધારી પ્રાણીઓના શરીરમાં હૃદય એ સુખદુઃખનું પ્રકાશક છે. તે પોતાની મેળેજ વારંવાર ઉઘડે છે અને બંધ થાય છે; તેથી નાડીમાંના લોહીને ગતિ મળે છે અને તેથી રક્તવાહિની એટલે ધમનીનું સ્પુરણ ચાલે છે.”

નાડીપરીક્ષા કેવી રીતે કરવી

હાથના અંગુઠાના મૂળ આગળ નાડી જોવી. જો હોય તો ડાબા હાથની અને પુરુષની જમણા હાથની નાડી જોવી; કારણ કે પૈડાના વચલા માથામાંથી જોવી રીતે તેના આરા પ્રસારેલા હોય છે, તે પ્રમાણે સર્વ નાડીઓ મનુષ્યની નાભીમાંથી આખા શરીરમાં પ્રસારેલી છે. નાભીક્રમણનો આકાર કાચબા જેવો હોઈને તેના જમણા હાથ તરફથી ધમની નીકળે છે. તે કાચબો પુરુષોના શરીરમાં નીચે મુખે હોય છે અને સ્ત્રીઓના શરીરમાં ઉપરને મુખે હોય છે. સ્ત્રીપુરુષની નાડી અનુક્રમે ડાબા અને જમણા હાથનાં કાંડામાં જોવાનું કારણ એજ છે. ઇંગ્રેજ વૈદક ગ્રંથોમાં આ પ્રમાણે ડાબાજમણા હાથનો ખુલાસો કરેલો જોવામાં આવતો નથી. નાડી જોતી વખતે વૈદ્ય ચિત્ત સ્વસ્થ રાખીને પોતાના ડાબા હાથમાં રોગીના હાથ લઈ દથેળી થોડી નમાવી પોતાના જમણા હાથથી નાડી જોવી. તે પકડેલા હાથના અંગુઠાના મૂળ પાસે એટલે કે કાંડાપર પોતાના જમણા હાથની તર્જની, મધ્યમા અને અનામિકા એટલે અંગુઠાની સમીપની પહેલી, બીજી અને ત્રીજી એ ત્રણ આંગળીઓ મૂકી, પોતાનો અંગુઠો દરદીના કાંડાની નીચે રાખી નાડીપરીક્ષા કરવી. આ પ્રમાણે નાડીપરીક્ષા કરવા સમયે નાડીપર આંગળીઓ વધુ પણ ન દબાવવી તેમ છોક હલકી પણ ન મૂકવી; એટલે કે કંઈ સમજ ન પડે તેમ ન મૂકવી, પણ વેનથી સમતોલપણે મૂકવી. તર્જની એટલે અંગુઠા પાસેની આંગળી, અનામિકા એટલે છેવટની આંગળી પાસેની આંગળી અને મધ્યમા એટલે તર્જની અને અનામિકા એ વચ્ચેની આંગળી. અહીં આ બીજા પ્રશ્નનું વિવેચન પૂરું થયું. હવે તે માટે આર્ય ગ્રંથોમાં પ્રમાણુવચનો છે તે જોઈએ:—

“પ્રાણીઓનું નાભિક્રમણ કાચબાના આકારનું હોઈને તે કાચબાએ પુરુષના શરીરમાં નીચે અને સ્ત્રીઓના શરીરમાં ઉપર મુખ કરેલું છે. આ કાચબાની જમણી બાજુથી ધમની નીકળેલી હોવાને લીધેજ સ્ત્રીના ડાબા અને પુરુષના જમણા હાથની નાડી જોવી. હે તરુણિ! જરા વાંકા કરેલો અને આંગળાં પ્રસારેલો એવી રીતેના રોગીના હાથ પાસે લઈ જમણા (પુરુષનો) હાથ તો

પોતાના ડાબા હાથનાં આંગળાંથી નાડી જોવી. ઋષ્યોનો હોય તો ડાબા હાથની નાડી ધૈર્યથી જમણા હાથનાં આંગળાંથી ઉપર પ્રમાણે જોવી. નાડીના ત્રીસ ટકોરાસુધી વૈદ્યોએ પરીક્ષા કરવી. જુદાંમાને કોમળ વાણી બોલી આ પ્રમાણે ત્રણ વાર નાડી ઝાલી ચૂકી હઇ રોગની પરીક્ષા કરવી. તેની અંદર જે ૧૦૧ ટકોરા સરખા જણાય તો રોગને સાખ્ય જાણવો અને સરખા ન પડે તો અસાખ્ય જાણવો.”

“શિવપાર્વતી સંવાદ”

“હાથના અંગુઠાના મૂળમાં જે ધમની હોય છે તે જીવનની સાક્ષી આપનારી છે. તેના ચલનવલનથી શરીરનાં સુખદુઃખ પડિતોને સમજાય છે.”

“શાર્દૂલ”

“વૈદ્યોએ રોગની પરીક્ષા કરવા માટે દરદીના જમણા હાથના અંગુઠાના મૂળ પાસે પોતાના જમણા હાથથી સ્પર્શ કરી નાડીપરીક્ષા કરવી. ચિત્ત સ્થિર, જીવ સ્વસ્થ અને મન પ્રસન્ન હોય ત્યારે હાથનાં આંગળાંવડે દરદીપુરુષના જમણા હાથની નાડી જોવી.”

“નિધંટ રત્નાકર”

ધણું કરીને ઋષ્યોના ડાબા અને પુરુષોના જમણા હાથમાં નાડી સમજાય છે; માટે રોગીનો થોડો ધણો હાથ વોકો રાખી તેના ઉપર આંગળીઓ ઠેરવી પોતાનો હાથ પોલો રાખી નાડી જોવી.

હવે ‘નાડીપરીક્ષાથી શી બાબતનું જ્ઞાન થાય છે’ આ ત્રીજી બાબતનો વિચાર કરવો ઇષ્ટ છે; પરંતુ તે પહેલાં નાડીના સ્પુરણના ટકોરા નીરોગી સ્થિતિમાં એક મિનિટની અંદર ઉંમરના પ્રમાણમાં કેટલી વખત થાય છે તે માટે જુદા જુદા ઇંગ્રેજી ગ્રંથોમાં જે ઉલ્લેખ છે તેનો સારાંશ નીચે લખવામાં આવ્યો છે; જે સમજવાથી નાડીપરીક્ષામાં ધણી મદદ મળે છે.

ઉંમરનું પ્રમાણ	નીરોગી નાડીના ધબકારા
ગર્ભમાં હોય છે ત્યારે	૧૫૦
જન્મ થાય છે ત્યારે	૧૪૦
૧ લા વર્ષમાં	૧૧૫ થી ૧૩૦
૨ જા વર્ષમાં	૧૦૦ થી ૧૧૫
૩ જા વર્ષમાં	૯૦ થી ૧૦૦
૪ થી ૭ વર્ષ સુધી	૮૫ થી ૯૦
૭ થી ૧૪ ”	૮૦ થી ૮૫
૧૪ થી ૫૦ ”	૭૦ થી ૭૫
૫૦ ના પછીથી મરણ થતાં સુધી	૫૦ થી ૬૫

નાડીપરીક્ષાથી શી શી બાબતનું જ્ઞાન થાય છે ?

નાડીપરીક્ષાથી જે જે બાબતનું જ્ઞાન થાય છે તે વિષય ક્રમવાર અને પૂર્ણપણે કહેવામાં આવે તો તે માટે વિસ્તારવાળો એક મોટો નિબંધ જુદોજ લખવો જોઈએ; તોપણ આ વિષયના વિવેચનને આ ત્રીજા પ્રશ્ન સાથે અનિવાર્ય સંબંધ હોવાને લીધે સારજૂત જરૂરી બાબતોનું વર્ણન અહીં રજુ કરવું જરૂરનું છે.

વીણાને બાંધેલા તારો જેમ ગાયનના સઘળા સૂર કાઢી બતાવે છે, તેવી રીતે હાથની નાડી પણ બધા રોગ વ્યક્ત કરી બતાવે છે. આપણા શરીરમાં વાત, પિત્ત અને કફ, એ નામના જે ત્રણ દોષો કહેવામાં આવ્યા છે તે પોતપોતાની સમાન સ્થિતિમાં શરીરમાં વર્તે છે ત્યાંસુધી શરીર આરોગ્ય રહે છે; અને એ સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં ફેરફાર થયો કે તરતજ જુદા જુદા પ્રકારના રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. એવા કુપિત દોષોનું અથવા મિશ્ર દોષોનું જ્ઞાન નાડીપરીક્ષાથી થાય છે. શરીરમાં કયો દોષ વધેલો છે અથવા ક્ષીણ થયો છે તે નાડીથી સમજાય છે. તેનું કારણ એ છે કે, લોહીના ફરવાની સાથે ધમનીને સંબંધ છે; અને તે અલિપ્ત થયેલો દોષ આ ધમનીદ્વારાજ જુદા જુદા અવ-યવોમાં પ્રવેશ કરે છે. અજીર્ણ, વિષૂચિકા, પ્રમેહ, પ્રદર, રાજ્યક્ષમા, ક્ષતકાસ, ઉપદંશ, શુક્રનાશ, પિશાચપીડા અને અસાખ્ય થવાથી પાસે આવેલું મૃત્યુ—આ બાબતો નાડીજ્ઞાનથી સમજાય છે. નાડીપરીક્ષાદ્વારા એ સર્વ બાબતો કહી શકાય છે, એ સર્વ ત્ર પ્રસિદ્ધ છે; પરંતુ તે ચોક્કસપણે કહી શકે એવા વૈદ્યો હાલના વખતમાં મળતા નહિ હોવાથી તે ઉપર ભરોસો ન રહે તે સ્વાભાવિક છે;

પરંતુ આ બાબત માટે ભુદા ભુદા ગ્રંથોનું દિગ્દર્શન કરવાથી ખાત્રી થાય છે કે, એ વાત ખોટી તો નથીજ. આધવનિદાનના પ્રાકૃત સટીક પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં વે. રા. કૃષ્ણશાસ્ત્રી ભાટકવડેકરે આ વિષે અવિશ્વાસના ઉદ્દગાર કાઢેલા જોવામાં આવે છે; પરંતુ ગ્રંથોમાંથી મળતાં વચનો ઉપરથી એટલું તો ચોક્કસ ઠરે છે કે રોગની જાતિ, વય, દેશ અને કાળની સ્થિતિ તથા નાડીપરીક્ષાનો સતત અભ્યાસ એટલી વાતો વૈદ્યના જાણુવામાં હોય તો તેમને અદ્ભુત અને અચૂક પરીક્ષા કરતાં આવડવી શક્ય છે. આ વિષયનાં પ્રમાણુવચનો નીચે પ્રમાણે છે:—

નાડીજ્ઞાનવિષે શિવપાર્વતીના સંવાદમાં કહ્યું છે કે:

યથા વીણાગતા તંત્રી સર્વાન્ ગાન્ધ્રભાષતે ।
 તથા સ્તગતા નાડી સર્વાન્ રોગાન્ પ્રકાશતે ॥ ૧ ॥
 યસ્ય યા પ્રતિનિત્યા તત્સમાના યદા ધરામ્ ।
 તદા લલવતી સેયં રુગ્વિહીનેતિ નિશ્ચયઃ ॥ ૨ ॥
 અર્જીર્ણે તુ ભવેન્નાડો કઠિના પરિતો જડા ।
 પક્કાર્જીર્ણે પુષ્ટિહીના મંદં મંદં પ્રકંપતે ॥ ૩ ॥
 વિષ્ટ્રચિકાગદે મેકસંક્રમા ધમની ભવેત્ ।
 પ્રમેહે પ્રદરે રાજયક્ષ્મણિ ક્ષતકાસકે ।
 ઉપદંશે ધરા સ્પંદેત્ ગ્રંથિવચ્ચાંગુલીતલે ॥ ૪ ॥
 અંગુષ્ઠમૂલમારમ્ય સાર્ધદ્વયંગુલતો બહિઃ ।
 યદા નાડી તદા તસ્ય યામાર્ધેન મૃતિર્ભવેત્ ॥ ૫ ॥
 ભૂતાવેશયુતસ્યાપિ નષ્ટશુક્રસ્ય નાડિકા ।
 ત્રિદોષગમના ચાપિ સૂક્ષ્માપ્યેવ ન મૃત્યુદા ॥ ૬ ॥
 વાતાદ્વક્રગતિર્નાડી પિત્તાત્સ્યાચ્ચપલા તથા ।
 કફાન્મંદગતિર્મિશ્રો મિશ્રૈશ્ચૈવ વદામ્યહમ્ ॥ ૭ ॥
 યા હિ વક્રા ચ તીવ્રા ચ મધ્યમા તર્જનીતલે ।
 સ્ફુટા ભવતિ સા નાડી વાતપિત્તગદોઢ્ઢવા ॥ ૮ ॥
 સ્ફુટા વક્રા ચ મંદા ચ મધ્યમાનામિકાતલે ।
 યા મંદેત્સા હિ વિજ્ઞેયા વાતશ્લેષ્મગદોઢ્ઢવા ॥ ૯ ॥
 યા ચ વક્રા તથા તીવ્રાનામિકાતર્જનીતલે ।
 સ્ફુટા સ્યાત્ સા ધરા જ્ઞેયા કફપિત્તસમુઢ્ઢવા ॥ ૧૦ ॥
 સર્વાંગુલીતલે યા ચ સ્યાન્નાનાગતિર્ભિર્ધરા ।
 સ્ફુટા વૈ સા ચ વિજ્ઞેયા સન્નિપાતગદોઢ્ઢવા ॥ ૧૧ ॥
 કેકીલા મધુરાહારે તિલ્તે સ્ફુલાહિગા ભવેત્ ।
 અમ્લે મેકગતિઃ કોષ્ઠા કટુકૈર્મરોપમા ॥ ૧૨ ॥
 કષાયે કઠિના મંદા લલવણે સરલા દ્રુતા ।
 એવં દ્વિત્રિચતુર્યોગે નાડી નાનાગતિર્ભવેત્ ॥ ૧૩ ॥

દ્રવ્યૈશ્વ મ રામ્લાઘૈઃ નાહી શીતા વિશેષતઃ ।

શીરૈઃ સ્તિમિતવેગ ચ તથા શીતા બલીયતી ॥૧૪॥

દ્રવેષ્તિકઠિના નાહી કોમલા કઠિનાત્તે ।

દ્રવઃ વ્યસ્ય કઠિનઃ કોમલા કઠિનાત્તિ ચ ॥૧૫॥

સપિષ્ટૅગુહ ગૈશ્વ પૃથુકબ્રષ્ટદ્રવ્યકૈઃ ।

સ્થિરામં તરા પુષ્ટા ગુહતૈલેન ામિનાં ॥૧૬॥

કુષ્માંદઃ લકર્મદા માષેણ લ઼્ઠાક્રાતેઃ ।

શાકૈશ્વ કદલૈશ્વૈવ રક્તપૂર્ણેવ નાહિકા ॥૧૭॥

અર્થ:-જેમ વીણુનો તાર વમાડવાથી તે સર્વ રોગોને પ્રકટ કરે છે, તેમ હાથમાં રહેલી નાહી સર્વ રોગને પ્રકાશે છે. (૧) જે મનુષ્યની સદા જેવી પ્રકૃતિ રહેતી હોય તેના જેવીજ અથવા સુદૃઢ નાહી ચાલતી હોય તો તેને નિશ્ચય નીરાગી જાણવો. (જેમકે વાતપ્રકૃતિના મનુષ્યની નાહી વાતપ્રધાન હોય છે તોપણ તે મનુષ્ય નીરાગીજ છે.) (૨) અજીર્ણ રોગમાં નાહી કઠણ છતાં જડ હોય છે અને પકવાજીર્ણમાં નાહી પુષ્ટિહીન છતાં મંદ મંદ ચાલે છે. (૩) કૃંસેરાના રોગમાં નાહી દેડકાની પેઠે કૂદતી ચાલે છે અને પ્રમેહ, પ્રદર, રાજ્યક્ષમા (ક્ષય), ક્ષનકાસ અને ઉપદંશમાં નાહી ગાંઠોની પેઠે આંગળાની તળે બાસે છે. (૪) જેની નાહી અંગુલાના મૂળથી અઠી આંગળ દૂર ચાલતી હોય તે દરદી અર્ધા પહોરમાં મૃત્યુ પામે છે. (૫) જેને શૂત વળગ્યું હોય અથવા જે ક્ષીણુધાતુ હોય તેની નાહી ત્રિદોષના જેવા તથા સૂક્ષ્મ ચાલતી હોય તોપણ તે મૃત્યુ પમાડનારી નથી. (૬) વાતદોષમાં નાહી વાંકી ચાલે છે, પિત્તમાં અંચળ ચાલે છે, કફમાં મંદ ચાલે છે અને દોષોના મિશ્રણમાં મિશ્ર પ્રકારની ગતિવાળી ચાલે છે; જે વિષે હવે પછી કહેવામાં આવે છે. (૭) જે નાહી વાંકી અને મંદ ગતિથી મધ્યમા અને તર્જનીની તળે ચાલે છે, તે વાતપિત્તની જાણવી. (૮) જે નાહી વાંકી અને મંદ ગતિથી મધ્યમા અને અનામિકાતળે ચાલે, તેને વાતકફની જાણવી. (૯) અનામિકા અને તર્જનીની નીચે વાંકી તથા તીવ્ર ગતિથી ચાલતી જણાય તે નાહી કફપિત્તની જાણવી. (૧૦) ત્રણે આંગળાઓની નીચે અનેક પ્રકારની ગતિવાળી ચાલે તે નાહી સન્નિપાતની જાણવી. (૧૧) મીઠા ભોજનથી નાહી મોરની પેઠે ચાલે છે; કડવા ભોજનથી સ્થૂલ અને સર્પની પેઠે ચાલે છે; ખાટા ભોજનથી દેડકાની પેઠે અને કાંઈક ઉબળું હોય છે અને તીખા ભોજનથી ભ્રમરના જેવી ચાલે છે. (૧૨) કપાય (તુરા) ભોજનથી કઠિન અને મંદ; ખારા ભોજનથી સરલ અને ઉતાવળી ચાલે છે; તેમજ બે ત્રણ ચાર ઇંચાદિ મિશ્રિત રસના યોગથી નાહીની ગતિ અનેક પ્રકારની થાય છે. (૧૩) મધુર અને ખાટા ઇંચાદિ પદાર્થના યોગથી નાહી વિશેષ કરીને શીતળ ચાલે છે; અને દૂધ ખાવાથી મંદ, શીતળ અને સુદૃઢ ચાલે છે. (૧૪) પ્રવાહી પદાર્થો ખાવાથી નાહી કઠિન અને કઠિન પદાર્થ ખાવાથી કોમળ ચાલે છે અને જે પદાર્થ પ્રવાહી તેમજ કઠિન હોય તો મિશ્રિત ગતિથી ચાલે છે. (૧૫) ગોળ અને દૂધવાળો લોટનો પદાર્થ અને પહુંવા વગેરે શેકેલા પદાર્થ ખાવાથી નાહી સ્થિર અને અતિ મંદ ચાલે છે અને ગોળ તથા તેલયુક્ત પદાર્થથી પુષ્ટ ચાલે છે. (૧૬) કોહળું અને મૂળાના બક્ષણથી નાહી મંદ ચાલે છે, અડદ ખાવાથી લગુડા-કૃતિમાં સીધી ચાલે છે અને શાક તથા કેળાંના યોગથી રક્તપૂર્ણ ચાલે છે. (૧૭)

વળી નિષંદ રત્નાકરમાં કહ્યું છે કે:-

સઘઃ ક્ષાતસ્ય મુક્તસ્ય તથા સ્નેહાવગાહિનઃ ।

ક્ષાતસ્ય ચ સુપ્તસ્ય નાહી સમ્યક્ ન બુધ્યતે ॥ ૧ ॥

ગંધીરા યા ભવેત્તદાં સા ભવેત્માંસવાહિની ।

જ્વરવેગેન ધમની સોષ્ણા વેગવતી ભવેત્ ॥ ૨ ॥

કામક્રોધાદ્યેભ્યઃ ક્ષીણા પિતા-સાન્વતા ।
 મંદાગ્નેઃ પીપ્પલાતોષ નાહી ન તસ્ય ભવેત્ ॥ ૩ ॥
 અસુકપૂર્ણા ભવેત્ પાણો ગુર્ધી સામા ગતિસી ।
 લઘ્વી વહતિ પીપ્પાસ્તથા વેગવતા મતા ॥ ૪ ॥
 ચપલા ક્ષુધિતસ્થાપિ તૃપ્તસ્ય વહતિ સ્થિરા ।
 મરણે હમરુકાકારાં ભવેત્ એકા નેન ચ ॥ ૫ ॥
 કાષ્ઠકુટ્ટો યથા કાષ્ઠં કુટ્ટતે ચાતિવેગતઃ ।
 સ્થિત્વા સ્થિત્વા તથા નાહી સન્નિપાતે વહેત્ ધ્રુવમ્ ॥ ૬ ॥
 સ્થિરા નાહી ભવેદસ્ય વિષુદ્ધતિરિવેદ્યતે ।
 દિનૈકં જીવિતં તસ્ય દ્વિતીયે મૃત્યુરેવ ચ ॥ ૭ ॥
 શીઘ્રા નાહી મલોપેતા શીતલા વાથ દૃશ્યતે ।
 દ્વિતીયે દિવસે મૃત્યુર્નાહીવિજ્ઞાત્ભાષિતમ્ ॥ ૮ ॥
 મુખે નાહી વહેત્તીઘ્રા કદાચિચ્છીતલા ભવેત્ ।
 આયાતિ પિચ્છલઃ સ્વેદઃ સમ્પરાત્રં ન જીવતિ ॥ ૯ ॥
 મુખે નાહી યદા નાસ્તિ મધ્યે શૈત્યં વહિઃ ક્રમઃ ।
 યદા મંદા વહેન્નાહી ત્રિરાત્રં નૈવ જીવતિ ॥ ૧૦ ॥
 દૃશ્યતે ચરણે નાહી કરે નૈવાધિદૃશ્યતે ।
 મુક્તં વિકસિતં યસ્ય તં દૂરે પરિવર્જયેત્ ॥ ૧૧ ॥

અર્થઃ—તુરતમાં નાહેલા, જમેલા, તૈલાદિ ચોળેલા, બૂખ્યા અને સુતેલાની નાડી યથાર્થ સમજતી નથી. (૧) જે નાડી ગંભીર દેખાય તે માંસાશ્રિત વિકારની હોય છે અને જ્વરના વેગમાં નાડી ગરમ અને વેગવાળી હોય છે. (૨) કામ અને ક્રોધથી નાડી વેગવાળી ચાલે છે અને ચિંતા તથા ભયથી ક્ષીણ ચાલે છે. મંદ અગ્નિવાળાની તથા ક્ષીણ ધાતુવાળાની નાડી વધારે મંદ હોય છે. (૩) રક્તના વિકારમાં નાડી ઉષ્ણ અને જડ હોય છે, આમવિકારમાં વધારે જડ હોય છે અને પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળાની નાડી હલકી તથા વેગવાળી હોય છે. (૪) બૂખ્યાની નાડી ચપળ ચાલે છે, તૃપ્તની સ્થિર ચાલે છે અને એકજ દિવસમાં મરનારની નાડી ડમરની પેઠે હેલા ખાતી ચાલે છે. (૫) જેમ લક્ષ્મણે પક્ષી ઝડપથી લાકડામાં ચાંચ ઠોકે છે, તેમ સન્નિપાતમાં નાડી રહી રહીને અતિવેગથી ચાલે છે. (૬) જેની નાડી સ્થિર થાય અને વીજળીના ચમકારા પ્રમાણે દેખાય તેનું આયુષ્ય એકજ દિવસનું હોઈને ખીજ દિવસે મૃત્યુ પામે છે. (૭) જે દોષયુક્ત નાડી જલદી ચાલતી હોય કિંવા શીતળ લાગતી હોય તે દરદીનું ખીજજ દિવસે મૃત્યુ થાય છે, એમ નાડીના કિત્તમ જ્ઞાતાઓ કહે છે. (૮) પ્રથમ નાડી જલદી ચાલે અને પછી શીતલ થાય તથા શરીરે ચીકણો પ્રસ્વેદ થાય તે રોગી સાત રાત્રિ જીવતો નથી. (૯) પ્રથમ નાડી દેખાય નહિ, મધ્યે શીતલ દેખાય અને અદાર ગ્લાનિ આવે તથા નાડી મંદ ચાલે ત્યારે તે રોગી ત્રણ રાત્રિ જીવતો નથી. (૧૦) નાડી જે રોગીના પગમાંજ દેખાય અને હાથમાં દેખાય નહિ તથા જે દરદીનું મુખ પહોળું રહેલું હોય તેને દરદીજ તથા દેવો—અર્થાત્ તે મરણની તૈયારીમાં છે. (૧૧)

શુદ્ધ હારીતે કહ્યું છે કે:—

સ્પંદતે ચકમાને ત્રિશદ્ધારં યદાધરા ।

સ્વસ્થાનેન તદા નૂનં રોગી જીવતિ નાન્યત્ ॥ ૧ ॥

સ્થિત્વા રિત્વા વહતિ યા સા શ્લેષા ગ્રાણવાતિની ॥ ૨ ॥

એટલે:—એકસરખી ગતિથી ત્રીસ વખત એકજ જગ્યાએ જેની નાડી ચાલે તે રોગી અવસ્થા હવે છે. (૧) જે નાડી રહી રહીને અટકતી ચાલે તે નાડીને પ્રાણનો ધાત કરનારી જાણવી. (૨)

શિવોક્ત નાડીજ્ઞાનમાં કહ્યું છે કે:—

“હિ પાર્વતિ ! હું ત્રિગુણાત્મક છતાં પિત્તનાડીનો સ્વામી છું. મારામાં જેમ તમોગુણ વધારે છે, તમોગુણ કરતાં રજોગુણ ઓછો છે અને સત્ત્વગુણ તેથી પણ અલ્પ છે; તેમ મનુષ્યોમાં કલિ-યુગમાં પિત્તની પ્રધાનતા થઇને નાડીમાં તે સર્વથી આગળ થશે, વાયુ મધ્યે થશે અને છેવટના ભાગે કફ થશે, એ નક્કી છે. હે પાર્વતિ ! જે દોષના સ્થાનમાં નાડી ચાલે તેજ દોષ રોગીમાં જળવાન હોય છે, એમ વિદ્વાનોએ કહેલું છે.”

અહીં સુધી ત્રીજા મુદ્દાસુધી વિવેચન થયું. હવે તે નાડીજ્ઞાનનો આપણને શો ઉપયોગ છે, એ એથા એટલે છેવટના મુદ્દાવિષે વિવેચન કરીએ છીએ.

નાડીજ્ઞાનનો ઉપયોગ

રોગની પરીક્ષાના જે આઠ પ્રકાર છે તેને અષ્ટવિધ પરીક્ષા કહે છે. તેમાં નાડી, શબ્દ, સ્પર્શ, જિહ્વા, નેત્ર, મળ અને મૂત્ર, એની પરીક્ષાનો સમાવેશ થાય છે. એમાંની પહેલી નાડી-પરીક્ષાનું મહત્ત્વ એ આ નિબંધનો વિષય છે. શબ્દાદિ સાત પ્રકારની પરીક્ષાથી વાત, પિત્ત અને કફ, આ ત્રણે દોષોની સ્થિતિ અને રસરક્તાદિક સમઘાતુની વિકૃતિ જેવી સમજાય છે, તેવીજ નાડીથી પણ સમજાઈ આવે છે; તથાપિ આ શબ્દાદિ સાતે સાધનોથી સમજવાની વાત એક નાડીથીજ સમજાતી હોવાથી નાડીપરીક્ષાનું મહત્ત્વ વધારે છે, કેમકે મળમૂત્રને વહન કરનાર સ્રોતસનો અને શબ્દાદિ વાહિનીઓનો ધમની સાથે નજીકનો સંબંધ હોવાને લીધે નાડીની ગતિ ઉપરથી તે સર્વની સ્થિતિનું જ્ઞાન થાય છે. આ સિવાય બીજું એ છે કે, શબ્દાદિ પરીક્ષાનાં સાધનો મેળવવા માટે રોગીને ખોટી થવા કહેવું પડે છે, તેમ નાડીપરીક્ષાની આજ્ઞતમાં કહેવું પડતું નથી. નાડીપરીક્ષામાં એથી કરીને પણ સુલભતા વધારે છે અને એ સુલભતાને લીધે પણ તેનું મહત્ત્વ વધારે મનાય છે; પરંતુ આ ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે, જે મનુષ્યે નાડીપરીક્ષા સાધ્ય કરી હોય તેણે સવડ પ્રમાણે અન્ય પરીક્ષાઓની મદદવડે પોતાના અનુમાનને પુષ્ટિ આપવી નહિ અથવા તેા અન્ય પ્રકારની પરીક્ષા કરવી નહિ. ઉલટું અન્ય પરીક્ષાઓ સાથે સરખાવી જેવાથી નાડીપરીક્ષાનું મહત્ત્વ વધારે સિદ્ધ થાય છે.

આગળ રક્તાભિસરણના વર્ણનના પ્રસંગમાં કહ્યું છે કે, વાતાવરણમાંની હવા શ્વાસમાર્ગથી ફેફસાંમાં આવે છે અને તેના સ્પર્શથી રક્ત શુદ્ધ થઈ લાલ થાય છે. તે હવા આપણને અમૃત એટલે પ્રાણવાયુ (ઑક્સિજન) આપીને તે બદલ તેટલોજ ત્યાજ્ય (ખરાબ થયેલો) વાયુ ઉચ્છ્વાસ-રૂપે બહાર લઈ જાય છે. તે ત્યાજ્યાંશને ‘કાર્બન’ કહે છે. તે ‘કાર્બન’ વનસ્પતિના પોષણ માટે આવશ્યક હોવાથી તેનું તે શોષન કરી તેના જેટલો ઑક્સિજન વાયુ વાતાવરણમાં ભરી દે છે. આ પ્રમાણે વહીવટ ચાલુજ રહે છે. આ પ્રમાણે વનસ્પતિમાં ઈશ્વરે જે અચિંત્ય વીર્ય રાખેલ છે, તેના યોગથી મનુષ્યાદિ પ્રાણીવર્ગના રોગ સારા થાય છે અને તેનાં ફલપુષ્પાદિક વડે શરીરનું પોષણ થાય છે. આથી રાજનિર્ધટ, ભાવપ્રકાશ, વનસ્પતિશાસ્ત્ર વગેરે આર્યાનાર્ય ગ્રંથોમાં તેના ગુણદોષોનું બહોળું વર્ણન છે; પરંતુ તેના તે ગુણદોષના જ્ઞાનનો ઉપયોગ અને રોગપરીક્ષાથી મળતા જ્ઞાનનો ઉપયોગ એકબીજાના આધારથીજ થઈ શકે છે; માટે આ બંને વિષયોનું જ્ઞાન એક મનુષ્યને હોય તોજ તેના યથાર્થ ઉપયોગ થઈ શકે છે; પરંતુ કોઈને એક જ્ઞાન હોય છે ત્યારે બીજું હોતું નથી. વર્તમાન સમયમાં આવી સ્થિતિ હોવાથીજ અગ્રેજ અને દેશી વૈદ્ય આના જુદા જુદા તરે રહ્યા છે. આ બન્નેના જ્ઞાનનો એકત્ર ઉપયોગ થવા લાગશે તે દિવસજ ચિકિત્સા-શાસ્ત્રના ઉદયનો ગણાશે.

કેટલીક વનસ્પતિ શરીરના અમુકજ ભાગ ઉપર, તો કેટલીક મજાતંતુ ઉપર અને કેટલીક રસ અથવા રક્તઘાતુ ઉપર કાર્ય કરનારી હોય છે; તેથી કયી વનસ્પતિ કેવા રોગીને આપવી તેના

નિર્ણય કરવા માટે નાડીપરીક્ષા જેવું ઉત્તમ સાધન ખીલું એકે નથી. શરીરમાં અમુક અમુક ધાતુ બમડેલ છે, તેમ થવામાં અમુક દોષ કારણ છે, તે દોષને સમાનસ્થિતિમાં લાવવાનો શુભ અમુક ઔષધિમાં છે અને તેટલા માટે તેને એજ ઔષધિ આપવી. આ પ્રકારના યથાર્થ અનુમાન પર આવવાનો મુખ્ય આધાર નાડીપરીક્ષાજ છે. વળી એક, બે કે ત્રણે દોષ વિકાર પામ્યા છે, તેનો નિશ્ચય કર્યા વગર ઔષધિ અપાય તોપણ બૂલજ થાય; માટે તેવી બૂલ ન થાય તેને ખાતર પણ નાડીપરીક્ષાનો અત્યંત ઉપયોગ છે.

જ્ઞાનતંતુના સમૂહની વિશિષ્ટ સ્થિતિથી હૃદય ઉપર વિલક્ષણ કાર્ય થાય છે, તેથી નાડીદ્વારા હૃદયની સ્થિતિ જાણવા ઉપરથી મનની સ્થિતિ પણ જાણવામાં આવે છે. શોકાતિસાર, કામજ્વર, અપસ્માર અથવા ભૂતોન્માદ થયેલા એકાદ રોગીને માટે ઉપાય યોજતી વેળાએ તે ન બોલે અથવા તેના બોલવા પર આધાર રાખવા જેવું ન હોય ત્યારે એકલી નાડીપરીક્ષાથી પણ રોગનું જ્ઞાન થાય છે અને તેથી ઔષધ યોજવામાં મદદ મળે છે અને તેટલા માટે પણ નાડીપરીક્ષાના જ્ઞાનનો આપણને મોટો ઉપયોગ છે.

શિવોક્ત નાડીજ્ઞાનમાં કહેલું છે કે:—

મારપ્રવાહ-મૂર્છા-ભય-શોક-પ્રમુલ્લકારણા નાડી ।

સંમૂર્ચ્છિતાપિ ગાઢં પુનરપિ સા જીવિતં ઘત્તે ॥૧॥

ભૂતાવેશયુતસ્યાપિ નષ્ટશુક્રસ્ય નાડિકા ।

ત્રિદોષગમના ચાપિ સૂક્ષ્માપ્યેવ ન મૃત્યુદા ॥૨॥

એટલે:—માર વહન કરવો, મૂર્છા આવવી, ભયભીત થવું, શોક કરવો છત્યાદિ કારણોથી નાડી ગાઢ મૂર્ચ્છિત થાય છે, તોપણ તેવો મનુષ્ય પુનઃ જીવન ધારણ કરે છે. (૧) શરીરમાં ભૂત વળગેલાની અને ધાતુક્ષીણતાવાળાની નાડી ત્રિદોષવાળાની પેઢેજ (ક્ષણે ક્ષણે બિન્ન ગતિવાળી) ચાલે છે અને ખારીક હોય છે તોપણ તે મૃત્યુદાયક નથી. (૨)

અહીં સુધી ચોથો સુદો થયો. હવે પહેલાથી ચોથા સુદો સુધીમાં આપેલા વિવેચનથી મુખ્ય વિષયનું સ્વરૂપ વાચકજનોના લક્ષમાં આવશે, એવી આશા રાખી આ વિષય પૂરો કરીએ છીએ.

ઉપસંહાર

નાડીપરીક્ષાનું મદત્વ સિદ્ધ કરવા માટે મુજબ-વૈવસ્થાએ જે નિર્ણય બક્ષીસ આપી મંગાવેલા દતા, તે પૈકી સર્વ નિર્ણયોમાં ઉપસો નિર્ણય કિન્નમ દરવારો તે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે. x x x આ વિષય ઉપર એક વખતે મોટી બક્ષીસ આપી ફરીથી નિર્ણય મંગાવ્યા દતા. તેમાં અમે જે નિર્ણયને બક્ષીસ આપી, તે નિર્ણય 'ચોળવૈવ' પુસ્તકમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. નાડીજ્ઞાનના વિષયને લગતા નાના નાના ગ્રંથો ઘણા છે; પરંતુ તે સર્વનું ધ્યાન એકજ પ્રદાનું છે. ખરેખર આ વિષય મોટેથી સાંભળીને અથવા પુસ્તકમાં વાંચીને સમજાય એવો નથી. એથી તો તેનું સાંકેતિક જ્ઞાનમાત્રજ પ્રાપ્ત થાય છે. પૂર્ણ માહિતી મેળવવા માટે તો જેની તેની નાડી જાતે જોતા રહેવાનો પુષ્કળ અભ્યાસ કરવો જોઈએ. તેમાં પણ જેને અંતઃકરણ સ્થિર કરતાં આવડે છે, જે શાંત રહી શકે છે, જેને માનસિક સૂક્ષ્મ વિચાર કરવાની આવડત છે અને જેને વૈવશાસ્ત્રના નિદાન અને શુભદોષવિભાગનું ઉત્તમ જ્ઞાન છે, તેનેજ નાડીપરીક્ષા ઉત્તમ કરતાં આવડે છે. કોઈ કોઈ વખત કેટલાક ધૂર્ત વૈદ્યા નાડીપરીક્ષાની પવિત્રતામાં ખલેલ નાખે છે અને કેટલાક કાકતાલીય ન્યાયની પેઢેજ નાડીપરીક્ષામાં યશસ્વી થયેલા દીકામાં આવે છે, જેથી ઘણા લોકો નાડીપરીક્ષાને એટલું અધુ સૂક્ષ્મ જ્ઞાન આપનારી વિદ્યા માનતા નથી; પરંતુ એ તેમનો ભ્રમ છે. શાસ્ત્રોમાં જેમણે ઉત્તમ સંયમ કરેલો છે, એવા વૈદ્યને તો અત્યંત સૂક્ષ્મ જ્ઞાન પણ નાડીપરીક્ષાથી થઈ શકે છે. મતજન્ય કે, સૂક્ષ્મ વિચાર કરતાં આવડે તો તે જ્ઞાન થવું શક્યજ છે, એમ માન્યા સિવાય છૂટકો નથી. આ પુસ્તકમાં આ બાબતનાં સારાં પ્રમાણ આપેલાં છે.

હાલમાં કેટલાક વૈદ્યો “નાડીપરીક્ષાથી રોગ સમજવામાં આવતો નથી અથવા ક્યો પદાર્થ ખાધો છે તે સમજતું નથી” એમ કહે છે. વાસ્તવિક રીતે એ તેમનો પોતાનોજ અનુભવ છે. જેને પોતાને પૂરતું જ્ઞાન ન હોય તેણે શાસ્ત્રો ઉપર તેવી રીતે આરોપ કરવો અથવા તેવાનો અભિપ્રાય એટલે શાસ્ત્રોનો અભિપ્રાય એવું લોકોએ માનવું, એ જરા પણ યોગ્ય નથી. હાલમાં કેટલાક વૈદ્યોને “ત્રિદોષ એટલે શું ?” એ સમજતું નથી. કેટલાકો દેશી ભાષાનાં અથવા ધણું તો અંગ્રેજી ભાષાનાં પુસ્તકો વાંચીનેજ વૈદ્ય બનેલા હોય છે. તેઓને વૈદકનું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન મુદ્દલે હોતું નથી; છતાં તેમના વાચાળપણથી અથવા તો લેખનપટુતાથી ફસાઈને કેટલાક લોકો શાસ્ત્રોનો દોષ દેખાડીને પોતાની મોટાઈ દર્શાવવામાં બૂધણ માને છે; એ કંઈ શિષ્ટપણું નથી.

હાલમાં એવા ધણા વૈદ્યો મળે છે, કે જેમને અંગ્રેજી બરાબર સમજતું ન હોવાથી તેમજ અંગ્રેજી શાસ્ત્રની પરીક્ષા આપવાનાં સાધનો મેળવેલાં ન હોવાથી તેઓ પોતાને ડોક્ટર કહેવરાવી શકતા નથી; અને તેથી તેઓ પોતાને ‘વૈદકશાસ્ત્રના જ્ઞાતા’ કહેવરાવીને બહાર આવે છે. ખરેખરી રીતે તેમની વાચાળતા ભાડુતી અંગ્રેજી જ્ઞાનની પેલી બાજુ મઈ હોતી નથી; એટલુંજ નહિ પણ એઓ દેશી વૈદકશાસ્ત્રોમાં પૂર્ણપણે આંધળા હોઈને અંગ્રેજી વૈદકશાસ્ત્રથી ભયચકિત થયેલા હોય છે; તેથી પોતાની અયોગ્યતા છુપાવવા માટે એવા મૂર્ખ વૈદ્યો વૈદકશાસ્ત્ર વિષે પોતાની મરજીમાં આવે તેવા સિદ્ધાંતો ઠોકી બેસાડે છે.

કેટલાક લોકો પેટ ભરવાનું કંઈ સાધન ન મળવાથી થોડાંધણું આડાંબવળાં સાધનથી વૈદ્ય બને છે; પણ તેમને એકાદ વખત કેટલાક જરૂરી પ્રશ્ન કરી જોયા કે તેમની શક્તિ મપાઈ જાય છે. તેમને કોઈ ‘બાપ બતાવ, નહિતર શ્રાદ્ધ સરાવ’ એવો મુસાફર બેટતાં તેઓ એકાએક ગભરાઈ જઈને કહે છે કે:-“હં, હં, એ તો આપણી નાડીપરીક્ષાના ઢોંગ છે !”

ધિક્કાર હો એવા લોકોને ! પોતાને શાસ્ત્રજ્ઞાનનો અનુભવ નથી તે વાતને બાજુ મૂકી દઈને જેઓ પોતાનું અજ્ઞાન ઢાંકવા માટે શાસ્ત્રપર દરનાળ મારવા તૈયાર થાય છે, તેમને ભર્તૃહરિના કહેવા પ્રમાણે કયા વર્ગમાં ગણવા તેજ અમને સમજતું નથી; જેથી અમે પણ તે વિષે “તે કે ન જાની-મહે” એવુંજ કહીએ છીએ.

પોતાને કશો અનુભવ ન મળ્યો હોય તે ઉપરથી શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોજ ખોટા છે, એમ કહેવું જેમને નહિ. પોતામાં તેટલી યોગ્યતા નથી એવું કહેવામાં કંઈ દોષ નથી. ઉલટું ખરું બોલવું એજ શોભાસ્પદ છે, જેથી અમારા સર્વ વૈદ્યોને પ્રાર્થનાપૂર્વક કહેવું પડે છે કે, તેમણે યોગ્ય પદ્ધતિથી વૈદક-શાસ્ત્ર સમજી લેવાનો પ્રયત્ન કરવો અને શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો લોકોના અનુભવમાં લાવવાનો સત્પ્રયત્ન કરવો. જે આ ઉત્તમ માર્ગ સ્વીકારેલો ન હોય તો “પોતાને સમજતું નથી” એવું કહેવું; પણ પોતાનું અજ્ઞાન ઢાંકવા માટે શાસ્ત્રની મસ્કરી કરવી નહિ અથવા અજ્ઞાનપણથી ‘આપણું’ શાસ્ત્ર પાંગળું છે અને બીજાનું શ્રેષ્ઠ છે એવું કહેવું નહિ.”

જે લોકો પોતાનાં શાસ્ત્રોનું પાંગળાપણું કહીને બીજાં પરશાસ્ત્રોને શ્રેષ્ઠ માને છે, તેમને વાસ્તવિક રીતે એમાંથી કંઈ પણ સમજતું નથી. કેવળ સદાના જોરથી અંગ્રહ જઈને અજ્ઞાનથીજ તેઓ તેમ બોલે છે. જે તેમ ન હોત તો તેમણે અંગ્રેજી વૈદકશાસ્ત્રમાં તો પોતાની નવી શોધક-શુદ્ધિને જગાડવી હતી ! પણ ‘હાજી હા’ કરવાની પેલી તરફ તેમની ગતિ જરા પણ ચાલી શકતી નથી. એવા અતોબ્રજ અને તતોબ્રજ લોકો શાસ્ત્રશોધના શત્રુ છે. આજમુધી અમારા હિંદુસ્તાનમાં સેંકડો અંગ્રેજી શાસ્ત્રજ્ઞ લોકો ઉત્પન્ન થયા છે; પરંતુ તેમણે તે શાસ્ત્રનો મર્મ જાણીને કોઈ નવી પૂરવણી તે શાસ્ત્રમાં કરી છે ખરી ? પ્રો૦ ગજનજર, ડૉ૦ રાય વગેરે જેવા આંગળીના વેઢાપર મણાય એટલાજ માણસો અંગ્રેજી શાસ્ત્રજ્ઞોમાંથી નીપજ્યા છે. આનું ખરું કારણ એ છે કે, અંગ્રેજી વૈદકનું ખરું તત્ત્વ કિંવા ઉપયોગી થાય એટલું જ્ઞાન અમારામાં હજી આવ્યું નથી; અથવા આવ્યું હોય તો તેની અમારા લોકમાં પ્રેરણા થઈ નથી. ખુદ આંગ્રજશાસ્ત્રજ્ઞ લોકોનીજ આવી રીતિ છે તો પછી થોડું આ અને થોડુંક તે, એવું અર્ધદગ્ધ જ્ઞાન મેળવનારાઓની યોગ્યતા તો શુંજ કહેવી ! સત્ય છે કે “જ્ઞાનલબ્ધિર્વિદ્યમ્ પ્રજ્ઞાપિ તં નરં ન રંજયતિ ।”

૨-ત્રપરાંક્ષા

કાચના અથવા કાંસાના વાસણમાં મળરકામાં રોગીનું મૂત્ર પહેલી અને છેવટની ધાર છોડી મધ્યથી ઝીલવું. તેમાં તેલનું બિંદુ ઘાસની સળીથી નાખવું. બિંદુ નાખતાંજ પ્રસરે તો સાધ્ય; બિંદુ તેમજ રહે તો કષ્ટસાધ્ય; તેમજ તળે જઈ ઉપર આવે અને વચમાં છિદ્ર દેખાય, કિંવા મૂત્ર કાણું કે રાતું હોય અથવા બિંદુ તળેજ જઈ બેસે, કિંવા બિંદુ પ્રસરી મૂત્ર સાથે મળી જાય તો રોગ અસાધ્ય જાણવો. વાતાધિક્યમાં ચીકણું પીળા અથવા કાળા રંગનું હોય છે, તેમજ બિંદુ નાખતાંજ પ્રસરે છે. પિત્તાધિક્યમાં મૂત્ર પીળું, ગરમ અને પરપોટાવાળું હોય છે. કફ અધિક હોય તો મૂત્ર મેલા ઘોળા રંગનું શીણવાળું દેખાય છે. આમ પિત્તદૂષિત મૂત્ર સફેદ સરસવના તેલના જેવું જણાય છે. સન્નિ-પાતિક દોષ અર્થાત્ વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ દોષવાળાનું મૂત્ર રક્ત અથવા કૃષ્ણવર્ણું હોય છે. પિત્તપ્રધાન સન્નિપાત રોગીનું મૂત્ર રાખી મૂકવાથી ઉપરનો ભાગ પીળો અને નીચેનો ભાગ લાલ જણાય છે. વાતપ્રધાન સન્નિપાતમાં મધ્યભાગ કાળો અને કફાધિક્ય સન્નિપાતમાં મધ્યભાગ સફેદ જણાય છે. પિત્તથી બગડેલા મૂત્રમાં તેલનું બિંદુ નાખવાથી ધુંદ ધુંદ અલગ થઈ જાય છે. વાતપિત્તથી દૂષિત મૂત્રમાં તેલનું ટીપું નાખવાથી કાળા રંગના પરપોટા ઉત્પન્ન થાય છે. વાત અને કફદૂષિત મૂત્રમાં તેલનું બિંદુ નાખવાથી તેલ અને મૂત્ર મળી જઈ કાંજના જેવું દેખાય છે. કફ અને પિત્તમિશ્રિત મૂત્ર પાંડુવર્ણનું હોય છે. તેલબિંદુ નાખતાંજ માણસ, સર્પ, વાનર, વિંછી કે બિલાડીના જેવી આકૃતિ થાય; કિંવા દક્ષિણ, અગ્નિ, નૈઋત્ય, વાયવ્ય અને ઇશાન, એ દિશાઓ તરફ બિંદુ વધે તો રોગ અસાધ્ય જાણવો. પૂર્વ, પશ્ચિમ અને ઉત્તર એ દિશામાં બિંદુ વધે તો રોગી બચશે. પશ્ચિમ દિશાએ બિંદુ વધી સર્પાકૃતિ થાય તો ઉદરરોગ જાણવો. મૂત્ર ઘીની કણીઓ જેવું થયું હોય તો જળોદર જાણવો. જ્વરાદિ રોગમાં રસ અધિક રહેવાથી મૂત્ર શેરડીના રસના જેવું દેખાય છે. જીર્ણજ્વરમાં મૂત્ર બકરાના મૂત્ર જેવી દુર્ગંધીવાળું હોય છે. જલોદર રોગમાં ઘીના દાણા જેવા દાણા મૂત્રમાં દેખાય છે. મૂત્રાતિસારમાં મૂત્ર અધિક પ્રમાણમાં હોય છે. રાખી મૂકવાથી નીચે લાલ રંગ જણાય છે. આહાર જીર્ણ થવા પછી મૂત્ર ચીકણું અને તેલમિશ્રિત જણાય છે. અર્જુણ રોગમાં મૂત્ર વિપરીત લક્ષણવાળું હોય છે, ક્ષયરોગમાં મૂત્ર કાળા રંગનું હોય છે; અને ક્ષય અસાધ્ય થાય ત્યારે મૂત્ર ઘોળા રંગનું હોય છે. પ્રમેદરોગમાં મૂત્રભેદ થાય છે તે પ્રમેદ-રોગમાં વિસ્તૃતરૂપે લખેલ છે. જ્વર અને દાહરોગમાં બિહ્વા નીરસ હોય છે; દાહ, સ્પર્શ અને લાલ રંગની હોય છે, આમાં જીર્ણ અને આમવાતની પ્રથમ અવસ્થામાં જીલ સફેદ અને ચટ-ચટી જણાય છે. સાન્નિપાતિક જ્વરમાં ગંડા, સૂકી, અતિકાળી અને કાંટા આવેલા દેખાય છે. યકૃત ક્રિયાના બગાડમાં અથવા મળ યા પિત્ત રોકાવાના કારણથી બિહ્વા પીળી અને મળથી લિપ્ત જણાય છે. યકૃત અને પ્લીહાના દરદની છેલ્લી અવસ્થામાં તથા ક્ષયરોગ જૂનો થવા પછી બિહ્વામાં ખાડા થઈ જાય છે. કાલેરા, મૂચ્છા અને શ્વાસરોગમાં જીલ શીતળ સ્પર્શવાળી હોય છે. અત્યંત દુર્બલતા અને દાહરોગમાં જીલ ગંડી જણાય છે. નીરોગી મનુષ્યની જીલ સર્વદા આર્દ્ર રહે છે. દારૂ પીનારાની જીલ ફાટેલી હોય છે.

વાયુના પ્રકોપમાં મોંનો સ્વાદ ખારો અથવા ક્રૂડો, પિત્તદોષમાં કડવો અને કફવિકારમાં મધુર હોય છે. બે દોષના પ્રકોપમાં બે રસયુક્ત તથા ત્રિદોષમાં ત્રણ રસયુક્ત જણાય છે. અચાનક શારીરિક કોષ શુકલ વર્ણની કૃષ્ણતા, કૃષ્ણની શુકલતા, કઠિન અવયવમાં કોમલત્વ, ચંચળ સ્થાનની નિશ્ચલતા, વિસ્તૃત સ્થાનની સંકીર્ણતા, દીર્ઘની સૂક્ષ્મતા, ઉબળું શીતલ, શીતલનું ઉબળું, સ્નિગ્ધની રક્ષતા, રક્ષની સ્નિગ્ધતા જેવામાં આવે ત્યારે રોગ અસાધ્ય જાણવો. બોલી બદલાઈ જવી, નેત્રનું બદલાઈ જવું, સવારે કપાળમાં પરસેવો આવવો, નાકના છિદ્રનું લાલ થવું અને પૂનસીઓનું દેખાવું એ પણ અસાધ્ય રોગનાં લક્ષણ છે. શરીરનો અર્ધભાગ અથવા માત્ર મુખનો અર્ધભાગ એક રંગનો અને બાકીનો અર્ધો ભાગ બીજા રંગનો જણાય એ પણ અરિષ્ટ લક્ષણ જાણવું. બંને હોઠ પાકા જાંજી જેવા કાળા રંગના, દાંત કાળા, લાલ અથવા નીલા રંગના જણાય તો રોગીનું મરણ જાણવું. બિહ્વા ફૂટેલી, કાળા રંગની, ખરખરી થવી એ પણ અસાધ્ય રોગનું ચિહ્ન છે. બંને આંખોનો

સંક્રાંતિ, પરસ્પર અસમાનતા, શિથિલ લાલ અને આંસુઓનો પ્રવાહ, એ અરિષ્ટ લક્ષણ છે. પણ નેત્રરોગના કારણથી આંસુ પડતાં હોય તે અરિષ્ટ ન કહી શકાય. માથાના વાળ અને લમર તેલ ન લગાડવા છતાં ચીકણા જણાવાં, આંખની બંને પાંપણોના વાળનું ગળી જવું, નાકનું છિદ્ર મોટું થવું, શેષ રોગ ન હોવા છતાં શરીર પર સોજો જણાવો એ સર્વ અરિષ્ટ લક્ષણ જણાવાં. રોગીના હાથ, પગ અને શ્વાસ ઠંડા થઇ જાય; મોઢાથી શ્વાસનો લાગ કરે અથવા શ્વાસ તૂટતા લે, વાત કહેતાં કહેતાં બેહોશ બની જાય અને સીધા સૂઇને બંને પગ અહીં તહીં પછાડે તો મરણ પાસે છે એમ જાણવું.

૩-મઝપરીક્ષા

વાયુનો કોપ થવાથી મળ શીથુયુક્ત, રક્ત, ધૂત્રવર્ણ અને ચોથો ભાગ પાણી જેવો હોય છે. પિત્તનો કોપ થયો હોય તો લીલો, પીળો, ગંધયુક્ત, શિથિલ અને ઉષ્ણ હોય છે. કફનો કોપ થવાથી શ્વેત વર્ણ, કંઠક શુષ્ક, કંઠક આર્દ્ર અને કંઠક સ્નિગ્ધ હોય છે. વાતકફમાં આર્દ્ર અને શ્યામવર્ણ પરપોટાથી યુક્ત હોય છે. વાતપિત્તમાં પીળો અને કાળો તથા આર્દ્ર અને અંદર ગાંઠાવાળો હોય છે. પિત્તકફમાં પીળો શ્વેતવર્ણ હોય છે. ત્રિદોષમાં સફેદ, પીળો, કાળો, શિથિલ અને અંદર ગાંઠાવાળો હોય છે. અણુમાં દુર્ગંધયુક્ત હોય શિથિલ હોય છે. જીર્ણવરમાં થોડા પાણીથી મિશ્રિત હોય છે. જળોદરમાં બહુ દુર્ગંધવાળો અને શ્વેતવર્ણ હોય છે. પ્રાણાંતનો દુર્ગંધયુક્ત અને રાતો હોય, કિંચિત્ શ્વેતવર્ણ અને માંસ જેવો તથા શ્યામવર્ણ હોય છે.

૪-જિહ્વાપરીક્ષા

વાયુનો કોપ હોય તો જીભ ખરખરી, ફાટેલી અને પીળી હોય છે. પિત્તની આરક્ત હોય કિંચિત્ શ્યામ હોય છે. કફની શ્વેતવર્ણ, આર્દ્ર અને મૃદુ હોય છે. ત્રિદોષની કાળી, કાંટા આવેલી અને શુષ્ક હોય છે. અરુચિ અને અતિસારની મધુરવર્ણ, પ્રમેહ અને સંગ્રહણીની ધૂત્રવર્ણ, ઉષ્ણ અને કપીશવર્ણ; વિસ્ફોટક રોગની ખરખરી, કાંટા જેવી હોય અંદરથી પાણી ઝરે છે. મરણકાળની ખરખરી હોય અંદર વધેલી, શીથુયુક્ત, કઠિન લાકડા જેવી અને ચલનવલનરહિત હોય છે.

૫-નેત્રપરીક્ષા

વાયુનો કોપ હોય તો આંખો નિસ્તેજ, ધૂત્રવર્ણ, દાહયુક્ત, ચંચળ અને ઉગ્ર હોય છે. પિત્તથી પીળી, તામ્રવર્ણ, દાહયુક્ત અને દીવો જેવાને અસમર્થ હોય છે. કફની ઘોળી, નિસ્તેજ, સ્નાયુયુક્ત અને ચીકણી હોય છે. ત્રિદોષની લાલ હોય કિંચિત્ કાળી અને મીંચેલી પ્રમાણે દેખાય છે. જેની એક આંખ મીંચેલી જેની હોય અર્ધી ઉઘાડી હોય અને બીજી મીંચેલી હોય તે રોગી એક પહોરમાં મરશે. આંખમાંની કાકી ભ્રમિષ્ટ થઈ નેત્ર મીંચેલા જેવું જણાય તે રોગી એક દિવસમાં મરશે.

૬-રૂપપરીક્ષા

પ્રાતઃકાળે રોગી પાસે જઈને જોતાં જો તે તેજોહીન, વિચિત્ર અને શ્યામવર્ણ દેખાય તો વ્યાધિ વાતજન્ય જણાવો. મુખ પીતવર્ણ, કલાહીન અને કિંચિત્ સૂજેલું હોય તો પિત્તપ્રકોપ જાણવો. મુખ કલાહીન અને ચીકણું દેખાય તથા આંખો વિલક્ષણ ચિટકાયેલી હોય તો કફપ્રકોપ જાણવો. આંખો જેવાથી જેવો રોગ સ્પષ્ટ દેખાય તેવાં નામો રાખવાં. પ્લીહા, કમળો, ગ્રંથિ, નળવાયુ, વાયુનો ગોળો, ભાર, જંતુ અને કઠોર ગુદ્મ, એ રોગ હાથે દાખી જોઇ અમુક રોગ છે એવો નિશ્ચય કરવો.

૭-શબ્દપરીક્ષા

વાયુનો કોપ હોવાથી કંઠમાંથી શબ્દ નીકળે છે તે સૌમ્ય એટલે હલકો નીકળે છે. પિત્તનો કોપ હોવાથી શબ્દ સ્પષ્ટ નીકળે છે. કફનો કોપ હોય તો શબ્દ જડ અને ઘર્ષરયુક્ત નીકળે. ત્રિદોષનો અથવા ત્રિદોષનો કોપ હોય તો શબ્દ ત્રિદોષનાં અને ત્રિદોષનાં લક્ષણોથી યુક્ત હોય છે.

૮-સ્પર્શપરીક્ષા

વાયુનો ક્રોધ હોવાથી શરીરનો સ્પર્શ સાગ અને ખાખરાનાં પાંદડાં જેવો ખરખરો હોય શીતળ હોય છે. પિત્તનો ક્રોધ હોય તો સ્પર્શ ઉષ્ણ હોય છે. કફનો ક્રોધ હોવાથી શીતળ હોઈ આર્દ્ર હોય છે. દ્વિદોષનો અને ત્રિદોષનો ક્રોધ હોય તો દ્વિદોષનાં અને ત્રિદોષનાં લક્ષણોથી યુક્ત હોય છે. જેના શરીરનો સ્પર્શ ક્ષણમાં શીત અને ક્ષણમાં અતિ તપ એવો હોય તે રોગી અસાધ્ય જાણવો.

૯- સાધ્ય લક્ષણ

મુખ તેજસ્વી, નાડી સમ, સ્વર સારો, મસ્તકે ઠંડક, ચિંતારહિત મન, અગ્નિ પ્રદીપ્ત, સુગંધી પદાર્થની ઈચ્છા, છિકો આવવી-એ લક્ષણો હોય તો રોગી નિઃસંશય બચશે.

૧૦-અસાધ્ય લક્ષણ

તીક્ષ્ણ જ્વર, બડબડ કરવું, આંખો અને નખ લાલ અથવા પીળા, હાથપગ ઠંડા, મુખ નિસ્તેજ, કંઠાવરોધ, હેડકી, શરીર બચકર, મૂર્છા અને ભ્રમ એ લક્ષણો હોય તો રોગી અસાધ્ય જાણવો. જેનું નાક વાંકું થાય અને નાકનો સૂર બંધ થઈ મુખમાંથી પાણી ચાલે તે એક દિવસમાં મરશે. જેના ડાબા હાથની નાડી ચાલતાં ચાલતાં તૂટે અને ડાબો સૂર સમૂળગો બંધ થાય તે તત્કાળ મરશે.

અર્ચામિષક

અથવા હિંદુસ્તાનનો વૈધરાજ

પૂર્વાર્ધ

ઔષધિગુણાંશ

ઔષધિનાં પરાં પ્રાપ્તિ કશ્ચિદ્દેદિતુમર્હતિ ।

યોગજ્ઞસ્તસ્ય રૂપજ્ઞસ્તાસાં તત્ત્વવિદુચ્યતે ॥૧॥

ઔષધિની ઉત્કૃષ્ટ પ્રાપ્તિને કોઈકજ નજીવાને યોગ્ય થાય છે. તેના પ્રયોગને તથા રૂપને ઓળખનાર તત્ત્વવિદ્ કહેવાય છે. (ચરકસંહિતા-મહર્ષિ અભિવેષ)

૧ અક્ષલકરો-સંઠ આકલ્પ. અકર્કર. કાંઠ અકર્કરલા. મઠ અકલકાલા-કારા. હિંઠ અકરકરા-કરલા. કઠ આકળકરી. અઠ આકરકરલા. ઇઠ પેટેટરી રટ. લાઠ એનેસાધકલસ પેરેગ્રમ. બઠ અકારકેરા, આકરકરા.

અક્ષલકરાનાં ઝાડ નાનાં હોય છે. એની ઉંચાઇ શુભારે એક હાથ હોય છે. એ બંગાલ, અરબસ્તાન અને મિસર, એ દેશમાં થાય છે. x ત્યાંથી આ વનસ્પતિનાં મૂળ તથા ડાંખળી અહીં

x અક્ષલકરો એ અરબસ્તાન અને હિંદુસ્તાનની પ્રસિદ્ધ યુદ્ધી છે. એક વર્ષ પછીથી વનસ્પતિનો ગુણ ધરી જાય છે; પરંતુ અક્ષલકરાની જડમાંથી સાત વર્ષ સુધી દેવત જતું નથી. બીજાં ઔષધો ખાધા પહેલાં આ જડ ચાવી લીધી હોય તો ખાવાનાં ઔષધોનો સ્વાદ બિલકુલ માલુમ પડતો નથી. એથી જેને ખારાં, ખાટાં, રેચક તથા વમનકર્તા ઔષધો ખાવા-પીવાની જરૂર હોય તેમને પ્રથમ આ જડ ચવરાવી ધુંકાવી નાખી પછી તે ઔષધો ખાવા અથવા પીવાય છે; એથી તેને દવાની બિલકુલ અજાણ થતી નથી. અક્ષલકરાનું લાકડું વજનદાર હોય છે. તેને ભાગ્યથી અંદરથી સફેદ દેખાય છે. અક્ષલકરો શરીરમાં લોહી આદિયાં પડેલી ઝાંઝ ફેંદી નાખે છે. કફને બાજે છે. પક્ષપાત, કફ-વાત પીડાની સાથે અરુદનનું ઝલાઇ જવું, પેડાનું નરમ પડવું, તોતળાપણું, છાતી દાંત અને પેડાનું દર્દ, ચૂસસી, જલોદર, ઠંડી પ્રકૃતિવાળાની ઇંદ્રિયની તાકાદને ખુલી કરી પેશાબ લાવવાને, સ્ત્રીઓને રત્નેશન-સંબંધી કષિરને પાતળો તથા બડો લેપ કરવાથી ફાયદો કરે છે. જ્યંતુનના તેલની સાથે અક્ષલકરો

આથે છે. અહીં એ જાડો ક્વચિત્ થાય છે. આ જાડને પીળાં ફૂલો આવે છે. તે ખાવાથી અક્ષલકરોની ડાંખળી પ્રમાણે જીલને સ્વરૂપ થાય છે. એ ફૂલો ઉધરસ ઉપર પાનમાં ખવાય છે. અક્ષલકરો એ ઉખ્તવીર્ય, બળકટ તથા તીખો છે; અને સળેખમ, સોળ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. (૧) દાંત દુખતા હોય તો-અક્ષલકરો અને કાંટાસરિયાનો પાલો એકઠાં વાટી દાંતની નીચે રાખવાં. (૨) જીભ શુદ્ધ થવા માટે-અક્ષલકરો દાઢની નીચે રાખવો. (૩) સિંદૂરના વિષ ઉપર-અક્ષલકરો અને વજ પાણીમાં ધસી પાવાં. (૪) અક્ષલકરોદિ ચૂર્ણ-અક્ષલકરો, સિંધાલુણ, ચિત્રા, આમળાં, મરી, લીંદીપીપર, અજમો, દરદે, એ એકેક ભાગ અને સુંઠ એ ભાગ, એનું ચૂર્ણ કરી તેને ખીજોરાના રસની ભાવના આપી ચૂર્ણ અથવા ગોળી કરવી. આ ચૂર્ણને વૈદકશાસ્ત્રમાં અક્ષલકરોદિ ચૂર્ણ અથવા અમૃતપ્રભા એવું નામ આપેલું છે. આ ચૂર્ણ મંદાગ્નિ, અરુચિ, ઉધરસ, ગલરોગ, દમ, સળેખમ, પીનસ, ફેફસું, ઉન્માદ અને સંતિષાત, એ રોગો ઉપર હિતકારક છે. (૫) મૂત્રખટા (પથરી) ઉપર અક્ષલકરોદિ કાઢો-અક્ષલકરો, ગોખરનાં મૂળ, તુળસીનો રસ, પાપાણબેદ, એરંડાનું મૂળ, લીંદીપીપર, જેઠીમધ, કાશમૂળ, નગોડ, લવંગ, સુંઠ, એ સર્વનો કાઢો કરી, તેમાં એલચીની ભૂકા નાખી, તે સાત દિવસ પીવો, એટલે મોટા પીડાકારક મૂત્રખટો અને પેસાંખ સાથે જે વીર્ય પડતું હશે તે પણ દૂર થઈ જશે. (૬) અપસ્માર ઉપર-અક્ષલકરોનું ચૂર્ણ મધમાં લેવું અને નસ્ય પણ કરવું. (૭) જીભનો રોગ અને મુખમાધુર્ય ઉપર-અક્ષલકરો ચાવી મોઢામાં રાખવો અને લાળ ગળી જવી; અથવા ઠંડા પાણીમાં અક્ષલકરો ધસી મોઢામાં ચોપડવો અને લાળ ગળી જવી. આ પ્રમાણે દિવસમાં બે ત્રણ વખત કરવું.

૨ અંકોલ-સં અંકોલ. મં અંકોલ. હિં ટેરા, ટેરા. બં અંકડ, ધલા અંકાર, આંકોડ. કં અંકલે. તં અંકોલમ્. તાં અંકોલ. તું અંકોલેડા. મલાં અંકોલ. લાં એલનુજયમ. લમારકા.

*એ જાડ ધણાજ મોટાં વધે છે. એનાં પાંદડાં આંગળ બે આંગળ પહોળાં હોઈ કણેરીનાં પાંદડા પ્રમાણે લાંબાં હોય છે. એ પાંદડાં ઉપર રેશા હોય છે. એ જાડો કાંટાવાળો અને કાંટારહિત પણ હોય છે. એ ધણુક પ્રાંતોમાં થાય છે. એને ચણા જેવડાં ગોળ ફૂલો આવે છે. એનાં ખીયાંનું તેલ નીકળે છે. અંકોલ-તૂરં, કડવું, પારદ શુદ્ધિકર, લઘુ, થોડું તીખું, સારક, સિંગવં, તીલણુ, ગરમ, રક્ષ એવું છે. એનો રસ ઉલટી કરાવનાર અને વિષ, કફ, વાતશૂળ, કૃમિ, સોળે, આમપિત્ત, રક્તદોષ, વિસર્પ અને કૃતરા, ઉંદર અને ખિજાડીનું વિષ, કટિશૂળ તથા અતિસારનો નાશ કરે છે. એનાં ખીજ ઠંડાં, ધાતુની વૃદ્ધિ કરનાર, સ્વાદવાળાં, અસિમાંષ, જડ, રસ વખતે અને પાક વખતે મધુર, બલકર, કફકર, સારક, સિંગવં, વૃંચ, એવાં છે; અને દાહ, વાયુ, પિત્ત, ક્ષય, રક્તદોષ, કફ અને વિસર્પનો નાશ કરે છે.

વાટી ચોળવાથી મસ્તકના રોગ, સાંધાના રોગ, સ્નાયુના, મોઢાના અને છાતીના રોગ તેમજ કુળડાપણું, શૂન્યકાર, નરમપણું તથા અવયવોના જૂના રોગો નાશદાયક છે. અક્ષલકરોના ગરમ ગરમ ક્વાચને તાળવા ઉપર ચોળે અને માથે લેપ કરે તો તે માથાને ગરમ કરી નજલા (એજમાંથી મોઢાવાટ પડતા મેલ) ને શાંત કરે છે. રૂમીમસ્તકી અથવા કસેલી વસ્તુની સાથે ચાવવાથી દુષિત દોષોથી પ્રકટ થયેલો મૃગીરોગ મટે છે. મધની સાથે અક્ષલકરો ચાવવાથી મૃગી રોગ, અંધારાં આવવાં અને પક્ષધાતને મટાડે છે. અક્ષલકરોનું બારીક ચૂર્ણ સુંધવાથી ખંબ થયેલ નાકનો સ્વર ખુલે છે. અક્ષલકરો વાટીને ચોળવાથી પરસેવો થાય છે. અક્ષલકરો દોરાથી ખાંધી ગળામાં રાખવાથી બાળકનો મૃગીરોગ શાંત થાય છે. તાવ આગ્યાની પહેલાં અક્ષલકરોને જ્યતુંનના તેલમાં વાટી આખા શરીરે ચોળવાથી તાવ અને શરદીની બિમારી મટે છે; બાજીર લોકો નવસારની સાથે અક્ષલકરોને વાટી તાળવે અને મોઢામાં ખૂબ ધસે છે. આથી અગ્નિથી મોઢું કદી દાઝતું નથી. અક્ષલકરો ફેફસાંને તુકસાનકર્તા છે. અક્ષલકરોની શાંતિકર્તા કતીરો (એ ચીકાશ વગરનો ગુંદર પાણીમાં ફૂલી જાય છે. એને કડાચો ગુંદર પણ કહે છે.) અને મુનકા દ્રાક્ષ છે. એની માત્રા ત્રણ માસાની ગણાય છે. અક્ષલકરોનો પ્રતિનિધિ લીંદીપીપર અને મધ છે. આમાશયનાં દરદો માટે રાસના અને અગર છે; અથવા સુંઠ અને સુંઠના અર્થભાગે કાળાં મરી લેવાય છે.

* મિ. મોહદીન શરીફના મતથી અંકોલના મૂળની છાલ ૫૦ ગ્રેન (તોલાના ગ્રેન ૧૮૦) ની માત્રામાં આપવાથી ઉલટી થાય છે. એનાથી આછી મઃના તાવને ઉતારે છે. એની છાલ કડવી છે, એ આમડી ઉપર ધણીજ અસર કરે છે. જડનો રસ જીલાબ લાવે છે અને પેટના કૃમિ બહાર કાઢે છે. જલોદરના રોગમાં પણ તે આથે છે અને જડને વાટી સાપ ઉતારવાના કામમાં લે છે.

કરે છે. બીયાંનું તેલ—વાયુ અને કફનાશક તથા મર્દન કરવાથી ચામડીના દોષોનો નાશ કરે છે. (૧) અતિસાર ઉપર અને વિષાદિક ઉપર—અંકોલના મૂળની છાલ ચોખાના ઘોવરામણમાં ઘસી મધ નાખી પાવી, એટલે જલદીથી અતિસારનો નાશ થાય છે; તેમજ વછનાગાદિક તથા સર્પ વગેરેના વિષનો નાશ થાય છે. (૨) પ્રમેહ ઉપર—અંકોલની સૂકાયેલી કળીઓ, આમળાં અને હળદર, એનું ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું, એટલે સર્વ પ્રકારના પ્રમેહનો નાશ થશે. (૩) કૃમિ ઉપર—લીલાં મૂળીઆંનો રસ પાવો, એટલે રેચ લાગી કૃમિ દૂર થશે. (૪) જલ્મ ઉપર—લીલાં મૂળીઆંનો રસ પાવો એટલે સાખ્ય હશે તો જળોદર સારું થશે. (૫) ત્રણ (ગૂમડાં) ઉપર—ફળનું તેલ ચોપડવું એટલે ગૂમડું ભરાઈ આવી સારું થાય છે અને રૂઝાઈ પણ જાય છે. (૬) ત્વચા (ચામડી)ના રોગ ઉપર—ફળનું તેલ લગાડવું અથવા ઝાડની છાલ વાટી લગાડવી. (૭) વાયુએ શરીર સૂજે તે ઉપર—એ ઝાડનાં પાંદડાં વાટી તેની ઘોડીશ બાંધવી. (૮) આંખાને જલદી વધવાને—પાકાં અંકોલનાં ફળો અને ઘોડાવજ એકઠાં દૂધી ચૂર્ણ કરવું. તેમાં થોડું મધ નાખવું, તે પાણીમાં ભેળું કરી એ પાણી આંખાના ઝાડને રેડવું, એટલે આંખાનું ઝાડ જલદી વધી તેને ફળ પણ જલદી આવે છે. (૯) આંખાની ગોટલી—અંકોલના તેલના સાત પુરો આપવા પછી તે ગોટલી જમીનમાં દાટી ઉપર પાણી રેડવાથી લાગલુંજ આંખાનું ઝાડ ઉગે છે. એજ કૃતિ પ્રમાણે મેથી પણ જલદીથી ઉગે છે. (૧૦) સર્વ પ્રકારના અતિસાર ઉપર અંકોલ વટક—અંકોલમૂળ, પહાડમૂળ અને દેવદાર, એ ત્રણ ઔષધિ સમભાગ લઈ તેનું ચૂર્ણ કરવું; અને ચોખાના ઘોવરામણમાં તેની બહેડા જેવડી ગોળીઓ કરવી. તેમાંની એક ગોળી ચોખાના ઘોવરામણમાં ઘસીને પાવી, એટલે સર્વ પ્રકારનો અતિસાર દૂર થાય છે. બીજો પ્રકાર—દેવદાર, અંકોલ, પહાડમૂળ, એ ત્રણેનાં મૂળ અને કડાછાલ (ઈંદ્રજવના ઝાડની છાલ) કાળી ધાવડી, લોધ, દાડિમની છાલ અને રાળ, આ સર્વ ઔષધોનું ચૂર્ણ સમભાગ લઈ ઉપર પ્રમાણે ચોખાના ઘોવરામણમાં ગોળીઓ કરી તેમાંથી એક ગોળી સવારે મધમાં ઘસીને પાવી; આથી સર્વ પ્રકારના અતિસાર દૂર થાય છે. (૧૧) સોજા ઉપર—અંકોલનો પાલો અને કીડાના રાફડાની માટી, એ બેને બાફ દઈ લૂગડામાં ઘાલી તેથી શેકવું. (૧૨) સોમનાથની તામ્રમસ્મ—અંકોલનાં ફળ વાટી તેમાં શુદ્ધ કરેલા તાંબાનાં કંટક-વેધી પતરાં નાખી ગજપુટ કરવાથી એકજ પુટથી ભસ્મ થશે. (૧૩) હાલ્મજ્વર ઉપર—અંકોલનું મૂળ અને સુંઠ પાણીમાં ઘસી તેનો શરીરે લેપ કરવો, એટલે તુરત તાવ ઉતરી જઈ દાહ શાંત થશે. (૧૪) મૂત્રાવરોધ ઉપર—અંકોલ અને તલના પંચાગનો ક્ષાર, મધ અને દહીંના પાણી સાથે પાવો. (૧૫) કૂતરાના વિષ ઉપર—અંકોલનાં મૂળનો કાઢો ઘી નાખી પાવો અથવા અંકોલનાં પાંદડાં પાણીમાં વાટી તેમાં મરીનું ચૂર્ણ નાખી તે પાવું. (૧૬) ગાંઠ ઉપર—અંકોલનાં મૂળ ઘસી લેપ કરવો.

૩ અખરોડ—સં. અક્ષોટ. મં. અકરોડ. લિં. અખરોટ. બં. આખરોટ. કં. બેદદગોનુ અથવા આખોટ. તિં. ઉંવકાષ. ફાં. ચાર્તગજ. અં. જોઝઅંકુપમ. ઈં. વાલનટ. લાં. એલ્યુરાઇટી ટાયલોપ્પા.

એ ઝાડો હિમાલયની આસપાસમાં, ચીન અને ધરાન એ દેશોમાં થાય છે. ઉત્તરલિંદુસ્તાનમાં એની ધણીજ ઉત્પત્તિ થાય છે. આ ઝાડને ૩૦-૪૦ વર્ષ પછી ફળો આવવા લાગે છે. પાકેલાં ફળો જમરૂપ જેવડાં હોય છે. ફળો કાચાં અને કઠણ હોય છે ત્યારે ત્યાંના લોકો તેને મીઠામાં આથે છે. એ ફળોનું તેલ ખાવાને અને ખાળવાને ઉપયોગી જણાય છે. અખરોડ—એ મધુર, કિંચિત ખાટું, સ્નિગ્ધ, શીતળ, ધાતુવૃદ્ધિકર, ઉષ્ણ, રચિપ્રદ, કફપિત્તકર, જડ, પ્રિય, બલકર, કફકર, મલબંધકર એવું છે; અને વાત, પિત્ત, ક્ષય, વાયુ, હ્રોગ, રક્તદોષ, રક્તવાત અને દાહ એનો નાશ કરે છે. પાક વગેરે ઔષધોમાં અખરોડનો ઘણોજ સારો ઉપયોગ થાય છે અને એ એક મેવો છે. (૧) હરસ ઉપર—અખરોડ ના તેલમાં કપડું બીંજવી ગુદામાં રાખવું એટલે દુઃખનો નાશ થશે. (૨) અપસ્માર ઉપર—નગોડના રસમાં અંતરજાલ ઘસી અંજન કરવું અથવા નસ્ય કરવું. (૩) વાયુથી આવેલા સોજા ઉપર—અખરોડ કાંજમાં ઘસી લેપ કરવો. (૪) સ્તનમાં દૂધ ઉત્પન્ન થવા માટે—ઘઉંનો રવો અને અખરોડનાં પાંદડાં સમભાગે એકત્ર કરી તેની પુરીઓ ગાયના ઘીમાં કરીને દૂધમાં ખાવી તેથી સાત દિવસમાં

ચીએના સ્તનમાં દૂધ ધણુંજ વધશે. (૫)અર્શ કૃમિ ઇત્યાદિ ઉપર—કાચા અખરોડનો રસ કાઢીને આપવો, એટલે મૂળ વ્યાધિ, કૃમિ, ગુદમ, એ રોગો દૂર થાય છે. (૬)રેચ ચવા માટે—ફોનોની છાલનો કાઠો કરી પાવો અથવા તેનું તેલ ૨-૩ તોલા પ્રાશન કરાવવું.

૪ અગથીઓ—સં અગસ્ત્ય. મં અમર્યા-સ્તા. હિં અગસ્તા, હથિયા. બં બક. કં અગ-સેયમરનું ચોગચી. તાં અક્ષ, અર્ગતિ. તું અગસે. મલાં અગડી. તૈં અરિસિ, અવીસે. લાં ઔગટિ ગ્લાંડિક્ષોરા, સેસમેના ગ્લાંડિક્ષોરા. ઈં લાન્ ફલાવડ ઔગટી. વહાડી હેટા. દેં હાદમા./

એ જાડ ધણુંજ મોટાં થાય છે અને બાગાયતમાં (બગીચો વગેરે કેળવેલી જમીનમાં) ઉગે છે. ઘોળાં અને રાતાં ફૂલોની એવી બે જાતિ છે. એનાં પાંદડાં આંબલીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એને ફૂલો અને શીંગો આવે છે. ફૂલનાં વડાં અને શાક થાય છે. શીંગોનું પણ શાક થાય છે. એના પાલાની પણ ભાજી કરે છે. એ જાડ સાત આઠ વર્ષથી વધુ રહેતાં નથી. અગથીઓ—રક્ત, શીતળ, મધુર, વાતલ અને ત્રિદોષનાશક છે; તેમજ વૈવર્ય, કફ, શ્રમ, ઉધરસ, ગુમડાં પિશાચમાધા, પિત્ત અને ચોથીઓ તાવ, એનો નાશ કરે છે. એનાં ફૂલ—તૂરાં, કડવાં, કિચિત્ હંડાં, પાક વખતે તીખાં અને વાતકારક છે. રતાંધળાપણું, સળખમ, ચોથીઓ તાવ, કફ અને પિત્ત એનો નાશ કરે છે. એની શીંગો—સારક, બુદ્ધિપ્રદ, રુચિકારક. લઘુ, પાક વખતે મધુર, કડવી અને સ્મૃતિપ્રદ છે; અને ત્રિદોષ, શૂળ, કફ, પાંડુરોગ, વિષ, શોષ, ગુદમ, એનો નાશ કરે છે. એની ભાજી લૂખી અને પિત્તકારક છે. એનાં પાંદડાં—તીખાં, કડવાં, જડ, મધુર, કિચિત્ ઉષ્ણ અને સ્વચ્છ છે; અને કૃમિ, કફ, કંડુ, વિષ, રક્તપિત્ત, એનો નાશ કરે છે. (૧) શરદી, મસ્તકમૂળ અને ચોથીઓ તાવ ઉપર—અગથી-આનાં પાંદડાંના રસનાં ટીપાં નાકમાં પાડવાં. (૨) આંધાશીશી ઉપર—જે બાળુનું કપાળ દુઃખતું હોય તેની વિષમ બાળુના નાકમાં અગથીઆનાં પાંદડાંનો અથવા ફૂલોનો રસ પાડવો; એટલે કફ પડી આંધાશીશી મટી જાય છે. (૩) ચિત્તાવિભ્રમ ઉપર—અગથીઆના પાલાના રસમાં ગોળ, સુંઠ અને લીંડીપીપર, એ ઔષધો મેળવી નસ્ય કરવું. (૪)કુરશાના વિષથી પેટમાં ગાંઠ બંધાઈ હોય તો ઘોળા અગથીઆની છાલ ચરીઠાના પાણીમાં ધસીને પાવી. રોગ દલકો થયા પછી ચોખ્ખાના ઓસામણમાં ઘી નાખી તે શુમારે અર્ધાશેર આપવી. (૫)કફવિકાર ઉપર—રાતા અગથીઆના મૂળનો અથવા છાલનો અંગરસ કાઢી એક તોલાથી બે તોલા સુધી શક્તિ પ્રમાણે આપવો. એ ઔષધ છોકરાંએને આપવું હોય તો ફક્ત પાલાનો રસ પાંચ ટીપાં કાઢી મધ નાખી પાવું. ઉતાર—ખડી-સાકરનું પાણી પાવું. (૬) સોજા ઉપર—રાતા અગથીઆનાં મૂળ અને કાળા ધંતુરાનાં મૂળ એ બેને ગરમ પાણીમાં એકત્ર ધસી શરીરે લેપ કરવાથી સર્વ પ્રકારનો સોજો જલદી મટે છે. (૭)વાયુ-બદ્ધ શરીર હોય તો—રાતા અગથીઆનાં મૂળ ઉપરની છાલ ચાર ચણોડી સુધી લઘુ પાનના બીડમાં દરરોજ ખાવી, એટલે વાતવિકાર કમી થશે. (૮) છોકરાંએનાં શરદી ઉપર—છોકરું જન્મે ત્યારે શરીરમાં કફની અસર પ્રકટેલી હોય તો તેને અગથીઆના પાલાનો રસ બે ટીપાં કાઢી તેમાં ચોગણું મધ નાખી, તે મિશ્રણ આંગળીદ્વારા તે છોકરાના તાળવામાં પહોંચાડતાંજ સર્વ કફ નીકળી પડે છે અને છોકરું હોશિયાર થાય છે. આ વખતે સુયાણી(દાઘઆણી)એ સાવચેતી રાખવી જોઈએ. (૯) અપસ્માર ઉપર—અગથીઆનાં પાંદડાંનો રસ, ગોમૂત્ર અને કાળાં મરીની ભૂકી નાખી આપવો. (૧૦) કોઈ પણ ભસ્મનો રાતો રંગ (પદ્મરાગ જેવો) આપવા માટે એના પાનનો રસ કાઢી તેના પુટ આપે છે.

૫ અગર—સં સ્વાદગર. મં અગર. હિં બં કં તાં અગર. તૈં અગરચેદું. તું હાગલગંધ. મલાં અકિલ. ફાં કસબેખવા. અં ઉદગરડા. ઈં ઇગલવુડ. લાં એકવીલેરિયા એ-એલોકા. ગ્રીં અગેલોકન.

અગર ચંદન એ મોટો સુગંધી પદાર્થ છે. અગરબત્તી કરવાના અને શરીરને ચોળવાના કામમાં એનો ઉપયોગ થાય છે. એ ધૂપોપયોગી છે. એના ધૂપથી મનને ધણો આનંદ થાય છે.

અગરના જાડ સંબંધી શોધ કરતાં પ્રાચીન પુસ્તકોમાંથી નીચલી માહિતી મળે છે. પ્રાચીન ચાહુદી લોકોને ‘અલહોટ’ આ નામથી આ વનસ્પતિ જાણમાં હતી. ગ્રીક અને રોમન લોકોએ

તેને ‘અંગેશોકન’ એ નામ આપેલ હતું. પ્રાચીન અરબી લોક તેને ‘અધલુખી’ કહેતા; પરંતુ પાછળથી એ નામ બદલીને તેમણે ‘ઉદહિદી’ આ નામ આપ્યું.

અમરનાં ઝાડો અંગાળા ઇલાકાના વાયવ્ય ખૂણા તરફ સલહટ જીલ્લાની આસપાસ ‘જાટિયા’ પર્વતપર થાય છે. તેજ પ્રમાણે આસામ પ્રદેશમાં પણ ઘણેક ઠેકાણે આ ઝાડો ઉત્પન્ન થાય છે, તેમજ અંગાળા ઇલાકાની દક્ષિણે ઉષ્ણકટિબંધ ઉપરના પ્રદેશમાં પણ આની ઉત્પત્તિ થાય છે. ચીનની સરહદ નજીક ‘નવકા’ શહેરના નાખાના “ચતિયા” ખેટમાં પણ આ ઝાડો ઉત્પન્ન થાય છે. મલબારમાં પણ કોઈક ઠેકાણે આની ઉત્પત્તિ થાય છે.

અમરનાં ઝાડ મોટાં હોઈ સદા સર્વકાળ લીલાંછમ હોય છે. એનું થડ અને ડાળીઓ ઘણું કરીને વાંકી થાય છે. એનાં પાંદડાં આકારમાં અરકુસીનાં પાંદડાં સરખાં અને ઝીણા દીંટડા ઉપર થાય છે. આ ઝાડ ચેત્ર (એપ્રિલ) મહિનામાં ફૂલે છે અને તેનાં બીજ શ્રાવણ (ઓગસ્ટ) મહિનામાં પાકે છે. લાકડું નરમ હોય તેનાં છિદ્રો કોમળ રાજ જેવા સુગંધી પદાર્થથી ભરેલ થાય છે. આ સુગંધી પદાર્થ ઝાડને ટોચા મારીને કાઢી લે છે. અમરનું લાકડું જલદીથી સડી જાય છે અને સડવાના લાગમાં એક પ્રકારનો સુગંધ ઉત્પન્ન થાય છે. આ સુગંધી જલદી ઉત્પન્ન કરવાને અમરનું લાકડું બીની જમીનમાં દાટી મૂકે છે. દાટવાથી જે લાગ સડવા લાગે છે તે તેલીઆ, જડ અને કાળા રંગનો હોય છે. તે પછી તેની હલકીભારે જાતિ જુદી પાડવાને કકડા કરીને પાણીમાં નાખે છે. જે કકડો પાણીમાં છેક ડૂબી જાય તે ‘ગરકી’ અને જે અર્ધ ડૂબે તે ‘નિમગરકી’ (અર્ધ ગરકી) તથા જે છેક ઉપર તરે તે ‘સમાલે’ આ પ્રમાણે એનાં નામ આપે છે. છેવટની જાત છેક સાધારણ છે. ગરકી અગર કાળા રંગનો હોય છે અને આકીના શીકા ભૂરા રંગના થાય છે. આર્ય વૈદક ગ્રંથોમાં કૃષ્ણાગર, દાહાગર, સ્વાદાગર અને મંગળાગર, એવી પાંચ જાતો વર્ણવેલી છે. હકીમ લોકોની અથવા વેપારી જાણમાં હિંદી, સમંદરી, કમરી અને સમંડલી, આ ચાર અમરની જાતો માનેલી છે. આ નામો ઘણું કરીને તેના ઉત્પત્તિસ્થાન ઉપરથી પડેલાં હશે, એમ જણાય છે. ઉપરની ચાર જાતો પૈકી પહેલી જાતિનો અગર કાળો, બીજી જાતિનો પહેલા કરતાં વધારે તેલીઓ, ત્રીજો શીકા રંગનો અને ચોથો ઘણો સુગંધીદાર હોય છે. કેટલેક ઠેકાણે “બરી” અને “જાબલી” આ બે જાતિ વપરાય છે. તેમાંથી પહેલી જાતિનું લાકડું સફેદ હોય છે અને બીજી ઉપર કાળી લાંટીઓ થાય છે. ઔષધિઓમાં વાપરવાલાયક ઉત્તમ અગર સિલહટ તરફથીજ આવે છે. તેને ગરકી અગર અથવા ગરકીજિંદ કહે છે. તે સ્વાદે કડવો, કાંઈક તૂરો, સુગંધીદાર અને તેલીઓ એવો હોય છે. ઔષધિમાં અગરનો ચૂરો કઢી વાપરવો નહિ. તેનું કારણ એવું છે કે, તેની સાથે લાકડાનો ભૂકો કરી તે પાણીમાં બીજવી રાખી મૂકે છે અથવા લાકડું બદામ બરોબર ખાંડીને તેની સુગંધ, તેલીઆપણું વગેરે બદામમાં ખેંચીને બદામનું તેલ કાઢે છે; અને રહેલો ચૂરો બજારમાં વેચવાને રાખે છે. એટલે તેનો ઔષધગુણ ઓછો થયેલો હોય છે, તેથી તે ઔષધમાં વાપરવાથી બરાબર ગુણ થતો નથી. આ સિવાય અગરના ભૂકામાં ચંદન અને તગની ભેળ કરેલી હોય છે. “ધંપતિયારત-ધ-અદિઆધ” નામના ગ્રંથના કર્તાએ ઉપર કહેલાં સર્વ જાતિથી એક જુદીજ જાતના અમરનું વર્ણન કરેલ છે. આ જાત જાતો ખેટથી દશ દિવસના પ્રવાસના અંતર ઉપર આવેલા ‘ચિત્ત’ બંદરથી આવે છે. તેની કિંમત સોનાના ભારો-ભાર થાય છે. અગર દેવતા ઉપર રાખ્યા સિવાય તેમાંથી સુગંધ આવતી નથી; પરંતુ આ અગર તો હાથમાં રાખી મૂકવાથી હાથના બફારાથી તેમાંથી નાજુક સુગંધ આવે છે. અગરનીજ જાતિનું બીજું એક તગર નામનું સુગંધી લાકડું હિંદુસ્તાનમાં સર્વત્ર ઉત્પન્ન થાય છે. અને તે અગરના કરતાં સોંધું હોવાથી અગરને બદલે કેટલાક લખાડ લોકો વેચે છે. મુંબઈના બજારમાં ત્રણ પ્રકારનો અગર વેચાવા આવે છે અને તેનો ‘સિયામ’ અથવા ‘માવરધી’, સિંગાપુરી અને ‘ગાગુળી’ આ નામથી વ્યવહાર થાય છે. આ સિવાય જાંઝીબારથી પણ અગર આવે છે. ખોટો અગર પણ કેટલીક વેળા વેચવા રાખેલો નજરે પડે છે. બજારમાં જે નમૂના હોય છે તેનો રંગ ભુરાશથી બદલાતો બદલાતો કાળાશ પડતા ભુરા સુધી થાય છે. અગરના લાકડામાં ગુદ જેવો જે એક ચીકણો પદાર્થ થાય છે, તેના કમી કે જરિત પ્રમાણ ઉપર લાકડાના રંગનું માપ આધાર રાખે છે. ઉપરની

સર્વ જ્યોતિષા લાકડા ઉપર કાળા રંગની લીટીઓ હોય છે. સર્વોત્કૃષ્ટ અગરના લાકડામાં ખાડા પડેલા હોય છે અને તે પાણીમાં ડૂબે છે. તેનો કકડો દાંત નીચે રાખીને ચાવવાથી નરમ થાય છે. તેનો સ્વાદ કડવો હોય છે. તે દેવતા ઉપર રાખવાથી સુગંધ આવે છે અને ખોટો અગર બાળેલો હોય તો રખર બાળ્યા પ્રમાણે દુર્ગંધ આવે છે.

અગર—સુગંધી, ઉષ્ણ, કડવો, તીખો, સ્નિગ્ધ, મંગલ્યકારક, રુચ્ય, ધૂપવિષયમાં યોગ્ય, પિત્તકર અને તીક્ષ્ણ છે. એ વાયુ, કફ, કર્ણરોગ અને કાઠ એનો નાશક છે; અને લેપ માટે અથવા શરીરે મર્દન કરવા માટે ઉત્તમ છે. * અગરનું તેજ સુવાસના માટે વાપરે છે. કાચીન અને ચીનમાં અગરની છાલના કાગળ બનાવે છે; અને અગર નાખીને તપાવેલું પાણી પીવાથી તાપથી તરસ લાગે તે શાંત થાય છે. **મૃગી—અપરમાર—**ઉપર તેનો સારો ઉપયોગ થાય છે. યુરોપમાં સંધિવાત અને આમવાતમાં એનો ઉપયોગ કરે છે. **કૃષ્ણાગર—**તીખો, કડવો, ઉષ્ણ, લેપ કરવાથી શીતળ, પેટમાં ગયાથી પિત્તનાશક, પૌષ્ટિક અને લઘુ છે. એનું ચૂર્ણ પિત્તકારક છે અને કર્ણરોગ, નેત્રરોગ, ત્રિદોષ, દાહ, ત્વગ્દોષ, કફ અને વાયુ, એનો નાશ કરે છે. **દાહ્યાગર—**કિંચિદુષ્ણ, સુગંધી, તીખો, કેશની વૃદ્ધિ કરનાર, કાંતિકારક અને કેશશોધક છે. **કાષ્ઠાગર—**તીખો, ઉષ્ણ, લેપ કરવાથી રક્ષ, કફનાશક એવો છે, અને મુખરોગ—ઉલ્લી, વાયુ એનો નાશ કરે છે. **સ્વાદ્યાગર—**તૂરો અને ઉષ્ણ છે, અને નરચંદ્ર વાનો નાશ કરે છે. **મંગલ્યાગર—**શીતલ, સુગંધીદાર અને યોગવાહક છે. (૧) **ત્વગ્-દોષ ઉપર—**અગરનો લેપ કરવો (૨) **દાહ ઉપર—**અગર ચંદનની ભૂરી શરીર ઉપર ચોળતી એટલે દાહ શમશે. (૩) **વલ્મીકા (ગાઠવલ્મી) ઉપર કીડિયારા જેવા સોળ આવવા અથવા પગના તળામાં થઈ ઉભી નળીમાં પ્રસરી જાય છે તે વ્યાધિ ઉપર—**અગર ચંદન, એલચી, જાંબુનાં પાન, લીમડાની છાલ, બીલામો, મનશીળ, દરતાલ, એ ચીજોને ઢૂંટી તેનાથી ચારગણું તલનું તેજ લઈ તેમાં પકવી તે તેજ ચોપડવું; એટલે વલ્મીક રોગ દૂર થશે. (૪) **તાપથી ધણો પરસેવો આવે છે તેને માટે—**અગર, વાળો, ચંદન, નાગકેસર (કાળા રંગનું એનું ચૂર્ણ કરી ખોરડીની અંતર-છાલના પાણીમાં કાલવી શરીરે લેપ કરવો, એટલે ગરમીથી લાગી આવેલો પરસેવો જતો રહે છે. (૫) **સુવાસિક ભૂકી—**અગર, કપૂર, કેસર, લોખાન, લોધર, ઈસેસ, વાળો, કાળો વાળો, નાગરમેથ એ સમ-ભાગ લઈ તેની ભૂકા કરી શરીરે ચોળવાથી શરીર સુવાસિત થાય છે. (૬) **વસ્ત્રને સુગંધ આવવા માટે—**અગરનું પાણી કરી તે વસ્ત્ર ઉપર છાંટે છે. (૭) **શરીરે ધણી આગ જળતી હોય તો કૃષ્ણાગર ચંદન ઘસી લેપ કરવો. (૮) અગરખત્તી બનાવવાની રીત પહેલી—**કાળો અગર ૪ ભાગ, વાળો ૨ ભાગ, નાગરમેથ ૪ ભાગ, તગર ૨ ભાગ, કચૂરો ૨ ભાગ, સુખડ ૧૮ ભાગ, છીંકો ૨ ભાગ, ગદુલો ૨ ભાગ, યુક્તાબકળી ૨ ભાગ, નખલો ૪ ભાગ, ગુગળ ૨ ભાગ, લોખાન ૪ ભાગ, શિલા-રસ ૧૮ ભાગ, કરતૂરી ૧ ભાગ અને મેંદાલકડી ૯ ભાગ, એ પ્રમાણે સઘળી જલ્મસો એકત્ર કરી કરતૂરી અને શિલારસ સિવાય બાકીની ચીજો ખાંડી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવું. પછી તે ચૂર્ણમાં કરતૂરી અને શિલારસ મેળવી કાળાશ લાવવાને થોડી કોઢસાની ભૂરી પણ નાખવી અને ચીકાશ કમી થાય તો તેમાં થોડો ગોળ પણ મેળવવો. પછી વાંસની સોડીઓ ચીરી તેની ઝીણી ઝીણી સળીઓ કાઢી તેના ઉપર આ મસાલો ચોપડી તડકે સૂકવવી. અગરખત્તી બનાવતાં હાથે ન ચોટે એટલા માટે તેના ઉપર તેજ મસાલાની ભૂકી નાખવી અથવા ખીજે કસવાળો સુવાસિક ભૂકા નાખવો. **રીત ૨ છ—**મલબારી સુખડ ૧૧ તોલો, કાળો અગર ૧૧ તોલો, સૂકો દેવદાર નવટાંક, ગદુલો ૧ તોલો, આલ્મી ૪ તોલા, નખલા ૫ તોલા, મધ ૯ તોલા, કોડીઓ લોખાન ૫ તોલા, ગુગળ ૨ તોલા, મેંદાલકડી ૪ તોલા, સાકર ૫ તોલા, અગર ૧૧ તોલા, કરતૂરી ૧૧ તોલો, અને અંબર ૧૧ તોલો લઈ ઉપરની રીત પ્રમાણેજ મધમાં અગરખત્તી તૈયાર કરવી. અંબર ધણો મોંઘો છે. તે મળવો

* અગરને ચરકે શરદી અને ખાંસીનો નાશકર્તા માનેલ છે. સુગ્રુતસંહિતામાં વાત અને કફનો નાશક, શરીરનો રંગ સુધારનાર, તથા અને કાઠનો નાશકર્તા કહેલ છે. અગરની લાકડીને પાણીમાં ઉઘાળીને તે પાણી પીવાથી તાવમાં લાગેલી તરસ ઓછી થાય છે; અને એને મૃગી, ઉન્માદ આદિ રોગોમાં પરમાપયોગી ગણી છે. એ નરમ પ્રકૃતિને હાનિકારક છે, એનો ઉત્તર કપૂર અને ગુલાબ છે. પ્રતિનિધિ તળ, લવંગ અને કેસર છે. માત્રા ૨ માસા.

અલગ્ય હોવાથી તેના અલ્લે કચ્છમાં મનાર આશાપુરી ધૂપ વાપરવો. આ ખૂબ સોંધા હોય એની સુવાસ ધણું કરીને અંબર સરખીજ આવે છે.

૬ અધાડી (ખોડી અધાડી, પોપટી કાંગ)—સં હિં કાકજંધા, મસી. મં કાંગ. દેં ધાવકાડી. અં કેડકાટેડાં, કાંટા ગુડકાડલી. કં ચિલેચ, છરી ચિલેચ. તૈં નાલાદુચ્ચિચિકે. લાં લીયાહિટાં.

એનાં પાંદડાં અધેડાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. ઝાડ પણ તેવડુંજ એટલે કમરપૂર ઉંચું હોય છે. એનાં પાંદડાં ધણુંજ સુવાળાં હોય છે. ખોડી અધેડીને દક્ષિણમાં “ધાવકાડી” પણ કહે છે. x
ખોડી અધાડી તૂરી, તીખી, ઉખ્ય, કડવી અને બલકર છે; તથા કફ, ત્રણ, કૃમિ, બધીરતા, વિષમજ્વર, અજીર્ણ, રક્તપિત્ત, જ્વર, કંફ, કુષ્ઠ, પિત્ત અને વિષનો નાશ કરે છે. (૧) પ્રજ્ઞ ઉપર:—ખોડી અધાડીનો પાલો બાળી ઘીમાં અથવા તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવો. (૨) કાનમાં જીવડું ગયું હોય તો:—ખોડી અધાડીનો રસ કાનમાં નાખવો. (૩) ઘોડાને લાકડું (પીઠ) પડે છે તે ઉપર:—ખોડી અધાડીનો પાલો બાળી તેલમાં ખરલ કરી તેની પટ્ટી લગાવવી. (૪) કર્ણનાદ અને બહેરાપણા ઉપર:—ખોડી અધાડીનો રસ કાનમાં નાખવો. (૫) ખરજવાં, દાદર અને ચટાંને માટે:—ખોડી અધાડીના ઝાડની રાખ તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી. (૬) નિદ્રા આવવા માટે:—ખોડી અધાડીનાં મૂળ મસ્તકે ધારણ કરવાં. (૭) શ્વેત પ્રદર ઉપર:—ખોડી અધાડીનાં મૂળનો રસ લોખનું ચૂર્ણ અને મધ નાખી આપવો.

૭ અધેડો—સં અપામાર્ગ. મં અધાડા. દિં ચીરચીરા, ઓંગા, લટજરા. પં પુસકંડા. માં આંધીઝાડા. રા. અંધાહોલી. અં અપાંગ. કં ઉત્તરણે. તૈં ઉત્તરેની અદુચ્ચીણીકે. તાં નાંચુરવી. મલાં કડાલાડી. ફાં ખારખાસગોના. અં અત્મકમ્. છં રફ ચાફ દ્રી. લાં એકીરેંચીસ્ એરિપરા.

પરમેશ્વરે વનસ્પતિમાં અપાર ગુણ રાખેલા છે, પણ તે તે ગુણોનો શોધ કરનાર જોઈએ. પ્રાચીન ઋષિવર્યોએ અરણ્યમાં રહી પોતાના બુદ્ધિકૌશલ્યથી અનેક વનસ્પતિના ગુણોની શોધ કરી રાખેલી અને કાળાંતરે થનારી સંતતિની તે વનસ્પતિ વિષે હમેશા પૂજ્યબુદ્ધિ રહે એટલા માટે તેઓએ કોઈ કેઈ વનસ્પતિને દેવતાઓની પૂજામાં ઉપયોગી કરી લીધી, એ બાબતમાં તેઓનું અતિશય દૂરદર્શિપણ જણાય છે; પરંતુ આવી ઉપયોગી વનસ્પતિ ઉપર અને પૌષ્ટિક તથા ગુણવાહ ખાદ્ય અને પેય ઉપર આપણો વિશ્વાસ છે ક્યાં? આપણા પૈકી કંઈક લોકો પરકીયતા ગુલામ થયા છે, એટલે જો પરકીયનું ઉચ્છિદ્ર વધે તો તે તેઓને મિષ્ટાન્ન જણાય છે! આ દુનિયામાં દૂધ જેવો પૌષ્ટિક પદાર્થ બીજો કોઈજ ન હોવા છતાં તેનો ધિક્કાર કરી શક્તિ આપવા માટે “કોડલીવર આંધલ” (મછનું તેલ)જ તેઓને સારું અને પૌષ્ટિક જણાવા લાગ્યું છે! એ ઠીક, પરંતુ નાનાં નાનાં છોકરાઓને જોઈતો દૂધ જેવો પૌષ્ટિક પદાર્થ નહિ આપતાં સવારમાં ચાહનું શકિનહારક ગરમ પાણીજ આપવાનો ધણાકોએ રિવાજ પાડેલો છે. અહા!! ધન્ય છે, આપણા લોકોની આ

x અધાડીને શ્રીં ચીમનલાલ વેંમણે ઔષધિકોશમાં અપ્રસિદ્ધ વનસ્પતિ માના છે; પરંતુ લોકો એને અધાડીના નામથી સારી રીતે જાણે છે; એટલે એ સુપ્રસિદ્ધ છે. એ અધેડાના જેટલીજ ઉંચી વધે છે. પાંદડાં પણ એનાજ જેવાં થાય છે. માત્ર અધેડાનાં પાંદડાં આછાં પોપટીઆ રંગનાં હોય છે, પણ આ ખોડી અધાડીનાં પાંદડાં ઘટ લીલાજ રંગનાં હોવાથી તેઓને બીજનો ઉદ્ભવ થયા પહેલાં પણ સહેલાઈથી ઓળખી શકાય છે; કારણ બન્ને અધાડીઓની સોડીઓપર એકસરખી હાંસો (રેષા) હોવાથી બાળપણમાં પણ તેને ઓળખવામાં વાંધો આવતો નથી. અધેડાની માફક અને બીણી હાંસોમાં લપેટેલાં બીજ થતાં નથી; પરંતુ આસોંદની માફક નાની-મોટી દસ હાંસોવાળા અણીદાર પોપટામાં માત્ર એકજ બીજ લગભગ ચણોડી કે મગ જેવડું થાય છે. આ બે વાતે અધાડી અધેડાથી જુદી પડે છે. પ્રજ્ઞાદિકને રૂઝ લાવવામાં અધાડી કરતાં આ ખોડી અધાડી ત્રણચારગણો ગુણુ કરે છે. એનો રસ તલના તેલમાં સીજવી તેલ માત્ર રહેથી તેલ જુદું નીતારી લઈ તે ગરમ ગરમ તેલમાંજ તેલનો અત્યુર્ધાશ લાગ ચૂકેદ મીણુ નાખી ઠરવા દેતાં તે ત્રણને શીઘ્ર રૂઝવાનાર ઉત્તમ મલમ બને છે. એમાં સફેદા અને બાદર એ બેમાંથી એક અથવા બન્ને પાછળથી મેળવી શકાય છે. વળી વિદેશી દવા વાપરવી હોય તો એ તૈયાર થયેલા મલમમાં “કાર્બોનીક ઍસીડ” પણ મેળવી શકાય છે. એના સૂકા લાકડાને હાતણની માફક આવી તેના રસના ત્રણ ધુટેડા પી જવાથી તે ગળાની અંદરના અનેક રોગોને માત્ર એકજ દિવસમાં શાંત કરે છે, એમ અમને ધણી વેળા ખાતરી મળેલી છે.

શાસ્ત્રપણની કૃતિને !! આવા વિપરીત આચરણનું પરિણામ પણ વિપરીતજ આવનાર છે, એમાં કહેવુંજ શું ? પરંતુ હજી પણ લોકોની આંખો ઉઘડતી નથી એ આશ્ચર્યજ કહેવાય ! આ તેમના વિપરીત આચરણથી ખીજા ઘણા લોકોનું મન પણ પરકીય વસ્તુ ઉપર વળી ગયેલું જણાય છે, એ ઘણીજ ખરાબ અને દેશને ધૂળમાં મેળવી નાખનારી વાત છે. લોકોનું દૂષિત મન સ્વચ્છ કરવા માટે આ અપામાર્ગ(સ્વચ્છ કરનાર)નું વર્ણન પરિણામે ઘણું હિતકર થશે એમ સમજવું. આ એક આપોઆપ થનાર જંગલી છોડ છે. એ વર્ષાયુ (વર્ષાકાળે થનાર) છે. એની ઉંચાઇ ૪ થી ૬ શીટસુધી હોય છે. વર્ષાઋતુમાં આની ઉત્પત્તિ પુષ્કળ થાય છે. અધેડો હિંદુસ્તાનમાં બધે ઘણો થાય છે. એની ડાંખળી ઉપર રેષા અને ઘણી ઝીણી ફાંસો હોય છે. એનાં પાંદડાં સામસામાં હોય છે અને તેનો આકાર કાંઈક તુલસીપત્ર પ્રમાણે લાંબગોળ હોય છે. પાનની નીચલી બાજુ નરમ હોઈ, પાછલી કાંઈક ખડખડાટી હોય છે અને તેના ઉપર ઘણી ફાંસો હોય છે. ડાંખળીની બંને બાજુએ ગળ્ળે દીંટડાં એક એકને લાગેલાં થાય છે. નીચલા દીંટડા ઉપર ઘણું કરીને એક પાન હોય છે અને ઉપરનું દીંટડું ડાળી જેવું હોઈ તેના ઉપર નાનાં નાનાં ઘણું કરીને ૬-૬ પાન હોય છે. તે પાંદડાં સન્મુખ હોય છે. નીચેના દીંટડા ઉપરનું દીંટડું લાંબુ હોય છે. અધેડાની ટોચ ઉપર પાંદડાંની મધ્યમાં એક લાંબો તૂરો નીકળે છે. તેમાં અતિશય ખારીક, નરમ, કાટાવાળાં અને રાખોડી જેવા રંગનાં ખીજ હોય છે. આ આખો છોડ અને તેનાં ખીજ ઔષધિના કામમાં આવે છે. અધેડાની ત્રણ જાત થાય છે. એ ધોળા, રાતા અને પાણ અધેડા(નદીતળાવને કિનારે અથવા પાણીની ભેજવાળી જગ્યામાં થનારા)માંથી ધોળો અધેડો ગુણમાં શ્રેષ્ઠ છે. અધેડાનું ઝાડ દંતધાવન (દાતણ) માટે ઘણુંજ ઉપયોગી છે. અધેડાનાં ઘણાંક સંસ્કૃત નામે અર્થવાળાં છે. અધેડાનો ક્ષાર (ખાર) થાય છે. તેમાં અપામાર્જન (સ્વચ્છ) કરવાનો ગુણ છે; એટલે તેનું “અપામાર્ગ” (સ્વચ્છ કરનાર) એવું નામ સંસ્કૃતમાં છે. પૂર્વે ધોળી લોકો આ ક્ષારનો ઉપયોગ કરતા હતા. એના ફૂલની મંજરી ખરડ હોવાથી તેનું સંસ્કૃતમાં “ખરમંજરી” નામ પાડેલું છે. એનાં ખીજ ઉપરની ફાંસો નીચે વળેલી હોય છે, એથી એને “અધઃશલ્યા” કહે છે. એનાં પાંદડાંમાં ક્ષાર વિશેષ હોય છે, એથી એને “ક્ષારમધ્યા” કહે છે. આ ક્ષાર કાર્બોનેટ ઓફ પોટાશના જેવો છે. સો ભાર વજનના દ્રવ્યમાંથી-પાંદડાંમાંથી ૨૧. ૫૦, લાકડાંમાંથી ૩૮.૦૧ અને મૂળમાંથી ૨૮. ૫૮ આ પ્રમાણે ખાર નીકળે છે. ધોળો અધેડો-કડવો, ઉષ્ણ, સારક, ગ્રાહક, કિંચિત્તીખો, ક્રાંતિકારક, પાચક અને અમિદીપક છે; તથા નરમ, ઉલટી એ બાળનમાં પ્રશસ્ત અને કફ, કંઠ, ઉદર, અર્શ, રક્તદાંષ, મેદરોગ, વાયુ, શિખી, અપચી, દફૂ, ઉલટી અને આમ એનો નાશ કરે છે. રાતો અધેડો-કિંચિત્તીખો, શીતળ, મલાવરોધક, ઉલટાકર અને વાયુનો વિષ્ટંભ કરનાર તથા રક્ષ છે; અને ત્રણ, વાયુ, વિષ, કફ, કંઠ, એઓનો નાશ કરે છે. એનાં ખી-રસકાળે દુર્જર, મીઠાં, શીતળ, મલાવષ્ટંભક, રક્ષ, ઉલટી કરાવનાર અને રક્તપિત્તનાશક છે તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે. પાણ અધેડો-(ભેજવાળી જગ્યામાં થનારો) તીખો છે. એ સોજો, વાયુ, કફ, ઉધરસ અને શોષ, એનો નાશ કરે છે. (૧)વીંછીના દંશ ઉપર:-અધેડાની ઝાડ અથવા મૂળ પાણીમાં ઘસી દંશ ઉપર ચોપડવાં અથવા અધેડાનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી, તે પાણા ગાળી, એ પાણી કડવું ન લાગતું હોય લાંસુથી થોડું થોડું પીવાને આપવું. પાણી કડવું લાગે કે વિષ ઉતર્યું એમ સમજવું. (૨) ઉંદરના વિષ ઉપર:-અધેડાની ઢુણી ટીશાએનો રસ કાઢી તે મધમાં સાત દિવસ ચાટવું; અથવા અધેડાનાં ખીયાં મધમાં ચાટવાં. (૩) કૂતરાના વિષ ઉપર:-અધેડાનાં મૂળ ૧ તોલો વાટી મધ સાથે ચાટવાં અને કુંવારપાડાનો ગર્ભ અને સિંધવ, દંશ ઉપર બાંધવો; એટલે ત્રણ દિવસમાં વિષ ઉતરી જશે. (૪) દંતગૂળ ઉપર:-અધેડાનો રસ ચોપડવો. (૫) કર્ણનાદ ઉપર:-અધેડાના ક્ષારનું પાણી અને અધેડાનો કલ્ક (ચટણી) તલના તેલમાં ખૂબ તળી તે તેલ કાનમાં નાખવાથી કર્ણનાદ અને બધીરતા જાય છે. (૬) આંખો દુખવા આવે છે તે ઉપર:-અધેડાનાં મૂળઆંતું ચૂર્ણ અને થોડો સિંધવ તાંબાના વાસણમાં ઘાલી દહીંની તરમાં ઘુટવું અને તેનું અંજન કરવું. (૭) આંખમાં લ પડે છે તે ઉપર:-અધેડાનાં મૂળ મધમાં ઘસી અંજન કરવું. (૮) રતાં-

જળાપણા ઉપર:—સંખ્યાકાળે ભોજન કર્યા પછી અધેડાનાં મૂળ શુમારે ૧ તોલા સુધી સૂતી વખતે આપવાં. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવું. (૯) **પિત્ત ઉપર:**—અધેડાનાં બીયાં રાત્રે છાશમાં પલાળી રાખી, સવારે વાટી પીવામાં ઉપયોગ કરવો; એટલે પિત્ત નીકળશે અથવા શ્મશી. તે ઉપર સાત અને બી ખાવાં. (૧૦) **કફ ઉપર:**—અધેડાનું ઝાડ મૂળસુદ્ધાં બાળી તેની રાખ કરી, એક વાલથી એ વાલ સુધી મધમાં ખાવી; એટલે કફનો નાશ થાય છે. એજ રાખ પાણી અને ગોળમાં આપવાથી જળોદર અથવા બીજા અંગમાં થયેલો સોજો ઉતરશે. (૧૧) **ચોથીઆ તાવ ઉપર:**—કુમારિકાએ કાંતેલા સૂતરવડે રવિવારે અધેડાનું મૂળ ચોથીઆ તાવથી પીડિત માણસના હાથે બાંધવું. (૧૨) **રક્તાર્શ (દૂગતા હરસ) ઉપર:**—અધેડાનાં બીયાં ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી પાવાં એટલે રક્તાર્શ વ્યાધિનો નાશ થાય છે. (૧૩) **મસ્તકરોગ ઉપર:**—અધેડાનાં બીયાંની દૂધમાં ખીર કરી ખાવા આપવી, એટલે મસ્તકરોગનો નાશ થાય છે. એ ખીર ખાવાથી ઘણા દિવસ ભૂખ લાગતી નથી. (૧૪) **કોગળીઆ (કાલેરા) ઉપર:**—અધેડાનાં મૂળ પાણીમાં ધસીને પાવાં અથવા બીયાંનો કદક કરી ચોખાના ધોવરામણમાં પાવો. (૧૫) **કમળા રોગ ઉપર:**—અધેડાનાં મૂળ છાશમાં ધસીને પાવાં. (૧૬) **પુષ્પાવરોધ ઉપર:**—અધેડાનાં મૂળ જનનેદ્રિયમાં ધારણ કરવાથી પુષ્પાવરોધ, યોનિશ્લેષ, એનો નાશ થાય છે. (૧૭) **કરોળીઆ ઉપર:**—અધેડાના ક્ષારના પાણીમાં માલકાંગણીનું તેલ મેળવી તે તેલ સિદ્ધ કરવું અને પછી ચોપડવું. (૧૮) **ઉપદંશ ઉપર:**—અધેડાના મૂળનો રસ ૪ તોલા કાઢવો. તેમાં જીરાની ભૂડી પોણો તોલો નાખી તે પીવા આપવું. **પૃથ્વ્ય—ગળપણ વગરનો ભોજો ખોરાક આપવો. મીઠું બંધ કરવું. એ પ્રમાણે સાત દિવસ આપવું. તેનો ઉતાર—ખેરડી અથવા જસુંદીના પાલાનો રસ આપવો, એટલે આગનું શ્મન થશે. (૧૯) પેટ દુખવું હોય તે ઉપર:**—અધેડાનાં ચાર પાંચ પાંદડાં ચાવી ખાવાં અથવા તેનો રસ પીવો. (૨૦) **જલદીથી પ્રસવ ન થતો હોય તો:**—રવિવારે પુણ્ય નક્ષત્રમાં સ્નાન કરી અધેડાનાં મૂળ કાઢી લાવવાં અને તે ઉંધાં ટાંગી મૂકવાં. એ મૂળ જે સ્ત્રીને પ્રસવ જલદીથી ન થતો હોય તેના અંબોડે બાંધવાથી જલદી પ્રસવ થાય છે. પ્રસવ થયા પછી તાપડતોપ તે કાઢી લઈ વહેતા પાણીમાં નાખી દેવાં. વાર કરવાથી ગર્ભાશય બહાર પડવાનો સંભવ છે. ઘોળા અધેડાનાં મૂળ કંમરે બાંધવાં. એનો પણ એ ગુણ છે. (૨૧) **કંઠકુળજ સન્નિપાત ઉપર:**—અધેડાનો રસ અને લીંદીપીપર એનું નરય આપવું. (૨૨) **ઉંઘરસ ઉપર:**—અધેડાનું ચૂર્ણ એક ટાંક અને મરી એક ટાંક, એ એકત્ર કરી મધમાં ચાટવાં. (૨૩) **કફજર ઉપર:**—અધેડાના પંચાંગનો કાઢો ત્રણ મસાપર્યંત મધ નાખી આપવો. (૨૪) **ચોથીઆ તાવ ઉપર:**—રવિવારે અધેડાનો પાલો લાવી ગોળમાં વાટી ગોળીઓ કરી રાખવી. ગોળી તાવ આવ્યાના પૂર્વે આપવી. (૨૫) **નાસર્શ (નાકમાં થનારા મસા) ઉપર:**—અધેડાનાં બીયાં, સિંધવ અને ચૂલા ઉપરનો ધુમાસ, એ તેલમાં નાખી તે તેલ પાકું કરવું અને ગાળીલઈ નાકમાં ટીપાં પાડવાં. (૨૬) **અપામાર્ગ ક્ષાર:**—અધેડાના છોડને બાળી રાખ કરી માટીના વાસણમાં રાખી તેમાં રાખથી ચોગણું પાણી નાખી ખૂબ દલાવવી, પછી તે આખી રાત રાખી, પ્રાતઃકાળમાં તે ઉપરનું નીતરું પાણી લોખંડની કઢાઈમાં કાઢી, કઢાઈ નીચે તાપ કરવો; તેથી તેમાંનું પાણી બળી જઈ કઢાઈના તળિયે ઘોળો ક્ષાર વળગી રહેશે તે કાઢી લેવો. આ રીતિએ બીજા ક્ષાર-વૃક્ષોનો ક્ષાર કરવો. (૨૭) **અરોળ ઉપર:**—અધેડાનો ક્ષાર ગોળમાં કાલવી ખાવો. (૨૮) **જલોદર ઉપર:**—અધેડાની પાંચ તોલા લીલી સળીઓ લાવી તેમાં ૭૫ તોલા પાણી નાખી ઉકાળી ૫૦ તોલા રહે ત્યારે ગાળી રાખવું; અને દર વખતે પાંચ તોલા પ્રમાણે આપવું. (૨૯) **શર્કરા (પથરીના લેદ પેસાબમાં રેતી જવી થાય છે તે) રોગ ઉપર:**—અધેડાનો ખાર ગોખરના અથવા પહાડમૂળ(કાળીપાટ)ના ઉકાળામાં આપવો. (૩૦) **પ્રજ્ઞ લશઈ આવવાને:**—અધેડાનો ક્ષાર વણમાં ભરવો.

૮ અજગરી—સં ૦ ગુ ૦ મ ૦ અજગરી.

પારો બાંધવા વિષે જે ચોસઠ વલ્લી કહેલી છે તેમાંની આ એક છે. એના અંગ ઉપર મંડળ હોય છે અને એ અજગર નામના સર્પ જેવી દેખાય છે. આ વેદાની લંબાઈ ૫-૬ હાથ હોય

તે રસભરિત હોય છે અને તેના ઉપર પાંદડાં થોડાંજ હોય છે. ઉપયોગ—એ વેસો કાર્તિક માસની પુર્ણિમાને દિવસે લાવી તેના ટુકડા કરવા. પછી તે દૂધમાં નાખી ઉકાળી તે દૂધ પીવું અને પરેજી પાળવી; એટલે એના સેવનથી શરીર બળકટ થાય છે, કાંતિ સારી થાય છે, સાંજળવામાં સારું આવે છે અને આયુષ્ય વધે છે. એવું સુશ્રુતાચાર્યે કહેલું છે.

૯ અંજન:—અંજનનાં જાડ કોકણ પ્રાંતમાં ધણાંજ થાય છે. આ જાડ સાધારણ દશબાર લાચ ઉંચાઈનાં હોય છે. એની ડાળીઓને મોર આવી સુંદર ભાંજીઆ રંગનાં ફૂલો આવે છે. એનાં પાંદડાં-માંથી પીળો રંગ ઉત્પન્ન થાય છે.

૧૦ અંજની:—એ જાડ ફક્ત ખાનદેશમાંજ જોવામાં આવે છે. એ જાડ ધણાંજ મોટાં થાય છે. એનાં પાંદડાં સરગવાનાં પાંદડાં જેવાં પરંતુ તે કરતાં નાનાં હોય છે. એને ત્રીણી શીંગો આવે છે. એનું લાકડું ઇમારત બાંધવામાં સારું છે. આ જાડનાં પાંદડાં ઢોરોને ખાવાને ઉપયોગી છે. ધાસનો દુકાળ પડે છે ત્યારે આ પાંદડાં ખાઈ ઢોર જીવે છે, એવો આ વૃક્ષનો મોટો ઉપયોગ છે; તેમજ તેની છાલ પણ ઉપયોગી છે. તેનાં ઢોરડાં થાય છે. (૧) પ્રમેહ ઉપર:—અંજનીના મૂળનું દૂધ અથવા પાંદડાંનો રસ કાઢી આપવો. અંજનીનાં પાંદડાંનો આંખોના રોગમાં ઉપયોગ થાય છે એવું કહે છે.

૧૧ અંજમો—સં યવાતી, યમાતી. મં ઓંવા. હિં અંજવાઇન, અંજમાઇન. બં યમાતી, ચોયાના. કં અંજવાન, ઓમુ, ઓડુ, ઉડુ. તં ઓમામુ, ઓમમી. તાં મલાં ઓમં, અમન. તું ઓમા. કાં અનવા નાનુખા. અં કમૂત મુલૂકી. ઈં બિશ્વસવિડસિડ. લાં ફેરમ કોપટીકમ.

*અંજમો ખેતરમાં થાય છે. એનો છોડ આશરે લાચ દોઢ લાચ ઉંચો વધે છે. અંજમો પ્રસિદ્ધ છે. એનો ઔષધમાં પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. અંજમામાંથી એક પ્રકારનું સત્ત્વ કાઢે છે, તેને અંજમાનાં ફૂલ કહે છે. એ મધ્યહિંદુસ્તાનના ઉજ્જયિની શહેરમાં જન્મે છે. અંજમો—તીખો, કડવો, રચિકર, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, પાચક, પિત્તકર, તીક્ષ્ણ, લઘુ, હ્રદય, સારક અને વૃધ્ય છે; તથા વાતાર્શ, કફ, શૂળ, આધ્માન, વાંતિ, કૃમિ, શુક્રદોષ, ઉદર, આનાદ, હૃદ્રોગ, પ્લીહા, ગુદ્મ, દંદજ રોગ અને આમવાત એનો નાશ કરે છે. (૧) પેટપીડ, નળ, ઉધરસ અને અણ્ણ ઉપર:—અંજમો ખાઈ ઉપર ગરમ પાણીનો ઘુંટડો પીવો. (૨) શીતપિત્ત (શીળસ) ઉપર:—ગોળ અને અંજમો ખાવો. (૩) સળેખમ અને મસ્તકશળ ઉપર:—અંજમાનું ચૂર્ણ કરી તે કપડાથી બાંધી ઉંઘતી વેળાએ સુંઘવું અથવા અંજમાની ખીટી કરી પીવી. (૪) બહુમૂત્ર ઉપર:—અંજમો અને તલ એકત્ર કરી આપવો. (૫) ગરમી ઉપર:—અંજમો સાકરમાં ખાવો. (૬) ઉધરસ, કાસ અને કફજવર ઉપર:—અંજમો, લીંડીપીપર, અરડુસી અને ખસખસનાં જીંડવાંનો કાઢો આપવો. (૭) કફગુદ્મ ઉપર:—અંજમાનું ચૂર્ણ અને બિડલોણ છાશમાં નાખી આપવું.

૧૨ અંજમોદ, બોડી અંજમો:—સં મં હિં અંજમોદા. કં અંજમોદ. બં વનયમાતી. તં આગ્ર મોદા, વામં. કાં નપસ. અં દવલકર્તુકરકસ. ઈં સેલેરીસીડ. લાં એપીઅમ ગ્રેવીઓસેન્સ.

આ એક અંજમાતી જાતિ છે. એ જાડ સાંવત્સરિક છે. એ જાડ હિંદુસ્તાનમાં ધણે ઉકાળે થાય છે.

* અંજમાના છોડ થાય છે. અંગ્રેજ ઔષધમાં અંજમો ગરમ, પેટના દર્દને નાશકર્તા અને શૂળને શાંત કરનાર ગણાય છે. પેટની અંદરનો વાગાળો, મરડો, બદ્ધજમી (અણ્ણ), દસ્ત વગેરે દરદોમાં આ અમૂલ્ય ઇલાજ થઈ પડે છે. કૉલેરા(કાગળીઆ)ના દરદમાં જો કે થોડી અસર કરે છે, તોપણ એના સેવનથી ફાયદો થાય છે. મિં તુટ કહે છે કે, અંજમામાં મરી અને રાઈની ગરમી, કરીઆતાની કડવાશ અને હિંગની ગંધ બંધ કરવી તથા વાયુને કાઢવો, આ ત્રણ ગુણો એકત્ર રહે છે. અંજમાનું તેલ સંધિવા(સાંધીઆ વા)ના દરદમાં સાંધા ઉપર ચોપડાય છે. મિં લિન્સડેલ કહે છે કે, અંજમાનું તેલ કાઢવાને ૩ શેર કચરેલા અંજમામાં ૧૫ શેર પાણી નાખી દાર કાઢવાની રીતે નલિકાયત્રથી ૧૦ શેર પાણી કાઢવું જોઈએ. દેશીવેલ કહે છે કે, એકલો અંજમો અથવા એને સિંધવ, હિંગ અને હરડેની સાથે આપવાથી પેટનો મરડો દૂર કરે છે, અને એમ માને છે કે, આનાથી શરીરમાંથી નીકળતો પ્રવાહ બંધ થાય છે. અને ઓંવા (અંજમા)નું પાણી અંજન વગેરે બનાવવામાં વપરાય છે. યુનાની હકીમ ફેફસાંના ગૂળાની પાસેની નળી સૂજી હોય અને કફ વધારે નીકળતો હોય તો તે બંધ કરવા માટે અંજમો આપવાનું કહે છે; અને અંજમાને વાટી પોટીશ બનાવી બાંધવાથી એ દર્દનો બિલકુલ નાશ થાય છે.

જંગલમાં એની ઉત્પત્તિ ધણી છે. એનાં હિંચાઈ શુમારે દોઢ હાથ હોય છે. એને ધોળા રંગનાં ખારીક ફૂલો આવે છે. અજમોદાઃ—રુચિકર, દીપક, તીખો, રક્ષ, ગરમ, વિદારક, હૃલ, વૃષ્ણ, બલકર, લઘુ, કંઠ, મલસ્તંબક, માદક અને પાચક છે; તેમજ તે આશ્માન શર, કફ, વાયુ, અરુચિ, ઉદરરોગ, કૃમિ, હિલ્ટી, નેત્રરોગ, બસ્તિચળ, હંતરોગ, ગુદમ અને શુક્રદોષ એનો નાશ કરે છે. (૧) મધુર ઉપરઃ—અજમોદાનું ચૂર્ણ કરી તે મધમાં કાલવી આપવું. (૨) શૂળ એટલે પેટમાં દુખતું હોય તે ઉપરઃ—અજમોદાનું ગરમ પાણીમાં સેવન કરવું. (૩) અતિસાર ઉપરઃ—અજમોદ, મેચરસ, આદુ અને ધાવડીનાં ફૂલ, એનું ચૂર્ણ કરી, પાણી નહિ નાખેલા ગાયના દહીંના ધોળવામાં આપવું; એટલે પાણી જેવો અને ધોળો પ્રવાહ જે અતિસારનો હોય છે તે પણ જાંધ થાય છે. (૪) વાતવિકાર ઉપરઃ—અજમોદ, લીંડીપીપર, રાસ્ના, ગળો, સુંઠ, સુવા, આસંધ અને શતાવરી એનું ચૂર્ણ કરી લીમાં આપવું; એટલે હૃદય, કુખ, ઉદર અને કંઠ એમાંના વાતવિકારનો ધણી વેગથી નાશ કરશે. (૫) અજીર્ણ અને શૂળ ઉપરઃ—અજમોદ, દરૂંડ, પડાકમળ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર એનું ચૂર્ણ કરી તે ગરમ પાણી સાથે આપવું. (૬) ગર્ભિણીનો જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થવા માટેઃ—અજમોદ, સુંઠ, લીંડીપીપર, અને જીરું એનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૭) અજમોદાદિ વડી સર્વ વાયુ ઉપરઃ—અજમોદ, વાવડીંગ, લીંડીપીપર, વરીઆળી, નાગરોચ, મરી અને સિંધવ, એ એકેક ભાગ, હરડે ૫ ભાગ, સુંઠ ૧૦ ભાગ, વૃદ્ધાં ૧૦ ભાગ અને ભારંગમૂળ ૩૬ ભાગ, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરવું અને ચૂર્ણથી બમણો ગોળ લઈ તેના પાકમાં ગોળીઓ બોરના ઠંણીઆ જેવડી કરવી. એ ગોળી ગરમ પાણી સાથે આપવી એટલે સર્વ પ્રકારના વાયુનો નાશ થાય છે. (૮) જીર્ણવર, શરદી અને શરીરમાં ટાઢ આવે છે તે ઉપરઃ—અજમોદ ચાર માસા નિત્ય પ્રાતઃકાળે અને સાયંકાળે ઠંડા પાણી સાથે ચાવ્યા સિવાય એમ ને એમ ગળી જવો.

૧૩ અજવલા—સં ૦ અજવલા, ક્ષુદ્રપર્ણીજક, અર્જક. મં ૦ અજવલા. કાં ૦ માલીતુણસ. હિં ૦ અજવલા. કં ૦ કગોલં. તૈ ૦ કાશ્તુલસી. ફાં ૦ પલંગમુષ્ક. અં ૦ ફરંજમુષ્ક. લાં ૦ એસીમમ્ ગ્રેટીસીમમ્.

એનો ધોળો અને કાળો, એ બે પ્રકાર છે. તેમાં ધોળા અજવલાને મરાઠીમાં “માલી તુલસ” અને કાળા અજવલાને “કાળો માલી તુલસ” કહે છે. એ ઝાડ શુમારે હાથ દોઢ હાથ હિંચું વધે છે. એનાં પાંદડાં તુલસીનાં પાંદડાં કરતાં મોટાં હોય છે અને માંજર લાંબી આવે છે. અજવલા—તીખો, ગરમ, ઠંડો, દાદકર. પ્રિય, રક્ષ, રુચ્ય, દીપક, પાક વખતે લઘુ, પિત્તકર, કડવો, મધુર, સુખે પ્રસવ કરનાર, પ્રણયિષે દિતકારક અને વાયુ, કફ, નેત્રરોગ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અરુચિ, વિષદોષ કમળો, કુંભકમળો, આક્રો, શૂળ, અમિમાંઘ, ત્રગ્રોગ, વિપરોગ, કૃમિ, રક્તદોષ, દમ, ઉધરસ, દદુ, હ્રોગ, પાર્શ્વચળ, જવર, કંઠ, કુષ અને હિલ્ટીનો નાશ કરે છે. (૧) પેટ દુખતું હોય તે ઉપરઃ—અજવલાનો રસ આપવો. (૨) છાકરાંની ઉલટી ઉપરઃ—અજવલાનાં બી વાટી મધમાં આપવાં. (૩) પ્રદર ઉપરઃ—અજવલાનાં પાંદડાંનો રસ ચોખાના ધોવરામણમાં આપવો.

૧૪ અડક—સં ૦ માપ. મં ૦ ઉડીદ. હિં ૦ ઉડદ, ઉરદ. બં ૦ માપકલાય. કં ૦ ઉદુ. તૈ ૦

× અહીં શ્રી. પદેષ્ટએ માત્ર બે પ્રકારના અજવલાનું વર્ણન આપ્યું છે; પરંતુ પોતાના મરાઠી લિપિમાં નં. ૧૨૬ થી ૧૩૨ સુધીમાં ખારીક (ઝીણા) પાંદડાનો, ધોળો, કાળો અને સુગંધી એમ ચાર જાતનો અજવલો બતાવ્યો છે. શાલિગ્રામ નિધંટમાં ધોળો, કાળો, બર્બરી અને વનબર્બરી (વનતુલસી). એ ચાર નામ આપે છે. શ્રી ૦ પદેષ્ટ બર્બરીનેજ (નં. ૧૩૬ માં) રાત તુલસી કહે છે. આ પ્રમાણે આના મારે જુદા જુદા મત દેખાય છે; પરંતુ આ જાતની તુલસી વનમાં થતી હોવાથી તેને કેટલાક વનતુલસીજ માને છે. તુલસીને દેવકાર્યમાં ઉપયોગી માની સ્વસ્થાનાત્ર સ્થાપિત કરનાર કેટલાક મહાન પુરુષે માત્ર રામ (ધોળી), સ્થામ (કાળી) અને વન, આ ત્રણ જ જાત બતાવે છે. વૈદ્યકૃપતક (જૂન ૧૯૧૩) માં રામ અને સ્થામસિવાય જંગલમાં થનાર દરિદ્ર, બાબી અને તુકરામીય, આ ત્રણ જાતો બીજી બતાવે છે. આ બંને પ્રકારની તુલસી પૈકી રામ અને સ્થામ, આ બે જાતો અત્યંત પ્રસિદ્ધ છે. બાબીની દરિદ્ર, બાબી અને તુકરામીયને અજવલા સાથે કાંઈ સંબંધ છે કે કેમ તેમજ અજવલો એજ વનતુલસી છે કે કેમ, એ બહુવં ધણું જરૂરું જણાય છે. કેટલાક માને છે કે વનતુલસી ડાકોર પ્રાચીનાં વનોમાં પુષ્કળ થાય છે. આ બાબત ચંકાશીલ હોવા છતાં પણ અજવલામાં ઝીણાં પાંદડાંનો (ક્ષુદ્રપર્ણીજક) અને મોટાં પાંદડાંનો (વટપત્ર) એ બે જાતો જુદા જુદા જોઈએ. અજવલાની શુષ્ક જાત છે.

મીનુઉચુ-મુચુ. તાં ઉક્તુ. મલાં ઉચુન્તુ. તું ઉક્તુ. ફાંઅં માપ. ઇં કિડની બીન. લાં ફેસીએલસ, રેડીએલ્સ, રોક્સ મુધાઆર્ષ.

આ એક દિવસ ધાન્ય છે. એ આખા હિંદુસ્તાનમાં કમી-જારત ઉત્પન્ન થાય છે. એનો છાડ શુમારે હાથલર ઉચો વધે છે. અડદનાં પાંદડાં બીલીના જેવાં ત્રિદલ અને સદળ નાનાં હોષ ગોળ હોય છે. એની ડાળીને ફૂલ આવી શીંગો લાગે છે. શીંગો જૂની થયા પછી એ ઝાડ કાપી ચૂકવવા નાખે છે. દાણા સારા સૂકાયા પછી તે એકઠા કરે છે. અડદનો રંગ કાળો છે; પરંતુ તેની દાળ ઘોળી હોય છે. માત્ર ઉપરની છાલ કાળી હોય છે. અડદ પૌષ્ટિક અને શીતળ છે. એના પુષ્કળ પદાર્થો બને છે. અડદ દોરને ખવરાવવાથી તે પુષ્ટ થાય છે. દાણા કાઢી લીધા પછી ઝાડનો અને ડાંખળીનો બૂકો દોરો ઘણા આનંદથી ખાય છે. દૂગણી ગાય અથવા બેંસને અડદ ખવરાવવાથી વધારે દૂધ દે છે. અડદ-રિનગ્ધ, શોષક, ઉષ્ણ, કફકારક, પિત્તલ, વૃષ્ય, મલબેદક, પિત્તને કોપાવનાર, રોચક, જડ, બલકર, સંતર્પણ, સ્વાદુ, પૌષ્ટિક, મૂત્રલ, શુક્રલ, દૂધ ઉત્પન્ન કરનાર, માંસને વધારનાર, મેદવર્ધક અને દમ, શ્રમ, પરિણામશૂળ, અર્દિતવાયુ અને અર્શ એનો નાશ કરે છે. x (૧) અડદનાં વડાં:—અડદની દાળ પાણીમાં પલાળી રાખી વાટવી અને તેમાં મીઠું, મરી, હીંગ, જીરું, આદુ એ પદાર્થ નાખી તે વાટેલી દાળનાં વડાં કરવાં. તે ઘીમાં અથવા તેલમાં તળીને ખાવાં, એટલે વાયુ, અર્દિત વાયુ (મોઢું વાંકું થઈ જવું). અરુચિ, દુર્બલપણું, ક્ષય, અન્નદ્રવ, શૂળ એનો નાશ થાય છે. અડદની દાળ વારી દહીંમાં મેળવી વડાં કરી તળવાં. તે સેવન કરવાથી પુરુષને દિતાવલ, બળકારક અને ધાતુવર્ધક છે. (૨) પુષ્ટતા ઉપર અડદના લાડુ:—અડદની દાળનો લોટ, ઘઉંનો લોટ, ચોખાનો લોટ અને લીંદીપીપરનું ચૂર્ણ, એ ચાર ચાર તોલા પ્રમાણે લઈ એકત્ર કરવું, તેથી અડધું ઘી તેમાં નાખવું. પછી સારી રીતે શેકી, બધાના સમભાગ સાકર અને સાકરથી બમણું પાણી નાખી, પાક કરી, તેના લાડુ ચાર ચાર તોલા વજનના બાંધી, તે લાડુ રાત્રે ઉંઘતી વેળાએ ખાઈ, તે ઉપર ૧૬ તોલા દૂધ પીવું. અને ખાટા, ખારા, તેલવાળા વગેરે પદાર્થ વર્જ્ય કરવા એટલે પુષ્ટતા આવે છે અને બલ ક્ષીણ થતું નથી. (૩) રક્તપિત્ત ઉપર:—અડદનો લોટ અને રેશમી વસ્ત્રની રાખ પાણીમાં મેળવી મસ્તકે લેપ કરવો. (૪) હેડકી ઉપર:—અડદ અને દળદર એનું ચૂર્ણ અને તાગ(શણ)નો ધૂમાડો પ્રાશન કરવાથી તે હેડકાનો નાશ કરે છે. (૫) વાળા ઉપર:—વાળાનો ફેલ્સો થયે આવ્યો હોય તો તે ઉપર અડદના લોટમાં પાણી નાખી તે લોટ ગરમ કરી તે ફેલ્સો ઉપર ચોપડવો. તે ઉપર સેવ કે સળીથી થોડું મોંઢા તે પર ગરમ તેલનાં એક પછી એક ટીપાં પાડવાં; એટલે તરતજ તે ફેલ્સો ફટી વળે એકત્ર થઈ બહાર પડે છે અને ફેલ્સો સારો થાય છે. (૬) ધાન જાય તેને માટે:—અડદની દાળનો લોટ ૪ પૈસાભાર ગાયના દૂધમાં બારી તેમાં ઘી નાખી ગરમ ગરમ ૭ દિવસ આપવો. (૭) પુષ્ટતાને માટે:—અડદની મોગર દાળને ગાયના તાજા દૂધના અથવા ઘોળી શેરડીના રસના ૨૧ પુટ દઈ પછી તે દાળ દળી લોટ કરી રાખવો અને પ્રાતઃકાળમાં ગાયનું દૂધ પાશેર લઈ તેમાં તે લોટ એક તોલો અથવા દોઢ તોલો મેળવી તે દૂધ સારી રીતે ઉકાળવું; અને ઉકળવા માટે એટલે તેમાં ખડીમાકર બે તોલા મુધી અને નાણું ઘી, બદામ, ચારોળી, જયફળ, એલચી વગેરે મસાલો નાખી સેવન કરવું. (૮) નાસારોગ ઉપર:—અડદનો લોટ, કપૂર અને રાતા રેશમી કપડાની રાખ પાણીમાં મેળવી મસ્તકે લેપ કરવો.

૨૫ અતિવિધ (વખંભા):—સં અતિવિધા. મં અતિવિધ. હિં અતીસ. બં આનંદ્ય. કં અતિવિધા. અનિગ્નિ. તં અતિવાસા. લાં એકોનાઈટમ્ હિટ રોક્ષર્લમ્.

* અતિવિધનાં ઝાડ દિમાલય ઉપર અને એની આસપાસના પ્રદેશના ડુંગરો ઉપર થાય છે.

* અડદ આધ્માનકતા અને દીર્ઘપાકી છે. એની શાંતિ આદુ અને મરી તથા હીંગથી છે અને પ્રતિનિધિ ચોળા છે. તાજા અડદ વાટી ઘોળા કોઠ ઉપર ચોપડવાથી અત્યંત ગુણુ કરે છે. (અભિનવ નિધંટ ભાગ ૨)

+ તમાકુની માફક ધૂમાડો પીવો. વળી આજ પ્રમાણે સીસમના લાકડાનો બૂકો અને સોપારીના ત્રોપાન છાડાં એકત્ર કરી તેનો ધૂમાડો પીવાથી પલ્લુ ઉચકી (હેડકી) શાંત થાય છે.

* અતિવિધમાં કડવી તથા મીઠી બે જાત છે. કડવી વિરોધ ગુણુકારક છે. કડવી જાતિ લાંબો વખત પડી રહેવા છતાં સડતી નથી. મીઠી જાતિ થોડા મહિનામાં સડી જાય છે; ગુણુ પલ્લુ બહુજ ઓછો કરે છે.

એ જાડનાં મૂળીમાં અથવા કંદ કાઢી લાવે છે; તેનું અતિવિષ, અતિવિષની કળી કે વખમો કહે છે. એમાં ઘોળો, કાળો અને પીળો, એવા ત્રણ પ્રકાર છે. એની છાલ કપડાં રંગવાના કામમાં ઉપયોગી છે. ઔષધોમાં ઘોળાનેજ ઉપયોગ થાય છે. અતિવિષ ઘણુંજ કડવું હોય છે. અતિવિષ સર્વ પ્રકારના જંતુઓ ઉપર ઉત્તમ ઔષધ છે. એ નાનાં બાળકોના ઔષધમાં ઘણુંજ આવે છે. બાળકોની ઘુંટીમાં (બાળઘુંટીમાં) અતિવિષ ઔષધ મુખ્ય છે. અતિવિષ—કિંચિત્ ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, અમ્લિ-દીપક, ગ્રાહી, ત્રિદોષ પચાવનાર; કફપિત્તજ્વર, આમાતિસાર, કાસ, વિષ, યકૃત, ઉલટી, તૃષા, કૃમિ, અર્શ, સળેખમ, પિત્તેદર, અતિસાર અને સર્વ વ્યાધિઓનો નાશ કરનાર છે.† (૧) બાળકોની ઉધરસ, દમ, તાવ તથા ઉલટી ઉપર—અતિવિષનું ચૂર્ણ ઋતુ, શરીરનો બાંધો, વય તથા રોગનો વિચાર કરી યોગ્ય માત્રામાં મધની સાથે મેળવી આપવું. (૨) નાનાં બાળકોના તાવ અને ઉલટી ઉપર—અતિવિષ અને નાગરમેથ એનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૩) પિત્તાતિસાર ઉપર—અતિવિષ, કડાનાં છાલ અને ઇંદ્રજવ, એનું ચૂર્ણ ચોખ્ખાના ઘેવરામણમાં મધ નાખી પાવું. (૪) દમ અને ઉધરસ ઉપર—અતિવિષનું ચૂર્ણ ત્રણ અથવા ચાર માસા લઈ મધમાં મેળવી રાત્રિમાં ત્રણ અથવા ચાર વખત ચાટવાથી દમ અને ઉધરસ જાય છે. (૫) સંઘ્રહણી, સર્વ જ્વર, અરુચિ અને અગ્નિમાંથ એ ઉપર અતિવિષનો કાઠો—અતિવિષ, નાગરમેથ, વાળો, ધાવડીનાં ફૂલ, કડાની છાલ, લોધ અને પહાડમૂળ એનો કાઠો કરી આપવો; એટલે ઉપરના સર્વ રોગ દૂર થઈ ધાતુની વૃદ્ધિ થાય છે. (૬) તૃષા ઉપર—અતિવિષ અને ઘોડાવજનો કાઠો આપવો. (૭) બાળકોના આમાતિસાર ઉપર—સુંઠ, અતિવિષ અને નાગરમેથ એનો કાઠો આપવો. (૮) બાળકોના સવ પ્રકારના અતિસાર ઉપર—અતિવિષનું ચૂર્ણ ગોળમાં અથવા મધમાં આપવું. (૯) સુવારોગ ઉપર—અતિવિષ મધમાં આપવું. (૧૦) સંઘ્રહણી ઉપર—અતિવિષ, સુંઠ અને ગળો, એનો કાઠો કરી આપવો.

૧૬ અનંત—કાં ૦ અનંત. હિં ૦ કં ૦ પિંડિતગર. તૈ ૦ તગરપાદિકા. લા ૦ ગાર્ડેનિયા ફ્લોરિબંડા. મં ૦ અનંત, પિંડિતગર.

એ જાડ ઘણુંજ મોટાં વધે છે. એ જાડ કોકણ પ્રાંતમાં ઘણાં મળે છે.† એનાં પાંદડાં લાંબાં અને જડાં હોય છે. એ જાડ ઘણુંજ શોભાવંત દેખાય છે. આ જાડને શ્રાવણ માસમાં તગરનાં ફૂલો જેવાં ઝુમખાદાર ફૂલો આવે છે. એ ફૂલો ઘણુંજ શોભાવાળાં દેખાય છે. એનો વાસ સુવાસિક અને મધુર આવે છે. એમાં ઘોળો અને કાળો એવી બે જાત છે. એ જાડ તગરની જાતનું છે. (૧) નંદવાયુ ઉપર—(અનંતવાત પર)—જે સ્ત્રીઓ પૂરા મહિના થયા પહેલાં પ્રસૂત થાય છે, તેમને કેટલીક વખત નંદ નામનો વાયુ મસ્તકે ચઢે છે, જેને લીધે મસ્તક જડ થાય છે, ફરે છે, દીવો લાવવાથી દેખાતું નથી, આંખો આગળ અંધારાં આવે, દાંત ચોંટી જાય અને માથું ધૂણવા લાગે, તેને અનંતના જાડની ઉત્તરદિશા ભણીનું મૂળીકં કાઢી, ઠંડા પાણીમાં ચંદન પ્રમાણે ધસી, સર્વ મસ્તકને લેપ કરવો અને તાળવા ઉપર ચોળના રહેવું; તેમજ મૂળની એક કકડી અંબોડામાં તાણી બાંધવી તથા શક્તિ પ્રમાણે ઠંડા પાણીમાં મૂળ ધસી પાવું. પથ્થ—કળથી બાંધી તેનું પાણી પીવાને માટે આપવું. ગુણ જણાયા પછી ઘી ભાત આપવાં. (૨) સર્પના વિષ ઉપર—અનંતનાં મૂળ અને અરીઠા પાણીમાં ધસી પાવાં. (૩) પ્રસૂતા સ્ત્રીઓના મસ્તકશૂળ ઉપર—અનંતનાં મૂળ અને ભારંગમૂળ ગરમ પાણીમાં ધસી ચોપડવાથી તરત ગુણ થાય છે; એવો વનૌષધિ-પ્રકાશ-કોનો મત છે. (૪) મસ્તકશૂળ ઉપર—અનંતનાં મૂળ ધસી લેપ કરવાથી તુરત શાંત થાય છે.

૧૭ અનનસ—સં ૦ અનંનાસ, કૌતુકસંશક. હિં ૦ અનનનાસ. મં ૦ અનનસ. કં ૦ અનાસ,

† વખમાનો રંગ ભૂરો ને સ્વાદ કાંઈક કસેલો છે. એ આંગળી જેવી એક ઘાસની જડ છે. એની માત્રા ૧૦ માસાની છે. એ ઓળને દંડકર્તા, આહારપાચક, અતિસારને બાંધનાર, કફનાશક, વાયુનો લય કરનાર તેમજ અર્શ અને જલોદરને ફાયદો કરે છે. પેટમાં ફૂપતું હોય તો વખમાની નાની કાંકરી ગળી જવી એ અનુભવસિદ્ધ છે.

+ એમ ચોક્કસ થાય છે કે, આ અનંત અને અનંતમૂળ એ બન્ને જુદાં છે. અનંતમૂળ એ કાળી ઉપરસાલ-ઉપરસલીનાં મૂળ છે.

હનામુ. તા. તે. પારોમતાસેતુ, પારંગી પેલાકાવિ. મલા. અનાનસ. ઇ. પાર્શ્વ એપલ. લા. અનનસા સેટિવા.

અનનસના ઝાડને કેવડાના ઝાડ જેવાં પાંદડાં હોય છે. એ ઝાડો ઘણું કરી વાડતી ખાનુએ ઉગે છે, કારણકે એ ઝાડનાં પાંદડાંને કાંટા છે. તેથી જનાવરોનો તેમાં નિભાવ થતો નથી. આ ઝાડને મધ્યભાગમાં ફળ આવે છે અને એ ફળને અનનસ કહે છે. એના સર્વ અંગે કાંટા હોય છે. એની ડાળીઓ કાપી જમીનમાં વાવવાથી ચોટી જઈ તેનું ઝાડ થાય છે. એ ફળનો રંગ રાતો અથવા પીળો હોય છે. અનનસનો મુરખો થાય છે. અનનસ ખાવામાં સ્વાદિષ્ટ હોય છે. એની વચ્ચેનો કઠણ ભાગ કાઢી નાખવો. તે ખાવાને ઉપયોગી નથી, પણ અવગુણકારક છે; છતાં ખાવામાં આવ્યો હોય તો તે ઉપર કાંદા, હાંઈ અને સાકર ખાવી; એટલે બાધ થતો નથી. અનનસનાં પાંદડાંનાં ઉત્તમ દોરડાં થાય છે. અનનસ ભૂખ્યા હોય એ ત્યારે કોઈ દિવસ ખાવું નહિ. ખાવાથી વિષ પ્રમાણે અવગુણ કરે છે. અનનસ ગર્ભિણીને વર્જ્ય છે. અનનસ—લીલું હોય ત્યારે રુચિકર, હાલ, ગુરુ, કફપિત્તકારક, ગ્લાનિનાશક અને શ્રમનાશક છે; તેમજ પાકવાથી મીઠું, પિત્તનાશક તથા રસવિદાર અને સૂર્યના તાપથી થનારા દોષનો નાશ કરે છે.* (૧) અંજીર ઉપર:—સારાં પાકેલાં અનનસના ખારીક કકડા કરી તે ઉપર મરી અને સિંધવની બૂટી નાખી ખાવું. (૨) જંતુ (કૃમિ) ઉપર:—અનનસ એકલું જ ખાવું, એટલે જંતુ(કૃમિ)નું પાણી થશે. (૩) બહુમૂત્રરોગ ઉપર:—પાકેલા અનનસની છાલ અને એમાંના કઠિન ગાંઠા કાઢી નાખી બાકીના ભાગનો રસ કાઢવો. તે રસમાં અંજીર, ગરુ, જાયફળ, લીંદીપીપર અને સંયજની બૂટી કરી નાખવી અંજીર કમતી નાખવું. એ શક્તિ પ્રમાણે આપવું; અથવા અનનસના ટુકડા, લીંદીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવા. (૪) પેટમાં વાળ ગયો હોય તો:—પાકેલું અનનસ ખાવું, એટલે કેશ જવાથી થનારી પીડા દૂર થાય છે.

૧૮ અંજીર—સં. કોકો-રામોદ્ધંખરીકા ફલ. હિં. અંજીર. બં. આંજીર, પેયારા. મં. અંજીર. કં. અંજીરિ. તૈ. મેડીપટુ. અં. તીન. ફાં. અંજીર. ઇં. શીંગ. લાં. ફાઈકિસ કેરીકા.

અંજીરનાં ઝાડ ઘણું કરીને ગરમ પ્રદેશમાં થાય છે. અરબસ્તાન, ઈરાન, તુર્કસ્તાન, ગ્રીસ અને આફ્રિકાના દક્ષિણ ભાગમાં અંજીરનાં ઝાડ પુષ્કળ થાય છે. એ એક ઉત્તરની જાતિ છે. કારણ એના ફળની આકૃતિ અને એમાંનો ગર્ભ ઉત્તરના ફળના જેવો છે. ઉત્તરની પેઠે એને ફલ પણ આવતાં નથી. એની ઉંચાઈ દશ લાઘ કરતાં વધારે હોતી નથી. અંજીરનાં પાંદડાં મોટાં હોય છે. અંજીરનાં કાચાં ફળોનું શાક થાય છે, એ સ્વાદમાં સાઈ થતું નથી; પરંતુ બાધક નથી. પાકેલાં અંજીરનો મુરખો કરે છે. તે પિત્તશામક અને રક્તવૃદ્ધિ કરનાર છે. અંજીરના અંગમાં રક્તવૃદ્ધિ કરવાની શક્તિ હોય છે, એટલે અશક્ત લોકો એને સવારમાં ખાય છે. શિશિરઋતુમાં ઠંડીના યોગે જ્યારે જીભ અને મોં ફાટી જાય છે ત્યારે કેટલાક લોકો અંજીરનાં પાંદડાંની રાખ તેને ઘસે છે. સૂકાં અંજીર અરબસ્તાનમાંથી આવે છે. અંજીરની લાખનો અળનો સર્વોત્કૃષ્ટ થાય છે. અંજીર-શીતળ, સ્વાદિષ્ટ અને ગુરુ છે. રક્તદોષ, દાદ તથા વાયુ અને પિત્તનો નાશ કરે છે. (૧) શરીર-માંથી ગરમી જઈ રક્તવૃદ્ધિ થવા માટે:—પાકેલાં અંજીર રાત્રિ છોલી સામસામા એ કાપ મૂકી તે કાપમાં સાકર ભરી ઝાણમાં મૂકવાં અને સવારના પંદારમાં ખાવાં. આ પ્રમાણે પંદર દિવસ કમ દરાવવો. (૨) પુષ્ટિને માટે:—સૂકાં અંજીરના ટુકડા અને બદામનો મગજ ગરમ પાણીમાં પલાળી રાખી ઉપરથી ફાતરાં કાઢી સૂકવીને ખડીસાકરની બૂટી, એલચીદાણાની બૂટી, કેસર, ચારોળી, પીસ્તા, બળદાણા, એ સમજાગ લઈ ગાયના ઘીમાં આઠ દિવસ બીજવી રાખી પછી નિત્ય સવારમાં તે મિશ્રણ ૨ તોલાપર્યંત ખાવું. આઠ વર્ષની વિપરાંતના છોકરા અને શક્તિક્ષીણને સાડાં દિતાવદ હોય ઠંડાઈ, વાતુવૃદ્ધિ અને રક્તવૃદ્ધિ કરનાર આ ઉત્તમ ઔષધ છે. (૩) દમ ઉપર:—અંજીરમાં ગોરખ આંખલીનું દલ નિત્ય પ્રાતઃકાલમાં ૬ માસા પ્રમાણે સતત સેવન કરવું.

* અનનસ કંઠના નળને અને શ્વાસ લેવાના અવયવને ગુહસાનકારક છે. એની શાંતિ ખાંડ અને વરી-આળીનો મુરખો છે.

(૪) ગળામાં અને છલ પાસે મૂળ આવ્યું હોય તો:—સૂકા અંજીરનો કાઢો કરી તેનો લેપ કરવો. (૫) પાટીસા:—અંજીર તાજાં લાવી કુટીને ગુમડાં, બદ વગેરે ઉપર આંધવાં.+

૧૬ અખઈ (આબુવો)—સં મહાશિખી, ખડ્ગશિખી. મં અખઈ. કોં ખરસંખળ, મયંતેવાલ. દિં સેમ, સુઅરાસેમ, ગોળિયાસેમ. બં શ્વેતશિખ, મોંગલાષ શિખ. કં શિખીકાચિ. તેં કાચિકટુ. અં ગિલાપુલગોલ. લાં કેનોબોલિયા એનસિફોમિસ. ઈં ઓપલ.

આ વેલાનાં ખરસંખળ, કાયતેવાલ, પઠારી એવાં મરાઠીમાં નામો છે. એ બહુ વધે છે. એ મૂળ નક્ષત્રના અરસામાં વાવવામાં આવે છે. x આશ્વિનમાં તેને શીંગો આવે છે. તે શુમારે પોણો હાથ લાંબો હોય છેવટે કાયતા જેવી હોય છે. તેનું શાક કરે છે અને તે મીઠામાં પણ અચાય છે. એ શીંગો કુમળી હોય ત્યારેજ ખાવાને ઉપયોગી હોય છે. એમાં ઘણો સ્વાદ છે. તેનું શાક ઘણું ખાવાથી પેટ ચઢે છે અથવા બીજા ઉપદ્રવ થાય છે. એ શાક બાપી એક વાર છૂટું કરી નાખવું જોઈએ. ઘેળી અને રાત્રી અખઈ—જડ, શીતળ, કંકર, રસવખતે મધુર, બલકર અને પિત્તવાયુનો નાશ કરે છે. કાળી અખઈ—ગરમ, ગુરુ, બલકર, રુચિપ્રદ, શુક્રવૃદ્ધિકારક, અગ્નિમાંવ્રજનક, મલસ્તંબક, તૂરી, માદક અને કફ-વાતનાશક તથા પિત્ત કરનાર છે. (૧) પલીહોદર એટલે પેટમાં ખરેખર થાય છે તે ઉપર:—અખઈનો પાલો દિવસ ૭ ગોમૂતમાં ઉકાળી આપવો. (૨) રેચને માટે—અખઈનો રસ પ્રથમ આપી પછી ઉપર કારેલીનો રસ આપવો. એ ઔષધ શક્તિ જોઈ નવટાંક સુધી આપવું. ઉતાર-ઘી.

૨૦ અબાલા (નાનો કાંટાશેળીઆ) સં અમ્બાન. મં અમોલી. હિં કટસરૈયા. પિયાવાસા. બં પીત જાંટિ, લાલ જાંટિ. કં કંપુગેરેગિડ. તેં છરાંગેરટા. લાં બાર્દેરિયા પ્રોયોનિટસ.

કાંટાસળીઆ પ્રમાણેજ એ જાડ થાય છે. એ જાડ હાથ દોઢ હાથ ઉંચું વધે છે. એને રાતાં કિંવા પાળાં ફૂલો બારમાસી આવે છે. એ ફૂલો નાનાં હોય છે. ફૂલમાં સુગંધ નથી. અબાલી—કડવી, ઉષ્ણ, વર્ણકર અને સુંદરતાકારક છે; અને વાયુ, સોજો, તાવ, શૂળ, આત્માન, દમ, ઉધરસ, મુખરોગ, અસ્તિ (યોનિ) રોગ, એનો નાશ કરે છે. (૧) ઘેળી ધૂપણી ઉપર:—એનાં મૂળ ૧ તોલો લઈ દૂધમાં બાપી, તે શુમારે છટાંક (છ પેસાલાર) દૂધ બાકી રહે ત્યારે આપવાં.

૨૧ અંબાડો—સં આત્રાતક. મં અંબાડા. હિં અંમારી, મોઈઆ. તેં પુંડીકુરા. કં પુંડી, પુડીબીજ, પુંડીયનાર. તાં આભાટે. મલાં અંબાલં. બં માચીકા. પં નુસુકડા. ઈં રપોડિયાસ એકમિનટ, હોંગ્લમ, વાઇલ્ડ મ્યાંગો. લાં રપોડિયાસ મેંગિફેરા.

અંબાડાનું જાડ મોટું થાય છે. કેકળુ અને કણાંટક એ દેશોમાં આ જાડ ઘણાંજ થાય છે. એનાં પાંદડાં રામફળીના પાંદડાં જેવાં થાય છે. એનું લાકડું ધીમારતના ઉપયોગમાં આવતું નથી. એનાં ફળ ઘણાંજ ખાટાં અને લીલી સોપારી જેવડાં મેટાં વધે છે. તેમાં આંબા જેવી ગોટલી હોય છે. એ ફળ ખાટાં હોય છે. ખટાશ માટે આમલાને બદલે એનો ઉપયોગ કરે છે. કાચાં ફળોને મીઠામાં આથે છે. અંબાડાને આંબા જેવાંજ મોર આવે છે. એકજ પદાર્થ સવકાળ ખાવાને માણસને ચીડ આવે, માટે તેના સુખમાટે દયાળુ પરમેશ્વરે બીજા ખાટા પદાર્થ—આમલી, લિંબુ, આંબા (કેરી), કોદા, દ્રાક્ષ, કેકમ, બીલો. કરમદાં વગેરે કૃત્યન્ન કરી રાખેલાં છે. †અંબાડો—ગુરુ, ઉષ્ણ, તૂરી, ખાટો, રુચિકારક, સારક, કંઠને દિનકર, પિત્ત, કફ અને રક્તનો વર્ધક તથા આમવાયુ અને આમનો નાશ કરનાર છે. તે પાકવાથી તૂરી, શીત, જડ, વૃષ્ય, બલકર, મધુર, તૃપ્તિકર, કંકર, સ્નિગ્ધ, ધાતુવર્ધક, મલસ્તંબક અને વાયુ, કફ, પિત્ત, રક્તદોષ, દારૂ, ક્ષતરોગ અને ક્ષય, એનો નાશક છે. એનાં કુમળાં પાંદડાં—રુચિદર, માદક અને અમિદીપક છે. (૧) અમ્લપિત્ત ઉપર—અંબાડાનાં કુમળાં પાંદડાં લાવી, તેનો રસ કાઢી, એક તોલા રસમાં ૫ તોલા ખડીસાકર અને

+ અંજીર ચક્ર અને આમારાચને નુકસાન કરે છે. બના શાંતિ બદામથી છે.

x આબુવોનો સ્વાદ મીઠો અને ખાટો છે. એને કોઈ કોઈ પરબોલિયા અને તરવાડીનાં નામોથી ઓળખાવે છે. બી પાંદડાં એને વાલોળ તરીકે કહે છે, પણ એ શબ્દ સિદ્ધ થતો નથી. ગુજરાતમાં એનું અચાણું કરે છે, એમ કહેવાય છે. એના અડકાં વેલાને ખેડુત લોકો ટાપાદઈયાનાં નામથી ઓળખે છે.

† પડિત્ત દત્તરાશ ઓળા અંબાડાને નાની પીણીના નામથી ઓળખાવે છે.

૪ અણ્ણીભાર મરીની ભૂમી નાખી આપવું. એ ઔષધ ૭ દિવસ દિવસમાં બે વખત આપવું, પરંતુ પાળવી. (૨) થોયડી (આગ્યાધણસ)ના વિષ ઉપર—અંખાડાના ઝાડની છાલ ત્રણ ભાગ, કુણ્ણકાની છાલ બે ભાગ અને ખડયપાની છાલ એક ભાગ લઇ તેનો રસ કાઢવો; તેમાં ધણસરીનું મૂળ ધસી, જનાવરને પ્રત્યેક વખતે અધશેરથી એક શેર સુધી અને માણસને નવટાંકથી પાશેરપર્થ સકિત પ્રમાણે આપવું. એ ઔષધ વિષનું જોર કમી થાય ત્યાંસુધી બે ત્રણ વખત આપવું. મનુષ્યને ઉતાર—લી અને ભાત.

૨૨ અમરવેલ—સં. અમરવલ્લરી. મં. અમરવેલ, આકાશવેલ, અંતરવેલ, સોનવેલ. હિં. અમરવેલ, આકાશવેલ. બં. આલોકલતા, આકાશવેલ. કં. બેળુબળી, નેલમુદબળી, શાવીગેબળી, અમરબળી. તૈ. ઇંદ્રબળ, પાચિતિયે. તાં. કોતાન, ઈંદિરાવલ્લી, નાંદે. મલાં. આકાશબળી. ફાં. કનવાલ, વ્યુલાસીઈ. અં. અક્ષિતિમુન. લાં. કસકુટારીફલેફસા.

આંખાના ઝાડ ઉપર એક વેલ પ્રમાણે વનસ્પતિ ઉગે છે. એને અમરવેલ કહે છે. x આ વેલીનાં મૂળ તે વૃક્ષમાંજ હોય છે. જે પ્રમાણે વૃક્ષાદની (વાદો) હોય છે, તે પ્રમાણેજ એ વેલ હોય છે. અમરવેલ—એ કિંચિત્ તીખાં, મધુર, પ્રિય અને અગ્નિદીપક હોય છે. નેત્રરોગ, કફ, આમ અને પિત્ત, એનો નાશ કરે છે.

૨૩ અંમલબેદ—સં. મં. અમ્લવેતસ. વં. સુજેનીંબુ. હિં. અમ્લવેતસ, ચૈકલ. કં. અમ્લવેતસ. ફાં. તુર્પક. ઇં. કૉમન સોરેલ. લાં. એસીડોઝોફોલીઆ.

ખીજોરા જેવી આ એક લિંબુની જાત છે. અંમલબેદનાં ઝાડ કાશી પાસે થાય છે. એનું ફળ ઘણુંજ ખાટું હોય છે. એની વાસ પાકેલા આંખા જેવી આવે છે. આ ફળમાં પોલાદની સોય ઘોંચી રાખી હોય તો તે ગળી જાય છે, એવો તેનો પ્રભાવ છે. અંમલબેદ પેટમાંના રોગો ઉપર અને ગુદમ વગેરે રોગો ઉપર અકસીર છે. ઘણાં ઔષધોમાં એનો રસાયનના જેવો ઉપયોગ થાય છે. અંમલબેદ—તૂરં, ખાટું, કડવું, તીખું, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ, લઘુ, રક્ષ, પથ્યકારક અને મળનો બેદ કરનાર છે; તેમજ કફવાત, કફાર્શ, ગુદમ, મૂત્રાશ્મરી, અરુચિ, શ્રમ, તૃષ્ણા, હૃદ્રોગ, દિષ્કા, શૂળ, પ્લીહા, અગ્નિ, આનાદ વાયુ (આદરો), ઉદાવર્ત, આધ્માન, કુપ્ (કોદ) અને ઉલટી, એનો નાશ કરે છે.*

૨૪ અરણ્ણન સાજડ (ધોળો સાજડ)—સં. અર્જુન. બં. અર્જુનગાછ. મં. અર્જુન સાદડા, પાંદરા આઈન. હિં. કૌડા, કોડ. કં. તોરે મત્તિ, મત્તી, સોહોન્ને, કિચિગન—મરા. તૈ. મદ્યેદુ. તાં. માઈડ. મલાં. માઈન. ગોં. મત્તીરકુ. લાં. સરકયુલિયા યુરેન્સ, ટર્મિનેલિયા ટોમેન્ટોસા.

આ એક અરણ્યનું વૃક્ષ છે. જેવાં એનનાં ઝાડ હોય છે, તેવાંજ એનાં હોય છે. એનું “સાદડા” એવું પણ નામ છે. એ ઉપરથી બન્ને વૃક્ષો ઝરાબર લક્ષ્યમાં આવશે. એનનાં પાંદડાં પ્રમાણેજ એને પાંદડાં હોય છે. એ પાંદડાંની પહોળાઈ શુમારે ૫ આંગળ હોઈ તે વેંતમર લાંબું હોય છે. એને ધોળો સફેદ મોર આવે છે. એની છાલ પણ સફેદ હોય છે. ધોળા એનની છાલ પણ બહારથી ધોળી હોય છે; પરંતુ તે નીચલી ખાળુએ લાલ હોય છે, તેવી રીતે આ છાલ નીચલી ખાળુએ લાલ ન હોતાં ધોળીજ હોય છે. આ વૃક્ષ ઘણુંજ મોટું થાય છે. આ ઝાડ કોકણમાં અને ગામડાંઓમાં પણ થાય છે. એને ધોળાં ફલ આવે છે. એનાં લાકડાં ઈમારતી કામ-

x અહીં નામો તપાસતાં અમરવેલ અને સોનવેલ એકજ માની છે. ફરી સોનવેલતરીકે વર્ણન આપ્યું છે તેનું કારણ સમજવું નથી. તેને જુદી માનવી કે એકજ ? આ દેશમાં જે અમરવેલ થાય છે તે આંખા વગરનાં અન્ય (ઘણું કરીને દૂધવાળાં) વૃક્ષોપર થાય છે. આંખાપરની અમરવેલ અમારા જોવામાં આવી નથી, એટલે અમે તેનો નિર્ણય કરવા અસક્ત છીએ.

* અંમલબેદ—કફને ઉત્પન્ન કરનાર છે. લવંચ અને કાળાં મરી એનો મદનારાક છે. એ જૂળ ઉત્પન્ન કરે છે અને રક્તપ્રકોપન શાંત કરે છે. ખુરાસાની અજમાને મીઠાની સાથે એનો રસમાં સાત દિવસ લીંબવી રાખી છાંયે સૂકવી એની ફાકી કરવાથી ઉદરના અનેક રોગો, વાયુ-વાગોળો એનો સત્વર નાશ કરે છે. કેટલીક સ્ત્રીઓ વાગોળાના દરદથી તમાકુ જેવા માદક પદાર્થનું વ્યસન ચાલુ કરે છે તેમણે આ ઉપાય કરવો જોઈએ.

માં ઉપયોગમાં આવે છે. ઔષધિમાં એની અંતરછાલનો ઉપયોગ કરવો. 'સારદોળ' કિંવા 'કાંડોળ' એ વૃક્ષોને કાઠ કાઠએ આજ વૃક્ષનું નામ આપેલું છે; પરંતુ તે વૃક્ષ જુદાં છે. અરજુન સાજડ—તૂરો, મધુર, શીતળ, કાંતિકારક, બલકર, લઘુ અને વ્રણશોધક છે. અસ્થિભંગ, સંધિભંગ, કફ, પિત્ત, શ્રમ, તૃષા, દાહ, મેદ, વાયુ, હ્રોગ, પાંડુરોગ, વિષબાધા, ક્ષતક્ષય, મેદવૃદ્ધિ, રક્તદોષ, ધામ, હમ, ક્ષત અને ભસ્મક, આ રોગોનો તે નાશ કરે છે. + (૧) બિલામો ઉડે છે તેને માટે—અરજુન સાજડની છાલ અને પાંદડાં ફૂટી બિલામો જે જગ્યાએ ઉડ્યો હોય ત્યાં લેપ કરવો. (૨) વ્રણ ભરાઈ આવવા માટે—અરજુન સાજડની છાલના કાઠથી ગુમકું ધોવું, એટલે તે જલદી ભરાઈ આવે છે અને તેમાં જંતુ વગેરે પડતાં નથી; અથવા એની છાલનું ચૂર્ણ વ્રણમાં ભરવું, એટલે વ્રણ અને અગ્નિદગ્ધ વ્રણ એ જલદી ભરાઈ આવે છે. (૩) અસ્થિભંગ ઉપર—અરજુન સાજડનું ચૂર્ણ દૂધમાં પાવું અથવા છાલ ફૂટી ઉપર બાંધવી; કિંવા છાલનું ચૂર્ણ ઘી ચોપડી તે ઉપર નાખવું અને પાટો બાંધવો. (૪) પિત્તના હ્રોગ ઉપર—અરજુન સાજડની છાલનો કાઠો કરી તેમાં ગાયનું દૂધ નાખી ખીર જેવું જાડું કરી સાકર નાખી પાવું; એથી રોગ જઈ શક્તિ આવે છે. (૫) હ્રોગ ઉપર—અરજુન સાજડનું ચૂર્ણ અને ઘઉંનો રવો સમભાગે લઈ તેમાં ગાય અગર બકરીનું દૂધ નાખી બાફવું; અને તેમાં પ્રમાણસર ગાયનું ઘી બાફતી વેળાએ નાખવું. તે મધ તથા સાકર સાથે આપવું. (૬) ક્ષયકાસ અને પિત્તરોગ ઉપર—અરજુન સાજડની છાલના ચૂર્ણને અરકુસીના રસની રૂ બાવના આપી, તે ચૂર્ણ મધ, ઘી અને ખડીનાકરમાં આપવું. (૭) હ્રોગ, રક્તપિત્ત અને શુષ્કજ્વર ઉપર—અરજુન સાજડની છાલનું ચૂર્ણ, ઘી, દૂધ, મધ અથવા ગોળનું પાણી, એ પૈકી ગમે તે એક અનુપાન સાથે આપવું; એટલે ઉપરના રોગ દૂર થઈ તે ખાનાર ઘણા દિવસો સુખી સુખી રહે છે. (૮) હ્રોગ ઉપર—અરજુન સાજડની અંતરછાલનું ચૂર્ણ કરી તેથી ચોગણું ઘી અને ઘીથી ચોગણો અરજુન સાજડનાં પાંદડાંનો રસ તેમાં નાખી ઘી શેષ રહે ત્યાંસુધી મંદાગ્નિ ઉપર ઉકાળવું અને તે સેવન કરવું. મસ્તકથળ ઉપર લેપ કરવાને એ ઘી ઉત્તમ છે. (૯) મૂત્રાવરોધથી થયેલા ઉદાવર્ત ઉપર—અરજુન સાજડની અંતરછાલનો કાઠો કરી આપવો. (૧૦) કૃમિ ઉપર—અરજુન સાજડના વૃક્ષનાં ફૂલ, વાવડીંગ, પીંડવણ, બિલામો, વાળો, સુરનો ગુંદ, રાળ, ચંદન અને કાઠ એઓનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી તેની ધૂણી એક વાર લીધાથી કૃમિ નાશ થાય છે. આ ધૂણી પથારીને આપવાથી માંકડ અને ચાંચડ મરે છે. (૧૧) રક્તાતિસાર ઉપર—અરજુન સાજડની છાલ દૂધમાં વાટી મધ નાખી પાવી. (૧૨) વાતરોગ ઉપર—અરજુન સાજડની છાલનું ચૂર્ણ મધ અને માખણમાં મેળવી લેપ કરવો. અથવા અરજુન સાજડની છાલ, મજ્જા અને અરકુસી, એઓને મધમાં મેળવી લેપ કરવો. (૧૩) હ્રોગ ઉપર—ઘઉં અને અરજુન સાજડનું ચૂર્ણ બકરીના દૂધમાં ગાયનું ઘી નાખી સીજવવું અને મધ, સાકર એ સાથે સમભાગે ખાવું, તેથી માણસનો તીવ્ર હ્રોગ શાંત થશે. (૧૪) તારુણ્ય-પિટ્ટિકા (ખીલ)ઉપર—અરજુન સાજડની છાલને દૂધમાં વાટી લેપ કરવો.

રૂપ અરકુસી—સં. અટરૂપ. મં. અડૂળસા. હિં. અરુસા, અડૂસા, વાસા, વિસોંટા. બં. વાકસ, વાસક. કં. આડસોગે. તં. આડાસારં, આડાપાકુ. તાં. આડાડોડાઈ. તું. ચેકુ મટ્ટીતપુ. મલાં. અટાલોટકં. લાં. આધાટોડા વાસીકા. વં. અડૂસલા.

અરકુસીનાં જાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એમાં ઘોળી અને કાળી એવી બે જાત છે. ઘોળી અરકુસીનો રંગ ઘોળો અને કાળી અરકુસીના જાડનો રંગ કાળો હોય છે. કાળી અરકુસીનાં પાંદડાં કુડાનાં પાંદડાં જેવાં, પરંતુ મૃદુ હોય છે. આ પાંદડાં ઉપર ઘોળા અથવા કાઠ પણ પ્રકારના ડાઘ હોતા નથી. આ

+ આ વ્રણ એક જાતનો એનજ છે. સંસ્કૃતમાં ઘોળા રંગને અને ઉત્તમવલને અર્જુન કહે છે, માટે આ જાડ સફેદ હોવાથી તેનું સંસ્કૃત નામ અર્જુન પડેલું જણાય છે; પરંતુ ખરી રીતે તો તે ઘોળા એન અથવા ઘોળો સાજડના નામથી ઓળખાય છે. બીજી આશ્રિતિના સંશોધકે તેને આસુહરાતરીકે ઓળખાવ્યો છે; પરંતુ એ પહેલના મંતવ્યથી વિરુદ્ધ છે. એમણે તો આરોરીનેજ આસુહરા માન્યો છે. ઘોળો સાજડ ગરમ મિત્તજને વૃક્ષાન કરે છે, આક્રો ઉત્પન્ન કરે છે, અને કફના વિકારનો નાશ કરે છે. કેટલાક એને ઉપવિષ માને છે.

અરકુસી ધોળી અરકુસી કરતાં ધણીજ ઉપલ્પ અને કફનાશક છે. ધોળી અરકુસીનાં પાંદડાંનો રંગ લીલાક ઉપર હોય તે ઉપર ધોળા રંગનાં ચાહાં હોય છે. અરકુસીનાં ફૂલો ધોળાં હોય છે. અરકુસીનું ઝાડ ૧-૨ માથોડાં ઉંચું વધે છે. એનાં લાકડાં કેમળ અને હલકાં હોવાથી એના કાલસા કારખાં નાખવાના કામમાં આવે છે. x અરકુસી—શીતવીર્ય, હૃદય, લઘુ, તીખી, કડવી અને સ્વપ્ન છે. તે ઉપર રસ, કમળા, શેત્રપિત્ત, વિષ, જ્વર, કફ, શ્વાસ, મેદ, ક્ષય, તૃષા, અરુચિ, કુષ્ઠ અને ઉલટી એઓનો નાશ કરે છે. (૧) શ્વાસ, કાસ (ઉધરસ), રક્તપિત્ત અને કફક્ષય ઉપર—અરકુસીનાં પાંદડાંનો ફૂલોમહિત રસ કાઢી મધમાં આપવાથી કેટલાએક દિવસનાં દમ, ઉધરસ હોય તો તે અને કફક્ષય દૂર થાય છે. (૨) કફપિત્તજ્વર, રક્તપિત્ત અને કમળા ઉપર—અરકુસીનાં પાંદડાંનો ફૂલોમહિત રસ કાઢી તેમાં સાકર અને મધ નાખી આપવો. (૩) રક્તપિત્ત ઉપર—અરકુસીના રસની સાત જાવના હરડેને દહ તે સેવન કરવી; અથવા મધ અને અરકુસીનો રસ સમભાગ લઇ તે સેવન કરવો. (૪) સુષ્ણે પ્રસૂતિ થવા માટે—અરકુસીનાં મૂળ ઉકાળી નાલિ અને ગુપ્તસ્થાને લેપ કરવો તથા કેળનો કાઠો કંમરે બાંધવો. (૫) શ્વાસ ઉપર—અરકુસીના રસ અને ગાયનું માખણ એકત્ર કરી તેમાં ત્રિકળાનું ચૂર્ણ નાખવું અને તે આપવું. (૬) ખસ ઉપર—અરકુસીનાં કુમળાં પાંદડાં અને આંખા-હળદર, એ ગોમૂત્રમાં એકત્ર વાટી તેનો ખસ ઉપર લેપ કરવો; કિંવા પાંદડાં પાણીમાં ઉકાળી તે પાણીથી સ્નાન કરવું. (૭) પિત્તજનિત પ્રદર ઉપર—અરકુસીના રસમાં મધ નાખી આપવું. (૮) શ્વેત પ્રદર ઉપર—અરકુસીનાં મૂળનો રસ મધમાં આપવો, એટલે સફેદ ધાત જતી બંધ થશે. (૯) બાળકના કફવિહાર ઉપર—અરકુસીનાં તાળાં પાંદડાં લાવી તેનો પુટપાકથી રસ કાઢવો. પુટપાકની રૂતિ—અરકુસીના પાંદડાં કેળનાં પાંદડાંમાં બાંધી ઉપર માટીનો લપેટો દહ અંગારામાં શેષી પછી બહાર કાઢી ઉપરનાં કેળનાં પાંદડાં કાઢી નાખી અરકુસીનાં પાંદડાં લાથ ઉપર મસળી રસ કાઢવો, આ રસ શુમારે ૨૦ ડીપાં, તેલીઆ ટંકણખારની ફૂલાવેલી બૂકી એ ચણે ઠીભાર અને મધ ચાર માસા એ સર્વ એકત્ર કરી ચાટવા જેવું કરી રાખવું. એ ચાટણ દિવસમાં ચાર પાંચ વખત છોકરાની શક્તિ પ્રમાણે ચટવું; તેથી કફનો નાશ થઇ બાળક હોંશિયાર બને છે. (૧૦) ઉધરસ, ક્ષય, શ્વાસ અને રક્તાપિત્ત ઉપર—અરકુસીનાં પાંદડાંને બાફ આપી લાથ ઉપર ચોળી રસ કાઢવો. તેમાં સાકર નાખી મધ જેવું બાફુ થય ત્યાંસુધી પાક કરવો. પછી તેમાં બહેડાંનું ચૂર્ણ અને હળદરનું ચૂર્ણ નાખી રાખી મૂકવું તથા તે ઉપર ઉપરિ ચટાવના જેવું (૧૧) કફ ધણે જાડો હોય તે ઉપર—ગરમ ચામાં અરકુસીના રસ, સાકર, મધ અને એ ચણે ઠીમાર ન ચળ એ નાખી આપવું. (૧૨) કાસ, શ્વાસ ઉપર—અરકુસીના કાઠામાં સાકર અને મધ નાખી આપવું અથવા અરકુસીના રસમાં મધ અને સિંધવ નાખી આપવું. (૧૩) કફજ્વર ઉપર—અરકુસી, નાગ-મોથ, હમાસો, સુંઠ, બારંગમૂળ, એના કાઠો આપવો. અરકુસીનાં અને ડોલર (રાનમોગરી)નાં પાંદડાં એના કાઠો મધ નાખી આપવો. (૧૪) વીંછીના વિષ ઉપર—કાળી અરકુસીનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી ચોપડવાં (૧૫) શીતળાના આજર ન આવવામાટે—અરકુસીના રસ અને જેડીમંચ આપવાં. એટલે શીતળાના આજર આવના નથી. (૧૬) ઉધરસ ઉપર—અરકુસીના રસમાં ફૂલાવેલા તેલીઓ ટંકણખાર મધ સાથે આપવો. (૧૭) ક્ષયાદિક ઉપર—અરકુસીનાં પાંદડાંનો

x અરકુસીનાં પાંદડાં લોખાં, અણીદાર, જમકળ (જમકળ, ના જેવાં હોય છે. એ કફજનિત અસંખ્ય દર્દોની બક્ષક હોવાથી સંસ્કૃતમાં એને સિંહાસ્ય (વાધનું મેદું) કહેલ છે. વળી પૂર્વાચાર્યોએ આ છુપના ગુણોનું વર્ણન કરતાં બાર દર્દો જોડે કર્યું છે કે—વામાયાં વિચમાનાયમાશાયાં જીવિતસ્ય ચ ॥ રક્તપિત્તી ક્ષયી કાસી કિમર્યમલસીદતિ ॥૧॥ “અવન અવશેષ છતાં અને વાસા એટલે અરકુસી વિશ્વમાન છતાં રક્તપિત્ત, ક્ષય અને શ્વાસીના રોગનાળા શામાટે પીડાય છે ?” એની માત્રા ૬ માસા છે. આ છુપ એક માથોડાથી વધારે બાજ્યેજ વધે છે. રાજનિષ્ઠમાં લખ્યું છે કે—“અરકુસીની જાલમાં કડવાશ છે અને એની જાલ તથા પાંદડાં ઠીપન, રોચક અને આમનાશક છે. એના એ ગુણોના કારણથી બહુની સંમહોક્ષી અને કફના ઉપર અપાય છે. જાલનો ક્વાથ ૫ થી ૭ તેલાની માત્રાથી આપતાં બદલજીમી દૂર થાય છે. બીજા “દેશી વેધ” આ જાલને તાવની બિમારીની નાતામહીમાં પૌષ્ટિક ત્રિધણી આપે છે અને ઓઝોને પ્રસવ થવા બાદ આ જાલની જાલ તથા પાંદડાંનો ક્વાથ કરીને પીવાની તારીફ કરે છે.”

કાઠો, મધ અને ખડીસાકર નાખી આપવો; એટલે હાય, રક્તપિત્ત, કાસ, કફ અને પિત્તજન્ય જ્વર દૂર થાય છે. (૧૮) ત્રિદોષ ઉપર—અરકુસીનાં પાંદડાં પાંદડાંને ખાસી, તેનો રસ કાઢી, તે અને આદુનો રસ મેક્ષ કરી તેમાં થોડો તુળસીનો રસ નાખી, મધ અને જીંદીમધ ધસી આપવો. (૧૯) રક્તપિત્ત ઉપર—અરકુસીનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી પાવો. (૨૦) મુખરોગ ઉપર—અરકુસીનાં રસમાં મધ મેળવી તેમાં ઉપરશાલનાં મૂળ ઉકાળી લેપ કરવો. (૨૧) કફજ્વર અને ઉધરસ ઉપર—અરકુસી, ગોઝા અને ભોરી ગણી એનો કાઠો મધ નાખી આપવો. (૨૨) રક્તપિત્ત, જ્વર, શ્વાસ અને કાસ ઉપર—અરકુસી, દ્રાક્ષ અને હરડે એનો કાઠો મધ અને સાકર નાખી આપવો. (૨૩) મૂત્રાઘાત ઉપર—અરકુસીનો કાઠો આપવો. (૨૪) દુધર સૂજ, શ્વાસ, કાસ, જ્વર અને ઉલટી ઉપર—અરકુસી, ગોઝા, ઉભી ભોરી ગણી, એનો કાઠો મધ નાખી પાવો.

૨૬ અરકુસોx—સં. કેડર્બ. મં. મહારખ, કવચ્યા નિંબ, દ્વિત મહાનિંબ, ધાણેરા નિંબ હિં. કૃષ્ણ નિંબ, વરસંગ, મહારખ. બં. મહાનિંબવિશિષ્, ઘોડાશુંડી. કં. ક્યાહેવેક. ફાં. સંજદકર ખી કુનાર. લાં. મરેયા કિનિજી આઈ.

આ વૃક્ષ મોટું વધે છે. એનાં ઝાડ સંભારિ પર્વત ઉપર ધણું થાય છે. કડવા લીંમડાનાં પાંદડાં કરતાં એનાં પાંદડાં મોટાં હોય છે. એની સળી હાથ દોઢ હાથ લાંબી હોય છે. એની છાલની વાસ તજના જેવી આવે છે. એ છાત્ર તજના કરતાં જડી હોય છે અને કેટલાક મરીખ લોક તજને બદલે તેનો ઉપયોગ કરે છે. એના અંગમાં ઉષ્ણવાત દરણુ કરવાની શક્તિ છે. એનું લાકડું દલકું છે. એ ઇમારતના ઉપયોગમાં આવતું નથી. એના લાકડાનાં ઢોલકાં, મૃદંગ વગેરે બને છે. ઉપયોગ—(૧) પ્રસ્તિવાત ઉપર—(સુવારોગ ઉપર)—અરકુસાની છાલના રસમાં તેટલોજ નાળિયેરનો અંગરસ અને થોડો ગોળ નાખી પાવો. પછી ત્રણ દિવસપર્યંત અરકુસાની છાત્ર, લાંડીપીપર, પીપળીમૂળ, સુંઠ અને મરી, એનો કાઠો મધ નાખી પાવો. (૨) નળ-બંધ વાયુ ઉપર—અરકુસાની છાલનો રસ ગાયના દૂધમાં ઉકાળી તથા સુંઠની ભૂકી નાખી પાવો. (૩) આમાનસાર, સંઘ્રણ્ણી, વિષમજ્વર અને કફ ઉપર—અરકુસાની છાલનો કાઠો કરી પાવો. (૪) વાળા ઉપર—અરકુસાનાં પાંદડાં વાટી તેનો પાટો આંધવો. (૫) પટકી (કાલેરા)નો ઉપદ્રવ ન થવા માટે—અરકુસાની છાત્ર ખારીક ન કરતાં પાણીમાં નાખી તે પાણી પીવું. (૬) વાયુ ઉપર—અરકુસાના પાલાનો રસ કાઢી તે ઘીમાં પાવો. (૭) મુસળરોગ ઉપર—અરકુસાનાં પાંદડાં પાણી નાખી વાટવાં તે તેનો રસ કાઢી પાવો. (૮) વિષ ઉપર—અરકુસાનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તેમાં આમત્રી ચોળી પાવો. (૯) મુખપાક ઉપર—અરકુસાનાં પાંદડાંનો રસ ઘીમાં પાવો. (૧૦) ધનુર્વાત ઉપર—અરકુસાનાં પાંદડાંનો બાફ આપવો, એટલે ધનુર્વાત ત્વરિત દૂર થાય છે.

૨૭ અરણી:—સં. અગ્નિમંથ. મં. ટાકળી, નરવેત્ર. હિં. અરતી, અગેયુ, ગણી ખારી. કં. નરખલ. તેં. નેલીચેદુ. બં. ગણીર, આગમન્ત. લં. ક્લેરોડેન્ડ્રમ પ્રોમોઇડિસ. વં. ટાકળ.

અરણીને અરણ્ય પણ કહે છે. અરણીમાં નાની ને મોટી એવી બે જાતિ છે તથા ધોળી અને કાળી એવી પણ બે જાતિ છે. નાની જાતિનાં ઝાડ માથોડું દોઢ માથોડું ઉંચાં વધે છે. મોટી

x અહીં શ્રી. પદ્મ પોતાના બૃહત્ત્રિષંકમાં દેશાંતરીય નામ ઉપરોક્ત આપે છે: પરંતુ શાલિગ્રામ નિષંકમાં આ સ્થળનાં નામો હિં. મીડાનીમ, મં. કટયાનીંબ અને ગુજરાતીમાં નાઠો લીંમડો (બકાણ સિવાય) એ નામો આપ્યાં છે. અરકુસાને તો અરણ્ય (ટેટુ) ના બીજા પ્રકારનું વૃક્ષ માન્યું છે. તેમજ શ્રી. હતરામ ચોખાણ-એ પણ એનેજ મળતો હસ્તેષ કર્યો છે. વળી વનરપતિશાસ્ત્રના કર્તા જયકૃષ્ણ ઈંદ્રજી કહે છે કે, અરણ્ય અને અરકુસો (મહારખ) મરમઠ કે ટેટુ (કુંડુક) (આરે.સિલ્વ ઈન્ડીકમ. એ બન્ને જુદાં વૃક્ષ છે. ત્યાં શંકા થાય છે કે, વેદકાળ રત્નનાયકના નિષંકસંગ્રહમાં અરકુ, અરકુસો, ટેટુ અને મહારખ એ બધાં એકજ વૃક્ષનાં મર્યાદા નામો એવામાં આવે છે અને આરેસિલ્વ ઈન્ડીકમ એ તેનું બોટેનીકલ નામ ગણે છે. આથી આ મહારખ અને અરકુ એકજ વૃક્ષમાં મોટા સંદેહ થાય છે. મારું મતન્ય તે: અરકુ અને મરમઠ એ બંને સખતી. ઈતર વૃક્ષ હોવા એકબે અને હકન અરકુસો તે આ મહારખજ ત્રીજું વૃક્ષ છે. રાજનિષંકાર પણ એજ મુજબ ત્રણ વૃક્ષો ગણે છે. બુદ્ધ કલ્યાણના રાજનિષંકમાં પૃષ્ઠ ૧૭૨-૧૭૪. આની શંકાનું સમાધાન કરતાં એક સખતન હકે છે કે:—અરકુસો અને અરકુ બંને જાતનાં વૃક્ષ વરાઝમાં થાય છે અને એ બન્ને જાત જુદી છે.

જાતિનાં જાડ ધણાં જ હિંમાં વધે છે. એનાં પાંદડાં કાત્રાદાર હોઈ તે નરવેલા(નાની અરણી)નાં પાંદડાં કરતાં નાનાં હોય છે. અરણીને ફૂલોની બહાર આવે છે. તે સમયે એ ફૂલો ઉપર વધને આવેલી વાયુની લહેર સુગંધીદાર હોઈ મનને આહ્વાદ આપે છે. ગામડાંઓમાં ખેતરની વાડ વગેરે ઠંકાણે આ જાડ ધણાં થાય છે. કાળી અરણીનાં મૂળોનું તેલ કાઢે છે. દશ મૂળોમાં એનાં મૂળ આવે છે. **મોટી અરણી**—તીખી, ઉબ્બુ, મધુર, કડવી, તૂરી અને અમિદીપક છે. વાયુ, સળેખમ, કફ, સોળ, અર્શ, આમવાત, મલાવરોધ, અમિમાંષ, પાંડુરોગ, વિષદોષ, આમ તથા મેદોરોગનો નાશ કરે છે. **લઘુ અરણી**નાં મૂળ મોટી અરણીના જેવાં જ ગુણવાળાં છે; પરંતુ વિશેષ કરી લેપ, પાટો બાંધવો, એ વિષે હિતકર અને સોળનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ—(૧) સોળ ઉપર:**—અરણીના પાલોનો પાટો બાંધવો. **(૨) શીતજ્વર ઉપર:**—અરણીનાં મૂળ મસ્તકે બાંધવાં. **(૩) વાધ કરડયો હોય તો:**—અરણીના પાલો મીઠું નાખી વાટી બાંધવો. **(૪) અંડ ઉતર્યા હોય તો:**—અરણીના પાલો વાટી ગરમ કરી પાટો બાંધવો અને તાંબાની સળીવડે પગની અનામિકા આંગળીના નખ ઉપર ડામ દેવો. **(૫) છર્ણજ્વર ઉપર:**—ઘોળી અરણીનાં મૂળ વિધિયુક્ત ચોટલીએ બાંધવાં. **(૬) ત્રિદોષ-ગુદમ ઉપર:**—નાની અથવા મોટી અરણીનાં મૂળનો કાઢો કરી ગરમ હોય તેમાં જોળ નાખી પાવો. **(૭) વસામેહ ઉપર:**—અરણીનાં મૂળનો કાઢો પાવો. **(૮) શીતપિત્ત ઉપર:**—અરણીનાં મૂળનું ચૂર્ણ ઘીમાં નાખી ખાવા માટે આપવું. **(૯) પક્ષધાત, સંધિવાયુ અને સોળ ઉપર:**—કાળી અરણીનાં મૂળોનું તેલ કાઢી, તે તેલ દરરોજ લેપ કરતા જવું અને શેકતા જવું.

રંડ અરણી—સં. સ્થોનાક. મં. ડીંડા, ટેંટુ. કો. ટેંટવે, જગદળા, ફળફળા. હિં. સોનાપાડા, અરણી-ટેંટુ. બં. સોના. કં. શો ડીલમર, તિગડુમર, હેંગુગડડીમર. તૈ. પેદામાનુ. લાં. કેલેસાન્થેસ ઈડીકા.

અરણીનાં જાડ ધણાં મોટાં થતાં નથી. એનાં પાંદડાં કાંઈક મરીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે અને ડાળાં પપ્પના જાડ જેવાં પોચાં હોય છે. એને શીંગો આવે છે. તે ચાર આંગળ પહોળી અને બે હાથ લાંબી હોય છે. એમાં શુમારે બસોઅઢીસો ગિયાં હોય છે ને તે કપાસના જેવાં હોય છે. જ્યારે એની શીંગો કુમળી હોય છે, ત્યારે તેનું શાક અને અથાણું કરે છે. એ શીંગોનો આકાર આમેદૂળ તલવાર જેવો હોય છે. અરણીનાં મૂળોની અંતરછાલ લીલા રંગની હોય છે. દશ મૂળોમાં અરણીનાં મૂળ આવે છે. એને “ટેંટવે” એમ પણ કોઈ કહે છે. **અરણી તૂડ, તીખું, કડવું, અગ્નિદીપક, ગ્રાહક, શીતળ, વૃણ્ય, બ્રહ્મદ અને વાત, પિત્ત, સન્નિપાત, જ્વર, કફ, ત્રિદોષ, અરુચિ, આમવાત, કૃમિ, કિલટી, ઉચરસ, અનિસાર, તૃષા, કોદ, એનો નાશ કરે છે. પુટપાક કૃતિએ એનો રસ કાઢી બક્ષણ કરવાથી ધણા દિવસનો અનિસાર હોય તોપણ તેનો નાશ થાય છે. એનાં કુમળાં ફળો—**તૂરાં, મધુર, લઘુ. હ્રદય, રુચ્ય, પાચક, કંઠને હિતાવદ, અમિદીપક, ઉબ્બુ. તીખાં અને ખારાં છે. એ ગુદમ, વાયુ, કફ, અર્શ, અરુચિ અને કૃમિ, એઓનો નાશ કરે છે. એનાં જૂનાં ફળો—ગુરુ અને વાયુને કોપાવનારાં છે. **ઉપયોગ—(૧) કર્ણમૂળ ઉપર:**—અરણીનાં મૂળ લાવી ખારીક વાટી તેનાથી ચોગણું તલનું તેલ લઈ અને તેમાં તલના તેલ જેટલું પાણી નાખી ચૂના ઉપર મૂકી, થોડો થોડો દેવતા સળગાવી પાક કરી શુદ્ધ તેલ રહે એટલે તે તેલ લઈ કાનમાં પાડવું; એટલે ત્રિદોષથી ઉપજેલ કર્ણશૂળ દૂર થાય છે. **(૨) સર્વાતિસાર ઉપર:**—અરણીની છાલનો અંગરસ પાવો; અથવા છાલનો પુટપાક રીતે રસ કાઢી તેમાં મધ અને મોચરસનું ચૂર્ણ નાખી તે રસ પાવો. **(૩) આગંતુક વ્રણ ઉપર અને વ્રણ થઈ રક્તાસ્ત્રાવ થતો હોય તો:**—અરણીની છાલ અથવા પાંદડાં વાટી બાંધવાં એટલે જખમ જલદી રૂઝાઈ જાય છે. તેમજ અરણીના રસમાં તેલ સિદ્ધ કરી તે ચોપડવું. **(૪) રક્તાતિસાર ઉપર:**—અરણીનાં પાંદડાં, છાલ અને મૂળ, એનો રસ પાવો. **(૫) પ્રમેહ ઉપર:**—અરણીની છાલ વાટીને પાવી. **(૬) બરોળ ઉપર:**—અરણીની શીંગોમાંનાં ગિયાંનું ચૂર્ણ અને પાપડીઓ ખાર (સંચોરો), એની જોળમાં જોળી કરી આપવી. **(૭) સર્વ પ્રકારની ગરમી ઉપર**

× નાની અરણીનું વણન આ ગ્રંથમાં આગળ આપેલું છે ત્યાં જોવું. ખેડેલા ખેતરમાં જંગલી અરણી વધારે ફળ દ્રૂપ મનાય છે તેમ તેમાંથી અંગરસ પણ થોડી મહેનતે બહોળે નીકળે છે. એનું ફૂલ સફેદ પાંચ પાંખડીના બહારના આંછાદનથી ઠંકાએક હોઈ તેમાં પાંચ પુરુષ અને એક સ્ત્રીકાર હોય છે.

ત્વરિત ગુણ આવવા માટે:—અરલુના ઝાડની અગર મૂળની છાલ લાવી બારીક કરી સૂકવવી. પછી તેમાંથી અર્ધો તોલો અથવા વધારે છાલ લઈ તે ચારપાંચ તોલા પાણીમાં પલાળી રાખવી. ચાર ઘડી ગયા પછી આ છાલ બારીક વારી પહેલાંનાજ પાણીમાં મેળવી તે પાણી વચ્ચગાળ કરી સાકર નાખી પાવું. એ પ્રમાણે સાયંકાળે પણ આપવું. દિવસ ૭. પથ્ય—ધડિં, ઘી, સાકર, રોટલી, દાળ, વગેરે અલૂણ (મેળું) ખાવું. ભાત ખાવો નહિ. સાત દિવસપર્યંત સ્નાન કરવું નહિ. આઠમે દિવસે કડવા લીમડાના પાણીવડે સ્નાન કરી પથ્ય છોડવું. (૮) ગરમીના થોમે આખા અંગ ઉપર ચાંદીઓ પડી હોય તે ઉપર:—અરલુની છાલ લીલી અગર સુકાયલી ધસી ચોપડવી, એટલે ચાંદીઓ સારી થાય છે. (૯) ખરજવા ઉપર:—અરલુની છાલ દહીંમાં વારી ચોપડવી. (૧૦) ખરેણ ઉપર:—અરલુની છાલ ગોમૂતમાં વારી પાવી અથવા છાલનું ચૂર્ણ ગોમૂતમાં આપવું. (૧૧) મૂળ વ્યાધિ ઉપર:—અરલુની છાલ, ચિત્રાનાં મૂળ, ઈંદ્રજવ, કરંજની છાલ, સિંધવ અને સુંદ, એનું ચૂર્ણ કઢીમાં નાખી સાત દિવસ પાવું. એટલે મૂળથી મસા ગરી પડે છે. (૧૨) મુખપાક ઉપર:—અરલુની છાલનો કાઢો કરી તેના કોગળા કરવા.

૨૯ અરસ—આ વનસ્પતિ ખંગાળી લોકોને વધારે જાણીતી છે. બીજે પણ થાય છે, એમ અમને મળેલાં કેટલીક માહિતી ઉપરથી અનુમાન થાય છે; પરંતુ તે અપ્રસિદ્ધ હોવાથી તેનાં નોખા નોખા દેશનાં નામો, અનુભવ, ગુણદોષ અને ઔષધિપ્રયોગ વગેરે વિષે વિશ્વાસકારક માહિતી મળતી નથી. અરસ આ એક ક્ષુપ જેવું છે. એને ડાળીઓ હોતી નથી. એને પાંદડાં એકાંતરે આવે છે. એની લંબાઈ પહોળાઈ કરતાં વધારે હોય છે. તેના બદારના છેડા ઉપર અણી નીકળેલી હોય છે. એની કિનારી સરખી હોય છે. દોંટકું મધ્યમ લંબાઈનું હોય છે. પાંદડાંનાં દોંટડાંના મૂળથી ઉગી નીકળેલા લાંબા પુષ્પદંડ ઉપર ઘોળા રંગનાં પાંચ અથવા છ પાંખડીનાં નાનાં ફૂલો આવે છે. ફળ નાનાં બેર જેવડાં હોય છે.

આના ગુણદોષ અને ઔષધિઉપયોગ સંબંધી ખાત્રીલાયક માહિતી ફક્ત એટલીજ મળે છે કે, આનાં પાંદડાંના રસનો ઉપયોગ અધિક શોથ (ગાંઠસંબંધી સોજો) અને સંધિવાયુ ઉપર સારો થાય છે. એ ઉપરથી એમાં વાયુનાશક ધર્મ (ગુણ) છે, એ તર્ક કરી શકાય છે.

૩૦ અરિઠા—સં અરિષ્ઠ. મં ૧૦ કાં ૧૦ લિં ૦ રિઠા. કેાં રીંગી. કં અટાલ, અરીઠાલ. તં ૦ કંકડુ, કુકડુ. તાં ૦ પુવંડી. તું ૦ નુરેકે ઇ દમારા. મલાં ૦ આખા કાષ્ઠમાર. ગોં ૦ રિટચારકુ. ફાં ૦ શીંદક—હિંદી. અં ૦ ભુંદક. ઇં ૦ સોપબેરી, સોપનટ ટ્રી. લાં ૦ સેપિસ્ત ઇમાજીટ્સ, સેપિંડસ્ ટ્રિઓલીએટ્સ.

ભરતખંડવાસી આર્ય જનોના ઉદરનિર્વાહ તથા શરીરરક્ષણને માટે દયાળુ ઇશ્વરે ધનધાન્ય તથા વનસ્પતિની એટલી બધી સ્વાભાવિક ઉત્પત્તિ કરી છે કે, તેઓને પરદેશીઓના હાથ સામું જોવાનો કદી પણ પ્રસંગ આવેજ નહિ. આ આપણા ઉપર તેનો કેટલો બધો ઉપકાર! પરંતુ આપણે એટલા કૃતદ્ધ, બેશરમ, નફટ, પેટભરા, વિષયાંધ તથા મદ્યાંધ છીએ કે આપણને તે દયાળુ પરમેશ્વરનો સ્વાભાવિક ઉપકાર ધણો તુચ્છ જણાય છે! ઇંદ્રના નંદનવનમાંહેની હવા કરતાં પણ વધારે અહ્લાદકારક તથા હિતકારક હવાની સોઘ હળ્મરો કેકાણે આપણને દયાળુ ઇશ્વરે આપેલી છતાં તે તુચ્છ માની સ્વીટ્ઝરલંડ વગેરે પારકા દેશમાંનાં ઠેકાણાંનોજ આપણા રજવાડોઓને સ્વાદ લાગ્યો! સ્થાનિક જેવું શુભ સ્વચ્છ અને અમૃતસમાન મીઠું તથા ગુણકારક ઉત્તમ પાણી આપણા દેશમાં ઠેકાણે ઠેકાણે છે, છતાં તે તરફ આપણે ડોકીકે કરીને પણ ન જોતાં સોડાવોટર, બ્રાંડી વગેરે અશુદ્ધ પેયોજ આપણા શ્રેષ્ઠ વર્ગને પ્રિય જણાવા લાગ્યાં!! નલ-ભીમાદિ પાકશાસ્ત્રવેતાઓનો સર્વ વ્યાધિહારક પાક આપણને મીઠો ન લાગતાં, ૩૦૦૦ કોશ ઉપરથી આવેલા નિષિદ્ધ માંસાદિ પદાર્થો નિત્ય સેવન કરવાને રાજકુટુંબોત્પન્ન કુલીનોની જીહ્વા એષ્ટાન્નિ પણ બની! દુધર વ્યાધિહારક એવી હળ્મરો ઔષધિના ગુણાનુવાદ ધન્વંતરી, આત્રેય, અશ્વિનોકુમાર, પરાશર, ચરક, સુશ્રુત, વાગ્બહુ, અઞ્જિવેશ અને વંગસેનાદિ મહાન ઋષિવર્યોએ લખી રાખેલાં છતાં, એ ઔષધને તુલ્યસમાન ગણી આપણે પરદેશીઓનું કાચપાત્રમાંનું અપવિત્ર તથા અહિતકારક પાણીજ જાહનવી-તોય જેવું માન્યું! ત્યારે ધન્ય છે આપણા શાસ્ત્રપણાને, ન્યાય નીતિને, દુરદર્શિતાને તથા અજ્ઞાને!

આવા વિપરીતચરણોવડે આપણે હીન, દીન, દુર્બલ, અસક્ત, કંગાલ તથા અન્ય માટે મોહતાળ કાં ન થઈએ? આપણા ધરખારમાં તથા વનવગડામાં શું છે? એ ન બેતાં આપણે વિષયમાંજ નિમગ્ન થઈએ ત્યારે તેનું પરિણામ વિપરીતજ આવે તેમાં શી નવાઈ!

અરિહાનાં ઝાડ આ દેશમાં ઘણું કરી સર્વ ઠેકાણે થાય છે. આ વૃક્ષ ઘણુંજ મોટું થાય છે. એનાં પાંદડાં ઉંખરાનાં પાંદડાં કરતાં મોટાં હોય છે. આપણને “અરિહા” એ વૃક્ષ બહુજ થોડા ઉપયોગમાં આવતું હોય એવું દેખાશે, પરંતુ એ કેવળ ભ્રમ છે. જુઓ, દયાળુ પરમેશ્વરે આપણને એ કેટલી મોટી બક્ષીસ આપેલી છે કે, આપણને અન્ય લોકોની પેઠે સાણુ તૈયાર કરવાને કદી પણ શ્રમ પડે નહિ. અરિહા મળે તેટલા વગડામાંથી લાવ્યા કે આપણે સાણુ થયેજ. તે પ્રમાણે શિકેકાર્થ વૃક્ષનું પણ સમજવું. આ ઈશ્વરનિર્મિત સાણુ, પરદેશીઓના ચરખીમિશ્રિત નિષિદ્ધ સાણુ કરતાં સોગણે સોંધે તથા મુલોમાં પણ અતિશય ઉત્તમ છે; પરંતુ એવી ઈશ્વરની અમૂલ્ય બક્ષીસને આપણે ઉપયોગ ન કરતાં તેને “કૂચ ગિશાત” સમજી, ચરખીમિશ્રિત ક્ષાર મોટા પ્રેમથી આપણે મોઢે ધસીને મોટું ચોળતા બેસીએ છીએ; એને શું કહેવું? અરિહાના થોડે અંગ સ્વચ્છ થતું નથી કે શું? ના, તેમ નથી. કેટલેએ ઉંચો તથા સુગંધી સાણુ હોય તોપણ આપણા અરિહા અને શિકેકાર્થ સાથે તેની કદીપણ બરોબરી થશે નહિ. ખસ, ચાંદીઓ વગેરે ચામડીના રોગ ધોવાને સાણુ કરતાં અરિહાજ ઉત્તમ છે. આમ છતાં પણ અરિહાનો ઉપયોગ ન કરતાં વધારે ખર્ચનો અને અપવિત્ર સાણુ આપણે નિત્ય શરીરે ચોળાંએ છીએ! આ કેવું વિપરીત આચરણ છે? કેવળ અજ્ઞાનથીજ આપણે આડે માર્ગે ચાલ્યા છીએ.

અરિહાના ફળની અંદર જે કઠિન અને કાળાં બી હોય છે, એનાં નાનાં બાળકોને નજર લાગે નહિ માટે વજરજુદા કરે છે. અરિહાનાં બી પલાળી રાખી તેમાં છિદ્ર પાડી તેની માળાઓ કરી શેલા માટે થોડાના ગળામાં બાંધે છે. અરિહાનાં પાંદડાંના રસમાં પારો ઘુટવાથી તેની હાથમાં લેવા જેવી ગોળી થાય છે. સ્વચ્છ કરેલા વાસણ ઉપર એ પારો ચોળવાથી તે વાસણ ઉપર સારો ઝળકો (ગિલ્લિટ) બેસે છે. દાગીના વગેરે ઉજળા કરવાના કામમાં પણ સોની લોકોને અરિહાનો દરરોજ ખપ પડે છે. અરિહા શરીરે ચોપડી સ્નાન કરવાથી અંગ ઉપરનો મેલ નીકળી જઈ અંગ અને કેશ નિર્મળ થાય છે, મેલાં કપડાં પણ અરિહાના પાણીમાં ધોવાથી સ્વચ્છ થાય છે. સાણુ જેવા અશુદ્ધ અને મોંઘા પદાર્થનો આ કામમાં ઉપયોગ ન કરતાં સ્વદેશમાં ઉત્પન્ન થનારા અરિહાનોજ ઉપયોગ કરવો; એટલે સ્વકીય વસ્તુ ઉપરનું આપણું અભિમાન કાયમ રહી એકંદર બધાઓનું હિતજ થશે. અરિહા—તીખો, પાકકાળે તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, લખન, મર્લપાતકારક, લઘુ, સ્નિગ્ધ; અને ત્રિદોષ, ગ્રહપીડા, દાદ, શૂળ એઓનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ (૧) અરિહા એ મોટા વિષનાશક પદાર્થ છે. સર્પદંશ થાય તો અરિહાનું પાણી કરી તેનું આંખોમાં અંજન કરવું એટલે વિષ ઉતરે છે. વિષનું જોર ઘટ્ટુંજ વધારે હોય તો અરિહાનું પાણી કરી તે પાવું, એટલે ઉત્તરી થઈ વિષ ત્વરિત ઉતરે છે. અકીણ, વછનાગ, સોમલ, મોરથુથુ, હરતાલ ઇત્યાદિ કોઈ પણ વિષ પેટમાં મથું હોય તો અરિહાનું પાણી કરી પાવું, એટલે વમન થઈ સર્વ પ્રકારનાં વિષ ઉતરે છે. અંજન કર્યા પછી અરિહાનાં પાંદડાંના રસને પણ સર્વોંચે ચોળવો. અરિહાના અંજનથી વિષ ઉતર્યા પછી આંખોમાં આગ (બળતરા) થાય છે અને આંખો લાલ થાય છે. તે નાશ થવાને તુરંતજ આંખોમાં માખણ કિંવા તાજું ઘી બે ત્રણ દિવસ આંજવું એટલે આંખો સારી થાય છે. કોઈ પણ રોગ ઉપર અરિહાનું અંજન કર્યાથી રોગ ઉતર્યા પછી તુરંતજ આંખોમાં ઘી ચોપડવું એટલે બળતરા થશે નહિ. (૨) વિંછીના વિષ ઉપર:—એક અરિહાના ફળગતી ગોળમાં ત્રણ ગોળ ઓ કરી, પ્રથમ એક ગોળી ખાઈ ઉપર થોડું ઠંડું પાણી પીવું. પછી થોડી વાર બાદ બીજી ગોળી ખાઈ થોડું ગરમ પાણી પીવું. તે પછી ત્રીજી ગોળી ખાઈ ઠંડું પાણી પીવું; એટલે વિષ ઉતરે છે. ત્રીજાકુ પીવાની ટેવ હોય તો તેણે તંબાકુની પેઠે અરિહા ચત્રમમાં નાખી ધૂમ્રપાન કરવું, એટલે તેથી પણ વિંછીનું વિષ તત્કાળ ઉતરે છે. (૩) કફ બહો થઈ છાતી ઘેરાઈ જાય તો:—અરિહાની છાલ ખાતી એટલે કફ પાતળો થઈ પડશે. (૪) નળેચાણુ ઉપર:—અરિહાનું પાણી કરી તે પાવું

અને ફીણ પેટ ચોળવું. (૫) મસ્તકરોગ ઉપર:—અરિઠાનાં પાંદડાંના રસમાં મરી ધસી તે રસ નાકમાં પાડવો; એટલે મસ્તકરોગ, આધાશ્લીશી વગેરે મસ્તકરોગનો નાશ થાય છે. (૬) પ્રસૂત સ્ત્રીઓને એકાએક મસ્તકમાં વાયુ થઈ મસ્તક જડ થાય છે અને ફૂરે છે, આંખોએ અંધારા આવે છે, હાંન ચોંટી જાય છે વગેરે લક્ષણો થાય છે, એ વાયુને નકંવાયુ (અનંતવાત) કહે છે; એ ઉપર:—અરિઠાના શીણનું અંજન કરવું એટલે વાયુના ઝાટકા બંધ થાય છે. પછી આંખોમાં માખણ અગર ઘી બે ત્રણ દિવસ ચોપડવું. (૭) ઉબ્જીતાને લીધે શરીર ઉપર લાલ અને પસરનારાં દરાજ જેવાં ચાંદાં થાય છે તે ઉપર:—અરિઠાનું શીણ ચાંદાં ઉપર દિવસમાં બે ત્રણ વાર ચોપડી એકાદ કલાક સુધી રહેવા દેવું, અને સહન કરવું. પછી ગરમ પાણીવડે તે જગા ઘોઈ નાખવી એટલે તે ચાંદાં સારાં થાય છે. (૮) તાપમાં ફૂરી આઝ્યાથી પગે બળતરા થતી હોય તો:—અરિઠાનું શીણ ચોપડવું. (૯) વાળા ઉપર:—અરિઠાની અંદરનું મગજ અને લિંગ ગરમ કરી બાંધવી. (૧૦) અપસ્માર ઉપર:—અરિઠા લિંબુના રસમાં ધસી તેનું નસ્ય દેવું. (૧૧) કૌલેશ+ તથા પેસાબમાં જલન થઈ રૂકાવટ થતી હોય તે ઉપર:—અરિઠા ચોળી તેનું શીણ નીકળે તે પેટ અને પગે ચોળવું અને પીવું. (૧૨) રક્તગુદ્મ ઉપર:—અરિઠાના પાણીમાં કડવી વૃંદાવનીનાં મૂળ ધસી પાવાં, એટલે રક્તગુદ્મ(પિટમાં થતાર ગોળા)નો નાશ થાય છે. (૧૩) ધનુર્વાત જેવો ઢોરોને મુરડી કિંવા ધનડી રોગ થાય છે તે ઉપર:—અરિઠાનું શીણ કાઢી અને આંખોમાં અંજન કરવું. ગુણ આઝ્યા પછી ત્રણ દિવસ નિત્ય આંખોમાં માખણ ચોપડતા જવું. (૧૪) ઢોરને સર્પદંશ થાય તો:—અરિઠાના શીણનું અંજન કરવું અને અરિઠાનું પાણી એક શેર સુધી પાવું. (૧૫) દૂઝતા હરસ ઉપર:—અરિઠાનાં ફેતરાં, કોયલા તથા સફેદ કાથો સમભાગ મેળવી ચૂર્ણ કરી એક રતી લઈ બે તોલા માખણ અથવા દૂધની મલાઈ સાથે ખાવા આપવું. ૭ દિવસમાં લોહી પડતું બંધ થઈ જાય છે. શીઠું, ખટાઈ, રાતાં મરચાં, ગોળ અને તેજ ૭ દિવસ નહિ ખાવાં. આ ઔષધિ ત્રણ વખત છઠ્ઠે છઠ્ઠે મહિને ખાવાથી મસા પણ મરી જાય છે. (૧૬) મૃગીના રોગમાં આવેલા મૂર્ચ્છા દૂર કરવા માટે:—અરિઠાનું પાણી કરી શીણ આવે તેનું અંજન કરવું. એટલે તુરત મૂર્ચ્છા દૂર થાય છે. મૃગી આવવાના પહેલાં પણ અંજન કરે તો મૃગી આવતી રોકાઈ જાય છે. અરિઠાનું શીણ આંજ્યા પછી બળતરા થાય તો થોડો વખત ઘી આંજવું એટલે બળતરા શાંત થઈ જશે.

૩૨ અષ્ટવર્ગ—જીવક અને ઋષભક—એ હિમાલયનાં શિખરોપર થાય છે. એ બે કંદ લસણના કંદ જેવા હોય છે. એનાં પાંદડાં ખારીક હોય છે. જીવકનો આકાર કુચા જેવો અને ઋષભકનો આકાર બળદના શિંગડા જેવો હોય છે. એ બંને કંદ બલવર્ધક, ઠંડા, વીર્ય અને કફની વૃદ્ધિ કરનાર, મધુર; તથા પિત્ત, દાહ, રક્તદોષ, કૃશતા, ક્ષય, એઓનો નાશ કરે છે. મેદા અને મહામેદા એ બંને કંદ મોરંગ વગેરે રથોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. જે કંદ નખથી કાપી શકાય છે અને જેમાંથી મેદા ધાતુના જેવો રસ નીકળે છે તે મેદા; અને તેજ પ્રમાણે જે સફેદ કંદ હોઈ આદા જેવો હોય છે તે મહામેદા. તે પહેલાં સફેદ રંગનો હોય છે. એ બંનેના વેલા હોય છે. મેદા અને મહામેદા—એ ગુરુ, મધુર, વીર્યવર્ધક, સ્તન્ય (સ્તનમાં દૂધ વધારનાર), કફવર્ધક, શરીરમાં તત્વની વૃદ્ધિ કરનાર, શીતળ અને પિત્ત, રક્તદોષ, વાતજ્વર વગેરેનો નાશ કરનાર છે. કાકોલી અને ક્ષીરકાકોલી:—જે ઠંડાણે મેદા અને મહામેદા થાય છે તેજ ઠંડાણે કાકોલી અને ક્ષીરકાકોલીની ઉત્પત્તિ થાય છે. કાકોલી અને ક્ષીરકાકોલીના કંદ આરકંદના (આસન) કંદ પ્રમાણે હોય છે. તેમાંથી દૂધ ઝરે છે અને તેનો

+ અહીં ભાષાન્તરકરે મં મોડશીનો અર્થ મૂર્ચ્છા લખ્યો હતો તથા જલનને બદલે મૂળનો તિડક શબ્દ લખ્યો હતો. તે આ સાતમી આવૃત્તિ વખતે ઉપર મુજબ સુધારો લીધો છે. બીજી પણ કેટલીક જગાએ “મોડશીનો” અર્થ ભાષાન્તરકરે મૂર્ચ્છા કર્યો છે અને કેટલીક જગાએ એનું એ નામ પણ અપાયું જણાય છે; પરંતુ મૂર્ચ્છાનો રોગ એનાથી જુદો છે. મોડશીનો ખરા અર્થ ગુંડાગણિયું, મરછી, મહામારી, નાખ્યું અને અમેજમાં કૌલેશ થાય છે. તેમજ તિડકનો અર્થ હાથપગ અને કલેબમાં થતી ચટકા જેવી વેદના (તણખા નાખવા) થાય છે. સામાન્ય રીતે દરદ થાય છે એમ પણ કહેવાય છે.

વાસ આવે છે. કાકોલીનો વર્ણુ કિંચિત્ કાળો હોય છે અને ક્ષીરકાકોલીનો ઘોળો હોય છે. બન્ને કાકોલીઓ શીત, વીર્યવર્ધક, મધુર, ગુરુ, શરીરમાં ધાતુની વૃદ્ધિ કરનાર; અને વાયુ, કાષ્ઠ, રક્તપિત્ત, શોષ, જ્વર, એનો નાશ કરનાર છે. વૃદ્ધિ અને ઋદ્ધિ:—વૃદ્ધિ અને ઋદ્ધિ એ બંને કંઈ કોરો માંડળ દેશમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એના વેદા હોય છે. આ કંઈને છિદ્ર હોઈ એના ઉપર ઘોળા કેશ હોય છે. ઋદ્ધિનો કંઈ ગાંઠ જેવો હોઈ, એનાં ફળ વામાવર્ત હોય છે; અને વૃદ્ધિનાં ફળ દક્ષિણાવર્ત હોય છે. ઋદ્ધિ એ બલવર્ધક, ત્રિદોષદ, વીર્યવર્ધક, મધુર, ગુરુ, પ્રાણુરક્ષક, ઔષધ્યકારક અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. વૃદ્ધિ એ ગર્ભાગ્રદ, શીત, પુષ્ટિદાયક, મધુર, વીર્યવર્ધક અને રક્તપિત્ત, ક્ષત (પ્રણ), કાસ, ક્ષય, એઓનું નાશક છે. આ અષ્ટવર્ગ—પ્રતિનિધિ, રાગને પણ દુર્લભ છે, એટલે વેદોએ તત્સમાન ઔષધ આપવું. મેદા અને મહામેદા એ ન મળે તો શતાવરી આપવી. જીવક અને ઋષભક ન મળે તો લુચ(લુચ)કાળું આપવું. કાકોલી અને ક્ષીરકાકોલી, એ ન મળે તો આરકંદ આપવી. વૃદ્ધિ અને ઋદ્ધિ એના અભાવે ડુકરકંદ આપવો.

૩૨ અસાણા (આસન)—સં હિં આસન. કાં પાલે હસાણી. કં હિરિયહોન્નયજરનું. મં અસાણા, થોર બિયલા.

એ જાડ મોટાં વધે છે. એનાં લાંકડાં ધિમારતના કામમાં ઉપયોગી છે. અસાણાનાં પાંદડાં મોટાં હોઈ લાંબાં હોય છે. એ જાડ ઉપર ખારીક ફળો આવે છે. કાચાં ફળોનો રંગ ક્ષીલો હોય છે. પછી પીળો થતો જઈ પાક્યા પછી કાળો થાય છે. એ ફળો રવાદમાં કડવાં હોય છે. અસાણાની અંતર્ગત લાલ રંગની હોય છે. અસાણા—એ ભેદનીય હોવાથી મૂત્ર-સંબંધથી (બહુમૂત્ર) અને કુદનો નાશ કરે છે. (૧) અતિસાર અને સંબંધથી ઉપર:—અસાણાની છાલનું ચૂર્ણ સાકરમાં આપવું અથવા પાણીમાં છાલ વાટી પાવી.

૩૩ અસાળીઓ—સં આલિવ. મં અદાંળીવ. હિં લાલો. ફાં લાલમ તુખ્મતરા-તેજક. અં હુરુરશાદ, દાકમ, બજરલ જીરજર. ઇં કોમનકેસ. લાં લેપીડીઅમ, સેટીન્ધ્રમ.

અસાળીઓનાં જાડ ખાનદેશમાં નદીના અથવા ઝરાના કિનારાપર વાવે છે. એ જાડ નાનાં થાય છે. અસાળીઓનો રંગ રાતો હોય છે. તે ખારીક અને ચપટાં હોય છે. તે ઉષ્ણ, કડવાં અને પુષ્ટિદાયક છે. ત્વચાના દોષ, વાયુ અને ગુદ્મ, એનો નાશ કરનાર છે. (૧) અસાળીઓની ખીર—પ્રથમ દૂધ ઉકાળી તેમાં અસાળીઓ નાખવો અને તે ખીર જેવું થાય એટલે તેમાં ગોળ અથવા સાકર નાખવી, એટલે એ તૈયાર થાય છે. એ ખીર વાયુનો નાશ કરે છે અને કમરને જોરાવર અને ધાતુપુષ્ટ કરે છે. આ ખીર સુવાવડીને બે માસ પછી વધારે દૂધ આવવાને આપે છે. (૨) વાયુના યોગથી જીલાખ થવા લાગે તો:—અસાળીઓનું ચૂર્ણ ખાંડમાં આપવું એટલે બંધ થાય છે. (૩) અસાળીઓનો લેપ:—ચામડીનો દોષ અથવા લોહી બંધ થયું હોય તો કિંવા વાયુએ કરી સાંધામાં ફળનર થતી હોય તો અસાળીઓ પાણીમાં મેળવી લેપ કરવો એટલે તે ચોંટી જઈ સાફ થાય છે. (૪) કટીશૂળ અને ગૃધ્રસાં વાયુ ઉપર:—અસાળીઓની ખીર આપવી. x (૫) હેડકી ઉપર:—અસાળીઓ વાટી પાણીમાં પલાળી નાખી ગાળને આપવો. (૬) ધાતુપુષ્ટિને માટે અસાળીઓના લાડ:—નવું નાળાંએ લઈ તેના કોપરાને ઝીણું કરી તેમાં કોપરાના પ્રમાણથી ગોળ અને અસાળીઓ નાખી, ગોળ મળી જ્ય ત્યાંસુધી તેનો પાક કરી, પછી ઠંડુ થયા બાદ તેના લાડુ વાળી ખાવા. ખીજો પ્રકાર:—૧૦ તોલા અસાળીઓ લઈ ઘીમાં શેકવો. પછી ઘઉંનો રવો પાકો શેર એક તથા અડદનો લોટ પાકો ૦ શેર લઈ ઘીમાં શેકવો. પછી ઘી પાકો શેર એક લઈ, ઘી અને સાકરનો પાક કરી, તેમાં તે લોટ અને બેદાણા બદામ, ચારોળી, પીસ્તાં, એલચી, જયફળ, જવંત્રી, પીપળીમૂળ, એ નાખી ચોસલાં પાડવાં અથવા લાડુ કરવા. ચોસલાં પાડવા માટે અસાળીઓ નીચે નાખી પછી તે ઉપર પાક રેડી પાડવાં. આ પાક ઠંડી ઋતુમાં ખાવો. એ સારો પૌષ્ટિક છે.

૩૪ અળદ:—એ જાડ કુંગરાળ પ્રદેશમાં પુષ્કળ થાય છે. કાકળમાં પણ ધણું છે. એ જાડ

x ગોળ અથવા સાકર જેઈએ તેટલાં લઈ તેમાં પાણી મેળવી દેવતા ઉપર મૂકીને મહીં અસાળીઓ નાખી ચરિપક્વ કરવાથી તેની ખીર થાય છે.

શુભારે માથોડું ઉંચું વધે છે. એનાં પાંદડાં ઘણાં મોટાં નથી હોતાં. એ પાંદડાંનો આકાર કાંઈક કુંવાડીઆનાં પાંદડાં જેવો હોય છે. અળધની છાલ ઘણીજ ઠંડી છે. મરાઠીમાં અળધને “ઓવી” પણ કહે છે. (૧) કોઈ પણ પ્રકારની ગાંઠ થઈ હોય તે ઉપર:—અળધનાં મૂળ ઘસી તેનો લેપ કરવો એટલે ત્રણ દિવસમાં ગાંઠ ખેસી જશે. (૨) મુખરોગ ઉપર:—અળધની ઝાડની છાલ મોઢામાં રાખી થુંક આવે તે બહાર થુંકતા જવું. (૩) ઇંદ્રિયના અંદરના ભાગમાં ચાંદી પડે છે તે ઉપર:—અળધની છાલનો રસ ખે તોલા કાઢી તેમાં જીરું અને ખડીસાકર નાખી આપવું. (૪) મધુમેહ ઉપર:—અળધની છાલનો કાઢો કરી હમેશાં રાત્રે સૂતી વખતે પી જવો. (૫) આમરજાવાળા અતિસાર ઉપર:—અળધની છાલ વાટી આપવી. બીજો પ્રકાર—અળધની ઝાડને કુદાડાથી ઘા કરી તેમાંથી જે રસ નીકળે તે બાટલીમાં ભરવો. પછી એ રસ નિત્ય સાકર સાથે આપવો; અથવા એની છાલનો કાઢો કરી ખડીસાકર સાથે આપવો.

૩૫ અળવી—સં. આલુક. મં. અળુ. હિં. આલુ. વં. ઘોપા. કં. ગેણુસુ. તૈં. શ્યામકુર્ણ. અં. હૂયાં, કલકાશ. ઇં. એટલિન્ડ, કેલેડીઅમ. લાં. એરેમછડીકમ.

અળવીના કંદ હોય છે તેમાંથી તેની ઉત્પત્તિ થાય છે. અળવીમાં અનેક જાતો છે. રાળળુ, ધાવઅળુ, કાળાં અળુ, પાનઅળુ, રૂખ અળુ (વૃક્ષ ઉપરનું અળુ), માડીઅળુ, મુંડળે અળુ, ગિમઅળુ અને રામઅળુ (તેરી). સર્વમાં કાળાં અળુ ઉત્તમ છે. અળવીની બાજી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. કેટલીક અળવીને મોટા કાંદા હોય છે અને કેટલીકને ઝીણા કાંદા હોય છે. તેને બાફી અથવા શાક કરી ખવાય છે. અળવી સાધારણ રીતે શીતળ, અમિદીપક, મલાવષ્ટંભક, બળની વૃદ્ધ કરનાર તેમજ સ્તનમાં દૂધ વધારનાર છે. અળવીના સેવનથી મળમૂત્ર પણ પુષ્કળ થાય છે, કફ તથા વાયુની વૃદ્ધિ થાય છે અને રક્તપિત્તનો નાશ થાય છે. આ કંદમાં ધાતુ વધારવાની પણ શક્તિ છે. * (૧) કુરુપાના વિષ ઉપર:—અળવીનો પાત્રો અને મરી વાટી ખાવાને આપવાં તથા ભારંગીનો રસ પાવો અને માથા ઉપર કરેડેલા ભાગ પર ચોળવો. (૨) ખડક ઉપરનો કોળ કરડથો હોય તો:—ઝાડ ઉપરનાં રાળળુ અળવીનાં મૂળ શેકીને વાટી તેની બેર જેવડી ગોળી ખાવી. ઉતાર—ઘી. (૩) નળવાયુ અને પીડક (પેસાબમાં જલન) ઉપર:—અળવીનાં પાંદડાંનો રસ આપવો. દિવસ ૩. (૪) વાયુના ગોળામાટે:—અળવીનાં પાંદડાં દાંડાસુદાં બાફી તેનું પાણી ઘી નાખી આપવું. દિવસ ૩. (૫) પિત્તને માટે:—અળવીના પાત્રોનો રસ જીરાની ભૂકી નાખી આપવો. (૬) સ્તનમાં દૂધ વધારે આવવાને માટે:—અળવીનું શાક હમેશાં ખાવું; ઘણું ખાવું નહિ. (૭) કૃમિ ઉપર:—રાત અળવીનો કાંદો બાળી તેની રાખ પાણીમાં અગર મધમાં આપવી. (૮) ફોક્ષા કુટવા માટે:—અળવીના દાંડા બાળી તેની રાખ તેલમાં કાલવીને ચોપડવી.

૩૬ અળશી:—સં. અતસી. મં. અળશી, જવસ. હિં. અલસી. કં. અગસી, અનસીગિડ. બં. મસિના, તિસી. તૈં. મહાપગસિ ચેદું અલસી. તાં. અલશી બિરાષ. કાશ્મીરી—કેઝિન, અલીશ. કાશગાર—જિધિર. તુર્કી—જિગર. ફાં. પુખ્મેકતાન. અં. બજરલકતાન. ઇં. લિન્સીડ. લા. લિનિસીમિના.

એના છોડ લાથલર (૧૧-૨ ફુટ) ઉંચા વધે છે. અળશીનું તેલ કાઢવામાં આવે છે. તે ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. આ દેશમાંથી હજારો ખાંડી અળશી દર સાલ વિજ્ઞાયતમાં જાય છે. ત્યાં તેનું તેલ કાઢી તેનો રોગાન બનાવે છે અને તેજ પાછો અહીં વેચવા મોકલે છે. રોગાન ઘણાજ મોઢો હોય છે, તેથી તે બદલ ઘણાજ પૈસા અહીંથી વિજ્ઞાયતમાં જાય છે. આવી રીતે આ દેશના સેંકડો ઉદ્યોગો રૂબરૂ લાગ્યા છે; પરંતુ આપણા લોકો ગાઢ અંધકારમાં હોવાથી તેઓને આવી કાંઈજ વાતો દેખાતી નથી, એ મોટી શોચનીય વાત છે. લોકોએ જાગૃત થઈ આ વાતનો કંઈ પણ વિચાર કરવો, એટલે “પથથર કરતાં ઈંટ સુંવાળી” એ ન્યાય પ્રમાણે તેઓનું કાંઈક પણ હિત થશે. અળશી શેકી તેની ચટણી કરે છે તે સારી થાય છે. અળશીનાં તાજાં જીંડવાંની ચટણી ઘણી સ્વાદિષ્ટ થાય છે અને જીંડવાં અથાણામાં પણ નાખે છે. અળશીના છોડ-

* એ એક જોળ ઠંદ છે. એનો સ્વાદ ફિક્કો છે. એ દીર્ઘપાકી (ધણી વારે પાચન થનારા) અને આમાશયને પુકસાન કરનારી છે. એનો ઉતાર માંસ અને ગરમ મસાલો યુનાની હાથીમા માને છે.

માંથી પણ રેષા તીકળે છે; પરંતુ આજસને લાધે કિંવા એપરવાકથી અહીં પણ કરી તે કહતા નથી. એ રેષાઓનાં શબ્દનાં જેવાં વસ્તો થાય છે.

આ હોડ સીધો અને નાજુક હોઇ એને ઉભી સળીઓનાં ખારીક, લાંબાં અને એક એકના આંતરે પાન આવે છે. તેનાપર આસ્માની (આકાશી) રંગના ઘંટ (ટોકરા) ના આકારનાં ફૂલો આવે છે. ખીખાં ધાત્વો પ્રમાણે આનું વાવેતર કરવાથી તે ઉચે છે. એના ઉપર ગોળ દડા પ્રમાણે ફૂલ થાય છે, તેમાં દશ દશ ખાનાં હોઈ દરેકમાં એક એક અકચકિત ખી હોય છે. સંસ્કૃતમાં જેને “સણ” કહે છે તે ખરો ‘સણ’ આના રોપા ઉપરથી ઉત્પન્ન થાય છે. કેટલાક અર્વાચીન શોધકોએ આનું મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાન મિસર અને કેટલાકે યુરોપમાંના ખીખ દેશ જણાવ્યા છે, અને સાચી તે હિંદુસ્તાનમાં આવી એવો પોતાનો મત બતાવ્યો છે; પરંતુ એ નિર્ણય નિરાધાર છે. ચરક અને સુશ્રુત એ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં અળશીનો ઉમા, અનસી, ક્ષૌમ ઇત્યાદિ નામેથી ઉકાણે ઉકાણે ઉલ્લેખ કરેલો હોઈ ભારથી દમણાં સુધી સરખો ઉપયોગ કરેલો છે. તેમના કરતાં પ્રાચીન એટલે મનુ, યાજ્ઞવલ્ક્યાદિની સ્મૃતિઓમાં ઉપનયન (યજોપવીત સંસ્કાર) પ્રકરણમાં ક્ષત્રિયોને ક્ષૌમ (અળશીના વાકનાં) વસ્ત્રો ધારણ કરવા વિશે વિધાન કરેલ છે. મહાભારત અને રામાયણમાં પણ ક્ષૌમ વસ્ત્રોનો ઉકાણે ઉકાણે ઉલ્લેખ દેખાય છે. ચીનમાં “ચુમા” નામનું એક કાપડ છે તે વાક (કહોવારવેલા રેષા) સરખું જ હોય છે. આઈન-ઇ-અકબરી નામના અકબરશાહની કારકીર્દિના ગ્રંથમાં ક્ષત્રિયારીના વેશમાં વાકના કપડાની ટોપીનો નિર્દેશ કરેલો જણાય છે. સુશ્રુતના સૂત્રસ્થાનના ૨૫ મા અધ્યાયમાં સેવતી તૈયાર કરવા માટે અળશીના સૂત્રનો ઉપયોગ કરવાસંબંધી કહે છે કે:—“સળજ્જ્વોમસૂત્રાભ્યાં સ્નાત્વા બાહેન વા પુનઃ” આ સર્વ પ્રકાર ઉપરથી આ વાત નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે કે, અળશીનું વાવેતર હિંદુસ્તાનમાં પ્રાચીન કાળથી થાય છે અને તેના રેષાથી વસ્ત્રો બનાવવાની પ્રણાલી (રૂઠિ) પણ પ્રાચીનકાળથી ચાલતી આવે છે; પરંતુ અહીં ખસે વર્ષથી અળશીનો વાક (રેષા) કાઢવાનો રિવાજ બંધ પડ્યો છે. આ વાત બદલ અનેક પૂરાવા મળે છે.

અળશીનો ઔષધિમાં અનેક પ્રકારે ઉપયોગ થાય છે. તે સિવાય હોઘાગ-ધંધાસંબંધીમાં પણ હિંદુસ્તાનને માટે તે ધણા મહત્વની છે. તેલનો રંગ, છાપવાની શાહી, જમીન ઉપર પાથરવાનાં વેલણુદીદાર રંગીન કાપડ, કૃત્રિમ (બનાવટી) ઇંડિયા રબર, તેલનાં વાર્નિશ, નરમ સાણુ ૪૦ બનાવવાના કામમાં આનો અતિશય ઉપયોગ થાય છે. યંત્રમાં લગાડવાના કામે એ બહુજ વપરાય છે. બેલતેલ નામનું જે પ્રસિદ્ધ વિલાયતી તેલ બજારમાં વેચાતું મળે છે, તે અળશીનું જ ઉકાળેલું તેલ છે. ઇંગ્લાંડમાં અળશી ઘોડાઓને ખાવા આપે છે. અળશીના લોંદા દોરોને ખવરાવે છે. અળશીનાં ડાંડાં ઉપરથી જે વાક નીકળે છે તેનાં ઉત્તમ વસ્ત્ર બને છે. ‘લિનન’ અને ‘કેમ્બ્રિજ’ નામનાં વિલાયતી કાપડ અળશીના વાકથીજ બનાવે છે. લિનન કરતાં કેમ્બ્રિજ ઘણું ઝીણું અને ઉમદા હોય છે. આ કાપડ ઇંગ્લાંડમાં તૈયાર કરે છે. અળશીના સૂકવી રાખેલા ડાંડા કાગળ બનાવવાને ઉપયોગી થાય છે. એના લોંદા દૂઝણાં દોરોને ખાવા આપવાથી તે ધણા દિવસસુધી દૂધ આપે છે; અને તે દૂધ ઉપર માખણ પણ ઉમદા પ્રકારનું આવે છે. આ જાડમાંથી ખાજ અનેક પ્રકારના ફાયદાવાળા ધંધા થવા જોગ છે. આપણે અહીં અળશીનું સ્વતંત્ર વાવેતર નહિ કરતાં સરસવ અથવા રાઇ સાથે તે વાવે છે; તેથી એકલી અળસી મળતી નથી. તેમાંથી સરસવ અને રાઇનું મિશ્રણ હોવાથી તેલ સાફ નીકળતું નથી અને તે તેલમાંથી બનનારા વાર્નિશ, રંગ વગેરે પદાર્થો પણ ઉત્તમ તૈયાર થઇ શકતાજ નથી. પૂર્વે હિંદુસ્તાનથી તેલ વિલાયતમાં જતું હતું; પરંતુ તે દલકી પ્રતનું લાગવાથી તેનો ઉત્તમ ખપ નહિ જેવો થયો અને ભાવ પણ ઘણો ઓછો આવવા લાગ્યો; તેથી તેલ મોકલવું બંધ પડ્યું. આથી ફક્ત ખી રવાના થાય છે. અળશીનું તેલ અને ખી એનો પણ ક્યવિત ખાવા માટે ઉપયોગ થાય છે.

અળશીની મુખ્ય બે જાતો છે. એક ઘોળા અને ખીજી રાતી. રાતીમાં વળી નાની અને મોટી એવી બે જાતો છે. ઘોળાં ખીમાંથી સેંકડે ૩૫: ૧ ના પ્રમાણથી તેલ નીકળે છે. મોટી જાતનાં રાતાં ખીમાંથી સેંકડે ૩૧: ૨ અને નાનીમાંથી ૨૬: ૬ આ પ્રમાણે નીકળે છે. સરાસરી સેંકડે

૩૦ હજી પ્રમાણે એટલે ૧૦૦ મણુ ખીયામાંથી ૩૦ મણુ તેલ નીકળે છે.

ઓપધિ પ્રયોગ—રંગારી લોકોને સફેદ રંગનું કામ કરતાં શીશનો અંશ પેટમાં જવાથી પેટમાં દુઃખ થાય છે, તેના ઉપર અળશીનું તેલ રામખાણુ છે, એવો અનુભવ એક ગાલેશકી નામના રશિયન વૈદ્યે જાહેર કર્યો છે. યુરોપમાં કવચિત્ જળમાર્ગનો સોળો અને કફાશયના ઉપરના ભાગનો અંદરનો સોળો સારો કરવાને આ જોવો અળશીનો ફાંટ તૈયાર કરીને આપે છે. અંગ્રેજી 'સૉલિડ ઑઈલ'ના બદલે અળશીના તેલનો ઉપયોગ થઈ શકે છે. સૉલિડ ઑઈલ પ્રમાણે અળશીના તેલમાં પણ મલમ કરી શકાય છે. સોડા અને પોટાસ મેળવીને સાણુ પણ બને છે. અળશીની પોટીસ તૈયાર કરવાની રીત:—અળશીના લોટ ઉપર એકદમ ખળખળતું ઊનું પાણી નાખી તે હલાવવું. ટાકું પાણી નાખેલ પોટીસ સારી થતી નથી. હકીમોના મત પ્રમાણે અળશી પેટમાં નુકસાનકારક છે. તેટલા માટેજ તેની સાથે મધ અને ધાણા ખાવાને બતાવે છે. અળશીનું તેલ રેચક છે. અળશીની એક જાત પશ્ચિમઘાટ ઉપર અને કલકત્તા પાસે ઉત્પન્ન થાય છે. તેને ઉંદી કહે છે, એમ ડૉ. મંત્રીનો મત છે. અળશી—મધુર, સ્નિગ્ધ, કડવી, બલકારક, પાકકાળે તીખી, ગુરુ, વાતકર, કફકારક, ઉષ્ણ અને દષ્ટિ, શુક્રોગ, શુક્રદોષ, પૃષ્ઠશ્વળ અને પિત્ત, એઓનો નાશ કરે છે.* એનાં પાંદડાંનું શાક:—વાત, કાસ, કફ એ ઉપર હિતકારક છે. (૧) ઉંધ ન આવતી હોય તો:—અળશીનું અને એરંડાનું તેલ સમમાગ એકત્ર કરી કાંસાના વાસણમાં કાંસાના પાત્રવડે ખત્રી તેનું અંજન કરવું એટલે ઉંધ આવે છે. (૨) બદ કિંવા ગૂમકું વગેરે પાકવા માટે:—અળશીનો લોટ કરી દૂધમાં અથવા પાણીમાં કાલવી હળદરની બૂંદો નાખી સારું બાંધી, સહેવાય તેટલી ગરમ પોટીસ ગાંઠ ઉપર બાંધવી. એ પ્રમાણે ૫-૭ વાર વખતો વખત ગરમ બાંધવી. એ પોટીસ ઉપર ખાવાનું પાન બાંધવું. એજ પ્રમાણે શણનાં ખી અને ઘઉંની પોટીસ થાય છે. (૩) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:—અળશીનું તેલ અને ચૂનાનું નીતરું પાણી એકત્ર કરી ચોપડવું. (૪) મૂત્રદાહ ઉપર:—અળશી ચાર તોલા લઈ તેમાં ૧૬ તોલા પાણી નાખી સારી રીતે ઉકાળી ગાળી પીવા માટે આપવું. (૫) ગુદામાં હરસના મસા સૂજી ત્રાસ આવતા હોય તો:—અળશીનું તેલ દર વખતે ૫ તોલા પ્રમાણે દિવસમાં બે વખત લેવાથી જાડો સાફ થઈને મસા હલકા પડે છે. (૬) પ્રમેહ, પેશાબની બળતરા અને મૂત્રમાર્ગના તમામ રોગ ઉપર:—અળશીનો કાઢો અથવા સાકર મેળવીને અળશીનું ચૂર્ણ આપવું; અથવા અળશી અને જેડીમધ એ ખળખળતા ઊના પાણીમાં ચાર કલાક ભીંજવી રાખી (ઉપર ઢાંકણું ઢાંકવું અને) થોડું થોડું આખો દિવસ આપવું. (૭) છાતીમાં કફ ભરાઈ ગયો હોય અથવા ફેફસાંનો સોજો હોય તો:—અળશીનો લોટ તવા ઉપર રાખીને તેનાથી શેક કરવો. (૮) પેટમાં મરડો થાય તે ઉપર:—અળશીનો કાઢો આપવો. (૯) સિંગેંદ્રિયથી લોહી પડે તે ઉપર અથવા સગર્ભા સ્ત્રીને પહેલા મહિનામાં ઉલટી અને ચક્કર આવે તે ઉપર:—અળશીના કાઢાથી ફાયદો થાય છે.

૩૭ આકડો:—સં. અર્ક. મં. ૩૪. હિં. આકડા. બં. આકંદ. કં. યકે. તાં. અર્ક. તું. યેક્ષામેલ. મલાં. યેરિક. ફાં. ખુર્ક. અં. ઉપર. ઈં. ગમગેટિક્સ્ રવોલોવર્ટ. તૈં. નીલાજિ લીડે. લાં. ક્યાલોટ્રોપીસ જાઈઆંટી.

આ જાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એનાં પાંદડાં જાડાં અને વડાં પાંદડાં જેવડાં મોટાં હોય છે. આકડો એ હવનીય દ્રવ્યોમાંનું એક દ્રવ્ય છે. આકડાને ફૂલ અને ફળ આવે છે, ફળ પાકવાથી અંદરથી રેશમ જેવું મૃદુ રીંતીકળે છે, તે ઉપયોગમાં આવે છે. એના લાકડાના કોલસા ઘણા હલકા હોવાથી દારૂ બનાવવામાં તેનો ઉપયોગ થાય છે. સાધારણ અંગ દુઃખતું હોય તો આકડાનું દૂધ ચોપડે છે. એનાં પાંદડાં મૃદુ હોવાથી ફેટલાંક વર્ષો પહેલાં એ પાંદડાં મોડી અક્ષરો ચીતરવાના કામમાં લેતા હતા; પરંતુ હમણાં કામળની વિપુલતા હોવાથી તેનો ઉપયોગ કાઢ કરતું નથી. **આકડો**—સારક અને ગરમ છે; અને વાયુ, કોઠ, ખાજ વિષ, પ્લીહા, ગુલ્મ, અર્શ, યકૃત,

* અળશી એ દષ્ટિ, પાચનશક્તિ અને વ્રણને નુકસાન કરે છે. એનો ઉતાર ધાણા, સિંકજિ-ખીન અને મધ છે; પ્રતિનિધિ—મેથી અને માત્રા ૧૦ માસાની છે.

મ્લેખોદર, કૃમિ, એનો નાશ કરે છે. + ઉપયોગ:—(૧) વાયુથી અંગમાં સંલુકા આવતા હોય તો:—આકડાનાં પાંદડાંનો શેક કરવો. (૨) ઉધરસ અને શ્વાસ ઉપર:—આકડાનાં ફૂલ-માંના કાંટા (સ્વાષડા) અને મરી, એકત્ર વાટી ગોળાઓ કરવી અને તે આપવી. અથવા આકડાની કુખો અને ફૂલ એકત્ર વાટી તેનો ગોળમાં પાક કરી ખવરાવવો. (૩) કમળા ઉપર:—આકડાનાં મૂળ ચોખ્ખાનાં ઘેવરામણમાં ઘસી નાકમાં તેનું ડીપું પાડવું. (૪) આકડાના વિષ ઉપર:—આમલીનો પાલો વાટી લેપ કરવો. (૫) મસ્તકવાયુ ઉપર:—આકડાનાં પાંદડાં પાંદડાં માથે બાંધવાં. (૬) આદાશીશી ઉપર:—આકડાનાં મૂળનો ધૂમાડો નાકે સુંઘવો. (૭) અપરમાર અને ચઢેલું મસ્તક ઉતરવા માટે:—આકડાનાં દૂધમાં વગડાઉં છાણાંની (અડાયાંની) રાખ ભીંજવી

+ આકડાની ઘોળી અને રાતી એવી બે જાતિ છે. કેટલાક માંગા આકડાનેજ મંદારતરીકે સ્વીકારે છે; પરંતુ પંડિત નરહરિજીના નિબંધના આધારે શ્રીમાન પટેલ પોતાના મરાઠી બૃહન્નિબંધમાં નં. ૫૫૬ તથા ૫૬૦ થી ઘોળો અને રાતો એમ બે આકડા તેમજ નં. ૫૬૧-૫૬૨ થી મંદાર (આકડાના બીજ ભેદ) ના પણ રાજકી રાતો મંદાર અને ઘોળો મંદાર એમ બે ભેદ સ્વીકારે છે. પંડિત દત્તરામજી પણ અભિનવ નિબંધમાં એનેજ મળતા રહે છે.

આકડો ચક્રત્ અને ફેફસાંને નુકસાન કરે છે. એનો હિતાર ધી, અને માત્રા ૩ માસાની છે; તેમજ એનું દૂધ ઉપવિષ છે.

આકડાના મૂળની છાલ આપવાથી શરીરની અંદરનો પ્રવેદ (પ્રવાહી) ઘણેજ નીકળે છે. ચામડીના રોગમાં અને પેટની અંદરના અવયવ મોટા થયા હોય તથા પેટના કૃમિ, ખાંસી અને જલોદર આદિ રોગમાં ઉત્તમ અસર કરે છે. આકડાનું દૂધ આપવાથી તીવ્ર જીવાળ લાગે છે અને શરીર ઉપર ચોપડવાથી ચામડી રાતી થઈ જાય છે. એના ફૂલ પાચનશક્તિ વધારનાર, કોવત આપનાર છે અને પેટના દર્દનો નાશ કરે છે, એમ નિશ્ચય કરેલ છે. તેમજ ખાંસી, શ્વાસ, સજેકમ અને અરુચિમાં અપાય છે. એની જડની છાલ આકડાના દૂધમાં ભીંજવીને સૂકવી લેવી. પછી આ છાલને દેવતામાં નાખી એની ધૂળી શ્વાસરોગમાં લેવાથી દર્દ મટી જાય છે. પ્રલીપદ અને અંતઃક્રિયા રોગોમાં જડની છાલ ગાયત્રી છાશમાં ઘસીને લગાડવાથી આરામ થાય છે, એમ અક-દત્તમાં લખ્યું છે. મીર મહમદ હુસેન કહે છે કે:—આકડાનું દૂધ ચામડીને લાલ કરી પ્લોરટર (ફેલ્સા) હાવનાર, કફને કાઢનાર, વાળનો નાશ કરનાર તથા બધી જાતમાં દૂધ જેવા રસોમાં બધાથી વિશેષ ગરમ (તેજ) ગણાય છે. આપવાની રીતે દાદરને મટાડે, હરસને જડથી ખોલે અને દાંત પોલા પડી ગયા હોય અને દુઃખ થતું હોય તો એનું દૂધ મધની સાથે ભેળવીને એમાં થોડું કે ભીંજવી દાંતના નીચે રખાય છે. મીઠા અળદુલ હમીદ કહે છે કે, આકડાના દૂધને કાંટાના રોગમાં તથા કબેજ અને બરોજ વધી ગઈ હોય તો આ પ્રમાણે આપવું:—અનાજના દાણા તેમાં ભીંજવીને સૂકવી તે આવાને આપવા. (રેવા લાગશે.) સાંચાનું દર્દ અને રોગ ઉપર ચોપડવાને આકડાનું દૂધ સાધારણ દલાજતરીકે વપરાતું આવે છે; તેમજ પાંદડાં થોડાંક શેડી તે કામમાં આવે છે. શરીરના જે ભાગમાં લકો થયો હોય તે ભાગ ઉપર પાંદડાં તેલમાં શેકીને તે તેલ ચોળવું. પ્રણમાં અંકુર (રૂઝ) ન આવતું હોય તો સૂકાં પાંદડાંનું ચૂર્ણ નાખવાથી બહુજ જલદી અંકુર આવે છે. ડૉ. એન્સીલ કહે છે કે:—આકડાનાં પાંદડાં અને મૂળમાંથી જે દૂધ જેવો રસ નીકળે છે તે, સૂકાયા બાદ આપવાથી બહુજ જલદી જીવાળ લાગે છે અને શરીરને સુખારનાર ગણાય છે. તામીલ વૈદ્ય આને સફેદ કાદમાં અત્યંત ગુણકારી માને છે. મિઠા પેકેર છાલમાં શરીર સુખારવાનો, જઘન કરવાનો અને શરીરમાંથી મિઠાડ કાઢવાનો ગુણ બતાવે છે. ડૉ. ડીમક જાલમાંથી નીચેલ દૂધ અથવા રસને સૂકવી આપવાથી ઉત્તમ અને અગ્રિક ગુણકારક કહે છે. ડૉ. ડીમકના મત પ્રમાણે એમાં ઉલટી કરવાનો ગુણ છે. ચરકાચાર્યે અને ભેદનીય, પ્રવેદ લાવનાર, ઉલટી કરાવનાર, કફર, યોનિરોપનાશક, પીચકારી મારવાને ઉપયોગી અને એનાં બીજ મૂળ લાવનાર હોવાનું નિશ્ચય કરેલ છે. સુશ્રુત પણ કૃમિહર, પ્રણશોધક અને વાતવિકારનાશક ગણાવે છે.

ઉનાથાના તાવમાં લોકો એનાં પાંદડાંને શેકીને રસ કાઢી શરીરે ચોપડી પરસેવો લાવે છે. એથી તાવ જાય છે. હુખતા માથા ઉપર એનાં પાંદડાં ધી ચોપડી શેકીને બાંધે છે, ઉનાથાની હુખમાં દેવતાના કોલસા ઉપર એનાં પાંદડાં ખૂબ પાથરી તેને તપવા દઈ તેનાપર દરદીને ઉભો રાખી તેના ઉપર ગાયત્રી છાશ નાખતા જાય છે, અને તે પાંદડાં ખુદાવે છે; આથી પણ એ હુખનો તાવ સત્તર પલાયન કરે છે. આને લાંછો આપી કહે છે. આમ બુદ્ધિપૂર્વક યોજના કરવાથી આકડો મહાન ઔષધ(અમૃત)નું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે. એનાં મૂળ ઉનાળે કાઢી રાખી તેનું ચૂર્ણ ચાર માસા ઉના પાણીમાં આપવાથી પરસેવો આવી તાવ જાય છે; તેમજ અડાં તોલો આપવાથી ઉલટી થઈ હડકાયા કુતરાના દરદનો છાતીમાંથી વિકાર (કાથળી) બહાર કાઢી દરદીને બચાવે છે. દરદ ગયા પછી ધી અવસ્થા પાવું જોઈએ. ધણીક ભરમો એના દૂધમાં તૈયાર કરે છે.

સુધવી અને તે છીંકણી પ્રમાણે સુધવી; એટલે છીંકા આવી મસ્તક ઉતરે છે. ઉતાર—ઘી સુધવું. (૮) કૂતરાના વિષ ઉપર:—આકડાનું દૂધ, ગોળ અને તેલત્રો લેપ કરવો. (૯) સોજા ઉપર:—લોહકાટ અને આકડાનાં પાંદડાં ભેંસના મૂત્રમાં વાટી સોજા ઉપર લેપ કરવો. (૧૦) સવ પ્રકારના વિષ ઉપર:—આકડાનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ધસી પાવાં. આકડાનાં કુમળાં પાંદડાં ૬-૭ લેપ તેનો રસ કાઢી ઘી નાખી પાવો. (૧૧) ઘુંટણુ રહી ગયા હોય તે ઉપર:—આકડાનું દૂધ ત્રણ દિવસ ચોપડવું. (૧૨) હરસ ઉપર:—આકડાનાં અને આમત્રીનાં લાકડાંનો અગ્નિ કરી તે ઉપર અજમો નાખી તેની ધૂણી મસાને આપવી. (૧૩) ટાઢિયા તાવ ઉપર:—આકડાનાં કુમળાં પાંદડાં પાનમાં ખાવાં. (૧૪) કર્ણુશૂળ ઉપર:—આકડાનાં પાંદડાંને ઘી ચોપડી દેવતા ઉપર શેકવાં અને તેનો રસ કાઢી તે કાનમાં પાડવો. (૧૫) ગાંઠમાળા ઉપર:—આકડાનાં દૂધમાં હીરાકશી અથવા કોલિંગન ધસી લેપ કરવો. (૧૬) ગુલ્મી ઉપર:—આકડાનું દૂધ ચોપડવું. (૧૭) શ્લીપદ (પગ કિંવા હાથ જાંઠા થાય તે) રોગ ઉપર:—આકડાનાં મૂળ કાંજમાં વાટી લેપ કરવો. (૧૮) વિંછીના વિષ ઉપર:—આકડાનું મૂળ ધસીને ચોપડવું. (૧૯) મોઢા ઉપર કાળાશ હોય છે તે ઉપર લેપ:—આકડાના દૂધમાં હળદર વાટી તેનો લેપ કરવો. (૨૦) કર્ણુશૂળ ઉપર:—આકડાના અંકુર લાવી લીમડાના રસમાં વાટી તેમાં થોડું તલનું તેલ અને સિંધવ નાખી ગોળો કરવો. પછી થુરિયાનું લાકડું થોડું કાનરી તેમાં તે ગોળો ઘાલી તેની આસપાસ થુરિયાનાં પાંદડાં વિંટાળી તે ઉપર થોડી માટી ચોપડી પુટપાકકૃતિએ લલકો અગ્નિ દેવો. પછી તે ગોળો બહાર કાઢી પાંદડાં દૂર કરી કાષ્ટ સુદાં પીલી, રસ કાઢી તે કિંચિત્ ગરમ કરીને પછી કાનમાં પાડવો. એટલે દુસ્તર કર્ણુપીડા દૂર થશે. (૨૧) સર્પના વિષ ઉપર:—આકડાના ઝાડનાં પાંદડાં આકડાના દૂધમાં વાટી ગોળાઓ કરવી અને તે ગોળી પ્રત્યેક ઘડીના અંતરે આપવી અથવા મૂળ ધસી પાવાં. (૨૨) શીઘ્ર પ્રસૂતિને માટે:—આકડાનાં મૂળ આકડાના પાંદડામાં વિંટાળી અખોડામાં ખોસવાં. પ્રસૂત થયા પછી તુરત છોડી નાખવાં. (૨૩) મૂત્રાઘાત ઉપર:—આકડાના દૂધમાં આવળની છાલનું થોડું ચૂર્ણ મિશ્રિત કરી, તે મિશ્રણ કુંડીની આસપાસ અને ખેડુએ ચોપડવું. એ યોગથી ચાર ઘડીમાં મૂત્ર છૂટશે. (૨૪) બદ્ધ ઉપર અને હુરેક ગાંઠ ઉપર અનુલવસિદ્ધ ઉપચાર:—આકડાના દૂધમાં કાથો અને રેવંચીનો શીરો ધસી ચંદન જેવું જાડું, ગાંઠ ઉપર દિવસમાં બે વાર એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ લેપ કરવો એટલે ગાંઠ નરમ પડી બેસી જશે. (૨૫) શ્વાસકાસ ઉપર:—આકડાનાં પાંદડાંનો રસ એક તોલો કિંવા બે તોલા પાવો; એટલે ઉલટી થઈ કફ, પિત્ત પડશે. ઉતાર—ઘી અથવા ઘી અને ભાત. (૨૬) વાળા ઉપર:—આકડાના દૂધનો લેપ કરવો. (૨૭) સોજો, વાયુ અને ત્રિદોષ ઉપર:—આકડાનાં પાંદડાં અને લોહકાટ ભેંસના મૂત્રમાં વાટી સોજા ઉપર લેપ કરવો. (૨૮) રક્તગુદ્મ ઉપર:—આકડાનાં ફૂલ તેલમાં તળી ખાવાં એટલે ગુદ્મ ઓગળી, રક્તસ્રાવ થઈ નીકળી જાય છે. (૨૯) વાતરોગ ઉપર અર્કાદિ કવાથ:—અર્કનાં મૂળ, ધમાસો, કરીઆતુ, દેવદાર, રાસ્ના, નગોડ, વજ, અરણી, શરગવો, લીંડીપીપર, પીપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રો, સુંઠ, અતિવિષ, ભાંગ એનો કાઢો કરી પાવો; એટલે તીવ્ર ત્રિદોષ, વાયુ, દંત બંધ થઈ જવા, અંગમાંનું શેલ (શીતાંગ), શ્વાસ, કાસ, સૂતિકારોગ અને વાતરોગ એનો તત્કાળ નાશ થાય છે. પ્રકાર બીજો:—ઉપર બતાવેલા કાઢામાંનાં અતિવિષ, ધમાસો, અરણી અને સુંઠ એ દ્રવ્યો બાદ કરી બાકીનાં લેવાં તથા તેમાં સાટોડી વધારી કાઢો કરી પાવો. તે સુખવાત (સુવારોગ), નાના પ્રકારના વાયુ, શેલ, અપસ્માર, એએનો નાશ કરે છે. ત્રીજો પ્રકાર:—આકડાનાં મૂળ, છશં, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, ભારંગમૂળ, રીંગણી, કાકડાશીંગ, પુષ્કરમૂળ, એ સર્વ સમભાગ લઈ ગોમૂત્રમાં કાઢો કરી પાવો. એ કાઢો શીતાંગ, સન્તિપાત, મેહ, શ્વાસ, કફટુદ્ધિ, ઉધરસ એએનો નાશ કરે છે. (૩૦) સોજા ઉપર અર્કાદિ લેપ:—આકડાનાં મૂળ, સાટોડી અને કડવા લીંમડાની જાલ એકત્ર ધસી લેપ કરવો અથવા એનો કાઢો પાવો અને કાઢાના પાણી વડે વારંવાર સોજો ધોવો. (૩૧) વાતવિકાર ઉપર:—વાયુથી ગંદાઈ ગયેલા અંગને આકડાના દૂધનો લેપ કરી તે ઉપર રાઈનું પ્લાસ્ટર મારવું તથા ઉપર એક પાંદડું મૂકી ચોવડા કપડાથી પાટી

મજબૂત બાંધવો. આ પ્રયોગથી વાયુબદ્ધ થયેલું શરીર ત્વરિત છૂટું થાય છે. (૩૨) ઉચ્ચતાંક ઉપર:—આકડાનાં મૂળ ધસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૩૩) સોફોર ઉપર:—આકડાના એક પાકેલા પાંદડાનો રસ લીમાં પાવો. દિવસ ૩. પથ્થ—દૂધ અને લાત. (૩૪) પ્લીહોર ઉપર:—આકડાનાં પાંદડાં અને સિંધવ માટલામાં ઘાલી મોટું બંધ કરી નીચે અગ્નિ સળગાવવો; પછી તે ખાર દહીંના પાણી સાથે પાવો. (૩૫) શ્વાસ ઉપર:—આકડાનાં મૂળાં, ગાંઠ અને લોંડીપીપર એમને ખલ્લ કરી મધમાં ભેરના ણીઆ જેવડી ગોળીઓ કરી ખાવી. (૩૬) કંઠસર્પ ઉપર:—આકડાનાં લીલાં મૂળોની છાલ લાવી તેને મધ સાથે ખાવાના પાનમાં મૂકી તેની બીડી કરી ખાવી અથવા તે પાનના બીડાનો રસ પીવો.

૩૮ આગિયો—સં૦ તીક્ષ્ણામિ. હિં૦ દાદમારી. કં૦ ચુર્ચીગિડ. લાં૦ એમાનિયાવેસી કંટારીઆ. મ૦ આગ્યા.

આગિયાનાં ઝાડ શુભારે હાથ દોઢ લાથ ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં બાંધનાં પાંદડાં જેવડાં અને આકારે પણ તેવાંજ હોય છે. એ ઝાડ ઉપર સફેદ રંગનાં નાનાં ડીટાં આવે છે. તે શરીરને અડકે તો શરીરે આગ ઉઠે છે. નાગડી, કોદરા વગેરે ધાન્યોના ખેતરમાં એ ઝાડો ધણાં થાય તો તે આખું ખેતર બળી જાય છે; એટલી આ ઝાડની આગ હોય છે. એ ઉપરથી એનું “આગિયો” એવું નામ ગોઝ્ય છે. આગિયો:—બલકર, કડવો, તીખો, વિખંધનાશક, હ્રસ્વ, ઉષ્ણ, અસ્તિશુદ્ધિકારક અને રક્તપિત્ત, અરોચક વગેરેનો નાશ કરે છે. (૧) કોદરાના વિષ ઉપર:—આગિયાના ઝાડનો પાણી નાખી રસ કાઢવો અને તે રસ અડધો શેર સુધી આપવો. દોરને આપવો હોય તો ચાર શેરસુધી આપવો. ઝાડનાં સૂકાયેલાં હોય તો તેને ખાંડી તેની બૂકી કરી પાણીમાં ઉકળી તે પાવું. (૨) જ્વર ઉપર:—આગિયાનાં ઝાડ, નાગરમેથ અને સુંઠ, એનો કાઠો આપવો. (૩) લુતી—(કરોળિયા)ના વિષ ઉપર:—આગિયાનાં સૂકાયેલાં પાંદડાં તોલો ૧, કાજળીનાં સૂકવેલાં પાંદડાં તોલો ૧ અને અધેડાનાં પાંદડાં તોલો ૧ લઈ, તેની કાળી રાખ બનાવવી; અને તે કસુંબીના બીના તેલમાં ખલ્લ કરી લગાડવી.

૩૯ આદુ—સં૦ આર્દ્રક. હિં૦ અદ્રક-ખ, આદા. કં૦ આદલ. ફાં૦ જાંજીલીવર. અં૦ જાંજીલીવરતિખ. ઇં૦ જાંજર, મ૦ આલેં.

આદુનું ઝાડ શુભારે એક લાથ ઉંચું વધે છે. તે વધવા માંડ્યું એટલે તેને એકલાં પથરાયેલાં મૂળાં આવે છે. આદુ સૂકવી તેની સુંઠ કરે છે. સુંઠનું તેલ નીકળે છે. બંગાળા, મદ્રાસ અને ગમેકા ખેટ વગેરે દેશોથી પુષ્કળ સુંઠ અહીં આવે છે. આદુ સુંઠ કરતાં સૌમ્ય છે. આદાનો પાક કરે છે તેને “આદાપાક” કહે છે. આદુ:—પાચક, સારક, અગ્નિદીપક, રુચિપ્રદ અને કંઠને દિતકર છે. એ સોજો, કફ, વાયુ, કંઠરોગ, ઉધરસ, દમ, આનાદવાયુ, મલબંધ, વાંતિ અને શ્વા, એનો નાશ કરે છે. x (૧) આદાપાક—આદાનો રસ કાઢી તેમાં પાણી નાખવું, પછી સાકર નાખી પાક કરવો. તેમાં કેસર, એલચી, જયફળ, જવંતી અને લવંગ નાખી તે ભરી રાખવો. આ પાક શ્વાસ, કાસ, અગ્નિમાંઘ અને અરુચિ ઉપર પ્રશસ્ત છે. (૨) અજીર્ણાદિક ઉપર:—આદાના રસમાં

* આગિયો નાનો અને મોટો, એમ બે તરેહનો થાય છે. વળી આ નામનું જંતુ થાય છે તે તો બુદ્ધ. એ જંતુ કોઈ કોઈ વાર રાત્રે અંગારા જેવું ફરતું જણાય છે.

x કુષ્ઠ, પાંડુ, મૂત્રકૃચ્છ, રક્તપિત્ત, વણ, જ્વર, દાદ, એ રોગોમાં અને ગરમીમાં તથા શરદ ઋતુમાં આદુનું સેવન વર્જિત છે; કારણ તે લયંકર ફળ આપે છે. એનો પ્રતિનિધિ—સુંઠ અને ઉતાર કપૂર તથા મધ છે.

આદુ રસમાં અને પાકમાં શીતળ, મધુર, અરપરો, ગરમ અને હૃદયને દિતકારી છે. કાંજ અને સિંધાલૂણ કે મીઠા સાથે આદુ પાચક, અગ્નિદીપક તથા મલબંધ અને આમવાતનું નાશક છે. એકલા મીઠા સાથે અગ્નિદીપક, રુચિકર, પ્રિય, સારક તથા સોજો, વાયુ અને કફનો નાશ કરનાર છે. ભોજનના પહેલાં લક્ષણ કરેલ આદુ કંઠ અને જીભને શુદ્ધ કરે છે. જંબીરી લિંબુ અને સિંધાલૂણ સાથે મુખની શુદ્ધિ કરે છે. જમવા અગાઉ મીઠા સાથે આદુ હમેશાં પથ્ય છે.

લિંગુનો રસ અને સિંધવ નાખી પ્રાશન કરવું, એટલે અજીર્ણ દૂર થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. વળી તે વાયુ, મધબદ્ધતા અને આમવાતનો નાશ કરે છે. (૩) મૂર્ચ્છા—વાયુનો ઝાટકો આવે છે તે ઉપર:—સુંઠ ઘસી અંજન કરવું. (૪) યોનિશૂળ ઉપર:—સુંઠની ભૂકી એરંડીઆ તેલમાં કાલવી લેપ કરવો અથવા સુંઠ અને એરંડમૂળનો લેપ કરવો. (૫) અજીર્ણ ઉપર:—સુંઠ અને જવખારનું ચૂર્ણ ઘીમાં અથવા ગરમ પાણીમાં આપવું. (૬) આમવાત ઉપર:—એરંડમૂળના રસમાં સુંઠનું ચૂર્ણ કાલવી ગોળો કરી તે ઉપર એરંડાનું પાંદડું વિંટાળી, ઉપર કપડામારી કરી, પુટપાકકૃતિ પ્રમાણે તે ગોળો દેવતામાં પકવી, પછી બહાર કાઢી પીલી, રસ કાઢી, તેમાં મધ નાખી આપવો. (૭) આમવાત અને પેટશૂળ ઉપર:—સુંઠના કાઢામાં દીવેલ (એરંડી તેલ) નાખી આપવું, તેથી આમવાત, કંમર અને પીઠ એ ઠંડાણાનું શૂળ તેમજ સર્વાંગશૂળ અને પેટશૂળ સારાં થાય છે. (૮) સંઘ્રહણી, આમ, પ્લીહા અને આમવાતાદિક ઉપર:—સુંઠની ભૂકીને પાણી સાથે ચટણી માફક પીસી પછી ઘીમાં તળવી. તે ઘી સેવન કરવાથી પ્લીહા, આમવાત વગેરે દૂર થાય છે, વાયુનો નાશ થાય છે અને સંઘ્રહણી રોગ સત્તર જાય છે. (૯) કાસશ્વાસ ઉપર:—આદુનો રસ મધમાં નાખી પાવો અથવા સુંઠ અને બ્રાહ્મીનો કાઢો મધ અને સાકર નાખી પાવો. (૧૦) વૃષણવાયુ ઉપર:—આદુનો રસ મધ નાખી પાવો, એટલે અરોચક અને સળેકમ પણ દૂર થાય છે. (૧૧) અતિસાર ઉપર:—આદુનો રસ નાલિએ (કુટીએ) ચોપડવો, એટલે દુઃસાધ્ય અતિસાર પણ નાશ પામે છે. (૧૨) ઉદરરોગ ઉપર:—પાણી અને આદાનો રસ સમભાગે પાવાં. (૧૩) અગ્નિમાંઘ ઉપર:—આદુનો રસ અને લિંગુનો રસ સમભાગ લઈ તેમાં તેના પ્રમાણમાં સિંધવ મિશ્ર કરી, ભોજન પહેલાં પ્રાશન કરવું; એટલે અગ્નિમાંઘ દૂર થાય છે. ભોજનારંભે એ ત્રણે પદાર્થ પ્રાશન કરવાથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થઈ જીર્ણવા, કંઠ અને હૃદયની શુદ્ધિ થાય છે. સ્વરભેદ, સોળો, મલાવજ્વલ, શ્વાસ, કફ, ઉદરસ, વાયુ વગેરેનો નાશ કરે છે અને ધાતુવૃદ્ધિ થાય છે. (૧૪) ગર્ભિણીના વિષમજવર ઉપર:—એ અથવા ત્રણ માસા સુંઠ બકરીના દૂધમાં વાટી આપવી. (૧૫) ભૂખ ન લાગતી હોય તે ઉપર:—સુંઠનું ચૂર્ણ ૧ માસો બે તોલા પાણી સાથે આપવું. (૧૬) ઉદરસ ઉપર:—આદુનો રસ, લિંગુનો રસ અને મધ સમભાગ કરી તેમાં લીંડીપીપર નાખી દિવસમાં બે ત્રણ વખત તે મિશ્રણ આપવું. (૧૭) જીર્ણ જવરને માટે:—જાશની પરાશમાં (આછમાં) સુંઠ ઘસી પાવી. દિવસ ૨૧. (૧૮) અમ્લપિત્તને માટે:—સુંઠ, આંખળાં અને ખડીસાકર સારી રીતે બારીક બ્રહ્મ કરી સવારમાં પાવાં. (૧૯) દ્વેગ, અગ્નિમાંઘ, શ્વાસ, કાસ, અરુચિ, સળેકમ, ઉદરરોગ, પાણી થકી થતું શૂળ, એ ઉપર:—સુંઠનો કાઢો આપવો. એથી કાંતિ, ચિત્ત અને નેત્ર પ્રસન્ન રહે છે. (૨૦) હુરસ ઉપર:—સુંઠનું ચૂર્ણ જાશમાં નાખી આપવું. (૨૧) નાસારોગ ઉપર:—સુંઠ બે તોલા લઈ તે અર્ધા શેર પાણીમાં નાખી ઉકાળવી અને તે બે વખત પાવી. (૨૨) સળેકમ ઉપર:—આદુ અગર સુંઠ, તજ અને ખડીસાકર એનો કાઢો આપવો. (૨૩) અમ્લપિત્ત ઉપર:—સુંઠનું ચૂર્ણ ૬ માસા અને ગેર ૧ તોલા લઈ નાગરવેલના પાનના રસમાં ખલ કરી, વટાણા જેવડી ગોળીઓ કરવી. દરરોજ બે ગોળીઓ સવાર સાંજ દૂધ અને પતાસામાં પાવી. (૨૪) પરિણામશૂળ ઉપર:—સુંઠ, તલ અને ગોળ એકત્ર કૂટી ગાયના દૂધમાં બારીકે આપવાં. (૨૫) બાળકોની આમસંઘ્રહણી ઉપર:—સુંઠ ઠંડા પાણીમાં ચંદન સરખી ઘસી તેટલું ઘી અને ગોળ અથવા ખડીસાકર નાખી શીજવી, ચાટણ તૈયાર કરવું; અને થોડું થોડું વખતોવખત ચટાડવું. એ મોટા માણસને પણ આપવું. (૨૬) શ્વેત પ્રદર ઉપર:—દરરોજ પ્રાતઃકાળે અને રાત્રે સૂતાની વખતે પ્રત્યેક ૧૪ તોલા ગાયના દૂધમાં ૨૧ તોલા પાણી અને ૪ માસા સુંઠ નાખી દેવતા ઉપર તપાવી, પાણી બળી ૧૪ તોલા અથવા તેથી થોડું કમી દૂધ અવશિષ્ટ રહ્યા પછી તેમાંથી સુંઠના ટુકડા કાઢી નાખી, તેમાં ૪ માસા ખડીસાકરની ભૂકી મિશ્ર કરી આપવું. આ પ્રમાણે ૨૧ દિવસ સેવન કરવાથી જ્વેતપ્રદર શ્વેત પ્રદર પણ નક્કી નાશ પામશે. (૨૭) વીર્યવૃદ્ધિ માટે:—૧ તોલા સુંઠની બારીક ભૂકી કરી, એક વાસણ દેવતા ઉપર ભૂકી, તેમાં બે તોલા સૂધી ઘી નાખવું. તે ઘી

સાર તથા પછી તેમાં આ સુંઠની ભૂકી નાખી લાલ થાય ત્યાંસુધી તળવી અને ૧ તોલા ગોળ, ૫ તોલા પાણીમાં મેળવી, તે પાણી તેમાં નાખી, પાણી બળી જમ્બ શીરા જેવું થાય ત્યાંસુધી અથવા છૂટું થાય ત્યાંસુધી લલાવતા રહી પાકું કરવું. એ દરરોજ પ્રાતઃકાળે એક વખત ૧૪ દિવસ આપવું. એટલે શરીરમાંનો વાતસંચાર, શરીરમાં કળતર થવું, અગ્નિમાં, અતિસાર, આમાંશ અને પિત્તવિકાર એ સધળા રોગ દૂર થાય છે. (૨૮) આંખો દુઃખવા આવે છે તે ઉપર:—સુંઠ અને કડવા લીમડાનાં પાંદડાં એકઠાં વાટી તેમાં થોડો સિંધવ નાખી તેની ચેપલી કરી, તે થોડી ગરમ કરી આંખો ઉપર બાંધવી, એટલે સોજો અને દુઃખ દૂર થાય છે. (૨૯) આદાશીશી ઉપર:—પાણીમાં અગર દૂધમાં સુંઠ ઘસી તેનું નસ્ય કરાવવું અને લેપ કરવો; અથવા આદુ અને ગોળ એકત્ર કરી તેની પોટલી કરી નાકથી તે રસ પીવો એટલે તરિત ગુણુ આવે છે. (૩૦) સોજા ઉપર:—સુંઠની ભૂકીની ગોળમાં ગોળા કરી સારોડીના રસમાં અથવા કાઢામાં આપવી. (૩૧) કંદિ, ઉર, પૂષ, ત્રિક (બરડાનું લાડકું)માંનો વાયુ, ગુદમ, શૂળ, ગ્રધસી, ઉદાવર્ત અને હનુમહ ઉપર:—આદુના રસમાં અથવા બીજોરાના રસમાં ઘી નાખી આપવું. (૩૨) કફ રોગ ઉપર:—સુંઠ અને તેથી ચાર-ગણી ખડીસાકર મેળવી તેનો કાઢો કરી આપવો. (આ હૃદય ઉપર પણ આપવો) અથવા આદુના રસમાં બમણી ખડીસાકર અથવા ગોળ નાખી ચાટણ કરી આપવું; (આથી શરદીના યોગથી જે ગચ-રકાં આવે છે તે દૂર થાય છે.) અથવા આદુનો રસ, મધ અને સાકર એકત્ર કરી આપવું. (૩૩) ભાંગપર ઉતાર:—ગાયના દૂધમાં સુંઠ આપવી અથવા સાત વખત ઠંડા પાણીમાં ૧ તોલા સુધી સુંઠ ઘસી આપવી. (૩૪) આંખોમાં શ્વેત રૂલ પડે છે તે ઉપર:—ગાયના દૂધમાં સુંઠ ઘસી અંજન કરવું. (૩૫) પક્ષાઘાત ઉપર:—ગાયનું ઘી ૨૮ તોલા લઈ તેમાં સુંઠનું ચૂર્ણ ૨૮ તોલા નાખવું. પછી તેમાં છેલેલી લસણની કળીઓ ૨૮ તોલા નાખી જઠરાગ્નિ, બળ વગેરે જોઈ એક તોલા સુધી આપવું. એથી પક્ષાઘાત, હનુસ્તંભ, કડીભંગ, આહુપીડા વગેરે દૂર થાય છે. (૩૬) વાતશૂળ ઉપર:—સુંઠ અને એરંડમૂળ એનો કાઢો કરી તેમાં ખાંડેલી હીંગ અને સંચળ નાખી આપવો. (૩૭) આમાંશ-સાર ઉપર:—૧ તોલા સુંઠ પાણીમાં ઘસી તેમાં ઘી અને ગોળ તોલો તોલો નાખી, એ મિશ્રણ સાર પાકું કરી ચાટણ બનાવી આપવું. (૩૮) ઉલટી ઉપર:—આદુનો અને કાંદાનો રસ એક એક તોલો મિશ્ર કરી આપવો. (૩૯) પિત્તવિકાર ઉપર:—અર્ધો તોલો સુંઠની ભૂકી તેમાં ૪ ગણોડીભાર સિંધવની ભૂકી મિશ્ર કરી નિત્ય સૂર્યોદય પહેલાં પાણીના ઘુંટડામાં ગળાવવી. (૪૦) બહુમૂત્ર રોગ ઉપર:—આદુનો રસ અને ખડીસાકર મેળવી નિત્ય એ વખત આપવો. (૪૧) પિત્તવિકાર ઉપર:—૭ તોલા ગાયનું દૂધ લઈ તેમાં અર્ધો તોલાથી એક તોલા સુધી સુંઠ ઘસવી; અને તે દૂધ બાળી માવા જેવી ગોળી કરી સાકર નાખી દરરોજ રાત્રે સૂતી વેળા તે ગોળી ખાવી, ઉપર પાણી પીવું નહિ. એ પ્રમાણે ઘણા દિવસ આપવું. (૪૨) બ્રમચુક્ત પિત્ત ઉપર:—આદુનો રસ એ તોલા અને ગાયનું દૂધ ૭ તોલા એકત્ર કરી અડધું બાળવું; અને ખડીસાકરની ભૂકી નાખી ઉંઘતી વખતે આપવું. (૪૩) બ્રમચુક્ત પિત્ત ઉપર:—આદુનો રસ ૨ તોલા, આમળાનો રસ ૨ તોલા, ખાંડ ૨ તોલા અને ગાયનું ઘી ૨ તોલા, એ એકત્ર કરી અડધું બળે ત્યાંસુધી ઉકાળી હમેશાં પ્રાતઃકાળે અને સાયંકાળે આપતા જવું. (૪૪) વાતબ્રમ ઉપર:—સુંઠ અથવા અજમાના ચૂર્ણની ભસ્મ આપવી. (તપખીર પ્રમાણે હળવેથી નાકમાં સુંઘવી.) (૪૫) આમાંશ ઉપર:—સુંઠ, વરિયાળી, ખસખસ અને ખારેક, એ ઔષધો સમભાગ લઈ પ્રત્યેકના એ ભાગ કરવા. તેમાંનો એક ઘીમાં તળી પુનઃ સર્વ ઔષધો એકઠાં કરી, ફૂટી, બારીક ચૂર્ણ કરવું; અને સર્વ ચૂર્ણ બરોબર ખાંડ મિશ્ર કરી એ મિશ્રણ પ્રત્યેક વેળા ૧ તોલા પ્રમાણે દિવસમાં ત્રણ વખત આપવું. (૪૬) આમવાત ઉપર:—સુંઠ ૪ ભાગ અને વરિયાળી ૧ ભાગ એકત્ર કરી તેમાંથી અડધું ઘીમાં તળી પછી બધાનું ચૂર્ણ કરવું. એ ગોળમાં મેળવી હમેશાં સેવન કરવું. (૪૭) અરુચિ ઉપર:—આદુ અને સિંધવ આપવો. (૪૮) દાંત-શૂળ ઉપર:—સુંઠની ભૂકી ૧ ભાગ અને ફટકડી ૨ ભાગ એકઠી કરી દિવસમાં ૨-૩ વખત દાંતે ઘસવી, એટલે જલદીથી શૂળ બંધ થઈ જાય છે. (૪૯) સન્નિપાત જ્વરમાં મૂઝાં આવે છે તે ઉપર:—સુંઠ, મરી અને લીંડીપીપર એનું ચૂર્ણ સુંઘવું. (૫૦) દુર્જલ જ્વર ઉપર:—સુંઠ અને

જવખારનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૫૧) સર્વ શૂળ ઉપર:—સુંઠ, સાજખાર અને હીંગનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું, એટલે ક્ષણમાં સર્વ શૂળનો નાશ થાય છે. (૫૨) ઘાત પડે છે તે ઉપર:—સુંઠના કાઠામાં હળદર અને ગોળ નાખી તે પ્રાશન કરવું. (૫૩) અગ્નિમાં ઘ અને કૃમિ ઉપર:—સુંઠ અને વાવડીંગનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું.

૪૦ આમલી:—સં ચિંચા. મં ચિંચ. હિં ઇમલી, અંબલી. બં આમરૂલ, તેકલ, તેંતુલ. કં હુણીસે, હુણસી, હુલીમારા. તૈં ચિંતાચેટુ. તાં પુલિયામારં, પુલિ. તું પુંકેમારા. મલાં આમલં, ચિંચા. અં તમર હિંદી. ઇં ટેમેરીડ ટ્રી. લાં ટેમેરીડસ ઇંડીકસ. ઉડિં કચ્ચાં.

આમલી અમેરિકા, આફ્રિકા અને એશિયા ખંડના ઘણાક દેશોમાં થાય છે. હિંદુસ્તાનના ઘણા ભાગોમાં એ જોવામાં આવે છે. એ ઝાડ મોટાં વધે છે. એને આઠમે વર્ષે ફળ આવે છે. આમલી મહા અને ફાગણ મહિનાઓમાં પાકી તૈયાર થાય છે. આમલીમાં જે ઠણીઆ હોય છે, તેને કચુકા—કુસકા કહે છે. આમલી ધરખર્ચ માટે રાંખી મૂકવાની હોય તો તેની અંદરના કચુકા કાઢી તેમાં મીઠું નાખી તેના ગોળા કરી રાખે છે. આમલી શાક, દાળ વગેરે ઘણા પદાર્થોમાં નાખવામાં આવે છે. આમલીમાં ખટાશ હોવાથી તે રીતસર ખાવાથી મુખને સ્વચ્છ કરે છે. ભાતમાં ખાવાને આમલીનું પત્તુ કરે છે. નવી આમલી કરતાં જૂની આમલી પચ્યકારક છે. xકચુકા જેને ચિંચા અથવા

x આર્થ વૈદ્યો આમલીને ઠંડી, પાચક, ઝાડો સાફ લાવનાર તેમજ (ઝાડાની કબજીઅત અને તાવમાં અત્યંત ઉપયોગી બતાવે છે. આમલીના કાતરા ઉપરની છાલની રાખ ખારની માફક ઔષધોમાં નાખે છે અને પાંદડાં સોજા ઉપર બાંધવાથી સોજો ઉતરે છે.

મખજન અથવા અદિયાનો કર્તા—આમલી લાલ અને ભુરી એમ બે પ્રકારની બતાવે છે. તેમાં રાતી ઉત્તમ છે. આમલીના ગર્ભને મુસલમાન વૈદ્યો ગ્રાહી, ખુલાસાથી ઝાડો લાવનાર, પિત્તની ઉત્તરીને રોકનાર અને રેચદારાએ પિત્તને કાઢનાર ગણે છે. રેચના માટે આપવી હોય તો એની સાથે જેમ બને તેમ બીજાં પ્રવાહી ઔષ્ણ આપવાં જોઈએ. ગળાની અંદરનો સોજો દૂર કરવા આમલીના પાણીના કોગળા કરવાથી ઠીક આરામ થાય છે. ચિંચા(કુસકા, બીજ)માં પણ ગ્રાહી ગુણ છે તથા તેને વાટી પોટીસ કરી ગુમડા ઉપર બાંધે છે. (ઘણું કરી ગરમ પ્રકૃતિનાં એટલે બીજા આદિનાં ગુમડાં ઉપરજ બાંધવાં જોઈએ.) એનાં પાંદડાં પાણીમાં વાટી ગળ તે પાણી પિત્તના જોરથી આવનાર તાવ અને પેશાબની ગરમીના માટે આપે છે; અને એને ટાટી પોટીસ કરી બાંધવાથી સોજો ઉતરી જાય છે તથા દર્દ ઓછું થાય છે. આંખના પોપચાન સોજા ઉપર ફૂલ(મોર)ની પોટીસ બાંધે છે અને ફૂલનો રસ દુઃખતા હરસમાં ઉત્તમ ફાયદો આપે છે. આમલીના ઝાડની છાલ ગ્રાહી અને પાચક છે. આમલીના ઝાડનો પવન દેશી લોક તંદુરસ્તીને નુકસાનકારક ગણે છે અને પૂરવાર કરે છે કે, આમલીના ઝાડ નીચે તંબુ ઘણા દિવસ રાખવાથી તંબુનું કપડું સડી જાય છે. એજ પ્રમાણે આમલીના ઝાડ નીચે કોઇ કોઇ ઠેકાણે ક્યારેક બીજા જાતના છોડવા પણ નજરે પડે છે. એના ચિંચા કેટલાક લોકો શેકીને ખાય છે; પરંતુ એથી પગતોડનું દર્દ થાય છે.

ચરક સંહિતામાં—આમલીને ખાટી, પિત્ત શમાવનાર અને સારક (ઝાડો લાવનાર) ગણી છે.

ચક્રદત્તમાં ધંતુરા વગેરેનું ઝેર ઉતારવાને ખજૂર, દ્રાક્ષ, આમલીનો ગર્ભ, દાડિમબીજ, ફાલસા અને આમળાં, એ સમાનભાગે લઇ ખારીક વાટી તેમાં પાંચગણું પાણી મેળવી ઉકાળી કાઢો કરી આપવાનું લખેલું છે. દવાતરીકે આમલીનો ગર્ભ ૧૧ તોલો અથવા એનાથી પણ વધારે ખાવાથી થોડો જીલામ થાય છે, પાચનશક્તિ વધે છે અને તરસ ઓછી લાગે છે. રેચક વસ્તુઓ સાથે આમલીનો ગર્ભ આપવાથી તે તેના ગુણમાં વધારો કરે છે; પરંતુ રેચનીના શીરાની સાથે જીલામમાં મેળવવાથી તેની અસર કમી થાય છે.

વિસીયન લોક—પેટના મરડાના રોગમાં તથા પાચનશક્તિ વધારવામાં આમલીના ચિંચા બીજા ઔષધો સાથે મેળવીને વાપરે છે. સીલોનના ટાપુમાં કલેજા અને બરોળની ગાંઠ થવામાં આમલીના મોરની એક પ્રકારની મિઠાઇ બનાવી રોગીને આપે છે. પાંદડાંને બાફીને તેને શેક કરવામાં લે છે. આમલીના વૃક્ષ નીચે સૂવાથી રોગ થાય છે અને લીમડાના વૃક્ષ નીચે સૂવાથી સર્વ રોગો અને વિશેષ

ત્રિયોગા મહે છે, તેને ગરીમ લોકો શોધીને ખાય છે. તેમાંથી ઉત્તમ પ્રકારનું તેલ નીકળે છે; પરંતુ એનું તેલ કાઢવાને લોક દુર્લભ કરે છે એ કેટલું અર્થપૂર્ણ છે ! ભાવસાર અને ભરવાડ લોક કચુકાની ખેળ (કપડા ઉપર લગાડવાની કાંજી) કરે છે. આમલીના કુણા પાલાનું શાક કરે છે અને ફૂલોની ચટણી કરે છે. આમલીનું લાકડું ચીકણું હોય છે, માટે તેના કુહાડી વગેરેના હાથા પણ કરે છે. આમલીના લાકડાના કોલસા પાડે છે. આમલીનું ઝાડ:—ચુર, ઉખ્ય, ખાટું, પિત્તકર, કફમદ, રક્તકોપન અને વાતનાશક છે. આમલીનાં ફૂલ:—તૂરાં, સ્વાદુ, ખાટાં, રુચિકર, વિશદ, અગ્નિદીપક અને લઘુ છે; તથા વાયુ, કફ, પ્રમેહનો નાશ કરે છે. આમલીનાં પાંદડાં:—સોળે અને રક્તદોષનો નાશ કરે છે. કુમળી આમલી:—અતિ ખાટી, ગ્રાહક, ઉખ્ય, રુચિકર, અગ્નિદીપક; અને રક્તપિત્ત, પિત્ત, કફ અને રક્તને કોપાવનાર તથા વાતનાશક છે. જૂની આમલી:—વાતલ અને પિત્તને કરનાર છે. પાકી આમલી:—મધુર, સારક, ખાટી, હ્રદય, બેદક, મલસ્તંભક, દીપન, રુચિકર, ઉખ્ય, રુક્ષ અને અસ્તિશોધક છે; તથા વ્રણદોષ, કફ, વાયુ, કૃમિ એનો નાશ કરે છે. સૂકી આમલી:—હ્રદય અને લઘુ છે. અને શ્રમ, ભ્રાંતિ, તૃષ્ણા, પરસેવો અને કૃમિનો નાશ કરે છે. નવી આમલી:—વાત અને કફ કરનારી છે. તે એક વર્ષની હોય તો વાતપિત્તનાશક હોય છે. આમલીની સૂકાયેલી છાલનો ખાર:—અગ્નિમાંથી અને શળનો નાશ કરે છે. પાકેલી આમલીનો રસ એટલે ગર:—ખાટો, મધુર, રુચિકર, વ્રણનાશક અને લેપ કરવાથી સોજા અને પંક્તિશૂનનો નાશક છે. આમલીનું પનું:—દાદ અને કફ કરનાર, અતિ ખાટું તથા વાતનાશક છે. તેજ સમભાગ સાકર નાખી કરેલું હોય તો દાદ, પિત્ત અને કફનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) દૂઝતા હરસ ઉપર:—આમલીની ઉપરની ખડખડી છાલનું ચૂર્ણ કરી તે કપડાથી માળી સવારે અને સંધ્યાકાળે ગાયના અવમયી દહીં સાથે ખાવું. (૨) ઠંડા પ્રમેહ (પરમા) ઉપર:—આમલીના ઉપલા છોડાની રાખ ૬ માસા નાળીએરના નવટાંક અંગરસમાં મેળવી દિવસમાં બે વખત આપવી. આ પ્રમાણે ૫ દિવસ આપવું. પથ્ય મોળું ખાવું. (૩) પાંડુરોગ ઉપર:—આમલીની છાલની કાળી રાખ કરી ૪ તોલાપર્યંત બકરીના મૂત્રમાં એક તોલાપર્યંત રાખ નાખી આપવું. (૪) પડજીભ ઉપર:—કચુકા ઠંડા પાણીમાં ઘસી તાળવા ઉપર લેપ કરવાથી પડજીભ ઉતરી જે ઉધરસ ઉત્પન્ન થાય છે તે બંધ થાય છે. (૫) વિંછીના દંશ ઉપર:—આમલીના દીલા (કચુકા) શેકી અગર એમ ને એમ ઘોળા થાય ત્યાંસુધી ઘસી દંશ ઉપર ચોટાડવા. તે વેદના શોષી લઘુ પછી પોતાની મેળે નીચે પડે છે. (૬) ક્ષતકાસ (એટલે વાયુ ઉરમાં ચાંદી કરી રક્તસહિત કફ પાડે છે તે) ઉપર:—કચુકા સારા શેકી ઉપરથી છાલ કાઢી નાખવી. તેની બૂકો મધ અને તાજા ઘીમાં નાખી ખવરાવવી. (૭) શૂળ ઉપર:—આમલીની છાલની ભસ્મ ગરમ પાણીમાં નાખી પાવી, અથવા આમલીની છાલનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં નાખી પાવું. (૮) શીતળાનો આજર ન આવવા માટે:—કચુકાનું અને હળ-દરનું ચૂર્ણ ઠંડા પાણીમાં નાખી પાવું. (૯) ઉંદરના વિષ ઉપર:—આમલી તોલા ૪, ધુવાસ ૨ તોલા, એ બન્ને જૂના ઘીમાં ખસ કરી ૭ દિવસ ખાવું. (૧૦) અતિસાર ઉપર:—આમલીના પાલો ૧ તોલા ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી, ત્રણ તોલા ધોવરામણમાં તપાવેલી હીકરી હમકારીને કરી આમલી નીચે સુવાથી થયેલ રોગ શાંત થાય છે; એમ આપણા લોકો માને છે. એના ગુંદનો બૂકો કરી નાસુર ઉપર બહારાવે છે, કે જેથી ઘા તુરંત ભરાઈ આવે. પાંદડાંને ઠંડા પાણીમાં બીંજવી આંખ દુખવા આવી હોય તો તેના ઉપર અને નાસુરના ઘા ઉપર આંધે છે. બીંજને વાટી પાણીમાં મેળવી ગાંઠ ઉપર ચોપડવાથી તે તુરંતજ નરમ પડી ફૂટી જાય છે.

ખરેખાત મને પિત્ત અને કફના મદાન ઉપદ્રવથી સંવત ૧૯૬૦ ની સાલમાં થયેલ સંગ્રહણી જેવા જાડાના સાડાપાંચ માસના દરદમાં મરણપથારીએથી ઉઠાડનાર આજ મલૌષધિ છે. મેં દવાતરીકે નહિ પણ અજ્ઞાનતામાં (બેફિકરાઈથી) માત્ર પંદર દિવસમાં દશ શેર આમલીના કાતરા આવી ખાધા હતા. આથી જાડામાં દુર્ગંધ નીકળી મને આરામ થયો. જે લોકો મારા આ ખોરાકને વખોડતા, પ્રતિબંધ કરતા તથા મશ્કરી કરતા, તેઓજ તેનો આ ચમત્કાર જેમ્મ દિગમૂઠ થયા હતા તે મને નવું જીવન મળ્યું હતું.

તે આપવું. (૧૧) આંખો આવે છે તે ઉપર:—આમલીના લીલો પાલો એરંડાના પાંદડામાં આંધી માટીએ લીંપી ભરથાળમાં બાફવો. બફાયા પછી તેનો રસ કાઢી તેમાં ઘ્રુલાવેલી ફટકડી અને મણેઠીનાર અહીંથી નાખી તવા ઉપર તાંબાના વાસણથી ખલ કરી ગાળી રાખવું; અને તેમાં કપડું બીંજવી તેની ગડી કરી તે આંખો ઉપર રાખવી. (૧૨) અન્ન પાચન થતું ન હોય તો:—આમલીના ઉપરની સૂકી છાલને વગડાઈ છાણા (અડાયા)માં બાળી રાખ કરવી અને સૂકું રહેતી વેળાએ શુમારે છ માસા પર્યંત ખાઈ ગરમ પાણી પીવું. (૧૩) શુધ્ધા કમ્પી થવા માટે:—આમલીના પાલાની ચટણી ખાવી. (૧૪) હિંગળોકના વિષ ઉપર:—અડધો શેર કચુકા ચારશેર પાણીમાં ઉકાળી તે પાણીના કાગળા સાત દિવસ કરવા. (૧૫) થુરીઆના વિષ ઉપર:—આમલીનો પાલો વાટી લેપ કરવો. (૧૬) બળદનો પગ સૂજ્યો હોય તો:—આમલીનો પાલો અને રાફડાની માટી પાણીમાં કઢવી તેની પોટલી કરી તે વડે શેકવું. (૧૭) કર્ણમૂળ ઉપર:—આમલીનો મર્લ લુણાવાળી જમીન ઉપર તપાવી બાળવો અને જમીન ઉપર હાથથી ચોળી કાઢવ જેવું થયા પછી તેનો લેપ કરવો. (૧૮) આકડાના વિષ ઉપર:—આમલીનો પાલો વાટી લેપ કરવો. (૧૯) બાળકોની રક્ત સંમહણી ઉપર:—આમલીની છાલનું ચૂર્ણ ત્રણ માસાથી ૬ માસાપર્યંત એ તોલા અધમર્યા દહીંમાં નાખી દિવસમાં બે વખત, એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ આપવું. (૨૦) ભાંગનો ઉતાર:—આમલી પલાળી તેનું પાણી પાઈ દેવું. (૨૧) મોડશી (કોલેરા) ઉપર:—આમલી ૯ ભાગ, તિલામો ૮ ભાગ એકત્ર વાટી ઘોળી કુંગળીના રસમાં કાલવી કપડાથી ગાળી તે રસ પાવો; એટલે ઉલટી અને ઝોમો બંધ થાય છે તથા જે સત્રિષ જતું હોય છે તે પણ મરી જાય છે. (૨૨) અરુચિ અને પિત્ત ઉપર:—અંદરથી પાકેલી અને દળદાર એવી આમલી લઈ તે દંડા પાણીમાં મસળી સાકર નાખી આપવી. પછી તેમાં એલચી, લવંગ, કપૂર અને મરી નાખી તે મિશ્રણના કાગળા વારંવાર કરવા; એટલે અરુચિનો નાશ થાય છે અને પિત્ત શમે છે. (૨૩) પિત્ત અને બંધકોશ ઉપર આમલીનું શરબત:—એક શેર આમલી બેશેર પાણીમાં ચાર પ્રહર બીંજવી રાખી, પછી તે પાણી ગાળી ઉકાળી અધુરું બાળવું; અને તેમાં ૨ શેર સાકરની ચાસણી કરી નાખી સરખત જેકું કરીને તે દરરોજ ૨ તોલાથી ૫ તોલાપર્યંત આપવું. બંધકોશવાળાએ રાત્રે અને પિત્તવાળાએ સવારે સેવન કરવું.

૪૧ આમળાંનું ઝાડ:—સં ૦ બં ૦ આમલકી. મં ૦ આંવળે. હિં ૦ આમલા, આમરા. કં ૦ તું ૦ નક્ષીમારા. તૈં ૦ ઉસરકાય, નેક્ષી. તાં ૦ નેક્ષીમારં. મલાં ૦ આમલકં, નેક્ષી. ફાં ૦ આમલક. અં ૦ અમલજ. ઈં ૦ એંબલીક મિરોબેલન. લાં ૦ કિલેથસ એંબલીકા.

ભરતખંડમાં આમળાંનાં ઝાડ ઘણે ઠેકાણે થાય છે. એ ઝાડ સાધારણ ધણું ઉંચું હોય છે. એનાં પાંદડાં ખીજડાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે, એને કાર્તિકમાસમાં ફળો આવે છે. આમળાં સાધારણ સોપારી જેવડાં મોટાં હોય છે. આમળાંમાં બે જાતિ છે. રાત્રે આમળાં અને ઘોળાં આમળાં. આમળાંનો મુરબ્બો કરે છે, તે પિત્ત ઉપર સારો છે. તેનું અથાણું પણ થાય છે. આમળાં સૂકાઈ જાય એટલે એને પણ આમળાંજ કહે છે, એ સૂકાં આમળાંને મરાડીમાં આવળકંટી કહે છે. આમળાંના લાકડામાંથી ઘોળો કાઢો થાય છે. આવળકંટી વાટી શરીરે ચોપડે છે, આવળકંટીનું રાયતું પણ બને છે. વૈદકમાં જેને ત્રિફળાં કહે છે તેમાં આવળકંટી પણ આવે છે. હરડાં, ખેડાં અને આવળકંટી (આમળાં), આ ત્રણ પદાર્થોને “ત્રિફળાં” એવી સંજ્ઞા આપેલી છે. આમળાં—કિંચિત્ તીખાં, સારક, મીઠાં, કડવાં, ખાટાં, તૂરાં અને શીત છે. એ જરા અને વ્યાધિનાં નાશક, વૃધ્ધ, કેશ્ય, હિતકર અને રુચિનાશક છે; અને રક્તપિત્ત, પ્રમેહ, વિષ, જ્વર, વાંતિ, આધ્માન, બંધકોશ, સોજો, શોષ, તૃષા, રક્તવિકાર અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. આવળકંટી:—કડવી, તીખી, ખાટી, અધુર, તૂરી, કેશ્ય, ભ્રૂંસધાનકર, ધાતુવર્ધક અને નેત્રને હિતકર છે; તથા શરીરે લગાડવાથી કાંતિકારક છે; અને પિત્ત, કફ, પરસેવો, મેહ, વિષ અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. (૧) ઘોળી ધૂપણી ઉપર:—આવળકંટીનાં બી પાણીમાં વાટી તેમાં સાકર અને મધ નાખી ત્રણ દિવસ આપવાં. (૨) સર્વ જ્વર ઉપર આમલકચાદિ ચૂર્ણ અને આમલકચાદિ કચાથ:—આવળકંટી, ચિત્રાનાં મૂળ,

ખાળહરડે (હીમજી હરડે), લીંડીપીપર અને સિંધવ, એ પાંચ ઔષધ સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી લેવાથી સર્વ જ્વર નાશ પામે છે; તેમજ આવળકંટી, ચિત્રાનાં મૂળ, ખાળહરડાં અને લીંડીપીપરને કાઢો કરી તે લેવાથી પણ તાવ દૂર થાય છે. (૩) પિત્ત ઉપર આમળાંનો મુરખ્ખો:—એક શેર આમળાંને સોયથી બી સુધી પહોંચે તેવા પાસે પાસે ટાંચા મારી ચુનાના નીતર્યા પાણીમાં કેટલીક વાર નાખવાં; એટલે તેમાંની લાળ નીકળી જાય છે. પછી આધણુ આવેલા બશેર પાણીમાં નાખી થોડાં ઉકાળવાં અને બહાર કાઢી કપડાથી લૂછી કેરાં કરવાં. પછી ખાંડ અથવા ખડીસાકરની ચારતારી ચાસણી કરી તેમાં તે આમળાં બૂડાડી રાખવાં. આ મુરખ્ખો ચારપાંચ વર્ષ સુધી સારી રીતે રહી શકે છે. એ મુરખ્ખો ખાધાથી પિત્ત સમન થઇ પુષ્ટતા પણ આવે છે. (૪) આમળાંની ગોળીઓ (કોચકધ):—સારાં આમળાંને થોડાં ખાશી તેને ખારીક વાટવાં. પછી તેમાં જીરું, મરી, લીંડીપીપર, સુંઠ, ધાણુ, તજ, સિંધવ, સંચળ, હરડાં અને મીઠું, એ સઘળાંને ખારીક વાટી નાખવાં અને તેની થેપલી કિંવા ગોળીઓ કરી સૂકવવી. આ ગોળીઓ ઘણી રસિકર અને પાચક છે. (૫) ખસ ઉપર:—આવળકંટી બાળી તે તેલમાં ખરલ કરી શરીરે ચોપડવી. (૬) સ્વરભેદ ઉપર:—ગાયના દૂધમાં આવળકંટીનું ચૂર્ણ આપવું. (૭) અશુદ્ધ અભ્રક ભક્ષણ કરવાથી થતા વિકાર ઉપર:—આમળાંનો રસ અથવા આમળાં પાણીમાં પલાળી રાખી ત્રણ દિવસ ખાવાં એટલે સર્વ વિકાર દૂર થશે. (૮) ઉલટી અને શ્વાસ ઉપર:—આમળાંનો અંગરસ મધ અને લીંડીપીપર નાખી આપવો. (૯) રક્તપિત્તી (વાતરક્ત) ઉપર:—આવળકંટી એરંડતેલમાં તળી સાકર સાથે સવારસાંજ ગરમ પાણીના ઘુંટડા સાથે કાકવી. (૧૦) ઉલટી ઉપર:—આવળકંટીનું ચૂર્ણ ચંદનમાં મેળવી મધમાં આપવું. (૧૧) પ્રમેહ ઉપર:—આમળાંનો રસ કાઢી અથવા આવળકંટીનો કાઢો કરી તેમાં બે માસા લગદરની ભૂખી અને મધ નાખી તે આપવું. (૧૨) જરા ન આવવા માટે:—આવળકંટી પાણીમાં વાટી શરીરે લગાડી થોડી વારે સ્નાન કરવા જવું. એ પ્રમાણે નિત્યક્રમ રાખવાથી વાર્ધક્ય (વૃદ્ધપણું) આવતું નથી અને કેશ ઘેળા થતા નથી. (૧૩) આંખોમાંની આગ શાંત થવા માટે:—આવળકંટી અને તલ રાત્રે પાણીમાં બીંજવી રાખી સવારે વાટી આંખે ચોપડવાં. પછી એક કલાકે સ્નાન કરવું એટલે આંખો દમ્બેશાં દૂરી રહી અગ થશે નહિ. (૧૪) પિત્ત ઉપર આવળકંટીનું ચૂર્ણ:—આવળકંટીથી બમણી સાકર અને તેથી બમણું તાજું ઘી એકત્ર કરી આપવું. (૧૫) તાવમાં શોષ પડે છે તે ઉપર:—આવળકંટી અને દ્રાક્ષ વાટી ઘીમાં મેળવીને ગોળી કરી મુખમાં રાખવી; એટલે જીભ, તાળવું, ગળું વગેરેનો શોષ શાંત થાય છે. (૧૬) તાવમાં અરુચિ થાય છે તે ઉપર:—આવળકંટી, દ્રાક્ષ અને સાકરનો કડક કરી તે મુખમાં રાખવો. (૧૭) મૂત્રકૃચ્છ્ર એટલે પેસાબમાં બળતરા થઇ થોડો થોડો ઉતરવો તે ઉપર:—આમળાંનો અને શેરડીનો રસ એકત્ર કરી આપવો. (૧૮) અમ્લપિત્ત ઉપર:—આવળકંટીનું ચૂર્ણ કેળના કાંદાના રસમાં આપવું. (૧૯) નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર:—ઘીમાં આવળકંટી તળી કાંજમાં વાટવી અને તેનો મસ્તક લેપ કરવો. (૨૦) ચોનિદ્રાહ ઉપર:—આમળાંનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૨૧) બહુમૂત્ર ઉપર:—આમળાંના ઝાડના પાલાનો રસ પાશેર કાઢી તેમાં દાઢદળદર ઘસવી. પછી તેમાં ખડીસાકર પાંચ તોલા નાખી પાવું. (૨૨) પ્રમેહ ઉપર:—આમળાંના પાંદડાંનો રસ પાશેર અને છાશ પાશેર એકત્ર કરી પાવું. (૨૩) રેચક:—આમળાંનાં ઝાડની છાલના રસમાં મરીની ભૂખી, પાંચ લવંગ અને ધલાયચી વાટી આપવાં. કિતાર:—ઘી અને લાન. (૨૪) શરીર ઉપર પિત્ત ઉઠે છે તે ઉપર:—આવળકંટી રાત્રે ગોમૂત્રમાં પલાળી રાખી સૂકવી અને સવારે વાટી તેમાં નાળીએરનો અંગરસ મેળવી શરીરે ચોપડવું. (૨૫) શરીરની કાંતિ સારી થવા માટે:—આવળકંટી અથવા શેકેલાં આમળાં અને ઘેળા તલ એકત્ર કરી ખારીક વાટી દરરોજ શરીરે ચોળવાં; અને થોડી વાર પછી ગરમ પાણીએ સ્નાન કરવું. (૨૬) વીર્યવૃદ્ધિ ઉપર:—આમળાંનો રસ અને ઘી એકત્ર મેળવી આપવું. (૨૭) વૃદ્ધપણું દૂર થવા માટે:—આવળકંટીનું ચૂર્ણ અને તલનું ચૂર્ણ સમભાગે એકત્ર કરી ઘી અને મધમાં ૨૦ દિવસ પ્રાતઃકાળે આપવું. (૨૮) દિવ્ય દેહ થવા માટે:—આવળકંટીનું ચૂર્ણ અને

આસ્કંદનું ચૂર્ણ સમભાજે લઘ ઘી અને મધ સાથે શિશિર ઋતુમાં ચાટવું. (૨૯) નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર:—આવળકંટી ઘીમાં શેકી પાણીમાં વાટી મસ્તકે લેપ કરવો. (૩૦) મસ્તકશૂળ ઉપર:—આમળાનું ચૂર્ણ, ઘી અને સાકર એકઠાં કરી પ્રાતઃકાળમાં ખાવું. (૩૧) પિત્તશૂળ ઉપર:—આમળાનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૩૨) મૂર્ચ્છા ઉપર:—આમળાનેા રસ ઘી નાખી પાવો. (૩૩) રક્તપિત્ત ઉપર:—આવળકંટીનું ચૂર્ણ સાકર અને ઘીમાં આપવું અથવા આમળાનેા કે હરીતકી(હરડે)નો મુરખ્ખો આપવો. (૩૪) લઘ્વી (પેશાબ) લાલ થાય તો:—આવળકંટી માસા ૩, સંયળ માસા ૨, સિંધવ માસા ૨, એનું ચૂર્ણ કરી તે પાશર પાણીમાં શક્તિ પ્રમાણે આપવું. (૩૫) રક્તાતિસાર ઉપર:—આવળકંટીના અંગરસમાં મધ, ઘી અને દૂધ મેળવી આપવું. (૩૬) અમ્લપિત્ત ઉપર:—આવળકંટી ૧ તોલો રાત્રે પાણીમાં બીજવી રાખવી. બીજે દિવસે સવારમાં તેમાં ૩ માસા સુઠં અને એક માસો જીરું નાખી બારીક વાટી ગોળી કરવી. તે ગોળી સાત તોલા દૂધમાં મેળવી, તેમાં બે તોલા ખડીસાકર નાખી તે દૂધ પાવું. (૩૭) બાળકોના અતિસાર ઉપર:—આવળકંટી, ચિત્રા, બાળહરડાં, લીંડીપીપર અને સંયળ એનું ચૂર્ણ કરી તે હમેશાં સવારે અને રાત્રે સૂતી વખતે ગરમ પાણીમાં શક્તિ પ્રમાણે આપવું. (૩૮) પિત્તવિકાર ઉપર:—આવળકંટી ૧ તોલો આખી રાત કલઠના વાસણમાં પલાળી રાખી સવારે વાટી સાત તોલા ગાયના દૂધમાં મેળવી તે પાવું એટલે પિત્તવિકાર દૂર થઈ શક્તિ વધે છે. (૩૯) કમળાના રોગ ઉપર:—આવળકંટી, હળદર અને ગેર મેળવી એનું અંજન કરવું. (૪૦) ધાતુપુષ્ટિને માટે:—આવળકંટી અને ગેખરૂ એ પ્રત્યેકનું ચૂર્ણ બે માસા અને ગળોનું સત્ત્વ ૧ માસો, એ ઘી અને સાકરમાં નાખી રોજ સવારે ખાવું એટલે ધાતુસ્થાનની ઉજ્જ્વળતા જઘ તે પુષ્ટ થાય છે. x (૪૧) ઘોળી ધૂપણી ઉપર:—આમળાનેા રસ અથવા ચૂર્ણ મધમાં આપવું.

૪૨ આલ:—સં ૦ અન્યુતવૃક્ષ. હિં ૦ મં ૦ આલ.

એ જાડને મુસલમાની ભાષામાં “સુરંજ” કહે છે. એ જાડ ધણું વર્ષ રહ્યાથી હશીઆના જાડ જેવડું થાય છે. એનાં પાંદડાં હશીઆનાં અથવા મહુડાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એને બારે માસ ઘોળા રંગનાં અને થોડી મધુર વાસવાળાં ફૂલ આવે છે. એનાં ફળો હશીઆનાં ફળ જેવાં હોય છે; તેને કોઇ કોઇ મીઠામાં આથે છે. આ જાડની ઉત્પત્તિ ખાનદેશ અને વરાડ પ્રાંતમાં ધણી થાય છે. એનાં મૂળિયાંનેા રંગ નીકળે છે. આલનાં જાડ રંગ માટે તૈયાર કરતાં ત્રણ વર્ષ લાગે છે. વરાડમાં એનાં મોટાં મોટાં ખેતરો હોય છે. એનાં મૂળમાં જેટલાં બારીક મૂળો હોય છે, તેટલો તેનો રંગ સારો નીકળે છે. એ મૂળોનો પાકો ખારવી રંગ થાય છે. શેત્રંજ, પછેડી વગેરે એના રંગમાં રંગાય છે.

૪૩ આલુ:—સં ૦ કં ૦ આરક. મં ૦ હિં ૦ આલુ ખુખાર. ફાં ૦ આલુસ્થા. અં ૦ ઈજ્જસુ. ઇં ૦ ચેરિ લમ. લાં ૦ પ્રુનસ બોખેરિયનસિસ.

આલુના જાડની ઉંચાઇ શુમારે ૧૦ હાથ હોય છે. એ જાડો પશીઆ, અરબસ્તાન અને ગ્રીસ, એ ઠેકાણે થાય છે. ત્યાંથી એ ફળો અહીં આવે છે. એ ફળનેા આકાર દીર્ઘ વર્તુળાકાર હોઈ તે એક બાજુએ ફૂલેલો હોય છે. તેનો રંગ બદારથી રાતો કાળો હોય છે. અંદરનો ગર્ભ પીળો હોય છે. એનાં બી સુવાળાં અને ચળકતાં બદામ જેવી આકૃતિનાં હોય છે. એ ફળ સારું પરિપક્વ થયાથી એનો સ્વાદ ખાટો, મીઠો, રુચિકર અને શરીરને હિતાવદ છે; પરંતુ એ ફળ ધણું ખાવાથી પેટમાં વાયુ, મરડો થઇ સંગ્રહણી થાય છે. આલુ:—ગ્રાહક, તૂરં, હલ, શીત, જડ, મલસ્તંબક, ગ્રાહી, બેદક, ઉજ્જ્વ અને કફ-પિત્તનેા નાશ કરનાર, પાચક, ખાટું, મધુર, મુખપ્રિય તથા મુખને સ્વચ્છ કરનાર છે; અને મેહ, ગુદમ, અર્શ, રક્તવાત, એઓનું નાશક છે. તે પાકવાથી મધુર અને જડ છે અને કફ તથા પિત્ત કરનાર, ઉજ્જ્વ, રુચિકર, ધાતુવર્ધક, પ્રિય અને મેહ, અર્શ,

x શાસ્ત્રકરોએ આ ચૂર્ણનું ‘રસાયન ચૂર્ણ’ નામ રાખેલું છે. આ ચૂર્ણ લાંબો વખત સેવન કરવાથી મૂત્રમાર્ગના સર્વ રોગ દૂર થાય છે. ધાતુ ધક થાય છે. વૃદ્ધાવસ્થાની નિર્બળતા દૂર થઈ સફેદ વાળના કાળા વાળ થાય છે.

જવર, વાયુ મિમ્બો નાશ કરે છે. x (૧) મલખલતા ઉપર:—આલુ પાણીમાં ધસીને પીવાથી પેટ સાફ આવે છે. (૨) રેચ થવા માટે:—આલુ ધીમા તાપે ચાર કલાક સુધી પાણીમાં બાંધી પછી તેને બે નેતરની ચારણીઓ વચ્ચે દબાવી તમામ પાણી કાઢી નાખવું. પછી તે ફ્રીઝ વાસણમાં રાખી મંદ અગ્નિ પર બળે નહિ તેમ સૂકવવા. પછી ખાંડી રાખવા અને રેચ માટે આપવા. (૩) શોષ ઉપર:—આલુ મુખમાં રાખવું.

૪૪ આવળ—સં અખૂર, શરતપુષ્પ. મં તરવક, અવિરામ. ખાં આંવળી, ચાંબારઆંવળી. હિં ખખસા, રગ. કં હોન્નવરી, હોન્નરિકે. તૈં નાંધેડુ. તાં અવારાઈ. ઇં ટેનર્સ કેશિયા. લાં કેશિયા ઓરિક્યુલેટા.

આવળનાં ઝાડ સાધારણ ત્રણ ચાર ફાથ ઉંચાં વધે છે, એનાં પાંદડાં કુંવાડીઆનાં પાંદડાં જેવાં થાય છે. એને પીળા રંગનાં ફૂલોના ગુચ્છા આવે છે. એની શીંગો ચપટી હોઇ વેંતભર લાંબી હોય છે. આ ઝાડો ગામડાંમાં ઘણાં થાય છે, કોકણમાં આવળ જેવામાં આવતી નથી. મહારાષ્ટ્રના કેટલાક ભાગમાં એને “ચાંબારતરવડ” પણ કહે છે. આવળની છાલ ચામડાં રંગવાના કામમાં ઉપયોગી છે. એનાં લાકડાં બાળવાના કામમાં આવે છે. આવળ:—કડવી, શીતળ અને આંખોને હિતકારક છે. તે પિત્ત, દાહ, મુખરોગ, કોહ, જંતુ (કૃમિ), અતિસાર, સોજો, શ્વળ, વ્રણ અને તાવનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ગર્ભિણીની ઉલટી ઉપર:—આવળનાં ફૂલ ૧ તોલો ગાયના દૂધમાં વાટી તેમાં સાકર ૧ તોલો નાખી તે પાવાં. (૨) પગ કિંવા હીંચણ ભાગ્યવાયો હોય તે ઉપર તથા સોજા ઉપર:—આવળનાં પાંદડાં ઉનાં કરી તેનો પેંડો બાંધવો. (૩) બાળકોની મોડશી (કોલેરા) ઉપર:—આવળનાં અને રીંગણીનાં મૂળોની છાલ ધસી પાવી. (૪) ઘુંટણનો સોજો અથવા વાધ કરડયો હોય તો તે ઉપર:—આવળનો પાલો અને સોમલ, એને થુંકમાં ખલ કરી લેપ કરવો. (૫) ઉપદંશ ઉપર:—આવળનો પાલો ૧ મૂડી અને ખીજડાનો પાલો એક મૂડી વાટી તેમાં થોડું જીરું અને ઘણું નાખી ૭ દિવસ પાવો. (૬) આંખોમાં ફૂલ પડે છે તે તથા છારી વળે છે તે ઉપર:—આવળનાં બી મોગલીએરંડાના દૂધમાં ધસી અંજન કરવું. (૭) મૂત્રાધાત ઉપર:—આવળનાં બીજ પાણીમાં વાટી પાવાં અને ડુંડી ઉપર લેપ કરવો.

૪૫ આશા:—એ ઝાડો કોકણમાં અને બંગાળા પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે. ત્રાવણકોર પ્રાંતમાં જૂનાં ઝાડોનાં ગર્ભમાંનાં લાકડાંમાંથી નામીલ લોકો એક જાતનો રંગ તૈયાર કરે છે. એનાં પાંદડાંનો રસ ઘણેજ કડવો છે. (૧) બાળકોની પીડ અને જંતુ (કૃમિ) ઉપર:—એનાં પાંદડાંનો રસ એક ચમચો ભરી લઈ તેમાં થોડું કેસર નાખી તે ત્રણ દિવસ પાવો; એટલે ઝાડો સાફ થઇ બાળકોને અન્ન સારી રીતે પચી મોઢા પર લાલી આવે છે.

૪૬ આશેત્રી (આમુંદરો)—સં અસ્મંતક. મં આપટા. કોં સિદ્ધ. હિં સિરદટા, અસિ-મિલોંશ. કં અસ્મર, આરી, આસુ. વં અમાટા. બં આ ભુટા. લાં બોલિનિયા ટોમેટોસા.

આ જંગલી ઝાડ છે. આનાં પાંદડાં કચનારનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે; પરંતુ આનાં પાંદડાં તે પાંદડાં કરતાં જડાં અને મોટાં હોય છે. એને લાંબી શીંગો આવે છે. એનું લાકડું બાળવા માટે ઘણું ઉપયોગી થતું નથી. એનાં પાંદડાં તંબાકુની બીડી બનાવવાના કામમાં ઉપયોગી થાય છે. એ નિરર્થક અને નિર્લજ્જ વ્યસનથી લોકોને અતિશય નુકસાન થાય છે; પરંતુ આ પ્રચાર હમણાં ઘણે ભાગે વધી ગયો છે. આ વ્યસન જ્યારે આપણા લોકોમાંથી નાશ પામશે, ત્યારેજ આપણો સુદિન પ્રાપ્ત થયો એમ સમજવું જોઈએ. એની અંતરછાલના બંદુકના ટોટા થાય છે, તે આ છાલ સારી બાંધી રેસાવાળી ફૂટીને કરે છે. એની અંતરછાલનાં મજબૂત અને ટકાઉ દોરડાં પણ થાય છે. એની શીંગ

x પાંદડાં અને ફળ વગેરેના ભેદથી આલુ ચાર જાતનાં છે. ઘણું કરીને એ બુખારા તરફથી આવે છે; માટે એને આલુબુખારા કહે છે. એનાં બીજ તાદશ બદામનાં બીજ જેવાંજ પરંતુ કાંધક નાનાં હોય છે. એથી ગાંધી લોકો એને પણ બદામનાં બીજતરીકે વેચે છે. એનો પ્રતિનિધિ આમત્રી છે. એ આમાશય અને સ્નાયુને નુકસાન કરે છે. એનો ઉતાર રૂમીમસ્તકી છે. એની માત્રા ૫ દાણાથી છેવટ ૨૦ દાણાસુધી છે.

બાળકુટીમાં (બાળકોને આપવાની સોગડી સાથે) ધસીને આપે છે.* આશેત્રીઃ—તૂર, ખાટું, શીતળ તથા ગ્રાહક છે; અને વાત, પિત્ત, કફ, મેહ, દાહ, તૃષ્ણા, વિષરોગ, વાંતિ, પિશ્ચાચખાધા, ગંડમાળ, પ્રણુ, વિષમજ્જવર, કંઠરોગ, રક્તવિકાર, ગલગંડ તથા અતિસારનો નાશ કરે છે. એની શીંગા—તૂરી, શીતલ, ગ્રાહક, સ્વાદુ, રુક્ષ, ગુરુ, દોષદ્રાવક, મલરોધક, આધ્માનકર્તા અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. (૧) વાતગુહ્ય અને શૂળ ઉપર:—આશેત્રીના પાલાના રસમાં મરીની ભૂકી અને તલનું તેલ સાત ટીપાં નાખી આપવું. (૨) પરમીઆ (પરમા) ઉપર:—આશેત્રીનો પાલો રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખવો અને સવારમાં તેનો ચાર પૈસાભાર રસ કાઢી તેમાં બે પૈસાભાર ખડીસાકર નાખી આપવો. (૩) પ્રસૂતિ જલદીથી ન થતી હોય તો:—એક નાના છોકરાને નમ કરી સ્નાન કરાવવું અને તેની પાસે આશેત્રીના ઝાડની છાલ, તે ઝાડ ઉપર તેની છાયા પડવા ન દેતાં દાંતોથી ઉખડાવવી. તે છાલ તેણે તેવીજ મુખમાં રાખી લાવી પ્રસૂત થનારી સ્ત્રીના માથા ઉપર યુંકી નાખવી એટલે પ્રસૂતિ થશે. (૪) શોફોદર ઉપર:—આશેત્રીનો પાલો, કારેલીનો પાલો અને ભાંગરો, એ ત્રણે સમભાગ લઈ વાટી રસ કાઢવો અને તેમાં રાફડા ઉપરનાં કડાનાં મૂળ ધસી તે પાછ દેવાં એટલે શોફોદર દૂર થશે. (૫) ધાત પડે છે તે ઉપર:—આશેત્રીની કુમળી ડાળીઓનો રસ અને ગાયનું દૂધ એકઠું કરી તેમાં ખડીસાકર નાખી આપવું. (૬) તાવમાં કપાળ (માથું) દુઃખે છે તે ઉપર:—આશેત્રીનાં પાંદડાં વાટી લેપ કરવો. (૭) બીજા મહિનામાં ગર્ભસ્રાવ થતો હોય તો:—આશેત્રીની છાલ, કાળા તલ, મજીઠ અને શતાવરીનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું. (૮) શોફોદર ઉપર:—આશેત્રી, કારેલી, ભાંખુડી (ગંગાવતી) ને ભાંગરો, એનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તેમાં મરીની ભૂકી અને ઘી નાખી ત્રણ દિવસ આપવું. ઉતાર ઘી અને ભાત આપવો. આ સિવાય બાળકોના ઉદર-વ્યાધિમાં પણ તેનો ઉપયોગ થાય છે. (૯) સોજા ઉપર:—આશેત્રીનાં પાંદડાંનો રસ દૂધમાં આપવો.

૪૭ આસંધ (આસુંદ) —સં ૦ બં ૦ અશ્વગંધા. મં ૦ આરકંધ. હિં ૦ અસગંધ. દે ૦ દોરગુળ. કં ૦ અંગરખેડ, હિરેખર, આલાકિર, હિરેમદીનખેડ. તૈ ૦ પિલ્લીઆંડાપેન્નેર, અશ્વગંધી. તાં ૦ અશ્વગંડી. મલાં ૦ અમુકિર, પિવટ. ફાં ૦ બે (મે) હેમનૂખરરી, ઇં ૦ વિંટરચેરી. લાં ૦ ફાઇસેનિસ સોમ્નિફેરા.

એને ‘આસંધ’ ‘અજગંધ’ પણ કહે છે. કેટલેક ઠેકાણે એને ‘દોરગુળ’ પણ કહે છે. એ ઝાડ ખાનદેશ, નાશિક, વરાડ અને ઘાટ ઉપર ધણે ઠેકાણે મળી આવે છે. એની ઉંચાઇ શુમારે બે હાથ હોય છે. એ ઝાડ સાચવે તો ૪-૫ વર્ષ રહે છે, એનાં પાંદડાં આકારે કોરાંટી (કાંટાસરીઆ) જેવાં હોય તેના કરતાં મોટાં હોય છે. એ ઝાડ ઉપર ચણા જેવડાં ચણાહી પ્રમાણે લાલ ફળ આવે છે. એમાં રીંગણીનાં બી જેવાં બી હોય છે. એનાં મૂળોને આસંધ કહે છે. આસંધનો પાક કરે છે. તે ઉત્તમ પુષ્ટિકારક છે. x આસંધ:—રસાયન, તૂરો, ધાતુવૃદ્ધિકર, કિંચિત્ તીખો, બલકર, કાંતિકારક, મધુગંધ, શરીરને પુષ્ટિ આપનાર, વૃધ્ધ, ઉષ્ણ તેમજ લઘુ છે; અને વાત,

* એ ઝાડને દક્ષિણી લોક કંચનનું ઝાડ પણ કહે છે. આ ગ્રંથની ત્રણ આવૃત્તિઓમાં આસુંદરો એવા નામથી સાજડને ઓળખાવેલ હતું; પરંતુ એ દરેક નિધંટો તેમજ પદેજના ઉલ્લેખથી વિરુદ્ધ હોવાથી તેમાં ખાસ ભૂલ થવાની સાબીતી મળે છે. પદેજના નિધંટથી તેમજ મરાડી વનોં ગુણાં થી તો આશેત્રીનું બીજું નામ આસુંદરો સિદ્ધ થાય છે. ગુજરાતી અમૃતસાગરના પ્રકાશક શ્રી. ત્રિભોવનદાસ પણ એજ મુજબ સ્વીકારે છે.

x આસંધનો હુપ (છોડ) ઘાણું કરીને પીલુડીને મળતો હોય છે. માત્ર પીલુડી કરતાં એનાં પાંદડાં કાંઈક પાતળાં હોવાથી કેટલાક બંધુઓ એને ઓળખતાં ભૂલ ખાય છે. એનાં પાંદડાંનો રસ માથાના વાળમાં ભરી રાખવાથી જૂ મરી જાય છે. એથી એને ગામડાના લોકો જૂ-મારી-તરીકે ઓળખે છે. એનાં મૂળોમાં ઘોડાની વાસ આવતી હોવાથી સંસ્કૃતમાં એને અશ્વગંધા કહે છે. વળી એ રાસ્ના જેવી હોવાથી કેટલાક ગાંધીલોકો એને બદલે રાસ્ના આપી દેગે છે. એ ગરમ પ્રકૃતિવાળાને નુકસાન કરે છે, વાયુનાશક હોવાથી એને કેટલાક લોકો ખાય છે; પરંતુ એની સાથે સખ્ત પરેજ પાળવી જરૂરની છે. એનો ઉતાર કતીરો, પ્રતિનિધિ ઉપલેટ અને બાલછડ ને માત્રા ૫ માસાની છે.

ક્ષય, દમ, ઉપરસ, પ્રણ, શ્વેતકુષ્ઠ, કફ, વિષ, કૃમિ, સોજો, ક્ષતક્ષય અને કંડુનો નાશ કરે છે. (૧) વીર્યવૃદ્ધિ ઉપર:—આસંધનું ચૂર્ણ, ઘી અને મધ વિષમભાગે* લઈ તેમાં સાથકાળે આપવું અને ઉપર દૂધ પાવું. (૨) ગર્ભિણીને પુષ્ટિકર યોગ:—આસંધનો કાઢો કરી આપવો એટલે ગર્ભિણીને પુષ્ટિ થાય છે અને બાળક સશક્ત ઉત્પન્ન થાય છે. (૩) વૃદ્ધપણું દૂર થવા માટે:—આસંધનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું. (૪) નાનાં બાળકોને શક્તિ આવવા માટે:—આસંધનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું અથવા આસંધ ૧ ભાગ, દૂધ ૮ ભાગ, એમાં ઘી નાખી પચન કરવું. તે બાળકને આપવાથી બળ વધે છે. (૫) દૃષ્ટિ સ્વચ્છ થવા માટે:—આસંધનું ચૂર્ણ આમળાંનો રસ અને જેદીમધનું ચૂર્ણ મેળવી આપવું. (૬) સર્વ રોગ દૂર થવા માટે:—આસંધનું ચૂર્ણ ૧ તોલો, ગજોનું ચૂર્ણ ૧ તોલો અથવા ગજોનું સત્ત્વ માસો ૧ મધમાં આપવું. (૭) ચામડીના રોગને માટે:—આસંધનું ચૂર્ણ તેલમાં નાખી શરીરે ચોપડવું. (૮) ગલ-ધારણને માટે:—આસંધનો કાઢો દૂધ નાખી કરવો અને તેમાં ઘી નાખી તે ઋતુરનાતા બીને પીવા માટે આપવો. (૯) પ્રદર અને ધાતુવિકાર ઉપર:—આસંધનું ચૂર્ણ ૩ માસા અને ખડીસાકર ૧ તોલો, એ સવારે ગાયના દૂધમાં નાખી આપવું. આ પ્રમાણે સાંજે પણ આપવું, એટલે ઉપલા વિકારો દૂર થઈ ધાતુવૃદ્ધિ થાય છે અને શક્તિ આવે છે. (૧૦) વીર્યવૃદ્ધિ અને ધાતુ-સ્તંભને માટે:—આસંધ તોલો ૧૦ અને વરધારો તોલો ૧૦, એ બંને ઔષધો સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરવું અને ઘીના નીવડેલા (રીદા) વાસણમાં તે ભરવું. પછી તેમાંનું ચૂર્ણ ૧ તોલો લઈ ગાયના તાજા દૂધમાં નાખી તે આપવું. (૧૧) ધાતુક્ષય ઉપર:—આસંધ, સાકર, ઘી, મધ, લીંટીપીંપર, એ એકત્ર કરી આપવું. પથ્ય—દૂધ અને લાત. (૧૨) સ્ત્રીઓને દૂધ આવવા માટે:—આસંધ, ભોંયકોળું અને જેદીમધનો કાઢો ગાયનું દૂધ નાખી આપવો. (૧૩) સોજો, ગલગ્રંથિ ઉપર તથા ગુમકું પકવવાને અને ફેાડવાને:—આસંધનાં તાજાં મૂળ ગોમૂતમાં વાટી લેપ કરવો અથવા પાણીમાં વાટી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૧૪) વાયુ ઉપર:—ગોળમાં આસંધનું ચૂર્ણ નાખી ગોળી કરી આપવું. (૧૫) ઠારને વિષ ચઢ્યું હોય તો:—આસંધનાં તાજાં મૂળ છાશમાં વાટી પાછ દેવાં. (૧૬) ઉદ્વેગ ઉપર:—આસંધ વાટી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૧૭) વાયુને માટે:—આસંધ અને શતાવરીનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં આપવું. (૧૮) આદાશીશી ઉપર:—આસંધનું ચૂર્ણ ધસવું. (૧૯) વાળા ઉપર:—આસંધ તેલમાં કિંવા છાશમાં વાટી લેપ કરવો. (૨૦) કટિશૂળ એટલે કમ્બર દુખે છે તે ઉપર:—આસંધ અને ખડીસાકરનું ચૂર્ણ ઘીમાં ખાવું. (૨૩) બળદને કંઈ દુઃખ થયું હોય તો:—આસંધનાં તાજાં મૂળ ખવરાવવાં એટલે બળદ સારો થશે.

૪૮ આસોપાલવ—સં ૦ અશોક, મંદાર. મં ૦ દિં ૦ બં ૦ અશોક. કં ૦ અશોકે. તૈ ૦ અશોકે. માનું. મલાં ૦ અશોક. લાં ૦ જીનેસિયા અસોકા. રાં ૦ આશાપાલવ.

એ જાડ આંખાનાં જાડ જેવડાં મોટાં થાય છે. એનાં પાંદડાં આંખાનાં પાંદડાં કરતાં ઘણાં લાંબાં અને કળીદાર હોઈ ભરાવદાર અને સુશોભિત હોય છે. એની છાયા ઘટ્ટ હોય છે. એ જાડ શોભાયમાન હોય છે એટલા માટે એને બાગમાં અને દેવળોમાં વાવે છે. એનાં ફૂલ રાત્રી રંગનાં હોય છે. અશોક—મધુર, શીત, અસ્થિને સાંધનાર, પ્રિય, સુગંધયુક્ત, કૃમિહારક, તૂરો, ઉષ્ણ, શરીરની કાંતિ વધારનાર, સ્ત્રીઓના શોકનો નાશ કરનાર, માદક, પિત્તકર; અને દાહ, ગુદમ, ઉદરશૂળ, આધ્માન, વિષ, અર્શ (દરશ), પ્રણ, તૃપા, શોથ, અપચન અને રક્તરોગ એનો નાશ કરે છે. (૧) રક્તપ્રદર ઉપર:—આસોપાલવની છાલને દૂધ અને પાણીમાં મેળવી દૂધ બાકી રહે ત્યાંસુધી કાઢો કરી, તે શીત થયા પછી આપવો; એટલે તીવ્ર રક્ત-પ્રદરનો પણ નાશ થશે. (૨) સવ પ્રદર ઉપર:—આસોપાલવની છાલ વાટી, તેમાં રસાંજન નાખી ચોખાના ધોવરામણમાં મધ નાખી આપવું.

૪૯ આંખાહળદર—સં ૦ આમ્લનિશા, અમ્રનિશા, આમ્રગંધા. મં ૦ આંખેહળદ. માં ૦ આંખા-

* ઘી અને મધ સમાનભાગે મળવાથી વિષતુલ્ય થાય છે; માટે વિષમભાગેજ લેવાં જોઈએ.

હરદી. કં હલિઅરપણુ, કાડઅરસિણુ. તાં કસ્તૂરીમંજલ. મલાં કતુમન્નલ. તૈં કસ્તૂરિ પા-
મુવુ, અડિવિપામુવુ. ઇં મેંગો જંજર. લાં કરક્યુમા અરોમેટિકા. હિં કપૂરહલદી, આંબાહલદી.
દાં દારચોવહ. અં દારહદ.

એ ઝાડ રાતમાં થાય છે. એનાં ઝાડ હળદરના ઝાડ જેવાંજ થાય છે. આ હળદરના ગાંઠીઆ
મોટા હોય છે અને તે ઘણા કઠણ હોય છે. એ હળદર બાગમાં થનારી હળદર પ્રમાણે મસાલાના
ઉપયોગમાં આવતી નથી. આંબાહળદર રક્તવિકારની નાશક છે. શરીરને ચોપડવાના મસાલામાં
તેને નાખે છે. એ શરીરે ચોપડવાથી કંડૂનો નાશ થાય છે. *આંબાહળદર—કડવી, ખાટી,
રુચિપ્રદ, લઘુ, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ, તૂરી અને સારક છે; તથા કફ, ઉગ્ર વ્રણ, ઉવરસ, દમ, ઉચ્છ્રી
(હિડકા), તાવ, સન્નિપાતજ્વર, શ્વેત, વાયુ, કંડૂ, વ્રણ અને મુખરોગનો નાશ કરે છે. રક્તદોષનો
પણ નાશ કરે છે. (૧) કંડૂ (ખાજ) અને ખસ ઉપર:—આંબાહળદર અને કાળીજીરી એકત્ર
વાટી શરીરે ચોપડવું એટલે કંડૂ દૂર થાય છે. આંબાહળદર અને કાળીજીરીનું બારીક ચૂર્ણ કરી
ઘીમાં ખરલ કરી ખસને ચોપડવું એટલે ખસ દૂર થશે. (૨) ઠેસ વાગી પડવાથી અથવા
કોઈપણ આઘાત થઈ લોહી ગંઠાયા ઉપર:—આંબાહળદર અને હીરામોળ, એ પાણીમાં ઘસી
ગરમ કરી દુઃખતા ભાગ ઉપર ચોપડવું એટલે જલદી ગુણ પડે છે. (૩) શીતળા અથવા
ગોવરાથી શરીર ઉપર કાંટા ઉઠે છે તે ઉપર:—આંબાહળદર, કાળીજીરી, ખાવચી, કુવાડિયાનાં
બી અને આમળાં, એને ગોમૂત્રમાં ભીંજવી રાખી વાટીને રોજ શરીરે ચોળી સ્નાન કરવું. (૪)
કૃમિ (કરમ) ઉપર:—આંબાહળદર અને સિંધવ એકઠાં વાટી શક્તિ પ્રમાણે આપવાં અને ઉપર
ગરમ પાણી આપવું; અથવા કાંચકીના પાલાના રસમાં આંબાહળદર ઉકાળી પેટ ઉપર ચોપડવી.
(૫) બાળકોને વાંગ (બાળક જન્મ્યા પછી ૧૦-૧૫ દિવસની અંદર તેના અંગ ઉપર ફેલા
પ્રુટી તેને દુઃખ થાય છે તે ઉપર) આવે ત્યારે:—આંબાહળદર જલદના રસમાં ઘુટી ચોપડવી.

૫૦ આંબો—સં આમ્ર. હિં બં આમ. કં માવિનમારા, માવિણુલજ. તૈં મામિંડી-
ચેટુ, મવી, આમ. તાં મામરં. તું કકકુ. મલાં માવુ. કાં મં આંબા. અં અખજ. ઇં
મેંગો ટ્રી. લાં મેંગોફેરા ઇંડીકા.

આ વૃક્ષ ઘણું કરીને ગરમ દેશમાં થાય છે. હિંદુસ્તાનમાં જેટલા આંબા થાય છે, તેટલા
કોઈ પણ દેશમાં થતા નથી. આંબાનું ઝાડ ઘણુંજ મોટું થાય છે. રાતમાં અને ડુંગરોમાં પણ એ
ઝાડો વાવવાથી ઉગે છે. રાતમાં ઉગેલા આંબાને રાત્રી આંબા કહે છે. ખેતરમાં અને જે ઉંચી
જાતના આંબા હોય છે, તેને “ધરસાલ આંબા” કહે છે. આંબાની કલમો કરી જે આંબા ઉગાડ-
વામાં આવે છે, તેને “કલમી આંબા” કહે છે. કલમી આંબાનાં ઝાડ નાનાં હોય છે. આંબાના
આકાર, રૂપ અને ગુણ ઉપરથી આંબાને અનેક નામો આપવામાં આવેલાં છે. આંબામાં મુખ્ય
બે જાતિ છે—એક મોરવાની અને બીજી રસની. જેનાં ફળનો રસ પાતળો હોય તે રસાળ અને
જેનો રસ ઘટ્ટ-જાડો હોવાથી કાપીને ખાવાયોગ્ય હોય તે મોરવાની. આંબાનું ઝાડ સેંકડો વર્ષ
જીવે છે. આંબો દરવર્ષે એક વાર ફળે છે. આંબાનું ફળ અતિશય મધુર અને મીઠું છે. ગરીબથી
માંડી શ્રીમંતસુધી સર્વ કોષ એનો ઉપયોગ કરે છે, અને ગરીબ લોક તો કેરીના દિવસોમાં આંબા
ઉપરજ પોતાની આજીવિકા ચલાવે છે. ઉનાળામાં વટેમાર્ગ લોકો તાપથી અકળાઈ અને ચાલતાં
થાકી જવાથી આંબાની ઘટા નીચે આવી વિસામો લે છે અને કેરીઓ ખાઈ તૃપ્ત પણ થાય છે.
આંબાની છાયા શીતળ અને ઘણીજ આરામ આપનારી છે. થાકીને લોથ થઈ ગયેલા લોક
આંબાની છાયા નીચે બેસી આરામ પામે છે. આંબાનાં લાકડાં ઇમારતના કામમાં ઉપયોગમાં આવે
છે. આંબાના દૂધનો ગુદ થઈ તેની રાજ બને છે અને તે ઘણા કામમાં આવે છે. આંબાના
ફળના ઘણા પદાર્થો થાય છે. સારી કેરીઓનો મુરખો થાય છે. એ મુરખો રક્તવૃદ્ધિ કરે છે;

* એનામાં આંબાની કેરી જેવી વાસ હોવાથી એને આંબાહળદર કહે છે. એની માત્રા ૨
માસાની છે, વ્યવહારમાં એની જડ વપરાય છે. એના છુપ થાય છે. એ હૃદયને નુકસાનકારી છે;
ઉતાર નારંગી, પ્રતિનિધિ ખાવચી અને માત્રા ૪ માસાની પણ માને છે.

કેરીનું ગોળમાં, મેથીમાં, બોળ વગેરે ધણા પ્રકારનું અમાણું થાય છે. કાચી કેરીઓમાં ગોળ નાખી તેની ગળકેરી કરે છે. કાચી કેરીઓ છોલી કાપી સૂકવવાથી તેનાં આંબોળાં અને છે. એને ઉપયોગ આમલીને ટેકાણે ખટાશ માટે કરે છે. આમલી કરતાં એ પથ્યને અને રુચિને પ્રશસ્ત છે. રંગરેજ લોક તેને રંગમાં નાખે છે; તેમજ કાચી કેરીઓનો ગોળ અથવા સાકર નાખેલો સાર (પનુ) ધણોજ સારો થાય છે. ખાટી કેરીઓનું રાચતું અને છે. આંખાના ગોટલા ભાગવાથી જે ગોટલી અંદરથી નીકળે છે, તે શેફીને ખાવાથી સારી લાગે છે; પરંતુ તે ગોટલી પ્રથમથી શેફીને પછી ભાગી તેમાંની ગોટલી પાણીમાં બીંજવી રાખી ખવાય છે. કાંકણમાં સેંકડો કણબીલોક ઉનાળામાં અને ચોમાસામાં ડાંગરનો પાક થાય ત્યાંસુધી આ ગોટલી ઉપરજ નિર્વાહ કરે છે. તે લોક આ ગોટલીમાંના ગરની લાખરી બનાવી ખાય છે. એ ગોટલીના લોટના બીજ પદાર્થો પણ અને છે. આંખાના ગોટલામાંની ગોટલીને ચમારલોક ચામડાને કાળો રંગ દેવા માટે ધસે છે. ગોટલીનું તેલ નીકળે છે તે ઔષધિ છે. ગ્રીષ્મઋતુમાં લોકોને સુખ થવા માટે પરમેશ્વરે એ ઋતુમાં આવાં રસભરિત અને મધુર ફળો ઉત્પન્ન કરેલાં છે. આ ઉપરથી પરમેશ્વરની મનુષ્ય ઉપર કેટલી કૃપા છે, તે સમજાય છે. કુમળી કેરી—(મરવા) તૂરી, ઉણ્ણ, સુગંધી, ખાટી, ક્ષારના સંયોગથી રુચિકર, ગ્રાહક, રક્ષ અને કાંતિકર છે; તેમજ પિત્ત, વાત, કફ અને રક્તદોષને ઉત્પન્ન કરનાર; તથા કંઠરોગ, પ્રમેહ, યોનિદોષ, વ્રણ તથા અતિસારનો નાશ કરનારી છે. બાકમાં ઘાલી પકવેલી *કેરી:—મધુર, શીતળ, જડ, બલકર, ધાતુવર્ધક, પુષ્ટિકર, ત્રિદોષનાશક, કફકર, અમિદીપક, વૃધ્ય,

આર્થ અને યુનાની વૈદ્યક્રંથોમાં કાચી અને પાકી કેરીના ગુણનું ધણુંજ વર્ણન કરેલું છે. દુકામાં કહીએ તો પાકાં ફળ તાકાત લાવનાર, ચરબી વધારનાર, ખુશી કરનાર, કાંઈકે જાડો સાફ લાવનાર અને પેશાબને વધારનાર છે; પરંતુ તેની છાત્ર અને કાચાં ફળના રેષા ગ્રાહી અને ખાટા મનાય છે. કાચી કેરીનું અથાણું પેટને શાંતિકર્તા તથા બૂખને પ્રદીપ્ત કરનાર છે. કાચી કેરીને છોલી તેની ગોટલી કાઢી નાખી ઝીણી કાતરી સૂકવે છે, તેને આંબોળાં (લિં. અમચુર, મં. આંબોલી) કહે છે. તે ખાવામાં ધણુંજ વપરાય છે. એને ખારી તેના પર તેલ, રાઈ ચઢાવી અથાણાતરીકે ખાય છે; અને બાકનાં બચેલું પાણી લઈ તેમાં ગોળ નાખી કઢી કરે છે. શાકમાં પણ તે નખાય છે, એમાં જે ખટાશ છે તે સામૃદ્ધિક એસિડના કારણથી છે. એ રુધિરને શુદ્ધ કરનાર છે; એને લિંદુસ્તાનમાં અમખુશક કહે છે. એનાં ફલ (મોર), ગોટલી અને છાલ શીતળ અને ગ્રાહી મનાય છે. એ જાડા આદિના બિમારીમાં વપરાય છે. પાંદડાંને બાળા એની ધૂણી લેવાથી ગળાની અંદરના અનેક રોગોનો નાશ કરે છે.

મખજન અલ્પ અદિયાના કર્તા લખે છે કે, લિંદુસ્તાની લોક કાચા ફળના ગર્ભને શેફી ખાંડની સાથે મેળવી રાખે છે. તેને ફોલેરાના દરદમાં ખાય છે અને શરીરે લેપ કરે છે. વળા એમ પણ કહેલું છે કે, પાંદડાંની નસને બાળીને લગાડવાથી આંખનાં પોપચાંમાં થનાર ખીલ વગેરેને કાઢે છે. ગોટલીને વાટી ૨૦ થી ૩૦ ગ્રેનસુધી આપવાથી પેટમાંના કૃમિ નીકળી પડે છે (ગ્રેન એકને ૦.૧૨૫ ગ્રામ ગણવી.) તથા દુઃખતા મસા શાંત પડે છે; ફળ પાકે છે ત્યારે તેમાંથી એક પ્રકારનો ચીકણો પદાર્થ નીકળે છે. તેની ગંધ ટરપિન્ટાઈન તેલના જેવી હોય છે. છાલમાંથી ગુંદ નીકળે છે તે ઠંડા પાણીમાં પીગળી જાય છે.

ડૉક્ટર એન્સલી કહે છે કે, ફળનું તેલ અને છાલનો ગુંદ, બન્ને લિંબુના રસમાં અથવા તેલની સાથે મેળવી ચળ આદિ ચામડીના રોગોમાં અપાય છે. પાકી કેરીના રસને સૂકવી પાતળી રોટલીના જેવો કરે છે; તેને આમરસ, આમોટ, આંખાપોળી અથવા આંખાની રોટલી કહે છે અને તે સ્વાદિષ્ટ વસ્તુની માફક તથા રુધિર સુધારવા માટે ખાય છે. આંખાની છાલ પાણીમાં બીંજવી રાખી એ પાણી પ્રદર અને વહેતી ધાતુ બંધ કરવાને અપાય છે. કાચા ફળના ઉપરથી નીકળેલ ચીકણો પદાર્થ આંખાની સફેતી તથા થોડા અશીષુની સાથે મેળવી મલખારની તરફ જાડા અને એટનના રોગોમાં અકસીર ધલાજતરીકે વાપરે છે.

આંખાનો તાજો ગુંદ દાદરનો સત્વર નાશ કરે છે, એમ જૈન ગ્રંથોમાં છે.

મલરતંબક, ત્રિપ્પ, સ્નિગ્ધ, તૂરી, સુખકારક અને કાંતિવર્ધક છે; તથા વાયુ, તૃષ્ણા, દાહ, પિત્ત, આસ, ક્રમ અને અરુચિનો નાશ કરનાર છે. (૧) આમાતિસાર અને કાલેરા ઉપર:—આંખાની ગોટલી દહીંમાં વાટી આપવી. (૨) કરમ ઉપર:—આંખાની ગોટલીનું ચૂર્ણ આપવું. (૩) મર્ચિણીના અતિસાર ઉપર:—આંખાની ગોટલી લાગી ખાવા આપવી. (૪) રક્તાર્શ અને પ્રદર ઉપર:—આંખાની ગોટલીનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું, એટલે દૂઝતા હરસ અને ધૂપણીનો નાશ થાય છે. (૫) પરસેવો છૂટતો હોય તો:—ગોટલી લાગી તેનો બૂકો થરીરે લગાડવો. (૬) ઠંડીને લીધે પગ ચોંટી જાય છે તે ઉપર:—આંખાનો ચીક લગાડવો. (૭) રાંઝણુ (આંજણી) ઉપર:—આંખાની રાંખળીનો અથવા આંખાનાં પાંદડાં તોડવાથી જે રસ નીકળે છે તે ચોપડવો. (૮) તરતના પ્રમેહ ઉપર:—આંખાની અંતરછાલનો રસ તોલા ચાર અને ચૂનાનું નીતરું પાણી તોલો ૧, એ બન્નેનું મિશ્રણ કરી તે તાપડતોય સાત દિવસ આપવું. (૯) નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર:—આંખાની ગોટલીનો રસ કાઢી નાકે પીવો. (૧૦) ઉંજણુ જવર (જિનો તાવ) ઉપર:—આંખાનાં મૂળ ગળે અથવા હાથે બાંધવાં. (૧૧) દાહ અને અતિસાર ઉપર:—આંખાની અંતરછાલ દહીંમાં વાટી ૧ તોલા સુધી આપવી. (૧૨) રક્તાતિસાર ઉપર:—આંખાનાં પાંદડાંનો અંગરસ ૨ તોલા, મધ ૧ તોલો, ઘી ૧ તોલો અને દૂધ ૧ તોલો મેળવી આપવું. (૧૩) અતિસાર ઉપર:—આંખાના ચીક થકી રાજ થાય છે, તેનું ચૂર્ણ સાકર અને ઘી સાથે આપવું. (૧૪) ઉપદંશ ઉપર:—આંખાની છાલનો અંગરસ બકરીના દૂધમાં મિશ્ર કરી આપવો; એટલે ઉપદંશ અને તે સંબંધી ત્રણની પીડા દૂર થાય છે. (૧૫) રક્તાતિસાર ઉપર:—આંખાની ગોટલી છાશ અગર ચોખાના ઘેવરાવણુમાં વાટી આપવી અથવા કેરીની છાલ દૂધમાં વાટી મધ મેળવીને આપવી. (૧૬) લોહીની ઉલટી ઉપર:—આંખાની ગોટલીનો રસ કાઢી નાકમાં ટીપાં પાડવાં. (૧૭) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—આંખાનાં સૂકાયેલાં પાંદડાંનું ચૂર્ણ કરી તેનું ધૂમ્રપાન કરવું. (૧૮) સર્વ પ્રકારની ગરમી ઉપર:—આંખાની અંતરછાલ, ઉંચરાના મૂળ ઉપરની છાલ અને વડની વડવાઇનો રસ કાઢી, તેમાં જીરું અને ખડીસાકર નાખી આપવું. (૧૯) રક્તાતિસાર ઉપર:—આંખાની અંતરછાલ દૂધમાં વાટી મધ નાખી પાવી. (૨૦) કાનમાં સણકા આવતા હોય તે ઉપર:—આંખાનો મોર વાટી દાવેલમાં ઉકાળી તે ગાળી કાનમાં નાખવો. (૨૧) માથામાં દારુણ રોગ થાય છે તે ઉપર:—આંખાની ગોટલી અને બાલહરડાં (હીમજી હરડે), એનું ચૂર્ણ દૂધમાં વાટી લેપ કરવો. (૨૨) સંઘ્રહણી ઉપર:—આમ્રાદિ યવાગૂ:—આંખો, આંખાડો અને જાંબુ, એ ત્રણેની છાલ ૧૬ તોલા લઈ તેમાં ૨૫૬ તોલા પાણી નાખી અધું પાણી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળી ગાળી તેમાં ૧૬ તોલા ચોખા નાખી પુનઃ ઉકાળી તૈયાર કરવું; તેને “આમ્રાદિ યવાગૂ” કહે છે. એ ખાવાથી સંઘ્રહણી દૂર થાય છે. (૨૩) રક્તાતિસાર ઉપર:—આંખો, જાંબુ અને અર્જુનસાજડ, એની છાલ ૪ તોલા લઈ તેને સૂકવી ચૂર્ણ કરવું. પછી ૨૪ તોલા પાણી માટીના વાસણમાં ભરી, તેમાં તે ચૂર્ણ નાખી, આખી રાત્રિ બીજવી ગ્રાતઃકાળમાં તે પાણી ગાળી તેમાં મધ નાખી પીવું. (૨૪) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:—આંખાના જાડ ઉપરની ગાંઠ ગોમૂત્રમાં ઘસી લેપ કરવો અને શેકવું. (૨૫) ધૂપણી ઉપર:—કાપવાના (મોરવાના) આંખાનો સુકાયેલો મોર ઘીમાં તળી સાકર નાખી તેની ગોળી કરી આપવી. (૨૬) સ્વરભંગ ઉપર:—આંખાનાં પાંદડાંનો કાદો મધ નાખી આપવો. (૨૭) કાલેરા ઉપર:—એ અઢી તોલા મરવા દહીંમાં વાટી આપવા.

પૃ ઇંગોરિયાં:—સં ઇંચુદી. મં હિંગણી, હિંગણુમેટ. હિં હિંગોટ, ગૌંદી. કં ઇંગળગિડ, ઇંગળા, હિંગુલ. તૈં ગરા. અં હિલેત્રજે. ઇંં ડેલિલ. લાં બેલેનાઈટ્સ, રોકસબર્ધિ-આઈ. બંં ઇંગોટ.

દક્ષિણમાંના રાતમાં ઇંગોરાનાં જાડ જ્યાં ત્યાં થાય છે. એ જાડ ધણાંજ ઉંચાં વધે છે. એ જાડ ઉપર કાંટા હોય છે. એના ફળને ઇંગોરિયાં (મં હિંગણુમેટ) કહે છે. હિંગણાં કેરી તેમાં દારૂ ભરી આતશબાજીમાં ફેડે છે. દુકાળના વખતમાં આ ફળોમાંહેનો ઘોળો ગર્ભ લોટમાં મસળી તેની લાખરી ખાઈ ગરીબલોક પોતાનો નિર્વાહ કરે છે, પ્રસંગ આવે તો લાકડાંસુદાં ખાઈને આ. ૮

પોતાનો ખચાવ કરે છે.*

ઇંગોરિયાં:—મદગંધી, તીખાં, લઘુ, કડવાં, ઉષ્ણ, ફેનિક અને રસાયન છે. એ કૃમિ, વાયુ, વિષ, શ્ળા, કોઠ, વલ્ગુ, કફ, ગ્રહપીડા અને જૂતખાધાનો નાશ કરે છે. એનાં ફૂલો:—મધુર, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ તથા કડવાં છે; અને વાયુ તથા કફનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **વાળા ઉપર:**—ઇંગોરાનાં મૂળ ઉપરની છાલ અને હિંગને એકત્ર ખાંદી તેનો પાટો વાળા ઉપર બાંધવો અને તે એથે દિવસે છોડવો એટલે વાળો બળી જાય છે. (૨) **તારુણ્યપીડિકા (ખીલ) ઉપર:**—ઇંગોરાનાં મગજ ઠંડા પાણીમાં ઘસી મુખ ઉપર લેપ કરવો, એટલે ખીલ મટી જઈ મોઢું નિર્મળ થાય છે. (૩) **રત્નરોગ ઉપર:**—ઇંગોરાનાં મૂળ ઘસી ગરમ કરી ઉપર લેપ કરવો અને ઉપરથી ધંતુરાનાં પાંદડાં શેકીને બાંધવાં. આમ ૩ દિવસ કરવું. (૪) **નેત્રસ્થાવ ઉપર:**—ઇંગોરાનાં ફળ પાણીમાં ઘસી અંજન કરવું. (૫) **શ્ળા ઉપર:**—ઇંગોરાનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાં અથવા ઇંગોરિયાનાં ફળમાંનો ગર્ભ આપવો. (૬) **કર્ણમૂળ ઉપર:**—ઇંગોરિયા, હળદર, ઇંદ્રવરણ, સિંધવ, દેવદાર અને આકડાનું દૂધ એનો લેપ વારંવાર કરવો, એટલે કર્ણમૂળ સારું થાય છે. (૭) **કૂતરાના વિષ ઉપર:**—પ્રથમ ગોળ ખવરાવી તે ઉપર ઇંગોરાની છાલનું ચૂર્ણ છાશમાં નાખી પાવું. (૮) **હાલેરા ઉપર:**—ઇંગોરાની છાલનું ચૂર્ણ દહીંમાં આપવું. (૯) **ઉંધરસ ઉપર:**—ઇંગોરાના મગજની ગોળી કરી ખાવી.

પર ઈડાલંબુ (ગધડલિંબુ):—સં જંબીર. મં ઇડનિંબુ. કાં ચોરનિંબુ. હિં જંબીરી. બં ગોડાનિંબુ. કં કચિલે, દેહલિકાચી, કાડલિબે. મલાં કટ્ટુકુરનુ. તેં જંબીરં, અડવિંનીમા. તાં કટ્ટેલુ મિચ્ચે. તું કેપેરીપુલી. લાં આટલાંટિયા મોનોદાઇલા.

આ એક લિંબુનીજ જાતિ છે. હિંદુસ્તાનના સર્વ પ્રદેશોમાં આ જાડ થાય છે. એ ફળ નારંગી વગેરે લિંબુ કરતાં મોટાં થાય છે. એની છાલ ખરખરડી હોય છે. પાક્યા પછી છાલનો રંગ સ્વચ્છ પીળો થાય છે અને તેની વાસ પણ ઉત્તમ આવે છે. એમાં નાની અને મોટી એવી બે જાતિ છે. તેનાં પાંદડાં અને ફૂલ એકસરખાં હોય છે. તેમાં જે નાની જાતિ છે, તેનાં ફળની છાલ કંઈક પાતળી હોય છે; અને જે મોટી જાતિ છે તેની છાલ જાડી હોય છે. એનું ઉત્તમ તરેલું સ્વાદિષ્ટ અથાણું થાય છે. એના રસનો “લેમોનેટ” કરે છે. ઇડ(મોઢું)લિંબુ—ખાંડું, તૂરં, કડવું, સારક અને ઉષ્ણ છે. તે કફ, પિત્ત, એ રોગોને નાશ કરનાર છે. (૧) **ભારથુથુના વિષ ઉપર:**—ઇડલિંબુનો રસ સાકર સાથે આપવો. (૨) **અમ્લપિત્ત ઉપર:**—સાયંકાળે નાના ઇડલિંબુનો રસ પાવો.

પર ઇંદ્રજવનું ઝાડ:—સં કુટજ. મં કુડા. હિં કુડા, કુરેયા. બં કુડચી કં કોડશિંગે, કોડ મુરક. તેં કોડિશચદુ, કુટજમુ, અંકેલુ, ચંગલકુષ્ઠ. તાં વેપાલે. તું કોડબે. મલાં વેનપાલા. અં નિરાજ. ઇં આવલ્લીવડ રોજમે. લાં રાષ્ટિયા એંટિડિસન્ટેરિકા.

× આ વગડાકે જાડ છે અને તે છ સાન હાથ કરતાં ઉંચું થતું નથી. એનાં પાંદડાં બદામનાં પાંદડાં જેવાં લાંબાં હોય છે. કોકણમાં એ પાંદડાંનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. એનાં ફૂલોનું શાક થાય છે. એની શીંગો બારીક અને લાંબી હોય છે. એ શાક અથવા અથાણું કરવાના ઉપયોગમાં આવે છે. શીંગોમાંથી જવની આકૃતિનાં લાંબાં બીયાં નીકળે છે. તેને ઇંદ્રજવ (મં ઇંદ્રજવ, કુડાચે બી. હિં ઇંદ્રજવ. કં કોડ સિંગેયબીજ, કોડ મુરકન બીજ. તેં કુડિસેપાલુ. ફાં જવાનકુંચિરક. અં લેસાનુલ અસાકીર. લાં હોલરહેના એંટિડિસેંટોરિકા) કહે છે. તે બીયાં કડવાં હોય છે. એનાં મૂળ પણ કડવાં હોય

*સુશ્રુતે ઇંગોરિયાના ફળના ગર્ભને મેદકફનાશક, ચોનિદોષનાશક અને શુભ્મનાશક માન્યો છે. ઇંગોરિયાના રસથી લોકો કપડાં ધુએ છે. એથી મેલ સચોટ નીકળી જાય છે; પરંતુ જેમ વિદેશી તેજામાં ધોળીએ ધોયેલ કપડાં દબ્બ થઈ જવાથી અડધું આયુષ્ય ચાલે છે, તેજ પ્રમાણે ઇંગોરિયા પણ લૂગડાનો નાશ કરે છે. કેટલાકો દગલખાજથી ઇંગોરિયાના રસમાં ગોળ અને બીજા પદાર્થો મેળવી અશીષ્ણતરીકે વેચવા જતાં પકડાઈ સજા ભોગવે છે, એમ કહેવાય છે.

× ઇંદ્રજવ માથાની પીડા અને ગરમ પ્રકૃતિવાળાને અહિતકર છે, એનો ઉતાર ધાણા છે ને પ્રતિનિધિ જાયફળ છે.

છે. મૂળનો પાક થાય છે. તેને મરાઠીમાં કુડેપાક કહે છે. ઇદ્રજવના ઝાડમાં ઘોળી અને કાળી એવી બે જાતિ છે. કાળાકુડાનાં ઝાડ ઘોળા કુડાના ઝાડ કરતાં મોટાં હોય છે. એનાં પાંદડાં ઘોળા કુડાનાં પાંદડાં જેવાંજ હોઈ કાંઈક કાળા રંગનાં હોય છે. એની શીંગ ઘોળા કુડાની શીંગ કરતાં ખમણી લાંબી હોય છે. કાળો કુડો એ વધારે ઉષ્ણ હોઈ ઘોળાથી ગુણમાં કમી છે. ઘોળું ઇદ્રજવનું ઝાડ—કડવું, તીખું, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, પાચક, તુરં, રક્ષ તથા ગ્રાહક છે; અને રક્તદોષ, ક્રોધ, અતિસાર, પિત્તાર્શ, કફ, તૃષ્ણ, કૃમિ, જ્વર, આમ અને દાહનો નાશ કરે છે. કાળું ઇદ્રજવનું ઝાડ—રક્તદોષ, અર્શરોગ, ત્વગ્દોષ અને પિત્તનો નાશ કરે છે. ખીજ ગુણ ઘોળા જેવા છે. ઉપયોગ:—(૧) કૃમિ ઉપર:—ઇદ્રજવનાં મૂળ ઘસી એકલાં અથવા વાવડિંગની બૂટ્ટી નાખી પાવાં. (૨) અતિસાર ઉપર:—ઇદ્રજવના ઝાડની છાલનો અંગરસ કાઢી તે પાવો અથવા છાલનો પુટપાક-કૃતિએ રસ કાઢી તે મધમાં પાવો. (૩) પથરી ઉપર:—ઇદ્રજવ અને નસોતરનું ચૂર્ણ દૂધમાં ડિંવા ચોખાના ઘોવરામણમાં પાવું. (૪) કુરશાના મિષ ઉપર:—કાળા ઇદ્રજવના ઝાડનાં મૂળ ઘસી તેમાં ઇદ્રજવનું ચૂર્ણ અડધો માસો નાખી પાવું અથવા છાલનો રસ કાઢી પાવો. (૫) ખોડા ઉપર:—ઇદ્રજવની છાલ અને સિંધવ ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો. (૬) કમળી અને સર્વ વિષ ઉપર:—કાળા ઇદ્રજવના ઝાડના અંકુરોનો રસ કાઢી ચાર પૈસાભાર ત્રણ દિવસ પાવો. પથ્ય-ઘી અને ભાત. (૭) નળ કુદ્યા હોય તો:—ઇદ્રજવ શેડી તેની બૂટ્ટી પૈસાભાર, મધ પૈસાભાર અને ઘી પૈસાભાર એ એકત્ર કરી સાત દિવસ પાવું. (૮) જીર્ણીજ્વર ઉપર:—ઇદ્રજવનાં મૂળોની છાલ અને ગળોનો કાઢો પાવો અથવા છાલ રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે તે પાણી ગાળીને પાવું. (૯) કાનમાંથી પડે વહે છે તે ઉપર:—ઇદ્રજવના ઝાડની છાલનું ચૂર્ણ વજ્રગાળ કરી કાનમાં નાખવું અને ઉપર મખમલીના પાલાનો રસ પાડવો. (૧૦) લૂખ લાગે છે તે ઉપર અને મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:—ઇદ્રજવના ઝાડની છાલ ગાયના દૂધમાં વાટી પાવો એટલે કઠિન મૂત્રકૃચ્છ્રનો પણ નાશ થશે. (૧૧) પરિણામ-શૂળ ઉપર:—ઇદ્રજવનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૧૨) બાળકના હુગામણ ઉપર:—ઇદ્રજવનાં મૂળ છાશના નીતર્યા પાણીમાં ઘસી થોડી હિંગ નાખી પાવાં. (૧૩) બાળકના કોસેરા ઉપર:—ઇદ્રજવનાં મૂળ અને મોગલી એરંડાનાં મૂળ છાશના પાણીમાં ઘસી થોડી હિંગ નાખી પાવાં. (૧૪) વાતશૂળ ઉપર:—ઇદ્રજવનો કાઢો કરી તેમાં સંચળ અને શેકેલી હિંગ નાખી પાવો. (૧૫) ઢોરોના કુંદરોગ (ઢોર સૂકું જાણ હશે છે તે) ઉપર:—ઇદ્રજવના તોરા (માંજર) બારીક ખાંડી પાશેર રસ કાઢવો. તેમાં તેટલોજ નાળીએરનો રસ અને નવટાંક ગોળ નાખી સાત દિવસ સવારસાંજ બે વખત આપવું. (૧૬) સર્વ પ્રકારનો અતિસાર, સંઘ્રહણી, પાંડુ, જીર્ણીજ્વર ઉપર કુડાપાક:—ઇદ્રજવના ઝાડનાં મૂળ ઘોષ છુંદીને રસ કાઢવો. તે રસ દેવતા ઉપર મૂકી ઉકાળના રહેવું. સાધારણ ઉકળે એટલે તેમાં સુંઠ મરી, લાંડીપીપર, જયફળ, માયફળ (માયાં), જવત્રી, લવંગ, વાવડીંગ, મરડાશીંગ, નાનાં બીલાં, બહેડાંનું દળ અને નાગકેશર, એનું ચૂર્ણ જોઈએ તે પ્રમાણે નાખી સરખું મિશ્રણ થયા પછી ચણા જેવડી ગોળીઓ કરવી. એ ગોળી અતિસાર અને સંઘ્રહણી ઉપર છાશના નીતર્યા પાણીમાં (આજમાં) થોડું હિંગનું ચૂર્ણ નાખી તે મીઠા અધમર્યા દહીંમાં અથવા સુંઠના કાઢામાં ઘી નાખી આપવી. નાના બાળકને પણ આ ઔષધ ગુણાવહ છે. પાંડુરોગ ઉપર ફક્ત આ ગોળી ગોમૂત્રમાં ઘસીને પાવી. (૧૭) વાતજ્વર ઉપર:—ઇદ્રજવનાં મૂળની છાલ ૧ તોલો લઈ બારીક વાટવી, અને ૫ તોલા પાણીમાં મેળવી તે પાણી વજ્રથી ગાળી પાવું અથવા તેમાં થોડો અજમે બારીક વાટી મેળવી, ઇંટનો કકડો તપાવી જમકારી તે પાવું. (૧૮) શોફોદર ઉપર:—વાડમાંહેના ઇદ્રજવના ઝાડનાં મૂળ ગરમ પાણીમાં ઘસી દિવસમાં બે વાર પ્રમાણે ૧૪ અગર ૨૧ દિવસ પાવું. (૧૯) સર્વાતિસાર ઉપર:—ઇદ્રજવના ઝાડની છાલનો કાઢો અષ્ટમાંશ કરી તેમાં અતિવિષની બૂટ્ટી નાખી તે પાવો; અથવા ઇદ્રજવનાં મૂળની છાલનું અને અતિવિષનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨૦) પથરી ઉપર:—ઇદ્રજવની છાલ દહીંમાં ઘસી પાવી. (૨૧) કુટજાટકાવલેહ:—ઇદ્રજવનાં મૂળોની છાલ લીલી વજન શેર પાંચ લઈ તેનો ૧૬ શેર પાણીમાં કાઢો કરવો. અષ્ટમાંશ શેષ રહે એટલે વજ્રથી ગાળી પુનઃ ઉકાળવો. ઘટ થાય એટલે તેમાં આંધો નાખવાં. તે ઔષધો કાળીપાટ, મોચરસ, ધાવડીનાં ફૂલ, નાગર-

મોચ, અતિવિષ, લગ્નમણી, નાનાં ખીલાં, એનું ચૂર્ણ ચાર ચાર તોલા તેમાં નાખી અવશેષ તૈયાર કરવું; અને પછી તેને પાણી, ગાયનું દૂધ, બકરીનું દૂધ, ચોખ્ખાની કાંજ એમાંના કોઈ અનુપાન-માં આપવાથી અતિસાર, સંગ્રહણી, રક્તપ્રદર, રક્તપિત્ત, મૂળ વ્યાધિનું રક્ત એ સર્વ બંધ થાય છે. (૨૨) વાતગુહમ, વાયુ, ક્ષય, કંડૂ (ખરજ) અને તાવ ઉપર—ઈંદ્રવરણના ઝાડનાં મૂળોની છાલ લાવી તેનો પુટપાકકૃતિએ રસ કાઢી આપવો.

૫૪ ઈંદ્રવરણા (ત્રુંસડ):—સંઁ બૃહત્કલા, ઇંદ્રવારણી. મંઁ ઇંદ્રાવણ, થોર ઇંદ્રાવણ. કોઁ કેવં-ડળ. હિંઁ બડી ઇંદ્રકલા, બડી ઇંદ્રાયણ. બંઁ રાખાલનાડુ, રાખાલશશા, કુંદરકી. કંઁ હિરિયાહામેકે, હામેકે. મલાં પેદિકારી, અતુતુમ્મદિ. તુંઁ કહેડેવુ. તાંઁ કોરટ્ટી શવરીપત્રમ. ફાંઁ હંજલહર. અંઁ શેમહંજલ. ઇંઁ ખીટર એપલ. લાંઁ દ્રીકાસંથસ પાલમેટા. તૈંઁ વેરિપુચ્છા, પાપર છુડમા, કાકારકમુ.

એને “કડવી ઇંદ્રવરણી” પણ કહે છે. ઇંદ્રવરણીના વેલા હોય છે. એ વેલાનાં પાંદડાં કાળી-ગાડી(તરબુજ)નાં પાંદડાં જેવાં હોઈ તેના કરતાં બારીક હોય છે. પાકેલાં ફળોનો રંગ પીળો હોય છે. એમાં બે ભેદ છે. જે ફળ શુભારે ફેરી જેવડાં હોય છે, તેને “ઘોડ ઇંદ્રવરણા” કહે છે. ખીજી જાતનાં ફળ લિંબુ જેવડાં થાય છે. x એ ફળો અતિશય કડવાં હોય છે. ગામડાંઓમાં ઇંદ્રવરણીના વેલા પુષ્કળ થાય છે. ઇંદ્રવરણા એ તીવ્ર રચક પદાર્થ છે. ઇંદ્રવરણા:—પાક વખતે તીખા, કડવા, શીત, સારક, ઉણવીર્ય અને લઘુ છે; તથા ગુદમ, પિત્ત, ઉદર, કફ, કૃમિ, કુષ્ઠ (કોઠ), જવર, મણ, શ્વાસ, કાસ, અંથિ, મેદ, મૃદગર્ભ, કમળો, પ્લીહા, શુષ્ક ગર્ભ, ગલગંડ, વિષ, આનાહ-વાયુ, અશ્મરુ, આમદોષ, દુષ્પ્રેત્તર સર્વ ઉદરરોગ અને શ્લીપદ આદિ રોગોનો નાશ કરે છે. એ

x અમારા જાનિઅનુભવથી અમને જણાય છે કે, નાની ઇંદ્રવરણીનાં ફળો લિંબુ જેવાં નહિ પણ રાજગરી કોટીખી જેવાં લંબગોળ હોય છે. ઘણુંકરીને એ ખારસરી જમીનમાં થાય છે અને એને કડવી કોટીખીના નામથી ઓળખે છે. તે અતિશય કડવી લાગે છે. આ ફળો ઘણામાં ઘણાં ૭-૮ ઇંચ સુધી લાંબાં પણ હોય છે. એના ઉપર રાજગરી કોટીખીના જેવાજ સુંદર ચટાપટા હોય છે. એ વાડકારેલીનાં ફળ જેવાં સૂક્ષ્મ કાંટાવાળાં હોય છે. નિષ્કંટમાં એનાં સંઁ એન્ડ્રી. મંઁ લઘુઈંદ્રાવણ. ગુંઁ ઇંદ્રવારણ, કડવી કોટીખી. હિંં લઘુ ઇંદ્રાયણ, લઘુ ફરેંદુ. બંં રાખાલ-શશા, રાખાલનાડુ. કંં હામેકે. તૈંં એતિપુચ્છા. તાંં પેપકામટ્ટી, દુમદી. ફાંં છુચ્ચીનીતમ્પ. અંં હંજલ. ઇંં કોસાસિચિસ. લાંં સિદ્ધલસૂ કોસાસિચિસ એવાં નામો મળી આવે છે.

મોટી ઇંદ્રવરણીનાં ફળોનો આકાર આળેદળ ગોળ કાળીંગા જેવો હોય છે, એનાં ખીજ કાળીંગા જેવાંજ પણ કાળીંગા કરતાં ઘણાંજ નાનાં હોય છે. કાચાં ફળો ઉપર કાળીંગાના જેવા-જ ચટાપટા હોય છે; તેથી તરસથી પીડાતા વગડાઉ લોકો એને કાળીંગુ માની એનો ગરલ ખાવા જતાં આખા મોંમાં કડવાશ થઈ જવાથી પરતાય છે. પાક્યા પછી એ ફળોનો રંગ ચટાપટા વગરનો શુદ્ધ પીળો થઈ જાય છે. એનું સુપ્રસિદ્ધ નામ ત્રુંસડું છે. એની માત્રા ૧ થી ૩ માસા છે. મથાળે આપેલ નામો પણ એ ત્રુંસડાનાંજ છે. ઘોડાને પેટમાં કૃમિ પડવાથી તેને આ ફળો ખવરાવે છે. ત્રુંસડાનાં ફળની ડગળી દાખી તેમાં અજમો ભરી બાજરીની કોટીમાં બાજરી ઉપર નીચે રહે તે પ્રમાણે એક માસ દબાવી રાખી બહાર કાઢ્યા પછી સૂકવી ખાંડી રાખે છે. આ ચૂર્ણની ફાકી ગરમ પાણી સાથે લેવાથી સુંદર જીલાબ લાગી ઉદરવ્યાધિનો જલદી નિવેરો કરે છે. આ પ્રયોગ સિદ્ધ કરતાં કોટીમાં જે બાજરીમાં તેને દાખી મૂક્યાં હોય છે તે બાજરી પણ બહુજ કડવી થઈ જવાથી ખાવાના ઉપયોગમાં આવતી નથી; માટે તે બે મણ કરતાં વધારે રાખવી નહિ. આ બાજરી કૃમિવાળાં ઘોડાઘોડીને ઘણીજ ઉપયોગી થાય છે. નિયમસર એનો પાવરો આપવો જોઈએ. ત્રુંસડામાં આંગાહળદર, સાજખાર, મેંદાલકડી અને હજરતખોર ખાંડી ભરીને તડકે સૂકાવી તેના ચૂર્ણની ફાકી કરવાથી કુંટી નીચેની બચંકર ગાંઠ અને ઉદરના તમામ વિકારો દૂર થાય છે. બરોળના દરદીએ ત્રુંસડાની લિંબુની માફક (ચોકડી જેવી) ચાર ચારો કરી તેમાં ખાંડ ભરી દેવતાપર તપાવી તેમાંથી બાદી તોલા રસ લઈ પીવો. આમ દરરોજ તાજે તાજે રસ કાઢી પીવાથી બરોલ સત્વર મટે છે. સર્પદંશ ઉપર એનાં મૂળ ચાવી ત્રણ ઘુંટણ ભરવા.

કંવડળા (મોટા ઇંદ્રવરણા) કરતાં ગુણોએ અધિક છે. (૧) સર્પદંશ ઉપર:—ઇંદ્રવરણીનાં મૂળ નામરવેલના પાનમાં આપવાં. (૨) ઉધરસ ઉપર:—ઇંદ્રવરણામાં મરી ભરી તે છાપરા ઉપર મૂકી સૂકવવું, પછી તેમાંથી નિત્ય સાત મરી મધ અને લીંડીપીપર સાથે ખાવાં. (૩) દંતકૃમિ ઉપર:—ઇંદ્રવરણાનાં પાકેલાં ફૂલ તપાવેલા તવા ઉપર નાખી તેની ધૂણી દાંતેને આપવી, એટલે દાંતમાંના કીડા ખરી પડે છે. (૪) પેટમાંના ભાર ઉપર:—ઇંદ્રવરણાં ભેંસના દૂધમાં ધસી તે થોડું થોડું પીવું અથવા ભેંસના મૂત્રમાં રાંધી તે મૂત્રસુદ્ધા ખરલ કરી, તેમાંથી એક વાલ અને સંચોરો ૧ ચણાહીભાર, એ બન્ને ઔષધો સાત દિવસ મધમાં આપવાં. (૫) ઝટુ આવવા માટે:—કડવી ઇંદ્રવરણીનાં મૂળ ગુપ્તેન્દ્રિયમાં રાખવાં અથવા એનાં ફળો મીઠામાં ખાવાં. (૬) સ્તનરોગ ઉપર:—કડવી ઇંદ્રવરણીનાં મૂળ ધસી લેપ કરવો. (૭) શૂળા ઉપર:—ઇંદ્રવરણીનાં મૂળ પાણીમાં ધસી તેમાં સુંક, મરી અને લીંડીપીપર એકેક માસો નાખી આપવું. (૮) સંધિવાત ઉપર:—ઇંદ્રવરણીનાં મૂળ, લીંડીપીપર અને એનાથી યોગણો ગોળ એકત્ર કરી તે એક તોલો રોજ ખાતા જવું. (૯) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:—ઇંદ્રવરણીનાં મૂળ એરંડતેલમાં ધસી ગાયના દૂધમાં મેળવી તે ત્રણ દિવસ આપવાં. (૧૦) ગાંઠ અથવા ફોક્ષના દાહ થતો હોય તો:—ઇંદ્રવરણીનાં ફળ અને મૂળ દંડા પાણીમાં એકત્ર કરી ધસી ઉપરાઉપરી લેપ કરતા જવું. (૧૧) નખ-વિષ ઉપર:—ઇંદ્રવરણીનાં મૂળ અને ફૂલ તથા એરંડાચલાં વાટી ગોમૂત્રમાં મેળવી લેપ કરવો. (૧૨) ચોનિશૂળા ઉપર:—ઇંદ્રવરણીનાં મૂળ બકરીના ઘીમાં અથવા દૂધમાં ધસી લેપ કરવો અને ખાવાં પણ ખરાં. (૧૩) બાળકોના પેટમાં ભાર રહ્યો હોય તો:—ઇંદ્રવરણીનાં મૂળ ધસી તેનો પેટ ઉપર લેપ કરવો અને સમુદ્રફળ ગાયના દૂધમાં ધસી શક્તિ પ્રમાણે આપવું, એટલે ઉલટી થશે તેથી તથા મળદારે સર્વ ભાર નીકળી જશે. (૧૪) ગંડમાળા ઉપર:—ઇંદ્રવરણીનાં મૂળની છાલ અને કડવા સરગવાની છાલ સમભાગે એકત્ર ફૂટી તે ગુમડાં ઉપર યોગવી. (૧૫) ખાલી ઉધરસ અને બકારી ઉપર:—ઇંદ્રવરણાં ફોક્ષી તેમાં અર્ધો તોલો બાળકરડાની ભૂકી દશ દિવસ ભરી રાખવી, તેના અગીઆરમા દિવસથી એક વાલ ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૧૬) શીઘ્ર પ્રસૂતિને માટે:—ઇંદ્રવરણીનું મૂળ ચોટલે બાંધવું. (૧૭) રક્તગુદ્મ ઉપર:—અરીઠાના પાણીમાં ઇંદ્રવરણીનું મૂળ ધસી આપવું અથવા ઇંદ્રવરણીનું મૂળ ચોનિમાં રાખવું. (૧૮) પાકું અને સર્વ પ્રકારના ફોક્ષા ઉપર:—કડવી ઇંદ્રવરણીનાં મૂળ ધસી તેનો લેપ કરવો.

પપ ઇંદ્રિય:—સમુદ્રની ખાડીમાં જે ઠેકાણે અતિશય કાદવ તથા જે જગ્યા ભરતી વખતે ખૂટી જાય છે, તે ઠેકાણે દેખાતાં મોટાં ઝાડો હોય છે. તે ત્રણ ચાર પ્રતિનાં હોય છે. તેમાં કાજળ અને ઇંદ્રિય એજ માત્ર લોકોના જાણવામાં છે. ઇંદ્રિયનું ઝાડ છ સાત હાથ કરતાં બહુધા ઉંચું થતું નથી અને તેનો વિસ્તાર ઘણોજ થાય છે. તેની ઘણી ડાળીઓ સમુદ્રમાં ખૂંડેલી હોય છે. જે એનો રોપો મીઠી જમીન ઉપર વાવી તેને પાણી પાછએ અને તેની બહુ સંભાળ રાખીએ તો તે બગડતો નથી. આ ઝાડનો પાલો ઢોરોને ખવરાવવા માટે ઉપયોગમાં આવે છે અને લાકડાં બાળવાના કામમાં આવે છે. એ લાકડાં ઘણાં કઠણ અને ચીકણાં હોય છે. તે બાળવાથી તેમાં એક પ્રકારનો ક્ષાર ઉત્પન્ન થાય છે. તે ઘોખી લોકોને વસ્ત્રો ધોવા માટે ઉપયોગમાં આવે છે તેમજ ઔરંઓને માથું ચોળવાના ઉપયોગમાં આવે છે. x

પદ્મ ઇંદ્રિય (શેરી લોખાન):—સં ૦ કં શ્રીવેષ્ટ. હિં ૦ વિશેષધૂપ. મં ૦ વિશેષધૂપ, સરલા-ડીક, ગંધાબિરોજ, ઇંદ્રિય. ઇં ૦ ગમ કોપલ સેન્ડાર્ક. લાં ૦ ટ્રેકિલોબિયમ હાર્નિમેનિયેનમ.

ઇંદ્રિય(સરલા)નાં વૃક્ષો હિમાલય પર્વતમાં પુષ્કળ છે. એ ઝાડોની જુદી જુદી જાતિમાંથી જે ચીકણો પદાર્થ નીકળે છે, તેને ધૂપ, ઇંદ્રિય,* લોખાન અને ઉદ વગેરે કહે છે. તેની બે ત્રણ જાતિ છે.

x કાઠિયાવાડનાં બંદરોમાં એ લાકડાંને ચેરીઆનાં લાકડાં કહે છે. તે બાળવાના ઉપયોગમાં લે છે. ફળ બાળકો ખાય છે. ફળ ખાવાથી જીભ પર થોડી લાલી આવે છે, થુંક પણ લાલ રંગનું નીકળે છે. ઢોરોને ચેર(ઇંદ્રિય)નાં પાન ખવરાવે છે.

* ઇંદ્રિય એ સરલા નામના ઝાડનો શુંદર છે. એનેજ ચંદ્રસ, જનાર્જન નામનો ધૂપ અને

આ દેશમાં બસરાથી આ ગુંદ આવે છે. ઇસેસ ઔષધો માટે અને ધૂપ માટે ઉપયોગી છે. ઇસેસનું ઝાડો અરબસ્તાનમાં અને આફ્રિકાના પૂર્વકિનારા ઉપર પુષ્કળ છે. ત્યાંથી પણ ઇસેસ અહીં આવે છે. ઇસેસ એ વ્રણશોધન કરનાર છે. એનું “વિશેષ ધૂપ” એવું પણ નામ છે. ઇસેસ—તીખો, કડવો, સ્નિગ્ધ, તૂરો, મધુર, સારક, ઉષ્ણ, વણુરોપણુ છે અને પિત્ત, રક્તદોષ, વાયુ, કફ, યોનિદોષ, ગ્રહપીડા, મસ્તકશ્વળ, નેત્રરોગ, કંઠરોગ, વ્રણ, રાક્ષસપીડા, પીનસ, અજીર્ણ, આધ્માન-વાયુ, દુર્ગંધ, પસીનો, કંઠૂ, વિષ, વાતરક્ત, વિસર્પ, કુષ્ઠ અને કાસનો નાશ કરે છે. (૧) વ્રણ ઉપર મલમ:—ઇસેસ, તલનું તેલ અને મીણુ, એ દેવતા ઉપર તપાવી પાતળું થાય એટલે તે મિશ્રણ ગાળી નાખવું અને વ્રણ ઉપર ચોપડવું.

૫૭ ઉટકટારી (ઉત્કટી):—સંઠ ઉટકટા. ક્ષાંઠ બ્રહ્મદંડી. મંઠ ઉટકટારી. હિંઠ ઉટકટારા. બંઠ જાગલદાંડી, વામનદાંડી. ઇંઠ ચીરટલ. લાંઠ ટ્રિકેલેપિસ ઝેબરીના, એકીનોપસ એકીનેટસ.

એને “ઉત્કટી” અને “કાંટે સુભુક” પણ કહે છે. હિંદુસ્તાની ભાષામાં એને “ઉડીગણુ” અને “શ્વેત ધુધુચી” કહે છે. એ વનસ્પતિ હિંદુસ્તાનના ઘણા પ્રાંતોમાં થાય છે. આ ઝાડની ઉંચાઈ શુમારે હાથ એ હાથ હોય છે અને રંગ ધોળો હોય છે. એનાં પાંદડાં કોપરાની કાતરી જેવાં હોઈ, તેના પૃષ્ઠભાગમાં અને નાકા ઉપર સફેદ રંગના કાંટા હોય છે. ઉનાળામાં એ ઝાડો સુકાઈ ગયાં એટલે ફરી ચોમાસામાં તેજ જગ્યા ઉપર ઉગે છે. આ વનસ્પતિનાં મૂળ અને બીજ ગોટી ઔષધિ છે. એનું “બ્રહ્મદંડી” એવું નામ પણ છે. xઉટકટારી:—રચિદાયક, ઉષ્ણ, કડવી અને વૃષ્ય છે; તથા મૂત્રકૃચ્છ, પિત્ત, વાયુ, મેહ, તૃષા, હૃદ્રોગ અને વિસ્ફોટકનો નાશ કરે છે. એનાં બીજ:—શીતળ, વૃષ્ય, તૃષ્ણિકર અને મધુર છે. (૧) બાળકને ઉઠાંટીઆ થાય છે તે ઉપર:—ઉટકટારીનાં મૂળ શસ્ત્ર ન લગાવતાં, શનિવારે અથવા રવિવારે કાઢી લાવી બાળકને ગળે બાંધવાં. (૨) પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ અને વીર્યવૃદ્ધિ ઉપર:—ઉટકટારીના મૂળની છાલ છાયામાં સુકવી ખાંડી વસ્ત્રગાળા ચૂર્ણ કરી રાખવું અને રાત્રે મોગલી બેદાણા ૧ તોલો અને ખડીસાકર બે તોલા મેળવી પાણેર પાણીમાં ભીંજવી રાખી પ્રાતઃકાળમાં તેનો રસ વસ્ત્રથી ગાળી કાઢવો. પછી તેમાં તે છાલનું ૬ માસા ચૂર્ણ નાખી ખાવું, એટલે તે ઘણા દિવસનો મૂત્રકૃચ્છ, (મૂત્ર સાથે ધાતુ જાય છે તે) બંધ કરે છે અને વીર્યવૃદ્ધિ તથા પુષ્ટતા કરે છે. (૩) મુખે પ્રસવ થવા માટે:—ઉટકટારીનાં મૂળ ચોટલે બાંધવાં, પ્રસવ થયે તુરત છોડી નાખવાં. (૪) સર્પ અને વિંછીના વિષ ઉપર:—ઉત્કટીનાં મૂળ ઉકાળી લેપ કરવાં અને તે પીવાં પણ ખરાં. (૫) ધાતુપુષ્ટિને માટે ઉત્કટીનાં મૂળ, ગોખર અને કૌચબીજનો દ્વિધમાં પાક કરી સેવન કરવો; અથવા ઉત્કટીનાં મૂળનું ચૂર્ણ ગંધ બેરમના નામથી ચોળખના હોષએ એમ શાલીત્રામનિધંટ આદિમાંથી સિદ્ધ થાય છે; છતાં આ ગ્રંથમાં ચન્દ્રસને ફરીથી વર્ણવ્યો છે.

x ઉટકટારીનાં પાન આશરે ૯ ઇંચ જેટલાં લાંબાં હોય છે. પાનને છેડે એક લાંબો ત્રણ ઇંચનો કાંટો હોય છે. પહોળાઈની બંને કિનારી તરફ કેટલાક કાંટાઓ લાગેલા હોય છે. કાંટાની લંબાઈ આશરે ૨૫ ઇંચ હોય છે. ફળ નાના ત્રિંશુ જેવડાં ગોળ હોય છે. ફળની ઉપર પણ નાના મોટા કેટલાક કાંટાઓ રહે છે, તથા અંધેડાનાં બીજ જેવા આકારના કેટલાક નાના કાંટા લાગેલા હોય છે. ફળનો જરા જેટલો ભાગ પણ કાંટારહિત હોતો નથી. ખરી બ્રહ્મદંડી અને ઉટકટારીમાં કેટલોક અંતર તથા કેટલુંક મળતાપણું છે. ગુણમાં પણ અંતર છે. નામ તો સંસ્કૃત ભાષામાં બળ્ભે પાંચ પાંચ વનસ્પતિઓનાં ઘણી જગ્યાએ એક જોવામાં આવે છે. માત્ર નામના મળતાપણા ઉપરથી વસ્તુ એકજ છે, એમ કહી શકાય નહિ. બ્રહ્મદંડીના ગોપાનું વર્ણન બ્રહ્મદંડીની ટીપમાં આપેલ છે. એ ઉપરથી ઉટકટારી અને બ્રહ્મદંડીમાં શું અંતર છે તે સહજ સમજાઈ શકશે.

ઉટકટારીના ગુણનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તે વૈદ્ય નિધંટુના આધાર પરથી શ્રી પદ્મ-એ કરેલું જણાય છે. એ વૈદ્યનિધંટુ પરથી પણ બ્રહ્મદંડી અલગ ઔષધિ છે, એમ સહજ સમજાઈ શકાય છે.

દૂધમાં નાખી સેવન કરવાથી ઉત્કૃષ્ટ પુરુષત્વ આવે છે. (૬) ઉધરસ ઉપર:—ઉત્કટીનાં મૂળ વાટી ખાવાં અગર મૂળનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું.

૫૮ ઉંડણુ—સં ૦ હિં ૦ બં ૦ પુન્નાગ. મં ૦ ઉંડણુ. તાં ૦ પુન્ને, પુન્નાગ. તૈં ૦ નમેર, પોન્ના. કં ૦ ખેસુરિએ, નમેરમારા. તું ૦ પોનેડાભારા. મલાં ૦ પોન્નાક. લાં ૦ એકોકાર્પસ લોજ-ફાલિયમ. ઇં ૦ અલેકઝાડિયન લોરલ.

ઉંડણુનાં ઝાડ કોકણ પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે. એનાં પાંદડાં સોરંગીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે, x પરંતુ તેના કરતાં જરા મોટાં હોય છે. પાંદડાંની ઉપરની બાજુ સુવાળી અને સ્વચ્છ હોય છે. આ પાંદડાંની પત્રાળી કરે છે. ઉંડણુનાં ફૂલ ઘોળાં હોય મધુર અને સુવાસિક હોય છે. આ ઝાડને સોપારી જેવડાં ગોળ ફળો આવે છે. તે ઉપર કઠણુ છાલ હોય છે. એ ફળોનું તેલ કાઢે છે. તે બાળવાને માટે એરંડતેલ કરતાં સારું હોય છે. એ કડવું હોય છે. એને ઉંડેલ કહે છે. ઉંડણીનાં લાકડાં ઈમારતમાં અને વહાણ બાંધવામાં ઘણાંજ ઉપયોગી છે. એ ઝાડનાં મૂળમાંથી રાજ જેવો ગુંદર થાય છે. ઉંડણુ:—મધુર, શીતળ, સુગંધી, રક્તદોષનાશક, દેવપ્રસાદકારક અને રક્તદોષ, રક્તપિત્ત, કફ, પિત્ત અને ભૂતબાધાનો નાશ કરે છે. એનાં ફૂલો વૃષ્ય હોય વાત, શ્વેત અને કફદોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) પગ અથવા ધુંટણુ મરડાઈ જવા ઉપર:—ઉંડણીની છાલ બારીક વાટી ગરમ કરી પાટો બાંધવો. (૨) ઉઠાણું (પાકે નહિ તેવા ગુમડા) ઉપર:—ઉંડણીના ફળનો ગર્ભ ધસી તેમાં પિંજર નાખી ઉપર ચોપડવો, એટલે સુખ થશે. (૩) ખસ ઉપર:—ઉંડણીનું તેલ ચોપડવું. (૪) ખોડા ઉપર:—ઉંડણુ અને કડવી કોઠીનું તેલ એકત્ર કરી ચાર વાર ચોપડવું. નાનાં બાળકોને ગરમીથી આંખોમાં જે ફેલા થાય છે, તે ઉપર પણ આ ઔષધ ચોપડવું. (૫) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:—ઉંડણીના ઝાડની અંતરજાલ બારીક કૂટી ગરમ કરી વધેલા અંડ ઉપર સતત ૮-૧૦ દિવસ પાટો બાંધવો. (૬) મૂળવ્યાધિ (હરસ) ઉપર:—હુક્કાની ચલમમાં ઉંડણીનાં ફૂલો નાખી ધૂમ્રપાન કરવું એટલે ઘણા દિવસનો અર્શરોગ પણ દૂર થઈ જશે.

૫૯ ઉદ, લોબાન—સં ૦ તરૂક. મં ૦ હિં ૦ કં ૦ બિદ. ઉદને “લોબાન” પણ કહે છે. લોબાનનાં વૃક્ષ તુર્કસ્તાન, આફ્રિકાખંડના પૂર્વકિનારા ઉપરના પ્રદેશ, જવા એટ અને સુમાત્રા આ પ્રદેશમાં થાય છે. એ વૃક્ષના રસથી લોબાન ઉત્પન્ન થાય છે. લોબાન સુગંધી છે. ધૂપ માટે એનો પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. લોબાનની ઉત્તમ ધૂપસળી થાય છે. તેનું તેલ નીકળે છે, તેને ઉદેલ કહે છે. લોબાનનાં જે ફૂલ થાય છે તેને “લોબાન ફૂલ” કહે છે. લોબાન:—વાતદર, કફનાશક, વર્ણપ્રસાદક અને કંડૂ તથા કુષ્ઠનાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) લોબાનનું તેલ જેને ઉદેલ કહે છે તે કાઢવાના કૃતિ:—ઘોળો સફેદ લોબાન અને તેટલીજ રાજ લાવી તેની ભૂરી કરવી. પછી એક માટલું કે જેમાં શેરભર પાણી રહે એવું લઈ તેની નીચેના ભાગને ઝીણું કાણું પાડી તેમાં તાંબાની અથવા પિત્તળની આંગળી જેવડી નળી બેસાડવી. તે માટલું ચૂલા ઉપર ઉતરતું રાખી, તેના મોં ઉપર કાણાવાળું ઢાંકણું બેસાડી, તેના છિદ્રવાટે તે તૈયાર કરેલી ભૂરી હળવે હળવે નાખવી; અને પછી તે છિદ્ર, એક કપડામાં છાણુ અને માટી બાંધી તેની બાજુ બહાર જઈ ન શકે એવું પાકું બંધ કરવું. પછી ચૂલા નીચે મંદાગ્નિ કરવો અને તે માટલાને બેસાડેલી નળી નીચે વાડકી રાખવી. એ પ્રમાણે સર્વ કામ થયા પછી કેટલીક વારે તે નળીવાટે તેલ આવવા લાગે છે. તે તેલ નળી નીચે રાખેલી વાડકીમાં ઝમે છે. પછી તે તેલ બાટલીમાં ભરી રાખવું. ઉદેલની વાસ ઘણી ઉગ્ર છે. એ તેલ કેશને લગાવે છે. શરદીથી કપાળ દુખતું હોય તો ઉદેલ ચોળવું, એટલે કપાળ દુ:ખતું બંધ થાય છે. (૨) લોબાનનાં ફૂલ તૈયાર કરવાની કૃતિ:—

x મીઠી ઉંડણીને સુરપુનાગ (સોરંગી) કહે છે. શ્રી. શાલીગ્રામજી કહે છે કે:—“સુરપુન્નાગ કડવો અને પુન્નાગના કરતાં વધારે ગુણવાળો છે. પુન્નાગનું મોટું વૃક્ષ થાય છે. એના ફૂલની કળીઓને ચકવી લે છે. તેને નાગકેસર કહે છે. એનાં ફળ બૃહદંતીનાં જેવાં હોય છે, તેમાંથી તેલ નીકળે છે.

લોખાન લાવી તેની ભૂડી લોખાડના તવી ઉપર નાખવી અને તે લોહીને સગડી ઉપર મૂકી નીચે મંદ અભિ કરવો. લોખાન પાતળો થાય એટલે તે ઉપર કાચનો પ્યાલો ઉંધો ઢાંકવો; અને દેવતાની આંચ કિંમિત વધારવી. કેટલીક વારે તે લોખાનની વરાળ થઇ પ્યાલાતળીએ જઈ અમશે. એ અમેલી વરાળ ધોળા અને તુંબડીનાં ફૂલો જેવી હોય છે. તેને લોખાનનાં ફૂલ કહે છે. (૩)ઢારને સળેખમ થાય છે (ઢારના નાકમાંથી ગળદા લીંટ વગેરે નીકળે છે) તે ઉપર:—કોઢિયા લોખાનની નાકમાં ધૂણી દેવી.

૬૦ ઉંદરકની—સં૦ આપુપણ્ણી. મં૦ ઉંદરકાની. હિં૦ મૂસાકાની. ખં૦ ઇંદુરકાણીપાના. ચૂં૦ શરદમ્. કં૦ વલ્લિહરહે. તૈં૦ એલિકચેવિદું. ફાં૦ ગોરોમુસ, સતર. તં૦ આગ્નુલકાર. લાં૦ આયપોર્મિયા રેનિકેમિસ. વં૦ ભોપલી. તાં૦ પરિંતોય વિરેવ. પં૦ મૂંસાકન્ની.

ઉંદરકનીના નાના નાના વેશ હોય છે. એને નાના ધુધરા જેવાં ફૂલો આવે છે. એનાં પાંદડાં ઉંદરના કાન જેવાં હોય છે. આ વેશ ધણુક પ્રાંતોમાં થાય છે. એનાં ફૂલો ગુલાબી રંગનાં હોય છે. એ વનસ્પતિ ગુણે ઉજ્જ્વલ છે. ઉંદરકની:—આ વનસ્પતિની બે જાતિ છે. એક આગમાં ઉગે છે તે અને બીજી રાત્રમાં ઉગે છે તે. તેને યૂનાની ભાષામાં “લપસીની” કહે છે. એ જાડ જાડની છાયામાં અથવા પડી ગયેલી હમારતમાં થાય છે. એની ડાળી અને ડીટાં તિધારી (ત્રણ ધારવાળાં) હોય છે. એનાં પાંદડાં હાથે ચોળી તેની વાસ લેવાથી કાકડી જેવી સુગંધ આવે છે. એ જાડ ગુણમાં ઠંડુ છે. એનું દૂધ પચન કરનાર છે. મોટી ઉંદરકની:—શ્વળ, જવર, વ્રણ, કૃમિ અને ઉંદરનું વિષ એનો નાશ કરે છે. લઘુ ઉંદરકની:—તીખી, કડવી, ઉજ્જ્વલ, શીતળ, રસાયન, સારક, લઘુ અને તૂરી છે; તથા કફ, પિત્ત, શ્વળ, જવર, કૃમિ, અંધિરોગ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રમેદ, આનાદ, ઉદર, હ્રોગ, વિષ, પાંડુ, ભગંદર અને કુપ્હનો નાશ કરે છે. (૧) માથામાંથી ગરમી દૂર થવા માટે:—એ જાડનું ચૂર્ણ નાકમાં સુંઘવું. (૨) ગરમીથી કાન ઉપર અથવા સર્વાંગ ઉપર સોજા આવે ત્યારે:—એનું ચૂર્ણ તથા જવનો લોટ પાણીમાં મેળવી તેનો લેપ કરવો. (૩) કાન વહેતો હોય અથવા કાનમાં ફાદલો થયો હોય તો:—એનો રસ કાનમાં નાખવો. (૪) પેટમાંની ગરમી, કૃમિ અને મૂંઝાં ઉપર:—એનો રસ પાવો.

(ક) વગડામાં થનારી જે ઉંદરકની છે તેના ત્રણ પ્રકાર છે; તેમાં મૂળ થકી જે છોડ ઉગે છે, તે લાંબો હોઈ ખારીક હોય છે અને તેની ટેચે તે લાલ હોય છે. એનાં પાંદડાં આગમાં થનારી ઉંદરકની કરતાં લાંબાં અને નાજુક હોય છે. એનાં ફૂલ ઉપર રાત્રા, ધોળા, પીળા છત્યાદિ અનેક રંગોનો ભાસ થાય છે. બીજીને જે ફૂલ આવે છે તે પીળાં હોય છે. પાંદડાં નાજુક હોઈ આંગળી જેવાં હોય છે. એ ગુણોમાં સમશીતોગ્ન છે, અને એની ઉત્પત્તિ રેતીવાળી જમીનમાં થાય છે. (૧) શિરોરોગ, અપરમાર અને શરીર વાંકું થાય તે ઉપર:—એનો રસ આપવો. (૨) સર્પના વિષ ઉપર:—એનો રસ આપવો. (૩) મસ્તકશળ ઉપર:—એને સરકામાં વાટી તેનો મસ્તકે લેપ કરવો. (૪) મગજ સાફ થવા માટે અને દંતકૃમિ ઉપર:—એનો રસ, મધ અને પાણી એકત્ર કરી તેને માથે ભરવાથી મગજ સાફ થાય છે અને દાંતે ધસવાથી દાંતમાંના કીડા મરે છે તેમજ દાંત બળવાન થાય છે. (૫) આંખની બાજુમાં થનારા નાચુર ઉપર:—એનાં મૂળ પાણીમાં ધસી તેનો લેપ કરવો. (૬) સોજા ઉપર:—જવનો લોટ અને એનાં મૂળનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી પાણીમાં મેળવી સોજા ઉપર લગાડવાથી સોજા ઉતરે છે. (૭) શરીરમાંથી ગરમી નીકળી જવા માટે:—એનાં બીઆંતું શરબત કરી આપવું. (૮) આફરો (પેટ ફૂલે છે તે) ઉપર:—એનાં મૂળને પાણીમાં વાટી પેટ લેપ કરવો. (૯) તીરનો અમ્મલાગ અથવા કાંટો શરીરમાં પેસી ગયેલો હોય તે ઉપર:—ઉંદરકનીના પાનને ચટણી માફક પીસી લેપ કરવો, એટલે તે આપોઆપ બહાર પડે છે. (૧૦) શિથિલત્વ દૂર થવાને અને પુરુષત્વ આવવાને:—એનો રસ અથવા એને પાણીમાં વાટી બસ્તી વગેરે ઠંડાણે લેપ કરવાથી પુરુષપણું સતેજ થાય છે; (એના લેપને યૂનાની ભાષામાં “તિલા” એમ કહે છે.) અથવા એનાં પાંદડાં સૂકાપલાં કિંવા પાકાં લાવી, તેની ધઉંના લોટમાં બાખરી કરવી અને ૨૧ દિવસ ખાવી તથા પડદામાં બેસવું.

દૂધ અને ઘઉંનું અન્ન ખાવું; એટલે પુરુષત્વ આવે છે.

(લ) ત્રીજી જાતની ઉંદરકનીનાં પાંદડાં ખારીક હોય, તે જાડને ઘોળાશ પડતા કાંટા આવે છે. આ જાડની કુંખ ભાગવાથી દૂધ નીકળે છે અને તેના વેલા જમીન પર પથરાય છે. એની ઉત્પત્તિ પાણીથી દૂર થાય છે. પાંદડાં હાથ ઉપર ચોળી જોવાથી રાતાં સુરખીદાર જણાય છે. આ જાડ ગુણોમાં ગરમ છે. એને ઘોળાં ફૂલો આવે છે. તેમાં કોઈકે રાતારંગનાં હોય છે. આ જાડનાં બી રાતગુણસીનાં બી પ્રમાણે હોય છે. ઉપયોગ:—(૧) ગોળ કૃમિ ઉપર:—એ જાડનો રસ માસા ૧૦, કુદીનાનો રસ અને પાણી ૨૦ તોલા એકત્ર કરી પાવું.

(મ) ઉંદરકનીની અનેક જાતો છે. જે જાતના જાડનાં પાંદડાં પીળા રંગનાં હોય કિંચિત્ આસમાની રંગની જાંખ હોય એવું જણાય તે જાડો ધણાંજ સારાં છે, એમ જાણવું. ઉંદરકની જાડનો વાસ ગર્ભિણી સ્ત્રી લે તે તત્કાળ પુષ્કળ છીકા આવી ગર્ભપતનની બીતિ ઉત્પન્ન થાય છે; ક્વચિત્ પતન પણ થાય છે. ઉંદરકનીનો સાધારણ ઉપયોગ:—(૧) કૃમિ ઉપર:—ઉંદરકનીનાં પાંદડાં ફૂટી ચૂર્ણ કરી લોટ મિશ્ર કરી તેની પુરી કરીને ખાવી; અને ઉપર જવની કાંજ પીવી. (૨) જવર ઉપર:—ઉંદરકનીનાં પાંદડાંનો રસ ચાર માસા મધમાં આપવો. (૩) વીર્યશ્લાવ અને પથરી ઉપર:—ઉંદરકનીનાં પાંદડાંની લાજ ખાવી. (૪) શરદીથી શરીરને ખરજ આવે છે તે ઉપર:—તેનાં લીલાં પાંદડાંનો રસ આપવો. (૫) શિરોરોગ ઉપર:—ઉંદરકનીનું શરખત કરી આપવું. (૬) અપસ્માર અને વાયુએ શરીર વાંકું થાય છે તે ઉપર:—ઉંદરકનીનું ચૂર્ણ સુધવું અને ચોળવું. (૭) ઉંદરના વિષ ઉપર:—ઉંદરકનીના પાલાનો અંગરસ એક તોલાથી એ તોલાપર્યંત, ૭ દિવસ પીવો અને શરીરે પણ ચોપડવો. (૮) શરીરમાં તીરનું ફળ અથવા અણી અગર કાંટો રહેલ હોય તે:—ઉંદરકનીનું ચૂર્ણ પાણીમાં કાલવી જખમ ઉપર લેપ કરવો એટલે તે આપોઆપ નીકળી જાય છે અને જખમ સારો થાય છે.

૬૧ ઉધરસી—(મં ખોક્લી) એનાં જાડ ધણાંજ મોટા થાય છે. સંભ્રાદ્રિપર્વત ઉપર એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે. એ જાડનાં પાંદડાં દરડેનાં પાંદડાં જેવડાં મોટાં થાય છે. એની જાડ તેજ-બળનાં જાડ જેવી જાડી હોય પીળા રંગની હોય છે. એ જાડ ઉપર ચણા જેવડાં ફૂલો આવે છે. એ જાડની જાડ અને ફળ ધણાં તીખાં હોય છે. ઉધરસીના જાડને શીમળાના જેવા કાંટા હોય છે.

ઉપયોગ:—(૧) ઉધરસ ઉપર:—ઉધરસીનું અર્ધું ફળ અથવા થોડી જાડ વાટી મધમાં કાલવી ખાવી; અથવા જાલનો કાંટો કરી પાવો એટલે થોડાજ દિવસમાં ઉધરસ, દમ અને વાયુ-વિકાર, એ દૂર થાય છે.

૬૨ ઉપરસાલ—સં. શ્યામા, સારિવા. મં ઉપરસાલ, ઉપસસરી, કાવળી. કો. પાંદરી ઉપરસાલ, ઉપસસરી, શેખવેલ, શેતકાવળી, સુગંધકાવળી, શ્યામી, લલાન કાવળી. હિં. ગૌરીસર, કાલીસર. ખં. અનંતમૂળ, શ્યામાલતા, કલત્રાંટિ. કં. સુગંધીઅલ્લી, નામદેવેર, કરીખંટ, સોગદે. તૈ. પલાશગંધી. મલાં. નાન્નારી. તુ. કન્યાવેર. ઉત્કલ. ગુપાકાનમૂળ. ગોમાં. દુદવાલી. ઈ. ઇડિયન સાસાંપરિલા. લા. હેમિડેરમ્ ઇડીક્સ.

એનો વેલો કાળાશ પડતા રાતા રંગનો હોય છે. એનાં પાંદડાં આકારે તલવાર જેવાં, અર્ધો આંગળ પહોળાં હોઈ ત્રણ આંગળ લાંબાં હોય છે. x એને ખારીક અને લાંબાં ફૂલો આવે છે અને તેમાંથી રૂ નીકળે છે. મરાઠીમાં એને નાની કાવળી, ક્ષેત્રકાવળી એમ ક્વચિત્ કહેવાની પ્રથા છે; પરંતુ તે ઉપરથી કેટલાક લોકોની ભળતીજ ગેરસમજ હોઈ તે કાકમાચી-કાવળીનેજ ઉપલસરી કહીને વાપરે છે, એમ વારંવાર દષ્ટિએ આવે છે. આથી કરીને સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે કે, કાવળી અને ઉપલસરી એ બન્ને વનસ્પતિ ખાસ ભુદી છે. આ વેલ સાધારણ કુંગરાળ જમીનમાં વિશેષે કરીને થાય

x શાલીગ્રામજી કહે છે કે:—ઉપરસાલની વેલનાં પાંદડાં દાડિમ જેવાં હોય છે; તે પાંદડાંમાં સફેદ જાંટ હોય છે. વેલની જડમાં કપૂરકાચલી જેવી સુગંધ આવે છે અને તેમાં બળે ફળીઓ આવે છે. કેટલાક લોકો એને સાસાંપરિલા, સરીવન આદિ નામો આપે છે.

છે. મુખ્ય ઈલાકો, બંગાળ, કોરોમાંડલ વગેરે પ્રાંતમાં એ ધણી થાય છે. ત્રાવણકોર પ્રાંતસુધી આ ધણીજ થાય છે. એની કાળી અને ઘોળી એવી બે જાતિ છે. કોકણમાં એ વેલાની ઉત્પત્તિ ધણી થાય છે. એને “ઉપલસરી, ઉપટશુળી, નાની કાવળી, શેત કાવળી, શેંબવેલ, સ્વામી” પણ કહે છે. એની વેલ ઝીણી અને સુંવાળી હોય છે. પાંદડાં આકારમાં કન્હેરનાં પાંદડાં જેવાં, પરંતુ તેનાથી પાતળાં, સાંકડાં અને અણીદાર હોય છે. તેના ઉપર ઝીણા ઝીણા ઘોળાશપડતા રેષા હોય છે. તે વેલી ઉપર ધણું કરીને સામસામાં થાય છે. એના ઉપર જૂન માસથી ઑગસ્ટ મહિના સુધીમાં ફૂલો આવે છે. તેનો રંગ બહારથી ફિક્કો અને ઘેરો લાલ હોય છે. મૂળ વાંકાંચુકાં અને જોળ હોઈ તેનો વ્યાસ સાધારણ રીતે બેથી સાત ઇંચ સુધી હોય છે. તેના ઉપર જાલ ચીરા પડેલી અને ઘેરાભૂરા રંગની નજીક નજીક પક્કાઈની છાલને મળતી હોય છે; તથા છેવટનો લાકડાંરૂપ ભાગ પીળા રંગનો અને કઠિન હોય છે. તેના મૂળની વાસ સારી આવે છે અને તેનો સ્વાદ મીઠો તથા કાંઈક કડવો હોય છે. મૂળની સુંદર વાસ ઉપરથી એનું ‘સુગંધા’ નામ પડેલું છે.

ઉપલસરીમાં લોહી સુધારવાનો ગુણ ઉત્તમ પ્રકારનો છે. મદ્રાસ પ્રાંતમાં રક્તદોષ, ત્વચારોગ, અપચો, વિસ્ફોટક વગેરે રોગોમાં આ વનસ્પતિનો અતિશય ઉપયોગ કરે છે. ઉપલસરી જંગલમાં આપોઆપ જોઈએ તેટલી ઉગે છે. ડૉક્ટર લોકો ત્વચાના રોગ, ખરજ (ખાજ), ખરજવા અને જનનેદ્રિય સંબંધીના રોગો ઉપર ઉપલસરીનો કાઢો આપે છે. ડૉક્ટર આશિંગનેસી પ્રથમ ૧૮૩૧ ની સાલમાં અંગ્રેજ ઔષધો સાથે ઉપલસરી વાપરવાની શરૂઆત કરી. ડૉક્ટર આશિંગનેસી પોતાની ઇસ્પતાલમાં અંગ્રેજ સાસીપરિલાની જગ્યાએ ઉપલસરીનોજ ઉપયોગ કરે છે. તે પાંચ તોલા મૂળને ખાંડી સવાશેર ગરમ પાણીમાં બીંજવી રાખે છે અને તે થોડે થોડે કરીને આખા દિવસમાં પાય છે. આનાથી નિયમ કરતાં ત્રણચારગણો પેશાબ થાય છે. શરીરમાંથી રેલ રેલ પરસેવો આવે છે અને ખૂબ કડક ભૂખ લાગે છે. ડૉક્ટર આશિંગનેસી લખે છે કે, તેમના તાબાની ઇસ્પતાલના રોગીઓને જોઈને આ ઔષધિનો ગુણ એટલો પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો કે તે પોતાની જાતે એ ઔષધ માગી લેતા. ઉપલસરીનાં મૂળોનું ચૂર્ણ મધમાં આપવાથી સંધિવાત અને વિદ્રધિ (ગડાં) વગેરે સારાં થાય છે. તામીલ લોકો મૂત્રસંબંધી સધળા પ્રકારના વિકારમાં આ મૂળો ગાયના દૂધમાં વાડીને પાવાને આપે છે; અને રક્તશુદ્ધિ માટે તે પિત્તવિકાર દૂર કરવા માટે જીરા સાથે આપે છે અમેરિકન સાસીપરિલા કરતાં આ હિંદુસ્તાની સાસીપરિલામાં વધારે ગુણ છે, એમ લાંના રસાયનશાસ્ત્રવેત્તાઓએ પરીક્ષા કરીને ઠરાવેલું છે. ઘોળી ઉપલસરી કરતાં કાળી ઉપલસરીનાં મૂળ કાંઈક જડાં હોવાથી તેમાંના ઔષધિગુણો વધારે દિવસ ટકે છે. બન્ને પ્રકારની ઉપલસરીનો કાઢો સાકર નાખી પાવો. નાનાં બાળકોનું અશક્તપણ, જૂનો સંધિવા, વિસ્ફોટક અને ચામડીના રોગો ઉપર ગમે તે રીતે ઉપલસરીનો ઉપયોગ કરવાથી ગુણ થાય છે. આગળની સહેલી રીત એટલે રાત્રી તોલા મૂળો લઈ છુંદી પચીસ તોલા ઉકળતા પાણીમાં નાખી ઉપર ઢાંકણું ઢાંકવું. ઠંડું થયા પછી ગાળીને આપવું. દિવસમાં ૩-૪ વખત યદને પાંચથી દશ તોલાસુધી આ પાણી પાવું. નવશેકું (કોકરવરણું) પાણી પીવાથી વધારે ગુણ આવે છે. એમાંજ દૂધ અને સાકર નાખ્યાં હોય તો તેની વાસ અને સ્વાદ, એ સ્થાને એટલો મળે છે કે નાનાં છોકરાં પણ જોઈને આ મિશ્રણ ચાહીને પીએ છે. સ્થા પીવાથી અનેક પ્રકારના રોગો વહેરી લેવા કરતાં આનો ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે દૂધ અને સાકર મેળવેલ કાઢો આપવાથી શરીર નીરાગી અને પુષ્ટ થાય છે. ઉપરનું મિશ્રણ એટલું સ્વાદિષ્ટ થાય છે કે આયોડાઈડ ઑફ પોટાસ નામનું ખરાબ સ્વાદનું અંગ્રેજ ઔષધ આની અંદર આપવું હોય તો સહેજે આપી શકાય છે. ઉપલસરીનાં મૂળો જેટલાં તાજાં હોય તેટલો તેનો વધારે ગુણ થાય છે. ઘોળી ઉપરસાલ (કપરી. હિંં ગૌરીસર, ગૌરિયાસાઉ):—શીતળ, મધુર, શુકલ, જડ, સ્નિગ્ધ, કડુ ને સુગંધી છે; અને કોઠ, કંડૂ, જવર, શરીરની દુર્ગંધી, અમ્મિમાંલ, દાહ, ઉધરસ, અરુચિ, આમદોષ, ત્રિદોષ, ક્ષિય, રક્તરોગ, પ્રદર, અતિસાર, તૃષ્ણા, દાહ, રક્તપિત્ત, વાયુ અને કફનો નાશ કરે છે. કાળી ઉપરસાલ (કાળીવેલ, હિંં કાલીસર, કરીઆસાઉ) શીતળ, વૃષ્ય, મધુર અને કફનાશક છે. બીજા ગુણ ઘોળી ઉપરસાલના જેવાજ છે. ઉપયોગ—(૧)

ગર્ભિણીની ધપણી ઉપર અને શરીરમાં થયેલ ગરમી ઉપર:—ઉપરસાલનાં મૂળ સ્વચ્છ ઘોષ ફેળનાં પાંદડાંમાં વિંટાળી ભુંભરેટમાં બાંધી કાઢવાં. પછી તે પ્રત્યેક મૂળના મધ્યભાગમાં જે નર (રેષા) હોય છે તે કાઢી નાખી જઈ, ખડીસાકર અને બાફેલો ઘોળો કાંદો (ઘોળી કુંગળી), એ બધાં એકઠાં કરી બારીક વાટવાં. તેમાં સર્વ ઔષધોનાં વજન જેટલું ઘી નાખી પ્રત્યેક જે વખત પ્રમાણે સાત દિવસ આપવું. એ ઔષધ ૪૨ દિવસ લેવાથી શરીરમાં જામેલી ગરમી નીકળી જઈ, શરીર પર થયેલાં લાલ ચાંદાં સારાં થઈ ધાતુસ્થાન અને લોહી વગેરેની શુદ્ધિ થાય છે. (૨) આંખમાં મૂલ પડે છે અને છાયા વળે છે તે ઉપર:—ઉપરસાલનાં પાંદડાં તોડી, ઉપર જે ચીકણો રસ આવે તે લઈ આંખમાં આંજવો. (૩) ગરમી ઉપર:—પુટપાકકૃતિએ ઉપરસાલનાં મૂળ પકાવી તેમાં જઈ અને ખડીસાકર નાખી, વાટી, ગોળી કરી, તેમાં ગાયનું ઘી નાખી સાંજ-સવાર આપવું. (૪) વ્રણ ઉપર:—ઉપરસાલનાં મૂળ વાટી ઉપર બાંધવાં એટલે ગુમડાનું શોધન થાય છે. (૫) ઉલટી ઉપર:—ઉપરસાલનાં મૂળો પાણીમાં અથવા ભરસાળમાં રીત પ્રમાણે બાંધી પછી બહાર કાઢી મધ્યમાંની રેષા કાઢી નાખી તેમાં થોડી હિંગ નાખી, બારીક વાટી, ધી મિશ્ર કરી પ્રાતઃ-કાળમાં તે એક વખત આપવું; એટલે ઉલટી જલદીથી બંધ થાય છે. (૬) દંતરોગ ઉપર:—ઉપરસાલનાં પાંદડાં અને ચીકણાનાં (બળનાં, બોળનાં) પાંદડાં સમભાગ લઈ, બારીક વાટી, ગોળી કરી દાંતમાં રાખવી, એટલે વેદના અને કૃમિ નાશ થઈ દાંત મજબૂત થાય છે. (૭) પિત્તજ્વર ઉપર:—ઉપરસાલ અને કમળકંદ, એનો કાંદો કાંદો કરી સાકર નાખી આપવો. (૮) સર્વવિષ ઉપર:—ઉપરસાલનાં મૂળ ઘસી પાણીમાં ભેળવી તે પાવાં. (૯) મરતકશૂળ ઉપર:—ઉપરસાલનાં મૂળ ઘસી તેનો લેપ કરવો. (૧૦) પેટના દુઃખાયા ઉપર:—ઉપરસાલનાં મૂળ ઘસી પાવાં. (૧૧) ઉપરસાલનું શરણત:—ઉપરસાલનાં મૂળ ૧૦ તોલા, સાકર શેર ૧૧૧ અને પાણી સવાશેર લઈ પ્રથમ પાણી ઉકાળી તેમાં ખાંડેલાં મૂળો ચાર કલાક પલાળી રાખી પછી પાણી ગાળી લઈ તેમાં સાકર નાખી મંદાગ્નિથી ઉકાળવું. ત્વચાના રોગ, લોહીવિકાર, વિરેકાટક, ઉપદંશ, જૂના સંધિવાયુ, મૂત્રરોગ વગેરે રોગોમાં એ લાભદાયક છે.

૬૩ ઉંખરો (ઉંખરડો)—સં ૦ ઉદુંખર. મં ૦ ઉંખર. હિં ૦ ઉદુંખર, ગુદ્ધર. બં ૦ યસકુમુર. રાં ૦ પું ૦ ઉંખરો. કં ૦ મલાં ૦ અત્તિ. નૈં ૦ અત્તિમાનું. તાં ૦ અત્તિમાર. તું ૦ અર્તિમારા. ફાં ૦ અંજરે, આદમ. અં ૦ જમીઝ. ઈં ૦ ફિંગ ટ્રી. લાં ૦ ફાઈકિસ્ ગ્લોમિરેટા.

ઉંખરાનાં ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એને અંજરની આકૃતિનાં ફળો આવે છે. તે પાકે એટલે કોઈ કોઈ ખાય છે. કાચાં હોય છે ત્યારે કોઈ તેનું શાક પણ કરે છે. ઉંખરાની છાયા શીતળ હોઈ સુખકારક છે. ઉંખરાનું લાકડું અતિશય ચીકણું હોય છે. તેના તકના (પાટિયાં) પાડે છે, તે એટલાં બળવાન હોય છે કે કુલાડીના ધાવ મારવાથી પણ એકાએક ભાગનાં નથી. જે ઠેકાણે ઉંખરાનું ઝાડ હોય તેની જમણી બાજુએ અથવા ઝાડ નીચે ધણું કરી પાણીનો ઝરો જડે છે. કેટલાક માણસો ઉંખરાનાં ઝાડો હોય ત્યાં ફૂવા ખાંદે છે અને ત્યાંથી તેમને પાણી મળે છે. ઉંખરાના ઝાડ નીચે રહેલું પાણી પીવા માટે સારું-નીરોગી છે. *ઉંખરો:—શીતળ, ગર્ભસંધાનકારક, પ્રણરોપક, રક્ષ, મધુર, તૂરો, ગુરુ, અસ્થિસંધાનકારક અને વર્ણકર છે; અને કફ, પિત્ત, અતિસાર તથા યોનિરોગનો નાશ કરે છે. એની છાલ:—શીતળ, દુગ્ધપ્રદ, તૂરી, ગર્ભને હિતાવહ અને પ્રણનાશક છે. એનાં કાચાં ફળ:—સ્તંભક, તૂરાં અને હિતકર છે; એ તૃષા, પિત્ત, કફ અને રક્તવિકારનો નાશ કરે છે. મધ્યમ કાચાં ફળ:—મીઠાં, શીતળ, તૂરાં છે; અને પિત્ત, તૃષા તથા

* ઉંખરો-આમાશયને નુકસાનકારક અને તાવને ઉત્પન્નકર્તા છે. ઉંખરાના ફળમાં અસંખ્ય જંતુઓ હોય છે. ઉંખરાનાં પાંદડાં ફળોને લોહો ફેડી તેમાંના જંતુઓને ઉડાડી મૂકી ખાય છે; પરંતુ કેટલાક અજ્ઞાન લોકો પોતે દીર્ઘજીવતા (ધણું સાંભળનાર) થવાની આશાએ એ ફળો જંતુઓસહિત ખાઈ જાય છે તે ખોટું છે.

મેહ કરનારાં છે; અને રક્તઆવ, વાંતિ તથા પ્રદરનો નાશ કરે છે. એનાં જાનાં ફળ:—તૂરાં, સ્મિકર, ખાટાં, દીપન, માંસવૃદ્ધિકર, રક્તદોષકારક, દોષલ અને જડ છે. પાકેલાં ફળ:—તૂરાં, મધુર, કૃમિકર, જડ, સ્મિકર, અતિ શીતળ અને કફકર છે; તથા રક્તદોષ, પિત્ત, દાહ, ક્ષુધા, તૃષ્ણા, શ્રમ, પ્રમેહ, શોષ અને મૂર્છાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) વાયુથી અંગ રહી ગયું હોય તે ઉપર:—ઉંબરાનું દૂધ ચોપડી તે ઉપર ૩ ચોંટાડવું એટલે સાફ થાય છે. (૨) રક્તપિત્ત ઉપર:—ઉંબરાનાં પાકેલાં ફળો ગોળમાં અથવા મધમાં ખાવાં; અથવા મૂળ ધસી તેમાં સાકર નાખી તે આપવાં. (૩) વછનાગના વિષ ઉપર:—ઉંબરાની છાલનો રસ ઘીમાં મેળવી ગરમ કરી આપવો. (૪) સોમલ ઉપર:—ઉંબરાનાં પાંદડાંનો અથવા છાલનો રસ ગાંધીર સુધી આપવો. દોરને પણ એજ ઔષધ આપવું. (૫) આંખ આવે છે તે ઉપર:—ઉંબરાના દૂધનો આંખો ઉપર લેપ કરવો. (૬) ગાલકુળી (થાથર, લાપોટિયા) ઉપર:—ઉંબરાનું દૂધ ચોપડવું. (૭) બદ ઉપર:—ઉંબરાનું દૂધ ચોપડી તે ઉપર પાતળો કાગળ લગાડવો. (૮) સોજા ઉપર:—ઉંબરો, વડ, પીપળો, પીપળા ને નાંદરુખ, એ પાંચ વૃક્ષની છાલ ધસી, ઘી નાખી લેપ કરવો. (૯) આમાતિસાર ઉપર:—પતાસામાં ઉંબરાના દૂધનાં ૪-૫ ટીપાં પાડી આપવું, એટલે જે આમરક્ત પડે છે તે લગભગ સારી થશે. (૧૦) રક્તાતિસાર ઉપર:—ઉંબરાનાં મૂળનું પાણી આપવું. (૧૧) પથરી ઉપર:—ઉંબરાનાં મૂળનો રસ પાંચ તોલા કાઢી, તેમાં સાકર નાખી આપવો. એજ મૂળો ગાયના દૂધમાં ધસી તેનો શિશ્ન (લિંગ) ઉપર પણ લેપ કરવો. (૧૨) ઉષ્ણતા ઉપર:—પાકાં અને જેમાં કીડા નહિ હોય એવાં ઉંબરાનાં ફળ લઈ તેમાં ખડીસાકરની ભૂખી નાખી તે ફળ રોજ સવારમાં ખાવાં. (૧૩) સર્વ પ્રકારના ઉપદંશ અને પ્રમેહ ઉપર:—ઉંબરાના જાડનાં મૂળ માટીમાંથી સાફ કરી કરવતીએ તે મૂળ વહેરી તેની નીચે એક વાસણ રાખવું; તેમાં ચાર પ્રહર સુધી જે દ્રવ (રસ) એકઠો થાય તેની ખાટલી ભરી રાખવી. એ શક્તિ પ્રમાણે ૪ તોલા પર્યંત લઈ જઈ અને ખડીસાકર નાખી આપવો. (૧૪) નાનાં આગકોના શરીરમાં શીતળાની અથવા એરોની ગરમી થઈ આવી હોય તો:—ઉંબરાનો દ્રવ ખડીસાકર નાખી આપવો. (૧૫) ગરમીએ જીભ ઉપર કાંટા આવ્યા હોય તો:—ઉંબરાનાં પાંદડાં ઉપરની ફાડ (લાખ જેવાં ચાટાં થાય છે તે) અને ખડીસાકર, એ વાટી આપવાં. (૧૬) ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપર:—ઉંબરાં મધમાં આપવાં. (૧૭) ભસ્મક (ભૂખ ધણી લાગવી) રોગ ઉપર:—ઉંબરાની છાલ સ્ત્રીના દૂધમાં વાટી આપવી અથવા ઉંબરાનાં મૂળોમાંનું પાણી તાઢી પ્રમાણે કાઢી આપવું; બીજું પાણી આપવું નહિ. એ પ્રમાણે સાત દિવસ આપવું. (૧૮) શીતળા હલકા થવા:—ઉંબરાનાં પાંદડાં ઉપરની લાખ ગાયના તાજા દૂધમાં વાટી તેનો રસ કાઢવો; તેમાં થોડું મધ નાખી શક્તિ પ્રમાણે આપવું. આ ઔષધ શીતળાનો તાવ આવનાંજ આપવું. (૧૯) પિત્તજ્વર ઉપર:—ઉંબરાનાં મૂળનો દ્રવ સાકર નાખી આપવો. (૨૦) વિંછીના વિષ ઉપર:—ઉંબરાનો પાકો વાટી દંશ ઉપર ચોપડવો. (૨૧) કોગળીઆ ઉપર:—ઉંબરાનો દ્રવ આપવો. (૨૨) હરસ ઉપર:—ઉંબરાનાં મૂળ દંડા પાણીમાં ધસી તેમાં દાંતવણ મેળવવું અને તેનો લેપ કરવો. (૨૩) કર્મમૂળ ઉપર:—ઉંબરાનું અને કપાસનું દૂધ એકત્ર કરી ચોપડવું. (૨૪) ગંડમાલા ઉપર:—ઉંબરાનાં પાંદડાં ઉપરની ફાડ મીઠા દહીંમાં વાટી સાકર નાખી નિલ એક વખત આપતા જવું. (૨૫) મસ્તકશૂળથી નાકમાંથી લોહી પડતું હોય તો:—ઉંબરાના પાકેલા ફળમાં સાકર ઘાલી ઘીમાં તળી તેમાં એલચીદાણાની ભૂખી અને મરીની ભૂખી અર્ધો અર્ધો માસો નાખી રોજ પ્રાતઃકાળમાં ખાવું અને રીંગણીના ફળનો રસ ડોકે ચોળવો; એટલે નાકમાંથી લોહી પડતું બંધ થઈ જાય છે. (૨૬) દાહ ઉપર:—ઉંબરાનું દૂધ સાકર નાખી આપવું. (૨૭) રક્તપ્રદર ઉપર:—પાકેલાં ફળો સૂકવી ખાંડી કપડછાન ચૂર્ણ કરવું. આ ચૂર્ણ ગાંધી સમભાગ સાકર મેળવી રોજ પ્રાતઃકાળે એમ ૨૧ દિવસ સુધી ખાવું.

x ભસ્મકરોગનાં કારણો અને લક્ષણો વગેરે 'સુશ્રોધ વૈદ્યક'માં જોવાં.

૬૪ ઉભી (ભો)રિંગણી—સં જૂહતી, વાર્તાકી. મં ડોરલી, રાનવાંગી. હિં બડીકટાઇ, ખરહંટા. બં જૂહતી, વ્યાકુડ, તિતવેચુન. કં હેગુલ્લુ. તૈં પેદામુલુંગા, કુકમાચી. તાં કાંડન-કટારી, ચેરચુપટ. છું ગુલ્લા. મક્કાં વેલ્લોતુવાલોટિના. કાં બાદંજનનજંગલી, ઉસ્તરગાર. અં બાલુજનન જંગલી. લાં સોલેનમ ઈડીકમ.

ઉભી (ભો)રિંગણીનાં ઝાડ આખેદ્રુખ વંતાકડીનાં ઝાડ જેવાંજ થાય છે. એને “ જંગલી રિંગણી” પણ કહે છે. એ ઝાડ કંમરપૂર ઉંચાં વધે છે. ઉભી ભોરિંગણીનાં ફળ ગોળ હોઇ સોપારી જેવાં મોટાં હોય છે. એ ફળોનો રંગ પીળો હોય છે. ગરીબ લોક એ ફળોનું શાક કરે છે. ઉભી ભોરિંગણીની એક જાતિ કોકણમાં થાય છે. તેને “મોત રિંગણી” કિંવા “ચિંચુર-ટીવાંગી” પણ કહે છે. મોત રિંગણીનાં ફળો ઉભી ભોરિંગણી કરતાં ખારીક હોય છે. એ ફળોનું શાક સાફ થાય છે. ઉભી ભોરિંગણીનાં મૂળ દશ મૂળોમાં આવે છે. xમોટી ભોરિંગણી:—તીખી, ઉખ્ણ, કડવી, હઘ, પાયક, ગ્રાહી, અગ્નિદીપક; અને કદ, વાયુ, તાવ, કાદ, અરોચક, ઉલટી, દમ, ઉધરસ, કૃમિ, મોઢાની વિરસતા, કંડૂ (ખરજ), શૂળ, આમદોષ, હૃદ્રોગ, અગ્નિમાંઘ એનો નાશ કરે છે. નાની જાતની ઉભી ભોરિંગણી:—વાયુ, દમ, શૂળ, કદ, અગ્નિમાંઘ, તાવ, શરદી, હૃદ્રોગ અને આમનો નાશ કરે છે. ઘોળી ઉભી રિંગણી:—રુચ્ય હોઇ કદ અને વાયુનો તથા અંજનથી નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. ખીજ ગુણ નાની જાત જેવાજ છે. મોત રિંગણી:—કડવી, તીખી, ઉખ્ણ, પિત્તકર, રક્ષ, રુચિકર, ભેદક, પાયક, અગ્નિદીપક અને કદવાતનાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) ઉધરસ ઉપર:—ઉભી ભોરિંગણીનો કાઢો લીંટીપીપર નાખી પાવો એટલે ઉધરસ જલદી મટે છે. (૨) ઢોરને કોઈ પણ પ્રકારનું વિષ ચઢ્યું હોય તો તે ઉપર:—ઉભી ભોરિંગણીનાં મૂળાંઓ ખાંડી, પાણી નાખી તેમાંથી રસ કાઢવો અને પાવો. (૩) આરક્ત (રાતાં ચોળ) નેત્ર કરવાં હોય તો:—ઉભી ભોરિંગણીનાં ખીજાંનું અંજન આંખોમાં આંજવાથી આંખો લાલચોળ થાય છે. પૂર્વે સિપાઇ લોકોમાં પોતાનું શૌર્ય અથવા ક્રોધ લોકોને બતાવવાને આ રીત ચાલતી હતી. (૪) વાળા ઉપર:—ઉભી ભોરિંગણીનાં મૂળ પુરુષના મૂત્રમાં અને બ્રહ્મપીપળાનાં પાંદડાંમાં વાટી તેનો ફેલા ઉપર પાટો બાંધવો.

૬૫ ઉલપુલી—આ ઝાડ ગોમાંતક પ્રાંતમાં થાય છે. એ એક કુંવાડીઆ જેવીજ લાજ છે; પરંતુ ઉલપુલીના ઝાડનાં પાંદડાં લાંબાં હોઈ છેવટે કાતર સરખાં હોય છે. એ ઝાડ બે અઢીજ હાથ ઉંચું વધે છે. ઉલપુલીના પાલાનું અને કુમળી ડાળીનું શાક થાય છે.

૬૬ ઉક્ષી (ઘોળી ધાવડી)—સં શ્વેત ધાતકી.

ઉક્ષીનાં મોટાં મોટાં ઝાડ કુંગરાળ જમીનમાં થાય છે. ઉક્ષીનાં પાંદડાં નાનાં હોઈ તે શુમારે ૪ આંગળ લાંબાં હોય છે. આ પાંદડાં મૃદુ હોય છે અને ઉક્ષીનાં ફળો આકાર સીતાફળ જેવો હોય છે. ઉપયોગ:—(૧) નળવાયુ ઉપર:—ઉક્ષીના પાલાનો રસ નવટાંક પાવો. (૨)

xરિંગણીની સુપ્રસિદ્ધ બે જાતો છે. ભોરિંગણી અને ઉભી રિંગણી. બે કે જેનું શાક કરવામાં આવે છે તે રિંગણીના છોડને પણ રિંગણી કે વેંગણી કહે છે; પરંતુ તે આ બન્ને રિંગણીઓથી જુદી છે. ઉભી રિંગણીને લોકો ડોરલીના નામથી પણ ઓળખે છે. એનાં પાંદડાં શાકની વેંગણીનાં પાંદડાંને ધણા લાગે મળતાં હોય છે. તેમાં પણ મોટી ડોરલી (મોટાં ફળવાળી), નાની ડોરલી (નાનાં ફળવાળી) અથવા મોત રિંગણી અને ઘોળા ડોરલી (ઘોળાં ફળવાળી), એમ ત્રણ જાતો છે. ભોરિંગણીના છોડ ભૂમિ ઉપર પથરાયલા હોવાથી તેને એ નામથી ઓળખે છે. કેટલાક એને આંખપુટામણી પણ કહે છે. એનાં પાંદડાં ડોરલીથી જુદા પ્રકારનાં હોય છે. એમાં પણ બે જાતો હોય છે. ખીજ જે ઘોળા ફૂલની થાય છે તેને લક્ષમણા કહે છે. આ લક્ષમણામાં પારાની ખાખ કરવાનો ગુણ હોવાથી લોકો એને વધારે ચહાય છે. તે સિવાય એમાં ખીજ પણ મહાન ગુણો હોવાનું કહેવાય છે; પણ તે પ્રકાશમાં મૂકી શકાય તેવા સિદ્ધ પ્રયોગો હજુસુધી હાથ લાગ્યા નથી. આમ આ રિંગણીની એકંદર પાંચ જાતો છે. લક્ષમણા નામે એક કંદ થાય છે તે આ લક્ષમણાથી જુદો છે. રિંગણીની માત્રા ૧ માસાની અને વ્યવહારમાં તેનાં મૂળ અથવા પંચાંગ વપરાય છે.

અણુ ઉપર:—ઉક્ષીનાં ફળ સર્વત્ર હોતાં નથી; માટે જ્યાં હોય ત્યાંથી શોધી લાવી દૂધમાં બાપી રાખી મૂકવાં. એ ફળ અને ખટખટીનાં મૂળ મધમાં ઘસી નિલ ૪-૫ વખત લેપ કરવો. (૩) **પાંડુરોગ ઉપર:**—ઉક્ષીનાં ફળનું ચૂર્ણ, જયફળ, જવંત્રી, લવંગ, એલચી, તજ, દગડફલ (છડીલા) અને અજમેદ, એનું ચૂર્ણ એ માસા મધમાં નાખી દરરોજ સવારસાંજ ઔષધ આપવું, એટલે પાંડુરોગ દૂર થાય છે. (૪) **રૂશાના કિંવા ઘોયડી(ઘોણસા)ના વિષથી સોજે આવે છે તે ઉપર:**—ઉક્ષીનાં મૂળ અને ઘણસારીનાં મૂળ ગોમૂત્રમાં ઘસી સોજા ઉપર લેપ કરવો. (૫) **અગ્નિદગ્ધ અણુ ઉપર:**—ઉક્ષીના ફળની રાખોડી તેલમાં નાખી ચોપડવી. (૬) **બાળકોને ટુંટિયું આવે તે ઉપર:**—ટુંટિયાનાં લક્ષણો એવાં છે કે, શરીરમાં તાવ આવી લોહી સૂકાય છે અને કદનું પ્રાધાન્ય થઈ હાથપગ બંધાઈ જાય છે. તેને માટે ઉપાય:—ઉક્ષીનાં ફળ સાધારણ ચીરી સૂકવવાં; પછી તેને ગોમૂત્રના સાત પુટ આપી બાળી, કાળી રાખોડી બનાવવી. તે રાખને બાંગરાના સાત પુટ અને બકરીના મૂત્રના ત્રણ પુટ અને ખીજોરાના રસના સાત પુટ આપી, ખાતી વખતે એ ગુંજથી ૪ ગુંજ(ચણોડીભાર)પર્યંત શક્તિ પ્રમાણે મધમાં ખત્ર કરી ચાટવા માટે આપવી.

ફલએખરો:—સંં કોકિલાક્ષ. હિંં તાલિમખાના, કૈલયા. મંં કોલસુદા, વિખરા, તાલિમખાના. કોં કોલિરતા, કોલસા. બંં કુલિયાખાડા, કુલેકાંટા, કુલક, શૂત્રમર્દન ઇત્યાદિ. તાંં નિરમુલ્હિ. તુંં કોવમુલ્લુડે. મલાંં વાયલચ્યુલ્હિ. ગોમંં કોળુલુલે ઝાડ. કંં કુલુગોલિકે, નીરગોળ ગોલિકે, કોલવલિકે. તૈંં નિરગોખી, ગોખી, ગોખિચેદુ, ગોલિમિડિચેદુ. ઔંં કુલિરખા, માખુરેણુ. લાંં એસ્ટકેન્થા લોન્હિફેલિયા. ઇંં લૉગલિલ્હડ બાર્લેરિયા.

એખરો કોકલમાં અને ખીજે સ્થળે ખેતરની બાજુએ અને વહેણાના કિનારા ઉપર હોય છે. ત્યાં ઢોર પણ તેને ખાતાં નથી. એ ઝાડ શુભારે એ અઢીજ હાથ ઉંચું વધે છે. એના કુમળા પાલાનું કેટલાક લોકો શાક કરે છે. એનાં પાંદડાં લાંબાં હોઈ દરેક પાંદડાં નીચે એક એક કાંટો હોય છે. આ ઝાડને મરાઠીમાં કોલિરતા, કોલસા એમ પણ કહે છે. એને જે ખી આવે છે તેને 'તાલિમખાનું' કહે છે. એ ખી પાણીનો સ્પર્શ થવાથી રસદાર બને છે. એની માત્રા ૬ માસ છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **અતિસાર ઉપર:**—તાલિમખાના દહીંમાં વાટી આપવાં. (૨) **ક્ષતકાસ ઉપર:**—તાલિમખાનાનું ચૂર્ણ મધ અને તાજા ઘીમાં આપવું. (૩) **ચાતુપુષ્ટતાને માટે:**—તાલિમખાનાનું ચૂર્ણ સાકર સાથે ખાવું અને ઉપર ધારોણુ દૂધ પીવું; અથવા તાલિમખાના, મુસળી અને ગોખર એનું ચૂર્ણ ગાયના દૂધમાં સાકર નાખી પાવું. (૪) **પ્રમેહ ઉપર:**—તાલિમખાના દૂધમાં બાપી આપવા. (૫) **ચોનિ-સંકેત્ય થવા માટે:**—તાલિમખાનાના કાઢામાં તેનું ચૂર્ણ નાખી અંદર લેપ કરવો. (૬) **પુષ્ટિદાયક પાક:**—તાલિમખાના, ગોખર, કૌચખીજ, બળખીજ, કાળીમુસળી, શનાવરી, સાલમભિત્રી, પંજખી મિત્રી, ઘોળી ગુલબાશીનો કાંદો અથવા ચોપચીનીની ભૂફી કરી ઘીમાં સાધારણ તળી સાકરનો પાક તૈયાર કરી તેમાં નાખવી; અને સારી રીતે ઘુંટી, એકત્ર કરી તેમાં બદામ, ચારોળી, પીસ્તાં, કીસમીસ (મેદાના) દ્રાક્ષ, અખોડ, એલચી, કેસર, લવંગ, જયફળ, જવંત્રી, તજ અને ગળોનું સત્ત્વ નાખી થેપત્રાં કરી રાખવાં. એ દરરોજ એ તોલા ખાઈ ઉપર ગાયનું તાજું દૂધ પીવું.

ફલ એરંડો (દીવેલી):—બંં સંં મંં એરંડ. હિંં એરંડ, અંડ. કંં ઔંડલ, હરળગીડ. તૈંં અમુગલ. તાંં લામામકુ. તુંં અલ્લંજુડ. મલાંં ચિત્તામણુકકુ. ફાંં બેદંજર. અંં ખિરવા. તુંં કર્યક. ઇંં કેસ્ટર ઔર્ધલ પ્લેંટ. લાંં રિસિન્સ ફ્રામ્યુનિસ.

આ આર્ય ભૂમિમાં પરમેશ્વરે આપણા સુખ માટે અનેક ઉપયોગી અને વિપુલ વનસ્પતિ ઉત્પન્ન કરેલી છે; પરંતુ તે ઉપરની આપણી સત્તા તથા તેનો પૂર્ણપણે ઉપયોગ કરી લેવાનું સામર્થ્ય આપણામાંથી નષ્ટ થયું, એ આપણા ઉપર કાળચક્રનો ફેરોજ આવ્યો કહેવાય ! આપણે આ કાળચક્રના ફેરામાં આવવાથી આપણા આગળ વધી આવેલું ખેતરોમાંનું અન્ન આપણા પેટમાં ન જતાં પરદેશ-માંજ તણાઈ જાય છે ! ઉત્તમોત્તમ પર્જન્યદષ્ટિ થઈ ભરપૂર પાક દર વર્ષે આવે, તથાપિ આપણા ખેડુ-તોના ઘરમાં મહિનાએ મહિનાનો ખોરાક પણ સિલક રહેતો નથી ! જ્યારે સર્વત્ર આવી સ્થિતિ થઈ છે ત્યારે આપણી શક્તિ ક્યાંથી વધારવી ? તથા આપણો ભાગ્યેદય ક્યાંથી થાય ? અને આપણે પ્રયત્ન

કરીએ તો સફળ થવા જેવી પુષ્કળ રીતો છતાં તે આપણે કરીએ છીએ ક્યારે ? દર સાલ હજારો ખાંડી એરંડી આપણા દેશમાં ઉત્પન્ન થઇને પરદેશમાં રવાના થાય છે; અને ત્યાં તેનું યંત્રમાં તેલ કાઢી ઉત્તમ નીલવર્ણુ ખાટલીમાં ઉપર સચિત્ર વિલાયતી નામ છાપી, પાછું તે આપણા લોકોના ઘરમાં વાપરવા માટે મોકલાય છે. ત્યારે તેમને ધન્ય કહેવું કે આપણા સ્વદેશાભિમાનશૂન્ય લોકોના મૂર્ખ-પણાને ધન્ય કહેવું ! વળી બાળવાનાં સર્વ તેલમાં સ્થિર બળનાર, હમેશાં દીવા પાસે બેસીએ તોપણ આંખોને ઈર્મ ન કરનાર અને સસ્તું પડનાર એવું એ “અદ્ય કિંમતનું અને ધણું ગુણી” તેલ છતાં એ તેલ પર આપણી ભક્તિ ન બેસતાં પરદેશનું ધાતક, રોગોત્પાદક, પરિણામે ભયંકર તથા પ્રસંગે પ્રાણ-નાશક એવું જે ધાસલેટ (રાક ઑઇલ) તેલ તેજ આપણને હિતકર જણાવા લાગ્યું છે. આ ઉપરથી આપણો સારાસારવિચાર તથા દૂરદષ્ટિ વ્યક્ત થાય છેજ ! આ એરંડ વૃક્ષનું વર્ણન “એરંડાનો કચરો” એ પ્રમાણે ન સમજતાં, એરંડ તેલ પ્રમાણેજ પરિણામે હિતકર સમજવું. એરંડામાં ધોળી અને રાતી બે જાતિ હોય છે; તથા એક મળ એરંડ અને બીજો જરાયતમાં થનાર વર્ષાયુ એરંડ એવી પણ બે જાતિ છે. મળ એરંડ પાંચદશ વર્ષ સુધી ટકે છે. જરાયતી એરંડનાં બી (એરંડીઆં) ખારીક હોય છે; પરંતુ મળ એરંડનાં એરંડીઆં કરતાં તેનું તેલ વધારે નીકળે છે. એરંડતેલ રેચક હોઇ બીજા રેચ પ્રમાણે તીવ્ર ન છતાં નાનાં બાળકને આપવાને પણ હરકત નથી. ઘણા રોગો પર આરંભમાં આ રેચ અપાય છે. ધોળો એરંડા:—તીખો, તીક્ષ્ણ, ગરમ, ગુરુ, મધુર, કટુ, વૃધ્ય, જડ, સ્વાદુ અને સારક છે; તથા વાયુ, ઉદાવર્ત, કફ, તાવ, ઉધરસ, ઉદરરોગ, સોજો, શૂળ અને કંમર, ખસ્તિ, મસ્તક એમાંનું શૂળ, દમ, આનાહવાયુ, કોઠ, બદ, ગુદમ, ખરાળ, આમપિત્ત, પ્રમેહ, ઉષ્ણતા, વાતરક્ત, મેદ અને અંડવૃદ્ધિનો નાશ કરે છે. એના ભેદ:—મોટો ધોળો એરંડા:—રસકાળે અને પાકકાળે તેમાં ગુણો વધારે છે. રાતો એરંડા:—તૂરો, રસકાળે તીખો, લઘુ અને કડવો છે; તથા વાયુ, કફ, દમ, ઉધરસ, કૃમિ, અર્શ વર્ધરોગ (બદ), રક્તદોષ, પાંડુ, શ્રાંતિ, અરુચિ એમનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણુ ધોળા એરંડા જેવા છે. બન્નેનાં પાંદડાં:—વાતપિત્તને વધારનાર અને મૂત્રકૃમ્હ, વાયુ, કફ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એનાં કુમળાં અંકુર:—ગુદમ, ખસ્તિશૂળ, કફ, કૃમિ, વાયુ અને સાત પ્રકારના વૃદ્ધિરોગનો નાશ કરે છે. એનાં ફૂલ:—વાયુ, કફપિત્ત અને મૂત્રકૃમ્હનો નાશ કરે છે. વળી રક્તદોષ તથા પિત્તને વધારે છે. એનાં બીઆંના ગોળા (મગજ):—અગ્નિદીપક, અતિ ઉષ્ણ, તીખા, મીઠા, ખારા, સ્નિગ્ધ, સારક, મલબેદક અને લઘુ છે; તથા ગુદમ, શૂળ, કફ, યકૃત, વાતોદર, પ્લીહા અને વાતાર્શનો નાશ કરે છે. એરંડ તેલ (એરંડિયું):—મધુર, સારક, ઉષ્ણ, ગુરુ, રુચિકર, સ્નિગ્ધ અને કડવું છે; તથા વર્ધ (બદ), ઉદરરોગ, ગુદમ, વાયુ, કફ, સોજો, વિષમજ્જવર અને કંમર, પીડ, પેટ, ગુદા એમાંના શૂળનો નાશ કરે છે. ઉપ-યોગ:—(૧) શૂળ ઉપર:—એરંડમૂળનો કાઠો હિંગ અને સંચળ નાખી આપવો. (૨) કુક્ષિશૂળ ઉપર:—એરંડમૂળના કાઠામાં જવખાર નાખી આપવો, એટલે કુક્ષિશૂળ, કફશૂળ, ઉરુ અને પીડમાંનું શૂળ મટે છે. (૩) કુમળા ઉપર:—એરંડાનો રસ અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ સુંઘવા આપવાં. (૪) આંખો આવે છે તે ઉપર:—એરંડ તેલનો જીલ્લાખ આપવો. (૫) ગુમહાં થાય છે તે ઉપર:—એરંડ-મૂળ વાટી તેલમાં અથવા ઘીમાં કાલવી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૬) વિસર્પ અને દરાજ ઉપર:—એરંડ તેલ ઘીમાં આપવું. (૭) નાનાં બાળકોનું ગળું પડે છે તે ઉપર:—એરંડાનું પાંદડું ધી ચોપડી તાળવા ઉપર મેઝવું. (૮) રેચ થવા માટે:—સાર એરંડતેલ ૨ તોલાસુધી ગરમ પાણીમાં અગર સુંકના અથવા ત્રિકુળાના કાઠામાં આપવું. (૯) શરીરમાંની ગરમી ઉપર:—આ તેલ તાળવા ઉપર ચોળવું એટલે મસ્તકની ગરમી નીકળી જઇ આંખોમાં તેજ આવે છે. હાથપગમાં બળતરા અથવા ચાઠાં પડેલાં હોય તો તે ઉપર પણ એરંડતેલ ઠંડા પાણીમાં નાખી ચોળવું. (૯-૨) મસ્તકની ગરમી જવા માટે:—એરંડાનાં પાંદડાંને માખણ અગર ચોખ્ખું ધી ચોપડીને તે તાળવાપર બાંધવાં. (૧૦) ધંતુરાના વિષ ઉપર:—ઘાલ એરંડાનાં મૂળ પાણીમાં વાટી આપવાં એટલે ધંતુરાનું વિષ હિતરશે અને બ્રમ નાશ થશે. (૧૧) સંધિવાત ઉપર:—એરંડતેલ ચોળવું. (૧૨) ફૂલ—ઝારી જવા

માટે:—સાલ એરંડાનું દૂધ આંખમાં આંજવું. (૧૩) વૃષણ રોગ ઉપર:—એરંડેલ દૂધમાં અમર જોમૂત્રમાં આપવું અને લેપ પણ કરવો. (૧૪) રક્તપિત્તી (વાતરક્ત) ઉપર:—એરંડા, અરકુસી અને મળા, એનો કાઢો કરી તેમાં એરંડેલ નાખી આપવો. (૧૫) પેટમાંના વાયુ ઉપર:—એરંડેલ સુંઠના કાઢામાં આપવું. (૧૬) આમવાત ઉપર તથા ગૃધ્રસી વાયુ એટલે પીઠ, કમર, ખભા, પેટ, પગ એ ઠેકાણે શૂળ અને પીડ થાય છે તે ઉપર:—એરંડાનો મગજ દૂધમાં મેળવી માવો કરી ખાવા માટે આપવો અથવા એરંડેલ એકલું જોમૂત્રમાં આપવું. (૧૭) બાળકોની સસણી ઉપર:—નાગરવેલના પાકેલા પાનને એરંડેલ ચોપડી, શેકી, તે સહેવાતું પેટ ઉપર રાખવું અને તેવા પાનથી પેટ શેકવું. (૧૮) બાળકોને કૃમિ અને જંતુ ઉપર:—એરંડેલ ગરમ પાણીમાં આપવું અથવા એરંડાનો રસ મધમાં આપવો. (૧૯) વીંછીના વિષ ઉપર:—એરંડાનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તે, જે અંગના ભાગમાં દંશ થયો હોય તેની વિરુદ્ધ અંગના કાનમાં નાખવો અને કેટલીક વખત તેમજ રહેવા દેવું. એ પ્રમાણે બે-ત્રણ વખત કરવું એટલે વિષ ઉતરી જશે. (૨૦) ભસ્મક રોગ ઉપર:—દૂધમાં અથવા ઘીમાં એરંડેલ આપવું. (૨૧) કમ ઉપર:—રા તોલા એરંડેલ પાંચ તોલા મધમાં મિશ્ર કરી રાખવું. તેમાંથી સવારમાં એક ચમચો લેતા જવું. (૨૨) સર્પદંશ ઉપર:—એરંડાનાં પાંદડાંનો ૪ ચમચા રસ ૧ ચમચો પાણી નાખી આપવો અને દંશ ઉપર પાણી વાટી બાંધવો; એથી ઉલટી થઇ વિષ ઉતરશે. (૨૩) ઉંઘ ન આવતી હોય તો:—એરંડાના મોર બારીક વાટી થોડુંક દૂધ નાખી કપાળે અને કાન પાસે ચોળવા; ઘણા ઘસવા નહિ. (૨૪) ગંડમાળ ઉપર:—એરંડમૂળ અને ખાખરાનાં મૂળ ચોખાના ઘોવરામણમાં ઘસી લેપ કરવો. (૨૫) મુખે પ્રસૂતિ થવા માટે:—એરંડમૂળ ઘીમાં ઘસી પીવાં અને ગુદ અંગ ઉપર પણ લેપ કરવો. (૨૬) કમળા ઉપર:—એરંડાની દાંડી દહીંમાં વાટી ૩ થી ૭ દિવસ આપવી. એથી જરા કેદ આવશે. અથવા એરંડમૂળ મધમાં આપવાં એટલે ફાયદો થશે. (૨૭) પીનસ રોગ ઉપર:—એરંડેલ કઢવી રાખવું અને જે નાકમાં પીનસ થયું હોય તે નાકે દિવસમાં ઘણી વાર સુંઘવું. (૨૮) ચોનિશળ ઉપર:—એરંડમૂળ અને સુંઠ ઘસી ચોનિ ઉપર લેપ કરવો. (૨૯) નળ દૂલ્યા હોય તો:—એરંડેલ ૨ ચમચા, સિંધવ ૧ તોલો, સંચળ ૧ તોલો અને ગાયનું દૂધ ત્રણ તોલા, એ એકત્ર કરી આપવાં. (૩૦) ઉરુસ્તંભ અને ગૃધ્રસી વાયુ ઉપર:—એરંડેલ જોમૂત્રમાં નાખી આપવું. (૩૧) બાળકોને રેચ માટે:—એરંડા અને ઉંદરની લાંડીઓનું ચૂર્ણ લિંબુના રસમાં ખરલ કરી, બાળકની ગુદા ઉપર અને ડુંડી ઉપર તેનો લેપ કરવો. (૩૨) કાચની ભૂટી પેટમાં ગઈ હોય તો:—ત્રણ તોલા એરંડેલ પીવા આપવું. (૩૩) પિત્તરોગ ઉપર:—ગાયના દૂધમાં એરંડેલ આપવું. (૩૪) મસ્તકશૂળ ઉપર:—એરંડમૂળ ભાંગરાના રસમાં ઘસી નાકમાં ચોપડી તપખીર પ્રમાણે સુંઘવું એટલે છીંકો આવશે. (૩૫) કમળા ઉપર:—એરંડાના ઝાડની છાલ એ તોલા કાઢી, ગાયનું તાણું દૂધ ૪ તોલા છાંટી તેનો રસ કાઢવો અને નિત્ય એક વખત પ્રમાણે પાંચ દિવસ લેવાથી કોઇ પણ ભારે રોગ હોય તો તે પણ દૂર થાય છે; અથવા કમળા ડુંખોનો રસ ૬ માસા દૂધમાં આપવો. પથ્ય-ત્રણ દિવસ મોળું ખાવું. (૩૬) હોઠમાં ચીરા પડે છે તે ઉપર:—રાત્રે ઓઢને તેલ ચોપડવું. (૩૭) આમવાત ઉપર:—એરંડાનું મગજ અને સુંઠ સમભાગ લઇ એકત્ર દૂટી તેમાં તેટલીજ ખાંડ નાખી ગોળીઓ કરી રાખવી. એ ગોળી નિત્ય પ્રાતઃકાળે એક એક એ પ્રમાણે દરરોજ લેતા જવી, અથવા એરંડેલ સુંઠના કાઢામાં આપવું. (૩૮) કંઠિશૂળ અને દ્વેગ ઉપર:—એરંડમૂળનો કાઢો જવખાર નાખી આપવો, એટલે હૃદય અને કમરના શૂળનો નાશ થાય છે. (૩૯) કાનમાં બગઈ વગેરે ગયું હોય તો:—જૂનું જાડું થયેલ એરંડેલ ૧-૨ દિવસ કાનમાં નાખવું એટલે જીવડું મરે છે. પછી તે યુક્તિએ બહાર કાઢવું. (૪૦) ગુદમરોગ ઉપર:—તાજા દૂધમાં એરંડેલ મિશ્ર કરી સેવન કરવું. (૪૧) તાવમાં અતિશય બળતરા થતી હોય તો:—એરંડાનાં પાંદડાં છાણથી લીપિલી જમીન ઉપર પાથરી રાખવાં અને તે રોગીના અંગ ઉપર રાખવાં. તે વડે તાવ શાંત થાય છે. દાહ શાંત થવા પછી ઠંડી લાગે છે તેનું યુક્તિથી નિવારણ કરવું. (૪૨) પ્લીહોદર ઉપર:—મૂળ અને

પાંદડાં સુદાં એરંડનું જાડ માટીનાં વાસણમાં ભરી, મોઢું બંધ કરી અજમાનો પુટ આપવો. પછી તે ફટી તેની ભરમ ૧ તોમો લઈ ચાર તોલા ગોમૂત્રમાં પાવી. (૪૩) ગર્ભિણીને વાયુના ઉપશ્વ ન થાય અને પ્રસૂતિ વખતે કષ્ટ ન થવા માટે:—એરંડમૂળ, સુંઠ અને સુવાનો કાઠો આપવો.

૬૯ એરોદસ—એને ‘મીઠો અજમો’ પણ કહે છે. આ અજમો ખાવાથી મીઠો લાગે છે. એનો આકાર અજમા જેવો હોય છે. આ અજમો પર્થિઆ દેશથી આવે છે. એનો ઉપયોગ આજકાલ ઘણોજ થવા લાગ્યો છે. ઉપયોગ:—(૧) કૃમિ ઉપર:—એરોદસનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨) બાળકોના તાવ અને ઉષ્નરસ ઉપર:—એરોદસ ટાંક ૧, વરિયાળી ટાંક ૧, એની ભૂખી કરી કુંવારના ગરબમાં નાખી ગરમ કરી, તેનો રસ કાઢી તે મધમાં ચાટવું.

૭૦ એલચી—સંઠ એલા. મંઠ વેલદોડે. હિંઠ ઇલાયચી. બંઠ એલાયચ. કંઠ યાલાકકી. તેંઠ તુંઠ એલાકી. તાંઠ એલ, ઇલાચી. મલાંઠ એલ, એલાતરી. ફાંઠ હેલ, હાલ. અંઠ કાકીલેસિ-ગાર. ઇંઠ કાડેમમ. લાંઠ ઇલેટેરિયા કાડીમોમ. વંઠ વેલચીદોડે.

એની ઉત્પત્તિ હિંદુસ્તાનમાં અને એની આસપાસના ઉષ્ણ પ્રદેશમાં થાય છે. એ જાડ ઠંડા દેશમાં થતાં નથી. એલચી મલબાર, કેચીન, મેંગલોર, મહીસુર અને ઘણું કરી આખા કર્નાટક દેશમાં થાય છે. એ જાડ હળદરના જાડ જેવાં થાય છે. એલચીનાં જાડ મલબાર પ્રાંતમાં આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય છે. એલચી લાંચમગની શિંગોની પેઠે જમીનમાં મૂળીઆંને લાગેલી હોય છે. મલબારમાંથી પ્રતિવર્ષે સેંકડો ખાંડી એલચી ઇચ્છાંડમાં અને બીજા દેશોમાં વેચાવા જાય છે. એલચી સ્વાદિષ્ટ હોય છે. તે ઘણું કરી ખાવાના પદાર્થોમાં નંખાય છે. એલચી જૂની થવાથી તેમાં ચેડ (જંતુ) ઉત્પન્ન થાય છે. તે જૂલથી અથવા પ્રમાદથી ખાવામાં આવે તો કોઠ ઉત્પન્ન થાય છે. એલચીમાં મૂત્રલ તથા શીતળ ગુણ હોવાથી પણ રાત્રે ખાવાનો નિષેધ કરેલ છે. ‘જંગલી એલચી’ કરીને એની એક મોટી જાતિ કુંગરોમાં આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય છે. એના એલચીદાણા કાઢી બહાર વેચવા મોકલે છે. એને “નર એલચી” પણ કહે છે. એ લસણ જેવડી મોટી હોય છે. ખારીક એલચીદોડા:—કડવા, શીતળ, રસકાળે તીખા, લઘુ, સુગંધી, પિત્તકર, મુખ અને મસ્તકનું શોધન કરનાર, ગર્ભપાતકારક, રક્ષ; અને વાયુ, દમ, કફ, ઉષ્નરસ, અર્શ, ક્ષય, વિષદોષ, અસ્તિરોમ, કંઠરોગ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અસ્મરી, વ્રણ અને કંડૂ(ખરજ)નો નાશ કરે છે. x મોટા એલચીદોડા:—તીખા, રક્ષ, સ્થિકર, લઘુ, રસકાળે અને પાકકાળે તીખા, મુખશુદ્ધિકર, સુગંધી, પાચક, શીત અને અગ્નિદીપક છે. એ કફ, દમ, પિત્ત, કંડૂ (ખરજ), રક્તરોગ, ઉષ્નરસ, હ્રોગ, વિષદોષ, ઉલ્લી, તૃપા અને અસ્તિ, મુખ અને મસ્તક, એ ઠેકાણાનાં શૂળ તથા વાંતનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) મૂત્રરોગ અને શુક્રરોગ (પેસાળ સાથે ધાત જાય છે તે) ઉપર:—એલચી અને શેફલી હિંગનું ત્રણ ગુંજ ચૂર્ણ દૂધ અને લી સાથે આપવું. (૨) વિંછીના વિષ ઉપર:—એલચી ચાવી કાનમાં નેરથી ધૂંકવું. (૩) નેપાળાના વિષ ઉપર:—એલચી દહીંમાં વાટી આપવી. (૪) આંખોમાં બળતરા થાય છે કિંવા તેજ કમી થાય છે તે ઉપર:—એલચીદાણા અને સાકર સમલાગ લઈ એકત્ર ખાંડી તેમાંથી ચાર માસા ભૂખી લઈ તેમાં એરંડિયું અથવા એરંડાની મોખ નાખી સવારે દાતણ કર્યા પછી લેતાં જવું; એટલે મસ્તકમાંહેની ગરમી મટી મગજ ઠંડુ થઈ આંખોમાંની ગરમી જાય છે અને આંખોને તેજ આવે છે. (૫) રક્તપ્રદર, રક્તમૂળવ્યાધિ અને રક્તમેહ ઉપર:—એલચીના દાણા, કેસર, જમ્બૂળ, વંશસ્ત્રોત્તન, (વાંસકપૂર) નાગકેસર, શંખજીર, એ છ ઔષધોનું સમલાગ ચૂર્ણ કરી રાખવું અને દરરોજ એ માસા ચૂર્ણ, એ માસા મધ, ૭ માસા ગમનું લી અને ત્રણ માસા સાકર એ મિશ્રણમાં સેવન કરવું. એ પ્રમાણે પ્રાતઃકાળે

x નાની એલચીના ક્ષુપ આકૃતિ જેવા થાય છે. ફલ ઘોળાં અને લાલ, એલચીના સુગંધની બરાબર થાય છે. એલચી રાત્રે કદાપિ ખાવી નહિ; કારણ કે એથી ગચરકાં આવી કોઠ થાય છે. એલચીની માત્રા ૧૫૫ માસા અને શાંતિકર ગુલાબનાં ફલ છે.

અને સાયંકાળે એમ બે વાર ૧૪ દિવસ આપવું. એ ઔષધને દરરોજ રાત્રે સુવાની વેળાએ શક્તિ પ્રમાણે ગાયનું દૂધ અર્ધો શેર બીનું કરી અંદર થોડી ખાંડ નાખી પીવું. ગોળ, કોપરાં વગેરે મરમ પદાર્થ વર્જવા. (૬) કંકરોગ ઉપર:—એલચીના દાણા, સિંધવ, ઘી, મધ, એ એકત્ર કરી પાવાં. (૭) ધાતુપુષ્ટિને માટે:—એલચીદાણા, જવંત્રી, ખદામનો મગજ, ગાયનું માખણ અને સાકર, એ એકત્ર કરી તે મિશ્રણ સવારે ખાવું. એથી વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે. (૮) મૂત્રકૃમ્હ ઉપર:—એલચી-દાણાનું ચૂર્ણ મધમાં મેળવી ચાટવું. (૯) ઉદાવર્ત રોગ ઉપર:—(કુત્રા, નિદ્રા, દમ, ઉલટી, શ્વાસાદિક એએના થયેલા વેગનો નિરોધ કરવાથી આ રોગ થાય છે.) થોડીક એલચી લઈ તેમાંથી અડધી ઘીના દીવા ઉપર શેકી પછી સર્વનું ચૂર્ણ કરી તે મધ સાથે ખાવું. (૧૦) મુખરોગ ઉપર:—એલચીનું ચૂર્ણ અને પુલાવેલી ફટકડીનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી તે મિશ્રણ મોઢામાં રાખી લાળ પડવા દેવી, પછી મેઢું સ્વચ્છ ધોવું. એ પ્રમાણે દિવસમાં ૪-૫ વાર કરવું. (૧૧) સર્વશળ ઉપર:—એલચી, હિંગ, જવખાર, સિંધવ એનો કાઢો એરંડતેલ નાખી આપવો; એટલે કંમર, હૃદય, ઉદર, નાભિ, પીઠ, કુક્ષી, મસ્તક, કર્ણ અને નેત્ર, એ ઠેકાણાનું શુભ ધણીજ ત્વરાથી મટે છે. (૧૨) શુષ્ક જ્વર અને સર્વજ્વર ઉપર:—એલચી, ખીલાં, સાટોડી, દૂધ અને પાણી એકત્ર કરી દૂધ શેષ રહે ત્યાંસુધી ઉકાળી પીવું, એટલે તેથી સર્વ પ્રકારના તાવ જાય છે. (૧૩) કંક-મૂત્રકૃમ્હ ઉપર:—ગોમૂત્ર, મધ, કેળનો રસ એમાંથી કોઈ પણ એકસાથે એલચીનું ચૂર્ણ પાવું. (૧૪) ઉલટી ઉપર:—એલચીનાં ફેનરાં ખાળી તે રાખ મધમાં ચટાડવી.

૭૧ ઓંટ—સં ૦ લકુચ. મં ૦ ઓંટ, ક્ષુદ્ર કણસ, આંજણુ. હિં ૦ ખડહર, ખદારફલ. કં ૦ આંજણુ. ખં ૦ માંદાર ગાછ, ઉહુઆ, ડેસો. લાં ૦ અટોં કારપસ લકુચા.

આ ઝાડ કર્નાટક અને ગોમાંતક પ્રાંતોમાં ઘણું કરીને થાય છે. ખીજા ઠેકાણે ક્યાંય જડતાં નથી. ઓંટનાં ઝાડ મોટાં થાય છે. એનાં પાંદડાં કડાનાં પાંદડાં કરતાં કંઈક મોટાં હોય છે. એને કાર્તિક માસમાં ફળો આવવા લાગે છે. તેને ‘ઓંટઆબો’ કહે છે. એ ફળો પાકાં થાય એટલે તેના નાના કટકા કરી સૂકવે છે. તેને ‘ઓંટાની છાલ’ એવું કહે છે. તેનો આમલી અથવા કોકમને ખદલે ઉપયોગ થાય છે. ઓંટાની છાલ પથ્યને ઉપયોગી પડે છે; કારણ તે પિત્તશામક છે. એ કોકમ કરતાં પણ પથ્યકારક છે. કોકમ રક્તશોષક છે, પરંતુ આ તો રક્તવૃદ્ધિ કરનાર છે. ઓંટનાં લાકડાં ઇમારતી કામના ઉપયોગમાં આવતાં નથી. પાકેલાં ઓંટનું રાયતું અને અથાણું ઘણું મધુર થાય છે. પકવ ઓંટનું પાણી કાઢી તેમાં ખાંડ, શર્કર અને મરીની ભૂકી નાખી પીએ તો તે શીત, પિત્તશામક, પથ્યકર, રચિદાયક, દીપક અને પાચક છે. પ્રસૂતા સ્ત્રીએને ઓંટનો સાર પથ્યકર છે.

૭૨ ઓથમી શર્ક—સં ૦ સ્નિગ્ધશરક. હિં ૦ મં ૦ ઇસજગોલ. કં ૦ તેં ૦ ઇસજગુલ. તાં ૦ ઇસપુકોલવીર. ફાં ૦ ઇસપગુલ. અં ૦ ખાઝરકાતુન. ઇં ૦ ઇસિગુલસીડ. લાં ૦ પ્લેન્ટેગો ઇસગુલ.

ઓથમી શરાની ઉત્પત્તિ મિસર દેશમાં અથવા પ્રશિયામાં થાય છે. ત્યાંથી અહીં આવે છે. એ ખી આકારે ચાંચડ જેવાં છે. એના ઝાડની ઉંચાઈ એક હાથ હોય છે અને પાંદડાં ત્રીણાં તથા લાંબાં લાંબાં હોય છે. એ ઝાડ ઉપર ધડેના જેવી ઉંખીઓ આવે છે. તેમાં એ ખી હોય છે. એમાં ત્રણ જાત છે. ઘેળાં, રાતાં અને કાળાં. એમાંથી કાળાંની ઔષધોમાં યોજના કરી નથી. ઘેળાં સર્વમાં ઉત્તમ છે. ઓથમી શરાની ત્રીણી ભૂકી માણસના ખાંધામાં આવવાથી ઝાડો ખંધ થઈ મરી જાય છે; માટે એવી ભૂકી ન આપવા માટે સંભાળ રાખવી. ઓથમી શરાનાં ખી પાણીમાં નાખી ખૂબ ચોળવાથી તળે જઈ બેસે છે. ઉપયોગ:—(૧) સોમલના વિષ ઉપર:—ઓથમી શરાનો લુઆખ કાઢી (પાણીમાં પલાળી રાખી ચોળી ગાળી લઈ) તેમાં બેદાણા, દહીં અને ગુલાબનું પાણી મિશ્ર કરી આપવું; એટલે વિષ ઉતરશે. (૨) ગરમીથી તરસ લાગે છે તે જવા માટે:—ઓથમી શર્ક રાત્રે પાણીમાં નાખી તે પાણી ગાળી પીવું. એ પાણી પૌષ્ટિક પણ છે. (૩) જ્વરાતિસાર, રક્તાતિસાર, શુભ્રાતિસાર, રક્તાર્શ, રક્તસ્ત્રાવ, જ્વર, પ્રમેહ અને દાહ ઉપર:—એથી ચાર તોલાસુધી ઓથમી શર્ક રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે ચોળી તેમાં બે તોલા ખડી સાકર નાખી આપવું, એટલે ઉપરના સર્વ રોગ દૂર થશે. (૪) ઝાડો ખંધ હોય તે ઉપર:—

ચાર માસા ઓથમીજીં સાત માસા પાણીમાં ભીંજવી રાખી તે પાણી માળી લઈ તેમાં બદામનું તેલ અને સાકર નાખી આપવું. એટલે કેટલીક વારે રેચ થઈ કેટલો શુદ્ધ થાય છે. (૫) બાળેકોની રક્તસંગ્રહણી ઉપર:—ઓથમીજીં અને ખડીસાકર ચાવી ખાવા માટે આપવી. (૬) ધાતુપુષ્ટિ માટે:—ઓથમી જીં ૨ ભાગ, એલચીદાણા ૧ ભાગ અને ખડીસાકર ૩ ભાગ, રાત્રે પાણીમાં ભીંજવી રાખી સવારે તે મસળી ગાળીને પાવું; અથવા એની ફાકા કરી ઉપર બે ઘુંટડા ગાયનું દૂધ પાવું. (૭) આમાંશ (મરડો) ઉપર:—ઓથમી જીં ૧ તોલો અને સાકર ૧ તોલો ચાવીને ખાવું. આ પ્રમાણે દિવસમાં બે ચાર વાર આપવું. (૮) જ્યારાતિસાર ઉપર:—ઓથમીજીરાનો કાઢો આપવો. x

૭૩ કચ્ચરો:—સં કચ્ચરક, ગુડકંદ. મં કોં કચ્ચરા, પુરડીએ મૂળ, કસેર, કેચુક, ચિચોડ. બં કચ્ચર. કં સેકિનગડે. લાં રિકરપસકૈસર.

તળાવની આસપાસ બે બે વેંત ઉંડા કાદવમાં એક જતના છોડ ઉગેલા હોય છે; એને 'લંહા' કહે છે. એ છોડનાં મૂળોને કચ્ચરો* વળગે છે. ધાસ સૂકાવા લાગે એટલે કાદવમાં ચાર ચાર પહોર ઉભા રહી તે કાઢી લે છે. કચ્ચરાં શેકીને અથવા છોલીને ખવાય છે. તે છોલી ચીરો કરી, દૂધમાં શેરડીના રસ સાથે બફાય છે તે 'દૂધ કચ્ચરો' જાણવો. ખીજી રીતિએ કચ્ચરાં વાડી તેનું દૂધ કાઢી તેમાં દૂધ-સાકર નાખી તેનું ખાવાનું થાય છે. કચ્ચરાને કેકણમાં પુરડી કહે છે. કચ્ચરો:—મધુર, શીત, તૂરો, ગુરુ ગ્રાહક, શુક્રવર્ધક, વાતકર, મલસ્તંભક, રુચિકર, વૃષ્ય, કફકારક તથા કૃમિકર છે; અને રક્તપિત્ત, દાહ, અમ, તૃષા, રક્તદોષ, નેત્રરોગ તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે. એનાં દૂધ કમળો અને પિત્તનો નાશ કરે છે.

૭૪ કચ્ચરો:—સં કચ્ચર. મં કં કચ્ચરા, નરકચ્ચરા, કાચરી. કં કચ્ચરા. હિં કચ્ચર, કાલીહળદી. બં એકાંગી, કાંચા હલૂદ. તૈં કચ્ચરમ્. તાં કતુરિમંજલ. મલાં અડવિકચ્ચોલા. કાં જરંબાદ. અં એરકુલકાપુર. ઇં લાંગ એડોઆરી. લાં કરકયુમ એરંબેટ.

કચ્ચરાનાં ઝાડ હળદરના ઝાડ જેવાં થાય છે. પાંદડાં અને ઝાડ હળદરના ઝાડ પ્રમાણે હોય છે. પાંદડાં કિચિત્ કાળાશ ઉપર હોય છે. એ પાંદડાંની લંબાઇ શુભરે બે હાથ હોય છે. હળદર પ્રમાણે જ એના કંદ પણ જમીનમાં થાય છે. એ કંદનો કચ્ચરો કાઢી નાખી તેને મીઠામાં આથે છે. (અથાણું કરે છે.) કેકણ પ્રાંતમાં આ ઝાડ પુષ્કળ થાય છે. કચ્ચરો સુગંધી પદાર્થોમાં નાખે છે. એનો સુવાસ સારો હોવાથી સુગંધી મસાલામાં વાડી તેને શરીરે ચોપડે છે. એને 'પટ્કચ્ચરો' પણ કહે છે. 'કપૂરકાચલી' એ એક કચ્ચરાની જાતિ છે. એને પણ કચ્ચરો કહે છે. કપૂરકાચલીમાં સુગંધ ઘણી હોય છે. કચ્ચરા કરતાં એ વધારે સુગંધીદાર છે. સુગંધી પદાર્થોમાં એનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. કપૂરકાચલીનું વર્ણન હવે પછી જુદું આપેલું છે તે જોઈ લેવું. કચ્ચરો:—કડ્ડો, તીખો, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, અગ્નિપ્રક, સુગંધી, રુચિકર, લઘુ, મુખ સ્વચ્છ કરનાર અને રક્તપિત્તને કોપાવનાર છે; તથા ગત્તગંડ, ગંડમાળા, કુષ (કાઢ), અર્શ, મણ, ઉધરસ, દમ, ગુદમ, કફ, ત્રિદોષ, કૃમિ, વાયુ, જ્વર અને પ્લીહાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ત્રિદોષ, સુવારોગ (સુવાવડનો રોગ), વિષમ અને જીર્ણજ્વર ઉપર કાઢો:—પટ્કચ્ચરો, પિત્તપાપડો, દેવદાર, સુંદ, કરિયાતું, ધમાસો, કડુ, નાગરમોથ, ઉબી ભોરિંગણીના મૂળ, એઓનો કાઢો મધ અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવો. (૨) જીલ ઉપર જીખાર (છારી) આવે છે તેને માટે:—નિત્ય સવારે ઉંઘી ઉડતાં જ કચ્ચરાના

x ધાતુપુષ્ટિ માટે ધસજગોલની ભુસી (ઓથમી જીરાનાં ફેતરાં) વધારે ઉપયોગી છે. ૪ માસા ભુસી સાકર સાથે મેળવી ખાઈ ઉપર દૂધ પીવાથી થોડા દિવસોમાં સ્વપ્નદોષ, ધાતુનું પાતળાપણું, બહુમૂત્ર વગેરે દોષ દૂર થાય છે.

* લક્ષણપ્રયોગોપરથી કચ્ચરો એ લોઢાં હોવાનો ભાસ થાય છે.

+ કચ્ચરાનો ક્ષુપ થાય છે. એની નીચે આંગાહળદરના જેવા ગાંઠીઆ થાય છે. એનો પ્રતિનિધિ આદુ અને અંજીર અથવા શતાવરી છે. એનાથી માથાને અને ફેફસાને પીડા થાય છે. એના વિકાર-ની શાંતિ ધાણા અગર સ્વેત ચંદનથી છે. એને પટ્ કચ્ચરો પણ કહે છે.

લાળ કંદ આવી ધુંકી નાખવા. પછી મોઢું ધોવું, એટલે ઉધમાં લાળ ગળી જવાથી થયેલા વિકાર વધેરવું સમન થશે. (૩) કૃમિ ઉપર:—કચૂરાના કંદનો રસ કાઢી પાવો. (૪) થાક ઉતરવા આટો:—કચૂરાનો પાલો અને અરણીનો પાલો પાણીમાં નાખી, તે ગરમ કરી, તે પાણીથી સ્નાન કરવું. (૫) કાલેરા (વિષ્ક્રિયા) ઉપર:—કચૂરાના કંદનો રસ કાંદા(કુંગળી)ના રસમાં નાખી આપવો. (૬) કૃમિ ઉપર:—કચૂરાના કંદની માળા કરી તે ગળામાં બાંધવી.

ઉપ કંઠ (ઉપલેટ)—સં કુષ. હિં કુઠ. મં કોષ. બં કુડ. કં કોષ્ટ. તૈં અંબલકુષ્ટ. ફાં કાશ્લ. અં કુસ્તભેરેરી. ઇં કોષ્ટસ્ રટ. લાં સૌસુરિયા લેખ્યા, ઓકેસોડિયા કોસ્ટસ્.

કાશ્મીર દેશમાં તેની ઉત્પત્તિ થાય છે. પુષ્કરમૂળ નામની જે ઔષધિ છે તે આનોજ પ્રકાર છે.* કંઠ:—ઉષ્ણ, તીખી, કડવી, મીઠી, વૃષ્ણ, શુકલ, રસાયન, કાંતિકારક, લઘુ, વાતકેદનાશક; અને કોઠ, વિષ, વિસર્પ, કંડૂ, દરાજ, ત્રિદોષ, ખસ, રક્તદોષ, ઉધરસ, ઉલટી, તૃષા એનો નાશ કરે છે. એનો લેપ કરવાથી વાતવ્યાધિનો નાશ થાય છે. ઉપયોગ:—(૧) મસ્તકસંબંધી પીડા ઉપર:—કંઠ અને એરંડમૂળ કાંજમાં વાટી લેપ કરવો. (૨) ગુદમરોગ ઉપર:—ઉપલેટ, સાજીખાર, કેતકીનો ખાર એ તેલમાં મિશ્ર કરી આપવું. (૩) ખોડા ઉપર:—કંઠનું ચૂર્ણ ખાપરિયામાં શેકી તેલમાં કાલવી લેપ કરવો. (૪) વાતવ્યાધિ ઉપર:—કંઠ ઘસી શરીરે લેપ કરવો.+

ઉડ xકડવાં તુરિયાં:—(કડવાં ઘીસોડાં) સં તિક્ત કોશાતકી, મહાગ્નકી. કોં દિવાળી, કડૂ શિરાળી. હિં ઝીમની, જંગલી તોરઈ, કડવી તોરઈ. બં ઝીંગા, પીતઘોષા. કં કાહિરે, રૈવહિરી, નાગાડલિ બાળેલ. તૈં ચેટુબિરકાયા, ચેટિબિરા. તાં પેપિરકમ્. ઉડિં જની. ફાં તુરિયે તલ્પ. ઇં ખીટર લ્યુકા. લાં લ્યુકા અમેરા.

કડવાં તુરિયાંનો વેલો તુરિયાંના વેલા જેવો હોય છે. એ વેલાનાં પાંદડાં, ફૂલ અને ફળ તુરિયાં કરતાં નાનાં હોય છે. આ ફળો ઘણાંજ કડવાં હોય છે. આ વેલો વર્ષાઋતુમાં આપોઆપ ઉગે છે. એનાં ફળોને ‘દિવાળા’ પણ કહે છે. કડવાં તુરિયાં:—શીત, કિંચિત્ તીખાં, તૂરાં અને કડવાં છે. એ પડવાશય, આધ્માનવાયુ અને મલાશયની શુદ્ધિ કરનાર તથા લઘુ અને રક્ષ છે; તેમજ વાયુ, કફ, પિત્ત, પાંડુ, વિપદોષ, યકૃત, કુષ્ઠ, અર્શ, સોજો, ઉધરસ, ઉદરરોગ, કમળો અને ગુદ્મનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ:—ભેદક, તીખાં, કડવાં, સ્નિગ્ધ, હલ્લ તેમજ દીપન છે; અને કાસ, શ્વાસ, અરુચિ, મેહ, જ્વર, કુષ્ઠ, કફ, પિત્ત અને વાયુનાં નાશક છે. ખીજ:—મસ્તકશુદ્ધિ કરનાર છે. ઉપયોગ:—(૧) કમળા ઉપર:—કડવાં તુરિયાંની બારીક ભૂકી કરી નાકમાં સુંઘવી, એટલે છીંકો આવે છે અને પીળું લીંટ વહે છે. ઘણી છીંકો આવવા માંડે તો ઘી નાકમાં સુંઘવું. એવું ત્રણ દિવસ કરવું અથવા કડવા તુરિયામાં લીંડીપીપર અને રાઈ ભરી રાખવાં તથા તેની ખાખ કરી તેનું નસ્ય કરવું. (૨) હડકાયલા કૂતરાના વિષ ઉપર:—તુરિયાંની અંદરની તંતુમય જાળ વાટી પાશેર પાણીમાં એક ઘડીસુધી પલાળી રાખી, પછી ચોળી, ગાળી કાઢી શક્તિ પ્રમાણે પાંચ દિવસ સવારમાં આપવી. એથી ઉલટી અને જીવાળ લાગી વિષ નીકળી જાય છે. પૃથ્થ—ચોમાસુ જતાં સુધી રાખવું. એજ પાણી કોષ પણ વિષ ઉપર આપવાથી ગુણ થાય છે. (૩) દાંતમાં કીડા થયા હોય તો:—કડવાં તુરિયાંની છાત્ર દાંત નીચે રાખવી. (૪) આધારીશી ઉપર:—કડવાં તુરિયાંનું ચૂર્ણ કરી થોડું અને સાવધાનીથી નાકમાં સુંઘવું; એટલે નાકમાંથી પાણીની ધાર પડે છે અને રોગ મટી ગુણ

* ઉપલેટની જડ વપરાય છે. એની માત્રા ૬ માસાની છે. એ સિંધુનદીના કાંડે પણ થાય છે. એને મીઠી કવઠ પણ કહે છે, પ્રતિનિધિ અક્લકરો છે.

+ કંઠનાં વૃક્ષ પર્વતપર થાય છે. પાન આદુના પાન સમાન નાનાં હોય છે. કંઠની જડમાં એક પ્રકારની સુગંધી રહેલી છે. કંઠ ૨ પ્રકારનું આવે છે. એક કડવું અને ખીજું મીઠું. ખાવાની ઔષધિમાં મીઠી કંઠનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. કડવું કંઠ વાંતિકારક છે.

x નવાઠ જેવું તો એ છે કે, કડવાં તુરિયાં અને કડવાં ગલકાં બન્નેનાં એકજ નામે આખ્યાં છે, પણ એ બન્ને વેલા એકબીજાથી જુદા છે. ફળમાં પણ અંતર છે.

થાય છે. (મ) મૂળવ્યાધિ (મસા) ઉપર:—કડવાં તુરિયાનું ચૂર્ણ મસાને ધસવું, એટલે તેના મોમાંથી લાળ પડી ત્વરિત અર્થ મટી જાય છે. (દ) વિષ ઉપર:—કડવાં તુરિયાનો કાઢો લી નાખી પાવો; એટલે વમન થઇ સર્વ વિષ ઉતરે છે. (૭) કંઠસર્પ ઉપર:—કડવાં તુરિયાં હુક્કામાં નાખી પાવાં, એટલે મોઢામાંથી લાળ પડી તુરતજ ગળું ખુલ્લું થાય છે.

૭૭ કડવી કવઠ—મરાઠીમાં એને ‘ખરેટ, ખેટ’ કહે છે. કડવી કવઠનાં ઝાડ દક્ષિણમાં કોંકણ, મલબાર, ચોવા વગેરે પ્રાંતોમાં પુષ્કળ થાય છે. એ ઝાડનાં પાંદડાં સીતાફળી જેવાં પરંતુ તે કરતાં મોટાં હોય છે. એનાં ફળ પણ સીતાફળી જેવાં હોય છે. એ ફળનો રંગ રાતો હોય છે. એમાંનાં બીજાં લાંબાં હોય છે. એ બીજાંને બાપી તેનું તેલ કાઢે છે. આ તેલ કડવું અને ઠંડું છે. એ તેલ બાળવાના કામમાં આવે છે તથા તે રક્તશુદ્ધિ કરે છે. એ તેલને ‘ખરેટલ’ ‘ખેટલ’ એમ કહે છે. x ઉપયોગ:—(૧) ગરમીને કારણે શરીરમાં જામવાથી શરીર ઉપર ચાઠાં પડે છે તે ઉપર:—કડવી કવઠનાં બીજાં અને મગવેલીનાં બીજાં સમલાગે સાધારણ ફૂટી ભાંજરાના અંગરસમાં ત્રણ દિવસ બીંજવી રાખવાં અને ચોથા દિવસે બારીક વાટી ગોળો કરી રાખવો. એ નિત્ય સુખડના તેલમાં અથવા ટોપરાના નવા તેલમાં કાલવી ચોપડવાથી શરીર ઉપર હઠી આવેલા ફેફલા થમી જાય છે. ઔષધ ચોપડ્યા પછી એક પ્રહરે સ્નાન કરવું. (૨) ખોડો, ખસ વગેરે ઉપર:—કડવી કવઠનાં બીજાંનું તેલ અને મોગલી એરંડાનું તેલ, એ બન્ને એકત્ર કરી તેમાં ગંધક, કપૂર, સિંદૂર અને લિંબુનો રસ નાખી ખરલ કરવો. આ ઔષધ લગાડવાથી જલદી ગુણ થાય છે, અથવા નવું ખરેલ ચોપડવું કિંવા બીજાં ગોમૂતમાં વાટી ચોપડવાં. (૩) નાના બાળકોના માથામાં ગરમીથી ફેફલા થાય છે તે ઉપર:—કડવી કવઠના તેલમાં કળીચૂનાની પરાશ (હરી ગયેલ ચૂના ઉપરનું નીતયું પાણી) નાખી સાંઠાથી હલાવતા રહેવું, એટલે કેટલીક વારે તે તેલ મીઠા જેવું સફેદ થશે. એ દરરોજ બે ચાર વખત ચોપડવું; એટલે ત્રણ દિવસમાં ગુણ થશે. (૪) મહાકુષ્ઠ ઉપર:—કડવી કવઠનું તેલ નિત્ય બોજન કર્યા પછી ૧૦-૨૦ દીપાં ત્રણ મહિનાસુધી આપવું અને શરીરે પણ ચોળવું, એટલે રોગનો નાશ થશે.

૭૮ કડવી ગલકી—સં તિક્ત કોશાતકી. મં કુદોડકી, ગીલકી. હિં ઝીમનીતોરધ, કડવીતોરધ. બં ઝીંગા, તિન્પલતા. કં કાહિરે, રૈવહિરી, નાગાડાળીઅળી. તૈં ચેટુઝિકાંયા, ચેટીબિરા. તાં પેપીરકમ્. ઉં કાં તુરીયેત્તમ્. ઇં બિટરત્યુકા. લાં દ્યુકા અમેરા. (ગલકં ને તુરિયાનાં નામે એકઠાં છે.)

ગલકીના વેલા પ્રમાણેજ કડવી ગલકીના પણ વેલા હોય છે. ઉપયોગ:—(૧) સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર:—કડવી ગલકીનાં મૂળોનો અથવા પાલાનો કાઢો કરી મધ નાખી પાવો; એટલે વમન થઇ સર્વ વિષ ઉતરે છે. (૨) બુરેણ અને સોજા ઉપર:—કડવી ગલકીનાં પાંદડાંનો રસ સાકર નાખી આપવો.

૭૯ કડવી દુધી (તુંબડી)—સં કટુ તુંબી, દુગ્ધિકા. મં કટુ બોંપળા. હિં કડવી તોંબી, તિતલોકી. બં તિતલાઉ. કં કહીસોરે. તાં કુરાઈ. તૈં અઘાણુક સુરકાયા. તું કટુતુરે. મં કૃષ્ણચુર. કાં કુક્તમ્. અં કલકલમુર. ઇં બોટલ ગુડ. લાં લેજીનેરિયા વલગેરીસ.

જેવા દુધીના વેલા થાય છે તેવાજ કડવી તુંબડીના પણ મોટા મોટા વેલા થાય છે. દુધી પ્રમાણેજ એ વેલા ઉપર ફળો આવે છે. આ ફળ ધણાંજ કડવાં હોય છે. તરવાના કામમાં તુંબડીનો ધણોજ ઉપયોગ થાય છે. એમાંનાં કેટલાંક મોરલીની તુંબડી સરખાં હોય છે. તેનાં તુંબડાં

x પંડિત હરરામાત્મજ નારાયણદત્ત કડવી કવઠનું વર્ણન કરતાં બતાવે છે કે, સં તિક્તકુષ્ઠ, કાં કોસ્તાત્લસ. અં કિરતુમૂર. સ્વરૂપ-પીળાશ પડતું સફેદ, સ્વાદ-સુમધેયુક્ત કડવો, બોળખાણુ-સેવની જડના સરખા એક જડ છે કે જેનું ઘાસ પૃથ્વીપર ફેલાયેલ હોય છે. માત્રા-ખાણું ઉચિત નથી, પણ લેપમાં ત્રણ માસા લેવાય છે. તે ઉપવિષ છે. આ ઉપરથી જોતાં ઉક્ત કવઠ અને કડવી કવઠ વચ્ચે ભેદ દેખાય છે.

કરે છે. કેટલાકના તંબુરા કરે છે. એવો એનો પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. કડવી દુધી:—રસ વખતે અને પાક વખતે તીખી, શીતલ, હ્રુલ, કડવી ને વાન્તિકારક છે; અને દમ, ઉધરસની નાશક તથા શોષનકારક છે; તેમજ વાયુ, સોજો, વ્રણ, વિષ, શ્વેત, પિત્તજ્વર એનો નાશ કરે છે. એનાં પાંદડાં—પાકકાળે મધુર, મૂત્રશોષક અને પિત્તશામક છે. એ પ્રમાણે ફળના ગુણ પશ્ચ છે. ઉપયોગ:—(૧) લાપોટિયા ઉપર:—પાકેલી કડવી તુંબડીમાં ૭ દિવસ પાણી ભરી રાખવું. તે પીવાથી ગડગુમડાંનો નાશ થાય છે. (૨) સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર:—કડવી દુધીનાં મૂળ અથવા ખીઆં પાણીમાં વાટીને પાવાં, એટલે ઉલટી થઇ સર્વ વિષ ઉતરે છે. (૩) રતાંધળાપણું અથવા ફૂલ જવા માટે:—કડવી દુધી બાળી તેની રાખ મધમાં મેળવી આંખમાં આંજવી. (૪) ગંડમાળ ઉપર:—કડવી દુધીનો રસ અને શિરસેલ (સરસવનું તેલ) એકત્ર કરી અગ્નિ ઉપર કઢાવવું. રસ બળી જઇ તેલ સિદ્ધ થાય એટલે તે તેલ ચોપડવાના ઉપયોગમાં લેવું. (૫) કમળા ઉપર:—કડવી દુધીનાં પાંદડાંનો કાટો કરી આપવો. (૬) યોનિસંકાચન માટે:—કડવી દુધીનાં ખી અને લોધર એ પાણીમાં વાટી યોનિની અંદર લેપ કરવો. (૭) કમળા ઉપર:—કડવી દુધીનાં ખી પાણીમાં ઘસી નરસ આપવું.

૮૦ કંકુ—સં. કટુકી. મં. લિં. કુટકી. બં. કુટકી. કં. કેદાર કટુકી. તૈ. કટુક રોહિણી, નલ્લકોલવર, કમાડિન. પ્રાં. કુરુવા. તાં. મલાં. કટુકરોહિણી. કાં. ખર્ગકે સિયાલ. અં. ખર્ગકે અસ્વદ, ખર્ગકે અવીયદ. ધં. બલાફ હલ્લો ખોરલીસ. લાં. પિકોલિડા કુરોઆ.

આ નાનું ઝાડ હિમાલય પર કાશ્મીરથી સિકીમ સુધીમાં ૧૧૦૦૦ થી ૧૫૦૦૦ ફીટ ઉંચાઈ પર સર્વત્ર મોટા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થાય છે. આ બાજુ લાચુંગમાં એની ઘણીજ ઉત્પત્તિ થાય છે, એમ ગામી સાહેબે તપાસ કરીને લખેલું છે. એ બહુવર્ષીય વનસ્પતિ છે. એનાં મૂળ નરમ અને કાષ્ટમય અંશવાળાં છે. પાન લંબગોળ, પહોળાઈની અપેક્ષાએ વધારે લંબાઈવાળાં, ઠીટાં પાસે સાંકડાં હોઈ છેવટ તરફ પહોળાં અને સાધારણ ગોળ હોવા છતાં તેની કિનારી કાતરેલી હોય છે. ઘેરા નીલા રંગનાં ફૂલો ઘણાંજ લાગે છે. આ વનસ્પતિનાં મૂળ ઔષધમાં વાપરવામાં આવે છે. તેના ઉપર છાલ સફેદ અથવા તાંબુલ રંગની, ખોંચેદાર હોય છે. તેના ઉપર ઠેકઠેકાણે ખાંચા દેખાય છે. એ છાલ કાઢી નાખવાથી અંદરનો લાગ કાળા રંગનો દેખાય છે. એ ઉપરથીજ મરાઠીમાં એને ‘કાળી કુટકી’ કહે છે. કંકુ બહુજ કડવું લાગે છે. એ ઉપરથી સંસ્કૃતમાં એને કંટુકા, તિક્તકા ઇલાદિ નામ આપેલાં છે. એના કેદાર કંટુકા નામ પરથી એમ જણાય છે કે, હિમાલયમાં ગંગોત્રીની આસપાસ કેદાર પર્વત પર એ વનસ્પતિ વિશેષ થતી હશે. પહેલાં યુનાની હકીમો કાળા હેલીબોર અને કાળી કંકુ એ એકજ માનતા હતા; પરંતુ રૉયલ સાહેબે હિમાલય પર વનસ્પતિની શોધ કરી. તે ‘કંકુ’ એ નામ એક જાતિના જેનશનને કહેતા હતા; તોપણ મસુરીના વ્યાપારી જે વનસ્પતિનાં મૂળ કંકુ કહીને લાવીને સૂકવે છે, તે સ્કાફ્યુલેરાયની વર્ગમાંની હોઇને પિકોલિડા કુરોઆ નામની વનસ્પતિ છે, એમ માજી ફૉર્જલ રૉયલ સાહેબે નિશ્ચય કરેલું છે.

રાસાયનિક ઘટના—કંકુની બૂટી કરીને તે ઇથરમાં પચન કરાવવી. પછી તે ગાળી તેમાંનું ઇથર બાફરૂપે કાઢી નાખવું. એટલે વાસણમાં નીચે તાંબુલ કાળા રંગનું દ્રવ્ય રહી જાય છે. તેમાંથી થોડા વખત પછી સૂચી આકાર સ્ફટિક બને છે; પણ જે તેમાં પાણી નાખે અથવા તે પદાર્થ ગરમ કરે તો સ્ફટિક તૈયાર થતો નથી તેને પૈકોરિઝન નામ આપેલું છે.

કંકુમાં જે દ્રવ્ય પૃથક્ કરવામાં આવે છે તે નીચે પ્રમાણે—મીણ ૧.૦૬; કડવું દ્રવ્ય (પીકો-લીઝીન) ૧૪. ૯૬; તે દ્રવ્યના પૃથક્ રહેવાથી થનાર (પોષકહેઝેટીન) સીસાના રસથી જે પદાર્થો-માંના અમ્લ (ખાટા) લાગ નીકળે છે તે (ઓર્ગનીક એસીડ) ૩. ૫૪; ધાન્ય શર્કરા (ગ્લુકોઝ) ૧૧. ૫૩; કથાર્ટિક એસિડ અથવા રેચક અમ્લ ૯. ૨૩; દ્રવિત એમોનીઆથી જે દ્રવ્ય પીગળે છે તે ૭. ૬૨; ગુંદ વિશેષ દ્રવ્ય ૧૪. ૫૬; તંતુમય દ્રવ્ય ૨૪; ઓલાવના ૫. ૭૩; રાખ ૩. ૮૨.

ડૉક્ટર ડિમક સાહેબે કંકુ સંબંધી પુષ્કળ અનુભવ લઈ છેવટે એમ લખેલું છે કે, રેચનકાર્ય

માટે ૧૦ થી ૧૫ ગ્રેન (ગ્રેનનું માપ અડધી રતી છે*) સુધી કડુની બૂટી મધમાં કાલવી દિવસમાં બે વખત આપવી. ટાઢિયા તાવનો હકતો બંધ કરાવવાને વાળો, ધાણા અને કાળી દ્રાક્ષની સાથે ૪૦-૫૦ ગ્રેન કડુનો કાઢો કરીને આપવો. એનાથી ગુણ થયો નથી એમ જણાવનાર કોઈકેજ રોગી અમને મળ્યો છે. કડુ સૂક્ષ્મરેચક છે. અપચામાં પણ એનો ઉત્તમ ઉપયોગ થાય છે. ૬ માસા કડુનું ચૂર્ણ સાકર અને ઉના પાણી સાથે આપ્યાથી હલકા જીવાળ થાય છે. કડુ, જેઠીમધ, દ્રાક્ષ અને કડવા લીમડાની છાલ દરેક ૬ માસા ૨૨ તોલા પાણીમાં ચતુર્થાંશ કાઢો ઉકાળીને આપવાથી પિત્તજ્વરનો નાશ થાય છે. નેપાળના માજી રેસીડન્સી સર્જન ડૉક્ટર ગિમ્સેટ લખે છે કે, નેપાળના લોકો તિબેટની સરહદ ઉપરથી કડુ લાવી શીતજ્વર, અને તેથી અથવા ખીજાં કારણો-થી થનારી ખરોળ, એ રોગો ઉપર ચારથી આઠ માસા સુધી આપે છે. આથી સારો ગુણ થાય છે. મદ્રાસના સર્જન ખાનબહાદુર મોહિઉદ્દીન શરીફ પોતાનો અનુભવ લખે છે કે, સર્વ પ્રકારનો અપચો, અજીર્ણ, પેટનું થળ, આમાંશ અને હપ્તાના તાવ ઉપર કડુ ઉત્તમ ગુણકારી છે. મદ્રાસના ડૉક્ટર સર્જન મેજર ટોમ્સન સાહેબ લખે છે કે, જળોદરમાં કડુનો અષ્ટમાંશ તો થું, પણ તેનાથી પણ કિંચિત્ જોરદાર કાઢો દિવસમાં ત્રણ ચાર વખત આપવાથી મૂત્રદાર ખૂબ પાણી નીકળી જઈ પેટ હલકું થઈ સોજો ઉતરે છે. આ પ્રયોગ તેમણે પોતેજ ધણી વાર અજમાવેલો હતો. કડુ-શીતળ, તીખો, કડવો, અગ્નિદીપક, બેદક, સારક અને રક્ષ છે; અને રક્તરોગ, શીત-પિત્ત, દમ, કફ, દાહ, અરુચિ, તાવ, પ્રમેહ, કોઢ, વિષમજ્વર, ઉધરસ, કમળો, વિષ, હૃદયના રોગ, એનો નાશ કરે છે. એની માત્રા ૫ રતીથી ૧૫ માસા સુધી છે. x ઉપયોગ:—(૧) કમળા ઉપર:—કડુનો કાઢો કરી તેમાં મધ નાખી આપવો અથવા કડુનું ચૂર્ણ સાકર નાખી આપવું. (૨) એકાંતરા વિષમજ્વર ઉપર:—કડુનો કાઢો લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવો, એટલે તે ઉધરસ અને દમ સહિત એકાંતરા તાવનો નાશ કરે છે. (૩) હેડકી અને ઉલટી ઉપર:—કડુનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૪) કફપિત્તજ્વર ઉપર:—કડુનું ચૂર્ણ સાકર મેળવી ઉના પાણી સાથે આપવું.

૮૧ કડવંચી—સં ૦ કટુહંચી. હિં ૦ મં ૦ કડવંચી. બં ૦ ઉચ્છે ગાછ. કં ૦ કડુહંચી, કારસે. લાં ૦ મોર્મોડિકા, ખાલસામિના.

કડવંચીના વેદા હોય છે. એનાં પાંદડાં નાનકડાં હોય છે. કડવંચીના વેદા ઘણે ઠેકાણે થાય છે. જુવારનાં ખેતરોમાં એની ઉત્પત્તિ ધણી થાય છે. એ વેલાના મૂળમાં કાંદો હોય છે. વેદો સૂકાઈ ગયા પછી પુનઃ ખીજ વર્ષે એના કાંદાને અંકુર ફૂટી તેનો વેદો થાય છે. એ વેદો ઉપર ખારીક અને સૂકવેલી દ્રાક્ષ જેવડાં ફળો આવે છે. એનો આકાર કારેલાં જેવો હોય છે. એ ફળનો રંગ લીલો હોય છે. એને ‘કડવંચી’ કહે છે. એ ફળમાં ખારીક ખીજાં હોય છે. કડવંચીની ભાજી થાય છે. એ ભાજી લોકો મોટા ઉમંગથી ખાય છે. કડવંચીના કંદ ઉબ્બુ છે. એ કંદનો ઉપયોગ એક ખરાબ કામમાં કરે છે. ક્ષુદ્ર કારેલી—(કડવંચી):—ઉબ્બુ, તીખી, રુચિકર, અગ્નિદીપક, રક્તવાત-કોપન, કટુ, વૃષ્ય અને સાકર છે. એનાં ફળ:—પિત્તકર તથા રુચિકારક છે. એના કંદ અર્શ, મલરોગ, મલમ્રંચિ અને યોનિદોષનો નાશ કરે છે, તેમજ ગર્ભનો સ્ત્રાવ કરે છે.

૮૨ કણ્ણી (કરંજ):—સં ૦ મં ૦ કરંજ. હિં ૦ કંજ, કટકરંજ. રાં ૦ કણ્ણમજ-કણ્ણમય. બં ૦ ડહર-કરંજ. કં ૦ હલમલી, હોંગે, કાનગ્યાનગિડા. તૈં ૦ કંજ, કાનગુ. તાં ૦ પુંગામારં. મલાં ૦ પોનાં. ધં ૦ રમૂથ લિગ્ડ પોનગેમિયા. લાં ૦ પોનગેમિયા એષ્ટા.

આ જંગલી ઝાડ છે. એ ઝાડ છાયા માટે રસ્તાની બાજુએ વાવે છે. એની છાયા ધણી ઠંડી હોઈ

* કલદાર રૂપિયો ૧૮૦ ગ્રેનનો છે અને તે ફેટલીક જખાએ ૩૦ વાલ ગણાતો હોવાથી તેની રતી ૬૦ થાય છે. તે હિસાબે અડધી રતી છે.

x કડુ ગરમ પ્રકૃતિવાળાને નુકસાનકારક અને ગળાના રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. એનો ઉતાર ગાયનું ઘી છે. કોઈ કોઈ ધોળો કડુ હોવાનું પણ ખતાવે છે.

લોકોને ધણી પ્રિય છે. જામા ધણી પદ હોય છે. એનાં બીજાંનું તેલ નીકળે છે. તે બાળવાના કાચમાં આવે છે. x કરંજ—પાક વખતે તીખું, નેત્ર, ઉષ્ણ, રસકાળે કડવું અને તૂરં છે; અને ઉદાવર્ત વાયુ, યોનિદોષ, વાતશુભ્ન, અર્શ, વ્રણ, કંડૂ, કફ, વિષ, વિચરિંકા, પિત્ત, કૃમિ, ત્વગ્દોષ, ઉદરરોગ, પ્રમેહ અને પ્લીહાનો નાશ કરે છે. એનાં ફળાં—ઉષ્ણ તથા ક્ષુદ્ર છે અને ચરતકરોગ, વાયુ, કફ, કૃમિ, કુષ્ઠ, અર્શ તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે. એનું તેલ—વાતનાશક, કૃમિનાશક અને અતિ સ્નિગ્ધ છે, તથા દીવો બાળવા માટે ઠંડુ છે. એ કડુ, ઉષ્ણ, ગુચડાને ભરનાર; અને નેત્રરોગ, વિચરિંકા, વાયુ, કુષ્ઠ, વ્રણ, કંડૂ, શુભ્ન, ઉદાવર્ત, યોનિદોષ અને અર્શરોગનું નાશક છે; એના લેપથી અનેક ત્વગ્દોષનો નાશ થાય છે. ઉપયોગઃ—(૧) ઉદર વજેરેના વિષ ઉપર—કરંજની છાલ અને બી ધસી તેનો લેપ કરવો એટલે વિષ ઉતરે છે. (૨) ખસ ઉપર—કરંજનું તેલ અને કપૂર અથવા લિંબુનો રસ એકત્ર કરી ખસ ઉપર ચોપડવો; એટલે ખસ, કંડૂ ઇલાદિ દૂર થાય છે. (૩) અંડવૃદ્ધિ અને ગંડમાળા ઉપર—ચોખાના ધોવરામણમાં કરંજનાં મૂળ ધસી લેપ કરવો. (૪) માહરી એટલે હાથેપગે ખાલી ચઢે છે તે ઉપર—કણ્ઠીઆ તેલમાં કડવા સુરણનો ગર નાખી તે તેલ કઢવવું અને ખાલી ચઢેલા ભાગ પર ચોપડવું. (૫) પિત્ત પાડવાને માટે—કણ્ઠીની છાલ ખાવાને આપવી અથવા છાલનો રસ આપવો. (૬) વ્રણ સંબંધી કૃમિ દૂર થવા માટે—કણ્ઠી, કડવો લીમડો અને નગોડનાં પાંદડાં વાટી લેપ કરવો. (૭) નેત્રમાંનાં ફૂલ—માંસવૃદ્ધિ, છાયાઈત્યાદિ ઉપર—કણ્ઠીનાં બીજાંનું ચૂર્ણ કરી ખાખરાનાં ફૂલોનો રસ કાઢી, તે ચૂર્ણને રસના ધણીક વાર પુટ દઈ બારીક ખરલ કરી દીવેટ જેવી લાંબી ગોળીઓ બાંધવી. તે ગોળી પાણીમાં ધસી અંજન કરવું, એટલે ઉપલા સર્વ નેત્રરોગ શસ્ત્રથી કાપી કાઢ્યા જેવા દૂર થાય છે. (૮) આધારીશી ઉપર—કણ્ઠીનાં બીજાં ગરમ પાણીમાં ધસી તેમાં થોડો ગોળ મેળવવો અને તેનું નસ્ય આપવું. (૯) ખોડાને માટે—અરીઠાના પાલાએ ખોડો ધોધ નાખવો અને કણ્ઠીનું તેલ, લિંબુનો રસ અને કડવી કોઠીનાં બીજાંનું તેલ એકત્ર કરી મસ્તકે ચોળતા જવું. (૧૦) ઉરસ્તંભ ઉપર—કણ્ઠીનાં મૂળ અથવા છાલ ધસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૧૧) ઉલટી ઉપર—કણ્ઠીનાં બીજાં કિંચિત્ શેકી કકડા કરી વારંવાર ખાવાં.

૮૩ કદંબ—સંઠ હિંઠ અઠ કદંબ. મઠ કળંબ. તા. કદંબ. મલુઠ કદમપુ. તેઠ કદમચેટુ. લાઠ એંથોસીફાલ્સ, કડંબા. કઠ કડઉ, કડંવા, કડવાલમર.

કદંબનાં જાડ મોટાં થાય છે. આ જાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એનાં પાંદડાં મોટાં અને પહોળાં હોય છે. એ જાડને ગુંદર આવે છે. કદંબઃ—તીખું, કડવું, તૂરં, ખાંડ, શુક્રવર્ધક, શીતળ, ગુરુ, વિષ્ણુકારક, રક્ષ, સ્તન્યપ્રદ, ગ્રાહક અને વર્ણકર છે. એ રક્તરોગ, પિત્ત, કફ, વ્રણ, દાહ, વિષ, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા વાયુનો નાશ કરે છે.* ઉપયોગઃ—(૧) નાનાં બાળકોને ગળું પડે છે તે ઉપર—

x કણ્ઠીનાં પાંદડાં બેદી, પાકકાળે કડવાં, ઉષ્ણવીર્ય, પિત્તકર્તા અને હલકાં છે. તે કફવાત, હરસ, પ્રમેહ, કૃમિ અને કોઠનો નાશ કરે છે. કરંજનાં બીજ, તેલ, છાલ અને પાંદડાં વપરાય છે. માત્રા ૨ માસાની છે.

* કદંબના અંકુર—તૂરા, શીતવીર્ય, અમિદીપક, હલકા તથા અરુચિ, રક્તપિત્ત અને અતિ-સારને દૂર કરનાર છે. એનાં ફળ—રુચિકારક, ભારે, ઉષ્ણવીર્ય અને કફકારક છે. પાકાં ફળ—કફકર, પિત્તકારક અને વાતનાશક છે. કદંબનાં વૃક્ષ ગામની નજીક હોય છે. પાંદડાં લાંબાં, ગોળ અને મહુડાનાં જેવાં હોય છે. ફળ ગોળ લિંબુના જેવાં, ફૂલ ફળના ઉપર તથા સુગંધયુક્ત અને નાનાં હોય છે. રાજકદંબ તથા નીપને સ્ત્રીકદંબ કહે છે. કદંબની રાજકદંબ, ધારાકદંબ, ધૂલી-કદંબ, બુમિકદંબ અને કદંબિકા નામે બીજી પ્રજા જાતો છે.

(નીપો વૃહદ્ગૃહસમીપમુષિ પ્રમૂતો લોક પ્રસિદ્ધવરરાજકદમ્બનામા ।

પ્રાંશુર્મેધૂકતરુપત્રસન્નાત્રઃ સ્વાદુન્નપકફલ ઇષ સ્ત્રગન્ધિપુષ્પઃ ॥)

(૧) એ ખાટો, તૂરો, મધુર, શીતળ, તથા વિષ, રુધિરવિકાર, પિત્ત અને કફને દૂર કરે છે

મળું પ્રડવાનાં લક્ષણો એવાં થાય છે કે, બાળકને તાવ આવે છે. કાનની કિનાર અને નસકોરાં ધણી લવલવ થાય છે. ઉપરાઉપરી મલદારે પાણી પડે છે, તરસ બહુ લાગે છે, તાલુરથાને ખાડો પડે છે, એવો પ્રકાર થયો હોય તો તે ઉપર ઉપાયઃ—કદંબની છાલમાં થોડું ઠંડું પાણી નાખી તેનો રસ કાઢવો અને તેમાં જીં અને ખડીસાકર નાખી પાવો; તથા એજ રસ તાળવા ઉપર ૫-૬ વખત ચોળવો. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવું. પછી ચોથે દિવસે તેને સ્નાન કરાવી તાળવા ઉપર કારેલીનું તેલ ચોપડવું. કદંબની છાલ પાણીમાં ધસી તેનું સ્નાન પણ કરાવવું. (૨) આંખો દુખવા આવે છે તે ઉપરઃ—કદંબની છાલનો રસ કાઢી તેમાં અફીણ અને ફટકડી નાખી લિંબુના રસમાં ખલ કરીને ગરમ કરી આંખો ઉપર ચોપડવું. (૩) મુખરોગ ઉપરઃ—કદંબની છાલના કાઠાના કોગળા કરવા.

૮૪ કનક—(ઘોળું ગોરાડું, પેંડાળું.) સંં ત્રિપર્ણી કદં, પિંડાળું. મં પેંડાળું. કાં કનક, કણ્ગી, કણ્ગર, ચાયકાંટ કનક. (બીજો) કાંટે કનક, કાંટેકણ્ગી. લિંં પિંડાળું, ચકરકંદી. કં ચિજેણ્સુ, બિજેણ્સુ, વિજેણ્સુ, મુળજેણ્સુ. તૈં પેંડાળમ્. તાં શિર્શવિજ્ઞા. તું તિપેકેરંચુ. મલાં ચક્રરાકિણ્ડુ. ઈં ડાયોસ્કોરીઆ અકયુલિયેટા.

કનક, એ કદં છે. એના વેલા ધણી મોટા થતા નથી. વેલી ઝીણી હોઈ પાંદડાં ગોળ હોય છે. તેનાં પાંદડાં નાનાં સરખાં નાગરવેલનાં પાન જેવડાં હોય છે. પાંદડાંને અણી હોય છે. વેલને બટાટા પ્રમાણે જમીનમાં કનકો આવે છે. આ કદં રતાળુ કરતાં જડો હોય છે અને લાંબો પણ તેટલોજ હોય છે. કનકને કોઈ મરાઠીમાં 'કણ્ગર', 'કણ્ગી', 'કાંટે કણ્ગાં' પણ કહે છે. કનકોને બાકીને અથવા શેકીને ખાય છે. આ ફરાળમાં ઉપયોગી છે. 'કારંદ' અને 'કાણ્' કરતાં આ મીઠું છે અને વાતુલ, બલકરાક તથા પૌષ્ટિક છે. કનક :૩ જાતનાં થાય છે. મુસબ્યા, પેંડ્યા અને અંડ્યા. ઉપયોગઃ—(૧) મૂળબ્યાધિ અને રક્તાતિસાર ઉપરઃ—કનક બાકી ઘીસાકરમાં સવારમાં ખાવા આપવું.

૮૫ કપાસ—સંં કાર્પાસી. મં દેવકાપસી. કાં બાળકાપસી. લિંં કપાસ, રક્તકપાસ. કં કેંપુહત્તિ. તૈં ઇર્ષાપત્તિયેદુ, બોટલાપત્તિયેદુ. લાં ગાસિપિયમ અરબેશ્યં. રાં વણ્.

કપાસના બે પ્રકાર છે. કપાસ અને નરમો. બાગમાં કિંવા ઘેર વાવેલો તેને 'નરમો' અથવા 'હીરવણ્' કપાસ કહે છે. આ જાડ કેટલાંક વર્ષોસુધી ટકે છે. બેતરમાં વાવેલાને 'કપાસ' અથવા 'વણ્' કે 'વણ્ગાજ' (સંં અરબકાપાસી. મં રાનકપાસી. લિંં વનકપાસ. કં કાડહત્તિ. તૈં પતિયેદુ. તાં પાર્તિ. તું પાર્તિ. મલાં કાર્પાર્તિ. કાં અં કુતન. ઈં કોટન પ્લેન્ટ. લાં ગાસિપિયમ ઇન્ડિકમ) કહે છે. એ કપાસનાં જાડ વર્ષોયુ હોય છે. એ બે ત્રણ લાચ ઉંચાં વધે છે. નરમાનાં જાડ શુભારે માથોડું દોઢ માથોડું ઉંચાં વધે છે. નરમાના પણ બે ત્રણ પ્રકાર છે. એકનાં બી કપાસ જેવાંજ હોય છે અને બીજાનાં બી લાંબાં તથા કાળાં હોય છે. કપાસના જાડમાંથી ૩ હિત્તમ થાય છે. રૂનો ઉપયોગ આખા જગતમાં છે. રૂનાં વઝોથી આપણા શરીરનું સંરક્ષણ થાય છે. આપણા હિંદુસ્તાન દેશમાં ૩ અતિશય હિત્તમ થાય છે; છતાં કપડાં માટે આપણે પરદેશ તરફ જવું પડે છે, એ કેટલી દિલગીરીની વાત છે ? રૂનાં બીઆંનું (કપાસિયાનું)

એનું ફળ—મધુર, શીતળ, બારે તથા પિત્ત અને રુધિરવિકારને દૂર કરે છે. (૨) ધારાકદમ્બ—કડવો, વર્ણને ઉજ્જવળ કરનાર, શીતળ, કશેલો, તીખો, વીર્યકારક તથા સોજો, વિષ, પિત્ત, કફ, વ્રણ અને વાયુનો નાશ કરનાર છે. (૩) ધૂલીકદંબ—કડવો, તૂરો, તીખો, શીતળ, વીર્યવર્ધક, વર્ણને મુંદર કરનાર તથા વિષ, સોજો, વાયુ, પિત્ત, કફ અને લોહીના વિકારનો નાશ કરનાર છે. (૪) જ્વમિકદંબ—એ ધૂલીકદંબના યુષ્ણાણો હોવા ઉપરાંત કૃમિ અને સર્વ પ્રકારના પ્રમેહનો નાશક છે. (૫) કદંબિકા—મધુર, શીતળ, તૂરી, બારે, મલસ્તંબક, ખારી, રક્ષ, દૂધ વધારનાર, કફકારક અને વાતવર્ધક છે. એનાં ફળ શીતળ, તૂરાં, મધુર; તથા પિત્ત અને રક્તવિકારનાં નાશક છે.

તેલ કાઢે છે. કપાસ:—મધુર, સીતળ, સ્તન્યવર્ધક, કિચિત્ ઉષ્ણ, ખલકર, તૂરો અને લઘુ છે; તથા કફ, પિત્ત, તૃષ્ણ, દાહ, બ્રમ, શ્રમ, ઉલટી અને મૂર્ચ્છાનો નાશ કરે છે. કપાસીનાં જીંડવાં:—મૂત્રવર્ધક અને વાયુ, રક્તવિકાર, કાનના ફોણા અને કર્ણનાદનો નાશ કરે છે. કપાસીઆ:—સ્તન્યવર્ધક, ગુરુ, વૃષ્ય, કફકર અને રિનગ્ધ છે. રૂ:—કિચિત્ ઉષ્ણ, વાતનાશક, લઘુ અને મધુર છે. ઉપયોગ:—(૧) ધૂપણી (સ્રીઓના પ્રદરરોગ) ઉપર:—કપાસનાં પાંદડાંનો રસ આપવો અથવા કપાસનાં મૂળ ચોખ્ખાના ધોવરામણમાં ધસી બે વખત આપવાં. (૨) કાંલેરા ઉપર:—નરમાનાં કુમળાંનાં જીંડવાં ખાવાં, એટલે બે-ત્રણ દિવસમાં કાંલેરા તથા તાવ દૂર થાય છે. (૩) સર્પદંશ ઉપર:—નરમાનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તે શુમારે ૪-૫ તોલા આપવો અને દંશ ઉપર પણ ચોળવો, કિંવા પિચકારીથી દંશમાં નાખવો. (૪) ગંડમાલા અને અપચી (ગંડમાલનો બેદ છે) રોગ ઉપર:—કપાસનાં મૂળીઆંતું ચૂર્ણ ચોખ્ખાના લોટમાં મેળવી તેની લાખરી કરી રોગનો નાશ થાય ત્યાંસુધી ખાવી. (૫) સ્તનમાં દૂધ આવવા માટે:—કપાસનાં મૂળ અને શેરડીનાં મૂળ એકત્ર કાંજમાં વાટી આપવાં. (૬) સ્તનરોગ ઉપર:—કપાસનાં મૂળ અને દુધી, ઘઉંની કાંજમાં વાટી લેપ કરવો. (૭) ઢેઢધરોળીના દંશ ઉપર:—કપાસનાં પાંદડાં, વછનાગ અને રાઈ વાટી લેપ કરવો; અથવા નરમાનાં મૂળ માણસના મૂત્રમાં ધસી દંશસ્થાને લેપ કરવો, કિંવા કપાસનું લાકડું ધસી લેપ કરવો. (૮) તાવથી શરીરે ખરજ ઉઠે છે તે ઉપર:—નરમાના રસમાં કડવાં કારેલાં વાટી શરીરે લેપ કરી મર્દન કરવું; અને ચાર ઘડી પછી સ્નાન કરવું. (૯) જખમ ભરાઈ આવવા માટે:—પાનડીનો અંગરસ કાઢી તેમાં નરમાનાં મૂળ ધસી ચોપડવાં અથવા નરમાના તોરા અને પાનડી ખારીક વાટી વડા કરી જખમ ઉપર મૂકવી. એથી જખમ જલદી ભરાઈ આવે છે. (૧૦) વિંછીના દંશ ઉપર:—કપાસનાં પાંદડાં અને રાષ એકત્ર વાટી લેપ કરવો, કિંવા કપાસનાં મૂળ રવિવારે લાવી રાખવાં. તે આવી ખાવાથી વિષ ઉતરે છે. (૧૧) અદ્રીણ ઉપર ઉતાર:—કપાસનાં ખીઆંતું ચૂર્ણ અને ફટકડીનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી ખવડાવવું અને નરમાના પાલાનો રસ આપવો. (૧૨) ઇંદ્રિયમાંથી ધાતુ પડે છે તે ઉપર:—નરમાનાં બે-ત્રણ પાંદડાં અને ખડીસાકર એકત્ર કરી પ્રાતઃકાળે ખાવાં. (૧૩) નાક અને મોંમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર:—જૂના કપાસની ધૂણી નાકે સુધવી. પછી બે તોલા કપાસનાં પાંદડાંના રસમાં એક તોલો ખડીસાકર નાખી તે પીવું. (૧૪) સ્રીઓના નષ્ટ પુષ્પ એટલે અટકાવ યોગ્ય વખતે અને ખરાખર ન આવતો હોય તે ઉપર:—કપાસીઆના તેલમાં એલચીદોડા, જીરું, લળદર, સિંવવ, એ એકેક માસો લઈ ઝીણા કપડામાં બાંધી તેની પોટલી ચોથા દિવસથી યોનિમાં રાખવી. (૧૫) કમળાના રોગ ઉપર:—નરમાનાં જીંડવાંનો રસ નાકે પીવો. (૧૬) ધંતુરાના વિષ ઉપર:—કપાસનાં ખીઆં અને ફૂલનો કાઢો આપવો. (૧૭) બાળકના અતિસાર ઉપર:—નરમાનાં તાજાં જીંડવાં ખાશી તેનો રસ કાઢવો અને તે બાળકને પાવો; અથવા બાળકની માએ તે જીંડવું ચાવી તેનો રસ બાળકના મોંમાં નાખવો. (૧૮) મગજ શાંત થવા માટે તથા મસ્તકમૂળ ઉપર:—કપાસીઆનું તેલ માથા ઉપર ૩ અથવા ૭ દિવસ ચોળવું. (૧૯) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—નરમાના પાલાનો રસ ગાયના દૂધમાં ત્રણ તોલા પર્યંત આપવો. (૨૦) આગંતુક જ્વર ઉપર:—નરમાનાં પાંદડાં ગાયના દૂધમાં વાટી ગરમ કરી શરીરે લેપ કરવો.

૮૬ કપૂરીમધુરી—સં ૦ સ્પૃષ્કા. મં ૦ કપૂરીમધુરી, કપૂરવલી, પિંડિકા, ગઘૌના. હિં ૦ અસ-વરગ, લકોડકપૂરી, અસ્પર કપૂરી. બં ૦ સ્પૃષ્કા શાક. ગંધપિંડી, પિંડિડ શાક. કં ૦ લિકે. તાં ૦ કારિતુંબા. લાં ૦ સાલવિયા બેગાલેનસિસ, એનિસોમેલાસ મલેબારીકા.

આ ઝાડ શુમારે એક હાથ ઉંચું વધે છે. એનાં પાંદડાં તુલસીનાં પાંદડાં પ્રમાણે હોઈ તે ધોળાશ ઉપર હોય છે. એને તુલસી પ્રમાણે તોરા (માંજર) આવે છે. આ ઝાડ પૂના અને નાસિક જીલ્લામાં કેળોના બાગમાં પુષ્કળ થાય છે. xકપૂરીમધુરી:—તીખી, કડવી, તૂરી, સ્વાદુ, સીતળ,

x કપૂરીમધુરીનાં છોડાં થાય છે, તેનાથી શીશા સાફ થાય છે. એ બે પ્રકારની થાય છે. એકનાં પાંદડાંમાંથી કપૂરની વાસ આવે છે અને બીજામાંથી આવતી નથી.

વૃષ્ય અને સુગંધી છે; તથા ઉધરસ, તૃષા, મેહ, કંડુ, ત્રિદોષ, કુષ્ઠ, વિષદોષ, જવર, કફ, સ્વેદ, દાહ, રક્તદોષ, દુર્ગંધ, અશ્મરી, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને શ્વળો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) પદ્મમેહ ઉપર:—કપૂરીમધુરીના પાલાનો અંગરસ ૭ દિવસ આપવો. (૨) મધુરા અને વિષમ જવર ઉપર:—કપૂરીમધુરીના પાલાનો કાઢો આપવો.

૮૭ કપૂર—સં ૦ બં ૦ કપૂર. મં ૩૦ કાપૂર. હિં ૦ કપૂર. કં ૦ કપૂર. તૈ ૦ કપૂરામ. ૩૦ કાપૂર. બહી પારો પરાક. અં ૦ કાપૂરકેશોરી. ઈં ૦ કુંદેર. લાં ૦ કુંદેરા આદિસિનેરમ.

જપાન, સુમાત્રા, ફારમેસા, બોનીઓ ઈલાદિ બેટામાં કપૂરનાં ઝાડ થાય છે. યુરોપીયન ઉદ્ભિજ્જશાસ્ત્રવેત્તાઓએ વૃક્ષકુલનો નિશ્ચય કરેલ છે. કપૂરનાં ઝાડ ૬૦ થી ૮૦ ફીટ ઉંચાં હોય છે. પાન થોડાં લંબગોળ અને છેડા પાસે નોક હોય છે, જે જોવામાં બાલા સરખી દેખાય છે. હાથ લગાડવાથી પાન સુવાળું જણાય છે, તેમજ પ્રાન પર શિરા દેખાય છે. પાનની ઉપરની બાજુ લીલા રંગની હોય છે, તેમાં ઝાંખા પીળા રંગની ઝાંઘ મારે છે. નીચેની બાજુ નીલી ઝાંઘવાળી લીલા રંગની હોય છે. પાનનું દીંટકું લાંબુ હોય છે. શાખાની છાલ ઉપરથી ખડખડી હોય છે, પણ અંદરનો ભાગ લીસો હોય છે. કપૂરના વૃક્ષપર નાનાં નાનાં ફૂલ આવે છે. પુષ્પની દાંડી લાંબી હોય છે. ફળ વચ્ચાણા સરખાં થાય છે. ઝાડના પ્રત્યેક ભાગમાં કપૂરની સુગંધી આવે છે.

ઇબ્રે બોદાદ નામક એક મુસાફરે ઇસ્વી સનના નવમા સૈકાની આખરમાં લખેલા એક ગ્રંથમાં એવો ઉલ્લેખ કરેલો છે કે, (તે વખતે) મલાયા બેટમાંથી ચીન અને હિંદુસ્તાનમાં કપૂર જાય છે. એજ ગ્રંથમાં એમણે લખ્યું છે કે, ફાનસુર અથવા કાનસુર નામના બેટમાં કપૂર ઘણુંજ ઉત્પન્ન થાય છે. ચૂલ સાહેબના કહેવા પ્રમાણે કાનસુર બેટને 'બેરાસે' પણ કહે છે. એ સુમાત્રા બેટના પશ્ચિમકિનારા પર એક નાનું શહેર છે. એ બેટના નામ પરથી બીમસેની કપૂરને બેરાસ કપૂર કહેવા લાગ્યા હશે. બીમસેની કપૂરના ઝાડની શોધ ઇંગ્લીશ લોકમાં પહેલાં કેલકુલ સાહેબે કરેલી છે. એ ઝાડ ૮ વર્ષનું થયા પછી તેના ટુકડા કરે છે. તેની છાલની નીચે લાકડાંની સંધિમાં કપૂરના નાના નાના કણ મળે છે. વૈદ્યકમાં કપૂરના પકવ અને અપકવ એમ બે ભેદ કરેલા છે. તેમાં બીમસેની કપૂર અપકવ અને બાકીની બીજી બે જાત પકવ સમજવી. જે ઝાડમાંથી તૈયાર મળે છે તે અપકવ, અને જે બાહ્ય વરાળની ક્રિયા કરીને ચંદની ચર્કા પ્રમાણે બનાવવામાં આવે છે તે પકવ. પકવ કપૂરના કરતાં અપકવ કપૂરમાં વધારે ગુણુ રહેલો છે. એક વૃક્ષમાંથી વધારેમાં વધારે ૪૪૦ તોલા બીમસેની કપૂર નીકળે છે. અસલ બીમસેની કપૂરનો ભાવ આશરે ૮૦ રૂ. રતલ હોય છે. જે ઝાડ વધારે મેટું અને જૂનું હોઇને સૂકાવાની તૈયારી પર હોય છે, તેમાંથી નીકળનાર કપૂર સર્વોત્તમ હોય છે. કપૂર વૃક્ષમાંથી કાઢ્યા પછી તે પાણીથી ધોઇને સાફ કરે છે. બોર્નિયો બેટમાં જે બીમસેની કપૂર ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાંનો મેટો ભાગ રાજની મરણક્રિયા વખતે વપરાઇ જાય છે; બાકી રહેલો ચીન, જપાન, સિયામ વગેરે દેશમાં વ્યાપાર માટે મોકલવામાં આવે છે. બીજા કપૂર કરતાં બીમસેની કપૂર કદલુ અને વજનમાં ટાંઘક ભારે હોય છે, જેથી પાણીમાં નાખવાથી ટૂંકી જાય છે. હવામાં ખુલ્લું રાખવાથી બીજા કપૂરની માફક બીમસેની કપૂર જલદી ઉડી જતું નથી, તેમજ પીગળાવેલું બીમસેની કપૂર બીજા કપૂર કરતાં વધારે ઉષ્ણતાવાળું જણાય છે. બીમસેની કપૂરમાં અતિ તીવ્ર સુગંધ હોય છે. જોવામાં સ્ફટિક પ્રમાણે સફેદ ચમકદાર, સ્વચ્છ, પાતળા અને નાના નાના ટુકડા હોય છે. બીમસેની કપૂરના ઉપર સુરાખારનો તેજળ (નાઇટ્રીક એસીડ) નાખવાથી તે સાદા ચીનાઇ કપૂર સમાન થઇ જાય છે. વૈદ્યક ગ્રંથમાં કૃત્રિમ બીમસેની કપૂર કરવાની કૃતિ નીચે પ્રમાણે લખેલી છે:—કપૂર ૮ તોલા, એલચી ૨ તોલા, ચંદન, સમુદ્રશીથ, નિર્મળાનાં બીજ, રસવંતી, નાગરમોચા, એ પાંચ વસ્તુ અડધે તોલો લઇ દૂધમાં વાટી તેનો ગોળો કરવો. તે એક ધવાસણમાં મૂકી તેના ઉપર તેનીજ જોડીનું બીજું વાસણ મૂકી

૪ કાંસાની થાળી પર ગોળો રાખી ઉપર કાંસાનો વાડકો રાખી સંધિ બંધ કરવાનો રિવાજ સાધારણ છે. ઉપરના બીના કપડા પર પાણી છાંટવાને બદલે પાંચ પાંચ મિનિટે પ્રાયઃ સર્વ કોઈ કપડું બદલી નાખે છે.

ખતેની સુધિ કપડાંમાટીથી શરૂ કરવી. પછી તે વાસણને એક નાના ચૂસા પર મૂકી નીચે આંગૂઠા જેવળી જાડી માટવાળા ધોળી ખતીને તાપ એક પહોર આપવો. ઉપરના વાસણ ઉપર બીનું કપડું રાખવું. એ કપડું સૂકાય નહિ માટે વારંવાર થોડું થોડું પાણી છાંટતા જવું. આ પ્રમાણે કરવાથી રીવાની ઉષ્ણતાથી ઉપરના વાસણના તળિયામાં રફટિક પ્રમાણે સ્વચ્છ, સફેદ અને ચકચકિત કપૂરના બારીક બારીક કણ ચોંટલા દેખાય છે. વાસણ ઠંડા થયા પછી ખોલીને કપૂર કાઢી લેવો. આ કૃત્રિમ બીમસેની કપૂરના ગુણ અને સુગંધ અસલ બીમસેની કપૂર સરખાજ છે. ભેદ માત્ર એટલોજ છે કે, અસલ બીમસેની કપૂરના પત્રી સાકર સમાન ટુકડા હોય છે અને કૃત્રિમ કપૂરના નાના નાના કણ હોય છે.

બીજા પ્રકારનું પત્રી કપૂર—આ એક નાના ક્ષુપના પાનમાંથી નીકળે છે. આ ઝાડ ચીનમાં તેનાસરીમ પ્રાંત અને કુમૌન પર્વત પર જોવામાં આવે છે. આ ક્ષુપને બ્લ્યુમી બાલસમીફેરા નામ આપેલું છે. આ ક્ષુપમાંથી બ્રહ્મીલોક બારીને કપૂર કાઢે છે. આ કપૂર બીમસેની કપૂરના કરતાં થોડો જડ (ભારે) હોય છે; પરંતુ હવામાં જલદી ઉડી જાય છે. આ કપૂરમાં ડમરા (મરવા) જેવી સુગંધી આવે છે. ચીનમાં આ કપૂરને “નાગધ કપૂર” કહે છે.

ત્રીજા પ્રકારનું ચીનાઈ કપૂર—ઉપરની બંને જાતના કરતાં આ જાત સસ્તી છે. ૬૦-૬૫ રૂપિયે હાંડવેટ (૧૧૨ રતલ) એ ભાવથી વેચાય છે. આ ચીનાઈ કપૂરને ૫૩૧ કપૂર કહે છે. સીના-મોમમ્ કેમ્ફેરા નામના ઝાડના લાકડાના કકડા કરીને, જેમ ચંદનમાંથી તેલ કાઢે છે તે પ્રમાણે તેમાંથી જાપાન દેશમાં કપૂર કાઢે છે.

કપૂર તૈયાર કરવાની ભઠ્ઠી ચીકણી માટીની હોય છે. ફાર્મોસા બેટમાં ટામસુધ નદીની પૂર્વ તરફ પર્વતની તળેટીમાં ગરીબ મનુષ્ય કપૂર તૈયાર કરીને પોતાનો નિર્વાહ કરે છે. કપૂર જેમ જેમ તૈયાર થતું જાય છે, તેમ તેમ ચીનાઈ વેપારી વેચાતું લઇને યુરોપીયન વેપારીને વેચી દે છે. કેટલાંક વર્ષ ઉપર એક વખત કલકત્તામાં બહારથી આવેલાં મોટાં મોટાં ઇમારતી લાકડાં ચીરતી વખતે કેટલાંકમાંથી કપૂર નીકળ્યું હતું. કપૂરમાં ઉડી જવાનો ગુણ છે. તે ઉપરથી કોઇ મનુષ્ય ભાગી જાય અથવા બરાબર અણીના વખતે પોતાના રનેહી સંબંધીને છોડી આપે તેને પારસી ભાષામાં “કપૂર થઇ જવું” કહે છે.

ઔષધ સિવાય ચામડાં સાફ કરવામાં, દાઝગોળામાં, ફેટાગ્રાશી સંબંધી કેટલાંક મિશ્રણ તૈયાર કરવામાં પણ કપૂરની જરૂર પડે છે. પરંતુ કપૂરની ઉત્પત્તિ ઉપયોગના પ્રમાણમાં બહુજ કમી થતી હોવાથી દિવસે દિવસે કપૂર મોંઘું થતું જાય છે. ફાર્મોસા બેટમાં સર્વથી વધારે કપૂર ઉત્પન્ન થાય છે. અને ત્યાંનો એકંદર વ્યાપાર ત્યાં રહેતા જાપાની માલિક અને એક અંગ્રેજી વ્યાપારી કંપનીના લાયમાં હોવાથી ભાવ વધારી આપે છે. એ અડચણ દૂર કરવા માટે અમેરિકામાં કેટલાક પ્રસિદ્ધ રસાયનશાસ્ત્રીઓએ કેટલાંક વર્ષોના સતત પરિશ્રમ પછી હમણાં કેટલાક પદાર્થોને રાસાયનિક સંયોગમાંથી કૃત્રિમ કપૂર તૈયાર કરવાની યુક્તિ શોધી કાઢી છે. આ કૃત્રિમ કપૂરને ગુણ અને ઉપયોગ બરાબર કપૂરના જેવોજ છે, એમ ઉપરના રસાયનશાસ્ત્રીઓનું કથન છે. ખીલું આ કપૂર બહુજ ઓછા ખર્ચમાં તૈયાર થાય છે, એમ તેઓનું કહેવું છે. આ કપૂરના ઉલ્લેખ-ધધાની વૃદ્ધિ કરવા માટે અમેરિકામાં એક કંપની સ્થાપન થઇ છે. તે કંપનીએ ન્યુયૉર્કથી ૨૫ માઈલ દૂર પોર્ટ ચેસ્ટર નામના શહેરમાં એક મોટું કારખાનું શરૂ કરેલું છે.

ઇ. સ. ૧૮૯૩ ની સાલમાં ૭૫૩૦ હાંડવેટ કપૂર મુંબઈથી વિલાયત મોકલાવેલ છે. ૧૮૯૪ ની સાલમાં ચીન અને જાપાનની વચ્ચે લડાઈ શરૂ થવાથી કપૂરના વેપારને ધણેજ ધક્કો પહોંચ્યો. એ ઉપરથી સરકારે કપૂરના ઝાડના રોપ બહાર દેશાવરથી લાવીને લંકા(સિંહલદ્વીપ)માં લગાડેલા છે, એમ જણાય છે.

આ દેશમાં પણ કપૂર કોઇ કોઇ જગ્યાએ મળી આવે છે. પાંચ દસ પ્રકારનાં ઝાડમાંથી કપૂર નીકળે છે. હિંદુસ્તાનમાં કેળની જાતિનું એક ઝાડ છે, તેમાંથી કપૂર કાઢે છે. તે ઝાડને ‘કપૂરકેળ’ કહે છે. કપૂર બનાવવાની કૃતિ જુદા જુદા દેશોમાં જુદી જુદી હોય છે. કપૂર એ સદરફ

ઝાડના મર્જામાંથી નીતરનાઈ જાડું અથવા પોતાની મેળે બદલે ચનાર નૈસર્ગિક (મૂળનું) તેલ છે. રાજનિષ્ટકારે (નરહરિ પંડિતે) ત્રણ પ્રકારનું કપૂર કહેલું છે:—(૧) લીમસેની (બરાસ. સં. પોતાસ, પાંસુ. હિં. બરાસકપૂર. ઇં. બોર્નિયો કેંફર. લાં. ડ્રાયો બોલાનોરસ કેમ્ફેરા), (૨) પત્રી કપૂર, (૩) ચિનીકપૂર (સં. ચીનક, કૃત્રિમ. માં. સિનામોમમ કેમ્ફેરા). આ ત્રણે જાતનું કપૂર અઘાપિ-પર્થિત બરોબર પ્રચલિત છે. કપૂર—કડવું, તીખું, કાંઈક ઠંડું, કંઠોપનાશક અને કૃમિનાશક છે. નેત્રવિકાર ઉપર લેપ કરવા માટે, મૂત્રાઘાતમાં ઇદ્રિયમાં નાખવા માટે તેમજ જ્વરાતિસારમાં હિંમળો, અશીષુ ઇત્યાદિ પિત્તવિસર્જન અને દાહશામક પદાર્થો સાથે કપૂરનું મિશ્રણ લખેલું છે. રાજનિષ્ટકારે વાતરોગ, દાંત દાહવા, દાંતોની અશક્તિ ઇત્યાદિ રોગો ઉપર કપૂરતેલનો ઉપયોગ જતાવેલ છે. એ કપૂરતેલ ભીમસેની કપૂરના ઝાડને ચીરવા માંડતાં તેમાંથી જે કપૂરનો પાતળો રસ નીકળે છે તે અથવા બીજી રીત પ્રમાણે કરેલોજ ઉપયોગી છે. હૃદયનો કંપ, અપરમાર, કલા-પખંજ, શુક્ર(રેત)નાશ અથવા ઉંઘમાં એકાએક વીર્યપાત થવો, એ વિકારો ઉપર કપૂર સારો ગુણ કરે છે; પણ તે થોડા પ્રમાણમાં આપવું જોઈએ. ઓછા પ્રમાણમાં એટલે તેની માત્રા ૦.૧૨૫ રતીથી એક રતીની છે. મધ્યમ પ્રમાણ ૧ થી ૫ રતી સુધી આપવાથી આહ્વાદ અને શાંતિ મળે છે. દમ, જૂનો સંધિવા અને યોનિશૂળમાં ૨-૩ રતી પ્રમાણે આપવું. વધારે પ્રમાણમાં આપવાથી હૃદયમાં કંપ થઈ થાક ઉત્પન્ન થાય છે. કપૂર ખાવા આપવું હોય તો એક તૃતીયાંશ વજનનો સાથુ કપૂર સાથે ખલ કરી તેની જરૂરત હોય તેટલી ગોળીઓ બાંધી તે દિવસમાં બે-ત્રણ વખત આપવી, એમ કેટલાકનો મત છે. હકીમ લોકો કપૂર ઠંડું તથા મસ્તક અને હૃદયને ઉત્તેજક માને છે. આર્ય વૈદ્યકમાં ભીમસેની કપૂર કામોત્તેજક અને વીર્યસ્તંભક માનેલ છે; પરંતુ યુનાની હકીમોનો મત એથી ઉલટો છે, તેમજ વૈદ્યકમાં ભીમસેની કપૂરને આંખ માટે ધણુંજ હિતકારક વર્ણવ્યું છે; પણ હકીમ લોક આંખોમાં નાખવાને નિષેધ કરે છે. વૈદ્યક ગ્રંથમાં અનેક વીર્યસ્તંભક અને આંખોના ઔષધમાં ભીમસેની કપૂરનો ઉપયોગ જતાવેલ છે તથા તેના ગુણ પણ અનુલવમાં આવે છે. ઉપર જતાવેલા કપૂરના ધણાક ગુણો ડૉક્ટરની પણ સંમતિવાળા છે. કપૂરની ધણીક વધારે માત્રા આપવાથી કેટલેક પ્રસંગે મરણ થયાના દાખલા મળી આવવાનું એક અમેરિકન ડૉક્ટરે વર્ણન કરેલું છે.*

કપૂર વસ્ત્રમાં અને પુસ્તકમાં રાખવાથી તેને ઉષ્ણલાગતી નથી. કપૂર ઉઘાડું રાખવાથી ઉડી જાય છે, માટે ડાખમાં ભરી રાખવું જોઈએ અને તેની સાથે કાળાં મરી (તીખાં) રાખવાં જોઈએ. ‘કપૂર સર્વ તાવ ઉપર ચાલે છે’ એવો એક અંગ્રેજ વૈદ્યનો મત છે. કપૂરના પાણીમાં ઝાડનાં બી પલાળી રાખવાથી કેટલાક દિવસોએ બહાર કાઢીએ તો તે જમીનમાં ઘાલ્યા બરોબર ઉગી નીકળે છે. કપૂર સાધારણ:—મધુર, કડવું, શીતળ, સુગંધયુક્ત, લઘુ, નેત્ર્ય, લેપન, વૃષ્ય, તીખું, પ્રીતિકારક, મૃદુ અને મદકર છે; તથા કફ, દાહ, તૃષ્ણ, રક્તપિત્ત, કંઠરોગ, નેત્રરોગ, વિષ, પિત્ત, મુખની વિરસતા, દુર્ગંધ, ઉદર, મૂત્રકૃચ્છ, પ્રમેહ અને મળના ગંધનો નાશ કરે છે. એ તાજું હોય ત્યારે સ્નિગ્ધ, કટુ, ઉષ્ણ અને દાહકારક છે; તથા જૂનું થયું હોય તો દાહ અને શોષનો નાશ કરે છે. તે સ્વચ્છ કરવાથી ગુણવાળું બને છે. લીમસેની કપૂર:—મીઠું, શીતળ, વૃષ્ય, કટુ અને તીખું છે; તથા તૃષ્ણ,

*મુસલમાની ગ્રંથકારો કપૂરને ઠંડું અને ભેજ તથા હૃદયને જાગ્રત કરનાર માને છે. વળી અનેક પ્રકારના રોગોમાં વાપરવાની પ્રશંસા પણ કરે છે; પરંતુ નેત્રરોગમાં વાપરવા ના કહે છે.

હમેલવાળી સ્ત્રી કપૂરની મોટા પ્રમાણવાળી માત્રાને હજમ કરી શકે છે. એથી તેના હમેલની ખાત્રી કરી શકાય છે. એક જન ગ્રંથમાં લખેલ છે કે, હમેલની પરીક્ષા કરવાને એક શેર દૂધમાં ૪ ટાંક કપૂર આપવું. કૉલેરાનાં દરદીને ખાંડ સાથે કપૂર આપવાની એક સેલાણી સંત આજ્ઞા કરે છે. કપૂર એ શરીરમાંના અને વસ્ત્રમાંના જીવોનો નાશ કરે છે, એમ અનેક પ્રયોગોમાં અનેક જજીને સાબીતી મળેલ છે.

કપૂરની શાંતિ કરનાર એળીઓ, કસ્તૂરી અને કેસર છે; પ્રતિનિધિ સફેદ ચંદન અને વંશલોચન છે.

દાઢ, રક્તપિત્ત અને કફનો નાશ કરે છે. *ઉપયોગ:—(૧) જ્વરાતિસાર ઉપર કપૂરરસ:—કપૂર, શુદ્ધ હિંગળાક, અપ્પીલુ, નાગરમોચ, ઈંદ્રજવ અને જયફળ, એ સર્વ સમભાગ લઈ તેની આફના રસમાં, રતી (ચણાદા) જેવડી ગોળીઓ કરો તે આપવી. આથી તાવસહિન ઝાડો, એકલો ઝાડો, છએ પ્રકારની સંગ્રહણી અને રક્તાતિસાર એ વિકાર શાંત થાય છે. (૨) વિંછીના વિષ ઉપર:—પાનમાં ચીચુડા જેટલું કપૂર નાખી ખાવું. (૩) જનાવરના ક્ષતમાં કીડા પડે છે તેને માટે:—ક્ષતમાં કપૂર ભરવું. (૪) ખરજવાના રોગ ઉપર:—કપૂર તોલો ૧, ઘોળો કાથો તોલો ૧ અને

* વિલાયતી ઔષધિનો ઉપયોગ કરનારાઓ કપૂરના અર્કનો વધારે ઉપયોગ કરે છે. કપૂરનો અર્ક કૉલેરાના દર્દમાં ઘણુંજ સાફ કામ કરે છે; તેમજ અતિસાર, રક્તાતિસાર, વમન, મરડો વગેરેને દૂર કરે છે. દાંત અથવા દાઢમાં દર્દ હોય તો કપૂરના અર્કમાં રતું પૂમકું ભીંજવી દાંત અથવા દાઢની નીચે રાખી મોં નીચું રાખવાથી ભયંકર દાંતની પીડા દૂર થાય છે; તેમજ કોષ્ટ જેરીલું જંતુ કરડે તેના ડાંખ ઉપર ૨-૩ વખત કપૂરનો અર્ક લગાડવાથી ગિલકુલ આરામ થાય છે. (૧) કપૂરનો અર્ક ખનાવવાની રીત નીચે મુજબ છે:—

રેક્ટીફાઈડ સ્પીરીટ ૯૦ ડીગ્રી ૨૪ ઓંસ
કપૂર ૪ ઓંસ
ઑલિવ મેન્થા (પીપરમેન્ટનું તેલ) ૪ ઓંસ

પ્રથમ કપૂરના નાના નાના ટુકડા કરવા અથવા ખાંડી બૂકા કરવો. પછી બે બોટલમાં ૧૨ ૧૨ ઓંસ સ્પીરીટ નાખી અર્ધું અર્ધું કપૂર નાખી લલાવવું. જ્યારે કપૂર ગળી એકરસ થઈ જાય, ત્યાર પછી પીપરમેન્ટનું તેલ બબ્બે ઓંસ મેળવવું. સારી રીતે મળા ગયા પછી બંને બોટલની દવા મેળવી લેવી. બોટલમાં અર્ધું અર્ધું મેળવવાનું કારણ એ છે કે, કપૂર નાખી સારી રીતે લલાવીને કપૂર મેળવી શકાય.

કૉલેરામાં રોગ શરૂ થતાંજ ૫ થી ૧૦ ટીપાં ખાંડની સાથે અર્ધો અર્ધો કલાક પછી રોગ કાબુમાં આવે ત્યાંસુધી આપતા રહેવું. અતિસારમાં ૫ થી ૧૦ ટીપાં ખાંડની સાથે દિવસમાં ત્રણ વખત આપવાં. નાનાં બાળકને ૨ થી ૩ ટીપાંના પ્રમાણમાં આ અર્ક આપવો. અર્ક કપૂર રોગીને આપ્યા પછી ઓછા ઓછું અર્ધો કલાક સુધી પાણી પીવા નહિ આપવું.

આ ઉપરાંત અનેક રોગો દૂર કરનારી કપૂરની એક બીજી ખનાવટ નીચે મુજબ બુદા બુદા નામથી અનેક દવા વેચનારાઓ તૈયાર કરીને વેચે છે. જેમાં નીચે મુજબ વસ્તુઓ છે:—

કપૂર ૧ ઓંસ (૨૦ તોલા)
પીપરમેન્ટનાં ફૂલ ૧ " "
અજમાનાં ફૂલ ૧ " "

આ ત્રણ વસ્તુ મેળવવાથી પાણી થઈ જશે. આ દવાનાં ૫ ટીપાં ખાંડની સાથે આપવાથી અતિસાર તથા વમન બંધ થઈ જાય છે. કૉલેરામાં અર્ધો અર્ધો કલાકે રોગ શાંત થતાં સુધી આપતા રહેવું. મંદાગ્નિ માટે તથા પેટમાં થતાં દર્દ માટે ૩ ટીપાં દિવસમાં બે ત્રણ વખત પાણી સાથે આપવાં. શરીર પર આવતી ખાજ માટે ૩ ટીપાં પાણી સાથે પીવા આપવાં તથા શરીરે તલના ૪ ગણા તેલમાં મેળવી માલીશ કરવા માટે આ ઔષધિ આપવી. વળી ઝેરવાળા જંતુના ડાંખ ઉપર લગાડવાથી આરામ થાય છે. માથાના દર્દમાં કપાળે ચોપડવાથી દર્દ મટી જાય છે. દાંતના દર્દમાં રતું પૂમકું ભીંજવી દુઃખતા દાંત અથવા દાઢ નીચે રાખવાથી તુરંત રોગ શાંત થાય છે. સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગ, મરડો, રક્તાતિસાર, રક્તવિકાર, ત્વચાના રોગ, સ્ત્રીઓના રોગ, બાળકની સસણી તથા ધનુર્વાત, વાયુના રોગ, શ્વાસ, કાસ, અમ્લપિત્તાદિ અનેક રોગોમાં યોગ્ય અનુપાનથી ફાયદો કરે છે.

ઉપરની ત્રણ વસ્તુની સાથે કોઈએ ટીંચર કાર્ડામમ (ધિલાઈચીનો અર્ક) તથા ટીંચર લવંડર કમ્પાઉન્ડ (લવંડરનો અર્ક) અર્ધો અર્ધો ઓંસ મેળવેલ છે. કોઈએ ઑલિવ સીનામોમ (તજનું તેલ)

સિંદૂર અડધો તોલો એકત્ર કરી કાંસાના વાસણમાં નાખી તેમાં ઘી દશ તોલા નાખવું. તેને દાથે મદન કરી ૧૨૧ વખત પાણીએ ધોવું. આ મલમ જખમ, ગરમીનાં ચાઠાં, ખોડો, બળેલા, સડેલા અથવા બીજા જખમ વગેરે ઉપર ઉપયોગી છે તેમજ ખરજવાને મટાડે છે. (૫) વછનાગના વિષ ઉપર:—કપૂર પાણીમાં મેળવી આપવું. (૬) પાંપણ ખરેલ હોય તો:—કપૂર લિંબુના રસમાં ખરલ કરી ચોપડવું. (૭) ગરમીનાં ચાઠાં ઉપર:—કપૂરનો બળી રહેલો શેષ ભાગ ઘીમાં ખરલ કરી ચોપડવો. (૮) ખાલી ઉપર:—કપૂરનું તેલ ખાલી ચઢે તે જગ્યાએ ચોળવું. (૯) જંતુ (કૃમિ) ઉપર:—બાળકને ગોળમાં કિચિત્ કપૂર નાખી આપવું. (૧૦) દાંત દુઃખે છે તેને માટે તથા દાંતમાંના કીડા દૂર થવા માટે:—કપૂર દાઢ નીચે રાખવું. (૧૧) આંખોમાં ફૂલ પડ્યું હોય તો:—કપૂર વડના દૂધમાં વાટી અંજન કરવું, એટલે જો બે મહિનાનું ફૂલ હશે તો તેનો નાશ થશે. (૧૨) મૂત્રાઘાત ઉપર:—કપૂરના ચૂર્ણની કપડામાં સળી (દીવેટ) કરી હળવે હળવે શિશ્ન-દ્વારમાં ચલાવવી અને રાખવી એટલે મૂત્રાઘાત જશે. (૧૩) દુખવા આવેલા ભાગની વેદના શમન થવા કપૂરનું તેલ:—કપૂર ખલમાં નાખી બારીક થાય ત્યાંસુધી ઘુટવું અને તેમાં ચોગણું તેલ નાખી પુનઃ ઘુટવું એટલે સર્વ કપૂર ઓગળી જશે. આ તૈયાર થયેલું કપૂરનું તેલ ચોપડી થોડી વાર મસળવું. (૧૪) વાળા ઉપર:—કપૂર ઘીમાં ખાવા આપવું.

૮૮ કપૂરકાચલી—સં. શડી, પલાશી. હિં. ગંધપલાશી, કપૂરભેદ, કપૂરકચરી. બં. શડી, વનઆદ્રા, ગંધશડી. કં. ગંધશટી. તૈ. કિચલિરાગદૃષ. અં. જરંવાદ. મં. કપૂરકચરી, પળશી. લાં. કરમ્યુમા, આરોમાટીકા.

કપૂરકાચલી નાગરદેશમાં પ્રસિદ્ધ છે. એના વેદા થાય છે. આ વેદાનાં પાંદડાં ખાખરાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એનો વિસ્તાર પુષ્કળ થાય છે. આ વેદાની બડાઈ પગના અંગુઠા જેટલી હોય છે. એને વચોવચથી ચીરી તેનો દોરડાના કામમાં ઉપયોગ કરે છે. આ દોરો મજબૂત હોય છે. કપૂરકાચલી—તીક્ષ્ણ, દાહક, તીખી, કડવી, તૂરી, શીતવીર્ય, લઘુ, કિંચિત્ પિત્તકર અને કાસ, શ્વાસ, જ્વર, શ્લેષ્મકી, ગુલ્મ, રક્તરોગ, વાયુ, ત્રિદોષ, અરુચિ, દુર્ગંધ, ત્રણ, આમ, ઉલટી અને હિમ્બરોગનો નાશ કરે છે. વળી એ મધુર, ખાટી, પિત્તકોપ કરનારી અને મુખદોષ તથા અરુચિનો નાશ કરનારી છે. એની માત્રા છ રતીની છે. સર્વ પ્રકારની ઉલટી ઉપર:—કપૂરકાચલીનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ ખરલમાં નાખી પાણી સાથે ખરાખર ઘુટી ચણા જેવડી ગોળી બનાવી છાયામાં સુકાવી લેવી. મોટા માણસને ૩ થી ૬ ગોળી તથા બાળકને એક ગોળી જળ સાથે આપવાથી વમન, ખાલી ઉઘડો, વાયુની મોળ વગેરે દૂર થાય છે. જરૂર પડ્યે બળે કલાકે ત્રણ ચાર વખત આપવી.

૮૯ કપૂરભેંડી—કપૂરભેંડીનાં ઝાડ કુંગરાળ પ્રદેશમાં થાય છે. એ ઝાડની ઉંચાઈ શુભારે માથોડું—બે માથોડું હોય છે. કપૂરભેંડીનાં પાંદડાં નરમાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એનાં ફૂલ ઘોળા રંગનાં હોય છે. કપૂરભેંડીનાં ઝાડ ધણું કરીને કુંગરની કિનારી પર હવડ જગ્યાએ હોય છે. કપૂરભેંડીના મૂળની ઉત્તમ સુવાસ આવે છે. કપૂરભેંડી અનેક રોગો ઉપર ચાલે છે. ઉપયોગ:—(૧) સર્પદંશ ઉપર:—કપૂરભેંડીનાં મૂળ ઘસી આશરે ૪ તોલા પાવાં. (૨) આગંતુક જખમ ઉપર:—કપૂર-

૦૧ ઔસ તથા નવસારનાં ફૂલ ૦૧ ઔસ મેળવેલાં છે. કોષ્ટએ ઇલાઇચીનું તેલ ૦૧ ઔસ તથા તજનું તેલ મેળવેલ છે. બીજી કોષ્ટ પશુ વસ્તુ મેળવ્યા વિના અનેક રોગીઓને જુદા જુદા દર્દોમાં અનેક વખત ઉપર કહેલી ત્રણ વસ્તુમાંથી તૈયાર થયેલી ઔષધિ આપી છે, જેથી ઘણાઓના રોગ દૂર થયા છે. બીજી વસ્તુ મેળવીને પશુ ઉપયોગ કરેલો છે.

“અમૃત બિંદુ” “અમૃતધારા” “જીવનધારા” “જીવનરક્ષક” “પ્રાણરક્ષક” “જીવન બિંદુ” “સર્વ વ્યાધિનાશક રસ” ઇત્યાદિ અનેક નામથી આ ઔષધિ વેચાય છે. ખરો ફાયદો ઉપર કરેલી ત્રણ વસ્તુઓનોજ છે. સહેલાઈથી કોષ્ટ પશુ બનાવી શકે છે. ત્રણ વસ્તુ મેળવ્યા પછી ૦૧ કલાકની અંદરજ પાણી તૈયાર થઇ જાય છે. કપૂરનો અર્ક તેમજ આ ઔષધિ ખુલ્લી શીશીમાંથી ધીરે ધીરે ઉડી જાય છે; માટે સારા ભુચવાળી સાફ કાચની શીશીમાં ભરી રાખવી.

જેડીનાં મૂળ ધસી જખમ ઉપર ચોપડવાં; એટલે જખમનું સોધન થઇ જખમ જલદી ભરાઇ આવે છે. (૩) જાગંઢર ઉપર:—કપૂરભેડીનાં મૂળ ચંદન પ્રમાણે ધસી દિવસમાં ચાર-પાંચ વખત ચોપડવાં અને નિત્ય એક વખત પાવાં. (૪) વ્રણ ઉપર:—કપૂરભેડીનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ધસી છ માસા પ્રમાણે બે વખત પાવાં, તથા મૂળ ઉપરની છાલનું ચૂર્ણ ચલમમાં નાખી પીવું અને મૂળનો શુભગા ઉપર લેપ કરવો. (૫) વાતરકત ઉપર:—કપૂરભેડીનાં મૂળ ૧ તોલા ઠંડા પાણીમાં ધસી નિત્ય બે વખત પાવાં. એમ ૬ માસસુધી આપવાં. (૬) ગંડમાલ અને અધિરોગ ઉપર:—કપૂરભેડીનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ધસી નિત્ય લેપ કરવો.

૯૦ કપૂરવેલ—આ જાડની 'વેલ' એવી સંજ્ઞા છે; પરંતુ એનાં જાડ થાય છે. એ જાડ ત્રણ હાથ ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં લાંબાં હોય છે. એ પાસે લઈ જોવાથી ઘણું ચમત્કારિક જણાય છે. એ જોવામાં ઘણાં કરકરાં દેખાય છે, પણ હાથને સુવાળાં લાગે છે. એની વાસ ઘણું કરી કપૂરના જેવીજ આવે છે, માટે એનું 'કપૂરવેલ' એવું નામ પડેલું છે. એનેજ કોઇ 'કપૂરચિનઇ' એમ કહે છે. એ જાડને કેટલાક ધોળા રંગના તોરા (માંજર) આવે છે. તેમાં પણ પાંદડાં પ્રમાણેજ વાસ આવે છે. એજ આ જાડનાં ફૂલ છે. એ તોરા અથવા એનાં પાંદડાં ખીજાં ફૂલોના ગુચ્છમાં ઘાટ્યાં હોય તો તેમાં તરેહ તરેહની વાસ આવે છે. ઉપયોગ:—(૧) પેટપીડ ઉપર:—કપૂરવેલનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી પીવા આપવો.

૯૧ કમળ—સં. હિં. કમલ, પદ્મ. મં. કમળ. બં. તાવેર, કમર. તં. પદ્મ. ઈં. લોટસ.

ક સફેદ કમળ—સં. પુંડરીક. મં. પાંદરે કમળ. હિં. સફેદ કમલ. કં. બિન્દિય તાવેર—કમલ. તૈં. તામરા. તાં. તામરે, વેળંબલ. તું. તાવેર, અલિંગે. મલાં. અરવિંદ, તામરા, વેળંકળ. કાં. નીલોદર. અં. કરંલુલમા. લાં. નીલંબિયમ રપેસીયોસમ્.

સ્વ રાતાં કમળ—સં. કોક નદ. મં. રક્ત કમળ. કાં. પોસરાચેં ફૂલ. હિં. લાલ કમલ. કં. કેંપુ તાવેર, કેન્નેદિલે. તૈં. ધરંકાલાવા, ચંદોવા. લાં. નીલંબીયમ પ્યુમેસિન્સ. તાં. શિવવલ્લી અરે કંબસ. તૂં. કેંપલિ. મલાં. રક્તોત્પલં, અરકંબલ, ગોમંતકી, તાંબડે સાલક.

ગ નીલકમળ—સં. નીલાબ્જ, ઉત્પલ. મં. નિજેં કમળ, હિં. નીલકમલ. કં. નીલતાવેર. તૈં. નીલકાલાવા. કાં. નીલોદર. અં. વર્દ નીલોદર. લાં. નીલેબીયમ કેરલિયમ્.

ઘ કમળકંદ—સં. પદ્મકંદ. મં. કમળકંદ. હિં. કમલકંદ, ભસીંડા. કં. કમલકંદ. તૈં. તામરદુંપલુ.

ચ કમળ કેશર—સં. કિંજલ્ક. મં. કમલકેશર. હિં. કમલકેશર. કં. પદ્મકેશર. તૈં. તામરકેસરાલું.

૫ કમળની ઉત્પત્તિ તળાવમાં અથવા જળસમૂહમાં ઘણું કરીને થાય છે. પાણી સિવાય કમળ ઘટુંજ નથી. એના કાંદા હોય છે. એને ડીટાં આવી તે ઉપર ફૂલ આવે છે. એનાં ડીટાં ઘણાં લાંબાં હોય છે. તેને અંદર જળી હોઈ તે પોલું હોય છે. એનાં પાંદડાં ગોળ હોય છે. કમળમાં ઘણી જાતિ છે. ધોળાં, રાનાં, ગુલાબી અને કાળાં ઇલાદિ. કમળનાં ફૂલ ઘણાં શોભાવંત દેખાય છે. તેને અનેક લાંબી સેરા હોઈ તે પાસે પાસે હોય છે. જુદી જુદી જાતિની અને જુદી જુદી નાની-મોટી આકૃતિઓ હોય છે. કેટલીક જાતિઓનો વાસ આવે છે અને કેટલીકનો વાસ આવતો નથી. 'કલ્લાર' નામની એક કમળની જાતિ છે. તેનાં પાંદડાં કમળ જેવાં પણ કિંચિત્ નાનાં હોય છે. કલ્લારનાં ફૂલ માત્ર કમળ કરતાં જુદી તરેહનાં હોય છે. આ ફૂલ ધોળાં હોઈ સુકુમાર અને નાનાં હોય છે. એનો સુવાસ ધણો છે. એને ચોમાસામાં ફૂલ ઘણાં આવે છે. 'કુમુદ' કરીને એક કમળની જાતિ છે. તેનાં પાંદડાં કમળનાં પાંદડાં જેવાંજ હોય છે. ફૂલ માત્ર ખારીક અને સુકુમાર હોય છે. એનાં ફૂલો જથો ઠંડીના દિવસોમાં ધણો હોય છે. વિશેષે દરી ધોળાં કમળને 'પુંડરીક' કહે છે, રાતા કમળને 'કાકનદ' કહે છે અને કાળા કમળને 'ઇંદીવર' કહે છે. કમળના સર્વ વેલાને 'કુમાલની' કહે છે. 'કમલાક્ષ' નામે એક કમળની જાતિ છે. તે જાતિનાં કમળનાં ડીટાં ધોળાં

૫ ગરમ કરેલું તલનું તેલ મેળવવાનો સાધારણ રિવાજ છે. કપૂર ઠંડા તેલમાં ખરાખર મળતું નથી.

હોષ કોષ કોષ પગના અંગુઠા જેટલાં જડાં હોય છે. હીટાં કાદવમાં થયેલાં હોષ તેમાં સ્વાદ ધણું હોય છે. એ હીટાંને મરાહીમાં “ભિસે” કહે છે. એ કમળનાં પાંદડાં મોટી છત્રી જેવાં હોષ તે જમવામાં પત્રાળાંતરીકે વપરાય છે. એ કમળ (ફૂલો) રાતા રંગનાં હોય છે. કમળનું “પોયણી” એવું નામ પણ છે. એ કમળને નાનાં ચપટાં ફળ આવે છે. તેમાં નાના કરમદા જેવડાં પાંચ છ બીઆં હોય છે; તેને ‘કમળાક્ષ’ અથવા ‘કમળકાકડી’ કહે છે. એ બીઆંની અંદર જે ધોળો મગજ હોય છે તે બાગીને ખવાય છે. કાશીમાં કમળાક્ષની લાહી કરે છે. તે દૂધમાં નાખી ખાય છે કિંવા એનો લોટ કરી તેમાં ઘી-સાકર નાખી લાડુ કરે છે. કમળકાકડી ધણી પૌષ્ટિક છે. હીટાના નાના નાના કકડા કરી તેને સૂકવે છે. તે હીટાની કાચરી થાય છે. તેને ઘીમાં કે તેલમાં તળી ખાય છે. કમળ:—શીતળ, સ્વાદુ, સુગંધી, બ્રાંતિહારક, તાપનાશક, વર્ણુકર અને તૃપ્તિકર છે. એ રક્તપિત્ત, શ્મ, કફ, પિત્ત, તૃષ્ણ, દાહ, વિસ્ફોટક, રક્તદોષ, વિસર્પ અને વિષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ગુદભ્રંશ ઉપર:—કમળનાં કુમળાં પાંદડાં સાકર સાથે ખાવાં. (૨) શરીરમાં થયેલી સર્વ પ્રકારની ગરમી જતી રહેવાને તથા ઘાત પડતી હોય તો:—ધોળા કમળનો કંદ લાવી રાખવો એટલે તેમાંથી જે બદક આવે તે પાશેરપર્થત લઇ, તેમાં આશીંદરાની અંતરછાલનું ચૂર્ણ અર્ધો તોલો અને ગાયનું દૂધ નાખી સર્વ મિશ્રણ સરખું કરવું. પછી જીરાની ભૂકી અને ખડી-સાકરની ભૂકી નાખી આપવું. આ ઔષધ બરાબર ગુણ આવે ત્યાંસુધી આપવું. (૩) તણુખિયા અને ઠંડા પ્રમેહ ઉપર:—ધોળા કમળના કંદનો લોટ કરી નિલ સવારે ગાયનું ઘી ૧ તોલો લઈ તેમાં એ લોટ અર્ધો તોલો, જીરાની ભૂકી ત્રણ ગુંજ અને ખડીસાકર ૬ માસા નાખી સવારે અને સાંજે આપવું. (૪) દાહ ઉપર:—કમળ અને કેળનાં પાંદડાં ઉપર શયન કરવું. (૫) પિત્તબ્ધર ઉપર:—ધોળા કમળની કળીઓ, જેડીમધ અને ખડીસાકરનો કાઢો કરી ઠંડા થયા પછી આપવો.

૯૨ કરમદી—સં કરમદ. મં કરવંદ. હિં કરોંદા, કરોંદી. બં કરમઆ. કં કરજી. તેં વાંકા, પારિકચેટુ. ઇં જરિમન ફલાવડ કરીસા. લાં કરીસા કારંડાસ.

આ કાંટાવાળું ઝાડ છે અને ડુંગરોમાં થાય છે. એને ગોળ, ત્રીણાં અને કાળા રંગનાં ફળો આવે છે. લીલાં ફળોનું અથાણું થાય છે. એનાં લાકડાં ફક્ત ખાળવાના કામમાં આવે છે. ફળો પાકેલાં હોય તોપણ થોડાં ખાટાં લાગે છે. કરમદાંમાં એક કડવી જાત છે. લીલાં કરમદાં:—કડવાં, અમિદીપક, ગુરુ, પિત્તકર, ગ્રાહક, ખાટાં, ઉષ્ણ અને રુચિપ્રદ છે. એ રક્તપિત્ત તથા કફને વધારનાર અને તૃષ્ણનાશક છે. પાકેલાં કરમદાં:—મધુર, રુચિકર, લઘુ તથા શીતળ છે; અને પિત્ત, રક્તપિત્ત, ત્રિદોષ, વિષ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) વિષ ચઢેલું હોવાની પરીક્ષા:—કરમદીનાં મૂળ પાણીમાં ધસી થોડુંક પાણી પીવું. વિષ ચઢેલું હશે તો ઉલટી થશે નહિ. (૨) ખસ માટે:—કડવી કરમદીનાં મૂળ પાણીમાં અથવા મીઠા (તલના) તેલમાં ધસી ચોપડવાં. (૩) ક્ષતમાંના કૃમિ મરવાને માટે:—કડવી કરમદીનાં મૂળ પાણીમાં ચંદન પ્રમાણે ધસી લેપ કરવો અને થોડું પાણી કરી ક્ષતમાં નાખવું; એટલે જલદી કૃમિ નહિ જેવા થાય છે. (૪) સર્પદંશ ઉપર:—કડવી કરમદીનાં મૂળ પાણીમાં ધસી પાવાં. (૫) વિષમબ્ધર ઉપર:—કડવી કરમદીનાં મૂળ પાણીમાં ધસી અંગે લેપ કરવો. (૬) શોફોદર ઉપર:—કડવી કરમદીનાં મૂળ ગોમૂતમાં ધસી પાવાં.

૯૩ કરિયાતું—(પાન કરિયાતું)—સં કિરાતતિક્ત; બૂનિંબ. કાં પાલેકિરાઈત, ફલકિરાઈત. હિં બૂચિરાયતા, બૂચિરેતા. કં નેલબેષુ ઉરકિરિયાત. બં બૂચિરાતા. મં કિરાઈત, બૂધનિંબ. તેં નેલાનેમુ. તાં નિલબેષુ, વેરકિરિયાત. તું મેલકિરિયાતુ. મલાં નિલવેપુ. ફાં નૈનિહાદ. અં કરશુઝ, જારિરા. ઇં ચિરેટા. લાં જરિટશિયા પેનિકયુલેટા.

કરિયાતાની એ જાતો છે. એક દેશી કરિયાતું (પાન કરિયાતું) અને બીજું નેપાળી કરિયાતું (ડાંખળીવાળું કરિયાતું). (સં નૈપાલ. મં કાડેકિરાઈત, ચિરાઈત. હિં નેપાલનિંબ, ચિરાયતા. કં કિરિયાત, ચિરિયાતગિડ. તેં તાં ચિરાયત. તું કિરાયત. મલાં કિરાયતુ. ગોમં જિરાતે. લાં એફેલિયા ચિરેટા. ઇં ચિરાઈત જેન્શિયન.) કરિયાતાના છોડ નાના હાથ દોઢ હાથ ઉંચા

હોય છે. એનાં પાંદડાં નાનાંસરખાં લંબાઈ પ્રડતાં હોય છે. કરિયાતું આ દેશમાં બગીચા વગેરે સ્થળે થાય છે. ડાંખળીવાળું નેપાળી કરિયાતું એ નેપાળ તરફથી કલકત્તાના માર્ગે મુંબઈ આવે છે. એ બહુજ કડવું છે. એને પણ કરિયાતું કહે છે. કરિયાતું:—વાતુલ, કડવું, વજુરોપણ, સારક, શીતળ, પથ્થકર, લઘુ અને રક્ષ છે. એ તૃષા, કફ, પિત્ત, તાવ, કાઠ, ખરજ, સોળે, કૃમિ, સન્નિપાતજ્વર, દાહ, શ્વેત, પ્રમેહ, વ્રણ, શ્વાસ, કાસ, પ્રદર, શોષ, અર્શ અને અરુચિનો નાશ કરે છે. નેપાળી કરિયાતું:—કાંઠક ઉષ્ણ, યોગવાહક, લઘુ અને કડવું છે. તે કફ, પિત્ત, શોથ, રક્તરોગ, તૃષા અને જ્વર, એનો નાશ કરે છે. બાકીના ગુણ પાનકરિયાતા જેવા છે. ઉપયોગ:—(૧) આમવાત, જીર્ણજ્વર અને સર્વ પ્રકારના ગરમીના રોગ ઉપર:—રાત્રે ૩ માસા કરિયાતું એ તોલા પાણીમાં બીજવી રાખી સવારે લૂગડાથી ગાળી તેમાં એ રતી કપૂર, એ રતી શિલાજિત, અર્ધો તોલો મધ, એ પ્રમાણે નાખી દરરોજ સેવન કરવાથી ૭ દિવસમાં ફાયદો આપ્યા વગર રહેતું નથી; અને સર્વ રોગથી મુક્ત કરી સારી શક્તિ આપે છે. એ અનુલવસિદ્ધ છે. (૨) સાધારણ સર્વ જ્વર ઉપર:—કરિયાતું, સુંઠ ને દીકામાળી, એનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી રાખવો અને હમેશાં સવારે, બપોરે અને સાંજે, એ પ્રમાણે ત્રણ વખત પાવો. (૩) નળવિકાર અને પેટના દુઃખાવા ઉપર:—કરિયાતાનાં લીલાં પાંદડાં બારીક વાટી તેનો રસ કાઢવો. તેમાં મરી, સિંધાજૂણ અથવા વડાગરૂં મીઠું અને થોડી હીંગ નાખી આપવું. એનાથી અજીર્ણ દૂર થાય છે. (૪) કંપારા ઉપર:—(એકાદ દિવસમાં પાંચ-દશ વખત શરીરમાંથી સ્વાભાવિક થરથરાટ આવે તેનું કારણ—અસ્થિગત જીર્ણજ્વર છે.) નેપાળી કરિયાતું, સુંઠ, કડુ, ખારેક અને કડાજાલ, એનો કાઢો કરી મધ નાખી આપવો. (૫) અમ્લપિત્ત ઉપર:—કરિયાતું અને લાંગ એનો કાઢો કરી તેમાં મધ નાખી આપવો. (૬) હરતાલના વિષ ઉપર:—કરિયાતાનો કાઢો આપવો.

દુષ્ટ કરેણુ (કરેણુ)—સંઠ કરવીર. મઠ કરેણુ. હિંઠ કરેણુ. બંઠ કરવી. કંઠ કણિગિલ, કણગિલે. તેંઠ કાનેરચેટું ગન્નેર. તાંઠ અલારિ, કરવીરં. મલાંઠ કનાવિરં. ફાંઠ ખરજેહરા. અંઠ ઇંઠ સ્ટીટ સેટેડ, એલિએન્ડર. લાંઠ નિરિયમ ઓડોરમ.

આ ફૂલ-ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એની ઉંચાઈ શુમારે માથોડું એ માથોડાં હોય છે. એમાં ઘોળી, રાતી, ગુલાખી અને પીળી, એવી ચાર જાતિ છે. તેમાં ઘોળી કરેણુ ઔષધના કામમાં વધારે ગુણવાદ છે. એનાં મૂળ ઘણાં વિષારી છે. એનાં પાંદડાં લાંબાં હોય છે. 'એ ઝાડ પાસે સપ આવતો નથી' એમ કહેવાય છે. ઘોળી કરેણુ:—તીખી, કડવી, તૂરી, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણવીર્ય અને ગ્રાહક છે; તથા મેહ, કૃમિ, કુષ્ઠ, વ્રણ, અર્શ અને વાયુનો નાશ કરે છે. બાવામાં આવી હોય તો વિષ છે અને નેત્રાને દિતાવડ, લઘુ તથા વિષ, વિસ્ફોટક, કુષ્ઠ, કૃમિ, કંઠ, વ્રણ, કફ, જ્વર તથા નેત્રરોગનો અને ઘોડાના પ્રાણનો નાશ કરે છે. રાતી કરેણુ:—શોષક, તીખી, પાક વખતે કડુ અને લેપ કરવાથી કાઠનાશક છે. પાટલવર્ણુ (ગુલાખી) કરેણુ:—મસ્તકશ્વેત, કફ અને વાયુનો નાશ કરે છે. એના બીજ ગુણો તથા પીળી, કાળી કરેણુના ગુણ ઘોળી કરેણુના જેવા છે. માત્ર ૨ રતીથી ૪ રતી છે. ઉપયોગ:—(૧) સર્પ, ત્રિંછી વગેરેના વિષ ઉપર:—ઘોળી કરેણુનાં મૂળ ઘસી દંશ ઉપર લેપ કરવો અથવા શક્તિ પ્રમાણે પીવાં અથવા પાંદડાંનો રસ પી જવો. કદાપિ એ ઔષધથી ગ્લાનિ આવે તો ઘી પીવું. (૨) ઉપદંશ ઉપર:—કરેણુનાં મૂળ ઘસી લેપ કરવો, એટલે અસાધ્ય પીડા પણ દૂર થાય છે. (૩) વિષમજ્વર ઉપર:—કરેણુનાં મૂળ રવિવારે કાને બાંધવાં. આ યોગ સર્વ પ્રકારના જ્વર ઉપર પ્રશસ્ત છે. (૪) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—કરેણુનાં મૂળ ઘસી તેનો લેપ કરવો. (૫) રતવા ઉપર:—રાતી કરેણુનાં ફૂલ અને ચોખા સમભાગ લઈ રાત્રે ઠંડા પાણીમાં પલાળી રાખીને તે વાસણુ ઉઘાડું રાખવું. બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે તે ચોખા અને ફૂલ એકત્ર વાટી લેપ કરવો. (૬) શિરોરોગ ઉપર:—ઘોળી કરેણુનાં સૂકાં મૂળ લીસા પથ્થર ઉપર ઘસી મસ્તકના વેદનાયુક્ત ભાગ ઉપર ચોળવું. (૭) સર્પના વિષ ઉપર:—ઘોળી કરેણુનાં ફૂલ સૂકવી તેના સમભાગે કડક તંબાકુ મસળી, તેમાં એલચીદોડાની થોડી બૂકી નાખી તે ચૂર્ણ વસ્ત્રગાળ કરી તપખીર પ્રમાણે સુંઘવું. (૮) વિસર્પ રોગ ઉપર:—લાલ કરેણુનાં ફૂલ અને ચોખા સમભાગ લઈ રાત્રે ઠંડા પાણીમાં બીજવવાં.

વાસણનું મોં ખુલ્લું રાખવું. સવારે કાઠી પથ્થર પર વાટી વિસર્પ પર લગાડવાથી રોગ દૂર થાય છે. (૯) અર્ધાંગવાયુ અને પક્ષાઘાત ઉપર:—સફેદ કરેણીની જડની છાલ, સફેદ ચણેડીની દાળ તથા કાળા ધતુરાનાં પાન સર્વ સમભાગ લઈ પીસી કડક કરવો. પછી ચારગણા પાણી તથા કડકની બરોબર તેલ મેળવી ક્ષાઈવાળા વાસણમાં મંદાગ્નિ પર પકાવવું. પાણી બળી જાય ત્યારે ઉતારી કપડાથી ગાળી લેવું. આ તેલ માલીશ કરવાથી અર્ધાંગ વાયુ તથા પક્ષાઘાત દૂર થાય છે. (૧૦) નપુંસકપણા ઉપર તિલ્લા:—સફેદ કરેણીની જડ, જયફળ, અરીણ, ઇલાયચી અને શીમળાની છાલ, એ સર્વ સમભાગે લઈ ખાંડી ચૂર્ણ કરી કપડેથી ગાળી લેવું. પછી ચૂર્ણથી અધું તલનું તેલ મેળવી ગરમ કરવું. ગરમ થવા પછી ઉતારી ઉપરનો ભાગ છોડી બાકીના ભાગમાં લેપ કરવાથી ત્રણ દિવસમાં જ્યોતિ આવે છે.

૯૫ કરંબળ—સં લઘ્ય. બં ચાલતા. કરંબળનાં ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. એ ઝાડ કોકણપ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે. એ ઝાડનાં પાંદડાં મોટાં હોઈ હાથ સવા હાથ લાંબાં થાય છે. એનાં ત્રણ પાંદડાં એકત્ર જોડવાથી એક મોટી પતરાળી તૈયાર થાય છે. ઉપયોગ:—(૧) ગર્ભમાંની ગરમીથી બાળકના અંગની ચામડી જાય છે તે ઉપર:—કરંબળાની છાલનો રસ તોલા ૨, જાંબના પાલાનો રસ તોલા ૨, ઘોળો કાથો તોલા ૨, શંખજીરું તોલા ૧, સિંદૂર માસા ૬, જેદીમધને શીરો માસા ૬ અને ગાયનું માખણ તોલા ૮, એ સર્વ એકત્ર ખરલ કરી તૈયાર થમા પછી આ ઔષધ કપાસના રૂથી બાળકના અંગે ચોપડવું. આ સતત ૩ દિવસસુધી બે વાર ચોપડવું. ચોથા દિવસે દૂધ અને ઘી એકત્ર કરી બાળકના અંગે ચોપડી સ્નાન કરાવવું. (૨) પગ વળે છે તેને માટે:—કરંબળાની છાલનો રસ કાઠી તેમાં કાળાં મરી ખારીક વાટી પગે લેપ કરવો અને ઉપર કરંબળાનાં પાંદડાં મૂકી તે ઉપર કપડાનું ઢાંકણ કરવું. એ પ્રમાણે એક બે વખત કરવું, એટલે ગુણ આવે છે. (૩) અતિસાર ઉપર:—કરંબળાની છાલ દહીંમાં આપવી.

૯૬ કલગારી—(દુધીઓ વછનાગ) સં કલિકારી, કલિહારી. મં કળલાવી, ચગમોડયા, ખડયા નાગ, વાગચબકા. કોં કળવી, કલઈ. રાં રાળ કરામણી. ગોમં વાગાનાંકટા, શિવશક્તિ. લિં કલિહારી, કલિયારી, કલહંસ. બં વિષલાંગલા, ઇષલાંગલા. કં રાડગારી, લાંગલિકે, કોળી-કલ્લનગિડ, કોલિકુટુમા. તું બલિપપુ. મલાં મેટાન્નિ, કાંડલ. તૈં અગ્નિશિખા, લાંગલી. ઇં ઉલ્કસમેન. લાં ગ્લેરિઓઝા મુપર્વા.

× કલગારીનાં ઝાડ પ્રથમ જડા ધાસના જેવાં થઈ વેલી પ્રમાણે પ્રસરે છે. એનાં પાંદડાં આદુનાં પાંદડાં પ્રમાણે હોય છે. એ બહુધા વડના આશ્રયે થાય છે. કલગારીના જૂના છોડની જડાઈ કદળીના છોડ જેવડી થાય છે. આ ઝાડ ઉનાળામાં સૂકાઈ જાય છે. એનાં ફૂલોની પટીઓ લાંબી હોઈ જાંબુનાં ફૂલ જેવડી થાય છે. આ ફૂલ રાતાં, પીળાં, લગવાં અને ઘોળાં, એમ રંગ-બેરંગી હોય છે. એ ફૂલના યોગથી ઝાડ દરથી શોભાવાળું દેખાય છે. એનો કંદ વિષારી છે. એને ગુજરાતીમાં દુધીઓ વછનાગ કહે છે. મરાઠીમાં ‘ખડયાનાગ’ ‘વાગચબકા’ અને કોકણમાં કોઈ એને કળઈ, કળવી પણ કહે છે. કલગારી:—સારક, કડવી, તીખી, ખારી, પિત્તકર, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, તૂરી અને લઘુ છે; તથા કફ, વાયુ, કૃમિ, અસ્તિશૂળ, વિષ, કુષ્ઠ, અર્શ, કંડૂ, વ્રણ, સોજો, શોષ, શૂળ, શુષ્કગર્ભ અને ગર્ભની નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) કાખમાંજરી (ખાંબલાઈ) અને વાળા માટે:—

× કલગારીનો વછનાગની વેલના સમાન વડના આકારનો કુપ થાય છે; પાંદડાં કોપપુખ્તીના જેવાં હોય છે. ફૂલ લાલ અને પીળા મિશ્ર રંગનાં અત્યંત સુંદર હોય છે. ફળ ત્રણ હાંસનાં મરીના સમાન થાય છે. એની અંદર રાતી છાલવાળાં ઇલાયચીનાં બીજ જેવાં બીજ હોય છે. એની વેલની નીચે ગાંઠ હોય છે. એના ઉપરની છાલ પીળાશ પડતી હોય છે. એ ગાંઠને વછનાગ કહે છે. એમાં વિષ (ઝેર) હોય છે. કલગારીની માત્રા ૬ રતીની છે. કેટલાક કહે છે કે:—“એ સાપના રાફડા સાથે થાય છે. એના ફૂલમાં ત્રણ ચાર રંગ હોય છે અને એ ફૂલનો આકાર ધતુરાના ફૂલ જેવો હોઈ તે કરતાં મોટાં હોય છે.”

કલગારીનો કંદ ધસી ચોપડવો. વાળો થવા માંડે કે તરતજ આ ઉપાય કરવો. (૨) અપચી (મંડમાળનો ભેદ) રોગ ઉપર:—કલગારીના કંદનો કલ્ક કરી તેમાં યોગજીં તેલ અને તેલ જેટલોજ નજોડનો રસ નાખી તેલ સિદ્ધ કરી તેનું નસ્ય કરવું અને લેપ પણ કરવો. (૩) પ્રજ્વ, મંડમાળ, કાળપુળી અને બદ ઉપર:—કલગારીનો કંદો ધસી ચોપડવો. (૪) મુખે પ્રસવ થવા માટે:—કલગારીનો કંદ પાણીમાં ધસી આપણા હાથે લેપ કરી જે સ્ત્રીને દુઃખ થતું હોય તેના હાથને આપણા હાથનો સ્પર્શ કરવો, એટલે સત્વર પ્રસૂત થશે; અથવા કલગારીના કંદને તાંતણે બાંધી તે હાથેપગે બાંધવો. (૫) ઢોરનું અંગ બહાર આવે છે તે ઉપર:—કલગારીનો પાશો હાથે ચોળી તે અંગ પાસે બંને હાથ લાવવા એટલે અંગ અંદર જાય છે. ન જાય તો તે અંગને હાથનો સ્પર્શ કરવો અને બંને હાથ મોં આગળ લાવી દેખાડવા, એટલે અંગ અંદર સ્થિર રહે છે, પુનઃ બહાર આવતું નથી. (૬) કમળા ઉપર:—કલગારીનાં પાંદડાંનું ચૂર્ણ છાશમાં આપવું. (૭) યોનિશૂળ અને પુષ્પાવરોધ ઉપર:—કલગારી, અધાડો અથવા વૃંદાવન, એનાં મૂળ યોનિમાં રાખવાં. (૮) કણકૃમિ (કાનમાં કૃમિ થાય છે તે) ઉપર:—કલગારીનો કંદો વાટી તેનો રસ કાનમાં નાખવો. (૯) સર્પદંશ ઉપર:—કલગારીનો કંદ પાણીમાં વાટી તેનું નસ્ય આપવું. (૧૦) ખરજવા ઉપર:—કલગારીના અને કડવીના કંદ ધસી ૪-૫ દિવસ ચોપડવા. (૧૧) સોજા અને ગાંઠ વગેરે ઉપર:—કલગારીનો કંદો વાટીને બાંધવો.

૯૭ કલૌજી જીરું—સં ૦ ઉપકૃંચિકા. મં ૦ કલૌજી. લિં ૦ કલૌજી, મગરેલા. કં ૦ કરિડો-ફુલરિગે. તેં ૦ નલ્લાજીરા કારા. મલાં ૦ કરિચિરક. ફાં ૦ શોનિજ, શ્યાદાને. અં ૦ લવતુસ્ સોદા. ઈં ૦ રમોલ ફેનલ ફલાવર. લાં ૦ નિગેલા સેટિવા. તાં ૦ કંઈ ચિરગમ્. તું ૦ કમ્પલ જીરદારી.

કલૌજી જીરું પણ કાળીજીરી પ્રમાણેજ હોય છે. જાડ પણ તેવડાંજ મોટાં થાય છે. ઉત્તર-લિંદુસ્તાનમાં એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે. એ છોડ બાગમાં વાવવાથી થાય છે. આ જીરું કડું, તીખું, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, વૃષ્ય, અજીર્ણનાશક અને ગર્ભાશયને શુદ્ધ કરનાર છે; તેમજ આધ્માન-વાયુ, ગુલ્મ, રક્તપિત્ત, કૃમિ, પિત્ત, આમદોષ, વાયુ તથા શૂળનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) અજીર્ણ, અગ્નિમાંદ, આમ અને શૂળ ઉપર:—કલૌજી જીરોનો કાદો કરી તેમાં સંચળનું ચૂર્ણ નાખી આપવું.

૯૮ કસુંબી (કસૂમ)—સં ૦ કં ૦ કુસુંબ. મં ૦ કરડઈ. લિં ૦ કસૂમ, કર્. બં ૦ કુસુમ. કં ૦ કસુંબ. તાં ૦ ચેકુરકંકે. તેં ૦ લતરફ, લક્ક, બંગારમ, મલાં ૦ ક્યમપતર. ફાં ૦ ગુલેમાસ્કર, તુખ્મ-કાયસા. અં ૦ અખરીજ, લખુલઅસ્ફર. ઈં ૦ આફિસિનલ કાર્થેમસ. લાં ૦ કાર્થેમસ ટિક્ટોરિયમ.

× કસુંબીનાં જાડ કમરપૂર ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં લાંબાં હોય છે. તેને બારીક કાનરા હોય છે. કસુંબીને પીળા રંગનાં ફૂલ આવે છે. તેમાં કેસર પ્રમાણે તંતુ હોય છે. એ ફૂલમાંથી પછી મોટી સોપારી જેવડું જીંડું આવે છે. તેને ડીટું હોય છે. એ જીંડામાં કસુંબીના દાણા હોય છે, તેને કાનરા કહે છે. એ જાડ અને જીંડાં ઉપર કાંટા હોય છે. કસુંબી દક્ષિણનાં ગામ-ડાંમાં ઘણીજ પાકે છે. કસુંબીમાં બે જાત છે. એક કાંટાવાળી અને બીજી કાંટાવિનાની. કસુંબીનાં ફૂલો વીણી લઈ સૂકવે છે અને તેનો કસુંબો કરે છે. તેનો રંગમાં ઉપયોગ થાય છે. એ ફૂલો કાઢી લેવાથી કસુંબીનો પાક વધતો નથી. કસુંબીનાં બીજાંનું તેલ કાઢે છે. તે ખાવાના તથા બાળવાના કાગમાં આવે છે. બોળ દોરોને ખાવા મૂકે છે. કુમળી કસુંબીના પાલાની લાજ પણ

× કસુંબીના છોડ ધઉંના વાવેતર પછી વવાય છે. જ્યારે ખેતરમાંની બીનાશ ધઉંના વાવેતરને પણ લાયક રહેતી નથી, ત્યારે એવા ધઉંવાળા ખેતરમાં કિંવા ખેતરના શેઠા ઉપર એને વાવવામાં આવે છે. એના કાનરા (બીજ) દેખાવમાં કપાસનાં બીજ(કપાસીઆ)ના જેવાજ હોય છે. એમાં તેલનો વિશેષ ભાગ હોય છે, તેથી ધાંચી લોકો એના તેલનો બેળ બીજ તેલમાં કરે છે અથવા એની સાથે તેલ કે સરસવને બેળાને પીણે છે. ફઝળા દોરને એ કાનરા બાંડીને ખવરાવવાથી દૂધનો અને ઘીનો વધારો કપાસીઆ તથા ગવાર કરતાં પણ વિશેષ થાય છે.

કરે છે. કસુબીનું તેલ બળકટ અને વીર્યવર્ધક છે. કસુબી:—વાતુલ, રક્ષ, વિદાહી અને તીખી છે; તથા મૂત્રકૃન્ધ, કફ અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. કસુબીનાં ફૂલ:—સ્વાદુ ત્રિદોષનાશક, બેદક, રક્ષ, ઉબ્બ, પિત્તકર, કેશરંજનકારક, કફનાશક અને લઘુ છે. કસુબીની લાજ:—મધુર, નેત્ર, ઉબ્બ, તીખી, અગ્નિદીપક, અતિ રુચિકર, રક્ષ, ગુરુ, સારક, પિત્તકર, ખાટી તથા ગુદરોગકારક છે; અને કફ, મળ, મૂત્ર તથા મેદનો નાશ કરે છે. કસુબીનું તેલ:—અળકર, ખાઈ, કડવું, વિદાહી, અચક્ષુષ્ય, ગુરુ, તીક્ષ્ણ, ઉબ્બ, મઘસ્તંભક, કફપિત્તકારક, ખાટું, ત્રિદોષકારક અને કૃમિ તથા વાયુનું નાશક છે.

હટ કળથી:—સં કુલિય. મં કુળીય, હુલગે. દેં વં હુલગે. હિં કુલયી. બં કુલય કલાઈ. કં હુશી. તૈં વુલયુલુ. વું કુક. તાં કાળુ. મલાં કાળુ, મુતિરા. ગાં કુલિય. ફાં કિલ્લત, મુખાંહિંદી. અં હુમુલકિલત. ઇં દુ કલાવડ ડોલીકોસ્. લાં ડોલિકોસ્ લાયફોરસ્.

જેમ તૃણધાન્યમાં કાદરા કેવળ ગરીબ ધાન્ય છે, તેમ દ્વિદલ ધાન્યમાં કળથી છે. એ ધાન્ય સર્વત્ર થાય છે. એનાં ઝાડ નાનાં હોય છે. એની ઉંચાઈ એક હાથને શુમારે થાય છે. એ ઝાડની આકૃતિ અને પાંદડાં કાંઈક અડદનાં પાંદડાંને મળતાં આવે છે. એની શિંગ કિંચિત્ વાંકી અને ચપટી હોય છે. કળથીનો રંગ રાતો હોય છે. જવલ્લે કિંચિત્ કાળા અને ઘોળા રંગની પછુ કળથી થાય છે. કળથી ઘોડાને અને ફૂલણાં દોરોને ખાવા મૂકે છે. કળથીને ઉકાળી તેના ઉપરનું પાણી કાઢી તેનો સાર કરે છે, તેને 'કાઠ' કહે છે. ઘણું કરી રોગી માણસને આ પ્રકારના સાર સાથે ભાત ખાવા આપે છે. કળથી:—મધુર, તીક્ષ્ણ, રક્તપિત્તકારક, સારક, વર્મને શોષણ કરનાર, ઉબ્બ, પાકકાળે ખાટી, તીખી તથા વિદાહી, તૂરી, પિત્તકર અને લઘુ છે; હેડકી, કફ, શ્વાસ, કાસ, વાત, અશ્મરી, દષ્ટિરોગ, પીનસ, આનાહ, શુક્ર, ગુલ્મ, અર્શ, જ્વર, મેદ, કૃમિ તથા સોજનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) વાયુનો વિકાર ન થવાને:—કળથીનો કાઠો કરી પાવો એટલે રોગી માણસને વાયુનો વિકાર થતો નથી. (૨) ગંડમાલા ઉપર:—કળથી અને મરીનો કાઠો પાવો. (૩) અતિસાર ઉપર:—કળથીનાં ઝાડવાં ફૂરી તેનો રસ તોલો ૧ અને કાથો ૦ તોલો, એ એકત્ર કરી દિવસમાં ત્રણ વેળા પાવો. (૪) પરસેવો બંધ થવા માટે:—શેકેલી કળથીનો લોટ શરીરે ચોળવો. (૫) ઉરમાંથી અને પેટમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર:—પાશેર કળથી ખાઈવી, તેમાં પાંચ લિલામાંના કડકા કરી નાખવા અને તે કાટ પ્રત્યેક દિવસે પાવો. x (૬) શળ ઉપર:—કળથીનો કાઠો કરી હિંગ, ખીડણાણ અને સુંક એનું ચૂર્ણ નાખી પાવો. (૭) મૂતરખેડ (પથરી) ઉપર:—કળથીનો કાઠો સરપંખાનું ચૂર્ણ અને સિંધવ ૨ માસા નાખી પાવો.

૧૦૦ કંકોડી (કંટોલી):—સં કંકોટકી. મં કંટોલી, કંટોલી, ફાકલી. હિં એખસા, કંકોડા. બં કાકરોલ. કં મકુવાગલ, માગલાગલ, કાર્યા, કંકોટકી. તૈં આગાકર. તાં ધગારવલી. વું કાડકંચાલા. મલાં વેંપાવલ. લાં મોમોડિકાડા યોઈકા.

કંકોડીના વેલા ચોમાસામાં રાતમાં થાય છે. એ વાડના આશ્રયે રહે છે. એનો વેલો પાંચ દશ હાથ લાંબો પ્રસરે છે. એના કાંદા જમીનમાં થાય છે. વરસાદ પડ્યો એટલે તેને અંકુર ફૂટી તેના વેલા થાય છે. એ વેલાને અપાઢ મલિનાના અરસામાં ફળો આવે છે. આ ફળો રંગે લીલાં હોઈ તે ઉપર સુરેખ કાંટા હોય છે. એનું શાક સાઈ થાય છે. આ શાક પથ્થકર છતાં સ્વાદિષ્ટ છે. જે કંકોડીના વેલાને ફક્ત ફૂલોજ આવે છે પણ ફળ આવતાં નથી, તે વેલાને “વાંઝણી કંકોડી” (સં વંખ્યા કંકોટકી. હિં વાંઝખખસ, બનકંકોડા, બાંઝ કંકોડા. બં તિત્કંકરોલ, તિત્કાંકડી. મં બાંઝકંટોલી. કં બંઝેમકુવાગલુ. તાં પલુપ ધો-કુંલુંગ. લાં મોમોડિકા ડાયોઈકામેલ) કહે છે. કંકોડીના વેલા ઘણું કરી ડુંગરાળ જમીનમાં થાય છે. કંકોડી:—રુચિકર, તીખી, અગ્નિદીપક, કડવી અને ગરમ છે; તથા વાયુ, કફ, વિષ અને પિત્તનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ:—મધુર, લઘુ,

x પીવરાવવા પહેલાં તથા પછી અકેક તોલો ઘી ચટાડવું જોઈએ, કે જેથી લિલામાં ગળાને લાગી નુકસાન કરવાનો ભય ન રહે.

પાકકાળે તીખાં તથા અગ્નિદીપક છે; તેમજ ગુદમ, શળ, પિત્ત, ત્રિદોષ, કફ, કુષ્ઠ, ઉધરસ, મેહ, દમ, જ્વર, કિલ્લાસ કુષ્ઠ, લાલાસ્રાવ, અરુચિ અને હૃદયોગનો નાશ કરે છે. એનાં પાંદડાં:— રચિકર, વૃષ્ય અને ત્રિદોષનાશક છે; તથા કૃમિ, જ્વર, ક્ષય, દમ, ઉધરસ, હેડકા અને અર્શનો નાશ કરે છે. એનો કંદ:—મધમાં મસ્તકરોગ ઉપર પ્રશસ્ત છે. વાંઝણી કંકાડી:—કડવી, તીખી, ઉષ્ણ, રસાયન અને શોધન છે. ઉપયોગ:—(૧) પદ્મી(ગરોળી)ના વિષ ઉપર:—કંકાડીના કાંદા પાણીમાં ધસીને સાત દિવસ આપવા. (૨) મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા ધાત પડે છે તે ઉપર:—વાંઝણી કંકાડીનો કાંદો એક તોલો મધ સાથે આપવો. (૩) આગી મણીઆરીના વિષ ઉપર:—વાંઝણી કંકાડીનો કાંદો મધમાં ધસી અંજન કરવું અથવા તે કાંદો ધસી પી જવો. (૪) સ્તનરોગ ઉપર:—વાંઝણી કંકાડીનાં મૂળ ગરમ પાણીમાં ધસી લેપ કરવો. (૫) સર્પના વિષ ઉપર:—વાંઝણી કંકાડીનો કાંદો પાણીમાં ધસી પાવો અને લેપ કરવો; એટલે સર્પ, વિંછી, બિલાડી, ઉંદર એનાં વિષ ઉતરે છે; અથવા વાંઝણી કંકાડીના કાંદાને બકરીના મૂત્રની આવના આપવી અને તે કાંછમાં વાટી તેનું નસ્ય આપવું એટલે વિષ ઉતરશે. (૬) સર્વ વિષાર ઉપર:—વાંઝણી કંકાડીના કાંદા અને ધંતુરાનાં મૂળ ચોખાના ઘોવરામણમાં ધસી પીવાં અને ડાંખ ઉપર ચોખવાં. (૭) વિંછીના વિષ ઉપર:—વાંઝણી કંકાડીના કાંદા અને કાળા ડોળાની કુંખો પાણીમાં ધસી દંશ ઉપર લેપ કરવો. (૮) ઉઠાણું (પાકે નહિ તેવા ગુમરા) ઉપર:—કંકાડીના કાંદા, કડવી ઈંદ્રવરણીનાં મૂળ અને કવંડળીનાં મૂળ, એ ત્રણે દંડા પાણીમાં ધસી વારં-વાર લેપ કરવો. (૯) રક્તાર્શ ઉપર:—કંકાડીના કંદનું ચૂર્ણ આપવું. (૧૦) અપસ્માર ઉપર:—વાંઝણી કંકાડીનાં મૂળ ઘીમાં ધસી તેમાં સાકર નાખી તેનું નસ્ય આપવું. (૧૧) ચાતજ મસ્તકશૂળ ઉપર:—કંકાડીનો કાંદો મધમાં ધસી લેપ કરવો. (૧૨) બરોળ ઉપર:—રવિતારે કંકાડીના કાંદા લાવી રોગી પાસે તે ચૂસા ઉપર બંધાવવા; જેમ જેમ સૂકાશે તેમ તેમ પાનથરી (બરોળ) પણ ગળી જશે.

૧૦૧ કંચનાર—સંઁ કંચનાર (કોવિદાર). કોઁ કોરલ. તાઁ શેમાંદારે. શિવબ્ધુ માંદિરે. મલાઁ કોવિદાર. મઁ કંચન. હિંઁ કચનાર. બંઁ કંચન. કઁ કોચાસે, કચનાર. તૈઁ દેવકંચન. લાઁ બોહિનિયા વેરિયેગેટા.

આ વૃક્ષ ઘણું જ મોટું થાય છે. એ ઘણું લાગે આશીંદ્રા (આશેત્રી) જેવું દેખાય છે. એનાં પાંદડાં આશીંદ્રાનાં પાંદડાં જેવાં જ હોય છે; પરંતુ આશીંદ્રાનાં પાંદડાં કરતાં આ પાંદડાં મોટાં અને પાતળાં હોય છે. એમાં ઘેળો, કાળો અને પીળો, એવી ત્રણ જાતિ છે. એનાં ફૂલની સાંધારણ સુવાસ આવે છે. એને ચપટી શિકેકાઇ જેવી શિંગો આવે છે. એના લાકડાનો રંગ રાતો હોય છે અને એ રંગના કામમાં આવે છે. એ લાકડાં ઘણાં ચીકણાં હોય છે; માટે એની લાકડીઓ કરે છે. રાતો કંચનાર:—શીતળ, સારક, અગ્નિદીપક, તૂરો અને ગ્રાહક છે. તે કફ, પિત્ત, ત્રણ, કૃમિ, ગંડમાલ, રક્તપિત્ત, કોદ, વાયુ તથા ગુદબ્રંશનો નાશ કરે છે. એનાં ફૂલ શીતળ, તૂરો, ક્ષય, ગ્રાહક, મધુર અને લઘુ છે; તથા પિત્તક્ષય, પ્રદર, ઉધરસ અને રક્તવિકારનો નાશ કરે છે. ઘેળો કંચનાર:—ગ્રાહક, તૂરો, મધુર, રચિકર અને રક્ષ છે. તે દમ, ઉધરસ, પિત્ત, રક્તવિકાર, ક્ષત તથા પ્રદરનો નાશ કરે છે. પીળો કંચનાર:—ગ્રાહક, દીપક, ત્રણરોપણ તથા તૂરો છે; અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ગંડમાળ ઉપર:—કંચનારની છાલ ચોખાના ઘોવરામણમાં ધસી તે ૨ થી ૪ તોલાપર્યંત આપવી; અથવા કંચનારની છાલના

* કંચનારના વૃક્ષમાં પાન એક એક શાખામાં બળ્ખે જોડાયલાં હોય છે. કંચનારની કળીઓનું શાક અને રાયતું ઘણું સ્વાદિષ્ટ બને છે. એને હોળી પછી પુષ્પ આવે છે અને આશરે ત્રણ માસ સુધી રહે છે. પાન લથેળી જેટલાં પહોળાં હોય છે; પુસ્તકના પાનાની માફક બળ્ખે પાન જોડાયલાં હોય એ પાનની ગડી ક્યાં પછી લગભગ આકાર લાંબગોળ જેવો દેખાય છે. આયુર્વેદ સુધાકર પૃષ્ઠ ૨૩ માં એને ઝીંઝવો માનેલ છે. કેમકે ઝીંઝવાનાં વૃક્ષ થતાં નથી, અને આ વૃક્ષ છે.

કાઠામાં સુઠનું ચૂર્ણ નાખી ૪૨ દિવસ સુધી આપવું. (૨) કંકુથી થયેલા વાળા ઉપર:— કંચનારની છાલના કલ્કનો લેપ કરવો. (૩) દાહ ઉપર:—કંચનારની છાલનો રસ, જીરાનું ચૂર્ણ અને કપૂર નાખી આપવો. (૪) ગંડમાળા ટૂંચા માટે:—કંચનારનાં મૂળ, ચિત્રા અને અરકુસી, એ સર્વને પાણીમાં વાટી સાત દિવસ લેપ કરવાથી, સર્વ દોષથી થયેલી ગંડમાળા ફૂટે છે. આ લેપ ફેલા ઉપર પણ કરવો.

૧૦૨ કાકડાશિંગી:—સં કર્કટશૃંગી. મં કાકડશિંગી. હિં અં કાકડશૃંગી. લાં પિરોશિયા ઇટેગિરિમાં. કં તૈં કર્કટશિંગી.

કાકડાશિંગીનાં વૃક્ષ હિમાલય પર્વત ઉપર થાય છે. એ વૃક્ષનાં ડાળાંને કીડાની કૃતિએ ઉત્પન્ન થયેલો રસ જામી તેની ફલાકાર ગ્રંથિ થાય છે; તેને ‘કાકડાશિંગી’ કહે છે. કાકડાશિંગી—કડવી, ઉષ્ણ, તૂરી અને જડ છે. એ વાયુ, ઉચ્ચકી તથા અતિસારનો નાશ કરનારી, બાળકોને હિતકારક અને દમ, ઉધરસ, રક્તદોષ, પિત્ત, જ્વર, કફ, ક્ષય, હિંમ્મા, ઊર્ધ્વાત, કૃમિ, તૃષા, ક્ષતક્ષય અને અરુચિનો નાશ કરે છે. x ઉપયોગ:—(૧) બાળકોની ઉધરસ, જ્વર અને ઉલટી ઉપર શુગ્ર્યાદિ ચૂર્ણ:—કાકડાશિંગી, નાગરમેથ અને અતિવિષનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨) બાળકોની ઉધરસ ઉપર:—કાકડાશિંગી અને મૂળાનાં બીજ એનું ચૂર્ણ ઘી અને મધમાં આપવું. (૩) અતિસાર ઉપર:—કાકડાશિંગીનું ચૂર્ણ દોઢ માસો મધમાં આપવું.

૧૦૩ કાકડી:—સં કર્કટી. મં કાકડી. હિં કાકડી, કકડી. અં કાંકુડ, વડકાંકુડ. કં મુળુસવતિ. ઉડિયા-કુટી, કાંકડી. તૈં નકદોષ, દોસકાયા. ફાં ખ્યાટજ્ઞપ. અં ફિસ્સાકદસ. ઈં કકંબર. લાં કયુકયુમિસસેટિવસ.

કાકડીના વેલા હોય છે. ખીર, કાકડી, ચીલકું ઇત્યાદિ ફળો એક જાતિનાં છે. તેમાં થોડો ફેર હોય છે. સર્વમાં કાકડી સારી લાગે છે. કાકડીમાં સાદી, સાતપાની, તરકાકડી અને નારંગી, એવી જાતિઓ છે. કાકડીનું શાક, રાયતું અને વડી થાય છે. કાકડી છોલી, ઉભી ચીરી તેમાં મરીની ભૂકી અને મીઠું નાખી ચોળી, તેમાંનું પાણી કાઢી નાખ્યા પછી ખાવાથી સારી લાગે છે. કાકડી ઠંડી છે. ઘણી ખાવાથી બાધક છે. પલાળી ટુપેલી કણકમાં કાકડીનું પાણી પડે તો તે ચીકટપણું નહિ જેવું રહે છે. આ મોટો ચમત્કાર છે. કાકડી:—મધુર, શીત, રુચિકર, લઘુ, મૂત્રલ, છાલને ઠેકાણે તીખી, કડવી, પાચક, અગ્નિદીપક, અવૃષ્ય અને ગ્રહિણી છે; તથા મૂત્રરોધ, અશ્મરી, મૂત્રકૃચ્છ્ર, વમન, દાહ અને શ્રમનો નાશ કરે છે. એ પાકવાથી રક્તદોષકર, ઉષ્ણ અને બલકર છે. ઉપયોગ:—(૧) મૂત્રાઘાત ઉપર:—કાકડીનાં બી ૧ તોલો વાટી પાણી પાણીમાં નાખી ઉકાળી પાવાં અથવા કાકડીનાં બી, જીરું અને સાકર, એ પાણીમાં નાખી આપવાં. (૨) ગુરૂંથી (ગોઠણનું દરદ) અને માંડ (બદ) થયાં હોય તે ઉપર:—કાકડીને લગાર ફૂટી ગરમ કરી બાંધવી, કિંવા કાકડીની જાડી છાલ બાંધવી અને ઉપર કપડાનું આચ્છાદન કરવું. એ પ્રમાણે

÷ લાવપ્રકાશના ટીકાકાર લાલા શાલિગ્રામજી લખે છે કે, કાકડાશિંગીનાં વૃક્ષ જિયાપોતાના વૃક્ષ સમાન હોય છે. એની ફલી પોકલ થાય છે. એ ફલીને કાકડાશિંગી કહે છે.

x પ્રાચીન આયુર્વેદ ગ્રંથોમાં કાકડાશિંગીને પૌષ્ટિક, કફને કાઠનાર તથા ઉધરસ, શ્વાસ, તાવ, અરુચિ અને પેટનાં દરદોને નાશ કરનાર લખેલ છે. મુસલમાન ગ્રંથકારો એને ગરમ, ખુશ્ક અને મુખ્ય કરીને બાળકોની જાતીનાં જૂનાં દરદોનાં તેમજ અજીર્ણની ઉલટી અને ઝાડાની બિમારી-માં ઉપયોગી ગણે છે; અને એટલા માટે તાવમાં એનો ઉપયોગ કરવાનું કહે છે. ચરકસંહિતામાં ઉધરસની નાશક અને હેડકી બંધ કરનાર કહી છે. સુશ્રુતમાં જીવન, પૌષ્ટિક, બૃંહણ અને પિત્ત-શોષિતનાં ચક્રતાંને નાશકર્તા માની છે.

ગુજરાતી અમૃતસાગરમાં એને જંગલી હરડાંનાં ફૂલ માન્યાં છે, પણ એ વાસ્તવિક નથી; કારણ કે એ તો ગાંધીઓ અને અત્તરવાળાઓ ઠગવાને માટે હરડાંની છાલને કાકડાશિંગીના બદલે આપે છે. વાસ્તવિક રીતે એ કાકડાશિંગી નથી.

૨-૪ દિવસ કરવું. (૩) મધ ઉપર ઉતાર:—કાકડી ખાવી એટલે તકાળ દારૂનો મદ ઉતરશે. (૪) પથરી ઉપર:—કાકડીનાં બી અને કણુતરની હગાર, એ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી આપવાં. (૫) ગલગંઠ ઉપર:—જૂની કાકડીના રસમાં ખિડકોણ અને સિંધવ નાખી નરય કરાવવું. (૬) ઘોળા ચાવ (મદર) ઉપર:—કાકડીનાં બીઆંમાંનું મગજ એક તોલો અને ઘોળા કમળની કળીઓ ૧ તોલો ખારીક વાટી તેમાં જીરાની અને ખડીસાકરની ભૂટી નાખી તે સાત દિવસ આપવું. (૭) ગરમી ઉપર:—કાકડી ચીરી તેમાં ખડીસાકરની ભૂટી નાખી તે સાત દિવસ આપવું. (૮) મૂત્ર-કુચ્છ ઉપર:—કાકડીનાં બીઆંમાંનો મગજ, જેડીમધ અને દારુહળદરનું ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરા-મણમાં આપવું. (૯) મૂત્રરેચન માટે:—અચ્છર દૂધમાં પાણી મિશ્ર કરી કાકડીનાં બી ૦૧ તોલો અને સુરોખાર દોઢ માસો, આ બંને એકત્ર ખારીક વાટી કાલવવાં તથા ઉભા ઉભા એકદમ પીવું અને ફરતા રહેવું. એના યોગથી મૂત્રાશયમાંની ગરમી નીકળી જાય છે અને પ્રમેહ વગેરે વિકાર દૂર થાય છે. (૧૦) મૂત્રકુચ્છ ઉપર:—કાકડીનાં બી, ગુલાબકળી અને ઘોળા કમળની કળી એકત્ર વાટી વજ્રમાળ પાણી કરી તેમાં સાકર નાખી પીવા આપવું. (૧૧) શીતજ્વર ઉપર:—કાકડીx ખાઈ ઉપર ખાટી જાશ પીવી તથા શેક કરવો, કિંવા તડકામાં ઓઢીને બેસવું; એટલે સર્વાંગે પરસેવો આવે છે અને શીતજ્વર નાશ પામે છે.

૧૦૪ કાજૂ:—(સં ૦ કાજૂતક; અમિકૃત.) આ જાડ આફ્રિકા ખંડમાં અને હિંદુસ્તાનમાં થાય છે. મલખાર, ગોમાંતક અને કર્નાટક વગેરે ઠેકાણે એ જાડની સમૃદ્ધિ ધણી છે. એની ઉંચાઈ સામાન્ય હોય છે. આ જાડો રાતમાં અને દુગરમાં ધણે લાગે હોય છે. એમાં ઘોળા અને કાળા એવી બે જાત છે. એ જાડથી વટેમાર્ગી લોકોને આરામ મળે છે. તે એવી રીતે કે રસ્તે ચાલતાં થાકે એટલે બપોરે એ જાડની છાયામાં જઈ બેસે છે, અને તેનાં ફળો ખાઈ પોતાની ખરી ભૂખ શમાવે છે. કાજૂનાં ફળ કામળ હોય છે અને તેની આગળ તેનાં બી હોય છે. તેની જાલ કઠણ હોય છે અને અંદર બીલામાં જેવી ચીકાશ હોય છે. તે શરીરે લાગી હોય તો ઉડી નીકળે (ઉડે) છે. જાલની અંદર જે ગોળો હોય છે, તેને કાજૂ (ગોળો) કહે છે. આ ગોળો સ્વાદિષ્ટ લાગે છે; પરંતુ ધણા ખાધા હોય તો તેથી વિકૃતિ (વિકાર) થાય છે. જે દેશમાં કાજૂનાં જાડ થતાં નથી ત્યાં તે વેચાવા જાય છે. કાજૂનાં પાકેલાં ફળો ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. સૂકાએલાં બીઆં સાકરના પાકમાં નાખી હલાવી તેની મિઠાઈ કરે છે. કાજૂનાં બીઆંનું દૂધ વડાણનાં તળિયાંને ચોપડે છે તેથી તેને પાણીથી દરકત થતી નથી. કાજૂનાં પાકાં ફળ નળવિકારનાશક છે. કાજૂ:—તૂડું, મધુર, ઉષ્ણ, લઘુ અને ધાતુવર્ધક છે. એ વાયુ, કફ, ગુદ્મ, ઉદર, જ્વર, કૃમિ, ત્રણ, અગ્નિમાંધ, કોદ, શ્વેત કોદ, સંપ્રહણી, અર્શ અને આનાહનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) પગે ઓસાર થાય તે ઉપર:—કાજૂનાં બીઆંનું દૂધ ચોપડવું. (૨) ઢોરોને ‘લાગ’ નામે એક પ્રકારનો ઉપદ્રવ થાય છે, તેથી કરી પગ સૂજી તેનાથી ચલાતું નથી તે ઉપર:—કાજૂનું દૂધ ચોપડવું એટલે ગુણ આવે છે. (૩) મણિયારીના વિપ ઉપર:—લેનારની શક્તિ પ્રમાણે કાજૂની જાડનો રસ પાશરથી અચ્છરપર્યંત પાઈ તે ઉપર ધરોનો રસ આપવો એટલે વિપ ઉતરશે. ધણું વ્યાકુળ થવાય તો તેજ રસ તાળવાને ધસવો અને દાંત ખુટ્યા પછી પાછો પાવો. (૪) બદ જલદી ફૂટવાને માટે:—કાજૂનો ગર કાચો તથા તિવરનાં ફળ હંડા પાણીમાં એકત્ર ધસી લેપ કરવો. એથી ગાંઠ ફૂટે છે. (૫) નળ-વિકાર ઉપર:—નિત્ય પ્રાતઃકાળે કાજૂનાં પાકેલાં ડીટાં દુગ્ધ સુદ્ધાં કાપી, મરી અને ચીકું નાખી ત્રણ અગર ચાર દિવસ ખાવાં.

૧૦૫ કાતરવેલ—એને ‘કાતરી’ પણ કહે છે. એના વેલા હોય છે. કાતરવેલનાં પાનાં કાતર નિર્ગુડીના જેવાં હોય છે. એ વેલા જાડ ઉપર ધણા હોય છે. કાતર નિર્ગુડીનાં પાંદડાંની ઉમ્ર વાસ આવે છે તેવી એની આવતી નથી. ગુણમાં એ ધણી હંડી છે. ઉપયોગ:—(૧) ગરમી ઉપર:—

x આ ઉપાય કરતી વખતે દેશકાળ અને દરદીની સ્થિતિનો યરાખર વિચાર કરવો. ગુલાબ-કળીવાળાં દવાને માટે પણ એમજ સમજવું; કારણ કે કોઈ કોઈ વખતે એથી બચકર ગુલાબ (રચ) લાગે છે.

કાતરવેલનાં મૂળાઆં ફૂટી તેનું આશરે છ માસા ચૂર્ણ જૂના મોળમાં રાજ એ વખત ૭ દિવસ આપવું.

૧૦૬ કાનફેડી:—સં. કર્ણુરેડોટા. મં. તિલવણ, કાનફેડા, કપાલફેડો, ભાટવણ. કં. કન-
(કપાળ) ફેડી. બં. કાનફેડો, કાનછિડા, કાનફેટા. વં. ડોકસાફેડી. કં. હિડિખિડીકે, બેઝીનતરકુગિડ.

એનું મરાઠીમાં “ભાટવણ” એવું પણ નામ છે. હિંદુસ્તાનીમાં એને “હુરહુરા” કહે છે. એ જાડો ચોમાસામાં ઉગે છે. લીલી જમીનમાં એ ખારે માસ થાય છે. એ શુભારે એ હાથ ઉંચી વધે છે. એ જાડ ઉપર કુંવાડીઆની શિંગો જેવી ખારીક અને આઠ આંગળપર્ચત લંબાઇની શિંગો આવે છે. † કાનફેડી:—તીખી, કડવી અને શીતળ છે. એ વિષ, સંપૂર્ણ વ્યાધિ, પિશાચપીડા અને અહપીડાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) કર્ણુરોગ ઉપર:—કાનફેડીનો પાલો હાથે ચોળી તેનો રસ દરરોજ ત્રણ વાર કાનમાં પાડતા જવું; એટલે કર્ણુશળ, કાન વહેવો વગેરે વ્યાધિ સારા થાય છે. (૨) ઢોરના કર્ણુરોગ ઉપર:—કાનફેડીના પાલાનો અંગરસ અને માખણની પરાસ, એ એકત્ર કરી કાનમાં રેડવાં; તથા કાનની અણીઓ વાળીને પછી પડીકું બાંધે તેમ અંદર ભરેલું ઔષધ પડે નહિ એવી રીતે કાન બાંધવો. એ પ્રમાણે પ્રાતઃકાળમાં ભરેલું ઔષધ સાંજે કાઢી નાખી કાન સાફ ઘોઈ પુનઃ ઔષધ ભરવું તે પ્રાતઃકાળે કાઢવું. એવી રીતે આ ઔષધ એ દિવસ બધાં પછી કાળી તુળસીનો પાલો અને બાંગરાનો અંગરસ કાનમાં નાખી એક દિવસ વીત્યા પછી કાન છોડવો; એટલે કાન સારો થાય છે. (૩) ટાઢીઆ તાવ ઉપર:—ટાઢ આવવાની સંધિમાં કાનફેડીનાં પાંદડાંનો રસ કાનમાં પાડવો. (૪) વિંછીના વિષ ઉપર:—કાનફેડીનો રસ જે બાળુએ વિંછી કરડ્યો હોય તે બાળુના કાનમાં પાડવો. (૫) દુખતા ભાગ ઉપર:—પાંદડાં વાટી ચોપડવાં એટલે તે જગ્યા લાલ થઇ દુઃખ મટી જાય છે. (૬) બગઈ વગેરે કાનમાં ગર્ક હોય તો:—કાનફેડીનો રસ કાનમાં નાખવો. (૭) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:—કાનફેડીનો રસ ચણાના કાદામાં પાવો. (૮) શોફેદર ઉપર:—કાનફેડીનો રસ ૩ અથવા ૭ દિવસ ચમચાભર પાવો.

૧૦૭ કાફી (બુંદ):—ઇં. કાશી. હિં. મં. કાશી. બં. કૌશી. લાં. કફિયા એરેવિકા. અરબસ્તાન, હિંદુસ્તાન, હિંદીમહાસાગરમાંના બેટ અને વેસ્ટ ઇન્ડિઝ બેટામાં એ જાડો ધણું થાય છે. એ જાડ ત્રણ ચાર હાથ ઉંચાં વધે છે. અધિક વધવાથી તે ઉખડી પડે છે. એ જાડોનો રંગ ધણો લીલો હોય છે; તથા ફાલે છે તે વેળાએ આ જાડનાં ફૂલ ઘોળી ચંબેલી જેવાં હોય છે અને તેની વાસ મધુર આવે છે; પરંતુ તે ધણી વખત ટકતી નથી. ફૂલ આવ્યા પછી આઠ મહિને કાશીનાં ફળ પાકી તૈયાર થાય છે. એ ફળ લગારેક લાંબાં હોય છે અને તેનો રંગ પાકવા આવે ત્યારે રાતો થાય છે. ફળ પાકે એટલે બુંદ કાઢી સૂકવે છે. અકેકા ફળમાં ધણું કરીને બળ્બેબુંદ હોય છે; અને અકેકા જાડ ઉપર શુભારે અચ્છેર ફળ ઉત્પન્ન થાય છે. એને કોઈ ‘કાશી’ અને કોઈ ‘કાવો’ એમ કહે છે. આરબ અને મોગલ લોકોમાં કાશી પીવાની રીત ધણી છે. કાશી તૈયાર કરવાની કૃતિ એવી છે કે, તેને પહેલાં ઘીમાં શેકી ખાંડે છે; પછી તે મ્હા પ્રમાણે તૈયાર કરી તેમાં ફૂલ અને સાકર નાખી પીએ છે. કાશીનો ગુણ એવો છે કે, તે પીવાથી શરીરમાંની સુસ્તી અને આળસ જઇ રક્તવૃદ્ધિ થાય છે. જનગણ થાય તોપણ તેના યોગથી અન્નપચન થઇ ઉપદ્રવ થતો નથી. હિંદુ લોકોમાં અહીં કાશી પીવાનો પરિપાઠ પડેલો છે; પરંતુ મ્હા અને કાશી એ ગરમ હોવાથી આ ઉબ્બુ હવામાં આપણા લોકોને તે નિત્ય પીવી કદી પણ હિતકારક નથી. માટે જરૂર પડે તો કદી કદી કાશીનું સેવન કરવું, પણ નિત્ય સેવન કરવું નહિ.

૧૦૮ કાયફળ:—સં. કટફળ. મં. કુંભા, કાયફળ. હિં. કાયફલ. બં. કટફળ, કાયજાલ. કં. કિરિશિવની, ઇપેશમારા, દદાલદ, ગદ્દાદ. તુ. ડદલ. તૈ. શાપરવુડમ. મલાં. પિલ, આલ. ફાં. દાર-શીશ્યાન. અં. ઉલુલખર્ક. લાં. મિરિકાસા પીડા(જાલ), મેરેસ્ટિકા મેલેમેરિકા(ફળ), કારે આર્બોરિયા(જાડ).

† ચંકર દાજી શાસ્ત્રીના બૃહનિષંદુ ઔષધિ કોશમાં લખેલું છે કે, કાનફેડી (કપાલફેડી)નાં ફળ ફૂગા જેવાં થાય છે. એ બાળકો કપાળમાં મારે છે એટલે ફટ અવાજ થાય છે. બીંત પર ચિત્રકાર વેલ કાઢે છે તે પ્રમાણે કાનફેડીનાં પાન કાત્રાદાર હોઇને ત્રણ ત્રણ સાથે હોય છે.

કાયકળનાં ઝાડ કોકળમાં પ્રસિદ્ધ છે. એનાં પાંદડાં લાંબાં હોય છે. તે પત્રાળાં કરવાના ઉપયોગમાં આવે છે. એનાં ફળ ખીલાની પેઠે ગોળ હોય છે.† એમાં ઘોળા અને કાળા એવી બે જાતિ છે. એની છાલના બંધ સારા થાય છે. રાતું કાયકળનું ઝાડ ઔષધમાં ઘણું ઉપયોગી છે. એની છાલને કાયકળ કહે છે.* કાયકળ:—તીખું, ઉષ્ણ, તૂરં તથા ગ્રાહક છે; અને વાત, પિત્ત, જ્વર, દાહ, કફ, રક્તાતિસાર, ચેનિદોષ, વિષ અને કૃમિનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) સાપના વિષ ઉપર:—રાતા કાયકળના ઝાડની છાલનો રસ પાશેર અને થોડો કાળા વેલનો રસ કાઢી બન્ને એકત્ર કરી તેમાં મરીની ભૂકી નાખી પાવું. ઉતાર—કાળા તુળસીનો રસ પાવો. (૨) ઉધરસ ઉપર:—કાયકળના ઝાડની છાલનો રસ મધમાં એકત્ર કરી સાત દિવસ સુધી પાવો. (૩) લૂખ ઉપર:—કાયકળની છાલનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૪) દમ ઉપર:—કાયકળના ઝાડની છાલના રસમાં રાઇ વાટી પાવી. (૫) ધાતુપરમિયા ઉપર:—કાયકળના ઝાડની છાલનો અને નાળીએરનો રસ એકત્ર કરી ૭ દિવસ સુધી પાવો. (૬) અંગ દાઝયું હોય તો:—રાતા કાયકળના ઝાડની છાલનો રસ ઉપર ચોપડવો. (૭) મરડી ઉપર:—કાયકળ ઘસી પાવું. (૮) અતિસાર ઉપર:—કાયકળના ઝાડની છાલનો કાઢો કરી પાવો. (૯) મરતકરૂળ ઉપર:—કાયકળની ભૂકી નાકે સુંઘવી. (૧૦) વ્રણશુદ્ધિને માટે:—કાયકળના ઝાડની છાલનો કાઢો કરી તેથી વ્રણ ધોવો. (૧૧) દંતરોગ ઉપર:—કાયકળના ઝાડની છાલનો કાઢો કરી તેના કોગળા કરવા, એટલે દંતશ્લેષ બંધ થઇ દાંત મજબૂત થાય છે.

૧૦૯ કારિંદા:—કારિંદાના વેલા હોય છે. એને ‘કારાંદા’ પણ કહે છે. કારિંદાનાં પાંદડાં કિંચિત્ ગોળ હોઇ કોનાનાં પાંદડાં કરતાં બમણાં મોટાં હોય છે. એનો વેલો મેડી (એ મજલા) જેટલો ઉંચો વધે છે. એની વૃદ્ધિ એટલી જલદી થાય છે કે તે એક દિવસમાં લાથ દોઢ લાથ વધે છે. એ વેલાને દોઢ દોઢ વેંતના અંતરે ગાંઠો હોય છે. ત્યાં પાંદડાં આવે છે. તે ગાંઠ પર ફણગો ફૂટી તેના ફાંટા પ્રસરે છે. તે ગાંઠની નીચેની બાજુએ અણી આવી તેને નાનાં કારિંદાં લાગે છે. તે વધી શુમારે ફેરી જેવડાં મોટાં થાય છે. વેલો સૂકાયો એટલે તેને લઈ લે છે; અને મૂળ જે જમીનમાં લાગેલાં હોય છે તે ખોદીને કાઢી લે છે. કારિંદામાં મીડી અને કડવી એવી બે જાતિ છે. મીડા કારિંદાની છાલ કાળી હોય છે અને કડવાની છાલ કુમળાપણામાં ઘોળા હોય છે. જૂનું થયા પછી એમાં કાંઈ ફેર દેખાતો નથી. કડવાં કારિંદાં કોકળમાંના રાતમાં ચોમાસામાં આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય છે. મીડાં કારિંદાં બારીને અથવા એના બાકળા કરીને ખાય છે. એ ઉપવાસને માટે ફરાળના ઉપયોગમાં આવે છે. એની ખીર, છુંદો, ચીરીઓ વગેરે પદાર્થ કરે છે. એનો સ્વાદ સારો હોય છે. કડવાં કારિંદાં ખાવાથી ફેર (અક્કર), ઉલટી વગેરે ઉપદ્રવ થાય છે; તથાપિ ગરીબ લોક તે લાવીને ખાય છે અને તેથી ઉપદ્રવ થાય નહિ તે માટે એવી રીતે કરે છે કે, તેને છોલી તેની પાતળી ચીરી કરે છે અને તેને રાખ ચોળી તે પાણીમાં ઘોઈ, પછી એક વખત સ્વચ્છ પાણીમાં ઘોઈ તાપમાં સૂકવે છે અને પછી તેમાં તળીને ખાય છે. આ તળેલી ચીરો ઘોળા—શુભ્ર ઘાખીએ કપડાની વાળેલ ગડીના જેવી દેખાય છે. ઉપયોગ:—(૧) મુખપાક ઉપર:—કારિંદાનો સૂકવેલો પાલો અને કોળાની સૂકવેલી છાલનું ઘૂંઘ્રપાન કરાવવું. (૨) મૂળ-વ્યાધિ ઉપર:—કારિંદા બારી ઉપલી છાલ કાઢી નાખી અંદરના મગજમાં ખડીસાકરની ભૂકી અને ગાયનું ઘી, એ બન્ને પદાર્થ કારિંદાના મગજથી બમણાં નાખી, તેનું પણ સારું મર્દન કરી નાની ફેરી જેવડી ગોળા કરી ખાવી. એ પ્રમાણે ગુણ આવે ત્યાંસુધી સતત ઔષધ

† કાયકળનાં ફળ જયફળ જેવાંજ હોય છે. જયફળની ઉપર છાલ હોય છે તે પ્રમાણે કાયકળનાં ફળ પર છાલ હોય છે. ફળ પણ લગલગ જયફળ જેવડુંજ હોય છે. કાયકળનો રસ અથવા ક્વાથ પીધા પહેલાં તથા પછી થોડું મધ ચાટવું; કારણ કે કાયકળ ગળાને તથા ઉપ-જિહ્વાને લાગી જાય તો નુકસાન પહોંચે છે.

* હિમાલયની તરફ આ એક મોટું ઝાડ થાય છે. ઔષધમાં બહુધા એની છાલ જ વપરાય છે. જે કે તે ફળ નથી, તથાપિ તે કાયકળના નામથીજ ઓળખાય છે. એની માત્રા ૧ અથવા ૨ માસા છે.

આપવું, એટલે રોગ જતો રહી ધાતુશક્તિ થઇ શરીર પુષ્ટ થશે. (૩) ઉપદંશ ઉપર:—કડવા કારિંદાનો જમીનમાંનો પાંચ વર્ષ કરતાં અધિક વખતનો કંદ લાવી, તે ઉપરનાં મૂળ અને કાળા છાલ છોલી નાખવી. પછી સૂકવી ચૂર્ણ કરી રાખવું. આ ચૂર્ણ પ્રતિદિવસ પ્રાતઃકાળે અને સાયંકાળે ગાયનું તાણું દૂધ પાશેર લઈ તેમાં ચાર માસા નાખવું તથા જીરાની ભૂકી ૪ ગુન્જ અને ખડીસાકરની ભૂકી બે તોલા નાખી ખાવું. (૪) પેટપીડ તથા અતિસાર ઉપર:—ઉપર કહેલા કડવા કારિંદાનું ચૂર્ણ ઘીમાં મેળવી ગોળી કરી આપવું. (૫) રક્તાતિસાર ઉપર:—કડવું કારિંદું બાંધી છોલી બારીક વાટવું તથા તેમાં જીરાની ભૂકી અને ત્રીણી ખાંડ તથા ઘી નાખી આપવું.

૧૧૦ કારિવણા—(ખડભરામી, ખડબ્રાહ્મી.) સં. લઘુ-બ્રહ્મી, મંદૂકપર્ણી. મં. કરિવણા, બ્રહ્મી, એકપાની. લિં. વરંલી, બ્રહ્મમાંકુકી, ચરેલી. બં. યુલકુનિ, ચાલકુડિ. કં. ઓંદેલગ. તાં. વલ્લારી. તૈ. બ્રાહ્મીચેટુ. તુ. તિમારે. મલાં. મુતલ. ફાં. જરનવ. ઇં. ઇંડિયન પેનિવર્ટ.

આ ઝાડ વેલા પ્રમાણે વધે છે* અને તે પાંણીવાળી જમીનમાં બાર મહિનાસુધી રહે છે. એને બાગમાં અને ઘેર પણ કુંડામાં વાવે છે. લઘુ બ્રાહ્મીનાં પાંદડાં ઉંદરના કાન પ્રમાણે હોય છે. એ પાંદડાં બે આંગળ પહોળાં હોય છે. આ ઝાડો કુંડામાં વાવવાથી મૂળ ફૂટી તેનો ધણોજ વિસ્તાર થાય છે. એનાં પાંદડાંની ચટણી પણ કરે છે. બ્રાહ્મી પ્રમાણેજ એના ગુણ હોય છે. ઉપયોગ:—(૧) ભમરી (ચક્રર) આવે છે તેને માટે:—લઘુ બ્રાહ્મીનાં પાંદડાંનો રસ મસ્તકે ચોળવો. (૨) નાનાં બાળકોનો શબ્દોચ્ચાર સ્પષ્ટ થવા માટે:—નિલ પ્રાતઃકાળે લઘુ બ્રાહ્મીનાં તાજાં પાંદડાં ખાવા આપવાં, એટલે જીવાનું જડત્વ કમી થઇ ઘણોચ્ચાર સ્પષ્ટ થવા માંડે છે. (૩) પિત્તાપસ્માર ઉપર:—લઘુ બ્રાહ્મીનાં પાંદડાંનો રસ અને ઘી એકત્ર કરી ઉકાળી, ઘી સિદ્ધ કરવું અને તે સેવન કરવું. (૪) ઉષ્ણતા અને ગરમી (લૂખ લાગવી) તે ઉપર:—લઘુ બ્રાહ્મીના પાલાનો રસ જઈ અને ખડીસાકર નાખી આપવો; અને ફુટી ઉપર લઘુ બ્રાહ્મીના રસમાં કપડું ભીંજવી ગડી વાળી મૂકવું. આંખોમાં ગરમી હોય તો આ રસ તાળવે ચોપડવો. (૫) ગરમીથી બાળકોના અંગમાં ગાંઠો થાય છે તે ઉપર:—લઘુ બ્રાહ્મીનો રસ અને કદંબની છાલનો રસ કાઢી તેમાં ગાયનું ઘી અને શંખજીરું નાખી ખરલ કરી શરીરે ચોપડવું. (૬) સોજ ઉપર:—લઘુ બ્રાહ્મીના પાલાનો લેપ કરવો. (૭) બાળકોના અતિસાર ઉપર:—લઘુ બ્રાહ્મીના પાલાનો રસ આપવો. (૮) બાળકોના તૃષ્ણાના આજર ઉપર:—લઘુ બ્રાહ્મીના પાલાનો રસ કાઢી તેમાં જીરાની ભૂકી અને ખાંડ નાખી આપવો. (૯) ઉન્માદ અને ચિત્તભ્રમ અપસ્માર ઉપર:—લઘુ બ્રાહ્મીનો રસ ૧ તોલો લઈ તેમાં કુલીજનનું અથવા અકલગરાનું ચૂર્ણ ૩ માસા અને તેટલુંજ મધ નાખી દરરોજ બે વખત આપતા જવું. એ વનસ્પતિ એ રોગ ઉપર અત્યંત પ્રશસ્ત છે. (૧૦) શીતળાના આજર ઉપર:—લઘુ બ્રાહ્મીનો રસ અથવા ટાંકાની લાજનો રસ મધમાં આપવો.

૧૧૧ કારેલી—સં. કારવલી. મં. કારલી. કો. કારેલી. કં. લાગલકાયિ, મિડિગાયિ. તાં. કલકેડોડિ, પાગલ. તુ. કંચાલા. મલાં. કેપાવળિજ, પાવલ, ઓરિયા શલરા. અં. કિસ્સા ઉલૂહિમાર. ફાં. કરિલાલ. લિં. કરેલા. બં. કરલા. તૈ. કરીલા, કાકરકાયાં. લાં. મોમોડીકાચારેટિયા. ઇં. હેઅરીમોડીકા.

કારેલીના વેલા હોય છે. એને જે ફળો આવે છે તેને ‘કારેલાં’ કહે છે. કારેલાં ધણાં કડવાં હોય છે. લોકો એનું શાક ધણી પ્રીતિથી ખાય છે. કારેલાં સાધારણ રીતે વેંતલર લાંબાં હોય છે. એમાં ઘોળા અને લીલી એવી બે જાતિ છે. લઘુ કારેલાં:—અતિ કડવાં, અગ્નિદીપક, લઘુ, ગરમ, શીત, ભેદક, સ્વાદુ અને પથ્યકર છે. તે અરુચિ, કફ, વાયુ, રક્તદોષ, જ્વર, કૃમિ, પિત્ત, પાંડુ તથા કાઢનો નાશ કરે છે. મોટાં કારેલાં:—તીખટ, કડવાં, અમિદીપક, અવૃણ્ય, ભેદક,

* આ પ્રસર જાતિની વનસ્પતિ ઉંદરકનીને મળતી હોવાથી લોકો એને નામે ઉંદરકની વાપરે છે, પણ એ ભૂલ છે. ખડભરામીના સ્વરસની માત્રા ૨ માસાની છે. પ્રતિનિધિ તજ છે. એની શાંતિ મુખડ અને શુલ્બજળ.

રુચિકર, ખારાં, લઘુ, વાતલ અને પિત્તનાશક છે; તથા રક્તરોગ, પાંડુ, અરુચિ, કફ, શ્વાસ, વળુ, કાસ, કૃમિ, કોરોગ, કુષ્ઠ, જ્વર, પ્રમેદ, આધ્માન અને કમળાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—

- (૧) પિત્તનો વિકાર થયો હોય તો:—કારેલીનાં પાંદડાંનો રસ આપવો. એટલે વમન થઈ પિત્ત પડશે. ઉલટી ન થાય તો એક કિંવા બે રેય થઈ પિત્ત નાશ થાય છે. ઉતાર—ઘી અને ભાત. (૨) શીતપૂર્વક કફપિત્ત જ્વર ઉપર:—કારેલીનાં પાંદડાંનો રસ છૂંદે નાખી આપવો. (૩) રતાંધળાપણા ઉપર:—કારેલીનાં પાંદડાંના રસમાં મરી ધસી તેનું સાયંકાળે અંજન કરવું, જેથી ૩ દિવસમાં ગુણ આવે છે. (૪) પારો શરીરમાં ફૂટી નીકળ્યો હોય તો:—કારેલીનાં મૂળ પાણીમાં ધસી પાવાં. (૫) બાળકોનું પેટ ચઢે છે તે ઉપર:—કારેલીનાં પાંદડાંનો રસ ૧ પૈસાભાર કાઢી તેમાં થોડી હળદર નાખી પાવો; એટલે ઉલટી અને મલશુદ્ધિ થઈ પેટ સાફ થશે. (૬) વિષૂચિકા (કાગળીઆ) ઉપર:—કારેલીનો રસ તલના તેલ સાથે આપવો. (૭) રક્તાશ્નિ ઉપર:—કારેલીનાં પાંદડાંનો રસ અથવા ફળોનો રસ નાના ચમચાભાર કાઢી સાકરમાં આપવો. (૮) મૂત્રાઘાત ઉપર:—કારેલીના પાલાનો રસ નવટાંક કાઢી તેમાં હીંગ ૧ પૈસાભાર નાખી આપવો. (૯) બાળકના પેટમાંના ભાર ઉપર:—કારેલીનાં પાંદડાં, અરકુસીનાં પાંદડાં, પાકેલા નાગરવેલનાં (ખાવાનાં) પાન અને જાંબુની છાલ, એનો એકત્ર રસ કાઢી તેમાં વેખંડ (ઘોડાવજ) ધસી પાવું. ૭ દિવસ પથ્ય પાળવું. (૧૦) જંતુ ઉપર:—કારેલીનાં પાંદડાંનો અથવા ફળોનો રસ આપવો.

૧૧૨ કાવળે—એ ઝાડ ગોમાંતક પ્રાંતમાં માથોડું દોઢ માથોડું ઉંચું થાય છે. તેને આમલી જેવાં પાંદડાં હોઈ લીલા વટાણા જેવાં જાંબલી રંગનાં ગોળ ફળો આવે છે, તે બાળકો ખાય છે.

૧૧૩ કાસ (કાંસડો)—સં. કાંડેશ, કાંશ. લિં. કાંસ. મં. કસઈ, કસાડ. બં. કેશે. કં. કાજલુ, ગલગિનહુલુ. તૈ. રેલુ. લાં. કોષકસ બારબેટા.

કાસને મરાઠીમાં 'કસાડ' પણ કહે છે. કાસના બરના જેવા બેટો હોય છે, એનો ટટી બનાવવામાં ઉપયોગ થાય છે. એને "કાસે ગવત" એમ પણ કહે છે. એનાં બી આકારમાં કરડીના જેવાં અને સફેદ તથા કાળુ હોય છે. કાસ:—તર્પણ, શીત, ગૌંડ્ય, રુચિકર, બલકારક, મધુર, વૃષ્ય, કડવો, પાકકાળે મધુર, સારક અને સ્નિગ્ધ છે; તથા પિત્ત, દાહ, મૂત્રકૃચ્છ, ક્ષય, મૂત્રાશ્મરી, રક્તદોષ, રક્તપિત્ત, ક્ષતક્ષય અને પિત્તરોગનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) મૂત્રકૃચ્છ, મૂત્રાશ્મરી ઉપર:—કાસનાં મૂળનો કાદો મધ નાખી આપવો.

૧૧૪ કાસાળું:—સં. કાસાલુ. મં. કાસાળુ, બં. બરે. લિં. કાસાળુ. કં. બાળરક્કાસ.

કાસાળુંમાં કાળી અને ઘોળી એવી બે જાતિ છે. કાસાળુંનાં પાંદડાં અને ડીંટાં અળવીના કરતાં મોટાં હોય છે. કાસાળું:—મીઠું, પથ્યકારક, દીપક તથા રુચિપ્રદ છે; અને કફ તથા વાતનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) કાળપુળી (પાઠું) ઉપર:—ઝાડ ઉપરના કાસાળુંના કાંદા પાણીમાં ધસી પાદા ઉપર લેપ કરવો. પથ્ય—મીઠું ખાવું નહિ. (૨) ગાંઠિયો વાયુ એટલે અંગનું અકલાક જવું તે ઉપર:—કાળા કાસાળુંના કાંદા અને બેદરીના વેલાના કાંદા, એ બંનેને એકત્ર કચરી તેની ચાર પોટલીઓ બાંધવી; અને તપાવેલા તવા ઉપર તે પોટલીઓ ગરમ કરી સોસાય તેટલો શરીરે શેક કરવો. (૩) સંધિવાયુ ઉપર:—કાળા કાસાળુંનું ડીટું સાધારણ અગ્નિ ઉપર શેકી તેનો રસ છ માસા ગાયના દહીમાં નાખી ગરમ કરી ૭ દિવસ પીવો. એથી કફ અને લાળ નીકળી જશે. ઉતાર ઘી અને ભાત. (૪) બદ જલદી ફુટવા માટે:—જંગલી કાસાળું ઠંડા પાણીમાં ધસી તેનાં ટપકાં કરવાં અને તે સૂકાયા પછી પુનઃ તેજ જગ્યા ઉપર તેજ ઔષધનાં ટપકાં કરવાં. એ પ્રમાણે ત્રણચાર વાર ટપકાં કરવાં, એટલે છિદ્ર થઈ દર્દ નીકળી જશે. (૫) ઉદરરોગ ઉપર:—કાળા કાસાળુંનો કાંદો ૧ તોલા જેટલો પીસી, કોપરાના રસમાં નાખી, થોડા ચોખ્ખા નાખી ખાશીને ખીર કરવી અને તે ગોળ નાખી ખાવી. આ ઔષધથી રોગ ફાટી મળમાર્ગે રેય થઈ પડે છે. ઔષધ એક કિંવા બે દિવસ લેવું. ઉતાર ભાતની કાંજમાં ઘી નાખી પાવું. મોઢામાં ચેળ થાય તો કોકમના અથવા આમલીના પાણીના કાગળા કરવા. (૬)

જામ અને પિત્તવિકાર ઉપર:—કાળા કાસાળુંનાં ઢીટાં અંગારામાં શેકી રસ કાઢવો અને પાંચ શેરપર્થ નાળીએરનો રસ કાઢી તેમાં અધશેરપર્થ માલકાંગણીનાં બીજાં વાટી કાલવવાં. પછી તે સર્વ એકઠું કરી મંદ અગ્નિ ઉપર બધું પાણી બળે ત્યાંસુધી ઉકાળવું. ઉકાળવાથી ઉપર તેલ આવે છે, તે કાઢી લેવું. એ તેલ આંખ અને ગળાની નસ એ જગાએ દિવસમાં બે વાર ચોળાને જીરવવું. (૭) પાંડુરોગ ઉપર:—સમૂળ કાસાળું લઈ તેનું ૬ માસા ચૂર્ણ કરી દૂધમાં આપવું. (૮) જલોદર ઉપર:—કાસાળુંનો કાંદો ૧ તોલો છાશમાં વાટી પાવો. (૯) પડજીલ ઉપર:—કાસાળુંનાં ઢીટાંની ભસ્મ કરી લગાડવી એટલે પડજીલ ઉપર ચઢશે. (૧૦) અનંતવાત—શિરો-રોગ ઉપર:—કાળા કાસાળુંના કાંદા પીસી તેની પોટલી કરવી અને તવા ઉપર ગરમ કરી માથે શેક કરવો; ને છેલ્લી વારે પોટલીમાંનું ચૂર્ણ ગરમ કરી માથા ઉપર ભરી પાટો બાંધવો. (૧૧) સર્વ પ્રકારના વાતવિકાર ઉપર:—કાસાળુંનો કાંદો ૧ તોલો પીસી રસ કાઢી નાળીએરનો રસ અને દૂધ એમાં ખીર કરી ખાની; એટલે સર્વ પ્રકારના વાત અને ઉદરરોગ નાશ પામે છે. (૧૨) જંતુ (કૃમિ) ઉપર:—કાસાળુંના કાંદાની ૨-૪ ગુંજ રાખ મધમાં અથવા પાણીમાં આપવી.

૧૧૫ કાસુંદરો:—સં. કાસમર્દ. મં. કાસવિંદા. હિં. કસોદી, કસૌંજ, અગૌથ. અં. કાલકાસુંદા. કં. એલહુરી, અલવરી. તૈ. પેડિતાંગેડુ, કસવીંદ્યેદુ. મલાં. પોન્નાવીર. તુ. અનેટ-જંકુ. ઇં. રાઉંડ પોડેડ કેશિયા. લાં. કેશિયા સોફેરા.

આ જાડો કમરપૂર હિંમાં વધે છે. આવળનાં પાંદડાં કરતાં એનાં પાંદડાં ખારીક હોય છે. એને પીળાં ફૂલો આવે છે અને શિંગો જાડી અને લાંબી આવે છે. આ જાડ વાડની નજીકમાં અને બીજી ખાલી જગ્યામાં પુષ્કળ ઉગે છે. કાસુંદરો:—તીખો, કડવો, મધુર, ઉષ્ણ, રુચિકર, પાચક, દીપક, કંઠશુદ્ધિકર, ગ્રાહી અને રક્ષ છે; તથા કફ, અજીર્ણ, વાયુ, કાસ, પિત્ત, વિષ, કૃમિ અને વિષૂચીનો નાશ કરે છે. એનાં પાંદડાં—પાકકાળે તીખાં, વૃદ્ધ, ઉષ્ણ અને લઘુ છે. તે દમ, ઉધરસ અને અરુચિનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ:—કાસ, શ્વાસ અને ઊર્ધ્વાવાતનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) દાદર ઉપર:—કાસુંદરાનાં મૂળ ધસી ચોપડવાં અથવા પાલાનો રસ લિંબુમાં મેળવી ચોપડવો. (૨) ઉચ્ચકી અને શ્વાસ ઉપર:—કાસુંદરાનાં પાંદડાંનો કાઢો આપવો. (૩) સોજા ઉપર:—કાસુંદરાનો પાલો બકરીના દૂધમાં વાટી લેપ કરવો. (૪) પારાનો ઉતાર:—કાસુંદરાના પાલાનો રસ કાઢી પાવો. (૫) શીઘ્ર પ્રસૂતિ થવા માટે:—કાસુંદરાનાં પાંદડાંનો રસ પાવો. (૬) બગઈ વગેરે કાનમાં ગયું હોય તો:—કાસુંદરાનો રસ કાનમાં પાડવો. (૭) દંડુ, કિટિલ અને કુષ્ઠ ઉપર:—કાસુંદરાનાં મૂળ કાંજમાં વાટી લેપ કરવો. (૮) લીલાભા ઉઠે છે તે ઉપર:—કાસુંદરાનાં પાંદડાં વાટી ચોપડવાં. x

૧૧૬ કાળા તલ:—સં. કૃષ્ણતિલ. મં. કારજે. આ એક ધાન્યની જાતિ હોવાથી ‘કાળા તલ’ નામ આપ્યું છે. એને ‘ખુરાસણી’ પણ કહે છે. કાળા તલનો રોપો શુભારે દોઢ બે હાથ ઉંચો વધે છે. એને પીળા રંગનાં ફૂલો આવે છે. જે વખતે ફૂલો આવે છે તે વખતે દૂરથી એના ખેતરની શાલા ધણી ચમત્કારિક દેખાય છે. એનો રંગ કાળો હોય છે. એનું તેલ કાઢે છે, તે બાળવાના તથા ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. એનો ખોળ દોરને ખવરાવે છે. ઉપયોગ:—(૧) નેત્રરોગ ઉપર:—કાળા તલનું તાણું તેલ સૂતી વખતે આંખમાં આંજવું.

૧૧૭ કાળા દાણા:—સં. નીલપુષ્પી, નીલકલંબી, કૃષ્ણબીજ. હિં. કાલાદાના. મં. કાળા દાણા.

x કાસુંદરાનાં બીજનો રોટલો કરી તેનું એક પડ પકવી માથે બાંધવાથી ખોડા મટે છે અને એનાં અઢી પાંદડાંનો રસ નાનાં બાળકને પાવાથી સસણી જલદી શાંત થાય છે; એમ એક મહાત્માનું કહેવું છે.

કાસુંદરાનાં પાંદડાંનો રસ દુખતી આંખમાં નાખી તેનું પાંદડું આંખ ઉપર બાંધવાથી માત્ર એકજ લક્ષે દુખતી આંખ શાંતિ પામે છે, એ અમારું પોતાનું જ અનુભવસિદ્ધ છે. વેવના વેલાના પાનનો પણ દુખતી આંખ ઉપર એવોજ ગુણ ગણાય છે.

અં નીલકલમી. ઇં પેલપ્લુધ પોમિયા. લાં ફારખીટી નીલ, ઇપોમીઆ હેડેરશીઆ. અં હણુલનીલ.

કાળા દાણાની વેલ થાય છે. એ હિંદુસ્તાનમાં ઘણી જગ્યાએ થાય છે. એની સળીઓ અને ડાળીઓના એનાજ ઝાડને ગોળાકાર આંટા પડેલા હોય છે. સળીઓ અને ડાળીઓ ગોળ હોઈ તેના ઉપર ઝુમખાં આવે છે. એનાં પાંદડાં કપાસનાં પાંદડાં જેવાં, ત્રણ પાંખડીઓમાં ખાંચા પડેલાં હોય છે. એ પાંદડાં વેલીને એકાંતરે આવે છે, એટલે વેલીની સળીઓની ખંને બાલુએ સામસામાં પાંદડાં આવતાં નથી; પરંતુ એક બાલુએ એક પાન અને બીજી બાલુએ તેના ઉપરના ભાગ ઉપર બીજું પાન એમ પાંદડાં હોય છે. એને ફિઝા કાળા રંગનાં ઘંટ(ટાકરી)ના આકારનાં મોટાં ફૂલો આવે છે. એનાં ફળ નરમ હોય તેમાં ત્રણ ખંડ હોય છે. તેમાંથી નાનાં કાળા રંગનાં બીજ થાય છે. તેને કાળા દાણા (પ્લેક સીડ) એમ કહે છે. ઔષધમાં એનો ઉપયોગ થાય છે.

કાળા દાણા રેચક, સ્નિગ્ધ, સોજે અને ઉદરરોગના નાશક, તાવ કાઢનાર; અને અવષ્ટંભ, મસ્તકરોગ, ઉદાવર્ત, કફ અને મળમૂત્રાવરોધનો નાશ કરનાર છે. આ સર્વ ગુણો એના રેચક ગુણુ-નાજ અંગભૂત છે. એનો રેચ ઘણાજ જલદા લાગુ પડીને તેનાથી કોઈ પણ પ્રકારનો વિકાર થવાની ધારતી નથી; એટલે આની નેપાળા અથવા અંગ્રેજી જલપના જેવી ક્રિયા થાય છે. માત્ર એમાંના દોષો આ કાળા દાણામાં નથી. એ ઉત્તમ રેચક હોવાથી લાલમાં સરકારી દવાખાનામાંના ડોક્ટર લોકો એનો સારો ઉપયોગ કરે છે. કાળા દાણાનાં બી ઘીમાં તળી ચૂર્ણ કરી ૩ માસાથી ૬ માસા સુધી ઊના પાણી સાથે આપવાં એટલે એ જીલ્લાજ સારા લાગે છે. ઘીમાં ન તળે તોપણ ચાલે.

૧૧૮ કાળી ખજૂરી—આ એક કડવા લીમડાની જાતિનું ઝાડ છે. એનાં ઝાડ સહ્યાદ્રિપર્વત ઉપર છે. એનાં પાંદડાં એક ફૂટ લંબાઈનાં એ ભાગવાળાં હોય છે. એનાં ફૂલ સફેદ રંગનાં અને ઉગ્રગંધી હોય છે. કાળી ખજૂરીનું ફળ ખજૂરના આકારે હોય ઘણું કડવું હોય છે. ઉપયોગ:—(૧) પિત્ત પડવા માટે:—કાળી ખજૂરી ઘસી ચાટણુ આપવું. (૨) તાવના યોગે જીભ બળતી હોય તે ઉપર તથા મુખપાક ઉપર:—કાળી ખજૂરી ઘસી ચોપડવી. (૩) કાનખજૂરો કરડ્યો હોય તો:—કાળી ખજૂરી તેલમાં ઘસી લેપ કરવો. (૪) પેટશૂળ ઉપર:—કાળી ખજૂરી ઘસી પાવી.

૧૧૯ કાળીજીરી (કડવી જીરી)—સં અરણ્યજીરક. મં કટુકારેજે (જીરે). વિં કાલાજીરા, બનજીરા. કં કાડજીરે. તાં કટુચિરંગ. તેં અડવીજીરાકરી. તું કાલાજીરદરી. મલાં કાલાજીરાક. વં કટુ જીરે. અં કમૂનખડરી, કમૂનશ્મી. ઇં પરપલ ફલોએન. લાં વ્હરનોનિયા અથેલમિંટીકા.

એના છોડ શુભરે બેત્રણ લાથ સુધી ઊંચા વધે છે. એ સીધા વધે છે. એ છોડનો દાંડો કિંચિત્ ખારીક હોય છે. એને જે જાડનાં આવે છે તેનાં ફળમાં એ જાડ હોય છે. કાળીજીરી કૃમિનાશક છે. કાળીજીરી:—ઉણ, વૂરી, તીખી ને સ્તંભક છે; અને વાયુ, કફ તથા ત્રણનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) મધમાખીના વિપથી અંગ ઉપર ગાંઠ થઈ હોય તો:—કાળીજીરીનો પાલો ગરમ કરી વિપવાળા અંગ ઉપર પાટો બાંધવો; અગર એનોજ રસ શરીરે ચોળવો. (૨) નળ દુલ્લા હોય તો:—કાળીજીરી તોલો ૧, મરી તોલો ૧, એ બંને પાશર પાણીમાં રાત્રે પલાળી રાખી બીજે દિવસે સવારમાં તે પાણી ગાળી લઈ દીકરી ગરમ કરી જમ-કારી તે પાણી પાવું. (૩) કમળી ઉપર:—કાળીજીરી પેસાભાર વારી દરેક વખતે ઠંડા પાણી સાથે આપવી. (૪) બાળકોની સસણી ઉપર:—કાળીજીરી ખાઈ તેનો ફાગળો થોડી હળદર નાખી બાળકને પીવરાવવો. (૫) ગર્ભિણીના સોજ ઉપર:—કાળીજીરી, જીરું અને કડુનો કાઢો આપવો. (૬) જંતુ (કૃમિ) ઉપર:—કાળીજીરીનું ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું. (૭) શરીરમાં કોઈ પણ ઠેકાણે વાયુપીડા અગર પેટપીડ ઉપર:—કાળીજીરીનું ખારીક ચૂર્ણ કરી આપવું અને ઉપર પાણીનો ઘુંટડો પાવો. (૮) ખરજવા ઉપર:—કાળીજીરી વાસણમાં ઘાલી બાળવી અને કાયલા જેવી કરવી. પછી તેલમાં ખરલ કરવી અને ચોપડવી. (૯) વાછડાંએને ધાવણુ-રોગ થાય છે તે ઉપર:—કાળીજીરીના પાલોનો રસ પાશર સુધી કાઢી, તેમાં કાયકાનો ગર અને થોડી મરીની ભૂખી નાખી આપવો; અથવા કાળીજીરી ૧ તોલો લઈ કિંચિત્ દૂધ તેનો કાઢો

કરવો. તેમાં કાચકાંનો ગર અને ખેરની છાલ ધસી તે પાવો. (૧૦) બાળકોને કાંઠા આવે છે તે ઉપર:—કાળીજીરી અને ખડીસાકર એનો કાઢો કરી દિવસમાં બે વખત, એ પ્રમાણે ૭ દિવસ આપવો. (૧૧) સર્વજન્યર ઉપર:—માટીના વાસણમાં કાળીજીરી ત્રણ માસા નાખી અગ્નિ ઉપર મૂકવું અને તપી ફૂટવા લાગે એટલે તેમાં ૧૪ તોલા પાણી નાખી ઉકાળવું અને ૪ તોલા બાકી રહે ત્યાંસુધા બાળી પછી થોડું મધ નાખી આપવું.

૧૨૦ કાળીવેલ—કાળીવેલ ધણું કરીને વાડો ઉપર થાય છે. એનાં પાંદડાંનો આકાર કાંધક એરંડાનાં પાંદડાં જેવો હોય છે. એ પાંદડાં એરંડાનાં પાંદડાં કરતાં લાંબાં હોય છે. ઉપયોગ:—(૧) કણ્ઠમૂળ, ખોડો, સ્તનરોગ અને રતવા ઉપર:—કાળીવેલનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ધસી લેપ કરવો. (૨) કુરશાના વિષ ઉપર:—કાળીવેલનાં કુમળાં પાંદડાં અને રાતા કાચકાંની છાલ, એનો રસ શક્તિ પ્રમાણે આપવો. આ ઔષધ ત્રણ દિવસ દરરોજ બે વાર એમ આપવું. ઉતાર—કાળી તુળસીનો અથવા રાતા અગથીઆનો રસ આપવો. (૩) વિષથી સોજે આવ્યો હોય તો તે ઉપર:—કાળીવેલનો કાઢો કચરી બાંધવો. (૪) જૂ મારવા માટે:—કાળીવેલનાં પાંદડાંના રસમાં કપૂર નાખી ખલ કરી તેમાં પાણી નાખી ઘુંટી તે મિશ્રણ રાત્રે સૂઈ રહેતી વેળાએ કેશમાં ચોપડવું. ઉપર કાળીવેલનાં પાંદડાં બાંધવાં અને તે ઉપર ચોવડું વસ્ત્ર બાંધવું; એટલે બીજો દિવસે સવારે જૂ મરી જાય છે.

૧૨૧ કાળો ઉંખરડો (ઢડ-ગાંડો-ઉંખર)—સં કૃષ્ણ, (કાક), ઉદુંબરિકા. મં કાળા બોખાડા, લુધઉંખર. હિં કટુંબરી, તટમિલા, ગોહિમરા. બં કુમુર. કાક કુમુર. કં કાડઅત્તિ, કલતિ. તૈં કાકી, બાહુએટુ. તાં કાદાતી. તું કાદાઅત્તિમારા. મલાં કાદત્તિ. કાં અંશુરેદસ્તી. અં તમબરી. ઇં શીગ ટી. લાં કાષ્ઠકસદિસ્પિડા.

કાળા ઉંખરાનાં જાડ ધણુંજ મોટાં થાય છે. મરાડીમાં એને ‘કાળો ઉંખર,’ ‘લુધદોડી’ ‘લુધઉંખર’ ‘ગાંડયા ઉંખર’ અને બોખાડા પણ કહે છે. એ જાડ ખોરેતી(જંગલી ઉંખર)ના જાડ જેવાં હોય એને ફળ પણ ખોરેતીનાં ફળો પ્રમાણેજ આવે છે. ખોરેતીનાં પાંદડાંને બાંચો હોય છે, તેવો આ પાંદડાંને હોતો નથી; અને પાંદડાં પણ મોટાં હોય જરા ખરખચડાં હોય છે. આ જાડ કોકણ પ્રાંતમાં પ્રસિદ્ધ છે. કાળો ઉંખરો:—શીત, કડવો, ખાટો, મલસ્તંભક, તીખો, તૂરો, ગ્રાહક તથા ઇન્દ્રિયપ્રસાદક છે; અને ત્વગ્દોષ, કમળો, પિત્ત, રક્તપિત્ત, કફ, ઘોળો કાઢ, વ્રણ, પાંકુરોગ, રક્તદોષ, સોજો, અર્શ અને બિર્ધગત દોષનો નાશ કરે છે. એનાં ફળો:—મીઠાં, તૂરાં, શીતળ, વૃદ્ધિકારક, ગુરુ, ધાતુવૃદ્ધિકર, પાકકાળે મધુર, સ્નિગ્ધ, મલસ્તંભક, પૌષ્ટિક, ગ્રાહક તથા વાતકારક છે; અને કફ, રક્તવિકાર, દાહ તથા વિષદોષનો નાશ કરે છે. એની છાલ:—અતિસારનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) કૂતરાના વિષ ઉપર:—કાળા ઉંખરાનાં મૂળ અને ઘંતુરાનાં ફળો ચોખાના ઘેવરામણમાં વાટી પાવાં. (૨) શોફેદર ઉપર:—કાળા ઉંખરાનાં ફળોનો રસ ૪ પૈસાભાર જીરાની ભૂટી નાખી પાવો અને કુંટી ઉપર લેપ કરવો. (૩) કંદુપ્રદર અને રંડત-પ્રદર ઉપર:—કાળા ઉંખરાનાં ફળોનો રસ કાઢી મધમાં પાવો. (૪) બદ, ગુમડું વગેરેને પકવવા માટે:—કાળા ઉંખરાનાં લીલાં ફળો લાવી બારીક વાટવાં અને એક વાસણમાં નાખી તે ઉપર થોડું પાણી છાંટવું; તથા બીજા એક વાસણમાં તે ફળો નાખી તેની અંદર પાણી ભરી તે વાસણ ઉપર ઢાંકી સાધારણ અગ્નિ ઉપર ગરમ કરવું. પછી તે ફળો ગરમ સહેવાય એટલો પાટો બદ ઉપર બાંધવો. એ પ્રમાણે બે બે ઘડીએ તાજો ગરમ ગરમ પાટો બાંધતા રહેવું. એટલે બદ ત્વરિત પાકે છે. (૫) સોજા ઉપર:—કાળા ઉંખરાનાં મૂળ ધસી લેપ કરવો.

૧૨૨ કાંકડ (કરપટા)—સં કર્કટક. મં કાંકડ, કુડક. હિં કાંકડ, ગંજેરુઆ. કં વાલિગે. લાં ગેરુગાપિનાટા.

કાંકડનું વૃક્ષ મોટું હોય તેનાં પાંદડાં સાધારણ મોટાં અને ફળ લાંબાં હોય છે. x કાંકડનું

x કાંકડનાં પાંદડાં લીમડા જેવાં હોય છે.

ફળ આમળા જેવું દેખાય છે; પરંતુ તેમાં આમળા જેવા મોટા ઠળીઆ હોતા નથી. તેમાં બે ત્રણ નાનાં બીઆં હોય છે. આ ફળો જેઠ મહિનાના અરસામાં આવે છે. તે રુચિકર અને પિત્ત-શામક છે. એનું અથાણું સાફ થાય છે. આ ફળો જૂનાં થવાથી ઉપયોગમાં આવતાં નથી. મોટા કાંકડનાં ફળાં:—તૂરાં, અગ્નિદીપક, ખાટાં, શીતળ, લઘુ, ઉષ્ણ તેમજ નેત્રને હિતાવહ છે; અને રક્તપિત્ત તથા કફનાં કરનાર અને વાતનાશક છે. તે ફળ પાકવાથી શીતળ, રુચિકારક તથા જડ છે અને પિત્ત તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. નાના કાંકડનાં ફળાં:—ગ્રાહક, ખાટાં, પિત્તલ, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ અને લઘુ છે; તથા તે પાકવાથી મધુર, સ્નિગ્ધ, તૂરાં, વાતનાશક અને કફપિત્ત-કારક છે. ઉપયોગ:—(૧) વ્રણ (ગુમરાં) ઉપર:—કાંકડના ઝાડની છાલ વાટી બાંધવી. (૨) આંખમાંનું લૂલ જવા માટે:—કાંકડના ઝાડનો એક હાથ લાંબાપનો બારીક કકડો તોડી મોઢામાં રાખી ફૂંક મારવી; અને તેમાંથી જે રસ નીકળે તે ત્રણ દિવસ આંખોમાં નાખવો. (૩) પ્રમેહ ઉપર:—કાંકડના પાલાનો રસ જીરું અને ખડીસાકરમાં આપવો.

૧૨૩ કાંગ (ધાન્ય)—સંઁ કંચુની. મંઁ કાંગ, રાળા. હિંઁ કાંગની. બંઁ કાંગની. કંઁ નવણી, કાંગો, ગિડ. કાંઁ ગલ. લાંઁ પેનિકમિલીએશિયમ. તૈંઁ પ્રેંકણુપુચેદુ.

આ ધાન્ય વરી(મોરીઆ)નોજ એક પ્રકાર છે ખરો, તથાપિ એમાં પુષ્કળ તફાવત છે. વરી ઉપરની છાલ ઘણી પાતળી હોય છે અને રંગ પીળો હોય છે; પરંતુ કાંગની છાલ જાડી હોય છે અને તે રાતી, પીળી, કાળી, એવા ત્રણયાર પ્રકારના રંગની હોય છે. તેનો ભાત, ખીચડી ઈં પદાર્થ કરે છે. તેનો લોટ કરવાને તે જડયા વગરની સારી શેકેલી જોઈએ. કાંગના રોપ બે અઢી હાથજ ઉંચા હોઈ તેને જે કણસલાં આવે છે તે બાજરીનાં કણસલાં પ્રમાણે લાંબાં અને બારીક હોય છે. કાંગનાં પાંદડાં પહોળાં હોતાં નથી. કાંગ:—શીતળ, વાતકારક, રક્ષ, વૃષ્ય, તૂરી, ધાતુવર્ધક, સ્વાદુ, ગુરુ, ઘોડાને હિતાવહ, ભાંગેલાં હાડકાંને સાંધનાર, ગર્ભપાતના અટકાવમાં હિતાવહ અને કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. આ ધાન્ય કાળું, લાલ, ઘોળું અને પીન, એ બેઢે ચાર પ્રકારનું અને ગુણોમાં એક કરતાં એક અધિક છે. અન્નદ્રવશૂળ ઉપર:—કાંગની ખીર ખાવી.

૧૨૪ કાંચડી (કાંચ) —સંઁ તોયપુષ્પી, લતાકરંજ. મંઁ સાગરગોટા, ગજગા, ગજરા. બંઁ લતા કરંચા. હિં. કટુકરંજ, કરંજવા. તાંઁ કાલારંકાડી. તુંઁ ગજગેકાઈ. કંઁ ગજગ, ગકુગુ. તૈંઁ ગુચ્ચેપિક્ષા, કચકાઈ, ગચ્ચા. કાંઁ ખાય, ઈન્દ્રીશ. અંઁ અક્તમક્ત. ઇંઁ બોંડકનટ. લાંઁ સિસાલપિનિયા બોંડુસેલા.

એ ઝાડને કાંટા હોય છે. એને નાની શિંગો આવે છે, તેમાં કાચકાં હોય છે. તેની છાલ ઘણી કઠિન હોય છે. અંદરનું મગજ ઔષધોના કામમાં આવે છે. કાચકાં મંદ દેવતામાં શેકા પછી અંદરનું મગજ કાઢી તેની ઔષધમાં યોજના કરવી. x કાંચડી:—તૂરી, કડવી, ઉષ્ણ અને શોષક છે; તથા કફ, પિત્તાર્થ, શૂળ, સોજો, આધ્માન, વ્રણ, પ્રમેહ, કોદ, કૃમિ, રક્તાર્થ, વાતાર્થ અને રક્તદોષનો નાશ કરે છે. (૧) ક્ષય, સુવારોગ અને પેટશૂળ એટલે પીડ ઉપર:—કાચકાં શેકી તેનું ચૂર્ણ કરી ઘીમાં ખાતું અથવા કાચકાંનું ચૂર્ણ, લસણ, હિંગ અને સિંધવ સાથે ખાવું. (૨) સોજા ઉપર:—કાંચકાંનાં, આકડાનાં અને એરંડાનાં પાંદડાં વાટી ગરમ કરી લેપ કરવો; એટલે ત્રણ દિવસમાં સોજો ઉતરશે. (૩) ઉપદંશન્યાધિ ઉપર:—કાંચકાંનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી, ઘી નાખી સાત દિવસપર્યંત સેવન કરવો. પથ્ય—ઘી અને ભાત. (૪) જંતુ (કૃમિ, કરમ)પડવા ઉપર:—કાંચકાંનાં પાંદડાંના રસમાં આંબાહળદર અને પિત્તપાપડો ઘસી પાવો; અથવા કાચકાં અને હિંગ

x કાંચકાંને કોઈ કોઈ કરકચ પાણુ કહે છે. એનું ઝાડ મધ્યમ કદનું થાય છે. એક ઈંચના આશરે લાંબાં અને ગોળ પાંદડાં એકબીજાની સામસામાં ઉગે છે. ડાળીઓના પાછળના ભાગ ઉપર નાના નાના વાંકા કાંટા હોય છે. ફૂલો મંજરીમાં ભરપૂર પીળા રંગનાં થાય છે. તેને પાંચ પાંખડીઓ હોય છે. તેમાં ચાર તો મધ્યમ ક્ષિપ્ત રંગની અને એક ઉપર લાલ છાંટ હોય છે. વચમાં પુરુષ અને સ્ત્રીકેસર હોય છે. એનાં ફળ ઉપર કાંટા હોય છે. તેમાં છીપની માફક ૧ અથવા ૨ કાંચકાં હોય છે. એનો ગર્ભ સફેદ અને કડવો હોય છે. એની માત્રા ૧ માસાની છે.

શેકી તેમાં મીઠું નાખી ઘીમાં ખરલ કરી ખવરાવવું. (૫) વાયુના ઝાળા ઉપર:—કાયકાં શેકી તેની ભૂખી કરી ગ્રાણમાં ખાવી. (૬) નકનાં વાછરડાંની ઢંડી અને કૃમિ ઉપર:—કાયકાં, અજમે અને લસણને એકત્ર ફૂટી પાણી કરી પાવું. (૭) તાવ ઉપર:—કાંચકીનાં પાંદડાંનો રસ ચાર તોલાપર્મિત કાઢી તેમાં હિંગ એ ગુંળપર્મિત મેળવી પાવો. આ ઔષધ વિષમ જ્વર સિવાય બધા પ્રકારના તાવ ઉપર ત્રણ વાર પાવાથી ગુણ જણાવા લાગે છે. (૮) આમ ઉપર:—કાયકાં અર્ધો કાયકાં શેકી ચૂર્ણ કરી, તે એક માસાભાર ચૂર્ણ સાકરમાં નાખી પાવું. (૯) બાળકના પેટમાં લોહીની ગાંઠ અને છે તે ઉપર:—કાંચકીના પાલાનો રસ ૬ માસા અને હિંગ માસો ૧ શેકી પાણીમાં સાત દિવસ પાવું. આઠમે દિવસે ફૂલાવેલું મેરથુથુ અર્ધો ચોખાભાર છ માસા પાણીમાં નાખી પાવું, એટલે કાળા પીળા દસ્ત થઈ ગાંઠ સાફ થઈ જશે. (૧૦) જીલે કાતરા થાય છે તે ઉપર:—કાંચકીના પાલાના રસમાં જીરાની ભૂકી નાખી પાવી. (૧૧) બાળકોના કસેજનો ભાર (આનાથી સસણીરોગ થાય છે) ઉપર:—કાંચકીનાં પાંદડાં, વાંસનો પાલો અને બકરીની લાંડીઓ એકત્ર ફૂટી ગોમૂતમાં બાફી સહેવાતું થયા પછી તેનો પેટ ઉપર પાટો બાંધવો. (૧૨) જ્વર (તાવ) ઉપર:—કાયકાં શેકી ચૂર્ણ કરી તે મરી સાથે પાવું. (૧૩) જંતુ (કૃમિ) ઉપર:—કાયકાં શેકી તેનું ચૂર્ણ ઘીમાં પાવું અને ગુદાદ્વારે ડાંગરનાં ફેતરાં(ભાતના છાલા)ની ધૂણી દેવી, એટલે ઝાડાવાટે જંતુ પડશે.

૧૨૫ કાંજળા—આ ઝાડ ખાડીમાં અથવા પાણીના ખાખોચીઆમાં થાય છે. કાંજળાનાં ઝાડ ધણું કરી ઇંદળી જેવાંજ થાય છે. પરંતુ તેટલાં ચીકટ અને બળકટ હોતાં નથી. એ ફક્ત બાળવાના કામમાં આવે છે. એને બકુલ વૃક્ષનાં ફૂલો જેવાં નાનાં અને સુવાસિક ફૂલો આવે છે.

૧૨૬ કાંટાસરીઓ:—સંઠ કુરંટક. મંઠ કેરાંટી. હિંઠ કટશરૈયા, પીયાવાંસા.* કંઠ ગોરટે. લાંઠ બાલેરીઆ પ્રાયોનીટસ. બંઠ ઝાંટિ. તેંઠ ગોરેકું.

આ ફૂલઝાડ ત્રણચાર હાથ ઉંચાં વધે છે; એના સર્વાંગે કાંટા હોય છે. એના ઝાડના દેખાવ ઉપરથી ઘોળો, પીળો, ભૂરો અને રાતો એવા બેદ છે. એનાં ફૂલોનો વાસ હોતો નથી. ઘોળો કાંટાસરીઓ:—કડવો, કેશ્મ, સિન્ધ, મધુર, તીખો, ઉષ્ણ તથા દાંતોને હિતાવહ છે; અને વલ્લિપલિત, કોઢ, વાત, રક્તદોષ, કફ, કંઠ (ખરજ), વિષ અને દારુણોનો નાશ કરે છે. રાતો કાંટાસરીઓ:—કડવો, વર્ણકારક, ઉષ્ણ અને તીખો છે. એ સોળે, તાવ, વાતરોગ, કફ, રક્તવિકાર, પિત્ત, આધ્માન, શ્વેત, દમ અને ઉધરસનો નાશ કરે છે. પીળો કાંટાસરીઓ:—ઉષ્ણ, કડવો, તૂરો તથા અમિદીપક છે; અને વાયુ, કફ, કંઠ (ખરજ), સોળે, રક્તવિકાર તેમજ ત્વઘોષનો નાશ કરે છે. કાળો કાંટાસરીઓ:—કડવો, તીખો અને વાત, કફ, સોળે, કંઠ, શ્વેત, કોઢ, પ્રણુ તથા ત્વઘોષ(ચામડીના રોગો)નો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) બાળકોને સળેખમ અને ઉધરસ થાય છે તે ઉપર:—કાંટાસરીઆનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી મધમાં પાવો. (૨) વીર્યપતન ઉપર:—ઘોળા કાંટાસરીઆનાં પાંદડાંનો રસ જીરૂનાખી ૭ દિવસ આપવો. (૩) પિત્ત ઉપર:—કાંટાસરીઆનો, કાળી તુળસીનો અને ભાંગરાનો પાલો એકત્ર વાટી ગાયના દૂધમાં મેળવી પાવો. (૪) દુષ્પત્તી દાઢ ઉપર:—પીળા કાંટાસરીઆનો પાલો અને અછલકરો એકત્ર ખાંડી દાઢ નીચે રાખવો. (૫) મોઢું આબુ હોય તો તે ઉપર:—પીળા કાંટાસરીઆનો પાલો, જાંબુડીની છાલ અને આમળાંનો કાઢો કરી કેગળા કરવા. (૬) ગર્ભધારણને માટે:—કાંટાસરીઆનાં મૂળો ગાયના ઘીમાં ધસી ઋતુકાળે પાવાં. (૭) દાંતમાંથી લોહી આવતું હોય તો:—કાંટાસરીઆનો રસ અને મધ દાંતે ચોપડવું. (૮) દાંતકૃમિ ઉપર:—કાંટાસરીઆનાં પાંદડાં ચાવવાં અને દાઢ નીચે રાખવાં. (૯) વાતરોગ ઉપર:—પીળો

* અહીં પિયાવાંસા નામથી જે વનસ્પતિ ઓળખાવી તેને કાંટા હોતા નથી ત્યારે આને કાંટા બતાવે છે. વળી અબોલી એ પિયાવાંસા કે કાંટારીસરીઓ એ ચોક્કસ કહેવાતું નથી. પીયાવાંસાની ત્રણ અને કાંટાસરીઆની ચાર જાત બતાવે છે.

કાંટાસરીઓ, દેવદાર અને મુંઠ, એનો કાઢો કરી તેમાં એરંડતેલ મિશ્ર કરી તે પાવો; એટલે શરીર વાયુએ અકડાઈ મરું હશે તો તે સારું થશે. (૧૦) સોળ ઉપર:—કાંટાસરીઆના પાલાનો રસ ચોપડવો. (૧૧) વિંછીના દંશ ઉપર:—કાંટાસરીઆના પાલાનો રસ દંશની વિષમ ખાલુના કાનમાં પાડવો. (૧૨) સુવારોગ ઉપર:—કાંટાસરીઆનો કાઢો કરી તેમાં પીપરનું ચૂર્ણ નાખી તે પાવો અથવા કાંટાસરીઆનાં મૂળ ચાવી ખાવાં કિંવા એનો કાઢો કરી રાતભર રાખી તે સવારે પીવો.

૧૨૭ કાંટી (કાંટાવાળા) ગોખરૂ—સં ૦ વનશૃંગાટક. મં ૦ સરાટે, ધાકટે ગોખરૂ. લિં ૦ છોટે ગોખરૂ. ખં ૦ ગોક્ષુરી, છોટ ગોખુરી. કં ૦ નેગિમ્લુ. તૈં ૦ ચિરિપિલેરૂ. તાં ૦ નેરંજલ. તું ૦ નેગિ-લુમ્બુલ. મલાં ૦ નેરિનિલ. ફાં ૦ તુરેખારખરક. અં ૦ ખડ્ગતલ ખારખરક. લાં ૦ ટ્રિપ્પુલસટેરેસ્ટ્રિસ.

આ એક ગોખરૂની જાતિ છે. એના વેલા થાય છે. એ વેલાનાં પાંદડાં ખારીક હોય છે. એ પાંદડાંનું શાક થાય છે. આ વેલા કાળી જમીનમાં થાય છે. ચોમાસામાં તે પુષ્કળ થાય છે. આ ગોખરૂને ઘણા કાંટા હોય છે. તે સૂકાય એટલે વગડામાં જવાને માણસોને ઘણી અડચણ પડે છે. બોડા ગોખરૂને બદલે કોષ કોષ એનો ઉપયોગ કરે છે. એના ગુણ બોડા ગોખરૂ જેવાજ છે. x ઉપયોગ—(૧) ભ્રમપિત્ત ઉપર:—ગોખરૂનો અને કોઠીના પાલાનો રસ ૪ પૈસાભાર ગાયના તાળ દૂધમાં પાવો. (૨) ગર્ભિણીની ધૂપણી ઉપર:—ગોખરૂનું ચૂર્ણ ૬ માસા ખડીસાકર અને ઘીમાં લેવું. (૩) શરીરમાં થયેલાં ગરમીનાં ચાંદાં ઉપર:—ગોખરૂ ૧ તોલો લઈ સાધારણ ખાંડવાં તથા તેમાં ખડકમાં ઉત્પન્ન થનારી ગજોનો કંદ ૭ માસા નાખવો; અને ૪૦ તોલા પાણી નાખી અષ્ટમાંશ બાકી રાખી કાઢો કરી તે પ્રાતઃકાળે પાવો; તથા તેજ ઔષધો શીલક રાખી તેમાં એક તોલો સાદર નાખી સાયંકાળે પૂર્વવત્ અષ્ટમાંશ કાઢો કરી પાવો અને ચાંદીઓ ઉપર કપૂરભેડી અથવા પારસપીપળાનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી લેપ કરતા જવું. આ પ્રમાણે ૪૨ દિવસ અને જરૂર જણાય તો વધારે દિવસ એ ઔષધ આપવું, પથ પાળવું. (૪) ગરમીનો આગર શરીરમાં જામ્યાથી શરીરપર ઢીમણાં ઉઠે છે તે ઉપર:—ગોખરૂ તોલો ૧, કંકોળ ૦ તોલો અને સાકર ૧ તોલો એનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી તે સતત સેવન કરવો. (૫) તંતુપ્રમેહ, ધાતુસ્થાનની કડકી, ધાતુચિકાર, પ્રદર અને બાળકના પેટમાં શીતળા તથા ગોવરૂં એની ચાટ બેસે છે તે ઉપર:—ગોખરૂ ઘીમાં તળવાં તથા તેની બૂકી કરી રાખવી. દરરોજ પ્રાતઃકાળે અને સાયંકાળે ૧ તોલો ગાયનું ઘી લઈ તેમાં અર્ધો તોલો ગોખરૂની બૂકી અને અર્ધો તોલો ખાંડ કિંવા સાકર નાખી ૨૧ દિવસ સેવન કરવું. બાળકને ઉપલા મિશ્રણની સોપારી જેવડી ગોળી નિત્ય પ્રાતઃકાળે એક વખત આપવી. (૬) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:—ગોખરૂનો છોડ મૂળસૂદાં ઉપાડી અષ્ટ-માંશ કાઢો કરી સાકર અને મધ નાખી પાવો. (૭) મૂતરખડા (પથરી) ઉપર:—ગોખરૂનું ચૂર્ણ મધમાં ખરલ કરી મેંદીના દૂધમાં સાત દિવસ આપવું.

૧૨૮ કાંટેરી ડાંખા—વગડામાં એક પ્રકારનો ઘોળો કાંટેરી ડાંખો થાય છે. તે પાંચ છ મહિના રહે છે. એનું જાડ અડધું માથોડું ઉંચું હોય તેના ઉપર કાંટા હોય છે. એનું શાક કરે છે; પરંતુ તેનો સ્વાદ બિલકુલ કમી હોય છે.

૧૨૯ કાંડવેલ (હાડસાંખળ ચોધારી)—સં ૦ કાંડીર. મં ૦ કાંડવેલ. લિં ૦ કાંડવેલ, હડનેડ. ખં ૦ હડસાંગા. કં ૦ મણીચુરબળી, સાંકુબળી, મંગરબળી. તૈં ૦ નાલ્લેરૂ. તાં ૦ આરગણી, સાંકુવેરૂ. મલાં ૦ ચણારંપલંડા. ગોં ૦ સાડાબળી. લાં ૦ વિટિસ્કોડિયુક્કારિસ.

કાંડવેલ એ ચુરીઆ જેવી હોય છે અને તેના કરતાં ઘણી ખારીક હોય છે. એની વેલ હોય છે. એને નાના નાના પેરીઆ હોય છે. કાંડવેલમાં ત્રિધારી કાંડવેલ, ચોધારી કાંડવેલ, એવી જાતો છે.

x કાંટીગોખરૂનાં જમીન ઉપર છાતલાં થાય છે. પાંદડાં યથા જેવાં પણ કાંધક મોટાં અને ફૂલ પીળાં હોય છે. અમારા ગામડામાં એ પુષ્કળ થાય છે. જો કે શાલીગ્રામજી એને ૭ કાંટા બતાવે છે, પણ એને ત્રણ ખૂણા હોય છે. તેમાં બે ઉપર એકેક કાંટો હોય છે, ત્રીજા ઉપર નહિ જેવાજ હોય છે.

કાંડવેલનો પુષ્કળ વિસ્તાર હોય છે. ત્રિધારી કાંડવેલને મરાઠીમાં 'હાડસંધિ' કહે છે. તેનું વર્ણન 'હાડસંખળ' એ શબ્દમાં આપેલું છે. સાધારણ કાંડવેલ:—તીખી, કડવી, ઉષ્ણ, સારક અને પિત્તલ છે; તથા કફ, ગુલ્મ, લૂના, દુષ્પ્રણ, પ્લીહા, ઉદર, અગ્નિમાંઘ, શ્વળ, વાયુ અને મલસતંબનો નાશ કરે છે. ચોધારી કાંડવેલ:—ભૂતોપદ્રવ તથા શ્વળનો નાશ કરે છે; અને ઉષ્ણ, આધ્માન-વાયુ, તિમિર, વાતરક્ત, અપરમાર તથા વાતરોગનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) શરીરમાં જામેલી અથવા સર્વ પ્રકારની ગરમી ઉપર:—કાંડવેલ ભરસાળમાં શેકી, પીલી, બે તોલાથી ત્રણ તોલા સુધી રસ કાઢવો; તેમાં એટલુંજ ગાયનું ઘી નાખી સાત દિવસ સુધી એક વખત અથવા બે વખત આપવો. પથ્ય—ગોળું ખાવું. એથી ચાંદી, કાત્રા, સાવ છત્તાદિ સર્વ વિકાર દૂર થાય છે. (૨) સ્ત્રીઓના રજોદોષ ઉપર:—કાંડવેલ ભરસાળમાં શેકી ૨ તોલા રસ કાઢી તેમાં તેટલુંજ ઘી તથા ગોપીચંદનની બૂકા એક તોલો અને ખડીસાકરની બૂકા ૧ તોલો નાખી આપવું.

૧૬૦ કાંડોળી—કાંડોળીને મરાઠીમાં "સારદોળ" પણ કહે છે. આ વૃક્ષ મોટું થાય છે. કાંડોળીના ઝાડનો રંગ ઘોળો સફેદ હોય છે. કાંડોળીનાં પાંદડાં મોટાં હોય છે. એનાં ફૂલો લાલ હોય છે. એ ઝાડને આંખા પ્રમાણે વસંત ઋતુમાં મોર આવી ફૂલો આવે છે. એ વખતે જૂનાં પાંદડાં સર્વ ખરી પડેલાં હોય છે. ફળનો આકાર બદામ જેવો હોય છે. એ પોચાં હોય છે. આ પાકેલાં ફળ ગળચટાં લાગે છે, એટલે તેને કોષ કોષ ખાય જાય છે. જંગલી લોકો એ ફળમાંની દાળની ઢીલી દાળ કરીને ખાય છે. એની ડાળીઓ મોગલાઈ એરંડા જેવી પોચી હોય છે. કાંડોળીનાં મૂળનો રંગ લાલ હોય છે. આ મૂળો ઠંડાં છે. કાંડોળીનાં ઝાડને સફેદ ગુંદ આવે છે. તે ઉપયોગી છે. તેને 'કથથ્યા ગોંદ' કહે છે. આ ઝાડ ઇમારતના ઉપયોગનું નથી. એની છાલ ઉપર રમુજ માટે કોષ કોષ લખે છે અને એ છાલ ઉપર કંઈક મંત્ર લખી નજર દૂર થવા માટે ગળે પણ બાંધે છે. કાંડોળીનાં ઝાડ ફૂટી તેમાંથી રેસા કાઢે છે. ઉપયોગ:—(૧) નાના બાળકને તથા મોટા માણસને મુખારકી(ડખા સરખો રોગ) થાય તો તે ઉપર:—કાંડોળીનાં મૂળ, પાંડેરવાનાં મૂળ, હેદનાં મૂળ અને ઉંખરાનાં મૂળ, એ સર્વને ધસી તે આપવાં. (૨) અતિસાર ઉપર:—કાંડોળીની છાલ ધસી આપવી. (૩) પરમે અને ધાતુવિકાર ઉપર:—કાંડોળીની છાલનો પાણી નાખી રસ કાઢવો અને તે સાકર નાખી આપવો. અથવા કાંડોળીનાં મૂળ ધસી ખડીસાકર નાખી પાવાં. કાંડોળીનો ગુંદ પણ ધાતુવિકાર ઉપર આપવો. (૪) ગરમી, પ્રમેહ અને સ્ત્રીના રક્તસ્રાવ ઉપર:—કાંડોળીનો ગુંદ રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે ખડીસાકર નાખી આપવો. (૫) શીશુ (ક્ષીણતા અને થાક ઉતરવા માટે) અને વાયુ ઉપર:—કાંડોળીની છાલ પાણીમાં નાખી તે પાણી ઉકાળી તે વડે સ્નાન કરવું.

૧૩૨ કાંસડી (પેટારી)—સં. અતિબલ્લા. મં. પેટારી, મુદ્રાવળ, મુદ્રિકા, ચક્રભેંડી, કાસલી. કાં. સુચે, ચોચે. વં. કકઘ. હિં. કંગઈ, કકહિયા, પેટારી. બં. પીતવેડેલા. કં. મુદ્ધુ-દુરુવે, હાકમેકકે. ઇં. ઇડિયન મેક્ષો. લાં. એન્થુટિલન ઇટીકમ્.

આ ઝાડ "મુદ્રિકાનું ઝાડ" "સુચા" "મુદ્રાવળ" "મદની ચક્રભેંડી" એ વગેરે બીજાં નામે પણ ઓળખાય છે. એ ઝાડ ત્રણ ચાર હાથપર્યંત ઉંચાં વધે છે. એ ચોમાસામાં ઉત્પન્ન થાય છે. તે ધણીક પ્રાંતોમાં થાય છે. એનાં પાંદડાં લાંબાં, કિચિત્ દોઢ પડતી પહોળાછવાળાં અને અણીઓ ચીચોળાછ ગયેલી તથા એક આંગળ પહોળાછ અને ચાર આંગળની લંબાછવાળાં હોય છે. આ ઝાડ ઉપર પાંદડાંનાં ડીંટાં પાસે ફળ આવે છે. એ નાની સોપારી જેવડાં હોય છે. એનો આકાર મુદ્રાકૃતિ હોય છે. નાનાં બાળકો એ ફળની વિંટીઓ પહેરે છે. એ ફળ લીલાં હોય છે ત્યારે ચીકણાં હોય છે. એ ફળનાં બીજાં બળદાણાનાં બીજાં પ્રમાણે લીલાં હોય છે ત્યારે મીઠાં લાગે છે. આ બીજાંનો પણ બળબીજ પ્રમાણે ઉપયોગ થાય છે. મુદ્રિકાના ઝાડની જાતનું "ફટાકડી" કરીને વેંતભર ઉંચાંનું કોકણુ પ્રાંતમાં નદીકિનારે થનારું એક ઝાડ છે. એને રાતા રંગની મુદ્રિકા આવે છે. બાળકો એ ફળને નળકંડમાં નાખી ફટાકા પ્રમાણે અવાજ કરે છે. પેટારીનું એક

જંગલી જાડ છે, તે આથી બુદ્ધ પડે છે. પેટારીના ગુણ બળદાણા જેવા છે. ઉપયોગ:—(૧) અર્ધદંશ ઉપર:—પેટારીનાં મૂળીઆં ચાવી ખાવાં કિંવા પાંદડાંનો રસ કાઢી પીવો. (૨) ગર્ભ-ખાત ન થવા માટે:—પેટારીનાં મૂળીઆં કુંવારી છોકરીએ કાંતેલા સૂતરનાં સમાન દોરડાં લઈ તેમાં માંડી કંમરે બાંધવાં. (૩) મૂત્રદાહ બંધ કરવા માટે:—પેટારીનાં મૂળીઆંનો ફાંટ કરી આપવો, એટલે કે તે મૂળીઆં ૧૬ તોલા પાણીમાં સારાં ઉકાળી તે પાણી આઠ તોલાપર્યંત આપવું. (૪) પ્રદર ઉપર:—પેટારીનાં મૂળીઆં પાણીમાં વાટી સાકર નાખી પાવાં અથવા પેટારીનાં પાંદડાંનો રસ નાગકેસરનું ચૂર્ણ નાખી પાવો. (૫) શૈત્ય, કફ અને દાહયુક્ત એવા વિષમળર ઉપર:—પેટારીનાં મૂળીઆં અને સુંઠનો કાઢો એ અથવા ત્રણ દિવસ આપવો.

૧૩૨ કિરમાણી અજમો—સં૦ ચૌર. મં૦ કિરમાણી એવા. બં૦ ગેટેલા.

આને ચોર અજમો પણ કહે છે. આ પર્શિયા દેશમાં થાય છે. આ ખીજ અરબસ્તાન અને પર્શિયામાંથી હિંદુસ્તાનમાં આવે છે. એ કડવાશ પડતાં હોય છે. આ અજમામાંથી શોધી કાઢેલું એક સત્ત્વ છે. અંગ્રેજી લાપામાં તેનું “સેટોનાઈન” એવું નામ છે. એ એક રસિયાન વંશ સને ૧૮૩૦ની સાલમાં શોધી કાઢેલું છે. એ સત્ત્વ ૧-૨ કે ૩ રતિ સુધી કૃમિ (કરમ) ઉપર સાકરમાં રાત્રે અપાય છે; અને સવારે સુંઠનો કાઢો અથવા એરંડતેલ આપવું જોઈએ. સુંઠનો કાઢો આપ્યો ન હોય તો આ ઔષધનો પ્રભાવ કાંઈ પણ નજરે આવતો નથી. એ ઉપરથી આ ઔષધ લૂલું છે એમ કહેવાય છે; કારણ સુંઠ એ એવી નથી કે આ ઔષધ લગડા જેવું થાય. હાલ આ ઔષધનો હિંદુસ્તાનમાં ઘણોજ વપરાશ છે; પરંતુ એના માથે મારનાર અહીં પુષ્કળ ઔષધો છે; એમ શોધવાથી સમજ પડે છે. આપણે અહીં આ જાતિનાં જાડ જેને સાદી પ્રાંતમાં “મારમેટી” અથવા “સુર-બંદ” કહેવાય છે તે છે. એનું વર્ણન આગળ આવશે. કિરમાણી અજમો:—કડવો, ઉષ્ણ, તીવ્રો, અગ્નિદીપક, વૃષ્ય અને લઘુ છે. એ ત્રિદોષ, અજીર્ણ, કૃમિ, શૂળ અને આમનો નાશ કરે છે, ખીજ ગુણો અજમા પ્રમાણે છે. ઉપયોગ:—(૧) કૃમિરોગ ઉપર:—કિરમાણી અજમો પ્રાતઃકાળે ઠંડા પાણીમાં આપવો અથવા પાનખીટીમાં ખાવો; એટલે કૃમિરોગ (જંતુવિકાર) દૂર થાય છે.

૧૩૩ કિંજળી—કિંજળીનું જાડ મોટું થાય છે. એનાં પાંદડાં લાંબાં હોય છે. કિંજળીનું લાકડું ધમારતી કામમાં સારું ઉપયોગી છે. જાદુ-ટપકા વગેરે ચાલે નહિ માટે કિંજળીની લાકડી કોઈ કોઈ પાસે રાખે છે, એને કિંજળ પણ કહે છે. ઉપયોગ:—(૧) અશ્લીષ્ણ ઉપર:—કિંજળીનાં પાંદડાંનો રસ પાવો. (૨) પટકી (કાલેરા) ઉપર:—કિંજળીનાં પાંદડાંનો રસ આશરે પાંચરપર્યંત પાવો. (૩) કર્ણમૂળ ઉપર:—કિંજળીનાં પાંદડાંના રસમાં બેસનું ઘી નાખી અને તેમાં સિંધાગુણ ધસી પ્રતિદિવસ ચાર પાંચ વાર કાનમાં પાડવું. (૪) કર્ણમૂળ ઉપર:—કિંજળીના કુમળા તોરાનો અને છાલનો રસ એકત્ર કરી કાનમાં પાડવો. (૫) વિસર્પ અને વિસ્ફોટક રોગ ઉપર:—કિંજળીની છાલનો રસ કાઢી તેમાં કુમળી ઘ્રા તથા ચોખા વાટી તેનો લેપ કરવો.

૧૩૪ કીડામારી—સં૦ ધૂમ્રપત્રા. મં૦ ગિંધાન, ગંધન, ગંધાટી. બં૦ તામાક. દિં૦ કીડામારી. કં૦ કરિગિડ કતગિરી. તેં૦ ગારિદેગાડપારા. તાં૦ અડુટિન્નાપાલાઇ. મલાં૦ અડુટિન્નપાટી. ઇં૦ એકિટએટડ. લાં૦ એરિટોસોચિયા એકટીટા.

આ વનસ્પતિ વર્ષાયુ છે. એને મરાઠીમાં ‘ગંધાટી’ કહે છે. એના વેત્રા હોય છે. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં એ નદીના કિનારાપર કાળી જમીનમાં શ્રાવણ માસમાં ઉગે છે. એનાં પાંદડાંનો રસ ઘણો કડવો અને ઉષ્ણ છે. ઉપયોગ:—(૧) જનાવરોની ચાંદીમાં કીડા પડે છે તે ઉપર:—કીડામારીનો રસ અથવા પાસો વાટી ક્ષત ઉપર ચોપડવો, એટલે કીડા મરે છે. (૨) દાદર ઉપર:—કીડામારીનાં પાંદડાંનો રસ એરંડતેલમાં મેળવી ચોપડવો. (૩) પેટપીડ ઉપર:—એનાં બે પાંદડાં પાણીમાં મસળી પાવાં. (૪) નાનાં બાળકોના મળ સાફ થવા માટે:—એનાં પાંદડાં કુંડીએ બાંધવાં. (૫) શીતજ્વર અને સતત જ્વર ઉપર:—એનાં પાંદડાંનો રસ શરીરે ચોળવો, એટલે તાવ તત્કાળ જાય છે અથવા તેનો કિંચિત રસ સેવન કરવાથી પણ જાય છે. (૬) કૃમિ ઉપર:—

કીડામારીનો રસ કાઢી પાવો; અથવા ખીઆંના ચૂર્ણની કાકી આપવી. (૭) સોજા ઉપર:— કીડામારી, સમુદ્રફળ, માલકાંકણી અને મરી, એ વાડી લેપ કરવો.

૧૩૫ કુકરપાડાનો વેલો (કુકડવેલ) —સં દેવદાહી. મં દેવડાંચરી, કાંટેઈદ્રાવણ. હિં સોનેયા, બંદાલ, ધન્નરવેલ, બિદાલી. બં દેયાતાડા. ઈં ચિરટલીડ્યુકા. લાં લ્યુકાએકીનેટા. કં દેવડાળી, દેવડંગર. તૈં ડાતરગંડી.

કુકરપાડાના વેલા હોય છે. એ વેલાનાં પાંદડાં કંકોડીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. ધણાં વર્ષોના જૂના વેલાની જમીનમાં ગાંઠ બનેલી હોય છે.* કુકરપાડાના ફળનો આકાર કંકોડાના જેવો હોય છે અને તે ઉપર તેવાજ કાંટા હોય છે. એ ફળો સૂકવી ભાગવાથી અંદરથી ખીઆં વગેરે નીકળી જઈ જળી જેવી રેષાઓ નીકળે છે. એ ધણીજ કડવી હોય છે. મરાઠીમાં કુકરપાડાને ‘કાંટે ઈદ્રવણ’ પણ કહે છે. x

કુકરપાડાનો વેલો—કાંતિકારક, ઉબ્બ, કટુ, તીખો તથા તીક્ષ્ણ છે; અને પાંડુ, કફ, દમ, ઉધરસ, મૂળવ્યાધિ, ક્ષય, કમળો, કૃમિ, હેડકી, તાવ, સોજો, વિષદોષ, બૂનખાધા, અરુચિ તથા ઉંદરનું વિષ, એ સર્વનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ:—સારક, કડવાં અને ગુદ્મ, કૃમિ, કફ શ્લેષ્મ, અર્શ તથા કમળો, એનાં નાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) સર્પના વિષ ઉપર:—કુકરપાડો પાણીમાં વાડી તે પાણી ગાળી તે રસ, વિષનું જોર તથા પીનારની શક્તિ જોઈ પાવો. ઉતાર ઘી. આ ઔષધ જુદી જુદી જાતિના સર્પના વિષ ઉપર પણ ચાલે છે. બીજો પ્રકાર:—સુકાયેલા ફળની રેષાઓ એક ગુંબથી એ ગુંબપર્યંત પાણીમાં મેળવી તે પાણી એ તોલાપર્યંત પાવું. ઉતાર ઘી. (૨) કમળીના રોગ ઉપર:—કુકરપાડાના વેલાનો રસ નાકમાં પાડવો; અથવા કુકરપાડાનું ચૂર્ણ ૧ ચોખ્ખાભાર લઈ નાકે સુંધવું, એટલે નાકમાંથી પીળો સ્રાવ થઈ એ પહોરમાં કમળીનો રોગ ઉતરશે. (૩) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—કુકરપાડાનાં બીજ અને ગોળ, એ પીલુડીના રસમાં વાડી ગુદા ઉપર લેપ કરવો; એટલે સણકા તત્કાળ બંધ થાય છે. (૪) ગંડમાલા ઉપર:—કુકરપાડાનાં બીજ વાડી તેનું એક ટીપું અને માણસના મૂત્રનાં ચાર ટીપાં એકત્ર કરી કાનમાં પાડવાં. (૫) મધુરા ઉપર:—કુકરપાડાની જળ પાણીમાં મસગી તે પાણી શરીરે ચોપડવું. (૬) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—સિંધવ અને કુકરપાડાનાં બીજ કાંજમાં વાડી મસા ઉપર લેપ કરવો; અથવા કુકરપાડાના કાઠથી ગુદાપ્રક્ષાલન કરવું અને ચૂર્ણ કરી ધૂણી આપવી; કિંવા કુકરપાડાનો હિમ કરી પીવાથી તેને ગુદાંકુર થશેજ નહિ. (૭) રાત્રિના તાવ ઉપર:—કુકરપાડાનાં મૂળ કાને બાંધવાં. (૮) પાંડુરોગ ઉપર:—કુકરપાડાનાં પંચાંગનું ચૂર્ણ દૂધમાં અથવા પાણીમાં ચાર માસા આપવું, એટલે એક મહિનામાં પાંડુરોગનો નાશ થશે.

૧૩૬ કુખી (કોખી) —સં પેલી. મં બં કોખી. હિં ગોખી. ઈં કેમેજ. એ ભાજી યુરોપીયન લોકોએ યુરોપથી આ દેશમાં આણેલી છે. એ પહેલાં અહીંના લોકોને આ શાકની માહિતી નહોતી, એમ કહે છે. કુખીમાં ત્રણ ચાર જાતિ છે. જેને ગઠા થાય છે, તે ઉત્તમ હોય છે. આ ભાજી ઉત્તમ પૌષ્ટિક છે. કોખી કે કુખી:—જેને કંદ થાય છે તે—મધુર, રક્ત, સ્વચ્છ, શીતળ, બેદક, ગ્રાહક, રુચિકર તથા ગુરુ છે; અને પિત્ત, કફ તેમજ વાયુનો નાશ કરે છે. એના કંદના પણ તેજ ગુણો છે. કુખી—જેનાં પાંદડાંનો ગઠો થાય છે તે—મધુર, વૃષ્ય, પાકકાળે તીખી, કડવી, ગ્રાહક, શીતળ, લઘુ, પાચક, અમિદીપક, હૃદય અને વાતકર છે; તથા કફ, પિત્ત, જ્વર, પ્રમેહ, કોહ,

* કેટલી જગ્યાએ માળી બગીચાની વાડ પર કુકડવેલ લગાડે છે. કુકડવેલનાં ફલ સફેદ, પીળાં તથા લાલ, એમ ત્રણ જાતનાં હોય છે.

x હિંદુસ્તાની વેલો આ ફળ અત્યંત કડવાં હોવાથી કેટલીક ઔષધિના ક્વાથમાં નાખે છે. થોડાના શરીરમાં જો કૃમિ પડ્યા હોય તો બીજા મસાલાની સાથે તેને આ ફળ ખવરાવે છે. આની પુરીઆના જેવી નસોવાળાં ફળોની બીજા એ ત્રણ જાતો થાય છે; એનાં ફળમાં પાણી ભરી રાખી તેનો રસ લે છે, તે બચકર છે; પરંતુ એ રસ ઉધરસને સાંત પાડે છે.

ઉપરસ, રક્તદોષ અને પિત્તજન્ય બ્રમનો નાશ કરે છે.

૧૩૭ કુષ્ઠો—સં. દ્રોણપુષ્પી. મં. વૃંખા, ગોમા, કુંભા. કાં. શેતવડ, શેતકુંભા, વૃંખા. હિં. ગૂમા ગુમા, દણ્ડલી. બં. પલ્લવા. કં. તાં. વૃં. વૃંખે. મં. વૃંખા. તૈ. ગયસચેદું, ગલુગતુમ્બિ. લાં. લ્યુકાસુ સિપેલોટસ.

આ ઝાડ નાનાં હોઈ શુભારે બે હાથ ઉંચાં વધે છે.* એનાં પાંદડાં ખારીક અને લાંબાં હોય છે. એનાં ફૂલો ખારીક ધોળા રંગનાં હોય છે અને તે શિવને ચઢાવે છે. એ ઝાડ પડતર જમીનમાં અને જૂનાં ખડેરામાં પણ ઉગે છે. ગુણમાં એ ઉષ્ણ અને વાયુ ઉપર અકસીર છે. કુષ્ઠો—રુચિ-કર, તીખો, ભેદક, પથ્થકર, મીઠો, સારક, રક્ષ, ગુરુ, ખારો તથા વાતપિત્તકર છે; અને વાત, કફ, અગ્નિમાંઘ, સોજો, કમજો, તમકશ્વાસ, કૃમિ તથા શળનો નાશ કરે છે. પાંદડાં—સ્વાદુ, રક્ષ, પિત્તલ, ગુરુ, ભેદક તથા તીખાં છે. એ કમજો, મેહ, તાવ અને સોજનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) વિષમજ્વર ઉપર—કુખાનાં પાંદડાંના રસમાં મરીનું ચૂર્ણ નાખી પાવું. (૨) પેટપીડ અને નળ દૂધે તે ઉપર—કુખાનાં પાંદડાંનો અંગરસ ખારેકમાં નાખી પાવો. (૩) વાયુએ અતિશય જોર કર્યું હોય તો—કુખાનો અંગરસ મધ નાખી શક્તિ પ્રમાણે છ માસાથી ૧ તોલા સુધી પાવો. ઉતાર ઘી અને ભાત. (૪) બાળકોના કફવિકાર ઉપર—કુખાનો રસ ત્રણ માસા, પુલાવેલો તેલીઆ ટંકણખારની બૂકી બે ગુંજભાર અને મધ ૬ માસા એકત્ર કરી ખરલ કરી ચાટણ કરી આપવું. (૫) ચોથીઆ તાવ ઉપર—કુખાના રસનું અંજન કરવું. (૬) કમળીના રોગ ઉપર—કુખાના રસનું કિંવા કુખાના રસમાં હિંગ ધસી તેનું અંજન કરવું. (૭) સોજા ઉપર—કુષ્ઠો અને કડવો લીમડો એનાં પાંદડાં ઉકાળી બાફ આપવી, એટલે પરસેવો વળી સોજો ઉતરે છે. (૮) આદાશીશી ઉપર—કુખાનો રસ નાકમાં પાડવો.

૧૩૮ કુરકુલા—કુરકુલા ઉકરડામાં અને બીની જમીનમાં થનાર રોપો છે. એની આકૃતિ અળવી જેવી છે. એની ઉંચાઈ વેંત કરતાં વધારે થતી નથી. એનાં પાંદડાં કારિંદાનાં પાંદડાં જેવાં હોઈ ગોળ અને ઘણાં નાનાં હોય છે. કુરકુલાને એકજ પાંદડું ઉપર આવે છે, એટલે તેને ડીંટાં-સુદાં તોડી કાઢે છે. એનું શાક અળવી જેવું પરંતુ સ્વાદ વગરનું થાય છે. એમાં ચણાની દાળ નાખવી જોઈએ.

૧૩૯ કુવા—આ વૃક્ષો સંભ્રાદ્રીના નીચેના પ્રદેશમાં ઘણાં થાય છે. એનાથી ઘણી છાયા મળતી નથી; કારણ એ ૫૦-૬૦ હાથ ઉંચું વધે છે અને ૨ થી ૨૦ હાથ પહોળું હોય છે, તથા ઉપરના ભાગમાં પણ ઘણું વિસ્તારવાળું નથી હોતું. એ વૃક્ષનું લાકડું કઠિન અને સીધું હોય છે. એ માટે તેની ડોલકાડી કરે છે. ગોમાંતક અને કર્નોટકમાં એને ‘કુવા’ કહે છે. એને નાગની ફણી જેવાં રાતાં ફૂલો આવે છે, તેથી એને ‘નાગણિનું વૃક્ષ’ એમ પણ કહે છે. એનું ફળ દોડવાથી તેનો વિલક્ષણ વાસ આવે છે; તથા તેમાં બે કાળાં બી હોય છે. એની અંદરનો ગર્ભ બાળકો ખાય છે. એનું લાકડું ઘણા ઉપયોગમાં આવે છે.

૧૪૦ કુળઈ—(સં. સુપરી. મં. કુળઈ, ફેડશી.) જેઠ મહિનાની આખરે જ્યારે એકાદ વરસાદ પડે છે ત્યારે આ ભાજી રાતમાં જ્યાં ત્યાં ઉગી નીકળે છે. રાત્રી માટીની જમીનમાં અને કુંભરાળ પ્રદેશમાં એ પુષ્કળ થાય છે. એ ભાજીના કાંદા ધોળા હોઈ તે જમીનમાં હોય છે. એ ભાજી કેવળ લીલોતરી જેવી છે. કુળઈની કુમળી ભાજી માત્ર ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. એને ઝીણાં ધોળાં ફૂલ આવે છે. એ ભાજી સ્વાદે સારી છે. તેને બારીને અથવા પહેલાં મીઠું લગાવી ખૂબ મસળી પાણી કાઢી નાખીને પકી વધારે છે. કુળઈ—શીતળ, સ્વાદુ, વાતકર, કફકર અને ગુરુ છે.*

* કુખાની દરેક ગાંઠ પર ગુચ્છા થાય છે. એ ગુચ્છામાં સફેદ ફૂલ હોય છે. ગુચ્છાની અંદર બીજ રહે છે. ફળની ઉપર બે પાન હોય છે.

x વગડાઉ લોકો આ કુળઈને “કણ્ઠરા”ના નામથી ઓળખતા હોવાનું બેદ્રક રીતે જાહેર કરે છે; પરંતુ એને થોડા બીજી કશી બાબતો નિષંકમાંથી મળી આવી નથી. પહેલુએ કણ્ઠરેદન. નં. ૧૭૩ ખીજો બતાવ્યો છે; તેમજ સં. સુપરી એ કલોંજી જીરાનું નામ પણ દેખાય છે.

૧૪૧ કુંદ (કાગડો)—સં મં કુંદ. કાં કુંદકાગડો. કં સુરગિ. તૈં મોદ્વ. હિં કુંદેકા વૃક્ષ, કુંદેકા ફૂલ. બં કુંદ પુલેર ગાજ. લાં જસમીનમ્ મુલટી ફોરમ.

કુંદના વેલા હોય છે. એ વેલા ચંબેડીના વેલા જેવા થાય છે. એને આસો—કારતક માસમાં ફૂલ આવવા માંડે છે. આ ફૂલ રાનમોગરી પ્રમાણે હોય છે. એ કાંઈક લાંબાં હોય છે. એને ચૈત્ર વૈશાખમાં ધણો ભર આવે છે. એનો ધણોજ વાસ આવે છે; પરંતુ તે સહેજ ઉગ્ર હોય છે.

૧૪૨ કુંવાડીઓ—સં ચક્રમર્દ. મં તરોટા, ટાકળા. હિં પવાડ ચક્રવડ. બં એડાંચી, ચાકુંદા, ચાટકાટા. કં ટકરીકે, કુંસલંગિતગગચે. તૈં તાંટયમ્, તગિરિસ. તાં તગરે, વિંકુ. વું તબંકુ. મલાં તકર. ગોં તેકિલો. ફાં સંજીસવોયા. છં ઓવલલીવડ કેશ્યા. લાં કેશ્યાટોરા.

જંગલી શાકમાં કુંવાડીઓ એ જગત્પ્રસિદ્ધ છે. વરસાદ પડ્યાને પંદર દિવસ થતાંજ કુંવાડીઓ શાક કરવાના કામમાં આવે છે. એ ઝાડ શુભારેંકંમરપૂર ઉંચાં વધે છે. એને પીળા રંગનાં ફૂલો આવી ખારીક શિંગો આવે છે. એ શિંગોમાં મેથીનાં જેવાં ખીઆં આવે છે. ગરીબ લોક કુંવાડીઆની લાજ ઉપરજ કેટલાક દિવસ કાઢે છે. કુંવાડીઓ:—મીઠો, રક્ષ, લઘુ, કડવો, શીતળ તથા ખારો છે; અને વાયુ, પિત્ત, દાદર, કફ, કોદ, કૃમિ, દમ, મસ્તકશ્મળ, વ્રણ, મેદોરોગ, પ્રમેહ, ત્રિદોષ, અરુચિ, તાવ, મળમૂત્ર-સ્તંભ, મેહ તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે. એનાં બીજ:—ગ્રાહક, ઉબ્બ, તીખાં અને કફ, કોદ, દમ, ઉધરસ, કંડૂ, વિષ, દાદર, સોળે, ગુદમ અને વાતરક્તનો નાશ કરે છે. એના પાલાની લાજ:—લઘુ, પિત્તકર, ખાટી તેમજ ઉબ્બ છે; અને કફ, વાયુ, દરાજ, કોદ, પ્રમેહ, કંડૂ, ઉધરસ તથા દમનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ખરજવા ઉપર:—કુંવાડીઆનાં મૂળ ધસી ચોપડવાં. (૨) કાળપુરી (પાઠા) ઉપર:—ઘોળા કુંવાડીઆનો પાલો ૭ દિવસ ચોપડવો. (૩) દાદર ઉપર:—કુંવાડીઆના પાલાનો રસ લીમડાના રસમાં મિશ્ર કરી ચોપડવો. (૪) સોમરોગ એટલે જલપ્રદર ઉપર:—કુંવાડીઆનાં મૂળ ચોખાના ઘોવરામણમાં વાટી પ્રાશન કરવાં. (૫) પુષ્ટતાને માટે તથા અંગમાં ગરમી થઈ લોહી રહેતું નથી તે ઉપર:—કુંવાડીઆનાં મૂળ લાવી ઘોઈ સ્વચ્છ કરી સૂકવવાં અને તેની વચ્ચગાળ ભૂકી કરી રાખવી. પ્રતિદિવસ પ્રાતઃકાળે ઘી ૨ તોલા, સાકરની ભૂકી ૧ તોલો, એમાં એ ચૂર્ણ ૪ માસાથી ૧ તોલાપર્યંત કાલવી ચાટવું. એના યોગથી લોહી શુદ્ધ થઈ શક્તિ પણ વધે છે. (૬) આદાશીશી ઉપર:—કુંવાડીઆનાં બી કાંજમાં વાટી લેપ કરવો. (૭) ખરજવા ઉપર:—કુંવાડીઆનાં બીઆં ૬ ભાગ, ખાવચો ૪ ભાગ અને ગાજરનાં બી ૨ ભાગ, એનું ચૂર્ણ માટલામાં ધાત્રી ગોમૂત્રમાં ૮ દિવસ પકાળી રાખીને પછી ચોપડવું. એ ઔષધ સૂકાવા ન દીધું હોય તો વર્ષાભર ઉપયોગમાં આવે છે. (૮) વસામેહ ઉપર:—કુંવાડીઆનાં મૂળનો કાઢો પાવો. (૯) બદ કુટવા માટે:—કુંવાડીઆનો પાલો ખારીક વાટી તેની ગોળી કરી બદ ઉપર ખેસાડવી. એ પ્રમાણે એકેક પહેરે તાજી ગોળી ખેસાડવી; એટલે બદ પુટે છે. (૧૦) વાહરડાંને કિંવા ઢોરોને કરમ પડ્યા હોય તે ઉપર:—કુંવાડીઆના પાલાનો રસ કાઢી તેમાં તેટલીજ જાશ નાખવી અને ગંધક ૧ તોલો અને હિંગ ૫ તોલાપર્યંત લઈ, બંનેની ભૂકી કરી તેમાં મિશ્ર કરી પાવી. વાહરડાંને આપવાનું હોય તો રસ નવટાંક અને ઔષધો ચતુર્થાંશ જોઈએ. મોટાં ઢોરોને અચ્છેરથી શેરપર્યંત રસ અને ઉપર લખ્યા પ્રમાણે ઔષધો જોઈએ. (૧૧) શીતપિત્ત ઉપર:—કુંવાડીઆનાં મૂળનું ચૂર્ણ ઘીમાં કાલવી પાવું. x

૧૪૩ કુંવાર—સં કુમારી, ગૃહકન્યા. મં કોરકડ. કાં કુંવારકાંડે, કોરકંડ. બ્રહ્મી મોક. હિં ઘી ગુવાંર, કુંવારપટ્ટા. બં ધૂતકુમારી. કં લોષસર, કટાલિગિડ. તાં કટાલે. તૈં કાલાખાંડા, પિન્નગોરિંટકલવંદ, વિરજજીતોગે. વું નોલિસરા. મલાં કટાવાલા. ફાં દરખતેસિન્ન. અં મુસખર. છં બાખેડોઝ અંલોઝ. લાં અંલોષ બાખડેન્સ.

x કુંવાડીઆ(પવાડીઆ)નો છુપ થાય છે. પાંદડાં ગોળ અને એકેક ડાંડલીમાં પાંચ પાંચ થાય છે. ફૂલ પીળાં અને એના ઉપર ફળી થાય છે. એનાં બીજ, મૂળ, જાલ અને પાંદડાં વપરાય છે. એનાં બીનો રંગ કાળાશ પડતો હોય છે. બીજમાંનો ગર પીળો હોય છે.

એળીઓ એટલે કાળોબોળ જેમાંથી અને છે તે વનસ્પતિનું નામ કુંવારપાકું છે. એ અંગ્રેજી વર્ગ-વારી પ્રમાણે 'લિલિએસી' નામના ઉદ્ભિન્ન વર્ગમાં બને છે. આનું ધતકુમારી નામ કેમ પડ્યું એ નિમિષાત્મક જણાતું નથી; પરંતુ એવો તર્ક થાય છે કે, પ્રાચીન કાળમાં કુંવારના તાળ કડકા ઘીમાં ભળી તે ઘી ઔષધમાં વાપરતા હશે; આથી એ નામ પડેલ હશે. કુંવારના મૂળમુદ્દા ઉમેડી લીધેલા છોડ હવામાં ટંગાડી રાખેલા હોય તે જમીન અને પાણીનો આશ્રય મળવાથી ઉગે છે અને વધે છે; તેથી તેનાં મૂલકન્યા, તરુણી એ નામો પડેલાં હશે. અમરાઅજરા, સુકંટકા, સ્ખલદલા, અફલા, સુરસા, અતિપિચ્છલા આ સર્વ સંસ્કૃત નામો ખુદ્દેખુદ્દાં અન્વર્થક છે. કુંવારનાં પાકાં જડાં હોઈ તેમાં રસદાર ગર્ભ હોય છે, તે ઘણો કડવો હોય છે. એ પાકું અંગારામાં શેડી, તેનો પાતળો રસ કાઢી, તેમાં થોડો ગોળ નાખી, નવા જન્મેલા તુરતના બાળકને પ્રથમ એક બે દિવસ ગળથુથી કરી પાય છે; પછી તેને માતાના દૂધનો અભ્યાસ કરાવે છે. કુંવારને કાર્તિક-માર્ગશીર્ષના અરસામાં મધ્યમાંથી ડાંડા ફૂટી ઉપર તોરા આવે છે. એ ડાંડાને ગુજરાતમાં શેલરાં (શેલડાં) અને મરાઠીમાં 'શેલારે' કહે છે. એ છોલી એનું શાક અને કઢી કરે છે તે ઉત્તમ થાય છે. તેની કઢી સ્વાદિષ્ટ થાય છે. એ શેલરાં પાકી જાય એટલે તેને રાવળીઆ કહે છે. તેના ઉપર લાલ રંગનાં ફૂલ થાય છે. આ રાવળીઆને લોકો કશા ઉપયોગમાં લેતા નથી. કુમળા તોરા ઘીમાં તળી ખાય છે. એ લાજી ફરમાસી હોઈ મોંઘી મળે છે. ગુજરાતી લોકો કુંવારનું અથાણું કરે છે. કુંવારનાં ઉપરનાં પાંદડાં સૂકાય છે ત્યારે અંદરથી નવાં પાંદડાં ફૂટે છે, તેથી એ વનસ્પતિ હમેશાં તાજી રહે છે; એ આ વનસ્પતિમાં મોટો અમત્કાર છે. એનાં હીંટાંમાંથી અંકૂર ફૂટી એની વૃદ્ધિ થાય છે. કેટલેક ઠેકાણે કુંવારનાં મોટાં વનો હોય છે. એળીઓ:—(સંં એલી-યક, એલવા લુક. કં કલંગડેલ, સુરસુરિક. મં કાલાબોળ, એલ્યાબોળ. લિંં એલવા. તેંં બોલ. ઇંં સૌકોદ્રનએલોઝ. લાંં આલોશોકોટ્રીના. ફાંં મુસબ્બર. યુનાંં ફેકરા. અંં સીબર સકુતરે.) એળીઆની બનાવટ અને તેનું આદ્યસ્વરૂપ:—એ પ્રકારનો એળીઓ બજારમાં મળે છે. (૧) કુંવારનો સૂકવેલો અંગરસ અથવા તેનાં પાંદડાં ઉકાળી તૈયાર કરેલા કાઢાનો બનાવેલ હોય છે. તેમાંથી સોકોટ્રીન (સીકોતરીઓ) એળીઓ ઉત્તમ માનેલો છે. તે ઉપરથી કઠણ અને કાળાશ પડતા રંગનો હોય છે. ભાગવાથી ભાગેલ બાજુ તરફથી જેનાં તે સુંવાળો હોઈ રાજની માફક ચકચકતો હોય છે, અને સુગંધવાળો હોઈ સ્વાદમાં ઘણોજ કડવો હોય છે. આ જંગબાર તરફથી મુંઝાઈ આવી બહાર દેશ તરફ જાય છે. (૨) જાફરાબાદી એળીઓ જાફરાબાદ સંસ્થાનમાંજ તૈયાર થાય છે. તેના ગાંગડા ગોળ આકારના અને ઉપર નીચે ચપટ વડી હોય છે. તેનો વપરાશ હિંદુસ્તાનમાં થાય છે. ઔષધિના ઉપયોગ માટે એળીઓ વાપરવાનો હોય તો ફરીથી પાણીમાં ઉકાળી તેમાંનો મારો કાઢી તે ફરી જાડો કરવો પડે છે. એવી રીતિથી તૈયાર કરેલા શુદ્ધ એળીઆનો ઉપયોગ અંગ્રેજી રસાયનશાસ્ત્રીઓ અને ઔષધિ વેચનારા કરે છે. તે તેનો કસ મેળવવાને દરરોજ તપાસ કરે છે. એળીઓ ટાઢા પાણીમાં પીગળતો નથી; પરંતુ પાણી બિનું ક્યુંં એટલે પીગળે છે. તેનો રસ કેટલીક વાર રહેવા દેવાથી તેની નીચે રાજ જેવું સત્ત્વ જન્મે છે. તેના ઉપરનું પાણી ખાટા ગુણવાળું હોય છે. તેના ક્ષારના પાણીથી ઘેરો રતાશપડતો રંગ થાય છે. બ્રોમીનવાળું પાણી મેળવે તો ડીકજ જઈ પીળો સત્ત્વ પડે છે. તેજ એલોઇનનું સત્ત્વ. દલકા દાડમાં (પ્રૂફ રિપરિટમાં) એળીઓ પલબ્યા પછી જે સત્ત્વ નીચે રહે છે તે ચોવડા કરેલ મલમલમાંથી દાખીને નીચોવ્યા પછી જે દ્રવ્ય રહે છે તેનેજ અંગ્રેજીમાં "એલોઇન" કહે છે. એ સ્ફટિકરૂપ છે અને પાણીમાં પીગળે છે. એનેજ પ્રકૃત વનસ્પતિમાંથી કાર્યકારી સત્ત્વ હરાવેલ છે. આ શુદ્ધ 'એલોઇન'જ ફક્ત રેચક છે. તે ઘણા નાના પ્રમાણમાં (૦.૧ થી ૨ ગ્રેન સુધી) કોઈ પણ અનુપાનમાં (સાકર સાથે) આપવાથી પેટમાં આંકડી ન થતાં રેચક થાય છે. કુંવારપાકાના રસનો ઔષધિમાં ઉપયોગ:—ઘણા દિવસથી કુંવારનો ગર્ભ સાકરમાં મેળવીને લાવનો દાહ શાંત કરવા લાવવાળાને આપવાની પ્રથા છે. કુંવારનો તાળો રસ રેચક અને ચોનિદાહ (મર્લાશયતી શિથિલતા) કમ્પી કરનાર છે. આંખો આવી હોય તો (પિત્તના અભિન્ન દ વિકારમાં જેને અંગ્રેજીમાં 'કેટરલ કન્ઝન ટીવાઇટીઝ' કહે છે) ફક્કડીની બૂખી કુંવારના રસમાં મેળવી તેનો પાંપણ

ઉપર લેપ કરવાથી આંખની અંતર ત્વચાનો રવરવાટ કમલી થઈ રક્ત છૂટી જાય છે. મેસુર પ્રાંતમાં સ્ત્રીઓને આટકાવ આવતો ન હોય તો કેટલાક દિવસો સુધી કુંવારનો રસ આપે છે. કાસિઆડિ ઓર્ડા નામના ગૃહસ્થ ૬૦ સં ૧૫૩૪ માં એવાના ગવર્નરના ડૉક્ટર હતા. તેમણે કુંવારપાઠનો એક કલ્પ લખેલ છે. તે આ પ્રમાણે:—ગર્ભના કડકા ૮ તોલા, સાકું (ધસિયું) મીઠું ૧ તોલા, એ દશ તોલા પાણીમાં ઉકાળા તૈયાર કરેલો કાદો ગાળી તેમાં ૨ થી ૨૫ તોલા સુધી સાકર નાખી તે પરીઢીએ આપવો. અમૃતસર અને સુરત તરફ કુંવારપાઠના કકડા મીઠામાં નાખી તેનું અથાણું કરે છે અને તે જેની ક્ષુધા (જૂખ) મંદ પડી હોય તેને ખાવા આપે છે. જનાવરનાં ઔષધોમાં પણ એળાઆનો ધણો ઉપયોગ થાય છે. સૌકડીના કુંવારનો રસ (અથવા એળાઓ) ગરમ પાણીમાં મેળવી જખમ ઉપર ચોપડવાથી ત્યાંની પીડા બંધ થાય છે. સ્ત્રીઓનો યોનિરોગ, ત્વગરોગ, બરોળસંબંધી રોગ, નેત્રરોગ, અમિદગ્ધ ત્રણ ઈલાદિ અનેક રોગ ઉપર કુંવારનો તાળો રસ અને એળાઆનો ઉપયોગ થાય છે. એળાઆનો ઉપયોગ હાલમાં ડૉક્ટરી ઔષધોમાં ધણો થાય છે. પીલએલોઝ એટ મ્હર, પીલ કોલોસીન્થ કમ્પાઉન્ડ, પીલ રીફાઇ કૉ (કમ્પાઉન્ડ) ડીકોક્સન એલોઝ કૉ, વાઇનમ એલોઝ, એ અંગ્રેજી ઔષધોમાં એળાઓ હોય છે. કુંવારના રસમાંથી જે “એળાઓ” એટલે “કાળો બોળ” તૈયાર કરે છે, એ બોળ:—સારક તથા રેચક છે અને તે આર્તવશુદ્ધિ કરે છે. કુંવાર:—શીતળ, કડરી, મદગંધી, રસાયન, અગ્નિદીપક, બેદક, મધુર, પુષ્ટિકર, બલકર તથા વૃધ્ય છે; અને વિષદોષ, કફપિત્તજ્વર, કફ, પિત્ત, દમ, ઉધરસ, પ્લીહા, કોઠ, ગુદમવાત, યકૃત, જ્વર, ત્ર્યંચિ, ત્વદોષ (ચામડીના દોષ), વિસ્ફોટક, રક્તવિકાર, અગ્નિદગ્ધ ત્રણ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. એનાં ફૂલ:—ગુરુ છે. તે વાત, પિત્ત અને કૃમિનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) વિષમજ્વર ઉપર:—કુંવારનો કાદો દશ માસાપર્યંત લઈ તે કાકરવર્ણી પાણીમાં આપવો; એટલે ઉલટી થઈ કફાશયનું શોષણ થાય છે અને વિષમજ્વર દૂર થાય છે. (૨) બરોળ અને અપચી ઉપર:—કુંવારનો રસ હળદર નાખી પાવો. (૩) ઉધરસ ઉપર:—કુંવાર અંગારામાં શેરી તેનો રસ અને અરકુસીનો રસ અથવા મધ, એમાં લીંડીપીપર અને લવંગની બૂકી નાખી તે પાવું. (૪) કફ અને ઉધરસ ઉપર:—કુંવારનો ગર્ભ, મધ અથવા સિંધવ અને હળદર નાખી આપવો. (૫) આંખો દુખવા આવે છે તે ઉપર:—કુંવારનું પાકું ચીરી પાણીમાં ઘોઈ તે પાણીમાં ડુલાવેલી ફટકડીની બૂકી અને અરીણ મેળવી તે પાણી ગાળી આંખો ઉપર ચોપડતા જવું; અથવા કુંવાર અને ચિત્રાનાં પાંદડાં એકત્ર વાટી લેપ કરવો. (૬) રતનરોગ ઉપર:—કુંવારનો કાદો ધસી તેમાં હળદરની બૂકી નાખી રતન ઉપર લેપ કરવો. (૭) વાધ કરડયો હોય તો:—કુંવારનું પાકું હળદર ઘાલી ગરમ કરી બાંધવું. (૮) અંગમાં જામેલી ગરમી, પ્રમેહ, કડકી, હાડીઓ તાવ અને રસાયનો ઉપર:—કુંવારના પાઠામાંનો રસ શુમારે ચાર માસાથી એક તોલાપર્યંત લઈ તેમાં જીરાની બૂકી ચાર ગુંજ અને મરીની બૂકી બે ગુંજપર્યંત નાખી તે પાવું. (૯) અગ્નિદગ્ધ ત્રણ ઉપર:—કુંવારનો ગર્ભ ચોપડવો એટલે ત્વરિત દાહ શમન થાય છે; અથવા કુંવારનો ગર્ભ કપડામાં નાખી ગાળી લઈ, તે બલકમાં મીઠાનું પાણી નાખીને પીંછાથી શરીરે ચોપડવો. (૧૦) ક્ષત(ચાંદી)માંહેના કૃમિ મરવા માટે:—કુંવારનું મૂળ ગોમૂતમાં ધસી દિવસમાં બે ત્રણ વાર ચોપડવું. (૧૧) કુંવારનો પાક:—કુંવારનો ગર્ભ પાણીમાં પલાળી રાખી પછી ઘોષ વસ્ત્ર ઉપર પહોળો કરવો. પછી બીજા પાક પ્રમાણે તેનો પાક કરી સેવન કરવો; એટલે શરીરમાંહેની ગરમી, અમ્લપિત્ત તથા કડકીનો નાશ થઈ ધાતુ પુષ્ટ થાય છે. (૧૨) કાનમાં અતિશય દાહ થતો હોય તો:—કુંવારનો બલક ઉપલી બાજુએ કાન ઉપર રાખવો અને વસ્ત્રગાળ કરેલું થોડું બલકનું પાણી કાનમાં પાડવું. (૧૩) કમળી ઉપર:—કુંવારના કાંદાનો રસ કાઢી તેમાં લી નાખી નરસ કરવું; એટલે કમળીથી આંખો પીળી થયેલી હશે તે કમળીનો નાશ થશે. (૧૪) હાર ઉપર:—એળાઓ અને દિકામળી એકત્ર કરી તે પાવું.

૧૪૪ કેતકી—સં ૦ કેતક. ૬૫૦ નોએસજવાવી. મં ૦ કેતકી. ધાપાનનાં પાંદડાં જેવાંજ કેતકીનાં પાંદડાં હોય છે; પરંતુ તે કરતાં તે થોડાં પહોળાં છે. એ પાંદડાંને ઊંડે કરવતી જેમ

કાંટા હોય છે. એ જાડો સર્વત્ર થાય છે. કેતકીનાં પાંદડાં પલાળી રાખી તેનાં દોરડાં વણે છે, તે મળજૂત હોય છે. કેતકીનાં પાંદડાં પલાળી રાખી તેનાં દોરડાં વણે છે, તે મળજૂત હોય છે. કેતકીનાં પાંદડાંના મધ્યભાગમાંથી ઉભી અને સીધી એક લાકડી નીકળે છે. એ લાકડી અખદાગિરીની ઢાંઠી કરવાના કામમાં આવે છે. એને કોઇ “ધાયાળ” કહે છે. ઉપયોગ—(૧) કંઠુ ઉપર:—કેતકીનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી શરીરે ચોળવો. એથી બળતરા થાય છે. ઘણી આમ થવા લાગે તે જાણી ચોળી ઠંડા પાણીવડે સ્નાન કરવું. (૨) મુસળીઆ રોગ ઉપર:—કેતકીના કાંદાનો રસ પાવો.

૧૪૫ કેરડી—સંઠ કરીર. મંઠ કરવી. આ જાડ કોકણમાં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. કારવી પાંચ છ હાથ ઉંચી સીધી વધે છે. એનો ઉપયોગ ટટી અને વાડ માટે થાય છે. કારવીના ફૂલમાં મકરંદ પુષ્કળ હોય છે; તે લઇને મધમાંથી તેનું મધ બનાવે છે. ઉપયોગ—(૧) બાળાંત (સુવા) રોગ ઉપર:—કારવીનાં બી બકરીના મૂત્રમાં ૭ દિવસ આપવાં.

૧૪૬ કેરડો—સંઠ કરીર. મંઠ નેખતી. હિંઠ કરીલ ટીંટ. કંઠ નિષ્પતિગે, નિખટી, મરગણિગિલ. તૈંઠ કપર, કુરાક. કાંઠ કપાર. માંઠ કરેલ. ઈંઠ કેપર. લાંઠ કેપેરીસ સ્વાધનોઝા. બંઠ વાંશેર કાંડ.

કેરડાને ખાનદેશ, મારવાડ અને ઉત્તરહિંદુસ્તાનમાં “કરેલ” કહે છે. એ કાંટેરી જાડ છે. એને પાંદડાં આવતાં નથી. એને આખા અંગ ઉપર ખોરડીના જેવા કાંટા હોય છે. એ માથોડું બે માથોડાં ઉંચો વધે છે. એને રાતાં ફૂલો આવે છે અને નાનાં ખોર જેવાં ફળ આવે છે. એ ફળોને બાકીને શાક કરે છે અને અથાણું પણ કરે છે. કોઇ કોઈ એ ફળોને જાશમાં મીઠું નાખી તેમાં ત્રણ દિવસ તેને પલાળી રાખી, સૂકવી પછી તેનું શાક કરે છે. એનાં પાકાં ફળોનો રંગ લાલ હોય છે. એને પીચુ કહે છે. ગામડાંમાં એ જાડ પુષ્કળ થાય છે. કેરડો:—ઉબ્બુ, તૂરો, તીખો, આખાનકારક, રચિકર, બેદક તથા સ્વાદુ છે; અને કફ, વાયુ, આમ, વિષ, સોજો, ત્રણ-શોથ, કૃમિ, ખરજ, અરુચિ, સર્વશૂળ અને શ્વાસનો નાશક છે. એનાં ફળ:—તીખાં, કડવાં, ઉબ્બુ, તૂરાં, વિકાસી, મધુર, ગ્રાહક, મુખને સ્વચ્છ કરનારાં, હૃદય તેમજ રક્ત છે; અને કફ, મેહ તથા અશ્વતો નાશ કરે છે. એનાં ફૂલ:—વાતકારક, તૂરાં અને કફપિત્તનાં નાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) દંતશૂળ ઉપર:—કેરડાનાં મૂળ ચાવી ખાવાં, એટલે શૂળ તાજડતોય નાશ પામે છે.

૧૪૭ કેવડાનું જાડ—સંઠ કેતકી. મંઠ કેવડા. હિંઠ કેવરા-ડા, ગગનધૂત. કંઠ બિળકેદગે-મુંડીગે. તૈંઠ મુગલીપુવુ, ગાજંગી, કેતકી. તાંઠ કેદગે. તુંઠ કેદધ, મુદેધ. મલાંઠ કેતા, કેતકી. ગોંઠ કેદધ, બોંડધ. કાંઠ કરજ. અંઠ કાદી. લાંઠ પેંડેનસ ઓડોરા ટિસીમસ.

કેવડાનું જાડ બે માથોડાં ઉંચું વધે છે. એના લાંબા લાંબા ખેટા થાય છે. એ જાડ ઘણેક ઠેકાણે થાય છે. એનાં પાંદડાંને કાંટા હોય છે. કેવડાનાં વનો ઘણાં ઘાડાં હોય છે. એમાં ઘોળી અને પીળી એવી બે જાતિ છે. ઘોળી જાતિને કેવડો અને પીળી જાતિને કેતકી કહે છે. કેતકીનો ઘણો વાસ આવે છે અને તેનાં પાંદડાં ઘણાં સુકુમાર હોય છે. શ્રાવણ માસમાં કેવડાની મોસમ હોય છે. કેતકી માધ અને ફાગણ મહિનામાં થાય છે. ઘોળા કેવડા ખારમાસી થાય છે. કેવડાનાં વનોમાં સર્પ રહે છે. કર્નાટકમાં આ જાડનાં પાંદડાંની છત્રીઓ અને ટોપ કરે છે. કેવડાનું તેલ કાઢે છે, તે ઘણું સુવાસિક હોય છે. કેવડાનાં પાંદડાંમાં કરેલી કાથની ગોળીઓ ઘણી સુવાસિક હોય છે. કેવડાની અંદર જે માંજર હોય છે તેનું શાક કરે છે. x સ્વેત કેતકી:—તીખી, મીઠી, કડવી તેમજ લઘુ છે; અને વિષ તથા કફનો નાશ કરનારી છે. એનાં ફૂલ:—લઘુ, તીખાં, કડવાં, કાંતિકર તથા ઉબ્બુ છે; અને તે વાયુ, કફ તથા કેશની દુર્ગંધનો નાશ કરે છે. તેનું કેસર:—કરોળીઆનું નાશક અને કિંચિત્ ઉબ્બુ છે. એનાં ફળ:—મીઠાં છે અને વાયુ, મેહ તથા કફનો નાશ કરે છે. સુવર્ણ કેતકી:—કડવી, નેત્રોને હિતાવહ, ઉબ્બુ, લઘુ, તીખી તથા મધુર છે; અને વિષદોષ તથા કફનો નાશ કરે છે. એનાં ફૂલ:—સુખકર, કામોદીપન, કિંચિત્ ઉબ્બુ, કડવાં, તીખાં અને નેત્રને હિતા-

x કેવડાનો અર્ક ખરોળને નુકસાનકારક છે, એનો પ્રતિનિધિ રતાંજળી ને માત્રા ૬ માસ છે. એ જંગલી ખારી જમીનમાં થાય છે.

વહ તથા સુગંધી છે. એના કુણુગાઃ—અતિ ઠંડા, દેહને દઢ કરનાર, તીખા, બલકર તથા રસા-
યન છે અને પિત્ત તથા કફનો નાશ કરે છે. એનાં કુળ અને કેસરના ગુણુઃ—શ્વેત કેતકીનાં
કુળ અને કેસરના ગુણુ જેવાજ છે. ઉપયોગઃ—(૧) રક્ત પ્રદર ઉપરઃ—કેવડાનાં મૂળ પાણીમાં
ધસી સાકર નાખી પાવાં. (૨) અપરમાર (ગોતા) ઉપરઃ—કેવડાનાં કણુસલાં ઉપરની બૂકી
અને કેતકીનાં ફૂલ સમભાગ લઈ એકત્ર ખાંડવાં અને તે ચૂર્ણ છીંકણીની પેઠે સુંધવું. (૩)
ઉબ્બુતાવડે કપાળ દુખે છે તે ઉપરઃ—કેવડાનું પાણી અને ઘોળું અંદન ધસી એક કાચની
બાટલીમાં નાખી, તે બાટલીના મુખ ઉપર બારીક કપડું વિંટી, તે બાટલી ઉપરાઉપરી હલાવી
સુંધતાં જવું એટલે કપાળ દુખતું હશે તે મટશે. (૪) પ્રમેહ ઉપરઃ—કેતકીનાં મૂળ બાણી તેના રસ
તોલા બે અને સાકર બે પૈસાભાર એકત્ર કરી પાવું. (૫) સર્વ પ્રકારની ઉબ્બુતા ઉપરઃ—કેવ-
ડાનાં પાંદડાંના રસમાં જીરું વાટી સાકર નાખી તે ૭ દિવસ સુધી પાવો. પથ્ય-છાશ અને ભાત,
મીઠા વગર. (૬) કંઠરોગ ઉપરઃ—કેવડાની માંજરની બીડી કરી પીવી એટલે કંઠસર્પાદિ રોગ દૂર
થાય છે. (૭) મુસળયા રોગ (ઉલટી તથા ઝાડા) ઉપરઃ—કેવડાના કાંદાનો રસ પાવો.

૧૪૮ x કેસર—સં ૦ કેસર, કુંકુમ. મં ૦ કેસર. બં ૦ કં ૦ તાં ૦ મલાં ૦ ગોં ૦ કુંકમ, કેસર.
હિં ૦ કેસર. તૈં ૦ કુંકમપુવ. કાં ૦ લરકીમાસ. અં ૦ જાકરાન, કુરકુમ. ઇં ૦ સેક્રન. લાં ૦ કૌસિરિટ-
ગમેટા, કોસસ સેટિવસ.

કેસર નેપાળ અને ઇંગ્લાંડ દેશમાં થાય છે. કેસરનાં ઝાડ નાનાં હોય છે. તેના કાંદા બે બે
હાથના અંતરે દાર પ્રમાણે વાવે છે. તેને વાવ્યા પછી બે ત્રણ માસને અંતરે ઝાડ થઇ તેને ફૂલ આવે
છે. તેને ત્રણ પાંખડીઓ હોય છે તથા અંદર તંતુ હોય છે, તેજ કેસર. કેસરનો રંગ રાતો હોઇ તંતુ
લાંબા હોય તો તે ઉચ્ચ પ્રતિનું છે એમ જાણવું. કેસર એક વર્ષ કરતાં વધુ રહેવાથી બગડે છે. એ
રંગના અને ઔષધના કામમાં આવે છે. કેસરઃ—સુગંધી, કડવું, તીખું, રુચિકર, આનંદકારક, ઉબ્બુ,
કાંતિકર તૂડે તથા રિનગ્ધ છે; અને કંઠરોગ, વાયુ, કફ, ઉધરસ, મસ્તકશૂન, વિપ, ઉલટી, વ્રણ વ્યંગ, કૃમિ,
હેડકી, ત્રિદોષ તથા કાંદાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) રક્તપિત્ત ઉપરઃ—બકરીના દૂધમાં કેસર
શીજવી પાવું અને બકરીના દૂધમાં ભાત પાવો. (૨) શરીરમાંથી લોહી ધણું ગયું હોય તોઃ—
મધ સાથે કેસર પાવું. (૩) પીનસ રોગ ઉપરઃ—કેસર ઘીમાં ખરલ કરી નરય આપવું. (૪) આદા-
શીશી ઉપરઃ—કેસર અને ઘી એકત્ર ખરલ કરી નાકે સુંધવું. (૫) કાલેરા ઉપરઃ—લીમડાના રસમાં
કેસર આપવું. (૬) મૃત્તિકાજન્ય (માટી ખાવાથી ઉત્પન્ન થયેલા) પાંડુરોગ ઉપરઃ—કેસર,
જેહીમધ, લાંડીપીપર અને નસોતરનો કાટો કરી તેના ૪ પુટા માટીના દેવા અને તે માટી ખાવા
આપવી; એટલે ખાધેલી માટી નીકળી જઇ વિકાર દૂર થશે. (૭) મસ્તકરોગ ઉપરઃ—કેસર અને
બદામને ગાયના ઘીમાં ખરલ કરી નાકે સુંધવું. (૮) અહિરા ઉપરઃ—કેસર મધમાં ખરલ કરી તેનું
અંજન કરવું. (૯) મૂત્રાઘાત ઉપરઃ—રાત્રે પાણીમાં કેસર બીંજવી રાખી સવારે તેમાં મધ નાખી
હલાવી પીવું. (૧૦) ખર(ધાતુ) પડે છે તે ઉપરઃ—જૂના ઘીમાં કેસર ખરલ કરી ત્રણ દિવસ પીવું.

x કાશ્મીર, ધ્રિાન અને બલ્ખ, એ ત્રણ દેશોમાં કેસર ઉત્પન્ન થાય છે, તે પૈકી (૧) કા-
શ્મીરમાં થનાર કેસરના તંતુઓ બહુજ નાના નાના, બાલની સમાન ગ્રીણા, કાંધક રતાશવાળા
અને કમળની ગંધના સમાન હોય છે. એ બધી જાતનાં કેસરોમાં ઉત્તમ છે. (૨) બલ્ખ દેશનું કેસર
પીળા રંગનું અને તેમાં કેતકીના ફૂલ જેવી સુગંધ આવે છે તથા બારીક હોય છે. એ મધ્યમ
છે, અને (૩) ધ્રિાન દેશમાં થતા કેસરની ગંધ મધ જેવી હોય છે. રંગ કાંધક પીળો અને એના
તાંતણા મોટા હોય છે, એમ બાવભિત્રે કહ્યું છે. વળી કેટલાક કહે છે કે, હાલના જમાનાના
વેપારી લોકો એમાં કસુબા(કસુબીના ફૂલનાં તંતુઓ)નો ભેળ કરે છે. કાંધક તો એમાં જનાવરોનાં
આંતરડાંની બારીક છાલોને સૂકવી ભેળ કરતા હોવાનું જતાવે છે. એથીજ જૈન લોકોએ
પવિત્ર કેસર તરફ પોતાના ધાર્મિક બંધુઓનું ધ્યાન ખેંચ્યું કહેવાય છે. જો એમ હોય તો વૈદ્યકીય
દ્રષ્ટિથી પણ એને વધારે ચોક્કસ થવા જરૂરનું ધાર્ડું છે. એનાં પ્રતિનિધ તજ અને જવંત્રી છે.

(૧૨) કૃમિ ઉપર:—કેસર અને કપૂર દૂધમાં પાવું. (૧૨) ગર્ભિણીના રક્તસ્રાવ અને ઘુર્ણીક ઉપર:—ગામનું ગામણ (તેમાંનો પાણીનો અંશ કાઢી) કેસર થે માસા નાખી ૧ તોલો આપવું. (૧૩) બાળકોના ઝાડા તથા મરડા ઉપર કેસરદાદિ ચૂર્ણ:—કેસર તો. ૧, જલધન તો. ૧, તજ તો. ૨, લવિંગ તો. ૧૧, એલચીનાં બીજ તો ૧, ચાક તો. ૫ તથા સાકર તોલો ૧૬ દરેકને બારીક વાટી વજ્રગાળ ચૂર્ણ કરી બાટલીમાં ભરી રાખવું. જરૂર પડ્યે ૨ થી ૪ રતી મધ સાથે અથવા દૂધ સાથે દિવસમાં ત્રણ વખત આપવું. આ દવાથી બાળકોનો અતિસાર, મરડો તથા પેટનો દુખાવો દૂર થાય છે. (ચાકનો ઉપયોગ કરવા પહેલાં ચાકને ખાંડી બહોળા પાણીમાં મેળવી એક દિવસ રહેવા દેવો. બીજો દિવસે હલાવી પાણી ગાળી લેવું. આ પાણી નીતરે તેમ કાઢવા જવું. નીચે જે ચાકનું બારીક ચૂર્ણ રહે તે ઉપયોગમાં લેવું.

૧૪૯ કેસરી (પીળો) ચંપા (રાયચંપા)—સં સુવર્ણ ચંપક. મં સોનચંપા. હિં ચંપા. કં સંપજે. તં ચંપાગીપુવુષુ, ચંપકમુ. તાં ચંપકં. તું સંપેડા-મારા. મલાં ચંપક. ગોં ચંપા-રૂક. લાં મિચેલિયા ચંપકા.

આ જાડ ધણું મોટું થાય છે. તેને વાળ્યા પછી આઠ દશ વર્ષે ફૂલો આવવા લાગે છે. એ ફૂલો વર્ષમાં બે વાર—કિનાળામાં અને ચોમાસામાં આવે છે. એ ફૂલો જોવામાં ધણું સુંદર અને રંગે પીળાં હોય છે. એ ફૂલોનો વાસ ધણો ઉગ્ર હોવાથી તે હવામાં ચારે તરફ પ્રસરે છે તથા હવા ખરાબ હોય તો તેમાં મળી જઇને હવાને સારી બનાવે છે. એનું લાકડું ધણું કણી-વાળું હોય છે. કેસરિયા ચંપા:—કડવો, તીખો, શીતળ, તૂરો, મધુર, વૃષ્ય, હ્રસ્વ, સુગંધી તથા શ્વમરનો નાશ કરનાર છે; અને દાહ, પિત્ત, કફ, રક્તદોષ, મૂત્રકૃમ્મ, વાત, કોહ, વિષ, કૃમિ, કંડૂ તથા મણનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) પ્રદર ઉપર:—પીળા ચંપાની છાલનો રસ પાવો અથવા છાલનો કાઢો કરી તે પાવો. (૨) બાળકની ગરબણી (વરાધ) ઉપર:—પાનના રસમાં કેસરીઆ ચંપાના ફૂલમોહેની કળી અને શુદ્ધ કરેલો સાજીખાર નાખી તે પાવો. (૩) વિષમ જ્વર ઉપર:—કેસરિયા ચંપાનાં મૂળોનો કાઢો પાવો.

૧૫૦ કેળ—સં કદલી, રંભા. મં કેળ. હિં કેલ-૨. કં બાળી. તાં વાલે. તું ખારે. મલાં વાળા. તૈં ચકાકેલી, આરાટિકાયા, યારાટી. ફાં મોઝ. અં તના. ઇં પ્લેનટેષન. લાં મુસાસેપિયેન્ટમ.

કેળનાં જાડો ધણું કરી સર્વ દેશોમાં થાય છે. એનાં મૂળોમાંથી જે ફણગા ફૂટે છે તે કાઢી બીજો રથજો વાવે છે, એટલે તેની કેળ થાય છે. કેળોની લગલગ વીસ જાતિ છે. ગોમાંતક, કર્નાટક અને વસધ, એ પ્રાંતોમાં કેળોનો પાક ધણો થાય છે. વસધ પ્રાંતમાંના આગાશી ગામમાં કેળોને સૂકવી પછી તે ચારે તરફ મોકલે છે. વગડામાં વરસાદથી જે કેળો પોતાની મેજે પાકે છે, તેને 'વગડાકે કેળ' કહે છે. કાચાં કેળાંનું ને કેળદોડનું શાક થાય છે. છાલની રાખ રંગના કામમાં આવે છે. સૂતર રંગનારા રંગરેજ અને ખત્રી લોકો એનો ધણો ઉપયોગ કરે છે. પાકેલાં કેળાંનું રાયતું સાફ થાય છે. કેળના યોગે હથિયારોને પાણી ચઢાવવામાં આવે છે. કેળનાં પાંદડાંના દાંડાને સૂકવી બાળવાથી તેમાંથી ક્ષાર (ખાર) ઉત્પન્ન થાય છે. કોકણદેશમાં ઘોખી લોકો સાબુને બદલે એ ક્ષારનો ઉપયોગ કરે છે. ગામડા ગામમાં રહેતા ગરીબ લોકોને મલમ એ પદાર્થ શું છે, તેની ખબર પશુ નથી; અને જેમને ઔષધ આપવાને વૈદ્ય પશુ નથી હોતો તે લોક કેળની અંદરના રસની મલમની પેઠે જખમ ઉપર પટ્ટી મારે છે અને તેથી તેમનો જખમ સારો થાય છે. પાકેલાં કેળોનો ખાવામાં ઉપયોગ થાય છે. વગડાકે કેળાં કોઇ ખાતું નથી. તેનાં કાચાં કેળાંનું તથા કેળદોડાનું શાક કરે છે અને પાંદડાં પત્રાળી કરવાના ઉપયોગમાં આવે છે. બીલ, કોળી, હાકરડા વગેરે ગરીબ લોકો જમીન-માંથી વગડાકે કેળના કંદ કાઢી તેને દળી લોટ કરી તેની બાખરીઓ બનાવી ખાય છે. xકેળ:—

xકેળનાં પાંદડાં ત્રણેક પુટ લાંબાં અને ઢાઢ બે પુટ પહોળાં હોય છે. એ વાયુ અને કફ ઉત્પન્ન કરનાર છે; તથા એની શાંતિ ઓછું, મૂઠ અને મધ છે; એનો પ્રતિનિધિ સાકર અને ગોળ છે.

શીતળ, ગુરુ, વૃષ્ય, સિન્ગ્ધ તથા મધુર છે; અને પિત્ત, રક્તવિકાર, યોનિદોષ, અશ્મરિ તથા રક્તપિત્તને નાશ કરે છે. પાકેલાં કેળાં:—અળકર, તૂરાં મધુર, ગુરુ, શીત, વૃષ્ય, શુક્રવર્ધક તથા સંતર્પણ છે; અને માંસ, કાંતિ તથા રુચિને વધારનાર, દુર્ગંધ તથા કફકારક છે. એ તૃષા, આનિ, પિત્ત, રક્તવિકાર, મેહ, ક્ષુધા તથા નેત્રરોગનો નાશ કરે છે; અને જેનો જઠરાગ્નિ મંદ છે એવો માણસ ખાય તો તેથી વિકાર થાય છે. કેળદોહડ:—(ફૂલ) સિન્ગ્ધ, મધુર, તૂરા, ગુરુ, ગ્રાહક, કડવા, અગ્નિદીપક, વાતનાશક તથા કિંચિત્ ઉષ્ણવીર્ય છે; અને રક્તપિત્ત, ક્ષય, કૃમિ, પિત્ત તથા કફનો નાશ કરે છે. કઢલીસાર:—(કેળમાંનો ગાળો) ગ્રાહક, અગ્નિય, ગુરુ તથા શીત છે; અને તૃષા, દાહ, મૂત્ર-કૃચ્છ, અતિસાર, સોમરોગ, અસ્થિસ્થાવ, રક્તપિત્ત અને વિસ્ફોટકનો નાશ કરે છે. કઢલીકંદ:—રક્ત, વાતલ, તૂરા, ગુરુ, શીત, અલકર, મધુર અને કેચ્છ છે તથા અગ્નિમાંન કરે છે. અને કર્ણશૂન્ર, આમ, પિત્ત, દાહ, રક્તદોષ, સોમરોગ, રક્તદોષ, કૃમિ અને કાઢનો નાશ કરે છે. કેળનું પાણી:—શીતળ અને ગ્રાહક છે; અને મૂત્રકૃચ્છ, મેહ, તૃષા, કર્ણરોગ, અતિસાર, અસ્થિસ્થાવ, રક્તપિત્ત, કૃચ્છ, વિસ્ફોટક, રક્તદોષ, યોનિદોષ અને દાહનો નાશ કરે છે. વગડાઉ કેળ:—શીતળ, મધુર, અલકર, વીર્યવર્ધક, રુચ્ય, દુર્ગંધ તથા જડ છે; અને તૃષા, દાહ, શોષ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ:—તૂરાં, મધુર અને ગુરુ છે. ઉપયોગ:—(૧) પેટમાં વિષ ગયું હોય તો તે ઉપર:—કેળના ગાળાનો રસ કાઢી પાવો. (૨) હડકાયા કૂતરાના વિષ ઉપર:—પાકેલાં વગડાઉ કેળાંનાં બી ખાવા આપવાં અને દંશ ઉપર વાટી ચોપડવાં. (૩) શ્વાસ ઉપર:—કેળાની અંદરનો કેસરયુક્ત ભાગ કોરી તેમાં મરીનું ચૂર્ણ રાત્રે ભરી રાખવું. પ્રાતઃકાળે તે કેળું ઘીમાં તાપ ઉપર શેકી ખાવું એટલે શ્વાસરોગ જલદી દૂર થાય છે. (૪) સુષ્ણે પ્રસૂતિ થવા માટે:—કેળનો કાંદો કંમરે બાંધવો. પ્રસવ થયા પછી છોડી નાખવો. (૫) હેડકી ઉપર:—રાત્રીકેળનાં પાંદડાંની રાખ માસો એક અને મધ તોલો એક એકત્ર કરી પાવું. (૬) સોળ ઉપર:—ઘઉંની કણક અને પાકેલાં કેળાં પાણીમાં મેળવી ગરમ કરી સોળ ઉપર બાંધવાં. (૭) સોમલના વિષ ઉપર:—કેળના રોપાનો રસ પાશેર પાવો. (૮) જીભે કાતરા પડે છે તે ઉપર:—પાકેલાં કેળાં ગાયના દહીં સાથે સૂર્યોદય પહેલાં ખાવાં. (૯) કમળા ઉપર:—પાકેલાં કેળાં મધમાં મેળવી ખાવાં. (૧૦) ભસ્મક રોગ ઉપર:—કેળાં ઘી સાથે ખાવાં અથવા કેળના રસનું પાણી કાઢી પીવું. (૧૧) ધૂપણી (પ્રદર) અને સોમરોગ એટલે મૂત્રાતિસાર જેવો રોગ થાય છે તે ઉપર:—પાકેલાં કેળાં, આમળાંનો રસ અને સાકર બે ભાગ એકત્ર કરી પાવું. (૧૨) મૂત્રકૃચ્છ એટલે ગરમી ઉપર:—ગાયના મૂત્રમાં કેળના કાંદાનો રસ નાખી પાવો. (૧૩) દાહ શમન થવા માટે:—કેળનાં અને કમળનાં પાંદડાં ઉપર સૂઈ રહેવું. (૧૪) બાળકને દાંત કુટે છે તે વેળાએ રોગ થાય છે તે ઉપર:—કેળદોહડાની અંદરના જે બારીક કણુમા (બાળકેળ) ગરી પડે છે, તે બારીક વાટી તેનો રસ કાઢવો. તેમાં થોડી જીરાની બૂકી અને સાકર નાખી બાળકની શક્તિ પ્રમાણે નિત્ય એક વાર ચાર માસાથી છ માસાપર્યંત એ કમ પ્રમાણે સતત સાત રોજ આપવું; અને ફક્ત એકલો આજ રસ દશ વીસ વાર દાઢો વગેરે ઠેકાણે ચોપડવો, એટલે તાવ વગેરે જલદી શમે છે. (૧૫) શીતળા હલકા આવવા માટે:—વગડાઉ કેળનાં બીઆં ભેંસના દૂધમાં વાટી કપડાણુ કરી તે દૂધ પાવું. (૧૬) મૂત્રાધાત એટલે પેશાબ બંધ થાય છે તે ઉપર:—કેળનું પાણી ૪-૫ તોલા લઈ તેમાં પાતળું ઘી બે તોલા મિશ્ર કરી પાવું. એનો એવો ચમત્કાર છે કે કેળના પાણીમાં ઘીનો સંયોગ થઈ પેટમાં ગયેલું ઘી મૂત્રદારે ધણું જલદી નીકળી જાય છે અને તે યોગથી દાર મોકળું થાય છે તથા પેશાબ છૂટે છે. પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓને તે ધણોજ જલદી લાગુ પડે છે. (૧૭) પ્રદર અને ધાતુવિકાર ઉપર:—પાકેલું એક કેળું અર્ધાં તોલા ઘી સાથે દરરોજ સવારે અને સાંજે ખાતા જવું. એ પ્રમાણે સતત આઠ દિવસ સેવન કરવાથી ઉપલા વિકારો શમે છે. આ ઔષધથી કાંધને ઠંડી આવે એવું જણાય તો એમાંજ મધનાં ચાર ટીપાં નાખી આ ઔષધ ખાતા જવું. (૧૮) ઢોરના ખાવામાં સોમલ આવ્યો હોય તો:—કેળનો રસ એક શેર કાઢી ફટકડી તોલા ૧૦ અને ઘોળો કાથો તોલો ૧ નાખી તે મિશ્રણ ૩ દિવસ પાવું. (૧૯) પિત્તરોગ ઉપર:—પાકેલાં કેળાં અને ઘી ખાવું. (૨૦) ઢોરના મૂત્રાવરોધ ઉપર:—કેળનું પાણી એક શેરપર્યંત કાઢી

તેમાં એક એક તોલો ધસવો અને થોડું મીઠું અને મરીની ભૂખી ૪ ચણોડીભાર નાખી પાવું. (૨૧) કેળાં ખાવાથી અજીર્ણ થાય તો:—એલચીદોડા ખાવા. (૨૨) કેળું જલદી પકવવા માટે:—ભૂમનો દાંડો ૫-૬ આંગળ રાખી બાકીનો કાપી નાખ્યા પછી તેને ખીસાવડે કાણું પાડી તેમાં એલચીની ભૂખી ભરવી; એટલે કેળાં જલદી પાકે છે. કપૂર ભરવાથી પણ કેળાં જલદીથી પાકે છે. કેળાંમાં જો થોડી એલચીદોડાની ભૂખી નાખી હોય તો તે કેળાંનો નાશ થાય છે, એવો એલચીદોડામાં ગુણ છે. (૨૩) ધૂપણી (મદર) ઉપર:—કેળનાં પાંદડાં બારીક વારી તેની દૂધમાં ખીર કરી એ-ત્રણ દિવસ ખાવી. (૨૪) ઉલટી ઉપર:—કેળના કાંદાનો રસ મધ સાથે પાવો. (૨૫) શરીરમાં જાંત્રિકી ગરમી અને પ્રમેહ ઉપર:—કેળનો ગાંભો છાયામાં સૂકવી ચૂર્ણ કરી તે સાકર અને પાણીમાં પાવું.

૧૫૧ કોકમ—સં. રક્તપૂરક, વૃક્ષામ્લ. મં. અમસુદ. કો. કોકમ, રાતાંબા. હિં. વિપાગિત્ર, મહાદા. કં. તિતિડીક, સોલે, મરબિન, હુળીમરા. બં. મહાદા. રાં. ડાસશ્યા. શીરંગી શિડાઓ. મલાં. પૂતપુળિ. વું. પુલ્હારપુળી. ગો. લિરંડ. ઇં. કોકમ, બટર ટી. લાં. ગારસિનિયા પરધુરીઆ.

એ જાડ મોટાં થાય છે. તે કોકળ અને કર્નાટક દેશમાં ઘણાં થાય છે. એનાં ફળોને ‘કોકમ’ કહે છે. કોકમનો રંગ રાતો અને આકૃતિ નારંગી જેવી હોય છે. એને રાતાંબા કહે છે. રાતાંબાનો મગજ ખવાય છે અને અંદર પાણી હોય છે તે કાઢી પીએ છે. એનાં બીજાંમાંથી જે તેલ નીકળે છે તે મીણના જેવું જડું અને ઘેણું થાય છે; તે ખાવાના તથા ઔષધોના કામમાં આવે છે. એને લિરંડેલ અથવા ‘કોકમનું તેલ’ કહે છે. ગોમાંનક અને માલવણ પ્રાંતોમાંથી સેંકડો ખાંડી કોકમ બહાર વેચાવા જાય છે. રાતાંબા ઉપરની છાલ સૂકવી તેનાં કોકમ કરે છે. એ આમલી કરતાં પથ્યકારક છે. એની કઠી અને ચટણી થાય છે. મીણબત્તી કરવાના કામમાં મીણમાં કોકમનું તેલ મિશ્ર કરવાથી તે સોંધું પડે છે. બળવામાં પણ અડચણ આવતી નથી. કાચાં ફળાં:—તૂરાં, રુચિકારક, ખાટાં, ઉબ્બ, અગ્નિદીપક, પિત્તકર, ગુરુ, કફકર તથા તીખાં છે; અને વાતોદર, ત્રણ, વાયુ તથા અતિસારનો નાશ કરે છે. તેનાં પાકાં ફળાં:—મધુર, રુચ્ય, ગ્રાહક, તીખાં, લઘુ, ઉબ્બ, ખાટાં, તૂરાં, રક્ષ તથા અગ્નિદીપક છે; અને કફ, વાયુ, તરસ, આમાતિસાર, સંગ્રહણી, અમવાત, રક્તદોષ, પિત્ત, અર્શ, શૂળ, ગુદમ, ત્રણ, કૃમિ, હ્રોગ તથા વાતોદરનો નાશ કરે છે. એ વૃક્ષના ગુણો પણ ઉપર પ્રમાણે છે. ઉપયોગ:—(૧) હાડ દુખતું હોય તે ઉપર:—કોકમના જાડનાં પાંદડાં વારી ગરમ કરી તેનો પાટો બાંધવો. (૨) રક્તયુક્ત મરડા ઉપર:—વાયુના ઉપદ્રવથી કિંવા કોષ્ઠ પણ કારણથી રક્તયુક્ત મરડો થાય છે તે ઉપર—એની કુંપળો કેળનાં સૂકાં પાંદડાંમાં વિંટાળી, અંગારામાં શેકી, પછી બારીક વારી ગોળી કરવી. તે ગોળી ગાયના તાજા દૂધમાં મેળવી તે દૂધ ઘણું જલદીથી પી જવું; અથવા કોકમનું તેલ ગરમ કરી તે ઠરી ગયા પહેલાં પાવું. એ પ્રત્યેક વેળા એ તોલા પાવું. (૩) શીતપિત્ત ઉપર:—કોકમના પાણીમાં જીરું અને ખાંડ નાખી પાશેર પાવું. (૪) અમ્લપિત્ત અને પિત્તરોગ ઉપર:—કોકમ, એલચી અને સાકર, એની ચટણી કરી ખાવી. (૫) ઠંડીએ હોઠ ફાટે છે તે ઉપર:—કોકમનું તેલ ચોળવું. (૬) હાથનાં અને પગનાં તળીયાંમાં દાહ થતો હોય તો:—કોકમનું તેલ ચોળવું. (૭) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—કોકમનાં પંચાંગ ત્રણ ભાગ, લિલામાનું મગજ ૧ ભાગ અને મરી ૧ ભાગ, એનું ચૂર્ણ કરી તે ૧૦ માસા ખાવું; એટલે અંદરના અને બહારના મસા નાશ પામશે. (૮) ઘી ખાવાથી અજીર્ણ થયું હોય તો:—કોકમનો કાઢો પાવો. (૯) મૂળવ્યાધિથી ઘણી આગ થતી હોય તો:—કોકમના તેલમાં સીસું ધસી ભેપ કરવો.

૧૫૨ કોઠી—સં. કપિત્થ. મં. કવઠ. હિં. કૈથ, કપીટ. બં. કયેત ગાજ. કં. વેલ્લુ, ખેલડા. તૈ. એલાંગાકાયા. તાં. વિળામારં. મલાં. વિળાવુ. ઇં. વુડ એપલ. લાં. ફેરોનિયા એલેક્ટ્રેન્ટનમ.

કોઠીનાં જાડ દક્ષિણમાં તથા ગુજરાતમાં ઘણાં થાય છે. આ વૃક્ષ મોટું થાય છે. એ વૃક્ષના ફળને કોઠું કહે છે. તે ગોળ અને ફેરી જેવડું હોય છે. એ ફળના ઉપરની છાલ કઠણ હોય છે. પાકેલાં કોઠાં એકલાં અથવા તેમાં ગોળ કિંવા સાકર નાખી ખાય છે. લીલા કોઠાના ગરનો સાર અને

ચટણી થાય છે. પાકેલાં કોઠાંનો મુરખો પણ થાય છે. x કોઠીનું ઝાડ:—મધુર, ખાટું, તૂડું, ગ્રાહકને શીત, વૃષ્ય અને કડવું છે; તથા પિત્ત, વાયુ અને વ્રણનો નાશ કરે છે. એનાં કાચાં ફળ:—ગ્રાહી, ઉષ્ણ, રક્ષ, લઘુ, ખાટાં, તૂડાં તથા લેપન છે; અને વાયુ, પિત્ત તથા જીહ્વાની જડતા કરનાર અને રુચિકર છે. વળી વિષ, જ્વર અને કફનો નાશ કરે છે. પાકાં કોઠાં:—રુચિકર, ખાટાં, તૂડાં, ગ્રાહક, મધુર, કંઠશુદ્ધિકર, શીતળ, ગુરુ, વૃષ્ય અને દુર્જર છે; તથા શ્વાસ, ક્ષય, રક્તરોગ, ઉલટી, વાયુ, શ્રમ, હિષ્મા, વિષ, ગ્લાનિ, તૃષ્ણા, ત્રિદોષ, ઉચકી તથા ઉવરસનો નાશ કરે છે. એનાં બીઆં:—હ્રોગ, મસ્તકશ્ચગ, વિષ અને વિસર્પનો નાશ કરે છે. બીઆંનું તેલ:—તૂડું, ગ્રાહક તથા મીઠું છે; અને પિત્ત, ઉંદરનું વિષ, કફ, ઉચકી અને ઉલટીનો નાશ કરે છે. એનાં ફૂલ વિષનાશક અને પાંદડાં ઉલટી, અતિસાર અને હેડકીનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) પિત્ત શમન થવા માટે:—કોઠાનો ગર સાકર નાખી ખાવો અથવા કોઠીનાં પાંદડાંનો રસ દૂધમાં મેળવી પાવાથી ભયંકર અને પ્રયળ થયેલા પિત્તનું શમન થાય છે. (૨) કમળા ઉપર:—કોઠીના પાલાનો રસ માયનું દૂધ નાખી પાંચ તોલા કાઢવો અને પ્રત્યેક દિવસ એક વાર આપવો. (૩) પ્રદર (અથવા સ્ત્રીઓને પેશાબમાં ધાતુનું જવું તે) ઉપર:—કોઠી અને વાંસનો પાલો ખારીક વાટી મધમાં મેળવી આપવો. (૪) શરીરમાંની ગરમી વગેરે નીકળી જઈ ધાતુપુષ્ટિ થવા માટે:—કોઠીના પાલાનું ચૂર્ણ દૂધમાં ખડીસાકર નાખી આપવું. (૫) ઉંદરના વિષ ઉપર:—કોઠીનાં બીઆંનું તેલ ચોપડવું. (૬) શરીર ઉપર પિત્તનાં ઢીમણાં ઉઠે છે તે ઉપર:—કોઠીનો પાલો ખારીક વાટી તેનો ઢીમણા પર લેપ કરવો; કિંવા વાટેલો પાલો દહીંમાં મેળવી શરીરે ચોળવો. અને પાલાનો રસ કાઢી તેમાં ખડીસાકર નાખી તે પાવો, એટલે થોડીક વારમાં શમન થાય છે. (૭) શરીરમાં જામેલું રસાયન નીકળવા માટે:—કોઠીનો પાલો, તાંદણની લાજનો પાલો અને કેળદોડામાંથી ગરી પડેલાં ફૂલ; તે સર્વ સમભાગ લઈ, તેનો અષ્ટમાંશ કાઢો નિલ બે વખત એ પ્રમાણે ૧૪ દિવસ સુધી આપવો. બે વખત ઔષધો તાળાં બેઠાં. તેલવાળું, ખાટું, મીઠું (લૂણ), તીખું, એ પદાર્થ ખાવા નહિ અને સ્નાન પણ કરવું નહિ. પંદરમે દિવસે સર્વાંગે બકરીની લીંટીઓ ગોમૂત્રમાં વાટી તેનો ચાર ઘડી લેપ રાખવો; પછી સ્નાન કરી ભોજન કરવું. (૮) હેડકી અને શ્વાસ ઉપર:—કોઠાનો અંગરસ, મધ અને લીંટીપીપર સાથે આપવો. (૯) અન્નદ્રેષ ઉપર:—કોઠાના ગર્ભમાં સુંઠ, મરી અને લીંટીપીપરનું ચૂર્ણ મધ અને સાકર મેળવી ચાટવું.

૧૫૩ કોઠીંબર—કોઠીંબર આ કારીટાની જાત છે; પરંતુ કારીટ એ ઘણું જ કડવું હોય છે, એટલે આને મીઠું કારીટ કહીએ તો કહી શકાય. એ ગુજરાતમાં પુષ્કળ થાય છે. એનું શાક થાય છે અને તે સુકવી જમણીની સાથે ખાય છે. આમાં પણ કડવી અને મીઠી એવી બે જાતો છે.

૧૫૪ કોઠીંબાં—સં ૦ કર્કચિર્બિટી, મૃગાક્ષી. મં ૦ શેંદણી. હિં ૦ સંધિની. કં ૦ વાલુકમેકે. ઇં ૦ રમ્ભલ કોકંબર. કોઠીંબીના વેલા પાંચ છ લાથ જમીનપર ફેલાય છે. એ ઘણાક પ્રાંતોમાં થાય છે. એને ભાદરવાની આસપાસ ફળો આવે છે તેને કોઠીંબાં કહે છે. એ ફળો ઉપર લીલા પીળા ચટાપટા હોય છે. જમીન સારી હોય તો આ ફળો છોલેલાં નાળીએર જેવડાં પણ થાય છે. એ કુણાં હોય ત્યારે કડવાં હોય છે. પાકવા પછી કાંઈક ખાટાં લાગે છે.* એની સુકવણી અને શાક

x હિંદુસ્તાની વૈદ્ય કોઠીના ફળને ગ્રાહી માને છે અને કાચું ફળ ગ્રાહ અને પેટના દરદમાં તથા પાકું ફળ મસૂદા (દાંતના પારા) અને ગળાના સોજા ઉપર આપવાની ભલામણ કરે છે. મીર મહમદ હુસેન કહે છે કે, કોઠીનાં પાંદડાં શીતળ, અને ફળ શીતળ, પાચક તથા એઠ દૂર કરવાને માટે અને ગળાનો સોજો ઉતારવાને માટે તથા દાંતના પારા મજબૂત કરવાને અપાય છે. ફળના ગર્ભનો સરખત પીવાથી ખાવા ઉપર રુચિ થાય છે. ઝેરી જંતુના ડંખઉપર ફળમાંનો ગર્ભ અથવા છાલ બાંધે છે. કોઠીના ઝાડનો ગુંદ વાટી મધ સાથે આપવાથી ઝાડો અને મરડો દૂર થાય છે. ચરકમાં કોઠી ખાટી અને ગ્રાહી માની છે તથા પાંદડાંનો રસ અમિદીપક અને પાચક માન્યો છે.

* આ વેલામાં ચંદ્રની અસર આપોઆપ દેખાઈ આવે છે. વરસના ૩૫૪ અથવા અધિક

કરે છે. એની કાચરી મીઠું ચઢાવી સૂકવી રાખે છે અને તે તેલમાં તળા જમણની સાથે ખાપ છે.
૧૫૫ કોથમીર (લીલા ધાણા)—સંધ્યાનક, કુસ્તુંબરી. મં કોથમીર, ધણે. હિં કોથમીર. બંધને. કં હવ્વીજ, કોતંબરીકાણુ. તં કોથમીર, ધણિઆણુ. તાં ઉતંબરી. તુ કોતંબરી, કોતુમલી. મલાં કોતમપાલરી. કાં તુખમેકસમીઝ. અં કળજુરા. ઈં કોરીયંડર મીઠ. લાં કોરિયંડમ્ સેટાઈવમ્.

કોથમીર સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એનો રસોષ્ઠ કરવામાં નિલ ઉપયોગ થાય છે. એ ઝાડને બી આવે છે તેને ધાણા કહે છે. ધાણા મસાલામાં નાખે છે. આ પદાર્થ સ્વાદિષ્ટ, કંઠક અને પિત્ત-શામક છે. ધાણા બરડીને વાવવાથી થોડા દિવસમાં જરૂરપૂરતી કોથમીર તૈયાર થાય છે. કોથમીરની વડી ઉત્તમ થાય છે. કોથમીરની ચટણી પણ થાય છે. x ધાણા:—મધુર, હૃદય, વૂરા, દીપન, સ્નિગ્ધ, કડવા, કિંચિત્ ઉષ્ણ, અતૃપ્ત, મૂત્રલ, લઘુ, પાચક, ગ્રાહક તેમજ રુચિકર છે; અને તૃષા, દાહ, અતિસાર, ઉધરસ, પિત્તજ્વર, ઉલ્લી, કફ, દમ, ત્રિદોષ, અર્શ, કૃમિ અને વિશેષ કરી પિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) લિલામો ઉઠી નીકળ્યો હોય તો:—કોથમીર વાટી ચોપડવી. (૨) શરીરમાંથી શીતળાની જામેલી ગરમી નીકળી જવા માટે:—શીતળા સારી રીતે મટયા પછી રાત્રે ધાણાજીરં યોગણા પાણીમાં પલાળી રાખી, સવારે મસળી ગાળી તેમાં સાકર નાખી પાવું એટલે કોઠામાંહેની ગરમી શાંત થાય છે. આ પ્રયોગ ચાર પાંચ દિવસ કરવો. (૩) આમ થાય છે તે ઉપર:—ધાણા અને સુંઠ એના કાઠામાં એરંડમૂળનું ચૂર્ણ નાખી તે પાવું. (૪) અરુચિ ઉપર:—ધાણા, એલચી અને મરી, એનું ચૂર્ણ ઘી અને સાકર સાથે આપવું. (૫) દાહ અને તૃષા ઉપર:—ધાણા, અરુડસી, આમળાં, કાળા દ્રાક્ષ અને પિત્ત-પાપડો, એ સર્વ ઔષધો સાધારણ ખાંડી એકત્ર કરી માટીના વાસણમાં નાખી તેમાં પાણી નાખવું અને તે એકજ જગ્યાએ રાખી મૂકી બીજે દિવસે પાવું. (૬) અભિમાંઘ, શ્વાસ, વિષમજ્વર અને અજીર્ણ ઉપર ધાણાનું ચૂર્ણ:—ધાણા, લવંગ, નસોતર અને સુંઠ, એનું ચૂર્ણ કરી

માસના કારણસર ૩૮૪ દિવસ થયા હોય તોપણ તે દિવાળીના ચાર દિવસો અવગ્ર પાકીને આપો-આપ ખરી ગયા છતાં પણ લાગ્યેજ મીઠાં હોય છે અને દિવાળીના દિવસ પછી વેલાને વળગી રહેલાં પણ લાગ્યેજ કડવાં હોય છે. કેવો “ધી ચમત્કાર! આ વેલા અડખાડ એટલે આપોઆપ ઉગે છે. બહુધા એનાં ફળો મોરનાં ઘંડાં જેવાં અને તેવીજ આકૃતિનાં થાય છે. કોડીયાં ધણાં ખાધામાં આવે તો મોઢું પણ પાકી જાય છે.

પાકતી આંગળી ઉપર:—કોડીયામાં કાણું પાડી તેમાં આંગળી નાખી રાખવી. આથી તે પાકીને ત્વરિત ફાટે છે.

x યુનાની હકીમો ધાણાને ઔષધની માફક પેટની પીડાનો નાશ કરનાર, પેશાબ વધારે લાવનાર, પાચક અને કામોદીપન કરનાર માને છે; અને બદલજમી(અજીર્ણ)માં વારંવાર આપવાને ફરમાવે છે. વળી એને દરદનો નાશ કરી ઉંધ લાવનાર, છાતીમાંથી કફને કાઢનાર ને પેટની પીડાને નાશ કરનાર સમજે છે. તેઓ ધાણાનું પાણી બનાવે છે. તેનાથી આંખ ધોવાથી શીતળા નીકળેલ હોય તો આંખને ધળી થતી અટકે છે, એમ તેઓ માને છે; અને ધણી મુદતથી આંખ દુઃખવા આવી હોય તેને આરામ થાય છે. વળી એમ પણ માને છે કે, ધાણાથી કેરી પદાર્થોના (માદક પદાર્થોના) જુસ્સો (મદ) કમી થાય છે. જવના લોટની સાથે ધાણાને વાટી પોટીસ કરી બાંધવાથી ધણા દિવસનો સોજો ઉતરી જાય છે. ચરક સંહિતામાં ધાણાને તૃપાનિ-ગ્રહણ અને શરદીને બંધ કરનાર કહેલ છે. સુશ્રુતમાં એને સર્વજ્વરનાશક, દીપક, દાહનાશક, અરુચિનાશક અને ઉલટી બંધ કરનાર કહેલ છે.

કેટલીક વખતે તાવના ઉતાર માટે રાત્રે પલાળી રાખેલા ધાણાનું પાણી પાય છે ખરું; પણ એમ માલમ પડ્યું છે કે, વખતે એ પ્રયોગથી દરદીને એકદમ શ્વાસ થઈ દેહલાગ પણ કરે છે; માટે દેશ, કાળ અને પ્રકૃતિનો અવશ્ય વિચાર કરવો. એની માત્રા ૬ માસાથી ૧ તોલા સુધીની છે.

ગરમ પાણીમાં પાવું. (૭) તાવ ઉપર પાચન:—ધાણા, દેવદાર, સુંઠ, ભોરિંગણી, ડોરલી (ઉભી રિંગણી) એનો કાઠો પાવો. (૮) પિત્તજ્વર અને અંતર્દાહ ઉપર:—ધાણા અને ચોખા રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખવા. બીજે દિવસે તેજ પાણીમાં તે ખાંડ પાતળી કાંચ કરી સારી ઠંડી થયા પછી તે આપવી. (૯) દાહ ઉપર:—ધાણા રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે તે પાણી ગાળી લઈ તેમાં સાકર ૧ તોલો નાખી પાવું. (૧૦) મૂત્રાધાત ઉપર:—ધાણા અને ગોખરનો કાઠો ઘી નાખી પાવો. (૧૧) નેપાળાના વિષ ઉપર:—ધાણાનું ચૂર્ણ, સાકર અને દહીં, એ એકત્ર કરી આપવું. (૧૨) ગર્ભિણીની ઉલટી ઉપર:—ધાણાનું ચૂર્ણ ૩ માસા અને સાકર ૧ તોલો, એ ચોખાના ઘોવરામણમાં નાખી ખાવું; અથવા ધાણાનો કઠ્ઠક ચોખાના ઘોવરામણમાં સાકર નાખી પાવો. x (૧૩) રક્તપિત્ત ઉપર:—ધાણા, દ્રાક્ષ અને ખેદાણાનો કાઠો કરી પાવો. (૧૪) બાળકનાં શૂળ, આમ અને અજીર્ણ ઉપર:—ધાણા અને સુંઠ એનો કાઠો પાવો. (૧૫) બાળકોની આંખો આવે છે તે ઉપર:—ધાણાની પોટલી બાંધી પાણીમાં પલાળી રાખી તે વારંવાર આંખો ઉપર ફેરવવી. (૧૬) તડકાની ગરમીની લૂન લાગવા માટે:—ધાણા પાણીમાં પલાળી મસળી તેમાં સાકર નાખી તે પાણી પાવું. (૧૭) બાળકની ઉંઘરસ અને દમ ઉપર:—સાકર અને ધાણા ચોખાના ઘોવરામણમાં વાટી તેનું પાણી વજ્રગાળ કરી પાવું. (૧૮) તૃષારોગ ઉપર:—ધાણા પાણીમાં પલાળી રાખી પછી મસળી તે પાણીમાં મધ અને ખાંડ નાખી તે વારંવાર પાવું.

૧૫૬ કોદરા—સંઠ કોદ્રવ. મંઠ કોદ્રુ, હરિક. હિંઠ કોદો, કોદવ. બંઠ ગોઠ કંઠ હરિક. તૈંઠ આલુવાલુ. ઈંઠ પકચુઅડ પાસપેલ. લાંઠ પાસપેલ સ્કોપિટયુટેલ્યમ. અંઠ કોદ્રુ. બંઠ કોદો ધાન.

સર્વ પ્રકારનાં ધાન્યોમાં ધણીજ હલકી પ્રતિનું ધાન્ય કોદરા છે. આ ધાન્યને ધણું કરી ગરીબ લોકો સિવાય કોઈ ખાતું નથી. એમાં ચાર જાતિ છે:—રામેશ્વરી, શિવેશ્વરી, હરકોણી અને માંજર (મેણા કોદરા). મેણા કોદરા એ જાત ધણીજ અપકારક છે. મેણા કોદરાનો ખાવામાં ઉપયોગ કરે તો તેથી ઉલટી, જીલાબ એવા વિકારો થાય છે, અંધારા આવે છે, મન બ્રમિત થાય છે, ગ્લાનિ આવી કેફ ચઢે છે અને વખતે પ્રાણ પણુ જાય છે. એવા અનેક અનર્થ થાય છે. એ જો ખાવાના ઉપયોગમાં લેવા હોય તો એક દિવસ પાણીમાં પલાળી રાખવા. પછી તે સ્વચ્છ ઘોષ એક બે દિવસ તડકામાં સૂકવવા; એમ કરવાથી તેનો દોષ મટી તે ખાવાને યોગ્ય થાય છે. કોદરાનો ભાત, ઘેંસ તથા વડાં પણુ કરે છે. કોદરાની ઉંખી કાંઈક નાચણી જેવી હોય છે. કોદરા મોટી રાઈ જેવડા હોઈ તેનો રંગ રાતો કે પાળો પણુ હોય છે. કોદરા ધણુ શીતળ છે. એ અશક્ત માણુસે કદી પણુ ખાવા નહિ; કેમકે તે વીર્યનાશક છે. કોદરા:—મધુર, શીત, માહક, ગુરુ, કડવા, પ્રણુને હિતકર તથા રૂક્ષ છે; અને કફ, પિત્ત, વિષ તથા મૂત્રકૃન્ધનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) અન્નદ્રવશૂળ ઉપર:—કોદરાના ચોખા(કુરીઆ)ની ખીર ખાવી કિંવા કોદરાનો ભાત દહીં સાથે ખાવો.

૧૫૭ કોલિંજન—સંઠ બંઠ કુલંજન. મંઠ કોળિંજન, કુલિંચન, કુલિંજન. હિંઠ કુલિંજન. કંઠ કોળંજન. ફાંઠ ખિરદાર. અંઠ ઇર્કખોલિંજન. ઈંઠ ગ્રેટર ગેલંગાલ. લાંઠ આલિપનિયા આલિસિનેરમ.

કોલિંજનનાં ઝાડ આંબાહળદરનાં ઝાડ જેવાંજ થાય છે. એ ઝાડ આંબાહળદર કરતાં કિંચિત્ મોટાં હોય છે. એનાં પાંદડાંનો વાસ મધુર હોઈ મંડળનો રંગ ઘોળો અને તીખો હોય છે. ગોમાંતક અને મલખાર પ્રાંતમાં એ ઝાડો પુષ્કળ થાય છે. એની ગાંઠો સૂકવી રાખે છે, તેને 'કોલિંજન' કહે છે. કોલિંજનની ગાંઠોના કકડા કરી તેને અથાણામાં નાખે છે. જે બીજું કોલિંજન કાંઈક

x ધાણા, સુંઠ, સાકર અને નાગરમોથ, એ ચારે વસ્તુ અરધો અરધો તોલો લઈ ૩૨ તોલા પાણીમાં ક્વાથ કરી ૮ તોલા રહે ત્યારે ઉતારી પીવરાવવાથી ગર્ભિણીની ઉલટી તેમજ બીજા મનુષ્યોની કોષ્ટ પણુ કારણથી થતી ઉલટીઓ તુરંત બંધ થાય છે. વધારે મૂલ્યવાળી દવાઓ જ્યાં કામ કરી શકતી નથી ત્યાં આ સાધારણ ઔષધિ સાફ કામ કરી આપે છે.

તીખું લાગે છે તેને “કોલિકોલિંજન” પણ કહે છે. +કોલિંજન—તીખું, કડવું, ઉષ્ણ, અસિ-
દીપક, રુચિકર, સ્વર્થ તથા હ્રદ્ય છે; અને મુખ તથા કંઠની શુદ્ધિ કરનાર તેમજ મુખદોષ, કફ, ઉધરસ
અને વાયુનું નાશક છે. મોટું એનાથી એાછું ગુણવાળું છે. ઉપયોગ—(૧) ઉઝાંટીઆ ઉપર—
એનાં ઊગલાંની કઢી કરી ખાવી અથવા તેનો રસ કાઢી પીવો. (૨) માથું ચઢ્યું હોય તે ઉતરવા
માટે—કોલિંજનનું ખારીક ચૂર્ણ કરી તે નાકે સુધવું; એટલે છીંકો આવી મસ્તક ઉતરે છે.
(૩) વાયુએ કરી અંગ રહી ગયું હોય તો તે ઉપર—કોલિંજનનું ચૂર્ણ શરીર ચોળવું. (૪)
સ્વરભેદ (સ્વરભંગ) ઉપર—કોલિંજન મોઢામાં રાખી રસ ગળવો. (૫) મોઢશી (કોલેરા,
ઉપર—કોલિંજન અને સિંધવ કોકમના તેલમાં કાલવી જરા ગરમ કરી શરીર ચોપડવું; એટલે
કોલેરાથી હાથપગમાં ચઢતી ગોટલીઓ તથા ખડીશ્વળ(હાથ, પગ, પેડુ અને ખભા, એમાં થનાર
શ્વળ)નો નાશ થાય છે. (૬) ઉલટી ઉપર—કોલિંજનનો એક તોલો રસ કાઢી, તેમાં લીમડાનો
રસ એક તોલો અને આદનો રસ એક તોલો નાખી દોઢ તોલો સાકર નાખવી અને તે શીજવી
રાખવું; એ પ્રત્યેક વખતે અર્ધાં તોલા પ્રમાણે એ વખત એમ ત્રણ દિવસ આપવું. (૭) બહુમુત્ર
રોગ ઉપર—કોલિંજનનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી એ વખત પાવો. (૮) બાળકોના અતિહાર
ઉપર—કોલિંજન છાશમાં ઘસી થોડી હિંગ નાખી કઢી કરી પાવી. (૯) મુખદુર્ગંધી દૂર થવા
માટે—કોલિંજનનું ચૂર્ણ મધમાં મેળવી દાંતને ચોપડવાનો નિયમ રાખવો. (૧૦) દંતરાગ
ઉપર—કોલિંજનનું ચૂર્ણ મધમાં કાલવી તેના વડે દાંત ઘસવા.

૧૫૮ કોશિંબ—(જંગલી આંખો) —સં કોશાત્ર. મં કોશિંબ. લિં કોશમ. બં
કેઓડાફલ. કં જુરીમાચુ. લાં સ્ત્રીચરાટ્રીજુગા.

કોશિંબનાં ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. એની ઉત્પત્તિ કુંગરાળ પ્રદેશમાં થાય છે. ફાકળ
પ્રાંતમાં એ ઝાડો પુષ્કળ થાય છે. એનું લાકડું ચીકણું હોય છે. એના લાકડાનો ગાંભો રાતા
રંગનો હોય છે. એનાં બીઆંનું તેલ કાઢે છે. તે કડવું, મધુર, અત્ય, પથ્ય, રુચિકર, પાચક
તથા સારક છે; અને કૃમિ, કોઢ તથા ત્રણનું નાશક છે. કોશિંબ—ખાટું, ગુરુ, શોષકર, પિત્તજ,
કફર તથા કોષ્ણોષક છે; અને વાયુ, કોઢ, અર્શ, સોજો, પિત્તવણુ, રક્તપિત્ત અને રક્તરોગનો
નાશ કરે છે. એનાં પાંડાં રૂળ—લઘુ, અગ્નિદીપક, રુચિકર, રિનગ્ધ, ઉષ્ણ, મધુર, બલકર, હ્રદ્ય
તથા વૃણ્ય છે; અને કફવાતનાં વિનાશક છે. ઉપયોગ—(૧) જીલાય માટે—કોશિંબનું તેલ
ગરમ પાણીમાં પાવું. (૨) ખસ, ત્રણ અને કોઢ ઉપર—કોશિંબનું તેલ ચોપડવું. (૩) ચેળ
આવતી હોય તો—કોશિંબની છાંતો રસ કાઢી તેમાં સમુદ્રફળ ઘસી લેપ કરવો.

૧૫૯ કોહળું—સં કુખાંડ. મં કોહોળા, કોહળા. કોં દાર કોહળા. લિં કુન્નડ, કુન્નડા,
પેકા, કોહડા. બં ગાહકુમુડા. કં કર્ગુબળ-લ, કર્ગુબળ, સિડિંગેયુબળ. તાં કલ્યાનપુસિનિ-
કાયિ. તું કારકુબડા. મલાં નારેંકુપલાના. તૈં મુલ્લાલા વડિકા, વલ્લેયુમાંડે. ફાં જુરાફદુ. અં
મહદેવા. ઇં પંપકીન. લાં બેનિન્કાસા સેરિફેરા. ઉડીં કખાર, પાનીકખાર.

કેટલાંક કોહળાં હાથ દોઢ હાથ લાંબાં થાય છે. સારી જમીન હોય તો એક વેલા ઉપરથી
૫૦-૬૦ સુધી કોહળાં થાય છે. કોહળાનો પાક થાય છે તે પૌષ્ટિક છે. એનું શાક અને વડાં
કરે છે. કોહળું ધણુંજ ઠંડુ છે. જૂનાં રિંગણાં અને કાચાં કોહળાં એ ખાવાં નહિ જોઈએ. કહેલ
છે કે વૃન્તાર્ક વહુવીજાનાં કુમાળં કોમલં વિષમ્ અર્થાત્ ધણાં બીજવાળાં વંતાક (રિંગણાં) અને
કુણાં કોહળાં એ વિપર્ય છે. કોહળાં એક વર્ષ સુધી રહી શકે છે. *

+ કોલિંજનનાં મોટાં ઝાડ થાય છે. તે દેખાવમાં દ્રાક્ષ જેવાં લાગે છે. તેની જડને કોલિં-
જન કહે છે. કેટલાક મનુષ્યો પાનની જડને અને કેટલાંક કણ્ઠરને કોલિંજન કહે છે; પણ એ
એમાંનું એક પણ નથી. શ્રી. દત્તરામ ચોખાજીએ મહાભરી વચને કોલિંજન માનેલ છે; પણ શ્રી.
શાલીઆએ તે બંનેને જુદીજ માનેલ છે. કોલિંજનમાં નાની અને મોટી એવી બે જાતો છે.

* કોહળાના વેલા ધર આગળ અને વાડામાં વાવે છે. એનાં પાંદડાં મોટાં હોય છે. એનાં

કોહળું:—વૃષ્ય, પુષ્ટિકારક, ધાતુવર્ધક, અસ્તિશુદ્ધિકર્તા, બળકર, અતિ મીઠું, શીતળ, ગુરુ, રક્ષા, સારક, હૃદ્ય અને કફકર્તા છે; તથા મૂત્રાધાત, પ્રમેહ, મૂત્રચ્છ્રૂ, પથરી, તૃષા, અરુચિ, વાતપિત્ત, રક્તવિકાર, વાયુ અને શર્કરા (રેતી) વિકારનો નાશ કરે છે. તે કુણું હોય તો—અતિ શીતળ, દોષકર અને પિત્તહર છે. તેજ જૂનાં હોય તો—કફકારક અને પાકેલાં હોય તો—કિંચિત્ શીતળ, દોષક, લઘુ, સ્વાદુ, ખારટ, અસ્તિશુદ્ધિકારક, સર્વદોષનાશક અને પથ્ય છે. તેનો ગરુ:—મધુર, અસ્તિશુદ્ધિકારક, વૃષ્ય અને પિત્તનાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) સ્થાવર અને જંગમ સર્વ વિષ ઉપર:—કોહળાનો રસ કાઢી પાવો અથવા કકડો ખાવા આપવો. (૨) દારૂ અને કોદરા(ધાન)ના વિષ ઉપર ઉતાર:—કોહળાનો રસ ગોળ નાખી પાવો. (૩) ગેતા ઉપર:—કોહળાના ગરના રસમાં જેદીમધ ઘસીને પાવું. (૪) ઉન્માદ ઉપર:—કોહળાના રસમાં કોષ્ટકોલિંજન(મોટા કોલિંજન)નું ચૂર્ણ મધ નાખી પાવું. (૫) માંડપુળી ઉપર:—કોહળું છીણીને તેમાં વાટેલું અગરિયું મીઠું મસળી પછી તે ફેડા ઉપર બાંધવું. (૬) કમળા ઉપર:—કોહળાનાં પાંદડાં વાટી તેમાં હળદરનો ભૂકો મેળવી તે દહીં સાથે સાત દિવસ આપવો. (૭) અમ્લપિત્ત ઉપર:—કોહળાના રસમાં સાકર નાખી આપવું. (૮) રક્તશૂળ ઉપર:—કોહળાના ગરલના રસમાં ૨ તોલા લાખનું ચૂર્ણ નાખી આપવું. (૯) શ્વાસ અને ઉધરસ ઉપર:—કોહળાના મૂળનું ચૂર્ણ નવશેકા પાણીમાં ખાવું. (૧૦) શૂળ ઉપર:—કોહળું છોલી, ફેડી તડે સૂકવી વાસણમાં દાંડા ચૂસા ઉપર મૂકી નીચે બળતું કરવું. રાખ ન થતાં કોયલા ચાચ ત્યાંસુધી બાળી પાણીમાં ઠંડા કરી દરી ગયા પછી ચૂર્ણ કરી બે માસા પ્રમાણે લઇને તેટલુંજ સુંદનું ચૂર્ણ મિશ્ર કરી બેના પાણી સાથે નિત્ય આપવું, એટલે અસાધ્ય શૂળનો નાશ થશે. (૧૧) પથરી અને શર્કરા ઉપર:—કોહળાનો રસ હિંગ અને જવખાર નાખી આપવો.

૧૬૦ કોળકંદ—સં. કોલકંદ. મં. કોલકંદા, ધાપ્યા આ કંદા, કોચિંદા, સાપકંદા. કો. ધાપા, પાંચણકંદા, કોચીંદા. હિં. જંગલી પ્યાજ, કોલીકંદા. કાશ્મીરી પુટાલુ. બં. શુયાર આલુ. કં. સંપુટગેડુ, કાડમેદલુ દિલગિડ. તાં. કટુવેલવાંગાયમ. તૈ. અડવિતેલાગડા. તુ. બાગુલી. મલાં. કાટેના. કાં. બસલુદ્ધાર. ઈં. ઈંડિયન સ્કિવલ. લાં. સિલાચ્ચાદિ સિનેલિસ.

આમેદૂખ કુંગળીના કંદા જેવાજ આ કંદ રાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તે ઉગ્ર, તીક્ષ્ણ અને અતિશય ખરજવાળા હોય છે. કુલ્લની ભાજી જેવાં એનાં પાંદડાં હોય છે. એ કંદા કુંગરાળ જમીનમાં થાય છે. x શેદળીના કંદા નામે એક કોળકંદ પ્રમાણેજ કંદા થાય છે; તે મોટા હોય છે.

ફળો તેને લાગેલા દોંટડાસહિત રાખી મૂકાએ તો બાર માસ સુધી પણ બગડતાં નથી; પરંતુ જો દોંટડું ઉખેડી નાખવામાં આવે તો તે કહોવાઈ અગડી જાય છે. એ દોંટડું પાણીમાં ઘસી વિંછાના ડાંખ ઉપર ચોપડેથી આરામ થાય છે. એનાં કુમળાં નૈયાં સામી આંગળી કરવાથી બગડી જઈ ખરી જાય છે અથવા તેમાં વેદા પડી જીવ પડે છે.

x પાણકંદા અને કોળકંદા બંનેનાં નામે શ્રી. પદેજીએ પોતાના નિષંદમાં નં. ૩૨૭ ઉપર ભેગાં લખેલ છે, તેથી કેટલાક વાચક તે બંનેને એકજ માનતા હશે; પરંતુ વગડાઉ લોકથી તજવીજ કરતાં ચોક્કસ માલમ પડે છે કે, એ બંને જુદા છે. કોળકંદના કંદા આમેદૂખ કંદા (કુંગળી) જેવાજ હોય છે અને તે સ્વાદમાં પણ મીઠા હોય છે. એનાં પાંદડાં કુંગળી જેવાંજ હોય છે; પરંતુ પાણકંદાના કંદા બહુજ મોટા આઠ દશ શેર સુધીના વજનના થાય છે. તેનાં પાંદડાં લસણનાં પાંદડાં જેવાં થાય છે. બિનનાં વસ્ત્ર વણતાં પાણકંદાના કંદનું પાન બનાવવું જોઈએ છાંએ. એથીજ એને પાણકંદાના નામથી લોકો ઓળખે છે. બાકી તો બંનેને જંગલી કુંગળીજ કહે છે. પાણકંદાને ભાગી એક માટલામાં અર્ધા ભરી તે પર ત્રાંખાનાં કંટકવેધી પત્રાં પાથરી ઉપર પણ એજ મુજબ ફૂટી છંદો કરેલ પાણકંદા ભરી કપડામાટી કરી ભટ્ટી કરવાથી અત્યંત ફલદાયી તાત્રભરમ થાય છે. પાણકંદાના કંદને ડગળી આપી તેમાં હીંગળો નાખી ડગળી બંધ કરી ભટ્ટી કરવાથી એની ઉત્તમ ભરમ થાય છે, એમ જૈન ગ્રંથોમાં લખાયલું જણાય છે. કોળકંદ સ્વાદમાં મીઠાં હોય છે અને પાણકંદા કડવા હોય છે.

એના મુખ પશુ કોળકંદા પ્રમાણે છે. કોળકંદા:—તીખા તથા ઉબ્ધ છે; અને વિષ, ઉલટી તથા ક્રુમિના નાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) કૃમિ ઉપર:—કોળકંદના રસમાં થોડો લોટ મેળવી તે શેકીને ખાવો અથવા ચણાના લોટમાં મેળવી તેનાં ભજીઆં કરી ખાવાં. બીજો પ્રકાર:—કોળકંદનો કંદ અને કળથા એનો કાઢો કરી પાવો.

૧૬૧ કૌચ (કંવચ, ભેરવશિંગ) —સં મર્કટી, સ્વયંશુભા. મં ખાજકુહિરી, કુહીલી. કાં ખાજકાલતી. લિં કોંછ, કિંવાચ. બં આલ્કુશી, ધુનારગુંડ, દયા, શુયાશિંબી. કં નસુકુચુરી, નસુકુચુન્ની, કાદકરે. તૈં પિલ્લીયડગુ. તાં પુનેક્કાલિ. તું નાઇસોણગુ. મલાં નાચિકરુણા, ચોરિવલ્લિ. ગોં અવલ્યાવાલી. ઈં કૌહેજ. લાં મ્યુકયુના પ્રુરિયેન્સ.

કૌચના રોપા વગડામાં મૃગશીરનો વરસાદ પડવા માંડે કે લાગલા ચોતરફ ઉગે છે. પછી તેના મોટા વેલા થઇ ઝાડ ઉપર અને વાડ ઉપર ચઢે છે. કૌચના વેલાને પાંદડાંની બાજુએ લાંબુ ડીટું ફૂટી તેને ફૂલોનો જુમળો આવે છે. એક જુમળામાં વીસ પચીસ ફૂલો હોય છે. આ ફૂલોમાં એક એક આંગળ લાંબા અને તેટલાજ જડા શિંગોના ગુચ્છા આવે છે. દરેક ગુચ્છામાં પાંચથી દશસુધી શિંગો હોય છે. એ શિંગો ઉપર ખારીક કાંટા હોય છે. એ કાંટા શરીરે લાગે તો શરીરે વિલક્ષણ આગ થઇ તે લાગ સૂજે છે. ફેલ્લો ઉડાડવાના કામમાં એનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. શિંગોમાંનાં બીઆને કૌચબીજ કહે છે. કૌચમાં બે જાતિ છે:—‘રેડકૌચ’ અને ‘મેદાકૌચ’ અથવા ‘મીડી કૌચ.’ એમાંથી મીડી કૌચની શિંગો કિંચિત્ મોટી અને નાજુક હોઇ ઉપલા કાંટા નુકસાનકારક હોતા નથી. એ શિંગ ઉપરના કાંટા છરીથી છોલી નાખી તેનું શાક કરે છે. એ શાક લીલાં કેળાંના શાક જેવું થાય છે. કૌચ:—મધુર, વૃષ્ય, શીત, ધાતુવર્ધક, બલકર, ગુરુ તથા કડવી છે; અને ક્ષય, વાયુ, શીતપિત્ત, રક્તદોષ, વ્રણ, કફ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. એનાં xબીજ:—ધાતુવર્ધક, વૃષ્ય, શીતળ, સ્વાદુ તથા ગુરુ છે; અને વાત, દુષ્ટ વ્રણ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણો અડદ જેવા છે. ઉપયોગ:—(૧) કૃમિ ઉપર:—કૌચની શિંગોના ઉપર થોડા કાંટા દૂધમાં કિંવા ગોળમાં નાખી તે નાના બાળકને આપવું. આ ઔષધ ઘણું આપવું નહિ. એથી કરમનો ઉપદ્રવ ત્વરિત દૂર થાય છે. આ મોટું રામબાણ ઔષધ છે. (૨) કૌચના વિષ ઉપર:—ઘી, સાકર અને મધ એકત્ર કરી પાવું. (૩) નાનાં વાછરડાંને કરંમ થયા હોય તો:—કૌચનાં મૃગ પાણીમાં ઘસી પાવાં અથવા કૌચના કાંટા છાશમાં પાવા. (૪) ગર્ભધારણ માટે:—મીડી કૌચનાં મૃગ અને કોડાનો ગર દૂધમાં વાટી પાવાં. (૫) ધાતુપુષ્ટિને માટે:—કૌચબીજ તથા તાલીમખાનાતું ચૂર્ણ સાકર સાથે ખાવું અને ઉપર ધારોણુ દૂધ પીવું. (૬) સોમલના વિષ ઉપર:—ખરજવાળી કૌચની છાલ અને ઘોળા કાથો એકત્ર કરી, પાણીમાં વાટી થોડું થોડું પાણી પીવું. (૭) મૂર્ચ્છા દૂર થવા માટે:—કૌચ શરીરે ચોપડવી. (૮) દાસ ઉપર:—કૌચનાં બીઆનું ચૂર્ણ પ્રાતઃકાળે મધ અને ઘી સાથે ચાટવું. (૯) ગાંઠ, બદ અને માંજરી (ખાંખલાઇ) ઉપર:—કૌચનાં બી ઘસી દિવસમાં બે વ્રણ વાર લેપ કરવો.

૧૬૨ ખજૂરી —સં ખજૂર. મં ખજૂર, ખારિક. લિં પિંડખજૂર, છુદારા. બં સોહારા. કં ખજૂર, ઉત્તતી. તૈં ખજૂરપુપુંડ. કાં ખુમોતર, ખુમોખુક. અં તમરરૂતળ. ઈં ડેટ પામ. લાં દિનિક્સ મોટના.

ખજૂરીનાં ઝાડ શિંદી (જંગલી ખજૂરી) જેવાં ઉંચાં વધે છે. ખજૂરીનાં ઝાડ આ દેશમાં પુષ્કળ થાય છે; પરંતુ તેનાથી ખજૂર ઉત્પન્ન થતું નથી. તેઓને ખજૂર જેવાં ફળો આવે છે,

÷ કૌચા લેવાની રીત એ છે કે, તેના વેલા નીચે તાપ કરીને તેની શિંગોની રૂંવાટી (કાંટા) બાળી નાખવામાં આવે છે; પછી તે શિંગોમાંથી કૌચાં કાઢી લેવામાં આવે છે. વધારે તાપ લાગવાથી શિંગો વધારે બળે તો અંદરનાં બીજ પણ દાઝી જાય છે.

x કૌચનાં બીજ ધાતુપુષ્ટિના કામમાં સર્વોપરિ મનાય છે, પણ તે શુદ્ધ કર્યાં સિવાય વપરાતાં નથી; માટે તેને દૂધમાં બાફી ઉપરની ફેતરી ઉતારી નાખવી એટલે તે શુદ્ધ થાય છે.

પણ લોકોને પકવવાની માહિતી નહિ હોવાને લીધે કિંવા અહીંની હવા યોગ્ય નહિ હોવાથી તે પાકતું નથી. અરબસ્તાન અને ધરાન દેશમાં ખજૂર પુષ્કળ પાકે છે. જે ફળો અધકચરાં સુકવે છે તેને ખારેકો કહે છે. આરબ લોક ખજૂર ખાઇનેજ ઘણા દિવસ કાઢે છે. ખજૂર એ પાચક અને પૌષ્ટિક છે. ખજૂરના ઠીલાનું તેલ કાઢે છે. તે બાળવાના તથા ઔષધોના ઉપયોગમાં આવે છે. એનો ખોળ ઢારોને ખવરાવે છે. ખજૂરનાં ઝાડનાં પાંદડાંની સાવરણીઓ વગેરે બને છે. લાકડું ધરકામના ઉપયોગમાં આવે છે. ઉનાળામાં લોકો ખજૂરનું સરખત કરી પીએ છે. તેમાં પાણી મેળવ્યાથી તે સમશીતોષ્ણ થાય છે. ખારેકનાં બી બાળકોને બાળાગોળામાં ધસીને પાચે છે. *ખજૂર:—વૃષ્ય, સ્વાદુ, શીત તથા ગુરુ છે; અને અમિમાંઘ, કૃમિ, ધાતુત્વદિ, તૃપ્તિ તથા પુષ્ટિને કરનાર, હૃલ્, બલ્ય, દુર્જર, સ્નિગ્ધ, રસકાળે અને પાકકાળે મધુર છે; તથા રક્તપિત્ત, પિત્ત, દાહ, શ્વાસ, કફ, શ્રમ, ક્ષતક્ષય, વિષ, તૃષ્ણા, શોષ અને અમ્લપિત્તનો નાશ કરે છે. સુલેખાની ખારેક:—બ્રાંતિ, શ્રમ, મૂર્છા, રક્તપિત્ત તથા દાહનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) રેચ થવા માટે:—ખજૂર રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે ચોળી તથા ગાળીને તે પાણી પાવું એટલે રેચ થાય છે. (૨) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—ખારેકનાં બી ખારીક વાટી તેની ધૂણી આપવી. (૩) ખરજવા ઉપર:—ખારેકનાં બી બાળીને તેની રાખ, કપૂર અને ઘી એ ખરલ કરીને લેપ કરવો. (૪) કપાળ દુખતું હોય તો તે ઉપર:—ખારેકનાં બી ધસી માથા ઉપર ચોપડવાં. (૫) ઘોડાને શરદી થઈ હોય તો તે ઉપર:—ખારેકના બીનું ચૂર્ણ કરી તે લોટમાં નાખી આપવું. (૬) આથવાત ઉપર:—પાશેર ખજૂર પલાળીને પાવું. (૭) ધાતુપુષ્ટિને માટે તથા પિત્તશમન થવા માટે:—ખારેકની અંદરનાં બીઆં કાઢી નાખી સાધારણ ખાંડી તેમાં બદામ, ખેદાણા, પિસ્તાં, ચારોળા, સાકરની ભૂકી વગેરે મસાલો એકત્ર કરી તે સર્વનું મિશ્રણ, રીતસર પાતળા કરેલા અને અથાય એટલા ઘીમાં પલાળી રાખવું અને સતત આઠ દિવસ સારી રીતે અથાયા પછી દરરોજ સવારે એ તોલા સેવન કરવું. (૮) ટાઢીઆ તાવ ઉપર:—ખારેકનું બી અને અધાડીના મૂળને ઠંડા પાણીમાં ચંદન જેવું બહુ ધસી ખાવાના પાનને ચાર ગુંજભાર જેટલું ચોપડી તે પાન સોપારી, લવંગ, એલચી, કાથો વગેરે સાથે તૈયાર કરવાં; અને તાવ આવ્યા પહેલાં એકેક ધડીના અંતરે એકેક બીડું ખાવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવું; એટલે ટાઢી આવનારો તાવ જાય છે. (૯) છર્ણુજ્વર ઉપર:—ખારેક, સુંઠ, દ્રાક્ષ, સાકર અને ઘી, એ દૂધમાં નાખી તે દૂધ કઢીને પાવું. (૧૦) દાહ થવા લાગ્યો હોય તો:—નવટાંક ખજૂર પાણીમાં મસળી પાવું. (૧૧) ચેતના પ્રાપ્ત થવા માટે:—માખણ અને ખારેકો ખાતા જવું. (૧૨) ધનુર્વાત અને રક્તપિત્તી (વાતરક્ત) ઉપર:—ખજૂરનો કંક કરી તેમાં એરંડાનું તેલ નાખી પાવું. (૧૩) બાળકોને માટે શક્તિવર્ધક ખોરાક:—ઉત્તમ ખજૂર છ માસાથી ૩ તોલાપર્યંત બાળકની શક્તિ પ્રમાણે લઈ સ્વચ્છ પાણીથી ઘોઈ લૂછી નાખવું અને માંહેના ઠંડીઆ કાઢી થોડું દૂધ લઈ તેમાં તે કેટલોક વખત સુધી પલાળી રાખી પછી મસળી કપડાથી ગાળી તે રસ દિવસમાં ત્રણ વાર પાવો. એ લક્ષ્ય એક મહિનાથી અધિક વયના બાળકને આપવા લાયક છે. માત્ર દરેક વેળાએ રસ કાઢીને પાતા જવું. (૧૪) ઠંડી હવા હોય કિંવા શરદીનો વિકાર હોય ત્યારે બાળકોને આપવાનો ખોરાક:—સારી ખારેક લઈ બીના લૂગડાથી સ્વચ્છ લૂછીને પછી તેમાંનું બી કાઢી નાખવું અને સુખડ પ્રમાણે દૂધમાં ધસીને બાળકોને ખવરાવવું; અથવા તેમાંજ બીજું દૂધ નાખી પાતળું કરી પાવું. આ ઔષધ નાનાં બાળકોને

* ખારેક અને ખજૂરના ઠંડીઆ તૃષાને રોકનાર છે, તેથી જ્યારે કસુવાવડ થયેલ અને પાણી નહિ આપવા ખાસ જરૂર હોય છે, ત્યારે તેને એક પછી એક આ ઠંડીઆજ માત્ર મોઢામાં રાખવા માટે આપવામાં આવે છે. અતિસાર બંધ થવાને ઊારી ખારેકમાંથી ઠંડીઓ કાઢી નાખી તેના ઠેકાણે ચણા જેવડી અરીસુની કાંકરી નાખી, તે ઉપર બીનું કપડું વિંટી ધૂમાડારહિત દેવતામાં બારી શેકાઈ રહે એટલે તેને વાટી ચણા જેવડી ગોળા કરી સવારસાંજ એકેક અથવા શક્તિ અનુસાર આપવી.

આપવું નહિ, પણ મોટાંને આપવું. નાનાં ખાળકોને આપવાથી પેટમાં જળું બંધાય છે અને કોઠામાં ગરમી થાય છે. (૧૫) મધ (દારૂ) ઉપર ઉતાર:—ખજૂર પલાળા મસળા ગાળીને પાવું. (૧૬) પ્રદર ઉપર:—ખારેકનાં ખીઆં ખાંડી ઘીમાં તળી તેમાં ગોપીચંદનની ભૂકી નાખીને આપવું. (૧૭) રક્તપિત્ત ઉપર:—ખજૂર મધમાં પાવું.

૧૬૩ ખટખટી—ખટખટીનાં ઝાડ ખેત્રણુ માથોડાં ઉચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં આકારે ધામણીનાં પાંદડાં જેવાં અને તે કરતાં ઝીણાં હોય છે. એ ઝાડને ચાર પાંચ ફૂલોનો એક તોરો એવાં ફૂલો આવે છે. ખટખટીનાં ફૂલો ખાવાથી ગળચટાં લાગે છે. ઉપયોગ:—(૧) પુષ્ટતાને માટે:—ખટખટીનાં મૂળ દૂધમાં વાટી પાવાં. (૨) આમરક્ત પડે છે તે ઉપર:—ખટખટીનાં મૂળ દૂધમાં અથવા પાણીમાં વાટી પાવાં. (૩) વાતરક્ત ઉપર:—રોગીએ ખટખટીનાં મૂળ હમેશાં પાસે રાખવાં, ખટખટીની લાકડી હાથમાં રાખવી, સોજા ઉપર અને ગાંઠ ઉપર ખટખટીનાં મૂળ ઘસીને ચોપડવાં અને દરરોજ સવારસાંજ ગાયના પાશેર દૂધમાં ખટખટીનાં મૂળ ૩ માસા, ઘોળી ગુલ-ખાસીનો કંદ બે તોલા અને ગોમેટીનાં મૂળ ૬ માસા ઘસીને ૪૨ દિવસ સુધી પાવાં એટલે વાતરક્ત દૂર થાય છે. (૪) અતિસાર ઉપર:—ખટખટીનાં મૂળ છાશમાં વાટી પાવાં.

૧૬૪ ખડખડુ (સકરેટ્ટી)—સં ૦ પડખુજ, મધુપાકા. મં ૦ ખરખુજ, કાંકડી, અકરમાશી. હિં ૦ ખરખુજ. બં ૦ ખ-મુજ. કં ૦ પડખુજ સૌને. ફાં ૦ ખુરખુજ. અં ૦ ખિત્તીખ. ઈં ૦ મેલન. લાં ૦ કુકયુમિસમેલો.

કાલિંગડા જેવોજ એનો વેલો થાય છે. ખડખડુનાં ફળ ગોળ થાય છે અને તેનો બહારનો રંગ રાતો હોય છે. ખડખડુ ખાવાથી સાંઠ લાગે છે. એનું શાક પણ કરે છે. જે ખડખડુયાની અંદરનો રંગ લીલો હોય છે તેને મરાઠીમાં “તરટી” કહે છે. એ ખાવાથી બહુ સારી લાગે છે. ખડખડુનાં વધારે ખાવામાં આવ્યાથી ગરમીનો ઉપદ્રવ થાય છે. ઉપયોગ:—(૧) તાપની ઝાળ લાગી હોય તો:—ખડખડુનાં ખીઆં વાટી માથા ઉપર ચોપડવાં અને તેનો રસ શરીરે ચોપડવો.

૧૬૫ ખરશિંગ—સં ૦ ખરશિંગિકા. મં ૦ ખરશિંગ.

આ ઝાડ ઘણુંજ મોટું થાય છે. આ વૃક્ષનાં પાન ટેટું(અરલુ)ના પાન જેવાં હોય છે. આ વૃક્ષને હાથ સવા હાથ લાંબી અને અંગુઠા જેવડી જાડી ફલી આવે છે. આ ફલીને મરાઠીમાં “ખરશિંગ” કહે છે. એમાં ઉગ્ર ગંધ રહેલી છે. આ ફલીના ટુકડા કરી અથાણું કરાય છે, તેમજ શિંગનું શાક પણ થાય છે. ઉપયોગ:—(૧) ખસ ઉપર:—ખરશિંગીની છાલનું પાતાળચંત્રથી તેલ કાઢી લગાવું.

૧૬૬ ખપાટ (*ખરેટ્ટી)—સં ૦ બલોત્તમા-રા. મં ૦ ચોરલા ચિકણા. કાં ૦ ચિકણુકડ્યા.

* આ ખરેટ્ટીના વર્ણનની તપાસ કરતાં કેટલાક વિચારો ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રથમ તો અમારા પ્રદેશમાં અમે જે વનસ્પતિને ખરેટ્ટીતરકિ જાણીએ છીએ તેનાં પાંદડાં કાચાદાર બે ખાંચાવાળાં નહિ પણ શુદ્ધ મેંદીનાં પાંદડાંને ધણા ભાગે મળતાં આવે છે. એની ડાંખળા ઉપર એક દોઢ ઇંચના આશરાની લંબાઈનો જાડો કાંટો હોય છે; જેનો પૃથ્થભાગ ખાવળની શુળ જેવો નહિ, પરંતુ એનીજ સૂકી ડાંખળા હોય એવો દેખાય છે. માત્ર અણીજ ખાવળની શુળની માફક તીક્ષ્ણ હોય છે. વળી આ ઝાડને અમારા લોકો કદી ખપાટતરકિ કહેતા હોય એમ જણાતું નથી. કદાચ આ ખરેટ્ટી અને ઉક્ત ખપાટ જૂદાં હોય તો શું નવાઈ! વળી આને નરહરિ પંડિતના નિઘંટચૂડામણિના આધારે બલોત્તમા (ઉત્તમ બલા) માની છે, તો તેને બલાચતુષ્ટયમાં માનવી અને એનાં બીજને બળખીજ માનવાં, એ પણ અમને તો યોગ્ય લાગતું નથી. બલાચતુષ્ટય અને બળખીજ સંબંધીના અમારા વિચારો બળખોળના વર્ણનના નીચે ટીપમાં જણાવીશું.

નવાઈ જેવું તો એજ છે કે, શ્રી ૦ દત્તરામે અને શાલીગ્રામજીએ ખરેટ્ટીનેજ બલા માની છે; પરંતુ અમે સાફ અક્ષરે નિવેદન કરીએ છીએ કે, એ તો એમની દેખીતીજ ભૂલ છે, જે કે બલાના નામમાં બહુ અંતર પડ્યો નથી. માત્ર ચલાતું બલા થયું તેથીજ તેનાં બીજ તે બલાખીજ

હિં૦ ખિરેટી, ખરહટી, ખીજવંદ. બં૦ શ્વેતવેડેલા. કં૦ બેવણેમરગબેદ. ઇં૦ હાર્ટલિન્ડસિડા. લાં૦ સિડાકોડિંકેલિયા. x

ખપાટનાં ઝાડ બળ(બોળ)નાં ઝાડ કરતાં મોટાં થાય છે. ખપાટનાં પાંદડાં કાત્રાદાર હોય છે અને પ્રત્યેક પાંદડાંને બે ખાંચા હોય છે. એ કાંઈક સહદેવીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. આ ઝાડ ઉપર ખારીક ગોળાકૃતિ ફળો આવે છે, તેને લોકો ખાય છે. એ ફળો કિંચિત્ તૂરાં, મધુર, ધાતુ-શુદ્ધિકારક અને મુખરોગનાશક છે. એ ફળોનો રંગ નારંગી જેવો હોય છે અને તે ફળો પાક્યા પછી ઝીણા રુદ્રાક્ષ જેવાં જણાય છે. ખપાટ ધણીક પ્રાંતોમાં થાય છે. ખપાટને ઘોળા રંગનાં ફૂલો આવે છે. એનાં ખીંચાંને “બળદાણા” કે “બળખીજ” કહે છે. એ આકારે ઝેંઝીનાં ખીંચાં જેવાં હોય છે. ખપાટ, સહદેવી, કાંગસી અને ગંગેટી, એ ચારેના સમુદાયને “બલાચતુષ્ટય” કહે છે. **બલાચતુષ્ટય**:—શીત, મધુર, અત્ય, કાંતિકારક, સ્તિગ્ધ તથા ગ્રાહી છે; અને વાયુ, રક્તપિત્ત તથા ક્ષતનો નાશ કરે છે. **ખપાટનાં મૂળોની છાલનું ચૂર્ણ** દૂધ અને સાકર સાથે સેવન કરવાથી બહુ-મૂત્રરોગ દૂર થાય છે. **મહાબલા (સહદેવી)**:—મૂત્રકૃચ્છનાશક અને વાતનું લોમન કરનાર છે. **અતિબલા (કાંગસી)**:—દૂધસાકરમાં સેવન કરવાથી પ્રમેહનો નાશ થાય છે. **ઉપયોગ**:—(૧) **વિદ્રાધ, વ્રણ, ગુમડાં, બદ, પાકું ઈત્યાદિ ઉપર**:—ખપાટનાં રાતા રંગનાં કુમળાં પાંદડાં ખારીક વાટીને થેપડી કરી ખસાડવી; અને તે ઉપર કપડાનું આચ્છાદન કરી તેના ઉપર ઠંડુ પાણી નાખતા રહેવું. આ યોગથી તે ગાંઠ જલદી પાકે છે અને પુટે છે. તેમજ કોઈ પણ પ્રકારે દાહ થતો દશે કિંવા સણકા થતા દશે તો તે ત્વરિત બંધ થશે; અથવા ખપાટનો પાલો વાટી માંહે લવંગ નાખી ઉપર બાંધવો. (૨) **ગરમીથી થયેલાં ચાંદાં સૂકવવા માટે**:—ખપાટની છાલ અને જૂનાં પાંદડાં એકત્ર ખાંડી તેમાં પાણી નાખી અષ્ટમાંશ કાઢો કરવો અને તે કાઢાથી ચાંદાં ઘોવાં. એથી ચાંદોઓ જલદી સારી થાય છે. (૩) **ભૂતજ્વર ઉપર**:—ખપાટનાં મૂળ વિધિપૂર્વક ગળામાં બાંધવાં. (૪) **તાવ ઉપર**:—ખપાટનાં મૂળ પુષ્પનક્ષત્રમાં હાથે બાંધવાં. ખપાટમૂળ અથવા સુંઠ એનો કાઢો આપવો. તે શીત, કંપ અને દાહયુક્ત તાવનો બે ત્રણ દિવસમાં નાશ કરે છે. (૫) **મૂત્રદોષ અને શુક્રદોષ ઉપર**:—બળદાણા, હિંગ, દૂધ, ઘી, એ સર્વ એકત્ર કરી પાવું. (૬) **અંડવૃદ્ધિ ઉપર**:—બળદાણાના કાઢામાં એરંડતેલ નાખી પાવું. (૭) **વિંછીના ડંબ ઉપર**:—ખપાટનાં મૂળ ઘસીને ચોપડવાં.

૧૬૭ ખરસાંણી(ડી)—સં૦ લદ્રચૂડ, પત્રગુપ્ત. મં૦ શેર, ચિકાડા, ચોહિરા, કાંડે હુરા, નિવલી. બં૦ તેકાં ટાસીબુ. હિં૦ પુરાસાની ચૂહર.

આ ઝાડ જંગલી છે. વાડ કરવામાં એનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. એનું દૂધ ઘણું ઉષ્ણ છે. તે શરીરે લગાડવાથી ફેલના ઉકે છે. ખરસાંણીના લાકડાના કોલસા ફેડવાનો દારૂ કરવાના કામમાં આવે છે. આ ઝાડનાં ચિકાડા, ચોહિરા, કાંડેહુરા અને નિવલી આદિ મરાઠી નામો છે. **ઉપયોગ**:—(૧) **વિંછીના વિષ ઉપર**:—ખરસાંણીનું દૂધ ચોપડવું. (૨) **ઉંઘરસ ઉપર**:—ખરસાંણીનું દૂધ માખણમાં રોગીની શક્તિ જોઈ એક, બે કિંવા ત્રણ માસા આપવું; તેથી ઉલટી થાય છે અને રેચ પણ થાય છે. ઉપર દહીં અને લાત આપવાં. (૩) **ખરસાંણીના વિષ ઉપર**:—પાણીમાં મધ નાખી પાવું. કાળી નગોડનો પાલો વાટી લેપ કરવો. માખણ ખાવું તથા લેપ કરવો. (૪) **આંબોઈ (પિચોટી) ખસી હોય તો**:—કુટીની આસપાસ ખરસાંણીના દૂધનો લેપ કરવો.

કહેવાયાં. જંગલીઓએ પોતાની અશુદ્ધ ભાષામાં બોળ કહ્યું છે, એથી એ વનસ્પતિજ ઇતર હોવાનું સ્વીકારવામાં મને તો વાંધો છે. હું તો બલા એ બોળ અને એનાં ખીજને બળખીજ માનું છું.

x બૃહન્નિધંટુ ગ્રંથમાં શ્રી૦ પદેજ લખે છે કે, ચોરલા ચીકણા (ખપાટ) એ ઝાડ આશરે એક મથોડું ઉંચું થાય છે. આ વર્ષુન ગંગેરનનું છે. ગંગેરનમાં વર્ષુન કરેલું તે ખપાટનું છે. ગંગેરનની શાખાની લાકડી હાથમાં રાખવા માટે કરવામાં આવે છે. લાકડી પીળા રંગની હોય છે. બહુ જૂનાં ઝાડ થાય ત્યારે ઉંચાઈ વધારે થઈ જાય છે.

(૫) ખસ ઉપર:—ખરસાણીની સુકાઈને નીચે પડેલી કુંખો બાળી તેલમાં ખરલ કરી લેપ કરવો.
 (૬) કષ્ઠશૂળ ઉપર:—ખરસાણીની કુંખો અંગારામાં શેકી રસ કાઢીને તે કાનમાં પાડવો; અથવા તે રસમાં તેટલુંજ બકરીનું દૂધ ગરમ કરી નાખી તે કાનમાં પાડવું. (૭) વિષમ જ્વર ઉપર:—ખરસાણીની પાકેલી કુંખો કેળનાં પાંદડાંમાં વિંટી અંગારામાં શેકી તથા બાણી તેનો રસ કાઢી, તેમાં ઠીકરી હમકારી હિંગની બૂકી નાખી તે રસ શુમારે ૪ તોલા પર્યંત આપવો. (૮) દુરશાનાં વિષ ઉપર:—ખરસાણીની કુંખો અંગારામાં બાણી રસ કાઢવો અને તે તાળવા ઉપર અને દંશ-સ્થાને ચોળવો તથા બે આયમની પાવો પણ ખરો.

૧૬૮ ખસખસ, અફીણુ—સં ખસખ, ખસતીલ, ખસખસ. મં હિં કં ખસખસ, ખં પોસ્તદાના. તૈં તાં ગસગસ. તું કસકસે. મલાં કશકશ. ફાં તુખમેકોકનાર. અં હથુલ કોકનાર. ઇં પોપીસીડસ. લાં પાપાવર સોમ્નિફેરમ્.

અફીણુના ડોઝ:—સં ખાખ સફલ, ઉલ્લસત્ફલ. હિં પોસ્ત, ખસખસકા ફલ. મં અફૂચે મોંડ. ખં પોસ્તટેડિ, ખાકશી. ફાં કોકનાર. અં અણુનાસ. ઇં પોપી ક્યાપસુલ.

જે છોડમાંથી અશીણુ ઉત્પન્ન થાય છે તેને ખસખસનો રોપો કહે છે. ખસખસનાં ઝાડ સરાસરી ત્રણ ચાર ફુટ ઉંચાં વધે છે. એને જીંડવાં આવે છે. તેને પોસ્ત અને જીંડવામાં બી થાય છે તેને ખસખસ કહે છે. ખસખસના જીંડવાને શસ્ત્રથી ચીરો પાડવાથી તેમાંથી જે રસ નીકળે છે, તે સૂકાય છે એટલે તેનેજ અશીણુ (સં અહિફેન) કહે છે. અશીણુ એ માદક પદાર્થ છે. એની ગળુના ઉપવિષોમાં છે. અશીણુ ધણું ખાવામાં આવે તો પ્રાણનાશ થાય છે; પરંતુ એ રીતસર આપવાથી સારા ઉપયોગમાં આવે છે. ખસખસના છોડમાંથી અશીણુ થાય છે; પરંતુ ખસખસમાં માદકપણું નથી. ખસખસના ફળ ઉપરની ત્વચાને “પોસ્ત” કહે છે. ખસખસ એ પૌષ્ટિક છે. એનો પકવાનનોમાં અને બીજા પદાર્થોમાં પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. કુંણી હોય ત્યારે ખસખસનાં પાંદડાંની એકલી અથવા ભેળવાળી લાજી સારી થાય છે.

અશીણુનાં જીંડવાંમાંથી નિષ્કર્ષ, અવલેહ અને કપાય, એવા ત્રણ પ્રકારના કલ્પ થાય છે. સૂકેલેલાં જીંડવાંને બૂકો ૪૦ તોલા, ૧૦૦ તોલા ગાળેલા (ડીસ્ટીલ ફેડ) ઉફીણુ ઉઠેલા પાણીમાં ૮ પહોર સુધી બીંજવી રાખવો. પછી “પર્કોલેટર”થી બીંજ વાસણમાં તે પાણી ગાળી લઇ ઉકાળવું. ઉકળતાં ૫૦ તોલા પાણી બાકી રહે એટલે ઉતારી દારવું; અને તેમાં મર્ચાક (ટીચર) મેળવી તે મિશ્રણ કેટલીક વાર સુધી તેવીજ રીતે રાખી મૂકી, ફરીથી અગ્નિ ઉપર મૂકી ઘટ થતાં સુધી ઉકાળવું. આ નિષ્કર્ષથી અશીણુ જેવો મલજલ ન થતાં ઘેન આવે છે. યુનાની દકીમ જૂની ઉધરસના દણકાથી રોગી ઘણો હેરાન થતો હોય તો આ નિષ્કર્ષનો ઉપયોગ કરે છે. આ નિષ્કર્ષથી માથું દુખવું, ચક્કર આવવાં વગેરે અશીણુના વિકાર થતા નથી.

ખસખસનું તેલ નીકળે છે. તે ખાવાના અને બાળવાના કામમાં ઉપયોગી થાય છે. એનો ખોળ ગાય અને ભેંસને ખાવા આપે છે. ખસખસ જેમ તાજી હોય તેમ તેમાંથી તેલ વધારે નીકળે છે. બીજા સારાં હોય તો તેનો ત્રીજો ભાગ તેલ નીકળે છે. આ તેલ તડકે રાખી મૂકવાથી સફેદ, પારદર્શી અને સ્વાદહીન થાય છે. એ માથે ચોળવાથી ઘેન આવે છે અને મજ્જા પુષ્ટ થાય છે. રંગ તૈયાર કરવાને પણ આનો ઘણોજ ઉપયોગ થાય છે. ઘોળા રંગમાં ખસખસનું તેલ મેળવવાથી સુંદર સફાઈદાર રંગ થાય છે. જે જીંડવાંમાંથી અશીણુ કાઢી લીધેલું નથી હોતું, તેમાંની ખસખસ કડવી અને કેશી હોય છે; તથા તેનું તેલ કાઢવાથી તેમાં પણ એ દોષ આવે છે. બંગાળી ખસખસનું તેલ માળવાની ખસખસના તેલ કરતાં સાફ હોય છે અને તેથીજ તે ખાવામાં વધારે વપરાય છે. માળવી તેલ ઘણું કરીને બાળવામાં વપરાય છે. મીણખત્તી, સાણુ વગેરે બનાવવાને પણ આ તેલનો ઉપયોગ થાય છે. યુરોપમાં તેલના રંગ (આઇલ ડેઇટસ) અને વિશેષે કરીને ચિત્રકામના રંગ (આર્ટિસ્ટસ કલર્સ) બનાવવામાં અજસી અને બીજાં તેલને બદલે આ તેલનો ઉપયોગ કરે છે. ખસખસનો ખોળ તાજો હોય તો ઘણો મીઠો અને ઠોરોને પુષ્ટિ આપનાર થાય છે. તે જૂનો થવાથી તેના

ઉપર દુસ જામે છે અને તે કડવી લાગે છે. તે સ્થિતિમાં ઢોરોને ખાવા આપી હોય તો કાંઈક પશુ તુકસાન કરે છે. ખસખસના ખોળની રાસાયનિક રચના ગ્લાસોના પ્રોફેસર અંડરસને આ પ્રમાણે દર્શાવેલ છે:—સો લાગ ખોળમાં પાણી ૬.૫૬, તેલ ૧૧.૦૪, નેટ્રોજનસ દ્રવ્ય ૩૪.૦૩, ગુંદ અને તેના જેવો પદાર્થ ૨૩.૨૫, રાખ ૧૩.૭૦ અને બાકી કચરો ૧૧.૩૩.

ખસખસનું ઝાડ:—ગ્રાહક, બલકર, ગુરુ, વૃષ્ય, કર્કટ, પાકકાળે મધુર, વીર્યપ્રદ, કાંતિકારક તથા બલકર છે; અને વાત તથા પિત્તનો નાશ કરનાર છે. **એનાં ફળ:**—રક્ષ, ગ્રાહક અને રક્તશોધક છે. **ફળની છાલ:**—શીતળ, લઘુ, કડવી, ગ્રાહક, તૂરી, વાતકારક, રુચ્ય, સપ્તધાતુશોધક, પુરુષવ્યનાશક, રક્ષ, મદકર, અગ્નિવર્ધક અને મોહક છે. **ખસખસ:**—કર્કટકારક, બલ્ય, વૃષ્ય, ગુરુ, મધુર, ગ્રાહક અને વાતનાશક છે. **ઉપયોગ:**—(૧) આમાતિસાર ઉપર:—ખસખસ દહીંમાં વાટી પાવી. (૨) બાળકોને આમ પડે છે તે ઉપર:—ખસખસનો કંસાર અથવા થુલું કરી ખવરાવવું. (૩) સાંધા દુખે છે તે ઉપર:—ખસખસના (પોસદોડાના) કાઠામાં કલાક બે કલાક સાંધા શેકવા. (૪) સોજો, પેટનું ચઢવું અને શરીરમાં વાયુ લેયો હોય તે ઉપર:—ખસખસનાં ફૂલ અને જીંડવાં પાણીમાં ઉકાળી તે પાણીનો શેક કરવો. (૫) પુષ્ટિ અને શક્તિ આવવા માટે:—ખસખસ, બદામગીર અને ચારોળી સમલાગે લખ બારીક વાટીને ગાયના દૂધમાં મેળવી ઉકાળી ખીર કરવી. તેમાં ઉતારતી વેળાએ બે તોલા તાણુ ઘી અને તેટલીજ સાકર નાખી તે મળી જાય એટલે બે માસાપર્યંત ગળોતું સત્ત્વ નાખી સેવન કરવું. એ પ્રમાણે સતત કેટલાક દિવસ કરવાથી ઉત્તમ પ્રકારની પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઔષધ શક્તિહીન બાળકોને પણ આપવાને ધણું ઉત્તમ છે. (૬) દારુણ (કેશમાંહેતી જમીન કઠણ થઈ ઝીણી ફેડડીઓ થાય છે તે) રોગ ઉપર:—ખસખસ દૂધમાં વાટી માથા ઉપર લેપ કરવો. (૭) બાળકો માટે શક્તિવર્ધક ખોરાક:—ખસખસ ગાયના દૂધમાં બારીક વાટીને તેમાં બીજું દૂધ અને થોડો ગેળ કિંવા સાકર નાખી ઉકાળીને રાખડી તૈયાર કરવી; અને સારી રીતે ઠંડી થયા પછી ખાંડ નાખવી. આ ખોરાક બે મહિનાથી અધિક વયના બાળકને આપવાયોગ્ય છે અને જે બાળકને હગામણનો ઉપદ્રવ હોય તેઓને તો ધણોજ દિતકારક છે. (૮) અર્ધાંગવાયુ ઉપર:—ખસખસનું તેલ કેપરાના તેલ સાથે શરીરે ચોળવું. (૯) દારુણ નામના કપાળરોગ (ઇંડ ટચુરીજ ધી રડાલપ) ઉપર:—ખસખસ દૂધમાં વાટીને લેપ કરવો.

ક અડીણ:—સંઁ અહિંદેન. હિંઁ બંઁ કંઁ અશ્રીમ. નૈંઁ ગાલમંડુ. ફાંઁ અફયન, તિર્થાંક. અંઁ લખનુલ, ખાસખાસ. ઇંઁ એપિયમ. લાંઁ પેપેવેરી, સોમ્નિફેરમ.

સંસ્કૃતમાં અશ્રીણનાં અહિંદેન આદિ નામો છે તે અર્થવાળાં છે. અહિંદેન એટલે સર્પનું ઝેર. સર્પદંશનું જેવા પ્રકારનું પરિણામ શરીર ઉપર થાય તેવુંજ પરિણામ અશ્રીણની વધારે માત્રા લેવાથી થાય છે. એથીજ તેને અહિંદેન, નાગદેન, ભુજંગદેન આદિ નામો સંસ્કૃતમાં આપેલાં છે.

અશ્રીણની પ્રાથમિક અસર ઉત્તેજક છે અને પછીની સ્થિતિમાં તે શરીરમાંની પીડા સમન કરીને ઘેન લાવનારી છે. ટાઢીઆ તાવની કમકમાટી બંધ કરવાને તે ઉપયોગી છે. એ સ્તંભક હોવાથી અતિશય પરસેવો બંધ કરવામાં, રેચ બંધ કરવામાં અને સાધારણ કોષ પશુ પ્રકારનો આવ બંધ કરવામાં ઉપયોગી થાય છે. પેટની અંદરના ભાગમાં દાદ થયો હોય તો આનો ઉપયોગ થાય છે. તાવ ધણો વધ્યો હોય તે સ્થિતિમાં અશ્રીણનો ઉપયોગ ધણો હિતાવહ છે. દાક્તર લોક તે કપૂરાદિક પદાર્થો સાથે મિશ્ર કરીને આપે છે, તેથી તાલાવેલી શાંત થઈ ઘેન (ઉંધ) આવે છે. પક્વાશયમાંના વ્રણ, આમ, અતિસાર, કોલેરા વગેરે રોગમાં તેમજ અતિઆર્તવ, પીડિતાર્તવ, ગર્ભાશય પ્રદર, રનાયુસંકોચજન્ય મૂત્રકૃમ્મ આદિ સ્ત્રીપુરુષોના મૂત્રમાર્ગના રોગમાં અશ્રીણ ઉત્તમ ગુણકારી છે. ધનુર્વાત અને આમવાતના વિકારોમાં પણ અશ્રીણ સારું ચાલે છે. મસ્તકથળ, સંધિવાત, અભિખંદ (આંખ આવવી) આદિ નેત્રરોગ ઇલાદિમાં અશ્રીણનો ખાણ ઉપયોગ હિતાવહ છે.

અશ્રીણનું ઝેર:—અશ્રીણ ચોખ માત્રામાં આપવું ગુણકારી છે; પરંતુ તે હદ ઉપરાંત આપવાથી મરણકતી થાય છે. ઓછામાં ઓછા બે રતી અશ્રીણથી મનુષ્ય મરે છે. એ કડવું હોવાથી

બીજાનો પ્રાણધાત કરવાને ઉપયોગી થતું નથી. ધણું કરીને આત્મધાત કરનારા લોકોજ તે ખાય છે. અશીણુનું ઝેર ચઢવા લાગે કે ચક્કર આવે છે, જીવ ગભરાય છે અને હળવે હળવે ભાન નહિ જેવું રહી આણુસ બેશુદ્ધ થાય છે. પહેલવહેલાં તો લાંક મારવાથી ઉત્તર આવે છે; પરંતુ પાછળથી બેલવું તદ્દન બંધ થાય છે. શ્વાસ મંદ પડે છે. નાડી ભરપૂર મંદ ચાલે અથવા નકામી થઇ જલદી ચાલે છે. અંગ કાંઈક તપી આવે છે. પરસેવો આવે છે, આંખો મીંચાયલી હોય છે, આંખોની મોટાઇ સંકોચાય છે (ખાડા પડે છે), શ્વાસ બંધ પડે છે, ચહેરો ફિક્કો પડે છે, હોઠ અને હાથ કાળા દેખાય છે, જાડો થાય નહિ અને પેટ ફૂલે છે, મરણ પહેલાં શરીર ઠંડુ થાય છે, આંખના ડોળા ફાટી રહે છે અને નાડી લાથળ લાગતી નથી. રોગી સારો થવાનો હોય તો તે શુદ્ધિ ઉપર આવતો લાગે છે. તેને ઉલટી થાય છે, માથું દુઃખે છે, કઠી કઠી અશીણુના ઝેરથી આંકડો, બકવા, ઉલટી, જીલાખ, ધનુર્વા (તાણ) ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે.

અશીણુ ખાવા પછી શુભારે એક કલાકે વિષારિ ચિહ્ન દેખાવા લાગે છે અને ધણું કરીને ૨૪ કલાકમાં મનુષ્ય મરે છે. દરરોજ અશીણુ ખાનારા લોકો(વ્યસની)ને તેનું ઝેર બાધ કરતું નથી; પરંતુ તેનું શરીર અશક્ત થાય છે, તેને જાડો સાફ થતો નથી, બરોબર ભૂખ લાગતી નથી, મન દુર્બળ થાય છે, ચહેરો વિચિત્ર દેખાય છે, ઘડપણ જલદી આવે છે અને ધણું કરીને તે નાની ઉંમરે મરે છે. ડોક્ટર લોક મોર્ફિયા નામનું અશીણુનું સત્ત્વ વાપરે છે, તે પેટમાં ગયેલ હોય તો અશીણુ જેવાંજ લક્ષણો થાય છે. પરિણામ અશીણુ કરતાં જલદ અને જોરદાર હોય છે.

અશીણુમાંથી ચંદ્ર અને માદક એ બે પીવાના માદક પદાર્થો બનાવે છે.

અશીણુ:—જરણ, મારણ, ધારણ અને સારણ, એમ ચાર પ્રકારનું છે. તે વૃષ્ય, બળકર, ગ્રાહી, સાત ધાતુનો શોષ કરનાર, વાતપિત્તકર, આનંદકારક, માદક (કેરી), વીર્યસ્તંભક, કટુનું અને મધુર છે; તથા સન્નિપાત, કૃમિ, કફ, પાંડુ, ક્ષય, પ્રમેહ, દમ, ઉધરસ, પ્લીહા (બરોળ) અને ધાતુક્ષયનો નાશ કરે છે. જે અશીણુ ઘોળા રંગનું અને અન્નને પચાવનારું છે તેને જરણ કહે છે; અને કાળું હોય તે મૃત્યુકારક છે એટલે તેને મારણ કહે છે. જે અશીણુ પીળું છે તે જરનાશ કરનારું છે, માટે તેને ધારણ કહે છે અને જે ચિત્રવર્ણ હોય છે તે મળનું સારણ કરે છે, માટે તેને સારણ કહે છે.

અશીણુનો ઉપયોગ:—(૧) આમાતિસાર અને કૌલેરા ઉપર:—અશીણુ, જ્યેષ્ઠ, લવંગ, કેસર અને કપૂર, આ સર્વ ઔષધો સમભાગ લઈ તેની બળ્યે રતીની ગોળીઓ કરી દરેક વખતે એકેક ગોળી ઊના પાણી સાથે આપવી. આથી ગમે તેવો આમવિકાર હશે તે સારો થશે. (૨) સંગ્રહણી, આમાતિસાર, રક્તાતિસાર વગેરે ઉપર:—અશીણુ ૨ ભાગ અને જ્યેષ્ઠ, ટંકણખાર, અબ્રકભરમ, શુદ્ધ કરેલ ધંતુરાનાં બીજ, આ દરેક એકેક ભાગ લઈ નારી(મ૦ ચાંદવેલ)નાં પાંદડાંના રસમાં ખરલ કરી રતી પ્રમાણે ગોળીઓ કરી દરેક વખતે ૧ ગોળી મધમાં આપવી. પથ્ય દહીં અને ભાત ખાવાં. (૩) દુગ્ધવટી:—અશીણુ અને વજનાગ બાર બાર રતી, લોહભરમ પાંચ રતી, અબ્રકભરમ છ રતી; એ સર્વેને દૂધમાં ખરલ કરી રતી પ્રમાણે ગોળીઓ બનાવી દૂધ સાથેજ આપવી. આ ગોળી આપી હોય તો ખાવાપીવામાં દૂધ વગર બીજા પદાર્થનો ઉપયોગ કરવો નહિ; અને રોગ તદ્દન સારો થયા સુધી મીઠું અને પાણી વર્જ્ય કરવાં. આ દુગ્ધવટીથી સંગ્રહણી, વિષમજ્વર, અનેક પ્રકારના સોજા, અગ્નિમાંલ અને પાંડુરોગ નાશ થાય છે. (૪) સર્વાતિસાર, આમાંશ અને કૌલેરા ઉપર:—અશીણુ, શુદ્ધ કરેલ ઝેરકોચલાં અને ઘોળાં મરી, એ ત્રણે સમભાગ લઈ તેને આદુના રસમાં ખરલ કરી સુંઠ અને ગોળમાં મેળવી ગોળી કરી, તે ૧ ગોળી આપવી; એટલે ગમે તેવો અતિસાર, આમાંશ અથવા કૌલેરા હશે તો તે તત્કાળ સારાં થશે. (૫) બહુમૂત્રરોગ ઉપર:—અશીણુ અને જ્યેષ્ઠ દરેક ચાર ચાર ભાગ, કપૂર ૧ ભાગ અને કરતૂરી ૧ ભાગ, એ પ્રમાણે ચારે બીજે લઈ ખરલ કરી દરેક વખતે તે એક રતીની માત્રા પ્રમાણે નાગરવેલના પાનના રસમાં આપવાથી બહુમૂત્રરોગ સારો થાય છે. (૬) અતિસાર અને કૌલેરા ઉપર:—અશીણુ અને કેસર સમભાગ લઈ ખરલ કરી અર્ધા ગુંબજારની ગોળી મધમાં ખાવી, તેમજ ગુંબજાર અશીણુ બકરીના ધમાં આપવાથી પણ કોગળાઈ અને અતિસાર દૂર થાય છે. (૭) કોગળીઆ ઉપર:—કોપરાના

કકડામાં છિદ્ર કરી, તેમાં બે ગુંબહાર અરીણ નાખી તે કકડો અંજારા ઉપર શેકવો અને ખાવા આપવો; એટલે માણસ સહસા ઝોખાઈ જશે નહિ. (૮) સળેખમ ઉપર:—કાગળમાં થોડું અરીણ ચોપડી તેની બીડી સળગાવી નાકે તેની ધૂણી સુંધવી. (૯) માથું દુખતું હોય તો:—માથા ઉપર અરીણનો લેપ કરવો. (૧૦) શરીરે ખરજ થતી હોય તો:—તેલ, મીણ અને અરીણ એકત્ર કરી ચોપડવું. (૧૧) આંખો આવે છે તે ઉપર:—અરીણ અને દાંતવણ એ બેને લોખંડના વાસણમાં લીમડાના રસમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૧૨) અતિશય પરસેવો આવતો હોય તો તે ઉપર:—કિંચિત્ અરીણ ખાવા આપવું. (૧૩) સ્તંભન માટે:—અરીણ એ સ્તંભક છે; માટે એને જયફળમાં ઘાલી તે ઉંખરાના, વડના કિંવા ખાવળના ઝાડમાં છિદ્ર પાડીને તેમાં મૂકે છે અને તે છિદ્ર બંધ કરી કેટલાક દિવસ પછી તે બહાર કાઢી તેની ગોળીઓ કરી શક્તિ જોધને તે આપે છે. સાકર સાથે પણ અરીણ ખાય છે અને ઉપર દૂધ પ્રાશન કરે છે; તેમજ ખસખસનાં જીંડવાં અને સુંઠ એનો સોળમો ભાગ પાણી શેષ રહે તેવો કાઢો કરી તેમાં ગોળ નાખીને પીએ છે. (૧૪) પકવાતિસાર ઉપર:—ડીબરામાં (તૂટેલા ઘડાના ટુકડામાં) મંદ અગ્નિ ઉપર અરીણ શેડીને ખાવાથી ઘણાજ પાકેલો અતિસાર હોય તોપણ શમે છે. (૧૫) નાનાં બાળકોને સળેખમ અને શરદી ધણી થઈ હોય તો:—માથા ઉપર અને નાક ઉપર અરીણનો લેપ કરવો. પેટમાં વિકૃતિ હોય તો પેટ ઉપર પણ લેપ કરવો. (૧૬) અતિસાર ઉપર:—કાંદા(કુંગળી)ના રસમાં અરીણ મેળવી પાવું. (૧૭) બદ ઉપર:—પહેલાં જળો મૂકાવી લોહી કઢાવવું અને કડવા લીમડાનો પાલો બાંધવો. પછી બીજા દિવસથી અરીણનાં જીંડવાંનો કાઢો કરી તેમાં કપડુ બીજવી ત્રણ ચાર દિવસ શેકવું; એટલે દુઃખ જલદી નાશ પામે છે. (૧૮) વાળા ઉપર:—સર્પની કાંચળી અને અરીણની ચેપલી કરી ઉપર બાંધવી. (૧૯) નાસુર (નાડીત્રણ, ભરનીંગર) ઉપર:—માણસના નખ બાળી તે રાખમાં અરીણ એક વાલ મેળવી તે મિશ્રણ નાસુરમાં ભરવું. (૨૦) આમાતિસાર અને રક્તાતિસાર ઉપર:—અરીણ લિંબુના રસમાં મેળવી તે દૂધમાં નાખી ત્રણ દિવસ પાવું. + (૨૧) અરીણ ઉપર ઉતાર:—(૧) રાધનો લોટ વગેરે ઉલટી થનારાં ઔષધો આપવાં. (૨) અરીઠાનું પાણી કરી પાવું. અરીણના પાશેર ગોળા ઉપર અરીઠાના પાણીનાં ૫-૭ ટીપાં પાડવાથી તે ઘણુંજ નિઃસત્ત્વ થાય છે. (૩) ત્રણ કિંવા ચાર માસા હિંગ છાશમાં અથવા પાણીમાં વાટી પાત્રી કિંવા એકલી હિંગ ખવડાવવી. (અરીણની દાખડીમાં હિંગનો ગાંગડો રાખવાથી અરીણ નિઃસત્ત્વ થાય છે.) x (૪) ધીમાં ટંકણખાર અને મોરથુથુ અથવા એકલો ટંકણખાર નાખી પાવો એટલે ઉલટી થઈ અરીણ નીકળી જશે. (૫) ફટકડીનું ચૂર્ણ અને કપાસીઆનાં બીઆંનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી ખવરાવવાથી અરીણ ઉતરે છે. (૬) પીલુડીનાં પાંદડાંનો રસ પાવો. (૭) ઉલી ભોરીંગણીનો રસ દૂધ નાખી પાવો. (૮) વજ અને સંધવ એકત્ર કરી પાવાં. (૯) લાંડીપીપર અને મીંઢળ આપવું. (૧૦) ઝેંડના (મલગોટાના) પાલાનો રસ કાઢી પાવો. (૧૧) થોડું મોરથુથુ શેકા લિંબેળીમાં ઘાલી ચૂસવું. (૧૨) તાંદળજાનાં મૂળીઆં પાણીમાં વાટી પાવાં. (૧૩) ઉત્કટારીનાં મૂળીઆં પાણીમાં વાટી પાવાં. (૧૪) ગળોની સળીઓનો રસ કાઢી પાવો. (૧૫) કિંજળીના ઝાડનો રસ કાઢી પાવો. (૧૬) કપાસનાં પાંદડાંનો રસ પાવો. (૧૭) કડવા લીમડાનાં પાંદડાંનો અર્ક કાઢી પાવો. (૧૮) અંબાડાનાં પાંદડાંનો રસ પાવો. (૧૯) આમલીનાં પાંદડાંનો રસ પાવો. (૨૦) સીતાફળીનાં બીઆં માંહેનું મગજ પાણીમાં વાટી પાવું. (૨૧) નાના બાળકને અરીણ અઢયું હોય તે ઉપર:—કુંગળી ભાંગી તેનો વાસ લેવરાવવો કિંવા કોરા દેશી કાગળ પાણીમાં

+ આ મિશ્રણ મેળવતાંની સાથેજ પીવરાવવું જોઈએ. દૂધ પુરતનું દોહેલું હોય તો વધારે અનુકૂળ આવે છે. ગરમ દૂધ ઉપયોગમાં નહિ લેવું.

x આ જગ્યાએ લખવું જોઈએ છીએ કે, જેમ હિંગ સાથે રહેલું અરીણ ઝેરના ગુણથી રહિત થાય છે, તેમ જીરા સાથે રહેલ હિંગ પણ ખરબાદ જાય છે; માટે હિંગની ગરમીનો ઉતાર જઈ છે. સુંઠની જૂડીથી ઠેરીઓ સડી જાય છે અને ઠેરીના અજીર્ણનો રામબાણ ઉપાય સુંઠ છે.

મસળી પાવા. ગર્જિણીએ અદીણું કિંવા અદીણમિશ્રિત ઔષધનું સેવન કરવું નહિ. (૨૨) બાળકને અદીણ ચઢે તે:-ચોખ્ખા ઘોઘ તે પાણી પાવું.

૧૬૯ આખરો-મં પલાસ. મં પળસ. હિં આખર, પલાસ, ઢાક, ટેસ, કેસ, ધારા, કાંકરીયા. રાં છીલા, કેસલા. ઉડિં પરાશુ. તાં પરસન. કં મુતલુ, કેપમુતલ. બં પલાસમાછ. તેં માતુકાચેટુ. ઈં ડાઉની બાન્ય બ્યુટિયા. લાં બ્યુટિયા કંડાઝા (રાતો), બ્યુટિયા પાવિક્ષોરા (ધોળો).

એ ઝાડ ધણેક ઠેકાણે થાય છે. આખરાનાં ઝાડ ધણું ઉંચાં વધતાં નથી. એનું લાકડું સુતારના કામમાં આવતું નથી. એનાં પાંદડાં અને ફૂલો ઉપયોગમાં આવે છે. પાંદડાંનાં પત્રાળાં કરે છે. ફૂલનો રંગ રાતો હોય છે. ક્વચિત્ ધોળાં ફૂલનો પણ આખરો હોય છે. રંગને માટે ફૂલનો પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. આખરાને અપટાં રાતા રંગનાં બીજ આવે છે. તેને પલાસપાપડો કે પિત્તપાપડો (મં પળસ પાપડી) કહે છે. રંગ તથા સફેદી દેવાને માટે આખરાનાં મૂળનો કુચો કરે છે. આખરાને ગુંદ (લાખ) આવે છે, તે સ્તંભક છે. આખરો:-ઉણ્ણ, તૂરો, વૃણ્ય, અમિદાપક, સારક, કડવો, સ્તિગ્ધ, ગ્રાહક તથા ભગ્નસંધાનકારક છે; અને વ્રણ, ગુલ્મ, કૃમિ, પ્ત્રીલા, (અરોળ), સંગ્રહણી તથા અર્શ, વાયુ, કફ, યોનિરોગ અને પિત્તરોગનો નાશ કરે છે. એ રક્ત (રાતો), પીળો, શુભ્ર (ધોળો) અને નીલ (કાળો) એમ ફૂલના બેદવડે ચાર પ્રકારનો થાય છે. એનાં ફૂલ (કેસુડાં):-સ્વાદુ, કડવાં, ઉણ્ણ, તૂરો, વાતુળ, ગ્રાહક, શીતળ તથા તીખાં છે તેમજ તૃષા, દાહ, પિત્ત, કફ, રક્તદોષ, કોઠ અને મૂત્રકૃચ્છનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ (પિત્તપાપડો):-રક્ત, લઘુ, ઉણ્ણ તથા પાકકાળે તીખાં છે; અને કફ, વાયુ, ઉદર, કૃમિ, કોઠ, ગુલ્મ, પ્રમેહ, અર્શ તથા શળનો નાશ કરે છે. એનાં ફળોમાંનાં બીજાં:-સ્તિગ્ધ, ઉણ્ણ તથા તીખાં છે; અને કફ તથા કૃમિ(કરમ)નો નાશ કરે છે. એનાં કુમળાં પાંદડાં:-કૃમિ અને વાયુનો નાશ કરનાર છે. x ઉપયોગ:-(૧) નાના

x પલાસપાપડાનાં ફૂલ કંઈક શુક(પોપટ)ને મળતાં હોવાથી સંસ્કૃતમાં એનું કિંશુક એટલે 'કાંઈક પોપટ' નામ પડેલ છે; અને તેનાજ ઉપરથી કેટલીક ભાષામાં એને કેસુડાં કહે છે.

ચરકમાં:-એને કફસંશ્લેષન, વ્રણશોધન અને કુષ્ઠપ્રશ્નન વર્ણન કરેલ છે. ચક્રદત્તમાં:-આખરાને ગ્રાહી રીતે લગાવવાનું લખે છે; તથા વ્યવહારમાં અન્ય ગ્રાહી પદાર્થ અને સિંધાણુની સાથે મેળવે છે. આ પ્રયોગ આંખનાં ઝાંઝવાં અને ઝાંખ પડેલ હોય તો થાય છે. મખજન અથ અદ્રવિયામાં કહે છે કે:-પલાસનાં પાંદડાં ગ્રાહી, પૌષ્ટિક અને કામોત્તેજક છે. એ ફોડા, મુદાસા આદિ દૂર કરવા ચોપડે છે; તથા પેટમાં વાયુના લીધે દુખાવો થતો હોય તો અને કૃમિ તથા હરસના રોગમાં ખાવાની ભલામણ કરે છે. સફેદ જાતનાં ફૂલ ગ્રાહી, મૂત્રવર્ધક તથા કામ ઉત્તપ્ત-કર્તા માનેલ છે. વળી પોટીસતરીકે બાંધવાથી સોજાને ઉતારે છે. પેશાબ અને રક્તદર્શનને વધારે છે. ડાં એનસ્ત્રી કહે છે કે, મદ્રાસ ઇલાકામાં તામિલ વૈદ્ય પેટમાંના ગોળ અને ચીપટ કૃમિ (કરમિયા) કાઢવાને પલાસપાપડાનું ચૂર્ણ રા. તોલાની માત્રામાં દિવસમાં બે વખત આપે છે. હોરટસ-મલવારીકસ નામના પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે, આખરાની છાલ સુઈની સાથે મેળવીને સાપ કરડેલા પ્રાણીને અપાય છે. ડાંકટર સરવુડ કહે છે કે, આખરાનાં બીજ (પલાસપાપડો) સુરાખારમાં ઉકાળી દેશી વૈદ્ય પેશાબની થેલીમાં ચનારી પથરીના માટે આપે છે. હાલમાં એ ઝાડનો ગુંદ અંગ્રેજ દવાઓમાં વપરાય છે. પલાસપાપડાને લિંબુના રસમાં વાટી શરીર ઉપર ચોપડવાથી ચામડી લાલ થાય છે અને ચળ મટે છે. ડાં રોક્સવર કહે છે કે:-ફૂલનો રસ ગરમીથી ઘાટો કરી તેમાં થોડી ફટકડી નાખી રંગવાથી રેવંચીના રંગથી પણ વધારે ચમકદાર રંગ બને છે. વળી તે કહે છે કે, સૂકાં ફૂલમાંથી કાઢેલ સત્ત્વ તાજાં ફૂલના જેવો ઉત્તમ નહિ નીકળે. આ સત્ત્વ ધણા દિવસ રાખવાથી બગડી જાય છે. સુશ્રુતમાં એને રક્તપિત્તનાશક તથા યોનિદોષનાશક માનેલ છે. ગુંદ એકથી બે રતીની માત્રામાં આપવાથી અતિસાર અને પીળા ભોહીના ઝાડાને બંધ કરે છે. બીજને વાટીને ચોપડવાથી દાહર જતી રહે છે. જો મૂત્ર મુશ્કેલીથી ઉતરતું હોય તો તે વખતે ફૂલને પાણીમાં ઉકાળી શેક કરવાથી આરામ થાય છે. આ ઝાડ ઉપરથી કેટલીક વખતે લાખ પણ મળી

બાળકના કૃમિ ઉપર:—પિત્તપાપડો દૂધમાં ધસી પાવો કિંવા ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું; અથવા પિત્તપાપડો અર્ધો કાચો શેકી મગની દાળ જેટલો ઘીમાં આપવો. (૨) દાદર ઉપર:—પિત્તપાપડો લિંબુના રસમાં ધસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૩) વંધ્યા (વાંઝણી)ને ગર્ભ ધારણ થવા માટે:—પિત્તપાપડાને બાળી તેની રાખ કરી તે રાખ પાણી સાથે પાવાથી સ્ત્રી ગર્ભિણી થાય છે. (૪) ગલગંડ ઉપર:—આખરાનાં મૂળ ચોખ્ખાના ધોવરામણમાં વાટી તેનો કાનની બાજુપર અને કિનારી ઉપર લેપ કરવો. (૫) અટકાવ (ઋતુસ્ત્રાવ) બંધ થવા માટે:—પિત્તપાપડો અને શેવતીનાં ફૂલ પાણીમાં અથવા ઘીમાં બદાણ કરવાં અને ફટકડીની પોટલી ચોનિમાં રાખવી; એટલે અટકાવ (ઋતુસ્ત્રાવ) બંધ થાય છે. (૬) પુરુષત્વ આવવા માટે:—આખરાના મૂળને ચીરી તે નીચે રીઢું માટલું મૂકી ઉપર અગ્નિ કરવો; એટલે માટલામાં અર્ક પડે છે. તે અર્ક ખાવાના પાનમાં ચોપડીને તે પાનમાં મરેડીનું જીંડવું એક મૂકી તે પાન ખાવું; એટલે એકજ દિવસમાં પુરુષત્વ આવશે. ઉતાર-સ્ત્રીસંગ કરવો. (૭) ખરજવા ઉપર:—પિત્તપાપડો, હડતાલ અને વછનાગ, એ જૂના ઘીમાં ધસી તેનો લેપ કરવો. (૮) કૃમિ ઉપર:—આખરાનાં બી અને વાવડીંગ એ ત્રણ ત્રણ માસા લઈ ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ ત્રણ માસા લિંબુના રસમાં અથવા મધમાં નાખી ચાટવું. (૯) પ્રમેહ ઉપર:—આખરાનાં ફૂલ તોલા અઢી રાત્રે પાણીમાં ભીંજવી રાખીને સવારે તે ગાળેલા પાણીમાં સુરોખાર અર્ધો તોલો અને સાકર દોઢ તોલો નાખી તે પાણી પાવું; અથવા આખરાનાં ફૂલનો કાઢો મધ નાખીને પાવો. (૧૦) પગના સાંધા પકડાઈ ગયા હોય તે ઉપર:—પલાસપાપડો મધમાં વાટી લેપ કરવો. (૧૧) બરોળના રોગ ઉપર:—પલાસપાપડો ખરસાણીના રસમાં વાટી મરી જેવડી ગોળાઓ કરીને ખાવી; તેથી ઝાડો થશે. ઉતાર ઘી અને ભાત; અથવા આખરાનાં ફૂલ બાજી પેટ ઉપર ત્રણ દિવસ સુધી બાંધવાં. (૧૨) બાળકોને ચોરી (ઝીણી ફાલ્લીઓ) થઈ આવે છે તે ઉપર:—પિત્તપાપડો લીમડાના રસમાં ધસી ચોપડવો. (૧૩) કૃમિ ઉપર:—આખરાનાં બી કચરીને ભીંજવી રાખવાં અને પાણી ગાળી લઈ તેમાં મધ નાખી આપવું. (૧૪) વાળા ઉપર:—આખરાનાં ફૂલ વાટીને ગોળમાં સાત ગોળાઓ કરી રોજ એક ગોળા ખાવી. (૧૫) મૂત્રરેચનને માટે તથા મૂત્રાધાત ઉપર:—આખરાનાં સૂકાયેલાં ફૂલ ૧૦ તોલા-પર્યંત લઈ તે ધોવાં; અને તેમાં થોડું પાણી નાખી ઉપર ઢાંકણું દઈ તે ઢાંકણામાં થોડું પાણી રેડીને મંદ અગ્નિ ઉપર વરાળ આવે ત્યાંસુધી બાફવાં. પછી તે ફૂલ પીલી તેમાંથી જે પાણી આવે તે શક્તિ પ્રમાણે પાશેરપર્યંત ગાળી લઈ તેમાં બે માસાપર્યંત સુરોખાર નાખીને બ્રાહ્મન કરવું; અને બાકી જે પાણી રહે તેમાં તે બાફેલાં ફૂલ મેળવી પેટ પર બાંધવાં. (૧૬) ચોનિકંદ ઉપર:—પિત્તપાપડો કચરીને કણકમાં મેળવી હથેળી જેવડી પુરી કરીને તે કંદ ઉપર બાંધવી અને લંગોટી રાખવી; તેથી તે માંસનો ગોળો ગૂળી જશે અથવા આખરાના ખારના યોગે કરી છૂત સિદ્ધ કરી તે પાવું. (૧૭) અતિસાર ઉપર:—આખરાનો ગુંદ ૫-૧૦ ચણેડીભાર સાકર સાથે ખાવો. (૧૮) ઉધરસ તથા મુખરોગ ઉપર:—આખરાનાં પાંદડાંનાં ડીંટાં સાધારણ ચાવી મોઢામાં રાખીને તેનો દ્રવ (રસ) મળતાં જવું; એટલે ઉધરસ ત્વરિત દૂર થાય છે તથા મુખરોગ પણ દૂર થાય છે. (૧૯) બગઈ વગેરે કાનમાં ગયું હોય તે ઉપર:—આખરાના અંકુરોનો રસ કાનમાં નાખવો. (૨૦) સર્પના વિષ ઉપર:—આખરાનાં મૂળ પાણીમાં ધસી પાવાં અને

આવે છે. એનાં મૂળની છાલ કાઢી ધણાંજ મજબૂત દોરડાં બનાવે છે. હોળી આદિ તહેવારોમાં કેસુડાનો રંગ છાંટે છે. ચરકમાં પલાસપાપડાને ગ્રાહી, પુરીષગ્રહણ (મળ જડો કરનાર) તથા વેદના સ્થાપનકર્તા માનેલ છે; અને સુશ્રુતમાં એને ચોનિદોષહર તથા શુક શુદ્ધ કરનાર (વીર્યને શોધનાર) માનેલ છે.

પિત્તપાપડાને આકડાના દૂધમાં પલાણી છાંયે સૂકવવો. આમ ૨૧ વખત કરી તેને શુદ્ધ કરી વાટી ગોળા કરી રાખેલ હોય અને તે પાણીમાં ધસી વિંછીના ડાંખ ઉપર ચોપડી હોય તો વિંછી ત્વરિત ઉતરી જાય છે.

લેપ પણ કરવો. (૨૧) મુખરોગ ઉપર:—ખાખરાનાં પાંદડાંનું ઠીંટકું આવી મોઢામાં રાખવું.

૧૭૦ ખાજકોલતી—સંઁ વૃશ્ચિકા, ધૂમપુષ્પા. મંઁ ખાજકોલતી, વિંચુવા. હિંઁ ખીજવા. ખંઁ વિષાતી, વિજુટી. કંઁ ઇંચુલે, માસસાહોત્ર, મુચિંગિડ. તાંઁ કાયચોરી. તૈંઁ કલગોંદી. તુંઁ પચ્ચીરંગી. મલાંઁ કોતકૂવા. ગોમંઁ ખાજરકુક્ષી. લાંઁ ટ્રેજ્યા ઇન્હોલુકટા.

ખાજકોલતીનાં ઝાડ નાનકડાં હોય છે. એ ચોમાસામાં ઉગે છે. ખાજકોલતીનાં પાંદડાં મોટાં હોય છે. એ પાંદડાં શરીરે લાગવાથી અતિશય આગ થાય છે. એ પાંદડાં ઉપર ખારીક ગુચ્છ આવે છે. એ પાંદડા કાળા રંગનાં હોય છે. ઉપયોગ:—(૧) કોલ્હા(શિયાળ)ના વિષ ઉપર:—ખાજકોલતીનાં મૂળ પાણીમાં ધસી પાવાં. (૨) વાળા ઉપર:—ખાજકોલતીનાં મૂળ ગરમ પાણીમાં ધસી વાળા ઉપર લેપ કરવો. વાળો બહાર આવવા લાગે એટલે દીવેટમાં વિંટાળવો. પછી ખીજે દિવસે જેટલો બહાર આવે તે ઉપર ખાજકોલતીનું મૂળ ચાર પાંચ વાર ચોપડવું. પછી તંતુ ઉપર વિંછીનો કાંટો મારવો; એટલે તુરત બધો વાળો બહાર આવશે. (૩) દાદર ઉપર:—ખાજકોલતીનાં મૂળ તુળસીના રસમાં ધસી ચોપડવાં.

૧૭૧ ખાટખટુંખા (ખારખટુંખા)—સંઁ અમ્લા, અમ્લપર્ણી, અત્યમ્લપર્ણી. મંઁ ઓંખટ-વેલ, કડમોટી, કડમડવેલ. હિંઁ રામચના. કંઁ હેગોલી. લાંઁ વાછટીસ પેન્ડાકાઇલા.

ચોમાસામાં આ વેનાના કંદને અંકુર ફૂટે છે. એ વેલ ઘોળી હોઈ કિંચિત્ ડાંગરના કુમળા અંકુરો જેવી દેખાય છે. એનાં પાંદડાં ઘણાં જ નાનાં હોય છે. એની ભાજી અતિશય ખાટી હોય છે. એની ખટાશ આંમલી કરતાં પણ વધારે હોય છે. એ સારક, અગ્નિદીપક અને મદને હરણુ કરનાર છે. x

૧૭૨ ખાટીલુણી—સંઁ ચાંગેરી, ક્ષુદ્રામ્લિકા, ક્ષુદ્રામ્લ. મંઁ આંખવતી, આંખટી. હિંઁ અંખાટી, અમ્લ, અમ્લલોના. ખંઁ અમ્લ. કંઁ પુલુંબુણિસે, નિરંગોલી. તૈંઁ પુલિચિંતા, પુલ્લાચેચલિ. કાંઁ તુરે ખુરાસાની. અંઁ હામેન્ન. તાંઁ પુલિયાકિરિ, પુલિયારઈ. મલાંઁ પુળિયારત્ત. ગોંઁ તેલતુપ્પિ. લાંઁ ઓંકસેલિસ કૈર્નિકયુલાટા. ઇંઁ વુડ સોરેલ.

ખાટીલુણીનાં ઝાડ લીનાશવાળી જમીનમાં ઉતાળાના દિવસમાં ઉગે છે. આ ઝાડને આંખોલો (મંઁ અંખોતી) એવું નામ પણ આપેલું છે. આ ઝાડ જમીન સાથે વેજાની માફક ફેલાય છે. એનાં પાંદડાં આમલી પ્રમાણે ખાટાં લાગે છે. આ ઝાડ ઉપર ભાલા જેવાં અણીદાર અને લાંબાં ફળો આવે છે. ઉપયોગ:—(૧) અક્રીણ ઉપર:—ખાટીલુણીનો રસ આપવો. (૨) પિત્તથી મરતક ભારે થાય છે તે ઉપર:—ખાટીલુણીના છોડવા ખારીક વાટી, તે ગોળી ઠંડા પાણીમાં કાલવી ઉલરો આવે લાંબુધી વિકાળી, તે પછી તેમાં ઘોળી કુંગળીનો રસ નાખવો. ઠંડુ થયે માથે લેપ કરવો અને એજ ઔષધ થોડું તાળવા ઉપર ચોળવું. એથી એનો તુરત ગુણ થાય છે. ચોપડેલો લેપ સૂકાનાંજ માથાનો ભાર ઉતરશે. (૩) શીતપિત્ત (શરીર ઉપર પિત્તનાં લાલ ચાઠાં ઉઠે છે તે) ઉપર:—ખાટીલુણીનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તેમાં મરીનો ભૂકા અને ઉનું કરેલું ઘી નાખી શરીર ઉપર ચોપડવું. (૪) દાહ ઉપર:—ખાટીલુણીના પાલાના રસનો શરીરે લેપ કરવો.

૧૭૩ ખિલખિલા—આ ઝાડ શુભારે માથોડું ઉંચું વધે છે. એનાં પાંદડાં મીઠા લીમડાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. પાંદડાંનો રંગ ગાઢ લીલો હોય છે. ખિલખિલાનાં ઝાડ વિશેષ કરી કુગરાળ પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થાય છે. કાકણમાં એની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. ઉપયોગ:—(૧) મહારોગ

x ખાટખટુંખાની મોટી વેલ થાય છે. પાંદડાં એક ડાંડલીમાં પાંચ પાંચ હોય છે. ફળ કુમળામાં આવે છે. એનાં મૂળની સાથે નાનીમોટી સંખ્યાખંધ ગાંઠો લાગેલી હોય છે. એ ગાંઠો ધસીને ચોપડવાથી સાપના ઝેરનો સોજો ત્વરિત ઉતરી જાય છે. મંત્રની ઉજણીની માફક શરીર ઉપર એ ગાંઠ ફેરવવાથી વિંછીનું ઝેર ડંખમાં આવે છે; અને એજ ગાંઠ પાણીમાં ધસી ડંખ ઉપર ચોપડવાથી ડંખમાંથી પણ ઉતરી જાય છે; એવો મહાન ચતકાર એ ગાંઠોમાં રહેલો છે. એ ગાંઠોને ખાટખટુંખાની ગોટલી કહે છે.

અને ભૂતબાધા ઉપર:—ખિલખિલાનાં પાંદડાંની શરીર ધૂણી આપવી.

૧૭૪ ખીજડો (સમડી)—સં મં શમી. દેં સવંદડ. બં શાઇખાખલા. કં બની. તેં શમીચિદું, નખીચેદું. ધં સ્પંજ ડી. લાં પ્રેસોપિસ સ્ટાઇસિજેરા. હિં સમી, છંકર, સફેદ કીકર.

ખીજડાને 'શમી' પણ કહે છે. શમીનાં ઝાડ મોટાં થાય છે. શમીનાં પાંદડાં આમલીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. શમી એક હવનીય દ્રવ્ય છે. વિજયાદશમીને દિવસે શમીપૂજન કરવાને પ્રચાર છે. x ખીજડો:—તૂરો, રક્ષ, શીતળ, લઘુ, કડવો, તીખો તથા ચેચક છે; અને રક્તપિત્ત, અતિસાર, કાઢ, અર્શ, દમ, ઉધરસ, કફ, બ્રમ, કૃમિ, કંપ તથા શ્રમનો નાશ કરે છે. એનાં ફળો:—તીક્ષ્ણ, પિત્તકર, મેધાકારક, ગુરુ, સ્વાદુ, રક્ષ, ઉષ્ણ તથા કેશનાશક છે. ખીજડી (બેડી ખીજડી. સં લઘુશમી. મં લઘુશમી, ખૈરી. હિં છોટીસમી. કં કાડવન્નિ.):—તૂરી, રક્ષ, શીત તથા લઘુ છે; અને રક્તપિત્ત, અતિસાર, અર્શ, કાઢ, શ્વાસ, કફ તથા સ્વેત કાઢનો નાશ કરે છે. એનાં ફળો:—ગુરુ, સ્વાદુ, રક્ષ, પિત્તલ, મેધાકારક તથા ઉષ્ણ છે; અને પ્રણુ, કેશ તથા કંડૂનાં નાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) ખરજવા ઉપર:—ખીજડાનો પાલો (પાંદડાં) ગાયના દહીમાં વાટી લેપ કરવો. (૨) નખદંત વિષ ઉપર:—ખીજડો, કડવો લીમડો અને વડ, એની છાલ વાટી લેપ કરવો. (૩) પ્રમેહ અને ગર્ભિણીના પ્રદર ઉપર:—ખીજડાના કુમળા તોરા ૧ તોલો લઈ તેમાં ત્રણ માસા જીરું મિશ્ર કરી ખારીક વાટવું અને ગાયનું તાળું દૂધ પાશેર લઈ તેમાં કઢવી કપડાથી ગાળી લેવું. પછી તેમાં ઘોળાં જસુંદીનાં ફૂલ અર્ધો તોલો ઘસી સાકરની ભૂકી ૨ તોલાપર્યંત નાખી દરરોજ પ્રાતઃકાળે એક વાર એ પ્રમાણે સાત કિંવા ઐદ દિવસ (ગુણ આવતાં) સુધી આપવું. (૪) ધાતુસ્થાનની ગરમી ઉપર:—ખીજડાના કુમળા તોરા અને દેવબાવળીઆના કુમળા તોરા સમલાગ લઈ એકત્ર કરી તેમાં થોડું જીરું નાખી ખારીક વાટવું; અને ગાયનું તાળું દૂધ પાશેર લઈ તેમાં મેળવી તે દૂધ ગાળી તેમાં સાકરની ભૂકી ૨ તોલાપર્યંત નાખી પાવું. (૫) મૂત્રકૃંચ ઉપર:—ખીજડાના તોરા ગાયના દૂધમાં વાટી તેમાં જીરાની ભૂકી અને ખાંડનાખી પાવું. (૬) મૂત્રમાં ધાતુ અથવા ખર પડતું હોય તો તે ઉપર:—ખીજડાના તોરાનો રસ ગાયના દૂધમાં કાઢી જીરું અને સાકર નાખી પાવો. (૭) ગરમી ઉપર:—ખીજડાના તોરાનો અથવા પાંદડાનો રસ જીરું સાકર નાખી ૧૪ દિવસ પાવો.

૧૭૫ ખુરાસાની અજમો—સં ખુરાસાની, યવાની—યાવની. મં ખુરાસનીઓવા. હિં ખુરાસાની અજવાઇન. બં ખુરાસાની યોયાન. તેં ખુરાસાણાવમુ. તાં ખોરસની ઓનામ, શિટામુટ્ટી. ફાં બંગ, તુખમેવંજે. અં વજરલખંજ, અખીદ શીકરાન. ધં હેનખેન. લાં હાયોસ્યામસ નાયમર.

'ખુરાસાની અજમો' એ પર્શિયા દેશમાંહેના ખુરાસાન અને યમાન પ્રાંતમાં પાકે છે; તે ઉપરથી એનું એવું નામ પાડેલું છે. એ ખીજ ચપટાં અને ખારીક હોય છે. એ ખીજ અજમાના જેટલાં તીખાં નહિ હોતાં કિંચિત્ તીખાં હોય છે. એ ખીજ પર્શિયામાંથી અહીં આવે છે. એનો વંદકમાં ઘણોજ ઉપયોગ કહેલો છે.

ખુરાસાની અજમાનાં ઝાડ ધંતુરા, તંબાકુ ઇલાદિ જાતનાં હોઈ તીવ્ર વિષારી છે. ડાકટર લોકોએ એનાં પાંદડાં અને ખીજાંની પરીક્ષા અને શોધ અનેક પ્રકારે કરેલી છે; અને તેમાંથી તેઓ અનેક ઔષધો બનાવે છે. ખુરાસાની અજમાના ઝાડમાંથી નિષ્કર્ષ અને મઘાક (ટીચર) તૈયાર કરે છે. તેમાંથી નિષ્કર્ષ કાઢવા માટે પાંદડાંનો અને ફૂલોના તોરાનો ઉપયોગ કરે છે. વર્ષાયુ

x ખીજડાની શિંગોને સાંધરીઓ કહે છે. એને બાફીને એતું શાક અને કઢી કરે છે. વળી એની સૂકવણી કરી રાખી ગમે ત્યારે શાક અને કઢી કરી શકાય છે. એ ઝાડ ઉપરજ સુકાઈ ગયેલી પાકી ફળીને ખોખાં કહે છે. તેને બાળકો સ્વાદથી વીણી ખાય છે. ખીજડાનાં પાંદડાંનો રસ સાપના ઝેરને ઉતારવાનો એક ચમત્કારિક રામબાણુ ઉપાય છે; એમ અમને એક મહાત્માનું ફરમાન છે. આશા છે કે, એને કાંઈ પણ અજમાવી ખાત્રી કરશે. જૂની સાંધરીઓ બાફીને ઝીણી વાટી પુનઃ ગરમ કરી ગુમડા ઉપર બાંધવાથી એને પકવી ફાડે છે.

રોપા કરતા દિવાળી રોપામાંથી હાયોસાયમિન નામનું સત્ત્વ વધારે નીકળે છે; એમ રસાયન-શાસ્ત્રવેત્તાઓએ પ્રયોગ કરીને દર્શાવેલ છે. પુરાસાની અજમાના રોપામાંથી એક સ્ફટિકરૂપી સત્ત્વ નીકળે છે. તેને “હાયોસાયમિન” એ નામ આપેલ છે. તેનુંજ પૃથક્કરણ કર્યું એટલે તેમાંથી “હાયોહીન” નામનું ઉઠી જનાર તેલ અને ખટાશ ગુણવાળું સત્ત્વ નીકળે છે. ઉડનાઈ તેલ ધણું તીવ્ર અને પીડાશામક છે. એ ‘હાયોસાયમિન’ કરતાં પાંચગણું તીવ્ર છે એટલે કાળજીથી વાપરવું જોઈએ. પુરાસાની અજમાનાં પાંદડાં કરતાં બીજાંમાં ઔષધિક તીવ્રતા વધારે છે. બીજાં માદક, વ્યવાયી અને પીડાશામક છે. તેના સત્ત્વમાં આ ગુણ બીજાં કરતાં વધારે પ્રમાણથી છે. વાતોન્માદ (મં વેડ), ખંજવાયુ (લૂલાપણું), કંપવાયુ અને અપસ્માર(મૂગી)થી થએલા વાયુ, આ રોગો ઉપર હાયોસાયમિન સત્ત્વ ધણુંજ સારું ચાલે છે. આ સત્ત્વ ‘ગ્લિસરીન’ વરાળના પાણી સાથે મસળી, તેમાં અલ્પ પ્રમાણથી, તેના દ્રાવણની થર નહિ આવવાને માટે ‘કાર્બો-લિક’ અમ્લ એ મિશ્રણમાં નાખી, મિશ્રણનાં ચાર ટીપાં ડૉક્ટર લોકો પિચકારીથી ચામડીની અંદર નાખે છે. સત્ત્વ આપવાનું પ્રમાણ ધણુંજ સૂક્ષ્મ છે. એક ગ્રેનના સોમા ભાગથી એક ગ્રેનના પચાસમા ભાગ સુધી આપવું. ‘હાયોસાયમિન’ સત્ત્વ અલ્કલીડ પ્રકૃતિનું છે. તેના સ્ફટિક બને છે. આરંભમાં આ સત્ત્વ પુરાસાની અજમામાંથીજ કાઢતા હતા; પરંતુ હાલ “સ્કોપેલિયા” જાતની વનસ્પતિમાંથી પણ જર્મન રસાયનશાસ્ત્રીઓ કાઢે છે. એ ધંતુરામાં પણ છે એમ તે કહે છે.

પુરાસાની અજમો અડધો ડ્રામ (૨ માસા), ૧ ડ્રામ ખસખસનાં જીંડવાંની છાલ, મધ અને પાણી સાથે આપવાથી શરદી, વાયુ વગેરે રોગો સારા થાય છે. બીજા વાટી આપવાથી ઝોકાં આવે છે. પુરાસાની અજમાની ક્રિયા અરીણ અને ડૉક્ટરોનું ‘બેલાડોના’ નામનું ઔષધ આ બંનેની ક્રિયાની મધ્યવર્તી છે. પુરાસાની અજમાનાં પાંદડાંમાંથી કાઢેલ મઘાર્ક (ટીચર) નો ઉપયોગ પેશાબની બળતરા કમી કરવાને આપે છે. ઉંઘ ન આવતી હોય તો તે લાવવાને માટે અને માનસિક શ્રમ થયેલ હોય તો પુરાસાની અજમાનાં પાંદડાંનો અર્ક ઠીક ઉપયોગી થાય છે. આપવાની માત્રા (પ્રમાણ) એક ગ્રેનનો આઠમો ભાગ એટલે તોલાનો ૧૪૪૦ મો ભાગ છે. વાતોન્માદ (વેડ) થએલા મનુષ્યને રાત્રિની વખતે આ સત્ત્વનો પાણીમાં દ્રાવ તૈયાર કરી તેની પિચકારી આપવી. યુનાની દરઝીમે પુરાસાની અજમાનાં બીજ પાતળા ડામર સાથે મસળી તેમાં ૩ બીજાની દાંતના શળ (દુખાવા) ઉપર લગાવે છે; અથવા તે બેરજના તેલ સાથે મસળી તેમાં ૩ બીજાની તે દાંતના કોતરમાં રાખે છે. એથી દુખાવો શાંત થાય છે. એના અર્કનું ટીપું આંખનાં પોપચાને ચોપડવાથી આંખો દુખતી બંધ થાય છે. આંખોની બાહુલી ફેલાવવાને તેના ઉપરજ એના અર્કનો સારો ઉપયોગ થાય છે. એનાં પાંદડાંનો રસ અથવા અર્ક જવના લોટમાં મેળવીને તેની પોટીસ બાંધવાથી શળ અને દાદ બંધ થાય છે. પુરાસાની અજમાનાં બીજ ઘોડીના દૂધમાં વાટીને ભેંસના ચામડા ઉપર લેપ કરીને તે ગર્ભવતી સ્ત્રીઓના પેટ ઉપર બાંધવાથી ગર્ભ નાશ થાય છે; એવી કહેવત કાબૂલમાં આજ સુધી ચાલતી આવે છે. આ ઉપરથી પુરાસાની અજમાની તીવ્રતાની કલ્પના કરી શકાય છે. એનાથી બનનારાં ઔષધ (મઘાર્ક-સત્ત્વ વગેરે) તૈયાર કરવા માટે દિંદુસ્તાનના લોકો વિશેષ લક્ષ્ય આપતા નહિ હોવાથી તેની આવક યુરોપખંડમાંથી પુષ્કળ થાય છે. **પુરાસાની અજમો:**—તીખો, રક્ષ, પાચક, શ્લેષ્મ, માદક, ગુરુ, વાતકર અને કફનાશક છે. બીજા ગુણ અજમાના જેવાજ છે. **ઉપયોગ:**—(૧) વિષમજ્વર ઉપર:—ત્રણ માસા પુરાસાની અજમો અને નવ માસા જેડીમધ, એનો કાઢો કરી તાવ આવતાં પહેલાં તે પીવો.

૧૭૬ ખેર—સં. ખદિર. મં. હિં. ખેર. કં. ખેર, તરેક-ગલી. તેં. ખાસુ, ખદિરમુ. મલાં કરનિલિ. તું. કાચુ. તાં. વોડાલે. લાં. એકેશિઆકેટ્યુ.

ખેર અરણ્યવૃક્ષ છે. સહ્યાદ્રિના નીચેના પ્રદેશમાં એનાં વન ધણાં છે. એને બારીક અને

ખેર ઘેળો, રાતો અને દુર્ગંધ, એમ ત્રણ જાતનો છે. ખેરના લાકડાનો યજ્ઞના સાહિત્યમાં સ્વ આદિ કરવામાં ઉપયોગ થાય છે. મદનપાલ નિબંધમાં લખે છે કે:—આ ઝાડની અત્યંત

કઠિન કાંટા હોય છે. એનાં પાંદડાં ખીજડાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. ખેરનું લાકડું ઇમારતના કામમાં ઘણું ઉપયોગી છે. ખેરના ઝાડમાંથી કાથો ઉત્પન્ન થાય છે, એનું લાકડું માટીમાં કેટલાં-એક વર્ષ રહે તોપણ કોલવાળું નથી. ખેરના લાકડાની વળાઓ, સોટીઓ, તંબુની મેખો વગેરે બનાવે છે. ખેરના લાકડાનો ગાભો ઘણો કઠિન હોય છે; માટે સુતાર તથા લુહાર લોક તેમનાં હથિયારના હાથા કરવામાં તેનો ઉપયોગ કરે છે. શેરડીનો રસ કાઢવાને મજબૂત કોલ પણ તેનોજ બનાવે છે. ખેરમાંથી કાથો બનાવવાની રીત એવી છે કે, જૂનો થયેલો સારો ખેર જોઈ તે કાપે છે, પછી એના ઉપરની છાલ કાઢી નાખે છે અને મધ્યના ગાભાના ખારીક કકડા કરી એક વાસણમાં ભરે છે. પછી ભઠ્ઠી સળગાવી તેને ઉકાળી ઠરતું રાખવાથી વાસણમાં કાથો ઠરેલો હોય છે તેની વડીઓ કરે છે. ઇમારત વગેરે બાંધે છે ત્યારે કાથાનું પાણી કરી તે પાણી અથવા ખેરનું લીલું લાકડું છાલ સાથે ખારીક કાપી, ખાશી, અર્ક કાઢી તે અર્ક ચૂનો કર્યો હોય તેમાં નાખવાથી ચૂનાને એટલી મજબૂતી આવે છે કે તોપનો ગોળો પણ તેના ઉપર એકાએક લાગુ થતો નથી. ખેર—પાચક, શીત, રસકાળે કડવો, તૂરો, રક્તશુદ્ધિકારક તથા દાંતને હિતાવહ છે; અને કફ, પિત્ત, કૃમિ, વ્રણ, કોઢ, કંદ, તાવ, સોજો, ઉધરસ, મેદ, પ્રમેહ, આમ, અરુચિ, પાંડુ અને રક્તદોષનો નાશ કરે છે. ખેરનો ગુંદર—મધુર, બલકર તથા ધાતુવર્ધક છે. ખેરનો સાર—વ્રણ તથા વિશદ છે; અને રક્તદોષ, કફ તથા મુખરોગનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) ઉપદંશ (ગરમી) ઉપર—ખેર અને અસાંણાનો કાઢો, ત્રિકાંતનું ચૂર્ણ નાખી પ્રાશનાર્થે આપવો એટલે સર્વ પ્રકારનો ઉપદંશ રોગ જાય છે. (૨) કોઢ રોગ ઉપર—ખેરનાં પંચાંગ (મૂળ, પાન, ફૂલ, છાલ અને ફળ)નો કાઢો કરી રાખવો; અને તેનાથી સ્નાન, પાન, ભોજન અને લેપ કરવો, એટલે

રંગની લાકડી અને કાચી ફળાઓમાંથી ઉકાળાને સત્ત્વ કાઢે છે એને કાથો કહે છે. કરીઆતાને પાણીમાં બીજવી રાખી તે પાણીમાં ૧૦-૧૨ ગ્રેન કાથો નાખીને ઘણા દિવસના આંતરે આવનાર તાવની ખિમારીમાં આપવાથી બહુજ ઉત્તમ અસર કરે છે. રુધિરના વિકારથી દાંતના પારામાંથી લોહી નીકળતું હોય તો કાથાને પારા ઉપર ચોળવો તથા ખાવા આપવો; તેથી અત્યંત ફાયદો થાય છે. ૩૦ એમ. રોસના કહે છે કે—ઘણાજ દુષ્ટ નાસુર અને કોઢના ડાઘા ઉપર કાથાને ખારીક વાટી બીજ પદાર્થોની સાથે મલમમાં મેળવી ચોળવાથી ઘા જલદી રૂઝાઈ જાય છે. ચરક-માં લખ્યું છે કે—ખેરની છાલ કોઢની નાશક છે; તેમજ સુશ્રુતમાં તેને મેદર, કુષ્ઠનાશક અને મેદને શોષણકર્તા માનેલ છે. એ ગ્રંથોમાં કાથાને સ્તંભક માનેલ છે. પાંદડાંનો કચાથ કરીને આપવાથી મૂત્રસ્થાનના રોગને નાશ થાય છે અને રુધિર શુદ્ધ થાય છે. હિંદુસ્તાની લોકો કાથાને ઠંડો, ગ્રાહી અને પાચક માને છે તથા ગળાના અંદરના રોગોમાં, મોઢાની ગરમી, ફૂલેલા દાંતના પારા, ખાંસી, ઝાડા અને શૂળના રોગોમાં ઉપયોગી માને છે. જૂના નાસુર, ફોડા અને ગાંઠ ઉપર, એને વાટી લેપ કરે છે. કાથાને બીજ દવાઓની સાથે મેળવીને આપવા શાર્દંગવર, ચક્રદત્ત અને ભૈષજ્યરતનાવલી આદિ ગ્રંથોમાં ઘણા પ્રયોગો કહેલ છે. મુસલમાની ગ્રંથોમાં પણ કાથામાં ઉપર કહેલ બધા ગુણો માનેલ છે. ખેરના લાકડાના જૂના ગરલમાંથી નાના નાના ટુકડા અને લાકડીના લાલ ટુકડા મળી આવે છે. એને ખેરસાર કહે છે. ખેરસારનો સ્વાદ મીઠો અને કસેલો છે. દેશી દવાઓમાં અને છાતીના રોગોમાં એને અત્યંત કિંમતી માનેલ છે. એનાથી કફ જૂદો થઈ નીકળે છે. કાથો અને હીરાબોળ એ બેના એકત્ર કરેલ પ્રયોગને કાથબોળ કહે છે. એ પ્રસૂત થયા પછી સ્ત્રીઓને કૌવત આવવા માટે તથા સ્તનમાં દૂધ વધારવાને માટે અપાય છે.

૩૪ લાવનાર અનેક મલમોમાં કાથો વાપરવાની ઘણાક વૈદ્યો અને સાધારણ મનુષ્યોની પણ પરિપાટી જોવામાં આવે છે. કોષ્ટ પણ પ્રયોગથી ગમે તેવો દુર્ધટ અપાયેલ રોગ ન વળતો હોય તો અર્ધા તોલા સુધી કાથો વાટી પાણીમાં મેળવી બેઘડક રીતે આપવું. રોગ વાળવાનો આ ઉદ્ધામાં ઉલ્લેખ પ્રયોગ મનાય છે. ઘોળા ખેરમાંથી બનાવેલ કાથાને કેવળીઓ કાથો કહે છે અને એ સર્વથી ઉત્તમ મનાય છે.

અર્ધ કોઠ દૂર થાય છે. તેમજ કોઠ ઉપર ખેરનો કાથો ધસી ચોપડવો. (૩) લાગંદર ઉપર—ખેરખાલ અને ત્રિજાનો કાઠો કરી તેમાં બેંસવું ઘી અને વાવલીંગનું ચૂર્ણ નાખી પાવું. (૪) ચોખલના વિષ ઉપર—ગાયના દૂધમાં કાથો ધસી પાવો. (૫) બાળકોને ચુખારડી રોગ થાય છે તે ઉપર—એ રોગનાં લક્ષણો એવાં છે કે, અજીર્ણ થઈ પેટમાં દૂષિત મળની ગાંઠ થઈ પાંસળાઓ ઉપડેલી લાગે છે. ગાલ ઉપર સોજાની છાયા જણાય છે, પેટ ફૂલેલું જણાય છે, મૂત્ર પીળું થાય છે અને શક્તિ ક્ષીણ થઈ જાય છે. એ ઉપર ખેરની અંતરછાલ શુમારે ત્રણ માસાપર્ષત ગાયના દૂધમાં ધસી, તેમાં અર્ધા અડદ જેટલું ગોરોચન ધસી પ્રત્યેક પ્રાતઃકાળે એક વખત પ્રમાણે ત્રણ દિવસ આપવું. (૬) તિડીક (તણખીઆ) પ્રમેહ ઉપર—ખેર, બાવળ અને ખીજડો, એ ત્રણે ઝાડોના કુમળા તોરા (અંકુર) એક તોલાપર્ષત સમભાગ મિશ્ર કરી ગાયના તાજા દૂધમાં વાટી શુમારે ૫ તોલાપર્ષત રસ કાઢી, તેમાં જીરાની ભૂટી ચાર ગુંજલાર અને સાકરની ભૂટી અર્ધો તોલો નાખી, દરરોજ બે વખત એ પ્રમાણે ૭ દિવસ પાવું. (૭) તોફાની થયેલો ઘોડો સારો થવા માટે—તેને રોજ ૫ તોલા કાથો આપવો. (૮) માણસને થાક લાગ્યો હોય તે—ખેરની છાલનો રસ લિંગ નાખી પાવો. (૯) પ્રમેહ અને ઉનવા ઉપર—ખેરના અંકુર ૪ પૈસાભાર અને જીં ૧ પૈસાભાર લઈ વાટી ગાયના દૂધમાં મેળવી વસ્ત્રગાળ કરી તેમાં સાકર નાખી તે આપવું. આ ઔષધ બે વખત આપવું. (૧૦) ઉધરસ ઉપર—ખેરની અંતરછાલ ૪ લાગ, બહેકાંદળ ૨ લાગ અને લવંગ ૧ લાગ લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી તે મધમાં આપવું. (૧૧) કાન પાક્યો હોય તે ઉપર—ઘોળા કાથાની વસ્ત્રગાળ ભૂટી કરી ગરમ પાણીમાં કાલવવી અને તેની પીચકારી જેવી સેર કાનમાં પાડવી. પછી કાન સ્વચ્છ ધોવો. (૧૨) પિત્ત-વિકાર ઉપર—ખેરના કુમળા તોરા ૧ તોલો લઈ તેમાં ત્રણ માસા સુંદ નાખી ખારીક વાટી, તે ઘોળા ગાયના તાજા દૂધમાં કાલવી પ્રતિદિવસે પ્રાતઃકાળે એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ આપવી. (૧૩) કોઠ ઉપર—ખેરની છાલ અને આમળાંનો કાઠો, બાવચાનું ચૂર્ણ નાખી પાવો એટલે શ્વેત કોઠ દૂર થાય છે.

૧૭૭ ખેરવેલ—સં ૦ આરી, આરિ. મં ૦ આરાડી, વેથ્યાબૈર. લિં ૦ વરિષ્ઠાદીર, મટિક્કન. કં ૦ સીગુરિ. લાં ૦ એકેશિયા પિનેટા.

ખેરવેલની વેલ કાંટાવાળી હોઈ તે વેલની માફક પ્રસરે છે. એનું ત્રિલિપદિર એવું સંસ્કૃત અને આરાડી એવું મરાઠીમાં પણ નામ છે. ખેરનાં ઝાડ જેવાં એનાં પણ પાંદડાં હોય છે. એની ફળી ચપટી લીલા રંગની અને ફૂલ તંતુવાળાં બાવળના જેવાં થાય છે. ખેરવેલનો વાડ કરવા માટે ઉપયોગ થાય છે. ખેરવેલ—કડવી, તૂરી, તીખી, ઉંચી, રસકાળે અને પાકકાળે ખાટી તથા રક્તકોપન છે. એ વાયુ, ઉધરસ અને પિત્તરોગનો નાશ કરે છે.

૧૭૮ ખોરેતી—સં ૦ ફલ્ગુ. મં ૦ ખોરેતી, ખરવત. જં ૦ કાકડુમુર. એ ઝાડ ઘણેક ઠેકાણે થાય છે. એનાં પાંદડાં ઉપર કરવત જેવા ખરખરા કાંટા હોય છે. કાંકણમાં સુતારલોક એનાં પાંદડાંને લક્ષ્ડકામ સાફ કરવાના ઉપયોગમાં લે છે, તેથી લાકડું સફાઈદાર બને છે. એનાં પાંદડાં અને ફળો ખોખાડાનાં (કાળા ઉંચરાનાં) પાંદડાં અને ફળ જેવાં હોય છે. ઉપયોગ—(૧) શોફોદર ઉપર—ખોરેતીની છાલનો રસ ૪ પૈસાભાર ગાયના દૂધમાં ૩ દિવસ પાવો અથવા છાલ ગોમૂત્રમાં ધસી પાવી. (૨) બરોળ ઉપર—ખોરેતીનાં મૂળ ગોમૂત્રમાં ધસી પાવાં. થએલ ઝાડનો ઉતાર ઘી અને ભાત; અથવા ખોરેતીનાં ફળની ભૂટી નાળિયેરના અંગરસમાં આપવી. (૩) બાળકોના પેટમાંહેના ભાર ઉપર—ખોરેતીની છાલ, ચિત્રાનાં મૂળ અને અધેડાનાં મૂળ, ગોમૂત્રમાં ધસી પાવાં. રેચ થાય તો ઉતાર દહીં અને ભાત. (૪) કલેજામાં જામેલા ભાર ઉપર અને બરોળ ઉપર—ખોરેતીની છાલ, પાણીશાક અને નાળિયેરની કાચસી, એ સમભાગે ગોમૂત્રમાં ધસી દર-રોજ બે વખત ૨૧ દિવસ આપવું. (૫) ગરદન ઉપરના ભાગમાં ત્રણ થયું હોય તે ઉપર—ખોરેતીની છાલના રસમાં કપડું બીજવી તેની ગડી કરી તાળવા ઉપર મૂકવી; અને ઉપર એક કપડું આખા માથા ઉપર વિંટાળી તે ઉપર તે રસ વારંવાર નાખતા રહેવું. એ પ્રમાણે ૭ દિવસ

એ મહી સતત રાખવી અને પથ્ય પાળવું. (૬) કલેન્નમાં ભારનો ઉપદ્રવ ન થવા માટે:— મહિનામાં એ વાર ખેરેતીની છાલ ગોમૂતમાં ઘસી પાવી. (૭) ગુદમરોગ (ગોળા) ઉપર:—ખેરેતીનાં સુકાયેલાં ફળો અથવા છાલ અને નાળિયેરની કાચલી, એ પાંચ તોલા ગોમૂતમાં અર્ધાં તોલા પ્રમાણે ઘસી તે પ્રાશન કરવું. (૮) દાંતશૂળ અને દાંત હાલતા હોય તે ઉપર:—ખેરેતીના દાંતજીવડે દાંત ઘસવા એટલે ૩ દિવસમાં દાંત મજબૂત થાય છે અને દુખતા બંધ થાય છે. (૯) અટકાવ આવવા માટે:—ખેરેતીનાં ફળોનું ચૂર્ણ નાળિયેરના અંગરસમાં ૩ અથવા ૭ દિવસ આપવું.

૧૭૯ ગજકર્ણી—સં ગજકર્ણી. મં નાયટી. ગજકર્ણીનાં ઝાડ નાનાં હોય છે. એનાં પાંદડાં લાંગરાનાં પાંદડાં જેવાં લાંબાં હોય છે. એ ઝાડ ઉપર જે ફૂલ આવે છે તે શરીર ઉપર થનારાં દાદરનાં આદાં જેવાં રાતા રંગનાં અને ચપટાં હોય છે. ગજકર્ણીનો રસ નીકળે છે. ગજકર્ણી:— પાકકાળે સ્વાદુ, કડવી તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, શીતજ્વર તથા વાયુનો નાશ કરે છે. એનો કંદ પાંકુરોગ, સોજો, અર્શ, કૃમિ, ગુદ્મ, ઉદર, આનાહવાયુ, પ્લીહા અને સંગ્રહણીનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) આદાં ઉપર:—ગજકર્ણીના ઝાડનો રસ ચોપડવો. (૨) દાદર ઉપર:—ગજકર્ણીનો પાલો કિંવા મૂળની છાલ વાટી ચોપડવી; અથવા ગજકર્ણીનું મૂળસુદાં ઝાડ, ગરમાળાનો પાલો અને પલાશપાપડો, એ એકત્ર વાટી ચોપડવું. (૩) ખાલી ચઢે તે ઉપર:—ગજકર્ણીનાં પાંદડાંના રસમાં નવસાર ઘસી ચોપડવો. (૪) અંગની ખરજ દૂર થવા માટે:—ગજકર્ણીનાં પાંદડાં વાટી શરીરે ચેળવાં અને થોડી વારે સ્નાન કરવું. એ પ્રમાણે બે ત્રણ વાર કરવું.

૧૮૦ ગરણી—સં ગોકર્ણી, અપરાજિતા. મં ગોકર્ણી, સુપલી, કાળળી. હિં અપરાજિતા, કાયલ. બં અપરાજિતા, હાપરમાલી. કં બિલ્વિયગિરિકર્ણિકે, ગંદૂના, દિન્દેના. તાં કાકકનન્ડોડી, કાકલાન. મલાં આરલ. કાં માઝીરિયન. અં મેઝેરિયનએ દિન્દી. ઇં ઇન્ડીઅન મેઝેરિયન. લાં કલેટોરિયા ટરનેટિયા.

ગરણીના વેલા પ્રસિદ્ધ છે. ગરણીમાં ઘોળી અને કાળી એવી બે જાતિ છે. ગરણીને લાંબી શિંગો આવે છે. એનાં ફૂલ આકારે ગાયના કાનના જેવાં હોય છે. એ ફૂલનો પૂજના કામમાં ઉપયોગ થાય છે. ઘોળી ગરણી વધારે ગુણવાળી છે. ઘોળી ગરણી:—તીખી, શીત, કડવી, બુદ્ધિપ્રદ, અક્ષુબ્ધ, તૂરી, સારક તથા વિષનાશક છે; અને ત્રિદોષ, મસ્તકશૂળ, દાહ, કોઢ, શૂળ, આમ, પિત્તોપદ્રવ, સોજો, કૃમિ, ત્રણ, કફ, ગ્રહપીડા, શીર્ષરોગ તથા સર્વ વિષનો નાશ કરે છે. કાળી ગરણી:—કડવી, સ્નિગ્ધ, ત્રિદોષનાશક તથા શીતવીર્ય છે; અને વાયુ, પિત્ત, કફ, જ્વર, દાહ, શ્રમ, પિશાચબાધા, રક્તાતિસાર, ઉન્માદ, મદ, અતિકાસ, દમ, કફ, કોઢ, કૃમિ તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણ ઘોળી ગરણીના જેવા છે. ઉપયોગ:—(૧) કોઢ ઉપર:—ઘોળી ગરણીનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો એટલે ઘોળો કોઢ એક મહિનામાં જાય છે. (૨) રેચ થવા માટે:—ગરણીનાં બીઆં ઘીમાં તળી એનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં નાખી પાવું. (૩) મસ્તકશૂળ ઉપર અને આદાશીશી ઉપર:—ઘોળી ગરણીનું મૂળ પાણીમાં ઘસી તે નાકે સુધવું. (૪) તણુખીઆ પરમા ઉપર:—ઘોળી ગરણીનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી સાત દિવસ સુધી પાવાં. (૫) હડતાલના વિષ ઉપર:—ઘોળી ગરણીનાં પાંદડાંનો રસ પાવો. (૬) આદાશીશી ઉપર:—ઘોળી ગરણીનાં બીઆં તથા મૂળ એકત્ર વાટી તેનો લેપ કરવો કિંવા ઘોળી ગરણીનાં મૂળ કાને બાંધવાં. (૭) કફવિકાર ઉપર:—ઘોળી ગરણીનાં મૂળનો રસ શક્તિ પ્રમાણે બે તોલાપર્યંત ગાયના તાળ દૂધમાં પાવો. (૮) શોફોદર ઉપર:—ઘોળી ગરણીનો વેલો કંમરે બાંધવો. (૯) એકાંતરા જ્વર ઉપર:—ગરણીના રસનું નસ્ય આપવું. (૧૦) ગર્ભપાત ઉપર:—ઘોળી ગરણીનાં મૂળ દૂધમાં ઘસી પાવાં એટલે યડનારા ગર્ભનું સ્તંભન થાય છે. (૧૧) વાળા ઉપર:—ઘોળી ગરણીનાં મૂળ દૂધમાં વાટી લેપ કરવો. (૧૨) ચક્રત પ્લીહા અને જલોદર ઉપર:—ગરણીનાં બીઆંનું ચૂર્ણ ત્રણ માસા ગરમ પાણી સાથે પાવું.

૧૮૧ ગરમાળો—સં આરગ્ગધ, કર્ણિકાર. મં બાહાવા. હિં અમલતાસ, ધનબહેડા. કં હેગકે. બં સોનાલ, સાંદાલી, રાખાલનડી, વાનર નડી. તાં કોમરે. તું કકકે કાચિસારા. મલાં

કુદ્ધેના. તેં રસકાયા. અં ખારેશંખર. કાં ખારેશંખર. ઇં પુડીંગપાઇપ ટી. લાં કેશ્યા ફિરદુલ્લ.

એ જાડ મોટાં થાય છે. એનાં પાંદડાં રતાંદળીનાં પાંદડાં જેવાં નાનાં હોય છે. એને આવળનાં ફૂલો જેવાં પીળાં ફૂલો આવે છે. એને હાથલર લંબાઈની શિંગો આવે છે. એની અંદરનું મગજ કાળું અને ચીકણવાળું હોય છે. તે ઔષધના ઉપયોગમાં આવે છે. મગજ કાઢવું હોય તો શિંગ કિંચિત્ત ગરમ કરવી એટલે તે ત્વરિત નીકળે છે. ગરમાણાનાં ફૂલોનું શાક કરે છે. એ નાનો અને મોટો એમ બે જાતનો છે. ગરમાણો:—અતિ મધુર, શીતળ, મૃદુ, રેચક, તીખો, બેદક, ગુરુ તથા સંસન છે; અને શળ, જ્વર, કેદ, કંડ, મેહ, કફ, વાયુ, ઉદાવર્ત, હ્રોગ, બંધકોશ, કૃમિ, વ્રણ, કફેદર, મૃતકૃચ્છ તથા ગુસ્મનો નાશ કરે છે. એનાં પાંદડાં:—રેચક અને કફ તથા પ્રમેહનાં નાશક છે. એનાં ફૂલો:—સ્વાદુ, ઠંડાં, કડવાં, ગ્રાહક તથા તૂરાં છે. એની શિંગો:—પાકકાળે તીખી, મધુર, બળકર, સંસનકારક, રેચક, અરુચિપ્રદ તથા કોષ્ઠશુદ્ધિકારક છે; અને કફ, પિત્ત, મલદોષ તથા તાવનો નાશ કરે છે. એની છાલ:—પાકકાળે મધુર, સિન્ધુ, અગ્નિવર્ધક તથા રેચક છે; અને પિત્ત તથા વાયુની નાશક છે. લઘુ ગરમાણો:—સારક, કડવો, તીખો તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, શળ, ઉદરકૃમિ, મેહ, વ્રણ તથા ગુસ્મનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) દાદર, કેદ, દમ, ખસ તથા વિચરિકાનાં ચાઠાં ઉપર:—ગરમાણાનાં પાંદડાં વાટી તેમાં કાંઈ નાખી તેનો લેપ કરવો; અથવા અંકુરોનો અંગરસ ચોપડવો. (૨) ચાઠાં ઉપર:—ગરમાણાનાં કુમળાં પાંદડાં વાટી ઉપર ચોળવાં. (૩) કાળપુળી (પાઠા) ઉપર:—ગરમાણાનાં મૂળ છાશમાં ઘસી તેના ઉપર લેપ કરવો અને તિવણીનાં મૂળ દૂધમાં ઘસી પાવાં. (૪) બાળકોને વાંગ (બાળક જન્મ્યા પછી ૧૦-૧૫ દિવસની અંદર અંગ ઉપર ફેરલીઓ થઈ તેમાં વાળ થાય છે તે) ઉપર:—ગરમાણાનાં પાંદડાં ગાયના દૂધમાં વાટી શરીરે ચોળવાં. (૫) શરીરપરની ખસ દૂર થવા માટે:—ગરમાણાનાં પાંદડાં છાશમાં વાટી અંગે ચોળવાં અને કેટલીક વાર થયા પછી સ્નાન કરવું. (૬) હરિદ્રા મેહ (પીળા પ્રમેહ) ઉપર:—ગરમાણાની શિંગોની અંદરના મગજનો અષ્ટમાંશ કાઢો પાવો. (૭) કફરોગ ઉપર:—ગરમાણાની શિંગોની અંદરનો ગર્ભ તથા ગોળ એકત્ર કરી સોપારી જેવડી ગોળી કરી ગરમ પાણીમાં પાવી. (૮) રક્તપિત્ત ઉપર:—ગરમાણો અને આવળકંટી(આમળા)નો કાઢો મધ અને સાકર નાખી પાવો, એટલે રેચ થઈ રક્તપિત્ત બંધ થાય છે. (૯) ગંડમાળા ઉપર:—ગરમાણાનાં મૂળ ચોખાના ઘોવરામણમાં વાટી તેનું નરસ આપવું કિંવા લેપ કરવો. (૧૦) લીલામો ઉઠયો હોય તો:—ગરમાણાનાં પાંદડાંનો રસ ચોપડવો. (૧૧) સૂક્ષ્મ રેચ માટે:—સોનામુખી, બાળદરડાં અને ગરમાણાનો ગર્ભ એનો કાઢો કરી પાવો.

૧૮૨ ગરવેલ—આ જાડની ઉંચાઈ શુમારે બે હાથ હોય છે. આ જાડ ડમરા જેવું હોય છે.

x ગરમાણાને ગરમાણો પણ કહે છે. એનાં પાંદડાં મોટાં અને કુમાસદાર હોય છે અને સામસામાં હોય છે. એનાં ફૂલ પાંચ પાંચ પાંખડીનાં હળદરના સમાન પીળાં પ્રત્યેક ડાળીની ઉપર અનેક હોય છે. એની માત્રા ૩૩ માસાથી ૧૧ તોલા સુધીની છે.

મખજન અથવા અદ્વિયામાં લખે છે કે:—ઉત્તમ રેચ લાગવાને માટે ગરમાણાના ગરને થોડા બદામના તેલની સાથે મેળવવાથી છાતીનાં દરદ નાશનો થાય છે, લોહીની ગરમી અત્યંત ઓછી થાય છે, એની અસર અત્યંત નાળુક હોવાથી બાળક તથા સગર્ભા સ્ત્રીઓને માટે હિતકારી છે. એકત્ર થયેલ પિત્તને દૂર કરવાને એને આમલીની સાથે મેળવવો. સાંધવા(સાંધામાં રહેલ વાયુ)ની પીડા દૂર કરવાને તે દેકાણું ચોપડવો. ૫ થી ૭ બીજ વાટી આપવાથી ઉલટી થાય છે. એની ફળ ઉપરની છાલ કેસર, સાકર અને ગુલાબજળની સાથે વાટીને આપવાથી સ્ત્રીઓને પુરત પ્રસવ થાય છે. છાલ અને પાંદડાંને તેલમાં વાટી ફેલાના ઉપર ચોપડવાથી ફાયદો થાય છે. ચરક અને કંડુ(ખરજ)—નાશક કહે છે. સુશ્રુત કફવાતપ્રશમન લખે છે અને યુનાની વૈદ્ય પાંદડાં અને ફૂલમાં જાડો ઉતારવાનો ગુણ રહ્યો છે, એમ ખતાવે છે.

એનાં પાંદડાં અને મૂળ ધણું કડવાં હોય છે. આ ઝાડો માહુલી કિલ્લા ઉપર પુષ્કળ થાય છે. ઉપ-
યોગ:—(૧) કાલેરા ઉપર:—ગરવેલનાં મૂળ ત્રણ માસા અને મોડસ કાંદો ત્રણ માસા, એ પાણીમાં
વાટી પાવું, એટલે તાખડતોળ કાલેરાનો આબર દૂર થાય છે.

૧૮૩ ગલકી—સં હસ્તિકોશાતકી, ઘોશકી. મં ઘોશજે, ઘોસાળી, પારસાદોડકા. હિં
નેનુઆ, તોરધ, ઘીયા તોરધ. ખં ધુંધુલ. કં અરદીરે, તુખીરી. તૈં પુછાખીરકાયા. ફાં ખિયાર.
લાં લ્યુકાપેટંડા.

ગલકીનો વેલો ધણોજ વધે છે. એનાં ફળોને ‘ગલકાં’ કહે છે. એમાં બે જાત છે. માઠ અને
સાતપુતી. માઠને ફક્ત એકજ ફૂલ અને ફળ આવે છે.* સાતપુતીને વધારે ફળફૂલ આવે છે અને
તોરા આવે છે. માઠનાં ગલકાં પોચાં હોય છે. ગલકાં એ એક તુરીઆનીજ જાતિ છે. ગલકાંનું
શાક અને બજાયાં ધણું ઉત્તમ થાય છે. એ તુરીઆં કરતાં સારાં થાય છે. ઘણી ખરી લાજીઓ
કરતાં એ ઘણી મીઠી લાગે છે. ગલકાંને “પારોસ” પણ કહે છે. મોટાં ગલકાં:—શીતળ, મધુર,
વાતલ, અમિદીપક, કફકર તથા પિત્તલ છે; અને દમ, ઉધરસ, તાવ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે.
સાતપુતી:—શીતળ, હ્રદ, પાકકાળે તીખી તથા કડવી છે; અને પિત્ત, ત્રિષ, ઉધરસ, તાવ તથા
વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) બાળકની છાતીમાં દરદ થયું હોય તે ઉપર:—ગલકું
શેકી તેનો રસ એક પૈસાભાર પાવો. (૨) સોજા ઉપર:—ગલકીનાં પાંદડાંનો રસ ગોમૂત્રમાં નાખી
ગરમ કરી ચોપડવો. (૩) શોફોદર ઉપર:—ગલકીનાં પાંદડાંનો રસ ૨ તોલા પાવો અને પાંદડાં
વાટી સોજા ઉપર ચોપડવાં. (૪) બદ, ફૂટેલાં ગુમડાં, ગરમીની આંદીઓ વગેરે સારા થવા
માટે અનુભવી મલમ:—ગલકીના વેલાનાં લીલાં પાંદડાં ખાંડી તેનો અંગરસ એક શેર કાઢવો.
તે રસમાં ગાયનું કિંવા બકરીનું ધણુંજ જૂનું ઘી એક શેર નાખવું અને કલાઇના વાસણમાં દેવતા
ઉપર શીજવવા મૂકી તેમાંનો બધો રસ બાળી નાખવો. પછી જે ઘી બાકી રહે તેમાં શુદ્ધ મીણ
૫ તોલા નાખવું; તે ઓગળા ઘી સાથે એકત્ર થયા પછી દેવતા ઉપરથી ઉનારી એક કથરોટમાં
પાણી ભરી લઈ તે પાણીમાં તે ઔષધ ગાળી નાખવું; અને એક પ્રહર પછી કથરોટમાંના પાણી
ઉપર લાખરી જેવું જમી રહેલું ઔષધ લઈ પાતળા ચોગડી કપડા ઉપર મૂકી, તે ઉપર ઢાંકણ-
તરીકે પણ તેવુંજ પાતળું ચોગડી કપડું મૂકી લલકા હાથથી દાખવું. એ ચોગડી તેમાં રહેલો
પાણીનો દ્રવ નીકળી જશે. પછી આ મલમ એક ડાબામાં ભરી રાખવો અને જખમ ઉપર ચોપડવો.
એટલે જખમ જલદીથી ભરાઈ આવે છે.

૧૮૪ ગલતુરો—સં શંખોદરી. મં ગલતુરા, ગુલતુરા, ગુલ્પરી, શંખાસુર, ધાકટીગુલ,
મોહોર. તૈં સામિદીતાંધેકુ. લાં પોષનસિયાના રિગ્ધના, પોષનસિયાના પલકેરીમા.

એનાં ઝાડ નાનાં હોય છે. એનાં પાંદડાં વગડાઉ આવળીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે અને જે
ફૂલો આવે છે તેને ‘શંકરનાં ફૂલો’ એમ પણ કહે છે. ધણુક કાઢાઓમાં એનાં મૂળો ઉપયોગમાં
આવે છે. એનું લાકડું મજબૂત હોય છે. એની ખુંટીઓ સારી થાય છે. મોટાં ઝાડ ડાળાંમાંથી
ભાગવાથી તેને પુનઃ ફળુગા ફૂટી તેના પુષ્કળ ફાંટા થાય છે. એની બે જાતિ છે. એક પીળાં
ફૂલોની અને બીજી રાતાં ફૂલોની. એ ઝાડનો વિસ્તાર સર્વ બાજુએ સરખો પ્રસરી ડાળીઓ જરા
નીચે નમે છે. એની છાયા ઘટ્ટ હોય છે. એને આંગળી જેવડી જાડી, ચપટી અને ચાર પાંચ

* સાતપુતી એ મરાઠી નામ છે. ગલકાં વગેરે શાક તુરીઆની જાતનાં છે. તુરીઆની મુખ્ય
ત્રણ જાતો કહેવાય છે. તુરીઆ, કડવાં તુરીઆ અને ગલકાં. તેમાં તુરીઆ સફેદ ધારવાળાં અને
પીળાં ફૂલનાં થાય છે. કડવાં તુરીઆ એ તુરીઆ જેવાંજ વગડામાં ઝાડ ઉપર થાય છે; અને વખતે
તુરીઆની વાડીમાં તુરીઆ સાથે થઈ તેમાંજ બળી જાય છે. એનાં બીજ કાળાં હોય છે. કહે છે કે,
તુરીઆ ઉપરની ધારોની સંખ્યા ૧૦ અને કડવાં તુરીઆ ઉપરની ધારોની સંખ્યા ૮ હોય છે.
આથી પણ એ ઓળખાય છે. ગલકાં કાળાશ પડતા રંગનાં અને લંબગોળ પીળાં ફૂલનાં થાય છે.
આ સિવાય ગુમખડાં નામની એક જાત એનાથી જુદી છે.

આંખ જીભાની શિંગો આવે છે. તેમાં સાત આઠ દાણા હોય છે. એ દાણા છોકરામાં પ્રેમથી ખાય છે. એ દાણા ધણાજ સ્વાદિષ્ટ લાગે છે. આ જાડને કાંટા હોય છે. એનાં બી રોમ્બાથી કે ડાળાથી જાડ થાય છે. એનાં ફૂલોમાં વાસ નથી હોતો. ફૂલોના કુમખા ને કુમખા આવે છે. ફૂલો આવવાનો વખત આપાદ, શ્રાવણ, ભાદ્રપદ એ મહિનામાં હોય છે. એને બાર મહિને ફૂલો આવે છે. એ જાડ શોભા માટે બાગમાં વાવે છે. આ જાડ 'શંકાસુરી' 'શંકેશ્વર' વગેરે નામે પણ ઓળખાય છે. x એ ઉષ્ણ છે અને કફ, વાયુ, શૂળ તથા આમવાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—

(૧) નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર:—આંખની ગોટલી ધરોના રસમાં ધસી નાકે સુધવી અને ગલતુરનાં પાંદડાંનો રસ, અળતો (લાખને ઉકાળાને તૈયાર કરેલો પદાર્થ) અને મધ, એ પીવાં.

૧૮૫ ગવાર (ગુવાર)—સં ગૌરાણી. હિં ગવારકી ફળા. મં ગોવારી, ગોવારી રયાશેંગા, આવચ્યા. તં ગોરચિકુકુ. લાં સોયેમોપસિસ્, સોરેલિયા ઇન્ડીશ.

ગવારનાં જાડ એ ત્રણ હાથ ઉચાં વધે છે. ગવારનાં પાન કુમળાં હોય ત્યારે તેની બાજુ સરસ થાય છે. પાકી ગવારફળા સૂકવી તેમાંનાં બીઆં (ગવાર) કાઢી ઢોરને ખવરાવે છે. ગવારની શિંગો શાક માટે સૂકવી પણ રાખે છે. સગર્ભા સ્ત્રીઓએ કિંવા જે સ્ત્રીઓને બાળક સ્તનપાન કરે છે તેમણે ગવારની બાજુ ખાવી નહિ; કારણ કે તેઓના બાળકને આંકડીનો રોગ થવાની ધારતી રહે છે. ગવારની ફળીઓ:—રક્ત, વાતકર, મધુર, ગુરુ, સારક, કફકર, અગ્નિદીપક અને પિત્તનાશક છે.

ઉપયોગ:—(૧) દાદર ઉપર:—ગવારનાં પાંદડાંનો રસ અને લસણના રસનો લેપ કરવો. (૨) નાડીવ્રણ ઉપર:—ગવારનાં પાંદડાંના રસમાં ફની કાકડી બીજવી યુક્તિથી વ્રણમાં ઘાલતા જવું.

૧૮૬ ગહુલા—સં પ્રિયંગુ, અદ્ર્ય. બં પ્રિયંગુ. મં ગહુલા. હિં ફૂલપ્રિયંગુ. કં નેપીલગુ ગૌલ. લાં પ્રુનસમહાલિખ.

ગહુલાનાં જાડ ઘણાં મોટાં થતાં નથી. એની ઉત્પત્તિ ઉત્તરહિંદુસ્તાનમાં થાય છે. ગહુલા:—તૂરા, કડવા, વૃષ્ય, શીતળ તથા કેશને દિતાવદ છે; અને ઉલ્લી, બ્રાંતિ, દાદ, પિત્ત, રક્તરોગ, તાવ, મોહ, ધર્મ, કોદ, મુખ્ખગ્ધ્ય, તૃપા, વાતગુદ્મ, વિષ, મેદ, મેદ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. એનાં બીજ:—તૂરાં, મધુર, શીતળ, રક્ત, ગ્રાહક, મલરતંલક, બલ્ય, પિત્તનાશક, કફનાશક અને આધ્માનવાયુકારક છે. સુગંધ ગહુલા:—શીતળ તથા સુગંધી છે; અને કોદ, દાદ, તાવ તથા રક્તવિકારનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ગર્ભિણીના રક્તસ્ત્રાવ ઉપર:—ગહુલા, કમળકંદ અને કુમળાં ઉંખરાં, એ દૂધમાં બાંધી તે દૂધ પાવું. પછી સાકર સાથે રાતી ડાંગરનો ભાત ખવડાવવો. (૨) અમ્લપિત્ત ઉપર:—ગહુલાનું ચૂર્ણ સાકરમાં ખાવું.

૧૮૭ ગહુ (ધઉં)—સં ગોધૂમ. મં હિં ગહુ. કં ગોધી. તાં ગોદુમે. તું ગોદી.

x શ્રી. દત્તરામજીએ અને ઔષધિકોશના કર્તાએ વીરતરુને ગલતુરો માન્યો છે; પરંતુ મારા મતથી એ બંને જુદાંજુદાં હોવાં જોઈએ. વીરતરુનું લક્ષણ નિઘંટમાં આ પ્રમાણે બતાવે છે:—

વિલ્વાન્તરો જગતિ વીરતરુઃ પ્રસિદ્ધઃ શ્વેતાસિતારુણવિલોહિતપીનપુષ્પઃ ।

સ્યાજ્જાતિતુલ્યકુસુમઃ શમિસૂક્ષ્મપત્રઃ સ્યાત્ કંટકી વિજલદેશજ ણ્વ વૃક્ષઃ ॥૧॥

અર્થાત્ “વેક્ષતરુ એ ધોળાં, રાતાં, કાળાં, પીળાં અને રક્તવર્ણનાં ફૂલોવાળો એમ પાંચ પ્રકારનો જગતમાં વીરતરુના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. એને બદનાં જેવાં ફૂલો અને ખીજડીના જેવાં ત્રીણાં ત્રીણાં પાંદડાં હોય છે. વળી એ કાંટાવાળું વૃક્ષ ઉબ્બડ પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થાય છે.” તેમજ મારી પાસેના નિઘંટોમાં તપાસ કરતાં વેક્ષતરુનાં નામોની સાથે શંખોદરી નામ પણ મળી આવતું નથી. ઔષધિકોશ-વાળાએ તો વેક્ષતરુને સદેશંડા પણ લખી આપ્યો છે. પણ વેક્ષતરુ અને ગલતુરો જુદાં છે.

(ગલતુરો તથા વેક્ષતરુ (વીરતરુ) બંનેના ગુણધર્મ અલગ અલગ શ્રી. પદ્મજીએ જણાવ્યા છે. વેક્ષતરુના નામમાં શંખોદરી પણ છે નહિ તો પછી એક માનવા માટે કારણ ક્યાં રહ્યું? નિઘંટોમાં પણ અંથને અનુકૂળ હોય તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. પ્રતિકૂળનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. શંખોદરીનું વર્ણન વેક્ષ નિઘંટુ અંથમાં છે. લાં ગલતુરો સ્પષ્ટ અર્થ જણાય છે.)

મધ્યમ કોટપ. તેમ જોદમ, જોધુમહુ. કાં ગંદુમ. અં હિતા. ઇં વ્હીટ. લાં ટ્રિટિકમ વલગેરી. સર્વ પ્રકારનાં ધાન્યમાં ગહું મેષ છે, એટલે તેને 'ધાન્યરાજ' કહે છે. ગહું હિંદુસ્તાનમાં સર્વત્ર પાકે છે. ખીજ સર્વ ખંડોમાં પણ ગહું પાકે છે. ગહુંનો રોપો એ હાય ઉચો વધે છે. અવ્વલ કાળી જમીનમાં ગહુંનો પાક સારો થાય છે. ઉત્તરહિંદુસ્તાનમાં ગહું પુષ્કળ પાકે છે, એટલે ત્યાંના લોકોનું ખાણું ગહુંનું છે. ગહુંનું ધાન્ય બરોબર સાચવીને રાખવાથી ચાર પાંચ વર્ષ પર્વત ટકે છે. ગહું એક ઉચ્ચ પ્રતિનું ધાન્ય હોય એના ખાવાના પદાર્થો માણસની પ્રકૃતિને માફક ગણવામાં આવે છે. સર્વ પ્રકારનાં ધાન્ય કરતાં ગહુંમાં પૌષ્ટિકપણું વિશેષ છે. ગહુંમાં રાતડા, જાજીઆ, કાઠા, બન્સી, પુનેમીઆ, દાઉદખાની, એવી ધણીક જાતો છે.* તેમાં બન્સી ગહું ઉત્કૃષ્ટ પ્રતિના છે. ગહુંની કુમળી ઉંખીએને શેરી તેનો પોંખ કરી ખાય છે. ગહુંના જેટલા પદાર્થો બને છે તેટલા કોઈ પણ ધાન્યના બનતા નથી. ગહુંના લોટનાં ઘેબર, જલેબી, શીરો, પુરી, કણસાર, લાડુ, એવાં અનેક પકવાનો બને છે. એ પકવાનોમાં ઘી, ખાંડ ગોળ કે સાકર અવશ્ય બેઠએ. પાંચ છ દિવસ ગહું પલાળી રાખી તેના સત્ત્વનો એક પદાર્થ કરે છે; તેને 'બદામી હલવો' કહે છે. તે પૌષ્ટિક છે. ગહુંની થુલી કરે છે, તે પણ પૌષ્ટિક છે. તે અશક્ત માણસોને શક્તિ આવવા માટે આપે છે. ગહુંનું પરાળ અને ઘાસ ઢોરને ખવરાવે છે. કાગળો ચોટાડવાને એના લોટની લાહી ઘણી સારી થાય છે. મોટા ગહું:—સ્તિગ્ધ, મધુર, શીત, ગુરુ, ધાતુવર્ધક, બલકર, કફકર, સારક, વર્ણ, રુચ્ય, જીવન, લગ્નસંવાનકારક, વણુને હિતકર, રિચરતાકારક તથા આમ કરનાર છે; અને વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. જૂના ઘઉં કફનાશક છે. ઝીણા ગહું:—સ્તિગ્ધ, વૃષ્ય, કફકારક, બલકર, મધુર, ધાતુવર્ધક તથા પૌષ્ટિક છે. ખીજ ગુણ મોટા ગહું જેવાજ છે. ઉપયોગ:—(૧) બદ ઉપર:—ગહુંની કણકની પોટીસ સાત આઠ વાર ખાંધવી એટલે બદ પાકીને ફૂટશે. પછી વણુકત ચિકિત્સા કરવી. કોઈ પણ પ્રકારનું ગુમકું ફાટવાને માટે આજ પોટીસ ખાંધવાથી તે પાકીને ફૂટે છે. (૨) કમળો અથવા કમળી ઉપર:—ગહું લઈ તે ઉપર દેવતામાં લાલ કરેલી કડછી દબાવવી અને તેને જે ઘઉંનો બાફ લાગે તે આંખોમાં આંખવો. (૩) શીઘ્ર પ્રસૂતિ થવા માટે:—ગહુંની સેવો આધણમાં બાપી તે પાણી વચ્ચગાળ કરી શુમારે અચ્છેરપર્વત લઈ તેમાં ચોખ્ખું ઘી નવટાંકપર્વત નાખી પાવું. આ ઔષધ પ્રસૂતિસમયની પીડા થવા લાગે કે તુરત પાવું, પછી પાવું નહિ. (૪) અસ્થિભંગ ઉપર:—કિંચિત શેકેલા ગહુંનું ચૂર્ણ મધમાં નાખી આપવું. તે કન્ધર અને સાંધા દુખતા હોય તે ઉપર ઉત્તમ છે. (૫) વાળા ઉપર:—ગહું અને સણનાં બીઆંનું ચૂર્ણ ઘીમાં શેકી ગોળી કરી આપવી અને ચૂનો તથા બીડલોણ પાણીમાં વાટી લેપ કરવો. (૬) નાકમાંથી લોહી નીકળે છે તે ઉપર:—સાકર અને દૂધ નાખી ગહુંનો લોટ આપવો. (૭) પ્રમેહ ઉપર:—નવટાંક ગહું રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે વાટી વચ્ચગાળ કરી તેમાં સાકર ૧ તોલો નખી તે સાત દિવસ આપવું.

૧૮૮ ગળજીલી—સં જોજીવા. મં લુધ-પાયરી. હિં જોબી, જોજીઆ. બં દાદીશાક. કં ચલુનાલગે, હકરિકે, એતિનનાલિગે. તેં ચેદુનાલિકચેદુ. કાં કલમરમી. લાં એલિકેન્ટોપસકેબર.

એ ખડકવાળી, કાત્રાવાળી અને પડતર જમીનમાં થાય છે. એ કુમળી હોય છે ત્યારે તેને મૂળસુદાં ઉપાડી લે છે. જમીનની સાથેજ તે અડેલી હોય છે. ગરીબ લોક એનું શાક કરે છે. ગળજીલીનો છોડવો જૂનો થયા પછી તેના ઉપર વેંતબર ઉંચાઈનો તોરો આવે છે. એનાં બીઆંને હિંદુસ્તાનીમાં "ગોઝબાન" કહે છે. એનું શાક પથ્થકર છે. બેંસને ખવરાવવાથી તેનું દૂધ વધારે નીકળે છે. ગળજીલી:—તીખટ, કડવી, શીતળ તથા વણુરોપણુ છે; અને પિત્ત, સર્વ પ્રકારનાં વિષો, ઉષરસ અને અરુચિનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) પારા ઉપર ઉતાર:—ગળજીલીનાં મૂળનો રસ પાવો અને શરીરે પણ ચોળવો. ગળજીલીનું શાક કરી ખાવું. (૨) અહિર અને આંખો આવે છે તે ઉપર:—ગળજીલીનાં પાંદડાંના રસનું અંજન કરવું. (૩) સર્પકંશ

* કહે છે કે, કલકતાના સંગ્રહસ્થાન(મ્યુઝિયમ)માં ૧૧૬૨ પ્રકારના ઘઉં છે.

ઉપર:—ગળજીભીનાં મૂળ વાટી પાવાં. (૪) શીતભવર (ચાદીઆ તાવ) ઉપર:—ગળજીભી અને અરણીનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી પાવાં. (૫) ધ્યાનવિષ ઉપર:—ગળજીભીનો કાઠો ઘી નાખી પાવો. (૬) ત્વગ્દોષ અને રક્તશુદ્ધિ ઉપર:—ગળજીભીનો રસ કાઠી સાકર નાખી ૭ દિવસ પાવો. (૭) મૂત્રશુદ્ધિ તથા આંખોમાંની ગરમી નીકળી જવા માટે:—ગળજીભીનો રસ પાવો.

૧૮૯ ગળી—સં તાં તું નીલીં મં નીળ, ગુળા. હિં નીલ, લીલ. બં નીલગચ્છી. કં નીલી. તૈં નીલીચેદું. મલાં આવારી. ઈં ઈડીગો. લાં ઈડીગોફેરા, કોડીફેલીઆ.

ગળીના છોડ શરપુંખાના છોડ જેવા થાય છે. પાંદડાં પશુ તેવાંજ હોય છે. બંગાલ અને આસામ પ્રાંતમાં ગળીની વાવણી ઘણી થાય છે. તે પ્રાંતોમાં ગળીની વાવણી કરવાનું કામ યુરોપીયન ખેડુતો કરે છે. ગળીના છોડમાંથી જે રંગ તૈયાર કરે છે તેને “નીલ” અથવા “ગળીનો રંગ” કહે છે.* ગળી:—તીખી, કડવી, કેશને હિતાવલ, ઉષ્ણ તથા સારક છે; અને વાંમ, શ્લેષ્મ, ઉદર, મોઢ, હૃદય, બ્રમ, વાતરક્ત, ઉદાવર્ત, આમવાત, કફ, મદ, ઉંચરસ, વિષ, ગુદમ, તાવ, કોઢ, કૃમિ તથા ઉદરરોગ અને પ્લીહાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) તાવ ઉપર:—ગળીના ઝાડનાં મૂળ અને હળદરનું સેવન કરવું એટલે સર્વ પ્રકારના તાવનો નાશ થાય છે. (૨) મૂળવિષ ઉપર:—ગળી, સિંધવ, મધ અને ઘી એકત્ર કરી પાવું.

૧૯૦ ગળો—સં ગુડ્ડી, અમૃતા. મં ગુંગવેલ. કાં ગરુડવેલ, ગરોલ. બં ગુલંચ. તાં કાન્યકુબ્જ. ગુરંચી. કં અમરદવલ્લી. તૈં તિષ્પતિગા. તાં શિંદિલકોદી. કાં ગિલાષ. હિં અં ગિલોચ, ગુચ. તું અમૃતભુર. મલાં ચિતામૃત. ઈં હાર્ટલિન્ડડ મુન્સીડ, ગુલાંચા. લાં ટિનોરપોરા કોડીફેલીઆ.

ગળો એ ઘણું કરીને સર્વ રોગોમાં ઉપયોગી થનારી વનસ્પતિ છે. એની ઉત્પત્તિ હિંદુસ્તાનના ઘણાખરા પ્રાંતોમાં સર્વત્ર થાય છે. એ બીજાં ઝાડો ઉપર ચઢનારી વેલ છે. કેટલેક ઠેકાણે એ ખડકના આશ્રયે પશુ થાય છે. તેને “ખડકી ગળો” કહે છે. એ ઘણી મોટી હોય એન લાકડાં જડાં હોય છે. જૂની ગળોના વેલા બહુજ જડા હોય છે. કડવા લીમડા ઉપરની ગળો સર્વ ગળોમાં ઉત્કૃષ્ટ મનાય છે. કુમળા વેલાની છાલ કોમળ હોય છે અને તે ૩-૪ વર્ષની થાય એટલે ખડખડી થાય છે. કુમળા વેલાની છાલનો રંગ લીલો હોય છે. જૂની વેલાની છાલનો

* ગળીની માત્રા ૨ માસાની ગણાય છે. કેટલાક વૃદ્ધ પુરુષો પોતાની ગએલી જુવાની રોકી રાખ્યાનો ખાલી ડોળ દેખાડવા ગળીખાઈને લગ્ને છે. પ્રથમ તો તેઓ પોતાને સલાહ કરવા માટે કાળદેવે કરેલાં સંકેદ જંડી(વાળ)ને વાટેલાં મેંદીનાં પાંદડાં બાંધી લાલ (ભયંકર) સ્વરૂપ આપે છે અને પછી તેના ઉપર ગળીખાઈનાં વાટેલ પાંદડાંની લુગડીનું આવાહન કરી પુનઃ એજ સંકેદમાંથી લાલ થએલ જંડી(વાળ)ને આગેદૂત બ્રમરના જેવું સ્થામ સ્વરૂપ આપે છે; પરંતુ અફસોસ કે કદાચ એનાથી મનુષ્ય ઠગાતાં દશે; પણ કાકા કાળીઆજી તો ઠગાતાજ નથી! તે તો પોતાનો દાવ આપ્યે તમાઓ મારી કોળીઓ કરી જાય છે અને છુટ્ટા કાકા ગળીના કુંડમાં ખૂડેલાજ રહે છે!

૩૦ એન્ડ્રી કહે છે કે:—ગળીની જડમાં ઝેર નાશ કરવાનો ગુણ છે. પાંદડાંમાં નિર્બળતા નષ્ટ કરવાનો ગુણ છે. કાળજીના સોળ ઉપર ગળીનાં પાંદડાં મધની સાથે વાટીને આપે છે. મૂળને પાણીમાં ઉકાળી પથરી ઉપર આપે છે, પાંદડાંને વાટી પેડુ ઉપર ચોપડવાથી પેશાબ ખુલાસાથી આવી પેશાબનો બંધ છૂટે છે. કાલેરાની બિમારીમાં ગળીનું ચૂર્ણ અપાય છે. વળી એ ચૂર્ણને અધરાં નાસુર ઉપર છાંટવાથી જલદી અંકુર આવે છે. કુમળી ડાળીઓનો રસ મધની સાથે મેળવી નાનાં નાનાં બાળકોના મોઢામાં થનાર ગરમી દૂર થવાને કામમાં લેવાય છે. વળી મુસલમાની ગ્રંથ-કર્તા પારાની કોઈપણ પ્રકારની દવા ખાવાથી મોઢામાં થયેલ ગરમી નષ્ટ કરવાને આ છોડની ડાળો વગેરે ઉકાળી એ પાણીના કોમળા કરવાની પ્રશંસા કરે છે તથા તે એ છોડવાને ઘણીજ બારે ખાંસીમાં, ફેફસાં અને ગુરદામાં થનાર વ્યાધિઓમાં, હૃદયનો ધમકારો તથા જલોદરના રોગમ ઉપયોગી માને છે.

મેલો ધોળો રંગ હોય છે અને જાલ કાઢી લીધાથી અંદરની જાલનો લીલો રંગ હોય છે. ગજોની વેલ એકસરખી હોતી નથી. તેને કાતરીઓ જેવી એક બાજુએ ગાંઠ હોય છે અને જાલ ઉપર નાની નાની ટીપકીઓ પ્રમાણે ખડખડાડી ગાંઠો હોય છે. આ વેલને પાંદડાં એક એક આંતરે આવે છે અને એનો આકાર પીપળાનાં પાંદડાં જેવો લાંબો હોય છે; પણ તે પીપળા કરતાં મોટાં હોઈ લાંબાં દીંટડાં ઉપર રહે છે અને એની શેડ પીપળાના પાન જેટલી લાંબી હોતી નથી. પાંદડાંને ખીજ ઉપમા આપીએ તો હૃદયની આપી શકાય. આ ઉપરથી એનું 'હાર્ટલીન્ડડ મુન્સીડ' એ ઇંગ્લીશ નામ પડેલ છે. એ પાન પીપળાના પાન જેવાં કઠણ ન હોતાં કેમળ હોય છે. તેના ઉપર ઇંછાં અથવા કોષ્ટ પણ પ્રકારનું ખડખડાડપણું હોતું નથી. તે સરખાં હોય છે. પાંદડાંની લંબાઈ શેડથી દીંટડા સુધી ૬-૬૧૧ આંગળ હોઈ પહોળાઈ પણ ધણું કરીને તેટલીજ હોય છે. નાનાં પાંદડાંની લંબાઈ પહોળાઈ ૨-૨૧૧ આંગળ હોય છે. કુમળાં પાન તો બ્રહ્મીના મોટા પાન જેવડાંજ હોય છે. એને આંખાના મોર જેવાં ધોળાંશ પડતાં પીળા રંગનાં ફૂલો પાંદડાંના દીંટડાના થડમાં આવે છે. એ નાનાં હોઈ તેમાં નર અને માદા એવી બે જાતિ હોય છે. નરજાતિનાં ફૂલોનો ઘોસ હોય છે અને માદાજાતિનાં ફૂલો હમેશાં એક એકજ હોય છે. ગજોને ગુચ્છાદાર લીલા રંગનાં ચણા જેવડાં ફૂલો આવે છે. તે પાકે છે ત્યારે તેનો રંગ રાતો હોય છે. ચણા ઉપરની જાલ કાઢવાથી જેમ અંદર ખીજ હોય છે, તેમજ ગજોને પણ હોય છે; પણ એનું છોતરું ચણા જેટલું કઠણ ન હોતાં પાતળું હોય છે. તેમાંથી ખીજ નીકળે છે. તે દ્વિદ્વ (બે પડવાળું) અર્ધ-ચંદ્રાકાર હોય છે. સર્વત્ર ફળ આવે એમ નથી. તેનું મૂળ જાડું અને કંદ જેવું હોય છે. લાકડા ઉપરની જાલ સૂકાઈ એટલે તેને ચીરા પડી તે અંદરના કાષ્ઠમય લાગથી જુદી પડે છે. લાકડું આડું કાપીએ તો તે ટુકડાના પૃષ્ઠભાગ ઉપર પાચરીના આકારના તંતુ દેખાય છે. ગજોનાં પાંદડાં પાકવાથી પીળાં થાય છે. લોકો એની કાતરીઓનોજ ઉપયોગ વિશેષ કરે છે; પરંતુ પાંદડાંનો પણ અનેક પ્રકારે સારો ઉપયોગ થઈ શકે છે. ગજોને ચોમાસાની મોસમમાં ફૂલ આવે છે; અને શિયાળા ઉનાળામાં પાંદડાં કે ફળ હોતાં નથી. ગજો અનેક રોગોનો નાશ કરનાર છે. એ કડવી છે, પણ એના ગુણો ઉપરથી એને ગજો એટલે ગળી માનેલી છે. ગજોનું સત્ત્વ કાઠે છે, તે પણ અનેક રોગો ઉપર ચાલે છે. એ સત્ત્વ ધણું શક્તિવર્ધક છે. ઔષધોમાં ખરસાંણી વગેરે વિષારી ઝાડો ઉપરની ગજો કદી લેવી નહિ. ગજોના ઉપર ધોળી અને અંદર લીલી જાડા હોય છે. (ગજોનો ફાંટ અથવા હિમ કરવાના કામમાં લીલી ત્વચાનો ઉપયોગ કરે છે એમ અમારો અનુભવ છે.) તે કાઢી નાખી ઉપયોગમાં લેવાથી સારી ગુણદાયક થાય છે.

ગજોની ઉત્પત્તિસંબંધી પૌરાણિક કથા એવી છે કે, રામ-રાવણના યુદ્ધમાં રાવણનો વધ કર્યા પછી અસુરોના હાથથી જે વાનરોની સેના મરાએલી હતી, તેને ઇંદ્રે અમૃતવૃષ્ટિ કરી ફરી સજીવન કરી. તે વખતે અમૃતનાં બિંદુ તે વાનરોના શરીર ઉપરથી ઉડીને જે જે ઠેકાણે પડ્યાં, તે તે ઠેકાણે આ વેલ ઉત્પન્ન થઈ. આથી એનું 'અમૃતા' એ નામ પડ્યું છે. ગજોનાં—તૂરી, કડવી, ઉબ્જવીર્ય, તીખી, ગ્રાહક, રસાયન, બળકર, મધુર, અગ્નિદીપક, લઘુ, હલ અને આયુષ્યપ્રદ છે; તથા તાવ, દાહ, તૃષ્ણા, રક્તદોષ, વમી, વાત, બ્રમ, પાંડુરોગ, પ્રમેહ તથા ત્રિદોષ, કમળો, આમ, ઉધરસ, કોઢ, કૃમિ, રક્તાર્શ, વાતરક્ત, ખરજ, મેદ, વિસર્પ, પિત્ત અને કફનો નાશ કરે છે. એ લીની સાથે સેવન કરવાથી વાયુનો, ગોળ સાથે લેવાથી મળખંધનો, સાકર સાથે લેવાથી પિત્તનો, મધ સાથે લેવાથી કફનો, એરંડતેલ સાથે લેવાથી વાયુનો અને સુંઠ સાથે સેવન કરવાથી આમવાયુનો નાશ કરે છે. ગજોના પાલાનું શાક:—તૂરું, ઉબ્જ, લઘુ, તીખું, કડવું, પાકકાળે મધુર, રસાયન, અગ્નિદીપક, બલકર તથા ગ્રાહક છે; અને ત્રિદોષ, વાતરક્ત, તૃષ્ણા, દાહ, મેહ, કોઢ, કમળો અને પાંડુરોગનો નાશ કરે છે. ગજોનો કંદ:—ઉબ્જ તેમજ તીખો છે; અને જવર, સનિપાત, વિષ, વહીપલિત અને પિશાચબાધનો નાશક છે. ગજોનું સત્ત્વ:—સ્વાદુ, પચ્ચ, લઘુ, દીપન, ચક્ષુષ્ય, ધાતુવર્ધક, મેધ્ય અને વયઃસ્થાપક છે; તથા વાતરક્ત, ત્રિદોષ, પાંડુ, તીવ્ર જવર, વમી, જીર્ણજવર, પિત્ત, કમળો, પ્રમેહ, અરુચિ, દમ, ઉધરસ, ઉચ્ચકી (હેડકી), અર્શ

વધ્ય ક્ષય, દાહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રદર અને સોમરોગનો નાશ કરે છે. ઉપચોગ:—(૧) વિષમજ્વર વચેરે સર્વ રોગો ઉપર “અમૃતરસ”:—ગળાનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ ૧૦૦ ભાગ, ગોળ અને મધ સોળ સોળ ભાગ અને ઘી વીસ ભાગ લઈ એકત્ર કરવું; તથા અગ્નિખલ ભેદી લક્ષણ કરવું અને ક્ષિતકારક તથા પરિમિત એવાં અન્ન લક્ષણ કરવાં, એટલે કોષ પણ વ્યાધિ થતો નથી; એટલુંજ વહિ પણ કેશની ઘોળાશ, વૃદ્ધપણું, તાવ, વિષમજ્વર, પ્રમેહ, વાતરક્ત અને નેત્રરોગ થતા નથી. આ ઉત્કૃષ્ટ રસાયન જરાવસ્થા દૂર કરનાર, બુદ્ધિ આપનાર, ત્રિદોષનાશક એવું હોષ એના સેવનથી પુરુષ ૧૦૦ વર્ષ જીવે છે અને દૈત્ય જેવો બલવાન થાય છે. એને કોષ ‘અમૃતરસ’ પણ કહે છે. એના આગળ અન્ય વસ્તુ, રસાયણ તુચ્છ છે. (૨) સર્પદંશ ઉપર:—ખડક ઉપર થનારી ગળોનો કંદ લાવી દૂધમાં ખાંચી રાખી મૂકવો. એ સર્પના વિષ ઉપર ઠંડા પાણીમાં ધસી તેમાં અરીઠા ધસી તે પાઈ દેવું. (૩) સર્વ પ્રકારના પ્રમેહ ઉપર:—ગળોનો અંગરસ કાઢી તેમાં પાપાણુભેદનું ચૂર્ણ અને મધ અથવા એકલું મધ નાખી તે પાવો. (૪) કમળી રોગ ઉપર:—ગળોના રસમાં અથવા કાઠામાં મધ નાખી પાવું અથવા પાંદડાંનો કલ્ક છાશમાં આપવો. (૫) તિમિરાદિક નેત્રરોગ ઉપર:—ગળોનો અંગરસ ૧૦ માસા લઈ એમાં મધ અને સિંધવ એકેક માસો નાખી સાઈ મર્દન કરી થોડું થોડું અંજન કરવું; એટલે તિમિર, કાયખિદ્ધ, ખરજ, ક્ષિંગનાશ અને કાકી ઉપરના રોગ, એ સર્વ દૂર થાય છે. (૬) આમવાત ઉપર:—ગળો અને મુઠનો કાઠો પાવો; કિંવા ગળોના કાઠામાં એરંડતેલ નાખી પાવું. (૭) પિત્તરોગ ઉપર:—ગળોનો રસ અને સાકર એકત્ર કરી તે લક્ષણ કરવું એટલે તત્કાળ પિત્ત દૂર થાય છે. (૮) કફરોગ ઉપર:—ગળોના કાઠામાં મધ નાખી તે પાવો. (૯) અમૃતાદિ કાઠો:—ગળો, અરકુસી તથા એરંડમૂળનો કાઠો કરી તેમાં એરંડતેલ નાખી પીવાથી સર્વ અંગમાં સંચાર કરનાર વાતરક્તનો નાશ થાય છે. પ્રકાર બીજો:—ગળો અને ત્રિકુળાનો કાઠો મધ અને લીંદીપીપર નાખી નિત્ય પીવાથી સર્વ નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. પ્રકાર ત્રીજો:—ગળો, સુંદ, આમળાં, આસંધ તથા ગોખરનો કાઠો પાવો; તેથી કરી શૂળયુક્ત વાંતિ અને મૂત્રકૃચ્છ્ર દૂર થાય છે. પ્રકાર ચોથો:—ગળો, અરકુસી, કડવાં પંડોલાં, નાગરમેથ, સાતવીન, ખેર, કાળો ખર, કડવા લીમડાનાં પાંદડાં, દળદર તથા દારદળદરનો કાઠો કરી પીવાથી અનેક પ્રકારનાં વિષો, વિસર્પ, કોદ, વિરેદાટક, કંડૂ, મસૂરિકા, તાવ, શીતપિત્ત વગેરે વિકારો દૂર થાય છે. પ્રકાર પાંચમો:—ગળો, સુંદ, નાગરમેથ, દળદર તથા ધમાસાનો કાઠો લીંદીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી વાતજ્વર ઉપર પાવો. પ્રકાર છઠ્ઠો:—ગળો અને દશ મૂળનો કાઠો પાવો, એટલે તેર પ્રકારના સન્નિપાતનો નાશ થાય છે. પ્રકાર સાતમો:—ગળો, સુંદ, ભારંગમૂળ તથા ખેરી રિંગણીનો કાઠો લીંદીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી પાવો. આ કાઠો કાસ તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે. પ્રકાર આઠમો:—ગળો, સુંદ, કાંટાસરીઓ, જળદાણા, ઉત્કટારી, પંચમૂળો (શાકવણ, પીંડવણ, ગોખર, ખેરી રીંગણી અને ઉમી રીંગણીનાં મૂળ) તથા નાગરમેથનો કાઠો કરી તે ઠંડા થયા પછી મધ નાખી પાવો; એટલે તત્કાળ સૂતિકા(સૂત)રોગનો નાશ થાય છે. (૧૦) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:—ગળોના રસમાં મધ નાખી તે રસ પાવો. (૧૧) મધુરા જ્વર ઉપર:—ગળોનો કાઠો મધ નાખી પાવો. (૧૨) રતનમાં દૂધ આવવા માટે:—ગળોનો કાઠો કરી તેમાં દૂધ નાખી પાવો. (૧૩) કૃમિ ઉપર:—ગળો અને લૈસા ગુગળ એ એરંડાનાં પાંદડાંના રસમાં ધસી પેટ ઉપર લેપ કરવો. (૧૪) જીર્ણજ્વર ઉપર:—ગળોના કાઠામાં ચતુર્થાંશ મધ કિંવા લીંદીપીપરનું ચૂર્ણ ત્રણ માસા નાખી તે પાવું; અથવા ગળોનું દ્વિમ આપવું. (૧૫) વાતરક્ત ઉપર:—ગળો, ગોખર અને આવળકંટી(આમળાં), એના કાઠામાં એરંડતેલ અથવા મધ ૧ તોલો નાખી તે પાવો અથવા ગળોના કાઠામાં એરંડમૂળ નાખી પાવો કિંવા એકલો કાઠો પાવો. (૧૬) પિત્તપ્રદર ઉપર:—ગળોનો રસ મધ નાખી પાવો. (૧૭) સર્પના વિષ ઉપર:—લીમડા ઉપરની ગળો લાવી પાણેર પાણીમાં વાટી પાવી એટલે ઉલટી થઈ વિષ ઉતરી જશે. (૧૮) અમૃતાદિ કાઠો:—સર્વ પ્રકારના તાવ ઉપર:—ગળો, ધાણા, કડવા લીમડાની ખાલ, કમળનું લાકડું તથા રક્તચંદન (રતાંદળી), એને કાઠો પાવો; એટલે તે જહરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરી સર્વ પ્રકારના તાવ દૂર કરે છે; અને દાહ તથા

લાળ પડે છે તે, તુષા, એકારી (ઉલટી), અરોચક, એ રોગો પણ દૂર થાય છે. (૧૯) ત્રિદોષ-જનિત ઉલટી ઉપર:—ગળોનો કાઠો મધ નાખી પાવો. (૨૦) શીતપિત્ત ઉપર:—ગળોનો કાઠો પાવો. (૨૧) દ્વિદોષજન અને વાતરોગ ઉપર:—ગળો અને મરીનું ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે પાવું. (૨૨) અમૃતાદિ કાઠો-સર્વ પ્રકારના વાતરોગ ઉપર:—ગળો, એરંડમૂળ, સુંઠ, દેવદાર, રાસ્ના, હરિતકી (હરડે), એનો કાઠો પ્રાતઃકાળે પાવો. (૨૩) ચોથીઆ તાવ ઉપર:—ગળો, આમળાં અને નામરમોચનો કાઠો કરી પાવો. (૨૪) જીર્ણવર, કંફ, પ્લીહા, કાસ અને અરુચિ ઉપર:—ગળોના રસમાં લીંડીપીપર અને મધ નાખી તે રસ પાવો. (૨૫) સર્પદંશ ઉપર:—જેઠ મહિનામાં ગળોનો કાઠો સ્વરૂપ (થોડા) પ્રયત્નથી મળે છે, તે લાવી તેના કકડા કરી દૂધમાં બાંધી રાખવા. સાપ કરડે ત્યારે તે ધસી પાવો. શુદ્ધિ રહે નહિ તો તાળવા ઉપર ધસી ચોળવા. ઢોરને સર્પદંશ થયો હોય તો જીભ ઉપર ઝોળવા એટલે વિષ ઉતરે છે. (૨૬) ગળોનું સત્ત્વ કાઠવાની કૃતિ:—આંખા ઉપરની અથવા લીમડા ઉપરની સારી અને જાડી ગળો લાવી તેના ચાર ચાર આગળ લાંબા કકડા કરી પાણીવડે ઘોષ નાખવા; પછી લગાર કચરી કઢાઈના વાસણમાં ચાર પ્રહર પલાળી રાખવા; અને ચાર પછી તે હાથવડે ખૂબ મસળી અથવા રવૈથી વલોવી તે માંહેના સર્વ દૂધ પીલી તે પાણી ગાળી લઈ જીરું રાખવું. કેટલીક વારે તે માંહેનું સત્ત્વ તળાએ ફેરે એટલે તે ઉપરનું પાણી કાઢી નાખવું. પછી તે ઉપરનું નીતરું પાણી કાઢી નાખતા જઈ બીજું પાણી ઉમેરવું. એમ છ સાત વાર કરવું એટલે તે સત્ત્વ શુદ્ધ અને સફેદ થાય છે તથા તેનું સર્વ કડવાપણું જાય છે. એ પછી તે સુકવી બાટલીમાં ભરી રાખવું. એ લેવાનું પ્રમાણ અર્ધા માસાથી બે માસાપર્યંત છે. એ ધણુક રોગો ઉપર ચાલે છે. એનાં અનુપાતો નીચે પ્રમાણે જાણવાં. ઉપયોગ:—(૧) પ્રમેહ ઉપર:—ગાયના પાશેર દૂધમાં બે માસા નાખી પાવું અથવા ત્રિકૂળાં અને સાકરમાં આપવું. (૨) જીર્ણવર ઉપર:—ઘી તથા સાકર સાથે કિંવા મધ અને લીંડીપીપર સાથે અથવા ગોળ અને શકાજીરાના ચૂર્ણ સાથે. (૩) પાંડુરોગ ઉપર:—ઘી અને મધમાં અથવા દૂધમાં. (૪) દાહરોગ ઉપર:—જીરું અને સાકર સાથે. (૫) વાયુ ઉપર:—ઘી સાથે આપવું. (૬) પિત્તજ્વર અને પિત્ત ઉપર:—સાકરમાં આપવું. (૭) કંફરોગ ઉપર:—મધમાં. (૮) રક્તપિત્તી ઉપર:—એરંડતેલમાં. (૯) આમવાયુ અને ઉદરરોગ ઉપર:—સુંઠ સાથે આપવું. (૧૦) તાવ ઉપર:—મધમાં. (૧૧) શકિત આવવા માટે:—ગાયના ધારોણ્ય દૂધમાં સાકર તોલાભાર નાખી તેમાં માસા બે માસા સત્ત્વ નાખી પાવું. (૧૨) ઉલટી ઉપર:—ડાંગરની ધાણી સાથે. (૧૩) અરુચિ ઉપર:—દાડમનાં સાથે. (૧૪) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—માખણમાં. (૧૫) કમળાના રોગ ઉપર:—દ્રાક્ષ સાથે. (૧૬) ધાસકાસ ઉપર:—સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર અને મધ સાથે. (૧૭) ઉચકી (હિડકી) ઉપર:—મધમાં. (૧૮) ક્ષય ઉપર:—ઘી, સાકર અને મધમાં. (૧૯) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:—દૂધમાં. (૨૦) પ્રદર ઉપર:—લોદર સાથે. (૨૧) સર્વ મર્મ-સ્થાનના રોગ ઉપર:—જાશમાં. (૨૨) સર્વ પ્રકારના વ્યાધિ ઉપર:—કંડા પાણીમાં. (૨૩) કુળ્હ (કોઠ) ઉપર:—વગડાઉ તુલસીનાં પાંદડાંના રસમાં. (૨૪) ગુલ્મ ઉપર:—સુંઠની સાથે. (૨૫) સર્વ નેત્રરોગ ઉપર:—ભેંસના તાજા ઘી સાથે. (૨૬) વાળ કાળા થવા માટે:—લાંગરાના રસમાં. (૨૭) અગ્નિમાંધ ઉપર:—ગોરખમુંડી સાથે. (૨૮) વલિપલિત (શરીરે કરચળીઆ પડી કેશ ઘોળા થાય તે) રોગ ઉપર:—ગળોનું ચૂર્ણ નિત્ય ૨ તોલા લેવું. (૨૯) ધાતુસ્તંભન ઉપર:—ગળોનાં પંચાંગનું ૧ તોલા ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું.

૧૯૧ ગંગાવતી—સં ૦ ગંગાવતી. મં ૦ ૫૦ ગંગાવતી. કાં ૦ લાંબરડ, લાંબુરડી. ૬૦ જલ ગાંધારી. ૨૦ કલાલી.

એમાં નાની અને મોટી બે જાત છે. મોટી શુભરે હાથ બે હાથ ઉંચી વધે છે. એનાં પાંદડાં મોટાં હોય તે ઉપર બારીક ગુચ્છા હોય છે. એ મળવાળી જમીનમાં થાય છે અને ગામમાં પણ બીનાશવાળી જગ્યામાં થાય છે. નાની જાત વહેળા ઉપર અથવા પાણીના ઝરા પાસે થાય છે. એ ઝાડ ધણુક પ્રાંતમાં થાય છે. એ ઝાડને પીળા રંગનાં બારીક ફૂલો આવે છે. એનાં પાંદડાંનો વાસ

સારા છે. ગંગાવતી ઉપર છે. એનું “વનખાવરી” એવું પણ નામ છે.* ગંગાવતી:—તીખી, ઉપર, વાતનાશક અને પ્રજુરોપ કરનારી છે. ઉપયોગ:—(૧) આગંતુક જખમ ઉપર:—ગંગાવતીનાં પાંદડાં હાથ ઉપર મસળી તે જખમ ઉપર મૂકવાં, એટલે જલદી લોહી બધ થઇ જખમ ભરાઇ આવે છે. (૨) ચાંચડ જવા માટે:—જ્યાં ચાંચડ થયા હોય ત્યાં ગંગાવતીનાં લીલાં ઝાડ લાવી તે જમીન ઉપર પાથરી રાખવાં, એટલે એના વાસથી ચાંચડ નાસી જાય છે. (૩) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—ગંગાવતીનો રસ તોલો એક અને ઘી તોલો એક એકત્ર કરી પાવું. (૪) આદાશીશી ઉપર:—ગંગાવતીનો રસ મસ્તકે ચોળવો અને તાપમાં બેસવું. એમ એક બે વાર કરવાથી આદાશીશી જલદીથી શાંત થાય છે.

૧૬૨ ગંગેટી (છતેલી)—સં નાગખલા. મં ગંગેટી તુપકડી, ચિપટ, કુતરી. કાં લેંચી, ચોચ. માં ગંગેરન. હિં ગંગેરન, ગુલસકરી. બં ગોરખચાકુલે, પાન સાંડા. કં વટગરકે. લાં સિડાસ્પિનોઝા.

આ ગંગેટીના ઝાડની ઉંચાઈ દોઢ હાથના શુમારે હોય છે. ગંગેટીનાં પાંદડાં નાનાં અને

* અહીં ‘વનખાવરી’ ઉપરથી ગંગાવતી એ “પાનખાવળી” હોવાનો શક જાય છે; પણ કોઇ વિશ્વાસપાત્ર પ્રમાણ મળતું નથી. વળી શ્રી. ચીમનરાય વૈષ્ણવે તો તેનું સં નામ શહદેવી અને ગું ખપાટ આપ્યું છે; પણ એ તેમની ભૂલ છે. સહદેવી, ખપાટ અને લાંબુડી એકજ ઝાડનાં નામો હોવાનું કોઇ પણ નિષ્કંટથી સિદ્ધ થતું નથી.

x ગંગેટીનું શ્રીં પદેછ પોતાના બૃહન્નિધંટમાં કોકણી નામ લેંચી લખી નીચે ટિપ્પણમાં ખતાવે છે કે:—“નાગખલાને કોકણમાં લેંચી કહે છે. લેંચીનાં ઝાડ તુપકડી કિત્ત નિધંટ પ્રમાણે સહદેવી અને વનૌં ગુણાં ભાગ ૪ થા પ્રમાણે નાગખલા એટલે ગંગેટીનાં પાંદડાં કરતાં આનાં પાંદડાં મોટાં હોઇ તેને બે ખાંચા હોય છે. લેંચીનાં ફૂલ ગુલાબી રંગનાં હોય છે. એનાં ફળ તુપકડીનાં ફળો કરતાં મોટાં હોઇ ચપટાં હોય છે. નાગખલાને ચતુઃકલા એમ કહેલ છે. તે ઉપરથી એના ફળમાં ચાર કાતરીઓ હોય એમ જણાય છે; પરંતુ એ ફળ તોડવાથી તેમાં પાંચ કાતરીઓ (ચીરીઓ) હોય છે. તુપકડી અને લેંચી આ ઝાડો કોકણ અને માવળમાં જ થાય છે; બીજા દેશોમાં જોવામાં આવતાં નથી. આ બેના પ્રતિનિધિતરીકે જિંઝડટ આપવી.” આ સઘળી લકીકન ઉપરની ગંગેટીની લકીકતથી જુદી પડે છે. વળી અહીં નાગખલાને તુપકડી કહી છે અને પોતાનાજ નિધંટમાં સહદેવીને તુપકડી કહી છે. વળી ઉપરનાં લક્ષણો પણ તેમના નિધંટમાં સહદેવી સાથે મળે છે. સહદેવી નીચે નિધંટની ટીપમાં લખ્યું છે કે:—“તુપકડીનાં ઝાડ જિંઝડટીનાં ઝાડ જેવાં હોય છે. એનાં પાંદડાં નાનાં અને ખડખડાં હોય છે અને તેને ખાંચા હોય છે. તુપકડીનાં ફૂલો પીળા રંગનાં હોય છે. જિંઝડટીના ઝાડ પ્રમાણેજ આ ઝાડ ઉપર પણ ખારીક ગોળ ફળ આવે છે. તે ફૂલો(ફાંસો)થી વ્યામ હોઇ વચ્ચે ચોટે છે. આ ફળની થેંસ કરી ભરવાડ લોકો કામળીઓને ચોપડે છે.” આ ઉપરથી જોતાં ઉપર વર્ણન કરેલ વનસ્પતિ સહદેવી નામની જોઇએ; પરંતુ સહદેવીનું વર્ણન વળી આ ગ્રંથમાં જુદીજ રીતે કરેલ છે. અમારી અનુભવ-દષ્ટિ પ્રમાણે તો ગંગેટીનાં ફળોને ફૂલો (ફાંસો) હોતીજ નથી. એનાં ફળને ગંગેટાં કહે છે. તે ચણા જેવડાં થાય છે. તેનો રંગ લીલો હોય છે અને તે ખવાય પણ છે. એથી એ લૂગડે વળગવાની વાતજ સાબીત થતી નથી. એની સોટીઓ ઘણી લીસી હોવાથી એનાથી ૩ પીંછ સાફ કરે છે. ગંગેટીનાં ફૂલ ઘોળાં હોય છે. વળી સહદેવી તરીકે એક મહાત્માએ અમને સોનેલું ખતાવ્યું છે, તે પણ ઉપરનાં બંનેનાં લક્ષણોથી અતિરિક્ત દેખાય છે. શું જાણીએ કે આમાંનાં નામ સાચાં કે ઓળખાણ સાચી? પરંતુ અમને એમ તો માનવાનું એમનાજ નિધંટથી કારણ મળે છે કે, મૂળ મરાઠી વનૌં ગુણાં ભાગ ૪ માં શ્રી. પદેછએ તુપકડી (મહાબલા) લખવું જોઇએ, તેને ઠેકાણે બૂલથી મહાબલાને બદલે માગબલા લખ્યું છે. જો એમ માનીએ તો તે તેમના નિધંટ સાથે મળી રહેવાથી એ વર્ણન ગંગેટીનું નહિ પણ પીળા ફૂલની સહદેવીનું હરે છે અને ગંગેટી(મં લેંચી)નું વર્ણન આ ગ્રંથમાં કરેલું જણાતું નથી. (ઈતર ભાષાનાં ગંગેટીનાં નામો અમે એમનાજ નિધંટમાંથી લીધાં છે.)

ખરબચડાં હોય છે. એ ઝાડ ઉપર બારીક ગોળાકૃતિ ફળ આવે છે. એ ફળ ઉપર કુસો (પુમ) હોય છે. એ ફળ ચાલતાં ચાલતાં વચ્ચે ચોંટે છે. એ ફળોની ઘેંસ કરીને ભરવાડ લોકો ખેરની આફક કામળીને ચોપડે છે. ગંગેટીને સુસ્કૃતમાં “ગંગેટી” પણ કહે છે. + ગંગેટી:—કડવી, મધુર, બલકર, વીર્યવ્રદ, વૃષ્ય, શીતળ તથા સ્નિગ્ધ છે; અને પિત્ત, કફ, અતિસાર, ક્ષત, તાવ, રક્તપિત્ત તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. એનાં મૂળીઆંની છાલનું ચૂર્ણ દૂધ અને સાકર સાથે લેવાથી મૂત્રાતિસારનો નાશ થાય છે. ઉપયોગ:—(૧) ગાંઠ, ફાદલો, ગુમડું વગેરે જલદી કુટવા માટે:—ગંગેટીનાં મૂળ પાણીમાં ધસી તેમાં કાગડાની હગાર મેળવી ચોપડવી. (૨) શસ્ત્રનો ધા પડયો હોય તે ઉપર:—તુરત ગંગેટીનો રસ તે ઉપર ચોપડવો એટલે જખમ સારો થાય છે. દ્વેગ, દમ અને ઉધરસ ઉપર:—ગંગેટીનાં મૂળ ગાયના દૂધમાં પચન કરીને તે પાવાં.

૧૬૩ ગાજર—સં ગાજર, ગૃજન. મં હિં ગાજર. કં ગજરી. ફાં ગર્દક, ગજર. અં જજરેખરિ. ઇં ક્યારટ રટ. લા. ડાકસ કેરોટા.

ગાજર કંઠની પેડે જમીનમાં થાય છે. એ લાંબુ હોય તેનો રંગ રાતો હોય છે. ગાજરના છોડ હાથ સવા હાથ વધે છે. દિલ્હીની પાસે જે ગાજર થાય છે તે સર્વોત્કૃષ્ટ છે. લીલાં ગાજર રાટલી સાથે ખવાય છે અને તેનું શાક થાય છે. તેને બારીને પણ ખાય છે. દુષ્કાળમાં ગરીબ લોક ગાજર ઉપરજ દિવસ કાઢે છે. ગાય, બેંસ વગેરે દોરને ગાજર ખવરાવવાથી તે પુષ્ટ થઈ ઘણું દૂધ દે છે. ગાજરનાં બી ગર્ભપાતકારક છે. ગાજર:—મધુર, રુચ્ય, ગ્રાહક, કડવું, તીખું, રક્તપિત્તકારક, ઉષ્ણ, હૃદય, અગ્નિદીપન, નેત્રને વિકાર કરનાર, વિદાહી, રક્ત તથા પિત્તકર છે; અને આધ્માન, શૂળ, મૂળવ્યાધિ, કૃમિ, સંગ્રહણી, વાત, કફ, તૃપા તથા શુક્રનો નાશ કરે છે. એનાં બીજ:—ઉષ્ણ, વૃષ્ય તથા ગર્ભપાતકારક છે. ઉપયોગ:—(૧) ખરજવા ઉપર:—ગાજર પીલી તેમાં થોડું મીઠું નાખવું અને પાણી ન રેડતાં તેને બારી તે ખરજવા ઉપર બાંધવું. એથી ત્વરિત ગુણ આવે છે. (૨) ઋતુપ્રાપ્તિ માટે:—ગાજરનાં બી પાણીમાં વાટી પાંચ દિવસ પાવાં.

૧૬૪ ગાંજે (લાંગ)—સં વિજ્યા. મં હિં ગાંજ, લાંગ. બં સિદ્ધિ, લાંગ, ગાંજ. કં લાંગ. તૈં જનપરિતુલુ, ગાંજદ. અં બિન. ફાં કિન્નાવિષ, વરકુલ ખ્યાલ, શવનવંગ. અં કિન્નવકેન, ભુર્મારંક, રહુત્રવંજ. લાં કેનાબિસ સેટિવા. ઝીં ઉદિરુખસ. ઇં ઇન્ડિયન હેંપ.

*ગાંજનાં ઝાડ શુમારે ૩ હાથપર્યાંત ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં બીંડીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એ ઝાડ ઉપર તોરા આવે છે, તેને ગાંજે કહે છે. તે તોરા કાઢી સૂકવે છે. ગાંજની જે બૂટી તેને ‘લાંગ’ કહે છે. એ લાંગ વાટી લોક પીએ છે. ગાંજે પીવાથી અને લાંગ પીવાથી માણસને નશો ચડે છે; તેથી કાળજી કપાઈ જાય છે, શક્તિ ક્ષીણ થાય છે તથા તેથી માણસને એક પ્રકારનો તોર આવી તે તોરમાં માણસ ધણેજ ધુંધ થઈ જાય છે અને જેમ તેમ બકે છે. એ એક દુર્વ્યસન છે. એ વ્યસન જે માણસને વળગ્યું હોય તેને ‘ગજરી’ કહે છે. xલાંગ:—

+ ગંગેટીનું વર્ણન કર્યું છે એ વનસ્પતિનો ધણા વૈદો ખિરદી તરીકે ઉપયોગ કરે છે. બળ- (બોળ)નો ઉપયોગ બલાચતુષ્ટયમાં ક્રોધક કરતા હોય તો બલે; ક્રોધ જેવામાં આચ્છે નથી, પણ ખપાટના અભાવમાં બળનો ઉપયોગ કરે છે.

* લાંગ અને ગાંજનાં વૃક્ષ અલગ અલગ થાય છે. ગાંજના વૃક્ષમાં કળીનો ગુચ્છો આવે છે. લાંગમાં એ ગુચ્છો આવતો નથી. પાન બંનેનાં સમાન દેખવામાં આવે છે. લાંગનાં પાન લીલાશ ઉપર રહે છે. ગાંજનાં પાન કાળાશ પડતાં તથા થોડાં લાંબાં હોય છે. લાંગનાં બીજ નાનાં અને નરમ હોય છે. ગાંજના બીજ કઠણ અને થોડાં મોટાં હોય છે.

x વૈદક શાસ્ત્રમાં લાંગ અને લાંગનાં બીજ સિવાય એનાં બીજ કોઈ અંગની વપરાશ થતી દેખાતી નથી. માત્ર ગાંજે ક્રોધ ક્રોધ પ્રયોગમાં વપરાય છે.

આયુર્વેદ શાસ્ત્રમાં બે પ્રકારના રોગોની ઔષધિઓમાં એનો પ્રયોગ થાય છે. ઉદરામય પરિ- પાક અને રતિશક્તિ (વિષયશક્તિ) વધારવાને જે ઔષધિઓ તૈયાર કરવામાં આવે છે, તેમાં લાંગ

પિત્તલ માદક, તીક્ષ્ણ, કડવી, ઉષ્ણ, લઘુ, કર્પણકારક, અગ્નિદીપક, રુચિકર, માદક, વાણીવધક તથા મોહકારક છે; અને કફ તથા વાયુની નાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) લૂપ ઉપર:—લાંગ પીવી. (૨) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—લાંગ અને ઠોરનાં શિંગડાંનાં મૂળની (શિંગડાં માટીમાં દટાઈ રહેવાથી તેને જે અંકુર ફૂટી નીકળે છે તેને શિંગડાંનાં મૂળ કહે છે.) ધૂણી આપવી. (૩) અળદ કિંવા પાડા લોહી મૂતરે છે તે ઉપર:—લાંગ, વરીઆળી અને એલચી એકત્ર કરી, વાટી, સક્તિ પ્રમાણે પાવું; અથવા લાંગ વાટી પાવી. (૪) અતિસાર ઉપર:—ગાંજનું ચૂર્ણ ગોળમાં અથવા સાકરમાં આપવું. (૫) ધ્યાસ ઉપર:—ગાંજની રાખ મધમાં આપવી. (૬) નિદ્રાનાશ, અતિસાર, સંઘ્રહણી અને અગ્નિમાંંધ ઉપર:—લાંગ શેડી તેનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૭) ચોથીઆ તાવ ઉપર:—ગોળમાં લાંગ મેળવી ખોર જેવડી ગોળીઓ કરવી અને તાવ આવ્યા પહેલાં ચાર ઘડી ઉપર એક ગોળી આપવી. (૮) ભૂતજ્વર ઉપર:—લાંગના ઝાડને સાયંકાળે નોતરી પ્રાતઃકાળે તેનાં મૂળ કાઢી મસ્તકે બાંધવાં.

૧૬૫ ગુગળ—સં ૦ કં ૦ ગુગુલ. મં ૦ ગુગળ. લિં ૦ ગુગલ-૨. બં ૦ ગુગુલ. તૈ ૦ માલિપાઠી. કાં ૦ બોએજલુદાત. અં ૦ મુષિકલેઅર્જક. ઇં ૦ ઇડિયન ડેલિયમ. લાં ૦ બાલસમોડેન્ડ્ર રોકસભુર્ધીઆઇ.

ગુગળનાં ઝાડ ભારવાડ અને સિંધ દેશમાં થાય છે. એ ઝાડ સિંગાપુર બે:માં ઘણું થાય છે. ગ્રીષ્મ ઋતુમાં તાપને લાંબે આ ઝાડમાંથી જે રસ ઝરે છે, તેને 'ગુગળ' કહે છે. ધૂપ

વિશેષ નંખાય છે. દમણાંતી તપાસથી લાંગનો એક અદ્ભુત ચમત્કાર નજરે પડ્યો છે. ધનુસ્તંભ રોગમાં એનો ધૂમાડો પાવાથી ધીરે ધીરે આક્ષેપ ઓછો થતો જાય છે; અને રોગીને પણ વધારે દુર્બળતા થતી નથી. વારંવાર લાંગનો ધૂમાડો પીવાથી દર્દ છૂટી જાય છે.

ડૉક્ટર કાસ્તગિરે—લાંગના ધૂમાડાથી છ દરદીઓને ધનુસ્તંભના દરદથી મુક્ત કર્યા હતા. સાત રતી લાંગ તમાકુનાં સાધારણ પાંદડાં(સૂડાં)માં એક નવી ચલમમાં તમાકુની માદક જમાવીને ટુકડાથી રોગીને પાછ હતી. આક્ષેપ થવાનું પહેલું લક્ષણ જોતાંજ રોગીને ધૂંપપાન કરાવ્યું. ધૂમાડો પીતાંજ રોગી આક્ષેપથી મુક્ત થઇ નેત્ર બંધ કરી સામાન્ય રીતે સુઇ ગયો. આક્ષેપ થવાનું દેખાતાંજ એજ પ્રમાણે બાર બાર વખત ટુકડો પાવાથી રોગીઓ નીરોગી દેખાયા હતા.

મુંબઈના ડૉક્ટર જી. સી. લુકસને પરીક્ષા કરી જોયું છે કે, ધૂંપપાનથી (૧) આક્ષેપ થોડી-વાર સુધી રહે છે. (૨) ધીરે ધીરે આક્ષેપ ઘણી વારે થાય છે. (૩) આક્ષેપનું જોર પણ ધીરે ધીરે ઓછું થાય છે. (૪) આક્ષેપવાળો રોગી દુર્બળ થતો નથી. (૫) વારંવાર પાવાથી આક્ષેપ એકદમ નાશ પામે છે.

ડૉક્ટર એસાગનસિએ અનેક પ્રકારના રોગોમાં લાંગનો પ્રયોગ કરી પરીક્ષા કરી હતી. એમના કહેવા મુજબ ધનુસ્તંભ, જલ્લાન્તક, વાતરસ, તડકો અને કોલેરાના રોગોમાં આ ઔષધિ અપાય છે. એમના પછી અંગ્રેજ ડૉક્ટર લોડો લાંગને ધનુસ્તંભ અને કોલેરાનો શ્રેષ્ઠ ઉપાય માને છે.

આ સિવાય યુનાની દડીમોના મત મુજબ તે પ્રમેદ અને અંડરિકિને આરામ કરે છે. દૂધમાં લાંગ વાટી લેપ કરવાથી દરસ મટે છે. પાણીથી સાફ ઘોઈ શેકેલી લાંગનું ચૂર્ણ મધ સાથે ખાવાથી અતિસાર, સંઘ્રહણી અને મંદાગ્નિ દૂર થાય છે. લાંગનો આખો છોડ વાટી તાજ ઘા ઉપર ચોપડવાથી શીઘ્ર આરામ થાય છે. એની માત્રા ૨ થી ૪ રતી છે.

લાંગ ભસ્મ—એક માટલું લઈ પછી તે અર્ધું આકડાનાં ફૂલો અને કુમળા દીસીઓથી ભરી, તેના ઉપર ૪૦ તોલા સુડાપંખી લાંગ પાથરી, તેના ઉપર સુરોખાર ૪૦ તોલા પાથરી, વળી તેના ઉપર તેટલીજ સુડાપંખી લાંગ પાથરી, બાકી રહેલ માટલું પાછું આકડાની દીસીઓ અને ફૂલોથી ભરી, ઉપર ઢાંકણું ઢાંટી લઈ, અડધાં છાંણાંની ભઠ્ઠીમાં તે માટલું મૂકી સળગાવવું. એથી ભસ્મ તૈયાર થશે. તે તુલસીના પાનમાં, નાગરવેલમાં, માખણમાં કે મધમાં આપવાથી ઉષ-રસ, છાતીનો દુખાવો અને બીજા લયકર ઉદરરોગો તેમજ થળ પણ થાંત થાય છે. ઝાડો સાફ લાવે છે. આ ઉપાય અમને લખનેરના સુનીલાલ કવિજી તરફથી મળ્યો છે.

કરવાના કામમાં એનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. એનો ધૂપ કરવાથી હવા શુદ્ધ થઈ હવામાંહેનાં રાગકારક દ્રવ્યો નાશ પામે છે. એ એનાથી મેટો ફાયદો છે. દેવની આમળ નિત્ય ધૂપ કરવાનું કહ્યું છે, તેનું મૂળ કારણ તો આજ હોવું જોઈએ. ગુગળ:—મહિષાક્ષ, મહાનિલ, કુમુદ, પદ્મ અને હિરણ્ય, એ રીતે પાંચ પ્રકારનો છે. તે કડવો, તીખો, રસાયન, ઉષ્ણ, વિશદ, પિત્તક, સારક, તૂરો, લઘુ, પાચક, વૃષ્ય, લાગેલા હાડકાનું સંધાન કરનાર, સૂક્ષ્મ, સ્વર્ચ, અગ્નિદીપક, ભીનો, મધુર, ખલ્ય, તીક્ષ્ણ, સ્નિગ્ધ, સુગંધિ, પૌષ્ટિક, કાંતિકર તથા બેદક છે; અને કફ, વાયુ, કાસ, કૃમિ, વાતોદર, શ્લેષ્મ, સોજો, અર્શ, પ્રમેહ, મેદોરોગ, વાતરક્ત, રક્તદોષ, ગ્રંથિરોગ, ગંડમાલા, વ્રણ, અપચી, પિટકા, આમ, કંડૂ, કોઠ, ઉલટી, આમવાયુ તથા અશ્મરીનો નાશ કરે છે. એ નવો હોય તો ધાતુવર્ધક અને વૃષ્ય છે અને જૂનો હોય તો અતિ લેપક છે. મહિષાક્ષ (ભેંસાગુગળ) અને મહા-નીલ એ બે હાથીને ઉપયોગી; અને કુમુદ તથા પદ્મ એ ઘોડાને ઉપયોગી; અને હિરણ્ય એ માણસને ઉપયોગી છે. કોઈ વખત મહિષાક્ષ પણ માણસના ઉપયોગમાં આવે છે. ગુગળ મધુર છે તેથી વાતશ્મન અને તૂરો છે, એટલે પિત્તનાશક તથા કડવો છે; માટે કફનાશક છે. એ પ્રકારે એ સર્વ દોષનાશક છે. કણુ, ગુગળ:—તીખો, ઉષ્ણ, સુરભિ તથા રસાયન છે; અને વાયુ, શ્વળ, ગુદ્મ, ઉદર, આધ્માનવાયુ તથા કફનો નાશક છે. ભૂમિજ ગુગળ:—એ તીખો, કડવો તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, વાત તથા પિશાચઆધાને દૂર કરે છે. ગુગળની શુદ્ધિ:—એક કલઠવાળું તપેલું લઈ તેમાં ત્રિકૂળાં અને પાણી સમભાગે નાખવું; અને તે ઉપર એક કપડું બાંધી પછી તે ઉપર ગુગળનું ચૂર્ણ નાખી ઉપર ઢાંકણું વાસી તે ગુગળ સીજવવો, એટલે તે શુદ્ધ થાય છે. x ઉપયોગ:—(૧) કપાળ દુખે છે તે ઉપર:—ગુગળ પાણીમાં ધસી તેનો કપાળ ઉપર લેપ કરવો, એટલે કપાળ દુખતું બંધ થાય છે. (૨) બાંખલાઈ ઉપર:—ગુગળ અને આમલીના કચુકા પાણીમાં ધસી લેપ કરવો. (૩) દાઢ દુખે છે તે ઉપર:—ગુગળ અને હીરામોળ ધસી દાઢે ચોપડવો. (૪) શરદીથી શરીરમાં સણુકા થતા હોય તો:—ગુગળ અને સુંઠ ભેગાં ધસી લેપ કરી ઉપર શેક કરવો. (૫) કાનખજુરો કરડયો હોય તો:—ગુગળની ધૂણી આપવી. (૬) યોગરાજ ગુગળ:—વાવડીંગ, ધાણા, હિંગ, ગજપીપર, કાળીપાટ, જીરું, અતિવિષ, લીંડીપીપર, પીપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રાનાં મૂળ, સુંઠ, અજમોદ, મોરવેલ, વજ, રેણુકખીજ, કપિત્થો, ભારંગમૂળ, ઇંદ્રજવ, ઘોળો શરસંડો તથા કડુ, એ સર્વ ઔષધોથી બમણાં ત્રિકૂળાં તથા ત્રમણો શુદ્ધ ગુગળ નાખી તેની ગોળીઓ કરવી. તે ગોળી મધમાં ખવરાવવી. એટલે તે સંગ્રહણી, વાયુ, વૃદ્ધત્વ, શુક્રાર્તવદોષ, પાંડુરોગ, અગ્નિ-માંઘ, હૃદયોગ, ત્વગ્રોગ, શ્વળ, પ્રમેહ, વ્રણ, મૂળવ્યાધિ, અરુચિ, વાતરક્ત, ઉદરસ, અપરમાર તથા રાજ્યદમાનો નાશ કરે છે. આ ગોળી રાતનાના કાઢામાં આપવાનો મુખ્ય રિવાજ છે. એ પ્રમાણે યોગવાથી આમવાત ઉપર ઘણી ગુણુકારી અસર થાય છે. આ ગોળી યોગદેવ શતકમાં કહેલી છે. (૭) બીજી યોગરાજ ગોળીઓ:—સુંઠ, પીપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, મરી, શેકેલી હિંગ, અજમોદ, સરસવ, જીરું, શાલજીરું, રેણુકખીજ, ઇંદ્રજવ, કાળીપાટ, વાવડીંગ, ગજપીપર, કડુ, અતિવિષ, ભારંગમૂળ, વજ, મોરવેલ તમાલપત્ર, દેવદાર, લીંડીપીપર, કોષ, રાસ્ના, નાગરમોચ, સિંધવ, એલચી,

x ગુગળનાં જાડો રેતાળ અથવા કુંગરાળ જમીનમાં થાય છે. પાંદડાં નાનાં નાનાં લીમડાનાં પાંદડાં જેવાં પણ અણી વગરનાં હોય છે. ફૂલ રાતા રંગનાં અતિશય ત્રીણાં પાંચ પાંખડીવાળાં મંજરીની વચમાં થાય છે. ફળ નાના બોરના જેવડાં પણ ત્રણ ધારવાળાં થાય છે તેને ગુંગળિયા કહે છે. એ ફળો ઉદરની પીડાને દૂર કરે છે. એ જાડના ગુદને ગુગળ કહે છે. ગુગળ શુદ્ધ કર્યા સિવાય વપરાતો નથી; તોપણ માટી વગરની ચોખ્ખી કાંકરી કેટલાક શ્વળના દરદીઓ ગળી જાય છે. ગુગળનો ધૂમાડો મોઢાને લાગે તો તેનાથી મોઢું આવી દરદીની લથકર દશા થાય છે. એ પ્રયોગમાં ગુગળ હિંમળોના ધૂમાડાની માફકજ રસાયન છે; માટે એનો ધૂમાડો મોઢાને આપતા નથી; તોપણ સાવચેતીથી તાવના દરદીને મળા સુધી મજબૂત બહુ કપડું ઓઢાડી શરીરના લાગને ગુગળની ધૂણી આપી સુવાડે છે. એથી આખા શરીરે પ્રસ્વેદ થઈ તાવ ઉતરી જાય છે. આ ધૂણીનો પ્રયોગ રાત્રિના ૯ થી ૧૨ વાગ્યા સુધીમાંજ કરવો.

ગોખર, ત્રિક્ષ્ણા, ધાણા, તજ, વાળો, જવખાર તથા તલ, એ પ્રત્યેકનું સમભાગ ચૂર્ણ કરી એ ચૂર્ણના જેટલો શુદ્ધ ગુગળ નાખી ઘીમાં મર્દન કરવું. સર્વ ચૂર્ણ એકરસ થયા પછી ગોળો કરી ઘીના વાસણમાં ભરી રાખવો. તેમાંથી અર્ધો તોલો ભક્ષણ કરવું. આ ચોગરાજ ગુગળ મુખ્યત્વે કરી જરા અને વ્યાધિનો નાશ કરે છે. એ સેવન કરવામાં મૈથુન, ભોજન અને પાન, એની પરેશ નથી. આ ચોગરાજ ગુગળ—સંપૂર્ણ વાતરોગ, આમવાત, અપસ્માર, વાતરક્ત, કોઢ, દુષ્ટનણ, અર્શરોગ, પ્લીહા, ગુદમ, ઉદર, આનાહ, અગ્નિમાંઘ, શ્વાસ, કાસ, અરુચિ, પ્રમેહ, નાભિથળ, કૃમિ, ક્ષય, હૃદ્રોગ, શુક્રદોષ, ઉદાવર્ત અને ભગંદરનો નાશ કરે છે. આ ગુગળ ત્રણ માસાથી લઈ સાત સાત દિવસે થોડો થોડો વધારતાં તોલો સુધી વધારવો. એ સર્વ પ્રકારના વાતરોગ ઉપર રાસ્નાના કાઢામાં, મેહરોગ ઉપર દારુ-હળદરના કાઢામાં, વાતરક્ત ઉપર ગળોના કાઢામાં, પાંદુરોગ ઉપર ગોમૂત્રમાં, મેહવૃદ્ધિ ઉપર મધમાં, કોઢ ઉપર લીમડાના કાઢામાં, શ્વળ ઉપર મૂળાના કાઢામાં, ઉંદરના વિષ ઉપર પહાડમૂળના કાઢામાં, ઉગ્ર નેત્રરોગ ઉપર ત્રિક્ષ્ણાના કાઢામાં તથા સંપૂર્ણ ઉદરરોગ ઉપર પુનર્નવા(સાટોડી)ના કાઢામાં આપવો. (૮) ટૈશોરક (કિશોર) ગુગળ:—ગળો ૨ શેર, ગુગળ ૧ શેર અને ત્રિક્ષ્ણા ૧ શેર, એ ત્રણેમાં ૧૬ શેર પાણી નાખી કાઢો કરવો અને આઠ શેર ખાકી રહે એટલે ગાળી પુનઃ ઉકાળવો. તે ગાઢો થવા આવે એટલે તેમાં નીચેનાં ઔષધો નાખવાં. મરી, લીંડીપીપર, વાવડીંગ, સુંઠ તથા ત્રિક્ષ્ણા, એ બધે તોલો ચૂર્ણ કરી નાખવાં; અને નસોતર તથા દંતીમૂળ એ એક તોલો નાખવાં. ગળો ૪ તોલો ખારીક કરી નાખવી.* તે સર્વ ગાદું થાય એટલે ત્રણ ત્રણ માસાની ગોળીઓ કરવી. આ ટૈશોરક ગુગળ સોજો, ત્રણ, ગુદમ, કોઢ, ઉદરરોગ, વાતરક્ત, ઉધરસ, અગ્નિમાંઘ, પાંદુ તથા પ્રમેહને દૂર કરે છે. (૯) દ્વાત્રંશક (બત્રીશો) ગુગળ:—ત્રિકટુ, ત્રિક્ષ્ણા, નાગરમોથ, વાવડીંગ, ચવક, ચિત્રક, તજ, એલચીદોડા, પીપળીમૂળ, શેરણી, દેવદાર, ચિત્રો, પુષ્કરમૂળ, કોલિંજન, અતિવિષ, દારુહળદર, હળદર, ગરમાળો, જીરું, વરિયાળી, ધમાસો, સંચળ, જવખાર, ટંકણખાર, ગજપીપર અને સિંધવ એ એક એક ભાગ, એ બધાં ઔષધોના બરાબર ગુગળ લઈ રીત પ્રમાણે સિદ્ધ કરી ખોર જેવડી ગોળીઓ કરી મધ સાથે કિંવા ઘી સાથે પ્રાતઃકાળે ભક્ષણ કરવી. એટલે આમ, ઉદાવર્ત તથા અંડવૃદ્ધિ અને ગુદાના કૃમિનો નાશ થાય છે; તથા મહાજ્વરવડે પીડિત, જૂતખાધા થયેલા; અને આનાહ, ઉન્માદ, કોઢ, પાર્શ્વશ્વળ, હૃદ્રોગ, ગૃધ્રસી, દનુસ્તંભ, પક્ષાઘાત, અપતાનક, શોફ, પ્લીહા, કમળો અને અપચી, એ રોગવાળા માણસને તે દિતકારક છે. ધન્વંતરિકૃત આ મોટો યોગ સર્વ રોગોનો નાશ કરનારો છે. (૧૦) વિન્ધાધ ગુગળ:—શનાવરી, એરંડમૂળ, સુંઠ, દારુહળદર, કોષ, સિંધવ, રાસ્ના તથા ગળો, એ સર્વના ચૂર્ણથી બમણો શુદ્ધ ગુગળ એકત્ર કરી તેની ગોળીઓ કરી એકેક આપવી તથા પથ્થ પળાવવું; એટલે બ્રમવાત નાશ પામે છે. (૧૧) બીજો પ્રકાર:—સુંઠ, પીપળીમૂળ, વાવડીંગ, દેવદાર, સિંધવ, રાસ્ના, ચિત્રક, અજમો, મરી, કોષ તથા હરટે, એ સમભાગ અને બમણો ગુગળ એકત્ર કરી તે ઘીમાં આપવું. એટલે વાયુ, મરડી, ગુદમ, શ્વળ, કફ અને ગૃધ્રસીનો નાશ થાય છે. (૧૨) રાસ્નાદિ ગુગળ:—રાસ્ના, ગળોનું સત્ત્વ, એરંડમૂળ, દેવદાર અને સુંઠ, એ એકેક ભાગ તથા એ બધાંની બરાબર ગુગળ લઈ એકત્ર ખરલ કરી તે ખાવું. એટલે વાયુ, શિરરોગ, નાડીત્રણ તથા ભગંદરનો

• યદપિ આ કિશોર ગુગળ શ્રી૦ પદેશ્યે બોપદેવ શતકમાંથી લીધેલો જણાય છે અને તેમાં તેજ પ્રમાણે છે; પરંતુ આ કિશોર ગુગળ અમૃતસાગરના કર્તાએ વૈદ્યરહસ્યમાંથી લીધો છે. તેમાં મરીથી ગળો સુધીની આઠ ઔષધોના બદલે પારો ટાંક ૨૧૧, નસોતર ટાંક ૨૧૧, ગળો ટાંક ૨૧૧ અને દંતી ટાંક ૨૧૧ લઈ પારાગંધકની પ્રથમ કાજળી કરી ખાકીનાં સર્વ ઔષધો ખારીક વાટી કાજળી કરી ઉપરના ગુગળમાં નાખવાનું લખેલ છે. જુઓ ખોરસદનું અમૃતસાગર પૃષ્ઠ ૧૨૧. વળી એ ગ્રંથમાં કિશોર ગુગળ ખાનારે ખેદ, તડકો, અગ્નિતાપ, ખટાશ, માંસ, દહીં, મૈથુન, મીઠું, તેલ અને માર્ગમાં ચાલવાનું (ખેપ) વર્જ્ય કરેલ છે.

x અહીં અમૃતસાગરમાં શેરણીનું ગુજરાતી નામ ખેંણી આપ્યું છે.

નાશ થાય છે. (૧૩) કાંચનાર ગુગળઃ—કાંચન વૃક્ષની છાલ ૪૦ તોલા; હરડાં, બહેડાં, આમળાં, એ ત્રણે આઠ આઠ તોલા; સુંઠ, મરી ને લીંડીપીપર, એ ત્રણ ઔષધ ચાર ચાર તોલા અને વાયવર્ણી ૪ તોલા; તથા ધલાયત્તી, તમાલપત્ર અને તજ એકેક તોલો લેવાં. પછી બધાં ઔષધો ખાંડી, ચૂર્ણ કરી, તેના સમભાગ શુદ્ધ કરેલો ગુગળ લઘ્ન વારી તેમાં આ ચૂર્ણ મેળવી તેની ગોળીઓ ૪ માસા પ્રમાણની કરી, પ્રાતઃકાળે સુંઠના કાઢામાં અથવા ખેરની અંતરછાલના કાઢામાં; અથવા હરડેના કાઢામાં અગર ગરમ પાણીમાં એકેક ગોળી આપવી, તેથી કરી બયંકર મંડમાલા અને મંડમાલાનો ભેદ અપચી રોગ, અર્જુદ, ફેડકીઓ, વ્રણ, ગુલ્મ તથા ભગંદર, એ રોગો દૂર થાય છે. (૧૪) ત્રિકૂળા ગુગળઃ—હરડાં, બહેડાં, આમળાં અને લીંડીપીપર, એ ચાર ચાર તોલા લઘ્ન ચૂર્ણ કરવું; પછી શુદ્ધ કરેલો ગુગળ ૨૦ તોલા જેટલો લઘ્ન ખૂબ વાટી તેમાં તે ચૂર્ણ મેળવી, ખાંડીને ગોળીઓ કરી, રોગીના જ્વરાગ્નિબળનું તારતમ્ય જોઈ આપવી. તેથી કરી વિદ્રધિ, નાડીવ્રણ, મંડમાલા, ભગંદર, સોજો, ગુલ્મ તથા મૂળવ્યાધિ એ રોગો દૂર થાય છે. (૧૫) ગોશ્વરાદિ ગુગળઃ—૨૮ પળ (૧૧૨ તોલા) ગોખર લાવી થોડાં ખાંડી તેમાં ૬ ગણ પાણી નાખી અધુરું પાણી રહે ત્યાંસુધી તે કાઢો કઢવવો; પછી શુદ્ધ કરેલો ગુગળ સાત પળ (૨૮ તોલા) જેટલો લઘ્ન સારો ખાંડી અથવા વાટી તે કાઢામાં નાખી, ફરી ગોળના પાક જેવો ઘટ થાય ત્યાંસુધી કઢવવો. પછી તેમાં સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, હરડાં, બહેડાં, આમળાં તથા નાગરમેથ, એ સાત ઔષધો ચાર ચાર તોલા લઘ્ન ચૂર્ણ કરી તે પાકમાં મેળવી તેની ગોળીઓ કરી આપવી; તેથી પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રદર, મૂત્રાધાત, વાતરક્ત, વાતરોગ, ધાતુવિકાર તથા પથરી, એ રોગોનો નાશ થાય છે. (૧૬) લાક્ષાદિ ગુગળઃ—લાખ, હાડસંધિ, અરબુન સાબડ, આસંધ, નાગખલા અને ગુગળ, એનું ચૂર્ણ કરવું. એ અસ્થિભંગ અને મુક્તાસ્થિને ફાયદો કરે છે, અને શરીર વજન જેવું થાય છે. (૧૭) આભાદિ ગુગળઃ—બાવળીઆનાં બી ૧ ભાગ, ત્રિકૂળાં ૩ ભાગ તથા ત્રિકટુ ૩ ભાગ, એ બધાંની બરોબર ગુગળ નાખી તે ભાગેલા હાડકાને સાંધવા માટે વાપરવો. એ ઘી અને મધમાં સેવન કરવા આપવો. (૧૮) ગુલ્મ અને શૂળ ઉપરઃ—શુદ્ધ ગુગળ ગોમૂત્રમાં આપવો. (૧૯) વિડંગાદિ ગુગળઃ—વાવડીંગ, હરડાં, બહેડાં, આમળાં, સુંઠ, મરી તથા લીંડીપીપર એના બરોબર ગુગળ લઘ્ન એ સર્વ ઘીમાં ખરલ કરી ગોળી ખાવી; પથ્ય પાળવું; એટલે દુષ્ટ વ્રણ, નાડીવ્રણ, અપચી, મેહ તથા કોદ, એ સર્વ નાશ થાય છે. (૨૦) ગુગુલાદિ લેપઃ—ગુગળ, ત્રિકૂળાં, સુંઠ મરી તથા લીંડીપીપર, એ સમભાગ વાટી લેપ કરવો; તેથી દુષ્ટ નાડીવ્રણનો તથા ભગંદરનો નાશ થાય છે. (૨૧) અમૃતાદિ ગુગળઃ—ગળો, કડવી પંડોળીનાં મૂળ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, ત્રિકૂળા તથા વાવડીંગ, એના સમભાગ ગુગળ નાખી એકેક તોલાની ગોળી કરવી. તે દરરોજ એક એક ખાવી; તેથી વ્રણ, વાતરક્ત ગુલ્મ, ઉદરરોગ, પાંડુ અને સોજનો નાશ થાય છે. (૨૨) પથ્યા ગુગળઃ—હરડાં ૧૦૦, બહેડાં ૨૦૦, આમળાં ૪૦૦ અને ગુગળ ૬૪ તોલા, એ સર્વ ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં રાત્રે પલાળી રાખી પ્રાતઃકાળે કઢવી અધુરું શેષ રહે એટલે ગળી લઘ્ન ફરી લોખંડના વાસણમાં કઢવવું; તથા ઉતાર્યો પછી તેમાં વાવડીંગ, દાંતીમૂળ, ત્રિકૂળાં, ગળો, લીંડીપીપર, નસોતર, સુંઠ તથા મરી, એ દરેકનું ચૂર્ણ એ તોલા પ્રમાણે નાખવું, જેથી આ ગુગળ તૈયાર થાય છે. આ ગુગળ યથેષ્ટ બોજન અને યથેષ્ટ આચરણ કરનારા માણસે પણ સેવન કરવું; જેથી દરેક રોગનો નાશ થશે. એ ગૃધ્રસી, નવી ખંજતા, પ્લીહા, ઉગ્ર જઠર, પંગુતા, પાંડુત્વ, કંડૂ (ખરજ) કૃમિ અને વાતરક્તનો નાશ કરે છે. આ ગુગળ સેવન કરવાથી માણસ અપ્રતિમ સામર્થ્યવાન તથા બળમાં હાથી જેવો અને વેગમાં ઘોડા જેવો બને છે. આ પથ્યા ગુગળ આયુષ્ય, ચક્ષુર્બલ અને પુષ્ટિ આપે છે. વળી તે વિષનાશક અને ચાંદીઓને સારો કરનાર છે; માટે વેલોએ એને સર્વ રોગોમાં યોજેલો છે. ગુગળમાં અપથ્યઃ—ખાટું, તીખું, ધણું ખાવું, મૈથુન, ગ્રમ, તડકો, મલ્લ અને ક્રોધ.

૧૯૬ ગુરમુળી—(મં ઉમળી) ગુરમુળીનો વેલો બે અઢી વેંત પહોળો હોય તે સો પચાસ હાથ ઉંચો જાય છે. વેલો દક્ષિણ કોંકણના રાનમાં થાય છે. આ વેલો ૨૫-૩૦ વર્ષ-

જાત ટો છે એનાં ફોની આકૃષ્ટિ જાણુ જેવી હેઠ કિંચિત્ લાગી હોય છે. આ ફોન ગરીબ લોકો શેકીને કિંચા ખાશીને ખાય છે. ફળ બધાં ખાવામાં આવ્યાથી ઉપદ્રવ થાય છે.

૧૯૭ ગુલછળુ (ગુલછડી)—સં. મરંછડા, નલિકા. હિં. મં. ગુલછડી. બં. નાલિકા.

ગુલછળુનાં ઝાડ નાનાં હોય છે. એના કંદ થાય છે. તેમાંથી એની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ ઝાડને ફુગળી જેવાં પાંદડાં આવે છે. તેમાંથી એક દાંડો બે અઢી હાથ લંબાઈનો ઉત્પન્ન થઈ તેને તોરા આવે છે, અને તે તોરામાંથી ફૂલો આવે છે. એ ફૂલો જાડી કળીનં અને લાંબાં હોય છે. એનો વાસ ધણેજ મધુર અને સુવાસિક હોય છે. **ગુલછળુ:**—તૂરં, સ્નિગ્ધ તથા લઘુ છે; અને કાદ તથા ગલગંડનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) નાના બાળકને બાર દિવસની અંદરજ રાત્રી ફેાડકીઓ થઈ આવે છે તે ઉપર:—ગુલછળુનાં મૂળ અને હળદર પાણીમાં ધસી તેમાં થોડું માખણ નાખી શરીરે ચોળવું; એટલે ફેાડકીઓ જલદી શમી જાય છે. (૨) બાક ઉપર:—ગુલછળુનાં મૂળ ઘોના રસમાં અંદનની પેઠે ધસી લેપ કરવો.

૧૯૮ ગુલદાવરી—(સં. શિવવદ્વલા. મં. દવણુ શેવતી. બં. શેકતિ.) આ શેવતીનાં ઝાડ વેંત દોદવેંત ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં નક્સીદાર હોય છે. મધ્યમાં ધણે ઠેકાણે કાપાની પેઠે હોય છે. એ પાંદડાંનો વાસ ધણો આવે છે. જંગલી જાતિના એટલે વાવેતર ન કરેલા ઝાડનાં પાંદડાં નાનાં હોય છે; પરંતુ બાગમાં વાવેલા ઝાડનાં પાંદડાં હથેળી જેવાં હોય છે અને એ પાંદડાંનો વાસ નાની જાતિનાં પાંદડાં કરતાં કમી હોય છે. નાનાં પાંદડાંનો વાસ ધણેજ હોય છે. એમાં પીળી અને ઘેળી એવી બે જાતિ છે. બન્ને જાતિનાં ફૂલ રાખોડી જેવાં અથવા ગેંદા જેવાં હોય છે. જંગલી જાતિનાં ફૂલો નાનાં હોય છે. એને “ શેવતી ” એમ પણ કહે છે. હિંદુસ્તાની-માં એને ગુલદાવરી અને ગુલચિની કહે છે.

૧૯૯ ગુલબાશી—સં. નકતા. મં. ગુલબાશી, સાયંકાળી. બં. વિષજાંગુલિયા. હિં. ગુલવાસ.

એનાં ઝાડ નાનાં હોય છે. પાંદડાં નાનાં હેઠ લાંબાં અને મદુ હોય છે. ગુલબાશીમાં ઘોળી, પીળી તથા રાત્રી વગેરે અનેક રંગની જાતિ છે. ઔષધોમાં ઘોળી ગુલબાશી વધારે ગુણાવહ છે. **ગુલબાશી:**—ચાતલ, શીત અને ગલગંડની નાશક તથા અપકવ અર્થને શમાવનારી છે. **ઉપયોગ:**—(૧) રતવા અને ગુમડાં ઉપર:—ગુલબાશીનાં પાંદડાંને ઘી ચોપડી શેકી ગુમડા ઉપર બાંધવાથી અંદરનું ખરાબ લોહી નીકળી જાય છે; કિંચા ગુલબાશીનો કંદ પાણીમાં ધસી તેનો વારંવાર લેપ કરવો. (૨) પુષ્ટિ ઉપર:—ઘોળી ગુલબાશીનો કંદ લાવી, જરાક પીસી, સૂકવી તેનું ચૂર્ણ કરી તે ઘીમાં કિંચિત્ શેકી તેમાં બદામ, પિસ્તાં, ચારોળી વગેરે મસાલો નાખી, સાકરના પાકમાં મિશ્ર કરી થેપલાં કરવાં. આ પાક નિત્ય તોલો—એ તોલા ખાઈ ઉપર ગાયનું તાણું દૂધ પીવું, એટલે ધાતુસ્થાનની કડકી દૂર થઈ ધાતુરુદ્ધિ થાય છે અને શરીર પુટ થાય છે. (૩) ધાત પડે છે તે ઉપર:—ઘોળી ગુલબાશીના કાંદા ગાયના દૂધમાં ધસી ૭ દિવસ પાવા. (૪) શરીરમાંહેનો ગરમી નીકળી જવા માટે અને રક્તશુદ્ધિ થવા માટે:—ઘોળી ગુલબાશીનો કંદ ગાયના તાળા દૂધમાં ૧ તોલાપર્યંત ધસી તેમાં સાકર ૧ તોલો અને જીરાની ભૂખા ૬ ગુંગલાર નાખી બે વખત આપવું અને પથ્ય પાળવું, એટલે જલદી ગુણ આવે છે. (૫) નિલોમકરણ:—ગુલબાશીના કાંદા પાણીમાં વાડી તેનો લેપ કરવો એટલે કેથ ગરી પડે છે.

૨૦૦ ગુલાબ—સં. તરુણી. મં. હિં. ગુલાબ. કં. ચેરડે. બં. ગોલાબ. તૈ. ગુલાબીપુવુ. ફાં. ગુલેમુખ. અં. જરંજવીન. ગુલાબનાં ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એ નાનાં હોય છે અને એને કાંટા આવે છે. એમાં ગુલાબી પીળી, ઘોળી, રાત્રી વગેરે જાતિ છે. ઉત્તમ ગુલાબનાં ઝાડ અરબ-સ્તાન અને તુર્કસ્તાન દેશમાં થાય છે. ગુલાબનાં ફૂલોનું અત્તર અને ગુલાબજળ થાય છે. ગુલાબનાં ફૂલોનો વાસ ધણો સુવાસિક આવે છે. ગુલાબની કળીઓ સારક છે. ગુલાબજળ ઠંડુ છે. ફૂલોની પાંખડીઓનો ગુલકંદ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) રેચ થવા માટે:—થોડી સકાયેલી ગુલાબની કળીઓ સાકર સાથે ખાઈ ઉપર થોડું પાણી પીવું એટલે રેચ થાય છે; અથવા કળીઓ રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારમાં તે પાણી ગાળીને પીવું. બીજો પ્રકાર:—સકાયેલી

ગુલાબની ફળીઓ લાતમાં ખાસી તે લી અને સાકર નાખી ખાવો, એટલે જલદી રચ થવા લાગે છે. એથી ગુલાબને વગેરે કાંઈ પણ ન થતાં રચ પણ સાકર આવે છે. (૨) ગુલકંદ બનાવવાની રીત:—હવે ગુલાબનાં ફૂલો લઈ પાંખડીઓ કાઢવી. તે પાંખડીઓથી બમણી સાકર લઈ ખરણીમાં કિંવા લોટામાં પાંખડીઓ અને સાકરના ચરપર ચર દેવા અને તેનું એ બંધ કરી આઠ દિવસ તાપમાં ટાંચી રાખવું; એટલે ગુલકંદ તૈયાર થાય છે. આ ગુલકંદ દાહશામક, પિત્તશામક અને મળની શુદ્ધિ કરનાર છે. (૩) ગુલાબનું અત્તર કાઢવાની રીત:—ધણાં ફૂલો એક વાસણમાં નાખી ઉકાળવાં અને તેને ઉભરો આવે એટલે તે વાસણ નીચે ઉતારી નાખવું. પછી તે ઠંડુ થયા પછી અત્તરની તોર પાણી ઉપર આવે છે તે કાઢી લઈ શીશીમાં ભરવું. એક મણ ફૂલોમાંથી ૧ તોલાભાર અત્તર પણ નીકળતું નથી; એટલે એ મોંઘું વેચાય છે. તોરની નીચે જે પાણી રહે છે તેને 'ગુલાબજળ' કહે છે. (૪) ગુલાબનું સરખત:—ગુલાબજળમાં સાકર નાખી સરખતી પાક કરવાથી સુવાસિત સરખત થાય છે. એ સરખત ગરમીનો નાશ કરનાર તથા ઠંડુ હોવાથી ઉતાળાના દિવસોમાં સેવન કરવા યોગ્ય છે. (૫) આંખોમાં બળતરા થતી હોય કિંવા તેજ કમી થયું હોય તો:—ગુલાબજળ આંખોમાં આંખવું. (૬) આંકડી ઉપર:—નાક, કપાળ અને આંખોએ રૂનાં પુમઠાંથી ગુલાબજળ ચોપડવું. (૭) પ્રદર, ઘાતુવિકાર, રક્તમૂળબાધિ, પિત્તવિકાર ઇત્યાદિ ઉપર:—સવારે અને સાયંકાળે ગુલાબનાં તાળાં ફૂલો દર વખતે પાંચ લઈ, તે ત્રણ માસા સાકર સાથે ખાવાં અને ઉપર થોડું ગાયનું દૂધ ૧૪ દિવસ પીવું. એટલે ઉપરના સર્વ વિકારો દૂર થાય છે તથા મળશુદ્ધિ થાય છે. મૂત્રસ્થાનનો દાહ, સણકા, મૂત્રની આરક્તતા તથા પીળાપણું ઇત્યાદિ વિકારો ઉપર પણ આ અપ્રતિમ ઔષધ છે. (૮) ખસ, દાહર વગેરે ત્વગ્દોષ ઉપર:—ગુલાબકળીનો રચ આપવો એટલે સારો ફાયદો થશે. (૯) ત્વગ્દોષ ઉપર:—ગુલકંદ ખાવાથી રક્તશુદ્ધિ થઈ શરીર માંહેની ગરમી નીકળી જાય છે. (૧૦) આંખો માંહેની ગરમી નીકળી જવા માટે:—સુરમાને ગુલાબજળની ૨૧ લાવનાઓ આપી તે સુરમા આંખોમાં આંખવો. (૧૧) ત્વગ્દોષ ઉપર:—કપૂર, ટંકણખાર, ગંધક અને વિશેષ ધૂપ (ઇસેસ), એને ગુલાબજળમાં ખરલ કરી ચેપલાં કરવી અને એ ચેપલી પાણીમાં ધસી લેપ કરવો.

૨૦૧ ગુંદી—સં લઘુશ્લેષમાતક. મં ગોધણી. હિં ગુંદની, લમેરા. કં માણાડિકચળે-મારા, સપ્તયજુ. તાં પેરિયાનાર-વિલિ. મલાં નરવરિ. તૈં નાકકેર. લાં કોડિયામિકસા.

આ ઝાડ કાંકણમાં પ્રસિદ્ધ છે. એ કાકડગુંદાની જાતિનું વૃક્ષ છે. એ ઝાડ ધણું જ ઉંચું વધે છે. એને લાલ રંગનાં ફૂલો આવે છે, તે કાકડગુંદા (વડગુંદા) કરતાં મીઠાં લાગે છે. લોકો એનાં ફૂલો પ્રેમથી ખાય છે. એ ફૂલો પૌષ્ટિક છે, એ ફૂલો માંહેનો રસ ગુંદરની પેડે ઉપયોગમાં આવે છે. એનું લાકડું ચીકણું હોઈ સુતારી કામમાં પણ ઉપયોગી છે. ગુંદી:—વાતકારક, મધુર, કિંચિત્ શીતળ, કૃમિનાશક અને સુવર્ણમારક છે. x ઉપયોગ:—(૧) ઠાંત દુખે છે તે ઉપર:—ગુંદીની છાલનો કાઢો કરી તેના કોગળા કરવા. (૨) પૌષ્ટિક લાડ:—એનાં ફૂલો સૂકવી તેનું ચૂર્ણ કરી સાકરના પાકમાં લાડુ કરવા. એ પૌષ્ટિક છે અને એનું સેવન કરવાથી કંમરમાં જોર આવે છે.

૨૦૨ ગોખર ઘોડા—સં ગોક્ષુરક. મં હિં ગોખર. કં દોહુ નેગિલ. તૈં પેદા પાલેર. ખં ગોખરી. તાં એનેનેરિંજલ. મલાં કાકમુલા, કણનેરિનિલ. ફાં તુખમેખારરક. અં બજરલ ખરક. લાં પેડેલિયમ મ્યુરેકસ.

x ગુંદીની સુપ્રસિદ્ધ બે જાતો છે. ગુંદી અને વડગુંદા (કાકડગુંદી). એ બન્નેનું વર્ણન આ મંથમાં જુદું જુદું આપેલ છે. તે સિવાય આ નાની ગુંદીની પણ બે જાતો છે:—એક વૃક્ષજાતિ અને બીજી ગુદ્મજાતિ. તે પૈકી અહીં વૃક્ષજાતિનું વર્ણન આપેલ છે. ગુદ્મજાતિની ગુંદીને વનગુંદી કહે છે. એ મનુષ્યપૂર ઉંચી વધે છે ખરી; પણ એનું થડ સ્પષ્ટ દેખાતું નથી. એની ડાળીઓ અને પાંદડાંથી તે ઠંકાઈ રહેલ હોય છે. એનું લાકડું સીધું નહિ હોવાં વાંકુચું હોવાથી સુતારી-કામમાં લાગ્યેજ આવે છે. એનાં ફળ પણ લાલ રંગનાં નાની ગુંદીનાં ગુંદાં જેવાં જ હોય છે. ગુણમાં અને ક્ષણમાં લાંબો તદ્વાત મનાતો નથી.

ગોખરનાં ઝાડ નાનાં થાય છે. એનાં પાંદડાં તલનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એ ઝાડ ચોમાસામાં ઉત્પન્ન થાય છે. એ ઝાડ ઉપર ચણીભોર જેવડાં ફળો આવે છે. તેને ‘બોડા ગોખર’ કહે છે. એ ફળ ઉપર ચાર બાજુએ ચાર કાંટા હોય છે. ગોખરની ખીજ એક નાની જાતિ છે; તેને “કાંટા-વાળા ગોખર” કહે છે. તેનું વર્ણન જુદું (જુઓ નં. ૧૨૭) કરેલું છે. બોડા ગોખર ન મળે તો તેનો ઉપયોગ પણ થાય છે. દશ મૂળોમાં ગોખરનાં મૂળ આવે છે. ગોખર એ પૌષ્ટિક છે. ગોખર:—શીતળ, બલકારક, મધુર, બૃંહણ, બસ્તિશુદ્ધિકારક, વૃણ, પૌષ્ટિક, રસાયન, અમિદીપક તથા સ્વાદુ છે; અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, અસ્મરી, દાહ, મેહ, કમ, ઉવરસ, હૃદ્રોગ, અર્થ, બસ્તિવાત, ત્રિદોષ, કોહ, શૂળ અને વાયુનો નાશ કરે છે. ઔષધોમાં એનાં પંચાંગ અને ફળો આવે છે.*

ઉપયોગ:—(૧) પાંડુરોગ ઉપર:—ગોખરનો કાઢો મધ અને સાકર નાખી પાવો. (૨) પ્રમેહ ઉપર:—ગોખરનું ચૂર્ણ સાકર સાથે આપવું. (૩) મૂત્રકૃચ્છ્ર અને ઉજ્જવાયુ ઉપર:—ગોખરના ઝાડનો અથવા ગોખરનો કાઢો મધ અને સાકરની ભૂકી નાખી પાવો. (૪) પુષ્ટતા માટે:—ગોખરની ભૂકી કરી રોજ પાશેર દૂધ, ઘી ૪ તોલા અને સાકર ૧ તોલો; એકત્ર કરી એમાંથી દરરોજ ૩ માસા પ્રમાણે આપવું એથી શરીરમાં ભરેલી ગરમીના (ચાંદીના) વિકારો નાશ પામે છે. (૫) ઉજ્જ પ્રમેહ, તણખીઆ પ્રમેહ અને મૂત્રાઘાત ઉપર:—ગોખરનાં લીલાં ઝાડ લાવી પાણીમાં બોળી મૂકવાં. થોડાં વાર પછી ઝાડ જરા ઉપર નીચે કરવાથી પાણી જડું અને ચીકણું થશે. તેમાં સાકરની ભૂકી અને જીરાની ભૂકી નાખી ૭ દિવસ પાવું. પથ્થ:—ગાંડુની રોટલી, ઘી, સાકર અને તુવરની મોળી દાળ ખાવી. (૬) આમવાત ઉપર:—ગોખર અને સુંદનો કાઢો નિલ્લ સેવન કરવો. તે પાચક છે તથા આમવાત અને કટિશળનો નાશક છે. (૭) પ્રમેહ ઉપર:—ગોખરનાં પાંદડાંનો રસ પાશેર લઈ, તેમાં ડમરનાં બી ૧ તોલો વાટી એકત્ર કરી પાવું. (૮) ઇંદ્રલુપ્ત એટલે ઉંદરી ઉપર:—ગોખર, તલનાં ફૂલ, મધ તથા ઘી, એ સમાન લઈ મસ્તકે લેપ કરવો. (૯) ગર્ભશૂળ (ગર્ભપાત પછી કેટલાક દિવસે શૂળ ઉત્પન્ન થાય છે તે) ઉપર:—ગોખર, જેડીમધ અને દ્રાક્ષ દૂધમાં વાટી તેમાં સાકર નાખી પાવું. (૧૦) પથરી ઉપર:—ગોખરનું ચૂર્ણ અને મધ ઘેડીના દૂધમાં પાવું. (૧૧) મૂત્રકૃચ્છ્ર અને ગરમી ઉપર:—ગોખરનું ચૂર્ણ કરી દૂધમાં સાકર નાખી તેમાં આપવું. (૧૨) ગોમુરુદિ મૃત (ધી):—ધાણા અને ગોખરનો કાઢો કિંવા કલ્ક કરી એમાં ઘી સિદ્ધ કરવું. તે મૂત્રઘાત, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા દારુણ શુક્રદોષ ઉપર દિતકારક છે. (૧૩) ગોમુરુદિ અવલેહ:—ગોખરનાં પંચાંગ ૧૦૦ તોલા લઈ તે ૪૦૦ તોલા પાણીમાં ઉકાળી ૧૦૦ તોલા પાણી શેષ રાખવું. પછી તેમાં ૫૦ તોલા સાકર નાખી ચાસણી કરવી તથા તેમાં સુંદ, લીંડીપીપર, મરી, તજ, એલચી, નાગકેસર, તમાલપત્ર, જયફળ, અરજુન-સાજડની છાલ તથા કાકડીનાં બી, એ પ્રત્યેક બે બે તોલા અને વંશલોચન (વાંસકપૂર) ૪ તોલા નાખી અવલેહ તૈયાર કરવો. એ મૂત્ર સંબંધી રોગો ઉપર ઘણો ઉત્તમ છે. પેશાબમાં લોહી પડે છે તેને તથા મૂત્રઘાત અને મૂત્રકૃચ્છ્ર વગેરેના રોગોએને એનાથી સારો ફાયદો થાય છે.

૨૦૩ ગોંડાળ—સં ૦ ગુંડાલા. મં ૦ ગોંડાળ. હિં ૦ ગોંડાલ. કં ૦ કડવિનભેદ, ગોંડાળ.

* આયુર્જીના દરદથી બાળક ભાગ્યેજ બચે છે, એમ સર્વ કોઈ માને છે. મોટા મોટા વૈદ્યો પણ કેટલીક વખતે એ દરદથી નાઈલાજ થાય છે; પરંતુ તેને આ ગોખર (માળવી ગોખર) નાં ૫ આમલીના સૂકા કાતરાને પલાળી કાઢેલા રસમાં ખૂબ વાટી લૂગડે ગાળી તે રસ ૨ તોલાના આશરે પાવો. આ ઉપાય એક મહાત્માની પ્રસાદી છે.

ચરકસંહિતામાં ગોખરને મૂત્રવિરેચન, શુક્રદોષહર અને શોથહર માનેલ છે. સુશ્રુતસંહિતામાં શ્લેષ્મસંશમન, પિત્તહર અને મૂત્રદોષનિવારક માનેલ છે. યુનાની હકીમો ગોખરનાં પાંદડાં અને જડનો ક્વાથ મૂત્ર વધારવા આપે છે અને એનાં બીજ બીજા રોગોમાં તથા જળોદર અને પ્રમેહના દરદમાં આપવા કહે છે. વળી ગોખર અને તેના વૃક્ષને શીતળ, પેશાબ વધારનાર, પૌષ્ટિક અને કામોત્તેજક પણ માને છે. ખીજ સંહિતાવાળા એની છાલને અને પાંદડાંને કફ, દીપન, ગુલ્મશળ નાશક અને કૃમિધ કહે છે.

એ તળાવોમાં કિંવા ખીજાં જળાશયોમાં પાણી ઉપર થાય છે. એમાં નાની અને મોટી એવી બે જાતિ છે. ગોંડાળને ચાર પાંચ પાંખડીઓ હોય છે. ગોંડાળ ધણી જમ્મદીથી વધે છે. વહેળામાં તે થોડાજ દિવસમાં ઉગી નીકળે છે. વાવ કે કૂવામાંહેનું પાણી સ્વચ્છ રહેવા માટે તેમાં ગોંડાળ નાખે છે; પરંતુ એની ઉત્પત્તિ ધણી થતાથી પાણી બગડે છે; માટે એને ધણું વધવા દેવું નહિ. ઉપર ઉપરથી કાપતા રહેવાથી પાણી સ્વચ્છ રહે છે. ઉપયોગ:—(૧) મૂત્રધાત ઉપર:—ગોંડાળ લાવી વાટી તેનો કુંડી ઉપર લેપ કરવો. (૨) બાળકની ઉધરસ ઉપર:—ગોંડાળ પાનમાં ચાવી તેનો રસ પીવો.

૨૦૪ ગોમેટી—સં. વનતુંડી. મં. ગોમેટી. કૂવા ઉપર અને વાડો ઉપર ગોમેટીના વેલા આપોઆપ થાય છે. એ વેલા કાંકણમાં પુષ્કળ થાય છે. એનાં પાંદડાં કિંચિત્ લાંબાં અને સહજ જડાં હોય છે. એને રાનપડોળા જેવાં આંગળબર લાંબાં અને સોનેરી કેળાં જેવાં તથા ડીંટા પાસેની બાજુએ કિંચિત્ જડાં ફળ આવે છે. એ શાક કાંકણમાં પ્રસિદ્ધ છે. ગોમેટીનાં ફળ ગળાયતાં હોય છે. એ ફળોને કણખી વગેરે લોકો ખાય છે. ગોમેટી:—મધુર, શીતળ તથા લઘુ છે અને દંતપીડનાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) આગંતુક ગરમી ઉપર:—ગાયનું ઘી શુમારે ત્રણ તોલાપર્યંત લઈ તેમાં ગોમેટીનાં મૂળ એક તોલાપર્યંત ધસી તથા થોડી સાકર નાખી દિવસમાં બે વખત એમ સાત દિવસ પાવું. (૨) ધાત પડતી હોય તો:—ગોમેટીનાં મૂળ કૂટી રસ કાઢવો. તેમાં ગાયનું તાણું દૂધ, સાકર અને જીરાની બૂકી નાખી આપવું. એ ઔષધ બે વાર આપવું એટલે ત્રણ દિવસમાં ગુણ આવે છે. (૩) લિલાભો ઉઠયો હોય તો:—ગોમેટીનાં પાંદડાંનો રસ ચોપડવો. (૪) પુષ્ટતા ઉપર:—શેકલી ઘોળા કુંગળા, ગોમેટીનાં મૂળ, જીર અને સાકર એકત્ર કરી બારીક વાટી તેમાં ઘી નાખી પાવું. આ ઔષધ બાળકોને આપવાને પશ્ચ હરકત નથી. બીજો પ્રકાર:—ગોમેટીનાં મૂળ ગાયના દૂધમાં ધસી તેમાં ઘી અને સાકર નાખી પાવું. (૫) પિત્ત ઉપર:—ગોમેટીનાં ફૂલોનું ચૂર્ણ ઘી અને સાકરમાં આપવું.

૨૦૫ ગોરખ આમલી (રખડો)—સં. ગોરક્ષી. મં. ગોરખચીંચ-ચોરીચીંચ. હિં. ગોરખ-છમલી. કં. ગોરક્ષકુંચ્યી, માગિમાનું, બ્રહ્મામ્લિકા. તાં. પપ્પારપુલી, તોદી. અં. હબહજુ. લાં. એડન્સોનિયા ડિજીટેટા.

એ ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. ગોરખ આમલીના ઝાડનાં પાંદડાં કાંઈક શીમળાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એ ઝાડ ઉપર વેંતબર લંબાઈનાં દુધીના જેવાં ફળો આવે છે. એ ફળોની બહારની છાલ કઠણ હોય છે. એ ફળમાં લોટના ગોળા હોય છે. એ લોટ ઘણો ખાટો હોય છે. એનો આમલીને બદલે ઉપયોગ કરે છે. એ લોટ પિત્તશામક, રુચિકર તથા પથ્થકારક છે. આ વૃક્ષને “ગોર આમલી” પણ કહે છે. ગોરખ આમલી:—મધુર, કડવી તથા શીત છે; અને દાહ, જ્વર, પિત્ત, વમિ તથા અતિસારનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) દમ ઉપર:—ગોરખ આમલીનો લોટ ત્રણ માસા લઈ તે લીલા અથવા સૂકાયેલા અંજીરમાં ભરી સેવન કરવો. (૨) અમ્લપિત્ત ઉપર:—ગોરખઆમલી માંહેના ગરનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી પાવો; અથવા ગોરખ આમલીના ગરનું સરખત કરી તેમાં જીરાની બૂકી અને સાકરની બૂકી નાખી પાવું. (૩) અતિસાર અને પ્રહર ઉપર:—ગોરખ આમલીના ગરનું સરખત કરી સાકર નાખી પાવું. (૪) ઢોરોને મુસલ-રોગ થાય છે તે ઉપર:—ગોરખ આમલીનું મગજ પાણીમાં મેળવી પાવું. (૫) ગરમીની ચાંદીઓ, ખાંડક અને સર્વ પ્રકારના જખમો ઉપર:—ગોરખ આમલીનાં બીજાંની કાળી રાખ કરી માખણમાં મેળવી તે મલમ ચોપડવો.

૨૦૬ ગોરખમુંડી—(કલાર)—સં. ગ્રાવણી, મુંડી. હિં. મુંડી, ગોરખમુંડી. બં. મુંડી, મુલકુડી. મં. ગોરખમુંડી, બોડથરા, બરસખોંડી. કં. કીયો બોડતર, હિરીય બોંડથર. તં. બોડ-સર પુચેદુ. તાં. કોટક. અં. કમાદરપુસ. ઈં. રિદ્ધેચસ ઇડિકસ.

ગોરખમુંડીમાં બે જાતિ છે. નાની અને મોટી. નાનાં ઝાડ શુમારે વેંતબર ઉંચાં વધે છે; મોટાં હાથબર ઉંચાં વધે છે. એ ઝાડ ઉપર નાની સોપારી જેવાં અરીણનાં જડવાં સરખાં ગુલાબી રંગનાં ફળો આવે છે. એ ઝાડનાં પાંદડાં બારીક હોઈ તે લાંબાં હોય છે. આ ઝાડનો વાસ ઘણો ઉંચ આવે

એ એ જાડો લીલી જમીનમાં ચામ છે. * ગોરખમુંડી:—તરી, ઉખ્ખ, માકલાં લીલમ્, કડાવી, મધુર, એક, ચમુ, મેષામારક, બસકર તથા રસાયન છે; અને મહમુમડાં, ગંડાલા, અખચી, કદ, માધુ, સ્વીકા, મેદ, અપરમાર, સ્વીપદ, પાંડુરામ, પિત્ત, આમરોમ, કુમિ, દમ, કોદ, વિષ્ણુ, અતિસાર તમક કચડીનો નાશ કરે છે. મહામુંડી:—મધુર, કડવી, ઉખ્ખ, રસામન, રસ્ય તથા રસ્ય છે; અને ગમેદ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. બીજા મુલો ગોરખમુંડી જેવાજ છે. ઉપયોગ:—(૧) કમળી ઉપર:—ગોરખમુંડીનો અંગરસ કાઢી પાવો. (૨) ગંડાલા ઉપર:—ગોરખમુંડીનાં મૂળ તેનાજ રસમાં ઘસી લેપ કરવો. (૩) સર્વ પ્રકારના વાયુ ઉપર:—ગોરખમુંડીનો રસ કાઢી ગરમ કરી સાકર નાખી પાવો. (૪) જખમ ઉપર:—ગોરખમુંડીનો રસ ચોપડવો, એટલે યા તુરતજ સારો થાય છે. (૫) બારીક આંચડ થાય તે જવા માટે:—ગોરખમુંડીનું ઝાડવું લાવી ધરમાં બાંધવું; એટલે તેના ઉપ વાસથી આંચડ જતા રહે છે. (૬) સ્થિવાત ઉપર:—ગોરખમુંડીનાં ઝાડવાં બારીક વાટી તેનો લેપ કરવો. (૭) ત્રિદોષ ગુલ્મ ઉપર:—ગોરખમુંડીનાં મૂળ પાણીમાં વાટી છાશ નાખી તે તોલાબાર પાવાં. (૮) વૈષાદિક કોદ (જેના ચોમથી હાથપગ ફૂટી ચીરા પડે છે તે) ઉપર:—ગોરખમુંડીના રસમાં લી સિદ્ધ કરી ચોપડવું. (૯) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—ગોરખમુંડીનાં પંચાંગની ધૂણી આપવી.

૨૦૭ ગોરાડ—સંઠ હિંઠ મુખાલુ. મંઠ મોહળ, ગોરાડ, કોનફળ, નાગરચિને. કંઠ મુડિગેણુ, તુનાગેણુ. તૈંઠ ગેણુસુમેદ. તાંઠ પેરવળી. તુંઠ તુનાકરેંચુ. મલાંઠ કાચિલ. લાંઠ ડાયોસ્કોરિયા અલાટા. કોંઠ કોન, કોનફળ, નાગરચિને, રેડચિને, ગોરાડ, ખાનદેશ ગોરાડ. બંઠ મિષ્ટઆલુ.

ગોરાડુના વેલાનાં પાંદડાં નાગરવેલાનાં પાંદડાં જેવાં લાંબાં અને અણીદાર હોય છે એ વેલાના કંદ રતાળુ જેવા લાંબા અને રાતા રંગના હોય છે. એની ઉત્પત્તિ ગુજરાત અને ખાનદેશમાં વિશેષ થાય છે. એનું મૂળ વાવવાથી તેમાંથી એક વર્ષમાં મોટા રતાળુ જેવા કંદ થાય છે. એને કાંકણમાં “કોનફળ” અને “નાગરચિને” પણ કહે છે. એનું શાક ઉત્તમ થાય છે. એ શાક બટાકાની પેઠે કરવું. આ શાક પૌષ્ટિક છે. એ કંદ છોલી પાતળા કડકા કરી સૂકવી પછી તેનો લોટ કરી રાખવો. બાળકોને માટે તે તવખીર પ્રમાણે ઉપયોગી છે. x ઉપયોગ:—(૧) શોકોદર ઉપર:—

* કલારને કેટલાંક રચળે કકરડા, જંગલી તમાકુ અને ગંગાજમની પણ કહે છે. નાની કલારને બોડીઓ કલાર અને મોટી કલારને ફાફડીઓ કલાર કહે છે. ફાફડીઓ કલાર દીંચણપૂર ઉંચો વધે છે. તેમાં ગાડર (ધેટું) જાય તો આંધળું થઈ જાય છે. એથી એને જંગલી લોકો ‘ગાડર કલાર’ના નામથી પણ ઓળખે છે.

આ સિવાય અમને એક વાધરીએ કલાર નામનો ત્રીજો છોડ બતાવ્યો છે. તે ચાર પાંચ ફુટ ઉંચો થાય છે. છકડની માફક એને પાંચ સાતજ સોટીઓ હોય છે. પાંદડાં લગભગ ૨૦-૩૦ હોય છે. એ પાંદડાં વનતુલસી જેવાં હોય તેના ઉપર ઝીણી કરકરી હોય છે. એ પહોળાઈ કરતાં લંબાઈમાં વધારે અને બહુ કડવાં હોય છે. આ કલારને ઉપરના બે કલારો સાથે કાંઈ સંબંધ દેખાતો નથી; પણ એ છોડના રસમાં ત્રાંબાનું પાણી કરવાનો ગુણ હોવાથી તેને અહીં જાહેરમાં આપ્યો છે. મારા ધારવા પ્રમાણે આનું નામ કલાર નજ હોય; બીજું હશે.

x બીજી આવૃત્તિના પ્રકાશકે આને રતાળુના નામથી ઓળખાવી ભૂલ કરી છે. કારણ રતાળુને શીંઠ પહેળએ આજ મરાઠી ગ્રંથમાં બુદ્ધ આપ્યું છે, તેમજ નિષંદમાં પણ બન્ને બુદ્ધ આપ્યાં છે. ગોરાડુની ઓળખાણ તેમણે નિષંદમાં પણ આ પ્રમાણે આપી છે:—“ગોરાડુના વેલાનાં પાંદડાં નાગરવેલાનાં પાંદડાં જેવાં લાંબાં અને ટોંકદાર હોય છે. એ ધોળાં અને રાતાં એમ બે જાતનાં થાય છે. એની ઉત્પત્તિ કાંકણ, ગુજરાત અને ખાનદેશમાં વિશેષ થાય છે. એનાં મૂળ વાવવાથી તેમાંથી એક વર્ષે મોટાં રતાળુ જેવાં એ કંદ થાય છે. ગોરાડુનું શાક સારું થાય છે. એ કંદ છોલી, બારીક ચીરીઓ કરી સૂકવી પછી તેને લોટ કરી રાખે છે. બાળકોને માટે તવખીર પ્રમાણે આનો ઉપયોગ કરી શકાય છે. આ કંદ વાયુમરક, બળકર અને પૌષ્ટિક છે. એમાં મુલ્મળ, પેંડી અને જાંડી, એવી ત્રણ જાતો છે.” આ સ્કરિયાનાં જેવુંજ કંદ છે પણ સ્કરિયાને તો મરાઠીમાં પિંડાલુ કહે છે.

જોરકુનો કંઠ કચરી કચડામાં બાળી પીમવો અને એ બલકે નીકળે તેમાં ઘોળી ગરણીનાં બી ધસી દેના કવોંત લેપ કરવો, એટલે સોળે ઉતરે છે.

૨૦૮ મોળ—આ વૃક્ષ યોષાંતક પ્રાંતમાં થાય છે. એ બખાવડ છે. એનો વિસ્તાર ધણો હોય છે. એને વડના જેવી વડવાઇઓ ફૂટી વધે છે. એનાં પાંદડાં કાંઈક બંજુડીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. વૃક્ષ શુભારે પાંચસેં છસેં વર્ષપર્વંત રહે છે.

૨૦૯ મીરીનો કુલો—એ નાના નાના વેલા પાણીના આશ્રવે, બીંત ઉપર તથા ફવા અને વાવમાં પશુ થાય છે. એ વેલાનાં પાંદડાં હાથતળીઆની આકૃતિ જેવાં હોય છે. એની ફાંડી કાળી હોય છે. ઉપયોગ:—(૧) રતવા ઉપર:—એ વેલાનાં પાંદડાં વાટી લેપ કરવો એટલે રતવાને તત્કાળ આરામ થાય છે. (૨) ખરજવા ઉપર:—એ વેલો સૂકવી તેની કાળા રંગની (કાચી) રાખ કરવી. એ તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી; એટલે દાહ શ્વમન થઈ ખરજવું ચાર દિવસમાં મટે છે. (૩) ચાંદીમાં ઘોળા અંકુર થઇ આવે છે તે ઉપર:—આ વેલાની રાખ, કળીચુનો અને ચિત્રાનાં મૂળ ધસી, અંકુરને ચુંટી કાઢી તૈયાર થયેલું આ ઔષધ તરતજ તે ઉપર ચોપડવું. (૪) પ્રદર ઉપર:—આ વેલાનો રસ ગાયના દૂધમાં આપવો.

૨૧૦ ગોલણુ—એ જાડ ધાસની પેઠે જમીન ઉપર પ્રસરે છે. એનાં પાંદડાં બારીક હોય છે અને તેનું થડ સાત-આઠ આંગળ લંબાઇનું થાય છે. ઉપયોગ:—(૧) કંઠસર્પ ઉપર:—ગોલણનાં ફળ બીઆંસુદાં અથકચરાં ખાંડી ચલમમાં નાખી પાવાં; અથવા ગોલણનાં બીજ એકલાં પાણીમાં ધસી પાવાં.

૨૧૧ ધણુસરી—(મં ધણુસરી, ગાનસુરી.) એ જાડ ધણું મોટાં થાય છે. ધણુસરીનાં પાંદડાં બીલામાના જેવાં લાંબાં હોય છે. એ પાંદડાંનો વાસ ધણો ઉગ્ર આવે છે. ઉપયોગ:—(૧) ઘોણુસ- (ઘોયડા)ના અને કુરશાના વિષ ઉપર:—ધણુસરીનાં મૂળ ધસી તેમાં સુંઠ ધસી પાવી; તેથી રેચ થશે અને ઉલટી પશુ થશે. વિષથી શરીરમાં ગાંઠો થાય તો તેજ મૂળ ધસી શરીર ઉપર ચોપડવું. (૨) રંચન—ધણુસરીનાં મૂળ ધસી પાવાં. ઉતાર—ઘી અને ભાત આપવાં. (૩) ફેડડી, નખવા વગેરે ઉપર:—ધણુસરીનાં મૂળ અને વાંકેરીનું બોથું પાણીમાં ધસી લેપ કરવો. (૪) ધરોળી વગેરેના વિષ ઉપર:—ધણુસરીની ભાજમાં ગોમૂત નાખી રસ કાઢી, તેમાં ધણુસરીનાં મૂળ ધસી શરીર મર્દન કરવું. (૫) ઢારને ઘોયડાનું વિષ લાગે છે તે ઉપર:—ધણુસરીની ભાજમાં પાણી નાખી એક શેરપર્વંત રસ કાઢવો અને તેમાં ધણુસરીનાંજ મૂળ ૧ તોલો ધસીને પાવાં. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ પાવું તથા અરીઠાના પાણીમાં ધણુસરીનાં મૂળ ધસી સૂજેલી જખ્યાએ વારંવાર લેપ કરવો.

૨૧૨ ધાપાન—અનનસનાં જાડ જેવાં ધાપાનનાં જાડ હોય છે; એનાં પાંદડાં અનનસનાં પાંદડાં કરતાં પહોળાં હોય છે. તેના છેડે વાંક અને કરવત જેવા ફાંટા હોય છે. ધાપાનનાં પાંદડાં પલાળી રાખી કચરી તેનું સૂતર કાઢી પછી ઢારડું વણે છે. એ મજબૂત થાય છે. ઉપયોગ:—(૧) ખુસલ રોગ(ઢારોને અને માણસોને કાલેરા જેવો રોગ થાય છે તે) ઉપર:—ધાપાનના કાંદાનો રસ પાવો. (૨) જખમ ઉપર:—ધાપાનનાં પાંદડાં વાટી ચોપડવાં.

૨૧૩ ધામારી—(સં અસ્થિબક્ષા.) ધામારીનાં જાડ ભેજવાળી જમીનમાં થાય છે. એ જાડની ઉચાઇ શુભારે બે હાથ હોય છે. એનાં પાંદડાંનો આકાર પર્ણબીજનાં પાંદડાં જેવો થાય છે. ધામારીને તોરા આવી તેને ફળો આવે છે. તેના આકાર લાંબો હોય છે. એ ફળોનો રંગ પ્રથમ લીલો હોય છે અને પછી રાતો થઇ જાય છે. ઉપયોગ:—(૧) ધા રૂઝવવા માટે:—ધામારીની ભાજનો રસ કાઢી તે જખમ ઉપર ચોપડવો; એટલે જખમ જલદી રૂઝાઇ જાય છે. (૨) બાળકોના રક્તાતિસાર ઉપર:—ધામારીનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તેમાં ગાયનું ઘી મિશ્ર કરી તે રસ પાવો. એ ઔષધ મોટા માણસને પશુ આપવું.

૨૧૪ ધાસ (ખડસલિથા) પિત્તપાપડા:—સં પર્પટક. કાં ૦ ખડકશેષ, કુષ. હિં ૦ પિત્ત- પાપડા, દવનપાપડા. બં ૦ હેતપાપડા. કં ૦ પર્પટક, કલ્પ, સખસિગે. તેં ૦ પાર્પટકમુ. ફાં ૦ શાહતરા, ગરમતર. અં ૦ શાહતરજ, બકલ તલમલીક. ઓલસં ૦ જડપાંપુડા. લાં ૦ એસોકાડિયા, બેસનેલિયા. આ જાડ જમીન ઉપર પસરે છે. એનાં પાંદડાં બારીક હોય છે. એ જાડ ધણું કરીને

માળ જમીન ઉપર થાય છે. એ જાડ ઉપર ખારીક જીડવાં જેવા તોરા આવે છે. એ જાડ પ્રસિદ્ધ છે. પિત્તપાપડા કરતાં આ જાડ વધારે ગુણકારી છે. ધાસ પિત્તપાપડાનું શાક સારું થાય છે. **પિત્તપાપડો:**—શીતળ, કડવો, ગ્રાહક, વાતકારક, લઘુ તથા પાકકાળે તીખો છે; અને પિત્ત, કફ, જ્વર, રક્તદોષ, અરુચિ, દાહ, જ્વાન, બ્રમ, મદ, પ્રમેહ, ઓઠારી (ઉલટી), તૃષા તથા રક્તપિત્તને નાશ કરે છે. એનું શાક:—સંગ્રાહી, શીતળ, વાતકારક, લઘુ તથા કડવું છે; અને રક્તવિકાર, પિત્તજ્વર, તૃષા, કફ, બ્રમ તથા દાહનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) પિત્તથી અકરી આવે છે તે ઉપર:—ધાસપિત્તપાપડાની વજ્રગાળ બૂકી કરી ફાપરાના તેલમાં કાલવી માથા ઉપર જાડો લેપ કરવો. (૨) પિત્તજ્વર ઉપર:—ધાસપિત્તપાપડાનો કાઢો પાવો. (૩) સાધારણ તાવ ઉપર:—ધાસપિત્તપાપડાનો કાઢો કરી તેમાં ગરગોટી (ધોળો અને ઠંડો પથ્થર) દેવતામાં લાલ કરી છમકારી તે કાઢો પાવો. (૪) ઉલટી ઉપર:—ધાસપિત્તપાપડાનો કાઢો મધ નાખી પાવો. (૫) તૃષ્ણા, અરુચિ અને જ્વાનિ ઉપર:—પિત્તપાપડો, કરિયાતું, ગજો, ધાણા, રક્તચંદન (રતાંજળી) વાળો અને પચકાળનો કાઢો કરી પીવરાવવો. x

૨૨૫ ઘોંટી—સં. ગુલધટિકા મં. ઘોંટી, “ઘોટ” “ઘોટખોર” “રાનખોર.”

ઘોંટીનાં જાડ ખોરડીના જાડ જેવાં દેખાય છે. એને ખોરડીના જેવાં ખારીક ફળ આવે છે. વૈદ્યલોક “બત્રીશી” કરીને જે ઔષધ આપે છે, તેમાં એ ફળ હોય છે. ઘોંટી એ મધુર, તીખી, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક તથા પાચક છે; અને કમળો, રક્તદોષ, સોજો, કફ, વાયુ, પિત્ત, પ્રણ, કાઠ તથા ખરજનો નાશ કરે છે.

૨૨૬ ઘોંટીવેલ—ઘોંટીવેલ ચોમાસામાં ઉત્પન્ન થઈ જાડ ઉપર પ્રસરે છે. એનો ધણો વિસ્તાર થાય છે. ઘોંટીવેલનાં પાંદડાં મોટાં હોય છે અને તે ઉપર જાડી રેખાઓ હોય છે. એ વેલને ખારીક કાંટા હોય છે. એને ચણા જેવડાં ફળના ગુચ્છા આવે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) પાડાને રેચ થાય છે તે ઉપર:—ઘોંટીવેલનાં લીલાં અથવા સૂકાયેલાં ફળો અને મેથી ખારીક વાટી દહીંમાં કાલવી, તેમાં થોડી લિંગની બૂકી નાખી તે પાવું એટલે રેચ જલદી બંધ થાય છે.

૨૨૭ ઘોણશી—(સં. ગોનસી. મં. ઘોણસકાંડ.) ઘોણશીના વેલા હોય છે. એ વેલાની જાડાઈ પગના અંગુઠા જેવી હોય છે અને આકારે ઘોણસ સર્પ જેવી હોય છે. એનાં પાંદડાંનો આકાર પીપળાનાં પાંદડાં જેવો હોય છે; પણ તેના કરતાં ચોગળાં મોટાં થાય છે. એ પાંદડાંને એક એક આંગળ પહોળાઈના ખાંચા હોય છે. **ઘોણશી:**—શીતળ અને ગુરુ છે; તથા શૂળ, હેડકી, જીર્ણ-વિષ, સર્પવિષ અને ઉન્માદનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) દોરને ઘોણશીનું વિષ ચઢ્યું હોય તો:—ઘોણશીના રસ એક શેર પાવો. (૨) માણસને ઘોણશીનું વિષ ચઢ્યું હોય તો:—ઘોણશીના રસમાં ઘણસરીનાં મૂળ, અરીસા અને કાળાજીરી વાટી ગોમૂત્ર નાખી દંશ ઉપર લેપ કરવો.

૨૨૮ ઘોલી (ગિલોડી—ટીંડોરા)—સં. સ્વાદુ તૂડિકા. મં. ગોડ તોડલી, દેશી કોંડવલી. હિં. કંદૂરી, ગુલકાંબ. બં. કુંદરકી. ક. સીલિદોડે, તોંડેલણ, કોંડે બળિળ. તાં. કેવે. તં. દોંડ-તિજે, કાકિદોંડા. તું. મણોલિ. મલાં. કેવા, તોંડી. લાં. કોકસિનિયા ઈંડિકા.

ઘોલીનો વેલો આઠ-દશ વર્ષ સુધી રહે છે. ઘોલી ખારમાસી થાય છે. ઘોલીનાં ફળ બે અઠી આંગળ લાંબાં હોઈ અંગુઠા જેટલ જાડાં હોય છે. ઘોલીના બે પ્રકાર છે. કડવી અને મીઠી. કડવી ઘોલી કોષ ખાતું નથી. ઘોલીની ભાજી સ્વાદે સારી હોઈ પથ્યકર છે. ઘોલીના અતિ સેવનથી જીભે જડત્વ આવે છે. **ઘોલી:**—મધુર તથા શીતળ છે. કફ અને ઉલટીને કરનારી; તેમજ ક્ષય, શ્વાસ, કમળો, પિત્તશોથ, રક્તવિકાર, વિષદોષ, ઉધરસ, રક્તપિત્ત તથા તાવનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ:—ગુરુ, સ્વાદુ, શીતળ, લેખન, મલસ્તંભક, સ્તન્યકારક, પેટમાં વાતસંચય કરનાર તથા રુચિકર છે; અને પિત્ત, રક્તદોષ, વાયુ, દમ, સોજો, બુદ્ધિ, દાહ તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે. એનાં ફૂલો:—

x આ ધાસ પિત્તપાપડો અને નં. ૩૬૬ માં લખેલ પિત્તપાપડાના બીજા પેરમાદમાંનો પિત્ત-પાપડો એકજ છે. અને જગ્યાએ વર્ણન વાંચીને ઉપયોગ કરવો.

ખરજ, પિત્ત તથા કમળાનો નાશ કરે છે. એની ભાજી—ચીતળ, મધુર, ગ્રાહક, તૂરી, કડવી, પાકકાળે તીખી તથા વાતુલ છે અને કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. એનાં મૂળ—હિમ, મેહનાશક તથા ધાતુવર્ધક છે; અને હાથપગનો દાહ, શ્રાંતિ તથા ઉલટીનો નાશ કરે છે. કડવી ઘોલી—વાંતિકારક છે અને રક્તવિકાર, કફ તથા પાંડુનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ—ગુરુ, કડવાં, વાંતિકર તથા વાયુને કાપાવનાર છે; અને સોજો, વિષ, પિત્ત, રક્તવિકાર તથા કફનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) કાનમાં ખગઈ વગેરે ગયું હોય તો—ઘોલીની ભાજીનો રસ અને તેલ એકત્ર કરી કાનમાં પાડવું. (૨) ગર્ભિણીને અધુરા માસે રજોદર્શન થાય તથા ગર્ભચલન થાય તે ઉપર—ઘોલીનો વેશો અંગુઠા જેવો જડો લઈ, ગર્ભને જે માસ ચાલતો હોય તેટલી ગાંઠો તે વેશાની લઈ, ઠંડુ પાણી નાખી ખાંડવી; અને પાશરપર્થત રસ કાઢી તેમાં જીરાની બૂટી ત્રણ માસા તથા સાકર બે તોલા નાખી દરરોજ બે વાર પ્રમાણે રજસ્નાવ થયેલા દિવસથી ચાર દિવસ આપવું. આ ઔષધ ગર્ભધારણ થઈ ત્રણ મહિના થયા પછી ઉપર લખ્યા પ્રમાણે પ્રકાર થાય તો આપવું. તે પહેલાં આપવું નહિ. (૩) ફૂરશાના વિષ ઉપર—ઘોલીનાં પાંદડાંના રસમાં સમુદ્રફળ છ માસા ધસી શુમારે નવટાંક રસ આપવો. આ રસ એકેક કલાકને અંતરે પાવો; એટલે ઉલટી થઈ વિષ ઉતરે છે. (૪) સલ (છાડ) વધવા ઉપર—ઘોલીનાં મૂળનો રસ, દેવદાર, જીં અને સાકરનું ચૂર્ણ એકવર્ણી ગાયના દૂધમાં ઋતુકાળે ત્રણ દિવસ આપવું.

૨૧૮ ચલુકખોખા (કંકાલ)—સં કંકાલ. મં કંકાળ, કાપૂરચિની. હિં કખાખચિની, સિતલચિની. ખં કાંકલા. કં કપુરચિની. તૈં કખાખચિની. તાં વાલમિલેગુ. મલાં ચિનમુલગુ. ગોં ગંધમેનસુ. ફાં કખાખહ. અં કખાસ, કખાવા, હણુલઉરસ. ઈં કયુખેખપેપર. લાં કયુખેખા-ઓદિસિનેલિસ.

ચલુકખોખાના વેલા હોય છે. કંકાલને 'કપૂરચિની' 'કખાખચિની' પણ કહે છે. એ હિમાલય પર્વત અને ચીન દેશમાં થાય છે. ચલુકખોખાનાં ફળો મરી જેવાં થાય છે. ચલુકખોખા એ ફળ સુગંધી અને ધણું ઠંડુ છે. એનો ઔષધમાં અને સુગંધી પદાર્થોમાં ધણો ઉપયોગ થાય છે. ચલુક-ખોખા—તીખું, કડવું, ઉષ્ણ, દીપન, પાચન, રુચિકર, હલ, સુગંધી, લઘુ અને કફનાશક છે. એ મુખગંડય, વાતરોગ, મુખરોગ, કૃમિ, અંધત્વ, મુખદુર્ગંધ, આમ અને અગ્નિમાંલનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) મુખરોગ ઉપર—કંકાલ અને ખડીસાકર દાઢ નીચે રાખી રસ ગળવો. (૨) પ્રમેહ ઉપર—કંકાલનું ચૂર્ણ કરી સાકર સાથે આપવું. (૩) રક્તપીડીવી સન્નિપાત, એટલે જે સન્નિપાતમાં લોહીની ઉલટી થાય છે તે ઉપર—કંકાલના ચૂર્ણનું નસ્ય આપવું. (૪) પ્રમેહ અને આગંતુક ગરમી ઉપર—કંકાલ અર્ધો તોલો લઈ સાધારણ ફૂટી અષ્ટમાંશ કાઢો કરવો. તેમાં ઉત્તમ ચંદનનું તેલ છથી બાર ટીપાં સુધી નાખવું અને કાદામાં મેળવી તે કાઢો પાવો. આ પ્રયોગથી પેસાળ સાફ થાય છે અને ચંદનનું તેલ અંદરના જખમ ઉપર બેસી બે—ચાર દિવસમાં જખમ ભરાઈ ગુણુ આવે છે. આ ઔષધ દરરોજ પ્રાતઃકાળે બપોરનાં ભોજન પછી અને સાયંકાળે, એ પ્રમાણે સતત ૫ દિવસ લઈ, ફક્ત ધઉંની રોટલી, લી અને સાકર, એજ પદાર્થ ખાવા; એટલે જલદી ગુણુ આવે છે. (૫) સંપ્રહણી ઉપર—કંકાલ ૧ તોલો, એલચીદોડા ૧ તોલો, સોનાગેર ૧ તોલો, એનું ચૂર્ણ કરી કપાસનાં પાંદડાંના રસમાં ખરલ કરી બેાર જેવડી ગોળાઓ કરવી. તે એક સવારે અને એક સાંજે એ પ્રમાણે લેતાં જવી. (૬) મુખમાધુર્ય ઉપર—કંકાલ, કપૂર અને મરી સાધારણ ચાવી દાઢમાં રાખવાં અને તેથી ઉત્પન્ન થતું થુંક થુંકી નાખવું. (૭) મૂત્રકૂચ્છ ઉપર—ચલુકખોખાનો કાઢો કરી તેમાં પાંચ ટીપાં સુખડના તેલનાં નાખી તે આપવું.

૨૨૦ ચણા—સં હરિમંચ, ચલુક. મં હરભરા. હિં ચના, છોલા. ખં ચલુક. તૈં ચન-ગાલુ, ચનાકમુલુ. તું તાં કં કડ્ડે. મલાં કટાલા. ફાં નખુદ. અં હુમસ. ઈં ગ્રામ. લાં સીસર એરીએટિનમ.

અદલ ધાન્ય તથા દિદલ ધાન્ય, એમ ધાન્યના બે પ્રકાર છે. જેમ અદલ ધાન્યમાં 'ધઉં'

એ મુખ્ય છે, તેમ દિવસ માન્યતા અનુસાર એ મુખ્ય છે. અણ્ણની ઉત્પત્તિ ધણું કરી આ ખંડમાં છે. અણ્ણ આસો મહિનામાં વાવે છે; અને ત્રાપ માસની આખરે અને ફાલ્ગુનમાં તૈયાર થાય છે. અણ્ણના છોડની ઉંચાઈ દોઢ વેંત હોય છે. અણ્ણના છોડને આળીસ-પચાસ પોપટ આવે છે. ચોપટમાં એક અગર બે દાણા હોય છે. ગુજરાત, દક્ષિણ, સિંધ, કાશ્મીર તથા અરબસ્તાન, એ ઠેકાણે અણ્ણ પુષ્કળ પાકે છે. લોકો લીલા અણ્ણના પોપટ ફેલી ખાય છે અને તેમાંના દાણા પાકે એટલે તે સેકીને ખાય છે. એને ઓળા કહે છે. ધઉની પેટે અણ્ણના પણુ પુષ્કળ પદાર્થો બને છે. અણ્ણની દાળ કરી તેનાં છુંદી, મોતીચૂર, પૂરણપોળી, વેસણના લાડુ તથા મેસૂર, એવાં અનેક તરેહનાં પકવાનો થાય છે. અણ્ણ સેકી તેની ધાણી (શેકેલા અણ્ણ) કરે છે. તેના ઉપરથી ફેતરાં કાઢી ભરડે છે એટલે તેની દાળ બને છે. એ દાળ ધઉના કરતાં પણુ અધિક પૌષ્ટિક છે. એના લાડુ પણુ થાય છે. શેકેલા અણ્ણ શરીરને ધણાજ હિતાવદ છે. એ પૌષ્ટિક છે અને જૂખને માટે ધણાજ ઉત્તમ છે. પ્રવાસમાં એ ધણા ઉપયોગી થઈ પડે છે. એ અણ્ણ ખાઈ રસ્તે ચાલતા છતાં જો પાણી મળે નહિ તો એના ચોમથી તરસ જલદી લાગતી નથી. દર શુક્રવારે શેકેલા અણ્ણ અવસ્ય ખાવા એવો જો નિયમ છે, તે તેના અતિશય ઉપયોગીપણાને લીધેજ છે. અણ્ણની વાટેલી દાળ પણુ ધણાજ પૌષ્ટિક છે. અણ્ણના છોડ ઉપરથી ખાર કાઢે છે, તે ધણેજ ઉપયોગી છે. કુમળા છોડની લાજનું શાક કરે છે. અણ્ણના ખારમાં પલાળી જે બી રોપવામાં આવે તે ધણાં જલદી ઊગી નીકળે છે. અણ્ણ:—વાતલ, શીત, લઘુ, રક્ત, તૂરા, વિષ્ણુકારક, મધુર, રુચિકર, વર્ણકર, બલકર, જ્વરનાશક તથા આધ્માનકારક છે; અને રક્તપિત્ત, કફ, રક્તદોષ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. શેકેલા અણ્ણ:—ઉષ્ણ, રુચિકર, રક્તકોષન, લઘુ, બલકર, શુક્લ તથા શરીરને તેજ આપનાર છે; અને સ્વેદ, શેત્ય, આમ, કફ, વાયુ તથા કલમનો નાશ કરે છે.

અણ્ણનો કાર:—અગ્નિદીપક, રુચ્ય, ખારો, અતિ ખાટો અને દાંતને અખાવનાર છે; તથા શળ, અજીર્ણ અને અગ્નિમાંઘનો નાશ કરનાર છે. ઉપયોગ:—(૧) કુમળા ઉપર:—અણ્ણની દાળમાં બરોબર ગોળ નાખેલું પૂરણ (ગોળદાળ) ત્રણ દિવસ ખાવું. તરસ લાગે તો ગોળદાળનું પાણી પીવું. (૨) મસ્તકવાયુ ઉપર:—અર્ધો શેર અણ્ણનો લોટ અને તેટલીજ રામની જૂકી અણ્ણના ખારમાં નાખી માથા ઉપર લેપ કરવો. (૩) પરસેવો બંધ થવા માટે:—શેકેલા અણ્ણ, અજમો અને વજનું ચૂર્ણ શરીરે ચોળવું. (૪) સળેખમ ઉપર:—રાત્રે સૂઈ રહેતી વેળાએ તાજાં શેકેલા અણ્ણ ખાવા અને ઉપર પાણી પીવું નહિ. (૫) ધાતુપુષ્ટિને માટે:—અણ્ણની દાળ અને સાકર પંસાભાર રાત્રે સૂઈ રહેતી વેળાએ એક મહિના સુધી ખાવાં અને ઉપર પાણી પીવું નહિ. (૬) પેટપીડ અને કાલેરા ઉપર:—અણ્ણનો ખાર એક બે તોલા પીવો. (૭) બરોળ ઉપર:—અણ્ણનો ખાર, સિંધાલુ અને બંગડીખાર, એ એકત્ર કરી પીવું; અથવા શેકેલી હિંગ, સુંદ, મરી, લીંદીપીપર, કોળિંજન, જવખાર અને સિંધાલુ, એનું ૩ માસા ચૂર્ણ અણ્ણના બે તોલા ખારમાં નાખી પીવું.

૨૨૨ અણ્ણાઠી—સં ગુંજ. મં ગુંજ. કાં માડલવેલ. હિં ગુંજ, ધુધગી, ચોટલી, ચિરમિટી. બં કુંચ. કં ગુલુગુંજ, એરકુ. તૈં ગુલુવિદે. ફાં ચખ્ખે ખરસ્. અં લખસૂખં વ સફેદ. ઈં વિડ દી. લાં એલેસ પ્રિકટોરિયસ્.

અમારે અણ્ણના છોડ ઉગેલા હોય ત્યારે ઝાકળ પડે તે દિવસોમાં સૂર્યોદય પહેલાં લાં જઈ અણ્ણના છોડ ઉપરનું કાર-ઝાકળ ત્રીણા જમનાથીના સાફ ધોયેલા કપડાથી લૂછીને શીલામાં નીચેવી લેવું. આ પ્રમાણે વારંવાર કરી સૂર્યોદય પહેલાં મેળવેલાં અણ્ણ ઉપરનાં બિંદુઓને અણ્ણનો ખાર કહે છે.

સૂકાયેલા અણ્ણના છોડની કાંખળી વગેરે પાણીમાં પલાળી લૂગાથી માળી લઈ લોહની કલાઈમાં એ પાણી ઉકાળવાથી સફેદ રંગની ખારની જૂકી તૈયાર થાય છે. એ પણુ અણ્ણના ખાર તરીકે વાપરી સ્વસ્થ એમ અમારો મેતાનો મત છે.

ચણીમાં નેલા થાય છે. એ નેલાનાં પાંદડાં ખારીક અને કાળાં હોય છે. ચણીમાં ધોળા, કાળી અને રાતી, એવી ત્રણ જાતિ છે. ત્રણે નેલા સરખાજ હોય છે. ચણી સોનાનું વજન (તોલ) કરવાના ઉપયોગમાં આવે છે. એ એક તોલાભારની જન્નુ (૯૬)* ચણીનો થાય છે. ચણીની સામાન્ય ઉપવિધમાં છે. ત્રણચણી:—સાદુ, કચ્લી, બલકર, ઉખ્ખ, તૂરી, ત્વચાને હિતાવહ, કેશ્ય, કૃમ્ય, શીત તથા વૃષ્ય છે; અને નેત્રરોગ, વિષ, પિત્ત, હૃદયરુમ, પ્રશ્ન, કૃમિ, રાક્ષસ, મહાપીકા, કંડુ (ખરજ), કોઠ, કફ, તાવ, સુખરોગ, શર્ષરોગ, વાયુ, બમ, કમ, તૃપા, મોઢ તથા મહનો નાશ કરે છે. એનાં બીજ:—વાંતિકારક અને શ્વનાશક છે.† એનાં પાંદડાં વિષનાશક છે. ધોળી ચણી ધણું કરીને વશીકરણના ઉપયોગમાં લે છે. બીજાં બુણો ચણી જેવાજ છે. ઉપયોગ:—(૧) આદાશીશી ઉપર:—ચણીનાં મૂળ પાણીમાં ધસી નસ્ય આપવું; એટલે આદાશીશી તત્કાળ દૂર થાય છે. (૨) શીતળાથી આંખમાં પડ્યું હોય તે ઉપર:—મેગલી એરંગના રસમાં ધોળી ચણી ધસી અંજન કરવું. (૩) વીર્યવૃદ્ધિ થવા માટે અને ધાતુ પડતી હોય તે અટકાવવા માટે:—ચણીનાં મૂળ દૂધમાં ખારી સાકર સાથે ખાવાં. (૪) માથે તાલ પડે તે ઉપર:—ચણીનાં મૂળ અથવા ફળ બિલામાના રસમાં ધસી તેનો લેપ કરવો; અથવા ચણી મધમાં અગર લીમાં ખરસ કરી ચોપડવી. (૫) અવાજ સાફ થવા માટે:—ધોળી ચણીનાં પાન ચાવી મોઢામાં રાખી રસ ગળતા જવું અથવા ચાવવી. (૬) ગરમીથી મોઢામાં ફોફા વગેરે થાય તે ઉપર:—ધોળી ચણીનાં પાન, ચણકમોખા અને સાકર, એ મોઢામાં રાખી રસ ગળતા જવું અથવા મૂળ ચાવવાં. (૭) લાલામેહ ઉપર:—ધોળી ચણીનાં પાન અને મેંદીનાં પાન સમભાગ લઈ તેનો રસ કાઢવો. તેમાં દુધરશીનાં મૂળ ધસી જીં અને સાકર નાખી ખાવું. આ ઔષધનું સાત દિવસ દરરોજ બે વખત સેવન કરવું. (૮) રતયા ઉપર:—ધોળી ચણીનાં પાનનો લેપ કરવો. (૯) પ્રમેહ ઉપર:—ચણીનાં પાનનો રસ કાઢી તે ગાયના પાશેર દૂધમાં મેળવી પાવો. (૧૦) ખરજવા ઉપર:—ધોળી ચણીનાં પાંદડાંના રસમાં જીરાની બૂકી નાખી પાવું. (૧૧) મૂત્રકૃન્ધ્ર ઉપર:—ધોળી ચણીનાં પાનનો રસ સાકર અને જીં

* કેટલીક જગ્યાએ આ ૯૬ રતીનો તોલો માની કંપની રૂપીઆને ત્રીસ વાલ એટલે ૯૦ રતી માને છે. આ હિસાબે ચણીનું વજન સરાસરી ૨ ગ્રેન છે.

x ચક્રદત્તમાં રાતી અને ધોળી, એ બે પ્રકારનીજ ચણી બતાવી છે. એ ચણીનાં બીજ વિષરૂપ છે, એટલે ખાવાથી એરની અસર કરે છે. તે જ્ઞાનતંતુના રોગમાં અપાય છે અને ચામડીના રોગ તથા નાસુર ઉપર લેપ થાય છે. ચણીની જડ ઉલટી કરાવનાર છે. મુસલમાન હકીમો ચણીને ગરમ, પૌષ્ટિક અને કામોત્તેજક માને છે. ડૉક્ટર લોકો ચણીનાં મૂળને જેઠીમધના પ્રતિનિધિતરીકે વાપરે છે. ડૉ. એન્સલી કહે છે કે, ચણીનું મૂળ જેઠીમધને આખેહૂંખ મળતું હોય છે; અને બંગાળમાં એને જેઠીમધના બદલે વેચે છે. મિ. મોહિદ્દીન સરીફ લખે છે કે, ચણીનાં ડાળાંમાં પાંદડાંથી પશુ વધારે મીઠાશ હોય છે; અને તેમાંથી સત્ત્વ કાઢવું હોય તો નીકળી શકે છે. મિ. વેકર કહે છે કે, ચણીનું પાણી આંખમાં નાખવાથી આંખની કંનજકટાઈ અથવા પડો સૂજ તેમાંથી પર નીકળવું શરૂ થાય છે. એટલા માટે આંખના રોગમાં એનો ઉપયોગ નહિ કરવો. સફેદ ચણીની જડ મીઠી હોય છે. તે ખાંસીના રોગમાં બહુજ ઉપયોગી માધ્યમ પડી છે. મિ. સ્પીનવ કહે છે કે, પાંદડાંને મધમાં વાટી સોજા ઉપર ચોપડાય છે. એજ પ્રમાણે ચણીને સાકરની સાથે ચાવવાથી ઉપરસ ઓછો થાય છે. સફેદ ચણી એરી છે, તે ખાવાથી ઉલટી અને ગાંઠો થાય છે અને કઠી ખત્તુ પશુ થાય છે. ચરકસંહિતામાં ધોળી ચણીને શહસાંતિકારક અને પિત્તશાયક માની છે.

† ખાવાના ઔષધતરીકે ચણીનો ઉપયોગ કરવા પહેલાં કોમળ કરી લેવાની જરૂર છે. ચણીને પોકળીમાં ખાંસી કેશ્યના મંદગ્નિ પર કાંઈક ત્રણ કલાક પચાન કરી સાફ જળથી ધોઈ લેવાની જરૂર થાય છે. ત્રણ કલાકનાં ફેલાવે એજ પાંદડાંની કલ્લ કોમળ કરી મીઠી ચાવવી.

નાખી પાવો. (૧૨) તાવથી માથું દુખતું હોય તે ઉપર:—ઘોળી ચણેલીનાં મૂળ સ્વચ્છ ઘોષ ધસવાં અને કપડામાં ધાલી તે ૭ દિવસ સુધવાં. (૧૩) ગરમી (ઉપદંશ) ઉપર:—ઘાલ ચણેલીનાં પાનના રસમાં જીરાની ભૂરી અને ખડીસાકર નાખી સાત દિવસ લેવું. (૧૪) શિરોરોગ વિષ ઉપર:—ચણેલીનાં પાન ૭ દિવસ ખાવાં. (૧૫) શિરોરોગ ઉપર:—ચણેલીનાં મૂળ ધસી નાકે સુધાડવાં; એટલે આંખોમાં ચક્કર આવે છે તે તથા રતાંધળાપણું, આંખનાં પડળ, આદા-શીશી અને મસ્તકશ્વળનો નાશ થાય છે. (૧૬) વાયુરોગ ઉપર લેપ:—લરીરના જે ભાગમાં વાયુનો ફાપ થયો હોય તે જગા ઉપરના વાળ દેવતાથી બાળી નાખી, તે ઉપર ચણેલી પાણીમાં વાટી લેપ કરવો; તેથી કરી અપખાદુક, વિશ્વાચી, ગૃધ્રસી અને બીજી વાયુસંબંધી પીડા દૂર થાય છે. (૧૭) અંધિ (ગાંઠ) ઉપર:—રાત્રી ચણેલીની દાળ, આમલીનો કચુકો અને ગેર, એ ઠંડા પાણીમાં ધસી તેનો લેપ કરવો અને તે સુકાયા પછી ફરી બીજો લેપ કરવો. (૧૮) ઉપદંશ (ગરમી) ઉપર:—ઘોળી ચણેલીનાં મૂળ અને ઘોળી જાસુંદીનાં મૂળ ધસી પાવાં. ગરમીની ચાંદી ઉપર પણ એનોજ લેપ કરવો. (૧૯) ઉત્તરસ ઉપર:—ઘોળી ચણેલીનાં મૂળ ધસી પાવાં. (૨૦) પાંપણોમાં થનારા રોગ ઉપર:—ચણેલી પાણીમાં બારી તે પાણી પાંપણે ચોપડવું; એટલે પર નીકળી જઈ પાંપણનો દાહ અને સોજો નાશ પામે છે. (૨૧) ગંડમાળા ઉપર:—ચણેલીનાં મૂળ અને ફળના બમણા કાદામાં એક ભાગ તેલ નાખી પચન કરાવવું. તેલ માત્ર બાકી રહે એટલે એ તેલનો અભ્યંગ કરવાથી દારુણ ગંડમાળા નાશ થાય છે. (૨૨) તિમિર (અંધારાં આવવાના) રોગ ઉપર:—ચણેલીનું મૂળ બકરાના મૂત્રમાં ધસી પાવું. (૨૩) માથામાં ટાલ પડે છે તે ઉપર:—ચણેલી, લાથીદાંતની રાખ અને રસાંજન(રસવતી)નો લેપ કરવો; એટલે તે ઠેકાણે તુરત વાળ આવશે.

૨૨૨ ચંદનબટવો (ચીવની ભાજી)—સં ચિલ્લિકા, ચંડિલ. મં ચંદનબટવા, ગોડચીક, તાંબડી ચીક, ચાકોલીઆચી ભાજી. હિં ચિલ્લી, બડા બથુવા. કં ચંદન બટવે. ફાં સરમક. અં કુતુક. ઈં પરપલ ગુજફૂટ. લાં કેનાપોઢીયમ એટ્રીપ્લીસીઝ. ચંદનબટવાનાં જાડ એ હાથ ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં નાળુક હોય છે. તે નીચેની બાજુએ કાંઈક રાતાં અથવા ગુલાબી રંગનાં હોય છે. એની ભાજી જલદીથી સૂકાઈ જાય છે. ગુજરાત, ઉત્તર હિંદુસ્તાન અને બીજા ભાગોમાં એની ઉત્પત્તિ ધણી થાય છે. ચંદનબટવાની ભાજીનું શાક કરે છે. એ ભાજીનો ઉપયોગ ગરીબ લોકમાજ થાય છે. ચંદનબટવો:—ખારો, પાકકાળે સ્વાદુ, બલપ્રદ અને વિશેષ કરીને ત્રિદોષનાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) ઢોરના રોગ ઉપર:—ચંદનબટવાના લાકડાનો કોલસો ઘીમાં વાટી એકેક ધુંટડો ૩ દિવસ પાવો.

૨૨૩ ચંદ્રુસ—ચંદ્રુસનાં જાડ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં થાય છે. એ ધૂપની જાતનું વૃક્ષ છે. ચંદ્રુસનાં જાડો આફ્રિકાખંડમાં ધણાં થાય છે. એ વૃક્ષનો જે રસ નીકળે છે તેને ચંદ્રુસ કહે છે. એનો રંગ કિંચિત્ લીલો અથવા પીળો હોય છે. ચંદ્રુસનો “વાનિંસ” કરે છે; તેમજ એનો મલમ પણ થાય છે. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં એને “સફેદ ડામર” કહે છે. ચંદ્રુસ—તીખી, સ્વાદુ, સિન્ધુ, ઉષ્ણ, શુકલ, લઘુ, વૃષ્ય તથા કાંતિકારક છે; અને કંડૂ (ખરજ), તાવ, ગ્રહપીડા, કોઠ તથા દાહનો નાશ કરે છે.

૨૨૪ ચમેલી—સં સુરપ્રિયા, ઉપજાતિ. હિં ચમેલી. બં ચામિલી. મં ચમેલી, ચમેલી. કં મોગરાચા બેદુ. ઈં સ્પેનિશ જનરસીન. લાં જેરસીન ગ્લાન્ડીલોર. ફાં યાસમેન. અં આસમન.

ચમેલીના વેલા હોય છે. એનાં પાંદડાં જૂઠા જેવાં ઘોળાં અને નાનાં હોય છે. એનાં ફૂલોનો વાસ મધુર આવે છે. એ ફૂલો આવણ મહિનામાં ધણાં થાય છે. એનું તેલ નીકળે છે.*

૨૨૫ ચંપાકાત્રી (પીળો કચનાર, પીળો કાંચનાર)—સં કેવિદાર. મં કેરલા. હિં

* જુઓ ઇશિસ (શેરીબોખાન) નીચેની ટીપણી.

* ચમેલીનાં ફૂલોમાં તેલ રાખી મૂકી કેટલાક દિવસ પછી ધાણી(કાલુ)માં પીલીને તેલ કાઢે છે, તેને ફૂલેલ તેલ અથવા ચમેલીનું તેલ કહે છે. એ ઉત્તમ મુગધવાળું અને ઠંડું હોય છે.

પીલા કંચનાર. બં પીતકંચન. કં કાચાલે. તાં શેમાંદારે, શિવધુમાંદારે. તેં દવકંચનમુ. મલાં કાવિદારં. લાં બોહનિયા ઘેરિગેટા.

ચંપાકાટી આ એક રાનવૃક્ષ હોય તે કંચનારની જાતિનું છે. એનાં પાંદડાં કંચનારનાં પાંદડાં જેવાં જ હોય છે. જેઠ-આષાઢ માસને શુભારે એ જાડને કુમળાં પાંદડાં આવે છે; તે લઈ લોકો વેચે છે. એ બાજી નિર્મલ હોઈ ખાવાને રુચિપ્રદ છે. ચંપાકાટી:—દીપન, તૂરો, પ્રણુરોપણ, સંગ્રાહક, સારક તથા સ્વાદુ છે. બાજીપાલામાં તે ઉત્તમ છે. તે મૂત્રકૃચ્છ્ર, ત્રિદોષ, શોષ, દાહ, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. એનાં ફૂલોનો ગુણ રક્ત કંચનાર જેવો જ છે.

૨૨૬ ચંબેલી (બધ) —સં જાતિ, માલતી. હિં ચંબેલી. મં જાઈ. કં જાજિમલ્લિગે. તેં જાઈપુખાલુ. તું જાજીપુ. મલાં પિત્ત્યાકં, માલતી. લાં જેરિમનમ્ ફલેક્સાઈલિસ.

ચંબેલીનો વેલો મોટો વધે છે. કેટલેક ઠેકાણે મોટાં મોટાં વૃક્ષો ઉપર ચઢેલા ચંબેલીના જૂના વેલા ધણીજ મોટા હોય છે. એ વેલા વડે માણસો સહજ ઉપર ચઢી શકે એટલા તે મજબૂત હોય છે. ચંબેલીનાં પાંદડાં ઘોળાં હોય છે તથા સુકુમાર અને સુવાસિત હોય છે. ચંબેલીનાં પાંદડાંનો રસ પ્રણુશોષક છે. ચંબેલી—તૂરી, કડવી, લઘુ, ઉષ્ણ તથા તીખી છે; અને મુખપાક, કફ, વાયુ, મુખરોગ, દંતરોગ, મસ્તકરોગ, નેત્રરોગ, વિષ, કેદ, રક્તદોષ, પ્રણુ, પિત્ત અને કૃમિનો નાશ કરે છે. કળીઓ:—પ્રણુ, વિસ્ફોટક, નેત્રરોગ તથા કેદનો નાશ કરે છે. ફૂલ:—સુગંધી અને મનોહર છે. તે કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) જીલ્લને ખર આવે (કાત્રા પડે) છે તે ઉપર:—ચંબેલીની બાજીનો રસ પાવો. (૨) દાહર અને ચાંદીઓ ઉપર:—ચંબેલીનાં મૂળ ઘસી ચોપડવાં. (૩) જખમ ઉપર:—ચંબેલીની બાજીની થેપલી કરી જખમ ઉપર બાંધવી. (૪) કર્ણુશૂળ ઉપર:—તલના તેલમાં ચંબેલીનાં પાંદડાંનો અંગરસ નાખી તે તેલ સાફ કઢવવું અને સર્વ રસ બાળી નાખવો. એ પ્રમાણે છ સાત પુટો દર્મ તેલ તૈયાર કરી રાખવું. એ તેલ કાનમાં નાખવું એટલે તાકીદે ફાયદો થાય છે. (૫) ઓકારી (ઉલટી) ઉપર:—ચંબેલીનાં પાંદડાંનો અંગરસ કાઢી તેમાં મરી અને લીટીપીંપરનું ચૂર્ણ સાકરની ભૂરી તથા મધ નાખી આપવું. (૬) જીર્ણવરાદિ તીવ્ર જ્વરો ઉપર:—જામનાં (ચંબેલીનાં) મૂળોનો કાઢો કરી દૂધ મેળવી પાવો. (૭) ઉપદંશ ઉપર:—ચંબેલીની કુમળી બાજીનો રસ ૨ તોલા, ગાયનું ઘી ૨ તોલા અને કિંચિત્ રાજ નાખી પ્રાતઃકાળે સેવન કરવું; એટલે પાંચે પ્રકારના ઉપદંશનો નાશ થાય છે. એ ઉપર ધડ અને ઘીનું પથ્ય કરવું. (૮) મુખપાક ઉપર:—ચંબેલીની બાજી ચાવતી અથવા ચંબેલીની બાજી, દારુહળદર તથા ત્રિક્ષ્ણાનો કાઢો કરી તેના કેાગળા કરવા; એટલે ત્વરિત ગુણ આવે છે.

૨૨૭ ચારોળીનું ઝાડ—સં ચાર, રાજદન, અજકર્ણ. બં પિયાલ, આસના પિયાશાલ. હિં ચિરાજી. મં ચાર, ચારોળી. માં ચારોળી. કં મોરાંખ, મોરવે, મોરટી, ચાર્વાલ. તાં કારખાશકુ-પુ. મલાં મુરળ, તેં ચારુપપુ, ચારુમામિંડી. ફાં ભુકલેખાળ. અં હણુસસમીના. લાં ભુચેનેનિયા લેટીફાલિયા.

ચારોળીનું ઝાડ મોટું થાય છે. ફાંકણ, નાગપુર અને મલબાર પ્રાંતમાં એનાં ઝાડ ધણું થાય છે. એનાં પાંદડાં લાંબાં હોય છે. પાનનો આકાર બકરાના કાન જેવો હોય છે. એ ઉપરથી સંસ્કૃતમાં “અજકર્ણ” નામ પડેલું છે, અને તે મહાકાંડનાં પાંદડાં જેવાં મોટાં હોય છે. તેનાં પત્રાળાં કરે છે. એની છાયા ધણી ઠંડી છે. એનું લાકડું ધમારતના કામમાં આવતું નથી. એ જાડને નાનાં ફળો આવે છે. તેમાં ટુવેર જેવડા રાતા રંગના દાણા હોય છે. તેને ચારોળી કહે છે. ચારોળી મિઠાઈમાં અને પકવાન્તોમાં નાખે છે. ચારોળીનું તેલ નીકળે છે, તે બદામના તેલ જેવું ઠંડુ છે. ચારોળીનાં પાકાં ફળોનો રંગ જાંબુડો હોય છે. એ ફળો સ્વાદે મધુર લાગે છે. ચારોળીનાં મૂળ:—તૂસં અને રક્તરોગ, કફ તથા પિત્તનો નાશ કરનાર છે. ચારોળીના ઝાડની મજા:—મધુર, વૃષ્ય, સ્નિગ્ધ, શીતળ, મલસ્તંબક, આમવર્ધક, દુર્ગંધ, હલ, શુકલ તથા વાતપિત્તનાશક છે. ચારોળી:—મધુર, વૃષ્ય, ખાટી, ગુરુ, સારક, મલસ્તંબક, સ્નિગ્ધ, શીતળ, ધાતુવર્ધક, કફકારક,

ફળરે, બલમરક તથા ત્રિય છે. અને વાત, પિત્ત, કાફ, તાવ, તૃષ્ણ, ક્ષયરોગ, રક્તદોષ તથા ક્ષતક્ષયનો નાશ કરે છે. ફળ માંહેના ગોળા:—મધુર તથા વૃષ્ણ છે; અને કાફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. ચારોળીનું તેલ:—મધુર, જડ, કિંચિત્ ઉષ્ણ, કફકારક અને પિત્ત તથા વાતનો નાશ કરનાર છે. ઉપયોગ—(૧) રક્તાતિસાર ઉપર:—ચારોળીના ઝાડની છાલ દૂધમાં વાટી મધ નાખી પાવે. (૨) શીતપિત્ત ઉપર:—ચારોળી દૂધમાં વાટી સરીરે ચોપડવી.

૨૨૮ આંબલ—(સં મહાયમલ પત્રક) ચાંબેલનાં ઝાડ કોંકણ પ્રાંતમાં થાય છે. એનાં પાંદડાં કાંચનારનાં પાંદડાં જેવાં હોયને તે માહુલીનાં પાંદડાં જેવડાં મોટાં થાય છે. એની પત્રાળી થાય છે. ચાંબેલનું લાકડું ઇમારતના કામમાં સાધારણ ઉપયોગી છે.

૨૨૯ ચિકુ—એ ઝાડ મોટાં થાય છે. એને બાગમાં વાવે છે. એ ઝાડનાં પાંદડાં બોલસરીનાં પાંદડાં જેવાં લાંબાં હોય છે. આ ઝાડ ઉપર અંજીર જેવાં ફળો આવે છે. એનો રંગ રાતો તપખીરીઓ હોય છે. એ ફળ મીઠાં અને પુષ્ટિકારક છે. એનો સાહેબ લોકોમાં વધારે ઉપયોગ થાય છે. ઉપયોગ:—(૧) માતુપુષ્ટિ માટે અને ચેશાખની બળતર ઉપર:—ચિકુનાં ફળો સાકર સાથે સેવન કરવાં.

૨૩૦ ચિટમિટકો—કણોટક પ્રાંતમાં ચિટમિટકો નામનું એક નાનું ઝાડ થાય છે. એની ઉંચાઇ બે હાથ હોય છે. તેને ગોળ ચણીબોર (જંગલી બોર) જેવડાં ફળો આવે છે. તે ખાટાં હોય છે. તેનાં રાયતાં અને શાક કરી ખાય છે. તે દેશના લોક એને મહાન પવિત્ર માને છે. એનાં ફલનો રંગ રાતો હોય છે. ખીજ પ્રાંતમાં પણ એ ઝાડ થાય છે.

૨૩૧ ચિત્રક (ચિત્રો)—સં ચિત્રક. મં ચિત્રક. હિં ચિત્રા, ચિતરક, ચિત્રક. બં ચિતોગાછ. કં ચિત્રમૂળ. તૈં ચિત્રમુલમુ. તાં કાંદિવેલ્લ. તું બોલકુ, ચિત્રમૂળ. મલાં ટંપકો-ટુવેલી. ફાં બેખઅરંદા. અં શિતરજ. લાં પ્લંબેગોઝિસેનિકા. ઉં ધુવચિના, સિં સુદુનીતુલ. અલીં કનખેન, ફિડ, કિનખેનધન.

એ ત્રણ ચાર પુટની ઉંચાઈવાળો નાનો છોડવો થાય છે. હિંદુસ્તાનમાં બધી જગ્યાએ તે પોતાની મેળે ઉગે છે. એ ઝાડને જે ઝાળાઓ પુટે છે તેમાં ફુખળી હોય છે. એનાં પાંદડાંનું શાક થાય છે. એ પાંદડાં જડાશ પડતાં દળદાર હોય છે. એનાં પાંદડાંનો નિયમ હોતો નથી. કેટલેક ઠેકાણે તે સામસામાં હોય છે. કચિત્ એક એકનો આંતરે આવે છે અને ક્યાંક તો વેંચાની માફક ત્રિદળ હોય છે. પાંદડાંનું દીંટકું તદ્દન નાનું હોય છે. ચિત્રકમાં ફૂલની રાતી અને ઘોળા એવી બે જાતિ છે. બન્નેમાં ફરક માત્ર એટલોજ કે, સફેદનાં ફૂલો અને પાંદડાંનું દીંટકું સફેદ (ધોળું) હોય છે અને રાતાનું રાતું હોય છે. બાકી પાંદડાં વગેરે સરખાંજ હોય છે. ચિત્રકના પત્રદંડ ઉપર ઝીણા ઝીણા રેષા હોય છે; અને તેથી દાંડી કાંધક પીળાશ પડતી દેખાય છે. એને જામના ફૂલ જેવા ફૂલોના ઝુમખા આવે છે. ફૂલનું દીંટકું લાંબુ હોય તેને લંબદાર પુષ્પકોણ હોય છે. કેટલાક ગ્રંથોમાં કિરમજી, ધુંસરા, કાળા અને પીળા રંગનાં ફૂલનો પણ ઉલ્લેખ દેખાય છે; પરંતુ તે જાતો મળવી મુશ્કેલ છે. ઘોળાં અને રાતાં ફૂલની જાતો તો સર્વત્ર મળે છે. એ બંનેમાંથી રાતાં ફૂલની જાત ગુણમાં શ્રેષ્ઠ છે. કાળા ચિત્રકના એવા ગુણો લખેલા છે કે, તે ખાવાથી વાળ કાળા થાય છે. ગાયને ઝાડનો વાસ આવવાથી અથવા તેનાં મૂળ દૂધમાં નાખવાથી દૂધ કાળું થાય છે. x અંગ્રેજીમાં રાતા ચિત્રકને “પ્લંબાગો રોઝિયા” કહે છે; અને અંગ્રેજી ઉલ્લિજન-શાસ્ત્રોએ એને “પ્લંબાજેનેશી” વર્ગમાં ગણેલ છે. રાતા ચિત્રકનાં મં તાંબડા ચિત્રક. હિં લાલ ચીના. બં એડ, ચિત્તે. કં કેપુ ચિત્રમૂળ. તૈં ધીરં, ચિત્રમૂલ. તાં ચિતિરમૂલ. તું કેપુ, ચિત્રમૂળ. મલાં ચેલ્લિ કાતવેરી. ઈં રોઝકલડ લીડવર્ટ ઇલાદિ નામો છે.

x એક એરજીના હસ્તાક્ષરે લખેલ ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે:—“કાળો ચિત્રક એ સિંહોની ઔષધિ છે. મહાત્માઓ એના રક્ષમાં એખા રાંધી માત્ર એકજ વખતે જમે છે. આથી તેમને ૭ મહિના સુધી અનાજ ભેડું પડતું નથી. વળી એ જડો સુવર્ણસિદ્ધિરૂપ રસાયનપ્રયોગમાં સર્વોપરિ છે.”

ચિત્રકની અગર ચિત્રકના મૂળની લીલી ઊલ પાણીમાં ધસીને અગર વાટીને શરીરે ચોપડવાથી અમલી બળી જાય છે; અર્થાત્ એની અને એના મૂળની ઊલમાં પ્લાસ્ટર પ્રમાણે દાહયુક્ત એલ્કે અને ફોડલો ઉત્પન્ન કરવાનો ગુણ છે. એ ગુણ એનામાં હોવાથી એને અનલ, વહ્નિ, ખાવક વગેરે એકંદર અગ્નિનાં પર્યાયવાચક અર્થવાણાં નામે આપેલ છે. ડૉ. એલેક્સાન્ડરે ચિત્રકના મૂળની ઊલની બૂટી કરી તે પાણીમાં કાલવીને તેમાં થોડો ચોખ્ખો અથવા ઘઉંનો લોટ મેળવી તેની મેપલી કરી પ્લાસ્ટરની સાફક વાપરેલ છે. ચિત્રકના મૂળમાંથી “પ્લેન્થાઇન” નામનો એક રાજ જેવો સત્ત્વ નીકળે છે. તે પાણીમાં પીજળે છે. ચિત્રકના મૂળની ઊલ વાટી ગુમડા ઉપર ચોપડી હોય તો ગુમડું જલદી ફૂટે છે. રાત્રા ચિત્રકના મૂળના અંગે દાહક ગુણ હોવાથી, તે ગર્ભાશયના મુખમાં પ્રવેશ કરેલ હોય તો ગર્ભપાત થાય છે. ડૉ. ઉદયચંદ્ર દત્તે એનો બીજો એક મહત્ત્વનો ઉપયોગ મળ્યાનું લખેલ છે. એક વિવાહિતા સ્ત્રીને એકાએક ગર્ભપાત થઈ ધણેજ રક્ત-આવ જતાં તેને ઇસ્પતાલમાં લઈ જવામાં આવી. તે વખતે તેની બરિતમાં અતિશય વેદના થઈ હતી. યોનિમાર્ગથી પડેનો આવ થતો હતો અને શરીરમાં જોરદાર તાવ હતો. આ બાઇની તપાસણી કરતાં તેના યોનિમાર્ગમાંથી રાત્રા ચિત્રકના મૂળનો કકડો તેની આળુઆળુએ નાની સરખી ચિંદરડી વિંટાળેલો નજરે પડ્યો. ચોકસી કરતાં માલમ પડ્યું કે, ગર્ભપાત થયા પછી થનારો રક્ત-આવ બંધ કરવાને માટે તે મૂળ સુચાણીએ ગર્ભાશયમાં પ્રવેશ કરાવેલ હતું. રાત્રા ચિત્રકના મૂળનું ચૂર્ણ પેટમાં જવાથી જીવતા અથવા મરેલા ગર્ભનું પતન (પડવું) થાય છે; ચિત્રકનું મૂળ વધારે પ્રમાણમાં આપવાથી ઝેરના જેવું પરિણામ કરે છે; એટલે એનો ઝેરી ઔષધોમાં સમાવેશ થાય છે. ચિત્રક, વાવડીંગ અને નાગરમેથ, આ ત્રણે ઔષધોના સમૂહને ‘ત્રિમદ’ એવું નામ આપેલ છે. એનો ઉપયોગ અનેક ઔષધોમાં ભૂખ લાગવાને માટે અને શરીરમાં સ્ફૂર્તિ આવવાને માટે તેમજ અજીર્ણ (અપચો) આદિ દૂર કરવા માટે કરાય છે. ઉપરનાં અનેક ઔષધોમાં આને ઉપયોગ સાંભળ્યો છે. ડૉ. હોર્સફીલ્ડ લખે છે કે, જાવા બેટમાં માણસો ચિત્રકનાં મૂળો પ્લાસ્ટરના કામમાં વાપરે છે. દક્ષિણહિંદુસ્તાનમાં ગરમીના યોગથી શરીર ઉપર ફોડલા થઈ તે ફૂટી ચાલે પડે છે તેના ઉપર, અને કોઠ ઉપર ચિત્રકનાં મૂળોનો ઉપયોગ ધણેજ કરે છે. એનાં લીલાં મૂળમાંથી દૂધ જેવો રસ નીકળે છે. તે અલિખ્ત નામના નેત્રરોગમાં (આંખો દુખવા આવે છે તેમાં) ગુણકારી છે. સંતત (કન્ટરમિટેન્ટ) રોજ આવનારા તાવમાં એના મૂળનો સારો ઉપયોગ થાય છે. એમાં પરસેવો લાવવાનો ગુણ છે. ડૉક્ટર એસવૉલ્ડે જાતેજ અનુભવ કરીને એના જવરનો નાશ કરવાના ગુણની પ્રશંસા કરેલી છે. અરબી ભાષામાં ‘ચિતરજ’ એ નામ છે; તે ‘ચિત્રક’ આ સંસ્કૃત શબ્દનો અપભ્રંશ થઈ બનેલ હોય એમ જણાય છે. ચિત્રકના જે ગુણો આર્થ વૈદ્યકમાં જોવામાં આવે છે તે યુનાની વૈદને (હક્રીમેને) પણ તેવાજ માન્ય છે. કફવિકાર, ખરોળ, સંધિવા વગેરે રોગ ઉપર હક્રીમે એને ગુણકારી માને છે. એના પાચક અને ગર્ભપાત કરનાર ગુણો પણ તેમને માલમ છે. કોઠ અને ચામડીના જૂના રોગો ઉપર દૂધ અને સરકામાં અથવા પાણી અને મીઠા સાથે ચિત્રકના મૂળનો લેપ ફોડા ઉઠતાં સુધી ચોપડી રાખવો. સંધિવાત વગેરે વાયુના વિકારો ઉપર ૧૫-૨૦ મિનિટ સુધી સદરહુ લેપ ચોપડી રાખવો. આ વિધિ એક યુનાની ગ્રંથમાં લખી છે.

ચિત્રક:—પાચક, રક્ષ, લઘુ અગ્નિદીપક, પાકકાળે તીખો, ગ્રાહક, કડવો, ઉષ્ણ, રુચિકર, રસાયન તથા અગ્નિ જેવો પરાક્રમી છે; અને સોજો, કોઠ, અર્શ, ઉધરસ, કૃમિ, વાતોદર, કંઠ, યકૃત, સંગ્રહણી, આમ, ક્ષય તથા ઉદરરોગનો નાશ કરે છે. એ તીખો છે એટલે કફનો, કડવો છે એટલે પિત્તનો અને ઉષ્ણ છે તેથી વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ખસ ઉપર:—ચિત્રકનાં મૂળોની ઊલ બારીક વાટી માખણમાં કાલવી, તેના ગોળો એક કથરોટમાં મૂકી પછી તે કથરોટ તાપમાં વાંકી કરી રાખવી. એટલે ઘી ઓગળા નીચે નીતરશે. તે ઘી ખસ ઉપર ચોપડવાથી ખસ જાય છે. તેમજ એથી દાદર પણ જાય છે. (૨) સ્તન, કણ્ઠ, કિંવા બીજે ઠેકાણે સોજો આવી

x. અરબીમાં જ ન હોવાથી તેને ‘શ’ તેમજ ક અને ઘ ના બદલે ‘જ’ થતો હોવાથી ચાલુરખ ઉપરથી ચોખ્ખો થઈ “ચિતરજ” થયો છે; તેવીજ આ શબ્દની પણ ઉત્પત્તિ છે.

ખાંડ થાય છે તે ઉપર:—ચિત્રકનાં મૂળ પાણીમાં ધસી લેપ કરવો. (૩) સર્પદંશ ઉપર:—ચિત્રકનાં મૂળ, કાળાવેલીના કાંઠા અને કાળા ઉંઝરાનાં મૂળ, એ સર્વ એકત્ર ધસી થોડા થોડા સમયના અંતરે ત્રણ વાર પાવાં, અને વિષ ચઢેલા માણસને છાણુની ઉપર બેસાડી અંગ ઉપર ઠંડા પાણીની ધાર કરવી, એટલે બે પ્રહરમાં વિષ ઉતરશે. એનો ઉતાર લી અર્ધો શેર પાવું. (૪) ઉંઢરના વિષ ઉપર:—ચિત્રકનાં મૂળોનું ચૂર્ણ તેલમાં પાચન કરવું; અને તે ચૂર્ણ ઘસવડે બહારંધ ઉપર કિંચિત્ ક્ષત કરી તે ઉપર વસ્ત્રથી ચોળવું. (૫) સર્વ પ્રકારના ઉંઢરોગ ઉપર:—ચિત્રકનાં મૂળ અને દેવદાર એનો કલ્ક દૂધમાં આપવો. (૬) ખડ ઉપર:—ચિત્રકનાં મૂળ લીમડાના રસમાં ધસી ચોપડવાં. (૭) ખસ ઉપર:—ચિત્રકનાં મૂળીઆં ખાંડી તેનો રસ નાળાએરના રસમાં નાખી તેલ કાઢવું અને ઉપર ચોપડવું. (૮) ચિત્રકધૂત:—ચિત્રકનો કાઠો અને કલ્ક એમાં સિદ્ધ કરેલું લી સેવન કરવાથી ગુદમ, સોજો, ઉદર, પ્લીહા, શૂળ, મૂળવ્યાધિ અને સંઘ્રહણીનો નાશ થાય છે. (૯) પાંડુરોગ ઉપર:—ચિત્રકના ચૂર્ણને આમળાંના કાઠાની ત્રણ લાવનાઓ આપવી, પછી તે ગાયના ઘીમાં રાત્રે લેતા જવું. (૧૦) નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર:—ચિત્રકનું ચૂર્ણ મધ સાથે આપવું. (૧૧) મંડલ કોઠ ઉપર:—ચિત્રકના મૂળનો લેપ કરવો. પછી નગોડનાં ખીઆંનો લેપ કરવો. (૧૨) તાણુખીઆ પ્રમેહ ઉપર:—ચિત્રકનું ચૂર્ણ તેલમાં આપવું. (૧૩) નિદ્રા આવવા માટે:—ગોળમાં ચિત્રકનું ચૂર્ણ આપવું. (૧૪) અજીર્ણ, સંઘ્રહણી, અતિસાર એ ઉપર:—છાશના પાણી સાથે પાવું. (૧૫) કંડૂ (ખરજ) ઉપર:—ચિત્રકનાં મૂળનો કાઠો કરી પાવો. (૧૬) યકૃત અને પ્લીહોદર ઉપર:—ચિત્રકનો ક્ષાર આપવો. (ક્ષાર કાઢવાની રીતિ અગ્રેયાના વર્ણનમાં આપેલી છે.) (૧૭) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—ચિત્રક, ટંકણખાર, હળદર અને ગોળ સમભાગે લઘ વાટી લેપ કરવો. (૧૮) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—ચિત્રકના મૂળની છાત્ર વાટી તેનો અથવા ચિત્રકનાં મૂળીઆંના ચૂર્ણનો એક કોરા માટલાની અંદર લેપ કરી તેમાં રાત્રે દૂધ જમાવવું અને સવારે તે દહીં પાવું એ પ્રમાણે કેટલાક દિવસ કરવાથી મૂળવ્યાધિનો નાશ થાય છે. (૧૯) અજીર્ણ ઉપર:—ચિત્રકમૂળ, સિંધાવૂણ, હરડે અને લીંડીપીપર, એ સમાનભાગે લઘ ચૂર્ણ કરી દર વખતે શુભારે ૩ થી ૬ માસા સુધી જિના પાણી સાથે આપવું. એટલે અજીર્ણ નાશ થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. (૨૦) વાતવ્યાધિ ઉપર:—ચિત્રક, ધન્દજવ, પહાડમૂળ, કકૃ, અતિવિષ અને હરડે, એ વસ્તુઓ સમભાગે લઘ તેનું ચૂર્ણ કરીને દરેક વખતે ૩-૪ માસા પ્રમાણે આપવું. એ વાતવ્યાધિ ઉપર ધણું પ્રશસ્ત છે. આને સુશ્રુતે ‘પદ્મર્થ યોગ’ નામ આપેલું છે.*

૨૩૨ ચિમડ—સંઘ્રહણી અરણ્યકુક્ષિત્રકા. મંઘવિળા, રાનકુળીય, રાનહુલગે. હિંઘ બનકુલથી, ચાક્ષુ. બંઘ વનકુલથી, વનકુર્તિકલાય. કંઘ કણ્ણકુટકીનખીજ, કાડહુલિગ. ફાંઘ ચખ્ખક. અંઘ ચસ્મિમજ, તાસ્મિજ. ઇંઘ ફેરલીવ્હડ કેશીઆ. લાંઘ કેશીઆ એબ્સસ.

ચિમડ ગુજરાતમાં પ્રસિદ્ધ છે, એનાં ઝાડ કાસંદરા જેવાં હોય છે. એનાં ખી કાળાં અને ચપટાં હોય છે. એ પૌષ્ટિક છે. ઉપયોગ:—(૧) આંખો આવે છે તે ઉપર:—ચિમડનું મગજ વાટી તેનું અંજન કરવું.*

*(૧) ગુમડાં પકાવવા માટે:—ચિત્રકમૂળની જાલ પાણીમાં ધસી લેપ કરવાથી જલદી પાકીને ફૂટી જાય છે. (પરંતુ) વાળાં ગુમડાંને ફોડવા માટેજ લેપ કરવો.) (૨) સુખપૂવક પ્રસવ થવા માટે:—ચિત્રકમૂળનું ચૂર્ણ ૧ તોલો લઈ મધમાં મેળવી ચાટવું. (૩) ઉંઢરના ઝેર ઉપર:—ચિત્રકમૂળના ચૂર્ણને તેલમાં તળી લેવું. પછી એ તેલ પગના તળિયામાં તથા મસ્તકપર ચોળવું. (૪) સંઘ્રહણીરોગ ઉપર (ચિત્રકાદિ ચૂર્ણ):—ચિત્રકમૂળ, ચવક, કાચાં બીલાં અને સુઠં, સમભાગે લઘ ખાંડી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવું. દિવસમાં બે થી ત્રણ વખત ૩ થી ૬ માસા સુધી છાશમાં મેળવી પીવું.

* ચિમડને પ્રથમ ૪ પહોર છાશમાં ભીંજવી રાખે છે. પછી ઉપરનાં ફેતરાં કાઢી અંદરના ખીળા રંગના મગજને વાટી રાત્રે વખતે અંજન કરવાનો રિવાજ છે. કોઈ તો શાખ્યા વિના ફાંતેથી ફેતરાં કાઢી નાખી અંજન કરે છે તેને “લયણુ” કહે છે. આંખમાં નાખતાં તે બળે છે.

૨૩૩ ચિલકું—સં ચિર્લટિકા. મં શેદાડ, ચિજુડ. હિં ગેરખકકડી. કં અરમેકે, હિરમેકે, દાકુમેકે, અડિકેખાળે, પચ્ચેકાંદગિડ. તૈં જુરરંગપંડ. તાં વુમ્મટીકાય. વું અડકાખારે. ઈં ખુખીસેન્ડ, કકુંખર. લાં ક્યુક્યુમિસ્ ખુખીસેન્સ, ક્યુક્યુમિસ્ દ્રાધગોનસ્.

ચિલકાના વેલા કાકડીના વેલા જેવાજ હોય છે. એમાં 'ગોળ' અને 'લાંખા' એવા બે જાત છે. પાકેલાં ચીલકાં ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. એ વાવુલ છે; પરંતુ તંબાકુ પીનારને ધણું હિતાવહ છે. ચિલકું—શીતળ, ગ્રાહક, ગુરુ, મધુર અને મલસ્તંભક છે; તથા પિત્ત, મૂત્ર-કૂચ, અસ્મરી, દાહ, પ્રમેહ, વાયુ અને શોષનો નાશ કરે છે. તે કુમળું હોય ત્યારે વાતકર છે; અને કઠ્ઠ, પિત્તનું નાશક છે; તથા પાકેલું પિત્તકર અને ઉષ્ણ છે. ઉપયોગ:—(૧) પથરી ઉપર:—ચિલકાનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ધસી પ્રાતઃકાળે એક વાર એ પ્રમાણે ૭ દિવસ પાવાં.

૨૩૪ ચિરખોટ—ચિરખોટનાં ઝાડ હાથ દેહ હાથ હિંચાં થાય છે. એ મૃગશિર નક્ષત્રનો વરસાદ પડવા માંડે એટલે વગડામાં, કુંગરોમાં, ખેદાનમાં અને પહાડી જમીનમાં ચારે તરફ થાય છે. કાંકણમાં એ ધણું થાય છે. એને નાનાં ફળો થાય છે, તે ખટમીદાં લાગે છે.

૨૩૫ ચિણ્ણ—સં ચીનાક. મં રાળા, રાળે. હિં ચીના, ચેના. કાં નવણી. ખં ચિને. કં ચીનક. ફાં જિરજન. અં ખારેમા. ઈં મીલેટ. લાં પેનિક—મિલિયેરી.

આ ધાન્ય સામો, કાંગ એ જાતિનું છે. ગામડાના ગરીબ લોકો ચીણા ઉપર નિર્વાહ કરે છે. વરીની (મોરીઆની) સળીઓ જેવી એની પશુ સળીઓ થાય છે. એનાં કણસલાં નાનાં હોય છે; એ ધાન્યના ભાત વગેરે પદાર્થો કરે છે. ચીણાનો ભાત દૂધમાં સારો લાગે છે. ચીણાના ગુણ કાંગના જેવાજ છે. ઉપયોગ:—(૧) અતિસાર ઉપર:—ચીણાના ચોખા શેકી તેનો લોટ કરી તે લોટ છાશમાં નાખી ખાવો.

૨૩૬ ચિત્રા—(ખારી કાડીખી, નાનું ઇંદ્રવરણ) સં ચિત્રા, ચિત્રલા, ઐંદ્રી. મં લધુ ઇંદ્રાવણ. હિં ઇંદ્રાવણ, ફરફેંડુ. ખં રાખાલશયા, રાખાલતાકુ. કં હોમેકે. તાં પેયકામરી, દુમદી. તૈં એતિપુષા. ફાં ખુર્પજાતદખ. અં હંજલ. ઇં કોલોસિંથ. લાં સિદુલ્લસ્ કોલો-સિથિસ્. કાં લધુ કવંડળ. (મોટા ઇંદ્રવરણનાં નામો આથી જુદાં છે. જુઓ નં. ૫૪)

ચિત્રાના વેલા થાય છે. એ વેલા ઉપર જે ફળ આવે છે, તેનો રંગ પ્રથમ લીલો હોય છે; પશુ તે પાકે એટલે તેનો સુશોભિત રાતો રંગ થાય છે. એ ફળ ધણાંજ કડવાં છે; શેભા માટે એ ફળ દેવની પાછળ ખાંધી રાખે છે. લધુ ઇંદ્રવરણના ગુણ ઇંદ્રવરણ જેવા છે. ઉપયોગ:—(૧) કંઠસર્પ વગેરે કંઠરોગ ઉપર:—લધુ ઇંદ્રવરણનાં ફળની છાલ દિવસ ૩ ચલમમાં નાખી પાવી. (૨) કફ પાતળો થવા માટે:—ઇંદ્રવરણનાં ફળની છાલ ચલમમાં નાખી પીવી, એથી ઉલટી થઈ કફ પાતળો થાય છે. (૩) પાઠાં (કાળપુળી) ઉપર:—લધુ ઇંદ્રવરણનાં મૂળ અને કડવી જંદાવનીનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ધસી વારંવાર લેપ કરવો. (૪) પ્રમહ ઉપર:—નાનું ઇંદ્રવરણ, ત્રિકળાં અને હળદરનો ક્વાથ કરી મધ નાખી આપવો. (૫) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:—લધુ ઇંદ્રવરણનાં મૂળનું ચૂર્ણ એરંડતેલમાં ખરલ કરી દિવસમાં બે-ત્રણ વાર ચોપડવું; અને તેજ ચૂર્ણ બે માસા પ્રમાણે સવાર-સાંજ ગાયના દૂધમાં લેવું. આથી ત્રણ દિવસમાં ગુણ આવે છે. (૬) સ્તનરોગ ઉપર:—લધુ ઇંદ્રવરણનાં મૂળનો લેપ કરવો. (૭) ખસ ઉપર:—સૂકાયેલા ઇંદ્રવરણને બાળી તેની કાળી રાખ કરી તલના તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી.

૨૩૭ ચુકા—સં ચુક. મં હિં ચુકા, ચાંગેરી. કં હુલિચકોત. ખં ચુકાપાલડ. ફાં વુરશકખડા. અં હુમાજબુકલે. ઇં બ્લેડરડાક. લાં રમેક્સ વેસિકેરિપસ્.

ચુકાનાં ઝાડ વેંત-દોહ વેંત વધે છે. દક્ષિણમાં અને ગુજરાતમાં આ જાણનો ધણોજ પાક થાય છે. આ જાણનાં પાંદડાં કાંધક જડાં હોય છે. એને ઝીણાં ધોળાં ફૂલો આવે છે. એ જાણ ખારમાસી થાય છે. ચુકાનું શાક કરે છે. એમાં ચણાની દાળ અગર ખીજ કેઈ બેળવણીથી તે શાક સાફ થાય છે. ચુકા:—અમિદીપક, ઉષ્ણ, રચિકર, લધુ, પિત્તલ, સારક, પચ્ચકર, મીઠો તથા અતિ ખાટો છે; અને શૂળ, ગુદમ, અમિમાંઘ, હૃદયપીડા, બર્હવિટ્કતા, આમવાત, તૃષ્ણા,

ભરી, કંઠ, વાત, ગુદમ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) કેદ, ઉદ્ધ, જંઘા, પીડ, કરોડ, એ સંબંધી વાયુ, ગુદમ, શૂળ, મુદ્રસી, ઉદાવર્ત, ખડ્દી, હનુમદ્ વગેરે રોગો ઉપર:—ચુકાના રસમાં જોળ નાખી આપવો. (૨) ચાંગેરી ઘત (ધી) ગુદભ્રંશ ઉપર:—ચુકો, મોર, દહીં, જળખાર અને સુંઠ, એના કાઢામાં લી નાખી પચન કરવું અને તે ખાવા આપવું. (૩) બીજો પ્રકાર:—લીંદીપીપર, પીપળીમૂળ, ચવક, સુંઠ, ચિત્રક, અજમો, ધાણા, પહાડમૂળ (કળીપાટ), કાચી બીજી તથા દેવદારનો કદક કરી ચુકાનો રસ તથા દહીં એ ધીથી આઠગણું લઈ તેમાં ધી નાખી સિદ્ધ કરવું. એ ધી મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂળવ્યાધિ, સંમહણી, કંઠ, વાયુ અને ગુદરોગ ઉપર હિતકારક છે. (૪) ધંતુરાના વિષ ઉપર:—ચુકાનો રસ કાઢી પાવો. આ રસથી તૃષા સાંત થાય છે, બૂખ લાગે છે અને શરીરમાં ઠંડક થાય છે. (૫) માથું અતિશય દુખે છે તે ઉપર:—ચુકાનો અને કાંદા(કુંગળી)નો રસ એકત્ર કરી મસ્તક ઉપર લેપ કરવો.

૨૩૮ ચેર—એ ઝાડ મોટું થાય છે. એનાં પાંદડાં કાંડોળીનાં અથવા એરંડાનાં પાંદડાં જેવાં મોટાં હોય છે. એ ઝાડ કેંકણ પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે. એનું લાકડું સાધારણ કામમાં આવે છે. ઉપયોગ:—(૧) અતિસાર ઉપર:—ચેરની છાલનો રસ ૨ તોલા, ૪ તોલા દહીંમાં મિશ્ર કરી તેમાં અર્ધો તોલો વરી(મોરીઆ)નો લોટ મેળવી તે મિશ્રણ તુરત ખાવું.

૨૩૯ ચોધારી—આ ઝાડ શુભરે લાથેક ઉંચું વધે છે. એને ચોધારી કાંડવેલ જેવી ચાર ધારાઓ હોય છે. એનું શાક થાય છે. એ પાકા ઝાડનો રંગ રાતો હોય છે, એ ઝાડ ધણું કરીને ખાનદેશમાં થાય છે. ઉપયોગ:—(૧) ચોથીઆ તાવ ઉપર:—ચોધારીનો કાઢો પીવો.

૨૪૦ ચોપચિની—સંં દ્વીપાંતર વચા, વ્યાધિનાશન. મં હિંં ચોપચિની. બંં તોપચિની. કાંં અંં એવન. હિંં ચકકા. યુનાં ખાસિલિયર આશસિની. ઇંં ચઘ્નિ ૩૮. લાંં રમાઈલોકસ ચામના.

ચોપચિનીના વેલા ચીન, બ્રહ્મદેશ અને આરો પર્વતના પ્રદેશમાં થાય છે. ચોપચિનીના કંદનો ઔષધમાં ઉપયોગ થાય છે. ગરમીના રોગ ઉપર ચોપચિની એ ઉત્તમ ઔષધ છે. ધોળી ગુલબાસીનું કંદ પણ ચોપચિનીના ગુણ જેવાજ ગુણગ્રાણું છે. ચોપચિની:—કડવી, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, ધાતુવર્ધક, બલકર, મળ અને મૂત્રનું શોષન કરનારી, તારુણ્યદાયક, પુષ્ટિકર, વૃદ્ધ, રસાયન તથા ગર્ભપ્રદ છે; અને બદ્ધવિટ્કતા, આધ્માન, ઉન્માદ, વાયુ, શૂળ, અપરમાર, ધાતુશય, અંગગ્રહ, ફિરંગોપદંશ, અમિમાંઘ, કટિગ્રહ, પક્ષાઘાત, ઉરસ્તંભ, ક્ષય, વ્રણ, ગંડમાળ, નેત્રરોગ, શુક્ર અને શોષિત(લોહી)ના દોષ, સર્વાંગ વાયુ, કંપવાત અને કુખજવાતનો નાશ કરે છે. ઉપ-યોગ:—(૧) શરીરમાં ભરેલી ગરમી ઉપર ચોપચિનીનું ચૂર્ણ:—ચોપચિની ૧૬ તોલા, ખાંડ ૪ તોલા, લીંદીપીપર, પીપળીમૂળ, મરી, લવંગ, અકકલકરો, પુરાસાની અજમો, સુંઠ, વાવડીંગ અને તજ એ એકેક તોલો લઈ ચૂર્ણ કરી તેમાંનું ૬ માસા ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું; એટલે ઉપદંશ રોગ, ઉપદંશના પરિણામી દોષ (ચામડીના રોગ, સંધિવાત, અસ્થિશોષ અને શ્વેતદિ થાય છે તે), પ્રમેદ, ક્ષીણતા તથા ફિરંગોપદંશનો નાશ કરે છે. (૨) ચોપચિનીનો પાક:—ચોપચિની ૪૮ તોલા, લીંદીપીપર, પીપળીમૂળ, મરી, સુંઠ, તજ, અકકલકરો તથા લવંગ, એ એકેક તોલો અને તેમાં ચૂર્ણના જેટલી સાકર નાખી એનો પાક કરવો. તેમાંથી એક તોલો સવારે અને એક તોલો સાંજે લેવો. એથી ઉપદંશ, વ્રણ, કોદ, વાતરોગ, ભ્રમંદર, ક્ષય, કાસ, સળેખમ વગેરે રોગ દૂર થઈ પુષ્ટિ થાય છે.

૨૪૧ ચોળા—સંં રાજમાષ. સમ. મં ચવળ્યા. હિંં ચવરા, ચોરા, વોડાલોખિયા. કાંં લોવિયા. અંં ફરીકા. ઇંં ચામનીસ ડોલિકોસ. લાંં ડોલિકોસસિનેંસીસ. બંં વરવટી કલાય. કંં અલસદે. પંં રેસ.

ચોળાના વેલા હોય છે. એ વેલાને વેંતલર લંબામની શિંગો આવે છે. ચોળાના વેલાના ડીંટાનું અને કુમળા શિંગોનું તથા જૂની શિંગોમાંહેના દાણાનું શાક કરે છે. ચોળા—એ ધાન્ય વાતુળ છે. દારચોળા કરીને એક ચોળાની જાત છે. એના છોડ અડદના જેવા થાય છે; ચોળાના જેવુંજ એ ધાન્ય છે. ચોળા:—સ્વાદુ, રક્ષ, તૂરા, તર્પણ, ગુરુ તથા ગ્રાહક છે; અને વાયુ,

કે, વૃષ્ય તથા વર્ષાને વધારનાર છે; તેમજ શીતળ, પિત્તકારક, વૃષ્ય, સારક, આધ્માનકારક અને શ્રમકારક છે. ચોળા એ ધોળા, કાળા અને રાતા, એવા ત્રણ પ્રકારના થાય છે. તેમાં મોટી શિંગોના ચોળા વધારે ગુણવાળા છે. દારચોળા:—સ્વાદુ, રુચિકારક, તૂરા, મધુર, તર્પણ અને સ્તનમાં દૂધ વધારનાર છે. એ તૂરા છે માટે મળ, મૂત્ર અને કફને વધારતા નથી.

૨૪૨ જટામાંસી (ખાલછડ)—સં જટામાંસી. મં ખં કં તૈં મલાં જટામાંસી. હિં છડ. તાં નામાતં. કાં સુચુત્ત. અં સુવુલુતીવ. ઇં સ્પાષકાનાડ, નાડોસટેકીસ.

જટામાંસી એ ધાસના જેવી હોય છે અને એનાં ઝાડવાં ધણું કરીને નદીને કિનારે થાય છે. એ છોડ વેલાની પેઠે જમીન ઉપર પ્રસરે છે એને 'જટાશંકર' પણ કહે છે. x

૨૪૩ જવ—સં યવ. મં કાં જવ. દેં સાતુ. હિં કં જવગોધી, મુંડન્યમે. તૈં યવધાન્ય. અં શમર. ઇં બીટર ખાર્લી, પર્લ ખાર્લી. લાં હોડિયમ હેંગ્રાટીકમ. તાં ખાર્લી અરિસુ.

એને મરાઠીમાં 'સાતુ' અને હિંદીમાં સતુવા પણ કહે છે. જવ એ ધાન્ય ધઉનીજ એક જાત છે; પરંતુ તે સ્વાદમાં અને આકૃતિમાં ધઉના કરતાં કેવળ ભિન્ન છે. એ ધાન્ય ધણુંજ નીરસ છે. તે ધણું કરી બળદ, હાથી, ઘોડા અને બીજાં જનાવરોના ખાધામાં આવે છે, અને કેટલાક ગરીબ લોક એની રોટલી કરી ખાય છે. મારવાડ અને ગુજરાતના ધણા ભાગોમાં એનો પાક ધણો થાય છે. આ ધાન્યને માટે કનિષ્ઠ પ્રતિની જમીન જોઈએ. જવ સશુક, નિઃશુક અને હરિત, એમ ત્રણ પ્રકારના છે. તેમાં સશુક જવ:—વૃષ્ય, શીત, તૂરા, સારક, રક્ષ, મેધ્ય, મધુર, ત્રણ માટે હિતકર, અગ્નિવર્ધક, સ્વર્ચ, વર્ચ, લેખન, મૂત્રજનકારક, ગુરુ, મૃદુ, તીખા તથા સ્થેરકર છે; અને મેદ, તૃષા, પિત્ત, વાયુ, કફ, રક્તરોગ, શ્વાસ, કાસ, ચામડીના રોગ, પીનસ, કંઠરોગ, પ્રમેહ તથા ઉચ્છ્વસનો નાશ કરે છે. એ કરતાં નિઃશુક અલ્પગુણી છે. ઉપયોગ:—(૧) તૃણુ, દાહ અને રક્તપિત્ત ઉપર:—શેકલા જવનો લોટ ઠંડા પાણીમાં ધણો પાતળો નહિ તેમ ધણો જડો પણ નહિ, એવી રીતે કાલવી તેમાં ઘી મેળવી પાવો. (૨) ગર્ભ સ્થિર થવા માટે:—જવ, તલ અને સાકર, એ સરખે ભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી મધમાં ખાવાથી ગર્ભપાતનો ભય સ્ત્રીઓને રહેતો નથી. (૩) અગ્નિદગ્ધ દ્રણ ઉપર:—જવ બાળી તલના તેલમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૪) ધાતુપુષ્ટિ માટે:—જવનો એક શેર લોટ, એક શેર તાણું ઘી, એક શેર સાકર, તોલાભાર ઘોળાં મરી અને જે તોલા એલચીદાણા, આ સર્વની ભેગી ભૂરી કરી કલઘના વાસણમાં તપાવી પૂનેમની રાત્રે ઝાકળમાં રાખવું. પછી રોજ સવારે ૪ કિંવા ૫ તોલા ખાવું અને ઉપર ગાયનું દૂધ એક ઘુંટડો પીવું. (૫) વિપ્રચિકા રોગ ઉપર:—જવનું ચૂર્ણ છાશમાં નાખી ઉણ્ણ કરી જવખાર નાખી પાવું. (૬) જવખાર:—(ક્ષાર કાઢવાની રીતથી જવખાર કાઢવો.) ૨ થી ૪ વાલ સુધી આપવો. એ શ્વેત, ગુલ્મ, યકૃત અને પ્ત્રીહા તથા અશુભનો નાશ કરે છે. (૭) ઉત્તરસ, દમ અને ક્ષય ઉપર ચવડારાદિ ગુટિકા:—જવખાર ૧ તોલા, મરી ૨ તોલા, લીંડીપીપર ૨ તોલા,

x મખજન અત્ર અદવિયામાં લખે છે કે:—જટામાંસી પેટના વિકાર કાઢનારી, જગૃતિ લાવનાર, પેશાબ સાફ લાવનાર અને પિત્તને કાઢનારી છે. ફેફસાંની ખિમારીમાં તથા જ્ઞાનતંતુએને બળવાન કરવાને અને હિસ્ટીરિયાના રોગમાં તેને વાપરવાની ભલામણ કરે છે. વળી કહે છે કે, એના પ્રયોગથી વાળ લાંબા અને કાળા થાય છે. ડાં એન્ડ્રી કહે છે કે:—જટામાંસીમાંથી માથામાં નાખવાનું તેલ કાઢે છે તથા લોહી સાફ કરવાને તે ખારામાં પણ અપાય છે. સર વિલિયમ ઓથ સાંગનેસી એને ખાલછડની બેક્તેરિયન દવાના બદલામાં આપવાની ભલામણ કરે છે. ચરકસંહિતામાં એને ચેતના સ્થાપન કરનાર તથા ઉન્માદ, અપસ્માર અને વાયુના વિકાર ઉપર અક્સીર દવા કહી છે. સુશ્રુતસંહિતામાં એને વાતકફની હરણકર્તા, વર્ણપ્રસાદન, દુષ્ટ ખુજલીની નાશક અને પીડા-શામક વર્ણવેલી છે.

ભાવપ્રકાશમાં લખેલા ગુણ:—કડવી, કસેલી, મેધાને હિતકર, કાંતિવર્ધક, બલદાયક, મધુર, તથા શીતળ છે; અને ત્રિદોષ, રુધિરવિકાર, દાહ, વિસર્પ અને કુષ્ઠનાશક છે. જટામાંસીની જડ ઉપર ધુસર રંગના રૂઆ હોય છે. ફૂલ ગુચ્છોમાં ભાગે છે. મૂળ અત્યંત સુગંધિત છે.

દાડમની છાલ ૪ તોલા, એ ચીજો ૧૬ તોલા જોળમાં નાખી અર્ધા અર્ધા માસાની જોળીઓ કરી આપવી.

૨૪૪ જળજળ'બવો—સં હિંજળ. મં પરળ. હિં જલકનેર. કં તોરજેણુગિયે. લાં ધિલેટાધનવટિંસિલેટા.

એને 'વાંજુળ' પણ કહે છે. જળજળ'બવો એ લવારા (નાગરમોથા) અથવા લાંમરાની પેઠે બીનાશમાં થાય છે. એનું દીંટકું રાતું હોય છે. એનાં પાંદડાં લાંમરાનાં પાંદડાં જેવાં લાંબાં હોય છે. જળજળ'બવો—એ જહારના જેવા ગુણુવાળો, તીખો, ઉષ્ણ અને કડવો છે; તથા સોજો, મેદ, પ્રમેદ, કફ, વાયુ, ઉદરરોગ, ભૂતદોષ, કૃમિ, ગ્રહપીડા અને વિષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) દોરનું વિષ ઉતારવા માટે:—જળજળ'બવાનાં પાંદડાં છાશમાં વાટી પાવાં. (૨) વાત ગલગંઠ ઉપર:—જળજળ'બવો અને સરગવાનાં બીજ પાણીમાં વાટીને ગરમ કરી તેનો લેપ કરવો. (૩) આંકુરા (પેટ ફૂલવા) ઉપર:—જળજળ'બવો પાણીમાં વાટી પાવો.

૨૪૫ જનવેલ—આ વેલા ચોમાસામાં ઉગે છે. આ વેલાનાં પાંદડાં લાંબાં હોય છે અને કાંટા હોય તેવા એની ફેરને ખાંચા હોય છે. આ વેલ બીજાં જાડ ઉપર ચઢેલી હોય છે. ઉનાળામાં પાણીના કિનારા ઉપર થનારી વેલજ રહે છે. ઉપયોગ:—(૧) ખરજવા ઉપર:—જનવેલ દૂધમાં વાટી તેનો રસ પાવો; અને જનવેલની રાખ તેલમાં ખરલ કરી ખરજવા ઉપર ચોપડવી. (૨) દાદર ઉપર:—જનવેલનો રસ ચોપડવો. (૩) દોરોના ક્ષતમાં કીડા પડ્યા હોય તે ઉપર:—જનવેલનાં પાંદડાંની ધૂણી આપવી.

૨૪૬ જમફળ (જમફળ)—(સં બહુબીજ. મં પેર. હિં અમરફ, જમ.) એ જાડ ધણું કરીને સર્વ દેશમાં થાય છે; પરંતુ હિંદુસ્તાનમાં એની ઉત્પત્તિ ઘણી છે. એ જાડ બે-ત્રણ વર્ષે ફળે છે. એમાં ઘોળા અને ગુલાબી એવી બે જાત છે. એ ફળ ઠંડું છે. જમફળનું રાયતું સારું થાય છે. ધણું જમફળ ખાવાથી તુરંતજ તાવ આવે છે. જમફળીના જૂના લાકડાની બંદુકની કસો કરે છે. એ લાકડું ધણું ચીકણું અને કઠણું હોય છે. ઉપયોગ:—(૧) પેટમાં કંઈ ઉપદ્રવ થયો હોય તો:—જમફળના જાડની કુમળી ભાજી વાટી પાષ દેવી. (૨) લાંગનો નશો ચઢ્યો હોય તો:—જમફળ ખાવાં અથવા પાંદડાંનો રસ પાવો. (૩) ઠંડકને માટે શરબત:—જમફળમાંનાં બીજાં કાઢી નાખી વાટી જોળો કરવો. તે ગુલાબના પાણીમાં સાકર નાખી પાવું. (૪) દોરોને હારીક લાગે તો:—જમફળની ભાજીનો રસ અર્ધો શેર અને ફળની છાલનો રસ અર્ધો શેર, એ બન્ને એકત્ર કરી પાવાં.

૨૪૭ જયફળ—સં જતીફળ. મં હિં બં કં માં જયફળ. તેં જજકાયા. તાં જોડીકાયા. તું જજકાયા. મલાં જતીકામારે. ફાં જોજેણુવા. અં જોઝઉતી, જોઝઅલતીય. ઈં નટમેગ. લાં મિરિસ્ટિકા, ઓશીસીનેલીસ-મેરકેટો. જહીં જાદિધુ.

(ક) જવંત્રી—સં જયપત્રી. મં જયપત્રી, પત્રી. હિં જવિત્રી. બં જયિત્રી. કં જયપત્રી. તેં જજિપત્રી. ફાં બજવાર, જવિત્રી. અં વિસવાસા. ઇં મેસ. લાં મિરિસ્ટિકા ફ્રેગ્રન્સ.

આ એક મોટું જાડ છે. એની ૮૦ જાતો ઉદ્ભિજ્જશાસ્ત્રાઓ માને છે. તે પૈકી હિંદુસ્તાનમાં અને મલય દ્વીપકંપમાં ૩૦ દેખાય છે. એનું મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાન મલાકકા ખેટ કે જે એશિયાખંડની પૂર્વદિશામાં છે તે અને ખાંડ મુલક છે; પરંતુ હાલ સુમાત્રા, સિંદલદ્વીપ, જાવા, પિનાંગ અને પાસિફીક તથા હિંદુસ્તાનના મલાસમુદ્રના ખેટોમાં પણ એની પુષ્કળ ઉત્પત્તિ થાય છે. હિંદુસ્તાનમાં પણ શ્રીમંત લોકો આ જાડ બાગમાં વાવે છે; પરંતુ તેમાં જયફળ ઘણું આવનાં નથી. ખાંડ અને મલાકકા ખેટ ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીના તાબામાં સને ૧૭૯૨ થી ૧૮૦૨ સુધી હતી. તે વખતે રોકસબર્ગ સાહેબે જયફળનાં કેટલાંક જાડ મંગાવી કલકત્તા પાસે લાવડાના સરકારી બાગમાં રોપાવ્યાં હતાં. તેને ત્યાંની દવા એવી માફક આવી કે સને ૧૮૦૬ માં તે ઠેકાણે ૬૬૦૦ જાડો થઈ તે ઉપર ફળ અને જવંત્રી પણ ઉમદા પ્રકારનાં થયાં. જયફળનાં જાડો મુખ્ય બે પ્રકારનાં હોય છે. નર અને માદા. માદા જાતિનાં ફૂલો એકેક ટુંકા મંજરી ઉપર આવે છે; અને તે જાતનાં જાડ ઉપરનાં પાંદડાં પહોળાં બાલાના આકારનાં સુવાળાં હોય છે. જેનાં પાંદડાં મોટાં હોય છે તેનું ઈંગ્રેજી નામ મિરિસ્ટિકા મેકોફિલા છે. આનાં પાંદડાં મસળવાથી કાંધક સુવાસ આવે છે. તે ત્રણથી

છ ઉચ્ચ લાંબા અને ૧૧ ઈંચ પહોળાં હોય છે. જયફળને પાન એકાંતરે આવે છે. તેને નાના ધોળા રંગનાં પંટના આકારનાં ફૂલો આવે છે. તેને પુષ્પકોશ નથી હોતો.

એ ઝાડ ધણું સુંદર દેખાય છે. એનાં ફળ પાકીને તૈયાર થાય એટલે સાધારણ જમફળ જેવડાં થાય છે. જયફળ એ આ ફળમાં એકેક ખીજ છે. એ ફળ બે ઈંચ વ્યાસનું હોય છે. તેની છાલ ધોળી, સુવાસિક અને ૧૧ ઈંચ જડાઈની હોય છે. ફળ પાકે એટલે આ ઉપરની છાલ ફાટીને માંહેના ખીને વિંટાઈ રહેલ લાલ જર્દ રંગની જળીદાર છાલ નજરે પડે છે. તે છાલનેજ જવંત્રી કહે છે. ખીજના ઉપર જે જે ઠેકાણે જવંત્રીનો ભાગ રહેલો હોય છે, તેટલી જગ્યા ઉપર તેનાં નિશાન થયેલ હોય છે. એ ખીજના ઉપર જેમ નાળિયેરના કોપરા ઉપર કાચથી હોય છે, તેમ એક પાતળું કવચ હોય છે. તે ફેડવાથી જયફળ બહાર નીકળે છે.

જવંત્રીમાં સુગંધીવાળું તેલ ૮ ટકા પ્રમાણે હોય છે. તે સિવાય એક ચીકણો રોગાન પણ હોય છે. તે ઉડી જાય તેવું તેલ વાયુના સથુકા બંધ કરવાને ચામડી ઉપર ચોળવાથી સારો ગુણ કરે છે; અને તેમાંનું જલુ તેલ દાહ ઉત્પન્ન કરનાર ખીજ પદાર્થો સાથે મસળે છે.

જે જયફળ નગઠ ચીકણું ને બારે હોય તે ઉત્તમ છે; અને વજનમાં હલકાં, પોલાં અને અડવાથી ખરડ હોય તે કનિષ્ઠ સમજવાં. ઉત્તમ જયફળ અહીં ધણું થોડાં આવે છે. તે ધણુંક વિલાયત જાય છે. તેની કિંમત રતલના રૂ. ૨૧ સુધી હોય છે.

જયફળ અધુરું ખાવાથી તેનો કેફ ચઢે છે. અજીર્ણથી ઉનાળામાં થનાર ઝાડામાં લી સાથે અથવા માખણમાં ના તોલો જયફળની ભૂકી ખાવી. ડૉક્ટર લોકો એરોમેટિક પાઉડર નામની જે સુવાસિક ભૂકી બનાવે છે તેમાં જવંત્રીનો અને લવંડરનો અર્ક તૈયાર કરવામાં જવંત્રીના તેલનો ઉપયોગ કરે છે. ૧ ભાગ જયફળનું તેલ ૯ ભાગ દારૂના અર્કમાં પચાવે એટલે અર્ક તૈયાર થાય છે. જયફળની પોણો તોલો ભૂકી આપવાથી બ્રમ થાય છે અને કેટલીક વખત તો બેશુદ્ધિ થાય છે. જયફળનો ફાંટ કોલેરા વખતે પાવાથી તૃપાનું શ્મન થાય છે. બાળકોને માનું દૂધ છોડાવતી વખતે અનેક પ્રકારના વિકાર થાય છે, તેમાં પણ આ ફાંટ હિતકારક છે. જવંત્રી ઉત્તેજક છે. સંધિવાતમાં એનું તેલ ગુણકારી છે. જયફળ અને જવંત્રી એ પાનમાં ખવાય છે, અને ખાસુદી વગેરે પકવાન્નોમાં તથા પાક વગેરે ઔષધોમાં પણ તે નાખે છે. જયફળનું તેલ નીકળે છે. જયફળ સાધારણ માદક હોઈ ઉષ્ણ, વીર્યવૃદ્ધિકર અને વાતનાશક છે. જયફળ લીમાં નાખી રાખવાથી ધણું વર્ષો સુધી જેમનાં તેમ રહે છે. જયફળ:—તૂરું, તીખું, વૃષ્ય, દીપન, રસકાળે કડવું, લઘુ, ગ્રાહક, હલ, ઉષ્ણ તથા સ્વર માટે હિતકારક છે; અને કંઠરોગ, કફ, વાયુ, મેહ, વાતાતિસાર, મળ તથા દુર્ગંધનું શામક અને મુખવૈરસ્યકારક છે; તથા કાળાપણું, કૃમિ, ઉધરસ, ઉલટી, દમ, પીનસ, હૃદયોગ તથા શોષનો નાશ કરે છે. જવંત્રી:—તીખી, કડવી, મુખને સ્વચ્છ કરનારી, મીઠી, વર્ણકારક, લઘુ, કાંતિકારક, રુચિકર તથા ઉષ્ણ છે; અને અંગની જડતા, કફ, રક્તદોષ, દમ, ઉધરસ, ઉલટી, તૃષા, વિષ, વાયુ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) માથું દુખતું હોય તો:—જયફળ ધસી લેપ કરવો. (૨) ઉંઘ ન આવતી હોય તો:—જયફળ લીમાં ધસી આંખો ઉપર ચોપડવું અથવા જયફળ ખાવા આપવું. (૩) બાળકોને શરદીથી હુગમણ થાય છે તે ઉપર:—ગાયના લીમાં જયફળ અને સુંઠ ધસી ચટાડવું. (૪) સળેખમ ઉપર:—ગાયના દૂધમાં અરીસુ મેળવી તેમાંજ જયફળ ચંદનની પેડે ધસી નાક અને મસ્તક ઉપર લેપ કરવો; અથવા જયફળ દૂધમાં ધસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૫) ઉચ્ચકી (હિડકી હિલ્કા) અને ઉલટી ઉપર:—જયફળ ચોખાના ધોવરામણમાં ધસી પાવું. (૬) વિષૂચિકા (કોલેરા) ઉપર:—૩ માસા જવંત્રી દૂધમાં વાટી પાવી. (૭) તારુણ્યપીટિકા (ખીલ) ઉપર:—જયફળ દૂધમાં ધસી ચોપડવું. (૮) માડશી (કોલેરા) ઉપર:—જયફળનું ૧ તોલો ચૂર્ણ કરી ગોળમાં ત્રણ માસાની ગોળી કરી આપવી. ગોળી અર્ધો અર્ધો કલાકને અંતરે આપવી અને ઉપર થોડું ગરમ પાણી પાવું, એટલે ઝાડા બંધ થશે. (૯) આમાતિસાર અને અતિસાર ઉપર:—જવંત્રીનું બે અઢી માસા ચૂર્ણ દહીંની પરાશમાં અથવા ગાળના દહીંમાં કાલવી સાત દિવસ

આપવું, એટલે આસાપ્ત રાત્ર હશે તોપણ તે મટશે. (૧૦) પેટ ચડે છે અને આડે થલો નથી તે ઉપર:—લિંબુના રસમાં જ્યક્ષ્ણ ધસી પાવું, એટલે ઝાડો થઇ પેટ ઉતરે છે. (૧૧) કાંઠેના જખતે હાથ, પગ વગેરે જગ્યા પર ગોળા ચઢી આવે છે તે ઉપર:—એક જ્યક્ષ્ણ લઈ તેનું ચૂર્ણ કરવું. તે પાશેર મીઠા તેલમાં કાલવવું. પછી તે વાસણમાં નાખી કઢવવું. સારું કઢાયા પછી નીચે ઉતારી બરાબર ઠંડુ પાડ્યા પછી શીશીમાં ભરી તે શીશી બંધ કરી રાખવી. જરૂરની વેળાએ બપોળે ગોટલા ચઢતા હોય તે ભાગ ઉપર તે ચોળવું; એટલે ગોટલા તુરત બંધ થાય છે. (૧૨) અલ્હુઈ ઉપર:—જ્યક્ષ્ણ દૂધમાં ધસી આપવું. (૧૩) જાતિકૂલાઈ ચુરિકા:—કાંઠેના ઉપર:—જ્યક્ષ્ણ, સિંધાલુ, શુદ્ધ હિંગળોઠ, કોડી ભસ્મ, સુંઠ, શુદ્ધ અરીસુ, શાષેલ ધંતુરાનાં બી અને લીંડીપીપર, એ સમભાગ લઈ લિંબુના રસમાં, ધંતુરાના બીજના કાઢામાં અથવા ભાંગના કાઢાની ભાવના આપી રત્તીભારની ગોળાઓ કરી પેસાભાર હાથ, શેકેલી હિંગ (ચણા જેવડી કાંકરી) અને સિંધાલુ એક માસો એકત્ર કરી તેમાં એક ગોળા આપવી. એટલે ઝાડો-ઉત્તરી તત્કાળ બંધ થાય છે. આ ગોળા નાગરવેલના પાનમાં આપવાથી વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે. (૧૪) જાતિકૂલાઈ વટી:—અતિસાર ઉપર:—જ્યક્ષ્ણ, ખારેક અને અરીસુ સમભાગ લઈ નાગરવેલના પાનના રસમાં વાટી ચણા જેવડી ગોળાઓ કરી હાથમાં આપવી; એટલે ગમે તેવો જખરદરત ઝાડો હોય તોપણ તે બંધ થાય છે.

૨૪૮ જાંબ—કેટલેક ઠેકાણે જાંબફળને અને કાબુના ફળને જાંબ કહે છે; પરંતુ એ ઝાડ તે કરતાં જુદું છે. જાંબની બે જાત છે. એકને “ખાટાં જાંબ” અને બીજાને “મલાખી જાંબ” એમ કહે છે. ખાટાં જાંબનાં ઝાડ ઉંચાં હોય છે. તેનાં ફૂલ રાતાં હોય છે. ફળ ઘોળાં અને મોટાં હોય છે. તેને માગશર અને પોષ માસમાં ફળ આવે છે. મલાખીજાંબનાં ઝાડ ઘણું કરીને મલાકકા બેટમાંથી આવેલાં હોવાં જોઈએ. એ ઝાડ ઉંચાં વધતાં નથી. એને ઘોળાં ફૂલ આવે છે. એના ફળને રંગ પીળો હોય છે. એના અંગમાં મધુરતા હોય છે અને વાસ સારો આવે છે. જાંબ વર્ષમાં બે વાર પાકે છે.

૨૪૯ જાંબુ—સં. જંબુ. મં. જાંબૂળ. હિં. જમૂન. બં. જમ. તાં. જંબુનાવલ. તું. જંબુનેરાલુ. કં. નીરલ, કંપુજંબીનેરલુ. તૈં. નેરેદુ. મલાં નેતુજાંબલ, નાવલ. ઈં. જાંબુલ દ્રી. લાં. જાંબોલેનમ, સિઝિયમ.

જાંબુડીનું ઝાડ ઘણું ઉંચું વધે છે. એનાં પાંદડાં ખેરસળીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. જાંબુડીના ઝાડને વૈશાખ-જેઠ માસમાં ફળ આવે છે. એનો રંગ બહારથી કાળો હોઈ અંદરથી રાતો હોય છે. રાતમાં જે ઝાડ થાય છે, તેનાં ફળ નાનાં અને ખાટાં લાગે છે; પરંતુ બાગમાં જે ઝાડ થાય છે તેનાં ફળ મોટાં અને મીઠાં થાય છે. બાગમાં વાવેલી જાંબુડીનાં ફળને “રાય જાંબુ” કહે છે. જાંબુ ગમે એટલાં ખાવામાં આવે તોપણ વિકૃતિ ન થતાં શરીરને ફાયદાકારક છે. જાંબુડીની છાયા ઘણી ઠંડી અને સુખદાયક છે. જાંબુડીનું લાકડું ઘણું ચીકણું હોઈ પાણીમાં કહેાતું નથી. એ લાકડું ધરકામના ઉપયોગમાં પણ આવે છે. જાંબુડીના ઝાડમાં પાણી સ્વચ્છ કરવાનો મોટો ખુલ્લુ છે. તળાવમાં સેવાળ વગેરે થઇ હોય તો તેમાં જાંબુડીનાં ડાળાં નાખવાથી સર્વ સેવાળ મરી જઈ પાણી સ્વચ્છ થાય છે. જાંબુનો સરકો કરે છે. તે પેટમાંના ગુદમ, ઉદર, અતિસાર અને વિષુચિકા ઉપર ઉપયોગમાં આવે છે.* જાંબુડી:—તૂરી, ત્રાહક, મધુર, પાચક, મલસ્તંબક, રક્ષ

* હિંદુસ્તાની વૈદ્યો જાંબુના રસને સોડવીને સિરકો બનાવે છે. એને પેટની પીડાનાશક તથા પેશાબ વધારે લાવનાર માને છે. એટલા માટે એ રસને દારૂમાં સંયુક્ત કરીને જૂના સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં લખેલ જાંબુનો આસવ બનાવે છે. એની છાલ બહુજ તૂરી અને સ્તંબક હોવાથી બીજાં ઔષધો સાથે ઉકાળીને કેગળા કરવાની દવા તથા જખમને ઘોવાના કામમાં વાપરે છે. નાનાં બાળકોને ઝાડો ચતો હોય તો છાલનો તાજો રસ બકરીના દૂધ સાથે મેળવી આપે છે. ગ્રખજન અલ અદવિયામાં લખેલ છે કે:—પિત્તાના ઝાડામાં જાંબુ ખાવાથી બહુજ ફાયદો થાય છે. એજ પ્રમાણે ગળામાં સોજો હોય તોપણ આ ઉત્તમ અક્ષર કરે છે. માથામાં ઇદ્રુપ્ત (ઉદરી, ટાસ) થાય તો તેને પણ આ

તથા રુચિકર છે; અને પિત્ત, તથા દાહની વાણે, ખાટી તથા કંઠને હિતાવહ છે; તેમજ કૃમિ, શ્વાસ, શોષ, અતિસાર, કાસ, રક્તદોષ, કફ તથા વલ્ગુનાશક છે. એનાં ફળાં—તૂરાં, ખાટાં, મધુર, શીતળ, રુચ્ય, રક્ષ, ગ્રાહક, લેખન, કંઠફલક, મલસ્તંભક તથા વાતકારક છે; અને કફ, પિત્ત તથા આશ્માનવાયુનો નાશ કરે છે. રાયજ્ઞાંબુડી—મધુર, ઉષ્ણ, તૂરી, સ્વર્ણ તથા મલસ્તંભક છે; અને શ્વાસ, શોષ, શ્રમ, મુખજડ્ય, અતિસાર, કફ તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે. એનાં ફળાં—મધુર, રુચિકર, સ્તંભક, ગુરુ, દોષનાશક અને સ્વાદુ છે. જલજ્ઞાંબુડી—તૂરાં, શીત, કડવાં, ગુરુ, પાકકાળે મધુર, ખાટાં, પુષ્ટિકર, ગ્રાહક, વીર્યવૃદ્ધિકર તથા બલકર છે; અને શ્રમ, દાહ, અતિસાર, રક્તદોષ, કફ, પિત્ત તથા વલ્ગુનો નાશ કરે છે. જુયજ્ઞાંબુડી—તૂરં, પ્રિય, મધુર, વીર્યપ્રદ, ગ્રાહક તથા પુષ્ટિકારક છે; અને કફ, હ્રોમ તથા કંઠરોગનો નાશ કરે છે. એનાં ફળના ગુણ રાયજ્ઞાંબુડીના ફળ જેવાજ છે. ઉપયોગઃ—(૧) અરમીથી થતી અળાઈ ઉપરઃ—જાંબુડીનાં અંદરનાં બી ધસી ચોપડવાં એટલે પરસેવો થઈ અંગ સ્વચ્છ થાય છે. (૨) રક્તાતિસાર ઉપરઃ—જાંબુડીની છાલ દૂધમાં વાટી મધ નાખી પાની; અથવા જાંબુડીનાં પાંદડાંના રસમાં મધ, ઘી અને દૂધ મેળવી પાવું. (૩) વિંછીના દંશ ઉપરઃ—જાંબુડીનાં પાંદડાંનો રસ ચોપડવો. (૪) પિત્ત ઉપરઃ—જાંબુડીનાં પાંદડાંનો રસ તોલો ૧ અને ગોળ તોલો ૧, એ એકત્ર કરી તાપમાં મૂકી ઉપર તોર આવે તે પીની. (૫) ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપરઃ—જાંબુડીની અને આંખાની છાલ લઈ તેનો કાઢો કરી તેમાં ૧ તોલો ધાણીનો અને ૧ તોલો જવનો લોટ નાખી ચાટવા આપવો; અથવા પાકેલાં જાંબુ ખાવા આપવાં. (૬) મધુમેહ ઉપરઃ—જાંબુડીની છાલ અથવા જાંબુ સૂકવી બારીક કરી દરરોજ બે તોલા ખાવું; અથવા જાંબુ મળે તો ૧૫ દિવસ ખાવાં. (૭) મુખરોગ ઉપરઃ—જાંબુડી, બાવળ, બોર, બોરસલી એ પૈકીના કોઈ પણ ઝાડની અંતરછાલનું ઠંડું પાણી કાઢી તેના કામળા કરવા અને એની સોડીથી દરરોજ દાંતણુ કરવું; એટલે કદી પણ મુખરોગ થતો નથી અને દાંત પણ મજબૂત થાય છે. (૮) અતિસાર ઉપરઃ—જાંબુડીની છાલનો રસ પાવો. (૯) વછનાગના વિષ ઉપરઃ—જાંબુડીની અંતરછાલનો રસ નવટાંક કાઢી તેમાં તેટલીજ પેજ (કાંજી) નાખી તે આપવું. (૧૦) પિત્તવિકાર ઉપરઃ—જાંબુડીની છાલનો રસ દૂધમાં મેળવી પાવો. એ પ્રયોગથી ઉત્તરી થઈ પિત્ત પડશે. ઉતાર ઘી અને ભાત આપવો. (૧૧) પેટમાં વાળ અગર લોહાને અંશ ગયો હોય તોઃ—જાંબુ ખાવાં. (૧૨) ઉલ્લટી ઉપરઃ—જાંબુડીની છાલની રાખ મધમાં આપવી. (૧૩) જાંબુનો સરકોઃ—જાંબુનો રસ કાઢી ગાળી બાટલીમાં ભરી રાખવો. જેમ જેમ તે રસ ખાટો થતો જાય, તેમ તેમ તેમાં વિશેષ ગુણ આવતો જાય છે. એ અતિસાર, મરકી અને ઉધરોગ ઉપર ધણે ઉપયોગી છે.

૨૫૦ જ્યાપોતો—સં ૦ પુત્રજવક, પુત્રજવ. મં ૦ પુત્રજવ, પુત્રવંતી, જીવનપુત્રી. તૈ ૦ પુત્રજવિ. કં ૦ પુત્રજવ. હિં ૦ જ્યાપોતા, પુત્રજ્યા. બં ૦ પુત્રજ્યા, જ્યાપુતા. લાં ૦ પુત્રજવારોક્ષ જુધિઆધ.

આ ઝાડ મોટું વધે છે. જ્યાપોતાનાં ઝાડ કોંકણમાં તથા ઘાટ ઉપર થાય છે. એને 'પુત્રવંતી' પણ કહે છે. મૈસુરમાં આ ઝાડ ઘણું થાય છે. એનાં બીજાંની માળાઓ કરી તેને સ્ત્રીઓ પુત્રપ્રાપ્તિ માટે ગળે બાંધે છે. જ્યાપોતો ઝાડઃ—કફકારક, ચક્ષુષ્ય, ગર્ભપ્રદ, હિમ, વૃષ્ય, વાતકારક, રક્ષ, સ્વાદુ. ખાઈ, તીક્ષ્ણ, મૂત્રલ તથા મલસ્તંભક છે; અને પિત્ત, દાહ તથા તૃષ્ણાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) ગંડમાળ, ગલગંડ, કાળપૂળી (પાહુ), વિષના ફેદલા અને કાળમાંજરી (ખાંબલી) વગેરે ઉપરઃ—જ્યાપોતાના ઝાડની અંતરછાલ પાણીમાં ધસી ચોપડવી.

રસ આરામ કરે છે. એજ લખનાર કહે છે કે, મૂળ, બીજ અને પાંદડાં ઉત્તમ ગ્રાહી છે. પાકાં જાંબુનો રસ કાઢીને તેનું સરખત કપું હોય તો તે પેટની પીડાનો નાશ કરે છે તથા ધણા દિવસના ઝાડને રોકે છે. અરકમંથમાં જાંબુ અને એની છાલ મૂત્રસંગ્રહણ અને પુરીપરજનીય (ઝાડાના રંગને બદલનાર) વર્ણન કરેલ છે. સુશ્રુતમાં એને રક્તપિત્તહારક, દાહનાશક, ચેતિદોષનાશક, વૃષ્ય અને સંગ્રાહી (સ્તંભક) વર્ણન કરેલ છે. રાયજ્ઞાંબુનાં પાંદડાં પહોળાં ને ખાટાંનાં સાંકડાં હોય છે.

(૨) સ્ત્રીપદરોગ ઉપર:—જ્યોત્સનાના ઝાડનાં પાંદડાંને રસ સક્રિયવારતમ્ય એક આપવો. (૩) દૂધી વિષ ઉપર:—જ્યોત્સનાના ઝાડની અંતરજાલ ચાર માસા ગાયના દૂધમાં વાટી પાવી; એટલે અનેક પ્રકારથી ઉત્પન્ન થયેલાં અતિ ઉચ્ચ વિષોનો નાશ થશે.

રમર જીરું—સં ૭૨૬. મં ૭૨૬. બં ૭૨૬. સાદાજીરું, બડજીરું. હિં ૬૦ જીરા. કં ૭૨૬. તેં ૭૨૬, જીરું. તાં મલાં ચીરકં. વું ૭૨૬. યું ખામુન. અં કમુન. ઇં કમુમીન સીડ. લાં કમુમીન સિમિન.

જીરાનાં ઝાડ અજમાના છોડ જેવાં હોય છે. અજમાની પેઠે જીરાના છોડ ઉપર જીરું આવે છે. હિંદુસ્તાનમાં ધણીક પ્રાંતોમાં જીરું ઉત્પન્ન થાય છે. જીરાનો ઉપયોગ મસાલામાં અને ઔષધોમાં ધણે થાય છે. જીરું એ વાતહર, ક્ષુધા પ્રદીપ્ત કરનારું, રુચિકારક અને ઠંડુ છે. શરીર-માંની ગરમી (ઉષ્ણતા) કાઢવાને જીરું એ ઉત્તમ ઔષધ છે. જીરા વિષે એક હિંદુસ્તાની કહેવત છે કે:—“ઠંડીકું જીરા ઓર ગરમીકું હીરા.” ધોળું જીરું:—તીખું, ગ્રાહક, પાચક, દીપન, લઘુ, કિચિત્ ઉષ્ણ, મધુર, ચક્ષુને હિતાવહ, રુચિકારક, ગર્ભાશયને શુદ્ધ કરનારું, રક્ત, બલકર, સુગંધી તથા કડવું છે; અને ઉલ્લટી, ક્ષય, આધ્માનવાયુ, કોહ, વિષદોષ, જ્વર (તાવ), અરુચિ, રક્તદોષ, અતિસાર, કૃમિ, પિત્ત તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે. પીળું જીરું:—દીપન, તીખું તથા ઉષ્ણ છે; અને અતિસાર, આધ્માનવાત, ગુલ્મ, સંગ્રહણી તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) હોઠ ઉપર તાવ ઉઠે (બરે મૂતરે) તે ઉપર:—જીરું પાણીમાં વાટી ચોપડવું. (૨) રતાંધળાપણા ઉપર:—જીરું, આમળાં અને કપાસનાં પાંદડાં ઠંડા પાણીમાં સમભાગે વાટી માથા ઉપર ૨૧ દિવસ પાટો બાંધવો. (૩) જીર્ણિજ્વર ઉપર:—જીરાની બૂકી એક પૈસાભાર પ્રાતઃકાળે અગર રાત્રે જૂના ગોળમાં ૨૧ દિવસ ખાવી. (૪) પ્રદર (આંખોને ધોળું કે લાલ પાણી જવું તે) ઉપર:—જીરું અને સાકરનું ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણમાં પાવું. (૫) પરિશ્રામ-શૂળ ઉપર:—જીરું, હિંગ અને સિંધવલ્લું ચૂર્ણ મધ તથા ધીમાં નાખી પાવું. (૬) હરતાળના વિષ ઉપર:—જીરું અને સાકર ૭ દિવસ પાવાં. (૭) જીર્ણિજ્વર ઉપર:—જીરું ગાયના દૂધમાં શીજવી તેનું ચૂર્ણ કરી તે સાકર સાથે પાવું; એટલે શરીરમાંહેની કડકી નીકળી જઈ શરીરમાં શક્તિ પથ્રુ આવે છે. (૮) મુખરોગ ઉપર:—જીરું ખાંડી તેના પાણીમાં ચંદન ધસી, તેમાં એલચીની બૂકી અને ફટકડીની ફલાવેલી બૂકી નાખી કોગળા કરવા. (૯) ટાઢીઆ તાવ ઉપર:—જીરું, કારેલીના એક તોલા રસમાં પાવું અથવા રાત્રે જૂના ગોળમાં આપડું. (૧૦) સામાન્ય જ્વર ઉપર:—જીરાનું ચૂર્ણ જૂના ગોળમાં કાલવી ૧ તોલા વજનની ગોળી કરી સૂતી વેળાએ આપવી; એટલે પરસેવો આવી તાવ ઉતરી જાય છે. (૧૧) જીર્ણિજ્વર ઉપર:—જીરું અને તેનો આદમો લાગ શાદજીરું ધીમાં સાધારણ શેકી બારીક બૂકી કરવી; અને સાકર અથવા જૂના ગોળનો પાક કરી તેમાં નાખી થેપલી અગર ગોળીઓ કરવી. આ ઔષધ રોજ બે વાર એકેક તોલો ૪૨ દિવસ આપવું. (૧૨) ઉલટી ઉપર:—રેશમી કપડાના ટુકડામાં જીરું નાખી તેની

x યુનાની હકીમો:—જીરાને ખુશખોદાર અને ગ્રાહી ગણે છે. એમાંથી તેઓ આંખ ધોવાનું પાણી તૈયાર કરે છે, કે જે એમના મત પ્રમાણે આંખનું તેજ વધારે છે, અને છાતીના દરદમાં પથ્રુ એનો ઉપયોગ કરે છે. એનાથી મૂત્ર વધારે ઉતરે છે અને પેટના કૃમિ નીકળે છે, એમ તેઓ માને છે. ગર્ભસ્થાનમાં સોળે આવી વધારે દરદ થતું હોય તો આ જીરાના પાણીમાં આંખોને બેસાડવાની લલામણ કરે છે. એજ પ્રમાણે એ જીરાને વાટી પોટીત કરી બાંધવાથી બહાર નીકળેલા અને અસંત દરદ કરનારા હરસ જતા રહે છે. પંજાબ પ્રાંતમાં—જીરાથી પેશાબ વધારે ઉતરે અને રતનમાં દૂધ વધારે ઉત્પન્ન થાય એમ માને છે. ઇંગ્લેન્ડ ઔષધોમાં—આને પાચક માનેલ છે; અને પેટમાં વાગોળો, પેટ ફૂલવાની પીડા, અજીર્ણ અને આંતરડાંના શ્વેતમાં એને ઉપયોગી માને છે. ચરકસંહિતામાં જીરાને શ્વેતનાશક માનેલ છે. સુશ્રુતસંહિતામાં વાતનાશક, અરુચિનાશક, દીપન, ગુલ્મશ્વેત અને આમને નષ્ટકર્તા એટલે સોળે, શ્વેત અને પડતા આમને બંધ કરનાર કહે છે.

ખીટી સળગાવી નહિ પીવી.

૨૫૨ જુધ—સં. યુથિકા. મં. જુધ. હિં. જુહી. કં. મલ્લિજે. તેં. જુધપુખાણુ. લાં. જ્વેષ્ઠમનમ્. આરિક્યુલેંટ.

જુધના વેલાને ત્રિદલ પાંદડાં આવે છે. જામનાં ફૂલો જેવાંજ જુધનાં ફૂલો સુવાસિક હોય છે. ૨જુધ—કડવી, શીતળ, સ્વાદુ, તીખી, લઘુ, મધુર, હલ, તૂરી તથા સુગંધી છે; અને વાયુ તથા કફને કરનારી તેમજ પિત્ત, કાફ, તૃષા, મૂત્રાશ્મરી, ત્વઝોષ, વજ્ય, હંતરોગ, મુખરોગ, શિરોરોગ, વિષ અને નવજ્વરનો નાશ કરે છે.

૨૫૩ જુવાર—સં. યાવનાલ. મં. જોંધળે, જવારી, યાળુ. હિં. જવાર, જુધરી, પોનરી. કં. જોળ. તેં. જોન્નલુ. તાં. ચોળં, ચોન્નલ. તું. જોળા. મલાં. ચોળં. ફાં. જુરેમકા. અં. હંતા-રમિયા, ખંદરસ. ઇં. ગ્રેટ મિલેટ. લાં. હોલકસ વલજેરી.

જુદેલખંડ, માળવા, ગુજરાત, ખાનદેશ, વરાડ, કૃષ્ણગિરિ, બાલેશાટ, ધારવાડ અને મદ્રાસ, એ પ્રાંતોના કેટલાક ભાગોમાં એ ધાન્ય ધણું પાકે છે. ખરીફના પાકને 'જુવાર' અને રબીના પાકને 'ચાળુ' એમ કહે છે. જુવાર—એ ધાન્ય બળકર હોષ શીતળ છે. જુવારના સાંઠા ત્રણ ચાર હાથ લંબા વધે છે. જુવારનાં લીલાં કણસલાં શેડીને ખાય છે; તેને 'પોંક' કહે છે. તે મીઠો અને પૌષ્ટિક છે. ગામડાંઓમાં એને મોટા પ્રતિષ્ઠિતપણાથી મૃદ્ધિમિત્રો સાથે ખાય છે. ગામડાના લોકોને પોંક એ એક મેવોજ છે. તેઓને એ પોંક ખાવા મળે એટલે પછી રોટલાની પણ જરૂર રહે નહિ. જુવારના લીલા સાંઠા શેરડીના જેવા મીઠા લાગે છે. એ લીલા સાંઠા ઢોરોને ધણાજ ભાવે છે. એના સૂકાયલા સાંઠા ઢોરોને બીજા ધાસ કરતાં સારા છે. જુવાર આઠ-દશ વર્ષ સુધી સડયા વગર રહી શકે છે. ધણેખરે ઠેકાણે પ્રથમ જુવારનાં કરબલાં અને કોડીઓ ભરી રાખતા હતા; પણ હમણાં સ્વપ્નમાં પણ જુવારના તેવા કોઠાર જેવામાં આવતા નથી. કારણ કે લોક એટલા કંગાલ અને બિખારી થયેલા છે કે તેઓનું ખેતરમાંહેનું ધાન્ય ધરમાં આવે તે પહેલાંજ સરકારની અને પછી વાણીઆ લોકની ભરતી કરવી પડે છે. તેમને આપ્યા પછી બાકી થોડું ધણું જે રહે તેમાંજ પોતાનો ગુજારો કરવો પડે છે. લાખો લોકો અર્ધાં જૂખ્યાં રહે છે. આ ખેડુતલોકની કેવી વિપન્નાવસ્થા થયેલી છે, કે જેમણે રાત્રિદિવસ સતત ઉલ્લોગ કરીને જે ધાન્ય ઉત્પન્ન કરેલું છે, તે પણ તેઓને પેટ ભરીને ખાવા મળતું નથી ! પહેલાંના કાળમાં લોકો પાસે ધાન્યના બંડાર ભરપૂર ભરેલા રહેતા હોવાથી દુર્ગાદેવી જેવા બાર બાર વર્ષ સુધી સતત રહેનારા દુકાળ પડતા તોપણ તેમાં લોક નિભારી લેતા; પરંતુ હમણાં સાધારણ દુકાળ પડે તોપણ હજારો લોકો અન્ન ન મળવાથી જૂખના માર્યા મરણશરણ થાય છે. સુત્ર અને જ્ઞાની તથા દૂરદર્શી લોકોએ આ સ્થિતિ સુધારવા માટે કંઈક પણ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, કે જેથી કાલાંતરે દેશાન્નતિ થવામાં વિલંબ થાય નહિ. સાધારણ જુવાર—શીતળ, રક્ષ, ગુરુ, ગ્રાહક, વૃષ્ય, રુચિકર, સ્વાદુ તથા મલસ્તંબક છે; અને કફ, રક્તરોગ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. ઘોળી જુવાર—વૃષ્ય, બલપ્રદ તથા પથ્યકર છે; અને અર્શ વજ્ય, ત્રિદોષ, ગુદ્મ તથા અરુચિનો નાશ કરે છે. કમળપર જુવાર—કફકારક, પિચ્છલ, ગુરુ, શીતળ, મધુર, વૃષ્ય, બલકર, પુષ્ટિકારક અને ત્રિદોષનાશક છે. ઉપયોગ—(૧)પરસેવો આવવા માટે—જુવારની ધાણીના ભોટનો કાઢો કરી પાવો.

૨૫૪ જેઠીમધ—સં. યષ્ટીમધુ, મધુક. ખં. યષ્ટીમધુ. કં. યષ્ટીમધુ, શીકંકદ્વગે. મં. જ્યેષ્ઠિમધ. હિં. મુલ્લહી. ફાં. ગોડકાક. તેં. યષ્ટીમધુકમુ. ફાં. ખેખેમેહકમધુ. અં. અસૂલુસ, મકરસર. ઇં. લિઝરીસ રટ. લાં. ગિસિરિગ્રાગ્નેઆ.

જેઠીમધના વેલા હિંદુસ્તાનમાં ધણેક ઠેકાણે થાય છે. દક્ષિણ યુરોપમાં પણ આ વનસ્પતિ

૨જુધ એ પ્રકારની થાય છે. એક સફેદ ફૂલની અને બીજી પીળાં ફૂલની. પાન ચમેલીના પાનને મળતાં પણ કાંઈક નાનાં હોય છે. સફેદ પુષ્પની જુધને યુથિકા અને પીળાં ફૂલની જુધને હેમ યુથિકા કહે છે. આ ઉપરાંત શ્રીં પહેજીએનિધંટમાં નીલારંગની તથા મેચક વર્ણની જુધનો ઉલ્લેખ કરેલ છે. સંસ્કૃત નામ નીલયુથિકા તથા મેચક યુથિકા લખેલાં છે.

સાથ છે. આ વનસ્પતિ ઉગાડવાની જમીન કુંગરાળ અને લીસોતરીવાળી બેઝએ અને હવાકુ-
માળ ઉષ્ણ બેઝએ. જેઠીમધની ખીજ જાત છે. તેના છુપ હોય છે. એ છુપતી ઉષ્ણ શુમાર બે
હાથ હોય છે. એનાં પાંદડાં કુંવાડીઆનાં પાંદડાં જેવાં લાંબાં હોય છે. એને પાંચ પાંચ આંગળ
ઉપર કાતરી હોય છે. ચાણા જીલ્લામાં માહુલીના કુંગર ઉપર એ ઝાડ ધણુંજ સાથ છે. ઉનાળામાં
એ ધણુંજ સુકાઈ જાય છે. પાણીમાં ચનારી એક જેઠીમધની જાતિ છે. તેવું સંસ્કૃત ભાષામાં
“મધુલિકા” એવું નામ છે. એ વનસ્પતિનાં મૂળાંઆને ‘જેઠીમધ’ કહે છે. જેઠીમધ મીઠું હોય
છે. પરદેશી લોક આ વનસ્પતિનાં મૂળાંઆને અર્ક કાઢી તેની સળાઓ તૈયાર કરી અહીં મોકલે
છે; અને આપણે તે સળાઓ મીઠી હોવાથી પ્રેમથી ખાઈએ છીએ; પરંતુ જેઠીમધ અહીં ધણુંજ
પાકતાં છતાં તેના અર્કની સળાઓ કરવામાં હજુ અહીંના લોકોનું લક્ષ જતું નથી, એ મોટી શોચ-
નીય વાત છે. બે પ્રકારની મધુવલ્લી (જમીનમાં અને જળમાં ચનારી):—વૃષ્ય, મધુર, રુચ્ય, બલ્ય,
ઝુરુ, શીતળ, ચક્ષુષ્ય, વર્ષકર, સ્વર્ચ, સિન્ધ, કેશોને દિતાવહ, શુક્ર, રક્તપિત્તનાશક તથા વણુ-
શુદ્ધિ કરનારી છે; અને સોળે, વિષ, વાતરક્ત, વણુ, ઉલ્લટી, તૃષા, ગ્લાનિ, ક્ષય, રક્તદોષ, રક્તપિત્ત, પિત્ત,
સહોવણુ તથા વાતપિત્તને નાશ કરે છે. મધુચક્રી (જેઠીમધ):—મધુર, કિંચિત્ કડવી, શીતળ,
ચક્ષુષ્ય તથા રુચિકર છે; અને શોષ, પિત્ત, તૃષા તથા વણુને નાશ કરે છે. ખીજ યુક્ત મધુવલ્લી
જેવાળ છે. ઉપચાર:—(૧) જેઠીમધનો શીરો તૈયાર કરવાની રીત:—જેઠીમધનું મૂળિયું
ચાર પાંચ વર્ષનું થયા સિવાય અર્ક કાઢવાને યોગ્ય થતું નથી. શુમારે સો પૌંડ વજનનાં મૂળાંઆ-
માંથી ૧૬ પૌંડ અર્ક નીકળે છે. જેઠીમધનાં મૂળ લાવી, તેના બે-ચાર આંગળ લંબાઈના કકડા
કરી, તે પાણીમાં નાખી સારી રીતે ધોવા. પછી તે ખાંડણીમાં ઉપર નીચે ખાંડવા. એ લોટ થયેલાં
મૂળાંઆ એક મોટા વાસણમાં નાખી ૨૪ કલાક સુધી મંદ અગ્નિ ઉપર બાફવાં. પછી તે એકાદ
ચંત્રના દાળ નીચે મૂકી તેમાંનો સર્વ રસ કાઢી લેવો. એ બાફવાની અને રસ કાઢવાની ક્રિયા
તે મૂળાંઆ ઉપર બે ચાર વાર કરવી પડે છે. જે રસ નીકળે તે ગાળી પુનઃ ચૂસા ઉપર ચઢાવવો
અને ઉપર ને ઉપર હલાવવો. તે રસ ધટ ચાચ લાંસુધી હલાવવાનું ચાલુ રાખવું. પછી કથરોટ ચૂસા
ઉપરથી નીચે ઉતારી તેની સળાઓ એક સંચામાં ધાલી પાડવાથી શીરો તૈયાર થશે. એવી આ
સળાઓ બનાવવાની અલ્પ રીત છે. આ સળા ઉધરસ ઉપર દાઢ નીચે રાખવાથી ઉધરસ શમે છે
અને તૃષાનું પણ શમન થાય છે. (૨) તૃષા (તરસ) શમન થવા માટે:—જેઠીમધનાં મૂળ દાઢ
નીચે રાખી રસ મળતા જવું અથવા જેઠીમધનો કાઢો કરી પાવો. (૩) આગંતુક જખમ થયો
હોય તે ઉપર:—જેઠીમધનું ચૂર્ણ ઘીમાં ખરલ કરી કિંચિત્ ગરમ કરી લેપ કરવો. (૪) હેડકી
ઉપર:—જેઠીમધનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૫) ઉલટી થવા માટે:—જેઠીમધના કાઢામાં ૩
માસા રાઈનું ચૂર્ણ નાખી પાવો; એટલે ઉલટી થઈ વિષદોષ, અજીર્ણ અને કફ વગેરે રોગો મટે
છે. (૬) વીર્યવૃદ્ધિ અને બળ પ્રાપ્ત થવા માટે:—જેઠીમધનું ચૂર્ણ ઘી અને મધમાં મેળવી
આપવું અને ઉપર દૂધ પાવું. (૭) મુખમાં ચાંદીઓ પડે છે તે ઉપર:—રાત્રે સાકર અને કંકોલ
દાઢ નીચે રાખવાં અને સવારે જેઠીમધનો કાઢો સાકર અને ઘી નાખી પાવો. (૮) પિત્તમંદર
ઉપર:—જેઠીમધ ૧ તોલો વાટી ચોખાના ધોવરામણમાં કટક કરી, સાકર ૪ તોલા નાખી તે
કટક આપવો. (૯) બાળકોના ચામડીના રોગ ઉપર:—ગાયનું માખણ જરા ગરમ કરી
પાતળું થાય એટલે તેમાં જેઠીમધનો શીરો ધસવો; પછી તેમાંજ થોડો ધોળો કાથો નાખી ખરલ
કરવો અને તે મિશ્રણ શરીર ઉપરની ચાંદીઓએ ચોપડવું. (૧૦) ઉજ્જ્વલતાના કારણથી છાતીમાં
કફ સૂકો થયો હોય તે ઉપર તથા ઉધરસ ઉપર:—જેઠીમધનો કાઢો કરી તેમાં સાકર નાખી
પાવો. (૧૧) ઉરક્ષતક્ષય ઉપર:—જેઠીમધ અને બળ(બોળ)નાં મૂળ એનો કાઢો કરી તેમાં
લીંદીપીપર અને વંશલોચનનું ચૂર્ણ નાખી પાવો. (૧૨) અપરમાર ઉપર:—કોહોળાના ગર્ભમાં
જેઠીમધ ધસી પાવું. (૧૩) કફરોગ ઉપર:—જેઠીમધનો કાઢો મધ અથવા સાકર નાખી પાવો;
અથવા ચોચુરમાં જેઠીમધ અને બહેડાં ધસી ચાટણુ કરી આપવું. (૧૪) ત્રિદોષ ઉપર:—
આદાના અને તુળસીના રસમાં જેઠીમધ ધસી તેમાં મધ નાખી તે પાવું. (૧૫) અહિસા ઉપર:—

જેદીમધ મધમાં ધસી આંખોમાં અંજન કરવું. (૧૬) કફદોષથી દૂધ દૂષિત થયું હોય તે ઉપર:—જેદીમધ અને સિંધવ લીમાં મેળવી ચાઢવા આપવું. અને આસોપાલવનાં ફલ વાડી સ્તનને અને બાળકના હોઠોએ લેપ કરવો; એટલે બાળકને સુખથી ઉઘડી થાય છે અને કફદોષ શાંત થાય છે. (૧૭) લાપાટીઆ ઉપર:—જેદીમધનો શીરો સ્ત્રીના દૂધમાં ધસી લેપ કરવો. (૧૮) ચૂચકુચ્છ ઉપર:—જેદીમધનું બારીક ચૂર્ણ કરી દૂધમાં કાલવી પાવું. (૧૯) દ્વદ્વોગ ઉપર:—જેદીમધ અને કકુ એનું ચૂર્ણ મરમ પાણીમાં પાવું. (૨૦) કાલેરા ઉપર:—જેદીમધનો કાઢો પાવો. (૨૧) રક્તજનિત ઉલટી (ઉલટીમાં લોહી પડતું હોય તે) ઉપર:—જેદીમધ અને ઘોળું ચંદન દૂધમાં ધસી પાવું. (૨૨) સ્વરભંગ ઉપર:—જેદીમધનું ચૂર્ણ લી અને સાકરમાં નાખી આપવું. (૨૩) ઉધરસ (સૂકી તથા કફવાળી) ઉપર:—(યષ્ટીમધુવટી)—જેદી મધનો શીરો, વરીઆળી, મીંઢીઆવળ, સાકર તથા તળ, એ વસ્તુઓ સમભાગે લઈ ખાંડી બારીક ચૂર્ણ કરી ઘોડા દૂધમાં ખરચ કરી ચણા જેવડી ગોળી બનાવી સૂકવી બાટલીમાં ભરી રાખવી. અકેક ગોળી દિવસમાં ૫ થી ૧૦ વખત મોંમાં રાખી ચૂસવી, જેથી સૂકી ઉધરસ, મળાનો દુખાવો, સ્વરભંગ, કફ, સળેખમ, સુસ્તી વગેરે મટે છે. ગાનારનો અવાજ પણ આ ગોળીના સેવનથી સારો થાય છે.

રપ૫ ઝરસી—(સંઁ ઝરસી. મંઁ ઝરસ) ઝરસીનાં ઝાડ હરીઆળી જેવાં ખેતરની જમીનમાં અને ખાડીમાં જ્યાં શરદીની જગા હોય છે તે ઠેકાણે થાય છે. આ લાજી વૈજ્ઞાન-જેઠ માસમાં ધણી થાય છે. તે જમીન ઉપર વેંતભર પથરાયેલી હોય છે. તેના ફાંટા અહીં તહીં પથરાયેલા હોય છે. ઝરસીનાં પાંદડાં બારીક મેંદી જેવાં હોઈ તે ધણાં કડવાં હોય છે. આ લાજી વાયુનાશક છે, માટે લોક બહુ આગ્રહથી ખાય છે. તેમાં કુંગળી નાખી ખાય છે. બાગાયત જમીનમાં ચનાર ઝરસીમાં કડવાપણું કિંચિત્ કમી હોય છે.

રપ૬ ઝાડશેવાલ—ઝાડશેવાલનાં ઝાડ વહેળામાં ઉત્પન્ન થાય છે. એની ઉંચાઈ શુભારે એક હાથ હોય છે. આ ઝાડને કાંદા(કુંગળી)ના જેવાં પાંદડાં હોય છે, પણ તે પહોળાં હોય છે. એ ઝાડ ધણાક પ્રાંતોમાં થાય છે, એ બારે માસ મળે છે. ઉપયોગ:—(૧)બદ્ધ કુટવા મારે:—ઝાડશેવાલનાં મૂળીઆં ચંદનની પેઠે પાણીમાં ધસી તુવેરની દાળ જેવડાં ટપકાં કરવાં. એ પ્રમાણે ત્રણ ચાર વખત ચોપડવાથી ગમે તેવી ગાંઠ હોય તોપણ તે જલદી પુટે છે. માણસને કાંઈ પણ પ્રકારની ગાંઠ થઈ હોય તે ઉપર તથા ઘોડા વગેરેને જે ગાંઠો થાય છે તે ઉપર ચોપડવાથી બે પહોરમાં કિંવા એક દિવસમાં છિદ્ર કરી દર્દ મટાડવામાં આ ઔષધ અતિ ઉત્તમ છે.

રપ૭ ઝીંઝરટ (ઝિપટો, બંઠ અધાડો)—સંઁ ગૃહ-નાગબજા, ઝિંઝરિટા. મંઁ ઝિંઝરટ, ઝિંજુડી. હિંઁ છિરોછટા, ઝિંઝિરીટા. કંઁ જોટોટે, વટવટી, કટવાણિ. લાંઁ કુંફેટા એંગ્લેટા.

એ ઝાડ ત્રણ-ચાર હાથ ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં નાનાં હોય છે અને કાંઈક એરંડાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એને ગુલાબી રંગનાં બારીક ફળ આવે છે. એ ઝાડ ઉપર પુમવડે વિંટા-યેલાં ચપટાં ગોળાકૃતિ ફળ આવે છે. તેમાં ચાર પાંખડીઓ હોય છે. એ ફળ જૂનાં થઈ સૂકાવા લાગે એટલે તે પાંખડીઓ જુદી જુદા થાય છે. એ ફળ તુપકડી(ગંગેટી)ના ફળની પેઠે કપડે ચોટે છે. એને “લેચી” પણ કહે છે. ઝીંઝરટ:—તૂરી, તીખી, શીતળ, વૃષ્ય, બલપ્રદ, સ્ત્રીઓનું દૂધ વધારનારી, રક્તાતિસારની નાશક અને તૃપ્તિકર છે. ઉપયોગ:—(૧) કુંટી પાસે ગાંઠ થઈ હોય તે ઉપર:—ઝીંઝરટનાં મૂળ ધસી કુંટી ઉપર ટપકાં કરવાં અને મૂળ કંમરે બાંધવાં. (૨) ઉપદંશ ઉપર:—ઝીંઝરટની લાજી મૂઢીભર વાડી તેમાં થોડું જીંઝ અને ધાણા નાખી ૭ દિવસ આપવું અને ચાંદીઓ ઉપર આ ઝાડની ધૂણી આપવી. (૩) કૂતરાના વિષ ઉપર:—ઝીંઝરટનાં ખી, કડવું કાહોળું, જૂનો ગોળ અને હોકાનો કાલ, એ સઘળું ખાંડી ખાવા આપવું. (૪) બળદની બાંધ સજે છે તે ઉપર:—ઝીંઝરટનાં મૂળની છાલ ચાવી ચોપડવી.

રપ૮ એરંકોઅલાવું ઝાડ—સંઁ વિપતિંકુક, કારસ્કાર. મંઁ કાજરા કુચલા. બંઁ કુંચિલા. હિંઁ કુચલા. કોં કાજરા. કંઁ કાજરકાનામારા, કાંજવાર, હેમુટી. તાંઁ એટ્ટેમારં કોકોડી. તુંઁ કાયેરમારા. લેંઁ મુસીડી, મુષીએદું. મલાંઁ કન્નીરામ, લાંઁ સ્ત્રીકોનોઝ નક્ષત્રોપીકા. છંઁ બ્હોમિદ્ નદ, પોંઁઝન નદ.

સહાદિ પર્વતના પ્રદેશમાં એ ઝાડ ધણું થાય છે. એ ઝાડનાં ફળો, પાંદડાં તથા સર્વ ભાગ વિષયુક્ત છે. એનાં પાંદડાં ઉપર કાંઈ પદાર્થ ખાવાથી વિકાર થાય છે. એના ફળને “જહરકુચ્છા” પણ કહે છે. આવ’ આ વિષારી ઝાડ નિરર્થક છે એવું કોઈ કહેશે; પરંતુ એ ઝાડ માણસને પુષ્કળ ઉપયોગી થાય એવા યુષ્ઠ એમાં પરમેશ્વરે મૂકેલા છે.

ઝેરકાચલાનાં ફળ ઇંદ્રવરણના આકારનાં, સુંવાળાં, ગોળાકાર અને નારંગી રંગનાં હોય છે. એ દેખાવમાં સુંદર લાગે છે, તેથી એનું સંસ્કૃતમાં ‘રમ્ય ફલ’ એવું અર્થયુક્ત નામ છે. ફળની છાલ પાતળી હોય છે અને ફોડીએ તો અંદર ઘોળા-પીળા રંગનો ગરલ દેખાય છે. ગરલની અંદર બેથી પાંચ સુધી બીજાં ગોળ અને બંને બાજુ ચપટ એકથી બે ઇંચના વ્યાસનાં હોય છે. તેને ઝેરકાચલાં કહે છે. એ અતિશય ઝેરી હોય તેમાં કોઈ પ્રકારનો વાસ હોતો નથી. આ ઝાડનો મુખ્ય ઉપયોગી ભાગ બીજ અને છાલ છે. આનાં પાંદડાં પણ ઝેરી છે. એ બૂલથી ઠારના વધારે ખાવામાં આવવાથી ઠોર મરી જવાના દાખલા પણ મળી આવ્યા છે. આ વૃક્ષ ઈંગ્રેજ વર્મવારી પ્રમાણે લોગેનીએસી નામના ઉદ્દલિજ્જન વર્ગમાં ગણેલું છે.

ઝેરકાચલાનાં બી સારાં હોય તો અતિશય કડવાં લાગે છે. એ કડવાપણું એમાં એક ક્ષાર ગુણવળા રિટ્રકનીન નામના સત્ત્વથી છે. રિટ્રકનીન સત્ત્વનો અમલ જ્ઞાનતંતુઓ પર અને મનન ઉપર અટકો જલદી થાય છે કે તેનાથી હાથપગના રનાયુતું સ્તંભન થઈ શરીર ઉપર ધનુર્વાત જેવું પરિણામ આવે છે.

રિટ્રકિનયા નામના ઝેરી સત્ત્વનો પ્રવેશ શરીરમાં રક્ત દ્વારા થઇને મસ્તકના તંતુને અને વંશગત મનનતંતુને તીવ્ર ચેતના ઉત્પન્ન કરે છે; તેથી પ્રથમ સંજ્ઞાશક્તિના રનાયુને આંચકા આવી તેનું સ્તંભન થાય છે. ત્યારપછી હૃદયની ગતિનું સ્તંભન થઈ તેનું ચાલવું બંધ થાય છે, કે જેથી મૃત્યુ થાય છે.

ઝેરકાચલાનું સત્ત્વ (રિટ્રકિનયા) દારૂ અથવા દહીંની સાથે આપી મનુષ્યવધ કરેલ હોવાનું જાહેરમાં આવેલ હોવાથી એની ઝેરી અસર થાય એવું એનું ઓછામાં ઓછું પ્રમાણ જાણવું જરૂરનું છે. રિટ્રકિનયા ઓછામાં ઓછું અર્ધો ગ્રેન એટલે ૦. ચણેડીલાર આપવાથી ૨૦ મિનિટની અંદર મૃત્યુ થવાનાં ઉદાહરણો જાણવામાં આવે છે; પરંતુ ‘શેષકે’ નામના એક જર્મન ડૉક્ટર જર્મનીમાં એક રૂગ્ગાલયમાં ૫ રતિ રિટ્રકિનયા પેટમાં ગયા છતાં મનુષ્ય બચ્યાનાં ઉદાહરણ મળી આવ્યાની દફાકત ડૉક્ટર વુડને આપેલી છે. ઉપરની બાબતમાં એવો તર્ક થઈ શકે છે કે, તે ગળીએ એવા પ્રકારનાં કેટલાંક ફળો ખાધાં હશે, કે જેના યોગથી વિષનું પરિણામ લોહી ઉપર લાગ્યું નહિ હોય. યુરોપીયન પદ્ધતિથી ઉપચાર કરવામાં ઝેરકાચલાનો મદાર્ક પાંચથી દસ ટીપાં અપવાતે વડીવટ છે.

ઝેરકાચલાનું વિષ ચઢેલ હોય તો ધણુંખરાં ધનુર્વાત જેવાં લક્ષણો થાય છે. એનું કાર્ય કરોડરજ્જુ ઉપર થાય છે. એ ખાવાથી કેટલીક મિનિટોએ અને ધણું ધણું તો એક બે કલાકમાં ઝેર ચઢતા લાગે છે દાંત સજ્જડ પડી જાય છે; હાથ, પગ અને આખું શરીર અક્કડ થઈ જાય છે; ધનુર્વાતના અને ઝેરકાચલાનાં ઝેરના લક્ષણમાં આ પ્રમાણે ફરક દેખાય છે. ધનુર્વાતમાં પ્રથમ અસ્પષ્ટ લક્ષણો દેખાઈ તે હળવે હળવે વધતાં જાય છે; અને ઝેરકાચલામાં તેજ લક્ષણો આરંભ-માંજ સ્પષ્ટ દેખાઈ જલદી વધે છે. ધનુર્વાતમાં પ્રથમ જડજી અને દાંત સજ્જડ થઈ પછી શરીરના જુદા જુદા સ્તંભ અક્કડ થાય છે; અને ઝેરકાચલાના ઝેરમાં પ્રથમ શિરા પકડાય છે અને ત્યાર પછી દાંત સજ્જડ પડવા વગેરે થાય છે. ધનુર્વાતમાં બાહ્યાયામ હળવે હળવે પાછળથી થાય છે અને ઝેરકાચલામાં તે આરંભથીજ થાય છે. ધનુર્વાતમાં શરીરને ખેંચીને તે થોડું કમી થાય છે ત્યારે પણ શરીર અક્કડજી હોય છે; અને ઝેરકાચલામાં રહી રહીને ખેંચે છે અને જ્યારે તાણ (ખેંચ) ન હોય તે વખતે રોગી સારી સ્થિતિમાં હોય એમ લાગે છે. ધનુર્વાતનો રોગી એક, બે અથવા તેથી વધારે દિવસ રહે છે; અને ઝેરકાચલાના વિષથી બે-ચાર કલાકમાંજ મરે છે. સાધારણ રીતે ઝેરકાચલાં ખાધા પછી પાંચ મિનિટથી અર્ધ કલાકની અંદર ઝેરી લક્ષણ દેખાવા લાગે છે. કદી

કઠી હજી વીસ મિનિટની અંદરજ મૃત્યુ થાય છે. ધણું ધણું તો જ કલાક સુધી મનુષ્ય જીવી શકે છે. ઝેરકોચલાના બીજની બૂટી ૧૫ માસો અથવા સિદ્ધિનિયા અર્ધા ઘઉંબાર જેટલું આપવાથી મનુષ્ય મરે છે. ઝેરકોચલાનાં બીજ હાલ સહિત ગળવાથી વિષ ન ચઢતાં તે તેવાંજ મલદારથી બહાર નીકળે છે; કારણ કે તે ઉપરની હાલ પચતી નથી.

સિદ્ધિનિયા સત્ત્વ બનાવવાની રીત અંગ્રેજી બ્રિટિશ ફાર્માકોપિયા અથવા ઔષધિસંગ્રહમાં આપેલી છે. તેમાં ૧ ઓંસ (૨૫ તોલા) તીવ્ર મધુર્ક રેક્ટીફાઈડ સ્પીરીટમાં નાખી તેમાં ચાર ગ્રેન સિદ્ધિનિયા પીગળાવી આપવું; અને ત્યાર પછી ગાળવાના કામગીરી (બ્લોટીંગ પેપર—શીટર પેપર—થી) ગાળી લેવું. આની માત્રા ૩ થી ૧૦ ટીપાં છે. શુદ્ધ કરેલાં બીજાંની બૂટી ૧ થી ૫ ગ્રેન અનુપાનપરત્વે આપવી. ઓછા પ્રમાણથી એટલે એક ગ્રેનનો સોળમો ભાગ ઝેરકોચલાનું સત્ત્વ હૃદયને ઉત્તજક અને સૂક્ષ્મવાહિનીનું સ્તંભન કરનાર છે. ઝેરકોચલાનું ઝેરી સત્ત્વ ફળથી બીજાંમાં ૨ અને હાલમાં ૧ ભાગ જુદા જુદા પ્રમાણમાં રહે છે. ફળના ગર્ભમાં તે થોડા પ્રમાણમાં રહે છે.

આયુર્વેદક, આંગ્લ વેદક અને હોમિયોપેથિક વગેરે પદ્ધતિ પ્રમાણે ઝેરકોચલા એ એક અમૂલ્ય ઔષધ છે. તાવ, અજીર્ણ, શ્વાસ, ઉધરસ, વાયુ, ક્ષય અને શિરોરોગ વગેરે અનેક રોગ ઉપર જુદા જુદા યોજના પ્રમાણે તે ગુણકારી છે. ધાતુની નિર્બળતા ઉપર તો આ એક અપૂર્વ ઔષધ છે. ઝેરકોચલાનાં પાંદડાં, સુંઠ અને સાબરશીંગ, એનો લેપ તૈયાર કરી ચોપડવાથી સંધિવાત અને પક્ષાઘાત સારા થાય છે તથા ઉંદરનું ઝેર ઉતરે છે. હકીમ લોકો એકલાં ઝેરકોચલાનાં પાંદડાં વાટી પક્ષાઘાત ઉપર લેપ કરે છે. આ કૂતરાના ઝેર ઉપર ઉતાર છે.

ઝેરકોચલાની શુદ્ધિ—આ બીજાં ઘીમાં બળવા નહિ દેતાં તળીને તેના ઉપરની હાલને તથા વચ્ચેથી ચીરી માંહેની જીલ હોય તેને કાઢી નાખવી એટલે શુદ્ધ થાય છે; અથવા બીજાં ગોમૂત્રમાં શીજવી હાલ અને જીલ કાઢી નાખવી એટલે તે શુદ્ધ થાય છે. x

ઝેરકોચલાનું ઝાડ—મઢકર, વૂરં, ગ્રાહક, તીખું, કડવું, લઘુ તથા ગરમ છે; અને કોઢ, રક્તવિકાર, કંઠ, કફ, વાતરોગ, વ્રણ, અર્થ તથા જ્વરનો નાશ કરે છે. એનાં લીલાં ફળ:—ગ્રાહક, વૂરાં, વાતકર, લઘુ અને શીતળ છે. પાકેલાં ફળ:—વિષ, ગુરુ તથા પાકકાળે મધુર છે; અને કફ, વાયુ, પ્રમેહ, પિત્ત તથા રક્તવિકારનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) જનાવરોને કંપ્ત વિષબાધા થઈ હોય તે ઉપર:—ઝેરકોચલાનાં બીજ અગર મૂળાં ધસી ચોપડવાં, એટલે વિકાર દૂર થાય છે. (૨) કૂતરાના વિષ ઉપર:—ઝેરકોચલાનાં બીજાં ઘીમાં શેકી, તે રોજ વૃદ્ધિએ સેવન કરવાં; અથવા ઝેરકોચલાનાં બીજ ૧ વાલ નિત્ય ખાવાં. (૩) શરીરમાં વાળો મર્યા હોય

x (૧) ઝેરકોચલાં ગોમૂત્રમાં ૭ દિવસ પલાળી રાખવાં. દરરોજ ગોમૂત્ર સવારસાંજ બદલવું. જ્યારે તે નરમ થાય ત્યારે તેની હાલ કાઢી નાખવાથી ઝેરકોચલાં શુદ્ધ થાય છે. આ કાઢી નાખેલી ઝેરકોચલાની હાલ વાટી વકરેલા બીજ વગેરે પર ચોપડવાથી તે રામબાણુ આરામ કરે છે. જામરાને અટકાવે છે. (૨) શોધી શુદ્ધ કરેલાં હાલ વગરનાં ઝેરકોચલાં સોળગણુ દૂધમાં ઉકાળી માવો કરવો. તેમાંથી ઝેરકોચલાં કાઢી લેવાં અને રહેલ દૂધનો માવો ઝેરી છે માટે તેને જમીનની અંદર દાટી દેવો. જો અશીણુનું વ્યસન છોડાવવું હોય તો અશીણુને બદલે આ માવો અશીણુના વજનથી બમણો આપી થોડે થોડે કમી કરી નાખવો; તેથી એ વ્યસન છૂટે છે. (૩) ઉપર પ્રમાણે દૂધમાં ખાફેલ ઝેરકોચલાંની જીલ કાઢી નાખી ઝીણા કકડા કરી નાખી ગાયના ઘીમાં તળી ખાંડી રાખવા. એ ઉલટી, વાયુ, આફરો, શ્ળ અને શરદીનો નાશ કરે છે. એની માત્રા ૧ રતીથી ૪ રતી સુધી ગણાય છે. (૪) એ ઝેરકોચલાં શેર ૦૧ હાણુ અને પાણીના રગડામાં માસ ૩ સુધી પલાળી રાખવાં. હાણુ સૂકાવા ન દેતાં પાણી દરરોજ જોઈતું જોઈતું નાખતા રહેવું. આમ કરતાં પાકી નરમ થેંસ જેવાં તે થઈ જાય એટલે તેની હાલ અને જીલ કાઢી નાખવાં. આ શુદ્ધ થયેલાં ઝેરકોચલાં સાથે સોપારી તોલો ૧, મરી તોલો ૦૫૫ તથા આમલીના શુદ્ધ કરેલ કચૂકા નંગ ૮ વાટી ગોળાઓ કરવી. એ ગોળાઓ ઘીમાં, મધમાં કે પાણીમાં વાટીને કરવી. એથી પણ અશીણુનું વ્યસન છોડાવી શકાય છે. આ પ્રયોગો ખાત્રીલાયક છે.

તે ઉપર:—ઝેરકોચલાનાં બી ધસી ચોપડવાં. (૪) ઉઠાણું (પાકે નહિ તેવા મુમડા) ઉપર:—ઝેરકોચલાનાં બી અને સમુદ્રકળ ધસી ચોપડવાં. (૫) સોદેશકર ઉપર:—ઝેરકોચલાનાં આડ ઉપરની શીંગોનો કાપ કાઢી વાસણમાં ધાલી કાઢો કરી આપવો. (૬) કોળ, ઉંદર વગેરે કમ્મી થવા માટે:—ઝેરકોચલાનાં બીઆંનું ચૂર્ણ કરી તે લોટમાં મસળવું અને તે લોટ ઉંદર ખાય તેવી જગ્યાએ મૂકવો. આ લોટ ઘણો વિષારી છે. (૭) ટાઢીઓ તાવ, મુવારોમ, અજીર્ણ, શૂળ અને મંદાગ્નિ ઉપર:—ઝેરકોચલાનાં બી લાગી જવા ન દેતાં લીમાં તળી કાઢવાં, ઐટલે તે શુદ્ધ થાય છે. શુદ્ધ કર્યા પછી તેનું ચૂર્ણ કરી તે ૧-૨ ગુંજ મધમાં આપવું. (૮) વાળા ઉપર:—ઝેરકોચલાનાં બી અથવા ઝેરકોચલાનાં બી અને સોમલ પાણીમાં ધસી ત્રણ દિવસ લેપ કરવો. (૯) શીતજ્વર, આમ, શૂળ અને સંઘ્રહણી ઉપર:—શુદ્ધ ઝેરકોચલા ત્રણ લાગ અને લવંગ એક લાગ, આદાના રસમાં ખરલ કરી ચણોડી જેવડી ગોળીઓ કરી તે મધમાં આપવી. (૧૦) શૂળ ઉપર:—ઝેરકોચલાનાં બીઆંનું પાતાળયંત્ર તેલ કાઢી તે પાનમાં ચોપડી આપવું. (૧૧) જૂના વાયુના રોગ ઉપર:—શુદ્ધ ઝેરકોચલા ૧ થી ૨ રતી દિવસમાં બે વખત દૂધ અથવા નવસેકા પાણી સાથે થોડા દિવસ લેવાથી કમરનું દરદ, પક્ષાઘાત, અંગનું જકડાઈ જવું, પાચન શક્તિની નિર્બળતા, શરીરકંપ, પગમાં તથા હાથમાં થતી કળતર વગેરે દૂર થાય છે. માત્રા થોડી લેવી; અને પર્ય પાલન કરવું. દસ્તમૈથુન અથવા અધિક સ્ત્રીપ્રસંગથી વીર્યક્ષય થઈ શરીરમાં કમજોરી આવેલી હોય તે પણ ઝેરકોચલાના સેવનથી દૂર થાય છે. નવા વાયુના રોગવાળાએ ઝેરકોચલાનું સેવન નહિ કરવું. તીક્ષ્ણ વાતપ્રકોપમાં ઝેરકોચલાથી લાભને બદલે ઉલટી હાનિ થાય છે. (૧૨) હૃદયકાયા કૂતરાના ઝેર ઉપર:—શુદ્ધ ઝેરકોચલા, શુદ્ધ વજનાગ તથા ફૂલાવેલ ટંકણખાર સમલાગ લઈ બારીક ચૂર્ણ કરવું. દિવસમાં બે વખત ૨૧ દિવસ લેવાથી ઝેરની અસર દૂર થાય છે.

૨૫૯ ટાંકો—સંઘ્ર વ્યવર્તિની, વાસ્તુક. મંઘ્ર વ્યવત. હિંઘ્ર અથુવા. બંઘ્ર વેતુયા. રાંઘ્ર ચિલવો. કંઘ્ર વ્યવર્ત, ચક્રોતપદ્ય. ક્ષાંઘ્ર મુસેલેસા. અંઘ્ર રોકઅતુલ્યબળમેલ. ઇંઘ્ર વ્હાઈટગુજ કૂટ. લાંઘ્ર કેનોપોડિયમ ઓલબમ.

આ શાક ઘણું ફેકાણું થાય છે. આ જાડ શુમારે હાથભર ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં ઘણાં મોટાં હોતાં નથી. તે કોમળ હોય છે. ટાંકાની લાજ પૌષ્ટિક છે. એ લાજમાં ચણાની દાળ અમર કાંઈક ધાન્ય નાખવાથી તે ઘણી સારી લાગે છે. ટાંકામાં આ એક ગુણુ છે કે, જે દાણા બાકવા કઠિન હોય છે, તેમાં કેટલાંક ટાંકાનાં પાંદડાં નાખવાથી તે જલદી બકાય છે. ટાંકો:—મધુર, શીત, ખારો, રચિકર, સારક તથા પાચક છે; અને મળમૂત્ર શુદ્ધ કરનાર, અગ્નિદીપક, લઘુ, શુક્રપ્રદ, બલકર, હૃદય તથા જ્વરનાશક છે; તેમજ ત્રિદોષ, અર્શ કૃમિ, પ્લીહા, રક્તવિકાર, કોદ, પિત્ત તથા ઉદાવર્તવાયુનો નાશ કરે છે. † ઉપયોગ:—(૧) શીતળા આવવા ઉપર:—પ્રથમ ઉલટી થવા માટે ટાંકાનો રસ મધમાં આપવો. (૨) દેવતાથી બળેલના દાહ ઉપર:—ટાંકાનો રસ ચોપડવાથી દાહ શાંત થાય છે.

૨૬૦ ટીંબર—સંઘ્ર નિંદુકી. મંઘ્ર ટેલુરણી. હિંઘ્ર તેંદુ. કંઘ્ર તુંમરી, જગળમર. ક્ષાંઘ્ર અમનુસ. ઇંઘ્ર એબની. લાંઘ્ર ડાયોસ્પાઇરિસ, એન્થ્રાઓપ્ટેરિસ.

ટીંબરનાં જાડ મોટાં મોટાં થાય છે. એનાં પાંદડાં મોટાં અને લાંબાં હોય છે. એને ખોર જેવડાં ફળ આવે છે અને તે લોકો ખાય છે. એનાં પાંદડાંની તંબાકુની બીડીઓ કરે છે. એ બીડીઓ પીવાથી કાળજી ખવાઈ જાય છે. હૃદયમાં પીળો ડાઘ પડે છે, કંઠશોષ થાય છે અને કફ વધે છે. એવું જતાં પણ હાલમાં એ વ્યસનનો ફેલાવો વધતોજ જાય છે. એ વ્યસન સાધારણ જણાય છે; પરંતુ એથી ઘણુંજ નુકસાન થાય છે, દ્રવ્યનો નાશ થાય છે, શક્તિ જતી રહે છે તથા આંખોનું તેજ મંદ થાય છે. આવી હાનિ થતી હોવાથી આવા દુષ્ટ અને હલકા વ્યસનથી લોકોએ દૂર

† ટાંકાની એક ચીજ નામની બીજ જાત છે. તેને રાતો ટાંકો કહે છે, જેનું વર્ણન ચંદન ખટવાના નામથી ઉપર કરેલું છે. વળી કણજારાને પણ જંગમી ટાંકો કહે છે.

રહેલું એ બહુજ સારું છે. x ટીંબરુ:—તૂરી, કડવી, સિંગવ, ઉખ્ય તથા મધુર છે; અને વાયુ તથા પ્રયુનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ:—તૂરાં, ભેખન, ગ્રાહક, શીત, સ્વાદુ, રક્ષ, લઘુ, મલસ્તંભક, અગ્નિકારક, જાતકારક તથા કડવાં છે. પાકાં ફળ:—ગુરુ, સ્વાદુ, મધુર, સિંગવ તથા કડકર છે; અને મેદ, પિત્ત, રક્તરોગ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. ટીંબરુની છાલ:—પિત્તરોગનાં નાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) જૂ મરવા માટે:—ટીંબરુની છાલને ગોમૂતમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૨) દમ ઉપર:—ટીંબરુના ફળની છાલ સૂકવી પા તોલો અલમમાં નાખી પીવી.

૨૬૧ ડમરો:—સં. દમનક. મં. દવણાં. હિં. દવના, દૌના. કં. દવના. તૈ. સાવિત્ર ચદ્. કાં. વરંજસીદ, સદસંતીન. અં. કુશસૂમી. ઇં. વર્મવુડ. લાં. આર્ટિમિશિયા ઇન્ડીકા.

ડમરાનાં ઝાડ વેંત દોઢવેંત ઉચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં કાંઈક માજરનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે; પરંતુ ડમરાનાં પાંદડાં કાંઈક સાંકડાં હોય છે. ડમરાના છોડનો વાસ ધણો તીવ્ર આવે છે. તે વાસ દૂરથી સારો લાગે છે. એને તોરા આવે છે. તેનો પલ્લુ ઝાડ જેવો વાસ આવે છે. ડમરાનો સુગંધી પદાર્થમાં ધણો ઉપયોગ થાય છે. ડમરાનાં ઝાડ ધરની આસપાસ વાવવાથી ધરમાં સાથ આવતો નથી. *ડમરો:—તીખો, શીતળ, કડવો, તૂરો, વૃષ્ય, હલ્લ તથા સુગંધી છે; અને કોદ, વિસ્ફોટક, કંડૂ (ખરજ), દ્વિદોષ, ત્રિદોષ, વિષ, ક્ષેદ, અર્શ, ભૂતખાધા, સંગ્રહણી તથા મદપીડાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) સર્પના વિષ ઉપર:—ડમરાનાં મૂળ અને તેનાં પાંદડાં ખાવાં અથવા રસ કાઢી તે પાવો. દેરોને પલ્લુ તે આપવાથી ગુણ આવે છે. (૨) ગરમી ઉપર:—ડમરા-મરવાનો રસ કાઢી તે રસ પાવો.

૨૬૨ ડાહા (ડાહડો):—સં. કુશ, દર્ભ. મં. દર્ભ. જં. કુશ, દર્ભ. હિં. દાહા. દાહવડી. કં. વિલિયમ્સકુશિ, ઉન્હાકુશી. તૈ. કુશકુવાંલુ, ફુલ. તુ. દર્ભેપંતિ. મલાં. અનુદર્ભ. લાં. એડ્રો-પોગન નારડેઇડિસ.

ડાહા એ એક મોળની જાતિનું ધાસ છે. એને વેંતલર લખાઈના તોરા આવે છે. એ તોરા મોળના તોરા કરતાં મોટા હોય છે. એને દક્ષિણમાં કેટલાક લોક “ગણ” કહે છે. એ જે અઢી હાથ ઉંચો વધે છે. એ પ્રજાકર્મમાં ઉપયોગી હોવાથી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. ડાહાનાં ભોથાં નદીને કિનારે કિંવા વહેણાને કિનારે થાય છે. ડાહા:—શીતળ, રુચિકર, તૂરો, સિંગવ, શુક્રશુદ્ધિકારક તથા રજ:શોધક છે; અને કફ, રક્ત, રક્તપિત્ત, પિત્ત, દમ, તૃષ્ણા, મૂતકૃચ્છ્ર, ખરિતશળ, કમળો, પ્રદર, રક્તદોષ, વિસર્પ, ઉલટી, મૂર્ચ્છા તથા અસ્મરીનો નાશ કરે છે. એનાં મૂળીઆં:—શીતળ, રુચિકર

x ટીંબરુનાં ફળનો તાજો રસ ઉત્તરહિંદુસ્તાનમાં ધા ઉપર ચોપડે છે; અને ગરીબ માણસો તેનાં ફળ ખાય છે. એનાં ખીજને રાખી મૂકે છે. ઝાડાની ખિમારીમાં એનો ગ્રાહી ગુણ હોવાથી દેશી લોકો વાપરે છે. ઇંગ્રેજ ઔષધોમાં:—ટીંબરુને બહુજ ગ્રાહી કહેલ છે. એનું સત્ત્વ બનાવવાને માટે ફળને કચરી દાખીને તેનો રસ કાઢી તેને ઉકાળાને ધાટો કરી લે છે. આ સત્ત્વ રતાશ પડતા ખૂરા રંગનું હોય છે અને પાણીમાં ધણું જલદી પીગળી જાય છે. ઝાડામાં અને ધણા દિવસના થળમાં તે ધણું ઉપયોગી છે. જો પડી જવાથી નસ રહી ગઇ હોય અથવા ચામડી છોલાઇ હોય તો આ ફળનો લેપ કરવાથી સોજો ચઢતો નથી. ઉપર કહેલું સત્ત્વ દશઆનીલાર લઇ તેને સવાશેર પાણીમાં પીગળાવી એ પાણીની પીચકારી મારવાથી આંખોની જનને દ્રિયમાંથી નીકળનાર સફેદ પ્રવાહ (ધોળા પ્રદર) બંધ થાય છે. આ સત્ત્વ બનાવતી વખતે પોલાદ અથવા લોહનાં વાસણ કામમાં લેવાં નહિ; કેમકે રસ તેથી કાળો થઇ જાય છે. ઉત્તમ પ્રકારે બનાવેલ સત્ત્વનો રંગ લાખના જેવો હોય છે. એના ખીજમાંથી ઔષધમાં લેવા લાયક તેલ નીકળે છે. કુમળાં પાંદડાંનું કેટલાક દેશમાં શાક કરે છે. છાલને ઝીણી વાટી ધા અને નાસર ઉપર ચોપડે છે. ચરકમાં:—કાયાં ફળને વાત અને પિત્તને બેસાડનાર કહેલ છે. સુશ્રુતમાં:—રક્તપિત્તનાશક, દાહનાશક, યેનિદોષનાશક, વલ્લુ-નાશક અને સંગ્રાહી કહેલ છે. ફળમાંના રસમાંથી કાઢેલું સત્ત્વ જૂની સંગ્રહણી ઉપર ઉત્તમ અસર કરે છે.

* મં. પદ્મના નિષંટમાં આ સિવાય એક વનડમરાનાં નામ આપ્યાં છે. તેને કં. કાડ-દવના અને લાં. આર્ટિમિશિયા સિવસિંયાનાતરીકે ઓળખાવેલ છે.

તથા મધુર છે; અને લોહી, તાવ, તૃષ્ણા, દમ, ઉષ્ણ, કમળો તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપ-
યોગ:—(૧) પ્રકર ઉપર:—ડાબનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી તે પાણીમાં છરાની બૂટી
અને સાકર નાખી પાવું. (૨) મૂત્રશુદ્ધિ ઉપર:—ડાબનાં મૂળ પાણીમાં ઉકાળી પાવાં, તેથી મૂત્ર
બંધ થયું હોય તોપણ છૂટે છે. (૩) વાતબ્ધવર ઉપર:—ડાબનાં મૂળ, બળ(બોળ)નાં મૂળ અને
જોખરનો કાઠો સાકર તથા મધ નાખી પાવો.

૨૬૩ ડામર—ડામરનાં ઝાડ મલખારનાં વનોમાં થાય છે. એ મોટાં થાય છે. એમાંથી જે રસ
નીકળે છે, તેને ડામર કહે છે. x રસ કાઢવાની રીત એવી છે કે, એ ઝાડની મોટી મોટી ડાળોએ તોડી
તેના નાના નાના ટુકડા કરે છે. તેને બઢીમાં ધાત્યા પછી તેમાં જે રસ હોય છે તે ઉપર આવે છે
અને તે કાઢી લે છે. પછી તે ધટ થાય છે. ડામર તારનાં દોરડાંને અને લક્ષ્મકામને ચોપડવાથી
તેને મજબૂતી આવે છે.

૨૬૪ ડાંગર (ભાત)—સં. હિં. શાલિ. મં. સાળ. કં. ભત્ત. કાં. વેલ. ફાં. નિરંજ.
આં. ઉરજ. ઇં. રાઈસ. લાં. ઓરિઝા સાટિન્હા.

જગતમાં આ ધાન્યનો સર્વ વસ્તીમાં થોડોધણો ઉપયોગ થાય છે. એની ઉત્પત્તિ ધણું કરીને
ઉષ્ણ દેશમાં થાય છે. આ દેશમાં એ ધાન્ય સર્વત્ર થાય છે. બંગાળામાં ઉચ્ચ પ્રતિના ધણી
ત્રીણી ચોખા પાકે છે. ઈંગ્લાંડ અને યુરોપમાં બંગાળાથી સેંકડો ખાંડી ચોખા જાય છે. એનો છોડ
હીંચણથી તે માથોડું પર્યંત ઉંચો વધે છે. એને સર્વ પાંદડાંજ હોય છે. એનાં પાંદડાં પાકે એટલે
એને 'પરાળ' કહે છે. એ પાંદડાંમાંથી ગોળ પોલી એક સળી નીકળે છે. તે સળીના છેવટે ડાંગરની
ઉંખી બાજે છે. એમાં ડાંગર થાય છે. એમાં જે દાણા હોય છે તેને 'ચોખા' કહે છે. ડાંગરમાં જેટલી
જાત છે તેટલી કોષ પણ ધાન્યમાં નથી. આપણા દેશમાં ડાંગરની ઉત્પત્તિ ધણી થતી નથી; તેથી કરી
અહીં એવી ધણી જાત પણ થતી નથી. જે ડાંગર ત્રણથી ચાર સાડાચાર મહિનામાં પાકે છે,
તેને મરાઠીમાં 'હળવી' કહે છે; અને જે પાંચથી છ મહિના સુધીમાં પાકે છે તેને 'ગરવી' કહે
છે. ગરવી ડાંગર પહેલા નંબરની જમીનમાં થાય છે. કમોદ, બંગાળી કમોદ, પંચસાળ, આંખા-
મોર, રાયભોગ, છરાસાળ, કાળીસાળ, રાતીસાળ, ખેરસાળ, ચીમેણસાર, વાંકસાળ, કેથંબરી,
રાજવળ તથા ધલાયચી ઇત્યાદિ જાતની ડાંગર ઉત્તમ થાય છે. ચોખા એ શીતળ અને શકત્યુ-
ત્પાદક અન્ન છે. ધણી લોકોનો મુખ્ય ખોરાક ચોખાજ છે. ડાંગરના જુદા જુદા પુષ્કળ પ્રકાર
છે. તેના ચોખા કરી બારી ભાત કરે છે. ભાતનું એસામણ ધણું ઠંડુ અને પૌષ્ટિક છે. ચોખાનો
લોટ કરી તેની દશમીઓ, ભાખરીઓ, પુરીઓ તથા રોટલા વગેરે પદાર્થો કરે છે. ચોખાની
ખીર સારી થાય છે. ચોખાનું ઉત્તમ પકવાન્ન કેસરી ભાત થાય છે. ચોખાના લાડુ વગેરે
બીજાં પકવાન્નો પણ થાય છે. ચોખાની કણકોને પાણી કે જાશમાં રાંધી ઘેંસ કરે છે.
નાનાં બાળક, રોગી તથા અશક્ત માણસોને એ ઘેંસ બહુ ઉપયોગી છે. ચોખામાં તુવેરની
કે મગની દાળ નાખી તેની ખીચડી કરે છે. એ સાદા ભાત કરતાં પૌષ્ટિક છે. ચોખાના પુંવા
કરે છે તેમજ મુરમરા પણ બનાવે છે. પરાળ દોરને ખાવાના કામમાં આવે છે. ડાંગરના તુસનો
પણ ધણો ઉપયોગ થાય છે. રાયભોગ ડાંગર:—ધોળા, કાળા અને રાતી, એવા ત્રણ પ્રકારની
થાય છે. તે સ્નિગ્ધ, મધુર, અગ્નિદીપક, બલકર, કાંતિકર, ધાતુવર્ધક, પથ્યકારક, ત્રિદોષનાશક
તથા લઘુ છે. એ એક કરતાં એક ગુણથી અધિક છે. રાતી ડાંગર:—લઘુ, સ્નિગ્ધ, મધુર,
પથ્યકારક, રુચિકારક, બલકર, વર્ણકર, ચક્ષુખ્ય, અગ્નિદીપક, મૂત્રલ, શુક્લ, સ્વર્ણ, હૃદય તથા
પુષ્ટિકારક છે; અને ત્રિદોષ, રક્તરોગ, દાહ, તૃષ્ણા, વ્રણ, વાયુ, વિષ, પિત્ત, શ્વાસ, કાસ તથા જ્વરનો
નાશ કરે છે. ધોળા સાઈચોખા:—રુચિકર, શીતળ, બલકર, પથ્ય, વીર્યવર્ધક, આલક, દીપન
તથા મીઠા છે; અને તાવ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. કાળા સાઈચોખા ગુણમાં અધિક છે. દેવ-

x અમે એક જગ્યાએ વાંચ્યું છે કે:—“પેટ્રોલ્યમ નામના કૂવાના કાળા ઝરણમાં ગંધક
મેળવી તેનો અર્ક જેવો છે તેને કેરોસીન (ધાસલેટ) તેલ કહે છે. આ પેટ્રોલ્યમ થોડા દિવસ
હવામાં રહેવાથી ધટ થઈ જાય છે, તેને ડામર કહે છે.” ભારે આ બંને ડામરમાં ખરો કયો હશે?

હાંગર:—એ કૃષ્ણ, પાટલ, શાલીમુખ, કુકુટાંડ અને જંતુમેદ એવા પાંચ પ્રકારની છે. તે પાકકાળે મધુર, શીતળ, મલસ્તંભક તથા અભિષ્પંદકારક છે. એમાં કાળી વધારે ગુણવાળી છે. ઉપયોગ:—(૧) યોગસામાં પગે યોગસાર થાય છે તે ઉપર:—હાંગરનું પરાળ બાળી પગે કાળો રંગ આવે ત્યાંસુધી ધૂણી દેવી. (૨) અષ્ટગુણમંડ (જવર ઉપર):—કિંચિત્ શેકેલા યોગા અને મગ એ સમાન લઈ તેમાં ચૌદગણ પાણી નાખી બાફવા. બફાતી વખતે તેમાં હિંગ, સિંધવ, ધાણા, સુંઠ, મરી તથા લીંડીપીપર નાખી પછી તેમાંની વરાળ બહુ નીકળવા ન દેતાં તે થેંસ ખાવી. આ મંડ (રાખ) જવરનાશક તથા ત્રિદોષનાશક છે; અને તે લોહીને તથા જૂખને વધારનાર, બલકર અને અસ્તિ-શેષક છે. (૩) શરદગરમી ઉપર:—ખારીક યોગા સાંજે ખારી તેનું યોગસામણ કારા માટલામાં ધાલી મોં બાંધી રાત્રે ઝાકળમાં મૂકી સવારે તેમાં સાકર નાખીને ૭ દિવસ આપવું. (૪) મૂત્રરેચન માટે:—ધોળા યોગાના ધોવરામણમાં સાકર અને સુરોખાર નાખીને પાવું. (૫) ભાંગ ઉપર ઉતાર:—યોગાનું ધોવરામણ આપવું. (૬) શોષરોગ ઉપર:—હાંગરની ધાણીનો કાઢો કરી પાવો. (૭) તૃષારોગ ઉપર:—યોગાના ધોવરામણમાં મધ નાખી પાવું. (૮) અગ્નિદગ્ધ પ્રણુ ઉપર:—હાંગરનાં છોતરાં (પરાળ) બાળી તેની રાખ લીમાં કાલવી ચોપડવી. (૯) ભસ્મક-રોગ ઉપર:—યોગા, ધોળું કમળ અથવા કમળાક્ષ (પખડી) બકરીના અથવા ભેંસના દૂધમાં ખારી લી નાખી પાવું. (૧૦) આદાશીશી ઉપર:—સૂર્યોદય પહેલાં શુમારે એ મૂકી યોગાની ધાણી મધ સાથે ખાવી અને સૂઈ રહેવું. (૧૧) મધુરા ઉપર:—એક શેર પાણીમાં એક તોલો યોગાની ધાણીનો લોટ નાખી તેમાં સોનાની અંગુડી અથવા મહોર નાખી તેનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી પાવો. (૧૨) દાહ શમન થવા માટે:—યોગાની ધાણી અને ખડીસાકર એકત્ર કરીને કાઢો કરી રાખવો અને વારંવાર આપવો.

૨૬૫ ડીકામાલી—સં નાડીહિંગુ, હિંગુનાડિકા. મં ડિકેમાલી. હિં ડિકામાલી, કલ, પતિહિંગ. બં હિંગુવિશેષ. કં કલહતિ. તાં કુઅંબે, ડિકેમલ્લા. તૈં ચિલહિંગ્વા, કાર્છગવા. છં ડિકેમાલિગમ્, ગમ્મીગાર્ડિનિયા. લાં ગાર્ડિનિયા દ્યુસિડા, ગાર્ધિન્યા ગમ્મિદેરા. અં કનખામ.

ડીકામાલીનાં ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. એ ધણું કરી કુંગરાળ પ્રદેશમાં થાય છે. કાંકળમાં અને બીજે ધણેક ઠેકાણે એ ઝાડ થાય છે. એનાં પાંદડાં જમફળીનાં પાંદડાં જેવાં અને આકારે પણ તેવાંજ હોય છે. એને લીલોડાં જેવડાં ફળ આવે છે. એ ફળ અથાણામાં નાખે છે. એ ઝાડની કુંખોમાંથી શિયાળામાં લીલા અને પીળા રંગનો રસ નીકળે છે. તેને “ડીકામાલી” કહે છે. જંગલી લોક એ દૂધના થેપલી કરી વેચે છે. એ રસમાં કુંખોનો પણ ભેગ કરે છે. ડીકામાલી:—તીખી, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ તથા અગ્નિદીપક છે; અને કફ, વાયુ, મલખંધ, મનનો મોહ તથા આમનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) પેટપીડ ઉપર:—એક લિંબું ચીરી તેની એક ચીરી ઉપર ડીકામાલી ભરી બીજી ચીરનો રસ તે ઉપર પાડી ડીકામાલી નાખેલી ફાડ અંગારા ઉપર મૂકી બદખદાવવી; પછી કાઢી ચૂસી લેવી. (૨) જંતુ (કૃમિ) ઉપર:—ડીકામાલીનું ચૂર્ણ સાકરમાં નાખી આપવું. (૩) દોલેરા, થાક અને તાવ ઉપર:—ડીકામાલીનું ચૂર્ણ સાકરમાં આપવું. (૪) જનાવરની ચાંદીમાં કીડા પડ્યા હોય તો:—ચાંદીમાં ડીકામાલી ભરવી. (૫) બાળકોના કાળજે ભાર હોય તે ઉપર:—ડીકામાલી અને કાળો બોળ (એળીઓ) પાવાં. (૬) બાળકોના સસણી ઉપર:—ડીકામાલી, રેવંચી અને કાળો બોળ (એળીઓ) ગરમ પાણીમાં વાટી પેટ ઉપર કુટીની જગ્યા બાદ કરી બીજે સર્વ ઠેકાણે લેપ કરવો.*

૨૬૬ કુકરકંદ—સં વારાહી. મં કુકરકંદ, બિર્બોલીકંદ. હિં ગેટી, બિર્બોલીકંદ, ડેહી,

* બાળકને અતિસાર ઉપર પાણીમાં ડીકામાલી ધસી પાવી. ભાદરવાથી કારતક સુધીના તાવવાળાને અડધા લિંબુ ઉપર ડીકામાલી, સિંધવ અને મરી વાટીને તે ભભરાવી દેવતા ઉપર ખૂબ શેકી ચૂસાડવાથી ૩ અથવા ૭ દિવસમાં તાવ જાય છે. આ ગુરુદત્ત અને અનુભૂત છે.

ડીકામાલીનાં મોટાં ઝાડ થાય છે. ફૂલ ધોળાં હોય છે અને પાંદડાં બદમોગરા જેવાં થાય છે.

વાસાલી કંદ. કં. હાંદીગદે. લાં. ડાયોસ્કોરિયા સેટીવા. બં. યુવદી આલુ. તેં ખાલકડિએદુ. પાચિતોકે, નેલતાડિએદુ.

કુકરકંદના વેલા હોય છે. એ જમીન ઉપર પ્રસરે છે. એની ઉત્પત્તિ ધણું કરીને સર્વે મોટા મોટા પર્વત ઉપર પોતાની મેળે થાય છે. પાણીવાળ દેશમાં પણ એ થાય છે. એના કંદ માટે બાગમાં પણ લોકો એ વેલ વાવે છે. એનાં પાંદડાં નાગરવેલનાં પાંદડાં જેવાં હોય તેવું દાંટકું લાંબું હોય છે. પાંદડાં વેલીની કાનરીને સામસામાં આવે છે; અને તેના ઉપર જળા પ્રમાણે રેષાઓ હોય છે. આ વેલીને ફૂલનો ઘોંશ આવે છે. એનો ઉપયોગી ભાગ કંદ છે. એ વેલાના કાંદાનો આકાર કાંધક વૃષણ જેવો અથવા કુક્કર(સૂર)ના જેવો હોય છે; અને સૂરના અંગ ઉપર જેવા વાળ હોય છે તેવા એના ઉપર પણ કોર વાળ હોય છે. આ કંદ કુક્કરને અતિ પ્રિય હોવાથી એનું કુકરકંદ નામ પડેલું છે. એ કંદ હાથ હાથ ઉડે જમીનમાંથી મળે છે. આ કંદ હરસ ઉપર સારો ગુણકારી છે. એમાં રસાયન ગુણ હોવાથી આર્ય વૈદકમાં આ કંદ ઘણો મહત્વનો માનેલો છે. લોકોનાં અજ્ઞાન અને અનાસ્થાથી આ દુર્લભ જેવોજ થયો છે. ઘણાક માણસો કુકરકંદ કહીને કડવા કારિંદા વાપરે છે. કુકરકંદ એ મોટું તીવ્ર ગુણવાળું ઔષધ છે. કુકરકંદ:—તીખો, કડવો, બલકર, પિત્તક, રસાયન, શુક્રક, વૃષ્ય, આમિદીપક, મધુર, ઉષ્ણ, વર્ધકર, સ્વર્ણ તથા આયુષ્યવર્ધક છે; અને કોદ, મેહ, ત્રિદોષ, કફ, વાત, કૃમિ તથા મૂત્રકૃચ્છનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) કાંડરાના વિષ ઉપર:—કુકરકંદ એ તોલા પાણીમાં ધસી પાવો. આ ઔષધ બહુ તીવ્ર છે. કાંડરાનું વિષ ન હોય તો તે સહન થતું નથી અને ગળું બળી જાય છે. આ ઔષધ ઉપર ઉતાર—ઘી પાતું. (૨) તૃતીયક (તરીઆ) તાવ ઉપર:—કુકરકંદની છાલ અથવા મૂળ પચરંગી સુતરવડે હાથે કિંવા ગળામાં બાંધવું.

રડઉ કુંગળી (કાંદા)—સં. પલાંડુ. મં. કાંદા. હિં. કાં. પ્યાજ. બં. પેયાજ. કં. ઉળેગદુ. તેં નિરળી. મલાં છરળી. અં. બસળ. ઇં. અનીઅન. લાં. એલીઅમસેપા.

કુંગળી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એનો રોપો હાથ-સવા હાથ ઉંચો વધે છે. તે સીધો અને તેનાં પાંદડાં બારીક નળી જેવાં હોય છે. કાંદાને જે બી આવે છે તે કાળાં હોઈ અંદકના દાર પ્રમાણે હોય છે. કાંદાના મધ્યમાં જે રેસો નીકળે છે, તેને 'નળો' કહે છે. એ કુમળો હોય ત્યારે તેનું શાક કરે છે. કાંદામાં એ જાત છે. ઘોળો અને રાતો. ઘોળો કાંદો ઔષધમાં ઘણો ઉપયોગી છે. કાંદામાં અતિ પૌષ્ટિકપણું છે; એટલા માટે એક કહેવત છે કે "કાંદો એ મર્દનો બાંધો." સર્વ પ્રકારના શાકમાં કુંગળી નાખી હોય તો તેમાં સ્વાદ આવે છે. ઘોળી કુંગળી:—બલકર, તીખટ, વૃષ્ય, ગુરુ, મધુર, સ્થિકર, સ્નિગ્ધ, કફકર, ધાતુવર્ધક, નિદ્રાપ્રદ તથા દીપક છે; અને ક્ષય, હ્રોગ, ઉલ્લી, અરુચિ, ક્ષતપિત્ત, વાત, પિત્ત, કફાર્શ, વાતાર્શ, પસંવો, સોજો તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. લીલી કુંગળી:—(હરિતપલાંડુ) એના ગુણ ઘોળા કાંદા પ્રમાણેજ છે. રાતી કુંગળી (રાતો કાંદો):—શીતળ, સ્નિગ્ધ, અગ્નિદાપક, ગુરુ, તીખો, મધુર, કિંચિત ઉષ્ણ, પિત્તકર, વૃષ્ય અને બલકારક છે; તથા કફ, વાયુ, સોજો, અર્શ અને કૃમિનો નાશ કરે છે. કાંદાનાં બીજ:—વૃષ્ય છે અને દાંતમાના કૃમિ તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) બાળકોની આંકડી (વનુચીત) ઉપર:—ઘોળો કાંદો લાગી સુધવા આપવો. (૨) ઉન્માદરોગ ઉપર:—ઘોળી કુંગળીના રસનું અંજન કરવું. (૩) ગરમીએ કપાળ દુખે તે ઉપર:—કુંગળી લાગી સુધવી અને કપાળ ઉપર ચંદનમાં કપૂર ધસી તેનો લેપ કરવો. (૪) નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર:—કુંગળીના રસનું નસ્ય કરવું. (૫) મહામારી (કાંસરા) ઉપર:—એ જે ઘડીએ કાંદાનો રસ પાતા જવું. (૬) કાંસરાનો ઉપદ્રવ ન થવા માટે:—રાત્રે બોજન કર્યા પછી કુંગળીના રસમાં ચણા જેટલા હિંગ ધસી તેમાં વરીઆળી ૧ માસો અને ઘણા ૧ માસો નાખી તે પીવો. (૭) બાળકોને મોડશી (કાંસરા) અને કૃમિ થયા હોય તે ઉપર:—કુંગળીનો રસ પાવો. (૮) વિંછીના દંશ ઉપર:—કુંગળીના એ કડકા કરી ચોળવા. (૯) ગરમીની લૂખ ન લાગવા માટે:—એક કુંગળીને પાસે રાખવી એટલે લૂખ લાગતી નથી. (૧૦) તંબાકુ ચઢી હોય તો:—કુંગળીનો રસ પાવો. (૧૧)

ગરમી ઉપર:—આફેલી કુંગળી, જંડ અને ખડીસાકર એકત્ર વાડી તેમાં ગાયનું ઘી બે તોલા નાખી આપવું. (૧૨) અમ્લપિત્તથી ગળામાં બળતરા થતી હોય તો:—ઘોળા કાંદા બારીક ચીરી શુમારે નવટાંક અધમર્યા મીઠા દહીંમાં મેળવવો અને તેમાં ખાંડ નાખી આપવો. (૧૩) વીર્યવૃદ્ધિ ઉપર:—કુંગળીનો રસ મધ સાથે આપવો.* (૧૪) ભમરીના ઢંશ ઉપર:—કુંગળીનો રસ ચોપડવો. (૧૫) બાળક જલદી વધવા માટે:—કુંગળી અને ગોળ હમેશાં ખાવાથી બાળક જલદી ઉચું વધે છે. (૧૬) આમરક્તને (મરડા સાથે લોહી પડતું હોય તેને) માટે:—કુંગળી બારીક ચીની ચારપાંચ વખત ઘોષ નાખવી અને તે ગઠાદાર દહીં સાથે ખાવા આપવી. (૧૭) અતિસાર ઉપર:—કાંદાના રસમાં અરીણ મેળવી પીવરાવવો. (૧૮) ગરમી માટે:—કુંગળી કાપી ઘોષ દહીં સાથે ખાવી અને તેનાજ કાપ અથવા કુંગળી બારી બારીક વાડી તેમાં ઘી નાખી ગોળા કરી કુંટી ઉપર બાંધવો. એકલી કુંગળી ખાધાથી પણ ગરમી અટકે છે. (૧૯) આંખમાં મેલ (ચીપડા) ઉપર:—કુંગળીના રસમાં ખડીસાકર ધસી રાત્રે આંખમાં ઘાલવી તથા રક્તચંદન (રતદળી) ધસી આંખો ઉપર ચોપડવી. (૨૦) પુરુષત્વ ગયું હોય તો:—ઘોળી કુંગળીનો રસ, મધ આફુનો રસ અને ઘી, એ એકત્ર કરી પ્રાતઃકાળે ૨૧ દિવસ આપવું; જેથી પુરુષત્વ આવશે. (૨૧) જખમ દુઃખ થતું હોય તો:—કુંગળી કાપી ઘીમાં તળી ગરમ ગરમ જખમ ઉપર બાંધવી. (૨૨) વીર્યવૃદ્ધિ થવા માટે તથા ઉરક્ષાત ક્ષય ઉપર:—કુંગળીનો રસ છ માસા, ઘી ત્રણ માસા અને મધ ત્રણ માસા એકત્ર કરી દરરોજ સવાર-સાંજ બંને વખત લેવું; અને રાત્રે અર્ધો શેર ગરમ કરેલું દૂધ સાકર નાખી પીવું. એ પ્રમાણે મહિના બે મહિના આપવું. (૨૩) અપસ્માર ઉપર:—ઘોળી કુંગળીનો રસ નાકે પીવો. (૨૪) કમળા રોગ ઉપર:—ઘોળી કુંગળી, ગોળ અને તેમાં થોડી હળદર નાખી સવારે અથવા સાંજે ઉંધવા સમયે ખાવી. (૨૫) સળેખમ ઉપર:—ઘોળી કુંગળી કાપી નાકનાં બંને છિદ્રથી સુંધવી. (૨૬) બાળકોને ગળું પડવાને આજ્ઞર થાય છે તે ઉપર:—ઘોળી કુંગળી બારી બારીક વાડી તેમાં ગાયનું ઘી નાખી વડી કરી તાળવા પર ભૂંડી ઉપર એરંડાનાં કમળાં પાંદડાં ભૂંડી ૩ દિવસ બાંધવું. દરરોજ સાયંકાળે કુંગળીની થેપલી કાઢી નાખી માથું સ્વચ્છ ઘોળું અને તાળવા પર ગાયનું ઘી ચોપડવું તથા ઘોળી કુંગળીનો રસ કાઢી તેમાં થોડું જીરું અને ખડીસાકરની ભૂંડી નાખી તે પાવું. (૨૭) ગરમીની ભૂખ લાગે છે તે ઉપર:—એક ઘોળી કુંગળી બારી અને બીજી લીલી કુંગળી લઈ તે બંને બારીક વાડી તેમાં જીરાની ભૂંડી બે માસા અને ખડીસાકર બે તોલા, એ પ્રમાણે મિશ્રણ કરી તે એક વખત આપવું. (૨૮) વેળ, બદ, ગાંઠ વગેરે પકવવા માટે:—કુંગળી બારી વાટવી અને તેમાં ઘી તથા હળદરની ભૂંડી નાખી ગરમ કરી સહેવાય તેટલું ગરમ પોતીસ બાંધવું. આ સૌમ્ય અને ઉત્તમ પોતીસ છે. (૨૯) આંખો આવે છે તે ઉપર:—કુંગળીનો રસ આંખોમાં નાખવો. (૩૦) ઢોરોને શેખારોગ (ઢોરોના નાકમાંથી લીંટ પડવા લાગે છે તે) થાય છે તે ઉપર:—ઘોળી કુંગળીના કાંદા સાત અને ગોળ પાશેર, એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ સવારે ખવરાવવું; અને ઘણા દિવસનું જૂનું કપાસિયા કાઢી નાખેલું ૩ લઈ સ્વચ્છ પહોળું કરી એક વાસણમાં અગ્નિ લાવવો અને તેમાંથી નીકળનારી ધૂણી તે ઢોરનાં શ્વાસોચ્છ્વાસે મસ્તકમાં જઈ શકે એવી રીતે તે દેવતામાં નાખેલું ૩ ઢોરના નાક આગળ ત્રણ દિવસ ધરવું. (૩૧) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—કુંગળી ઝીણી ચીરી જાખડીમાં સૂકવવી. પછી તેમાં તલની ભૂંડી ૧ માસો અને ખાંડ બે તોલા મિશ્ર કરી નિલ સેવન કરવું. (૩૨) પિત્તવિકાર ઉપર:—ઘોળી કુંગળી ઝીણી ચીરી મીઠા દહીંમાં મેળવી તેમાં થોડી સાકર નાખી ખાવી. (૩૩) દાઢ દુખતી હોય તે ઉપર:—કુંગળીનાં બી ચલમમાં નાખી પીવાં અથવા એકલાંજ દાઢમાં રાખવાં.* (૩૪) મૂળવ્યાધિ

* હરદિન પાશેર કુંગળી, પાશેર ઘીની સાથ; સંવે શ્વેત પ્રલાતમાં, પુષ્ટિ પામે ધાત.

પુષ્ટિ પામે ધાત, શરીર પણ પુષ્ટ થવાશે; થાય અંગ બળવાન, શુદ્ધ દિન સાત ખવાશે.

કહે પ્રાગજી એમ, દરદથી બચશે દરદી; કાંદા શ્વેત ઘી સાથ, સેવશે નર જે હરદી.

* કુંગળીના ઝીણા કકડા કરી તે તલના તેલમાં બોળવા. પછી ધુમાડારહિત દેવતાથી ભરેલી

ઉપર:—ડુંગળીનો રસ સાકર અને ધી નાખી આપવો.

૨૬૮ ઠોર આંખો—ગ્રામાંતક પ્રાંતના રાનમાં અનેક તરેહનાં જાડ છે. તેમાં 'ઠોર આંખો' કરીને એક સાધારણ જાડ થાય છે. તેને માર્ગશીર્ષ મહિનાને શુભારે આંખા જેવાં ગોળ ફળ આવે છે. તેની છેવટે નાની અણી હોય છે. એ ફળ પાકે એટલે ગળચટાં થાય છે. કેટલાક લોક એનાં રાખતાં કરે છે.

૨૬૯ તગર—સં. પિંડિતગર. મં. તગર. કાં. અનંત. કં. પિંડિતગર. તૈ. તગર પદ્મિકામુ. લાં. માર્ડેનિયા ફ્લોરિબંડા. લિં. પિંડિતગર, નંદીતગર. તગરનાં જાડ બહુજ મોટાં થાય છે. તગરનાં પાંદડાં લાંબાં હોઈ તેને છેડે અણી હોય છે. એનો વિસ્તાર ધણેજ મોટો થાય છે. તગરમાં 'એકેરી ઘોળા' અને 'દુહેરી ઘોળા' એવી બે જાત છે. દુહેરી તગરનાં પાંદડાં જરા કાળા રંગનાં હોય છે. એને 'મીઠી તગર' કહે છે. એકેરી તગરનાં ફૂલ પારિજાતકનાં ફૂલ કરતાં કાંધક મોટાં હોય છે તેને પાંચ છ પાંખડીઓ હોય છે. એ ફૂલને લાંબી દાંડી હોય છે. એનાં ફૂલનો માત્ર સવારે કાંઈક વાસ આવે છે, પછી આવતો નથી. તગરના ગુણ ગાંધી તગરના જેવાજ છે.

ઉપયોગ:—(૧) મસ્તકરૂળ ઉપર:—તગરનાં મૂળીઆં ઘસી લેપ કરવો. x

૨૭૦ તગરગંઠોડા—સં. તગર. મં. ગોડેતગર, તગરગંઠોડા. લિં. કં. તગર. બં. તગર-પાદુકા. તૈ. ગંધિતગર પુચ્કું. નેપાલી-ચમા. અં. સાર્ન. લાં. વેલેરીઆના હાર્ડવીક.

તગરનાં જાડ હિમાલય પર્વત અને આલ્મોરાના પહાડ ઉપર થાય છે. એનાં મૂળીઆંને "તગરમૂળ" કહે છે. તગર એ ઘણું સુવાસિત હોય છે. એનો ધૂપમાં ઉપયોગ કરે છે. તગરમૂળનો રંગ કાંધક છીંકણી જેવો હોય છે. સુવાસિકે છીંકણી અને સુગંધી પદાર્થોમાં એનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. *તગર:—શીતળ, પથ્થકર, કડવું, મધુર, લઘુ, સ્નિગ્ધ, પાકકાળે તીખું, તૂરં તથા વિપનાશક છે; અને નેત્રરોગ, મસ્તકરોગ, રક્તદોષ, જૂતોન્માદ, અપરમાર તથા મૂતપ્રાધાનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) પ્રલાપક સન્નિપાત ઉપર તગરદિ કાઢો—**તગર, આસોદ, કુંભ, શંખા-હુલી, દેવદાર, કડુ, આહ્લી, જટામાંસી, નાગરમોય, ગરમાળો, હરડે અને દ્રાક્ષનો કાઢો પાવો.

૨૭૧ તજ—સં. ત્વકપત્ર, ત્વચા. બં. દારુચિની. મં. દાલચીની. લિં. કં. તજ, દાલચીની. તાં. કરુવાપતે. તૈ. સનલિંગુ, ડાલચિની. બ્રહ્મી. વિટખાવો. હુશાઈ-ધ્વાક, ધિવન. તુ. ઇંજન. મલાં. કરુવા. ફાં. દારુચિની. અં. સાલીખા. ઈં. સિનામોમ બાર્ક. લાં. સિનામોમ જિઝાનિકમ.

સિંદલકીપ (સિલેન કે લંકા), કેચીન, ચીન, સુમાત્રા, જાવા અને મલબાર વગેરે દેશમાં તજનું વાવેતર ઘણા મોટા પ્રમાણમાં થાય છે. એ સાધારણ ઉચ્ચાર્નું જાડ છે. એ જાડ મલબારી તજના અથવા તમાલ વૃક્ષના જાડ કરતાં મોટું થાય છે. એનાં ફળ પણ મોટાં હોય છે; પરંતુ વિશેષ કરીને આની છાલ તમાલની છાલ કરતાં પીળાશ પડતી અને વધારે સુગંધી હોય છે. એનાં પાંદડાં કાંધક લાંબગેળ હેઠ મોટાં હોય છે અને તેના ઉપર ત્રણ રેખાઓ હોય છે. વળી તે કાંધક સામસામાં પણ હોય છે. પાંદડાં તમાલપત્ર જેવાં પરંતુ તેનાથી મોટાં હોય છે. પાંદડાં સૂકાયા પછી તેમાંથી લવંગ જેવો વાસ આવે છે. જાડની દાંડલીઓ ઉપર ઘોળા રંગનાં ફૂલો આવે છે. તેમાંથી ગુલાબનાં ફૂલો એક થાળીમાં તે કકડા નાખી ઉપર પહેળા મોઢાનું, નાચે ઝીણું ખદ્ર પાંડલું દાંડલું ઉધું વાળવું; એટલે તે છિદ્રમાંથી ડુંગળીનો ધુમાડો નીકળશે. તે હાંડલે મેદુ અરાડી રાખી તે ધુમાડો ચલમની માફક ચૂસીને એક પાણી ભરેલા વાસણમાં થુંકવો. આમ વારંવાર કરવાથી દાઢમાંના કાડા નીકળેલા નજરે પડશે અને દુખતી દાઢ શાંત થશે. કોઈ કોઈ ડુંગળીની જગ્યાએ ભોરિંગણીનાં બીજ વાપરીને પણ એજ મુજબ પ્રયોગ કરે છે.

x તગરનાં પાન ગંઠોડા તગરના જેવાંજ હોય છે. ફૂલ પણ ગંઠોડા તગરના ફૂલ જેવાં ઝુમખા-દાર સફેદ હોય છે. ફૂલ ઉપરની બાબુથી સપાટ હોય છે તથા મધ્યભાગમાં પીળો મકરંદ હોય છે. આ વૃક્ષના પાનનો અનંત પૂજમાં ઉપયોગ કરાય છે.

* તગરગંઠોડા વૃક્ષનાં પાન કનેરના જેવાં લાંબાં લાંબાં હોય છે. ફૂલ નાનાં નાનાં, પીળા રંગનાં, પાંચ પાંખડીવાળાં હોય છે.

જેવો વાસ આવે છે. ફળ કરમદાં જેવાં આવે છે, તેનું તેલ કાઢે છે. ફળનો અર્ક અને અત્તર પણ બનાવે છે. આ વૃક્ષની છાલનેજ તજ કહે છે. હિંદુસ્તાની લોકો એની જાડી છાલને તજ અને પાતળી છાલને દાલચિની કહે છે. તજની અનેક જાતો છે, એમ સાંભળીએ છીએ. ચોચ, ગંધવત્ક, હાધ્યામકત્વક ઇલાદિ. તેમાંથી એક જાતનું વૃક્ષ ફક્ત સિંહલદ્વીપમાં યુરોપીયન ઉદ્ભિજ્જ-વર્ણનકર્તાઓને મળેલ છે. નિઘંટકર્તાએ એને “સિંહલી” એ નામ આપેલ છે. એ ઉપરથી સિંહલદ્વીપમાંનું આ વૃક્ષ ગુણ અને જાતિમાં જુદું હશે. એની છાલને ઇંગ્રેજ ભાષામાં કૌશિયા બાર્ક (છાલ) કહે છે. ડૉક્ટર મડવુડ કહે છે કે, આ જાત હિંદુસ્તાનમાંજ મળે છે. કૌશિયાનાં જાડો પશ્ચિમ ચીન અને જાપાનમાં પણ છે. તેની છાલ મલબારી તજ કરતાં જાડી હોય છે. મલબારી તજનેજ તજ કહે છે. વેપારી પાસેથી જે મળે છે તેના ઝોળ વળેલા છ છ ઇંચ લંબાઈના કકડા હોય છે. કૌશિયાની છાલ ઝીણી તજ કરતાં વધારે મીઠી હોય છે. ઝીણી તજમાંથી અને કૌશિયાની છાલમાંથી ચીનમાં તેલ કાઢે છે. તે અહીં ટીનના ડબ્બામાં આવે છે. આ બન્નેની કિંમતમાં જમીન-આસ્માનનો ફેર હોય છે. ઝીણી તજનું તેલ ઘણું મોંઘું હોય છે. તજના જેવી પરંતુ ગુણમાં જુદી એવી બીજી ત્રણ-ચાર જાત જવા અને આંબોયના બેટમાં મળે છે. તેજપત્ર, તમાલધ્વજ અને નીલપત્ર, આ તેમાંનાંજ છે. જવા બેટમાંથી વેપારીઓ અને સિંહલદ્વીપમાં લાવેલા છે, એમ વિનિયસ સાહેબનું કહેવું છે; પરંતુ રાજનિઘંટકારે આનો ઉલ્લેખ કરેલ છે તે ઉપરથી આ પ્રાચીન હોષ તેની શોધ ડચ લોકો પહેલાંજ થયેલ હતી. સુશ્રુતમાં એ શિરોવિરચનમાં મળેલ છે. રાજનિઘંટકારે સિંહલ, રાજવલ્લભ, બહુગંધ, એ નામનાં વૃક્ષ જુદાં આપી તમાલપત્ર એ એનાં પાંદડાં છે, એમ લખેલ છે. કડવાં લવંગ અથવા બોજવાર એ એક ઝીણી તજના જાડીની જાત છે; અને તે ઉત્તર કાનડા પ્રાંતમાં, ખંડાળાના ઘાટ ઉપર તથા ત્રાવણકોરના જંગલમાં પણ થાય છે. એમ ડૉ. મંત્રીની શોધ છે. સિંહલદ્વીપમાંની તજ ઉત્તમ છે. તેનો રંગ કિસ્કો, પીળો અને લગભગ ‘વનીશન’ સોના જેવો હોષ તે પાતળી, સુવાળી અને ચમકદાર હોય છે. તજનું તેલ ઉત્તેજક હોષ દંતશ્લેષ, પેટનું શ્વેદ, જીભનું અટકવું, એ વિકારો ઉપર પણ ગુણકારી છે. એ પાણીમાં નાખવાથી ખૂડે છે, “જલે ક્ષિત્તં દ્વિ મજ્જતિ” એમ આત્રેય (હારીત) સહિતાનુંજ વચન છે.

સિંહલદ્વીપમાં તજનાં જાડની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. ત્યાં આ જાડનાં મોટાં અરણ્યો છે. તજનાં જાડ ત્રણ વર્ષનાં થાય એટલે તેની છાલ કાઢી તડકામાં સૂકવે છે, તેને તજ કહે છે તેની ઝુડીઓ બાંધી વેચે છે. એ જાડનાં મૂળનું, તજનું અને ફળનું તેલ કાઢે છે; પરંતુ ફળનું તેલ સારું હોય છે. તજ મસાલામાં બહુ આવે છે. તજ વાતનાશક છે. તજ નાખ્યાથી પદાર્થોમાં ઘણો સ્વાદ આવે છે. તજ:—તીખી, પિત્તલ, મીઠી, કંઠશુદ્ધિકારક, લઘુ, રક્ષ, કડવી, બસ્તિરોધક તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, ઉચકી, વાયુ, ઉધરસ, ખરજ, હ્રદ્રોગ, આમબસ્તિરોગ, પીનસ, ત્રિષ, શુક્ર, અર્શ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. પાતળી છાલની તજ:—મીઠી, કડવી, સ્વાદુ, બલકર તથા ધાતુવર્ધક છે; અને વાયુ, પિત્ત, તૃષા તથા મુખદોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) વાત-વિકાર ઉપર:—તજનું તેલ ચોળવું. (૨) પિત્ત થઈ ઉલટી થતી હોય તે ઉપર:—તજનો કાઢો પાવો. (૩) શરદીથી માથું ઘણું દુખવું હોય તે ઉપર:—તજ ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો અથવા તજનો અર્ક કાઢી ચોળવો. (૪) અર્ક કાઢવાની રીત:—એક વાડકી ઉપર કપડું બાંધી તે ઉપર તજની જૂડી નાખવી. તે ઉપર અબકનાં પાંદડાં મૂકી તે ઉપર દેવતા મૂકવો; એટલે વાડકીમાં તજનો અર્ક પડે છે. (૫) વાતગુદ્મ ઉપર:—તજ, વરિયાળી, એરોદસ (ખુરાસાની અજમે) અને કચોરાં, એ સમલાએ લઈ તેનો કાઢો કરી પાવો. (૬) શૂળચુકત આમાતિસાર ઉપર:—તજ દોઢ માસો, બીલાંનો ગર્ભ ત્રણ માસા અને રાજ દોઢ માસો એનું ચૂર્ણ ગોળસહિત દહીંમાં આપવું; એટલે જલદી ગુણ થાય છે.

૨૭૨ તંબાકુ (તમાકુ)—સં તામ્રકૃટ, ક્ષારપત્રા. મં તંબાખુ. હિં તમાખુ. તાં પુત્રધ, ઇલિધ. તૈં પોગાકુ, ધૂમપત્રમુ. બં તમાફ. ફાં તંબાકુ. અં તંબાફ. ઇં ઇન્ડિયન ટોબાકો, ટોબેકો. લાં નૈકોટીના ટોબાકં.

તંબાકુમાં કાળી, જરદો આદિ જતો છે. એના કુપ સર્વ દેશમાં થાય છે. તંબાકુનાં ઝાડ સુમારે હાથેક ઉંચાં વધે છે. એને વેંત-દોઢ વેંત લંબાઈનાં પાંદડાં આવે છે. તંબાકુ કાપી લીધા પછી જે ડાંડા રહે છે તેને પણ પાંદડાં ફૂટી જી આવે છે. એ પછી આવેલાં પાંદડાં નિરુપયોગી હોય છે. તંબાકુ ઘણું કરી સર્વ પ્રાંતોમાં થાય છે. તંબાકુ એ દલકી જતની કેક છે; પરંતુ તેનો પ્રતિવર્ષ લાખો રૂપિયાનો ઉપયોગ થઈ સરકારને ઘણોજ ફાયદો થતા લાગ્યો છે. તંબાકુ ઔષધના ઉપયોગમાં આવે છે; પરંતુ માણસોએ તેનો અનેક પ્રકારે નિર્થક ઉપયોગ કરી તેનો ખપ વધારેલો છે. કેટલાક છીંકણી કરી સુંધે છે, કેટલાક ખાય છે અને કેટલાક ધૂંત્રપાન કરે છે. પૃથ્વી ઉપર તેનો ઉપયોગ કરનારા નથી એવા થોડાજ મળશે. એ વ્યસનથી માણસોને ઘણું નુકસાન થાય છે, પણ તે ધ્યાનમાં આવતું નથી. તંબાકુ ખાવાથી મોંમાં દુર્ગંધ આવે છે, દાંતને નુકસાન થાય છે, કફ થાય છે, આખોતે નુકસાન થાય છે અને પિત્ત વધે છે. એ પ્રમાણેજ પીવાથી છાતીમાં કફ ઉત્પન્ન થાય છે અને કાળજી બળી જાય છે. તંબાકુ ખાનારો ક્યા થૂંકશે, તેનો નિયમ નથી. એ ઉપર કહેવત છે કે “હગનારની ગાંડ અને તંબાકુ ખાનારનું મોં એનો નિયમજ નહિ.” એટલું એ અમંગળ અને ગંદુ વ્યસન છતાં આધુનિક કાળમાં એ વ્યસનની નિર્થક બડાઈ ચાલી રહી છે. એ વ્યસન જ્યારે બધા માણસો છોડશે, ત્યારે દેશનું ઘણું દિન થશે. તંબાકુ:—પિત્તલ, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, અસ્તિશોધક, મદકર, બ્રામક, કડવી, દષ્ટિમાંછકારક, સારક, વામક, તીખી, રુચિકર તથા વાતાનુલોભન છે; અને કફ, ઉદરસ, દમ, વાયુ, કેઠાનો વાયુ, કૃમિ, દંતરોગ, શુક્રોગ, દષ્ટિરોગ, લીખ, જૂ, વિંછીનું વિષ તથા સોજનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—

(૧) જનાવરોના કીડા દૂર થવા માટે:—તંબાકુ ઝીણી કરી ચાદામાં ભરવી. (૨) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:—તંબાકુનાં પાંદડાંને શિશારસ ચોપડી બાંધવાં; કિંવા કાચકીમાંનું મગજ એરંડતેલમાં ખરલ કરી તંબાકુનાં પાંદડાં ઉપર ચોપડી તે પાંદડાં બાંધવાં. એ યોગથી સર્વોગે ચર ચર થઈ ઉલટી થાય છે. ઘણીજ તરદી પડે તો તે છોડી નાખવાં અને વળી ફરીથી બાંધવાં. એમ કરી બે દિવસમાં અંડ દેકાણે આવે છે. તંબાકુનાં પાંદડાં એકલાં પણ બાંધવાં (૩) મધમાખી વગરેના ડંખ ઉપર:—છીંકણી કિંવા ઝીણી કરેલી તંબાકુ ચોપડવી. (૪) પીનસ રોગ ઉપર:—જૂની છીંકણી સુંધવી. (૫) આદારીશી ઉપર:—તંબાકુમાં પાણી નાખી કપડાંબાંધી કરી તેનાં બે ટીપાં નાકમાં પાડવાં; અને તાળવા ઉપર પણ થોડું પાણી ચોળવું. (૬) સર્પના વિષ ઉપર:—તંબાકુ પાણીમાં મેળવી શેર પાણી વજ્રગાળ કરી રાખવું અને ઘડી ઘડીના અંતરે દર વખતે સાત સાત તોલા એમ બે-ત્રણ વાર આપી ઉલટી કરાવવી. આ ઔષધ પાંચ-છ વાર આપવાથી સારો ફાયદો થાય છે. (૭) વિંછીના વિષ ઉપર:—તંબાકુ પીવાની ચલમમાંનો કીડા ખાવાના પાનના બીડામાં થોડો ખરાવવો. (૮) જૂ મારવા માટે:—તંબાકુ પાણીમાં મેળવી તે પાણી માથે ચોપડી ઉપર પાટો બાંધવો. બે પ્રહર પછી પાટો છોડી અરિહાનું શીણ ચોપડી સ્નાન કરવું, એટલે બધી જૂ મરે છે.

૨૭૩ તમાલવૃક્ષ—સં તમાલપત્ર. મં તમાલપત્ર, સાંભારપાન. ડિં તેજપાત. બં તમપત્ર, તેજપાતા. કં પત્રક. તૈં આકુપત્રી. ઇં ફેલીઆમાલાબાદી. લાં સિનામોમં ટમાલ. ફાં સાદરમ. અં સાન્નિજ.

જેવાં તજનાં ઝાડ હોય છે, તેજ પ્રમાણે તમાલવૃક્ષ થાય છે. તમાલવૃક્ષ સિંદલકીપમાં ઘણાં થાય છે. એનાં પાંદડાંને ‘તમાલપત્ર’ કિંવા ‘તેજપત્ર’ કહે છે. તમાલપત્રનો મસાલામાં તેમજ ઔષધોમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે. તમાલપત્ર તસુભર પહોળાં હોય છે અને ચાર-પાંચ આંગળ લાંબાં હોય છે. તમાલવૃક્ષ:—મધુર, બલકર, વૃષ્ય, ગુરુ, ધાતુવર્ધક તથા શીતળ છે; અને શ્રમ, દાહ, કફ, પિત્ત, શોષ તથા વિરેકાટકનો નાશ કરે છે.

૨૭૪ તરદી—સં રક્તખીજકા. મં તરંટી. કં રેઉં. હિં તરટી. બં તરધ.

તરદીનાં ઝાડ બે માથેડાં ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં બીડાયેલાં અને લાંબાં હોય છે. તરદીને લાલ રંગનાં ફળ આવે છે. એ ઝાડને કાંટા હોય છે. તરદીનાં ઝાડ શેલાપુર પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે. તરદી:—મધુર, કડવી, ગુરુ, બલકર અને કફનાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) કફ ઉપર:—તરદીની

જાલનો કાઢો મધ નાખી પાવો.

૨૭૫ તરબુચ (કાળિંગાં)—સં કાલિંગ. મં કલિંગ, ટરબુચ. હિં તરબુચ. બં તરબુચ. કં બચંગાઇ, કાલેંગુ. તૈ તરબુચ, પુંજકાયા, દારબુચ. ફાં હિંદવાના. અં બત્તી. વું બચંગે. મન્નાં વતક. જાં વચંગા. તાં કામદી. ઈં વૅટરમેલન. લાં વલગેરીસ સાઇદલસ.

તરબુચના વેલા થાય છે. એમાં બે જાત છે. એક કાળી હોઇ ગોળ અને બીજી ઘોળી અને લાંબી હોય છે. ઘોળી જાતનાં તરબુચ જેને 'કાળિંગાં' કહે છે, તે મોટાં અને મીઠાં હોય છે. એનાં પાંદડાંને પાંચ ખૂણા હોય છે. દરેક ખૂણાની વચમાં દોઢ આંગળ ખાંચો હોય છે. તરબુચ કોહોળા જેવડાં થાય છે. તરબુચ ઠંડાં છે. કુમળાં તરબુચનું શાક સારું થાય છે. મારવાડ, મથુરાં, દારકા વગેરે સ્થળે ઉત્કૃષ્ટ તરબુચ થાય છે. મરાઠીમાં એને 'ટરબુચ' પણ કહે છે.* તરબુચ:—શીતળ, બલકર, મધુર, તૃપ્તિકર, ગુરુ, પુષ્ટિકારક, મલસ્તંબક તથા કફકર છે; અને પિત્ત, શુક્ર તથા ધાતુનો નાશ કરે છે. એનાં પાંદડાં કડવાં અને ગ્રન્થવૃદ્ધિકારક છે. ઉપયોગ:—(૧) પુષ્ટતાને માટે:—તરબુચનાં બીજાં વાટી તેનો મગજ અર્ધો તોલો અને ખડીસાકર અર્ધો તોલો એકત્ર કરી ખાવું. (૨) દાહ ઉપર:—તરબુચ ખાવાં. (૩) મૃતકૃમ્મ ઉપર:—તરબુચના ગર્ભનું પાણી પાશેર કાઢી તેમાં ખડીસાકર અને જીરાનું ચૂર્ણ નાખી આપવું. (૪) ઇન્દ્રિયમાં ચાંદી પડે છે તે ઉપર:—તરબુચની ચોખાંડી ડગળી કાપી કાઢી, તેમાં પાશેર ખાંડ નાખી, તે ઉપર પ્રથમ કાઢેલી ડગળી પૂર્વવત્ બેસાડી તે ઝાકળમાં રાખવું અને સવારે તેમાંનું પાણી પાવું; એટલે ઇન્દ્રિયની ચાંદી, ફાલ્લી અને પેશાબ વખતે થતી બળતરા, એ વિકારનું શમન થાય છે.

૨૭૬ તલ—સં હિં તિલ. મં તીળ. કં એળુ. તૈ નોબલુ. તાં એલ. તુબુ. વું ઉર, એમ્મે. મન્નાં કારેલુ. ફાં કુંજંદ. અં સીમસીમ. હં સિસેમનેજર સીડસ. લાં સિસેમસ ઇંડિકમ.

તલનાં ઝાડ શુભારે બે હાથ ઉંચાં વધે છે. એનો રોપો વેંત-દોઢ વેંત ઉંચો વધે છે ત્યારે તેનાં પાંદડાંની ભાજી કરે છે. તલમાંથી તેલ કાઢે છે. તેના બોળ માણસોને અને ઢોરોને પણ ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. તલ પૌષ્ટિક છે. તલનું તેલ ખાવાનાં સર્વ તેલોમાં ઉત્તમ છે. જંગલી અડદ, જંગલી મગ અને જંગલી ચણા (રૂદ્રવંતી) પ્રમાણે જંગલી તલ કરીને જંગલમાં એક ઝાડ તલના ઝાડ જેવું થાય છે. એ જંગલી ઝાડ પણ ઔષધના ઉપયોગમાં આવે છે. તલમાં

* કાળિંગાના ખેતરો બહુધા નદી પાસે અને રેતાળ જમીનમાં હોય છે. કાળિંગામાં મુખ્ય બે જાતો છે. લાલ અને ઘોળી. લાલની અંદરનો ગરબ રાના રંગનો અને ધણોજ ઠંડો તથા મીઠો હોય છે. કોઈ કોઈ તો એને, લાલ એજ નામથી પણ ઓળખે છે. બીજાનો ગરબ સફેદ હોય છે. એમાં ઠંડાશ એટલી બધી હોતી નથી, તોપણ તે મીઠાં અને ઠંડાં હોય છે. કુમળાં (કુણાં) હોય ત્યાંસુધી લોકો એનું શાક અને કઢી કરીને ખાય છે. પાક્યા પછી સ્વાદને માટે ધણાક લોકો એના ગરબને ખાય છે. એનામાં તૃષા શાંત કરવાનો ઉત્તમ ગુણ છે; તેથી મુસાફરો ખેતરોમાંથી તે લઇ ખાઈ શાંત થાય છે. એ બહુ ખાવાથી મગજને શિથિલ કરી બુદ્ધિનો નાશ કરે છે. એથીજ એને કેટલાક લોકો કુમતિયાં નામથી પણ ઓળખે છે. એ માથાના વાળને ઉભા ચીરી ટુંકા કરે છે. એના બીજને કળીઓ કહે છે. એને પણ કેટલાક મીઠું ચઢાવી શેકીને ખાય છે. એના બીજના રંગ પ્રમાણે બે ત્રણ જાતો જેવામાં આવે છે.

કાળિંગાની કળીઓનું તેલ કાઢવાની રીત એવી છે કે, એને પાણી પીવાની બતકમાં ભરી, તેને મજબૂત ખૂચ મારી, તેમાં ગ્રીણું કાણું પાડી, એક પિત્તળની તપેલી જમીનની અંદર ઉડો ખાડો ખોદી તેમાં ઠેરાવી, તેના ઉપર તે બતક ઉંધી વાળી રાખી તપેલીમાં ધૂળ ન પડે તેમ ચોકસી કરી માત્ર બતકના બુદ્ધા ઉપર જાણીને તાપ આપવો, એટલે અંદરની કળીઓ બળી જઈ તેલ એ તપેલીમાં ઉતરશે. તપેલીના સ્થાને સાંકડા મોંનો લોટો હશે તો વધારે માફક આવશે. આ તેલ જનાવરોના ક્ષતમાં પડેલા કીડાનો સત્વર નાશ કરનાર છે, એટલુંજ નહિ પણ મનુષ્યને પણ એટલુંજ હિતકારક છે; નહિ રૂઝાતાં (ભરનીંગળ) ગુંમડાં તાબડતોબ શાંત પડે છે. ખરેખાર એ આપણું સ્વદેશી આયુર્વેદીય કિંવા કાર્યાલિક એસીડ છે.

કાળા અને ઘોળા એવી બે જાત છે. તલ:—બલકર, રિનગ્ધ, ગુરુ, અગ્નિદીપક, સ્તનમાં દૂધ વધારનાર, પિત્તલ, કેશોને હિતાવહ, અલ્પમૂત્રકારક, વ્રણ વિષે પથ્યકારક, ગ્રાહક, વરા, મધુર, કડવા, પાકઠાને તીખા, સ્પર્શવડે શીત, અતિપ્રદ, દાંતોને ક્ષિતકારક, વર્ણકર તથા કફકારક છે; અને વ્રણ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. કાળા તલ:—ગુણમાં અધિક છે. ઘોળા તલ:—હીનગુણ છે. રાતા તથા અરણ્ય તલ ગુણોમાં હીન છે. તલનું તેલ વ્રણશુદ્ધિ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) મૂત્રાધાત (મૂત્ર બંધ થવું) અને દાહ ઉપર:—તલની સોટીઓની અથવા બોળની રાખ માથના દૂધમાં મેળવી તેમાં થોડું મધ નાખી પાવું. (૨) તારુણ્યપિટ્કા ઉપર લેપ:—ગોમૂત્રમાં તલનો જૂનો બોળ કાલવી લેપ કરવો. (૩) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:—તલનું તેલ ચુનાના નીતર્થ પાણી સાથે મિશ્ર કરી તેની પટ્ટી બાંધવી; અને વારંવાર તે પટ્ટી ઉપર તે મિશ્રણ કરેલા તેલનાં ટીપાં પાડતા જવું; એટલે તરકાળ રોગીને સુખ જણાશે અથવા મિશ્રણનો મોરના પીંછાવડે લેપ કરવો. (૪) અટકાવ આવવા માટે:—તલ, ગુંદા અને વરિયાળોનો કાઢો કરી ગોળ નાખી વ્રણ દિવસ પાવો; અથવા કાળા તલનો કાઢો ગોળ નાખી પાવો. (૫) મુખપાકના યોગથી દાંત હાલે છે તે ઉપર:—સિંધવ અને તલના તેલના કોમળા મોંમાં રાખવા. (૬) અપરમાર (ગાતા) ઉપર:—તલના તેલમાં ગોમ (કાનખજુરો) તળી કાઢવો; અને તે તેલ એકેક ટીપું નાકમાં અને કાનમાં પાડવું એટલે માથામાંહેના કીડા નીકળી જઈ રોગ દૂર થાય છે. (૭) આદાશીશી ઉપર:—ગોળ અને ઘી એકત્ર કરી ખાવાં અને દૂધમાં તલ અથવા તલ અને વાવડીંગ વાડી તેનો લેપ મસ્તક ઉપર કરવો; એટલે વ્રણ દિવસમાં આદાશીશી બંધ થાય છે. (૮) કૂતરાના વિષ ઉપર:—તલનું તેલ અને ખાંડેલા તલ, ગોળ અને આકડાનું દૂધ, એ સમભાગે લઈ એકત્ર કરી પાવાથી વિષ ઉતરી જાય છે. (૯) ધંતુરાના વિષ ઉપર:—તલનું તેલ અને ગરમ પાણી એકત્ર કરી પાવું. (૧૦) પિત્તથી આખા શરીર ઉપર ફેલાતા ઉઠે છે તે ઉપર:—તલનું તેલ બે પૈસાભાર, અરીસું એક પૈસાભાર અને પાંચ રાષના દાણા જેટલો સાણુ, એ સર્વ ગરમ કરી ફેલા ઉપર ચોપડવાં; અથવા સર્પની કાંચળાની રાખ તલના તેલમાં ખરલ કરી ફેલા ઉપર ચોપડવી. (૧૧) પ્રમેહ અને વીર્યપતન ઉપર:—તલનાં પાંદડાં પાણીમાં પલાળી, ચોળી, તે પાણી સાકર નાખી જલદીથી પાષ દેવું. વાર થાય તો તે પાણીનો ગડો બંધાઈ વ્યર્થ જશે. (૧૨) ગર્ભાસ્રાવ થવાની ખોડ હોય તો:—તલ અને પદ્મકાષ્ઠ સમભાગ લઈ એકત્ર વાટી સાકરમાં આપવું. (૧૩) રક્ત-મૂળવ્યાધિ ઉપર:—તલ વાટી માખણમાં મેળવી ખાવા. (૧૪) ગર્ભિની અને સુવાવડીના રક્તસ્રાવ ઉપર:—તલ, જવ અને સાકરનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૧૫) અશ્મરિ અને શુક્રાશ્મરિ (શુક્રનો અવરોધ કરવાથી જે પયરી થાય છે તે) ઉપર:—તલની સોટીઓની રાખ મધમાં નાખી આપવી. (૧૬) બાળકની રક્તસંગ્રહણી ઉપર:—માખણમાં થોડી તલની જૂકી અને સાકર નાખી આપવું. (૧૭) તિડીક પ્રમેહ (તણખીઆ પરખીઆ) ઉપર:—તલનાં તાળાં ફૂલો સાંજે લાવી અર્ધા શેર પાણીમાં શુમારે ૫૦ ફૂલો પલાળી રાખવાં. સવારે તે ફૂલો સળી વડે હલાવવાં; એટલે પાણીનો જડો બોળ થશે. પછી તે માંહેનાં ફૂલો કાઢી નાખી તે બોળ શુમારે ૪ તોલા લઈ તેમાં સાકર નાખી પાવો. એ પ્રમાણે બે વખત તાજે બોળ તૈયાર કરી સાત દિવસ પાવો. (૧૮) તિડીક પ્રમેહ ઉપર:—જંગલી તલની બાજી સૂકવી રાખવી અને રોજ રાત્રે એક પૈસાભાર કાચના વાસણમાં પલાળી રાખી બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં તેજ પાણીમાં તે બાજી મસળી વચ્ચગાળ કરી શુમારે ચાર પૈસાભાર પાણી લઈ તેમાં જીં અને સાકરની જૂકી નાખી એક વખત એ પ્રમાણે સાત દિવસ પાવું. (૧૯) માંકડનો નાશ થવા માટે:—તલના ઝાડ ઉપર એક જાતના જીવ હોય છે તેને 'માંકળા' કહે છે. તે સુદાં ઝાડ બાંધી લાવી ધરમાં મૂકવું, તે માંકડને ખાઈ જાય છે. માણસને કંઈ ઈજા કરતા નથી. (૨૦) રક્તગુદમ ઉપર તથા અટકાવ આવવા માટે:—તલનો કાઢો કરી તેમાં સુંઠ, મરી, લીંદી-પીપર, હિંગ અને બારંગમૂળનું ચૂર્ણ નાખી તે કાઢો પાવો. (૨૧) રક્તાતિસાર ઉપર:—વાટેલા કાળા તલ એક ભાગ, સાકર બે ભાગ અને બકરીનું દૂધ ચાર ભાગ, એકત્ર કરી તે પાવું. (૨૨)

મૂતરપદા (પથરી) ઉપર:—તલનાં દૂધનો ખાર, મધ તથા દૂધ એકત્ર કરી તે ત્રણ દિવસ પાવું. (૨૩) વાળા ઉપર:—તલનો ખોળ કાંજમાં વાટી ભેપ કરવો.

૨૭૭ તવખીર વૃક્ષ—સં ૦ કં તવક્ષીર. મં તવકીર, તવખીર. કાં તખાક્ષીર. ઈં આરો-૩૮. લાં કકયુમા એમરિટફેલિયા. મલાં કુવા. હિં તવખીર.

આ જાડ મલખાર પ્રાંતમાં થાય છે. એ વધારેમાં વધારે એક માથોડું ઉંચું વધે છે અને સાધારણ રીતે બે હાથ ઉંચું હોય છે. એનાં પાંદડાં હળદરનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે અને જાડ પણ તેવુંજ દેખાય છે; તથા તેના જેવીજ તેને મુંડીઓ થાય છે. તેને ચુંટી કાઢી પાણીમાં ધોયા પછી જરા કચરી ચાર-પાંચ વાર ઘોષ તાપમાં સૂકવે છે. પછી તેને દળી તેની ખારીક બૂખી કરે છે. તે શુભ્ર (ધોળા) રંગની હોય છે. તેને 'તવકીર' કહે છે. એને દૂધમાં ખાશી ખાય છે. એનો જે પદાર્થ કરે છે તેને 'લાપશી' કહે છે. નાનાં બાળકોને તથા રોગીને એ લાપશી આપે છે. એ પદાર્થ શીતળ અને પૌષ્ટિક છે. તવખીર પાંચ છ જાતના જાડના કંદમાંથી થાય છે. x મહાબળેશ્વરના કુંગર ઉપર પણ તવખીર ઉત્પન્ન કરનારાં જાડ થાય છે. + અમેરિકા ખંડમાં આ જાડ પ્રખ્યાત છે. અમેરિકન લોકો બાલુથી કિંવા ખીજ શસ્ત્રથી જખમ થયા હોય તો એ જાડનું દૂધ ચોપડે છે; માટે તેને "આરોરટ" એવું નામ આપેલું છે. ઇંગ્લેજ ભાષામાં આરો એટલે "તીર" અને "રટ" એટલે મૂળ એવો અર્થ થાય છે. લુચ્યા માણસો તવખીરના યોગે તેલનું ઘી કરે છે. તે માત્ર આઠ દિવસજ સારું રહે છે. પછી તેનો તેલવાળો વાસ આવે છે. તવખીર:—મધુર, શુભ્ર, શીત, સ્થગંધી, બલકર, વૃષ્ય, પૌષ્ટિક, ધાતુવર્ધક, લઘુ તથા સ્નિગ્ધ અને ક્ષય, પિત્તરક્ત, પિત્તદાહ, અરુચિ, ઉધરસ, દમ, તાવ, તૃષા, કમળો, પાંડુ, કેઠ, મૂત્રાસ્મરી, મૂત્રકૃમ્હ, મેહ, પ્રણ, કફ તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ગરમીથી મોંમાં ચાંદીઓ પડે છે તે ઉપર:—તવખીર ચોપડવી. (૨) પિત્ત ઉપર:—તવખીર ઘીમાં નાખી ખાવી. (૩) બાળકોને શક્તિ-વધક ભક્ષ્ય:—તવખીર ઠંડા પાણીમાં અથવા ગાયના દૂધમાં નાખી ખાશી પાતળી રાખડી કરી તેમાં થોડી સાકર નાખી પાવી. (૪) રક્તપ્રદર (જીઓને ઘાત જાય છે તે) ઉપર:—તવખીર, રાળ અને ગેરુનું ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું.

૨૭૮ તાડ—સં ૦ ખં ૦ કાં તાલ. મં ખરતાલ, તાડવૃક્ષ. હિં તાડ. કં તાળીમારા. તૈં તાતિ. તાં પનેમારં, તાળી. તું તારી. મલાં તાલં, પના. અં તાર. ગોં તળટમાટો. ઈં પાલમાયરા, પામ. લાં બોરેસસ, ફેલેબેલીફેર્મીસ.

તાડ, માલ, સોપારી, સુરમાડ, શીંદી એ સર્વ જાડ એકજ જાતનાં છે. એની ઉત્પત્તિ ગરમ દેશમાં થાય છે. તાડનાં જાડ કુંગર ઉપર અને રાનમાં પોતાની મેળે ઉગે છે. એ દશ-બાર વર્ષે ફળે છે. તાડનું જાડ ધણુંજ ઉંચું વધે છે. તેના સોટા ૪૦-૫૦ હાથ ઉંચો અને સરળ હોય છે. એ જાડમાંથી તાડી કાટે છે. એના ફળને 'તાડગોળા' કે 'તાડફળ' કહે છે. એ ગોળા ધણા ઠંડા છે, તેથી કેટલાક લોકો ગરમી થવાથી

x જવ, ધઉ, ચોખા, તાલવૃક્ષ, વનગાયનું દૂધ, સિંગોડાંનો આટો વગેરે પદાર્થોની પણ તવખીર થાય છે. તેમાં વનગાયના દૂધની અને જવની ઉત્તમ ગણાય છે.

+ દ્રવ્યગુણ્યશિક્ષામાં શ્રી. નગેન્દ્રનાથ સેન લખે છે કે, તવખીર (આરોરટ) જે અમેરિકા-માંથી અહીં આવે છે તે "મૌરંટા એરંટીનેમીઆ" નામક રોપાની કંદનું ચૂર્ણ છે. એ કંદને બહુજ સાવધાનીથી છોલી, સાફ પાણીથી ઘોષ પછી શિક્ષા પર પીસે છે. ત્યારપછી સાફ પુષ્કળ જળમાં મેળવા થોડો વખત રહેવા દે છે, જેથી ગળોના સત્ત્વની માફક સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ પાણીના નીચેના ભાગમાં બેસી જાય છે. તે સત્ત્વને સુકાવી લેવાથી આરોરટ તૈયાર થાય છે. કોઈ કોઈ આરોરટના કંદને સુકાવી ધંટીમાં દળીને વસ્ત્રમાળ કરી ઉપયોગમાં લે છે.

વિશુદ્ધ આરોરટની ઓળખાણ એ છે કે, એના ચૂર્ણને ચપટીમાં દબાવી મસળવાથી ચડ ચડ અવાજ ઉત્પન્ન થાય છે.

જે બાળકોની પાકરચળી (હાજરી) કમજોર હોય તેને આરોરટ આપવો નહિ. અન્ય સર્વ રોગી માટે હિતકર છે. ખાલી પેટે આરોરટનું સેવન વિશેષ લાભદાયક છે.

માય છે. તાડનું ઝાડ ધણ જ ઉપયોગી છે. તેની આવલી ધરનાં છપરાં પર નાખે છે. તેનાં પાંદડાં-માંથી છત્રીઓ વગેરે અનેક વસ્તુઓ થાય છે. તાડના સોટા પાણી જવાની ધરનાળા કરવાના ઉપયોગમાં આવે છે. તાડપત્ર વૃક્ષ કરીને તેની એક જાત સિંહલદ્વીપમાં થાય છે. એની ઉંચાઇ સવાસો હાથ હોઈ એની આવલી પંદર-વીસ હાથ લાંબી હોય છે. એ એક આવલીથી વીસ પચીસ માણનું વરસાદથી કે તાપથી રક્ષણ થાય છે. આ તાડપત્ર વૃક્ષ યુમારે ૮૦ વર્ષ ટકે છે. એટલા વખતમાં તે એક જ વખત ફળે છે. એનાં ફળ હાથીના મસ્તક જેવડાં હોય તેમાં તાળગોળા જેવા ગીરો હોય છે. તે લોકો ખાય છે. એ વૃક્ષનાં પાંદડાંનો પુસ્તક લખવામાં પ્રથમ ઉપયોગ થતો હતો. સિંહલદ્વીપ, કર્નાટક, એ દેશોમાં અद्याપિ તાડપત્ર ઉપર પુસ્તકો લખે છે. લખવાના કામમાં લીધા પહેલાં એ પાંદડાં દૂધ પાણીમાં ઉકાળી કાઢે છે. એ પાંદડાં ઉપર લોખંડના ખીલાથી લખે છે. એ પાંદડાં કાગળ કરતાં ધણાં વર્ષો સુધી ટકે છે. વ્યંજનતાડ કરીને એક તાડની જાત છે. તેનાં ઝાડ દક્ષિણ અમેરિકામાં ધણાં છે. એ સાદડીઓ તથા પંખા કરવાના કામમાં આવે છે. તાડગોળા કુમળા હોય ત્યારે સ્વાદિષ્ટ લાગે છે. જૂના તાડગોળા ખાવાથી અતિસાર થાય છે. તાડગોળાની અંદર નાળિયેરની પેઠે પાણી હોય છે, તે પીવાય છે. તાડવૃક્ષ:—મધુર, શીતળ, માદક, પુષ્ટિકર, શુક્લ, કફકર, બલકર, મેદકારક, વૃષ્ય તથા સારક છે; અને પિત્ત, દાહ, શોષ, વિષ, શ્રમ, કોઠ, કૃમિ, રક્તદોષ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. એનાં કુમળાં ફળ:—સ્નિગ્ધ, સ્વાદુ, ગુરુ, મલાવ-રોધક, બલકર, શીતલ, ધાતુવર્ધક, વૃષ્ય, તૃપ્તિકારક, માંસલ તથા કફકર છે; અને વાયુ, શ્વાસ, રક્તપિત્ત, વ્રણ, દાહ, ક્ષત, પિત્ત, ક્ષય તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. એનાં પાકાં ફળ:—દુર્ગંધ તથા મૂત્રલ છે; અને શુક, પિત્ત, કફ, નેત્રાભિષ્યંદ તથા રક્તને કરનારાં છે. એનું લીલું ટોપડ:—મૂત્રલ, શીતળ, રસકાળે અને પાકકાળે મધુર તથા સારક છે અને વાતપિત્તનું નાશક છે. એનું જૂનું ટોપડ:—કફકર, મેદકારક, લઘુ, સ્નિગ્ધ, મધુર, સારક અને વાતપિત્તનાશક છે. તાડના મસ્તકમાંનું માંજર:—ધાતુવર્ધક અને વાતપિત્તનું નાશક તથા અસ્તિ શુદ્ધ કરનાર છે. તાડી:—આત મદક, સ્નિગ્ધ, ગુરુ તથા વૃષ્ય છે. તેજ ખાટી થઈ હોય તો પિત્તકર અને વાતનાશક છે. તાડનાં મૂળ:—પાકકાળે સ્વાદુ અને રક્તપિત્તનાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) ગરમીથી પેશાબે બળતરા થાય છે તે ઉપર:—કુમળા તાડગોળા ખાવા એટલે પેશાબ સાફ થાય છે; અથવા તાડનાં મૂળ ચોખ્ખાના ધોવરાણમાં વાટી સાકર નાખી પાવાં.

૨૭૮ તાંદળજો (ચોળાક) —સં તંદુલીક. મં તાંદુળજ. કાં અવળ્યાચી ભાજી. હિં યૌલામ, યૌરાઈ. ખં છુદનટે, કાંટાનટે, ગોયાકનટે, કીરેમોપ્યુ. તૈં કુર્ધકારા, ચિરિકુરા, મોલા-કુરા. તાં મુલ્લુકુરમ. મત્રાં ચિરચિડા. કાં સપેજમાર્જ. અં બુલ્લેયમાનીય. ઇં હર્મકોડા-ષ્ટ એમેરેંચ. લાં એમેરેંચીસ ટેન્યુફેલીયસ. કં કિરકુશલો તપલુ.

આ ભાજી ખારમારી થાય છે. એનાં પાંદડાં નાનાં અને રોપો એ વેંતથી અધિક ઉચો થતો નથી. આ ભાજી સ્વાદે ઘણી સારી અને પથ્યકર છે. તાંદળજો:—મધુર, શીતળ, રચિકર, અગ્નિ-દીપક, લઘુ, રક્ત, મૂત્રલ, પથ્યકારક તથા સારક છે; અને વિષ, પિત્ત, શ્રમ, દાહ, રક્તદોષ, ઉન્માદ, રક્તપિત્ત, શીતપિત્ત, ત્રિદોષ, તાવ, કફ, ઉંઘરસ તથા અતિસારનો નાશ કરે છે. તાંદળ-જોના પાંદડાં:—શીત છે; તથા પિત્ત, રક્તવિકાર, વિષ તથા ઉંઘરસનો નાશ કરનાર અને રચિ-કર છે. જળતાંદળજો:—કંટક, રક્તપિત્તનો નાશક, કડવો અને લઘુ છે. ઉપયોગ:—(૧) સર્પના વિષ ઉપર:—તાંદળજોનાં મૂળ અને મરી ચોખ્ખાના ધોવરામણમાં વાટી પાવાં. (૨) સર્વ પ્રકારના પ્રદરો ઉપર:—તાંદળજોનાં મૂળ વાટી તેનો કલ્ક કરી તેમાં રસાંજન (રસવંતી) મેળવી તેમાં મધ અને ચોખ્ખાનું ધોવરામણ ચોગણું નાખી પાવાથી સર્વ પ્રકારના પ્રદર નાશ પામે છે. (૩) ગર્ભ સ્થિર થવા માટે:—ઋતુકાળે તાંદળજોનાં મૂળ ધોવરામણમાં વાટી પાવાં. (૪) વિષમ-જ્વર ઉપર:—તાંદળજોનાં મૂળ માથા ઉપર બાંધવાથી વિષમજ્વર જાય છે. (૫) આગીઆ મણી-

x રસાંજન એટલે દારૂહળદરનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી તેમાં તેટલું જ બકરીનું દૂધ મેળવી ઉકાળી માવો કરી ખાંડી ચૂર્ણ કરવું તે.

આરના વિષ ઉપર:—તાંદળખનાં મૂળ અને મરી ચોખાના ધોવરામણમાં ધસી પાવાં. (૬) અર્લિણી અને સુવાવડીના રક્તશ્લાવ ઉપર:—તાંદળખનાં મૂળ વાટી ચોખાના ધોવરામણમાં પાવાં. (૭) વિંછીના વિષ ઉપર તથા સોમલ ઉપર ઉતાર:—તાંદળખનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૮) વઠનાગના વિષ ઉપર:—મૂળ સુદાં તાંદળખના રસમાં ગાયનું દૂધ નાખી પાવું. (૯) ચણોડીના વિષ ઉપર:—તાંદળખનો રસ અને સાકર પાવાં. (૧૦) ઢારના ખાવામાં સોમલ આંચો હોય તો:—તાંદળખનાં મૂળ, ખીલીનાં મૂળ અને કોડીનાં મૂળ ગાયના ઘીમાં ધસી પાવાં. (૧૧) આદાશીશી ઉપર:—તાંદળખને અને જટામાંસીના કલ્કમાં ઘી સિદ્ધ કરી એનું નસ્ય આપવું. (૧૨) ગથેલા કેશ આવવા માટે:—તાંદળખની લાજી લક્ષણ કરવી. (૧૩) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:—તાંદળખનો રસ ચોપડવો. (૧૪) ઉદરરોગ ઉપર:—તાંદળખની લાજીનો રસ કાઢી પાવો, અથવા તાંદળખની લાજી નિત્ય ખાવી. (૧૫) પારો વગેરે શરીરમાં મરેલાં સર્વ રસાયનો નીકળી જવા માટે:—તાંદળખનો રસ ઘી નાખી ૮ દિવસ પીવો. (૧૬) કૃત્રિમ વિષ ઉપર:—ધુંવાસ (ચુલા ઉપર ધુમાડાથી એકદુ યએલું કાજળ) અને તાંદળખનાં મૂળ બન્ને સમાન ભાગે પાણીમાં વાટી તેમાં તેથી ચોગણું ઘી નાખી, ઘીથી ચોગણું દૂધ નાખી ઘી બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળી તે પાવું; એટલે સર્વ કૃત્રિમ વિષોનો નાશ થશે.

૨૮૦ તાલીસ—સં ૦ મં ૦ બિં ૦ તાલીસપત્ર. કં ૦ ચરીચલી-ચંચલી-મારા. તૈ ૦ તાં તાલીસ પતીરી-પત્રી. મલાં ૦ તાલેસપત્ર. ફાં ૦ જરનવ. અં ૦ તાલીસદર. લાં ૦ ટેકસસ એકેટા.

એની ઉત્પત્તિ દિમાલય પર્વત ઉપર થાય છે. એ ઝાડ નાનાં હોય છે. એનાં પાંદડાંને 'તાલીસપત્ર' કહે છે. તાલીસપત્રનો ઔષધમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે. તાલીસપત્ર:—મધુર, કડવું, ઉષ્ણ, લઘુ, તીક્ષ્ણ, સ્વર્ણ, હ્રદય તથા અગ્નિદીપક છે; અને દમ, ઉધરસ, કફ, વાયુ, ક્ષય, ગુલ્મ, અરુચિ, રક્તદોષ, ઉલટી, આમદોષ, અગ્નિમાંઘ, પિત્ત તથા મુખરોગનો નાશ કરે છે. તાલીસાદિ ચૂર્ણ:—તાલીસપત્ર ૧, મરી ૨, સુઠં ૩, લીંડીપીપર ૨, વંશલોચન (વાંસકપૂર) ૨, એલચી-ડોડા ૦ા, તજ ૦ા અને ખાંડ ૩૨ તોલા, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી તે ૩ માસા આપવું; એટલે અરુચિ, અજીર્ણ, ઉધરસ, શ્વાસ, તાવ, ઉલટી, અતિસાર, શોષ, પેટ ચદવું, ખરોળ, પાંકુ તથા સંગ્રહણી વગેરે રોગો દૂર થાય છે.

૨૮૧ તિપાની—સં ૦ ત્રિપર્ણી. મં ૦ ત્રિપર્ણી કંદ. હિં ૦ તિલપર્ણી. કં ૦ મુરંગલ. બં ૦ નિલકંદ.

તિપાનીના નાના નાના વેલા થાય છે. એ વેલા વાડો ઉપર અને ઘણું કરી ભોંયમગનાં ખેતરોમાં ઘણા થાય છે. એનાં પાંદડાં ખારીક અને આકારે ભોંયમગનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એ વેલાને ત્રિદલ પાંદડાં આવે છે. એ વેલો શ્વાસ, કાસ, વ્રણ અને ત્રિષનો નાશક છે. તિપાની:—મધુર તથા શીત છે; અને દમ, ઉધરસ, વ્રણ, શીતપિત્ત તથા વિષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) વ્રણ ઉપર:—તિપાનીનાં પાંદડાં સૂકવી બાળી રાખ કરવી અને તે ધીમાં ખરલ કરી ચોપડવી; એટલે ગુમકું તરતજ ભરાઈ આવે છે. આ અનુભવસિદ્ધ પ્રયોગ છે.

૨૮૨ તિવર—તિવરનાં ઝાડ ખાડીમાં થાય છે. એ ઝાડ માથોડું-મે માથોડાં ઉંચાં વધે છે. એને કાંટા હોય છે. એનું લાકડું મજબૂત હોય છે. ઘણું કરીને એનો બાળવાના કામમાં વિશેષ ઉપયોગ થાય છે. દેવતા સળગાવવાને એની છાલ ઘણી ઉપયોગમાં આવે છે.

૨૮૩ તુરીઆં—સં ૦ ધારાકોશાતકી. મં ૦ દોડકી, શીરાળી. હિં ૦ તોરધ, તુરૈયા. બં ૦ ઝીગા. કં ૦ ધારવીર. તૈ ૦ ખીરકાયા. તાં ૦ પીરકુ. તું ૦ પીરે. મલાં ૦ પિચ્ચકં. છં ૦ એકયુટેંગલ કકંબર. લાં ૦ લુકાએકયુટેંગુલા.

તુરીઆંનો વેલો ઘણોજ પ્રસરે છે. તુરીઆંને પીળાં ફૂલો આવે છે. એ વેલો વાવ્યા પછી સવા મહિને ફળ આવે છે. એ ફળ હાથ હાથ લંબાઈ સુધી વધે છે. તુરીઆંનું શાક થાય છે. એ આમાંજ કરનાઈ છે. તુરીઆં:—મધુર, સ્નિગ્ધ, શીત, બલપ્રદ, વીર્યપ્રદ, રુચિકર, ગુરુ તથા પચ્ચકર છે; અને શ્વાસ, કાસ, તાવ, કફ, પિત્ત, કૃમિ, ગુલ્મ, ઉદર, ત્રિદોષ તથા મલબંધનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) બદ ઉપર:—તુરીઆંનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ધસી ચોપડવાં; કિંવા તુરીઆં-

ની બાજુ ખારીક વાટી વેળ ઉપર ચોપડવાથી ચાર પ્રહરમાં બદની માંઠ બેસે છે. (૨) શરીરમાં ગરમીનો આબર મરવાથી કાખમાં કિંવા બગના ખાંચામાં ચાંદીઓ પડે છે તે ઉપર:—તુરીઆના વેલાનાં મૂળ ગાયના માખણમાં કિંવા એરંડતેલમાં ધસી બે ત્રણ વાર ચોપડવાં એટલે ચાંદીઓ મટી જાય છે. (૩) મૂતરખડા (પથરી) ઉપર:—તુરીઆના વેલાનાં મૂળ ગાયના દૂધમાં અમર ઠંડા પાણીમાં ધસી પ્રાતઃકાળે એક વાર એ પ્રમાણે ૩ દિવસ પાવાં.

૨૮૪ તુવરૂક્ષ—સં હિં બં કં તુવરૂક્ષ. મં તી-ચીરૂક્ષ. કાં તીસળી. લાં કસાથોકસીલન એરિટલ.

આ કાંટેરી જાડ ગોમાંતક અને કનાંટક પ્રાંતમાં ધણું થાય છે. એ જાડ શીમળાના જાડ જેવાં થાય છે. એને મરાઠામાં “તીસળી” પણ કહે છે. એનું લાકડું ધણું ચીકણું અને કઠિન હોય છે. તે ઘર બાંધવાના કામના ઉપયોગમાં આવે છે. એ જાડના કાંટા હાથેળી જેવડા પહોળા હોય છે. તે લઘુ સૂતર કાઢવા માટે તેની ચક્કીઓ કરે છે. કાકડી કિંવા કાહોળું છીણવાને છીણી ન હોય ત્યારે આ કાંટાવડે કામ ચલાવી લે છે. એનાં ફળ ચણા જેવડાં હોય છે. એ ગુણમાં ધણું ગરમ છે. એ કાંઈક તીખાં લાગે છે. એ ફળ પાકે એટલે રાતાં થાય છે. એ ફળ સૂકાય એટલે તેના ઉપરની છાલ મસાલામાં નાખે છે. એ ફળનું તેલ પણ નીકળે છે. તુવરૂક્ષ—મધુર, કડવાં, તીક્ષ્ણ, અમ્લિદીપક, ઉષ્ણવીર્ય મૂત્રકૃન્નનાશક, રક્ત, તીખું, રુચિકર, લઘુ, વિદાહી તથા હૃદય છે; અને કફ, વાયુ, ગુદમ, ઉદરરોગ, શૂળ, પેટ ચઢવું, કૃમિ, નેત્રરોગ, કર્ણરોગ, મસ્તકરોગ, કંઠરોગ, ઉલ્લી, કોઠ, પ્લીહા, શ્વાસ, અરુચિ તથા અપતંત્રક વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) શૂળ, પેટનું ચઢવું, ગુદમ અને ઉદરરોગ ઉપર:—તુવરૂક્ષ, સિંધવ, સંચળ, બીડત્રોણ, વાવડીંગ, અજમોદ, એરંડાનાં મૂળ, જવખાર, બાળહરડે, શેકેલી હિંગ એ સમલાગે લેવાં અને નસોતર ત્રણ લાગ લેવાં. એ બધાનું ચૂર્ણ કરી તે ગરમ પાણીમાં અગર જવના કાઢામાં પાવું. (૨) વાયુથી અંગમાં કળતર થાય છે તે ઉપર:—તુવરૂક્ષનું ચૂર્ણ ૧-૨ ગુંળ મધમાં આપવું. (૩) અચૂર્ણ ઉપર:—તુવરૂક્ષની બૂકી કરી ગોળમાં કાલત્રી ચણેલી જેવડી ગોળીઓ કરી તે ગોળી ઘીમાં આપવી. (૪) વાતજ્વર ઉપર:—તુવરૂક્ષની બૂકી અને મરીની બૂકી એકત્ર કરી કાપગના તેલમાં કાલવવું અને મસ્તક તથા બન્ને આંખો ઉપર ચોળી જીરવવું.

૨૮૫ તુવેર—(તુવર, તુર, તુરા.) સં તુવરી, આદકી. મં તુર. હિં અરહર, રહરી. કં તોગરી. તાં અદગી, તુવરે. તું તોગોરી. મલાં આદકા, તુવર. ફાં શાખુલ. ઇં પીજયન પી. લાં કેન્નેસ ઇન્ડિકસ. તૈં કાદુલુ, આદકી.

તુવેરની વાવણી ગુજરાત અને દક્ષિણ દેશમાં ધણી થાય છે. યુરોપ, આફ્રિકા, અમેરિકા, એ ખંડોમાં આ ધાન્યનું નામ કેઈ જાણતું નથી. તુવેરનાં જાડ બે પ્રકારનાં થાય છે. એક પ્રતિવર્ષે થનારી અને બીજી ત્રણ ચાર વર્ષે ટકનારી. પ્રતિવર્ષે થનારાં જાડ બે અઢીજ હાથ ઉંચાં વધે છે. જે જાડ બે-ત્રણ વર્ષે રહે છે, તે પાંચ-છ હાથ ઉંચાં વધી તેના છોડ પહેલીના કરતાં જડા હોય છે. તુવેરમાં બે જાત છે. રાતી અને ઘોળી. સુરતી તુવેરની દાળ સર્વોત્કૃષ્ટ હોય છે. તુવેરની દાળનો હિંદુલોકમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે. તુવેરની દાળનું પૂરણ, તેના પાણીની કઠી વગેરે પદાર્થો કરે છે. એ ધાન્ય ચણાથી અધુરું પૌષ્ટિક છે. તુવેર સાધારણ:—કિંચિત મધુર, વાતલ, તૂટી, ગુરુ, રુચિકર, ગ્રાહક, રક્ત, વર્ણકર તથા શીતળ છે; અને કફ, પિત્તજ્વર, વિષ, રક્ત-દોષ, ગુદમ, વાયુ તથા અર્શનો નાશ કરે છે. એ ધીમાં સેવવાથી વાયુનો તથા ત્રિદોષનો, લેપનથી કફ-પિત્તનો અને રેચનથી કફ અને મેદનો નાશ કરે છે. તુવેરની દાળ:—પથ્થકર તથા કિંચિત વાતલ છે અને કૃમિ તેમજ ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. ઘોળી તુવેર:—ગુરુ છે અને વાયુ, પિત્ત, અમ્લપિત્ત અને આખમાનને કરનારી છે. તે ગ્રાહક અને પથ્થકર છે. રાતી તુવેર:—રુચિકર, બલકર, પથ્થ તથા જ્વરનાશક છે; અને પિત્ત, સંતાપાદિ અનેક રોગોનો નાશ કરે છે. કાળી તુવેર:—બળકર તથા અમ્લિદીપક છે અને પિત્ત તથા દાહનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) લાંગ ઉપર ઉતાર:—તુવેરની દાળ વાટી પાવી. (૨) ખસ ઉપર:—તુવેરની દાળ અથવા પાંદડાં બાળી દહીંમાં ખરલ

કરી ચોપડવાં. (૩) નાદીપ્રણ ઉપર:—ઘોળી તુવેરનાં પાંદડાંનેા અંગરસ પાશેર કાઢી તેમાં ગાયનું ઘી ૨૧ વાર ઘોચેલું મેળવવું, પછી તેના પ્રણ ઉપર લેપ કરવો; અથવા પાંદડાં બાળી તે ઘીમાં ખરલ કરી ચોપડવાં. (૪) દંતરોગ ઉપર અને દાંત મજબૂત થવા માટે:—તુવેરની સ્કાયલી બાજુ અથવા તુવેરની દાળ, કાંટાસરીઆનાં મૂળ અને બિલામો, એકત્ર કરી કઢાઈમાં નાખી તપી ગયા પછી અંદર અંગારા નાખી કોલસા થવાળેગ ઔષધો બળે એટલે ઉપર ઢાંકણું ઢાંકવું; અને અંદર મીઠું નાખી વાટી તે મસી રોજ દાંતે ચોપડી દાંત ધસવા. (૫) ભ્રમ અને મૂર્ચ્છા ઉપર:—તુવેરની દાળ ધસી તેનું અંજન કરવું. (૬) આદાશીશી ઉપર:—તુવેરનાં પાંદડાં અને ધોનો રસ એકત્ર કરી તેનું નસ્ય આપવું. (૭) મુખપાક ઉપર:—તુવેરનાં પાંદડાં અડધો તોલો તંબાકુની પેટે વારંવાર ચાવી મોઢામાં રાખવાં અને લાળ થુંકી નાખવી. (૮) રક્તપિત્ત ઉપર:—તુવેરનાં પાંદડાંનેા રસ ૧ તોલો અને ઘી ૩ તોલા એકત્ર કરી પાવું; એટલે નાકમાંથી અને મોંમાંથી લોહી પડતું બંધ થાય છે. (૯) સર્પના વિષ ઉપર:—તુવેરનાં મૂળ ચાવી ખાવાં.

૨૮૬ તુલસી—સં હિં કં તૈ બં માં તાં મલાં તુલસી. મં તુલસ. કાં રેહાન. અં ઉલસીબદરત. ઇં વ્હાઇટ બેઝીલ. લાં એસીમમ્ ઑલબમ્.

તુળસીનાં જાડ શુભરે હાથ-મે હાથ ઉંચાં વધે છે. એમાં કાળી અને ઘોળી એવી બે જાત છે. તુળસીને માંજરો આવે છે અને તેમાં તેનાં બી હોય છે. એ માંજરોનો અને તુળસીદળનો દેવની પૂજામાં ઉપયોગ થાય છે. કાળી તુળસીનાં જાડ કાળા રંગનાં હોય છે. કાળી તુળસી ઘોળી કરતાં વધારે ગુણવાળી છે. તુળસીના જાડમાં અનેક અપૂર્વ ગુણો હોવાથી આપણા પૂર્વના ઋષિવર્યોએ દીર્ઘ દષ્ટિ વાપરી સર્વ લોકોને ધેર તુળસીનાં જાડ જોઇએ એવી યોજના કરી રાખેલી છે. એ યોજના ઉપરથી તેઓનું પૂર્ણ હાપણ અને દુરદશીપણું વ્યકત થાય છે. તુળસીનું જાડ ધરના આંગણમાં વાવવાથી આરોગ્ય વધે છે. તુળસીના જાડમાંથી એક પ્રકારનો વાયુ ઉત્પન્ન થઇ તે આસપાસની રોગકારક હવાનો નાશ કરી હવાને ચોખ્ખી કરે છે. એવા અપૂર્વ ગુણ ઉપરથી તુળસીના જાડની નિત્ય પૂજા કરવી, તેની પ્રદક્ષિણાઓ કરવી, એવા જે આપણા ધર્મમાં નિત્યનિયમ કહેલો છે તેથી કરી આપણને ધણેજ ફાયદો છે. એ વિષે વધારે કહેવાની જરૂર નથી. તુળસીનાં જાડ ફક્ત આપણા હિંદુસ્તાનમાં જ છે. તુળસીના જાડ જેવી અપૂર્વ ગુણકારી અનેક વનસ્પતિ પરમાત્માએ હિંદુસ્તાન દેશમાં આપણાં લોકોના સુખ માટે નિર્માણ કરેલી છે. એ આપણા ઉપર ઈશ્વરની બીજા સર્વ દેશના લોકો કરતાં ધણીજ મોટી કૃપા છે; પરંતુ આ કૃપાનો અનાદર કરી પૌષ્ટિક ઔષધ જોઇએ તો લો “કોડલીવર ઑઈલ” (મછનું તેલ), સ્હા જોઇએ તો લો રક્ત-શેષણ કરનારી ચિનાઈ સ્હા; x અને તે વળી હાડકાંના પ્યાલામાં ! આ કેટલું ખરાબ છે ? આવા

x સ્હાનો નિષેધ કરતાં એક કવિ કહે છે કે:-

प्रबैरैस्तरुणजरठैर्ब्राह्मणैरन्त्यजातैः । पौरैर्प्रामैर्नरपतिवरैर्निर्गृहैर्निःस्वकैश्च ॥

પ્રાતઃ સાયં નિયમિતતયાભ્યર્ચિતા મક્તિભાવાત્ ।

हा हा चाहा हत कलियुगे कर्षति प्राणवित्तम् ॥१॥

અર્થાત્ “અહો ! ડાહ્યા અને મૂર્ખ, જીવાન અને વૃદ્ધ (ધરડાઓ), બ્રાહ્મણો અને તેમનાથી નીચ જાતો (ટેડાસહિત) શહેરના રહેવાસીઓ અને ગામડીઆઓ, શ્રેષ્ઠ રાજાઓ, ધર વગરના અને સાધન વગરના, એવા સર્વ લોકોથી નિયમિતપણે સવાર-સાંજ ભક્તિભાવથી આદર અપાતી સ્હા આ નીચ કલિયુગમાં પ્રાણ અને દ્રવ્ય(પૈસા)ની હાનિ કરે છે.” ખરૂં છે કે, એ જઠરાગ્નિને મંદ કરે છે અને કૌંશી નિદ્રાનો નાશ કરે છે; એમ જાણતાં છતાં નીચ-ઉંચ દરેક મનુષ્યો એની મોહિની-માંજ પડી ગયા છે ! એટલુંજ નહિ પરંતુ મહેમાન-પરોણાઓને પણ એનુંજ આતિથ્ય આપતા હોવાથી કહેવત પડી છે કે:-

“આહે જમણુ તળવીઆં, આભૂષણુ ધડિયાળ; ટોપી તળવે પાધડી, ત્રીકમ ત્રણે ટાળ. ૧
છત્રી સર્વ હથિયારમાં, ખેશ કર્યો રમાલ; જાકિંદ ખખ્તર જગતમાં, ત્રીકમ ત્રણે ટાળ.” ૨

આપણા લોકમાંહેના જે કૃત્ત્વ, દેશને ડૂબાડનારા અને મહા અજ્ઞાન લોક છે, તેઓને આ વાતની કાંઈ સરમ જણાતી નથી! મામના દૂધ જેવો પૌષ્ટિક પદાર્થ આ સૃષ્ટિમાં બીજો કોઈ પણ નથી; છતાં તે તેઓને પૌષ્ટિક જણાતું નથી કે શું? તુળસી જેવી અનેક રોગહારક અને પૌષ્ટિક મ્હા મોટા જવામાં અને ફાંકટ મળવા છતાં તે તેઓએ કેમ પ્રદણ કરવી નહિ? એનો વિચાર કરવા માંડ્યાથી એવું જણાય છે કે, તેઓની આંખો ઉપર અજ્ઞાનનાં પડળ ચડેલાં છે. અસ્તુ. હમણું આપણે હિંદુસ્તાન દેશ કાળચક્રના ફેરામાં પડેલો છે; તેથી વિપરીત સુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાયજ. ત્યાં બીજો કોઈ ઉપાય નથી. આપણા ઘરમાંની હવા શુદ્ધ રહેવા માટે આ ઝાડો કુંડમાં વાવવાં જોઈએ; અને તેમાંથી એક બે કુંડાં ઘરમાંના વપરાશવાળા પ્રત્યેક ભાગમાં અને ઓરડીઓમાં દિવસે રાખવાં જોઈએ. તે કુંડાં સંધ્યાકાળે ખુલ્લા ઓટલા ઉપર લાવી મૂકવાં અને ત્યાંજ આખી રાત્રિ રહેવા દઈ બીજે દિવસે સવારમાં ઘરમાં લઈ ઉપર કલા પ્રમાણે મૂકતા જવું. એમ કરવાથી પ્રકૃતિ સારી રહી અનેક વિકાર અને વાયુ વગેરેના વિકારો થતા નથી. તુળસી સાધારણ:—કડવી, ઉબ્બ, તીખી, સુગંધી અને રુચિકર છે; તથા વાયુ, કફ, સોજો, કૃમિ અને ઉલટીનો નાશ કરે છે. ઘોળી અને ડાળી તુળસી:—તીખા, ગરમ, તીક્ષ્ણ, દાહકર, પિત્તકર, હ્રસ્વ, તૂરી, અગ્નિદીપક તથા લઘુ છે; અને વાયુ, શ્વાસ, કાસ, ઉચ્ચકી, કૃમિ, ઉલટી, દૌર્ગંધ્ય, કોઠ, પાશ્વશળ, વિષ, મૂત્રકૃમ્મ, રક્તદોષ, ભૂત-બાધા, શળ, તાવ તથા ઉચ્ચકી(ફેડકી)નો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) તુળસીનો મ્હા:—તાવ, આળસ, સુસ્તી, અરુચિ, દાહ, વાતવિકાર અને પિત્ત ઉપર:—તુળસીનાં પાંદડાં શુમારે એક તોલો કિંવા તેથી વધારે લઈ અર્ધો શેર પાણીમાં નાખી તે અર્ધું અગર ચતુર્થાંશ બાળવું અને પછી પીવું; એટલે ઉપલા સર્વ રોગો દૂર થાય છે. બીજો પ્રકાર:—ઉપર પ્રમાણે ઉકાળો કરી તેમાં તેટલુંજ દૂધ, એક કિંવા બે તોલા સાલમમિશ્રી* અને એક બે એલચીનું ચૂર્ણ કરી તે નાખી તે કાઢો પાવો; એટલે ઉત્તમ પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે, મોંમાં સ્વાદ આવે છે અને અનેક રોગો દૂર થાય છે. આ 'તુળસીની મ્હા' પરદેશી નિઃસત્ત્વ અને રક્તશોષક મ્હા કરતાં ગુણોમાં હજારગણી શ્રેષ્ઠ છે; એટલા માટે તુળસીની મ્હાજ નિત્ય પીવો એ આપણા આર્ય લોકને ધણુંજ હિતકારક છે. (૨) મણીઆરીના વિષ ઉપર:—કાળી તુળસીનાં પાંદડાંનો રસ નવટાંક પાવો અથવા પાંદડાં ચાલી ખાવો. દાંત ચોરી જાય તો આજ રસ નાકના છિદ્રમાં પાડવો અને તાળવું તથા હાથતળાંએ અને પગતળાંએ બે ઘડી સુધી ચોળવો. (૩) વિષમ જ્વર ઉપર:—કાળી તુળસીનાં પાંદડાંના રસમાં મરીની ભૂકી નાખી તે રસ પાવો. (૪) વાયુહારક ચૂર્ણ:—કાળી તુળસી છ ભાગ, નગોડ ચાર ભાગ, ભાંગરો છ ભાગ અને વાયવરણા એક ભાગ, એ સર્વ ઓષધોનું ચૂર્ણ કરી રોજ ત્રણ માસા પ્રમાણે મધમાં આપવું. (૫) રક્તાતિસાર ઉપર:—તુળસીનાં બી રાંત્ર પાણીમાં બીંજવી રાખી સવારે ચોળી પાવો. (૬) બાળકની ઓકારી (ઉલટી) ઉપર:—તુળસીના રસમાં મધ નાખી સવારે પાવું. (૭) બાળકની ઉલટી અને અતિસાર ઉપર:—કાળી અગર ઘોળી તુળસીનાં બી વાટી ગાયના દૂધમાં પાવો. (૮) દાહર ઉપર:—રાત્રી માટી અને તુળસીનાં પાંદડાં બેમાં વાટી દાહર ઉપર ચોપવું. (૯) વિંછીના ઠંશ ઉપર:—તુળસીનો રસ ચોપડવો. (૧૦) વાયુ ઉપર:—તુળસીનો રસ અને આદાનો રસ મધ નાખી પાવો; અથવા તુળસીનો રસ મરીની ભૂકી અને ઘી અથવા મધ નાખી પાવો; એથી કેટલોએ બળવાન વાતરોગ લશે તે દૂર થશે. (૧૧) રતાંધળા-પણા ઉપર:—કાળી તુળસીનાં પાંદડાંનો રસ ૧૪ દિવસ રોજ બળ્બે ટીપાં આંખમાં પાડવો. (૧૨) કૃષ્ણમધુર જ્વર ઉપર:—કાળી તુળસી, જંગલી તુળસી અને પ્રદીનો, એ ત્રણેનો રસ ત્રણ કિંવા સાત દિવસ પાવો. (૧૩) શીતપિત્ત ઉપર:—તુળસીનો અંગરસ શરીરે ચોળવો. (૧૪) દાહર ઉપર:—તુળસીનાં પાંદડાં ચોળવાં અથવા તુળસીનાં પાંદડાંનો રસ, ગાયનું ઘી અને ચૂનો, એ કાંસાના વાસણમાં ખરલ કરી તે મિશ્રણ દિવસમાં બે વાર ચોળવું. (૧૫) બાળકના શીતળા

* સાલમમિશ્રીને જદ્દે સાકર (મિશ્રી) શબ્દ લખવો જોઈએ. સાલમમિશ્રી એટલા મોટા પ્રમાણમાં એકજ વખતે લેવાતી નથી; તેમજ સાલમમિશ્રીમાં ચીકાશ હોવાથી મ્હા બેસ્વાદુ થઈ જાય છે. પણ સાકર નાખવાથી સ્વાદિષ્ટ અને છે.

ઉપર:—તુળસીના રસ પાવો. (૧૬) વિષમ જ્વર ઉપર:—તુળસીદળનાં ચઢી પાંદડાંની ગોળમાં ગોળી કરી ખાવી. (૧૭) ઉદરના વિષ ઉપર:—તુળસીના રસમાં અશીષુ ખરલ કરી ચોપડવું. (૧૮) આગંતુક જ્વર ઉપર:—કાળી તુળસીનાં પાંદડાં, સુંઠ અને સાકરનો કાઢો પાવો. (૧૯) કાન પાકે છે તે ઉપર:—કાળી તુળસીના તથા ભાંગરાનો રસ એકત્ર કરી કાનમાં પાડવો. (૨૦) જખમમાંથી રક્ત નીકળે છે તે ઉપર:—તુળસીનાં પાંદડાં વાટી લેપ કરવો. (૨૧) ત્રિદોષ-જન્ય ઉલટી ઉપર:—તુળસીના રસમાં એકચીનું ચૂર્ણ નાખી પાવું. (૨૨) ધનુર્વાત ઉપર:—કાળી તુળસી, લીલું લસણ અને કુંગળીનો રસ એકત્ર કરી ત્રણ માસા પાવો અને તેમાંનો થેડો રસ શરીરે પણ ચોળવો. (૨૩) વાતશોથ (સોજા) ઉપર:—તુળસીના રસમાં મરીની ચૂકી અને ઘી નાખી તે રસ પાવો.

૨૮૭ તેજબલ—(સંં તેજોવતી. મંં બંં તેજબલ.) હિમાલયના પ્રદેશમાં હરદાર અને ગંગોત્રીનાં અરણ્યોમાં આ જાડ થાય છે. જે તેજબલ ઔષધના ઉપયોગમાં આવે છે, તે જાડની એ એક જાત છે. એ જાડની છાત્ર મરચાના જેવી તીખી હોવાથી તે દેશના લોકો મરચાને બદલે એનો ઉપયોગ કરે છે. તેજબલ:—તીખું, ઉષ્ણ, કડવું, અગ્નિદીપક, પાચક, અરુચિકર, કંઠને દિતકર તથા કંઠશુદ્ધિકારક છે; અને કફ, વાયુ, પિત્ત, ઉધરસ, દમ, વિષ, ઉચકી, અગિમાંઘ, અર્શ તથા મુખરોગનો નાશ કરે છે.

૨૮૮ તેરણુ—સંં તેરણા. મંં તેરડા. બંં તેરડા. કંં વેવત્તિગે, બસવન પાદ હુક.

તેરણુ એ એક નાનું ફૂલ-જાડ છે. એને રાતા રંગનાં ફૂલો આવે છે. એ ફૂલ આ જાડના સર્વાંગ ઉપર હોય છે; તેથી તે જાડ દૂરથી ઘણું સુશોભિત લાગે છે. આ ફૂલમાં વાસ નથી. તેરણુ:—કડવું, સ્વાદુ અને શીતળ છે; તથા ઉલટી, ત્રણ અને ખરાબ સ્વર(અવાજ)નો નાશ કરે છે.

૨૮૯ તોરણુ—(સંં તોદન.) તોરણુનાં જાડ કરમદી જેવાં હોય છે. એ કુંગરાળ પ્રદેશોમાં થાય છે. એ જાડને ફૂલના તોરા આવે છે અને નાનાં તથા પીળા રંગનાં ફળ આવે છે. એ ફળ ખાવાથી સારાં લાગે છે. તોરણુ:—ગ્રાહક, ખાટું, લઘુ, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક અને પિત્તક છે. એનાં પાકાં ફળ:—મધુર, સ્નિગ્ધ તથા તૂરાં છે; અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરનારાં છે. ગાંગરૂક (ખીજ પ્રકારનું તોરણુ):—તૂરું, ખાટું, ઉષ્ણ, ગુરુ અને રક્તપિત્ત તથા કફને કરનાર, સારક અને વાતનાશક છે. પાકેલું ગાંગરૂક તોરણુ:—રુચિકર, ગુરુ, વાતરક્તનાશક અને પિત્તશામક છે. ઉપયોગ:—(૧) મુખવિકાર ઉપર:—એનાં ફળ ખાવાં; એટલે જીભે કાતરા વગેરે થાય છે તે વિકાર દૂર થાય છે. (૨) પ્રદર (સ્ત્રીઓનું ધાતુનું જવું તે) ઉપર:—તોરણુના તોરા, ખાવાના પાનનાં દોંટાં સમભાગ તથા તેમાં એક તોલાએ ત્રણ માસા પ્રમાણે કળી-ચુનો ભેગો વાટી, ચણા જેવડી ગોળીઓ કરવી. ઘોળા પ્રદર ઉપર કંડા પાણીમાં અને રાતા પ્રદર ઉપર ઘીમાં નિત્ય સવારે અને સાંજે એકેક ગોળી આપતા જવી. જે દિવસે તાવ આવે તે વેળાએ ઔષધ બંધ કરી કાંજમાં ઘી નાખી બે દિવસ આપવું. (૩) કંઠસર્પ ઉપર:—તોરણુનાં પાંદડાંનો ચૂરો કરી મોંમાં રાખવો અને રસ ગાળવો, એટલે કફ પડી ગળું સાફ થાય છે. (૪) શીતળા હલકા આવવા માટે:—તોરણુનાં તાજાં મૂળ ભેંસના તાજાં દૂધમાં ઘસી પાવાં. (૫) છાશનું પુનઃ દહીં બનાવવાની રીત:—ગોવાળીઆ ભોક દૂધનું દહીં કરી તેમાં થોડું પાણી નાખી છાશ કરે છે અને માખણ કાઢી લે છે. પછી છાશમાં તોરણુનાં મૂળ ઘસી થોડો સમય ચૂલાની પાસે મૂકે છે; અને તે વાસણ ઉપર ઘોચેલું કપડું વિંટાળી તે ઉપર છાણાંની રાખોડી નાખે છે. તે ચોખથી છાશમાં પાણીનો રહેલો અંશ ઉપર આવે છે. તે રાખથી આકર્ષણ થઈ નીચે રહેલી છાશ દહીંના જેવી ઘટ્ટ થાય છે. એ પ્રમાણે છાશનું દહીં થાય છે. (૬) ચાંદી અને ત્રણ ધોવા માટે:—તોરણુનો પાલો બારીક ખાંડી તેમાં પાણી નાખી કાઢો કરવો અને તેથી ત્રણ (ગુમકું) ધોવું; એટલે રૂઝ જલદી આવે છે.

૨૯૦ ત્રાયમાણુ—સંં મંં હિંં કંં તૈંં ત્રાયમાણુ-ણા. બંં બલાહુસુર, બલા, બહુલા, વનભાહુલિયા. ફાંં અરકાક. લાંં થેલિકદ્રૂમ ફેલિમાતોઝમ.

આ વનરપતિ હિમાલયના ઉત્તર પ્રદેશમાંના રાનમાં થાય છે. પશ્ચિમ દેશમાં પણ એની ઉત્પત્તિ થાય છે. ત્રાયમાણુ—કડવું, રેચક અને તાવનાશક છે. એની સળીઓ અને ફૂલો રેશમી કપડાં રંગવાના કામમાં આવે છે. ત્રાયમાણુ:—તૂફ, શીતળ, મધુર, સારક તથા કડવું છે; અને પિત્તરોગ, ઉલટી, તાવ, ગોળો, કફ, વિષ, શળ, ભ્રમ, રક્તરોગ, ક્ષય, ગ્દાનિ, તૃષા, હૃદયોગ, રક્તપિત્ત, મૂળવ્યાધિ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) વિષમજ્જર ઉપર:—ત્રાયમાણુ, કડુ, ધમાસો અને ઉપલસરીનો કાઠો પાવો.

૨૯૨ થુવેર ચોધારો (થોર ચોધારો)—સં સ્તુહી, સેંકુડ. મં સાંબરનીવકુંઝ, ગોળ નિવકુંઝ, વધનિવકુંઝ. હિંં થુહર, સેકુંડ. બં સીજવૃક્ષ. કં કળી, મુંકુકળિ. મલાં તીરકળી. તેં જેમકું, ટંગિ. ફાં લાહના. અં જકુમ. ઇં મીલ્કસ હેજ. લાં યુફેળીઆ દ્રાવગોના. કાં નિવકુંઝ.

ચોધારો થોર ગોળ હોય છે. એના ઉપર ખારીક ચોખા જેવડા લાંબા કાંટા હોય છે. એનાં પાંદડાં બે આંગળ પહોળાઈનાં અને ૫ આંગળ લાંબાં હોય છે. એ પાંદડાંનું અથાણું કરે છે. વાડ કરવા માટે એનો ઉપયોગ થાય છે. એ ઝાડ શુમારે માથોડું-બે માથોડાં ઉંચું વધે છે. એમાંથી ઘોળું દૂધ પુષ્કળ નીકળે છે. એ દૂધમાં કેટલાંક રસાયનો અને સોમલની શુદ્ધ થાય છે. થોર:—તીખો, કડવો, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપન, સારક, ગુરુ તથા વાંતિકર છે; અને કોઢ, ઉદર, પ્લીહા, પ્રમેહ, શળ, આમવાયુ, સોજો, વ્રણ, ગુલ્મ, અટિલા, આધ્માન, પાંડુ, કફ, જ્વર, ઉન્મદ, વાયુ, મેદ, વિંછીનું વિષ, દુષીવિષ, અર્શ તથા અસ્મરીનો નાશ કરે છે. થોરનું દૂધ:—ઉષ્ણીર્ય, રસગ્ધ, તીખું, સારક તથા લઘુ છે; અને કોઢવાળા, ગુલ્મી તથા ઉદરોગવાળાઓને રચવિષે ઉત્તમ છે. એ આધ્માનવાયુ, ઉદરોગ, વિષદોષ તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે. થોરનાં પાંદડાં:—રચિકર, તીખાં તથા અગ્નિદીપન છે; અને કોઢ, અટિલા, આધ્માન, વાતશળ, શોથોદર અને સર્વ ઉદરોગનો નાશ કરે છે. x ઉપયોગ:—(૧) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:—થોરીઆનું દૂધ ચોપડવું એટલે ફાલ્લો ઉઠતો નથી. (૨) ઠોરનું શિંગડું, હાડકું વગેરે ભાંગ્યું હોય તો:—થોરના દૂધમાં ગુણપાટની રાખ ખરલ કરી લેપ કરી પાટો બાંધવો. (૩) નિદ્રા ન આવવાને:—થોરનાં મૂળ ગોળમાં ખાવાં. (૪) કમળા ઉપર:—થોરનું ડીંટું શેફી તેનો રસ ૪ પૈનાભાર, આદુનો રસ

x કેટલાક ગ્રંથકરો કાંટારો થુવર, ત્રણધારો થુવર, ચોધારો થુવર, નાગફણી થુવર, ખર-સાણી થુવર અને વિલાયતી થુવર, એમ છ પ્રકારના થુવર બતાવે છે. એમાં ખરસાણી થુવરનું દૂધ ઝેરી છે. એનાથી ઝાડો અને ઉલટી થાય છે અને દાહ થઈ મૃત્યુ થાય છે. એને વાયુના રોગ ઉપર અને સાંધાના રોગો ઉપર ચોપડવાથી તત્કાળ ફાયદો થાય છે. બાકીની જાતોવાળા થુવર યકૃત અને બરોળની ગાંઠને જેરવવા માટે આપે છે. ચોધારા થુવરનાં પાંદડાં દેવતા પર શેફી ગુમડા ઉપર બાંધવાથી ગુમડાને ફેડે છે. શેફેલા પાંદડાને નીચોવી તેમાંનો રસ કાઢી તેમાં જરા સંચળ નાખી બાળકને આપવાથી રચ થઈ બાળકની સસણી (વરાધ) તત્કાળ શાંત થાય છે; અને પેટમાં ભાર રહેલ હોય તે શાંત પડે છે. જવાન થુવરના થડને ડગળી આપી તેમાં પાતળા લૂગડાની કાથળીમાં નાખેલાં તીખાં (મરી) અથવા લવંગને નાખી ડગળી પાછી જેમની તેમ રાખી ઉપર માટી ભુંસવી છ માસ પછી તે કાઢી લઈ તેમાં એકાદ તીખું અથવા લવંગ લાકડા ઉપર ચઢાવી સળગાવી તેનો ધુમાડો બળદના નાકને આપવાથી તેની કંબોડી (વળી જઈ સડતું શિંગડું) મરી જાય છે. એજ લવંગ અથવા મરીનો એક દાણો વાટી સુંધાડવાથી મૃગી (ગોતું) શાંત થાય છે. મૃગીરોગવાળાને વખતપર ખાવાને પણ એ એકેક લવંગ અથવા મરી આપે છે. થુવરના દૂધથી બાજરીનો ભોટ બીજવી તેની ગોળીઓ સોપારી જેવડી કરી દેવતા ઉપર શેફી શક્તિ પ્રમાણે આપવાથી રચ થઈ શળ વગેરે ઉદરોગ શાંત થાય છે. વળી થુવરના દૂધમાં ચણાની દાળ પલાળી રાખી વાટી જંગલીભોર જેવડી ગોળી કરીને, ખાવાથી ભુલાય થઈ ઉપદંશ અને શીરંગ રોગ દૂર થાય છે. થુવરની રાખ કરી તેમાંથી તેનો ક્ષાર કાઢી અનેક ઔષધિઓમાં નાખે છે. કાંટાળા થુવરનાં પાંદડાંનું શાક કરી ખાય છે. તેનાથી ઉદરોગ દૂર થાય છે. એની ડાંડલીઓની બરમાક નામની ઔષધિ કરે છે. નાગફણી નામના થુવરનાં લાલ પાંદડાં ફળ ખાવાથી શ્વાસ અને ખાંસી દૂર થાય છે.

૧ પૈસાભાર અને બી ૧ પૈસાભાર એકત્ર કરી પાવું. (૫) શરીરમાંની શરદી કાઢવા માટે:— થોરીઆના કડકા કરી પાણીમાં નાખી તે પાણી આંધણુ આવે લાંસુધી કઢવવું; અને માણસને ખાટલા ઉપર સુવાડી નીચે તે ઉકળતા પાણીનું વાસણ મૂકી અંગને બાફ આપવો અને ઉપર પીછોડી એઠવી; એટલે પરસેવો છૂટી અંગ છૂટું થશે. પછી શરીરે વગડાઉ છાણાંની રાખ ચોળવી. ઠંડુ પાણી અને વાયરો, એથી વિશેષ સંબંધ રાખવો નહિ. બી અને ભાત ખાવો. આથી શરીર-માંની ગરમી નીકળી જશે. (૬) બ્રમરવિષ ઉપર:—થોર અને લીંડીપીપર વાટી લેપ કરવો. (૭) નવા જન્મેલા બાળકનું ગળું કંફથી બંધાઇ ગયું હોય તો:—થોરીઓ કેળનાં લીલાં પાંદડાંમાં વિંટાળી અંગારામાં બાપી કાઢવો તથા સાધારણ ઠંડો થયા પછી એ ત્રણ ટીપાં રસ કાઢવો. તેમાં ૬ ટીપાં મધ મિશ્ર કરી તેનું થોડું મિશ્રણ હાથની આંગળીવડે બાળકના તાળવામાં ચોપડવું; અને જીભે ચોળવું; એટલે કફ ઉપર આવી ગળું ખુલ્લું થાય છે. (૮) બાળકોની સસણી ઉપર:—ચોધારી થોરનાં પાંદડાં લાવી શેકી તેનો રસ કાઢવો; તેમાં કાળો બોળ (એળાઓ) હરડે અથવા રેવંચીનો શીરો ખદખદાવી સહેવાય તેવો પેટ ઉપર લેપ કરવો; કુટી ઉપર લેપ કરવો નહિ. (૯) નાસુર અને નાડીવ્રણ ઉપર:—ત્રણનું છિદ્ર યુક્તિથી મોટું કરી, થોરનું દૂધ અને સિંધવ એકત્ર ખરલ કરી તેની વાટ ત્રણમાં ધાલવી. (૧૦) સોજા ઉપર:—થોર અંગારા-માં બાપી અંદરના ગરનો સોજા ઉપર લેપ કરવો. (૧૧) કંફ ઉપર:—ચોધારા થોર અને ત્રણ-ધારો થોર અંગારામાં શેકી અર્ધો તોલો રસ કાઢવો; અને તેમાં પુલાવેલો તેલીઓ ટંકણુખાર જે ગુંજ તથા મધ ૫ તોલા મિશ્ર કરી ખરલ કરી ખાવો; એટલે કફ પાતળો થઇ પડે છે. (૧૨) નળવિકાર ઉપર:—ગોળ થોરનાં પાંદડાંને એરંડતેલ ચોપડી શેકવી અને તેમાં શદાજીર, લસણ, હીંગ, મરી અને લીંડીપીપર નાખી બારીક વાટી સોપારી જેવડી ગોળીઓ કરવી. તે એક ગોળી ગરમ પાણી સાથે ખાવી. (૧૩) કાસ, શ્વાસ, ક્ષય અને દ્વેદોગ ઉપર:—એ વાલ થોરનું દૂધ લઇ ગોળમાં ખાવું.

૨૯૨ થુવેર—ત્રણ ધારીઓ—સં ત્રિધાર. મં તીધારી નીવકુંગ. હિં તીધારા થુહર. કં મૂરેણકળી. લાં યુફેલીઆ નેરીફેલીઆ. બં તેધારા થુહર, સીજ.

એને ત્રણ ફાંટા હોઇ દરેક ફાંટા ઉપર કાંટા હોય છે. એ થોરીઆનાં મોટાં મોટાં વન હોય છે. એમાંથી ઘોળું દૂધ ધણું નીકળે છે. મુબઈ પાસે દિવાળીના તહેવારોમાં એના કકડા કરી તેમાં બત્તી સળગાવે છે. એના દૂધમાં સોમલની શુદ્ધિ થાય છે. થોર:—પારદબંધક અને રંજન વિષે સિદ્ધિ આપનારો છે. બીજા સર્વ ગુણ ચોધારા થોરના સરખા છે. ઉપયોગ:—(૧) સંધિવાત ઉપર:—ત્રિધારી થોરીઆનું દૂધ લિંબોળીના તેલ સાથે મિશ્ર કરી લેપ કરવો; એટલે દરદ મટે છે અને સોજો ઉતરે છે. (૨) સોજો, ગાંઠ વગેરે થાય છે તે ઉપર:—ત્રિધારી થોરીઆના દૂધનો લેપ કરવો. (૩) બાળકના દૂધરોગ ઉપર:—ત્રિધારી થોરીઓ બાપી ૩ માસા રસ કાઢવો. તેમાં ધુંવાસ અર્ધો માસો અને કિંચિત્ કરતૂરી નાખી ખરલ કરી શક્તિ પ્રમાણે આપવું. (૪) બાળકના કંફવિકાર ઉપર:—ત્રિધારી થોરીઆના કકડા અંગારામાં શેકી તેનો રસ કાઢવો. તેમાં પુલાવેલા તેલીઆ ટંકણુ-ખારની ભૂકી અને મધ નાખી તેનું ચાટણુ આપવું. એ મોટા માણસને પણ આપવું. ૧૦ મહિના-નું બાળક હોય તો એક ચણોડીભાર આપવું. (૫) દમ ઉપર:—આકડાનાં ફૂલ, અધેડાનાં મૂળ અને ઘોળા ગરણીનાં મૂળ, એને ત્રિધારી થોરીઆના રસના ૧૪ પુટો દધ ભરમ કરી રાખવી; અને રાજ ત્રણ માસા મધમાં બહેડાં ધસી તેમાંથી બે રતી ભરમ મેળવી ચાટી જવું. (૬) દાદર ઉપર:—ત્રિધારી થોરીઆના દૂધનો લેપ કરવો. (૭) બદ ઉપર:—ત્રિધારી થોરનાં મૂળનો રસ ચોપડી ઉપર તેજ ઝાડની માટી ચોપડવી; એટલે ૭ દિવસમાં ગુણ થાય છે.

૨૯૩ દક્ષણી થુરીઓ (થોર) કંઠાળો—સં કંધારી, કુંભારી. મં ફણીનીવકુંગ. હિં નાગફની થુહર. કં ફડીગળી. તૈં નાગજમકુ. તાં મલાં નાગતાળી. વું કળિ. ગોં કાંટયાકળિ. ઈં પ્રીકલીપીપર. લાં અંપન્ટિયાડિલેનાઈ.

એનાં પાંદડાં હાથતળીઆથી મોટાં અને એક ઉપર એક ઉગી તેનું ઝાડ મોટું થાય છે.

એ યુગીઆની વાડા ધણી ઉંચી વધે છે. એના કાંટા જે આંગળ લાંબો અને ઘણાજ તીક્ષ્ણ હોય છે. એ કાંટા વાગવાથી મોટો જખમ થાય છે. એ થોર ઉપર લાલ રંગનાં છંડાં આવે છે. તે સ્વાદ મીઠાં હોવાથી કેટલાક તેને ખાય છે. એ છંડાં તોડી કપડામાં બાંધી, પીલી તેનો રસ કાઢી કાગળ પર લખવાથી રાત્રી સાલી પ્રમાણે લખાય છે. આ થોર સર્વત્ર થાય છે. એ યુગીઆનાં પાંદડાં ખંડક પર જે પડે તો ત્યાં તે ઉગે છે; એવો એમાં વિલક્ષણ ગુણ છે. આ થોરની વાડામાં સર્પની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે.*દક્ષણી થોર:—દીપન, રુચિકર, તીખો, ઉષ્ણ તથા કડવો છે; અને રક્તદોષ, કફ, વાયુ, અંધિરોગ, સ્નાયુરોગ તથા સોજનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) બાળકની ઉધરસ ઉપર:—દક્ષણી યુગીઆનું છંડુ લાવી દેવતામાં ગરમ કરી, ઉપલી છાલ કાઢી છુંદી, પછી કપડામાં ઘાલી પીલી, રસ કાઢી તેમાં સાકર નાખી પાવો. (૨) નાનાં બાળકોને ગુમરાં થાય છે તે ઉપર:—પ્રથમ ચંદન ચોપડી પછી દક્ષણી યુગીઆનાં મૂળ ઘસી ચોપડવાં. (૩) ગુડધી ઉપર:—દક્ષણી યુગીઆનાં પાંદડાં અંગારામાં શેકી સારાં ગરમ થયા પછી કાઢી તેની બે ચીર કરી, તે ઉપર હળદર નાખી તે ગરમ ગરમ બાંધવી. (૪) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—દક્ષણી યુગીઆનાં સૂકાયેલાં પાંદડાંની ધૂણી આપવી. (૫) નિદ્રા આવવા માટે:—થોરનાં મૂળ ગોળમાં સેવન કરવાં. (૬) વાતથકી ઉત્પન્ન થયેલ નાડ (વાળા) ઉપર:—દક્ષણી યુગીઆનાં મૂળ અને ગોમૂતના કલ્કનો લેપ કરવો.

રટ્ટ દાડમ—સં દાડિમ. મં કં ડાળીંબ. હિં અનાર. રાં દાડયુ, દાડિમ. કં તું દાલીંબ. તેં દાલીંબાકાયા. તાં માડળે. મલાં ઉર્માપળમ્. બં દાડિમ. ફાં અનારસીરી, અનાર-તુરશ. અં રમાનહામીજ, રમાનહુલુ. ઇં પોમીત્રેનેટ. લાં પ્યુનીકાત્રાનેટમ્.

દાડમનાં ઝાડ આ દેશમાં સર્વત્ર થાય છે. અરબસ્તાનમાં મસ્કત પાસે જે દાડમો પાકે છે તે ઉત્તમ હોય છે. તેમાં ઘણાં બી હોતાં નથી. દાડમનાં ઝાડ બે અડી મથોડાં સુધી ઉંચાં વધે છે. એ ઝાડમાં પણ બે પ્રકાર છે. એકને માત્ર ફૂલો આવે છે, એને “ગુલનાર” કહે છે; બીજાને ફૂલ અને ફળ એ બે આવે છે. દાડમનાં ફૂલો કસ્ટૂબી રંગનાં હોઈ તેમાં થોડીક પીળી ઝળકી હોય છે. એ રંગના જેવા રંગને “દાડીમી રંગ” કહે છે. દાડમ, એ ફળ ખાવાને રુચિ-દાયક અને શરીરને હિતકારક છે. એના યોગથી શરીરમાં હુંશિયારી આવી તૃષા (તરસ) શમે છે. આ ફળ રોગીને ખવરાવવાને પણ હરકત નથી. આ ઝાડનાં મૂળ, પાંદડાં, છાત્ર, ફૂલ અને ફળની છાત્ર, એ સર્વ, આંધેના ઉપયોગમાં આવે છે. દાડમના રસનો ઉત્તમ પાક થાય છે. તેને “દાડમપાક” કહે છે. દાડમનો રસ પિત્તશામક છે x દાડમ:—તૂરં, ખાટું, મધુર, તૃપ્તિકારક, સ્નિગ્ધ, દીપન, ગ્રાહી, હૃદય, ઉષ્ણ,

* દક્ષણી યુગીઆને ફાફડીઓ, ફાફડાળો અને હાથલો યુવર પણ કહે છે. એને જે કાંટા હોય છે તેની પાસે બીજી ઘણી જીણી ફાંસો હોય છે. તે શરીરમાં વાગવાથી દેખાતી નથી અને ઘણી ચળ ઉડે છે. એ શરીરમાં વાગ્યા પછી લાગ્યેજ નીકળી શકે છે. એને જે લાલ રંગનાં ફળો હોય છે, તે ઉપર પણ એવીજ ફાંસોનાં જુદાં જુદાં બોથાં (જૂથો) હોય છે. આ ફળો ઉપરનાં ફાંસોનાં જૂથો કાઢી નાખી છાલ માંહેનો લાગ મહાવરાથી ખાવાથી તે બરોળનો સચોટ નાશ કરે છે. બરોળના માટે આના જેવો બીજો ઉપાય લાગ્યેજ હશે. કેટલાક લોકો વાળા ઉપર આના હાથલાને કાંટા કાઢી નાખી ચીરી લગાશડવું કરી બાંધે છે; તેમજ પેટમાંના બગાડ માટે પણ એનું બાંધણું કરવાને એ બે ફાંડાં વચ્ચે, આંબાહળદર, સિંધાલુ અને સાજીખાર નાખી લગાશડવું કરી પેટ ઉપર બાંધે છે.

x હિંદુસ્તાની વૈદ્ય:—દાડમના રસને કેસરની સાથે મેળવીને ઠંડા પ્રયોગમાં આપવાની લલા-મણુ કરે છે. આંતરડાંના રોગમાં (ઝાડાની કબજીઅત ન હોય તો) ફળની છાત્ર અને ફૂલ, લવંગ, તજ, ધાણા, કાળાં મરી આદિ ખુશબોદાર પદાર્થની સાથે મેળવીને આપે છે. હિંદી વૈદ્યક ગ્રંથોમાં જડની છાત્ર બાળન કાંઈ વર્ણન નેવામાં આવતું નથી. મુસલમાની ગ્રંથકાર:—મીઠું, ખાટું અને ખટમીઠું, એમ ત્રણ પ્રકારનાં દાડમ બતાવે છે તથા ફળની છાત્ર અને ફૂલને ગ્રાહી ગુણેના લાંબે અનેક પ્રકારના રોગોમાં વાપરે છે તથા કહે છે કે, મૂળની છાત્ર એ ઝાડના બીજ

રુચિકર, લઘુ તથા અગ્નિદીપક છે; અને કફ, ઉવરસ, શ્રમ, મુખરોગ, કંઠરોગ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. મીઠાં દાડમ:—તુષિકારક, ધાતુવર્ધક, લઘુ, તૂરાં, ગ્રાહક, સ્નિગ્ધ, મેધાકર, બલપ્રદ મધુર તથા પ્રથમકર છે; અને ત્રિદોષ, તૃષ્ણા, દાહ, જ્વર, હ્રોગ, મુખરોગ તથા કંઠરોગનો નાશ કરે છે. મધુર ખાટાં (ખટમીઠાં) દાડમ:—રુચિકર, દીપન તથા લઘુ છે; અને વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. ખાટાં દાડમ:—પિત્તકારક તથા રક્તપિત્ત કરનારાં છે; અને વાયુનો નાશ કરે છે. કુમળાં સૂકાયેલાં દાડમ:—રુચિકર, હૃદય અને વાયુને અનુલોમન કરનારાં છે. ઉપયોગ:—(૧) બાળકની ઉધરસ ઉપર:—દાડમના ફળની છાલ ખાવા આપવી અથવા દાડમના રસનું ચાટણું કરી આપવું. (૨) બાળકના અતિસાર અને સંઘ્રહણી ઉપર:—દાડમની છાલ ધસી પાવી. (૩) કૃમિ (કરમ પડે છે તે) ઉપર:—દાડમના ઝાડની અને મૂળની છાલનો કાઢો કરી પાવો; અથવા દાડમની છાલનો કાઢો કરી તેલનું તેલ નાખી ૩ દિવસ પાવો. (૪) ઉષ્ણ પિત્ત ઉપર દાડમનું શરબત:—*સાકરનો પાક કરી તેમાં દાડમના દાણાનો રસ કાઢી નાખવો અને તુરતજ વસ્ત્રથી ગાળી નાખવું. જરૂર જણાય ત્યારે આ શરબત બે તોલા અને તેટલુંજ પાણી નાખી પાવું; એટલે ઉષ્ણપિત્ત જલદી શમે છે. (૫) આંખોની ગરમી શમવા માટે:—દાડમના દાણાનો રસ આંખોમાં પાડવો. (૬) સંઘ્રહણી ઉપર:—લીલાં દાડમ કચરો રસ કાઢવો. તેમાં માયફળ, લવંગ અને સુંઠ ધસી થેડું મધ નાખી પાવો. દાડમ ન મળે તો દાડમની છાલ ધસી પાવી. (૭) ગરમીને લીધે નાકમાંથી લોહી પડે છે તે અને રક્તઘીલી સન્નિપાત ઉપર:—દાડમનાં ફૂલ અને ધ્રોનાં મૂળનો રસ કાઢી અથવા એકલાં દાડમનાં ફૂલનો રસ નાકમાં પાડવો અને તાળવા ઉપર ચોળવો; એટલે તુરત લોહી પડતું બંધ થશે. (૮) છાતીમાં દુખતું હોય તે ઉપર:—દાડમના દાણાના રસમાં મીઠી આવળનું ચૂર્ણ એક માસો નાખી પાવું. (૯) ઘોડાના વિષ ઉપર:—દાડમડીનાં પાંદડાં, તલ, હરતાલ અને ગોળ એકત્ર કરી વાટી કરડેલ ટેકાણે ચોપડવું. (૧૦) બોદારશિંગના વિષ ઉપર:—દાડમનો રસ પાવો. (૧૧) આંખો આવે છે તે ઉપર:—દાડમડીનાં પાંદડાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૧૨) પિત્તરોગ ઉપર:—પાકેલાં દાડમનો રસ કાઢી તેમાં સાકર નાખી તે રસ પાવો. (૧૩) શોષ અને મુખની વિરસતા ઉપર:—સાકર તથા દાડમ, અથવા દાડમ અને દ્રાક્ષનો કદક સેવન કરવો. (૧૪) રક્તાતિસાર ઉપર:—દાડમની છાલ અને ઇંદ્રજવની છાલનો કાઢો મધ નાખી પાવો. (૧૫) ઉપદંશ ઉપર:—દાડમની છાલનું ચૂર્ણ કરી ચોપડવું. (૧૬) ત્રિદોષોત્પન્ન ઉલટી ઉપર:—મસૂર શેકી તેનો લોટ કરી દાડમના રસથી તે લોટ પલાળી તેમાં થોડું મધ નાખી તે ખાવો. (૧૭) દાડમપાક:—ધાણા, સુંઠ, નાગરમેથ, વાળો, બીલીનો ગર, આમળાં, મેયરસ, ધાવડીનાં ફૂલ, લોદર, ઇંદ્રજવની છાલ, જયફળ, અતિવિષ, ખેરની છાલ, અજમેદ, ખુરાસાની અજમે, એરંડાનાં મૂળ, જીરું, લવંગ, લીંડીપીપર અને કાકડાશિંગ, એ પૈસા પૈસાભાર લઘુ ચૂર્ણ કરી

સર્વ ભાગો કરતાં વધારે ગ્રાહી છે તથા પેટમાં થનાર ચપટા અને લાંબા કરમ(કૃમિ ઇં ૦ ટેપ વર્મ)ના માટે બહુજ ઉત્તમ અનુભૂત દવા છે. વળી એને કૃમિરોગમાં આપવા માટે ૫ તોલા તાજી છાલ ૨ શેર પાણીમાં નાખી, ઉકાળી એક શેર પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી લઘુ ઠંડુ થયે તેમાંથી એકેક પ્યાલો અડધી અડધી ઘડીમાં જ્યાંસુધી તમામ ન નીકળી જાય ત્યાંસુધી પાવાને આપે છે. અનેક વાર આ ક્વાથના પીવાથી પેટમાં રદ (ઉલટી) થઇને નીકળી જવાની બ્રાંતિ થાય છે; પરંતુ થોડી વારમાંજ પેટના તમામ કૃમિ નીકળી જાય છે. દાડમનાં બીજ અને બીજને રસ પેટની પીડા નાશ કરે છે. ઝાડના દરદમાં છાલની સાથે થોડું અરીસું નાખીને આપવાથી બહુજ ઉત્તમ અસર કરે છે. ૩૦ કર્કપેટ્રીક કહે છે કે, ફળની છાલ પાચનશક્તિ વધારવાને અને ગ્રાહી તથા જૂના મરડાના આગરમાં લવંગની સાથે ઉકાળીને આપવાથી બીજા ઉપચારો કરતાં વધારે શુભ કરે છે. અરકસંહિતામાં દાડમને ઉલટીનાશક, હૃદય (રુચિ ઉત્પન્ન કરીને શરીરને ઉત્તેજન આપનાર) કહેલ છે. સુશ્રુતસંહિતામાં એને વાતનાશક, મૂત્રદોષનાશક (મૂત્રરચનાનાં દરદોનો નાશ કરનાર), તૃષ્ણાનાશક અને રુચિકારક ગણેલ છે.

* સાકર રસથી દોઢી લેવાનો સાધારણ રિવાજ છે.

દાડમમાં ભરી ઉપર કણ્ઠથી ડાટો કરી ચૂનામાં બાંધી પછી ઉપરની કણ્ઠ કાઢી નાખવી. પછી દાડમ સુધાં તે ખરલ કરી ગોળીઓ ભેર જેવડી કરવી. તે ગોળી રોજ એક એક ખવરાવવી; એટલે અતિસાર, સંગ્રહણી, મંદાગ્નિ, અરુચિ તથા શૂનનો નાશ થાય છે.

રટપ દાડી—સં. પટપણી, સ્વર્ણક્ષીરી. મં. વિલાયત, વિલાયતી ઘોત્રા, પીસોળા, કાંટે-ઘોત્રા. કાં. કડક. હિં. ચોક, ભરખંદ, સત્યાનાસી, પીસોલા. બં. સીયાલ કાંટા, સોણખીરક. કં. ચિકકણીક. તાં. કુટીયોત્તી. મલાં. પોન્નમત્તં. ધં. ગેમેજ થીસલ. લાં. આગીમતી મેકિસકેના.

દાડીનાં નાનાં નાનાં ઝાડ હોય છે. એની ઉંચાઇ શુમારે હાથ-દોઢ હાથ હોય છે. પાંદડાં નાનાં હોય છે. પીળા ધંતુરા પ્રમાણે એના ડીંટામાંથી પણુ દૂધ (રસ) નીકળે છે. એનાં મૂળને “ચોકવ” કહે છે. આ વનસ્પતિ રેચક, હિમ, કડવી તથા સારક છે; અને કંડૂ, વાતરક્ત, કૃમિ, પિત્ત, કફ, મૂતકૃચ્છ, જ્વર, અશ્મરી, સોજા, દાહ તથા કોઢનો નાશ કરે છે. એનાં મૂળના પણુ એવાજ ગુણુ છે. ઉપયોગ:—(૧) રેચ માટે:—દાડીનાં મૂળનું ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે ગરમ પાણીમાં પાવું. (૨) ગયેલું પુરુષત્વ પાછું આવવા માટે:—દાડીની છાત્ર ૧ માસો અને વડનું દૂધ ગરમ કરી તેની ચણા જેવડી ગોળી કરી તે ૧૪ દિવસ પાનમાં ખાવી. (૩) ગુમકું કુટવા માટે:—દાડીનાં મૂળનો લેપ કરવો. (૪) ઉપદંશ રોગ ઉપર:—દાડીનાં મૂળનું ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે લઈ ચટણીની માફક વાટી પાણી મેળવી ગાળીને ૭ દિવસ પીવું. ચાંદી ઉપર દાડીના ડીંટાનો રસ (દૂધ) ચોપડવો. પથ્ય ખરાખર પાલન કરવું. તુરત થયેલા ચાંદીના રોગ ઉપર આ ઔષધિ રામખાણુ કામ કરે છે. (૫) કષ્ટી સ્ત્રી માટે (પ્રસવ જલદીથી ન થતો હોય તો):—સ્નાન કરી સ્વચ્છ વસ્ત્ર પહેરી દાડીના વૃક્ષને નિમંત્રણુ દઈ પડછાયો ન પડે તેવી રીતે તેનું મૂળ લાવી દૂધથી ઘોષ કષ્ટી સ્ત્રીના અંબોડે બાંધવું એટલે તુરત પ્રસવ થાય છે. પ્રસવ થયા પછી મૂળ તુરત છોડી જલાશમાં નાખી આવવું. (૬) શીતજ્વર ઉપર:—દાડીના વૃક્ષનું મૂળ શનિવારે લાવી રાખવું. આશરે બે માસાભાર કાળા ઉનના કપડામાં સીવીને શીતજ્વરવાળાના હાથ ઉપર અથવા ગળે બાંધવું.

રટક દાડ હળદર—સં. બં. દારુહરિદ્રા. મં. દારુહળદર. હિં. દારુહલદી. કં. મરદવર્ષણુ, પોષ્પિક્ષી. તં. મુલુંગુ, પાસુપુ. મલાં. નાણામાર. ગાં. રકકાવેલી દલદિ. તાં. નુનામારં. કાં. દારુચોખ. અં. દારુલલદ લાં. ખરખરીસ એરિસ્ટેટા, મોરિંડા અંબેલ્લેટા. તું. મરમંદલ.

દારુહળદરના વેલા હોય છે. એ વેલા હિમાલય પર્વત ઉપર અને અફઘાનીસ્તાનમાં થાય છે. એ વેલાનું લાકડું હળદરના જેવું પીળારંગનું હોય છે. રસાંજન અથવા રસવંતી કરીને એક ઔષધ દારુહળદરનો કાટો કરી તેમાંથી બનાવે છે. એ કાટો અટમાશ કરી તેમાં બકરીનું દૂધ સમભાગે નાખી બાળી સૂકું કરવું એટલે રસાંજન તૈયાર થાય છે. દારુહળદર:—તીખી, કડવી, રક્ષ, ઉષ્ણ તથા ત્રણનાશક છે; અને પ્રમેહ, કણ્ઠરોગ, નેત્રરોગ, મુખરોગ, કંડૂ, વિસર્પ, ચામડીના દોષ તથા વિષનો નાશ કરે છે. બાળ ગુણુ હળદર જેવા છે. રસાંજન:—તીખું, ઉષ્ણ, રસાયન તથા કડવું છે; અને કફ, વિષ, નેત્રવિકાર તથા ત્રણદોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) કમળી ઉપર:—દારુહળદરના અંગરસમાં હળદર નાખી પાવી. (૨) પ્રદર ઉપર:—દારુહળદરના કાદામાં ૩ માસા શિલાજિત નાખી સાત દિવસ પાવું. (૩) આગંતુક ત્રણુ એટલે શસ્ત્રાદિકથી થયેલા ત્રણુ ઉપર:—દારુહળદરની છાલનો કલ્ક, તલનું તેલ, કપિલો અને ધ્રોનો અંગરસ એકત્ર કરી મંદા-મિથા કઢવી તેલ સિદ્ધ થાય એટલે ચોપડવું. (૪) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:—દારુહળદરનું ચૂર્ણ ગોમૂતમાં દોઢ-બે માસા આપવું. (૫) લગ્નદર અને નાડીત્રણુ ઉપર:—થોરીઆ અને આકડાનું દૂધ એકત્ર કરી દારુહળદરની દીવેટ તે દૂધમાં પલાળી છિદ્રમાં ઘાલવી. (૬) પિત્તાલિપ્યંદ એટલે આંખો આવે છે તે ઉપર:—રસાંજન દૂધમાં કાલવી તેનો આંખો ઉપર લેપ કરવો. (૭) કાનમાંથી પડે પહેલું હોય તે ઉપર:—રસાંજન સ્ત્રીના દૂધમાં ઘસી, તે મધમાં મેળવી કાનમાં પાડવું. (૮) વાતપિત્ત પ્રદર ઉપર:—રસાંજન અને લાખ બકરીના દૂધમાં વાટી તે પાવું. x (૯) દૂઝતા

x આ ઉપાય બહુજ વિચારીને કરવાનો છે; કારણ કે લાખ પીધા પછી સ્ત્રીઓને સંતાન થતાં નથી, એમ અનેક દાષઓ કહે છે.

અસા ઉપર:—રસાંજન (રસવંતી) ૧ તોલો તથા કપૂર ૧ માસો લઈ ખીનને ખૂબ ઘુંટી પાણીમાં ચાર ચાર રતીની ગોળી બનાવવી. સવારે તથા સાંજે ઠંડા પાણી સાથે એક અથવા બે ગોળી બેવાથી ધારાપ્રવાહથી જનાઈ લોહી એકદમ બંધ થઈ જાય છે. થોડા દિવસ સેવન કરવાથી હરસનું દરદ સમૂળ નષ્ટ થઈ જાય છે. ઉષ્ણ અને ગરમ પદાર્થ આ ઔષધિ લેતી વખતે ખાવા નહિ.

૨૯૭ દાવલા મોરસ—સં ૦ સમુદ્રશાક. મં ૦ મોરસ, દાવલામોરસ, ખારી શાક.

આ બાજીનો રોપો વેંત-દોઢ વેંત લાંબો હોઈ જમીન ઉપર પથરાયેલો હોય છે; અને એના દોંટડાનો રંગ લૂણીની બાજી જેવો હોઈ, પાંદડાં શુમારે દોઢ આંગળ લાંબાં હોય છે. તે લૂણીનાં પાંદડાં કરતાં ત્રણગણાં જડાં હોઈ શુમારે અર્ધ તસુ જેટલાં પહોળાં હોય છે. ચણાની દાળ નાખી આનું શાક કરે છે અને બાષીને રાયતું થાય છે તથા બજાયાં પણ કરે છે. આ બાજી સમુદ્રકાંઠે થાય છે એટલે તે ખારી હોય છે, તેથી એમાં મીઠું રીતસર નાખવું જોઈએ.

૨૯૮ દાંતી—સં ૦ બં ૦ હિં ૦ કં ૦ દાંતી. મં ૦ દાંતી. ફાં ૦ દંદ. અં ૦ હથુલમુલુક. લાં ૦ કોટન ટિગ્લિયમ. રાં ૦ દાતુણી.

દાંતીનાં ઝાડ કાંકણ પ્રાંતમાં ઘણાં થાય છે. એ ઝાડ શુમારે ત્રણ-ચાર હાથ ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં કાત્રાદાર, લાંબાં અને હાથતળીયાં જેવડાં હોય છે. એનાં ફળ આકારે ધુવરા (પોટ-ળીઆ) જેવાં અને બળદાણા જેવડાં મોટાં હોય છે. એ ફળમાંથી નેપાળાના જેવડાં બી નીકળે છે તે રેચક છે. એનાં મૂળને “દંતીમૂળ” કહે છે. દંતીમૂળનો કાઢામાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે. એને “લઘુદંતી” કહે છે. **લઘુદંતી:**—ઉષ્ણ, તીખી, અમિદીપક, શલ્યશોધક, સારક, તીક્ષ્ણ, પાચક, લઘુ તથા શોષક છે; અને આમદોષ, ત્વગ્દોષ, શૂળ, અર્શ, વ્રણ, અશ્મરી, કફ, ઉદર, પિત્ત, આનાહ-વાયુ, સોજા, ગુદાંકુર, દાહ, પાંડુ, રક્તદોષ, કોઢ, ગુલ્મ, કૃમિ, ક્ષય, વાયુ, યકૃત તથા ખરજનો નાશ કરે છે. **નાગદંતી (મોટી દાંતી):**—સારક, ઉષ્ણ, તીખી તથા કૃમિનાશક છે; અને શૂળ, કોઢ, આમદોષ, મેદોરોગ, અશ્મરી તથા મુખરોગનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણ લઘુદંતી જેવાજ છે. **ઉપયોગ:**—(૧) જીલામ થવા માટે:—દંતીમૂળનું ત્રણ માસા ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું; અથવા લીલાં દંતીમૂળ પાણીમાં વાટી તેને પાણીમાં મેળવી, ગાળી તે પાણી પાવું. (૨) કફ-કાસ ઉપર:—દંતીમૂળનું ધૂંતપાન કરવું.

૨૯૯ દિંડા—(સં ૦ મંડૂકપર્ણ.) આ એક જંગલી ઝાડ છે. એમાં બે જાત છે. જે ઝાડની કાઠી ઉંચી ન હોતાં જમીન ખરોખર હોય છે, તેને દિંડી કહે છે અને જે ઝાડની કાઠી ઉંચી હોય છે તેને “દિંડા” કહે છે. દિંડાની કાઠી ૧૬ હાથ લંબાઈની હોય છે. એ કાઠીનો રંગ પ્રથમ લીલો હોય છે અને કાઠી સૂકાયા પછી કાળો થાય છે. આ ઝાડ કાંઈક કારવી જેવું હોય છે. એને મૃગ-નક્ષત્રનો વરસાદ પડ્યા પછી નવા ફળુગા ફૂટે છે. તે લઈ તેની ઝૂડીઓ બાંધી વેચે છે. આ શાક બીંડાના શાક જેવું રસદાર હોય છે. એ પૌષ્ટિક છે. દિંડામાં કાળા અને ઘોળા એવી બે જાત છે. **દિંડા:**—શુક્રકારક તથા સ્નિગ્ધ છે; અને રક્તવિકાર, વાત તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) ગુમડા ઉપર:—દિંડાના કંદ બારીક વાટી તેની થેપલી ત્રણ ઉપર મૂકવી. (૨) બદ ઉપર:—દિંડાનાં મૂળ ફળનાં કિંવા કુંબાનાં પાંદડાંમાં વિંટી અંગારામાં બાષી, પછી તેના ઉપર જે પાતળા છાલ હોય છે તે કાઢી નાખી, મૂળ બારીક વાટી જે બોળ થાય તેનો લેપ કરી તે ઉપર રૂની ગઢી કરી મૂકવી. (૩) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—દિંડાના અંકુર ૧ તોલો, આવળની છાલ અર્ધો તોલો અને ઉંબરાનાં પાંદડાં ઉપરનો ફાંડ અર્ધો તોલો, એ ત્રણે બારીક વાટી ૫ તોલા મીઠા દહીંમાં મેળવી, ખાંડ નાખી દરરોજ બે વાર ખાવું.

૩૦૦ હીપમાળ(ગલગોરા)—સં ૦ હિં ૦ મં ૦ ઝેંડુ. કં ૦ ગોવગઢે. લાં ૦ લીઓનોટીસ. નેપેટિકેલિયા.

આ ઝાડ સીધું હોય છે. તે શુમારે માથોડું ઉંચું વધે છે. એનાં પાંદડાં કાત્રાદાર હોય છે. એને હાથના કિંવા વેંતના અંતરે મૂળ પાસેથી એક ઉપર એક એવાં ઝુંડ લાગે છે. તે ઝુંડ બારીક પુમથી વ્યાપ્ત હોય છે. એ ઝુંડ ઉપર બારીક રાતા રંગનાં ફૂલ આવે છે. ઝુંડમાં કાળાં બારીક બી હોય છે. એ સર્વાત્ર થાય છે. **ઉપયોગ:**—(૧) અતિસાર ઉપર:—ઝુંડમાંનાં બીઆં

દૂધમાં વાટી પાવા. (૨) માથા ઉપર લાચકર ગાંઠ થાય છે તે ઉપર:—ઝુંડને બાળી તેના રાખ તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી. (૩) કંઠસ્પર્ષ ઉપર:—ઝેંડુ હોઠામાં નાખી પાવું.

૩૦૧ દુદુરલી—દુદુરલીના વેલા હોય છે. એનાં પાંદડાં ધણાં મોટાં હોતાં નથી. એ પાંદડાં મળત્યાં લાગે છે. એનાં મૂળ ચાવવાથી કિંવા બારીક ભૂકી કરવાથી બારીક કણ થાય છે. એને આકડાના ફૂલ જેવાં ફૂલ આવે છે. ઉપયોગ:—(૧) તંતુમેહ અને સ્વખાવસ્થા વગેરે ધાતુ-વિકારો ઉપર:—દુદુરલીનાં મૂળ અને ઘોળી શેમળનું કંદ ખાંડી બારીક ભૂકી કરી ગાયના પાશર દૂધમાં મેળવી અંદર સાકર નાખી, એ ઔષધ દરરોજ બે વખત ૭ દિવસ આપવું. (૨) મધુમેહ અને તણખીઆ પ્રમેહ ઉપર:—દુદુરલીનાં મૂળોની ભૂકી કિંવા દુદુરલીનાં મૂળ ગાયના તાળ દૂધમાં વાટી એ ઔષધ દર વખત નવેટાંક પ્રમાણે દરરોજ બે વાર ચૌદ દિવસ આપવું. (૩) રતવા ઉપર:—દુદુરલીનાં મૂળ દૂધમાં વાટી પાવાં અને લેપ પણ કરવો.

૩૦૨ દુધી (નધ)—સં અલાણુ, ધક્વાકુ, દુધ્વતુંખી. મં દુધ્યાભોંપળા. હિંં મીડી તુંખી, તુંખા, કદુ, લૌઆ, રામતોરધ, ઘીઆ. અંં લાઉ, કદુ. કં હાલગુંબળ, શિસોરે. તૈંં તીઆ, તુખડીકાયા. ફાંં કુદુશીરીન, કુદુએદરોજ. અંં યક્તિનેહુલુકરા. ઈંં વ્હાઇટ ગુડ. લા કુકખીંટ લાજીનેરીઆ.

એને “ઘોળી દુધી” પણ કહે છે. એનો વેલો ધણો લાંબો પ્રસરે છે. એમાં લાંબી તુંખડી, ચપટી, તંબુરા જેવી ઇત્યાદિ અનેક જાત છે. દુધીને હલવો બહુ સારો થાય છે. એની લાજી સારી થાય છે. દુધી પાકીને જૂની થાય એટલે જે ગોળ આકૃતિની હોય છે તેનાં તુંખડાં કરે છે. તરતાં શીખ-નારાઓ એનાં સૂકાયેલાં તુંખડાં કમરે ખાંધી તરતાં શીખે છે. દુધીની એક બીજી જાત છે, તેને “મગીઆ દુધી” કહે છે. એમાં ઘોળા અને રાતી એવી પણ બીજી બે જાત છે. દુધી જેવુંજ તેનું શાક થાય છે અને તરવાના કામમાં એનો બહુ ઉપયોગ થાય છે. લાંબી દુધી:—તીખી તથા ઉળ્લુ છે; અને સન્નિપાત, દંતાર્ગલ રોગ, દાંતખીલી તથા ધનુર્વાનો નાશ કરે છે. ફળના ગુણ પણ એનાજ જેવા છે. ગોળ મોટી દુધીનો વેલો:—મધુર, શીતળ, તર્પણકારક, ગુરુ, રુચિકર, પૌષ્ટિક, ધાતુવર્ધક, બલપ્રદ, પિત્તનાશક અને ગર્ભપોષક છે. ફળના ગુણ પણ એના જેવાજ છે. દુધીઆ દુધી:—મધુર, સ્નિગ્ધ, ગર્ભનું પોષણ કરનારી, વૃષ્ય, વાતકારક, બલકર, પૌષ્ટિક, રુચિકર, શીતળ, મલસ્તંબક, રક્ષા, ભેદક, ગુરુ, પિત્તનાશક તથા કફપ્રદ છે. એનાં ફળ:—ગુરુ, રક્ષા, શીતળ, હલ, કફકારક, ગ્રાહક, રુચિકર, ધાતુવર્ધક તથા પૌષ્ટિક છે; અને બેચેની, વિષ, શ્રમ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. એના વેલાની સગીઓ:—મધુર, વાનલ, કફકારક, સ્નિગ્ધ, શીતળ, ભેદક અને પિત્તનાશક છે. ઉપ-યોગ:—(૧) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—દુધીઆ દુધીનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી લેપ કરવો.

૩૦૩ દુધેલી—સંં દુધિકા. મં હિંં દુધી. અંં છોટ ખિરાઇ. કં દુધલે. તૈંં પિન્નપાલચેદુ.

દુધેલીનાં નાનાં ઝાડ પ્રથમ દાયલર ઉંચાં હોય છે. પછી તેના વેલા થાય છે. એનાં પાંદડાં ભાંગરાનાં પાંદડાં જેવાં પરંતુ કિંચિત્ ફિલ્લા લીલા રંગનાં અને નાનાં હોય છે. એ વેલો તોડવાથી તેમાંથી દૂધના જેવો ઘોળો રસ નીકળે છે. વેલાનો રંગ કિંચિત્ લાલસર ઉદારંગનો હોય છે. એને ભાંગરાના જેવાંજ ફૂલ આવે છે. ધરની આળુઆળુએ પણ આ છોડ વાવે છે. એને લાંબી શિંગો આવે છે. xદુધેલી:—મધુર, વૃષ્ય, રક્ષા, ગ્રાહક, કડવી, વાતલ, ગર્ભસ્થાપક, તીખી, ધાતુવર્ધક, હલ, ઉળ્લુ, પારદઅંધક તથા મલસ્તંબક છે; અને મેહ, કફ, કોઠ તથા

x દુધેલીને કોઈ દુધી પણ કહે છે. એની મુખ્ય બે જાતો છે; એક નાગલા અને બીજી છાતલા. નાગલા દુધેલીનું વર્ણન આ ગ્રંથમાં આગળ કરેલ છે. આ છાતલા દુધેલી પણ શ્રીં પદેજના વર્ણન તરફ નજર કરતાં બે પ્રકારની લાસે છે. જેમાંની એકનું વર્ણન અહીં શ્રીં પદેજએ આપ્યું છે તે અને બીજી જેને લૂણીની લાજી અથવા ચણાનાં પાંદડાં જેવાં ત્રીણાં પાંદડાં આવે છે તે. તેને ત્રીણાં અને ઘેરાં લાલ ફૂલ આવે છે, તેની ઝાંડીમાંથી દૂધ નીકળે છે. કોઈ તેને સમાત દુધેલી પણ કહે છે. આ દુધેલીનો છોડ ન થતાં તે જમીન ઉપર પથરાઈ દોઢ-બે ફૂટ જમીન રોકે છે. એથી એને છાતલા દુધેલી કહે છે. આ નાની જાત આરિગની ફવામાં દાઢઓ વધારે વાપરે છે.

કૃમિનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—દુધેલીનાં પાંદડાંનો રસ ૧ તોલો, સાકર ૧ તોલો, તાજું ઘી ૧ તોલો, એ સર્વને ભેગું કરી સતત ચાર પાંચ દિવસ આપવું; એટલે બળતરા અને લોહી બંધ થાય છે. (૨) મૂખારત્રી રોગ ઉપર:—(ખાળકતે દૂધ પીવાના થોડાથી દૂધની ચીકાસ પેટમાં એકઠી થઇ મળતી ચાંઠ બાકે છે તે ઉપર):—દુધેલીનાં મૂળ ગાયના તાળ દૂધમાં ઘસી શક્તિ પ્રમાણે પાવાં એટલે બે ત્રણ દિવસમાં મલદાર રોગ નીકળી જાય છે. (૩) વિષમજ્જવર ઉપર:—દુધેલીનાં મૂળ કાનમાં રાખવાં એટલે નિયમિત વેળાએ આવનારો તાવ દૂર થશે. (૪) વાહરડાંને દુધીઓ રોગ થાય છે તે ઉપર:—દુધેલીનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ૧ તોલા સુધી ઘસી દરરોજ એક વાર, એ પ્રમાણે ૭ દિવસ આપવાથી પેટમાંનો સર્વ ભાર નીકળી જઈ રોગ બિલકુલ નાશ થાય છે.

૩૦૪ દેવદાર—સં હિં કં તાં મલાં તું દેવદાર. મં ફાં દેવદાર. કં દેવદાર. તેં દેવદાર્યેદુ. અં શજરતુલજન, શજરતુલવક. લાં સિદ્ધસ ઉવડારા.

હિમાલય પર્વત, પ્રલદેશ, બંગાળા અને પિનાંગ, એ ઠેકાણે દેવદારનાં ઝાડ ધણાં થાય છે. એ ઝાડને જોઈએ તેવી જમીન મળી હોય તો તે ધણું જ ઉંચું વધે છે. ત્રીસ ચાળીસ વર્ષનું થાય એટલે તેને ફળ આવવા લાગે છે. આ વૃક્ષ સો-બસો વર્ષ સુધી રહે છે. જેમ જેમ એ ઝાડ જૂનું થાય છે, તેમ તેમ મજબૂત થઇ તેનો ઉપયોગ ધણો થાય છે. સાગના કરતાં આ લાકડું ધણું હલકું છે. એની અનેક પ્રકારની વસ્તુઓ બનાવે છે. રાજ લોકો માટે એ લાકડાની ફર્નીચી મલખત વગેરે બનાવે છે. દેવદારનો ધૂપ કરવામાં પણ ઉપયોગ થાય છે. દેવદારના લાકડામાંથી ટર્પિનટાઇન તેલ બને છે. તેલીઓ દેવદાર:—પાકકાળે તીખો, સિંગ્ધ, ઉખ્ય, કડવો તથા લઘુ છે; અને કફ, વાત, પ્રમેહ, અર્શ, મલસ્તંભ, આમદોષ, તાવ, આખાન, દમ, ઉધરસ, સોજો, ખરજ, હેડકી, તંદ્રા (મૂર્છા), રક્તદોષ તથા પીનસનો નાશ કરે છે. કાષ્ઠ દેવદાર:—ઉખ્ય, કડવો તથા રક્ષ છે; અને કફ, વાયુ, જૂનબાધા તથા લેપ કરવાથી મોં ઉપરના વ્યંગનો નાશ કરે છે. સરળ દેવદાર:—તીખો, કડવો, મધુર, ઉખ્ય, લઘુ, કોષ્ઠશોષક તથા સિંગ્ધ છે; અને ત્વગદોષ, વાયુ, કર્ણરોગ, ત્રણ, સોજો, કંડૂ (ખરજ), કંદરોગ, નેત્રરોગ, ઉધરસ, પરસેવો, રાક્ષસપીડા તથા જૂનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ઉરસ્તંભ ઉપર:—દેવદાર વાટી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૨) કફ ગલગંઠ ઉપર:—દેવદાર અને ચીત્રામૂળ (કવંડળ મૂળ) પાણીમાં વાટી લેપ કરવો. (૩) અપચી (ગંડમાળનો ભેદ છે તે) રોગ ઉપર:—દેવદાર અને સરગવાની છાલ કાંજમાં ગરમ કરી લેપ કરવો. (૪) દેવદાર ઈંદ્રો નો કાઠો:—(દેવદારવાદિ ક્વાથ) દેવદાર, વજ, કોષ્ઠ, લીંડી-પીપર, સુંઠ, કાયફળ, નાગરમેથ, કરીઆતું, કકુ, ધાણા, હરડે, ગજપીપર, ભોરિંગણી, ગોખર, ધમાસો, ઉબી ભોરિંગણી, અતિવિષ, ગજો, ખીલી અને શાહજીરું, એ બધાનો કાઠો કરી તેમાં સિંધવ અને હિંગ નાખી સુવાવડીને પાવો; એટલે થળ, કાસ, તાવ, શ્વાસ, મૂર્છા, કફ, મસ્તક-પીડા, બડબડ, તૃષા, દાહ, તંદ્રા, અતિસાર તથા ઉલટી; એટલા ઉપદ્રવયુક્ત અને ત્રિદોષાત્મક સ્તિકા-રોગનો નાશ થાય છે.

૩૦૫ દેવબાવળીઓ (રામબાવળ) —સં કિંકિરાટ, નીબખ્યુલિકા. મં કંકર, કોકર્ષ, દેવબાવળી. હિં કિંકિરાટ. ફાં મધિલાન. બં બાવલાગાછ.

આ એક બાવળીઆની જાત છતાં બાવળીઆ જેવું મોટું ઝાડ થતું નથી. એને કાંટા તથા ફલ પણ બાવળ જેવાં જ પીળા રંગનાં આવે છે. એ ઝાડને લાખ આવે છે. દેવબાવળીઓ:—તૂરો, કડવો, શીતળ તથા ઉખ્ય છે; અને કફ, પિત્ત, તૃષા, રક્તદોષ, દાહ, તાવ, ઉલટી, મેહ તથા વિષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) હડકાયલા કૂતરાના વિષ ઉપર:—દેવબાવળીઆનાં તાળ મૂળ ઠંડા પાણીમાં એક તોલાથી ૪ તોલા સુધી ઘસી તેમાં થોડું પાણી નાખી તે પાવું. એ

* મં શાલીગ્રામ આદિ નિષંટકારોના કહેવા પ્રમાણે સરલ દેવદારના શુદ્ધરોજ ચંદ્રસ, સરળધૂપ, ધૂપ વિશેષ, ધરોચ વગેરે નામોથી ઓળખે છે; ત્યારે અહીં ત્રણ જગ્યાએ વધુ ન આપવાથી જુદાં જુદાં ત્રણ વૃક્ષો હોવાની બાબત ઉત્પન્ન કરી છે. કાષ્ઠ દેવદારમાં તેલ નથી.

દરરોજ એ વખત એ પ્રમાણે સાત દિવસ પાણું અને પથ્થ પાળવું.

૩૦૬ દ્રાક્ષ (દરાખ)—સં ૦ મં ૦ તૈ ૦ દ્રાક્ષા. હિં ૦ દાખ. કં ૦ દ્રાક્ષે. ફાં ૦ અંગુર. અં ૦ ફાસમીસ, એનબજમીખ. ઈં ૦ ઐષપ. લાં ૦ વ્હાઈટીસ વ્હીનીફેરા.

દ્રાક્ષના વેલા હોય છે. એ વેલા વાળ્યા પછી ત્રણ વર્ષે ફળે છે. દ્રાક્ષ ધણું કરીને બધા ખંડોમાં થાય છે. હિંદુસ્તાનમાં જે દ્રાક્ષ થાય છે, તેમાં ત્રણ જાત છે. લીલી, કાળી અને ઘોળી. સર્વમાં ઘોળી દ્રાક્ષ ધણી મધુર હોવાથી મોંઘી હોય છે. આ દેશમાં જે દ્રાક્ષ થાય છે તે લીલી ને લીલીજ ખપી જાય છે. અરબસ્તાન, પર્શિયા અને મસ્કત, એ સ્થળોમાં ધણીજ દ્રાક્ષ પાકે છે; તેથી તેને સુકવી બહારગામ ખાતે વેચવા મોકલવામાં આવે છે. બેદાણા, મુનકા, ખીસમીસ એવાં સુકી દ્રાક્ષનાં નામો હોય છે. બેદાણા કિંચિત્ ઘોળા હોય છે અને તેમાં ખી હોતાં નથી. મુનકાદ્રાક્ષ કાંઈક કાળી હોય છે અને ખીસમીસ ધણું કરી બેદાણા જેવી પરંતુ નાની હોય છે. દ્રાક્ષ ઉષ્ણ દેશમાં લોકોની ભૂખ અને તરસનું શમન કરવાને ધણી ઉપયોગી થઈ પડે છે. દ્રાક્ષ પિત્તશામક તથા રક્તવૃદ્ધિ કરનારી છે. દ્રાક્ષના રસનો આસવ કૌલેરા ઉપર ધણો ઉપયોગી થઈ પડે છે. દ્રાક્ષનાં પાંદડાં જનાવરોને ખવરાવે છે અને લાકડાનો કોઈ કોઈ કાળો રંગ કરે છે. પાકી દ્રાક્ષ:—સ્વરને હિતકારક, મધુર, તૃપ્તિકર, પાકકાળે સ્તિગ્ધ, અતિરુચિકર, ચક્ષુષ્ય, મૂત્રલ, ગુરુ, તૂરી, સારક, ખાટી, વૃષ્ય, શીતળ તથા શ્રમનાશક છે; અને પિત્ત, શ્વાસ, ઉધરસ, ઉલટી, સોજો, બ્રમ, જ્વર, દાહ, મંદાત્મ્ય, વાતપિત્ત, કફક્ષય, કમળી, વાતરક્ત, રક્તપિત્ત તથા આખ્માનવાયુનો નાશ કરે છે. લીલી દ્રાક્ષ:—કફકારક, ગુરુ, ખાટી, પિત્તલ, ઉષ્ણ, રક્તપિત્તકારક, રુચિકારક, દીપન અને વાતનાશક છે. કુંણી (કાચી) દ્રાક્ષ:—વિશદ, ઉષ્ણ, તીખી, પિત્તલ અને રક્તદોષકારક છે. પાકી સુકાયેલી દ્રાક્ષ:—વૃષ્ય, સંતર્પણ, બલકર અને પૌષ્ટિક છે. કાળી દ્રાક્ષ:—(ખીજવાળી) શીત, હ્રદ્ય, વૃષ્ય, ગુરુ, વાતાનુલોમન, સ્તિગ્ધ, દર્પબ્રદ તથા શ્રમનાશક છે; અને દાહ, મૂર્છા, દમ, ઉધરસ, કફ, પિત્ત, તાવ રક્તદોષ, તૃષા, ઉલટી તથા હૃદયવ્યથાનો નાશ કરે છે. લઘુ દ્રાક્ષ (બેદાણા નિર્માજ):—મધુર, શીતલ, વૃષ્ય, રુચિકર, ખાટી તથા રસાળ છે; અને દમ, ઉધરસ, તાવ, હૃદયવ્યથા, રક્તપિત્ત, ક્ષતક્ષય, સ્વરભેદ, તૃષા, વાયુ, પિત્ત અને મુખમાંહેની કડવાશનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) અમ્લપિત્ત ઉપર:—દ્રાક્ષ તથા બાળદરડે સમભાગે અને તેના બરોબર સાકર નાખી એક તોલા જેટલી ગોળી આપતા જવી; એટલે અમ્લપિત્ત, ગળું અને હૃદય, એ સ્થળની બળતરા, તરસ, બ્રમ, મંદાગ્નિ તથા આમવાતનો નાશ થાય છે. (૨) ધંતુરાના વિષ ઉપર:—દૂધમાં દ્રાક્ષનો સરકો નાખી પાવો. (૩) હડતાલ અને જંગાલના વિષ ઉપર:—ઉલટી કરાવી પછી પાણેર દૂધમાં બેદાણા દ્રાક્ષ ૧ તોલા નાખી તે પાવી. (૪) ધાતુક્ષય ઉપર:—દ્રાક્ષ, સાકર, મધ અને લીંટીપીપર આપવી. (૫) તૃષારોગ ઉપર:—કાળી દ્રાક્ષ અને જેડીમધનો કાઢો પાવો. (૬) મૂર્છારોગ ઉપર:—દ્રાક્ષ અને આમળાં બારી વાટવાં તથા તે મધમાં આપવાં. (૭) સન્નિપાત જ્વરમાં જીભે કાતરા થઈ આવે છે તે ઉપર:—મધમાં દ્રાક્ષ ખરલ કરી જીભે ચોપડવી. (૮) મૂત્રરેચનને માટે:—કાળી દ્રાક્ષ ચાર તોલા રાત્રે ઠંડા પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે મસળી, ગાળી નાખી તે પાણીમાં થોડી જીરાની બૂકી નાખી, એક શેર સુધી શક્તિ પ્રમાણે પ્રાશન કરવાથી મૂત્રદારે ગરમી નીકળે છે. પ્રકૃતિ પ્રમાણે કાઢને એથી રેચ પણ થઈ આવે છે. (૯) ક્ષતકાસ ઉપર:—ખીઆં કાઢેલી કાળી દ્રાક્ષ ૧ લાગ, તાળું ઘી ૧ લાગ અને મધ ૧ લાગ; એ સર્વ ઓપધો એક બરણીમાં ધાલી તે બરણી ડાંગરના ઢગલામાં ધાલવી. પંદર દિવસ પછી અથવા એક મહિના પછી કાઢી તે માંહેનું ઓપધ રોજ સવાર-સાંજ મળી દોઢ તોલા સુધી રોગીએ ખાવું. (૧૦) શૂળ ઉપર:—દ્રાક્ષ અને અરકુસીનો કાઢો પાવો. (૧૧) જીભ, તાળવું અને ગળું, એનો શોષ શાંત થઈ મોઢામાં રુચિ આવવા માટે:—દ્રાક્ષ અને આમળાં વાટી ઘીમાં મેળવી મુખની અંદર ચોળવાં અને એજ ઓપધની ગોળી કરી મોઢામાં રાખવી. (૧૨) પિત્તજ્વર ઉપર:—દ્રાક્ષ અને ગરમાળાના ગોળનો કાઢો પાવો. (૧૩) શીતળા અને મોવડ, એથી બાળકોના અંગમાં મરેલી ગરમી નીકળવા માટે:—૮ ભાગ બેદાણા દ્રાક્ષ, ૧ ભાગ

મળેનું સત્ત્વ, ૩ ભાગ ખાંડ તથા ૧ ભાગ જીરું, એ પ્રમથ્ને ભેગું કરી નિવડેલા માટલામાં ભરી તે મિશ્રણ પલળે એટલું ગાયનું ધી નાખી આથી રાખવું; અને રોજ સવારે અર્ધાં તોલાથી એ તોલા સુધી શક્તિ પ્રમાણે આપવું. (૧૪) માથામાંહેની ગરમી અને પિત્તવિકાર શમન થઈ મગજ સુધારવા માટે:—ગાયના અર્ધાં શેર દૂધમાં બેઢાણા દ્રાક્ષ ૨ તોલા નાખી ઉકાળી તે દૂધ રોજ સૂતી વેળાએ પીવું. (૧૫) મૂત્રકૃમ્મ ઉપર:—ઠંડા પાણીમાં કાળી દ્રાક્ષ પલાળી તેમાં સાકર નાખી પાવો. (૧૬) પિત્તવિકાર ઉપર:—કાળી દ્રાક્ષ રાત્રે પલાળી રાખી બીજે દિવસે સવારે તેજ પાણીમાં મસળી કૂચા કાઢી નાખી તે રસમાં જીરાની બૂધી અને સાકર નાખી પાવો; એટલે પિત્તજનિત દાહ વગેરે શમન થાય છે. (૧૭) રક્તપિત્ત ઉપર:—દ્રાક્ષ મધમાં ખાવી. (૧૮) મૂત્રકૃમ્મ અને મૂત્રાશ્મરી ઉપર:—દ્રાક્ષનો કાઠો પાવો.*

૩૦૭ ધમાસો (જવાસો)—સં ૦ બં ૦ દુરાલભા, ધન્વયાસ્. મં ૦ ધમાસા, કાંટે ચુબુક. હિં ૦ હીં ગુણા, ધમાસા. કં ૦ વલ્લિદુરવે, નેલછગળ. તૈ ૦ પિલરેગટિ, ફુલગોડી. ફાં ૦ બાદાબદ. અં ૦ શુકાધ. લાં ૦ કગોનિયા અરેબિકા.

ધમાસામાં બે ત્રણ પ્રકાર છે. એ જાડના અંગ ઉપર રિંગણીના જાડ જેવા શુમારે આંગળ-ભર લંબાઈના કાંટા હોય છે. એની ઉંચાઈ શુમારે એક હાથ હોય છે. એનાં પાંદડાં ચીમરડાયલાં તથા લાંબાં હોય છે, એ પાંદડાં છોડવો જૂનો થાય લાંસુધી છોડ ઉપર રહે છે. કાર્તિક માસના અરસામાં સર્વ પાંદડાં ખરી પડે છે અને જાડનો રંગ પીળો થવા લાગે છે. ધમાસાને જવાસો પણ કહે છે. એ જાડ ઉપર ઉનાળામાં તેના દાંડામાંથી તાપના યોગે એક પ્રકારની સાકર નીકળે છે તેને ફારસી ભાષામાં “તુરંજખીન” કહે છે. એ સાકર આ દેશમાં અરબસ્તાન-માંથી આવે છે. એ સાકર યુનાની વૈદ્યો બાળકોને રોચ આપવાના કામમાં દૂધમાં આપે છે. ધમાસોx:—જવાસો શરપુંખાના જેવો (મથુરામાં થાય છે તે) મધુર, કડવો, બલકર, અમિદીપક, સારક, શીતળ, લઘુ તથા તૂરો છે; અને કફ, પિત્ત, રાતો કાઢ, વિસર્પ, મેદ, બ્રમ, મદ, વાત-રક્ત, તૃષા, ઉન્નટી, ઉંચરસ, દાહ તથા તાવનો નાશ કરે છે. ધમાસો રાતો:—તીખો, કડવો, મધુર, રક્તશુદ્ધિકારક, શીત તથા ઉષ્ણ છે; અને વિસર્પ, વિષમજ્વર, તૃષા, ઉન્નટી, મોહ, રક્તદોષ, વાતપિત્ત, કફ, કાઠ તથા તવનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ઉંચરસ ઉપર:—ધમાસાનું અથવા

* લિંગાર્શ ઉપર એક જૈન ગોરજીએ કરેલો ઉપચાર:—રાત્રે દ્રાક્ષ શેર ૧૦ પલાળી, સવારે તે પાણી અને તેમાંનાં બીજ કાઢી નાખી તેમાં મજીઠ તોલા ૨૦, હિમજ તોલા ૨૦, કાગદી એલચી તોલા ૨૦ અને મીઠીઆવળ તોલા ૧૦ નાખી વાટી તેની ૩૨ ગોળી કરી દરરોજ સવારે ૧ આપવી.

x આયુર્વેદ ગ્રંથોમાં—જવાસાને દસ્ત ખુલાસાથી લાવનાર, મૂત્રવર્ધક અને કફનો નાશક માનેલ છે. એમાંથી જે સત્ત્વ નીકળે છે તે ખાંસીનો નાશ કરે છે. હિકમતમાં—આ છોડવાની પોટીશ બાધવાથી અથવા તેની ધૂણી આપવાથી હરસનો નાશ થાય છે. એનો રસ નેત્રની દષ્ટિ નષ્ટ કરે છે. તેના ચૂર્ણનું વાયુના રોગમાં નસ્ય આપે છે. એનાં પાંદડાંમાંથી જે તેલ બને છે તે સંધિવા ઉપર ચોપડે છે; તથા ફૂલને વાટીને લેપ કરવાથી હરસ ખરી પડે છે. મીર મહમદ હુસેન લખે છે કે:—ખુરાસાન, મવારુનહર, કરંજસ્તાન અને હમદનના મુલકમાં આ છોડને કાપી લૂગડા-માં બાંધી નીચોવવાથી ‘તુરંજખીન’ નામનો સાકરના સમાન પદાર્થ બને છે. આ પદાર્થ જવના પાણી સાથે આપવાથી દસ્ત ખુલાસે લાવે છે, પિત્તને કાઢે છે અને કફને બેસાડે છે. વળી રુધિર-ને શુદ્ધ કરે છે. દૂધની સાથે આપવાથી શરીરને પુષ્ટ કરે છે, અને કામદેવને વધારે છે. ચક્રદત્તમાં જવાસાને મળને શુદ્ધકર્તા, મૂત્ર લાવનાર અને કફોત્સર્જક મણેલ છે. સુશ્રુતમાં—જવાસાને ઉષ્ઠ-બાક્ષિકા (ઉંટનું બાક્ષણ) વર્ણન કરે છે; અને કફમેદહર, મૂત્રકૃમ્મનાશક અને ગુદમનાશક મણેલ છે; તથા તેજ પ્રલેપમાં તેને ‘ગિરિકર્ણિકા’ નામથી લખે છે. એને વાતપિત્ત-સંશ્લમનકર્તા કહે છે. ચરકમાં—એને સારક માનેલ છે તથા નાનાં બાળકોની ખાંસી ઉપર હરડે, લીંદીપીપર અને દ્રાક્ષના ચૂર્ણમાં મધ અને માખણ સાથે આપવાનું કહેલ છે.

તેના મૂળનું ધૂમ્રપાન કરવું. (૨) તાળવામાં કાત્રા પડે છે તે ઉપર:—ધમાસાવા લીલા જોડે કચરી તેનો અંગરસ કાઢી તેમાં સાકર નાખી સારી ખેંદે કઢવી ચાટણ તૈયાર કરવું. એ ચાટણ વારંવાર ટીપું ટીપું તાળવામાં પાડતા જવું; તેથી કરી એક દિવસમાં રજાઈ જાય છે. (૩) જખમ ઉપર:—આગંતુક જખમ થયો હોય તો લીલા ધમાસાનો અંગરસ જખમ ઉપર પાડવો એટલે જખમ જલદી ભરાઈ આવે છે. (૪) હેડકી ઉપર:—ધમાસાનો કાઠો મધ નાખી પાવો. (૫) શ્રમ, મૂઝાઈ વગેરે ઉપર:—ધમાસાનો કાઠો કરી તેમાં ગાયનું દૂધ નાખી તે પાવો. (૬) પથરી અને મૂત્રકૃમ્હ ઉપર:—ધમાસો, ડાઘ અને કાસનાં મૂળનો કાઠો કરી તેમાં મધ નાખી પાવો. (૭) શીતપિત્ત, હરતાલનું વિષ તથા મૂત્રાધાત ઉપર:—ધમાસાનો કાઠો પાવો. (૮) અંતર્નિદ્રા ઉપર:—ધમાસાનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં ધસી મધ નાખી પાવો.

૩૦૮ ધરો (દરોહ)—સંઠ દૂર્વા. મંઠ હરળી. હિંઠ દૂળ. કંઠ હસુગરકે. તૈંઠ દૂર્વાલુ. તાંઠ અરગુ. તુંઠ કડીકેપતી. મલાંઠ કરકપુલ્લુ. ગોંઠ શરખાંકુર. ધંઠ કિપિંગ સાધનોડન. લાંઠ સાધનોડન, ડેમિલન. બંઠ દૂર્વા. ઉડીઆ—દૂળ.

ધરો એક જાતનું તૃણ છે. ધરોના ખેટ લીલાછમ અને સુશોભિત દેખાય છે. આ તૃણની અંદર એવો એક વિલક્ષણ ગુણ છે કે, કેટલીક મુદત સુધી વરસાદ ન પડે ત્યારે સર્વ વનરપતિ સૂકાઈ જાય તોપણ ધરોનાં મૂળ લીલાંજ હોય છે. દુકાળમાં ઢોરોને ચારો સમૂળગો મળતો નથી ત્યારે ધરોનાં મૂળ ખોદી લાવી ખવરાવે છે. ધરોનો ઉપયોગ દેવપૂજામાં પણ થાય છે. ગણપતિ-પૂજનમાં તો ધરો અવશ્ય જોઈએ. ધરો ઘોડાને ધણી સારી લાગે છે. ધરો સાધારણ:—તૂરી, શીતળ, મધુર તથા તૃષ્ણિકારક છે; અને પિત્ત, તૃષ્ણા, ઉલટી, દાહ, રક્તદોષ, શ્રમ, કફ, મૂઝાઈ, અરુચિ, વિસર્પ તથા જૂનખાધાનો નાશ કરે છે. ધોળી ધરો:—મધુર, રુચિકર, તૂરી, કડવી તથા શીતળ છે; અને ઉલટી, વિસર્પ, તૃષ્ણા, કફ, પિત્ત, દાહ, આમાતિસાર, રક્તપિત્ત તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે. લીલી ધરો:—અતિ મધુર, કડવી, શીતળ, રુચિકર, સંજીવન, તૂરી તથા રક્તશોધક છે; અને રક્તપિત્ત, અનિસાર, તાવ, પિત્ત, ઉલટી, કફ, રક્તરોગ, વિસર્પ, તૃષ્ણા, દાહ તથા ચર્મદોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર:—ધરોનો રસ નાકમાં પાડવો. (૨) હેડકી ઉપર:—ધરોનાં મૂળીઆનો રસ માસો ૧ અને મધ એક તોલો એકત્ર કરી પાવું. (૩) ખરજવા ઉપર:—ધોળી ધરોના રસમાં ધોળા ચોખા વાટી લેપ કરવો. (૪) ખાલી ચઢે છે તે ઉપર:—ધરોનાં મૂળ, ધોળા કાથો, ઉંઝરાનાં પાંદડાં ઉપરની ફોડ અને ગુવારનાં બી વાટી ચોપડવાં. (૫) ઋતુપ્રાપ્તિ માટે:—ધોળી ધરોના રસમાં દાડમની મોટી મોટી કળીઓ વાટી તે રસ ઠંડી કાંજમાં સાત દિવસ પાવો; એટલે જોને ઉંઝરે પહોંચ્યા છતાં કોઈ દોષથી ઋતુ પ્રાપ્ત થતું નથી તે થશે; અને જોને અટકાવ બંધ થયો હશે તે પણ આવશે. (૬) મસ્તકરોગ ઉપર:—ધરોના રસમાં ચોખા વાટી લેપ કરવો. (૭) ઉલટી ઉપર:—ચોખાના ધોવરામણમાં ધરો વાટી રસ કાઢવો અને તેમાં સાકર નાખી તે રસ પાવો. (૮) સર્વ પ્રકારના તાવ ઉપર:—ધરોનાં મૂળ સુતરથી વિંટી હાથે બાંધવાં એટલે સર્વ પ્રકારનો તાવ શમી જાય છે. (૯) આગંતુક દ્રણ ઉપર:—ધરોના રસમાં અથવા દારૂહળદરની જાલના રસમાં તેલ સિદ્ધ કરી ચોપડવું.

૩૦૯ ધવ (ધાવડો)—સંઠ ધવ. મંઠ ધાવડા. હિંઠ ધોં, ધાવા. બંઠ ધાડિયાગાછ. કંઠ સિરિવર. તૈંઠ નારિંજયેદું. લાંઠ એનોજિસસ્ લાટિફેલિમા. દેંઠ ધામોડા.

ધવનાં ઝાડ મોટાં મોટાં હોય છે. આ ઝાડનો રંગ ધોળાશ પડતો હોય છે. પાંદડાં નાણાનાં પાંદડાં જેવાં લાંબાં હોય છે. ધવને ગુંદર પુષ્કળ આવે છે. ધવનું લાકડું ધમારતી કામમાં ઉપયોગી થાય છે. કોંકણ પ્રાંતમાં એ ઝાડ પુષ્કળ થાય છે. ધવ:—એ તૂરી, શીતળ, મધુર, તીખો, દીપન ને રુચિકર છે; તથા પાંડુરોગ, પ્રમેહ, કફ, પિત્ત, અર્શ અને વાયુનો નાશ કરનાર છે. એનાં ફળ:—ઠંડાં, સ્વાદુ, રક્ષ, તૂરાં, મલસ્તંબક ને વાતુળ છે; અને કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—

(૧) જન્મમ કાચા આવવાને:—ધવની જાલ ખાંડી વચ્ચાળ કરી ઘોડાના મૂત્રમાં કાલવી જન્મમ ઉપર ચોપડવી.

૩૨૦ ધંતુરો—સં ધતુર. મં ધોતરા, ધોત્રા. હિં ળં ધતુરા. કં બિલિય મદગુણિકે. તેં તેલ્લાઉમિતે. તાં ઉમ્માતે. તું અમે. મલાં અમ્માતં. ફાં જોજમાસિલ તાતુરા. અં જોજમાસિલ. ઈં થોર્ન ઍપલ. લાં ડાટુરા સ્ટ્રામેનિયમ.

ધંતુરાનાં ઝાડ શુભારે બે હાથ ઉંચાં વધે છે. એમાં બે જાત છે. કાળી અને ઘોળી. કાળો ધંતુરો ઔષધિ છે. ધંતુરો ધણો માદક છે. ધંતુરો પેટમાં જવાથી કેદ ચઢે છે. કાળા ધંતુરાનાં ઝાડ અને ફલ કાળાં હોય છે. શ્વેતાદિ ભેદે પાંચ પ્રકારનો ધંતુરો:—કાંતિકર, ઉષ્ણ, તીખો, અમિદ્રીપક, તૂરો, મધુર, કડવો, મદકારક, વાંતિકર, ગુરુ તથા વર્ણકર છે; અને કોઠ, ત્રણ, કંડૂ (ખરજ), કૃમિ, જૂઓ, લાંબો, શ્રમ, વિષ, પામા (ખસ) તથા ત્વગ્દોષનો નાશ કરે છે. કાળો* ધંતુરો શ્રેષ્ઠ ગુણવાળો છે. ઉપયોગ:—(૧) ગલક્રોડ (લાષ્ટાગ્રિયું) થયું હોય તો:—ધંતુરાનાં પાંદડાંનો રસ, ચૂનો અને ગોળ એકત્ર કરી તેનો લેપ કરવો. (૨) ઉધરસ ઉપર:—ધંતુરાનાં પંચાંગ (મૂળ, પત્ર, પુષ્પ, ફળ અને જાલ) લઈ તેનું ધૂત્રપાન કરવું. (૩) સર્પદંશ ઉપર:—કાળા ધંતુરાનાં મૂળ, કંકાડીનો કાંદો અને હડકીનું મૂળ એકત્ર ધસી પાવું અને ચરીકાનું અંજન કરવું. ઉતાર-ઘી પાવું. (૪) ધંતુરાના વિષ ઉપર:—ગાયના દૂધમાં સાકર નાખી પાવું. લાલ એરંડાનાં મૂળ પાણીમાં વાડી પાવાં. રિંગણીનો રસ ૪ તોલા કાઢી પાવો. કપાસનાં બીજ અને ફળનો કાંદો પાવો. ઘી પાવું. દહીં પાવું. ઠંડા પાણીમાં તેલ પાવું. લિંબુના રસમાં ગળીનાં મૂળ ધસી પાવાં. (૫) વાળા ઉપર:—કાળા ધંતુરાનાં પાંદડાંનો રસ ૬ માસા અને ઘી ૨ તોલા એકત્ર કરી પાવું. આખો દિવસ કાંધ પણુ ખાવું નહિ. સાંજે ભાત અને દહીં ખાવું. વાળાની જગ્યાએ ફેદણો થાય એટલે તેને ફેડી તે ઉપર ધંતુરાનાં ફળ બારીક વાટી તેની વડી કરી ઉપર ત્રણ દિવસ બાંધવી. રોજ નવી વડી બેસાડવી, કિંવા ધંતુરાનાં પાંદડાં ૨૫ પાનમાં ખાવાં. (૬) સોજા ઉપર:—ધંતુરાનાં પાંદડાંનો રસ અને કળીચૂનો ગરમ કરી લેપ કરવો; અથવા ધંતુરાનાં પાંદડાંના રસમાં ગુગળ નાખી ગરમ કરી ચોપડવો; કિંવા કાળા ધંતુરાનાં મૂળ ગોમૂત્રમાં ધસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૭) વાળા ઉપર:—ધંતુરાનાં બી, અંખાડાની જાલ, રાજ અને મીચુની બૂકી ઘીમાં ખરલ કરી વાળા ઉપર ચોપડવી; એટલે વાળો બહાર નીકળશે. (૮) વિંછીના વિષ ઉપર:—ધંતુરાનાં પાંદડાં હાથ ઉપર ચોળી દંથ ઉપર ચોપડવાં. (૯) ગલગંડ, બુદ અને ગાંઠ ઉપર:—ચોખ્ખી જમીન કિંપીને તે ઉપર વમડાઉ જાણું થાળ આકારે પાથરી અગ્નિ કરવો અને તે બધાં જાણું બળી રાખ થાય એટલે તે જગ્યા ઉપરની સર્વ રાખ કાઢી નાખી તે જગ્યા ગરમ રહે ત્યાંસુધી ઘોળા ધંતુરાનો રસ ધણી ત્વરાથી તે જમીન ઉપર પાડવો. તે રસ કઢાઇ પરપોટા આવ્યા પછી તે સાધારણ ઠંડો થાય

* જે ધંતુરાનો રંગ અલંત કાળો અને દાંડલી, ફળ, ફૂલ, પાંદડાં અને સર્વાંગ કાળું હોય, એ ધંતુરામાં ઝેર વધારે હોય છે; અને એના ગુણ પણ વધારે છે. ફળ સૂકાવાથી કડોર થઈ જાય છે. એના બીજમાં ઝેર વધારે છે. એ બીજને માત્રાથી વધારે ખાવાથી મરણ પણ થાય છે. બંધેજાદિક ધાતુપુષ્ટિનાં ઔષધોમાં એનાં બીજનો વ્યવહાર ગ્રંથોમાં લખેલ છે. એનાં બીજ પ્રમેહનાશક છે. કાલા ધંતુરાનાં પંચાંગની ધૂણીથી ખાંસી મટે છે. ધંતુરાના ઝેરને દૂર કરવા માટે ધંતુરાની મીજનો નાસ લેવો, એ ઝેરને દૂર કરનાર છે; અથવા એને વાટીને પીવી તથા ઉપર ધારોણુ દૂધ અને ઘી મેળવીને પીવું.

ધંતુરાનાં બીજ ચાર પહોર (મોટાં સખ્ત હોય તો આઠ પહોર) ગોમૂત્રમાં પ્રથમ પલાળી રાખવાં. પછી સણુના ટુકડામાં નાખી મસળવાં. એટલે ફેતરાં અલગ થઈ જશે. આવી રીતે શોધન કર્યા પછી બીજ કામમાં લેવાં.

ધંતુરાનાં ફળોને કાણાં પાડી દરેકમાં ગંધક અને મેરથુથુની ચણાની દાળ જેવડી કાંકરીઓ ભરી ડગળી આપીને જમીન ઉપર જાણુ પાથરી તેમાં તે ગોઠવી, ઉપર જાણુ પાથરી તે ઉપર દેવતા કરી બાંધવાં. બધામાં પછી તે વાટી તલના તેલમાં સરીરે ચોપડવાથી ખસ જાય છે.

એટલે તેનો લેપ કરવો. (૧૦) ઉન્માદ ઉપર:—ધંતુરાનાં ચાર બીઆં નવટાંક ઘી સાથે આપવાં. (૧૧) યોનિશૂળ ઉપર:—કાળા ધંતુરાનાં બે ત્રણ પાંદડાં બારીક વાટી, સિંધવ અને ઘી નાખી વજ્રમાં પોટલાં કરી યોનિમાં રાખવી; એટલે સર્વ પ્રકારનું યોનિશૂળ બંધ પડે છે. (૧૨) હાથ-પગ ફાટી ચીરા પડે છે તે ઉપર:—ધંતુરાનાં બીઆં અને સિંધવ પાણીમાં વાટી ગોળા કરી તેમાં ચોમણું પાણી નાખી પાણીનો ચોથો ભાગ સરસિયું નાખી પચન કરવું. તેજ શેષ રહ્યા પછી ઉતારી તે ચોપડવું. (૧૩) ખસ ઉપર:—કાળા ધંતુરાનાં બીઆંનું ચૂર્ણ કરી તેજમાં ખરલ કરી ચોપડવું. (૧૪) અર્ધાંગ વાયુ ઉપર:—ધંતુરાનાં બીઆંનું તેજ શરીરે ચોપડવું. (૧૫) ચોથીઆ ધત્યાદિ સર્વ વિષમ જ્વરાદિક (તાવ) ઉપર:—ધંતુરાનાં પાંદડાંનો રસ પા તોલાથી અર્ધાં તોલાપર્યંત ચાર તોલા દહીંમાં તાવ આવ્યા પહેલાં એક કલાક અગાઉ આપવો. (૧૬) કર્ણુસ્ત્રાવ ઉપર:—ધંતુરાની ભાજીનો રસ કાનમાં પાડી તે ઉપર થોડું કંકુ નાખવું. (૧૭) શોકોદર ઉપર:—કાળા ધંતુરાનાં પાંદડાંનો રસ ચોપડવો, એટલે સોજો ઉતરશે (૧૮) નપુંસકત્વ દૂર થઈ વીર્યવૃદ્ધિ થવા માટે:—એક જાયફળ કોરી તેમાં અરીણ ભરવું અને તે જાયફળ કાળા ધંતુરાના જીંડામાં ઘાલી ઉપર કણક લગાવી તેને અંગારામાં બારી, પછી ઉપરની કણક દૂર કરી, ધંતુરાનાં જીંડાં સુકાં બહીને તેની ચણા જેવડી ગોળીઓ કરવી અને રોજ એક ગોળી ખાઇ ઉપર દૂધ પીવું. એ પ્રમાણે આ ઔષધ ૨૧ દિવસ લેવું એટલે નપુંસકત્વ દૂર થશે.*

૩૧૧ ધામણુ—સં. ધન્વન્. મં. ધામણુ. હિં. ધામિન્. બં. ધામની. કં. ઉદુવે.

ધામણુનાં ઝાડ ધણાંજ મોટાં થાય છે. ધામણુનાં પાંદડાં હાથનળીઆં જેવડાં હોઈ તે ઉપર રેપાઓ હોય છે; અને પાંદડાંનું એક અર્ધ બીજા અર્ધ કરતાં લાંબું થયેલું હોય છે. ધામણુનું લાકડું ચીકણું અને ઈમારતના કામના ઉપયોગમાં આવે છે. ધામણુ:—તૂરો, વૃષ્ય, મધુર, તીખો, બલકર, રક્ષ, લઘુ, ધાતુવર્ધક, કિંચિત્ ઉષ્ણ તથા ત્રણરોપણ છે; અને કફ, વાત, દાહ, શોષ, કંઠરોગ, રક્તરોગ, પિત્ત, કાસ તથા પીનસનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ:—સ્વાદુ, શીતળ તથા તૂરાં છે. તે કફ અને વાતનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) અતિસાર ઉપર:—ધામણુની છાલમાં પાણી નાખી રસ કાઢી તેમાં શેકેલી વરીનો (મોરીઆનો) લોટ થોડો કાઢવી પાવો.

૩૧૨ ધાવડી—સં. કં. ધાતકી. મં. ધાયટી. કો. ધાવશી. હિં. ધાવર્ધધાય. બં. ધાઇ. તેવ ધાતુકી. લા. વુડ ફોર્ડિયા, ફોરોબંડા. ઇં. ઓસલી આટોમેન્ટોગ્ન. ઉડિયા. જનિકા.

ધાવડીનાં ઝાડ શુમારે માથોડું બે માથોડાં ઉંચાં વધે છે. એનાં ફલ લવંગ જેવાં અને રાતા રંગનાં હોય છે. પાંદડાં શેરડીનાં પાંદડાં જેવાં અને તે કરતાં રંગે ધણાં લીલાં હોય છે. ફલનો ઔષધમાં તથા રંગના કામમાં ઉપયોગ થાય છે. ધાવડીનાં ઝાડ કોકણમાં અને અનેક સ્થળે

x કાળો ધંતુરો હોય તો માત્રા બહુજ એછી (૧ માસે આશરે) શક્તિનો વિચાર કરી આપવી. તાવ આવવા પહેલાં ૪ કલાક અગાઉ એક સમય આપી બીજી સમય ૧ કલાક પહેલાં થોડી થોડી માત્રા આપવી એ વધારે લાભદાયક છે.

*કનકવટી (૧) (ખાસ, ઉધરસ તથા જૂના વિષમજ્વર માટે):—ધંતુરાનાં લીલાં તાજાં પાન તો. ૨ તથા કાળાં મરીનું ચૂર્ણ તોલા ૨ મેળવી ખરલમાં ઘુટી ચણા જેવડી ગોળી બનાવી છાંયે સુકાવી લેવી. દિવસમાં ત્રણ વખત એકેક ગોળી પાણી સાથે આપવાથી ધણા વખતનો જૂનો તાવ, ઉધરસ તથા શ્વાસરોગ વગેરે દૂર થાય છે.

કનકવટી (૨) (ઉન્માદરોગ ઉપર):—ધંતુરાના શુદ્ધ બીજનું બારીક ચૂર્ણ કરી પછી નાગર-વેલના પાનના રસમાં ત્રણ કલાક ખરલ કરી મરી જેવડી ગોળીઓ કરી છાંયે સુકાવી લેવી. ઉન્માદરોગમાં રોજ સવારે એક ગોળી આપી ઉપર પાંચ તોલા ઘી પીવરાવવું. ઘી પીવરાવ્યા પછી એક બે કલાક સુધી પાણી પીવરાવવું નહિ. ત્રણ કલાક પછી અથવા જૂખ લાગે સારે ભોજન કરાવવું. ભોજનમાં પણ ઘી દૂધ વધારે આપવું. સાંજે એક ગોળી દૂધમાં આપવી. આઠ દિવસ પછી જરૂર પડે તો સવારે બે ગોળી આપવી. થોડા દિવસ નિયમિત રીતે પથ્યપાલનની સાથે આ ગોળીના સેવનથી ઉન્માદરોગ નિશ્ચિત દૂર થાય છે.

પ્રસિદ્ધ છે. x ધાવડી—તીખી, શીતળ, તૂરી, માદક, કડવી, લઘુ તથા ગર્ભસ્થાપક છે; અને રક્તપ્રવાહિન, પિત્ત, તૃષા, વિસર્પ, વ્રણ, કૃમિ, અતિસાર તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. x ફૂલ:—સ્વાદુ તથા રક્ષ છે અને રક્તપિત્ત, અતિસાર તથા વિષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ગુમડા ઉપર:—ધાવડીના ફૂલનું ચૂર્ણ જવાસાના તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવું; એટલે અમિદગ્ધ વ્રણ, વિસર્પ, કીટવ્રણ, લૂતાવ્રણ અને ઘણા દિવસનું દુષ્ટ નાડીવ્રણ મટી જાય છે. (૨) ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપર:—ધાવડીનાં ફૂલ, મોચરસ અને ઇંદ્રજવ, એ સર્વ સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તે બે માસા પાણીમાં આપવું. (૩) બાળકની દાંતપીડા ઉપર:—દાંત આવવાની વેળાએ ધાવડીનાં ફૂલ, લીંડીપીપર, આમળાંનો રસ, એમાં મધ નાખી દાંતના નવેલામાં ચોપડવું. (૪) પ્રદર ઉપર:—ધાવડીનાં ફૂલનો કાઢો ત્રણ દિવસ પાવો; અથવા ધાવડીનાં પાંદડાંનો રસ શક્તિ પ્રમાણે ચાર તોલા સુધી ખાંડ નાખી પાવો. (૫) વાતપિત્તજ્વર ઉપર:—ધાવડીનાં પાંદડાં અને સુંદનો કાઢો સાકર નાખી પાવો. (૬) રતવા ઉપર:—કાળી કાવળી(મોટી પીલુડી)ની રાખ અને ધાવડીનાં ફૂલની રાખ મધમાં કાલવી લેપ કરવો. (૭) મહિયારીના વિષ ઉપર:—ધાવડીનાં પાંદડાંનો રસ પાવો અને શરીરે પણ ચોળવો.

૩૧૩ ઘેંડશી—સં. ટિંડિશ, ડિંડિશ. મં. ઘેડસે. બં. ટેંડશ. હિં. ટેડશી, ઝીંડી, રામતરછ. લાં. હિળીસકસ એસકુલેનટસ.

ઘેંડશી ગુજરાતમાં અને દક્ષિણમાં થાય છે. આ વાર્ષિક ફળ શાક છે. ઘેંડશી ઉનાળામાં થાય છે. તેનો રંગ ઘોળા કાઢોળા જેવો થાય છે. આકૃતિ પપનસ જેવી ગોળ હોઈ શુમારે અર્ધા શેર વજનની હોય છે. એનું શાક કરે છે. ઘેંડશી:—એ વાતુળ, રક્ષ, મૂત્રવર્ધક અને પથરીની નાશક છે.

૩૧૪ ઘોળી—(મં. પાંદરી.) ઘોળીનાં ઝાડ ડુંગરાળ પ્રદેશમાં થાય છે. ઘેળીનાં પાંદડાં લીમડીનાં જેવાં હોઈ દળવાળાં હોય છે. ઘોળીનું લાકડું જાડું અને કઠિન હોય છે. એ લાકડાનો રસ સફેદ-ઘોળો હોય છે. ઘોળીની લાકડી હાથમાં હોય તો ભૂતબાધ થતી નથી, અને અંગ ઉપર સર્પ ધસી આવતો નથી; એટલા માટે એ લાકડાની લાકડી કરી પાસે રાખવી. ઘોળા વેલ કરીને એક ઘોળાની જાત છે. એના વેલા થાય છે. એ ઘોળાનાં લાકડાં પણ હસ્તિદંત પ્રમાણે મજબૂત હોય છે.

૩૧૫ ઘોળી પીલુડીની વેલ—સં. કાકમાઝી, કાકનાસા. મં. ચેર શ્વેતકાવળી, ચેર કાવળી, પાંદરી કાવળી. હિં. કૌઆડોડી. બં. કેઉયાટુંડી. કં. હિરિયકાગેદોડે. તૈ. શ્વેતકાળી, બૈલુ મસન્દિચેદુ, કાકદોંડચેદુ. લાં. જમનેમા સિલ્વેસ્ટ્રા. તૈ.

ચેર શ્વેત કાવળી(પીલુડી)ના વેલાનો વિસ્તાર મોટો હોય છે. એનાં પાંદડાં પીપરનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એનાં ફૂલ અંદરથી ઘોળા રંગનાં હોઈ બહારથી નીલવર્ણ (કાળાશ પર) હોય છે. એને પાંચ પાંખડીઓ હોય છે. આ વેલીનું સર્વ અંગ દૂધાળ હોય છે. આ વેલ ઘણીજ કડવી હોય છે. એને બહીં જેવાં ટોંકદાર એક દોંડાને બળે ફળ આવે છે. એને ત્રણ ધારા હોય છે. કાવળ્યા(કાગડી)ની ચાંચ જેવી એ ફળની ટોંક હોય છે. એથીજ આ વેલાનું કાવળી એવું (મરાઠી) નામ પડેલું છે. એ વેલ ઘણીજ કડવી હોવાથી એના સેવનથી અનિશય ઉલટી થઈ પિત્ત નીકળે છે. એ બહુ તીવ્ર વનસ્પતિ છે. એનો ગ્રંથ (ચીક) ગુમડા ઉપર ચોપડવાથી તે જલદી બેસી જાય છે.

પીલુડીના વેલા હોય છે. એ વેલાનાં પાંદડાં ત્રિદળ હોઈ તેને કાંત્રા હોય છે. વેલાનો રંગ પ્રથમ રાતો હોઈ પછી ઘોળો થાય છે. એ વેલો ઘણેક ઠેકાણે વાડ ઉપર થાય છે. પીલુડી રસ વખતે ઉષ્ણ, કડવી, તીખટ, રસાયન, વૃણ, સ્નિગ્ધ, સ્વર્ણ, હલ, ધાતુવર્ધક, નેત્ર્ય, રચિકર, સારક અને લઘુ છે. તે કફ, શ્લ્મ, અર્શ, સોળે, ત્રિદોષ, કોઠ, કંફ, કર્ણકીટ, અતિસાર, ઉચકી, ઉલટી, દમ, ઉધરસ, જ્વર, હ્રોમ અને મેહનો નાશ કરે છે. (૧) સુખે પ્રસવ થવા માટે:—પીલુડીનાં મૂળ કેડે બાંધવાં. (૨) પ્રદર ઉપર:—પીલુડીનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં ધસી આપવાં. (૩) અવાજ છૂટવા માટે:—પીલુડી અને ઘોળી ચણોડીનાં પાંદડાં, ધોડાવજ અને કોષ્ઠ, એ સમભાગે લઈ

x આને દત્તરામ ચોખાએ કુપજાતિની વનસ્પતિ અને મં. શાંત્રિગ્રામજીએ વૃક્ષ માનેલ છે. ઉપયોગ:—દંતરોગમાં ધાવડીનાં ફૂલ અત્યંત હિતકારી છે. ફૂલ, ઊલ-માત્રા ૨ માસા.

સંધી ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણમાં થોડી લીંડીપીપરની બૂટી નાખી મધમાં કાલંબી સોપારી જેવડી મેળી કરવી. આ મેળી મોઢામાં રાખી રસ ગળી જવો. એના યોગથી અવાજ ખુલશે. (૪) ઉલટી ઉપર:—પીલુડીનાં મૂળ અને હિંગ એકત્ર કરી આપવાં. (૫) અચ્છેદિત ઉપર:—પીલુડીનાં મૂળનો કાઢો અથવા સ્વરસ લઈ, તેમાં થોડી શેકેલી હિંગ નાખી આપવી. (૬) ધાતુસ્થાનની કડકી ઉપર:—પીલુડીનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં કિંવા ગાયના તાળ દૂધમાં ઘસી તેમાં ખડીસાકરની બૂટી નાખી શકિત પ્રમાણે આપવું. (૭) ભૂતજ્વર ઉપર:—પુષ્પાકમાં મોટી ઘોળા પીલુડીનાં મૂળ લાવવાં અને તે લાલ સુતરથી હાથે અથવા ગળે અગર તો મસ્તકે બાંધવાં. (૮) નિદ્રાનાશ દૂર થવા માટે:—પીલુડીનાં મૂળ સુતરમાં બાંધી પાંચડીના છેડે બાંધવાં એટલે નિદ્રા આવશે. x

૩૧૬ ઘોળી ફળી (શીણવી)—સં. પાંકુફળી, ધૂસરી. મં. પાટલી, પાંદરફળી, પુશેરી. હિં. પાટલી. કં. મણમંડે. લાં. ફલુજિયા દ્યુકોપાઇરમ્.

ઘોળી ફળીનાં જાડ નાનાં હોય છે. એ જાડની ઉંચાઇ ચુમારે હાથ-દોઢ હાથ હોય છે. એ જાડનો વર્ણ ઘોળો હોય છે. એને રાઇ કરતાં મોટાં બીઆં આવે છે. એનો રંગ ઘોળો હોય છે. એ બીઆં દેરોનો ખોરાક છે. દુષ્કાળમાં લોકો ઘોળી ફળીનાં બીઆંનો લોટ કરી બાખરી બનાવી ખાય છે. ક્ષુદ્ર વનસ્પતિ પણ માણસને કેટલી ઉપયોગી છે, એ આ ઉપરથી સમજાય છે. ઘોળી ફળી:—મધુર, ખટકર, વ્રણ તથા શીતળ છે; અને મૂત્રાધાત, પિત્તરોગ, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે.

૩૧૭ ઘોળો ચંપો—સં. શ્વેત ચંપક. મં. પાંદરા ચાંપા. બં. ચાંપા. હિં. ચંપા.

એને મરાઠીમાં “ખડચંપો” પણ કહે છે. આ જાડ ઘણાક પ્રાંતોમાં થાય છે. એ જાડનાં પાંદડાં લાંબા હોય છે અને તેનાં ફૂલ ઘોળાં હોય છે. એ જાડ ઘણું જ મોટું થાય છે. આ જાડ ઘણું જ ચોચું છે. આ ચંપાનો રસ એટલો ઉષ્ણ છે કે તે શરીરે લાગવાથી ફોલ્લો થાય છે. જૂના જાડને ક્યાંક ક્યાંક શિંગો આવે છે. ચંપાનાં ફૂલનું શાક પણ કરે છે. ચંપો:—સારક, કડવો, તીખો, તૂરો તથા ઉષ્ણ છે; અને કોદ, કંડૂ (ખરજ), ત્રણ, શળ, કફ, વાયુ, ઉદર તથા આધ્માનનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) વાયુના યોગે અંગ બહેકું થયું હોય તે ઉપર:—ચંપાનો રસ ચોપડવો અથવા પાંદડાંનો શેક કરવો. (૨) ગુમડાં વગેરે ગાંઠો બેસી જવા માટે:—ચંપાના દૂધનો લેપ કરવો. (૩) સર્પદંશ ઉપર:—ચંપાની શિંગ ઘસી પાવી. સૂકાયેલી શિંગ પણ ચાલે. માત્ર તે દૂધમાં ઉકાળી રાખેલી હોવી જોઈએ. (૪) રેચ માટે:—ચંપાની છાલ કોપરા સાથે ખાવી. ઉતાર—ઘી અને લાત અથવા ચંપાની છાલનો રસ અને આદાનો રસ એકત્ર કરી પાવો. (૫) ટાઢીઆ તાવ ઉપર:—ચંપાની ફળીઓ ડીંટાસુદાં પાનમાં મૂકી ત્રણ બીડાં કરવાં. તાવ આવ્યા પહેલાં એકેક કલાકને અંતરે એક બીડું ખવરાવવું. (૬) સર્પદંશ ઉપર:—ચંપાની છાલ અને બીલીની છાલ એકત્ર ખાંડી તેનો રસ અર્ધો શેર સુધી પાવો. બીજાં ઔષ્ધોની સહાયથી વિષો ઉપર એનો સારો ઉપયોગ થાય છે. (૭) ખસ ઉપર:—ચંપાનું દૂધ, ચંદનનું તેલ અથવા કોપરાનું તેલ અને કપૂર એકત્ર ખસ કરી ચોપડવું. (૮) ટાઢીઆ તાવ ઉપર:—ચંપાનાં ફૂલનાં

x ઘોળા પીલુડી(વેલ)ને મરાઠીમાં પાંદરી કાવળી કહે છે, તેમજ ઘોળા ઉપલસરીને પણ પાંદરી કાવળી કહે છે. બંને વસ્તુઓનાં નામ મળતાં છે, પણ ગુણધર્મ અલગ અલગ છે. ઉપલસરીના વર્ણનમાં શ્રી. પદ્મજી લખે છે કે “કેટલાક લોકોની બળતી ગેરસમજ હોઈ તે કાકમાચી- (કાવળી)નેજ ઉપલસરી કહીને વાપરે છે.” આવી રીતે સંસ્કૃતમાં પણ બખ્ખે પાંચ પાંચ વનસ્પતિઓનાં નામ ઘણી વખત એકજ હોય છે જેથી ભ્રાંતિ થવા સંભવ છે.

પીલુડી વૃક્ષ અને ઘોળા પીલુડી વેલનાં સંસ્કૃત નામ મળતાં લખ્યાં છે. બીજી લાખાઓનાં નામ, ગુણધર્મ અને આકૃતિમાં ભેદ બતાવેલો છે. આ વેલ ઉપરાંત રાત્રી પીલુડીની વેલનું વર્ણન આગળ નં ૪૮૬માં કરેલું છે.

દોટડા કાઢી નાખી તે ફૂલ બીડીમાં ખાવાં અને ટાંઢ ચઢવાની સધિમાં પણ ખાવાં. (૯) ફૂરશા-
ના વિષને લીધે મૂત્રાવરોધ થાય તેને મટિ:—સંકેદ ચપાની છાલ બારીક વાટી ઠીબરામાં
સેકવી. પછી સહન થાય તેટલી ગરમ પટ્ટી ફુંગી નીચે બાંધવી એટલે પેશાબ થશે.

૩૧૮ ધોળો મરવો—(સં મરૂખક. મં મરાવા. હિં મરૂઆ. કં મરગુપત્રી. તૈં રુદ્રજાઈ-
શીરંગી-શાહસ. ફાં મર્જીયુસ. અં મર્જીયુસ. ઇં સ્વીટ માળ્જેરાન. લાં ઓરીગેનમમાળ્જેરાના.

ધોળો મરવો શુભારે વેંતલાર ઉંચો વધે છે. કાષ્ઠ ઠેકાણે જરા મોટા થાય છે; પરંતુ તેને
મોટા થવા દેતા નથી. એનાં પાંદડાં મેથીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એ પાંદડાંનો વાસ ઘણો સારો
આવે છે. મરવો:—તીખો, કડવો, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, હ્રદ્ય, પિત્તકર, રુચિપ્રદ, રક્ષ તથા લઘુ છે;
અને કૃમિ, કોઢ, મલબદ્ધતા, પેટનું ચઢવું, શ્વળ, કફ, રક્તદોષ, વિષ, જ્વર, અગ્નિમાંદ્ર, ત્વઝ્દોષ
(ખરજ), અરુચિ, વાયુ, દમ, સોજો, હૃદય તથા વિંછીના વિષનો નાશ કરે છે. એના શ્વેત
અને કૃષ્ણ એવા બે ભેદ છે. તેમાં શ્વેત ઔષધોમાં લેવાય છે. ઉપયોગ:—(૧) ગરમી ઉપર:—
મરવાનો રસ કાઢી પાવો.

૩૧૯ નગોડ—સં સિંદુવાર, નિર્ગુડી. મં વં નિર્ગુડી. ફાં નિગડ, વણુષ. હિં સંઘાલુ,
મેઉડી. બં નિશિંદા. પં વણુ. કં બિજેલોક્કી, બી-લક્કી-નેક્કી. તૈં તેલ્લા, બાવિલી, તેલ્લવ.
તાં નોકચી. તું નેક્કી. મલાં ઈદ્રાણી, બે-નોચી. ફાં પરંગુષ્ટ. અં અસલુક, હણુલકુક્કા. ઇં
ફાઈવિવિન્ડ ચેસ્ટ ટ્રી. લાં વાઈટેક્સ નિમડો.

નગોડનાં ઝાડ શુભારે દોઢ-બે માથોડાં ઉંચાં વધે છે. એ ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. નગોડમાં
સાદી અને કાત્રા નગોડ એવા બે ભેદ છે. કાત્રા નગોડનાં ફૂલ લીલા રંગનાં હોય છે અને પાંદડાં
કાતરેલા જેવાં હોય છે. સાદી નગોડને પીળા રંગનાં બારીક ફૂલ આવે છે. જે નગોડની બહારની
છાલ કાળા રંગની હોય છે અને ફૂલો કાળાં આવે છે તેને “કાળી નગોડ” કહે છે. તે અધિક ગુણવાળી
છે. નગોડ વાતનાશક છે. સાદી નગોડ કરતાં કાત્રા નગોડ વધારે ગરમ છે. જંગલી નગોડના ઝાડને
મરાડીમાં “વણુષ” કહે છે. ધોળા ફૂલની નગોડ:—તીખી, કડવી, રક્ષ, ઉષ્ણ, તૂરી, સ્મૃતિપ્રદ,
નેત્રાને હિતકારક, કેશોને હિતકર, લઘુ, અમિદીપક, મેઘાકારક તથા વર્ણકર છે; અને ગુદવાત,
ક્ષય, સંધિવાત, વાત, સોજો, આમ, કૃમિ, કોઢ, કફ, ત્રણ, પ્લીહા, ગુદમ, કંઠરોગ, વિષ, શ્વળ,
અરુચિ, તાવ, મેહરોગ, ગૃધ્રસીવાયુ, સળેખમ, ઉધરસ, દમ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. નગોડનાં
પાંદડાં લઘુ અને કૃમિનાશક છે. કાળી નગોડ:—કડવી, રક્ષ, ઉષ્ણ અને તીખી છે; તથા આધ્માન-
વાયુ, પ્રદર, ઉધરસ, સોજો, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. કાત્રા નગોડ:—પથ્થકર, વર્ણકારક
અને પિત્ત, તાવ, વિષ તથા ગૃધ્રસી વાયુની નાશક છે. એનાં પાંદડાં:—તીખાં, અગ્નિદીપક, લઘુ
અને કૃમિ, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે.* એનાં ફૂલ:—તીખાં ઉષ્ણ તથા કડવાં છે; અને
કૃમિ, કફ, વાયુ, પ્લીહા, ગુદમવાયુ, કોઢ, સોજો, અરુચિ તથા ખરજનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—
(૧) પેટમાં વાયુનો સંચય થયો હોય તે ઉપર:—સાદી નગોડનાં પાંદડાંનો અંગરસ છ
માસા, થી છ માસા અને મરીની ભૂકી ૪ ગુળ એકત્ર કરી આપવું અથવા નગોડનાં કુમળાં
પાંદડાં આવી રસ ગળી જવો. (૨) વાયુએ કરી અંગ અકડાઈ જાય છે તે ઉપર તથા
સંધિવાત ઉપર:—નગોડનાં પાંદડાં અને વાયવરણનાં પાંદડાં કિંવા સરગવાની છાલ એકઠી કચરી

* નગોડના ઝાડની દરેક ડાળીમાં લાંબાં અને પાતળાં ત્રણ ત્રણ અથવા પાંચ પાંચ પાંદડાં
હોય છે. ફળ આંખાના મોરની માફક ગુચ્છાદાર અને જાંબુડીઆ રંગનાં હોય છે. નગોડના
ખીજને કેટલાક વૈદ્ય રેણુકખીજ કહે છે. બન્ને પ્રકારની નગોડમાં ધોળી નગોડનાં પાંદડાં લીમંડા-
નાં પાંદડાંથી કાંઈક પહેળાં અને કાંગરાવાળાં તથા અણીદાર હોય છે. કાળી નગોડને નિર્ગુડી
કહે છે. એનાં પાંદડાં તુવેરનાં પાંદડાંના સમાન અને મખમલની માફક બહુજ નરમ અને સુંવાળાં
હોય છે. પુસ્તક અથવા લૂગડામાં રાખવાથી તેમાં જીવ (કુંથો, કસારી આદિ) પડતા નથી.
એની માત્રા ૨ માસાની છે. આ સિવાય એમાં એક વન નગોડ નામે ત્રીજી જાત પણ છે.

પોટલી બાંધવી અને તવા ઉપર ગરમ કરી ફેટલીક વાર શેકવું. પછી તેનોજ પાટો બાંધવો. (૩) પ્લીહિદર ઉપર:—સાદી નગોડનો રસ ૨ તોલા અને ગોમૂત્ર ૨ તોલા એકત્ર કરી દરરોજ સવારે એક વાર એ પ્રમાણે સાત દિવસ આપવું. પથ્થ—દૂધલાત ખાવાં. આઠમે દિવસે કાંજમાં નવટાંક ઘી નાખી પાવું. (૪) વાયુથી પેટ ચઢવું, શરીરમાં સણકા થવા અને જડત્વ આવવું એ ઉપર:—કાત્રા નગોડ, ભાંગરો અને કાળી તુળસીનો રસ કાઢવો તથા રવચ્છ અજમે લાઇ તેને એ રસની સાત, ચૌદ કિંવા એકવીસ ભાવનાઓ આપી સૂકવી રાખવો. આ અજમે દરેક વખત ૬ માસા સુધી ગરમ પાણી સાથે ગળવો, ચાવવો નહિ. (૫) સોજો અને ગાંઠ ઉપર:—નગોડના પાલાનો બાફ આપી તે બાંધવો. (૬) દુષ્ટ પ્રણુ, નાસુર અને ભગંદર ઉપર:—નગોડનાં પાંદડાંનો કલ્ક અને રસ એમાં તેલ સિદ્ધ કરી ચોપડવું.

૩૨૦ નરાંબા—એ જાડ મોટાં થાય છે. એ જાડનાં પાંદડાં કાંઇક નાણાનાં પાંદડાં જેવાં થાય છે. એ જાડ ઉપર ગોળાકૃતિ ફળના ગુચ્છા આવે છે. નરાંબાનું લાકડું ઇમારતના કામમાં ઘણું ઉપયોગી છે. રાખેલા જંગમમાં આ જાડ ઘણું હોય છે. ઉપયોગ:—(૧) બદ પાકવા-ને માટે:—નરાંબાનાં કુમળાં પાંદડાં અર્ધો ભાગ અને જૂનાં પાંદડાં અર્ધો ભાગ લઇ એકત્ર કરી બારીક વાટવાં. પછી તેનો ગોળો કરી ગાંઠ ઉપર બાંધવો; અને તેજ પાંદડાંનો ૨ તોલાસુધી અંગ-રસ કાઢી પાવો. આ ઔષધ ગરમી છાંરી કાઢનાર ઉત્તમ છે.

૩૨૧ નસોતર—સં નિશોત્તર, ત્રિવ્રત. મં તેડ. હિં નિશોથ, પનીલા. બં તેડી. કં બીળેતિગડે, નાગદંતી. તૈં તેક્ષા તેગડા. તાં ચિવડે, શિવદધ. મલાં ગોં તીગડે. અં તુરચુદ. ઈં ટરબીચરટ. લાં આય પોમિયાટરપીથમ્. ફાં નિસોથ.

નસોતરના વેલા હોય છે. એમાં ઘોળી, કાળી અને રાતી, એવી ત્રણ જાત છે; અને તે ફૂલ ઉપરથી થયેલી છે. આ વનસ્પતિ બહુ રચક છે. ઘોળી કરતાં કાળી અધિક તીવ્ર છે. આ વનસ્પતિનાં મૂળને નસોતર કહે છે. ઘોળું નસોતર:—મધુર, રક્ષ, તૂરં, સ્વાદુ, રચક, ઉષ્ણ, પાકકાળે તીખું તથા વાતકારક છે; અને કફ, પિત્ત, તાવ, પ્લીહા, વ્રણ, પાંકુરોગ, શોફેદર, પિત્તોદર તથા પિત્તજ્વરનો નાશ કરે છે. કાળું નસોતર:—તીખું, કડવું, ઉષ્ણ તથા રચન વિષે પ્રશસ્ત છે; અને મૂર્છા, દાહ, મદ, જ્વાંતિ, કોહ, કંક, કફ, વ્રણ, કંઠરોગ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એ ઘોળા નસોતર કરતાં ઓછા ગુણવાળું છે. રાતું નસોતર:—મધુર, રક્ષ, વાતકારક, તૂરં, રસકાળે કડવું, તીખું, ઉષ્ણ, રચક, દિતકારક તથા મલસ્તંભક છે; અને સંગ્રહણી, કફેદર, સોજો, પાંકુરોગ, કૃમિ, પ્લીહા, તાવ, પિત્ત, કફ, વાતરક્ત, ઉદાવર્ત તથા હૃદયગતો નાશ કરે છે. x ઉપયોગ:—(૧) જૂ મરવા માટે:—ઘોળું નસોતર કાંજમાં વાટી ચોપડવું. (૨) પથરી ઉપર:—નસોતર અને ઇંદ્રજવનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું. (૩) રચને માટે:—નસોતરનું ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે ગરમ પાણીમાં નાખી પાવું; અને પિત્ત પ્રધાન હોય તો દ્રાક્ષના કાઢામાં પાવું. (૪) ભસ્મકરોગ ઉપર:—દૂધમાં પાવું. (૫) વિદ્રધિ રોગ એટલે ગુમડાં થાય છે તે ઉપર:—ત્રિકળાંના કાઢામાં નસોતર નાખી પાવું. (૬) પિત્તગુદમ ઉપર:—નસોતર અને ત્રિકળાંનો કાઢો પાવો.

૩૨૨ નળ—સં દેવનલ, નલ. બં નલ. મં દેવનળ. હિં નરસલ. કચ્છીં આંચી. કં દેવનાલ, ઉચ્ચગોળિવે. તૈં ભુંગુએકુર. ઈં ઇંડિયન ટોએકો. લાં લોબીલિયા—નીકોટીઆનીફોલીઆ.

નળના બરના જેવા બેટો થાય છે અને બરની માફકજ એની સોટીમાં પોલ હોઇ માઠો હોય છે. એનાં પાંદડાં વાંસનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એનો નળાઓ કરવામાં ઉપયોગ થાય છે. નળ:—શીતળ, રુચ્ય, તૂરી, મધુર, વીર્યવર્ધક, કડવી, દીપન તથા મૂત્રશોષક છે; અને વિસર્પ, મૂત્રકૃચ્છ, દાહ, રક્તદોષ, પિત્ત, કફ, હૃદય, અસ્તિશ્લેષ, યોનિરોગ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) અંડ ઉતરી ગયો હોય તો:—નાળાએરના અંગરસમાં નળનાં મૂળ પૈસાભાર ધસી

x એની વેલ ત્રણધારી હોય છે. એને ચાર ચાર કાળાં બાજ હોય છે. ઉપયોગમાં એના વેલાનું લાકડું લેવાય છે. ઘોળાની માત્રા ૨ થી ૪ા માસા, કાળાની ૧ થી ૩ માસા અને રાતા નગોડની ૩ થી ૬ માસાની ગણાય છે.

પાવાં અને કાનમાં જુવારની સળી દિવસ ૧૪ ધાલી રાખવી. (૨) મૂત્રાધાત ઉપર:—નળનાં મૂળ, ડાહનાં મૂળ, કાસનાં મૂળ અને શેરડીનાં મૂળ, એ સર્વ સમભાગે લઘ અષ્ટમાંશ કાઢો કરી ઠંડો થયા પછી તેમાં સાકર નાખી પાવો. (૩) કંઠસર્પ ઉપર:—નળના તોરા ચલમમાં નાખી પીવા.

૩૨૩ નાઉળ (નાની નોળવેલ) —સં નાકૂલી. મં મુંગુસકાંદા, નાઉળ. હિં ચંદ્રા, નકૂલકંદ. કં વિષમુંબરી. લાં રાઉઓદરીઆ સરપેન્ડિના. કાં નાવડીઆ વેલ.

નાઉળના વેલા હોય છે. એ ચોમાસામાં ઉગે છે. એનાં પાંદડાંને અણીઓ હોય છે. પાંદડાંની નીચેની બાજુએ કુસો (પુમ) હોય છે. નાઉળનાં પાંદડાંનું શાક કરે છે. એ શાક ઠંડુ અને પથ્થર કરે છે. ગરમીવાળા માણસને એ શાક પથ્થર કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) મૂત્રકૃન્ધ્ર અને મૂત્રાધાત ઉપર:—નાઉળનાં પાંદડાંને રસ સાકર નાખી પાવો. (૨) આંખો આવે છે તે ઉપર:—નાઉળનાં પાંદડાંને અંગરસ અને લિંબુનો રસ, એ એકેક ભાગ, અરીણુ અડધો ભાગ, મમીરા* પા ભાગ, એ સર્વ એકત્ર કરી તેનો સારો ખરલ કરી આંખો ઉપર લેપ કરવો. (૩) ઉપદંશ ઉપર:—નાઉળનાં પાંદડાંને રસ દૂધ અને સાકર સાથે ૨ વખત આપવો.

૩૨૪ નાકછીંકણી —સં છિક્કીકાની, છિક્કીપત્રા. મં નાકશિંકણી, જૂતાકેશી. કં જૂતાકેશી. અં હેચેતા. હિં નાકછિકની. ઇં છલીઓડેન્ડાનગલાકમ.)

એને મરાઠીમાં “જૂતાકેશી” પણ કહે છે. એનાં નાનાં નાનાં ઝુમખાં હોય છે. એ કાંકણમાં અને બીજે સ્થળે પણ ધણી થાય છે. નાકછીંકણી:—તીખી, રુચિકર, પિત્તલ, અગ્નિદીપક, લઘુ, ઉષ્ણ, તૂરી તથા ઉગ્રગંધા છે; અને ત્વગદોષ, કફ, વાયુ, સ્વેતકુષ્ઠ, કૃમિરોગ, રક્તવિકાર, ગ્રહપીડા, જૂતપાધા તથા દષ્ટિરોગનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ચઢેલું માથું ઉતારવા માટે:—નાકછીંકણીના પાલાનો અથવા બીઆંનો રસ નાકમાં કિચિત્ પાડવો, કિંવા બી સુંઘવાં; એટલે છીંકો આવી મસ્તક ઉતરે છે. ઉતાર-નાકમાં ઘી નાખવું. (૨) સ્ત્રીઓના નષ્ટ પુષ્પ ઉપર:—નાકછીંકણીનાં પાંદડાંનું ચૂર્ણ સાકર નાખી ૭ દિવસ આપવું. તેજ પાંદડાં તેલમાં ખરલ કરી તેની ગોળી કરી ઋતુસમયે ત્રણ દિવસ સુધી યોનિમાં રાખવી. (૩) ગુદમ અને રૂક્ષવાત ઉપર:—નાકછીંકણીના ઝાડનો કાઢો આપવો. (૪) દંતશૂળ ઉપર:—નાકછીંકણીનાં પાંદડાં વાટી દાંત નીચે રાખવાં.

૩૨૫ નાગકેસર —સં મં હિં કં તૈં નાગકેસ-શ-૨. અં નારમુષ્ક. લાં ઑકો-કાર્પસ લોગીફિલિયમ.

નાગકેસરનાં ઝાડ થાય છે. x એમાં કાળી અને રાતી એવી બે જાત છે. લાલ જાતને લઘુ

* મમીરાને સંસ્કૃતમાં નેત્રદા, નેત્રજનની, ચક્ષુષ્યા, નેત્રરોગહા કહે છે. આ એક જડી છે. ચીનદેશમાં એની ઉત્પત્તિ થાય છે. એને ચીની મમીરો કહે છે. એ જમીનમાં પાણી હોય ત્યાંસુધી ઉંડો પ્રકટ થાય છે. એનાં નાનાં નાનાં રૂખડાં, નાની નાની ડાળીઓ અને સોટીઓવાળા ક્ષુપ થાય છે. એની જડ ધણીજ ગાંઠાવાળી હોય છે. એ ગાંઠ હળદરના જેવી હોય છે, પણ હળદરની ગાંઠથી કાંઈક નાની અને ધણી પીળી હોય છે. કાંઈ કાંઈ વૈષ આને વનહળદરનો ભેદ માને છે. એનાં બીજ તલના જેવાં હોય છે. આ મમીરાના ગુણુ હકીમતના (તીખના) ગ્રંથોમાં ઘણાજ કહેલ છે. નેત્રરોગમાં એનો ઉપયોગ ઘણો છે. આ મમીરાનો પ્રયોગ જન્માંખ્યને દૂર કરે છે. વધારે શું કહીએ ? ઘણાક લોકો મમીરાના નામથી માણસોને ઠગે છે. એની પરીક્ષા એવી રીતે થાય છે કે, નીલા (ગળીના) રંગના લૂગડાને ધસવાથી તે સફેદ થઈ જાય છે.

કેટલાક કહે છે કે, આ વનસ્પતિ રાત્રે દીવાની માફક પ્રકાશ આપે છે અને એથી એ રાત્રે ઓળખાય છે; પણ દિવસે ઓળખાતી નથી. ઈશ્વર જાણે. આ વાત સંભવિત જણાતી નથી.

x મં શલિગ્રામજી લખે છે કે:—“ઉંડાણુના વૃક્ષના કેસરને અને નાગચંપાની કળીને નાગ-કેસર કહે છે. એની એ બે જાતો છે. તે ગોવા અને કાંકણ તરફ થાય છે.” આ બન્ને વૃક્ષોનું જુદું જુદું વર્ણન આ ગ્રંથમાં આપેલ છે.

હિંદુસ્તાની વૈદ્ય—નાગકેસરનાં સૂકાયેલ ફૂલ ધીમાં મેળવી ચોપડવાથી દુઃખતા હરસ તથા

નાગકેસર કહે છે. માથેકેસર એ લવંગ જેવડું હોય છે. કાળું નાગકેસર ઠંડા ગુણવાળું છે; અને જોનો મસાલામાં ઉપયોગ થાય છે. રાત્રી નાગકેસર ઉપ્પુ ગુણવાળું છે. નાગકેસર:—કડવું, તૂફ, આમપાચક, કિમિત ઉપ્પુ, લઘુ તથા રક્ત છે; અને પિત્ત, ઉલટી, કફ, ખુડવાત, રક્તરોગ, વાતુ, ખરજ, હૃદયવ્યથા, સ્વેદ, ફુર્ગ, વિષ, તૃષા, કોઠ, વિસર્પ, અસ્તિપીડા, વાતરક્ત, કંઠરોગ અને મસ્તકથળનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) બાળકના રક્તમૂળ—વ્યાધિ ઉપર:—નાગકેસર અને માખણ આપવું. (૨) સોમરોગ એટલે જલપ્રદર ઉપર:—નાગકેસર છાશમાં વાટી ત્રણ દિવસ ખાવું અને તે ઉપર છાશ અને ભાત ખાવો. (૩) આમાંશ (મરડો) અને બાળકની રક્તસંગ્રહણી ઉપર:—નાગકેસરની ભૂખી રાત્રે છાશમાં પલાળી રાખી સવારે જોળી કરી આપવી. એજ કમ પ્રમાણે સાંજે પણ ૩ દિવસ સુધી આપવી. (૪) રક્તપ્રમેહ ઉપર:—નાગકેસર અને ચણકબોળા એ ત્રણ ત્રણ માસા લઈ અષ્ટમાંશ કાઢો કરી તે ઠંડો થયા પછી પાવો. (૫) મૂર્ચ્ધારણ માટે:—નાગકેસરનું ચૂર્ણ ધીમાં નાખી આપવું. (૬) રક્તસ્રાવ ઉપર:—નાગકેસરનું ચૂર્ણ ધીમાં આપવું. (૭) પ્રદર ઉપર:—નાગકેસરનું ચૂર્ણ ધીમાં પલાળી રાખવું અને રોજ સવારે અને સાંજે સોપારી જેવડી જોળી કરી આપવી; એટલે રક્તપ્રદરનો જલદી નાશ થાય છે. (૮) સ્વરક્તંગ ઉપર:—નાગકેસર, એલચી અને સાકર, એ મોઢામાં રાખવું. (૯) અતિશય પરસેવો આવતો હોય તે ઉપર:—નાગકેસરનું ચૂર્ણ કરી તે આપવું.

૩૨૬ નાગચંપો—સં ૦ અં ૦ નાગચંપક. મં ૦ નાગચંપક. હિં ૦ નાગચંપા. કં ૦ નાગચંપકે-સંપીગે. તાં ૦ નાગેશુર, નાગેપુ. તૈં ૦ નાગકેસરમુ. મલાં ૦ નાગચંપક. તું ૦ નાગસંપે. ઇં ૦ મેરુઆ-કેરિયા. લાં ૦ આર્ટેમિસિસ એડોરેટિસિમા.

નાગચંપાનાં ઝાડ કોંકણ અને કર્ણાટક પ્રાંતમાં થાય છે. આ ઝાડ મોટું થાય છે. એનાં પાંદડાં મોટાં તથા લાકડું મજબૂત હોય છે. એને સાત-આઠ વર્ષે ફૂલ આવે છે. એનાં ફૂલ દેખાવે સુંદર, મધુર વાસવાળાં અને મનને સંતોષ આપનારાં હોય છે. એ ફૂલ દયેળી જેવડાં હોય છે. એ ફૂલ સૂકવી રાખી મૂકે છે; ફૂલની આકૃતિ નાગની ફેણ જેવી હોય છે. માટે આ ઝાડનું નામ નાગ-ચંપો પાડેલું છે. નાગદમની જેવું બીજું એક નાનું ઝાડ થાય છે; તેને પણ નાગચંપો કહે છે. એને પીળા રંગનાં ફૂલો આવે છે અને તે નાગની ફેણની માફક વાંકડાં હોય છે. નાગચંપો:—વર્ણ, ઉપ્પુ, તીખો, ત્રણરોપણ તથા ચક્ષુષ્ય છે; અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. બીજી વસ્તુના સંયોગે અગ્નિસ્તંભક છે. ઉપયોગ:—(૧) વિષમ જ્વર ઉપર:—નાગચંપાની છાલનો કાઢો કરી પાવો. (૨) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—નાગચંપાનાં ફૂલની ઘૂણી કરવી. (૩) ખરજ, ખસ અને ફાણા વગેરે ઉપર:—નાગચંપાનાં બી કોપરેલમાં ઘસી લેપ કરવો. (૪) સસણી (વરાધ) ઉપર:—નાગચંપાનાં પાંદડાંનો રસ પાવો. (૫) કઠણ ગાંઠો પાકવા માટે:—નાગચંપાનાં મૂળ ઘસી ચોપડવાં.

૩૨૭ નાગછત્ર—સં ૦ અં ૦ નાગદંતી. હિં ૦ નાગાલી. મં ૦ નાગાળી, પેવે. કં ૦ નાગદાળી.

એને “નાગોળી” એમ પણ મહારાષ્ટ્ર ભાષામાં કહે છે. એ નાગછત્રનાં ઝાડ મોટાં એટલે શેરડી જેવડાં અને આબેદુજ શેરડી જેવાં દેખાય છે. પાંદડાં કેળ જેવાં હોય છે. કળલાવીના જેવો નાગછત્રનો કંદ હોય છે. એકાદું નાગછત્ર શેરડીના જેવું કાંઈક મીઠું લાગે છે. તે કોઈ કોઈ ખાય છે. નાગછત્ર એ તીખું, રક્ત, સચિકર, તીક્ષ્ણ તથા ઉપ્પુ છે; અને વાત, કફ, પિત્ત, ગુદમ, શળ, ઉદર, યોનિદોષ, વિષ, ઉલટી, કંઠદોષ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. (૧) કૃમિ ઉપર:—શેરડી પ્રમાણે નાગછત્ર ચાવી તેનો રસ પાવો.

૩૨૮ નાગદમની (ઝીપટો)—સં ૦ કં ૦ નાગદમની. મં ૦ નાગદમણ. હિં ૦ નાગદૌન-દમન. અં ૦ નાગદના. તાં ૦ માચીપત્રી. નેં ૦ તિતાપાત. લાં ૦ આર્ટિમિશિયા, વલગેરિસ. તૈં ૦ ઇશ્વરી એદુ, દરણમુ.

પત્રનાં તળીઆમાં થનાર બળતરા દૂર થવાનું જણાવે છે; તથા વૃક્ષની છાલ અને જડને પાણીમાં બીંજવી તે પાણી પીવાથી પાચનશક્તિ વધારે છે; અને બીજને પીલીને કાઢેલું તેલ સંધિવા ઉપર ચોપડવાનું કહે છે.

નાગદમનીનાં ઝાડ અનનસના ઝાડ જેવાં થાય છે. નાગદમનીનાં પાંદડાં એક વેત જેટલી પહોળાઈનાં તથા રંગે ઘોળાં હોય છે. એ ઝાડના મધ્ય ભાગે ત્રણ લાચલંબાઈના એક ઢાંડો આવે છે અને તે ઉપર લાંબાં અને ઘોળાં ફૂલ આવે છે. એ ફૂલમાં લસણુની કળી જેવાં લાંબાં બીઆં હોય છે. નાગદમની:—ઉષ્ણ, અતિ કડવી, લઘુ, રુચિકર, કાષ્ઠશુદ્ધિકર, તીક્ષ્ણ તથા તીખી છે; અને યોનિદોષ, લૂતા તથા સર્પનું વિષ, વાયુ, કફ, ઉલ્લટી, કૃમિ, વ્રણ, મૂત્રકૃચ્છ, ઉદર, ત્રિદોષ, પ્રમેહ, ઉધરસ, કંઠરોગ, શ્વેત, ગુદમ, રક્તદોષ, તાવ, સર્વ પ્રકારનાં વિષ, આધ્માન અને ગ્રહપીડાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર:—નાગદમનીનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ધસી પાવાં; એટલે ઉલ્લટી થઈ વિષ ઉતરી જાય છે. (૨) વાળા ઉપર:—નાગદમનીનાં પાંદડાં તેલ ચોપડી શેકી ૩ થી ૭ દિવસ વાળા ઉપર આંધવાં. (૩) દાદર ઉપર:—નાગદમનીનાં પાંદડાંના રસમાં મીઠું નાખી ગરમીમાં મૂકી પછી ત્રણ દિવસ લેપ કરવો. (૪) સ્ત્રીઓની કંમરે કનવટ થાય છે તે ઉપર:—નાગદમનીનાં પાંદડાંને ગોળ લગાવી તે પાંદડાં કંમરે આંધવાં. (૫) નાના બાળકના કફવિકાર અને વરાધ ઉપર:—નાગદમનીનાં પાંદડાં ગરમ કરી રસ કાઢી મધમાં નાખી પાવાં; એટલે ઉલ્લટી થઈ કફવિકાર દૂર થાય છે.

૩૨૯ નાગફણી—સં. સર્પિણી. મં. નાગફણી. અં. સર્પકંકાલી. હિં. કં. તૈ. સર્પિણી. એના અંગ ઉપર સર્પના અંગ જેવા લીસોટા હોય છે. એ છોડ નાના થાય છે અને નાગની ફણી જેવો એ ઝાડના ઉપરના છેડાનો આકાર હોય છે. નાગફણી:—વિષનાશક અને સ્તનમાં દૂધ વધારનારી છે. ઉપયોગ:—(૧) સર્પના વિષ ઉપર:—નાગફણીનાં પાંદડાંનો રસ પાવો અથવા મૂળ ધસી પાવાં. (૨) ઉંદરના વિષ ઉપર:—નાગફણીનાં ઝાડનાં મૂળ ગાયના દૂધમાં ધસી નિલ્ય એ વખત પ્રમાણે ૭ દિવસ સુધી આપવાં. પથ્ય—મીઠું ખાવું નહિ.

૩૩૦ નાગરવેલ—સં. નાગવલ્લી. મં. નાગ-પાનવેલ. હિં. નાગરવેલ. કં. યલીબળી. તૈ. તામલપાકુ. તાં. તાંબુલી. તુ. અચ્ચિરે. મન્નાં. વેત્તિલા. ફાં. અર્ગતખેલ. અં. કાન. ઈં. ખિટલ લીફ. લાં. પાષપરખિટલ.

નાગરવેલનાં પાન સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. ફક્ત હિંદુસ્તાનમાંજ ખાવાનાં પાનની ઉત્પત્તિ છે. ખાવાનાં પાનમાં 'કાળાં પાન' અને 'ડીંટાં પાન' એવી બે જાત છે. કાળાં પાન ચરચરીત અને ઘણાં ગરમ છે. રેચ આપવામાં એનો ઉપયોગ થાય છે. ડીંટાં પાન કે જે કપુરી કહેવાય છે, તે મૃદુ અને સૌમ્ય છે. રામટેક પાસે પાન ઘણાં ઉત્તમ થાય છે. એ પાન ઘણા દિવસ રહે તોપણ સૂકાતાં નથી. લીલાં પાન કરતાં પાકેલાં પાન ખાવામાં સારાં તેમજ ગુણવાળાં પણ વધારે છે. પાનનો પ્રચાર સર્વત્ર છે, એટલે તે વિશે વિશેષ કહેવાનું કારણ નથી. તાંબુલ(પાન):—એ વૈર્યશુદ્ધિકર, કામોદીપક, રુચિકર અને કાંતિકર છે. તાંબુલના અતિ સેવનથી પિત્ત, દંતદોર્બલ્ય, નેત્રરોગ, બલક્ષય અને મુખરોગ ઉત્પન્ન થાય છે. ગર્ભિણી અને બાળકને પાન આપવું નહિ. પાન ખાવું તે સ્નાન કર્યા પહેલાં અને જમવાની સાથે લાગણુંજ ખાવું નહિ. એ ઘડી પછી ખાવું, એટલે તે હિતકર છે. નાગરવેલ:—તીખી, તીક્ષ્ણ, રુચિકર, કડવી, અગ્નિદીપક, દાહકારક, કામોદીપક, સારક, ઉષ્ણ, તૂરી, ખારી, વિષદ, વશ્યકારક, રક્તપિત્તકારક, બલકર, લઘુ, રક્ષ, સ્વરપ્રદ, મુખશુદ્ધિકારક, મુખને શોભાવનારી તથા સંસિની છે; અને પીનસ, ઉધરસ, કફ, વાત, શ્રમ, કૃમિ, વાતરક્ત, ભ્રમ, ક્ષેદ (પરસેવો) તથા કંઠુ(ખરજી)નો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) સર્પદંશ ઉપર:—નાગરવેલનાં મૂળ પાનમાં ઘાલી ખાવાં એટલે ઉલ્લટી થઈ વિષ ઉતરે છે. પ્રથમ પાનથી ઉલ્લટી ન થાય તો બે ત્રણ ખાવાં એટલે ઉલ્લટી થશે. (૨) નળ રૂદ્ધ હોય તે ઉપર:—ખાવાનાં પાંકેલાં પાન અને સરગવાની ઝાલનો ભેગો રસ કાઢી ૩ દિવસ પાવો. (૩) ઝેરકોચલાના વિષ ઉપર:—કાળી નાગરવેલનાં પાનનાં ડીંટાંનો રસ પાશેર સુધી ૩ દિવસ પાવો. (૪) પારો અંગે કુટ્ટી નીકળ્યો હોય તે ઉપર:—નાગરવેલનો, ભાંગરાનો તથા તુળસીનો રસ અને બકરીનું દૂધ એ સર્વ આખા અંગે બે પહોર સુધી મર્દન કરવું; અને પછી ઠંડા પાણી વડે ૩ દિવસ સ્નાન કરવું. (૫) કોદહાના (શિયાળના) વિષ ઉપર:—નાગરવેલનાં મૂળ પાણીમાં ખારીક વાટી પાવાં એટલે

હથડી થઈ વિષ ઉતરે છે. (૬) સારદીથી થયેલી ઉધરસ ઉપર:—નાગરવેશની શિંગોનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું.

૩૩૧ નાગલા દુધેલી (ચમારદુધેલી-દુધી)—સં ૬લકંટકા, ઇંદીવરા. મં ૦ ઉતરણી, ઉતરંડ. હિં ૦ ઉતરણુ. કં ૦ કુરંટગે, કુંટગ, તલવાર નળળી, યુગરસુ-તુળળી, હાલકોરેટિગા. તાં ૦ વેલિપારત્તિ, ઉતમની. તેં ૦ ગુરંટિએદુ, જસ્તુપુ. મલાં ૦ વેલિપારત્તિ. ઇં ૦ હેઅરિકલાવડં સિનાનકમ. લાં ૦ ડેમિઆએકસેસા.

આ વેશને “ઉતરણુ” એમ પણ કહે છે. દુધેલીનો વેશો વર્ષો સુધી રહે છે. એ વાડ ઉપર કે ઝાડ ઉપર ચઢેલો હોય છે. એ વેશની ડાળી કલમ કરી જમીનમાં ઉભી પૂરવાથી તેને મૂળો ફૂટી વેશો લાગુ થાય છે. દુધેલીનો વેશો પ્રસિદ્ધ છે. જે વેશા ઉંચા થઈ ડાળી બાળુએ ફરી વૃક્ષ ધત્ત્યાદિ ઉપર ચઢે છે તે વર્ષલર ટકે છે. અને જે જમણી બાળુએ ચઢે છે તે કંઈક વર્ષો સુધી ટકે છે.* આ યુક્તિ પરમેશ્વરે વેશમાં મોટી ચતુરાઈથી રાખેલી છે. એને બળે ફળો આવે છે. તેનો આકાર પોપટ જેવો હોય છે. એ ફળમાં રેશમ જેવું રૂંદ હોય છે. નાગલા દુધેલી:—તીખી, મ્વેત, આંખોને હિતાવહ, લઘુ, ઉબ્બુ, સ્નિગ્ધ, સારક, તૂરી અને ત્રણરોપણુ છે; તથા ઉધરસ, ત્રણ, કૃમિ, દમ, જવર, પિત્ત, પ્રમેહ, કફ, કુષ્ઠ, પ્રલાપ, વાયુ, તંદ્રા, દરાજ, ક્ષય, કાસ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, યોનિ-રોગ અને સૂજનો નાશ કરે છે તથા સુખે પ્રસવ કરનારી છે. એનું શાક:—ઉબ્બુવીર્ય અને કડવું છે. એ કૃમિ, અર્શ, કુષ્ઠ અને કફવાતનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ:—ખારાં, કડવાં, ઉબ્બુ, તીખાં, લઘુ, અગ્નિદાપક, પિત્તકોપન, ત્રિશદ તથા વિષનાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) વિષમજ્જર ઉપર:—દુધેલીનાં મૂળ અને હરડેનું ચૂર્ણ સાકર કિંવા ગોળ નાખી ગરમ પાણીમાં પાવું. એ પાચક અને રચક છે. (૨) કાનમાં બગાડ ગયા ઉપર:—દુધેલીનાં પાંદડાંનો રસ કાનમાં ત્રણ દિવસ નાખવો એટલે બગાડ મરશે. (૩) ગુમડું વગેરે પાકી ફુટવાને માટે:—દુધેલીનાં પાંદડાં વાટી બાંધવાં. (૪) જળવાત (તળગરમી) અને કુષ્ઠ (કોઠ) ઉપર:—દુધેલીનું દૂધ ચોપડવું. (૫) શેફાદર માટે:—દુધેલીનાં પાંદડાંનો રસ કાનમાં રેડવો. (૬) હુક (ચસકા, શૂળ) આવે છે તેને માટે:—દુધેલીનાં પાંદડાંનો રસ ચોળવો. x

૩૩૨ નાગલી—સં ૦ નર્તકા, બહુદલ. મં ૦ નાયણી. કોં ૦ નાગલી. હિં ૦ નાયની. કં ૦ તું ૦ રાગી, તાલીડેલુ, ચોલ. તાં ૦ ઇરાગી. મલાં ૦ કોરા, મટારી. ફાં ૦ નંડવા. ઇં ૦ શિકરપાષકક એદ્યુસીન. લાં ૦ એદ્યુઝીને કોરકાના.

નાગલી ધાન્યનો ઉપયોગ કોંકણ, ગુજરાત વગેરે ભરતખંડના કેટલાક ભાગોમાં કનિષ્ઠ પ્રતિના લોકોમાં થાય છે. એના દાણા ખારીક રાઈ જેવા હોય છે અને રંગ પણ તેવોજ હોય છે. નાગલી દળા તેની લાખરી બનાવે છે. નાગલી:—તૂરી, કડવી, મધુર, તર્પણુ, લઘુ, બળકર તથા શીતળ છે; અને પિત્ત તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) અશક્તને તથા નાના બાળકને શક્તિ આવવાને નાગલીનું સત્ત્વ:—નાગલી રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે તે કાઢી ખારીક વાટવી. પછી એનું દૂધ જેવું ઘોળું પાણી નીકળે છે તે પાણી વચ્ચગાળ કરી કલ્લના વાસણમાં બે-ચાર ઘડી રાખી મૂકવું, એટલે તેમાંનું સત્ત્વ તે વાસણની તળે જામે છે. પછી ઉપરનું પાણી નાખી દધ જે સત્ત્વ જામેલું હોય તે કાઢી લઈ રવચ્છ વસ્ત્રની ચોવડી ગડી કરી તે ઉપર પાથરવું. પછી પાંચ-છ ઘડીએ ચીકણી માટી જેવું ઘટ્ટ થયા પછી તેની સોપારી જેવડી ગોળાઓ કરી તાપમાં સૂકવી રાખવી; જોઈએ ત્યારે તેમાંની એકેક ગોળા પાણીમાં ખાશી ગોળ નાખી ઠંડુ થયા પછી બાળકને થોડું થોડું ખાવા આપવું. (૨) શીતળા હલકા

* દુધેલીની કુંબળાઓમાં દૂધ હોય છે. ખીજ એક એવીજ વેશ થાય છે; પરંતુ તેમાં દૂધ હોતું નથી. તેને ફૂદેલી કહે છે. ફૂદેલીનાં પાંદડાં વાટી બદ, ગુમડાં વગેરે ઉપર બાંધવાથી તે તેને સત્વર પકવી ફાડી આવે છે.

x દ્વંજતા દરસ ઉપર—નાગલા દુધેલીનાં ૨ તોલા પાંદડાં ઘીમાં તળા ખાવાથી થોડા દિવસ-માં લોહી પડતું બંધ થઈ જાય છે.

આવવા માટે:—નાગલી વાટી અંગ ઉપર ચોપડવી. (૩) બાળકોને શક્તિવર્ધક લક્ષ્ય:—કુંગરી નાગલી અર્ધો શેર સુધી લઈ, સારી ઘોઈ, સૂકવી, પછી સારી છડી છોતરાં કાઢી નાખવાં. પછી અંદરની નાગલી રોજ સવારે પૈસાબાર લઈ ગાયના દૂધમાં ખારીક વાટી અને વચ્ચળ કરી દૂધમાં શીજવી મલાઈ જેવું તૈયાર કરી આપવું. આ ઉત્તમ ઔષધ છ મહિના કરતાં અધિક વયના બાળકની કૃશતા અને કડકી ઇત્યાદિ વિકાર શમન કરી રક્તવૃદ્ધિ કરનાર અને બલપુષ્ટિદાયક છે. (૪) ગુડધી (ગોડધુના દરદ) ઉપર:—બેંસના છાણમાં નાગલીનો અને કળથીનો લોટ કાલવી મસળા બડો રોટલો શેડી તે સોસાય તેટલો ગરમ ખાંધી ઉપર પાટો ખાંધવો.

૩૩૩ નાની અરણી (નરવેલ) —સં તકરી, તેજેમંથ. મં નરવેલ. હિં અરની. કં નરવેલપલ્લ. તેં નેલીચેદું. લાં કલેરોડેડૂન પ્લેમોહડિસ.

નરવેલનું ઝાડ મોટું થાય છે. એનાં પાંદડાં નાનાં અને લાંબાં હોય છે. એને કાત્રા હોય છે. એનાં પાંદડાંનો સુગંધયુક્ત વાસ આવે છે. એ ઝાંડની ડાળીઓ વેલાની પેઠે પાંગરે છે. એનાં પાંદડાંની ચટણી કરે છે. કોઈ કોઈ એનાં પાંદડાંનું શાક પણ કરે છે. જેને દમનો આભાર હોય તેણે આ ભાજી નિત્ય ખાવી એ હિતકારક છે. **નરવેલ:—**એના ગુણ અરણી જેવાજ છે; પરંતુ વિશેષ કરી વાતશોફનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—**(૧) રક્તપ્રદર, નાના બાળકની પેટપીડ તથા કૃમિ ઉપર:—નરવેલનાં પાંદડાંનો રસ શક્તિ પ્રમાણે ૪ તોલા સુધી પાવો. (૨) સ્તનમાં દૂધ આવવા માટે:—નરવેલની ભાજી કરી ખાવી.

૩૩૪ નારંગીનું ઝાડ —સં તાં કં નારંગ. મં નારિંગ. હિં નારંગી. તું કીતલી. મલાં મધુરનારકં. તેં નારંગમુ. ફાં અં નારંગ. ઇં ઍરેંગ. લાં સાષ્ટ્રિસ ઍરેન્ટિયમ.

નારંગીનાં ઝાડ ઘણું કરીને સર્વ દેશોમાં થાય છે. તેની પાંચ છ બળત છે. મોઝાંખીક એટમાંથી જે નારંગી અહીં આવે છે તે ઘણી સ્વાદિષ્ટ અને પૌષ્ટિક હોય છે. તેને કોઈ લોક “મેસાંખી” કહે છે. ખાનદેશ, નગર, ધુળિયા અને પૂના, એ સ્થળોએ જે નારંગી થાય છે તે તેવી હોતી નથી. એ ઝાડનાં ફૂલનો વાસ મધુર આવે છે. નારંગીનો રસ અને તેની છાલ પણ ઘણી ઉપયોગી છે. **નારંગ:—**કફ, પિત્ત અને આમને કરનાર તથા દુર્જર, સારક, અતિ ખાટું, વાતહારક, અતિ ઉષ્ણ અને મધુર છે. તેજ ખાટું હોય તો હલ્લ, બલપ્રદ, ત્રિશદ, ગુરુ, રુચિકર, સારક, ઉષ્ણ, સુગંધી તથા સ્વાદુ છે; અને આમ, કૃમિ, વાયુ, શ્રમ તથા શૂળનો નાશ કરે છે. કૃમિ (કરમ) અને ટાઢીઆ તાવ ઉપર નારંગીની છાલનું ઔષધ બનાવી આપવામાં આવે છે. એ છાલનું તેલ કાઢે છે. ગુલાબના અત્તર કરતાં આ નારંગીનું તેલ કેટલાકોને સારું લાગે છે. નારંગી એ પદાર્થ ખાવામાં મીઠો, દેખાવમાં સુંદર, વાસમાં મધુર અને સ્પર્શ કરવાથી શીતળ લાગે છે. બુઓ!! ઇશ્વર કેવા કૃપાળુ અને દયાવંત છે, તે વિચારવાનની નજરે જલદી જણાશે.

૩૩૫ નારી (ચાંદવેલ, પ્રસારણી) —સં પ્રસારિણી, સારિણી. મં ચાંદવેલ, નિતણુવેલી, રાજબલા. હિં ગંધપ્રસારણી, પસરન, પ્રસારની. બં ગંધલાદુલિયા, ગંધલાદલી, ગાંધાલ, ગાવાલી કં હેસરણે. હસરાણિ. તેં ગોતેમ, ગોરચેદું, સવિરેન્નચેદું. લાં પિડેરિયા ફિટિડા.

ચોમાસામાં નારીના પુષ્કળ વેલાઓ ઉગે છે. એનાં પાંદડાં આંગળબર પહોળાં અને એ ત્રણ આંગળ લાંબાં હોય છે. એ પાંદડાંને અર્ધચંદ્રાકૃતિ એક મોટો ખાંચો હોય છે. તે કારણથી એ વેલાનું ચાંદવેલ નામ સાર્થક હોવું જોઈએ. એને કરણિયાં ફૂલ આવે છે. એને મરાઠીમાં “રાજબલા” પણ કહે છે. **ચાંદવેલ:—**ગુરુ, ઉષ્ણ, કડવી, બલકર તથા સારક છે; અને બાગેલા હાડકાને સાંધનારી, કાંતિકારક તથા ધાતુવર્ધક છે. તે વાતાર્શ, સોજો, કફ, વાતરક્ત તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે અને મલસ્તંબક છે. **ઉપયોગ:—**(૧) વાતવિકાર ઉપર:—ચાંદવેલની ભાજી ખાવી. (૨) શોફોદર ઉપર:—ચાંદવેલી(પ્રસારણી)નો રસ કાઢી ખાટલીમાં ભરી રાખવો. આ રસ એક ચમચાબાર લઈ તેમાં કુકડીની સૂકાયેલી થોડી હગાર નાખી તે પાવો અને લેપ પણ એનોજ કરવો; એટલે શોફોદરનો રોગી તાબડતાબ સારો થાય છે.

૩૩૬ નાલ —આ ભાજી તળાવની આસપાસ લીલોતરીમાં થાય છે. એ છોડ શુભારે એક

હાય દિવા હાય છે. જોનાં પાંચડાં શુભારે એક આંગળ પહોળાં હોય છે, અને દીંટડાં પાસે તેને બે ખૂણા હોય છે. દીંડું પણ એક આંગળ લાંબુ હોય છે. આ બાજુ વેશાખની આખરમાં તથા જેઠ માસમાં ધણીજ ચલે છે. નાલની બાજુનો ઉપયોગ ગરીબ લોકમાંજ વિશેષ થાય છે.

૩૩૭ નાળીએરી—સં નારિકેલ. મં નારળી. કાં માડ. રાં ખોપરા, નારીએલ. હિં નરીયલ ખોળ-પરા. કં ટેમિનમારા. તૈં ટેંકાયા. તાં ટેનામારં. વું દારે. મલાં ટેના. ફાં જોજહિંદી. અં નારજલ. ઇં કોકોનટ પામ. લાં કોકોસ-યુસિફરા.

નાળીએરીનાં ઝાડ ચાળીસ-પચાસ હાથ ઉંચાં વધે છે. તેના છેડાએ માત્ર ઝાવળી આવે છે. નાળીએરીને દક્ષિણના કેટલાક ભાગમાં “માડ” પણ કહે છે. ગોમાંતક, કર્નાટક, કલિકટ અને સન્નાદ્રિ પાસેના પ્રદેશમાં નાળીએરીનાં ઝાડ ઘણાં થાય છે. નારીએરી વાંચા પછી સાત આઠ વર્ષ ફળે છે. નાળીએરીનાં જે ઝુમખાં ઝાડ ઉપર લટકે છે તેને મરાઠીમાં ‘પિંડ’ કહે છે. નાળીએરીને ખારમાસી ફૂલ આવે છે. અવજ પ્રતિની જમીન હોય તો દર નાળીએરીને દર વર્ષે શુભારે પાંચસો નાળીએર આવે છે. નાળીએરના ઝાડના સર્વ ભાગનો ઉપયોગ થાય છે. એ ઝાડના સોટા, મોલ, ભારોટીઆં, વાંસ, વળીઓ, દોરડાં વગેરે બને છે. ટાચનો અને મૂળનો કેટલોક ભાગ બાળવાના ઉપયોગમાં આવે છે. કાચલીના કાચલા બનાવે છે. કોપર ખવાય છે અને તેમાંનું મીઠું અને ઠંડું પાણી લોક પીયે છે. કોપર ખાવાના તથા રસોઇના અનેક પદાર્થોમાં નાખવાના કામમાં આવે છે. કોપરાનું તેલ ખાવાના, દીવો બાળવાના તથા માથામાં ઘાલવાના અને લાકડે ચોપડવાના કામમાં આવે છે. નાળીએરીમાંથી કાથી નીકળે છે; તેના ગાદીતકીઆ, દોરડાં, શીંકાં, ધાખળી વગેરે ઘણા પદાર્થો બનાવે છે. સાબુ કરવાના કામમાં પણ તેના તેલનો ઉપયોગ થાય છે. નાળીએરીનો ખોળ દોરને ખવરાવે છે. નાળીએરની આંખમાં છિદ્ર પાડી અંદરનો ગર કાઢી નાખી તેના હોકા બનાવે છે. કાચલીનું તેલ નીકળે તે ઔષધના ઉપયોગમાં આવે છે. એવો આ ઝાડનો અનેક પ્રકારે ઉપયોગ થાય છે. **નાળીએરી**:—ગુરુ, સ્નિગ્ધ, શીત, વૃષ્ય, દુર્ગંધ, અસ્તિશોધક, બલકર, બૃંદણ, કફકારક, સ્વાદુ તથા વિટંબકારક છે; અને શોષ, તૃષા, પિત્ત, વાતપિત્ત, રક્તદોષ, દાદ અને ક્ષતક્ષયનો નાશ કરે છે. (૧) **નાળીએરના તેલના ગુણ**:—નાળીએરનાં સૂકાયેલાં કોપરાં પાણીમાં નાખી તેલ કાઢે છે. આ તેલ ઠંડું હોય છે. ઠંડક આવવા માટે તેને માથે ચોળે છે. (૨) **લીલા નાળીએરમાંના કોપરાનો રસ** કાઢી અગ્નિ ઉપર ઉકાળવો એટલે તેલ આવે છે; તે તેલ વાયુહારક છે. વાયુએ જકડાઇ ગયેલા અંગે આ તેલ મરીની બૂકી નાખી ચોળવું. (૩) **મુઠેલ**:—સારા સૂકાયેલા નાળીએરને ખાંડીને તેનો બૂકો સૂકવવો. એ સૂકાઇ સારો ખરો થયા પછી તેમાં આમલીના કચૂકાની છાલની બૂકી એ પેસાભાર નાખી તે કોપરાનો બૂકો સારો મસળવો. પછી તે કોપર બળવાન માણસ પાસે પીલાવવું; એટલે તેમાંથી જે તેલ નીકળે તેને મુઠેલ કહે છે. એ તેલ વાગેલા અંગમાંનું લોહી સાફ કરવાના કામમાં અને જખમ રૂઝાઇ આવવાના કામમાં સાફ ઉપયોગી થઇ પડે છે. (૪) **આયુર્વેલ**:—રાત્રી છાલનું નાળીએર સાફ જૂનું અને પાકું થયેલું લેવું. તે ભાગી ટોપરાનો બૂકો કરવો. તે બૂકો પીલી રસ કાઢવો. એ રસ શુભારે કાચો પાંચશેર લઇ એક કલાઇના વાસણમાં નાખી દેવતા ઉપર ઉકાળવો; અને ઉકળે એટલે તેમાં ચાર ગુન્જપર્યંત મીઠું અને બે માસા સુધી લળદરની બૂકી નાખી બધો રસ ઉકાળવો; એટલે રસનો થયેલો પાક વાસણને તળિયે ચોટે છે અને ફક્ત તેલ માત્ર ઉપર રહે છે. એ પ્રમાણે તેલ તૈયાર થયા પછી ઉતારી લઈ ખાટલીમાં ભરી રાખવું. એ તાબું હોય છે ત્યારે સાફ સુવાસિક હોય છે. કેટલાક દિવસ પછી તેનો ખોરો વાસ આવે છે; પરંતુ ગુણ કદી પણ કમી થતો નથી. આ તેલમાં રૂનાં પેલ પલાળી ગરમી વગેરેની ચાંદીઓ ઉપર મૂકવાં. એથી જખમ પણ રૂઝાય છે. (૫) **વાળા ઉપર**:—નાળીએરને કોરી તેમાં નવસારની બૂકી રાત્રે નાખવી. સવારે તેમાંનું પાણી પીવું અને કોપર ખાવું; તથા સાયંકાળપર્યંત ઉપવાસ કરવો અને રાત્રે સ્નાન કરી દહીં અને ભાત ખાવો. (૬) **બિલામો, અસ્તરો (સળયા) વગેરે ઉઠે તે ઉપર**:—કોપર ધસી અમર બાળી ચોપડવું. (૭) **સરડાના વિષ ઉપર**:—નાળીએરના કુમળા તોરા

પાણીમાં ધરી તેમાં કાચક નાખી ચરમ કરી રૂબ ઉપર ચોપડવું. (૮) ઉંઠરના વિષ ઉપર:—
ખેડ: કાપડ ચળાના રસમાં ધરી ભેપ કરવો. (૯) હેડકી અને ઉલ્લી ઉપર:—નાળીએરનું
છેડું કોકામાં નાખી તેની ધૂણી પીવી અથવા નાળીએરના છોડાની રાખ મધમાં આપવી. (૧૦)
ખસ અને દાંદર ઉપર:—નાળીએરની કાચલીનું પાતાળયંત્રવડે તેલ પાડી તે તેલ ચોપડવું.
કાચલી સળગાવી યાળીમાં પથુ તેલ કાઢે છે. x (૧૧) ખસ ઉપર:—નાળીએરનો રસ કાઢી
તેમાં થોડો આમલસારો મધક નાખી બધો રસ ઉકાળી તેલ થાય ત્યાંસુધી કઢવીને ઉતારી નાખવું.
નીચે ઉતારેલા રસના જે કૂચા બાકી રહે તે થોડા ખાવા અને થોડા ચોળી શરીરે ચોપડવા;
તેમજ રોજ રાત્રે એ તેલ શરીરે ચોપડવું એટલે કંડૂ (ખરજ) અને ખસનો નાશ થાય છે.
(૧૨) અમ્લપિત્ત, પેટનું શૂળ અને બરોળ ઉપર:—નાળીએરમાંનું પાણી દશ શેર કાઢી મધ
જેવું થતાં સુધી ઉકાળવું. પછી તેમાં જલકળ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર અને જવત્રી, એની થોડી
બૂકી નાખી બાટલીમાં ભરી રાખવું; તથા દરરોજ સવારસાંજ એક તોલાથી દોઢ તોલાપર્યંત ૧૪
દિવસ પાવું. (૧૩) સર્વ પ્રકારના વાયુ ઉપર:—એક નાળીએરનો રસ કાઢી તેમાં બે લિલામાં
બારીક કરી નાખવાં તથા બધો રસ ઉકાળવો એટલે ઉપર તેલ આવી તળે કૂચા ઠરી ખેસે છે.
તે તેલ લઈ વાયુબદ્ધ થયેલા માણસના શરીરે મર્દન કરવું અને નીચે રહેલી રાખ ખાવા આપવી.
આ ઔષધ ૭ અથવા ૧૪ દિવસ ખાવાથી ગમે તેવો કુર્ધર વાયુ હશે તોપણ તેનો નાશ થશે;
અથવા નાળીએરનો અંગરસ ૭ તોલા કાઢી તેમાં ત્રિફળાની બૂકી ત્રણ માસા અને મરીની બૂકી
બે માસા અથવા એકલી મરીની બૂકી નાખી રોજ બે વાર પ્રમાણે આપવું. (૧૪) ઉરોચ્છ
અને હૃદ્રોગ ઉપર:—લીલા નાળીએરનો પણી નાખ્યા સિવાય રસ કાઢી તે રસ ૫ તોલા લઈ
તેમાં શેકેલો હળદરનો માંડીઓ ધસવો અને બે તોલા લી મિશ્ર કરી તે પાવું. અથવા નાળીએરના
રસમાં લિલામાંના તેલનાં ટીપાં ૧૦ થી ૧૫ સુધી નાખી પાવાં. (૧૫) રક્તપ્રમેહ ઉપર:—
કુમળું નાળીએર લાવી તેમાં છિદ્ર પાડી પાશીર પાણી તેમાં રેડવું. તેમાં ફટકડીનું ચૂર્ણ ૩-૪
વાલ નાખી ઉપર જુથ ખેસાડી અમાસીમાં ઝકળમાં મૂકવું. સવારે તે પાણી હલાવી પાવું. (૧૬)
શૂળ ઉપર (નારિકેલક્ષાર):—પાણીસુદાં આપું નાળીએર લઈ તેના મુખમાં છિદ્ર પાડી તેમાં
મીઠું ભરી બહાર માટી ચોપડી સૂકવી છાણાના દેવતામાં શેકવું. પછી બારીક ચૂર્ણ કરી લીંડી-
પીપરના ચૂર્ણ સાથે તે ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે ખાવું; એટલે પરિણામશૂળ, વાત, પિત્ત, કફ અને
સન્નિપાતથી ઉત્પન્ન થયેલા શૂળનો નાશ થાય છે. (૧૭) મૂત્રકૃમ્મ અને રક્તપિત્ત ઉપર:—
રાતા નાળીએરનું પાણી, નિર્મળીનાં બી, સાકર અને એલચીદોડા એકત્ર કરી પાવું. તે મૂત્રકૃમ્મ-
નાશક છે; અથવા નાળીએરનું પાણી જોળ તથા ધાણામાં મેળવી તે પાણી પાવું. તે દાહસહિત
મૂત્રકૃમ્મ અને રક્તપિત્તનો નાશ કરશે.†

૩૩૮ નાણા—આ જંગલી ઝાડ છે. એનાં પાંદડાં સીતાફળીનાં પાંદડાં જેવાં મોટાં હોય છે
અને લાંબાં થાય છે. નાણાનું લાકડું ધ્મિરતના ઉપયોગમાં આવે છે. કોકણ પ્રાંતમાં એ ઝાડ
પુષ્કળ થાય છે.

x કાચલી સળગાવી યાળીમાં મૂકી ઉપર પાણીથી ભરેલ યાળી ઢાંકી રાખતાં, ઢાંકેલી યાળી
નીચે એસનાં બિંદુઓ જામે છે તે. આ તેલમાં રૂનું પુમડું બોળી દુખતી દાઢના કોતરમાં ભરવા-
થી તે તત્કાળ મટી જાય છે.

† અજયજ રસ:—લાલ ચોટલીવાળું (મલબારી) નાળીએર લઈ, ચોટલી ઉતારી નાખી
તેની ઉપરની કાચલીની આંખવાટે તેમાંનું પાણી નહિ કાઢતાં તેમાં નેપાળનાં ચીંજ (ગોળા) માથ
તેટલાં ભરી કોપરામાં કકડાથી આંખ બંધ કરી કપડામાટી કરી તેને ઉકરડાના ખાતરમાં ૧ માસ
સુધી છાટી રાખવું. પછી તેને બહાર કાઢી ઉપલી કાચલી ફોડી નાખી અંદરનું કાપડ તથા પાણી-
સહિત નેપાળો ખૂસ વાટી બાટલીમાં ભરી રાખવું. જરૂર પડે ત્યારે એમાંનું થોડું નાણિ ઉપર
ચોપડવું એટલે રસ લાગશે. ઠંડા પાણીથી નાણિ (ફંટી) ધોવાથી રસ બંધ થશે.

૩૩૯ નાંદરખ (નાની પીપળા)—સં ૬૨૨ ખક્ષ. મં લઘુપિંપરી, નાંદરખ. હિં ૦ છોટી ખાખર ૬૦ નદુરક પિતવાલ. બં ૦ છોટ પાકુડ. લાં ૦ ફાયકસ્ રેડુસા. નાંદરખીનાં ઝાડ મોટાં વધે છે. એ ઝાડનાં પાંદડાં પીપરડીનાં (પીપળાનાં) પાંદડાં જેવાં, પરંતુ તે કરતાં કિમિત્ નાનાં હોય છે. એ ઝાડની છાયા ઘણી ઘટ્ હોય છે. એ ઝાડ છાયા માટે સડકની એ બાજુએ રોપે છે. **નાંદરખી:**—તીખી, કડવી, પુષ્ટિકર, શીતળ, લઘુ, વીર્યપ્રદ, મધુર, તૂરી, ગ્રાહક, વૃધ્ધ તથા ત્રિદોષનાશક છે; અને વ્રણ, કોઢ, રક્તપિત્ત, સ્વેત કોઢ, શીર્ષપીડા, કંડૂ (ખરજ), પિત્ત, રક્તદોષ તથા દાહનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) યોનિકંઢ ઉપર:—નાંદરખીની છાલ અને પીળા લોધર, એ ખાંડી આમલી સાથે પકવી લેપ કરવો. (૨) માથે વાયુ ચઢ્યો હોય તે ઉપર:—નાંદરખીનાં પાંદડાં અને અંતરછાલ એકત્ર ખાંડી બાફ આપવો અને સહેવાય તેટલો ગરમ પાટો બાંધવો. (૩) અંડવૃદ્ધિને લીધે શૂળ નીકળતું હોય તે ઉપર:—નાંદરખીનાં પાંદડાંનો રસ અને કાળા તુળસીનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તેમાં તેટલું જ ઘી નાખી અગ્નિ ઉપર સર્વ રસ બાળી ઘી બાકી રાખવું. એ પ્રમાણે ૨૧ પુટ ઈઈ ઘી સિદ્ધ કરવું. આ ઘી દિવસમાં પાંચ વાર ચોપડી જીરવવું અને જૂની ઈંટ તપાવી કપડામાં વિંટાળી તેના વડે શેકવું; એટલે વૃદ્ધિરોગ (અંડવૃદ્ધિ) દૂર થાય છે. (૪) કોગળીઆ ઉપર:—નાંદરખીનાં પાંદડાંનો રસ પાવો.

૩૪૦ નિંબારા (મરાઠી નામ છે)—નિંબારાનાં ઝાડ વિશેષે કરી ઘાટ ઉપર થાય છે. એ સીધાં અને ઉંચાં વધે છે. નિંબારાનું ઝાડ ઘણું મોટું થતું નથી. કડવા લીમડાના જેવાંજ એનાં પાંદડાં હોય છે. એને ફળ પણ કડવા લીમડાના જેવાંજ આવે છે; પરંતુ તેવાં લાંબાં હોતાં નથી. એના લાકડા-નો ઈમારતના કામમાં ઉપયોગ થાય છે. એ લાકડું સીધું અને લાંબુ હોવાથી એના વાંસ સારા થાય છે. નિંબારાનો રસ વિષારી છે; માટે ખાવામાં આવવા દેવો નહિ. **ઉપયોગ:**—(૧) ખસ ઉપર:—નિંબારાની નીબોળાઓ વાટી ચોપડવી; કિંવા લીલી નીબોળાઓ ખાંડી તેનો રસ કાઢી તેમાં આમલસારા ગંધકતું ચૂર્ણ નાખી તાંબાના વાસણમાં ખરલ કરી તેનો લેપ કરવો. (૨) પાડાના વાળમાં જવા અને ચાંચડ લાગ્યા હોય તે ઉપર:—નિંબારાનાં ફળનો રસ કાઢી તેમાં છાશ નાખી ચોપડવો.

૩૪૧ નિર્મળી—સં ૦ કત્તક. મં નિવળી, નિર્મળી, ગજરા. હિં ૦ નિર્મલી. બં ૦ નિર્મલા. ૬૦ ચિક્ષિકાચી. તાં ૦ મલાં ૦ ટેટામોર. તેં ૦ ચિક્ષિયે. ગાં ૦ ચીલવી. ઇં ૦ એનટ વુધ્ય-કિલ્અર્સ વોટર. લાં ૦ સ્ટ્રીકનોસ પોટેટરમ.

નિર્મળીનાં ઝાડ થાય છે. એનાં બી ચપટાં અને ગોળ હોય છે. નિર્મળીનાં બીઆંનું ચૂર્ણ મેઝા પાણીમાં નાખવાથી તે પાણી સ્વચ્છ થાય છે. **નિર્મળી વૃક્ષ:**—તીખું, કડવું, લેપન, રચિકર, લઘુ, ચક્ષુષ્ય, તૂરું, શીત, વિશદ, વિકારી, હેદન તથા મધુર છે; અને તૃષા, દાહ, વિષ, ગુલ્મ, શૂળ, કૃમિ, મેહ, નેત્રરોગ તથા પાણીમાંના મેહનો નાશ કરે છે. એનાં કુમળાં ફળ:—ચક્ષુષ્ય, વાતકારક તથા શીત છે; અને રક્તપિત્ત, તૃષા, વિષ તથા મેહનો નાશ કરે છે. જૂનાં ફળ:—દુર્જર તથા રચિકર છે અને કદ્ તેમજ પિત્તનાં નાશક છે. તે પાકવાથી પિત્તકારક, વાંતિકારક તથા ધર્મજનક છે; અને સોજો, પાંડુરોગ, વિષ, પ્રતિસ્થાય (શરદી) તથા કમળાનો નાશ કરે છે. **નિર્મળીનાં બીઆં:**—આંખોને હિતાવહ, તૂરાં તથા ગુરુ હોષ પાણીને સ્વચ્છ કરનારાં તથા મધુર છે; અને અસ્મરી, વાયુ, કદ્, મૂત્રકૃચ્છ, તૃષા, નેત્રરોગ, વિષ, પ્રમેહ તથા મસ્તકરોગનો નાશ કરે છે. **નિર્મળીનાં મૂળ સંપૂર્ણ** કોઢનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) નેત્ર પ્રસન્ન થવા માટે:—નિર્મળીનાં ફળ મધમાં ઘસી તેમાં થોડું કપૂર નાખી અંજન કરવું; એટલે આંખો સ્વચ્છ થાય છે. (૨) અંધત્વ દૂર થવા માટે:—નિર્મળીનાં બીઆં, શંખ અને કાળા સર્પની વસા (ચરખી), એ સર્વ એકત્ર ખરલ કરી અંજન કરવું; એટલે આંખો મનુષ્યને જલદી દેખાય છે. (૩) ગંડ પાણી ચોખ્ખું કરવા માટે:—નિર્મળીનાં બીઆંનું ચૂર્ણ કરી ગંદા પાણીમાં નાખવું એટલે કેટલીક વારે પાણી સ્વચ્છ થાય છે. (૪) આંખો આવે છે તે ઉપર:—નિર્મળીનાં બીઆં મધમાં ઘસી તેમાં થોડું કપૂર નાખી અંજન કરવું. (૫) અહિર ઉપર:—નિર્મળીનાં બીઆં અને સિંધવ

ધસી અંજન કરવું. (૬) ઉદકમેહ આદિ પ્રમેહ ઉપર:—નિર્મળીનાં ખીઆં એક તોલો હાથમાં વાટી તેમાં મધ નાખી પાવું. (૭) આંખોમાં ફૂલાં પડે છે તે ઉપર:—નિર્મળીનાં ખીઆં, અંબચૂર્ણ, સિંધવ અને સમુદ્રફળ, એતું ચૂર્ણ કરી મધમાં ગોળીઓ કરી તે ધસી અંજન કરવું.

૩૪૨ નીપાણી—આ ઝાડ ખરસાંણી જેવાં થાય છે. એની ઉંચાઇ શુમારે માથોડું હોય છે. એને ખરસાંણીના ઝાડ પ્રમાણે ફાંટા ફૂટે છે અને ખરસાંણી પ્રમાણેજ આ ઝાડમાંથી દૂધ નીકળે છે. આ ઝાડ ખાનદેશમાં ધણું થાય છે. નીપાણીને ગેંદા જેવાં ફૂલ આવે છે અને એનાં ખી કાંદા(કુંગળી)ના જેવાં હોય છે. ઉપયોગ:—(૧) સુવાવડીને માટે કાઢો:—નીપાણીના કાઢો કરી હળદર નાખી પાવો; એટલે સુવાવડીના પેટમાંનો રોગ નીકળી જઇ તેની પ્રકૃતિ સાફ થાય છે. (૨) વાળા ઉપર:—નીપાણીનાં ખીઆં ત્રણ વર્ષના ગોળમાં બે દિવસ આપવાં; એટલે શરીરમાંનો વાળો મરી જાય છે.

૩૪૩ નેતર—સં વેત્ર, વેતસ. મં વેત. હિં એત. કં એતા, એડિસુ, એસયમેદઉ. તાં પિરંબુ. તું સુરોદ્ધેતા. તૈં પીપારવા, પેમુ, પેપા, વેતસમુ. ફાં વેત. અં ખલાફ. મલાં ચુરલવળી, વેત્રં. ઇં રૅટન કેત. લાં કેલેમસ રોટગ.

મલખાર, ગોકર્ણ, મહાબલેશ્વર, કૈાચી, મંગલોર અને રામેશ્વર, એ દેકાણે તથા ચીનદેશમાં નેતરનાં વનો છે. નેતર ૩૦-૪૦ હાથ ઉંચું વધે છે, પરંતુ તેની જાડાઈ થોડી હોય છે. આ દેશમાં ચીનથી નેતર આવે છે તે એટલું તો ચીકણું હોય છે કે પાણીમાં પણ કહોતું નથી. તેના કરંડી-આ, ખુરસીઓ ઇત્યાદિ સામાન કરે છે. નેતર ઉંચું થવાથી જેમ નમે છે, તેમ માણસે ઉચ્ચ પદવી પ્રાપ્ત થવાથી પણ ઇશ્વરથી ડરીને નમવું. નેતર:—તૂરં, શીત, કડુ તથા તીખું છે; અને કફ, વાયુ, પિત્ત, દાહ, સોજો, મૂત્રવ્યાધિ, અશ્મરી, મૂત્રકૃચ્છ, વિસર્પ, અતિસાર, થોનિરોગ, તૃષા, રક્તકોષ, પ્રણ, મેહ, રક્તપિત્ત, કોદ તથા વિપનો નાશ કરે છે. એના અંકુર:—ખારા, લઘુ, તીખા તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. નેતરનાં પાંદડાં:—ભેદક, તૂરાં, લઘુ, શીતળ, કડવાં, તીખાં તથા વાતનાશક છે; અને રક્તદોષ, કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. એનાં ખીઆં:—તૂરાં, સ્વાદુ, ખાટાં, રક્ષ તથા પિત્તલ છે; અને રક્તદોષ તેમજ કફનો નાશ કરે છે. મોટું નેતર:—શીતલ છે અને જૂતઆધા, પિત્ત, આમ તથા કંપનો નાશ કરે છે. ખીજ ગુણ ઉપર પ્રમાણે છે. જલનેતર:—શીતળ, કડવું, પ્રણશોધક, તૂરં, વાતકર, આહક તથા રક્ષ છે; અને પિત્ત, રક્તદોષ, પ્રણ, કફ, રાક્ષસઆધા તથા ગ્રહપીડાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) મત્સ્યવિષ ઉપર:—કાળા નેતરના કલ્કમાં ઘી નાખી કઢવી તેનો લેપ કરવો.

૩૪૪ નેપાળો—સં કં જૃહદંતી, જેપાલ. મં જેપાળખીજ. હિં જમાલગોટા. ખં જયપાલ. તાં મલાં નિર્વીલ. તૈં નૈપાલવેમું. તું ખ્યારીખિટુ. ફાં તુખ્મેખંદે. અં હણુસ્સ-લાતીન. ઇં કોટન સીડસ. લાં કોટનટિગ્ગિયમ.

મોગલીએરંડાનાં ઝાડ થાય છે તેવાંજ નેપાળાનાં ઝાડ થાય છે. મોગલી એરંડાનાં પાંદડાં કરતાં એનાં પાંદડાં નાનાં હોય છે. એ ઝાડ કોંકણ પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે. નેપાળો મોટો વિપારિ છે. નેપાળાને શુદ્ધ કરી અનેક ઔષધોમાં (રસાયનોમાં) નાખે છે. નેપાળો તીવ્ર રેચક છે. નેપાળો:—સારક, કડવો, તીક્ષ્ણ,

× નેપાળાના ખીજનું શોધન—(૧) નેપાળાનાં ખીજને ફેડી ઉપરની હાલ કાઢી નાખવી. (ખીજ તોડતી વખતે નાકમાં નેપાળાનાં ખારીક રજકણ ન જાય એટલા માટે એક ઝીણું કપડું નાકની આસપાસ બાંધવું. હાથ આંખોને અડાડવા નહિ; કારણ કે નેપાળાવાળા હાથ આંખોને લાગશે તો દાહ અને સોજો થશે.) પછી પોટલી બાંધી બેંસના છાણમાં ૩ દિવસ સુધી રાખી મૂકવી. ચોથે દિવસે ખોલી ગરમ પાણીમાં ઉકાળી ઘોઈ નાખવાં. પછી બખ્ખે ફાડો કરી અંદરની જીભ કાઢી ફેંકી દેવી. આ ફાડોને ગરમ પાણીમાં ખરલ કરી લુગદી કરી માટીના કોરા વાસણ ઉપર પાતળો લેપ કરવો. તે લેપ કોરા પડ્યેથી ઉખેડી લેવો. (માટીના વાસણ ઉપર લેપ કરવાથી વધારાનું તેલ વાસણમાં શોષાઈ જશે.) પછી એ ચૂર્ણને નિંજુના રસની ત્રણ લાવના આપી સુકાવી લેવું. નેપાળાવાળા હાથ ખરાખર ઘોઈ ઘી લગાડી દેવાથી દાહ અને સોજનો ભય રહેતો નથી. (૨) નેપાળાના

અભિહાસ, ઉચ્છિદ્ધ, તીખા, અતિઉષ્ણ, પિત્તકર તથા લેહક છે; અને કદ, આમ, જંતુ તથા ઉચ્છેદનનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) વિંછીના વિષ ઉપર:—નેપાળના પાણીમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૨) સર્પના વિષ ઉપર:—નેપાળનાં ખીઆંમાંના મગજને લિંબુના રસના ૨૧ પુટા ઈંધી ખારીક ખરબ કરી લાંબી ગોળી કરવી; અને તે ગોળી માથુસતી લાળમાં ધસી અંજલ કરવું. (૩) આહારોદ્દી ઉપર:—મોટા પેરાડીએ નેપાળનાં બે કિંવા ત્રણ ખીઆંમાંનું મગજ લઈ લીમડાના રસમાં ધસવું અને જે બાબુનું માથું દુખતું હોય તે બાબુની આંખ પાસેથી ભર ઉપર મળીથી ચોપડવું. થોડું ચચરશે ખરું પણ તેજ દિવસે વ્યાધિ દૂર થાય છે; x અથવા જે બાબુનું કપાળ દુખતું ન હોય તે બાબુના કાનમાં નાખવું. આ રસ નાખવા પહેલાં કાનમાં થોડું ઘી પાડવું એટલે કાનમાં દાહ થતો નથી. આ પ્રયોગ પેરાડીએ કરી પછી થોડી ઉંચ લેવી. (૪) મોહરી (કોગળીઆ) ઉપર:—નેપાળનાં મૂળ છાશમાં ધસી પાવાં અને એજ મૂળ પાણીમાં ધસી શરીરે પણ લેપ કરવો. (૫) ગંડમાલા ઉપર:—નેપાળનાં પાંદડાં વાટી તેના અંગરસની ચેપથી છાંયે સૂકવી લેપ કરવો.

૩૪૫ નેવરી—(મં નેવર.) આ ઝાડ મોટાં થાય છે. નેવરીનાં ઝાડ કોંકણમાં વિશેષ છે. એનાં પાંદડાં લાંબાં હોય છેવટે પહોળાં થતાં ગયેલાં હોય છે. એતું લાકડું ઈમારતના કામમાં ઉપયોગમાં આવતું નથી. એને લિંબોળી જેટલાં લાંબાં અને તે કરતાં જરા જડાં એવાં ફળ આવે છે. એની છાલ મચ્છીમાર લોકો જળ રંગવાના કામમાં લે છે.

૩૪૬ નેવારી (નીમાળી)—સં નવમલ્લિકા, વનમાલિની. મં નેવાળી, વેલમોગરી, રાન મોગરી. હિં નીવારી-લી. કં નીકાડમલ્લિગે. લાં છકસેરા પાર્વિક્ષેરા.

આ એક જુદા જેવોજ વેલો છે. એ વેલાનાં પાંદડાં માત્ર જુદાં કરતાં થોડાં મોટાં હોય છે. નેવારીનાં ફલ પણ જુદાં ફલ કરતાં જરા મોટાં હોય છે. નેવારીના વેલા જંગલમાં ઘણા હોય છે. એને “વેલમોગરી” “રાનમોગરી” કહે છે. નેવારી:—તીખી, કડવી, શીતળ, સુરભિ તથા લઘુ છે; અને ત્રિદોષ, નેત્રરોગ, કર્ણરોગ તથા સર્વ રોગની નાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) મૂત્રાધાતુ ઉપર:—નેવારીનાં ખીઆં ઠંડા પાણીમાં ધસી ચટાડવાં.

૩૪૭ નોળવેલ (મોટી)—સં સર્પાક્ષી, ગંધ નાકુલી. મં થોર મુંગુસવેલ, સર્પાક્ષી. કાં નાવળી. હિં સરહરી, ચંદ્રા, નકુલકંદ. બં પાન શિલ્લી, નાકુલી. કં વિષમુંગરી. લાં સહિઅલ્કિયા, સર્પેટીની. તૈં પદ્મપુચ્છેટુ. ફાં છોટા આંદા.

મરાઠીમાં એને “થોર મુંગુસવેલ” પણ કહે છે. એનાં મૂળને “રાસ્ના” કહે છે. નોળવેલ—તીખી, કડવી તથા ઉષ્ણ છે; ને કૃમિ, ત્રણ, વિંછી, સર્પ તથા ઉંદરના વિષનો નાશ કરે છે.

ખીજના ગોળાને ૧૬ ગણા દૂધમાં ડોલાયત્રથી ઉકાળવા. દૂધ બાસુદી જેવું જડું થાય ત્યાંસુધી મંદાગ્નિ આપતા રહેવી. પછી પોટલી કાઢી ઘોઈ ગોળાની ફાડો કરી જીભ કાઢી નાખવી. પછી ચૂર્ણ કરી વધારાનું તેલ કાઢી નાખવું. સૂર્યના તાપમાં સૂકવી કામમાં લેવું. આ રીતે શોધન કરેલાં ખીજ બિલકુલ દાહ કરતાં નથી. શોધન કર્યા વિનાનાં ખીજ આંતરડામાં ભયંકર દાહ કરે છે. (૩) કેટલાએક વૈદ્યો તો નેપાળાને ફાલ્યા વિનાજ પોટલી બાંધી ૩ દિવસ છાણ અને ગોમૂત્રને એકત્ર કરી તેમાં રાખી ચોથા દિવસે તેને દેવતાથી ખાશી નાખી પોટલી બહાર કાઢી લઈ ઘોષ સાફ કરી તેના ઉપરની છાલ અને અંદરની જીભ કાઢી લઈ ઉપયોગમાં લે છે. આ પ્રયોગથી નાક વગેરે ભાગને જળવવાની દેશત રહેતી નથી.

x ઉપર કહેલ ઔષધિ સળાથી લગાડ્યા પછી તરત મસ્તક દુઃખતું મરી જાય છે. પાંચેક મિનિટ પછી દરદ ન ગયું હોય તો થોડા વધારે ભાગમાં ઔષધ લગાડવી, કે જેથી તરત દરદ સાંત થાય છે. દરદ મરી ગયા પછી બીના કપડાથી દવા લૂછી નાખી તરત ઘી માલીશ કરવું કે જેથી સ્નાને અને દાહ ઉત્પન્ન ન થાય.

÷ નોળવેલ જંગલમાં થાય છે. એના નીચે કંદ થાય છે અને નાગરવેલ જેવાં પાંદડાં હોય છે.

ઉપયોગ:—(૧) સર્પ, મિંછી, ઉંદર વગેરેના વિષ ઉપર:—નોળવેલનો રસ પાવો. (૨) હરતાલના વિષ ઉપર:—નોળવેલનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૩) વિષમજ્જર ઉપર:—અંદ્રલુષ્ટની વખતે નોળવેલને ઉમેડી તેનું મૂળિયું કાળા સુતરથી ડાબે કાને બાંધવું એટલે એકાદિક જ્વર જાય છે; અને બીજો દહાડે તાવ આવતો હોય તો જમણા કાને બાંધવાં. કમજાનમાં થયેલાં નોળવેલનાં મૂળ રવિવારે લાવી તેને ઘીમાં ધસી લલાટ ઉપર તિલક કરવું; એટલે એકાદિક જ્વર તુરત જાય છે.

૩૪૮ પટોલ કટુ (કડવાં પંડોળાં)—સં ૬ કડુ પટોલી. મં ૨ સેન—કડુ પડવળ. હિં ૦ કડવે પડવળ. બં ૦ પક્ષતાલતા. કં ૦ કહી પડવળ. તેં ૦ અડવી પોટલા. તાં ૦ કોણુપુલે. તું ૦ કટુ પટલાકાથી. મલાં ૦ કટુ પટોલ. લાં ૦ ટ્રિકાસે-થીસકુમેરિના.

એ વેલનાં પાંદડાં અને ફળ બહુજ કડવાં છે. કાઠામાં એ વેલનાં પંચાગનો ઉપયોગ થાય છે. **પટોલકટુ:**—(કડવી પંડોળાં) કડવી, તીખી, ઉષ્ણ, સારક, બેદક, પાચક તથા અમિદીપક છે; અને પિત્ત, કફ, કંડૂ, કોઠ, રક્તવિકાર, જ્વર, દાહ, તૃષા, કોષરોગ, કૃમિ તથા કાસનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ:—તીખાં, કડવાં, પાક વખતે મીઠાં, લઘુ, દીપક, પાચન, વૃષ્ય, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, મલાનુલોમન એટલે વાયુ, પિત્ત અને કફને યથાસ્થાને રાખનાર તથા સારક છે; અને શ્વાસ, જ્વર, ત્રિદોષ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એનાં પાંદડાં પિત્તનાશક તથા મૂળ અને વેલો કફ-નાશક છે; તેમજ તેનું તેલ કફ અને એંશી પ્રકારના વાયુનો નાશ કરનાર છે. **ઉપયોગ:**—(૧) વ્રણ(ગુમડ) ધોવા માટે કાઠો:—કડુ પડવળ અને કડવા લીમડાના કાઠાથી ગુમડું ધોવું એટલે ગુમડાનું શોધન થશે. (૨) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:—પટોલ કટુનો કાઠો અને કલકથી સરસવનું તેલ સિદ્ધ કરવું. તે અગ્નિદગ્ધ વ્રણ, સણુકા, સ્ત્રાવ, દાહ અને ફેદફાને હઠાવી નાશ કરે છે. (૩) સર્વજ્વર ઉપર કાઠો:—પટોલ કટુ તથા સુંદનો કાઠો અને નિકાદો આપવો. શોષ (તૃષા) જવા માટે ખડીસાકર નાખવી. શરદીનો પ્રાદુર્ભાવ હોય તો મધ ત્રણ માસા સુધી નાખવું. (૪) શીતજ્વર અને સંતતજ્વર ઉપર:—પટોલ કટુનાં પાંદડાંનો રસ કાઠી પ્રથમ કાળજી ઉપર ચોપડવો; પછી સર્વાંગે લેપ કરવો. (૫) ઇંદ્રલુપ્ત (ઉંદરી) ઉપર:—પટોલ કટુનાં પાંદડાંનો રસ યોગવો એટલે કેશ ઉત્પન્ન થાય છે. (૬) ઉલટી થવા માટે:—પટોલ કટુ, કડવો લીમડો અને અરકુસીનાં પાંદડાંનું ચૂર્ણ ઠંડા પાણીમાં આપવું; એટલે ઉલટી થઇ પિત્તવિકાર દૂર થાય છે. (૭) કૃમિ ઉપર:—પટોલ કટુનાં પાંદડાં ૧ તોલો અને ધાણા ૧ તોલો લઈ રાત્રે પાશેર પાણીમાં પલાળી સવારે ગાળી તેમાં મધ નાખી તે પાણી દિવસમાં ત્રણ વખત આપવું. (૮) પિત્તજ્વર ઉપર:—પટોલ કટુનાં મૂળનું પાણી સાકરમાં આપવું, અથવા કડુ, પડવળ અને જ્વરનો કાઠો મધ નાખી આપવો. તે તીવ્ર પિત્તજ્વર, તૃષા અને દાહનો નાશ કરે છે. (૯) ભ્રમ ઉપર:—પટોલ કટુનાં પાંદડાં અને સરગવાનાં પાંદડાં ખોપરાનું તેલ નાખી તળવાં અને દૂધમાં એકત્ર વાટી શીજવવાં તથા તેનો સહન થાય તેટલો ગરમ પોટો માથા પર બાંધવો. (૧૦) વિષાર ઉપર:—પટોલ કટુ ધસી પાવું એટલે ઉલટી થઇ વિષ ઉતરશે.

૩૪૯ પતુર—સં ૦ પકવ પૌડ, પખૌડ. હિં ૦ પખૌડા. મં ૦ પાયુંદા. આ વૃક્ષ ઘણુંજ મોટું થાય છે. એને બારીક કાંટા હોય છે. એનાં પાંદડાં બીલીના પાંદડાંનાં આકારનાં થાય છે. એનું લાકડું દલકું છે. એને સફેદ કેસરચુકા ફૂલ આવે છે. એને બારીક ફળ હોય છે. **પતુર:**—તીખો, નેત્રવિ-કારનાશક તથા શીતોષ્ણ છે; અને પિત્ત તથા જીર્ણજ્વરનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) જીર્ણ-જ્વર ઉપર:—પતુરનાં પાંદડાંનો રસ કાઠી સાકર નાખી પાવો. (૨) વિષમજ્જર ઉપર:—પતુરના લાકડાનો મણિ કરી હાથે બાંધવો.

૩૫૦ પતંગ—સં ૦ રક્તકાષ્ઠ, પત્રાંગ. મં ૦ હિં ૦ કં ૦ તેં ૦ પતંગ. તાં ૦ બારતાંગી. તું ૦ ચરપનંગ. મલાં ૦ ચરપન. ફાં ૦ અં ૦ બક. ઈં ૦ સેપનવુડ. લાં ૦ સિસાલપિનીઆ સેપન.

એ ઝાડ મહત્તર અને બંબાળા પ્રાંતમાં થાય છે. તેના લાકડાનો રંગ રાતો હોય છે. એ કસરથી તે ઝાડના આંગળી ગુલાલ બને છે. રંગ સિવાય એ ઝાડનો બીજો ઉપયોગ થતો નથી. પતંગનું લાકડું અને હરડેને લખવાની સાહીમાં નાખે છે. એ ઝાડ પાકું થવાને આસરે ચૌદ

વર્ષો લાગે છે. પતંગ:—કડવું, રક્ષ, ખાદ્ય, શીતળ, મધુર, તીખું, વણુશીલક, વણુકારક અને મુગંધી છે; તથા જ્વર, મૂત્રક્રમ્હ, મણુ, વાત, પિત્ત, વિસ્ફોટક, ઉન્માદ, કફ, અસ્મરી (પથરી), રક્તદોષ તથા જૂતખાધાનો નાશ કરે છે.

ઉપ૧ પદ્મકાષ્ઠ—સં ૦ કં ૦ પદ્મક. મં ૦ બં ૦ પદ્મકાષ્ઠ. હિં ૦ પદ્માખ. તેં ૦ પદ્મપુચ્ચેવા. લાં ૦ પુનસ પુડમ.

* પદ્મકાષ્ઠનાં ઝાડ હિમાલય પર્વત ઉપર થાય છે. લાંથી એ ઝાડનું લાકડું અહીં આવે છે. પદ્મકાષ્ઠ—ઠંડુ અને શક્તિવર્ધક છે; તેમજ તૂરં, કડવું, શીતલ, વાતુલ તથા લઘુ છે; અને વિસર્પ, દાહ, વિસ્ફોટક, કોહ, કફ તથા રક્તપિત્તનું નાશક હોઇ ગર્ભની રિયતિ કરનાર તથા રુચિકારક છે; અને ઉલટી, વણુ તથા તરસનું નાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) દાહ, ઉલટી, ઉબકા અને રક્તપિત્ત ઉપર:—પદ્મકાષ્ઠનો ઉકાળો પાવો. (૨) વિષમજ્વર ઉપર:—પદ્મકાષ્ઠ અને ખીલાંનું ચૂર્ણ ઘી કિંવા મદ્યમાં કાલવી એકત્ર કરી આપવું.

ઉપ૨ પપનસ (ચકોતરા લિંબુ)—સં ૦ મધુકર્કટી. મં ૦ પપનસ, ચકુત્રા. હિં ૦ ચકોતરા. બં ૦ વાતવિલેષુ, મિષ્ણેષુ. લાં ૦ સાઈટ્રસ એસીડા. એ ઝાડ લિંબુડી જેવડું જ હોય છે. એને ખાર-માસી ફળ આવે છે. એને ઘોળાં ફૂલો આવે છે. તેનો વાસ ઘણો આવે છે. એનાં ફળ નાનકડા કોળા જેવડાં દેખાય છે. પાકેલા ફળનો રંગ પીળો હોય છે; એની અંદરનો ગર રુચિકર હોઇ તેનો રંગ રાતો હોય છે. એ ફળો ઘણાં ખાટાં હોતાં નથી; તેમ ઘણાં મીઠાં પણ નથી હોતાં. ફળ ઉપરની ત્વચા લાથેળી જેટલી જાડી હોય છે. ઉપયોગ:—(૧) અરુચિ ઉપર:—પપનસ છોલી તેની ચીરો કરવી અને તે ઉપર ખાંડ અને સિંધવની ભૂટી નાખી સેવન કરવું. આ પ્રયોગથી અરુચિ અને તૃષ્ણ શમે છે. (૨) શૈત્ય વડે મસ્તક ચઢે છે તે ઉપર:—પપનસની બહારની છાલમાં જે દર્પટ તેલ હોય છે તે કાઢી માથે ચોળવું. x

ઉપ૩ પરવળ—સં ૦ પટોલ. મં ૦ પરવળ. હિં ૦ પરવળ. બં ૦ પટોલ. કં ૦ સોગવલ્લી. તેં ૦ કોમ્મુપોટલ. તાં ૦ કોમ્મુપુલ્લે. કાન્યકુમ્ભ. મોરલડી. લાં ૦ ટ્રેકિસાંથેસ ડ્યોઇકા. પરવળનાં ઝાડ દક્ષિણ દિંદુસ્તાનમાં સર્વત્ર થાય છે. પરવળનો વેલો કાંઈક ઘીસોડાં જેવો પરંતુ પાંદડાં લાંબાં હોય છે. પરવળની આકૃતિ પણ ઘીસોડાં જેવીજ લાંબી હોય છે. પરવળનું શાક ઘણું સરસ થાય છે. એ ઉત્તમ પથ્યકર છે. એ શાક ઘીમાં ખાવાથી ઉત્તમ પૌષ્ટિક છે. પરવળ:—સ્વાદુ, પથ્ય, પાચક, હલ્લ, લઘુ, અગ્નિદીપક, સિન્ધ, ઉષ્ણ તથા તૃપ્ય છે; અને વિધરસ, રક્તદોષ, જ્વર, ત્રિદોષ તથા કૃમિરોગનો નાશ કરે છે. એનો વેલો—કફનાશક, પાંદડાં—પિત્તનાશક અને મૂળ—રેચક છે.

ઉપ૪ પરિપાઠ—પરિપાઠનું ઝાડ કાથમીરના ઝાડ જેવું થાય છે. એની ઉચાઇ શુમારે એક લાથ હોય છે. એનાં પાંદડાં ખારીક અને થોડાં લાંબાં હોય છે. આ છોડ ઉપર ધાણાના જેવાં મેંકડાં ખારીક ફળ આવે છે. એનો રંગ લીલો હોય છે. પરિપાઠનું ઝાડ ગુણમાં ઠંડુ છે. ઉપયોગ:—(૧) હાથે પગે બળતરા થતી હોય તે ઉપર:—પરિપાઠનું ઝાડ કચરી તેનો અંગરસ લાથે અને પગે ચોળવો. (૨) શરીરમાંની ગરમી અને ગોવરાનું દુઃખ નીકળવા માટે:—પરિપાઠના ઝાડવાનો પાણી નાખી રસ કાઢવો અને તેમાં સાકર નાખી પાવો. (૩) કંઠ-સર્પ અને કંઠવિકાર ઉપર:—પરિપાઠનું ઝાડવું ચલમમાં નાખી તેની ઘૂણી પીવી; એટલે ગળામાં જડાઈ ગયેલો કફ પાતળો થઇ કફવિકારનો નાશ થાય છે.

* એનું મોટું ઝાડ કેદાર અને હિમાલય પર્વતમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એને ફળ થતાં નથી. ઔષધિમાં એનું લાકડું વપરાય છે. એ લાકડું ધસીને પીવાથી ગર્ભ ન રહેતો હોય તો રહે છે અને ગર્ભપાત થતો હોય તો અટકે છે.

x ચકોતરાનાં ફળ મોટાં ખરબુજની આકૃતિનાં હોય છે. ખરબુજની ઉપર દશ રેખા હોય છે અને ચકોતરાની અંદરના ભાગમાં દશ રેખા હોય છે. ખીજ લિંબુના ખીજથી મોટાં હોય છે. પાન ખીજોરાનાં જેવાં જ હોય છે.

ઉપપ પંડોળાં—સં સ્વાદુપટોલિકા. મં પડવળ. હિં ઝીંગની, ઝીંગલી. બં ઝીંગા. કં કણપડવળ, પાટલાવળી. તાં પડોલ. તું પાટલાકાથી. મલાં પટોલ. લાં ટ્રિકોસાંથેસ આંગિરના.

પંડોળાંના વેલા ધણાજ વધે છે. એને શુભારે એ ત્રણ હાથ લંબાઇનાં ફળ આવે છે. પંડોળાંનું શાક બહુ પથ્થકર છે. તે વધારે ખાવાથી પણ વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરતું નથી. એ શાક ધણુંજ નીરાગી છે. **પંડોળાં**:—સ્વાદુ, રચિકર, બલકર, પથ્થ, દીપન, પાચન તથા પુષ્ટિકર છે; અને વાત, પિત્ત, તાવ, શોષ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. **પંડોળીનાં ફળ**:—વૃષ્ઠ, રચિકર, મધુર, સ્વાદુ, પથ્થ, પાચક, લઘુ, દીપક, હૃદય, સ્નિગ્ધ તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, રક્તદોષ, ત્રિદોષ, ઉધરસ, તાવ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એનાં પાંદડાં પિત્તનાશક, વેલો કફનાશક અને મૂળ રચક છે.

ઉપક પાપાણુભેદ—સં પાપાણુભેદ. મં હિં પાપાણુભેદ. બં પાથરચૂર. તેં તેલ્લા-મુરખીડી. ઈં આયરિરપ. લાં કોલિયસ્ એરોમેટિકમ્. યું પથ્થરફેડ. ફાં ગોશાદ. અં જંતી-આના. કં હિદ્લીક.

એને મહારાષ્ટ્રમાં ‘પાથરફેડ’ પણ કહે છે. એ વનસ્પતિ નાની અને રિંગણી પ્રમાણે જમીન ઉપર પ્રસરે છે. એને ભોરડી જેવા કાંટા હોય છે. એને ખડક ઉપર ઉગાડે છે અને એનાં મૂળ ખડક ફેડી અંદર જાય છે; એટલે એ નામ એને યથાર્થ મળેલું છે. એને રિંગણીનાં ફળ જેવડાં ફળ થાય છે. એનાં ફલ ઘોળાં હોઇ તેમાં લાલ કેસર હોય છે. એનાં કુમળાં પાંદડાંનું શાક કરે છે. એનાં મૂળને “લકડી પાપાણુભેદ” કહે છે. એ મૂળ કડવાં હોય છે.* **પાપાણુભેદ**:—શીતળ, મધુર તથા કડવું છે; અને મેદ, તૃષા, દાહ, મૂત્રકૃચ્છ તથા અશ્મરી(પથરી)નો નાશ કરે છે. બીજી વટપત્રી પાપાણુભેદની જાત છે. તે શીતળ તથા મદકર છે; અને પ્રમેહ તથા મૂત્રકૃચ્છની નાશક, બલકર, વ્રણનાશક અને કિંચિત્ દીપન છે. ત્રીજી એક શિલાવદક નામની જાત છે. તે શીતળ તથા સ્વાદુ છે; અને પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ, મૂત્રાવરોધ, પથરી, શ્વળ, ક્ષય તથા પિત્તનો નાશ કરનારી છે. ચોથી એક ક્ષુદ્ર પાપાણુભેદી નામની જાત છે. તે વ્રણ, મૂત્રકૃચ્છ અને પથરીનો નાશ કરનારી છે. **ઉપયોગ**:—(૧) મૂત્રકૃચ્છ ઉપર:—પાપાણુભેદનાં મૂળ, ગરમાળાનું મગજ, ધમાસો, બાળહરિતકી અને ગોખરનો કાઢો મધ નાખી પાવો; એટલે તણખીઓ તથા આગથી યુક્ત મૂત્રકૃચ્છ રોગ દૂર થાય છે; અથવા પાપાણુભેદનાં મૂળનું ચૂર્ણ ચોખાના ઘોવરામણમાં પાવું, કિંવા પાપાણુભેદનાં મૂળ શિલાજિત, લીંડીપાપર અને એલચીદોડાનું ચૂર્ણ પાણીમાં અથવા ગોળમાં કિંવા ચોખાના ઘોવરામણમાં આપવું. (૨) પ્રમેહ ઉપર:—પાપાણુભેદનાં મૂળનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૩) શુક્રાશ્મરી ઉપર:—લકડી પાપાણુભેદનો કાઢો પાવો. (૪) પથરી ઉપર:—પાપાણુભેદનાં મૂળનો કાઢો, શિલાજિત અથવા સુરોખાર સાકર નાખી પાવો. (૫) અશ્મરી(પથરી)જન્ય મૂત્રકૃચ્છ ઉપર:—પાપાણુભેદનાં મૂળનો કાઢો પાવો. (૬) હંતકૃમિ ઉપર:—પાપાણુભેદના ફળનો ધૂમાડો દાંતને આપવો.

ઉપ૭ પાટલા—સં પાટલિ. હિં પાટલ, પાડર. મં પાડળ. કં હાદરી. તેં કલગોર. તાં પડ્ડિ. ઈં વનકુકનટ. લાં કેસલપીનીઆ વનકુકલા. પાટલામાં વેલપાટલા અને વૃક્ષપાટલા એ બે જાતિ છે. વેલપાટલાના વેલા હોય છે અને વૃક્ષપાટલાનાં ઝાડ હોય છે. પાટલી પાટલા, અમોઘા, મધુદત્તી, ફેલેફા, કૃષ્ણવૃંતા, કુબેરાક્ષી, કાલસ્થાલી, કાંચસ્થાલી, અલિવલ્લભા, તામ્રપુષ્પી, એ વેલપાટલાનાં સંસ્કૃત નામ છે. પાટલા, સીતા, મુકક, મોક્ષક, ધંટા, પાટલિ, કાળપાટલા, એ વૃક્ષપાટલાનાં અથવા શ્વેતપાટલાનાં નામ છે. વેલપાટલાના વેલા વૃક્ષ ઉપર ચઢેલા હોય છે અને એનાં પાંદડાં વાસનવેલનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે; પણ તે કરતાં મોટાં અને લાંબાં હોય છે. એને ફળનો ગુરુછો આવે છે. જેવી વાસનવેલનાં પાંદડાંના રસની ધટ્ટ ચેપલી અને છે, તેવીજ વેલપાટલાનાં પાંદડાંના રસની પણ બને છે. પાટલાનાં ફળ ગોળ હોઈ નાનાં

* એને પથ્થરફેડી જડી કહે છે. આ સિવાય એક પથ્થરનીજ જાતની પથ્થરફેડી આવે છે. આ પથ્થરની અંદરથી નીકળે છે, માટેજ એનું એ નામ આપેલ છે.

મોતી જેવડાં અને ધોળાં હોય છે. એ વેલનાં મૂળ વાસનવેલનાં મૂળ જેમાં કડવાં હોય છે. વૃક્ષપાટલાનાં પાંદડાં બહુલીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. વેલપાટલાને “મોટી વાસનની” વેલ પણ કહે છે. પાટલા:—રસકાળે કડવી, તીખી તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, વાત, સોજો, આખ્માન, ઉલટી, ઉધરસ તથા સન્નિપાતનો નાશ કરનારી છે. બીજી સિતપાટલિકા:—(ધોળા પાટલા) નામની જાતિ છે. તે કડવી, જડ તથા ઉષ્ણ છે; અને વાતદોષ, ઉલટી, ઉચ્ચકી, કફ, દમ, સોજો, અરુચિ તથા તરસનો નાશ કરનારી છે. વલ્લીપાટલા:—ઉષ્ણ છે અને પિત્ત, રક્તદોષ, સોજો, અરુચિ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. રક્તપાટલા:—(તામ્રપુષ્પી) કડવી, તીખી તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, વાયુ, સન્નિપાત, શ્વાસ, ઉલટી તથા સોજનો નાશ કરે છે. ક્ષુદ્ર શ્વેતપાટલા:—રિન્ધ્ર તથા પ્રણીશોધક છે; અને કફ, વિષ, કોઠ તથા નાથટાની નાશક છે. ભૂપાટલા—તીખી, ઉષ્ણ, બલકર તથા વીર્યવર્ધક છે; અને બીજા ગુણુ રક્તપાટલા જેવાજ છે. પાટલાનાં ફૂલ—તૂરાં, સ્વાદુ તથા હ્રસ્વ છે; અને કફ, રક્તદોષ, દાહ, પિત્ત તથા પિત્તાતિસારનો નાશ કરે છે. પાટલાનાં ફળ:—કડવાં, શીતળ, ગુરુ, તૂરાં તથા મધુર છે; અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, રક્તપિત્ત, વાયુ તથા હેડકીનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) હેડકી ઉપર:—પાટલાનાં ફળનો રસ મધમાં પાવો. (૨) કુરશાના વિષ ઉપર:—પાટલાનાં મૂળ ધસી પાવાં. (૩) ગરમી (મૂત્રકૃચ્છ્ર) ઉપર:—પાટલાનાં પાંદડાંના રસની થેપલી નાલિ ઉપર રાખવી; અને એજ થેપલી, માથા ઉપર ઉષ્ણતા થઈ હોય તો તાળવા ઉપર મૂકવી. (૪) દોલેરા અને પેટ દુખતું હોય તે ઉપર:—પાટલાનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ધસી પાવાં તથા કુંટી ઉપર લેપ કરવો. અને એ મૂળનો એક કકડો મોઢામાં રાખવો તથા તે મૂળમાંથી જે દ્રવ આવે તે ગળી જવો. (૫) શોફેદર ઉપર:—પાટલાનાં મૂળ ગાયના દૂધની છાશના પાણીમાં ધસી બે વખત પાવાં. પથ્થ-અલુણી. એજ મૂળ કંમરની આસપાસ બાંધવાં. (૬) નાના બાળકની પેટપીડ ઉપર:—પાટલાનાં મૂળ, કાચકાં અને અનિવિષ કિંવા વખમો પાણીમાં ધસી પાવાં. (૭) પિત્તવિકાર ઉપર:—પાટલાનાં પાંદડાંના રસમાં સુંઠનું ચૂર્ણ ૩ માસા અને સાકર ૨ તોલા નાખી પાવું. (૮) શીતમેહ ઉપર:—પાટલાનાં મૂળ અને ગોખરનો કાઠો પાવો. (૯) અરુચિપિત્ત ઉપર:—પાટલાનાં પાંદડાંનો રસ કાઠી તેમાં સુંઠની ભૂખી ૬ માસા અને સાકર ૨ તોલા નાખી પાવો. (૧૦) બાળકોને તૃપાનો આજર થાય છે એટલે તાળવું પડે છે તે ઉપર:—વેલપાટલાનાં પાંદડાં વાટી થેપલી કરી તે તાળવા ઉપર રાખવી. એ વિશેષ કરીને છોકરીના તાળવા ઉપર રાખવી. છોકરાના તાળવા ઉપર વાસનવેલ લેવાનો વધારે રિવાજ છે.

ઉપટ પાટલી—(શીળુવી) સંં પાંદુલ્લી. મં પાટલી, પાંદરલ્લી, પુરારી. લિંં પાટલી. કં મળુમંડે. લાં દ્રુષ્યુજ્યા દ્યુકોપાયરસ.

પાટલીનું ઝાડ મોટું વધે છે. એ ઝાડ ધણુંજ દુર્લભ છે. ધારવાડ જાણમાં સિરડી કરીને ગામ છે ત્યાં એક પાટલીનું ઝાડ છે. એ ઝાડ વાળ્યા પછી એને છ-સાત વર્ષ ફૂલ આવવા લાગે છે. એનાં ફૂલ ધણુંજ સુકુમાર અને ઘણાં સુવાસિક હોય છે. એ લાખના રંગનાં હોય છે. પાટલીને પારિજાતક જેવાં જડાં ફૂલ આવે છે.

ઉપટ પાટ (કાળીપાટ)—સંં પાટા, વનતિક્તિકા. કાંં પહાળ. બંં આકનાદિ. લિંં પાટ, પાટ. કં પાટા, અગરસુટી. તૈં પાટચેદુ. તાં પાડા. તું તિપલે. મલાં પાટકિટણુ. લાં રેકાનિયા હેર્નાંદીફાલિયા. મં પહાડ, પહાડમૂળ.

કાળીપાટનો વેલો હોય છે. એ એક ચંદ્રકાર બીજાજાતિની વેલ છે. એ વેલાનાં પાંદડાં ગળાનાં પાંદડાં જેવા અથવા કેટલેક અંશે પીપળાનાં પાંદડાં જેવાં, કાંઈક દીર્ઘ, વર્તુલ, પાતળાં અને સુંવાળાં હોઈ તે લાંબાં દીંટડાં ઉપર એકાંતરે આવેલાં હોય છે. કાળીપાટના વેલાને બારીક પીળાં ફૂલોનો જથ્થો જૂની ડાળીઓના ખાંચામાં(સાંધા-બમલમાં)થી આવે છે. એના ઉપર મરી અથવા વટાણા જેવડાં લાલ રંગનાં ફળો આવે છે. આ બેથી પાંચ હજાર ફૂટની ઉંચાઈ ઉપર સીમલાના પહાડમાં મળે છે. બંંગાળા, બિહાર, સિંગાપુર અને કેંકણ પ્રાંતમાં આ વેલા પુષ્કળ થાય છે. વિશેષ કરી કાળીપાટના વેલા કુંગરાળ પ્રદેશમાં ઘણા થાય છે. ડાકટર્સ ડિમક અને ટ્રાયમેન સાહેબે આ

વેલાને જૂનિવિંધી અથવા વેણીવેલ નામ આપેલ છે. ગોવા પ્રાંતમાં એને પારવેલ કહે છે. એ વેલાનાં મૂળને પહાડમૂળ અને કાળીપાટ પણ કહે છે. પહાડમૂળ:—તીખું, કડવું, ઉષ્ણ, લઘુસંધાનકારક, તીક્ષ્ણ તથા લઘુ છે; અને પિત્ત, દાહ, અતિસાર, શૂળ, વાતપિત્ત, જ્વર, વિષદોષ, અજીર્ણ, મિદોષ, ઉલટી, કોઠ, હૃદય, કંઠ, શ્વાસ, કૃમિ, ગુદમ, મથ્થુ, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ગલરોગ ઉપર:—પહાડમૂળ (કાળીપાટ), અતિવિષ, દેવદાર, ઇંદ્રજવ, કડુ અને નાગરમોથનો કાઢો મધ અથવા ગોમૂત્ર નાખી પાવો. (૨) પીનસ (નાકમાંથી રસી નીકળે છે તે) રોગ ઉપર પહાડાદિ તેલ:—પહાડમૂળ, હળદર, દારૂહળદર, મોરવેલ, લીંડીપીપર, જાંબનાં પાંદડાં અને દાંતીનાં મૂળ, એ સર્વ સમભાગ લઈ, તેનો કલ્ક કરી, તે કલ્કથી ચોગણું તલનું તેલ નાખવું; અને કલ્કનો સારો પાક થવા માટે તેલથી ચોગણું પાણી નાખી તેલ શેષ રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને તેલ જાળી લેવું તથા નાકમાં રેડવું; એટલે અતિ કઠણ પીનસ રોગ પણ દૂર થાય છે. (૩) શીતજ્વર (ટાઢીઆ તાવ) ઉપર:—પહાડમૂળનો કાઢો મરીની જૂઠી નાખી પાવો. (૪) અતિસાર અને દાહ ઉપર:—પહાડમૂળ કિંવા આંખાની અંતરજાલ દહીંમાં વાટી ખવરાવવી. (૫) શીતમેહ ઉપર:—પહાડમૂળ અને ગોખરનો કાઢો આપવો. (૬) સોજા ઉપર:—પહાડમૂળ ગરમ પાણીમાં વાટી પાવાં અને સોજા ઉપર લેપ કરવો. (૭) પારોગડાના રોગમાં બાળકને સોજો ઉત્પન્ન થયો હોય તે ઉપર:—પહાડમૂળ વાટી પાઈ દેવાં. (૮) વિલંબી રક્તાતિસાર ઉપર:—પહાડમૂળનો કાઢો આપવો. (૯) મૂત્રાશ્મરી (મૂત્રાશયમાં નાની પથરી થાય છે તે) રોગ ઉપર:—પહાડમૂળનો કાઢો આપવાથી સારો થાય છે. (૧૦) તરસ, અરુચિ, અપચો અને મોઢાનો સ્વાદ બગડે તે ઉપર:—પહાડમૂળ, વાળો અને કાળા વાળાનો કાઢો આપવો. (૧૧) આમાતિસાર ઉપર:—પહાડમૂળ, ઇંદ્રજવ, કરિયાતું, નાગરમોથ, પિત્તપાપડો અને ગળોનો કાઢો આપવો. (૧૨) સંગ્રહણી ઉપર (પાઠાદિ ચૂર્ણ):—પહાડમૂળ, કુણું ખીલીકળ, ચિત્રકમૂળ, ત્રિકટુ, જાંબુનાં ખીઆંતી જાલ, દાડમની જાલ, ધાવડીનાં ફૂલ, કડુ, અતિવિષ, નાગરમોથ, દારૂહળદર, કરિયાતું, ઇંદ્રજવ, એ જણસો સમભાગે લઈ એ સર્વની ખરોખર કુડાની જાલનું ચૂર્ણ મેળવી ચોખાના ધોવરામથ્થુમાં અને મધમાં આપવું. (૧૩) પિત્ત-કંઠ-જ્વર ઉપર:—(પાઠા સમતક):—પહાડમૂળ, સુંઠ, કરિયાતું, નાગરમોથ, ગળો, કાળો વાળો અને સુગંધી વાળાનો કાઢો આપવો. (૧૪) ધા લાગેલા ઠંકાણે:—એનાં પાંદડાં ખાંધેલાં હોય તેા દુખાવો એછો થાય છે. (૧૫) સાન્દ્રમેહ અથવા જે મૂત્રમાં કફ ધાતુ (મ્યુક્સ) અથવા સફેદ ક્ષાર (ફોસ્ફેટસ) જતો હોય તે ઉપર લીમડાની જાલ, ગોમૂત્ર અને મધ મિશ્ર કરી પહાડમૂળનો કાઢો આપવો.

૩૬૦ પાન અજમા—અજમામાં ધણા બેદ છે. જે છોડ ઉપર ખીઆં આવતાં નથી તેને ‘પાનઅજમા’ કહે છે. એનો છોડ પથરાયેલો હોય છે અને હાથ દોઢ હાથ ઉંચો વધે છે. એનાં પાંદડાં જાડાં હોય છે. એ પાંદડાંનો વાસ અજમા જેવો આવે છે. ચોમાસાની ઋતુમાં એના કાંદા વાવ્યાથી એ છોડ થાય છે. એના ઉપર ફળ કિંવા ખીઆં આવતાં નથી. આ પાંદડાંનાં લજ્જામાં ધણું સ્વાદવાળાં થાય છે. ઉપયોગ:—(૧) કશ્મ ઉપર:—એનાં પાંદડાંનો રસ આપવો. (૨) લમરીના દંશ ઉપર:—એનાં પાંદડાં મસળી દંશસ્થાને ચોળવાં એટલે જરા ચટકો લાગ્યા જેવું થઈ વેગ જલદી બંધ થાય છે.

૩૬૧ પારસ પીપળા—સં પારસિ, તૂત્ર. મં પારસપિપળ. હિં ગજદંડ, પુરવસુ. અં બંગરળી. તૈં ગંગારળી. મલાં પૂવરાયુ. તાં પૂરવસુ. ફાં યલાસમેલ્ય. ઇં હિમિકસસ. લાં ચિસપિસિયા પોપલનિયા.

આ એક પીપળા જેવું જાડ છે. એનાં કાંકણ પ્રાંતમાં “અષ્ટ” “મજુર” “કુડેપાઈર” એવાં નામ છે. એનાં પાંદડાં પીપળાનાં પાંદડાં જેવાં અને તે કરતાં મોટાં હોય છે. એને ધોળો રસ (દૂધ) આવે છે. એ જાડ કુંગરાળ પ્રદેશમાં થાય છે. એના ગુણ પીપર જેવા છે. એને બીંડીના છોડના જેવાં ફળ આવે છે. *ઉપયોગ:—(૧) શુભડામાંહેના કૃમિ (જીવડા) મરવા

* પારસ પીપળાનાં પાંદડાં બ્રહ્મ પીપળાનાં પાંદડાં જેવાંજ હોય છે. માત્ર બ્રહ્મપીપળાનાં

માટે—પારસ પીંપળાનું દૂધ ચોપડવું. (૨) મણીઆરીના (સર્પની એક જાતિ છે તેના) વિષ ઉપર—પારસ પીંપળાની છાલનો રસ અર્ધા તોલાથી એક તોલા સુધી પાવો. (૩) ધાસ ઉપર—પારસ પીંપળાના દૂધમાં મરી અને હળદર અથવા બહેડાંનું ચૂર્ણ નાખી બે ચણોઠીભારની ગોળીઓ કરી ખાવી. ગોળી ખાધા પછી કેટલીક વારે ઉલટી થઈ કફ પડે છે. ઉતાર—ધી અને ભાત. (૪) કફરોગ ઉપર—પારસ પીંપળાનો રસ શક્તિ પ્રમાણે ખાળકને ત્રણ ટીપાંપર્યંત અને મોટા મનુષ્યને આઠ ટીપાં સુધી ગોળમાં કાલવી આપવો; એટલે કફ પાતળો થઈ પડે છે. (૫) આદાશીશી ઉપર—પારસ પીંપળાનાં ફળ પાણીમાં ધસી તેનું નસ્ય આપવું.

૩૬૨ પારિજાતક—(સં. મં. પારિજાતક. હિં. હારસીંગર.) એ ઝાડ ધણું મોટું હોતું નથી. એને ગોળ ખીઆં આવે છે. પારિજાતકનાં ફૂલ ધણાંજ સુકુમાર હોય છે. એ ફૂલ ધણાં સુવાસિક છે. ઝાડ હલાવીએ એટલે એનાં ફૂલ નીચે ખરી પડે છે. પારિજાતકનાં ફૂલનો દૂરથી પવન સાથે વાસ આવે છે ત્યારે તે મનને ધણુંજ આનંદિત કરે છે. x **ઉપયોગ—**(૧) કોદરાના વિષ ઉપર—પારિજાતકનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી ઢોરને પાષ દેવો એટલે કોદરાનું વિષ ઉતરે છે. (૨) ખરજવા ઉપર—પારિજાતકનાં પાંદડાં અને નાચણીનો (નાગલીનો) લોટ એકત્ર વાટી ચોપડવો અને દહીંમાં સોનાગેર ધસી પાવો; અથવા પારિજાતકનાં પાંદડાં દૂધમાં વાટી લેપ કરવો. (૩) ગલગંડ ઉપર—પારિજાતકનાં પાંદડાં, વાંસનાં પાંદડાં અને ખોરેતીનાં પાંદડાંને બેગાં વાટી સાત દિવસ સુધી લેપ કરવો. (૪) ઉદકમેહ ઉપર—પારિજાતકની અંતર-છાલનો અષ્ટમાંશ કાઢો પાવો. (૫) ખોડા ઉપર—પારિજાતકનાં ખીઆં વાટી લેપ કરવો. (૬) સર્પદંશ ઉપર—પારિજાતકનાં પાંદડાંનો અગર છાલનો રસ કાઢી પાવો. (૭) દાદર ઉપર—પારિજાતકના પાલાનો રસ તે ઉપર ચોપડવો.

૩૬૩ પાલખ (ભાજી)—સં. પાલખ, મધુસૂદની. કં. મુકુંદ નગીડ, પાલખ. હિં. બં. પાલેક. મં. પાલખ. ફાં. અરપનાખ. લાં. રપાઈનેસિયા એલેરેશીઆ. ઇં. રપાઈનેઝ. અં. અરપનાખ. આ ભાજીનો છોડ વેંતલર વધે છે. એનાં પાંદડાં ધણાં કોમળ અને પાતળાં હોય છે. પાલખનાં પાંદડાંને થોડા કાત્રા હોય છે. હિંદુસ્તાનમાં એની ઉત્પત્તિ ઘણી છે. પાલખનું શાક સારું થાય છે. **પાલખ—**કિંચિત્ તીખું, મધુર, પથ્યકર, શીતળ, રક્ષ, ખાઈ, વાતલ, આલક, બેદક, તર્પણ, પિત્ત, ગુરુ, વિષ્ણુકારક તથા સ્વાદુ છે; અને રક્તપિત્ત, કફ, મદ, શ્વાસ તથા વિષદોષનો નાશ કરે છે.

૩૬૪ પોરેચો (પારિભદ્ર)—સં. રક્તકેસર, પારિભદ્ર. મં. પાંગારા. કો. પારંગા. હિં. ફરદદ, જલનીમ. બં. પાલિદામાર. કં. હાલીવાળ, પોંગારા. તાં. કલ્યાણમુરકકુ. વં. પાંગરા. તુ. પોંગારેડામારા. મલાં. મુળમુરિક્કા. તૈં. મુળમોતિચેટુ. લાં. એરીટ્રીના ઇંડીકા.

એ ઝાડ મોટાં થાય છે. એમાં ઘોળી અને રાતી એવી બે જાત છે. ઘોળી જાત કચચિત્ જણાય છે. એનું લાકડું હલકું હોય છે. એ ઝાડપર કાંટા આવે છે, માટે તેની વાડ કરે છે. એના લાકડાની સાંગડ કરી તે ઉપર તરવા શીખનારા તરતાં શીખે છે. એ લાકડાનાં તલવારનાં મ્યાન અને ખાળકને માટે રમકડાં વગેરે ઘણી જાણસો થાય છે. ઘોળો પારિભદ્ર ગુણમાં સારો છે. **પારિભદ્ર—**તીખો, ઉષ્ણ. પથ્ય તથા અમિદીપક છે; અને અરુચિ, કફ, વાત, કૃમિ, મેદ તથા શોફનો

પાંદડાં જેવી એનાં પાંદડાંને છેવટે લાંબી શેડ હોતી નથી. એને મીંઢળના જેવાં ફળો હોય છે. આ ફળોની માળાઓને સાધુઓ પવિત્ર માને છે. એ ફળમાં કપાસીઆ (કપાસના ખીજ) જેવાં, પણ ઇંછા વગરનાં પાંચ ખી હોય છે. આ ખીજ દૂધમાં ખારી ખાવાથી અથવા પારસ પીંપળાનાં મૂળ કે એનાં ખીજ સફેદ જીરું અને શરપંખો સમાનભાગે લઈ ખારીક વાટી રાઠાં દૂધની સાથે લે, તો સ્ત્રીને ગર્ભ રહે અને નિશ્ચય પુત્ર થાય. આ ઉપાય સ્ત્રીઓએ ઋતુસમયે કરવા જોઈએ.

x આ વૃક્ષ વન અને ઉપવનમાં થાય છે. એનાં ફૂલની ડાંડી કેસરી રંગની હોય છે. એ ડાંડીઓને વાટી કપડાં રંગે છે. એનાં ફળ ચપટાં અને નાનાં હોય છે તથા પાંદડાં ઉંધાં ફૂલી જેવાં અને ખરડ હોય છે.

નાશ કરે છે. એનાં ફૂલ પિત્તરોગ અને કણુઆધિનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) કમળી ઉપર:—પારિભદ્રની છાલની ભૂડી વજ્રચાળ કરી એક તોલાભાર ચોખ્ખાના ધોવરામણમાં આપવી. (૨) વાતરકતાદિ રક્તાદોષ અને ધાતુવિકાર ઉપર:—ધોળા પારિભદ્રની છાલનું ચૂર્ણ ગાયના માખણમાં અમર ઘી અને સાકરમાં આપવું. (૩) લિંછીના વિષ ઉપર:—પારિભદ્રની છાલનો રસ પાવો.

૩૬૫ પાંચકાંઠા—સં વનપલાંડુ. મં પાંચકંઠો. હિં જલિપિયાજ. અં વનપિયાજ. તેં નક્કવુક્ષિગડ. લાં અરજેનીઆ છીડીકા. છં છીડીઅન સ્કવીલ.

*પાંચકાંઠા નદીમાં થાય છે. એના કંઠ કંઠા જેવા થાય છે. પાંચકાંઠાને નાગદમણીના જેવાં ફૂલ આવે છે. નિકાડ આગળ ગોદાવરી નદીમાં એ કાંઠા પુષ્કળ થાય છે. બીજે ઠેકાણે પણ નદીઓમાં ધણા થાય છે. એ કાંઠાની કોષ કોષ ભાજી (શાક) પણ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) દોરના ખાધામાં સોમલ આઘેા હોય તે ઉપર:—પાંચકાંઠાનો રસ શેરભર બર્ષ લીમાં અથવા દહીંમાં પાવો. (૨) ગુમકું કુટવાને તથા વાળા ઉપર:—પાંચકાંઠા વાટી લેપ કરવો. (૩) વાધ કરડયો હોય તે ઉપર:—પાંચકાંઠા વાટી ખાંધવા. x

૩૬૬ પાણકુંભા—સં જલકુંભી. મં પાણકુંભી. અં ટાકાપાના. લાં પીરડીઆ સ્ટાટ્ટીઓડીસ.

પાણકુંભા કુંભાના ઝાડ જેવુંજ હોય છે અને એનાં પાંદડાં પણ તેજ પ્રમાણે હોય છે. પાણકુંભાને ફળ ફલજ આવે છે; ફળ આવતાં નથી. ઉપયોગ:—(૧) ગલ્લગંડ ઉપર:—પાણકુંભાની રાખ ગોમૂતમાં નાખી ખાંધવી. પછી તે પાણી માળી પાવું અને કોદરાનો ભાત તથા છાશ પથ્ય કરવી.

૩૬૭ પાંદડી—સં પાચી, મલ્હારિષ્ટા. મં હિં પાચ. કં પચ્ચે, પચ્ચદગિડ.

પાંદડીનાં ઝાડ એક હાથ ઉંચાં હોય છે. એનાં પાંદડાં ધણાં મોટાં હોતાં નથી, પરંતુ ફાંમળના કરતાં કિંચિત્ નાનાં હોય છે. એ પાંદડાં કુમળાં હોય તે વેળા જરા રાતાં હોય છે; પરંતુ જૂનાં થયા પછી સાવ લીલાં થાય છે. એનાં પાંદડાંનો અને તોરાનો વાસ સારો આવે છે. પાંદડીનું અત્તર કાઢે છે. પાંદડીનાં પાંદડાં અને તોરા લીમાં સુવાસ લાવવાના ઉપયોગમાં આવે છે. પાંદડીનાં સૂકાયેલાં પાંદડાં શાક, ઉંચી બનાત વગેરે મૂલ્યવાન વસ્ત્રોમાં ધાલી રાખવાથી તેઓને ઉષ્ણનો ઉપદ્રવ થવાનો ભય રહેતો નથી. પાંદડી:—તીખી, કડવી, ઉષ્ણ, કષાય તથા સુગંધી છે; અને વાયુ, ગ્રહદોષ, ભૂતખાધા, ત્વગ્દોષ, મણુ, દાહ, તૃષા તથા વિષનો નાશ કરે છે.

૩૬૮ પિઠવણ (નાનો સમેરવો)—સં પૃષ્ઠિપર્ણી. મં પિઠવણ, રાનભાલ, શેવરા, કોંડવલા. હિં પિઠાની, ડાવડા, દૌન્ના. કં નરિયલખેનો. તેં કોલાકુપન્ના. અં ચાકુલે, શંકરજટા. ઓરીયા—કષ્ટપર્ણી. લાં ઉરેરિયા લંઝોપોઈડીસ્.

એ ઝાડ પડતર જમીનમાં ધણાં થાય છે. આ ઝાડની ઉંચાઇ શુભારે બે અઢી હાથ હોય છે. એ ઝાડને પાંદડાં આવે છે તે બેવડાં હોય છે, એટલે ડીંટા પાસે બારીક પાંદડું હોય છે અને તેની આગળ મોટું પાંદડું થયેલું હોય છે. મોટા પાંદડાની લંબાઇ પહોળાઈ શુભારે ચાર આંગળ હોય છે. એ ઝાડ ઉપર ચપટ તથા વાંકી નાની નાની સિંગો આવે છે. એ વનસ્પતિનાં મૂળ દશમૂળમાં આવે છે.

આ વનસ્પતિ સંબંધી લોકોને કેટલીક શંકા છે. એનો છુપજ હોય એનાં પાંદડાં ગોળ વેલ-દાર હોય છે. તે બીલી પ્રમાણે ત્રિદળ હોય છે. બાજુનાં બે પાંદડાં કરતાં વચ્ચે પાંદડું મોટું હોય છે. ફૂલો ધોળાં અને કિંચિત્ કાળાશ પડતાં હોય જટાયુક્ત હોય છે. મરાઠીમાં પૃષ્ઠિપર્ણીને રાનભાલ, પિઠવણ અથવા ડાવડા અને ગુજરાતીમાં પિઠવણ કહે છે. કોંકણ પ્રાંતમાં રાનભાલ વામથી જે

* કોળકંઠ નીચે પૃષ્ઠ ૧૭૬ ની ટીપણી જુઓ.

x પાણકુંઠો કફન, મૂત્રલ, સ્વેદલ, જ્વરદન, અને કૃમિદન છે. વધારે માત્રામાં આપવાથી ઉલટી થાય છે. વિષમ જ્વરમાં તાવ આવવા પહેલાં આપવાથી તાવ આવતો અટકી જાય છે. કૃમિ મારવા માટે ૨ થી ૪ વાલ ગોળમાં મેળવી અપાય છે. અતિ વધારે પ્રમાણમાં ખાવામાં આવે તો અછર આવે છે. ઉદરરોગમાં બીજી ઔષધિની સાથે પાણકુંઠો અપાય છે. ઉધરસમાં કફ બહુજ વધી જાય છે ત્યારે કફ કાઢવા માટે પાણકુંઠો આપી ઉલટી કરાવવાથી લાભ થાય છે. પાણકુંઠો સ્વાદમાં કડવો હોય છે. પાણકુંઠાના કંઠ ૮ થી ૧૦ શેર વજન સુધીના હોય છે.

આ. ૧૬

વનસ્પતિ વપરાય છે તેનું વર્ણન અહીં આપેલું છે. એનાં પાંદડાં છેક ભાલાના આકારનાં ડુંદરી હોય છે, એટલે દીંટડા પાસે ઝીણું હોય તેનીજ પાછળ મોટાં પાંદડાં થએલાં હોય છે. કોકણ જીલ્લામાં પડતર જમીનમાં એ ધણી થાય છે. એ ખાંટુકડાં હોય છે. એની ઉંચાઈ બે અડી હાથજ હોય છે. મોટાં પાંદડાંની લંબાઈ પહોળાઈ શુમારે ચાર આંગળ હોય છે. મં મોતીલાલ શાહે પોતાના “વિદ્યાહનર” નામના ગુજરાતી માસિક પુસ્તકમાં આ વનસ્પતિનું વર્ણન નીચે લખ્યા પ્રમાણે કરેલ છે:—“આ છોડવા નદીકિનારા ઉપર ખાતરાની જગ્યામાં ઉગે છે. એનાં લાકડાં ૩-૪ ફુટ ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં એક એકના આંતરે દીંટડાવાળાં અને બંને બાજુએ ત્રણ ધંચ લાંબાં અને એક-દોઢ ધંચ પહોળાઈનાં હોય છે. તે ઉપરની બાજુ-એથી જેવામાં સુંદર હોય સુંવાળાં હોય છે અને નીચલી બાજુએ તેના ઉપર બારીક રૂંછાં હોય છે. એને ચોમાસાની આખરમાં નાનાં નાનાં રાતા રંગનાં ફૂલોનો ઘેસ આવે છે. એની શિંગો ઘોળા અને સાંધા હોય તેવી દેખાય છે. તેમાં બીજ ફિક્કા પીળા રંગનાં ચોળા જેવાં હોય છે.” અહીં આ ત્રણ પ્રકારનું વર્ણન આપેલ છે. તે પૈકી કોઈ પણ બેનું વર્ણન એકસરખું મળતું આવતું નથી. એમાં સ્પષ્ટ દૃષ્ટિથી જોતાં કોકણી અને ગુજરાતી પિઠવણુ ધણા ભાગે એક જોવી છે. પિઠવણુ:—ફૂરસાના વિષ ઉપર એનાં પાંદડાંનો રસ ગુણકારી છે. એનો મુખ્ય ઉપ-યોગી ભાગ મૂળ છે; પરંતુ પાંદડાંનો પણ ઉપયોગ થાય છે. પિઠવણુ:—તીખું, ઉષ્ણ, કડવું, ખાટું, મધુર, લઘુ તથા વૃષ્ય છે; અને ઉંઘરસ, અતિસાર, વાતરોગ, તૃષા, દાહ, ત્રિદોષ, ઉલ્કી, ઉન્માદ, તાવ, રક્તાતિસાર અને વ્રણનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ગર્ભિણીનાં રક્તપિત્ત, કમળો, સોજો, ઉંઘરસ, દમ અને તાવ ઉપર:—પિઠવણુ, બળદાણા અને અરકુસીનો રસ પાવો. (૨) વછનાગના વિષ ઉપર ઉતાર:—પિઠવણુનો રસ ૪ તોલા સાકર નાખી પાવો. (૩) બરોળ ઉપર:—પિઠવણુનાં મૂળાંઓનો અગર પાંદડાંનો રસ પાવો.

૩૬૬ પિત્તપાપડો—સં ૦ પર્પટ. મં ૦ પિત્તપાપડા. દે ૦ ખડોશુ. દિં ૦ પિત્તપાપડા, દવણુ-પાપડા. બં ૦ ક્ષેતપાપડા. કં ૦ પર્પટક. તૈ ૦ પાર્પટકમુ. ફા ૦ શાહતરા, ધરમતર. અં ૦ શાહતરજ, બકલતલમલીક. ઔ ૦ જડપાંપુડા. લાં ૦ ગ્લોસોકાર્ડિયા બોસવેલિયા.

આ એક ત્રણ-ચાર હાથ સીધું વધનારું ઝાડનું છે. એના ઉપર બારીક કાંટા અથવા કાંસો આવે છે. એ ચોમાસાના આરંભમાં ઉગી શિયાળાની આખરે સૂકાઈ જાય છે. એનાં પાંદડાં લાંબાં અને સાંકડાં હોઈ છેવટે શેડ નીકળેલી હોય છે. એના ઉપર ઘોળા રંગનાં ફૂલો આવે છે. ઝાડ સૂકાય એટલે તેનો રંગ કાળો થાય છે. પિત્તપાપડો પોતાની મેળે ઉગે છે. કારોમાંડળ કિનારા ઉપર અને તેમાં પણ મુખ્યત્વે કરીને નેલૂર, મજલીપટ્ટન વગેરે ભાગમાં રેતાળ જમીનમાં એનું ઘણુંજ વાવેતર કરે છે. એનાં પાંદડાં અને છાલ કફ કાઢવાના કામમાં સારાં ઉપયોગી થાય છે. તેને સૂકવી ખાંડી તેનું ચૂર્ણ લોટમાં મેળવી તેની પુરીઓ કરી તે દમના રોગીને અને ક્ષયના રોગીને આપવાનો રિવાજ કેટલેક ઠેકાણે છે. એનાં મૂળ લાંબાં અને નારંગી રંગનાં હોય છે. તે સુતરાઉ લૂગડાંને ઉત્તમ પ્રકારનો પાકો રંગ આપવાના ઉપયોગમાં આવે છે. એમાંથી જાંબવો અને ભૂરો નારંગી રંગ પણ તૈયાર થાય છે. હિંદુસ્તાનમાં છીંટનો પાકો લાલ રંગ પિત્તપાપડાના મૂળની ઉપરની છાલમાંથી બનાવે છે. સિલોનમાંથી આનાં મૂળ મોટા પ્રમાણમાં પરદેશમાં મોકલાય છે. વાવેતર કરેલાં ઝાડો કરતાં આપોઆપ જંગલમાં ઉગેલાં ઝાડ વધારે પસંદ કરાય છે. એ મૂળ નાનાં હોય તેમાંથી ચોથો ભાગ રંગ નીકળે છે. સમુદ્રકિનારા ઉપરની હલકી, સૂકી અને રેતાળ જમીનમાં એ ઝાડો પોતાની મેળે ઉગે છે. વાવેલાં ઝાડોનાં મૂળ બારીક એકથી બે ફૂટ લાંબાં હોઈ તેની બાજુ ઉપર રેખા હોય છે. એમાંથી મજાના રંગ જેવો લાલ રંગ મળે છે. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાંના રંગરેજ એ ધણે વાપરે છે. એનો નમુનો મદ્રાસના પ્રદર્શનમાં રાખેલો હતો. એના ઉપર પરીક્ષકોએ નીચેનો અભિપ્રાય આપેલો હતો—“રંગ ક્રમ મૂળની છાલમાંજ હોય છે. અંદરનો ઘોળો ભાગ નિરુપયોગી હોય છે. મદ્રાસ ઈલાકામાંના મદુરા શહેરમાંના રંગરેજ લાલ પાધડી આ મૂળના રંગથીજ રંગે છે. વાવેલાં ઝાડો કરતાં જંગલી ઝાડના મૂળમાંથી ૩૩ ટકા

વધારે રંગ નીકળે છે; અને તેનું કારણ એ છે કે, જેમ વધારે વરસાદથી મૂળ કહોવાઇ જાય છે, તેમજ તે વાવેલા ઝાડને વધારે પાણી આપવાથી પણ તે બગડે છે. બે વર્ષનાં ઝાડોનાં મૂળ મળવાથી તે વધારે ગુણકારી થાય છે.” અંધારી જગ્યામાં રાખવાથી તે બગડે છે, એમ કહેવાય છે. મદ્રાસી રમાલ રંગવામાં શિરડોળીના મૂળની સાથે આ મૂળનો ઉપયોગ કરે છે; અને રંગ પાકો કરવા માટે તેમાં ફટકડી નાખે છે. હિરાકસી મેળવવાથી કાળો રંગ થાય છે; અને કસુબો (કાબરનાં ફૂલ), લિંબુનો રસ અને સોડા મેળવવાથી કાચો લાલ રંગ થાય છે.

પિત્તપાપડાના બે પ્રકાર છે. તે પૈકી ઘાસ પિત્તપાપડો એ ઘાસ જેવો હોય છે અને તે ઉપર કણસલાં પણ હોય છે. પિત્તપાપડાનાં ઝાડ ચોમાસામાં ઉત્પન્ન થાય છે. એનાં પાંદડાં બારીક હોય છે અને એના ઉપર બારીક ફૂલ આવે છે. **પિત્તપાપડો:**—શીતળ, કડવો, સંગ્રહી, વાતલ, લઘુ તથા પાકકાળે તીખો છે; અને પિત્ત, કફ, જ્વર, રક્તદોષ, દાહ, અરુચિ, ગ્લાનિ, ભ્રમ, મદ, પ્રમેહ, ઉલ્લી, તરસ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **પિત્તજ્વર ઉપર:**—પિત્તપાપડાનો કાઢો લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવો. (૨) **પિત્ત ઉપર:**—પિત્તપાપડાનાં પાંદડાંનો રસ અને ગાયનું ચોખ્ખું દૂધ એકત્ર કરી તેમાં સાકર નાખી પાવું; અથવા પિત્તપાપડો અને સુંઠનો કાઢો પાવો. (૩) **માથું ચઢતું હોય તે ઉપર:**—પિત્તપાપડાનો રસ અને કારેલીનાં પાંદડાંનો રસ એકત્ર કરી તેમાં ગાયનું ઘી નાખી માથે મર્દન કરવાથી પિત્તાંશવડે ચઢેલું માથું જલદી ઉતરે છે. (૪) **શોષરોગ ઉપર:**—પિત્તપાપડાનો કાઢો પાવો. (૫) **મસ્તકનો તાપ, આંખોની બળતરા અને ઉલ્લી ઉપર:**—પિત્તપાપડાનો કાઢો મધ નાખી પાવો. (૬) **પથરી ઉપર:**—પિત્તપાપડો ૪ તોલા લઈ ચૂર્ણ કરી તે ગાયની છાશમાં પાવો. તાજે હોય તો પિત્તપાપડાનો રસ છાશમાં પાવો. (૭) **સલ- (છાડ)ની વૃદ્ધિ કરવી હોય તે ઉપર:**—પિત્તપાપડાનો કાઢો સાકર નાખી પાવો. (૮) **પિત્ત-જ્વર ઉપર:**—પિત્તપાપડો, ચંદન (સુખડ), વીરણ વાળો અને સુંઠ, એનો કાઢો આપવો. (૯) **દૂષિત વાયુજન્ય જ્વર ઉપર:**—પિત્તપાપડો, બ્રાહ્મી અને હંસરાજનો કાઢો પાવો. આ ગોવા તરફ આપે છે. x

૩૯૦ પિલુડી—સંઠ કાકમાચિકા. મંઠ કાંગો(મો)ણી. હિંઠ મકોય, કવેયા. બંઠ કાકમાચી, ગુડકામાઈ, ગદનમધુની. કંઠ કાકે. તાંઠ કારે. તૈંઠ બલુસ. તુંઠ કાકેડેલ. મલાંઠ કાંડનગરી. ફાંઠ રોબાતરીખ. અંઠ એનવુસસાલ્વ. ઇંઠ નાઈટસેડ. લાંઠ સોલેનં નાઇગ્રમ્. રાજંઠ ચિરપોટન, મકો.

આ ઝાડ ચોમાસામાં વાવે છે. એ શુભારે બે હાથ અને તેથી પણ ઉંચાં વધે છે. એને લાલ અને ચણેડી જેવાં બારીક ફળો આવે છે.* તે સ્વાદથી લોકો ખાય છે. એનાં પાંદડાંના રસવડે કાગળપર લખેલું લીલા રંગની શાહી પ્રમાણે દેખાય છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **શોફેદર ઉપર:**—એનાં પાંદડાંનો રસ ચોપડવો એટલે શોફેદરનો સોજો ઉતરશે. (૨) **પિત્ત ઉપર:**—એનાં પાંદડાંની બાજી કરી ખાવી એટલે પિત્ત શમન થશે. (૩) **અફીણ ઉપર:**—પાંદડાંનો રસ કાઢી પાવો. (૪) **કાનમાં જીવડું વગેરે ગયું હોય તો:**—પાંદડાંનો રસ કાનમાં નાખવો.

૩૯૧ પિસા—એ ઝાડ મોટું થાય છે. તે મહાબળેશ્વર, માથેરાન અને બીજે ઘણે ઠેકાણે થાય છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **પ્રમેહ તથા ધાતુવિકાર ઉપર:**—પિસાનાં પાંદડાંની બૂકી કરવી અને તેમાં દૂધ તથા સાકર નાખી આપવી, એટલે ઉપર્યુક્ત વિકાર દૂર થઈ ધાતુ પુષ્ટ થાય છે. લીલાં પાંદડાં હોય તો તેમ ને તેમજ ચાવી ખાવાં. (૨) **પાંડુરોગ ઉપર:**—પિસાનાં પાંદડાંની બૂકી ગરમ પાણીમાં આપવી.

x પિત્તપાપડાની ઉપરની બે જાત ઉપરાંત ખાખરાના બીજને પલાય પાપડો તેમજ પિત્ત-પાપડો કહે છે. તેનું વર્ણન નં. ૧૬૬ માં આપેલું છે. ઘાસ પિત્તપાપડાનું વર્ણન અહીં આપવા ઉપરાંત ઉપર નં. ૨૧૪ માં આપેલું છે.

* પિલુડીનાં પાંદડાં આસોદનાં પાંદડાંની સાથે ફેટલીક બાળતમાં મળતાં દેખાય છે. એને સફેદ રંગનાં ખંડગોળ પાંચ પાંખડીવાળાં ત્રીણાં ફૂલો આવે છે. પિલુડા ઝાડની માફક એને ફળોનાં લુમખાં આવે છે. એ ફળો ખાવામાં સ્વાદિષ્ટ લાગે છે.

૩૭૨ પિસ્તાં—સં. અભિષૂક, નિઝાયક. હિં. મં. ફાં. પિસ્તા. અં. પિસ્તામા. છં. પિસ્તેશિઓનટ. લાં. પિસ્તેશિયાન્હેરા. અં. ફિસ્તક.

પિસ્તાંનું ઝાડ મોટું થાય છે. આ ઝાડ પશ્ચિમી, યુખારા અને અફઘાનીસ્તાન, એ દેશના જંગલની અંદર ઉત્પન્ન થાય છે. એ ઝાડ ઉપર ચણાના પોપટા જેવાં ફળ આવે છે. એના ઉપર પાતળી ધટ હાલ હોય છે. ફળની અંદરના ગરનો રંગ લીલો હોય છે. અને તે પર લાલ ટપકાં હોય છે, તેને પિસ્તાં કહે છે. એનું હાલ સુઢાં ફળ વાવવાથી તેનો રોપો થાય છે. પિસ્તાં ખાવાથી મીઠાં લાગે છે. એને પકવાન્નમાં તથા મિઠાઈમાં નાખે છે. એ બળકર તથા પુષ્ટિકાયક છે. એનું તેલ નીકળે છે. તે માથે ચોળવાથી પિત્તશ્મન થાય છે. આ તેલનો ઉપયોગ રેશમને કીરમજી રંગ ચઢાવવાના કામમાં થાય છે. **પિસ્તાં:—**ગુરુ, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, વૃષ્ય, સ્વાદુ, ધાતુવર્ધક, રક્તને સ્વચ્છ કરનાર, બલકર, પિત્તકર, બેદક, કડવાં તથા સારક છે; અને કફ, વાયુ, ગુદ્મ તથા ત્રિદોષનાં નાશક છે. **ઉપયોગ:—**(૧) પૌષ્ટિક ક્ષીર:—પિસ્તાં, બદામનો મગજ, ચારોળી અને ખસખસ ખારીક વાટી દૂધમાં નાખી ઉકાળી ખીર કરવી તથા તેમાં ગાયનું ઘી અને સાકર નાખી સેવન કરવું.

૩૭૩ પીંપર (પિંપળ)—સં. પ્લક્ષ, પિંપરી, જટી. મં. પિંપરી. હિં. પાકરી, પાખર, પાકર, પિલખન. અં. પાકુડ. કં. વસુરીમારા, જુવ્વીમારા. તૈં. જાતિની, ગર્દભાંડે. ગોં. કેળા. કાલજુવ્વી. મલાં. ચુવ્વનાલ, ઇત્તિ. ઈં. બેલ્હડ લિવ્ડ ફિગ ટ્રી. લાં. ફાઇકસ વિરેન્સ.

પીંપરનું ઝાડ ઘણું મોટું થાય છે. પીંપરનાં પાંદડાં નાંદરખીનાં પાંદડાં જેવાં અને તે કરતાં મોટાં હોય છે. આ છાયાવૃક્ષ છે. પીંપરની છાયા ઘણી ઘટ અને ઠંડી છે. છાયા માટે રસ્તાની બાજુએ આ ઝાડો વાવે છે. પીંપરને બ્રહ્મપીપળાનાં ફળ જેવાં ફળ આવે છે. બાળકો એ ફળને ઘણા પ્રેમથી ખાય છે. પીંપરનું લાકડું ઇમારતી કામના ઉપયોગમાં આવે છે. પંચવલ્કલમાં એની હાલ લેવામાં આવે છે. **પીંપર:—**તીખી, કડવી, તૂરી તથા શીતળ છે; અને ત્રણ, ચોનિદોષ, વિસર્પ, દાહ, પિત્ત, કફ, રક્તપિત્ત, રક્તદોષ, મેદોરોગ, શોષ, મૂર્છા, બ્રમ, પ્રલાપ, સોજો તથા રક્તાતિસારનો નાશ કરે છે. લઘુ (નાની) પીંપર (નાંદરખ) ગુણોમાં અધિક છે. **ઉપયોગ:—**(૧) ઉદાવર્ત અને વાતગુદ્મ ઉપર:—પીંપરનો ચૂપ, (૧૮ ગણ) પાણી નાખી ચતુર્થાંશ શેષ રહે તે) ઘી નાખી પાવો. (૨) ખોડા ઉપર:—પીંપરનું દૂધ ચોપડવું.

૩૭૪ પીંપળો (બ્રહ્મ પીંપળો)—સં. અશ્વત્થ. મં. પીંપળ. હિં. પીંપલવૃક્ષ. કં. અરળીમારા. તૈં. રાવીચેટું. ફાં. દરખતલરમ. તાં. અં. રાકમરં. તું. અત્તાસામારા. મલાં. અરાયલ. ઈં. પોપલરલિવ્ડ ફિગ ટ્રી. લાં. ફાઇકસરિલિજીયોઝા.

એ ઝાડ ભરતખંડ સિવાય બીજા દેશમાં થતું નથી. આ ઝાડ ગામમાં, રાનમાં તથા અરણ્યમાં સર્વે સ્થળે થાય છે અને તે અતિશય ઉંચું વધી ઘણું ફાલે છે. કાંઈકાંઈ ઠંડાણે તો એનો વિસ્તાર એટલો વધે છે કે એની છાયામાં ત્રણસો ચારસો માણસો સહેજે બેસી શકે છે. આ ઝાડ ઘણાં વર્ષ સુધી રહે છે. પીંપળામાં અનેક અલૌકિક ગુણો હોવાથી એ ઝાડ હિંદુ લોકોમાં ઘણું પવિત્ર મનાયલું છે. x ઘણાક પરોપકારી ગૃહસ્થો પીંપળાના ઝાડની આસપાસ એટલો કે પાળ બાંધે

x એનું લાકડું યજ્ઞની સમિધમાં વપરાય છે. એનાં પાંદડાંની ટોચની અણી પારસ પીંપળા કરતાં વધારે લાંબી હોય છે. એ પીંપળા અને પારસપીંપળાને ઓળખવાનું પ્રત્યક્ષ સાધન છે; એનાં ફળ (લાણાં) જંગલી બોર જેવડાં થાય છે. એ કાચાં ખવાતાં નથી, પરંતુ પાકવાથી તે મીઠાં લાગે છે, માટે બાળકો ખાય છે. પણ એ ફળોમાં કાંઈકાંઈ વખતે ઝીણા જીવ હોય છે. એ ઝાડનો ઉદ્ભવ કાગડાએ ખાધેલા ફળમાંનાં બીજ તેની વિષા સાથે બહાર આવે છે તેનાથી હોય છે. એથી એ ઠંડકેકાણે બીજવૃક્ષજ ઉગે છે. કાંઈકાંઈ વખતે તો તે મોટી દિવાલો ઉપર ઉગી નીકળી દિવાલોને ગેરવી નાખે છે. પરમાત્માએ આવા પૂજ્ય વૃક્ષને બહોળા પ્રમાણમાં ઉગાડવાને કેવી ડહાપણબરેલી યુક્તિ કરેલી છે !

કાંઈકજ પીંપળાને વડની માફક વડવાઈ જેવા અંકુરો પુટે છે. તેને પીંપળાની વડવાઈ કહે છે. એ બાળકની આંચકી ઉપર રામબાણુ ધલાજ છે. એ પાણીમાં ધસી પવાય છે.

છે. પીંપળાનું લાકડું ખાળવાના કામાં લેવું નહિ એવો હિંદુ લોકોમાં નિયમ છે. પીંપળાને ખાસીક ફળ આવે છે. પીંપળાની લાખ બને છે; તે રંગમાં તથા બીજા ધણા કામના ઉપયોગમાં આવે છે. એનો ઉત્તમ લાખીરંગ થાય છે. એ ઝાડને લોકો પરોપકારાર્થે ઢાયા માટે દેવળની આસપાસ તથા રસ્તા ઉપર રોપે છે. પ્રવાસમાં ચાલનાર ભારવાળા, અશક્ત, રોગી, વૃદ્ધ વગેરે માણસો ચાલવાના અમથી થાકે એટલે પીંપળાની ઢાયા નીચે બેસી વિસામો લે છે. એની ઢાયા ઠંડી હોય છે. એ ઝાડના યોગે આસપાસની હવા સ્વચ્છ થઈ લોકોને ધણું સુખ થાય છે. એ ઝાડમાં અતિ-શય ગુણ છે અને તે આપણા પૂર્વજો પૂર્ણપણે બળ્યતા હતા. પીંપળો:—મધુર, કષાય, શીત, દુર્ગંધ, ગુરુ, રક્ષ, વર્ણકર, ચોનિશુદ્ધિકારક તથા કડવો છે; અને કફ, પિત્ત, દાહ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. એનાં પાકાં ફળ:—હલ્લ તથા શીતળ છે; અને કફ, પિત્ત, રક્તદોષ, વિષદોષ, દાહ, ઉલટી, શોષ તથા અરુચિનો નાશ કરે છે. લાખ:—કડવી, તૂરી, સિન્ધ, લઘુ, બલકર, ભ્રમસંધાનકારક, વર્ણપ્રદ તથા શીતળ છે; અને કફ, પિત્ત, શોષ, વિષ, રક્તવિકાર, વિષમજ્વર, ઉચકી (હેડકી), ઉધરસ, જ્વર, ઉરક્ષત, નાસારોગ, વિસર્પ, કૃમિ, કુષ્ઠ, વ્રણ, ત્વગ્દોષ તથા દાદનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ઉપદંશ એટલે ગરમીની ચાંદીઓ ઉપર:—પીંપળાની સૂકાયેલી છાલની રાખ ચાંદીઓ ઉપર નાખતા જવી એટલે ચાંદી કોરી પડી મટી જાય છે. (૨) બાળકોની બોબડી વાચા શુદ્ધ થવા માટે:—પીંપળાનાં પાકેલાં ફળ ખાવા આપવાં. (૩) ઉચકી (હેડકી) અને ઉલટી ઉપર:—પીંપળાની સૂકી ડાળની રાખ પાણીમાં ભિંજવી કેટલીક વારે તે પાણી ગળી પાવાથી ઉચકી અને ઉલટીનો તત્કાળ નાશ થાય છે. (૪) ઉરમાં સંચય થયેલું રક્ત શુદ્ધ થવા માટે:—પીંપળાની ડાળાઓનાં પાંદડાં અને કુંજો લઈ તેનો રસ કાઢી મધ નાખી પાવો. (૫) ખસ ઉપર:—પીંપળાનાં છોડીઆંની રાખ અને ચૂનો માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવાં; કિંવા ઢાલ પાણીમાં ઘસી ચોપડવી. (૬) નાના બાળકના અંગ ઉપર ફાદલીઓ (ઝોરી) થાય તે ઉપર:—પીંપળાનું છોડિયું અને રોડું એકત્ર ઘસી લેપ કરવો. (૭) નાના બાળકનું મોઢું આવી મોઢામાં ચાંદીઓ પડે છે તે ઉપર:—પીંપળાનાં તાળાં પાંદડાં અને છાલ બારીક વાટી તેમાં મધ મેળવી દિવસમાં ત્રણ વાર થોડું થોડું ચટાડવું. (૮) અફીણ ઉપર:—પીંપળાની છાલનો કાઠો કરી પાવો એટલે અફીણનું વિષ ઉતરે છે. (૯) ક્ષતકાસ અને ઉરક્ષતકાસ ઉપર:—પીંપળાની લાખનું ચૂર્ણ* મધ અને ઘી સાથે આપવું. (૧૦) દાહજ્વર ઉપર:—પીંપળાની છાલ અને કડુ વાટી અંગે લેપ કરવો. (૧૧) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:—પીંપળાનાં સૂકાં છોડીઆંનું ચૂર્ણ ઘીમાં કાલવી ઉપર ચોપડવું. (૧૨) કુટેલું બદ્ધ ભરાર્થ આવવા માટે:—પીંપળાનું દૂધ અને ગંધ-એરજો (ચંદ્રસ) એકત્ર કરી પટ્ટી મારવી એટલે ત્વરિત ગુણ આવે છે. (૧૩) અળતો (પોથી) કરવાની રીત:—એક શેર પાણી, છ પૈસાભાર પીંપળાની લાખ, બે તોલા શુદ્ધ કરેલો ટંકણખાર, (ટંકણ-ખારના કકડા કપડામાં બાંધી ભેંસના છાણમાં ઘોળવા; પછી તે સ્વચ્છ પાણીથી ધોવા એટલે તે માંગડો ઘોળો-શુદ્ધ થાય છે.) અને લોહાર છ માસા, આ સર્વ એક વાસણમાં નાખી બે પહોર સુધી રાખવાં એટલે લાખનો રંગ ઉતરી અળતો તૈયાર થાય છે; કિંવા ચૂસા ઉપર બાફવો એટલે તૈયાર થાય છે. આ તૈયાર થયેલા અળતામાં ૩ બીંજવી થેપલીઓ કરી સૂકવી રાખવી. જરૂર વખતે થેપલીઓનું ખપજેગું ૩ પાણીમાં પલાળી રંગ કાઢી લેવો. એના રંગથી લખે છે તેને રાત્રી શાહી કહે છે. અળતામાં કાળજી ધુંટી પુસ્તકો લખવા લાખી શાહી (પાકી શાહી)* કરે છે. (૧૪) રત્ન-

* લાખ ભીંજાને ખાવા માટે કઠી આપવી નહિ; કારણ કે એથી મર્લી રહેતો નથી, એમ કેટલાક પાસેથી સાંભળ્યું છે.

* આજ સુધી અમદાવાદી જેવા મહાન ટકાઉ કાગળો ઉપર જે લાઓ લખી રાખવામાં આવતાં અને જે આજે ૫૦૦-૭૦૦ વર્ષનાં લખાયેલ પુસ્તકો જેવાં તે તેવાં નજરે પડે છે; તે આજેજ શાહીથી લખતા હતા. એ શાહી બનાવવાની એકસરખી પથ થોડા ફેરારવાળી અનેક રીતો અનેક મહત્ત્વનાં પાસેથી મળી આવે છે. એક જૈન ગ્રંથમાં આ પ્રમાણે એક કવિલ લખેલું છે કે:—

લાખ ઠાંક ખીસ મેલ સ્વાજ (ટંકણ) ઠાંક પાંચમેલ, બીર ઠાંક દોસો લઈ ઠંડીયેં ચડાવ્યો;

રોગ ઉપર:—પી'પળાની છાલ બાળી પાણીમાં નાખવી અને તેમાં લોખંડનો કકડો વારંવાર તપાવી જમકારવો. તે પાણી ગાળી સવાર-સાંજ પીવા આપવું અને ઇન્દ્રવરણનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૧૫) **ઉચ્છ્રી (હેક્ટી) ઉપર:**—પી'પળાની છાલ બાળી પાણીમાં જમકારી ખટાઈમાં વાટી જાતી ઉપર લેપ કરવો. (૧૬) **રક્તાતિસાર ઉપર:**—પી'પળાની કુમળી કુંજો, ધાણા અને સાકર સમભાગ લઈ મોઢામાં રાખી દાંતોએ ચાવી તેનો રસ ગાળવો. (૧૭) **અટકાવ આવવા માટે:**—પી'પળાની અને આમલીની છાલ પાણીમાં વાટી પાવી. (૧૮) **ક્ષય ઉપર:**—પી'પળાની લાખનું ચૂર્ણ, ઘી અને મધ વિષમ (ઓછા કે વધુ) ભાગે લઈ તેમાં પાવું. (૧૯) **બદ ઉપર:**—પી'પળાનું દૂધ અને ગંધમેરજો એકત્ર ખરલ કરી ચોપડવાં. (૨૦) **બાળકોને શરીરે ફોડકીઆ થાય છે તે ઉપર:**—પી'પળાની છાલ અને ઇંટ પાણીમાં એકઠાં ઘસી લેપ કરવો. (૨૧) **નીલમેહ ઉપર:**—પી'પળાની છાલનો કાઢો પાવો. (૨૨) **ઢોરોને કંઈ જખમ થઈ કીડા પડે છે તે ઉપર:**—પી'પળાની છાલ રોટલામાં નાખી ખવરાવવી. (૨૩) **હુનુમહ (મોઢું) ઉઘડવા કિંવા બીડાવા દે નહિ તે) વાચુ ઉપર:**—પી'પળાની અંતરછાલનો પાણી નાખી રસ કાઢી તેમાં લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ નાખી તે પાવો. (૨૪) **રક્તપિત્ત ઉપર:**—પી'પળાનાં પાંદડાંનો અંગરસ ૧ ભાગ, હીરાભોળ ૬ ભાગ અને તેથી બમણું મધ એકત્ર કરી પાવું; એટલે રક્તનો પ્રવાહ કિંવા હૃદયમાં સંચય થયેલા લોહીનો નાશ થાય છે. (૨૫) **પ્રદર ઉપર:**—પી'પળાની લાખ એક તોલો જાશના પાણીમાં ઉકાળી સાકર નાખી પાવી. (૨૬) **દમ અને ઉંઘરસ ઉપર:**—પી'પળાની લાખનું ચૂર્ણ ઘી-સાકરમાં આપવું.

૩૭૫ પીલુ (જળ, જળુ)—સં. મં. હિં. પીલુ. કં. પીલુ, ઓગતી. બં. પીલુગાજ. તૈં. ગોલચુ ચેટુ, પિલવરગોડ. તાં. કોકુ. દેં. જલ. ફાં. દર્ખતેમિસ્વાટ. અં. ઇરાક. ઇં. મરટડં ટ્રી ઓફ સ્કિઅર. લાં. સાલ્વેડોરા પર્સિકા.

પીલુમાં નાની અને મોટી એવી બે જાતો છે. પીલુનાં જાડ શાખાવાળાં હોય છે. એ જાડ ટોંકણુ પ્રાંતમાં સમુદ્રકિનારે તથા ગુજરાતમાં ઘણાં થાય છે. પીલુનાં પાંદડાં ધાવડીનાં પાંદડાં જેવાં તથા તે કરતાં મોટાં અને જડાં હોય છે. એ જાડ ઉપર ફળ તોરણુ પ્રમાણે આવે છે. એ પાકેલા ફળનો રંગ પ્રવાલ જેવો લાલ હોય છે. એ ફળ એકેક ખાવાથી ગળુ સૂચ જઈ ગળામાં ખરજ થાય છે; પરંતુ એકદમ ઘણાં ફળ ખાવાથી કોષ પણુ પ્રકારનો અપકાર થતો નથી. પીલુને ટોંકણુ પ્રાંતમાં 'સારી' અને 'કિંકણુ' પણ કહે છે. એના ફળનું તેલ કાઢે છે; તેને ખાંખણુ (મં. "કિંકણુલ") કહે છે. એ તેલ વાયુ ઉપર શરીરે મસળે છે. મોટી જાતનાં જાડ કેટલાક મુસલમાન લોકો પીરોની કબરો પાસે શોલા માટે વાવે છે. એની છાયા ઘણીજ ઘટ્ટ હોય છે. * **લઘુ પીલુ:**—મધુર, તીખું, તૂરં, ખાટું, રચિકર, સારક, કડવું, તીક્ષ્ણ, ભેદક, દીપન,

જ્યોત્સો આગ દીજે ત્યોત્સો એર ખાર સખ લીજે, લોદર ખાર વાલ વાલ પીસકે રખાઇએ;
મીંઠા તેલ દીપ જ્વાલ કાજલ સો લે ઉતાર, નિકાવિધિ પિછાનીકે એસેં દિ, બનાઇએ;
ચાલક ચતુર નર લિખકેં અનુપ ગ્રંથ, બાંચ બાંચ બાંચ રિઝ રિઝ મોજ પાઇએ. ૧

* લઘુ પીલુને ખારી જળ અને બૃહત્ પીલુને મીડી જળ કહે છે, એમ સંસ્કૃત નિર્ધારો બતાવે છે; પરંતુ ખારી જળનાં પણ સાધારણ જાડ થાય છે. બદકે તે મીડી જળ કરતાં કાર્મક મોટાં પણ હોય છે. ખારી જળને કેટલાક લોક 'સણી' નામથી ઓળખે છે. એનાં પાંદડાં મીડી જળ કરતાં કાંઈક ટુંકાં અને પહોળાં હોય છે. મીડી જળનાં પાંદડાં સાંકડાં અને લાંબાં હોય છે. મીડી જળમાં એકને રાતાં અને બીજને ઘોળાં ફળ હોય છે, એમ એની પણ બે જાતો છે. ઘોળાં ફળવાળી જળને સેડકી જળ કહે છે. જળનાં બીજને ખાંખણીઆ કહે છે. તેમાંથી જે ખાંખણુ નામનું તેલ ધાંચી લોકો પીલીને કાઢે છે તે મીથુનતીઆ બનાવવાના ઉપયોગમાં લે છે. ખત્રી લોકો પોતાના રંગ સંબંધીના કામમાં પણ તે લે છે. એ તેલ એકાદ બે દિવસમાં ઠરી જઈ માટીના ખોટ જેવું થઈ જાય છે. તેના ભાગીને કકડા અથવા બૂકો કરી શકાય છે. દેવતાના અગર સૂર્યના તાપમાં તેને રાખવામાં આવે તો તે પાણું પ્રવાહી થઈ જાય છે. ઉપયોગ:—(૧) થોડાં ઘાસનો ચારો સારી રીતે કરી ન શકતાં હોય તો:—એવાં દુર્બળ થતાં જતાં થોડાંને સેડકી

રક્તપિત્તકારક, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ તથા વિદાહી છે; અને અર્થ, ગુલ્મ, કફ, વાતરક્ત, પ્લીહા, આનાહ, હિદરોગ, વાયુ તથા વિષબાધાનો નાશ કરે છે. **મોઢું પીલુ:**—મધુર, વૃષ્ય, રુચિકર તથા અમિદીપક છે; અને વિષ, પિત્ત તથા આમનો નાશ કરે છે. **એનું તેલ:**—લઘુ, છે અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) મૂળવ્યાધિ, કૃમિ, ગુલ્મ અને સંઘ્રહણી ઉપર:—પીલુનાં તાળાં પાંદડાં લક્ષણ કરવાં. (૨) વાયુહારક પાટો:—પીલુનાં પાંદડાં અને નગોડનાં પાંદડાં કિંવા એકલાં પાંદડાં કચરી લોઢી ઉપર ગરમ કરી પોટલી બાંધી થોડી વાર તેનો શેક કરવો. પછી તે પોટલીમાંનાં પાંદડાંનોજ પાટો બાંધી ઉપર કપડાનું વેશન દષ્ટ ૪ પહોર રહેવા દેવો. એટલે પગ વળવા, ફાટ થવી, કંમર, પીઠ, હાથ ઇત્યાદિને વાયુવિકાર હશે તો તત્કાળ ગુણુ આવશે. (૩) કૂતરાના વિષ ઉપર:—પીલુનાં પાંદડાંનો રસ પાવો અગર મૂળ ધસી પાવાં. (૪) મોઢામાં ચાંદીઓ પડે છે તે ઉપર:—પીલુનાં પાંદડાંનો રસ ૧ તોલો અને ગાયનું ઘી ૧૫ તોલો, એ બન્ને મિશ્રિત કરી પીવાથી રોગ ત્રણ દિવસમાં નાશ પામે છે. (૫) સંધિવાત ઉપર:—પીલુનાં પાંદડાંનો રસ અને કડવી ગલકીનો રસ એકત્ર કરી અંગે ચોળવો અથવા ખાંખણુ (કિંકણેલ) ચોળવું. (૬) કંઠુ (ખરજ), ગંડમાલા, અંડવૃદ્ધિ અને ક્ષત ઉપર:—ખાંખણુ તેલ ચોળવું.

૩૭૬ પીળો ધંતુરો—સં પીત્તધતૂર, સ્વણુક્ષીરો. મં પિવળાધોત્રા, કાંટેધોત્રા. હિં પીલા-ધતૂરા. બં પિત્તધતૂરા. કં હળદીમદગુણીકે.

એને “પીળો ધંતુરો” “વિલાયતી ધંતુરો” વગેરે કહે છે. એ શુભારે હાથ-બે હાથ ઉંચો વધે છે. એના સર્વાંગે ખારીક કાંટા હોય છે. એને જે ખીઆં આવે છે તે બંદુકના દાર જેવાં કાળાં હોય છે. એ ખીઆં કાગળ નાખી ઉડાડવાથી તડ તડ વાગે છે. આ ઝાડ પડતર જમીનમાં ધણાં થાય છે. આ ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એનાં ખીઆંનું તેલ કાઢે છે. એનાં મૂળને દારૂડીનાં મૂળ પ્રમાણે ‘ચોક’ કહે છે. એના ગુણુ દારૂડી પ્રમાણે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) વિંછીના વિષ અને ખીજ સામાન્ય વિષ ઉપર:—પીળા ધંતુરાનાં મૂળની જાલ પાનમાં ખાવા આપવી. (૨) ટાઢીઆ તાવ ઉપર:—પીળા ધંતુરાના મૂળની જાલ પાનમાં આપવી. (૩) ગરમીના ચાઠા અને મસા ઉપર:—પીળા ધંતુરાની કુંખો ચુંટવાથી જે રસ નીકળે છે તે ચોપડવો અગર મૂળ ધસી ચોપડવાં. (૪) આંખમાં ફૂલાં પડે છે તે તથા સાર આવે છે તે ઉપર:—પીળા ધંતુરાનો ચીક (દૂધ જેવો ચીકણો પદાર્થ) આંખમાં આંજવો. (૫) આંખો આવી હોય તે ઉપર:—પીળા ધંતુરાનાં ફૂલનો અને પાંદડાંનો રસ અથવા ચીક આંખમાં પાડવો. (૬) રેચ થવા માટે:—પીળા ધંતુરાના મૂળનું ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે ગરમ પાણીમાં આપવું. (૭) પ્રમેહ ઉપર:—પીળા ધંતુરાનાં પાંદડાંનો રસ બે તોલા સુધી કાઢી તેમાં તેટલુંજ ઘી નાખી દરોજ એક વખત એ પ્રમાણે પાંચ દિવસ આપવું. (૮) રક્તપિત્ત ઉપર:—પીળા ધંતુરાનાં પાંદડાંનો રસ ગાયના દૂધમાં ૬ મહિના સુધી લેવાથી વ્યાધિ નક્કી મટે છે. (૯) ખસ ઉપર:—પીળો ધંતુરો બાળી તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવો.

૩૭૭ પુંગળવેલ—સં વૃષપત્રિકા, વસ્તાંત્રી. મં પુંગળવેલ, પુંગડી, બોકડી. હિં બોકડી, પુંગળી. કં કુરટીગેય ભેદ. બં જાગલખેટે.

પુંગળવેલનાં પાંદડાં ગુલબાસીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. તે વેલ વાડો ઉપર ધણી થાય છે. આ વેલ પ્રસિદ્ધ છે. **પુંગળવેલ:**—કડવી, સ્તંબન, ધાતુવર્ષક, ગર્ભોત્પત્તિકારક, લઘુ, તૂરી, શીતળ, મધુર, રસકાળે અને પાકકાળે તીખી તથા વાતક છે અને ઉધરસ તથા ગુલ્મની નાશક અને રુચિકર છે;

જળનાં પાંદડાંનો રસ, બાજરીનો આટો અને ગોળ સાથે મેળવી પીંડીઆં વાળી ખવરાવવાં. (૨) પમના બાઉ (એસાર) ઉપર:—બાઉમાં ખાંખણુ તેલ ભરી ધીમે શેક કરવો. (૩) એનો પાલો આમઠી ઉપર બાંધવાથી દાહક રૂપ ધારણ કરે છે. આથી કેટલાક અનાડી લોકો સ્નાયુ (વાળા) ઉપર તેને બાંધે છે. (૪) ઠેરોના ત્રણ રૂઝાવા માટે:—ખારી જળનાં પાંદડાં બાળી તે રાખ ઝીણી વાટી તેમાં માથુસનું મૂત્ર વારંવાર ઉમેરતા જવું અને તે વારંવાર ત્રણ ઉપર ચોપડતા જવું. આ પ્રયોગ લગભગ ઇસે ૭ આયડોફોર્મની ગરજ સારે છે.

તથા સ્વક્રુષ્ક, કફ, પિત્ત, હરોગ અને વિષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧)ગુમડું ફાડવા માટે:— પુંગળવેલનાં પાંદડાં વાડી બાંધવાં એટલે ગુમડું ત્વરિત ફાટે છે. (૨) બળપુળી (પાડા જેવું ગુમડું જેમાં બળતરણ વિશેષ થાય છે તે) અને કોઈ પણ પ્રકારના ગુમડા ઉપર:—પુંગળવેલનાં પાંદડાં વાડી બાંધવાં એટલે આગ કમી થાય છે અને ગુમડું ફાટે છે અગર બેસી જાય છે.

૩૭૮ પુષ્કરમૂળ—સં ૬૦ પુષ્કરમૂલ. હિં ૦ પોહકરમૂલ. મલા ૦ ચત્રાકૃવા. લા ૦ કોસ્ટસ સ્પેસીઅસ. તે ૦ કાશ્મીરમુ. કાશ્મીર—પાતાલપશ્ચિની.

* પુષ્કરમૂળની ઉત્પત્તિ કાશ્મીર દેશમાં થાય છે. પુષ્કરમૂળ એ એક કાષ્ઠનો બેદ છે. એને

* મુંગલી (પારસ) એરંડાના મૂળને પણ પોષ્કરમૂળ કહે છે. શું જાણીએ કે તે આ પુષ્કરમૂળનો પ્રધિનિધિ હશે? કમળનું નામ પુષ્કર હોવાથી એની જડને પણ પુષ્કરમૂળ કહે છે.

અકદત્ત અને શાકઁગધરમાં આ જડને સુગંધીવાળી અને જાગૃતિ આપનાર કહેલ છે. એને ઉધરસ, શ્વાસ, તાવ, અસ્તિ અને ચામડીના રોગમાં આપવાની પ્રશંસા કરી છે. થીઓફે કસરખ નામના પુસ્તકમાં લખેલું છે કે:—મીલિપ્સ શહેરના સૂર્યમંદિરમાં ઇસ્વી સનની પૂર્વે ૨૪૩ વર્ષે સિરિયાના રાજા સેલુકસ અને એના બાઈ એન્ટીઓકસ એ બન્નેએ પુષ્કરમૂળનો હોમ કર્યો હતો. ડાયોસકોરાઇડિસ લખે છે કે:—અરબસ્તાનથી આવનારી વસ્તુઓમાં પુષ્કરમૂળ સર્વથી ઉત્તમોત્તમ પ્રશંસાને યોગ્ય છે. એ સફેદ રંગની અને હલકી હોય છે અને એની મીડી ખુશબોદાર વાસ આવે છે. તોફેટુલ મિગમિનમાં લખે છે કે:—આ હિંદુસ્તાનના કિનારા ઉપરથી આવે છે; અને જે ઝાડમાંથી એ ઉત્પન્ન થાય છે તે થડવગરનું અને પોલાં પાંદડાંનું થાય છે. એની ત્રણ જાતો છે. એ ત્રણે ગરમ, ખુશ્ક અને પેશાબ વધારે લાવનાર, પિત્તને કાઢનાર, કાળજના દરદને નાજુદકર્તા, પેટના બગાડને હટાવનાર, સર્પાદિ જંગમ વિષને ઉતારનાર, કામોદીપનકર્તા, પેટમાંના કૃમિને કાઢનાર અને પેશાબની થેલીમાં થનારી પથરી પીગળાવીને કાઢી નાખનાર છે. મખજન અલ અદવિયામાં લખે છે કે:—એ જડ કામોત્તેજક, કૌરવ આપનાર, દુષ્ટ હવા ઉત્પન્ન કરનાર અને બિમારીઓને અત્યંત ઉપયોગી છે. એ દમના રોગમાં તથા સુદા ખોલવાના કામમાં આવે છે. ડૉક્ટર ઇરવિંગ લખે છે કે, રાજપૂતાનામાં અશીલુ ઉત્પન્ન થવા લાગ્યું તેની પહેલાં આને તમાકુની માફક પીતા હતા. એનો મુખ્ય ઉપયોગ ખુશબોદ અને માલની ગાંસડીમાં જીવ ન પડવા પામે એટલા માટે કરતા હતા. મિં વેડન પોવેલ કહે છે કે:—“પંજાબમાં આના ચૂર્ણને જૂના નાસુર ઉપર, ધાવમાં જીવ પડ્યા હોય તેમાં અને દાંતનાં દરદો માટે વાપરે છે. એને સૂકવી ચૂર્ણ કરી ચોપડવાથી સખત છોલાયેલ ચામડી ઉપર જલદી રૂઝ લાવવાના મક્કમ બરોબર કામ કરે છે અને સૂકવી ચૂર્ણ કરી બાલ ધોવામાં પણ વાપરે છે. કોલેરાની બિમારીમાં ૧ દ્રામ ઇલાયચી અને ૨ દ્રામ ઉપલેટને ૪ ઔંસ ગરમ પાણીમાં ભીંજવી એ પાણી એક ઔંસની માત્રાથી દરેક અડધા કલાકે આપવાથી ઉત્તમ અસર કરે છે.” ડૉક્ટર પોર્ટર રિમથ કહે છે કે, પુષ્કર જલદી ખુશબોદ જગાડનાર પદાર્થ છે અને શુભ વગેરે દરદોમાં ઉપયોગી છે. કાશ્મીરી કાપડ(શાલ, ધુસા)માં કીડા ન લાગવા કાપડના વેપારીઓ એનો ઉપયોગ કરે છે. સૂકાયેલી પુષ્કરમૂળની જડ ખુશબોદાર હવા ઉત્પન્ન કરવાને માટે બાળે છે. ચીનના મુલકમાં આ જડને બાળવાનો અત્યંત શોખ છે. એનો ખુશબોદાર ધૂમાડો ચીનાઈ લોક પોતાના ત્રિષ્ટુદ્ધિ દેવની પાસે બાળે (ધૂપ કરે) છે. સર જોર્જ બર્ડવુડ કહે છે કે:—એનાથી સફેદ થયેલા વાળ કાળા થાય છે; અને એમાં પેટની પીડા બટાડવાનો, ખરાબ હવાની અસર રોકવાનો, ત્રાહી અને ઉંધ લાવવાનો શુભ છે. ચરકસંહિતામાં—એને શુક્રશોષક, લેખનીય (ધાતુઓને પાતળી કરનાર), શુક્રજનક (વીર્ય ઉત્પન્નકર્તા) અને હેડકોનો નાશકર્તા કહેલ છે. સુશ્રુતસંહિતામાં—એને યોનિદોષનાશક અને સ્તન્યશોષક, વર્ણપ્રસાદન (ચામડીનો રંગ સુધારનાર) તથા ચળ અને બીજાં વિકાર હટાવનાર કહેલ છે. અકદત્તમાં લખે છે કે:—હરડે, અબમો, હિંગ અને શુકની સાથે મેળવીને ખાંસી, શ્વાસ, તાવ અને ખંદ જઠરાગ્નિમાં આપે તો એ બધા રોગોનો નાશ થાય.

“પોષરમૂળ” પણ કહે છે. પુષ્કરમૂળ:—કડુ, તીખું, ઉષ્ણ તથા ભેદક છે; અને વાયુ, કફ, જ્વર, સોજો, અરુચિ, ઉષ્ન, હેડકી તથા પાંડુનો અને વિશેષ કરી પાર્શ્વશળો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) દ્વેષ, ધાસ, કાસ અને હેડકી ઉપર:—પુષ્કરમૂળનું ચૂર્ણ મધ સાથે આપવું.

(૨) સ્વરભંગ ઉપર:—પુષ્કરમૂળ મોઢામાં રાખી રસ ગળી જવો. x

૩૭૯ પેંડકુળી—પેંડકુળીના વેણા હોય છે. આ વેણો મોટો અને વિસ્તીર્ણ થાય છે. એનાં પાંદડાં અળખના ઝાડ જેવાં થાય છે. તેની છાલ ઉપરથી કાળા રંગની હોય છે; પરંતુ અંદરથી રાતા રંગની હોય છે. એને રાતા રંગનો રસ આવે છે અને તેની લાખ થાય છે. ઉપયોગ:—(૧) ખરજવા ઉપર:—પેંડકુળીનાં પાંદડાંનો રસ પાવો અને તેજ પાંદડાં વાટી ઉપર ચોપડવાં. (૨) ક્રોધલા ઉપર:—પેંડકુળીના વેણાની છાલ પાણીમાં ધસી ચોપડવી.

૩૮૦ પેંદુર (કૌડીઆ)—સં પિંડાર, મહાપિંડીતરુ. મં પેંદ્રે, પેંદ્રર. હિં પેરીસટ્ક. કં ઓદ્યમાકુવરનું. લાં રેડિયા રિલિન્જિનોસા.

પેંદુરનાં ઝાડ કોંકણમાં થાય છે. તેને જેઠ અને આપાઠ માસમાં ફળ આવે છે. એ ફળ જમરૂપ જેવડાં હોય છે અને તેનો રંગ લીલો હોય છે. તેનું શાક થાય છે. પેંદુર:—તૂફ, ગ્રાહક, વાતાનાશક, શીતળ, બલકર, રુચિકર, મધુર તથા રક્ષ છે; અને વિષ, ચર્મરોગ, રક્તદોષ, કફ, ત્રિદોષ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે.

૩૮૧ પોકળો—(સં બિંદુપત્રક) પોકળાની ભાજનું ડીંટું રાતું અને માઠ જેવુંજ હોય છે; પરંતુ પાંદડાં કંઠક તાંદળજનના જેવાં હોય છે. આ ભાજમાં કિંચિત્ ખટાશ હોય છે. પોકળાની ભાજ નરમ કરવાથી સારી થાય છે; પરંતુ એને ખીઆં આવે છે એટલે તે ઉપયોગમાં આવતી નથી. એનો રોપો શુભરે હાથલર ઉંચો વધે છે. ઉપયોગ:—(૧) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:—પોકળાનાં પાંદડાંનો રસ જમીન ઉપર રેડી બનાવેલો કાદવ જેવા ભોંયરસો મેળવી તેનો લેપ કરવો.

૩૮૨ પોપૈયો (એરંડકાકડી, ઝાડચીભડી)—સં વાંતકુંભકલ, મધુકર્કટી. મં પપ્પ. વં એરંડીપપ્પ. હિં અંડકાકડી. બં વાતાવિલેષુ. તૈં બોપ્પર્ષ. તાં પપ્પાય. તું બપ્પાંગાઈ. મલાં પપ્પાય. કં પોપ્પલસુ. ઇં પપાવ. લાં કારિકા પાપૈયા.

આ ઝાડ ધણાખરા પ્રાંતોમાં પ્રસિદ્ધ છે. એ ઝાડ ધણું વધે ત્યારે બે-ત્રણ માથાકું ઉંચું વધે છે. તેને આડા-અવળા ફાંટા ધણા ફૂટતા નથી. એના ફળને “એરંડકાકડી(પોપૈયો)જ” કહે છે. એ ફળ નારીએળની પેડે પાંદડાંની નીચે થાય છે. કાચાં ફળનો રંગ બહારથી લીલો હોય છે. કાચાં ફળનું શાક કરે છે. પાકેલાં ફળ ખાવાથી મીઠાં લાગે છે, પરંતુ તે ધણું ખાવામાં આવે તો શરીરે વિકૃતિ થાય છે. એ ફળ ધણુંજ વાતુલ, જખમ રૂઝવનાર અને પ્રમેહાદિક વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરનાર છે. એ ઝાડનું લાકડું ધણુંજ પોચું હોય છે. તેનાં પાંદડાંના દાંડા લાંબા અને પોલા હોય છે. એનાં પાંદડાં એરંડાનાં પાંદડાંના આકારનાં પણ મોટાં હોય છે. પોપૈયો:—ગ્રાહક છે અને કફ તથા વાયુનો કોપાવનાર છે. પાકેલો પોપૈયો:—મધુર, જડ, રુચિકર, પિત્તનાશક અને ગુરુ છે. ઉપયોગ:—(૧) કીડા (જંતુ) અને દાદર વગેરે રોગ ઉપર:—પોપૈયાના કાચા ફળને ચપ્પુ વડે ચીરીને જે રસ નીકળે તે ચોપડવો. (૨) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—પોપૈયાના કાચા ફળનો રસ મૂળવ્યાધિ ઉપર ત્રણ દિવસ ચોપડવો; એટલે મૂળ બળી જાય છે અગર ગરી પડે છે. (૩) પ્લીહા (પેટમાં ડાબી બાજુએ ખરોળ નામે ગાંઠ થાય છે તે) રોગ ઉપર:—પોપૈયાના ફળનું ચોટીસ કરી પ્લીહા ઉપર બાંધવું; અને પોપૈયાનું દૂધ (રસ) ચમચારભ સાકર સાથે દિવસમાં ત્રણ વાર પાવું. (૪) કૃમિ ઉપર:—પોપૈયાનું દૂધ એક શેર ચમચાભાર સાકર

x પુષ્કરમૂળનાં પાન કહ(ઉપલેટ)નાં પાન જેવાંજ હોય છે. જાખ્યા પણ એકસરખીજ દેખાય છે. ચુલુ પણ લગભગ મળતા છે. એક બીજના અભાવમાં કોઈ પણ ઉપયોગ કરી શકાય છે. કેહરાડનવી આસપાસ પુષ્કરમૂળ મોટા પ્રમાણમાં થાય છે. પુષ્કરમૂળનું સંસ્કૃત નામ “કાશ્મીર” છે. એ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે, કાશ્મીરમાં એ મોટા પ્રમાણમાં થતું હશે.

સાથે પાવું. બાળકને આપવું હોય તો એક બે ટીપાં આપવું. (૫) તબગરમી ઉપર:— લીલા પોપૈયાનો છુદો તપેલામાં નાખી તેને બાણી હાથતળીએ તથા પગતળીએ પાંચ દિવસ બાંધવો.

૩૮૩ ફણુસ—સં પનસ. મં ફણુસ. હિં કટહર. બં કાંઠલ. કં હલસિન—મારા. તેં પનસકાયાં. તાં પલાયુ, ચિરા. વું પેલા. મલાં પિલાવુ. લાં આટોકાર્પસુ ઇન્ટ્રિક્સેલિયા. ઇં ઇડિયન નેકટ્રી.

ફણુસનું ઝાડ મોટું થાય છે. એ ઝાડ વાળ્યા પછી પાંચ-છ વર્ષે ફળે છે. એનાં પાંદડાં લીલાં અને લાંબાં હોય છે. ધણું કરી ફણુસ કુંગરાળ પ્રદેશમાં બહુજ થાય છે. ફણુસ ઉપર બડા કાંટા હોય છે. જે મોટું ઝાડ હોય તો શુમારે ૫૦૦ પર્યંત તેને ફળ આવે છે. આ ઝાડને જમીનમાં પણ ફળ લાગે છે. ફણુસમાં કાપા અને રસાળ એવી બે જાત છે. રસાળ ફણુસનું ફળ ઘોળું હોય છે. ફણુસ ધણા ઉપયોગમાં આવે છે. લીલા ફણુસનું શાક કરે છે. પાકે એટલે અંદરનો ગર્ભ ખવાય છે. તાંલીચોરી, મંગલોર અને ગોમંતક, એ ઠેકાણે ફણુસ પાકવાના વખતે લોક સવારના પહોરમાં અનાજને બદલે ફણુસનો ગર્ભજ ખાય છે. ગર્ભની અંદર ખીઆં હોય છે, તે પણ ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. એ લીલું હોય છે ત્યારે તેને ચીરી શાક કરે છે અને શેકીને કે બાણીને ખાય છે. ઠણીઆ શેકતા પહેલાં તેને લગાર છિદ્ર પાડવું; નહિ તો તે મોટા અવાજથી ફાટે છે. તેને ચૂકવવાને માટે તેના ઉપર માટી ચોપડી રાખે છે; ચોમાસામાં તેને શેકીને ખાય છે. દક્ષિણ કોંકણમાં કણખી લોક ત્રણ-ચાર મહિનાપર્યંત ધણું કરીને કેરીઓની પેઠે ફણુસ ઉપરજ નિર્વાહ કરે છે. ફણુસનો વખત ગયો એટલે ગોટલી ખાય છે. ફણુસનો ગર્ભ સૂકવી રાખી જરૂર વખતે તેનો ઉપયોગ કરે છે. ફણુસ ઉપરનાં ફેતરાં ઢારને ખવરાવે છે, તેથી દૂધ પુષ્કળ ઉત્પન્ન થાય છે. ગરબ વાટી તેની પાતળી રોટલી કે પુરી કરી ખાય છે, તેને ફણુસ-પોળી કહે છે. ગર્ભની ખીર અને કઢી પણ કરે છે. એનું લાકડું પીળું અને ટકવામાં સાગના જેવુંજ છે ને ઇમારતના કામમાં આવે છે. એના લાકડાની પેટીઓ, ખુરસીઓ, ચૌરંગ, પલંગ ઇત્યાદિ વસ્તુઓ થાય છે. ફણુસની જાતનુંજ એક પાત (પાત્ર) ફણુસ કરીને ઝાડ થાય છે, તેનાં પાંદડાં મોટાં હોય છે અને તેનાં ફળ ખાવાના ઉપયોગમાં આવતાં નથી. એનું લાકડું ધણા ઉપયોગમાં આવે છે. તે ખીજા ફણુસ કરતાં ટકાઉ છે; પરંતુ તેનો રંગ સારો હોતો નથી. તેની હોડીઓ અને દરવાજા (બારણાં) કરે છે. ફણુસનો ગર્ભ ખાઇ ઉપર પાન ન આવું; કારણ કે પાન ખાવાથી પેટ ચઢી માણુસ મરે છે. લીલું ફણુસ:—મલાવજંલક, મધુર, બલકર, દોપલ, તૂરં, ગુરુ અને વાતુળ છે. કુમળું ફણુસ:—મધુર, જડ, કફકર તથા મેદવર્ધક છે; અને દાહ, વાયુ, પિત્ત, ક્ષતક્ષય તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. પાકેલું ફણુસ:—પાક વખતે શીતળ, દાહક, સ્નિગ્ધ, તૃપ્તિકારક, ધાતુવર્ધક, રચિકર, માંસવર્ધક, કફકર, બલકર, પૌષ્ટિક, જંતુકારક, વૃધ્ધ તથા દુર્ગંધ છે; અને રક્તપિત્ત, ક્ષતક્ષય તથા વાયુનો નાશ કરે છે. ફણુસની ગોટલી:—મધુર, વૃધ્ધ, જડ અને વિષ્લક છે. ફણુસનાં ખીઆં:—કડવાં, મુખશુદ્ધિકર અને ગુરુ છે. એનું પાણી:—વૃધ્ધ તથા મધુર અને ત્રિદોષનાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) મોં ફાટ્યું હોય તે ઉપર:—ફણુસના અંકુર (ફણુસ અળખી) ઘસી ચોપડવા. (૨) શોફેદર ઉપર:—પાકા ફણુસના અંકુર અને ખરવતીની છાલ એકત્ર કરી, પાણી નાખી, તેનો રસ પાશેર કાઢી પાવો. પથ્ય પાળવું. (૩) બાળકના આમસંમહણી ઉપર:—કાપા જાતના ફણુસની તથા કાપ્યા (મોરવાની) આંબાની છાલ સમભાગ લઈ પાણી નાખી રસ કાઢવો. આ રસ બાળકની શક્તિ પ્રમાણે એક તોલાથી ત્રણ તોલા સુધી લઈ તેમાં ચૂનાવું પાણી બે માસાપર્યંત નાખી જલદી પાછ દેવો. (૪) કંઠરોગ ઉપર:—ફણુસની દરેક ડાળીના છેવટને ભાગે અણીદાર કળીઓ હોય છે, તે બારીક વાટી રસ કાઢી થોડો થોડો ગળામાં નાખતા રહેવું; અથવા વાટેલી કળીઓની ગોળી કરી મોંમાં રાખવી. (૫) રક્તાતિ-સાર અને કોગળીઆ ઉપર:—આંબાની અને ફણુસની છાલનો રસ કાઢી તેમાં ચૂનાવું નીતવું પાણી નાખી તે પાવો. (૬) ફણુસ ખાવાથી અલ્હુ થયું હોય તો:—ઝોપડે ખાવું. (૭) ફણુસ ઉપર પાન ખાવાથી પેટ ચઢે છે તે ઉપર:—કિચિત્ ખટાસવાળાં ખોર ખાવાં.

૩૮૪ ફાલસા—સં ૦ પુરુષક. મં ૦ બં ૦ અં ૦ ફાલસા. હિં ૦ ફાલસે. કં ૦ બેદહા. ફાં ૦ પાલસા. ઇં ૦ એશિયાટીક ગ્રેવિયા. લાં ૦ ગ્રેવિયા એશિયાટીકા.

× આ ઝાડ મોટું થાય છે. એ બગીચામાં વાવે છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે. એનાં પાકાં ફળ પીપરનાં ફળ જેવાં અને તેનો રંગ જાંબુઓ હોય છે. એ ફળ ખાવાથી શીઠાં લાગે છે. એ બીઆંસુદાં ખાવાં. ઉષ્ણકાળમાં એ બીઆંસું શરબત કરી પીએ છે. ફાલસા:—ખાટાં, તૂરાં તથા લઘુ છે; અને કફ તથા વાયુનાં નાશક અને પિત્તકર છે. લીલાં કાચાં ફળ:—પિત્તક, લઘુ, ઉષ્ણ, ખાટાં, તૂરાં તથા વાતનાશક છે. પાકાં ફળ:—મધુર, સ્વાદુ, રુચિકર, તર્પણુ, શીતળ, મલબદ્ધતાકારક, હૃદય, ધાતુકર તથા ખાટાં છે; અને વાત, પિત્ત, રક્તદોષ, તૃષ્ણા, દાહ, ક્ષતક્ષય, શોફ તથા પિત્તજ્વરનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) મૂઠગર્ભ અને મૃતગર્ભ પાડવા ઉપર:—ફાલસાના મૂળનો લેપ કુંટી, ખસ્તી અને યોનિ એ ઠેકાણે કરવો; એટલે ગર્ભ નીકળી જાય છે. (૨) દાહ શમન થવા માટે:—ફાલસાનાં પાકાં ફળ સાકર સાથે ખાવાં. (૩) પિત્તવિકાર અને દ્વેગ ઉપર:—ફાલસાનાં પાકાં ફળનો રસ પાણીમાં મેળવી શરબત કરી તેમાં થોડી સુંકની બૂકી અને સાકર નાખી પાવું.

૩૮૫ ફાંગળો—(સં ૦ ફણિજ્જક) એ ઝાડ તથા એનાં પાંદડાં પણ રાતગુણસી જેવાં હોય છે; પરંતુ પાંદડાંમાં કાત્રા હોતા નથી. એ ઝાડ ઉપર તોરા આવે છે. ઝાડના અંગનો અને એ તોરાઓનો રંગ રાતો હોય છે. એમાં ઘોળો, રાતો અને કાળો, એવી ત્રણ જાત છે. ફાંગળો:—લઘુ, કડવો, રક્ષ, હૃદય, અગ્નિદીપક, પિત્તક, પાકકાળે પિત્તક, રસકાળે તૂરો, તીખો, રુચિકર તથા તીક્ષ્ણ છે; અને કફવાત, કૃમિ, કુષ્ઠ, અર્શ, વિંછી અને સર્પના વિષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) કુરશાના વિષ ઉપર:—ફાંગળાનાં મૂળ ધસી ૩ તોલાપર્યંત પાવાં. પછી કમી જાસ્તી પ્રકાર થાય તો નીચે પ્રમાણે ઉપાય કરવો:—માથું ચઢે તો કાળા કડાજાલનાં મૂળ ધસી માથે અને કપાળે ધસવાં. પેટમાં પીડ આવે તો તેજ મૂળ ધસી પાવાં. ઉલટી થવા જેવું જણાય તો ધાવડીના કુમળા તોરાઓ અને ૭ મરી એકત્ર કૂટી ગોળી કરી ખવરાવવી. શોષ લાગે તો આમલીની છાલ ખાવા માટે આપવી. સોજ આવે તો ધંતુરાનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી ગરમ કરી તેમાં કળથીનો લોટ નાખી સોજ ઉપર લેપ કરવો; કિંવા ઉક્ષી(ઘોળા ધાવડી)નાં મૂળ ગોમૂત્રમાં ધસી ઉપર ચોપડવાં. (૨) ક્ષતમાંના કૃમિ મરવા માટે:—ફાંગળાનાં લીલાં પાંદડાં હાથ પર મસળી ક્ષતમાં તેનો રસ પાડવો અને તેજ પાંદડાંની થેપલી કરી ક્ષત ઉપર ચોટાડવી; એટલે ક્ષતમાંના કૃમિ તાજાડતાજા મરે છે. એ પ્રમાણે એક બે વાર ઔષધ ચોપડવું. (૩) મૂત્રાધાત ઉપર:—ફાંગળાનાં પાંદડાંનો રસ ઇન્દ્રિય પર ચોપડવો અને એક ટીપું મૂત્રદાર ઉપર પાડવું. (૪) કૃમિ ઉપર:—ફાંગળાનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી પાવો. (૫) ઢોરના જખમ ઉપર:—ફાંગળાનાં પાંદડાંનો રસ ચોપડવો. (૬) વાયુથી અંગમાં સણકા થતા હોય તે ઉપર:—ફાંગળાનાં પાંદડાંનો રસનો લેપ કરવો.

૩૮૬ ફાંજી—સં ૦ જીર્ણફાંજી. મં ૦ ફાંજ, ફાંજી, ફાંદ, વરધારાભેદ. હિં ૦ ફાંજી, કાલા-વિધારા. કં ૦ કિરિયમુળે. લાં ૦ રિન્હિયા ઓનાંટા.

ફાંજીના વેલા હોય છે. એ ચોમાસામાં ઉત્પન્ન થાય છે. એનાં પાંદડાં અળુનાં પાંદડાં જેવાંજ પરંતુ ધણાંજ નાનાં હોય છે. પાંદડાંનું શાક અળવીનાં પાંદડાં પ્રમાણેજ કરે છે. એ શાક સાફ થાય છે. ફાંજીનો વેલો મોટો થઈ તે એકાદા ઝાડના આશ્રયે રહે છે. તેને “ફાંદ” પણ કહે છે. ફાંજી:—શીતળ, માલક, વૃષ્ય, કડવી, તૂરી, તીખી, મધુર, બલકર, કફકારક, વિંટબકારક તથા ગુરુ છે; અને વાત, પિત્ત, દ્વેગ, ઉધરસ, આમદોષ તથા ક્ષેણનું શમન કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) કુરશાના વિષ ઉપર:—ફાંજીના વેલાનાં મૂળ ગરમ પાણીમાં ધસી ચાર ચાર ઘડીના અંતરે

× ફાલસાનું વૃક્ષ મધ્યમ આકારનું થાય છે. પાન બીલીના પાન સમાન ત્રણ ત્રણ મળેલાં હોય છે. ફળ બે ત્રણ એકત્ર હોય છે. ફળ કાચાં હોય ત્યારે લીલા રંગનાં હોય છે; પાકવા પછી જાંબુડિયા રંગનાં થઈ જાય છે.

પહેલા દિવસે પાવાં. પછી બીજે અને ત્રીજે દિવસે બે વાર પાવાં.

૩૮૭ ફિરંગી બાવળ—(મં ફિરંગી બાબૂળ) એને “ફિરંગી” પણ કહે છે. એ ઝાડ ધણાંજ મોટાં થાય છે. એને ઝીણા કાંટા હોય છે. એની ડાળીઓ સુરના ઝાડ જેવી દેખાય છે. એને બારીક શિંગો આવે છે. ફિરંગીની છાલ સુવાસિક છે. એ ઝાડ ધણાક પ્રાંતોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ઉપયોગ:—(૧) આમવાત અને વાયુથી સજ્જકા થાય તે ઉપર:—ફિરંગીનાં પાંદડાંને રસ કાઢી તેમાં ઘી નાખી પાવો.

૩૮૮ કુગ—(ખિલાડીના ટોપ, અળખા.) સં જૂજત્ર. મં અળખે ભુષકૃડ. હિં છતોના, છાતા, સાંબકી છત્રી. બં પોચાલ છાતુ, ભુરકુંડા છાતું, કોડક છાતા, ખ્યાંગેર છાતા. કં આળખિ, નામજતરિગે. કોં કાલિમ. ઇં મસરમ. લાં ફંગી. સિં ખુલા.

એ મોટી ચમત્કારિક વનસ્પતિ છે. એ વનસ્પતિની રચનાથી પરમેશ્વરનું પૂર્ણ ચાતુર્ય દેખાઈ આવે છે. યુગનું છત્ર ઉકરડા ઉપર સહેલા પદાર્થ ઉપર, કોહેલાં છાણાં ઉપર અને કેટલેક ઠેકાણે સારી જમીનમાં પણ થાય છે. એમાં સાત-આઠ જાત છે અને તેમાં પણ બે પ્રકાર છે. એક વિષારી અને બીજો સારો. વિષારી અળખા ખાવાથી ભારે અનર્થકર પરિણામ થાય છે. કેફ ચડે છે, પેટ ફૂલે છે, ઉલટી થાય છે અને મન ભ્રમિત થાય છે; એટલા માટે માહિતી સિવાય તે ખાવું નહિ. સારા અળખા પણ ઉત્તમ પચે એવા પદાર્થ નથી. તે ઘણા ખાવાથી જલદી પચી શકતા નથી. યુગમાં પ્રસિદ્ધ જાતિ નીચે પ્રમાણે છે:—ચુડા, ચીતળા, ગવતા, કુખળા, કુરડી, તેલંગી, ભુય-ફેડ અને મોઝાળા. ચુડા એક હાથ ઉંચા હોઈ તેના ઉપરનું છત્ર નાનું થાય છે. ચીતળા સાધારણ હોય છે. ગવતા બારીક હોય છે. કુખળા ઝીણી આંગળી જેવડા હોય છે; કુરડી એથી પણ નાના હોય છે, તેલંગી સર્વ કરતાં ઉત્કૃષ્ટ છે. એના છત્રનો વ્યાસ હાથ-દોઢ હાથ હોય છે. ભુય-ફેડ ગોળ હોય છે. એને છત્ર હોતું નથી, એ કેસલા જેવા ફૂલેલા હોય છે. મોઝાળાને મોગરા જેવી સદૃશ કળી હોય છે. યુગનાં બીજાં ધણાંજ ઝીણાં હોય છે; યુગની ભાજી સારી થાય છે. કેટલાક લોક અળખાને મૂર્ખપણાથી વધવા દેતા નથી. અળખો:—શીત, બળકર, બેદક, મધુર, ત્રિદોષકારક, વૃષ્ય અને કફપ્રદ છે. કાળો અળખો:—મધુર, ઉષ્ણ અને ગુરુ છે. ઘોળો અળખો:—પાક વખતે ગુરુ છે. લાલ અળખો:—અત્ય દોષકારક છે. ઉપયોગ:—(૧) નાના વાછરડા-ઓને ફેલ્લા થાય છે તે ઉપર:—ભુયફેડ જાશમાં વાટી તેમાં ચણેડીભાર હીંગ મેળવી આપવો અને ઔષધ આપતાંજ તે વાછરડાની પીઠ જમીનને લગાડવી. (૨) શીતળા અને ગોવર પેટમાં ન જવા માટે:—જ્યારે અળખાની કળીઓ થાય છે, તેજ વેળા તે લાવી સૂકવી રાખવી. જ્યારે શીતળા અથવા ગોવરનો તાવ બાળકોને આવે ત્યારે એ કળીઓ ગરમ પાણીમાં વાટી કપડે ગાળી પાવી એટલે શીતળા પેટમાં નહિ ઉતરતાં શરીર ઉપર તડતડી ઉઠે છે. (૩) કુંડીમાં ફેલ્લી થાય છે તે ઉપર:—સૂકવેલ અળખા અને ચોમાસામાં દોરોનાં શિંગડાંને જમીનમાં દખાવાથી જે પીલા (અંકુર) ઝુટે છે તે શિંગડાનાં મૂળ એકત્ર કરી તેનો લેપ કરવો. (૪) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—સૂકાએલો અળખો તથા દોરોનાં શિંગડાંના પીલા અને લાંગ એની ઘૂંણી આપવી. x

૩૮૯ કુદિનો—સં પૂતની, પુદીન. મં બં પુદીના. હિં પુદીના. ફાં નોઅના. અં હવા. ફિરંગીં ઓડ ટોલાવ. ઇં ટોડેડમિંટ. લાં મેન્થાસિલ્ વેસદ્રિસ.

કુદિનાના નાના નાના છોડ હોય છે. એ એક તુળસીનીજ જાત છે, એવું કહીએ તો ચાલે.

x યુગનાં છત્ર વર્ષાઋતુમાં વિશેષ કરીને ઉત્પન્ન થાય છે. જેની એક ડાંડી બાસરે ૬ ઈંચ લંબાઈની હોય છે, જેના ઉપર મખમલથી અધિક નરમ અને બહુજ લલકા શીકા રંગનો ગુબારવાળો ટોપ થાય છે, જેને થોડો જટકો લાગે તોપણ રજકણુ ઝરે છે, એ જાતના યુગના ટોપ સર્વ પ્રકારના ખુલા ચએલા જખમેમાં, અમિદગ્ધ મણ, રસીવાળાં સહેલાં ગુમડાં, ગરમ તેલાદિ પદાર્થથી ચએલા ફેલાના જખમ વગેરે પર અત્યંત લાભદાયક છે. આ ઔષધિનું ચૂર્ણ લગાડતાંજ જલન સાંત થઈ જાય છે; અને દરદ કમી થાય છે. શીતળાના જખમ પર પણ આ દવા લાભદાયક છે. આ ઔષધિ દેવી આપડોઈમાં છે.

પ્રુદિનાનાં પાંદડાં કાંઈક તુળસીનાં પાંદડાં જેવાં, પરંતુ તે કરતાં નાનાં અને ગોળ હોય છે. પ્રુદિનાની ચટણી કરે છે. પ્રુદિનો એ અજીર્ણનાશક, પાચક અને મોંમાં અમી ઉત્પન્ન કરે છે. પ્રુદિનાનો અર્ક કાઢે છે, તે અજીર્ણ ઉપર સાકર સાથે આપે છે. પ્રુદિનાની ઉત્પત્તિ ચીન દેશમાં ધણી થાય છે. પ્રુદિનો—સ્વાદુ, ગુરુ, રુચિકર, હલ તથા સુખાવહ છે અને મળમૂત્રનો સ્તંભ કરે છે; તથા કફ, ઉધરસ, મદ, અગ્નિમાંલ, વિષૂચિકા, સંગ્રહણી, અતિસાર, જીર્ણજ્વર અને કૃમિનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) શીત, વિષમ અને સામાન્ય જ્વર ઉપર:—પ્રુદિનો, અને આદુનો કાઠો અથવા રસ પાવો. (૨) મધુરા (મોતીઝરા) જ્વર ઉપર:—પ્રુદિનો, રાતતુળસી અને કાળી-તુળસીનો રસ કાઠી તેમાં સાકર ૩ માસા નાખી તે પાવો. (૩) વાયુ તથા કૃમિ ઉપર:—પ્રુદિનાનો રસ આપવો. (૪) પીનસ (સળેખમ જેવો રોગ થાય છે તે) રોગ ઉપર:—પ્રુદિનાનો રસ નાકમાં પાડવો. (૫) દરાજ ઉપર:—પ્રુદિનાનો રસ ચોપડવો. (૬) અતિસાર, ઉધરસ અને ડોગળીઆ ઉપર:—પ્રુદિનાનો રસ પાવો. (૭) પેટમાં શૂળ આવતું હોય તે ઉપર:—પ્રુદિનાનો રસ અર્ધો તોલો અને એટલોજ આદુનો રસ એકત્ર કરી તેમાં ૧ માસો સિંધવ નાખી પાવો. (૮) વિંછીના વિષ ઉપર:—પ્રુદિનાનો રસ અગર પાંદડાં પાનમાં ખાવાં. (૯) રુચિ-હાયક ચટણી:—પ્રુદિનો, ખારેક, મરી, સિંધવ, હિંગ, કાળી દ્રાક્ષ અને જીરું, એની ચટણી લિંબુનો રસ નાખી સેવન કરવી, એટલે અરુચિ મટી મોંમાં સારી રીતે અમી આવે છે.

૩૯૦ ફૂલકેસર—આ જાડ ખાનદેશમાં ધણું થાય છે. એનાં જાડ ધણુંજ મોટાં થાય છે. એનાં પાંદડાં હાદગા જેવાં હોય છે. એને આવળ જેવી શિંગો આવે છે. એનાં ફૂલમાં લાંબુ કેસર હોય છે. એનું લાકડું ફલકું હોવાથી ઇમારતી કામમાં આવતું નથી. એના લાકડાની ઢાલડી કરે છે.

૩૯૧ બકામલીમડી—સં મહાનિંબ. મં બકાણનિંબ. હિં બકાઈન. બં ઘોડાનીમ. કં મહાબેવુ, અરબેવુ. તં પેદાવેપા. તાં મહાધવેશુ. ફાં અગ્નદરખત. અં ખાન. ફિં તુળનકુતાર્ય. લાં મેલિયા એઝેરેક.

આ જાડ મોટું થાય છે. એનાં પાંદડાં કડવા લીમડાનાં પાંદડાં જેવાંજ અને કિંચિત્ મોટાં હોય છે. આ જાયાવૃક્ષ છે. એને કડવા લીમડા જેવાંજ ફળ આવે છે. બકામલીમડીનું લાકડું ઇમારતના કામમાં ધણુંજ ઉપયોગી છે. એને કીડા લાગતા નથી. એની જાયા ધણી ઉત્તમ છે. એ જાડ જાયા માટે રસ્તાની બાજુ ઉપર વાવે છે. ખાનદેશમાં એ જાડ ધણું હોય છે. એને “કડવો લીમડો” પણ કહે છે. બકામલીમડી—શીતળ, કપાય, તીખી, કડવી, તૂરી, ગ્રાહક તથા વૃષ્ણ છે; અને દાહ, કફ, વ્રણ, વિષમજ્વર, પિત્ત, કૃમિ હૃદયવ્યથા, સર્વ પ્રકારના કોઠ, ઉલટી, પ્રમેહ, વિષૂચિકા, ઉંદરનું વિષ, ગુલ્મ, શીતપિત્ત, કંદરોગ, અર્શ તથા દમનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ફૂતરાના વિષ ઉપર:—બકામલીમડીના મૂળનો રસ કાઠી પીવા આપવો. (૨) શુદ્ધસી વાયુ ઉપર:—બકામલીમડીની અંતરજાડનો અથવા મૂળનો કલ્ક કરી પાવો. (૩) પિત્તથી આંખો દુખવા આવે છે તે ઉપર:—બકામલીમડીનાં ફળ વાટી થેપટી કરી તે આંખો ઉપર બાંધવી. (૪) લેંસની ઝાર (ઝાર) પાડવા માટે:—બકામલીમડીનાં અગર વાંસનાં પાંદડાં વાટી પાવાં. (૫) પ્રમેહ ઉપર:—બકામલીમડીનાં ફળ ચોખાના ઘોવરામણમાં વાટી થી નાખી પાવાં, એટલે તુરત પ્રમેહનો નાશ થશે.

૩૯૨ બટાટા—(હિં આલુ. બં આલુ. ઇં ચોટ્ટોઝ.) એનું ઉત્પત્તિસ્થાન દક્ષિણ અમેરિકા છે. ત્યાંથી તેનાં બીજાં યુરોપમાં ગયાં અને ત્યાંથી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યાં છે. નીલમિરિ, સુરત, મહાબલેશ્વર, ખાનદેશ, પૂના, એ સ્થળે બટાટાનો પાક ધણો થાય છે. મહાબલેશ્વરના બટાટા મોટા અને તેનો રંગ લાલ હોય છે. તે ધણું પૌષ્ટિક છે. આબરો ચાણુસલે બટાટા બાધક છે, માટે તેઓએ તે ખાવા નહિ. x

૩૯૩ બકામ—સં વાતાદ, વાતામ, વાતાંશુદ્ધ. મં બકામ. હિં બં બાદામ. તં વેદમ.

x બટાટા શીતળ, વિષ્ણી, મધુર, બારી, બલમૂતકારી, રક્ત, ફુર્જર, રક્તપિત્તનાશક, કફ તથા વાતકારક, બલદાયક, વીર્યવર્ધક તથા કિંચિત્ અભિવર્ધક છે.

તાં નટવક્રમ. અં બોજલહલુ. હાં બાદમ. ઇં અભમંડ. લાં એમિગેલસ્ કમ્બુની એમેર.

એશિયા ખંડમાં મસ્કત, આરાકાન, ઇરાન, મક્કા, મદિના, સિરાજ ઇત્યાદિ સ્થળે બદામ બણી પાકે છે. હિંદુસ્તાનના બાગોમાં પણ તેની વાવણી થવા લાગી છે. બદામનું ઝાડ મોટું થાય છે. એનાં પાંદડાં રાતા કાચકળ જેવાં પરંતુ તેના કરતાં નાનાં હોય છે. એમાં બે જાત છે. કડવી અને મીઠી. બદામ ખાવામાં મીઠી અને પૌષ્ટિક છે. તેનું તેલ કાઢે છે. કડવી બદામ અપકારક છે; માટે તેને ખાવાના ઉપયોગમાં લેવી નહિ. બદામ—સારક, ઉષ્ણ, ગુરુ, અમ્લ, કફકારક, સ્વાદુ, સ્નિગ્ધ, તૂરી, શુક્ર, વાતનાશક અને ઉષ્ણવીર્ય છે. એનાં લીલાં ફળાં—સારક, ગુરુ તથા પિત્તલ છે; અને કફ, પિત્તવિકાર તથા વાયુનો નાશ કરે છે. પાકાં ફળાં—ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, વાતનાશક, શુક્ર, જડ તથા કફકારક છે અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. ફળમાંનો ગર—મધુર, વૃષ્ય, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, પૌષ્ટિક, કફકારક, વાતપિત્તનાશક અને રક્તપિત્ત થયું હોય તેને અપાયકારક છે. ઉપયોગ—(૧) યંત્ર સિવાય બદામનું તેલ કાઢવાનો પ્રકાર—બદામનાં ખીયાં ગરમ પાણીમાં થોડો વખત લિંબવી રાખવાં, એટલે ઉપરનાં ફેતરાં નીકળે છે. પછી તે ખીયાં ખાંડતી વેળાએ તેમાં થોડે અંશે ખડીસાકર નાખવી અને બારીક થયા પછી તે ગોળો હાથમાં લઈ પીલવો; એટલે અંદરથી તેલ નીકળશે. એવી રીતે કરવાથી પાંચેર બદામનું તેલ નીકળે છે. એ તેલ કર્ણ-રોગ ઉપર કાનમાં નાખવું, એટલે કર્ણરોગ સારો થાય છે. માથે ચોળવાથી મગજ ઠંડુ અને હલકું થઈ જાય છે. (૨) લીલાંબો ઉઠે તે ઉપર—બદામ ઘસી ચોપડવી. (૩) વીર્ય અને બળવૃદ્ધિ થઈ મગજ ભરાવવા માટે બદામની ખીર—બદામનાં ખીયાંને ગરમ પાણીમાં નાખી છોલવાં. પછી તેને બારીક વાટી દૂધમાં કાલવી તે દૂધ ઉકાળી જાડી ખીર તૈયાર થવા આવે એટલે તેમાં સાકર અને ઘી નાખવું. અને ઉતારી ઠંડી થયા પછી ખાવી. (૪) કાનખજૂરાના કાંટા વાગ્યા હોય તે ઉપર—બદામનું તેલ ચોળવું. (૫) દાંત મજબૂત થવા માટે—બદામનાં ફેતરાં બાળી તેમાં મીઠું નાખી તેથી દાંત ઘસવા. (૬) મસ્તકશૂળ અને શિરોરોગ ઉપર—બદામ અને કેસર ગાયના ઘીમાં ખરલ કરી તેનું નસ્ય આપવું; અથવા બદામની ખીર દૂધમાં કરી ૩ દિવસ સવારે ખાવી; કિંવા બદામ અને કપૂર દૂધમાં ઘસી તેનો મસ્તક ઉપર લેપ કરવો. (૭) મગજ તર થઈ ધાતુવૃદ્ધિ થવા માટે—ગાયનું તાળું ઘી દોઢ તોલો લઈ તેમાં સાકર, બદામનું મગજ, કોકોલ, મધ અને એલચીદાણા, એ દરરોજ નવીન મિશ્ર કરી સવાર-સાંજ ૭ દિવસ આપવું. (૮) મગજ તર થવા માટે—બદામ છોલી અંગારા ઉપર શેઠવી અને સાકર સાથે ચાવી ખાવી; પછી એક કલાકે માખણ અને સાકર એકત્ર કરી ખાવું; તથા માથા ઉપર દિવસમાં ત્રણ વાર બદામનું તેલ ચોળી શરવવું.

૩૯૪ બપોરિયો—સં બંધૂક. મં દુપારી. હિં દુપહરિયા, ગેળુનિયા. કં બંધુવે. મખ્યાન્ન મલ્લિગે. તેં નિતિમલ્લી. લાં પેન્ટેપિટિસ ફેનિશ્યા.

આ ઝાડ સાધારણ કમ્મરપૂર ઉંચાં વધે છે; પરંતુ એ કાંઈ કોઈ દેશો માથોડા સુધી પણ ઉંચાં વધે છે. એનાં ફૂલ બપોરે એટલે દિવસના બાર વાગતાં ખીલે છે; માટે એને “બપોરિયો” કહે છે. એના ફૂલનો વાસ ઘણો આવતો નથી. એને પાંચ પાંખડીઓ હોય છે અને તેમાં એક નાનો તંતુ હોય છે. તે ઉપર પીળો પરાગ હોય છે. એમાં કાળી, ઘોળી, રાતી, પીળી એવી ચાર જાત છે. તે ફળ ફૂલ ઉપરથી માત્ર ઓળખવામાં આવે છે. ઝાડમાં કાંઈ ફેરફાર હોતો નથી. *બપોરિયો—મનને પ્રસન્નતા આપનારો, ગ્રાહક, કિંચિત્ ઉષ્ણ, ગુરુ તથા કફકર છે; અને તાવ, વાત, પિત્ત, પિશાચબાધા તથા ગ્રહપીડાનો નાશ કરે છે.

* બપોરિયાના ઝાડનાં પાંદડાં દીવાની જ્યોત અથવા ગાજરના આકારે નીચેથી એકદમ એક ઇંચના શુમારે પહોળાં હોય છે, અને દોઢ ઇંચના શુમારે લાંબાં હોય છે. તેની બધી તરફની કિનારી ઉપર કરવતના જેવા ખાંચા હોય છે. એની સોટીઓ પીલુ(જળ)ની સોટીઓની માફક લીલા રંગની હોય છે. ફૂલનો દેખાવ દાડમના અતિશય કુમળા જીંડવાના શિરે દેખાતા ખાંચાવાળા ભાગ જેવો દરથી બાસે છે અને તે પાંચ જેવડાં મોટાં હોય છે.

૩૯૫ બરૂ—(સં વીરકાંડક. મં બોર.) એ નદીના કિંવા વહોળાના કિનારા ઉપર થાય છે. એને તોરા આવે છે. તેમાં એનાં બીજાં હોય છે. એમાં ઘોળો અને કાળો એવી બે જાત છે. આ દેશમાં ફક્ત ઘોળો બરૂની ઉત્પત્તિ થાય છે. બરૂની લેખણો ઉત્તમ થાય છે. પત્રાણું કરવામાં બરૂની સળીઓ કામ આવે છે. બરૂ—શીતળ, મધુર, રુચિકર, તૃપ્તિકર, બલકર તથા વૃષ્ય છે; અને પિત્ત, દાહ, શ્રમ, શોષ તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે.

૩૯૬ બળ (બોળ)—સં બલા. મં ચિકણી, લઘુચિકણા. હં બિરૈટી, વરિયારા. બં વેડલા. કં બેણુગરગ, કલંગડલે. તાં માધરમાનિક્કં. તેં મુપિંડી, માધલિ માનિક્યં. તું કાડિર. મલાં કરનટોટિ. ઇં હોર્ન બીમલીન્ડ સિડા. લાં સિડા કાંપિનીફેલિયા.

બોળનાં ઝાડો કાંકણમાં અને ગામડાઓમાં પુષ્કળ થાય છે. એ ઝાડ શુભારે હાથ-દોઢ હાથ ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંદડાંને તુળસીનાં પાંદડાં જેવો આકાર હોય તેના કરતાં પહોળાં અને લંબાઇ પર હોય છે. એ ઝાડ વર્ષાઋતુમાં ખેતરોમાં અને વહેળા ઉપર પુષ્કળ ઉમે છે. એને પીળા રંગનાં ફૂલો હોય છે. એને બારીક જાંડવાં હોય છે. તેમાં એનાં બીજ થાય છે. તે પૌષ્ટિક છે. એનાં પાંદડાં અને બીજ ખાવાથી ચીકણાં લાગે છે. એથી એનું ચીકણી એ નામ યોગ્ય છે. કેટલાક લોક એનાં પાંદડાંનું શાક કરે છે. બોળના ગુણો ખરેંટી જેવા છે. x ઉપયોગ:—(૧) પુષ્ટતા માટે:—બોળનાં લીલાં પાંદડાં નિત્ય સવારે ખાવાં. (૨) પ્રમેહ અને ધાતુવિકાર ઉપર:—બોળના છાંડ મૂળસુદ્ધાં ઉખાડી લાવી ઘોષ સ્વચ્છ કરી બારીક વાટી થોડું પાણી રેડી રસ કાઢવો. તે રસ વસ્ત્રગાળ કરી દરેક વખતે દશ તોલા પ્રમાણે ૨ વખત સાત દિવસ સુધી આપવો; એટલે ધાતુવિકાર નષ્ટ થઇ ધાતુવૃદ્ધિ થશે. (૩) જખમ રૂઝાવા માટે:—બળનાં મૂળનો રસ જખમમાં ભરવો અને રૂનું પુમકું (પેલ) એ રસમાં ભીંજવી જખમ ઉપર બાંધવું. એ પટ્ટીને જરા પણ સૂકાવા દેવી નહિ; ઉપરાઉપરી તે પટ્ટી ઉપર રસ નાખતા રહેવું. (૪) ગુમડાં, વ્રણ વગેરે પાકવાને:—બળનાં પાંદડાં વાટી બાંધવાં.

૩૯૭ બાજરી—સં સાજક. મં બાજરી. હિં બજરી. ઈં મિલેટ. અં ગર્વસ. ફાં ગાર્વસા.

એને મહારાષ્ટ્ર ભાષામાં “સજગુરા” પણ કહે છે. બાજરી હિંદુસ્તાનના ધણા પ્રાંતોમાં થાય છે. મારવાડ અને કચ્છ-ભુજની બાજરી સર્વોત્કૃષ્ટ, જાડી, પૌષ્ટિક તથા મીઠાશવાળી છે. ઠંડા દેશમાં એ ધાન્ય માણસની પ્રકૃતિને માફક છે. જુવારની માફક બાજરીનો પણ પોંક થાય છે. બાજરી દોરોને પણ ખવરાવે છે. બાજરી:—હલ, બલકર, કાંતિકારક, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ, પિત્તને ક્રોધાવનારી, રક્ષ, સ્ત્રીઓને કામ ઉત્પન્ન કરનારી તથા દુર્જર છે; અને પુસ્તવ તથા પુષ્ટિનો ઉતાર કરનારી છે. ઉપયોગ:—(૧) ઘોડાની પીઠ ઉપર ભાઠાં પડે છે તે ઉપર:—જૂનાં બાજરીઆં બાળી તેની રાખ કરી, અથવા કુંડાં બાળી તેની રાખ કરી પાણીમાં ખરલ કરી ચોપડવી અને ઉપર ચીકણી માટીની પટ્ટી લગાવવી.

x બળબીજના સંબંધમાં અમે આગળ લખી ચૂક્યા છીએ કે, એ બીજ ખરેંટીનાં નહિ પણ આ બોળનાંજ હોવાં જોઈએ; કારણ કે ખરેંટીનું સંસ્કૃત નામ બલોત્તરા એટલે બળથી મોટી છે અને આ બોળ શબ્દ તો માત્ર સંસ્કૃત લઘા ઉપરથી બલ થઇ, બળ અને બોળ થયેલ છે. તેમજ બળ-બીજ એ શબ્દ પણ બળનાંજ બીજ બતાવે છે; બલોત્તરાનાં નહિ. બલા અને મહાબલા, એ બન્નેને ત્રીણી નજરે ન જોનાર માણસ એકબીજાને બદલે સહજે વાપરે એવો એનો દેખાવ છે. મહાબલાને ‘ગાડર-કાંકસી’ કહે છે; કારણ કે એનાં ફળો ઉપર ચારે બાજુએ વાળ હોળવાની કાંસકી જેવા દાંતા હોય છે; એનાં પાંદડાં બોળ કરતાં મોટાં હોય છે. એનાં ફળ પાકતાં સુધીમાં લમલમ હલેણા જેવાં મોટાં થઈ જાય છે. બોળનાં બીજ ગોખર કરતાં પણ સ્નિગ્ધ હોવાથી તે મહાન પુષ્ટિદાયક છે. વળી એ રૂખડામાં એવો એક અલૌકિક ગુણ છે કે, બચ્ચું જણવાને મહાન કષ્ટ પામતી માય, જેંસ કે બકરીના ગળામાં એ રૂખડીનું રાંદવું વણી પહેરાવવામાં આવે તો તેનાથી તેને જલદી પ્રસવ થાય છે. એજ ઔષધિનાં પાંદડાં સ્ત્રીઓને એવા વખતે મસળીને નાભિ ઉપર બાંધવાં જોઈએ. આ પ્રયોગ અમે કેટલાક ભરવાડોને અજમાવતા જોયા છે.

૩૯૮ આફળી (હીંગાવી)—(સં. હિં. કં. હિં. ગુપત્રી. મં. બાફળી. બં. સંદુની.)

એ જાડ નાનું હોય છે. બાફળીનાં બીજાં કળથી જેવાં અને ચપટાં હોય છે. બાફળી એ વાતહારક છે. જાણ સમારી તેમાં પલાળેલી ચણાની દાળ ભેળવી ચીકું મસ્ચું નાખી વધારવાથી શાક સારું થાય છે. બાફળીનાં લીલાં બીજાં વાટી જાણની કઢીમાં નાખવાથી કઢીને સુવાસ આવે છે. બાફળીનાં બીજાંનું અથાણું ઉત્કૃષ્ટ થાય છે. એ ફળનું તેલ પણ કાઢે છે. બાફળી:—લીલ્લુ, કડવી, ઉબ્બુ, રુચ્ય, પથ્ય, દીપન, પાચક, હૃદય, સુગંધવાળી તથા તૂરી છે; અને કફ, વાયુ, આમ, અસ્તિપીડા, મલમલતા, અર્શ, ગુદમ, પ્લીહા, અપચો, મેદોરોગ તથા વિષની નાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) બાળકોને વરાધ વગેરે પેટમાં રોગ થાય છે તે ઉપર:—બાફળીનાં બીજાં દૂધમાં અગર નાગરવેલીના રસમાં કિંવા પાણીમાં ધસી પાવાં; એટલે વરાધ, પેટમાં દુખવું આદિ રોગ સારા થાય છે. (૨) વાયુરોગ ઉપર:—બાફળીનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૩) જંતુ ઉપર:—બાફળીનાં બીજાં દૂધમાં પાવાં. નાના વાછરડાને જાશમાં વાટી પાવાં. (૪) ઉધરસ, અજીર્ણ અને પેટના દુખાવા ઉપર:—બાફળીના તેલનાં શુમારે પાંચ છ દીપાં સાકરમાં પાવાં. (૫) પેટના દુખાવા ઉપર:—બાફળીનાં બીજાં અને અજમાનું ચૂર્ણ આપવું.

૩૯૯ બાવચી—સં. બાકચી. મં. બાવચી. હિં. બાવચી. બં. સોમરાજ, હાકુચ. કં. બોઈચિગે. તૈં. નેલચલિયે, તિષ્પતોગે. તાં. વોગી, વિટ્તુ. ઈં. એસ્કયુલિંટફલાકુચ્યા. લાં. સોરે-લિયા કોરિલિફેલિયા.

બાવચીનાં જાડ આખા હિંદુસ્તાનમાં થાય છે. એ જાડ શુમારે બે હાથ ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં સાધારણ નાનાં હોય છે. એ જાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એ જાડ ઉપર કાળા રંગનાં મરી કરતાં પણ બારીક એવાં બીજાં આવે છે. તેને “બાવચી” કહે છે. બાવચીનું તેલ કાઢે છે. સુગંધી પદાર્થોમાં તથા અંગે ચોળવાના કામમાં બાવચીનો ઉપયોગ થાય છે. બાવચી શરીરે ચોપડી રનાન કરવાથી ખરજનો નાશ થાય છે. xબાવચી:—કડવી, પાકકાળે તીખી, ઉબ્બુ, રસાયન, મધુર, રુચિપ્રદ, રક્ષ, હૃદય, અમિદીપન, બલકર, તૂરી, લઘુ તથા મેધ્ય છે; અને કૃમિ, કોઠ, કફ, ત્વગ-દોષ, વિષ, કંઠ, રક્તપિત્ત, શ્વાસ, કાસ, મેહ, જ્વર, ત્રણુ, ત્રિદોષ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ:—તીખાં, કડવાં, કેશ્ય, ત્વચાને હિતાવહ, સારક તથા પિત્તક છે; અને કફ, વાયુ, સોળે, મૂળવ્યાધિ, શ્વાસ, ઉધરસ, કુષ્ઠ તથા મૂત્રકૃચ્છનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ખસ ઉપર:—બાવચી અને કડવાં કારેલાં ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો. (૨) ખસ, સોળે વગેરે ચામડીના રોગો ઉપર:—બાવચીનું તેલ ચોપડવું.

૪૦૦ બાવળ—સં. બબ્બુલ. મં. બાબૂળ. હિં. બબ્બુલ, પંકીકર. બં. બાબલા. કં. જલ્લી. તૈં. બાર્બરુ. તાં. મલાં કરવેલ. ફાં. મુગિલા. ઈં. એકેશિયા ટ્રી, ગમઅરેબિક. લાં. એકેશિયા અરેબિકા. અં. અમુગિલા.

બાવળનું જાડ મોટું થાય છે. એને કાંટા હોય છે. એનું લાકડું મજબૂત હોવાથી ઈમારતના કામમાં આવે છે. બાવળના જાડને ઘોળો સફેદ ચુંદર થાય છે. એ પૌષ્ટિક છે અને ઘણાં કામોમાં તેનો ઉપયોગ થાય છે. બાવળની જાલ રંગના કામમાં ઉપયોગી છે. એની કુમળી શિંગોનું

x બાવચીને લોકો બાવચો, માળી બાવચો કે માળવી બાવચો કહે છે. ડાં. જાઉ દાજીએ કોઠના રોગોમાં આ બીજનો અત્યંત ઉપયોગ કરેલ છે અને એમાં તેઓ ફતેહ પામ્યા છે. કલકત્તાના દાકતર કનેયાલાલ દેવ તથા મુંબાઈના ડાં. લિસ્થો આ બીજમાંથી કાઢેલ તેલને સાદા મલમની સાથે ભેળવી કોઠના રોગમાં ઉપયોગ કરી કહે છે કે:—“ થોડા દિવસ કોઠનાં ચાઠાં ઉપર ચોપડવાથી એનો રંગ સફેદ મટીને લાલ થયો. કોઈ કોઈને થોડું થોડું દરદ જણાય છે. કોઈ કોઈ વખતે એ ચાઠાંમાં નાની નાની ફણસો થઈ આવે છે. જો એને કોઈ પણ પ્રકારની ઈજા ન થાય તો થોડા દિવસમાં સુકાઈ જાય અને વચમાં કાળો ડાઘ રહે છે. ધીરે ધીરે કોઠના સંપૂર્ણ ડાઘ નીકળી જાય છે. વળી એમ પણ જોયું છે કે, તેલ ચોપડવાથી કોઠના નવા ડાઘ શરીરમાં થતા અટક્યા છે.

અથાણું કરે છે અને તેનું શાક પણ કરે છે. ગુજરાતમાં તેની શિંગો કે જેને “પરડા” કહે છે તે ઢોરોને ખવરાવે છે; તેથી દૂધ વધારે આવે છે. ખાવળની લીલી સોટી દાતણના કામમાં સારી ઉપયોગી છે.* ખાવળ—ગ્રાહક, કડવો, મધુર, સિંગધ, શીત, ઉષ્ણ તથા તૂરો છે; અને આમ, રક્તવિકાર, કફ, કોષ્ઠ, કૃમિ, ઉધરસ, પિત્ત, દાહ, રક્તાતિસાર, વાયુ તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે. એનાં પાંદડાં—ગ્રાહક, રુચિકર, તીખાં તથા ઉષ્ણ છે; અને ઉધરસ, અર્શ, કફ, વાયુ તથા પુસ્તવનો નાશ કરે છે. લઘુ ખાવળ—તૂરો તથા ઉષ્ણ છે અને પિત્ત, દાહ, વાતરોગ તથા કફનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) મોં આવે છે તે ઉપર—ખાવળીઆની અંતરછાલ કચરી પાણીમાં ઉકાળી તેના કોગળા કરવા. (૨) અસ્થિભંગ ઉપર—ખાવળીઆનાં ખીઆનું ચૂર્ણ ત્રણ દિવસ મધમાં ખાવાથી અસ્થિભંગ થયેલો દૂર થઇ અસ્થિ (હાડકાં) વજ્ર જેવાં મજબૂત થાય છે. (૩) વાળા ઉપર—ખાવળીઆનાં ખીઆં ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો. (૪) અતિસાર ઉપર—નિષ્કંટક મોટા ખાવળીઆનાં પાંદડાંનો અંગરસ કાઢી પાવો; એટલે સર્વ પ્રકારનો અતિસાર દૂર થાય છે. (૫) ધાતુપુષ્ટિ માટે—એક હાથ લંબાઇનું અને તેટલીજ પહોળાઇનું એક સ્વચ્છ કપડું લેવું. પછી ખાવળીઆની લીલી શિંગો (પરડા) લાવી તેને કચરી તેનો રસ કાઢી તેમાં કપડું પલાળી સૂકવવું. એ પ્રમાણે તે કપડાને ચૌદ પુટ દેવા. પછી તે કપડાના ચૌદ ભાગ કરવા અને દરરોજ એક કકડો પાશેર દૂધમાં ઉકાળી તેમાં સાકર નાખી તે દૂધ પીવું; એટલે ધાતુપુષ્ટિ થાય છે. (૬) હડકાયા કૂતરાના વિષ ઉપર—ખાવળીઆનાં પાંદડાંના રસમાં ગાયનું ઘી અને કસ્તૂરી નાખી ખાવા આપવું; અથવા ખાવળીઆનાં પાંદડાંનો રસ ૪ પૈસાભાર ૩ દિવસ પાવો. (૭) બદ ઉપર—સર્પની કાંચળીને ખાવળનો ગુંદર ચોપડી તેની પટ્ટી બદ ઉપર લગાડવી. (૮) પીચાટી ખસી હોય તે ઉપર—ખાવળની કુંખો તથા નાદરખીની કુંખો એકત્ર કરી વાટી દહીં સાથે પાવી. (૯) પેટના દુખાવા અને અતિસાર ઉપર—ખાવળીઆની છાલનો રસ દહીં સાથે પાવો. (૧૦) અમ્લપિત્ત ઉપર—સાંજે ખાવળીઆનાં કુમળાં પાંદડાંનો કાઢો કરી તેમાં આંખાનો ગુંદર એક માસો નાખવો. કાઢો રાત્રે અગાસીમાં મૂકી રાખવો. એવી રીતે રોજ સાંજે કરી ૭ દિવસ સવારે પાવો. (૧૧) રાતા પ્રદર ઉપર—ખાવળીઆની શિંગો, કેરીઓના મરવા, શિમળાની છાલ અને ગુંદીનાં ખીઆં, એનું ચૂર્ણ દૂધમાં પાવું. એટલે રક્તપ્રદરનો તુરત નાશ થાય છે. (૧૨) કેરોસીન (ગ્રાસલેટ) તેલ પીવામાં આવ્યું હોય તે ઉપર—ખાવળીઆના ગુંદરનું નવટાંક પાણી કરી પાવું તથા તે ઉપર પાશેર દૂધ પાવું; અને તેલ પેટમાં જતાંજ તુરત મીઠા તેલના કોગળા ઉપરાઉપરી કરાવવા; એટલે મોંમાં ચાંદીઓ વગેરે થશે નહિ. (૧૩) આંખોમાંથી પાણી વહે છે તે ઉપર—ખાવળીઆનાં પાંદડાંનો પ્રથમ કાઢો કરી ગાળી લેવો. પછી એ કાઢાને ઉકાળી જડો કરી તેમાં મધ નાખી અંજન કરવું. (૧૪) મુખરોગ ઉપર—ખાવળીઆની અને જંછુડીની અંતરછાલનો કાઢો કરી તેમાં લાવેલી ફટકડી નાખી કોગળા કરવા. (૧૫) રેચ માટે—ખાવળીઆની શિંગોનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરી તેમાં માયફળનું ચૂર્ણ નાખી તે પાવો. તે ઉપર જેટલાં પાનનાં ખીડાં ખાય તેટલા રેચ થાય છે. (૧૬) પ્રમેહ ઉપર—ખાવળીઆના કુમળા અંકુર સવાર-સાંજ એક એક તોલો સાત દિવસ સાકરમાં ખાવા. (૧૭) કર્ણસ્રાવ ઉપર—ખાવળીઆની છાલનો કાઢો કરી તે ખારીક ધારથી કાનમાં રેડવો. પછી ખારીક વસ્ત્રથી

* રાજનિષ્ઠમાં લખે છે કે, ખાવળની ફળીઓમાંથી કાળો રંગ નીકળે છે. એની છાલનું સત્ત્વ ગ્રાહીતરીકે વપરાય છે. ઝાડામાં આમ પડતો હોય તો એનાં પાંદડાં અપાય છે. ફળીઓને ખાંસીના રોગમાં આપે છે. નરમ (કુણી) ડાળીઓની છાલ ધણા રેસાવાળી છે અને એ કાગળ બનાવી શકાય તેવી છે. એનો ક્વાથ ધા ધોવાના કામમાં વાપરે છે. એથી જંલદી અંકુર આવી ધા ભરાય છે. ખાવળના ગુંદરમાં લાલ રંગવાળો ગુંદર વધારે ગુણકારી મનાય છે. એ ખાંસી અને સંધિવાયુના જેવા રોગોમાં અપાય છે તથા સાકરીઆ પ્રમેહમાં એ ખવાય છે. જે નાસુરમાંથી પીળા રંગનો પ્રવાહ નીકળતો હોય તેના માટે કુમળા ખાવળનાં પાંદડાંની પોટીસ અત્યંત ગુણકારી છે. ફળી પણ ઉધરસના રોગમાં ઉપયોગી છે. દેશી લોક ખાવળના ગુંદરને તલની સા મેળવી ખાય છે.

કનકાં કાકડી નાખી ઘણી નાખે, અને ગરમ પાણીમાં ફાવેલી ફદકડી નાખી તે પાણી થોડું
મલામાં નાખવું. (૧૮) ઉપરના ચણ ઉપર—આવળીઆનાં પાંદડાંનું ચૂર્ણ કરી ચોપડવું. (૧૯)
પુષ્કળા માટે—ઘઉંનો રવા અને આવળીઆના ચુંદરનું ચૂર્ણ કરી ઘીમાં થેકવાં. પછી સાકરનો
પક કરી બદામ, સારોળી, પીસ્તાં, બેદાણા તથા સાલમસિશ્રી વગેરે મસાલો નાખી લાકું કરી
પાવડાં. x (૨૦) આંખો આવે તે ઉપર અને આંખોની બળતરા શાંત થવા માટે—આવળી-
નાં પાંદડાં વાટી તેની થેપલી આંખ ઉપર રાત્રે બાંધવી.

૪૦૧ આંખ—(જલખાલી) સં. જલખાલી. મં. આંખ. હિં. જલનીમ, જલખાલી. બં. બિસ્મ. કં. નિરખાલી, નીરમોદેલગ. તાં. મલાં. નિરખાલી. લાં. હસ્પેરિટસમોનીરા.

એ ઝાડ બેજવાળી જમીનમાં પુષ્કળ થાય છે. એનાં ઝાડ જમીન ઉપર પથરાયલાં હોય છે. એનાં પાંદડાં ધણાંજ બારીક અને કડવાં હોય છે. એ બહુ વર્ષાયુ છે અને એને અનેક પત્રદંડ નીકળે છે. તે ગોળ, સુંવાળા અને સાંધાવાળા હોય પથરાયલા હોય છે. પાંદડાં સામસામાં હોય છે. તેને દીંટકું હોય તે પત્રદંડને લાગેલું હોય છે. પાંદડાં મૂળથી બારીક હોય તે તરફ પહેળાં થતાં જાય છે. તે સુંવાળા અને રસાળ હોય છે. એના ઉપર લીલા અથવા ધોળા રંગનાં ટોકરીના આકારનાં ફૂલો આવે છે. તેની કોર પાંચ ભાગમાં વહેંચાયેલી હોય છે. એના ઉપર ઇંડાના આકારનાં ગોળ ફળ લાગે છે. દરેકમાં બે-ત્રણે ધર હોય છે. તેમાં એક એક એવાં ધણાં બીજ હોય છે. બાંબનો રંગ રાતો હોય છે. બાંબ:—ઉણ્ણ, સારક, કડવી, વૃષ્ય, રેચક તથા બેદક છે; અને સોજો, પિત્ત, કફ, કોઠ, વ્રણ, ઉન્માદ, મૃગી તથા સંધિવાયુનો નાશ કરે છે. બંગાળામાં સંધિવાયુ ઉપર એનો રસ ઘીમાં આપે છે. ઉપયોગ:—(૧) વાયુએ સાંધા દુખતા હોય તે ઉપર:—બાંબનો રસ કિંચિત્ પાવો.

૪૦૨ બિહી—(મોગલી બેદાણા) એ ઝાડ ફક્ત ઉત્તરદિંદુસ્તાનમાં થાય છે. સતારા તથા પૂના, એ સ્થળોએ પણ કોઈક ઠેકાણે બિહીનાં ઝાડ વધાય છે. ત્યાં તેને ફળ આવે છે. બિહીનાં ફળ ગોળ અને સાધારણ મધ્યમ આકૃતિનાં હોય છે. એ કોકમના જેવી ખટાશવાળાં હોય છે. એનો વાસ મધુર આવે છે. એ ફળમાં જુવાર કરતાં મોટાં બીયાં હોય છે. તેને “મોગલી બેદાણા” કહે છે. બિહીનાં ફળનો મુરખો પણ કરે છે. તે પિત્તશામક છે. ઉપયોગ:—(૧) પ્રમેહ, પ્રદર, મૂત્રકૃન્ધ્ર અને મૂત્રાધાત ઉપર:—મોગલી બેદાણા તોલો અથવા બે તોલા રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી, સવારે તે પાણી ગાળી તેમાં ૨ તોલા સાકર નાખી પ્રાશન કરવું. (૨) મુખપાક ઉપર:—મોગલી બેદાણાના પાણીના કોમળા કરવા.

૪૦૩ બિંવલી—બિંવલીનાં ઝાડની ઉંચાઇ સાત-આઠ હાથની હોય છે. એ ઝાડ ગરમ દેશમાં થાય છે. તેનાં પાંદડાં હમેશાં લીલાં હોવાથી તેની આસપાસ દંડી લવા હોય છે. શરદ-ઋતુમાં આ ઝાડનાં પાંદડાં બીજાં ઝાડની પેઠે ખરી પડતાં નથી. જ્યારે ઉપરની ડાળીને નવાં પાંદડાં આવે છે, ત્યારે જૂનાં પાંદડાં પીળાં થઈ ખરી પડે છે. એનાં ફળ વર્ષમાં બે વાર આવે છે. એને દ્રાક્ષના જેવાં ફળનાં ઝુમખાં આવે છે. એ ફળ ખાટાં હોય છે. એનો આકાર થોલી (ગિદોડી) જેવો હોય છે. તેને “બિંવલી” કહે છે. બિંવલીની ચાર ચાર કરી સૂકવી રાખી તેનો આમલીને બદલે ઉપયોગ કરે છે. એના રસથી હળદરના ગાંઠીઆના રવા કરે છે. એના રસમાં હળદરના ગાંઠીઆ અને ટંકણખાર નાખી તેને ગરમીમાં રાખે છે, એટલે તેના અંગમાં તે રસ મળી તે ગાંઠીઓ રાતો થાય છે. પછી તેમાંથી તૈયાર કરે છે. કપડે સાફીનો ડાખ પડ્યો હોય તો તે બિંવલીના રસ વડે નીકળી જાય છે.

૪૦૪ બિન્નેર—સં. બિજપૂર, માતુલુંગ. મં. મહાળુંગ. હિં. બીન્નેરા. બં. ટાવાલેશુ. કં. માધવલ, મહાફલગિડ. તુ. સાપલ. મલાં. માદળાનારક. તૈ. દવાકાયા. ફાં. પુરંજ. અં. ઉતરંજ. લાં. સાષ્ટસએસિડા, સાષ્ટસએડિકા. ઈં. સાષ્ટસ.

x મહિનો લોટ અલગ લીમાં થેકવો બેઘએ; ચુંદ લીમાં તળી લેવો. લોટ થેકાઈ ગયા પછી બને મેળવવાનો સાધારણ રિવાજ છે.

ખીજીરોનાં પાંદડાં લાંબાં અને મોટાં હોય છે, એ ઝાડ લિંબુની ગતનુંજ છે. એ ઝાડ ઉપર શુભારે પોષ્યા હાથથી લંબાઈનાં ફળ આવે છે. તે ફળના અમ્લભાજે નાનું ખિંદુ (અણી) હોય છે. ખીજીરું પથ્થર, રુચિકર અને પિત્તશામક છે. એ ફળ જેટલાં જૂનાં થાય છે તેટલો તેનામાં વધારે ગુણ આવે છે અને વાસ પણ સારો આવે છે. ખીજીરોનો રંગ પીળો હોય છે અને તેમાંનો અર્ધ રાતો હોય છે. તે સ્વાદમાં કિંચિત્ કડવાશવાળું લાગે છે; પરંતુ અંદર ઘોળું જાડું મગજ હોય છે. તે મીઠું હોય છે. એનો પાક કરે છે. તે અથડોને ખાવા આપવાથી શક્તિ આવે છે. એનો ઉત્તમ મુરખ્યો થાય છે. એના રસનું શરબત કરે છે. મુરખ્યામાં એલચી, જવંત્રા ઈત્યાદિ અનેક મસાલા નાખી તે ધણું વર્ષોસુધી રાખી મૂકે છે. ખીજીરું અનેક રોગો ઉપર કામ લાગે છે. ખીજીરોનું ફળ:—ખાટું, તીખું, ઉષ્ણ, કંઠશુદ્ધિકારક, લઘુ, પ્રિય, દીપન, રુચિકર, સ્વાદુ તથા શુભ્રા અને હૃદયને શુદ્ધ કરનાર છે; તથા શ્વાસ, કાસ, વાયુ, કફ, તૃષ્ણા, પિત્ત, ઉચકી (હેડકી), અરુચિ અને રક્ત-પિત્તનો નાશ કરે છે. કુમળાં ફળ:—પિત્તવાત, કફ અને રક્તદોષ ઉત્પન્ન કરે છે. મધ્યમ પ્રકારનાં (અર્ધાં કાચાં) ખીજીરોનાં પણ કાચાં ખીજીરો જેવાજ ગુણો છે. પાકું ખીજીરું:—ઉત્તમ વર્ણકારક, હૃદય, બલકર તથા પૌષ્ટિક છે; અને શ્વળ, અજીર્ણ, વિખંધ, વાયુ, કફ, દમ, અગ્નિ-માંઘ, ઉધરસ, અરુચિ તથા સોજનો નાશ કરે છે. એનાં ફળની છાલ:—કડવી, દુર્ગંધ, સિંગ્ધ, ઉષ્ણ તથા ગુરુ છે; અને કૃમિ, વાયુ તથા કફનો નાશ કરે છે. એની છાલનો રસ:—સ્વાદુ, શીતળ, ગુરુ, ધાતુવર્ધક, સિંગ્ધ, કફકારક અને વાતપિત્તનાશક છે. એની છાલનો અંદરનો ભાગ:—શ્વળ, પિત્ત, અરોચક, વાત, કમ્બરના રોગ અને ઉદર (પેટ) સંબંધી થનાર રોગનો નાશ કરે છે તથા ભેદક છે. ખીજીરોની અંદરનું કેસર:—દીપન, મેઘ, લઘુ, ગ્રાહી તથા રુચિકર છે; અને ગુદમ, ઉદર, શ્વાસ, કાસ, હેડકી, વાત, મદાત્મય, ઉન્માદ, શોષ, વિખંધ, અર્શ તથા ઉલટીનો નાશ કરે છે. કેસરનો રસ:—પાર્શ્વ, અસ્તિશ્વળ, કફ, અરુચિ, વાયુ, દમ, ઉધરસ અને ઉલટીનો નાશ કરે છે. ખીજીરોનાં ખીઆં:—કડવાં, પથ્થ, દીપન, ગર્ભપ્રદ, દુર્ગંધ, ગુરુ, ઉષ્ણ તથા બલકર છે; અને કફ, અર્શ, સોજો, વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. ખીઆંની અંદરનો મગજ:—ગુરુ, શીત, સ્વાદુ, સિંગ્ધ તથા બલપ્રદ છે; અને વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. ખીજીરોનાં મૂળ:—અર્શ, કૃમિ, વિષૂચિકા, મલખંધ અને શ્વળનો નાશ કરે છે. ખીજીરોનાં ફલ:—દીપન, ગ્રાહક, શીતળ તથા લઘુ છે; અને વાયુ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. મીઠું ખીજીરું:—શીતળ, મધુર, ગુરુ, વૃષ્ણ, દુર્ગંધ તથા સ્વાદિષ્ટ છે; અને ત્રિદોષ, પિત્ત દાહ રક્તદોષ, મલખંધ, દમ, ઉધરસ, ક્ષય તથા હેડકીનો નાશ કરે છે. વગડાઉ ખીજીરું:—તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, રુચિકર તથા ખાટું છે; અને વાયુ તથા આમદોષપ્રદ, તેમજ કૃમિ, દમ અને કફનો નાશ કરે છે. વનમાં થનારી ખીજીરોના ગુણ:—ખાટી, ઉષ્ણ, તીખી, રુચિકર તથા અમ્લદોષકર છે; અને વાત, કૃમિ તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) જંતુ (કૃમિ) ઉપર:—ખીજીરોની મુકાયલી છાલનો કાઢો કરી પાવો. (૨) સુખે પ્રસવ થવા ઉપર:—ખીજીરોનાં મૂળીઆં અને મહુડાની છાલ અથવા જેડીમધનું સમભાગે ચૂર્ણ કરી ત્રણ માસા મધ અને ઘીમાં આપવું; એટલે સ્ત્રીને પ્રસવ થાય છે અથવા ખીજીરોનાં મૂળ કંમરે બાંધવાં. (૩) અપરમાર ઉપર:—ખીજીરું, લિંબુનો રસ અને નગોડનો રસ એકત્ર કરી ત્રણ દિવસ નાકમાં નસ્ય કરવું; એટલે અપરમાર જાય છે. (૪) બાળકોની ઉલટી (નાનાં બાળકો વારંવાર દૂધ એકે છે તે) ઉપર:—ખીજીરોનાં મૂળ કિંચિત્ દૂધમાં ધસી પાવાં અને એજ મૂળનો કકડો ગળે બાંધવો. (૫) દાહ અને પિત્તશામક શરબત:—ખીજીરોના રસમાં સાકર નાખી પાક કરી રાખવો. એ પાક અને ઠંડુ પાણી એકત્ર કરી પાવું. (૬) ગર્ભસ્થાન શુદ્ધ થવા ઉપર:—ઘોળી સાવરી(મોચરસ)નાં મૂળ દૂધમાં ધસી તેમાં ખીજીરોનાં ખીઆં ભાંગની માફક બારીક વાટી કપડાથી ગાળવું અને રમેદર્શન લખાના દિવસથી ચાર રોજ પાવું. (૭) હેડકી ઉપર:—ખીજીરોનો રસ મધ અને સંચળ નાખી પાવો; કિંવા ખીજીરોના રસમાં સુંઠ, આમળાં, લીંડીપીપર અને મધ નાખી તે ચાટતા જવું. (૮) શૂળ ઉપર:—ખીજીરોના ફળનો અથવા મૂળનો

અંમરસ, મધ અને જવખાર નાખી પાવો; એટલે કુલિથળ, હૃદયથળ, બસ્તિથળ અને દારુણ વગેરે કોઠામાં વાધુ થાય છે તે રોગો દૂર થાય છે. (૯) ઉલટી ઉપર:—ખીજેરીનાં મૂળ પાણીમાં ધસી તેમાં મધ નાખી પાવું. (૧૦) ઉલટી અને જીલાબ ઉપર:—ખીજેરીનાં મૂળ, દાડમડીનાં મૂળ અને કેસર પાણીમાં વાટી પાવું. (૧૧) કર્ણશૂળ ઉપર:—ખીજેર, આંખો અને આંકુનો રસ કિંચિત્ ગરમ કરી કાનમાં નાખવો. (૧૨) શીઘ્ર પ્રસૂતિ થવા ઉપર:—ખીજેરીનાં મૂળ અને ઘોળી ચણેડીનાં મૂળ ઘીમાં ધસી પાવો. (૧૩) હૃદ્રોગ, શૂળ અને ક્ષય ઉપર:—ખીજેરાના રસમાં લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ અને માખણ નાખી તે રસ પાવો. (૧૪) ગર્ભધારણ માટે:—એરંડીઆ અને ખીજેરાનાં ખીઆં વાટી ઘીમાં આપવાં. અથવા પાકા એક ખીજેરાનાં તમામ ખીઆં ઋતુકાળે ખાવા આપવાં. (૧૫) કર્ણસ્ત્રાવ ઉપર:—ખીજેરાના રસમાં સાજખારનું ચૂર્ણ નાખી તે કાનમાં પાડવું. (૧૬) મધ ઉપર ઉતાર:—ખીજેરાની અંદરનું કેસર અને દાડમના દાણા ખવરાવવા. (૧૭) અરુચિ ઉપર:—ખીજેરાનું કેસર મધ સાથે ખાવું. (૧૮) મુખસંબંધી કફવાતરોગ, શોષ, જડપણું અને અરુચિ ઉપર:—ખીજેરાનું કેસર, સિંધવ તથા મરી, એ એકત્ર ખરત્ત કરી ગોળી કરી મોઢામાં રાખવી. (૧૯) ભ્રમ અને પિત્તવિકાર ઉપર:—ખીજેરાનો મુરખ્ખો:—ખીજેર છાલી તેની ચીરીઓ કરવી અને એક તપેલું પાણી ભરી તેના મોઢા ઉપર એક કપડું બાંધી તે ઉપર ખીજેરાની ચીરીઓ મૂકવી; અને ઢાંકણું બંધ કરી તે તપેલું અગ્નિ ઉપર મૂકવું તથા વરાળથી શીજવવું. પછી ચીરીઓ વજ્રમાં લઈ સારી રીતે પીલી અંદરનું પાણી કાઢી નાખવું; અને સાકરનો જડો પાક કરી તેમાં તે પીલેલો ભાગ નાખવો એટલે ઉત્તમ મુરખ્ખો થાય છે. આ મુરખ્ખો ઉત્તમ હોષ ભ્રમપિત્તશામક છે. (૨૦) ભ્રમપિત્તવિકાર ઉપર ખીજેરાનો પાક:—ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ખીજેર ખાશી, તૈયાર કરેલી ખીજેરાની ચીરીઓ કેટલાક વાર સૂકવી રાખ્યા પછી ઘીમાં તળવી; અને વંશલોચન ૮ ભાગ, એલચી ૪ ભાગ, તજ ૨ ભાગ, લીંડીપીપર ૧ ભાગ, જાયફળ, જવત્રી, કેસર ઇત્યાદિ સર્વ મસાલો સમભાગે એકત્ર કરી બધાંનું ચૂર્ણ કરવું. પછી સાકરનો ચાસણીદાર પાક કરી તેમાં આ સર્વ આંખધો નાખી દલાવી બેગું થયા પછી એક કથરોટમાં કાઢી પહેળું કરી તેનાં ચોસલાં કરી રાખવાં. આ પાક રોજ સવારમાંજ એકેક કિંવા બખ્ખે તોલા ખાવો. આ ઉત્તમ ગુણદાયક છે. (૨૧) પથરી ઉપર:—ખીજેર અને સિંધવ એકત્ર કરી ખાવું. (૨૨) ખરોગ ઉપર:—ખીજેરાનો ગર્ભ ૨ તોલા લઈ તેમાં સંચળ વા તોલો નાખી રોજ બે વાર ખાવું.

૪૦૫ ખીલી—સં બિલ્વ. મં હિં બેલ-વૃક્ષ. કં બેલવન. તેં મારેકુ-એકુ. તાં મલાં બિલ્વ. તું બેલપત્રે. અં અનાર હિંદી. ઇં બેલટ્રી. લાં ઇગલમર્મેલોસ.

ખીલીનાં જાડ મોટાં થાય છે. એ જાડ હિંદુસ્તાનમાં સર્વત્ર છે. એને ત્રિદલ પાન આવે છે. તે શિવપૂજના કામમાં આવે છે. એ જાડને ગોળ કોઠા જેવાં ફળ આવે છે. એ ફળ કાચાં હોય છે ભારે તેનું શાક અને અથાણું કરે છે. કુમળાં ખીલાંને સૂકવી રાખે છે તેને મરાડીમાં “બાળબેલ” કહે છે. પાકેલાં ખીલાંનો સ્વાદ ગળચટો લાગે છે. એ પાકેલાં ફળ ગરીબ લોકો ખાય છે. કાચાં ખીલાંને કાપીને કકડા કરી સૂકવી રાખે છે; તેને મરાડીમાં બેલકાચરી કહે છે. ખીલાં સૂકાય એટલે તે કારી, તેમાં અનેક પદાર્થો ભરી રાખવાના કામમાં તેનો ઉપયોગ કરે છે. ખીલીના જાડની છાયા ઘણીજ શીતળ તથા આરોગ્યકારક છે. ખીલીના ફળની છાલ પીળો રંગ તૈયાર કરવાના કામમાં આવે છે. *ખીલી:—મધુર, હૃદય, તૂરી, ગુરુ, રુચિકર, દીપન, ઉષ્ણ, ત્રાહક,

* ખીલીનાં જાડ મોટાં થાય છે. એની ઝાળાઓમાં કાંટા હોય છે. પાંદડાં એક દાંડીમાં ત્રણ ત્રણ ત્રિશૂલ આકારે હોય છે. ફૂલ ઘોળાં અને સુંગંધી હોય છે. ફળ સ્વાદિષ્ટ અને બહુ ખીઆંવાળાં હોય છે. એમાં ખીચેખીચ ગરબ હોય છે. ગ્રીષ્મઋતુના આરંભમાં એનાં જૂનાં પાંદડાં ખરી પડી નવાં આવે છે. એનું લાકડું બહુજ પવિત્ર મનાય છે અને તેને સુખડ ખરોખર ગણે છે. એના મૂળની છાલ દશ મૂળોમાં મુખ્ય ગણાય છે. એનાં પાંદડાં વાટી આંખમાં આંજવાથી નેત્રરોગ

રક્ષ, કડવી, તીખી તથા પાચક છે; અને વાતાતિસાર તથા જ્વરનો નાશ કરે છે. બીલીનાં ક્રમણાં ફળાઃ—રિનગ્ધ, ગુરુ, ગ્રાહક, દીપન, પાચન, કડવાં, ઉષ્ણ તથા તૂરાં છે; અને શળ, આમવાત, સંઘ્રહણી તથા ક્ષાતિસારનો નાશ કરે છે. એનાં જૂનાં ફળાઃ—મધુર, તૂરાં, જડ, તીખાં, ઉષ્ણ, સંઘ્રહી, તીક્ષ્ણ, દીપન, પાચક તથા હ્રસ્વ છે; અને કફ તથા વાયુનાં નાશક છે. એનાં પાકાં ફળાઃ—દાહક, મધુર, તૂરાં, વિષ્ણકારક, કડવાં, ગ્રાહક, તીખાં, ઉષ્ણ, દુર્જર તથા વાતક છે અને અગ્નિમાંઘકારક છે. બીલીનાં ફળાઃ—મધુર તથા લઘુ છે; અને ત્રિદોષ, ઉલટી, શળ, કફ, વાયુ, મૂત્રકૃચ્છ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. એનાં પાંદડાં—ગ્રાહક અને વાતનાશક છે. ઉપયોગઃ—(૧) બાળકોને આમ થયો હોય તે ઉપર—બીલીની અંદરનો ગર્ભ ખરવાવો. (૨) ગુદમવાયુ, વગેરે ઉપર—કાયાં ક્રમણાં બીલાં અને ગોળ સતત ખાવો; એટલે ગુદમવાયુ, શરીરની અંદર જામેલો વાયુ અને પેટમાંની શરદી દૂર થાય છે. (૩) સર્પનાદંશ ઉપર—બીલીનાં મૂળ, કાડીનાં મૂળ અને તાંદળાનાં મૂળનો રસ કાઢી પાવો. (૪) કૃમિ ઉપર—બીલીનાં પાંદડાંનો રસ પાવો. (૫) અમ્લપિત્તથી ગળામાં બળતરા થાય છે તે ઉપર—બીલીનાં પાંદડાંનો રસ બે-ત્રણ પૈસાભાર ૪-૫ વાર ગાળી આપવો. (૬) બહિરાપંચા ઉપર—ગોમૂત્રમાં બીલું વાટી તે તેલમાં નાખી તેલ કઢાવવું અને પછી તે તેલ કાનમાં પાડવું. (૭) આમસંઘ્રહણી ઉપર—કાયાં સૂકવેલાં બીલાં, વરિયાળા અને સુંઠનો કાઢો પાવો. (૮) ધાતુપુષ્ટિને માટે—ગાયના દૂધમાં બીલાંની છાલનો રસ જીરાની ભૂડા નાખી પાવો. (૯) ગળામાં દુખે છે તે ઉપર—પાકેલાં બીલાંનો ગર્ભ ખાવો કિંવા પાનનો કાઢો દૂધ નાખી પાવો. (૧૦) રક્તાતિસાર ઉપર—કાયાં સૂકાયેલાં બીલાંનું ચૂર્ણ ગોળ સાથે ખાવું. (૧૧) સર્વ પ્રકારના અતિસાર ઉપર—ક્રમણાં બીલાં અને આંખાની ગોટલીનો કાઢો સાકર અને મધ નાખી પાવો. (૧૨) મોઢું આઘ્યું હોય તે ઉપર—બીલું ભાગી પાણીમાં નાખી, કઢવી તેના કોગળા કરવા. (૧૩) આમરક્ત (મરડો આવી લોહી જતું હોય તે) ઉપર—બીલું જરા ભાંગી શેકવું અને તેના ગરમાં ગોળ નાખી વાટી ગરમ પાણીમાં શરબત કરી પીવા આપવું. (૧૪) ગર્ભિણીની ઉલટી ઉપર—બીલીનો ગર્ભ અને આંખાની ધાણી(મરમરા)નું પાણી એકત્ર કરી પાવું. (૧૫) સર્વ પ્રકારના અતિસાર ઉપર—બીલીની અને આંખાની છાલનો કાઢો કરી તેમાં મધ અને સાકર નાખી પાવો. (૧૬)

મટે છે. જળમાં પકાવી અરીઠ કરી પીવાથી જ્વરાદિ જાય છે. પાંદડાંનો અર્ક બાળકોના ઝાડા અને કફનો નાશ કરે છે. ઘણીક ઔષધિઓના અનુપાનમાં એ વપરાય છે. હિંદુસ્તાનના દરેક ભાગમાં એ ઝાડ જોવામાં આવે છે.

ડૉક્ટર ડીમક કહે છે કે, આ ફળ પૌષ્ટિક અને રુધિરને શુદ્ધ કરનાર માલમ પડ્યું છે. એના સેવનથી લલકો જીવાળ થાય છે અને પેટની કબજાઆત દૂર થાય છે. છાલ અને મૂળનો કચાથ વારંવાર આવનાર તાવમાં અપાય છે. આંખ દુખવા આવી હોય તો એનાં પાંદડાંની પોટીશ બાંધવાથી આરામ થાય છે. કાયાં ફળ હોય ત્યારે એને લઇને એની અંદરનો મગજ વાટી શળ ઉપર આપવાથી ઉત્તમ ગુણુ કરે છે. પાકાં ફળનો ગર્ભ આમલીના રસમાં મેળવી આપવાથી ઠંડક થાય છે. વૃક્ષની છાલનો ક્વાથ હૃદયની ધખધખાટ બંધ કરવાના કામમાં આવે છે તથા પાંદડાં શ્વાસ-રોગમાં અપાય છે. ડૉ. ગ્રીન કહે છે કે, પાકાં ફળના ગર્ભનો શરબત બનાવી નિત્ય સવારે પાચે તો અજીર્ણ મટે; અને કાયાં ફળને ૬ કલાક બોભરમાં શેકીને આપવાથી ઝાડા અને ઉલટી બંધ થાય છે. લોહીખિગાડમાં એનો ગર્ભ પાંચ તોલા લઈ તેમાં ૫ થી ૭ તોલા પાણી અને થોડી સાકર તથા બરફ નાખી બેથી ત્રણ વખત આપવાથી ઉત્તમ ગુણુ કરે છે. મખજનમાં લખે છે કે, બીલીનાં પાંદડાંનો રસ ઝાડાની કબજાઆત અને તાવની જિભારીમાં મધ સાથે મેળવીને અને ક્રમણમાં કાળાં મરી સાથે મેળવીને આપે છે. એ બીલીનાં ફળને ગ્રાહી, પાચક અને કૌવત આપનાર માને છે. વળી એના સેવનથી હરસ થાય છે; એટલા માટે સદૈવ સાકરની સાથે મેળવીને આપવાનું કહે છે. અધપાકાં ફળ દેવતામાં શેકી તેના ગર્ભમાં સાકર અને ગુદાખજળ મેળવી સવારે ખાધા પહેલાં આપવાથી ઝાડાને બંધ કરે છે.

ઉલટી અને અતિસાર ઉપર:—બીલાં અને આંખાની ગાટલીનો રસ એકત્ર કરી તેમાં સાકર અને મધ નાખી તે મિશ્રણ પાવું. (૧૭) **વિષમજ્વર ઉપર:**—બીલીનાં પાંદડાંની ગોળમાં ગોળી કરી ખરાવવી. (૧૮) **ધાતુ પડતી હોય તે ઉપર:**—બીલીનાં પાંદડાં પાસે પાણીમાં વાટી રસ કાઢી તેમાં જીરું ૬ માસા અને સાકર એક તોલો નાખી તે સાત દિવસ પાવું. (૧૯) **ગર્ભિણીની ઉલટી અને અતિસાર ઉપર:**—સુંઠ અને સૂકાપેલાં કાચાં બીલાંનો કાઢો કરી તેમાં જવનો લોટ નાખી ખાવા આપવો. (૨૦) **ખાળકની સંઘ્રહણી ઉપર:**—બીલાં અને સુંઠનું ચૂર્ણ ગોળમાં આપવું. (૨૧) **કોગળીઆ ઉપર:**—સૂકાએલાં બીલાંની અંદરના ગર્ભનું ચૂર્ણ કરી બૂનાં ગોળમાં ૬ માસાની ગોળીઓ કરવી અને એક ગોળી ગરમ પાણી સાથે આપવી; એટલે જીલાળ બંધ થાય છે. (૨૨) **ત્રિદોષજનિત ઉલટી ઉપર:**—બીલીની છાલનો કાઢો મધ નાખી પાવો. (૨૩) **મેદોરોગ ઉપર:**—નાની બીલીનાં મૂળ, નાની અરણીનાં મૂળ, અરલુનાં મૂળ, સિવણનાં મૂળ અને પાટલાનાં મૂળ, એનો કાઢો કરી તેમાં મધ નાખી પાવાથી આખા શરીરમાં મેદ વધી જે બગડાપણું આવે છે તે દૂર થાય છે. (૨૪) **ધાતુપુષ્ટિ ઉપર:**—પાતાળયત્રવડે બીલાંનો અર્ક કાઢી તે પાવો. (૨૫) **અંગની દુર્ગંધી જવા માટે:**—બીલીનાં પાંદડાંના રસનો લેપ કરવો એટલે શરીરની દુર્ગંધ દૂર થાય છે. (૨૬) **સોજા, મલખદ્વતા, મૂળવ્યાધિ, વિપ્રચિકા અને કમળા ઉપર:**—બીલીનાં પાંદડાંનો રસ પાવો. (૨૭) **ચાતુર્થિક જ્વર ઉપર:**—બીલાં અને મધુમાધવી-(મહુઆ)નું ચૂર્ણ કરી પહેલાં વેતરની અને ઘોળા વાછરડાવાળી ગાયના દૂધમાં રવિવારનો તાવનો વારો હોય તે દિવસે પાવાથી ઘણા દિવસનો ચોથીઓ તાવ તાકીદે નાશ પામે છે. (૨૮) **જીર્ણ-જ્વર ઉપર:**—દૂધમાં બીલીનાં મૂળનો કાઢો કરી પાવો. (૨૯) **વિપ્રચિકા (કાલેરા) ઉપર:**—બીલી અને સુંઠનો કાઢો ઉલટી તથા અતિસારનો નાશ કરે છે; તેમજ બીલી, સુંઠ તથા કાયફળનો કાઢો પહેલાના કાઢા કરતાં અધિક ગુણકારી છે. (૩૦) **ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપર:**—કાચાં બીલાં, જાયફળ અને મરડાશિંગ પાણીમાં ધસી પાવી.

૪૦૬ બીવલો (બીચો):—સં. બાજક. મં. બિબલા. હિં. બિબેસાર. કં. કેપિન્નહોન્ને. ઇં. ઇન્ડિયન કિનોટ્રા. લાં. ટેરો કાર્પસ માચુપિયમ, નીલ આસન.

આ જાડ મોટું થાય છે. એનાં પાંદડાં અસાણાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે અને તે વધારે કાળાં હોય છે. એ પાંદડાં ઉપર અસાણાનાં પાંદડાં કરતાં વધારે રેખાઓ હોય છે. એને ખારીક ફળ આવે છે. એ જાડ ઉપર કુહાડા વડે ધા કરવથી છાલમાંથી લોહીના જેવો રસ નીકળે છે. એનું લાકડું ઇમારતના કામમાં ઉપયોગી છે. એના અસાણા જેવાજ ગુણ છે અને તેના કરતાં વધારે ગુણવાલ છે. **બીવલો:**—એ ત્વચાને શુદ્ધ કરનાર રસાયન છે; તથા કોઠ, વિસર્પ, મેદ, ચુદરોગ, કૃમિ, કફ અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) અતિસાર, સંઘ્રહણી, આમ, પ્રદર, રક્તપિત્ત અને ધાતુવિકાર ઉપર:—બીવલાનો રસ વાલ અથવા બે વાલ દૂધમાં પાવો. (૨) અતિસાર ઉપર:—બીવલાની છાલનો રસ તાંદળજળના પાણીમાં મેળવી પાવો. (૩) ધાતુપુષ્ટિને માટે:—બીવલાની છાલ અગર રસ, સાકર અને દૂધમાં નાખી પાવું. (૪) થાક ઉતરવા માટે તથા પેટમાંના ગુલ્મરોગ ઉપર:—બીવલાની છાલ દૂધમાં વાટી પાવી. (૫) જાડ ઉપરથી પડવાથી છાતીમાં લોહી બંધાઇ જાય તે ઉપર અને અસ્થિભંગ ઉપર:—બીવલાની છાલ અગર રસ દૂધમાં નાખી પાવું.

૪૦૭ બેહુકળ (વિકળો):—સં. રવાદુકંટક, વિકંકત. મં. વેહકળ. હિં. કંટાઇ, કિંકણી, વંજ. બં. વર્ધચીગાઇ. કં. હલુમાણિકા, માલેગુ. તેં. કાનવેગુએદું. ઓં. વર્ધચિકુડી. પં. કુકોવા. લાં. સિલરટ્રસ મોન્ટના.

એ કરમદી જેવું કંટાવાળું જાડ છે. એ માથોડું-કોઠ માથોડું ઉંચું વધે છે. એને ખારીક અને ઘોળાં ફળ આવે છે. એના કાંટા ચાર આંગળ લાંબા હોય છે. **બેહુકળ:**—ખાટું, મધુર,

* કાયફળવાળો કાઢો પીધા પહેલાં તથા પછી થોડું થોડું મધ માટવું. કારણ કાયફળ જળાને નુકસાન પહોંચાડે છે.

પાક વખતે અતિ મધુર, શીતળ, લઘુ, દીપન તથા પાચન છે; અને દાહ, શોષ, વધુ, વૃતા, અક્ષય, કફ, પિત્ત, શીત, લેહીવિકાર અને કમળાને નાશ કરે છે. તે અત્યંત ગરમ નથી. તે ત્રિદોષને અને આંખનાં ફાલના નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ધાતુપુષ્ટિ ઉપર:—બેહેડાનાં પાન સવાઈ માલી ખાવી એટલે ધાતુપુષ્ટિ થાય છે.

૪૦૮ બેહેડાં—સં. બિબીતક. મં. બેહેડા. બં. હિં. બહેડાં. કં. તારીકાચી. મલાં. તાનિ. તાં. અક્ષનડ. તુ. દાંડીમારા. ગો. ગોતિજ. તૈ. બહા. ફાં. બલેલે. અં. બલેલજ. લાં. ટશ્મિ-મલિકા બેલિરિકા. ઇં. માયેરાબેલન બેલિરિક.

આ ઝાડ ધણું જ ઉંચું, વિસ્તારવાળું અને હરડાના ઝાડ જેવું હોય છે. એ ઝાડ ઉપર યોગ ફળ આવે છે, તેને “બેહેડા” કહે છે. કાઈ કાઈ એ ફળને ધાટીંગ(બહેડાં)નાં ફળ કિંવા હેડાનાં ફળ કહે છે. પાકાં થયેલાં ફળ ગરી પડે એટલે આ ઝાડની નીચે દગલે દગલા થાય છે. બેહેડાનાં ફળની અંદર ઘોળું મગજ હોય છે. તે ખાવાથી નસો આવે છે. x બેહેડાં:—તીખાં, કડવાં, તૂરાં, લઘુ, સારક, પાકવખતે મધુર, ઉષ્ણ, શીતરપણું, બેદક, રક્ષ, અશુષ્ક તથા કેશવર્ધક છે; અને કફ, પિત્ત, કાસ, કૃમિ, સ્વરભંગ, નાસારોગ, રક્તદોષ, કંઠરોગ તથા હ્રોગનો નાશ કરે છે. ફળનો ગર્ભ:—લઘુ, કપાય તથા માદક છે; અને તૃષા, ઉલટી, કફ, વાયુ, દમ તથા ઉચ્છીનો નાશ કરે છે. એના જેવોજ આમળાના ફળમાંના ગર્ભનો ગુણ છે. ઉપયોગ:—(૧) પીચાટી દંથી હોય તે ઉપર:—બેહેડાંની છાલનો રસ દર વખતે નવટાંક ૩ દિવસ પાવો. (૨) શ્વાસ, કાસ ઉપર:—બકરીના મૂત્રમાં બેહેડાંની ગોળી કરી એકેક મધમાં ખવરાવવી. (૩) દાહ સંબંધી પીડા ઉપર:—બેહેડાંના ફળની અંદરનું મગજ બારીક વાટી અંગે લેપ કરવાથી દાહસંબંધી પીડા દૂર થાય છે. (૪) કંઠરોગ ઉપર:—બેહેડાંનું દળ અને તેનાથી બમણી સાકરનો કાઢો કરી પાવો. (૫) ઉધરસ ઉપર:—બેહેડાંની છાલ મોઢામાં રાખી તેનો રસ ગળી જવો; એટલે તેજ વખતે ઉધરસ બંધ થાય છે. (૬) કંઠસર્પ ઉપર:—બેહેડાંના ઝાડની અંતરછાલ પાણીમાં વાટી તે પાણી પીવું. આ ઔષધ ઢોરોને કંઠસર્પ થાય તો તેઓને પણ પાવું. (૭) ઢોરોને વાગી જખમ થઈ કીડા પડે છે તે ઉપર:—બેહેડાંની છાલ સાખરીમાં ખવરાવવી એટલે કીડાનો નાશ થાય છે. (૮) ઉધરસ ઉપર બેહેડાંનો મુરબ્બો:—બેહેડાંની અંદર ૮ ગણ પાણી રેડી બેહેડાં બરાબર પાણી રહે લાંસુધા ખાશી પછી તે પાણીમાં સાકર નાખી બડો પાક તૈયાર કરવો; તથા તે પાકમાં બાફેલાં બેહેડાં અને થોડી લીંડીપીપરની જૂકી નાખી નીવડેલા માટલામાં આ મુરબ્બો ભરી રાખવો. જેમ જેમ તે જૂનો થતો જશે, તેમ તેમ તેનો વિશેષ ગુણ થશે. (૯) લાંલામો ઉઠે છે તે ઉપર:—બેહેડાંના ફળમાંનું મગજ ઘસી ચોપડવું; અગર બેહેડાંના ફળમાંનું મગજ, જેઠીમધ, નાગરમોષ અને ચંદનનો લેપ કરવો.

૪૦૯ બોરડી—સં. બદરી. મં. બોર. હિં. બેર. બં. કુલ, યળચે, બોગરી. કં. બોર, યળચે પેરનું, વાગરિ. તૈ. રેગુચેદુ. તાં. ઇલિડે, કલ્હારી. તુ. બોગરી. મલાં. ઇલાંટા, કેલ. ફાં. કુનાર. અં. સીદરનબંક. ઇં. ભુજબ. લાં. ઝીઝીફસબુળુબા.

એ ઝાડ સર્વ દેશોમાં થાય છે. એની ડાળીઓને કાંટા હોય છે. બોર એ ફળ સોપારી જેવડાં હોય છે. કાંકણીબોર, ચણીબોર ઇત્યાદિ બોરની ધણી ભત છે. બોરડીના ઝાડ ઉપર ઉત્તમ લાખ આવે છે. બોરડીનું લાકડું હળ, ગાડાં વગેરે કરવાના ઉપયોગમાં આવે છે. બોરડીનાં સુકવી રાખેલાં પાંદડાં ઢોરો ખવરાવવાને ઉપયોગી છે. બોરડીમાં એક નાની ભત છે; તેને મહારાષ્ટ્રમાં “બોરાટી” કહે છે. એનો વાડ કરવામાં ઉપયોગ થાય છે. બોરડીનું છાલ:—શીતળ, રક્ષ તથા કડવું છે; અને પિત્ત તથા કફનો નાશ કરે છે. એમાં ફળ:—મધુર, તૂરાં તથા ખાટાં છે. પાકાં ફળ:—મધુર, ખાટાં, ઉષ્ણ, કફકરક, પાચન, લઘુ તથા રુચિકર છે; અને અતિસાર, રક્તદોષ, ગ્રમ તથા

x બેહેડાંનું એક મૂલ્ય અને પવિત્રતા થાય છે. એનાં પાંદડાં વડનાં પાંદડાંના જેવાં થાય છે. ફળ અત્યંત માંનાં હોય છે. ફળ વરણના ફળના જેવું અને ગુરુમાંમાં હોય છે. એની છાલ વપરાય છે. માત્રા ૩ માસાની, વિકારનાશક મધનું સરખત છે અને પ્રતિનિધિ બોલી કરડે છે.

શાસ્ત્ર નાશ કરે છે. બોરડીનાં પાંદડાંનો લેપ:—જ્વર તથા દાહનો નાશ કરે છે. એની જાસનો લેપ:—વિસ્ફોટકનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ માંહેનો ગરબ:—આંજવાથી નેત્રરોગ શાંત થાય છે. રાજ (મોટાં) બોર:—મધુર, શીતળ, વૃષ્ય, વીર્યવૃદ્ધિકર, સ્વાદુ, યુરુ, ગ્રાહક, લેપન, સ્નિગ્ધ, મલમ્બક તથા આખ્યાનકારક છે; અને દાહ, પિત્ત, વાયુ, શોષ તથા શ્રમનો નાશ કરે છે. સૂકાં બોર:—બેદક, લઘુ તથા અમિદીપક છે; અને કફ, વાયુ, તૃષા, પિત્ત તથા શ્રમનાં નાશક છે. કાલ્કાપુર પ્રાંતમાં બોયબોરડી (બુબોર) નામની જાત પ્રસિદ્ધ છે. તેના ગુણ:—મધુર, ખાટી, પથ્ય, દીપન, પાચક, કિંચિત્ રક્તપિત્તકારક તથા રુચિકર છે; અને કફ તથા વાતની નાશક છે. લઘુબુદર (ઝીણાં બોર):—મધુર તથા ખાટાં અને પાકેલાં હોય તો સ્નિગ્ધ, રુચિકર તથા જંતુકારક છે; અને કિંચિત્ પિત્ત, દાહ, કફ તથા વાતનો નાશ કરે છે. બોરડીની અંદરનું મગજ:—તૂરં, મધુર, શુક્લ, બલ્લપ્રદ તથા વૃષ્ય છે; અને કાસ, દમ, તૃષા, વાયુ, ઉલ્લટી, દાહ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) રૂતોડીયાં ગુમડાં ઉપર:—બોરડીનાં પાંદડાં વાટી બાંધવાં. (૨) સ્વરભેદ ઉપર:—બોરડીનાં મૂળ મોઢામાં રાખવાં અથવા બોરડીનાં પાંદડાં શેકી તેમાં સિંધવ નાખી ખાવાં. (૩) રક્તાતિસાર ઉપર:—બોરડીની છાલ દૂધમાં વાટી મધ નાખી પાવી. (૪) મૂત્રકૃમ્હ ઉપર:—બોરડીની કુમળી કુંબો અને જીરું એકત્ર કરી પાવું. (૫) કંઠસર્પ ઉપર:—વગડાઉ બોરડીની છાલ ધસી બે વાર પાવી. (૬) ભસ્મક રોગ ઉપર:—બોરડીનાં બીજાં-માંની મજ્જા અથવા બોરડીની અંતરછાલ પાણીમાં વાટી પાવી. (૭) શીતળા હલકા આવવા માટે:—બોરડીનાં પાંદડાંનો રસ બેસના દૂધમાં પાવો. (૮) રક્તાતિસાર ઉપર:—બોરડીનાં મૂળ અને તલને અલગ અલગ ચટણી માફક પીસી સમલાગે મેળવી ગાયના અથવા બકરીના દૂધમાં પાવથી રક્તાતિસાર દૂર થાય છે. (૯) રક્તક્ષય, ઉરોધાત (છાતીમાં દુઃખે છે તે) અને ક્ષય ઉપર:—બોરડી અથવા પીંપળાની ૨ તોલા લાખ પાણીમાં વાટી તે કલ્કથી યોગણા કાઢેલાના રસમાં પાવો. (૧૦) વિંછીના વિષx ઉપર:—બોરડીનાં પાંદડાં અને ઉંખરાનાં પાંદડાં ખારીક વાટી ગોળી કરી દંશસ્થાને લગાવી પાટો બાંધવો. (૧૧) ઉલટી ઉપર:—બોરડીનાં બીજાંમાંની મજ્જા, ભાતની ધાણી, વડના અંકુર અને જેડીમધનો કાટો, મધ અને સાકર નાખી પાવો.

૪૧૦ બોરસળી (વરશોલી)—સં ૦ અં ૦ બકુલ. મં ૦ બકુલી. કાં ૦ ઓંવળ. તાં ૦ બકુલ, માગિળમારં. કં ૦ બકુલ, રેંજે, પગડેમારા. દિં ૦ બો-બોરસળી. તું ૦ રેન્જિરમારા. મલાં ૦ મકુરા-એલની. તે ૦ પાગડા. ઈં ૦ સુરીનામ્મેડલર. લાં ૦ માધમુસેપ્સધલેંજ.

આ જાડ દિંદુ-તાનના સર્વ ભાગમાં થાય છે. મરાઠીમાં કોમ્બ એને “ઓવારી” પણ કહે છે. એ જાડ મોટાં થાય છે. બોરસળીનાં પાંદડાં આંખાનાં પાંદડાં જેવાં થાય છે. એનાં ફૂલ નાનાં, ઘોળાં અને ચક્રાકૃતિ હોઇ તેના મધ્યભાગમાં છિદ્ર હોય છે. એ ફૂલનો વાસ મધુર આવે છે. બોરસળીનાં ફળ ખદામ જેવડાં થાય છે. તે પાકે એટલે સિંદૂર જેવાં રાતાં થાય છે. એ તૂરાં હોવાથી કોમ્બ એને ખાતું નથી. બોરસળીનાં ફૂલનો વાસ લવામાં મળવાથી લવા શુદ્ધ થાય છે. એનું અત્તર કાઢે છે, એનું લાકડું મજબૂત હોય છે; પરંતુ તેનો ઇમારતના કામમાં ઉપયોગ થતો નથી. એ લાકડું સમુદ્રમાં ધણું ઉપયોગમાં આવે છે. તે ખારા પાણીમાં ધણું ટકે છે. બોરસળી:—શીતળ, હલ્લ, મધુર, તૂરી, લર્ષપ્રદ, મદાદ્ય, પાકકાળે ગ્રાહક, તીખી, બલ્લપ્રદ તથા યુરુ છે; અને વિષદોષ, દંતરોગ, કફ, પિત્ત, શ્વેત કુષ્ઠ (ઘોળો કાઢ) તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ:—મધુર, સ્નિગ્ધ, તૂરાં, શીત, વાતલ, ગ્રાહક તથા દંતદિતકારક છે; અને કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. એનાં ફૂલ:—રુચિકારક, ક્ષારાદ્ય, સુગંધી, શીતળ, મધુર, સ્નિગ્ધ, તૂરાં, મલસમ્બહકારક અને દંતરોગનો નાશ કરે છે. મોટી બોરસળી (પુષ્પ):—અતિશીત, કડવી, મધુર, દીપન તથા મદગંધી છે; અને પિત્ત, દાહ, કફ, શ્વાસ, મૂત્રકૃમ્હ, વિષ, શ્રમ તથા અસ્મરીનો નાશ કરે છે.

x પલાસપાપડો અને બોરડીના ઠળીઆનો મગજ આકડાના દૂધમાં પલાણી રાખી પલાસ-પાપડાનાં ફેતરાં કાઢી નાખી વાટી ગોળી કરી રાખવી. તે પાણીમાં ધસી ડંખ ઉપર ચોપડવાથી વિંછીનો ડંખ ઊતરી જાય છે.

ઉપયોગ:—(૧) અતિસાર ઉપર:—ખોરસળીનાં બીઆં ઠંડા પાણીમાં ધસી પાવાં. (૨) દાંત કઠિન થવા માટે:—ખોરસળીની જાલ દાંતે ચાવવી એટલે દાંત મજબૂત થાય છે; અથવા ખોરસળીની જાલ, ઘોળા કાંટાસરીઆનાં મૂળ, બદામનાં ફેતરાં અને રિંગણીને બાળી રાખ દાંતે ધસતી. (૩) દરોગ ઉપર:—ખોરસળીનાં ઝાડનાં ફૂલનો ફાર પહેરવો, ફૂલ સુંધવાં અને અંતરજાલનો કાઢો પાવો. (૪) પ્રદર અને ધાતુવિકાર ઉપર:—દરોજ સવારસાંજ ખોરસળીનાં તાજાં ફૂલ ૧ તોલો લઈ તેમાં ત્રણ બદામગોળા નાખી, ત્રણ માસા સાકર સાથે ૩ દિવસ દર વેળાએ ખાઈ એક તોલો ઠંડું પાણી પીવું. આ ઔષધના સેવનથી અકાળે હાલનારા દાંત ધણા મજબૂત થાય છે. (૫) કોગળીઆં ઉપર:—ખોરસળીના ઝાડનાં બીઆં અને અળુ(અળવીના ફળ)માંનું બી પાણીમાં પાવાં. (૬) મુખરોગ અને ગળુ સૂજે તે ઉપર:—ખોરસળી, આમલી અને ખેરની જાલનો કાઢો કરી રાખવો અને દિવસમાં દશવીસ વખત એ કાઢાના કોગળા કરના જવું; એટલે અનેક પ્રકારના મુખરોગ તુરત શમન થઈ દાંત મજબૂત થાય છે; અથવા ખોરસળીનાં બીઆંમાંનો ગર્ભ મેઢામાં ચોળવો; એટલે મેઢામાંહેની ચાંદીઓ સારી થાય છે. (૭) બાળકની ઉંઘરસ ઉપર:—ખોરસળીનાં તાજાં બે તોલા ફૂલ એક તોલા પાણીમાં રાત્રે પલાળી રાખવાં. બીજે દિવસે સવારમાં તે પાણી ગાળી પાવું. એ પ્રમાણે ત્રણ અથવા સાત દિવસ કરવું. (૮) દંતરોગ ઉપર:—ખોરસળીનાં પાકાં ફળમાંનો ગર્ભ દાંતે ધસવો. (૯) મસ્તકશૂળ ઉપર:—ખોરસળીનાં સૂકાયેલાં ફળનું ચૂર્ણ નાકે સુંધવું.

૪૨૨ બોળ (હીરાબોળ)—સં બોલત્રક્ષ. બં ગંધરસ, બોલ, ખુન ખારાપી. હિં બોલ, બીજબોળ. કં બોલ, ગંધરસ. મં બોળ, રક્તબોળ. તેં વાલિન, ત્રોપોલમ. તાં વેલ્લ ઈષોલમ. ઈં મર્દ.

બોળનાં ઝાડ મોટાં થાય છે. એ ઝાડને જે રસ આવે છે તેને “બોળ” કહે છે. બોળનાં ઝાડ અરબસ્તાન અને આફ્રિકાના પૂર્વભાગમાં ધણાં થાય છે. હિંદુસ્તાનમાં પણ કેટલેક ઠેકાણે બોળનાં ઝાડ થાય છે. બોળમાં ઘોળો બોળ, કાળો બોળ (એળિયો) અને હીરાબોળ (રાતો બોળ), એવા ત્રણ પ્રકાર છે. બાળંતબોળ કે ઘોળો બોળ એ સુવાવડીને અને તુરતની વીઆયેલી ગાય વગેરેને કાચા સાથે આપે છે. કાળા બોળનો કેટલાંક ઔષધે માં ઉપયોગ થાય છે; અને રાતો બોળ એ શરીર ઉપરના જખમો ઉપર લેપ કરવાના કામમાં આવે છે. કાળો બોળ કિંવા એળીઓ એ અનિશય કડવો છે. એને કડવો બોળ પણ કહે છે. રક્તબોળ:—કડવો, તીખો, ઉષ્ણ, તૂરો, એધાકર, પાચન, અગ્નિદીપક, ગર્ભાશયને શુદ્ધ કરનાર તથા સુગંધાવાળો છે; અને રક્તદોષ, કફ, પિત્ત, ત્રિદોષ, પ્રમેહ, પ્રદર (પેશાબમાં ધાતવું જવું), અસ્મરી (પથરી), યોનિશૂળ, કોહ, જ્વર (તાવ), અપસ્માર, રવેદ, રક્તાતિસાર, ગ્રંથાધા તથા પુરુષત્વનો નાશ કરે છે. કાળો બોળ (કુંવારમાંથી થાય છે તે):—શીત, કડવો, બેદક તથા રસશોધન છે; અને વાયુ, કફ, શૂળ. આધ્માન, ગુલ્મ તથા કૃમિદોષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—**(૧) દાદર ઉપર:—કાળો બોળ ૧ તોલો તથા કખૂતરની હગાર ૧ તોલો એનું ચૂર્ણ કરી એક શેર પાણીમાં એક દિવસ રાખવું અને બીજે દિવસે ગજકર્ણુ (દાદર) ઉપર પીછી વડે ચોપડવું. (૨) ખરોળ ઉપર:—કાળો બોળ બે ભાગ, મરી ૦૧ ભાગ, લવંગ ૦૧ ભાગ, ડીકામાલી ૦૧ ભાગ અને બદામ ૦૧ ભાગ લઈ પાણીમાં વાડી ખોરના ઠળીઆ જેવડી ગોળી કરી ખવરાવવી. (૩) બાળકોના પેટમાંના લાર ઉપર:—કાળો બોળ અને ડીકામાલી એકત્ર કરી દૂધમાં પાવી; કિંવા કાળો બોળ ગોમૂતમાં ધસી ગરમ કરી નાબિસ્થાન સિવાય આખા પેટ પર લેપ કરવો. તે સૂકાયા પછી પુનઃ બીજે લેપ ઉપર ને ઉપર કરવો. એથી કરી રેચ થઈ રોમ મલદારે પડે છે. ઉતાર લી અને જાત આપવાં. (૪) ઠંડા પ્રમેહ ઉપર:—ઘોળો બોળ ૦૧ તોલો અને જૂનો જોળ અઘોં તોલો એકત્ર કરી તેની ત્રણ ગોળીઓ કરવી. પછી સવારે એક, બપોરે બોજન પછી એક અને સાંજે સુવાની વખતે એક એ પ્રમાણે ચૌદ અગર ૨૧ દિવસ ગોળીઓ ખવરાવવી. (૫) દાદ દુઃખતી હોય તો:—રક્તબોળ અને ગુગળ ધસી દાદે લેપ કરવો. (૬) ઝડવું પ્રાપ્ત અથવા માટે:—રક્તબોળ અને કાળા બોળનું એક માસો ચૂર્ણ પાણીમાં નાખી પાવું. (૭) રક્ત-

પ્રસિદ્ધ એને પ્રદર (પિશાબમાં ધાતુનું વારંવાર આવું) ઉપર—રક્તપાનનું ૧ માસે બૂધે ચોખ્ખાના ધોવરામણમાં ધસ માખી પાવું.

૪૧૨ બ્રહ્મંડી (તિલકંટા)×—સં બ્રહ્મંડી. મં હિં બ્રહ્મંડી. બં વામનદાડી, હાગલ-દાડી. લાં ભગ્નેશ્વરીનામ માઈકીસેશ્વર. રાં તિલકુટા.

એનું “અધઃપૂર્ણ” એવું પણ નામ છે. એના કંઠને ગુદર આવે છે. બ્રહ્મંડી પારંદનું બધન કરનારી છે. બ્રહ્મંડી—કડવી તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, સોજો તથા વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) ઔકલિક વિષમજ્વર ઉપર—બ્રહ્મંડીના રસનું નસ્ય આપવું. (૨) મંડમાલા ઉપર—બ્રહ્મંડીનાં મૂળ ચોખ્ખાના ધોવરામણમાં ધસી પાવાં તથા લેપ કરવો; એથી ફટિલી મંડમાળ નષ્ટ થશે.

૪૧૩ બ્રાહ્મી—સં મં હિં બં બ્રાહ્મી. કોં કારીવણા, એકપાની, કં ઓદેશગત. તાં વહારી. તૈં આન્ધ્રીચેદું. તું તિમારે. મલાં મુતલ. ફાં જરનખ. ઇં ઇડિયન પેનીવટ. લાં હાઇકોટાઇલ એશિયાટિકા.

બ્રાહ્મીનાં ‘બ્રાહ્મી, કપોતવંકા, સોમવહ્ની, સરસ્વતી’ એવાં નામો છે. બ્રાહ્મીનો બેદ બ્રહ્મમંડુકી નામે છે. તેનાં “મંડુકપર્ણી, ત્વાષ્ટ્રી, દિવ્યૌષધિ, મહૌષધિ” એવાં નામો છે. બ્રાહ્મી—શીતળ, તૂરી તથા કડવી છે; અને બુદ્ધિ, પ્રજ્ઞા, મેધા, આયુષ્ય તથા અગ્નિને વધારનારી, સારક, સ્વાદુ, લઘુ, કંઠશોધક, સ્મૃતિપ્રદ, રસાયન તથા હૃદ્ય છે; અને મેહ, વિષ, કોઠ, પાંડુરોગ, ઉધરસ, તાવ, સોજો, કંઠ, પ્લીહા, વાતરક્ત, પિત્ત, અરુચિ, દમ, શોષ, વાયુ, સંપૂર્ણ દોષ તથા કફનો નાશ કરે છે. કારિવણા અથવા બ્રહ્મમંડુકીના પણ એવાજ ગુણ છે. ઉપયોગઃ—(૧) ઉન્માદ ઉપર—બ્રાહ્મીના રસમાં કોષ કોળિંજનનું ચૂર્ણ અને મધ નાખી પાવું. (૨) મળમૂત્રવડે આગળરી થયેલાને—બ્રાહ્મીનો રસ નવટાંક, આમળાં બે તોલા, સાકર અર્ધો તોલો, અને જીંડ એક તોલો, એનું ચૂર્ણ કરી ગાયના પાશેર દૂધમાં નાખી પાવું. (૩) અપસ્માર તથા દેવી(શીતળા)ના આગળર ઉપર—બ્રાહ્મીનો રસ મધમાં પાવો.* (૪) બ્રાહ્મીધતઃ—બ્રાહ્મીનો

× તિલકંટાને ખેડુત લોકો કંટાળી કહે છે. ધણીક લાઇઓ એ તિલકંટાને બ્રહ્મંડી તરીકે સ્વીકારતા નથી.

* બ્રાહ્મી શરબત બનાવવાની રીતઃ—સૂકાં બ્રાહ્મીનાં પાન ૮૦ તોલા લઈ સાફ કરી આઠ-ગણા પાણીમાં ધીમી આંચ પર ક્વાથ કરવો. ચતુર્થાંશ પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી માળી લેવું. માળેલા ક્વાથમાં સાકર પાંચરતલ મેળવી શરબત જેવી કાકચાસણી કરી લેવી. નીચે ઉતાર્યા પછી તરત કપડેથી શરબત ગાળી લેવું. ઠંડુ થયેથી બાટલીમાં ભરી રાખવું. આશરે સાડા પાંચશેર શરબત થશે.

આ શરબતના ઉપયોગથી જ્ઞાનનંતુની તેમજ મગજની નિર્બળતા, યાદશક્તિની ખામી, શિર-દર્દ, ચક્કર, ઉન્માદ, હિસ્ટરિયા (અપસ્માર), વાયુ, લોહીનું કમીપણું વગેરે રોગ દૂર થઈ મગજ શાંત થાય છે. બુદ્ધિવર્ધક તથા ઉત્તેજકરૂપે આ શરબતનો ઉપયોગ અતિલાભદાયક છે. માત્રા—૧ થી ૨૫ તોલા પાણી મેળવીને દિવસમાં બે વખત લેવું.

બ્રાહ્મી તેલઃ—બ્રાહ્મી શેર ૦૫, દાંતીમૂળ તો. ૨૫, નસોતર તો. ૨૫, જરમાળો તો. ૫, આમળાં તો. ૨૦ (શે. ૦૫), મરી તો. ૧, વાવડોંગ તો. ૨૫, એ સર્વ વસ્તુઓનું ચૂર્ણ કરી આઠ-ગણા પાણીમાં ધીમા તાપ પર ક્વાથ કરવો. ચતુર્થાંશ બાકી રહે ત્યારે ઉતારી માળી લેવું. પછી તે ક્વાથમાં તલનું તેલ શેર ૫ મેળવી કલાઈ કરેલા મોટા વાસણમાં (આશરે ૩૦ શેર પાણી રહે તેવડા વાસણમાં) ધીમા તાપ પર ઉકાળવું. ઉકાળતી વખતે કપરકચલી તો. ૨૫, કચૂરો તો. ૨૫, ચંદન સેફેદ તો. ૨૫, ઘઉંલા તોલા ૨૫ તથા બાળો તોલા ૫ લઈ સર્વ વસ્તુઓનો કચ્છ કરી (ચટણી માફક તેષાર કરી) ઉપરના ક્વાથમાં નાખવું. પાણી બળી જાય ત્યારે ઉતારી, ઠંડુ થયેથી માળી બાટલીમાં ભરી રાખવું.

આ બ્રાહ્મી તેલના માલીકથી માથાની મરમી, અપસ્માર, ઉન્માદ, જ્ઞાનશક્તિની નિર્બળતા,

રસ ૪ રંગ, બી ૪ રંગ, ચંદ્ર ૩ (ધોડાવળ), કાંઈ (ઉપલેટ), શંખપુષ્પો (શંખાવળ), આ ત્રણેનું ચૂર્ણ મેચર, એ બધું એકત્ર કરી લીં સિદ્ધ કરવું. એ સેવન કરવાથી ઉપદંશથી થયેલા સર્પિ-
શ્વેત, વિરેદાદક, ગાંઠ ઇત્યાદિ રોગ વાતરકત, ઉન્માદ અને અપસ્માર દૂર થાય છે. સદરેક રોગ ઉપર આ લીં લેપ પણ કરવો તેથી કરી કાઠ વગેરે દૂર થાય છે અને મળન શાંત થાય છે. (૫) સ્વરક્ષા ઉપર:—સારસ્વત ચૂર્ણ:—આહી, ધોડાવળ, હરડા, અરકુસી અને લીંડીપીપર, એનું ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું.

૪૧૪ ભમરડીનાં વેલાં—સં ૦ ભૂંગાહવા, મં ૦ ભોંવરી, ભવરસાલી. હિં ૦ ભમરછલી. કં ૦ ઉપ્પુશકે. લાં ૦ હાઇમીનોઝિક્ટિયં એક્સેલસમ.

વગડામાં ભમરડીનાં મોટા મોટા વેલાં હોય છે. મૃગ નક્ષત્રનો વરસાદ પડવા લાગે એટલે એ વેલાં જ્યાં ત્યાં થઈ વાડ ઉપર ચારે તરફ પ્રસરેલાં હોય છે. એને જાંજુડાં રંગનાં ફૂલ આવે છે અને પાંદડાં કાંટેકણીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. ફૂલમાંથી આગળ એ આંગળ લાંબામીની બીલામાં જેવા તોરા આવી ઉપર સફેદ ભમરડો આવે છે. આ ભમરડો કાઠી નાખી તેના આગળ જે લીલા રંગના તોરા હોય છે તેનું શાક કરી ખવાય છે. ઘોળા ભમરડામાં ત્રણ કિંવા ચાર બીયાં હોય છે. એ ખાવાથી ઉપદ્રવ થાય છે; માટે તે નાખી દે છે. બાળકો તે ભમરડામાં ઝીણા કાંટા ભોંકી તેની ચકરડી કરી રમે છે. ભમરડીનાં વેલાં:—તીખો, ઉખ્ય, કડવો, રુચિકર તથા અગ્નિપ્રક છે; અને કંઠરોગ તથા સર્વ દોષનો નાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) માંકડ નિર્મૂળ કરવા માટે:—ભમરડીનાં વેલાંનું ટીપું નાખ્યું કે તરતજ માંકડ મરે છે અને એના વાસથી તરફડી તેનો લાગલોજ નાશ થાય છે. પક્ષમ વગેરેમાં માંકડ થયા હોય તેને આ રસ ચોષડવો એટલે માંકડનો નાશ થાય છે. (૨) કુરશાના વિષ ઉપર:—ભમરડીનાં મૂળ માણસના મૂત્રમાં ધસી પાવાં અને દંશ ઉપર લેપ કરવો; તેથી અસાધ્ય વિષ હશે તોપણ ત્રણ દિવસમાં ઉતરી જશે. બીજો પ્રકાર:—જો મૂત્રમાં ભમરડીનાં મૂળ ધસી પાવાં અને માણસના મૂત્રમાં ધસી દંશ ઉપર ૭ દિવસ લેપ કરવો. (૩) વાળા ઉપર:—ભમરડીનાં પાંદડાં વાટી ઉપર બાંધવાં એટલે વાળો બહાર આવશે.

૪૧૫ ભારંગી—સં ૦ ભાગી, ભારંગી. હિં ૦ કં ૦ ભારંગી. મં ૦ ભારંગ. બં ૦ બામુનહાટી. તાં ૦ કંડુબારંગી. મલાં ૦ ચેરેટ્ક. લાં ૦ ક્યોરાડેડન સિરેટમ.

ભારંગીનાં જાડ શુમારે એક માથોડું ઉંચાં હોય અને તેનો વિસ્તાર જે હાથ પહોળામીનો તથા પાંદડાં મહુડાનાં પાંદડાં જેવાં અને તેને જે જે આંગળને અંતરે કાત્રા હોય છે. ભારંગીનાં કુમળાં પાંદડાંની ભાજી (શાક) કરે છે. એ પથ્ય છે. એના મોરને મરાઠીમાં 'તુરે' કહે છે. તેનો રંગ રાતો, ઘોળો. જાંજુડો તથા આસમાની, એમ ચિત્રવિચિત્ર હોય છે. તેનું શાક પણ સુંદર થાય છે. ભારંગી:—તીખી, કડવી, તૂરી, લઘુ, દીપન, પાચન, રક્ષ તથા ઉખ્ય છે; અને ઉપરસ, દમ સોજો, પ્રણ કૃમિ, દાહ, વાતુ, રક્તગુદ્મ, વાતજ્વર, ઉચ્ચકી, ગુદ્મ, જ્વર, વાતરકત, ક્ષય તથા પીનસ, કફ, વાયુ, અરુચિ, અર્શ અને રાજયક્ષમાનો નાશ કરે છે. એનાં પાંદડાં:—તાવ, દાહ, ઉચ્ચકી (હેડકી) તથા દોષત્રયનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) શ્વાસ ઉપર:—ભારંગીનાં મૂળ અને સુંઠનો કાઠો પાવો અથવા એનું ચૂર્ણ આદાના રસમાં સાકર નાખી પાવું. એટલે ભારે શ્વાસનો પણ નાશ થશે. (૨) ચોણસ(સર્પની એક જાત છે તે)ના વિષ ઉપર:—ભારંગીનાં

માથાનું દરદ, વાળ ખરી પડવા, ખોડો થવો વગેરે દોષ દૂર થઈ વાળ વધે છે, અને શુદ્ધિનો પણ વિકાસ થાય છે.

આહી કવાથિ—(ચિત્તભ્રમ તથા સન્નિપાત જ્વર માટે)—આહી, ધોડાવળ, શતવારી, ત્રિફલા, કંડુ, ખપાટ, ગરમળો, કરિયાતું, લીંમડો, કડવાં પરવળનાં પાન, કોળા દ્રાક્ષ અથવા સુનકકો અને દહાણ, એ સર્વ વસ્તુ સમભાગે લેવી. (દસમૂળની દરી વસ્તુ આહીની બરાબર લેવી.) ઉપરની વસ્તુઓને બધકુટ (મટી ભૂખી) કરવી. આ ભૂખી ૨ તોલાનો ૩૨ તોલા પાણીમાં કવાથિ કરી ૮ તેલો રહે ત્યારે ઉતારી માખી ચાર લાગ કરવા. દર ત્રણ ત્રણ કલાકે એકેક લાગ આપતો જવો. એથી સન્નિપાતજ્વરમાં સારો ફાયદો થાય છે.

મૂળ પાણીમાં ધસી પાવાં. (૩) ઉદરના વિષ ઉપર:—ભારંગીનાં મૂળ પાણીમાં ધસી આશ્વર પાસે પાણી પીવડાવવું, તથા શરીરે પથ્થુ આ પાણી ચોળવું. જે તે ચઢે તો ગામનું તાળું પાસે દૂધ પાવું. પથ્થુ કળથી ઉકાળીને ખવરાવવી. અલુણ્ણ અને ભાત ૭ દિવસ. (૪) અંડવૃદ્ધિ અને ગંડમાળ ઉપર:—ભારંગીનાં મૂળ ચોખાના ઘોવરામણમાં ધસી લેપ કરવો. (૫) સર્પ-દંશ ઉપર:—ભારંગીનાં અને અરીઠાનાં પાંદડાનો રસ કાઢી તેમાં અરીઠા ધસી બળ્બે ધડીના અંતરે પાવો. ઉતાર-ઘી અને ભાત. (૬) આગંતુક મસ્તકશળ ઉપર:—ભારંગીનાં તાળાં મૂળ ગરમ પાણીમાં ધસી આખા મસ્તકે લેપ કરવો અને તાળવા ઉપર ચોળવાં. (૭) કાનમાં પ્રણુ થયું હોય તે ઉપર:—ભારંગીનાં મૂળ ધસી કાનમાં તેનું ટીપું પાડવું. (૮) ગર્ભિણીના ત્રાસ-કાસ ઉપર:—ભારંગીનાં મૂળ, સુંઠ તથા લીંદીપીપરનું ચૂર્ણ જૂના ગોળમાં અથવા મધમાં આપવું. (૯) હેડકી ઉપર:—ભારંગીનાં મૂળનું ચૂર્ણ સાકરના પાકમાં આપવું. (૧૦) પ્રસૂતાના મસ્તકશળ ઉપર:—ભારંગીનાં મૂળ અને અનંતનાં મૂળ, એ બન્ને લીલાં લાવી ગરમ પાણીમાં ચંદનની પેટે ધસી માથે. એ આંખોએ અને ડોક ઉપર લેપ કરવો. (૧૧) કૃમિ ઉપર:—ભારંગીનાં પાંદડાંની ભાજી બારી તેનું પાણી પાવું.

૪૧૬—ભાંગરો—સં માર્કવ, ભૃંગરાજ. મં માકા. હિં ભાંગરા-ડા. બં બીમરાજ. કં ગરક, કાઠીગરચુ. તેં ગુંટકલ, ગરચેટુ. તાં કરીશક્કન્ની. મલાં કુન્નન્તિ. આં કલાકે, શદુરા. ગોં કાજલમવુ. ફાં જમર્દર. સં હજજ. ઈં દેલિંગ છકિલપ્ટા. લાં છકલીપ્ટા પ્રોરેટા.

ખેતરમાં અને પાણીવાળી જમીનમાં એના રોપા થાય છે. એ વેંત-એ વેંત લાંબા અને જમીન ઉપર પ્રસરેલા હોય છે. એને બારીક અને લાંબાં પાંદડાં આવે છે. બીનાશવાળી જમીન ઉપર ભાંગરાનાં ઝાડ બારે માસ રહે છે. ભાંગરો વાતહારક છે. કોંકણમાં શ્રાદ્ધપક્ષમાં એનું રાયતું કરે છે. ભાંગરામાં કાળો ભાંગરો કરીને એક જાત છે, એને કાળાં ફૂલ આવે છે. એ ઝાડ ક્વચિતજ નજરે પડે છે. એ ગુણમાં શ્રેષ્ઠ છે. ભાંગરો:—આંખોને દિતાવહ, કડવો, ઉષ્ણ, કેશોને કાળાશ આપનાર, વૃદ્ધિ કરનાર, ત્વચાને દિતાવહ, રક્ષ, તીક્ષ્ણ, દાંતને દિતાવહ, મેધાકારક તથા રસાયન છે; અને કફ, સોજો, વિષ, કામોત્પત્તિ, અંડવૃદ્ધિ, શિરોરોગ, નેત્રરોગ, વાયુ, ઉધરસ, દમ, કોઠ, કૃમિ, આમદોષ, પાંડુ. હ્રોગ, ત્વચ્ચોગ તથા કંઠુ(ખરજ)નો નાશ કરે છે. કાળો ભાંગરો:—ઉષ્ણ, પાકકાળે તીક્ષ્ણ, તીખો તથા રસાયન છે; અને કૃમિ, વાયુ તથા કફનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ઉપદંશ પ્રણુની શુદ્ધિ થવા માટે:—ભાંગરાના રસવડે અથવા ભાંગરો અને ગર્ભનાં પાંદડાનો રસ એકત્ર કરી તે વડે ગુમકું ઘોવું. (૨) સૂર્યાવર્ત અને આદાશીશી ઉપર:—ભાંગરાનો રસ અને બકરીનું દૂધ સમભાગે નડકામાં ગરમ કરી નાકમાં નાખવું; અથવા ભાંગરાના રસમાં મરી વાટી બે વાર લેપ કરવો. (૩) બાળકની શરદી ઉપર:—બાળકને જન્મ-તાંજ કફનો દોર ગળામાં થયેલો હોય છે, તેથી ગળું ધુરધુરે છે તે ઉપર:—ભાંગરાનો અંગરસ બે ટીપાં કાઢી તેમાં ચોગણું મધ નાખી તે મિશ્રણ આંગળીવડે બાળકના તાળવામાં પહોંચાડતાંજ સર્વ કફ નીકળી પડે છે; અને બાળક હુંશિયાર થાય છે. એ વિષે સૂચાણીએ સાવધાની રાખવી જોઈએ. (૪) ધનુર્વાત ઉપર:—ભાંગરાનો રસ ૧ તોલો, તુંબડીનો રસ ૦૧ તોલો, આદાનો રસ ૨ તોલા, કાત્રે નગોડનો રસ ૧ તોલો, અગથીઆનાં પાંદડાનો રસ ૩ તોલા. એ પ્રમાણે બધા રસ એકત્ર કરી તેમાં નાળાએરનો અંગરસ ચોગણો નાખવો; અને થોડા ચોખા નાખી ખીર કરવી; તથા ગોળ નાખી શક્તિ પ્રમાણે એ ખીર દરરોજ બે વાર આપવી. ઉતાર-ઘી અને શેકેલી કુંગળી. (૫) કમળી ઉપર:—ભાંગરાના રસમાં મરીની બૂકી ૬ માસા નાખી તે દહીં સાથે ૭ દિવસ પાવો. (૬) બાળકના પેટના ભાર ઉપર:—ભાંગરાનો રસ અને ઘી એકત્ર કરી ૩ દિવસ પાવું. (૭) શરીરે પારો ફૂટી નીકળે તે ઉપર:—ભાંગરાનો રસ, અગથીઆનો રસ અને સુરો-ખાર વાટી બાથમાં મેળવી તે બાથ ૪ તોલા પાવી; એટલે મૂત્રમાર્ગે પારો નીકળી જાય છે. (૮) સોજા ઉપર:—ભાંગરાના રસમાં મરીની બૂકી નાખી તે રસ પાવો અને અંજે પથ્થુ ચોળવો. (૯) મોડશી (કાલેરા) ઉપર:—ભાંગરાના રસમાં સિંધવ નાખી પાવો. મોટા માણસને અધોજ

રસ પાવો. (૧૦) અગ્નિદગ્ધ પ્રણ ઉપર:—પ્રણ (ગુમડું) સારું થવા લાગ્યા પછી તે જગ્યાએ બે-ત્રણ વાર ભાંગરાનો અને કાળી તુળસીનાં પાંદડાંનો રસ ચોપડતા જવું; એટલે તે જગ્યા ઉપર કોઈ જેવો ઘેનો ડાઘ ન પડતાં મૂળ ચામડીના જેવો વર્ણ થાય છે. (૧૧) મેદારોગ ઉપર:—દરરોજ રાત્રે સૂતી વેળાએ ભાંગરાનો અંગરસ સર્વાંગે ચોળી જીરવવો તથા ઉંધવું. એ પ્રમાણે સતત છ મહિના સુધી કરવાથી અનિશય વધેલા મેદનો તથા મેદના યોગે શરીરમાં ઠેકાણે ઠેકાણે થયેલી માંઠોનો નાશ થાય છે. (૧૨) મુખપાક ઉપર:—ભાંગરાનાં પાંદડાં અર્ધો તોલો લઈ તંબાકુની પેઠે વારંવાર ચાવી મોઢામાં રાખવાં અને થુંકતા જવું. (૧૩) અગ્નિમાંત્ર, વિદ્યુત્તંત્ર અને પાંડુરોગ ઉપર:—મૂળસહિત ભાંગરો છાયામાં સૂકવી તેનું ચૂર્ણ અને એ સર્વના જેટલ સાકર એકત્ર કરી તે ચાર તોલા સુધી અનુપાન સાથે આપવું. (૧૪) સ્વરભેદ ઉપર:—ભાંગરાનો રસ અને ઘી એકત્ર કરી રસ ઉકાળી ગાળી તે પાવું.*

૪૧૭ લીલામો—સં ૦ લલ્લાતક. મં ૦ બીઆ. કાં ૦ હિં ૦ બીલાવાં. માં ૦ બં ૦ બેલા. તાં ૦ કેંગોટેમારં. તું ૦ તેરેમારા. મલાં ૦ ચેરમારા. કં ૦ કેર, ગેર ક્યાર. તૈં ૦ નાલ્લજીડી. ફાં ૦ બિલાંદુર. અં ૦ દમુલકલ્મ. ઈં ૦ માકાંમ નટ. લાં ૦ સેમીકાર્પસ એનેકાર્ડિયમ.

એ જાડ મોટું થાય છે. એનાં પાંદડાં કુંભાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એને કાળુ જેવાં જીંડવાં આવે છે. તે ઉપર બીઆં પણ તેવાંજ આવે છે. તેજ બીલામો. બીલામાનાં જીંડવાં પાકે એટલે ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. તેને સૂકવી રાખે છે. બીલામામાંથી જે બીઆં નીકળે છે તેને મરાઠીમાં “ગોડબી” કહે છે. તે ગોડબી પૌષ્ટિક, વાયુહારક અને દાંતને મજબૂતી આપનાર છે. બીલામો એ આ દેશમાં મોટી ઔષધિ મનાયેલી છે.* વાયુના યોગે અંગ પકડાઈ જાય કિંવા કાંઈ દુખવા લાગે અગર ઠેસ લાગે તો બીલામો ખાંધે છે; તેથી સથુકા તુરત નાશ પામે છે. દમણ, સુરત એ ઠેકાણે જે ખારવા લોક રહે છે તે તો કોઈ પણ રોગ થયો કે તુરતજ બીલામો ઉપયોગમાં લે છે. બીલામો એ ફેલ્સો ઉત્પન્ન કરનાર ઔષધ છે.† લીલામાનું ઝાડ:—કડવું, તીખું, તૂરું, ઉખ્ય,

× ભૂંગરાજ વટી (સર્વ પ્રકારના હરસ ઉપર):—ભાંગરાનાં પાન તોલા ૫ તથા કાળાં મરી તોલો ૧૦ બંનેને વાટી ઘુંટી ગોળી ચણીમોર પ્રમાણે બનાવી છાયામાં સૂકવી રાખવી. દરરોજ સવાર સાંજ બન્ને ગોળી પાણી સાથે લેવાથી સૂકા તથા દૂઝતા હરસ મટી જાય છે. ભૂંગરાજ તેલ (પીનસ રોગ માટે)—ભાંગરાનો રસ ૨૦ તોલા, કાળા તલનું તેલ ૨૦ તોલા તથા સિંધાલુ ૨ તોલા મેળવી કડાઈમાં ધીમી આંચ પર ઉકાળવું. તેલમાત્ર શેષ રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી શીશીમાં ભરવું. આ તેલનાં દશ દશ ટીપાં દિવસમાં બે વખત નાકના બંને સ્વરોમાં નાખવાથી નાકમાંથી દુષ્ટ કદ, તથા કૃમિ બહાર નીકળી આવે છે. થોડા દિવસમાં પીનસનું દરદ દૂર થાય છે. પથ્ય-મગની દાળ અને રોટલી.

* બીલામાં જે પાણીમાં નાખવાથી ડૂબી જાય તે ઉપયોગમાં લેવાં જોઈએ. સારાં વજનદાર બીલામાંને બે ઇંટથી અથવા ઇંટના ચૂર્ણ સાથે ધસવાથી શુદ્ધ થાય છે. બીલામાની ટોપી ઉપયોગમાં લેવાના પહેલાં કાઢી નાખવું. બીલામાનું તેલ ટોપી કાઢતી વખતે હાથને લાગવા ન દેવું; કારણકે તેલથી હાથ, શરીર, મોં જ્યાં લાગે ત્યાં ફેલ્સા થઈ જાય છે.

† વૈદ્યકલ્પતરુ માસિકમાં એક વખત છપાયું હતું કે:—“બીલામાના ચાર કકડા કરી પાશેર ઘીમાં તળી તે બીલામા કાઢી લઈને તે ઘીનો શીરો કરીને ખવરાવવાથી વાગવાથી થયેલ અસ્થિ-ભંગ વગેરેની પીડા નાશ થાય છે.” આ ઉપાય અજમાવી ખાત્રી કરેલો છે. વળી એક બ્રાહ્મણે વાયુના દુખાવા (શરીરના ઝલાઈ જવા કે સોજા) ઉપર બીલામાં નંગ ૧૪, તલ તોલો ૧૧, કાથો તોલો ૧, રસકપૂરનાં ફૂલ રતિ ૭ અને શોષેલા નેપાળાનાં બીજનાં ફાડાં (દાળ) નંગ ૭ નાખી ખૂબ ખાંડી જૂનો ગોળ તોલા ૨૦ માં ૧૪ ગોળી કરી દરરોજ એકેક ગોળી ગાયના દશ તોલા દહીંમાં ખાવા આપી હતી. પથ્ય—છાશમાં રાંધેલી બંટીની ઘેંચ અને છાશ સિવાય બીજું કશું પણ ૨૮ દિવસ સુધી ખાવા આપ્યું નહોતું. નિદાન એથી મોટું પણ આબું ન હતું અને મુદતસર બાધિ શાંત થયો હતો. વળી બીલામાં નંગ ૧૪, તલ તોલો ૧૧, કાથો તોલો ૧૧ એ ત્રણ

કર્કશ, મધુર તથા લઘુ છે; અને કફ, વાયુ, કૃમિ, અર્શ, ઉદર, આનાહ, શેફ, સમઢણી, કોદ, મિષ્ટા કોદ, ગુદમ, અગ્નિમાં, પ્રણવિકાર, રક્તવિકાર તથા તાવનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ (લીલામાં):—તસં, કાષ્ઠપ્રદ, વૃષ્ય, બલપ્રદ, લઘુ, મધુર, કિષ્ણ, પાચક, સ્નિગ્ધ, અગ્નિવર્ધક, તીક્ષ્ણ, છેદક, ભેદક તથા મેધાકર છે; અને કફ, વાયુ, શ્વાસ, શ્રમ, આનાહ, આધ્માન, સમઢણી, મલખડતા, કૃમિ, શળ, ઉદર, અર્શ, કોદ, જ્વર, શેફ, ગુદમ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. એનાં ફળની છાલ:—મધુર, સ્નિગ્ધ, રસ વખતે તીક્ષ્ણ, લઘુ, તીક્ષ્ણ, ભેદક, કિષ્ણ, છેદક, દીપન તથા મેધાકર છે; અને વાયુ, કોદ, વાયુ, ઉદર, કફ, અર્શ, સમઢણી, ગુદમ, સોજો, આનાહ, જ્વર તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એનાં બીજાં:—મધુર, બૃંહણ, વૃષ્ય, દીપન તથા તર્પણ છે; અને શેફ, અરુચિ, દાહ, પિત્ત તથા વાયુનો નાશ કરે છે. એનાં ફળનાં છંડવાં:—સ્વાદુ, કેસ્ય, અગ્નિદીપક અને પિત્તનાશક છે. નદીલદલાતક:—(પાણીલામી) કડવી, તૂરી, મધુર, શીત, માલક તથા વાતકર છે; અને રક્તપિત્ત, વાયુ તથા કફનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) કૃમિ ઉપર:—ભીલામો દહીં સાથે કિંવા આમલી સાથે ખાવો અથવા તેનાં ફળ રોજ ખાવાં. (૨) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—ગાયનું ઘી એક માસો લઈ તેમાં ભીલામો બી દેખાય તેટલો ધસી રાત્રે સૂઈ રહેતી વેળાએ ગુદાની અંદરના ભાગમાં બી એવી રીતે લેપ કરી દેવતાથી વૃષણને તાપ ન લાગે એવી રીતે એક કલાક સુધી રોકવું. એટલે દરેક ઝાડને વખતે થતો રક્તપ્રવાહ બીજે દિવસે બંધ થશે; અને સણકા મટી રાત્રે નિદ્રા સારી આવશે. (૩) ભીલામો લાગવાથી ફેફસા ઉઠે છે તે ઉપર:—તલ વાટી તેમાં કાળી માટી નાખી અથવા માખણમાં અગર દૂધમાં તલ વાટી લેપ કરવો; અથવા જેઠીમધ, તલ, માખણ, દૂધ એકત્ર કરી લેપ કરવો; અથવા અર્જુન (સાદડા) ઝાડની છાલ અને પાંદડાં કચરી તે, અથવા કોપરાનું તેલ ચોપડવું અથવા બહેડાંના મગજનો લેપ કરવો; અથવા જેઠીમધ, નાગરમોથ અને કોઠીનાં પાંદડાંનો લેપ કરવો અથવા કોથમી વાટી ચોપડવી; અથવા ગોમેટીનાં પાંદડાંનો રસ એક-એ વાર ચોપડવો; અથવા મલાઈ (દૂધની તર ચોપડવી; અથવા ટોપર અને બદામ ધસી ચોપડવી; અથવા સરસવ, તાંદલજો અને માખણનો લેપ કરવો; અથવા તાંબે ચુનો અને માખણ એકત્ર કરી ચોપડવું; અથવા ગરી પડેલાં કુમળાં નાળાએરના પાણીમાં ટોપર ધસી ચોપડવું; અથવા કુવાડીઆના પાનનો રસ ચોપડવો; બકરીનું દૂધ ચોપડવું; દારૂદળદર, સરસવ, નાગરમોથ અને માખણનો લેપ કરવો; અથવા ગોખીઅંદન ધસીને ચોપડવું. (૪) કૃમિ ઉપર:—ભીલામાનો નાનો કકડો દૂધમાં કટવી તે દૂધ પાવું. (૫) કાખમાંજરી (ખાંખલાઈ) ઉપર:—ભીલામાના તેલનાં ટીપાં પાડવાં એટલે મટી જાય છે. (૬) બદ ઉપર:—ચુનો અને ભીલામો એકત્ર ખરલ કરી તેની પટ્ટી લગાડવી. (૭) ગંડમાલા ઉપર:—ભીલામો અને હીરાકસી આકડાના દૂધમાં ધસી લેપ કરવો. (૮) પડછલ અને ઉધરસ ઉપર:—ચોખ્ખું દૂધ પાશર લઈ ભીલામો દીવા ઉપર ધરવો; અને તે બળવા લાગે એટલે તેમાંથી જે તેલનું ટીપું પડે તે દૂધમાં પાડી તે દૂધ પ્રાશન કરવું. (૯) અર્શશીશી (આદાશીશી) ઉપર:—ભીલામાનું તેલ બારીક સળી પર લઈ જે બાળુનું કપાળ દુઃખતું હોય તેથી બીજી બાળુની આંખના નાકા પાસેના ખૂણામાં જ્યાં રાત્રી જગા હોય છે તે જગા ઉપર ટીપું પાડવું; તેથી કાંઈક આંખમાં ચરચરે છે અને તેલનો અંશ જઈ પાણી બહાર આવે છે. તેમાંના તેલનો અંશ બહાર અડકે નહિ માટે આંખોમાં તેલ પાડતાં જ બહારની બાળુએ ઘી ચોપડવું. એ પ્રમાણે સવારે ત્રણ દિવસ કરવું; એટલે આદાશીશીનો નાશ થાય છે અને પુનઃ કદી થતી નથી. (૧૦) સોજા ઉપર:—ભીલામો ધસી લેપ કરવો. (૧૧) ઉઠાણું (ગુમક) પાકવા માટે:—સાણમાં ભીલામાનું તેલ નાખી લેપ કરવો. (૧૨) બદ ઉપર:—કથો અને ગોળમાં ભીલામાનું તેલ નાખી ઉપર ચોપડવું અને તે ઉપર ચુનો ધસવો એટલે બદ ખેસી જઈ મટી જાય છે. (૧૩) કાનમાં ચીજોની ગોળી જૂનો જોળ તોલા રાત્રીમાં ગોળી કરી દરેક પાંચ તોલા તલના તેલ સાથે પરમાના દરદીને ૧૪ દિવસ સુધી ખવરાવી હતી. ખોરાક સાથે પચુ દરેક વખતે દસ તોલા સુધી તલનું તેલ ખાવા કહ્યું હતું.

૫૩ વહે છે તે ઉપર:—એ ઝીંબોડા બેદરુત્ત માખણ પાન ઉપર ચૂંચી તે ઉપર બીલામાના તેલનાં ધણુંજ ટીપાં પાડવાં; અને તે માખણ પાતળું કરી ૩ વડે કાતમાં પાડવું. પછી એજ રૂનું પુમકું કાતમાં નાખવું. તે પ્રમાણે ૭ દિવસ લગાવવું. (૧૪) જીલ કાળી ચર્ધ જાય છે તે ઉપર:—માખણમાં બીલામો નાખી કઢવીને તે ચોપડવું. (૧૫) પડજીલને માટે:—દૂધમાં બીલામાના તેલનાં ટીપાં પાડી તે દૂધ પાવું. (૧૬) તણખીઆ—પરમા (પ્રમેહ) ઉપર:—ગામના તાજા દૂધમાં બીલામો ધસી તે દૂધ ૭ દિવસ પાવું. (૧૭) ખરોળા ઈત્યાદિ ઉપર હાથ દેવો હોય તો:—બીલામો મારવો અને ઉપર ઠંડુ પાણી રેડવું; એટલે બીલામો લાગી ફાલ્લો આવશે. પછી માખણ ચોપડી પાટો બાંધવો એટલે વહેવા લાગશે. (૧૮) ઠંડીથી સજીકા થતા હોય તે ઉપર:—બીલામાનું તેલ ચોપડી ઉપર ચુનો ચોપડવો; એટલે તે ઠંડાણની શરદી નીકળશે અને બીલામો પણ ઉઠશે નહિ. (૧૯) જીલ્વાસ્તંભ, બુદ્ધિભાડય અને મૂકત્વ ઉપર:—બીલામાનો ચતુર્થાંશ* કાઢો કરી તેમાં સાકર, ઘી અને દૂધ એકેક તોલો અને મરીની બૂડી ત્રણ માસા નાખી તે પાવો. (૨૦) સિંદૂર ખાવામાં આબ્યાધી ગળું એસીજાય છે તે ઉપર:—પાનમાં ચતુર્થાંશ બીલામો સવાર-સાંજ ખાવો.* (૨૧) ખરજવા ઉપર:—બીલામો અને રાજ તેલમાં કઢવી તે તેલ ચોપડવું. (૨૨) ખોડા અને દાદર ઉપર:—બીલામો તેલમાં ધસી ચોપડવો. (૨૩) પગ ફાટે તે ઉપર:—બીલામો અને રાજ તેલમાં કઢવી તે મધમ ચોપડવો. (૨૪) આંખો દુખવા આવશે એવું જણાય તે વખતે કરવાનો ઉપાય:—સોયની ટોચ ઉપર બીલામાનું તેલ લઈ, નાક ઉપરની આંખની બાજુના ખૂણામાં તેનું ટીપું પાડવું; અથવા બન્ને આંખો ઉપર બીલામાનાં ખારીક ફૂલ (+) કરવાં; અથવા ઘીમાં બીલામો ધસી તેનું અંજન કરવું. આથી આંખમાંથી પાણી નીકળવાથી બીલામો બહાર લાગે નહિ; માટે બહારના ભાગ ઉપર કિંચિત ઘી ચોપડવું. (૨૫) બાળકોના ડબ્બા રોગ ઉપર:—નાભિના ઉપર ત્રણ આંગળ જમા રાખી બીલામા તેલથી ફૂલ (+) કરવું; અને કુંડીની બન્ને બાજુએ અડી અડી આંગળને અંતરે બે ફૂલ કરવાં. બીલામો ઉઠવા માટે કેળનાં પાંદડાંને એરડિયું તેલ ચોપડી ઉપર બાંધવું. (૨૬) અંડ-વૃદ્ધિ ઉપર:—બીલામો અને હળદર એકત્ર ધસી તેનો લેપ કરવો અને છાણાના દેવતાથી શેક કરવો. (૨૭) મૂર્છા ઉપર:—પગના તળીઆના મધ્યભાગમાં બળતો બીલામો દબાવવો; એથી પણ શુદ્ધિ ન આવે તો ગળાની બંને નસો ઉપર બીલામાનો ડામ દેવો. (૨૮) ટાલ પડે છે તે ઉપર:—બીલામાનાં પાંદડાંના રસમાં મધ નાખી તેનો લેપ કરવો. (૨૯) સંધિવાયુ, પક્ષાઘાત વગેરે વાતવિકારો ઉપર:—બીલામાનાં ફળ (ગોડખી), છાલ કાઢેલા બુંજેલા ચણા, કોપર, ગોળ અને ઘી સમભાગે લઈ તેને એકત્ર કૂટી આશરે પાંચ તોલા વજનના લાકડું કરવા; અને રોજ સવારે એકેક લાકડું ખાવો. (૩૦) ધાવતેલ:—બીલામો, લસણ, કુંગળીની પાખડી અને અજમો, એ તેલમાં કઢવી તે તેલ સિદ્ધ કરવું. એ તેલ ચોપડવાથી શરીરમાં થયેલા આશ્તુક જખમ બે-ત્રણ દિવસમાંજ સારા થાય છે.

સૂચના—જેને બીલામો માફક ન આવતો હોય તેણે તેનો ઉપયોગ કરવામાં વિચાર કરવો જોઈએ. ગરમ પ્રકૃતિવાળાને બીલામો ઘણું કરીને વધારે ગરમ જણાવે છે. હરસના દરદમાં અને જૂના વાતવ્યાધિમાં બીલામો અતિ લાભદાયક છે, તેમજ જીર્ણ સુતરોગમાં પણ હિતકર છે.

૪૨૮ ભીંડી—સં. અંબા. મં. અંબાડી. હિં. અમ્મારી, મોર્ધા. તેં. પુડિકુરા. કં. રી, પુડીખીજ, પુડીપ્તાર. બં. માચિકા. પં. તુસુકડા. રાં. મંડેલો.

ભીંડી આ દેશમાં ઘણી થાય છે. ભીંડીનાં ઝાડ ચાર-પાંચ હાથ ઉંચાં થાય છે. એ સીધાં વધે છે. કુસળાં હોય ત્યારે એનાં પાંદડાંની બાજી કરે છે. એનાં બીઆંતું તેલ નીકળે છે. એ તેલ કસુંબ ખીજ અથવા ભોંયમગની સહાયથી કાઢે છે. ઝાડ સૂકાયા પછી તેને બીંજવી રાખી તે

* આ કાઢો કરીને તેલ ચોપડવા પછી કરવો. કારણ કે બીલામાની વરાળ શરીરને લાગવાથી સોજો ઉત્પન્ન થાય છે.

* બીલામો મારવાવા પ્રહેલાં તથા પછી મોડું ઘી લેવું કે જેથી ગળાને તુકસાન ન પડે.

ઉપરની છાલ કાઢી લે છે. તેની ગુણપાટ, દોરડાં અને કાગળ વગેરે અનેક વસ્તુઓ થાય છે. બીંડીનું સ્વતંત્ર ખેતર કોઈ વાવવું નથી. દુકાળ વખતે મરીબ લોકો બીંડીના રોટલા ઉપર ગુજરાન ચલાવે છે. એમાં એક બીજી જાતની બીંડી થાય છે. તેને “વિલાયતી બીંડી” કહે છે. એના ઉપર જે ફળ આવે છે તેના ઉપર રાતા રંગની છાલ હોય છે; અને તે કોકમ જેવી જરાક ખાટી હોવાથી સૂકવી રાખી ઉપયોગમાં લે છે. એ પિત્તશામક છે. બીંડીનાં સળખડાં ગંધકનું પાણી કરી તેમાં ભોળે છે અને દેવતા સળગાવવાના કામમાં તેનો ઉપયોગ કરે છે. લીંડી:—તૂરી, ખાટી, મધુર, અગ્નિદીપક અને કંઠને હિતાવહ છે; તથા કફ, વાયુરોગ, સળખમ, અરુચિ અને પક્વાતિસારનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) પિત્તાંશ ઉપર:—રાત્રી (વિલાયતી) બીંડીનાં ફળ પાણીમાં ખાશી, તે પાણીમાં મરીની ભૂટી, હિંગ અને ગોળ નાખી તે પાણી પાવું. (૨) માથાના ખોડા ઉપર:—બીંડીનાં પાંદડાંના રસમાં આમલસારો ગંધક ખરલ કરી તે ચોપડવો. (૩) હાથને તબગરમી થઈ હોય તે ઉપર:—બીંડીનાં પાંદડાંમાં મીઠું નાખી તેને બાફવાં; અને સાત દિવસ હાથ ઉપર ગરમ બાંધવાં. (૪) તેલથી થયેલા અજીર્ણ ઉપર:—બીંડીની ભાજીમાં ચોખ્ખા નાખી તે બાફીને ખાવી. (૫) ઢોરોને દૂધ વધવા માટે:—બીંડી ભરડી બાફીને તેમાં તેલ, ગોળ નાખી દૂધથી ઢોરને ખવરાવવાથી દૂધ વધારે આવે છે.

૪૧૯ લીંડા (શાક)—સં. બિંડીનક, ચતુષ્પાંડ. મં. ભેંડી, ભેંડા. હિં. બીંડી. કં. ગું. બેન્ડેકાચી. તાં. મલાં. બેંડા. તૈં. બેંડાકાયા. ફાં. બાલિયા. અં. કુવાર. ઈં. એસ્ક્યુસેન્ટ-ઓકા. લાં. હિમિરકયુસ્ એસ્ક્યુસેન્ટસ.

લીંડાનો છોડ શુભારે ત્રણ હાથ ઉંચો વધે છે. એ સીધો હોય છે. એને ફૂલો આવીને દરેક ફૂલ આગળ લીંડો આવે છે. લીંડામાં છધારી અને અષ્ઠધારી એવી બે જાત હોય છે. લીંડો ઘણો પૌષ્ટિક છે. લીંડાનું શાક, વડી વગેરે અનેક પદાર્થો બને છે. એ શાક ઉત્તમ હોષ પથ્યકર છે. લીંડાની અંદરનો ચીકણો રસ રંગમાં નાખવાના કામમાં આવે છે. લીંડા:—રસ વખતે ખાટો, ઉષ્ણ, આલક, રુચિકર અને વૃધ્ય છે. ઉપયોગ:—(૧) ધાતુપુષ્ટિ અને શક્તિ આવવા માટે:—સવારે કુંણા લીંડા ૨૦-૨૫ ખાવા. (૨) આમવાત ઉપર:—લીંડાનાં મૂળ સાકરમાં ખાવાં.

૪૨૦ ભુઈપાત્રા—સં. ભૂપાટલી. મં. ભુઈપાડળ, ભુઈપાત્રા. હિં. ભુઈપાડરી. કં. નેલવાદરી. ભૂયાતલી. કાં. મોડીતાન. બં. ટાકાપાના.

એ જંગલની ભાજી માળા ઉપર, વગડામાં અને રસ્તાની બાજુએ થાય છે. એ રોપો શુભારે એક વેંત લાંબો અને તેટલોજ ઉંચો હોય છે. એનાં પાંદડાં ચપટાં હોષ હાથની આંગળી જેવાં પહોળાં હોય છે અને તે જમીન ઉપર પ્રસરે છે. એ ભાજી જેઠ-અપાડ માસમાં થાય છે. જ્યારે બીજી સારી ભાજીની અછત હોય છે ત્યારેજ માત્ર લોકો એને ખાય છે. એ ભાજી કેવળ નિર્માલ્ય છે. “ મુકેલા પિકલે કાય આણિ હિરવે કાય ” (ભૂખ્યાને પાકાંએ શું અને કાયાંએ શું ?) એવી એક મરાઠી કહેવત છે. તે પ્રમાણે મનુષ્યને ખરા બપોર થાય એટલે સધળું ભાવી જાય.

૪૨૧ ભુયશિરડ—(સં. ભૂમિશિરડક. મં. ભુઈશિરડ, કકંદી, કાંદાંખીની કાંદા.) ભુયશિરડનું ઝાડ ઘણુંજ નાનું હોય છે અને એને જમીનથી વેંતભર ઉંચાં પાંદડાં આવે છે. એનો કાંદો વેંતભર કિંવા હાથભર લાંબો અને ઘોળો હોય છે અને દૂધ આવે છે. એ દૂધ બીલામાની પેઠે ઉડે છે. એને કકંદી પણ કહે છે. ભુયશિરડ:—તીખું, ઉષ્ણ, દુગ્ધપ્રદ, લઘુ તથા સારક છે અને સર્વ વાત-વિકારનું નાશક છે. એના કાંદામાં તામ્રભસ્મ થાય છે. ઉપયોગ:—(૧) ઢોરોની આંખોને ભૂર આવે અને ફૂલ પડે છે તે ઉપર:—ભુયશિરડના દૂધનું આંખમાં ટપકું પાડવું. (૨) માથાની ધાંટીમાં વિકાર થાય તે ઉપર:—ભુયશિરડનું કંદ સૂકવી હોકાની ચલમમાં તેની ધૂણી પીવી. (૩) ગંડમાલા ઉપર:—ભુયશિરડનાં બીજાં વારી ચોપડવાં એટલે ગંડમાલા બેસી જાય છે.

૪૨૨ ભૂતાકશીશી—(સં. ભૂતાંકુશ. મં. ભૂતાકશીશી, ભૂતકશી, ભૂતકેશી. હિં. ગઓળુવાન. લાં. ઇલિઓડેન્ડ્રોન ઓકમ. તૈં. મમેરી, છીનરણુ મેરી. બં. હેચેના.)

ભૂતાકશીશીનાં ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. એ ઝાડ કાંકણ પ્રાંતમાં ઘણું થાય છે. એનાં

પાંદડાં હરડાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એનું લાકડું સાધારણ રીતે ધમારતના કામમાં આવે છે. **જૂતાકશીશી:**—તીવ્ર મધવાળી, તૂરી, ઉખ્ણ, અગ્નિદીપક તથા તીખી છે; અને જૂતાખાધા, ગ્રંધીડા, કફ, વાયુ, ત્વઘ્નોષ, કોઠ, કૃમિ, ત્વગ્વાત તથા ઘોળા કોઠનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **આથું ચઢ્યું હોય તે ઉપર:**—જૂતાકશીશીનાં પાંદડાં હાથમાં મસળી સુંધવાં એટલે છીંકા આવી માથું દુઃખતું મટે છે.

૪૨૩ ભોંડ:—આ જાડ કોંકણ પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે. આ વૃક્ષની છાયા ઠંડી હોય છે અને સદાકાળ સરખી રહે છે. એનાં પાંદડાં સુંવાળાં અને ફૂલ કાંધક પીળાં તથા કાંધક રાતાં એમ બે રંગનાં આવે છે. એનાં ફળ સોપારીના મોટા ત્રોપા જેવડાં હોય છે. એ જાડ કુંગરોમાં અને વગડામાં ખેતાની મેળે થાય છે. એનું લાકડું ઘણું ચીકણું અને હલકું હોય છે; એટલે તેના રથ, ગાડીઓ, શિક્ષાછાપની ફેપરી ઇત્યાદિ કરે છે.

૪૨૪ ભોંય આમળી:—સં બૂખ્યામલકી, બૂધારી. મં ભુમ્બ આંવળી. હિં ભુય આંબલા, જર આંબલા, ભદ્ર આંબલા, પતાલ આંવરા. બં બૂમ્બ આંમલા. કં નેલ્લનેલ્લિ, આર્નેલ્લિ, કિરિ-નેલ્લિ. તેં નેલાકેસિરિકે. તાં કિલકાયનેલ્લિ, નિલનેલ્લિ. તું નેલ્લનેલ્લિ. મલાં કિલ્લનિલ્લિ. લાં કાઇલે-થસ્ નિરિરિ, કાઇલે-થસ્ યુરિનેરિયા.

ભોંય આમળીનાં પાંદડાં રીસામણીનાં પાંદડાં જેવાં બારીક હોય છે. એ જાડની ઉંચાઈ વેંત-બે વેંત હોય છે. ચોમાસામાં એ જાડ કિપ્પન થાય છે. એ જાડની ડાળીએ નાચણી (નાગલી ધાન) જેવડાં બારીક ફળ આવે છે. એનો રંગ લીલો હોય છે. એ ફળનો સ્વાદ કિંચિત્ ખાટો અને કડવો હોય છે. એ જાડ તાપની મોસમમાં સૂકાઈ જાય છે; માટે કાર્તિક માસના અરસામાં એ ઔષધિનો સંગ્રહ કરી રાખવો. **ભોંય આમળી:**—તૂરી, ખાટી, શીત, કડવી, મધુર, રુચિકર, જડ તથા ઉખ્ણ છે; અને પિત્તમેહ, મેહ, કફ, પાંડુરોગ, મૂત્રોગ, દષ્ટિરોગ, તૃષ્ણ, ઉષ-રસ, પિત્ત, રક્તદોષ, વાયુ, ક્ષતક્ષય, દમ તથા હેડકોનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **પ્રદર ઉપર:**—ભોંય આમળીનાં મૂળ ચોખાના ઘોવરામણમાં વાટી રસ કાઢી તેમાં ઘી નાખી ત્રણ દિવસ આપવાં; એટલે દુઃસાધ્ય પ્રદરનો પણ નાશ થાય છે. (૨) **જીર્ણીકર ઉપર:**—ભોંય આમળીનાં પંચાંગ વાટી પાવાં. (૩) **પ્રમેહ ઉપર:**—ભોંય આમળી, તજ, એન્નચીદોડા, તમાલપત્ર અને ૨૦ મરી એકત્ર વાટી પાવાં. એટલે સાત દિવસમાં અસાધ્ય પ્રમેહનો નાશ થશે. (૪) **કમળો, જીર્ણીકર અને પાંડુરોગ ઉપર:**—ભોંય આમળીનાં મૂડીલર પાંદડાં, એરંડાનાં ત્રણ પાંદડાં, પાંચ લવંગ, આમલીના ચીચોડાના કરતાં પણ નાનો એક શંખ, સાત મરી, જીરું અને થોડાં કાંકરનાં (કાંકચનાં) પાંદડાં, એ સર્વ વાટી ગોળી કરી તે દૂધમાં પાવી. (૫) **પાંડુ, જીર્ણીકર, ઉષ્નરસ અને શૂળ ઉપર:**—લિંદુના રસમાં રોજ મૂડીલર દાડમડીનાં પાંદડાં અને મૂડીલર ભોંય આમળીનાં પાંદડાં પલાળી રાખી સવારે મસળી લઇ, તેમાં કોઠીની ભરમ નાખી તે રસ સવાર-સાંજ ગાળી ૭ દિવસ પાવો.

૪૨૫ ભોંયકોળું:—(વિદારીકંદ) સં ક્ષીરવિદારી, વિદારીકંદ. મં ભુયકોહોળા, હળલાકાંદા. હિં વિદારીકંદ, બિલાઇકંદ, દૂધવિદારી. કં નેલ કુંબલ, ક્ષીરકંદ, ગડેજેણસુ. તાં ફલમેગદ્દીર. તેં ભૂચકડી. તું નેલકુંબલ મોટલકાંત. લાં બટાટાસ પેનિક્યુલેટા, આયપોમીઆ ડીજીટેટા. મલાં મુતાલકાતા. માવળં પિઠાણ્યા આ કાંદા.

ભોંયકોળામાં બે જાત હોય છે. સાદુ ભોંયકોળું અને દૂધ ભોંયકોળું (ક્ષીરવિદારીકંદ). દૂધ ભોંયકોળાનાં પાંદડાં કાંધક કાલીંગડીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. સાદા ભોંયકોળાના વેજાને કોંકણ માં “એંદ્રીનો વેલો” કહે છે. એનાં પાંદડાં વાલોળનાં વેલીપાન જેવાં ત્રિલ હોય છે. એ વેજ ઘોડાને ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે; એટલા માટે એને “ઘોડવેલ” કહે છે. ક્ષીરવિદારી કંદને કોંકણમાં “હળલા કાંદા” પણ કહે છે. સાદુ ભોંયકોળું ઉખ્ણ છે. ભોંયકોળું પૌષ્ટિક છે અને એનો પાક શક્તિવર્ધક છે. ઘોળા ભોંયકોળાના વેજાને શિંગો આવે છે. તેનું શાક થાય છે અને કંદનું પણ શાક થાય છે. એનાં બારીક કંદ બાળકો ઘણા પ્રેમથી ખાય છે. એ કંદનો હલવો

પણ કરે છે. ઘોળું ઢોળું અથવા દુધી ગુણોમાં મેક છે.

આ એક મહુવર્ણીય વેલ છે. એની ઉત્પત્તિ હિંદુસ્તાનમાં થયે ઠંડાણે થાય છે. વાડા અને આડીમાં એ પુષ્કળ વધે છે. એની બે જાતો પૈકી એક સફેદ અથવા દુધી નામના ભોંયકોળાનું સંસ્કૃતમાં “પ્રયસ્થા” નામ છે. સાદા ભોંયકોળાનાં પાંદડાં ત્રિફલ હોય છે. એની વેલ ઘોડા ખાય છે, માટે એનું નામ સંસ્કૃતમાં “વાન્નિપ્રિયા” આપેલ છે; અને એનોજ અર્થ કરી મરાઠીમાં “ઘોડવેલ” નામ ઠરાવેલ છે. હાથીના દાંતની માફક એ વેલ વધે છે; માટે તેનાં ગળેષ્ટા, ગળ-પ્રિયા, એ નામો પડેલાં છે. આ વેલનાં કેટલાંક નામ તેના કંદના ગુણને અનુસરીને પડેલાં છે. સ્વાદુકંદા (સ્વાદવાળો કંદ), સિતા, વૃષ્યકંદા, સ્વાદુલતા, ઇક્ષુકંદા ઇત્યાદિ સર્વ નામ એ કંદ ઉપરથી પડેલ છે. ભોંયકોળાના કંદમાં વૃષ્યત્વ અને માધુર્ય એ બે પ્રધાન ગુણ છે. ભોંયકોળાનાં પાંદડાં એક એકના આંતરે, લાંબાં દીંટડાનાં, હથેળી જેવડાં અને લાગેલ પાંચ પાંખડીઓનાં હોય છે. દરેક ખંડ ૩ થી ૬ ઇંચ લંબાઈના હોય છે; અને પાંદડાંના મુખ્ય ભાગ પાસે ધણીજ લાંબો ભાગ પોલો હોય છે. પાંદડાં સુવાળાં અને સળંગ કિનારીવાળાં હોય છે. એને ચોમાસામાં ફૂલો આવે છે. તે પાંદડાંના ખાંચામાંથી આવે છે અને મોટાં ઝુમખાદાર, ઘેરા રાતા જાંબુડા રંગનાં હોય છે.

ભોંયકોળા(કંદ)નો બહારથી દેખાવ રાખોડી રંગનો અથવા મેલા પીળા રંગનો હોય તેના ઉપર આદુ જેવી ગાંઠો દેખાય છે. એના આડા છેદ કરવાથી તેના પૃષ્ઠભાગ ઉપર વાર્ષિક દર્શાવનાર ચક્રરડાં દેખાઈ આવે છે. તેના પરીધથી દુગ્ધવાહિનીનું કાપેલું મુખ નજરે આવે છે; અને તેમાંથી ચીકણો દૂધ જેવો પદાર્થ નીકળે છે. એ ખાવાથી તેનો તુરાશ પડતો મીઠો સ્વાદ લાગે છે અને કેટલીક વાર સુધી જીભે સ્વરવાટ છૂટે છે.

ઘોળું ભોંયકોળું કે દુધી:—મધુર, ખાટી, તૂરી, વૃષ્ય, શુક્રોત્પાદક, પૌષ્ટિક, દુગ્ધપ્રદ, શીત, તીખી, રસાયન, બલકર, મૂત્રલ, કફકારક, સ્નિગ્ધ, ગુરુ, વર્ણકારક તથા સ્વર્ચ છે; અને પિત્ત, રક્તદોષ, વાયુ, પિત્તશૂળ, મૂત્રમેહ તથા દાહનો નાશ કરે છે. એના કાંદાના ગુણ પણ વેલીના જેવાજ છે. **ભોંયકોળું:**—મધુર, શીતળ, ગુરુ, સ્નિગ્ધ, ધાતુવર્ધક, પૌષ્ટિક, બલકર, કફકારક, દુગ્ધોત્પાદક, રસાયન, મૂત્રલ, સ્વર્ચ, સ્વાદુ, રક્ષા તથા ગર્ભપ્રદ છે; અને પિત્ત, વાયુ, રક્તદોષ, દાહ તથા ઉલટીનું નાશક છે. એ સર્વ ગુણ કંદના જાણવા. એનાં ફૂલો:—વૃષ્ય, શીત, રસકાળે તથા પાકકાળે મધુર છે; અને કફકારક, વાતલ, ગુરુ તથા પિત્તનાશક છે. **ઉપયોગ:**—(૧) બળ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થવા માટે:—એનું ચૂર્ણ દરરોજ ૧ તોલા ઘીમાં ખાવું અને ઉપર દૂધ પીવું; એટલે વૃદ્ધ પણ તરુણ જેવો થશે. (૨) રક્તમૂળ વ્યાધિ ઉપર:—ભોંયકોળું અને તલ એની બૂકી મધ અને ઘી સાથે ખાવી. (૩) સ્તનમાં દૂધ આવવા માટે:—ભોંયકોળું દૂધમાં વાટી તેના રસમાં સાકર નાખી તે પાવો. (૪) પ્રમેહ ઉપર:—ભોંયકોળાનાં પાંદડાંનો રસ પાશેર અને મીઠીઆવળની બૂકી ૬ માસા એકત્ર કરી પાવું; અથવા ભોંયકોળાનો રસ પાશેર, ખડીસાકર અને જીરાની બૂકી ખાવી. (૫) ભસ્મક રોગ ઉપર:—ભોંયકોળાનો રસ, દૂધ અને ઘી નાખી પાવો. (૬) બલુમૂત્રરોગ ઉપર:—રાતા ભોંયકોળાનું ચૂર્ણ ઘીમાં ખરલ કરી તેમાં લવંગ, એલચી, જાયફળ, જવંત્રી અને પીપળીમૂળના ગટોડા તથા તજની સમભાગે બૂકી મિશ્ર કરી જેટલું વજન થાય તેનો ચતુર્થાંશ સુંકની બૂકી અને સોળમો ભાગ લીંદીપીપરની બૂકી નાખી, બધાં ઔષધો સમાન ખાંડ લઈ, તેમાં બધાં ઔષધો મેળવી ઘી નાખી એક કિંવા બે તોલાની ગોળી કરી, તે એક સવારે અને એક સૂતી વેળાએ એ પ્રમાણે ખાવી. (૭) પુષ્ટતાને માટે પાક:—દુધીઆ ભોંયકોળાનું ચૂર્ણ ઘીમાં તળવું અને તેમાં બેદાણા, બદામનો મગજ, આરોળી, પિસ્તાં, લવંગ, એલચી, જાયફળ, ગોખર, કૌચબીજ, શતાવરી તથા મુસળી વગેરે નાખી સાકરનો પાક કરી તેની થેપલીઓ કરી રોજ ૨ અથવા ૩ તોલા પાક ખાઈ ઉપર ગાયનું દૂધ પીવું; એટલે ઉત્તમ પુષ્ટિ આવે છે. (૮) મસ્તકશૂળ ઉપર:—સાદું ભોંયકોળું ધસી માથે લેપ કરવો. (૯) કાલેરા ઉપર:—ઘોળું ભોંયકોળું ખાવું. (૧૦) શરીરે કળ ચઢે તે ઉપર:—

ધોળા ભોંયકોળાનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૧૨) સુવાવડીને દૂધ વધવા:—ભોંયકોળાના કંદનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૧૨) અશકત, દુબળાં અને જેને અનાજ બરાબર પચતું ન હોય એવાં બાળકોને:—ભોંયકોળું, ધડનો લોટ અને જવનો લોટ, એ સમભાગે લઈ તેમાં દૂધ, ઘી, સાકર અને મધ મેળવી ચાટણ કરીને ખવરાવના જવું. (૧૩) ધાતુપુષ્ટિ માટે:—ભોંયકોળાના ચૂર્ણને તેનાજ સ્વરસની ભાવના આપી તે ઘી અને મધમાં આપવું; એટલે ઉત્તમ પુષ્ટિ આવે છે. (૧૪) મૂત્રકૃમ્હ ઉપર:—ભોંયકોળું, ગોખરૂં, જેડીમધ અને નાગકેસર, એ ઔષધો સમભાગ લઈ તેનો કાઢો કરી તે મધ નાખી પીવો. એજ કાઢામાં રસસિંદૂર આપવાનો પણ પરિપાક દેખાય છે.

૪૨૬ ભોંયચંપા—સં ભૂમિચંપક. મં ભુમિચંપા. હિં ભુમિચંપા. બં ભુમિચંપા, ચંડમૂલ. લાં કંમ્પફેરીઆ રોડુંડા.

એ જાડ નાનાં હોય છે. ફળના જેવા એના રોપા હોય છે. એનો કંદ હોય છે, તેમાંથી જાડ ઉત્પન્ન થાય છે. એ જાડ દેવકંદબના જાડ જેવું થાય છે. એ જાડ ઉનાળામાં સૂકાઈ જાય તો ચોમાસામાં પુનઃ ઉગી નીકળે છે. એનાં ફૂલ:—મધુર અને સુવાસિક હોય છે. ભોંયચંપા:—ઉષ્ણ તથા તીખો છે; અને સોજે તથા ગલગંડ અને વ્રણનો નાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) કષ્ઠ-મૂળ, ગંડમાળ, રતનરોગ અને લાપોટીઆ ઉપર:—ભોંયચંપાનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી ચોપડવાં. (૨) ઉઠાણું (ગુમડાં) અને બદ બેસવા માટે:—ભોંયચંપાનાં મૂળ, ગૂગળ અને મરી એકત્ર ઘસી ઉપર લેપ કરવો.

૪૨૭ ભોંયમગ (મગફળી)—સં ભૂચણક, તૈલકંદ. મં ભૂંચામૂગ. હિં મૂંગફલી, ચીનાજદામ. બં માટકલાય, ચીનેર બાદામ. તૈ બરણ સનગમ્ય. તાં વાર્કદલધ. લાં આરાચીઝ દાધપોજીઆ.

ભોંયમગ (મગફળી)એ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. ભોંયમગના વેલાનાં પાંદડાંનો આકાર કુંવાડીઆનાં પાંદડાંના જેવો હોય છે. એને પીળાં ફૂલ આવે છે. એને જમીનમાં કંદ જેવી શિંગો આવે છે, તેને ખોડી કાઢે છે. ભોંયમગના વેલા સૂકાવા લાગે એટલે શિંગો પાકી એમ સમજવું. એની લીલી શિંગો પણ શેકીને ખાવાથી ઘણીજ સ્વાદિષ્ટ લાગે છે. સૂકાયલા દાણાનું તેલ કાઢે છે તે ખાવાના તથા બાળવાના ઉપયોગમાં આવે છે. દાણાની ચટણી, આમટી વગેરે પદાર્થો થાય છે. દાણા શેકી તેમાં ગોળ અગર સાકર નાખી તેના લાડુ કરે છે. ભોંયમગ પચે તો ઘણી પૌષ્ટિક છે. ભોંયમગના દાણા:—પિત્તકર, વાતુળ અને ઉષ્ણ છે. ભોંયમગની વેલ:—દોરોને ખાવાને ઘણીજ ઉપયોગી છે. એ ખોળની માફક દોરોને પૌષ્ટિક છે. ફૂલનાં દોરાંને એનાથી પુષ્કળ દૂધ આવે છે. ઉપયોગ:—(૧) દાદર ઉપર:—ભોંયમગના દાણા પારિજાતકના રસમાં અથવા તે ન મળે તો પાણીમાં ઘસીને ચોપડવા.

૪૨૮ ભોરિંગણી—સં બં કંટકારિકા. મં રિંગણી. હિં કટેરી, લલુકટાર્ષ, લટકટેયા, રેંગની. રાં કટાલી. બં કંટકારી. કં નેલગુડુ તૈ રેવટીમુલંગા, પ્રાકુડીચેટુ. તાં કરીમુલ્લી. પું કદ્દરંટે. મલાં ચેરવાલુટિના. ઔં કંટમારિપ. લાં સોલેનમ ઝેંચોકાર્પમ.

ભોરિંગણીનાં જાડ જમીન સાથે પ્રસરે છે. એ જાડના સર્વ અંગ ઉપર ખારીક કાંટા હોય છે. ભોરિંગણીને સોપારી જેવડાં ગોળ ફળ આવે છે. તેમાં બી પુષ્કળ હોય છે. એમાં ફૂલ ઉપરથી બે ભેદ છે. એકનાં ફૂલ કાળાં કે ઉદાં અને બીજાનાં ધોળાં હોય છે. તેમાં ધોળાં ફૂલની ભોરિંગણી ક્વાચિત્ મળે છે. ધોળા ભોરિંગણીને “લક્ષમણા” કહે છે. ભોરિંગણી—તીખી, ઉષ્ણ, દીપન, બેદક, રક્ષ, પાચક, લઘુ તથા સારક છે; અને દમ, ઉંઘરસ, કફ, પીનસ, કફવાત, જ્વર, હ્રોગ, અરુચિ, મૂત્ર-કૃમ્હ, પાશ્વશૂળ, આમ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ:—બેદક, રસકાળે અને પાકકાળે તીખાં, રુચિકર, હલ, પિત્તલ, કડવાં, અગ્નિદીપક તથા લઘુ છે; અને વાયુ, કફ, શ્વાસ, કંડૂ, જ્વર, કૃમિ, મેહ તથા શુક્રદોષનો નાશ કરે છે. શ્વેત ભોરિંગણી:—રુચિકર, તીખી, ઉષ્ણ, નેત્રને હિતકર, અગ્નિદીપક, પારદબંધક તથા ગર્ભસ્થાપક છે; અને કફનો નાશ કરનારી છે. બીજા ગુણ સરખા છે. ઉપયોગ:—(૧) ઉંઘરસ ઉપર:—ભોરિંગણીનાં મૂળનો કાઢો કરી તેમાં મધ અને લીંદીપીપર નાખી તે પાવો; કિંવા ભોરિંગણી અને લીંદીપીપરનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨) માથામાં ટાલ પડે છે તે ઉપર:—ભોરિંગણીનો રસ અને મધનો લેપ કરવો. (૩) દાઢમાં કીડા થાય છે તે

ઉપર:—ભોરિંગણીનાં ફળ મધ્યમમાં નાખી સુધવાં અથવા ફળની બૂટી અગ્નિ ઉપર નાખવી; તથા નળી લગાડી ધૂણી મોઢામાં લેવી અને કેટલીક વાર સુધી તે મોઢામાં રાખી પછી મોઢું ઉઘાડવું અને લાળ પાડવી. એમ ત્રણ દિવસ કરવું; એટલે કીડા ખરે છે. (૪) મૂત્રાધાત ઉપર:—ભોરિંગણીનો રસ ૨ તોલા અને ઉપરસાધનો રસ ૧ તોલો એકત્ર કરી તેમાં હાથ ઉપરનું પાણી ૪ તોલા નાખી પાવો; અથવા ભોરિંગણીનો અંગરસ હાથમાં નાખી પાવો. (૫) સામાન્ય જ્વર ઉપર:—ભોરિંગણીનાં મૂળ, કરિયાતું તથા સુંઠનો કાઢો દર વેળા ત્રણ તોલા સુધી દિવસમાં ત્રણ વાર પાવો; તેથી શ્રમ કિંવા કોષ્ઠ પશુ કારણથી આવેલો સામાન્ય જ્વર જલદી જાય છે. (૬) જૂખ ન લાગે તો:—ભોરિંગણી ઝાડસહિત વાટી તેમાં ૧ તોલો લવંગ, ૧ તોલો જમ્બૂળ અને ૧ તોલો મધ નાખી સતત ત્રણ દિવસ ખરલ કરવું. પછી તેની સોપારી જેવડી ગોળાઓ કરી દરરોજ ૧ ગોળી પ્રમાણે ૪-૫ દિવસ આપવી. (૭) પેટમાં કોઈ પશુ આબરની ગાંઠ હોય તો તે ઉપર:—ભોરિંગણી મૂળસહિત સૂકવવી; પછી તેની બૂટી કરી ગરમ પાણીમાં એક પૈસા-ભાર પ્રમાણે દિવસમાં બે વાર, એમ ૭ દિવસ આપવી. (૮) બાળકોના ડાહ્યા રોગ ઉપર:—ભોરિંગણી અને ઉભી રિંગણીનો કાઢો કરી તેમાં પાપડીઓ ખારો નાખી તે કાઢો પાવો. (૯) શ્વાસ—કાસાદિક ઉપર:—ભોરિંગણી, ગજો, સુંઠ અને અજમાનો કાઢો લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી પાવો; એટલે શ્વાસ, કાસ, અર્દિત વાયુ (મોઢું વાંકું થવું તે), સળેખમ, અરુચિ, સ્વર-ભંગ, શૂળ અને જીર્ણજ્વર દૂર થાય છે. (૧૦) કાનમાં કૃમિ (કીડા) થયા હોય તે ઉપર:—ભોરિંગણીનાં ફળ ચીરી અંગારા પર નાખવાં અને જે ધૂણી નીકળે તેને નળી લગાડી કાનમાં ધાલવી; જેથી કૃમિ બહાર આવે છે. (૧૧) અજીર્ણ જ્વર ઉપર:—ભોરિંગણી અને પિત્ત-પાપડાનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી પાવો. (૧૨) જીર્ણજ્વર ઉપર:—ભોરિંગણીનાં મૂળ, સુંઠ તથા ગજોનો કાઢો મધ અને લીંડીપીપર નાખી પાવો. (૧૩) મૂત્રકૃમ્હ અને મૂત્રાવરોધથી થયેલા ઉદાવર્ત ઉપર:—ભોરિંગણીનો સ્વરસ મધમાં આપવો. (૧૪) શ્વાસ ઉપર:—ભોરિંગણી, જીરું અને આમળાનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; એટલે ઊર્ધ્વશ્વાસ, મહાશ્વાસ અને તમકશ્વાસ ક્ષણમાં દૂર થશે. (૧૫) કૂતરાના વિષ ઉપર:—ભોરિંગણીનો રસ ઘી નાખી પાવો.

૪૨૯ મકાઈ—સં માહાયાવનાલ. મં મકા. હિં મકા, ભુટે. તૈં જનપટનુ. છં ઇંડિયન કોર્નમેઝ. લાં જિયામેઝ.

મકાઈ એ કુંગરાળ પ્રદેશમાં સારી થતી નથી. એના છોડ ત્રણ-ચાર હાથ ઉંચા વધે છે. એ છોડ ધણું કરીને જીવારના છોડ જેવા હોય છે. એ છોડના ગાંઠામાંથી દરેક છોડને ત્રણ સુધી કણસલાં આવે છે. છોડની ટાંચે તોરો આવે છે. જો એ તોરો પક્ષી ખાઈ જાય કે ભાગી નાખે તો કણસલાં દાણા વગર પોલાં રહે છે. મકાઈના દાણાનો રંગ પીળો હોય છે. કવચિત્ રાતા રંગનાં કણસલાં પણ હોય છે. મકાઈના લીલા ડાંડા શેડી ખાય છે, તે ધણા સારા લાગે છે. મકાઈ એ ધાન્ય ધણુંજ પૌષ્ટિક, ઠંડુ તથા વાતુલ છે. એ ધાન્ય વહેલું સડે છે. એનો ઉપયોગ:—(૧) ઉલટી ઉપર:—મકાઈના દાણા કાઢેલાં કણસલાં બાળી તેની રાખ કરી તે મધમાં વાલદોઢ વાલ આપવી; એટલે ઉલટી તુરત બંધ થાય છે.

૪૩૦ મખમલી—સં વિરજની. મં મખમાલ. મખમલીનાં ઝાડ શુભારે કમ્બરસુધી ઉંચાં વધે છે. મખમલીમાં પીળી, રાતી, એકેરી, ઝુમખાદાર વગેરે જાત છે. મખમલીનાં પાંદડાં વળી ગયેલાં લાંબાં અને કાત્રાદાર હોય છે. એનાં ફૂલમાં વાસ હોતો નથી. શાબાને માટે ફૂલનો માળા વગેરેમાં ઉપયોગ કરે છે. મખમલીનાં ઝાડ ધણાક પ્રાંતોમાં થાય છે. ઉપયોગ:—(૧) આંખમાંની લાલી ઉપર:—મખમલીનાં ફૂલ એક તોલો બાળી તેમાં ગાયનું ઘી ૧ તોલો અને કપૂર ૧ તોલો એકત્ર ખરલ કરી અંજન કરવું. (૨) રક્તમૂળવ્યાધિ (કોષ્ઠ પશુ કારણથી લોહી પડે છે તે) ઉપર:—એકેરી મખમલીનાં ફૂલ શુભારે ૪૦ લામ, તેમાંની લીલી રેખાઓ કાઢી નાખી બારીક વાટી રસ કાઢવો. આ રસ એક તોલાસુધી કાઢી તેમાં તેટલુંજ ગાયનું ઘી નાખી થોડો ગરમ કરી તે મિશ્રણ ૩ દિવસ ખાવા આપવું. (૩) ગુમડામાંથી રસી વહેતી હોય તે ઉપર:—મખમલીનાં

પાંદડાંના રસમાં કડાની છાલનું ચૂર્ણ મેળવી ઉપર ચોપડવું. (૪) માંડપુળી (બદ) ઉપર:—મખ-મલીનાં પાંદડાં અને ઘોળી કેળા (દુધી નાં પાંદડાંમાં મીઠું નાખી એકત્ર વાટી ગુમડા ઉપર બાંધવું.

૪૩૨ મગ—સં મુદ્ગ. મં મૂ. હિં મૂંગ. કં પચ્ચે-હેસર. તૈં પચ્ચા પેસલુ. તાં પચ્ચો-પાયર. તું પદેંગી. મલાં ચેરપાયક. ફાં છુનુમાપ. અં મજ. ઇં ગ્રીન ગ્રેન. લાં ફેસિયોલસ મુંગો.

મગ હિંદુસ્તાનમાં બધે પાકે છે. એ ઝાડ શુભારે હાથબર ઉચું વધે છે. એ ઝાડની આકૃતિ, મગ, શિંગ એ સર્વ અડદના જેવાંજ હોય છે. મગની શિંગ લીલી દેખાય છે. કેટલાક મગનો રંગ કાળો, કેટલાકનો લીલો અને કેટલાકનો પીળો હોય છે. એની દાળ કરવાથી તે પીળી થાય છે. મગની ખીચડી, દાળ, મગદળ વગેરે અનેક પદાર્થો થાય છે. મગ એ શીતળ છે અને તે અડદ કરતાં ઓછા વાતક છે. મગ:—લઘુ, શીત, માદક, સ્વાદુ, હલકા, કિંચિત્ વાતકારક તથા નેત્રાને દિતાવક છે; અને કફ, પિત્ત તથા જ્વરના નાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) મગના લાકડાં:—

મગને શેકાને તેનો લોટ કરી તે લોટના જેટલું ઘી લઈ તે કંદમમાં નાખી નીચે મંદાગ્નિ કરી તાવેનાથી લલાવતા જવું; અને કિંચિત્ લાલ થવા લાગે એટલે વચમાં વચમાં તે ઉપર દૂધ છાંટતા જવું. એમ કરતાં કરતાં દાણો પડે એટલે નીચે ઉતારી તેમાં સાકર, બદામ, પિસ્તાં, એલચી, લવંગ અને મરીનું ચૂર્ણ નાખી લાકુ કરવા. એ શીતળ, વીર્યવૃદ્ધિકર તથા વાતપિત્ત-નાશક છે. (૨) ઓકારી (ઉલટી), અતિસાર, દાહ અને જ્વર ઉપર:—શેકેલા મગનો કાઢો લાહી (મરમરા, ચોખ્ખાની ધાણી), મધ અને સાકર નાખી પાવો.

૪૩૨ મજ્જા—સં બં મંજિષ્ઠા. મં બં કં મંજ્જા. હિં મજ્જા. તૈં તામરવલ્લી. તાં માંદીટ્ટી. ફાં રનાત. અં કુબ્જ તુલીબગ, ઉરકુસ્તુબાગિન. ઇં મેડરરટ, બેંગાલમેડર. લાં રખિયાકુડીયાફિલિયા-મંજ્જાસ્ટા.

મજ્જાના વેલા હોય છે. એનાં મૂળને મજ્જા કહે છે. એનો રંગ રાતો હોય છે. મજ્જાની ઉત્પત્તિ માળવા, નેપાળ, અફઘાનિસ્તાન અને પર્શિયા દેશોમાં થાય છે. મજ્જાનો ઉપયોગ કપડાં રંગવામાં પણ થાય છે. મજ્જા:—તૂરી, ઉષ્ણ, ગુરુ, સ્વર્ચ. વર્ણકારક, કડવી, મધુર તથા લઘુ છે; અને ત્રણ, મેહ, જ્વર, કફ, વિષ, નેત્રરોગ, સોજો, યોનિદોષ, થળ, કર્ણરોગ, વિસર્પ, કોઠ, અર્શ, રક્તાતિસાર તથા કૃમિની નાશક છે. એનાં પાંદડાંનું શાક:—સ્વાદુ, લઘુ, સ્નિગ્ધ તથા દીપન છે, અને વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરનાર છે. ઉપયોગ:—(૧) ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપર:—મજ્જા, મધ, લોધર, એ એકેક તોલો લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી તેને ધમાસાના અને સાકરના પાકમાં નાખી આપવું; એટલે જ્વરાતિસાર અને રક્તાતિસાર દૂર થાય છે. (૨) ઉંદરના વિષ ઉપર:—મજ્જા, ધુંવાસ, દળદર અને મીઠું, એનો લેપ કરવો. (૩) લોહીવિકારનાં અને કુષ્ઠનાં ચાઠાં ઉપર:—મજ્જાનું ચૂર્ણ, મધ અને માખણ મેળવી લેપ કરવો (૪) મંજ્જામેહ ઉપર:—મજ્જા અને ઘોળા ચંદન(સુખડ)નો કાઢો પાવો. (૫) આર્તવદોષ ઉપર:—મજ્જા ૨૫ તોલા લઈ તેનો ફાંટ કરી પાવો. (૬) સર્વ પ્રકારના કોઠ અને વાત-રક્ત ઉપર:—મજ્જા, ત્રિકળાં, દારૂદળદર, મળો, કકુ, વજ અને કડવા લીમડાની છાલ એનો કાઢો ૪૨ દિવસ આપવો. (૭) અસ્થિલંગ ઉપર:—મજ્જા, મહુડાની છાલ અને આમલીનાં પાંદડાં એકત્ર વાટી ગરમ કરી બાંધવાં; અથવા મજ્જા અને જેડીમધ લિંબુના રસમાં વાટી તેમાં સતધૌન ઘૂત (સો વખત ઘોચેલું ઘી) અને ચોખ્ખાનો લોટ નાખી લેપ કરવો.

૪૩૩ મયાળ (પોઈ, પોથી)—સં ઉપોદ્ધકી. મં વેળ, મયાળ, પોઈ. બં પુંછશાખ. કં વસળે. મલાં પાચાળા, પોદ્ધિકા. ઇં મલબાર નાષ્ટરોડ. લાં બસેલા લુસિડા. તાં પાચાળે. તૈં પેલાવચ્ચલિ. વાળી. ગોં વાળી. તું દોડ બસે.

મયાળના વેલા હોય છે. એમાં બે જાત છે, એકને નેવાળ અને બીજીને ગંગાવળી કહે છે. નેવાળનાં મૂળને હમેશાં પાણી મળે તો એ વેલો વર્ષપર્વત ટકે છે અને પચાસ-સાઠ હાથ આસપાસ પ્રસરે છે. એ વેલાના ફાંટા અંગુઠા જેટલા જડા હોય છે અને પાંદડાં ગોળ ગુંદીનાં પાંદડાં જેવાં મોટાં હોઈ રાટલી જેવાં જડાં હોય છે. એ વેલનો કકડો તોડી બીજે ઠંડાણે વાવ-

જાતી તેના રૂપમાં ફરી તેની વેશ થાય છે. એ જાણ ત્રણ-ચાર દિવસે વીણી લે છે. ગંગાવળી-ના પાંદડાં ખારીક અને ટાંકાની જાણનાં પાંદડાં જેવાં નાનાં ને પાતળાં હોય છે. એ બે પ્રકારની છે. એક રાતી અને બીજી ધોળી. આ વેસો વર્ષ, છ મહિના ટકે છે. એનું શાક ધણું શીતળ અને પિત્તશાયક છે. અથી કેટલાક લોક તે ધણા પ્રેમથી ખાય છે. મયાળીને કાળાં મરી જેવડાં નાનાં ફળ આવે છે. તેનો રંગ જાંબુડો હોય છે. માંહેનો રસ કીરમજી રંગ જેવો હોય છે. કેટલાક ગરીબ લોક રાતી શાલીને બદલે એનો ઉપયોગ કરે છે. એનાં શાક, બજીઆં, પતવડાં વગેરે પદાર્થો અને છે. મયાળા:—મધુર, કડવું, તૂરં તથા ખાઈ છે; અને મલાવજાં, નિદ્રા તથા આળસ કરનાર છે. વળી તે અરોચક, કફકર, પૌષ્ટિક, પથ્યકર, શીતળ, અતિસ્નિગ્ધ, બલકર તથા કંઠને અહિતકારક છે; અને વાયુ, પિત્ત, મદ્ર તથા રક્તપિત્તનું નાશક છે. રાનમયાળા:—કડવી, તીખી અને રુચિકર છે. લોચમયાળા:—કડવી, રસકાળે તથા પાકકાળે મધુર છે; અને કફકર, વૃષ્ય, કૃમિકારક, વાતલ તથા પિત્તનાશક છે. માળા ઉપરની મયાળા:—પૌષ્ટિક, ધાતુવર્ધક, રુચિકર, બલકર, અગ્નિદીપક, લઘુ અને ત્રિદોષનાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) અર્ધુદરોગ (અળાઈ) ઉપર:—મર્મસ્થાન ઉપર અર્ધુદરોગ થાય તો મયાળ કાંજ અને જાશમાં વાટી તેમાં મીઠું નાખી રાત્રે અને દિવસે લેપ કરવો.

૪૩૪ મરડાશીંગ—સં રંગલતા, ઝહિ, વામાવર્તફલા. મં મુરડશીંગી, કેવણ. હિં મરડાફલી. બં આંતમેડા, ભેંદુ. તૈ ગુવાદર. મિથિલા-મરોરછિમરી. કાં બગવતવલી. લાં હેલીકેટરસ. ઇસોરા.

એનાં ઝાડ સાધારણ માથેકું ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં ધણાં મોટાં હોતાં નથી. એને અમળાઈ ગયેલી શિંગો આવે છે. અથી એને મરડાશીંગી કહે છે. મરડાશીંગી:—મધુર, સ્નિગ્ધ, શીતળ તથા મેધાકર છે; અને કફ તથા શુક્રને વધારનારી, પ્રાણકારક, અશ્વર્યકર, બલપ્રદ, રક્તશુદ્ધિકર અને શુરુ છે; તથા કોટ, કૃમિદોષ, મૂર્છા, રક્તપિત્ત, તૃષા, ક્ષય, પિત્ત, વાત, રક્તદોષ અને તાવનો નાશ કરનાર છે. ઉપયોગ:—(૧) નાના બાળકના પેટમાં મરડો વગેરે ન થવા માટે:—બાળાગોળી સાથે મરડાશીંગી ધસી પાવા. (૨) કાનમાં બગઈ ગઈ હોય તે ઉપર:—મરડાશીંગીનાં મૂળ એરંડનેલમાં ધસી ૫-૧૦ વાર કાનમાં પાડવાં; એટલે બગઈ મરી જઈ ફૂલી ઉપર આવે છે. (૩) મરડો થાય તે ઉપર:—મરડાશીંગીનાં મૂળ જાશમાં ધસી પાવાં. (૪) ખાંડક (ગુમક) અને જખમ ઉપર:—મરડાશીંગીનાં મૂળ ધસી ચોપડવાં.

૪૩૫ મરચી—સં મરીચ. મં મિરચી. હિં મિરચ. કાં મ્યણશિનકાઈ. ફાં ફિલ્ ફિલ. ઇં ચિલી. લાં કયાપ્સિકમ્.

મરચીનાં ઝાડ કંમરપુર ઉંચાં વધે છે. મરચીનો રંગ તે પાક્યા પહેલાં લીલો અને પાકે ત્યારે લાલ લિંગળોક જેવો થાય છે. પાક્યા પછી તેને ચુંટી લઈ સૂકવે છે. મરચામાં ત્રણ-ચાર પ્રકાર છે. લવંગી મરચાં:—નાનાં અને તીખાં હોય છે. એ ખાવાથી તુરંતજ ઈર્ષ થાય છે. કોદહાપુરી મરચાં:—ખારીક અને વેંત-અર્ધાં વેંત લાંબાં હોય છે. ગોમંતકી મરચાં:—મોટાં અને ગોળ હોય છે તથા તેની જાડ જાડી હોય છે. મરચીનો બોજનમાં રોજ ઉપયોગ થાય છે. બોજનમાં મરચું અને મીઠું ન હોય તો તે બોજન ઘણું જ ખેરવાદ લાગે છે; તોપણ મરચાં બિલકુલ નહિ ખાતાં તેના બદલે મરી(તીખાં)નો ઉપયોગ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં પુષ્કળ લોક કરે છે. સાધારણ રીતે હિંદુસ્તાનના દક્ષિણ ભાગમાંજ મરચીનો અતિશય ઉપયોગ હોય તે ઓછો ઓછો થતાં ઉત્તર તરફ તેનો ઉપયોગ બિલકુલ બંધ હોય એમ જણાય છે. લીલાં મરચાંની ચટણી, પંચામૃત વગેરે થાય છે. તે સિવાય તેનું અથાણું પણ કરે છે. મરચાં રક્તશુદ્ધિકર અને પાચક છે. ગરીબથી શ્રીમંતસુધી સર્વને મરચાંની એકસરખી જરૂર પડે છે. ગરીબ લોકોને મીઠું મરચું અને રોટલો મળે એટલે તેઓના અંગમાં સારી શક્તિ આવી તે જોરદાર બને છે. મરચી:—પિત્ત, વિદાહી, રક્ષ તથા દીપક છે; અને કફ, આમ તથા શળનો નાશ કરે છે. મરીથી એના ગુણ ઓછા છે. ઉપયોગ:—(૧) પેટપીડ ઉપર:—મરચાંનાં બીઆં ઉના પાણી સાથે મળવાં. શરદીથી થયેલ પેટપીડ (શળ) ઉપર એનો સારો ઉપયોગ થાય છે; પણ જેને વિશેષ ગરમી હોય, રક્ત બગડેલું હોય તેને એ આપવું નહિ. (૨)

પટકી (કાથેરા) ઉપર:—એક ચમચાભાર મરચાંની જાડી બૂકી અને એક ચમચાભાર મીઠું ઉના આધણુ આવેલા પાણીમાં નાખી ઉકાળી તે પાણી ગરમ ગરમ પ્રાશન કરવું. (૩) માંકડનો નાશ થવા માટે:—મરચાં બાપી કાઢો કરવો અને જ્યાં માંકડ હોય ત્યાં કોઈ પણ ચીજવડે પાણી ચોપડવું એટલે ત્યાં ફરીથી માંકડ થતા નથી. (૪) હડકાયા કૂતરાના ઠંશ ઉપર:—લાલ મરચું વાટી જખમ ઉપર ભરવું એટલે ઝેર બળી જઈ જખમ રૂઝાશે.

૪૩૬ મરવો—સં વેધી, મરખક. મં સખળ, મરવા. હિંં મરવા. ગેંદ. બંં મરઆકૂલ, ગંધ-તુલસી. તેંં રુદ્રજાડ. અંં કાંં મજગુસ, ફિરંગીંં શાહસ. ઈંં સ્વિટમાર્જોંં. લાંં ઓરીજેનસ્ માર્જોંં રાના.

મરવાનાં x જાડ જંગલી તુલસીનાં જાડ જેવાં હોય છે. એની ઉંચાઇ શુમારે એ-ત્રણ હાથ હોય છે. પાંદડાં પથ્થુ જંગલી તુલસી જેવાં હોય છે. એનાં પાંદડાંને કાત્રા હોય છે. મુસલમાન લોક એ જાડનો ધણો ઉપયોગ કરે છે. એને તુળસીના જાડ જેવા મોટા તોરા આવે છે. તેમાં કાળા રંગનાં બીયાં હોય છે. એ બીયાંને મરાઠીમાં “તુકુમરાઈ” કહે છે. ડમરાના છોડના વાસથી ધણા ભાગે સર્પ એ જાડ પાસે જઈ શકતો નથી. તુકુમરાઈ એ જંગલી તુળસીના બીજ કરતાં વધારે ઠંડી છે. *મરવો:—પાકકાળે સ્વાદુ, પ્રમેહનાશક, અગ્નિમાંલકર અને પિત્તનાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) સર્પના વિષ ઉપર:—ડમરાનાં પાંદડાંને રસ ઘડી ઘડીના અંતરે એ ત્રણ વાર પાવો. (૨) દાહ ઉપર:—મરવાનાં બી પલાળી રાખી તે ફૂલે એટલે તેમાં ગાયનું દૂધ અને સાકર નાખી પાવું. (૩) ખોડા ઉપર:—મરવાનાં પાંદડાંને રસ અને લીમડાનો રસ એકત્ર કરી માથે ચોળવો. (૪) વિંછીના ઠંશ ઉપર:—મરવાનાં પાંદડાંને રસ ચોપડવો. (૫) બહેરાપણું અને વહેતા કાન ઉપર:—મરવાનાં પાંદડાં હાથ પર ચોળી તેના રસ કાનમાં ત્રણ દિવસ પાડવો. (૬) પીનસરોગ ઉપર:—મરવાનો રસ એક તોલો અને કપૂર એક માસો એકત્ર ધુટી દરેરોજ સવારે અને સાંજે એનાં પાંચ પાંચ ટીપાં કાનમાં નાખવાં; એટલે પાણી તથા લોહી વગેરે પડવું બંધ થઈ સારું થાય છે. (૭) કૃમિ ઉપર:—મરવાનો રસ અને પુદીનાનો રસ એકત્ર કરી પાવો. (૮) ચાંદીમાંના કીડા મરવા માટે:—મરવો એને ધંતુરાનો રસ ક્ષત ઉપર ચોપડવો. (૯) આગંતુક ગરમી ઉપર:—મરવાનાં બીયાં એક તોલો ઠંડા પાણીમાં રાત્રે પલાળી રાખી સવારે તેમાં ૫-૭ તોલા દૂધ અને થોડી સાકર નાખી તે સવારે અને સાંજે ૭ દિવસ પાવું. (૧૦) પેટ દુઃખવા ઉપર:—મરવાનો રસ સાકર સાથે પાવો. (૧૧) બળદ

x મરવાના છોડને કેટલા લોકો ડમરો પણ કહે છે; પરંતુ એ આ ગ્રંથમાં નં ૨૬૨ માં વર્ણન કરેલ ડમરા કરતાં જુદો છે. મરવાને જૈન લોકો અપાસરા પાસે અને મુસલમાન લોકો મસ્જિદમાં અવશ્ય વાવે છે. એ કાળો મરવો છે; કેમકે એની ડાંખળીઓમાં કાળાશ હોય છે. અહીં મં પદેજ એનાં બીજને તુકમરીઆં બતાવે છે, પણ એ તેમની ભૂલ છે. તુકમરીઆં એ બાવચી(આળકાજ)નાં બીજ હોવાનું સર્વ કોઈ જાણે છે. એટલું તો ખરું કે, ઉક્ત આળકાજનો છોડ આ મરવાની સાથે ધણા ભાગે મળતો આવે છે. એનાં બીજ, પાંદડાં, માંજર અને તેના ઉપરની સ્થામતા, એ આબેદૂબ મરવાને મળતી હોય છે; પરંતુ એ છોડ વગડામાં પોતાની મેળેજ ઉગે છે. એ છોડની ઉંચાઇ એ પુટથી વધારે લાગ્યેજ થવા પામે છે. એ છોડ લાદરવા અને આસો માસમાં રસભર હોય છે. એની વાસથી મચ્છરને અણુગમે થતાં તે દૂર ખસે છે. એથી લોકો એ બાવચી(આળકાજ)ના છોડને લઇ પોતાની આજીવણુ પવન નાખવાની માફક ફેરવે છે. ઉપવાસના દિવસે કેટલાક લોકો એનાં બીજ કે જેને યુનાની હકીમે તુકમરીઆં કહે છે, તે પાણીમાં કે દૂધમાં પલાળી ખાય છે. કેટલાંક બાળકો પણ એ પ્રયોગ કરે છે. આ બાવચી આ ગ્રંથમાં વર્ણન કરેલી બાવચી (માળવી બાવચી) કરતાં જુદીજ છે. અહીં પદે-જ એ તેનું વર્ણન આપેલું જણાવું નથી.

* મરવાનાં બીજ તેમજ રાનતુલસીનાં બીજ બંનેને શ્રી. પદેજ એ રાનતુલસીના વર્ણનમાં “તકમરીઆં” લખેલાં છે. આળકાજનાં બીજ તકમરીઆંને સંસ્કૃત ગ્રંથકારોએ “કુઠેરક” નામ આપેલ છે. મરાઠીમાં પદેજ એ બંનેને એકજ નામ આપેલું છે.

કે પાણી લોહી મૂતર છે તે ઉપર:—મરવાનાં બી તોલા બે અને એકમી ૭૩ તોલા બે, એ રાત્રે પંચાળી રાખી સવારે તેમાં બીજું અર્ધો શેર પાણી નાખી શરબત કરવું. તેમાં અર્ધો તોલા ૭૩ અને સાકર નાખી પાવું. એમ નિત્ય સવારે ૫ દિવસ સુધી પાવું. (૧૨) **અગ્નિદીપ્ત પ્રજ્વલ ઉપર:**—મરવાનાં પાંદડાંના રસ ચોપડવો.

૪૩૭ મરી (તીખાં)—સં. બં. મરિચ. મં. મિરવેલ. હિં. કાલી મીરચ. કં. કમ્પેમેલુસુ. તૈ. મરિપાલુ. તાં. સેવિયં, મિલાયુ. તુ. ચેડેમંચી. મલાં. કુરમુલાયુ. ફાં. પિલપિલ્લેઅસ્વદ. ઇં. બ્લેકપેપર. લાં. પાપરનાયમ. અં. ફિલફિલે અનીદ.

મરીના વેલાની વાવણી પાનના વેલાની પેટેજ થાય છે. એ વેલા મલખાર પ્રાંતમાં અને કાંકણ પ્રાંતમાં થાય છે. મરીના વેલાનાં પાંદડાં નાગરવેલાનાં પાંદડાં જેવાં થાય છે. મરીના વેલાને ફળના ગુચ્છા આવે છે, એ ફળને મરી કહે છે. મરીમાં ઘોળાં મરી અને કાળાં મરી એવા બે પ્રકાર છે. સારાં પાકાં થયા પછી જે મરી કાઢે છે તેને “ઘોળાં મરી” કહે છે. મરીના વેલા ઉપર જે શિંગો આવે છે તેને “ગજ પીપર” કહે છે. મરીનો ઔષધોમાં અને રસોઈમાં તથા પાકમાં ઘણોજ ઉપયોગ થાય છે. એનાં મૂળને ચવક કહે છે. એની વેલ ૪૦-૫૦ વર્ષો સુધી ટકે છે. એ વેલી પાંડરવા જેવાં જાડો ઉપર ચઢાવે છે. કાળાં મરી:—તીખાં, કડવાં, ઉષ્ણ, લઘુ, રુચિકર, અગ્નિદીપક, તીક્ષ્ણ, રક્ષ, અવૃષ્ય, હેદક, શોષક તથા પિત્તકર છે; અને વાયુ, કફ, કૃમિ, શળ, હૃદય, ઉધરસ, શ્વાસ, પ્રમેહ તથા અર્શનો નાશ કરે છે. લીલાં મરી:—પાકકાળે અને રસકાળે મધુર, કિંચિત્ ઉષ્ણ, તીખાં, ગુરુ, અપિત્તલ, અગ્નિદીપક, રોચક, સ્વાદુ તથા કડવાં છે; અને કફ, વાયુ, કૃમિ તથા હૃદયનો નાશ કરે છે. ઘોળાં મરી:—તીખાં, ઉષ્ણ, રસાયન, અવૃષ્ય, કિંચિત્ રક્ષ તથા સારક છે; અને ત્રિદોષ, વિશેષ કરી નેત્રરોગ, વિષ તથા જૂતઆધાનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) વાયુથી અંગ જકડાઇ જતું હોય તે ઉપર લેપ:—મરી ઠંડા પાણીમાં બારીક વાટી વ્યથિત જગ્યાએ જડો લેપ કરવો; અને તે ઉપર ફળનાં લીલાં પાંદડાં મૂકી કપડાથી બાંધવું એટલે દુઃખ નાશ પામે છે. (૨) ખસ ઉપર:—મરી અને આમલસારો ગંધક બારીક વાટી ઘીમાં ખરલ કરી તે શરીરે ચોળવો અને તાપમાં ખેસી અંગ શેકવું; એટલે ખસ જાય છે. (૩) શીતપિત્ત ઉપર:—ઘીમાં મરી વાટી લેપ કરવો અને થોડું ચૂર્ણ ઘીમાં મેળવી ખવું. (૪) ઉધરસ ઉપર:—અડધો માસો મરીનું ચૂર્ણ બે અથવા ત્રણ માસો મધ અને સાકરમાં આપવું. (૫) વિષમજ્જર ઉપર:—મરીનું ચૂર્ણ તુલસીરસ અને મધમાં શક્તિ મુજબ આપવું. (૬) માથું દુઃખે છે તે ઉપર:—મરી કરંજતેલમાં વાટી ચોપડવાં. (૭) પટકી (કાલેરા) ઉપર:—ગરમ પાણીમાં મરીની ભૂકી નાખી પાવી; કિંવા મરી ૧૦ રતી, હિંગ શેકેલી ૧૦ રતી, અને અપીચુ ૮ રતી, એકત્ર મેળવી બાર ગોળીઓ કરવી અને દરેક કલાકે એકેક ગોળી પાણી સાથે ખાવી. એ ગોળી ત્રણ કિંવા ચાર વખત કરનાં વધારે વાર લેવી નહિ. (૮) ઉધરસ ઉપર:—મરી દૂધમાં ઉકાળી તે દૂધ પાવું. (૯) હરતાલના વિષ ઉપર:—મરીની ભૂકી પાણીમાં મેળવી ખૂબ લલાવી તે શરીરે ચોળવું. (૧૦) સોમલ ઉપર:—નવટાંક માખણમાં ૬ માસો મરીનું ચૂર્ણ આપવું. (૧૧) સળેખમ ઉપર:—દૂધ ગરમ કરી તેમાં મરીની ભૂકી અને સાકર નાખી પાવું. (૧૨) મૂત્રાધાત ઉપર:—ઘોળાં મરી પાંચ દશ લઈ કાજળ જેવાં બારીક કરવાં. પછી તે ભૂકી અડદના દાણા જેટલી લઈ પાનળા કરેલા થોડા ઘીમાં કાલવવી, અને શિંનનું મુખ ઉપર કરી તેના દ્વાર ઉપર એક કિંવા બે ટીપાં નાખવાં. એ યોગે નાભીમાં તેની અસર પહોંચી પેશાબ જલદી સાફ થાય છે. રોગ વિશેષ હોય તો બે-ચાર વખત પણ ઔષધનાં ટીપાં નાખવાં પડે છે. ઈદ્રિય સાફ થયા પછી કદાપિ ઈદ્રિયમાં બળતરા થતી હોય તો ફક્ત ઘી પાતળું કરી તેનાં ટીપાં વારંવાર ઈદ્રિયદ્વારે પાડી અંદરથી પાકું આવેલું ઘી લૂછી નાખી પુનઃ નવું ટીપું નાખતા રહેવું. આ ઉપાય ફક્ત પુરુષોએજ કરવો. ગરમીના આગરવાળા દરદીએ આ ઉપાય કરવો નહિ. (૧૩) સંત્રહણી, મૂળવ્યાધિ, ઉદરરોગ, બરોળ, મંદાગ્નિ અને ગોળાના રોગ ઉપર:—મરી, ચિત્રકમૂળ અને સંચળ, એ ત્રણ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી ઝાઝમાં નાખી પાવું. (૧૪) આદારીશી

ઉપર:—મરી અને ચોખા ભાંગરાના રસમાં વાટી તેનો લેપ કરવો અથવા નિર્ગુંડીના રસમાં મરી ઘસી નમ્ય આપડું. (૧૫) સાધારણ સર્વ જ્વર ઉપર:—મરી ૦૧ તોલાથી ૦૧૧ તોલા સુધી સાધારણ ફૂટી તેમાં ૪૦ તોલા પાણી અને ૨ તોલા સાકર નાખી અષ્ટમાંશ કાઢો કરીને પાવો. (૧૬) વાયુનો વિકાર કદી પણ ન થવા માટે:—મરીની ભૂખી અને લસણ બારીક વાટી બોજનસમયે ઘી-ભાનના પ્રથમ ત્રાસમાં સતત સેવન કરનારને કદી પણ વાયુવિકાર થતો નથી. (૧૭) સ્વરભંગ ઉપર:—બોજન કર્યા પછી મરીની ભૂખીમાં ઘી નાખીને તે પાવું.

૪૩૮ મરેડી—સં ૦ મદારાળ્લી. મં ૦ મરાડી. હિં ૦ મરેડી. વં ૦ પિપ્પળકાવળા. કં ૦ હોમુગુલું, અં ૦ કલ-ખાર. ફાં ૦ બાણુનેગાઉ. અં ૦ ઉકહોવાનું. ઈં ૦ પેનીરોયલ. લાં ૦ મેંથાપુલેશ્યમ્. જુનનરપ્રાંતં અગર.

એ જાડ શુમારે એક હાથ ઉંચું વધે છે. એને તુળસીના પાન જેવડાં પાન આવે છે; પણ તે પાન જડાં હોય છે. એને પીળા લાલ રંગનાં ફૂલ આવે છે. એ ફૂલનો અક્ષત્વકરને બદલે ઉપયોગ કરે છે. અક્ષત્વકરની પેઠેજ એ ફૂલથી જીભે પાણી છૂટે છે. * ઉપયોગ:—(૧) ઉધરસ ઉપર:—એનાં જડવાં પાનમાં મૂકી ખાવાં. (૨) ગળામાં ગુમડું થયું હોય, ગળું દુઃખતું હોય, મોં આવેલું હોય અથવા જીભની નીચેનો ભાગ સૂન્યો હોય તે ઉપર:—મરેડીનાં જડવાં અને મીઠું એકત્ર કરી ચોળવું; એટલે લાળ ગળી ટપકી સોજે ઉતરે છે, તેમજ મોં તથા ગળાનું દરદ દૂર થાય છે.

૪૩૯ મર્યાદવેલ—સં ૦ મારવલી. મં ૦ મર્યાદવેલ. હિં ૦ મરજદવેલ. બં ૦ જગલંકુરી. ઇં ૦ આધ્યોમિયા ત્રિસોયા.

આ વેલ ધણે ભાગે સમૃદ્ધકાંઠે થાય છે. એનાં પાંદડાં આસુંદરાનાં પાંદડાં જેવડાં અને જડાં તથા સીધાં હોય છે. એમાં ઘોળા અને રાતી એવી બે જાત છે. ઘોળા ગુલોમાં અધિક છે. x મર્યાદ-વેલ:—શીતળ, ગ્રાહક, પાકકાળે તીખી, સારક, વાતુલ, ગુરુ તથા ગર્ભને સુકવનારી છે; અને ઉલટી, વિષૂચિકા, શ્વેત તથા આમનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) બદ્ધ અને સર્વ પ્રકારની ગાંઠ ઉપર:—મર્યાદવેલનાં પાંદડાં અથવા મૂળ ફૂટી ગાંઠ ઉપર બાંધવાં. પાંદડાં ન મળે તો ફળ વાટી બાંધવાં. (૨) મસ્તકરૂગ ઉપર:—મર્યાદવેલનાં મૂળ અગર પાંદડાં વાટી મસ્તકે લેપ કરવો. (૩) ઉધરસ ઉપર:—મર્યાદવેલનો કાઢો કરી પાવો.

૪૪૦ મસૂર—સં ૦ મં ૦ હિં ૦ મસૂર. કં ૦ ચન્ગી. ફાં ૦ જુનોસુખં. અં ૦ અદસ્. ઇં ૦ લેંટીલ. લાં ૦ ઇરવેલેન્સ. તાં ૦ મિસૂર, પુરપુર. બં ૦ મુસૂરિ કલાય. તૈં ૦ ચિરિરાન લલુ. તાં ૦ મિસૂર પુરપૂર.

મસૂર એ દ્વિલ ધાન્ય છે. એનાં જાડ હાથ-દોઢ હાથ ઉંચાં વધે છે. મસૂરનો રંગ બદાર-થી કાળો હોય છે. એની દાળનો રંગ રાતો હોય છે. મસૂર ધાન્ય વાતુલ છે. ગરીબ લોકોમાં આ ધાન્યનો ઉપયોગ થાય છે. મસૂરની દાળ કરે છે. ગુજરાતમાં મસૂરનો પાક પુષ્કળ થાય છે. મસૂર લાલ અને ઘોળા એવી બે જાતની છે. બન્નેના ગુણ સરખાજ છે. મસૂર:—મધુર, શીતળ, ગ્રાહક, વાતકર, લઘુ, રક્ષ, વર્ણકર, બલકર તથા બૃંદણ છે; અને કફ, રક્તદોષ, જ્વર, મૂત્રકૃમ્મ તથા રક્તપિત્તની નાશક છે. એનાં પાંદડાંની ભાજી:—કડવી અને હલકી છે. ઉપયોગ:—(૧) ત્રિદોષ-જનિત ઉલટી ઉપર:—મસૂર શેકી લોટ કરી પછી પાકેલા દાડમનો રસ કાઢી તેમાં તે લોટ મેળવી પાવો. (૨) સર્વ પ્રકારના જ્વર ઉપર:—મસૂરની સળીઓનો ધૂપ કરવો. તે સર્વ જ્વરનો નાશક છે.

૪૪૧ મહુડો—સં ૦ મધુક. મં ૦ મોહાયા વૃક્ષ. કોં ૦ મોહટી. હિં ૦ મહુવા. બં ૦ મોલ. કં ૦ તું ૦ ઇપેમારા. તૈં ૦ ઇપ્પસ. તાં ૦ મધુકં. મલાં ૦ ઇરૂપા. ફાં ૦ ચકાં. ઇં ૦ ઇલિપાટી. લાં ૦ એસિયાલાટ્રિલિયા.

એ જાડ મોટાં મોટાં થાય છે, તે સર્વત્ર હોય છે; પરંતુ ગુજરાત પ્રાંતમાં ઘણાં થાય છે. એનાં પાંદડાં હથેળી જેવડાં, બદામ જેવાં અને જડાં હોય છે. એ પાંદડાં પત્રાળાં કરવાના ઉપ-યોગમાં આવે છે. મહુડાનું લાકડું વજનદાર અને ટકાઉ હોય છે. તે ઇમારતના કામમાં આવે છે.

* મરેડી કડવી, તીક્ષ્ણ, ગરમ તથા વાતકરની પીડાનો નાશ કરનાર છે.

x મર્યાદવેલ—ધણું કરીને અનૂપદેશ (નદીનાળાવાળા ફલદ્રૂપ દેશ)માં થાય છે. એનાં પાંદડાં ખાટી લૂણીના ઊંડ જેવાં બળે એકત્ર અને ફૂલ રાતાં હોય છે.

મહાના ઝાડ ઉપર ફૂલ આવે છે. એ ફૂલ મીઠાં હોવાથી તેનો ગરીબ ભોક્ષો ખાવામાં ઉપયોગ કરે છે. ફળ ઓળા (ચણાના પોપટા) જેવાં આવે છે. ફળનું તેલ કાઢે છે, તેને ડાળિયું કહે છે. એ દીવો બાળવાના કામમાં આવે છે. એ તેલ ઘીમાં મિશ્ર કરી કેટલાક દમલબાળ વેપારીઓ વેચે છે. તે ઘીમાં મળી જાય છે અને ઘી જેવું જ કણીદાર દેખાય છે. એનાં ફૂલો (મહાનાં) દારૂ કરે છે. એ દારૂ પીને ભોક્ષો બોકડા જેવા મદોન્મત થાય છે; તથા અનેક અનાયાર અને કુષ્ટ કૃત્યો કરે છે અને આપણા ઉત્પન્નકર્તા પરમેશ્વરને વિસરી જઈ પોતેજ પોતાનો નાશ કરી નાખે છે. પરમેશ્વરે સારી અને નહારી એવી સર્વ પ્રકારની વસ્તુઓ નિર્માણ કરેલી છે; પરંતુ માણસે નહારી વસ્તુનો ત્યાગ કરી સારી વસ્તુનું ગ્રહણ કરવું; એથીજ કલ્યાણ થશે, એવો ઈશ્વરનો આંતરિક હેતુ છે. મહાડાં:—મધુર, શીત, વાતુલ, વીર્યવર્ધક, પૌષ્ટિક, તૂરાં તથા કડવાં છે; અને કૃમિ, પિત્ત, દાહ, શ્રમ તથા પ્રણુનો નાશ કરનાર છે. એનાં ફૂલ:—મધુર, વૃષ્ય, હૃદય, ધાતુવર્ધક, ગુરુ, સ્નિગ્ધ, હૃદય તથા વિકાસી છે; અને પિત્ત, દાહ તથા વાયુનો નાશ કરનાર છે. એનાં કાચાં ફળ:—શીત, શુકલ, ગુરુ, સ્નિગ્ધ, રસકાળે અને પાકકાળે મધુર, મલસ્તંભક, બલકર તથા ધાતુવર્ધક છે; અને રક્તરોગ, વાયુ, પિત્ત, દમ, તૃષ્ણા, ઉધરસ, ક્ષતક્ષય તથા રાજ્યક્ષમાનો નાશ કરે છે. તેજ પાકવાથી બળકારક છે અને પિત્ત તથા વાયુનાં નાશક છે. પાણુ—મહાડા (પાણીમાં થનારી જાત છે તે):—મધુર, વૃષ્ય, શીત, બલકર તથા રસાયન છે અને પ્રણુ તથા ઉલ્કાનો નાશ કરનાર છે. ઉપયોગ:—(૧) અપરમાર, ઉન્માદ, સન્નિપાત અને અપતંત્રક વાયુ ઉપર:—મહાડાની અંતરજાલ, લીંડીપીપર, વજ, મરી અને સિંધવ, એ કેકરવરણા પાણીમાં વાટી નસ્ય આપવું. (૨) કંઠસર્પ ઉપર:—મહાડાનાં ફળમાંનાં બીઆં પાણીમાં ધસી પાવાં. (૩) ધાતુ પુષ્ટ થઈ કામોત્તેજન આવવા માટે:—મહાડાની અંતરજાલનું ચૂર્ણ દિવસમાં બે વાર સવાર-માંજ દર વખતે ૨-૩ માસા જેટલું ગાયના ઘી અને મધ સાથે આપવું. ઉપર ગાયનું ધારોણુ અથવા તપાવેલું દૂધ ધી-સાકર સાથે પાવું. (૪) સર્પના વિષ ઉપર:—મહાડાનાં ફળમાંનાં બીઆં પાણીમાં ધસી અંજન કરવું.

૪૪૨ મંદાર—સં શ્વેતમંદાર. મં મંદાર, શ્વેતમંદાર, રૂપમંદાર. લિં મંદાર. કં મંદારનું. તાં કોકકુમંદારે. મલાં વેણુતામંદારં. લાં કેલોદ્રોપિસ પ્રેસિરા. ગાં ઢવળામંદાર.

એને “આકરીઓ મંદાર” પણ કહે છે. એ મંદારનાં ઝાડ આકડાના ઝાડને ધણાંજ મળતાં છે. ફળ ફૂલમાં અને ઝાડના રંગમાં ફેર જણાય છે. મંદારનું ઝાડ ઘોળું અને ભૂરું હોય છે. એ ઝાડ રાતમાં આપોઆપ ઉગે છે. એનાં ફૂલ ઘોળાં હોય છે. એના ઉપર ભમરા ધણાં બેસે છે. એક વર્ષની અંદર એને ફૂલ આવે છે. એનો કોયલો દારૂના કામમાં આવે છે. એનું દૂધ ઉકાળી જાડું કરવાથી તેનો ગુદર જેવો ઉપયોગી પદાર્થ (ગદાપચાં) તૈયાર થાય છે. મંદાર:—તીખો, કડવો તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, મેદ, વિષ, વાયુ, કોદ, વ્રણ, સોજો, કંડૂ તથા વિસર્પનો નાશ કરનાર છે. ઘોળો મંદાર:—અતિ ઉષ્ણ, કડવો તથા મલશોધક છે; અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, વ્રણ, કૃમિ તથા અત્યંત દારુણ્યાધિનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) વિષમ જ્વર ઉપર:—મંદારનાં મૂળ રવિવારે કાને બાંધવાં એટલે વિષમજ્વર જાય છે. (૨) આમવાત, રક્તાતિસાર, ઉપદંશ અને રક્તકુષ્ઠ (કોદ) ઉપર:—મંદારનાં મૂળની જાલનું ચૂર્ણ દોઢ માસો દિવસમાં ત્રણ વાર સાકર સાથે આપવું. (૩) વાતશૂળ ઉપર:—મંદારનાં મૂળનું ચૂર્ણ દૂધમાં પાવું.

૪૪૩ માંકડી—એ લિંબુડીની જાતનું વગડાઉ ઝાડ છે. એનાં પાંદડાં લિંબુડીનાં પાંદડાં જેવાંજ હોઈ તેને કાંટા પણ હોય છે. એને લિંબુડી જેવાંજ બારીક ફળ આવે છે. તે સોપારી જેવડાં હોય છે. એ ઝાડ રાયગઢ કિલ્લા ઉપર થાય છે. ઉપયોગ:—(૧) વાયુબદ્ધ શરીર હોય તે:—માંકડીનાં સૂકાયેલાં પાંદડાં તંબાકુની પેઠે ચલમમાં નાખી ૭ દિવસ પાવાં; એટલે શરીરમાંનો વાયુ નીકળી જાય છે. (૨) વાયુ ઉપર:—માંકડીનાં પાંદડાંનો રસ અગર કાઢો પાવો. (૩) સંધિવાયુ અને સુવારોગ ઉપર:—એકાદ ઇંટ અથવા માટી તપાવી, તે ઉપર માંકડીનાં પાંદડાં નાખી તે વડે અંમ શેકવું; અથવા પાંદડાં પાણીમાં કઢવી તે વડે ૪ દિવસ સ્નાન કરવું અને શરીર

પવન લાગવા દેવો નહિ. (૪) ઢોરના ક્ષત ઉપર:—માંકડીનાં પાંદડાં વાટી તે ક્ષત ઉપર ચોપડવાં.

૪૪૪ માચોલ (મચિયણ)—એ ઝાડ ધણું વધે તો એક વેંત વધે છે. એને પાંદડાં થતાં નથી. તેની ડાળીએને જાડી જાલ જેવો નરમ લીલા રંગનો ગર હોય છે. માચોલ વગડાઉ ખારી જમીનમાં થાય છે; એટલે ધણું જ ખારું હોય છે. એ લાજનાં ઝાડ પાણીમાં ઉકાળી તેના ઉપરની જાલ કાઢી નાખી તથા રેષા બહાર કાઢી નાખી તેને સુધારી પછી વાટી મરચાં તથા હીંગથી વધારી શાક કરે છે. માચોલનું રાયતું પણ કરે છે. એમાં મુખ્યત્વે ખારાશ હોવાથી તેનું શાક કે રાયતું કરતી વેળાએ તેમાં મીઠું નાખવું પડતું નથી. આ લાજ સારી સ્વાદિષ્ટ છે.

૪૪૫ માઠ (હાંસો)—સં મારીશ. મં માટ, પોકલ્યાચી લાજ. બં કાંટાનટે. હિં કાંટેદાર ચોલાધ, મરસા. ઉડિં નેઉટાશાગ. તેં કુગલકુરા. લાં એમરેથસ ટ્રિકલર. ઉં નેઉટાશાક.

માઠનું શાક સર્વત્ર અને સર્વ કાળે મળે છે. એમાં રાતો અને ઘોળો એવા બે પ્રકાર છે. માઠની લાજ વાવ્યા પછી ત્રણ અઠવાડીઆમાં મોટી થઈ ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. માઠની લાજ નિર્મળ અને ખાવામાં સારી લાગે છે. દીંટાનાં પાંદડાં ચુંટી કાઢી લાજ કરે છે અને બીઆં આવ્યા પછી દીંટાની પણ લાજ કરે છે. ઘોળો માઠ:—મધુર, રક્ષ, ખારો, શીતળ, ગુરુ, સારક, કફકર તથા વાતકારક છે; અને રક્તપિત્ત, મદ, પિત્ત તથા રક્તદોષનો નાશ કરનાર છે. રાતો માઠ:—કિંચિત્ ગુરુ, ખારો, મધુર, સારક, કફકારક, પાકકાળે તીખો અને અલ્પ દોષ ઉત્પન્ન કરનારો છે. મિશ્રવર્ણ માઠ:—ખારો, સ્વાદુ અને પિત્તકર છે. ખાટો માઠ:—ખાટો, ખારો તથા મધુર છે અને દોષને કોપાવનાર છે. પાણીમાંહેનો માઠ:—વિશેષ કરી રક્તાર્શનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ખાંડક (ગુમડ) જલદી ફૂટવા માટે:—માઠની લાજનું સૂકા-યેડું દીંટું બાળી તેની રાખ અને ચૂનો એકત્ર કરી ઉપર ચોપડવો. (૨) મઘ (દાડ) ઉપર ઉતાર:—રાતો માઠની દાંડીનો રસ ૪ તોલા સુધી પાવો.

૪૪૬ માયફળ (માયાં)—સં માયાફળ. મં તુરટે, માયફળ. હિં માળુફળ. બં માષ-ફલ. કં માપાલકાયિ. ફાં માળુસ. અં આપસ, સમરતુલ, તુરફા. છં ગાલનટ. લાં કારકસુ, ઇનફેક્ટોરિયા.

માયફળનું ઝાડ મોટું થાય છે. એનાં ફળ સાધારણ સોપારી જેવડાં અને તે કરતાં ખારીક પણ હોય છે. માયફળ:—તીખાં, ઉષ્ણ, શૈથિલ્યનાશક, પ્રશસ્ત અને વાતનાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) નાસારોગ ઉપર:—માયફળની ભૂટી સુંઘવી. (૨) બાળકોના રક્તસંઘ્રહણી રોગ ઉપર:—ગાયના દૂધમાં કિંવા ઘીમાં માયફળ ધસી પાવાં. (૩) બાળકોનાં અતિસાર અને સંઘ્રહણી ઉપર:—માયફળ અને સુંઠ ઘીમાં અથવા દૂધમાં ધસી ચાટવા આપવું. (૪) ચોનિ-સંક્રાંચન થવા માટે:—માયફળ અને ફૂલાવેડી ફટકડીના ચૂર્ણની પોટલી ચોનિમાં રાખવા આપવી; અથવા માયફળ અને કપૂર મધમાં ખરલ કરી અંદર લેપ કરવો. (૫) દાંત હાલતા હોય તે ઉપર:—માયફળ ૧ તોલો, ફટકડી ૧ તોલો અને ઘોળો કાથો ૧ તોલો, એનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી તે દરરોજ દાંતે ધસી લાળ ગળવા દેવી. એ પ્રમાણે દિવસમાં બે વાર કરવું. આ ઔષધ ત્રણ કિંવા ચાર દિવસ આપવાથી ગુણપ્રદ થશે. (૬) બાળકોના જીર્ણવર ઉપર:—એ ખારીક માયફળ રાત્રે ઠંડા પાણીમાં પલાળી રાખવાં; અને બીજે દિવસે સવારમાં તે માયફળ ત્રણ તોલા ગાયના દૂધમાં ધસી ૭ દિવસ પાવાં. (૭) આમાંશ (મરડા) ઉપર:—માયફળ ગાયના માખણના નીતર્યા પાણીમાં ધસી ચાટણ કરવું. (૮) લાલાસાવ (લાળ પડવા) ઉપર:—માયફળના કાઠામાં ફટકડી અને કાથાનું ચૂર્ણ નાખી તેના કેગળા કરવા.

× માયાનાં ઝાડો વગડામાં થાય છે. આકૃતિ સર જેવી હોય છે; એના ફળમાં માખીના જેવાં લીલા રંગનાં જીવડાં ધુંચી જાય છે અને તે ફળમાંનો રસ કાઢી નાખી પોલાં કરી નાખે છે. એમાં એનાં બચ્ચાં રહે છે. ઇંડાની માફક એ એમાં વધે છે. પૂર્ણ થવા પછી તે તેમાંથી ઉડી જાય છે; તેથી ધણાંખરાં માયફળ પોલાં હોય છે. નમઠ હોય તો તેમાંથી મરલ જીવડો નીકળે છે.

૪૪૭ માયમૂળ (ગરમેલ)—સં માયિની, માકદી. મં માધ્મમૂળ. હિં માયમૂલ. કં માગિણી. લાં કોલે-સમોર્મે-ટસ.

એ ઝાડ નાના અજમાના જેવાં થાય છે. એનાં પાંદડાં અજમાનાં પાંદડાં જેવાં થાય છે. એનાં મૂળને 'માયમૂળ' કહે છે. એનાં મૂળ ખોદી લાવી તેનું અથાણું કરે છે. માયમૂળની ઉત્પત્તિ ગુજરાતમાં બણી થાય છે. એ મૂળ ઔષધિ હોવાને લીધે રાગી લોકોને એનું અથાણું આપે છે. એથી અપકાર થવાનો ભય નથી. માયમૂળનું ઝાડ—તીખું, કડવું, મધુર, અમિદીપક, સ્વિકર તથા બલકર છે; અને વાયુ, કફ, બરોળ, ગુદમ, ઉદર, આનાહ તથા શીતજ્વરનો નાશ કરે છે. એનાં કંદ—પાકકાળે મધુર અને વિકાસી છે; તથા પાંડુ, સોજો, કૃમિ, પ્લીહા, ગુદમ, આનાહ, ઉદર, સંગ્રહણી અને અર્શનો નાશ કરનાર છે.

૪૪૮ માલકાંગણી—સં ન્યોતિષ્મતી. મં માલકાંગણી, પિંગવી, કરડકાંગણી. હિં માલકાંગણી. જં લતાફટકી. કં કૈયુએરકુ. તૈ વારંજી, એકકુતોગે. તાં વસુ લુવધ, અતિ-પરિચ્ચમ્. ફાં કાલ. ઇં સ્ટાફ્ટ્રી. લાં સીસ્ટ્રસ પેનિક્યુલેટા.

માલકાંગણીના વેદા થાય છે. એ વેદાને ચોમાસામાં ખારીક ફળની મોટી મોટી લૂમ આવે છે. પહેલાં આ ફળનો રંગ લીલો હોય છે. પરંતુ તે પાકે એટલે પીળો થાય છે અને તે ફળ સૂકાઈ પૂટે છે ત્યારે તેનો લાલ બડક રંગ દેખાય છે. એ ફળમાંનાં ખીઆંનું તેલ કાઢે છે. શોભા માટે ગણેશચતુર્થીને દિવસે ગણપતિ પાસે આ ફળની લૂમ લટકાવે છે. **માલકાંગણી**—(નાની તથા મોટી) રસકાળે કિંચિત્ કડવી, રક્ત, કિંચિત્ તીખી, દાહકર, અમિદીપક, અતિ ઉષ્ણ, મેઘા, પ્રસા તથા પુષ્ટિ કરનારી, વૃંચ, તીક્ષ્ણ, વર્ણકર અને તૂરી છે; તથા કફ, વાત, વ્રણ, પાંડુ, વિસર્પ અને ઉદર-પીડાનો નાશ કરનાર છે. **માલકાંગણીનું તેલ**—કડવું, અતિ ઉષ્ણ, સારક, તીક્ષ્ણ, પિત્તલ, રમ્પતિ-બુદ્ધિ-મેધાને કરનાર, લેખન, રસાયણ તથા અગ્નિદીપક છે; અને વાયુ, ત્રિદોષ તથા કફનો નાશ કરનાર છે. **ઉપયોગ**—(૧) અફીણના વિષ ઉપર—માલકાંગણીનાં પાંદડાંનો રસ પાવે. (૨) ખસ ઉપર—માલકાંગણીનાં ખીઆંનું તેલ ચોપડવું અથવા માલકાંગણીનાં ખી ગેમૂત્રમાં વડી ચોપડવાં. (૩) સર્વ વાયુ ઉપર—માલકાંગણીનાં ખીઆં, સુંઠ અને અજમે એ સમલાગે અને એથી બમણો જૂનો ગોળ, એ એકઠાં કરી ખાંડી અર્ધાં તોલા જેવડી ગોળાઓ કરવી અને રોજ એક ગોળા ઘી સાથે આપવી. (૪) અટકાય બંધ થયો હોય તે ઉપર—માલકાંગણીનાં પાંદડાંનો રસ પાવે. (૫) રક્તમૂળ વ્યાધિ (ફૂઝતા હરસ) ઉપર—માલકાંગણીનાં ખીઆં વાડી લેપ કરવો. (૬) ઉદરરોગ ઉપર—માલકાંગણીનું તેલ દરરોજ દૂધ સાથે આપવું. (૭) સર્પના વિષ ઉપર—માલકાંગણીનાં મૂળ ઘસી ચોપડવાં.*

* માલકાંગણીનાં ખીજ બુદ્ધિવર્ધક છે. અમારા એક મિત્રને ચિત્તશ્રમ વાયુ ઉપર દરરોજ એકેક તોલો તેટલીજ સાકર સાથે દોઢેક માસ સુધી આપવાથી એનું મગજ ટેકાણે આવ્યું હતું.

યુનાની દકામો માલકાંગણીનાં ખીજ ગરમ, નિદ્રાનાશક અને કામોદીપક ગણે છે; અને એને સંધિવાત, લકવો, કોઢ અને ખીજ શરદીથી પ્રગટ થયેલ રોગો પર વાપરે છે. એ રોગોમાં પ્રથમ ૧ થી લઈને દરરોજ એકેક વધારી ૫૦ સુધી ખીજ એકલાંજ અથવા ખીજ ગરમ ઔષધિની સાથે મેળવીને ખાવાની ભલામણ કરે છે. સુશ્રુતમાં એને વ્રણશોધક અને કુષ્ઠપ્રશમન કહેલ છે. ચરકસંહિતામાં એને શિરોવિરેચનકર્તા કહેલ છે. એનાં પાંદડાંના રસથી જીલનું જડપણું નાશ થાય છે. એના સેવનથી પેશાબ વધે છે. જળોદરના રોગમાં આપવાથી સોજો દઢે છે. એજ પ્રમાણે જીલાબ પણ થાય છે. પાંદડાંનો રસ આપવાથી સ્ત્રીઓને નષ્ટ થયેલ આર્તવ ફરીથી આવે છે.

***શ્વેતકુષ્ઠ ઉપર**—નવી માલકાંગણીને ઓમૂતથી બીંબવવી. ૪૧ દિવસ સુધી રોજ મૂત્ર નાખતા જવું. પછી પાતાલવૃત્તથી માલકાંગણીનું તેલ કાઢવું. પાતાલવૃત્તને અગ્નિની આંચ મંદ આપવી. આ તેલ લગાડવાથી શ્વેતકુષ્ઠ અવશ્ય દૂર થાય છે (ધનવંતરી માસિકમાંથી ઉદ્ધૃત.) લેખક લખે છે કે, આ ઔષધિનો સેંકડો સમય ઉપયોગ કરેલો છે. ગુણ અતિ ચમત્કારિક છે, ઔષધિ અતિ સુવલ છે.

૪૪૯ માલતી—સં માલતી, સુમના. હિં મં માલતી. બં મંધમાલતી, માલતીલતા. લાં એકાષ્ટિસ્ કાર્યો કામલેટા.

માલતીની વેલ થાય છે. એ વેલીનાં પાંદડાં લંબાઇ પડતાં હોય છે. એ વાળ્યા પછી એ-અઢીજ વર્ષે એને ફૂલો આવે છે. ફૂલ કાંઇક વાંકાં સફેદ રંગનાં હોય છે. એની મોસમ ઉનાળા માં હોય છે. એમાં વાસ ધણો આવે છે. માલતી:—કફ, પિત્ત, મુખરોગ, વળુ, કુષ્ઠ, કૃમિ અને વહેતા કાનના દરદને મટાડનાર છે. જડ જંગમ વિષનાશક અને વમનકારક છે. એનાં ફૂલ નેત્રને હિતકારી છે. માલતીનાં પાંદડાં કફ અને પિત્તનાશક છે.

૪૫૦ માલેખંધ—(મરાડી નામ છે) સં સંધિની. મં ધાકટા માલેખંધ. આ જાડની ડંચાઇ એક વેંતથી એક હાથ જેવડી હોય છે. એનાં પાંદડાં એક આંગળ પહોળાં હોઇ ત્રણ-ચાર આંગળ લાંબાં હોય છે. એ જાડ દક્ષિણ કાંકણમાં થાય છે. એ જાડમાં એવો ચમત્કાર છે કે એનાં પાંદડાં ઉપરથી અર્ધાંજ તોડી પુનઃ મેળવી દેવાથી લાગલોજ તેનો સાંધો મળી જાય છે. આ પાંદડાંમાં ચીકાશ બહુ હોય છે. ઉપયોગ:—(૧) અભિધાત કિંવા અસ્થિભંગમાં જખમ થઇ રક્ત-સ્રાવ થતો હોય તે ઉપર:—તત્કાળ માલેખંધ વાટી વડી કરી જખમ ઉપર લગાવી પાટો બાંધવો, એટલે ગમે તેવો દુર્ધર જખમ હોય તોપણ રક્તપ્રવાહ તુરતજ બંધ થઇ ત્રણ દિવસમાં જખમ ભરાઇ આવે છે. પાંદડાં સૂકાં હશે તોપણ ચાલશે.

૪૫૧ માહુલી—(સં મહાયમલપત્રક) માહુલીનો વેલો હોય છે. કંચનારનાં કિંવા ચાંમેરનાં પાંદડાં જેવાં એનાં જોડપાન હોય છે. એ પાંદડાં કંચનારના કરતાં ત્રણ-ચારગણાં મોટાં હોય છે. માહુલીના વેલા મધીયપુરના રાતમાં અને કનકેશ્વરના કુંગરામાં ધણાં થાય છે. બીજે ટેકાણે હોવાનું સાંભળવામાં નથી. એનાં પાંદડાંનાં પત્રાળાં ધણાં ઉત્તમ થાય છે. એ પાંદડાં ધણા દિવસનાં હોય તો પણ પાણી સિંચવાથી પુનઃ નરમ થાય છે. એ પાંદડાંમાં રાખેલી વસ્તુ બગડતી નથી.

૪૫૨ મિરજેળી—મિરજેળીના વેલા જાડની જોડમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એનાં મૂળ જાડમાં જ હોય છે. એનાં પાંદડાં મોટાં હોય છે. એ પાંદડાંનો વાસ ધણો આવે છે. એ પાંદડાં મિર-વેલીનાં (મરીનાં) પાંદડાં જેવાં હોય છે. પાંદડાંનું દીંદું એ આંગળ લાંબું હોય છે. મિરજેળીનો રસ નાકમાં નાખે તો છીંકા આવે છે. મિરજેળીનો રસ ઉષ્ણ હોઈ વાયુનાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) બદ જલદી કુટવા માટે:—મિરજેળીનાં પાંદડાં બારીક વાટી તેની નાની વડી કરી ગાંઠ ઉપર લગાવવી, જેથી ગાંઠ જલદી કૂટશે. પછી એજ ઔષધ ચોપડવાથી અંદરનું સર્વ દર્દ તુરત નીકળી જશે. (૨) અંગમાં કળતર થાય છે તે ઉપર:—મિરજેળીનાં કુમળાં પાંદડાંનો રસ કાઢવો અને જૂનાં પાંદડાંનો રસ કાઢવાને પાણીને બદલે તે રસ છાંટી જૂનાં પાંદડાંનો રસ કાઢવો. પછી એ રસમાં નાળિયેરનો અંગરસ એક ચતુર્થાંશ મેળવી તેમાં ગ્રીણી વાટેલી મરીની ભૂકી નાખી તે મિશ્રણ અંગે મર્દન કરવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ બે વખત ચોપડી ચોથે દિવસે ગરમ પાણીવડે સ્નાન કરવું; એટલે અંગમાંનું કળતર નાશ પામશે. (૩) સન્નિપાત જર ઉપર:—મિરજેળીનાં પંચાંગનો કાઢો કરી લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી પાવો. (૪) ગુદમરોગ ઉપર:—મિરજેળીનાં મૂળ નાળીએરના રસમાં ધસી થોડો ગેળ નાખી પાવાં.

૪૫૩ મીઠો લીમડો—સં મિષ્ટ નિંબ, કેટર્ય. મં કઢીનિંબ. બં મિષ્ટ નિમ.

આ જાડ ધણાં મોટાં થતાં નથી. આ જાડ બાગમાં વાવે છે. એ જાડને બારીક કાંટા હોય છે. એનાં પાંદડાં સુગંધી છે. એ પાંદડાં મસાલામાં નાખે છે તથા ઘી ચોપડી દેવનાની જાળમાં શેકી કઢીમાં નાખે છે; તેથી કઢી સુવાસિક થાય છે. મીઠો લીમડો:—શીતળ, કડવો, તિખટ, તૂટ તથા લઘુ છે; અને દાહ, અર્શ, કૃમિ, થળ, સંતાપ, સોજો, કોઢ, ભૂતઆધા તથા વિષનો નાશ કરનાર છે.

૪૫૪ મીઠું લિંબુ (મોસંબી)—સં મધુજંબીર. મં સાખરનીંબુ. હિં મીઠા નીંબુ. બં કમલાલેબુ. કં કિતિલે, સહરેમંચી. ફાં લિમનેશીરી. અં લીમુ નેહુલુ. ઇં સ્વીટ લેમન.

આ એક લિંબુનીજ જાત છે; પરંતુ એનાં ફળ ખાટાં લિંબુ કરતાં મોટાં થાય છે. એ ફળ નારંગી જેવડું થાય છે. એનો સ્વાદ મીઠો હોય છે. એ જાડ ધણાંજ ઉંચાં વધી એનો વિસ્તાર

પણ ધણી મોટા થાય છે. એ જાડ ઉપર કાંટા હોય છે. પાકા ફળનો રંગ રાતો હોય છે. ઉષ્ણ ઋતુમાં એ ફળ ધણાં સારાં લાગે છે. મીઠું લિંબુ:—મધુર, સ્વાદવાળું, શીતળ, તર્પણ, તૃણ, વૃષ્ય, પુષ્ટિકારક, જડ, ધાતુવર્ધક અને ગ્રાહક છે; તથા વાયુ, પિત્ત, કફ, ઉલટી, શોષ, વિપરોગ, રક્તરોગ, અરુચિ અને શ્રમનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ઉલટી ઉપર:—સૂકાયેલા મીઠા લિંબુની રાખ મધમાં આપવી.

ઠપપ મીંદળનું જાડ—સં મદન. મં ગેળ, મેણુફળ. હિં મૈનફળ, કરહર. બં મયનાકાંટા. તાં પુગારે, માર્કારે. તૈં મારિંગા, વસન્ત કડિમિ એદું. કં મંગારે, બોનગેરે, રણ્યબોનગેરે. મલાં માંગાકાચી. અં જોણુકં. દક્ષિં મેણુહલ. નેં મૈદલ. પં મિંડકાલ. ઇં ભુશીગાર્ડિનીઆ. લાં રેન્ડીઆ ડ્યુમેટારમ્.

આ જાડ ધણું મોટું થતું નથી. એને બે આંગળ જેવડી લંબાઈના નાના અને મોટા કાંટા હોય છે. એનાં પાંદડાં વડનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એને સોપારી જેવડાં ફળ આવે છે. તે પાકે એટલે પીળાં થાય છે. એ ફળને 'મીંદળ' કહે છે. એ જાડ કુંગરાળ પ્રદેશમાં બહુ થાય છે. એની બૂકી કરી કોળી લોક નદીમાં નાખે છે; તેથી કરી માછલાં લુપ્થ થઈ ત્યાંનાં ત્યાંજ રહે છે. ચોમાસાને માટે જે ધાન્ય સંગ્રહ કરી રાખવાનું હોય તેમાં લીલાં મીંદળ નાખવાં એટલે તે ધાન્ય સડી જતું નથી. ચાળેલી રાખમાં પારો મિશ્ર કરી તે રાખ ધાન્યમાં નાખે છે. તે કરતાં આ રીત ઉત્તમ છે. મીંદળ—તીખું, કડવું, ઉષ્ણ, મધુર, લેખન, લઘુ, રક્ષ, વાંતિકારક, કડવું અને ખરિતના કામવિષે ઉત્તમ તથા કિતકારક છે; અને કફ, વાયુ, મળ, શોષ, આનાહ, આફરો, સોજો, વિદ્રધિ, વિષ, ગુદમ, સળેખમ, કોઢ, અર્શ તથા તાવનો નાશ કરનાર છે. ઉપયોગ:—(૧) આગં-તુક પેટના શૂળ ઉપર:—મીંદળ કાંજમાં ઘસી તેનો દિવસમાં નવ-દશ વખત નાબિ (કુંડી) ઉપર લેપ કરવો. (૨) પિત્ત પડવા માટે:—મીંદળનો રસ બે પૈસાભાર કાઢી તેમાં મધ નાખી પાવો. સૂકું ફળ હોય તો ચૂર્ણ મધ સાથે આપવું એટલે ઉલટી થઈ પિત્ત પડશે. (૩) શીઘ્ર પ્રસૂતિ થવા માટે:—જનનેદ્રિય(યોનિ)ને મીંદળની ધૂણી આપવી અને કળકાવીના મૂળને દોરો બાંધી તે હાથે-પગે બાંધવાં. (૪) કફવાત ઉપર:—મીંદળનું ચૂર્ણ દૂધમાં મેળવી પાવું એટલે ઉલટી થઈ કફ—વાયુની પીડા દૂર થાય છે. (૫) આદારીશી ઉપર:—સૂર્યોદય પહેલાં મીંદળ તથા સાકર ગાયના દૂધમાં ઘસી તેનું નસ્ય આપવું. (૬) ગડગુમડાં અને રતવા ઉપર:—મીંદળ લીમડાના રસમાં ઘસી ચોપડવું. (૭) જૂ મારવાને માટે:—મીંદળનો રસ કાઢી માથે ચોપડવો એટલે ચાર ઘડીમાં જૂ મરે છે. (૮) સ્તનરોગ ઉપર:—મીંદળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૯) ઉલટી થઈ કફ પડવા માટે:—મીંદળ ૧ તેલો, સિંધવ ત્રા તેલો અને લીંડી-પીપર દોઢ માસો, એનું ચૂર્ણ કરી તે ૪ માસા ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં નાખી પાવું.

ઠપડ મીંદીઆવળ (સોનામુખી)—સં બૂમ્યાહુલી. મં ભુયતરવડ. હિં સોનામુખી, ભુંધ ખખસા. બં કાંકરોલભેદ. કં નેલદાવરેગિડ. તૈં નેલતાંગેડી, નેલપોના. તાં નિલાવરે. મલાં નિલવાક. ફાં અં સના. ઇં અક્ષેકઝાંદ્રિયનસેના. લાં કેશિયાઓખોવેટા.

* મીંદી આવળમાં પાંદડાં ઉપરથી બે-ત્રણ પ્રકાર છે. એકનાં પાંદડાં કુંવાડીઆ જેવાં હોય છે અને બીજી જાતનાં લાંબાં હોય છે. લાંબાં પાંદડાંની જાતને "સોનામુખી" કહે છે. એ જાડ જમીન ખરોખર વેલાની પેઠે પ્રસરે છે. એને ચપટી શિંગો આવે છે. મીંદી આવળ રચક છે. મીંદી આવળ:—તીખી, કડવી, અગ્નિદીપક, મૃદુ, રચક તથા દેહશોષક છે; અને આનાહ, ઉદર-રોગ, કરોળીઆ, ગુદમ, કૃમિ, આમ, સોજો, જવર, કોઢ, વાયુ, આમશળ, વિષ, દુર્ગંધ તથા ઉચ-રસનો નાશ કરનાર છે. એનાં મૂળ:—તૂરાં, અમિદીપક, વર્ચુકર તથા પાકકાળે સ્વાદુ છે; અને કૃમિ, કોઢ, ચકૃત, ધાતુક્ષય તથા વાયુનો નાશ કરનાર છે. બંદરી સોનામુખી (ફૂલ અને પાંદડાં રાતાં

* સંસ્કૃત વૈદ્યક ગ્રંથોમાં મીંદી આવળને કફ અને રાકાયેલ પિત્તને કાઢનાર, મસ્તકશુદ્ધિ કરનાર તથા સંધિવા ઉપર અત્યંત ઉપયોગી જણાવી છે. એનાથી ફોડા નાશ પામે છે, પેટના કૃમિ નીકળી જાય છે તથા હરસ મટે છે.

હોય છે તે):-તૂરી, ખાટી, સ્થિત, સારક, કડવી તથા બેદક છે; અને પિત્ત, ગુલ્મ, અતિસાર, શોથ, વિષ, ત્રિદોષ, કાઠ, જ્વર, શ્વાસ, આનાહ, કૃમિ, રક્તદોષ, ઉદરરોગ, તૃષા તથા દાહનો નાશ કરે છે. એનાં ફૂલ:-કાંતિકર અને મોહનાશક છે. એનાં ફળ:-તૂરાં, રચિકર તથા દુર્ગર છે; અને ઉલ્લી, કૃમિ, તૃષા, મેહ તથા નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. બીજાં:-મધુમેહ, રક્તાતિસાર તથા વિષનો નાશ કરે છે. મૂળ:-મધુર તથા ઉષ્ણ છે; અને શુક્રદાય, રક્તપિત્ત, શ્વાસ તથા મોહનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:-(૧) રેચ થવા માટે:-મીંઢી આવળનાં પાંદડાં રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે મસળી ગાળી ગોળ નાખી પાવાં; એટલે મૂત્રરેચ અને રેચ થઈ કાઠામાંની ગરમી નીકળી જાય છે; અથવા પાંદડાંનો કાઠો કરી તે પાવો એટલે રેચ થાય છે. (૨) કાન કળવા માટે તે ઉપર:-મીંઢી આવળનું ચૂર્ણ એક માસો ગરમ પાણીમાં પાવું. (૩) દાદર ઉપર:-મીંઢી આવળનાં બીજાં અને ગરમાળાની શિંગેમાંનું મગજ દહીંમાં વાટી લેપ કરવો. (૪) પરસેવો ધણું આવતો હોય તે ઉપર:-મીંઢી આવળની ભૂદી અર્ધો તોલો ગાયત્રી છાશમાં નાખી પાવી. (૫) ગર્ભધારણને માટે:-મીંઢી આવળનાં પાંદડાં સૂકવી ચૂર્ણ કરવું અને ગોખરનાં પાંદડાંના રસમાં અથવા સાકરમાં ૨૧ દિવસ આપવું. (૬) પાંડુરોગ ઉપર:-મીંઢી આવળનું ચૂર્ણ પૈસાભાર આંખાની પાકેલી કેરીના રસમાં આપવું. (૭) સર્પદંશ ઉપર:-કસુંબીના તેલમાં મીંઢી આવળનું ચૂર્ણ અર્ધો તોલો નાખી આપવું, એટલે ઉલ્લી થઈ વિષ ઉતરે છે. (૮) અતિસાર ઉપર:-મીંઢી આવળનું ચૂર્ણ છાશમાં પાવું. (૯) શૂળ ઉપર:-મીંઢી આવળનાં મૂળ ગરમ પાણીમાં પાવાં. (૧૦) સ્તનરોગ (સ્તન ઉપરનાં ગુમડાં) ઉપર:-મીંઢી આવળનાં મૂળ ઘસી ચોપડવાં. (૧૧) કબજાદાય ત્વદ્દોષ ઉપર:-મીંઢી આવળ રાત્રે ગોમૂત્રમાં બીંજની રાખી સવારે સૂકવવી. એ પ્રમાણે તેને ૧૦ દિવસ જાવના આપી ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ છ માસાથી ૧ તોલા સુધી ગરમ પાણીમાં આપવું; એટલે બે-ત્રણ રેચ થઈ રોગ સત્વર દૂર થાય છે.:-

૪૫૭ મુગવેલ (જંગલી મગ)-સં મુદ્ગપર્ણી, અરણ્યમુદ્ગ. મં મુગવેલ, મુંગણવેલ. હિં મુગવની, મુગૌની. બં મુગાની. કં કાઠેસર. તૈં કારપેસ્તરા. તાં કટુંપાયર. તું કટુંપાડેંગી. મલાં કટુંપાયર. લાં દેસિયોલસ દ્રાયલોખસ. કાં કોહસર.

આને “જંગલી” કે “અગાઉ મગ” પણ કહે છે. આ વેલ વૃક્ષ ઉપર ચઢેલી હોય છે. એ વેલીની જડાઇ પગના નળા જેવડી હોય છે. આ વેલ દક્ષિણ કાંકણ અને ગોવા પ્રાંતમાં ધણી થાય છે. એ વેલીની હાથમાં પકડવા લાયક સાધારણ લાકડીઓ પણ થાય છે. એ વેલીની શિંગેમાં ચોળાની આકૃતિ જેવાં બીજાં આવે છે. તેનું તેલ કાઢે છે. એનાં પાંદડાં લાંબાં હોય છે. મુગવેલ:-શીતળ, રક્ષ, સ્વાદુ, પુષ્ટિકર તથા નેત્રને હિતકારક છે; અને સોજો, સંત્રહણી, તાપ, દાહ, ત્રિદોષ, ઝાડો, દમ અને વાતરક્ત વગેરે રોગો મટાડે છે. ઉપયોગ:-(૧) ખરજ (કંઠૂ), ખસ ઇત્યાદિ ઉપર:-મુગવેલનાં બીજાં એક દિવસ ગોમૂત્રમાં પલાળી રાખી બીજે દિવસે તેમાંજ બીજું ગોમૂત્ર રેડી બારીક વાટી શરીરે મર્દન કરવું. (૨) ઉપદંશથી થયેલ આમડીનો વિકાર, ખરજ, ખોડો, ખસ ઇત્યાદિ ઉપર:-મુગવેલનાં બીજાંનું તેલ નિત્ય શરીરે ચોળવું. આ વેલીને કોષ મરશિંગી પણ કહે છે.

૪૫૮ મુચકંદ-સં કં હિં મં મુચકંદ. લાં ટેરોરપર્મમ સુખેરિક્ષીઅમ.

આ ઝાડ મોટું થાય છે. એ ઝાડનાં પાંદડાં ખાખરાનાં પાંદડાં જેવાં મોટાં હોય છે. એ

÷ કબજાદાય ઉપર:-સ્વાદિષ્ટ વિરેચન ચૂર્ણ-મીંઢી આવળ ૧૫ તોલા, જેડીમધ ૫ તોલા, વરીઆળી ૫ તોલા, શુદ્ધ આમળસારો ગંધક ૫ તોલા તથા સાકર ૩૦ તોલા, આ સર્વે વસ્તુઓને અલગ અલગ ખાંડી ચૂર્ણ કરી કપડેથી ગાળી લેવું. પછી ખરજમાં ગંધક તથા મીંઢી આવળનું ચૂર્ણ ધુટવું. પછી બાકીનાં ચૂર્ણ એકેક મેળવતાં જવાં. બધી વસ્તુઓ સારી મળી જાય ત્યાંસુધી ધુટવા કરવી. આ ચૂર્ણને અંગ્રેજીમાં “પ્લેવીશ ગ્લીસરાઇઝ” કહે છે. માત્ર ૦ થી ૦૫ તોલો. નવસેકા પાણી સાથે રાત્રે સૂતી વખતે લેવાથી લોહીવિકાર, હરસ, કબજાદાય, મરડો, ખસ, ખોટી ગરમી વગેરે રોગમાં લાભદાયક છે. આ ઔષધિથી એક અથવા બે દસ્ત સવારે થાય છે.

ઝાડ ઉપર એક વેંત લાંબાનું એક ફૂલ આવે છે. એ ફૂલનો રંગ પીળો હોય છે. ફૂલનો સુવાસ સાધારણ હોય છે. ફૂલને ચાર પાંખડીઓ હોય છે. એ ઝાડ ઉપર ચોર આમલીના જેવાં પરંતુ તે કરતાં નાનાં ફળ આવે છે. એનું લાકડું ઇમારતના ઉપયોગમાં આવતું નથી. મુચકંદઃ—તીખું, કડવું તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, ઉધરમ, કંઠદોષ, ત્વગ્દોષ, સોજો, વલ્લ, ખરજ, મસ્તકપીડા, ત્રિદોષ, રક્તપિત્ત તથા પિત્તવિકારનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) વાયુસંબંધી મસ્તકપીડા ઉપરઃ—મુચકંદનાં ફૂલ અને એરંડાનાં મૂળ કાંજમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૨) આદારીશી ઉપરઃ—મુચકંદનાં ફૂલ વાટી મસ્તક ઉપર લેપ કરવો. (૩) દોરોના કુંઠ રોગ (દોર સૂકી લીંડીઓ હોય છે; દિવસે દિવસે શક્તિ ધીમે ધીમે સૂકાઈ જાય છે અને સર્વ દાંત હાલવા લાગે છે તે) ઉપરઃ—મુચકંદની છાલનો રસ કાચો અર્ધો શેર કાઢી તેમાં તેટલોજ નાળીએરનો રસ નાખી તે મિશ્રણમાં ૬ તોલાસુધી ગોળ નાખી દરરોજ એક વાર, એમ સાત દિવસસુધી ઔષધ પાવું. (૪) મલદ્વાર બહાર આવે છે તે ઉપરઃ—મુચકંદના ફૂલની રાખ માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવી.

૪૫૮ મુદ્ગર (કમરંખ) —સં. કમરં. મં. કં. કમરં. હિં. કમરંખ. બં. કમરંગ.

એ ઝાડ કોકણ પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે. મુદ્ગરનાં ઝાડ મોટાં થતાં નથી. એનાં પાંદડાં પાતળાં અને હાયા ઘણી ઠંડી હોય છે. આ ઝાડ સર્વ કાળ લીલું હોય છે અને તેને પુષ્કળ ફળ આવે છે. મુદ્ગરનું અથાણું અને મુરખો સારો થાય છે. મુદ્ગર ગળાયતાં હોય છે. મરી, જીરું અને મીઠું લગાડવાથી વિશેષ સ્વાદ આવે છે. કાઈ કાઈ પાકેલાં મુદ્ગર એમનાં એમ ખાય છે. તેનો રંગ પીળો હોય છે. તેને ચારે બાજુએ રેખા હોય છે. આ ફળ પાકે છે ત્યારે સુંદર દેખાય છે. આ ફળ પિત્તનાશક છે. એને “કમક” પણ કહે છે. મુદ્ગર લીલાંઃ—ખાટાં, ઉષ્ણ, વાતનાશક અને પિત્તકારક છે. પાકેલાં મુદ્ગરઃ—મધુર, ખાટાં, બળકર, પુષ્ટિપ્રદ અને રચિકારક છે.

૪૬૦ મુસળી —સં. મુસળી કંદ. મં. મુસળીકંદ. હિં. મુસલીકંદ. કાં. નેલનાડી. લાં. હિપોક્રીસિસ બ્રેવ્હાઈલિયા. તાં. તિલાપને, તાલતાડ. તૈં. નેલતાડીચેટ્ટુ. તું. નેલમુડ. મલાં. નિલપના. ગાં. ભુમ્મિહિ.

મુસળીનાં નાનાં નાનાં ઝાડ ચોમાસામાં વગડામાં ઉગે છે. એનાં પાંદડાં ખારેકના નાના રોપાનાં એક આંગળ પહોળાં પાંદડાં જેવાં પરંતુ તે કરતાં પાતળાં અને પહોળાં હોય છે. એના કંદ થાય છે. એ પાંચ-છ આંગળ લાંબા હોય છે. એનો વર્ણ કાળો હોય છે. એ કંદ પૌષ્ટિક છે. મુસળીકંદને “કાળી મુસળી” પણ કહે છે.* મુસળીઃ—મધુર, શીતળ, વૃણ્ય, ધાતુપુષ્ટિ કરનાર, બલને આપનારી, શ્લેષ્મલ, પિત્તલ તથા જડ છે; અને પિત્ત, દાદ, શ્રમ તથા રક્તદોષનો નાશ કરનાર છે. ઘોળી મુસળી કરતાં કાળી મુસળી અધિક ગુણવાળી અને રાસાયનિક છે. ઉપયોગઃ—(૧) વીર્યવૃદ્ધિ અને પુષ્ટિને માટેઃ—મુસળીકંદનાં ઝાડના કંદ સ્વચ્છ ઘોષ છોલી સારી પેઠે સૂકવવા અને તેની ખારીક બૂકી કરી રાખવી. પછી રોજ સવારમાં ગાયનું દૂધ ૧૪ તોલા લઈ તેમાં ઉપર કહેલી બૂકી બે તોલાસુધી નાખી મેળવી અગ્નિ ઉપર મૂકી દૂધ ઉકાળવું; ઉકાળતાં અધું રહે એટલે તેમાં સાકર ૩ તોલા અને ઘી બે તોલા નાખી પાકું કરવું. પછી તેમાં જળફળ, એલચી અને કેસરની બૂકી નાખી, બદામ-ચારોળી નાખવાં; તેમાંથી અર્ધો પાક સવારે અને અર્ધો સાંજે એ પ્રમાણે નિત્ય નવો તૈયાર કરી સાત કે ઐદ દિવસ ખાવાથી પાતળી થયેલી ધાતુ ઘટ થઈ ધાતુવૃદ્ધિ થાય છે. (૨) ધાતુપુષ્ટિને માટેઃ—મુસળી ચાવી ખાવી અથવા એનું ચૂર્ણ ઘી અને સાકર નાખી ખાવું. (૩) પથરી ઉપરઃ—મુસળીકંદ ખાવા એટલે પથરી ગળી જાય છે. (૪) પ્રદર ઉપરઃ—મુસળી અને જમ્બુદીની કળીઓ સાકર સાથે ખાઈ ઉપર દૂધ પીવું. (૫) સંત્રહણી ઉપરઃ—મુસળી હાથમાં કિંવા ચોખાના ઘોવરામણમાં વાટી એક તોલો આપવી. પથ્થ-હાથ અને ભાત ખાવાં.

૪૬૧ મૂળા —સં. મૂલક. મં. મૂળા. હિં. મુલી. બં. મૂલા. કં. ગાં. તાં. તું. મુદ્ગંગી.

* મુસળીનો રોપો દરથી નવા ખજુરાના નાના રોપા જેવો જણાય છે. મુસળીના છુપમાં પીળા રંગનાં નાનાં ફૂલ આવે છે. જડની નીચે આંગળી જેવાં જડાં મૂળ હોય છે તેને કાળી મુસળી કહે છે.

તેં મુલ્લાંગી, શુતિદુષા. મલાં કનકપાલ. કાં તુરખ. અં બજરલ ફજલ. ઇં રેડીશ. લાં રફેનસ્ સેડીવસ્.

મૂળા અને ગાજર એ એક જાતનું શાક છે. મૂળા જમીનમાં કંદ પ્રમાણે થાય છે. જમીન સારી હોય અને ખાતર વગેરે મહેનત સારી થાય તો એકેક મૂળો પાકા બશેર વજનનો થાય છે. મૂળાનાં બીજાં વાવા તેના છોડ થાય એટલે તે ઉપર શિંગો આવે છે અને તેમાં મૂળાનાં બીજાં હોય છે. મૂળાનું, તેનાં પાંદડાંનું અને તેની શિંગોનું શાક થાય છે. મૂળાનું રાયતું બહુ સારું થાય છે. મૂળા એકલા પણ ખવાય છે. મૂળો એ પાચક અને ઠંડો છે. મૂળાનો રંગ ઘોળો સફેદ હોય છે. મૂળાનાં બીજાં માખણમાં નાખી વાવવાં; એટલે મૂળા માખણ જેવાજ મૃદુ થાય છે અને પાક પણ પુષ્કળ આવે છે. સાધારણ મૂળા:—તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, કડવા, તીખા, આહક, અગ્નિદીપક, ગુરુ, રુચિકારક તથા પાચક છે; અને અર્શ, ગુલ્મ, હૃદ્રોગ, વાયુ, કફ, જવર, દમ, નાસારોગ તથા કંઠરોગનો નાશ કરે છે. કુમળા મૂળા:—ખારા, કડવા, ઉષ્ણ, લઘુ, રુચિકર, અગ્નિદીપક, હૃદ્ય, તીક્ષ્ણ, સારક, પાચક, મધુર, આહક તથા બલકારક છે; અને મૂત્રદોષ, દમ, ઉવરસ, અર્શ, ગુલ્મ, ક્ષય, નેત્રરોગ, નાભિશૂળ, કફ, વાયુ, કંઠરોગ, ત્રિદોષ, દદ્રૂ, શૂળ, આમ, ઉદાવર્ત, પીનસ તથા વ્રણનો નાશ કરનાર છે. સ્થૂલ (જડો) મૂળા:—ઉષ્ણ, તીખા, રુચિકર, આહક તથા દીપક છે; અને કફ, વાત, કરમ તથા ગુલ્મનો નાશ કરનાર છે. જૂના મૂળા:—મુખ્યત્વે ઉષ્ણવીર્ય છે; અને દાહ, પિત્ત તથા રક્તદોષ અને શોષનો નાશ કરે છે. પાકા મૂળા:—તીખા, ઉષ્ણ તથા અગ્નિકારક છે. ભોજન પહેલાં ખાવાથી પિત્ત તથા દાહને ઉત્પન્ન કરે છે. અથવા પહેલાં જો તે દોષ હોય તો તે બહુજ વધી જાય છે. અને ભોજન સાથે ખાવાથી દિનકર તથા બલકારક છે. આ મૂળા મીઠું ચોળી ખાવાથી અર્શ, શૂળ અને હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે. મૂળાની શિંગા:—કિંચિત્ ઉષ્ણ છે અને કફ તથા વાયુની નાશક છે. મૂળાનાં ફૂલ:—કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. સૂકાયેલા મૂળા:—લઘુ છે અને સોજો, વિષદોષ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરનાર છે. ગાજર જેવા એક લાલ રંગના મૂળાને મરાઠીમાં “શેડી મૂળા” કહે છે. જેને સંસ્કૃતમાં ‘ગૃજન’ કહે છે અને ગુજરાતીમાં “ગાજર” કહે છે. તે તીખા, ઉષ્ણ, રુચિકર, અગ્નિદીપક તથા હૃદ્ય છે; અને કફ, વાયુ, ગુલ્મ તથા દુર્ગંધનો નાશ કરે છે. ગોળ મૂળા:—તીખા તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, વાયુ, પિત્ત તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ઉચ્ચકી ઉપર:—સૂકાયેલા મૂળાનો કાઢો પાવો. (૨) બોદારશિંગાના વિષ ઉપર:—મૂળા અને સુવા ખાવા. (૩) પથરી ઉપર:—મૂળાનાં બીજાં તોલા ૪ અર્ધા શેર પાણીમાં ઉકાળી પાણી પાશેર રહે ત્યારે પાવું. (૪) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—૨૦ મૂળા લઘુ પાન અને કાંદો કાઢી નાખી પાનની નીચે રહેલો ગોળ પૈસા જેવડો લીસો ભાગ લઘુ તે સર્વનો રસ કાઢી, તેમાં ત્રણ તોલા ઘી નાખી સાત દિવસ પાવો. (૫) નળવાયુ ઉપર:—મૂળાનો રસ ૪ પૈસાભાર કાઢી તેમાં તેટલુંજ મધ નાખી ૩ દિવસ પાવો. (૬) અજીર્ણ ઉપર:—મૂળાના પાતળા કાપા કરી તે ઉપર મીઠું નાખી જોરથી મસળી ફેટલીક વાર એમ ને એમ રાખવા. પછી જોરથી મસળી તેમાંનું પાણી પીલી કાઢી તે પીતા ચાવી ખાવા, એટલે તુરત અજીર્ણવિકાર નાશ પામે છે. (૭) અમ્લપિત્ત ઉપર:—મૂળો અને સાકર ભેગાં ચાવીને ખાવાં. (૮) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—મૂળા પીલી તેનો રસ એક તોલો કાઢવો અને ગાયનું ઘી એક તોલો નાખી તે પાવું; અથવા મૂળાના કાપા ઘીમાં તળી સાકર સાથે ખાવા. (૯) કરોળીઆ ઉપર:—મૂળાનાં બીજાં અથેડાનાં પાંદડાંના રસમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૧૦) ગંડમાલા અને ગલગંડ ઉપર:—મૂળાનાં બીજાં, સણનાં બીજાં, સરગવાનાં બીજાં, સરસવ, જવ અને અજસી, એમને છાશમાં વાટી લેપ કરવો. (૧૧) શુક્રાશ્મરી (પથરી) ઉપર:—મૂળાનાં પાંદડાંના રસમાં સુરોખાર નાખી પાવો. (૧૨) વાત-કફ-જવર ઉપર:—સૂકાયેલા મૂળાનો ઋષ પાવો. (૧૩) મૂત્રાઘાત ઉપર:—કુમળા મૂળાનાં

× ઔષધથી ૧૬ ગણા પાણીમાં સારી રીતે ઉકાળી પાણીને (ઓસામણને) ગાળી લવું. પછી તેમાં દરદીની પ્રકૃતિ અને રુચિ અનુસાર સિંધાજીણુ, જીરૂ, હીંગ વગેરે મસાલો મેળવી તેમાર કરવું તે ઋષ કહેવાય છે.

પાંદડાંનાં રસમાં સુરોખાર નાખી કુટી ઉપર ભેપ કરવો.

૪૬૨ મેંદાશિંગી (ખરશિંગી)—સં મેષશૂંગી. વં હિં મેંદાશિંગી, મં મેદશિંગી, મેડશિંગી. લાં ડાલીચંદ્રોન ફલકટા. એનો વેશો હોય છે.

એનાં પાંદડાં તોડવાથી તેમાંથી દૂધ નીકળે છે. એનાં ફળ ઘેટાનાં શિંગડાં જેવાં હોય છે. એ કાંટાવાળું હોય છે. આંખોનાં ઔષધોમાં એનો ઉપયોગ કરે છે. મરડાશિંગી આ વનસ્પતિને આવતી નથી. એનાં ઝાડ બુદ્ધાં હોય છે, એમ જણાય છે. મેદાશિંગીની વેલ ખંડાળાના ઘાટ ઉપર અને ખીજા કુંગરે ઉપર ઘણીજ મળે છે. તેની છાલનો પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. એ ઉત્તરીદ્વારા કફને બહાર કાઢનારી છે. એને ‘ખરશિંગી’ એમ પણ કોઈક કહે છે.

૪૬૩ મેદાશિંગ—(સં મેષશૂંગી. મં મેડશિંગી, ખરશિંગી, મેંદાશિંગી. હિં મેદાશિંગી. કં ઉરિયમારા, ઉડિમારા. તાં ઓડિયમાર. તૈં ઓટિમાનુ. મલાં ઓટી, ઉટી, ખં મેડાશિંગે, માડલશિંગી, લાં દૂસ ઓડીના.

મેદાશિંગના ઝાડને ‘ખરશિંગ’ પણ કહે છે. આ ઝાડ મોટું થાય છે. કોંકણ પ્રાંતમાં આ ઝાડ ઘણે સ્થળે થાય છે. એનાં પાંદડાં કડવા લીમડાનાં પાંદડાં જેવાં પણ તેથી લાંબાં હોય છે. એને ચપટી અને એક આંગળ પહોળી તથા આશરે પોણો હાથ લાંબી શિંગો આવે છે. એ ઝાડનાં પંચાંગ અને શિંગો કડવાં હોય છે. એનું લાકડું સાધારણ કામમાં ઉપયોગી છે. એના લાકડાનાં મૃદંગ સાનાં થાય છે. મેદાશિંગ:—રસકાળે કડવી, રક્ષ, પાકકાળે તીખી, સ્વાદુ, શીતળ, ચક્ષુષ્ય, બેદક, બલકર, રસાયન તથા તૂરી છે; અને દાદ, પિત્ત, કફ, રક્તદોષ, શ્વાસ, ઉધરસ, વ્રણ, વિપદોષ, કૃમિ, અર્શ, શૂળ, સોજો, હૃદયોગ, કોદ, રક્તપિત્ત તથા વાયુનો નાશ કરનાર છે. એનું ફળ:—કડવું, તીખું, ઉષ્ણ અગ્નિદીપક, હૃદય, સ્થિકર, ખાર, ખાટું તથા સ્તંભન છે; અને કોદ, મેદ, કફ, કૃમિ, ઉધરસ, વ્રણ, વિપદોષ તથા વાયુનો નાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) પિટ્તનું શૂળ તથા નળા દુલ્હા હોય તે ઉપર:—મેદાશિંગનાં પાંદડાં અથવા છાલ કચરી તેનો રસ પાવો. (૨) કૃમિ ઉપર:—મેદાશિંગનાં પાંદડાં અથવા છાલનો રસ પાવો. છાલ સૂકાયેલ હોય તો કાઠી કરી પાવો. (૩) ખસ અને ઓડા ઉપર:—મેદાશિંગના લાકડાનું પાનાળયંત્ર વડે તેજ કાઢી તે તેજ ચોપડવું.

૪૬૪ મેથી—સં મેથિકા, અશ્વજલા. મં ખં હિં મેથી. કં મેથક, મેથય. તૈં મેતુત્ત. તાં વેંદાયામ. મલાં ઉળુવા. ફાં તુખ્મે શમપીત. અં બજરજ દુલ્હા. ઇં ફેનું શ્રીક. લાં ટંગો નેલ્લા, ફેનં ગ્રેસીયં.

મેથી શુમારે વેંત-દોદ વેંત ઉંચી વધે છે. મેથીની લાજી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. મેથીના જૂના છોડ ઉપર જે શિંગો આવે છે તેમાં મેથી હોય છે. મેથીની લાજી સ્થિકારક, પથ્થકારક અને શરીરને દિત્તાવદ છે. મેથીનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. મેથી વાતનાશક છે. મેથીની લાજી:—તીખી, ઉષ્ણ, પિત્તવર્ધક, દીપન, લઘુ, રસકાળે કડવી, રક્ષ, મલાવટલક, હૃદય તથા બલકર છે. અને જ્વર, અરુચિ, ઉત્તરી, ઉધરસ, વાતરક્ત, વાયુ, કફ, અર્શ, કૃમિ તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) વાયુથી હાથે પગે કળતર થાય તે ઉપર:—મેથી લીંમાં શેકી તેનો લોટ કરવો. પછી ગોળપાપડીના લાડુ પ્રમાણે તેના લાડુ કરી દરરોજ એક લાડુ ખાવો; એટલે આઠ દિવસમાં કળતરનો નાશ થશે. (૨) આંધ (મરડા) ઉપર:—મેથીની લાજીનો રસ ૫ તોલા કાઢી તેમાં ૬ માસા સાકર નાખી તે પાવો; કિંવા મેથીનો લોટ દહીંમાં કાઢવી ખાવો. (૩) બહુમૂત્ર ઉપર:—મેથીની લાજીનો રસ પાશેર કાઢી તેમાં ૧૫ માસો કાથો અને ૩ માસા સાકર નાખી પાવો. (૪) રક્તાતિસાર ઉપર:—મેથીની લાજીનો રસ કાળી દ્રાક્ષ નાખી પાવો. (૫) પ્રસૂતાને દૂધ આવવા માટે:—મેથીનો લોટ ૩ તોલા અર્ધો શેર દૂધમાં રાત્રે પલાળી રાખવો. ખીજે દિવસે સવારમાં એક વાસણ નીચે દેવતા સળગાવી તે વાસણમાં નવટાંક ઘી નાખવું. તે લી સાઈ તખ્તા પછી ભીંજેલો મેથીનો લોટ તેમાં નાખી નીચે ઉતારવો. જ્યારે નવસેકો (થોડો ગરમ) રહે ત્યારે તેમાં રાત્રી શેરડીનો ગોળ બે તોલા સુધી મેળવી ૨૧ દિવસ પાવો. (૬) તાપથી ગરમી (લૂખ) લાગે છે તે ઉપર:—મેથીની સૂકાયેલી લાજી ઠંડા પાણીમાં પલાળી રાખી, સારી પલળ્યા પછી

મસળા તે પાણી ગાળી લેવું; અને તેમાં મધ મિશ્ર કરી એક વાર પાવું.

૪૬૫ મેંદી—સં મેદિકા, યવનેષ્ટા. લિં અં મેંદી. તેં ગોરંટમ્. કાં હિના. કાં મદરંગી. અં હીન્ના, અકાન, કાફલયુન. ઇં લેના. લાં લાઝેનિયા આલ્વા.

મેંદીનાં ઝાડ શુભારે માથોડું-દોઢ મથેડું ઉંચાં હોય છે. પાંદડાં બારીક હોય છે. એ પાંદડાં સ્ત્રીઓના દાથનાં આંગળાં અને નખો રંગના કામમાં આવે છે. આ ઝાડને જે ફળનાં ઝૂમખાં આવે છે તેને મરાઠીમાં “મસખંધ” કહે છે. બાળકો ઉપર લાગેલી નજર દૂર કરવા માટે એને વાપરે છે. ઇસખંધ ઠંડું અને ગુણકારક છે. મેંદીનાં ફૂલનું અત્તર પણ થાય છે. તેને હિના કહે છે. મેંદી—વાંતિકર છે અને દાહ, કોઢ તથા કફનો નાશ કરનારી છે. એનાં બીયાં—શોષક તથા ગ્રાહક છે અને ગ્રહદોષ, ભૂતબાધા તથા જ્વરનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) તાપમાં અડવાણે ષડે ચાલવાથી તળિયામાં અતિશય આગ થતી હોય તે ઉપર—મેંદીનાં તાજાં પાંદડાં પાણીમાં બારીક વાટી તેમાં લિંબુનો રસ નાખી પગતળિયાને મળડે લેપ કરવો; કિંવા એ પાંદડાં ચુંટી તળીએ ચોળવાં. (૨) સર્વ પ્રકારના ઉબ્બ પ્રમેહ અને તંતુપ્રમેહ ઉપર—મેંદીનાં પાંદડાં ઠંડા પાણીમાં બારીક વાટી, તે પાણી શુભારે પાશેર ગળી લઈ તેમાં સાકરની ભૂખી ૨ તોલા નાખી દરરોજ દિવસમાં બે વાર એ પ્રમાણે સાત દિવસ પાવું; અથવા મેંદીનો રસ ગાયનું દૂધ નાખી પાવો. (૩) ઉષ્ણતાને લીધે થયેલી ગાંઠ ઉપર—મેંદીના પાંદડાં બારીક વાટી તેની ચેપલી કરી ગાંઠ ઉપર લગાવવી. (૪) શરદ-ગરમી ઉપર—મેંદીના પાંદડાંનો રસ ૪ તોલા કાઢી તેમાં તેટલુંજ ગાયનું ચોખ્ખું દૂધ નાખી પાવો. ઉષ્ણતાનું જોર ધણું હોય તો સાકર અને જીરું નાખવું. (૫) રક્તાતિસાર ઉપર—મેંદીનાં બીયાં બારીક વાટી ઘીમાં પત્તાળી રાખવાં. તેની રોજ સવાર-સાંજ સોપારી જેવડી ગોળી કરી ખાવી એટલે તુરત ગુણુ આવે છે. (૬) પ્રમેહ ઉપર—મેંદીનાં પાંદડાંનો રસ પાશેર અને ગાયનું દૂધ પાશેર એકત્ર કરી પાવું. (૭) ખોડા ઉપર—મેંદીનાં પાંદડાં બારીક વાટી તેનો એક આંગળ જડાવેલો ખોડા ઉપર લેપ કરવો; અને ચાર પહોર પછી તે લેપ ધોઈ તલના તેલમાં નાળીએરના છોડાની રાખ કાલવી આપડવી.

૪૬૬ મેંદાલકડી—(મં લિં મેંદાલકડી. લાં લિટસી સેર્બાદિરી.) મેંદાલકડીનું ઝાડ મોટું થાય છે. એના ઝાડની છાલ રાતા રંગની હોય છે અને એ ઘણીક ઔષધિઓમાં વપરાય છે. “મેંદા” એ વનસ્પતિના અભાવે કોમ કોઈ મેંદાલકડી લે છે. ઉપયોગ—(૧) પુષ્ટતાને માટે—મેંદાલકડીનું છ માસા ચૂર્ણ દૂધ અને સાકરમાં નાખી એક મહિનો ખાવું. (૨) અતિસાર અને પ્રમેહ ઉપર—મેંદાલકડી બે માસા ઠંડા પાણીમાં વાટી પાવી. (૩) ઠેસ વાગેલા લાગ ઉપર—મેંદાલકડી, સાજીખાર અને આંબાલગદરનો લેપ કરવો અને શેકવું એટલે ગંદાઈ ગયેલું લોહી છૂટું થાય છે. (૪) ઉષ્ણતા, પ્રદર અને પ્રમેહ ઉપર—મેંદાલકડીનાં ૨-૩ લીલાં પાન લઈ રાત્રે પંદર તોલા પાણીમાં મસળીને બીંજવી દેવાં, અને સવારે થોડી સાકર મેળવી પાણી પી જવું. ઠંડી પ્રકૃતિવાળાને આ ઔષધિ આપવી નહિ.

૪૬૭ મોગરો—સં મુદ્ગર. મં મોગરો. લિં મોતીઆ. કં ઇંદ્રવંતીગે, મદ્લીગે. તેં મદ્લે. તાં ઇંદ્રિવાડી. તું મદ્લીગે. મલાં મલ્લિકા, નાલામલ્લિકા. ઇં જેસ્મિન. લાં જેસ્મિનમ્ સેંબંક.

મોગરાના વેલા હોય છે. મોગરામાં બે જાન છે. જે મોગરાનાં ફૂલ ઝૂમખાદાર આવે છે અને પુષ્કળ પાંખડીના એક ઉપર એક ચાર-પાંચ થર હોય છે, તેને “બટમોગરો” કહે છે. જે ફૂલ એકલી પાંચ પાંખડીનાં હોય છે તેને “મોગરો” કહે છે. બટમોગરાનો વેલો લાંબો વધતો નથી. જે મોગરાના ઝાડની કલમ કરે છે, તે કમ્મરપૂર ઉંચો વધે છે; પરંતુ કલમ નહિ કરેલા મોગરાનો વેલો મોટો થાય છે. મોગરાનાં ફૂલનો રંગ ધોળો હોય છે. એનો વાસ સારો આવે છે. એનું અત્તર નીકળે છે. મોગરો—મધુર, શીત, સુગંધી, સુખપ્રદ તથા કામવર્ધક અને પિત્તનાશક છે. મોગરી (સં મલ્લિકા)—તીખી, કડવી, લઘુ, ઉષ્ણ, શુક્ર તથા અક્ષુધ્ય છે; અને મુખરોગ, કોઢ, વિરેદાટક, કંઠ, વિષદોષ, વળુ, વાયુ, પિત્ત, રક્તદોષ, હ્રોગ, અરુચિ તથા અર્શનો નાશ કરે

છે. બદ્ધભાગરો(સં० વૃત્તમલ્લિકા)—તીખો, ઉષ્ણ તથા અતિ સુગંધીવાળો છે; અને પ્રણ, વાયુ, મુખરોગ તથા નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. વનભાગરી (સં० વાર્ષિકા):—શીતળ, હ્રદય, કડવી તથા લઘુ છે; અને પિત્ત, કફ, વિષદોષ, વિરેદોષ, કૃમિ, દર્શુરોગ, નેત્રરોગ તથા મુખરોગનો નાશ કરે છે. એના તેલના પણ એવાજ ગુણ છે. ઉપયોગ:—(૧) પીચોટી ખસી હોય તે ઉપર:—ભાગરાનાં પાંદડાંનો રસ ગાયના દૂધમાં પાવો; ઉલટી થાય તો ઉતાર—દૂધ અને લાત. (૨) મર્ચિણીના પ્રદર ઉપર:—ભાગરાનાં પાંદડાં, કુંભારના ચાકની માટી, રીસામણી, ધાવડીનાં ફૂલ, ગેર, રસાંજન અને રાળ, એમાંથી મળે તે પદાર્થો લઈ ચૂર્ણ કરી મધમાં ખવરાવવું.

૪૬૮ ભાગલી એરંડો—સં० ભદ્રંતિકા. મં० થોરદાંતી, ભાગલીએરંડ, પારસા એરંડ. હિં० બડીદંતી. મુગલાઇ એરંડ. કં० દોહુદંતી. ભરઓડક, ગુરોડકવ. ફા. શકારહુન્વા. અં० અણુવલસા. ઇં० ધી શીઝીક નટ. તાં० કડલામતાક. તૈં० અડવી અમુડમુ. તું० કડાલંબુકુ. મલાં० કાટામાકુ કાં० ભાગલાણી. લા કરકસ મલરી શીડસ.

ભાગલી એરંડાનાં જાડ નાનાંજ હોય છે. એ શુમારે માથોડું દોઢ માથોડું ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં આકારે એરંડાનાં પાંદડાં જેવાં પણ તે કરતાં નાનાં હોય છે. એને વાડો કરવાને વાવે છે. એનું લાકડું ઘણુંજ દલકું છે. એ જાડને ચીક ઘણો હોય છે. એના દાંતણથી દાંત મજબૂત થાય છે. ભાગલી એરંડો નેપાળાના વર્ગની ઔષધિ છે. મટે તેનો સંભાળીને ઉપયોગ કરવો. એનાં બીયાંનું તેલ કાઢે છે. એનાં બીયાં:—રસકાળે અને પાકકાળે ગુરુ, સ્નિગ્ધ, વૃષ્ય, મધુર, બૃંદણ, બલપ્રદ, કફકર, પિત્તક તથા વાંતિકારક છે; અને વાયુ, દાહ, ગુદમ, વિષ ઉધરસ, રક્તદોષ, સોજો, ક્ષતક્ષય તથા વાતનો નાશ કરનાર છે. ઉપયોગ:—(૧) ઉલટી અને અને જીલાખ ખંચ થવા માટે:—ભાગલી એરંડાનાં મૂળ છાશમાં કિંવા ચોખાના ધોવરામણમાં શુમારે એક તોલો ઘસી પાવાં. (૨) કાંસેરા ઉપર:—ભાગલી એરંડાનાં મૂળનો, આસુંદરાનો અને ઉલટીનાં પાંદડાંનો એકત્ર રસ કાઢી તેમાં બકુલીનાં બીયાં ઘસી પાવાં; અથવા ભાગલી એરંડાનાં મૂળ છાશમાં વાટી તેમાં દિંગ અને સિંચવ નાખી પાવાં. (૩) વિંછીના વિષ ઉપર:—ભાગલી એરંડાનું દૂધ કાઢી દાથે ચોળી ઘટ થાય એટલે ૪-૫ વાર દશ ઉપર ચોપડવું. (૪) ફૂટેલા બદના ક્ષતો રૂઝાઈ જવા માટે:—ભાગલી એરંડાનાં બીયાંનું તેલ જેટલું જૂનું મળે તેટલું લઈ તેમાં રૂની ગડી કરી ભાંજવવું; અને તે ગડી ક્ષતો ઉપર મૂકી, તે ઉપર વારંવાર તેલનાં ટીપાં પાડનાં રહેવું. એ પ્રમાણે સવારે મૂકેલી ગડી સાંજે કાઢવી અને ફરી નવી મૂકવી. એ પ્રમાણે ચાલુ રાખવું, એટલે પ્રણ રૂઝાઈ જશે. (૫) ગરમીની ચાંદીઓ, પ્રણ ઈત્યાદિને રૂઝા આવવા માટે:—ભાગલી એરંડાનો રસ લોખંડની તર્પી ઉપર કાઢવો અને તેમાં વાસી થુંક નાખી તે મિશ્રણમાં રમકપૂરનો ગાંગડો ઘસી લેપ કરવો; અથવા એ દિવસમાંજ ગુણ આવે છે. (૬) અંગમાં મરેલી ગરમીથી અંગ ઉપર સૂકી ચાંદીઓ પડે છે તે ઉપર:—અરીદાના પાણીવડે ચાંદીઓ ધોઈ નાખવી અને ભાગલી એરંડાના જાડનો રાતા રંગનો રસ અને થોડું માખણ એકત્ર ખરલ કરી લેપ કરવો. (૭) પેટપીડ ઉપર:—ભાગલી એરંડાનાં મૂળ છાશના પાણીમાં ઘસી તેમાં થોડી દિંગ નાખી નાના અને મોટા બાળકને પાવાં. (૮) ઢોરોને હરિક લાગે તે ઉપર:—ભાગલી એરંડાનાં પાંદડાંનો પાણી નાખી કાઢેલો રસ શક્તિ પ્રમાણે દોઢશેર સુધી પાવ થી એક પહેરમાં રોગ જાય છે. (૯) દાંતનાં પેદાં સૂજે તે ઉપર:—ભાગલી એરંડાનો રાતો રસ દિવસમાં બે વાર સૂજેલાં પેદાંને ચોપડવો. (૧૦) રક્તપિત્તિ (વાતરક્ત), લગંદર વગેરે ભારે પ્રણ ઉપર એરંડાનું તેલ:—ભાગલી એરંડામાંનો ગર્લ કાઢી ખારીક વાટવો અને પાણીમાં મેળવી તે વાસણ દેવતા ઉપર મૂકી પાણી બળી જાય ત્યાંસુધી કઢવવું; એટલે તેલ ઉપર આવશે. તે બાટલીમાં ભરી રાખવું. એ તેલમાં રૂની ગડી ભિંજવી તે પ્રણ ઉપર મૂકવી. રક્તપિત્તિ ઉપર એ તેલ અંગે ૪-૫ વાર ચોપડવું. (૧૧) દાંતરોગ ઉપર:—ભાગલી એરંડાની ડાળાઓનો રાતા રંગનો રસ કાઢી તે ચાર-પાંચ વાર ચોપડવો અથવા ભાગલી એરંડાના લીલા દાંતણથી દાંત ઘસવા, એટલે દાંતના રોગ શાંત થશે.

૪૬૯ માથ—સં० જલતૃણ, નાગરમુસ્તા. મં० લલ્લાળા. હિં० નાગરમાથા. કં० તૈં નાગર-

મુસ્તા. તાં કારે કિલ્લુ તુ તારિપતિ. મલાં કરિમુતાના. બં મુતા. ઈં સાઈપેરસ્ટ્રાટંડસ્.
 ઝાલના બેટ જેવા મોથના બેટ નદીના કિંવા વહેણાના કિનારે થાય છે. મોથની સળી લાથની
 આંગળા જેવડી મોટી અને ત્રણધારી હોય છે. મોથનાં મૂળને “નાગરમોથ” કહે છે. નાગરમોથનો
 આંધામાં અતિશય ઉપયોગ થાય છે. એને સુગંધી પદાર્થોમાં પણ નાખે છે. મોથની સળીઓની
 ચટાઈઓ થાય છે. એ જાતની નાગરમોથને ‘ભદ્રમુસ્તા’ અથવા ‘ગાગેય’ કહે છે. ખીજી નાની જાત
 છે. તે ઉપર ચોમાસાના વખતમાં આંધાર નળ આવે છે અને તે ઉપર બારીક ફૂલ આવે છે.
 બંને નાગરમોથ ગુણમાં સરખી છે. ભદ્રમોથ:—તૂરી, કડવી, શીતલ, પાચક, ગ્રાહક, અગ્નિદીપક,
 તીખી તથા ખાટી છે; અને પિત્ત, જ્વર, કફ, રક્તદોષ, અતિસાર, કૃમિ, અરુચિ તથા તૃષ્ણાનો
 નાશ કરનાર છે. નાગરમોથ:—તીખી, તૂરી તથા શીતળ છે; અને કફ, પિત્ત, રક્તાતિસાર,
 અરુચિ, તૃષ્ણા, દાહ તથા શ્રમનો નાશ કરનાર છે. શુદ્ધ મોથ:—તીખી, સુગંધી, મેઘ, કાંતિકર
 અને શીતલ છે; તથા કફ, પિત્ત, ઋતુદોષ, જ્વર, અતિસાર, કૃમિ, વાયુવણ, દાહ, આમ, શૂળ,
 પસીનો તથા કંઠનો નાશ કરનાર છે. જલમોથ:—કડવી, તીખી, તૂરી, કાંતિકર, શીતલ તથા
 મેઘ છે; અને વાયુ, આધ્માનવાયુ, ત્રિસર્પ, કંઠ, કોઠ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરનાર છે. ઉષ્-
 થાગ:—(૧) આદાશી તી ઉપર:—નાની જાતની નાગરમોથનાં લીલાં પાંદડાં ૩ લઈ, હાથ ઉપર
 ચોળા, મજબૂત ગેળા કરી જેને આદાશી તી થતી હોય તેને બીંતને ટેકણે બેસાડી, જે ભાગમાં
 વ્યથા હોય તે ભાગની ભમર ઉપર જે મોટી શિરા (નસ) હોય છે તે શિરા ઉપર તે થેપડી
 મૂકી લાથના અંગુઠાવડે જોર દબ લગાવવી. પછી તેને ભાત અને દહીં ખાવા આપી બે કલાક
 ઉંધવાને કહેવું. એ પ્રમણે બે દિવસ કરવું. (૨) સ્તનરોગ ઉપર:—નાની મોથ તથા કડવી
 વૃદાવતી, એ બંને ઝાડ મૂળ સથે લાવી ચોખાના ઓસામણમાં વાટી લેપ કરવો; એટલે સર્વ
 સ્તનરોગનો નાશ થાય છે. (૩) હેડકી ઉપર:—નાગરમોથનાં બીજાં લઈ તે આઠ પટ પાણીમાં
 પકાળી રાખવા. નરમ થાય એટલે કપડાથી ગાળી તેનું પાણી ચાર તોલા વારંવાર પ્રાથન
 કરવું. (૪) આંખમાં ફૂલાં, તિમિરરોગ અને રતાંધળાપણા ઉપર:—ભદ્રમોથને બોકડા-
 ના મૂત્રમાં ઘસી અંજન કરવું. (૫) ચોથીઆ તાવ ઉપર:—નાગરમોથ, પદાડમૂળ અને
 આમળાંતો કાઢો પાવો. (૬) સન્નિપાત અને સંગ્રહણી ઉપર:—નાગરમોથ, અતિવિષ,
 બીજા અને ઇદ્રજવનું ચૂર્ણ મધમાં પાવું. (૭) કમળા ઉપર:—નાગરમોથનો રસ નાકમાં
 નાખવો. (૮) અપસ્માર ઉપર:—નાગરમોથનું ચૂર્ણ એકવર્ણી ગાયના દૂધમાં પાવું. (૯)
 પિત્તસંબંધી ભ્રમ, જ્વર, દાહ, ઉલટી અને મંથર જ્વર એટલે મધુરા ઉપર:—
 નાગરમોથ, પિત્તપાપડો, જેડીમંથ તથા કાળો દ્રક્ષનો અષ્ટમાશ કાઢો કરી મધ નાખી પાવો.
 (૧૦) અપસ્માર ઉપર:—નાગરમોથનાં ઉત્તર બાજુનાં મૂળ પુષ્પ નક્ષત્રમાં એકવર્ણી ગાયના
 દૂધમાં પાવો. (૧૧) કંઠજ્વર ઉપર:—નાગરમોથ, ધમાસો તથા સુંઠનો કાઢો પાવો. (૧૨)
 આમ અને શૂળયુક્ત અતિસાર ઉપર:—દૂધ એક ભાગ, પાણી ત્રણ ભાગ અને નાગરમોથ
 વીસ એકત્ર કરી ઉકાળી દૂધ શેષ રહે એટલે તે પાવું. (૧૩) કંઠ અને ઉધરસ ઉપર:—નાગર-
 મોથ અને લીંડીપીપરનું સમભાગ ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૧૪) દાહ અને સન્નિપાત જ્વર
 ઉપર:—નાગરમોથ, રતાંધળા, સુંઠ, કાળો વાળો, વાળો અને પિત્તપાપડાનો કાઢો પાવો.

૪૭૦ મોરવેલ—(સં મુર્વા. મં મોરવેલ, મહુરશી. હિંં ચુરણદાર, મરોરફલી. કાન્થં
 મોરહરી. બંં મૂર્વા, મુર્ગા, મુરહર. કં સૌગવલી. તૈં સાંગા, પા(આ)મચેદું. તાં મરલ. ઈં
 મોરિટ્ટંગ હેંપ. લાં કિલમેટીસ દ્રાક્ષોળા.

મોરવેલ એ વેલો છે. ચોમાસામાં એ વેલો જંગલમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એનાં પાંદડાં નાગર-
 વેલનાં પાંદડાં જેવાં પાતળાં અને બે આંગળ પહોળાં તથા સાત આંગળ લાંબાં હોય છે. દરેક
 પાંદડાં ઉપર ત્રણ રેખાઓ દેખાય છે. છેડે એ પાંદડાં બારીક હોય છે. એ પાંદડાં તીખાં હોય છે.
 * મોરવેલ:—કડવી, તૂરી, કળ્પ, રવાફુ. ગુરુ, પાકકાળે તીખી તથા સારક છે; અને ત્રિદોષ, કોઠ,

* શ્રીં પદેજ પોતાના નિષંદમાં મોરવેલ નીચે આવેલ ટીપણીમાં લખે છે કે:—“મોરવેલ-

રક્તદોષ, પ્રમેહ, ઉલ્લી, જ્વર, મુખશોષ, બમ, કંડૂ, તૃષા, હ્રોગ, કફ, વાયુ તથા વિષમજ્વરનો નાશ કરે છે. એના કાંદા:—કૃમિ, કૃમિકીલકરોગ તથા વિષદોષનો નાશ કરે છે. ક્ષીરભારવેલ:—મધુર, તૂરી, વૃષ્ય તથા બળકર છે; અને દાહ, જ્વર, તૃષા, કફ તથા પિત્તની નાશક છે. એની લાજ:—ખારી, સ્વાદુ, રસકાળે અને પાકકાળે શીત, જડ, મલમંધકારક, વાતકર તથા રક્ષ અને કફ-પિત્તનાશક છે. લઘુ ભારવેલ:—હૃદય હોષ સંગ્રહણી, વાયુ તથા ગુદ્મની નાશક છે. x ઉપયોગ:—(૧) ગરમીની ચાંદીઓ, કંડૂ તથા ખસ ઉપર:—ભારવેલનાં પાંદડાં વાટી લેપ કરવો. (૨) વાયુ ઉપર:—ભારવેલ વાટી લેપ કરવો; અને ભારવેલનો રસ મરીનું ચૂર્ણ નાખી પાવો. (૩) નળખંદ વાયુ, શરદી, ખરોળ અને વાયુના ગોળા ઉપર:—ભારવેલનો રસ લસણ નાખી પાવો.

૪૭૧ મોરશિખા—સં મયૂરશિખા, ખર્દિચૂડા. મં મણ્યારશિખા, મોરશોડા, મયૂ-શિખા. હિં મોરશિખા, લાલમુર્ગા. કં મયૂરશિખે. ફાં અસનાને, અસલાન. લાં સિલોસિયા ફિરટાટા.

એ જાડ એક વેંતલર ઉંચાં વધે છે, એના ઉપર મોરની શિખા જેવા તોરા આવે છે. મયૂરશિખા:—રસકાળે સ્વાદુ, વશ્યકર્મ વિષે પ્રશસ્ત તથા હલકી છે; અને મૂત્રકૃચ્છ, ખાલગ્રહ, પિત્ત, કફ તથા અતિસારનો નાશ કરનાર છે. ઉપયોગ:—(૧) પથરી ઉપર:—મોરશિખાનાં મૂળ ચોખાના ઘોવરામણમાં વાટી પાવાં.

૪૭૨ મોરસ—મોરસનાં જાડ નાનાં હોઈ જમીન ઉપર પ્રસરેલાં હોય છે. તેને ખારીક ડાંગરના જેવાં પાંદડાં હોય છે. એનો રંગ કિંચિત્ લીલો, રાતો અને આસ્માની એવો ચિત્ર-વિચિત્ર હોય છે. એ લાજનું દોંટડું ચીકણું હોવાથી તેના ઉપરનાં ખાનીક પાંદડાં કાઢી લઈ તેનું શાક કરે છે અને દોંટડાં નાખી દે છે. એનું રાંધતું, લાખરી, લજ્યાં વગેરે થાય છે. આ લાજ સમુદ્રની આસપાસના કિનારા ઉપર થાય છે. એથી કાંઈક ખારી લાગે છે. મોરસના શાકમાં પુષ્કળ ડુંગળી અથવા ખીખ દાણા નાખવા પડે છે. મોરસનાં લજ્યાં પણ સારાં થાય છે.

૪૭૩ મોરસકાંદો—આ નામનાં જાડ માહુલી કિલ્લા ઉપર ઘણાં થાય છે. એ જાડ એક હાથ ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં ખાનીક હોય છે. એના બોથામાં ડુંગળીના જેવા કંદ થાય છે. ઉપયોગ:—(૧) ડાંહેરા અને પેટપીડ ઉપર:—મોરસકાંદા શુભારે ત્રણ માસા અને તેટલાંજ ગરવેલીનાં મૂળ પાણીમાં વાટી પાવાં અથવા એમાંજ કિંચિત્ શુદ્ધ કરેલાં ઝેરકાયલાં ખીઆં અને કાંચકાનાં ખીઆં ઘસી પાવાં.

૪૭૪ મોહુલી ઘોટ—આ જાડ મોટાં થાય છે. એનાં પાંદડાં ઘણાં મોટાં હોતાં નથી. એની અંદરની છાલ ઘોળી અને તૂરી લાગે છે. ઉપયોગ:—(૧) ઉધરસ ઉપર:—મોહુલી ઘોટની છાલ ઘસીને પાવી અથવા છાલનો રસ ઘસીને પાવો.

૪૭૫ મહાંદ—લાં પેનકિટિમ પારવમ. આ કંદ દક્ષિણ કોંકણમાં પ્રસિદ્ધ છે. ઘણાજ કંગાલ લોક એને ખાય છે. એનો વેલો નવ-દશ વર્ષ ટકી શકે છે. એનાં પાંદડાં કપાસનાં પાંદડાં જેવાં અને કિંચિત્ લાંબાં હોય છે. ઉપયોગ:—(૧) સર્પના વિષ ઉપર:—આ કાંદો ખવરાવવો.

૪૭૬ રંગતરોહિડો—સં રક્તરોહિતક. મં રક્તરો-લી-ડા. હિં રોહેડા, કુટશાસ્ત્રમલી. કં મૂળ મુત્તલગિડ. લાં ટેકામા અંડયુલેટા. ખં રોદા. કાં યરૂપલે.

આ જાડ ઘાણુંજ મોટું થાય છે. એનાં પાંદડાં ગુંદીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એ જાડ નાં પાંદડાં પીલુ (ખળુ, જળ)નાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. મોરવેલીનાં પાંદડાં ત્રિફળ હોઈ એનાં પાંદડાં અને ફૂલ મીઠાં હોય છે. એ ઉપરથી આ વેલાંને મધુરસા એવું નામ મળેલું છે. એનાં પાંદડાં જેવાં મીઠાં છે, તેવાંજ તે સ્નિગ્ધ (ચીકણાં) પણ છે.” મં દત્તરામજી ચોખા એનું ગુજરાતી નામ લુધપીલુડી આપી સ્વરૂપ બતાવે છે કે:—“આ કુંવરપાઠાના સમાન લાંબાં અને મોટાં પાંદડાંવાળો કુપ છે. એનો રસ મીઠો હોય છે તથા પાંદડાં ચીકણાં હોય છે. ગુણ:—રેચક, ભારે, સ્વાદુ અને કડવી. પ્રયોગમાં:—એની જડ અને પાંદડાં લેવાં, માત્રા:—૨ માસાની છે.”

x મોરવેલનાં મૂળ ઔષધિમાં મુખ્યત્વે ઉપયોગી છે. મૂળ-રાજ્યક્ષમા(ક્ષય)નો નાશ કરે છે. મોરવેલનાં મૂળના અભાવમાં પીપરામૂળ લેવાં. (સિદ્ધયોગ ગ્રંથપરથી)

ઉપર મરીથી મોટાં, ગોળ અને રાતા રંગનાં ફળ આવે છે. એ જાડ કુંગરાળ પ્રદેશમાં વિશેષ થાય છે. રગતરોહિડો:—તીખો, સિન્ધ, તૂરો તથા શીતલ છે; અને કૃમિ, વ્રણ, પ્લીહા, રક્તવિકાર તથા નેત્રવિકારનો નાશક છે. સંકેત રોહિડોના ગુણ એવાજ છે. ઉપયોગ:—(૧) બરોળ વગેરે ઉપર:—રગતરોહિડો અને હરિતકીનો કલ્ક ગોમૂત્રમાં પ્રાશન કરવો; એથી પ્લીહા, મેહ, મૂળવ્યાધિ, કૃમિ અને ગુલ્મનો પલ્લુ નાશ થાય છે. (૨) છાતીમાં દુઃખતું હોય અગર છાતીની અંદરનું લોહી બગડેલું હોય તે ઉપર:—રગતરોહિડાતું ચૂર્ણ કરી તે તાજ ઘીમાં આપવું. (૩) શ્વેતપ્રદર ઉપર:—રગતરોહિડાનાં મૂળનો કલ્ક મધમાં આપવો. (૪) રોહિતારિષ્ઠ:—રગતરોહિડાની છાલ ૪૦૦ તોલા લઇ, થોડી ખાંડી તેમાં ૪૦૯૬ તોલા પાણી નાખી, ચોથો ભાગ પાણી શેષ રહે ત્યાંસુધી કાઢો કરી, ગાળી ઠંડો થયા પછી તેમાં ગોળ ૮૦૦ તોલા નાખી અને ધાવડીનાં ફૂલ ૬૪ તોલા, પંચકોલ (લીંડીપીપર, ચવક, પીપળીમૂળ, ચિત્રા અને સુંઠ) ૨૦ તોલા, ત્રિજાત (તજ, તમાલપત્ર અને એલચી) ૧૨ તોલા અને ત્રિકૂળાં ૧૨ તોલા, એ સર્વ તે કાદામાં મેળવી. સારા માટલામાં નાખી તેના મોઢાને બંધ કરી એક મહિનાસુધી એમ ને એમ રાખી પછી મોઢું છોડવું. આ અરિષ્ટ પીવાથી મૂળવ્યાધિ, સંગ્રહણી, પાંકુ, હૃદય, બરોળ, ગુલ્મ, ઉદર, કોદ, અરુચિ અને સોજા દૂર થાય છે. (૫) માર પડવાથી બંધાઈ ગયેલા લોહી ઉપર:—રગતરોહિડાતું ચૂર્ણ તાજ ઘીમાં આપવું અને પાણીમાં ધસી લેપ કરવો.

૪૭૭ રતનજોત(જસુંદી)—સં ૦ જપા. મં ૦ જસવંદ. દિં ૦ ઓડહુવ, ગુડહર. કં ૦ દાસનલ, દાશાલ. તાં ૦ કેંબરતે. તૈં ૦ દાસનચેદું. તું ૦ દાસનપુ. મલાં ૦ ચેંપરત્તિ. ગોં ૦ દાસનેપુલ. ઇં ૦ શુક્રાવર. લાં ૦ દિગિરકરોઝા, સાઇનેંસિસ્.

આ જાડ હમારે માથોડું ઉચાં વધે છે. જસુંદીમાં ઘોળી, રાતી, ભગવી એવી ઘણી(લગભગ ૧૮) જાત છે; પરંતુ ઘોળી જસુંદી અત્યંત ગુણાવલ છે. રાતી જસુંદીનાં ફૂલનો રસ ચાકુના પાનાએ ચોપડી તેથી લિંબુ કાપવાથી અંદરથી લોહી જેવું રાતું પાણી નીકળે છે. જસુંદી:—તીખી, શીતલ, કિંચિત્ ઉષ્ણ, મધુર, સિન્ધ, પુષ્ટિકારક, સૂર્યની આરાધના કરવાને યોગ્ય, ગર્ભવૃદ્ધિને કરનારી, ગ્રાહક, કેશ્ય તેમજ કૃમિ તથા કિલટીને કરનારી છે; અને દાહ, અર્શ, ધાતુરોગ, પ્રમેહ, પ્રદર તથા ઇંદ્રલુપ્તનો નાશ કરે છે. એનાં ફૂલ:—ગ્રાહક, લઘુ, કડવાં અને કેશને વધારનારાં છે. ઉપયોગ:—(૧) વાયુના ગોળા ઉપર:—જસુંદીનાં પાંદડાંનો રસ દરરોજ નવટાંક પ્રમાણે ૭ દિવસ પાવો. (૨) પિત્તશમન થવા માટે:—ઘોળી જસુંદીનાં પાંદડાંનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૩) ગર્ભધારણ માટે:—ઘોળી જસુંદીનાં મૂળ એકવર્ણી ગાયના દૂધમાં ધસી, તેમાં બીજેરાનાં બીજાં ખારીક વાટી નાખવાં અને તે ઋતુકાળે પાવાં. (૪) ગર્ભસ્રાવ થવાની ટેવ હોય તે ઉપર:—ઘોળી જસુંદીનાં મૂળ, કુંભારના ઘરની અને ચાકડાની માટી તથા ગોપીચંદન દૂધમાં ધસી પાવું. (૫) ટાલ પડે તે ઉપર:—જસુંદીનાં ફૂલ અગર પાંદડાં ત્યાં ચોળવાં. (૬) પ્રદર ઉપર તથા પુષ્ટિ માટે:—ઘોળી જસુંદીની ૪-૫ કળીઓ ઘીમાં તળી સાકર સાથે સવારે અને સંધ્યાકાળે ખાવી; અને ઉપર ગાયનું તાજું દૂધ સાત દિવસ પાવું. (૭) મૂળવ્યાધિ અને રક્તાતિસાર ઉપર:—ઘોળી જસુંદીની કળીઓ ઘીમાં તળી સાકર અને નાગકેસર નાખી, ઘીમાં ગોળી કરી બે વખત આપવી. (૮) ધાતુવિકાર અને ઠંડા પ્રમેહ ઉપર:—ઘોળી જસુંદીનાં મૂળ તથા ગોમેટીનાં મૂળ, એ બન્ને મૂળ સમભાગે ગાયના ઘીમાં પાવાં. (૯) પ્રદર, ધાતુવિકાર, રક્તમૂળવ્યાધિ, ઉપદંશ અને પ્રમેહ ઉપર:—ઘોળી જસુંદીનાં મૂળ ગાયના તાજા દૂધમાં ધસી અંદર થોડી સાકર નાખી સવારે અને સાંજે એ પ્રમાણે સતત કેટલાક દિવસ સેવન કરવાં અને તેલવાળા, તીખા તથા ઉષ્ણ પદાર્થ વર્જ્ય કરવા. આ ઔષધ સેવન કરવાથી પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૦) ઉઠક-મેહ ઉપર:—જસુંદીનાં પાંદડાં અથવા ફૂલ સાકર સાથે ખાવાં. (૧૧) પ્રદર અને ધાતુવિકાર ઉપર:—ઘોળી જસુંદીનાં મૂળ, કમળકંદ, ઘોળી સીમળતું કંદ અથવા છાલ, એની ૬ માસા વસ્ત્ર-ગાળ બૂટી રોજ સવાર-સાંજ ગાયના દૂધમાં સાકર નાખી આપવી. (૧૨) બાલતોડો (કૂતોડીઆં ગુમડાં) ન થવા માટે:—દરરોજ જસુંદીની ૫ કળીઓ સાકર સાથે ચૌદ દિવસ ખાવી.

૪૭૮ રતાળુ—સં રક્તાળુ, પિંડાળુ. હિં રતાળુ, પિંડાળુ, કાંદુ. બં લાલપિંડાળુ, મેલઆળુ, ચુવડીઆળુ. મં રતાળે, ગોંડ રતાળે. કં કેપિનહેંડલ, વિલમહેંડલ. તેં ચિરમેકુ. તાં પામરેકેલ. ઇં સ્વિટપોટેટો. લાં બટાટાસ એસક્યુલેટ્સ. ફાં જરદાફલાહોરી. તું મારાકેરેગુ.

આ કંદ ધણે ભાગે હિંદુસ્તાનમાં સર્વ ઠેકાણે થાય છે. તેમાં ધોળી અને રાતી એવી બે જાત છે. રાતી જાત મીઠી છે. રતાળુની પુરીઓ, ભજીયાં, ખીર, શાક, કરંજ ઇત્યાદિ અનેક પદાર્થો બને છે. ઉપવાસના દિવસે તેનો ફલાહારમાં ઉપયોગ થાય છે. રતાળુ મીઠું અને બ્રૂખ્યાને બલપ્રદ છે તથા વાતુલ છે. રતાળુના વેલાનાં પાંદડાંનું શાક પણ થાય છે. શાક કરતા પહેલાં પાંદડાં પ્રથમ તથા ઉપર શેકવાં. ધોળું રતાળુ:—મધુર, શીત, વૃષ્ય, સંતર્પણ તથા ગુરુ છે; અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રમેહ, દાદ તથા શોષનો નાશ કરનાર છે. રાતું રતાળુ:—મધુર, શીત, ખાટું, વૃષ્ય, બળ-કર, ગુરુ તથા પૌષ્ટિક છે; અને શ્રમ પિત્ત તથા દાદનો નાશ કરનાર છે. ઉપયોગ:—(૧) વિંછીના દંશ ઉપર:—રતાળુના વેલાનાં પાંદડાં વાટી દંશ ઉપર ચોપડવાં; અથવા સૂકાયેલું રતાળું ધસી ચોપડવું.

૪૭૯ રતાંદળી—સં મં તેં કં રક્તચંદન. હિં લાલચંદન. ફાં સંદેલેસુખં. અં સંદેલેઅહમર. ઇં રેડ સેન્ડલ વુડ. લાં ટેરોકાપંસ સેન્ડેલમ.

રતાંદળીનાં ઝાડ કારવાર, મૈસુર, ત્રાવણકોર અને મલખાર પ્રાંતમાં થાય છે. જેવાં ધોળા ચંદનનાં ઝાડ થાય છે તેવાંજ રક્તચંદનનાં ઝાડ પણ થાય છે. એના લાકડાનો રંગ લાલ રક્ત જેવો હોય છે. રતાંદળીના લાકડાની રમવાની ચીજો વગેરે બને છે. રતાંદળી શીતળ છે. આપણે માં લેપ કરવાના કામમાં એના ઘણો ઉપયોગ થાય છે. રક્તચંદન:—આંત્ર શીતળ, કડકું, ગુરુ, વૃષ્ય તથા વર્ણકર છે; અને રક્તકાષ, પિત્ત, નેત્રરોગ, ઉલટા, બ્રાંનિ, તૃષા, દાદ, વ્રણ, કૃમિ, વિષ, વ્યંગ, બૂતખાધા, વાતપિત્ત, કફપિત્ત, ક્ષય, ઉવરસ તથા રાક્ષતખાધાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) હેડકી ઉપર:—જીના દૂધમાં રતાંદળી ધસી કિંચિત્ ગરમ કરી તેમાં સિંધવ નાખી પાવું; કિંવા પાણીમાં મેળવી તેનું નસ્ય આપવું. (૨) અંગ ઉપર અગ્નિએ દાઝ્યા જેવા ફાદલા થાય તે ઉપર:—રતાંદળી, મજીદ, કડવા લીમડા, પાંદડા, એ સર્વને દૂધ, માખણ અગર હંડા પાણીમાં વાટી લેપ કરવો. (૩) તારુણ્યપિંડા ઉપર:—રક્તચંદન અને હળદર ભેંસના દૂધમાં વાટી લેપ કરવો. (૪) અગ્નિદગ્ધ (દાઝેલા) વ્રણ ઉપર:—રક્તચંદન, વંશલોચન, પાંદડી, ગેરુ તથા ગજોનું ચૂર્ણ ઘીમાં મેળવીને લેપ કરવો. (૫) બાળકના પેટમાં લોહીની ગાંઠ થાય તે ઉપર:—રતાંદળી અને સમુદ્રફળ પાણીમાં ધસી પાવું. (૬) દહરોગ ઉપર:—સાત માસા રતાંદળી ચોખાના ધોવરામણમાં સાકર નાખી ખચાવવી. (૭) બાળકના અંગ ઉપર ફાદલીઆ નીકળે તે ઉપર:—રતાંદળી ધસી લેપ કરવો. (૮) ખરજવા ઉપર:—રતાંદળી, ગોપીચંદન અને ગેરુ હંડા પાણીમાં ધસી લેપ કરવો. (૯) મધુરા તાવ ઉપર:—રતાંદળી, વાળો, ધાણા, કાળો વાળો પિત્ત-પાપંડા, નાગરમેથ અને મુંદ, એ દરેક અડધો અડધો તોલો લઈ તેનો કાંદો કરી પાવો. (૧૦) પિત્ત, કંકજવર, દાહ, તૃષા, અગ્નિમાંઘ અને ઉલટી ઉપર:—રતાંદળી, પદ્મકાષ, ધાણા, ગજો અને લીમડાની જાદનો (દરેક અડધો અડધો તોલનો) કાંદો કરી પાવો.

૪૮૦ રત્નગુંજ (વાલ)—(સં મં રત્નગુંજ.) આ ઝાડ લીમડાનાં ઝાડ જેવાં દેખાય છે; પરંતુ તેનાં પાંદડાં કાંઈક જોળાકાર હોય છે. એનો રંગ રાતો હોય છે. આ ગુંજ અથવા વાલ તોલામાં ૪૦ સમાય છે. મુંબઈ તરફ સોનું રૂપું જોખવામાં એનો ઉપયોગ થાય છે.

૪૮૧ રાષ્ટ્ર—સં રાજિકા. મં મોહરી. હિં રાષ્ટ્ર. બં સારિષા. કં સાસીરાષ્ટ્ર. તેં બર્ણાલુ. અં ખરદલ. ઇં મરટડી સીડસ. લાં સિનાપિસ નાપત્રા. કાં સાસ્વી.

રાષ્ટ્રના છોડ શુભારે હાથબાર ઉંચાઈના હોય છે. એ છોડનાં પાંદડાંનું શાક થાય છે. એ ભાજી ઉંચું, પિત્તકર અને વાયુહારક છે. રાષ્ટ્રમાં ધોળી, કાળી અને રાતી, એવી ત્રણ જાત છે. રાતી કરતાં ધોળી રાષ્ટ્ર મોટી હોય છે. રાષ્ટ્રના જેવાજ સરસવ થાય છે. તેથી કેટલાક વેપારીઓ રાષ્ટ્રમાં કઢી કઢી સરસવનો ભેજ કરી દે છે. રાષ્ટ્રને પીળાં ફૂલ આવે છે. એની શિંજો તરુ દોડ તરુ

લંબાઈની હોય છે; તેમાં રાઈ હોય છે. રાઈનો ભૂકો કરી તેમાં વાટેલું મીઠું અને લિંબુનો રસ નાખી ગોળા કરી રાખે છે; પછી જ્યારે ચટણી, રાઈતાં અથવા શાક કરવાં હોય ત્યારે તેમાં તે થોડી નાખે એટલે તે સારો સ્વાદ આપે છે. રાઈનો અથાણામાં અને રસોઈમાં પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. રાત્રી તથા ઘોળી રાઈ:—કડવી, ઉબ્બ, પિત્તક, દાહકારક, તીખી, તીક્ષ્ણ, રક્તપિત્તકારક, રક્ષ તથા અમિ-દીપક છે; અને વાયુ, પ્લીહા, ગુદ્મ, કફ શ્લેષ્મ, વાયુ, કૃમિ, કંડૂ અને કોઠની નાશક છે. કાળી રાઈ:—ગુણ ઉપર પ્રમાણેજ છે; પણ તેથી ઘણી તીક્ષ્ણ છે. રાઈનાં પાંદડાંનું શાક:—તીખું, ઉબ્બ, સ્વાદવાળું, રચિકર તથા પિત્તકર છે; અને વાયુ, કફ, કૃમિ તથા કંઠરોગનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ત્રિષ ઉપર વમન થવા માટે:—એક ચમચો રાઈનો લોટ પાણીમાં નાખી પાવો. એટલે ઉત્તરી થઈ ત્રિષ ઉતરે છે. (૨) વાયુએ અંગ પકડાઈ જાય તે ઉપર:—રાઈનું પોટીસ કરી બાંધવું અથવા પ્લાસ્ટર મારવું. (૩) પેટપીડ અને અજીર્ણ ઉપર:—રાઈનું ત્રણ માસા ચૂર્ણ પાણીના ઘુંટડા સાથે પાવું. (૪) શરદી દૂર થવા માટે:—રાઈ મધમાં મેળવી ખાવી. શરદીથી પગ વગેરે ઠંડા થઈ જાય તો રાઈનો પગ ઉપર લેપ કરવો. (૫) કર્ણમૂળ ઉપર:—જેતુનના તેલમાં રાઈ વાટી કર્ણમૂળ ઉપર ચોપડવી. (૬) બરોળ અને ચક્રત ઉપર:—લિંધવ અને રાઈ સમભાગે એકત્ર કરી ગો-મૂત્ર સાથે ૧ તોલો પાવી. (૭) પિત્તથી ગળામાં બળતરા થાય તે ઉપર:—રાઈનાં પાંદડાંનો થોડો અંગરસ મોઢું ઉચું કરી તાળવે ચોપડવો; તેથી પિત્ત બળી જશે. (૮) મૃતગર્ભ બહાર પડવા માટે:—રાઈ અને લિંગનું ૩ માસા ચૂર્ણ કાંજમાં આપવું. (૯) અર્વાંગ વાયુ ઉપર:—રાઈનું તેલ ચોપડવું. (૧૦) નળવિકાર ઉપર:—ત્રણ માસા રાઈ લઈ તેમાં થોડો કળીચૂનો મેળવવો અને ગરમ પાણીમાં મેળવી ગળવો. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવું. (૧૧) કાખમંજરી x(ખાંબલાઈ) ઉપર:—રાઈ અને કાચ એકત્ર વાટી તેની લૂગદી બાંધવી; એટલે કાખમંજરી જલદી દૂટશે. (૧૨) સોજા ઉપર:—સંચળ અને રાઈ એકત્ર વાટી લેપ કરવો.

૪૮૨ રાકોડીયાં (રાજગરાં કોડીયાં)—સં મૃગાક્ષી. લિં સંધિની. મં સેંદાડ, પુટ. કં વાલુકમેકક.

કોડીયાંના વેદા પ્રમાણેજ રાકોડીયાંના વેદા થાય છે. રાકોડીયાંમાં મીઠાં અને કડવાં એવી બે જાત થાય છે. સાધારણ રાકોડીયાં નાળીએર જેવડાં મોટાં થાય છે. રાકોડીયાં ખાવાથી મીઠાં લાગે છે. કેઈ કેઈ એનાં કેળા પ્રમાણે શિખરણ કરી ખાય છે. રાકોડીયાં ઉબ્બ હોવાને લીધે ઘણાં ખાવામાં આવે તો વિકૃતિ કરે છે. રાકોડીયાં:—ઝણ, સ્વાદુ, ભેદક, ઉબ્બ, અમિદીપક, તીખાં, પિત્તકર, કડવાં, પાક વપ્પતે ખાટાં, ખારાં અને રચિકર છે; તથા કફ, વાયુ, અરુચિ અને જડ્યનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) મૂત્રકૃચ્છ ઉપર:—રાકોડીયાંનાં બીયાં ચોખાના ઘોવરામણમાં વાટી તેમાં રતાંદળી ઘસી પાવી.

૪૮૩ રાજગરો—સં મં રાજગિરા. લિં કલ્પગાઘાસ. કં રાજગિરી. ફાં અંગોઝા. અં હમાહમ. લા એમેરેથસ પેનિક્યુલેટસ્. કાં ડાલગેદો.

રાજગરો લિંદુસ્તાનના સર્વ પ્રાંતમાં થાય છે એના ઝોડ કંમરપૂર ઉંચા વધે છે. એને

* આ તેલ બહુવા અરબસ્તાનમાંથી આવે છે. એ જેતુન (અં જતૂન) નામના ઝાડનાં બીયાંમાંથી કાઢે છે. જેતુનનું ઝાડ પશ્ચિમ તરફના દેશોમાં થાય છે. એનો રંજ લીલો હોય છે. કહે છે કે, એ હજાર વર્ષના આયુષ્યવાળું હોય છે. એથીજ એનાં બીયાંની માળાઓ (તસ્ખી) મુસલમાન લોકો ઘણી પવિત્ર માને છે. જેતુનના ફળીયાની અણીવાળી બન્ને બાજુઓ પથ્થર ઉપર ઘસી નાખવાથી તેમાં આરપાર કાણું પાડી શકાય છે. હકીમ લોકો એને બીજી કક્ષામાં ગરમ અને રક્ષ માને છે. એનો પ્રતિનિધિ એરંડતેલ અને માત્રા ૧ તોલાની બતાવે છે. જેતુન:—શરીરમાં ગરમી ઉત્પન્નકર્તા, મૂત્રલ, દાંતનાં પેદાંને બળ આપનાર અને પ્રસ્વેદ લાવનાર છે. એ પથરીનો નાશ કરે છે. અંગ્રજીમાં આ તેલને “ઓલાઈવ ઓઈલ” કહે છે.

x કહે છે કે “જાળ, ગુમળ ને વાટી રાઈ, એને શું કરશે ખાંબલાઈ.”

આ પ્રયોગ પાણી ગરમ કરી લેપ કરવાનો છે. એનો અમે અનુભવ લીધેલો છે.

ધણું સુંદર રાતાં મખમલ જેવાં ફૂલ આવે છે. એનાં બીજાંને રાજગરો કહે છે. રાજગરાનો રંગ ધોળો હોય છે. કાળા રંગનો રાજગરો પણ થાય છે. રાજગરાનો ઉપવાસને દિવસે ફળાહારને માટે ધાણી, ખીર કિંવા પુરીઓ વગેરે કરવામાં ઉપયોગ કરે છે. રાજગરો એકલો કોઇ વાવતું નથી. બીજાં ધાન્યો ભેગો થોડો વાવે છે. રાજગરાનાં પાંદડાંનું શાક થાય છે. રાજગરાનું ધાન્ય શીતળ તથા જડ છે. રાજગરો:—ગુરુ, કફર તથા સારક છે; અને નિદ્રા તથા આલસ્યને કરનાર, પથ્ય, મલાવટલક, શીતળ, રુચિકર તથા પિત્તનાશક છે. મોટો રાજગરો:—અતિ ગુરુ, પથ્ય, સારક, મલાવટલક, અતિ શીતળ તથા રુચિકર છે અને પિત્તનાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) ખાંડક (એક પ્રકારનું ગુમકું) જલદી કુટવા માટે:—રાજગરાનું ડાંટું ધસી ચોપડવું.

૪૮૪ રાજહંસ—આ જાડ નાનાં અને ભોંય ખરેખર થાય છે. એ જાડ પડતર જમીનમાં અને જૂની ભીતો ઉપર પણ થાય છે. એનાં પાંદડાં ખારીક અને જોડાયલાં હોય છે. એને રાતા રંગનાં ખારીક ફૂલ આવે છે. એ જાડને ખારીક શિંગો આવે છે. તેમાં એનાં બીજાં હોય છે. ઉપયોગ:—(૧) નાનાં બાળકોની ઉંઘરસ ઉપર:—રાજહંસનાં પાંદડાં ખાવાના પાનમાં ઘાલી શકિત પ્રમાણે ખાવા આપવાં. (૨) હરતાલના વિષ ઉપર:—રાજહંસનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી પાવો. (૩) સ્ત્રીના દૂધવિકાર ઉપર:—રાજહંસનાં પાંદડાં સૂકવી તેની ખીર ગાયના દૂધમાં કરી તેમાં સાકર નાખી તે પાવી. એથી નવું દૂધ આવે છે.

૪૮૫ રાતી રિંગણી—(મં. ખરૂંજ વાંગે, તાંબડી રિંગણી.) આ જાડ ચિરમેટ જેવાં થાય છે; પરંતુ પાંદડાં ખારીક હોય છે. રિંગણીનું અને એનું કાંઈ મળતાપણું નથી. એને સુંદર ઘેવરણા જેવાં રાતાં ફળ આવે છે. તે ઉપર પાતળી કુંગળીના જેવી છાલ હોય અંદર વંતાક જેવો ગર્ભ અને બીજાં હોય છે. કિરસ્તાન અને અંગ્રેજ લોકોમાંજ આ લાજનો બહુધા ખપ થાય છે.

૪૮૬ રાતી પીલુડી—સં. કાકાદની. મં. લલુરક્ત કાવળી, કાકમારી, કુડકી. કં. કિરિય-કાગેદોડે. દિં. ગું. કાકમારી, કાકફલ. લાં. એસ્કલેપિયસ કુરાસેવિકા.

કાકમારી (રાતી પીલુડી) ના વેલાની ઉત્પત્તિ કાંકણમાં થાય છે. એનાં ફળ બાંબુડીઆ રંગનાં હોય નાની દ્રાક્ષ જેવડાં હોય છે. એ એક દાંટડામાં એ અથવા ત્રણ થાય છે. દરેક ફળમાં ગોળ બીજ હોય છે. આ વનસ્પતિ ઘણીજ ઝેરી છે. કાકમારીના ફળના રંગમાં લુન્ધ થઈ કાગડા તે ફળ ખાવા જાય છે; પરંતુ તેને ઝેર ચઢી તે મરે છે. એથી એ વેલાનું કાકમારી એવું નામ પડેલું છે. એનાં બીજ ઘણાં કડવાં હોય કૃમિનાશક છે. રાતી પીલુડી:—કડવી, ઉખ્ણ, ગરમ, દિવ્ય, રસાયની અને રુચિકર છે. એ વાતદેખનો નાશ કરનાર તથા પક્ષિત રોગ (અકાળે કેશ ધોળા થવાનો) ને અટકાવનારી છે.

૪૮૭ રાતું કોળું—(સં. મદામધુક્લા.* મં. ભોંપળા તાંબડા.) રાતા કોળાના વેલા ઘણાજ લાંબા વધે છે. એને પીળાં ફૂલ આવે છે. વેલાને ફળ પુષ્કળ લાગે છે. કોઈ કોઈ કોળું આશરે પંદર શેર હોય છે. એ કોળાનો રંગ બદારથી અને અંદરથી રાતો હોય છે. આ કોળું પૌષ્ટિક છે. આને ખાશીને ખાય છે. એનું શાક, દલવો, ભજ્યાં વગેરે ઘણા પદાર્થ બને છે. રાતા કોળાના વેલા:—મધુર, શીતળ, રુચિકર તથા તૃપ્તિકારક છે; અને દાદ, જાડય, મૂત્ર-રોગ, રક્તદોષ તથા શેષનો નાશ કરે છે. કુમળાં ફળ:—અતિ મધુર, શીતલ, રુચિકર, તર્પણ, પૌષ્ટિક, વીર્યકારક તથા બલપ્રદ છે; અને શ્રમ, તથા બ્રાંતિનો નાશ કરે છે. પાકાં ફળ:—કફ કરનાર, ગુરુ તથા મધુર છે; અને રક્તવિકાર, દાદ તથા તૃષ્ણાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) પૌષ્ટિક લાડુ:—રાતા કોળાનાં બીજને છોલી કાંઈક ઘીમાં શેકી સાકરના પાકમાં નાખી તેના સુંદર લાડુ વાળવા. એ લાડુ ખાવાથી શરીર પુષ્ટ થાય છે. (૨) વિંછીના ઢંશ ઉપર:—રાતા

* “મદામધુક્લા” આ નામ મીડી તુંબી(કુખી)નું છે. પણ વર્ણન પદકોળાનું છે. રાતા કોળા ઉપરાંત સાકરકોળું (પીળી છાલનું પદકોળું) નંબર ૫૫૭ માં લખેલ છે. પદકોળાના સંસ્કૃત નામમાં ઉપનામરૂપે “મદામધુક્લા” કોઈ કોશમાં કદાચ શ્રી. પદ્મજે જોયેલું હશે, જેથી અહીં લખેલ હોય એમ અનુમાન થાય છે.

કાળાનું દીંટકું ધસી ચોપડવું. (૩) ઉંદરના વિષ ઉપર:—કાળા કાળાનું દીંટકું ધસી ચોપડવું.

૪૮૮ રાન (જંગલી કે વન) તુલસી—સં વૈજ્યંતી, અર્ધર. અજગંધિકા. અં વન-તુલસી, બાણુર્ધ તુલસી. કાં અડવી તુલસી. મં રાન તુલસ, કાળી બાબરી, વૈજ્યંતી તુળશ. હિં બાબરી, વન તુલસી. કં કાડતુલસી. લાં એસિમમ કેનમ.

જેવાં તુલસીનાં ઝાડ હોય છે તેવાંજ રાનતુલસીનાં ઝાડ હોય છે. રાનતુલસીનાં પાંદડાં તુલસીનાં પાંદડાં કરતાં મોટાં હોય છે. એનો વાસ સારો આવે છે. એ ઝાડ ઉપર તોરા પશુ મોટા આવે છે. રાનતુલસીનાં બીઆં કાળા રંગનાં અને કિંચિત્ રાતાં તથા ખસખસનાં જેવડાં મોટાં હોય છે. એ પાણીમાં નાખવાથી ફૂલે છે. રાનતુલસી:—ઉખ્યુ, સુગંધીવાળી તથા તીખી છે; અને પિશાચબાધા, ઉલ્લરી, વાયુ, ત્વઝોષ, વિષ તથા વિસર્પનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) રાતા આમાંશ (લોહીવાળા મરડા) ઉપર:—રાનતુલસીનાં બીઆં ઠંડા પાણીમાં પલાળી રાખી તેમાં ખાંડ નાખી દિવસમાં બે વાર પાવાં. (૨) બાળકોની ઉલ્લરી ઉપર:—રાનતુલસીનો રસ પાવો. (૩) કોઠામાંની ઉખ્યુતા અને મૂત્રદાહ ઉપર:—રાનતુલસીનાં બીઆં રાત્રે ઠંડા પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે તેમાં ગાયનું તાણુ દૂધ પાશેર અને સાકર ૨ તોલા નાખી અંદર દાથ નદિ બ્રાહ્મતાં લાકડીથી દલાવી પીવું. (૪) વ્રણ ઉપર:—રાનતુલસી અને રાનતલનાં મૂળ ગાયના દૂધમાં ધસી ૨૧ દિવસ પાવાં. પથ્ય અલુણી. ધડ અને તુવેર સિવાય કાંઈ ખાવું નહિ. (૫) કોઠામાંની ગરમી, મૂત્રદાહ અને અતિસાર ઉપર:—રાનતુલસીનાં બીઆં ૧ લાગ, અને એથમી જીરું (ધસખ ગોઝ) ૪ લાગ મેળવી તે બંનેની બરાબર વરિયાળી મેળવવી. પછી સર્વના સમાનભાગે સાકર નાખી, તે રોજ ૧ તોલા દૂધમાં અથવા પાણીમાં પાવું. (૬) મૂત્રાઘાત ઉપર:—રાત્રે ઠંડા પાણીમાં રાનતુલસીનાં બીઆં પલાળી રાખી બીજે દિવસે સવારે તેમાં થોડી સાકર નાખી પાવાં.

૪૮૯ રાનપેટારી (જંગલી કાંગસી)—આ ઝાડ વગડાઉ છે. એની ઉંચાઇ શુમારે બે-ત્રણ માથોડાં હોય છે. એનાં પાંદડાં દથેળી જેવડાં મોટાં હોઈ આકારમાં પેટારી(કાંગસી)નાં પાંદડાં જેવાંજ હોય છે. એ ઝાડની કુમળી છાલ કાગળ કરવાના ઉપયોગમાં લેવા જેવી છે.

૪૯૦ રાનમોગરો—સં માધવી, વાસંતી, વાર્ષિકી. મં કુસર-રી. ગું ચિખડીઓ. હિં વેલ. તાં કટું મલ્લિગે. તૈં અડવિમલ્લે. તું એરોલી. મલાં કટું મલ્લિકા. કં કાડ મલ્લિગે, કાડ ધરવંતિગે. લાં જેસ્મિનમ આંગુસ્ટિક્ષેલિયમ.

* રાનમોગરાના વેલાને ‘ક તૂરી મોગરો’ ‘મધુમાધવી’ એમ પણ કહે છે. એનાં પાંદડાં મોટાં હોય છે; તથા ફૂલ ધોળાં-શુભ્ર હોઈ જાદનાં ફૂલ કરતાં મોટાં હોય છે. એ વેલી જંગલમાં ઘણી થાય છે. ફૂલનો બહાર વસંતઋતુમાં હોય છે. એ ફૂલ ખીલે એટલે એનો ચારે તરફ મધુર સુવાસ આવે છે. રાનમોગરો:—તીખો, કડવો, તૂરો, મદગંધી, મધુર, શીતલ તથા લઘુ છે; અને પિત્ત, કાસ, વ્રણ, દાહ, શોષ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) આંબોઇ ટળી હોય તો:—રાનમોગરાનાં પાંદડાંના બે પૈસાભાર રસમાં તેટલુંજ ઘી નાખી ત્રણ દિવસ પાવું. (૨) કફવિકારે બાળકને વાયગમન થાય તો:—રાનમોગરાનાં પાંદડાં સાત લઘ તેમાં મરી સાત અને લસણની કળીઓ સાત, સરગવાની છાલ ૪ માસા અને રાતી હસાણીની છાલ ૪ માસા, એ સર્વ એકત્ર કરી ઠંડા પાણીમાં વાટવું અને વસ્ત્રગાળ કરી એક તોલાપર્યંત રસ કાઢી શક્તિ પ્રમાણે એક વાર પાવાથી ઉલ્લરી કિંવા રેચ થઇ વિકાર શમી જાય છે. (૩) બાળકોના કફવિકાર ઉપર:—રાન-

* રાનમોગરો, કસ્તૂરીમોગરો, મધુમાધવી એ સર્વ એકજ જાતની વનસ્પતિ છે. સર્વ જાતોમાં ફૂલનો ભેદ છે. શ્રી. પદ્મજે વાસંતી, વાર્ષિકી, કસ્તૂરી મલ્લિકા, મલ્લિકા, વૃત્તમલ્લિકા અને મુદ્ગર, એ સર્વ જાતોનું નિષંદમાં રાજનિષંદના અનુસારે અલગ અલગ વર્ણન કરેલું છે. લગલગ મળતી જાત હોવાથી ઉપનામતરીકે એક વસ્તુને બીજું નામ આપી શકાય છે. એજ રીતે રાનમોગરાને અહીં “કસ્તૂરી મોગરો” અને “મધુમાધવી” ઉપનામ તરીકે કહેલ છે. નિષંદમાં લખે છે કે કસ્તૂરી મોગરો એ રાનમોગરા(કુસરી)નો ભેદ છે. એનાં ફૂલ રાનમોગરાનાં ફૂલો કરતાં મોટાં અને ગોળ થાય છે.

મોમરાનું પાંદડું અધુરું, સત્તા અમથીઆનાં પાંદડાં ચાર અને મરીના દાણા એ વાટી તેનો રસ કાઢવો; તેમાં અડદની દાળ જેટલો ફલાવેલો ટંકણુખાર અને રસ જેટલુંજ મધ નાખી ચાટણ કરી આપવું.

૪૯૧ રાનભીંડા—(સં૦ વનભિંડીતક. લા૦ યુરેનાકોષેટા.) એમાં બે-ત્રણ જાત છે. એકનાં ઝાડ માથેડું ઉંચાં વધે છે અને બીજી ફક્ત જમીન ઉપરજ પ્રસરે છે. એનાં ઝાડ ઉંચાં વધતાં નથી. રાનભીંડીનાં ઝાડ સર્વત્ર થાય છે. એ ઝાડને જે ભીંડા આવે છે, તે કુમળા હોય ત્યારે તેનું કોઈ કોઈ શાક કરે છે; અને જૂના થયા પછી અંદરના દાણાની કઢી કરે છે. એ ઝાડ સૂકવી તે ઉપરની છાલ કાઢી પછી ખાંડી તેમાંથી જે લોટ નીકળે છે તેના લાકડું કરી પુષ્ટતા આવવા માટે કોષ કોષ ખાય છે. એ ઝાડનું સત્ત્વ પણ કોષ કાઢે છે. એ ઝાડનાં મૂળ રંગના કામમાં ઉપયોગી છે. ગોમાંતક, કનાંતક, વેંગુલા, સાવંતવાડી વગેરે સ્થળે એનાં મૂળ છુંદી તેનો રસ કાઢે છે. આ રસ ગુંદરના જેવો જડો અને ચીકણો હોય છે. એનો રંગ કરવાની રીત:—ભીંડાની બારીક ભૂરી અને રંગ એમાં નાખી ધુંટે છે, એ રંગને અલ્લક કહે છે. ઉપયોગ:—(૧) ગથેલું પુરુષત્વ આવવા માટે:—રાનભીંડાનાં મૂળનું ચૂણું ૧ તોલો પાશેર દૂધમાં નાખી પાવું. (૨) પ્રમેહ અને ધાતુવિકાર ઉપર:—રાનભીંડાનાં મૂળ દૂધમાં ઘસી ઘી અને સાકર નાખી પાવાં; અથવા રાનભીંડાનાં મૂળ, લીલાં ગોખરૂ અને ઘેળી જસુંદીનાં મૂળ, એ દરેકનો એકેક તોલો રસ કાઢા તેમાં મરવાનાં બીઆં ત્રણ માસા નાખી વાટવાં અને તેમાં એક તોલો મધ અને સાકર નાખી પાવું; એટલે ત્રણ દિવસમાં પ્રમેહ મટી રક્તશુદ્ધિ થાય છે અને ધાતુવિકાર નાશ પામે છે.

૪૯૨ રામફળ—સં૦ મ૦ વ૦ રામફલ. લિં૦ લવની. ઈં૦ નેટડ કર્ટડ એપલ. લા૦ અનેના રેટિક્યુલાટા. એ ઝાડ ઘણુંજ ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં અશોકનાં પાંદડાં જેવાં લાંબાં હોય છે એની છાયા ઠંડી હોય છે. રામફળ મોટાં અને તેનો રંગ રાતો હોય છે. એનાં બીઆં સીનાફળીનાં બીઆં જેવાં હોય છે. એ ફળ સીનાફળ જેટલાં ઠંડાં નથી. એનું લાકડું ધમારતના ઉપયોગમાં આવતું નથી. **રામફળ:**—સ્વાદુ, મધુર, વાતુજ, કફકર તથા ખાટું છે; અને દાહ, પિત્ત, તૃષ્ણ, શ્રમ તથા ક્ષુધાનો નાશ કરે છે.

૪૯૩ રામખાણ (પાનખાજરિયું)—સં૦ અપર્વદંડ. મ૦ રામખાણ. લિં૦ તે૦ રામશર. ક૦ રામસપુ, સરગે લું. લા૦ સેખેરમસર.

વહેળામાં કિંવા જળાશયમાં દીંચણુમર પાણીમાં પાનના ઝાડ જેવા કિંવા ખાજરીના છોડ જેવાં મંથોડું ઉંચાંધના આ છોડ થાય છે એનાં પાંદડાં ખાજરીનાં પાંદડાં જેવાં થાય છે. ખાજરીની માફક એને ખાજરીઆં આવે છે. તેને પાનખાજરિયું કહે છે. અગાઉ એ પાનખાજરિયું સૂકવી તે ઉપરનું ૩ ચક્રમક સળગાવવાના ઉપયોગમાં લેતા હતા. એ પાનખાજરિયાં તેલમાં બોળી સળગાવવાથી કાકડની પેઠે બળે છે. **મોટું પાનખાજરિયું:**—મધુર, કડવું, ઉષ્ણ, કિંચિત્ વાતુજ, બલકર તથા વીર્યપ્રદ છે; અને કફ, પિત્ત, ક્ષય, બ્રાંતિ તથા મદનો નાશ કરે છે. **લઘુ રામખાણ:**—એને સં૦ “અપર્વદંડ” અને મ૦ “વાટેળા (ગોળ) લવ્હા” એમ કહે છે. ઉપરના ગુણના જેવા એના થોડાક ગુણ છતાં કિંચિત્ ઉષ્ણ, સ્વચ્છ, રસ વખતે ખાટું, તૂરં તથા પિત્તજ છે; અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) જખમ ઉપર:—પાનખાજરિયાની રાખ તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી એટલે જખમ જલદી ભરાઈ આવે છે. (૨) ભગંદર ઉપર:—પાનખાજરિયામાનું ૩ હિદ્રમાં નિત્ય ભરતા જવું એટલે જલદી ગુણ આવે છે.

૪૯૪ રામેશા—સં૦ દગ્ધરૂદા. મ૦ રામેશા. ક૦ કુરુદક્ષ. લા૦ નીડીઆડીકયુસા.

એનાં પાંદડાં ત્રણ-ચાર આંગળ લાંબાં હોય છે; પરંતુ તેટલાં પહોળાં હોતાં નથી. એ ઝાડ ઘણુંજ મોટાં થાય છે. એને મીઠાં અને ઘોળાં ફૂલ આવે છે. એનો રસ આંખોને લાગે તો ઘણું તુકસાન થાય છે; માટે આ રસ આંખોને ન લાગે તે માટે સાવચેતી રાખવી. આ ઝાડ કુંગરાળ પ્રદેશમાં ઘણાં થાય છે. એનાં લાકડાંની રાખથી દાંત પડે છે, એમ કહેવાય છે. એ ધણું ગરમ છે.

૪૯૫ રાયખામળી—(ખાડી આમલી)—સં૦ લવલી. મ૦ રાયઆંવળી, કાયઆંવળા. લિં૦ હરકારેવડી. બં૦ નોપાડ-લ, લોઓપાડ. લા૦ દિવ્યાંચસ ડિરિટકસ, સામકોડિરિટકા.

આ ઝાડને “હરપરેવડી” પણ કહે છે. આ ઝાડ સાધારણ રીતે મોટાં થાય છે. એનાં પાંદડાં ગરમાળાનાં પાંદડાં જેવડાં અને લાંબાં હોય છે. એ ઝાડના અંગ ઉપર ફળના ગુચ્છાઓ આવે છે. એનું અથાણું પણ કરે છે. રાયઆમળી:—તૂરી, ખાટી, કડવી, રુચિકર, પ્રિય, રક્ષ, સ્વાદિષ્ટ, વાતુલ, લઘુ, વિશદ તથા સુગંધવાળી છે; અને કિંચિત્ મધુર છતાં કફ, પિત્ત, વાતપિત્ત, મૂત્રાશ્મરી તથા અર્શનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) જીલાબ થવા માટે:—રાયઆમળીની છાલના રસમાં મરીની ભૂજી, પાંચ લવંગ અને ખીલી વાટી તે રસ પાવો. ઉતાર-ઘી અને ભાત. (૨) અંગ ઉપર પિત્ત ઉઠે છે તે ઉપર:—રાયઆમળીનાં પાંદડાંનો અથવા રાયઆમળીનો રસ કાઢી તેમાં ઘી અને મરીની ભૂજી નાખી સારી રીતે કઢવી તેનો સર્વાંગે લેપ કરવો. (૩) નાડી-ત્રણ ઉપર:—રાયઆમળીની છાલનો રસ ૨ તોલા તથા આમળીની છાલનો રસ ૩ તોલા એકત્ર કરી તેમાં પાંચ તોલા ગાયનું ઘી નાખી ૭ દિવસ પાવું.

૪૮૬ રાયણુ—સં ૦ રાજદની. મં ૦ ખીરણી, રાંજણી. હિં ૦ ખીરની. ખં ૦ કરીરની, ક્ષીર-ખેજૂર. કં ૦ ખીરણીમારા. ઈં ૦ ઓખટયુસડીન્હડ માધમુસોપ્સ. લાં ૦ માધમુસોપ્સે હેગઝાંડા.

રાયણુનાં ઝાડ ગુજરાત પ્રાંતમાં ધણાં થાય છે. એ ઝાડ મોટાં થાય છે. રાયણુનાં પાંદડાં બકુલીનાં પાંદડાં જેવડાં હોય છે અને ફળ કડવા લીમડાની લિખોળાઓ જેવાં હોય છે. એ ફળમાં દૂધ હોય છે. તેનાં પાકાં ફળને “રાયણુ” અને સૂકવેલાંને “કોકડી” કહે છે. એ ફળ ખાવાથી મીઠાં લાગે છે. તે ધણાં ઉષ્ણ છે. રાયણુનું લાકડું કઠિન અને ચીકણું હોય છે; માટે રંગારી લોક રંગેલા કપડાની કુંદી કરવા માટે તેની સોટીઓ કરે છે. રાયણુ:—મધુર, ગુરુ, તર્પણ, વ્રણ, સ્થૂલતાકારક, હૃદય, શીતળ, આલક, સ્વાદુ, તૂરી, પાકકાળે ખાટી, ધાતુવર્ધક, મલ-સ્તંભક, રુચિકર અને પૌષ્ટિક છે. વળી તૃષા, મૂર્છા, મદ, બ્રાંતિ, ક્ષય, ત્રિદોષ અને રક્તદોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) અપસ્માર ઉપર:—રાયણુના ઝાડ ઉપરની ગાંઠો અંગારામાં શેકી તેનો રસ કાઢી તેમાં મધ અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવું. (૨) વાતપિત્ત, પ્રદર અને રક્તપિત્ત ઉપર:—રાયણુ અને કોડીનાં પાંદડાં ઘીમાં શેકી તેનો કલ્ક આપવો. (૩) ઋતુ-પ્રાપ્તિ માટે:—રાયણુની મીંજ કાઢી તેની પોટલી યોનિમાં ધારણ કરવી.

૪૮૭ રાસના—સં ૦ ખં ૦ કં ૦ તૈં ૦ રાસના. હિં ૦ રાસન, રહસની. ફાં ૦ રાસન. અં ૦ જંજળિલશામી. લાં ૦ વેંડારોડસખુર્ધાઆષ. ઈં ૦ ટીલોફેરા આસ્થમેટિકા. સિં ૦ રાસન્ના. પં ૦ રિપરીસન્ને, કકુબુદ્ધિ. રાં ૦ રામુણ, હાટોન.

રાસનાની મૂળરાસના, પત્રરાસના અને તુલારાસના, એ ત્રણ જાત છે. તેમાં મૂળરાસના ગુણમાં શ્રેષ્ઠ છે. એને ખડકીરાસના કહે છે. એ વિશેષે કરીને ગુજરાતમાં અને મહારાષ્ટ્રમાં મહાખળેશ્વર, માથેરાન વગેરે પર્વતો ઉપર કવચિત્ મળે છે. એનાં “દાલણા” જેવડાં બારીક મૂળ હોય છે. પત્રરાસના પંજળ પ્રાંતમાં અને અયોધ્યા પ્રાંતમાં ઉત્પન્ન થાય છે, બીજે સ્થળે મળતી નથી. એનું “કડવી સેના” એવું પણ નામ છે. સિંધી ભાષામાં એને ‘રાસન્ના’ અને પંજળીમાં ‘રિપરીસન્ને’ કે ‘કકુબુદ્ધિ’ એવાં નામ છે. એ વર્ષાયુ ક્ષુપ છે. એનાં ઝાડો પેશાવરમાં મળે છે. તે ૪-૬ ફૂટની ઉંચાઈનાં હોય છે. એ તારાકૃતિ કૂત્રના વર્ગમાંની છે; જેને ધંત્રેશમાં કંપાજિટી વર્ગ કહે છે. એનાં પાંદડાં પીલુ(જળ)નાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. રાયલ સાહેબે હિમાલય ઉપરની વનસ્પતિના વિષયનો જે ગ્રંથ લખેલ છે, તેમાં તે લખે છે કે, તેમણે આ પત્રરાસનાનાં પાંદડાં બૂલીને પીલુ(જળ)નાં પાંદડાં સમજી ફેકનર સાહેબ તરફ મોકલ્યાં હતાં. પત્રરાસનામાં સારક ગુણ છે; પરંતુ મીઠીઆવળ કરતાં કમી છે. વેપારી લોકો આ સારક ગુણને લાંબે મીઠીઆવળનાં પાંદડાં સાથે આનાં પાંદડાંનો ભેળ કરે છે. સિંધ પ્રાંતમાં ગાંધી લોકો એ વેચે છે. આ પત્રરાસનાની અથવા કડવા સેનાનાં પાંદડાંની દાલમાં વૉર્ડન સાહેબે રાસાયનિક પરીક્ષા કરેલી છે. તે સ્વાદમાં ખારાં અને સુગંધી છે. તેમાં ક્ષાર, કૌચુક (૨૫૨ જેવા પદાર્થ) અને એકસેન્દ્રિય ખટાક પણ જણાય છે. તે ખટાઈનું અઘાપિ રસાયનશાસ્ત્રીએ નામ આપેલ નથી અને તેની રાસાયનિક રચનાની શોધ પણ કોઈએ મેળવેલ નથી. ઉદયચંદ્ર દત્તનો એવો તર્ક છે કે, રાસનામૂળ જે જુદી જુદી

વનરપતિમાથી ઉત્પન્ન થાય છે. રાજનિષ્ઠકારે રાસ્ના પંચકનો ઉલ્લેખ કરેલો છે; પરંતુ ખીજ કોઈ પણ નિષ્ઠકમાં તેનું નામ મળી આવતું નથી. ઉપરનાં મૂળ, પત્ર અને તૃણ, એ ત્રણ ભેદ માત્ર પ્રસિદ્ધ છે; પરંતુ એક પ્રકારથી રાસ્નાપંચક પણ થઈ શકે છે. તે એ રીતે કે, બે પ્રકારની નાકુલી(નોળવેલ)નો એમાં સમાવેશ કરવો. એક નોળવેલ અને ખીજ કંદ નોળવેલ, એમ બે ભેદ મળી આવે છે. ડાંકટર મંત્રીએ ઉત્તર-કાનડા પ્રાંતમાં દેવમણિલાટ ઉપર મૂળ નોળવેલના નાના રોપા મેળવ્યા છે. તેને સામસામાં આવનારાં પાતળાં પાંદડાં ૪-૫ ઈંચ લંબાઈનાં અને દીર્ઘ આકારનાં હોય છે. તેનું દીંટકું નાનું અને ફૂલનો ઘોંસ છેવટે અનિયમિત મંજરી ઉપર આવેલ ઘોળા રંગનો હોય છે. ફૂલનો બાહ્યકોશ છૂટો હોતો નથી. નરકેસર પાંખડીના અંદરના ભાગને ચોંટેલી તથા રજકણના પિંડથી પિંટાયેલ હોય છે. આ વનરપતિનાં મૂળ કડવાં અને તીખાં છે. તેના ઉપર કરેલા રાસાયનિક પ્રયોગ ઉપરથી તે જીર્ણવર અને આમવાયુ આ બે વિકારમાં રોગીને આપવા લાયક હશે છે. એનાં મૂળને નાની રાસ્ના કહેવાનો રિવાજ છે. આ રેચક અને અગ્નિ-દીપક છે, એવો દાકતરોનો પણ અભિપ્રાય છે. કંદ નોળવેલનાં પાંદડાં નાગરવેલનાં પાન જેવાં હોય છે. શાલાપુર જીલ્લાની આસપાસના મોંગલાઈ ઇલાકામાં એક નોળવેલ મળે છે. તેની વેલ તદ્દન ખારીક દાલણા જેવી હોઈ તેના ઉપર પાંદડાં મૂળમાં નથી હોતાં. એક વેલીને ખીજ આડી વેલી પુષ્કળ ફૂટી વેલીની એક મોટી જાગ અને છે. કંદ નાળીએરના આકારથી લઈ મોટા ઢોળાના આકાર જેવડા હોય છે. એક બાજુથી તેનો આકાર સર્પની ફણા પ્રમાણે હોય છે. કંદનો રંગ ઘોળો હોઈ તે હાથને ખડખડો લાગે છે. તેના ઉપર નાની નાની ખડખડી ગાદો થાય છે. કંદ લાવીને ઘરમાં રાખેલ હોવાથી ત્યાંજ તેને વેલ ફૂટે છે. એ કંદને તે પ્રાંતમાં 'વિષમુગરી' કહે છે અને એનો ઉપયોગ વિશેષ કરીને સર્પ વગેરે વિપારી જનાવરનું ઝેર ઉતારવા માટે કરે છે. ઠોરને સર્પ કરડ્યો હોય તો આ કંદ છુંદીને રોટલી સાથે ખવડાવે છે. આ પ્રયોગથી તેને રેચ થઈ ઝેર ઉતરે છે. મનુષ્યને સર્પ, વિંછી વગેરેના દંશ થયો હોય તો દંશની જગ્યાએ આ કંદ છુંદીને બાંધે છે. ગામડામાં રહેનારા લોકો તો મનુષ્યને પણ ઝેર ઉતારવા માટે આ કંદ શુમારે છ માસા આપે છે. એ પ્રયોગથી ઉલ્લી થઈ ઝેર ઉતરે છે. આ કંદની ઉચ્ચ વાસ આવે છે. આ પ્રમાણે આ જન્મે નોળવેલ રાસ્નાની જાતિ માની લઈએ તો રાસ્નાપંચક સિદ્ધ થાય છે. નાકુલી, ગંધ નાકુલી, નકુલેષ્ટા, સુગંધી, સુવલ ઇત્યાદિ રાસ્નાનાં નામો છે, તે નોળવેલનાં પણ છે. સિવાય નોળવેલનાં મૂળને રાસ્ના કહેવાની પણ પરિપાટી છે.

રાસ્નાના વેલાને લઘુ નોળવેલ એમ પણ કહે છે. ક્વચિત્ એને નાયટી એમ કહે છે; પરંતુ નાયટીને નાની દુધી એમ પણ કહેવાતું હોવાથી રાસ્નાને નાયટી કહેવાય નહિ. રાસ્નામાં વળી ઘોળા (ખડકી રાસ્ના) અને કાળા (પાનરાસ્ના) એવી પણ બે જાત છે. ઘોળા રાસ્ના ગુજરાતમાં થાય છે. એનાં મૂળ જાડા સોપા જેવાં ખારીક હોય છે. રાસ્ના એ વાયુવારક છે. રાસ્ના:—ગુરુ, કડવી, ઉષ્ણ, પાચક તથા આમનાશક છે; અને વિષ, વાતરક્ત, દમ, ઉવરસ, વિષમન્નર, સોજો, ઉચ્છ્રી, કંપ, ઉદર, આમવાત, કફ, શ્લેષ્મ, તાવ તથા સર્વ પ્રકારના વાયુરોગનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) પક્ષાઘાત, કર્ણનાદ, અદિર્ત વાયુ (મોઢું વાંકું થવું), મન્યાસ્તંભ (ડાકનું રહી જવું) એ ઉપર:—રાસ્ના, એરંડમૂળ, રોહીત વાસ, આસોદ, બળદાણાનાં મૂળ, અડદ અને કોચનાં મૂળ, એ સર્વ સમભાગ મળી આશરે ૨ થી ૪ તોલા લઈ તેનો કાઢો કરી તેમાં સિંધવ અને લિંગ નાખી પાવો. (૨) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:—રાસ્ના, ગળો, બળદાણાનાં મૂળ, જેડીમધ, ગોખર અને એરંડમૂળનો કાઢો એરંડતેલ નાખી પાવો. (૩) સર્વ પ્રકારના વાયુ ઉપર:—રાસ્ના, કાંટાસરીઓ, નાગરમોથ, અરકુસી, મળો, ગોખર, વજ, દેવદાર, હરિતકી, ક્યોરા, સુંઠ, લીંડીપીપર, મરી, રિંગણી, ઘાણા, અતિવિષ, શતાવરી, બળદાણાનાં મૂળ, એરંડમૂળ, સુવા, સાટોડી, ચવક અને ઉભી રિંગણીનો કાઢો કરી તેમાં સુંદની ભૂકી નાખી પાવો. (૪) આક્ષેપક, સમવાતુગત વાત, આમવાત અને સર્વાંગવાત ઉપર:—રાસ્ના, ગળો, દેવદાર, સુંઠ અને એરંડમૂળનો કાઢો દિવસમાં બે વાર આપવો. (૫) સર્વ વાયુ ઉપર:—રાસ્ના, ગોખર, એરંડમૂળ, દેવદાર, સાટોડી,

ગળો અને ગરમાળાનું મગજ, એ સર્વાના કાઢામાં એક માસો સુંકવું ચૂર્ણ નાખી પાવાથી નિઃસંશય સર્વ પ્રકારના વાયુનો નાશ થાય છે. (૬) શ્વાસ, કાસ, અગ્નિમાંધ અને શીતજ્વર ઉપર:— રાસ્ના, સુંક અને લીંદીપીપરનો કલ્ક કરી ગરમ પાણીમાં પાવો.

૪૯૮ રાળ—સં ૦ કં સર્જરસ, રાલ. હિં ૦ રાલ. મં ૦ રાળ. બં ૦ ધુના. કાં ૦ રાલેમગરેખી. અં ૦ કિકહર. ઈં ૦ યલોરેઝીન. લાં ૦ રેઝિનાફલેવા. ફિં ૦ નારસ.

રાળનું વૃક્ષ—સં ૦ અજકર્ણ, સર્જક. મં ૦ રાળ. હિં ૦ હેદ, સાલ. બં ૦ જાજ, શાલ. કં ૦ સજ્જર દમર. તૈં ૦ શાલમુ, વેળિનાચદુ. મલાં ૦ શાલ વૃક્ષ. તાં ૦ વેળેકુન્નારિકં. ઇં ૦ સાલટ્રી. લાં ૦ વેટેરીઆ ઇંડિકા, શેરીઆ રોચુસ્ટા.

એ જાડ બંગાળા, આયુના પહાડ અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં થાય છે. રાળ બે-ચાર જાતનાં જાડમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. એ જાડમાંથી જે રસ નીકળે છે તેની રાળ થાય છે.* રાળ ઘણી જાતનાં વૃક્ષમાંથી નીકળે છે, પરંતુ આ વૃક્ષમાંથી વધારે પ્રમાણમાં નીકળે છે. રાળનું જાડ:—તીખું, કડવું, ઉષ્ણ, શીતલ, તૂડું, વ્રણરોપણ, વર્ણકારક તથા રક્ષ છે; અને અતિસાર, પિત્ત, રક્તદોષ, કોદ, કફ, કંઠ (ખરજ), વિસ્ફોટક, વાયુ, પરસેવો, વ્રણ, કૃમિ, વધ્મરોગ, વિદ્રધિ, બહેરાપણ, યોનિશય, કર્ણશય તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે. મોટું રાળનું જાડ:—રક્ષ, કાંતિકર, તીખું, ઉષ્ણ તથા સ્નિગ્ધ છે; અને કફ, પાંડુ, પિત્ત, કર્ણરોગ, રક્તદોષ, મેદ, કોદ, વ્રણ, વિષદોષ, ઉરક્ષત, કંઠ, વાત તથા શિરોરોગનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ:—મધુર, રક્ષ, શીતલ, સ્તંભક, ગુરુ, તૂરાં, લેખન તથા મલાવજંભક છે; અને શય, વાયુ તથા આધ્માનને કરનાર અને પિત્ત, રક્તદોષ, દાહ, ક્ષતક્ષય તથા તૃષાનો નાશ કરનાર છે. રાળ:—શીતલ, સ્નિગ્ધ, તૂરી, કડવી, ગુરુ, આલક, સ્વાદુ, સ્તંભન, વ્રણરોપણ, લગ્નસંધાનકારક તથા મધુર છે; અને વાત, પિત્ત, ત્રિદોષ, રક્તદોષ, વિસ્ફોટક, કંઠ, વ્રણ, શય, સ્વેદ, જ્વર (તાવ), વિસર્પ, ગ્રહઆદા, અગ્નિદગ્ધ વ્રણ, વિપાદિકા, વિષ ભૂતઆધા તથા અતિસારનો નાશ કરે છે. એનો ઉપયોગ મલમમાં અથવા ઉપર ચોપડવાના લેપમાં પુષ્કળ થાય છે. હાડ દુખવામાં અથવા સોજે આવેલ હોય તો તેના ઉપર ગુગળ અથવા ગુજર સાથે કિંવા એકલીજ રાળ લદ્દ તે ઝીણી વાટી પાણીમાં શીજવવી; એટલે તે લેપના કામમાં ઘણી ઉપયોગી થાય છે. ઉપયોગ:—(૧) સંગ્રહણી ઉપર:—રાળ ઘીમાં તળી નાગકેસરી સાથે ખરાવવી. (૨) બાળકોના અતિસાર અને રક્તાતિસાર ઉપર:—સાકર અને માખણમાં રાળ મિશ્ર કરી આપવી. (૩) અતિસાર ઉપર:—રાળનું ચૂર્ણ સાકરમાં આપવું એટલે ઘણા દિવસનો અતિસાર પણ દૂર થાય છે. (૪) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:—રાળ, મીણ અને માખણ એ એકત્ર કઢવી ચોપડવાં. અથવા રાળ બારીક વજ્રગાળ કરી તેમાં તલનું તેલ તથા પાણી નાખી ખરલ કરવું. મલમ તૈયાર થયેથી રૂના પુમડાથી અથવા પીછાં વડે ચોપડવો. જ્યાં-સુધી પાણી મેલું નીકળે ત્યાંસુધી વારંવાર પાણી નાખના જવું અને ખરલ કરતા જવું. આશરે ૪ કલાક ખરલ કર્યા પછી આ મલમ તૈયાર થશે. ઘાટો મલમ કરવો હોય તો ઉપર મુજબ કરવું. મલમ પાતળો કરવો હોય તો તેલપાણી પહેલાં આંગળી હલાવી એકજીવ કરી લેવાં. પછી રાળ મેળવી ખરલ કરવું. તેલ તથા રાળ સમાન ભાગ લેવાં. આ મલમ થોડા દિવસ સુધી ઉપયોગી રહે છે. (૫) રક્તાધિક વાતરક્ત ઉપર:—રાળ અને ઘી કઢવી તેનો લેપ કરતાં જવું. (૬) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:—રાળ બારીક વજ્રગાળ કરી તેમાં તલનું તેલ અને પાણી નાખી ખરલ કરવું અને તે પીંછી અથવા રૂના પુમડાવડે ચોપડવું. (૭) કાન વહે છે તે ઉપર:—ત્રણ ભાગ તલના તેલમાં ૧ ભાગ રાળની ભૂકી નાખી રાળનો રસ થઇ તેલમાં મળી જાય ત્યાંસુધી કઢવવું. આ મિશ્રણ ગાળી બાટલીમાં ભરવું અને દિવસમાં ત્રણ વાર કાનમાં નાખવું. (૮) મૂળવ્યાધિ

* રાળનું મોટું જાડ થાય છે. એના ગુંદને રાળ કહે છે. તે ગાયના દહીંમાં અથવા સાકર સાથે ખાતાથી અતિસાર મટે છે. એના લેપથી અથવા એને પીવાથી પ્રદરરોગ જાય છે. એની માત્રા ૭ રતિની છે.

ઉપર:—રાળનું ચૂર્ણ અને સરસવનું તેલ (સરસિયું) એકત્ર કરી ધૂપ દેવાથી અર્થ અને રક્તાભાવ બંધ થાય છે. x

૪૯૯ રીસામણી (લજ્જમણી)—સં ૦ રક્તમાદી, લજ્જમણુ. મં ૦ લાગળુ, લાજરી, સંકેતચણી. હિં ૦ લજ્જમવંતી, છુમ્મુમ્મ, શર્માની, લાજવતી. બં ૦ લજ્જમવતી, લાજુક. કં ૦ મુદ્ધિરેમુરુટવ, એળ મુચ્ચક, મુદ્ધલમુરિકે, લજ્જમવતી. તાં ૦ તોદૃશશરંગિ. તૈં ૦ મુનુગુડામારમુ. વું ૦ નાચિકેડે. મલાં ૦ તોદૃનવાતિ. લાં ૦ માધમોસા સેનસિટિવા. વં ૦ શમી.

એ જાડ નાનાં હોય છે. એમાં નાની અને મોટી એવી બે જાત છે. મોટી જાતનાં જાડને ખારિક કાંટા હોય છે. રીસામણીનાં પાંદડાં આમલીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એ પાંદડાંને સ્પર્શ કરવાથી તે લાગણાંજ સંકેતચાઇ જાય છે, એ આ જાડમાં મોટો ચમત્કાર છે. રીસામણી (લજ્જમણી):—તીખી, શીતલ, કડવી, તૂરી, સ્વાદુ તથા રૂક્ષ છે; અને વાયુ, પિત્ત, કફ, રક્તદોષ, રક્તાપિત્ત, યોનિદોષ, અતિસાર, સોજો, શ્રમ, વ્રણ તથા કોઢનો નાશ કરે છે. નાની રીસામણી:—તીખી, ઉષ્ણ, પારદનિયામક અને અનેક વિજ્ઞાનકારક તથા આમદોષનાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) ગંડમાળા, અપચી, ગલગંડ અને કમળા ઉપર:—રીસામણીનો અથવા ગોરખમુંડીનો સ્વરસ ૨ થી ૮ તોલા સુધી ખાવા આપવો. (૨) અંડ ઉતર્યાં હોય તે ઉપર:—રીસામણીનાં પાંદડાં વાટી ગરમ કરી અંડે બાંધવાં. (૩) સ્ત્રીઓનું યોનિદ્વારે અંગ બહાર પડે છે તે ઉપર:—રીસામણીનાં પાંદડાંનો રસ અથવા મૂળ ધસી હાથે યોગી તે હાથે અંદર ખેસાડવું. આ ઔષધ સૂચાણીએ કરવું. (૪) આંખની કાળી કીકી ઉપર પડણ (પડદો) આવે છે તે ઉપર:—રીસામણીનાં પાંદડાંનો રસ અને થોડાનું મૂત્ર સમલાગે એકત્ર કરી અંજન કરવું. (૫) ઉઠાંટીઆ (ખાળકેને થતી કુકડીઆ ઉવરસ) ઉપર:—રીસામણીનાં મૂળનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૬) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—રીસામણીનાં પાંદડાંનો રસ દિવસમાં બે ત્રણ વાર મૂળવ્યાધિ ઉપર ચોપડવો.

૫૦૦ રુદ્રાક્ષ—(લાં ૦ ઇલ્લયો કોર્પસ ગેનીટસ.) રુદ્રાક્ષનાં મોટાં મોટાં જાડ થાય છે. એનાં પાંદડાં ગંગેરી નાગરવેલના પાન જેવાં હોય છે. કોંકણના કેટલાક લાગમં એ જાડ થાય છે. એમાં નાની અને મોટી એવી બે જાત છે. એના ફળમાંનાં બીજને રુદ્રાક્ષ કહે છે. રુદ્રાક્ષની માળા કરી તે ગળામાં પહેરે છે. કે.છ કો.છ એ માળા રૂપમાં કે સોનામાં ગંદાવે છે. મંસુરમાં તથા તેની આસપાસ પણ એનાં જાડ ધણાં થાય છે. રુદ્રાક્ષ:—ખાટી, ઉષ્ણ તથા રુચિકર છે; અને વાયુ, કફ, શિરપીડ, ભૂતબાધા તથા ગ્રહબાધાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) મધુરા ઉપર:—

x રાળનો મલમ:—(સર્વ પ્રકારના લયંકરવ્રણ ઉપર) રાળ ૫ તોલા, કાથો શુદ્ધ ૫ તોલા, તલનું તેલ ૫ તોલા, ફટકડી ૧ તોલા, મોરચુથુ ૧ તોલા, તથા પાણી ૫ તોલા, પ્રથમ સર્વ સૂકા ઔષધિને ખારિક ખાંડી લેવી. પછી તેલ અને પાણી બંનેને મેળવી આંગળીઓથી દલાવતા રહેવું. જ્યારે એકરસ થઇ જાય ત્યારે ઉપરની વસ્તુઓનું ખારિક કરેલ ચૂર્ણ મેળવી દેવું. પછી ત્રણ મિનિટ ચૂકા ઉપર રાખી દલાવતા રહેવું. ત્યારપછી ઉતારી મલમ ડાબીમાં ભરી લેવો. ફૂટેલા ફેડા ઉપર:—એક કપડાપર મલમ ચોપડી વચમાં છેદ કરી લગાડવો. રોજ પટી બદલવી. વિના ફૂટેલા ગુમડા પર છિદ્ર કરવાની જરૂર નથી. વિના ફૂટેલા ગુમડાપર મલમવાળી પટી લગાડી ઉપર શેક કરવો. આવી રીતે કરવાથી બે દિવસમાં ગુમડું ફૂટી જશે. પછી છિદ્ર કરીને પટી લગાડતા રહેવું. આ મલમ ત્રણને ફેડે પણ છે અને રૂઝવે પણ છે.

બીજા પ્રકારનો રાળનો મલમ:—(ત્રણ ઉપર) રાળ તો. ૧૦, સંફેદ કાથો તો. ૪, મુરદારસંગ તો. ૨, એ સર્વને અલગ અલગ વાટી લેવાં. પછી રાળમાં રાા તોલા સરસવનું તેલ મેળવી એક સાફ પથ્થર પર રગડતા જવું. જ્યારે પથ્થર અરસપરસ ચોટી જાય એટલી ચીકાસ આવી જાય (માખણુ જેટલું નરમ મિશ્રણ બની જાય) ત્યારે કાથો તથા મુરદાર સંગ મેળવી પુનઃ રગડવું. જ્યારે સર્વ બરાબર મળી જાય ત્યારે મલમ ડાબીમાં ભરી લેવો. સર્વ પ્રકારનાં ચૈતિક વ્રણને થોડા સમયમાં ભરી આપે છે. અરધા ઇંચના ઊંડા વ્રણના ધાને સાફ કરી થોડાજ દિવસમાં ભરી આપે છે.

રુદ્રાક્ષ મધમાં મસી ચડાડવી.

૫૦૧ રેણુકા (રેણુકખીજ)—સં. હિં. બં. કં. રેણુકા. મં. રેણુકખીજ. લાં. વ્યા-
રેકસ સ્પેસીઓસા. કાં. રેણુકા.

× આ વેલો મેવાડ પ્રાંતમાં થાય છે, એનાં ખીઆંને ‘રેણુકખીજ’ કહે છે. આ વેલ નાગર-
વેલ જેવી હોય છે. રેણુકખીજ કંકોળી જેવાં અને તે કરતાં થોડાં મોટાં હોય છે. એનો રંગ કાળો
હોય છે. રેણુકા:—તીખી, શીત, મુખને સ્વચ્છ કરનારી, કડવી, લઘુ, પિત્તકર, અગ્નિકર, મેધ્ય,
પાચક તથા ગર્ભપાતકારક છે; અને ખુજલી, કંદૂ, તૃષા, દાહ, વિષ, કફ, વાયુ, નપુંસકત્વ,
દુર્બળતા તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે. એનાં ખીઆંના પશુ એવાજ ગુણો છે. ઉપયોગ:—(૧)
ઉચ્ચકી (હોડકી) ઉપર:—રેણુકખીજ તથા લીંડીપીપરનો કાઠો કરી તેમાં શેફલી હિંગ નાખી
પાવો; એટલે પાંચ પ્રકારની ઉચ્ચકી દૂર થાય છે. (૨) પક્ષાઘાત ઉપર:—રેણુકખીજનો કાઠો
પાવો. (૩) પિત્તગુલ્મ ઉપર:—રેણુકખીજનું ચૂર્ણ મધમાં નાખી પાવું.

૫૦૨ રેવંચી—સં. રેચના, રેવટચીની. મં. રેવાચીની. હિં. રેવંદચીની. બં. રેકચીની.
ચિની. વ્હાગ, લાંગ. નેપા. પદમચાલ. ગઢવાલી અરચૂ-ફૂ. અફં. રવાશ-ચુકિ. ફાં. રેવન. અં.
રાવંદ. ઇં. રાખર્. લાં. રેધરેદિકસ, હિયમ ઇમોડી-ઓપીસિનલ.

આ સુંદર નાનું છુપ છે. એ ચુકાના ઝાડ કરતાં ઘણુંજ મોટું એટલે સરેરાશ ૫-૬ ફુટ
સુધી ઉંચાઈનું હોય છે; અને જમીનમાંથી ૧ મુખ્ય અથવા વચ્ચેનું દોટકું નીકળી તેની બાજુએ
ચારે તરફ દોટડાની શાખાઓ નીકળે છે. એનાં પાંદડાં પીંપળાનાં પાંદડાં જેવાં ગોળ અને મોટાં
પસરેલાં હોય છે. તે ઉપરના અંગે ફિક્કા લીલા રંગનાં અને સુંવાળાં હોય નીચેની બાજુએ લંબ-
દાર અને પીળા રંગનાં હોય છે. ફૂલો અવ્યવસ્થિત મંજરી ઉપર આવી લાલ રંગનાં હોય છે.
ફૂલો ઓપીસિનલ જાતનાં ઝાડો ઉપર સફેદ રંગનાં ફૂલો આવે છે. રેવંચીની અનેક જાતો છે.
તેમાંની ૫-૬ મુખ્ય છે. આ સર્વનું દેશી નામ એકજ છે. રેવંચી—રશિયા, તુર્કસ્તાન, ચીન,
તિબેટ અને કાશ્મીરથી નેપાળસુધી હિમાલય પર્વતના ૯૦૦ થી ૧૬૦૦ ફુટ સુધી ઉચ્ચ પ્રદેશ
ઉપર ઉત્પન્ન થાય છે. પહેલી ચાર જાત હિમાલય ઉપર ઉત્પન્ન થનારી છે. હિયમ પોએટમ જાતનાં
રેવંચીનાં ઝાડોનું વાવેતર ૨૦૦-૩૦૦ વર્ષ પહેલાંથી ચીનના કન્સ પ્રાંતમાં કુકુ—નોર સરોવરની
બાજુબાજુએ અને ગયા શતકથી એશિયાખંડમાંના રશિયાના પ્રદેશમાં ઘણુંજ થવા લાગ્યું છે;
પરંતુ તેમાંથી ચીનાઇ રેવંચી સમાન રેવંચી ઉત્પન્ન થતી નથી. ઇંગ્લાંડમાં બેનજરી નજીક બોડી-
કોડ નામના ગામમાં હિયમ રાપોન્ટિકમ જાતના ઝાડનું પુષ્કળ વાવેતર થતું અને એ ઝાડમાંથી
બજારમાં મળનારી ‘બેનજરી’ નામની રેવંચી ઉત્પન્ન થતી. એ ચીની રેવંચી કરતાં ઓછી કડવી
હોઇ તેમાં ચીકણાપણું અને તુરાશ જાસ્તિ હોય છે. સિવાય એનાં મૂળ પશુ ચીની રેવંચીનાં મૂળ
કરતાં અધિક છિદ્રવાળાં, વધારે નરમ અને સહજમાં ભાગી જાય તેવાં હોય છે. મુખ્યત્વે કરીને
એની બૂટા કરીને વેચવાને મોકલે છે. હિમાલય ઉપર ઉત્પન્ન થનારાં ઝાડમાંથી રેવંચી કાઢવાને
વેપારી લોકો યોગ્ય લક્ષ આપતા નહિ હોવાથી અને વિજ્ઞાપતથી આવનારી સરતી મળતી હોવાથી
હિંદુસ્તાનમાં તેનોજ અપ વધુ થાય છે. ચીની અથવા ઇસ્ટ ઇન્ડિયન રેવંચી મુદામ મંગાવ્યા
વિના હિંદુસ્તાનમાં આવતી નથી, એમ ડૉક્ટર ડિમક લખે છે. ચીનાઇ રેવંચી કાનસા અને ઝેશ
પ્રાંતમાંના કુંગર ઉપર ઉત્પન્ન થાય છે તથા ત્યાંથી વિલાયત જાય છે. તિબેટના અગ્નિદેશ
તરફના પ્રદેશમાં જે રેવંચી ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો થોડો ઘણો વેપાર બંગાળી લોકોમાં થાય છે.
હક્ષિણ સિકિમ પ્રાંતમાં ત્યાંના રબારી રેવંચીનાં મૂળ એકઠાં કરે છે; પરંતુ મુસલમાન વેપારીઓ
સિવાય તે કોઇ વેચાતાં લેતા નથી. રેવંદચીની એ નામના નેપાળ તરફના પહાડમાં રમેકસ
નેપ્થેન્સીઝ મૂળ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે બંગાળામાંના ગાંધીઓ પાસે વેચાતાં મળે છે, એમ
ડૉક્ટર કનેયાલાલ દેવે પોતાના ગ્રંથમાં એક ટેકાણે લખેલું છે.

× રેણુકખીજ એ અપ્રસિદ્ધ વનસ્પતિ છે. રેણુકખીજને બદલે વેદો નગોડનાં બી(સમાડુ)ને
ઉપયોગમાં લે છે.

ઐતિહાસિક શોધ ઉપરથી એમ માલમ પડે છે કે, સને ૧૭૩૨ ની સાલથી રેવંચી એ વનસ્પતિની યુરોપીયન વૈદ્યોને માહિતી મળી. તે પહેલાં ફક્ત ચીનાઈ લોકોને એની માહિતી હતી; કારણ એના ગુણદોષ શુમારે ૩૦૦-૩૨૫ વર્ષ પહેલાં લખેલા એક ચીનાઈ ભાષામાંના વૈદ્યક ગ્રંથમાં લખેલ મળે છે. આર્થ વૈદ્યોને એ અતિ પ્રાચીન કાળથી માલમ છે. આત્રેયે (પુનર્વસુ મુનિએ) “ક્ષીરણી” નામથી “શોધન” ઔષધોમાં તેની ગણના કરેલ હોય ૭૦૦-૮૦૦ વર્ષ પહેલાં રાજ-નિષંટકારે પણ તેના ગુણદોષનું વર્ણન કરેલ છે. તે યુરોપીયન શોધકોના વર્ણનથી મળે છે. આરંભમાં રેવંચીનાં નામો આપેલ છે. તેમાં ક્ષીરણી, કાંચનક્ષીરી, હિમદુગ્ધા ઇત્યાદિ જે નામો છે, તે ઉપરથી એ વનસ્પતિમાંથી સોના જેવો પીળો રસ નીકળે છે એ ખુલ્લું થાય છે. યુરોપીયન શોધકોએ આ પીળા રસનો ઉલ્લેખમાત્ર પણ કરેલ દેખાતો નથી; પરંતુ એ ઉપરથી એટલુંજ સમજવાનું કે, રસ આપનારી જાત તેમને મળેલ નહોતી. ચીનાઈ વેપારીઓ રેવંચીનાં મૂળ ખીજ દેશમાં મોકલતી વખત તેની ઉપરની છાલ કાઢી કઢકા કરી મોકલે છે. એ વનસ્પતિ ખીજથી ઓળખાય નહિ માટેજ તેઓ એમ કરતા હોય એમ જણાય છે. કેટલાંક વર્ષો પહેલાં એટલે રશિયાએ ચીનની સરહદથી પોતાની સરહદ મેળવ્યા પહેલાં ૮-૧૦ રૂપિયે રતલના ભાવથી તે વેચાતી હતી.

પ્રૅક્સર ફ્લુકીગર અને ડૉ. હેનબેરિનો મત એવો દેખાય છે કે, રેવંચી જેને ઇંગ્રેજમાં ર્થાઈ કહે છે તે વનસ્પતિની યુરોપીયન ડૉક્ટરોને ગ્રીક વૈદ્ય પાસેથી માહિતી મળી. રેવંચીનાં મૂળ-કંદ પહેલાં ચીનાઈ તાર્તરી અને તિબેટથી યુરોપમાં જતાં હતાં અને તે જે નિરનિરાળા રસ્તાએ જતાં હતાં તે રસ્તા ઉપરથી “આયાસડોર” નામના લાટીન ગ્રંથકારે તેને નિરનિરાળાં નામો આપેલ હતાં. તે આ પ્રમાણે:—૧ રેવદશેની (ચીની), ૨ રેવદખર્ચરિકં અને ૩ રેવદતુર્કીકં. રેવદખર્ચરિકંમાંથી “હેખર્ચરક” અને તેમાંથી ઇંગ્રેજ ર્થાઈ એવું અપભ્રંશ નામ પડ્યું છે. ઇંગ્રેજ અને રશિયન અધિકારીઓએ ખરી ર્થાઈની ઉત્પત્તિ અને તેનું સ્થાન શોધી કાઢવાને પુષ્કળ પ્રયત્નો કર્યો; પરંતુ ચીનના બાદશાહનો ત્યાંના અધિકારીએને એવો સખ્ત હુકમ હતો કે, કોઈએ ખીજ દેશના મનુષ્યોને રેવંચીના ઉત્પત્તિસ્થાન નજીક જવા દેવું નહિ અને તે દેશાણે કોઈ ચોરીથી ગયેલો મળી આવે તો તેનો શિરચ્છેદ કરવો.

એની ગાંગડીમાંથી પીળો રજ જેવો પદાર્થ, રાજ જેવો પદાર્થ અને અવશિષ્ટ પદાર્થ, એમ ત્રણ પદાર્થો મળે છે. એ સિવાય ‘ઇમોલીન’ એ એક તેમાંનો કિસોદ્યાનિક એસીડ ડ્રગ્મની પ્રકૃતિનું મળેલ છે. તે કેટલાક વખત સુધી હવામાં સૂકવવાથી તેનો રક્ષટિક બને છે. રેવંચીનો ગુણ એના ઉપર આધાર રાખે છે. તે સુંદર અને સારક હોય સ્તંભનનું પણ કામ કરે છે. આથી યુરોપીયન લોકો મળશુદ્ધિ માટે ર્થાઈનો વિશેષ ઉપયોગ કરે છે. એના ફાંટ, નિષ્કર્ષ, અર્ક, આસવ, અવલદ, ગુટિકા, મિશ્ર ચૂર્ણ એવા સાત કદ્ય ડૉક્ટર લોકો કરે છે. મિશ્ર ચૂર્ણ બે વરસના બાળકને આપવાના ઉપયોગમાં આવે છે. આ ચૂર્ણમાં રેવંચી, સુંદ અને મ્યાગ્નિશિયા નાખે છે.

દિમાલયના ઉપરના ગદવાલ જીલ્લાના ભુટિયા લોક “દ્વિયમ ઇમોલી” જાતનાં રેવંચીનાં મૂળ, મચ્છ અને ક્ષાર, આ ત્રણના મિશ્રણથી કપડાને લાલ રંગ ચઢાવે છે. સિવાય તે લોક એનાં નાળ (દાંટડાં, કાતરીઓ) બાપી અથવા ફૂટીને મીઠું નાખી ખાય છે; તેમજ તેનો મુરખો અને અથાણાં પણ કરે છે. આવી રીતે ઉપયોગમાં ચટણીનરીકે કામ આપવા ઉપરાંત મળની શુદ્ધિ કરે છે. ડૉક્ટર સર જોર્જ વૉટે એની પરીક્ષા કરવાને લાલોલ પ્રદેશમાં રેવંચીનાં દાંટડાં બાપીને બાધાં. તેનાથી તેમને ખૂબ જીલ્લા લાગ્યો. દ્વિયમ મુરખોદિટ્યેનમ જાતના મૂળમાં ઔષધિ ગુણ “દ્વિયમ ઇમોલી” જેવાજ છે. તેના ઉપયોગ ઉંને પીળો રંગ ચઢાવવાના કામમાં થાય છે. પંજબમાં જંબુ નજીકના સિયાલકોટ મુકામે એની ઉપર લખેલી કૃતિ જોવામાં આવે છે. મૂળનો ભૂકો કરી બે દિવસ સુધી ઠંડા પાણીમાં પલાળી રાખે છે. તે પછી મિશ્રણ ઉકાળી તે ઉકળતા પાણીમાં વચ્ચ બોળે છે, એટલે હલકો પીળો રંગ ચડે છે. તેમાંજ થોડી હળદરની બૂધી નાખવાથી બપકાદાર રંગ થાય છે. ‘દ્વિયમ નોબાઈલ’ જાતના ઝાડનાં સૂકવેલાં પાંદડાં તંબાકુને બદલે વપરાય છે. એનીજ એક નાની પેટાજાત છે, તેના ઉપયોગ નિબેટમાં તંબાકુને બદલે પુષ્કળ કરે છે. તેને તિબેટી

લોક “ચુલા” કહે છે. દ્વિયમ સ્પિસિફિકમ” જાતિનાં જાડા અફઘાનિસ્તાનના ધણુક લાગમાં પોતાની મેળે ઉગે છે. જ્યારે લીલાશ પર એનાં પાંદડાંની ડાંડલીઓ હોય, ત્યારે તેને ‘રેવશ’ કહે છે અને આસપાસ પથ્થર અને ખડીના દગલા કરીને તે ઘોળાં થાય ત્યારે તેને ‘ચૂકરી’ કહે છે. એના તાજા દાંડા ચૈત્ર-વૈશાખમાં પેશાવર શહેરમાં આવે છે અને તે ત્યાંના લોક લીલા અથવા બાશીને ખાય છે તેમજ તે સૂકવી રાખે છે અને તેનું અચાણું પણ કરે છે. રેવંચીનાં મૂળ ઉકાળવાથી અથવા શેકવાથી તેમાંનો રેચક ગુણુ ધણુજ કમી થાય છે.

આ વનસ્પતિનો ઉપયોગી લાગ મૂળ છે અને એનો મુખ્ય ગુણુ રેચક છે. આ રેચક ગુણુના અંગભૂત ખીજા કેટલાક રોગ સારા કરવાનો ગુણુ એમાં છે. શિશ્ના ઉપર છાપવાનો મજકુર જે કાગળ ઉપર લખે છે, તે કાગળ રેવંચીનો શીરો ચોપડીનેજ પીળો કરેલો હોય છે. એ સિવાય રંગના કામમાં સ્વતંત્ર રૂપથી અને ખીજા રંગ સાથે મસળીને પણ આનો પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે.

રેવંચીનાં જાડ દિમાસય પર્વત ઉપર અને ચીન દેશમાં થાય છે. ચીન અને ચિનાઈ તાર્તરી એ દેશમાં રેવંચીની ઉત્પત્તિ ધણીજ થાય છે. રેવંચીનાં જાડ મલખાર, ત્રાવણકોર, ખંડાળાના ઘાટ અને બોરધાટ, એ ભાગોમાં પણ થાય છે. રેવંચીના જાડમાં એક પ્રકારનું પીળું રાજમય દ્રવ્ય રહે છે; તેને લોક “રેવંચીનો શીરો” કહે છે. એમાં રેચક ગુણુ હોવાથી રેચ આપવાને માટે તેનો ઉપયોગ થાય છે, તેમજ રંગ માટે પણ ઉપયોગ થાય છે. એ જાડ શુમારે છ-સાત હાથ ઉંચું વધે છે તથા તેના ઉપર કોકમ જેવડાં ફળ આવે છે. દક્ષિણમાં કેટલેક સ્થળે તેને “તાવીર” કહે છે. રેવંચીનાં મૂળનો ઔષધોમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે. ઉપયોગ:—(૧) રેચ માટે:—રેવંચીના શીરાનું માસો દોઢ-માસો ચૂર્ણ કરી શક્તિ પ્રમાણે ગોળમાં, સાકરમાં અગર મધમાં આપવું એટલે રેચ થશે. ઉત્તાર—ગી અને ભાત. (૨) મૂત્રરેચન માટે:—રેવંચી, સુરોખાર, ચણકબોળા તથા એલચી, એ સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તે ૭ માસા ચૂર્ણ, પાશેર પાણી અને પાશેર દૂધ એકત્ર કરી ભાંગતી માફક બે વાસણમાં ઉત્તરવી ઉત્તરવીને પાવું. (૩) બાળકને ફાલ્લીઓ થાય છે તે ઉપર:—રેવંચીનું લાકડું પાણીમાં ધસી લેપ કરવો. (૪) નાનાં બાળકોને રેચ માટે:—રેવંચી કિંવા રેવંચીનો શીરો દૂધમાં ધસી શક્તિ પ્રમાણે પાવો. (૫) કમળી ઉપર:—રેવંચી દૂધમાં ધસી ૭ દિવસ પાવી. x

૫૦૩ રોમફળ (કરમલ)—સં ૦ લવ. મં ન્હીવ, ઓટફળ. હિં ૦ રોમફળ. ૬૦ નીવે. ૬૧૦ ચકી. લાં ૦ ગારસાનીઆં ઝેથેચાઈમિસ્. ખં ૦ ચાલતે.

એ જાડ દક્ષિણ કોંકણમાં ધણું થાય છે. એ જાડ મોટાં થાય છે. એને ગોળ ફળ આવે છે. એનાં પાંદડાં ફળ મીઠાં લાગે છે. એ ફળ ઉપર જેમ ફણસ ઉપર કાંટા હોય છે તેવા ઝીણા કાંટા હોય છે. ઉપયોગ:—(૧) ત્રણ ધોવાને માટે કાઢો:—રોમફળની છાલ, બાવળીઆની છાલ, કિંજળીની છાલ, કુંભાની છાલ, કડવા લીમડાની છાલ અને પાંદડાં, એ સર્વ ખાંડી તેમાં પાણી નાખી અષ્ટમાંશ ઉકાળો કરવો. આ કાઢાથી માણસને અથવા જનાવરને થયેલ ત્રણ ધોવાથી જલદી રૂઝ આવે છે. (૨) ઉપદંશ(ગરમી)ના ત્રણ ઉપર:—ઉપલા કાઢાથી દરરોજ ત્રણ સ્વચ્છ ધોષ કપડાથી સાફ લૂછી, તે ઉપર ગાયના માખણમાં ચીકણી સોપારી અને શંખજીરું ધસી ચોપડવું; એટલે ધા (જખમ) જલદી ભરાય છે. (૩) અતિસાર ઉપર:—રોમફળની છાલ વાટી પાવી.

૫૦૪ રોહિણી—સં ૦ ૬૦ હિં ૦ મં માંસરોહિણી. ખં ૦ ચામારકશા. ઈં ૦ રેડવુડ ટ્રી. લાં ૦ સોયમીડાફ્રી ફયુગા.

રોહિણીનાં જાડ ખાનદેશ અને નાગપુર એ પ્રાંતમાં થાય છે. આ જાડ ધણુંજ મોટું થાય છે. એનાં પાંદડાં નાંદરખીનાં પાંદડાં જેવાં મોટાં થાય છે. એનાં પાંદડાં કડવા લીમડાનાં જાડની પેઠે ડાળીને લાગેલાં હોય છે. રોહિણીને ઢરી જેવડાં મોટાં ફળ આવે છે. રોહિણીનું લાકડું

x સૂચના—રેવંચી વધારે આપવાથી ધણીક વખતે તેનું ખરાબ પરિણામ આવેલું દેખાય છે; માટે તે ખાવા આપતી વખત ધણી સાવધતા રાખવી. રેવંચીનો શીરો પાણીમાં ધસી ગુમના ઉપર બીનો સૂકો ચોપડતા જવાથી તે તુરત ફૂટે છે.

કમરની કામના ઉપયોગમાં આવે છે. એની છાલનો પાકો શિકારી કિંવા સાંખરી રંગ થાય છે. જાળમે અને અંગરખાં વગેરે એ રંગ વડે રંગે છે. રોહિણી અને (માંસરોહિણી):—બળકર, રક્તપિત્તપ્રસાદન, પૌષ્ટિક, શીતલ, તૂરી, કંઠશુદ્ધિકર, રુચિકર, સારક, વૃધ્ય તથા મધુર છે; અને વાયુ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) કપડાંને શિકારી રંગ ચઢાવવાની કૃતિ:—રોહિણીની છાલ લાવી તેના બારીક ટુકડા કરવા; તે ૪ દિવસ પાણીમાં પલાળી રાખવી. પછી તે સારી રીતે બાંધી તે પાણી બીજા વાસણમાં કાઢી લેવું અને તેમાં કપડાં ભીંજવીને સૂકવવાં. એ પ્રમાણે બે વાર સૂકવી પછી ત્રીજી વખત સાધારણ સૂકવીને માટીની ગાર કરી તેમાં તે કપડું એક રાત્રિભર પલાળી રાખવું. પછી તેમાંથી કાઢી તે પાણીમાં ચોળી તારવી ઘેંઘ સૂકવવું; એટલે તે પાકો શિકારી રંગનું થાય છે.

૫૦૫ રોહિસ (ધાસ) —સં દીર્ઘરોહિપક. મં રોશલ ગવત, રોશોગવત. હિં ૦ યડા રોહિપ. કં હિરિય ગંજેણિ. લાં ઐડોપગન સોન્યાંટીસ.

રોહિસ ધાસના જેવુંજ છે. એ કમરપૂર ઉંચું વધે છે. આ ધાસનો સુવાસ આવે છે. એને બીઆં પણ આવે છે. તેની સુગંધી વાયુને લાંબે બગીચામાં આસપાસ ફેલાય છે. આ ધાસનું તેલ કાઢે છે. તેને “રોહિસ તેલ” કહે છે. રોહિસ:—ઉજ્જ, તથા કડવું છે અને કફ, પિશાચબાધા, પ્રલપીડા, ઉપદંશ, વ્રણ, વાયુ તથા વિપનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) વાહુએ સાંવા અંગર અંગ દુઃખનું હોય તે ઉપર:—રોહિસતેલ ચોળવું એટલે અંગ દુઃખનું મટે છે. (૨) રસકપૂરના વિપ ઉપર:—રોહિસ સાકર નાખી આપવું તથા અંગે ચોળવું.

૫૦૬ લઘુરોહિસ—ધાસ (રો; રોસ)—સં કટુષુ, લઘુરોહિપ તૃણ મં રોહિસ ગવત, સુગંધ રોહિપ. હિં ૦ રોહિસ, સોવિયા, ગંધેજ ધાસ. બં ૦ રામકપૂર. કં કિરંગજણી, કાચીહુલ્લુ, કડિહુ. લાં એન્ડોપોગન શિનેંથર્સ.

લઘુરોહિસ એ રોહિસ ધાસ પ્રમાણેજ હોય છે. એ ઘણું કરીને ડુંગરાળ પ્રદેશમાં થાય છે. સૂર્ય-ધાસ પ્રમાણે આ ધાસનાં ફૂલો ફાંટાંથી વ્યાપ્ત હોય છે. સૂકાયલા રોહિસ ધાસનો રંગ રતાશ પડતો હોય છે. રોહિસ ધાસ:—તીખું, કડવું, તૂડું અને સુગંધી છે. એ પિત્ત, કફ, રક્તદોષ, કંઠ, હૃદયોગ, દમ, ઉંઘરસ, તાવ, શૂળ, અજીર્ણ, અરુચિ, વિષૂચિકા, બરોળ, કંઠરોગ, શસ્ત્રનું ક્ષત, વાતરક્ત અને બાલપ્રહનો નાશ કરે છે.

૫૦૭ લવંગ—સં મં બં ૦ કં લવંગ. હિં ૦ લોંગં તેં લવંગાત્ર. ફાં દરખતેમેહક. અં મિખકર્ત્ત્વજ. ઈં ૦ કલ્પેઝ. લાં કરિયાકાષલસ એરોમેટિક્સ.

મલાકા અને આંબોયના એ દેશોમાં આ ઝાડની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. આ દેશમાં પણ લવંગનાં ઝાડ રોપવામાં આવે છે; પરંતુ તેમાંથી સારાં લવંગ ઉત્પન્ન થતાં નથી. એ ઝાડ મોટાં થાય છે અને અંદાજે ૧૫ વર્ષે ફળે છે. મલાકામાં અને સુગંધી પદાર્થોમાં લવંગનો ઉપયોગ ઘણોજ થાય છે. લવંગનું તેલ કાઢે છે. લવંગ—લઘુ, કડવું, ચક્ષુષ્ય, રુચિકર, તીક્ષ્ણ, પાકકાળે મધુર, ઉજ્જ, પાચક, અગ્નિદીપક, સ્તિગ્ધ, હૃદય, વૃધ્ય તથા વિશદ છે; અને વાયુ, પિત્ત, કફ, આમ,

* યદ્યપિ મં પદેશ્યે રોહિસ ધાસની બે જાતો વર્ણન કરી છે; પરંતુ એની ત્રણ જાતો અમારા જાણવામાં આવી છે. એક માથાપૂર ઉંચી વધે છે. તેને લોકો છાપરાં (પર્ણશાળ) ઉપર છાજ નાખે છે, તેથી ચોમાસાનું પાણી તેમાં ઉતરતું નથી. બીજી કમરપૂર ઉંચી થાય છે અને ત્રીજી માત્ર નાની જાત છે. એ ખડસલાતરીકે દારોના માટે લાવેલા ધાસમાં જોવામાં આવે છે. આ ત્રીજી જાતનાં પાંદડાં વાટીને બાંધવાથી તે નહિ રૂઝાતાં ગુમડાંને રૂઝે છે. આ ખેડાણ ખેતરોમાં ચોમાસામાં થાય છે. એનો પાકો સાખરસીંગ ઉપર ખૂબ વિંટાળી તેના ઉપર ખૂબ બારીક તાંબાનું પતરું ચઢવી ભઠ્ઠીમાં બાળે છે. એ બાળેલ સાખરસીંગ સાપનું ઝેર ચૂસવાના માટે પાણીમાં ઘસી ડાંખ ઉપર રાખવાથી તે ચોટી જઈ ઝેર ચૂસી પોતાની મેળે ખરી પડે છે. આમ વારંવાર ખરી પડેલ સાખરસીંગ ઘોઈ સાફ કરી ફરી ઘસી ચોપડતા જવાથી સાપનું ઝેર નાશ થાય છે.

ક્ષય, ઉધરસ, થળ, આનાહ વાયુ, શ્વાસ, ઉચ્ચક્રી, વાંતિ, વિષ, ક્ષતક્ષય, ક્ષય, તૃષ્ણા, પીનસ, રક્ત-
દોષ તથા આધ્માન વાયુનો નાશ કરે છે. x ઉપયોગ:— (૧) શરદી ઉપર:—લવંગનો કાઢો કરી
પાવો. (૨) મૂર્ચ્છા અને વાયુનો ઝટકો થાય તે ઉપર:—લવંગ ઘસી અંજન કરવું. (૩)
રતાંબળાપણા ઉપર:—લવંગ બકરીના મૂત્રમાં ઘસી અંજન કરવું. (૪) કફ અને ઉધરસ
ઉપર:—ઠીકફ દેવતામાં તપાવી લાલ થયા પછી બહાર કાઢી એક વાસણમાં મૂકી તે ઉપર સાત
લવંગ નાખવાં. તે શેકાયા પછી ઠીકફા ઉપર ઘોળી ગરણીનાં પાંદડાંનો રસ નાખવો; તથા ઠીકફ
કાઢી લઈ તે રસમાં લવંગ વાટી તે આપવાં. ગરમી થાય તો ઘોળી ચણેડીનાં પાન મોઢામાં
રાખવાં. (૫) દાંત દુખતા હોય તે ઉપર:—લવંગનો અર્ક ૩ ઉપર નાખી દાંત ઉપર મૂકવો.
(૬) અગ્નિમાંઘ, અજીર્ણ અને વિષૂચિકા (કાંકેરા) ઉપર:—લવંગનો અષ્ટમાંશ કાઢો
કરી પાવો. (૭) ઉધરસ ઉપર લવંગાદિ વટી:—લવંગ, મરી, બહેડાંનું દળ, એ સમાન ભાગે અને એ
ત્રણેના સમાન ખેરતી અંતરછાલ કિંવા ઘોળો કથો નાખી ખાવળાઆની અંતરછાલના કાઢામાં ત્રણ
માસા વળનની ગોળીઓ કરી રોજ એ-ત્રણ વાર ગોળી મોઢામાં રાખવી; એટલે ઉધરસ જલદીથી દૂર
થાય છે. (૮) કાસાદિક ઉપર લવંગાદિ ચૂર્ણ:—લવંગ, જયફળ અને લીંડીપીપર, એ અર્ધો
તોલો, મરી ૨ તોલા અને સુંઠ ૧૬ તેલા લઈ તેનું ચૂર્ણ કરીને ચૂર્ણ જેટલી સાકર નાખી
આપવું; એટલે પ્રમળ ઉધરસ, જવર, અરુચિ, મેદ, ગુદમ, શ્વાસ, અગ્નિમાંઘ અને સંગ્રહણીનો
નાશ થાય છે. (૯) વિષૂચિકામાં તરસ કિંવા બકારી (મં ઉમાસા) થાય તે ઉપર:—લવંગ
કિંવા જયફળ અથવા નાગરમોચનું પાણી તપાવી ઠંડુ કરીને પાવું. (૧૦) ઉધરસ, જવર,
અરુચિ, પ્રમેહ, સંગ્રહણી અને ગુદમ ઉપર:—લવંગ, જયફળ અને લીંડીપીપર એ એક ભાગ,
બહેડાં ૩ ભાગ, મરી ૨ ભાગ અને સુંઠ ૧૬ ભાગ એનું ચૂર્ણ કરી તેના જેટલી તેમાં સાકર
નાખી તે ૬ માસા સુધી ખાવું.

૫૦૮ લસણ—સં રસોન. મં લસણ. કિં લલસન. યું કાળુવા. બં રસુન. કં
બીલિય. બેળુળી. તેં બેળુળીતેલ્લાગદા. કાં સીર. અં સુમધરકુદીપૂત, સુલભ હેયાર. ઇં ગાલીક-
રટ. લાં એલિયમ્ સેટીવમ. તાં મં વેળુળિ. તું વોળુળિ.

લસણના છોડ ડુંગળી(કાંદા)ના જેવાજ થાય છે. એના કંદમાં આઠ-દશ કળીઓ હોય છે.
એને ડુંગળી જેવાં બીઆં આવતાં નથી. એની કળીઓ વાચવાના કામમાં આવે છે. લસણ સ્વાદને
માટે બાળ પદાર્થોમાં નાખે છે. એની ચટણી કરે છે, તેમ કેઈ અથાણું પણ કરે છે. લસણનો
ઔષધમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે. એમાં વાયુ નાશ કરવાની શક્તિ છે. લસણમાં ઘોળી તથા રાતી
એવી બે જાત છે; પણ તે ગુણમાં તો ઘણે ભાગે સરખીજ છે. એક કળીનું લસણ ગુણમાં વધારે
છે. લસણ:—ગુરુ, કિષ્ણ, વૃધ્ય, વીર્યવ્રદ, પાકકાળે અને રસકાળે તીપ્તું, રસાયન, તીક્ષ્ણ, સ્નિગ્ધ,

x લિંદુસ્તાની વૈદ્ય—લવંગને ગરમ, પાચક, કફનાશક અને કાપેલા આમને બેસાડનાર
માને છે. એજ પ્રમાણે પેટની પીડાનાશક તથા તરસ બંધ કરવાને અને ઉલટી તથા વાયુ આદિને
દૂર કરવાને ઔષધતરીકે આપે છે. યુનાની લકીમ—લવંગને ખુશક અને ગરમ માને છે તથા
શરીરના બહારના ભાગમાં લગાડવાથી અથવા ખાવાથી એમાં વિષની અસર ઓછી કરવાની
તથા માથાના દુખાવાનો નાશ કરવાની શક્તિ છે, એમ માને છે. વળી એમ પણ માને છે કે,
એનું ચૂર્ણ ખાવાથી અથવા ચોપડવાથી દાંતના પારા મળજીત થાય છે, શ્વાસ સુગંધિત નીકળે
છે, કફ બેસી જાય છે તથા પાચનશક્તિ વધે છે. અંગ્રેજી ઔષધોમાં—લવંગને ગરમ, જગૃતિ-
કર્તા તથા પેટની પીડાનું નાશકર્તા માનેલ છે. વળી અજીર્ણ અને બીજી બિમારીઓમાં પણ
બીજા પદાર્થની સાથે મેળવીને આપે છે. ગર્ભવતી સ્ત્રીઓને જો ઉલટી થતી હોય તો લવંગને
ગરમ પાણીમાં બીંજવીને એ પાણી પીવાની ભલામણ કરે છે.

યદપિ યુનાની લકીમ લવંગ ખાતાં રહેતાથી દાંતના પારા મળજીત થવાનું બતાવે છે; પરંતુ
એ પ્રયોગથી પોતાના દાંતો નષ્ટ થઈ જવાનું અમારા એક મિત્રે અમને ખાસ કહ્યું હતું.

* અષ્ટમાંશ કાઢો એટલે આઠમા ભાગનું પાણી રહે તેવા ઉકાળો.

પામક, મધુર, ભગ્નસંધાનકારક, કંઠપ્રિય, પિત્તલ, રક્તકોપન, બલકર, વર્ણકર, મેધાકારક, ચક્ષુષ્ય, સ્વાદુ, સારક, અમિદીપક તથા કેશ્ય છે; અને અરુચિ, કફ, વાયુ, કૃમિ, હૃદ્રોગ, સોજો, હેડકી, દમ, જ્વર (તાવ), કોઠ, આમ, પીનસ, શિત્ર, કુષ્ઠ, ગુલ્મ, શ્વળ, શૂર્ણજ્વર, અગ્નિમાંદ, મલાવટ્તલ, ઉધરસ, રાજ્યક્ષમા (ક્ષય) તથા કુક્ષિશ્વળનો નાશ કરે છે. એનાં મૂળઃ—તીખાં, પાંદડાં—કડવાં, ઢાંડો—તૂરો, ઢાંડાનો અગ્રભાગ ખારો અને ઊંચાં મધુર છે. લસણુઃ—અતિસારી, મેઢી, ગર્ભિણી, રક્તપિત્તી, શોષી તથા ઉલટીવાળાઓને આપવું નહિ. એ ઉપર ખાટા, મધ, માંસ એ પદાર્થ હિતકારક થાય છે; તથા વ્યાયામ, દૂધ, કોંધ, ઘણું પાણી, તડકો અને ગોળનું સેવન કરવાથી વિકૃતિ થાય છે. ઉપયોગઃ—(૧) કાન વહેતો હોય અને સણુકા થતા હોય તે ઉપરઃ—તેલમાં લસણુ કઢવી તે તેલ કાનમાં પાડવું. (૨) નવા પ્રણની ગાંઠ, ઉઠાણું (પાકે નહિ એવાં ગુમડાં), ગડું (વિદ્રધિ), કાખમાંજરી વગેરે ઉપરઃ—લસણુ, ચોળવું એટલે તે ફૂટે છે; અથવા લસણુ અને મરીનો લેપ કરવો કિંવા એકલા મરીનો પણ લેપ કરવો. (૩) શીતળાના કાતમાં કીડા ન પડવા માટેઃ—લસણુ, રાજ અને લિંગની ઘૂણી આપવી; એથી કીડા પડ્યા હશે તોપણ તેનો જલદીથી નાશ થશે. (૪) આઠશીશી ઉપરઃ—લસણુનો રસ નાકમાં પાડવો. (૫) બરોળ ઉપરઃ—લસણુ, પીંપળીમૂળ અને હરડાં એકત્ર કરી ખાવાં અને ઉપર ગોમૂતનો ઘુંટડો પાવો. (૬) લોહીવાળા મરડા અને આમવાળા મરડા ઉપરઃ—લસણુ ૪ તોલા અને થોડાં આકડાનાં કુમળાં પાંદડાં એકત્ર વાટી તેનો રસ ગરમ કરી પાવો. (૭) સર્વ વાયુ ઉપરઃ—૪ તોલા લસણુ છોલી તેમાંની મોખ કાઢી નાખી લિંગ, શૂર, સિંધવ, સંચળ, સુંદ, મરી અને લીંટીપીપરનું ચૂર્ણ એકેક માસો નાખી તેની ગોળીઓ કરી ખાવી અને તે ઉપર એરંડમૂળનો કાઢો પાવો; તેથી પક્ષાઘાત, સર્વાંગ વાયુ, ઉરુસ્તંભ, કૃમિ, શ્વળ, કટિશ્વળ કુક્ષિશ્વળ, તથા પેટમાંનો વાયુ વગેરે સર્વ પ્રકારના વાયુ દૂર થાય છે. (૮) પ્રણસંખંધી કૃમિ દૂર થવા માટેઃ—લસણુ વાટી લેપ કરવો. (૯) કૂતરાના વિષ ઉપરઃ—જખમ પાણીવડે ઘેઠું પછી લસણુ વાટી લેપ કરવો; તથા નવટાંક પાણીમાં લસણુ કઢવી અથવા પાણી ખાટી રહે એટલે ઉતારી પાવું અને ભોજનમાં લસણુ વધારે ખાવું. એ પ્રમાણે ૭ દિવસ કરવું. (૧૦) બાળકોના આમ અને સંઘ્રહણી તથા મરડા ઉપરઃ—લસણુની કળી લઈ ઉભી ચીરી તેમાં ૨ તલભારથી અર્ધો અડદના દાણા જેટલું અરીણુ ભરી તે કળી કિંચિત્ શેકી ખાવા આપવી. એ નિયમ પ્રમાણે દિવસમાં બે વાર પ્રમાણે બે દિવસ ખવરાવવાથી રોગ મટી જઈ ગુણુ આવે છે. મોટા માણસને અરીણુ અડદ કરતાં કિંચિત્ કમી આપવું. (૧૧) અપરમાર અને અર્દિત વાયુ (માઠું વાંકું થવું તે) ઉપરઃ—લસણુ વાટી તલના તેલ સાથે ખવરાવવું અથવા લસણુ નાખી કરેલાં અડદનાં વડાં તલના તેલમાં તળી માખણમાં ખાવાં. (૧૨) શરદીએ કાનમાં ઘાક પડ્યા હોય તે ઉપરઃ—લસણુની કળી છોલી રતી અંદર વિંટાળી કાનમાં રાખવી. (૧૩) આમવાત ઉપરઃ—લસણુની કળીઓ અર્ધો તોલો ગાયના ઘીમાં તળી ભોજનસમયે પ્રથમ કોળીઆમાં રોજ ખાવી. (૧૪) અસ્થિભંગ ઉપર લશુનાદિ કલકઃ—લસણુ, મધ, લાખ અને સાકરનો કલક ઘી નાખી આપવો; એટલે ભાગેલા કે ઉતરી ગયેલા હાડકાનું ઘણું જલદીથી સંધાન થાય છે. (૧૫) ઉદરરોગ ઉપરઃ—શુદ્ધ કરેલું લસણુ (છોલી એક રાત્રિ છાશમાં પલાળી રાખી પછી અંદરની મોખ કાઢી નાખવી તે) એક ભાગ, સિંધવ અર્ધો ભાગ, લિંગ શેકેલી પા ભાગ અને બધાની બરોળર આદાનો રસ લઈ તેમાં ખરલ કરી ચાર ગુંજન- (ચણોડી)ભાર પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. તેમાંથી એક અથવા બે ગોળીઓ ગાયની છાશમાં અથવા આદાના રસમાં આપવી; એટલે તુરત ગુણુ આવે છે અને માઠું થયેલું પેટ પણ જલદીથી નાનું થઈ મળશુદ્ધિ થાય છે. (૧૬) વાળા ઉપરઃ—લસણુ, ચિત્રા અને રાષ્ટને પાણીમાં વાટી તેની થેપલી કરી વાળા ઉપર ખાંધવી. (૧૭) વિષમજ્વર અને સંપૂર્ણ વાતવ્યાધિ ઉપરઃ—લસણુના કલકમાં તલનું તેલ અને સિંધવ નાખી સવારે સેવન કરવાથી તે વિષમજ્વર અને સંપૂર્ણ વાતવ્યાધિને હરણુ કરે છે. (૧૮) મૂળ ઉપરઃ—લસણુ ઘીમાં ખાવું. (૧૯) શરીરમાંની ગરમીથી અંગ ઉપર પ્રસરનારાં લાલ ચાંદાં અને ઢાઢર ઉપરઃ—લસણુ છોલી, વાટી તેનો રસ ત્રણ દિવસ

ચોળવો એટલે એ વિકાર દૂર થશે; અથવા લસણ અને ગવારનાં પાંદડાંનો રસ એકત્ર કરીને અથવા એકલા ગવારનાં પાંદડાંનો રસ ચોપડવો.

૫૦૯ લાણી (પલીઓ)—સં રુદંતી, સવંતી. મં રુદ્રવંતી, રાનહરભરા. હિં રુદ્રવંતી, લાણી, રુદ્રવંતી, સંજીવન જૂંટી. સિં મૂત. નાસિકં ચવેલ. તેં ઉપ્પુસનમા. કં અલુત્રણિ, અડિવેકડુલે, નોણસુતલ. લાં કેસાકેટિકા.

x લાણીના છોડ ચણા પ્રમાણે હોય છે. એથી એને “જંગલી ચણા” પણ કહે છે. તે ઉપરથી

x રુદ્રવંતી ભારતવર્ષના અનેક ઉણુ ભાગોમાં સમુદ્રતટની પાસે, મુલતાન, સિંધ, ગુજરાત, કોરોમંડલની આસપાસના સમુદ્રકિનારે તથા સિંધોનમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

રુદ્રવંતીના ક્ષુપ નાના, ચણાના ક્ષુપના સમાન ૬ ઇંચથી ૧ ફૂટ સુધી ઉંચા, ગુચ્છાકાર, જેમાં શાખાપ્રશાખા પુષ્કળ હોય છે તેવા તથા ચમકદાર હોય છે. મીચેની દાંડી કરતાં ઉપરની દાંડી પાતળી હોય છે. જડ જમીનમાં એક ફૂટ સુધી ઉંડી ચાલી જાય છે. જડનો રંગ લાલ્લી મિશ્રિત પીળો હોય છે. પાન ચણાના પાનના આકારનાં કાંગરી વિનાનાં હોય છે; પરંતુ મુખ્ય મુખ્ય શાખાઓનાં પાન ચણાના પાનના કરતાં નાનાં હોય છે. અને નાની શાખાઓનાં પાન ખારીક અને સઘન હોય છે. તથા તે પાન વિષમચર્તી લાગેલાં હોય છે. પાન એટલાં સઘન હોય છે કે ખારીક શાખાઓ પાનથી ઢંકાઈ જાય છે. એની શાખા તથા પાન અત્યંત ખારીક રેશમના સમાન કેમળ રંગથી ઢંકાયેલ રહે છે, જેથી આ ક્ષુપ ચમકીલો દેખાય છે. આ પાન ઓસના ખિંદુથી ઢંકાયેલ રહે છે. શરદ ઋતુમાં પાનમાંથી પાણીનાં ટીપાં ટપક્યાં કરે છે. એ હેતુથી મુનીશ્વરેએ આ ક્ષુપને “રુદ્રવંતી” નામ આપેલ છે. ક્ષુપની નીચેની જમીન પાણીનાં ટીપાંથી ભિંજાયેલી રહે છે, અને તે સ્થાનમાં કીડીઓ વિશેષ કરીને રહે છે. ફૂલ શાખાઓના અંતમાં પાનના ખૂણામાં ગુચ્છાકાર, નાનાં નાનાં હોય છે. એ જાંબુડી, કાળાં, પીળાં, લાલ અને ઘેળાં ફૂલના ભેદથી પાંચ પ્રકારની થાય છે. કદાચ જાંબુડીનેજ કાળા રંગની રુદ્રવંતી કહો તો ચાર પ્રકાર. જાંબુડી રંગના ફૂલવાળી રુદ્રવંતી વિશેષ જોવામાં આવે છે. ખાડીની ઓછા પ્રમાણમાં દેખાય છે. બીજકોષ, નાના નાના થોડી લંબાઈવાળા ગોળ હોય છે. સ્વાદમાં થોડાં ખારાં અને ખાટાં જણાય છે. આ ક્ષુપ ખારી ભૂમિ અને જલાશયની નજીકની જગ્યામાં વિશેષ જોવામાં આવે છે. ઉપયોગ:—(૧) ખાલી કફ વિનાની ઉધરસ ઉપર:—કવાથ કરી પીવો. (૨) કફવાળી ઉધરસ ઉપર:—પંચાંગતું ચૂર્ણ મધમાં મેળવી ચાટવું. (૩) શ્વાસરોગ ઉપર:—પંચાંગનો કવાથ કરી મધ નાખી પીવો. (૪) સ્ત્રીઓને ધાવણુ વધારવા માટે:—પંચાંગ દૂધમાં ઓટાવી પીવું. (૫) રક્તપિત્ત ઉપર:—પંચાંગની બાફ નાકદારા આપવી. (૬) ઝેરી જંતુના વિષ ઉપર:—રુદ્રવંતી તથા વાવડીંગ સમભાગ મેળવી ખવરાવવાં તથા દંશ ઉપર લગાડવાં તથા સુંઘવાં. (૭) રક્તશુદ્ધિ માટે:—એક તોલા રુદ્રવંતી તથા ૪ રતી કાળાં મરી મેળવી સેવન કરવાં. પથ્ય પાલન કરવું. (૮) પ્રમેહ રોગ ઉપર:—૨ શેર દૂધ, ૨ શેર પાણી, ૨ા તોલા ગાયતું ઘી અને ૨ તોલા મધ મેળવી મંદાગ્નિ પર પકાવવું. જ્યારે પાણી બળી જાય ત્યારે ઉતારી રુદ્રવંતી પંચાંગના ચૂર્ણને આ દૂધ સાથે સેવન કરવાથી ૪૯ દિવસમાં પ્રમેહ રોગ દૂર થાય છે. (૯) આયુષ્ય તથા બળ વધારવા માટે:—શુક્લ પક્ષમાં શુભ મુહૂર્ત જોઈ રુદ્રવંતી લાવવી. પછી હાથમાં ચૂકવી ખાંડી ચૂર્ણ કરવું. પછી રુદ્રવંતીના રસની ૭ લાવના આપવી. પછી ૧ માસની ટીકડી બનાવી કડવી તુંબીમાં ભરી રાખવી. રોજ સવારે વિષમ ભાગે ઘી તથા મધ મેળવી આ વટી સેવન કરવી. એક કલાક પછી દૂધ પીવું. આ પ્રકારે ૬ માસ સુધી સેવન કરવાથી સર્વ પ્રકારના રોગ દૂર થઈ શરીર નીરોગી દિવ્ય બની જાય છે. આંખો તેજસ્વી બને છે. સેવનકાળમાં મીઠું નહિ ખાવું. (૧૦) રુદ્રવંતીના યોગથી તામ્રભરમ કરવાની વિધિ:—તાંબાનાં પત્રાને ૨૧ વખત અગ્નિમાં તપાવી રુદ્રવંતીના રસમાં ડાંડાં કરવાં. પછી રુદ્રવંતીના પાનની લુગદીમાં તાંબાના પત્રાને રાખી સરાવસપુટ કરી ગજપુટ અગ્નિ આપવાથી એકજ આંચમાં ઉત્તમ સફેદ રંગની તામ્ર ભરમ બને છે. (૧૧) પારદ સંસ્કાર:—રુદ્રવંતીના પાનની સાથે પારાને ઘુંટવાથી નિર્જંવ, શુદ્ધ અને બદ્ધ થાય છે. પારાને રુદ્રવંતીના

મંદુકમાં જેને રુદંતી કહે છે, તેજ આ લાણો છે એમ જણાય છે; અને રુદંતી શબ્દનો અપભ્રંશ થઈ રુદ્રવંતી કે રુદ્રવતી એવું એનું નામ પડ્યું હોય એમ લાગે છે. ઔપદિકલ્પલતા મંથમાં રુદ્રવંતીનું વર્ણન કરતાં કહેલું છે કે:—**ચળપત્રોપમૈઃ પત્રૈર્બુક્કાંમોચિન્દુચર્ચિણી ॥ ૧૧૫ ॥** **ક્ષુપં ચૈવ તથામ્લકમ્ । શિશિરે જલચિન્દુયુતા સ્વવંતીતિ રુદંતિકા ॥** (ચણનાં પાંદડાં જેવાં પાંદડાં અને છોડ પણ તેવાજ ખાટા હોય છે. શિશિરઋતુમાં પાણીના બિંદુભરેલી અને સ્વવંતી હોય છે તે રુદ્રવંતી છે.) રાજનિઘંટ વગેરે ગ્રંથમાં પણ એમજ કહેલું છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે, આ વનસ્પતિનો છોડ ઉંચો વધતો નથી, તેથી તેની ગણના ક્ષુપ એટલે સાધારણ ભૂમિની સપાટી ખરોખર થનારાં ઝાડોમાં કરવામાં કાંઈ હરકત નથી. એનાં પાંદડાંમાંથી ટપકનાર એસ શિશિર ઋતુમાં ટપકે છે; એમ પણ એ ઉપરથી વિશેષ રપષ્ટ થાય છે. આવા છોડ ખારી જમીનમાં ધણાજ જોવામાં આવે છે. એના ગુણ ધણા વર્ણન કરેલા છે, પરંતુ ઉત્પત્તિ-સ્થળ પ્રમાણે કમી-ગનસ્તી ગુણ હોઈ શકે છે. ખારી જમીનમાં થનારીમાં ખારાશનો વિશેષ ભાગ હોય અને તે અંશ મીઠી જમીનમાં થનારીમાં હોતો નથી, એવા એમાં ભેદ દેખાય છે. ગુણુ-દ્વાપ:—તીખાશનો થોડો ભાગ એમાં હોય છે; તેમજ કડવાશ અને તૂરાશ પણ હોય છે. સિવાય ઉણુ હોઈ રસાયની છે અને કૃમિ, ક્ષય, રક્તપિત્ત, કફ, શ્વાસ તથા પ્રમેદનો નાશ કરે છે. એનાથી ગર્ભાશયની શુદ્ધિ જલદી થાય છે. ઔપદિકલ્પલતામાં એનો ઉપયોગ આ પ્રમાણે લખ્યો છે:—* **ઉપયોગ:—(૧) સર્વ રોગ ઉપર:—**શુક્લપક્ષમાં શુભ દિવસે આ વનસ્પતિ મૂળસહિત લાવી જ્યાંમાં સૂકવી તેનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી વાપરવું. એ ચૂર્ણ લેનારાએ નિયમથી રહી વ્યાધિ મુજબ પથ્ય પાળવું જોઈએ. પ્રથમ સાદો રેચ લઈ કોઈ શુદ્ધ કરવો અને ત્યાર પછી શક્તિ પ્રમાણે આ ચૂર્ણ, ઘી અને મધ વિષમ પ્રમાણથી લઈ તે સાથે એક મહિના સુધી લેવું, જેથી સર્વ રોગ મટી મનુષ્ય બળવાન થાય છે. દૂધ-લાત જમવાનો રિવાજ રાખવો. **(૨) ગર્ભરિથાનની શુદ્ધિ થઈ સ્ત્રીઓના રજ્જદોષ દૂર થવા માટે:—**એક તોલો લાણનો પાલો, પાંચેર ગાયનું દૂધ, પાંચેર પાણી અને એ તોલો સફેદ સાકર એકત્ર કરી એનો કાંદો કરવો. પાણી બળી જઈ દૂધ માત્ર બાકી રહે એટલે તે ગાળી પીવાને આપવું. આ પ્રમાણે સવારસાંજ આપવાથી ૧૪ દિવસમાં પ્રકૃતિ ઉત્તમ થાય છે. દૂધ, ઘી, લાત વગેરે આવું. તેજવાળા અને ઉણુ પદાર્થો ત્યાગ કરવા.

૫૧૦ લાંબરી—સં લુકંડી, શિતિવાર. મં કુરુકુ, કાંબડા. હિં શિરિયાની, સિલવારી. ખં શુનિશાક, શેઓલા. કં કુરુકુ, ખડકતિરા. મારં કિરીરા. વરાં કુરુકુ. તૈં કુરુકુએદું. લાં સિલોસિયા અરગેન્ડિયા.

આ લાજ ધોળા માઠ જેવી છે; પરંતુ તે વગડાઉ લાજ હોવાથી કાંઈ વાવતું નથી. સામાં-

રસમાં ત્રણ દિવસ છુટી રુદંતીની લુગદીમાં રાખી કપડામારી કરેલા સરાવસંપુટમાં લુગદી રાખી સંધિઓને સારી રીતે બંધ કરી સૂર્યના તાપમાં સૂકાવી એ ઘડી વગડાઉ જાણીની અગ્નિ આપવી. આવી અગ્નિથી પારાની કણ્ઠ ગોળી બંધાઈ જાય છે. પુનઃ આ ગોળીને તોડી રુદંતીના રસમાં ખરલ કરી ગોળી બનાવી અગ્નિ આપવી. આવી રીતે ત્રણ આંચ આપવાથી પારાની ઉત્તમ ભરમ તૈયાર થાય છે.

(બૂટી દર્પણમાંથી)

* ત્રાંબાનું પતરં ગરમ કરી તેના ઉપર લાણનો રસ નાખવાથી રૂપેરી ઢોળ (ગિફ્ટ) ચડે છે; એમ એક હિંદી ગ્રંથમાં લખ્યું છે. વળી પિંજાણ પણ આપી છે કે “વાત જનાકે વાતલો, કરે બીકનર્દ હોઈ.”

એમામામાં એ પોતાની મેળે ઉગે છે. એની ઉચાઈ આશરે ૨ હાથ હોય છે. એનાં પાંદડાં પાતળાં હોય એને ધણાં ખી આવે છે. એના છેડા ઉપર ઘોળા રંગનાં ઝુમખાં આવે છે. તેમાં એનાં ખીજ હોય છે. એ ખીજ ઠંડાં છે. રાત્રી જાતિનાં ફૂલ જે લાંબડી ઉપર આવે છે તેને મરાઠીમાં “દેવ કુરડૂ” કહે છે. લાંબડી—તૂરી, ગ્રાહક, ઉષ્ણ અને રસાયન છે; તથા મેધા અને રુચિને નાશ કરનારી, શીતળ, રક્ષ, અમિદીપક, અવિદાહી, લઘુ, સ્વાદુ, હ્રદ્ય અને વૃષ્ય છે; તથા ત્રિદોષ, તાવ, પ્રમેહ, શ્વાસ, દાહ, મેદ, કોટ, બ્રમ તથા અરુચિનો નાશ કરે છે. દેવકુરડૂ—શીત અને વૃષ્ય છે તથા મૂત્રરોગ અને અક્ષમરીનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) પથરી અને મૂત્રાધાત ઉપર—લાંબડીનાં ખી ૧ માસો અને સાકર ૧ માસો એકત્ર કરી આપવાં. મૂત્ર બંધ થયું હોય તો આ ઔષધ બે-ત્રણ વાર આપવું એટલે મૂત્ર છૂટશે. (૨) લાંગ અને ગાંજા ઉપર ઉતાર—લાંબડીનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ધસી તે શક્તિ પ્રમાણે પાવું. (૩) કફ, મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર—જાશ સાથે લાંબડીનાં ખીજ ખાંડી પાવાં.

પરર લીલો ચંપો—(સંં હરિચંપક. મંં દિરવા ચાંપા.) આ જાડ ધણું મોટું થતું નથી. એનાં પાન લાંબાં અને લીલાં હોય છે. એ જાડને ગળો પ્રમાણે આંકડીઓ હેય છે. કેળી ભોક આ કાંટાનો ઉપયોગ કરે છે. એ જાડ રામફળીની જાતનું છે; એને લીલા રંગનાં ફૂલ આવે છે. એની ઘણીજ સુગંધ આવે છે. જાડ વાવ્યા પછી ૨-૩ વર્ષે ફૂલ આવે છે. કલમથી અને ખીઆંથી એના રોપા ઉગે છે.

પરર લીમડો (કડવો)—સંં નિંચ, પ્રભદ્ર. મંં કડુનિંચ, બાળાંતનિંચ. હિંં બંં નીમ. તાંં તુંં કંં બેતુંં. તંંં વેપ્પા. મલાંં વેપ્પુ. ગાંં બેવારકુ. કાંં નેનબનીમ, દરબનહક. ઇંં નીંચ ટ્રી. લાંં એઝાડિરેકટા ઇંડીકા.

આ જાડ ધણુંજ મોટું થાય છે અને તે હિંદુસ્તાનમાં સર્વત્ર થાય છે. એનાં પાંદડાં કાન્નાદાર હોય છે. એને ઘોળા રંગનાં ખારીક ફૂલ આવે છે. એના અનેક ગુણો ઉપરથી એ જાડ ભૂયોક-માંનું કલ્પનરુજ છે, એમ કહેવાને કાંઈ બાધ આવતો નથી. પ્રાચીન આર્ય ઋષિવર્યોએ એના અલૌકિક ગુણોની શોધ કરી એને શ્રેષ્ઠ પદ આપેલું છે. એના સેવનથી અનેક વ્યાધિઓ નિર્મૂળ થાય છે; એટલા માટે વર્ષ પ્રતિપદા (ચૈત્ર સુદ (૧)x ના દિવસે સૌએ પવિત્ર થઈને એનાં કુમળાં પાંદડાં અને ફૂલ, મરી, હિંગ, સિંધવ, શરૂ, અજમો, આમતી અને ગોળ, મેળચી ભક્ષણ કરવાં, એવો પ્રાચીન શાસ્ત્રકારોએ એક નિયમજ દર્શાવી રાખેલો છે. એ નિયમે કરી વર્ષમાં એક વાર પણ એ સર્વરોગપરિહારક જાડનાં પાન આપણા ખાવામાં આવે છે. એ દર-દર્શી શાસ્ત્રકારોનો આપણા ઉપર મોટો ઉપકાર છે, એમ સમજવું જોઈએ. એ જાડનાં એકલાં પાંદડાંજ ખાઈ રહેનાર તેજ:પુંજ તથા શક્તિમાન એવા કેટલાક વિરક્ત પુરુષો કદી કદી આપણી નજરે પડે છે; તેથી કરી એ જાડના અલૌકિક ગુણ ધ્યાનમાં આવી આપણને ધણું આશ્ચર્ય થાય છે. આ દેશમાં કેટલેક ઠેકાણે સ્ત્રીઓ પ્રસૂતા થાય એટલે તેને પ્રથમ ત્રણ દિવસ-સુધી ભોજનના પહેલાં લીમડાનાં પાંદડાંનો રસ આપે છે. આ યોજના ઘણીજ ઉત્તમ છે. જે સ્ત્રીઓ આ રસ મન થકી લે છે, તેને દૂધ વધારે આવી તે જલદી નીરાગી થાય છે. તેને પછી સુવારોગ જેવો પ્રાણહારક રોગ ઉત્પન્ન થવાની ખીક રહેતી નથી; પણ જે સ્ત્રીઓ આ રસ લેવાની હા-તા કરે છે, તેઓને ધણું કરી દુર્ધર વ્યાધિ પ્રાપ્ત થાય છે. હમણાંના કાળમાં એવી દુર્ધર વ્યાધિ પ્રાપ્ત થઈ મૃત્યુમુખે પડેલી સ્ત્રીઓની ઘણીજ સંખ્યા નજરે આવે છે. તેનું મુખ્ય કારણ પણ એજ હોય એમ જણાય છે. વિયાએલી (સુવાવડી) ગાયને પણ જે આ પાંદડાં ખવડાવવામાં આવે તો તેને પણ વધારે દૂધ આવી તે નીરાગી અને સશક્ત થાય છે. એ જાડની છાયા શીતળ તેમજ ઘણી નીરાગી છે. હિનાળામાં એ જાડની છાયાથી ઘણો આરામ મળે છે. સાર્વજનિક દેવાલયો, ધર્મશાળાઓ, રસ્તા ઇત્યાદિ ઘણેક ઠેકાણે આ જાડ ફક્ત છાયા માટે અને

x મસૂરની ઢાળને લીમડાનાં પાંદડાંમાં મેળચી ચૈત્ર મહિનામાં દરરોજ ખવડાવવાથી અત્યંત એવી માપનું ઝેર પણ ચઢતું નથી.

સ્વચ્છ હવા માટે વાવે છે. જેના ધર આગળ લીમડાનું જાડ છે, તેના ધરમાંની હવા સર્વ કાળ નીરિંગી હોય છે. તે ધરમાં રહેનાર માણસોને આ જાડના યોગે કરી ધણો આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. લીમડાનું જાડ ધણું જૂનું થાય એટલે એના લાકડામાંથી શુદ્ધ ચંદન જેવો સુવાસ આવે છે. એનાં લાકડાં ઇમારતી કામમાં ઉત્તમ છે. એના અંગની કડવાશથી એને કીડા લાગવાનો ભય રહેતો નથી. આ જાડ ધણાં વર્ષો સુધી ટકી લોકોને તેનાથી સેંકડો ફાયદા થાય છે. આ જાડ એક વખત કાપ્યું હોય તો પુનઃ એનાં મૂળ ફરી એવું કેટલેક વર્ષે મોટું જાડ બને છે. એવી રીતે કેટલીક વાર કાપ્યા પછી પુનઃ વધેલાં એવાં પુષ્કળ જાડ આપણી નજરે આવે છે. આ પશુ એનામાં એક મોટો ગુણ છે. પીંપળો અને લીમડો એ બંનેની ધણીજ મૈત્રી છે. જ્યાં પીંપળો હોય છે ત્યાં લીમડો પણ હોય છે; એવો સાધારણ નિયમ છે. લીમડા પ્રમાણે પીંપળાનું જાડ પણ ધણું ઉપયોગી છે. વડ, પીંપળો, ઉંઝરો, નાંદરખ, ખીલી, તુલસી ઇત્યાદિ જાડને ધણાં પવિત્ર માનેલાં છે, તે તેના અતિશય ઉપયોગીપણા માટેજ માનેલાં હોય એવું જણાય છે. આવાં ઉપયોગી જાડના અલૌકિક ગુણ સામું ન જોતાં અને તેનો આપણા શરીરરક્ષણાર્થે ઉપયોગ ન કરતાં સારાસારના વિચારનો ત્યાગ કરી પરકીયોનું નિષિદ્ધ પાણી પવિત્ર ગંગોદક સમજી નિઃશંકપણે પીવામાં આવે છે ! આવી રિથિતિ થયેલી જ્યારે આપણી દષ્ટિએ આવે છે, ત્યારે ધિષ્ઠાર છે એવા જીવવાને ! જે દયાળુ પરમેશ્વરે હિંદુસ્તાનવાસી આર્ય જનોનાં શરીરરક્ષણાર્થે હજારો ઔષધિ અને વનરપતિ ઉત્પન્ન કરી રાખેલી છે, તેનો ઉપયોગ અને શોધન કરતાં તે પરમેશ્વરી પદાર્થનો ત્યાગ કરી પરકીયોનું પરકીય હવામાંનું નિષિદ્ધ અને પરિણામે અપકારક એવું ઔષધ પીવું એના જેવી શરમાવનારી, લગ્નવનારી, અત્યંત ખેદની અને દુઃખની કોઈ પણ વાત નથી ! ! ! “ગોળ સેવનાર કરતાં લીમડો સેવનાર સારો થાય છે” એ કહેવત પૂર્ણપણે લક્ષમાં લાવો. આ નિંબવૃક્ષનું વર્ણન પ્રથમ કડવું લાગનાર પરંતુ પરિણામે નિરંતર સાદું લાગનાર છે; એટલા માટે નક્કી વિચાર કરી તે પ્રમાણે આયુષ્યમાં વર્તન રાખો; એટલે નિંબરસ પ્રમાણેજ તેનું પરિણામ સાદું આવશે. ખેતરના છેડા ઉપર આવળાનું જાડ હોય તો તે જમીનમાંનો પૌષ્ટિક અંશ ખાઈ જઈ તે જમીનને કસ વિનાતી કરી નાખે છે; પરંતુ લીમડાના જાડની તેવી વાત નથી. એ જાડ ખેતરના છેડા (શેદા) ઉપર હોવાથી ખેતરને કાર્મપણ પ્રકારનું નુકસાન થતું નથી; એટલા માટે ખેડુતોએ એ જાડને અવશ્ય છેડા (શેદા) ઉપર વાવવું જોઈએ. કડવો લીમડો:—દંડો, કડવો, લઘુ, ગ્રાહક, તીખો, અગ્નિમાંદ્રકારક, સોજાને મટાડનાર, વ્રણશોધક, બાળકોને હિતકર તથા હુલ્લ છે; અને કફ, વ્રણ, સોજો, કૃમિ, ઉલ્લટી, પિત્ત, હૃદયદાહ, વાયુ, કોહ, શ્રમ, તૃષ્ણા, અરચિ, રક્ત-દોષ, ઉત્તરસ, નાવ અને મેદનો નાશ કરે છે.* એનાં કુમળાં પાંદડાં:—ગ્રાહક તથા વાતકર છે;

* આયુર્વેદમાં—લીમડાનું વર્ણન કરતાં લખેલ છે કે:—લીમડાની છાલ પાચક, કડવી અને ગ્રાહી છે. પાંદડાં ઘસેલી પોટીસ બનાવવાના કામમાં લેવાથી ગાંઠ ખેસી જાય છે. પાંદડાંને વાટી શીનળાના ડાઘ ઉપર લેપ કરવાથી સારો ફાયદો થાય છે. પાંદડાંનો રસ પીવાથી કૃમિ નીકળી જાય છે અને કમળા તથા શરીર ઉપર થનાર ગુમડાં ઉપર પણ તે અપાય છે. ચક્રદત્તમાં લખેલ છે કે:—દુર્ઘટ નાસુર ઉપર લીમડાનાં પાંદડાં અને તેલ વાટી એની પોટીસ બાંધવી જોઈએ. લિંબોળાનો જીવાળ પેટના કૃમિને કાઢે છે. લિંબોળાનું તેલ ગાંઠવાળા ફેડા અને કોહ ઉપર ધણીજ સારી અસર કરે છે. ઇંગ્રેજ ઔષધોમાં લીમડાની છાલ જ્વરનાશક અને પાંદડાં ચામડીનાં રોગ-નાશક ગણેલ છે; તથા ઘા ઉપર લીમડાનાં પાંદડાં પાણીમાં ઉકાળીને એ પાણીનો શેક કરવાનું કહેલ છે. તેમ કરવાથી સોજો આવ્યા વગર જલદીથી અંકુર આવી જાય છે. કિચનાઈનને બદલે તાવના ઉપર તથા સંધિવાયુ ઉપર લીમડાની છાલને પાણીમાં બીંજવીને પાવાનું કહે છે. મેજર લોધર લખે છે કે:—લીમડાના જાડમાંથી કોઈ કોઈ સમયે પોતાની મેજે રસ (મદ) ઝરવા લાગે છે; તે જૂના ઘા ઉપર અને નાસુર ઉપર અત્યંત ગુણુ કરે છે. એનાં પાંદડાંનો ક્વાથ કરીને પાવાથી કૉલેરાના રોગમાં ફાયદો થયો હતો. પાંદડાંનો રસ તરીઓ તાવ, અજીર્ણ અને સંધિના રોગમાં કામ આવે છે. ચરકે—લીમડાને દીપનીય અને ચળનાશક ગણેલ છે. સુશ્રુતે—એને કફવાતનાશક

અને રક્તપિત્ત, કોઠ તથા નેત્રરોગનાં નાશક છે. પાકાં પાંદડાં:—વિશેષ કરી વણનાશક છે. લીમડાની કુંખો:—કાસ, શ્વાસ, ગુદમ, અર્શ, કૃમિ અને પ્રમેહનો નાશ કરે છે. એનાં કુમળાં (કાચાં) ફળ:—બેદક, રિનઝ, ગુરુ તથા પિચ્છક છે; અને નેત્રરોગ, કફરોગ, ક્ષતક્ષય તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. એનાં બીઆંમાંની બીજ:—કુષ્ઠ અને કૃમિનો નાશ કરે છે. નિંબપંચાંગ:—પિત્ત, રક્તદોષ, કંકુ, દાહ, વણ અને કોઠનો નાશ કરે છે. બીઆંનું તેલ:—કિંચિત્ ઉષ્ણ તથા કડ્ડું છે; અને કૃમિ, કોઠ, કફ, વણ, વાતપિત્ત, પિત્ત, અર્શ, રક્તવિકાર, વાયુ, શોફેદર, તાવ, જરા, કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. કડવા લીમડાની છાલનો ઉપયોગ વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં કાઠામાં અનેક ઠેકાણે આવેલો છે; પરંતુ વિસ્તારભયને લીધે તેનું વર્ણન અહીં નહિ કરતાં મુખ્ય મુખ્ય ઉપયોગનું વર્ણન અહીં આપેલું છે. ઉપયોગ:—(૧) વણ ઉપર:—કડવા લીમડાનાં પાંદડાં વણ (ગુમડા) ઉપર મોટો ઉસ્તાદ છે. નાડીવણાદિ લયકર વણને દરરોજ લીમડાનાં પાંદડાં પાણીમાં સારાં ઉકાળી તે પાણીએ ઘોઈ નાખવાં; એટલે તેનું શોધન થઈ રૂઝ આવે છે. (૨) જે વણ (ગુમડ) કુટી રસી નીકળે તે મટવા માટે:—કડવા લીમડાનાં પાંદડાં વાટી મધમાં મેળવી ચોપડતા જવું એટલે તે સાફ થાય છે. (૩) ખસ ઉપર:—કડવા લીમડાનાં પાંદડાં બાળી જૂના તેલમાં અથવા દરંજેલ તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવાં. (૪) સર્પના વિષ ઉપર:—કડવા લીમડાનાં પાંદડાં મોટું ઉસ્તાદ ઔષધ છે. સર્પનું વિષ ચટ્યાની પરીક્ષા એવી છે કે, વિષાર થયેલા માણસને કડવા લીમડાનાં પાંદડાં અથવા મીઠું અગર મરચાં ખાવા આપવાં. તેને જે કડવું, ખાઈ અગર તીખું સમજવામાં આવે નહિ તે વિષ ચટ્યું છે અથવા દંશ થયો છે એમ સમજવું. પછી તેને વિષ ઉતરતાં સુધી લીમડાનાં પાંદડાં ખાવા આપવાં, કિંવા પાંદડાંનો અથવા છાલનો રસ પાવો એટલે વિષ ઉતરશે. (૫) પિત્ત પડવા માટે:—લીમડાનાં પાંદડાંનો રસ પાણી નાખી તે પીવા આપવો એટલે ઉલટી થઈ પિત્ત પડશે. (૬) ગરમી ઉપર:—લીમડાનાં પાંદડાંનો રસ ખડીસાકર નાખી સવાર-સાંજ ૮ દિવસ પીવાથી કોઈ પણ પ્રકારની ગરમી હોય તે તે નક્કી સારી થાય છે. (૭) મહારોગ ઉપર:—કડવા લીમડાનાં પાંદડાં ઘણું સાફ ઔષધ છે. નાહવાના પાણીમાં આ પાંદડાં કદવી તે પાણીવડે સ્નાન કરવું; અને એનો અંગરસ કિંવા પાંદડાં ગાયના દૂધમાં વાટી તે રસ સેવન કરવો; એટલે ૨-૩ મહિનામાં રક્તપિત્તી (વાતરક્ત) અને દુર્ધર કુદરોગનો નક્કી નાશ થાય છે. પથ્થ પાળવું; તેમજ રોગીએ રોજ રાત્રે કડવા લીમડાની છાયામાં સૂવાનો રિવાજ રાખવો. (૮) દાહયુક્ત સોજા ઉપર:—પાંદડાં વાટી ચોપડવાં એટલે દાહ કમી થાય છે અને રક્તદોષ નહિ જેવો થાય છે. (૯) પિત્તજ્વરમાં જે અતિશય દાહ થાય છે તે ઉપર:—લીમડાનાં પાંદડાંનો રસ શીશ્યુક્ત કરીને શરીરે ચોળવો, તેથી બળતરા કમી થાય છે. (૧૦) ઊના તાવ ઉપર:—કડવા લીમડાની ડાંબળી, કડુ અને કરિયાતાનો કાઠો મધ નાખી આપવો. (૧૧) કમળા રોગ ઉપર:—લીમડાની અંતરછાલનો રસ કાઠી તેમાં મધ અને થોડું સુંઠનું ચૂર્ણ નાખી આપવું. (૧૨) ખસ ઉપર:—જૂના લીમડાનું સૂકાયેલું લાકડું પાણીમાં ધસી ચોપડવું. (૧૩) વિષમજ્વર ઉપર:—કડવા લીમડાની છાલના કાઠામાં ખાણા અને સુંઠનું ચૂર્ણ નાખી તે આપવો; એટલે જલદી ગુણ આવે છે. આ ઔષધ “કિવનાઈન” કરતાં ઘણું ઉત્તમ હોઈ ગુણોમાં પણ તે કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. (૧૪) મૂળવ્યાધિ, કૃમિ અને પ્રમેહ ઉપર:—લીમડાની કાચી લિંબોળીઓ ખાવી. (૧૫) ખસ ઉપર:—કડવા લીમડાનાં બીઆં વાટી ચોપડવાથી ખરજ સારી થાય છે. જૂ જવા માટે પણ એ બીઆં વાટી માથે ચોપડવાં. (૧૬) સૂવારોગ ઉપર:—જૂના લીમડાની અંતરછાલ કાઠી તેના બારીક ટુકડા કરી તે હાંધીમાં ધાલવા અને હાંકણું દેવું. એવું ત્રણ દેગડા પાણી સાફ આધણ આવે લાંસુધી ઉકાળવું. પછી જે આંત્ર સૂવારોગ થયો હોય તેને એક ખાટલા ઉપર સૂવાડી પ્રથમ એક દેગડો લાવી તેના મસ્તક નીચે રાખવો. તેમાંનો બાફ (વરાળ) કમી થયા પછી બીજો દેગડો લાવી માથા નીચે રાખવો અને પ્રથમનો દેગડો કંમર નીચે રાખવો. માથા અને શરીરના કોઈ પણ ભાગ ઉપર સોજો આવી બળતરા થતી હોય તેને દૂર કરનાર માનેલ છે. કાચાં ફળો પ્રમેહના રોગમાં ઉપયોગી માનેલ છે તથા તાવની ગરમી મટાડનાર માનેલ છે.

નીચેના દેમડાની બાફ કમી થયા પછી તે કંમર નીચે રાખવો અને કંમર નીચેના પગ નીચે રાખી, ચૂલા ઉપરનો ત્રીજો દેગડો મસ્તક નીચે મૂકવો. તેની બાફ કમી થયા પછી પગ નીચે રાખવો. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ બાફ આપવો; એટલે પરસેવા વાટે શરીરમાંથી સર્વ બાધા નીકળી જઈ રોગ સારો થાય છે. (૧૭) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—લીમડાનાં બીઆં તેલમાં તળી તેમાં જ ખરલ કરી તથા તેમાં થોડું કુલાવેલું મોરચુ નાખી તે મલમ મૂળને ચોપડવો; એટલે મોડ ગરી પડે છે અને કંઈ પણ ગરી પડે છે. (૧૮) સર્પનું વિષ કઢી પણ ન ચઢવા માટે:—લીમડાનાં પાંદડાં રોજ સવારે ખાવાં એટલે કઢી સર્પદંશ થયો હોય તોપણ તેને વિષ બાધ કરતું નથી. (૧૯) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—લીમડાનાં ૨૧ પાંદડાં બારીક વાટી મગની પલાળેલી દાળમાં મિશ્ર કરી તેને બાખડી ગાયના ઘીમાં તળી રોગીને ૨૧ દિવસ ખવરાવવું; એટલે ગુદામાંના સર્વ મસા ગરી પડશે. આ ઔષધ લેનારે સમુદ્રનું મીઠું ન ખાતાં સિંધવ ખાવો. (૨૦) સ્ત્રીને પ્રસવ ન થતો હોય તો:—લીમડાનાં મૂળ કંમરે બાંધવાથી જલદી છૂટકો થાય છે. પ્રસવિ થયા પછી મૂળ છોડી નાખવાં. (૨૧) સોમલના વિષ તથા કૃમિ ઉપર:—લીમડાનાં પાંદડાંને રસ પાવો. (૨૨) અક્રીણના વિષ ઉપર:—કડવા લીમડાનાં પાંદડાંને યંત્રવડે એક ઠાઠી આપવો. (૨૩) કુઠાદિક ઉપર:—પંચનિંબ ચૂર્ણ:—મૂળ, પાંદડાં, ફૂલ, ફળ અને છાલ, એ પાંચ અંગો લઈ તેનું ૬૦ તોલા ચૂર્ણ કરવું. પછી લોહભરમ, બાળદરડાં, ચરણીનાં બીઆં, ત્રિકળાં, બીલામો, વાવડીંગ, સાકર, આમળાં, લગદર, પીપર, મરી, સુંઠ, બાવચો, ગરમાળાની શિંગેતું મગજ અને ગોખર, એ પંદર ઔષધો ચાર ચાર તોલા લઈ બધાનું ચૂર્ણ કરવું; પછી તે ચૂર્ણ અને લીમડાનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી તેને બાંગરાના રસનો એક પુટ આપવો. પછી ખેરની છાલનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી તેનો એક પુટ આપવો અને તે સૂકવવું. આ ચૂર્ણ દરરોજ એક તોલો ખેરની છાલના કાદામાં અથવા ઘીમાં અથવા ગાયના દૂધમાં આપવું; તેથી કરી એક મહિનામાં બધા કાદ દૂર થાય છે. આ ચૂર્ણ સર્વ રોગનું નાશક છે. (૨૪) પિત્ત ઉપર:—લીમડાની કુંખો, ધાણા, સુંઠ અને ખડીસાકરનો કાદો આપવો. (૨૫) યોનિશૂળ ઉપર:—લીમડાની લિંબોળીઓ અને એરંડીઆ લીમડાના રસમાં વાટી ગોળી કરવી અને તે યોનિમાં રાખવા આપવી કિંવા એનો યોનિએ લેપ કરવો. (૨૬) કૃમિ ઉપર:—લીમડાનાં પાંદડાં વાટી લિંગ સાથે ખાવાં. (૨૭) અંગ ઉપર પિત્ત (શીળસ) ઉઠે તે ઉપર:—લીમડાનાં પાંદડાં વાટી ઘી અથવા આમળાં સાથે ખાવાં અને મરીનો ભૂકો ઘીમાં ખરલ કરી શરીરે ચોળવો; અથવા લીમડાની અંતરછાલનો કાદો આપવો; એટલે શીતપિત્ત, ક્ષત, કંઠ, વિસ્ફોટક અને રક્તપિત્તનો નાશ થાય છે. (૨૮) સ્થાવર-જંગમ સર્વ ત્રિપ ઉપર:—સિંધવ અને મરી સમલાગ તથા એ બન્નેના બરોબર લિંબોળીઓ લઈ તે વાટી મધ અને ઘીમાં આપવી. (૨૯) સર્વ વ્રણ ઉપર:—લીમડાનાં પાંદડાં, દારૂદળદર અને જેડીમથના ચૂર્ણમાં ઘી અને મધ નાખી ખરલ કરી તે મલમ ચોપડના જવું; એટલે જખમ પુરત ભરાઈ આવે છે. (૩૦) રક્તસ્રાવ અને પ્રદર ઉપર:—લીમડાની છાલના રસમાં જીરંનાખી ૭ દિવસ આપવું. (૩૧) કમળા રોગ ઉપર:—લીમડાનાં પાંદડાં પાણીમાં વાટી તેનો પાશોર રસ કાઢી તેમાં ખડીસાકર નાખી ગરમ ગરમ પીવા આપવો. (૩૨) સિકતામેહ અને ધક્કુમેહ ઉપર:—લીમડાની કુંખનો કિંવા અંતરછાલનો કાદો આપવો. (૩૩) કેાઈ પણ રોગ કઢી ન થવા માટે:—લીમડાનાં પાંદડાં એક તોલો લઈ તેમાં ગુંજભાર કપૂર અને તેટલીજ લિંગ નાખી તેની ગોળી કરવી; પછી તે ગોળી ૬ માસા ગોળમાં મેળવી દરરોજ રાત્રે ઉંઘવાની પહેલાં આપવી. ગામમાં જ્યાંસુધી કોલેરાનો આબર હોય ત્યાંસુધી આ ઔષધ દરેકે સેવન કરવાથી કાંઈ પણ ઉપદ્રવ થશે નહિ. (૩૪) ઉલ્લટી, કુષ્ઠ, પિત્ત અને કફસંબંધી જંતુ ઉપર:—લીમડાનાં પાંદડાં જીણાં વાટી કઢક કરી પાવો. (૩૫) ઉબ્જકાળમાં શરીરમાંનો દાહ શાંત થઈ ઠંડક થવા તથા બુલાબ બંધ થવા માટે:—લીમડાનાં પાંદડાં વાટી ચરખત કરી તેમાં ખડીસાકર નાખી ખાવું. (૩૬) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—લીમડાની પાકેલી લિંબોળીનો રસ દરરોજ સવારે ત્રણ માસા લઈ તેમાં ૬ માસા ગોળ મેળવી તે ગોળી ૭ દિવસ ખાવા આપવી. (૩૭) વાળા

ઉપર:—લીમડાનાં પાંદડાં વાટી લેપ કરવો. (૩૮) **ઉરુસ્તંભ ઉપર:—**લીમડાનાં મૂળ ધસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૩૯) **પ્રમેહ, ઉપદંશ, ખંદ, ચાઠાં ઇત્યાદિ ઉપર:—**પાશેર લીમડાની છાલ લઈ તે ઠાંચના વાસણમાં નાખી અથવા માટીના વાસણમાં ધાલી, તેમાં આધણુ આવેલું પાણી એક શેર નાખી ઢાંકણું દબ રાતભર તેમજ રાખવું. બીજા દિવસથી તેમાંથી શક્તિ પ્રમાણે એક અગર બે વાર દરેક વખતે ૪ તોલા પાણી આપવું, એટલે ઉપદંશજન્ય રોગ એક-બે અઠવાડીઆમાં સારો થાય છે. પથ્થ ઘી, સાકર અને રોટલી; બીજું વજ્ય. (૪૦) **નવેલા અને પેરા ઉપર:—**લીમડાનાં પાંદડાં થોડું મીઠું નાખી વાટવાં અને ઘીમાં શેડી તેની થેપવી કરી ઉપર ખાંચવી. (૪૧) **વિષમજ્વર ઉપર:—**લીમડાનાં પાંદડાં ૪૦ તોલા; સુંઠ, મરી અને લીંડીપીંપર ૧૨ તોલા; ત્રિક્ષણાં ૧૨ તોલા; લવણુત્રય (સિંધવ, બીડ અને કાય) ૧૨ તોલા; બે દાર (જવખાર અને સાજખાર) ૮ તોલા અને અજમે ૨૦ તોલા, એ સર્વનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી સત્રે આપવું. (૪૨) **વિષમજ્વર ઉપર ધૂપ:—**કડવા લીમડાનાં પાંદડાં, ઘેડાવજ, કાળ, હરડે, શિરસ, ઘી અને ગુગળનો ધૂપ વિષમજ્વરનાશક છે. (૪૩) **આગંતુક વ્રણ અને ગુમરા ઉપર:—**કઢમમાં તેલ નાખી તેમાં લીમડાનાં પાંદડાં બાળી ખરલ કરી ચોપડવાં. (૪૪) **વિંછીના દંશ ઉપર:—**લીમડાનાં પાંદડાં અગર ફલ સુંઠાડવાં; અથવા પાંદડાં ચાવી મોંમાંની બાફ જવા ન દેતાં દંશના વિષમ લાગમાંના કાનમાં તે ડુકવું. (૪૫) **ગુમરાં તથા અગ્નિદગ્ધ વ્રણ માટે લીમડાનો મલમ:—**લીમડાનાં પાન ૧૦ તોલા લઈ પાણીથી ઘેંછ ચટણી માફક બારીક પીસવાં. પછી ગાયનું ઘી તોલા ૧૦ લઈ તેમાં ઉપરની ચટણી તથા લીમડાનાં પાનનો રસ ૪૦ તોલા મેળવી ધીમી આંચ પર ઉકાળવું. જ્યારે રસ બળી જાય ત્યારે વાસણ ઉતારી ઘી ગાળી લેવું. ઉપરના ઘીમાં ૧૦ તોલા મીણ તથા ૨ રતી રસકપૂર મેળવી મલમ એક ડાબીમાં ભરી લેવો. આ મલમ ગુમડાના ધાવ જલદી રૂઝવી આપે છે, તથા અશ્મિથી બળેલા ફેડા પર લગાવવાથી થોડા દિવસમાં જ આરામ થાય છે.

૫૨૩ લીંડીપીંપર (પીંપર)—સં. તેં પિંપલી. મં. પિંપળી. લિં. પીપર-ત્ર. બં. પિપુલ. કં. ગો. હિંપલી. તાં. મત્તાં. તિપ્પલી. તું. છપ્પલી. કાં. પિલપિલદરાજ. અં. દાર-ફિલ્ફિલ. ઇં. લૅંગ પેપર. લાં. પાયપર લૅંગમ. બ્રહ્મીં. પીખીન.

લીંડીપીંપરના વેલા થાય છે. આ બહુ વર્ષ સુધી ટકનારી વેલ છે. એની ઉત્પત્તિ બંગાળ, નેપાળ, આસામ, મલખાર અને પશ્ચિમોત્તર પ્રાંતનો કેટલોક ભાગ, એ ઠેકાણે વિશેષ થાય છે. બંગાળા અને મલખાર પ્રાંતમાં તે એનું અતિશય વાવેતર થાય છે. લીંડીપીંપરના વાવેતર માટે રસાળ અને ચીકાશ વગરની જમીન જોઈએ. આ વેલાનો વિસ્તાર નાની શાખાઓથી કરે છે. એટલે વેલી નીચે (મૂળ પાસે) જે નાની નાની ડાળાઓ ફૂટે છે તે કાઢી બીજા જગ્યાએ વાવે છે; એટલે ત્યાંથી આગળ સ્વતંત્ર વેલ બને છે. ચોમાસુ શરૂ થતાં જ એનું વાવેતર કરે છે. દરેક વેલની વચમાં પાંચ ફુટનું અંતર રાખે છે અને વચ્ચેની જગ્યામાં મૂળા, વંતાક, જવ વગેરે વાવે છે. એક વિધા જમીનમાં સરેરાશ ૧૮૬ વેલ રહે છે. એક વિધા જમીનમાં લીંડીપીંપરનું વાવેતર કર્યું હોય તો તેમાંથી પહેલે વર્ષે બે મણ, બીજે વર્ષે ચાર મણ અને ત્રીજે વર્ષે છ મણ લીંડીપીંપર ઉત્પન્ન થાય છે. પછી દરવર્ષે તેની ઉત્પાદક શક્તિ ઓછી થતી જાય છે; એટલે તેનાં મૂળા ઉખેડી કાઢી તેની જગ્યાએ નવાં મૂળા અથવા કુમળી ડાળાઓ વાવે છે. જૂના મૂળને સૂકવી લે છે તેને “પીંપળીમૂળ” કહે છે. નવીન મૂળા વાવતાં જમીનને ખેડવાની અથવા બીજા કશા સંસ્કાર કરવાની આવશ્યકતા નથી. થોડું ખાતર નાખ્યું એટલે બસ છે. આ વેલાને પાણી પાવું પડતું નથી. માત્ર ઉનાળામાં તાપ લાગે નહિ માટે તેનાં મૂળ ઘાસથી ઢાંકી રાખે છે. એને ઓગસ્ટ-સપ્ટેમ્બર મહિનામાં (બાહરવા આસપાસ) ફેલા આવે છે અને ફેલા એટલે લીંડીપીંપર બનેવારી (ચોપ) માસમાં પાકી તૈયાર થાય છે. લીંડીપીંપરનાં પાંદડાંનો આકાર નાગરવેલનાં પાંદડાં જેવો હોય તે ગોળ અને તીખા હોય છે. વિશેષ દરક એટલે જ હોય છે કે, લીંડીપીંપરના દીંટડા પાસે ખાંચા હોય છે, તે નાગરવેલનાં પાનને હોતા નથી. ફેલાનાર શાખાઓની ઉપરનાં પાંદડાં મોટાં અને પહોળાં હોઈ તેમાં સાત દેખાઈ આવતી નસો હોય છે અને તેનું દીંટડું લાંબું હોય છે. વળી ફળ લાગનાર નાની નાની

ડાળીઓ ઉપરનાં પાંદડાં લાંબાં હોય છે. તેના ઉપર પાંચ શિરા હોય છે અને તેનું દાંટડું લાંબું ન હોવાં તે વેલીને લાચુજ હોય છે. પાંદડાં બધાં સુવાળાં હોય છે. લીંડીપીંપરનાં મૂળ કાષ્ઠમય (લાકડા જેવાં) હોય છે. વેલીને પુષ્કળ ફાંટા ફૂટે છે. વેલ ગોળ હોય તેના ઉપર ઠેકઠેકાણે ઉપસેલી મહિા હોય છે. લીલી લીંડીપીંપર લીલા રંગની હોય છે અને સૂકાયા પછી કાળી દેખાય છે. પીંપરનાં ફળ અને મૂળનો ઔષધોમાં ઉપયોગ થાય છે. ત્રાવણકોર પ્રાંતમાં સુવાવડીની ઓર પાડવા માટે પીંપળીમૂળનો કાઢો આપે છે. છોટા નાગપુર પ્રાંતમાં સ્ત્રીઓના આર્તવદોષયુક્ત કફ-વિકારમાં પીંપળીમૂળનો કાઢો આપે છે, તેમજ તાપમાં તરસ છીપાવવા માટે લીલાં પીંપળીમૂળ વાપરે છે. સોજે ઉતારવા માટે તેનો લેપ કરે છે. મોંઘીરના માછ સિવિલ સર્જન ડૉક્ટર થનાઈને સુવાવડી સ્ત્રીઓનો રક્તસ્રાવ બંધ કરવા માટે અને તાવ ઉતરવા માટે એ આપવાથી સારો ગુણ થયાનું લખેલ છે. સુવાવડીનું ગર્ભાશય પૂર્વસ્થિતિ ઉપર લાવવા માટે લીંડીપીંપર અને પીંપળી-મૂળનો ઉપયોગ કરવાનો આલ છે, તે ડૉક્ટર ભદ્રાચાર્યે પોતાના અનુભવથી હિતાવહ ઠરાવેલ છે. છોટા નાગપુર પ્રાંતમાં ચોખ્ખામાંથી ખીર નામનો એક દારૂ બનાવે છે. તેને જોસ આપવા માટે પીંપળીમૂળનો ઉપયોગ કરે છે. લીંડીપીંપરમાંથી એક ઉડી જતાર તેલ, એક રાજ જેવો પદાર્થ અને પાયપરીન નામનું એક સત્ત્વ મળે છે.

લીંડીપીંપરના વેલાને જે શિંગો આવે છે તેને “પીંપરો” કહે છે. એમાં જડી અને બારીક એવા બે પ્રકાર છે. જડીને પીંપળા અને બારીક પીંપરને “લીંડીપીંપર” કહે છે. કાંકલમાં કેટલેક ઠેકાણે કુંગરાળ પ્રદેશમાં પીંપરના વેલા ઉત્પન્ન થાય છે. *પીંપર વાતનાશક અને ઉષ્ણ છે. પીંપરનાં મૂળને “પીંપળીમૂળ” કે “ગંડોડા” કહે છે. તાજી લીલી પીંપરોનું અથાણું કરે છે. લીંડીપીંપર:—સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, વૃષ્ય, તીખી, કડવી, અમ્લિદીપન, રસાયન, ભેદક, લઘુ, હૃદયને પ્રિય, પચનકારક, પિત્તહર્ત્રી તથા તીક્ષ્ણ છે; અને વાત, દમ, ઉધરસ, કફ, ક્ષય, તાવ, અરુચિ, કાઠ, ગુસ્મ, મૂળવ્યાધિ, પ્રમેહ, બરોળ, ઉદરરોગ, ત્રિદોષ, તૃષ્ણા, આમાંશ, કૃમિ, અજીર્ણ, પાંદુરોગ, કમળો તથા શળની નાશક છે. એ તાજી હોય ત્યારે:—સ્નિગ્ધ, શીત કરનાર, મધુર, ગુરુ, કફકર અને પિત્તનાશક છે. સંહૃદી પીંપર:—તીખી, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક અને કાષ્ઠ (કાઠાને) શુદ્ધિકારક છે; તથા કૃમિ, કફ, વાત તથા શ્વાસનો નાશ કરનાર છે. વાનર પીંપર:—કડવી, તૂરી તથા મીઠી છે; અને મૂત્રક્રન્ન, અશ્મરી, ત્રિફેટક તથા યોનિશળનો નાશ કરે છે. રાત પીંપર:—ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, રુચિકર અને દીપન છે. એ લીલી હોય ત્યારે વધારે ગુણવાળી હોય છે. સૂકી અત્પગુણી અને અતિ તીક્ષ્ણ છે. પીંપળીમૂળ:—અમ્લિદીપન, રુચિકર, પિત્તલ, પાચક, રક્ત, ભેદક, તીક્ષ્ણ, તીખાં, ઉષ્ણ, તથા લઘુ છે; અને આમ, પ્લીહા, શળ, ગુસ્મ, ઉદરરોગ, વાયુ, કફ, દમ, ઉધરસ, આનાહ, કૃમિ, ક્ષય, કફાદર તથા વાતોદરનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) સર્વ વાતવિકાર તથા શ્વાસ કાસ ઉપર ચૌસઠી પીંપર:—પીંપરનો એકસરખો ૬૪ પહેર ખરલ કરવો એને “ચૌસક પહેરી પીંપર” કહે છે. એ પીંપર ઘણીજ તીવ્ર થાય છે. એ ચોખ્ખાભાર જેટલી મધમાં ખાવી. એથી ઘણીજ દાહ વગેરે થાય તો ઉતાર અને ઘી લાત આપવો. (૨) અપરમાર અને વાયુગોળા ઉપર:—(આ વાયુનો ગોળો એકાએક ઉત્પન્ન થઈ કાળજ સુધી આવે છે અને નાના ગોળા જેવડો એકજ ઠેકાણે દેખાય છે.) લીંડીપીંપર બે ભાગ, મરી ત્રણ ભાગ અને સિંધવ ૧ ભાગ એની ભૂટી કરી તે ઝાશના પાણીમાં છ માસા સુધી આપવી. (૩) પીંપરનું ચૂર્ણ:—પીંપરનું ચૂર્ણ કરી તે ગોળમાં ખાવું; એટલે અરુચિ, હૃદયરોગ, શ્વાસ, કાસ, ક્ષય, કમળો, અગ્નિમાંઘ, પાંદુરોગ, સાધારણ મૃગી અને જીર્ણ જ્વરનો નાશ થાય છે. પીંપરનું ચૂર્ણ મધમાં ખાવાથી તે મેદ, કફ, શ્વાસ, કાસ, જ્વર, પાંદુરોગ અને પ્લીહાનો નાશ કરે છે. (૪) નિદ્રા ન આવતી હોય તે ઉપર:—પીંપળીમૂળનું ચૂર્ણ ગોળમાં ખાવું. (૫) શ્વાસ ઉપર:—પીંપળીમૂળ આઠ પહેર ખરલ કરી તે ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૬) રતનમાં દૂધ આવવા માટે:—ગરમ કરેલા દૂધમાં બે માસા પીંપરનું ચૂર્ણ નાખી પાવું. (૭) ઉલટી, કાસ, શ્વાસ અને હેડકી ઉપર:—

* ઘણાક પ્રાચીન વૈદ્યોનો મત છે કે, લીંડીપીંપર કામદેવને પ્રબળ કરે છે.

લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ અને મેરનાં પીંછાંની રાખ મધમાં કાલવી વારંવાર ચાટવું. (૮) આમા-
તિસારમાં મૂળ થાય તે ઉપર:—લીંડીપીંપર અને દરડેનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં પાવું; એટલે
મુખ-રેત થઇ શકે મટી જશે. (૯) રતાંધળાપણા ઉપર:—લીંડીપીંપર ગોમૂત્રમાં ધસી અંજન
કરવું અને રાજ અગથીઆની લાજી ખાવી. (૧૦) બરોળ ઉપર:—લીંડીપીંપર અને મધ નાખી
છાશ પીવી. (૧૧) સર્વ ઉદરરોગ ઉપર:—ગોમૂત્રની અથવા થુરીઆના દૂધની સહસ્ર લાવનાઓ
આપેલી લીંડીપીંપર અવરાવવી અથવા વર્ધમાન પીંપર આપવી; કિંવા થુરીઆના દૂધમાં લીંડી-
પીંપરનો ૧ દિવસ ખરલ કરી તે શક્તિ પ્રમાણે આપવી અને તેનોજ પેટ ઉપર લેપ કરવો. (૧૨)
વર્ધમાન પીંપર:—ગાયનું દૂધ ૪ તોલા, પાણી ૧૬ તોલા અને લીંડીપીંપર ત્રણથા ચાર, એ
સર્વ એકત્ર કરી કલાઈ કરેલા વાસણમાં કઢવી પાણી બળી જાય એટલે તેમાંની લીંડીપીંપર ચાવી
ઉપર દૂધ પીવું. બીજો પ્રકાર:—પીંપર પાંચથી ત્રેવીસ સુધી ચઢાવવી. પછી ઉતરતાં ઉતરતાં પાંચ
સુધી આવવું; * પરંતુ દૂધમાં પાણી ન નાખતાં એકલું દૂધજ અધું બાળવું અને લીંડીપીંપર
ખાઈ ઉપર દૂધ પીવું; અથવા લીંડીપીંપર ન ખાતાં એકલું દૂધજ પીવું. દોષતારતમ્ય જોઈ યોજના
કરવી; એટલે જીર્ણવર, કાસ, પાંડુ, ગુદમ, અર્શ, પ્રમેહ, ઉદરરોગ, અગ્નિમાંદ્ર અને વાતરોગ દૂર
થાય છે. (૧૩) અન્ન ન પચતું હોય તો:—જમ્યા પછી લાગલીજ લીંડીપીંપરની ભૂખ મધમાં
ખાવી. (૧૪) ગુદમરોગ ઉપર:—લીંડીપીંપર અને જવખારનું ૩ માસા ચૂર્ણ આદુનો રસ તથા
મધમાં આપવું. (૧૫) વમન થવા માટે:—લીંડીપીંપર, મીંદળ અને સિંધવનું ચૂર્ણ ગરમ
પાણીમાં આપવું. (૧૬) આમશૂળ, અજીર્ણ અને સોળ ઉપર:—લીંડીપીંપર અને સુંઠનું
ચૂર્ણ ગોળમાં પાવું. (૧૭) કફરોગ ઉપર:—લીંડીપીંપરના ચૂર્ણમાં ઘી અને મધ વિષમ ભાગે
નાખી પાવું. (૧૮) અપરમાર ઉપર:—લીંડીપીંપર લીમડાના રસમાં ધસી નરય આપવું. (૧૯)
અમ્લપિત્ત ઉપર:—પીંપળીમૂળના ગંઠોડાનું ચૂર્ણ દર વેળા પા તોલા સાકરમાં પાવું. આ ઔષધ
દરરોજ બે વખત એક મહિનો આપવું. (૨૦) બાળકના તાવ, ઉધરસ, અતિસાર અને
ઉલટી ઉપર:—લીંડીપીંપર, મજી, નાગરમેથ અને કાકડાશિંગીનું માસાથી બે માસા સુધી
ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨૧) ઉલટી ઉપર:—પીંપળીમૂળના ગંઠોડાનું ચૂર્ણ વજ્રગાળ કરી તેમાં
તેલુજ સુંઠનું ચૂર્ણ મિશ્ર કરવું તથા દરેક વેળા છ માસા મધમાં ત્રણ માસા ખરલ કરી લેવું.
(૨૨) વાત—કફજ્વર ઉપર:—લીંડીપીંપરનો કાઠો મધ નાખી પાવો. (૨૩) દ્વિરોગ, જ્વર, ઉધ-
રસ અને ક્ષય ઉપર:—૯૬ તોલા ગાયનું દૂધ મંદાગ્નિ ઉપર અધું બાળી ઠંડુ થયા પછી તેમાં
સાકર, મધ અને ઘી બખ્ખે તોલા અને લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ ૧ તોલા નાખી તે દૂધ પીવું. (૨૪)
બાળકને પારોગડા (પારિગર્ભિક) થાય (ગર્ભિણી માતાનું દૂધ પીવાથી બાળકને ઉધરસ,
અગ્નિમાંદ્ર, ઉલટી, ઝાંપડ, અરુચિ અને ભ્રમ થાય છે, તે રોધા કરે છે અને તેનું પેટ મોટું થઈ
તડતડિત દેખાય છે) તે ઉપર:—લીંડીપીંપરની બૂકી મધમાં ખરલ કરી એક અડદની ચણોડી
સુધી બાળકની શક્તિ અને હિંમર પ્રમાણે ચટાડવું. (૨૫) મૂઝાઈ ઉપર:—લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ
મધમાં ખરલ કરી તેનું ચાટણુ આપવું. (૨૬) આમવાત ઉપર:—ગાયનું દૂધ ૧ શેર લઈ તેમાં
લીંડીપીંપર એક અને બીલામાં ચાર કાતરી નાખી દૂધ પાશેર રહે લાંસુધી ઉકાળી તેમાં
સાકર નાખી પાવું. (૨૭) ઉદાવર્ત અને ગુદમરોગ ઉપર:—ચાર લીંડીપીંપર લઈ ચૂર્ણ કરી
તે બે તોલા પાણીમાં મેળવી તેને વજ્રગાળ કરી તેમાં તોલા કિંવા બે તોલા ગાયનું ઘી નાખી
પાવું. (૨૮) ઉધરસ ઉપર:—પીંપળીમૂળના ગંઠોડા, સુંઠ અને બહેડાદળનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું
એટલે ઉધરસ જલદી મટી જાય છે. (૨૯) હંતરોગ ઉપર:—લીંડીપીંપર, જીં અને સિંધવનું
ચૂર્ણ કરી દાંતનાં મૂળમાં ધસવું; એટલે સણુકા, સોળે, દાંતનું હાલવું વગેરે વિકારો શમે છે.
(૩૦) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ છાશમાં આપવું. (૩૧) વાતવિકાર ઉપર:—વીસ

* અમૃતસાગર ગ્રંથમાં પ્રથમ દિવસે એક અને પછી દરરોજ એક એક વધારતા જતાં
પંદરમા દિવસે પંદર લઈ સોળમા દિવસથી એજ મુજબ એકેક ઓછી કરવી; એમ વર્ધમાન
પીંપળનો પ્રયોગ કર્યો છે. વળી લીંડીપીંપરની માત્રા પણ ૧ માસાની છે.

તોલા દૂધ મરમ કરી અધુર ઉકાળ્યા પછી તેમાં પીંપળીમૂળના ગઠોડાનું વસ્ત્રમાળ ચૂર્ણ એક તોલા સુધી નાખવું તથા સાદું ઉકળતાં સુધી તે હલાવી ઉકાળવું. પછી તેમાં સાકરની જુડી એક તોલા સુધી મિશ્ર કરી દરરોજ સવારે એક વાર આપવું. (૩૨) પરિણામશૂળ ઉપર:—લીંડી-પીંપરનું ચૂર્ણ ૪ તોલા, ગોળ ૧૬ તોલા અને ગાયનું ઘી ૬૪ તોલા, તથા ૨૫૬ તોલા દૂધ લઈ પાક કરી તેમાંથી રોજ સવારે ૪ તોલા સુધી ખાવો. (૩૩) સર્વ પ્રકારના શિરોરોમ ઉપર:—લીંડીપીંપર તથા સિંધવ પાણીમાં ઘસી તેનાં બે-ત્રણ ટીપાં નાકમાં પાડવાં એટલે તરત ગુણ આવશે. (૩૪) વિષમજ્વર, દરોગ, ઉધરસ, દમ અને ક્ષય ઉપર:—પંચસાર (મધ, ઘી, દૂધ, લીંડીપીંપર અને ઘોળી સાકર એ પાંચ) એકત્ર કરી મસળી ખવરાવવું. (૩૫) ધાતુગત જ્વર, દમ, ઉધરસ, પાંક, ધાતુક્ષય અને અગ્નિમાં ઉપર:—મધ એક ભાગ, ઘી બે ભાગ, લીંડી-પીંપર ચાર ભાગ, સાકર આઠ ભાગ, દૂધ અત્રીસ ભાગ તથા ચાતુર્ગત (તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર) ૬ ભાગ, એ પ્રમાણે નાખી પચન કરી તેના મોદક કરવા અને તેમાંથી રોજ એક ખાવો. (૩૬) રક્તપિત્ત ઉપર:—લીંડીપીંપર મધમાં ચાટવી. (૩૭) પાચક (ખારી) પીંપર:—લીંડીપીંપર લિંબુના રસમાં બીંજવી રાખી તેમાં સિંધવનું ચૂર્ણ નાખવું. બે-ચાર દિવસ બીંજયા પછી સૂકવી રાખી તેમાંથી બે-ચાર લીંડીપીંપર દરરોજ ખાતા જવી; એટલે અજીર્ણવિકાર વગેરે મટી મોંમાં રુચિ આવે છે અને અન્ન પાચન થાય છે. (૩૮) વાળા ઉપર:—પીંપળીમૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી ખાવું. (૩૯) અષ્ટકદ્ધર તંત્ર:—લીંડીપીંપર અને સુંક દરેક સોળ સોળ તોલા, સરસિયું તેલ ૪ શેર, દહીં ૪ શેર અને છાશ ૩૨ શેર, એ સર્વે જથ્થોસોનું વિધિ પ્રમાણે તેલ તૈયાર કરી ચોળવાથી ગૃધ્રસી અને ગરદન ઝઘાઈ જવાનો વાયુવિકાર દૂર થાય છે.

૫૨૪ લિંબુડી—સં નિંબૂક. મં નિંબોણી. હિં નિંબુ. બં પાતિલેબુ. કં નિંબે, લિંબુ, હણ્ણુ. તાં એલુમિચ્ચે. તું લિંબેડામાર. મલાં ચેરનારકં. તૈં નિમ્મપંકું. ફાં લિંબુનેતુશ. અં લિંબુનેલાલીજ. ઈં લેમન. લાં લેમનએસીડમ.

લિંબુ, નારંગી, ચકોત્રાં, સંતરાં, મોસંખી, પપનસ, ગળ્યું લિંબુ, ખીન્નેર, વગડાઉ લિંબુ ઇત્યાદિ લિંબુનીજ જાત છે.* લિંબુડીનાં ઝાડ ખીઆંમાંથી અથવા કલ્પમાં કર્યાંથી થાય છે. આ ઝાડ બે-ત્રણ માથોડાં ઉંચાં વધે છે. લિંબુડીનાં ઝાડ વાવ્યા પછી તેને ત્રીજે કિંવા ચોથે વર્ષે ફળ આવે છે. લિંબુનો ઉપયોગ ઘણાં કામોમાં થાય છે. લિંબુના રસમાં ઘણાંક રસાયન ઔષધો તૈયાર થાય છે. લિંબુ રુચિકર અને પાચક હોવાથી ઘણાંક લોક ભોજનમાં ભાત તથા શાક ઉપર નીચેવી ખાય છે; તેથી કરી તે પદાર્થમાં સારો સ્વાદ આવે છે. કાગદી લિંબુ:—ખાટું, ઉજ્યુ, પાચક, દીપક, લઘુ, આંખને હિતકર, અતિ રુચિકર, તીખું તથા તૂરં છે; અને કફ, વાયુ, ઉધરસ, ઉલ્ટી, કંદરોગ, પિત્ત, શ્વેત, ત્રિદોષ, ક્ષય, મલસ્તંભ, બદ્ધગુદોદર, વિષૂચિકા, ગુલ્મ, આમવાત તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એ પાકેલાં હોય તો વધારે ગુણવાળાં છે. ઉપયોગ:—(૧) અજીર્ણ ઉપર:—ભોજનના પહેલાં લિંબુ, આદુ અને સિંધવનું સેવન કરવું; એટલે અજીર્ણ દૂર થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે તથા વાયુ, કફ, મલબદ્ધતા અને આમવાતનો નાશ થાય છે. (૨) વિષૂચિકા(કાલેરા)નો આજર ન થવા માટે:—દરરોજ બે લિંબુનો રસ ભોજનમાં અથવા સાકર સાથે સેવન કરવો; એટલે કાલેરાની દહેશત રહેતી નથી. (૩) પાચક લિંબુ:—લીંબુ અને મીઠું થર ઉપર થર કરી માટલામાં દાખી રાખવાં અને તે સારાં આથવાં. પછી તેમાંથી એક એક લિંબુ ખાવા આપવું; એટલે અજીર્ણવિકાર વગેરે દૂર થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને મોંમાં સ્વાદ આવે છે. (૪) કાલેરા ઉપર:—લિંબુના રસમાં સાકર નાખી સરખતી પાક કરી રાખવો; x અથવા કાંદા(ડુંગળી)ના રસમાં લિંબુનો રસ મેળવી તેનો સરખતી પાક કરી રાખી તેનું સેવન

* લિંબુનાં ઝાડો બગીચામાં થાય છે; પરંતુ કોઈ કોઈ દેશમાં જંગલમાં પણ હોય છે. સર્વ પ્રકારનાં લિંબુનાં પાંદડાં ગોળ પરંતુ જાતિબેદે નાનાં મોટાં હોય છે. સર્વનાં ફલ ઘોળાં અને મુગધવાળાં હોય છે. કાચાં ફળનો રંગ લીલો અને પાકેલો પીળાશ પડતો હોય છે.

x લિંબુના સરખત માટે સાકર રસથી બમણી લેવાનો સાધારણ રિવાજ છે.

કરવું. (ખ) આંખો આવે તે ઉપર:—દાંતવશ્ય અને અરીથને લિંબુના રસમાં લોખંડના તથા ઉપર ખરલ કરી આંખો ઉપર લેપ કરવો, કિંવા લોખંડનો કાટ તથા દાંતવશ્ય એકત્ર કરી લિંબુની ચીર ઉપર ભજરાવી પીળા કપડામાં પોટલી બાંધી તે આંખો પર ફેરવવી; એટલે આંખોમાં થતી બળતરા, મળ, ખરજ, રતાશ વગેરે સર્વ નેત્રવિકારો દૂર થાય છે. (ક) પિત્ત શમન થવા માટે—લિંબુનો રસ અને સાકરનું સેવન કરવું.

પરપ લૂણીની ભાજી—સં. ચિવિલ્લિકા, ધોલિકા. મં. ઘોળ. હિં. બડીનોનિઆલાક, કુશ્મા. બં. વનપુની, કુદેગુની. કં. ગોલિ. તં. અમ્બલકુરા. ફાં. ખુરફા. અં. બકુલતુલ, કું. મક્કા. છં. પસંલેન. લાં. પેચ્યુંલેકા ક્વાડિકાદિકા.

લૂણીના છોડ મોટા થતા નથી. એનાં પાંદડાં કાંઈક ગોળ હોઈ જરા રાતા રંગનાં હોય છે. લૂણીને ધણાં નાનાં જીંડવાં આવી તેમાં કાળા રંગનાં બી હોય છે. લૂણીની બે જાત છે. એકને નાની અથવા ‘જંગલી ધોલિકા’ અને બીજીને ‘મોટી’ અથવા ‘રાજધોલિકા’ કહે છે. નાની લૂણીને સંસ્કૃતમાં “ચિવિલ્લિકા” તથા મોટીને “ધોલી” અને “આરામ ધોલિકા” કહે છે. જંગલી ધોલિકાનાં પાંદડાં રંગે ધણાં રાતાં અને રાજધોલિકા કરતાં નાનાં પરંતુ ખડખડાં હોય છે. એ ઝાડનાં ઝુંડેઝુંડ થાય છે. રાજધોલિકાનાં પાંદડાં અને ઝાડ કાંઈક મોટાં હોય છે અને કામળ હોય છે. ધોલિકાની ટીલી ભાજી કરે છે. એનો ગરીબ લોક ધણે ઉપયોગ કરે છે. એ ભાજી ઠંડી હોઈ ધણી ખાવામાં આવે તો હગામણ, આમાંશાદિ ઉપદ્રવો થાય છે. લૂણી:—રચિકર, ખારી, પિત્તલ, ખાટી, સારક, કફકર તથા ઉષ્ણ છે; અને વાયુ, ત્વજોષ, ગુલ્મ, વ્રણ, શ્વાસ, કાસ, નેત્રરોગ, મેહ તથા સોજનો નાશ કરે છે. મોટી લૂણી:—રક્ત, ખાટી, ખારી, રચિકર, તીખી, ગુરુ, અગ્નિદીપક તથા કફનાશક છે; અને વાયુ, અર્શ, અગ્નિમાંલ, વિષ તથા શુક્રનો નાશ કરે છે. કુદ્ર ધોલિકા (નાની લૂણી):—પિત્તલ, સારક, કફકર તથા તીખી છે; અને જીર્ણ-જ્વર, શ્વાસ, કાસ, ગુલ્મ, મેહ તથા સોજનો નાશ કરનારી તથા રસાયન, વાતનાશક, ઉષ્ણ અને ખાટી છે. તેમજ નેત્રરોગ, ચર્મદોષ તથા વ્રણની નાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) પેશાબમાં ધણી બળતરા થતા હોય તે તથા ઉનવા (વારંવાર થોડો થોડો પેશાબ થવો) ઉપર:—લૂણીની ભાજીનો રસ કાઢી તેમાં સાકર નાખી તે રસ સવાર-સાંજ બે વખત પાવો; જેથી ત્રણ દિવસમાં બળતરા શાંત થાય છે.

પ૨૬ લેંડી—એ ઝાડ ધણુંજ મોટું થાય છે. એમાં કાળા અને ઘોળા એવી બે જાત છે. એનાં પાંદડાં જંબરાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. ઉપયોગ:—(૧) વ્રણ ઉપર:—કાળા લેંડીની જાલનું અગર પાંદડાંનું વજ્રગાળ ચૂર્ણ કરી ચોપડવું; એટલે વ્રણ જલદી રૂઝાઈ જાય છે.

પ૨૭ લોધર—સં. મં. લોધ. હિં. કં. લોધ. અં. મુગામ. લાં. સિપ્લોકેસ રેસી-મુસા. તં. લોકુગચેટુ.

લોધરનાં ઝાડ કાંઈક મહાબળેશ્વર, બંગાળા અને નેપાળ એ પ્રદેશમાં થાય છે. એનાં પાંદડાં બકુલનાં પાંદડાં જેવાં મોટાં હોય છે. લોધરનો ઉપયોગ રંગમાં તથા ઔષધમાં ધણો થાય છે. એને મરાઠીમાં “કુરા” પણ કહે છે. અળતો કરે છે તેમાં લોધર નાખે છે. એમાં ઘોળા અને રાતો એવી બે જાત છે. સફેદ લોધરને પઠાણી લોધર કહે છે. ચાણુ જલ્લામાં અગ્નિ પર્વત ઉપર ઘોળા લોધરનાં ઝાડ પુષ્કળ છે.* લોધર બે પ્રકારનો છે:—તે તૂરો, સાંત,

* સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં:—લોધરને શીતલ અને માઠી માનેલ છે. તેમજ આંતરડાં, આંખ અને નાસરના ધામાં ઉપયોગી મણેલ છે. દાંતના પારા નરમ થઈ ગયા હોય અથવા એમાંથી લોહી નીકળતું હોય તો લોધરની જાલનો ક્વાથ કરી કાગળા કરવાના કામમાં લે છે. ચક્રદત્તામાં—દાંતના પારાની પીડા નાશ કરવાને લોધર, રસવતી અને નાગરમેથને મેળવી વાપરવા કહેલ છે. અમૃત-સાગરમાં લોધર, જેઠીમધ, પુલાવેલી રૂટકઠી અને રસવતી સમાન ભાગ લઈ પાણીમાં ધસી આંખો ઉપર લેપ કરવાથી દુખતી આંખો સારી થાય, એમ લખ્યું છે. ડાં. રોકસવરો કહે છે કે, કલકતામાં આ ઝાડની જાલ રંગરેજ લોક લાલ રંગ રંગવાના કામમાં વધારે વાપરે છે. મુંબઈ હલાકામાં

નેમને હિતાવદ, માહક તથા લધુ છે; અને વાતકર, રક્તદોષ, પિત્ત, સોજો, અતિસાર, પ્રદર, અરુચિ, વિષ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. એનાં ફલ:—પાદકાળે તીખાં, તૂરાં, મધુર, શીત, કડવાં તથા માહક છે; અને કફ-પિત્તનો નાશ કરનાર છે. ઉપયોગ:—(૧) પ્રદર ઉપર:—લોધરનો કાદો આપવો; અથવા લોધરનું ચૂર્ણ આફુના રસમાં અથવા કેળના કાંદાના રસમાં પાવું. (૨) તારુણ્યપિટ્તકા ઉપર:—લોધર, ધાણા અને વળનો ઠંડા પાણીમાં ભેપ કરવો. (૩) હંતરોગ ઉપર:—લોધર, સાટોડી અને પુલાવેલી ફટકડીનું પાણી કરી કાગળા કરવા. (૪) જીર્ણવર ઉપર:—લોધર, ચંદન, પીપળામૂળ અને અતિવિષનું ચૂર્ણ સાકર, લી, મધ તથા દૂધમાં પાવું.

૫૧૮ વગડાઉ અજમો—(સં. અરણ્યાજમોદા, અજમધા. હિં. અજવાયન. યં. વનય-માની. લાં. ઓસીમમ ગ્રાડીસીમમ. મં. રાન ઓવા. કાં. અડવી અજવાણુ.) અજમાની વગડામાં થનારી એક જાત છે. એ છોડ આભેદ્ય અજમાના છોડ જેવા હોય છે. કુંગરાળ પ્રદેશમાં એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે. એને ફલ અજમા જેવાંજ હોઈ એના ગુણ અજમાના જેવાજ છે. ઉપયોગ:—(૧) ઉદરસ, વાયુ અને અજીર્ણ ઉપર:—વગડાઉ અજમો મધમાં ખાવો અથવા એનાં પંચાંગનો કાદો કરી મધ નાખી આપવો.

૫૧૯ વગડાઉ અળવી—સં. વનાલુક. મં. રાન આળૂ. ઈં. ક્ષોલોકેસિયા અંટિકારમ. એ અળવી ચોમાસામાં ઉગે છે. એના રંગ ઘોળો હોય છે. એ ધણીજ ઠંડી છે. ગરીબ લોકો એનું શાક કરી ખાય છે. વગડાઉ અળવી:—તૃપ્તિકારક અને ત્રિદોષનાશક છે. કાળી વગડાઉ અળવી:—રુચિકર, મુખજડયનાશક અને મહાસિદ્ધિકર છે. ઉપયોગ:—(૧) ઢોરોના પગને ફાળ લાગી હોય તે ઉપર:—વગડાઉ અળવીના કાંદા ધાસ સાથે ખવરાવવા. (૨) ઢોરોના ક્ષત ઉપર માંખ બેસી જીવડા ન પાડે તે માટે:—ઢોરોને વગડાઉ અળવીના કંદ ખવરાવવા અને કિંચિત્ ધસી પાણી કરી ક્ષત ઉપર રેડવાથી તેમાં કીડા ઉત્પન્ન થતા નથી.

૫૨૦ વગડાઉ તુરિયું—સં. વનકેશાતકી, સુગંધજલા. કાં. અડવી હીલીકાઈ. લાં. પોહો-નીયા ઓડોરેટા. મં. ખાંદ દોડકી, સડે દોડકી, રાનદોડકી. આ તુરીઆનાં જાડ નાનાં હોય છે. એ જાડ વેલા પ્રમાણે વધે છે. એનાં પાંદડાં કાથેળી જેવડા મોટાં અને સાધારણ ગોળ હોઈ અણીદાર હોય છે. વગડાઉ તુરીઆની દરેક કુંખને બે ફળ આવે છે. એ લાંબાં હોય છે. એની જડાછ પગના અંગુઠા જેવી હોય છે. ઉપયોગ:—(૧) તંતુમેહ એટલે લાલામેહ (પ્રમેહ) ઉપર:—વગડાઉ તુરીઆનાં મૂળ ચંદનની પેઠે અર્ધાં તોલા સુધી ઠંડા પાણીમાં ધસી તેમાં સાકર નાખી બે વખત પાવાં; અથવા વગડાઉ તુરીઆનાં મૂળ, ઘોળી જસુંદીનાં મૂળ અને ઉપરસાલનાં મૂળ સમ-ભાગે ગાયના દૂધમાં દોઢ તોલા સુધી ધસી તેમાં જીરું અને સાકરની ભૂકી નાખી બે વખત પાવાં. આ ઔષધ ૧૪ દિવસ પાવું અને પથ્ય પાળવું. પંદરમે દિવસે ગાયના દૂધમાં અધુરું ત્રિંબુ નીચેવી તુરત તે દૂધ પાવું. પછી પથ્ય છોડવું. (૨) ઢોરોને ખાંધ પડે તે ઉપર:—સૂત્રોલા ભાગને થુંકીને ચોળી પછી વગડાઉ તુરીઆનાં પાંદડાંનો રસ ચેપડવો. (૩) કર્ણસ્ત્રાવ ઉપર:—વગડાઉ તુરીઆનાં પાંદડાં અંગારામાં નાખી તેને બારી રસ કાઢી કાનમાં નાખવો; અથવા મૂળ ગરમ પાણીમાં ધસી તે પાણી કપડાણુ કરી કાનમાં નાખવું. (૪) વાતવિકાર ઉપર:—વગડાઉ તુરીઆનાં લીલાં મૂળ ફૂટી દોઢ તોલા સુધી રસ કાઢવો. તેમાં અર્ધાં તોલા સુધી મધ મિશ્ર કરી દરરોજ સવારે એક તોલા સુધી પાવું. (૫) સોજા ઉપર:—વગડાઉ તુરીઆનાં મૂળ ધસી ચેપડવાં. (૬)

લોધર અનેક જાતના ભેપ બનાવવામાં વાપરે છે અને એનાથી ભરેલું રુધિર તથા ગાંઠ પીગળી જાય છે એમ માને છે. ડાં. ચાર્લ્સ અને કનૈયાલાલ દેવ ઓંચોનાં ગુણેન્દ્રિયથી નીકળના પ્રવાહ માટે આ વૃક્ષની છાલ ૨૦ ગ્રેન (એઆની ભાર) ખાંડની સાથે મેળવીને આપવાનું કહે છે. ચરકમાં—છાલને રક્તશુદ્ધિકારક અને સ્તંભક માનેલ છે. સુશ્રુતમાં એને મેદની નાશક, કફનાશક, યોનિદોષ-નાશક, સ્તંભક, વ્રણશોધક, પક્વાનિસારનાશક, રક્તપિત્તનાશક અને રક્તપ્રદરનાશક કહેલ છે.

વાયુથી અંગ ઝલાઈ ગયેલ સુવાવડી સ્ત્રીને અને બીજાઓને પણ યોગ્ય માત્રાથી દરરોજ શીરા અથવા રાખમાં નાખી ખવરાવે છે.

નાડીત્રણ ઉપર:—વગડાઉ તુરીઆનાં મૂળ, કડવી કરમદીનાં મૂળ અને નાટકનાર(જેનાં પાંદડાં ત્રિખાં થાય છે તે)નાં મૂળ ધસી ચોપડવાં અને દૂધમાં ધસી પાવાં.

પર૨ વગડાઉ મરચીવેલ—(મં નરકીયા કાંદા) એની એક જાતની વેલ થાય છે. એનાં પાંદડાં કાળિંગડાની વેલનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એને નાનાં મરચી જેવડાં અને આકારમાં કાન-માંની (ચોંવળીની) વાળા જેવડાં લાલ રંગનાં ફળ આવે છે. એના કંદને નરકીના કંદ પણ કહે છે. એ કંદ ઘરમાં લાવી રાખીએ ત્યારે તેને અંકુર ફૂટી નીકળે છે. ઉપયોગ:—(૧) સર્પદંશ ઉપર:—આ કંદ કાંઈક પાણીમાં ધસી પાવો. ખાટખટુંબાની ગોટલીના પણ એવોજ ઉપયોગ થાય છે. (૨) કૂતરાના વિષ ઉપર:—નરકીનો કંદ અને પાંદડાં છાશમાં વાટી ૩ દિવસ આપવાથી ગુણ થાય છે. (૩) ઢોરોને દૂધ વધવા માટે:—આ કંદ છાશમાં કિંચિત્ ધસી ઢોરોને આપવાથી તેને દૂધ વધારે આવવાનો સંભવ છે. આ પ્રયોગને ખાત્રીલાયક માની શકાતો નથી; કેમકે તે વધારે પેટમાં જવાથી વિકાર કરવાનો પણ સંભવ છે.

પર૨ વગડાઉ સાટોડી—(મં રાન ઘેટુળી. કાં અડવી માંજણી.) એ ઝાડ શુમારે એ-ત્રણ હાથ ઉંચું હોય છે. એનાં પાંદડાં મોગલી એરંડાનાં પાંદડાં જેવડાં થાય છે. એ ઝાડનો રંગ ઘોળો હોઈ એનું લાકડું ઘણુંજ હલકું હોય છે. એ બાળવાના કામમાં સારાં ઉપયોગી નથી. વન સાટોડીનાં ઝાડ દક્ષિણમાં ઘણાંજ થાય છે. એ ઝાડનાં મૂળનો રંગ પણ ઘોળો હોય છે. એને મરી જેવાં બારિક અને લાલ રંગનાં ફળ આવે છે. x ઉપયોગ:—(૧) સોજા ઉપર:—કાંઈ પણ જાતનો સોજો ચઢ્યો હોય તો તે ઉપર આ સાટોડીનાં મૂળનો પાણીમાં ધસી લેપ કરવો; એટલે સોજો ઉતરે છે. (૨) ઢોરના ગુમડામાં કીડા પડે તે ઉપર:—જંગલી સાટોડીનાં મૂળ વાટી ચોપડવાં અથવા મૂળનું ચૂર્ણ કરી ચોપડવું.

પર૩ વગડાઉ સુરણ—સં અરણ્યસુરણ, વજ્રમુષ્ટિ. મં કોં લૂત, ખાજરા-રાન-સુરણ. હિં જંગલી સુ-ણ. કં તૈં અડવી સુરણ, ખૈસુરણ. તાં કટુ કવરાવે. તું કટુકેને. મલાં કટુચેના. લાં એમોકોકેલ્લસ્, કેપેન્યુલેટસ્, સાયનટોરીઅસ, સાયલ્વટિકા. ગું ચિત્તકંદ, ઝેરી સુરણ.

આ શાક કાંકણમાં પ્રસિદ્ધ છે. મૃગનક્ષત્રનો એકાદો વરસાદ વરસ્યો એટલે સુરણના કંદ જમીનમાંથી ઉપર નીકળે છે. તે લાવી ઉપરની છાલ કાઢી નાખી અંદરનો ભાગ બારીક સમારી શાક કરે છે. જનું થયા પછી એ ખાવાને ઉપયોગી નથી. આ સુરણ પણ સુરણનીજ એક જાત છે; પરંતુ આ ઝાડ સુરણ કરતાં નાનાં થાય છે. એનાં પાન અને આકૃતિ સુરણના જેવીજ હોય છે. જ્યારે વજ્રમુષ્ટિ સુરણનાં કોંખ નવીન બહાર નીકળે છે, ત્યારે હાથીની સુંદ જેવા સરળ, ઘોળા અને રાતા દેખાય છે. તેના ઉપરની છાલ જાડી અને મજબૂત હોય છે. એ શાક સારું બાફવું જોઈએ અને તેમાં માફકસર આમલી નાખવી; નહિ તો તેથી ગળામાં ખરજ થાય છે. લૂતી—(અરણ્ય સુરણ)નાં મૂળાંઓ ગોળ સુરણ જેવાંજ હોય છે; પરંતુ એ નાનાં હોય છે. એ ઝાડના ઢાંડાની ઉપરની અણીને દશ આંગળ સુધી લંબાઈની, મકાઈના ડોડા જેવી એક મૂક આવે છે. એ મૂકને વજ્રમુષ્ટિ કહે છે. એ મૂકને લાંબા અને ખીચોખીચ દાણા હોય છે. એ પાકા થાય એટલે રાતા રંગના પ્રવાળ જેવા જણાય છે. લૂતીનું શાક ક્યાં પહેલાં આ કંદ છોલી તેની ચીરો કરી ઘરમાં બે-ત્રણ દિવસ સુધી રાખવું; પાણી સૂકાઈ જાય એટલે તેનું શાક કરવું. એ કંદને કડવું સુરણ પણ કહે છે. એ કંદ પિત્તકારક અને કફનાશક છે. વજ્રમુષ્ટિ સુરણને મરાડીમાં “શંવલે” પણ કહે છે. કાંકણમાં શંવલેનું શાક પ્રસિદ્ધ છે. ઉપયોગ:—(૧) નળ કૂલ્યા હોય તે ઉપર:—રાન સુરણની ચીરો (ટુકડા) સૂકવી તેની વજ્રગાળ બૂકી કરવી અને પાશૈર ગાયના દૂધમાં એક લોલો સાકર અને ૬ માસા સુરણની બૂકી નાખી તેનો માવો કરી ખાવો. (૨) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—રાન સુરણના કાંદાનું ચૂર્ણ લીમાં તળી તેની ગોળીઓ મૂળાના રસમાં બાંધવી અને બે વખત એકેક ગોળી ખાવી. (૩) કષ્ઠમૂળ ઉપર:—લૂતીના કાંદા ધસી ચોપડવા એટલે સોજો જલદી દૂર થશે.

x અમારા અનુમાન મુજબ ખેડુત લોકો જેને ઝેરી સાટોડીના નામથી ઓળખે છે, તેજ આ વનરપતિ હોવી જોઈએ.

(૪) આમ કૂખવા, ગાંઠ તથા કર્ણુમૂળ ઉપર:—વચનાઉ સુરણ પાણીમાં ધસી લેપ કરવો.

પરંતુ વચનાગ—સં વત્સનાભ. મં બચનાગ. હિં બચનામ, સિંગિયાવિષ. કં વત્સનાબી. ઇં એકનાઇટ. લાં એકનાઇટમ નેપેલસ. બં મીઠા વિષ, કાઠવિષ. તાં વસનવી.

વચનાગનાં ઝાડ નાનાં નાનાં ઝાડવાં જેવાં હોય છે. કુંગરાળ પ્રદેશમાં તે પુષ્કળ થાય છે. વચનાગનાં ઝાડ ખાનદેશ અને સાતપુડા પર્વતનાં જંગલોમાં પુષ્કળ છે. એ ઝાડનાં મૂળ બહુ વિષવાળાં છે. તેને વચનાગ કહે છે. આ ઝાડની પાસે બીજાં ઝાડ ઉત્તરનાં નથી એટલે એ વિષારી છે. વચનાગનો રંગ કાળાશ પડતો હોય છે. જે મૂળ વજનદાર હોય છે તે સારાં સમજવાં. વચનાગ શુદ્ધ કરી: પુષ્કળ રસાયનોમાં નાખે છે. વચનાગનો લેપ ઘણા રોગો ઉપર કરે છે. વચનાગમાં કાળો અને ઘોળો અથવા લાહોરી વચનાગ, એવી બે જાત છે. લાહોરી વચનાગ મોંઘો મળે છે. વચનાગ:—ઉણ્ણ, સંતાપકારક, મદકારી, તીખો, કડવો, તૂરો, સુખકર તથા વ્યવાયી છે; અને વાયુ, શ્લેષ્મવિકાર, કંઠરોગ, સનિપાત, કુષ્ઠ, વાતરક્ત, આંમમાંષ, કાસ, શ્વાસ, ઉદરરોગ, પ્તીહા, મુલ્મ, પાંડુ, વ્રણ તથા બચદરનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) કર્ણુમૂળ, કંઠમાળ, ગલગંડ અને સંધિવાયુના સોજા ઉપર:—વચનાગ લીમડાના રસમાં ધસી લેપ કરવો. (૨) વિંછીના દંશ ઉપર:—વચનાગનો લેપ કરવો. (૩) કાનમાં ઘાક પડવાથી થતા દુઃખ ઉપર:—વચનાગ અને વજ સમભાગે લઘ તલના તેલમાં કઢવી કાનમાં પાડવું. (૪) સોજા ઉપર:—વચનાગ, સુંઠ અને સાટોડીનાં મૂળ ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો. (૫) વિસર્પ અને દાદર ઉપર:—વચનાગ, ઝેરકાચલાં અને મોરથુથુ દહીંમાં ધસી ૧૪ દિવસ લેપ કરવો. (૬) બઠ બેસી જવા માટે:—વચનાગ અને ઝેરકાચલાનાં બીજાં એકત્ર ધસી લેપ કરવો; અને તે ઉપર કાગળ ચોંટાડી જૂની ઇંટનો કકડો તપાની કપડામાં વિંટી સોસાય તેટલો શેક કરવો. (૭) કાખમાંજરી (ખાંખલાઇ) ઉપર:—વચનાગ પાણીમાં ધસી લેપ કરવો.x

* વચનાગશોધનનો વિધિ:—

(૧) વચનાગના સોપારી જેવડા કટકા કરી પોટલી ખાંધી ગોમૂત્રમાં ૩ દિવસ પલાળી રાખવા. રોજ સવારે જૂનું ગોમૂત્ર કાઢી નાખી તાજું ગોમૂત્ર નાખવું. એથે દિવસે પાણીથી ઘોઈ સૂકવી ઉપયોગમાં લેવા. ગોમૂત્રમાંથી કાઢ્યા પછી પણ કોઇ કોઇ ગાડરના દૂધમાં પોટલીમાં ખાંધી માવો થતાં સુધી બાકે છે.

(૨) વચનાગના સોપારી જેવડા કટકા કરી ૧૬ ગણા દૂધમાં મંદામિએ ડોલાવત્રથી ઉકાળવા. દૂધ બાસુંદી જેવું થાય ત્યારે ઉતારી, વચનાગની પોટલી કાઢી સાફ જળથી ઘોઈ છાયામાં સૂકાવી લેવાથી શુદ્ધ થાય છે.

આયુર્વેદમાં વચનાગનો ઉપયોગ હીંગજો, પારા, ગંધક તેમજ બીજા ઔષધિઓના યોગમાં વિશેષ કરેલો છે. વચનાગ વાતદર, રવેદલ, મૂત્રક્ર અને જ્વરદન હોવાથી જ્વરમાં વિશેષ ઉપયોગી છે. જીર્ણજ્વર કરતાં નવીન તીક્ષ્ણ દાહયુક્ત જ્વરમાં વિશેષ લાભદાયક ગણાય છે. વાતદર તથા પિત્તશામક હોવાથી સંધિવા, ચસકા, કળનર વગેરે રોગમાં ખાવાની ઔષધિરૂપે તેમજ લગાડવાની ઔષધિ (તેલ, લેપ) રૂપે ઉપયોગમાં આવે છે. નવા તીક્ષ્ણ દરદના કરતાં જીર્ણ વાત-રોગમાં વિશેષ ફાયદો કરે છે. વચનાગ પાચન હોવાથી અજીર્ણ તથા અજીર્ણથી ઉત્પન્ન થયેલાં દરદોમાં વપરાય છે. લોહીના જમાવને તોડનાર હોવાથી કર્ણુમૂળ, બદ, ખાંખલાઇ, કંઠમાળ વગેરે રોગમાં લેપ કરવાના કામમાં આવે છે. મધુપ્રમેદ, ઘાતુવિકાર, પ્રદર વગેરે રોગોમાં પણ બીજા ઔષધિઓની સાથે વપરાય છે. કુષ્ઠરોગમાં ૧૧ રતીથી માત્રા વધારી ૮ રતી પર્યંત લઘ જવી. એવી રીતે કુષ્ઠ રોગીને યોગ્ય અનુપાનની સાથે આપવાથી કુષ્ઠરોગને પણ દૂર કરે છે. વચનાગ અતિવૃદ્ધ, નાનાં બાળક, કોખી, પિત્તપ્રકૃતિવાળા, નપુંસક, ક્ષયરોગી, સગર્ભા સ્ત્રી તથા અતિ થાકેલા મનુષ્યને આપવો નહિ. યુક્તિપૂર્વક સેવન કરવાથી વચનાગ બલ આપનાર, રસાયની, પૌષ્ટિક અને વીર્યવર્ધક છે. વચનાગ, ઉન્દાળા કરતાં ઠંડીના દિવસોમાં વિશેષ હિતકર ગણાય છે. વચનાગની માત્રા ૧ થી ૧૧ રતી છે. (૧) વાયુના દરદ ઉપર (વત્સનાભાદિ ગુટિકા):—શુદ્ધ વચનાગ

પરપ વળ (ધોડાવળી)—સં વચા, ઉગ્રધા. મં વેખંડ. હિં અં વચ. કં બાજેગિડ, નાંમેર, બજે, કબજેમડે. તં વાસા, વાડાળ. તાં વશુભુ. તું બાજે. મલાં વાયંપુ. ગોં વેખંડ. મુનાં અકુરં. ફાં સોસનજદ, અગર તુરકી. અં ઉદલજુળ. ઈં સ્વીટફ્રેઅન્ટ રટ. લાં એકારસ ફેલેમસ.

વળનાં ઝાડ પાનબાજરીઆનાં ઝાડ જેવાં થાય છે. એની ઉચાઈ માથોડું હોય છે. એનાં મૂળને વળ કહે છે. એની એક ઘોળી જાત ઇરાનમાં થાય છે. તેને ખુરાસાની વળ કહે છે. x એના ગુણ વળના જેવાજ હોય વિશેષ કરી વાયુરોગ ઉપર ઉત્તમ ગુણકારી છે. વળ:—તીલ્લુ, તીખી, ઉખ્લ, કડવી, વાંતિકારક, દીપન તથા કંઠ અને મળમૂત્રની શોધક, વાણીપ્રદ તથા મેધાકારક છે; અને કફ, આમ, સોજો, વાયુ, જવર, અતિસાર, ઉન્માદ, ભૂતખાધા, અપસ્માર, રક્ષસ-પીડા, કૃમિ, શળ, મલસ્તંભ તથા આધ્માનનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) સળેખમ અને મસ્તકમૂળ ઉપર:—વળનું ચૂર્ણ કરી તે કપડામાં બાંધી સુંઘાડવું. (૨) અપસ્માર ઉપર:—વળનું ચૂર્ણ મધ સાથે આપવું. પથ્ય દૂધ જાત ખાવાં અથવા વળના કકડા કરી સાત દિવસ ઘીમાં પલાળી રાખવા. પછી પાતાળચંત્રવડે તેલ કાઢી જેવી છીંક આવે તેવોજ તેનો નાકમાં વાસ લેવો; એટલે છીંકો બંધ થાય છે. (૩) સૂર્યાવર્ત અને આદાશીશી ઉપર:—વળ અને લીડાપીપરની પોટલી કરી નકે સુંઘવી અથવા ચૂર્ણ સુંઘવું. (૪) ઉન્માદ ઉપર:—વળના રસમાં કોષ્ઠકોળીજનનું ચૂર્ણ અને મધ નાખી આપવું. (૫) કાળા ધંતુરાના વિષ ઉપર:—દહી, જાત અને વળ ખાવાં. (૬) કાન વહેતો હોય તે ઉપર:—વળ અને કપૂર તલના તેલમાં કઢવી તે તેલ કાનમાં પાડવું. (૭) ગર્ભછીના આનાહવાયુ ઉપર:—વળ અને લસણ નાખી દૂધ તપાવવું અને તેમાં હીંગ તથા સંચળ નાખી ખાવા આપવું; એટલે આનાહવાયુનો

૨ તોલા, સુંઠ ૨ તોલા, મરી ૧ તોલા, પીપર ૧ તોલા, લવિંગ ૧ તોલા તથા અજમો ૨ તોલા, એ પ્રમાણે સર્વ વસ્તુઓ લઇ ખાંડી બારિક વઘાણ ચૂર્ણ કરવું. પછી કુંવારના રસમાં ૬ કલાક ઘુંટી અરધી અરધી રતીની ગોળી કરી છાંયે સૂકાવી લેવી. શરીરમાં કોઇ પણ લાગમાં વાયુનું દરદ હોય તેને ૧ ગોળી સવારે ઠંડા પાણી સાથે આપવી થોડા દિવસમાં વાયુનું દરદ શાંત થશે. નાચે લખેલું તેજ માલિશ કરવાની જરૂર જણાય તો માલિશ કરવું, કે જેથી જલદી લાલ થશે. આ ગોળી અરધી રતીથી વધારે માત્રામાં ન આપવી: કારણ કે વજનાગ ઝેરી છે. (૨) વાયુના દરદ ઉપર માલીશ કરવાનું તેલ:—વજનાગ, ધંતુરાના દોડા, આકડાની જડ, તજ, જાયફળ, અશીલુ, અજમો તથા માલકાગણી સમાનભાગે લઇ કલ્ક કરવો. કલ્કથી ૪ ગણું સરસવનું તેલ લઇ કલધવાળી કડાઈમાં નાખી મંદાગ્નિપર પકાવવું; તેજ પાકી જાય ત્યારે ઉતારી ગાળી શીશીમાં ભરી રાખવું. આ તેલના માલિશથી સાંધાઓમાં થતું વાયુનું દર્દ મટી જાય છે. (૩) કંઠાદિક વિષ તથા સાપાદિ ઝેરી જાનવરોના વિષ ઉપર:—શુદ્ધ વજનાગ, ટંકણખાર તેલીઓ ફૂલા-વેલો, કાળાં મરી તથા નેરથુયુ સર્વ સમભાગ લઇ બારીક વાટી લેવાં. પછી કુકડવેલના રસમાં ૭ કલાક ખરલ કરી ચાર ચાર માસાની ગોળી કરવી. આ ગોળી ગોમૂત્ર સાથે સેવન કરાવવાથી અનેક પ્રકારના ઝેરની પીડા શાંત થઈ જાય છે. (૪) ગુદમરોગ ઉપર:—ત્રિકલા તથા સાજખારની સાથે શુદ્ધ વજનાગ ૧૧ રતી મેળવી દિવસમાં બે વખત લેવાથી થોડા દિવસમાં ગુદમરોગનો નાશ થાય છે.

૧ ધોડાવળમાં એક એવો અદ્ભુત ગુણ રહેલ છે કે, ધોડાવળના ચૂર્ણને પાણી અથવા દૂધની સાથે એક મહિના સુધી સેવન કરવાથી મનુષ્ય બુદ્ધિમાન થાય છે તથા ચંદ્રમહાત્મા વખતે કે સૂર્યમહાત્મા વખતે એક પલ (૪ તોલા) ધોડાવળના ચૂર્ણને દૂધની સાથે ભક્ષણ કરવાથી, એજ વખતે મનુષ્યને અત્યંત બુદ્ધિમુક્ત કરે છે. ધોડાવળ જળાશયવાળા રથાને અને રેતાળ જમીનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. “ધોડાવળ માથાને અને રુધિરને નુકસાન કરનારી છે. એનો વિકારનાશક ગુણિયો અને સિકંજન છે. માત્રા ૩ માસા છે” એમ મુનાની પ્રશ્નકારો બતાવે છે.

x ખુરાસાની વળને દૂધીઓ વળ કહે છે. એ લાલ વળના કરતાં વધારે ગુણકારક છે.

(આશ્રનો) નાશ થઈ ગઈથી સુખી થાય છે. (૮) સુખે પ્રસવ થવા માટે:—વજ્ર પાણીમાં વાટી તેમાં એરડતેલ નાખી તેનો નાભિ ઉપર લેપ કરવો. (૯) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:—વજ્ર અને કિંચિત્ રાષ્ટ્ર એકત્ર વાટી લેપ કરવો. (૧૦) આમાતિસાર, રક્તાતિસાર અને ઉધરસ ઉપર:—વજ્ર, ધાણા તથા જીરનો કાઠો પાવો. (૧૧) બાળકને તાળવું (ગળું) પડે તે ઉપર:—વજ્ર અને જમ્બૂફળ દૂધમાં કિંવા ઘીમાં ધસી તાળવા ઉપર લેપ કરવો અને ગાયના દૂધમાં સાબરસીંગ ધસી પાવું. (૧૨) બાળકને વાયગમન (છાતીમાં કફના યોગે ડયુરા બાજ્યા જેવું થઈ કફનો ગટ્ટો બંધાય છે તે યોગથી શ્વાસોચ્છ્વાસનો અવરોધ થઈ વારંવાર જીવ ગભરાય છે તે) થાય તે ઉપર:—બાળકના હૃદય ઉપર, પીઠ ઉપર અને ગળા નીચે ગાયના દૂધમાં વજ્ર ધસી ચોળી ચોળી જીરવવી. (૧૩) વિષમજ્વર ઉપર:—વજ્ર, હરડે અને ઘીનો ઘૂપ આપવો.*

પરફ વટાણા—સંઠ કલાય. મંઠ કવલા, વાટાણે. હિંઠ મટર, કેરાવ, કેરાઉશાક. કંઠ બટકડલે, વટાણિ. તુંઠ વટાણિ. તાંઠ પટાણિ. તૈંઠ ગંડુચણુમણુ. મલાં પટાણિ, પાયર. ઈંઠ શીલ્ડ પી. લાંઠ પાઈસિમ્ સેટાઈવિમ્.

વટાણાની ભાજી કોકણમાં પ્રસિદ્ધ છે. એ છોડ શુમારે વેંતેક ઉંચો વધે છે. આ છોડ રાતમાં પોતાની મેળે થાય છે. x આવણુ માસના સોમવારના દિવસે કેટલાક લોક એની ભાજી અવસ્થા ખાય છે. એનું શાક ટુંગળી નાખી કરવાથી બહુજ સારું થાય છે. વટાણાની ભાજી:—ભેદક, ઉષ્ણ, કડવી અને ત્રિદોષક છે.

પરફ વડ—સંઠ બંઠ વટ. મંઠ વડ. હિંઠ બડ-ર. કંઠ આદલ-ગોલીમારા. તૈંઠ મરિચેટુ. તાંઠ અલામારમ્. તુંઠ ગોલિડામારા. મલાં પેરાલ. ફાંઠ દરખતરેશા, વડવાઈરેશા, એબર્ગદ. અંઠ જાતુ, દવાઈ, વથઆબ. ઈંઠ બનિયન ટ્રી. લાંઠ ફાયકસ ઈંટીકસ.

એ જાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. આ જાડ મોટું થાય છે અને એનો વિસ્તાર અતિશય વધે છે. આ છાયાવૃક્ષ છે. પીપળાના જાડની પેઠે વડનું જાડ દેવળ પાસે વાવી તેને પાળ કરે છે. હિંદુ લોકોમાં વડનું જાડ બહુ પૂજ્ય મનાયેલું છે. એની છાયા નીચે દળરો માણસો બેસે એવડો એનો વિસ્તાર વધે છે. એને દરવર્ષે નવી વડવાઈઓ ફૂટી તે જમીનમાં જઈ તેને મૂળ ફૂટે છે અને એવી રીતે વિસ્તાર વધતોજ જાય છે. એનાં પાંદડાં પત્રાળાં કરવાના કામમાં આવે છે. કેટલાક લોક એના દૂધનો મલમની પેઠે ઉપયોગ કરે છે. ગુજરાતમાં નર્મદાના સુખ પાસે કળીર-વડ નામનું અતિશય મોટું એક વડનું વૃક્ષ છે. તેને સાડીત્રણસો વડવાઈઓ છે અને દમેશાં નવી ફૂટતી જાય છે. તેનો પરીધ સાડીત્રણસો લાયનો છે. તેની વડવાઈઓને નાનાં નાનાં ત્રણ દળર ડાળાં ફૂટેલાં છે તથા તેને દળરો ડાળાં લાગેલાં છે. એ વડની નીચે પાંચ દળર માણસો સદળ બેસી શકે છે. આ જાડને દરથી જોઈએ તો એકાદું મોટું અરણ્ય હોય એવો ભાસ થાય છે. વડનું લાકડું સુતારકામના ઉપયોગમાં આવતું નથી. એ જાડનાં મોટાં જાડ દળર વર્ષ સુધી ટકે છે. વડ:—તૂરો, મધુર, શીત, ગુરુ, ગ્રાહક, વર્ણ, સ્તંભન તથા રક્ષ છે; અને કફ, પિત્ત, યોનિદોષ, જ્વર, દાદ, તૃષા, ઉલ્લટી, મૂર્ચ્છા, રક્તપિત્ત, વણ, શોક તથા વિસર્પનો નાશ કરે છે. નદીવડ:—તૂરો, મધુર, શીતલ અને ગુરુ છે; તથા પિત્ત, દાદ, તૃષા, જ્વર, શ્વાસ અને ઉલ્લટીનો નાશ કરે છે. વટપત્રી (વટવતી) (વડનો ભેદ):—તૂરી તથા ઉષ્ણ છે; અને યોનિરોગ તથા મૂત્ર-દોષનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ:—મધુર, રક્ષ, તૂરાં, સ્તંભન, શીતળ, લેપન તથા વિબંધ અને આધ્માનવાયુને કરનારાં છે; અને કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) નખદંત વિષ

* વજ્ર થોડી માત્રામાં લેવી જોઈએ. વધારે માત્રામાં લેવાથી ઉલટી થાય છે. ઉલટી કરાવવા માટે વજ્ર ૧૫ થી ૨૦ રતી પાણી સથે અપાય છે. વજ્રનો કટકો મોંમાં રાખી મૂકવાથી કફ સહેલાઈથી બહાર આવે છે; તથા સૂકું ગળું થુંક વધવાથી બીનું રહે છે. બાળકને ઉધરસ ઉપર વજ્ર ધસીને પીવરાવવામાં આવે છે. ખાવાની ઔષધિ તરીકે માત્રા ૩ થી ૬ રતી સુધી આપવી.

x આશ્ચર્યની વાત છે કે, વટાણા સર્વત્ર વાવવામાં આવે છે. ક્યાંઈ અડકાઉ થતા જાણ્યા નથી તો અડકાઉ શાથી માન્યા હશે ? શું આ રાતવટાણા તો નહિ હોય ?

ઉપર:—વડ, ખીજડો અને કડવા લીમડાની જાલ વાટી લેપ કરવો. (૨) પ્રમેહ ઉપર:—વડની વડવાઈઓનો કાઢો કરી મધ નાખી પાવો. (૩) વિંછીલું વિષ, આગંતુક જખમ, કાખમાંજરી અને ઉંદરના દંશ ઉપર:—વડનું દૂધ ચોપડવું. (૪) ગર્ભધારણને માટે:—વડ પાણીએ છે તે વેળાએ કળી જેવાં અંકુર આવે છે, તેમાંનાં આરિક પાંદડાં વાટી બોરના જેવડી ૨૧ ગોળીઓ કરવી અને દરરોજ ત્રણ ગોળીઓ લીમાં ખાવી. (૫) કૃમિ ઉપર:—વડની વડવાઈઓના કુમળા અંકુર વાટી તેનો રસ પાવો. (૬) ધાતુપુષ્ટિ માટે:—વડનું દૂધ પનાસામાં ધાલી ખાવું. (૭) જવરમાં દાહ થાય તે ઉપર:—વડની વડવાઈઓનો રસ પાવો. (૮) પરસેવો આવવા માટે:—ડાંગરની ધાણીનો લોટ પાણીમાં પલાળી તેમાં વડનાં પીળાં પાંદડાં નાખી તેનો પાંદડાં (છઠ્ઠો ભાગ) કાઢો કરી પાવો. (૯) આંખમાંના ડૂલ, જીર ઇત્યાદિ ઉપર:—વડના દૂધમાં કપૂર વાટી અંજન કરવું. (૧૦) અતિસાર ઉપર:—વડની વડવાઈઓ ચોખાના ઘોવરામણમાં વાટી તેમાં જાશ નાખી પાવી. (૧૧) રક્તપિત્ત ઉપર:—વડની વડવાઈઓના કલકમાં મધ અને સાકર નાખી આપવો. (૧૨) મુખરોગ ઉપર:—વડ, ઉંચરો, પીંપર, જાંબુઓ અને નાંદરખીનાં પાંદડાંનો કાઢો કરી તેના કોગળા કરવો. (૧૩) ખરજવા અને મૂળવ્યાધિ ઉપર:—વડનાં પાકેલાં પાંદડાં બાળી તેની રાખ તલના તેલમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૧૪) મળમૂત્ર અંધ થયાં હોય તે ઉપર:—વડનાં પાકેલાં સૂકાઈ ગયેલાં પાંદડાં લાવી તેનો કાઢો કરી પાવો. (૧૫) રક્તજ સ્નાયુક (રક્તજન્ય વાગા) ઉપર:—વડ તથા આમલીની જાલના કલકનો લેપ કરવો. (૧૬) મધુરો જવર ઉપર:—વડનાં પાન તથા બાજરાના લોટનો કાઢો કરી પીવરાવવો.

પરંતુ વડગુંદો (મોટી ગુંદી)—સં શ્લેષ્માતક. મં બોંકર, શેલવટ. હિં લ્હિસોડા, નિસોર, બહુવાર. કં દોઈચળુ, બોકિગિડ. તેં પેદાનાકેર. ફાં સિપિસ્તાન. અં સેફિસ્તાન, દબક. ઇં ન્યારોલિવડ સેપિસ્તાન. લાં કોડિયા એગરિફોલિયા, કોડિયા મિસ્કા. બં ચાલતા, બોલરી. ઉડીઆં અડ. તાં બિડી.

વડગુંદાના બે ત્રણ પ્રકાર છે. આ જાડ ગામમાં અને રાનમાં થાય છે. વડગુંદાનાં ફળ પાકે એટલે રાતાં થાય છે. એ ફળ સોપારી જેવડાં હોય છે. કાયાં ફળનો રંગ લીલો હોય છે. ફળની અંદર ગુંદરના જેવો રસ હોય છે. એ ફળનું અથાણું કરે છે. તે પથ્થકારક છે. એનું શાક પશુ થાય છે. પાકેલાં ફળ ખાવાથી મીઠાં લાગે છે. એ પૌષ્ટિક છે. એ ફળ ધણું ખાવાથી જંતુ (કૃમિ) અને ઉધરસ થાય છે. વડગુંદો એ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એનું લાકડું સુતારના ઉપયોગમાં આવતું નથી. વડગુંદાને ઘોળો ગુંદર આવે છે. વડગુંદાનું જાડ:—તીખું, શીતલ, મધુર, તૂરં, પાચક, કેશ્ય, સ્નિગ્ધ તથા કફકારક છે; અને કૃમિ, શ્વળ, આમદોષ, રક્તવિકાર, પ્રણુ, વિસ્ફોટક, પિત્ત, વિસર્પ તથા સંપૂર્ણ વિષનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ:—મધુર, શીત, કડવાં, વાતુલ, લઘુ, તૂરાં, પિત્તશામક, મલસ્તંબક અને રચિકર છે; તથા તે રક્તદોષ અને કફનો નાશ કરે છે. એનાં પાકાં ફળ:—મધુર, સ્નિગ્ધ, શીતલ, કફકર, બૃંહણુ, વિષ્ણુકારક, રક્ષ તથા ગુરુ છે; અને વાયુ, પિત્ત તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) અતિસાર ઉપર:—વડગુંદાની જાલ પાણીમાં ધસી પાવી. (૨) કૌલેરા ઉપર:—વડગુંદાની જાલ ચણાના ક્ષારમાં ધસી પાવી.

પરંતુ વરધારા—સં વૃદ્ધકાર. મં વરધારા. દેં મ્હેંસવેલ. કોં સાંખરવેલ. માં આવેલ. હિં વિધરા. બં વિતારક, વૃદ્ધકારક. કં કુએરકુમુષ્ટે, ફિરંગી ચક્ષિ. તેં ચંદ્રપુડી. લાં રોરીયાસેટેલોઈડીજ.

વરધારાના વેલાનો વિસ્તાર બહુ થાય છે. એનાં પાંદડાં હથેળી જેવડાં મોટાં, આકારે ગોળ અને અણીદાર હોય છે. મરાઠીમાં “જીર્ણફળ” તથા “વાદતા દેવદાર” તથા કોંકણમાં “મહતારીયા વેલ” પણ કહેવાય છે. ઔષધોમાં એ વેલાના કકડા કરી તેનો ઉપયોગ કરે છે. વરધારાનાં પાંદડાંનાં વડાં અને શાક કરે છે. સાદો વરધારો:—તીખો, કડવો, ઉષ્ણ, તૂરો, રસાયન મધુર, મેધાકર, સારક, દીપન, સ્વર્ષ, કાંતિકર, ધાતુવર્ધક, બલકર, વૃધ્ય તથા લઘુ છે; અને ઉપદંશ, પાંડુરોગ, ઉધરસ, ક્ષય, પ્રમેહ, આમવાત, વાતરક્ત, વાયુ, કફ તથા શોષનો નાશ કરે છે. આમાં જે મોટો

વરપાશ તે વિશેષ પુષ્ટિકારક છે. તેને મરાઠીમાં 'કાળી મહેસવેશ' કહે છે. ઉપયોગ—(૧) સ્ત્રીપક્ષ ક્રોધ ઉપર—વરધારાનું ચૂર્ણ મોમુત્ર કિંવા કાંજ સાથે ખાવું. (૨) શુષ્ક ગર્ભવૃદ્ધિ માટે—વરધારા અને ઘીની ભસુંદીતાં ફૂલ માખના દૂધમાં વાટી તેમાં સાકર નાખી સવારે ખાવાં. આ પ્રયોગ દરેક મતુપ્રાપ્તિ પછી એથે દિવસથી સાત દિવસ સુધી કરવો એટલે અવસ્થા શુભ થાય છે.

૫૩૦ વરી (મોરીઓ)—સં. વરક, ત્રિયંબુ. મં. વરી, ધાનીયાં. હિં. બરી. કં. ત્રિયંબુ, ઝોગિડ. તાં. ટિને. તેં. કોરંજી. મલાં. ટિના. ઇં. ઇંટાલિયન ચિમેટ. લાં. પેનિકંઈટાલીકં.

એ ધાન્યની આકૃતિ નાચણી જેવી છે; પરંતુ રંગમાં આત્ર ફેર છે. ધાનેરાના વરીનો રંગ ધીળો હોય છે. વરીનું ધાન્ય સલાદિના પ્રદેશમાં ધણું થાય છે. ધણું કરીને જ્યાં નાચણી પાકે છે ત્યાં વરી પાકે છે. ઉપોપણ્યમાં એ ધાન્યનો ઉપયોગ થાય છે. એ ધાન્યનો ભાત, ધાણી, લોઠ અને ખીજા પ્રકાર કરી દહીં દૂધ સાથે લોક ખાય છે. ગરીબ લોક વરીની મધુર ખીચડી કરી ખાય છે. એ ધણી પુષ્ટિકારક છે. વરીમાં પણ પાંચ-છ જાત છે. વરી:—તૂગી, મધુર અને રક્ષ હોઈ તે વાયુ અને પિત્તનો નાશ કરનારી છે. ઉપયોગ:—(૧) પ્રદર ઉપર—વરીના ચોખાના ધોવરામણમાં ઉંદરની લીંડીઓ વાટી પાવી.

૫૩૧ વરીઆળી—સં. મિથ્રેયા. મં. બડી શેપ. હિં. બડીશોપ-સેં. બં. મોરી. કં. દોહ-સખ્ખલિંગે. તેં. પેદજલકુરર. તાં. સોહીકીરે. ફાં. બાદિઆન. ઇં. ફેનલસીડ. લાં. ફેનીકયુલમ-વલગેરીસ્. અં. એન્જિયાનજ, એન્જિયાંજ, એન્જયાના.

જેવાં સુવાનાં જાડ હોય છે તેવાંજ વરીઆળીનાં જાડ હોય છે. એ એ હાથ ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં બારિક કોથમીર જેવાં હોય છે. એ જાડને તોરા આવે છે. તેમાં વરીઆળીના દાણા હોય છે. એનો પાક ગુજરાત દેશમાં ધણે થાય છે. વરીઆળી મસાલા વગેરેના ધણા ઉપયોગમાં આવે છે. એ ઠંડી, આમનાશક અને રુચિદાયક છે. ગુજરાતમાં લીલી વરીઆળી એ એક મેવો મનાય છે. વરીઆળી:—તીખી, કડવી, રિંગળ, પિત્તકારક, દીપન, લઘુ, ઉષ્ણ, મેઘ્ય તથા અસ્તિકર્મ વિષે પ્રશસ્ત છે; અને કફ, વાયુ, જ્વર, શ્લેષ્મ, દાહ, નેત્રરોમ, તૃષા, ઉલ્લરી, ઘણું, આમ તથા અતિસારની નાશક છે. એનાં પાંદડાંની લાજ:—મધુર, અગ્નિદીપન, દૂધ વધારનારી, વૃધ્ય, રચ્ય, ઉષ્ણ તથા પથ્ય છે; અને વાયુ, જ્વર, ગુદમ તથા શ્લેષ્મની નાશક છે. x ઉપયોગ:—(૧) આમાતિસાર ઉપર—વરીઆળીનો કાઢો કરી પાવો અથવા સુંક તથા વરીઆળી ઘીમાં તળી બારક કૂટવી અને તેની ફાકી લેવી. (૨) મુખવિકાર ઉપર—વરીઆળી મોંમાં રાખી રસ મળી જવો. (૩) ઉષ્ણતાએ આવનારી ઉધરસ ઉપર—વરીઆળી અને સાકરનું ચૂર્ણ વારં-વાર મોંમાં રાખવું. (૪) પિત્તજ્વર ઉપર—વરીઆળી તથા સાકરનો કાઢો પાવો.

૫૩૨ વંતાકડી (વેંગણી)—સં. વાર્તાકી. મં. વાંગી. હિં. બૈંગન, લંટા, લટેરા. બં. બેગુન. કં. બદનેકાઈ, કાચીમીડ. તાં. કદારી. તું. બદને. મલાં. વાળુતિના. તેં. બંકાઈ. ફાં. બાદગાન. અં. બાદગાન. ઇં. બિંજલ. લાં. સોસેનમેંત્રાંજિના.

વંતાકડીનાં જાડ કંમરપૂર ઉંચાં વધે છે. વંતાકડીમાં બે-ચાર જાત છે. કાળી વંતાકડી, ઘોળી વંતાકડી ઇત્યાદિ. વેલ વંતાકડીનાં જાડ પુષ્કળ વર્ષો સુધી ટકે છે અને તેનું વર્ષમાં ત્રણ-ચાર વાર ફળ આવે છે. વંતાકડીના છોડને કાંટા હોય છે. વંતાકનું શાક સારું થાય છે. વંતાક એ કિંચિત્ વાતુલ છે. પાકેલાં વંતાક વિકાર કરનારાં છે તેથી ખાવાં નહિ. વંતાકડી:—તીખી,

x વરીઆળીને ચરકસંહિતામાં પ્રજ્વરસ્થાપન અને શ્લેષ્મનાશક તેમજ સુશ્રુતમાં કફનાશક માની છે. હકીમ લોક વરીઆળીનાં પાંદડાંને ગરમ માને છે. સુવાવડી આંખોને એનો ક્વાથ રુધિર શુદ્ધ કરવાને અને એજ પ્રમાણે ગર્ભાશયની શુદ્ધિ થવાને આપે છે; તથા એને પાચક અને જઠરામિ-ને પ્રદીપ્ત કરનાર માને છે.

+ વંતાકડીને રિંગણી પણ કહે છે. એનાં ફળને વેંમણ અથવા રિંગણા કહે છે. એની મુખ્ય ઘોળી અને કાળી એવી બે જાત છે. આ જાત તેનાં ફળો ઉપરના રંગથી ઓળખાય છે. વળી એ દરેકમાં પણ કાંટાળી અને કાંટાવિનાળી એવી બે જાત છે. કાંટાળી રિંગણીનાં ફળના ઉપરના ઘેટાંને

રુચિકર, મધુર, બલકર, પૌષ્ટિક, હલ, ગુરુ, કઠવી, ઉષ્ણ, અપિત્તલ, દીપન, ખારી તથા શુક્ર છે; અને પિત્ત, કફ, વાયુ, અપચી (ગંડમાળાનો ભેદ), કૃમિ, પ્તીલા તથા ઉદરરોગનો નાશ કરે છે. વંતાક:—(૬) સ્વાદુ, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, પાકકાળે તીખા, દીપન, શુક્રકારક, લઘુ, અપિત્તલ તથા ખારાં છે. અને જ્વર, વાયુ તથા કફનો નાશ કરે છે. કુમળાં વંતાક:—પથ્થ, રસકાળે અને પાકકાળે મધુર તથા રુચિકર છે; અને જ્વર, ત્રિદોષ, પિત્ત, કફ તથા અર્શનો નાશ કરે છે. મધ્યમ કુમળાં વંતાક:—પિત્તકર અને લઘુ છે. પાકાં વંતાક:—વાયુને કોપાવનારાં અને લઘુ છે. મોટાં વંતાક:—કફકર, મૂત્રલ, શીતલ, ગુરુ, વૃષ્ણ, ધાતુવર્ધક, સારક, વાતલ અને પિત્તકર છે. ઘોળાં વંતાક:—અર્શનાશક છે. ખીજ ગુણ સાધારણ વંતાક જેવાજ છે જીંદરેટમાં શેકલાં વંતાક:—કિંચિત્ પિત્તકર, અતિ લઘુ તથા અમિદીપન છે; અને કફ, મેદ, વાયુ તથા આમનાશક છે મીઠું લગાડી તેલમાં તળેલાં વંતાક:—ગુરુ અને સ્નિગ્ધ છે. ઉપયોગ:—(૧) વાળા ઉપર:—વંતાક શેકી તેનું દહીંમાં ભરત કરી સાત દિવસ વાળા ઉપર બાંધવું. (૨) ઘોળાને કુરકુરી (પેટમાં ગડબડાટ) થાય તે ઉપર:—કુમળાં વંતાક ખવરાવવા કિંવા વંતાકનો રસ કાઢી પાવો. (૩) લૂતી ઉપર:—લીલા કાજળીનાં ઝાડ તથા સુકાયેલાં વંતાક બાળી તેની રાખ કરી કોપરેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી. (૪) પેટમાં ભાર રહે તે ઉપર:—વંતાક શેકી તેમાં સાજીખાર નાખી પેટ ઉપર બાંધવાં. (૫) ધંતુરાના વિષ ઉપર:—વંતાકનો રસ ૪ તોલા પાવો. (૬) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:—વંતાકડીનાં મૂળ ધસી લેપ કરવો. (૭) નિદ્રા ન આવતી હોય તો:—સાંજે વંતાક શેકી મધમાં કાલવી ખાવાં; એટલે તુરત નિદ્રા આવશે.

પ૩૩ વસુ—સં ૦ મં ૦ હિં ૦ વસુ. ખં ૦ વાસના. કં ૦ ગણુજીલી. તેં ૦ ગાલ્જેર. તાં ૦ ચુરડે-મૂલં. મલાં ૦ ચારણા, સારણા. લાં ૦ દ્રીએનથોમા પેન્દ્ર-કા.

ગામડામાં આ વનસ્પતિને વસુના નામથીજ ઓળખે છે. કોકણ પ્રાંતમાં આ વનસ્પતિ જેવામાં આવતી નથી. વસુની વેલ થાય છે. આ વેલાની લંબાઈ હાથ-બે હાથ હોય છે. પાંદડાં સાટોડીનાં પાંદડાં જેવાંજ હોય તેનાથી કાંઈક જડાં હોય છે. વસુમાં ઘોળા અને રાતી એવી બે જાત છે. ઘોળા વસુના વેલાનું સર્વાંગ ઘોળું હોય છે. મરાઠી બાષામાં પ્રસિદ્ધ વૈદક ગ્રંથ 'અંબકી'ના કર્તા અંબકરાજ વૈદે પુનર્નવા(સાટોડી)નેજ વસુ એમ સમજી નેત્રરોગ ઉપર આ વનસ્પતિ ચોળેલી છે; પરંતુ સાટોડી અને વસુ એ તદ્દન જુદી જાતનીજ વનસ્પતિ છે. ઘણા વૈદ્ધ લોક સાટોડી અને વસુ એ બન્ને વનસ્પતિમાં ફરક નહિ સમજતાં વસુનેજ સાટોડી સમજી વસુનો ઉપયોગ કરે છે. બન્ને વસુ:—દીપન, તીખી, કડવી, ઉષ્ણ અને પાકકાળે શીતળ હોય વાતગુહ્યનો નાશ કરે છે. ઘોળા વસુ એ રસાયન છે. ઉપયોગ:—(૧) સોજા ઉપર:—ઘોળા વસુના મૂળનો કાઠો કરી આપવો અને મૂળનો સોજા ઉપર લેપ કરવો; અથવા વસુ અને સુંદનો કલ્ક કરી તે પાવો. (૨) ગોળો અને બરોળ ઉપર:—વસુનાં પંચાંગનું ચૂર્ણ ગોમૂત્ર અને સિંધાલૂણમાં આપવું. (૩) રોગ ન થયા અને વૃદ્ધપણું દૂર થયા માટે:—વસુનાં પંચાંગનું ચૂર્ણ દૂધ અને સાકરમાં આપવું. (૪) વિંછીના વિષ ઉપર:—ઘોળા વસુનાં મૂળ રવિવારે કાઢી તે ચાવી ખાવાં; એટલે વિંછીનું વિષ ઉતરે છે. અથવા વસુનાં મૂળ ધસી લેપ કરવો. (૫) અમ્બલપિત્ત ઉપર:—નિત્ય સવારે ઘોળા વસુનાં તાજાં બે મૂળ ચાવી ખાવાં અને તેના ઉપર બે પહોર સુધી કાંઈ ખાવું નહિ. એ પ્રમાણે ૧૪ દિવસ કરવું. (૬) શ્વાશીઆ તાવ ઉપર:—ઘોળા વસુનાં મૂળ દૂધમાં ખવરાવવાં અથવા નામરવેલના પાનમાં નાખી ખવરાવવાં. (૭) ગોળા અને જળોદર ઉપર:—ઘોળા વસુનાં મૂળ સમાન સિંધાલૂણ નાખી વાડી તેનો કલ્ક કરી તેમાં ઘી નાખી તે મુદ્દમ ઉપર આપવો; અથવા જળોદર ઉપર ઘોળા વસુનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૮) કૂતરાના ઝેર ઉપર:—વસુનો રસ આપવો.

પ૩૪ વાધ્વી—સં ૦ વ્યાઘ્રપટિકા. વ્યાઘ્રિ. ચં ૦ વાધ્વી, ગોવિંદી. હિં ૦ કિંકિણી. છં ૦ કાંટા હોય છે, તે ઝીણા અને છૂટા છૂટા હોય હોય છે. કાંઈ કાંઈ રિંગણીનાં ફળ ગોળ પણ હોય છે. ઉપયોગ:—બરોળ ઉપર:—વંતાકને અંબકીમાં શેકી ખાય છે.

એનાં ઉપરમય. લાંબાં આયુર્વિજ્ઞાન એવિસ્પાયના-હોરિડા.

આ વેલો મોટો વધે છે. એનાં પાંદડાં કરમદીનાં પાંદડાં જેવાં નાનાં હોય છે. એના ઉપર કાંઠા હોય છે. ફળ ગોળ હોય છે. તેને વાધાટી કહે છે. એનું શાક કરી ખાય છે. વાધાટી:—ઉષ્ણ, પિત્ત તથા કફિકર છે; અને કફ તથા વિષનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ:—ઉષ્ણ તથા કડવાં છે; અને વિષુચિકા, કફ, વાયુ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. લઘુ વાધાટી:—(સં. કટુ-દરી):—કડવી તથા ઉષ્ણ છે; અને વિષુચિકા, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) અંડ ઉતર્યો હોય તે ઉપર:—વાધાટીનાં પાંદડાંને પાણી નાખી ૪ પૈસાભાર રસ કાઢવો અને તેમાં ૪ માસા મરી વાટી તે પાવો. (૨) ગડગુમડા ઉપર:—વાધાટીનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ધસી તેનો લેપ કરવો. (૩) વાધ કરડયો હોય તે ઉપર:—વાધાટીનાં પાંદડાં વાટી ખાંધવાં. (૪) બાળકોને લાળ પડે તે ઉપર:—વાધાટીનાં મૂળ ધસી પાવાં.

પડપ વાપુ'આ—સં. કટલી. મં. કિન્હર્ષ, કિણુહી. હિં. કટલી, કરહી. કં. કરીય કિલમે. છં. કેરિસ ટ્રી. લાં. કેરિયા આરખોરિયા.

આ જાડ મોટું થાય છે. એનાં પાંદડાં કુંવાડીઆનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એ જાડને ચપટી શિંખો આવે છે. જાડનો રંગ કાંઈક ઘોળો હોય છે. મોટો ઘોળો વાપુ'ઓ:—તીખો, ઉષ્ણ, તૂરો અને કડવો છે; તથા અજીર્ણ, નાડીવણ, રક્તદોષ, પ્રમેહ, વિષ, કૃમિ, ઘોળો કાઠ, કફ, ત્રિદોષ, વ્રણ અને શિરોરોગનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ:—ધાતુ અને કફને વધારનાર છે. એના રસ:—ગુરુ, વૃષ્ય, બલકર અને વાતનાશક છે. નાનો ઘોળો વાપુ'ઓ:—ઉષ્ણ અને તીખો છે; તથા કાઠ, કફ, રક્તદોષ, મેદોરોગ, નાડીવણ, વિષ, પ્રમેહ અને કૃમિનો નાશ કરે છે. કાળો વાપુ'ઓ:—ઉષ્ણ અને તીખો છે તથા ગુદમ અને આધ્માનશ્ચળનો નાશ કરે છે. બાકીના ગુણ ઘોળા જેવાજ છે. ઉપયોગ:—(૧) ખરજ અને દાદર ઉપર:—વાપુ'આનાં પાંદડાં વાટી ચોપડવાં.

પડડ વાયવરણો (વરણો)—સં. બં. વરણ. મં. વાયવણી, વાટવણી, લાડવણી. દેં. વાયવાયા વૃક્ષ. હિં. બરના. કં. મદવસલે. તેં. ઉરમદિ, બ્જનિયેદ. તાં. મરલિંગમ. લાં. કેટિવા રિલિજીઓસા. કેં. રોકસથુર્દિઆઈ.

એ સાધારણ જાડ છે. કોંકણ પ્રાંતમાં એનાં જાડ ઘણાં થાય છે. એનાં પાંદડાં ત્રિલ્લ ખીલીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એ પાંદડાંને એરંડાના જેવું લાંબુ ડીંટું હોય છે. એ પાંદડાંને ઉગ્ર વાસ આવે છે. વાયવરણને વૈશાખ જોઈના શુભરે નવાં પાંદડાં આવે છે; તે ઉનારી લમ્પ વેચવા લઈ જાય છે. એ લાજમાં કડવાશ ઘણી હોય છે; માટે તેમાં કુંગળી ઘણી નાખે છે. એને ઘોળા રંગનાં ફૂલોનો ઘેસ આવે છે. એ ફૂલનું શાક પણ થાય છે. એને શમી જેવી ગાંઠો આવે છે અને ગોળ ખોર જેવડાં ફળ આવે છે. વાયવરણો વાતદારક છે. વાયવરણનો ઉપયોગી લાગ પાન અને છાલ છે. વાયવરણો:—તીખો, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, દીપન, મધુર, કડવો, તૂરો, લઘુ, પિત્ત તથા ભેદક છે; અને વિદ્રવિ, વાયુ, કફ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી, ગુદમ, વાતરક્ત, કૃમિ, રક્તદોષ, શીર્ષ-વાત, મૂત્રાધાત, હૃદ્રોગ તથા ઉદરશ્ચળનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ:—ગ્રાદક હોઈ પિત્ત તથા રક્તદોષનાં નાશક છે. એનાં ફળ:—સ્નિગ્ધ, સારક, ગુરુ, સ્વાદુ, ઉષ્ણ તથા પાકકાળે મધુર છે; અને વાયુ, પિત્ત તથા કફનો નાશ કરનારાં છે. ઉપયોગ:—(૧) અંગમાં વાયુ ભરાઈ ગયો હોય તે ઉપર:—વાયવરણનાં મૂળ ધસી વાયુ ઉઠ્યો હોય તે જગ્યાએ ચોપડવાં. (૨) ત્રિદોષ ગુદમ ઉપર:—વાયવરણની છાલનો કાઠો પાવો. (૩) ગંડમાલા, અપચો અને ગલગંડ ઉપર:—વાયવરણની છાલનો કાઠો મધ નાખી પાવો. (૪) વિદ્રવિ રોગ ઉપર:—વાયવરણની છાલ તથા પુનર્નવા(સાટોડી)નો કાઠો પાવો; અથવા છાલ ફૂટી ગુમડા ઉપર ખાંધવી; એથી સોજે ઉતરી ગુમડું જલદી પાકે છે અને ફાટે છે. (૫) નીલિકા રોગ (શરીર ઉપર કાળા ડાઘ પડે છે તે) ઉપર:—વાયવરણનો રસ એકલો અથવા દહીં નાખી ચોપડવો. (૬) પથરી, મૂત્રાધાત, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રશર્કરા ઉપર:—વાયવરણ, ગોખર અને સુંદનો કાઠો ગોળ અને જવખાર નાખી પાવો. (૭) વિષમજ્જવરમાં શુદ્ધિ નષ્ટ થઈ જમ થાય તે ઉપર:—વાયવરણનાં પાંદડાં વાટી સાધારણ

ગરમ કરી તેનો પાટો માથા ઉપર બાંધવો. (૮) બરોળ ઉપર:—વાયવરણનાં પાંદડાં હાથ ઉપર ચોળી રસ કાઢી બરોળની જગ્યા ઉપર તે રોળ ચોળી જીરવવો; એટલે કેટલાક દિવસે બરોળનો નાશ થાય છે. (૯) વાતજ્વર ઉપર:—વાયવરણનાં પાંદડાં બારીક વાટી લેપ કરી ચોવડા વજ્રથી મસ્તક ઉપર પાટો બાંધવો; એટલે જ્યાંસુધી મસ્તકમાં વાયુનો વિકાર હશે ત્યાંસુધી બળતરા થતી નથી. વાયુવિકાર બંધ થાય એટલે આગ થતા લાગે છે. તેમ થાય એટલે પાટો છોડી તે જગ્યાએ કોપરાનું તેલ ચોપડવું. (૧૦) પથરી ઉપર:—વાયવરણનાં મૂળનો કાઢો તેના મૂળનો કંઈક નાખી પાવો. (૧૧) વાંગરોગ (મોઢું વાંકું થઈ જાય છે તે) ઉપર:—વાયવરણના કાઢાએ મોં ઘોવું એટલે વાંગરો નાશ થશે. (૧૨) વાયુરોગ ઉપર:—વાયવરણનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તે શક્તિ પ્રમાણે ઘી નાખી પાવો; અથવા વાયવરણની છાલ અને પાંદડાં એકત્ર કરી ગરમ કરી તેની ચોટથી વડે શેક કરવો. (૧૩) મસ્તકમાંના વ્રણ ઉપર:—સૂકાયેલા વાયવરણનાં પાંદડાંનું ધૂંધ્રપાન કરી ધૂણી નાકે કાઢવી; એ પ્રમાણે ૧૪ દિવસ કરવાથી નાકમાં સડેલું હાડકું હોય તે પણ સાફ થાય છે. (૧૪) ગંડમાલા ઉપર:—વાયવરણ અને કંચનારની છાલનો કાઢો મધ નાખી પાવો.

પટલ વાલોળ—સંં નિષ્પાવી. મંં ઘેવડા, વાલ પાપડી. લિંં સેમ, સેંખી. બંં બોરા, વરવટી. કંં ચળવરિ, ગટવરિ, તટ્તરે. તેંં ચિકુંડ, અનુસુલુ. તાંં મોચ્ચેકાટ્ટે. અંં બિનસ. છંં બ્લેંક સિડેડ ડોલિકોસ. લાંં ડોલિકસ લબ્બમ.

વાલોળનો વેલો ધણેજ મોટો વધે છે. એ ચાર-પાંચ વર્ષ ટકે છે. વાલોળને ત્રિદલ પાંદડાં હોય છે. તેની શિંગોતું શાક સાફ થાય છે. અંદરના દાણાનું પણ શાક ફરે છે. વાલોળમાં ચોધારી વાલોળ, વોટ વાલોળ, ગવીં, ઘોળી અને કાળી એવી અનેક જાતો છે. વાલોળ:—વાત-કર, રુચ્ય, તૂરી, મધુર, મુખને પ્રિય, કંઠશુદ્ધિકારક, ગ્રાહક તથા અગ્નિદીપક હોઈ કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. મોટી વાલોળ:—રુચિકર, વાનલ, અગ્નિદીપક અને મુખને પ્રિય છે. કાળી વાલોળ:—કંઠ્ય, મેધ્ય, અમિદીપક, તૂરી, રસકળે મધુર, રુચિકર અને ગ્રાહક છે. ઘોળી વાલોળ:—વાત તથા કફને કરનાર અને વિષનાશક છે. ખીજ ગુણ કાળી વાલોળ જેવા છે. પીળા વાલોળ કરતાં વધારે ગુણવાળી છે. ઉપયોગ:—(૧) વિંછીના વિષ ઉપર:—વાલોળની ભાજનો રસ ચોપડવો. (૨) પાઠા ઉપર:—સાતવર્ષી વાલોળના મૂળની જમીનની અંદરની ગાંઠ ગાયના તાજા દૂધમાં ધસી પાવી અને ઉપર તેનોજ લેપ કરવો. (૩) પગ કિંવા ધુટી મરડાઈ જાય છે તે ઉપર:—વાલોળની ભાજ અને બીજામો એકત્ર વાટી ગરમ કરી ઉપર બાંધવું. (૪) વિષમજ્જવર ઉપર:—સાતવર્ષી વાલોળનાં મૂળ કાઢી કાને બાંધવાં, એટલે વિષમજ્જવર દૂર થાય છે.

વાવડીંગ—સંં બંં વિડંગ. મંં વાવડીંગ. લિંં વાયવિડંગ. કંં વાયુવિડંગ. તેંં વાયુવિડંગમુ. ફાંં બરંગ, કાબલી. છંં બેચેંગ. લાંં એમેલિયા રિબીસ. અંં બરંજકાબલી.

વાવડીંગનાં ઝાડ માથોડું-દોઢ માથોડું ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં પાંચ આંગળ લાંબાં તથા ત્રણ આંગળ પહોળાં હોય છે. વાવડીંગના ઝાડ ઉપર ફળના ગુચ્છ આવે છે. તેને વાવડીંગ કહે છે. વાવડીંગ એ કૃમિનાશક છે. x વાવડીંગ:—તીખાં, ઉંણુ, લધુ, કડવાં, દીપન તથા રુચ્ય છે;

x મીર મદમદ હુસેન લખે છે કે:—“વાવડીંગ ખાવાથી પેશાબનો રંગ લાલ થઈ જાય છે; એટલા માટે એને તાજા દૂધની સાથે આપવાં જોઈએ.” ડૉં રૉક્સવર એનું વર્ણન કરતાં લખે છે કે:—“અનેક વાર વાવડીંગ કાળાં મરીની સાથે મેળવી ગાંધી લોકો વેચે છે. વાવડીંગના ચૂર્ણની માત્રા નાના બાળકને એક નાની ચમચી જેટલી દિવસમાં બે વખત અને મોટા માણસને મોટા ચમચો બરી આપવું જોઈએ. એનો સ્વાદ ઉત્તમ, કાંઈક કસેલો અને થોડો ખુશબોદાર હોય છે. નાનાં બાળકને પાવાના દૂધમાં વાવડીંગના થોડા દાણા મેળવવાથી એના પેટમાં વાયુનો કોપ થતો નથી.” સ્મૃત સંહિતામાં:—વાવડીંગને શરીરમાં શક્તિ ઉત્પન્ન કરવાને તથા વૃદ્ધાવસ્થાની અસર ન થાય એમ કરવા માટે જેઠીમધ સાથે આપવા કહેલ છે. ચરકસંહિતામાં:—વાવડીંગને કૃમિનાશક, કોઢનાશક અને શિરોવિરચન (નાકમાંથી પાણી નીતારનાર), તેમજ ગુલ્મ, શળ,

અને વાનુ, ઠંડ, અભિમાન, અરુચિ, ખાંતિ, કૃમિ, શળ, આશ્માન, ઉદર, પ્લીહા, અશ્લુ, દમ, ઉપરસ, હરોગ, વિષદોષ, મલાવટલ, આમ, મેઢ તથા મેહનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) કૃમિ ઉપર:—વાવડીંગનો ઠાઠો જોળ નાખી પાવો અથવા વાવડીંગનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨) બાળક નીરોગી થવા માટે:—એક મહિનાનું બાળક થાય ત્યાંસુખી એક વાવડીંગનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. એમ દરેક મહિને એક એક વાવડીંગ વધારી ખવરાવવું; એટલે બાળકને કદી પણ રોગ થશે નહિ. (૩) અરુચિ અને જ્વર ઉપર:—વાવડીંગ અને મધની જોળા મોંમાં રાખવી એટલે અરુચિ અને જ્વર (તાવ) અસાધ્ય હશે તોપણ તેનો નાશ થશે. (૪) લમરી (ચકરી) આવે તે ઉપર:—વાવડીંગની માળા કરી કાને બાંધવી. (૫) બાળકની ઉપરસ અને દમ ઉપર:—વાવડીંગનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૬) હરોગ ઉપર:—વાવડીંગ અને કોળિંજનનું ચૂર્ણ ૪ માસા ગોમૂતમાં નાખી પાવું; એટલે હૃદયમાંહેના અસાધ્ય કૃમિ પડશે. (૭) મલશુદ્ધિ થવા માટે:—વાવડીંગ અને અજમાનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં નાખી પીવું; એટલે વિષલ નાશ થશે.

પરદ વાવળા—વાવળાનું ઝાડ મોટું થાય છે. એનાં પાંદડાં લાંબાં અને નાણાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એ પાંદડાંનો વાસ ધણો આવે છે. એ ઝાડનું લાકડું ખેરના લાકડા જેવું મજબૂત હોય છે. એ ઇમારતના કામમાં ઘણું ઉપયોગી છે. એની છાલના લેપથી ચિત્રકની છાલના લેપની પેઠે બળતરા થાય છે ઉપયોગ:—(૧) ગુમડાં, વાયુની ગાંઠો, બદ વજરે બેસી જવા માટે:—વાવળાનાં પાંદડાંને ઘી ચેપડી તે ગરમ કરી બદ ઉપર બાંધવાં; એટલે કેટલીક વારે ફેલીઓ થાય છે અને બદ, ગાંઠ વગેરે બેસી જાય છે. (૨) વાળા ઉપર:—વાવળાની છાલ અને ચંપાની છાલ કચરી બાંધવી; એટલે વાળો બળી જાય છે.

પરદ વાસનવેલ—સં વત્સાદની, પાતાલમરુડી, મં વાસનવેલ, કોં તાન, ભુયપાડળ, હિંં છિરેટા, છિરહટા, બંં શિલિંદા, કંં દ્યુડી, દાગડીખળી, તૈંં દસરતોગે, તાંં કાતુકોદી, ફાંં ફરીદ્યુડી, લાંં કોક્યુલ્લસ્ વિલોસસ્, ગુજં બેવડી, એ લપ, પાતાળ તુંબડી, તાણુનો વેલો.

એનો વેલો બે વર્ષ પછી ધણેજ લાંબો વધે છે. વાસનવેલને “તાન્હીયા વેલ” તથા “ભૂપિાડળ” પણ મરાઠીમાં કહે છે. એ વેલનાં પાંદડાં ખારિક હોય છે. એ વેલના નાના ટોપલા સારા થાય છે. બેંસને વાસનવેલ ખવરાવવાથી તેને પુષ્કળ દૂધ આવે છે. પાડળમૂળના અલાવે એનાં મૂળ લે છે. **વાસનવેલ**:—વીર્યવર્ધક, રક્તશોષક, ઉષ્ણ, બલકર તથા તીખી છે; અને તાવ, કંદરોગ, પિત્ત, તથા ઉષ્ણવૈતનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) કંઠસર્પ ઉપર:—વાસનવેલનાં મૂળ વાટી પાવાં. (૨) પાણીમાં ખડખાં બાઝવા જેવું કરવા માટે:—કેટલાક બેદુ, વિશેષતઃ મુસલમાન ફિરરના વૈદ્યો ધાતુપુષ્ટિનું ઉત્તમ આંધ કદી બોળા લોકોને આ ચમત્કાર કરી

ખાસી અને શ્વાસનાશક કહેલ છે. છાલના લેખકો લખે છે કે:—“વાવડીંગ પેટનાં દર્દનીનાશક, પાચનશક્તિ વધારનાર, પેટમાંના કૃમિને કાઢનાર, અશ્લુ અને ચામડીના રોગોને નાશ કરનાર છે.” યુનાની દ્રષ્ટીમ વાવડીંગને બુલાબદારાએ પેટનો બગાડ કાઢનાર ગણે છે. પેટમાંના ચપટા કૃમિ કાઢવાને સૂઝાં વાવડીંગનાં ફળ વાટી નવ વરસની અંદરના બાળકને ૧ ચમચો અને મોટી ઉંમરના માણસને બે ચમચા માખણ અને સાકર સાથે મેળવીને આપવામાં આવે છે. ડૉક્ટર રૌયલ કહે છે કે:—એનાથી રેચ પણ લાગે છે; અને પાણીમાં મેળવી આપીએ તો પેટના કૃમિ નીકળી જાય છે. વળી દરસના દરદમાં પણ એને આપવાની ઉત્તમતા બતાવે છે. સુશ્રુતમાં:—આ ફળને પિત્ત વધવાથી શરીર ઉપરથી થતી નાની નાની ફેડફેડોનો નાશકર્તા કહેલ છે. ઈંગ્રેજ અંચકર્તાઓના મતમાં:—“એનાં મૂળ અને છાલનો સ્વાદ કડવો છે. એનો ગુણ સિંકેના(કિવનાષન જે ઝાડમાંથી નીકળે છે તેની છાલ)ના ઝાડ જેવો છે. એ શીતળ છે. એનાં ફળ ખાંસી, સરદી અને શ્વાસના રોગમાં અત્યંત ગુણકારી ગણેલ છે. ફળના ઉપરની છાલ સાણુદાણા અને માખણની સાથે મેળવી આપવાથી ઝાડના રોગમાં અત્યંત ફાયદો કરે છે. દૂધમાં મેળવી પીએ તો કમળો મટે છે, તેમજ પિત્તના રોગમાં પણ તે આપે છે. જો ઝાડો થતી વખતે વધારે જોર પડતું હોય અને આમ નીકળતું હોય તો સિંજુના રસ સાથે મેળવી તે ખાવાં.”

દેખાડી પેસા કદાવી લે છે. ઉત્તમ પુષ્ટતા આવશે એમ કહી વાસનવેલની જૂની નાખી પેસા લે છે. એ અથત્કર કરી દેખાડવો હોય ત્યારે વાસનવેલનાં પાંદડાં સૂકવી ચૂર્ણ કરી સખવું. પછી તેની એક કપડામાં પોટલી બાંધી રાખી, એક વાડડીમાં પાણી લઈ તેમાં ચોળવી; એટલે તે પાણી જવડું થવા લાગી કેટલીક વારે ચાકુવડે ટુકડા કરવા જેવું થઈ જાય છે. (૩) જીર્ણજ્વર ઉપર:—વાસનવેલનાં મૂળના કંકડા કરી હીમ અથવા ફાંટ કરી પીવરાવવો. એથી રક્તશુદ્ધિ થાય છે. (૪) ઘેટપીટ ઉપર:—વાસનવેલનાં મૂળ પાણીમાં ધસી પાવાં, અથવા વાસનવેલનાં મૂળ, કાચકાં અને અતિવિષ પાણીમાં ધસી પાવાં. (૫) પિત્તવિકાર ઉપર:—વાસનવેલનાં પાંદડાંના રસમાં સુંઠનું ચૂર્ણ અને સાકર નાખી પાવાં. (૬) બાળકનું તાળવું પડે તે ઉપર:—વાસનવેલનાં પાંદડાં વાટી થેપલી કરી તાળવા ઉપર લગાડવી. (૭) વાળા ઉપર:—વાસનવેલનાં મૂળ પાણીમાં વાટી પાવાં. (૮) સંધિવાત અને ઉપદંશ વ્યાધિએ સાંધા પકડાય તે ઉપર:—વાસનવેલનાં મૂળ બકરીના દૂધમાં ઉકાળી તેમાં તેમાં લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ નાખી તે દૂધ પાવું.

પૃષ્ઠ વાળો—સં વાલક. મં વાળા. હિં વાલા, ખસ. કં મુંડિવાળા. તં વાટીવેલું. તાં વટીવેર. તું મુડયાલ. લાં એન્ડ્રોપોગન મ્યુરિકેટમ્. ઇં કુરકુતમાસ. ફાં ખસખાના.

વાળો ધાસના જેવો થાય છે. એનાં મૂળનો વાસ સારો આવે છે. એનાં બોથાં હે.ય છે. તે વાળ્યા પછી વર્ષે એ વર્ષે પુષ્કળ મોટો થઈ ચારે તરફ પ્રસરે છે. તે મૂળને એ વર્ષ પછી કચરો અને માટીનો અંશ બિલકુલ ન રહે એવી રીતે ઘોષને પછી તેને સૂકવે છે. વાળાની ગાંઠો આગમાં ઠેકાણે ઠેકાણે વાવવાથી ઘણી શોભા આપે છે. એ ગાંઠો બહુવા વાડની આસપાસ વાવે છે. વાળો સુવાસિક હોવાને લીધે સુગંધવાળા પદાર્થો કરવામાં એનો પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. વાળો ઘણો ઠંડો અને દાહશામક છે. વાળાની પડદા, પંખા ઇત્યાદિ ચીજો બનાવે છે. પાણીમાં સુવાસ આવવા માટે તેને પાણીમાં નાખે છે. વાળામાં કાળો, ઘોળો ઇત્યાદિ ઘણા પ્રકાર છે. વાળો:—દીપન, પાચન, શીતળ, સ્તંબન, લઘુ, કડવો, મધુર, કેસ્ય તથા રૂક્ષ છે; અને જ્વર, ઉલટી, મદ, કફપિત્ત, તૃષા, રક્તવિકાર, વિષ, વિસર્પ, દાહ, મૂત્રકૃમ્હ, કોઢ, અતિસાર, શ્વાસ, હ્રોગ, અરુચિ, વ્રણ, લાલાસાવ, રક્તપિત્ત તથા કંડૂનો નાશ કરે છે. કાળો વાળો:—શીત, કડવો, સુગંધી, પાચન, સ્તંબન, લઘુ, મધુર તથા રૂક્ષ છે; અને દાહ, શ્રમ, પિત્તજ્વર, તૃષા, રક્તદોષ, ઉલટી, પિત્ત, કફ, વિષ, દૌર્ગંધ્ય, મૂત્રકૃમ્હ, કોઢ, જ્વર, મદ, વિસર્પ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. પીળો વાળો:—(સં લામજ્જક) શીત, કડવો, મધુર, પાચક લઘુ તથા સ્તંબન છે; અને વાયુ, પિત્ત, ત્રિદોષ, તૃષા, દાહ, શ્રમ, મૂર્ચ્છા, રક્તચળ, જ્વર, રક્તદોષ, સ્વેદ, કૃમ્હ, ઉલટી, મદ, કફ, વિષ, વિસર્પ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ગરમીથી અળાપ થાય છે તે ઉપર:—વાળો, નાગરમેથ અને ધાણુનો ઠંડા પાણીમાં લેપ કરવો. (૨) દાહ રોગ ઉપર:—વાળો, ગુલાબકળી, કચોરા અને સાકરનું ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણમાં અગર દૂધમાં આપવું. (૩) બાળકોના રક્તાતિસાર અને બીજા સર્વ પ્રકારના અતિસાર, ઉધરસ, દમ અને ઉલટી ઉપર:—વાળો, સાકર અને મધ, એ ચોખાના ધોવરામણમાં આપવાં. (૪) દાહ ઉપર:—વાળો અને ચંદન વાટી શરીરે લેપ કરવો. (૫) મૂત્રકૃમ્હ ઉપર:—વાળો, શેરડીનાં મૂળ, ડાભનાં મૂળ અને સ્તંદળી(રક્ત ચંદન)નો કાટો કરી પાવો. (૬) હૃદયરૂળ ઉપર:—વાળો અને પીંપળોમૂળનું ચૂર્ણ સમભાગ એકત્ર કરી તેમાંથી એ માસા ગાયના લીમાં આપવું.

પૃષ્ઠ વાંકેરી—જેવાં કાંકચનાં ઝાડ હોય છે, તેવાંજ વાંકેરીનાં કાંટાવાળાં ઝાડ હોય છે. એનાં પાંડડાં કાચકાનાં પાંડડાં જેવાં હોય છે. વાંકેરીને જાડી શિંગો આવે છે અને લાલ તોરા આવે છે. એ ઝાડના જાડા બેટ થાય છે. એવા બેટો રાચગઢ કિલ્લા ઉપર ધણા છે. એ ઝાડનાં મૂળ પચીસથી પચાસ હાથ નીચે ખોદવાથી તેની ગાંઠો મળે છે. એ ગાંઠને વાંકેરીનું બોથું કહે છે. એ ઝાડ કાંકણ પ્રાંતના કુંગરમાં વિશેષ છે. ચોમાસામાં સંભાદ્રિ પર્વતની તેડોમાં તે આપો-આપ નજરે પડે છે. એ ગાંઠો દૂધમાં બારી રાખવી એટલે ઘણાં વર્ષ સુધી કામમાં આવે છે. ઉપયોગ:—(૧) ગરમીથી પડેલી ચાંદી અને વ્રણ ઉપર:—વાંકેરીનું બોથું ધસી ઉપર ચોપ-

પાણી અને ઠંડા પાણીમાં અથવા દૂધમાં ઘસી ૬ માસાપર્યંત પાવું. (૨) જખમમાંથી પડે
અહાર પડવા માટે:—વાંકેરીનું ભોથું ઘસી ઉપર ચોપડવું તથા થોડો શેક કરવો; એટલે પર
સુકાઈ મરી પડશે. (૩) પાંક, છુલ્લુજવર, ગંડમાલા, ક્ષય, વ્રણ અને ગરમીના આબર
ઉપર:—ગાયના દૂધમાં વાંકેરીનું ભોથું ઘસી તેમાં ચોખ્ખું ઘી, સાકર અને છરાની બૂકી નાખી
૪૨ દિવસ પાવું; એટલે સર્વ રોગનો નાશ થઈ કાંતિ સારી થાય છે. (૪) ફાટેલી બદનું ક્ષત
ભરાઈ આવવા માટે:—વાંકેરીનું ભોથું અને કપૂરભેંડીનાં અથવા પારસપીપળાનાં મૂળ ગાયના
માખણની પરાશમાં ઘસી લેપ કરવો. એ પ્રમાણે દિવસમાં ૪-૫ વાર લેપ કરવો તથા વાંકેરીનું
ભોથું ગાયના તાળ દૂધમાં ઘસી પાવું; એટલે ઉપદંશસંબંધી સર્વ વિકારો નાશ પામે છે.
(૫) પાઠા ઉપર:—વાંકેરીનાં પાંદડાં બારીક વાટી થેપલી કરી બાંધવી. (૬) રક્તપિત્ત ઉપર:—
વાંકેરીનું ભોથું ઠંડા પાણીમાં ઘસી ખાંડ નાખી સતત સેવન કરવાથી ઉલટી તથા મળદાર
પડનારાં રક્તપિત્ત શમન થાય છે. (૭) સ્તનરોગ ઉપર:—વાંકેરીનું ભોથું પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો.

પૃષ્ઠ વાંદો—સં વૃક્ષાદની, વંદાક. મં બાંડગુળ, કામરૂખ, બાંદે, બાંદાગૂળ. હિં બાંદા.
બં પરગાછા, મોંદડા. કં બંદનીકે. તૈ બાજનીકે. લાં લોરેંથસ લોગિફોલિયસ. અં ખરકતાં.
આત્રાદિ જાડની ઉપર બીજા પ્રકારના વેલા જેવાં આ જાડ ઉત્પન્ન થાય છે. તે ઘણું કરી
જૂનાં જાડ ઉપર થાય છે. એનાં પાંદડાંનો આકાર ઘણું કરીને કરમદીનાં પાંદડાંને મળતો છે. એનાં
ફળ પીળાં, ગુલાબી અથવા સિંદૂરી રંગનાં હોય છે. તે નાની રાયણ જેવડાં થઈ તેના કરતાં લાંબાં
હોય છે. એ જે જાડને ચડે છે તે જાડનાં ફળ નાશ પામે છે; એટલે જે જાળીને તે લાગેલી હોય છે
તે જાળીને તોડી પાડે છે. એનાં ફળ બાળકો ઘણા પ્રેમથી ખાય છે. તે કિંચિત્ પરપોટાવાળાં હોય
છે. એ શીતલ, કડવાં, તૂરાં, રસકાળે મધુર, મંગળકારક, કિંચિત્ તીખાં, વૃષ્ય, રસાયન, ગ્રાહક
તથા વ્રણરોપણ છે; અને કફ, ઉલટી, ગ્રહપીડા, રક્તદોષ, વિષ, વ્રણ તથા શ્રમનો નાશ કરે છે.
ઉપયોગ:—(૧) કુર્ણશૂળ અને કાનમાં ફાટેલી થયેલી હોય તે ઉપર:—કોઈ પણ જાડપરના
વાંદાનાં પાંદડાં લાવી કેળનાં પાંદડાંમાં તેની પડીકી બાંધી અંગારામાં શેડી કાઢવી. પછી તે પાંદડાં-
ને હાથપર ચોળી એનો રસ કાઢવો. પછી તેમાં થોડું મધ મિશ્ર કરી તે કાનમાં નાખવો. (૨)
શીતળા હલકા થવા માટે:—સરગવાના જાડ ઉપરની વેલનાં મૂળ અંગારામાં બાંધી રસ કાઢવો.
તેમાં ઉમરાનાં પાંદડાં ઉપરના ફાડનો રસ મિશ્ર કરવો અને તેમાં ગોરોચન શુભારે અડદની દાળ
જેટલું ઘસી મધ નાખી પાવો. એ ઔષધ શીતળાનો તાવ આવે છે, તેજ દિવસે જો આપવામાં આવે
તો જેટલાં ટીપાં આપવામાં આવે તેથી અંગ ઉપર માત્ર ત્રમણા ફેલાય થાય છે. (૩) ગર્ભધારણ
માટે:—વડના જાડ ઉપરના વાંદાનો રસ કાઢી તે ચોથા દિવસથી ત્રણ દિવસ પાવે. (૪) સોજા
ઉપર:—વાંદાનાં ફલ અને પાંદડાં વાટી ગરમ કરી બાંધવાં. (૫) સાધારણ તાવ ઉપર:—મોટાં
પાંદડાંના વાંદાનો રસ કાઢી પાવો. (૬) વિષમજ્જવર ઉપર:—વિષવ્રણ ઉપરનો વાંદો છાશમાં,
ઘીમાં, દહીંના ઘોળમાં અથવા દિંગમાં આપવો. (૭) તાવ ઉપર:—અનુરાધા કિંવા ઉત્તરાભાદ્રપદા
નક્ષત્રમાં આંખો, કરેણ અને ખાખરા ઉપરના વાંદાલઈ લાથેબાંધવાથી તાવ જાય છે. (૮) વિંછીના
વિષ ઉપર:—વાંદો ઘસી લેપ કરવો.

પૃષ્ઠ વાંસ—સં બં વંશ, વેણુ. મં વેળુ, બાંબુ. કોં કલક. હિં બાંસ. કં બીદીર,
ગળા, એજે. તૈ કચકઈ. તાં મુંગિલ. તું બેદર. મલાં મુંગિલ. ગોમં વાંસો. છં બેણુ કેઇન.
લાં બાંબુસાવલગેરીસ. દાં કસન.

વાંસને મરાઠીમાં બાંબુ, માણગા તથા ચિંવા પણ કહે છે. કાંકણમાં વાંસનાં બોયાં ઘણું
ટેકાણું છે. જેમ કળકીના બેટા હોય છે તેવાજ વાંસના બેટા હોય છે. વાંસનાં પાંદડાં કળકીનાં
પાંદડાં જેવાંજ પરંતુ તે કરતાં લાંબાં અને પહોળાં હોય છે. વાંસનાં જાડ કોષ કોષ રચણે પચાસ-
સાઠ હાથ ઊંચાં વધે છે. વાંસ પાતળો હોય તો તેને બાંબુ કહે છે. વાંસના બેટા એવા તો જખરા
હોય છે કે તે ઉપર તોપના ગોળાનું પણ જોર જલદી લાગુ થતું નથી. વાંસને સાઠ વર્ષે ચવર
આવે છે, ચારે તેને કાંટો ફૂલ્યો એમ કહે છે. તે એવી રીતે આવે છે કે દર સોટાને શુભારે ચાર

આર આંગળે ગુચ્છા આવે છે તથા અંદર ધઉંના જેવા દાણા ઉત્પન્ન થાય છે. તે ધાન્ય પાકે એટલે વાંસ સૂકાવા લાગે છે. એકાદને એ બીઆં આવવા લાગે કે વાંસનાં બોથાં ને બોથાં નાશ પામે છે. પછી નવા બેટ તૈયાર થવાને વીસ-પચીસ વર્ષ લાગે છે. જે વર્ષમાં એ બીઆં આવે છે, તે વર્ષમાં ગરીબ લોક સુખી થાય છે. તે લોક એ ધાન્ય એકકું કરી સંધરી રાખે છે. પછી જોઈએ ત્યારે છડી દળીને તેની રોટલી, પુરી વગેરે અનેક પદાર્થો કરે છે. વાંસની અનેક વસ્તુઓ બને છે. ધરનાં છાપરાંમાં તેનું ઐદણ ધાલે છે. બીંતને બદલે તેની ખપાટી જડે છે. તેની ચટાઇઓ, ટોપલા, સુપડાં, પંખા, કરંડીઆ ઇત્યાદિ વિવિધ પ્રકારની વસ્તુઓ બનાવે છે. હોરીની ટાલકાડી વાંસની કરે છે. તેનાં છોમડાંનું શાક અને અથાણું કરે છે. આ કંદ જ્યારે જમીનમાંથી બહાર નીકળે છે, ત્યારે તેના અંગમાં એટલું બધું જોર હોય છે કે તે એકાદા પથ્થર નીચેથી જો નીકળે તો તેને ઉથલાવી નાખે છે; કિંવા તેને ફેડીને પણ બહાર નીકળે છે. વાંસના પાલખીના દાંડા કરે છે. ચીન દેશમાં વાંસની ખુરસીઓ, કોચ, પલંગ વગેરે નાના પ્રકારની વસ્તુઓ કરે છે. મીઠામાં નાખેલા કંદ વર્ષ બે વર્ષ સુધી ટપે છે. વાંસમાં જે પાણી વળે છે તેમાંથી 'વંશલોચન' (વાંસકપૂર) થાય છે. નક્કર વાંસ:—ખાટો, તૂરો, કડવો, શીતલ, સારક, સ્વાદુ, ખરિતશોધક, છેદન તથા બેદક છે; અને કફ, પિત્ત, રક્ત-દોષ, કોદ, સોજો, વ્રણ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રમેહ, અર્થ તથા દાહનો નાશ કરે છે. પોલા વાંસ:—દીપન, રુચિકારક, પાચક તથા હૃદય છે; અને અજીર્ણ, શૂળ તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે. બાકીના ગુણો નક્કર વાંસ જેવા છે. કુમળા વાંસ તથા કંદ:—તીખા, કડવા, ખાટા, તૂરા, લઘુ, શીતલ તથા રુચિકર છે; અને પિત્ત, રક્તદોષ, દાહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. વાંસનાં બીઆં:—તૂરાં, મધુર, રક્ષ, પૌષ્ટિક, વીર્યકર તથા બલકર છે; અને કફ, પિત્ત તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે. વંશલોચન (વાંસકપૂર):—રક્ષ, તૂરં, મધુર, શીત, રક્તશુદ્ધિકર, શુભાવલ, ગ્રાહક, ધાતુ-વર્ધક, વૃધ્ય તથા બલકર છે; અને કાસ, શ્વાસ, ક્ષય, રક્તપિત્ત, અરુચિ, કોદ, જ્વર, કમળો, પાંકુરોગ, દાહ, તૃષા, વ્રણ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. એનોજ બેદ મંધપાલાશિકા છે. તેના એવાજ ગુણો છે. ઉપયોગ:—(૧) મૂત્રાધાત ઉપર:—ચોખાના ધોવરામણમાં વાસની રાખ અને સાકર નાખી પાવી. (૨) પારો શરીરમાં રહે તો:—વાંસનાં પાંદડાંના ૪ પૈસાભાર રસમાં સાકર નાખી તે રસ પાવો. (૩) રક્તજન્ય દાહ ઉપર:—વાંસની છાત્રનો કાદો ઠંડો થયા પછી મધ નાખી પાવો. (૪) સર્વ પ્રમેહ ઉપર:—વાંસકપૂર, ચણકબોખા, નાગકેસર અને એલચીના દાણા સમભાગ લઈ ખારિક ખાંડી વચ્ચેગાળ ભૂરી કરવી. પછી તે ભૂડી પલળે એટલું ઉત્તમ ચંદન-નું તેલ લઈ તેમાં તે ભૂડી સારી બાંજવી નાની સોપારી જેવડી ગોળીઓ કરી રાખવી. રોજ સવારે શુભારે ૪ તોલા સુધી ઠંડું પાણી લઈ તેમાં એક ગોળી કાલવવી અને અર્ધો તોલો સાકરની ભૂડી નાખી તે પ્રાશન કરવી. એજ ક્રમે સાંજે પણ આપવી. એ ઔષધ ખાધા પછી છ પહોરમાં આગ થતી બંધ થાય છે અને દુરતર પ્રમેહનો સાત દિવસમાં નાશ થાય છે. પથ્થ-ધડંની રોટલી, તુવેરની દાળ, ઘી અને સાકર એટલા પદાર્થ ખાવા. (૫) ઠંડા પ્રમેહ ઉપર:—વાંસનાં પાંદડાં સૂકવવાં. પછી દરેક વખતે અર્ધો તોલો પાંદડાં અને ૧ તોલો ઉપરસાળનાં મૂળ લઈ સાધારણ ખાંડી ૨૮ તોલા પાણી નાખી અષ્ટમાંશ કાઢો તૈયાર કરવો. આ કાઢો તૈયાર થવા આગ્યો એટલે તેમાં ૧ તોલો સાકર નાખી ગાળી પાવો. (૬) બહુમૂત્રરોગ ઉપર:—વાંસનાં લીઝાં અથવા સૂકા-યેલાં પાંદડાંનો કાઢો કરી દર વખતે પાવો. પાણી પાવાને બદલે પણ આ કાઢોજ પાવો. (૭) બાળકની ઉધરસ અને હમ ઉપર:—વંશલોચન(વાંસકપૂર)નું ચૂર્ણ મધમાં આપવું અથવા વાંસની ગાંઠ પાણીમાં ધસી આપવી.

પૃષ્ઠ વિખમોગરી:—(સં હિં બં ટીસીમાં. મં વિખમોગરી. લાં સિયાનચમ્ ઓભોરા ટીસીમાં.) વિખમોગરીના વેલા હોય છે. એનાં પાંદડાં લાંબાં અને પહોળાં હોઈ ઘણાં કડવાં હોય છે. તેને એકેરી મોઝરી જેવાં ફૂલ આવે છે. એ વેલા ઉપર ખારિક ફળ આવે છે. ઉપયોગ:—(૧) સર્પ વગેરેના વિષ ઉપર:—વિખમોગરીનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી શક્તિ પ્રમાણે પાવો. (૨)

સરીરે વિષ કુદી નીકળ્યું હોય તે ઉપર:—વિષ્ણુચંદ્રિકાનાં મૂળ અને ઝેરકોચલાનાં બીજાં ધસી આવે ઉપરનાં વિષ કુદી નીકળ્યું હોય ત્યાં ચોપડવાં. (૩) શરદી અને ગરમીએ પગ વળી જાય તે ઉપર:—વિષ્ણુચંદ્રિકાનાં પાંદડાંનાં રસમાં મરીની ભૂડી નાખી દિવસમાં ૪-૫ વાર ગરમ લેપ કરવો.

૫૪૬ વિષ્ણુ (વનનગોડ)—સં. શેફાલિકા. મં. રાનનિર્ગુડી. હિં. બનનિર્ગુડી, સિદ્ધર સિન્નોલી. તાં. મનજપ. પં. લહરિ. કં. કાડલોક્કિ. બં. શિવલુ માહ. લાં. કંકુમા ઝેડેરીઆ.

આ ઝાડ બે-ત્રણ હાથ ઉંચું વધે છે. એ ઝાડ ઉપર મુઝાવાળા તોરાઓ ઝાડના સર્વ ભાગ ઉપર આવે છે. એ તોરાની છેવટના ભાગમાં કાંટા જેવું હોય છે. xઉપયોગ:—(૧) પગે ઓસાર થાય તે ઉપર:—વિષ્ણુચંદ્રિકાનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી પગે ચોપડવો.

૫૪૭ વિંછુડા—સં. નિર્વિષી. મં. આગ્મા, બિચવા. હિં. બિછવાષાસ. બં. બિછુરી, નિર્વિષી ધાસ. કાં. જદવાર. કં. નિર્વિષી. લાં. ડેલ્ફિનિયમ્ ડીનુડેટમ્.

એ ઝાડ કુંગરાળ પ્રદેશમાં થાય છે અને એક હાથ ઉંચું વધે છે. એનાં પાંદડાં બે આંગળ પહોળાં અને કાત્રાદાર હોય છે. એનાં કુમળાં પાંદડાંની ભાજી ઉત્તમ થાય છે. એનાં મૂળ એક વેંત લાંબાં અને કાળા રંગનાં હોય છે. એનો આકાર વિંછીના જેવો હોય છે. એ ઝાડને ઠાકરડા લોકો “કાંચડા” કહે છે. * વિંછુડા:—તીખા, શીત તથા વ્રણરોપણ છે; અને કફ, વાયુ, રક્તદોષ તથા અનેક વિષદોષોનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) શસ્ત્રના જખમ અને વ્રણ ઉપર:—વિંછુડાનાં મૂળ વારી ચોપડવાં, અથવા સૂકાયેલા મૂળનું ચૂર્ણ કરી ભરવું અને ત્રણ દિવસ સુધી પાટો છોડવો નહિ; એટલે જખમ ભરાઈ આવે છે. (૨) બદ, મૂળવ્યાધિ અને અંડમાલા, સર્પ, વિંછી વગેરે સર્વ પ્રકરના વિષો ઉપર:—વિંછુડાનાં મૂળ ધસી ચોપડવાં.

૫૪૮ વિષ્ણુકાંતા—સં. મં. વિષ્ણુકાતા. કં. વિષ્ણુકાંકે. તાં. વિષ્ણુકાંતિ. તૈં. વિષ્ણુકાંતમ્. મલાં. વિષ્ણુકારાંતી. લાં. ઇવોલ્યુસ હર્સ્ટિસ. બં. નીલ અપરાજિતા. હિં. અપરાજિતા.

વિષ્ણુકાંતાનાં ઝાડ વેલી જેવાં જમીન ખરોખર થાય છે. એનો વિસ્તાર ઘણો મોટો થતો નથી. એ ઝાડ ઉપર પાંદડાં બારિક અને લાંબાં આવે છે. વિષ્ણુકાંતાનાં ફૂલ કાળાશ્યાવાળાં રાતા રંગનાં અને બારિક હોય છે. એનીજ એક સફેદ ફૂલવાળી જાત છે. એ ઝાડ ઉપર બારિક ફળ આવે છે. વિષ્ણુકાંતાના ગુણ ગરણીના જેવાજ છે. વિષ્ણુકાંતા:—તીખા, કડવી, પાચન, શુભપ્રદ તથા શુદ્ધિ, મેદા અને રમૂતિને આપનારી હોઈ તૂરી છે; અને વિષદોષ, વ્રણ, કૃમિ, કફ તથા વાયુરોગની નાશક છે. એનાં પાંદડાંની ભાજી:—ગુરુ છે; અને વિષ, દાહ, પિત્ત તથા વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ગલશોથ ઉપર:—વિષ્ણુકાંતાનાં મૂળીઆનો રસ પાવો એટલે ઉલટી થઈ સોજો ઉતરે છે. (૨) પરિણામ-શાળ ઉપર:—વિષ્ણુકાંતાનાં મૂળીઆનો કલ્ક કરી તેમાં સાકર, મધ અને ઘી નાખી પાવાથી ૭ દિવસમાં પરિણામથળતો નાશ થાય છે. (૩) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—વિષ્ણુકાંતાનાં મૂળીઆનો અંગ-રસ ઘી નાખી પાવો. રક્તમૂળવ્યાધિ હોય તો પાંદડાંની વડી કરી ઉપર ચોટાડવી અને પછી

x વિષ્ણુ(વનનગોડ)ના ગુણ—કડવી, તીખા, ઉષ્ણ અને રક્ષ છે; તથા વાતદોષ, સંધિવા અને અપાનવાયુના દોષને દૂર કરે છે.

* વિંછુડાના છોડો અમે નજરે જોયા છે. એનાં પાંદડાં એરંડાનાં પાંદડાં જેવડાં મોટાં અને એને મળતાં હોય છે; પરંતુ એની ડાંડલી એરંડાની ડાંડલીની માફક મધ્યમાં નથી હોતી, બીજાં પાંદડાંની માફકજ હોય છે. એ ડાંડલી આરપાર પોલી હોય છે. એનાં ફૂલો સફેદ રંગનાં હોઈ ગરણીના જેવા આકારનાં હોય છે. તેમાં દેખાવ પૂરતા લાલ રંગના પાંચ ચાંદલા હોય છે. એથી એ દૂરથી દેખે ચઢાવેલ સાપ જેવાં દેખાય છે. જ્યારે ફૂલનો જથ્થો ઘટ હોય છે ત્યારે તેની વાસ ઉગ્ર અને મનપસંદ આવે છે. એનાં ફળ મોટી સોપારી જેવાં વિંછીના આકારનાં હોય છે. સૂકાયા પછી તેના ઉપરની ખોપરી ઉતરી જાય છે, ત્યારે તે સ્પષ્ટ વિંછીરૂપે ઓળખાઈ રહે છે. તેને ડંખની જગ્યાએ ઝીણા બે કાંટા હોય છે. ખરડા ઉપર આવા, (,) ૭ સાત કાંટા હોય છે. એ ઝાડ વધારે વધે ત્યારે ચાર ફૂટ સુધી ઉંચું વધે છે.

માગલ ડાસલ

ઉપર પાટો બાંધવો. (૪) કાળપુળી (પાકું) અને સર્વ પ્રકારની ગાંઠો ઉપર:—વિષ્ણુકાંતાનાં પાંદડાં અને કાંસરીનાં પાંદડાં કાંજમાં વાટી લેપ કરવો. (૫) કમળી ઉપર:—વિષ્ણુકાંતાનાં મૂળીમાં ઊંચમાં નાખી પાવાં.

૫૪૯ વેલતુર—સં વીરતરુ, વેલતરુ. મં વે-વેલતરુ. હિં બરવેલ. કં ઓડક, ચેડાતરી, વાડાવી-નગીડ. તાં વિડાતેર. તૈં બેલુતરુ. લાં ડેરમાંથસ્, સિનેરિયસ્.

એને મરાઠીમાં “વેલતર” પણ કહે છે. એ ઝાડ નાનાં હોય છે. એનાં ફૂલ કાળાં, ગુલાબી અને લીલા રંગનાં થાય છે. એનાં પાંદડાં ધણાં ખારિક હોય છે. એ ઝાડ કંટકયુક્ત હોય છે. વેલતુર:—તીખું, ઉબ્બુ, અમિદીપક, પથ્થ, રસકાળે અને પાકકાળે કડવું તથા ત્રાસક છે; અને વાયુરોગ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અસ્મરી, સંધિશ્લેષ, મૂત્રાધાત તથા યોનિરોગનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—

(૧) અતિસાર ઉપર:—વેલતુરનાં પાંદડાં ઊંચમાં વાટી પાવાં.

૫૫૦ શણુપુળી—સં શણુપુળી. મં ખુળખુળા, સંનતાગ. હિં શણુહલી, શણુધ. ઝુન-ઝુનિયા, પટસણુ. બં વનશણુધ, શણેરગાજ. કં ગિલુગિચ્છ. તૈં શણુમતુવેલ, જેનપનર, રેલચેદુ. તાં જેનબપનર. ધં પન. ફાં લાદના. લાં કોટોલેરિયાવેર્ડકાસા. ઈં ફલાકસ, હેમ્પ.

જેનાં શણુનાં ઝાડ હોય છે તેવાંજ શણુપુળીનાં ઝાડ થાય છે. એમાં નાની અને મોટી એવી બે જાતિ છે. શણુપુળીનાં ઝાડ માથેકું ઉંચાં વધે છે. એને શણુનાં ફળ જેવાંજ ફળો આવે છે અને તે સૂકાયા પછી ખડખડ વાગે છે; માટે મરાઠીમાં તેનું ‘ખુળખુળા’ (નાનાં છોકરાંને રમવાનો ધુધરો) નામ સાર્થક છે. શણુપુળી એ કડવી, વાંતિકર તથા રસબંધક છે; અને અપસ્માર, ભૂતબાધા, કંઠરોગ, કાસરોગ, દિક્કા તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે. એને જંગલી લોક મરાઠીમાં ‘ધાંડસર્પ’ કહે છે. ઉપયોગ:—(૧) અપસ્માર તથા ભૂતબાધા ઉપર:—શણુપુળીનાં ફળોનો કાઠો અથવા તેની ધૂણી આપવી. (૨) કંઠસર્પ ઉપર:—શણુપુળીનાં ફળો ચલમમાં નાખી પીવાં; એટલે તાબડતોબ ગળામાં ભરેલો કદ જુદો પડી ગુણુ આવે છે. પીવાની શક્તિ ન હોય તો ખીજા-એ પી તેના નાકમાં તથા મ્હોંમાં ધૂણી ધાલવી. (૩) નાકમાં પીનસ કિંવા વ્રણ થયું હોય તો:—શણુપુળીનાં પાંદડાંનો રસ નાકમાં પાડવો.

૫૫૧ શતાવરી—સં મલાં શતાવરી. મં શતાવરી, દિવસ માવળી. માવળ-અસ્વલી. ખાનદેશ-ગવરી. ફાં શીતાચવરી. બં શનમૂલી. હિં સતાવર. કં બહતમુણુઆ, શિપરી. તૈં પિલા પિચ્ચર, એકુમટ્ટીટાં. તાં પેનીયનાકુ. તું ઉતુરુરુર. ફાં ગુર્જદસ્તી. અં શકાકુલમિશ્રી. ઈં એસ્પેરેગસ રેસીમેસ. લાં એસ્પેરેગસ સતાવર, એસ્પેરેગસ એડસેંડસ, એસ્પેરેગસ ટોમેન્ટો-સસ. રાં નાદરકાંટા, સતાવરી.

શતાવરીના છાડ વેલી જેવા હોઈ તે સાધારણ ૨-૩ ફૂટ ઉંચા વધે છે. x હિંદુસ્તાનમાં એ સર્વત્ર થાય છે. એનાં પાંદડાં સૂરનાં પાંદડાં જેવાં અથવા સવાનાં પાંદડાં જેવાં કે દોરડાં જેવાં ખારિક હોય છે. તે ડાળીના મૂળ પાસેથી છેડાસુધી બંને બાજુએ સરખાં આવે છે. આ પાંદડાંમાં સમુદ્રની રેતી પ્રમાણે ખારો વાસ આવે છે. એને નાનાં સુવાસિક અને ઘોળા રંગનાં ફૂલોનાં ઝુમખાં

x આજકાલ લાખાના અનેક ભેદથી પોતાના દેશમાં સંખ્યાબંધ જથ્થામાં મળી આવતી વનસ્પતિના માટે મહાન પ્રયાસ કરવાની જરૂર પડે છે; એટલાજ માટે સુદ પુરુષોને ઉચિત છે કે, આપણી આર્ય વૈદ્યવિદ્યાનો બહોળો ફલાવો થવાને તેને લગતાં દરેક સંસ્કૃત નામો સાથે જેમ બને તેમ સાદામાં સાદાં સર્વમાન્ય નામો પ્રસિદ્ધિમાં લાવવા પ્રયાસ કરવો જોઈએ. એમ ન થવા પામે તો પછી શંખાવળી, સહદેવી, મહેન્દ્રવારુણી અને ઇંદ્રાવારુણી એ માખણી, સોનેલું, ખારી કોઠીબી અને તુંસડીજ હોવા છતાં એ વનસ્પતિનો અભાવ માનવો પડે, એ દેખીતુંજ છે. એજ પ્રમાણે કેટલાક લોકો કહે છે કે, શતાવરી એ કેરડા આદિ ખાંટુકડામાં થતી અવળકંટાના નામથી ઓળખાતીજ વનસ્પતિ છે, કે જેને આમલીના પાનથી સાંકડાં, જડાં અને લાંબાં પાંદડાં, પૃથ્વી તરફ વળેલા (અવળા) કાંટા અને બે અટ્ટી ફૂટ ઉંચો છાડ થાય છે. ખરેખત એનાં મૂળ સંખ્યાબંધ હોય છે.

આવે છે. એ આ ઉપર બહાર કાઢે છે. શતાવરીને ખેત જેવાં નાનાં ફળાં આવે છે અને પાકા પછી તેનો રંગ સફેદ થાય છે. ઔષધમાં એનાં મૂળ વપરાય છે. એકેકે ઝાડને સો સુધી મૂળ હોય છે અને એજ ઉપરથી એનાં શતમૂલી, શતપદી ઇત્યાદિ નામ પડેલાં છે. (શતાવરીનો અર્થ સોનીહાર પણ થાય છે.) પાંદડાં કેશ(વાળ)ના જેવાં ધણાં ત્રીણાં અને પુષ્કળ ફેલાયેલી કેસિકા, સૂક્ષ્મપત્રા અને મહુપત્રા, એવાં નામો પડેલાં છે. સૂતરના તાંતણા એકઠા બાંધી રાખેલ હોય તેવાં શતાવરીનાં મૂળનાં ઝુમખાં દેખાય છે. મૂળ ઉપર ફિક્કા રતાય પડતા પીળા રંગની પાતળી છાલ હોય છે. તે કાઢી નાખતાં અંદર ઘોળા રંગનો ગાભો હોય છે અને તેની વચ્ચેવચ્ચ એક કદબ્ધ દોરો હોય છે. મૂળમાંનો ગાભો ખાવાથી મીઠો લાગે છે. એનાં મૂળ લીલાં હોય છે ત્યારે છોડીને સૂકવે છે. એ મૂળને શતાવરી કહે છે. શતાવરી ધાતુપૌષ્ટિક છે. શતાવરી:—શીત, વૃષ્ણ, મધુર, કડવી, રસાયન, સ્વાદુ, ગુરુ, સ્નિગ્ધ, દુગ્ધપ્રદ, ખલ્લ, મેષ્ણ, અમિદીપક, પૌષ્ટિક તથા ચક્ષુષ્ય છે; અને પિત્ત, કફ, વાયુ, ક્ષય, રક્તદોષ, સોજો, મુદ્ધમ તથા અતિસારનો નાશ કરે છે. મહાશતાવરી:—હૃષ્ણ, મેષ્ણ, અમિદીપન, ખલ્લ, શુક્લ, શીત, રસાયન તથા વૃષ્ણ છે; અને સંત્રલ્પી, અર્શ તથા નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. બાકી ગુણ શતાવરી જેવા છે. શતાવરીના અંકુર:—કડવા, વૃષ્ણ, લઘુ અને હૃદયને ક્ષિતકર હોઈ ત્રિદોષ, પિત્ત, વાતરક્ત, અર્શ, ક્ષય અને સંત્રલ્પીનાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) સ્તનમાં દૂધ વધારે આવવા માટે:—શતાવરીનાં મૂળ દૂધમાં વારી પાવાં. એનાં મૂળ ભેંસને અથવા ગાયને ખવરાવવાથી તેને પણ વધારે દૂધ આવે છે. (૨) દાહ, પિત્ત અને શૂળ ઉપર:—શતાવરીના કાઠામાં દૂધ અને ત્રણ તોલાસુધી મધ નાખી તે પાવો. (૩) ટાઢીઆ તાવ ઉપર:—શતાવરી અને જીરાનું ચૂર્ણ ૧ તોલા સુધી નવટાંક પાણીમાં નાખી પાવું. (૪) કુખ, હૃદય અને ખસ્તિનું શૂળ કિંવા પિત્તશૂળ અને સર્વ પ્રકારના શૂળ ઉપર:—શતાવરીના રસમાં મધ નાખી તે રસ પાવો. (૫) કૂતરાના વિષ અને પથરી ઉપર:—શતાવરીનાં મૂળનો રસ અને ગાયનું દૂધ એકત્ર કરી પીવા આપવું. (૬) તાવ ઉપર:—શતાવરીનાં મૂળનો રસ ગાયના દૂધમાં જીરાની બૂકી નાખી પાવો. (૭) પિત્તપ્રદર ઉપર:—શતાવરીનો રસ મધ નાખી પાવો. (૮) પુષ્ટિને માટે અને ધાતુવૃદ્ધિ ઉપર:—શતાવરીનું ચૂર્ણ નિત્ય એક તોલા ઉકાળેલા દૂધમાં નાખી તેમાં સાકર નાખી રોજ સાંજે પાવું. (૯) અપરમાર ઉપર:—દૂધમાં શતાવરી એક તોલા ધરી પાવી. (૧૦) વાતજ્વર ઉપર:—શતાવરી અને ગળોનો રસ ગોળ નાખી પાવો. (૧૧) રક્તશુદ્ધિ થવા માટે:—(શતાવરીનું સરખત) શતાવરીનાં લીલાં મૂળ લાવી તેના રેસાઓ કાઢી સાધારણ ખાંડવાં અને ૨૦ તોલા લઈ તેમાં પાકા આઠ શેર પાણી નાખી ઉકાળવું. પછી એક શેર પાણી બાકી રહે ત્યાંસુધી કાઢો કરી ગાળવો અને તેમાં એક શેર સાકર નાખી સરખત જેવો ખડો પાક કરવો. પછી તેમાં કેસર, ગાયફળ, ગવંત્રી, એલચી વગેરે મસાલો નાખી બાટલીમાં ભરી રાખવું. આ સરખત રોજ એકથી બે તોલા લઈ ગાયના ચોખ્ખા દૂધમાં નાખી બે વખત ૪૨ દિવસસુધી પીતા જવું. (૧૨) બીજો પ્રકાર:—શતાવરીનાં મૂળ, કુંવાડીઆનાં મૂળ અને બળદણનાં મૂળ, એ ત્રણે મૂળ સમભાગે લઈ ખાંડવાં અને ઔષધોથી ૩૨ ગણું પાણી નાખી અષ્ટમાંશ કાઢો કરી ગાળી લઈ તેમાં કાઠથી ખમણી સાકર નાખી સરખત જેવો પાક કરી તેમાં એલચીદાણની થોડી બૂકી નાખી તે રાખી મૂકવો અને ઉપરની રીત પ્રમાણે બે વખત પીવો. (૧૩) ત્રીજો પ્રકાર:—(શતાવરી પાક) ઉપલાં ત્રણે ઔષધો સકા-યેલાં સમભાગ લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી ઘીમાં તળી તેમાં તેનાથી દોઢો માવો શેડી મસળવો અને સાકરનો ચાસણીદાર પાક કરી તેમાં તે મિશ્રણ તથા લવંગ, એલચી, ગાયફળ, ગવંત્રી, ખદામ, બેદાણા અને ગોખરની બૂકી નાખી તે મિશ્રણ સરખું દલાવી એક કથરાટમાં ઘી રેડી તેમાં નાખી પહોળું કરવું અને સકાયા પછી ચોસલાં કરી રાખવાં. રોજ સવારે અને સાંજે બે તોલા પાક ખાઈ ઉપર સાત સાત તોલા સુધી ગાયનું તાણું દૂધ પીવું. આ પાક બલપ્રદ, પુષ્ટિકારક અને લોહીની શુદ્ધિ કરનારો છે. (૧૪) રક્તપ્રતિસાર ઉપર:—શતાવરીના રસમાં સાકર નાખી તે પાવો અથવા ઘી નાખી રસ ઉકાળી તે સિદ્ધ થએલું ઘી પાવું, કિંવા શતાવરીનાં મૂળ વારી દૂધ સાથે પાવાં. (૧૫)

ત્રિદોષથી થયેલા મૂત્રકૃમ્મ ઉપર:—શતાવરીનાં મૂળનો કાઢો સાકર અને મધ નાખી પાવો. (૧૬) અમ્લપિત્ત ઉપર શતાવરી ઘૂત:—શતાવરીનો કદક ૬૪ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા અને ચોપટ દૂધ નાખી પચાવી ઘી તેવાર કરવું. તે અમ્લપિત્ત અને વાતપિત્તસંબંધી વિકાર, રક્તપિત્ત, તૃષ્ણા, મૂત્રજ્વા, શ્વાસ તથા સંતાપનો નાશ કરે છે. બીજા પ્રકાર:—ચાર શેર શતાવરીના માલાનો કદક અને એક મણુ દૂધ મેળવી ૪ શેર ઘી સિદ્ધ કરવું. પછી તેમાં સાકર, મધ અને લીંડીપીંપર મેળવી સેવન કરવું. આ અમ્લપિત્તનાશક, પૌષ્ટિક અને વીર્યવર્ધક તેમજ બીજા પિત્તવિકારો ઉપર ઉત્કૃષ્ટ ગુણુદાયક છે. (૧૭) ફલઘૂત:—શતાવરીનો રસ ૧૬ શેર, વાછડાવાળી ગાયનું દૂધ ૧૬ શેર અને મેદા, મજ્જા, જેડીમધ, કોષ્ઠ, ત્રિફળાં, બળ, ઘોળું ભોંયકોળું, કાકોલી, હીરકાકોલી, આસંધ, અજમો, દળદર, દારુદળદર, લિંગ, કકુ, કાળું કમળ, દ્રાક્ષ, ચંદન અને રક્તચંદન, એ દરેક બખ્ખે તોલા ઓપધનો કદક મેળવી વાછડાવાળી ગાયના દૂધનું ૪ શેર ઘી સિદ્ધ કરવું. એ ઉત્તમ પ્રકારનું વૃધ્ધ, સ્ત્રીઓના યોનિરોગ ઉપર અને ઉન્માદ (દિસ્ટિરિયા) ઉપર રામબાણુ અને વંધ્યત્વદોષ નિવૃત્ત કરનાર છે. (૧૮) શતાવર્યાદિ ક્વાથ પિત્તના મૂત્રકૃમ્મ ઉપર:—શતાવરી, કસેર, દર્ભમૂળ, ગોખર, ભોંયકોળું, સાળાનાં મૂળ, શેરડીનાં મૂળ અને કાસ(કાંસડા)નો કાઢો ઠંડો કરી મધ અને સાકર નાખી આપવો. (૧૯) પ્રમેહ ઉપર:—શતાવરીનો રસ દૂધ સાથે આપવો. (૨૦) મહાવિષ્ણુ તૈલ:—શતાવરીનો રસ ૧૬ શેર, દૂધ ૧૬ શેર, પાણી ૩૨ શેર અને નાગરમોથ, આસંધ, શુવર, રાનમગ, ઋષભક, કચોરા, કાકોલી, હીરકાકોલી, શુવંતી, જેડીમધ, દેવદાર, પદ્મકાષ્ઠ, સિંધાલુણ, જટામાંસી, એલચી, તજ, કોષ્ઠ, વજ, રતાંજળી, મજ્જા, કર્પૂરી, સુખડ, કેસર, સાલવણ, પિત્તવણ, જંગલી અડદ, ગઠીયા, નખલા, વરિયાળી, છડીલો અને કોડીઓ લોખાન દરેક ચાર ચાર તોલાનો કદક મેળવી ૧૬ શેર તલનું તેલ સિદ્ધ કરવું. એ સર્વ પ્રકારના વાતરોગ ઉપર ઉત્તમ ગુણુકારી છે. (૨૧) ગુમડાં પાકવા માટે:—શતાવરીનાં પાંદડાં ઘીમાં શીજવી તે ઘી ચોપડવું. (૨૨) રક્તિજાનું જોર ઓછું થવા માટે:—શતાવરીનાં મૂળનો કાઢો આપવો.

પપર શરપુખા—સં શરપુખા. મં ઉન્લાળી, રાનડી નીળ. હિં સરફેકા. બં બનનીલ. કં કાગી. તેં પાંપારાયેડુ. તાં કાલ્લુકવકેલ્લપિ. ઇં પરપલ ટેકોસિયા. લાં ટેકોઝીઆ, પરપુરીઆ.

શરપુખાનું જાડ શુમારે કંમરપુર ઉંચું થાય છે. એ જાડ ઘણું કરી ખડકવાળી અને કઠણ જમીનમાં થાય છે. એ જાડ એટલું તો કઠણ હોય છે કે મોટા મોટા પહેલવાન પણ હાથથી ખેંચી કાઢવાને સમર્થ થતા નથી. એને લાલ રંગનાં ફૂલ આવે છે અને એની શિંગો ચપટી હોય છે. પાંદડાં નાનાં હોય લાંબાં હોય છે. એ ઘણાક પ્રાંતોમાં થાય છે. જ્યાં એ જાડ ઘણું થાય છે ત્યાં લોકો એ જાડ સૂકવી તેનો બાળવા માટે ઉપયોગ કરે છે. કવચિત્ ઘોળા ફૂલની પણ શરપુખા હોય છે. શરપુખા:—તીખી, ઉબ્બુ, કડવી, તૂરી તથા લઘુ છે; અને કૃમિ, યકૃત, પ્તીલા, ગુદમ, વ્રણ, વિષ, ઉધરસ, દમ, અર્શ, જવર, રક્તદોષ, કફ, હ્રોગ, વાયુ, કફદર, ગલતુષ્ઠ તથા વાંગનો નાશ કરે છે. ઘોળી શરપુખાના ગુણુ એનાથી કંઈક અધિક છે. કંટક શરપુખા:—તીખી તથા ઉબ્બુ છે અને કૃમિ તથા શળનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—શરપુખાનાં મૂળ દહીમાં વાટી આપવાં. (૨) પ્રમેહ ઉપર:—શરપુખાનાં મૂળનો કાઢો કરી તેમાં મરીનું ચૂર્ણ નાખી આપવો. (૩) ખરજવા ઉપર:—શરપુખાનાં બીજાંનું પાતાળચંત્રવડે તેલ કાઢી ચોપડવું. (આ ઘણું સરસ ઓષધ છે.) (૪) ગંડમાલ ઉપર:—શરપુખાનાં મૂળ ચોખાના ઘોવરામણમાં વાટી તેનું નરમ આપવું અને લેપ કરવો; અથવા શરપુખાનાં મૂળ અને દળદર ગાયના દૂધમાં ધસી તેનો લેપ કરવો. (૫) ઉધરસ ઉપર:—શરપુખાનાં મૂળ સૂકવી ચલમમાં નાખી તેની ધૂમાડી પીવી. (૬) સર્વ વ્રણ ઉપર:—શરપુખાનું ચૂર્ણ મધમાં ખરલ કરી ચોપડવું. (૭) ગુદમ ઉપર:—શરપુખાનો ખાર અને હરિતકીનું ચૂર્ણ એ ચાર ચાર માસા એકત્ર કરી ખાવું. (૮) પ્તીલાદર ઉપર:—શરપુખાનાં મૂળ જાશમાં વાટી પાવાં એટલે જલદી ગુણુ આવે છે. (૯) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:—શરપુખાનાં મૂળનું ચૂર્ણ પાણીમાં એક મહિનાસુધી આપવું.

પપડ શરસડો (ખરસાડીઓ)—સં સિરીષ. મં સિરશી, સિરસ. ખાનં ફૂલકેસર. હિં

સિરસ, ત્રિંજલો, શિરીષા. જં સિરીષ. કં સિરીષમારા, બાગેમારા. તૈં સિરીષમુ, ગિરિષમુ. તાં બાગેમારં. વું બાગેડામારા. મલાં નેન્નેની. ફાં દરખતેજ કરિયા, દરખોજ કરિયા. અં સુલ-તાનુલ્ અસમ્મર, હનેસુલતાનુલ્ અસમ્મર. લાં આલખિજિયા લેખેફ, મિમેસા સિરિસા. કાં હાંદોણી.

આ વૃક્ષ મોટું થાય છે. એનાં પાંદડાં આમલીનાં પાંદડાં જેવાં પણ તે કરતાં મોટાં હોય છે. એને મોટી લાંબી શિંગો આવે છે. તેમાં ચપટાં બી હોય છે. એનાં ફૂલ પીળા રંગનાં હોય છે. એ વૃક્ષ સર્વત્ર થાય છે. મરાઠીમાં રાષ્ટનું નામ પણ “શિરસ” છે; પરંતુ એ બન્ને નામો બિન્ન જાણવાં. શરસડોઃ—મધુર, કડવો, શીતળ, તૂરો, તીખો, વર્ષાકર તથા લઘુ છે; અને વિસર્પ, સોળે, ઉધરસ, વિષ, વ્રણ, ત્વદોષ, પામા (ખસ), ખરજ, કોઠ, વાયુ, રક્તદોષ તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) સર્પદંશ ઉપરઃ—શરસડાનાં ફૂલોના રસમાં મરીનો સાત દિવસ ખરલ કરી સાત ભાવનાઓ આપી તેનું સેવન અને અંજન કરવાથી સર્પનું વિષ ઉતરે છે. (૨) દેડકાના વિષ ઉપરઃ—શરસડાનાં બી યુવરના દૂધમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૩) સર્પ વિષ ઉપરઃ—શરસડાનાં પંચાંગ ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો. (૪) પ્રદર ઉપરઃ—શરસડાની છાલનો રસ સમભાગ ગાયનું ઘી નાખી પાવો. (૫) વિસર્પ, વિષદોષ, વિરેકાટક, સોળે અને દુષ્ટ વ્રણ એ ઉપર દશાંગ લેપઃ—શરસડો, જેડીમધ, તગર, રનાંદળી, એલચી, જટામાંસી, દળદર, દારુહળદર, કોષ્ઠ, વાળો, એને સમભાગ લઘ ચૂર્ણ કરી પંચમાંશ ઘી લધ તેમાં ખરલ કરી પાણીમાં કાલવી રોગચ્છેદ ઉપર લેપ કરવો. (૬) ગરમીનાં ચાકાં (ચાંદાં), વ્રણ ઈત્યાદિને રૂઝ આવવા માટેઃ—શરસડાની છાલ, રસાંજન અને દરડાં, એનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી મધમાં ખરલ કરી ચોપડવું. (૭) સન્નિપાત જ્વરમાં તંદ્રા (મૂંઝા) આવે છે તે ઉપરઃ—શરસડાનાં બી, લીડીપી પર, મરાં અને સિંધવ, એ ગોમૂત્રમાં ઘસી અંજન કરવું; અથવા શરસડાનાં બી અને મરી સમભાગ લધ બકરીના મૂત્રમાં ઘસી અંજન કરવું. (૮) ચોથીઆ તાવ ઉપરઃ—શરસડાનાં ફૂલ, દળદર અને દારુહળદર એકત્ર વાટી તેનો કલ્ક ઘીમાં આપવો. તે કલ્ક ચોથીઆ તાવનો નાશ કરે છે. (૯) કર્મ વિસર્પ ઉપરઃ—શરસડાની છાલનું ચૂર્ણ સો વખત ઘેચેલા ઘીમાં નાખી લેપ કરવો. (૧૦) સૂર્યાવર્ત શિરોરોગ ઉપરઃ—શરસડાનાં મૂળની કિંવા ફળોની પોટલી સુંઘાડવી.

પપ૪ શવળા—(સં વજ્રમુષ્ટિ. મં શેવળે.) એના છોડ લૂતી (વગડાઉ સુરણ) જેવા હોય છે; પરંતુ તેમાં પાંદડાં ન થતાં નાની પીળા રંગની ટોટી જેવી નળી નીકળે છે. તે નીચે જાડી તથા છેડે પણ જાડી હોય છે. લૂતીની લાજ અને આ લાજ એકજ ઠેકાણે થાય છે; તથા છાલના આન્ધાદન ઉપરથી એ બન્ને સરખાંજ દેખાય છે. એ લાજ ઘણી ખરજવાળી છે; એને માત્ર તોડવાથીજ હાથે ચેળ થાય છે. એ ચોખાના ધોવરામણમાં બાફવી જોઈએ અને તેમાં આમલી, ગોળ, ટોપડું વગેરે પદાર્થો નાખવા જોઈએ. તેમ ન થાય તો મોમાં આખો દિવસ ખરજ આવે છે.

પપ૫ શહાજરૂં—સં કૃષ્ણચરક, બેદનિકા, વર્ષકાળી. મં શહાજરે. હિં સ્યાદજરા. બં કાલજરે. કં સાજરીગે. તૈં નલજર. ફાં જરેસિયાદ. અં કમન કીરમાની. ઇં બ્લેક કારાવે સીડસ. લાં કેરમ નાયમ્, કમીન સીડ.

શહાજરાની ઉત્પત્તિ લાહોર અને પશ્ચિમ હિમાલયમાં થાય છે; તેમજ રશિયા વગેરે યુરોપના દેશોમાં પણ થાય છે. શહાજરૂં એ જરા કરતાં આરિક હોય છે. એનો ગરમ મશાકામાં ઉપયોગ કરે છે. શહાજરૂંઃ—તીખું, ઉષ્ણ, સુગંધી, રુચિકર, આંખને હિતકર, આદક, રક્ષ તથા દીપક છે; અને કફ, સોળે, જીર્ણજ્વર, શિરોરોગ તથા કોઠનો નાશ કરે છે.

પપ૬ શંખાવળી (માખણી)—સં શંખપુષ્પી. મં શંખાહુલી. હિં કૌડીઆલી, શંખાહુલી. બં ડાનકુની. કં કડવલમર. લાં ધવેલ્લ્યુલસ ધરેકટા (ધોળી),—આલસિનોઈડસ (લાલ).—હર્સટસ્ (કાળી).

એનાં ઝાડ શુમારે પોણા હાથ ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં આરિક હોય છે અને ફૂલ પણ આરિક હોઈ બપોરીઆ ઝાડના જેવાં હોય છે. એ ફૂલ ધોળાં-શંખ જેવાં હોય છે. ફૂલ ઉપરથી એમાં ધોળી, લીલી અને ભૂરી એવી ત્રણ જાત છે. શંખાવળીઃ—શીતળ, મેઘ્ય, સ્વર્ણ, સિદ્ધિપ્રદ,

સારક, રસાયન, તૂરી તથા કિચિત્ ઉષ્ણ છે; અને સ્મૃતિ, ક્રાંતિ, બળ તથા અગ્નિને વધારનારી, તીખી, આયુષ્યરચાપક, પાચક, લઘુ અને માંગત્વપ્રદ હોઇ પિત્ત, વિષદોષ, અપરમાર, ભૂતઆધા, કૃમિ, કોઠ, લૂતા, ગ્રહદોષ, ત્રિદોષ અને સર્વોપદ્રવનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ઉન્માદ અને અપરમાર ઉપર:—શંખાવલીના રસમાં કોઠનું ચૂર્ણ અને મધ નાખી આપવું. (૨) ઉલટી ઉપર:—શંખાવલીનો રસ ૨ તોલા મધ અને મરી નાખી પાવો. (૩) સન્નિષ્ઠાતોદર ઉપર:—સમૂળ શંખાવલીના રસમાં સિદ્ધ કરેલું ઘી પાવું. તે રચક છે.

પપ૭ શાકર કોળું—સં ૦ ડંગરી. મં ૦ ડંગર, તાંબડા ભોંપળા. દેં ૦ કાશીફળ. હિં ૦ સફરી-કુમરા, પેડા. કં ૦ ડંગર, કુંબકાચી. તાં ૦ પુશની, અનિમુલે. તું ૦ શિપેકુંબડા. મલાં ૦ ચક્કર કુંપ-લખા. ગોં ૦ દુધિની. તેં ૦ ગુંમડીકાચી, ફાળ બાદરંગ. ઇં ૦ પંપડીન ધિ ગોંડ. લાં ૦ કુકુર્બિટા મેસિમા. બં ૦ કુંમડા. ઉં ૦ કખાડૂ પાનીકખાડૂ.

આ એક કોળાની જાત છે. શાકર કોળાના વેલા પચીસ હાથ લાંબા વધે છે. દર વેલાને ત્રીસ-ચાળીસ ફળ આવે છે. તેમાં કેટલાંક ગોળ અને કેટલાંક લાંબાં હોય છે. તેનો બહારનો રંગ પીગો હોય છે. એની અંદર રાતા કોળાના જેવાં ચપટાં બીઆં હોય છે. તે છોલીને ખવાય છે. એ બીઆં ઘણાં પૌષ્ટિક છે. એના લાકુ પણુ કરે છે. શાકર કોળાને પીળાં ફૂલો આવે છે, તેનું તથા કુમળા પાનનું અને વેલાનું શાક કરે છે. મરાઠીમાં શાકર કોળાને “ભોંપળા” તથા “દેવ ડંગર” પણ કહે છે. શાકર કોળાના વેલા સાત-આઠ મહિના ટકે છે.*

પપ૮ શિકેકાઈ—સં ૦ વિમલા, સમલા, શ્રીવલ્લી. મં ૦ હિં ૦ શિકાકાઈ. કં ૦ શિંગીકાઈ, શાગેયવલ્લી. તાં ૦ કિયાકે. તેં ૦ ચિકાયા. તું ૦ સિગે. મલાં ૦ ચિકાકાઈ. લાં ૦ એકેશિયા કોનસિના.

એ ઝાડ ઘણાંજ મોટાં હોઇ એનાં પાંદડાં બારિક હોય છે. એને ચપટી તથા શુમારે ૭-૮ આંગળ લંબાઈની શિંગો આવે છે, તેને શિકેકાઈ કહે છે. એ અરિઠા જેવીજ મેલની શોધન કરનારી હોઈ એનો આપણા દેશમાં કેશ સાફ કરવામાં સર્વત્ર ઉપયોગ થાય છે. શિકેકાઈ સારી ખાંડી તેને પાણીમાં કઢવી પછી તે પાણી શરીરે લગાવે છે. †શિકેકાઈ:—તીખી અને ખાટી છે; તથા વાયુ, કફ અને સોજનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ:—અતિ ખાટાં, રચિકર અને તેલના ચીકાશનો નાશ કરે છે. એનો બેદ નિકુંબિકા:—તેના પણુ એવાજ ગુણ છે. ઉપયોગ:—(૧)

* શાકર કોળું તેમજ રાતું કોળું બંને એકજ જાતની વનસ્પતિ છે. ગુજરાતમાં બંનેને પદકાળું કહે છે. રાતા કોળાનું વર્ણન નંબર ૪૮૭માં આપેલ છે. ગુણ પણ બંનેમાં લગભગ સમાન છે.

† શિકેકાઈનાં નામો મરાઠી પાંચમા ભાગના પૃષ્ઠ ૮૩ મે સં ૦ વિમળા, સમલા. ગું ૦ સાતલા, સાથેર, ચિકારવાઈ. હિં ૦ સાતલા. ફાં ૦ એશન. અં ૦ સાતાર. લાં ૦ ઓરિગ્યાનમ્, બહલગેરિસ, એક્યાશિયા ક્યાન્સિનમ્ આપેલ છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે, મ. પદેજીએ આ વિષય લખતી વખતે સાતલા (સાથેર) અને શિકેકાઈ બંને એકજ માનેલ હતાં; પરંતુ એમનાજ નિઘંટમાં નં. ૧૩૬ માંના સાથેરનાં નામ “સં ૦ સાતલા. મં ૦ થોરસોનુલી, પીતદુગ્ધ, સેહુડબેદ. ગું ૦ સાથેર. હિં ૦ સાતલા, થુહરકા બેદ. બં ૦ સિજ વિશેષ. કં ૦ દિરિયચેટુ, કનખ. ફાં ૦ એશન. અં ૦ સાતર. લાં ૦ ઓરિગેનમ્ બહલગેરિસ.” એમ જણાવી શિકેકાઈને ભુદી બતાવતાં નં. ૪૩૬ માં લખે છે કે:—“સં ૦ શ્રીવલ્લી. મં ૦ શિકેકાઈ. ગું ૦ ચિકાખાઈ-સિકેકાઈ. હિં ૦ શિકાકાઈ. કં ૦ શિંગીકાઈ, શાગેયવલ્લી. તાં ૦ કિયાકે. તેં ૦ ચિકાયા. તું ૦ સિગે. મલાં ૦ ચિકાકાઈ. લાં ૦ એકેશિયા “કોનસિના.” આ પ્રમાણે જોતાં પાછળથી તેમણે આ બંને વનસ્પતિઓ ભુદી માનેલી જણાય છે. અહીં વિશેષમાં મ. શાલિગ્રામજી લખે છે કે:—“સાતલાનો કોઈનો કાંઈ પણ ચોક્કસ નિર્ણય નથી. કેટલાક શિકેકાઈ કહે છે, કેટલાક અરિઠા કહે છે, કેટલાક થુવરનો બેદ કહે છે, કેટલાક પીળા ફૂલનો થુવર કહે છે. એનું પીળું ફૂલ હોય છે. એને ઘણાંક પાંદડાં થાય છે. સાતલા શિકેકાઈથી ભુદી છે.” આથી આ સાથેર અને શિકેકાઈ બંને ભુદાં હોવાનું ચોક્કસ થાય છે. અમે એ બેમાંના એકે છોડને દૃષ્ટિથી જોયા નથી એટલે એ બાબતમાં અમારો નિર્ણય આપવા અશક્ત છીએ; માટે એનો ઉપયોગ ચોક્કસ ચોક્કસ કરીનેજ કરવો જોઈએ.

કદ પાનપોષા મના માટે તમા મળશુદ્ધિ અને પેટમાંના ગુલ્મ નાશ થવા માટે:—શિકેકાપાનું પાણી કરી પાવું. (૨) દેહના આધામાં વિષ આવે તે ઉપર:—શિકેકાધ બીઆંસદાં ઝાકમાં વાડી તે ઝાક પ્રાણી એટલે વિષ ઉતરે છે. (૩) વિંછીના વિષ ઉપર:—શિકેકાધ પાનમાં અવરાવવી.

પાનટ શિમળો:—મં શાદમલી. મં સાવરી. હિં સેમલ. કોં સાખર. બં સિમુલ. કં પુરલ એલન, મવલત દમર, ચેલવડા. તેં રંગચેડુ, છુરંચા. તાં છલાવુ, ચાનમચી. મલાં મલ્લિ-લખુ. ઈં સીલક કાંટન ટી. લાં બોબેક્સ મલાખારિકમ.

આ ઝાડ મોટું થાય છે. એના સર્વાંગે કાંટા હોય છે; માટે એને મરાઠીમાં “કાંટે સાંવર” પણ કહે છે. એ બસે-ત્રણસે વર્ષ સુધી ટકે છે. એની બે જાત છે. એક ઘોળી અને બીજી રાતી. એને કાર્તિક-માર્ગશીર્ષ મહિનામાં ફૂલ આવી ચેત્રના શુભારે ફળ આવે છે. તે લીલાં હોય ત્યારેજ તોડી લઈ ફેડી સૂકવે છે અને અંદરનું રૂંકાડી લે છે. શીમળાનું રૂંકાડું મૃદુ હોય છે; માટે શીમંત લોકો તેના ગાદી-તકીઆ કરે છે. તેને પીંજવામાં મહેનત પડતી નથી. એનું લાકડું ચીકણું અને કઠિન હોય છે. તે પાણીમાં જલદી કઠોતું નથી, તેથી તેની ફેડીઓ કરે છે. શિમળાને લાકડા રંગનો શુદ્ધ આવે છે તેને “મોચરસ” કહે છે. શિમળાનાં ફૂલનું શાક સિંધવ અને ઘીમાં વધારી ખાવાથી કષ્ટસાધ્ય પ્રદર, રક્તપિત્ત અને કફનો નાશ થાય છે. શિમળાનું ઝાડ:—શીતળ, પિચ્છલ, વૃષ્ય, બલકર, મધુર, તૂરં, લઘુ, સિંગવં, શુક્રત, રસાયન તથા ધાતુવર્ધક છે; અને પિત્ત, રક્તદોષ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. એની છાલનો રસ:—ગ્રાહક, તૂરો અને કફનાશક છે. બાકીના ગુણ ઝાડ જેવાજ છે. એનાં ફૂલ:—સ્વાદુ, કડવાં, શીતળ, ગુરુ, રક્ષ, વાતજ તથા ગ્રાહક છે; અને કફ, પિત્ત તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. એજ પ્રમાણે ફળના ગુણો છે. એના કાંડા:—મધુર તથા શીતલ છે; અને મલસ્તંભ, પિત્ત, દાહ, શોક અને સંતાપનો નાશ કરે છે. કૂટશાદમલી (શિમળાનો ભેદ):—કડવો, તીખો, ભેદક તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, વાયુ, પીડા, મૃત્ત, ગુલ્મ, વિષદોષ, ભૂતબાધા, મલસ્તંભ, રક્તદોષ, ભેદ તથા શૂળનો નાશ કરે છે. લીલી કરતાં ઘોળી વધારે ગુણવાળી છે.* મોચરસ:—લિમ્, ગ્રાહક, સિંગવં, વૃષ્ય, પુષ્ટિકારક, ધાતુવર્ધક, તૂરો, વર્ણકારક, બુદ્ધિપ્રદ, વયસ્થાપક, ગુરુ, સ્વાદુ, કફકર, ગર્ભસ્થાપક, રસાયન તથા વાનનાશક છે; અને પ્રવાહિકા, અતિ-સાર, આમપિત્ત, રક્તદોષ તથા દાહનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) પ્રદર ઉપર:—શિમળાની છાલનું ચૂર્ણ દૂધમાં પાવું અથવા શિમળાના કાંટાનું ચૂર્ણ સાકર અને દૂધનાખી પાવું. (૨) મૂત્રકૃમ્મ ઉપર:—શિમળાની છાલનું ચૂર્ણ કરી સાકરમાં આપવું. (૩) વિંછીના દંશ ઉપર:—પુષ્પ નક્ષત્ર અને રવિવારના દિવસે પોનાની છાયા ઝાડપર ન પડે એવી રીતે શિમળાની ઉતર બાજુનું મૂળ લાવી રાખવું. પછી તે વિંછી જ્યાંસુધી ચઢ્યો હોય તે જગ્યાથી નીચેસુધી ત્રણ વાર ફેરવવું અને થોડું ઘસી દંશ ઉપર ચોપડવું. (૪) ગરમીના આજર ઉપર:—સાંવારણ ઘોળા નાના શિમળાનાં મૂળ ખોદી તેના મૂળનો કંદ કાઢી સૂકવવો અને તેનું ચૂર્ણ કરવું. રોજ ઘોળા શિમળાની છાલ ગાયના દૂધમાં ઘસી તેમાં કંદનો લોટ ૬ માસા અને સાકર ૧ તોલો નાખી પાવું. આ ઔષધ દરરોજ બે વાર પ્રમાણે ૨૧ દિવસ આપવું અને પથ્ય પાળવું; એટલે ઉપદંશના સર્વ વિકારો થશે. (૫) ધાતુપુષ્ટિને માટે:—મોચરસનું ચૂર્ણ અથો તોલો, સાકર ૪ તોલા અને ગાયનું દૂધ ૨૦ તોલા, એટલું એકત્ર કરી પાવું; અથવા કાંટાવાળા શિમળાનાં લીલાં મૂળ ૪ તોલા કચરી, ગાયના પાશેર દૂધમાં રાત્રે પલાળી રાખી સવારે ગાળી તેમાં સાકર એક તોલો નાખી ૭ દિવસ તે ઔષધ લેવાથી ધાતુપુષ્ટિ થઈ વીર્યસ્રાવ બંધ થાય છે. (૬) શરીર બળવાન થવા માટે:—શિમળાનાં મૂળની છાલનું ચૂર્ણ મધ અને સાકરમાં પાવું. (૭) અગ્નિદગ્ધ ત્રણ ઉપર:—શિમળાનું રૂંકાડું પાણીમાં વાડી લેપ કરવો. (૮) બરોળ ઉપર:—શિમળાનાં ફૂલ બાણી રાત્રે ઠંડાં થયા પછી તેમાં રાધનું ચૂર્ણ નાખી આપવું. (૯) વીર્યપતન ઉપર:—ઘોળા શિમળા-

* મોચરસને ગાંધી ભોંકા સોપારીનાં ફૂલ કહે છે અને એથીજ એને અગ્નિ ભોંકા ફૂલસોપારી તરીકે સમજે છે; પરંતુ એ તેમની બૂલ છે. મોચરસનો દેખાવ ફૂલોના જેવો નથી છતાં એને સોપારીનાં ફૂલ કહેવાં એ બિલકુલ અગ્નિ છે. એ સોપારીનાં ફૂલ નથી, પરંતુ આ ઝાડનો શુદ્ધ છે.

ના નાના કંદાનું ચૂર્ણ કરી સાકર સાથે ખાવા આપવું. (૧૦) બદ પાકવા માટે:—કુમળા શિમળાનો કંદ કાઢી સ્વચ્છ ધોવો અને તે ઉપરની ઊલ ઊલી નાખી ખાંડવો; એટલે બડો રસ આવશે. તે રસ બદ ઉપર ચોપડવાથી દાહ શમન થઇ ગાંઠ તુરત પાકે છે. (૧૧) મુરખિહ ઉપર:—શિમળાની ઊલનો કાદો કરી પાવો. (૧૨) ઠંડા પ્રમેહ ઉપર:—ધોળા શિમળાનો કંદ ઊલી તેના પાતળા કકડા કરી સારા સૂકવી લોટ કરી રાખવો. દરરોજ સવારે માથનું ઘી ૧ તેલો લઈ તેમાં એ લોટ અર્ધો તેલો અને જયફળની બૂકી ૭ માસા સુધી નાખી સવારસાંજ બે વખત આપવું. શિમળાનો કંદ ન મળે તો ઊલનું ચૂર્ણ આપવું. (૧૩) જીર્ણાતિસાર ઉપર:—મોચરસનું ચૂર્ણ ૩-૪ માસા સાકરમાં આપવું. (૧૪) અતિસાર ઉપર:—શિમળાની ઊલ ધસી પાવી અથવા ઊલનો રસ પાવો; કિંવા મૂળ ધસી પાવો. (૧૫) મૂત્રમાંથી ધાતુ કિંવા ખર જતું હોય તે ઉપર:—ધોળા શિમળાની ઊલ ગાયના દૂધમાં ધસી જઈ અને ખાંડ નાખી રોજ બે વાર પ્રમાણે ૧૪ દિવસ આપવી. (૧૬) હૃદયોગ ઉપર:—શિમળાની ઊલ દૂધમાં બાપી એક મહિનો ખાવાથી તે રસાયન, ઉત્કૃષ્ટ, બલકર તથા વાતનાશક થાય છે. બે કોષ માણસ એક વર્ષ સુધી ખાય તો સો વર્ષ જીવે છે. (૧૭) શીતળા ન થવા માટે:—શિમળાનો રસ અને ધોળું ચંદન કિંવા અરકુસીનો રસ અને જેડીમધ, અથવા જાંબોનો રસ અને જેડીમધ એમાંથી પ્રારંભે એક લક્ષણ કરવાથી કદી પણ શીતળાનો ઉપદ્રવ થશે નહિ.

૫૬૦ શિરકસિયો (સુડીઆનો વેલો)—સં જીવંતી, ક્ષેમક્ષીરી. કાં હોણુદાલે. લાં રૂઝિયા વોલ્યુબિલિસ. મં હરણુવેલ.

એમાં શિંગરોડી, રાડાડી અને ખરખોડી, એવી ત્રણ જાતો પ્રસિદ્ધ છે.* આ વેલોનો પુષ્કળ

* આ ત્રણ સિવાય એક કડવી “ખરખોડી” નામની ચોથી જાતનું પણ મં પદેજીએ પોતાના નિષંદમાં વર્ણન આપેલ છે. તેઓ આ ચાર જાતનું પોતાના નિષંદમાં આ પ્રમાણે વર્ણન આપે છે. (૧) શિંગરોડી, સુડીઆના વેલો:—(સં જીવંતી. મં લઘુ હરણુવેલ-દોડી. હિં લઘુ જીવંતી. બં જીવંત, જીવ્યાતી. કં કિરિય દાલે. તાં તેં ચિન્નનિસ્તેડિકામિ. લાં કોસેમીન ઓવલીસ.) આનાં પાંદડાં આવળ જેવાં હોય જડાં હોય છે. એ પાંદડાં તાલુવાથી તેના તેવજ દુકડા થાય છે. એની ઉત્પત્તિ ગામડાંઓમાં થાય છે. (૨) રાડાડી, વાછંટી:—(સં બૃહજીવંતિકા. મં થોર હરણુવેલ-દોડી. હિં બડીજીવંતી. બં બડજીવંત. કં હિરિયદાલે) એનાં દૂધનું શાક થાય છે. એનાં પાંદડાં દીંટડાં પાસે ખાંચાવાળાં હોય લાંબાં હોય છે. એનાં પાંદડાંનાં દીંટડાંમાંથી દૂધ નીકળે છે. એના દાંડા હાથની આંગળી જેવા જડા હોય એ ધાર વાળા હોય છે. આ સર્વ ત્રણ છે. (૩) ખરખોડી, મોડી ખરખોડી:—(સં હેમજીવંતિકા. મં સોન (પિંવળી) હરણુવેલ. હિં પીલ્લી (સુનહરી) જીવંતી. બં સ્વર્ણજીવંતી. કં હોવણુદાલે. લાં રૂઝિયા વોલ્યુબિલિસ.) એના દૂધમાંથી પાળું દૂધ નીકળે છે. દીંટડાને એકજ ફળ આવે છે. (૪) કડવી ખરખોડી:—(સં વિષમુષ્ટિ. મં ભુષદોડી, વિષદોડી, કડવી હરણુદોડી. હિં વિષડોડી, કરેડઆ. કં કડસિયે.) કડવી ખરખોડીનાં ફળ મૂડી વળેલી હોય એવા આકારનાં હોય છે અને એ કડવાસવાળાં હોય છે. એથી એને વિષમુષ્ટિ એ નામ મળેલું છે. કડવી ખરખોડીના વેલો ગામડાંઓમાં કાળી જમીનમાં થાય છે. એ વેલ જમીન ઉપર પથરાયેલી હોય છે અને એનો વિસ્તાર ઘણો હોતો નથી. કડવી ખરખોડીના વેલોનાં પાંદડાં ધાવડીનાં પાંદડાં જેવાં લાંબાં હોય છે. આ વેલોને આક દીંટડાને બળે એમ જોડાયેલાં ફળ આવે છે. એ ફળ આકડાનાં ફળ જેવાં મોટાં હોય મોલ હોય છે. એ ફળને ટાચા કરવાથી અંદરથી ધોળું દૂધ નીકળે છે.

અમને એક વગડાઉ માણસે પણ એની ચાર જાતોનું આ પ્રમાણે વર્ણન આપેલ છે. તે કહે છે કે, એકનાં પાંદડાં આકડાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે એથી એને આકડીઓ શિરકસિયો, બીજાને જાલા જેવાં લાંબાં પાંદડાં હોવાથી જાલડીઓ શિરકસિયો, ત્રીજાને પાંદડાં મોળ ધુવર જેવાં હોવાથી પાંદડીઓ શિરકસિયો અને ચોથાનાં પાંદડાં ખીટા જાળા જેવાં હોય છે એને

વિસ્તાર હોય છે. શિરકસિયાનાં પાંદડાં સ્તાણુના વેલા જેવાં હોય છે. એને જે ફળો (સુડીઆ) આવે છે, તેમાંથી રેશમ જેવું પુષ્કળ રૂ નીકળે છે. શિરકસિયાની ભાજી થાય છે. શિર્મરોડી અને સરોડી (વાછંટી):—શીતલ, સ્વાદુ, મધુર, સ્નિગ્ધ, રસાયન, બલકર, અક્ષુબ્ધ, ગ્રાહક, લઘુ. ધાતુવર્ધક, વૃધ્ધ, કફર તથા પારદખંધક છે; અને વાયુ, ક્ષય, જ્વર, દાહ, ત્રિદોષ, નેત્રરોગ, રક્તાપિત્ત, રક્તદોષ તથા ભૂતખાધાનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ:—મધુર, ધાતુવર્ધક અને ગુરુ છે. ખરખોડી:—નેત્રોને હિતાવહ, મધુર, બલકર, પુષ્ટિકર તથા શીતલ છે; અને વાયુ, પિત્ત, દાહ તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ધાતુપુષ્ટિને માટે:—શિરકસિયાનાં પાંદડાં વાટી દૂધમાં પાવાં. (૨) ચોાનકંદ ઉપર:—શિરકસિયાનાં મૂળ પાણીમાં વાટી લેપ કરવો.

પદ્મ શિરોડી (ખરજુર)—સં અર્કપુષ્પા, કુદૃગ્નિની. મં શિરોડી, પહારકુદૃગ્ની. કાં શિરવક્ષી, મોટી કાવળી, વાઘાડી, દેવભોંવરો. હિં દધીઆર, અંધાહુલી. કં મરિજેવણીગેવભેદ. લાં હોલોરોમાહીડીઆધ.

શિરોડીને “મોટી કાવળી” પણ કહે છે. શિરોડીના વેલા હોય છે. વેલની છાલ નાંજુડિયા રંગની હોય છે. વેલા ગળોના વેલા પ્રમાણે મોટા અને જડા હોય છે. એનાં પાંદડાં પીંપરનાં પાંદડાં જેવાં પણ તેથી જડાં હોય છે. એનાં પાંદડાં તોડવાથી વેલમાંથી દૂધ નીકળે છે. એનો રંગ કાળો હોય છે. એ વેલીને ખરજી જેવાં અણીદાર જોડકા આવે છે. એ ફળમાંથી રેશમ જેવાં ફૂલ ઉડે છે. તેને બાળકો ડોસી કહે છે. કુમળાં ફળનું શાક થાય છે. શિરોડીનાં ફળમાં રેશમ જેવું સૂતર હોય છે. એ સૂતર વસ્ત્ર વણવા જેવું હોય છે. એની કળીઓ ખાવાથી મોડી લાગે છે. શિરોડીની અંદરનું રૂંડું છે. એની એક બીજી જાત છે. તેનાં ફળ એના કરતાં ચોપટ મોટાં હોય છે અને વેલાનો વિસ્તાર પણ ઘણો હોય છે. શિરોડીને કાંકણમાં ‘વાંકાડી’ કહે છે. શિરોડી:—શીતલ, કડવી, તીખી, પિત્તલ, રક્ષ, ખારી તથા રુચિકર છે; અને કફ, વાયુ, મળ, શીત-જ્વર. ભૂતખાધા. ગ્રહપીડા, મેહ, કૃમિ, કોઢ તથા ત્વજોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) લાપોટીઆ ઉપર:—શિરોડીનાં પાનનો રસ કાઢી ચોપડવો એટલે રોગ સારો થાય છે. (૨) પ્રમેહ (પરમા) ઉપર:—શિરોડીનાં મૂળ મધમાં ઘસી પાવાં. (૩) નાના બાળકની ઉધરસ ઉપર:—શિરોડીનાં મૂળ ઘસી મધમાં ચટાડવાં. (૪) વિંછીના વિષ ઉપર:—શિરોડીનાં મૂળ ઘસી લેપ કરવો અને થોડાં મૂળ ઘસીને પાવાં. (૫) ખસ ઉપર:—શિરોડીનાં મૂળનો કાઢો પાવો અને દૂધ ખસ ઉપર ચોપડવું; અથવા શિરોડીનાં પાંદડાંનો રસ અર્ધો તોલો ગાળના દૂધમાં પાવો. (૬) પથરી ઉપર:—શિરોડી ગાયના દૂધમાં વાટી સવારે ત્રણ દિવસ પાવી; એટલે તે પોતાના સામર્થ્યવડે દાહયુક્ત અશ્મરિનું વિદારણ કરી નાશ કરે છે. (૭) સર્વ વિષ ઉપર:—શિરોડીનાં મૂળ પાણીમાં વાટી પાવાં અગર પાંદડાંનો રસ પાવો; અને દંશ ઉપર પણ લેપ કરવો. (૮) છીંકો આવવાને તથા સળેખમ ઉપર:—શિરોડીનાં પાંદડાં દાથમાં મસળી મુઢવાં એટલે છીંકો આવશે. (૯) નાના બાળકનું તાળવું પડે તે ઉપર:—શિરોડીના કકડા કરી પાણીમાં નાખી તે પાણી ઉકાળી મદિનામાં ત્રણ વાર તે પાણી વડે બાળકને નવરાવવું અને તાળવા ઉપર તેલ ચોપડવું; એટલે એ આજર દૂર થાય છે. કાંકણમાં આવી રીતે કરવાનો ઘણોજ રિવાજ છે. આ ઔષધથી જલદી ગુણ આવે છે. દરેક મદિનામાં ત્રણ વાર એ પાણીથી નવરાવવાથી તાળવું પડવાનો ભય રહેતો નથી. (૧૦) કરમ ઉપર:—શિરોડીનાં પાંદડાં લઘુ ગરમ કરી પેટ ઉપર બાંધી બે પહોરસુધી રાખવાં. એ પ્રમાણે એ ત્રણ વાર કરવું એટલે કૃમિ પડશે. (૧૧) આંખોમાં બળતરા બળતી હોય તે ઉપર:—શિરોડીનાં પાંદડાંનો રસ તાળવા ઉપર ચોપડવો અને ધાવડીનાં પાંદડાંનો રસ વસ્ત્રગાળ કરી તેની પટી આંખો ઉપર મૂકવી. (૧૨) રક્તજ અને પિત્તજ શિરો-રોગ ઉપર:—રોજ શિરોડીનાં પાંદડાંનો રસ માથે ચોળતા જવો. (૧૩) ભૂતજ્વર ઉપર:—શિરોડીનાં મૂળ કાનમાં રાખવાં.

શિરકસીઓજ કહીએ છીએ. આ ચોથી જાતના શિરકસિયાનાં કુમળાં ફળોને લોકો ખાય છે. તેને સુડીઆ કહે છે. એનો આકાર મુઝા (પોપટ) જેવો અને રંગ પણ લીલો પોપટીઓ હોય છે.

પદ૨ શિસમ—સં શિંશપા. મં હિં શિસવ-મ. બં શિશુ. કં કરીયમ્બડી, બીડી-મારા. તાં નુકં. મલાં વિદી. તેં જુદેરુચેદુ. જાં બીટિરદુ. અં સાસમ. ઇં બ્લેકવુડ ટ્રી, સીસવ ટ્રી. લાં ડાલવર્જિયા લાટ્રીફોલિઆ.

આ જાડ મોટું થાય છે. સહ્યાદ્રી પર્વત ઉપર અને મલબાર પ્રાંતમાં એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે. શિસમ ચાળીસ-પચાસ વર્ષનો થયા સિવાય તેનું લાકડું મજબૂત થતું નથી. એ લાકડું મોંઘું હોવાને લધે ધર બાંધવાના કામમાં ઘણું ઉપયોગમાં આવતું નથી. એ લાકડાનો રંગ કાળો હોય છે. એ ઉપર કેતરકામ જોઈએ તેવું કરાય છે. એને કીડા લાગતા નથી. એ લાકડું સારું જૂનું હોય તો તેનાં પાટીઆં લોખંડ જેવાં મજબૂત નીકળે છે. એ લાકડાની પેટીઓ, કપાટ, પલંગ, હીચોળા-ખાટ, ખુરશીઓ એવી અનેક વસ્તુઓ થાય છે. ઘોળો **શિસમ**—કડવો, શીત, વર્ષાકર, બલકર તથા રુચિકર છે; અને પિત્ત, દાહ, સોજો તથા વિસર્પનો નાશ કરે છે. કપિલ **શિસમ**—કડવો, શીતવાંચ, વર્ષાકર, બલકર, ઉષ્ણ તથા રુચિકર છે; અને શ્રમ, વાયુ, પિત્ત, જ્વર, ઉલ્લી, સોજા, હેડકા, વિસર્પ તથા દાહનો નાશ કરે છે. કાળો **શિસમ**—આમીદીપક, કડવો, તીખો, ઉષ્ણ તથા તૂરો છે; અને કફ, વાયુ, શોફ, અતિસાર, સર્વ પ્રકારના કોઠ, મેદ, કૃમિ, ખસ્તીગગ, ઉલ્લી, ગર્મદોષ, ત્રિદોષ, મેહ, પીનસ, પ્રભુ, રક્તદોષ તથા અજીર્ણનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) પ્રમેહ ઉપર:—શિસમનાં પાંદડાંનો રસ ચાર પૈસાભાર કાઢી જીરાની બૂકી નાખી પાવો. (૨) વસાપ્રમેહ ઉપર:—કાળા શિસમની છાલનો કાઢો પાવો.

પદ૩ શિળીદ—એને મરાઠીમાં “શિદોળા” પણ કહે છે. એ જાડ કચોરા જેવું જ થાય છે. કચોરાને ફૂલ આવતાં નથી; પરંતુ એને રાતાં મિશ્રવર્ણનાં સુવાસિક ફૂલ આવે છે. એ ફૂલ પૂજના કામમાં લે છે. ફૂલનો પાક આવણુ માસમાં આવે છે. એના કંદ કચોરા કરતાં વધારે ઉષ્ણ છે. એ સ્વાદે તીખો છે. ઉપયોગ:—(૧) ઉદરસ ઉપર:—શિળીદના કાંદાનો કાઢો અગર ચૂર્ણ મધ નાખી પાવું. (૨) કમળી ઉપર:—શિળીદના કાંદા પાણીમાં વાટી પાવો. (૩) તાવ ઉપર:—શિળીદના કાંદાનો રસ અગર કાઢો મધ નાખી પાવો. (૪) સર્વ પ્રકારના નેત્રવિકાર ઉપર:—શિળીદના કાંદા લીમાં ધસી તેનું ૪-૫ દિવસ અંજન કરવું; એટલે ફૂલ, ખૂર, વડસ (માંસ વધવું, કીકીના ઉપર જોદડી જેવી ચામડી આવવી) વગેરે વિકારો દૂર થાય છે. એ અંજન ઘણું તીક્ષ્ણ છે.

પદ૪ શીતાફળ—સં સિતાફલ. મં શિતાફળ. હિં સરીફા, સીતાફળ. બં આતા, આથ. તેં સિતાફળ. ફાં કાજ. અં ઇં કરટડ એપલ. લાં એનેના સ્કેમોસા.

એ જાડ આ દેશમાં સર્વત્ર થાય છે. એ શુમારે એ માથોડાં ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં અશોક- (આસોપાલવ)ના પાંદડાં જેવાં લાંબાં હોય છે. એને વાવ્યા પછી ચાર-પાંચ વર્ષે ફળ આવવા લાગે છે. એ ફળ મધુર અને ઠંડાં છે. એની અંદરનાં બીઆં કાળા રંગનાં હોય છે. સીતાફળ પાકવાનો વખત આસો અને કાર્તિક મહિનામાં હોય છે. એ ફળ ઘણાં ઠંડાં છે. એ ઉપરથી એમ જણાય છે કે, એનું મૂળ નામ “શીતાફળ” હોવું જોઈએ. પાછળથી તેનો અપભ્રંશ થઈ શીતાફળ નામ પડ્યું હોવું જોઈએ. શીતાફળ:—મધુર, શીતળ, હલ, બલકર, સ્વાદુ, કફકર, વાનલ તથા પૌષ્ટિક છે અને પિત્તશામક છે. ઉપયોગ:—(૧) માથામાંની જૂ અને લીખો મારવા માટે:—શીતાફળનાં બીઆં બારીક વાટી માથે ચોપડવાં; અને ઉંઘતી વેળાએ તે ઉપર ઘટ્ટ કપડું બાંધવું. એમ કરવાથી ચોટલામાંની સર્વ જૂ અને લીખો મરે છે; પરંતુ તે પાણી આંખમાં જવા દેવું નહિ; કારણ કે તેથી કરી આંખો ઘણી ખરાબ થાય છે. (૨) મૂત્રાઘાત ઉપર:—શીતાફળનાં મૂળ ધસી પાવાં; એટલે બંધ થયેલો પેશાબ છૂટશે. (૩) દાહ શામન થવા માટે:—પાકેલાં શીતાફળ ભાગી ઝાકળમાં મૂકવાં અને બીજે દિવસે સવારે ખાવાં.

પદ૫ શેતુર—સં પૂર્ષ, તૂત. મં તૂત. હિં સહતૂત, તૂત. બં તૂંત-દ, પલાસપિપ્પલ. ફાં તૂતીચી ફળે. તેં કમ્પલિચેદુ. તાં મશુકદ્ધ ચેડિ. ફાં સાહતૂત, તૂતપૂર્ષ, તૂતશીરિ. અં તૂત, તૂતહામીજ, તૂતશિરિ. લાં મોરસ ઇન્ડકા-નિમા-આવા. ઇં મલમેરિંઝ.

આ જાડ ચીન દેશમાં ઘણું થાય છે. એ જાડની વાવણી આ દેશમાં મોઢ કોઇ ઠેકાણે

શય છે. શેતુરનાં ઝાડ મધુજ મોટાં મધે છે. એમાં કાળી, ધાંધી અને રાતી, એવી ત્રણ જાત છે. કાળા અને રાતી શેતુરને ચેલાલામાં ફળ આવે છે. શેતુરનાં ફળ ખાવાથી બીડાં લાગે છે. એ ફળ રક્તવ્રદિ કરનારાં છે. કાળા અને ધાળા એ બે જાતનાં શેતુરનાં ઝાડ દેશમના કીડાઓના જીવનને અર્થે ઉપયોગનાં છે. તે કીડા એનાં પાંદડાં ખાઈ દેશજી ઉત્પન્ન કરે છે. એનાં દેશમાં દેશજી પ્રજાં ઉત્પન્ન થાય છે. ઘરાડીમાં આ જાડને કેટલાક લોકો 'સેતુર' પણ કહે છે.* પાંદડાં શેતુર:—ગુરુ, સ્વાદુ, શીતલ તથા માદક છે; અને પિત્ત, વાયુ તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. કુખાં શેતુર:—ગુરુ, સારક, ખાટાં તથા ઉષ્ણ છે; અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે.

પદ્મ શેમટ—આ જાડ ધણુંજ મોટું થાય છે. એનાં પાંદડાં આંખાનાં પાંદડાં જેવાં લાંબાં હોય છે. એને આમલીના કચુકા કરતાં નાનાં અને ચપટાં ફળ આવે છે. એનું લાકડું ઇમારતના ઉપયોગમાં આવે છે. ઉપયોગ:—(૧) અતિસાર ઉપર:—શેમટનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાં.

પદ્મ શેરણી—સં હપુષા. મં શેરણી, જાગી. હિં હાઉમેર. બં હઉપા. કં હીરેહબ્બે. લાં શેવેટિયા નેવાફેલીઆ.

એ જાડ નદી કિંવા વહેણાના કિનારાપર થાય છે. એ શુમારે કંમરપૂર ઉંચાં વધે છે. શેરણીના તોરા કાંધક સુરના જાડ જેવા હોય છે. આ જાડના લાકડાનો રંગ કાંથો તથા રાતો હોય છે. શેરણીના બેટા સુશોભિત દેખાય છે. મોટાં પાંદડાંની એક શેરણીની જાત કાંધકમાં થાય છે. તેનાં પાંદડાં આના કરતાં મોટાં હોય છે, તેને મોટી શેરણી કહે છે. શેરણીની લાકડી લીલી હોય ત્યારે ચીકણી હોય છે. તેને કાંધ કાંધ હાથમાં રાખવા લે છે. xશેરણી:—કડવી, તીખી, ઉષ્ણ, ગુરુ, દીપન તથા તૂરી છે; અને સંઘ્રણી, ઘણ, ગુદ્મ, અર્શ, પિત્ત, ઉદર, કફ, આમ, અમમાંઘ, કૃમિ, પ્રદર, મલાવટલ તથા શેત્યનો નાશ કરે છે. લઘુ શેરણી:—(સં સ્વસ્પદલા) મૂત્રકૃમ્મ, પ્તીકા, વિષ તથા કફની નાશક છે. ખાડીના ગુણ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે છે. ઉપયોગ:—(૧) શૂળયુક્ત પ્રદર ઉપર:—શેરણીનાં પાંદડાંનું ચૂર્ણ કરી ઘીમાં નાખી પાવું. (૨) બદ્ધગુદોદર ઉપર:—મોટી શેરણી, અજમો, જીરું અને સિંધવનું ચૂર્ણ સેવન કરવું. (૩) પ્રમેહ ઉપર:—શેરણીનાં પાન લાવી દરરોજ ૧ તોલો રસ કાઢી તેમાં જીરું પેમાભાર અને સાકર પેસાભાર નાખી પાવો.

* શેતુરનાં પાન અંજીરના પાનના જેવાં ત્રણ ત્રણ કાંગરીવાળાં તથા લીમડાના પાનની માફક ચારે તરફ કરવતીના આરા જેવાં ચિર્ણવાળાં હોય છે. શેતુરનાં ફળ શિંગોના જેવાં લાંબાં હોય છે; તથા તેમાં ખાજરાના જેવાં નાનાં દાણા લાગેલાં હોય છે. ફળ અત્યંત કેમળ, સ્વાદિષ્ટ અને રસવાળાં હોય છે.

x શેરણીની ઓળખાણ આપતાં મં દત્તરામજી લખે છે કે:—“ આજકાલ બધા માંધી લોકો અને અત્તર વેચનાર હપુષા નામથી જે વસ્તુ આવે છે, તે શેરણી નથી. એ ચીનીકચાલા અથવા તીખાંની ઝાંખળી છે.” વળી લખે છે કે:—“ એનો રંગ જૂરો, સ્વાદ કડવો અને એ ખાકલાની ફળીના ખીજ કરતાં મોટું અને ખોરથી નાનું એક ફળ છે.” અમૃતસાગરમાં મં ત્રિભોવનદાસ લખે છે કે:—“ ખેણીના જાડને છીણી અથવા છણીઆ કહે છે. એ નદીકિનારે થાય છે. એ જાડ આશરે ત્રણ-ચાર દાઢ સુધી ઉંચું થાય છે. એનું લાકડું સખત અને મૂળમાં ગાંઠ સરખું થાય છે. એના લાકડાની મામડી નિશાળોનાં છોકરાં કલમો કરી પારી ઉપર ધૂળ નાખી લખે છે. એ ઔષધિ દેશપ્રસિદ્ધ છે.” વળી સંસ્કૃતમાં એનાં વ્હાહુંઝી, વ્હીહરાજી આદિ નામો છે. એનો અર્થ બરોળનો નાશ કરનાર થાય છે. આ સવળી લડીકત તરફ દષ્ટિ કરતાં એ નદીમાં થનારી ફરાંસડી નામની વનસ્પતિ હોવાનો શક જાય છે. આ ફરાંસડીને સિંધી ભાષામાં લવીડ કહે છે. એને ગાંડો જેવાં જે ફળો થાય છે તે પાછીને ખરી જવા પછી વીણી લે છે. એને ધડવાજ નામથી ઓળખે છે અને રંગમાં ખત્રી લોકો વાપરે છે. બરોળ નાશ કરવાને એનાં મૂળનો જોળ કરવાની આ પ્રમાણે રીત એક જૈન ગ્રંથમાં લખેલી જેવામાં આવી છે:—ફરાંસડીનાં મૂળ શેર પાંચ, અધમણ પાણીમાં ઉકાળતાં શેર બે રહે એટલે તેને ગળી લઈ તેમાં જોળ શેર બે નાખી તેને કાઢ કરી ચોસલાં પાડવાં; એ ફરાંસડીનો જોળ શક્તિ પ્રમાણે ખાવાથી બરોળ નાશ થાય છે.

૫૬૮ શેલડી (શેલડી)—સં. કષ્ઠ. મં. ઉસ. હિં. માંડ, પોંડ, ઇખ, હિખ. કં. કંખ. તે. ચિરક. તાં. કરંચ. મળાં. કરીંચ. હાં. નેચકર. અં. કસ્યુલચકર. ઇં. શુમર કેકન. લાં. સેકેકરમ કાલચમ. બં. આક, કુશિર.

શેલડી હિંદુસ્તાનમાં ધણું કરીને સર્વ ઠેકાણે પાકે છે. શેલડી જમતપ્રસિદ્ધ છે. એ પાંચ-છ દાયક વૃક્ષી થાય છે. શેલડીમાં ઘોળી, રાતી, કાળી, જુખરી વગેરે અનેક જાતો છે. રાતી શેલડીનો રસ ધણેજ મીઠો હોય છે. શેલડીના રસમાંથી સાકર, ખાંડ, ગોળ, કાકળ (ગોળનો પ્રવાહી રસ-શીરો) એવા અનેક પદાર્થો કરે છે. સાકરનાં અને ગોળનાં નાના પ્રકારનાં પકવાનો બને છે. શેલડીનો કોઈ પણ ભાગ બ્યર્થ જતો નથી. મૂળના કકડા ઢોરોને ખાવા માટે ઉપયોગમાં આવે છે. રસ ઘાલી લીધા પછીના શેલડીના સાંઠા ખાળવાને કે ઢોરોને ખાવાને ઉપયોગમાં આવે છે. શેલડી—સમશીતોષ્ણ છે. આગ્નરી માલુસને શેલડીના કકડા કરી ખાવા આવે છે અને અચક્તને પણ આપે છે. શેલડીનો રસ ઠંડો છે; પણ તે રસનો ગોળ થાય છે તે ઉષ્ણ (ગરમ) છે. ખાંડ અને સાકર સમઘાત છે. શેલડીમાં વગડાઉ શેલડી કરીને એક જાત છે. એ જાતની શેલડી રક્ત ઔષધના ઉપયોગમાં આવે છે. સાધારણ શેલડી:—પાક વખતે અને રસ વખતે મધુર, ખાંધા પછી વાતકર, સ્નિગ્ધ, ગુરુ, મૂત્રલ, શીત, વૃષ્ય તથા બલકર છે; અને કફ, પુષ્ટિ, કૃમિ, તૃપ્તિ, આનાંક અને કાંતિને કરનારી હોઈ સારક છે; તથા વાયુ, રક્તવિકાર અને પિત્તનો નાશ કરે છે. શેલડીનાં મૂળીઆં:—અતિ મધુર, મધ્યે સાધારણ મધુર, ટોચે અને સાંધામાં ઓછી મધુર અને ખારી છે. સફેદ શેલડી:—કઠણ, જડ, અમિદીપક તથા રુચિકર છે; અને કફ, મૂત્ર, આમ, પ્રમેહ, મેદ તથા બળને વધારનારી, પાક વખતે કિંચિત્ ઉષ્ણ, પાક તથા રસ વખતે મધુર, અતિ શીતલ, પૌષ્ટિક, સ્નિગ્ધ, સારક તથા વૃષ્ય છે; અને પિત્ત, દાહ, વાયુ, રક્તપિત્ત તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે. ચિત્રવર્ણ શેલડી:—અતિમધુર, શીત, કફકારક, રક્ત તથા રસ વખતે તૃપ્તિકારક છે; અને પિત્ત, દાહ તથા શ્રમને દૂર કરે છે. રસાળા શેલડી:—મધુર, શીતલ, રુચિકર તથા વૃષ્ય છે; અને તેજ તથા બળને વધારનારી હોઈ પિત્ત તથા દાહનો નાશ કરનારી છે. કાળી શેલડી:—પાક વખતે મધુર, મીઠી, પ્રિય, તીખી, રસયુક્ત, ધાતુવર્ધક, બલકારક અને ત્રિદોષનાશક છે. દાંતથી ઓલી ખાધેલી શેલડી:—સ્નિગ્ધ, રુચિકર, વૃષ્ય, શીતળ, અવિદાહી, કિંચિત્ કફકર, પ્રિય, હર્ષપ્રદ, મૂત્રશુદ્ધિકારક, કાંતિકર, બલકર, ધાતુવર્ધક તથા તૃપ્તિકર છે; અને રક્તદોષ, રક્તપિત્ત તથા ત્રિદોષનો નાશ કરનારી છે; તેમજ એનો પ્રભાવ ખાંડ જેવો છે. કુમળી શેલડી:—કફ, મેદ અને મેદને કરે છે. જૂની શેલડી:—મીઠી તથા કિંચિત્ તીક્ષ્ણ છે; અને વાયુ તથા પિત્તને દૂર કરે છે. ઘણી જૂની શેલડી:—બલકર તથા વીર્યવર્ધક છે; અને રક્તપિત્ત તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે. શેલડીનો વિશેષ ગુણ:—જમ્યા પહેલાં ખાવાથી પિત્તનો નાશ કરે છે, જમ્યા પછી ખાવાથી વાયુને કોપાવે છે અને જમવામાં ખાધાથી જડય ઉત્પન્ન કરે છે. શેલડીનો રસ:—(ચરખામાં નીકળેલો) ગુરુ, મલસ્તંબક, ખાટો, સ્વાદુ તથા ખારો હોઈ દાહનાશક છે. નાના યંત્રમાં નીકળેલો રસ:—પિત્ત, શ્રમ, વાયુ અને કફને દૂર કરે છે. પકાવેલો રસ:—ગુરુ, સ્નિગ્ધ, તીક્ષ્ણ તથા કિંચિત્ પિત્તકર છે; અને કફ, વાયુ, ગુલ્મ તથા આનાહવાયુનો નાશ કરનાર છે. તે જો ધણે પાકેલો હોય તો પિત્ત, રક્તદોષ અને શોષને ઉત્પન્ન કરે છે. શેલડીનો ખાસો રસ:—કફ, વાયુ, શેલ અને જડય કરે છે. નવો ગોળ:—મધુર, ખારો, ગુરુ તથા ગરમ છે; અને રક્તપિત્ત, રક્તવિકાર તથા રક્તદોષને અહિતકારક, વૃષ્ય, સ્નિગ્ધ, મૂત્રશોષન તથા સારક છે; અને મેદ, કૃમિ, માંસ, મળ્મ, લોહી અને શુક ઉત્પન્ન કરનાર, અગ્નિદીપક, બેદક તથા વાત, કફ અને આસનો નાશ કરે છે. ઘાત ગોળ:—કિંચિત્ કફકર, રક્તને હિતાવહ, સ્વાદુ, સ્નિગ્ધ તથા મળમૂત્રને યથામાર્ગ મોકલનારો અને વાતદ છે. એક વરસનો જૂનો ગોળ:—રુચિકર, અગ્નિદીપક, પથ્ય, મલમૂત્રશોષક, અતિ સ્વાદુ, હલ, પૌષ્ટિક, રસાયન, સ્નિગ્ધ, બલુ તથા વૃષ્ય છે; અને પિત્ત, વાયુ, ત્રિદોષ, સંતાપ, પાંડુરોગ, પ્રમેહ તથા શ્રમનાશક હોઈ સર્વોપયોગી નવરૂદારક છે. ત્રણ વરસનો જૂનો ગોળ:—મધુ અને સર્વ-દોષહર છે. આ અરિષ્ટ-

શિક્ષામાં મેળવવાને પ્રયત્ન છે. કાંઈ કહે છે કે, ત્રણ મા આર વરસનો ગોળ ઉપયોગમાં લેવા નવો નથી; પણ પાંચ પાંચ વરસના ગોળનો ઉપયોગ કેટલાંક ઔષધોમાં કરવા વિષે લખેલું તથા અનુભવેલું જણાય છે; માટે તે ઉપયોગી નથી એમ અમે કહેવા માગતા નથી. એટલું ખરું કે તેના મુખ્યમાં ફેરફાર થાય છે ખરો.* નવો તથા જૂનો ગોળ આદુ સાથે ખાવાથી કફનાશક, હરિતકી સાથે પિત્તનાશક અને સુંઠ સાથે વાતનાશક છે. ખાંડ—મધુર, શીતળ, બલકર, વૃષ્ય, સારક, કફકર તથા સ્નિગ્ધ છે; અને ક્ષય, ઉવરસ, દમ, વિષદોષ, મદ, મોહ, મૂર્છા, તૃષા, ઉલ્લી, રક્ત-દોષ, પિત્ત, અતિસાર, વાયુ, અર્થ, કૃમિ, બ્રાતિ, બળતરા તથા શ્રમનો નાશ કરે છે. એ વધારે ધોયેથી હોય તો તે વધારે ગુણુ કરે છે. ખડીસાકર—મધુર, શીત, સ્નિગ્ધ, હૃદય, મુખપ્રિય, આંખને હિતકર, ધાતુવર્ધક, વૃષ્ય, બલકર, સારક, ઇન્દ્રિયોને તૃપ્તિ આપનારી તથા લઘુ છે; અને તૃષ્ણા, મોહ, મૂર્છા, ક્ષતક્ષય, રક્તપિત્ત, વાયુ, પિત્ત, કફ, શોષ તથા દાહનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) કમળા ઉપર—શેલડી સવારમાં ખાવી અથવા રાત્રે છાપરા ઉપર રાખી સવારે તે ખાવી. (૨) મધુર ઉપર—જગલી શેલડી રોગીને ખાવા આપવી, કિંવા શેલડીનો રસ આપવો. (૩) દાહયુક્ત મૂત્રકૃન્ધ્ર ઉપર—ગરમ કરેલા દૂધમાં સમલાગે સાકર નાખી ઘી સાથે આપવું. (૪) મૂત્રકૃન્ધ્ર ઉપર—દૂધમાં ગોળ નાખી કિંચિત્ ગરમ કરી આપવું. (૫) હેડકી ઉપર—શેલડીનો રસ પાવો. (૬) સૂર્યાવર્ત શિરોરોગ (એટલે સૂર્યોદયથી મસ્તક દુઃખવા માંડી જેમ સૂર્ય ચઢે તેમ અધિક થઇ સૂર્યાસ્ત સમયે કમા થાય તે) ઉપર—ગોળ એક તોલો અને ઘી અર્ધો તોલો એકત્ર કરી સવારમાં આપવું; અને કપાળે કાળા તલ દૂધમાં વાટી તેનો લેપ ૩ દિવસ કરવો. (૭) ધાતુ જતી હોય તે ઉપર—ખડીસાકર ૭ તોલા અને પુલાવેલો ટંકણખાર ૭ માસા એકત્ર કરી તે ચૂર્ણ રોજ ૧ તોલા પ્રમાણે સાત દિવસ આપવું. પથ્ય પાળવું. (૮) કાચ અથવા કાંટો વાગ્યા હોય તે ઉપર—ગોળ ગરમ કરી જ્યાં વાગ્યું હોય ત્યાં લગાવવો. (૯) કાન-ખજુરો કરડે તે ઉપર—ગોળ બાળી ઉપર લગાવવો. (૧૦) નળને માટે—એંસનું ધારેણુ દૂધ ગળ્યું થાય એટલે ગોળ નાખી ઉભાં ઉભાં પીવું અને પહોરસુધી એંસનું નહિ. (૧૧) મૂત્રકૃન્ધ્ર માટે—દહીંમાં સાકર નાખી આપવું. (૧૨) હેડકી ઉપર—ગોળના પાણીમાં સુંઠ ધસી નાકમાં થોડે થોડે સુંઘવી અને પછી સૂષ્ણ જવું; વધારે બળતરા થાય તો દૂધમાં રક્તચંદન (રતાંદળી) ધસી તેમાં કિંચિત્ મીઠું નાખી નાકે સુંઘવું. (૧૩) તૃષા ઉપર—પાણીમાં સાકર નાખી પાંચી. (૧૪) ધુમાડાથી આંખોને વિકાર થાય તે ઉપર—ગોળ કિંવા સાકર આંખોમાં આંજવાથી પાણી ગળી જમ આંખો સારી થાય છે. (૧૫) રેચ ખંધ થવા માટે—સાકર પાણીમાં ઓગાળી પાવી. (૧૬) ધુંટીના દરદ ઉપર—કાળા ગોળનો લેપ કરવો.

પદ્મ શેવતી ગુલાબ (ગુલદાવદી)—સં ૦ લક્ષ્મી, તરણી. બં ૦ શેકતી ગોલાપ. મં ૦ કાંટે-ગુલાબ-શેવતી. હિં ૦ શેવતી-ગુલાબ. કં ૦ ચેંબડે, મુલ્લ શેવતીગે. લાં ૦ રોસા મોસચટા.

એને ‘ ધોળી શેવતી ’ ‘ ગુલાબ શેવતી ’ અને ‘ શેવતી ગુલાબ ’ પણ કહે છે. એના જાડને ગુલાબ પ્રમાણે કાંટા હોય એનાં પાંદડાં પણ ગુલાબનાં પાંદડાં પ્રમાણેજ કાત્રાદાર હોય છે. એને રાખોડીના રંગ જેવા ધોળા રંગનાં સફેદ ફૂલ આવે છે. આ જાડ ખગીયામાં વાવે છે. કાંટે શેવતીનો પાક તથા ગુલકંદ કરે છે. તે પિત્ત અને દાહશામક છે. ધોળો શેવતી ગુલાબ—સારક, શીતળ, હૃદય, શુક્રકર, લઘુ, તૂરો, સ્વાદુ, સુરભિ, ગ્રાહક, વર્ણ, તીખટ, કડવો, રચિકર તથા અગ્નિદીપક છે; અને ત્રિદોષ, મુખપાક, રક્તપિત્ત, કફ, પિત્ત, રક્તવિકાર તથા દાહનો

* વીસ વીસ વરસ સુધીનો જૂનો ગોળ વપરાતો અમારા જોવામાં આવ્યો છે. ગોળ જેમ જેમ જૂનો થાય, તેમ તેમ વધારે વધારે ઠંડો (શીતળ) થતો જાય છે; માટે જૂનો ગોળ અને જૂની બાજરી કમુવાવડ થયેલ અગ્નિને ખાવા આપે છે. કહેવત પણ ચાલે છે કે “ કમુવાવડ થાય ત્યારે જૂની બાજરી ને જૂનો ગોળ શોધાય. ” ગોળ પાણીમાં પલાળી કપડેથી ગળે છે. જેમ જેમ વધારે વખત ગોળવામાં આવે, તેમ તેમ તે વધારે ઠંડો ગણાય છે; પણ તે કમુવાવડી અગ્નિ અમાતો નથી. સાકર કેરી આવી ખાવાથી ગરમ અને પાણી કરી ખીવાથી ઠંડી છે.

નાશ કરે છે. એનાં પુષ્પ:—શીતળ તથા વર્ષાકર છે; અને વાત, પિત્ત તથા દાહનો નાશ કરે છે. રાતો શેવતી ગુલાબ:—રક્તવિકૃતિ, વિંછીનું વિષ અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણ ઘોળા શેવતી ગુલાબ જેવાજ છે.

૫૭૦ શેવાળ (લીલ)—સં. શેવાલ. મં. શેવાળ. હિં. સેવાર, કાઈ. બં. પાના. કં. હાંબસે. તૈ. નામુ. ફાં. પસમેદરી, જમેગુક. અં. તુલ્લખ. લાં. સેરાટાફિલમ્ સમમર્મમ્.

શેવાળની ઉત્પત્તિ પાણી ઉપર થાય છે. શેવાળ ધણી વધે છે એટલે તે પાણીને બગાડે છે; પરંતુ થોડી શેવાળથી પાણી બગડવાની ધારતી નથી. શેવાળ એ વેલની માફક પાણી ઉપર પથરાય છે. શેવાળ:—તૂરી, કડવી, મધુર, ઠંડી, સ્નિગ્ધ અને હલકી છે; તેમજ દાહ, તૃષ્ણા, રક્તપિત્ત અને તાવનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ગુમડાનો દાહ શાંત થઈ કુટવા માટે:—શેવાળનો પાટો બાંધી એક એક કલાકે તે બદલતા જવું એટલે ગુમડાં તુરંત પુટે છે. (૨) નાકમાંથી વહેતું લોહી બંધ કરવા માટે:—નદીના પાણીમાંની શેવાળ તાળવા ઉપર બાંધવી. (૩) મૂત્ર-કૂચ્છ ઉપર:—શેવાળ પેકુ ઉપર બાંધવી અથવા લવારની બક્રીમાંની ધમણ પાસેની રાખ લઈ પાણીમાં બાંધી પેકુ ઉપર બાંધી થર ચોપડવો.

૫૭૧ શ્રાવડ—એ જાડને મરાઠીમાં “શ્રાવડે, અચ્છૂક, આડિલ, શિવરડોલી” વગેરે કહે છે. એ જાડ ઉપર કેટલાંક પાંદડાં ઘોળાં અને કેટલાંક લીલા રંગનાં હોય છે. એના ફૂલને ચાર પાંખડીઓ હોય તેનો રંગ રાતો અને પીળો હોય છે. ગુજરાત અને ત્રાવણકોરમાં કપડાં રંગવાના કામમાં એનો, એની છાલનો અને મૂળનો ઉપયોગ કરે છે. શ્રાવડનાં પાંદડાં સ્ત્રીઓ શ્રાવણ માસમાં મંગળાગૌરીનું પૂજન કરવાના ઉપયોગમાં લે છે. ઉપયોગ:—(૧) સંત્રિવાત ઉપર:—શ્રાવડનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી ચોપડવો. (૨) કમળા ઉપર:—શ્રાવડના ૪ પૈસાભાર રસમાં તેટલુંજ ગાયનું દૂધ નાખી ત્રણ દિવસ પાવો. (૩) પાંકરોગ ઉપર:—શ્રાવડનાં મૂળ ગોમૂત્રમાં અથવા મધમાં છ માસા સુધી ધસી ૨૧ દિવસ રોજ બે વાર પાવાં. (૪) પ્લીહા, કાંસવી, કઠોદર વગેરે પેટમાંના રોગો ઉપર:—શ્રાવડનાં મૂળ ગોમૂત્રમાં ધસી પાવાં.

૫૭૨ સણ (શણ)—સં. શણ, મં. તાગ. હિં. સન. ગાં. સોણમે. કં. સણ્ણુગિડ. તાં. ચણ્ણ. મલાં. શણ્, ચણ્ક. તૈ. ગિલ્લિગિન્ચાં, જનાપાનારા. ઇં. સનહેંપ પ્લેન્ટ, ફલાક્સ હેંપ. રાં. જાંચો. લાં. કેટોલરીઆ જનસીઆ.

સણ કેંકણ, દક્ષિણ અને ગુજરાત દેશમાં ઘણું પાકે છે. એ જાડ ચાર-પાંચ હાથસુધી ઉંચાં વધે છે. સણનાં બીજાં વાળ્યા પછી તેને ચાર ધડીમાં ફણગો ફૂટે છે. સણની સોટીઓ કહોવારાવી તેના રેષા કાઢે છે; પછી તેના ગુણપાટ, દોરડાં ઇત્યાદિ વસ્તુઓ અને કાગળ બનાવે છે. એ કાગળો રૂના કાગળ કરતાં મજબૂત બને છે. સણની સોટીઓની દિવાસળીઓ બનાવે છે. સણનાં બીજાંનું તેલ ઔષધના તથા યંત્રને ચોપડવાના કામમાં આવે છે. સણ ઉંચી પ્રતિના સાણ કરવાના કામમાં આવે છે. ખાટલો બરવાનું વાણ બનાવવાના કામમાં પણ તે આવે છે. એનું ઘાસ ઢોરોને ખાવાના કામમાં આવે છે. સણનાં ઉંચી પ્રતિનાં વચ્ચે પણ બને છે. સાધારણ સણ:—ખાટું તથા તૂરું છે; અને મલ, આમ, ગર્ભ તથા રક્તનો પાત કરનાર, ઉલટીકારક અને ઉષ્ણ હોઈ કફ, વાયુ તથા અંગમેડનો નાશ કરે છે. એનાં ફૂલ:—પ્રદર અને રક્તદોષનો નાશ કરે છે. લઘુ સણ:—તીખું, વાંતિકર અને કફ તથા પિત્તનું નાશક છે. મોટું સણ:—રસ વખતે કડવું, તૂરું તથા ઉલટીકારક છે; અને કફ, વાત, અજીર્ણ, રક્તદોષ, તાવ, કંઠરોગ, હ્રોમ, મુખરોગ, પિત્ત તથા ત્રિદોષનું નાશક છે. સણનાં બીજાં:—શીતળ, ગ્રાહક, ગુરુ તથા બીજા ગુણ ઉપર મુજબ છે. ઉપયોગ:—(૧) ઉધરસ ઉપર:—સણનાં બીજાંનો કાઢો કરી પાવો. (૨) બદ, ગુમડું ઇત્યાદિ ઉપર:—સણનાં બીજાં વાટી પોટીસ તૈયાર કરી બાંધવું એટલે તે જલદી પાકે છે. (૩) વાળા ઉપર:—સણનાં બીજાં વાટી ગરમ કરી સહન થાય તેટલી ગરમ પોટીસ વાળા ઉપર બાંધવી.

૫૭૩ સતાપા—સં. સર્પદંડા, વિપાપહા. હિં. સીતાવ. અં. હરમલ. ફાં. ઇરિપંદ. ઇં.

કેમનરન. શાં રક્ત પ્રાપ્તિ-સ.

સત્તાપાનાં ઝાડ નાનાં હોઈ તે ચણનાં ઝાડ જેવાં હોય છે. એનાં પાંદડાં વધુ ચણનાં પાંદડાં જેવાં હોય કિચિત્ લાંબાં હોય છે. એ પાનનો દર્પટ વાસ આવે છે. એની ઉંચાઈ બે ફાથ હોય છે. એ ઝાડ ચોમાસામાં ઉત્પન્ન થાય છે. એ બગીચામાં વાવવાથી થાય છે. એનાં બીજાં ખસખસ કરતાં બારિક અને કાળાં હોય છે. સત્તાપા:—કડવાં, ઉખ્યુ, સોરક અને વાતનાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) જંતુ (કૃમિ) ઉપર:—ધાણના પાણીમાં સત્તાપાનો રસ નાખી તે પાણી પાવું. (૨) નાનાં બાળકોને શરદી થાય છે તે ઉપર:—જેના પાનમાં સત્તાપાનાં પાનનું પડીકું વાળી તે પડીકું દોરે બાંધી બાળકના ગળામાં બાંધવું; એથી બાળકની શરદી દૂર થશે. (૩) બાળકની છાતી જકડાઈ જઈ શ્વાસ ભેરથી ચાલે તે ઉપર:—સત્તાપાનાં પાંદડાં દૂધમાં મેળવી તે દૂધ પાવું. (૪) બાળકોને શરદીનો વિકાર ન થવા માટે:—બાળાગોળી ખવરાવતી વખતે સત્તાપાનાં ત્રણ પાંદડાં ધસી તે ગોળી તેમાં પાવી; એટલે શરદીનો વિકાર થતો નથી. (૫) બાળકોની ઉંઘરસ ઉપર:—સત્તાપાનાં પાંદડાં દૂધમાં મેળવી તે દૂધ પાવું; અને તે પાંદડાં કાળા કપડામાં બાંધી બાળકના ગળે બાંધવાં; એટલે ગમે તેવી ઉંઘરસ દૂર થાય છે. (૬) બાળકની સસણી ઉપર:—સત્તાપાનાં પાંદડાંનો રસ અને બાવચીનો રસ એકત્ર કરી મધ નાખી પાવો. (૭) જ્વર ઉપર:—સત્તાપાનાં પાંદડાંનો રસ શરીરે ચોળવો એટલે તાવ નીકળી જાય છે. (૮) બાળકની ઉંઘરસ ઉપર:—સત્તાપાનાં પાંદડાંનો રસ અને સુરપીણનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તેમાં મધ અગર જોળ નાખી તે પાવો તથા પાંદડાંનો ચોથો ભાગ કપડામાં બાંધી ગળે બાંધવો; એથી કરી દુસ્તર ઉંઘરસ પણ જશે.

૫૭૪ સપ્તાલુ—સપ્તાલુની ઉત્પત્તિ સવ ઉખ્યુ અને સમશીતોખ્યુ દેશમાં થાય છે. એ ફળ ધણાં ઉત્તમ હોઈ સર્વને એના પર પ્રેમ હોય છે. આ દેશમાં એ ઝાડ ઘણે ઠેકાણે નથી; પરંતુ જોઈએ તેટલાં થવાને હરકત પડતી નથી. જે ફળમાંનો ગર્ભ ઘટ, ત્વચા પાતળી, જે બાજુ ઉપર હમેશાં તાપ પડે છે તેની બીજી બાજુનું અંગ રાતું ચોળ, અંગમાં ગર્ભ પુષ્કળ હોઈ પીળા રંગનું અને રસ વિપુલ હોય, તે ફળ ઉત્તમ જાણવું.

૫૭૫ સફરજન—આ દેશમાં એનાં બીજાં મરનામાંથી આવેલાં હોવાં જોઈએ. સફરજન એ ઉત્કૃષ્ટ મેવામાંનો મેવો છે. આ દેશમાં ધણાક મોટા મોટા લોકોના બાગમાં એનાં ઝાડ છે. સફરજન એ ફળ નાની નારંગી જેવડાં હોય છે. ઉપરથી તે ચપટાં હોય છે. એના ઉપરની પાતળી છાલ છોલી એ ફળ ખાવામાં ઘણાં ઉત્કૃષ્ટ છે. તે ધણાં મીઠાં લાગે છે. એનો રવાદ મધુર હોય છે. એના કકડા સાકરમાં ધાલી રાખી ખાવાથી ઘણાજ સારા લાગે છે.

૫૭૬ સમુદ્રફળ—સં. સમુદ્રફળ. મં. સમુદ્રફળ, જેવરી હીવરી. દિં. કેયફલ. કં. સામુદ્ર-કરકાષ. તં. ખ્યારંગચેટુ. મલાં. સમુદ્રયુ. લાં. ખ્યારંગટોનિયા એક્યુટેન્ચુલા, રેસિમેસા.

સમુદ્રફળનાં ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. એનાં પાંદડાં બદામનાં પાંદડાં જેવાં હોઈ તે કરનાં થોડાં નાનાં હોય છે. એ ઝાડ સમુદ્રકિનારા ઉપર થાય છે. એને જે ફળ આવે છે તે આકારે જયફળ જેવડાં હોય છે. એનો રંગ કાળો હોય છે. એ ફળ ઉપર ઉભાં સરકલાં હોઈ એની છાલ પાતળી હોય છે. સમુદ્રફળ અનેક રોગ ઉપર ચાલે છે. સમુદ્રફળ:—તીખું તથા ઉખ્યુ છે; અને ત્રિદોષ, જૂતઆધા, દાવાનલદોષ, કફ, બ્રમ તથા શિરોરોગનો નાશ કરે છે. એ પાણીમાં ધસી પાવાથી કૃમિનો નાશ કરે છે.* ઉપયોગ:—(૧) બાળકના કફવિકાર ઉપર:—સમુદ્રફળ ઠંડા પાણીમાં ચાર કિંવા બે ચણોડીભાર શક્તિ પ્રમાણે ધસી તે પાણી ત્રણ માસાથી એક તોલા સુધી પાવું; તેથી કરીને ટુરત ઉલટી થઈ કફ નીકળે છે. ઉતાર આપવો પડે તો લી આપવું. (૨) હુક નીકળે તે (શૂળ) ઉપર:—સમુદ્રફળ લીમડાના રસમાં ધસી ચોખડવું. (૩) બાળકના પેટમાં

* દ્રવ્યગુણશિક્ષામાં શ્રી. નગેન્દ્રનાથ સેન લખે છે કે, સમુદ્રફળ પાણીમાં ધસી પીવાથી પેટના ઝીડા મરી જાય છે, પાન વાટીને શરીર પર લેપ કરવાથી ચર્મરોગનો નાશ થાય છે તથા મૂળવાયુ અને સ્નાયુઓની દુર્બળતાનો નાશ કરે છે.

લોહીની ગાંઠ પકે તે તથા પેટશૂળ ઉપર:—સમુદ્રજળ ગાયના દૂધમાં ધસી પાવું. (૪) આંખોના પડળ ઉપર:—સમુદ્રજળ ગાયના ઘીમાં ધસી અંજન કરવું. (૫) કમળા ઉપર:—સમુદ્રજળ ધસી અંજન કરવું અને તલના તેલના કાગળા કરવા. (૬) આઠશીરી ઉપર:—સમુદ્રજળ બકરીના મૂત્રમાં ધસી નાકે પાવું. (૭) આંખના દૂલ ઉપર:—સમુદ્રજળ તુરીઆના રસમાં ધસી અંજન કરવું. (૮) ઉધરસ ઉપર:—સમુદ્રજળ, સુંઠ તથા લાંડીપીપરવું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં નાખી પાવું. (૯) ધંતુરાના વિષ ઉપર:—સમુદ્રજળ ગોમૂત્રમાં ધસી પાવું. (૧૦) સન્નિપાત ઉપર:—સમુદ્રજળ પાણીમાં ધસી અંજન કરવું. (૧૧) સ્પર્દશ ઉપર:—સમુદ્રજળ લસણના રસમાં ધસી અંજન કરવું. (૧૨) કૃમિ ઉપર:—સમુદ્રજળ પાણીમાં ધસી પાવું.

પ૭૭ સમુદ્રશોક—સં. સમુદ્રશોક. મં. સમુદ્રશોક. દિં. દિનજલ. બં. દિનજલગાઠ. લાં. અરજરીઆ રપેસિઓસા.

એને સમુદ્રશોક પણ કહે છે. સમુદ્રશોકના વેદા હોય છે. એનો વિસ્તાર મોટો થાય છે. એનાં પાંદડાં મોટાં હોય તે ઉપર મોટી રેખાઓ હોય છે. પાંદડાં સાધારણ હથેળી જેવડાં મોટાં થાય છે. એનાં ખીઆં વીર્યસ્તંભક છે. એનાં કુમળાં પાંદડાંનું શાક થાય છે. સમુદ્રશોક—ગ્રાહક, વાતુલ, અતિ પિત્તલ અને કફકર છે. ઉપયોગ:—(૧) વાતવિકાર ઉપર:—અળવીનાં પાંદડાંનાં પતર-વેલીઆં પ્રમાણે આનાં પતરવેલીઆં કરી ઘીમાં તળી ખાવાં. (૨) ગુમડાં વગેરે પાકી કુટવા મારે:—સમુદ્રશોકનાં પાંદડાં લાવી ગરમ કરી ઉલટાં બાંધવાં. સુલટાં બાંધવાથી ફૂટેલ ગુમડાં (ત્રણ) રૂઝાય છે.*

પ૭૮ સમેરવો—સં. શાલિપર્ણી. મં. સાલવણ, રાનગાંબ, ભુમશેવરા. કાં. ડાવ. દિં. સરિવન, શાલવન, ગૌરીસર, દિધરૈય. બં. શાલપાની. કં. મુરલુબેને, મુરેલેહોન્ને, કાડગાંજ. તં. શિયાકુપના. ઔ. શારપાણી. લાં. ડેસ્મોડિયમ ગેન્ટેટિકમ. પં. સરિવન, સમેર. તં. સપાકુપોવ, સપાકુપોવા, મુયાકુપોન્ના. ઉં. શારપાણિ.

આ જાડને મરાઠીમાં રાનગાંબે પણ કહે છે. સમેરવાનાં જાડ બસુંદીનાં જાડ જેવાં હોય છે. એ એક ત્રણ-ચાર ફુટ ઉંચાઇવાળો છોડવો છે. એ કાંકણ, બંગાળ અને મધ્યપ્રદેશમાં પોતાની મેળે ઉગે છે. એ ખારે મહિના રહે છે. ઉનાળામાં એનાં પાંદડાં વગેરે જનાવરો ખાઇ બચ તોપણ તે જાડ સૂકાતું નથી. એની દાંડલીનો ઘેરાવો શુમારે એક ઈંચ સુધી હોય છે. એનાં પાંદડાં ખાલી પ્રમાણે ત્રિદળ હોઈ તે શુમારે બે આંગળના દીંટડા ઉપર આવે છે. એ પાંદડાંને આકાર કાંઈક નાની અરણી જેવો દીર્ઘ વર્તુળ, પરંતુ તેનાથી જરા મોટો હોય છે. ખીજે બેદ એ છે કે, નાની અરણીનાં પાંદડાં પીળાશ પડતાં હોય છે અને આ કાળાશ પડતાં હોય છે. એ પાંદડાં પારિભ્રમકનાં પાંદડાં જેવાં કાત્રાવાળાં પરંતુ તે કરતાં લાંબાં અને પહોળાં હોય છે. એનું દીંટડું ચાર આંગળ સુધી પીળા રંગનું હોય છે. બન્ને ત્રિદળ પાંદડાંની વચમાં અંતર શુમારે બે-ત્રણ ઈંચનું હોય છે. પાંદડાંની પાછળની બાજુ કાંઈક રાખોડી રંગની હોય છે. દરેક પાંદડાં નજીક પુષ્પકોશ પ્રમાણે કાંઈક રાતો લાગ હોય તેની અંદરની બાજુએ ધોળા કાંબ જેવો પદાર્થ હોય છે. એને નાનાં નાનાં લીલા રંગનાં ફૂલ ખારે માસ આવે છે. એના છેડા તરફ શિંગોના તોરા લાગે છે. તેની લંબાઇ આશરે એક વેંત હોય છે. એકેક તોરામાં એકબીજાને વળગેલી બારીક બારીક અને ચપટી એવી સેંકડો શિંગો આવે છે. દરેક શિંગની લંબાઇ અર્ધા ઈંચથી પાંચા ઈંચસુધી અને પહોળાઈ ૧ થી ૧૧ દોરાની હોય છે. તેમાં ૬ થી ૮ સુધી સાંધા હોય છે. એનો ઉપયોગી ભાગ મૂળ છે. દશમૂળમાં અને લઘુ પંચમૂળમાં સમેરવાનાં મૂળ આવે છે. લઘુ પંચમૂળમાં સમેરવો, નાનો સમેરવો (પિઠવણ), ભોરિંગણી, ઉભી રિંગણી અને એખરનાં મૂળો આવે છે.

એનાં મૂળ જખમ જલદી રૂઝાઇ જવા માટે લીલાં વાડીને ત્રણ ઉપર બાંધવાં. એનાં મૂળ સર્વ પ્રકારના તાવ ઉપર અને સુવાવડીના તાવ ઉપર ગુણુકારી છે. લઘુ પંચમૂળનો કાઠો દાઢીઓ

* સમુદ્રશોકનાં પાંદડાં વડનાં મોટાં પાંદડાં જેવાં અને પાછળની બાજુએ સફેદ રવાંટીવાળાં હોય છે. એનાં પાંદડાં વડનાં પાંદડાં જેવાં કઠોર ન હોતાં તે નરમ હોય છે.

તાવ, દમ અને ક્ષદોષથી ચનાર સર્વ રોગ ઉપર આપવો યોગ્ય છે. બૃહત્ પંચમૂળ એટલે બીલી, અરણી, અરલુ, સિવણ અને પાટલા એનાં મૂળ, એનો કાઠો તાવ અને દૂધિત હવાથી ચનાર રોગ ઉપર આપવો. ઉપરનાં દશે મૂળ(એજ દશમૂળ)નો કાઠો ઉપરનો ઉપર રહેનાર તાવ, છાતીના રોગ, મસ્તકરોગ અને બીજા રોગો ઉપર ઉત્તમ ગુણકારી છે. લઘુ પંચમૂળ એ પિત્ત ઉપર યોજવાં અને બૃહત્ પંચમૂળ એ વાયુ અને કફ ઉપર યોજવાં. સમેરવોઃ—રસકાળે કડવો, ધાતુવર્ધક, ગુરુ, ઉષ્ણ, વૃષ્ય, રસાયન તથા સ્વાદુ છે; અને વાયુ, વિષમજ્વર, મેહ, અર્શ, સોજો, સંતાપ, દમ, શોષ, કૃમિ, ત્રિદોષ, ઉધરસ, તાવ, ઉલટી તથા અતિસારનો નાશ કરે છે. લઘુ પંચમૂળઃ—સ્વાદુ, બલકર, લઘુ, કિંચિત્ ઉષ્ણ, ધાતુવર્ધક, ગ્રાહક તથા કડવાં છે; અને કફ, પિત્ત, વાયુ, વાતપિત્ત, જ્વર, ઉધરસ, અશ્મરી, ત્રિદોષ, દમ, શ્વેત, અમિમાંઘ તથા અરુચિનો નાશ કરે છે. બૃહત્ પંચમૂળઃ—કડવાં, તુરાં, મધુર, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપન, તીક્ષ્ણ તથા પાકકાળે લઘુ છે; અને મેદોષદ્વિ, કફ, વાયુ, દમ તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે. દશ મૂળઃ—ત્રિદોષ, દમ, ઉધરસ, સુસ્તી, સોજો, જ્વર, આનાહ-વાયુ, મસ્તકપીડા, પાર્શ્વપીડા, અરુચિ, અપનંત્રક વાયુ, હેડકી, અગ્નિમાંઘ, શૈત્ય તથા પરસેવાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) ગુદમ, શૂળ, દ્વેદ્રોગ અને ધ્યાસ ઉપર દશમૂળાદિ કાઠોઃ—સમેરવો (સાલવણ), પીઠવણ (પીલુડી, પોપટી), બોરિંગણી, ઉભી બોરિંગણી અને ગોખર, એ લઘુ પંચમૂળ; બીલી, અરણી, પાટલા, સિવણ અને અરલુ, એ બૃહત્ પંચમૂળ; એ દશ મૂળનો કાઠો કરી જવખાર અને સિંધવ નાખી પાવો. (૨) દૃઢ્યશૂળ, પૃષ્ઠશૂળ અને કટિશૂળ ઉપરઃ—દશમૂળનો કાઠો તથા નિકાઠો કરી પાવો. (૩) સૂવારોગ, મોહ, ઝાંઝો અને સન્નિપાત ઉપરઃ—દશમૂળના કાઠામાં લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ નાખી પાવું. (૪) મૃદગર્ભ (આડું આવે તે) તથા મૃતગર્ભ બહાર પડવા માટેઃ—નાભિ, અસ્તિ અને જગ, એ રથને સમેરવાનાં મૂળાંઓને લેપ કરવો; એટલે ગર્ભ બહાર પડે છે. (૫) વાતગલગંડ ઉપરઃ—દશમૂળ વાટી લેપ કરવો. (૬) સન્નિપતિ તથા યોનિશળ ઉપરઃ—દશમૂળ, બીલાં અને ધાવડીનાં ફૂલના કાઠામાં ૩ બીંજવી યોનિમાં રાખવું. (૭) કર્ણુ-શૂળ ઉપરઃ—બૃહત્ પંચમૂળ આઠ આંગળ લાંબાં લઈ તે મૂળને ૩માં વિંટાળી તેલમાં પલાળી દેવતાથી સળગાવવાં અને તે મૂળ ઉમાં રાખી તેમાંથી જે તેલ નીચે પડે તે કિંચિત્ ગરમ કરી કાનમાં રેડવું; એટલે કાનમાંનું શ્વેત તુરત દૂર થાય છે. (૮) આદાશીશી ઉપરઃ—સમેરવાનો કાઠો કરી નાકમાં નાખવો. (૯) મેદોરોગ ઉપરઃ—બૃહત્ પંચમૂળનો કાઠો મધ નાખી પાવો. (૧૦) ગર્ભપાત થયો હોય તેના ઉપરઃ—લઘુ પંચમૂળનો કાઠો કરી તેમાં શીખવેલી પેજ (ચોખ્ખાની કાંજી) થી નાખ્યા સિવાય આપવી. (૧૧) તેલના ઢાઝેલા વ્રણ ઉપરઃ—જૂનો સમેરવો લાવી તેની રાખ કરવી અને તે પાણીમાં કાલવી ચોપડવી. (૧૨) અર્ધાંગ વાયુ ઉપરઃ—દશમૂળનો કાઠો હિંગ અને સિંધવ નાખી પાવો. (૧૩) ધનુર્વાત ઉપરઃ—દશમૂળનો કાઠો પાવો અને સરસિયું અંજે ચોળવું. (૧૪) જીર્ણજ્વર, ધ્યાસ, કાસ, મસ્તકશૂળ અને સળેખમ ઉપર પંચમૂળી ક્ષારઃ—લઘુ પંચમૂળનાં મૂળ લાવી થોડાં કચરી તેમાં આઠગણું દૂધ અને દૂધથી ચોગણું પાણી નાખી દૂધ રહે ત્યાંસુધી કઢવી પાવું. સંપૂર્ણ જીર્ણજ્વર ઉપર દૂધનું ઔષધ ઉત્તમ છે, એમ જાણવું. (૧૫) કંફ, પાંક, જ્વર, અતિસાર, સોજો, સંમહણી, ઉધરસ, અરુચિ, કંઠરોગ અને દ્વેદ્રોગ ઉપરઃ—સુંદ અને દશમૂળનો કાઠો પાવો. (૧૬) ધ્યાસ, કાસ અને પાર્શ્વશૂળ ઉપરઃ—દશમૂળનો કાઠો કરી તેમાં એરંડમૂળનું ચૂર્ણ નાખી ખાવા આપવો. (૧૭) પેટનું ફૂલવું અને શૂળ ઉપરઃ—દશમૂળના કાઠામાં એરંડતેલ, હિંગ અને સંચળ નાખી પાવું. (૧૮) મૂત્રક્રમ્હ અને મૂત્રાશ્મરી ઉપરઃ—લઘુ પંચમૂળનો કાઠો પાવો. (૧૯) વાતકુંડલિકા, વાતઅસ્તિ અને અઘીલા મૂત્રરોગ વગેરે ઉપરઃ—દશમૂળનો કાઠો શિલાજિત અને સાકર નાખી પાવો. (૨૦) વાતોદર, સોજો અને શૂળ ઉપરઃ—એરંડતેલ દશમૂળના ચૂર્ણમાં મિશ્ર કરી પાવું અથવા દશમૂળનો કાઠો ગોમૂત્ર અથવા શિલાજિત અને દૂધ નાખી પાવો. (૨૧) આદાશીશી, સૂર્વાવર્ત અને મસ્તકશૂળ ઉપરઃ—દશમૂળના કાઠામાં થી અને સિંધાલૂ નાખી નસ્ય આપવું. (૨૨) ઉન્માદરોગ ઉપરઃ—દશમૂળના કાઠામાં થી નાખી આપવું.

૫૭૯ સરગવો—સં. શિશુ. મં. શેવમા. કાં. શેગટ. વં. મુંગના. તું. નર્ગે. હિં. સહ-
જના. કં. નુગિવ. ઈં. હોસરેડીરટ્ટી. લાં. મોરિગાપેરીગોરપેર્મા. તૈં. મુલંગા. તાં. મોરંગ.
મલાં. મુરિના. ગોમં. માશિંગ.

સરગવાનાં ઝાડ ધણાંજ મોટાં થાય છે. એનું લાકડું ધિમારતના કામમાં આવતું નથી. એનાં પાંદડાં ખારિક હોય છે. એનાં કુમળાં પાંદડાંનું, ફૂલનું અને શિંગોનું શાક કરે છે. સરગવો ઉષ્ણ હોઈ વાતહારક છે. વગડામાં ચનારી એક સરગવાની જાત છે, એને વગડાઉં સરગવો કહે છે. સરગવો—તીખો, કડવો, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, રુચિકર, અગ્નિદીપક, પાચક, સારક, લઘુ, હૃદય, ખારો તથા પિત્તકોપન છે; અને કફ, વાયુ, મુખ્મજ્જ, પ્રણ, કૃમિ, આમ, વિષદોષ, વિદ્રધિ, ખરોળ, ગુલ્મ, સોજો, કંડૂ, ઉપદંશ, મેદોરોગ, ગંડમાળા, અપચી, ગલગંડ તથા નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. એની શિંગો—તૂરી, અગ્નિદીપક, સ્વાદુ તથા મધુર છે; અને કફ, પિત્ત, શૂળ, ક્રોધ, જ્વર, ક્ષય, શ્વાસ તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે. એનાં ખીઆં—તીખાં, ઉષ્ણ, ચક્ષુષ્ય તથા અવૃષ્ય છે; અને કફ, વાયુ, સોજો, વિદ્રધિ, મેદોરોગ, ગંડમાળા, અપચી, વિષદોષ, ગુલ્મ, પ્રણ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એનાં ખીઆં ધસી નસ્ય કરવાથી મસ્તકશૂળ મટી જાય છે. એનાં રૂલ—તીખાં, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ તથા ચક્ષુષ્ય છે; અને સ્નાયુરોગ, સોજો, કૃમિ, કફ, વાયુ, વિદ્રધિ, ખરોળ તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે. એનાં પાંદડાં—તીખાં, ઉષ્ણ, રુચિકર, અગ્નિદીપન, પાચન, પથ્ય તથા સારક છે; અને વાયુ, કૃમિ, કફ તથા જ્વરનો નાશ કરે છે. કાળો સરગવો—(શોભાંજન) અતિ ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, રુચ્ય, અગ્નિદીપન, પાચન, ખારો, કડવો, વિદાહી, ગ્રાહક, અવૃષ્ય, પિત્તલ તથા રક્તકોપન છે; અને કફ, કૃમિ, વાયુ, વિષદોષ, વિદ્રધિ, પ્લીહા, શૂળ, ગુલ્મ તથા વાળાનો નાશ કરે છે. સફેદ સરગવો—(શ્વેત શીમુ) તીક્ષ્ણ, રુચ્ય, અગ્નિદીપન, કડવો, સારક તથા મધુર છે; અને મુખ્મજ્જ, સોજો, વાયુ તથા અંગના દુઃખાવાનો નાશ કરે છે. એનાં રૂલ—શીત, સ્વર્ચ, તૂરાં, લઘુ, ગ્રાહક, ચક્ષુષ્ય, રક્તપિત્તપ્રસાદન તથા ગ્રાહક છે; અને કફ, પિત્ત, વાયુ, શિરોવ્યથા તથા કૃમિનાં નાશક છે. એનાં પાંદડાં—ચક્ષુષ્ય, સ્વાદુ, શીતલ, શુક્લ, સ્નિગ્ધ તથા ગુરુ છે; અને વાત, પિત્ત, મેદ તથા કૃમિનાં નાશક છે. રાતો સરગવો—(રક્તશીમુ) મદાવીર્યવાન, મધુર તથા રસાયન છે; અને સોજો, આધ્માન, વાયુ, પિત્ત તથા કફનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) નેત્રરોગ ઉપર—સરગવાનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તેમાં મધ નાખી અંજન કરવું; એટલે તિમિરાદિક સર્વ નેત્રરોગ દૂર થાય છે. (૨) સર્પદંશ ઉપર—સરગવાની જાલ, કડવાં તુરીઆંનાં ફળ અને અરિહ એકત્ર વાટી રસ કાઢવો અને તેમાં કાળી જીરી વાટી પાવો. (૩) હેડકી ઉપર—સરગવાનાં મૂળનો કાઢો પાવો. (૪) કાન વહેતો હોય તે ઉપર—સરગવાનાં ફૂલ ચૂકવી તેનું ચૂર્ણ કરી તે કાનમાં નાખવું. (૫) વાતગુલ્મ ઉપર—સરગવાનાં પાંદડાંના રસમાં એક તોલો સાકર મેળવી ૩ દિવસ પાવો. (૬) મળમૂત્રથી બેભન થયો હોય તે ઉપર—સરગવાનાં પાંદડાંનો રસ પાશેર કાઢી તેમાં ૧ તોલો સિંધવ નાખી પાવો. (૭) ગંડમાલ ઉપર—સરગવાના અંગનું દૂધ, ઘોળા ગુલજાશીના કાંદા અને મરીનો ઠંડા પાણીમાં ધસી લેપ કરવો. (૮) વાળા ઉપર—સરગવાની જાલ અથવા મૂળ કૂટી (ખાંડી) ઉપર બાંધવાં. (૯) નળવાયુ ઉપર—સરગવાની જાલનો રસ ૪ પૈસાભાર, આદુનો રસ બે પૈસાભાર અને મધ ૬ માસા એકત્ર કરી ૭ દિવસ આપવું. (૧૦) જીભમાં કાત્રા પડે તે ઉપર—સરગવાનાં પાંદડાં દરેક વખતે ચાવી તેનો રસ માળવો; અને કાત્રા સારા થયા પછી કુંવાર શેકી તેના ગર્ભમાં સાકર નાખી ૭ દિવસ પાવો. (૧૧) જલદીથી પ્રસવ થવા સાડ—સરગવાનાં મૂળનો રસ પાણી નાખી ઉકાળી પગે ચોપડવો. (૧૨) બાળકોના પેટના ભાર ઉપર—વગડાઉં સરગવાની જાલનો રસ એક ચમચાભાર કાઢી તેમાં તેલુંજ માચનું બી નાખી ૩ દિવસ પાવો. (૧૩) સોમલના વિષ ઉપર—સરગવાની જાલનો રસ ૪ પૈસાભાર અને અર્ધો શેર દૂધ એકત્ર કરી પાવું. (૧૪) ખરોળ ઉપર—સરગવાની જાલનો કાઢો કરી તેમાં લીંડીપીપર અને મરીની બૂકી નાખી પાવો. (૧૫) કેડ કાટે તે ઉપર—સરગવાની જાલ કચરી ગરમ કરી બાંધવી. (૧૬) સર્વ પ્રકારના વાયુ ઉપર—વગડાઉં સર-

મવાનો કદ લાવી તેનો રસ કાઢી પાવે; એટલે સર્વ વાયુની પીડા દૂર થાય છે; અથવા સરગવાની ઊલનો પાટો ખાંધવો. (૧૭) અંબો આવે તે તથા સર્વ નેત્રરોગ ઉપર:—સરગવાનાં પાંદડાંના રસમાં મધ નાખી અંજન કરવું. (૧૮) અંતર્વિદ્રધિ ઉપર:—સરગવાના કાઠમાં હિંગનો કદક નાખી પાવો. (૧૯) ખેડા ઉપર:—સરગવાનાં પાંદડાંનો રસ ચોપડવો. (૨૦) વિષમજ્વર ઉપર:—કાળા સરગવાની ઊલવું ચૂર્ણ ગોળ અને ધાણામાં આપવું. (૨૧) પથરી ઉપર:—સરગવાનાં મૂળનો કાઠો કરી પાવો. (૨૨) મસ્તકશૂળ ઉપર:—સરગવાનાં પાંદડાંના રસમાં મરી ખરલ કરી તેનો લેપ કરવો. (૨૩) ગુમડાં ખેસી જવા માટે:—સરગવાની ઊલ ધસી ચોપડવી. (૨૪) કફજન્ય મસ્તકશૂળ ઉપર:—સરગવાનાં બીઆં પાણીમાં ધસી નાકમાં તેવું પાણી પાડવું.

૫૮૦ સરસવ—સં. સર્પપ. મં. સિરસવ. હિં. સરસો. કં. બિલીય સાસવેયતપ્પલુ. અં. ઉર્ફે—અર્બાચદ. કાં. સર્પક. ઇં. સિનાપિસ આલ્મા. લાં. એસિકા કેમ્પેસ્ટ્રીસ. બં. સરિષા.

એ એક રાષ્ટ્રની જાત છે. સરસવની ઉત્પત્તિ ગુજરાતમાં ધણી થાય છે. એનાં બીઆં રાષ્ટ્રના જેવાંજ રાતા રંગનાં હોઈ રાઈ કરતાં કિંચિત્ મોટાં હોય છે. સરસવનું તેલ કાઢે છે. તેને સરસિયું કહે છે. એ ખાવાના અને વધાર કરવાના ઉપયોગમાં આવે છે. સરસવનું તેલ અથાણામાં નાખે છે. સાંધારણ રાતા સરસવ:—તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, કડવા, તીખા, કિંચિત્ રક્ષ, અગ્નિદીપક, રક્ત-પિત્તકર તથા પિત્તક્ર છે; અને કફ, વાત, કંઠ, કોઢ, થળ, કૃમિ, રાક્ષસપીડા તથા ગ્રહપીડાનો નાશ કરે છે. એનાં પાનની ભાજી:—ગુરુ, ઉષ્ણ, સ્વાદુ, ખાટી, પિત્તક્ર, સારક, તૂરી તથા ખારી છે અને કફનાશક છે. કાળા સરસવ:—કડવા, તીખા, ઉષ્ણ, પિત્તક્ર તથા દાહક છે; અને ગુદમ, કંઠ, કોઢ, વ્રણ અને વાતશૂળનો નાશ કરે છે. સિદ્ધાર્થ (ધોળા સરસવ):—કડવા, તીખા, ઉષ્ણ તથા રુચ્ય છે; અને વાતરક્ત, ગ્રહપીડા, અર્શ, સોજો, ત્વઘોષ, વિષ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. સરસવનું તેલ:—દીપન, લેપન, સ્વર્ષ, તીક્ષ્ણ, કડવું, તીખું, ઉષ્ણ, પિત્ત રક્તદૂષક તથા લઘુ છે; અને વાતવિકાર, કફવિકાર, કૃમિ, કોઢ, કર્ણશૂળ, શિરોગ્રહ, કંઠ, મેદોરોગ, અર્શ, કર્ણરોગ, કુદરોગ, શિત્ર કોઢ તથા દુષ્ટવ્રણનો નાશ કરનાર હોઈ બસ્તિકર્મ વિષે ઉત્તમ છે. ઉપ-યોગ:—(૧) શ્વાસ ઉપર:—સરસવનું તેલ ગોળમાં આપવું. (૨) અપચી (ગંડમાળનો ભેદ) રોગ ઉપર:—સરસવ, કડવા લીમડાનાં પાંદડાં અને લિલામો, એ સમભાગે લઈ ખાળી રાખ કરી તે ખોડાના મૂત્રમાં કાલવી લેપ કરવો. (૩) કાનમાંના કીડા દૂર થવા ઉપર:—સરસિયું તેલ કાનમાં પાડવું; એટલે કાનમાં ગમેલા કીડા મરણ પામે છે. પછી તેને યુક્તિએ બહાર કાઢવા. (૪) કર્ણનાદ, કર્ણશૂળ અને બાંધીય ઉપર:—સરસવનું તેલ (સરસિયું) કાનમાં નાખતા જવું.

૫૮૧ સુવા (સુવા)—સં. શતાઘ્ના. મં. બાળાંતરેષ, શેપૂ. દેં. શેપુ. હિં. સોયા. બં. શુલ્કા. કં. સખ્ખશિંગે, સાલુક-ગિડ. તં. સદાપા, શતાકુપી. તાં. શઙકુરિપ. કાં. તુષ્મેશ્વત. અં. શીત-વ્વનબજ્જલ. ઇં. દિલસીડ. મલાં. ચાંતુકુપ્પા. લાં. એનિથમ્ એવિયોલેન્સ.

સુવાના છોડ શુમારે ખે હાય ઉંચા વધે છે. એને તોરા આવે છે. તેમાં તેનાં બીઆં હોય છે, તેને સુવા કહે છે. સુવાનું શાક વાતદારક છે. જેના શરીરમાં વાયુ છે તેણે આ ભાજી રોજ ખાવી. સુવા:—કડવા, તીખા, સ્નિગ્ધ, મેઘ્ય, ઉષ્ણ, દીપન તથા બસ્તિકર્મ પ્રશરત છે; અને વાત, કફ, દાહ, નેત્રરોગ, જ્વર, થળ, ઉલટી, વ્રણ, અતિસાર, આમ તથા તરસનો નાશ કરે છે. એની ભાજી:—મધુર, દુગ્ધવર્ધક, ઉષ્ણ, દીપક, બલકર તથા પથ્યકર છે; અને ગુદમ, થળ, વાત તથા જ્વરનો નાશ કરે છે. વનસુવા:—મધુર, કડવા, સ્નિગ્ધ, તીખા, પાચન, લઘ, સ્વાદુ, કિંચિત્ ઉષ્ણ, બલકર તથા ધાતુવર્ધક છે; અને વાત, પિત્ત, કફ, ત્રિદોષ, પ્લીહા, કૃમિ, નેત્રરોગ, ક્ષતક્ષય, ક્ષય, રક્તદોષ, અર્શ, યોનિશૂળ, મલસ્તંભ, ઉધરસ, વાંતિ તથા અગ્નિમાંલનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) વાતવિકાર ઉપર:—સુવા, દેવદાર, હિંગ અને સિંધવનું ચૂર્ણ આકાના દૂધમાં બીંજવીને લેપ કરવો; એટલે અસ્થિવાત, કટિવાત અને સંધિવાતનો ત્રણ દિવસમાં નાશ થાય છે.

૫૮૨ સહદેવી—સં. મહાબલા, સહદેવી, પીતપુષ્પી. મં. સહદેવી. કાં. તુપકડી. હિં. સહદેહ.

અં ૦ ઇંડ્રપલ. કં ૦ વેશ્વદુરવે. તાં ૦ નેમદિ. મલાં ૦ પરિના પુવાંકુરતલા. લાં ૦ સિદ્ધાહોંપીદિલિમા.

સહદેવીને મરહીમાં “આસોડી” પણ કહે છે. સહદેવીનાં ઝાડ ચોમાસામાં સર્વ સ્થળે ઉત્પન્ન થાય છે. એ ઝાડની ઉંચાઈ બે હાથ સુધી હોય છે. સહદેવીનાં પાંદડાં લીલાં હોય છે અને શુભારે બે આંગળ પહોળાં હોય છે. આ ઝાડ ઉપર નાનાં નાનાં ખીળાશ પડતા રંગનાં ફૂલ આવે છે. રાતમાં અને બીજે સ્થળે આ ઝાડ પુષ્કળ થાય છે. આ ઝાડનાં પાંદડાંને અને ફૂલોને સુગંધી વાસ આવે છે. સહદેવી તાવનો નાશ કરનારી છે. એના ગુણ બળદાણા જેવાળ છે. ઉપયોગ:— (૧) વિષમજ્વર ઉપર:—રવિવારે સવારે સ્નાન કરી ઝાડ ઉપર પોતાની ડાયા પડવા ન દેતાં પૂર્વાભિ-મુખે ઉભા રહી સહદેવીનાં મૂળ ખોદી કાઢવાં, તે કાળા દોરાએ રોગીના હાથે કિંવા મળામાં બાંધવાં. (૨) અંગ બહાર આવે તે ઉપર:—સહદેવીનાં પાંદડાંને રસ હાથ ઉપર મસળી અંગ (ગુદા અથવા યોનિ) અંદર બેસાડવું એટલે પુનઃ બહાર આવતું નથી. (૩) મુખરોગ ઉપર:—સહદેવીનાં મૂળનો કાઢો કરી તેના કાગળા કરવા. (૪) પરસેવો લાવવા માટે:—સહદેવીનાં મૂળનો કાઢો કરી પાવો. (૫) ગંડમાળા ઉપર:—સહદેવીનાં મૂળ પુષ્પ નક્ષત્રમાં હાથે બાંધવાં. (૬) તાવ ઉપર:—સહદેવીનાં મૂળની ટોપી કરી માથે નાખવી અથવા રસ આપવો એટલે તાવ ઉતરશે. (૭) સિદ્ધિ કાઢ ઉપર:—અખાસાધ (પીળા) રંગનાં ફૂલોવાળા સહદેવીનો રસ ચોપડવો. (૮) ઉંઘ લાવવા માટે:—સહદેવીનાં મૂળ માથે બાંધવાં.

પટ૩ સંત્રાં—સં ૦ મધુકુકુટિકા. હિં ૦ સંત્રા, મીઠા નીંબુ. બં ૦ કમલા નિંબુ. મં ૦ સંત્રે નિંબુ.

એ ઝાડ લિંબુડી જેવડાં હોય છે. એનાં ફળ નારંગી જેવડાં હોય તેનો રંગ રતાશ પડતો હોય છે. એ લિંબુ ખાવામાં ખટમીઠાં લાગે છે. એના યોગથી મોંમાં રવાદ આવે છે. એ રક્ત સાફ કરનાર અને ઠંડાં છે.*

પટ૪ સાગ—સં ૦ શાક. મં ૦ સાગ, સાયા. હિં ૦ સાગવન. બં ૦ શેગુન. કં ૦ તેગ, ત્યાગ-મત્તિ. તૈં ૦ તેકુ. તાં ૦ ટેકુમારં. તું ૦ ટેકિ. ગોં ૦ તિક્કયરકુ. ફાં ૦ ફિલ્લોરસ. અં ૦ ફિલ્લોરસ. ઇં ૦ ઇંડિયન ટીક ટ્રી. લાં ૦ ટેક્ટોનાગ્રાંડિસ. મલાં ૦ ટેકુ. ઉં ૦ સિંગુર.

સાગનું ઝાડ મોટું થાય છે. મલખાર, ગુજરાત, બ્રહ્મદેશ એ જગ્યાએ એની ઉત્પત્તિ ધણી થાય છે. એ ઝાડ પચાસ હાથ ઉંચું વધે છે અને તેનો પરિધ પણ મોટો હોય છે. આ ઝાડ ધણું જૂનું થતાં સુધી તેનું લાકડું બહુ ઉપયોગી થતું નથી. પાકા સાગના લાકડાની યોગ્યતા શિસમના લાકડા બરાબર છે. એનાં પાંદડાં મોટાં હોય છે. એને ચોળવાથી લોહી જેવો રાતો રંગ નીકળે છે. સાગનું લાકડું સર્વ પ્રકારના લાકડામાં વધારે ટકાઉ છે. એ પાણીમાં કહોતું નથી અને કડવું હોવાથી તેને કીડા લાગતા નથી. ઇમારતી અને બીજા સુનારકામની અંદર આ લાકડાનો જેટલો ખપ છે તેટલો બીજા લાકડાનો નથી. સાગનું ઝાડ:—શીત, તૂરં, ગર્ભસંધાન તથા સ્થૈર્યકર છે; અને રક્તપિત્ત, અર્શ, વાયુ, પિત્ત, અતિસાર તથા કાઢનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ:—તૂરાં, કડવાં, વિશદ, લઘુ, રક્ષ તથા વાતકોપન છે; અને પ્રમેહ, કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. એની ઊલ:—મધુર, રક્ષ તથા તૂરી છે અને કફનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) મૂત્રાધાત અને પથરી ઉપર:—સાગનું બી આશરે અધુરું ઠંડા પાણીમાં ધસી પાવું અને કુંટી ઉપર તેનો લેપ કરવો. (૨) સપંદશ ઉપર:—સાગનાં મૂળ ધસી પાવાં. (૩) રતવા ઉપર:—સાગનાં સૂકાં પાંદડાં અને કાંચળાના કકડા બાળી તેની રાખ કરવી અને તેલમાં ખરલ કરી લેપ કરવો; અથવા સાગનાં લીલાં પાંદડાંને રસ કાઢી ઉકાળવો તથા રાખડી જેવો જાડો થપા પછી લેપ કરવો. (૪) આગંડુક ગરમી અને ધાતુસ્થાનની કડકી ઉપર:—સાગનાં બીઆં શક્તિ પ્રમાણે અને રોગનું જ્વર દેખાય તે પ્રમાણે એકથી ત્રણ સુધી ઠંડા પાણીમાં અંદનની પેડે ધસી તેમાં જીરાની અને સાકરની ભૂખી નાખી તે ચટાડવાં. (૫) ધાતુસ્થાનની ઉબાળતા અને મૂત્રકૃમ્હ ઉપર:—પાશેર દૂધ અને તેટલુંજ પાણી એકત્ર કરી તેમાં સાગનાં બીઆંનું ચૂર્ણ દોઢ માસો નાખી ૭ દિવસ પાવું. (૬) શ્લીષ્ઠ,

* સંત્રાં:—અમ્બમધુર, શાતળ, સ્નિગ્ધ, સચિકર, મુખશુદ્ધિકારક, કફવધક તથા પાકમાં જારી છે; તેમજ વાતપિત્તનો નાશ કરે છે.

જાણીક (રાક્ષસ) અને ઉદરોગ ઉપર:—સાગની ઝાલનો કાઢો કરી તેમાં ગોમૂત નાખી તે પાવો. (૭) કુરસાનો વિષાર ઉખળી લોહી વહેવા લાગે તે ઉપર:—સાગનાં કુમળાં અંકુર ખારિક વાડી પાણીમાં ડાલવી તે પાણી સાત તોલા સુધી પાવું; એટલે જલદી ગુણુ આવે છે. (૮) શીત-પિત્ત ઉપર:—સાગનાં લીલાં પાંદડાં પાણીમાં ઉકાળી રનાન કરવું. (૯) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:—ગોખાના ધોવરામણમાં સાગનાં ખીઆં એક અથવા બે ધસી તેમાં સાકર નાખી તે પાવું.

પટપ સાટોડી—સં પુનર્નવા. મં પુનર્નવા, ઘેટુળી. કાં ખાપરી, સાંઠ. પં ઇટસિઠ. હિં વિષખપરા, સાંઠ, ગદ્દપૂર્ણા. ખં શ્વેતપુષ્પા. કં બિળેબેલ્લડકિલુ, સનાડિડા. તં તેલાઅટાતામા-મિટી. તાં મુછિરાટે. મલાં તાલુતામા, તામિળામા. અં હંદકૂડી. ઇં રપ્રેડિંગ હોગવીડ. લાં બોરહાવિયા ડિક્કૂળ. વં વસુ. રાં માં સાંઠા.

આ એક સર્વ જગ્યાએ ઉકરડા ઉપર અને વિશેષ કરીને રેતાળ જમીનમાં થનારી વેલ છે. એ ગુલબાંસીની જાતની “નાયકટાજિનેશિયા” નામના ઉદ્ભિજ્જ વર્ગની છે. એનાં પાંદડાં નાનાં, મોટાં, જાડાં, દળદાર, આકારમાં તાંદળજાની લાજ જેવાં અને ઘટ્ટ હોય છે. તેના ઉપર નાના ઘંટ-ના આકારનાં પુષ્પકેશનાં ગુલાખી, રાતાં અથવા સફેદ રંગનાં ફૂલો આવે છે. એમાં ધોળી, રાતી અને કાળી, એવી ત્રણ જાતિ છે. તે પૈકી કાળી જાત કોષ્ઠક રચણેજ મળે છે. રાતીનો વિસ્તાર સર્વ ઠેકાણે મળે છે. વર્ષાઋતુમાં એ વધારે મળી આવતી હોવાથી એને વર્ષાજ, વર્ષાલવ, પ્રાવૃષા-યણી, એવાં નામો પણ આપેલાં છે. શેફડી, સારણી એ નામ તેના શરીરીમાંના અંતર-ખાણ સોળે નહિ જેવો કરવાના અને સારક ધર્મના લીધે છે. સાટોડીનો ઔષધિભાગ મૂળમાં રહેલ છે, એમ રસાયનશાસ્ત્રીઓએ દર્શાવેલ છે. ઇં સં ૧૮૮૬ ની સાલમાં મિસ્ટર સ્ટીફન્સને રસાયન-પ્રયોગથી એના મૂળની પરીક્ષા કરીને તેમાં એક “અલકલોઇડ” એટલે ક્ષાર-પ્રકૃતિનું સત્ત્વ, એક શર્કરા જેવો અને એક રાજ જેવો પદાર્થ મળે છે, એમ જાહેર કરેલ છે. ક્ષાર-પ્રકૃતિનો પદાર્થ કેટલો મળે છે તેનો તેમણે ઉલ્લેખ કરેલ નથી; પરંતુ ટાર્ડેટ એ રૂપથી નિરાળો કાઢેલ પદાર્થ તેમણે એક સસલાના પેટ ઉપરની ત્વચામાં નાખ્યો, તે પ્રયોગમાં એક દશાંશ ગ્રેન લોહીમાં પ્રવેશ થયા ઉપર દોઢ કલાકમાં સસલાના મૂત્રનું પ્રમાણ ત્રણગણું વધ્યું. એ ઉપરથી “બોઅર લાપિન” સત્ત્વ ઉત્કૃષ્ટ મૂત્રજ છે, એમ સિદ્ધ થયું. ઇં સં ૧૮૮૨ ની સાલમાં રાજપૂતાનામાંની પાંચભદ્રા તરફની લૅસ્પિટલ ઉપરના ડૉક્ટરે સાટોડીના સર્વાંગનો કાઢો કરી મરી સાથે પાંચ તોલા પ્રમાણે દ્રવ્ય રાગીને આપ્યો. તે પૈકી આઠ જણનું મૂત્ર વધ્યું અને તેનાથી અનિશ્ચય પરસેવો થયો. સિલોન મધ્યેના ઇં જયસિંહે પણ એના મૂત્રજ ગુણસંબંધી પોતાની ખાત્રી કરી છે. એના મૂત્રજ ગુણમાં વિશેષતા એ છે કે, એ ઘણાજ સુખકારક મૂત્રરચક છે. દ્રેન્ય લોક આટલીસ એટમાં પરમિયા ઉપર એ આપે છે. ઉદરોગ ઉપર એ ઉત્તમ ગુણકારી છે. મૂત્રમાર્ગે સર્વ પાણી કાઢી ઉદર ચોખ્ખું કરે છે.

દક્ષિણમાં કેટલેક ઠેકાણે સાટોડીને “ઘેટુળી” પણ કહે છે. એ જાડ જમીનજરોગર વેલા-ની પેઠે પ્રસરે છે. એમાં ત્રણ જાત પૈકી ધોળી સાટોડીને ધોળાં ફૂલ આવે છે અને જાડનાં સર્વ અંગ ધોળાં હોય છે. રાતીને રાતાં ફૂલ આવે છે. એ જાડ પડતર જમીનમાં અને ગામમાં પણ થાય છે. ધોળી વધારે ગુણવાળી છે. એને ઠાંકણમાં “ખાપરી” અને ગુજરાતમાં “ખાપરિયો” પણ કહે છે. લાલ સાટોડીની વેલ સફેદતા કરતાં વધારે ફેલાય છે; એનાં પાન વસુના પાન જેવડાંજ પણ થોડાં પાતળાં હોય છે. સફેદ પુનર્નવાના પાનની પાછળના ભાગમાં ગોળ લાલ રેખા હોય છે. લાલ સાટોડીને તેવી હોતી નથી. સફેદ ફૂલવાળી સાટોડીના પાનનું શાક ઘણા માણસો ખાય છે. પરંતુ લાલ જાતનું શાક કરતા નથી. લાલ વધારે તીક્ષ્ણ છે. ધોળી સાટોડી:—કડવી, ઉષ્ણ, તીખી, તૂરી, રચ્ય, અગ્નિદીપક, રક્ષ, મધુર, સારક, ખારી તથા હ્રદય છે; અને વાયુ, કફ, સોળે, ઉધરસ, અર્શ, વ્રણ, પાંદુરોગ, વિપદોષ તથા શ્વેત નાશ કરે છે. આનાં પાંદડાંનો ગુણ ઉષ્ણવીર્ય છે. રંડતપુનર્નવા (ગદ્દપૂર્ણા. લાલ સાટોડી):—કડવી અને સારક છે; તેમજ સોળે, રક્ત-પ્રદર, પાંદુ અને પિત્તનો નાશ કરે છે. નીલ પુનર્નવા:—કડવી, તીખી, ઉષ્ણ અને રસાયન છે; તેમજ હ્રદય, પાંદુ, સોળે, શ્વાસ, વાત અને કફનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ફૂલ ઉતરવા

આટો:—ધોળી સાટોડીનાં મૂળ ધસી અંજન કરવું. (૨) નેત્રની કંડૂ (ખરજ) અને ગળતી આંખ ઉપર:—ધોળી સાટોડીનાં મૂળ મધમાં અથવા દૂધમાં કિંવા માઠા(ભાંગરા)ના રસમાં ધસી આંજવાં; એટલે કંડૂ દૂર થાય છે. મધમાં ધસી આંજવાથી આંખ ગળતી મટે છે. (૩) પડળ દૂર થવા માટે:—ધોળી સાટોડીનાં મૂળ પાણીમાં ધસી અંજન કરવું. (૪) રતાંધળાપણા ઉપર:—ધોળી સાટોડીનાં મૂળ કાંજમાં ધસી ચોપડાં. (૫) શોકોદર અને સોજા ઉપર:—ધોળી સાટોડીનાં મૂળનો કાઢો કરી પાવો અને સોજા ઉપર લેપ કરવો; અથવા સાટોડી અને સુંઠનો કઢક કરી પાવો. (૬) રક્તાશી ઉપર:—સાટોડીનાં મૂળ હળદરના કાઢામાં આપવાં. (૭) ગુદમરોગ અને પ્લીહા ઉપર:—સાટોડીનાં પંચાંગનું ચૂર્ણ, ગોમૂત્ર અને સિંધવમાં આપવું. (૮) કમળી ઉપર:—સાટોડીનાં પંચાંગનું ચૂર્ણ મધ અને સાકરમાં ખાવું. અથવા કાઢો કરી કિંવા રસ કાઢી પાવો. (૯) મસ્તકરોગ અને જ્વરરોગ ઉપર:—સાટોડીનું પંચાંગ ઘી અને મધમાં આપવું. (૧૦) રોગ ન થવા માટે:—સાટોડીનું પંચાંગ દૂધ અને સાકરમાં આપવું. (૧૧) વિંછીના વિષ ઉપર:—ધોળી સાટોડીનાં મૂળ રવિવારે લાવી રાખવાં. તે ચાવી ખાવાથી વિંછીનું વિષ ઉતરે છે અથવા સાટોડીનાં મૂળ ધસી લેપ કરવો. (૧૨) દંતરોગ ઉપર:—સાટોડીનાં મૂળ, લોધર અને ફૂલાવેલી ફટકડીનું પાણી કરી તેના કેગળા કરવા. (૧૩) અંતર્વિદ્રધી ઉપર:—સાટોડીનાં મૂળ અને વાયવરણની છાલનો કાઢો કરી પાવો. (૧૪) અમ્લપિત્ત ઉપર:—રોજ સવારે ધોળી સાટોડીનાં તાજાં એ મૂળ ચાવી ખાવાં. તે ઉપર એ પહોર સુધી કાંઠ ખાવું નહિ. એ પ્રમાણે ૧૪ દિવસ કરવું. (૧૫) ચોથીઆ તાવ ઉપર:—ધોળી સાટોડીનાં મૂળ દૂધમાં પ્રાશન કરવાં; અથવા પાનમાં ભક્ષણ કરવાં. (૧૬) સોજા ઉપર:—સાટોડી, દેવદાર, સુંઠ અને વાળાનો કાઢો ગાયનું મૂત્ર નાખી પ્રાશન કરવો. (૧૭) ગુદમ અને જલોદર ઉપર:—ધોળી સાટોડીનાં મૂળ સમભાગ સિંધવ નાખી વાડી તેનો કઢક કરવો અને તેમાં ઘી નાખી તે ગુદમ ઉપર આપવો; તથા મધ નાખી જલોદર ઉપર આપવો અથવા જલોદર ઉપર ધોળી સાટોડીનાં મૂળનું ચૂર્ણ મધમાં ખવરાવવું. (૧૮) આંખમાં રેલ પડે તે ઉપર:—ધોળી સાટોડીનાં મૂળ રવિવારે લાવી ધૂપ દહ કાને બાંધવાં. (૧૯) સર્વાંગ સોજા, ઉદર, પાંડુ, સ્થૂલતા અને કફ ઉપર:—સાટોડી, કડવે, લીમટો, કડવાં પંડોળાં, સુંઠ, કડુ, દારુહળદર, ગજો અને બાળદરડાનો કાઢો પાવો. (૨૦) કૂતરાના વિષ ઉપર:—સાટોડીનો રસ પાવો. (૨૧) સર્વાંગ સોજા ઉપર:—કડુ, કરિયાતું અને સુંઠ મેળવાને સાટોડીનો કાઢો આપવાથી સર્વાંગ સોજા નહિ જવો થશે. (૨૨) પુનર્નવા તૈલ:—૪૦૦ તોલા સાટોડીનાં મૂળ લઈ તેનો ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં ચતુર્થાંશ કાઢો કરી તેમાં ત્રિકટુ, ત્રિકલા, કાકડાશિંગી, ધાણા, કાયફળ, કચોરા, દેવદાર, ગહુલા, કોળ, સાટોડી, અજમે, કાળીજીરી, એલચી, પદ્મકાષ્ઠ, તજ, તમાલપત્ર, સુંઠ, રેણુકળીજ અને નાગકેસર, આ પ્રત્યેક ઔષધો એકેક તોલો લઈ કઢક (લુગદી) કરી કાઢામાં મેળવી ૧ શેર તેલ તૈયાર કરવું. એનાથી કમળો, પાંડુરોગ, હલીમક, શ્વાસ, ખરોળ, ઉદર, જીર્ણજ્વર અને મલાવરોધ(કબજાઆત)નો નાશ થાય છે. (૨૩) પુનર્નવાદિ ધૂત:—સાટોડી, ચિત્રક, દેવદાર, લીંડીપીંપર, પીંપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, સુંઠ, જવખાર અને દરડે, એ દરેકનો આઠ આઠ તોલાનો કઢક કરી નાખી દશમૂળના ૧૨૮ તોલા કાઢામાં ૪૨ તોલા ઘી તૈયાર કરવું. એ સોજા ઉપર ઉરતાદ છે. x

x (૧) પ્રસૂતા સ્ત્રીની કષ્ટી માટે:—બાળકનો જન્મ આપતી વખતે દુ:ખ થતું હોય તો સ્ત્રીના હાથથી થોડા ચાવડા લઈ સાટોડીના રોપા પર નાખી નમસ્કાર કરી અભિપ્રાય કહીને જડ બોલી લાવવી. (સીધી જડ રહે તો પુત્ર થશે, વાંકી જડ રહે તો પુત્રીનો જન્મ થશે.) એ જડના એ કટકા કરવા. એક દરવાજામાં બાંધવો અને બીજો સ્ત્રીની કમ્મર પર બાંધવો. બાલકના જન્મ થવા પછી જડના ટુકડા કાઢી લેવા.

(૨) જ્વર ઉપર:—એકાંતરા, તરીઆ અને ચોથીઆ તાવવાળા રોગીના જમણા હાથની નાડી પર પુનર્નવા(સાટોડી)ની જડ અધકચરી કરીને તાવ આવવાથી એ કલાક પહેલાં બાંધી દેવી. સ્ત્રીઓના ડાબા હાથ પર બાંધવી. આ જડ બાંધવાથી તાવ આવતો રોકાઈ જાય છે.

૫૮૬ સાજડ (સોજ) — સં. સતાહુન. હિં. જન. કં. કેપુપતિ. તે. ધર્મધર્મી. લાં. ટરમિમેલિયા એલા. મં. આહન.

સાજડની વૃક્ષો મોટાં મોટાં થાય છે. એ જાડનાં લાકડાં મજબૂત હોય છે. વહાણ બનાવવામાં તથા ઇમારતમાં આ લાકડાનો ઉપયોગ થાય છે. સાજડનાં પાંદડાં લાંબાં હોય છે. સાજડમાં ઘોળા અને કાળા એવી બે જાત છે. ઘોળા સાજડનો રંગ ઘોળો હોય છે. સાજડની કુમળી ખાલ રંગના કામમાં આવે છે; એને “સાદડા” પણ કહે છે. ઉપયોગ:—(૧) આગંતુક જખમ ઉપર:—ઘોળા સાજડની છાલની થેપલી કરી તે જખમ ઉપર બાંધવી; એટલે ત્વરિત ભરાઈ આવે છે. (૨) નાનાં વાછરડાંને (દૂધના યોગથી પેટમાં) રોગ થાય છે તે ઉપર:—સાજડની કુમળી માંજર ખવરાવવી. (૩) તબાગરમી ઉપર:—સાજડની માંજર, બોરડીનાં પાંદડાં અને આમળાં, એ એકત્ર વાટી તેનો રસ હાથ અને પગને તળાએ મર્દન કરવો. (૪) ફેાલો કુટવાને માટે:—સાજડની છાલનો અને કાળા વુળસીનો રસ કાઢવો; (એને રાખ કહે છે.) એમાં ચોખાના કુસ્કા નાખી એકત્ર કરી રાખવું. ખટાશ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તેની પોટીશ બાંધવી. (૫) પક્ષાઘાત ઉપર:—સાજડની રાખ ઉપર બાંધવી એટલે તે ભાગ ઉપ્પુ થઈ તેનું જડત્વ દૂર થાય છે. (૬) કંફ ઉપર:—સાજડની રાખ મધમાં આપવી.

૫૮૭ સાત્વીન—સં. સપ્તપર્ણ. મં. સાતવીણ. હિં. છી-સતવન, સ-છ-તોનાં. બં. છાતીમ. કં. એલેલેગ. લાં. આલ્સ્ટોનિયા સ્ફોલેરિસ. તેં. ઐડાકુલ, અરિટાકુ.

સાત્વીનનાં જાડ મોટાં મોટાં થાય છે. એ કાંકણ પ્રાંતમાં પુષ્કળ છે. એનું લાકડું ઇમારતના કામમાં ઘણું ઉપયોગી નથી. સાત્વીનની એક કુખને સાત પાંદડાં હોય એનો આકાર શીમળાનાં પાંદડાં જેવો લાગે હોય છે. સાત્વીનની છાલ અતિશય કડવી છે. *સાત્વીન:—કડવી, ઉપ્પુ,

(૩) સોજા ઉપર—નં. ૨૧માં લખેલ ક્વાથ પીવરાવવો તથા નીચે લખેલો મલમ સારા શરીરમાં (મોઢાનો ભાગ છોડીને) માલીશ કરવો, જેથી આશ્ચર્યદાયક લાભ બહુજ થોડા સમયમાં જણાઈ આવે છે. મલમની વિધિ—

કાળી બકરીનું ઘી તોલા ૨ તથા પારો તોલા ૫ એક ખરલમાં નાખી લીમડાના દંડથી સૂર્યના તાપમાં બેસીને ઘુટવું જ્યારે કાળો રંગ થઈ જાય ત્યારે ૨૦ તોલા સુધી થોડું થોડું ઘી નાખતા જવું. જ્યારે વીસ તોલા ઘી તથા પારો સારી રીતે ઘુટાઈને મલમ તૈયાર થઈ જાય ત્યારે ભરી રાખવો. આ મલમથી સૂર્યના તાપમાં સુવરાવી માલીશ કરવી, જેથી લયંકર સોજો થોડા સમયમાંજ ઉતરી જાય છે.

* સુશ્રુતસંહિતામાં—શરદીના તાવ ઉપર આ પ્રમાણે ઇલાજ કહેલ છે:—“સાત્વીનની છાલ, ગળો, લીમડાની અંતરછાલ, એ બધાં તોલા લઈ એનો ક્વાથ કરી આપવો.” ચામડીના રોગમાં ઘણાક ઉપચારમાં એની છાલ નાખે છે. આ જાડના સંખમાં કેટલાક ભોંકામાં એવો જમ છે કે, વગડામાં સર્વ વૃક્ષો વર્ષમાં એક દિવસ એને માન આપવાને માટે એની પાસે આવે છે. ૪૦ સં. ૧૬૭૮ માં મેષ્ટિરીડે અને ૪૦ સં. ૧૬૭૪માં રમ્પીઅસે આ વૃક્ષનું ચિત્ર પ્રકટ કરીને દેશી વેદો એને ઔષધતરીકે વાપરે છે, એમ કહ્યું હતું. એ પછી ૪૦ સં. ૧૮૩૬માં મિં. નેમોયાએ એના પાચનશક્તિવર્ધક અને જ્વરનાશક ગુણ પ્રકટ કર્યા. ૩૦ ગિવસને ૪૦ સં. ૧૬૫૩માં એના ગુણનું વર્ણન ફાર્માસ્યુટિકલ જર્નલમાં છપાવ્યું હતું. ઇંગ્રેજ ઔષધોમાં એને માઢી, પાચન, શક્તિવર્ધક, કૃમિનો નાશકર્તા અને તાવની નાશક માનેલ છે. મનીલાના એક ગ્રૂપ નામના વેદે એની છાલમાંથી ડિએટીન નામનું સ્ફટિક ન બંધાય (જમી ન જાય) એવું સત્ત્વ તપાસ કરીને કાઢ્યું છે. અમેરિકાના ફાર્માસ્યુટિકલ એસોસિએશનના—૪૦ સં. ૧૮૭૭ના રિપોર્ટમાં લખેલ છે કે:—“આ વૃક્ષ સ્પુઓનના ટાપુમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યાંના રહેવાસી ભોંકો એને ડીટા કહે છે. તેઓ એને પાચનશક્તિવર્ધક અને જ્વરનાશક માને છે; અને વારંવાર આવનાર તથા ઘણા દિવસના આંતરે અથવા શરદીની હવામાં ઉત્પન્ન થનાર તાવમાં આ ઔષધ અસહ્ય વાપરે છે. એનું

અમિદીપક, મહમંધી, તૂરી, સ્તિન્ધ, સારક, હલ તથા સુગંધી છે; અને મણુ, ચતદોષ, ત્રિદોષ, કૃમિ, દમ, કાઠ, ગુલ્મ તથા ચળનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) નળવાયુ ઉપર:—સાત્વીનની ઊલ ટોપરા સાથે ૭ દિવસ ખાવી અને પથ્થ પાળવું. (૨) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:—સાત્વીનની કુંખોનો રસ સાકર નાખી પાવો. ઉતાર—ઘી અને ભાત. (૩) સાંદ્રમેહ, જવર, શૂળ અને ગુલ્મ ઉપર:—સાત્વીનની ઊલનો કાઠો પાવો. (૪) વ્રણ ભરાધ આવવા માટે:—સાત્વીનની ઊલ દૂધમાં વાટી લેપ કરવો.

પટ્ટ સાપસૂન—(નાની નોળવેલ):—સંઁ અદિમંધા, ગંધનાકુલી. મં સાપ સંદ. હિંઁ ઇશ્વરમુલ. બંઁ રાક્ષના વિશેષ.

સાપસૂનના વેલા હોય છે. એમાં કાળા અને ઘોળા એવી બે જાત છે. એનાં પાંદડાં નાગર-વેલના જેવાં ઠીંટાની પાસે પહોળાં હોય છે. કાળા સાપસૂન વધારે ગુણવાળી છે. સાપસૂન ઘણી કડવી છે. સાપસૂનની બૂકી સર્પના મોંમાં નાખવાથી તે હતવીર્થ થાય છે. ઉપયોગ:—(૧) સર્પના વિષ ઉપર:—કાળા સાપસૂનનાં મૂળ અને અરિકા અથવા ઘોળા ચણેડીનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ધસી તે પાણી થોડી થોડી વારે પાવું; કિંવા એકલાં સાપસૂનનાં મૂળ ધસી પાવાં. (૨) સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર:—કાળા સાપસૂનનાં મૂળ પાણીમાં ધસી તેમાં મરી વાગી પાવાં. પથ્થ—ઘી અને ભાત. (૩) પટકી (કાલેરા) અને પેટપીડ ઉપર:—સાપસૂનનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ધસી પાવાં. (૪) બાળકના કૃમિ ઉપર:—સાપસૂનનાં મૂળ દૂધમાં ધસી પાતાં જવું અથવા નિત્ય બાળાગોળામાં ધસી પાવાં; એટલે કૃમિવિકાર થશે નહિ.

પટ્ટ સામ્બદાણા—(મં સાગુ, સામ્બદાણાએ જાડ.) એ જાડ માડવૃક્ષની એક જાત છે. એની ઉંચાઇ ત્રીસ-ચાળીસ હાથ હોય છે. એ જાડ જૂનું થયા પછી કાપી તેનો વચલો ભાગ કાઢી લે છે. પછી તેને ખાંડી તેનો લોટ થાય એટલે તેને પાણીનો છમકો મારે છે. પછી તે ચાળણીમાં નાખી છણે છે, તેથી કરી તેની બારિક ગોળાઓ થાય છે તેને સામ્બદાણા કહે છે. સામ્બદાણા પાચક હોષ પૌષ્ટિક છે. વૃદ્ધ, બાળક અને રોગીને આ દાણા ધણા હિતકર છે.

પટ્ટ સારકુળ (સાલેકુ, ધુપેડો)—સંઁ શલ્લકી, શાલવૃક્ષ. મં સાલાધ. દંઁ સારકુળ. પરિણામ બહુજ સંતોષકારી આવે છે.” આ રિપોર્ટથી વિદ્વાન વૈદ્યોનું ધ્યાન એની તરફ ખેંચાયું હતું. હાલમાં ઉપર કહેલું સત્ત્વ સારામાં સારા કિવનાઇન કરતાં પણ વધુ ગુણકારી મનાય છે. કિવનાઇન અને ડિએટીન બન્નેનાં સત્ત્વ સમાન માત્રાથી અપાય છે અને બન્નેનું સરખુંજ પરિણામ આવે છે. કિવનાઇન વધારે પ્રમાણમાં આપવાથી કાનને બહેરાપણું ઉત્પન્ન કરે છે, ઉંઘ આવતી નથી. આનાં પરિણામ આ પદાર્થથી આવતાં નથી. વળી એની અસર ધણીજ તાડીદે અને કદી નિર્દુશ ગયા વગર થાય છે. નાનાં નાનાં બાળકોને આની માત્રા ૦.૫ ગ્રામ અને મોટાને ૧ ગ્રામ આખા દિવસને માટે બસ છે. આ માત્રા આપતી વખતે અવશ્ય કરીને અવરચા, જાત, પ્રકૃતિ આદિ વિચાર આવશ્યક છે. પોટીસના રૂપમાં પણ આ દવા આપવાથી ફાયદાકારક અસર થાય છે. બનાવવાની રીત આવી છે:—સાત્વીનની ઊલ ફોર્નફોર અથવા ચૂનો એ દરેક અર્ધા અર્ધા શેરને ગરમ પાણીમાં મેળવીને ખીર જેવું કરવું અને લૂગડાની ઉપર પાથરી બગલમાં, હાથના સાંધામાં અને ધુટણોની ઉપર લગાવી સારી રીતે સૂકાઇ ગયા બાદ બદલતું રહેવું. આ પ્રમાણે અસર થતાં સુધી લેપ કરવો અને સૂકવવું. લશ્કરી ઇસ્પીતાલોમાં ડિટેઇન કિવનાઇનના બદલામાં વપરાય છે. જૂના જાડ અને મરડાના રોગમાં આ ઊલ ઉત્તમ અસર કરે છે; અને તાવ આખા પછી પેટની પાચનશક્તિ ઓછી થઇ હોય તો તેને સુધારે છે. અરકસંહિતામાં રસ, બીજ અને ઊલને વાતપિત્તપ્રક્રમનકારક, કોલનાશક, ઉર્દનાશક અને શીતનિવારણ કહેલ છે. સુમુતસંહિતામાં એને કફવાતપ્રક્રમન, અરુચિનાશક, ગુલ્મચળનાશક, આમપાચક અને ઉર્દવાતપ્રક્રમન કહેલ છે. ઊલ કંઈક સુગંધિત, ગરમ, ખાટી અને કડવી હોય છે; તથા ખાવાથી થોડો તુલાળ થઇ જૂખ લાગે છે. તાવ ઉતરી જાય છે તથા સોજા અને શૂળ નાશ પામે છે. ઉપર લખેલ ડિટેઇન સત્ત્વ વગર ઊલમાંથી ઇકાપીઝીન અને ઇકાઠીનીન નામનાં બીજાં બે સત્ત્વ નીકળે છે.

હિં. સાલમ, સલમ. ૩૦ તદિ, તદ્વિનિગ્ધ, આનેખ્યાલ. તે. પારંગિસાંખ્યાણિ તા. કુંદરકં. મં. ચિતિતિ. લા. બોસવેલિયા ચેરીરેરા.

સારકળનું જાડ મોડું થાય છે. એ જાડ ધણું કરીને કુંગરાળ પ્રદેશમાં ધણું થાય છે. એનાં પાંદડાં અમથીઆનાં પાંદડાં જેવાં થાય છે. એને ત્રિકોણ અને ત્રીચોડા (આંખીલા) જેવડાં ફળ આવે છે. એ ફળનું અથાણું સાઈ થાય છે. સારકળનું લાકડું ઈમારતના ઉપયોગમાં આવતું નથી. એ જાડને ગુગળ જેવો ઘોળો રસ આવે છે. એ ગુગળ જેવો ધૂપ છે. એને “કુંદર” કહે છે. આ જાડ ખાનદેશમાં રાજ્યલુધાટ ઉપર ધણું થાય છે. આ જાડનો રંગ લીલો દેખાય છે. એના લાકડાનાં ચાટવો, ધાન્ય ભરવાની પાલી વગેરે થાય છે. સારકળ:—શીતવીર્ય, પૌષ્ટિક, કડવું, મધુર, તૂરં તથા ગ્રાહી છે; અને કોઠ, રક્તદોષ, કફ, વાયુ, પિત્ત, અર્શ, વ્રણદોષ, પક્વાતિસાર તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. એનાં ફૂલ:—કફ, વાયુ, અર્શ, કોઠ તથા અરોચકનાં નાશક છે. એનો ગુંદર (કુંદર, શેષકુંદર):—મધુર, કડવો, તીક્ષ્ણ, તીખો, સિન્ધ, ઉષ્ણ તથા ત્વચાને હિતાવહ છે; અને જ્વર, પ્રસ્વેદ, કફ, મુખરોગ, વાયુ, પ્રદર, રક્તવિકાર, ગ્રહપીડા, અલક્ષ્મી, રક્તાતિસાર અને જંતુ એ સર્વનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) આંખો આવે તે ઉપર તથા આંખોમાંની બળતરા શાંત થવા માટે:—સારકળનાં પાંદડાં વાટી રાત્રે આંખો ઉપર પાટો બાંધવો. (૨) સંધિવાત વગેરે ઉપર:—સારકળનાં પાંદડાં વાટી તેનો પાટો બાંધવો. (૩) પ્રદર અને રક્તાતિસાર ઉપર:—સારકળનો ગુંદર રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે મસળી તેમાં સાકર નાખી તે પાવું. (૪) રક્તાતિસાર ઉપર:—સારકળની છાલ દૂધમાં વાટી મધ નાખી પાવી.

૫૮૧ સાલમ—(સં. સાલીમકંદ. મં. સાલમમિશ્રી.) તુર્કસ્તાન, અરબસ્તાન, ઇરાન વગેરે દેશમાં સાલમની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. હિંદુસ્તાનમાં પણ એ કંદની બે-ત્રણ જાત મળે છે. એ જાડ કાંઈક નાગદમણીના અથવા દળદરના જાડ જેવું છે. એને નિકટ પ્રિતિની જમીન બેઠાએ. તેનાં મૂળમાંથી ફણગા ફૂટી જાડ થાય છે તે જુદાં હોય છે; તથા જેમાંથી સાલમ થાય છે તે જુદાં હોય છે. એ મૂળ કાઠી લાત્રી ગરમ પાણીમાં ધુએ છે. પછી જાડ ખાદીના કપડાથી તેના ઉપરની છાલ યોળી નાખે છે, તેથી કરી તે ઘોળી શુષ્ક દેખાય છે. પછી તાંબાના ત્રણ ઉપર નાખી તેને દેવતાની આંચ આપે છે. એજ સાલમ કહેવાય છે. સાલમ ધણીજ પૌષ્ટિક છે. ઘણાખરા તુર્ક અને આરબ લોકો એનુંજ અન્ન સેવન કરે છે. સમુદ્રમાં ઘણા દિવસ રહેવાથી ખલાસી લોકોને “ નાવિક રક્તાપત્તરોમ ” થાય છે. તેઓને સાલમના લોટની કાંજ કરી આપવાથી તેમનો ઉપદ્રવ કમી થઈ તે નીરોગી બને છે. સાલમમાં ઘોળી, ચરાખ, લસણીઆ, પંખદાર અને દૂધમુસળી એવી પાંચ-છ જાત છે. સાલમ:—ઉષ્ણવીર્ય, બલકર, મધુર, ધાતુવર્ધક, કડવી, ગુરુ, રસાયન તથા પૌષ્ટિક છે; અને ક્ષય, પ્રમેહ, પિત્ત, રક્તદોષ, આમદોષ, કમળો તથા કુંભકમળનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) પ્રદર, પેશાબમાં ધાતુનું જંતું અને ધાતુવિકાર ઉપર:—દરેરોજ સવારે અને સાંજે ઘડી દિવસે સાલમ, ઘોળી મુસળી અને પંખળી મિશ્રી, એ સમભાગ લઈ ત્રણે જણસોનું ધણું આરિક ૩ માસા ચૂર્ણ ૩ માસા સાકર સાથે દર વખતે ત્રણ તોલા દૂધમાં મેળવી આપવું; એટલે ઉપલા રોગ દૂર થઈ પુષ્ટિ આવે છે. (૨) પુષ્ટિને માટે:—સાલમનો પાક કરી ખાવો, કિંવા સાલમમિશ્રીનું ચૂર્ણ કરી પાણી અને દૂધમાં ખાઈ તેમાં સાકર નાખી તે સેવન કરવું. (૩) સંગ્રહણીરોગ ઉપર:—સાલમ (દૂધમુસળી) છાશમાં કિંવા ચોખાના ધોવરા-

x કુંદરનેજ શેષકુંદર કહે છે; તથાપિ ઘણા ખરા લખાડ ગાંધીઓ એના બદલે બેરબે આવે છે. શેષકુંદરની પીળાશ પડતી ગુંદરના જેવી પણ નાની કણીઓ હોય છે. એને દેવતા ઉપર નાખી ધૂપ કરવાથી મુડદા જેવો વાસ આવે છે. કુંદરને વાટી પાણીથી યોળી બનાવી દુખતી દાઢના કોતરમાં રાખવાથી તેમાંથી લાળ ટપકી દુખાવો જલદી શાંત થાય છે. કુંદરને હિં. કુંદર, ગુંદરોસા; બં. કુંદરખોટી; મં. અવલગુંદર, સાલમહીક; કં. ઈડબોલ; ફા. કુંદરશ્મી. ખોટી મસ્તકી, રમી મસ્તકી; અ. કુંદરેજકર, વિસ્તજ; તે. કુંદરમુ; ઇ. એલિબેલમ અને લા. બોસવેલિયા ચેરીરેરા કહે છે.

મળમાં વાટી ૧ તોભો આપવી અને પથ્થને માટે જાણ અને જાત ખાવા આપવાં. (૪) પુષ્ટિ અને મળશુદ્ધિ થવા માટે—સાલમનાં ફળ (એ મોત રિંગણીનાં ફળ જેવાં હોય અંદરનાં ખીખાં અતિશય કઠિન હોય છે.) ૪ તોલા, પાંચશેર દૂધમાં નાખી માવો કરવો; તે તેમ ને તેમજ એક રાત્રિ રાખવો. પછી તે ઉપર પાણી આવે તે પહેલાં દિવસે પાવું અને ખીજ દિવસથી માવામાં સાકર ૪૦ તોલા અને ઘી ૪૦ તોલા નાખી તે મિશ્રણ દરરોજ એ તોલા ખાવું.

પદ્મર સામો—સં ૦ સ્યામાક. હિં ૦ સાંવા, સમા. કં ૦ સાળિ. બં ૦ સ્યામાવાસ. મં ૦ સાંવા. તૈં ૦ સ્યામાલુ. શાં ૦ શામાખ. લાં ૦ પેનીકમ ક્રમેન ટેશીઅમ.

સામો—એ ધાન્ય ધણે ઠેકાણે થાય છે. એના રોપા ટીંચણથી કમ્મર જેવડા થાય છે. સામો, આ ધાન્ય વરી(મેરીઆ)ને ધણુંજ મળતું છે; પરંતુ એ વરી કરતાં કિંચિત્ મોટું હોય છે. સામો કાંકણમાં થતો નથી. સામામાં કાળી અને ઘોળી એવી એ જાત છે. સામાનો જાત ગરીબ લોકના ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. એનો ઉપયોગ ધણું કરી દલકી પ્રતિના લોકમાં થાય છે. મંદવાડમાં સામોનો જાત ખાવા આવે છે. સામો—મધુર, શીતળ, શોષક, રક્ષ, તૂરો, લઘુ, વાતકર તથા ગ્રાહક છે; અને કફ, પિત્ત, રક્તપિત્ત તથા વિષદોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) અન્નદ્રવ-શૂળ ઉપર—સામો અગર કોદરા અથવા કાંગ(પ્રિયંગુ)ના ચોખા નાખી કરેલી ક્ષીર હિતકારક છે.

પદ્મ સાંધરૂખ—(સં ૦ સંધિરૂક્ષ) એ જાડ મોટાં થાય છે. એનાં પાંદડાં વેંતલર લાંબાં હોઈ આકારે કડાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એની જાલ અસ્થિભંગ ઉપર ધણીજ ઉત્તમ છે. એમાં જે અવલ પ્રતિનાં જાડ છે તેને “લવંગી સાંધરૂખ” કહે છે. એનો એવો ચમત્કાર છે કે, એનું પાંદડું વચ્ચેવચ્ચથી ચીરી નાખ્યા પછી કેટલીક વારે જોઈએ તો તેના સાંધા મળી જઈ પૂર્વવત્ પાંદડાં જેવું પાંદડું થાય છે. એ જાડ દક્ષિણ કાંકણમાં કાંઈ કાંઈ ઠેકાણે થાય છે. આવી અત્યંત ઉપયોગી અને જેમાં વિલક્ષણ પ્રભાવ છે એવી વનોપધિ ધમ્મરે આ આર્ય ભૂમિમાં ઉત્પન્ન કરવાથી આપણા પરાક્રમી પૂર્વજોએ તેનો ઉપયોગ કરી આપણું રક્ષણ કર્યું; અને પોતાનું સામર્થ્ય પરદેશીને ઉત્તમ પ્રકારે દેખાડ્યું. તેમના વંશજોએ હમણાંના કાળમાં એવી ઉપયોગી વનોપધિનો ઉપયોગ ન કરતાં પરદેશી મોહક વસ્તુઓમાં લુપ્ત થઈ સર્વ જગતને આપણી નજાણાં શામાટે બતાવતી ? ઉપયોગ—(૧) અસ્થિભંગ ઉપર—સાંધરૂખની જાલ કચરી લાગેલા હાડકા ઉપર ૩ દિવસ બાંધવી.

પદ્મ સિંગોડાં (શિંગોડી)—સં ૦ શુંગાટક. મં ૦ શિંગાડા. કં ૦ શિંગાડે. હિં ૦ સિંધાડા. શાં ૦ સુરંદનન. ઇં ૦ વૉટરકેલ્ટ્રોપ. લાં ૦ ટ્રાપાનિસ્પિનોઝા. બં ૦ પાણિકલ, સિંધાડે. તૈં ૦ પરિકેમદું.

સિંગોડાં તળાવના માથોડું—અધુરું માથોડું પાણીમાં થાય છે. એના વેલા લાંબા હોઈ તેને કારેલીનાં પાંદડાં જેવાં પાંદડાં આવે છે. સિંગોડાનો આકાર મોટો ચમત્કારિક દેખાય છે. એને કાંટા જેવી ત્રણ અણીઓ આવે છે. સિંગોડાનું શાક થાય છે. એને સૂકવી લોટ કરી લાપસી, પુરીઓ, લાડુ વગેરે અનેક પદાર્થો કરે છે; અને તે ઉપવાસના દિવસે ખાય છે. સિંગોડાં પોષ્ટિક છે. સિંગોડાં—અતિવૃષ્ણ, લઘુ, રુચિપ્રદ, મેહદાટકારક, કફકર, ગ્રાહક, શુક્રલ, વાતલ, તૂરો, મધુર, ગુરુ, શીતળ, તર્પણ તથા સ્વાદુ છે; અને પિત્ત, દાહ, રક્તદોષ, મેહ, ભ્રમ, ત્રિદોષ, સોજો તથા સંતાપનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) સ્ત્રીનો મૂઠગર્ભ વધવા અને મર્લિંચીના રક્તસ્રાવ ઉપર—સિંગોડાં અને કચરાની લાપસી કરી દૂધમાં આપવી.

પદ્મ સિવણ—સં ૦ કાશ્મરી. મં ૦ સિવણ. હિં ૦ બં ૦ મંભારી, ખુમેર. કં ૦ સિવન્નિ. તાં ૦ પેશ્યમિલ. મલાં ૦ કુમલ. તૈં ૦ સાક્ષાંગુલુડીચેદું. લાં ૦ મિલાઈના આર્બોરીઆ.

સિવણનાં જાડ મોટાં મોટાં થાય છે. એ જાડનાં પાંદડાં મોટાં હોઈ તે સાધારણ ગ્રેજ હોય છે. સિવણનું લાકડું સુતારકામમાં સારું ઉપયોગી છે. સિવણને પીળા રંગનાં ફૂલ આવે છે. એને જે ફળ આવે છે, તે નાના જાંબુ જેવાં હોઈ લાંબાં હોય છે. એનાં મૂળ દસમૂળમાં આવે છે. મરાઠીમાં સિવણને “સિવણ મંભારી” પણ કહે છે. સિવણ—મીઠી, કડવી, તીખી, ઉષ્ણ, મધુર, તૂરી, જડ, દીપન, પાચન, ક્રેપાકર, મેહક તથા હલ છે; અને ત્રિદોષ, કફ, તરસ, શોષ, આમશૂળ,

સેચ્છે, વિષ, દાહ, જ્વર, રક્તદોષ, ગર્ભ અને જામનો નાશ કરે છે. એનાં ફળાં—શીતળ, ગુરુ, બલકર, પાણુવર્ધક, કેરુ, સ્વાદુ, ખાટાં, તૂરાં, રસાયન, સ્નિગ્ધ, યુષ્કિર્ણ, ગુરુ તથા મૂત્રજ છે; અને પિત્ત, રક્તપિત્ત, રક્તદોષ, આમ, વાયુ, વાતરક્ત, તૃષ્ણ, દાહ, ક્ષય, ક્ષતક્ષય, મૂત્રકૃમ્મ, પ્રદર તથા પેશાબમાં પાણુના જવાનો નાશ કરે છે. ફળાની અંદરનો ગર્ભાં—મધુર, માદક, કડવા, શીતળ, વાતકર, તૂરો, પુષ્ટિકારક તથા બલકર છે; અને કફ, પિત્ત, રક્તવિકાર તથા પ્રદરનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) ખરજવા ઉપરઃ—સિવલુની કુંખોનો અથવા પાંદડાંનો રસ નવટાંક સાકર નાખી પાવો અને ઘોળા સાજડની છાલ ધસી ૩ દિવસ ચોપડવી. (૨) અમ્લપિત્ત ઉપરઃ—સિવલુનાં પાંદડાં, અધેડાનાં મૂળ, મોચરસનો કંદ, એ ગાયના તાળ દૂધમાં વાટી ૧૪ દિવસ પાવું. (૩) પિત્તજ્વર ઉપરઃ—સિવલુનાં મૂળનો રસ આપવો. (૪) મૂત્રાધાત ઉપરઃ—સિવલુનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ધસી પાવાં. (૫) રક્તપિત્તરોગ ઉપરઃ—સિવલુનાં પાકાં ફળ એક કિંવા બે મધમાં ખાવાં. (૬) શીતપિત્ત ઉપરઃ—સિવલુનાં સૂકાં ફળ સીજવી તેનો કફ દૂધમાં આપવો અને પથ્થ પાળવું. (૭) દાહ ઉપરઃ—સિવલુનાં પાંદડાંનો રસ અંગે ચોળવો.

પટ્ટ સુખડ (ચંદન)—સં મં હિં ચંદન. કં શ્રીમંધમારા. તૈં ચંદનમુ. તાં મલાં ચંદનમારં. ગોં શ્રીમંધ. યું કાં સંદલ. અં સંદલે અખાયદ. ઇં સેંડલ વુડ. લાં સેટેલમ્ આલખમ્.

સુખડનાં જાડ મોટાં થાય છે. એ જાડ મલખાર પ્રાંતમાં વિશેષ થાય છે. એનાં પાંદડાં કડવા લીમડાનાં પાંદડાં જેવાં હોય નાનાં અને સુવાળાં હોય છે. ચંદનને ખારીક અને કાળા રંગનાં ફળ આવે છે. આ જાડ જૂનું થાય એટલે તે કાપી તેના કકડા કરી તે જમીનમાં દાટી રાખે છે. પછી તે કેટલા દિવસે બહાર કાઢી તેને સાફસુફ કરે છે. ચંદનના કકડા ઉપયોગી છે. એની પેટીચો, કરંડીઆ, પંખા વગેરે અનેક વસ્તુઓ કરે છે. ચંદનનું જે તેલ કાઢે છે તેને ચંદની અત્તર કહે છે. એ સુવાસિક હોય છે. ઘોળું ચંદનઃ—કડવું, તીખું, શીતળ, તૂરં, વૃષ્ય, કાંતિકારક, કામજનક, સુરલિ, રક્ષા, આનંદકર, લઘુ તથા હૃદયને દિતકારી છે; અને પિત્ત, શ્રમ, ઉલટી, તાવ, કૃમિ, તૃષ્ણ, સંતાપ, મુખરોગ, દાહ, શ્રમ, શોષ, વિષ, કફ તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. જે ચંદન ગાંઠવાળું, છિદ્ર પડેલું, જડ, ઉખર, શ્વેતવર્ણ, કાપવાથી દેખાતો રાતો વર્ણ, ધસવાથી પીળું, સ્વાદે કડવું, અતિ મુગંધ અને શીતલ હોય તે ઉત્તમ જાણવું; અને જે આમાંથી ડાકં લક્ષણોએ યુક્ત તે મધ્યમ તથા એ લક્ષણો જેમાં મૂળજ નથી તે અધમ જાણવું. પીત્ત-ચંદન—મલયાગર ચંદનઃ—શીતળ, કડવું તથા કાંતિકારક છે; અને કફ, કોહ, કંદુ, ત્રિષૂચિકા, દદુ, કૃમિ, રક્તપિત્ત, વિષ, પિત્ત, તૃષ્ણ, દાહ અને જ્વરનો નાશ કરે છે. કુંકુમાગર—હરિચંદન (પીળા-રાતા વર્ણનું)—કડવું તથા શીતળ છે; અને પિત્ત, શ્રમ, શોષ તથા દમનો નાશ કરે છે. એ દેવોને ભોજ્ય છે, મારે મનુષ્યોને દુર્લભ જાણવું. અર્ધર ચંદન (ઘોળા અને રાતા વર્ણનું):—શીતળ તથા કડવું છે; અને કફ, વાયુ, પિત્ત, કોહ, કંદુ, ત્રણ તથા રક્તદોષનું નાશક છે. શમર ચંદન (કિંચિત્ પીળા વર્ણનું):—શીતળ તથા કડવું છે; અને પિત્ત, કફ, વાયુ, શ્રમ, કોષ્ઠા, ખસ, કંદુ, દાહ, દાદર, લૂતા, કોહ, તરસ તથા ગાંડપણનું નાશક છે. સુખડ (એ જાડ ઉપર આપથી સૂકેલી હોય તે):—કડવી, મુગંધવાળી તથા શીતલ છે; અને મૂત્રકૃમ્મ, પિત્ત, રક્તવિકાર તથા દાહની નાશક છે. જે ચંદન લીલાં હોય તે વખતે તોટીને સૂકાવેલું તથા મલમપર્વત ઉપર ન થયેલું હોય તે મુગંધમાં કમતી હોય છે.* ઉપયોગઃ—(૧) દાહ શમન થવા માટેઃ—ચંદન અને કપૂર અથવા વાળો ધસી તેનો સર્વાંગે લેપ કરવો. (૨) ખસ ઉપરઃ—ચંદની અત્તર

* ઇતકૃત મેટીરિયા મેડિકામાં ત્રણ પ્રકારના ચંદનના લાકડાનું વર્ણન કરેલ છે. મીખડ (ઘોળું ચંદન), પીત (પીળું ચંદન) અને રક્ત (રાતું ચંદન). એમાં રાતા ચંદન(રાતાંજા)નું લાકડું ગ્રાહી અને પૌષ્ટિક માનેલ છે. સોજમાં ઠંડક લાવવાને તેમજ માયું ફુખવું હોય તો ચંદનને ચોપડવાથી એ ઘોળા ચંદનથી વધારે ઠંડક કરે છે; અને અંદર આપવાથી બેનાથી બીજો મુખ કરે છે.

(સુખડનું તેલ) એટલું કિંવા લિંબુના રસમાં મેળવી ચોપડવું. (૩) મૂત્રકૃચ્છ અને રક્તાતિ-
સારાદિ ઉપર:—ચોખાના ધોવરામણમાં ચંદન ધસી તેમાં મધ અને સાકર નાખી પાવું. એટલે
રક્તાતિસાર, પેશાબની વરમી, તૃષ્ણા, દાહ અને મોહનો નાશ થાય છે. (૪) બાળકોને અળઈ
થાય તે ઉપર:—ચંદન, ધાણા અને વાળાનો ગુલાબજળમાં લેપ કરવો; અથવા ચંદનનો લેપ
કરવો. (૫) પડવાળા પ્રમેહ (પરમા) ઉપર:—ચંદનનો કલ્ક કરી તે પાવો. (૬) પ્રમેહ અને
પ્રફર (પેશાબમાં પડે જેવું જવું તે) ઉપર રામબાણ ઉપચાર:—વંશસોચન (વાંસકપૂર) ૧
તોલો, એલચીદોડામાંના દાણા ૧ તોલો, એ બન્ને ઔષધો બારિક ખાંડી વચ્ચાળ બૂટી કરવી.
પછી તે બૂટી પલ્લે એટલું ઉત્તમ સુખડનું તેલ લઈ તેમાં તે બૂટી ભીંજવી નાની સોપારી
જેવડી ગોળીઓ કરવી. પછી દરરોજ સવારે ૪ તોલા સુધી ઠંડુ પાણી લઈ તેમાં એક ગોળી
કાલવવી અને તેમાં અર્ધો તોલો સાકર નાખી તે પ્રાશન કરવું. એજ પ્રમાણે સાંજે લેવું. આ
ઔષધ ખાવાથી પ્રમેહની આગ છ પહોરમાં ધણીજ ઓછી થઈ ૭ દિવસમાં પ્રમેહ અને પ્રફરનો
નાશ થાય છે. પથ્થ—લઉંની રોટલી, તુવેરની દાળ, ઘી અને સાકર. (૭) આગંતુક ગરમી
ઉપર:—ચોખાના ધોવરામણમાં ઘોળું ચંદન ધસી ખાંડ નાખી આપવું. (૮) ઉચ્ચકી ઉપર:—
ચીના દૂધમાં ચંદન ધસી નરચ આપવું.

૫૮૭ સુગંધી (લીલી) રહા:—સં સુગંધભૂતણ. કં સુગંધતણ. લિં સુગંધિતણ.
મં ગવતી ચાહ, સુગંધિ ગવત, પાતીયા રહા.

ગવતી (ધાસ) રહાના બેટા દાલના બેટ જેવા મોટા મોટા વધે છે. એને લીલી રહા કહે
છે. બાગમાં પણ એને વાવે છે. એની ઉંચાઈ થુમરે હાથ—દોઢ હાથ હોય છે. એનું તેલ
નીકળે છે, તે પણ ઔષધ છે. એ રહાનાં પાંદડાં કઢીમાં નાખે છે. ઉપયોગ:—(૧) તાવમાં
પરસેવો નીકળવા માટે:—એની રહા કરી પાવી, એટલે પરસેવો નીકળી તાવ કમી થાય
છે. (૨) પેટખીડ ઉપર:—એનું તેલ પાવું. પટકી (ફોલેરા) ઉપર પણ એ ગુણાવહ છે.
(૩) શરદી, સળેખમ, શૈત્યજવર, જડત્વ અને આગંતુક જવર ઉપર:—સુગંધી રહા,
સુંદ અને સાકરનો અષ્ટમાંશ કાઢો ગરમ ગરમ પાવો અને પથારીમાં ગરમ કપડું ઓઢી સૂઈ
રહેવું. એ યોગથી પરસેવો આવી શરીરમાંની શરદી નીકળી જઈ હુંશિયારી આવે છે. આ કાઢો
ઉખ્ય છે. સમઘાત થવા માટે એમાંજ દૂધ નાખી કોઈ કોઈ પીએ છે. (૪) પરસેવો લાવવા
માટે બાફ:—એક મોટા વાસણમાં સુગંધી રહાની બૂટી નાખી તે ઉપર ઢાંકણું મૂકી આધણ
આવે ત્યાં સુધી તે પાણી કઢવવું. પછી રોગીને ખાટલા ઉપર સૂવાડી આ પાણીનો બાફ આપવો,
એટલે પરસેવો છૂટે છે. (૫) સળેખમ ઉપર:—સુગંધી રહા, પુદીનો કિંવા તજ અને આદુનો
કાઢો કરી તેમાં ગોળ નાખી રાત્રે સૂતી વેળાએ પીવો અને ઉપર વચ્ચ ઓઢી સૂઈ રહેવું. એ
પ્રમાણે ત્રણ દિવસ પીવું.

૫૮૮ સુમ્રીણ—(મં સુમ્રીણ, ચોરલા માલેખંધ.) એનાં પાંદડાં છદ્ગવનાં પાંદડાં જેવાં હોઈ
જડાં હોય છે. એ પાંદડાં ધણાં ચીકણાં હોય છે. સુમ્રીણને બાવળીઆના જેવાં પીળાં ફૂલ આવે
છે. એ ઝાડ મોટાં થાય છે. એની જાલ ધોળા રંગની હોય છે. પરંતુ સૂકાયા પછી કાળા રંગની
થાય છે. એ એની જાલના ચૂર્ણની ગુંદર જેવી ચીકણી ગોળી થાય છે. ઉપયોગ:—(૧) ખરજવા
ઉપર:—સુમ્રીણનાં પાંદડાંના રસમાં જીરું અને સાકર નાખી પાવો અને તેજ રસ ૭ દિવસ તે
ઉપર ચોળવો; અથવા સુમ્રીણની જાલ ધસી ચોપડવી. પથ્થ—મીઠું ખાવું નહિ. (૨) શીતળા હલકા
આવવા માટે:—સુમ્રીણની જાલ તાવીતમાં ભરી તે ગળે બાંધવી. (૩) અસ્થિભંગ ઉપર:—
સુમ્રીણની જાલ લાવી બારીક ખાંડવી અથવા તેમાંજ ચતુર્થાંશ નાચણીનો લોહ નાખી થોડું પાણી

સકાઈલ અરકમનો કર્તા થયો છે કે, એ પિત્તને ઝાડો થતો હોય તો ધોળા ચંદનનું લાકડું
ધસીને પાવું; અને ઝાડામાં લોહી આવતું હોય તો રાતું ચંદન ધસી તેમાં મેળવવું અને પિત્ત તથા
રધિર બને જતાં હોય તો બને ચંદન ધસીને પાવાં. લોહીની ઉલ્લટી બાદિ રોગોમાં સત્તા ચંદનને
દૂધમાં ધસીને અપાય છે.

છાંદી બાદ આપની અને તે મિમણુનો હાડ ફુલતાં હોય કિંવા હાડકું બામ્બું હોય તે સ્થળે દોઢ આંગળ નાડાણની લેપ કરવો તથા તે ઉપર ગુણપાટનું ટાટ બાંધી બદ પાંચે બાંધવો અને સાત દિવસ ગમા પછી એક વાર છાંદી જોઈ વ્યથિત (દુઃખી) જગ્યાએ ઔષધનો લેપ કરી થયો હોય તો તુરત લેપ કરી ઉપર પ્રમાણે પાટો બાંધવો. આ યોગથી કોઈ પણ પ્રકારનો અસ્થિભંગ થયો હશે તો જલદી મુલ્ય આવે છે.

પદ્દ ૬ સુરપીણુ—સં મં સુરપણું. મં સુરપીણુ. તાં કં તેં મંચપત્રી, માચીપત્રી. અં અદ્ધસંતની. પં ભુમમદોરન. લાં આટંમિસિયા ઈડીકા. મલાં નિલાંપલા.

આ એક શીમળાની જાત છે. એનાં પાંદડાં શીમળાનાં પાંદડાં જેવાં કાન્નાદાર હોઈ નાનાં હોય છે. એ ઝાડ બે હાથ ઉંચાં વધે છે. એને ઘોળાં અગર પીળાં ફૂલ આવે છે. સુરપીણુ સ્વાદે કડવી અને તીખી હોઈ પાચક પણ છે. ઉપયોગ:—(૧) કાન પાક્યો હોય તે ઉપર:—સુરપીણુનાં પાંદડાંનો રસ કાનમાં પાડવો એટલે દુઃખ બંધ થાય છે. (૨) બાળકની હુગામણ ઉપર:—સુરપીણુનાં પાંદડાં ગામના તાળ દૂધમાં ઘસી પાવાં. (૩) બાળકની ઉંઘરસ, સળેખમ અને કૃમિરોગ ઉપર:—સુરપીણુનાં મૂળ મધમાં પાવાં, અથવા પાંદડાંનો રસ મધમાં પાવો. (૪) દમ ઉપર:—સુરપીણુનાં પાંદડાંનો કિંવા ફૂલનો રસ પાવો. (૫) નળવિકાર ઉપર:—સુરપીણુનાં લીલાં પાંદડાંનો રસ ૧ તોલા કાઢી તેમાં થોડી મરીની બૂટ્ટી નાખી પાવો.

૬૦૦ સુરણુ—સં મં સુરણુ. હિં જમીકંદ. તેં મચાકંદા, દોલકંદા. બં ઓલ. લાં એમેફોરેલસ પેનિક્યુલેટસ.

સુરણુ હિંદુસ્તાનના ધણાક પ્રાંતોમાં થાય છે; પરંતુ મલબારમાં એનો પાક વિશેષ થાય છે. આ કંદ ચેત્ર-વશાખમાં વાવે છે અને માગશર-પોષમાં તે ખેડી કાઢે છે. કોઈ કોઈ મોટું થવા ત્રણ વરસ સુધી જમીનમાં રાખે છે. એ જમીનમાં રહેલું સુરણુ એક મણ કે તેથી વધારે વજનનું હોય છે. સુરણુની આકૃતિ ગોળ ચક્કર જેવી હોય છે. સાધારણ સુરણુનું વજન મણ-પોણો મણ હોય છે. એમાં બે જાત છે. એક ખુજલીવાળી અને બીજી મીઠી. ખુજલીવાળું સુરણુ ખાવાથી મોં સૂજે છે અને અનેક વિકારો થાય છે; પરંતુ તે ઔષધના ઉપયોગમાં આવે છે. એ સુરણુ પાંચ-છ વર્ષ જમીનમાં રહે છે. દક્ષિણમાં સુરણુની ઉત્પત્તિ ઘણી થતી નથી. સુરણુના ઝાડનો સેડો લાંબા કાંડા જેવો હોઈ તે ઉપર વિસ્તીર્ણ છત્રી જેવાં પાંદડાં હોય છે. એના ઢાંડાનો રંગ ઘોળો હોઈ તે ઉપર શુભ્ર રંગનાં ટપકાં અને ચાંદાં ઠેકાણે ઠેકાણે હોય છે. સુરણુ એ અર્શરોગનાશક છે, માટે એનું “અર્શોદન” એવું નામ છે. સુરણુનાં ફૂલનું શાક સરસ થાય છે. એનાં કુમળાં પાંદડાંનું પણ શાક કરી ખાય છે; અને જૂનું થયા પછી વચ્ચેના ઢાંડાનું શાક કરી ખાય છે. સુરણુનું શાક સરસ થાય છે. એ શાકને ઘીનો વધાર કરે છે. સુરણુ ઉષ્ણ અને પૌષ્ટિક છે. મીઠું અને ઘોળું સુરણુ:—રુચિકર, તીખું, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, હેઠક, લઘુ, રક્ષ, તૂરં, મલાવટલક, વિશદ, પાચક તથા રક્તપિત્તકોપન છે; અને કૃમિ, ગુદ્મ, શ્વળ, અર્શ, કફ મેદ, વાયુ, અરુચિ, દમ, ઉંઘરસ, ઉલટી તથા ખરોળનો નાશ કરે છે. આ સુરણુ હદ્રોગી, રક્તપિત્તી અને કૃદ્ધીને હિતકારક થતું નથી. એના ઢાંડા:—રુચ્ય, લઘુ તથા દીપન છે અને કફ, વાયુ તથા અર્શનો નાશ કરે છે. ખાજરા અને રક્તવર્ણ સુરણુ:—તૂરં, લઘુ, વિષ્ણી, રક્ષ, વિષદ, તીખું, રુચિકર, દીપન, પાચન, પિત્તલ તથા દાહક છે; અને કૃમિ, કફ, વાયુ, દમ, ઉંઘરસ, ઉલટી, શ્વળ, ગુદ્મ તથા જડ્યનું નાશક છે. ખારોરાન સુરણુ:—પિત્તકર, રક્તકર અને કફનાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—સુરણુના કકડા ધીમાં તળી ખાવા આપવા. (૨) આમ ઉપર:—સુરણુના કાંદા સૂકવી ચૂર્ણ કરવું અને ધીમાં શેકી કિંવા તળી સાકર નાખી ખાવા આપવું. (૩) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—સુરણુ વટક:—સુરણુ સૂકવી કરેલું ચૂર્ણ કર તોલા, ચિત્રો ૧૬ તોલા, સુંઠ ૪ તોલા, મરી ૨ તોલા, એ સર્વ ઔષધાનું ચૂર્ણ કરી તેનાથી બમણો ગોળ નાખી ગોળીઓ કરી આપવી; એટલે ૭ પ્રકારના મૂળવ્યાધિ દૂર થાય છે.

૬૦૧ સુરબંધ—(સં મંચપત્રી. મં સુરબંધ. સાષ્ટીં મારમેટી.) એ ઝાડ શુભારે લાલ-દોઢ

હાથ ઉઘાં વધે છે. લીલી જમીનમાં આ ઝાડ પુષ્કળ થાય છે. એનાં પાંદડાં શેવતીનાં પાંદડાં જેવાં પરંતુ તે કરતાં નાનાં અને પહોળાં હોય છે. એ પાંદડાંને પુષ્કળ ખાંચા હોય છે. એ સુવાસિક હોઈ બહુજન કડવાં હોય છે. આ ઝાડને કોયમીના જેવા ફૂલના ગુચ્છા આવે છે. એનો રંગ ગુલાબી હોય છે. એ ફૂલ કડવાં હોય છે. આ ઝાડ કીરમાણી અજમાતી જાતનું છે. એનાં ફૂલનો ઉપયોગ કીરમાણી અજમાતી પેટે થાય છે. એને સાદી પ્રાંતમાં “મારબેટી” કહે છે. સુરબંધ-કડવું, ઉષ્ણ તથા પિત્તલ છે; અને કફ, વાયુ, વિષદોષ, દમ, જ્વર, કૃમિ તથા દુર્ગંધનો નાશ કરે છે. (૧) બાળકોના કૃમિ, પેટના દુઃખાવા તથા આક્રા ઉપર તથા મોટા માણસના અજીણ અને ઉદરશૂળ ઉપર:—સુરબંધનાં પાનનો રસ પીવરાવવો. (૨) ચાંચડ દૂર કરવા માટે:—સુરબંધનું ઝાડ લાવી ઘરમાં રાખવું. એના ઉગ્ર વાસથી ચાંચડ ભાગી જશે.

૬૦૨ સુર (પીળા બેરબાનું ઝાડ)—સં સરલ. મં સરળદેવદાર, શુર. લિં ધૂપસરલ. ખં સરલકાષ્ઠ. કં સરલદેવદાર. ઇં લોંગલીઝ પાષન. લાં પાષનસ લોંગીફાલિયા.

આ ઝાડ બહુ સુંદર દેખાય છે. એ સીધું ઉંચું વધે છે. એનું થડ બારિક અને આખું હોય છે. એ ઝાડ નિરંતર લીલુંજમ રહે છે. શોભા માટે એ ઝાડ બાગમાં વાવે છે. આ ઝાડનું લાકડું બહુ મજબૂત અને ટકાઉ હોય છે. એ ઝાડમાંથી દૂધ નીકળે છે, તેને બેરબો કહે છે. તે તંતુવાલના તારને ચોપડવાને ઉપયોગી થઈ પડે છે. આ દૂધ અમિ ઉપર નાખવાથી તેનો ધૂપ જેવો સુગંધ આવે છે. સુરનું ઝાડ:—મધુર, કડવું, પાકકાળે અને રસકાળે તીખું, લઘુ, રિનગ્ધ તથા ઉષ્ણ છે; અને કર્ણરોગ, નેત્રરોગ, કંડરોગ, રાક્ષસબાધા, કફ, વાયુ, પરસેવો, જૂ, ઉધરસ તથા પ્રણોનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ગયેલા કેશ આવવા માટે:—સુરનાં પાંદડાં પાણીમાં વાટી તેનો લેપ કરવો.

૬૦૩ સૂર્યફૂલ (સૂરજમુખી)—સં આદિત્યલક્ષ્મી. મં આદિતા, સૂર્યફૂલવધી, બોબર-દોડી. લિં હુરહુજ, સોંચલી. તૈં સૂર્યકાંતીપુ. તાં તું કં સૂર્યકાંતી. કાં ગુલેઆફનાખપરસ્ત. અં અરદમૂત. ઇં સન ફલોવર, સહેલીએંચ. લાં હેલીએંચસ એન્યુઅરા. ખં હુડહુડે, બનસલતે.

સૂર્યમુખીના છોડ દરેક ડેંકાણે ઉગી થકે છે. તે આપોઆપ ઉગતા નથી, પણ ધાન્યની પેટે તેનું વાવેતર કરવું પડે છે; અને તે વાવ્યા પછી ચાર મહિનામાં તૈયાર થાય છે. એ છોડ માથોડાં કરતાં એકાદ બે હાથ ઉંચેસુધી વધે છે. તેનાં પાંદડાં કાત્રાદાર, હૃદયાકાર, જરા લાંબાં, પાતળાં અને ખરબચડાં હોય છે. એની લંબાઈ ૧૨-૧૫ આંગળ અને પહોળાઈ ૧૦-૧૨ આંગળ હોય છે. પાંદડાંનું દીંટડું લાંબું હોય છે. આ છોડ અનેક પ્રકારે મહત્ત્વનો હોવાથી તે સંબંધી કેટલાંક વર્ષોની શોધ પછી અમે આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે સિદ્ધાંત દરાવ્યો છે. એનાં બી ખેડીને વાવવા કરતાં જો હાથવડે વાવ્યાં હોય તો તે વધારે ફાલે છે. તે જો આશ્લેષા કે મધા નક્ષત્રમાં વાવ્યાં હોય તો વધુ સાંઝે; પરંતુ આદ્રી નક્ષત્રમાં વાવ્યાં હોય અને હસ્તનો વરસાદ જો એછો પડ્યો હોય તો વળી વધુ સારો પાક થાય છે. પૂર્વા—ઉત્તરા નક્ષત્રમાં વાવ્યાં હોય અને દિવાળીના અરસામાં વરસાદ પડ્યો હોય તો વળી ઉપરના બન્ને કરતાં વધુ સારો પાક ઉતરે છે. એ છોડના પત્રદંડનો ધેરાવો ૫-૬ આંગળ હોય છે. તે પર લાંબાં લાંબાં ઘોળા રંગનાં ડાંડલાં હોય છે. પ્રત્યેક પાંદડાંની બગલમાંથી ફૂલ નીકળે છે. મુખ્ય દંડના મથાળે સૌથી પ્રથમ ફૂલ નીકળે છે અને તે સર્વ કરતાં મોટું હોય છે. તેના પુષ્પકોષમાં ચાર પડદા હોય છે. એ ફૂલનો રંગ પીળા કણેરનાં ફૂલ જેવો હોય છે. તેના મધ્યભાગમાં કિંજલક કોષ હોય છે અને તેની વચ્ચે બીજ હોય છે. ઉત્તમ વર્ષનાં ઝાડને ૪૦ સુધી ફૂલ આવે છે અને તે એકેકા ફૂલમાં કમમાં કમ ૫૦ અને વધુમાં વધુ ૮૦૦ બીજ હોય છે.

આરોગ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એ ઝાડ બહુજ મહત્ત્વનું છે. તેના ફૂલનું મુખ, સવારથી સાંજ સુધીમાં સૂર્ય જેમ જેમ ફરે છે તેમ તેમ ફરતું રહે છે. આમ હોવાથી તે ઝાડને આદિત્યલક્ષ્મી અને તેવાજ અર્ધનાં બીજ નામો અપાયાં છે. ઈશ્વરના અનુગ્રહને માટે જેવી રીતે મનુષ્યો તેના પ્રતિ ભક્તિ દર્શાવે છે, તેવીજ રીતે સૂર્યદેવના અનુગ્રહ માટે ઉદ્ધિબિજન પણ ભક્તિ દર્શાવતાં જણાય

એ આરોગ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એ વાત તો નિર્વિવાદ સિદ્ધ થયેલી છે કે, જે ઠંડાણે સૂર્યનાં પ્રખર કિરણો પહોંચતાં નથી, તે જગ્યા તીરોમી રહી શકતી નથી. આમ હોવાથીજ પ્રાણીવાણી, ભેજ-વાણી, બંધીઆર અને ચાંદી આદીવાણી જગ્યા તાવના ધરરૂપજ જણાય છે. આવે ઠંડાણે સૂર્ય-સુખીનાં ઝાડ વાવ્યાં હોય તો રોગ દૂર થઈ બગડેલી હવા સુધરી જાય છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાંના અને યુરોપમાંના કેટલાક ભાગો કે જે અનેક પ્રકારની ખરાબ હવાને લીધે રોગમાં ઘેરાઈ રહેલા હતા, ત્યાં કેટલાક શોષકબુદ્ધિના ડોક્ટરોએ આ ઝાડનું વાવેતર કરાવી બેઠું. તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે, ત્યાં ચાલતા રોગ દૂર થઈ તે ભાગ સારા આરોગ્યવાળો થયો. આવો ઉત્તમ ગુણ હોવાથી પ્રત્યેક જણે પોતાના ઘર સામે આ ઝાડના ૧૦-૧૫ છોડ વાવવા એ આરોગ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ધણજ દિતાવહ છે.

વ્યાપારી દૃષ્ટિએ જોતાં તેનાં બીજાંનું તેજ અત્યંત ઉપયોગી છે. એ તેજ ધાસના જેવા રંગનું હોય છે. ખાવામાં તે સાફ અને પચ્ચકારક છે. તેમાં પુરી વગેરે પદાર્થ અમે બનાવી જોઈએ છે. એ તેલમાં કોઈ પણ પ્રકારની દુર્ગંધ અથવા તીવ્ર વાસ હોતી નથી; એટલુંજ નહિ પણ બીજા તેલની પેઠે તે રાખી મૂકવાથી લીધું થઈ જતું નથી, તેમજ તેમાં તજેલ પદાર્થ રાખી મૂકવાથી કોઈ રીતે બગડતો નથી. વળી રોગાન બનાવવામાં તથા ચિત્રકાર્ય માટેના રંગમાં જે મોંઘું તેજ વાપરવું પડે છે, તેને બદલે આ તેજનો ઉપયોગ બહુ ઉત્તમ રીતે થઈ શકે છે. આ ઝાડનું વાવેતર મોટા પ્રમાણમાં કરી તેમાંથી તેલ કાઢવાથી ‘એક પંથ દો કાજ’ની પેઠે હાલમાં અનેક પ્રકારના બચકર રોગોથી વ્યાપ્ત થયેલા હિંદુસ્તાનની હવા સુધરે અને વળી તેલનો મોટો વેપાર ચાલી શકે તેમ છે; પરંતુ આપણા દુર્દૈવને લીધે આપણા સોડાનું લક્ષ આવા ઉપયોગી વિષય તરફ જોટલું જતું જોઈએ તેટલું જતું નથી, એ દુઃખની વાત છે. રશિયાના કેટલાક ભાગમાં મોટા પ્રમાણમાં આનું વાવેતર કરવાનો ઉદ્યોગ ચાલુ થયો હોય એમ જણાય છે.

આ છોડને વાવવાને જમીન સાધારણ રાતી અને લીલી (લીનાશવાળી) જોઈએ. જોએના ધરની આસપાસ તથા ઘરમાં ભેજ હમેશાં રહેતો હોય અને તેને લીધે હવા ઘેરાયલી રોગમૂલક રહેતી હોય તેઓએ પોતાના ધરની આસપાસ સૂરજમુખી ફૂલનાં ઝાડ અવશ્ય લગાડવાં જોઈએ. આ ઝાડમાં રોગ ઉત્પન્ન કરનારી ભેજવાળી અને દુર્ગંધયુક્ત હવાને શોષણ કરી લેવાની શક્તિ છે, જેથી ધરની તેમજ આસપાસની હવા શુદ્ધ થાય છે અને મેથેરીઆ તાવ, સંધિવા તેમજ ભેજથી ઉત્પન્ન થતી અન્ય બિમારીઓ ત્યાંથી તરત નાસી જાય છે. ફૂલમાંનાં બીજાં તથા પેરાળ દોરો પ્રેમથી ખાય છે. આ સૂર્યફૂલના છોડને “સૂર્ય કમળ” પણ કહે છે. સૂરજમુખી ફૂલનું ઝાડ:—તીખું, ઉજ્જીવીર્ય, સંદીપન, સ્વર્ય, રસાયનોપયોગી, કડવું, તૂરું, લઘુ, રક્ત તથા સારક છે; અને કફ, વાયુ, રક્તદોષ, દમ, ઉવરસ અરુચિ, તાવ, વિસ્ફોટક, કોદ, મેદ, અશ્મરી, યોનિશૂળ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પાંડુ તથા ગુસ્મનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) જૂતજવર ઉપર:—સૂર્યફૂલનાં મૂળ કાનમાં બાંધવાં. (૨) પ્રસૂતિ જલદી થવા માટે:—સૂર્યફૂલનાં મૂળ ચોટલે બાંધવાં. (૩) છોકરાંના પેટના ભાર ઉપર:—સૂર્યફૂલનો રસ દશ ટીપાં સુખી શક્તિ-અનુસાર દૂધમાં પાવો. પેટું ટુલેલું હોય (મળ રોકાયેલો હોય) તો આંગળી જેવડી બારિક છિદ્રની નળી લઈ તે નળીમાં સૂર્યફૂલનું વજ્રગાળ ચૂર્ણ ભરવું અને તે નળીનું એક મોં મળદાર-માં ઘાલી બીજા મુખે જોરથી ડુંકવું; એટલે આંધ રોગ ઉપર પહોંચે છે અને રોગ નીકળી જાય છે. (૪) વિંછીના વિષ ઉપર:—સૂર્યફૂલનાં પાંડાંનું નસ્ય આપવું અને લેપ કરવો. (૫) જીલ્લાબ થવા માટે:—સૂર્યફૂલનાં તેલનું ડુંગી ઉપર ટપકું પાડવું અને જીલાબ બંધ થવા એ તેલ વાંસા-ના દાડકા ઉપર ચોપડવું.

૬૦૪ સોનવેલ—સં ૨૨ર્ણવલ્લી, રક્તવલ્લી, કાકવલ્લી. તેં બેઝડતોએ. મં સોનવેલ.

એને આકાશવેલ પણ કહે છે. સોનવેલ દાલણ જેવડી જડી હોય છે. એ ઝાડ ઉપર પ્રસરે છે. એનાં મૂળ ઝાડ ઉપરજ હોઈ તે મૂળ ક્યાં હોય છે તે સમજતું નથી. એ વેલીને સોના જેવા પીળા રંગની બારિક દોરી હોય છે. આપણે અહીં ધણું કરીને એ વેલ ખરસાણીનાં ઝાડ ઉપર અને વાડો

ઉપર હોય છે. એને આ દેશમાં નાગરવેલના નામથી ઓળખે છે; પણ તેનું ખરું નામ તો સોન-વેલજ છે. સોનવેલ:—દુગ્ધપ્રદ હોઈ ત્રિદોષ અને મરતકપીડાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—
(૧) બાળકની વરાધ ઉપર:—સોનવેલનો રસ મધમાં પાવો.

૬૦૫ સોનારવેલ—આ વેલનાં પાંદડાં પીપળાનાં પાંદડાં જેવાં હોઈ એની પહોળાઈ એક વેંત અને લંબાઈ સવા વેંત હોય છે. એ વેલની બડાઈ હાથની આંગળી જેટલી હોય છે. એનો રંગ રાતો અને ઘોળો પણ હોય છે. પ્રથમ એનાં પાંદડાંનો રંગ રાતો હોઈ પછી લીલો થાય છે. એ પાંદડાં બૂનાં થયા પછી તે ઉપર રાતો રંગનાં ચાંદાં હોય છે. ઉપયોગ:—(૧) કાલેરા અને સર્પાદિકના વિષ ઉપર:—સોનારવેલનાં પાંદડાંનો રસ પાવો, કિંવા મૂળ પાણીમાં ધસી આપવાં કિંવા ચાવી ખવરાવવાં. (૨) ગરમીના આગ્નરથી શરીર ઉપર ચાંદીઓ થાય તે ઉપર:—સોનારવેલનાં મૂળ સૂકવી રોજ ગાયનું દૂધ ૫ તોલા લઈ તેમાં ચંદનની પેડે તે મૂળ ધસી તે ધસેલું શુભારે ૬ માસાપર્યંત દૂધમાં મેળવી, તેમાં સાકરની બૂધી ૧ તોલો અને જીરાની બૂધી એ રતી-ભાર નાખી, દરરોજ એક વખત ખાવાથી કોઈ પણ પ્રકારની શરીરમાં બનેલી ગરમી નીકળી જઈ પ્રકૃતિ જરૂર સુધરે છે. આ ઔષધ ધણુંજ ઉત્તમ છે. પથ્ય પાળવું.

૬૦૬ સોપારી—સં૦ પૂઝ. મં૦ પોદળ. હિં૦ કં૦ અડિકે-મારા. તૈં૦ પોકાકાયા, કમકમુ. તું૦ કાંગુ. મલાં૦ તાં૦ કમુક, પૂઝમ. ફાં૦ પોપીલ. અં૦ ફેફિલ. ઇં૦ બિટલનટ પામ. લાં૦ એરિકા કેટેમ્યુ.

એ જાડની ઉંચાઈ ત્રીસ-ચાળીસ હાથ હોય છે. એને તાડના જેવી ઝાલથીઓ આવે છે. સોપારી સદ્યાદિ પર્વતના સર્વ પ્રદેશમાં પાકે છે; પરંતુ માંગલોર, તાલેચેરી, કોચીન, હુબળી, ગોમાંતક, શ્રીવર્ધન અને વસઈ, એ ઠેકાણે પુષ્કળ થાય છે. શ્રીવર્ધનથી જે ઘોળા સોપારી આવે છે, તે ધણીજ ઉત્કૃષ્ટ છે. સોપારીનું જાડ ચીકણું હોય છે. સોપારી છોલી બાફવાથી રાતી સોપારી બને છે. બાફ્યા સિવાય છોલી સૂકવેલી હોય તે ઘોળા સોપારી થાય છે; અને કુમળા સોપારી બાફવાથી ચીકણી સોપારી થાય છે. સોપારી એકલી અથવા પાનમાં નાખી ખાય છે. સોપારી તોડવાથી જે રસ નીકળે છે તે ચીકણો હોય છે. તે રસ લાકડાંઓને અને વંદાઓને ચોપડે છે. સોપારી બાફ્યા પછી જે પાણી રહે છે તેને ઉકાળીને ગટ્ટો કરી રાખે છે, તેને સોપારી-નાં ફૂલ કહે છે. સુવાવડી સ્ત્રીઓને માટે મસાલાની જે સોપારી બનાવે છે તેમાં તેનો સારો ઉપયોગ થાય છે. અર્ધી સોપારી આવે એવી એક સોપારીની જાત છે. સોપારી સાધારણ:—મોદક, તૂરી, રવાડુ, રચ્ચ, સારક, મધુર, ગુરુ, કિંચિત્ત તીખી, પથ્ય તથા દીપન છે; અને મુખવેર-ચ્ચ, ત્રિદોષ, ઉલટી, ક્ષેદ, મળ, કફ, વાયુ, પિત્ત તથા દુર્ગંધોનો નાશ કરે છે. લીલી સોપારી:—અભિષ્પંદી, ગુરુ, તૂરી, શુદ્ધિકારક તથા સારક છે; અને દષ્ટિ તથા અગ્નિમાંદકારક અને મુખમળ, રક્તદોષ, પિત્ત, કફ, ઉદર તથા આધ્માનનો નાશ કરે છે. સૂકી સોપારી:—રચિકર, પાચક, રચ્ચક, વાતલ તથા સ્નિગ્ધ છે; અને ત્રિદોષ તથા કંડુરોગનો નાશ કરે છે. એ પાન સિવાય ધણી ખાવાથી પાંડુરોગ અને સોજો આવે છે. પાકેલી લીલી સોપારી:—છેદક અને ત્રિદોષનાશક છે. સૂકી પાકેલી સોપારી:—વાતલ, સ્નિગ્ધ અને ત્રિદોષનાશક છે. ચીકણી સોપારી:—સર્વ દોષ દૂર કરે છે. તેલંગણુ-આંધ્રમાં થયેલી સોપારી:—તૂરી, પાક વખતે મધુર તથા કિંચિત્ત ખાટી છે; અને કફ, વાયુ તથા મુખજડ્યની નાશક છે. કાંકણમાં ચોલ પ્રાંત છે ત્યાંની સોપારી:—અમિદીપક, પાચન, બલકર, રસાદય અને કફનાશક છે. રોઠી (જે મજબૂત હોય છે એવી) સોપારી:—તીખી, તૂરી, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપન, રચિકર તથા પિત્તલ છે; અને મલાવટબની નાશક છે. બલબુલી સોપારી:—રચિકર, પાચન તથા દીપન છે; અને ત્રિદોષ, આમ, મલાવટલ તથા મેદની નાશક છે. ચંદાપુરી સોપારી:—રસ વખતે મધુર, તીખી, રવાડુ, તૂરી, રચિકર, અગ્નિદીપન તથા પાચન હોઈ કફનાશક છે. ગુહાગરી સોપારી:—મધુર, તૂરી, તીખી, પાચક, દ્રાવક, લઘુ, વિશદ તથા મલાવટલક હોઈ આધ્માનવાયુની નાશક છે. નેલવટી સોપારી:—મધુર, રચિકર, કંદુશુદ્ધિકર, લઘુ, પાચન, સારક, કાંતિકર તથા રસાલ હોઈ ત્રિદોષનાશક છે. સોપારીના જાડનો ચીક:—શીતલ, સમોહન, ગુરુ, પાક વખતે ઉષ્ણ, ખારો, ખાટો તથા પિત્તલ

હોઈ વાયુનો નાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) ઉલટી ઉપર:—સોપારીની વીરી(પ્રત્યેક ઝાવલી નીચે જમન કમળ જેવો ભાગ હોય છે તે એટલે ત્રોપાનાં છોડાં)ની રાખ કરી તે રેશમની અને સૂકા લીમડાની રાખમાં મેળવી તે પાણીમાં કાલવી તેમાં ખીજેરાનાં મૂળ ધસી પાવાં. (૨) ઠોરોનાં આવામાં ઝેરી કીડા આવવાથી રચ થાય તે ઉપર:—સોપારીનાં ફૂલ ખારિક કરી તે લોટમાં મસળી પાણી નાખી તેનો ઝોળો કરી ખવરાવવો. (૩) મૂત્રાધાત ઉપર:—સોપારીની વીરીની (ત્રોપાનાં છોડાંની) રાખ કરી પાણીમાં કાલવી તેનો જસ્તિ ઉપર લેપ કરવો. (૪) આમવાત ઉપર:—સારી રોઠી સોપારી લઈ રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી તે સવારે વાટવી અને જૂની આમલીનો જડો કલ્ક કરી તેમાં તે સોપારી નાખી તે ગળી જવી. પછી ઉપરાઉપરી ગરમ પાણીના ઘુંટડા પીવા. આ યોગથી સાફ રચ થઈ આમવાત દૂર થાય છે. (૫) આદાશીશી ઉપર:—અર્ધી સોપારી આવે છે તે ધસી લેપ કરવો. (૬) વિસર્પ અને ચાઠાં ઉપર:—ઠંડા પાણીમાં ચીકણી સોપારીનું ચૂર્ણ નાખી તે પાણી રોજ ચોપડવું અથવા ચીકણી સોપારી ધસી ચોપડવી. (૭) કૃમિ ઉપર:—સોપારીનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૮) ખસ ઉપર:—સૂકાયેલી સોપારી ઉપરની છાલ બાળી તેની કાળી રાખ કરી તલના તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી. (૯) લાપોટીઆ ઉપર:—ચીકણી સોપારી, આમલીના ટળાઆ તથા ગુમળ, એ જિના પાણીમાં ધસી લાપોટીઆ ઉપર દિવસમાં બે ત્રણ વાર લેપ કરવો.

૬૦૭ સોરંગી—સં. સુરપુન્નાગ. મં. સુરંગી. કાં. મીઠી ઉંડણ. બં. છલિયાના ફૂલ. હિં. કામલ, સુરપુન્નાગ. કં. સુરખન્ને, સુરહોન્ને, સુરિંગ. તાં. કામબોય. તુ. પોન્નેડામારા. મલાં. પુન્ના. તૈં. સુરપુન્નાગમુ, વસંતગંધમુ. લાં. રોટલેરા ટિંકટોરીઆ.

આ જાડ ઉંડણીના જેવું હોઈ પાંદડાં પણ ઉંડણીના જેવાંજ હોય છે. એ જાડ વિશેષ કરી કોંકણ પ્રાંતમાંજ થાય છે. કોંકણમાં સોરંગીને “મીઠી ઉંડણ” કહે છે. સોરંગીનાં ફૂલનો ભરાવો માધ કે ફાગણ માસમાં થાય છે. એનો વાસ ઘણો આવે છે. એ જાડને વાળ્યા પછી પાંચ-છ વર્ષે ફૂલ આવવા માંડે છે. એનું લાકડું ઇમારતના કામમાં ઉપયોગમાં આવે છે. સોરંગીને ફાલ્યા સિવાય કળીઓ સૂકવી તે દેશાવર રંગને માટે જાય છે. એ કળીઓનો રંગ રેશમ, મલમલ વગેરે ઉંચાં કપડાં રંગવાના ઉપયોગમાં ઘણો આવે છે. સોરંગીનાં જાડ કડવાં છે અને એના ગુણ ઉંડણી કરતાં વધારે છે.

૬૦૮ સોમવલ્લિ (સોમલતા)—સં. સોમવલ્લી, સોમક્ષીરી. મં. સોમવલ્લી. લાં. સારકો-રંટમા એવિરિટગમા. તેં. પલ્લટીજ. ઇં. મુનપ્લેન્ટ. હિં. બં. સોમલતા. તૈં. ટિગટ, સુમ્મુડ, પુલ્લતોગે.

સોમવલ્લીમાં નાની અને મોટી એવી બે જાત છે. એને શુક્લપક્ષમાં ૧૫ પાંદડાં આવે છે અને તે કૃષ્ણપક્ષમાં ખરી પડે છે. સોમવલ્લી દેખાવે ખરસાણી જેવી દેખાય છે. એનો રંગ લીલો હોય છે. એને “અપત્રવલ્લિકા” અને “બ્રહ્મી” પણ કહે છે. ઋગ્વેદમાં સોમવલ્લીનું મદરવ વાણુંજ વર્ણવેલું છે. સોમવલ્લીના રસમાં બુદ્ધિ વધારવાનો ગુણ હોઈ તે મદિરાના જેવો મદ ઉત્પન્ન કરતી નથી. એના ઠીંટામાંથી પ્રાચીનકાળમાં એક પ્રકારનું મદ તૈયાર કરતા હતા. સોમવલ્લી:—તીખી, શીતલ, મધુર, પાચન તથા રસાયન છે; અને પિત્ત, દાહ, તરસ, શોષ તથા ત્રિ-દોષની નાશક છે. લઘુ સોમવલ્લીx (જેને મરાઠીમાં રાનશેર કહે છે તે):—રસ, વીર્ય અને ગુણમાં ઉપર જેવી જણવી. ઉપયોગ:—(૧) કમળા અને યદૃતવિકાર ઉપર:—સોમવલ્લીનું ઠીંટું સૂકવી તેનું ચૂર્ણ કરી આપવું. (૨) તાવ ઉપર:—કમળાં પાંદડાંનો કાટો પાવો.

૬૦૯ સ્થલકમલિની—સં. મં. હિં. બં. સ્થલપદ્મિની, સ્થલકમલિની. કં. કલુતાવરે,

x કહે છે કે, સોમવલ્લીનો રસ બ્રાહ્મણસિવાય અન્ય વર્ણનો કોઈ પીએ તો ઉલટી થઈ જાય છે; છતાં એનામાં કેંડ સુધારવાનો અને બુદ્ધિ વધારવાનો ગુણ હોવાથી કેટલાક પીએ છે. એનાથી થયેલ ઉલટીના છાંટા શરીરની ચામડી ઉપર જ્યાં જ્યાં ઉડે ત્યાં ત્યાં કાઠના જેવાં ચાઠાં થઈ શરીરના વર્ણને બગાડે છે; એથી જળાશયમાં ગળાપૂર પાણીમાં ઉભા રહીને એનો રસ અથવા રસમિશ્ર ઔષધિનું સેવન થાય છે; જેથી ઉલટીના છાંટા શરીરને બાધ કરી શકતા નથી.

ઔરિલેતામરેજિદ. તાં મલાં ઔરિલેતામરે. તેં મમલલીંગમુ. ગોં પુરુષરત્ન. લાં આયો-
નિડયં સુકુટિકાસં.

પાણીમાં ચનારી જળકમલિની જેવી વનમાં સ્થળકમલિનીની વેલાં થાય છે. એને મરાઠીમાં
“પદ્માવતી” અને “પદ્મચારિણી” પણ કહે છે. સ્થલકમલિની:—શીત, તીખી, કડવી, તૂરી,
લઘુ તથા સ્તનને ધટ્ટ કરનાર છે; અને પિત્ત, કફ, વાયુ, મૂત્રકૃમ્મ, પથરી, શળ, ભૂતબાધા, અતિસાર,
મેહ, ઉલટી, દાહ, મોહ, રક્તવિકાર, દમ, ઉંધરસ, ગોતા તથા વિષનો નાશ કરે છે.

૬૧૦ હરડે—સં. બં. હરીતકી. મં. હિરડા. હિં. હરડ, હડ, હર્. કં. અણિલેકાચી.
તેં કરેકાચ. તાં અંકેનં, કુકુમારા. તું અણિલેમારા. મલાં કટુકકામારં. ફાં હલિલે. અં
એહલીલજ. ઇં માયરોબેલ-સ. લાં ટરમિનેલિયા, કેયુતા. ઉત્કલ—હરિડા.

હરડેનાં ઝાડ કેંકણ અને ગુજરાત દેશમાં ઘણાં થાય છે. એ ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે.
એનાં પાંદડાં ધાવડીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એનું લાકડું ધમારતના કામના ઉપયોગમાં આવે
છે. હરડે રંગના કામમાં આવે છે. જે હરડે કુમળા લઘુ સૂકવે છે, તેને બાળહરડે કહે છે. જે
હરડે કઠિન કુદાડીથી પણ ન ભાગે તેવી, જાડી, લાંબી, અણીદાર, પાણીમાં ખૂડનાર તથા બે
અથવા બે કરતાં વધારે તોલા વજનની હોય છે તેને સુરવારી હરડે કહે છે. તે ઉત્તમ ગુણ-
કારી છે. સાધારણ સુરવારી હરડેને કાણુત્રી હરડે કહે છે. અસલ સુરવારી હરડેની જાતનાં ઝાડ
ઘણાં થોડાં હોય છે. મુખ્યમાં કેટલાક લખાડી વ્યાપારી બનાવડી સુરવારી હરડે કરીને વેચે છે.
x હરડે અતિશય ઉપયોગી છે. તે નીચલા વચનથી જાણવામાં આવશે:—

“નાસ્તિ યસ્ય ગૃહે માતા તસ્ય માતા હરીતકી ।”

વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં હરડેની સાત જાત કહેલી છે. વિજયા, રોહિણી, પૂતના, અમૃતા, અભયા,
શ્રવંતી તથા ચેતકી. જે તુંબડી જેવી ગોળ હોય છે તે વિજયા; સાધારણ ગોળ હોય છે તે
રોહિણી; જેમાં મોટી ગોટલી હોય જે પાતળી હોય છે તે પૂતના; જેની ગોટલી બારિક હોય
જે માંસળ હોય છે તે અમૃતા; જેના અંગ ઉપર ઉભી પાંચ રેખા હોય તે અભયા; જેનો
રંગ સુવર્ણ જેવો પીળો હોય છે તે શ્રવંતી તથા જેના અંગ ઉપર ત્રણ રેખાઓ હોય છે તેને
ચેતકી કહે છે. વિજયા સર્વ રોગો ઉપર સારી છે. રોહિણી પ્રણરોપક છે. પૂતના લેપના કામમાં
ઉત્તમ છે. અમૃતા રેચ આપવામાં ઉત્તમ છે. અભયા નેત્રરોગો ઉપર ઉત્તમ છે. શ્રવંતી સર્વ રોગની
પરિહારક છે તથા ચેતકી ચૂર્ણના કામમાં ઉત્તમ છે. કાળી અને ઘોળી એવી બે જાતની ચેતકી
હોય છે. ઘોળી ૬ આંગળ વિસ્તારની હોય છે અને કાળી એક આંગળ વિસ્તારની હોય છે. કેટલીક
હરડે ખાવાથી, કેટલીકનો વાસ લેવાથી, કેટલીકનો સ્પર્શ કરવાથી તથા કેટલીકનાં દર્શનથીજ રેચ
થાય છે. મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી વગેરે કોઈ પણ પ્રાણી ચેતકીની છાયા નીચે સૂઈ જાય તો તેને તત્કાળ
રેચ થવા લાગે છે. ચેતકીને જેટલી વાર હાથમાં પકડે તેટલી વાર સુધી નિશ્ચય રેચ થાય છે. રાજ,
સુકુમાર, શક્તિશીલ અને જેને ઔષધોની અરુચિ પ્રાપ્ત થયેલી છે તેઓને ચેતકીનો રેચ ઘણો
સુખકર અને હિત કરનારો છે. હરડેની સાત જાતમાં વિજયા મુખ્ય છે; કારણ તે સહજ મળી શકે
છે. * હરડે:—રક્ષ, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, બુદ્ધિવર્ધક, મધુર, રસાયન, નેત્રોને હિતકર, આયુષ્યવર્ધક,

x બનાવડી હરડેની પરીક્ષા એવી છે કે, હરડેના ઉપર પાણીથી પલાળેલું ખાદીતું કપડું
વિંટાળી તે નરમ થતાં સુધી રાખી મૂકવી. નરમ થયા પછી તેની સરખી ચાર ચીરો કરી, તે
ચીરો પછી જેમ હતી તેમજ ગોઠવી સૂકા કપડાથી વિંટાળી રાખી મૂકવી. જો બનાવડી હરડે તો
તે કઠકા ચાંટી જઈ, હતી તેવી અસલ રિચિતિમાં આવી જશે; પરંતુ અસલ હરડે તો કાપ્યા પછી
પાછી ચોંટશેજ નહિ. આ સુરવારી હરડે દશ દશ તોલાની કિંવા એથી પણ વધારે વજનની હોય
છે. સુરવાળી હરડે તાવવાળો મનુષ્ય થોડી વાર સુધી હાથની મૂઠીમાં દાખી રાખે, તો તેના પ્રતાપથી
આખા શરીરે પરસેવો થઈ તત્કાળ તાવ ઉતરી જાય છે. એમ કેટલાકનું કહેવું છે.

* હરડેનું ફળ જે વખતે બહુજ નાનું જરાના સમાન હોય છે, ત્યારે તેને હિં. હલેલેજર

શરીરમાંનાં તત્ત્વોની શુદ્ધિ કરનાર તથા વાયુનું અનુસ્રોત્તન કરનાર છે; અને શ્વાસ, કાસ, પ્રમેહ, અર્શ, કોઠ, સોજો, કૃમિ, ઉદર, સ્વરભંગ, મલમ્લતા, વિષમજ્વર, ગુલ્મ, આખાન, તૃષા, ઉલ્લી, હેડકી, ખરજ, હરોમ, કમળો, શળ, પ્લીહા, યકૃત, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા મૂત્રાધાતનો નાશ કરનારી છે. હરડે-માં મધુર, તીખો અને તૂરો રસ હોવાથી તે પિત્તનો નાશ કરે છે; તીખો, કડવો અને તૂરો રસ હોવાથી કફનો નાશ કરે છે; તથા મધુર અને ખાટા રસના યોગે વાયુનો નાશ કરે છે. હરડેની મજ્જામાં મધુર રસ, શિરામાં ખાટો રસ, ડીંટામાં તીખો રસ, જાલમાં કડવો રસ તથા ગોટલીમાં કષાય (તૂરો) રસ છે. હરડે ચાવી ખાવાથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે; ચૂર્ણ કરી ખાવાથી રેચ થાય છે; પકવી ખાવાથી મલસ્તંભન થાય છે અને શેકીને ખાધેલી હરડે ત્રિદોષશામક છે. બોજન સાથે હરડે ખાવામાં આવે તો બુદ્ધિ, બળ અને ઇન્દ્રિયોને તેજ આપે છે; અને વાત, પિત્ત તથા કફનો નાશ કરે છે; મળશુદ્ધિ થાય છે. જમ્યા પછી હરડે ખાય તો વાત, પિત્ત અને કફથી થયેલી પીડા દૂર થાય છે. હરડે સિંધવ સાથે ખાવાથી તે કફનો નાશ કરે છે. સાકર સાથે ખાવાથી પિત્તનો નાશ કરે છે. ઘીની સાથે ખાવાથી વાયુરોગનો નાશ કરે છે; તથા ગોળ સાથે ખાવાથી સર્વ રોગનો નાશ કરે છે. હરડે ગ્રીષ્મ ઋતુમાં ગોળમાં, વર્ષાઋતુમાં સિંધવમાં, શરદ-ઋતુમાં સાકર સાથે, હેમંત ઋતુમાં સુંક સાથે, શિશિર ઋતુમાં લીંડીપીંપર સાથે અને વસંતઋતુ-માં મધ સાથે ખાવી હિતકારક છે. હરડેનો નિષેધ:—ચાલવામાં શ્રમિત થયેલ, દુર્ગંધ, કૃશ, જોને ઘણી તરસ લાગતી હોય, લંબન કીધેલા, દનુસ્તંભ થયેલા, ગળુ પકડાઈ ગયેલા, શોષયુક્ત, નવજરૂરી, ગર્ભિણી અને રક્ત કાઢેલા એવા માણસને હરડે આપવી નહિ. હરડેનાં બીજાંનાં મગજ:—ચક્ષુષ્ય તથા ગુરુ છે અને વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. ત્રિકૃળાં (હરડે, બહેડા અને આમળાં):—દીપન, રુચિકર, ચક્ષુને હિતાવહ, રસાયન, વયઃસ્થાપક, વૃધ્ય, સારક, હૃદય તથા બલકર છે; અને પિત્ત, કફ, ત્રિદોષ, કોઠ, મેહ, નેત્રરોગ, રક્તદોષ, મેહ, કલેદ, જ્વર તથા વિષમજ્વરનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) વાતરક્ત ઉપર:—સુરવારી હરડેનું અથવા બાળદરીતકાનું ચૂર્ણ ગોળમાં મેળવી ગોળી કરી આપવી. (૨) દમ અને ઉચકી (હેડકી) ઉપર:—હરીતકી અને સુંકનો કફ કરી તે ગરમ પાણીમાં પ્રાશન કરવાથી દમ અને હેડકી શાંત થાય છે. (૩) આંધ (મરડા) ઉપર:—હરડે, સુંક તથા ગોળ સમભાગે લઈ તેમાં સમાય તેટલો લીમડાનો રસ નાખી ગોળી કરી ખાવી; અથવા એ-ત્રણ બાળદરીતકી નવટાંક ગાયના દૂધમાં ઘસી પીવી. (૪) કઠી કોઈ પણ રોગ ન થવા માટે:—સાંજે સૂઈ રહેતી વખતે એ હરડેની બૂકી ખાઈ ઉપર ગરમ કરેલું પાણી દૂધ પીવું. આ ઔષધ અઘવાડિયામાં એક વખત પાનું આપવું. (૫) પિત્તથી શરીર ફીણુ થાય તે ઉપર:—હરડેનું દળ એ પેસાભાર ખાંડી સાંજે જાશમાં પલાળી રાખી સવારે તે કહે છે. જ્યારે જવના ખરાખર થાય છે, ત્યારે તેને હલેલાજવા (જવહરડે) અને જ્યારે દ્રાક્ષની ખરાખર મોટી થાય છે ત્યારે હલેલી જંગી (જંગીદડ) અથવા હલેલી હિંદી: અને જ્યારે અર્ધી પાકી પીળાશ આવવા લાગે ત્યારે હલેલે ઈંડ ચીની; એનાથી પણ વધારે પાકે તેને હલેલે ઈંડ અસ્ફર અને જ્યારે સંપૂર્ણ પાકી જાય ત્યારે હલેલે ઈંડ કાણુલી નામથી પ્રખ્યાત થાય છે. એ જ જાતની હરડેમાં હલેલે જીરા (જીરા હરડે), હલેલે જંગી (મોટી હરડે) અને હલેલે કાણુલી (કાણુલી હરડે) એ ત્રણ જાતની સાધારણ રીતે વપરાય છે, એમ મખજનમાં લખેલ છે. ડાંડીમક કહે છે કે, હરડે ૧ ડાંમની માત્રાથી દિવસમાં એ વખત આપવાથી જાડો દૂર થાય છે. ડાંડીમક રોનલાહિસ કહે છે કે, હરડેમાં સેંકડે ૪૫ ટકા ટેનિક ઍસિડ રહે છે. એ સિવાય થોડો ગેલિક ઍસિડ જૂરો પીળા રંગનો હોય છે. ડાંડીમક કહે છે કે, જ નાની હરડેનો ક્વાથ કરી આપવાથી ૪-૫ ઉત્તમ જીલાન્ય થઈ એનાથી પેટનું શળ, ઉલ્લી અથવા કોઈ પ્રકારની ખરાબ અસર થતી નથી. એ ક્વાથમાં થોડી તજ નાખી હોય તો તે વધારે સ્વાદિષ્ટ થાય છે. એટલા માટે તે ગ્રાહી ગુણોના લીધે એ જીલાન્યમાં ઉપયોગી થાય છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ માયાના બદલે પિચકારી મારવામાં એજ પ્રમાણે ધાને ધોવામાં એનું પાણી ઉપયોગમાં આવે છે. હરડેનો ક્વાથ દુઃખતા દરસ અને આંખોની ગુલ્ફેન્દ્રિયમાંથી વધારે પ્રવાહ નીકળતો હોય તો એમાં બહુજ ઉત્તમ અસર કરે છે.

છાશ પાવી. એ પ્રમાણે ત્રણ-ચાર અઠવાડિયાં કરવું. રેચ થાય તો ઉતાર ઘી અને લાત આપવાં.
 (૬) અમ્લપિત્ત ઉપર:—હરીતકી ૧ ભાગ, દ્રાક્ષ ૧ ભાગ અને સાકર ૨ ભાગ, એની ગોળીઓ તોલાભારની કરી સવાર-સાંજ એક એક ગોળી ખવરાવવી. (૭) આંખો આવે તે ઉપર:—હરડે અને ફટકડી પાણીમાં ધસી અંજન કરવું. (૮) પાંડુરોગ ઉપર:—હરીતકીનું ચૂર્ણ ૩ માસા, મધ એક પૈસાભાર અને ઘી ૨ પૈસાભાર મેળવી પાવું; અથવા હરીતકી ગોમૂત્રમાં ૨૧ દિવસ પલાળી રાખી જાંચે સૂકાવી એકેક ખાવી. (૯) નાના બાળકને આંકડી આવે તે ઉપર:—મોટી હરડે ધસી પેદાંને ચોપડવી. એનાથી શમન ન થાય તો હરડે, આમળાં અને સાકર પાણીમાં ધસી અંજન કરવું. (૧૦) મૂઝાં ઉપર:—બાળહરીતકીનો કાઢો ઘી નાખી પાવો. (૧૧) પિત્તગુદ્મ ઉપર:—હરીતકી અને દ્રાક્ષનો કાઢો ગોળ નાખી પાવો. (૧૨) શ્લીષ્ઠ (પગ કિંવા હાથ મોટા થાય તે) રોગ ઉપર:—હરીતકી એરંડતેલમાં તળી ચૂર્ણ કરી ગોમૂત્રમાં આપવી. (૧૩) બાળકને તાળવું પડે તે ઉપર:—હરડે, વજ તથા કાષ્ઠનો કલક કરી તેમાં મધ નાખી તે માતાના દૂધમાં આપવો એટલે ફાયદો કરે છે. (૧૪) ઓકારી વગેરે ઉપર:—હરડેનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; એટલે કફ, રક્તપિત્ત, શૂળ અને અતિસારનો નાશ થાય છે. (૧૫) અજીર્ણ ઉપર:—સુરવારી હરડેનું દળ અને સુંક એ સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી ગોળમાં કાલવી પાણીમાં પાવું; એથી કરી ઘણા દિવસનું અજીર્ણ દૂર થાય છે અને જૂખ લાગી અન્ન પાચન થાય છે. (૧૬) બદ્ધકોષ્ટ એટલે શ્વાય (ઝાડા) સાફ ન થતો હોય તે ઉપર:—બાળહરડે, મીઠીઆવળ, વરીઆળાં અને સંચળ એનું ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે પાવું. (૧૭) નાના બાળકને રેચ થવા ઉપર:—સુરવારી હરડે ગરમ પાણીમાં ધસી ત્રણ માસાથી એક તોલા સુધી પાણીમાં નાખી પાવું. (૧૮) ગરમીનાં ચાંદાં, પ્રભુ ધત્યાદિ ઉપર:—ત્રિફળાં (હરડાં, બહેડાં, આમળાં) લોઢાની કદાઇમાં બાળી રાખ કરી તે રાખ મધમાં ખરલ કરી ચોપડવી; એટલે પ્રભુ જલદી ભરાઈ આવે છે. (૧૯) સર્વ પ્રકારના પ્રમેહ ઉપર:—ત્રિફળાંનું ચૂર્ણ લળદર અને સાકર નાખી આપવું. (૨૦) શનૈર્મેહ ઉપર:—ત્રિફળાં અને ગજોનો કાઢો પાવો. (૨૧) મુખ જુલાબ:—બાળહરડે, ડીંટું કાઢેલી ચુલાબકળી અને મીઠીઆવળનું સમભાગે ચૂર્ણ કરી રાત્રે કાકરવરણા (સહેજ ગરમ) પાણીમાં પલાળી રાખી ત્રણ માસા આપવું; એટલે સવારે જુલાબ થઈ કાઠામાંની ગરમી વગેરે દૂર થાય છે. (૨૨) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:—બાળહરડેનું ચૂર્ણ ગોમૂત્રમાં અથવા એરંડતેલમાં સવારે આપવું અગર ત્રિફળાં દૂધમાં આપવાં. (૨૩) કાસ, શ્વાસ ઉપર:—હરડે તથા બહેડાંનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨૪) શૂળ ઉપર:—હરીતકીનું ચૂર્ણ ગોળ અને ઘીમાં પાવું. (૨૫) મેદોરોગ ઉપર:—ત્રિફળાંનો કાઢો મધ નાખી પાવો. (૨૬) સર્વ નેત્રરોગ ઉપર:—ત્રિફળાંનો કાઢો કરી તેનાથી નેત્ર ઘેરવાં અથવા ત્રિફળાંનું ચૂર્ણ રાત્રે મધ અને ઘીમાં આપવું; કિંવા ત્રિફળાં ધસી મહિનામાં ચાર-પાંચ વાર અંજન કરવું; એટલે નેત્રને કદી પણ વિકાર થતો નથી અને દષ્ટિ નિર્મળ રહે છે. (૨૭) બરોળ વગેરે ઉપર:—બાળહરીતકી અને રગતરોહિડાનો કાઢો, લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ અને જવખાર કિંવા હિંગ, ખીડલોણ અને સિંધવ મેળવી પાવો; તેથી બરોળ, યકૃત તથા ગુદ્મ દૂર થાય છે. (૨૮) વૃષણના સોજા ઉપર:—ત્રિફળાંના કાઠામાં ગોમૂત્ર નાખી પાવું. (૨૯) ભગંદર રોગ ઉપર:—ત્રિફળાં અને ખેરસાલનો કાઢો બેંસનું ઘી અને વાવડીંગનું ચૂર્ણ નાખી પાવો. (૩૦) મલશુદ્ધિ થવા માટે:—બાળહરીતકી એરંડતેલમાં તળી બૂકી કરવી અને તેમાં તેટલીજ સંચળની બૂકી મેળવી તે ગરમ પાણીમાં નાખી પાવી. (૩૧) બાળકને આચનેર (પારોગડ) થાય તે ઉપર:—સુરવારી હરડે અને તજ હંડા પાણીમાં ધસી શક્તિ પ્રમાણે પાવું. (૩૨) અમ્લપિત્ત ઉપર:—હરડેદળ અને ગજપીંપર સમભાગ લઈ બારિક બૂકી કરી જેટલાં તે ઔષધો લીધેલાં હોય તેટલોજ તેમાં ગોળ મેળવી મોટી સોપારી જેવડી ગોળીઓ કરી રાખવી તથા રોજ સવારે-સાંજે એક એક ગોળી આપતાં જવું. એ યોગથી અમિનું દીપન થઈ કફ તથા પિત્તવિકાર શમન થાય છે. (૩૩) સંધિગત સન્નિપાત (સાંધે સાંધે સોજાં અને શૂળ, શરીરમાં વાયુની પીડા, નિરંતર અંગ પામ્યા જેવું દુઃખ અને નિદ્રાનાશનાં લક્ષણો થાય તે) ઉપર:—ત્રિફળાંનો કાઢો મધ નાખી પાવો. (૩૪) ત્રિફળાંનું ચૂર્ણ—પ્રમેહાદિક વિકાર

ઉપર:—હરડે, બહેડાં અને આમળાં એ સર્વ સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરવું; એને ત્રિફળાં કહે છે. એ ત્રિફળાં ખાવાથી પ્રમેહ, સોજો, વિષમજ્વર, કફ, પિત્ત અને કોઠ દૂર થાય છે તથા અમ્બિ પ્રદીપ્ત થાય છે. આ ત્રિફળાં રસાયણી છે. ઘી અને મધમાં ત્રિફળાં મેળવી ખાવાથી સર્વ નેત્રરોગ દૂર થાય છે. (૩૫) પરસેવો ન આવવા ઉપર:—હરીતકી પાણીમાં વાટી શરીરે ચોળવી અને સ્નાન કરવું એટલે પરસેવો વળશે નહિ. (૩૬) સર્વ પ્રકારના મસ્તકશૂળ ઉપર:—ત્રિફળાં, કરિયાવું, હળદર, કડવો લીમડો અને ગળોનો કાઠો કરી તેમાં પઠાંશ ગોળ નાખી પાવો; એટલે બુકુટિ, આંખ, કાન, એ ઠેકાણાનું શ્વેત તુરત બંધ થાય છે; તથા આદાશીશી, સૂર્યવર્ત, શંખક, દંતશ્વળ, રતાં-ધળાપણું અને નેત્રશ્વળનો પણ જલદીથી નાશ થાય છે. (૩૭) અંતક સન્નિપાત ઉપર પથ્યાદિ કાઠો:—હરડે, અરકુસી, ફાલસા, દેવદાર, કડુ, રાસ્ના, ગળો અને કાષ્ઠકાળિંજનનો કાઠો ઉપદ્રવસહિત “અંતકજ્વરથી” પુરુષને મુક્ત કરે છે. (૩૮) ઉધરસ આવી લોહી પડે તથા વિસર્પ, શ્વાસ અને ઉલટી ઉપર:—હરીતકીનું ચૂર્ણ તેલ, ઘી કિંવા મધમાં આપવું. (૩૯) શીતજ્વર ઉપર:—હરીતકી અને ઇંદ્રજવનું એક તોલો ચૂર્ણ ગોળમાં ખાવાથી તુરત શીતજ્વરનો નાશ કરશે. (૪૦) ત્રિદોષ, આમાતિસાર, આનાહ, વિખંધ અને વિષુચિકા ઉપર:—હરડે, સુંઠ, નાગરમોથ અને ગોળ એ સમભાગ લઈ ગોળી કરી આપવી. (૪૧) આમવાત, અંડવૃદ્ધિ અને ગૃધ્રસી ઉપર:—એરંડતેલમાં હરીતકી ખાવી. (૪૨) સોજો, પ્રમેહ, નાડીત્રણ અને ભગંદર ઉપર:—ત્રિફળાંનો કાઠો ભેંસનું ઘી નાખી પાવો. (૪૩) અંતર્વિદ્રવિ ઉપર:—હરડે, સિંધવ તથા ધાવડીનાં ફૂલનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં આપવું. (૪૪) અજીર્ણ, ગુદમ, વાત, ઉદર ઇત્યાદિ સર્વ રોગ ઉપર:—ત્રિજીતા રસમાં સિંધવ અને સંચળ નાખી તેમાં બાળદરડે પલાળી રાખવી અને તે સૂકાયા પછી સેવન કરવી. (૪૫) ફૂલું, છારી, આંખો આવવી ઇત્યાદિ નેત્રરોગ ઉપર:—સુરવારી હરડે અને સાકર પાણીમાં ઘસી આંખમાં આંજવાં. (૪૬) માખી—ભમરી વગેરેના દંશ ઉપર:—રાફડાની માટી તથા ત્રિફળાંનો ગોમૂત્રમાં લેપ કરવો.

૬૧૧ હરણસુરી—(મં હરણસુરી.) આ જાડ નાનાં અને જમીન ઉપર પ્રસરેલાં હોય છે. એનાં પાંદડાં કાત્રાદાર હોઈ ખારિક હોય છે. આ જાડ હરણને ઘણાં સારાં લાગે છે; માટે આ જાડને “હરણસુરી” નામ આપેલું છે. હરણસુરી એ પૌષ્ટિક છે. ઉપયોગ:—(૧) ધાતુક્ષય ઉપર:—હરણસુરીનાં જાડનું વજ્રગાળ ચૂર્ણ કરી તે ૦૧ તોલો, પાણેર દૂધ અને એ તોલો સાકર એકત્ર કરી દરરોજ સવારમાં ૭ દિવસ સુધી પાવું. (૨) પ્રમેહ અને ધાતુવિકાર દૂર થઈ પુષ્ટિ થવા માટે:—હરણસુરી દૂધમાં વાટી સાકર નાખી ૧૪ દિવસ સુધી પાવી.

૬૧૨ હરમો—સં તિનિશ. મં તિવસ. લિં તિરિચ્છ, તિનિશુના. બં તિલિશ. કં તિનિશ. લાં યુજિનિયા ડાલબર્જિયા ઓઈડિસ.

હરમાનાં જાડ મોટાં થાય છે. એનું લાકડું ઈમારતના ઉપયોગમાં આવે છે. હરમો એ તૂરો છે. કફ, રક્તપિત્ત, મેદ, કોઠ, પ્રમેહ, દાહ, વણ, પાંદુ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એને “મીણા હરમો” પણ કહે છે.

૬૧૩ હળદર—સં બં હરિદ્રા. મં હળદ. લિં હરદી. કં અરપાણુ. તિં પાસુપુ. તાં મંચલ, કાંચની. તું મંજલગાઈ. મલાં મમલ. ફાં જરદ્યોખ. અં ઉરકુરસુદર. ઇં ટરમેરિક. લાં કરકયુમાલોંગા.

હળદરનાં જાડ કેડ સુધી વધે છે. એ આદુના જાડ જેવાં હોય છે. એનાં પાન આદુના પાનનાં જેવાં અને તેટલાંજ પહોળાં હોય છે. એને જમીનમાં આદાની પેઠેજ વાવે છે અને કાઢે છે. હળદરના માંદીઆનો રંગ પીળો હોય છે. એનાં પાંદડાંનો વાસ હળદરના જેવોજ આવે છે. હળદરનો રસોઈમાં, શાક વગેરેમાં તથા બીજા પુષ્કળ પ્રયોગોમાં ઉપયોગ થાય છે. હળદરના યોગથી પદાર્થને સારો રંગ અને સ્વાદ આવે છે. હળદરના અંગે લોહી શુદ્ધ કરવાનો ગુણ છે. પડવાથી અથવા બીજી રીતે વાગેલા શરીરના ભાગ પર હળદર ચોપડવામાં આવે છે. હળદરનું ચંદન કરવાના રવા કરે છે અને તેમાંથી કંકુ પણ થાય છે. એવા એના અનેક ઉપયોગ થાય છે. હળદર:—તીખી, કડવી, ઉષ્ણ, દેહનો

વર્ણ સુંદર કરનારી, સ્ત્રીઓને પ્રિય, રક્ષ તથા શોધન છે; અને કફ, વાયુ, રક્તદોષ, કાઠ, પ્રમેહ, કંકુ, મલ, ત્વદોષ, સોજો, પાંડુરોગ, વિષ, કૃમિ, પીનસ, અરુચિ, પિત્ત તથા અપચાનો નાશ કરે છે. **૪૬ પૂરી હળદર**—શીતલ, વાતલ, મધુર, કડવી, સ્વાદુ તથા વૃષ્ય છે; અને પિત્ત તથા સર્વ પ્રકારની ખરજનો નાશ કરે છે. **૪૭ હળદર**—તીખી, મધુર, રુચિકર, કડવી તથા અમિદીપક છે; અને કાઠ, વાયુ, ત્રિદોષ, રક્તપિત્ત, વિષ, ઉચકી, શ્વાસ તથા કાસનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ**—(૧) ઉધરસ ઉપર—સૂતી વખતે હળદર શેડી તે ચાવી ખાવી. (૨) શ્લીષ્ઠ (પગ કિંવા હાથ મોટા થાય તે) રોગ ઉપર—હળદરનું ચૂર્ણ અને ગોળ ગોમૂતમાં મેળવી પાવાં; એટલે એક વર્ષનો શ્લીષ્ઠ હશે તોપણ તે દૂર થઇ ખસ અને કાઠનો પણ નાશ કરે છે. (૩) મૂળવ્યાધિ ઉપર—હળદર તુવેરની દાળમાં ખાશી છાંયડે સૂકવવી. પછી ગાયના ઘીમાં ઘસી મૂળ ઉપર લેપ કરવો; એટલે મૂળ નરમ પડી સણકા તાબડતોબ બંધ થાય છે. (૪) સર્વ પ્રકારના નેત્રરોગ તથા અહીરા ઉપર—હળદરના ગાંઠીઆને તુવેરની દાળમાં ખાશી છાયામાં સૂકાવી પછી પાણીમાં ઘસી દિવસમાં બે વાર સૂર્યાસ્ત પહેલાં અંજન કરવું; એટલે ઝામર, ઘોળાં ફૂલ અને રતાશનો નાશ થાય છે. (૫) રતનરોગ ઉપર—હળદર અને લોધર પાણીમાં ઘસી રતન ઉપર લેપ કરવો અથવા હળદર તથા કુંવારનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૬) આંખનો લાગ લાલ થઇ બળતરા થાય તે ઉપર—હળદર, ફટકડી અને આમલીનાં પાંદડાં સમભાગ વાટી તેની પોટલી કરવી અને ગરમ કરી તેનાથી આંખો શેકવી. પછી આંખની આસપાસ હળદર અને ફટકડીનો લેપ કરવો. (૭) મૂળવ્યાધિ ઉપર—હળદર શેડી તેની ભૂટી કુંવારના ગર્ભમાં મેળવી તે ૭ દિવસ ખાવું. (૮) બાળકના સસણીરોગ ઉપર—ગોમૂત એક-બે વાર ગાળી તેમાં હળદર નાખી તે પાવું. (૯) સળેખમ અને ઉધરસ ઉપર—ગરમ કરેલા દૂધમાં હળદરનું ચૂર્ણ નાખી પાવું. (૧૦) સસણીરોગ ઉપર—હળદર અને ગોરોચન પાનના રસમાં આપવું. (૧૧) સ્વરભેદ ઉપર—રાત્રે કઢેલા દૂધમાં ચપટી હળદર નાખી પાવું. (૧૨) પિષ્ટમેહ ઉપર—હળદર અને દારુહળદરનો કાઠો પાવો. (૧૩) મૂર્ચ્છા ઉપર—હળદર અને સાકર પાણીમાં નાખી પાવાં. (૧૪) પથરી ઉપર—તુષની કાંજમાં હળદર અને ગોળ નાખી તે પીવરાવવી. (૧૫) કફરોગ ઉપર—ગોમૂતમાં હળદર નાખી પાવું. (૧૬) નેત્રરોગ ઉપર—અકરીના માખણમાં હળદરનો ગાંઠીઓ ઘસી એક સળીની અણી વડે તે અડદ જેટલું નાકની પાસેના આંખના ખૂણામાં નાખવું. (૧૭) નાનાં બાળકોને કાંઠા આવે (ગળું પડે) તે ઉપર—કાંઠા પાણીમાં હળદરનો ગાંઠીઓ ઘસી માખણ મેળવવું અને તે મિશ્રણ બંને ખલા ઉપર અને ગળાની નીચે પીકના હાડકા ઉપર તથા બંને કાન આગળનાં ગાલફોરાં ઉપર ચોળવાથી કાંઠા બહાર આવે છે અને વિકાર કમી થાય છે. એ રીતે દરરોજ બે વખત ૩ દિવસ કરવું. (૧૮) વિંછીના વિષ ઉપર—હળદરની ભૂટી અંગારા પર નાખી દંશસ્થાનને ઘૂણી આપવી અને ચલમમાં નાખી તમાકુ પ્રમાણે પીવી. (૧૯) દુર્ગ્ધ બવર ઉપર—હળદર, હરડે અને જવખારનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં નાખી પાવું. (૨૦) કમળી ઉપર—હળદરનું ચૂર્ણ ૧ તોલો અને દહીં ૪ તોલા સવારે સેવન કરવું. (૨૧) મલખદ્રતા (કમળઅત) થઇ જાય તે ઉપર—અકરીના મૂતમાં હળદર નાખી પાવી. (૨૨) વાળા ઉપર—પુરુષના મૂતમાં હળદર વાટી લેપ કરવો.+

૪ મં શાલિગ્રામજી કપૂરી હળદરને આંખાહળદર માને છે.

+ (૧) મૂઠમાર અથવા વાગવાથી લોહી જમી જાય તે ઉપર—હળદર તથા મીઠું પાણીમાં મેળવી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૨) હિસ્ટીરીઆ(મૂગી)માં મૂર્ચ્છા ઉતરવા માટે—હળદરનો ધૂમાડો આપવો. (૩) રતનરોગ (ધાન પાકવું) ઉપર—હળદર તથા કુંવારનો ગરબ ખરલ કરી પોટીસ બનાવી બાંધવી. (૪) વાગવાથી થયેલા સોજા ઉપર—હળદર અને ચુનાનો લેપ કરવો. (૫) નેત્રરોગ ઉપર—હરિદ્રાદ્રિ યુટિકા—હળદર, લીમડાનાં પાન, પીપર, મરી, વાવડીંમ, નાગરોચ તથા સુંઠ સર્વ સમભાગે લઇ ગાયના મૂતમાં ખરલ કરી ગોળા બનાવી છાંયે સૂકાવી લેવી. આ ગોળા પાણીમાં ઘસી અંજન કરવાથી તિમિર દૂર થાય છે. મધમાં આંજવાથી

૬૧૪ હંસરાજ—સં હંસપાદી, હંસપદી, કીટમાતા, ત્રિપાદિકા. હિં હંસપાદી. મં હંસપાદી, લાલ લાળળુ. બં ગોચાલે લતા. કં નવિલડી. તાં શેષપાદી. ફાં પરસ્થા ઉશાન. અં શારલજન, શારલઅર્ધ. ઇં મેડન હેઅર. લાં એડીએટમ્ ડ્યુન્યુએટમ્.

રાત્રી રીસામણીના ઝાડને હંસપાદી કે હંસરાજ કહે છે. હંસરાજ:—તીખું, ઉષ્ણ તથા રસાયન છે; અને વિષદોષ, ભૂતબાધા, બ્રમ તથા અપસ્મારનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) વિંછીના વિષ ઉપર:—હંસરાજનાં મૂળ રવિવારે સવારે કાઢી તે મોઢામાં રાખવાં તથા કાનમાં પુકં મારવી.

૬૧૫ હાડસંધિ—(સં સંધિની. મં હાડમોડી.) આ વેલ વૃક્ષની ઉપર વાંદાની પેડેજ થાય છે. એ ખરસાંણીની પેઠે કાંડયુક્ત (કાતળીઓવાળી) હોઇ લીલી હોય છે. એનો દેખાવ દૂરથી ખરસાંણી જેવાજ દેખાય છે. બળ્મે આંગળઉપર એને ચપટા સાંધાઓ હોય છે. એનો બહુજ વિસ્તાર થાય છે. કોંકણમાં એની ઉત્પત્તિ ધણી થાય છે. એને મરી જેવડાં અને રંગે મોતી જેવાં ગોળ ફળ આવે છે. એ ફળ મીઠાં લાગે છે. બાળકો એ ફળ ધણુ પ્રેમથી ખાય છે. એને પાંદડાં સમુળગાં આવતાં નથી. ધામણના ઝાડ ઉપરની હાડસંધિ વધારે ગુણુવાળી છે. ઉપયોગ:—(૧) અસ્થિભંગ ઉપર:—હાડસંધિ લાવી લગાર કચરી ભાગેલા હાડકા ઉપર ત્રણ દિવસ બાંધવી, એટલે ભાંગેલું હાડકું સાદું થાય છે; અથવા હાડસંધિ તથા રગતરોહિડાની છાત્ર કચરી હાડકા ઉપર બાંધવી. દોરોને પણ આજ ઉપચાર કરવો તથા તેઓને ચારામાં હાડસંધિ ખવરાવવી. (૨) વાળા ઉપર:—હાડસંધિ આરિક કચરી તેનો પાટો બાંધવો. (૩) સંધિવાત ઉપર:—હાડસંધિ, સુંદ, મરી, લીંડીપીંપર, પીંપળામૂળ, હરડે, બહેડાં, આમળાં અને તજનો કાઢો પાવો; એટલે સંધિવાત તુરત દૂર થાય છે.

૬૧૬ હાડસાંખળ—સં અસ્થિસંહારી. મં હાડસંધિ, ત્રિધારી કાંડવેલ. હિં હારસિંગાર. હાડસાંખળનાં “અંધિમાન, અસ્થિસંહારી, વળ્ગી, અસ્થિશૃંખલિકા, અસ્થિસંહારક, અસ્થિસંધાનજનની, અસ્થિસંધિ, વળ્ગવલ્લરી” એવાં સંસ્કૃત બાપામાં નામો છે. બં હાડભાંગા. તેં બલ્લેહ. લાં વિટિસકોટે ગ્યુલારીસ.

આ વેલાનો વિસ્તાર ધણુ થાય છે. એની બગાઇ ચોધારી કાંડવેલ કરતાં વધારે હોય છે. નિષંટકપ્રકાશકાર “ત્રિધારી કાંડવેલ એજ હાડસાંખળ” એમ કહે છે. એ વેલાનો ફાંટો કુંડામાં વાવી તે વેલો ઝાડ ઉપર ચઢાવવાથી તેનો વિસ્તાર બહુ મોટો થાય છે. ચાણુમાં આ વેલા ઘણુ ઠેકાણુ વાવેલા નજરે પડે છે. આવા વિલક્ષણ પ્રભાવનો વેલો વાવવાની રીત પહેલાંના લોકમાં ધણી હતી; પરંતુ હમણાંના કાળમાં પરદેશી વિદ્વાના પ્રસારવડે એ રિવાજનો નાશ થઇ, એવી વિલક્ષણ વનસ્પતિને બદલે નિરર્થક વિજ્ઞાયતી ઝાડની માત્ર ઉપાસના કરવામાં લોકોનું લક્ષ ધણું વધી ગયું છે, એ કાલમાહાત્મ્યજ કહેવું જોઇએ. હાડસાંખળ:—લઘુ, સારક, રક્ષ, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ, લઘુ, વીર્યવર્ધક, પાચક, મધુર તથા અસ્થિસંધાનકારક છે; અને નેત્રરોગ, કૃમિ, અર્શ, વાત, પિત્ત તથા કફનો નાશ કરનારી છે. ઉપયોગ:—(૧) અસ્થિભંગ ઉપર:—હાડસાંખળ આંડી ત્રણ દિવસ ભાંગેલા હાડકા ઉપર બાંધવી. ત્રિધારી કાંડવેલ ન મળે તો ચોધારી કાંડવેલ લેવી. દોરોને માટે પણ એજ ઉપાય કરવો. (૨) સર્વ વાતરોગ ઉપર:—હાડસાંખળની ઉપલી છાલ કાઢી તેનું ચૂર્ણ કરી અડદની દાળના લોટમાં મેળવી તલના તેલમાં તેનાં વડાં કરી ખાવાં; એટલે વાતરોગનો નાશ થાય છે.

૬૧૭ હાશા—સં વિકંટક, ગોરંટક, હાસ્પકલ. મં હશી, હશિયા, બારતોડી, હાશી. હિં લટ્ટા, લટવા, હશીઆ. બં દુરાલભા. કં મોલગુ.

એ ઝાડ ધણું મોટું થતું નથી. એનાં પાંદડાં ચાર આંગળ પહોળાં હોઇ લાંબાં હોય છે. એને બોર જેવડાં ફળ આવે છે. એ ફળને પુષ્કળ મુખો હોય છે. એ ઝાડ કોંકણમાં અને બીજે ઠેકાણે પણ પુષ્કળ થાય છે. એના મૂળમાં પીળો રંગ હોય છે. તે પીળા રંગમાં વસો રંગે છે.

ચડળ; સિંધવ સાથે ઘસી આંજવાથી ખાજ; ઓના દૂધમાં આંજવાથી નેત્રલાલી તથા નેત્રપીડા, અને બકરીના દૂધમાં આંજવાથી નેત્રપ્રકોપ દૂર થાય છે.

એને ‘ હશિયા ’ ‘ હશી ’ પણ કહે છે. મહારાષ્ટ્રીય ભાષામાં એને કાષ ‘ બારતોડી ’ એટલે બારમુખી કહે છે. હાશાવૃક્ષ:—તૂર, તીખું, રક્ષ, રચિપ્રદ, અગ્નિદીપક તથા વસ્ત્રરંજન હોષ કંદુનું નાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) વ્રણ પાકવા માટે:—હાશાના ફળનો લેપ કરવો એટલે વ્રણ પાકી ફૂટે છે. (૨) વ્રણ બેસી જવા માટે:—વ્રણની ગાંઠ ઉપર હાશાનાં કુમળાં પાંદડાં બારિક વાટી અર્ધી આંગળ ભડાઇતો લેપ કરવો; અને તે ઉપર વારંવાર બીનું કપડું ફેરવતા જવું એટલે ગાંઠ બેસે છે. (૩) પ્રમેહ (પરમા) ઉપર:—હાશાનાં મૂળ અથવા લાકડું રાત્રે પલાળી રાખી સવારે માળી તેમાં જીરું અને સાકર નાખી ૭ દિવસ પાવું એટલે પ્રમેહ બંધ થાય છે.

૬૧૮ હિવર—સં. અરિમેદ, વિટખદિર. બં. વિટખયેર, ગુચેઆવલા. મં. હિવર, ગંધી હિવર, શેપ્યા ખેર. હિં. હીવર-ગંધી. કં. કરથવેલુ, બ્યાલદગીડ, કરિખલી. તાં. પિક્કારવેલ. મલાં. બેલં. લાં. અકેસિયા ફારનેસિયાના. ઇં. મીમોસા.

આ એક ખેરનીજ જાત છે. એનાં જાડ ધણુંજ મોટાં થાય છે. એને કાંટા હોય છે. ખેરના જાડના જેવાંજ એનાં પાંદડાં હોય છે. એનું લાકડું ઇમારતના કામમાં સાધારણ રીતે ઉપયોગી થાય છે. હિવરના જાડની છાલ તૂરી હોય છે. હિવરની છાલનો પણ કાથો કરે છે. એને “ ગંધી હિવર ” પણ કહે છે. હિવર:—તીખો, ઉષ્ણ, કડવો, તૂરો, તીક્ષ્ણ, ખાટો તથા રક્ષ છે; અને કૃમિ, કફ, મુખરોગ, દંતરોગ, રક્તદોષ, પ્રમેહ, કંડૂ, મદ, વિસર્પ, વિષ, અસ્તિરોગ, જ્વર, કોઠ, ઉન્માદ, પિશાચબાધા, વ્રણ, દાહ અને આધ્માનવાયુનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ:—કડવાં, મધુર, સ્નિગ્ધ તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) પેટખીડ ઉપર:—હિવરની છાલનો રસ પાવો.

૬૧૯ હીંગ—સં. બં. હિંગુ. મં. હિં. હીંગ. કં. હિંગલદ, ઇગીન. તૈં. ઇગુવા. તાં. પોરંગાય. તું. ઇંગુ. મલાં. પેરકાય. ફાં. અંગુઝ, દર્પતે, અંગુઝ ખાલીસ્. અં. હિલતી-ત-સ. ઇં. આરસાફેટિડા. લાં. ફેરલા નાથેંકસ.

હીંગનાં જાડ હિરાત, ખોરાસાન અને બદખ, એ પ્રાંતોમાં થાય છે. એનાં પાંદડાંથી કંદને (મૂળને) ટાંચા મારી જે દૂધ (રસ) કાઢવામાં આવે છે, તેને હીંગ કહે છે. ઉપર કહ્યા એ પ્રાંતોમાંથી હીંગ પંક્તબમાં તથા મુંબઈમાં આવે છે. હીંગનો આ દેશમાં અતિશય ખપ થાય છે. એને આપણા દેશમાં “ વધારણી ” પણ કહે છે. હીંગ એ અનેક રોગની નાશક છે. *હીંગ:—તીખી, હ્રદય, ઉષ્ણ, પિત્તલ, સારક, રક્તદૂષક, કડવી, પાચક, રચિકર, તીક્ષ્ણ, અગ્નિદીપક તથા સ્નિગ્ધ છે; અને મલસતંબ, આનાહ, આધ્માન, શૂળ, ગુલ્મ, અજીર્ણ, ઉદર, દમ, ઉધરસ, કૃમિ, કફ, વાયુ તથા હૃદયોગનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) અજીર્ણ અને વાયુના ગોળા ઉપર:—હીંગની ચણા જેવડી ગોળી કરી ઘીની સાથે ગળાવવી. (૨) જનાવરની ચાંદીમાં કીડા પડે છે તે ઉપર:—ચાંદીમાં હીંગ ભરવી. (૩) અપરમાર ઉપર:—ઘી, સિંધવ અને હીંગ એકેક તોલો લઈ બાર તોલા ગોમૂત્રમાં નાખી બાફવું અને મૂત્ર બળી જાય એટલે ઘી સિદ્ધ થયું એમ સમજવું. તે ઘી રોગીની પ્રકૃતિ જોઈને પાવું. (૪) ઉચ્ચકી (હેડકી) ઉપર:—ધૂમાડીરહિત અંગારા ઉપર હીંગ અને અડદનું ચૂર્ણ નાખી તેની ધૂમાડી મોંમાં લેવી. (૫) અશીષ્ણ ઉપર ઉતાર:—હીંગ પાણીમાં અથવા છાશમાં મેળવી પાવી. (૬) પેટમાં શૂળ થતું હોય તે ઉપર:—ઘોડાનાં અથવા ગધેડાનાં લીંડાંનો રસ ૬ માસા કાઢી તેમાં ૧ માસો હીંગ નાખી તે રસ પાવો. (૭) પેટમાં શૂળ આવતું હોય તે ઉપર:—હીંગ માસા ત્રણ, કોષ્ઠ (ઉપલેટ) માસા ત્રણ, વાવડીંગ માસા ત્રણ, એ સર્વ એકત્ર કરી એ તોલા ગરમ પાણીમાં નાખી પાવું. (૮) ચોથીઆ તાવ ઉપર:—હીંગ અને જૂનું ઘી એકકું કરી તાવ આવે તે વખતે નાકમાં નાખવું. (૯) ખુપરા ઉપર:—અર્ધી રતિ હીંગ દહીંમાં મેળવી ખુપરા ઉપર ચોળવી. (૧૦) અજીર્ણાદિક ઉપર:—હીંગાબ્દક ચૂર્ણ:—સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, અજમો, સિંધવ, જીરું, શહાજીરું અને શેકેલી હીંગ, એ સમભાગ લઈ તેનું ચૂર્ણ કરવું અને તે

* સંસ્કૃત વૈદ્યક્રમમાં હીંગને વાપરતાં પહેલાં હીંગને અગ્નિ પર શેકી પુલાવીને વાપરવા કહેલ છે. શુદ્ધિ લીધે તળવાથી પણ થાય છે.

ગોળા ધીમાં અમર ભોજનસમયે ધી-ભાત સાથે ખાવું; એટલે અશુભ, અગ્નિમાં, કાંઠેરા, પાંડુ, આમ અને ગુસ્થનો નાશ કરે છે. (૧૧) પ્રસૂતાનાં ચક્રકર અને શૂળ ઉપર:—હીંગ ધીમાં શેકી ધીમાં ચેળવી ખવરાવવી. (૧૨) વિંછીના વિષ ઉપર:—હીંગ આકડાના દૂધમાં વાટી લેપ કરવો. (૧૩) વ્રજ સંખંધી કીડા દૂર થવા માટે:—હીંગ અને કડવા લીમડાનાં પાંદડાં વાટી લેપ કરવો. (૧૪) પટકી (કાંઠેરા) ઉપર:—તળેલી હીંગ, કપૂર અને આંખાની ગોટલીમાંનું મગજ સમભાગ લઈ પુદીનાના રસમાં એકત્ર ખરલ કરી ગોળીઓ વાળી સૂકવવી. એકેક કલાકને અંતરે એકેક ગોળી ચાવી ખાવી; અથવા હીંગ અર્ધો ભાગ, અશીષુ ૧ ભાગ, મરચાંની વસ્ત્રમાળ ભૂકી ૧ ભાગ, તથા કાથો ૧ ભાગ, એ જથ્થો એકત્ર કરી તેની પુદીનાના રસમાં વાલ વાલની ગોળીઓ કરવી. જાડો થવાનો આરંભ થયા પછી દરેક વખતે એક એક ગોળી ધડી ધડીના અંતરે આપવી. પાંચની અંદર અને એક વર્ષની ઉપરના બાળકને દરેક વખતે અર્ધી અર્ધી ગોળી આપવી. (૧૫) આદાશીશી ઉપર:—હીંગનું પાણી કરી નાકમાં નાખવું. (૧૬) કર્ણનાદ (બહેરાપણું) ઉપર:—હીંગ, ચીરફળ અને સુંઠ, એ સરસીઆમાં નાખી કઢવવું અને તે કાનમાં પાડવું. (૧૭) વાળા ઉપર:—હીંગનું ચૂર્ણ ૪ માસા પાશેર દહીંમાં નાખી ૩ દિવસ ખાવું. (૧૮) મૂત્રકૃચ્છ્રાદિ મૂત્રરોગ અને શુક્રરોગ ઉપર:—હીંગ શેકેલી અને એલચીદાડાનું ચૂર્ણ ૩ રતી દૂધ-ધીમાં ખવરાવવું. (૧૯) શરદી વડે કાનના ઘાક બેઠા (ધાક પડી) હોય તે ઉપર:—કેતમ હીંગ ૩માં વાટી કાનમાં ધાલી રાખવી. (૨૦) પરિણામશૂળ ઉપર:—હીંગ, સિંધવ અને જીરાનું ચૂર્ણ મધ અને ધીમાં નાખી આપવું. (૨૧) દાઢ દુઃખતી હોય તો અને દાંતમાંના કીડા ઉપર:—તળેલી હીંગ દાઢ નીચે રાખવી. (૨૨) વછનાગના વિષ ઉપર:—ગાયના ધીમાં ૪ ગુંજ હીંગ ખવરાવવી.

૬૨૦ હુરા—(સંં તીક્ષ્ણકુઘા) હુરાનાં જાડ મોટાં મોટાં થાય છે. એનાં પાંદડાં ઇન્દ્રજવનાં પાંદડાં જેવાં થાય છે. એ પાંદડાંનાં ડીંટાં લાંબાં હોઈ રાતાં હોય છે. આ જાડનું દૂધ બહુ તીક્ષ્ણ છે. આ જાડનું લાકડું ઘોળા રંગનું અને નરમ હોય છે. એ જાડ કેંકણ પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે. હુરાના દૂધથી આંખને ઈન્ન થાય છે. એ ઉપર ઉતાર—દહીંની આશ આંખ ઉપર રાખવી એટલે ઈન્ન થશે નહિ. ઉપયોગ:—(૧) સર્પદંશ ઉપર:—હુરાનો રસ પાશેર કાઢી તેમાં ૭ મરી વાટી તે પાવો; કિંવા હુરાની છાલ અરિહાના પાણીમાં ધસી પાવી. (૨) ઘોણસના વિષ ઉપર:—હુરાનો રસ પાવો; કિંવા ગુંદની છાલ, ફળ તથા અંબાડાની છાલ સમભાગે લઈ પાણી છાંટી બારિક વાટી રસ કાઢવો અને તેમાં હુરાની છાલ ધસી શક્તિ અનુસાર અને વિષનું જોર હોય તે પ્રમાણે બે-ત્રણ વાર તે ઔષધ આપવું. (૩) વિંછીના દંશ ઉપર:—હુરાની સળીઓની અણીઓ તોડી તેનું દૂધ દંશ ઉપર લગાડવું. (૪) નળવાયુ ઉપર:—હુરાની કુંખો અને વડની વડવાઈઓનાં અંકુર કેળનાં પાંદડાંમાં આંધી મંદ અગ્નિમાં શેકી તેનો અંગરસ ચાવી ગળી જવો. (૫) રેચ:—હુરાનું દૂધ ચણેડીબાર ચણાના લોટમાં ધાલી તે લોટની ગોળી કરી આપવી ઉતાર-લી અને ભાત તથા ઘણો રેચ થાય તો ઘી પાડું. (૬) રતવા ઉપર:—હુરાનાં લાકડાંની રાખ અને કળાચૂનો પાણીમાં એકત્ર કરી ચોપડવો અને તે ઉપર ગોળ નાખી ચોળવો; એટલે લેપ બેસશે અને રતવા દૂર થશે. (૭) ઉંદરના વિષ ઉપર:—હુરાની સળીઓ તેનાજ દૂધમાં વાટી દંશ ઉપર લેપ કરવો.

૬૨૧ હેદ—સંં જાખોટ, અજકર્ણ. મં સાગસાહોડા, હેદી. હિંં સહોડા. બંં સ્થાઓડા. કં આપોદમરનુ. તં ભારણકેયેદુ, વરનકી. લાં રોજ્જલશ એસ્પર.

હેદનાં જાડ મોટાં મોટાં થાય છે. કેંકણ પ્રાંતમાં એ જાડ ઘણાં થાય છે. એ જાડનાં પાંદડાં મોટાં હોઈ તે ગોળ અને અણીદાર હોય છે. એ જાડનું લાકડું ઈમારતના કામમાં ઉપયોગી છે. આ લાકડા ઉપર લાખનો રંગ ઘણો થાય છે. આ જાડ સાગનો એક પ્રકારનો બેદ છે. એનાં પાંદડાંના રસથી બુધ્ધાબ થાય છે. હેદ—કડવી, ઉષ્ણ, પિત્તલ અને વાયુનાશક છે. હેદનું જાડ:—પિત્તકારક, ઉષ્ણ, કડવું અને વાતનાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) ઉંદરના વિષ ઉપર:—

હેદના અંકુરનો રસ ૪ પૈસાભાર અને ઘી બે પૈસાભાર એકત્ર કરી ૭ દિવસ આપવું. પથ્થ કળથીની રાખ અલણી અને ભાત. (૨) ઢોરના ક્ષતમાંના કીડા મારવા ઉપર:—હેદના તોરા અને પાંડેરવાના તોરા એકત્ર ખાંડી રસ કાઢવો અને તે રસ ક્ષતમાં ભરવો; તથા કૂચા રહે તે ક્ષત ઉપર ખાંધવા. (૩) ભાર, ચક્રત અને બરોળ ઉપર:—ગોળ ખામને તે ઉપર હેદનાં પાંદડાંનો રસ પીવો અને ૩ દિવસ પગ ઉંચા કરી રાખવા. ઔષધ લાગે તો ઉતાર—નાચણાની ખીચડી કરી ખાવી કિંવા ઘી પાવું. (૪) નળવાયુ અને શોફેદર ઉપર:—હેદનાં પાંદડાંનો રસ ચાર પૈસાભાર લઘ મરીની બૂકી નાખી પાવો; ઉલટી થાય તો સોપારી ખવડાવવી. ઉતાર—ઘી અને ભાત. (૫) કમળી ઉપર:—હેદના અંકુરનો રસ ગાયના દૂધમાં શક્તિ અનુસાર ૧ તોલાથી ૨ તોલા સુધી પાવો; એથી તુરત ગુણ આવે છે. (૬) આદાશીશી ઉપર:—હેદની કુંખોનો રસ નાકે સુંધવો. (૭) વાળા ઉપર:—હેદના તોરા વાટી ચોપડવા અને ૩ દિવસ છોડવા નહિ.

ફરર હેળુ—આ એક જંગલી ઝાડ છે. તે શુમારે ૨૫ હાથ ઉંચું હોઈ તેના વિસ્તાર આઠ ફસ હાથ હોય છે. એનાં પાંદડાં ધંદ્રજવના ઝાડનાં પાંદડાં કરતાં નાનાં હોય છે. એને શુમારે જામફળ જેવડાં ફળ આવે છે. એ ફળને મરાઠીમાં “અળવે” કહે છે. એનું શાક પલ્લુ કરે છે. એ શાક સ્વાદે કાંઇક લીલા કેળા જેવું લાગે છે. એ ફળ ઉત્પન્ન થવાનો વખત જેઠ માસની આખરે આવે છે. ગરીબ લોક એક-બે દિવસ એ ભાજી ઉપરજ કાઢે છે. ઉપયોગ:—(૧) વેળ, બદ વગેરે પકવવા ઉપર:—હેળુનાં લીલાં પાંદડાં લાવી થોડા પાણીમાં વરાળ આવે લાંસુધી ખાંધવાં. પછી બારિક વાટી તેની ચપટી થેપલી કરી બદ ઉપર મૂકી તે ઉપર પાણીનાં બખ્ખે ટીપાં નાખતા રહેવું. (૨) બાળકના ઉઠાંટોઆ ઉપર:—હેળુનાં પાકાં ફળ ખવરાવવાં. (૩) કાલેરા ઉપર:—હેળુનાં ખીઆં મધમાં ધસી પાવાં અથવા હેળુનાં મૂળ પાણીમાં ધસી પાવાં. (૪) દમ અને ઉધરસ ઉપર:—હેળુનાં પાંદડાં ચણમમાં નાખી પાવાં. (૫) આંખમાંનાં ફૂલાં વગેરે જવા માટે:—હેળુનાં ખીઆં ધસી અંજન કરવું.

વનૌપધિગુણાદર્શી સમાપ્ત

— અર્ચામેઘ —

અર્ચામેઘ હિંદુસ્થાનનો વેદ્યાર

— ઉત્તરાર્ધ —

૧-સુબોધ વૈદ્યક

ઉપચારેણ નમનમપચારેણ કોપનમ ।

एवं विज्ञाय सदैवः कुर्यात्संशमनक्रियाम् ॥ (હારીત સંહિતાયામ્)

૧-અર્જીર્ણ

કારણુ:—ધણું પાણી પીવું, અકાળે ભોજન કરવું, મલમૂત્રાદિકનો અવરોધ કરવો, નિદ્રાનો નિયમ ન હોવો, થોડું કિંવા ઘણું ખાવું અને અપકવ, જડ, શુષ્ક, ઠંડુ, કેશ વગેરે પદાર્થ મળેલું, નજર પડેલું, અશુદ્ધ, ન ગમતું અથવા વાશી ઇત્યાદિ અન્નાદિકનું સેવન કરવું, ભૂખ લાગેલી હોય તે વેળા ન જમવું ઇત્યાદિ કારણોએ અર્જીર્ણ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. એનાં સાધારણ લક્ષણો:—x—શૂળ, પેટનું ફૂલવું, ઓડકાર, બેચેની, અનેક પ્રકારની વાયુની વેદના, જ્વર, મળ તથા

x અર્જીર્ણ રોગમાં પ્રકારભેદથી લક્ષણુ:—

(૧) આમ અર્જીર્ણમાં શરીર ભારી, શુભ ચુંથાવો, આંખોની ચારે તરફ સોજો તથા ખાધેલા પદાર્થના સ્વાદના ઓડકાર આવ્યા કરે છે.

(૨) વિદગ્ધ અર્જીર્ણમાં બ્રમ, મૂર્છા, તૃષા, ખાટા ઓડકાર તથા પિત્તજનિત અન્ય ઉપદ્રવ જોવામાં આવે છે.

(૩) વિષ્ટબ્ધ અર્જીર્ણમાં પેટનું ફૂલવું, શૂળ, મળ અને અધોવાયુનું રોકાવું, જડતા, મૂર્છા, આખા શરીરમાં દરદ તથા વાયુજન્ય અન્ય કષ્ટ થયા કરે છે.

(૪) રસશૈથ અર્જીર્ણમાં ભોજનની ઇચ્છા ન થવી, હૃદયની અશુદ્ધિ, શરીર ભારી થઇ જવું વગેરે ચિહ્ન દેખાય છે.

સર્વ પ્રકારના અર્જીર્ણમાં મંદાગ્નિનાથક ઔષધિ લાભદાયક છે. કેટલીક વખત સંગ્રહણી રાત્રમાં સેંધવાદિ ચૂર્ણ, વડવાનલ ચૂર્ણ, હિંગાષ્ટક ચૂર્ણ, લવણભારકર ચૂર્ણ, શંખવટી, લવંગાલ્લ મોદક, ભારકર રસ, ચિંતામણિ રસ, કવ્યાદ રસ, અગ્નિતુંડી વટી વગેરે પણ અપાય છે.

નાશનો અવશ્ત્વ વગેરે. *ઉપચાર:—(૧) કાષ્ઠ પશુ ઔષધ આપવા પહેલાં વમન અને રેચન આપવું, કાષ્ઠથી કરાવવી અને હીંગાદિક ચૂર્ણ આપવું. (૨) પાકેલા અનનસના ઝીણા ઝીણા કડકા કરી, તેમાં મરી અને સિંધવની ભૂકી નાખી તે આપવું. (૩) લિંબુની ફાડ કરી તેની બન્ને ફાડોમાં સંચળ, સુંઠ અને થોડી હીંગ ભરી અંગારા ઉપર મૂકવું અને સાફ પાકું થાય એટલે નીચે ઉતારી લગાર ઠંડુ થાય એટલે ચૂસી જવું. (૪) લીંડીપીંપર, સિંધવ, બાળહરડે અને સુંઠનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૫) ચણાનો દાર ઝાશમાં, પાણીમાં કિંવા સાકરમાં નાખી આપવો. (૬) સુંઠ ને ગોળ અથવા સુંઠ ને સાકર આપવી. (૭) ભોજન પહેલાં આદાનાં રસમાં લિંબુનો રસ અને સિંધવ નાખી તે પ્રાશન કરવું; એટલે અજીર્ણ દૂર થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે; અને વાયુ, કફ, મલગદ્ધતા તથા આમવાતનો નાશ થાય છે. (૮) લવંગ અને બાળહરડેનો કાઠો સિંધવ નાખી આપવો; એટલે સૂક્ષ્મ રેચ થઈ અજીર્ણનો નાશ થશે. (૯) લીંડીપીંપર અને ગોળ ખાવો. (૧૦) મૂળાના કંદના પાતળા પીના કરી તે ઉપર મીઠું નાખી જોરથી મસળી થોડી વાર રહેવા દેવા; પછી પુનઃ જોરથી મસળી તેમાંનું પાણી નીચોવી કાઢી નાખી તે પીના ચાવી ખાવા; એટલે અજીર્ણ તત્કાળ નાશ પામે છે. (૧૧) બાળહરડે, સિંધવ અને સુંઠનો કટક કરી પાવો. (૧૨) ઘાણા અને સુંઠનો કાઠો આપવો; એટલે અજીર્ણ, આમ, શૂળ અને જ્વરનો નાશ થાય છે. (૧૩) સિંધવ, સંચળ, જવખાર, અજમો, હરડે, લીંડી-પીંપર, સુંઠ, મરી, શેકેલી હીંગ અને વાવડીંગનું ૪ માસા વજ્રગાળ ચૂર્ણ ઘીમાં કરમોલી ભોજન-સમયે પ્રથમ પાંચ કોળીઆ સાથે ખાવું. એટલે અજીર્ણ, વાત, ગુદવાત, ગુદ્મવાત, વાતપ્રમેહ, વિષમવાત, વિષૂચિકા (કોલેરા), કમળો, પાંકુ, દમ અને ઉધરસનો નાશ થાય છે. (૧૪) ચિત્રક, અજમો, સિંધવ, સુંઠ અને મરીનું ચૂર્ણ ઝાશમાં ૭ દિવસ આપવું; એટલે અજીર્ણ અને મૂળવ્યાધિનો નાશ થાય છે. (૧૫) સુંઠ ૫ ભાગ, લીંડીપીંપર ૪ ભાગ, અજમો ૩ ભાગ, અજમો ૨ ભાગ અને બાળહરડે ૧૬ ભાગનું ચૂર્ણ કરી આપવું; એટલે અજીર્ણ, આમ, ગુદ્મ તથા મલાવશ્ત્વનો નાશ થાય છે. પૃથ્થ:—અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારા અને દલકા પદાર્થ, જૂના મગ, રાના ચોખા, ચુકો, ચાકવન (ટાંકો), કુણો મૂળો, લસણ, જૂનું કોહોળું, સરગવાની શિંગ, પરવળ, વેંગળ, આમળાં, નારંગી, દાડમ, લિંબુ, મધ, માખણ, ઘી, ઝાશ, મીઠું, દહીં, હીંગ, આદુ, અજમો, મેથી, ઘાણા, નાગરવેલનાં પાન, ઉણ્ણાદક, કડવું, તીખું, ખાટું એવા રસ ધરા-દિકાનું સેવન સારું છે. અપૃથ્થ:—મલ-મૂત્ર-વાયુનો અવરોધ, ઘણું ખાવું, જગરાણુ, મિષ્ટાન્ન, ઠંડુ ધાન્ય, જાંબુ, અળવી, જડ પદાર્થ, વિરુદ્ધ અન્ન-પાન. ઇલાદિ.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ. વનોંમાંx:—અજમો-૧, અજમોદ-૫, અનનસ-૧, આદુ-૨, ૫;

સમુદ્રલવણાદિ ચૂર્ણ—સમુદ્રલવણ, સંચળ, સિંધાલુણ, જવખાર, અજમો, અજમોદ, હરડેદળ, લીંડીપીંપર, સુંઠ, હીંગ અને વાવડીંગ એ ૧૧ ચીજો બન્ને ટાંક લઇને ચૂર્ણ કરી સાંજે લેના પાણી સાથે આપવાથી અજીર્ણ, ગોળો, વાતપ્રમેહ, કોગળિયું, પાંકુરોગ અને નિર્બળ-તાનો નાશ થાય છે.

x સુમોધ વૈદ્યકમાં દરેક દરદની નીચે આપેલ વિશેષ ઉપચારો પણ વનોંષધિગુણાદર્શ પ્રક-રણનીજ ખતવણી છે. મૂળ મરાઠી ગ્રંથની છેલ્લી આવૃત્તિને આધારે એ પ્રકરણમાં સુધારોવધારો થયેલા; તેમાંના ઉપચારો તેમજ કેટલાક ઉપચારો ૨૦ પહેલની હયાતીમાં નીકળેલી ગુજરાતી આવૃત્તિમાં ખતવવાં રહી ગયેલાં, તે આ આવૃત્તિમાં આ પ્રમાણે વિશેષ ઉપચારદાખલ દરેક વ્યાધિના પ્રકરણમાં સંશોધકે ઉમેર્યા છે; અને સંશોધકે પોતે સંગ્રહ કરેલા બીજા વધુ ઉપચારો તેમજ બીજા હકીકત આમાં ટીપ્પણીદાખલ આપવામાં આવેલી છે. દરેક ઉપચાર કહેલી ઔષધિના વર્ણનમાં કહેલ નંબરે જોવાથી મળી આવશે. જેમકે આ પ્રકરણમાં “અજમો ૧” એમ લખેલું હોવાથી અજમાના વર્ણનમાં અજમાના ઉપયોગનો નંબર ૧ હો જોવો. આમ સર્વત્ર સમજી લેવું. ‘વનોં-ષધિ ગુણાદર્શમાં’ એ વાક્યને બદલે હવે પછી “વનોં માં” એ ટુંકા શબ્દ વપરાશે એ તરફ વાંચ-નારનું ખાસ ધ્યાન ખેંચીએ છીએ.

કલોંજી ૭૩-૧, કોથમીર-૬, ચિત્રક-૧૭, જયફળ-૧૨, ઝેરકોચલાં-૭, દુવરફળ-૩, પાઠ (કાળી-પાડ)-૧૦, ખાફળી (હીંગોત્રી)-૪, મૂળા-૬, રાધ-૩, લવંગ-૬, લીંડીપીંપર-૧૬, લિંબુડી-૧, વગડાઉ અજમે-૧, હરડે-૧૫, ૪૪; હીંગ-૧૦, (અજીર્ણ કેળાથી હોય તો) કેળ-૨૧, (લીંબુ હોય તો) કાકમ-૮, (ફણસથી હોય તો) ફણસ-૬, ૭; અને (તેલથી હોય તો) ભીંડી-૪. મંદા-અગ્નિ માટે જીરો—અતિવિષ-૫, આદુ-૧૩, ૧૯, ૫૩; આમલી-૧૨, કલોંજી ૭૩-૧, કોથમીર-૬, ગાંજે-૬, ઝેરકોચલાં-૭, ભાંગરો-૧૩, રતાંદળી-૧૦, રાસ્ના-૬, લવંગ-૧, લીંડીપીંપર-૧૩, ૩૫. બૂખ લાગવાના ઉપાય જીરો—આદુ-૧૫, ભોરિંગણી-૬.

૨-અમ્લપિત્ત

કારણુ:—વાસી, ખાટું થઇ ગયેલું અથવા બીજા વિકારવાળું, પિત્તને કોપાવનાર, વિરુદ્ધ ગુણુ-વાળું અથવા દાહ કરે એવું અન્ન અગર બીજા પદાર્થોનું લક્ષણ કરવાથી પિત્ત દૂષિત થઇને સંચિત થાય છે, તેને અમ્લપિત્ત કહે છે. લક્ષણુ:—અન્ન ન પચવું, મહેનત કર્યા સિવાય શ્રમ થવો, જીવ ચુંથાવો, કડવા, ખાટા ઓડકાર આવવા, શરીરે જડપણું આવવું, હૃદય અને કંઠમાં દાહ, અન્નદ્રેષ થવો, એ સાધારણ લક્ષણુ છે. આ રોગ જૂનો થયા પછી કષ્ટસાધ્ય છે. ઉપચાર:—(૧) પ્રથમ વમન થવાને મીંઢળનું ૪-૫ માસા ચૂર્ણ મધમાં આપવું, પછી સૂક્ષ્મ રેચ આપવા. (૨) આમળાં અથવા ત્રિફળાના કાઢામાં નસોતરનું ચૂર્ણ અને મધ નાખી તે કાઢો રેચ થવા માટે આપવો. (૩) સુંઠ અને કડવાં પરવળનો કાઢો આપવો. એ કફ, પિત્ત, ઉલટી, કંઠ, જ્વર અને વિસ્ફોટકનો નાશ કરે છે; અને એ લેવાથી અન્નનું પાચન થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. (૪) સુંઠ એક લાગ અને ગેરૂ બે લાગ, એનો ખાવાના પાનના રસમાં ખરલ કરી વાલ પ્રમાણે ગોળીઓ બાંધવી. દરરોજ બે ગોળીઓ સવાર-સાંજ દૂધ અને પતાસાં સાથે ખાવી. (૫) દ્રાક્ષ ૧ લાગ, હરિતકી અને સાકર ૨ લાગ, એની ગોળીઓ બળ્બે વાલની કરી સવાર-સાંજ આપવી. (૬) જવનો કાઢો આમળાંનો રસ અને મધ નાખી આપવો. (૭) કરિયાતું, નાગરમોથ, સુંઠ અને ગજોનો કાઢો આપવાથી અમ્લપિત્તનો તત્કાળ નાશ થાય છે. (૮) અરકુસી, ગજો અને ઉભી રિંગણીનો કાઢો મધ નાખી આપવાથી અમ્લપિત્ત, કફ, શ્વાસ, જ્વર અને એકારીનો નાશ થાય છે. (૯) લીંડીપીંપર મધમાં આપવી. (૧૦) હરડે, લીંડીપીંપર, દ્રાક્ષ, ખડીસાકર, ધાણા અને ધમાસાનું ચૂર્ણ મધમાં લેવાથી ગળામાંની બળતરા, પિત્ત અને કફનો નાશ થાય છે. (૧૧) કડવા લીમડાનાં પાન અથવા આમળાંનો કાઢો આપવો. (૧૨) રાત્રે ધાણા અને સુંઠનો કંઠક આપવો. (૧૩) ચોર-આમલી(ગોરખ આમલી)નું સરખત કરી તેમાં જીરાની અને ખડીસાકરની બૂકી નાખી તે આપવું. (૧૪) આમળાં ૧ લાગ અને ખડીસાકર ૨ લાગ લઇ, તે બીંજાય એટલું તાજું ઘી નાખી આપવું. (૧૫) કેળના કાંદાના રસમાં આમળાંનું ચૂર્ણ ૧ તોલા આપવું. (૧૬) કાકમ, એલચી અને સાકરની ચટણી કરી તે ખાવી. (૧૭) નારિકેલખંડપાક:—ઝીણું વાટેલું ૧૬ તોલા કોપરું લઈ તે ૪ તોલા ઘીમાં સાફ શેકી, તેમાં સમભાગે સાકર અને ૬૪ તોલા નાળીએરનું પાણી નાખી, ગોળના પાક જેવું થાય ત્યાંસુધી ઉકાળી, તેમાં ધાણા, લીંડીપીંપર, નાગરમોથ, વંશલોચન, જીરું, શહાજીરું, તજ, એલચી, તમાલપત્ર અને નાગકેસર, એ ચાર ચાર માસા નાખી ઠંડું થયા પછી આ પાક સેવન કરવો; એટલે અમ્લપિત્ત, અરુચિ, ક્ષય, રક્તપિત્ત, શૂળ અને ઉલટીનો નાશ થાય છે. આ પાક ધાતુવૃદ્ધિકારક છે. (૧૮) અવિષત્થકર ચૂર્ણ:—સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, ત્રિફળા, નાગરમોથ, વાવડીંગ, એલચીદોડ અને તમાલપત્ર, એ સર્વ સમભાગ લઈ સર્વના બરોબર લવંગ લઈ જે ચૂર્ણ થાય તેનું દુપ્પટ નસોતરનું ચૂર્ણ લઈ, સઘળા ચૂર્ણ બરોબર સાકર લઈ નિવડેલા માટલામાં રાખી ભોજન પહેલાં આઠ માસા પ્રમાણે ખાવું. ઉપર ઠંડુ પાણી પીવું; એટલે અમ્લપિત્ત, શૂળ,

વળી પાંચમી આશ્તિથી વનૌષધિગુણુદર્શની ખતવણીની માફક ગોવૈવેક અને પ્રાણીજ ઔષધિ એ બે પ્રકરણોની ખતવણી દાખલ કરી છે; તથા તે પછી ગોવૈવેકના બદલે ગોં વૈં અને પ્રાણીજ ઔષધિના રથજે, પ્રાં ઔં છાપેલ છે.

હરસ, પ્રમેહ, મૂત્રાધાત અને મૂત્રાશ્મરીનો નાશ થાય છે. (૧૯) જીરું અને ગહુલા સમભાગ લઈ તે ૩ માસા ચૂર્ણ સાકરમાં આપવું. (૨૦) ચોરઆમલીનું મગજ નવ ભાગ, સરગવાનો રસ ૪ ભાગ, ભાંગરાનો રસ ૪ ભાગ, કોઠાનો ગર ૮ ભાગ અને આદુનો રસ ૧૮ ભાગ, એકત્ર ખરલ કરી બોરના ઠીલા પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. નિત્ય એક ગોળી આદુનો રસ અને ખડીસાકરમાં અથવા નાળીએરના પાણીમાં આપવી. પથ્ય:—ચોખા, ધઉં, મગ, જવ, સાકર, કારેલાં, કંકોડાં, પરવલ, ટાંકો, જૂનું કોહોળું, કેળફલ, ઉષ્ણ પદાર્થ અને કફ-પિત્તહારક એવાં અન્નપાન. અપથ્ય:—મીઠું, તેલ, તીખું, ખાટું, તલ, કળથી, મેંદીનું (ધેરીનું) દૂધ.

× વિશેષ ઉપચાર જીઓ વનોંમાં—અખાડો-૧, આદુ-૧૮, ૨૩; આમળાં-૧૮, ૩૬; ઇડલીંબુ-૨, કરિયાતું-૫, કોકમ-૪, ગહુલા-૨, ગોરખ આમલી-૨, દ્રાક્ષ-૧, ઘોળી પિલુડી-૫, નાળીએર-૧૨, પાટલા-૯, ખાવળ-૧૦, મૂળા-૭, લીંડીપીંપર-૧૯, વસુ-૫, શતાવરી-૧૬, સાટોડી-૧૪, સિવણુ-૨, હરડે-૬, ૩૨; અમ્લપિત્તથી ગળામાં ખળતરા થતી હોય તો કુંગળી-૧૨, ખીલી-૫.

૩-અરુચિ

કારણ અને લક્ષણ:—વાત, પિત્ત અને કફને કોપાવનાર પદાર્થોનું લક્ષણ, શોક, બય, ક્રોધ, અતિલોભ, મનને ચીડ ઉત્પન્ન કરનાર અન્ન, રૂપ અને ગંધથી કરી અરોચક (અરુચિ) રોગ થાય છે; એથી કરી મોઢામાં અન્ન વગેરે પદાર્થ નાખતાં તેનો રુચિ (સ્વાદ) શું છે તે જણાવું નથી. ઉપચાર:—(૧) લીંડીપીંપર, ચવક, સુંદ, પીપળીમૂળ અને ચિત્રકનું ચૂર્ણ કરી લેવાથી મોઢામાં રુચિ આવે છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, અન્નનું પાચન થઈ મત્તબદ્ધતા, ખરોળ, ગુદ્મ, શૂળ તથા કફોદરરોગ દૂર થાય છે. (૨) સંચળ, દ્રાક્ષ, મરી, જીરું, શાદજીરું, વરીઆળી, કોકમ અને દાડમના દાણાની ચટણી કરી મધ અને ગોળ નાખી લક્ષણ કરવું. (૩) એલચી, તજ, તમાલપત્ર અને નાગકેસરનું ચૂર્ણ કરી આપવું; એટલે અરુચિ, પિત્ત તથા કફસંબંધી રોગ દૂર થાય છે. (૪) કોકમ, ગોળ કિંવા સાકર અને એલચીદાણાની ચટણી કરી ખાવી. (૫) યવાની ખાંડવ* ચૂર્ણ આપવું. (૬) ભોજન પહેલાં આદુ અને સિંધવ લક્ષણ કરવાથી તે રુચિકર, અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર અને જીરું તથા કંઠની શુદ્ધિ કરનાર છે. (૭) સાકર, સુંદ, મરી અને કોઠની મધમાં ગોળી કરી તે મોઢામાં રાખવી; એટલે સર્વ પ્રકારની શાંતિ થાય છે. (૮) દાડમ ખાવાં. (૯) પાકા અનનસના ઝીણા કડકા કરી તે ઉપર જીરું અને સિંધવની ભૂકી નાખી પાવું. (૧૦) તાલીસાદિ ચૂર્ણ આપવું. + (૧૧) અક્કલકરાનું ચૂર્ણ આપવું. (૧૨) ખીજેરીનું કેસર ઘી ચોપડી મરી અને સિંધવ

× અમ્લપિત્તમાં ઉલટી ખંધ કરવા માટે અરડુસી, ગળો અને ભોરિંગણીનો કવાથ કરી મધ મેળવી પીવરાવવો. એટલે વમન, શ્વાસ, કાસ તથા જ્વરને પણ દૂર કરે છે. અતિસાર હોય તો અતિસાર નિવારણ કરનારી ઔષધિ આપવી. મલાવરોધ (કબજિયત) હોય તો અવિપત્તિકર ચૂર્ણ, હરીતકી ખંડ લાલદાયક છે. આ ઉપરાંત પિપ્પલીખંડ, શુંડી ખંડ, નારંગિલ ખંડ, અમૃતાદિ ગુગળ, અમૃતરસ, એલાદિ ચૂર્ણ, અલયાદિ લેલ, આમલકી ખંડ, કુંભાંડ અવલેહ, સૌભાગ્ય-સુંડી મોદક, લીલા વિલાસ રસ, અમ્લપિત્તાંતક લેહ, દ્રાક્ષાદિ ઘૃત વગેરે ઔષધોમાંથી કોઈ વિચાર કરીને ઉપયોગમાં લેવાય છે. સૂચના:—અમ્લપિત્તરોગમાં ભોજનની વચ્ચે અથવા ભોજનની પછી તરત પાણી પીવું હાનિકર છે. ઓછામાં ઓછા એક કલાક જવા પછી પાણી પીવું. શાક બહુજ ઓછા પ્રમાણમાં ખાવાં. ખાટા પદાર્થો બિલકુલ છોડી દેવા.

* અજમે, દાડમની છાલ, આમલી, સુંદ, ખાટાં બોરની છાલ, અમલમેદ, એ દરેક એકેક તોલો, મરી અને લીંડીપીંપર અઢી અઢી તોલા; તજ, સંચળ, ઘાણા અને જીરું એ અડધો અડધો તોલો અને સાકર ૧૬ તોલા લઈ સર્વના કરેલા ચૂર્ણને યવાની ખાંડવ ચૂર્ણ કહે છે. એ ચૂર્ણ ૦૧ તોલા પ્રમાણે આપવાથી પાંકુરોગ, ખરોળ, ખાંસી, અરુચિ, સંગ્રહણી, દમ, અતિસાર, ઉલટી અને કંઠના રોગો જાય. (શાર્દૂલ મધ્યખંડ, અ. ૬).

+ જીઓ તાલીસના વર્ણનમાં, તથા ઔષધિક્રિયા નં. ૮.

નાખી આપવું.* પૃથ્થઃ—ધર્ત, મગ, તુવેર, સાહી ચોખા, રાતું કોહળું (પદકાળું), કાકડી, કુમળા મૂળા, વેંગણ, શેકટાની શિંગો, કેળાં, પરવળ, દૂધ, ઘી, લસણ, કેરી, દહીં, જાચ, કેહું, કારેલાં, કુમળી, રાઇ, ચાકવત (ટાંકો) અને સવા. અપૃથ્થઃ—તરસ, ઓડકાર તથા ક્ષુધાના વેગનું ધારણ, અધિક અન્ન, રક્તમોક્ષ (લોહી કાઢવું), ક્રોધ, લોભ, ભય, અનેક દુર્ગંધીવાળા અને વિરૂપ પદાર્થનું દર્શન.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌંમાં અતિવિષ-૫, આદુ-૧૯, ૪૭, આમલી-૨૨, કોડી-૯, કાથમીર-૪, ગળો ૨૪, પપનસ-૧, પાઠ (કાળીપાટ)-૧૦, ખીજેર-૧૭, ૧૮, લવંગ-૧૦, વાવડીંગ-૩, સમેરવો-૧૫.

૪-અસ્થિમંગ

કોષક નિમિત્તથી હાડકું મરડાયું હોય કિંવા ઠોકરાયું હોય તો પ્રથમ ઠંડું પાણી છીપી હળવે હળવે થાપડવું, પછી લાલ માટીનો લેપ કરવો. ઉપચારઃ—(૧) શતધૌત વૃત્ત અને ચોખાનો લોટ એકત્ર કરી મસળા તે ઉપર ખાંધવું. (૨) ખાવળીઆની જાલનું અથવા ખીઆનું ચૂર્ણ † માસા કિંવા ૧ તોલા મધમાં ૩ દિવસ આપવું. (૩) સાંધરૂપની કિંવા હાડસંધિની જાલ ફૂટી મરડાયેલા અથવા ભાગેલા હાડકા ઉપર ત્રણ દિવસ ખાંધવી. (૪) મજીહ, મહૂડાની જાલ અને આમલીનાં પાન, એ સમભાગ લઈ એકત્ર વાટી ગરમ કરી ખાંધવું. (૫) પંચવટકલ- (વડ, પીંપળો, નાંદરૂપ, ઉંખરો અને પીંપળની જાલો)ના કાઢાથી શેકવું. (૬) ધોળા સાજડની જાલનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું; અને જાલનું ચૂર્ણ ઘીમાં મેળવી તેનો ઘટ્ટ લેપ કરવો. (૭) હાડ- સંધિ કરીને ખરસાણી જેવો વેલો થાય છે, તે લાવી ફૂટી ઉપર ખાંધવો. (૮) કિંચિત્ શેકેલું ઘઉંનું ચૂર્ણ મધમાં ખાવા આપવું. (૯) મજીહ અને જેડીમધને લીમડાના રસમાં ખરલ કરી તેમાં સો વખત પાણીએ ધોયેલું ઘી અને ચોખાનો લોટ નાખી ઉપર લેપ કરવો. (૧૦) લસણ, મધ અને પીંપળાની લાખ વાટી તેમાં ઘી અને સાકર નાખી આપવું; એટલે તરત સાંધા બેસી જાય છે. (૧૧) પ્રવાલભસ્મ મધમાં આપવી. ‡ પૃથ્થઃ—ચોખા, ધર્ત, મગ, વટાણા, ઘી, દૂધ, પર- વળ, લસણ અને શેકટો. અપૃથ્થઃ—મીઠું, તીખા, ખારા, ખાટા, ગરમ પદાર્થ, મૈથુન અને ગરમી.

* પંચામૃત ચાટણુઃ—સુંદ, મરી, પીપર, સિંધાલૂણ એ ચારે વસ્તુ એકેક તોલો તથા કાળી દ્રાક્ષ (ખીજ કાઢી નાખેલી) ૪૦ તોલા લઈ ચટણી માફક પીસી ખરણીમાં ભરી લેવું. માત્રા ૧૦ થી ૨ તોલા સુધી જરૂરત પ્રમાણે સવારે તેમજ સાંજે ચાટવું. એટલે અરુચિ, વાયુ, મંદા- ગ્નિ, કબજિયત, શૂળ, મોળ, કફ વગેરે દોષ દૂર થાય છે.

આ ઉપરાંત યવાની ખાંડવ ચૂર્ણ, સુલોચનાબ્ધ, એલાદિ ચૂર્ણ, અમૃતપ્રભાવટી, અમિકુમાર રસ વગેરે ઔષધિ અપાય છે.

† (૧) ખાવળની જાલ ૧ ભાગ, ત્રિકૂળાં ૩ ભાગ અને ગુગળ ૭ ભાગ, એ એકઠાં કરી ગોળીઓ કરી આપવી. (૨) એક બીલામાના સુડીથી ૪ કકડા કરી દશ તોલા ઘીમાં તળી કકડા કાઢી લઈને તે ઘીનો શીરો કરી દરરોજ સવારે તાજે તાજે ખાવો. આ પ્રયોગથી બીલામે ઉઠવાનો ડર બિલકુલ રહેતો નથી. (૩) સાખરશિંગ ધસીને મધ જેવું ઉતારી તેમાં ગુગળ, ચોખા, એળીઓ સમાન અને કળીચૂનો ગુગળથી અર્ધો નાખી બિનો કરી લેપ કરવાથી વાગવાથી થયેલ લોહીનો જમાવ વીખરાઈ જઈને આરામ થાય છે; શૂળ ઉપર પણ આ લેપ સારો છે.

અસ્થિસંધાનક લેપઃ—એળીઓ, ગુગળ, ગુજર, મેંદાલકડી, સાજીખાર, માયું સરસ, હીરાબોળ, ઇસેસ, રેવાચીની શીરો, આંખાહળદર તથા પદાણી લોદર, એ અગીઆર વસ્તુ સમ- ભાગે લઈ ખાંડી ચૂર્ણ કરવું. જરૂર પડે ત્યારે આ ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં વાટી લેપ કરવો. ઉપર ૩ લગાડી પાટો ખાંધવો. જરૂર જણાય તો લાકડીનાં ખાપીઆં ખાંધવાં-એથી ત્રણ દિવસે લેપ ખાલી બીજે લેપ લગાડવો. આવી રીતે બે ચાર વાર લગાડવાથી મૂઢમાર, ચોટ, સોજો, શૂળ, હાડકાનું ભાંગવું અથવા ઉતરી જવું, સખ્ત માર, લોહીનો જમાવ વગેરે દરદ દૂર થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર—જુઓ વનોંમાં—અરબુન સાજ-૩, ગર્હ-૪, બાવળ-૨, ખીવસો-૫, મજા-૭, લસણ-૧૪, સંધિપ-૧, સુગ્રીણ-૩, હાડસંધિ-૧, હાડસાંખળ-૧, (અલિધાત કિંવા અસ્થિલગ્નમાં જખમ થઈ રક્તસ્રાવ થતો હોય તો) માલેખ-૧, (ઝાડ ઉપરથી પડવાથી છાતીમાં લોહી નીકળે જાય તો) ખીવસો-૫, તીરનો અમ્બલાગ કે કાંટો કાચ વગેરે શરીર-માં પેસી ગયો હોય તો) ઉંદરકની-ક ૯, ગ ૮, શેલડી-૮, [પગ કે હાથ (ધુંટી) મર-ડાયો હોય તો] આવળ-૨, ઉંડણ-૧, વાલોળ-૩, (દુઃખતા હાડ ઉપર) કોકમ-૧, (ઠંશ વાગી પડવાથી અથવા કોઈ પણ આઘાત થઈ લોહી ગંઠાયો ઉપર) આંખાહળદર-૨, મેંદાલકડી-૩, જુઓ ગે.વૈ ૬૫-૧૭.

૫-આફરો (આનાહ)

કારણ—આમ કિંવા મળ પેટમાં ધણા દિવસ સુધી ભેગો થઈ વાયુએ શુષ્ક થઈ ગડો ખાજે છે અને ઝાડો સાફ ઉતરતો નથી, એ વિકારને આનાહરોગ એટલે આફરો કહે છે. **લક્ષણ—**આમથી આનાહ થયો હોય તો તરસ, સળેખમ, માથાનો દાહ, આમાશયમાં શૂળ, જડપણ, હૃદયને પીડા અને ઓડકારનો પ્રતિબંધ, કંમર, પીઠ તથા મળમૂત્રનું સ્તંભન, શૂળ, મૂર્છા, મળની ઉલટી અને શ્વાસ, એ લક્ષણો થાય છે. પકવાશયમાં આનાહ (આફરો) થયો હોય તો મળ સંચય થવાથી આધ્માન અને વાતરોગાદિક લક્ષણો થાય છે. **અસાધ્ય લક્ષણ—**તરસે પીડિત, ક્લેશ પામેલો, ક્ષીણ, શૂળથી પીડાતો તથા મળ ઓકનાર એવા રોગીને છોડી દેવો. **ઉપચાર—**(૧) હીંગ ૧ લાગ, ઘોડાવજ ૨ લાગ, કોષ્ઠ ૫ લાગ, સાજખાર ૭ લાગ અને વાવડીંગ ૯ લાગ લઈ તેનું ચૂર્ણ કેકરવરણા પાણીમાં આપવું; એટલે આનાહ, વિષૂચિકા, હૃદય, ગુદમ અને અર્ધાંગ-વાયુનો નાશ થાય છે. (૨) નસોતર ૨ લાગ, લીંડીપીપર ૪ લાગ અને હરડે પાંચ લાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તેના સમભાગ ગોળ નાખી ખાવું. એ દારુણ આનાહનું નાશક છે. *પથ્ય—ઘી, ભાત, અભ્યંગ, કુમળા મૂળા, ખીજેર. **અપથ્ય—**ઉલટી, મલમૂત્રના વેગનો અવરોધ, સર્વ પ્રકારની દાળ, જાંબુ, કાકડી, અળવી, તૂરા પદાર્થ અને જડાન્ન.

†વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં માં—ઉંદરકની ક-૮, ખસખસ-૪, જળજાંબવો-૩, તુવર-૩, સમેરવો-૧૭, હરડે-૪૦, (ફણસ ઉપર પાન ખાવાથી પેટ ચઢે તે ઉપર) ફણસ-૭, જયફળ-૧૦.

૬-આમવાયુ

કારણ—વિરુદ્ધ આહારનું ભક્ષણ કરનાર, વિરુદ્ધ ચેષ્ટા કરનાર, મંદામિવાળો, આળસુ, સ્તિબ્ધ, અન્ન ખાઈ લાગલીજ મહેનત કરનાર, એવા મનુષ્યનો આમ (પેટમાંનો અપકવ રસ) વાયુથી કફરથાને જાય છે અને ત્યાં તે કફથી દૂષિત થઈ મસ્તકે જાય છે. ત્યાં કફ, વાત તથા પિત્તથી દુષ્ટ અનેક વર્ણનો અને ચિકટો થઈ સ્રોતસને (રસવાહિની નળીઓને) કંપિત કરી, વાયુ તથા કફને એક વખતે કોપાવી તે ત્રિકસંધિમાં (કેડના ભાગમાં) પ્રવેશ કરી ગાત્રોને સ્તબ્ધ કરે છે તેને આમવાત કહે છે. **લક્ષણ—**અંગ મરડાઈ જવું, અરુચિ, તરસ,

* ઇગોરાનાં ખીજ ટાંક ૨, ખાંડ ટાંક ૨, લિંબુનો રસ ટાંક ૯ લઈ એકત્ર કરી ખરસાંણી ચુક-રના દૂધમાં સાત દિવસ મર્દન કરી ચણીબેર પ્રમાણે ગોળા કરી ઉના પાણી સાથે આપવાથી રચ લાગી પેટનો રોગ નીકળી જઈને આફરો બંધ થાય છે.

† આનાહરોગમાં નારાયણ ચૂર્ણ, ઇચ્છાભેદી રસ, ગુડાષ્ટક વૈદનાથ વરી વગેરે ખાવા માટે અપાય છે. તેમજ ફલવર્તિ, ત્રિકટુકાદિ વર્તિ તેમજ અન્ય વર્તિ ગુદામાં પ્રવેશ કરાવવા માટે અપાય છે.

x આમવાતમાં અજીર્ણ અને સંધિવાનાં મિશ્રિત લક્ષણો હોય છે. સાંધા સાંધા જકડાઈ જવા તથા વેદના થવી એ સંધિવાતનાં લક્ષણ છે. તથા મંદાગ્નિ, અનાજ ઉપર અભાવ, મોંમાંથી પાણી છટવું, મલાવરોધ (કબજાઅત) વગેરે અજીર્ણનાં લક્ષણો છે. એવી રીતે આમવાતમાં મિશ્રિત

આળસ, શરીરને જડત્વ, જ્વર, અન્ન ન પચવું, શરીરે સોજા આવવા, એ ચિહ્નો થાય છે; અને અધિક થયો હોય તો હાથ, પગ, માથું, ઘુંટી, કટીભાગ, કૂહા અને સંધિમાં સોજો આવી પીડા ઉત્પન્ન થાય છે. વાયુના યોગે જે ઠંડાણે આમ જાય છે તે અંગને વિંછી ચઢ્યા પ્રમાણે વેદના થાય છે. અગ્નિમાંથી મોઢામાંથી પાણી છૂટવું, અરુચિ, શરીરને જડત્વ, ખર, મુખને વિરસ-પણું, દાહ, અતિમૂત્ર, કુક્ષિમાં કઠિનપણું, શ્વળ, નિદ્રાનો વિપર્યાસ, તરસ, ઉલ્લટી, ભ્રમ, મૂર્ચ્છા, હૃદયશ્વળ, મલસ્તંભ, જડત્વ, આંતરડામાં શબ્દ થવો, પેટ ફૂલવું ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે. ઉપ-ચાર:—(૧) સુંઠ અને ગજોનો કાઢો રોજ લેવાથી ઘણા દિવસનો આમવાત પણુ દૂર થાય છે. (૨) સુંઠ અને ગોખરનો કાઢો નિત્ય સેવન કરવાથી આમવાત અને કટિશ્વળ-પૃથ્થળનો નાશ થાય છે. એજ પાચક અને પીડનાશક છે. (૩) રાસ્ના, દેવદાર, ગરમાળાનો ગોળ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, એરંડમૂળ, પુનર્નવા (સાટોડી) અને ગજોના કાઢામાં સુંઠનો કટક અથવા સુંઠનું ચૂર્ણ કિંવા એરંડતેલ નાખી તે આપવું. (૪) સુંઠના કાઢામાં એરંડતેલ નાખી આપવું; એટલે આમવાત, કમ્મર અને કુશી, એ ઠંડાણાનું શ્વળ તથા પેટનું શ્વળ સાફ થાય છે. (૫) દશમૂળના કાઢામાં એરંડતેલ નાખી આપવું. (૬) એરંડમૂળના રસમાં સુંઠનું ચૂર્ણ મેળવી ગોળો કરી તે ઉપર એરંડાનાં પાંદડાં વિંટી ઉપર ચીકણી માટીનો લેપ કરી પુટપાક-કૃતિએ અંગારામાં શેકી, રસ કાઢી તેમાં મધ નાખી આપવું. (૭) લઘુ પંચમૂળના કાઢામાં એરંડતેલ નાખી આપવું. (૮) બૃહત્પંચમૂળના કાઢામાં એરંડતેલ નાખી આપવું. (૯) ગજો, સુંઠ, એરંડમૂળ અને આસગંધનો કાઢો આપવો. (૧૦) ગજોના કાઢામાં એરંડતેલ આપવું. (૧૧) પાશેર ખજૂર ફેલી પલાળી પી જવું. (૧૨) ચિત્રક, કકુ, પહાડ-મૂળ, ઇંદ્રજવ, અતિવિષ, ગજો, દેવદાર, નાગરમેથ, સુંઠ અને બાલહરીતકીનું ચૂર્ણ ઉણોદકમાં આપવું. (૧૩) રાત્રે ત્રણ માસા કરિયાતામાં બે તોલા પાણી નાખી પલાળી રાખવું. સવારે વસ્ત્ર-ગાળ કરી તેમાં બે ગુંજ કપૂર, બે ગુંજ શિલાજિત અને અર્ધો તોલો મધ, એ પ્રમાણે દરરોજ સેવન કરવાથી જીર્ણિત અને સર્વ પ્રકારનો શરીરમાં જામેલો ગરમીનો રોગ ૭ દિવસમાં દૂર થઈ સારી શક્તિ આવે છે. પૃથ્થ:—રક્ષ પદાર્થ, પરસેવો કાઢવો, લાંઘણ, સ્નેહપાન, જૂના ચોખા, જવ, કુલિચ, સામે, વાતકફનાશક એવા પદાર્થ, છાશ, લસણ, પરવળ, કારેલાં, વેંગણ, શેકટો, ગરમ પાણી, કકવા, તીખા એવા પદાર્થ. અપૃથ્થ:—દહીં, ક્ષાર પદાર્થ, મયાળ, આદનો લોટ, વિરુદ્ધાન્ન, મલમૂત્રાદિકનો રોધ, જાગરણ, વિષમાશન, જડ અને કફકારક પદાર્થ. વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનોંમાં—આદુ-૬, ૭, ૮, ૪૬; એરંડો-૧૬, ૩૭; કરિયાતું -૧, કક્ષૌં ૭ ૭૩-૧, ખજૂરી-૬, ગજો-૬, ગોખર ખોડા-૬, બીંડા (શાક)-૨, મંદાર-૨, રાસ્ના -૩, લસણ-૧૩, લીંડીપીંપર-૨૬, સુરણ-૨, સોપારી-૪, હરડે-૪૧.

૭-આંજના રોગ

કારણ:—અંગ સંતપ્ત છતાં ઠંડા પાણીથી સ્નાન કરવું, દૂર દષ્ટિ કરી નિરંતર જોવું, યથા-કાળે નિદ્રા ન કરવી, પરસેવો, ધૂળ તથા ધૂમાડાનો આંખોએ સ્પર્શ થવો, ઉલ્લટી થોભાવવી, અતિ ઉલ્લટી, પાતળું અન્ન અને પાણીનું અતિ સેવન, મત્ત, મૂત્ર અને અપાનવાયુનો વેગ અટકાવવો, નિરંતર રુદન, તાપ, ક્રોધ, શિરસ્તાડન (માથાફૂટ), અતિમલપાન, જે ઋતુમાં જે કરવાનું હોય તે ન કરવું, ક્લેશ, અભિધાત, અતિ મૈથુન, અશ્રુનો વેગ રોકવો, અતિસૂક્ષ્મ પદાર્થોનું નિરંતર લક્ષણો હોય છે. જ્યારે આખા શરીરપર સોજો આવી જાય છે ત્યારે દરદ અસાધ્ય ગણાય છે. સંધિવાની ઘણી ખરી ઔષધિ આ રોગમાં ઉપયોગી થાય છે. મહારાસ્નાદિ ક્વાથ, યોગરાજ-ગુગળ, સુંઠી પુટપાક, દશમૂળાદિ અરિષ્ટ વગેરે ઔષધિ અતિવિશેષ લાભદાયક છે. રાસ્ના પંચક, રાસ્ના સપ્તક, હૃદયભાસ્કર રસ, રસોનાદિક કષાય, વૈશ્વાનર ચૂર્ણ, અજમોદાદિ વટી, સિંહનાદ ગુગળ વગેરે શાસ્ત્રીય ઔષધિ પણુ વારંવાર આમવાતમાં અપાય છે. માલીશ કરવા માટે પ્રસાર-ણી તેલ, પુનર્નવા તેલ તેમજ વાતરોગમાં ઉપયોગી બીજાં તેલો અપાય છે. આમવાયુના રોગમાં તાવ આવતો હોય તો ભાત ખાવા નહિ આપવો.

અવલોકન ઈત્યાદિ કારણોએ નેત્રરોગ ઉત્પન્ન થાય છે. એ ૭૮ પ્રકારનો છે.

અભિષ્યંદ (આંખો આવવી):—નેત્રરોગમાં પ્રાયઃ અભિષ્યંદ કારણ છે. એ વાત, પિત્ત, કફ તથા લોહી એવા ચાર પ્રકારનો છે. **અધિમંથ (નેત્રશૂળ):**—અભિષ્યંદ ઉપર કંઈ ઔષધો-પચાર ન કરવાથી તેવધી તેમાંથી ચાર પ્રકારનો અધિમંથ રોગ આંખોમાં થાય છે. આ રોગથી આંખોને તીવ્ર વેદના થઈ અધી ડોક સુધી બહુ દુઃખ થાય છે. **શુક્ર (ફૂલ):**—એ સમયે અને અન્ય એવા બે પ્રકારના છે. **તિમિર (અધારાં):**—દષ્ટિદોષના કારણથી આંખો આગળ નાના પ્રકારનાં રૂપો દેખાય છે તેને તિમિર કહે છે. **કાચ (મોતિયા) બિંદુ:**—તૃતીય પટલગત દોષને કાચ કહે છે. **લિંગનાશ:**—તેજ કાચ ચોથા પટલમાં જાય એટલે દષ્ટિનો રોધ કરે છે. તેને લિંગનાશ દેહ છે. આ રોગ ઘણો વધ્યા પહેલાં આકાશમાંના ચંદ્ર, સૂર્ય, નક્ષત્રો, વીજળી અને તેજસ્વી પદાર્થો દેખાય છે. **અર્મરોગ:**—આંખમાં સફેદ ભાગ પર પાતળું વિસ્તીર્ણુ, કાળું, શ્યામવર્ણુ અને રાતું, લાલ, ઘોળું, કઠિન, એવું જે માંસ વધે છે તેને “વડસ” કહે છે. **અર્જુન (અહિર):**—આંખોમાં ઘોળા ભાગપર સસલાના લોહી જેવું એક બિંદુ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને “અહિર” કહે છે. **સ્નાય કિંવા નેત્રનાડી (નાસુર):**—વાતાદિ દોષ અશ્રુના માર્ગે સંધિમાં પ્રવેશ કરી તે પોતાનાં લક્ષણોએ યુક્ત એવો સ્નાય ઉત્પન્ન કરે છે, તેને નેત્રનાડી કહે છે. **અંજનાર્થ શલાકા:**—સીસું તપાવી તે ત્રિક્ષ્ણાં, ભાંગરો અને સુંઠના કાઠામાં અને ઘી, ગોમૂત્ર, મધ તથા બકરીના દૂધમાં છમકારી શુદ્ધ કરવું; અથવા ત્રિક્ષ્ણાંના કાઠામાં ૧૦૦ વાર તપાવી બોળવું તથા તેની શલાકા કરવી. એ શલાકા આઠ આગળ લાંબી અને બે છેડેથી કિંચિત્ ખારીક હોવી જોઈએ. તે છેડે વટાણા જેવડી બડી હોવી જોઈએ. એ સળી એકલી આંખમાં ફેરવવાથી ગુણુકારી થાય છે. અંજન કરવું તે પ્રથમ ડાબી આંખમાં કરી પછી જમણી આંખમાં કરવું. આંખમાં ટીપું પાડવું તે કદી પણ રાત્રે પાડવું નહિ. **અભિષ્યંદ (આંખો આવે છે તે) ઉપર ઉપચાર:**—(૧) કપૂર, લળદર, લોઢ, ફટકડી, કડવા લીમડાનાં બીયાં, અરીણુ અને રાતા બોળતો લીમડાના રસમાં ખરલ કરી તેનો આંખોપર લેપ કરવો. (૨) એક રસભરિત લિંબુ લઈ તેની એક ઝીણી અને એક મોટી એવી બે ચીરો પાડવી. મોટી ચીર ઉપર લોખંડનો કાટ અને દાંતવણુ એકત્ર કરી નાખવું અને એ ચીર લળદરથી પીળા કરેલા સ્વચ્છ કપડામાં વિંટાળી તે પોટલી આંખ ઉપર વારંવાર ફેરવવી; એટલે કંઈ, રતાશ, ખુપરા (ખીલ) વગેરે વિકાર નાશ પામે છે. (૩) રસાંજન, હરીતકી તથા આદાનાં પાંદડાંનો અથવા વજ, લળદર અને સુંઠનો અથવા સુંઠ અને ગેરનો લેપ કરવો. (૪) અરકુસી, દરંડે, કડવો લીમડો, આમળાં, નાગરમેથ અને સૂકાયેલા મૂળાનો કાઠો કરી આપવો. તે રક્તસ્રવ તથા કફનો નાશ કરનાર છે અને આંખોને દિતકારક છે. (૫) સુરવારી દરંડે અને ફટકડી પાણીમાં ધસી અંજન કરવું. (૬) દાંતવણુ અને અરીણુનો લિંબુના રસમાં લોખંડની તવી ઉપર ખરલ કરી આંખો ઉપર લેપ કરવો. (૭) લળદરની બૂકી, ફટકડી અને અરીણુ-માં લીમડાનો રસ નાખી, તાંબાની કથરોટમાં એક પહોર ખરલ કરી તેનો લેપ કરવો. (૮) સિંધવ, હારદળદર, ગેરુ, સુરવારી દરંડે અને રસાંજન, એ પાણીમાં ધસી તેનો આંખો પર લેપ કરવો; એટલે સર્વ નેત્રરોગનો નાશ થાય છે. (૯) ભોંયઆમલી અને સિંધવ તાંબાના વાસણમાં ઠંડા પાણીમાં ખરલ કરી તેનો આંખો ઉપર લેપ કરવો; એટલે નેત્રપીડા દૂર થાય છે. (૧૦) નિર્મળી-નાં બીયાં મધમાં ધસી તેમાં થોડું કપૂર નાખી તેનું અંજન કરવું. (૧૧) ત્રિક્ષ્ણાંના કાઠાનાં કોકરવરણાં ટીપાં આંખોમાં નાખવાં. (૧૨) આંખો આવે એવું જણાય એટલે તુરત બંને આંખો આગળ બીજામાંનાં ખારિક ફૂલ કરવાં. (૧૩) ચૂનો, ગોળ અને ચૂલા ઉપરના ધુંવાસની બંને આંખો આગળ પટ્ટી લગાવવી; એટલે તુરત વિકાર દૂર થાય છે. (૧૪) પીળા ધંતુરાનો (વિલા-યતી ધંતુરાનો) રસ આંખમાં નાખવો. (૧૫) દાડમડીનાં પાંદડાં વાટી લેપ કરવો. (૧૬) જસ-તનાં ફૂલ ૧ ભાગ અને ૪ ભાગ ફટકડીનો સારો ખરલ કરી તે બૂકી ૨ ગુંજ લઈ, તેમાં સવા તોલો પાણી નાખી દિવસમાં બે વખત આંખોમાં નાખવું; એટલે આવેલી આંખો, ખીલ, પિયા અને રતાશની શાંતિ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—અધેડો-૬, આદુ-૨૮, આમલી-૧૧, ઉંખરા-૫, એરંડો-૪, કદંબ-૨, કુંવાર-૫, ખસખસ ક (અપ્રીણુ)-૧૧, ગળજીબી-૨, ચિમડ-૧, કુંગળી-૨૬, દાડિમ-૧૧, દારુહળદર-૬, નાકલ-૨, નિર્મળી-૪, પીળો ધંતુરો-૫, બકામલીમડી-૩, લિંબુડી-૫, સરગવો-૧૭, સારફળ-૧, હરડે-૧, ૪૫, (આંખો દુખવા આવે એમ લાગે તો) બીલામો-૨૪.

નેત્રશૂળ ઉપર ઉપચાર—(૧) કાંજી, સિંધવ, તેલ અને મોરવેલીનાં મૂળ એકત્ર કરી કાંસાના વાસણમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૨) મીઠું, સરસિયું અને કાંજી, કાંસાના વાસણમાં નાખી પથ્થરના કકડાએ ઘુંટવું તથા છાણના દેવતા ઉપર તપાવી તેમાં બકરીનું દૂધ નાખવું અને લેપ કરવો; એટલે નેત્રશૂળ, સાવ, સોજો, આરક્તતા (રતાશ), અભિષ્યંદ અને અધિમંથનો નાશ થાય છે. (૩) સિંધવ અને લોદ્ર એકત્ર કરી ઘીમાં શેકવાં અને કાંજીમાં વાટી ઘોળા વસ્ત્રમાં બાંધવાં. તેનું ટીપું નેત્રમાં નાખવું, એટલે કંડૂ, દાદ તથા સણકાનો નાશ થાય છે. (૪) સિંધવ અને લોદ્રને શેકી, મધ અને ઘીમાં વાટી તેનો લેપ અને અંજન કરવું. તે તુરત નેત્રરોગને શમાવે છે. (૫) લીમડાનો રસ લોદ્રપાત્રમાં નાખી જડો થાય ત્યાંસુધી ઘુંટવો અને તેનો લેપ કરવો. તે નેત્રરોગને શાંત કરે છે. (૬) તુળસી અને બિલીપત્રનો સમભાગ રસ અને અન્નેના બરાબર સ્ત્રીનું દૂધ, એ કાંસાના વાસણમાં નાખી તેમાં ગજપીપરનું ચૂર્ણ નાખી તાંબાની વાડકીથી એક પહોર ઘુંટી તેનું અંજન કરવું.

આંખોમાં ફૂલ પડે* છે તે ઉપર ઉપચાર:—(૧) ઘોળા સાટોડીનાં મૂળ ઘીમાં ઘસી અંજન કરવું એટલે ફૂલ ઝરી જાય છે; મધમાં ઘસી આંજવાથી આંખોને હમેશાં પિયા લાગે તે દૂર થાય છે. એજ મૂળ તલના તેલમાં ઘસી અંજન કરવાથી તિમિરનો નાશ થશે, દૂધમાં ઘસી અંજન કરવાથી કંડૂનો નાશ થાય છે, પાણીમાં ઘસી અંજન કરવાથી પડળ દૂર થાય છે અને કાંજીમાં ઘસી આંજવાથી રતાંધળાપણું મટે છે. (૨) ગાયના દહીંમાં સુંઠ ઘસી અંજન કરવું. (૩) સુવર્ણમાક્ષિક મધમાં ઘસી અંજન કરવું. (૪) વડના દૂધમાં કપૂર વાટી અંજન કરવું, એટલે બે મહિનાનું ફૂલ હશે તોપણ દૂર થશે. (૫) દરંજનાં બીઆંના ચૂર્ણને ખાખરાના ફૂલના રસની અથવા કાઠાની પુષ્કળ ભાવનાઓ આપવી અને તેની લાંબી લાંબી ગોળાઓ કરી તેનું અંજન કરવું. એથી કરી આંખમાંની માંસવૃદ્ધિ તથા ફૂલનો નાશ થાય છે. (૬) સમુદ્રશીણ, સિંધવ, શંખ અને સરગવાનાં બીઆંની લાંબી ગોળા કરી તેનું અંજન કરવું; એટલે શસ્ત્રવડે કાપી કાઢવા પ્રમાણે શુકાદિકોનો નાશ થાય છે. (૭) ઉપરસાલનો કાઠો મધ નાખી વ્રણ-શુક્ર પર આપવો. (૮) ચંદન, ગેરૂ, લાખ અને જાઈની કળીઓ વાટી તેની સળા કરી આંજવી. તે વ્રણ-શુક્રનો નાશ કરે છે અને લોહીને સાફ કરે છે. (૯) કડવાં પંડોળાં, કુટકી, દારુહળદર, કડવો લીમડો, અરડુસી, ત્રિકૂળાં, ધમાસો, પિત્તપાપડો અને ત્રાયમાણુ એ દરેક ૪ તોલા, આમલાનો રસ ૬૪ તોલા, પાણી ૧૦૨૪ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા, કરીઆતુ, કડું, નાગરમોચ, જેડીમધ, ચંદન અને લીંડીપીપરનો એકેક તોલાનો કલ્ક નાખી ઘી સિદ્ધ કરવું. તે શુક્રરોગ ઉપર આપવું એટલે આંખોને હિત થાય છે; અને નાક, કાન, નેત્રવર્મ, નેત્રવચ્ચા, મુખરોગ, વ્રણ, કમળો, તાવ, વિસર્પ અને કંઠમાળનો નાશ કરે છે. (૧૦) લીંડીપીપર, સમુદ્રશીણ અને સિંધવનું ચૂર્ણ તથા મધ કાંસાના વાસણમાં નાખી ખરલ કરવો અને તેનું આંખોમાં અંજન કરવું. (૧૧) મહુડાની અંતરછાલ અથવા બહેડાં કિંવા સિંધવ, એ મધમાં ઘસી અંજન કરવું. (૧૨) જાઈનાં પાંદડાં અને જેડીમધ ઘી ઉપર શેકી કોકરવરણા પાણીમાં કિંવા સ્ત્રીના દૂધમાં વાટી તેનું આંખમાં ટીપું નાખવું. (૧૩) આમળાં, કડવો લીમડો અને કોહીનાં પાંદડાં, જેડીમધ, લોદ્ર, ખેરની છાલ અને તલનો કાઠો ઠંડો કરી આંખમાં નાખવો. તે અનેક પ્રકારના નેત્રરોગનો નાશ કરે છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—અધેડો-૭, આદુ-૩૪, આવળ-૬, ઉપરસાલ-૨.

* લીમજ અને સાકર સમાન લઘ બકરીના દૂધની સાથે ૧૬ પહોરસુધી વાટી તેનું આંખોમાં અંજન કરવાથી ફૂલનો અને પડળનો નાશ થાય છે તથા આંખની દૃષ્ટિ વધે છે. આ આંખનો અનુભવ કરી જોયેલો છે.

એરડો-૧૨, કડવી દૂધી (ગુંબડી)-૩, કણ્ઠી-૭, કપૂર-૧૦, કાંકડ-૨, નિર્મળી-૭, પીળા ધંતુરો-૪, આવળ-૨૦, મોથ-૪, વડ-૧૦, સમુદ્રફળ-૭, સાટોડી-૧, ૧૮; હરડો-૪૫, હેળુ-૫.

અળકાળત (આંખના કાળા લાગપર બકરીની સૂકાયેલી લીંડી જેવું અને ધણું દુઃખ-નારું, રાતું, ચીકટાં અશુ વહન કરનારું, એવું જે વધે છે તેને “લીંગ” પણ કહે છે તે) ઉપર:—સિંધવ, ઘોડાની ખરીએ: અને ગોરાચન, એને ગુંદીની જાલના રસમાં ધસી તે આંખોમાં નાખવું એટલે તે અળકાળતનો નાશ કરે છે.

કાચબિંદુ (મોતીઆ) પર ઉપચાર:—(૧)મરી ૧૫ માસો, લીંડીપીંપર ૦૧ તોલો, સમુદ્રશી ૦૧ તોલો, સિંધવ ૧૫ માસો અને સુરમો ૨૧ તોલો, એ એકત્ર કરી તેનો આરિક ખરલ કરવો. એને “પૂર્ણાંજન” કહે છે. એ કંડૂ, કાચ, કફ તથા મળતો નાશ કરે છે. (૨) મેઢાશિંગનાં પાંદડાં, સુરમો અને શંખનું અંજન કરવું. (૩) મનશીલ, સિંધવ, હીરાકસી, શંખ, સુંદ, મરી, લીંડીપીંપર અને રસાંજન, એને મધમાં ખરલ કરી ગોળી કરી તેનું મધમાં અંજન કરવું. તે કાચ, શુક, વડસ અને તિમિરનો નાશ કરે છે. (૪) લોઢાના વાસણમાં ત્રિફળાનો કાઢો ઘી નાખી રાખી મૂકવો, અને સાંજે ભોજન પછી પ્રાશન કરવો; એટલે એક મહિનાના આંધળાને પણ દેખાવા લાગે છે. (૫) ભાંગરાનો રસ ૬૪ તોલા, તેલ ૧૬ તોલા, જેડીમધ ૧૬ તોલા, દૂધ ૬૪ તોલા, એ સઘળું એકત્ર કરી તેલ સિદ્ધ કરવું. તે ગએલી આંખોને ફરી સારી કરે છે.

તિમિર (અંધારો) ઉપર ઉપચાર:—(૧) દશમૂળોએ સિદ્ધ કરેલા ઘીમાં ચોપટ દૂધ અને ત્રિફળાનો કલ્ક નાખી તે પ્રાશન કરવું; એટલે વાતજ તિમિરનો નાશ થાય છે. (૨) ત્રિફળા અને દશમૂળના કાઢામાં દૂધ અને એરડોતેલ નાખી રેચનાર્થ આપવું. (૩) બલદાણા, શતાવરી, ઘોળું અતિવિષ, શિલાનિત અને ત્રિફળાના કાઢામાં ઘૂત સિદ્ધ કરી આપવું. એ ઉત્તમ તિમિરનાશક છે. (૪) ઉપરસાલ, ત્રિફળા, વાળો, મોતી, ચંદન અને પદ્મકાષ્ઠની લાંબી ગોળી કરી અંજન કરવું; એટલે પિત્તજ તિમિરનો નાશ થાય છે. (૫) મરી, જેડીમધ, વાવડીંગ અને દેવદારના કલ્ક વડે નચ્ચ કરવું. (૬) તામ્ર, ત્રિફળા, શંખ, એલચીદાણા, સુંદ, મરી, લીંડીપીંપર, એ સર્વ એકત્ર વાટી તેની ગોળી કરી અંજન કરવું. (૭) સરગવાનાં પાંદડાંના રસમાં મધ નાખી તે નેત્રમાં નાખવું. એથી ત્રિદોષ અને અનેક પ્રકારની નેત્રવ્યથા દૂર થાય છે. (૮) ત્રિફળાનો કાઢો અને કલ્ક તથા દૂધ એકત્ર કરી તેમાં ઘી નાખી સિદ્ધ કરી તે રાત્રે પ્રાશન કરવું. (૯) ચિત્રક, ત્રિફળા, ટુવાં પંદોળાં અને જવનો કાઢો ઘી નાખી રાત્રે પ્રાશનાર્થ આપવો. આ કાઢો નેત્રોને દિતાવડ છે. **પિત્તવિદગ્ધ દષ્ટિ** (પિત્ત દુષ્ટ થઈ વધવાથી જથ્થા પદાર્થો પીળા દેખાય છે તે) ઉપર ઉપચાર:—(૧) રસાંજન, ઘી, મધ, તાલીસપત્ર અને સોનાગેર, એને ગાયના જાણુના રસમાં ખરલ કરી અંજન કરવું. (૨) શિવણીનાં ફૂલ, જેડીમધ, દારુદળદર, લોધ્ર અને રસાંજનનું મધમાં અંજન કરવું. **કફવિદગ્ધ દષ્ટિ** (કફ કરી સર્વ પદાર્થ ઘોળા દેખાય છે તે) ઉપર ઉપચાર:—ખાખરાનાં બીજ, પીંપળોનાં બીઆં,

બકરીની લીંડીએના રસમાં કિંવા ગાયના જાણુના રસમાં ગોળી કરી અંજન કરવું. **રતાંધળાપણુ ઉપર:—**(૧) જાંઘનાં અને કડવા લીમડાનાં પાંદડાં, લળદર, દારુદળદર અને રસવંતી, એ મધમાં ધસી અંજન કરવું; અથવા એની ગાયના જાણુના રસમાં ગોળી કરી તે ધસીને આંજવું. (૨) લીંડીપીંપર ગાયના જાણુના રસમાં અગર ગોમૂતમાં ધસી તેનું અંજન કરવું; અને અગથાઆની ભાજી રોજ ખાતી. (૩) મરી દહીંમાં ધસી તેનું રોજ અંજન કરવું. (૪) નદીમાંના કુદ્ર શંખ, સુંદ, મરી, લીંડીપીંપર, રસાંજન, મનશીળ, લળદર, દારુદળદર અને ચંદનની ગાયના જાણુના રસમાં ગોળી કરી તેનું અંજન કરવું; એટલે રાત્ર્યંધ અને દિવાંધનો નાશ થાય છે. (૫) સુંદ, મરી અને લીંડીપીંપર મધમાં ધસી અંજન કરવું; એટલે રતાંધળાપણુનો જલદી નાશ થશે. (૬) કરંજખીજ, કમળનો પરાગ, ચંદન, કમળ અને ગેર, એને ગાયના જાણુના રસમાં ખરલ કરી તેનું અંજન કરવું. (૭) રસાંજન, મનશીળ અને દેવદાર, એ જાંઘનાં પાંદડાંનાં રસમાં ખરલ કરી તેમાં મધ

† બહુધા મગજ ખાલી પડી જવાથી—અંધારો આવે છે, માટે ઘી અને તીખાંનું સેવન અવશ્ય કરવું. એનાથી મગજ શાંત થઈ તિમિરનો નાશ થાય છે.

નાખી અંજન કરવું. (૮) સમુદ્રશીલુ અને કાળ્પીની ખડીસાકર સમભાગ લઈ કાળજી જેવું ચૂર્ણ કરી સવાર-સાંજ આંખોમાં આંજવું; એટલે રતાંધળાપણું, રતાશ, અહિર અને કંડૂનો નાશ થાય છે. (૯) કાળી તુળસીનાં પાંદડાંનો રસ રોજ બે ટીપાં આંખોમાં નાખવો. (૧૦) નાગરમોથ ખોકડાના મૂત્રમાં ધસી અંજન કરવું; એટલે શુક્ર અને તિમિરનો પણ નાશ થાય છે. (૧૧) રક્ત-ચંદન (રતાંધળા) અને ખારેકનાં બીજ લીમડાના રસમાં ખરલ કરી અંજન કરવું. (૧૨) કડવી તુંબડી બાળી તેની રાખ મધમાં ખરલ કરી આંખોમાં આંજવી; એટલે રતાંધળાપણું અને ફૂલાંનો* નાશ થાય છે. વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—અધેડો—૮, કડવી દુધી (તુંબડી)—૩, કારેલી—૩, જીરું—૨, તુલસી—૧૧, મોથ—૪, લવંગ—૩, લીંડીપીંપર—૯, સાટોડી—૪.

નકુલાંધ્ય દષ્ટિ (દષ્ટિ દોષે કરી વ્યાપ્ત થઇ નોળિયાની દષ્ટિના જેવીજ ચમકે છે અને તે માણસ દિવસમાં નાના તરેહનાં રૂપો જુએ છે તે) ઉપર ઉપચાર:—(૧) વજ, નસોતર, ચંદન, કરીઆતુ, કડવો લીમડો, હળદર અને અરડુસીનો કાદો કરી પ્રાશનાર્થ આપવો. અર્મરોગ (વડસ) ઉપર ઉપચાર:—(૧) મરી અને બહેડાં હળદરના રસમાં ખરલ કરી તેનો અર્મ ઉપર લેપ કરવો. અબ્જુન(અહિર)રોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) ખડીસાકર, દહીંનું પાણી અને મધ એકત્ર કરી તેનું આંખમાં ટીપું નાખવું. (૨) મધમાં શંખ ધસી અંજન કરવું. (૩) નિર્મળીનાં બીજાં અને સિંધવ કિંવા સમુદ્રશીલુ અને સાકરનું અંજન કરવું. (૪) હળકુંડ (હળદરના મૂળનાં લાકડાં) દાળમાં બારી તે ઉપરની છાલ કાઢી છાબડીમાં સૂકવી પાણીમાં ધસી અંજન કરવું; એટલે અહિર, ઘોળાં ફૂલ અને રતાશનો જલદી નાશ થાય છે. (૫) અહિરનો ગાંગડો આંખ ઉપર ફેરવવો. વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—કેસર—૮, ગળજીલી—૨, જેડીમધ—૧૫, નિર્મળી—૫, હળદર—૪.

નેત્રનાડી કિંવા નાસુર ઉપર ઉપચાર:—(૧) ત્રિકુળાંનો કાદો, મધ, ઘી કિંવા લીંડી-પીંપર નાખી પ્રાશનાર્થ આપવો. (૨) હરીતકી ૩ ભાગ, બહેડાં ૨ ભાગ અને આમળાં ૧ ભાગ, એ પ્રમાણે એ ફળમાંનાં બીજાં લઈ તેની લાંબી ગોળીઓ કરવી અને તેનું આંખમાં અંજન કરવું. (૩) કપાસનાં જીંડવાં અને રસાંજન, જાંબુ અથવા આંખાના કાદામાં ધસી, તેમાં મધ મિશ્ર કરી તે આંખમાં નાખવું. વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—ઉંદરકની—૫, ખસખસ ક (અશી-ણ) ૧૯, થુવેર—૬, નગોડ—૬.

અંજન નામિકા (અંજુલી અથવા આંજણી) ઉપર ઉપચાર:—(૧) હાથ ઉપર અંગુલી ધસી તેણે શેકવું અને જજો મૂકાવી બાજુનું લોહી કઢાવવું. (૨) આંખાનાં પાંદડાં તોડવાથી ચીકણો રસ નીકળે છે તે ચોપડવો. (૩) આંજણી ફૂટયા પછી મનશીળ, એલચી, તગર અને સિંધવનું ચૂર્ણ મધમાં મેળવી ચોપડવું. (૪) માટીના પાણીઆરા ઉપરના ખેડા નીચેની માટીનો લેપ કરવો. (૫) શૌચને માટે જઈ આવ્યા પછી હાથ ઘોષ્ટને બીનો હાથ આંજણી ઉપર લગાવવો એટલે ખેસી જાય છે. (૬) રસાંજન, સુંદ, મરી અને લીંડીપીંપર, એકત્ર ઘુંટી પેંડી કરવી. તેનું અંજન કરવાથી કંડૂ અને પાક એણે કરી યુક્ત આંજણીનો નાશ થાય છે. આંખમાંથી પાણી ગરે અને બળતરા થાય તે ઉપર ઉપચાર:—(૧) હરડે, આમળાં અને ખડીસાકર ધસી અંજન કરવું. (૨) ત્રિકુળાં ધસી અંજન કરવું; ત્રિકુળાંનું અંજન મલિનામાં ચાર-પાંચ વખત કરવાથી નેત્રને કદી પણ રોગ થતો નથી અને દષ્ટિ સાફ રહે છે. (૩) રસાંજન, રાણ, જાંબનાં ફૂલ, મનશીળ, સમુદ્રશીલુ સિંધવ અને મરી સમભાગ લઈ મધમાં ઘુંટી તેનું અંજન કરવું; એટલે આંખોનાં પોપચાંની સૂજ, સ્ત્રાવ અને કંડૂનો નાશ થાય છે તથા પાંપણોને કેશ આવે છે. પદ્મરોગ (એટલે વાયુએ કરી આંખોની પાંપણો ઉખડી જઈ તેના વાળ વારંવાર આંખના અંદરના ભાગમાં ધસાય છે, તે કારણથી આંખોમાંનો ઘોળો અને કાળો ભાગ સૂજે છે, તે કેશ મૂળથી ઉપડી જાય છે. એને લોકમાં “પડકેશ” કે “પડળ” કહે છે તે) ઉપર:—નેત્રને સંભાળી લોહશલાકાએ (લોહાની ચીમટીએ) પદ્મ (પાંપણો) જે અંદર વળી હોય તે કાઢી નાખવી અથવા હલકે રહી ચૂંટવી; એટલે પુનઃ ઉત્પન્ન

* ફૂલાંનો નાશ કરવાને સાગરશિંગ સાથે થોડો સુંઠ પાણીમાં ધસી દરરોજ અંજન કરવું. આ પ્રયોગ પશુઓને પણ હિતાવહ છે.

મતી નથી.* અથવા નીલી હીરાકસી લઇ તેને ટુળસીના રસવડે તાંબાના વાસણમાં ૧૦ દિવસ ભાવના આપી તેનો લેપ કરવો. ખુપરા (આંખના ખીલ) ઉપર ઉપચાર:—(૧) મોરથુયાની સળી ફેરવવી. (૨) કાઠીખાર પાણીમાં ઓગાળી તેનું ટીપું આંખમાં પાડવું. (૩) કુરંદના પથ્થરપર લોહું ધસી તે ભૂકી વજ્રગાળ કરવી અને ખુપરા ઉપર આંજવી. (૪) ખડીસાકર અને જસતનાં ફૂલ, સમભાગ કાળળ પ્રમાણે વાટી રાત્રે ઉંઘતી વેળાએ આંખમાં આંજવાં; એટલે ફૂલાં, છારી અને ખુપરાનો નાશ થાય છે. આંખોમાં બળતરા થાય કિંવા તેજ કમી થાય તે ઉપર ઉપચાર:—(૧) ગાયનું માખણ, એલચીદાણા, જયપત્રી (જવત્રી) અને બદામ એકત્ર કરી સવારે ખાવાં. (૨) ગુલાબજળ આંખોમાં નાખવું. (૩) સીસાની ભસ્મ તથા ખડીસાકર સ્ત્રીના દૂધમાં મેળવી તેનું આંજન કરવું. (૪) ત્રિકુળાનું ચૂર્ણ રાત્રે ઘી અને મધ નાખી આપવું. જસતના ફૂલની ક્રિયા:—જસતની ભસ્મને ગાયત્રી છાશ, ત્રિકુળાનો કાઠો, ગોમૂત્ર, લીમડાનો રસ અને પુનઃ ત્રિકુળા એની સાત સાત ભાવના આપી, પછી કુંવારના રસની ભાવના આપી ગાળી રાખવી. ધૂમાડાથી આંખોને વિકાર થાય છે તે ઉપર ઉપચાર:—ગોળ કિંવા સાકર આંખમાં આંજવી. સર્વ નેત્રરોગો x ઉપર ઉપચાર:—(૧) કાળા તલના કલ્કે કરી રનાન કરવાથી તે આંખોને દિતકારક તથા

* આ પ્રમાણે ખુટેલી પાંપણો પાછી ઉગી નીકળતી અમે પ્રત્યક્ષ જોઈ છે.

x આંખો દુઃખવા આવે તેના ઉપર:—(૧) ચીમડને કપડામાં બાંધી ગધેડાના લીંડામાં પકવ્યા પછી તે ઉપરનાં છેડાં કાઢી નાખી અંદરનાં મીંજ ખૂબ ઝીણું વાટી ઝીણે લૂગડે ચાળી આંખની પાંપણ ઉંચી કરી તેમાં ભરવું. આને ભરણ કહે છે. વળી કોઈ કોઈ તો આ ચીમડ ઉપર પ્રમાણે નહિ બાફતાં એમ ને એમ ફોલી અંદરનો મગજ વાપરે છે. આ ભરણ ભરીને આંખો ઉપર રૂનાં પુંમણં પાણીમાં પલાળી બાધે છે; એ રીતે ત્રણ દિવસ ભરણ ભરવાથી આંખો દુખતી મટે છે. (૨) કપૂર, હળદર, લોધર, ફટકડી, ત્રિંબુનાં બી, અરીણ અને હીરાખોળ, એ સર્વનો ત્રિંબુના રસમાં ખરલ કરી આંખો ઉપર લેપ કરવો. (૩) લોદાનો ચુરો અને મશી, એકઠાં કરી ત્રિંબુની ચીરી ઉપર મૂકી પીળા લૂગડામાં પોટલી બાંધી આંખો ઉપર ફેરવતા રહેવું; એટલે આંખોમાં કણી ફરે છે તે અને ચળ, રતાશ વગેરે સર્વ વિકાર દૂર થાય છે. (૪) સાટોડી મધ સાથે ઘસીને આંજે તો આંખમાંથી પાણી ગળતું બંધ થાય. (૫) દરડે, આમળાં તથા સાકર ઘસીને આંજન કરવું અથવા ત્રિકુળાં ઘસીને મહિનામાં ચાર-પાંચ વખત આંજન કરવાથી આંખોને કદી પણ વિકાર થતો નથી તથા દૃષ્ટિ સાફ રહે છે. (૬) મચ્છ ટાંક ૧, એળીઓ ટાંક ૧, ટીંદર ટાંક ૧, મુરદારશિંગ ટાંક ૧, જંગાલ ટાંક ૧; એ સઘળાં એકત્ર કરી એમાંથી થોડુંક પક્ષીના સાથે વળગાડી તે પક્ષીતો આંખના નાસુરમાં દરરોજ મૂકે તો તે નાસુર (જે આંખને ખૂણેથી જરદાખ, પીપ હમેશાં ગળે છે તે) જલદી મરી જાય. (૭) ખાપરીયો રૂ. ૧ ભાર, ચીનાઇ સાકર રૂ. ૧ ભાર, પુરતગાલી તપકીર રૂ. ૧ ભાર અને હીમજી દરડે રૂ. ૧ ભાર લઈ ખાંડી બારીક કરી ત્રિંબુના રસમાં દિવસ સાત સુધી ખરલ કરી છાયામાં સૂકવી તેમાંથી દરરોજ આંખમાં આંજે તો મોતીઓ, પરવાળું અને આંખના ખીજ રોગો મટે. (૮) પીંપર ગોમૂત્રમાં ઘસી આંજન કરે અથવા વગર વીયાએલ બેંસના કાનના મેલમાં કાળાં મરી ઘસી આંજન કરે તો રતાંબળાપણું જાય. એ રોગવાળાએ તેલ ખાવું નહિ. (૯) આંખમાં ફૂલું પડે છે તે જો આંખના વચલા કાળા ભાગ ઉપર હોય તો આંખનું તેજ રહે નહિ અને જો સફેતી ઉપર હોય તો દહેશત નથી. ફૂલાંનો ધલાજ ફટકડી જેવો બીજો નથી. ફૂલું થતાવેંત ઉપાય કરે તો આરામ થાય. ફૂલું નરમ અને કાચું હોય ત્યારે શરાનું પાણી હમેશાં જરા જરા આંખમાં નાખે તો ફૂલું જતું રહે; અથવા ઘોળી મુસળી સ્ત્રીના દૂધમાં ઘસીને ૨૧ દિવસ સુધી આંખમાં આંજે તો ફૂલું કપાય; અથવા સમુદ્રકીણ, ટંકણખાર, કલાઇ સફેતો, ચીમેડ, મોરથુયુ, ઘોળી ચણોડી, એ સર્વ સમાનભાગે લઈ બારીક કરી ત્રિંબુના રસમાં બે પહોર ખરલ કરી ત્રાંબાની સળીએ આંખમાં આંજન કરે તો ફૂલું જતું રહે; અથવા પીપર મધમાં ઘસી આંજન કરેથી ફૂલું જાય. (૧૦) આંખના જખમ ઉપર દિવસ ૪૦ સુધી ત્રિંબુનો રસ આંખમાં આંજીને બાંધેલી રાખવાથી પીપ તથા લોહી પાકી અંદર તથા બહારથી

વાતનાશક થાય છે. જેડીમધ અને આમળાંએ સ્નાન કરવાથી તે પિત્ત અને તિબિરનો નાશ કરે છે. ઘોડાવજ* આદિ ઔષધોએ સ્નાન કરવાથી તે કફ તથા તિબિરનો નાશ કરે છે. દરરોજ આમળાં વાટી શરીરે લગાવી સ્નાન કરવાથી દૃષ્ટિને બળ આપે છે. ત્રિકુળાના કાઠાએ આંખો ધોવાથી નેત્રરોમ નાશ પામે છે અને તેના કાગળા મુખરોગનાશક છે. ત્રિકુળાનું પ્રાશન કમળો અને પીપ જરૂરી થાય. જખમ રૂઝ પર આવે ત્યારે કીંદર બારિક કરીને દરરોજ જખમ ઉપર લગાવે તો આરામ થાય. (૧૧) આંખમાં બળતરા થતી હોય અને એનું તેજ ઓછું થતું હોય તો દરરોજ સવારે ગાયનું માખણ, સાકર, એલચીદાણા, જવંત્રી તથા બદામની મીઠા એકઠાં કરી ખાવાં એથી બળતરા મટી તેજ આવે. ગુલાબજળ આંખમાં નાખતા રહેવું. (૧૨) જોળ અથવા રાતી ખાંડ આંખમાં આંજવાથી તેમાંથી પાણી નીકળી આંખોમાં ધૂમાડાથી થયેલ વિકાર દૂર થાય છે. (૧૩) ખાપરીઓ તોલા ૨, મોતી (આબદાર) નંગ ૨, પારા ટાંક ૧, સુરમો ટાંક ૨૫, એ ચારેને બારિક ખરલ કરી સુરમાની માફક આંખમાં હમેશાં આંજે તો આંખનું તેજ વધે. (૧૪) રાતડ-વેદના ખીલ ઉપર શોષેલો એળીઓ તથા સિંધવ બારિક વાટી ઝીણે લૂગડે ચાળી પાણીમાં મેળવી રાત્રે સૂતી વખતે આંખો ઉપર બાંધવું, એમ ત્રણ દિવસ કરવાથી રોગ મટી આંખો સાફ થાય છે. (૧૫) સરગવાનાં પાંદડાંનો રસ મધ સાથે અંજન કરવાથી અથવા એનું મૂળ મધમાં ઘસી આંજવાથી વાયુ વગેરે રોગ જઇ આંખો નિર્મળ થાય છે. (૧૬) છ દિવસ સુધી ગોમૂત્રમાં પલાળી રાખેલ મોરચુ ગાયના ઘીમાં ઘસી આંજે તો આંખનાં પડળ જાય. (૧૭) સાકર અને એલચીદાણા સમાનભાગે ખાંડી તેમાંથી ચાર માસા ફાડી, તેટલુંજ એરંડીઉં અને એરંડીનાં મીઠા લઈ સવારે દાતણ કયાં પછી લેવાથી માથામાંહેની ગરમી મટી મગજ ઠંડો થઈ આંખમાંહેની ગરમી પણ જાય છે અને આંખોમાં તેજ આવે છે. માફક આવે તો એ વધારે વજનમાં લેવું. (૧૮) દલાડે પણ રાતના જેવું અંધારું દેખાયા કરે તેના (દુરાનેશરના) ઉપર:—ખસખસ શેર ૬ તથા ફૂવાનું મીઠું પાણી મણ ૪ માટીના વાસણમાં ઉકાળી અધું પાણી રહે ત્યાર પછી લૂગડે ગાળી લઈ તેમાં સાકર શેર દશ નાખી ફરીથી ઉકાળવું. જ્યારે ચાસ પર આવે ત્યારે નાચે ઉતારી ઠંડુ થયેથી રીઠા વાસણમાં ભરી, તેમાંથી એ રોગવાળાને દરરોજ સવારે આપે તો ગરમીથી થયેલ દરદ મટે. જો શરદીથી દરદ થયેલ હોય તો કબાબચીની તથા અક્કલકરો સરખા વળતે લઈ મંદમાં ચાટવાથી તે મટે. તેલ તથા ખાટી ચીજ ખાવી નહિ. (૧૯) લીમસેની ખરાસ રૂ. ૧ ભાર, સાચાં મોતીવાળો સુરમો રૂ. ૧ ભાર, લીમડાની કુમળી ટીશીઓ રૂ. ૧ ભાર તથા કેસર રૂ. ૧ ભાર લઈ તાંબાના વાસણમાં લીમડાના ઘોડાથી દિવસ સાત સુધી ધુંટી તેનું અંજન કરવાથી આંખની જાંખ અને ફૂલું જાય; અથવા કેસર, ગોરોચંદન, ફટકડી, બાવળનો ગુદ, સુરમો, અશીણુ અને હેમકપૂર એકત્ર કરી આંજવું. આ ઉપાયો અજમાવેલા છે. (૨૦) બકરીની લીંડીની રાખ, સિંધવ, હિંગ, કાથો અને કપૂર નાગરવેલનાં પાંદડાંના રસમાં આંજે તો ફૂલું જાય. (૨૧) કંથેરનું મૂળ ઘસી તેનો રસ પળી ૧, તેલ પળી ૧ સાથે પીવાથી ફૂલ જાય. તે પ્રમાણે ૭ દિવસ કરવું. (આ ઉપાય જન ગ્રંથમાંથી મળ્યો છે) (૨૨) લવંગ ઘસી આંજે તો આંખની પીડા મટે. (૨૩) સાકર, અશીણુ, ફટકડી, તુલસીના રસમાં ખરલ કરી આંજે તો આંખો દુઃખતી મટે. (૨૪) જાંબુનાં ફૂલ સ્ત્રીના દૂધમાં ઘસી આંજવાથી અથવા અરીઠાનાં મીઠા દહીંની આછમાં ઘસી આંજવાથી અથવા ગાયના છાણના રસમાં લીંડીપીપર ઘસી આંજવાથી રતાંધળાપણું જાય. (૨૫) કારેલીનું મૂળ ઘોડાના મૂત્રમાં ઘસી આંજવાથી આંખના ખીલ, છાયા, ફૂલું વગેરે જાય. (૨૬) સાકર, સમુદ્રશીણુ અને (સુવર્ણમાલિક) સોનામુખી, મધ સાથે આંખમાં આંજે તો ઘોળું ફૂલું જાય. (૨૭) સાકર, સમુદ્રશીણુ, સાજીખાર, સિંધવ, સોનાગેર, મનસીલ અને મરી, એ સર્વની સમભાગે ઝોળી કરી મધમાં ઘસી આંખે આંજે તો તિબિર જાય. (૨૮) સાટોડીની જડ પાણીમાં ઘસી આંજવાથી રતાંધળાપણું જાય. આ સર્વ ઉપાયો હાથના લખેલા જૂના ગ્રંથોમાંથી સંગ્રહ કરેલા છે.

* ઘોડાવજ, નાગરોચ, અતિવિષ, હરડે, દેવદારુ તથા નાગકેશર, એ વચ્ચાદિગણની વસ્તુઓના સ્નાનથી કફ તથા તિબિરનો નાશ થાય છે.

પ્રમેહનાશક છે. ભોજન કર્યા પછી આચરન કરી એક હવેળામાં પાણી લઈ ખીજ હાથે ધસી તે પાણી આંખમાં છાંટવું; એટલે તે થોડા દિવસમાં તિમિરરોગનો નાશ કરે છે. (૨) ગળા અને ત્રિકુળાનો કાઠો મધ અને લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ નાખી પ્રાશનાર્થે આપવો. તે સંપૂર્ણ નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. (૩) જેઠીમધ, ગળા અને ત્રિકુળાનો કાઠો પ્રાશન કરવો. (૪) જેઠીમધ, ગેર, સિંધવ, દારુહળદર અને રસાંજન, એ સમભાગ લઈ પાણીમાં વાટી આંખોની બહાર લેપ કરવો. તે સંપૂર્ણ નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. (૫) ત્રિકુળાં, કડવાં પડોળાં, કડવો લીમડો અને અરકુસીના કાઠામાં શુદ્ધ સિદ્ધ કરવું અને પ્રાશનાર્થે આપવું. તે સર્વ નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. (૬) ચતાવરી ૧૨ તોલા, એલચી ૨૧ તોલા, વાવડીંગ ૮ તોલા, આમળાંનાં ખીઆં ૪ તોલા, મરી ૪ તોલા, લીંડી-પીંપર ૩ તોલા અને રસાંજન અઘોં તોલો, એનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; એટલે કંડૂ, તિમિર, અર્મરોગ, કાયખિંદુ, ત્રિદોષાત્મક નેત્રપટલ અને સર્વ નેત્રવિકારનો નાશ કરે છે. (૭) ત્રિકુળાદિ ચૂર્ણ:—ત્રિકુળાં, તળ, જેઠીમધ, મહુડાનાં ફૂલ (મહુડાં), એ સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તે ઘી અને મધમાં સાંજે આપવું; એટલે તિમિર, અર્જુદ, રતાશ, કંડૂ, રતાંબળાપણું, દાહ, શૂળ, સણુકા, પડળ, શુક્લપડળ અને કાયનો નાશ થાય છે. એ ચૂર્ણ ગરદનથી ઉપરના ભાગમાં થતા સર્વ રોગનો નાશ કરે છે. વૃદ્ધ સ્ત્રીઓએ એ ચૂર્ણ સેવન કરવાથી તે તરુણ થાય છે. પુરુષોએ લેવાથી સ્મૃતિ, પરાક્રમ, બુદ્ધિ અને શક્તિએ યુક્ત થઈ સો વરસસુધી જીવે છે. વળી એ મૂળવ્યાધિ, ભગં-દર, વ્રણ, પ્રમેહ, કોહ, હલીમક, કિલાસકુષ્ઠ (કોઠની એક જાત છે) અને પક્ષિતનો નાશ કરે છે તથા નજાગિને વધારે છે. એનાથી મુખનો વાસ કમળ જેવો, કેશ ભર જેવો કાળા અને દષ્ટિ ગીધના જેવી થાય છે. (૮) બૃહત્ વાસાદિ ક્વાથ:—અરકુસી, નાગરમોથ, કડવો લીમડો, કડવા પડોળા એટલાનાં પાંદડાં, કડુ, ગળા, લાલ ચંદન, કડાની જાલ, ઈંદ્રજવ, દારુહળદર, ચિત્રક, સુંઠ, કરિયાતું, આમળાં, હરડે, બહેડાં, ઉપરસાલ અને જવનો કાઠો કરી સવારે પ્રાશન કરવો; એટલે તિમિર, કંડૂ, પટલ, અર્જુદ, ખીજ, શુક (કુલુ), વ્રણશુક, નેત્રવ્રણ, દાહ, રક્તતા, સણુકા અને સર્વ નેત્રરોગનો નાશ થાય છે. (૯) લીંડીપીંપર, ત્રિકુળાં, લાખ, લોધ્ર અને સિંધવ, એ સમભાગ લઈ ભાંગરાના રસમાં ખરલ કરી ગોળી કરવી. તેનું અંજન કરવાથી અર્મરોગ, તિમિર, કાય, કંડૂ, નેત્રશુક, અર્જુન વગેરે નેત્રરોગનો નાશ થાય છે. (૧૦) નિર્મળીનાં ખીઆં, શંખ, સિંધવ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, સાકર, સમુદ્રશીણ, રસાંજન, મધ, વાવડીંગ અને મન-સીલ, એ સર્વ એકત્ર કરી સ્ત્રીના દૂધમાં ખરલ કરી વર્તી બનાવવી. આ વર્તી ઘી અથવા દૂધમાં ઘસી અંજન કરવાથી તિમિર, પટલ, કાયખિંદુ, અર્મ, નેત્રશુક, કંડૂ, ક્ષેદ, નેત્રાર્જુદ અને મળનો નાશ થાય છે. (૧૧) ગળોનો સ્વરસ ૧ તોલો, મધ ૧ માસો અને સિંધવ ૧ માસો એકત્ર ખરલ કરી અંજન કરવું; એટલે પિત્ત, અર્મ, તિમિર, કાયખિંદુ, કંડૂ ત્રિંગનાશ તથા શુક્લ અને કૃષ્ણપટલગત રોગનો નાશ થાય છે. (૧૨) લીંડીપીંપર, મીડું, મરી, રસાંજન, સુરમો, સમુદ્રશીણ, ઘેળી વસુનાં મૂળ, હળદર, રક્તચંદન, મધ, મોરચુથુ, હરીતકી, મનશીલ, કડવા લીમ-ડાનાં પાન, સાંજરમીડું, સ્ફટિક અને શંખની ભરમ તથા કપૂરનું વસ્ત્રગાળ પારિક ચૂર્ણ લોહના વાસણમાં વાડકીથી મધ નાખી ઘુંટવું. એ નયનશાણુ નામક અંજન તિમિર, પટલ અને ફૂલનો નિશ્ચય નાશ કરે છે. (૧૩) શંખ ૪ ભાગ, મનશીળ ૨ ભાગ, મરી ૧ ભાગ અને લીંડીપીંપર અઘોં ભાગ, એ પ્રમાણે એકત્ર કરી બકરીના દૂધમાં તેની ગોળી કરી રાખવી. તે પાણીમાં તિમિરરોગ, કાંજમાં અર્જુદ રોગ, મધમાં પિચ્ચટ રોગ તથા સ્ત્રીના દૂધમાં ઘસી અંજન કરવાથી અર્જુનરોગનો નાશ કરે છે. (૧૪) ચંદ્રોદયવર્તી:—રસાંજન, શિલાજિત, કેશર, મનશીળ, શંખ, ઘોળાં મરી અને સાકર ગાયના દૂધમાં ઘુંટી ગોળી કરવી. એ ત્રિદોષ રાજ્યને નિર્માણ કરેલી છે. આ ગોળી પિલ્લ, કંડૂ, શુક, તિમિર અને અર્જુદનો નાશ કરે છે. (૧૫) બીજ ચંદ્રોદયવર્તી:—હરીતકી, વળ, કોષ્ઠ, લીંડીપીંપર, મરી, બહેડાંનો ગર, શંખ અને મનસીલ, એ સર્વ સમભાગ એકત્ર કરી ગાયના અથવા બકરીના દૂધમાં ઘુંટવું; અને તેની ગોળી કરવી. એ તિમિર, કંડૂ, પટલ, અર્જુદ અને વ્રણ વર્ષના ફૂલોનો એક મહિનામાં નાશ કરે છે.

વળી અધિક વધેલું માંસ, રતાંધળાપણું, વડસ અને અહિરનો પશુ નાશ કરે છે. નયનામૃતઃ— પારો અને સીસાની ભરમ સમભાગ, એ બન્નેના કુપ્પટ સુરમો અને પારાનો ચતુર્થાંશ બીમસેની કપૂર એનો એકત્ર ખરલ કરી અંજન કરવાથી તિમિર, પટલ, કાચ, શુક, અર્મ અને અભુનનો પથ્થ કરવાથી નાશ કરે છે; અને બીજા નેત્રરોગોનો પશુ નાશ કરે છે. (૧૭) શશિકલાવર્તીઃ— કલખાપરી (ખાપરીઓ), શંખ, રાતો બોળ અને મોરથુથુ, એ સમભાગ લઘ વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવું; તે ચૂર્ણ લિંબુના રસમાં ઘુંટી તેની ગોળા કરવી. એ ગોળા તિમિર, કંડૂ, સ્ત્રાવ, અર્મ અને પિશ્ત-રોગનો નાશ કરે છે. (૧૮) કુસુમિકાવર્તીઃ— તલનાં ફૂલ ૮૦, પીંપળીના ચોખા ૬૦, જાંબનાં ફૂલ ૫૦, મરી ૧૬, એ પ્રમાણે લઘ પાણીમાં બારિક વાટી ગોળી કરવી. એ ગોળી તિમિર, અભુન, શુક અને માંસવૃદ્ધિનો નાશ કરે છે. (૧૯) ચંદ્રપ્રભાવર્તીઃ— હળદર, કડવા લીમડાનાં પાંદડાં, લીંડીપીંપર, મરી, વાવડીંગ, નાગરમેથ અને હરીતકીને બકરીના મૂત્રમાં ઘુંટી પેંડી કરી છાંયે સૂકવવી. એનું પાણીમાં અંજન કરવું; એટલે તે તિમિરનો નાશ કરે છે. ગોમૂત્રમાં અંજન કરવાથી પિષ્ટિકનો નાશ કરે છે; મધમાં અંજન કરવાથી પડલનો નાશ કરે છે અને સ્ત્રીના દૂધમાં અંજન કરવાથી ફૂલનો નાશ કરે છે. (૨૦) રસકેશ્વરવટીઃ— કલખાપરી, સિંધવ, મોરથુથુનાં ફૂલ, ટંકણુખારનાં ફૂલ, સુંઠ, મરી અને લીંડીપીંપર, એ ઔષધો ફૂટી વસ્ત્રગાળ કરી લિંબુના રસમાં ખરલ કરવાં; પછી ગોળાઓ કરી છાયામાં સૂકવવી. એ ગોળી મધમાં ઘસી અંજન કરવું; એટલે સર્વ નેત્રરોગ દૂર થાય છે. (૨૧) સિંદૂર ૩ ભાગ, કપૂર ૩ ભાગ, મોરથુથુનાં ફૂલ ૧ ભાગ, ઘેળો કાથો ૩ ભાગ અને મુરદાડસિંગ ૧ ભાગ, ગાયના માખણમાં ખરલ કરી તે ઉપર બીલામાના તેલનાં ૧૦-૧૨ ટીપાં પાડવાં. પછી તાંબાની કથરોટમાં તાંબાને વાસણે ખરલ કરી વીસ-પચીસ વખત પાણીએ ઘોઈ ડાખામાં ભરી રાખવું; અને નિત્ય રાત્રે આંખોમાં આંજવું; એટલે પિયા, રતાશ, કંડૂ, ગળતી (આંસુ પડવાં), ફૂલ, કાચ ઇલાદિ સર્વ રોગ દૂર થાય છે અને દષ્ટિ સ્વચ્છ થાય છે. (૨૨) મધ અને ઘોડાની લાળમાં મરી ઘસી અંજન કરવું. તેથી કરી અતિનિદ્રાનું શમન થાય છે. (૨૩) જાંબનાં ફૂલ, પાન, મરી, કુટકી, વજ, સિંધવ વગેરે બોકડાના મૂત્રમાં ખરલ કરી અંજન કરવું; એટલે તંદ્રાનો નાશ થાય છે.*

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્નોમાંઃ— કાળા તલ-૧, નિર્મળી-૧, શિળીદ-૪, સરગવો-૧, ૧૭; હરડે-૨૬, ૪૫; હળદર-૪, ૧૬. આંખમાં આગ (બળતરા) થતી હોય તે શાંત થવા માટે— આમળાં-૧૩, બાવળ-૨૦, શિરદોડી-૧૧, સારફળ-૧. અંધત્વ (આંધળાપણું) દૂર થવા માટે— નિર્મળી-૨. આંખમાં માંસવૃદ્ધિ થઈ હોય તે માટે— કણ્ઠી-૭. નેત્રસ્ત્રાવ (આંખમાંથી પાણીનું ઝરવું)— ઇગોરીઆં-૪, બાવળ-૧૩. આંખો આરક્ત (લાલ) કરવા માટે— ઉબી (બો)રિંગણી-૩. આંખોમાં બળતરા થાય કે તેજ કમી થયું હોય તે માટે— એલચી-૪, ગુલાબ-૫, પિત્તપાપડો-૫. આંખની લાલાશ જવા માટે— મખમલી-૧. આંખનાં તિમિર (અંધારાં) માટે ગળો-૫, ચણેડી-૨૨, મોથ-૪. ધમાસથી આંખોને વિકાર થયો હોય તે માટે— શેલડી-૧૪. આંખનો ભાગ લાલ થઈ બળતરા થાય તો તે માટે— હળદર-૬. રાંઝણુ (આંજણી, પાંપણી) માટે— આંખો-૭. નેત્રની ખરજ (કંડૂ) દૂર થવા માટે— સાટોડી-૨. પડળ માટે રીસામણી-૪, સમુદ્ર-ફળ-૪, સાટોડી-૩. દષ્ટિ સ્વચ્છ થવા માટે— આસંધ-૫. આંખમાં છારી વળે તે માટે— આવળ-૬. પાંપણુના રોગ માટે— ચણેડી-૨૦. પાંપણ ખરી જતી હોય તે માટે— કપૂર-૫.

જુઓ ગોં વેં આંખો બળતી હોય તો— દૂધ-૧૧, માખણ-૨. જુઓ પ્રાં ઓં નામુર ઉપર— અસ્થિવર્ગ-૮. આંખોની બળતરા માટે ઘૃતવર્ગ-૧. આંખોમાં ખુપરો નાખતો હોય તો— ઘૃતવર્ગ-૪. રતાંધળા અને અહિર ઉપર— સમુદ્રશીશુ-૧.

જુઓ અનુભૂત ઔષધઃ— ઔષધિક્રિયાના અંજનપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૨, ૩, ૪, ૫.

પદ્ધતિઃ— ચોખા, ધઉ, મગ, જવ, કુલિત્ય, લસણ, પંડોળાં, તાંદળજે, કારેલાં, મધ, દૂધ,

* સૂચના— શાકેસો, બહુ રાંધે હોય, ભયભીત, દારૂ પીધેસો, નવા તાપવાળો, અજીર્ણ રોગી અને જેણે મળમૂત્રનો વેગ ધારણ કર્યો હોય તેવા મનુષ્યના નેત્રમાં અંજન નાખવું નહિ.

વી, કડવા પદાર્થ. અપચ્ચ—કોષ, શોક, મેથુન, તડકો, દહીં, છાશ, બાજીપાલો, કાલીમકુ, અડદ, ચણ, તાંબુલ તથા ખારા, તીક્ષ્ણ, તીખા અને ઉષ્ણ પદાર્થ.

૮-ઉદરરોગ

કારણ:—અગ્નિમાંલ (અગ્નિમાંલમાંથીજ સર્વ રોગ થાય છે; તથા ઉદરરોગ તો વિશેષ કરીને તેનાથીજ થાય છે.), અજીર્ણ, વિરુદ્ધાહાર, મલાવરોધ ઇત્યાદિ કારણોથી ઉદરરોગ થાય છે.

લક્ષણ:—આપ્માન (વાયુ રોકાઈ રહેવો), ચાલવા માટે અસામર્થ્ય, દુર્બલતા, અભિમાંલ, સોજો, ગ્લાનિ, દાહ, તંદ્રા, એ સામાન્ય લક્ષણો થાય છે.

ઉદરરોગની સંખ્યા:—જુદા જુદા દોષે કરી વાતોદર, પિત્તોદર, કફોદર, સન્નિપાતોદર, પ્લીહોદર, બદ્ધગુદોદર, ક્ષતોદર અને જલોદર મળી ૮ પ્રકારના ઉદરરોગ થાય છે. વાતોદર:—વાતોદરમાં હાથ, પગ, નાભિ તથા કુખ, એ દેહકાણે સોજો, સાંધા તૂટવા, ખાલી ઉવરસ, શરીર મરડાઈ જવું, કમ્બરથી નીચે જડપાણું જણાવું, મળનો સંચય થવો, ત્વચા, નખ, નેત્રાદિક કાળાં-રાતાં થવાં, પેટનું અકસ્માત્ મોટું ફૂલવું અથવા નાનું થઈ જવું, પેટ ઉપર ચારે દિશાએ ઝીણી કાળા શિરાઓનું ઉપડવું, પેટ ઉપર ટકોર મારવાથી ફૂલેલી પખાલ જેવો શબ્દ થાય છે. એ ઉદરમાં વાયુ ચોદિશ ફરી શળ કરે છે અને ગગડે છે. કોષ શોથોદર કરીને ઉદરરોગનો એક જુદો પ્રકાર માને છે, તેમાં પેટ મોટું થાય છે, સર્વોંગે મોટો સોજો ઉત્પન્ન થાય છે અને રોગી તાટ જેવો થાય છે; એ લક્ષણો થાય છે. **પિત્તોદર:**—જ્વર, મૂર્ચ્છા, દાહ, તૃષ્ણા, મોઢામાં કડવાશ, બ્રમ, અતિસાર, નખ તથા નેત્રોમાં પીળાશ, પેટ લીલી, પીળા, રાત્રી રેખાઓથી વ્યાપ્ત, પરસેવાથી ભીંજાયેલી, કટવાથી જળજળિત થાય, અંદર ધૂણી નીકળ્યા જેવું જણાય, હાથને મૃદુ લાગે; જલદી પાક થાય, એટલે જળોદર ઉત્પન્ન થાય છે અને તેને ઘણી વ્યથા થાય, એ લક્ષણો થાય છે. **કફોદર:**—કફોદરમાં હાથપગ ગળતા જાય છે, સ્પર્શ જણાતો નથી, સોજો આવે છે, અંગ જડ થાય, ઉધ બહુ આવે, ઉલટી થશે એમ જણાય, અરુચિ થાય, શ્વાસ થાય, ઉધરસ આવે, ત્વચાદિક ધોળાં થાય, પેટ નિશ્વળ, તડતડતું, ધોળા રેખાએ વ્યાપ્ત અને મોટું થાય છે, તેની વૃદ્ધિ લાંબે વખતે થાય છે, કંઈજ અને ઠંડુ લાગે છે, તેમજ જડ અને સ્થિર હોય છે. **સન્નિપાતોદર:**—દુષ્ટ ચાલની સ્ત્રાંઓ જે પુરુષને નખ, કેશ, મૂત્ર, વિષ્ઠા તથા મેત્ર, એ મેળવી અન્નપાન આપે છે; અથવા જેને શત્રુ વિષ-પ્રયોગ કરે છે તેને કિંવા દુષ્ટાંજી (એમાં સવિષ પાણી, મેલું, પાન કોહેલાં હોય એવું પાણી) તથા દૂધીવિષ (મંદ વિષ) એનું સેવન થવાથી તે યોગે રક્ત તથા વાતાદિ દોષ જલદી કુપિત થઈ અત્યંત ભયંકર ત્રિદોષાત્મક ઉદરરોગ ઉત્પન્ન કરે છે. તે શીતકાળે કિંવા વાવટોળ છૂટે, અથવા કરાનો વરસાદ થાય ત્યારે, અથવા જે દિવસોમાં વર્ષાની ઝડી હોય છે તે દિવસોમાં વિશેષે કરી કોપ પામે છે તથા ગળે છે; કારણ કે તે વખતે દૂધીવિષનો કોપ હોય છે. તે રોગી નિરંતર વિષયોગે મૂર્ચ્છા પામે છે, પાંદુરવર્ણ અને કૃશ થાય છે તથા મહેનત કરવાથી શોષ લાગે છે. એને “દ્વિયોદર” કહે છે. **પ્લીહોદર:**—વિદાદિ (વાંસ કેરડા આદિ) એટલે દાહ કરનાર તથા અભિધ્વાદિ (દધ્માદિ) સ્રોતઃસ્ત્રાવક (મલવાહી નાડીઓમાં જેનો રસ વહન કરે છે તે) એવાં અન્નો નિરંતર સેવન કરનાર પુરુષનું અત્યંત દુષ્ટ થયેલું સોહી તથા કફ વધી પ્લીહા(ખરોળ)ની વૃદ્ધિ કરે છે. એ ઉદરને મરાડીમાં “પાણથરી (કવણ)” કહે છે. એ ડાખી બાજુએ વધે છે. તે અવસ્થામાં રોગી ઘણોજ ગળા જાય છે. શરીરમાં ઝીણો તાવ હોય છે, અગ્નિ મંદ હોય છે તથા કફ-પિત્તોદર એમાં હોય છે. બળ ક્ષીણ થઈ રોગી ધોળો જેવામાં આવે છે. પ્લીહોદર પ્રમાણેજ યકૃત ઉદર પણ થાય છે. જમણી બાજુએ જે યકૃત એટલે કાળજી હોય છે તે દુષ્ટ એટલે રોગયુક્ત થવાથી પ્લીહોદર જેવુંજ ઉદર થાય છે. તેને યકૃતઉદર કહે છે. **બદ્ધ ગુદોદર:**—જે પુરુષનાં આંતરડાં ઉપસેલાં એટલે મૃદુ અન્ન(શાકાદિક)થી અથવા ખારિક ખારિક ગાંગડાએ દટાતાં જાય છે, તે પુરુષનો દોષયુક્ત મળ હળવે હળવે અંદર તેની નળીમાં જેવો સાવરણીએ વાળેલો કચરો ખૂણામાં સંચિત થાય છે તેવો સંચિત થાય છે. પછી ગુદામાં તે મળ ગુંથાય છે, તે મોટા કણથી મોડા

મોડા બહાર આવે છે. તે ઉદર, હૃદય તથા નાભિ, એમાં મોટું થાય છે. તે ઉદરને બદ્ધગુદો-
દર કહે છે. ગુદાની ઉપર આંતરડાં બંધાયા જેવાં થાય એટલે બદ્ધગુદ થાય એવું ચરકે કહેલું
છે. ક્ષતોદર:—કંટકાદિ શસ્ત્ર અન્નમાં મળી પેટમાં જાય એટલે પક્વાશયમાં વિલોમ (વાંકું ચુકું)
જવાથી આંતરડામાં કાણાં પડે છે. તે સીધાં જાય તો કાણાં પડતાં નથી; અથવા બગાસું અને
અત્યશન (અધિક ભોજન) કરવાથી આંતરડાં ફાટે છે. તે આંતરડાંમાંથી ગળેલા પાણી જેવો સ્રાવ
પુનઃ ગુદાવાટે ઝરે છે, પેટ કુંડીના ઉપર મોટું થાય છે, ટોરા જેવું અને ભેદાતું હોય એવી
પીડાથી અત્યંત વ્યથિત થાય છે. એને “ પરિસ્ત્રાવિ ઉદર ” પણ કહે છે. જલોદર:—સ્નેહપાન
કરેલો, અનુવાસન બસ્તી લીધેલો, વમન થવાને દવા લીધેલો, રેચ લીધેલો અથવા નિરુહ બસ્તી
લીધેલો એવો પુરુષ ઠંડુ પાણી પીએ તો તેની તે ઉકક વહન કરનારી સ્રોતસો તુરત દુષ્ટ થાય છે.
તે પાણી અને સ્રોતસો રનેહે ઉપક્ષિત થવાથી પહેલા પ્રમાણે (એટલે અન્નરસ ઉપસ્નેહન્યાયે)
જલોદર (એટલે બહાર આવી ઉદર ઉત્પન્ન કરે છે.) થાય છે-તે ઉપર તગતગતું દેખાય છે, મોટું
થાય છે, કુંડી પાસે ધણું ઉચું થાય છે, ચારે તરફ તડતડવા લાગે છે, પાણીએ પેટ સંધળું બની
જેવું જણાય છે અને જેવી પાણીએ ભરેલી પખાલ ડબડમે છે, હાલે છે, ડબકડબક વાગે છે તેવું
પેટ થાય છે, તેનેજ જલોદર કહે છે. સાધ્ય લક્ષણ:—સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગ જન્મતઃ અત્યંત
કષ્ટસાધ્ય છે. બળવાન પુરુષને નવીન થયેલું, અંદર પાણી થયેલું ન હોય તો મોટા પ્રયત્ને
સાધ્ય થાય છે. અસાધ્ય લક્ષણ:—જેની આંખોને અંધારી આવેલી હોય, શિશ્ન વાંકું થયેલું
હોય, પેટની ત્વચા ક્ષેદયુક્ત અને પાતળી હોય, બળ, રક્તમાંસ અને અગ્નિ એ જેનાં ક્ષીણ
થયેલાં હોય તે રોગીને છોડવો; તેમજ કાંટા પુટવા, અન્નદોષ, શોષ અને અતિસારથી પીડાયેલો
તથા રેચ આપવા છતાં જેનું પેટ પુનઃ ભરાય છે; એવા રોગીને વૈદ્યોએ છોડવા.

ઉપચાર:—શીથોદર ઉપર:—(૧) સર્વ ઉદરો પર રેચ એક મુખ્ય ઔષધ છે. સૌથી પ્રથમ
તે આપવું. ત્રિકળાંતું ચૂર્ણ ગોમૂત્રમાં આપવું. (૨) લીંડીપીંપર અને સુંદ, ગોળમાં આપવાં. (૩)
બાળદરડે, સુંદ, દેવદાર, સાટોડી અને ગજોનો કાઠો ગુગળ અને ગોમૂત્ર નાખી આપવો.

સન્નિપાતોદર ઉપર:—(૧) બાળદરડે અને નગોડનાં પાંદડાં ગોમૂત્રમાં એકત્ર વાટી તેને
રસ બનાવવો જેઠું આપવો. (૨) ત્રિકટુ, જવખાર અને સિંધવ નાખી છાશ પાવી. (૩) ધુવાસ
અને તાંદળખનનાં મૂળાં પાણીમાં વાટી તેમાં યોગણું ઘી નાખવું. ઘીથી ચારગણું દૂધ નાખવું.
ઘી શેષ રહે ત્યાં સુધી ઉકાળા ઘી સંભાળપૂર્વક ગાળી લેવું. પછી આ ઘી પાવું, એટલે સર્વ
કૃત્રિમ વિષોનો નાશ થશે. વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્તમાનમાં શંખાવલી-૩.

પ્લીહોદર:—(બરોળ) *ઉપર:—(૧) નાગોડનો રસ ૨ તોલા અને ગોમૂત્ર ૨ તોલા એકત્ર

* (૧) ડાખા હાથની છેદી અને તેનાથી પહેલી આંગળીના વચ્ચેની નસ ખોલવી અથવા
તેના ઉપર મરી જેટલો ડામ દેવો. (૨) રેવંચીનો શીરો વાલ ૬, એળાઓ વાલ ૪, હીરાબેળ
વાલ ૪, શેરડીનો સરકો તોલા ૨૫, પાણી તોલા ૫, એમાંથી પહેલાં ત્રણ એસડોને ખાંડી ઝીણે
લૂગડે ચાળી સરકા તથા પાણીમાં મેળવીને સવારે પાવું. એમ બે-ત્રણ દિવસ પાવાથી પણ
બરોળ નરમ ન પડે તો સાત દિવસ સુધી સવારસાંજ લાગલાગટ પાવું. (૩) ચંદ્રસ ખાંડી
બૂકા કરી દરરોજ એક માસાસુધી સરકામાં મેળવી ચટાડવો. (૪) રાષ ટાંક ૯ ગાયના મૂત્રમાં
મેળવીને દરરોજ સવારે પીવી. (૫) ઇંદ્રવરચા(ત્રુંસડા)ને ચોકડીની માફક ચીરો પાડી તે ચારે
ચીરો છેડામાં બેળાજ રાખી તેમાં ખાંડ ભરી ગરમ કરીને પછી તેમાંનો રસ નીચેવી લઈ તેમાંથી
દરરોજ તોલા ૨૫ પીએ તો બરોળ અને ઉદરમાંના અનેક વિકારો શાંત થાય. (૬) સુકા ત્રુંસડાનો
ગરલ, જમફળ, હીંગ, અજમો, ઇંદ્રજવ અને વાવડીંગની ત્રુંસડાના અંગરસમાં ચણા જેવડી
ગોળી કરી આપે તો રેચ લાગી પેટમાંની બરોળ, ગાંઠ, ભાર વગેરે દરદોનો નાશ થાય. (૭)
રાખંજી શેર ૧૦ માટલામાં નાખી તેમાં પાણી મણુ ૧ નાખી એક મહિનાસુધી તે માટલું તડકે
રાખવું. પછી ભઠ્ઠી કરી સરખત તૈયાર કરવો. આ જાંજીસરખત બરોળ ઉપર પાણી તોલા ૧૦ માં
તોલો પા નાખી દિવસ પાંચ સુધી પાવો. શરીર વાચુથી ઝલાઈ ગયું હોય તો પણ આજ સરખત

કરી આપવું. (૨) રાત્રે રાહીડો અને હરડેનો કદ્દ ગોમૂતમાં અથવા બેસના મૂતમાં આપવો. એટલે પીઠા, ખરોળ અને સર્વ ઉદરરોગ, પ્રમેહ, મૂળખાધિ, કૃમિ અને ગુદ્મનો નાશ થાય છે. (૩) લસણ, પીપળીમૂળ અને હરડે, એકત્ર દૂદી ખાવાં અને ઉપર ગોમૂતનો ઘુંટડો પીવે. (૪) શેકટાના રસમાં સિંધવ, ચિત્રકમૂળ, લીંડીપીપર, ખાખરાનો દાર અને જવખારતું ચૂર્ણ નાખી પાવો. (૫) એળીઓ ૨ ભાગ, મરી ૦૧ ભાગ, લવંગ ૦૧ ભાગ, દિકામાળી ૦૧ ભાગ, બદામ ૦૧ ભાગ, એ પ્રમાણે લઈ પાણીમાં ભેરના ઠળીઆ જેવડી ગોળીઓ કરવી અને તે આપવી. (૬) વાંસનાં પાન છાશમાં વાટી સિંધવ નાખી આપવાં. (૭) કુંવારનો રસ હળદર નાખી આપવો. (૮) લીંડીપીપર અને મધ નાખી છાશ પાવી. (૯) આકડાનાં પાન અને સિંધવ માટલામાં, મોટું બંધ કરી, ગજપુટ પ્રમાણે બાળવાં અને તે રાખ દહીંમાં આપવી. (૧૦) શેકટાની છાલના કાઢામાં લીંડીપીપર અને મરીની ભૂકી નાખી તે આપવો. યકૃત ઉદર ઉપર પણ એજ ઉપાય કરવો. વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—અધેડો-૨૭, અખઈ (આણુવો)-૧, આકડો-૩૪, આદુ-૮, એરંડો-૪૨, કંકેડો-૧૨, કુંવાર-૨, ખાખરો-૧૧, ખોરેતી-૨, ૪; ગરણી-૧૨, ગળો-૨૪, ચણા-૭, ચિત્રક-૧૪, નગોડ-૩, નાળીએરી-૧૨, પિઠવણ-૩, પોપૈયો-૩, ખીજેર-૨૨, બોળ (હીરબોળ)-૨, બીજમો-૧૭, મરી-૧૩, મોરવેલ-૩, રગત-રોહિડો-૧, રાઈ-૬, લસણ-૫, લીંડીપીપર-૧૦, વસુ-૨, શરપુખા-૮, શિમળો-૮, શ્રાવડ-૪, સરગવો-૧૪, સાટોડી-૭, હરડે-૨૭, હેદ-૩. યકૃતઉદર ઉપર:—ગરણી-૧૨, ચિત્રક-૧૪, રાઈ-૬, સોમવલ્લી-૧, હેદ-૩.

જુઓ અનુભૂત ઔષધ:—ઔષધિક્રિયાના રસાયનપ્રયોગની રીપમાં નં-૧.

બદ્ધગુદોદર* (વિદૂષધ, ગું બંધકોશ) ઉપર:—(૧) ખરસાણી (થોરસેરણી, શેરણી, ઝાઉ, કાઉલેર), અજમે, જીરું અને સિંધવનું ચૂર્ણ આપવું. વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—આમલી-૨૩, આદુ-૧, એથમી જીરું-૪, ખીલી-૨૬, ભાંગરો-૧૩, વાવડીંગ-૭, શેરડી-૨, હરડે-૧૬.

જુઓ ગોં વેં છાસ-૩.

જલોદર ઉપર:—(૧) સુંદ, મરી, લીંડીપીપર અને સિંધવનું ચૂર્ણ નાખી છાશનું પાન શરીરે ચોળવું. (૮) મહુડાં શેર ૨, સાજખાર તોલો ૧, બંગડીખાર તોલો ૧, ટંકણખાર તોલો ૧, જવખાર તોલો ૦૧, પાણી મણ ૦૧ એકઠું કરી તેમાં લોટું શેર ૭ ઊનું કરી દારવું. આમ ૨૫ વખત કરી (ઝામી) તે પાણી દરરોજ તોલો ૧ પાવું. (૯) કાચએળીઓ તોલો ૧, ગોળ શેર ૦૧ સાથે દરરોજ સાત દિવસસુધી આપવો. (૧૦) લીંડીપીપર, સુંદ, મરી, સિંધાલુણ, સંચળ, મીઠું, નવસાર, ટંકણખાર, બંગડીખાર, સાજખાર, પાપડીઓખાર અને જવખાર સમભાગે લઈ ઝીણાં ખાંડી ખીજેરાના રસની ૨૧ ભાવના આપી જાંચે સૂકવી એની ફાકી બનાવી તે દરરોજ લેવી અથવા એ ઔષધ સાથે કુંવરપાદાનો ગરલ મણ ૦૧ તથા લોઢાની સાંકળ ૧ માટલામાં નાખી ભૂધરયંત્રથી ચુવો પાડી તે દરરોજ પાવો.

* (૧) સુરોખાર ૦૧ તોલો અને જવરખાર ૦૧ તોલો લઈ ગોમૂતમાં વાટી પાવો. (૨) સાકર ૦૧ તોલો અને જવખાર ૦૧ તોલો લઈ ફાકવું. (૩) સુરોખાર તાંદળખના રસમાં પાવો.

x કેટલાક વેંચો કહે છે કે, જલોદરના સમજોદર, જકી જલોદર અને કઠોદર, એવા ત્રણ બેદ છે. (૧) સમજોદર:—એ જાતના રોગથી પાણીની તરસ બહુ લાગે છે અને પેટ મોટું દેખાય છે. પેટ ઉપર હાથ મારે તો દોલની માફક અવાજ થાય છે. એ રોગ વાયુથી પેદા થાય છે. તેના ઉપર:—(૧) લસણ મધમાં આથીને ૪૨ દિવસ ખાય તો પેટ વાથી તથા નળનાઈથી સાફ થાય છે. (૨) બકરીનું દૂધ શેર ૧ માં એરંડીકું તોલો ૩ બેળવી માસ ૪ સુધી પીએ તો પેટનો વા તમામ મટે. (૩) રાઈનો ખારિક ભૂકો ગોમૂતમાં નાખી પીવો. (૨) જકી જલોદર:—એ રોગથી પેટમાં જરદાખ પીપ એકઠું થાય અને પેટ પાણીની મસક માફક દાલે તથા ગાગર જેવું થાય. આ રોગને જલધર કહે છે. તેના ઉપર:—આકડામાં અથવા યુવરમાં રહેનાર કાચખાને પાણીથી બરેલી ત્રાંખાની કુંડીમાં મૂકી ઉપર ત્રાંખાની તાસક ઢાંકી એક પહોર વાર રાખી પછી તે ખાણી લૂગડે માળી થીથીમાં બરી લેવું. તે પાણી એ દરદીને પાવાથી પખાલ લમાડીને દરદ કાઢી

કરવું. (૨) સિંધવ અને રાષ સમલાગ એકત્ર ફટી ગાયના મૂત્રમાં આપવી. (૩) ઘોળા બૂનાં મૂળીઆંનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૪) દેવદાર, ખાખરાનાં ફૂલ, આકડાનાં મૂળીઆં, ગળ્પીપર, શેકટાની છાલ અને આસગંધ ગોમૂત્રમાં વાટી પેટ ઉપર લેપ કરવો; એટલે સર્વ ઉદરરોગનો નાશ થાય છે. (૫) ૪૫ તોલા કાંદાનાં ખીઆં વાટી ચૂર્ણ કરવું; અને ૪૫ તોલા જૂના કામળાની રાખ વચ્ચગાળ કરી તે દરેકમાંથી છ છ માસા લઈ એકત્ર કરી, એક તોલાની પટીકા બાંધવી. દરરોજ એક પટીકા પાણીમાં લેતાં જવી; એટલે સંચય થયેલું જલોદરનું પાણી ઇદ્રિયદારે રોજ ઝરી જઈ રોગીને આરામ જણાય અને ત્રણ મહિનામાં રોગી સારો થશે. પેટને નરતર મૂકી પાણી કાઢવાથી કેટલાક રોગીઓને આરામ જણાય છે; પરંતુ કેટલાક રોગીને નરતર મૂકવાથી કાળજી જલદી સડી જઈ તેમાંના ધણા મરણ પામે છે. એટલા માટે પાણી કાઢવું તે બહુ વિચારીને કાઢવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ પ્રાં ઔં અસ્થિવર્ગ-૩.

જુઓ અનુભૂત ઔષધ—ઔષધિક્રિયાના ક્વાથપ્રયોગની ટીપમાં નં ૭. બૃહત્પાકસંગ્રહમાં પાકપ્રયોગની ટીપમાં નં-૪.

સર્વ ઉદરરોગ ઉપર *ઉપચાર:—(૧) દેવદાર અને ચિત્રકનો કાઢો આપવો. (૨) ચવક

નાખે. (૩) કઠોદર:—એ રોગથી પેટ ઉપર સોજો આવે તે જગા ઉપર આંગળી દાખી ઉપાડી લેતાં ખાડાની નિશાની દેખાય. તેના દુઃખથી રાતદિવસ કળ પડતી નથી. એથી કાળજી ઉપર ગાંઠ પણ બંધાય છે. ઘણો સોજો ન ચડેલો હોય તેટલામાંજ સવેળા ઉપર લખેલા ઉપાયમાંથી એક ઉપાય કરે તો દરદ મટે છે. ગાંઠ બંધાયા પછી એસડથી ફાયદો થતો નથી. ત્રણે જળોદર ઉપર:—એક હાંડણું ભરી ખરસાંણી યુવરતું દૂધ લઈ તેમાં એક મૂડી મેદો નાખી ખમીર (માવો) કરવું. તેમાંથી માસા ૨ ભારની રોટલીની માફક નાની ટીકડીઓ કરવી. પછી તેને દેવનામાં પકવી તે દરરોજ રોગીને એકેક ટીકડી ગરમ પાણી સાથે આપે તો રોગ થઈ આરામ થાય.

* પેટમાંના ભાર ઉપર:—(૧) પેટમાં ભાર વળગી રહેલ હોય તો ફુંડી નીચે વાદ-કાપ જેવું થાય, રાતદિવસ કળ ન પડે, પેટમાંથી લોહી પડે. તે રોગ ઉપર ભેરડ (ધેરીનું) દૂધ પાવું. જો તેથી ન મટે તો ત્રુસડાની જડ ખાંડી ખારીક કરી એક હથેળી ભરીને ફાકવી. સતાવરીની જડથી પણ એવોજ ફાયદો થાય છે; પરંતુ જો તે ભાર દહીં ખાવાથી રહેલો હોય તો લીલા ધાણા ગરમ કરીને તેનું પાણી પીવાથી અથવા રાષ ખાંડીને ફાકવાથી આરામ થાય છે. (૨) ત્રુસડું શેર ૦ા, હીંગ શેર ૦ા, દરડે શેર ૦ા, અછલગરો શેર ૦ા, પંચત્રવણ શેર ૧ા, જવખાર શેર ૦ા, સાજખાર શેર ૦ા લઈ એકઠાં વાટી કાચાં પાકાં ૧૦૦ લિંબુ લઈ તેની અથાણાની માફક ચાર ચાર ચીરીઓ વળગેલી રાખીને તેમાં તે મસાલો ભરવો. પછી તે માટલામાં નાખી દિવસ ૧૫ જમીનમાં રાખી દરરોજ ખવરાવવાથી સર્વ ઉદરરોગ જાય. (૩) આકડાનાં રવાઈડાં, કાળાં મરી તથા સાજખાર ઝીણાં વાટી લિંબુના રસમાં ગોળાઓ વાળવી. તે દરરોજ ખાવાથી નળવાયુ આદિ સર્વ ઉદરવાયુ જાય. (૪) હળદર ટાંક ૧, સાજખાર ટાંક ૧, ટંકણખાર ટાંક ૧, ફટકડી (ફૂલાવેલી) ટાંક ૧, અસેળાઓ ટાંક ૨, રાષ ટાંક ૧, ખીનખોલ ટાંક ૧, સિંધાલૂણ ટાંક ૧, લીંડીપીપર ટાંક ૧, અજમો ટાંક ૧, લવંગ ટાંક ૩ અને કોલીજન ટાંક ૧ લઈ ખારિક ખાંડી ગોળ ટાંક ૧૬ માં ગોળા ૧૪ કરવી. તે ગોળા ખાઈ પથ્ય પાળવાથી શીહો, છીણી, વાયુ, ગોળો, માંસની ગાંઠ, વાની ગાંઠ અને પેટના તમામ રોગો જાય. (૫) ખીનખોલની ગોળી:—તજ, સુકં, લીંડીપીપર, મરી, પીપળીમૂળ, લવંગ, હરડેદળ, વાવડીંગ, ચિત્રકજાલ, હીંગ, ખીડલવણ, સિંધાલૂણ, સંચળ, જરૂં, શાહજરૂં, ખોડી અજમો, કોકમ, અમ્લવેતસ, દાડમસાર, પુષ્કરમૂળ, ભારંગ, કાકડાસીંગ, અજમો, ટંકણખાર, ચવક, જવખાર અને વડાગરૂં મીઠું લઈ ખીનખોલનાં નંગ ૨ ના રસ મધ્યે ગોળી જંગલી-ખોર જેવડી વાળવી. તે પેટના સર્વ રોગને શમાવે છે. (૬) ખીડલવણ શેર ૦ા, અજમો શેર ૦ા, સિંધાલૂણ શેર ૦ા, સંચળ શેર ૦ા એ ચારે ઝીણાં વાટીને લિંબુના રસના બે પુટ આપી કંથાળા થોરતું ડેંકું હાથ ૧ા નું લાવી તેને ફારી તેમાં વાટેલાં ઔષધ ભરવાં. ડેંડાના મોઢામાં તેમાંથી

અને નાચરમોચનો કાઢો આપવો. (૩) દેવદાર, શેકટો, મસૂર અને આસોદ ગોમૂતમાં વાટી પ્રાશ-
નાથ આપવું; એટલે સર્વ ઉદર, કૃમિ અને સોળનો જલદી નાશ થાય છે. (૪) ચવક ૧ લાગ,
ચિત્રક ૨ લાગ, સુંઠ ૩ લાગ અને દેવદાર ૪ લાગ, એના કાઢામાં ગોમૂત અને નસોતરનું ચૂર્ણ
નાખી આપવું. (૫) હરડે અને નગોડનાં પાન ગોમૂતમાં વાટી તેનો રસ શક્તિ અનુસાર આપવો;
એટલે સર્વ ઉદરરોગ, પ્રમેહ, અર્શ, કૃમિ અને ગુદ્મનો નાશ થાય છે. (૬) ઉંટડીનું દૂધ પાવું.
(૭) મીઠું, સંચળ, સિંધવ, જવખાર, અજમો, લીંડીપીંપર, ચિત્રકમૂળ, સુંઠ, હીંગ અને વાવ-
ડીંગનું ચૂર્ણ ઘી અને લાત સાથે આપવું; એટલે વાતોદર, ગુદ્મ, અજીર્ણ વાયુનો પ્રકોપ, સંગ્રહણી,
પાંકુ, લગંદર અને દૂઝણ મસા(દરસ)નો નાશ થાય છે. (૮) વાવડીંગ, સાજખાર અને બાળ-
હરડે, એ સમલાગ અને એમાંના એક ઔષધનો ચતુર્થાંશ લાકડીઆ યુવરનું દૂધ એ સર્વ એકત્ર
ખરલ કરી જલાખત્ર જોઈ ગરમ પાણી સાથે આપવું. (૯) કડવી છદ્રવરણીનું ફળ (કડવી કેડીંબી
કે તુસકું) ભેંસના મૂતમાં બાંધી તેમાંના ગર્ભ થોડો ખાવા આપવો અને તે ઉપર મૂત પાવું.
(૧૦) ખોપરાની એક કરચ લઈ બન્ને દાંઢે તે થોડી ચાવી ખાવી. પછી તે ઉપર એક લિલામો
ખાવો. પછી પાછો થોડો ખોપરાનો કડકો ખાઈ તે ઉપર બીજો લિલામો ખાવો અને તે ઉપર
રહેલી ખોપરાની કડકી ખાવી. એ પ્રમાણે સાત દિવસ સુધી કરવું. ગરમ પાણી પીવા આપવું.
આદ્યમે દિવસે ઉતાર—ચણાની દાળ.x

નીકળેલો તેનોજ ગર્ભ દાખાને ભરવો. પછી અમિમાં બાફવો. ઠંડો થયે ગર્ભસમેત વાટી ટાંક ૧
ના અંદાજે સવારસાંજ ખવરાવવાથી પેટની પીડા જાય. (૭) મોથ, સંચળ, અજમો, સુંઠ, હીંગ
તથા પોકરમૂળ(એરંડાનાં મૂળ)નું સમલાગ ચૂર્ણ ઊના પાણીમાં આપવાથી પેટમાંનો દુખાવો
મટે. (૮) કાંસકીનું મૂળ સોમવારે સાંજરે નોતરી મંગળવારે કાગડા જગ્યા પહેલાં તેના ઉપર
આપણા શરીરનો પડછાયો ન પડે તેવી રીતે તેની જડનો એક દાથનો કકડો લાવી રાખવો. તે
જમણા દાથે બાંધવાથી (આંખોઘ) ટેકાણે આવે. (૯) શંખની નાલિ ૬ પૈસાભાર લઈ બાળી
લિંબુ નંગ ૩૫ ના રસમાં કાઢવી પથ્થરના વાસણમાં નાખી દિવસ ૭ ઢાંકીને રાખી મેકવું. પછી
તેમાં લીંડીપીંપર, સુંઠ, મરી, સિંધવ, સંચળ, કાચલવણ અને જવખાર, એ સાતે ચીજો દરેક સાત
સાત પૈસાભાર તથા આમલસારો ગંધક અને શુદ્ધ પારો બન્ને પૈસાભાર, તૈયાર કરેલી કજળી
હીંગ ૨ પૈસાભાર, વછનાગ ૧૫૫ પૈસાભાર (ઘીમાં કકડાવેલો લેવો એ શુદ્ધ છે), અક્કલગરો ૭
પૈસાભાર અને આમલીનાં છોડાંની રાખ ૪૫૫ પૈસાભાર લઈ સર્વને એકત્ર કરી ખૂબ વાટી પછી
તેમાં ઉપર જણાવેલ લિંબુના રસમાં મેળવી રાખેલી શંખલસ્ર મેળવી ખરલમાં બે પહેર સુધી
ખૂબ ધ્રુટી ચણા પ્રમાણે ગોળી વાળવી. એ એકેક ગોળી સવાર સાંજ આપવાથી પેટમાંના તમામ
રોગ, ઉંધરસ, શ્વાસ, ચોરાશી વાયુ, વાગેળો, છાંણ અને ખરોળ વગેરે રોગો જાય. (૧૦) નવ-
રસાદિ ગુટિકા:—લોહલસ્ર ૧ પૈસાભાર, મંદૂર ૨ પૈસાભાર, હરડે (મોટી) ટાંક ૨, પીંપળામૂળ
ટાંક ૨, વાવડીંગ ટાંક ૨, મોથ ટાંક ૨, ચિત્રક મૂળની છાલ ટાંક ૨, સુંઠ ટાંક ૨, લીંડીપીંપર
ટાંક ૨, મરી ટાંક ૨, દરડાં ટાંક ૨, બહેડાં ટાંક ૨, આમળાં ટાંક ૨ અને સોનામુખી(ઉપવાતુ)-
ની લસ્ર ટાંક ૧ લઈ ખાંડી ઝીણું કરી પછી લોહલસ્ર અને મંદૂર નાખી ગોળમાં સોપારી જેવડી
ગોળી કરવી. પછી દોઢ શેર પાણીમાં મરી ૪ પૈસાભાર ડેરા ઢાંડલામાં ઉકાળી ૩ પૈસાભાર પાણી
રહે ત્યારે ઉતારવું. ઠંડુ થયે ગોળી ચાવીને ઉપર મરીનો ક્વાથ પીવો. આ પ્રમાણે ૪૯ દિવસ
સુધી આપવાથી પિત્તપાંકુ, પાંચે જાતનો પિત્તકમળો (પિત્ત કમળી), પાણી રસો સોળો, પીત્તક
(પાણી લાગ્યું હોય તે), વાતોદર, કોદોદર, શેફોદર, ગોળો, તાવ અને વિષમજ્વર જાય અને પેટની
વ્યાધિને શમાવે. (૧૧) બકરીનું અર્ધી શેર દૂધ લઈ તેમાં વિલાયતી એરંડિયું (કેસ્ટર ઓઈલ)
તોલા ૩ નાખી પાવાથી રેચ લાગી જળોદર જાય.

x સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગ ઉપર શાસ્ત્રસિદ્ધ ઔષધિઓમાંથી નારાયણ ચૂર્ણ, સામુદ્રાદ્ય
ચૂર્ણ, ઇન્દ્રામેદી રસ, નારાય રસ, અશ્વચોળી ગુટિકા, પિપ્પલાદ્ય લોહ, ચિત્રક ધૂત, મહાખિંદુ

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—આદુ-૧૨, કાસાળુ-૫, ચિત્રક-૫, તાંદળજે-૧૪, તુવરકળ-૧, મરી-૧૩, માલકાંગણી-૬, લસણ-૧૫, લીંડીપીંપર-૧૧ સાટોડી-૧૬, હરડે-૪૪. વાતોદર માટે:—સમેરવો-૨૦. પીચાટી એટલે આંગોઈ ટળી હોય તો:—ખરસાંણી-૪, ખાવળ-૮, બહેડાં-૧, મોગરો-૧, રાનમોગરો-૧. ઉરમાંથી અને પેટમાંથી લોડી પડતું હોય તો:—કળથી-૫. પેટમાં વાળ કે લોડું ગયું હોય તો:—અનનસ-૪, જાંબુ-૧૧. નળ ફૂલવા ઉપર:—ધંદ્રજવ-૭, એરંડો-૨૬, કાળી જીરી-૨, કુળો-૨, ખરશીંગી-૧, નાગરવેલ-૨, મેંઢાશીંગ-૧, વગડાઉ સુરણ-૧, હુરા-૪. પેટમાં કાંઈ પણ આજ્ઞરથી ગાંઠ થઈ હોય તો:—ભોરિંગણી-૭. નળવાયુ માટે:—અરકુસો-૨, અરીદા-૪, અળવી-૩, ઉક્ષી-૧, મૂળા-૫, મોરવેલ-૩, સરગવો-૬, સાત્તીન-૧, હેહ-૪. નળવિકાર ઉપર:—અજમો-૧, કરિયાતું-૩, કાજૂ-૫, થુવેર-૧૨, રાષ-૧૦, શેલડી-૧૦, સુરપીણ-૫. પેટમાંની ગરમી દૂર થવા માટે:—અંજીર-૧, ઉંદરકની-૪, ઉંદરકની ક-૭. પેટમાં વાયુ સંચય થયો હોય તો:—નગોડ-૧. પેટમાં કાંઈ ઉપદ્રવ થયો હોય તો:—જનમકળ-૧. ફેફસાંના સોજા માટે:—અળશી-૭. જુઓ ગોં વૈં:—ગોમૂત-૩, ૫. જુઓ પ્રાં ઓં:—ખીરખહોડી-૨. પેટશૂળ ઉપર—ખીરખહોડી-૬.

જુઓ અનુભૂત ઔષધ:—ઔષધિક્રિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમાં નં-૨૮, ૩૩. ગુટિકાપ્રયોગની ટીપમાં નં-૧૨. મલમપ્રયોગની ટીપમાં નં-૩.

પૃથ્થ—કળથી, મગ, જવ, ચોખા, છાશ, લસણ, પરવળ, કારેલાં, શેકડો, દૂધ અને પાન. **અપૃથ્થ—**તળેલા પદાર્થ, લાજપાલો, તલ, ગરમ, દાહક અને ખારા એવાં ભોજનો અને દિવસે નિદ્રા.

૧-ઉદાવર્તરોગ

કારણ:—ક્ષુધા, તૃષ્ણા, નિદ્રા, શ્વાસ, ઉલટી, છીંક, બગાસું, ઓડકાર, નેત્રસંજંધી જલ, શુક્ર-ધાતુ, મલ, મૂત્ર, વાયુ, એ તેરના પ્રાપ્ત થયેલા જે વેગ તેનો વિરોધ કરવાથી વાયુની ઊર્ધ્વ ગતિ થઈ તેર પ્રકારના ઉદાવર્ત રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. તે મધ્યે મલ, મૂત્ર તથા વાયુ, એ ત્રણેના નિગ્રહો કરી જે ઉદાવર્ત થાય છે તે મોટું ધોર પ્રાણસંકટ ઉત્પન્ન કરે છે.

સામાન્ય લક્ષણ:—જે રોગમાં વાયુના આવર્ત (ચક્કર) ઉપર ચઢે છે તેને ઉદાવર્ત કહે ધૂત, કુમારી આસવ, અભયારિષ્ટ, ચવિકાસવ, અભયાદિ મોદક, અગ્નિકુમાર રસ, ગુલ્મકુદાર રસ, ત્રિભુવનકીર્તિ રસ, તામ્રભરમ, આરોગ્યવર્ધની રસ વગેરે ઔષધિ વારંવાર વાપરવામાં આવે છે. આરોગ્યવર્ધની અતિપ્રસિદ્ધ ઔષધિ છે તેની બનાવટ નીચે મુજબ છે:—

આરોગ્યવર્ધની:—શુદ્ધ પારો, ગંધક, લોહભરમ, અબ્રકભરમ તથા તામ્રભરમ, એ પાંચ વસ્તુ એકેક તોલો લેવી તથા ત્રિકલા ૧૦ તોલા, શુદ્ધ ગુગળ ૨૦ તોલા, કડુ ૭૦ તોલા, ચિત્રકમૂળનું ચૂર્ણ ૨૦ તોલા અને શિલાજિત ૧૫ તોલા લેવો. પ્રથમ પારાગંધકની કજ્જલી કરી તેમાં લોહ, અબ્રક તથા તામ્રભરમ મેળવવી. પછી દરેક ઔષધિને અલગ અલગ ખાંડી ચૂર્ણ કરી ઉપરની ભરમની સાથે મેળવી તેમાં શિલાજિતનો પાણીમાં રસ કરીને મેળવવો. ચારપછી લીંમડાના પાનના રસમાં ત્રણ દિવસ ખરલ કરી ગોળા બનાવી છાંયે સૂકાવી લેવી. માત્રા:—૧ થી ૩ માસા સુધી દિવસમાં ત્રણ વખત દૂધ અથવા પાણી સાથે આપવી. આ ઔષધિના સેવનથી ઉદરરોગ, જૂનો તાવ, યકૃત, પ્લીહા, કુષ્ઠ, રક્તવિકાર, સોજો, પાંડુ વગેરે દૂર થાય છે. જૂનાં હઠીલાં દરદો માટે આ ઔષધિ સાઈ કામ કરે છે.

બીજો પ્રકાર:—શુદ્ધ પારો, ગંધક, લોહભરમ, અબ્રક ભરમ, તામ્ર ભરમ અને એ દરેક એકેક તોલો લેવાં. શિલાજિત ૩ તોલા, ત્રિકલા ચૂર્ણ ૬ તોલા, કડુ ૨૨ તોલા, ગુગળ શુદ્ધ ૪ તોલા તથા ચિત્રકમૂળની છાલ ૪ તોલા લેવી. ઉપર મુજબ આ ઔષધિ તૈયાર કરવી. માત્રા:—૩ રતીથી ૧૨ રતી સુધી દિવસમાં ત્રણ વખત દૂધ અથવા પાણી સાથે આપવી. એટલે ઉદરરોગ તથા ઉપર જણાવેલા સર્વ દોષોનો નાશ કરે છે. આરોગ્યવર્ધની સેવન કરનારે દૂધ-ભાત અથવા માત્ર દૂધનું સેવન કરવું કે જેથી ઔષધિ તરત કાયદો કરી શકે.

છે. આ રોગમાં વાયુ મુખ્ય છે. અતિ રોષ, ગ્ધાનિ, અતિ ક્ષીણતા, શૂળ, વિશાયુક્ત ઉલટી, એવાં લક્ષણો જે ઉદાવર્તનાં હોય છે તે અસાધ્ય જાણવો.

ઉપચાર:—(૧) જવખાર અને સાકર એકત્ર કરી આપવાં. (૨) ચોગણું પાણી નાખી દૂધ પ્રાશન કરવું. (૩) ધમાસાનો સ્વરસ કિંવા કાકડીનાં બીજાં વાટી તેના પાણીમાં કેસર મિશ્ર કરી આપવું. (૪) ગોમૂત્રમાં જવાસાનું ચૂર્ણ નાખી પાવું. (૫) એલચીનું ચૂર્ણ દૂધમાં પ્રાશન કરવું. (૬) આમળાનો સ્વરસ અથવા કાઠો ત્રણ દિવસ પ્રાશન કરવો. (૭) ગધેડીની લીંદનો રસ આપવો. (૮) સૂકાયેલા મૂળા, આદુ, સાટોડી, બૃહત્ પંચમૂળ અને ગરમાળામાં ઘી સિદ્ધ કરી પ્રાશન કરવું. (૯) તલની સાંડીઓની રાખ અથવા ક્ષાર ૧ માસો, દૂધમાં ગોળ ૧ તોલો નાખી આપવો.*

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્ગોમાં:—આદુ-૩૧, એલચી-૯, ચૂકા-૧, પીપર-૧, લીંડીપીપર-૨૭. મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રાવરોધથી થયેલ ઉદાવર્ત માટે:—અરજુનસાજડ-૯, ભોરિંગણી-૧૩.

જુઓ ગોં વૈં માં—મૂત્રાવરોધથી થયેલ ઉદાવર્ત માટે:—દૂધ-૨૩.

પથ્ય—ચોખા, દૂધ, લંઘન, પાચન ઇત્યાદિ. **અપથ્ય**—વમન અને મલમૂત્રના વેગનો રોધ, દિદ્ધલ ધાન્યો, કમલકંદ, જાણુ, કાકડી, અળવી, વાંસના કાંદા, તૂરા પદાર્થ અને જડ અન્ન.

૧૦-ઉઘ્રસ (કાસરોગ)

કારણ:—મેંમાં અથવા નાકમાં ઘણી ધૂમાડી જવાથી, અતિવ્યાયામથી, ખાટા પદાર્થ ખાવાથી, કિનાવળે ભોજન કરવાથી અને મળમૂત્ર, વાયુ તથા છીંકાના અવરોધથી પ્રાણવાયુ દુષ્ટ

* અધોવાયુના વેગ રોકવાથી ઉદાવર્ત થયેલ હોય તો સ્નેહપાન, સ્વેદન, ફલવર્તિ (ગુદામાં ખત્તી પ્રવેશ કરાવવી) તથા બસ્તિ (પિચકારી) દિતકારક છે. મળના વેગને રોકવાથી થયેલ હોય તો જુલાબ, બસ્તિ, સ્વેદન, માલીશ, અવગાદન (તેલ અથવા જલમાં ખેસવું), ફલવર્તિ અને દસ્તાવર અન્ન લાભદાયક છે. મૂત્રનો વેગ રોકવાથી થયેલ હોય તો દૂધ પાણી મેળવી પીવું. મૂત્રકૃચ્છ્ર અને પથરીના ઉપાય કરવા. બગાસાનો વેગ રોકવાથી થયેલ હોય તો સ્નેદન, સ્વેદન તથા અન્ય વાતનાશક ઉપાય કરવા. આંસુના વેગને રોકવાથી થયેલ હોય તો ખૂબ રોવું. પછી સૂઈ જવું. છીંકના વેગને રોકવાથી થયેલ હોય તો તીવ્રણુ પદાર્થ સુંઘવા અથવા નાકમાં વસ્ત્રની ખત્તી કરી નાખવી. ઓઝકારના વેગને રોકવાથી થયેલ હોય તો સ્નેહયુક્ત પદાર્થોનું ધૂત્રપાન કરવું. વમનના વેગને રોકવાથી થયેલ હોય તો વમન તથા ઉપવાસ કરવા; તેમજ તેલનું મર્દન અને જુલાબ પણ લાભદાયક છે. વીર્યનો વેગ રોકવાથી થયેલ હોય તો દૂધમાં ચારગણું પાણી મેળવી ઉકાળે પાણી બધું બળી જાય ત્યારે દૂધમાં સાકર મેળવીને પીવું, તથા તેલ મર્દન અને અવગાદન કરે. ક્રુધાનો વેગ રોકવાથી થયેલ હોય તેમાં સિન્ધ, દલકું, રચિકર, મનોચાંચિત્ત અદ્ય ભોજન કરવું. તૃપાથી થયેલ રોગમાં શીતળ ઉપચાર કરે. શ્વાસના રોકવાથી થાય તેમાં વિશ્રાંતિ કરે તથા દૂધ ઘીનું સેવન કરે. નિદ્રાનો વેગ રોકવાથી થયેલ હોય તો સાકર મેળવેલું ગરમ દૂધ પીવું તથા નિદ્રા લેવી.

(૧) ગુદામાં રાખવા માટેની ફલવર્તિ:—હીંગ, મધ અને સિંધાલૂચ મેળવી ખત્તી બનાવવી. તે ઘીમાં બીજવી ગુદામાં પ્રવેશ કરાવવી.

(૨) મર્દનફલાદિવર્તિ:—મીંદળ, લીંડીપીપર, કોષ્ઠ (ઉપશેટ), ધોડાવળ અને સફેદ સરસવ લઈ બારિક વાટી ગોળ તથા દૂધ મેળવી ખત્તી બનાવવી. ઉપરની ખત્તી પ્રમાણે તે ઉપયોગમાં લેવી.

(૩) ત્રિકટુકાદિવર્તિ:—સુંદ, મરી, લીંડીપીપર, સિંધાલૂચ, સરસવ, ધુવાસ, ઉપશેટ અને મીંદળનું ચૂર્ણ કરી મધ અથવા ઘીમાં શેકવું. પછી અંગુઠા જેટલી જાડી ખત્તી બનાવી ઉપર પ્રમાણે ઉપયોગમાં લેવી.

આ પ્રકરણમાં કયા ઉપરાંત નારાય ચૂર્ણ, ગુડાષ્ટક, ઇન્દ્રાબેદી રસ, ત્રિવૃતાદિ વટી, વૈદ્યનાથ વટી, સિયરાદ્ય ઘૃત વગેરે શાસ્ત્રીય ઔષધિ પણ ઉપયોગમાં લેવાય છે.

મધ ઉદાનાવાયુને મળી કાસરોગ ઉત્પન્ન કરે છે. x

ઉપચાર:—(૧) આકાશનાં ફલમાંનાં રવાઈડાં લઈ, તેના સમભાગ મિરપૂડ (મરીની બૂટી) નાખી ખરસ કરી ચાર ચાર વાલની ગોળાઓ કરવી અને રાજ એકેક ગોળી આપવી; એટલે કાસ, શ્વાસ (દમ) દૂર થાય છે. (૨) અરકુસીનો રસ મધમાં આપવો. (૩) લવંગાદિ વટિકા આપવી. (૪) મરીચાદિની ગોળી આપવી. (૫) ચુંક, ખાલહરડે અને નાગરમેથને ફૂટી તેમાં બમણો ગોળ નાખી ગોળીઓ કરીને એકેક ગોળી મોઢામાં રાખવી; એટલે કાસ તથા શ્વાસ દૂર થાય છે.

x વાત, પિત્ત, કફ, ક્ષત અને ક્ષયના બેદથી ઉધરસના પાંચ પ્રકાર કહેલ છે. તેના ઉપર વખતસર ઉપચાર કરવામાં ન આવે તો તેમાંથી ક્ષયરોગ થાય છે. એ ઉધરસો અનુક્રમે એક એકથી વિશેષ બળવાન છે. (૧) વાતકાસથી જડયું, છાતી, માથું, પેટ અને પાંસળાંમાં શળ ફૂટે છે. મોઢું ક્ષીણ અથવા શુષ્ક થાય છે. બળ, સ્વર અને ધાતુનું તેજ કમી થાય છે. ઉધરસનો ઠાંસો વારંવાર આવે છે; અવાજ કરે છે અને લૂખી (ખાલી) ઉધરસ થાય છે. (૨) પિત્તકાસથી છાતીમાં બળતરા થાય, તાવ આવે; મોઢું શુષ્ક અને કડવું લાગે છે, તરસ વારંવાર અને ઘણી લાગે છે. પીણા અને તીખાશવાળા ઉલટીઓ થાય છે અને શરીરમાં અમિની માફક દાહ થાય છે. (૩) કફકાસથી મોઢું અંદરના લાગમાં સિંપાયેલું રહે છે. ઉઠાસી અને સુસ્તી રહે છે. માથામાં અત્યંત વેદના થાય છે. બધું શરીર કફથી ભરાય છે. અનાજ દેખી ઉબકા આવે છે. અંજ જડ (ભારે) લાગે છે. ચળ આવે છે. વારંવાર બહાર આવતા કફના ગળકા ધટ્ટ હોય છે. આને કફ-કાસ કહે છે. (૪) ક્ષતકાસ શ્વાસ ચઢી આવે એવાં કાર્યો વારંવાર કરવાથી અને લૂખું ખાવાથી વાયુ હૃદયમાં જઈને ક્ષત (ચાંદુ) કરી ઉધરસ ઉત્પન્ન કરે છે. એનાથી પ્રથમ લૂખો ઠાંસો, પછી લોહી થુંકે, કંઠ ધણો દુખે, શળ ચાલે, સાંધે સાંધે પીડા થાય, તાવ, શ્વાસ, તરસ હોય, સ્વર ખોખરો થાય અને કબુતરની માફક ખોલ્યા કરે એ લક્ષણ ક્ષતકાસનાં છે. (૫) ક્ષયકાસ કુપથ્ય અને વિષમાશન કરવાથી, બહુ મૈથુન કરવાથી, મળમૂત્ર રોકવાથી, ઘણો શોક કરવાથી, ઘણું સુવાથી માણસને મંદામિ થઈ વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણેના કોપથી ક્ષયરોગની ખાંસી પેદા થાય છે. એનાથી શરીર ક્ષીણ થઈ તાવ, દાહ અને મોહ થાય છે ત્યારે દેહ ટકતો નથી. એ રોગી સૂકો ખાંસે છે, દુબળો થતો જાય, શરીરનું માંસ અને લોહી સૂકાય અને પર થુંકે ત્યારે અસાધ્ય બનણવો. આ પાંચે ઉધરસને લોકો ખાલી ઉધરસ, ગળકા છૂટે તેવી ઉધરસ અને લોહીવાળી ઉધરસ, એમ ત્રણ પ્રકારની માને છે તે ઉપર:—(૧) ખસખસનાં જીંડવાં ૩. ૦|| ભાર, સાકર તોલો ૧ અને ખસખસ તોલો ૦|| લઈ, પાણી શેર ૦|| માં ઉકાળી સવારસાંજ પાતા રહેવાથી ખાલી (સૂકી) ઉધરસ મટે છે. આ ખાંસીવાળાને ગાયનું ઘી, માખણ, બદામનું તેલ એવું એવું ચીકણું ખવરાવવું. બદામનું તેલ છાતી ઉપર ચોળવું. જેઠીમધના શીરાના સોપારી જેવડા કકડા કરીને મોઢામાં ચુસાડવા. (૨) જેઠીમધનો શીરો તોલા ૨, બાવળનો સફેદ ગુંદર ૨ તોલા, કડાચો (કતીરો) ગુંદર ૨ તોલા, ધઉનો નિશારતો ૧ તોલો, કાળાં મરી ૦|| તોલો, કેસર ૦|| તોલો અને સાકર ૨ તોલા, એ સર્વને ઝીણું ખાંડી લૂગડે ચાળી પાણી સાથે છુટી ગોળાઓ વાળવી. એમાંથી સવારથી સાંજ સુધીમાં ૫ થી ૧૫ સુધી ગોળાઓ મોઢામાં રખાવી ચુસવા દેવી; કે જેથી એનો રસ ગળામાં ઉતરે અને કફ પડતી ઉધરસ મટે. એ ખાંસીવાળાએ હલકો ખોરાક ખાવો. દૂધ, દહીં, ઘી, માખણ અને તુવેરની દાળ એવી એવી ચીજો ખાવા નહિ આપતાં ધીની જગ્યાએ બદામનું તેલ આપવું. એ તેલ છાતીએ પણ ચોળવું. ઘણું કરીને ખાવાને તો સાચુચોખ્ખાની ખીરજ આપવી. (૩) લોહીના ગળકાવાળી ઉધરસ ઉપર:—સાખરસીંગાનો રંદા વડે ઉતારેલો બૂકો ૨|| તોલા અને પાણી ૦|| શેર લઈ ઉકાળતાં ૦|| શેર રહે એટલે તેમાં સાકર તોલા ૫ અને ગુંદર તોલા ૨|| નાખી તે પીમળે એટલે નીચે ઉતારી માળી લઈ તેને કાચના શીશામાં ભરી રાખવું. તેમાંથી જલ્દી બાગે દરેક વખતે દિવસમાં ત્રણ વાર પાવું. અથવા મોઢાં ગુંદાં પાકાં શેર ૧ લઈ તેના રસમાં સાકર શેર ૦|| નાખી ઉકાળવું; અને ચાસણી જેવું થયે ઉતારી કાચના વાસણમાં ભરી લેવું. તેમાંથી દરરોજ ૨ તોલાના આશરે સવાર-સાંજ ચટાડવું. ગુંદાં ન મળે તો ગુંદીનાં પાંદડાંનો રસ અને

(૬) બહેડાંની જાણ મોઢામાં રાખી તેનું પાણી મળી જવું. (૭) હરડે અને બહેડાંનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૮) મરીના ચૂર્ણમાં બહેડાંના ફળની ગોળીઓ કરવી અને મધમાં ગોળી આપવી; એટલે કાસ તથા શ્વાસ જાય છે. (૯) આદુનો રસ મધમાં નાખી આપવો; તેથી કાસ, શ્વાસ વગેરે દૂર થાય છે. (૧૦) ભોરિંગણીનાં મૂળનો કાઢો કરી તેમાં લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ અને મધ નાખી આપવો. (૧૧) ડોરલી(ઉભી ભોરિંગણી)નો કાઢો લીંડીપીપર અને ખડીસાકર નાખી આપવો. (૧૨) સરપંખાના મૂળનું ધૂધપાન કરાવવું. (૧૩) બોરડીનાં પાંદડાં વાટી, સિંધવ અને સાકર મેળવી હંમેશાં પાવું. એ ખાંસીવાળાને તાવ ન હોય તો ઓનું દૂધ અથવા ગધેડીનું દૂધ પાવું. (૧૪) ગાયનું દૂધ, માખણ કાઢ્યા વગરની જાણ (ધોળવું), જવની કાંજી તથા જવનું પાણી પીવા આપવું. આ રોગીને લખવા-વાંચવા કે મહેનતનું કામ કરવા દેવું નહિ. ખાંસી વગર હાંફણ હોય તો જુદોનો કાવો વગર દૂધનો એકલી થોડી સાકર નાખી પાવો. હાંફણવાળાના પગ ધણી ગરમ પાણીથી ઝારવા અથવા દાઝ ન લાગે તેવા ગરમ પાણીમાં બોળી રાખવા. (૧૫) હળદર, મેથી, લીમાં તળેલ હીમજ, સાજીખાર અને સંચળને લાલ સાટોડીનાં મૂળના રસની લાવના આપી તેની ૧ તોલાની ફાકી આપવાથી શ્વેત અને તાવ સહિત ઉધરસ જાય છે. (૧૬) આકડાનાં રવાઈડાં શેર ૨ ને માટીના વાસણમાં નાખી મોઢે કપડમટી કરી એક પહોર સુધી ધીમે આંચે બાળી રાખ કરવી; તેમાંથી પાન સાથે વાલ ૧ પ્રમાણે દિવસ ૭ આપવાથી ઉધરસ અને દમ મટે છે. (૧૭) આકડાના દૂધમાં સિંધાલૂણના વગડાઉ બેર જેવડા કકડા કરીને નાખવા અને તેને એક દિવસ-રાત પલાળી રાખી ફરીથી તેટલુંજ દૂધ નાખી કપડમટી કરી ભરમ કરવી. એ પણુ પાન સાથે વાલ એક ઉધરસ અથવા દમવાળાને આપવી. (૧૮) રાત્રી ફટકડી ત્રણધારા યુવરમાં નાખી બઢી કરી રાખ કરવી અને તે પાન સાથે એક રતી આપવાથી ખાંસી અને દમ મટે. (૧૯) અધેડાનાં બીજ, અજમો, ભોરિંગણી અને સુઠં સમાનલાગે લઘ હાંડલામાં નાખી કપડમાટી કરી બાળી ભરમ કરી તૈયાર થયે તોલો ૦૧ ફકાવવું. (૨૦) જવખાર, લીંડીપીપર અને મરી સમાનલાગે લઘ જૂના ગોળમાં બેર જેવડી ગોળી વાળી આપવી. (૨૧) આકડાનાં રવાઈડાં શેર એક, મીઠું શેર ૦૧, લવંગ તોલા ૨, મરી તોલા ૪ લઘ ખૂબ મસળી માટીના ઠીકરામાં શેકવાં. તેનો લાલ રંગ થાય કે ઉતારી લેવું. એની ફાકી કરી તોલા ૦૧ પ્રમાણે આપવી. (૨૨) આકડાના ચડની માટીમાં આકડાનું દૂધ નાખી ચણોઠી જેવડી ગોળી વાળી ખાય તો ખાંસી જાય. (૨૩) લવંગ, કાળાં મરી, લીંડીપીપર, જાયફળ અને સુઠં લઘ ખાંડી તેમાંથી નિત્ય જળ સાથે ૦૧ તોલો ફાકવું તથા લીમડાનાં પાંદડાં તોલો ૦૧૧ ખાવાં. (૨૪) સમડીસૂત તોલો ૧ લઘ કુલ્હીમાં ફૂંકી દેવું. પછી રતી ૧ નાગરવેલનાં પાન અથવા મધ સાથે આપવું. (૨૫) પાકું અને કાચું દાડિમ તોલા ૨, કાળાં મરી તોલો ૧, સિંધવ તોલો ૦૧ વાટી ચણા જેવડી ગોળીઓ કરી તે મોઢામાં રાખી રસ ઉતારવાથી ઉધરસ મટે. (૨૬) શુદ્ધ પારો તોલો ૧, આમલસારો ગંધક તોલો ૧, શુદ્ધ વજનાગ તોલા ૨, મરી તોલા ૬, સુઠં તોલા ૫, લીંડીપીપર તોલા ૨, કુલાવેલ ટંકણખાર તોલા ૨ લઘ વાટી નાગરવેલનાં પાનના રસમાં ચણા જેવડી ગોળી બાંધી મુખમાં રાખવી, એથી જૂખ ઉધડે અને ઉધરસ જાય. (મરી અને વજનાગ તથા પારો અને ગંધક એ બન્ને ચીજો જુદી વાટી સર્વ એકત્ર કરવું.) (૨૭) બીજેરાની ગોળી:—તજ, સુઠં, લીંડીપીપર, મરી, પીપળીમૂળ, લવંગ, હરડે મોટી, વાવડીંગ, ચિત્રાછાલ, હાંગ, બીડલવણ, સિંધવ, સંચળ, જીરું, શાહજીરું, બોડી અજમો, કોકમ, ગરમાળો, દાડિમસાર, પુષ્કરમૂળ, ભારંગ, કાકડાશિંગ, અજમો, ટંકણખાર, ચવક, જવખાર અને મીઠું સમાન લઘ લિંબુના શેર ૧ રસમાં અને બીજેરા નંગ ૧ ના રસમાં ખરલ કરી ચણીબેર પ્રમાણે ગોળી આપવી. એનાથી કફ, શ્વાસ, ઉધરસ, દમ વગેરે રોગો જાય અને જૂખ લાગે. (૨૮) દાલી ઉધરસ ઉપર:—ખસખસ, વરીઆળી, બદામનાં મીંજ અને કમળકાકડીનાં મીંજ, એ દરેક અડધા તોલા પ્રમાણે તરબુચનો ગર્ભ તોલો ૦૧, દુધેલીના ફળનું દૂધ તોલો ૦૧ અને સાકર તોલો ૧ લઘ ખારિક વાટી કપડાથી ગાળી કાઢેલા પાણીમાં ગરમ કરેલ લી તોલો ૦૧ નાખી પીવાથી ઉધટી થઈ મટી જશે.

લી નાખી તવી પર શેકી આપવાં. (૧૪) કાળા ધંતુરાનાં પંચાંગ ચલમમાં નાખી પીવાં. (૧૫) ધમાસાનાં મૂળ ચલમમાં નાખી પીવાં. (૧૬) ભોરિંગણી અને લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૧૭) બહેડાં બે ભાગ અને લીંડીપીંપર એક ભાગ, એનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૧૮) લીંડી-પીંપર, પીપળામૂળ, સુંઠ અને બહેડાંનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું.+

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્તોમાં:—અધેડો-૨૨, અજમો-૬, અતિવિષ-૪, અરજુન-સાજડ-૬, અરકુસી-૧, ૧૦, ૧૨, ૧૬, ૨૧, ૨૨, ૨૪; આકડો-૨, ૨૫; આદુ-૬, ૧૬, ૧૯, ૩૨; હિંગોરીઆ-૬, ધન્ધવરણ-૨, ૧૫; ઉટકટારી-૬, ઉભી (ભો)રિંગણી-૧, એલચી-૬, કાયકળ-૨, કુંવાર-૩, ૪, ખરસાણી-૨, ખાખરો-૧૮, ખેર-૧૦, ગરમાળો-૭, ગળો-૮, ૨૪; ગંજેટી-૩, ચણોહી-૧૯, જવ-૭, જેઠીમધ-૧૦, ૧૩, તરટી-૧, યુવેર ચોધારો-૧૧, ૧૩; દાંતી-૨, ધમાસો-૧, ધંતુરો-૨, પારસ પીંપળો-૪, પીંપળો-૨૬, પુકરમૂળ-૧, પુદીનો-૬, ખાણી (હિંગોત્રી)-૪, બહેડાં-૨, ૪, ૫, ૮; બીલામો-૮, ભોંય આમળી-૫, ભોરિંગણી-૧, ૬; મરી-૪, ૮; મરેડી-૧, મયાંદલ-૩, મીંઢળ-૬, મોથ-૧૩, મોહડી ઘોટ-૧, રાસના-૬, લવંગ-૪, ૭, ૮, ૧૦; લીંડી-પીંપર-૧, ૭, ૧૭, ૨૩, ૨૩, ૨૮, ૩૪, ૩૫; વગડાઉ અજમો ૧, વજ (વોડાવજ)-૧૦, શરપુંખા-૫, શિળાઈ-૧, સણુ-૧, સમુદ્રજળ-૮, સનેરવો-૧૪, ૧૫, ૧૬; સાટોહી-૧૯, સાજડ-૬, હરડે-૨૩, હળદર-૧, ૬, ૧૫; હેળુ-૪. ઉધરસમાં લોહી પડે તે માટે:—હરડે-૩૮. કફવિકાર માટે:—અગથીઓ-૫, અધેડો-૧૮, અજમો-૬, અરકુસો-૩, ગરણી-૭. ક્ષતકાસ માટે:—આમલી-૬, એખરો-૨, દાક્ષ-૬, પીંપળો-૬. કફ જાડો થઈ છાતી ઘેરાય તે માટે:—અરકુસી-૧૧, અરીહાં-૩, અળશી-૭. કફ પાતળો કરવા માટે:—ચિત્રા-૨, શિકેકાઈ-૨. ઉષ્ણતાથી કફ સૂકાયો હોય તો:—જેઠીમધ-૧૦. ઉષ્ણતાથી આવનાર ઉધરસ માટે:—વરીઆળી-૩. શરદીની ઉધરસ માટે:—નાગરવેલ-૬. કફવાત માટે:—મીંઢળ-૪.

જુઓ ગોં વૈત્—કફરોગ માટે:—ગોમૂત-૧. જુઓ પ્રાં ઓં—ઉધરસ માટે ખીર બહોટી-૩, મૂતવર્ગ-૧. જુઓ અનુભૂત ઔષધ:—ઔષધિક્રિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમાં નં-૧૦.

પૃથ્થ:—ચોખ્ખા, ધઉં, સામો, જવ, અડદ, મગ, કળથી, ઘી, દૂધ, ચાકવત (ટાંકો), વેંગણુ, મૂળા, લસણુ, ઘીસોડાં અને ગરમ પાણી. અપૃથ્થ:—દાહકારક પદાર્થ, કંદ, દુધી, ઘણું ખાવું, જડ, શીતળ, ખાટાં અને દુષ્ટ અન્નપાન.

૧૧-ઉનવા (મૂત્રકૃચ્છ)

કારણ:—વ્યાયામ, તીક્ષ્ણોષધ, રક્ષ પદાર્થ, દરરોજ મદ્યપાન, નિરંતર ઘોડા ઉપર બેસી પ્રવાસ કરવો, જળ નજદીક સંચાર કરનારાં પક્ષ્યાદિકોનું માંસ અને મત્સ્ય, જમ્યા ઉપર જમવું અને કાચા પદાર્થ ધૃત્યાદિ સેવનથી મૂત્રકૃચ્છ રોગ થાય છે. આ રોગ આઠ પ્રકારનો છે.*

+ ઉધરસના ઉપર ગુડૂઆદિ ક્ષાય, બૃહત્ પંચમૂલકવાય, ચિંતામણિ ચૂર્ણ, કંટકાર્યાદિ કષાય, કપૂરાદિ ચૂર્ણ, ખદિરાદિ ગુટિકા, સિતોપલાદિ ચૂર્ણ, કાસકુહાર રસ, કફકુહાર રસ, આર્દ્રક પાક, આર્દ્રક અવલેહ, અમિરસ, કફકેતુ રસ, ચંદ્રામૃત લેહ, તામ્રપર્પટી, તામ્રરસાયન, સમશકર ચૂર્ણ, વાસાવલેહ, તાલીશાદિ ચૂર્ણ, અબ્જક ભસ્મ, શૃંગારાબ્જ, દશમૂલાદિ શૃત વગેરે અપાય છે, તથા મર્દન કરવા માટે ચંદનાદિ તેલ અપાય છે.

* (૧) સાથળ અને પેડુની સંધિમાં તથા પેડુ અને છદ્રિયમાં ઘણી પીડા થાય અને થોડે થોડે વારંવાર મૂત્ર ઉતરે તે વાયુનો. (૨) પીળું, લાલ અને ઘણું ગરમ મૂત્ર ઘણા કષ્ટે ચીસો પાડીને ઉતરે તે પિત્તનો. (૩) પેડુ અને લિંગ એ બન્ને ભારે થાય અને ત્યાં સોજો હોય, મૂત્રમાં શીણ આવે અને મૂત્ર કષ્ટથી ઉતરે તે કફનો. (૪) ત્રણેનાં મિશ્ર ચિહ્નો દેખાય તે સન્નિપાતનો. (૫) મૂત્રને લઘુ ચાલનારી નસોમાં કોષ પથ્ય પ્રકારે ચોટ લાગવાથી વાયુના મૂત્રકૃચ્છના જેવાં સર્વ લક્ષણો દેખાય છે તે ચોટ લાગવાનો. (૬) જાડો રોકવાથી વાયુ કુપિત થઈને પેડુ અને પેટમાં આક્રોશ કરે છે અને ત્યાં પીડા કરે છે તે મલાવરોધનો. (૭) પેડુમાં શળ ચાલી વીર્યસહિત મહાકષ્ટથી મૂત્ર

અમાશિપ—સ્વાસ્થ્યને કુપિત થયેલા વાતાદિ અથવા સર્વ દોષ બસ્તીમાં દોષ પાત્રી જ્યારે મૂત્રનો માર્ગ પીડિત કરે છે, ત્યારે માણસને ધણી કષ્ટથી મૂત્ર કરવાનું બને છે.

ઉપચાર:—(૧) ગોખર, મરમાળો, દર્ભ, કાશ, ધમાસો, આમળાં અને પાપાણુબેદનો કાઢો અથવા નાખીને પાવો; એટલે મૂત્રકૃચ્છ્ર અને કઠિન પથરીનો પણ નાશ થશે. (૨) એલચીદાણા, પાપાણુબેદ, શિલાજિત, ગોખર, કાકડીનાં ખીઆં, સિંધવ અને કેસરનું ચૂર્ણ એખાના ધોવરામણ સાથે પાવું; એટલે જો મૂત્રકૃચ્છ્રી આસન્નમૃત્યુ (મરવાની અણીપર) હશે તો પણ તે બચશે. (૩) દ્રાક્ષ અને ખડીસાકર એકત્ર ફરી તે દહીંના મંડ સાથે (દહીંની તર) સાથે પાવી. (૪) દૂધ ઉખ્ય કરી ગોળ નાખી પાવું એટલે મૂત્રકૃચ્છ્ર, શર્કરા અને વાતરોગને દૂર કરશે. (૫) નાળીએરનું પાણી ગોળ ધાણામાં મેળવી પાવું તે દાહ સાથેના મૂત્રકૃચ્છ્ર અને રક્તપિત્તનો પણ નાશ કરશે. (૬) ચતાવરીનો કાઢો મધ નાખી પાવો. તે ત્રિદોષજ મૂત્રકૃચ્છ્રનો નાશ કરે છે. (૭) પાંચ માસા જવખાર સાકરમાં આપવો. (૮) ગોખરના કાઢામાં જવખાર નાખી પાવો. (૯) આમળાંનો કાઢો કરી તેમાં ગોળ નાખી આપવો. તે રક્ત, દાહ તથા શળથી યુક્ત એવા મૂત્રકૃચ્છ્રનો પણ નાશ કરશે. (૧૦) આમળાંના રસમાં એલચીદાણા ખાવા. (૧૧) લાંબડીનાં ખીઆં છાશ સાથે આપવાં. (૧૨) ખજૂર, આમળાં, લીંડીપીંપર, શિલાજિત, એલચીદાણા, જેડીમધ, પાપાણુબેદ, ચંદન, ચીલડાનાં ખીઆં અને ધાણાનું ચૂર્ણ, સાકર તથા જેડીમધના કાઢા સાથે પાવું; તે અંગ, લિંગ, ગુદા, વંક્ષણ, શુક્ર એ કેકાણુનો દાહ, શર્કરા પથરી અને શળનો નાશક, બલ્ય તથા વૃષ્ય છે. (૧૩) ત્રિક્ષણ, વાયવરણાં, કંકોળ (ચણકબોખા) અને સિંધવનું ચૂર્ણ કરી આપવું. (૧૪) શિલાજિત, પાપાણુબેદ, લીંડીપીંપર અને એલચીદાણાનું ચૂર્ણ પાણીમાં પાવું. (૧૫) ભોરિંણીનો રસ મધમાં આપવો. (૧૬) મૂળીઆં સુદાં ગોખરના ઝાડનો કાઢો સાકર અને મધ નાખી પાવો; તેથી કરી મૂત્રકૃચ્છ્ર અને ઉખ્યવાત દૂર થાય છે. (૧૭) ઉંદરની લીંડીઓ વાટી તેનો બસ્તિ ઉપર કિંચિત્ ઉખ્ય લેપ કરવો. (૧૮) ગાયના દૂધમાં કડાની છાલ વાટી પાવી, તે બચકર મૂત્રકૃચ્છ્રનો નાશ કરશે. (૧૯)

ઉત્તરે તે વીર્ય રોકવાનો. (કારણ વીર્યના રોકવાથી મૂત્રનો માર્ગ રોકાઈ જાય છે.) (૮) પથરી અને શર્કરા એ બન્ને અંડમાં રહે છે, તેનાથી મૂત્રકૃચ્છ્ર થાય છે. એ પથરી પિત્તે કરીને પોચી, વાયુથી સૂકી, કઠ્ઠી રહિત પથરીનું રૂપ થઈ નીકળી મૂત્રને રોકે છે. જ્યારે ઉનવાથી હૃદયમાં પીડા થાય, શરીર કંપે, કુખમાં શળ ચાલે, મંદાગ્નિ અને મૂર્છા થાય ત્યારે તે માણસ મરી જાય. ઉપચાર:—(૧) ઉંખરાનું દૂધ સાકર સાથે પીવાથી ઉનવા માટે. (૨) જૂનું ખાતર, ધાણી પીલવાના બળદના માર્ગની રેત, જૂની ઈંટ, અગરિયું મીઠું, વછેરા(ધોડા)ની લાદ, એ સર્વ છાશમાં ઘોળીને પેડુ ઉપર બાંધવું. (૩) લવારની કોઢમાંના ધમણની ટુક પાસેની રાખ પાણીમાં પલાળી પેડુ ઉપર જાડો થર કરવો. આમલીનો રસ સાકર નાખીને પાવો. (૪) એલચી, પાપાણુબેદ, કપૂર, શિલાજિત, લીંડીપીંપર અને સાડીચોખા એકત્ર કરી ઉકાળી અને પાવું. એનાથી મૂત્રકૃચ્છ્ર મટે, અંધ છૂટે. (૬) દરડાં, બહેડાં, આમળાં, કમળકાકડી અને સિંધવ સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી ઉના પાણીમાં આપવું. (૭) ઇસખંધ, ઘી અને ખાંડ ભેળી ખાવાથી શિયાળાની મોસમમાં ઉંધમાં પેશાબ થવાનું દરદ મટે અને ગરમીના દિવસોમાં થતું હોય તો એક પેસાભાર ધાણા ખાંડી તેમાં ખાંડ પેસા ૪ ભાર ભેળવી ફાંકે તો આરામ થાય. (૮) એલચી, અરડૂસી, પાપાણુબેદ, ઘોળા એરંડાની જડ, શિલાજિત, શુદ્ધ આલમસારો ગંધક અને જવખાર એકેક પેસાભાર લઈ ઝીણું ખાંડી દરરોજ સવારે એક પેસાભાર ખાય તો વાયુથી થયેલ મૂત્રકૃચ્છ્ર જાય. (૯) દરડે મોટી, ગંધક, પાપાણુબેદ, શિલાજિત, કાકડીનાં ખીજ, એ એકેક માસાભાર લાવી પાણી શેર ૬ માં ઉકાળી શેર ૧ રહેથી લૂગડે ગળી તેમાં મધ પેસા ૧ ભાર મેળવી ત્રણ દપ્તા પીવાથી પિત્તનો મૂત્રકૃચ્છ્ર જાય. ધડ તથા ખીજ હરેક ભારે ચીજ ખાવી નહિ. (૧૦) એલચી, અરડૂસી, પાપાણુબેદ, ઘોળા એરંડાની જડ, ચીની-કપાલા અને ગોખર, એ સર્વે ત્રણ ત્રણ માસા લઈ, પાણી શેર ૪ માં ઉકાળી શેર ૧ રહે ત્યારે લૂગડે ગળી તેમાં સાકર અને શિલાજિત નાખી દપ્તા ચાર મુધી પીવાથી કફનો મૂત્રકૃચ્છ્ર જાય.

મટેસાવરી(શિમળા)ની હાલનું ચૂર્ણ સાકરમાં આપવું. *

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં—અળસી-૪, ૬, આમળાં-૧૭, ઉદ્બળવ-૧૦, ઉટકટારી-૨, ઉંબરો-૧૨, એલચી-૮, કોકોડી-૨, કાકડી-૮, ૧૦; કાસ-૧, કાંટીગોખર-૬, કાંસકી (પેટારી)-૩, કેળ-૧૨, ખીજડો-૫, ખેર-૬, ગળો-૧૦, ગોખર ખોડા-૩, ૧૧, ચણકખોળા-૭, ચણોડી-૧૧, ચિત્રુ-૧, જેઠીમધ-૧૮, કુંગળી-૧૮, તરબુચ-૩, તાડ-૬, દ્રાક્ષ-૧૫, ૧૮, ધમાસો-૬, નાઉળ-૧, નાળાએરી-૧૭, પાપાણુબેદ-૧, પાટલા-૩, બિહી-૧, ખોરડી-૪, ભોંયકોળું-૧૪, ભોરિંગણી-૧૩, રોકોડીયાં-૧, લાંબડી-૩, લૂણીની ભાજી-૧, વાયવરણો-૬, વાળો-૫, શિમળો-૨, શેલડી-૪, ૧૧, શેવાળ-૩, સમેરવો-૧૮, સાગ-૫, ૬, સાત્વીન-૨, સુખડ-૩, હીંગ-૧૮. કફ મૂત્રકૃમ્મ માટે—એલચી-૧૩. પથરીથી થએલ મૂત્રકૃમ્મ માટે—પાપાણુબેદ-૫. ત્રિદોષજ મૂત્રકૃમ્મ માટે—શતાવરી-૧૫. દાહયુક્ત મૂત્રકૃમ્મ માટે—તલ-૧, રાનતુલસી-૩, ૫. જુઓ ગોં વૈં માં—દૂધ-૧૦. જુઓ અનુભૂત ઔષધિ—ઔષધિકિયાના ક્વાથપ્રયોગની ટીપણીમાં નં. ૫.

પૃથ્થઃ—સ્નાન, શીતળ, ઉપટણું, જૂનો રાતો ભાંત, જાજ, દૂધ, દહીં, મગની દાળ, સાકર, જૂનું કોળું, પડોળાં, આદુ, કાકડી, ખજૂર, નાળાએર, તાંદલજો, શીતળ એવાં અન્ન અને પાન. અપૃથ્થઃ—મઘ, શ્રમ, મેથુન, હાથી ઘોડા ઉપર ખેસવું, વિષમાસન, વિરુદ્ધાસન, તાંબુલ, મસ્તક, મીઠું, તેલપકવ પેંડ (તેલ પોરી), હીંગ, તલ, સરસવ, મૂત્રવેગ, અડદ, વાંસના કાંદા; અતિ તીક્ષ્ણ, વિદાહી, રક્ષ અને ખાટા પદાર્થ.

૧૨-ઉલટી (વમન, છર્દિ)

કારણઃ—અતિ અજીર્ણ, અતિ ખારા તથા અતિ અપ્રિય પદાર્થોનું ભક્ષણ, અતિ ઉતાવળે ભોજન કરવું, અતિ પાતળા પદાર્થ ખાવા, અકાળે ભોજન કરવું; શ્રમ, ભય, ઉદ્વેગ અને અતિ ચીતરી ચઢે એવા પદાર્થોનું દર્શન કિંવા ભક્ષણ અને તેવા પદાર્થોની દુર્ગંધી લેવી, એ કારણોથી ઉલટી ઉત્પન્ન થાય છે. x ÷

* ઉનવા ઉપર એલાદિ ક્વાથ, ધાત્ર્યાદિ ક્વાથ, મૂત્રકૃમ્મહાંતક રસ, તારકેશ્વર રસ, વરુણાષ્ઠ સોહ, ચિત્રકાઘ ધૂન, વિદારી ધૂત, ગોક્ષુર ક્વાથ વગેરે ખાવા માટે અપાય છે. મર્દન કરવા માટે ઉશીરાઘ તેલ તથા કુશાદિ તેલ અપાય છે. મૂત્રેન્દ્રિયમાં પ્રવેશ કરાવવા માટે કપૂરવર્તિ ઉપયોગમાં લેવાય છે. બંગલરમ સિતોપલાદિ ચૂર્ણની સાથે અથવા આમળાં, હળદર અને સાકરના ચૂર્ણની સાથે લેવી અતિલાભદાયક છે.

x વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત અને અણુગમતી વસ્તુઓના જોવાથી એમ પાંચ પ્રકાર ઉલટીના છે. તેમાં (૧) વાયુની હોય તો—જાતી અને પસવાડામાં પીડા, મુખશોષ હોય, મસ્તક અને નાભિ દુખે, શ્વાસ અને સ્વરબેદ હોય, ઓકવાનો અવાજ ધણો (ઉચ્ચો) હોય, ઉલટીમાં શીજી હોય, રંગ બગડેલો હોય અને ધણી વેગથી ઉલટી થાય. (૨) પિત્તથી હોય તો—મૂર્ચ્છા, તૃષ્ણા અને મુખશોષ થાય, મસ્તક ગરમ રહે, તાળવામાં અને આંખોમાં ગરમી રહે, આંખે અંધારાં તથા ફેર આવે અને ગરમ, લીલું અને લાલ રંગનું ઓકે. (૩) કફથી હોય તો—તંદ્રા તથા મુખ ગળતટું થાય, કફ ઓકે, ઉધ આવે, ભોજનમાં અરુચિ રહે, શરીર ભારે રહે, ચીકણી, ગળી, જાડી, શીતળ અને કફયુક્ત ઉલટી કરે, રોમાંચ રહે. (૪) સન્નિપાતની ઉલટીમાં શળ, અપચો, અરુચિ, દાહ, તરસ, શ્વાસ, પ્રમેહ, એ સર્વ હમેશાં વધારે રહે છે; અને ખાટી, ખારી, લીલી, જાડી, ગરમ અને લાલ ઉલટી કરે છે. (૫) ચીત્રી ચત્રવાંથી ઉત્કલેદ થઈ ઓકવા મંડી જાય છે.

ઉપચારઃ—ત્રિફળાં, વાવડીંગ અને સુઠં સમાનભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી મધ સાથે આપવું અથવા શિંશુનાં પાંદડાં ઉકાળી પાવાં, અથવા ખીજડાની છાલ અને પીંપળાનો ક્વાથ કરી પાવો. જો નાભિ પાસેની આમડી નગારાની માફક ચરચરતી હોય તો નાભિમાં વાયુ ભરાવાથી ઉલટી થએલ ગણી, લોખાન તોલો ના પાણીમાં વાટી તે પાણી ઝામીને પાવું.

÷ અજીર્ણ અને પિત્તપ્રકોપથી વારંવાર ઉલટી થાય છે. એ સિવાય સારણ ચાંદ, આંતરડાનો સોળો, હોજરીનું ઘેત, મફતનો રોગ, કાંભેરા, પથરી તથા ઝેરી જંતુ પેટમાં જવાથી પણ ઉલટી થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) આમળાનું ચૂર્ણ, ચંદન અને મધમાં આપવું. (૨) બાળહરડે, મધ, ધાણી અને આમળાં, એ એકેકે તેલો લઈ તેમાં ૧૬ તોલા પાણી નાખી હાથવડે ચોળી તે ગાળી પાવું. (૩) સિંધવ લીમાં નાખી આપવો. (૪) મધપુડાનું મીથુ મધમાં પાવું. (૫) કોકોલીનાં મૂળ અને હીંગ એકત્ર કરી આપવાં. (૬) હરડેનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૭) વાવડીંગ, ત્રિફળાં અને સુંઠ, એ પદાર્થોનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૮) પીપળાના ઝાડ ઉપરનાં છોડાં અંગારામાં બાળી પાણીમાં છમકારી, તે પાણી ગાળી પાવું; એટલે વાંતિ અને ઉચકીનો નાશ થાય છે. (૯) બીલીની છાલ અથવા ગળોનો કાઠો મધ નાખી આપવો; એટલે ત્રિદોષજનિત વાંતિ (ઉલટી) દૂર થાય છે. (૧૦) પિત્તપાપડાનો કાઠો મધ નાખી આપવો. (૧૧) સૂકાયેલા લીમડાની રાખોડી મધમાં આપવી. (૧૨) મસૂર શેકી તેનો લોટ કરી પછી પાકેલા દાડમના દાણાનું પાણી કરી તેમાં તે લોટ કાલવી જણાવું કરવો; એટલે ત્રિદોષજન્ય વાંતિ (ઉલટી) તુરંતજ દૂર થાય છે. †

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વૈનૌમાં:—અરકુસી-૨૪, આદુ-૩૮, આમળાં-૮, ૧૦, ઉપર-સાથ-૫, એલચી-૧૪, કડુ-૩, કણ્થ-૧૧, કેળ-૨૪, કેલિંજન-૬, ધાસપિત્તપાડો-૪, ચંબેલી-૫, જમફળ-૫, જાંબુ-૧૨, જીરું-૧૨, જેડીમધ-૫, ધમાસો-૭, ઘોળા પિલુડી-૪, નાળાએરી-૯, પટોલ (કડુ)-૬, પદ્મકાષ્ઠ-૧, પિત્તપાપડો-૫, પીપળો-૩, બીજેરું-૯, બીલી-૧૬, બોરડી-૧૧, મકાઈ-૧, મગ-૨, મીઠું લિંબુ (મોસંબી)-૧, મીંઢળ-૯, મોચ-૯, રતાંદળા-૧, લીંડીપીપર-૭, ૨૧, કડવો લીમડો-૩૪, શંખવળી-૨, સોપારી-૧, હરડે-૧૪, ૩૮ રક્તજનિત એટલે લોહીની ઉલટી ઉપર:—આંખો-૧૬, જેડીમધ-૨૧. પિત્ત થઈ ઉલટી થતી હોય તે ઉપર:—તજ-૨. ત્રિદોષજનિત ઉલટી ઉપર:—ગળો-૧૯, તુળસી-૨૧, દાડમ-૧૬, બીલી-૨૨, મસૂર-૧.

જુઓ પ્રાં ઔમાં—મોરનાં પીંછાં—૧.

પથ્ય:—ચોખા, મગ, વટાણા, ધડેં, જવ, આમળાં, સાકર, કોહુ, દાડમ, નાળાએર, લિંબુ.

અપથ્ય:—ઉષ્ણ પદાર્થ, નધ (દુધી), મીઠાં ગોલાં, કેળું, વ્યાયામ, દુષ્ટ અન્નપાન.

૧૩—ઉલટીની આવશ્યકતા અને ઔષધો

કારણ:—કફ, વિષદોષ, અગ્નિમાંઘ, હ્રોગ, કુષ્ઠ (કોહ), વાતરક્ત, ભ્રમ, કાસ, શ્વાસ, જ્વર, અતિસાર અને અરુચિ, એ રોગોમાંથી એકદો રોગ કોઈ રોગીને હોય તો તેને વમન આપવું.

વમન (ઉલટી) થવા માટે ઉપચાર:—(૧) કફ પાડવાને:—લીંડીપીપર, મીંઢળ અને સિંધવનું ચૂર્ણ કરી કોકરવરણા પાણીમાં પાવું. (૨) પિત્ત પાડવાને માટે:—પટોળાં, અરકુસી અને કડવો લીમડાનાં પાનનું ચૂર્ણ કરી હંડા પાણીમાં નાખી પાવું. (૩) કફ—વાયુની પીડા હોય તો:—મીંઢળના મગજનું ચૂર્ણ દૂધમાં નાખી પાવું. (૪) અગ્નિ ઉપર:—કોકરવરણા પાણીમાં સિંધવ નાખી પાવાથી માણસને ઉલટી થઈ અગ્નિ દૂધ થાય છે. (૫) જેડીમધનો કાઠો ૩ માસા રાઈનું ચૂર્ણ નાખી આપવો, એટલે વિષદોષ, અગ્નિ અને કફ મટે છે. (૬) તેલો દોઢ તેલો રાઈનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં મેળવી પાવું. (૭) પા તેલાથી અર્ધાં તેલાપર્યંત આકડાનાં મૂળી-આંત્રી છાલનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. એથી કફ થોડો રેચ પણ થાય છે. એક વર્ષની

† (૧) સુંઠ, ધાણા, સાકર તથા નાગરમોચા, એ ચાર વસ્તુનું ચૂર્ણ જે તેલા લઈ ૩૨ તોલા પાણીમાં ક્વાથ કરવો. ૮ તોલા પાણી રહે ત્યારે ગાળી હંડુ થયેથી પીવરાવવું એટલે સર્વ પ્રકારની ઉલટી બંધ થઈ જાય છે. સગર્ભાં સ્ત્રીને પણ આ ઔષધિ લાભદાયક છે. (૨) કપૂરકાચલી પાણી સાથે આપવી. (૩) રસસિંદૂર, ધાણા, જીરું, ત્રિકટુ અને મધ મેળવી આપવું.

પ્રકરણમાં જણાવ્યા ઉપરાંત એલાદિ ચૂર્ણ, કરંજખીજાદિ ક્વાથ, ચંદનાદિ કલ્ક, ગુડૂચ્યાદિ-ક્વાથ, જાંબુનું શરબત, જીરકાદિ રસ, તૃણાછર્દિહરો રસ, પદ્મકાદિ કૃત, નારિકેલ ખંડ, કુખમાંડ ખંડ, અવનપ્રાથ અવલેહ વગેરે અપાય છે.

‡ આ ચૂર્ણ અડધો તેલો આપવાથી ઉલટી અને પાંચ વાલ આપવાથી પરસેવો થાય છે; ચરંતુ એ જેઠ માસમાં કાઠી રાખેલું નેષ્ટએ. દડકાયા કૂતરાનો પણ એજ ઉપાય કેટલાક વેલો ખતાવે છે.

અંદરના બાળકને રા. થી ૪ ચણીભાર સુધી આપવું. (૮) કારેલીનાં કિંવા અરકુસીનાં પાંદડાંના રસ આપવો. (૯) ગુંજ કિંવા અર્ધા ગુંજ પ્રમાણે મેરથુથુ ફલાવી તે ગરમ પાણીમાં લઇ, ઉપર પેટભર પાણી પી જવું. એથી ઉલટી થઇ વિષદોષ આદિ મટે છે. (૧૦) ઉલટી બંધ થવાને:—હલકો રસ આપવો કિંવા મકાઈના કણસલાને દાણા સિવાય બાળી તેની રાખ અર્ધા પેસાભાર પાણીમાં આપવી અથવા પીપળાનાં છોડીઆં બાળી પાણીમાં ઝામી તે પાણી પાવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—ખીજેર-૧૦, લીંડીપીપર-૧૫. ઉલટી બંધ થવા માટે:—મોગલી એરડો-૧.

જુઓ અનુભૂત ઔષધ:—ઔષધિક્રિયાના ગુટિકાપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૨.

૧૪-કમળો (મં કામલા)

કારણ અને લક્ષણ:—અતિ પિત્તકારક પદાર્થોના સેવનથી પિત્ત, લોહી અને માંસ, એ દૂષિત થઇ ચામડી, નખ અને મુખ, એ હળદર જેવાં પીળાં થાય છે. મળ અને મૂત્ર રક્તવર્ણ અને પીતવર્ણ થાય છે; અને દાહ, અગ્નિમાંઘ, દુર્બળપણું, અરોચક ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) એરંડાનાં પાંદડાંનો અથવા કુંખોનો રસ ૪ તોલા કાઢી તેમાં ગાયનું દૂધ નાખી આપવો. (૨) ધઉંની ઢગલી ઉપર લોખંડની કડછી અગ્નિમાં લાલ કરી દાખવી અને તેનો જે દિવસથી (રસ) આવે તે આંખોમાં આંજવો. (૩) ગાયના દૂધમાં સુંઠનું ચૂર્ણ નાખી આપવું. (૪) નરમા(કપાસ)ના જીંડવાનો રસ નાકમાં નાખવો. (૫) દેવડાંગર(કુકડવેલ)ના ફળનું ચૂર્ણ ચોખ્ખાભાર નાકમાં સુંઘવું; એટલે નાકમાંથી પીળો સાવ થઇ બે પહોરે કમળો ઉતરશે. (૬) કડવા તુરીઆનું ચૂર્ણ એક ચોખ્ખાભાર નાકમાં સુંઘવું. (૭) સવારમાં રાત્રી શેલડી ખાવી. (૮) કડવા લીમડાની અંતરછાલનો કાઢો કરી તેમાં મંચ અને કિંચિત્ સુંઠની ભૂડી નાખી આપવો. (૯) એરંડાનાં મૂળ મધમાં ધસી ચટાડવાં. (૧૦) ઘોળી કુંગળી અને ગોળ એકત્ર વાટી તેમાં થોડી હળદર નાખી આપવી. (૧૧) ગળોનો રસ મધમાં આપવો. *

x જ્યારે કમળો ધણા દિવસનો જૂનો થાય ત્યારે તેને કુંભકમળો કહે છે. વળી જે પાંકુ-રોગીને વાયુ, પિત્ત વધે ત્યારે તેની ચામડી લીલી, પીળી, કાળી થઈ જાય, તથા બળ, ઉત્સાહ જતાં રહે; અને તંદ્રા, મંદાગ્નિ, સૂક્ષ્મજ્વર, દાહ, તરસ, અરુચિ, બ્રમ, એ સર્વ થઇ આવે અને સ્ત્રીસંગ પ્યારો લાગે નહિ, અંગમાં પીડા થાય, તેને હલીમક રોગ કહે છે. આ બે કમળાના બેદ છે. કમળો એ પાંકુરોગનો બેદ હોવાનું અમૃતસાગરમાં બતાવે છે.

ઉપચાર:—(૧) કમળાના દરદાને મધની સાથે હરડાં, બહેડાં, આમળાં, એનું સમાન ભાગવાળું ચૂર્ણ તેની ઉંમર જેટલા વાલના વજને આપવું. ખોરાક ધઉંની રોટલી અને મધ, તથા મસાલા અને મીઠા વગરની મગની દાળ, આ ત્રણજ આપવાં; તેમજ એકાંતરે રાત્રે સૂતી વખતે હીમજ તોલો ૦૧ અને મીઠું તોલો ૦૧ની ફાડી ઉના પાણી સાથે ફકાવવી. (ઝાડો સાફ ન આવે તોજ.) આ અમારો અનુભવેલો પ્રયોગ છે. (૨) મોચ, ખેર, લીંડીપીપર, ચિત્રો, પટકચુરો, સુંઠ અને વાવડીંગ સમાન લઇ સધળા વસાણાથી બમણો લુહારની કોદનો ૧૦૦ વરસનો જૂનો કાટોડો તેમાં નાખી બારીક ખાંડી દરરોજ સવારે ખાવું. (૩) તાંદળજના ૦૧ શેર રસમાં તેટલીજ સાકર નાખી પીએ તો હળદરીઓ પિત્તનો કમળો મટે. (૪) ગેરુ, ફટકડી, હળદર અને આમળાં ઠંડા પાણીમાં ધસી અંજન કરવું. (૫) ત્રિફળાં, અરકુસી, કરિયાતું, લીમડાની સળીઓ, કુ અને ગળોનો ઉકળો આપવો. (૬) ચણાની દાળ બાપી તેમાં તેની બરાબર ગોળ નાખી વાટી તે પૂરણ ત્રણ દિવસ ખાવું. તરસ લાગે તો તેજ પૂરણનું ઓસામણ કાઢી મૂકેલું હોય તે પીવું, બીજું કાંઈ ખાવું નહિ. (૭) કુકડવેલાને જે કંઠાડાં જેવાં ફળ થાય છે તેને ઝીણું વાટી છીંકણી જેવાં કરી બકરીના માખણમાં ભેળવી નાકેથી ખેંચાવે-સુંઘાડે તો કમળો નિશ્ચય મટે.

* કમળા તથા પાંકુરોગમાં વાસાદિ કપાય, ફલત્રિકાદિ કપાય, નવાયસ લોહ, ધાત્રીલોહ, પુનર્નવા મંડૂરા, થંડૂર ભરમ, લોહભરમ, કુખાંડખંડ, ત્રિફલારિષ્ટ, ત્રેભોક્ષ સુંદર રસ, મૌમૂત

વિવિધ ઉપચાર જીવો વનોના:—અધોડા-૧૫, આરડુલી-૨, આકડો-૩, આમળાં-૩૬, ઉદ્ધવ-૬, કાળીચરી-૩, કુકરપામનો લેલો-૨, કુચો-૬, કુંવાર-૧૩, કેળ-૬, કેડી-૨, મઈ-૨, મળો-૪, ચેરમણી-૧, કુંજળી-૨૪, યુવેર ચોધારો-૪, દારૂદળદર-૧, પાંડરનો-૧, બીલી-૨૬, ભાંતરો-૫, બોંચ આમળી-૪, મોથ-૭, રીસામણી-૧, રેવંચી-૫, શીમડો(કડવો)-૧૧, કાં, વિષ્ણુકાંતા-૫, શિંળીદ-૨, શેલડી-૧, શ્રાવડ-૨, સમુદ્રફળ-૫, સાટોડી-૮, સોમવલી-૧, હળદર-૨૦, હેલ-૫.

જીવો અનુજૂત ઔષધ:—ઔષધિક્રિયાના ક્વાથપ્રયોગની ટીપમાં નં-૭. અને અંજનપ્રયોગની ટીપમાં-નં. ૧.

પૃથ્થ:—જવ, ઘઉં, ચોખા, મગ, મસુર, તુવેર, પરવળ અને તાંદળજો. **અપૃથ્થ:**—ભાજપાલો, હિંમ, પેંડ (તેલપોળી), પાન, લીખું, ખાટું અને ઉષ્ણ અન્ન.

૧૫-કરમિય (કૃમિ રાગ)

કારણ:—ખાધેલું પચ્યું ન હોય ને બીજું ખાવું. રોજ મધુરાશ્વ ખાવું, ખાવાના વખતનો નિયમ ન હોવો, દુગ્ધાદિક પીવાં. મિષ્ટાન્ન અને ગોળ, સાકર ઇત્યાદિ બક્ષણ કરવાં, વ્યાયામ ન કરવો, એ કૃમિરોગનાં સાધારણ કારણો જણવાં. x

હરિતકી વગેરે ખાવા માટે અપાય છે. પુનર્નવાદિ તેલ, હીમેરાદિ તેલ તથા ચંદનાદિ તેલ મર્દન કરવા માટે અપાય છે. ચંદ્રપ્રભાવર્તિ અંજન માટે અપાય છે; તથા કુકડવેલના ફળનું ચૂર્ણ સુંધવા માટે અપાય છે.

x પૂર્વાચાર્યોએ બાહ્ય અને આભ્યંતર એવા બે પ્રકારના કૃમિ(જીવાત)ની રજૂ જતો વર્ણન કરેલી છે. તેમાં જૂ અને લીખ એ બહારના કૃમિ કહેલા છે. આભ્યંતર ૧૯ પ્રકારના કૃમિ (કરમીઆ) ઉત્પન્ન થાય છે. કક્રમાં ઉત્પન્ન થયેલ હૃદયાદ, અંત્રાદ, ઉદરાવેષ્ટ, ચુરવ, મહાગુદ, સુગંધ અને દર્લકુસુમ, એ સાત છે. રક્ત(લોહી)માં ઉત્પન્ન થયેલ માતર, સૌરસ, લોમવિષ્વંસ, રોમદીપ, ઉદુંબર અને કેશાદ, એ છ છે. વિષ્ણુમાં થયેલા મકેરક, લેલીહ, મલુન, સૌસુરાદ અને કકેરક, એ પાંચ છે. કક્રરક્તમાં થયેલ રનાયુક્ નામનો એક છે. (એનું વર્ણન વાળાના પ્રકરણમાં કરેલું છે.) એ કક્રમાં થયેલા કૃમિ, આમાશય અને હૃદયપ્રદેશની અંદર રહે છે. એ ઘણાં મોટાં થતાં ચારે બાજુ ફરે છે. એમાંના કેટલાક ચામડાની વાધર જેવા ચપટા, કેટલાક વરસાદનાં અળશીઆં જેવા અને કેટલાક અનાજના અંકુરો જેવા, તો કેટલાક ઝીણા, લાંબા અને ટુંકા પણ હોય છે. તેમનો રંગ રાતો અને ઘોળો હોય છે. આ કૃમિથી છાતીમાં ખેચેની, મોઢું ફિક્કું, અપચો, અન્નપર અભાવો, ફેર, ઓઢારી, તરસ, પેટનું ફૂલવું, શરીરની દુર્ગંધતા, સોજો, સળેખમ વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે. લોહીમાં થયેલા કૃમિ લોહીને વહેનારી શિરાઓ(નસો)માં રહે છે. તે ઝીણા, પગ વગરના, ગોળ અને રાતા રંગના હોય છે. કેટલાક તો એટલા ઝીણા હોય છે કે, તેને જોવાને માટે સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રની જરૂર પડે છે. કોઠ, દાદર, ખસ, ખરજ વગેરે ચામડાનાં દરદો એજ જંતુઓથી ઉત્પન્ન થાય છે. વિષ્ણુમાં થનાર કૃમિ વિષ્ણુમાંથી બહાર આવે છે. તે મોટા થયા પછી આમાશય તરફ આવે છે. ત્યારે તેવા કરમ પડેલા રોગીના ઓડકારમાંથી વિષ્ણુની દુર્ગંધ ફેલાય છે. એ કદે જડા, મુષ્ટ, ગોળ, બારિક, લઠ અને રંજે લીલા, પીળા, કાળા કે ઘોળા હોય છે. આ જંતુઓ પેટમાં આડાઅવળા ફરતા થવાથી પાતળો ઝાડો, ચૂંક, પેટે આફરો, શરીર સૂકાવું, અંગ લૂખું પડી પીળા રંગનું થવું, રંવાડાં ઉભાં થવાં, મંદ જટરાગ્નિ અને મળદ્વારમાં અળ વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે.

પુનાની હકીમો કહે છે કે:—પેટમાંના કરમ જેઓ દુધીનાં બી જેવા હોય છે, તેની જગ્યા પેટમાંના મળાશયમાં છે. બીજા અળશીઆંના જેવા હોય છે, તેની જગ્યા પેટના પડવાશયમાં હોય છે. ત્રીજા જાતના જે પહોળા ઝીણા હોય છે તેની જગ્યા પિતાશયમાં હોય છે. એ ત્રણ જાતના જંતુઓનો નાશ કરવાને આ ઓસડ આપવું. (૧) કપીલો તોલા ૨ ઝીણો ખાંડી દહીંમાં મેળવીને ખાવો; પરંતુ એ ઓસડ ખાવાની આગલી રાત્રે ગોળ ખાવો, કે જેથી તમામ કૃમિ તે ઓળને

લક્ષણ:—તાવ, નિરલેખપણું, શ્યામ, હૃદયની પીડા, ઓઠારી, ભ્રમ, અનનદ્ય, અતિસાર ઇત્યાદિ લક્ષણો જાણવાં.

ઉપચાર:—(૧) કિરમાણી અજમો સવારે ઠંડા પાણીમાં લેવાથી કૃમિરોગ દૂર થાય છે. એજ કિરમાણી અજમાવું જે સત્ત્વ કાઢવામાં આવે છે, તેને ઇન્દ્રિય ભાષામાં “સાંટોનાઈન” કહે છે. (૨) પિત્તપાપડો અધઃકથરો શેકી મગની દાળ જેટલો લીમાં આપવો, કિંવા પિત્તપાપડો ફૂટી પલાળી રાખવો અને તે પાણી ગાળી લઈ શક્તિ પ્રમાણે મધ નાખી આપવું. (૩) વાવડીંગનો કાઠો ગોળ નાખી આપવો. (૪) સુંદ, વાવડીંગ અને લિલામાનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૫) કૌચ પરના કાંટા દૂધમાં નાખી આપવો. ઘણાજ નાના બાળકને એ આપવું નહિ. (૬) પુદીનાનો રસ અને ડમરાનો રસ એકત્ર કરી આપવો. (૭) બીજોરાની છાલનો કાઠો આપવો. (૮) અનનસ ખાવું; એટલે કૃમિનું પાણી થશે. (૯) કાંચકીનાં પાંદડાંના રસમાં આંબાહળદર ઘસી પાવી. (૧૦) કાંચકી અને હીંગ શેકી તેમાં મીઠું નાખી લીમાં ખરલ કરી પીવું. (૧૧) વડની વડવાઈઓના કુમળા અંકુર વાડી તેનો રસ ત્રણ દિવસ આપવો. (૧૨) એરોદસ ખાવા આપવું, કિંવા ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું. એ ખાધાથી મીઠું લાગે છે. (૧૩) કિરમાણી અજમો ૧ તોલો, વાયવરણાની છાલ ૧ તોલો અને ખડીસાકર ૩ તોલા, એનું ચૂર્ણ મોટા માણસને ૬ માસાથી એક તોલા સુધી અને નાના બાળકને ૨ કિંવા ત્રણ ગુંજ સુધી આપવું. (૧૪) ઉંદરકનીનાં પાંદડાંનો રસ ચાંગળું ભરી પાવો; કિંવા તેનાંજ સૂકાં પાંદડાંનું ચૂર્ણ અર્ધો માસો મધ સાથે આપવું. (૧૫) કપૂર અર્ધો રતિ અને થોડું કેસર રાત્રે આપવાં; એટલે સવારમાં કૃમિ પડે છે. (૧૬) ઇંદ્રજવનું ચૂર્ણ થોડી હીંગ નાખી આપવું. (૧૭) એક ચણોડીભાર ફટકડી મધમાં આપવી. (૧૮) બકામ લીમડીની અથવા પાંડેરવાની અને બકામ લીમડાની અંતરછાલનું ચૂર્ણ ૨ માસા મધમાં અથવા દૂધમાં આપવું. (૧૯) વાયવરણાની છાલ, એરોદસ, કિરમાણી અજમો, સુંદ, વાવડીંગ અને સંચળનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨૦) કપિલાનું ચૂર્ણ ગોળમાં આપવું. (૨૧) નાગરમેથ, વાવડીંગ, લીંડીપીંપર, ઉંદરકની અરલુમૂળ, દાડમની છાલ અને બીલાંનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. આ ઉપરાંત પારસીયાદિ ચૂર્ણ, કૃમિમુદ્ગર રસ, મુસ્તકાદિ કષાય, ત્રિફલાદિ ઘૃત, વિડંગ રસ, કૃમિદન રસ વગેરે ખાવા માટે અપાય છે. તેમજ વિડંગ તેલ અને ધુસ્તર તેલ શરીરપર મર્દન કરવા માટે અપાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં માં:—અકોલ-૩, અખરોડ-૫, અનનસ-૨, અરજુનસાગડ-૧૦, અળવી-૭, આદુ-૫૩, આંબાહળદર-૪, આંખો-૨, ઇંદ્રજવ-૧, ઉંદરકની-૪, ઉંદરકની સ્ત-૧, ઉંદરકની ઘ-૧, એરોદસ-૧, કચ્છો-૩, ૬, કપૂર-૮, કારેલી-૧૦, કાસાળું-૧૨, કાળીચરી-૬, કાંચકી-૪, ૧૩, કિરમાણી અજમો-૧, કીડામારી-૬, કેસર-૧૧, કોલકંદ-૧, કૌચ-૧, ખર-શિંગી-૨, ખાખરો-૮, ૧૩, ગજો-૧૩, ડિકામાલી-૨, દાડમ-૩, નાગજત્ર-૧, પટોલકંદુ-૭, પાન-અજમો-૧, પીલુ ૧, પોપૈયો-૪, ફાંચજો-૪, પુદીનો-૩, ખાફળી(હિંગોત્રી)-૩, બીજોર-૧, બીલી-૪, ભારંગી-૧૧, લિલામો-૧, ૪, મરવો-૭, મેઢાશીંગ-૨, લીમડો (કડવો)-૧૪, ૨૧, ૨૬; વડ-૫, વાવડીંગ-૧, ચિરહોડી-૧૦, સતાપા-૧, સમુદ્રફળ-૧૨, સોપારી-૭. પિત્ત કંકુ સંખંધી જંતુ એટલે કરમ હોય તો તે માટે:—લીમડો(કડવો)-૩૪.

જમ વળગે. (૨) દાડમના ઘણા જૂના ઝાડની છાલ ટાંક ૪, પાણી શેર ૬માં ઉકાળી શેર ૧ પાણી રહે ત્યારે ઉતારી લગડે ગળી, તે પાણી ફરોજ સવારે પીએ તો મેઢા(હોજરી)માં કરમ હોય તે મરી જાય. (૩) શણનાં બી તોલો ૧ ગોમૂતમાં ૪ માસસુધી પીએ તો કૃમિનો નાશ થાય. મીઠાસ તથા પાણની પરફેજ રાખવી. (૪) કિરમાણી અજમો તથા ખાખરાનાં બીઆં સમાન લઈ ત્રીણાં ખાંડી ઘણા દિવસ સુધી ખાય તો ભાતભાતના કૃમિનો નાશ થાય. (૫) મુરદારશિંગનો જૂઠો માસા ૩ તેલ સાથે ખાય તો કૃમિનો નાશ થાય.

× ગોળમાં ગોળી કરીને ત્રણ બાળક તેમજ મોટા માણસને અપાય છે.

જુઓ અનુસૂત ઔષધ:—ઔષધિક્રિયાના અર્થપ્રયોગની ટીપમાં-નં. ૧૬. ગુટિકા પ્રયોગ-ની ટીપમાં-નં. ૧૬.

પૃથ્વિ:—ચોખા, ઘઉં, ઘી, તુવેર, મગ, કુમળાં વેંગણ, કેડું. અપૃથ્વિ:—ગોળ, સાકર, દૂધ, કેળાં, ખોર, કેળું અને તેલ.

૧૬-કાનના રોગ (ઝર્જરાગ)

કારણ:—ઠંડી, જળમાં કીડા કરવી, કાન ખંજોળતાં દુખાવું, શસ્ત્રાદિકોના મિથ્યા યોગ અને ખીજ દોષ કોપાવનાર હેતુ. એ દોષોનો કોપ થઈ, કર્ણશિરામાં પ્રવેશ કરી, તેમાં શળ ઉત્પન્ન કરે છે. આ કર્ણરોગ ૨૮ પ્રકારના છે.* કાનમાં રસાદિક નાખવાં તે બોજનના પહેલાં નાખવાં અને તૈલાદિક અસ્તમાન પછી નાખવાં.

કર્ણશૂળ (કાનનો દુઃખાવો, કાનનું કઢાવું-કઢવું) ઉપર:—(૧) આદુનો રસ, મધ, સિંધવ અને સરસવનું તેલ એકત્ર કરી તેલ શેષ રહે ત્યાંસુધી પચન કરવું. પછી ગાળી ભરી રાખવું. જરૂર પડ્યે થોડું નવશેકું (ગરમ) કરી કાનમાં નાખવું. (૨) લસણ, આદુ, શેકટો, વાયવરણા, મૂળા અને કેળનો રસ ગરમ કરી કાનમાં નાખવો. (૩) આકડાનાં પાકેલાં પાંદડાંને ઘી ચોપડી દેવતા ઉપર શેકી તેનો રસ કાઢી કાનમાં નાખવો. (૪) દિંડાના મૂળનો કઢક કરી તેમાં તેલ નાખી પચન કરવું; તે કાનમાં નાખવું એટલે ત્રિદોષજનિત કર્ણશૂળનો નાશ થાય છે. (૫) હીંગ, સિંધવ અને સુંદના કઢકમાં તેલ નાખી પચન કરી તે કાનમાં નાખવું. (૬) ખરસાંણીની ડાંખ-ળીને અંગારામાં નાખી રસ કાઢી તે કાનમાં નાખવો. (૭) લિંબુના રસમાં કિંવા હોકામાંના પાણીમાં કાઢીની ભરમ નાખી તે કાનમાં નાખવી. (૮) ભાંગરાનો રસ, કુંવાડીઆનાં મૂળનો રસ, લસણનો રસ, કાંદાનાં પાનનો રસ અને આદુનો રસ એકત્ર ગરમ કરીને કાનમાં નાખવો. (૯) સમુદ્રશીણની વસ્ત્રગાળ ભૂકી કાનમાં નાખી તે ઉપર લિંબુના રસનું ટીપું પાડવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—અરલુ-૧, આકડો-૧૪, ૨૦, આમલી-૧૭, આંખો-૨૦, ખરસાંણી-૬, ચંબેલી-૪, ખીજેર-૧૧, મીઠીઆવળ-૨, વાંદો-૧, સમેરવો-૭, સરસવ-૪.

કર્ણસ્ત્રાવ (કાનમાંથી પડે વહે છે તેના) ઉપર:—(૧) સિંદૂર મધમાં મેળવી કાનમાં નાખવું. (૨) મરેક્ષો ત્રિંછી તેલમાં કઢવી તે તેલ કાનમાં નાખવું એટલે સર્વ જાતના કર્ણરોગનો નાશ

* કાનના ૨૮ રોગો આ પ્રમાણે છે:—૧ કર્ણશૂળ, ૨ કર્ણનાદ, ૩ બાધિય, ૪ વાંસ ફાટવા જેવા કાનમાં ધડાકા થવા, ૫ કર્ણસ્ત્રાવ, ૬ કર્ણકંડૂ (કાનમાં ચળ અથવા ખસ જેવી ફેડાડીઓ થાય છે તે), ૭ કર્ણગુથ (પિત્તની ગરમીથી કાનમાંથી મળ ધણો જરે તે), ૮ કર્ણપ્રતિનાદ (કર્ણ-ગુથ-કાનનો મેલ પાતળો પડવાથી તે નાકમાં અથવા મોંમાં આવી રહે તે), ૯ કૃમિકર્ણ, ૧૦ કૃમિવિદ્રધિ (ચોટ લાગવાથી થાય છે), ૧૧ વ્રણ, ૧૨ કર્ણપાક, ૧૩ પૂતિકર્ણ (પાકેલા કાનમાંથી પડે અને પાણી વહે તે), ૧૪ થી ૧૭ વાયુ, પિત્ત, કફ અને લોહીના પ્રભાવથી થયેલા અર્થ એટલે મસા, ૧૮ થી ૨૧ વાયુ, પિત્ત, કફ અને લોહીના સોજા (શોથ), ૨૨ થી ૨૮ વાયુ, પિત્ત, કફ, લોહી, માંસ, મેદ અને નસોના કર્ણભૂદ (અર્ણુદ જેવી ગાંઠો થાય છે તે.) ઉપચાર:—(૧) પાકું યુવરનું પાન ઘોડાવજ સાથે ધસી ટીપું પાડીએ તો વહેતો કાન મટે. (૨) મરી, આમડાનું જૂનું વાધર અને લીમડાની ટીશીઓ તેલમાં ઉકાળી કાનમાં ટીપું પાડવાથી દુખતો કાન મટે. (૩) પાડીના મૂત્રમાં સિંધવ ધસી કાને ભરીએ તો વહેતો કાન મટે. (૪) ઉપલેટ, આકડાનું દૂધ (અથવા પીળાં પાંદડાંને ઊનું કરી નીચોવેલું પાણી), અને સરસવનું તેલ ગરમ કરી સહેવાતું કાનમાં નાખવાથી બહેરાપણું મટે. (૫) કાનમાં બગધ ગર્ધ હોય તો:—કુંવાડીઆનાં પાંદડાંનો રસ કાનમાં નાખવાથી જીવતી બગધ નીકળી પડે અને દરદ શાંત થાય. (૬) બહેરાપણાનો ઉપાય:—આકડાનાં પીળાં પાંદડાંને અગ્નિ ઉપર તપાવી તેને હાથેથી મસળીને નીચોવી કાઢેલો રસ કાનમાં નાખવાથી કાનના ધાક અને બહેરાપણું જાય. (૭) કાનમાં ચરકા નાખે તેના ઉપર:—સુવા તોલો ૦૧ અને બકરીની લીંડીઓ નંગ ૪ લઈ બાળકના મૂત્રમાં ઉકાળી તેનો કાનમાં બાહ્ય આપવાથી કાનના ચરકા મટે.

થાય છે. (૩) સુંઠ, સિંધવ, દેવદાર, હીંગ અને ઘોડાવજના કાઠામાં તેલ નાખી, તેલ સિદ્ધ થયા પછી તે કાનમાં નાખવું; એટલે તથુખા તથા આવ બંધ થાય છે. (૪) ટંકણખાર પુલાવી કાનમાં નાખવો. (૫) બઢામનું તેલ કાનમાં નાખવું. (૬) પુલાવેલી ફટકડીની પીચકારી મારવી અથવા ભૂંડી કરી કાનમાં નાખવી. (૭) રાળથી ત્રમણું તેલ લઈ એકત્ર કઢવી પછી ખાળી તે કાનમાં નાખવું. (૮) કાળી તુલસીનો રસ અને ભાંગરાનો રસ દિવસમાં ચાર પાંચ વખત કાનમાં નાખવો. (૯) શેકટાનાં સુકાયેલાં ફૂલનું ચૂર્ણ અથવા તેલ સિદ્ધ કરી કાનમાં નાખવું. (૧૦) આકડાનાં ફૂલનો અને જીરૂઆવળીનો રસ કાનમાં નાખવો. (૧૧) મધ કાનમાં નાખવું. (૧૨) બાવળીઆની છાલના કાઠાએ તથા ત્રિકાંતા કાઠાએ અથવા કાયાનું પાણી કરી તેણે કાન ધોવો. (૧૩) તલના તેલમાં લસણની કળીઓ તળી તે તેલ કાનમાં નાખવું. (૧૪) ખીજેરાના રસમાં સાજખાર નાખી તે કાનમાં નાખવો; એટલે સણકા અને આવ દૂર થાય છે. (૧૫) સમુદ્રશીલનું ચૂર્ણ કાનમાં નાખવું; તે સાવ, વ્રણ અને સણકાનો નાશ કરે છે. (૧૬) ગોમૂત મંદોળ્યુ કરી તેનાથી. ગરમાળાના કાઠાએ અથવા તુળસીના રસે કાન ધોવો. (૧૭) રસાંજન આના દૂધમાં ધસી તેમાં મધ નાખી તે કાનમાં નાખવું. (૧૮) જામના રસમાં તેલ પચવી તે કાનમાં નાખવું. (૧૯) ડમરાનો રસ કાનમાં નાખવો. (૨૦) વડ, આંખો, જાંબુ અને મહુડાનાં ફુલો પાંદડાંના કલકમાં તલનું તેલ ચોગણું નાખી તેલ સિદ્ધ કરી કાનમાં નાખવું. (૨૧) ઘોડાવજ, સમુદ્રશીલનું ચૂર્ણ અને કપૂર તલના તેલમાં કઢવી તે કાનમાં નાખવું.

વિશેષ ઉપચાર જીઓ વનોંમાં:—ઇદ્રજવ-૯, ઉદરકની-૩, કિંજળી-૪, દારુદળદર-૭, વંતુરો-૧૬, બાવળ-૧૭, ખીજેર-૧૫, ભીલામો-૧૩, મરવો-૫, રાળ-૭, લસણ-૧, વગડાઉ તુરિયું-૩, વજ-૬, સરગવો-૪. જીઓ ગોં વેં માં:—ગોમૂત-૭ જીઓ પ્રાંઓંમાં:—કસ્ટૂરી-૧, મધ-૧, સમુદ્રશીલ-૩. કર્ણસ્નાય, વ્રણ અને ચિકિટ્સા ઉપર:—સમુદ્રશીલ-૩. જીઓ અનુભૂત ઔષધ:—ઔષધિક્રિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની રીતમાં નં-૬.

કૃમિકર્ણ (કાનમાં કીડા પડે છે કિંવા બગડે છે) મૂકે છે તે ઉપર:—(૧) સરસવનું તેલ કાનમાં નાખવું. (૨) રિંગણીનાં ફળની ધૂમાડી આપવી. (૩) નગોડ, શેકટો અથવા કલગારીના કાંઠાનો રસ કાનમાં નાખવો. (૪) કપૂરનું પાણી કરી કાનમાં નાખવું. (૫) કાંગળાનું મૂળ ગોમૂતમાં ધસી કાનમાં નાખવું.

વિશેષ ઉપચાર જીઓ વનોંમાં:—કલગારી-૮, ભોરિંગણી-૧૦, સરસવ-૩.

બગડે, કીડા, કાનખજુરો વગેરે કાનમાં ગયાં હોય તે ઉપર:—(૧) કાંગનો, ઉતરણીનો અથવા તિલવણીનો રસ કાનમાં નાખવો. (૨) કાસુંદરાનો અથવા શેકટાનો રસ કાનમાં નાખવો. (૩) ગીલોડીનાં પાંદડાંનો રસ અને તેલ કાનમાં નાખવું. (૪) દીવીના નીચે ઝમેલું તેલ કિંવા મધ કિંવા એરંડતેલ કાનમાં નાખવું. (૫) તગર અને ખાખરાના મૂળ દાંતે ચાવી તેની લાળ કાનમાં નાખવી. તે પુરત બગડેનો નાશ કરે છે. (૬) કલગારી, કાળો ભાંગરો, સુંઠ, મરી અને લીંડીપીંપરને એકત્ર કરી વજમાં બાંધી તે પોટલી કાનમાં પીલવી; તેથી કાનખજુરો, કૃમિ, ખાલી વગેરેનો નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જીઓ વનોંમાં:—અધાડી-૨, એરંડો-૩૯, કાનફોડી-૬, કાસુંદરો-૬, ખાખરો-૧૯, ઘોલી (ગિલોડી)-૧, નાગલા દુધેલી-૨, પીલુડી-૪, મરડાશિંમ-૨. જીઓ પ્રાંઓં માં:—મધ-૨, ૭.

કર્ણનાદ (એટલે વાયુની ગતિ શબ્દવાહિની શિરા-રેષા-માં જવાથી નોખત, મૃદંગ, શંખ, ઇત્યાદિના શબ્દ જેવો શબ્દ સાંભળવામાં આવે છે તેને) માટે:—(૧) કાંગનો રસ કાનમાં નાખવો. (૨) અધેડીના ક્ષારનું પાણી અને કલક, એમાં તલનું તેલ નાખી સિદ્ધ કરી કાનમાં નાખવું. (૩) હીંગ, તુવરફળ અને સુંઠ સરસિયામાં નાખી કઢવી તે કાનમાં નાખવું. એ ત્રણે ઉપચારો કર્ણનાદ અને બાધિર્યનો નાશ કરશે. (૪) હિંબાદિ તેલ:—* હિંગ, નાગરમોથ, દેવદાર, વરીઆળા, મૂળાની

* સર્વ ઔષધિને ચટણીની માફક પીસી તેનાથી ચારગણું તેલ તથા ૧૬ ગણું પાણી મેળવી ઉકાળવું. તેલ શેષ રહે ત્યારે ઉતારવું. ઠંડું થયેથી ખાળી લેવું. આ તેલ પિત્તજના કલાઈવાળા બાસણમાં તેવાર કરવું.

સરગ, ગોગ્રખમ, પવલાદ, સિંધવ, સંચળ, સોરા (સુરખાર), સરગવો, સુઠ, સાણખાર, બિડભોણ, સુરમો, બીભેર, કેળનો રસ અને મધુસૂક્ત, (લીમડાનો રસ ૬૪ તોલા, મધ ૧૬ તોલા અને લીંડીપીપર ૪ તોલા નાખી લીના વાસણમાં બંધ કરી, ડાંગરની ભરેલી કોડીમાં દાખી રાખવું. એક મહિનો થયા પછી કાઢવું તેને મધુસૂક્ત કહે છે.) એમાં તલનું તેલ નાખી સિદ્ધ કરવું. તે કર્ણરોગ, કર્ણનાદ, બહેરાપણું, ભાંભેર, મસ્તક, કાન, કાનની નળી અને કાનના ચૂળનો નાશ કરે છે. આ ચરક અને સુશ્રુતને માન્ય છે. (૫) કપાસનાં છંડવાનો રસ રાજ કાનમાં નાખવો. વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌંમાં:—અધાડી-૪, અથેડા-૫, મરવો-૫, રાસ્ના-૧, સરસવ-૪, હિંગ-૧૬.

બહેરાપણું (સં. બાધિય) ઉપર:—(૧) ગોમૂતમાં બીલાં વાટી તેમાં પાણી, બકરીનું દૂધ અને તેલ નાખી પચવી સિદ્ધ કરવું અને તે કાનમાં નાખવું. (૨) બૃહત્પચમૂળની સાંડીઓ લાવી, તે આઠ આંગળ પ્રમાણે કાપી તેને ૩ વિંટાળી તેલમાં પલાળી સળગાવવી; તેમાંથી જે તેલ પડે તે સુખોષ્ણ (સહેવાય તેવું) કાનમાં નાખવું. (૩) કાંજ, બિજેરાનો રસ, મધ અને ગોમૂતમાં કિંવા આદુનો રસ, મધ, સરગવાના કાંદાનો રસ અને કેળના કાંદાનો રસ એમાં; અથવા સુઠ, ધાણા અને હિંગના કલ્કમાં તેલ સિદ્ધ કરી કાનમાં નાખવું. (૪) નગોડ, જાંબનાં પાંદડાં, આકડો, ભાંગરો, લસણ, કેળ, કપાસ, સરગવો, તુલસી, આદુ અને કારેલાના રસમાં તલનું તેલ નાખી તેમાં વછનાગ નાખવો તથા પચન કરવું. તે કાનમાં નાખવાથી બાધિય, કર્ણનાદ, કૃમિ, સજ્જકા અને પડનો નાશ થાય છે. (૫) સુઠ, સિંધવ, લીંડીપીપર, નાગરમોઘ, હિંગ, ઘોડાવજ અને લસણના કલ્કમાં તલનું તેલ નાખી તેમાં આકડાનો અને ખાખરાનો રસ નાખી સિદ્ધ કરવું. તે કર્ણરોગ અને બહેરાપણાનો પણ નાશ કરે છે.*

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌંમાં:—અધાડી-૪, બીલી-૬, મરવો-૫, સરસવ-૪, હિંગ ૬. કર્ણપાક એટલે કાનના વ્રણ, કાન પાકવો અને કાનમાં ફેલા થાય તેના માટે:—ઉંદરકની ૩, કાનફોડી-૧, ખેર-૧૧, તુલસી-૧૯, ભારંગી-૬, વાંદો-૧, સુરપીણ-૧. શરદાથી કાનમાં ધાક પડવા માટે:—લસણ-૧૨, વછનાગ-૩, હિંગ-૧૯. ગરમીથી કાન ઉપર સોજો આવે તે માટે:—ઉંદરકની-૨. કાનમાં અતિ દાહ થાય તે માટે:—કુંવાર-૧૨.

જુઓ ગો. વૈ. માં:—કાનમાં અતિશય બળતરા થતી હોય તો:—માખણ-૫. કાનમાં દાહ થાય તો:—માખણ-૧. જુઓ પ્રા. ઔ. માં:—કાનમાં સજ્જકા વગેરે ઉપર:—સમુદ્રશીણ ૨. જુઓ અનુબૂત પ્રયોગ:—ઔષધિક્રિયાના મલમપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૨૩.

કર્ણમૂળ:—સન્નિપાત જ્વરમાં કાનના મૂળમાં જે સોજો આવે છે તેને ‘કર્ણમૂળ’ કહે છે.

* પ્રકરણમાં આપવા ઉપરાંત કર્ણરોગમાં ભૈરવ રસ, સારિવાદિ વટી, ઇદુવટી, રાસ્નાદિ ગુગળ વગેરે ઔષધિ ખાવા માટે આપવામાં આવે છે. ગંધક તેલ, ગુંગફલ તેલ, કુષ્ઠાદિ તેલ, બિલ્વાદિ તેલ, બૃહત્ શંખુકાદિ તેલ, ક્ષાર તેલ, હિંજ્વાદિ તેલ, દશ મૂલાદિ તેલ, ધતૂર તેલ વગેરે તેલ કાનમાં નાખવા માટે અપાય છે. ગૈરિકાદિ લેપ, અર્કાદિ લેપ, જંજ્વાદિ તેલ બહાર લગાડવા માટે અપાય છે.

x આ કર્ણમૂળનું સંવળું વર્ણન મં. પદેશ્વરે સન્નિપાતના વર્ણન નીચે ટીપણીમાં આપેલ છે. એમાં તેમણે “ સન્નિપાતજ્વરસ્યાન્તે કર્ણમૂલે સુધારણ: । શોથ: સંજાયેત તેન કશ્ચિદેવ પ્રમુચ્યતે ॥ ” આ શ્લોકનો અર્થ કરવામાં ભૂલ કરી છે. કારણ અહીં કર્ણમૂલે નો અર્થ કર્ણમૂળ થતો નથી, પણ “કાનના મૂળ આગળ” એવો થાય છે. માટે કર્ણક સન્નિપાતમાં કાનના મૂળ પાસે (કર્ણમૂળના ઠેકાણે) જે સોજો થાય છે તેને કર્ણમૂળ કહેવાતું નથી; પરંતુ તેને કર્ણકવા તરીકે લોકો ઓળખે છે. આવો દરદી અમે અમારી હિંમરમાં એકજ વખત જોયો છે. ધણી યુસીબતે તે બચી ગયો છે; પરંતુ હજી તે સોજાની નિશાની તેને આબાદ છે. આમ છે ત્યારે ખરું કર્ણમૂળ કયું? એ જાણવાની જરૂર દેખાશે તો અમે ચોક્કસ રીતે કહીએ છીએ કે, કેટલાંક ગુમડાં રથાનબેદે એવાં ભંયકર થાય છે કે તે પાકી પુટી પર વજાજ કરે છે અને તેની આબુબાબુની આમડીને આધે જાય છે; તેની ચારે બાજુની કોરે સફેદ રંગનો સૂકાઈ ગયેલા પર જેવો પોપડો દેખાય છે,

આ સોળે આવ્યા પછી રાગી ધણું કરીને ખચવો ખડુ કઠિન છે. આવો સોળે તાવ આવવા પહેલાં કે પછી અને નહિ તો કદાચ તાવ હોય છે તે વખતે પણ આવે છે. આવો સોળે તાવના આગળ આવે તો અસાધ્ય, તાવની વખતે આવે તો કષ્ટસાધ્ય અને પાછળથી આવે તો સાધ્ય ગણવો, એવો માધવનિદાનકારનો મત છે. તેના ઉપર ઉપચાર:—(૧) વછનાગ લિંબુના રસમાં ઘસી વારંવાર લેપ કરવો. (૨) ધંતુરાનાં ખીઆં, રાધ અને ગોળ એકત્ર કરી તે લગાડવું. (૩) ઇજારિયાં, હળદર, સિંધાલૂણ, દેવદાર અને આકડાનું દૂધ, એ ખરલ કરીને તેનો લેપ ઉપરાઉપરી કરવો. (૪) સરગવાની છાલ અને રાઈ પાણીમાં વાટીને તેનો લેપ કરવો એટલે સોળે ઉતરશે. (૫) પુષ્કરમૂળ, દાલચીની, ચિત્રક, ગોળ, કાચળ, ઉપલેટ અને હીરાકસી, એ ઔષધો આકડાના દૂધમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૬) દાંતીમૂળ, ચિત્રકમૂળ, યુવેરીઆનું દૂધ, આકડાનું દૂધ, ગોળ, બીલામાનાં ખીઆંમાંનું મગજ અને હીરાકસી, એ બધું ખરલ કરીને લેપ કરવો. (૭) ચૂનો અને ગોળનો ઉપરાઉપરી લેપ કરતા રહેવું. (૮) જળેક લાવી વારંવાર લોહી કઢાવવું અને ઘી પાવું. (૯) વજ્રમુષ્ટિ એટલે વગડાઉં સુરણના કાંદા ઘસી ચોપડવા. (૧૦) રાતો રાહીડો, પીલુની છાલ, મોતીની છીપ, ઇંદ્રવરણા, નાની કારેલી, બારંગમૂળ, મોરથુથુ, હરતાલ, શિરસ, મનશીલ, નવસાર, ગંધક, હીરાકસી, કોઠ, કડવાં પરવળ, રાતી રીસામણી, કાંચકી, ગુમળ અને જવખારનો લેપ કરવો; તેથી તત્કાળ કર્ણમૂળની વેદના દૂર થાય છે. (૧૧) કલગારીનું મૂળ ઘસી લેપ કરવો. વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—ઈજારિયાં-૬, ઉંખરો-૨૩, કાળાવેલ-૧, કિંજળી-૩, રાધ-૫, વગડાઉં સુરણ-૩, વછનાગ-૧.

પૃથ્વિ:—ધઉં, ચોખા, મગ, જવ, ઘી, પરવળ, સરગવો, વંતાક અને કારેલાં. અપૃથ્વિ:—માથા ઉપરનું સ્નાન, વ્યાયામ, કફકારક અને જડ એવા પદાર્થ.

૧૭-કોગલીઝં અથવા વિષૂચિકા

કારણ:—વિષૂચિકા એ એક અજીર્ણનો પ્રકાર છે. જે અજીર્ણની અંદર શરીરે સુષયો ભોંકાયા જેવી વાયુની પીડા થાય છે; તે રોગને વિષૂચિકા કહે છે. જેનો આહાર પરિમિત છે અને જે વૈદ્યશાસ્ત્રનું પ્રમેય (લક્ષ્ય) જાણે છે, તેને એ રોગ થતો નથી. જે અસાની છે અને જેની ઇંદ્રિયો સ્વાધીન તેમાં ગુદા અને લિંગેદ્રિયની વચ્ચેની નસની નજીક-પાણીની જગ્યાએ-થનાર ગુમડાને લગંદર, ખન્ને ખભા વચ્ચે પીઠ ઉપર અને ઉભી કરોળ ઉપર થનાર ગુમડાને પાકું, હૈયા વચ્ચે થનાર ગુમડાને હૈયા હોળી, સ્તન ઉપર થનાર ગુમડાને મનાડી, કાખમાં થનાર ગુમડાને ખગલ ખલાડી, અને માથાના વચ્ચેવચ્ચ ભાગમાં થનાર ગુમડાને ભુંડણ કહે છે. તેવીજ રીતે કાનના મૂળ પાસે થનાર અરુઝ ગુમડાને કર્ણમૂળ કહે છે. ત્યારે હવે આ શ્રીમાન પદેજીએ આપેલ પીઠાણુ એ કર્ણમૂળની નથી, પણ કર્ણક વાની છે, એમ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે. અને તેથી તેમાં આપેલા ઉપચાર કર્ણકવાના છે કે કર્ણમૂળના છે, એ ચોક્કસ વિચાર કરવા જેવું છે. અમે એ બેમાંના એકે દરદની ઉપર ઉપચાર કરી અનુભવ લીધો નથી. માત્ર જૂના ગ્રંથોમાંથી મળી આવતા કર્ણમૂળના ઉપચારો નીચે આપીએ છીએ. ખરું જોતાં એ બધાં દરદો જીવલેણ છે.

(૧) ગુમડાના પડેલા રોદામાં કાળા ગધેડાને કાન કાપીને કાઢેલા લોહીની ખત્તીઓ દરરોજ નવી નવી મૂકવી; એથી તે છેક સંકટાધ જશે. પછી ગંડમાળાના પ્રયોગમાં આપેલા ઉપચારમાંથી ઉત્તમ મલમની પટ્ટી મારવી અથવા સિંદૂરીઆ કાળા મલમની પટ્ટી મારવી. (૨) ઘોડાવળ, ઉપલેટ અને લિંગ પાણીમાં વાટી ઊનું કરી ભરવાથી કર્ણકવા જાય.

એક હકીમ કહે છે કે “કર્ણમૂળ” નામના ગુમડા ઉપર જજો મૂકાવી લોહી કઢાવવું. જે ઝાલિ આવે ધણેજ આશ્વર થાય તો ઘી પીવા આપવું. રાસ્ના, સુંઠ, ખીજોરાનું મૂળ, દારુ-હળદર અને કુંવાડીઆનો લેપ કરવો. ઉપર પોટીસ બાંધી પકવવું અને તેના સુરાખમાં જૂના ઘીની અથવા મલમની દીવેટ કરી દરરોજ નાખતા જવી; એટલે ૫૩ તમામ નીકળી જઇ માંસ ભરાય છે. એમ નહિ કરવાથી અંદર પાકી નીચે જાતીમાં ઉતરે છે અથવા કાનમાંથી વહેવા લાગે છે.”

નથી તથા જે ખાવાનો લાલચ હોય છે, એવા માણસને આ રોગ અવશ્ય થાય છે. એ રોગ થવાનું મૂળકારણ અજીર્ણ છે. માંસાહારી લોકોને ખાવાપીવામાં નિયમિતપણું ન હોવાથી તેઓમાં આ રોગનો પ્રાદુર્ભાવ વિશેષ હોય છે. હમણાંના કાળમાં જેને “કૉલેરા” કહે છે * તે રોગ પૂર્વે અહીં આપણા દેશમાં સમૂળગો ન હતો. શીતળાના રોગની પેઠે કૉલેરાનો રોગ પ્રકટ થવાથી હજારો લોક મરણ પામે છે. જે ઠંડાણે અતિશય ગાદી વસ્તી અને ગંધાતા પદાર્થો હોય છે ત્યાં આ રોગ જલદી ફેલાય છે. એ ઉપરથી યુરોપીયન વૈદ્યોનો એવો મત છે કે, આ રોગનું મૂળ કારણ અસ્વચ્છતા છે; પરંતુ એ કેવળ તેમની બ્રાંતિ છે. અસ્વચ્છતાજ ન્યારે એ રોગનું કારણ છે ત્યારે હાંગી વગેરે જે લોક હંમેશાં અસ્વચ્છતા અને દુર્ગંધમાંજ કામ કરે છે તેઓને આ રોગનો બાધ કેમ થતો નથી? ન્યારે તેમને રોગ લાગુ પડતો નથી ત્યારે એ કારણ ધણુંજ લૂલું અને શુષ્ક છે. માત્ર એટલું ખરું કે, દુર્ગંધ અને અસ્વચ્છતા સહાયબૂત થતાં એનો જલદી પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. પરિમિત આહાર કરનારાઓને આ રોગનો ભય રાખવાનું બિલકુલ કારણ નથી.

* કાગળીઆનેજ મરાઠીમાં મોરચી, મોડશી આદિ નામોથી ઓળખતા હોવાનું મરાઠી સુમોધ વૈદ્યકમાં જણાવેલું છે; પરંતુ પાલણપુર સ્ટેટ હૉસ્પિટલના મે. આર્સી. સર્જન સાહેબ મોરેશ્વર-ભાઈનું એના સંબંધમાં એમ કથન છે કે:—“મોડશી અને કૉલેરા બન્ને દરદો જુદાં છે. કૉલેરામાં ઝાડો સફેદ રંગનો હોય છે અને એ દરદથી બહુ થોડાં બચવા પામે છે, પણ મોરચી કે મોડશીના દરદીને ઝાડો ફૂલાપાણી જેવો અને ઘણા લાગે પીળા રંગનો હોય છે અને એ દરદથી બહુ થોડાજ પ્રાણમુક્ત થાય છે. બન્ને દરદોની ઉત્પત્તિ તો અજીર્ણથીજ છે.” વળી એક ગ્રંથમાં લખેલ છે કે:—મૂત્રનો અવરોધ, નિદ્રાનાશ, અન્ન ઉપર અભાવ, ઝાડો, ઉલટી, મોદું, દાંન, હોઠ અને નખ કાળા થવા, અતિશોષ, એ રીતે લક્ષણો થાય તેને હિંદુસ્તાનમાં “પાનિરસ” કહે છે તેના ઉપર:—(૧) લસણ, સંચળ, જીરું, સિંધવ, ત્રિકટુ અને હીંગ, એનું ચૂર્ણ કરી ત્રિંજુના રસમાં ચણીભોર જેવડી ગોળીઓ કરી તેમાંથી ૧ ગોળી આપવી; એથી અજીર્ણ, મોરચી અને અગ્નિમાંઘ, એ રોગ પણ મટે છે. (૨) સુકું લિંબુ મોઢામાં રાખે તો ફાયદો થાય છે. જે એ ઉપાયથી ફાયદો ન જણાય તો તુરત બળદળ ટાંક ૧ બવરાવે અને મુખડ ધસીને પેટ ઉપર ચોપડે તેથી આરામ થાય. (આ ઉપાય કૉલેરાના દરદીને પ્રાણનાશક છે.) (૩) પટ્ટચુરો ટાઢા પાણી સાથે ખાવો. (૪) સુકું ટાંક ૧ અને સંચળ ટાંક ૧ ખાંડી બારીક કરી લિંબુની ચીરો ઉપર બલરાવી, પછી તેને દેવતા ઉપર મૂકી ગરમ કરી ચૂસાડવું. (૫) મોરચી સાથે શળ અથવા ચુંક આવતી હોય તો કાલમ (કલંબો) તોલો ૧૦, સુકું તોલો ૧ અને મરી તોલો ૧૦ ખાંડી બારીક કરી તેમાં અરીણ બે ઘઉંભાર નાખી મધ સાથે ચટાડી તે ઉપર ગરમ પાણીનો ઘુંટડો પાવો. આમ મોડશીના ઉપાય લખ્યા પછી, તે ગ્રંથમાં કૉલેરા માટે નંબર ૧૫ વાળો ઉપચાર જુદો આપી મોડશી અને કાગળીઆનું જુદાપણું બતાવ્યું છે. અમને ખાત્રી થઈ છે કે બળદળ, બવંત્રી અને અરીણ આદિ ઝાડોને રોકનાર ચીજો કૉલેરાના દરદીની ધાતક છે. કૉલેરાને હિંદીમાં હૈમ અને મરાઠીમાં પટકી, તરળ કે મહામારી કહે છે. કફ, પિત્ત અને વાયુ, એ ત્રણે વિકારોમાંથી કમાનુસારે આમ, વિદગ્ધ અને વિષ્ઠ્ઠ એવાં ત્રણ પ્રકારનાં અજીર્ણ થાય છે. (૧) આમાજીર્ણથી શરીરમાં જડતા આવે છે. ખાધેલા અનાજનું પાણી પાછું મોઢામાં આવે છે. ગાલ અને આંખ ઉપર સોજો આવે છે અને જેવું અન્ન ખાધું હોય તેવા અવિદગ્ધ ઓડકાર આવે છે. (૨) વિદગ્ધાજીર્ણમાં ભ્રમણ તથા તરસ લાગે છે, મૂર્છા આવે છે, પિત્તને લીધે ઘણી જાતનાં ઓષ-ઓષાદિક દુઃખો થાય છે, અને ખાટી વરાળો જેવા ઓડકાર આવે છે તથા પરસેવો આવે છે અને જઠર તથા છાતીમાં બળતરા થાય છે. (૩) વિષ્ઠ્ઠાજીર્ણમાં પેટ ચઢે છે અને શળ ઉપડે છે. વાયુની ઘણી જાતની પીડા થાય છે. પવનનું અને ઝાડાનું રોકાણ થાય છે. શરીર જકડી લીધા જેવું થાય છે. વખતે દરદી બેશુદ્ધ પણ બને છે. વળી તેને આમવાયુની કળતરની પેઠે માથામાં કોષ નસ્તર મારતું હોય તેવું દુઃખ થાય છે. આ ત્રણે અજીર્ણોમાંથી કાગળીયું પ્રકટે છે, એમ આર્થ વૈદ્યોના અભિપ્રાય છે.

લક્ષણુ:—મૂર્છા, ઝાડો, ઉલટી, શોષ, શળ, ફેર ચઢવા, પગમાં ગોટલા ચઢવા, બગાસાં, દાદ, શરીરનો વર્ણ બદલાવો, કંપારી છૂટવી, હૃદયમાં દુઃખ થવું અને મસ્તકશળ એ લક્ષણો થાય છે. **અસાધ્ય લક્ષણુ:**—જેના દાંત, ઝોદ, નખ કાળા થયા હોય, શક્તિ ધણીજ ક્ષીણ થઈ હોય, ઉલટીએ ધણીજ પીડા થતી હોય, નેત્ર ઉંડાં ગયાં હોય, સ્વર પણ ધણો ઝીણો થઈ ગયો હોય, સર્વ સાંધાઓ શિથિલ થયા હોય છતાંદિ લક્ષણોએ યુક્ત જે રોગી તે અસાધ્ય જાણવો. **વિષૂચિકાના ઉપદ્રવ:**—નિદ્રાનાશ, અણુગમો, કંપ, મૂત્રનિરોધ અને મૂર્છા, એ પાંચ ઉપદ્રવો થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) લિંબુ અજીર્ણનાશક છે. એટલા માટે તે સેવન કરવાથી વિષૂચિકાનો ઉપદ્રવ થતો નથી. (૨) કેસર લિંબુના રસમાં પાવું. (૩) લસણ, જીરું, સિંધવ, સંચળ, સુંદ, મરી, લીંદીપીંપર અને હીંગનું ચૂર્ણ લીમડાના રસમાં કાલવી ખાવું. (૪) અધેડાનાં મૂળ પાણીમાં ધસી પાવાં. (૫) કારેલીનો રસ તેલ સાથે પાવો. (૬) છાશમાં શાત્રુનું (જવનું) ચૂર્ણ નાખી ગરમ કરી જવખાર નાખી તે છાશ પીવા આપવી. (૭) ખીલી અને સુંદનો કાદો કિંવા ખીલી, સુંદ અને કાયફળનો કાદો આપવો, એટલે ઝોકારી (ઉલટી) અને વિષૂચિકાનો નાશ થાય છે. **લવંગાદિ ચૂર્ણ:**—લવંગ ૮ માસા, એલચી અને જયફળ, એ અર્ધો તોલો, અશીણુ ૧ માસો, એ બધી જણસોનું ચૂર્ણ કરી તે ગરમ પાણીમાં અર્ધો તોલો પાવું; એટલે દારુણ કૌલેરા, શળ, અતિસાર અને વાંતિ- (ઉલટી)નો નાશ થાય છે. (૮) વિષૂચિકા અતિ વધી હોય તો છાશ કિંવા દહીં સમભાગ પાણી નાખી પાવું. (૯) ચણાનો ક્ષાર ઠંડા પાણીમાં પાવો. (૧૦) તૃષા કિંવા શોષ ઉપર લવંગ કિંવા જયફળ અથવા નાગરમોચનું પાણી તપાવી ઠંડુ પાડીને પાવું. (૧૧) લીમડાના રસમાં જૂની આમલી મેળવી પાંચી. (૧૨) આદુનો રસ એ તોલા અને ઘોળા કુંગળી(કાંદા)નો રસ એ તોલા મિશ્ર કરી થોડું લી નાખી પાવો. પછી વારંવાર એ તોલા કાંદા(કુંગળી)નો રસ પાતાં જવું. (૧૩) ૩ માસા જવંત્રી દૂધમાં વાટી પાની. (૧૪) આમલી ૮ ભાગ અને બિલામો ૮ ભાગ એકત્ર વાટી, ઘોળા કુંગળીના રસમાં મેળવી ગાળી તે રસ ૨ તોલા પાવો; એટલે ઉલટી અને ઝાડો તત્કાળ બંધ થશે અને સવિષ જંતુ પણ મરી જશે. (૧૫) હીંગ, ખીડલવળ, ઘોડાવળ, સુંદ, અજમો અને બાળહરીતકીનું ચૂર્ણ ૬ માસા લઈ નવટાક છાશમાં નાખી તે પાવી. તેથી કોગળીઉં, શળ, મૂળવ્યાધિ, અગ્નિ- માંદગી, મલાવરોધ અને ઉદરરોગ વગેરેનો નાશ થાય છે. (૧૬) મોગલી એરડાનાં મૂળીઆં છાશમાં ધસી, હીંગ અને સિંધવ નાખી પાવાં.*

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્નોમાં:—અધેડો-૧૪, આમલી-૨૧, આંબો-૧, ૨૭; ઇંગોરિયાં-૮, ઉંખરો-૨૧, કચુરો-૫, કપાસ-૨, કાયફળ-૭, કારેલી-૬, કિંજળી-૨, કેસર-૫, કોલિંજન-૫, ખસખસ ક (અશીણુ) ૧, ૪, ૬, ૭; ગરવેલ-૧, ચણા-૬, જવ-૫, જયફળ-૬, ૮, ૧૩; જેડીમધ-૨૦, ડીકામાલી-૩, કુંગળી-૫, નાંદરખ-૪, નેપાળો-૪, પાટલા-૪, પુદિનો-૬, ખીલી-૨૧, ૨૬, ૨૮; ખોરસલી-૫, ભાંગરો-૮, ભોંયકોળું-૮, મરચી-૨, મરી-૭, મોગલી એરડા-૨, ખોરસ કાંદો-૧, લવંગ-૬, ૮, લિંબુડી-૪, વડચુંદો-૨, સાપસન-૩, સોનારવેલ-૧, હરડો-૪૦, હીંગ-૧૪, હેળુ-૩. **કૌલેરામાં હાથે પગે ગાળા ચઢે તે માટે:**—જયફળ-૧૧. **કૌલેરામાં થતી તરસ અને બકારી માટે:**—લવંગ-૮. **કૌલેરા કદી ન થવા માટે:**—અરડુસો-૫, કુંગળી-૬, લિંબુડી-૨. **જુઓ ગોં વેં માં:**—દહીં-૧. **જુઓ પ્રાં ઓં માં:**—ઘોડાની લીંદ-૩.

પૃથ્થાપૃથ્થ:—અજીર્ણમાં બતાવ્યા પ્રમાણે.

* કૌલેરાના રોગમાં કપૂર અર્ક ઉપરાંત કપૂરરસ, અહિકેનાસ, કવ્યાદરસ, કપૂરાસવ, સંજીવની વટી, ગંધક વટી, મુસ્તાલ વટી, કૃમિકુઠાર રસ વગેરે ખાવા માટે અપાય છે. પેશાબ બંધ હોય તો પેડુ પર બાંધવા માટે કેશુડાં તથા સુરોખાર મેળવીને અપાય છે. તૃષા બહુજ લાગતી હોય તો ગુલાબજળ અને વરિયાળીનું પાણી પીવા માટે અપાય છે. રોગ કાળુમાં આવે ત્યાંસુધી ખાવાની ઔષધિ અર્ધા અર્ધા કલાકે અપાય છે. રોગ ગયા પછી પણ એ ત્રણ દિવસ ખાવા માટે મગનું ઓસામણ ભાત આપવું જોઈએ.

૧૮-કોઢ*

કરણ અને સંપ્રાપ્તિ:—વિરુદ્ધ પદાર્થોનું સેવન, મલમૂત્રાદિ વેગે રોકવા, અતિ સ્ત્રીસેવન, મલ, માંસ તથા દુષ્ટ પાણી, એનું અતિ સેવન, દહીં, મીઠું, ખાટું, અડદ, મૂળા, દિવસે ઉંખ, અતિ વ્યાયામ, અતિ સંતાપ ઇત્યાદિ કારણોએ વાતાદિ દોષ કુપિત થઇ ચામડી, રક્ત, માંસ અને પાણી, એમને દૂષિત કરી કુળરોગને ઉત્પન્ન કરે છે. દાદર, ખસ, ખરજવાં ઇત્યાદિ એ

૪ આપણા પૂર્વાચાર્યોએ ૧ કપાળ, ૨ ઉદુંબર, ૩ મંડળ, ૪ ઋક્ષજીર્ણ, ૫ પુંડરીક, ૬ સિંધ (વિભૂતિ) અને ૭ કાકણ, એ સાત મહાકુષ્ઠ; અને ૧ એકકુષ્ઠ, ૨ ગજચર્મ, ૩ ચર્મદલ, ૪ વિચરિંકા, ૫ પામા, ૬ દદ્રુ, ૭ વિરકોટક, ૮ વૈપાદિક, ૯ કિટિલ, ૧૦ અલસક અને ૧૧ શતાદ્ર, એ અગિયાર મધ્યમ કોઢ મળી અદાર પ્રકારના કોઢ કલા છે. આ સિવાય શિત્રી અને કિલાસ નામના બીજા એ કોઢનું વર્ણન પણ મળી આવે છે. એજ શિત્રીને આપણે ધોળો કોઢ અને કીલાસને ચીતરીતરીકે ઓળખતા હોઇએ એવું તેનાં લક્ષણો ઉપરથી સમજાય છે. ૧૮ કોઢની ઓળખાણ નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) કપાળ કોઢવાળાની ચામડી કાળી, લાલ અને ઠેકાણે ઠેકાણે ફૂટેલી, હીખડીની માફક ફૂટેલી, લૂખી તથા કઠોર અને સૂકી હોય અને તેમાં પીડા ધણી થાય છે. (૨) ઉદુંબર કોઢમાં ચામડીમાં બળતરા અને લાલાશ ધણી હોય છે. કોઢની જગ્યાના વાળ કાળા થાય છે. (૩) મંડળ કોઢમાં ચામડી ધોળી તથા લાલ, સ્થિર, ઉંચી, ચીકણી અને હવાયેલી રહ્યા કરે છે. (૪) ઋક્ષજીર્ણ કોઢ ચોતરફ રાતો અને વચ્ચે કાળો વેદનાયુક્ત રીંછની જીભ જેવો હોય છે. (કેટલાક લોકો એને લોહીમાં રહેલ કાળી દાદર માને છે. એ પોતાની જગ્યાએથી આબુઆબુમાં નહિ પ્રસરતાં ઠેકઠેકાણે નવાં ચકામાં ઉપડે છે, એટલેજ દાદર અને તેના વચ્ચે અંતર છે.) (૫) પુંડરીક કોઢ લગાર ધોળો, કોર ઉપર રાતો અને કાંઈક ઉંચો હોય છે. (૬) સિંધ કોઢ બહુધા છાતી ઉપર થાય છે. તે રંગે સફેદ, લાલ, પાતળો અને વલૂરવાથી શીતળાની પેઠે ઉપસી આવે છે. લોકો તેને વિભૂતિ અથવા કરોળિયાના નામથી ઓળખે છે. (૭) કાકણ કોઢ તીવ્ર વેદનાયુક્ત, વચ્ચે લાલ અને કોરે કાળો એટલે ચણેલી જેવો હોય છે; એ સાત મહાકુષ્ઠ મનાય છે. (૮) જેનું સ્થાન મોટું તથા જેમાં પસીનો આવતો નથી તેમજ માછલીનાં બીંગડાં સરખો હોય તે એકકુષ્ઠ. (૯) હાથીની ચામડી જેવી જેની ચામડી હોય તે ગજચર્મ. (૧૦) શળ સહિત લાલ ચામડી હોય, ચળ છૂટે, ફેડલા ફૂટેલા જેવા હોય અને હાથનો સ્પર્શ સહી ન થકાય તે ચર્મદળ. (૧૧) વલૂર છૂટે એવી કાળા રંગની ઝરતી ફેડલીઓ હોય તે વિચરિંકા. (એને લોકો ખરજવાં કહે છે.) (૧૨) કીણી અને ધણી ફેડલીઓ હોય તેમાંથી રસી ઝરે અને વલૂર છૂટે તે પામા. (એને ખસ કહે છે.) (૧૩) લાલ રંગની ફેડલીઓ યુક્ત તેમજ રોગ થતાંજ ચામડી ઉપસી આવે, મંડળની સમાન ગોળ હોય તથા ખજવાળ છૂટે તે દદ્રુ એટલે દરાજ કે દાદર. (૧૪) કાળાશવાળી લાલ ફેડલીઓ જે પાતળી ચામડીવાળી ઉત્પન્ન થાય છે તેને વિરકોટક કહે છે. (આ ક્ષુદ્ર કુષ્ઠ છે. આ ઉપરાંત વિરકોટક એક રોગનું નામ છે. તે તે મહાભયંકર રોગ છે, જેનું વર્ણન આ ગ્રંથમાં આગળ કરેલું છે.) (૧૫) હાથપગ વગેરે ફાટી અસહ્ય વેદના થાય છે તે વૈપાદિક. આ રોગને તમ્બગરમી, વ્યાઉ તથા વ્યાદાડવી વગેરે કહે છે. (૧૬) ચામડીમાં સૂકા ત્રણુના સ્થાન માફક કાળો, કઠોર, ખરજવાડો અને કઠોર સ્પર્શવાળો હોય તે કિટિલ. (૧૭) ધણી ખજવાળ આવે અને રાતો ફેડલાથી વ્યાપ્ત હોય તે અલસક. (૧૮) લાલ રંગનો, ચળયુક્ત બળતરાવાળો અને જખમો હોય તેને શતાદ્ર કોઢ કહે છે. કચ્છુ કુષ્ઠ નામે એક પામાનો બેદ છે, તેનાથી ખસના કરતાં મોટી ફેડલીઓ થઈ તીવ્ર દાહ થાય છે તેને લોકો ઉંટી ખસ કહે છે.

સંગ્રહિત ઉપચારો:—(૧) પહેલાં કાચા એરંડીઆ તેલનો રેચ આપી પછી તેલના તેલમાં મધક ચોપડવો; અથવા રેવંચીનો શીરો ૪ માસા, તજ ૨૦ ધઉંબાર, સુંઠ માસો ૧, શીંગેતરી એળીઓ માસા ૪, એલચીદાણા ૧૫, લીંડીપીપર ૧ માસો અને નાહવાનો સાણુ ૮ માસા, એ રીતે પહેલી ૭ ચીજો ખાંડી લૂગડાથી ચાળી સાણુ સાથે ખરલ કરવી. તેની ચણા જેવડી જોળીઓ

કુદ રાગનાજ ભેદ છે. હમણાંના કાળમાં દૂધ-ધીને અભાવ થતો જવાથી આ દેશમાં કુષ્ઠરાગનો પ્રચોળ પ્રાદુર્ભાવ થયો છે. x

વાળી સૂકાયા પછી તેમાંથી રાજ ૩ થી ૭ સુધી રાત્રે સૂતી વખતે ગરમ પાણી સાથે સાત દિવસ આપવી; અથવા ૧૪ દિવસ આપવી. અથવા કાચા દિવેલનો જુલાખ આપ્યા પછી સાથે તોલો ૦ા, સાકર તોલો ૦ા અને ઉનાખ દાણા ૭ ઉકાળી તેનો કાવો દરરોજ પાવો; અને બોદારસિંગ તોલો ૧, કપૂર તોલો ૧, કલાઈસફેતો તોલો ૧, આમલસારો ગંધક તોલો ૧, પાપડીઓ કાથો તોલો ૧, અને પારો તોલો ૧ લેવો. તેમાંથી પારો વગરની ચીજો ઝીણી ખાંડી ચાળવી અને પારોને માખણમાં એકરસ થઈ જાય ત્યાંસુધી માખણ તોલો ૫ માં ઘુટયા પછી એ વાટેથી ચીજો થોડે થોડે નાખતા જવું અને ઘુટતા જવું. એમ તૈયાર કરેલ મલમને રાત્રે ખૂબ ચોળી સવારે ઊના અથવા ઠંડા પાણીથી નાહવું. દિવસે ચોપડવું ફાવે તો તડકે બેસી ચોપડવું. પરહેજ વાયકું, મરચું કે બીજી ગરમ ચીજ ખાવી નહિ; અથવા ગંધક, સંચળ અને બાવચાનો મલમ ઘી મધ્યે ચોપડવો; અથવા મનસીલ ૩ તોલો લઈ વાટી ઘીમાં કકડાવી ટાઢા પાણીમાં નાખી કાઢી લઈ તે ચોપડવાથી ખસ, વિસ્ફોટક વગેરે જાય. અથવા ગંધક ૧, સંચળ-૧ બાવચો-૩, લીંદી-પીપર-૧, મોરથુથુ-૧, મનસીલ-૧ા, બોદારસિંગ-૧ અને સિંદૂર ૧ તોલો લઈ તલના તેલ અને મીણના ઊના કરેલા મલમમાં મેળવી તે મલમ ચોપડવો. (કાઈ બાવચો અને મનસીલ અડધો અડધો તોલો એછો પણ લે છે.) અથવા આમલસારો ગંધક, મરી અને આંબાહળદર સમાન-ભાગે વાટી ચોપડવું. અથવા ગંધક અને માળવી બાવચો, અગર ગંધક, મોરથુથુ, પારો, બાવચો, મરી, રાજ અને આમળાં સરખે ભાગે વાટી તલના તેલમાં ચોપડવાથી ખસ મટે છે; તેમજ લુખસ પણ મટે છે. કુંવાડીઆનાં બીજને ઝીણાં વાટી કપડાથી ચાળી તેની ઘેટીના દૂધમાં ખીર કરી ચોપડવી. આ ખસને માટે દાદવિનાનો અકસીર ઉપાય છે. (૨) દાદર ઉપર પહેલો ઉપાય:— થતી દાદરને કાચાની દોરડીથી સારી પેઠે ચોળાને પછી ગુલાબકળાનાં પાંદડાંમાં મીઠું નાખી ઘુટીને તેનો રસ કાઢી દિવસમાં બે ત્રણ વાર ચોપડવો. બીજો:—રાઈનાં છાલાં કાઢી દહીંમાં ઘુટી પાતળું કરી ચોપડવું. ત્રીજો:—દિવસમાં બે ત્રણ વાર કાચાની દોરડી દાદર ઉપર ધસી ઉપર આમલસારો ગંધક ઝીણો વાટી ભભરાવવો. ચોથો:—દરાજને સવારસાંજ સારા સાણથી ઘોઈ લૂગડે લૂછી નાખી ઉપર ચુનાનું પાણી ચોપડવું. પાંચમો:—વાશી થુંક અથવા જીલ ઉપરનો મેલ અથવા બાજ-રીનાં લીલાં પાંદડાંનો રસ અથવા જીંથરી(કુતેલા)નાં પાંદડાંનો રસ દાદરને વઘૂરી તે ઉપર ચોપડવો. છઠ્ઠો:—એળાઓ દહીંમાં મેળવી ચોપડવો. સાતમો:—પાણીમાં મોરથુથુ મેળવી દાદર ઉપર ચોપડવું. આઠમો:—વજનાગ, ઝેરકચૂરો અને મોરથુથુ દહીંમાં ધસી ૧૪ દિવસ લેપ કરવો. નવમો:—સો વાર ઘોચેલા ઘીમાં રસકપૂર નાખી ખરલ કરી દાદર ઉપર ચોપડવું. દશમો:—આંબાનો ચુંદ તાજેજ ચોપડવો. અગીઆરમો:—પુલાવેલો ખડીઓખાર, ગંધક, લોખાન અને રાજ સરખે ભાગે લઈ વાટી ચાળાને મીઠા લિંબુના રસમાં ચોપડવું. બારમો:—કાળી રિંગણી (શાકની)નાં પાંદડાંના ૦ા શેર રસમાં ફેડવાનો દાઝ ઘુટી કાળી દાદર ઉપર ચોપડવું.

“અરીણુ બીજ કુંવાડ કે નવસાગર અર, ખેર; નિંજુરસમે ઘોલકે, કરો દાદસોં ખૈર.”

(૩) કોઢ ઉપર પહેલો ઉપાય:—ઉમરડાના ઝાડની હાંચડે સૂકાવેલી છાલ શેર આઠ તથા બાવચી શેર ૨ લઈ ઝીણી ખાંડી તેની ફાકી હમેશાં ૬ પૈસાભાર ફાકવાથી અઢારે જતના કોઢ અને ગલતકોઢ પણ જાય છે. પરહેજ અવશ્ય પાળવી. નહિ પાળે તો રોગ નહિ જાય. મિઠાઈ, મીઠું, હલવો, સાકર, ગોળ તથા ચીકણી વસ્તુઓ ખાવી નહિ. મોળું તથા મગ ખાવા. બીજો:—સરસિયું તેલ શેર ૧ અને મોરથુથુ શેર ૧ ઉકાળી ગાઢું કરી ખરલ કરી કોઢ ઉપર ચોપડવું. ત્રીજો:—હરિણની લીંદીઓ શેર ૫ નો પાતાલયત્રે ચુવો કાઢી દરેક કોઢ રગડી તે ઉપર ચોપડવાથી ઘોળો કોઢ જાય. ચોથો:—(કુદહરણ ચૂર્ણ) લીમડાનાં પાન, આવળનાં પાન, મીંદીઆવળ, હળદર, દારુહળદર, જીરું, ધાનડી, લીંબોળી, હરડાં, બહેડાં, આમળાં, એ અગીઆર ચીજો સમાન ભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી ટાઢા પાણીમાં ફાકવાથી અઢારે કોઢ જાય, બહેર જાય, રક્તપિત્ત જાય અને ઝંઝણી (ખાલી ચઢે તે) રોગ મટે.

x વાતદોષથી કાપાલિક, પિત્તથી ઔદુપર, કફથી મંડલ અને વિચરિયા, વાતપિત્તથી ઋક્ષ-

ઉપચાર—(૧) ગળો લગાડી ચારંવાર લોહી કાઢવું. (૨) ખેરની અંતરજાલ, ત્રિફળાં, કડવા લીમડાની જાલ, કડવાં પડવળ (પંડેળાં), ગળો અને અરકુસીનાં પાંદડાંનો કાઢો કરી આખો; એટલે સર્વ કુષ્ઠ (કેદ) દૂર થાય છે. (૩) આમળાં અને ખેરની અંતરજાલનો કાઢો કરી, તેમાં આવશીનું ચૂર્ણ ૩ માસા મેળવી પાવાથી ઘોળો કોઢ દૂર થાય છે. (૪) ખેરનાં પંચાંગ (મૂળ, પાંદડાં, ફૂલ, જાલ અને ફળ) નો કાઢો કરી રાખવો. તેનાથી સ્નાન, પાન, ભોજન, ઉદ્વર્તન (મર્દન) અને લેપ કરવાથી સર્વ કોઢ દૂર થાય છે. (૫) શુદ્ધ ગંધક, પારો, મનશીળ, હરતાળ, મરી, હળદર, આંખાહળદર, સિંદૂર, મોરથુથુ, કુંવાડીઆનાં ખીઆં, ખાવચો, જીરું અને કડુજીરું, એ તેર ઔષધ-નું આરિક ચૂર્ણ કરી તેમાં લીમડાનો રસ અને લી નાખી લોખંડના તાવેતાએ ૪ પહોર સુધી ઘુંટવું. પછી ચોપડવું; એટલે દદ્રૂ, પામા, કંડૂ પ્રત્યાદિ રોગ સારા થાય છે. (૬) ઘોળી ગોકણી (ગરણી)નાં મૂળ પાણીમાં ધસી લેપ કરવો; તેથી શ્વેત કોઢ દૂર થાય છે. (૭) લીંડીપીંપર, જાંઘ, હીરાકસી, વાવડીંગ, મનશીળ, ગોરોચન અને સિંધવને ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો; એટલે શ્વેત કોઢ દૂર થશે. (૮) કોકોલી, કુંવાડીઆનાં ખીઆં, કોષ્ઠ અને લીંડીપીંપર એ બોકડાના મૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો એટલે ઘોળો કોઢ દૂર થશે. (૯) લાખ, વિશેષ ધૂપ (ગંધખીરોજ), કિંવા વાવડીંગ, હળદર, દારુહળદર, ઘોળા સરસવ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, મૂળાનાં ખીઆં અને કુંવાડીઆનાં ખીઆં, એ સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરવું; અને કુદ, કરોળિયા, કિટિલકુષ્ઠ તથા ખરજવા ઉપર પાણીમાં અથવા બોકડાના મૂત્રમાં લેપ કરવો. (૧૦) મનશીળ, હીરાકસી અને મોરથુથુ, ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો. તે કિટિલ, વિસર્પ (રતવા) અને સર્વ કોઢનો નાશ કરે છે. (૧૧) ધંતુરાનાં ખીઆં અને સિંધવનો પાણીમાં કલ્ક કરી, સરસવના તેલમાં પચન કરી, તે તેલ વૈપાદિક કોઢ એટલે જેના યોગે હાથ-પગ ફાટી ચીરા પડે છે તે ઉપર ચોપડવું. (૧૨) કુંવાડીઆનાં ખીઆં, આમળાં, રાળ અને થોરીઆનું દૂધ, એ કાંજમાં વાટી તેનો દદ્રૂ નામના કોઢ ઉપર લેપ કરવો. (૧૩) હિંગજોક, ગંધક, પારો, લીંડી-પીંપર, વછનાગ, વાવડીંગ, હળદર, ચિત્રક, મરી, હરડે, સુંઠ, નાગરમેથ, સમુદ્રશીલુ, ખાવચો, કડુ, ગરમાળો અને કુંવાડીઆનાં ખીઆં, એ પદાર્થો સમભાગ લઈ તેનો લીમડાના રસમાં ખરજ કરવો. તેનો લેપ કરવાથી દદ્રૂ, ખરજ, વિસર્પ (રતવા), લૂના, ભગંદર અને મંડળકુદ, એ સર્વનો જલદી નાશ થાય છે. (૧૪) પારો, ગંધક અને નાગકેસર સરસવના તેલમાં ખરજ કરી શરીરે ચોળવું; એટલે સર્વ કુષ્ઠોનો નાશ થાય છે. (૧૫) કરંજનાં ખીઆં, કોષ્ઠ અને કુંવાડીઆનાં

જિહવ, વાતકફથી વિપાદિકા, સિંધ, એકકુદ, કિટિલ, ગજચર્મ અને અક્ષસક; પિત્ત અને કફથી દદ્રૂ, પામા, વિરકોટક, ચર્મદલ, પુંડરીક અને શતાર અને ત્રિદોષથી કાકણ કોઢ ઉત્પન્ન થાય છે. ચિત્રી વાતિક, પૈત્તિક અને શ્લેષ્મિક છે. જે કોઢ રસમાં પ્રાપ્ત હોય તે અંગમાં વિવર્ણતા અને રક્ષતા હોય છે તથા પસીનો બહુજ આવે છે. લોહીમાં પ્રાપ્ત થયા પછી ખાજ તથા રસી થાય છે. માંસમાં જવા પછી માંસ પુષ્ટ દેખાય છે. શોષ, શરીરમાં કર્કશતા, મોટા મોટા ફેડાકા તથા સોષ લાગવા જેવી તીવ્ર વેદના થાય છે. મેદમાં પ્રાપ્ત થયા પછી ચાત્રવાની શક્તિ નષ્ટ થાય છે તથા ધા ફેલાય છે. હાડકાં તથા મજ્જામાં પ્રાપ્ત થયા પછી નાક ખેસી જાય છે, આંખ લાલ થઈ જાય છે અને ધામાં ફોગ પડે છે. શુક્રમાં પ્રવેશ કરવા પછી જે સંતાન પેદા થાય તેને પણ કોઢ થાય છે. રસ, લોહી અને માંસમાં પ્રાપ્ત થયેલા તેમજ વાતકફથી થયેલા કોઢ સાધ્ય છે. મેદમાં પ્રાપ્ત થયેલ તેમજ બે દોષથી ઉત્પન્ન થયેલા કષ્ટસાધ્ય કહેવાય છે. મજ્જા અને અસ્થિમાં પ્રાપ્ત થયેલા તેમજ ત્રિદોષથી થયેલ અસાધ્ય છે. સિંધ, એકકુદ, ગજચર્મ, વિપાદિકા, કિટિલ અને અક્ષસક વાત તથા કફથી થયેલા હોવાથી સાધ્ય છે. વાતદોષથી થયેલ કોઢ કાળા અથવા લાલ, રક્ષ અને વેદનાયુક્ત હોય છે. પિત્તથી થયેલ હોય તેમાં દુર્ગંધ, દાદ, લીનાપણું, લાલ અને આવયુક્ત હોય છે. કફથી થયેલામાં સ્નિગ્ધતા, ખાજ, શીતળતા અને ભારીપણું હોય છે. બે દોષથી થયેલ કોઢમાં બેનાં લક્ષણ તથા ત્રિદોષજનિતમાં ત્રણેનાં લક્ષણ બેમાં આવે છે. ફાટેલા અંગવાળા, લાલ નેત્રવાળા, સ્વરજંગવાળા તથા વમન વિરેચનાદિ પંચ કર્મ જેને ગુણ ન કરે તેને કુદ નષ્ટ કરે છે.

ખીઆં ગોમૂત્રમાં વાડી લેપ કરવો. તે કુષ્ઠ ઉપર પ્રથમ છે. (૧૬) ઘોળી કરેણીનો રસ, વાવડીંગ અને ચિત્રકમૂળની છાલ, એ તેલમાં નાખી કઢવી તે શરીરે ચોપડવું. (૧૭) ત્રિફળાં, વાવડીંગ અને લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ મધમાં ચાટવું; એટલે કોઠ, કૃમિ, પ્રમેહ, નાડીવણ અને ભગંદરનો નાશ થાય છે. (૧૮) પારો, ગંધક, એની કળલી સરસવના તેલમાં ખરલ કરી પછી ભાંમરાના રસમાં ખરલ કરી લેપ કરવો; એટલે સર્વ કુષ્ઠોનો નાશ થાય છે. (૧૯) ઘોળી કથોરનાં મૂળ, કોઠ અને કરંજની છાલ, દારુહળદર અને જાંબનાં પાંદડાંનો લેપ કરવો. (૨૦) શિલાજિત, કપિલો, જોડીમધ, ફટકડી, રાજ અને મનશીલ, એ દરેક ૪ તોલા લઈ, તેને માખણમાં ખરલ કરી સાવ-વાળા કુષ્ઠ ઉપર લેપ કરવો. (૨૧) ખેરના જાડ નીચે ખાડો કરીને તેમાં વાસણુ રાખી ખેરનું મૂળિયું છુંદી તે ઉપર અગ્નિ કરવો એટલે તેનો રસ ઝમે છે; તેમાં આમળાનો રસ અને મધ નાખી આપવો. તે કોઠનો નાશ કરે છે અને રસાયન પણ છે. (૨૨) લીમડાનાં ૧૦૦ પાંદડાં, લિંબોળાઓ, આમળાં, વાવડીંગ અને બાવળીનો કલ્ક પ્રાશન કરવો. (૨૩) મોરથુથુના પાણીમાં સાત વખત માલકાંકણીનું તેલ પચન કરવું. તે શરીરે ચોપડવાથી ઘોળો કોઠ જાય છે. (૨૪) વળતેલ:—સાતવીણ, કરંજ આકડો, જાંબ, કરેણ, થુરીઓ તથા સરસડાના જાડનાં મૂળાં, તેમજ ચિત્રક અને રાનમોગરીનાં મૂળાં, કરંજનાં ખીઆં, હરડાં, બહેડાં, આમળાં, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, હળદર, દારુ હળદર, સ્વેત સરસવ, વાવડીંગ અને કુંવાડીઆનો ગોમૂત્રમાં કલ્ક કરી તેમાં તેલ સિદ્ધ કરવું. એ શરીરે ચોપડવાથી કોઠ, નાડીવણ તથા દુષ્ટવણનો નાશ થાય છે. x

સફેદ કોઠ ઉપર:—સોમલનાં ફૂલ મુનકામાં ગળાવી ઉપર બકાન લીંમડી, લીંમડો, દાંતી-મૂળ, ચિત્રકમૂળ તથા ભોરિંગણીના મૂળનો કઠાથ પીવરાવવો. તેમજ હરતાલ, બાવળી, સોનાગર તથા મનશીલને ગોમૂત્રમાં ચાર પ્રહર ખરલ કરી સોગદી કરી રાખવી. આ સોગદીને ગોમૂત્રમાં ઘસી લગાડવી. પથ્થ:—ચણાના ખાખરા તથા ઘી, મગની દાળ, ઘોળું સિંધાવણુ નાખેલું હોય તેવી પાવી. દૂધ, દહીં, માખણ છાશ ટાંઈ પણ ન ખાવું. ધી ખૂબ ખાવું તો ૪૦ દિવસમાં અવશ્ય મટે છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌંમાં:—કાસુંદરો-૭, કોશિંગ-૨, ખેર-૨, ૧૩, ગરણી-૧, ગરમાળો-૧, નાગરવેલ-૪, મજી-૬, લીમડો (કડવો)-૨૩, ૩૪. રંકતકુષ્ઠ માટે:—મંદાર-૨. સિદ્ધમકુષ્ઠ માટે:—સહદેવી-૭. મહાકુષ્ઠ માટે:—કડવી કવલ-૪. મંડળકોઠ માટે:—ચિત્રક-૧૧.

ખરંજ, ખસ, દાદર ઇત્યાદિક ઉપર ઉપચાર:—(૧) પારો, ગંધક, કાથો, મોરથુથુ, પાપાણુબેદ અને મુરદારશિંગ એ સમભાગ, અને એથી ચોગણું ઘી લઈ તાંબાના વાસણમાં ખરલ કરી તે ચોપડવું; એટલે ખરંજવાં, ખસ, દાદર, વિરંદોટક, નાયટાં (ચાંદાં) અને ખસ દૂર થાય છે. (૨) આમલસારો ગંધક અને મરી, એનાથી ચોગણું ઘી લઈ તાંબાના વાસણમાં ખરલ કરી તેનો લેપ ત્રણ દિવસ કરવો અને લેપ કર્યા પછી કેટલીક વાર તડકામાં બેસવું. (૩) નાળીએરની કાચલીનું તેલ પાડી લેપ કરવો; એટલે ખરંજવું અને દાદરનો નાશ થાય છે. (૪) ચંદનતેલ, લિંબુનો રસ તથા કપૂરનો ખરલ કરી તે ચોપડવું. (૫) આમલસારો ગંધક, કપૂર, ટંકણુખાર અને કિંચિત્ મીણને કોપરેલમાં ખરલ કરી તે મલમ ચોપડવો; એટલે ખસ અને દાદરનો નાશ થાય છે. (૬) મુરદારશિંગ અને પુલાવેલી ફટકડીને એકત્ર કરી શતધૌત (સો વખત ધોવેલા)

x આ ઉપરાંત પંચનિંબક અવલેહ, સ્વાયંભૂ ગુગળ, એકવિંશતિકો ગુગળ, અમૃતભક્ષા-તક અવલેહ, મહાભક્ષાતક અવલેહ, મજીટાદિ ક્વાથ, તાલકેશ્વર રસ, ગલિત કુષ્ઠાદિ રસ, માણિક્ય રસ, પંચતિક્ત ઘૃત, ખદિરાટક કષાય, ગંધક રસાયન, આરોઅવર્ધની, ખદિરાદિ વટી, ખદિરાસવ, કુષ્ઠ કાલાનલ રસ, હરતાલ ભસ્મ વગેરે ખાવા અપાય છે. કુષ્ઠ કાલાનલ તેલ, આરગ્વધાદિ તેલ, કરવીર તેલ, કચ્છરાક્ષસ તેલ, સોમરાજી ઘૃત, ચિત્રક તેલ, ગંધકાદિ લેપ, ગુંબદિ લેપ, ચક્રમર્દિ લેપ, કંદર્પસાર તેલ વગેરે ચોપડવા માટે તથા મર્દન કરવા માટે અપાય છે. ચોપડીઆદિ બાળપણમાં લાવી રોગ કાઢી નાખવા અપાય છે.

ધીમાં ખરલ કરી તે ચોપડવું. (૭) ચતુર્થી વીમાં રસકપૂર ખરલ કરીને ચોપડવું; એટલે ખરજવાં, ખસ, દાદર, ખોડો, નાખટાં અને ચળનો નાશ થાય છે. (૮) પારો અને ગંધકની કળલી માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવી (૯) કંકોલ, ગેર, કોષ્ઠ, મોરથુથુ, જીરું અને મરી, એ દરેક તોલો તોલો; મનશીલ, ગંધક અને પારો એ ૭ ૭ તોલા; તથા લી ૨૦ તોલા લઈ તાંબાના વાસણમાં નાખી ખરલ કરવો. એનો ત્રણ દિવસ લેપ કરવો, એટલે તીવ્ર ગજકર્ણની વ્યથા પણ દૂર થશે. (૧૦) ચણોડી, ચિત્રક, ચંખલરમ, હળદર, ધરો, હરડે, કલગારી, થુરીઓ, સિંધવ, કુંવાર, નાગરમોષ, આકડાનું દૂધ, ધુંવાસ, પારો, બાવચો, કુંવાડીઓ, વાવડીંગ અને મરીને મધમાં ઘુંટી લેપ કરવો; એટલે કંડૂ અને દાદરનો નાશ થાય છે. (૧૧) ધરો, હરડે, સિંધવ, કુંવાડીઆનાં ખીઆં, અજવલો અને કાંજ એકત્ર કરી વાટી લેપ કરવો; એટલે ત્રણ લેપથી બદ્ધમૂલ એવાં દરદ અને કંડૂનો નાશ થાય છે. કુબ્જરોગ ઉપર લગાવેલાં અથવા ચોપડેલાં ઔષધો ખીજો દિવસે અરિહાં લગાવી સાફ ઘોષ નાખવાં; અને પછી તેના ઉપર ઔષધો ચોપડવાં. (૧૨) ગંધક, ટંકણખાર, માયફળ (માયા) અને કપૂરને મેંદીના દૂધમાં ખરલ કરી ચોપડવાં. (૧૩) આવળનાં અથવા કુંવાડીઆનાં ખીઆં, લસણ અને કડવા લીમડાનાં પાંદડાંને તેલમાં શેકવાં. બળી જાય એટલે તેનો મલમ કરી ચોપડવાં. *

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌમાં:—ખરજ માટે:—આંબાહળદર-૧, ઇંદ્રજવ,-૨૨, કેતકી-૧, કેશિંબ-૩, ખસખસ ક (અરીણુ)-૧૦, ગજકર્ણી-૪, ચિત્રક-૧૩, નાગચંપો-૩, પીલુ-૬, મરી-૨, મુગવેલ-૧, ૨, મોરવેલ-૧, વાપુંબા-૧. ખસ માટે:—અરકુસી-૬, આમળાં-૫, આંબા-હળદર-૧, ઉંડણુ-૩, કડવી કવઠ-૨, કણ્ઠી-૨, કરમદી-૨, કેશિંબ-૨, ખરશિંગી-૩, ખરસાંણી-૫, ગરમાળો-૧, ૫, ગુગળ-૮, ચિત્રક-૧, ૭, ચિત્રો-૭, તુવેર-૨, ધંતુરો-૧૨, ઘેળો ચંપો-૭, નાગચંપો-૩, નાળીએરી-૧૦, ૧૧, નિંબારા-૧, પીંપળો-૫, પીળો ધંતુરો-૯, બાવચી-૧, ૨, માલકાંકણી-૨, મુગવેલ-૧, ૨, મેંદાશિંગ-૩, મોરવેલ-૧, લીમડો (કડવો)-૩, ૧૨, ૧૫, શિરદોડી-૫, મુખડ-૨, સોપારી-૮. દાદર માટે:—અઘાડી-૫, એરંડો-૬, કાસુંદરો-૧, ૭, ડીકા-માલી-૨, કુંવાડીઓ-૩, ખાખરો-૨, ખાજકોલતી-૩, ગજકર્ણી-૨, ગરમાળો-૧, ગવર-૧, ગુગળ-૮, ચંબેલી-૨, જાનવેલ-૨, તુલસી-૮, ૧૪, યુવર-ત્રણ ધારીઓ-૬, નાગદમની-૩, નાળીએરી-૧૦, પારિજાતક-૭, પેપૈયો-૧, પુદિનો-૫, ખેળ (હીરાખેળ)-૧, ભીલામો ૨૨, ભોંયમગ-૧, મીંદીઆવળ-૩, લસણ-૧૯, વજનાગ-૫, વાપુંબા-૧. શરદીથી શરીરને ખરજ આવે તે માટે:—ઉંદરકની ગ-૪.

જુઓ ગોંધૌમાં ખરજ (ચેળ) જવા માટે:—જાણુ-૪. જુઓ પ્રાં ઔં માં દાદર માટે:—દરિણુ-ગુંગ-૪. સડેલા કુક (કોઠ) માટે:—અસ્થિવર્ગ-૪. ખરજ (ચેળ) જવા માટે:—ગોરોચન-૪, સમુદ્રશીણુ-૪, દરિણુગુંગ-૪.

જુઓ અનુભૂત ઔષધ:—દાદર માટે ઔષધિક્રિયાના મલમપ્રયોગની ટીપમાં-નં. ૧૨, ૧૩, ૧૬, ૨૭, ૩૪. ખસ માટે:—નં. ૩૦-૩૬.

ખરજવા ઉપર ઉપચાર:—x (આ રોગ હાય અને પગ ઉપર પ્રથમ ખરજયુક્ત ઉપખ

* આ સિવાય તજ્જગરમી (વેપાદિક) આદિ ઉપર કેટલાક ઉપચાર મં પહેલ્યે ક્ષુદ્ર રોગમાં આપ્યા છે માટે તે ત્યાં જોવા.

x સંગ્રહિત ઉપચાર:—(૧) ભેંસના શિંગડાની સંપુટમાં ખાખ કરી આકડાનાં પીળાં પાંદડાંની રાખમાં મેળવી લૂગડાથી ચાળી ગાયના ઘીમાં મલમ કરી ચોપડવો. (૨) મનુષ્યનાં હાડકાં તથા શેળાના કાંટાની સંપુટથી કચેલી ખાખ અને કેરડાના કોલસાનો ઘીમાં મલમ કરી ચોપડવો. (૩) શેળાના કાંટાની ખાખ, કેરડાના કોલસા અને થોડું મોરથુથુ સો વાર ઘોચેલા ગાયના ઘીમાં મેળવી ચોપડવું. (૪) કાચકાંતી અંદરની મીંતે, પુલાવેલું મોરથુથુ અને આમલસાર ગંધકને લિંબુના રસમાં ખરલ કરી ચોપડવું. એમ ચાર પાંચ દિવસ ચોપડ્યા પછી ઉપર હીરાદખણ અને આમડાની રાખ ચોપડવાં. (૫) ગામદી ગાડાના પૈડામાંની મરી, ઘોડાનો બાળેલો નખ અને એરં-

થઇ, લોહીને દૂષિત કરી ઉપર ને ઉપર પ્રસરતો જાય છે. એમાં અતિશય દાહ અને ખરજ હોય છે. એને મહારાષ્ટ્ર ભાષામાં “ઇસખ” કહે છે.) (૧) ઘેટાની લીંદીઓનું પાતાળયંત્રવડે તેલ પાડી ચોપડવું. (૨) મેરથુથુ અને કળાયુનો એકત્ર કરી લેપ કરવો. (૩) ગાયના મૂત્રમાં રોજ પગ ઘોઘ નાખવા. (૪) બિલામો અને રાજ તેલમાં કઢવી તે તેલ ચોપડવું. (૫) શતધૌત ધૂતમાં મેરથુથુ, મુરદારશિંગ અને કપીલો, એ થોડું થોડું નાખી તાંબાની કથરોટમાં તાંબાના વાસણ-વડે ખરલ કરી તે ચોપડવું. (૬) શતધૌત લીમાં રસકપૂર ખરલ કરી ચોપડવું; એટલે ખરજવું, ખસ, જાદર, આંદી, ખોડો, ફાદલા, ઉંદરી વગેરેનો નાશ થાય છે. (૭) ગાજર પીસી કિંચિત્ મીઠું નાખી તેને જરા બાફ આપી તે ખરજવા ઉપર બાંધવું. એ પ્રમાણે ૩ દિવસ કરવું. (૮) કુંવાડીઆનાં ખીઆં ૪ ભાગ, બાવચો ૨ ભાગ અને ગાજરનાં ખીઆં ૧ ભાગ લઈ ગોમૂત્રમાં આઠ દિવસ પલાળી રાખવાં. પછી તેનો લેપ કરવો; એટલે ત્વરિત ગુણ આવે છે. આ ઔષધમાં ઉપરાઉપરી ગોમૂત્ર નાખી સૂકાવા ન દીધાથી વર્ષાખર ટકે છે. (૯) પિત્તપ્રાપડો, હરતાલ અને વછનાગને સમભાગે જૂના લીમાં ઘસી ચોપડવાં. (૧૦) મનશીળ, રસકપૂર, નેપાળો અને ગંધક એ એકેક ભાગ, પુલાવેલું મેરથુથુ અર્ધો ભાગ તથા એ બધાં ઔષધોથી દુપ્પટ આકડાનું દૂધ અને દૂધથી બમણું માખણ લઈ કાંસાના વાસણમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૧૧) વેંગળુ શેડી લેપ કરવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌંમાં:—અઘાડી-૫, અરલુ-૯, કપૂર-૩, કલગારી-૧૦, કાળીજીરી-૮, કુંવાડીઓ-૧, ૭, ખજૂરી-૩, ખાખરો-૭, ખીજડો-૧, ગાજર-૧, ગૌરીનો ફણો-૨, જાન-વેલ-૧, ધરો-૩, પારિજાતક-૨, પેંડકુંળી-૧, બીલામો-૨૧, રતાંદળી-૮, વડ-૧૪, શરપુંખો-૩, સિવણુ-૧, સુગ્રીણુ-૧.

જુઓ પ્રાં ઔં માં:—ખરજવા માટે:—મધેડાની લીંદ-૨.

પથ્થ:—જવ, ઘઉં, ચોખા, ઘી, મગ, તુવેર, મસુર, પડવળ (પંડોળાં), લસણ, ચાકવત (ટાંકો), ગલકાં, કડવા પદાર્થ. અપથ્થ:—પરસેવો કાઢવો, મૈથુન, શેલડી, ગોળ, દહીં, દૂધ, ખાટા પદાર્થ, તલ, અડદ, મધ અને ભાત.

૧૯-કંઠમાઝ, અપચી અને લાપોટીં

ગંડમાલાની સંપ્રાપ્તિ—નાના ખોર જેવડી, મોટા ખોર જેવડી અને આમળા જેવડી ગાંઠો, કાંખ, બાહુમૂળ, ખોચી અને ગળું એવા ઠેકાણે, કફથી મેદ દુષ્ટ થઈ જાય છે તેને ગંડમાલા (કંઠમાળ) કહે છે. તે ગંડમાલા ધણીક ગાંઠોએ યુક્ત હોઈ ધણા કાળે કરી હલકી પાકદશા પર જાય છે એવું જાણવું. પૂર્વોક્ત ગંડમાલાની ગાંઠો કેટલીક પાકી પુરી વહે છે; અને નહિ જેવી થઈ ફરી ખીજ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેનો સંબંધ ધણો હોય છે, એ રોગને અપચી કહે છે. x

હીઉં તેલ મેળવી ચોપડવું. (૬) ડામર ચોપડી ઉપર પાટો બાંધી એ પાટો પંદર દિવસ સુધી છોડવો નહિ, તેમ દરદને પણ પાણીથી પલાળવું નહિ. (૭) પારા ગંધકની સમાનભાગે કરેલી કાજળી તોલા ૨, મેરથુથુ તોલા ૧ અને સોનાગેર તોલા ૧ વાટી ગાયના સો વખત ઘોચેલા લીમાં મલમ કરી ચોપડવો. કોઇ કોઇ એમાં રસકપૂર તોલા ૦.૧, મનસીલ તોલા ૦.૧, શંખજીરં તોલા ૧, લિંગ તોલા ૦.૧, લોદર તોલા ૦.૧ અને વાંસકપૂર તોલા ૧ વધારે મેળવે છે.

x ગળામાં વૃષણ જેવી એક ગાંઠ હોય તે ગલગંડ, નાની નાની કેટલીક થાય તેને ગંડ-માળા, તેમાંથી પાકે, ફૂટે, મટે તથા પુનઃ થાય તેને અપચી કહે છે.

ગલગંડ ૩ પ્રકારના થાય છે. કાળી શિરાથી વ્યાપ્ત, તીક્ષ્ણ, પીડાયુક્ત અને કઠણ હોય તે વાતજ; સ્થિર, ત્વચાના સમાન વર્ણવાળો, ભારી, ખાજયુક્ત, શીતળ, મોટો અને મંદ પીડાયુક્ત હોય તે કફજ; તથા જે ગલગંડ નરમ, પાંડુવર્ણ, દુર્ગંધયુક્ત, ખાજવાળો, પીડારહિત અને પાંડીની સમાન લટકતો રહે તે મેદ સંબંધી જાણવો. ગલગંડનો રોગ એક વર્ષ પછી અસાધ્ય થાય છે. અપચી જે ઉપદ્રવરહિત હોય તે સાધ્ય છે; પણ જેની સાથે પીનસ, પાર્શ્વશૂળ, ઉધરસ, તાવ તથા વમન થયા કરે તે અસાધ્ય રોગ જાણવો.

ગલગંડની સંમણિ:—બોચી, ગળું અને હડપચી, એની સંધિના ઠેકાણે જણાય જેવી પ્રતિ-
રૂપ સોળે થવા લાગે છે; અને તે સોળે નાનો અથવા મોટો હોય છે તેને ગલગંડ કહે છે. તે
મલગંડ વાયુ અને કફ ગળાને ઠેકાણે દુષ્ટ થવાથી થાય છે.

ગંડમાળા પર ઉપચાર:—(૧) આકડાના દૂધમાં હીરાકસી ધસી લેપ કરવો. (૨) લીમડાના
રસમાં વછનાગ ધસી લેપ કરવો. (૩) કડવી પાકેલી તુંબડીમાં પાણી નાખી રાખી પછી તે પાણી
૭ દિવસ સુધી પાવું. (૪) ચિત્રક, બીલામો, હીરાકસી અને ઘેરનાં મૂળ આકડાના દૂધમાં વાટી
લેપ કરવો. (૫) કંચનારના ઝાડની છાલનો કાઢો કરી તેમાં સુંકેલું ચૂર્ણ નાખી આપવો. (૬)
વાયવરણાની છાલનો કાઢો કરી તેમાં મધ નાખી આપવો. (૭) એરંડમૂળ અને ખાખરાનાં મૂળ
ચોખાના ધોવરામણમાં ધસી લેપ કરવો. એનાથી ગલગંડ પણ દૂર થાય છે. (૮) કડવી
તુંબડીનો રસ તથા સરસિયું એકત્ર કરી દેવતા પર કઢવી રસ બળી જાય એટલે તે તેલ લઈ
ચોપડવું. (૯) શરપુંખાનાં મૂળ અને હળદર ગાયના દૂધમાં ધસી લેપ કરવો. (૧૦) કડવા સર-
ગવાની છાલ અને ઇંદ્રવરણાનાં મૂળની છાલ સમભાગ એકત્ર ફૂટી તે બૂધી હોકામાં પીવી. (૧૧)
આકડાનું દૂધ, સિંધવ, સમુદ્રફળ અને ખાખરાનાં બીઆં, એ સર્વને લીમડાના રસમાં ખરલ કરી
ચોપડવાં. (૧૨) મૂળાનાં બીઆં, સરસવ, સરગવાનાં બીઆં, સણુનાં બીઆં, જવ અને અળશી,
એ ખાટી છાશમાં વાટી ચોપડવાં; એટલે ગંડમાલા અને ગલગંડનો નાશ થાય છે. (૧૩) બોંય-
ચંપાનાં મૂળ, ઝેરકોચલાનાં બીઆં અને વછનાગ ટુંડા પાણીમાં ધસી લેપ કરવો. આ લેપથી ખેંચ
લાગે છે. એથી કરી ગંડમાલા, ગલગંડ કિંવા કોઈ પણ ગાંઠ તુરંત બેસે છે. પુટેલી ગાંઠો ભરાઈ
આવવા માટે મલમની પટ્ટીઓ લગાવવી. (૧૪) ચંદન, હરડે, લાખ, ઘોડાવજ અને કકુથી તેલ
સિદ્ધ કરી પ્રાશન કરવું; એટલે અપચીનો નાશ થાય છે. (૧૫) ગરમાળાનાં મૂળ ચોખાના ધોવરા-
મણમાં વાટી સુંધવાં તથા તેનો લેપ પણ કરવો. (૧૬) કળથી અને મરીનો કાઢો આપવો.* ÷

વિશેષ ઉપચાર જુઓ:—વનૌંમાં—આકડો-૧૫, ઇંદ્રવરણા-૧૪, ઉંખરો-૨૪, એરંડો-૨૪,
કડવી દુધી (તુંબડી)-૪, કણ્ઠી-૩, કપાસ-૪, કપૂરભેંડી-૬, કલગારી-૩, કળથી-૨, કંચનાર-૧, ૪,
કુકરપાડનો વેલો-૪, ગરમાળો-૬, ગોરખમુંડો-૨, ચણોડી-૨૧, છયાપોનો-૧, પીલુ-૬,
અલ્હદી-૨, ભારંગી-૪, બીલામો-૭, ભુંચશિરડ-૩, મૂળા-૧૦, રીસામણી-૧, વછનાગ-૧,
વાયવરણો-૩, ૧૪, વાંકેરી-૩, વિંછુડા-૨, શરપુંખો-૪, સરગવો-૭, સદેવી-૫. અપચી માટે:—
કપાસ-૪, કલગારી-૨, કુંવાર-૨, દેવદાર-૩, રીસામણી-૧, વાયવરણો-૩, સરસવ-૨.

કંડમાળા માટે જુઓ અનુભૂત ઔષધ ઔષધિક્રિયાના મલમપ્રયોગની રીતમાં-નં. ૨૧.

ગલગંડ ઉપર ઉપચાર:—(૧) હરતાલ ગોમૂતમાં ધસી લેપ કરવો. (૨) ચુનો, ગોળ અને
ધુંવાસ એકત્ર કરી લેપ કરવો; એથી કરી ગાંઠની સ્ત્રજ પણ દૂર થાય છે. (૩) ધંતુરાનાં પાંદડાં વાટી
તેમાં ચુનો મેળવી તે ઉપર બાંધવો.

* (૧) ઘોળી ગરણીનું મૂળ, ત્રુંસડાનું (ઇંદ્રવરણાનું) મૂળ, ઘોડાવજ, દેવદાર અને સરસવનું
મૂળ, એ ગોમૂતમાં ધસી લેપ કરવો. (૨) મગ શેર વા આકડાના દૂધમાં દિવસ ૭ બીજવી જાયામાં
ચૂકવી ધીમાં મલમ કરી લગાડવાથી કંડમાળા અને હૈયાહોળી આદિ દરદો જાય.

÷ પ્રકરણમાં આપવા ઉપરાંત કંચનાર, ગુગળ, વિડંગ અરિષ્ટ, સોમલનાં ફૂલ, ગંડમાળા કંડન
રસ, ત્રિગુણાખ્ય તામ્રયોગ, ત્રિકલા ગુગળ વગેરે ખાવા માટે અપાય છે; તથા ગુંગલિ તેલ, ચંદનાદિ
તેલ, તુંબી તેલ, સિંદૂરાદિ તેલ, ગંધકાદિ લેપ વગેરે ચોપડવા માટે અપાય છે તથા કડવા તુરીઆનો
રસ લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ મેળવેલો, લીમડાનું તેલ, ઘોડાવજ અને દાંતીમૂળનું ચૂર્ણ તથા નગોડની
જડને પાણીમાં ધસી તૈયાર કરેલું પાણી વગેરે નાકમાં નાખવા માટે અપાય છે.

મનુષ્યની ખોપરીને બહુજ બારીક ખાંડી પછી માંખીની વિષ્ઠા (માંખી જે દોરીના ઉપર
બેસી હગાર મૂકે છે તે) સમાન ભાગ મેળવી મનુષ્યના મૂત્રમાં ખરલ કરી જ્યારે બહુજ ચેપદાર
(ચીકણું) થઈ જાય ત્યારે કપડા ઉપર ચોપડી ગાંઠ પર બે ત્રણ વાર લગાડવાથી ગલગંડ બેસી
જાય છે. અનેક પ્રકારની ગાંઠો આ ઔષધિથી બહુજ થોડા સમયમાં સારી થઈ જાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—ઉંચરો-૧, કડવી દુધી (તુંબડી)-૧, કાકડી-૫, ખાખ-૨-૪, જાપોતો-૧, જેઠીમધ-૧૭, ધંતુરો-૧, ૬, પારિજાતક-૩, પાણકુંભ-૧, મૂળા-૧૦, રીસામણી-૧, વજનાગ-૧, વાયવરણો-૩, ચિરદોડી-૧, સોપારી-૬. કફ ગલગંડ ઉપર:—દેવદાર-૨. વાતગલગંડ માટે:—જળજળવો-૨, સમેરવો-૫.

જુઓ પ્રાં ઓં માં:—સાપોટીઆ માટે-સાખરસીંગ-૧. અપચી માટે સાખરસીંગ-૭.

પૃથ્થુ—જૂની રાતી ડાંગર, જવ, મગ, પડોળાં, સરગવો, કારેલી, શેલડી; તથા રક્ષ, તીખા અને અમિદીપક પદાર્થ. અપૃથ્થુ-દૂધ અને શેલડીથી જે પદાર્થ થાય છે તે, મિષ્ટાન્ન, ખાટાં, મધુર, જડ અને કફકારક અન્ન.

૨૦-ગઠતી (શોષરોગ)

કારણ અને લક્ષણ:—શોષરોગ એ ક્ષયનોજ બેદ છે. (૧) અતિ બીસેવનથી, (૨) શરીરના વસ્તુ કિંવા આગંતુક વસ્તુથી, (૩) રસ્તે ધણું ચાલવાના શ્રમે કરી, (૪) શરીરને ધણી મહેનત પડ્યાથી, (૫) શરીર જર્જરીભૂત થવાથી અને (૬) કોષ પશુ પ્રકારનો શોક થઇ તેનાથી થયેલો, આ પ્રકારે જ જાતનો શોષરોગ જાણવો. રસાદિ ધાતુનું શોષણ થઇ શરીર ક્ષીણ થાય છે તેને પણ શોષ કહે છે.

ઉપચાર—(૧) જેઠીમધ, આમળાં, લવંગ, ખડીસાકર અને ધાણાનો કાઢો આપવો. (૨) ડાંગરની ધાણીનો કાઢો આપવો. (૩) વાવડીંગ, આમળાં અને જેઠીમધનો કાઢો આપવો. (૪) પિત્તપાપડાનો કાઢો આપવો. (૫) કોષ, જેઠીમધ, નીલકમળ અને વડની કુંખોનું ચૂર્ણ કરી મધ નાખી ચાટણુ કરી તે ઉપરાઉપરી ચાટતાં જવું; એટલે તૃષા શાંત થશે. (૬) આમલકાદિ ગુટિકા—આમળાં, કમળ, કોષ, મરમરા (ચોખાની ધાણી) અને વડની કુમળી વડવાઇઓની કુંખોનું ચૂર્ણ મધમાં મેળવી ગોળી કરી મોઢામાં રાખવાથી તરસ છીપી મોઢામાં અમી રહે છે.*

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—આલુ-૩, ડાંગર-૬, દાડમ-૧૩, પિત્તપાપડો-૪, બીજોર-૧૮.

પૃથ્થાપૃથ્થ—ક્ષયરોગમાં કલ્યા પ્રમાણે.

૨૧-ગાંઠ (ગ્રંથિરોગ) અને અર્બુદરોગ

ગ્રંથિરોગની સંપ્રાપ્તિ:—વાતાદિ રોગ, માંસ અને લોહી દુષ્ટ થઇ મેદ અને શિરાઓને દૂષિત કરી, ગોળ ઉંચો અને ગાંઠ જેવો સોજો ઉત્પન્ન કરે છે; તે રોગને ગ્રંથિ કહે છે.

અર્બુદરોગની સંપ્રાપ્તિ:—શરીરના ઠંકાણે વાતાદિ દોષ કુપિત થઈ લોહી અને માંસને દૂષિત કરી ગોળ, સ્થિર, મંદ પીડાયુક્ત, મોટો, અંદરથી ઉંડો ગયેલો, લાંબા કાળે વધનારો અને પાકનાર એવો માંસનો ગોળો થઈ બેઠે છે; તેને અર્બુદ કહે છે.

ઉપચાર:—(૧) વસ્તુ (ગુમડા) ઉપર જે ઉપચાર કહેલા છે તે યોજવા. (૨) સાજખાર, હળદર અથવા મૂળાનો ખાર અને શંખચૂર્ણને પાણીમાં વાટી લેપ કરવો. (૩) હળદર, લોધર, પતંગ અથવા રક્તચંદન, ધુંવાસ, ગોળ અને મનશીળને મધમાં વાટી લેપ કરવો. (૪) કોષ અને તમાલ-પત્ર વડના દૂધમાં વાટી લેપ કરવો અને ઉપર વડનાં પાંદડાં બાંધવાં; એટલે સાત દિવસમાં અર્બુદનો નાશ થાય છે. (૫) સરગવાનાં બીઆં, મૂળાનાં બીઆં, સરસવ, તુલસી અને ઇંદ્રજવને બેંસની ઝાણમાં વાટી લેપ કરવો.*

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—અંકેલ ૧૬, ચણોડી-૭, ધંતુરો-૬, મયાળ-૧.

* શોષરોગમાં સીતોપલાદિ ચૂર્ણ, પ્રવાળભસ્મ, મૌક્રિકભસ્મ, જંજભસ્મ, સુવર્ણભસ્મ, એલાદિચૂર્ણ, દ્રક્ષાસવ, તેમજ ક્ષયના પ્રકરણમાં કહેલી ઔષધિઓ અપાય છે.

* ગ્રંથિ (ગાંઠ) તથા અર્બુદ (રસોળી)ના ઉપર અર્બુદહરોસ, ત્રિફળા ગુમળ, કાંચનાર ગુમળ, વિડંગારિષ્ટ વગેરે ઔષધિ ખાવા માટે અપાય છે. લેપની ઔષધિ પ્રકરણમાં લખેલી છે.

જુઓ પ્રાચીનોમાં—સાગરસિંગ-૭. જુઓ અનુભૂત ઔષધ:—ઔષધિક્રિયાના મલમપ્રયોગ-ની ટીપ્પણી-નં. ૩૫.

પથ્યાપથ્ય:—કંઠમાળ* પ્રમાણે.

૨૨-ગાંઠીઓ વા-અંગનું અકડાઈ જવું (વાતરક્ત)

કારણ:—ખારા, ખાટા, તીખા, ખારવાળા, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, અપકવ, ઉષ્ણ ગચેલા, શુષ્ક, એવા પદાર્થોનું સેવન તથા મત્સ્યાદિકોનું માંસ અને ખોળ, મૂળા, કળથી, વાલ છત્યાદિ ઠંડાં ધાન્યો, શાકાદિક, શેકેલા તલ, શેલડીનો રસ, દહીં, કાંજી, છાશ, મધ, વિરુદ્ધ અન્ન, અધ્યશન (અતિભોજન) છત્યાદિ પદાર્થોનું સેવન, ક્રોધ અને દિવસે નિદ્રા તથા રાત્રે જાગરણ, એ કારણોએ તેમજ ધણું કરી સુકુમાર પુરુષ અને મિથ્યા આહારવિહાર કરનાર અને સ્થૂલ (મડા) તથા સુખી એવા માણસનું વાતરક્ત કુપિત થાય છે.

સંપ્રાપ્તિ:—હાથી, અથ તથા ઉંટ ઉપર ગમન કરનાર અને વિદાહજનક અન્નલક્ષણ કરનાર, એવા માણસનું આખા શરીરમાંનું રક્ત દૂષિત થઈ પગમાં એકઠું થાય છે. પછી હૃદય વાયુમાં મળે છે. આ રોગમાં વાયુનું પ્રાબલ્ય છે, એટલા માટે એને વાતરક્ત કહે છે.*

પૂર્વરૂપ:—ઘણો પરસેવો આવે છે, કિંવા સમૂળગો આવતોજ નથી. શરીર કાળાશ પર જણાય છે. સ્પર્શનું અજ્ઞાનપણું, ક્ષતની અંદર ઘણાજ સણુકા, આળસ, અંગ ગળી જવા જેવું થવું, શરીર ગળ્યા જેવું થવું, ટીંચણ, કોણી, ફૂલા, કમ્મર, ખાંધ, હાથ, પગ છત્યાદિની સંધિ-માં ઘળ, અંગનું સ્ફુરણ, સણુકા, શરીરે બહેરાપણું, કંઠ, સંધિમધ્યે શળ, વારંવાર દાહ થઈ મટે છે અને પુનઃ દાહ થાય છે, વર્ણ બદલાય છે અને અંગ ઉપર મંડળની ઉત્પત્તિ, એ વાતરક્તનાં પૂર્વરૂપો જાણવાં.

* મરાઠી ગ્રંથમાં અહીં જૂલથી ગુદમ લખાયેલ છે. સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં કંઠમાળ, ગ્રંથિ અને અર્થુદ એકજ પ્રકરણમાં કહેલ છે. પથ્ય પણ સર્વનું એકજ કહેવું હોવાથી સુધારી લીધેલ છે.

x શરીરે દાહ, બારેપણું, પીડા, તોડ, ચળ-ચકામાં, ઢગરા ઉપર ફેડલા, સોજો એ વાતરક્તનાં લક્ષણ છે. વિશેષ કરી એ રોગ પગે થાય છે. વાતરક્તનો શબ્દાર્થ એવો છે કે, વાયુથી ઘેરાયલું લોહી; તે વાત, પિત્ત, કફ, વાતપિત્ત, વાતકફ, પિત્તકફ, ત્રિદોષ અને લોહીથી એ પ્રમાણે ઉત્પત્તિના કારણસર આઠ પ્રકારનો થાય છે.

૩. ત્રિભોવન મોતીચંદ શાહે એ રોગના મથાળા સાથે “નજલો” શબ્દ પોતાના શારીરિક અને વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં આપ્યો છે. તેમજ નજલાનું વર્ણન કરતાં એક ગ્રંથકાર લખે છે કે:—“એ રોગ ઘણોખરો પુરુષનેજ થાય છે. તે ઘણું કરીને ગરમીમાંથી થાય છે. એનું જોર જીવાની કરતાં વૃદ્ધાવસ્થામાં વધારે હોય છે. તેની નિશાની એ છે કે, એ રોગ પગના અંગુડામાંથી ઉત્પન્ન થઈ પગની પાટલી તથા ઘુંટણ સુધે છે અને તેમાં બહુ દરદ કરે છે. તે ઘણી મુદત થયાથી હાથના પોંચામાં તથા આંગળાંમાં દાખલ થઈ સાંધાઓ રડી જાય છે. પછી તે સાંધાઓ પોતાની મેળે ફાટી તેમાંથી પરુના ટેકાણે સફેદ ચૂના જેવો સૂકો મત્તદ નીકળે છે. માટે એ રોગવાળાને જીવાળ આવે એવું ઔષધ આપવું. બીજું:—મહૂડાં શેર ૧ અને સાજીખાર તોલા ૨, એ બન્નેને ખારિક કરી તેમાં માખણ નાખી મલમ જેવું કરવું. પછી ગરમ કરી તેનો પાટો બાંધવો. એથી આ રોગ મટે છે. એ આજરવાળાને ગંધકની ખાણવાળા ગરમ પાણીમાં નવરાવેથી તથા બેસાડવાથી ઘણો ગુણ થાય છે. એ ખાણનું પાણી સુરત જીલ્લામાં વાંસદા તથા નવસારીની હદમાં ઉનાઇની જ્યાં જગા ભરાય છે ત્યાંના કુંડમાં તથા વજરાખાઈમાં તથા મલખાર કોસ્તામાં છે. ગુજરાતમાં ડાકોર અને ગોધરા વચ્ચે ‘દુવા’ નામે રોકનથી અર્ધો માઈલ દૂર એ જાતના કુંડ છે, તથા કપડ-વંજ તાલુકાના એક ગામમાં પણ છે. કદાપિ ત્યાં જવાને ન અને તો તેમાંનું પાણી ધેર મંજાવી ગરમ કરી નવરાવે તોપણ ગુણ થાય છે.”

અસાધ્ય લક્ષણ:—ઠીંચણપર્યંત વ્યાપ્ત થયેલો, સમૂહ થયેલો, આવ થનાર અને બલ, માંસ કે ક્ષયાદિ ઉપદ્રવથી યુક્ત જે વાતરક્ત તે અસાધ્ય; અને એક વર્ષ ઉપર થયેલો વાતરક્ત કષ્ટસાધ્ય તથા ફાટ કે ચીરા પડ્યા વગરનો સાધ્ય જાણવો.

ઉપચાર:—(૧) ગળોના કાઢામાં શુદ્ધ કરેલું શિલાજિત નાખી તે કાઢો પાવો. (૨) મંજિષ્ઠાદિ કાઢો:—મજ્જા, કડાછાલ, ગળો, નામરમોથ, વજ, સુંક, હળદર, દારૂહળદર, અરકુસો, પિત્ત-પાપડો, ઉપરસાળ, અતિવિષ, ધમાસો, ઇંદ્રવરણા, વાળો, ભોરિંગણી, કડવા લીમડાની છાલ, કડવાં પંડોળાં, ઉપલેટ, કકુ, ભારંગમૂળ, વાવડીંગ, ચિત્રો, મોરવેલ, દેવદાર, ઇંદ્રજવ, ભાંગરો, લીંડી-પીંપર, મેંદી, પહાડમૂળ, શતાવરી, ખેર, ત્રિકુળાં, કરિયાતુ, બકામ લીમડો, અસાણા, ગરમાળો, કાળું નસોતર, ખાવચો, ચંદન, વાચવરણા, કરંજ અને સાગ, એ સર્વ સમભાગ ઔષધોનો કાઢો કરી નિત્ય પાવાથી ત્વચાનો દોષ, અદાર પ્રકારના કોઢ, વાતરક્ત (સુનખદિરિ), વિસર્પ, વિદ્રધિ અને સર્વ દોષનો જલદી નાશ થાય છે. (૩) લઘુ મંજિષ્ઠાદિ કાઢો:—મજ્જા, ત્રિકુળાં, કકુ, વજ, દારૂહળદર, ગળો અને કડવા લીમડાની છાલનો કાઢો વાતરક્ત, ખસ, કાપાલિક કુષ્ઠ અને રક્ત-મંડળનો નાશક છે. (૪) અરકુસી, ગળો અને કકુનો કાઢો આપવો. (૫) ગળોના કાઢામાં એરંડતેલ નાખી તે આપવો. (૬) સુરવારી હરડેનું ચૂર્ણ ગોળમાં મેળવી આપવું. (૭) મીણ, મજ્જા અને રાળના તેલ વડે કિંવા રાતા બોળના તેલ વડે અભ્યંગ કરવો; એટલે વાતરક્તની પીડા દૂર થશે. (૮) એરંડમૂળ, અરકુસી અને ગળોનો કાઢો આપવો. (૯) ખેરનો કાઢો બે વાર આપવો. ઉપર ઘી ભાત ખાવાં તથા નિર્વાત (વિશેષ વાયુના ઉપદ્રવથી રહિત) સ્થાનમાં રહેવું એ પૃથ્થ કરવું; એટલે કુદાદિ સર્વ રોગોનો નાશ થાય છે. (૧૦) શુદ્ધ કરેલો કલગારીનો કંદ, સુંદ, મરી, લીંડીપીંપર અને મીડાનું ચૂર્ણ એકત્ર મિશ્ર કરવું. તે મધ અને ગાયના ઘીમાં ૧૦ માસા આપવું; એટલે અનેક પ્રકારના રક્તવિકાર, પાદ-દોષ (પગ ફુટે છે તે), માથાનું દુઃખ, અસાધ્ય વાતરક્ત અને કોઢનો નાશ કરે છે. (૧૧) ગોરખમુંડી અને કકુનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં આપવું. (૧૨) કડવા લીમડાનાં પાંદડાંનો અંગરસ કિંવા તેનાં પાંદડાં ગાયના દૂધમાં વાટી રસ કાઢવો અને તે પાવો. (૧૩) ખજૂરનો બલક કાઢી તેમાં એરંડતેલ નાખી તે આપવાથી વાતરક્ત અને ધનુર્વાત દૂર થાય છે. (૧૪) મોગલી એરંડાનાં બીઆંનું તેલ રોમઘસ્ત એવી સર્વ જગ્યાએ દિવસમાં ચાર પાંચ વાર ચોપડતા જવું. (૧૫) ઘોળી ચુલખાશીનો કંદ ૧ તોલો ગાયના તામ્ર દૂધમાં દિવસમાં ત્રણ વાર લેવો. એ ઔષધ હમેશાં ૩ મલિના આપવું. (૧૬) **અમૃતાધૂત:**—ગળો લાવી થોડી ફૂટી તેમાં તેનાથી ચારગણ પાણી નાખી ચોથો ભાગ પાણી રહે ત્યાંસુધી કાઢો કરી તેમાં કાઢાના ચતુર્થાંશ જેટલું ઘી નાખવું, અને ઘીનો ચતુર્થાંશ ગળોનો કંદક કરી અને ઘીથી દૂધ ચોગણું તેમાં નાખી ઘી શેષ રહે ત્યાં સુધી પાક કરી, પછી તે ગાળી લઈ પીવું. તેણે કરી વાતરક્ત અને કોઢ જલદી દૂર થાય છે.*

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌંમાં:—આમળાં-૯, ઉંખરો-૧, એરંડો-૧૪, કપૂરમેંડી-૫, કાસાળુ-૨, કાલિંજન-૩, ખજૂરી-૧૨, ખટખટી-૩, ગળો-૧૫, નગોડ-૨, પાંડેરવો-૨, મજ્જા-૬, મરી-૧, માંકડી-૧, મોગલી એરંડો-૧૦, રાળ-૧૫, હરડે-૧. જુઓ પ્રાં ઔંમાં ધૂતવર્ગ-૨.

પૃથ્થ:—રાતા ચોખ્ખા, ઘડે, ચણા, મગ, તુવેર, મહ; બકરી, મેંદી, ભેંસ અને ગાયનું દૂધ; મયાળ, કોઠાલી, નેતરના અંકુર, લાંબડી, ચાકવત, કારેલાં, તાંદળજો, પડવળ (પંડોળાં), આમળાં, આદુ, સુરણ, સરગવો, સાકર, દ્રાક્ષ, જૂનું કેળું, માખણ, તાળું ઘી, કડવા પદાર્થ. **અપૃથ્થ:**—દિવસે નિદ્રા, શેક લેવો, ઉઘોગ, મૈથુન, અડદ, કળથી, વાલ, વટાણા તેમજ માંસ, વિરુદ્ધ ભોજન, ફહીં, શેલડી, મૂળા, મલ, માંસ, પાન, કાંચ, તલ; તીખા, ઉખ્ય, તૂરા, ચીકટા, મીકું અને લોટના પદાર્થ.

* વાતરક્ત રોગમાં અહીં લખ્યા ઉપરાંત અમૃતાદિ ક્વાથ, રાસનાદિ ક્વાથ, નિંજાદિ ચૂર્ણ, અંદ્રપ્રજાવટી, પુનર્નવા ગુગળ, કિશોર ગુગળ, રસાબ ગુગળ, વાતરક્તોત્ક રસ, મહાતાલેશ્વર રસ, શુદ્ધ્યાદિ લોહ, વિશ્વેશ્વર રસ, અમૃતભદ્રાતક અવલેહ, લાંચુલી ગુટિકા, વગેરે ખાવા માટે અપાય છે; તથા ગુદ્યી તેલ, રુદ્ર તેલ, મહાપિંડા તેલ વગેરે મર્દન કરવા માટે અપાય છે.

૨૩-ગોથું વચવા વાદ (મૃગી, ઉપસ્માર)

સ્વરૂપ:—વાતાદિ દોષ દુષ્ટ થઇ આંખો આગળ અધારાં આવી સ્મૃતિરૂપ જ્ઞાન અને અનુભવજન્ય જ્ઞાન નષ્ટ થાય છે. નેત્ર અને હાથપગ વિકલ થાય છે. હૃદયને કંપ, શરીર પરસેવો ધસાદિ લક્ષણો થાય છે. એનો કાપ કદી દસ દિવસે, કદી પંદર દિવસે, કિંવા મહિને બે મહિને દોષસંચય થઈને થાય છે.* જે વાદના દરદીનું શરીર વધારે ફરકે છે તેમજ શરીર ક્ષીણ, નેત્ર વિકૃત અને ભમર ચલાયમાન હોય તે અસાધ્ય જાણવું. વાતદોષયુક્ત વાઈ ૧૨ દિવસે, પિત્તની ૧૫ દિવસે તથા કફયુક્ત ૧ મહિને ઉત્પન્ન થાય છે. વચ્ચે પણ કોઈ કોઈ વખત વેગ આવે છે. વાઈના વેગ આવવા પહેલાં અથવા વેગ આવે ત્યારે તરત અરીઠાનું શીણ આંજવાથી વેગ રોકાઇ જાય છે. વાદના ઉપર શાસ્ત્રીય ઔષધિ બ્રાહ્મીધૂત, કલ્યાણ ચૂર્ણ, સારસ્વત અરિષ્ટ, કુખમાંડ ધૂત, જૂતભૈરવ રસ, વાતકુલાંતક રસ, ચંડભૈરવ રસ વગેરે અપાય છે. મલચંદ્રોદય રસ વાઈમાં બહુજ સારું કામ કરે છે. સાથે સુંઘવા માટે નવસાર મેળવેલો કેળનો રસ આપવો કે જેથી નાકમાંથી કેટલાક કીડા નીકળી જાય.

ઉપચાર:—(૧) થુરીઆનાં પાંદડાંને આકડાના દૂધમાં ૨૧ પુટા આપી સૂકવી ચૂર્ણ કરવું અને તે છાંકણી પ્રમાણે સુંઘવું; એટલે નાકમાંના કીડા ખરી પડી રોગી સારો થશે. (૨) દેવડાંગર(કુકડવેલ)નો રસ અને થુરીઆનું દૂધ એકત્ર કરી નસ્ય આપવું. (૩) માલકાંકણી, ખુરાસાની અજમો, અક્કલગરો, જાયફળ, લવંગ, એલચીદોડા, અજમો, વાવડીંગ અને નાગકેસર, એ સમભાગે લઈ ભાંગરાના રસમાં ખોર જેવડી ગોળી કરી તે દરરોજ એક ગોળી પાણી સાથે આપવી; એટલે અપસ્માર, ચિત્તભ્રમ ઇત્યાદિ દૂર થાય છે. (૪) અગતીઆનાં પાંદડાંના રસમાં ગોમૂત્ર અને મરીની બૂકી નાખી તેનું નસ્ય આપવું. (૫) વાંઝકંકાડીનાં મૂળ ધોમાં ધસી તેમાં સાકર નાખી તેનું નસ્ય આપવું. (૬) જેડીમધ, હીંગ, ઘોડાવજ, તગર, શરસડો અને લસણ, આ પદાર્થો બકરીના દૂધમાં અથવા મૂત્રમાં ધસી અંજન કરવું. (૭) નગોડના રસમાં અખોડ ધસી તેનું નસ્ય કિંવા અંજન કરવું. (૮) રાઈ ગોમૂત્રમાં વાટી તેનો શરીર લેપ કરવો. (૯) ઘોળી ડુંગળીનો રસ નાકે સુંઘવો અને અંજન કરવું (૧૦) વગડાકે જાણ્યાની રાખ આકડાના દૂધમાં ભીંજવી, સૂકાયા પછી તપકીર પ્રમાણે સુંઘવી. (૧૧) અરીઠાં લિંબુના રસમાં ધસી તેનું નસ્ય આપવું. (૧૨) ગંધકની ધૂણી નાકમાં લેવી. (૧૩) હાથીનું મૂત્ર બન્ને નાકનાં છિદ્રોમાં નાખવું.

* ગોથું-વાદ ચાર પ્રકારની છે. તે પૈકી (૧) કંપારો થાય, હાંત કકડાવે, મોઢે શીણ આવે, શ્વાસ થાય, કાળું પીળું દેખે તે વાયુની; (૨) મોઢે પીળું શીણ આવે, શરીરની ચામડી, મોઢું અને આંખો પીળાં પડી જાય, સર્વત્ર લાલ પીળું દેખાય, નરસ લાગે અને શરીર ગરમ રહે તે પિત્તની; (૩) મુખમાં સફેદ ફીણ આવે, શરીરની ચામડી, આંખ અને મુખ ઘોળાં પડી જાય, હંડ લાગે, રોમાંચ થાય અને સર્વત્ર ઘોળું જણાય તે કફની; અને (૪) ત્રણે દોષનાં લક્ષણ જણાય તે સન્નિપાતની વાઈ-મૃગી જાણવી. વળી વાયુની વાઈ ૧૨ દિવસે, પિત્તની ૧૫ દિવસે, કફની એક મહિને અને સન્નિપાતની વારંવાર અથવા અનિયમિત વખતે આવે છે. ઉપચાર:—(૧) લાદરવા માસમાં ગ્રીષ્મના છોડવા ઉપર દિવસ ઉગતી વખતે જે યુંકના જેવું જામેલું દેખાય છે તેને ખડવેલો કહે છે. તેમાં મરી શેર વા એક મહિના સુધી પલાળી રાખી જાંચે સૂકવી ૨ દિવસ સુધી (૧૬ પહોર) વાટી બૂકી કરી તેમાંથી ૨ વાલ દરરોજ અથવા દરદ આવવાના ટાઇમે ફકાવે તો ગોથું અને દમનું દરદ જાય. (૨) જવાન યુવર કાચીને તેમાં કાચળીમાં નાખેલાં મરી અથવા લવંગ તોલા પાંચ નાખી તેનાજ કકડાથી બંધ કરી છ માસ રાખી મૂકવું; પછી તે કાઢી લઇ દરદીને એકેક સુંઘાડવું અને દરરોજ એકેક ખવરાવવાથી ગોથું જાય. આ લવંગનો બળદનો નાકમાં ધૂમ્રકો આપવાથી બળદની કંબોડી (સિંમકુ સડીને વળી જઇ ભાગી જાય છે તે) મટે. (૩) અમરવેલનો રસ નાકમાં નાખવો.

એટલે માથામાંના કીડા દૂર ખરી પડી રાંગી સારો થાય છે. (૧૪) ઘોડાવજ, ગજો, સુંદ, મરી, લીંડીપીંપર, મહુકાનો ગુંદર, રુદ્રાક્ષ, સિંધવ, રિંગણીનાં ફળ, સમુદ્રફળ અને લસણ, એ સર્વ એકત્ર વાટી નાકે સુંઘવું; એટલે અપરમાર, વાયુ, કફ, મસ્તકશ્લ, બકગક, મોહ, સન્નિપાત અને પીનસ (નાકનાં છોડ) દૂર થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—અક્ષલકરો-૬, અખરોડ-(નાનાં) ૨, અગથીઓ-૬, અરિઠાં-૧૦, આકડો-૭, ઉંદરકની ક-૧, ઉંદરકની ગ-૬, કંકોડી-૧૦, કેવડાનું ઝાડ-૨, જેઠીમધ-૧૨, કુંગળી-૨૩, તલ-૬, બીજોડ-૩, મહુડો-૧, મોથ-૮, ૧૦, રાયણ-૧, લસણ-૧૧, લીંડીપીંપર-૨, ૧૮, વજ-૨, શણપુષ્પી-૧, શતાવરી-૬, શંખાવળી-૧, હીંગ-૩. પિત્તાપરમાર માટે:—કારિવણા-૨. વ્યત્તજ્વમ અપરમાર માટે:—કારિવણા-૬, કાસાળું-૬. ભમરી આવે તેના માટે:—કારિવણા-૧, ધાસ પિત્તાપાપડો-૧, વાવડીંગ-૪.

જુઓ ગોંવંઓમાં:—લી-૬. જુઓ પ્રાંઓમાં:—મૂત્રવર્ગ-૨.

પથ્ય:—મગ, ધઉ, ધી, દૂધ, પંડોળાં, જૂનું કોદળું, ચાકવત, દાડમ, સરગવો, દ્રાક્ષ, આમળાં, ચોખા. અપથ્ય:—ગરમ પદાર્થ, વિરુદ્ધાન્ન, અતિમૈથુન, મહેનત, ભાજપાત્રો, ટીંડોરાં અને જડ પદાર્થો.

૨૪-ગોઠો (ગુલ્મ)

કારણ અને સંપ્રાપ્તિ:—મિથ્યા આહાર તથા વિહાર, એથી વાતાદિક દોષ કુપિત થઇ પેટમાં ત્રિવિધ પાંચ પ્રકારના ગુલ્મ ઉત્પન્ન કરે છે. તે ગાંઠો ગોટલા જેવી હોઇ ચક્ર અથવા અચક્ર અને ગોળ હોય છે; અને કદી મોટી અને કદી નાની હોય છે. આ રોગને ગુલ્મ કહે છે. પૂર્વરૂપ:—લણા ઓડકાર, મલમદ્વતા, અન્ન ઉપર અરુચિ, આંતરડાં કડકડ વાગે તથા દુઃખે છે, પેટ ચઢે છે અને અગ્નિમાંલ, એ ગુલ્મરોગનું પૂર્વરૂપ જાણવું.*

ઉપચાર:—(૧) લીંડીપીંપર અને જવખારનું ચૂર્ણ, આદુનો રસ અને મધમાં આપવું; એટલે ગુલ્મ તથા શ્વાસકાસ દૂર થાય છે. (૨) ચિરફળ, સિંધવ, સંચળ, બિડલોણ, અજમોદ, એરંડ-મૂળ, જવખાર, ખાળહરડે, શેકેલી હીંગ અને વાવડીંગ, એ દશ ઔષધો સમભાગ લેવાં અને નસોતર ૩ ભાગ, બધાનું ચૂર્ણ કરી તે ગરમ પાણીમાં આપવું; એટલે ગુલ્મ, શ્લેષ્મ, પેટનું ચઢવું અને ઉદરના સર્વ રોગો દૂર થાય છે. (૩) હીંગાંટક ચૂર્ણ આપવું. (૪) જસુદીનાં પાંદડાંનો રસ દરેક વખતે નવટાંક પ્રમાણે ૭ દિવસ આપવો. (૫) આસુદરાનાં પાંદડાંના રસમાં મરીની ભૂકી અને તલનું તેલ ૭ ટીપાં નાખી ૩ દિવસ આપવું. (૬) સરગવાનાં પાંદડાંનો રસ પાશેર, તેમાં બે તોલા ખડીસાકર મેળવી ૩ દિવસ આપવો. આ ત્રણ ઉપચારોથી વાતગુલ્મ દૂર થાય છે. (૭) ભોરિંગણી મૂળીઆં સહિત સૂકવવી. પછી તેનું ચૂર્ણ કરી ગરમ પાણીમાં રોજ ૧૦ માસા સુધી દિવસમાં બે વખત પ્રમાણે ૭ દિવસ આપવું; એટલે પેટમાં કોઈ પણ આંતરની ગાંઠ હશે તો તે દૂર થશે. (૮) કાચકું (કાંકસ) શેડી તેનું ચૂર્ણ ગોળમાં આપવાથી પ્રસૂતકાળે ઉત્પન્ન થયેલો વાયુનો ગોળો શમે છે. (૯) દશમૂળના કાઢામાં જવખાર અને સિંધવ નાખી આપવો; એટલે ગુલ્મ, શ્લેષ્મ, હૃદય અને શ્વાસનો નાશ થાય છે. (૧૦) શરપુખાનો ફાર અને હરડેનું ચૂર્ણ, એ

* ગોળાનો રોગ પ્રસિદ્ધ છે. એ બહુધા સ્ત્રીઓને થાય છે, પરંતુ કોઇ કોઇ પુરુષને પણ એ દરદ જેવામાં આવે છે. એ મિથ્યા આહાર-વિહારના કુપથ્યથી વાયુ, પિત્ત, કફ દુષ્ટ થઇ પુરુષ અથવા સ્ત્રીના હૃયાથી લઇ પેડુ સુધી ગોળાનાં આકારે એક ગાંઠ ઉત્પન્ન કરે છે. તે વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત અને રક્ત(ભોહી)નો, એમ પાંચ પ્રકારનો થાય છે. એના ઉપર મેદો તથા હળદર એકઠું કરીને તેની રાંદથી ચાર માસ સુધી ખાવી. અનુભૂત ઉપાય:—સંચળ, મીડું, સિંધવખાર, કાળાં મરી અને કાળાં જીરી સમાનભાગે લઇ ઝીણાં વાટી લિંબુ નંખ ના ઉપર ખૂબ ભભરાવી; આંજળીથી દાખી તેને ગરમ કરવું. એ દવા ગરમ થઇ લિંબુના રસમાં રસખસ થયા પછી ફરદીને ચૂસાડવું. આમ બખ્ખે કલાકે કરવાથી ઉદરનો વાગોળો સત્વર ખેસી જાય છે. આ અનુભવસિદ્ધ છે.

ખને ચાર ચાર માસા એકત્ર કરી ગરમ પાણીમાં આપવું.+

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—આદુ-૩૧, એરડો-૪૦, કઠ-૨, ખેરેલી-૭, ગુમળ-૧૮, ચુકો-૧, વૃવરૂળ-૧, નાકછીંકણી-૩, પીલુ-૧, ખીશી-૨, ખીવસો-૪, મરી-૧૩, મિર-જેળી-૪, લવંગ-૧૦, લીંડીપીંપર-૧૪, ર૭, વસુ-૨, ૭, શરપુખો-૭, શિકેકાષ-૧, સમેરવો-૧, સાટોદી-૭, ૧૭, સાત્વીન-૩, હરડે-૪૪.

રક્તગુદ્મનાં લક્ષણ:—સ્ત્રી નવી સુવાવડી હોવાથી અથવા અપકવ ગર્ભપાત થવાથી કિંવા ઋતુકાળે અપથ્ય પદાર્થ સેવવાથી, વાયુ તેના ગર્ભાશયને ટેકાણે લોહીને જમાવી શળ અને દાહથી યુક્ત એવા ગુદ્મને ઉત્પન્ન કરે છે. આ ગુદ્મ ધણા દિવસ પિંડીભૂત હોવા છતાં અવયવ નહિ એવા ગર્ભ જેવાં દુખણાં કરે છે; શળયુક્ત હોય છે; ગર્ભનાં લક્ષણો, જેમકે આર્તવ-પ્રતિબંધ, સ્તનની ડીંટડી ઉપર કાળો વર્ણ, ઈલાદિથી યુક્ત હોય છે. એની ચિકિત્સા દશ મહિના પછી કરવી.

રક્તગુદ્મ ઉપર:—(૧) દંતીમૂળ, હિંગ, જવખાર, કડવી તુંબડીનાં ખીઆં, લીંડીપીંપર અને ગોળને ચુરીઆના દૂધમાં ખરલ કરી તોલા પ્રમાણે ગોળી કરી લક્ષણ કરવી; એટલે રક્તગુદ્મનો નાશ થાય છે અને ગયેલો અટકાવ પણ આવે છે. (૨) ખાખરાના ક્ષારવડે ઘૂત સિદ્ધ કરી તે પ્રાશન કરવું. (૩) શતાવરી, કરંજની છાત્ર, દારુહળદર, ભારંગમૂળ અને લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ તલના કાઢા સાથે પાવું. (૪) તલનો કાઢો, ગોળ અને ઘી, એમાં સુંદ, મરી, લીંડીપીંપર અને ભારંગમૂળનું ચૂર્ણ નાખી પાવો; એટલે રક્તગુદ્મ અને નષ્ટાર્તવનો નાશ થાય છે. (૫) ભારંગમૂળ, લીંડીપીંપર, કરંજની છાત્ર, પીંપળીમૂળ અને દેવદારનું ચૂર્ણ, તલના કાઢા સાથે પાવું. (૬) મુંડી અને વંશસોચનનું ચૂર્ણ સાકર અને મધમાં મેળવી રક્તગુદ્મ ઉપર રેચ માટે આપવું. (૭) અરીદાના પાણીમાં કડવી ઇંદ્રવરણીનાં મૂળીઆં ઘસી આપવાં.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—રક્તગુદ્મ માટે:—અરિદા-૧૨, આકડો-૨૮, ઇંદ્રવરણી-૧૭, તલ-૨૦. વાતગુદ્મ માટે:—અળવી-૪, આશેત્રી-૧, ઇંદ્રજવ-૨૨, કાંચકી-૫, તજ-૫, પીંપર-૧, મોરવેલ-૩, સ્તનજોત-૧, લીંડીપીંપર-૨, સરગવો-૫, હિંગ-૧. પિત્તગુદ્મ માટે:—નસોતર-૬, રેણુકા-૩, હરડે-૧૧. કફગુદ્મ માટે:—અજમો-૭. ત્રિદોષગુદ્મ માટે:—અરણી-૬, ગોરખમુંડી-૭, વાયવરણી-૨.

પંચ:—જૂના ચાખા, દૂધ, કળથી, દાડમ, આમળાં, લિયું, છાશ, લસણ, કુમળો મૂળો, ચાકવત, સરગવો, હિંગ અને ગરમ અન્ન. **અપથ્ય:**—અડદ, જવ, મીઠાં ફળ, વેંગળ, કોહળું, મૂળા, દ્વિલધાન્ય (કડોળા), જડ અન્ન અને તેલવાળા પદાર્થ.

૨૫-ચાંદી-ગરમી-ટાંકી (ઉપદંશ)

કારણ:—જે સ્ત્રીઓ ધણા પુરુષોથી સંગ કરે છે એવી સ્ત્રીઓનો સંગ થવાથી; મૈથુન પછી શિશ્ન ન ધોવાથી; રજસ્વલા, સુવાવડી અને રોગી સ્ત્રીઓનો સંગ કરવાથી; અથવા શિશ્નની જગાએ દાથ નખ અને દાંત એનો કઠોર સ્પર્શ થવાથી આ રોગ થાય છે.†

+ ગુદ્મરોગમાં વજ, ક્ષાર, કુમારી આસવ, હિંગાદિ ચૂર્ણ, વચાદિ ચૂર્ણ, દંતી દરીતકી, કાંકાયન ગુટીકા, ગુદ્મકાલાનલ રસ, પંચાનન રસ, નારાય ઘૂત, અગ્નિકુમાર રસ, ગુદ્મકુદાર રસ, તામ્રભસ્મ, ચિત્રકાષ ઘૂત વગેરે ખાવા માટે અપાય છે. ગુદ્મમાં રાખવા માટે નીચે લખેલી ગુદ્મહરીવર્તિ અપાય છે:—

ગુદ્મહરીવર્તિ:—ગુદ્મરોગમાં જ્યારે મલાવરોધ હોય ત્યારે મીઠું, આદુ, સરસવ અને કાળાં મરીનું ખારીક ચૂર્ણ કરી ગોમૂત્રમાં બત્તી બનાવી સુકાવી લેવી અથવા ગોળમાં બત્તી બનાવી ઉપયોગમાં લેવી.

† યદ્યપિ આ રોગને લોકો “ગરમી”ના નામથીજ ઓળખે છે, પરંતુ તેના ઉપર ઠંડા ઉપચાર.

લક્ષણો:—ઈદ્રિય ઉપર અને અંદરની બાબતોમાં ચાંદી પડવી અને મણિનો કડો (ઉપરનો ભાગ) સૂજવો, અને બાબતોની જગ્યાનાં મૂળોમાંના નળની મુખની નીચેની ગાંઠ સૂજી મોટી થવી, એટલે જેને બદ કહે છે તે થવું અને તે પકવદશાએ આવી પુટયા પછી સર્વ શરીરમાં લોહીનું દુર્ગંધ-યુક્ત રસી થઈ વહી જવું, ધાતુસ્થાન બગડવું તથા તે યોગે બધા શરીરમાંનું લોહી દૂષિત થઈ સર્વ શરીર ઉપર અને હાથ, પગ, અંડ તથા મુખ ઉપર નાચટાં જેવી ચાંદીઓ પડી તેનું પરિણામ દુસ્તર વ્યાધિ જેવું (મહારોગ જેવું) થવું અને અતિશય દુઃખે (ગરમીએ) લિંગનાથ, કૃમિ, મૂત્રસંકેત, મૂત્રનું ઝરવું, ગાંઠ ધસાદિ વિકાર અને તણુખા ધત્યાદિ લક્ષણો થાય છે.

ઉપદંશથી થનારાં પરિણામ:—આ રોગ ઉપર તુરત ઉપચાર કરવા. ઉપદંશના યોગે મુખત્વે કરી શરીરમાંનું શુક્ર અને શોષિત (ધાતુ અને લોહી) બગડી પહેલાં સર્વ વીર્યનો નાશ થાય છે, પછી લોહી શોષણ થાય છે. સંતતિનો અભાવ થાય છે. શક્તિ ક્ષીણ થયા પછી શરીર ધોળું નિસ્તેજ થાય છે. અરુચિ, અત્યાહાર એ લક્ષણો થઈ શરીરમાં તાવનો સંચાર થાય છે, તેમજ ઉધરસ ઉત્પન્ન થાય છે અને સર્વ હાડકાંમાંનું તેજ નષ્ટ થઈ ક્ષયરોગ ઉત્પન્ન થાય છે. બદ થયેલું હોય તેજ વખતે યોગ્ય ઉપચાર થઈ ન બેસી જાય અથવા પુટી તેમાંનો દમ નીકળી જઈ તેનો ઉપશ્મ ન થાય, તો ગરમી શરીરમાં મરી બધું અંગ, વૃષણ અને ઇદ્રિયે ચાંદી પડી, તે પુલવા લાગી તેમાંથી દુર્ગંધયુક્ત પર અને પાચનોના આવ થાય છે, તે યોગે શરીરનું સર્વ લોહી બળી જઈ શોષણ થાય છે. શરીરને દુર્ગંધી આવવા લાગે છે, દાંતો ઉપર મળ ચોટે છે, પેટમાં કીડાનો સંચય થાય છે, જ્વરોદ્ભવ થાય છે, પગે સોજો આવે છે અને તેવાંજ પરિણામ થાય છે.

ફિરંગોપદંશની સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણો:—ફિરંગ નામના દેશમાં એ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. ફિરંગી લોક આ દેશમાં આવ્યાથી એ રોગનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. આ રોગ જે સ્ત્રીને અથવા જે પુરુષને થયો હોય તેનો અતિ સહવાસ કરનારાં જે માણસ હોય તેમને પણ એ થાય છે. તેના પ્રકાર:—બાહ્યફિરંગ—શરીર ઉપર વિસ્ફોટકના જેવા ફાડકા અને તેને ઠેકાણે વેદના મંદ, તે ફેલા પુટવાથી વળ જેવા જણાય છે. એ સુખસાધ્ય છે. આભ્યંતર ફિરંગ:—એમાં શરીરની અંદર સંધિને ઠેકાણે ફેલા થઈ પુટી વળ થાય છે અને તે ધણી દિવસ રહે છે; તેથી વેદના ધણી થાય છે. આ રોગ કષ્ટસાધ્ય જણવો. એ બંનેનાં લક્ષણો જે યુક્ત હોય છે તે બાહ્યભ્યંતર જણવો. ફિરંગોપદંશના સાધારણ ઉપદ્રવ:—કૃશપણ, બલક્ષય, અમિમાંઘ, દુર્ધર વળ, નાકનું ઝરવું અને હાડકું વાંકું થવું, એ ઉપદ્રવો જણવા. *

કરવાથી હાથપગના સાંધા ઝલાઈ જઈ રોગી વાયુની સખત બિમારી ભોગવે છે; માટેજ એના ઉપર ગરમ ઉપચારો કરવા. એ રોગવાળાને મૂત્રરેય પણ અવશ્ય આપવા.

વાતોપદંશથી કાળા રંગની ફેડલીઓ થઈ પીડા થાય છે તે ફેડલીઓ ફૂટે છે અને તેનું સ્પ્રુરણ થાય છે. પિત્તોપદંશથી પીળા રંગની ફેડલીઓ થઈ બળનરા બળી તેમાંથી પાણી ઝરે છે. કફોપદંશથી સફેદ રંગની મોટી ફેડલીઓ ઉડી વલૂર છૂટે છે, સોજો આવે છે અને જાકું પર વહે છે. સન્નિપાતોપદંશથી ધણી પ્રકારની વેદના થાય છે અને પર ઝરે છે. રક્તોપદંશથી ફેડલીઓ માંસના જેવી લાલ રંગની થાય છે. એમ એ રોગ પાંચ પ્રકારનો છે.

ચાંદી અને ટાંકી એ બંનેને ધણી ખરા વૈદ્યો એકજ માને છે; પણ તે ભૂલ છે. તેની જુદી જુદી ધણી જાતો છે. જે ચામડી શિશ્નના મણિછત્ર પર ઢંકાયેલી રહે છે, તેમાં ચાંદી થઈ તે સૂજી જાય છે તેને સોલગ (નરમ ચાંદી) કહે છે. મણિછત્ર પર થયેલાં ચાંદાં તે પ્રસરતી ચાંદી નામથી ઓળખાય; અને તે મણિછત્રનાં ચાંદાંથી જ્યારે ઇદ્રિયમાં આરપાર ગ્રીણા શાર પડી જાય તેજ ટાંકી અથવા સડાવાળી ચાંદી કહેવાય છે. આ ત્રણે દરદીને એકબીજાથી વધારે સતાવનાર છે.

* ભાવમિત્રે ભાવ પ્રકાશમાં ઉપદંશરોગ ઉપરાંત “ ફિરંગ ” નું વર્ણન કરેલ છે. જે ઉપદંશ રોગમાં પ્રથમ વીર્ય તથા લોહી ખરાબ થઈ પછી સર્વ ધાતુઓને દુષ્ટ કરે છે તેને “ ફિરંગ ” કહેલ છે. આ ફિરંગ રોગ અંદર અને બહાર બંને પ્રકારથી ઉત્પન્ન થયેલ ક્ષીણ શરીરવાળા અનુબ્ધનો જૂનો થાય તથા ઉપદ્રવયુક્ત હોય તો અસાધ્ય છે.

ઉપદેશ ઉપર ઉપચાર—પહેલાં રેશ આપવો. (૧) વરધારા, બીલાખા નંગ ૩, સુંદ, ખાળ-હરડે, આસળાખ અને ચોખરડું ચૂર્ણ કરી ૧ તોલો હાથમાં નાખવું; અને તેમાં ૧ તોલો ગોળ મેળવી આપવું. (૨) કાચકીનાં પાંદડાંના રસ કાઢી તેમાં શી નાખી તે ૭ દિવસ આપવો. (૩) રાત્રી અણીની પાંદડાંના રસમાં જીરાતી ભૂકી અને ખડીસાકર નાખી તે ૭ દિવસ આપવો, પશ્ચિમ ધર્મ અને તુવેરની દાળ અલૂણી. (૪) કડવા લીમડાનાં પાંદડાં અને ખડીસાકર એકત્ર વાટી સવારે ૭ દિવસ ખાવા આપવાં. પશ્ચિમ ઉપર મુજબ. (૫) અધેડાનાં ઝાડ મૂળસૂકાં ઉપાડી લાવી પછી તેનાં મૂળ કાપી નાખવાં અને રહેલા છોડનો રસ ૪ તોલા કાઢી તેમાં જીરાતી ભૂકી પૈસાભર નાખી ૭ દિવસ આપવો. પશ્ચિમ ઉપર મુજબ. **ઉત્તાર:—**જસવંદ (જાસુંદી) અથવા ભોરનાં પાંદડાં-

ઉપદેશરોગમાં કહેલી ઔષધિ ફિરંગ રોગમાં અપાય છે. લાવ પ્રકાશમાં રસકપૂર, સમ-શાલિ વટી તથા તેવા પ્રકારની અન્ય ઔષધિ આપવાનું લખેલ છે. ફિરંગ રોગ જવા પછી પશુ ચોપચીનીનું ચૂર્ણ, પાક અથવા અવલેહ બનાવી લોહી સારી રીતે શુદ્ધ થાય ત્યાંસુધી સેવન કરવાની જરૂર રહે છે. લોહીમાં દોષ રહી જાય તો જીવનપર્યંત સાંધાઓમાં દરદ રહે છે. તેમજ હાંત અને હાડકાં નળાં ધર્મ જાય છે.

× (૧) ઇદ્રિયને જખમ થયો હોય તો કપીસો સરસીઆ તેલમાં મેળવી ચોપડવો, અથવા મેંદી સરસીઆ તેલમાં મેળવીને ચોપડવાથી રૂઝ આવે છે; અથવા ચોમાસામાં મનાડીના ટોપ જેને ફારસીમાં સમારગો અને સિંધીમાં ખુંબો કહે છે તે ટોપ લીલો હોય છે ત્યારે સફેદ હોઇને સૂકાયા પછી કાળો થએલો હોય છે, તે સમૂળ ઉખેટી લાવી તેનો ભૂકો લીલા જખમ ઉપર મૂકે તો આરામ થાય. (૨) પહેલો:—ચાંદીનાં ગમે તેવાં મોટાં ધારાં પડ્યાં હોય અને મોટા ફેાડલા થયા હોય તે ઉપર હીમજી હરડે તોલા ૮, રસકપૂર તોલા ૪, દાડમનાં સૂકાં ફૂલ તોલો ૧, ખોદારસિંગ, જાયફળ, એલચી, ધાણુ, લવંગ અને મરી, એ સર્વે એકેક તોલો લઇ ખાંડી ઝીણું કરી ૧૦૦ લિંબુના રસમાં ખરલ કરવું. લિંબુનો રસ ખરલ કરતાં સૂકાય ત્યારે સોપારી જેવડી મોટી ગોળીઓ વાળી તેમાંથી એકેક ગોળી સવાર સાંજ ખાય તો આરામ થાય. એ ઉપર મીઠું ખાવું નહિ, મોળું ખાવું. **ખીજો:—**ખોદારસિંગ તોલો ૧, દાડમની છાલ તોલો ૧ અને ગોળ તોલા ૨, લઇ પહેલી બે વરતુઓને ખાંડી ઝીણું કરી તેની ગોળી ૮, ગોળમાં વાળી એકેક ગોળી સવારસાંજ ખાય અને ઉપર ગાયનું ઘી શેર ૧૧ ખાય તો દિવસ ૧૪માં આરામ થાય છે. **ત્રીજો:—**હીમજી હરડે ૨ તોલા, પુલાવેલું મેરથુથુ ૧ તોલો અને સાકર ૧ તોલો લઇ ખાંડી લિંબુ ૧૦૦ના રસમાં ખરલ કરી ચણીભોર જેવડી ગોળીઓ વાળી, તેમાંથી ગોળી ૧ ટાટા પાણી સાથે ગળાવવી. ખીજ દિવસે બે, અને ત્રીજા દિવસે ત્રણ લેવી. એમ જ્યાંસુધી એ દવાથી ઉલટી ન થાય ત્યાંસુધી એકેક ગોળી વધારતાં જવી. જેટલી ગોળીથી ઉલટી થાય તેથી એક ગોળી ઓછીની દરરોજની માત્રા સમજવી. થએલ ઉલટી બંધ કરવાને તુરત શેકેલા ચણા ખવરાવવા. એથી ટાંકીને આગર તથા શરીરમાં ગમે તેવા ફેાડલા કે નાર (કાણું) હોય તે મટે. જે ઉલટી થાય, તો ઉલટી રોકવા માટે શેકેલા ચણા ખાવા. ટાંકીના દરદમાં મોઢું આવે તો ઘણો ફાયદો થાય. દરદને જડમાંથી કાઢે. **ચોથો:—**લવંગ તોલો ૧, ખોદાર તોલો ૧, ખરેંટીનાં પાંદડાં તોલા ૩, માણસની હાડકી તોલો ૧, એ સર્વને પાતાળયંત્ર વડે અર્ક કાઢી ચોપડવો. એ ઇદ્રિયની તથા શરીરની ચાંદીને આરામ કરે છે. **પાંચમો:—**રસકપૂર તોલો ૧, લવંગ તોલો ૧, ખુરાસાની અજમો તોલો ૧, સોપારી ચીકણી તોલો ૧, નાગરવેલનાં પાન ૨૫, એલચી તોલો ૧, એ સર્વને ખરલમાં વાટી ચણા જેવડી ગોળી કરી બકરીના દૂધ સાથે ગોળી ૧ ખવરાવવી. એથી હાથ, પગ, જીભ, મોઢું વગેરે અંગોમાં ગરમી નીકળશે નહિ. **છઠ્ઠો પ્રકાર:—**રમી મસ્તકી તોલા ૨૧ અને આવળનાં સૂકાં ફૂલ તોલો ૦૧ વાટીને ચાળી ચાંદી ઉપર ભભરાવવું. સાતમો પ્રકાર:—ઝીલડાને ખાળી ભભરાવે તો મટે. અથવા માણસના હાડકાની રાખ ટાંક ૫ અને ખેરજો ટાંક ૫ વાટી કામળથી ચોપડે તો શાંતિ થાય. આઠમો પ્રકાર:—રાળ, કાથો, મનુષ્યની હાડકી, કેડી, મેરથુથુ, હીરાદખણ, એ સરખે ભાગે લઇને ઘી સાથે મલમ કરી ચોપડવો. નવમો પ્રકાર:—મેરથુથુ અને જૂની ઈંટને વાટી ચાંદી ઉપર ભભરાવવી.

ને રસ આપવો. એટલે આજ મટશે. (૬) ઝિંઝટીનાં પાંદડાં એક મુઠી વાટી તેમાં થોડું જીરું અને ધાણા નાખી ૭ દિવસ આપવાં. (૭) શિવલિંગીના વેલાનો રસ ગાયના દૂધમાં ૪ તોલા-પર્યંત મેળવી તેમાં જીરું અને સાકર નાખી આપવો. (૮) કડવાં પરવળ, કડવો લીમડો, હરડે, આમળાં અને કરીઆતાનો કાઢો આપવો, કિંવા ખેર અને અસાણાનો કાઢો ત્રિકળાં સહિત કિંવા શુગળ સાથે પાવો; એટલે સર્વ પ્રકારના ઉપદંશનો નાશ થાય છે. (૯) આંખાની છાલનો ૪ તોલા સ્વરસ લઈ ૧૬ તોલા બકરીના દૂધમાં નાખી ૭ દિવસ પ્રાશન કરવો. તે ઉપદંશ-વચ્ચેને હિતકારક થાય છે. (૧૦) જામનાં કુમળાં પાંદડાંનો સ્વરસ ૨ તોલા, ગાયનું ઘી એ તોલા અને કિંચિત્ રાગ નાખી તે સવારે સેવન કરવું; એટલે પાંચે પ્રકારના ઉપદંશનો નાશ થાય છે. એ ઉપર ઘઉં અને ઘીની પથ્થ કરવી. (૧૧) આકડાનાં અને રિંગણીનાં મૂળની છાલ, હિંગળોક, હરતાલ અથવા બીલામો એકત્ર દૂટી ચલમમાં નાખી હોકામાં પીવા આપવી, એટલે મોઢું આવશે. પછી રોગ સારો થયા પછી ફટકડી અથવા ખેરની છાલ અને બાવળીઆની છાલ ઈલાદિનો કાઢો કરી તેને લગડાથી ગળી કાગળા કરાવવા.

શરીરમાં જામેલી ગરમી નીકળી જવા માટે:—ખાવાની ઔષધિ:—(૧) ગોખર ૧ તોલો, કંકાલ ૦૧ તોલો અને ખડીસાકર ૧ તોલો, એનો અષ્ટમાંશ કાઢો આપવો. (૨) સતત એક વર્ષપર્યંત વાંકેરીનું ભોથું ગાયના દૂધમાં ધસી દરરોજ એક વખત સેવન કરવાથી, શરીર ઉપર ઉઠેલા ડાઘ અને સાધારણ ચાંદીઓ સારી રીતે સારાં થઈ શરીરમાંનું લોહી શુદ્ધ થાય છે; એટલુંજ નહિ પણ ક્ષય, નાડીવણ ઇત્યાદિ વિકારો ઉપર એ દિવ્ય ઔષધ છે. જે રોગીના શરીર પર ચાંદીઓ ઉઠતી હોય તેને આજ ઔષધ ઠંડા પાણીમાં ધસી ઉપર ચોપડવું. (૩) ઉંજરાનાં મૂળ સાધારણ જંધા જેવડાં મોટાં હોય તે જગ્યા ખોદી મૂળ મોકળાં કરવાં. તે મૂળ નીચે એક વાસણ રાખી કરવતથી તે મૂળ વહેરવું. એ પ્રમાણે સાંજે કરવાથી ચાર પહોર રાત્રિમાં તે વાસણમાં ઉંજરાનો દ્રવ ડરશે, તે વઝગાળ કરી ખાટલીમાં ભરી રાખવો અને રોગીની શક્તિ અનુસાર ૪ તોલાપર્યંત લઈ તેમાં જીરાની ભૂટી અને ખડીસાકર ૧૧ તોલા પર્યંત નાખી સૂર્યોદય થયા પછી સવારે અને સૂર્યાસ્ત થયા પહેલાં એ ઘડી દિવસ હોય તે વેળા સાંજે, એ પ્રમાણે એક અઢવાડીઉં આપવાથી સારો ગુણ આવે છે. રોગી સશક્ત અને ઉજ્જ્વલ પ્રકૃતિનો હોય તેનેજ આ ઔષધ આપવું. એ ઔષધથી તણ-ખીઓ પ્રમેહ પણ જાય છે. પથ્થ—ફક્ત ઘઉંની રોટલી, ઘી અને સાકર. (૪) ઘોળા કમળનો કંદ લાવી સ્વચ્છ ઘોવો અને ફૂટવો; એટલે તેમાંથી જે રસ નીકળે તે શક્તિ અનુસાર પાશૈરપર્યંત લઈ તેમાં આસુંદરાની અંતરછાલનું ચૂર્ણ અને ગાયનું દૂધ નાખી સર્વ મિશ્રણ સરખું કરવું. પછી જીરું અને ખડીસાકરનું ચૂર્ણ નાખી આપવું. (૫) ચોપચીનીનું ચૂર્ણ આપવું. (૬) ચોપચીનીનો પાક આપવો.

ગરમીની ચાંદી (ઉપદંશ) ઉપર ઉપચાર (લગાડવાની ઔષધિ):—(૧) કરેણનાં મૂળ વાટી તેનો શિશ્ન ઉપર લેપ કરવો; એટલે ઉપદંશ સંજ્ઞા અસાધ્ય પીડા પણ દૂર થાય છે. (૨) વિલાયતી ધંતુરાનું અથવા મોગલી એરંડાનું દૂધ (રસ) ચાંદી ઉપર ચોપડવું; એટલે ચાંદી જલદી ભરાઈ આવે છે. (૩) ત્રિકળાના કાઢાએ અથવા ભાંગરાના રસે પણ ઘોવું. (૪) મોચરસ, ચીકણી સોપારીની રાખ, ખેરડીની છાલનું ચૂર્ણ, શંખજીરું, એ ઔષધો ઝીણું વાટી તેનું ચૂર્ણ ક્ષત ઉપર લગાવી બાંધવું. (૫) ઘોળા કાથો અને ચીકણી સોપારીની રાખનું ચૂર્ણ ક્ષત ઉપર નાખવું. (૬) રસકપૂર, ઘોળા કાથો, મુરદારશિંગ, શંખજીરું, માયફળ (માયા) અને સોપારીના કાલસા, એ ઔષધો ઝીણું કરી ઘીમાં ખરલ કરી ચોપડવાં. (૭) મોહળનું મીણ, સિંદૂર અને ખોડી અઘાડીનો ત્રસ એકેક તોલો લઈ આઠ તોલા ઘીમાં કઢવી, જાડું થયા પછી ઉતારવું. એ મલમ ચોપડવાથી ગરમીની ચાંદીઓ, વણ, નાડીવણ (દાડવણ) સારાં થાય છે. (૮) ગોપીચંદન અને મોરચુથુ ધાણીમાં ખરલ કરી ચોપડવું. (૯) શંખજીરું લિંબુના રસમાં વાટી ચોપડવું; અને ગોખરની ભૂટીની ધૂણી આપવી. (૧૦) હિંગળોક, આકડાનાં અને રિંગણીનાં મૂળની છાલ, એની ધૂણી આપવી.

અથવા ધૂમ્રપાન કરાવવું; એટલે સર્વ પ્રજા, ઉપદંશવ્રજા, પ્રમેહ અને અમ્બપિત્તનો નાશ થાય છે. x*

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—ઉપદંશ માટે:—અધેડો-૧૮, અળખ-૩, આવળ-૫, આંખો-૧૪, ઉંચરો-૧૩, કરેણા-૨, કારિંદા-૩, કાંચડી-૩, ખેર-૧, ચણોડી ૧૩, ૧૮, ચંબેલી-૭, ચોપચીની-૧, જિંઝર-૨, દાડમ-૧૫, નાઉળ-૩, પીંપળો-૧, ખાવળ-૧૮, ભાંગરો-૧, મંદાર-૨, રતનજેત-૬, રોમફળ-૨, લીમડો (કડવો)-૩૬, વાંકરી-૧. ઉપદંશ વ્યાધિએ સાંધા પકડાય તે માટે:—વાસનવેલ-૮. ગરમી માટે:—અળખો-૫, ઉપરસાલ-૩, કાકડી-૭, કાતરવેલ-૧, કારિવણા-૪, કાંડોળી-૪, ખીજડો-૭, ગોખર મોટા-૧૧, ડમરો-૨, કુંગળી-૧૧, ઘોળો મરવો-૧, લીમડો (કડવો)-૬, વાંકરી-૩, શિમળો-૪. આગંતુક ગરમી માટે:—ગોમેટો-૧, ચણક-બોખા-૪, મરવો-૬, સાગ-૪, સુખડ-૭. સર્વ પ્રકારની ગરમી દૂર થવા માટે:—અરલુ-૭, આંખો-૧૮, કમળ-૨, કરિયાતું-૧, કાંડવેલ-૧, કેવડાતું જાડ-૫. ગરમીના યોગે શરીરે ચાંદાં થાય તે માટે:—અરલુ-૮, અરિંદા-૭, કડવી કવક-૧, કપૂર-૬, કાંટી ગોખર-૪, ખપાટ-૨, ગલડી-૪, ગોરખ આમલી-૫, પીળો ધંતુરો-૩, મુગવેલ-૨, મોગલી એરંડો-૫, મોરવેલ-૧, લસણ-૧૬, શરસડો-૬, સોનારવેલ-૨, હરડે-૧૮. ઇન્દ્રિય લાલ થાય કે ઉપર ચાંદીઓ થાય તે માટે:—આમળાં-૩૪, તરબુચ-૪.

જુઓ અનુભૂત ઔષધ:—ઔષધિક્રિયાની ગુટિકાપ્રયોગની ટીપણીમાં નં. ૫, રસાયનની ટીપણીમાં નં. ૧, મલમની ટીપણીમાં નં. ૯, ૧૦, ૧૧, ૧૪, ૧૫, ૧૬, ૧૭, ૨૬.

બદ્ધ:—ગરમી અંદર થઈ શિશ્નની ઉપરની સંધિમાં લાંબી ગાંઠો આવે છે તેને બદ્ધ કહે છે.

x આ પ્રયોગમાં કોઈ કોઈ રિંગણીના મૂળને બદલે ચણકબોખા વાપરવાનું કહે છે. જે પ્રયોગમાં હિંગળોક, રસકપૂર વગેરે વાપરવા બતાવેલ છે, તે પ્રયોગોથી મોટું આવી મોટીથી અત્યંત લાળ પડે છે, રોગી ભારે હેરાન થાય છે; અને જેમ જેમ લાળ પડે છે, તેમ તેમ તેના શરીરમાંથી વ્યથા નીકળતી જાય છે. વખતે અનાડીના હાથથી એ પ્રયોગ થવા પામે તો દરદીનો જીવ પણ જાય છે. એથી એમાં ધૂમાડો આપવાની કે ધૂણી પાવાની રીત અંચકારો બતાવતા નથી. કેમકે એ પ્રયોગ ઘણો સાવચેતીથી કરવા જેવો છે; માટે ગુરુની રૂબરૂ અનુભવ મેળવ્યા સિવાય એવા પ્રયોગો કરવા નહિ. કેટલાક હિંગળોક, ઘી અને એલચીની ધૂણી પણ આપે છે, એનો ઉતાર તાંદળજળથી થાય છે. કોઈ પણ રસાયનપ્રયોગથી મોટું આવેલું હોય તો આંખો, જાંબુ, ખોરડીનાં મૂળ, ખાવળ, આમલી, ગુંદી અને લીમડો, એ સાતની છાલના ડોકાના કાગળા કરાવવા. એ સાતમાંથી લીમડો અડધ ભાગે અને બાકી સમાન ભાગે લેવાં. એકઢી ખોરડીમૂળની છાલના કાગળાથી પણ શાંતિ થાય છે.

* (૧) ઉપદંશના નવા થયેલા દરદમાં દારડીના મૂળને પાણીમાં ઘુંટી પાણી ગાળી પીવું તથા દારડીનું દૂધ ચાંદી ઉપર ચોપડવું. આવી રીતે કરવાથી ૭ દિવસની અંદર ચાંદી નિર્મૂળ થાય છે. (૨) કેશરાદિ ગુટિકા જે રસકપૂરની ટિપ્પણમાં આપી છે તે લેવી. (૩) પારદ ભસ્મ ગંધકના તેજાથી બનાવેલી લેવી. (૪) સોમલનાં ફૂલ શીરામાં ખાવાં અથવા દૂધની તરમાં ગોળી કરી ગળી જવી. (૫) પંચત્વ ક્વાથથી, ત્રિક્ષલા ક્વાથથી, ભાંગરાના રસથી અથવા રસકપૂરના પાણીથી ચાંદી વારંવાર ધોવી. રસકપૂર ૧ રતીમાં ૨૦ તોલા પાણી મેળવવું. આ ઉપરાંત ઉપદંશોપસિંહ રસ, નિંબપત્રાદિ ચૂર્ણ, ઉપદંશકુટાર રસ, ચોપચીન્યાદિ ચૂર્ણ, રસશેખર, વરાદિ ગુગલ, ગંધકયોગ, ચોપચીની પાક વગેરે ખાવા માટે અપાય છે; તથા જાલ્યાદિ તેલ, જાતિક્ષલાદિ લેપ, તુત્યાદિ લેપ, તુત્યાદિ મક્કમ, કરંજાદ્રુત, ગોજી તૈલ લગાડવા માટે અપાય છે તથા પ્રકરણમાં આપેલ ધૂમાડો અપાય છે.

† શરીરની અંદરની આતસને પણ ગરમી કહે છે, તેમજ આ ગ્રંથમાં મૂત્રાધાતને પણ ગરમી કહેલ હોય એમ જણાય છે; પરંતુ ગરમી શબ્દથી ઉપદંશ (ચાંદી) જ ગ્રહણ કરવાનો બહુવારિવાજ ચાલુ છે; તેથીજ અમે ગરમી શબ્દના ઉપાયોને વનોંમાંથી અહીં જુદા અનુસંધિત કર્યા છે; માટે સુદા બંધુઓએ એ ઉપાયો વિચારીનેજ કરવા.

તેની ઉપેક્ષા થયાથી મોટા કબ્બે અને ઘણા કાળે પાકે છે અને વેદના અતિ દુઃસહ થાય છે. બદ ઉપર ઉપચાર:—(૧) સારી ગાંઠ બંધાય તોજ તેને પુષ્કળ જળો લગાડી લોહી કઢાવવું અને કડવા લીમડાનાં પાંદડાં થોડું પાણી નાખી વાટી તેમાં હળદર અને લી નાખી, ગરમ કરી ઉપર બાંધવું. (૨) ચુનો, પથ્થર, પાપાણુભેદ અને બીલામો એકત્ર બાળી તેની પટ્ટી લગાવવી. (૩) લસણ, બીલામો અને શેકટાની છાલ એકત્ર વાટી ઉપર બાંધવી. (૪) ચિત્રાનાં મૂળ લિંબુનાં રસમાં ધસી ચોપડવાં. (૫) ધૂપ, ગુગળ, એળીઓ, વજનામ અને ચણોડીની દાળ પાણીમાં ધસી કિંચિત્ ગરમ કરી લેપ લગાવી તે ઉપર અસાળીઓ ચોપડવો. આ ઔષધ ધણુંજ આકર્ષણ કરનાર અને ગાંઠ વેરનાર છે. (૬) ચીકણાના ઝાડનાં લાલ વર્ણનાં કુમળાં પાંદડાં લાવી ચંદન પ્રમાણે બારિક વાટી તેનો ગોળો કરી બદ પર લગાવી તે ગોળા ઉપર વારંવાર ઠંડુ પાણી નાખતા રહેવું. એ ઔષધથી ફેટલીએક ગરમ ગાંઠ હોય તોપણ તે તુરત પાકી નરમ થાય છે અને તે ઉપર સળ પડે છે. (૭) ગાંઠ કઠણ હોય તો તેને કાથો અને રેવંચીનો શીરો, આકડાના દૂધમાં ધસી દિવસમાં બે વખત ત્રણ દિવસ લેપ કરવો; એટલે ગાંઠ બેસે છે. (૮) ત્રિધારી થોરીઆનાં ઝાડનાં મૂળનો રસ ચોપડી, ઉપર તેજ ઝાડનાં મૂળ પાસેની માટી ચોપડવી; એટલે ત્રણ દિવસમાં ગુણ આવે છે. (૯) સાણુ, ચૂનો અને બીલામો ધસી લેપ કરવો; એટલે સર્વ પ્રકારની ગાંઠો બેસે છે.

પૃથ્થ:—વમન, રેચન, જવ, ચોખા, મગની કણકી, ધી, કારેલાં, પરવળ, કુમળા મૂળા, કડવા અને તૂરા પદાર્થ, મધ, તલતું તેલ. અપૃથ્થ:—દિવસે નિદ્રા, મૂત્રરોધ, જડ અન્ન, મૈથુન, ગોળ, મહેનત, ખાટા પદાર્થ, તેલવાળા પદાર્થ, વાતુલ પદાર્થ.

૨૬-ચિત્તભ્રમ (ઉન્માદરોગ)

કારણ:—ભય, શોક, કામ, ઇચ્છિત સ્ત્રી અગર પુરુષ એમની પ્રાપ્તિ ન થવી, વિરુદ્ધ ભોજન, બળવાન પુરુષાદિથી મસ્તી કરવી વગેરે કારણોથી અદ્યપસત્ત્વગુણી પુરુષના વાતાદિ દોષ કુપિત થઈ ચોતાનો નિલનો માર્ગ છોડી અન્ય મનોવાહિની જે નાડી, લાંસુધી જઈ જ્યારે ચિત્તનો વિભ્રમ કરે છે ત્યારે તે રોગને ઉન્માદ+ એટલે ચિત્તભ્રમ કહે છે.

+ (૧) જે ઉન્માદથી રોગી વાતચીત સહન કરી શકતો નથી, ચીડાય છે, શરીરે અર્ધો નગ્ન ફરે છે, ધડીમાં ભય પામે છે, નાસે છે, શરીર ગરમ રહે છે, શીતળ છાયામાં બેસવું ગમે છે, ઠંડા પદાર્થની ઇચ્છા કરે છે અને શરીરનો રંગ પીળાશ પડે છે તે પિત્તોન્માદ. (૨) ઉપવાસાદિક કારણોથી વધી ગયેલો વાયુ, મનને ચિંતાતુર અને દુષ્ટ કરી બુદ્ધિ અને યાદશક્તિને નહિ જેવી કરી નાખે છે; એથી દરદીને કારણ વિના હસવું, પ્રસંગ વિના નાચવું, ગીત ગાવું, હસવું અને બાષણ કરવું, હાથના ચાળા કરવા, લટકા કરવા અને રડવું વગેરે વિચિત્ર હાવભાવ પ્રગટે છે. રોગીનું શરીર ખરખરકું, પાતળું, તાંબાના રંગ જેવું થાય છે અને અનાજ પચ્યા પછી દરદ વધારે દેખાય છે તે વાતોન્માદ. (૩) જેનાથી રોગી વધારે બોલતો નથી, અનાજ ઉપર અભાવો, સ્પર્શ અને એકાંત ગમે છે, ઉંઘ ઘણી અને ઉલટી થાય છે, મોઢેથી લાળ પડે, જમ્યા પછી રોગ વધારે દાખવે અને જીભ, મૂત્ર, નેત્રાદિક સફેદ હોય તે કફોન્માદ સમજવો. (૪) ત્રણેનાં મિશ્ર લક્ષણવાળો ઉન્માદ સન્નિપાતોન્માદ કહેવાય છે. એ કેવળ અસાધ્ય છે. (૫) ભય કિંવા પ્રિય વસ્તુના વિયોગથી થયેલો ઉન્માદ શોકોન્માદ કહેવાય છે. એમાં દરદી ઇચ્છા પ્રમાણે બેઠે છે. વખત પર મનની ગુપ્ત વાત કહી દે છે; અઘ્રલ ઉલટાઇ જાય છે, ગાય છે, હસે છે અને છેક મૂર્ખ બને છે. આમ પાંચ પ્રકારના ઉન્માદ ચરકે બતાવ્યા છે. માધવનિદાનમાં જે રોગીની આંખો બહુજ લાલ-ઘટ લાલ બને છે; બળ, ઇદ્રિયો અને શરીરની કાંતિ નાશ પામે છે; અલંત રાંક જેવો બને છે; મુખ કાળું પડી જાય છે અને બરાબર શુદ્ધિ રહેતી નથી તેને છદ્ધો વિષોન્માદ અને સાતમો જૂતોન્માદ બતાવ્યો છે; તેમજ જૂતોન્માદના પાંચ પંદર ભેદો બતાવ્યા છે. ચરકે તેને બદલે દેવોન્માદનો ઇસારો આપ્યો છે.

ઉપચાર:—(જેન ગ્રંથમાંથી) (૧) રાસ્ના ટાંક-૨, આહી ટાંક-૬, કરિયાતું-ટાંક ૨, ચવક ટાંક-૨, આ. ૩૧

લક્ષણ:—ગરમ પાણી દહણું, ગાયું, નાચણું, પ્રીતિ કરવી, લાળના ઘોડાવી, કુદવિષ-મય થવો, રોગ, ઉચ્ચે નાચ, એકાંતે જઈ કંઈ કહેવાથી ઉદ્વેગ કરવો અને ભય, એ સમજાવો હોય છે. **અસાધ્ય લક્ષણ:**—જે રોગી મોટું ઉપર કિંવા નીચે સખી રહે છે, સર્વજાળ જામત રહે છે અને ક્ષીણ થઈ ગયો હોય તેને અસાધ્ય જાણવો.

ઉપચાર:—(૧) ગોથા (વાઈ) ઉપરનાં ઔષધો આપવાં. (૨) નવસાર અને યુગ્મો એકત્ર કરી દાબડીમાં ભરી તે સુધવાને આપવું. (૩) ઘોળી કુંગળીના રસનું અંજન કરવું. (૪) સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, હીંગ, સિંધવ, ઘોડાવજ, કડુ, સરસવ, કરંજખી, ઘોળા શિરસ, એ સમભાગ લઈ ઝામૂતમાં વાટી ગોળી કરી તેનું અંજન કરવું; એટલે ચોથીઓ તાવ, ઉન્માદ (ઉન્મત વાયુ) અને ગોથું (વાઈ) દૂર થાય છે. (૫) રોગીને ખાંધી રાખવો. સર્પ ધસાદિ ભયંકર જતા-વરો દેખાડી ખીવરાવવો અને શરીરે સરસવનું તેલ ચોપડી ગરમીમાં બેસાડવો અથવા જમીન પર સૂવાડવો. ગરમ પાણી તેના શરીર પર છાંટવું; કિંવા લોહાદિક તપાવી ડામ દેવાનો ભય દેખાડવો. (૬) બ્રાહ્મી, કોળું, ઘોડાવજ અને શંખાવળીનો અંગરસ જુદો જુદો કાઢી તેમાં મધ અને કોઠનું ચૂર્ણ મેળવી પાવાથી બધા ઉન્માદરોગ દૂર થાય છે. (૭) ધંતુરાનાં પાંદડાંનો રસ અથવા ખીઆં ૪ અથવા ૫ ઘીમાં આપવાં. (૮) ધમાસાનો અથવા બાળહરડેનો કાઠો ઘી નાખી આપવો. (૯) દશમૂળનો કાઠો ઘી નાખી આપવો. x

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—અગથીઓ-૩, કારિવાણા-૬, કુંગળી-૨, તુવેર-૫, ધંતુરો-૧૦, પટોલકદુ-૬, બીજોર-૧૫, ૨૦, બ્રાહ્મી-૧, મહૂડો-૧, મોથ-૬, વજ-૪, શંખાવળી-૧. જુઓ ગોં વેંમાં:—ઘી ૯.

પૃથ્થ:—ઘઉં, મગ, ચોખા, ધરિણુ દૂધ, ઘી, જૂનું કોળું, પડવળ, ચાકવત, તાંદળજી, નાળિયેર, કોહું અને ફણસ. **અપૃથ્થ:**—ગરમ ભોજન, મધ (દાર), વિરુદ્ધાશન; તથા નિદ્રા, ક્ષુધા અને તૃપ્તાનો રોધ કરવો, વ્યાયામ કરવો, કારેલાં અને ભાજપાતો.

૨૭-જૂનો ટાડો (સંગ્રહણી)

કારણ:—અતિસાર બંધ થવા છતાં અગ્નિ મંદ હોય છે. તેમાં વિરુદ્ધાદાર થાય તો તેથી માલકાંગણી ટાંક-૨, લીંડીપીંપર ટાંક-૨, સુંઠ ટાંક-૨, પીંપળીમૂળ ટાંક-૨, અજમો ટાંક-૨ લઈ, પડીકાં ૭ વાળી એકેક પડિકું પાણી શેર ૧ માં ઉકાળી નવટાંક પાણી રહેથી ઉતારી ગાળીને પાવું. (૨) બ્રાહ્મીઘૂત:—બ્રાહ્મીના રસ શેર પાંચ અને ઘી શેર ૫ ગાયનું, એ બેને એકત્ર કરી બંટી કે ખાવડાના ધાનની કોહીમાં દિવસ ૭ દાખી રાખવું. પછી ચૂલા ઉપર તાપે ચઢાવી રસ બળી જઈ એકલું ઘી રહે ત્યારે તેને ઉતારી ભેવું. ઘી સિદ્ધ કરતી વખતે તેમાં દેવદાર ટાંક-૨, લવંગ ટાંક-૨, કાયફળ ટાંક-૨, ભારંગ ટાંક-૨, કાકડાશિંગ ટાંક-૨, ચવક ટાંક-૨, ખુરાસાની વજ ટાંક-૨, કાળીપાટ ટાંક-૨, મોથ ટાંક-૨, હરડે ટાંક-૨, બહેડાં ટાંક-૨, આમળાં ટાંક-૨, પીંપળીમૂળ ટાંક-૨, શતાવરી ટાંક-૨, અક્કલકરો ટાંક-૨, કંકોલ ટાંક-૨, સુંઠ ટાંક-૨, લીંડીપીંપર ટાંક-૨, મરી ટાંક-૨, ચિત્રાજાલ ટાંક-૨ અને વરધારો ટાંક-૨ લઈ ઝીણાં ખાંડી કદક કરીને નાખવાં. પછી તે ઘી રોળ ખાવું. (૩) અમે તો કહીએ છીએ કે “માલવાળા થવું હોય તો માલકાંગણી ખાઓ.”

x ઉન્માદના રોગીને રોજ સવારે ૫ તોલા ઘી નવશેકું કરી ખીવરાવવું. એક કલાક પછી ધંતુરામાં ૫ ખીઆં શોધલાં ખવરાવી ઉપર તાજું ગાયનું દૂધ ખીવરાવવું. ત્રણ કલાક પછી ભોજન કરાવવું. બપોરના તાપ બહુ હોય ત્યારે શંખાવળીને બારીક ચટણી માફક વાટી સાકર તથા પાણી મેળવી ગાળીને ખીવરાવવું. ભોજનમાં ઘી દૂધ વધારે આપવું. આવી રીતે ઔષધિ આપવાથી ઉન્માદરોગ થોડા દિવસમાં ચાલ્યો જાય છે. દારૂ અથવા તમાકુ ખીવાનું વ્યસન હોય તો તે છોડાવી દેવું.

આ રોગમાં સારસ્વત ચૂર્ણ, સારસ્વત અરિષ્ટ, ઉન્માદગ્ન્યંકુશ રસ, ઉન્માદભંજન રસ, બ્રુતાંકુશ રસ, બ્રાહ્મી ઘૂત, ક્ષીરકત્યાણુ ઘૂત, અશ્વગંધા અરિષ્ટ, ચ્યવનપ્રાશ અવલેહ, અણ્ણમુંજ રસ વગેરે ખાવા માટે અપાય છે. અંજન તથા નરમ પ્રકરણમાં આપેલ છે.

કરી આમાંથી થઈ અગ્નિનું સ્થાન દુષ્ટ થાય છે. એથી આમરૂપ મળ પડવા લાગે છે, તેને સંગ્રહણી કહે છે. અતિસાર સિવાય પણ મિથ્યા આહારાદિકે કરી સંગ્રહણી થાય છે. જે સંગ્રહણી પ્રતિદિવસ આમનેા સંગ્રહ કરી વારંવાર શ્લેષ્મકુક્ત ક્ષુભિત થઈ આમ છોડે છે, તેનું નામ ન્યાસ ગ્રહણી.^x

લક્ષણુ:—આમ પડે છે તે આમને દુર્ગંધી તથા મરડો હોય છે, અને વાયુ વડે કરી ક્ષણે ક્ષણે બંધ પડે છે. પિત્તના મેગે ક્ષણે ક્ષણે પડવા લાગે છે. તે કાચો આમજ પડે છે અથવા તે આમનેા પાક થઈ પડે છે.

પૂર્વરૂપ:—તરસ, આળસ, શક્તિક્ષીણતા, એ લક્ષણો થાય છે. જઠરાગ્નિ મંદ થાય છે તેટલા માટે અન્ન વિદગ્ધ થાય છે, એટલે બળતરા થયા જેવું થાય છે; તેથી તે અન્નેનો પાક જલદી થતો નથી અને શરીરને જડપણું ધત્યાદિ લક્ષણો થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) સુંકના કલ્કમાં ઘી નાખી અગ્નિ ઉપર સિદ્ધ કરવું. તે વાયુનું અનુલોમન કરે છે અને સંગ્રહણી, પાંડુરોગ, બરોળ, ઉધરસ તથા જવરનેા નાશ કરે છે. (૨) સંગ્રહણીની શાંતિને અર્થે સુંકનું ચૂર્ણ નાખી છાશ પીવી. અન્ન હળવે હળવે કમી કરવું અને છાશ વધારતાં જવું; એટલે સુધી કે એકલી છાશનેાજ અન્ન સિવાય આહાર થઈ શકે. મૈથુન અને કોષ્ઠ એ વર્જવાં. (૩) હીંગ, છર્ અને સિંધવ એણે યુક્ત કેવળ દહીં ભાગેલી છાશ આપવી; તે સંગ્રહણી, અર્શ, અતિસાર અને વાયુનેા નાશ કરે છે. (૪) કુમળા બીલાના કલ્કમાં સુંકનું ચૂર્ણ અને ગોળ નાખી આપવું અને છાશ તથા ભાત પચ્યને માટે આપવાં. (૫) અજમેા, પીંપળીમૂળ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, સુંઠ, ધાવડીનાં ફૂલ, આમલી, લીંડીપીંપર તથા વાળો, એ એકેક તોલો અને

^x અતિસાર થઈ મટી ગયા પછી જ્યારે રોગી ખાવા પીવાને વિચાર રાખતો નથી, ત્યારે તેનેા જઠરાગ્નિ બિગાડ પામી સંગ્રહણી રોગ ઉત્પન્ન કરે છે, તેને સંધરણી કે ગ્રહણી કહે છે. એનાથી તરસ, આળસ, દાહ, અપચો, શરીરનું બારેપણું વગેરે થવા માંડી બળનેા ક્ષય થાય છે. પછી જે ખાધું હોય તેનેા આમ (કાચો ઝાડો) થઈને તે ગુદા વાટે પડે છે. વખતે પકવ થઈને પણ પડે છે અને વખતે તે કઠણ કે પાતળો હોય છે. ઝાડો થતાં મરડો થાય છે.

એ રોગ વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત અને આમ, એ દોષોના કારણથી પાંચ પ્રકારનેા છે. વાતાદિ દોષથી ઉત્પન્ન થયેલા સંગ્રહણીરોગમાં તે તે દોષનાં લક્ષણો જોવામાં આવે છે. (હવે પછીના 'ઝાડા'ના પ્રકરણમાં આ લક્ષણ જોવાં.) તે ઉપરથી કયા પ્રકારનેા ગ્રહણી રોગ છે તે સમજાય છે. ત્રિદોષ સંગ્રહણીમાં ત્રણે દોષનાં લક્ષણ મિશ્ર હોય છે. આમસંગ્રહણીમાં આંતરડાં બોલે, આળસ અને દુર્બળતા થાય, ઝાડો નરમ, જડો, ચીકણો, ઘોળો, શબ્દ સહિત, કેડમાં વેદના સહિત અને થોડા મરડાસહિત આમવાળો થાય, દિવસે રોગ વધે અને રાત્રે શાંતિ માલમ પડે.

સૂતેલા રોગીના પાસામાં થળ અને જળધંટીયંત્ર જેવો શબ્દ થાય તેને ધંટીયંત્ર નામે અસાધ્ય સંગ્રહણી રોગ કહે છે.

યુનાનીના મતથી એ રોગ બે પ્રકારનેા છે. એકને આખી અને બીજને આતસી કહે છે. જો આખી હોય તો તરસ થોડી હોય. કદી ઝાડો થાય અને કદી બંધ થાય. એના ઉપર (૧) રાજ ૬ પૈસાભાર, ભુરાની ખાંડ ૩ પૈસાભાર, બાવચો ૨ પૈસાભાર, સુંઠ ૩ પૈસાભાર અને કંતાનનાં બીજ ૩ પૈસાભાર લઈ ઝીણું ખાંડી બબ્બે પૈસાભાર સવાર-સાંજ ફાંકે તો આખી સંગ્રહણીનેા રોગ મટે. (૨) એ દરદમાં ભાંગ પીએ તો ઠીક છે. (૩) ખસખસની પોસ્ત (છંડવાં) હથેળી ભરીને ફાંકે તો ફાયદો થાય. (૪) આ રોગમાં અરીણુ ગુણુકારક છે. જો આતસી હોય તો:—તેનું દિલ પાણી વાસ્તે તરફડે. દિલ તથા છત્તીમાં બળતરા થાય. રાતદિવસ પાણીનેા જેવો ઝાડો થયા કરે. એ રોગને ઔષધિ ફાયદો ન કરે.

ચાંદી તોલો ૧ અને પરવાળાં તોલો ૧ લઈ ચાંદીનાં કંટકવેધી પતરાં કરી, એ બન્નેને ગોલી-વાડનાં પાંદડાંના છુંદામાં લપેટી કુલ્હીમાં કપડમટી કરી ગજપુટ આપી ભસ્મ કરવી. એની યોગ્ય માત્રા માખણ સાથે આપવાથી દુરામલી સંગ્રહણી પણ નાશ પામે છે. સંગ્રહણી ઉપર કેટલાક બોંકા ઘોડાચોળી અથવા અશ્વચોળી નામની ગોરખનાશજની ગોળીઓ આપે છે.

સાકર ૭ ભાગ, એ બધાનું ચૂર્ણ કરી રોજ એક તોલો આપવું. અને ઉપર બકરીનું દૂધ પાવું; એટલે સંઘ્રહણી, પિત્તસંઘ્રહણી અને પ્રવાહિકાનો નાશ થાય છે. (૬) જેને કષ્ટ વડે તથા કઠિન એવો મળ થાય છે તેને ઘીમાં મીઠું નાખી પાવું. (૭) તાલીસાદિ વટી:—તાલીસપત્ર, ચવક, મરી, એ ચાર ચાર તોલા; લીંડીપીપર અને પીપળીમૂળ એ આઠ આઠ તોલા, સુંઠ આર તોલા, ચાતુર્જાત અને વાળો, એ એકેક તોલો, એ બધાનું ચૂર્ણ તથા ચૂર્ણથી ત્રણમણો ગોળ મેળવી એ તોલાની ગોળી કરવી. તે બક્ષણ કરવાથી કષ્ટતર સંઘ્રહણી, ઉલટી, ઉધરસ, દમ, જવર, અરુચિ, સોજો, ગુલ્મ, ઉદર અને પાંડુરોગનો નાશ થાય છે. (૮) કાળી મુસળી છાશમાં કિંવા ચોખાના ઘોવરામણમાં વાટી એક તોલો આપવી અને પથ્થને માટે છાશ તથા ભાત આપવાં. (૯) શંખભરમ અને સિંધવ સમભાગ લઈ ત્રણ માસાપર્યંત મધમાં ચટાડવું; એટલે મોટો સંઘ્રહણીરોગ પણ નાશ પામે છે. (૧૦) કાંકાયન ગુટી આપવી. (૧૧) સોટોડીનાં મૂળીઆં, મરી, શરપંખો, સુંઠ, ચિત્રાનાં મૂળીઆં, બાળહરડે, કરંજની છાલ અને કાચાં બીલાંનો કાઢો કરી પાવો; એટલે દૂઝણમસ, ગુલ્મ અને સંઘ્રહણી, એ બધાંનો નાશ થાય છે. (૧૨) અતિવિષ, નાગરમોથ, વાળો, ધાવડીનાં ફૂલ, કડાની છાલ, લોદર અને પહાડમૂળનો કાઢો પાવો; એટલે સંઘ્રહણી, સર્વ પ્રકારનો તાવ, અરોચક અને અગ્નિમાંઘનો નાશ થાય છે. (૧૩) તાલીસાદિ ચૂર્ણ:—તાલીસપત્ર, વજ, હળદર, ત્રિકટુ, પીપળીમૂળ, ચિત્રકમૂળ, ચવક, આંબાહળદર, બીલાં, અજમોદ, કચેરાં, ચાતુર્જાત, લવંગ, ધાવડીનાં ફૂલ, અતિવિષ, જયફળ, અજમો, પહાડમૂળ, મોચરસ, કોકમ, પંચલવણ (કાચલવણ, બીડસોણ, સિંધાલણ, સંચળ અને મીઠું), શુદ્ધ, શહાશુદ્ધ, વાવડીંગ, અમ્લવેતસ, આમલી, ત્રિકળાં, પિત્તપાપટો, જટામાંસી, આવળ, વાળો, એલચી, ખાલી, જવાસા, ભોંયઆમળી અને કોષ્ઠ, એ સમભાગ તથા એ બધાંની બરાબર દરડે અને તે સુદ્ધાં બધાંની બરાબર સાકર મેળવી ચૂર્ણ કરવું. તે ૧૫ દિવસ લેવાથી સંઘ્રહણી, ક્ષય, ઉધરસ, દમ, અરુચિ, પ્લીહા, દૂઝણમસા (હરસ)-દૂઝતા મસા, ઝાડો, તાવ, વાયુ, સ્થૂલતા, પ્રમેહ, ગોથું, પાંડ, ગોળો, ઉદરરોગ, કંફળ વ્યાધિ, પિત્તજ વ્યાધિ, ચિત્તભ્રમ, આક્રેશ, વિપ્રચિકા, અગ્નિમાંઘ વગેરે સંપૂર્ણ રોગનો નાશ કરે છે. વળી તે પુષ્ટિ, આયુષ્ય, બળ, કાંતિ, બુદ્ધિ, સ્મૃતિ, ધારણા અને વાચાને આપનાર છે. (૧૪) મસૂરના કાઢામાં બીલાંનું મગજ બાકીને આપવું. તે સંપૂર્ણ કુક્ષિરોગ, સંઘ્રહણી, પાંડ અને કમળાનો પણ નાશ કરે છે. (૧૫) દશમૂળ અને સુંદનો કાઢો, સોજો તથા આમસંઘ્રહણીનો નાશ કરે છે. (૧૬) લક્ષ્મીતક ક્ષાર:—બીલામો, ત્રિકળાં, ત્રિકટુ, સિંધાલણ, સંચળ, મીઠું અને ધુંવાસ, એ આઠ તોલા લઈ છાણના દેવતામાં બાળવું. તેનો ક્ષાર ઘીમાં અથવા ભોજનમાં આપવો; એટલે હૃદ્રોગ, પાંડરોગ, સંઘ્રહણી, ગુલ્મ, ઉદાવર્ત અને શૂળનો નાશ થાય છે. (૧૭) ચવક, ચિત્રક, બીલાં અને સુંદનું ચૂર્ણ છાશ સાથે આપવું; એટલે તે ઘણી દુષ્ટ સંઘ્રહણીનો નાશ કરશે. (૧૮) સંચળ, ચિત્રક અને મરીનું ચૂર્ણ છાશ સાથે સેવન કરવું; એટલે સંઘ્રહણી, ઉદર, ગુલ્મ, દૂઝણમસ, અગ્નિમાંઘ અને બરોળનો નાશ થાય છે. (૧૯) કપિત્થાષ્ટક ચૂર્ણ:—કોઠું ૮ ભાગ, સાકર ૮ ભાગ તથા દાડમની છાલ, આમલીની છાલ, કુમળાં બીલાં, ધાવડીનાં ફૂલ, અજમોદ અને લીંડીપીપર એ ત્રણ ભાગ અને મરી, શુદ્ધ, ધાણા, પીપળીમૂળ, વાળો, સંચળ, અજમોદ, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, ચિત્રક, સુંઠ, એ તેર ઔષધો એક એક ભાગ, એ બધાંનું ચૂર્ણ કરવું અને તે આપવું. એ ચૂર્ણ કંઈરોગ, અતિસાર, ક્ષય, ગુલ્મ અને સંઘ્રહણીનો નાશ કરે છે.*

* સંઘ્રહણી રોગમાં ચિત્રકાદિ વટી, કલ્યાણગુડ, કૂખાંડ કલ્યાણગુડ, રસાંજનાદિ ચૂર્ણ, શરકાદિ ચૂર્ણ, કામેશ્વર મોદક, ગ્રહણીકપાટ રસ, ગ્રહણીગજેન્દ્ર વટિકા, અમ્લિકુમાર રસ, મહાગંધક, ચાંગેરી વૃત, દૂધવટી, લોહપર્પટી, સુવર્ણપર્પટી, રસપર્પટી, પંચામૃતપર્પટી, અભયારિષ્ટ, કંચટ અવલેહ, તામ્ર રસાયન વગેરે અપાય છે.

અરલુની છાલને સાડી ચોખાના પાણીમાં વાટી પુટપાક વિધિથી રસ કાઢવો. રોજ એકેક તોલો દિવસમાં ત્રણ વખત શુદ્ધ સંઘ્રહણીવાળાને પીવરાવવો. ખાવા માટે માત્ર ઘીની પુરી તથા મૂળાનું શાક આપવું. આ ઔષધિ પથ્યપાલનની સાથે ૭ દિવસમાંજ પૂરો લાભ બતાવી આપે છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:-અતિવિપ-૫, ૧૦, અરકુસો-૩, આદુ-૮, આંખો-૨૨, ઈદ્રજવ-૧૬, ખસખસ ક (અરીજી)-૨, ગાંજો-૬, ચણકબોખા-૫, ઝેરકોચલાં-૬, દાડમ-૬, પાઠ (કાળીપાડ)-૧૨, પીલુ-૧, ખીવસો-૧, મરી-૧૩, મુસળી-૫, મોથ-૬, રાળ-૧, લવંગ-૧૦, સમેરવો-૧૫, સાલમ-૩. આમ સંમહણી માટે:-ખીલી-૭. જુઓ ગોંવેંમાં:-દૂધ-૨૧, જાશ-૨, ૬, ૭. જુઓ પ્રાં ઔંમાં:-જાશ વર્ગ-૧.

જુઓ અનુભૂત ઔષધ:-ઔષધિક્રિયાના ક્વાચપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૯.

પથ્ય:-જૂના સાડીચોખા, મસૂર, તુવેર અને મગની દાળ, નિ:શેષ માખણ કાઢી લીધેલી જાશ, દૂધ, માખણ, દહીં, તલનું તેલ, મધ, ફણસ, દાડમ, કેળફલ, જૂનાં કેળાં, કોઠું, જાંજી, ઘોળું કેળું (ફૂધી), તૂરા પદાર્થ. અપથ્ય:-ઘઉં, વટાણા, અડદ, જવ, ચોળા, મયાળ, ચાકવત, કેળું, સરગવો, કંદ, નાગરવેલનાં પાન, શેલડી, ખોર, કેરી, કાકડી, સોપારી, ગોળ, નાળીએર, ભાજપાલો, ખાર, દ્રાક્ષ અને ખાટું, મીઠું જડાનન.

૨૮-ઝાડો [અતિસાર] અને મરડો* [પ્રવાહિકા]

કારણ:-પ્રમાણ કરતાં અધિક ખાવું, જડ પદાર્થનું સેવન કરવું, અતિ સ્નિગ્ધ, અતિ તીક્ષ્ણ, અતિ રક્ષ, અત્યંત પાતળું, એવા પદાર્થ ખાવા; વિરુદ્ધાશન (અપથ્ય પદાર્થનું સેવન), અન્ન પાચન થયા સિવાય તે ઉપર પુનઃ ભોજન કરવું, અપક્વ અન્ન ખાવું, અતિ મદ્યપાન કરવું, દુષ્ટ પાણી અથવા પ્રકૃતિને ગમે નહિ એવા પદાર્થનું લક્ષણ કરવું, મળમૂત્રનો અવરોધ કરવો અને કૃમિનો

* વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત, શોક અને આમ, એમ છ પ્રકારનો ઝાડો છે. લયાતિસાર, રક્તાતિસાર અને મરડો પણ એ સર્વના પેટામાં આવી જાય છે. ૧-ઝાડો કાંધક લાલાશ ઉપર ઉતરે અને ઝાડામાં શીજી મળેલું હોય તથા લૂખો અને થોડો થોડો વારંવાર આમસહિત આવે અને ઝાડો થતી વખતે પેટમાં પીડા થાય તે વાયુનો. ૨-ઝાડો પીળો, લાલ, કાળો તથા દુર્ગંધયુક્ત પાતળો થાય તથા ગુદા પાકી જાય, શરીરમાં પરસેવો આવે, તરસ લાગે, શરીરમાં દાહ તથા મૂર્છા થાય, એ પિત્તનો. ૩-ઝાડો ચીકણો, સફેદ, દુર્ગંધવાળો, શીતળ, થોડી પીડાની સાથે ઉતરે તથા શરીર ભારે રહે અને ભોજનમાં અરુચિ હોય તે કફનો. ૪-ઝાડો લુંડના માંસ સરખો હોય, અનેક રંગનો હોય, નેત્રમાં તંદ્રા રહે, તરસ, મુખશોષ, બ્રમ અને મોહ થાય તે ત્રિદોષનો. જે એવાં લક્ષણ બળહીણ, વૃદ્ધ કે બાળક રોગીને થાય તો તે અસાધ્ય છે. ૫-પુત્ર, મિત્ર, ધન, સ્ત્રી આદિના નાશથી શોક કરે; આ શોક પેટના અગ્નિને મંદ કરે છે તથા શરીરની બહારનું તેજ પેટમાં જઈને રુધિરને બગાડે છે; જેથી લોહી ઝાડા સાથે જાય છે. અથવા માત્ર લોહી ચણેડીના સમાન લાલ રંગનું નીકળે તો તેને શોકનો અતિસાર જણવો; અને તે શોક દૂર થવા પછી જાય છે. એવીજ રીતે કોઈ પણ પ્રકારના લયથી થાય તેને લયાતિસાર જણવો. ૬-આમાતિસારથી પ્રથમ ભોજનનું અણર્થ થાય અને પછી ન પચે એવા ભારે પદાર્થો ખાય તો તેથી ઝાડામાંના વાત, પિત્ત, કફ, આ ત્રણ દોષો રસરક્તાદિ ધાતુઓને તથા ઝાડાને બગાડે છે. એમાં ઝાડો ઘણસંયુક્ત, દુર્ગંધ સાથે અનેક રંગનો હોય છે. જે મળ પાણી ભરેલા વાસણમાં નાખવાથી ઢૂળી જાય છે, અત્યંત દુર્ગંધવાળો તથા ચીકણો હોય તે કાચા આમવાળો છે. પણ જે મળ પાણીમાં તરે, બહુ દુર્ગંધ તથા ચીકણ ન હોય તો પક્વ આમવાળો મળ જણવો. રક્તાતિસાર એ પિત્તાતિસારનો ભેદ છે. એમાં અત્યંત ગરમ વસ્તુઓ ખાવાથી પિત્ત વધી જઈ લોહીને બગાડે છે, જેથી ઝાડો રુધિર સાથે ઉતરે છે. મરડો (પ્રવાહિકા)-અતિસારનો ભેદ મરડો છે. કુપથ્યના કરનારા પુરુષને વાયુ વધીને કફમાં મળી મરડો કરે છે. ક્ષણ ક્ષણમાં અમળાઈને થોડો અથવા ઘણો ઝાડો ઉતરે તેને મરડો કહે છે. એને કોષ આંકડી પણ કહે છે. એ મરડો વાયુનો, પિત્તનો, કફનો અને લોહીનો, એમ ચાર પ્રકારનો છે. જેમાં ઘણી પીડા થઈ ઝાડો ઉતરે તે વાયુનો; દાહ હોય તે પિત્તનો; કફસંયુક્ત ઝાડો થાય તે કફનો અને લોહી સંયુક્ત ઝાડો હોય તેને લોહીનો મરડો કહે છે.

કોષ ઇત્યાદિ કારણોએ અતિસાર ઉત્પન્ન થાય છે. લક્ષણો:—હૃદય, નાભિ, ગ્રહા, ઉર અને કુક્ષિમાં વ્યથા થવી; હાથપગનું ગળવું, અપાનવાયુનો અને મલનો અવરોધ થવો; પેટનું ફલવું, અન્ન સાથે પાચન ન થવું; ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે. જે અતિસારમાં આમ પડે છે તેને આમાતિસાર અને જે અતિસારમાં લોહી પડે છે તેને રક્તાતિસાર કહે છે. ઉપદ્રવ:—ઉલટી, મૂર્ચ્છા, ઉચકા, સોજો, શૂળ, દમ, ઉધરસ અને અન્નદ્રેષ, એ ઉપદ્રવ સંપૂર્ણ થવાથી આ અતિસાર અસાધ્ય થાય છે. આમાતિસાર ઉપર:—કોષ પશુ અતિસાર ઉપર ઉપચાર કરવાના હોય તો પ્રથમ આમ પાકા થયેલા છે કે નહિ એની ચોક્કસી કરી, આમ પાકા થયા હોય તો કોષ પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી. (૧) બાળહરડે અને લીંટીપીંપરનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું; કિંવા આમનો ઝાડો થતા મોટે એરંડતેલ અથવા ઘી ગરમ પાણીમાં આપવું. (૨) સુંઠનું ચૂર્ણ કરી તેમાં લગારેક ઘી નાખી ગોળો કરવો અને તેને એરંડાનાં પાંદડાં વિંટાળી ઉપર છાણુમાટીએ લીંટી અંગારામાં બાફવું. માટી બળવા લાગે એટલે બહાર કાઢી અંદરનું ઔષધ કાઢી લેવું; અને તે સાકર સાથે અથવા ગોળ સાથે ત્રણ માસાથી છ માસાપર્યંત આપવું; એટલે આમાતિસાર બંધ થઈ જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. (૩) સુંઠ, ગોળ અને ઘીની ગોળીx કરી આપવી; તેથી કરી આમનું પાણી થઈ જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. (૪) કુમળા ચીલડામાં સિંધવ અને થોડીક હીંગ ભરી, એરંડાનાં પાંદડાંમાં વિંટાળી ભુંભરેટમાં શેકી તે ખાવાં; તેથી આમનું પાણી થઈ આમાતિસાર બંધ થાય છે. (૫) સુંઠ, વરીઆળી અને ખસખસ, અથવા સુંઠ અને વરીઆળી ઘીમાં શેકી ઝીણી વાટવી અને તેની ફાકી લેવી. (૬) ધાણા અને સુંઠનો કાઢો આપવો. (૭) સુંઠ, અતિવિષ, શેકેલી હીંગ, નારગમોથ, ધંદ્રજવ અને ચિત્રકનું ચૂર્ણ કરી તે ચોગણુ પાણીમાં આપવું. (૮) બાળહરડે, અતિવિષ, સિંધવ, સંચળ, ઘોડાવજ અને હીંગનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૯) સૂરણને સૂકવી ચૂર્ણ કરવું અને ઘીમાં તળી આપવું. (૧૦) જયફળ, સુંઠ, રાળ, માયફળ (માયાં) અને ખજૂર, એ દરેક છ છ માસા લઈ ચૂર્ણ કરવું; અને તે ચૂર્ણના વજન જેટલી તેમાં વગડાઉ ધાણાની રાખ મેળવી, ચોખાના ધોવરામણમાં દરેક વખત દોઢ માસા પ્રમાણે બે વખત આપવાથી છૂણાંતિસાર, આમાતિસાર અને શૂળ દૂર થાય છે. (૧૧) લસણની કળીમાં અડદના દાણા જેટલું અરીણુ ભરવું અને અંગારા ઉપર શેકી ખાવી. એટલે આમાતિસાર તરત દૂર થાય છે. રક્તાતિસાર ઉપર ઉપચાર:—(૧) જાંબુ, કેરી અને આમલીનાં પાંદડાંનો અંગરસ કાઢી તેમાં મધ, ઘી અને દૂધ નાખી લેવાથી મહાન રક્તાતિસાર મટી જાય છે. (૨) લસણ ૪ તોલા અને થોડાં આકડાનાં કુમળાં પાંદડાં એકત્ર વાટી તેનો રસ ગરમ કરી ૩ દિવસ આપવો. (૩) બીલું જરા ભાંગી બાફવું અને તેના ગરમાં ગોળ ઘાલી વાટી ગરમ પાણીમાં સરખત કરી પાવું. (૪) કુંગળી બારિક ચીરી ચાર પાંચ વખત ઘોષ નાખવી અને તે ગઠાદાર ચોખ્ખા દહીં સાથે ખાવા આપવી. (૫) ગાયના

ઝાડા ઉપર ઉપચાર:—(૧) જીરું અને દહીં પાવાં. (૨) લીંટીપીંપર તોલો ૦ા, પીંપળી-મૂળ તોલો ૦ા, જવંત્રી તોલો ૧, જયફળ તોલો ૧, લવંગ તોલો ૧, તજ તોલો ૧, અરીણુ તોલો ૦ા, સર્વને વાટી ઝીણું કરી ઠણીઓ કાઢી નાખેલી ખારેકમાં ભરી ધઉંની કણકથી લપેટી આટાનો દડો કરી, દેવતાના ભાઠામાં પકવી પછી તેમાંથી ખારેક કાઢી લેવી અને તેને ખૂબ લસોટીને પછી ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. એનાથી લોહીવા એટલે રક્તાતિસાર જાય. (૩) રાળ અને અમતુ જીરું દહીંમાં ખાવું. (૪) બાવળીઓ ગુંદ, ખસખસ અને સાકર ઝીણું વાટીને ખાવાં. (૫) બોહી અજમો, મોચરસ, સુંઠ, ધાવડીનાં ફૂલ એ સર્વ સમાનભાગે લઈ ઝીણું વાટી ગાયના ઘોળવામાં ટાંક ૨ા ના અંદાજે આપવું. ઉપર દહીં અને લાપસી જમાડવી. (૬) કોહી, અબલેહી, ઉશીર (વાળો) અને સાકરની ફાકા આપવી. (૭) સુંઠ, હળદર, લીંટીપીંપર, દારુહળદર, કરંજખીજ અને બીજોરાની જડ સમાનભાગે લઈ વાટી કાંજના પાણી સાથે મરી જેવડી ગોળીઓ કરવી. એ ચોખાના ધોવરામણમાં આપવાથી ઝાડો મટે, વાસી પાણી સાથે આપવાથી વાસી વિકાર મટે. ઘોડાની ચુંક પર એજ ગોળી ૨૧ ઉષ્ણોદક સાથે આપવી.

x આને અવેળા કહે છે.

આખણમાં તલની બૂકી મિઠા કરી ઉંચરાનાં પાંદડાં ઉપરની પ ફેક અને સાકર નાખી આપવું. (૬) કઠાની ઢાલ, અતિવિષ, બેલકાચરી, વાળા અને નાગરમોથને કાઢો આપવો. (૭) દાડમની ઢાલ અને કાચાં બીલાંને કાઢો મધ નાખી આપવો. (૮) ચોખાના ધોવરામણમાં ચોખ્ખું ચંદન ધસી તેમાં મધ અને સાકર નાખી આપવું; એટલે સ્કતાતિસાર, દાહ, શેષ અને મોહ દૂર થાય છે. (૯) કાચાં બીલાંનું ચૂર્ણ ચોળ સાથે આપવાથી સ્કતાતિસાર, પેટશળ અને આમશળ દૂર થાય છે. (૧૦) આંખાની ગોટલી ઢાલમાં અથવા ચોખાના ધોવરામણમાં ધસી આપવી. (૧૧) ચતાવરીનો રસ સાકર નાખી આપવો. સર્વાતિસાર તથા મરડા ઉપર ઉપચાર:—(૧) અરીણુ અને કેસર સમભાગ ખરલ કરી અર્ધા ગુન્જ(અણોઠી)ભારના પ્રમાણની ગોળીઓ કરવી અને એક ગોળી મધ સાથે આપવી. (૨) લિંણુ કાપી અંદર રાધ ભરી ગરમ કરી આપવું. (૩) કાંદાના રસમાં અરીણુ મેળવી આપવું. (૪) નિષ્કંટક મોટા બવળીઆનાં પાંદડાંનો અથવા ઢાલનો રસ કિંવા અરલુની ઢાલનો રસ અથવા કઠાની ઢાલનો રસ, એમાંની કોઈ પણ અંગરસ લેવાથી સર્વ અતિસાર દૂર થાય છે. (૫) અળખોદ, મોચરસ, સુંઠ અને ધાવડીનાં ફૂલનું ચૂર્ણ ગાયના દહીંમાં આપવું, એટલે અતિસાર દૂર થાય છે. (૬) વાળો, કાળો વાળો, નાગરમોથ, ધાણા, મજીઠ, કાચાં બીલાં, ધાવડીનાં ફૂલ, લોધર અને સુંઠનો કાઢો આપવો. (૭) કુમળાં બીલાં અને આંખાની ગોટલીનો કાઢો અથવા બીલાનો ગર અને ગોટલીમાંનું મગજ, સાકર અને મધ નાખી આપવું. (૮) આંખાની અંતરછાલ અથવા ગોટલી દહીંમાં વાટી આપવી, એટલે દાહ અને અતિસાર દૂર થાય છે. (૯) જયફળ, અરીણુ અને ખારેક, સમભાગ લઈ નાગરવેલના રસમાં ખરલ કરી વાલ વાલની ગોળીઓ કરી નવટાંક છાશમાં આપવી. (૧૦) અંકોલના મૂળની ઢાલ ચોખાના ધોવરામણમાં ધસી મધ નાખી આપવી, એટલે દુધર અતિસારનો પણ નાશ થાય છે. (૧૧) વડની વડવાઈઓ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટવી અને તેમાં છાશ નાખી તે આપવી. (૧૨) રાળ, સાકરમાં નાખી આપવી. (૧૩) પહાડમૂળ દહીંમાં વાટી આપવાં. (૧૪) અરીણુ શેડી ખાવું. (૧૫) કાચફળ મધમાં ધસી આપવું. (૧૬) સોળ તોલા કઠાની ઢાલ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી ગોળો કરવો; તે પછી જાંબુડીનાં પાંદડાંમાં વિંટાળી તેને સૂતરથી બાંધી ઉપર બેઠેના લોટનો લેપ કરી તે ઉપર માટીનો લેપ કરવો. પછી તે ગોળાની ઉપર ઢાણાં મૂકી દેવતા સળગાવી ગોળાની માટી લાલ થાય ત્યાંસુધી અગ્નિ કરવો. પછી ગોળો બહાર કાઢી પાંદડાં અને માટી દૂર કરી પીલી, રસ કાઢી તે ઠંડો થયા પછી તેમાં મધ મેળવી પાવો. આ કૃતિને પુટપાક કહે છે. (૧૭) અરલુની ઢાલનો પુટપાકવડે રસ કાઢી તેમાં મધ અને મોચરસનું ચૂર્ણ નાખી તે આપવું. (૧૮) પાકા દાડમનો પુટપાક વડે રસ કાઢી મધ નાખી આપવો. (૧૯) શરૂ, ભાંગ, બીલીનો ગરલ અને અરીણુ, એ સમભાગે લઈ દહીંના નીતર્યા પાણીમાં ખરલ કરી વાલ બરાબર ગોળી વાળી મધમાં આપવી. (૨૦) આર્દ્ર કુટબવલેહ:—કઠાનાં મૂળાંની ઢાલ તાજી એકતુળા (૪૦૦ તોલા) પ્રમાણમાં લાવી તેમાં પાણી એક દ્રોણ (૧૦૨૪ તોલા) પ્રમાણમાં નાખી ચોથો હિરસો પાણીનો રહે ત્યાંસુધી કાઢો કરી ગાળી, પછી લાગળુ, ધાવડીનાં ફૂલ, કુમળાં બીલાં, પહાડમૂળ, મોચરસ, નાગરમોથ અને અતિવિષ, એ સાત ઔષધો પલ (૪ તોલા) પ્રમાણે લઈ ચૂર્ણ કરી તે કાઠામાં નાખી હલાવી લેપ થાય એવું ઘટ્ટ કરવું. પછી આ અવલેહ પાણીમાં અથવા બકરીના દૂધમાં આપવો; તેથી કરી વેદનાયુક્ત અને નીલપીતાદિક નાના પ્રકારના વર્ણ જે અતિસારમાં હોય છે, તે અને ધોરરૂપ એવા સંપૂર્ણ અતિસાર દૂર થાય છે, તથા ઓંઓને સંપૂર્ણ પ્રકારની ધૂપણી (પ્રદર) થાય છે તે અને સંપૂર્ણ મૂળવ્યાધિ તથા પ્રવાહિકા (મરડો) વગેરે રોગ દૂર થાય છે.*

* અતિસાર રોગમાં લઘુ મંજાધર ચૂર્ણ, વૃદ્ધગંજાધર ચૂર્ણ, ચંદનકલ્ક, અંકોટ વટક, શંખ-પેટલી રસ, વિજયા અવલેહ, અતિવિષ અવલેહ, પ્રાણેશ્વર રસ, અમૃતાશુચિ રસ, કપૂરે રસ, અન્નિદેનાસવ, આનંદભેન્દ્ર રસ, કુટબ અરિષ્ટ, કંચકાદિ ચૂર્ણ, જાલીફલાદિ વટી, મંજાધર રસ વગેરે ઔષધિ અપાય છે.

અતિસારનો ઉત્તમ ઉપાય ઉપવાસ છે. ખિતાતિસાર તથા સ્કતાતિસાર સિવાય અન્ય જાતના

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વતીં માં:—અકાશ-૧, ૧૦, અજમેદ-૩, અરલુ-૨, આદુ-૧૧, આમલી-૧૦, આમો-૧૧, ૧૩; ઇન્દ્રવ-૨, ૧૬, ૧૯; એખરો-૧, કરંબળ-૩, કળથી-૩, કાકડા-શિંગ-૩, કાયફળ-૮, કારિંદા-૪, કાંડોળી-૨, ખટખટી-૪, ખસખસ ક (અરીણુ)-૪, ૬, ૧૬, ખાખરો-૧૭, માંજો-૪, ૬; ગોરખઆમલી-૩, ચીણો-૧, ચેર-૧, જાયફળ-૯, ૧૪; જાંબુ-૮, કુંગળી-૧૭, દીપમાળ (ગલગોટા)-૧, ધામણુ-૧, પાઠ (કાળી પાડ)-૪, કુદિનો-૬, બાવળ-૪, ૬, બીલી-૧૧, ૧૫, ૧૬; બીવલો-૧, ૨; બોરસળી-૧, મગ-૨, મીંદીઆવળ-૭, મેદાલકડી-૮, રાળ-૩, રોમફળ-૩, વડ-૧૧, વડચુદો-૧, વેલતુર-૧, શિમળો-૧૪, શેમટ-૧, સમેરવો-૧૫. આમા-તિસાર માટે:—અરકુસો-૩, આદુ-૩૭, આંબો-૧, ઉંખરો-૯, ખસખસ-૧, ખસખસ ક (અરીણુ)-૧, ૨, ૨૦; જાયફળ-૯, પાઠ (કાળી પાડ)-૧૧, લીંડીપીંપર-૮, વજ-૧૦, વરીઆળી-૧, હરડે-૪૦. જવરાતિસાર માટે:—ઓથમીજૂં-૩, ૮. પકવાતિસાર માટે:—ખસખસ ક (અરીણુ)-૧૪. પિત્તાતિસાર માટે:—અતિવિષ-૩. રક્તાતિસાર માટે:—અરજુનસાજડ-૧૧, અરલુ-૪, અળઈ-૫, આમળાં-૩૫, આંબો-૧૨, ૧૫, ૧૬, ૨૩; ઉંખરો-૧૦, ઓથમીજૂં-૩, કનક-૧, કારિંદા-૫, ખસખસ ક (અરીણુ)-૨, ૨૦; ચારોળી-૧, જાંબુ-૨, તલ-૨૧, તુલસી-૫, દાડમ-૧૪, પાઠ (કાળી પાડ)-૭, પીંપળો-૧૬, ફણુસ-૫, બીલી-૧૦, બોરડી-૩, ૮; મંદાર-૨, મેથી-૪, મેંદી-૫, રતનજેત-૭, વજ-૧૦, શતાવરી-૧૪, સારફળ-૩, ૪; સુખડ-૩. શૂળયુક્ત અતિસાર માટે:—તજ-૬, મોથ-૧૨. મરડા માટે:—ઓથમીજૂં-૭, આદુ-૪૫, સાખરશિંગ-૩. અળશી-૮, ગુલાબ-૬, મરડાશિંગ-૩, કાંચકી-૮, કોથમરી-૩, જેરકોચલાં-૯, બીવલો-૧, મેથી-૨, હરડે-૪૧. લોહીના મરડા ઉપર:—બીલી-૧૩, લસણુ-૬, કોકમ-૨, રાનતુલસી-૧. જીર્ણાતિસાર માટે:—ઓથમીજૂં-૧૩, શિમળો-૧૩. જુઓ ગોંવૈં માં:—છાશ-૨. રક્તાતિસાર માટે:—માખણુ-૮. જુઓ પ્રાંઓં માં:—રક્તાતિસાર માટે:—માખણુવર્ગ-૩, સાખરશિંગ-૩. જુઓ અનુભૂત ઔષધો:—ઔષધિક્રિયાના ગુટિકાપ્રયોગની ટીપમાં-નં. ૫, ૧૬, ૧૭, ૨૩; તથા ચૂર્ણપ્રકરણની ટીપમાં નં. ૧, ૨, ૨૦.

પૃથ્થ:—ઉલ્લી, લાંબણુ, નિદ્રા, જૂના ચોખા, મસૂર, તુવેર, ઘી, મધ, દહીં, તેલ, દૂધ, છાશ, માખણુ, કેળફલ, જાંબુ, આદુ, કોઠી, બોર, દીપન અને લઘુ એવાં અન્ન તથા પેય પદાર્થ. અપૃથ્થ:—મૈથુન, મલમૂત્રાવરોધ, ધઉં, અડદ, જવ, ચાકવત, વાલ, પાકી કેરી, દૂધી, ગોળ, ભાજી-પાલો, રાતું કોહળું, જડ અને સિન્ધ બોજન, વ્યાયામ, પાન, કાકડી, મીઠું અને ખાટા પદાર્થ.

૨૯-જ્વેર (વિષ)

વિષ ત્રણ પ્રકારનું છે. સ્થાવર, જંગમ તથા દૂષિવિષ. મૂળાદિક વિષ તે સ્થાવર; સર્પા-અતિસારમાં લંઘન અતિ લાભદાયક છે. તૃષા શમન કરવા માટે લંઘન કરનારને ધાણા તથા વાળાનું ઉકાળી ઠંડુ કરેલું પાણી પીવા આપવું; તેવીજ રીતે ધાણા તથા મુંઠનું, મોથ તથા ઘાસ પિત્તપાપડાનું અથવા મોથ અને વાળાનું પાણી ઉકાળી ઠંડુ કરેલું આપી શકાય છે. અજીર્ણ તથા આમનો ઝાડો હોય તો ઉપવાસ કરાવ્યા પછી દલકું બોજન આપવું તથા આમને પકાવે તેવી દીપનપાચન અને સ્તંબન ઔષધિ આપવી.

મરડામાં મોટા આંતરડામાં સોજો થાય છે, જેથી તેની ચામડી લાલ બને છે. ત્યારપછી મરડાનો રોગ જૂનો થવાથી તેમાં લાંબાં અને ગોળ ચાંદાં પડે છે. ચાંદાં પડ્યા પછી પડ પડે છે. આ તીક્ષ્ણ મરડો એક માસ કરતાં વધારે વખત રહે તો કષ્ટસાધ્ય બની જાય છે.

મરડા ઉપર અરીણુવાળી બનાવટ રામખાણુ જેવું કામ કરે છે. તેમાં જતીફલાદિ વટી, કપૂર રસ, અહિરેનાસવ મુખ્ય છે. હિંગાદિક ચૂર્ણની સાથે પણ અરીણુ આપી શકાય છે. તેવીજ બીલાનો મુરખો અથવા બીલાવાળી કોષ્ટ પણ ઔષધિ તરત લાભ બતાવે છે; તેમજ શીશીના જૂના છુમને બાળી કોલસા કરવા. તે કોલસા ૨ વાલ દહીંની સાથે દિવસમાં ત્રણ વખત આપવાથી લોહી અને પદ્મિમિત્ર બચકર મરડો થોડા સમયમાં મટી જાય છે.

દિક વિષ તે જંગમ; તથા વિષનાશક ઔષધિઓનાં હૃતવીર્ય થયેલાં વિષ કિંવા ગરમી વગેરે-થી શોષાઈ ગયેલાં, જે સ્વભાવમાં તથા ગુણમાં કમી છે અને જૂનાં થયેલાં એવાં સ્થાવર-જંગમ-આત્મક વિષ તે દૂષીવિષ જાણવાં. વિષાદ એટલે ખેદ ઉત્પન્ન કરે છે, માટે તેની વિષએવી સંજ્ઞા છે. સ્થાવરાવિષ:—મૂળ, પાંદડાં, ફળ, ફલ, છાલ, દૂધ, સાર (મજ્જા), ગુંદર, ધાતુ અને કંદ, એવી રીતે ૧૦ પ્રકારનાં સ્થાવર વિષ છે. જંગમ વિષ:—દષ્ટિ, નિઃશ્વાસ, દાંત, નખ, મૂત્ર પુરીષ, શુક્ર, લાળ, કેશ, ત્રિમટા (મોઢાની પકડ), પાદપું, ગુદા, અસ્થિ, પિત્ત, શુક્ર (ડંખ અથવા કાંટા) તથા શવ, એવાં સોળ પ્રકારનાં જંગમ વિષ છે. દૂષીવિષ:—દેશ, કાળ, અન્ન અને દિવાનિદ્રા, એ વડે વારંવાર દૂષિત થયેલ વિષ શરીરધાતુને દુષ્ટ કરે છે; તેને દૂષીવિષ કહે છે. એ બે પ્રકારનું છે. એક કૃત્રિમ અને બીજું ગરસંજ્ઞક. સવિષ પદાર્થોથી જે ઉત્પન્ન થાય છે તે કૃત્રિમ વિષ; તથા નિર્વિષ દ્રવ્યોના સંયોગથી જે વિષ ઉત્પન્ન થાય છે તે ગરસંજ્ઞક વિષ જાણવું.

વિષ પીવામાં આવ્યું છે તે જાણવાનાં લક્ષણો:—વાતયુક્ત અને ધુંવાસ જેવા મળનો અતિસાર થાય છે તથા મોઢાવાટે શીજીની ઉલટી થાય છે, તે લક્ષણોવાળાએ વિષ પીધું છે એમ જાણવું. સ્થાવર વિષનાં સામાન્ય લક્ષણો:—સ્થાવર વિષથી જ્વર, હેડકી, દાંત બંધાઈ જવા, ગળું અકડાઈ જવું, મોઢામાંથી શીજીનો સ્રાવ, ઉલટી, અરુચિ, શ્વાસ, મૂર્છા ઇત્યાદિ ઉપદ્રવ થાય છે. કંદવિષનાં લક્ષણો:—ઉગ્રવીર્ય એવાં કંદવિષ તેર પ્રકારનાં છે. એ સર્વ દશગુણ જાણવાં. જે સ્થાવર, જંગમ તથા કૃત્રિમ વિષ દશ લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે, તે તત્કાળ મરણ પામે છે. જંગમ વિષનાં લક્ષણો:—જંગમ વિષના યોગથી ડોલાં આવવાં, મૂર્છા, ગ્જાનિ, દાહ, અન્નનો અપાક, રોમાંચ થવાં અને સોજો તથા અતિસાર, એ લક્ષણો થાય છે. વિષનાં દશ લક્ષણો:—રક્ષ, ઉબ્બ, શીત, સૂક્ષ્મ, આશુકારી, વ્યવાયી, વિકાશી, વિષદ, લઘુ તથા અપાકી, એ દશ વિષના ગુણ જાણવા. મૂળાદિ વિષનાં લક્ષણો:—મૂળોનાં વિષ વડે હાથે-પગે રેષાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, બડબડે છે અને મોહ પામે છે. પાંદડાંના વિષવડે બગાસાં, કંપ, શ્વાસ, મોહ ઇત્યાદિ વિકારો થાય છે. ફળના વિષ વડે મોઢું સૂજી જાય છે. દાહ, અન્નદ્રેષ, એ લક્ષણો થાય છે. પુષ્પના વિષવડે ઉલટી, પેટ ચઢવું, શ્વાસ, એ લક્ષણો થાય છે. છાલ, સાર, ગુંદ, એ ત્રણ પ્રકારના વિષથી મોઢામાં દુર્ગંધી, અંગને બડબડાપણું, માથું દુખવું, મોંમાંથી કફસ્રાવ, એ લક્ષણો થાય છે. ક્ષીર વિષથી મોઢામાં શીજી આવે છે, રેચ લાગે છે અને જીભ જડ થાય છે. ધાતુના વિષથી ઉરની અંદર દુઃખે છે, મૂર્છા આવે છે તથા તાળવાનો દાહ થાય છે. દૂષીવિષનાં લક્ષણો:—દૂષિવિષ એ અદ્યવીર્ય છે. એ તત્કાળ મારક થતું નથી. દૂષિવિષ વડે પીડિત થયેલા માણસને ઝાડો થાય છે. તેનો રંગ (વર્ણ) બદલાય છે, મોઢામાંથી વાસ આવે છે, મુખમાં સ્વાદ રહેતો નથી, તરસ લાગે છે, મૂર્છા આવે છે, અંધારી આવે છે, લાગ્યા-તૂટ્યા શબ્દો બોલે છે, ઉલટી થાય છે અને ગાંડાનાં જેવાં લક્ષણો કરે છે. દૂષિવિષવાળા માણસને કોઈ પ્રકારનું ચેન પડતું નથી. દૂષી-વિષનાં બીજાં લક્ષણો:—દૂષિવિષવડે ડોલાં, બગાસાં, જડપણું, અંગે શિથિલતા અને રોમાંચ ઉભાં થવાં, અંગ મરડાઈ જવું, એવું પ્રથમ થઈ જમ્યા પછી દર્પ વધવો, અન્ન પાચન ન થવું, અરુચિ, અંગ ઉપર નાના પ્રકારનાં ઢીમણાં ઉઠવાં, માંસક્ષય, હાથેપગે સોજો, મૂર્છા, ઉલટી, ઝાડો, શ્વાસ, તરસ, જ્વર, ઉદરરોગ એ વગેરે વિકારો થાય છે; અને વળી એકાદ વિષથી દાહ, એકાદ વિષથી ઉન્માદ, એકાદ વિષથી નપુંસકત્વ, દાહ, ખેદ, કોદ, વિસર્પ, મોટા ફેણા, એવા નાના પ્રકારના રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. પોતાના હાથમાં સર્વ મિલકત કિંવા અધિકાર આવે એ હેતુથી અથવા પતિ પોતાની આશા પ્રમાણે આલે એટલા માટે બાયઠીઓ પોતાના પતિને વિષારી પ્રાણીનો પરસેવો, વિટાળ (રજસ્વલા સ્ત્રીનું નીકળેલું લોહી), શરીર ઉપરનો ઠેકઠેકાણુનો મળ અન્નમાં મસળી તે અન્ન ખાવા આપે છે, તેથી કિંવા શત્રુ ગરવિષનો પ્રયોગ કરે છે તે યોગે કરી પુરુષ ધોળો, સફેદ અને કૃશ થાય છે, તેનો અગ્નિ મંદ થાય છે, તાવ આવે છે, મર્મસ્થાને પીડા થાય છે, પેટ ચઢે છે, હાથેપગે સોજા આવે છે; ઉદરરોગ, મહશ્મીરોગ, રાજ્યક્ષમા, પાંક, ગુદમ, ક્ષયજન્ય જ્વર, એ વ્યાધિનાં તથા બીજાં અનેક પ્રકારના વ્યાધિનાં લક્ષણો થાય છે.

સ્થાવર-જંગમ વિષ ઉપર સ્થાવર-જંગમ ઉપચાર—સિંધવ અને મરી મમલાગ તથા એ જાતના બગાચર વિષોળાઓ લાવી વાટી મધ અને ઘી સાથે ખાવી; એટલે સ્થાવર જંગમ વિષોળો નાશ થાય છે.*†

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—અંકાક-૧, અરકુસો-૮, અરિઠા-૧, આકડો-૧૦, ઇન્દ્રજવ-૬, કડવાં તુરિયાં-૬, કડવી મલકી-૧, કડવી દુધી (તુંબડી)-૨, નાગદમની-૧, પીળા ધંતુરો-૧, લીમડો (કડવો)-૨૮, વિંછુડા-૨. શરસડો-૩, ૫, શિરહોડિ-૭, સાપસૂત-૨. પેટમાં વિષ ગયું હોય તે માટે:—કેળ-૧. વિષારની પરીક્ષા:—કરમદી-૧. વિષાર માટે:—કંકાડી-૬, પટોલકદુ-૧૦. અંગ ઉપર વિષ ફુટી નીકળવા માટે:—વિષમોગરી-૨. વિષના ફેલાણ માટે:—જ્યાપોતો-૧. દૂધિવિષ માટે:—જ્યાપોતો-૩. વિષ ઉપર વમન માટે:—રાઈ-૧.

જુઓ પ્રાં ઓં માં:—વિષખાધા દૂર થવા માટે:—મોરપીછાં-૪.

ક-સ્થાવર ફેર (વિષ) અને તેના ઉપાય

(૧) સોમલનું વિષ

લક્ષણો:—સોમલ પેટમાં ગયા પછી અર્ધા કલાકમાં કિંવા એક કલાકમાં વિષયોગ પ્રાપ્ત થયાનાં લક્ષણો જણાય છે, ઝાનિ આવે છે, પેટમાં આગ થવા માંડે છે, ઉલટી થવા લાગે છે, પેટમાં અતિશય દુખવા લાગે છે, પછી જુલાળ થવા લાગે છે અને અતિશય તરસ લાગે છે. પેશાબ ખરોખર નહિ થતાં બે-ત્રણ ટીપાં પડે છે, આખા શરીરે બળતરા થઈ દહીં ઉપરનીએ થઈ જાય છે, આંખો લાલ થયેલી હોય છે અને જીભ ઘોળી થઈ જાય છે.

ઉપચાર:—(૧) ઉલટી થવાના ઉપાય ચોજવા. એક અથવા બે તોલા રાઈની ભૂકી અને થોડું મીઠું, પાશેર ગરમ પાણીમાં નાખી તે પાણી પીવા આપવું; એટલે ઉલટી થવા લાગે છે, સારી રીતે ઉપરાઉપરિ ઉલટી થવાને માટે ગરમ પાણી પીવા આપવું. પેટમાંની બળતરા કમી થવા માટે દૂધ કિંવા દહીં પીવા આપવું અને તે ઉલટીના યોગે પાછું કાઢી નખાવવું. (૨) ઉંટિયું જીરું (દશઅંગોળ) પાણીમાં વાટી ગાળી તેમાં બેઢાણા, દહીં અને ગુલાબજળ મિશ્ર કરી પાવું; એટલે સોમલનું વિષ ઉતરે છે. (૩) સરગવાની છાલનો રસ ૪ પૈસાભાર અને દૂધ અર્ધો શેર એ બન્ને એકઠાં કરી પાવો. (૪) કાથાનું પાણી કરી વારંવાર પાના જવું. (૫) તાંદળજનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૬) કડવા લીમડાનાં પાંદડાંનો રસ પાવો. (૭) નવટાંક માખણમાં ૬ માસા મરીનું ચૂર્ણ નાખી તે આપવું. (૮) ઢોરને સોમલનું વિષ ચઢ્યું હોય તો:—ઢોરચણોડી(આસોંદ)નાં મૂળ છાશમાં વાટી તેમાં શિકેકાધનાં બે-ચાર બીઆંનું ચૂર્ણ નાખી તે પાવું. (૯) કેળનો પાશેર રસ પાવો. (૧૦) કાથો ગાયના દૂધમાં ઘસી પાવો.x

* સર્વાંજન ગુટિકા:—સુંદ, લીંટીપીંપર, મરી, ફટકરી, મોરથુથુ, લીંગ અને લસણ સમાન-ભાગે લઈ લિંબુના રસમાં મર્દન કરી મરી જેવડી ગોળા કરવી. એ ગોળા લિંબુના રસમાં અંજન કરવાથી પરડ, સાપ, ફૂતરું અને શિયાળ આદિકના દંશનું તથા અગ્નિનું ઝેર ઉતરે.

† અધેડાનાં બીજ, સરસડાનાં બીજ, બંને ગરણી (અપરાજિતા) તથા પીલુડીને ગોમૂત્રમાં વાટી કલ્ક કરવો. કલ્કથી ચારમણું ઘી તથા ઘીથી ૪ ગણું દૂધ લઈ ઘી સિદ્ધ કરવું. આ ઘીના પીવાથી સ્થાવર તથા જંગમ સર્વ પ્રકારનાં વિષની શાંતિ થાય છે. સુશ્રુતમાં લખેલ છે કે, વિષથી મરેલો પણ આ “અમૃતાખ્ય ઘી”ના સેવનથી જીવતો થાય છે.

આ ઉપરાંત અજોય દૃત, મહાસુમંધિ અગદ, મૃતસંજીવની, વિષદન યવાચૂ, ક્ષારાગદ વગેરે કહેલ છે.

x ટંકણુઆર ઘી સાથે પીવરાવવાથી સોમલનું ઝેર નાશ થાય છે. ટંકણુઆર સર્વ પ્રકારનાં વિષનો નાશ કરે છે. ઘી પીવરાવી વમન કરાવવાથી વિષ ઘીમાં મળી તરત નીકળી આવે છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—ઉંખરા-૪, ઓચમીજીર-૧, કેળ-૭, કૌચ-૬, ખેર-૪, મરી-૧૦, લીમડો (કડવો)-૨૧, સરગવો-૧૩. જુઓ ગોં વૈંમાં:—દૂધ-૩. પ્રાં ઓંમાં:—કુકડાની વીઠ-૩.

(૨) તાંબાનો કાટ

લક્ષણ:—જે તાંબાના વાસણને કલાઈ નથી હોતી તે વાસણમાં અન્ન રાખવાથી તે કટાઈ જાય છે; અને તે અનાજ ખાધાથી જીભ સૂકી અને કઠ્ઠરી થઈ જાય છે, પેટમાં ધણુંજ દુઃખે છે, લોહીનો ઝાડો થાય છે અને ઉલટી થાય છે. એ ઉપર ઉલટી થવાનો ઉપાય યોજવો.*

(૩) જંગાલનું વિષ

જંગાલ એ લીલા રંગની બૂકી છે. એમાં સોમલ હોવાથી તે પેટમાં ગઈ હોય તો સોમલના જેવા વિકારો થાય છે. જંગાલના વિષ ઉપર:—સોમલનાજ ઉપચાર કરવા.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—દ્રાક્ષ-૩.

(૪) હડતાલ અને મનશીળનું વિષ

આ બંને પદાર્થોમાં સોમલ હોય છે. એના વિષનાં લક્ષણ સોમલના વિષ પ્રમાણે થાય છે. **હડતાલ, મનશીળ અને જંગાલના વિષ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) સોમલ ઉપરના ઉપચાર કરવા. (૨) જીરું અને સાકર ૭ દિવસ ખાવા આપવાં. (૩) કોળાનો રસ આપવો. (૪) ધમાસો, રાજહંસ, પીળી જીરું, કરીઆતુ, એમાંથી એકનો કાટો પીવા આપવો. (૫) સર્પાક્ષીનો (નાળવેલનો) રસ સાકરમાં આપવો. (૬) ઘોળી ગરણીનાં પાંદડાંનો રસ પીવા આપવો. (૭) અળશીનાં બીજાં અને મરવાનાં બીજાંને ઉકાળી મધ નાખી પાવાં; એટલે ઉલટી થાય છે. ઉલટી થયા પછી દૂધ અને ખેદાણુનો લુઆળ પીવા આપવાં. (૮) નવટાંક દૂધમાં ૫ તોલા ઘી અને તેટલીજ સાકર નાખી તે પાવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—કરિયાતું-૬, ગરણી-૫, જીરું-૬, દ્રાક્ષ-૩, ધમાસો-૭, નાળવેલ-૨, મરી-૮, રાજહંસ-૨. જુઓ ગોં વૈં માં:—દૂધ-૪.

(૫) રસકપૂરનું વિષ

આ વિષથી સોમલના જેવાજ વિકારો થાય છે. વધારામાં જીલાળ માત્ર થાય છે અને આંખરીની જીભને ખાટા-ખારાનો સ્વાદ જણાય છે.*

અંદરની બળતરા પણ ઘી તરત શાંત કરે છે. ઘી પીવરાવ્યા પછી વમન ન થાય તો પક્ષીનું પીછું ગળામાં ફેરવવું.

સોમલના ઝેરવાળાને ઠંડુ પાણી અતિહાનિકર છે. પીવા માટે, સ્નાન માટે અથવા માથા પર છાંટવા માટે ઉપયોગમાં ન લેવું.

× (૧) કાઈ શખસે તાંબાના વાસણમાં કટાઈ ગયેલી વસ્તુ ખાધી હોય અથવા પિત્તળના વાસણમાં કટાઈ ગયેલી વસ્તુ ખાધી હોય અગર જંગાલ કે જે તાંબામાંથી બને છે તેવી વસ્તુ ખાધામાં આવી હોય, તો તેના ઝેરથી ગળામાં બળતરા બળે, પેટમાં વાઢ થાય, તાવ આવે અને ઉબકા આવે છે. એવું થાય કે તરતજ તે માણસને ગળામાં આંગળી નાખીને અથવા ગરમ પાણી ખૂબ પાઇને ઉલટી કરાવવી; અથવા ગરમ પાણી, બદામનું તેલ, માખણ, ગાયનું ઘી, એ સર્વ એકઠું કરી વારંવાર પાવું અને ઉલટી કરાવતા જવું. ઉલટી થયા પછી બાવળનો સફેદ ગુંદર તોલા ૩ લઈ ઝીણો ખાંડી ગરમ પાણી શેર ૧ માં મેળવી કલાકમાં દસ-બાર વાર પાવું. (૨) અળશીના બીજની ચઢા બનાવી ટાઢી પાડી પાવી. (૩) ગાયનું ઘી માખણ કે દૂધ છૂટથી આપવું. જે માણસના ખાધામાં પારો કે હડતાલ આવી હોય તેને પણ આ તાંબાના ઝેર માટે કહેલા ઉપચારો કરવા.

* પારો, હિંગોલક અને રસકપૂર એ રસાયન કહેવાય છે. કેટલાંક દરદો ઉપર એ ત્રણમાંના એકાદના ઉપયોગથી મોઢું લાવી લોહીમાંનો વિકાર મોઢાની લાળ વાટે બહાર કાઢવામાં આવે છે.

ઉપચાર:—(૧) પુષ્કળ દૂધ પીવા આપવું અને તે ઉલટીના યોગે બહાર કાઢી નખાવવું. ઉલટી થયા પછી માથાનું અથવા આમળાનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં નાખી તે પાવું. (૨) ઘી પુષ્કળ પાવું. **વિશેષ ઉપચાર** જુઓ વનોંમાં:—રોહીસ (ધાસ)—૨. જુઓ ગોંવૈંમાં:—ઘી—૬.

(૬) કાચની ભૂકી

લક્ષણ:—કાચની ઝીણી ભૂકી પેટમાં જવાથી વિષયોગ પ્રમાણે વિકાર થાય છે. કાચના કકડાઓને ધણીજ તીક્ષ્ણ ધાર હોય છે, તે પેટમાંનાં આંતરડાંમાં વાગવાથી તેને ઇજા થાય છે. ઉલટી, જીલાખ, પેટ ચઢીને દુઃખવું, તાવ, તરસ, દાહ ઇત્યાદિ વિકારો થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) પુષ્કળ દહીં, દૂધ, આમલી વગેરે પાવાં અને તે ઉલટી કરી કાઢી નખાવવાં. (૨) એરંડાનાં મૂળ પાવાં. (૩) નવસાર અથવા ગોપીચંદન ધસી પાવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—એરંડો—૩૨. જુઓ ગોંવૈંમાં:—દૂધ—૬, દહીં—૨. પ્રાં ઓં માં:—મધેડાની લીંદ—૩.

(૭) વછનાગનું વિષ

ઉપચાર:—(૧) ગાયનું દૂધ, ઘી, માખણ અને બેદાણાનો લુઆખ (બેદાણા ઉકાળી ગાળી* કાઢવા તે) એ જાણસો ખવરાવવી. (૨) કપૂર પાણીમાં નાખી તે પાણી પાવું. (૩) ગરમ ગરમ દૂધ પાવું. (૪) ઉંખરાની છાલનો રસ દૂધમાં નાખી ગરમ કરી પાવો. (૫) પિઠવણનો રસ ૪ તોલા સાકર નાખી પાવો. (૬) મૂળસુદ્ધાં તાંદળજાતા રસમાં ગાયનું દૂધ નાખી તે પાવો.*

એનાથી દરદીનો રોગ નાશ થાય છે ખરો; પરંતુ કેટલીક વખતે એવાં ઔષધો ઉંટવૈંઘના હાથથી લેવામાં આવતાં જ્યારે પારો અથવા પારાનો કાંઈ પણ અંશ શરીરમાં રહી જાય છે, ત્યારે દરદી ઘણી સખ્ત પીડા ભોગવે છે; અને રીઆઇ રીઆઇ મરણ પામે છે. આવા દરદીને એ ખાધેલો પારો નીકળી જાય તોજ આરામ થાય છે. એ પારો બહાર કાઢવા માટે લોલાડાવાળા શાહ પોપટ ઉજમશી પોતાની પાસેના ગોરજના હાથના લખેલા એક ગ્રંથ ઉપરથી અનુભવ સાથે ખતાવે છે કે:—“એવા દરદીને પ્રથમ ત્રણ દિવસ સુધી જીલાખ આપવો. પછી પેશાબના રેચ માટે દૂધ, સુરોખાર, એલચી, સોનાગેર અને દગડી પાષાણબેદના જીલાખ ચાર દિવસ આપવો. જળ-ભાંગરાનો રસ પહેલા દિવસે તોલા ૫, બીજા દિવસે તોલા ૧૫ અને ત્રીજા દિવસે તોલા ૨૦ સુધી દરદીની પ્રકૃતિ અનુસાર આપવો. આ ત્રીજા દિવસે દરદીને પાણીના કડાયામાં તળીએ પાટલો નાખી બેસાડીને દરદીથી સહન થાય તેટલું પાણી ઉતું કરવું. પછી તે પાણી ઠરી પણ ન જાય તેમ વધારે ગરમ પણ ન થઈ જાય તેટલી આંચ કડાયા નીચે રાખવી. દરદીને પેશાબ થાય તોપણ તે પાણીમાં થવા દેવો. આ પ્રમાણે રોજ રોજ ચાર દિવસ સુધી પ્રયોગ કરવો અને તે પછી પાછો દરરોજ ભાંગરાનો રસ તોલા ૫ સુધી પાવો. શરીર ઉપર આંદાં હોય તો બોરડીના મૂળની છાલ વાટી જળભાંગરાના રસમાં મેળવી ચોપડવી. બોરાક દલકો બંટીના તાંદળા જેવો એક ટંક આપવો અને જો દૂધ ઉપરજ રહે તો વધારે સારું.”

રસકપૂર જ્યારે કાચો ખાધામાં આવે છે, ત્યારે દરદીને કાઠામાં અંગારા નાખ્યા હોય એવી બળતરા ઉઠીને તે મરણને શરણ પણ થાય છે.

† વછનાગથી ગળું પકડાય છે. મળમૂત્ર તથા નેત્ર પીળાં થાય છે. શરીર શિથિલ થાય છે. પેટ ફૂલે છે તથા બળતરા થાય છે.

* બેદાણાને પાણીમાં એકાદ કલાક બીંજવી રાખવાથી લુઆખ તૈયાર થાય છે. તેમાં સાકર નાખી તે પીવરાવવો.

x સ્થાવર વિષ વછનાગ, અશ્ીણ વગેરે વિષ ખાનારને જ્યારે કાંઈ પણ ઉપાયથી આરામ થતો ન જણાય ત્યારે છેલ્લી સ્થિતિમાં સાપને કરડાવવો. કારણ શાસ્ત્રમાં લખેલ છે કે “વિષસ્ય વિષમૌષધમ્” વિષની ઔષધિ વિષ છે. એવીજ રીતે સાપ વગેરે જંગમ વિષમાં સ્થાવર વિષ અપાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—ઉબરો-૩, કપૂર-૪, જાંબુ-૯, તાંદળજી-૮, પિંડવણુ-૨, હીંગ-૨૨. જુઓ ગોંવૈંમાં:—દૂધ-૩.

(૮) મુરદાડશિંગ (ખોદારશિંગ)નું વિષ

ઉપચાર:—(૧) ઉલટી કરાવવી. (૨) જીલાબનાં ઔષધ આપવાં. (૩) મૂળા અને સુત્રા ખવડાવવા. (૪) માથનું દૂધ સાકર નાખી પાવું. (૫) દાડમનો રસ પાવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—દાડમ-૧૦, મૂળા-૨. જુઓ ગોં વૈંમાં:—દૂધ-૩.

(૯) સિંદૂરનું વિષ

ઉપચાર:—(૧) અક્કલકરો અને ઘોડાવજને પાણીમાં ધસી પાવો. (૨) લિંબુનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૩) ચણોડીનાં પાંદડાં ૭ દિવસ ચાવી ખાવાં. (૪) ગળું બેસી ગયું હોય તો માફક આવે તેણે પાનમાં સવાર-સાંજ લિલામો ખાવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—અક્કલકરો-૩, ચણોડી-૧૪, ભીલામો-૨૦.

(૧૦) મોરચુથુનું વિષ

ઉપચાર:—(૧) ઇંડલિંબુનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૨) ધાણીનો મંડ (ચૌદગણું પાણી નાખી ખાશી સાર કાઢી લેવાય છે તે), એલચીની છાલની રાખ અને સાકર નાખી પીવા આપવો. (૩) વમન કરાવવું. (૪) કાથાનું પાણી કરી પાવું. (૫) બિલાડાની વિષા પાણીમાં મેળવી પાવી. (૬) દૂધમાં સાકર આપવી.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—ઇંડલિંબુ-૪. જુઓ ગોંવૈંમાં:—દૂધ-૩.

(૧૧) હિંગળોકનું વિષ

ઉપચાર:—અર્ધો શેર આમલીને ચાર શેર પાણીમાં કઢવી, તેના ૭ દિવસ કેગળા કરાવવા.† વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—આમલી-૧૪.

(૧૨) પારાનું વિષ

અશુદ્ધ પારો:—ઉંટવેલો ઔષધમાં નાખી આપે છે, તે અંગ ઉપર ડૂટી નીકળી તેમાંથી કેટલાકના હાથ-પગ રહી જાય છે, શરીરપર ચાંદીઓ પડે છે, સોજે અને ચળ ઉત્પન્ન થાય છે, શરીરમાં ઠેકાણે ઠેકાણે ચમકાટ દેખાય છે, કાળાં ચાંદાં થાય છે વગેરે ધણાં વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) શુદ્ધ ગંધક દૂધમાં નાખી તે પીવું. (૨) નાગરવેલનાં પાનના રસમાં એક માસો ગંધક નાખી તે પાવો. (૩) ગળજીની રસમાં ગંધક નાખી આપવો. (૪) નાગરવેલ, ભાંગરો અને તુળસીનો રસ ૬૪ તોલા એકત્ર કરી શરીરે મર્દન કરવો અને બે પહોર પછી સ્નાન કરવું. એમ ૩ દિવસ કરવું. (૫) વાંસનાં પાંદડાંનો રસ, સાકર નાખી પાવો. (૬) કારેલીનાં મૂળ પાણીમાં વાટી પ્રાશન કરવાં. (૭) અગથીઆનાં પાંદડાંનો રસ, ભાંગરાનો રસ અને સુરોખાર, એ છાશમાં વાટી તે છાશ ૪ તોલા પાવી; એટલે મૂત્રમાર્ગે પારો નીકળી જાય છે. (૮) કાસુંદરાનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી પાવો. (૯) ગળજીની મૂળનો રસ પાવો, શરીરે ચોપડવો અને ગળજીની ભાજ કરી ખાવી.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—પારો શરીરમાં ડૂટી નીકળ્યો હોય તે માટે:—કારેલી ૪, નાગરવેલ-૪, ભાંગરો-૭. પારા ઉપર ઉતાર:—કાસુંદરો-૪, ગળજી-૧. પારો શરીરમાં રહે તે માટે:—વાંસ-૨. રસાયનો માટે:—કુંવાર-૮, કોડી-૭, તાંદળજી-૧૫. અશુદ્ધ અક્કલકરમ ખાધાથી થનાર વિકાર માટે:—આમળાં-૭.

(૧૩) ગંધકનું વિષ

ઉપચાર:—દૂધમાં ઘી નાખી પાવું.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ ગોંવૈંમાં:—દૂધ-૭.

† હિંગળોક અને પારાના વિકાર ઉપર ગંધકનું સેવન સર્વોત્તમ ધલાજ છે.

(૧૪) અરીણુનું વિધાન

લક્ષણ:—અરીણુ ધાણું ખાધામાં આવવાથી માણસ મેશુદ્ધ થઈ જાય છે; આસોચ્છાસ ધણીજ સાવકાશ અને હળવો આવવામાં છે; આંખમાંની કીકરી સંકુચિત થઈ ધણીજ ત્રીણી સોયની અણી જેથી આરિક થાય છે; હાંક મારી ઉઠાડવા છતાં માણસ ઉઠતો નથી; એ વગેરે વિકારો થાય છે.*

ઉપચાર:—(૧) વમન કરાવવું. (૨) ફટકડીનું ચૂર્ણ અને કપાસીઆનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી પાવું. (૩) હીંગ પાણીમાં મેળવી તે પાણી પાવું. (૪) માલકાંગણીનાં પાંદડાંનો રસ પાવો. (૫) નરમા- (હીરવણ કપાસ)નાં પાંદડાંનો રસ પાવો. (૬) અરીણુનું પાણી કરી પાવું. ÷

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનોંમાં:—કપાસ-૧૧, કિંજળી-૧, ખસખસ (ક) અરીણુ-૨૧, (તેમાં જુદા જુદા ૨૨ ઉપચારો છે), ખાટીલણી-૧, પિલુડી-૩, પીપળો-૮, માલકાંગણી-૧, લીમડો (કડવો)-૨૨, હીંગ-૫.

(૧૫) નેપાળાનું વિધાન

× **ઉપચાર:**—(૧) એલચીના ફાણા દહીંમાં વાટી આપવા. (૨) ધાણાનું ચૂર્ણ, સાકર અને દહીં એકત્ર કરી આપવું.

* કોઈ કોઈ વખતે અરીણુ ખાધને તેના પર તરતજ તલનું તેલ પીધેલું હોય છે અથવા તલના તેલમાંજ અરીણુ ઘોળી પીધેલું હોય છે. એથી અરીણુના ઝેરની ધણી સખત અસર થાય છે. અરીણુ ૮ માસના વળને ખાધામાં આવ્યું હોય તો બહુ ઝેર ચઢે છે, તે એવું કે તેને સુસ્તી અને બેહોશી થાય, જીભ ખેંચાઈ જાય, બોલાય નહિ, હોઠ કાળા થાય, હાથે-પગે ઝંઝળી અને ગોટલા ચઢે, આંખોમાં કૂવા પડે, ટાટો પરસેવો થાય, આંખે દેખાય નહિ; એવી અનેક ચેષ્ટા જોવામાં આવે છે. **ઉપચાર:**—(૧) સુવા, મૂળાનાં ખીજ, મીઠું અને મધ દરેક બળખે તોલા લઈ તેમાં પાણી શેર ૦૧ નાખી ઉકાળતાં અડધું રહેથી તેને ચોળી ગાળી લઈને પાવું. એથી કદાપિ ઉલટી ન થાય તો કુકડાનું પીછું ગળામાં ફેરવી ઉલટી કરાવવી. એ ઔષધ પાયા પછી તેના પગ બિના પાણીથી ધુંટણ સુધી ઝારવા અથવા બિનનાં લૂગડાં પગે લપેટવાં. (૨) મધ અને પાણી ઉકાળી તેમાં સારી હીંગ માસો ૧ આરિક વાટેથી નાખી પાય તો આરામ થાય. (૩) સર્વોત્તમ અનુભૂત ઉપાય:—ખાધેલા અરીણુના વળનથી બમણું ઝેરડાનું મૂળ ખાંડી ફકાડવું. એનાથી ઝેર બિલકુલ બાધા નહિ કરતાં અરીણુ હજમ થઈ જાય છે. (૪) ગોલીવાડનાં પાંદડાંનો રસ શેર ૦૧ પાવો. (૫) ખાખરાનાં મૂળની જાલનો રસ પાવો. (૬) જાશમાં ચોખા વાટીને પાવો.

અરીણુના વ્યસનીએ અરીણુનું વ્યસન છોડી દેવું હોય તો:—અરીણુ તોલા ૨, શોધેલો વજનાગ તોલો ૦૧૧, જયફળ, જવંત્રી, લીંડીપીંપર, ગાંજો, કેસર અને અક્કલકરો, એ છ ચીજો દરેક પા પા તોલો, એ સર્વને બારીક વાટીને નાજરવેલનાં ૫૦ પાનના રસમાં એક પહોર સુધી ખૂબ ખરલ કરીને ચોળા જેવડી ગોળીએ બનાવવી. પાન ન મળે તો એજ પ્રકારે આદુના રસમાં અને તે પણ ન મળે તો પછી મધમાં ગોળીએ બાંધવી, અથવા તો શોધેલો વજનાગ, સંખીએ સોમલ, હિંગજોક અને લીંડીપીંપર સમાનલાગે લઈ વાટી આકડાના દૂધમાં રાધ જેવડી ગોળી બનાવવી. દરરોજ એકેક ગોળી શીરા સાથે ખવરાવવી.

÷ લી પીવરાવી વમન કસવવાથી બધું ઝેર વમનમાં બહાર આવી જાય છે.

અરીણુના ઝેરની અસર દરેક નાડીમાં પહોંચી ગઈ હોય તો રોગીને સુવા ન આપવો, માથા ઉપર ઠંડુ પાણી છાંટતા રહેવું. પા પા કલાક પછી કાશી પીવરાવવી. “તિબ્બે અકબરી”માં લખે છે કે તેજ જુલાળ આપવો. મધ તથા પાણી મેળવી તેમાં હીંગ, તજ તથા ઉપલેટ મેળવી પીવસવવું. બેહોશ હોય તો છીંક લાવનારી ઔષધિ સુંઘાડવી તથા પરસેવો લાવનારી ઔષધિ આપવી.

× નેપાળો વધારે પ્રમાણમાં લેવાથી ધણી જુલાળ લાગે છે, તેમજ વમન થાય છે. આંતર-ડામાં ચાંદાં, પેટમાં સખત દરદ, તથા હાથપગમાં ખેંચતાળુ થાય છે. **ઉપચાર:**—(૧) લીંડું અરીણુ ખવરાવી ઉપર લી મેળવેલું દૂધ પીવરાવવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌંમાં:—એલવી-૩, કાચમીર-૧૧.

(૧૬) ભાંગ અને ગાંજનું વિષ

ઉપચાર:—(૧) દહીં કિંવા છાશ અને ભાત ખાવો. (૨) જમફળ ખાવું. (૩) તુવેરની દાળ વાટી ખાવી. (૪) ગાયનું દહીં સુંકવું ચૂર્ણ નાખી આપવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌંમાં:—ભાંગ માટે:—આદુ-૩૩, આમલી-૨૦, જમફળ-૨, ડાંગર-૫, તુવેર-૧, લાંબડી-૨. ગાંજ માટે:—લાંબડી-૨.

(૧૭) કરેણનું વિષ

લક્ષણ:—કરેણના સર્વ ભાગોમાં વિષ હોય છે. કરેણના વિષથી કાલેરાના આગર પ્રમાણે લક્ષણો થાય છે. x

ઉપચાર:—(૧) માખણની પરાશ આપવી. (૨) દૂધમાં અથવા દહીંમાં સાકર નાખી તે પાવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ ગોંવૈંમાં:—દૂધ-૨, દહીં-૪, માખણ-૭.

(૧૮) એરકાચલાનું વિષ

ઉપચાર:—કાળી પાનવેલીના ઢીંટાનો રસ પાશેર ૩ દિવસ પાવો.*

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌંમાં:—નાગરવેદ-૩, ખાવળ-૬. જુઓ પ્રાં ઓંમાં:—મધ-૧૧.

(૧૯) ધંતુરાનું વિષ

લક્ષણ:—ધંતુરાનાં પાંદડાં કિંવા જીઆં પેટમાં જવાથી ગળામાં શોષ થાય છે, આંખોમાંની કાકાઓ મોટી થાય છે, સ્મૃતિ નાશ થઈ માણસ બડબડ કરે છે, દીવાનો પ્રકાશ જોવામાં આવે તો કેફ વધારે ચઢે છે. એ લક્ષણો થાય છે.† †

ઉપચાર:—(૧) સમુદ્રફળ ગોમૂતસાં ધસી આપવું. (૨) દહીં, ભાત અને ઘોડાવળ ખાવા આપવાં. (૩) દૂધમાં સાકર નાખી પાવી. (૪) તલનું તેલ અને ગરમ પાણી એકત્ર કરી પાવું. (૫) દૂધમાં દ્રાક્ષનો સિરકો નાખી તે પાવો. (૬) લાલ એરંડાનાં મૂળ પાણીમાં વાટી પાવાં. (૭) ઘી પાવું. (૮) રિંગણીનો રસ ૪ તોલા કાઢી આપવો. (૯) કપાસનાં જીઆં અને ફૂલો કાઢો આપવો.

વિશેષ ઉપચાર—જુઓ વનૌંમાં:—એરંડો-૧૦, કપાસ-૧૬, ચુકો-૪, તલ-૬, દ્રાક્ષ-૨, ધંતુરો-૪, વજ-૫, વંતાકડી-૫, સમુદ્રફળ-૯. જુઓ ગોંવૈંમાં:—દૂધ-૨, ઘી-૬.

(૨૦) મધ(દાર)ની કેફ

ઉપચાર:—(૧) ઘી અને સાકર ચાટવાં. (૨) માથાપર ઠંડુ પાણી રેડવું. (૩) ક્ષોળખનો રસ મોળ નાખી પાવો. (૪) કાંઈનો ગર્ભ, દ્રાક્ષ, દાડમનો રસ અને દહીં, એ સમભાગ લઈ

x કરેણ ખાવાથી ગળા તથા આમાશયમાં બળતરા, જીભ પર સોજો, મોઢા પર લાલાશ, પેશાબ રોકાવો, પેટમાં મરડો, આફરો, શ્વાસ રોકાવો તથા બેહોશી ઉત્પન્ન થાય છે. ઉપચાર:—(૧) વમન કરાવવું. પછી દૂધ અથવા માખણ ખવરાવવું. (૨) શીતળ જલથી બરેલા હોજમાં રોગીને બેસાડવો.

* એરકાચલાની એરી અસરથી ધતુર્વાતની માફક શરીરમાં ખેંચાણ થાય છે. પેટમાં મરડો, ગળામાં શોષ, દાંત બંધ થવા, તૃષા લાગવી, હાથપગમાં કંપ, મોઢાપર લાલાશ વગેરે ચિહ્ન દેખાય છે. ઉપચાર:—(૧) ઘી પીવરાવી વમન કરાવવું. (૨) આમાશયમાં એર ગયું હોય તો તેજ જીલાબ આપવો. (૩) વમન વિરચન કરાવ્યા પછી કપૂરનું પાણી પીવરાવવું.

† (૧) ધંતુરાના વિષ ઉપર કપાસીઆની મીંજનો ઉકાળો આપવો. (૨) તળાવમાં થનારા નાળાનાં પાંદડાંનો રસ બે તોલા સુધી પાવાથી ધતુરો, અરીસ, સોમલ, વછનામ વગેરેનું એર ઉતરી જાય છે. (૩) આકડાનું મૂળ પાણીમાં ધસી પાવાથી અરીસનું એર ઉતરે છે.

‡ ધંતુરાનું એર દૂર કરવા તરત ઉલટી કરાવવી. શીતળ જળ મસ્તક પર છાંટવું. કંખા-ફુલીની જડ પાણીમાં વાટી પાણી માળા પીવરાવવું.

તેમાં ધાણાની ભૂકી અને સાકર નાખી તે આપવું. (૫) મધ, ખજૂર, દ્રાક્ષ, કેકમ, દાલસા અને દાડમ એકત્ર કરી આપવું. (૬) કાકડી ખાવી.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌંમાં:—કાકડી-૩, ખજૂરી-૧૫, ખીખેર-૧૬, માક-૨, વડ-૧. જુઓ ગોંવૌંમાં:—ઘી-૭.

(૨૧) મેણા-કોદાનું વિષ*

ઉપચાર:—(૧) કહોળાનો રસ ગોળ નાખી આપવો. (૨) ઠંડુ દૂધ પાવું. (૩) પારિજાત-કનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી ઢોરોને પાષ દેવો.

વિશેષ ઉપચાર—જુઓ વનૌંમાં:—આગીઓ-૧, પારિજાતક-૧. જુઓ ગોંવૌંમાં:—દૂધ-૫.

(૨૨) સોપારી લાગે તો

ઉપચાર:—(૧) ગોળ ખાવો અથવા સાકરનું પાણી પીવું. (૨) ઠંડુ પાણી પીવું. (૩) નખલાનું ચૂર્ણ ચાવવા આપવું.

(૨૩) થુરીઆનું વિષ

ઉપચાર:—(૧) ઠંડા પાણીમાં સાકર નાખી પાવી. (૨) આમલીનાં પાંદડાં વાટી લેપ કરવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌંમાં:—આમલી ૧૫.

(૨૪) કૌચનું (કુહીલીનું) વિષ

ઉપચાર:—ઘી, સાકર અને મધ એકત્ર કરી પાવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌંમાં:—કૌચ ૨.

(૨૫) બીલામા ઉપર

ઉપચાર:—(૧) સરસવ, તાંદળજો અને માખણનો લેપ કરવો. (૨) દારુહળદર, સરસવ, નાગરમેથ અને માખણનો લેપ કરવો. (૩) માખણ, તલ અને દૂધનો લેપ કરવો. (૪) બકરીનું દૂધ અથવા કોપરેલ ચોપડવું. (૫) કોથમીર વાટી ચોપડવી. (૬) બદામ ધસી ચોપડવી. (૭) દૂધની મલાઈ અને સાકર ચોપડવી. (૮) તલ વાટી તેમાં કાળા માટી નાખી, ફેરવો ઉઠેલી જગ્યાએ લેપ કરવો. (૯) જેડીમધ, તલ, માખણ અને દૂધનો લેપ કરવો. (૧૦) અરજુન સાજડની છાલ અને પાન વાટી લેપ કરવો. x

:: જે જર અથવા છાસટો વાગ્યા પછી ઉગી નીકળી તેના ઉપર કાચું ચા પાકું કણસણું બેકું ન હોય (નિંધલી ન હોય) ત્યાંસુધી તેની છેલ્લી કાત્રીની (સરાળી નીકળનાર) ગાંઠમાં એક કેદી જીવડો હોય છે. એ લીલું ધાન મોહવશ યદને થોડું અથવા ઘણું જ્યારે ઢોર ખાય છે, ત્યારે તેને મેણો ચઢે છે. એનાથી ઢોરને આક્રોશ થઈ થોડી વારમાં પ્રાણુ જાય છે. લીલા એરંડાનાં પાંદડાં, એરંડાની માળો, સૂકા એરંડાના પોપટાની ફાતરી વગેરે ખાવાથી પણ એજ પરિણામ આવે છે. આ રોગ ઘોડાને થતો નથી; કારણ મેણાવાળી કાતરી ખારી હોવાથી એટલો લાગ થોડું કદી ખાતુંજ નથી.

જ્યારે ઢોરને મેણો ચઢે ત્યારે પ્રથમ તો એટલીજ સાવચેતી રાખવી કે, તેને બૂલેચૂકે પહોર ૪ સુધી કે વધારે વખત સુધી પાણી પાવું નહિ અને તેના શરીર પર પુષ્કળ પાણી રેડવું. જ્યારે ઢોર પેશાબ અને ઝાડા વારંવાર કરે ત્યારે જાણવું કે હવે તેને જલદી આરામ થશે. એ એ વાનાં ન થાય ત્યાંસુધી તેને જોખમમાં સમજવું. આવો મેણો ઘણી ચીજોમાં રહેલો કહેવાય છે.

x બીલામાના અધિક સેવનથી મોઢું, તાળું તથા દાંતમાં સોજો, ગળામાં ફાડલા, ચિંતા, દાહ, રક્તવિકાર વગેરે દોષ ઉત્પન્ન થાય છે. કેટલીક વખત દાંતને હલાવીને પાડી નાખે છે. શરીરપર બીલામાનો ધુમાડો લાગે તો શરીરપર સોજો, ખાજ તથા ચાંદાં થઈ જાય છે.

(૧) બીલામા ખાવાથી વિકાર થયો હોય તો:—અખરોટ અથવા ટોપર અથવા આરોળી ખૂબ ખાવી.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—અરજુન સાજ-૧, કાસુંદરો-૮, કાથમીર-૧, ગરમાળો-૧૦, ગોમેટો-૩, નાળીએરી-૬, બહેડાં-૬, બીલામો-૩. જુઓ ગોંવૈંમાં:—માખણ-૬.

(૨૬) ચણોડીનું વિષ

ઉપચાર:—તાંદળખનો રસ સાકર નાખી આપવો. વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—તાંદળખ-૬.

(૨૭) આકડાનું વિષ

ઉપચાર:—આમલીનાં પાન વાટી લેપ કરવો. §

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—આકડો-૪, આમલી-૧૮.

(૨૮) ખરસાંણીનું વિષ

ઉપચાર:—(૧) પાણીમાં મધ નાખી પાવું. (૨) માખણ પાવું અને લેપ કરવો. (૩) દહીં કિંવા ખાટી છાશ પીવી.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—ખરસાંણી-૩. જુઓ ગોંવૈંમાં:—માખણ-૬. પ્રાં ઓં-માં:—મધ-૧૦.

(૨૯) કેરોસીન તેલ પેટમાં ગયું હોય તો

ઉપચાર:—ખાવળના ચુંદનું નવટાંક પાણી કરી પાવું; પછી પાશેર દૂધ પાવું અને મીઠા તેલના કેગળા ઉપરાઉપરી કરાવવા; એટલે મોઢામાં ફેલા અને ચાંદીઓ થશે નહિ.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનોંમાં:—ખાવળ-૧૨.

સ્વ-ફેરી ડંચ (જંગમ વિષ) અને તેના ઉપાય

(૧) સાપનું ઝેર-સર્પવિષ

સર્પની જાતિ અને તેનાં લક્ષણો:—ભોગી, મંડળ, રાજલ, એઓ અનુક્રમે વાત, પિત્ત અને કફ એવી પ્રકૃતિના છે. દ્વયંતર એટલે બન્નેનાં લક્ષણો જેમાં વિશેષ છે એવા. ઉદાહરણ:—કાળા સર્પથી મંડળ કિંવા ઘોણસમાં ઉત્પન્ન થએલા સર્પ, કિંવા ઘોણસાથી થયેલા સર્પ, અથવા કાળી નાગિણીની અંદર ઘોણસાથી ઉત્પન્ન થએલા સર્પ. એ પ્રમાણે બીજી મિશ્ર જાતિ કદપવી, તે દ્વંદ્વપ્રકૃતિના સર્પ. ભોગીનાથ એટલે જે સર્પને ફેણ ન હોઈ રંગે કાળો હોય છે તે. રાજલ એટલે જે ઉપર ચિત્રચિત્ર રેખાઓ હોય છે તે. ચક્ર, નાંગર, છત્ર, સ્વસ્તિક, અંકુશ એઓને ધારણ કરનારા તથા ફેણ કરનારા અને શીઘ્ર ગમન કરનારા એવા સર્પ હોય છે તેઓને દર્વીકર (નાગ) કહે છે. સર્પોમાં અનેક જાતો છે; પરંતુ તે બધા સર્પ વિષારી હોતા નથી. વિષારી સર્પને ઉપરના જડખાની અંદરની બાજુએ એક બિલાડીના નખ જેવી એક દાંતની દાઢ હોય છે. એ દાઢ હમેશાં બંધ થયેલી રહે છે અને તે દાંતનો મધ્યભાગ પોતો હોય છે તથા અણીએ એક છિદ્ર હોય છે. દાંતની પાછળની બાજુએ તાળવામાં એક કાથળી હોય છે. તે કાથળીનું મુખ દાંતની સાથે જોડાયલું હોય છે. એ કારણથી સાપ જ્યારે દંશ કરે છે, ત્યારે એ દાંત બહાર કાઢી જોરથી માણસની નસ પર દબાવે છે. તેની અણીવાળી દાઢવડે ચામડીમાં જખમ થાય છે તથા વિષની કાથળી-માંનો પાતળો પદાર્થ દાંતમાંના છિદ્રની વાટે જખમમાં પડે છે; તેથી માણસના શરીરમાં વિષ

(૨) દહીંમાં સાકર મેળવી ખાવી જેથી તરત ગરમી શાંત થાય છે.

(૩) બહારના ફેડલા, મુજન તથા ચાંદા ઉપર:—કાળા તલને દૂધ અથવા દહીંમાં વાટી લેપ કરવો.

§ આકડાનું દૂધ લગાડવાથી ચાંદામાં વિકાર થયો હોય તો પલાશનો કાઢો કરી ચાંદાં ઘોવાં તથા સૂકી છાલનું ચૂર્ણ ઉપર ભભરાવવું. ખાવાથી ઝેર ચઢ્યું હોય તો કાઢો પીવરાવવો.

† ખરસાણીનું દૂધ અથવા અન્ય ચોરનું દૂધ વધારે પ્રમાણમાં ખાવામાં આવે તો તેથી જીવાળ લાગે છે તથા વારંવાર ભોહી પડે છે. તેને માટે માખણ અથવા દૂધ સાકર મેળવી પીવું.

પ્રવેશ કરે છે. લોખી, સણથ, ધૃગ સર્પોએ કરેલા દંશનાં લક્ષણો:—કુખ્ય સર્પે કરેલો દંશ કાળો હોય છે તથા સર્વ પ્રકારના વાતવિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે. મંડળનો દંશ પીલો અને સોળ-યુક્ત હોય છે તથા સર્વ પ્રકારના પિત્તવિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે. રાજીલ સર્પનો દંશ પરપોટા-વાળો હોય છે અને તડતડતો હોય છે. તેનો સોળે સણકાસહિત હોય છે અને તે દંશથી બહુ લોહી નીકળે છે તથા સર્વ પ્રકારના કફના વિકારો થાય છે. કુરસા (બારેલો સાપ)—એ સર્પ વેંત-દોઢ વેંત લાંબો હોય અંગુઠા જેટલો જડો હોય છે. એનો રંગ કાળો જાંજુડી રંગનો હોય છે. એ બારેલા સર્પના દંશના વિકારો રાજીલના દંશ પ્રમાણે જ થાય છે. કંડરાને (ઝાડિયું) ફેણુ હોતી નથી. એ સર્પના જેવો જ હોય છે. એના દંશ વડે આખા શરીરમાંના લોહીનો કફ થાય છે અને તે કફ ગળાપર્યંત આવી ગળાને ભરી નાખે છે. ઘોણુસ કરીને ચિત્રા જેવો સર્પ થાય છે, તે લીલા રંગનો હોય છે. એમાં આગીઓ ઘોણુસ અને કુસડો ઘોણુસ એવી બે જાત છે. આગીઆ ઘોણુસના દંશથી સર્વાંગે અગ્નિ લગાડ્યા પ્રમાણે દાહ થાય છે. શરીર પર મોટી મોટી ગાંઠો થઈ આવે છે, મૂત્રસ્થાને ધણોજ સોળે આવે છે અને વારંવાર ટીપું ટીપું પેશાબ થાય છે. કુસડા-ઘોણુસના વિષથી પ્રથમ દંશસ્થાને ખરજ ઉત્પન્ન થાય છે અને ચાર પહોરમાં તે જગ્યા ખરજવા જેવી થઈ, દિવસે દિવસે તે ફેલાતું જઈ અંગ પણુ ફૂલી જાય છે. મણીઆર કરીને સર્પ થાય છે, તે એક વેંતથી બે વેંતપર્યંત લાંબો અને હાથના અંગુઠા જેવડો હોય છે. તેનો રંગ લીલો જાંજુડી હોય છે. મણીઆર સર્પમાં ત્રણ-ચાર જાત છે. એક જાતનો મણીઆર છે તે રાત્રે શરીર પર થઇને જાય અથવા તેની છાયા શરીર ઉપર પડી હોય તો સૂર્યોદય થવાની સંધિમાં મનુષ્ય નિશ્ચેષ્ટ માલૂમ પડે છે. બીજી જાતનો મણીઆર થાય છે તેણે અંગ ચાટવાથી કિંવા કોઈ પણુ પદાર્થ ઉપર તેની લાળ પડી હોય અને તે પદાર્થ ખાવામાં આવે, અથવા તે લાળ શરીરના કોઈ ભાગ પર લાગવાથીજ વષબાધ કરે છે. એ વિષના યોગે ઉંઘ આવે છે; પરંતુ તેની છાયા બાધક થતી નથી. ત્રીજી જાતના મણીઆર સર્પનો દંશ દિવસે થાય તો રાત્રિ થયા પહેલાં અને રાત્રે થાય તો સૂર્યોદય થયા પહેલાં માણસને વિષ બાધ કરે છે.

સર્પદંશ યોગખવાની યુક્તિ:—ખાવાનું એક પાન દંશ ઉપર દાખી રાખવું; એટલે વિષાર દંશ હશે તો પાન ઉપર દંશ જેટલોજ અને અગ્નિએ શેકવાથી પડેલા ચાદા પ્રમાણે ડાઘ પડશે; અને એજ પાન દંશ ઉપર યોગવાથી દંશ કાળો થશે. વિષાર દંશ નહિ હોય તો ઉપર કહ્યો તે પ્રકાર થશે નહિ. સર્પદંશ થયેલા માણસને મરચાં, મીઠું અને કડવા લીમડાનાં પાંદડાં ખાવા આપવાથી તે માણસ એ પદાર્થોનો સ્વાદ ખિલકુલ જાણતો નથી. તેને એ પદાર્થો ધણુ મીઠા લાગે છે. એ ઉપરથી પણ સર્પદંશ થયો છે કે નહિ એ સમજાય છે. વળી કાળી માટી દંશ થયેલા માણસને ખાવા આપવી. તે માટી જે તીખી લાગે તો સર્પદંશ અને મીઠી લાગે તો ઉંદરનું વિષ જાણવું. કરમટીનાં મૂળીઆં પાણીમાં ધસી થોડાં પાઈ જેવાં. જે દંશ વિષારી હશે તો વમન (ઉલટી) થશે નહિ. સર્પદંશ થયેલા માણસને ઔષધ આપી ઉતાર થવા સાથેજ તેને ઉપલા ત્રણ પદાર્થો ખવરાવવામાં આવે તેથી સ્વાદ સમજાય છે; એટલા માટે એ પદાર્થો ખાવા આપી, ઔષધથી ગુણુ થયો કે નહિ તે અવશ્ય જોવું. સર્પ કરડે કે તુરતજ પહેલો ઉપાય એ કરવો કે, તત્કાલ સર્પ જેટલો ચઢ્યો હોય તે જગ્યાથી ચાર આંગળને છેટે ઉપરની બાજુએ એક દોરડી આથવા કપડું લઈ જોરથી તાણી બાંધવું; તેથી વિષવડે મિશ્રિત થએલું રક્ત (લોહી) ત્યાંનું ત્યાંજ રહે છે, આખા શરીરમાં વ્યાપી જતું નથી. જખમને જરા છેદી તેમાંનું લોહી કાઢી નાખવું; એટલે માણસને વિષ ચઢવાની બહુ ભીતિ રહેતી નથી. લોહી સારી રીતે નીકળી ગયા પછી તે જગ્યા અંગારા વડે શેકી નાખવી; એટલે ત્યાં લાગેલું વિષ બળી જાય છે.

અસાધ્ય લક્ષણો:—પીંપળાની નીચે, રાક્ષા નજીક, દેવળમાં, બાગમાં, જૂના વહેળામાં, વડ નીચે, સૂકાએલાં ઝાડ નીચે, રમણાનમાં, ઝાડ ઉપર, એ સ્થાનોએ અને સંખ્યાકાળે, ચોકકાષાં (ચાર રસ્તા જ્યાં મળે છે ત્યાં), ભરણી નક્ષત્રમાં તથા મર્મસ્થાનમાં સર્પદંશ થયો હોય તો તે અસાધ્ય જાણવે. આદ્રા, મધા, મૂળ, કૃતિકા, ભરણી, શ્રવણ, વિશાખા, પૂર્વા, ચિત્રા, એ નક્ષત્રો;

પંચમી, અષ્ટમી, અમાવાસ્યા, પૂર્ણિમા, અનુદશી, એ તિથિ; મધ્યાહન, સાંજ, સવાર, મધ્યરાત્રિ, એ વખતે તથા મર્મસ્થાનમાં દંશ થયો હોય તો અન્ય મનુષ્યાદિકની સહાયતા હોય તોજ મોટા કષ્ટ વડે બચી શકે છે. અજીર્ણ, પિત્ત, સૂર્યના સંતાપ વડે પીડા પામેલો, બાળ અને વૃદ્ધ, કુશ થયેલો, પ્રયુરોગી, મેહી, કોઢવાળો, રક્ષ, નિર્બળ તથા સગર્ભા-ગર્ભવંતી સ્ત્રી, એઓને સર્પદંશ થવાથી તેઓ તત્કાળ મરણ પામે છે. જેના આખા અંગમાં વિષ પ્રસરી ગયું હોય તેને કાપવાથી લોહી નીકળતું નથી, મારવાથી તેને સોળ પડતા નથી અને શરીર ઉપર ઠંડું પાણી નાખવા છતાં રોમાંચ થતાં નથી; તે રોગી સાધ્ય નથી એમ જાણવું. જેનું મુખ વાંકું થઈ જાય છે, વાળ ગરી પડે છે, નાકનો અગ્ર ભાગ વાંકો થઈ જાય છે, ગળું ભાગી જવાથી ડોક સીધી રહેતી નથી અને જે જમણે લાલ તથા કાળો સોજો આવે છે, હાલતું ચાલતું નથી, એવાં લક્ષણોએ યુક્ત રોગીઓને વેલોએ ચિકિત્સા કરવાના કામથી તજવા. જે માણસના મુખવાટે જાડી લાળ વહે છે અને નાક, મોઢું તથા ગુદામાંથી રક્ત નીકળતું હોય; અને જેઓને દંશસ્થાને ચાર દાંત લાગેલા હોય તે માણસ અસાધ્ય જાણવો. અત્યંત ઉન્મત્ત થયેલો અને જ્વર, અતિસાર છત્યાદિ ઉપદ્રવો વડે વ્યાપ્ત, જેને મોલવાની શક્તિ નથી એવો અને કાળો ઠીકરા જેવો વાંકો થઈ કુલક્ષણોએ યુક્ત થએલો અને જેનો વેગ તથા ગોળો ઉઝળતો નથી એવો વિષરોગી, કિંવા મળમૂત્રાદિના વેગરહિત એવો વિષરોગી માણસ અસાધ્ય જાણવો.

સર્પદંશ ઉપર ઉપચાર:—(૧) વાંઝણી કઠોડીનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાં તથા લેપ

x સાપ અનેક જાતના હોય છે. તેમાં કેટલાક વિપરહિત, કેટલાક થોડા ઝેરવાળા અને કેટલાક તો એવા ઝેરી હોય છે કે જેનો દંશ થયા પછી માત્ર અર્ધ કલાકમાંજ પ્રાણ જાય છે; માટે જેમ અને તેમ તાત્કાલિક ઉપાય લેવા જોઈએ. આ બાબતના અમને અનેક જગ્યાએથી મળી આવેલા ઉપાયો નીચે મુજબ છે:—

ઉપચાર:—(૧) દંશ થતાંજ દંશની ઉપરની બાજુએ બે આંગળને છેટે દોરી એવી તાણીને બાંધવી કે તે માંસમાં ખુંચી જાય. (૨) આંગળીએ કરડવાથી કેટલાક માણસોએ સુડીથી તત્કાળજ આંગળી કાપી નાખવાથી બચી જવાના દાખલા મળી આવે છે. (૩) બળના લાકડાથી કે અંગારાથી દંશ થએલા ભાગને સારી પેટે બાળી નાખવો. (૪) તે જગ્યાનું માંસ કાપી કાઢી લોહી વહેતું કરવું કે જેથી તે વાટે ઝેર નીકળી જાય. (૫) કેટલાક માણસો દંશને ચૂસીને થુંકી નાખે છે ખરા, પરંતુ એમ કરતાં વખતે ચૂસનારનો જીવ જવાનો વખત આવી જાય છે; કારણ એજ કે, ચૂસેલું ઝેર મોઢામાં વધારે થઈ જવાથી થુંકની સાથે પેટમાં પણ જતું રહેવા સંભવ છે. (૬) સાખરશિંગનો ત્રણ તોલા ભૂકો લઈ તેને પાણીમાં ખૂબ ઉકાળી તે પાણી પાવું; અથવા તો પાણીમાં ઘસી ગરમ કરી પાવું. (૭) બીજોરાનાં બીજ તોલો ૧ ખોખરાં કરી બળબળતા પાણીમાં બીજવી ઠંડુ થયે તે ચોળી લગડે ગળી પાવું. બીજોરાનાં બીજ તમામ જનાવરોનાં ઝેર ઉપર ઘણા ફાયદો કરતાં છે. (૮) લસણને છુંદી ગાયના ધીમાં મેળવી ડાંખ ઉપર બાંધવું. (૯) આમલસારો મધક નાના બાળકના મૂત્રમાં મેળવી ડાંખ ઉપર ચોપડવો તેથી ઝેર ઉતરશે. (૧૦) ઘોડાવજ, આકડાની જડ તથા સિંધવ, એ ત્રણે સમાનવજને લઈ વાશી પાણીમાં ઘસીને પાવું અને ઉપર ગાયનું પુષ્કળ દૂધ પાવું; અથવા ૫ પૈસાભાર મરી ઝીણું ખાંડી ગાયના ધી શેર ૧ માં પાવું; અથવા ખાંડ અને ધી પેટપૂર પાય તો ઝેર જલદી ઉતરી જાય. (૧૧) કાળો વછનાગ માસો ૧ ઘસીને ગળામાં રેડે તો વછનાગના ઝેરથી સાપનું ઝેર ઉતરે; પણ કરડતી વેળા તુરત પાય તોજ ફાયદો કરે. ઝેર ફરી વળ્યા પછી આ ધલાજ ફાયદો નહિ કરે. એમાં કાળા સિવાય બીજો વછનાગ ગુણ નથી કરતો. આવા પ્રયોગો ઉપરથીજ પૂર્વાચાર્યોએ “વિષસ્ય વિષમૌષઞમ્” કહેલું હોવું જોઈએ. (૧૨) મરી ગયેલા તાજા સાપના મોઢામાં સોમલ તોલો ૧ ભરી તે સાપને જાંજી, આમલી, આંબા, ખેરડી તથા પીપરના ઝાડનાં બળ્ખે શેર છોડાં લઈ તે વડે અડધું માટલું ભરી પછી તે ઉપર તે સાપને ગોઠવી બાકીનાં છોડાં તે ઉપર ભરી માલવાને કપડામાંથી કરી બાંધ કરવી. ઠંડું થયેથી કમરપૂર પાણીમાં લઈ જઈ એ જણાએ સામસામા પકડી રાખેલા

કરવો; એટલે સર્પ, ઉંદર, બિલાડી, વિંછી પ્રત્યાદિનાં વિષનો નાશ થાય છે. (૨) તાંદળખનાં મૂળીઆં યોખાનાં ધોવસમણમાં વાટી પાવાં. (૩) ઘી, મધ, માખણ, લીંદીપીંપર, આદુ, મરી અને સિંધવ એકત્ર કરી ખાવાં. (૪) શિરસ (સરસડો) વૃક્ષનાં ફૂલનાં રસમાં મરીને સાત બાવના-ઓ આપી તેનું સેવન અને અંજન કરવું. (૫) કરંજનાં ફળ, સુદ, મરી, લીંદીપીંપર, ખીત્રીનાં મૂળ, હળદર, દારુહળદર, તુંબરનાં (તિરફળાનાં) ફૂલ અને બકરીનાં મૂત્રનું અંજન કરવું. (૬) કલગારીનો કંદ પાણીમાં વાટી નર્ય કરવું, (૭) આકડાનાં મૂળીઆં પાણીમાં ઘસી પ્રાશનાર્થે આપવાં. (૮) પાણીમાં ટંકણખાર નાખી પ્રાશનાર્થે આપવો. (૯) ફટકડીનો ગાંગડો અખોમાં ફેરવવો અને પાણી કરી પાવું. (૧૦) અરીઠાનું પાણી કરી પાવું અને અંજન પણ કરવું. (૧૧) પારેવા-(કણુતર)ની હગાર, માણસના કેસ, ગાયનું શિંગડું, મોરની પીછીનું ચાંદણું, જવ, ધાણા, તુસ, કપાસનું જીંડવું અને શિળામાળાનો ધૂપધરમાં કરવો; તેથી કરી સર્પ અને ઉંદર ધરમાંથી જતા રહે છે. (૧૨) ઘોળી ચણેડીનાં મૂળીઆં પાણીમાં ઘસી પાવાં. (૧૩) સાપસૂતનાં મૂળીઆં ઘસી પાવાં. (૧૪) નાગ-દમણીનાં મૂળીઆં ઘસી પાવાં. (૧૫) ઘોળા કરેણાનાં મૂળીઆં પાણીમાં ઘસી શક્તિ પ્રમાણે પાવાં. (૧૬) દેવડાંગરી (કુકડવેલ)નાં ફળ પાણીમાં વાટી પાવાં. (૧૭) નાગરવેલીનાં મૂળીઆં ખાવાના પાનમાં ધાલી ૨-૩ બીડાં કરી ખાવા આપવાં. (૧૮) કડવી ઇંદ્રવરણીનાં મૂળીઆં પાનમાં ધાલી ખાવાં. (૧૯) ગળો પાણીમાં વાટી પાવી; એટલે ઉલટી થઇ વિષ ઉતરે છે અથવા ગળોના કંદા અગર મૂળીઆં સર્પવિષથી મૂર્ચ્છિત થયેલા માણસના તાળવા ઉપર સારી પેટે ચોળવાં એટલે વિષ ઉતરે છે. ઢોરોને માટે તેનો ઉપયોગ કરવો હોય તો જીભ ઉપર તે ચોળવાં. (૨૦) લસણના રસમાં સમુદ્રફળ ઘસી અંજન કરવું. (૨૧) ઘોળા ચંપાની અને બીલીની છાત્ર એકત્ર ફૂટી તેનો રસ પાવો. (૨૨) એરંડાનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તેમાં થોડું પાણી નાખી પાવો. (૨૩) દવણાનાં (ડમરાનાં) મૂળોનો રસ પાવો. (૨૪) કડવા લીમડાનાં પાંદડાં કડવાં ન લાગે ત્યાંમુધી ખવરાવવાં. ઝેરની અસર હશે ત્યાં-મુધી મીઠાં લાગશે.*

જુઓ અનુભૂત ઔષધ:—ઔષધિક્રિયાના ક્વાથપ્રયોગમાં નં. ૨.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—અનંત-૨, આકડો-૨૧, ઇંદ્રવરણ-૧, ઉટકટારી-૪, ઉંદરકની ક-૨, ઉપરસાલ-૮, એરંડો-૨૨, કપાસ-૩, કપૂરભેંડી-૧, કરમદી-૪, કરેણા-૧, ઉ; કલગારી-૯, કંકોડી-૫, કાયફળ-૧, કાંસડી (પેટારી)-૧, કુકરપાડાનો વેલો-૧, ખાખરો-૨૦, ગળજીબી-૩, ગળો-૨, ૧૭, ૨૫; ચિત્રક-૩, ડમરો-૧, તંબાકુ-૬, તાંદળામે-૧, તુવેગ-૯, ધંતુરો-૩, ઘોળો ચંપો-૩, ૬; નાગફણી-૧, નાગરવેલ-૧, નેપાળો-૨, નોળવેલ-૧, પારિગ્મતિક-૬, બીલી-૩, ભારંગી-૫, મરવો-૧, મદૂડો-૪, માલકાંડણી-૭, મીંદીઆવળ-૭, મ્દાંદ-૧, લીમડો લૂગડામાં તે ભરમને નાખી પાણી સાથે મસળવી; એટલે તેમાંની રાખ પાણીમાં ધોવાજા જમ જે કણીઓ લૂગડામાં રહી જાય તેને સોની પાસે ગળાવી દાળકા પડાવી રાખવી. આ દાળકા ગરમ કરી પાણીમાં છાંટી. (છમકારી, ઘોળી) તે પાણી પાવાથી સાપનું ઝેર તુરંત ઉતરી જાય છે; એમ જૈન ગ્રંથોમાં લખ્યું છે. (૧૩) લીમડાનાં બે તોલા પાંદડાંમાં આકડાની જડની છાત્ર બે તોલા વાટી પાવાથી સાપનું ઝેર ઉતરે. (૧૪) કંકોડી સારી અથવા કંકોડીની જડ ટાંક ૧૫ પાણીમાં પાવાથી સાપનું ઝેર જાય. (૧૫) હીંગ ટાંક ૫ ખવરાવવાથી સાપનું ઝેર વધુ ચઢી શકતું નથી. (૧૬) ઘોડાવજની ધૂણી ધરમાં કરવાથી સર્પ ધરમાં ન રહે. (૧૭) કડવી તુંબડીનાં લીલાં પાંદડાં ખવરાવવાથી સાપનું ઝેર જાય.

* સર્પવિષ ઉપર ઉપચાર:—(૧) નેપાળાને ઘીમાં વાટી ઠંડા પાણી સાથે પીવરાવવો, તથા નેપાળાને લિંબુના રસમાં ઘસી આંખમાં અંજન કરવું. (૨) ટંકણખાર ખવરાવી ઉપર ઘી પીવરાવવું. (૩) જહરમોદરો પાણીમાં ૧ રતી આશરે ઘસી ચટાડવો, તથા ડંખપર ચોપડવો. ચાટવાથી ઉલટી થાય ત્યાર પછી ફરીથી ચટાડવો એવી રીતે વારંવાર કરતા રહેવું. (૪) મોરચુથુ પાણીમાં મેળવી પીવરાવવું. આ ઉપરાંત શાસ્ત્રકારોને મહાઅગદ, અન્નિત અગદ, મૃત્યુપાશાપહ મૃત, નાગદંત્યાદિ મૃત, અંદ્રોદય અગદ, અજ્યેય મૃત, બીમરુદ્ર રસ, શિરીષારિષ્ટ વગેરે અનેક ઔષધિ કહેલી છે.

(કડવો)-૪, વિખમોગરી-૧, વિંછુડા-૨, સરસડો-૧, સમુદ્રફળ-૧, સરગવો-૨, સાગ-૨, સાપ-સત-૧, સોનારવેલ-૧, હુરા-૧.

કુરસાનાx વિષ ઉપર ઉપચાર:-(૧) વાસનવેદનાં મૂળીઆં ધસી પાવાં. (૨) રાતા

x કુરસા નામનો નાગ ધણો નાનો હોય છે. આ નાગ પક્ષીની પેઠે ઉડીને રસ્તે ચાલતા માણસ કે પશુને કરડે છે; અને પાછો તરતજ તે ફરી જાય છે, જેથી ધણી વખતે તો દરદીને શું કરડ્યું તેની પણ ખબર પડતી નથી. કુરસાના કરડવા પછી દરદી ખચતો નથી.

કુરસા વગેરેની ઝોળખાણ આપતાં એક મરાઠી ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે:-

કુરસા-આ પ્રાણી શુમારે એક વેંતથી લાંબું નથી હોતું. મોટામાં મોટા હાથના અંગુઠા જેવડો જડો હોય છે. રંગ છેક કાળો હોઈ તેના શરીર ઉપર સફેદ વર્ણના ડાઘ હોય છે. તેના નજીક મનુષ્ય જવાથી તે મોટા અવાજથી કુંકારો મારે છે. શાકનો વધાર કરતાં અવાજ થાય તેવો તેનો અવાજ થાય છે. એના દાંત ખેસવાથી જે ખાડા પડે છે તે બારિક સોયો ધોંચ્યા પ્રમાણે હોઈ તેમાંથી લોહી વહેવા લાગે છે અને તે ઠેકાણે સોજે આવે છે; મસ્તક ભારે થાય છે, તેલનો દાંવો જેવામાં આવે અથવા કાળાં વસ્ત્ર પહેરેલી સ્ત્રીના સ્પર્શ થવાથી ઝેરનું જેર તેજ વખતે વધારે થઈ દરેક વાળનાં છિદ્રોમાંથી લોહી વહેવા લાગે છે. આમ થાય ત્યારે ઝેર ઉત્પન્ન એમ કહેવાય છે. એમાં ખે મુખ્ય જતો છે. એક ધણસા કુરસા અને બીજો વાતેરો કુરસા. વળી તે દરેકમાં પણ પેટાભેદ છે તે તો જુદા, પરંતુ તેમાં વિશેષ ફરક ન હોવાથી અમે તે છોડી દીધા છે.

ધણસા કુરસા-રંગે કાળાશ પર, મોઢું મોઢું અને વેંત જેટલો લાંબો હોઈને પગના અંગુઠા જેટલો જડો તથા અંગ ઉપર ધણું મોટાં ચાંદાં ચાંદાંવાળો હોય છે. એનો દંશ થતાંજ ઔષધોપચાર થાય તો મનુષ્ય દબાઈ જવાની બીક રહેતી નથી.

વાતેરો કુરસા-એ ધણું ફરીને નાની આંગળી જેવો જડો અને લંબાઈમાં દોઢ હાથ સુધી હોય છે. તેના શરીર પર ઘેળાં ચાંદાં અને વર્ણ કાળો હોય છે. એનું ઝેર જરા વધારે હોય છે. આ પ્રાણી કુંગરાળ પ્રદેશમાં અને કેંકણ પ્રાંતમાં ધણું હોય છે. એનું ઝેર ૬-૭ દિવસ અને કદી કદી વધુ પણ રહે છે.

મણિયાર-આ જનાવરની ત્રણ જાતિ સાંભળવામાં આવે છે. લંબાઈ શુમારે બે-અઠી હાથ હોઈ જડાઈ બારિક નેતરની સોટી જેટલી, વર્ણ કાળાશપડતો અને પીડ ઉપર ચાંદાં હોય છે. ત્રણ પૈકાની એક જાત તો એવી ઝેરો હોય છે કે, તે જો રાત્રે શરીર ઉપર થઈને ગયેલ હોય અથવા તેની છાયા પણ શરીર ઉપર પડી હોય તો સૂર્યોદય થવા પહેલાંજ મનુષ્ય મરે છે. એ જાતને કાળી મણિયાર કહે છે. હવે બીજી જાત:-એણે જો શરીર ચાટ્યું હોય અગર એની લાળ પડેલો પદાર્થ ખાવામાં આવે અથવા તે લાળ કે ઝેર શરીરને લાગે તો તેથી પણ ઝેર ચઢીને ઘેન આવે છે. એની છાયા વગેરેનો બાધ નથી. ત્રીજી જાત:-એનો દંશ દિવસે થવાથી રાત્રિ પડતા પહેલાં અને રાત્રે થવાથી દિવસ ઉગતા પહેલાં મનુષ્ય મરતુ પામે છે.

ધણસ કે ધોણસ-આ જનાવરમાં ધણાજ પ્રકાર હોય છે. એનું ઝેર પ્રાણધાતક નથી; પણ ધણા દિવસ સુધી રહેનાર છે. આ દોઢ હાથ સુધી લાંબો હોઈ વચ્ચેથી જડો હોય છે. રંગે જુરાશ પડતો અને શરીર ઉપર ઘેળાં ચાંદાં ચાંદાંવાળો હોય છે. એનો દંશ થતાંજ અગ્નિથી દાઝ્યા પ્રમાણે બળતરા થાય છે. શરીર ઉપર ગાંઠો થાય છે; પેશાબે બળતરા થાય છે; સોજે આવે છે અને પેશાબ ટાંપે ટાંપે ઉતરે છે. ક્યારેક ક્યારેક તો એક મહિના સુધી એના ઝેરની અસર રહે છે. એ અસર મટતાં સુધી ઔષધ ચાલુ રાખવું જોઈએ. કુપચ્ચ કરવાથી ગરમી (ઉપદંશ) પ્રમાણે વિકાર થાય છે. આગિયો ધોણસ-જરા ચપળ, વિશેષ લાંબો અને કરડવાથી બળતરા થાય છે. કાબરો ધોણસ-ઉપર પ્રમાણેજ વિકાર થાય છે. કુબ્યા ધોણસ-જડો હોય છે. ઝેરી પ્રાણી-ઓમાં એવડો જડો બીજો નથી એમ કહીએ તો ચાલે. એના શરીર ઉપર ચાંદાં હોય છે. રંગ તપખીરી, જડ્યું મોઢું, ગમે તે જગ્યાએ કરડનાર, ઉડીને મસ્તકે પણ કરડનાર અને એકાદ

મોળવેલનો રસ પાવો. (૬) સર્પદંશ ઉપરના ઉપચાર કરવા. કુરસાના વિષથી મૂત્રાવરોધ થાય તો:—આખરાનાં કૂચ બાંધી કુટી નીચે બાંધવાં. વિષ ઉઠતી રક્ત વહેવા લાગે તો સામાના કુમળા અંકુરો લાવી તેને બારિક વાટી પાણીમાં મેળવી તે પાણી ૭ તોલાખર્ચ ત પીવા આપવું. અથવા ધાવડીના કુમળા અંકુરો અને ૭ મરી એકત્ર વાટી મેળવી કરી ખાત્રા આપવી. સોજો આવે તો:—ધંતુરાનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી ગરમ કરી એનાંજ મૂળીઆં ગોમૂત્રમાં ધસી ઉપર ચોપડવાં. ડોક ઉપર જ્યાર લાગે તો:—કાળા કડાનાં મૂળીઆં ધસી ડોક ઉપર લેપ કરવો. પેટ દુખતું હોય તો:—તેજ મૂળ ખાવાં. શોષ લાગે તો:—આમળાંની છાલ ખાવા માટે આપવી. પેટમાં વિષનો ગાળો થાય તો:—અગધીઆના ઝાડની ઉત્તર બાજુની છાલ પાણીમાં ધસી પાવી. અંગ ઉપર વિષ ફુટે તો:—કડવી કારેલીનાં પાંદડાં ગરમ કરી અંગે પાટો બાંધવો અથવા તેનોજ રસ અંગે ચોળવો.

કોઠીઆ(કાંડરા)ના વિષ ઉપર ઉપચાર:—(૧) અરીઠાતું પાણી કરી વારંવાર પાવું. (૨) બે-ત્રણ ગુંળ મોરચુયુ પુલાવી દહીંમાં આપવું.

ચિત્રા(ધોણુસા)ના વિષ ઉપર ઉપચાર:—(૧) ધોણુસીના રસમાં ધણુસરીનાં મૂળીઆં, અરીઠાં અને કડવાં કારેલાં વાટી, ગોમૂત્ર નાખી દંશ ઉપર લેપ કરવો. (૨) કાળા કડાનાં મૂળ પાણીમાં ધસી થોડી થોડી વારે પાવાં. (૩) ધણુસરીનાં મૂળ અને સુંઠ ધસી પાવી; અને ગાંઠો વગેરે થઈ આવ્યાં હોય તો તે ઉપર લેપ કરવો. (૪) બારંગમૂળ પાણીમાં ધસી પાવાં. (૫)દોરોને ધોણુસીનો રસ શેરબાર પાવો.

મણીઆરીના વિષ ઉપર ઉપચાર:—(૧) કાળી તુલસીનો રસ પીવા આપવો, મસ્તક ઉપર પશુ તે રસનો લેપ કરવો અને દંશ ઉપર પશુ ચોળવો. (૨) કાળુની છાલનો રસ શક્તિ પ્રમાણે પાશેરથી અર્ધાંશેર પર્યંત પાવો; અને તે ઉપર દૂર્વાનો (ધરોનો) રસ પાવો તથા તાળવા ઉપર તે રસ ચોળવો. (૩) સર્પદંશ ઉપરના ઉપચાર કરવા. (૪) ધાવડાના પાલાનો રસ પાવો અને માથે ચોળવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌંમાં:—કુરસાના વિષ માટે:—અગધીઓ-૪, અળવી-૧, ઇંદ્ર-જવ-૪, કાળીવેલ-૧, ખરસાંણી-૮, ધણુસરી-૧, ધોલી (ગિલોડી-૩, પાટલા-૨, ફાંગળો-૧, હમરડીનો વેલો-૨, સાગ-૭, આગીઆ ધણુસના વિષ માટે:—અંખાડો-૨, તાંદળાંજે-૫. ધોણુસ એટલે ધોયડા કે મંડળ માટે:—ધણુસરી-૧, ધોણુસી (ગોનસી)-૨, દાડમ-૮, બારંગી-૨, હુરા-૨. કુરસા કિંવા ધોણુસાના વિષથી આવેલ સોજા માટે:—ઉક્ષી-૪. મણીઆરીના વિષ માટે:—કાળૂ-૩, તુલસી-૨, ધાવડી-૭, પારસપીંપળો-૨. આગિમણીઆરીના વિષ માટે:—કંકોડી-૩. સર્પદંશ વિષ કદી ન ચઢવા માટે:—લીમડો (કડવો)-૧૮. કાંડરા એટલે કોઠીઆના વિષ માટે:—કુકરકંદ-૧.

જુઓ પ્રાં ઔંમાં:—અરિય-૧૨, ગાંકુળ-૨, મૂત્રવર્ગ-૩, મોરનાં પીછાં-૨.

(૨) કૂતરાનું ઝેર-ધ્વાનવિષ

હડકાચલાનાં લક્ષણો:—કૂતરાના કદાધિક દોષ, જ્ઞાન વહન કરનારી નાડીમાં રહી જ્ઞાનનો નાશ કરે છે તથા ધાતુક્ષોભ કરે છે; તે યોગથી મોઢામાંથી લાળ પડે છે, તે આંધળો અને બહેરો થઈ અહીં તહીં દોડે છે; તેના પગ, ખાંધ, ડોકું વગેરે લૂલાં થઈ જાય છે અને ડોક નીચી નમી પડે છે.†

છે. એનું તેજ કાઢે છે. તે હાડકાના દુખતા ભાગ પર અથવા બીજે ક્યાંય દુખતું હોય તેના ઉપર અતિ ઉત્તમ ઔષધ છે.

ઇગળી—એતે સંસ્કૃતમાં ઉચ્ચિટ્ટીંગ કહે છે. એ વિંછીની એક જાત છે; પરંતુ અતિશય મોટો હોઈ તેનો રંગ ધણું કરીને કાળો હોય છે. ધણું કરીને તે વગડામાં પથ્થર નીચેથી મળી આવે છે.

† ઉપાય:—(૧) કંકોડાનું મૂળ ધસીને પાવું. (૨) પેનોલીની જડ જમીનમાંથી કાઢી કાપી ઝીણા કકડા કરી હાથમાં સૂકવી ખાંડી ઝીણો ભેટ કરીને બીના પાણીમાં નાખી પાવાથી વિષની

દંશનાં લક્ષણો:—હડકાયું ફૂટર કરડે એટલે મોઢાનો મહેરા બદલાઈ જાય છે, તેમાંથી મળું લોહી વહે છે, તે મોઢા વડે છાતીમાં અને મસ્તકમાં દુઃખ થાય છે, તાવ આવે છે, અંજ મૂળે છે, તરસ લાગે છે, મૂર્છા આવે છે; છુદ્ધિબ્રંશ, સંતાપ, શ્વાસ, કાસ, આંખોમાં પીળાશ, મૂત્રમાં કીડા, ઉન્માદ, ફૂતરાના જેવું ભસવું અને ખીજ માણસને કરડવા જેવું ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે. તેના ઉપાયને કાળાતિક્રમ થયા પછી, ચોમાસાના પ્રારંભમાં તે વિશેષ વિકળ થાય છે અને અસાધ્ય પથ્ય થાય છે. આ પ્રકારનું ફૂતરાનું વિષ કેવળ વાતપ્રધાન હોઈ સર્વ દોષમાત્રને કોપાવે છે. જે રોગી પાણીના શબ્દ, સ્પર્શ અને અવલોકનના યોગથી ભયભીત થાય છે, તેને વૈદ્યકમાં “જલસંત્રાસ” એવું નામ આપેલું છે; એ રોગ અસાધ્ય જાણવો. ઉપર કહેલાં લક્ષણો ઉપરથી દંટૂપ્રહાર કરનાર શિયાળ, ખચ્ચર, ઘોડા, અસ્વલ, ચિત્તા, વાઘ, વર, ખિલાડી, ઇત્યાદિકોનાં દંશનાં લક્ષણો જાણવાં.

સવિષ અને નિર્વિષ દંશનાં લક્ષણો:—કંડૂ (ખરજ), ચટકા થવા, રંગ બદલાવો; જવર, જમ, દાદ, રતાશ, સણકા, સોળ, ગુમડાં પાકવાં, ગાંઠો ઉત્પન્ન થવી, ગુમડું ફાટવું, ફેફસા, કર્ણિકા, ઠીમણાં, એ લક્ષણો સવિષ દંશનાં જાણવાં. એ લક્ષણોથી વિપરીત લક્ષણો નજરે પડે તો નિર્વિષ છે એમ જાણવું. હડકાયું ફૂટર જેને કરડ્યું છે એવો રોગી નીરોગી માણસને કરડે તો તેને પણ તે દંશ ઉપાધિ કરે છે. x

અસાધ્ય લક્ષણો:—જે પ્રાણીનો દંશ જેને થયો છે તે, તે પ્રાણી જેવી એટા કરે છે; ખરાડા પાડે છે; આરસા, પાણી વગેરે પદાર્થોમાં તેનું પ્રતિબિંબ વારે વારે જોઈ ખુશ થાય તે રોગી નિશ્ચય નાશ પામશે એમ જાણવું.

ઉપચાર:—(૧) કાળા ઉંખરાનાં મૂળ અને ધંતુરાનાં ફળ ચોખાના ઘોવરામણમાં વાટી આપવાં. (૨) ઝેરકોચલાનાં ખીઆં ઘીમાં શેકી, તે દૂધમાં ધસી સેવન કરવાં. ઝેરકોચલાનાં ખીઆં જાળ છાતીએથી મટે. (૩) કડવી તુંબીડીનો ગરબ ટાંક ૫, મરી ટાંક ૫, હીંગળો ટાંક ૫, નેપાળાનાં મીજ ટાંક ૨૧, ટંકણખાર ટાંક ૨૧, એ સર્વની ગોળ ટાંક ૧૬ માં, ટાંક ત્રણ પ્રમાણે ગોળા વાળવી. તે ગોળી હડકાયું ફૂટર કરડ્યા પછી ૭ મા દિવસે આપવી. ઉપર બીનું પાણી પાવું. એથી ઝાડો-ઉલટી થઈ વિષ નીકળી જશે.

x **હડકાયા ફૂતરાના કરડવાની પરીક્ષા:—**(૧) અખરોટનો ગર્ભ દંશ પર એક કલાક રાખવો. પછી કુકડાની પાસે નાખવો. જે કુકડો ન ખાય અથવા ખાવાથી મરી જાય તો સમજવું કે હડકાયું ફૂટર કરડ્યું છે. (૨) એક રોટલાનો કુકડા દંશ પર રાખી દંશના લોહીથી ભરી ફૂતરા તરફ ફેંકવો જે ફૂતરો ન ખાય અથવા ખાવાથી મરી જાય તો હડકાયાનો દંશ સમજવો.

હડકાયા ફૂતરાના ઝેરના ઉપાય:—(૧) કરડવાની સાથેજ લોહી આજીવાણુથી કાઢી નાખવું. દંશસ્થાનનો ધા વધારે પહેળો કરવો. ૪૦ દિવસ સુધી ભરાવા ન દેવો. રોગીને વારંવાર ખૂબ દોડાવવો કે જેથી પરસેવા દ્વારા ઝેર બહાર નીકળતું રહે. મૂત્રજ ઔષધિ આપવાથી પાણીનો ભય નહિ રહે. (૨) દંશસ્થાનમાંથી ખની શકે તેટલું લોહી કાઢી નાખી પછી ગરમ ઘી રેડીને બાળવું. (૩) આકડાના દૂધનો દંશસ્થાન પર લેપ કરવો તથા આકડાના દૂધવાળા ઔષધિનો જીલાબ આપવો. (૪) દંશસ્થાન પર કેરોસીન તેલ ચોપડી ઉપર લાલ મરચાંનો ભૂકો ભરવો. પછી ઉપર કરોડીઆનું સફેદ જાળું મૂકી મજબૂત બાંધી લેવું. (૫) કુકડવેલનો રસ પીવરાવવાથી ઉલટી તથા દસ્ત થઈને વિષવાળા જંતુ મરેલા નીકળી જાય છે. (૬) શુદ્ધ ઝેરકોચલાં, વછનામ તથા ટંકણખાર સમાન ભાગ લઈ ખારીક ચૂર્ણ કરી આકડાના દૂધમાં ગોળા એકેક રતીની કરવી. ૨૧ દિવસ સુધી ખવરાવવાથી આરામ થશે. (૭) શરીર પર કોઢનાં જેવાં ચકતાં થઈ ગયાં હોય તો ગંધક, મેરચુથુ તથા જમાલગોટા ત્રણેને વાટી ઘીમાં મેળવી દેવું. પછી ઘીને ત્રાંખાના વાસ-જીમાં રાખી ૧૦૧ વાર ઘોવું. આ ઘીથી મર્દન કરી સૂર્યના તાપમાં બેસવું. ખીજે દિવસે જાણ્યું મસળીને રનાન કરવું. આ ઘીને ગળાથી ઉપરના ભાગમાં લગાડવું નહિ. (૮) દંશસ્થાન પર ઝેરકોચલું મનુષ્યના મૂત્રમાં અથવા દારૂમાં ધસી લગાડવું.

ધસી દંશ ઉપર લેપ કરવો. (૩) અધેડાનાં મૂળ એક તોલો વાટી મધ સાથે ખાવાં; અને દંશ ઉપર કુંવારનું લાંછું અને સિંધવ ખાંધવો, એટલે ત્રણ દિવસમાં કૂતરાના વિષનો નાશ થાય છે. (૪) ગરમાળાના પાનના રસમાં કર્સૂરી નાખી તે પ્રાશનાર્થ આપવી. (૫) દેવખાવળાનાં તાજાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં એક તોલાથી ચાર તોલાપર્યંત ધસી, તેમાં થોડું થોડું પાણી નાખી સવાર-સાંજ ૭ દિવસ પીવા આપવું. (૬) કૂનરૂં કરડે કે તુરતજ કરડેલી જગો અગ્નિવડે ખાળી નાખવી, એટલે રોગીને નુકસાન થશે નહિ. (૭) શતાવરીનાં મૂળનો રસ અને ગાયનું ઘી એકત્ર કરી પ્રાશનાર્થ આપવું. (૮) ગોળ, તેલ અને આકડાના દૂધનો દંશ ઉપર લેપ કરવો. (૯) તલનું તેલ, ખોળ, ગોળ, આકડાનું દૂધ, એ સમભાગ લઈ એકત્ર કરી પાવું. (૧૦) કુકડાની હગારનો લેપ કરવો. (૧૧) બકામ લીમડીનાં મૂળનો રસ કાઢી તે રસ પાવો. (૧૨) જૂનો ગોળ, કડવી દુધી, હોકાનું પાણી અને ઝીંઝટીનાં બીઆં એકત્ર કૂટી ૩ દિવસ પાવાં. (૧૩) કડવાં તુરીઆંની અંદરના રેષા પાણીમાં મસળી તે પાણી પીવા આપવું. વિષનું જોર જેમ જેમ કમી થતું જશે તેમ તેમ એ ઔષધથી ઉલટી થતી જશે. (૧૪) પાકેલાં વગડાઉ કેળાંનાં બીઆં વાટી પાણીમાં મેળવી પાવાં અને દંશ ઉપર પણ લેપ કરવો. (૧૫) અંકેલમૂળનો કાઢો ઘી નાખી પાવો. (૧૬) ઘોડાનાં લોંડાં બે અને મરી અઢી તોલા, પાશર પાણીમાં મેળવી તે પાણી પાછું દેવું. (૧૭) ખાવળનાં પાનનો રસ ચાર પૈસાભાર ત્રણ દિવસ સુધી આપવો. (૧૮) સાટોડીનો રસ આપવો. (૧૯) રિંગણીનો રસ ઘી નાખી આપવો. (૨૦) ગળજીભીનો કાઢો ઘી નાખી આપવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌમાં:—અંકેલ-૧૫, અધેડો-૩, આકડો-૮, ઈંગોરિયાં-૭, કાળો ઉમરડો-૧, ગળજીભી-૫, ઝિંઝટ-૩, ઝેરકેચલાં-૨, તલ-૮, પાંલુ-૩, બકામલીમડી-૧, બોરિંગણી-૧૫, મરચી-૪, લસણ-૯, વગડાઉ મરચીવેલ-૨, વસુ-૮, શતાવરી-૫, સાટોડી-૨૦. હુલકાયા કૂતરાના વિષ માટે:—કડવાં તુરીઆં-૨, કેળ-૨, દેવખાવળીઆ-૧. જુઓ પ્રાં ઔંમાં:—અસ્થિવર્ગ-૫, કુકડાની વિઠા-૨.

(૩) લૂતા (કાંતરણ) વિષ

લક્ષણો:—લૂતાએ દંશ કરવાથી તે જગા સડે છે અને તેમાંથી રક્ત વહે છે; તથા જ્વર, દાહ, આતસાર અને ત્રિદોષ રોગ, નાના પ્રકારના ફોડા, મોટાં ગચીઆં અને મોટો મૃદુ, રાતો, લીલો, નીલ અને ચંચળ એવો સોજો આવે છે. દૂષિવિષ દંશલક્ષણો:—દંશનો મધ્યભાગ કાળો, રાતો, બળેલા જેવો, ઉપર ઉપસેલો, વારંવાર પાકનારો અને પડ વહેનારો હોય છે; તેથી કરી અંગ ઉપર દીમણાં અને તાવ આવે છે. પ્રાણહર લક્ષણો:—સર્પના મળમૂત્રમાંથી કિંવા મરી ગએલો સર્પ સડી કાઢી જાય છે તેમાંથી દૂષિવિષવાળા કીડા થાય છે, તે પ્રાણનાશનું કારણ છે. તેનો દંશ સૂજે છે અને તે ઘોળો, કાળો, રાતો અને પીળો થાય છે. તે ઉપર પડ આવે છે અને રોગીને તાવ આવે છે. દાહ થઈ ઉચકી (હેડકી) થાય છે અને કપાળે શૂળ થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) હળદર, દારુહળદર, મજ્જા, પતંગ અને નાગકેસરને ઠંડા પાણીમાં વાટી દંશ ઉપર લેપ કરવો. તે તત્કાળ લૂતાવિષનો નાશ કરે છે. (૨) કાળા અને ઘોળા ગરણી, મુંદી, કાળીપાટ, રાતી અને શ્વેત સાટોડી, કોઈ અને સરસડાના ઝાડનાં બીઆંને વાટી લેપ કરવો. (૩) કાળી તુળસીનાં પાંડાંના રસમાં ઘોળી ચણાડી અને ઘોળી ગરણીનાં મૂળ ધસીને પાવાં-૩.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌમાં:—આગીઆ-૩, વંતાકડી-૩.

(૪) ઉંદરનું વિષ

લક્ષણો:—વિષવાળો ઉંદર કરડ્યો હોય તો તેના દંશમાંથી લોહી વહે છે તે ઘોળું હોય છે; અને શરીર ઉપર ગચીઆં થાય છે તથા તાવ, અરુચિ અને અંગે દાહ, એ લક્ષણો થાય છે. પ્રાણહર લક્ષણો:—મૂર્છા આવે છે, ઉંદરના અંગ જેવો સોજો આવે છે, રંગ બદલાય છે, કંઠેદ, બહેરાપણું, જ્વર, માથાને જડત્વ અને મુખમાંથી લાળ તથા લોહીની ઉલટી, એવાં લક્ષણો થાય ત્યારે પ્રાણહર ઉંદરનો દંશ જાણવો.

ઉપચાર:—(૧) ધુંવાસ, મજાદ, હળદર અને સિંધવ, એ બધુસો વાટી લેપ કરવો. (૨) ઘેણી મલકાનાં પાંદડાં વાટી લેપ કરવો. (૩) સાપની કાંચળીની ધૂણી ત્રણ દિવસ આપવી અને પચ્ચ પાળવું. (૪) ચિત્રકનાં મૂળીઆંતું ચૂર્ણ તેલમાં મચ્છ કરવું અને સજ્જવડે કાઢવું (તાજવા) ઉપર ફાલ કરી તે ઉપર ચોળવું; એટલે ઉંદરનું વિષ નાશ પામે છે. (૫) આમલી ૪ તોલા, ધુંવાસ ૨ તોલા, એ જૂના ઘીમાં ખરલ કરીને ૭ દિવસ ખાવું. (૬) પારો, મધક, કપાસ, ધુંવાસ અને સરસડો, એ સર્વ પદાર્થો આકડાના દૂધમાં વાટી લેપ કરવો; એટલે તે સર્વ વિષોનો નાશ કરે છે. તેમાં વિશેષ ઉંદરના વિષનો નાશ કરે છે. (૭) સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર. કડવા લીમડાની લિંબોળીઓ અને સિંધવનું ચૂર્ણ ત્રણ માસા સાકર અને મધમાં આપવું. (૮) ઉંદરકનીનાં પાંદડાંનો અંગરસ ૧ તોલાથી ૨ તોલાપર્યંત પાવો અને અંગે પચ્ચ ચોળવો; અથવા ઉંદરકનીના કાંઠા ગાયના દૂધમાં વાટી તે ૭ દિવસ પાવો. (૯) અધેડના કુમળા તોરાઓનો રસ કાઢી મધમાં ૭ દિવસ પાવો અથવા અધેડાનાં બીઆં મધમાં ખાવા આપવાં. (૧૦) હેદના અંકુરનો રસ ૪ પૈસાભાર અને ઘી બે પૈસાભાર એકત્ર કરી પાવાં. (૧૧) લારંગમૂળ પાણીમાં ધસી પાશેરપર્યંત પાવાં અને શરીરે ચોળવાં; તે ચઢે તો તાળું ગાયનું દૂધ પાવું. (૧૨) કડવાં તુરીઆંનો લેપ કરવો. (૧૩) ખોઈ કોપરું મૂળાના રસમાં ધસી લેપ કરવો. (૧૪) તુલસીના રસમાં અશીષુ ખરલ કરી શરીરે તથા દંશ ઉપર ચોળવું. x

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—અધેડો-૨, આમલી-૯. ઉંદરકની ગ-૭, કણ્ઠી-૧, કેઠી-૫, ચિત્રક-૪, નાગફણી-૨, નાળીએરી-૮, નોળવેલ-૧, લારંગી-૩, મજાદ-૨. રાતું કોળું-૩, વડ-૩, હુરા-૭, હેદ-૧. ખરલ ઉપરના કોળ એટલે ધુસ માટે:—અળખ-૨. કોળ, ઉંદર વગેરે કમી થવા માટે:—ઝેરકાચલાં-૬. જુઓ—પ્રાંઓંમાં:—અસ્થિવર્ગ-૧૧, દૂધ-૧, સર્પની કાંચળી-૫. ઘોળા ઉંદર અંગ ઉપર પડી ગાંઠા થાય છે તે માટે:—ગધેડાની લીંદ-૧.

(૫) ભમરી અને માખીનું વિષ

ભમરીના વિષ ઉપર ઉપચાર:—મરી, સુંઠ અને સંચળને પાનના રસમાં વાટી લેપ કરવો. માખી, વનમાખી, મધમાખી અને ભમરી, એ સર્વના દંશ ઉપર રાફાની કાળી માટી અને ત્રિકુળાનો ગોમૂત્રમાં લેપ કરવો. સર્વ કીડાના વિષ ઉપર ઉપચાર:—ઘોડાવજ, મરી, સુંઠ, લીંડીપીંપર, હીંગ, વાત્રડીંગ, સિંધવ, ગજપીંપણી, કાળીપાટ, અતિવિષ, એ સર્વ ઔષધોનો કાઠો કરી પાવો. મક્ષિકા-પિટકા (માખીના દંશની કોડકી) ઉપર ઉપચાર:—અરીઠા. લઘુ રાળનું ઝાડ, ગળજબી, હંસપદી, હળદર, દારુહળદર અને ગેરનો લેપ માખીના દંશસંબંધી પિટકાનો નાશ કરે છે. **ભમરવિષ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) સુંઠ, કણ્ઠતરની વિષા, હરતાલ અને સિંધવને બીજો-રાના રસમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૨) બેંસનું માખણ ચોપડવું. (૩) થુરીઓ અને લીંડીપીંપર વાટી લેપ કરવો. **વિષ ઉપર વમન:**—કડવી ગલકીનો કાઠો મધ અને ઘી નાખી પાવો; અથવા કડવી દુધીનાં મૂળ કિંવા પાન પાણીમાં વાટી પાવાં; એટલે વિષ નાશ પામે છે. **ઝેર ઉપર લેપ:**—શરસડાનાં મૂળ, હાલ, પાંદડાં, ફૂલ અને બીજ, એ પંચાંગ લઘુ ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો. તે અત્યંત વિષનાશક છે. **પરિચેદ:**—પ્રત્યેક જાતિનાં વિષ અત્યંત ઉણ્ણ અને તીક્ષ્ણ છે; એટલા માટે તે સર્વ પ્રકારનાં વિષ ઉપર ઠંડા પાણીનો અભિષેક કરવો. વિષની અંદર

x ઝેરી ઉંદરના કરડેલા ભાગને પર્યર અથવા સીસું તપાવી ખાળવું. પછી સસ્સડો, હળદર, ઉપલેટ, કેશર તથા ગળેને વાટી લેપ કરવો; તથા કુકડવેલનો કાઠો પીવરાવી વમન કરાવવા પહેલાં દહીં પીવરાવવું. હાણના રસમાં ત્રિકટુ ધસીને અંજન કરવું.

ઝેરી ઉંદરના કરડેલા માટે અપચ્ચ:—શીતળ હવા, શીતળ ભોજન, શીતળ જળથી સ્નાન, વરસાદમાં બહાર ફરવું, દિવસે સૂવું તથા અજીર્ણ કરે તેવા પદાર્થનું ભોજન, એ સર્વ કાનિષ્ઠક છે.

અજીર્ણ થઇ જાય ત્યારે ત્રિકલા, નસોતર અથવા દાંતીની જડનું ચૂર્ણ જુલાળ માટે આમલું.

તીવ્રજ્વર તથા ઉષ્ણતા છે, એટલે તે પિત્તને કાપવે છે; માટે પ્રથમ વામક ઓષધો આપી પછી અંતર પાણી રેડવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—મધમાખીના વિષમાટે:—કાળીજીરી-૧, તંબાકુ-૩. માખીના ઝેર માટે:—૬૨૩-૪૬. કામરીના ઠંશમાટે:—કુંગળી-૧૪, યુવર-૬, પાન અજમે—૨, ૬૨૩-૪૬.

(૬) નખદંત-વિષ

નખદંત-વિષ-ઉપર ઉપચાર:—કડ્ડા લીમડો, ખીજડી અને વડની વડવાઈઓના કદ્દમાં ગરમ પાણી નાખી તેનો દંશ ઉપર લેપ કરવો, એટલે નખ તથા દંતના વિષનો સંપૂર્ણ નાશ થશે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—ઇંદ્રવરણા-૧૧, ખીજડો-૨.

(૭) સરડા (કાકિંડા, કાચિંડા)નું વિષ

લક્ષણ:—સરડો કરડ્યો હોય તો શરીરનો રંગ લીલો, કાળો, ઉઠો અથવા અનેક પ્રકારનો થાય છે; અને તે રોગીને બ્રાન્તિ, અતિશય વજરે થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) આકડાનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં વાટી પાવાં. (૨) નાળીએરીનો કુમળો ગળ્ પાણીમાં ઘસી તેમાં કાકમ નાખી ગરમ કરી લેપ કરવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—નાળીએરી-૭.

(૮) વિંછીનું વિષ

ઉત્પત્તિ:—સર્પની વિષા, મૂત્ર અને મગ, ઉકરડા ઉપર અથવા ખીજે ઠેકાણે પડી કોહી જવાથી, તેમાંથી (વૃષ્ણિક) વિંછી, કાળી વિંછણ ઇલાદિ ઝેરી પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે.

લક્ષણ:—વિંછી કરડવાથી તે જગ્યાએ પહેલાં અગ્નિ અડકાડ્યા પ્રમાણે આગ થાય છે; પછી તે પીડા ઊર્ધ્વ ગતિએ શરીરમાં બેદ કરે છે. પછી દંશસ્થાન પાસે આવી ચચરે છે.

અસાધ્ય લક્ષણ:—હૃદય, ગુલ્ફેન્દ્રિય (શિશ્નાદિ), નાક અને જીભની જગ્યાએ વિંછી કરડવાથી તથા માંસ ગળી જઈ અત્યંત વેદના થવાથી માણસ મરણ પામે છે.

ઉપચાર:—(૧) કપાસનાં પાન અને રાઈ વાટી તેનો, કિંવા વછનામનો લેપ કરવો. (૨) ઘોળા વસુ કિંવા કપાસનાં મૂળ રવિચારે કાઢવાં. એને ચાવવાથી અથવા લેપ કરવાથી વિંછીનું વિષ ઉતરી જાય છે. (૩) નેપાળો પાણીમાં વાટી લેપ કરવો, એટલે તત્કાળ વિષ ઉતરી જાય છે. (૪) નવસાર અને હડતાલ પાણીમાં વાટી લેપ કરવો, એટલે તત્કાળ વિષ ઉતરી જાય છે. (૫) મોરચુથુ દહીંમાં ઘસી ચોપડવું અને શેકવું. (૬) થોડા અરીઠા ગોળમાં ખાવા અથવા અરીઠાનું ધૂંત્રપાન કરવું. (૭) હીંગ આકડાના દૂધમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૮) તાંદળાનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૯) ખરસાંણીનો રસ ચોપડવો. (૧૦) કડ્ડા લીમડાનાં પાન ચાવી, બાફ જવા ન દેતાં, દંશના વિષમ ભાગના કાનમાં ડુક મારવી, અથવા કડ્ડા લીમડાનાં પાનનું ધૂંત્રપાન કરાવવું. (૧૧) હળદરની ભૂકી અને મોરપીંછની ટીલડી ચલમમાં નાખી પીવાં. તે ધૂણી ગળી જવી અને દંશસ્થાને પણ ધૂણી દેવી. (૧૨) આમલીનો કચુકો શેકી ઉપલી હાલ કાઢી નાખવી અને દંશના ઠેકાણે તે જોરથી દબાવવો. (૧૩) પાણીમાં ફટકડીની ભૂકી નાખી તે પાણી આંખોમાં નાખવું. (૧૪) ઘોળા શિમળાનાં મૂળ પાણીમાં પલાળી રાખી વિંછી ચઢવા માંડ્યો હોય તે ઠેકાણેથી એક આંગળના અંતર પર પકડી તે વીંછી ચઢેલા ઠેકાણા સુધી વારંવાર ફેરવતા જવું; એટલે વિંછીનો વેગ મૂળ સાથે તુરતજ નીચે ઉતરે છે. આ મૂળ ચઢેલા ઠેકાણેના એક આંગળના અંતરે પકડવું. એટલે વેદના કમી થતી જાય છે. વેદના કમી ન થાય તો મૂળાઉં ઘસી દંશ ઉપર ચોપડવું. (૧૫) ધંતુરાનાં પાંદડાં હાથમાં મસળી દંશ ઉપર તેનો રસ ચોપડવો. (૧૬) અધેડાનાં

* (૧) દંશ ઉપર માખણ મસળવું. (૨) લસણ મસળવું. (૩) ઘોળા આકડાની જડ વિંછી કરડે તેજ વખતે બન્ને કાનમાં ખોસવી.

મૂળમાં ચાવી ખાવાં અને દંશ ઉપર લેપ કરવો.*

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—અધેડો-૧, અરકુશી-૧૪, અરિહા-૨, આકડો-૧૮, આમલી-૫, ઉટકટારી-૪, ઉંબરો-૨૦, એરડો-૧૬, એલચી-૨, કપાસ-૧૦, કપૂર-૧, કરેલા-૧, કંકોડી-૭, કાનફોડી-૪, કાંટાસરીઓ-૧૧, ખપાટ-૭, ખરસાણી-૧, જાંબુ-૩, કુંગળી-૮, તંબાકુ-૭, તાંદળજો-૭, વૃક્ષસી-૬, ૧૭: ધંતુરો-૮, નેપાળો-૧, નોળવેલ-૧, પાંડેરવો-૩, પીળો ધંતુરો-૧, ખેરડી-૧૦, મરવો-૪, મોગલી એરડો-૩, રતાળુ-૧, રાતું કહોળું-૨, લીમડો (કડવો)-૪૪, વછનાગ-૨, વડ-૩, વસુ-૪, વાલોળ-૧, વાદો-૮, વિંછુડા-૨, શિકેકાષ-૩, શિમળો-૩, શિર-દોડી-૪, સાટોડી-૧૧, સૂર્યફલ-૪, હળદર-૧૮, હંસરાજ-૧, હીંગ-૧૨, હુરા-૩. જુઓ પ્રાં ઓંમાં:—મધ-૩.

(૯) કાળી વિંછળુનું વિષ

લક્ષણ:—કાળી વિંછળુ કરડવાથી શરીર ઉપર રોમાંચ (ફેવાડાં ઉભાં) થાય છે, શિશ્ન ફૂલી જાય છે, ઘણીજ વેદના થાય છે અને સર્વાંગ ઉપર દિમ પડ્યા જેવું જણાય છે.

ઉપચાર:—(૧) કપાસનું લાકડું ધસી લેપ કરવો અથવા કપાસનાં પાંદડાં, વછનાગ અને રાષ વાટી લેપ કરવો. (૨) વગડાઉ હુરાનો રસ ચોપડવો.

(૧૦) દેડકાનું વિષ

લક્ષણ:—દેડકું કરડવાથી તેનો એક દાંત ખેસી જાય છે; તે સ્થળે પીળો સોજો આવે છે; સણકા, તૃષા, ઉલટી અને નિદ્રા, એ લક્ષણો થાય છે.

ઉપચાર:—શરસડાના ઝાડનાં ખીઆં ચુરીઆના દૂધમાં વાટી લેપ કરવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—સરસડો-૨.

(૧૧) માછલાનું વિષ

લક્ષણ:—વિષયુક્ત માછલું કરડવાથી દાદ, સોજો અને શળ, એ લક્ષણો થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) કાળા ખરના કદકમાં ઘી નાખી કાઢો કરી તેનો લેપ કરવો. (૨) મોરની પીંછીની ધૂણી આપવી.÷

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—નેતર-૧. જુઓ પ્રાં ઓંમાં મોરપીછાં-૩.

(૧૨) ગરોળીનું વિષ

લક્ષણ:—દાદ થાય છે, સોજો આવે છે, સોયો બોંકાયા જેવું થાય છે, પરસેવો વળે છે અને શરીરપર રાના રંગની ફેડકીઓ થાય છે.

ઉપચાર:—કંકોડીના કાંદા પાણીમાં ધસી પાવા.*

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—કપાસ-૭, કંકોડી-૧, ઘણસરી-૪.

× વિંછીના વિષ પર લેપ:—(૧) નિર્મળાના ખીને ધસી ચોંટાડી દેવું. ઝેર ચુસીને પછી ખુશી જશે. (૨) ઘેજો સોમલ પાણીમાં ધસી ચોપડવો. (૩) નવસાર, કળાયુનો તથા ટંકણખાર એ ત્રણેને સમભાગ દથેળીમાં લમ્મ મસળીને સુધાડવું. (૪) ઉંદરની લિંડી પાણીમાં વાટી દંશસ્થાન પર ચોપડવી. (૫) દાડીની છાલ પાનમાં રાખીને ખવડાવવી. (૬) જહર મોહરાને પાણીમાં ધસી ચોપડવો. (૭) અર્ધા રતી સુધી શુદ્ધ વછનાગ ખવરાવવો અને ઉપર ઘી પીવરાવવું. (૮) ચુનો ચોપડી ઉપર ગંધકના તેજબનું ટીપું નાખવું; એટલે તરત આરામ થાય છે. (૯) અધેડાનાં લાલ અને ગોળ પાન ખવરાવવાં.

÷ તેલમાં ઇંદ્રજવ વાટીને લગાડવાં, અથવા અંકોલના પાનનો ધૂમાડો આપવો.

* ગરોળી કરડવાથી દાંત દંશસ્થાનમાં રહી જવાથી કેટલાક વિકારો થાય છે તે માટે પહેલાં તેલ અને રાખ મસળવી અથવા રેશમ મસળવું અથવા ઉનના દુકડાને ઓથમી જઈ તથા ખાવળના ગુંદો લુઆખ ચોપડી દંશસ્થાન પર રાખી એકાદ કલાક પછી જોરથી ખેંચવું કે જેથી દાંત નીકળી આવે.

(૧૩) કાનખજુરાનું વિષ

લક્ષણુ:—કાનખજુરો કરડવાથી દંશની જગ્યાએ પરસેવો આવે છે, શળ થાય છે અને આગ બળે છે.

ઉપચાર:—(૧) બળેલા તેલને ઠંડુ કરી તેનો લેપ કરવો કિંવા દારુહળદર, હળદર અને મનશીજનો લેપ કરવો. (૨) ગુગળની ધૂણી આપવી. (૩) કાળું ખજૂર તેલમાં ધસી તેનો લેપ કરવો. (૪) ગોળ બાળી લગાવવો. (૫) બદામનું તેલ ચોપડવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—કાળી ખજૂરી-૩, ગુગળ-૫, બદામ-૪, શેરડી-૯.

(૧૪) મશક(ડાંસ)નું વિષ

દંશલક્ષણુ:—સોજો આવે છે, કંડૂ છૂટે છે અને થોડી પીડા થાય છે. કુંગરો પર વિષારી ડાંસ હોય છે, તે ડાંસના દંશનો ક્ષત અસાધ્ય કીડાના ક્ષત પ્રમાણેજ અસાધ્ય હોય છે. સવિષ મશિકાદંશનાં લક્ષણુ:—સવિષ માખી કરડવાથી તે કેકાણે કાળું દીમણું થાય છે અને તે લાગણું વધવા માટે છે તથા તે જગ્યાએ આગ થાય છે. તેના યોગથી મૂચ્છા અને જ્વર આવે છે. આ માખીમાં સ્થાવિક નામની જે માખ થાય છે તે પ્રાણ લેનારી છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—ચાંચડ જવા માટે:—ગંગાવતી-૨, ગોરખમુંડી-૫. માંકણ અથવા માંકડ નાશ થવા માટે:—તલ-૧૯, લમરડીનો વેલો-૧, મરચી-૩. કૃત્રિમ વિષ માટે:—તાંદળજો-૧૬. કોદહા એટલે શિયાળના ઝેર માટે:—ખાજકોલતી-૧, નાગરવેલ-૫. જૂ મરવા માટે:—કાળીવેલ-૩, ટીંબર-૧, તંબાકુ-૮, નસોતર-૧, મીંદળ-૭, સીતાફળ-૧. વાધ કરડ્યો હોય તે માટે:—અરણી-૩, આવળ-૪, કુંવાર-૭, પાણકાંદા-૩, વાધાટી-૩. તમાકુ લાગી હોય તે માટે:—કુંગળી-૧૦. માટી, ગેરૂ ઇંના વિષ માટે:—જુઓ પ્રાંઓંમાં:—ગધેડાની લીંદ-૩.

(૧૫) વિષોપસંહાર

ચતુષ્પાદાદિકોનાં સાધારણ વિષલક્ષણુ:—વ્યાધાદિક ચતુષ્પાદ જનાવરો અને માણસ, વાનરાદિ દ્વિપાદ એઓના નખોનું અને દાંતોનું વિષ સૂજે છે, વધે છે અને તાવ આવે છે. x

વિષ ઉતરી ગયાનાં લક્ષણુ:—જે પુરુષના વાતાદિક દોષ નિર્મળ થયા હોય છે, રક્તાદિ ધાતુ આરોગ્યાવસ્થામાં જે પ્રમાણે હોય તે પ્રમાણે થાય છે, અન્ન ઉપર ઈચ્છા થાય છે, મળ સાફ થાય છે, શરીરની કાંતિ, ઇદ્રિયો, મન, ઇદ્રિયોનો વ્યાપાર સારો થાય છે, તે રોગીનું વિષ ઉતરી ગયું છે એમ સમજવું.

વિષ ઉપર પથ્ય:—રિંગણાં શાકનાં, કળથી, ચુકા, આમળાં, શાકભાજી, તાંદળજો, કાલશાક, લસણ, દાડમ, સિંધવ, એ વિષાર્તને પથ્યકારક છે. અપથ્ય:—સાડીચોખા, કેદરા, ચીણો, મગ, વટાણા, તેલ, ઘી, એ કેઈ દિવસ ભોજનમાં આપવાં નહિ; વિરુદ્ધાન્ન, ખાવા ઉપર તરતજ ખાવું, ક્રોધ, ક્રુધા, ભય, આયાસ, મૈથુન, દિવસે નિદ્રા, એ પદાર્થો વિષાર્ત થયેલાએ છોડવા.

x (૧) ખિલાડી કરડે તો કુંગળી અને પુદીનો વાટીને ચોપડવો તથા પુદીનો પાવો. (૨) નોળીઆના કરડવા ઉપર—લસણ અથવા વટાણાનો લોટ અથવા કાચાં અંજીર વાટીને લેપ કરવો. (૩) માણસના બટકાં ભરવા ઉપર—સોજા ઉપર મુરદારશિંગ પાણીમાં ધસી લેપ કરવો અથવા ગળજીની પાન મધમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૪) વાધ, સિંહ, વર, શિયાળ વગેરે જંગલી પશુઓનાં નખ અને દાંત લાગવાથી તે સ્થાનપર સોજો આવે છે, રસી ઉત્પન્ન થાય છે તેમજ તાવ આવે છે. એટલા માટે પહેલાં લોહી નીકળતું હોય તો સારી રીતે દબાવી લોહી તથા ઝેર કાઢી નાખવું. પછી ચાના પાણીથી ધા ધોવો. ત્યાર પછી તેલ મર્દન કરવું; અથવા શેરડી, રાજ, સરસવ, ધંતુરાનાં પાન અને આકડાના પાનનો ધુમાડો આપવો. સિંહ અથવા વાધનો વાળ ખાવામાં આવ્યો હોય તો પેટમાં ભયંકર વ્યથા થાય છે. (એવે વખતે ઝેરંડીના પાન ઉપર પેસાજ કરી પરીક્ષા કરવી. વાળ પેટમાં મયો હશે તો પાનના ટુકડે ટુકડા થઈ જશે.) તેના ઉપર-કાસું-દરાના પાનનો રસ ૩ દિવસ પીવો.

૩૦-તરસ (તૃષારોમ)

કારણુ:—ભય, શ્રમ, બલહાનિ, એણે કરી; અને તીખા, ખાટા પદાર્થોના યોગે, કિંવા ઉપ-વાસાદિક કરી વાયુસહવર્તમાન જે પિત્ત, તે કુપિત થઇ તાલુસ્થાન પ્રતિ જઈ તૃષારને ઉત્પન્ન કરે છે.

લક્ષણુ:—મનુષ્યને ધણી વખત પાણી પીવાની ઇચ્છા થાય છે તથા પાણી પીતાં છતાં પણ તરસ છીપતી નથી અને પુનઃ ઇચ્છા થાય છે; તેને તૃષાર કહે છે. x

ઉપચાર:—(૧) આમળાં, કમળ, કેળ, ચોખાની ધાણી અને વડની કુમળાં વડવાઇઓની કુંખોનું ચૂર્ણ કરી તેમાં મધ મેળવી ગોળીઓ કરી મોઢામાં રાખવાથી તૃષાર ધણી લાગે છે તે અને ગળું સૂકાવું એ બંને દૂર થાય છે. (૨) શ્રીખંડ—પૂર્વ દિવસે જમાવેલું સુંદર ચક્રતાંવાળું દહીં ૨ શેર, ઘોળી શુદ્ધ ખડીસાકર ૧ શેર, ઘી ૪ તોલા, મધ ૪ તોલા, મરી ૨ તોલા, સુંઠ ૨ તોલા, એલચીદાણા ૨ તોલા, એટલા પદાર્થ આરિક કરી સ્વચ્છ કપડામાં નાખી કપૂરતા ચૂર્ણ કરી સુગંધિત એવા પાત્રમાં છલુવા, એને શ્રીખંડ કહે છે. એ સેવન કરવાથી તૃષાર દૂર થાય છે. (૩) સોનું, રૂપું, લોદું તપાવી પાણીમાં બોળી તે પાણી પીવા આપવું. (૪) પાણીમાં સાકર કિંવા મધ નાખી આપવું. (૫) કાળા દ્રાક્ષ અને જેડીમધનો કાઢો કરી આપવો. (૬) ચોખાનું ઘોવરા-મણુ મધ નાખી આપવું. (૭) ઠંડુ પાણી અને મધ એકત્ર કરી શેરમર પાવું. ઉલ્લી થશે, પછી તૃષાર અને દાહ શમશે. (૮) ઘી અને દૂધ એકત્ર કરી પાવું. (૯) નાના પ્રકારનાં શરબતો પાવાં. (૧૦) જવ શેકી લોટ કરી ઠંડા પાણીમાં-ઘણું પાતળું નહિ અને ઘણું જાડું નહિ એવી રીતે તે મેળવી તેમાં ઘી મેળવી પાવાથી તૃષાર, દાહ તથા રક્તપિત્ત દૂર થાય છે.*

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—અતિવિષ-૬, કોથમીર-૫, ૧૮, જવ-૧, જેડીમધ-૨, ડાંગર-૭, દ્રાક્ષ-૫, પાઠ (કાળાપાઠ)-૧૦, રતાંદળી-૧૦ શેલડી-૧૩. ગરમીથી તરસ લાગે તો તે માટે:—ઓથમીશૃંગ-૨. જુઓ ગોંવેંમાં:—દહીં-૩, ૬; ઘી-૧૪. જુઓ પ્રાં ઓંમાં:—મધ-૯.

પૃથ્થ:—કોદરા, પાન, ધાણીનો લોટ, શેકેલા મગ અને ચણા, કેળદોડા, કેળ, ખોર, આમલી કહેળું, મયાળ, કંકેડાં, આમળાં, જંગલી લિંબુ, કરમદાં, ખીજેર, ચાચનું દૂધ, કડવા અને મીઠા પદાર્થ, ચંદનનું પાણી. અપૃથ્થ:—પરસેવો કાઢવો, અંજન, તૈલાભ્યંગ, ધૂમ્રપાન, વ્યાયામ, નસ્ય, ગરમી લેવી, દંતકાળ, જડાન્ન, આમ્લ, લવણ, તુરા અને અતિ તીક્ષ્ણ પદાર્થ, ત્રિકટુ.

૩૧-તાવ અથવા જ્વર

કારણુ:—મિથ્યા આહાર તથા મિથ્યા વિહારથી દુષ્ટ થયેલા વાતાદિ દોષ આમાશયનો આશ્રય કરી, કેળાગ્નિને બહાર કાઢી રસધાતુને મળી જ્વર (તાવ) ઉત્પન્ન કરે છે. એ જ્વરના અનેક બેદો વર્ણવેલા છે.

જ્વરનું પૂર્વરૂપ:—બગાસાં, અંગનું દુખવું, ચિત્તનું અવ્યવસ્થિતપાણું, નેત્રનો દાહ, જડતા, અરુચિ, શરીર ઉપર રોમાંચ થવાં, આંખો આગળ અંધારાં, હાથપગ ઠંડા, ચિત્તને આનંદ ન હોવો; શીત, વાયુ તથા ગરમી, એ વિષયોમાં વારંવાર ઇચ્છા તથા વારંવાર દોષ, અન્ન ન પચવું, બળ, શરીર અને કાંતિની હાનિ તથા વાયુનું પ્રાધાન્ય હોવાથી બગાસાં વધારે આવે છે, પિત્તનું પ્રાધાન્ય હોય તો આંખોમાં ધણો દાહ થાય છે, કફનું પ્રાબલ્ય હોય તો અન્ન ઉપર અરુચિ હોય

x ૧-વાતની, ૨-પિત્તની, ૩-કફની, ૪-ક્ષત (વાગવાની), ૫-ક્ષય (રસ ધાતુનો ક્ષય થયા)ની, ૬-આમની (આમ નામે ચીકણો પદાર્થ વધવાથી થનારી) અને ૭-બોજનની (ચીકણું, ખાંડ, ખાંડું, ભારે અન્ન ખાવાથી થનારી), એમ તરસ સાત પ્રકારની છે. તેના ઉપર ઉશીર, વાલો, જેડીમધ, વડવાઇ અને વરુણા(વાયવરણાં)મૂળ, એનો કવાચ દરેજોજ કાથો નાખી પીવાથી તરસ મટે છે.

* શાસ્ત્રીય ઔષધ કુમુદેશ્વર રસ, આમલક્યાદિ ગુટિકા, આમ્રાદિ કપાચ, તૃષ્ણાહારી રસ, તૃષ્ણાહર્દિહરો રસ, શરકાદિ ચૂર્ણ, ચંદનાદિ લેપ વગેરે અપાય છે.

જે દિવસેનો કાપ હોય તે બંને લક્ષણો થાય છે. ત્રિદોષનો કાપ જવાથી સર્વ લક્ષણો થાય છે.

વાતજ્વરનાં લક્ષણો:—શરીરને કંપ, કંઠ અને હોઠ શુષ્ક થવા, મથાવરોધ, ઢિંકો ન આવવી, આંધું, પેટ, કમર, આંખો અને અંગ દુખવાં, ઉંઘ ન આવવી, તાવ કોષ વખત ધણે અને કોષ વખત થોડો થવો, અરુચિ, બગાસાં આવવાં, પેટ ચઢવું, અશુભ, બ્રમ, મોહ અને શળ થવું, શરીર ઉપર રોમાંચ થવાં, આંખો ઉપર આળસ, ખાલી ઉવરસ, દાંત કડકડવા વગેરે લક્ષણો થાય છે. **પિત્તજ્વરનાં લક્ષણો:**—શરીર પીતવર્ણ, સર્વ શરીરે દાહ, તૃષ્ણા, મૂર્છા, અદ્ય નિદ્રા, મોઢું કડવું, ઉલટી, ચક્રી, બડબડવું, અતિસાર, જ્વરનો વેગ તીવ્ર; કંઠ, હોઠ, મુખ અને નાક ઉપર ફેણા, કેફ કર્યા જેવું થવું, ઠંડા પદાર્થો ઉપર ઇચ્છા; મળ, મૂત્ર, નેત્ર તથા ત્વચાએ પીતવર્ણ, એ લક્ષણો પિત્તજ્વરમાં થાય છે. **કફજ્વરનાં લક્ષણો:**—શરીરે જડપણું, ખાલી ઉમકા (બકારી), મોઢું મીઠું, સળેકમ, અરુચિ, ઉધરસ, આળસ, તૃપ્તિ, અંગ ઠંડું; મળ, મૂત્ર તથા નેત્ર શુભ્રવર્ણ; સ્વરભંગ, ઉચકી, શબ્દ જડ, નાકમાંથી પાણી વહેવું, આંધું દુખવું, ઉંઘ ધણી આવવી; શરીર પર રોમાંચ, ઉત્સાહનો અભાવ, આંખ ભારી થવી, અને ચહેરાપર ફિક્કાશ, એ લક્ષણો થાય છે. **વાતપિત્તજ્વરનાં લક્ષણો:**—તરસ, મૂર્છા, બ્રમ, દાહ, નિદ્રાનાશ, મસ્તકશળ, મળું અને મુખનો શોષ, રોમાંચ, અરુચિ, અકસ્માત્ અધારામાં પડવા જેવું ભાસવું, સાંધાને ઠેકાણે વેદના તથા બગાસાં, એ લક્ષણો થાય છે. **વાતકફજ્વરનાં લક્ષણો:**—શરીર બીને કપડે વિંટાળ્યા જેવું ભાસવું. સાંધામાં ફાટ, ઉંઘ ધણી આવવી, શરીર જડ, માથાપર ભાર, સળેકમ, ઉધરસ, કિંચિત્ પરસેવો આવવો, શરીરનો દાહ અને જ્વરનો વેગ મધ્યમ, એ લક્ષણો થાય છે. **કફપિત્તજ્વરનાં લક્ષણો:**—મોઢું કડવું અને ચીકણું, ઉંઘ, મોહ, ઉધરસ, અરુચિ, તરસ, વારંવાર દાહ થવો અને વારંવાર ઠંડી આવવી, એ લક્ષણો થાય છે. **વિષમજ્વર(ટાઢીઓ તાવ)નાં કારણો અને લક્ષણો:**—તાવે તરતજ છોડેલા માણસને અપત્ય સેવન થવાથી તેનો દોષ પુનઃ થોડો કુપિત થઈ રસરક્તાદિ ધાતુમાંની કોઈ ધાતુ સાથે મળી વિષમજ્વર ઉત્પન્ન કરે છે અથવા પહેલાંથી પણ વિષમજ્વર થાય છે. એમાં તાવ આવવાના વખતનો નિયમ નથી. કોષ વખત ઠંડી સાથે મોટા વેગથી આવે છે, કોષ વખત શરીરને દાહ થઈ મોટા વેગથી આવે છે. એવાં લક્ષણો થાય છે. **વિષમજ્વરનાં નામ અને સંખ્યા:**—સંતત, સતત, અન્યેષુ (એકાંતરીઓ), તૃતીયક (ત્રીજા દિવસે આવનાર તરિયો), તથા ચાતુર્થિક (ચોથા દિવસે આવનાર, ચોથીઓ); એવા પાંચ પ્રકારના વિષમજ્વર છે. મધુરો જ્વર(મોતીઝરો તાવ)નાં લક્ષણો:—જ્વર, દાહ, મોહ, બ્રમ, અતિસાર, ઉલટી, તૃષ્ણા, નિદ્રાનાશ, મોઢાપર રાતડ (રતાશ), તાળવું અને જીહ્વામાં શોષ, મળા ઉપર સફેદ મોતી જેવી ફાડકીઓ થવી, આંખો ઉપર ઉંઘ, દાંત અને હોઠ સ્થામવર્ણ અને તાવ આવ્યાથી સાત દિવસ પછી તે દાણા આવવા માંડી ૨૧ દિવસપર્યંતમાં પૂરા થાય છે. મધુરોનો 'કૃષ્ણમધુરો' કરીને એક બેદ છે; તેમાં રોગીના દાંત, હોઠ, જીભ, કંઠ, મોઢું અને નાક, એ સર્વ કૃષ્ણવર્ણ થાય છે. **આગંતુક જ્વર:**—શત્રુ, માટીનું ઢેપું, મુઠ્ઠી, લાકડી ઇત્યાદિકે કરી મારવાથી કિંવા સ્થેનાદિ યાત્ર કરવાથી અથવા ઉલટસુઘટ મંત્રોએ લોખંડની સુત્રીએ સરસવાદિકનો હોમ કરવાથી કિંવા કામાદિક અને ભૂતાદિકનો ઉપદ્રવ જવાથી, એકાદ ઉગ્ર ઔષધિના વાસથી; અથવા ખાંડણુ, ગુરુ, વૃદ્ધ, સિદ્ધ પુરુષ, એમના શાપથી આગંતુક

* સંતત જ્વર—જે તાપ ૭, ૧૦ અથવા ૧૨ દિવસ સુધી રહે, વચમાં ઉતરે નહિ તે સંતત જ્વર સતત—દિવસરાત્રિમાં મળીને બે વખત આવે તે.

અન્યેષુ—અહોરાત્રમાં એક વખત આવે છે પણ ૨૪ કલાકથી થોડો વખત વધારે થવા પછી આવે તે.

તૃતીયક—વચ્ચે એક દિવસ નહિ આવી ત્રીજે દિવસે આવનારો તાવ.

ચાતુર્થિક—વચ્ચે બે દિવસ નહિ આવી ચોથે દિવસે આવનાર તાવ.

x તાવમાં બી ખાવાથી અથવા ખુલ્લા વાસુમાં ફરવાથી મધુરો થાય છે. માધવનિદાનમાં મધુરોનો પિત્તજ્વરમાં સમાવેશ કરેલો છે. આ મોતીઝરો જેવોજ પાણીઝરો પણ થાય છે.

જવર ઉત્પન્ન થાય છે; તે આગળ જણાવેલા જે જે દોષ કુપિત થાય તે તે લક્ષણો ઉપરથી જાણવો. વિષજન્ય આગંતુક જવર:—સ્થાવર, જંગમ વિષ લક્ષણ કરવાથી જે જવર આવે છે તેમાં મોઢું સ્થામવર્ણ થાય છે તથા અતિસાર, અન્નદોષ, તરસ, સોચા વાગ્યા પ્રમણે પીડા અને મૂર્છા, એ લક્ષણો થાય છે. કામજવર:—કામજવર એટલે ઇચ્છેલી સ્ત્રીની પુરુષને અથવા પુરુષની સ્ત્રીને પ્રાપ્તિ ન થવાથી જે જવર આવે છે, તેથી કરી ચિત્તભ્રમ, હિંમ, આળસ, ખાવા ઉપર ઇચ્છા ન થવી, હૃદયમાં પીડા, એ લક્ષણો થાય છે અને તે પુરુષનું અથવા સ્ત્રીનું શરીર સૂકાતું જાય છે. ભય, શોક તથા કોપથી થયેલા તાવ:—ભયથી ઉત્પન્ન થયેલા તાવમાં બડબડ ધણી હોય છે. શોકથી થયેલા તાવમાં પણ બડબડ હોય છે. કોપથી થયેલા તાવમાં કંપારો છૂટે છે; ભૂતાભિષંગ જવર (ભૂતજવર, ભૂતાવેશ જવર):—ભૂતઆધાએ જવર આવે ત્યારે ચિત્ત ઉદ્વિગ્ન થાય છે. હસવું, રડવું તથા કંપવું વગેરે લક્ષણો થાય છે. દુર્જલજનિત જવર:—પ્રવાસમાં અનેક ઠેકાણાનાં પાણી પીવામાં આવે છે; તે પ્રકૃતિને સમાન નહિ હોવાથી જે જવર આવે છે તે. સમ્પ્રવાસગત જવરોનાં નામ:—રસગત, રક્તગત, માંસગત, મેદોગત, અસ્થિગત, મજ્જાગત અને શુક્રગત જવર. રસગત જવર:—જડપણું, હૃદયસ્થ દોષ ઉલ્લીથી પડશે એવું જણાવું, ગ્લાનિ, ઉલ્લી, અન્નદોષ તથા દૈન્ય એટલે મનને એક વગેરે લક્ષણો થાય છે. રક્તગત જવર:—રક્તના ઓડકાર, દાહ, મોહ, ઉલ્લી, ભય, બડબડ, શરીરપર ગાંઠ, કિંવા ફેલાવા અને તૃષા, એ લક્ષણો થાય છે. માંસગત જવર:—પેટનું સૂકાવું, તરસ, મળમૂત્રનો વિસર્પ થવો, તલખી, અંતર્દાહ, હાથપગ તૂટવા અને ગ્લાનિ એ લક્ષણો થાય છે. મેદોગત જવર:—અત્યંત પરસેવો થવો, તરસ, મૂર્છા, બડબડ, ઉલ્લી, શરીરે દુર્ગંધી, અન્ન ઉપર અરુચિ, ગ્લાનિ અને વેદના સહન ન થવી એ લક્ષણો થાય છે. અસ્થિગત જવર:—હાડકાં તૂટ્યાં જેવાં, ચુંથારો, શ્વાસ, રેચ, ઉલ્લી, હાથપગ તૂટવા, એ લક્ષણો થાય છે. મજ્જાગત જવર:—અંધારાં આવવાં, ઉચ્છ્રી, ઉધરસ, ઠંડી આવવી, ઉલ્લી, અંતર્દાહ, મદાશ્વાસ અને મર્મચ્છેદ (હૃદયભેદ), એ લક્ષણો થાય છે. શુક્રગત જવર:—રસાદિ ધાતુગત જવરો પૈકી શુક્રસ્થાને જવર જવાથી રોગી મરણ પામે છે. એ જવરમાં શિશ્નને તાટપણું હોય છે, શુક્રનો સ્ત્રાવ વિશેષ થાય છે અને બીજા રક્તાદિ પદાર્થનો પણ થોડો થોડો સ્ત્રાવ થાય છે. પ્રાકૃત તથા વૈકૃત જવર:—વર્ષા ઋતુ, શરદ્ ઋતુ અને વસંત ઋતુ, એમાં વાતાદિકોએ ક્રમે કરી જે જવર આવે છે તે પ્રાકૃત જવર; એટલે વર્ષાકાળે વાતજવર, શરદાકાળે પિત્તજવર અને વસંતકાળે કફજવર. એ સિવાય જે બીજા જવર થાય છે તે વૈકૃત જવર. જેમકે વર્ષાકાળે પૈત્તિક, શરદાકાળે શ્લેષ્મિક અને વસંતકાળે વાતિક, આ વૈકૃત જવર દુઃસાધ્ય છે. જવરમાં ઋતુ અને દોષ એ તુલ્ય હોય છે. પ્રમેદમાં દુષ્ટો (જેથી વિકાર થાય છે તે) તુલ્ય હોય તથા રક્તગુદ્મ જૂના હોય, એ સુખ-સાધ્યનાં લક્ષણ છે. જીર્ણ જવર (જૂનો તાવ, મરીઓ તાવ, હાડજવર, હાડકચ્ચર તાવ)નાં કારણ અને લક્ષણ:—પૂર્વે મોટો તાવ આવવાથી તે તાવના ત્રણ અંશ ઔષધિઓથી ગએલા અને એક અંશ તેમનો તેમજ શરીરમાં રહે તો તે આગળ હાડમાં પ્રવેશ કરે છે; અને તેની ઉપેક્ષા કરવાથી તેનું પરિણામ પાંકુ અને ક્ષય, એ થાય છે. એ જીર્ણ જવરમાં ઉત્તરોત્તર મંદ ગતિએ આહાર ઓછો ઓછો થતો જાય છે, અન્ન પાચન થતું નથી, બરોળ ઉત્પન્ન થાય છે, મળશુદ્ધિ થતી નથી, હાડકાંમાં ધગારો રહે છે અને મુખમાં પાણી છૂટે છે. એ લક્ષણો થાય છે. અજીર્ણ જવર:—પૂર્વ દિવસે ચણા, પુરા પદાર્થ, વાલ, પાવટાધાન, સ્નિગ્ધ ધાન્ય, શાક, ફળ, કંદ, એના અતિ લક્ષણથી અને બોજન કરવા છતાં લાગલુંજ અતિ બોજન કરવાથી, જડ અન્ન ખાવાથી તથા અતિ મઘપાન કરવાથી અજીર્ણ જવર ઉત્પન્ન થાય છે. આ તાવમાં ઓડકાર, ઉલ્લી, જમ, મસ્તકમાં પીડા, કટી, બરડો, ગુદા તથા પેટ દુખે છે; અને અન્ન ઉપર અરુચિ, સોષ, મોહ તથા હેડકી, એ લક્ષણો થાય છે. ઉલ્લીલા તાવ:—તાવ જતા રહ્યા પછી અપચ્ચથી પુનઃ જવર આવી ત્રાસ આપવા લાગે છે તે. જવરના દશ ઉપદ્રવ થાય છે તે:—શ્વાસ, મૂર્છા, અરુચિ, તૃષા, ઉલ્લી, અતિસાર, મલબદ્ધતા, હેડકી, ઉધરસ અને શરીરને દાહ, એ દશ જવરના ઉપદ્રવ

૭. ચિકિત્સા કરવા માટે આમ, પચ્યમાન તથા નિરામ જ્વરનાં લક્ષણો:—લાળનો આવ, ઉલટી થાય એવું જણાવું, છાતીમાં જડતા જણાય, અરુચિ, ઉંઘ, આળસ, અન્ન પાચન ન થવું, મોઢું શીકું, શરીરે જડપણું, બૂખ ન લાગવી, વારંવાર પેશાબ થવો, શરીર તાટ જેવું થઈ જવું, શરીરમાં તાવ પુષ્કળ હોવો; એ અપકવ જ્વરનાં લક્ષણો જણાવ્યાં. એ તાવ ઉપર ઔષધ આપવું નહિ. અપકવ જ્વરમાં ઔષધ આપવાથી તાવ વધે છે. શોધન કિંવા શમન ઔષધ આપવું તો વિષમ જ્વર ઉપર આપવું. પકવ જ્વર કિંવા નિરામ જ્વરનાં લક્ષણો:—બૂખ લાગવી, શરીર કૃશ થવું, મંદ જ્વર, અધેવાયુની પ્રવૃત્તિ થવી અને મનને ઉત્સાહ જણાવો, એ નિરામ જ્વરનાં લક્ષણો છે. સાધ્ય જ્વર:—જળવાન પુરુષને દોષ અદ્ય હોઈ જે શ્વાસાદિ ઉપદ્રવથી રહિત જ્વર આવે છે તે સાધ્ય જણાવો. અસાધ્ય જ્વર:—જે જ્વર ધણાંજ પ્રબળ કારણોએ થયેલો અને જેમાં લક્ષણો ધણાં હોય છે, તે જ્વર પ્રાણાંત કરનારો થાય છે; તથા જે જ્વર ઉત્પન્ન થનાંજ એકાદ ચક્ષુરાદિ ઇન્દ્રિયની શક્તિ નષ્ટ (એટલે આંધળો, બહેરો વગેરે) કરે છે, તે અસાધ્ય જણાવો. ક્ષીણ અને સોજો આવેલા પુરુષનો જ્વર અસાધ્ય છે. ધાતુમાં રહેલો, અંદર વેગવાળો અને ધણા દિવસ રહેનારો તથા જે બળવાન અને જેના યોગે વળોમાં ભંગ પડે છે, તે પણ અસાધ્ય જણાવો. અંતર્દાહ, તરસ, એ દોષોએ અત્યંત તાટ જેવું દેખાવું; તથા શ્વાસ, ઉધરસની ઉત્પત્તિ, એ લક્ષણોએ ગંભીર જ્વર જણાવો. જેનો તાવ મૂળથી વિષમ થયેલો છે તે; જેનો તાવ ધણા દિવસનો છે તે; તથા ક્ષીણ અને અત્યંત રક્ષ પુરુષનો ગંભીર જ્વર મૃત્યુપ્રદ હોય છે. જે જ્વરમાં ખેસાવધ થઈ મોહ પામે છે તથા જે સર્વદા પાથરણાપર પડી રહે છે, એટલે જેનાથી ઉદાત્ત નથી, બહારથી ટાઢ વાય અને અંદરથી દાહ થાય, એવા પ્રકારના તાવે રોગી મરે છે. જેના શરીરપર રોમાંચ થયાં કરે છે, આંખો લાલ થાય છે, હૃદયમાં એકાદ ગાંઠ થયા જેવી પીડા થાય અને કેવળ મોઢાથીજ શ્વાસ કાઢે છે, એવા પુરુષને તાવ મારે છે. હેડકી, શ્વાસ, તૃષ્ણા, એથી વ્યાધિત થયેલો; મોહ પામેલો, આંખો આમ તેમ ફેરવનારો, નિરંતર શ્વાસે પીડાનારો, એવા માણસને જ્વર મારે છે. જેની ઇન્દ્રિયોની શક્તિ નાશ થએલી છે, કિંવા શરીરની કાંતિ નિસ્તેજ થએલી છે તથા ઇન્દ્રિયો નષ્ટ થએલી છે, જે કૃશ અને અન્નદ્રોષથી ધણાંજ પીડાએલો તથા ગંભીર અને તીક્ષ્ણ વેગે પીડિત થએલો, એવા તાવવાળા પુરુષને વૈદ્યોએ છોડવો. જે સ્વપ્નમાં પ્રેતો સાથે મલ પીએ છે, કિંવા જેને કૂતરા ખેંચી લે છે, તેને લયંકર તાવ આવી મારે છે. જેને પૂર્વે પણ મોટો જ્વર આવે છે, ખાલી ઉધરસ હોય છે તથા બલ અને માસ નષ્ટ થાય છે, તે પ્રેત-સમાન જણાવો. જેને સાંજે જ્વર આવી કફ તથા ઉવરસ ધણી થાય છે અને બળ તથા માંસનો નાશ થાય છે, તે પ્રેત જેવો જણાવો. અકસ્માત જ્વરનો દાહ, તૃષ્ણા, મૂર્ચ્છા તથા બલહીન, સાંધા દીઝા પડવા, એ લક્ષણો આસન્નમરણનાં થાય. મળસ્કે જેના મોઢા પરથી ધણો પરસેવો નીકળે છે અને જ્વરે વ્યાપ્ત હોય છે, તેનું બચવું લાગ્યેજ થાય છે. જેના કપાળ પર ઠંડો ગાર જેવો પરસેવો આવે છે, ટાઢ ધણી લાગે છે, શરીર બીંજાયેલું રહે છે તથા ગળાપરનો પરસેવો ઉરઃસ્થાન પર આવતો નથી, તે માણસ યમના ઘેર જલદી જાય છે. જેને બિંજાય એવો પરસેવો ચારે તરફ સર્વાંગે આવે છે અને શરીર ઠંડુ થાય છે ત્યારે તત્ક્ષણ તે રોગીનું મરણ થશે એમ જણાવું. જ્વરમુક્તિનું પૂર્વરૂપ:—દાહ, પરસેવો, દમ, તરસ, બમ, કંપારો, મળ પાતળો થવો, ખેશુદ્ધિ, ચુંથ, શરીરે અત્યંત દુર્ગંધી, એ લક્ષણો તાવ છોડવાથી થાય છે. એ ઉપર કોઈ એવી શંકા કરશે કે, દોષક્ષય થયા સિવાય વ્યાધિ કેમ જશે? તથા દોષક્ષય થયો તો એવાં દાહાદિ લક્ષણો કેમ કરશે? તે ઉપર એવું સમાધાન છે કે, કોઈ કોઈનો એવો સ્વભાવ હોય છે કે ક્ષીણ થતાં પણ વિનાશકાળે પોતાની શક્તિ દાખવે છે. ઉદાહરણ:—દાવામાંનું તેલ બળી જવા લાગે એટલે તેની જ્યેષ્ઠ પહેલાં કરતાં ચાર પાંચ વખત મોટી થઈ પછી તે હોલવાય છે. આ વાત સર્વના જેવામાં છે; અથવા દોષોએ પીડેલો ધાતુનો દોષ ગયા પછી ક્ષોભ થઈ દાહાદિક લક્ષણો થાય છે એમ જણાવું. જ્વરમુક્તિનું લક્ષણ:—પરસેવો આવવો, શરીરને હલકાપણું, મરદને ખંજવાળ, મુખપાક એટલે મોઢું આવવું (જેને બરો મૂતરો કહીએ

છાએ તે, ડિઝા આવી તથા અન્ન ઉપર વાંચના થવી, એ લાંબામાં એટલે તાવ નજીક માંડયો એમ સમજવું. તાવ આવતાંજ પ્રથમ મું કરવું?—તાવવાળાને પહેલાં લાંબા કરવી અને ભૂખ લાગે ત્યારેજ અન્ન ખાવું; પરંતુ વાતજવરી, સ્થા, સુધિત, ગભીર, કુર્બાન, ખાલક, તૃપિત, ઉચ્ચવાસી એવાં માણસોએ લાંબા કરવી નહિ. મગ, મસૂર, ચણા, કળથી, મઠ, એ પાંચ ધાન્યોનો ચૂપ કિંવા મંડ (કાઠો) કરી આપવો, અથવા ચોખાનું કિંવા થઉંનું થુલું (કંસાર) આપવું. તાવ પર પાચન:—સુઠ, દેવદાર, ધાણા, રિંગણી તથા ડારલી, એ પાંચ ઔષધનો કાઠો કરી નવર આવ્યા પછી એ ત્રણ દિવસ આપવો; એટલે આમનવરનું પાચન (અપકવ નવર હોય તે પકવ) થાય છે.

વાતજવર ઉપર ઉપચાર:—(૧) ગબો, સુઠ અને પીપળીમૂળનો કાઠો તથા નિકાઠો

* તાવ ઉપર અમે સંગ્રહ કરેલા કેટલાક ઉપચારો અહીં આપાએ છાએ. (૧) ન્યારે તાવ આવવાનો વખત થાય તે વખતે લીમડાની લીલી સળાઓની છેલ્લી ગઠો નંગ ૨૧, તીખાં નંગ ૨૧, અને એ અન્નેના વજન જેટલો અજમે પાણીમાં વાટી ગરમ કરી ચાટવો જેવો થયેથી ચટાડવું. આ ઉપાય અજમાવેલો છે. (૨) એકાંતરીઆ તાવવાળાને કાળા તુલસીનાં પાંદડાં નંગ ૨૦ ની ગોળમાં ગોળી કરી આવતા તાવે આપવાથી બીજે દપ્તે તાવ નહિ આવે. આ પાંચ અનુભૂત ઉપાય છે. (૩) ભરવી ગોળી:—દૂધમાં શોષેલો વજનાગ તથા મરીને ઝીણાં વાટી કુંવારના રસમાં મગ જેવડી ગોળી વાળવી. એ ગોળી હરડેમાં ખાવાથી તાવ જાય અને આદુના રસમાં ખાય તો વાધુ જાય. (૪) કરિયાતાનાં સૂકાં પાંદડાં તોલો ૦૧ રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે લૂગડાથી ગાળીને તે પાવું. (૫) જૂનું ઘી અને જૂની હીંગ એકત્ર કરી તાવ આવવા વખતે આપવાથી ચોથીઓ તાવ જાય. (૬) મોરથુથુ તોલો ૨, બોમ્બુધેવીનો રસ શેર ૦૧ કુલડીમાં નાખી નીચે અગ્નિ કરવો. તે પાણી બળા ગયા પછી મોરથુથુ પાકે થશે. તેને ડાઘીમાં ભરી લેવો. પછી તેને જીરું તોલો ૦૧ અને સાકર તોલો અર્ધા સાથે રોજ એક વાલ ૭ દિવસ સુધી આપવાથી તાવ જાય. (૭) તમાકુ શેર ૦૧ લઘ આકડાના દૂધમાં પલાળી છાંયડે સૂકવી કુલડીમાં કપડાંથી ફાંટી દઈ તે ખાખ નાગરવેલના પાનમાં મોટા માણસને બે વાલ અને નાના માણસને ૧ વાલ આપવાથી તાવ, ચાદી વગેરે રોગો જાય. (૮) મીંદીઆવળ તથા કરિયાતું એકેક તોલો લઘ ઉકાળી શેર ૦૧ રહે એટલે પાવું. એમ બે દિવસ સવાર-સાંજ પાવું. પછી કરિયાતું તથા ધાણાનો કઠાથ સાકર નાખી પાવાથી ભૂખ પાલુ લાગશે. (૯) રામચાણુ દવા:—આકડાની ટીશીઓ ૭, ભાંગ તોલો ૦૧, લીમડાની ટીશી ૭, અરીસુ જૂનું તોલો ૦૧, મરી તોલો ૦૧ સર્વેને વાટી ચણી ભોર જેવડી ગોળીઓ કરવી. નિત્ય ૧ ગોળી ખાવાથી એકાંતરે તાવ જાય, ખટાથ ખાવી નહિ. (૧૦) ધંતૂરાનાં બીજ તથા મરી સરખા વજને લઈ મરી જેવડી ગોળીઓ બાંધી દિવસ ૩ આપવાથી ટાઢીઓ તાવ જાય. (૧૧) આકડાના ફૂલનાં રવાઇડાં ટાંક ૭ ની ગોળમાં ગોળીઓ કરી રાખી તે તાવવાળાને આપવાથી તાવ જાય. (૧૨) નવરારિ રસ:—પારો ટાંક ૩ અને આમલસારો ગંધક ટાંક ૩ ની કાજળી કરી તેમાં હરતાલ ભરમ ટાંક ૩, લીંદીપીપર ટાંક ૩ નાખી તેને પાંચ પહોર સુધી ખરલ કર્યા પછી તેની ૧ રતીની પડીકીઓ કરી કરિયાતાની જડ, ભારંગ તથા હરડેને પાણીમાં જસી તેની સાથે આપવાથી નવર અને પાંચે જાતના પાંકુ જાય. દૂધ ખાવું નહિ. (૧૩) કાકળંધા (અલ્હાડી) વાટી લૂગડે ચાળી તાવની વખતે ખવરાવવાથી તાવ જાય. (૧૪) સંખીઓ સોમલ ચોખામાં ધાંતી અગ્નિ ઉપર ચઢાવી પહોર બે સુધી બાકવો. એ ઔષધિ ચોખા ૨ ભાર ખવરાવવી; ઉપર શીરો અને દૂધ ખવરાવવું તો સર્વજવર જાય. (૧૫) બાર વરસ સુધીના જૂના તાવ માટે:—કડુ, કરિયાતું, પીપળીમૂળ, હળદર, એ દરેક ત્રણ ત્રણ ટાંક, મીંદીઆવળ ૧ ટાંક, હિમજીહ્વર ટાંક ૫, આખા હળદર શેર ૦૧, સંચળ ટાંક ૩, આવળની છાલ ટાંક ૩, કાંકચ (રોકસા) નંગ ૪, રીકામાળી ટાંક ૩, એ સર્વેને વાટી તેમાંથી સૂતી વખતે ટાંક ૧ ની ફાટી કરી એ ઉપર ઠંડુ પાણી પાવું. એથી પાચન થઈને એક વખત ઝાડો ઉતરે છે તથા તાવ જાય છે. ઉતું પાણી પાવાથી થોડો રેચ લાગીને ભાર નીકળી જશે અને તાવ જશે; તથા નળખંધ વાયુ, પાણીવિકાર, પિત્તપાંકુ, શીડો અને ખરાજ

તૈયાર કરી તેમાં મધ નાખી તાવના સાતમા દિવસથી ત્રણ દિવસ, સવાર-સાંજ આપતા જવું; એટલે જવરનું પચન થાય છે. (૨) ધમાસો, સુંઠ, નાગરમોથ અને ગળોનો કાઢો આપવો. (૩) નિદ્રા ન આવતી હોય તો પીપળીમૂળનું ચૂર્ણ ગોળમાં આપવું કિંવા ખીલુડીની વેલનાં મૂળીમાં કાથે બાંધવાં.*

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:-ઇદ્રજવ-૧૭, પિત્તપાપડો-૬, શતાવરી-૧૦.

પિત્તજવર ઉપર ઉપચાર:-(૧) કાયફળ, ઇદ્રજવ, પહાડમૂળ, કકુ તથા નાગરમોથનો કાઢો દસ દિવસ પછી, જવર પાચનાર્થે ત્રણ દિવસ આપવો. x (૨) પિત્તપાપડો, વાળો, રક્તચંદન, ધાણુ તથા સુંઠનો અથવા એકલા પિત્તપાપડોનો કાઢો આપવો. (૩) ઉંજરાનાં મૂળનું અવેલું પાણી સાકર નાખી આપવું.†

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:-ઉપરસાક-૭, ઉંજરા-૧૧, કમળ-૫, કૌશભીર-૮, ધાસ પિત્તપાપડો-૨, દ્રાક્ષ-૧૨, પટોલ કકુ-૮, પિત્તપાપડો-૧, ૮; રતાંદળી-૧૦, લીમડો (કકવો)-૧, વરીઆળ-૪, સિવણ-૩. જુઓ અનુભૂત ઔષધ:-ઔષધિક્રિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમાં નં-૩.

કફજવર ઉપર ઉપચાર:-(૧) નાગરમોથ, સુંઠ, ધમાસો તથા અરકુસીનો કાઢો બાર દિવસ પછી પાચનાર્થે આપવો. આ કાઢો તાવ, ઉવરસ, શ્વાસ તથા શ્વેતો નાશ કરે છે. (૨) નાગરમોથ, ધમાસો, સુંઠ, ભારંગમૂળ અને અરકુસીનાં પાંદડાંનો કાઢો આપવો. (૩) ત્રિકટુ- (સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર)નું ચૂર્ણ આદુના રસ અને મધ સાથે આપવું. તે ઉવરસ, શ્વાસ, ઉલટી, અરુચિ, શરદી, વાયુ અને કફજવરનો નાશ કરે છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:-અથેડો-૨૩, અરકુસી-૧૩, ૨૧; મોથ-૧૧, રતાંદળી-૧૦.

વાતપિત્તજવર ઉપચાર:-(૧) ગળો, પિત્તપાપડો, નાગરમોથ, કરીઆતું તથા સુંઠનો કાઢો આપવો. (૨) મનુષ્ઠા (દ્રાક્ષ), કરીઆતું, ગળો, અરકુસી તથા પટકચૂરનો કાઢો આપવો. x

પણ મટે. (૧૬) તાવ ગયા પછી મંદાગ્નિ તથા નબળાઇને માટે કરિયાતાની પાંદડી તોલો ૧, ધાણુ તોલો ૧ અને સાકર તોલો ૧ લઈ ઉકાળાને એ પાણી ગળીને સવારસાંજ પીએ તો શક્તિ આવે અને ભૂખ લાગે. તાવવાળાએ કોઇપણ જાતનો શરબત પીવો નહિ અને ખોરાક પાચન થઇ શકે તેવો હલકો આપવો. (૧૭) મનસીક તોલો ૧, આમલસાર ગંધક તોલો ૧ અને કળીચુનો તોલો ૧, એ ત્રણને બારિક કરી એક કુલડીમાં નાખી મોઢું બંધ કરી કપડામાટી કરી છાણાં ૫૦ ની બાઠીમાં વચ્ચે મૂકી પકવવું. બાઠી ઠંડી પડ્યા પછી કુલડી ખોલી તેમાંની ખાખ કાઢી ખરલ કરી રાખી મૂકવી. તેમાંથી ૨ ચોખ્ખાભાર ખરશી સાથે અગર સાકરના શીરામાં આપવી. તો દરેક જાતના તાવ જાય. જે તે માણસ કૌંચતયાળો હોય તો એ દવા જલ ઉપર મૂકીને, સાકર તોલો ૨ થી ૩ સુધી ટાઢા પાણીમાં ઓગાળી સરબત કરી તે સરબતવડે દવા ગળે ઉતારી જવી, જેથી જલદીથી તાવ ઉતરી જશે. આ દવાની માત્રા આદમીના કૌંચત પ્રમાણે લેવી. આ ઔષધ નાના બાળકને તથા સ્ત્રીઓને આપવું નહિ. એના ઉપર તેલ, મરચાં, હીંગ, આમલી વગેરે ચીજો ખાવી નહિ.

* વાતજવર પર સિદ્ધૌષધિ—મહાજવરાંકુશ રસ, શીતારિ રસ, નવજવરેભસિંહ રસ, ત્રિભુવનકીર્તિ રસ, હિંચુલેશ્વર રસ, જવરકેશરી વટી, મૃત્યુંજય રસ, કલ્પતરુ રસ, દશમૂલાદિ ક્વાથ, શુંઠવાદિ ક્વાથ વગેરે.

x આ કાઢો મધ ચોટીને પીવો તેમજ પીધા પછી પણ મધ ચાટવું; નહિતર ગળું પકડાય છે.

† પિત્તજવર ઉપર બીજાં ઔષધ:-અભયોદિ ક્વાથ, અમૃતાદિ ક્વાથ, કલિંગોદિ ક્વાથ, અમૃતારિષ્ટ, પ્રવાલભરમ, મૌકિતક ભરમ, જવરકેશરી વટી, કિરાતાદિ ક્વાથ, ગુડૂચીસ્વરસ, ધનચંદનાદિ, ચંદ્રસુધા રસ વગેરે.

‡ કફજવર ઉપર બીજાં ઔષધ:-ત્રિક્ષ્ણોદિ ક્વાથ, ત્રિકંટકોદિ ક્વાથ, તામ્રભરમ, જવરકેશરી વટી, ચંદ્રેશ્વર રસ, મહાજવરાંકુશ રસ, જવરમુરારિ રસ, આરગ્વધોદિ ક્વાથ, કફકુઠાર રસ, પિપ્પલ્યાદિ ક્વાથ, પિપ્પલ્યવલેહ, અષ્ટાંગ અવલેહ વગેરે.

x વાતપિત્ત જવર ઉપર બીજાં ઔષધો:-જવરકેશરી વટી, નવજવરેભસિંહ રસ, મૃત્યુંજય રસ, આરગ્વધોદિ ક્વાથ, કિરાતાદિ ક્વાથ, ખજૂરોદિ ક્વાથ, મહાજવરાંકુશ રસ વગેરે અપાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—ડાલ-૩, ધાવડી-૫.

વાતક્રંત્રજ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) રિંગણી, સુંઠ, ગજો અને એરંડમૂળનો કાઢો આપવો. (૨) રિંગણી, અજમે અને ગજોનો કાઢો લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવાથી કફ, વાતજ્વર, શ્વાસ, શળ, સળેકમ તથા ઉંધરસનો નાશ થાય છે. પરસેવો અતિશય આવતો હોય તો કળીથી સોડી, તેનો લોટ શરીરે લગાડવો એટલે પરસેવો બંધ થાય છે +

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—મૂળા-૧૨, લીંડીપીંપર-૨૨.

કફપિત્તજ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) રિંગણી, ગજો, સુંઠ, કરીઆતું, પુષ્કરમૂળ અથવા કોઠનો કાઢો આપવો. તે સર્વ જ્વરોને તત્કાળ દૂર કરે છે. (૨) અરકુસીનાં પાંદડાંનો ફૂલસક્તિ રસ કાઢી, તેમાં સાકર અને મધ નાખી આપવો; એટલે કફ, પિત્તજ્વર, રક્તપિત્ત અને કમળો દૂર થાય છે. આ કાઢો સાકર નાખ્યા વિનાનો આપવાથી શ્વાસ અને ઉંધરસ જાય છે.*

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—અરકુસી-૨, કડુ-૪, કારેલી-૨, પાઠ (કાળીપાટ)-૧૩.

વિષમજ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) મીઠીઆવળ, બાળહરડે, કાળા દ્રાક્ષ અને જીરોનો કાઢો, વિષમજ્વરને પાયનાર્થ આપવો. (૨) કુંવારના કાંદા ૧૦ માસા સુધી લઈ તે કોકરવરણા પાણીમાં આપવા; એટલે ઉલટી થઈ કફાશયનું શોધન થાય છે અને વિષમજ્વર દૂર થાય છે. (૩) નિંબાદિ ચૂર્ણ:—કડવા લીમડાનાં પાંદડાં ૪ તોલા; સુંઠ, મરી અને લીંડીપીંપર ૧૨ તોલા, જવખાર તથા સાજખાર એ આઠ તોલા અને અજમે ૨૦ તોલા એનું ચૂર્ણ કરવું. તે ઔદાસિક (દિવસરાત્રિમાં બે વખત આવનાર), દ્વાદશિકરોજ એક વખત આવનાર, ત્ર્યાસિક (તરિયો), ચાતુર્થિક (ચોથીઓ) અને સંતત-જ્વરવાળાને આપવો. (૪) અગથીઆનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી નાકમાં નાખવો; એટલે ચાતુર્થિક-જ્વર અને આદાશીશી દૂર થાય છે. (૫) રવિવારે સહદેવીનાં મૂળ રોગીના હાથે અથવા ગજે બાંધવાં. (૬) ઘોળાં કરેણનાં મૂળાંમાં રવિવારે કાને બાંધવાં. (૭) ઘોળો મંદાર, ઘોળી ગરણી અને સહદેવીનાં મૂળનો રસ કાઢીને બે તોલા સુધી આપવો. (૮) ઘોળા ચંપાની કળીઓ ડીંટાંસુદાં નાખી ત્રણ પાનખીટીઓ કરી તાવ આવના પહેલાં એક એક ઘડીના અવકાશે પાનનું ખીકું ખાવું. (૯) જૂના ટાટની રાખ મધમાં અગર ઘીમાં આપવી. (૧૦) ચીકણાનાં મૂળ અને સુંઠનો કાઢો આપવો. (૧૧) બાળહરડે અને ઇંદ્રજવનું ચૂર્ણ ગોળમાં આપવું. (૧૨) પટોત્ર, ઈંદ્રજવ, દેવદાર, ત્રિફળાં, નાગર-મોથ, દ્રાક્ષ, નેડીમધ, ગજો અને અરકુસીનો કાઢો મધ નાખી આપવો; એટલે નવજ્વરાદિક સર્વ જ્વર દૂર થાય છે.*

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—અરકુસી-૩, કચૂરો-૧, કડુ-૨, કપૂરીમધુરી-૨, કરં-મદી-૫, કરેણ-૩, કાંસડી (પેટારી)-૫, કુખો-૧, કુંવાર-૧, કેસરીચંપો-૩, કેચમી-૬, ખરસાણી-૭, ખુરાસાની અજમે-૧, ગરણી-૯, ગજો-૧, તાંદળજી-૪, તુલસી-૩, ૧૬; ત્રાયમાણ-૧, દુધેલી-૩, ધંતુરો-૧૫, નાગચંપો-૧, નાગલાદુધેલી-૧, નોળવેલ-૩, પતુર-૨, પદ્મકાષ-૨, પુદીનો-૧, ખીલી-૧૭, બ્રહ્મદંડી-૧, મરી-૫, મંદાર-૧, લસણ-૧૭, લીમડો(કડવો)-૧૩, ૪૧, ૪૨; લીંડીપીંપર-૩૪, વજ-૧૩, વાલેળ-૪, વાંદો-૬, સરગવો-૨૦, સહદેવી-૧. વિષમજ્વરમાં શુદ્ધિ નષ્ટ થઈ ભ્રમ થાય તો તે માટે:—ત્રાયવરણો-૭.

+ વાતક્રંત્રજ્વર ઉપર બીજાં ઔષધો:—મહાજ્વરાકુશ રસ, મૃત્યુંજય રસ, જ્વરકેશરી વટી, નવજ્વરેભસિંહ રસ, મુરતાદિ ક્વાથ, કંટકાર્યાદિ ક્વાથ, ચંડેશ્વર રસ, શીતારિ રસ, દશમૂળ ક્વાથ, સૂર્યશિખર રસ વગેરે અપાય છે.

* પિત્તકફ જ્વર ઉપર બીજાં ઔષધ:—પટોલાદિ ક્વાથ, અમૃતાષ્ટક, જ્વરકેશરી વટી, મહા-જ્વરાંકુશ રસ, મૃત્યુંજય રસ, જ્વરારિ રસ, અમૃતાષ્ટક ક્વાથ વગેરે અપાય છે.

x તીજરા તથા ચોથીઆ તાવમાં વમન-વિરેચન આપ્યા પછી ઔષધિ આપવી. વિષમ-જ્વર માટે બીજાં ઔષધ:—ગુડૂચી મોઢક, ભૂતભંજવ ચૂર્ણ, મહાજ્વરાંકુશ રસ, પટોલાદિ ક્વાથ, સુદર્શન ચૂર્ણ, સર્વજ્વરહર લોહ, જયમંગળ રસ, કલ્પનર રસ, ત્ર્યાસિકારિ રસ, ચાતુર્થકારિ રસ, અમૃતારિટ વગેરે અપાય છે.

મધુરા(મંથરો કે મોતીઝરો)જ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) નાગરમોથ, પિત્તપાપડો, જેઠીમધ તથા કાળી દ્રાક્ષનો કાઠો મધ નાખી આપવો. (૨) વડનાં પાકાં પાંદડાં અને બાજરીના લોટનો કાઠો કરી આપવો. (૩) ધુદિનો, રાનતુલસી અને કાળી તુલસીનો અંગરસ કાઠી તેમાં ખડીસાકર નાખી તે ત્રણ કિંવા સાત દિવસ આપવો. (૪) ગરદન અને ગળા ઉપર ફેફસા આવે છે, તેના પ્રતીકાર માટે મોતીનો હાર ગળામાં નાખવો. આ ઉપચાર અમોએ અહીં કહ્યો છે ખરો, પરંતુ મોતીને બદલ છીપો પણ મળવાની હમણાં મારામાર છે; એટલી પરદેશીઓએ આપણા હિંદુસ્તાનમાંની સંપત્તિ લૂંટી અને ઘોષ લીધી !! (૫) અજમોદનું ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું. (૬) અરકુસી, દ્રાક્ષ અને હરડેનો કાઠો મધ અને સાકર નાખી આપવાથી રક્તપિત્ત, જ્વર, દમ, ઉંચરસ અને મંથરજ્વરને દવાવે છે. (૭) જંગલી શેરડીનો રસ આપવો. (૮) નાગર-મોથ, રાનતુલસી, પિત્તપાપડો અને સુંદનો કાઠો આપવો.÷

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—અજમોદ-૧, કપૂરીમધુરી-૨, કુકરપાડાનો વેલો-૫, ગળો-૧૧, ડાંગર-૧૧, તુલસી-૨, ધુદિનો-૨, મોથ-૧, રતાંદળી-૧, રુદ્રાક્ષ-૧, વડ-૬, શેલડી-૨.

શુભ્રજ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) કકુ, કરીઆતુ, નાગરમોથ, પિત્તપાપડો અને ગળોનો કાઠો સતત સેવન કરવાથી અસાધ્ય જ્વર પણ દૂર થાય છે. (૨) કાયફળ, નાગરમોથ, કકુ, કચોરા, કાકડાશિંગી, પુકરમૂળ અથવા કોઈનું ચૂર્ણ મધમાં અથવા આદુના રસમાં આપવું. તે શુભ્રજ્વર, ઉંચરસ, દમ, અરુચિ, વાયુ, શળ, ઉલટી અને ક્ષયનો નાશ કરે છે. (૩) તાલિસાદિ ચૂર્ણ આપવું. (૪) મધમાં લીંડીપીંપર આપવી; એટલે તે મેદ, શ્વાસ, ઉંચરસ, જ્વર, પાંદુરોગ અને બરોળનો નાશ કરે છે. (૫) સાકર, ઘી, સુંદ, ખારેક અને કાળી દ્રાક્ષ, એ સર્વ ઔષધો ગાયના દૂધમાં નાખી ઉકાળી આપવાં. એથી સંપૂર્ણ જ્વર દૂર થાય છે અને શક્તિ આવે છે. (૬) ગળાનું સત્ત્વ, ઘી-સાકર સાથે કિંવા મધ-સાકર સાથે આપવું. (૭) જીરાનું ચૂર્ણ જૂના ગોળમાં આપવું. (૮) શુભ્રજ્વર ઉપર દુધપાન અમૃતસમાન છે. ગાયના દૂધમાં લીંડીપીંપર ૫-૭ નાખી, તે દૂધ ગરમ કરી ૨૧ દિવસ આપવું. (૯) એલચીદાણા, બીલાં, પુનર્નવા (વસુ), દૂધ અને પાણી એકત્ર કરી દૂધ શેષ રહે ત્યાંસુધી કઢવી પ્રાશન કરવું; એટલે તે સર્વ જ્વરનો પરિહાર કરે છે. (૧૦) તુલસીનો રસ મરીની ભૂકી અને મધ નાખી આપવો. (૧૧) દ્રાક્ષ, ગળો અને સુંદના કાઠામાં લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવું; એટલે શ્વાસ, શળ, કાસ, અગ્નિમાંદ, શુભ્ર જ્વર અને તૃષાનો નાશ થાય છે. જુઓ અનુભૂત ઔષધ:—ઔષધિક્રિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૧૧.૪

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—અજમોદ-૮, અરજુનસાળડ-૭, અરણી-૫, આદુ-૧૭, ઇદ્રજવ-૮, ૧૬; એલચી-૧૨, કચૂરો-૧, કરીઆતુ-૧, ખજૂરી-૬, ગળો-૧૪, ૨૪; ચંબેલી-૬, જીરું-૩, ૭, ૧૧; પતુર-૧, બીલી-૨૮, ભોંય આમળી-૨, ૪, ૫; ભોરિંગણી-૧૨, લોધર-૪, વાસનવેલ-૩, વાંકેરી-૩, સમેરવો-૧૪. જુઓ ગોં વૈંમાં:—દૂધ-૯.

ભૂતાવેશ જ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) તુલસીનાં આઠ પાન લઈ તેના રસમાં થોડી ત્રિકટુની ભૂકા નાખી તે રસ નાકમાં સુંધાડવો. (૨) ગંધક અને આમળાંનું ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—ખપાટ-૩, ખિલખિલા-૧, ગાંબે-૮, ઘોળી પીલુડી-૮, શિરહોડી-૧૩, સૂર્યફલ-૧.

વિષજન્ય આગંતુક જ્વર ઉપર ઉપચાર:—પિત્તશામક અને વિષ ઉપરના ઉપચાર કરવા.

કામજ્વર ઉપર ઉપચાર:—સુસ્વરૂપ, શૃંગારિત, સુગંધચર્ચિત, રસિક, કામવડે રસરસેલી

÷ મધુરા પર બીજાં ઔષધ:—ચંદનાદિ પાચન, ચંડેશ્વરો રસ, ચિંતામણિ રસ, મહા-જ્વરાંકુશ રસ વગેરે અપાય છે.

x શુભ્રજ્વર પર બીજાં ઔષધ:—સુદર્શન ચૂર્ણ, સુવર્ણમાલિન વસંત, જ્વરભૈરવ ચૂર્ણ, ગુરુઆદિ ક્વાથ, સર્વજ્વરહર લોહ, જ્યમંગળ રસ, કલ્પતરુ રસ, અમૃતારિષ્ટ, વાસાલઘૃત, પિપ્પલાઘૃત, ત્રેલોક્યચિંતામણિ રસ, શુભ્રજ્વરાંકુશ રસ, વગેરે ખાવા માટે અપાય છે; તેમજ આક્ષાદિ તેલ, કિરાતાદિ તેલ, અંગારક તેલ વગેરે મર્દન કરવા માટે અપાય છે.

અને મુંધારિક ભાષણ કરનારી એવી તરણી સ્ત્રીઓનું આલિંગન, સંભાષણ, સ્પર્શાદિ કરવાથી કામજ્વર યાંત થાય છે. નિર્મળ સ્થળો, કમળો, સુગંધિત દૂધ ઉપરનો આવેલો વાસુ, જામડીડા, સુંદર ખાગમાં ફરવું, સુસ્વરૂપ સ્ત્રીઓનો સમાગમ, એ ઉપચારોએ કામજ્વર જાય છે. કામજ્વરિત પુરુષે સ્ત્રીસંગ કરવો નહિ.

દુર્જલજનિત જ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) કડવાં પંડોળાં, નાગરમોથ, ગળો, અરકુસી, સુંદ, ધાણા, કરીઆતું અને કડુનો કાઠો મધ નાખી આપવો. (૨) સુંદ અને જવખારનું અથવા હળદર અને જવખારનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૩) બાળહરડે, કડવા લીમડાનાં પાન, લીંડીપીંપર, સિંધવ અને ચિત્રકનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું.*

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—આદુ-૫૦, હળદર-૧૬.

સમઘાતુગત જ્વર ઉપર ઉપચાર:—ગળોનું સત્ત્વ, આમળાં, જીરું, લીંડીપીંપર, ચિત્રકમૂળ, કૌવચખીજ તથા હરડેનું ચૂર્ણ કરી મધમાં અથવા એક વર્ષના જૂના ગોળમાં ગોળીઓ કરી તે ખાવના દૂધમાં આપવી.†

અજીર્ણ જ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) રિંગણી અને પિત્તપાપડાનો કાઠો આપવો. (૨) નાગરમોથ તથા સુંદનો કાઠો આપવો. (૩) કરીઆતું, ગળો, સુંદ, મોથ તથા લીંડીપીંપરનો કાઠો આપવો. (૪) અજમોદ, હરડે, કચૂરા તથા સંચળનું ચૂર્ણ આપવું. (૫) આમળાં, ચિત્રક, બાળહરડે, લીંડીપીંપર તથા સિંધવનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું; એટલે સર્વ જ્વર દૂર થાય છે અને મલાદિકનો ભેદ થાય છે, રુચિ આવે છે, કફ દૂર થાય છે, અને અમિ પ્રદીપ થઈ અન્ન પાચન થાય છે.x

* દુર્જલજનિત જ્વર પર દુર્જલજ્વેતા રસ અમૃતારિષ્ટ તથા જીર્ણજ્વરની ઔષધિ અપાય છે. નવીન તાવ હોય તો જ્વરકેશરી વટી, મહાજ્વરાંકુશ રસ, પટોલાદિ કવચ, વૈવનથ વટી, અશ્વચેળી રસ વગેરે અપાય છે.

જીર્ણજ્વર તથા દુર્જલજનિત જ્વર પર સંશમની ગુટિકા અતિ લાભદાયક ગણાય છે. સંશમની બનાવવાની વિધિ નીચે મુજબ:—

સંશમની ગુટિકા—લીલી ગળોના કટકા કરી ખાંડી જુદી ચાગણા પાણીમાં ત્રણ કલાક જીંજવી રાખવા. ત્યાર પછી સારી રીતે ચોળી દૂધા જેવો ભાગ બહાર કાઢી નાખવો અને જલ રહે તેને કપડેથી ગાળી ધીમા તાપ પર ચઢાવી અવશેષ જેવો પાક બનાવવો. નીચે ઉતારી ધનનો દશમો ભાગ લોહભરમ મેળવી ઘુટાછ કરવી. ગોળી બાંધવા લાયક થાય ત્યારે ઘીવાળો કરી એકેક રતીની ગોળી કરવી. સવારસાંજ પાણી અથવા દૂધ સાથે ૨ થી ૪ ગોળી લેવાથી થોડા દિવસમાં જીર્ણજ્વર, દુર્જલજનિત જ્વર, નબળાઈ, મંદાગ્નિ, દાદ, કાંચ, હૃદ્રોગ, પાંકુ વગેરે દૂર થાય છે.

બીજી બનાવટ:—લોહભરમને બદલે સુવર્ણમાલિકની ભરમ નાખીને ગોળી ઉપર મુજબ બનાવવી. સ્ત્રીઓ માટે આ બનાવટ વધારે લાભદાયક છે. સફેદ પ્રદરને પણ દૂર કરે છે.

ત્રીજો પ્રકાર:—ભરમ નાખ્યા વિના ઉપર મુજબ ગોળી બનાવવી. સુચાવડી તથા બાળકોના તાવ માટે આ બનાવટ ઉપયોગી છે.

ચોથો પ્રકાર:—ઉપર મુજબ ગળોનું ધન તૈયાર કરી તેમાં દશમો ભાગ અબ્રક ભરમ, દશમો ભાગ લોહભરમ, વીસમો ભાગ સુવર્ણમાલિક ભરમ તથા વીસમો ભાગ પ્રવાલ ભરમ મેળવી ગોળી બનાવવી. આ બનાવટ સ્ત્રીપરુષો બંનેને માટે જીર્ણજ્વર, દુર્જલજનિત જ્વરની સાથે ધાતુક્ષીણતા, વીર્યસ્રાવ, સ્વપ્નદોષ વગેરેમાં પણ દિતકર છે.

† સપ્તધાતુગત જ્વર ઉપર જયમંગલરસ તથા ત્રિપમજ્વરમાં કહેલી ઔષધિ આપવામાં આવે છે.

x અજીર્ણ જ્વર ઉપર બીજી ઔષધિ જ્વરકેશરી વટી, વૈવનથ વટી, અશ્વચેલી રસ, નારાયણ ચૂર્ણ, કિરાતાદિ કવાચ, નારાયણ જ્વરાંકુશ, તામ્રભરમ, જીરકયોગ, ચંદ્રમુરારિ રસ, ચિંતામણિ રસ વગેરે અપાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—ભોરિંગણી-૧૧.

ઉલ્ટેલા (ઉથલે ખાઈ આવેલા), તાવ ઉપર ઉપચાર:—(૧) રોગી બલિષ્ઠ હોય તો લાંબા કરવી, કડુ, નાગરમોથ, પિત્તપાપડો અને ગળેનો કાઢો આપવો. (૨) કડુ, પીંપળીમૂળ, નાગરમોથ, બાળહરડે અને ગરમાળાની શિંગેમાંના મગજનો કાઢો આપવો. (૩) કડુ, વાળો અને નાગરમોથનો કાઢો ૩ દિવસ આપવો.

સર્વ જ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) ગળો, પીંપળીમૂળ, લીંડીપીંપર, હરડે, લવંગ, કડવા લીમડાની છાલ, શ્વેતચંદન, સુંઠ, કડુ અને કરીઆતાનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૨) આમળાં, ચિત્રક, બાળહરડે અને લીંડીપીંપરનો કાઢો આપવો; અથવા એ ચાર જાણસેમા સિંધવ નાખી તેનું ચૂર્ણ કરી તે ગરમ પાણીમાં આપવું, એટલે સર્વ જ્વર દૂર થાય છે. (૩) સુદર્શન ચૂર્ણ આપવું. (૪) પટોલ, સુંઠ અને કરીઆતાનો કાઢો મધ નાખી આપવો. (૫) કરીઆતું, સુંઠ અને ઠીકામાલીનો કાઢો એકીવારે કરી રાખવો; અને રોજ સવારે, ત્રીજા પહોરે અને સાંજે એ પ્રમાણે ત્રણ વખત લેવાનો કમ રાખવો; એટલે સાધારણ પ્રકારના સર્વ આગંતુક જ્વર અને જીર્ણ-જ્વર દૂર થાય છે. (૬) ગોરોચન, મરી, રાસ્ના, કોષ અને લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૭) ધમાસો, વાળો, નાગરમોથ, સુંઠ અને કડુનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું; એટલે તે સર્વ જ્વરનો નાશ કરી અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે. (૮) ભારંગમૂળ, કાકડાશિંગી, ચવક, તાલિસ-પત્ર, મરી અને પીંપળીમૂળ, એ દરેક આઠ આઠ તોલા, સુંઠ ૨૪ તોલા અને લીંડીપીંપર, ચાતુર્જાત, વાળો તથા સાકર ચાર ચાર તોલા; એ સર્વ ચૂર્ણો એકત્ર કરવાં એ ભારંગાદિ ચૂર્ણ આઠ પ્રકારના જ્વર, ઉધરસ, શ્વાસ, સેજો, ઉદરરોગ, પેટનું ચઢવું તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. +

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—અતિવિષ-૫, અરકુસી-૨૨, ૨૪; આગિયો-૨, આમળાં-૨, ઈદ્રજવ-૨૨, ઉદરકની ગ-૨, એલચી-૧૨, ઓથમીજૂં-૩, કરિયાતું-૨, કાળજીરી-૧૧, કાંચકી-૭, ૧૨; ગળી-૧, ગળો-૧૮, ઘાસપિત્તપાપડો-૩, જૂં-૧૦, ઠીકામાળી-૩, ધરો-૮, પટોલ-કડુ-૩, ૪; પાટલા-૪, પુદિનો-૧, ભોરિંગણી-૫, મગ-૨, મરી-૧૫, મસૂર-૨, મોથ-૯, લવંગ-૧૦, લીંડીપીંપર-૨૩, વાવડીંગ-૩, વાંદો-૫, ૭; શતાવરી-૬, શીળીંદ-૩, સતાપા-૭, સમેરવો-૧૫, સદેવી-૬, સાટોડી-૯, સાત્વીન-૩, સોમવલ્લી-૨. દાહજ્વર માટે:—અકોલ-૧૩, વડ-૭. ચોપીઆ તાવ માટે:—અગથીઓ-૧, અથેડો-૧૧, ૨૪; કુઓ-૫, ખપાટ-૪, ગળો-૨૩, ગાંજો-૭, ચોધારી-૧, ધંતુરો-૧૫, ખીંત્રી-૧૭, મોથ-૫, વસુ-૬, શરસડો-૮, સાટોડી-૧૫, લીંગ-૮. આગંતુક જ્વર માટે:—કપાસ-૨૦, તુલસી-૧૮, સુગંધી (લીલી) રહા-૩. રાત્રિના એટલે લેસો-ડિયા તાવ માટે:—કુકરપાડાનો વેલો-૭. અષ્ટગુણ મંડજ્વર માટે:—ડાંગર-૨. શીતજ્વર માટે:—અરણી-૨, આકડો-૧૩, કાકડી-૧૧, કાનફોડી-૩, કીડામારી-૫, ખજૂરી-૮, ગળજીલી-૪, જૂં-૯, ઝેરકોચલાં-૭ ૯; ઘોળો ચપો-૫, ૮; પટોલ કડુ-૪, પાઠ (કાળીપાડ) -૩, પીળો ધંતુરો-૨, પુદિનો-૧, રાસ્ના-૬, શતાવરી-૩, સુગંધી (લીલી) રહા-૩, હરડે-૩૯. ઉજ્જ્વળ એટલે ઉના જ્વર માટે:—આબો-૧૦, લીમડો (કડવો)-૧૦. હાડીઓ એટલે હાડજ્વર કે હાડકસર માટે:—કુંવાર-૮. ધાતુગત જ્વર માટે:—લીંડીપીંપર-૩૫. તાવથી ઘણો પરસેવો થાય એટલે સેદીઆ માટે:—અગર-૪, આબો-૫, કળથી-૪, ખસખસ ક (અરીણ) -૧૨, ચણા-૩, નાગકેસર-૯, મીંઢીઆવળ-૪. તાવ ઉપર પાચન માટે:—કાથમીર-૭. તાવમાં શોષ પડે તે માટે:—આમળાં-૧૫. તાવમાં અરુચિ માટે:—આમળાં-૧૬. તાવમાં માથાના દુખાવા માટે:—આશીત્રી-૬, ચણોડી-૧૨. તાવથી અતિશય બળતરા થાય તે માટે:—એરડો-૪૧, તાવથી શરીર ઉપર કંડૂ એટલે ખરજ આવે તે માટે:—કપાસ-૮. પરસેવો આવવા માટે:—વડ-૮, સદેવી-૪, સુગંધી (લીલી) રહા-૧, ૪. હોઠ ઉપર તાવનું ઉઠવું એટલે ખરો મૂતરે તે માટે જૂં-૧. શરદી માટે:—

+ સર્વ જ્વર ઉપર (કયી જાતનો તાવ છે તે જાણ્યા વિના સર્વ પ્રકારના તાવ ઉપર):—જ્વર-કેસરી વટી, જ્વરધની ગુટી, અમૃતારિષ્ટ, ચિંતામણિ રસ, ચૂપમણિ રસ, તાલીસાદિ ચૂર્ણ, સુદર્શન ચૂર્ણ, જ્વરલોચ ચૂર્ણ, અમરચોળી રસ, ગુડચીચૂરણ, વગેરે અપાય છે.

અમથીઓ-૧, અજમોદ-૮, મોરવેલ-૩, રાધ-૪, લવંગ-૧, સુગંધી (લીલી) ૨૬-૩. શરદ ગરમી-
માટે:-ડાંબર-૩, મેંદી-૪. હુખ લાગે તે માટે:-ઈંદ્રજવ-૧૦, કામફળ-૩, ખડશુચું-૧, માંને
-૧, કુંગળી-૨, મેથી-૬. હુખ ન લાગવા માટે:-કોથમીર-૧૬, કુંગળી-૯. પરસેવો લાવ-
વાને માટે:-હરડે-૩૫. ઉષ્ણકાળમાં શરીરમાંનો દાહ શાંત થઈ ઠંડી આવવા માટે:-
લીમડો (કડવો)-૩૫.

જુઓ અનુજૂત ઔષધો:-ઔષધિક્રિયાના ક્વાથપ્રયોગની ટીપમાં તાવ ઉતરી ગયા પછીની
નબળાઈ ઉપર:-નં-૮. તાવ ઉપર ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમાં નં-૪. ગુટિકાપ્રયોગની ટીપમાં
નં-૭, ૮. ક્વાથપ્રયોગની ટીપમાં નં-૪, ૧૧. ચોરિયા તાવ ઉપર:-ક્વાથપ્રયોગની ટીપમાં નં-
૩. મક્કમપ્રયોગની ટીપમાં નં-૩૧. ચોથીઆ તાવ ઉપર:-ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમાં નં-૧૭.
ટાઢીઆ તાવ ઉપર:-ગુટિકાપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૧૭.

પૃથ્થ:-તાંદળજો, ચાકવત, કુમળા મૂળા, પિત્તપાપડો, પડવળ, વાયવરણા, ગળો, કાલશાક,
માદ, ગળજીબી, ચુકો, વેંગણ, કંચુકશાક, તુરીઆં, પડોળાં, કંકોડાં, એક વર્ષના જૂના ચોખા.
અપૃથ્થ:-વિરુદ્ધ અન્ન, વિદાહી અને જડ પદાર્થ, ક્ષાર, ખટાશ, ભાજપાકો, પાંદડાં, કાઢીંગડું,
ફણસ, નવું ધાન્ય, લોટનો પદાર્થ અને પૌષ્ટિક પદાર્થ છોડવા; તેમજ મહેનત, સ્ત્રીસંગ, સ્નાન,
ક્રીડા ઇત્યાદિ જ્વરયુક્ત રોગીએ શક્તિ આવ્યા સિવાય કરવું નહિ. ભારે પદાર્થ ખાવા નહિ.

સન્નિપાત જ્વર અથવા મુંઝારો*

કારણ:-ખાટા, રિતગ્ન, ઉષ્ણ, વિદાહી, તીખા, મધુર, અતિ રક્ષ અને જડ પદાર્થનું
આકંઠ બોજન, મઘ, તડકો, શેક લેવો, કામ, ક્રોધ, માંસભક્ષણ, શીત પદાર્થનું સેવન, શોક,
શ્રમચિંતા, પિશાચખાધા, અતિ સ્ત્રીસંગ, એ કારણે ધણું કરીને ચેત્ર, વૈશાખ, આશ્વિન, કાર્તિક,
ભાદ્રપદ, એ મહિનાઓમાં સન્નિપાતનો પ્રકોપ થાય છે. સન્નિપાત જ્વર એટલે ત્રિદોષ જ્વર. આ
કેવળ મૃત્યુજ છે. + સન્નિપાતને જે વૈદ્ય મટાડે છે, તેને મૃત્યુજય એટલે સાક્ષાત્ પરમેશ્વરજ
સમજવો જોઈએ. તેને રોગી ઉપકારાર્થે સર્વસ્વ દાન કરે તોપણ વધારે નથી. વાતાદિ ત્રિદોષ કોષ

* કર્ણિક સન્નિપાતમાં કાનના મૂળ પાસે જે સોજે આવે છે તેને કર્ણમૂળતરીકે માની શ્રીમાન્
પટેજીએ અહીં ટીપમાં ઉલ્લેખ કર્યો હતો, તે વાત કર્ણમૂળતરીકે કાનના રોગોમાં આ આવૃત્તિમાં
નાખેલી છે માટે ત્યાં જોવું.

સન્નિપાતની પર જાતોમાં ૧૩ મુખ્ય છે, એમ અમૃતસાગરમાં લખ્યું છે. યદ્યપિ સન્નિપાત
ત્રણે દોષોના એકત્ર થવાથી થાય છે, તોપણ ઘણી વખતે તેમાં વાતાધિક્ય કે પિતાધિક્ય પણ
જોવામાં આવે છે. તેનો ઇલાજ એ છે કે:-(૧) ટંકણખાર ટાંક ૨, મરી ટાંક ૨, લીંડીપીંપર
ટાંક ૩, અક્કલકરો ટાંક ૨, પારાથી બમણો ગંધક લઈ વાટેલી કન્નજલી ટાંક ૬, ચિત્રાની છાલ
ટાંક ૧, સુંઠ ટાંક ૨ અને ચીનીકાખા ટાંક ૨, એ સર્વને ખાંડી લૂગડે ચાળી ભાંગરાના રસમાં
પહોર ચાર સુધી ખરલ કરી, તેની ચણોડી જેવડી ગોળીઓ કરી છાંયામાં સૂકવી લેવી. એ ગોળી
સન્નિપાતના ન બચે એવા દરદીને ૧૧ ખરાવી જોવી. જો ગળામાં તે ગોળી ઉતરે તો
આરામ થાય. (૨) સોનાનો વરખ ૧, લીંડીપીંપર ટાંક ૧, કાળાં મરી ટાંક ૧, નાગરવેલનાં
પાંદડાં નંગ ૪, એ સર્વે ધ્રુવિનાના રસ સાથે ઘૂંટી લૂગડે ગળી તેમાં સોનાનો વરખ મેળવી ચોળી
નાખી સવારસાંજ પાવાથી આરામ થાય. (૩) જો વાયુથી સન્નિપાત હોય તો ગધેડીનું દૂધ શેર
૦ થી ૦૧ સુધી લૂગડે ગળી થોડે થોડે પાઈ દેવું; અથવા ગધેડીનાં લીંડાં નંગ ૪, સૂરા તોલા ૫,
તજ તોલો ૧, સંચળ તોલો ૧, એ સર્વને ઉકાળી લૂગડે ગળી તેમાં દિંગ નાખી પાવું. (૪)
કફાધિક્ય હોય તો કફના ઉપાયો પણ ચોજવા.

કેટલાક સન્નિપાતમાં આંખોનો રંગ લાલ કે પીળો હોય છે. લાલ આંખવાળો ભાગ્યેજ બચે
છે. સન્નિપાતના દરદીને મા ૧૫ લ કરતાં પણ વધારે ઝેરી છે.

+ સન્નિપાતસ્ય કાલસ્ય કાચ્છે ન વિચતે ।

चिकित्सको जयेद्यद्वर्त तस्योक्तोऽस्ति प्रतापवान् ॥ ૧ ॥

નમિત્તે પ્રશ્ન થવાથી જે જ્વર આવે છે, તે સન્નિપાત જ્વર. એ કષ્ટસાધ્ય છે; કારણ ત્રણેના પ્રકાર છે. એકના ઉપશમનાર્થ ઔષધ આપે તો ખીજ અધિક થાય છે.

સન્નિપાત જ્વરનાં લક્ષણ:—ક્ષણમાં ઢાઢ અને ક્ષણમાં ઠંડ; ઢાઢ, સંધિ અને મસ્તક એ ઠેકાણે થળ; આંખોમાં પાણી આવવું અને તે ડોવાયણું લાલ અને આંખ ફાટેલી હોય છે; કાનમાં શબ્દ થાય છે અને થળ થાય છે; ગળામાં ડાંગરનું ફાતરું ભરાઈ રહે તેમ દુખે; ડોલાં, મોઢ, બડ-બડ, ઉધરસ, શ્વાસ, અરુચિ, બમ અને જીભ કેટલીક બળેલા જેવી અને સાગનાં પાંદડાં જેવી ખરખરી; અત્યંત શરીર ગળવું, રક્તપિત્તમિશ્રિત એવા કફના ઓડકાર આવવા અને માથાનું ડોલવું, તરસ, ઉંધ ન આવવી, ઉરમાં દુખવું, પરસેવો, મૂત્ર, ધણી વારે અને થોડાં થાય છે; માત્રા અત્યંત કૃશ થતાં જાય છે; નિરંતર ગળું ધુરધુર વાગે છે; મધમાખ કરડયા પછી દંશસ્થાનમાંથી જે ગંધ આવે છે તેના જેવી ગંધ આવે છે; કાળાં અને રાતાં ચકામાં ઉટે છે અને વાચા તોતડી થાય છે; કાન, નાક, મોઢું, એ ઠેકાણે ફાલા થાય છે અને પેટ જડ થાય છે; કાળે કરી વાત, પિત્ત અને કફનો પાક થાય છે. એ સન્નિપાત જ્વરનાં લક્ષણો જાણવાં. સન્નિપાત જ્વરના તેર પ્રકાર છે અને તે જુદા જુદા પ્રકારના વર્ણવેલા છે.

સન્નિપાતનાં નામો:—સંધિક, અંતક, રૂઢાહ, ચિત્તવિભ્રમ, શીતાંગ, તંદ્રિક, કંઠકુખ્જ, કર્ણક, ભુગનેત્ર, રક્તઘીવી, પ્રલાપક, જીહ્વક અને અભિન્યાસ.

તેમની દિનમર્યાદ:—સંધિકને-૭, અંતકને-૧૦, રૂઢાહને-૨૦, ચિત્તવિભ્રમને-૨૪, શીતાંગને-૧૫, તંદ્રિકને-૨૫, કંઠકુખ્જને-૧૩, કર્ણકને-૯૦ (ત્રણ મહિના), ભુગનેત્રને-૮૦, રક્તઘીવીને-૧૦, પ્રલાપકને-૧૪, જીહ્વકને-૧૬ અને અભિન્યાસને-૧૬ દિવસ આયુષ્યની પરમાવધિ કહેલી છે; પરંતુ રોગી તત્ક્ષણે મરે છે. સન્નિપાતજ્વરના અંતમાં કાનના મૂળની પાસે ભયંકર સોજો આવે છે જેને કર્ણક અથવા “કર્ણમૂળ” કહે છે. એને કર્ણસન્નિપાત પણ કહેવાય છે. એ સોજો આવે તો ધણું કરીને રોગી બચતો નથી. જ્વરની શરૂઆતમાં સોજો આવે તો સાધ્ય, વચ્ચેના સમયમાં સોજો આવે તો કષ્ટસાધ્ય તથા છેવટના સમયે આવે તો રોગ અસાધ્ય જાણવો. ખીજ પ્રકારના તાવમાં પણ જે આવી જાતનો સોજો આવે તો તે સાધ્ય અને કોઈ વખત તો સુસાધ્ય જ થાય છે. (આના ઉપર ઔષધિ કાનના રોગના પ્રકારોમાં લખેલ છે.)

સાધ્યસાધ્ય વિચાર:—* સંધિક, તંદ્રિક, કર્ણક, કંઠકુખ્જ, જીહ્વક અને ચિત્તવિભ્રમ, એ

* સન્નિપાત જ્વરમાં પ્રથમ લંધન, વાલુકાર્સેદ, નસ્ય, નિષીવન, અવલેહ તથા અંજન ઈત્યાદિ પ્રયોગ કરવા. લંધન ૩ થી ૧૦ દિવસ સુધી અથવા જ્યાંસુધી આરોગ્ય ન થાય ત્યાંસુધી કરાવવું. વાન અને કફની અધિકતાવાળાને સૂકા પદાર્થનો શેક કરવો. માત્ર વાતથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્વરને બાદ કરતાં બાકીના સર્વ જ્વરમાં સ્નિગ્ધ પદાર્થનો શેક આપવો નહિ; તેમજ સિંધાલૂણ, સરગવાનાં ખીજ, સરસવ અને ઉપલેટ, એ સર્વને બકરાના મૂત્રમાં વાટી નસ્ય કરાવવાથી તંદ્રા દૂર થાય છે. દ્રક્ષને મધમાં વાટી ઘીમાં મેળવી જીભ પર મસળવાથી જીભ રસયુક્ત તથા નરમ થાય છે. આ ક્રિયાને “નિષીવન” કહે છે. એવીજ રીતે કાયફળ, પુષ્કરમૂળ, કાકડાશિંગી, સુંઠ, મરી, લીંટીપીપર, જવાસા અને કલૌંજ જીરા, એ આઠ વસ્તુ સમાનભાગે લઈ ખાંડી બારીક ચૂર્ણ કરી મધમાં ચટાડવાથી હિયડી, શ્વાસ, ખાંસી તથા કંઠના રોગ નષ્ટ થાય છે. આ ક્રિયાને “અવલેહ” કહે છે; તેમજ તંદ્રા નાશ કરવા માટે સરસડાનાં ખીજ, લીંટીપીપર, મરી, સિંધાલૂણ, લસણ, મનસીશ અને ઘોડાવજને ગોમૂત્રમાં વાટી અંજન કરવું. આ ઉપરાંત એહોશી હોય તો પારો, વછનાગ, કાળાં મરી, મોરથુથુ અને નવસાર, એ સર્વને ધંતુરાના રસમાં અને લસણના રસમાં મર્દન કરી, મસ્તકના વચ્ચેના ભાગમાં હળમત કરાવીને લેપ કરવો તેમજ જે જે હાડકામાં દરદ થતું હોય ત્યાં ત્યાં લેપ કરવો.

સન્નિપાતમાં પહેલાં આમદોષ અને કફની ચિકિત્સા કરવી. ત્યાર પછી પિત્ત અને વાયુને ઉપશમ કરવા; અથવા વાત, પિત્ત અને કફ એમાંથી જે દોષ વધારે પ્રબળ હોય તેનું શમન પહેલું કરવું.

અર્થઃ આયુર્વિજ્ઞાન રહેલા સમગ્ર તે મારક છે. સન્નિપાતનાં વિવિધ વિવિધ લક્ષણો—સંધિક—
જેના પૂર્વરૂપમાં શળ, શોષ, વાયુની ધણી વેદના, શ્વેત્ત્વદેહ, સંતાપ, બલહાનિ અને બાહ્યરક્ત
જો લક્ષણો થાય છે, તેને સંધિક સન્નિપાત જાણવો. આંતકઃ—દાહ કરે છે, સંતાપને વધારે
છે, મોહ કરે છે, શિર કંપાવે છે, હેડકી કરે છે તથા ઉધરસ વધારે છે; સન્નિપાતવેદનાઓએ
છોડેલા એવો આ આંતક સન્નિપાત જાણવો. રૂઢાહઃ—અડબડ, સંતાપ, ધણી મોહ, અંધાર,
અનાયાસે શ્રમ, ચકરી એ વેદનાએ યુક્તઃ કંઈ, ગરદન, હડપચી, એ ઠેકાણે વેદના; નિરંતર તૃષ્ણ
લાગવી; શ્વાસ, કાસ તથા ઉચ્છ્વાસ એ લક્ષણોએ વ્યાપ્ત એવો આ રૂઢાહ કષ્ટસાધ્ય છે. આ સન્નિ-
પાત મારે છે. ચિત્તાવિઘ્નઃ—કોઈ પણ પ્રકારે શરીરે પીડા થતી હોય એવો બ્રમ, ધંતુરો ખાવા
જોવી અવસ્થા, સંતાપ, મોહ, વિકળપણું, આંખો વ્યાકુલ થવી, હસવું ગાવું, નાચવું તથા અડ-
બડ કરવું, એ લક્ષણો થાય છે. આ સન્નિપાતને કોઈ અસાધ્ય કહે છે. શીતાંગઃ—શરીર
ખરક જેવું ઠંડું, કંપ, શ્વાસ, હેડકી, સંપૂર્ણ અંગ ઢીલું થવું, સ્વર બેસી જવો, અભ્યંતરે ઉષ્ણ
સંતાપ, અનાયાસે શ્રમ, મનને સંતાપ, ઉધરસ, ઉત્તરી, અતિસાર એ લક્ષણોએ યુક્ત થયેલા
સન્નિપાતને શીતગાત્ર કહેવો; એ પ્રાણનો તુરંત નાશ કરે છે. તંદ્રિકઃ—તંદ્રિક સન્નિપાતમાં ઉષ્ણ
ધણી હોય છે. શળ, કંઈ, જ્વર, નરસ, એથો રોગી ધણી પીડિત થાય છે; જીભ ક્યામવર્ણી,
બાહી, કઠિન તથા કાંટાવાળી હોય છે; અને અતિસાર, શ્વાસ, ગ્લાનિ, તલખી, કર્ણશૂળ,
ગળામાં જડત્વ તથા રાતદિવસ ઉત્ર એ લક્ષણો થાય છે. આ રોગ અસાધ્ય છે. કંઠકુખ્જઃ—
કપાળ દુઃખવું, ગળું દુઃખવું, દાહ, બેસાવધપણું, કંપ, જ્વર, રક્તવાતસંજંધી પીડા, હડપચી
જખડવી, સંતાપ, અડબડ તથા મૂર્છા, એ લક્ષણોએ યુક્ત થયેલા સન્નિપાતને કંઠકુખ્જ
કહેવો. આ કસાધ્ય છે. કર્ણકઃ—અડબડ, બહેરાપણું, ગળું પકડાવું, શરીરમાં દુખવો, શ્વાસ,
ઉધરસ, લાળ ગળાવી, જ્વર, સંતાપ, કાન અને ગાલ એ ઠેકાણે પીડા, એ લક્ષણોએ યુક્ત તેને
કર્ણક કહે છે. એ કષ્ટસાધ્ય છે. ભુગ્નનેત્રઃ—નાવ, બલહાન, સ્મૃતિનાશ, વક્રદષ્ટિ, બેસાવધપણું,
અડબડ, બ્રમ, કંપ તથા સોજો, એ લક્ષણો ભુગ્નનેત્ર સન્નિપાતમાં થાય છે. આ રોગી જલદી
મરે છે. રક્તકષીનીઃ—રક્તની ઉત્તરી, જ્વર, ઉલટી, તૃષ્ણ, મૂર્છા, શળ, અતિસાર, હેડકી, પેટ
ચઢવું, ચકના બ્રમણ જેવું ભમવું, તલખી, શ્વાસ, સંજાનાશ, જીભ કાળી કિંવા લાલ હોય છે
અને તેના પર મંડો છોડે છે, એ લક્ષણોએ યુક્ત જે સન્નિપાત તેને રક્તકષીની જાણવો. એ પ્રાણનો
નાશક છે. પ્રલાપકઃ—કંપ, અડબડ, સંતાપ, કપાળ દુઃખવું, પ્રોઢવાનો કહેતી તથા રોગી સ્વચ્છ-
પણા વિષે અસકત, બીજની કાળજી કરનાર, બુદ્ધિનાશ થયેલો, વિકળ અને પુષ્કળ અડબડ
કરનાર એવો આ પ્રલાપક સન્નિપાત રોગી યમસદને જાય છે. જીવકઃ—ઉધરસ, દમ, સંતાપ
તથા વિઘ્ન, કઠિન અને કાંટાએ વ્યાપ્ત થયેલી જીભ, બહેરાપણું, મુગાપણું તથા બલહાનિ, એ
લક્ષણોએ યુક્ત એવો જીવક સન્નિપાત કષ્ટસાધ્ય છે. અલિન્યાસઃ—ત્રિદોષના કોષે મોહા પર
ચળકાટ મારવી, નિદ્રા, વિકળપણું, નિશ્ચેષ્ટ પડવું, મોટા પ્રયાસે એકાદો શબ્દ બોલવો, બલનાશ,
શ્વાસાદિકનો અવગેધ, એ લક્ષણો અલિન્યાસ સન્નિપાતમાં થાય છે. આ રોગ કેવળ બયંકર
મૃત્યુવૃત્ત્ય છે. હારિદ્રકઃ—દેહ, નખ, નેત્ર, હાથ, પગ, એ દળદર ચોપડ્યા જેવા પીળા હોય;
જ્વર, થુંક તથા ઉધરસ, એ લક્ષણોએ હારિદ્રક સન્નિપાત ઓળખવો. આ જ્વરરૂપી કાળજ છે.
એ વૈદ્યોને સાધ્ય થતોજ નથી. આ “હારિદ્રક” ત્રયોદશ સન્નિપાત સિવાયનો છે. એ વિરલ જોવામાં
આવે છે. સન્નિપાત થયા પછી તત્કાળ ત્રણ, પાંચ, સાત, દશ તથા બાર કે એકવીસ દિવસ થઈ
જાય, એટલે થઈ સન્નિપાત રોગી બચી જાય છે.

ત્રિદોષ જ્વરની આધારણ મર્યાદાઃ—ત્રિદોષ થયેલા દિવસથી ૭ કિંવા ૧૪ તથા ૯ કિંવા
૧૮ તેમજ ૧૧ કિંવા ૨૨ દિવસપર્યંત એ ત્રિદોષની મર્યાદા જાણવી. એ પછી જ્વર જાય છે
કિંવા મૃત્યુ આવે છે. ૭, ૯ કિંવા ૧૧, એ મર્યાદા વાતાધિક, પિત્તાધિક તથા ક્ષ્માધિક સન્નિ-
પાતની અનુક્રમે જાણવી. પિત્ત, કંઈ તથા વાયુની વૃદ્ધિએ કંઈ કરી દશ દિવસે, બાર દિવસે તથા
સાત દિવસે ત્રિદોષજન્ય ધાતુપાક થવાથી મારે છે અથવા મલપાક થવાથી રોગીને છોડે છે.

ધાતુપાકનાં લક્ષણો:—નિદ્રાનાશ, હૃદય ટાટ જેવું થવું, મૂત્ર તથા ઝાડાનો અવર્જન, શરીરને જડપણું, અન્નદ્રેષ, અસ્વસ્થપણું તથા બળનો નાશ, એ લક્ષણો ધાતુપાક થવાથી થાય છે. ધાતુપાક એટલે ઉત્તરોત્તર રોગોની વૃદ્ધિ તથા બળની હાનિ થઈ શુક્રાદિ ધાતુસંક્રિત મૂત્રાદિકોનો જે પાક થવો તેને ધાતુપાક કહે છે. **મળપાકનાં લક્ષણો:**—દોષોનો સ્વભાવ બદલાવો તથા હલકો થવો, ઇન્દ્રિયોની નિર્બળતા, એ મળપાકનાં લક્ષણો બનવાં. ધાતુપાક તથા મળપાક થવો એ દેવળ દેવ ઉપર છે. આ વિષયમાં બીજા કંઈ હેતુ દેખાતો નથી. **સન્નિપાતનાં અસાધ્ય લક્ષણો:**—મળાદિક અને પિત્તાદિક દોષ બહુ થવાથી અને અગ્નિ શાંત થવાથી સન્નિપાત જરૂર અસાધ્ય થાય છે; તથા એથી ઉત્પન્ન એટલે દોષપ્રવૃત્તિ હોઈ અગ્નિ લગારેક પ્રદીપ્ત થઈ, સર્વનાં લક્ષણો થોડાં થોડાં થવાથી સન્નિપાત જરૂર કષ્ટસાધ્ય થાય છે.

સંધિક સન્નિપાત ઉપર ઉપચાર:—(૧) રાસ્ના, સુંઠ, ગળો, કાંટાસરીઓ, નાગરમોથ, શતાવરી, હરડે, દેવદાર, કકુ, કચૂરા, અરકુસી, એરંડમૂળ અને દશમૂળનો કાઢો, સંધિક સન્નિપાત, મન્યાસ્તબ્ધ, અંત્રવૃદ્ધિ, સર્વ પ્રકારના જ્વર, ફેડલી, કમ્બર અને સંધિનું શૂન તથા સર્વાંગમાંના સંધુકાનો નાશ કરે છે. (૨) દેવદાર, કચૂરા, ગળો, રાસ્ના અને સુંઠનો કાઢો ગુગળ નાખી આપવો; એટલે સંધિક સન્નિપાત અને વાયુનો નાશ થાય છે. (૩) ઘોડાવજ, ધમાસો, ગળો, ભારંગમૂળ, કાંટાસરીઓ, દેવદાર, નાગરમોથ, સુંઠ, વરધારો, રાસ્ના, ગુગળ, અશ્વગંધ, એરંડમૂળ અને શતાવરીનો કાઢો આપવાથી સંધિક સન્નિપાત, જડતા, ગ્લાનિ, ચક્રી અને ક્ષયન મટે છે. (૪) મળો, એરંડમૂળ, સુંઠ, દેવદાર, રાસ્ના અને હરડેનો કાઢો સવારે આપવાથી સર્વ વાતરોગનો નાશ થાય છે. (૫) નગોદ, ગુગળ, રાઈ, કડવા લીમડાનાં પાંદડાં અને રાળનો ધૂપ સંધિક સન્નિપાતનો નાશ કરે છે.

વિશેષ ઉપચાર—જુઓ વનૌઠમાં:—૬૨૩-૩૩.

અંતક સન્નિપાત ઉપર:—(૧) નાચણીનો લોટ લસણના રસમાં મેળવી, તેની બાખરી તેલમાં કિંવા ઘીમાં અથવા એરંડતેલમાં શેકી, તે ગરમ ગરમ મસ્તક ઉપર બાંધવી. (૨) હરડે, અરકુસી, ફાલસા, રાસ્ના, દેવદાર, ગળો, કકુ અને કાઠનો કાઢો આપવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌઠમાં:—૬૨૩-૩૭.

રૂઘાહ સન્નિપાત ઉપર:—(૧) નાગરમોથ, રક્તચંદન, સુંઠ, વાળો, કાળો વાળો અને પિત્તપાપડાનો કાઢો ઠંડો થયા પછી આપવો. (૨) હરડે, પિત્તપાપડો, નાગરમોથ, કકુ, ગરમાળાનું મગજ અને દ્રાક્ષનો કાઢો આપવો. (૩) નાગરમોથ, કકુ, ત્રિકુળાં, ચીકણા, કડવો લીમડો, કડવું તુરીકું, ઘોડાવજ, ગરમાળો, વાળો, દશમૂળ અને કરીઆતાનો કાઢો સકલ વાતવ્યાધિ અને રૂઘાહ સન્નિપાતનો નાશ કરે છે. (૪) કૃષ્ણાગર, કપૂર, સાલધ (કુંદરનું ઝાડ), નખત્રા, તગર, વાળો, ચંદન અને રાળનો ધૂપ આપવો. (૫) ભોરડીનાં પાંદડાં દહીંમાં મેળવી શરીરે લેપ કરવો અથવા કપૂર, ચંદન અને લીમડાનાં પાંદડાંને હાથમાં વાટી તેનો લેપ કરવો; એટલે દાહ શમે છે. (૬) દાહ અને ઉલટીએ કરી કૃશ થયેલો, અન્ન ભાવે નહિ અને તૃપાર્ત એવા રોગીને ધાણીનો લોટ, સાકર અને મધ નાખી આપવો. (૭) મુરૂપ, પીનસ્તની અને વિલાસચતુર એવી સ્ત્રીનું આલિંગન કરાવવું એટલે રૂઘાહ શમે છે. મૈથુન વર્ષ. (૮) હરડેનું ચૂર્ણ ઘી અથવા મધમાં આપવું; એટલે દાહ, જ્વર, કાસ, રક્તપિત્ત, વિસર્પ, શ્વાસ અને ઉલટીનો નાશ થાય છે.

ચિત્તભ્રમ સન્નિપાત (ગેલીઓ મુંઝારો) ઉપર:—(૧) મહુડાની છાલ, નખત્રા, શેમળાની છાલ, લીંદીપીપર, અરબુન સાજડતી છાલ, હરડે, મોરમાંસી, અચર અને રક્તચંદનનો કાઢો આપવો. (૨) દ્રાક્ષ, દેવદાર, નાગરમોથ, આમળાં, મળો, હરડે, ગરમાળાનો મગજ, કરીઆતું, પિત્તપાપડો અને કકણાં પડોળાંનો કાઢો આપવો. (૩) ખાહી, દ્રાક્ષ, કડવાં પડોળાં, વાળો, હરડે, પિત્તપાપડો, ગરમાળાનું મગજ, કકુ અને શંખાવળીનો કાઢો ચિત્તભ્રમ શમાવે છે. (૪) હરડે, પિત્તપાપડો, કાળી દ્રાક્ષ, શંખાવળી, નાગરમોથ, દેવદાર, ગરમાળાનું મગજ અને ખાહીનો કાઢો આપવો. (૫) લીંદીપીપર, મરી, સિમ્બ, ઘોડાવજ, કરંજનાં બીજાં, હળદર, આમળાં, હરડે,

બહેડાં, રાઈ, સુંઠ અને લીંડીના ચૂર્ણને બકરાના મૂત્રમાં ખરલ કરી ગોળીઓ કરી રાખવી. એનું આંખોમાં અંજન કરવાથી ચેતન આવે છે; અને ચિત્તભ્રમ, ગેયુ, ઉન્માદ, ભૂતખાધા, મસ્તક-રોગ, નેત્રરોગ અને ભ્રમનો નાશ કરે છે. (૬) અગથીઆનાં પાંદડાંનો રસ, ગોળ, સુંઠ અને લીંડી-પીંપર નાખી આપવો. (૭) મોરમાંસી, જેડીમધ, ચંદન, દેવદાર, મધ, નખલા, પિત્તપાપડો, વાળ (કેશ), અગર, પીળો (સુગંધ) વાળો અને એલચીદાણાનો ધૂપ ચિત્તભ્રમ, સન્નિપાત અને મહ-દોષનો નાશક, લક્ષ્મીપ્રદ અને કાંતિપ્રદ છે. શીતાંગ સન્નિપાત ઉપર:—(૧) આકડાનાં મૂળ, જીરું, ત્રિકટુ, ભારંગમૂળ, રિંગણી, કાકડાશિંગી અને પુષ્કરમૂળનો કાઢો ગોમૂત્રમાં સિદ્ધ કરી આપવો અગર પાણીમાં સિદ્ધ કરી ગોમૂત્રમાં નાખી આપવો. (૨) બીજોરું, કરીઆતું, પીંપળી-મૂળ, દેવદાર, દશમૂળ, અજમેદ અને સુંદનો કાઢો આપવો. (૩) કકેડીના કાંદા, પિત્તપાપડો, કળથી, લીંડીપીંપર, ઘોડાવજ, કાયફળ, શહાજીરું, કરીઆતું, ચિત્રક, કડવી દૂધી અને હરડે, એનું ચૂર્ણ શરીરે ચોળવાથી માત્ર શીતાંગ સન્નિપાતનો નાશ થાય છે.

તદ્રિક સન્નિપાત ઉપર:—(૧) ભારંગમૂળ, ગળો, નાગરમોથ, રિંગણી, હરડે, પુષ્કરમૂળ અને સુંદનો કાઢો આપવો. (૨) ગળો, કડવાં પંડોળાં, અરકુસી અને ત્રિકટુનો કાઢો આપવો. (૩) લીંડીપીંપર, મનશીળ અને હરતાલનું અંજન કરવું. (૪) ગળો અને કડવાં પંડોળાંનો કાઢો ત્રિકટુનું ચૂર્ણ નાખી આપવો.

કંઠકુખ્જ સન્નિપાત ઉપર:—(૧) ત્રિકટુ, ઇદ્રજવ, કકુ, ત્રિક્ણાં, દારુહળદર અને હળદરનો કાઢો આપવો. (૨) લીંડીપીંપર અને અધેડાનો રસ, કિંવા ત્રિકટુ અને કડવી દુધીનાં બીજાં પાણીમાં ઘસી તેનું નસ્ય આપવું. (૩) કરીઆતું, કકુ, લીંડીપીંપર, ઇદ્રજવ, રિંગણી, કચૂરા, બહેડાં, દેવદાર, હરડે, મરી, કાયફળ, નાગરમોથ, અતિવિષ, આમળાં, પુષ્કરમૂળ, ચિત્રક, કાકડા-શિંગી, અરકુસી અને સુંદનો કાઢો આપવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌષ્ઠાં:—અધેડો-૨૧.

કર્ણક સન્નિપાત ઉપર:—(૧) રાસ્ના, આસગંધ, નાગરમોથ, રિંગણી, ભારંગમૂળ, ઘોડાવજ, પુષ્કરમૂળ, કકુ, કાકડાશિંગી અને હરડેનો કાઢો આપવો. (૨) દશમૂળ, કકુ, લીંડીપીંપર, મરી, ત્રિક્ણાં, સુંઠ અને કરીઆતાનો કાઢો આપવો. (૩) ગરમ પાણીમાં મરી, લીંડીપીંપર અને સિંધવ ઘસી તેનું નસ્ય આપવું.

ભુગ્નનેત્ર સન્નિપાત ઉપર:—(૧) દારુહળદર, નાગરમોથ, કડવાં પંડોળાં, કકુ, હળદર, કડવો લીમડો અને ત્રિક્ણાંનો કાઢો આપવો. (૨) લીંડીપીંપર, કડવાં પંડોળાં, નાગરમોથ, કકુ, રિંગણી, કડવો લીમડો અને દેવદારનો કાઢો, પિત્તજ્વર અને ઉગ્ર સન્નિપાત જ્વરનો નાશ કરે છે. (૩) કરીઆતું, લીંડીપીંપર, ઘોડાવજ, મરી, લસણ અને રાઇનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું તથા સિંધવ અને લીંડીપીંપરનું અંજન કરવું.

રક્તગંઢીવી સન્નિપાત ઉપર:—(૧) પિત્તપાપડો, ધમાસો, અરકુસી અને સુગંધ રોહિસ ધાસનો કાઢો સાકર નાખી આપવો તથા ત્રિક્ણાંના કાઢાનું નસ્ય આપવું. (૨) નાગરમોથ, પચ્ચ-કાળ, પિત્તપાપડો, ચંદન, જામ, શતાવરી, જેડીમધ, મધ, કડવો લીમડો, વાળો ચિત્રક અને રક્તચંદન(રતાંદળા)નો કાઢો આપવો. (૩) દૂર્વાના રસનું, કાંદા(કુંગળી)ના રસનું કિંવા દાડમના રસનું નસ્ય આપવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌષ્ઠાં:—ચણક્રોખા-૩.

પ્રલાપક સન્નિપાત ઉપર:—(૧) નાગરમોથ, વાળો, દશમૂળ, સુંઠ, પિત્તપાપડો, રક્તચંદન, ધાવડીની છાલ અને અરકુસીનો કાઢો આપવો. (૨) તગર, આસગંધ, કુંભાની છાલ, શંખાવળી, દેવદાર, ખાહી, જટામાંસી, નાગરમોથ, ગરમાળો, હરડે અને દ્રાક્ષનો કાઢો આપવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌષ્ઠાં:—તગરગંઠોડા-૧.

જીહ્વક સન્નિપાત ઉપર:—(૧) ઘોડાવજ, રિંગણી, ધમાસો, રાસ્ના, ગળો, સુંઠ, કકુ, કાકડાશિંગી, પુષ્કરમૂળ, ખાહી, ભારંગમૂળ, કરીઆતું, અરકુસી અને કચૂરાનો કાઢો આપવો.

(૨) રિંગણી, સુંઠ, પુષ્કરમૂળ, કકુ, રાસ્ના, ગળો, ભારંગમૂળ, કાકડાશિંગી, કચૂરા, ધમાસો, અરકુસી, નાગરમોથ, ખાહા, ઘોડાવજ અને કરીઆતાનો કાઢો આપવો. (૩) દેવદાર, કડવો લીમડો, બહેડાં, હરડે, કડવાં પંડોળાં, હળદર, દારુહળદર, સુંઠ, રિંગણી, પુષ્કરમૂળ, નાગરમોથ, ગળો અને અરકુસીનો કાઢો આપવો.

અભિન્યાસ સન્નિપાત ઉપર:—(૧) ભોરિંગણી, ઉભી ભોરિંગણી, ગળો, દ્રાક્ષ, જીરું, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, કાકડાશિંગી અને વાવડીંગનો કાઢો કરી તે કાઢાને ચોખ્ખા લીમાં શેડી તેની રાખડી કરવી અને તે ગરમ ગરમ પાવી; એટલે શ્વાસ, ઉધરસ, હેડકી, અભિન્યાસ સન્નિપાત તથા વાયુ અને મળમૂત્રનો અવરોધ દૂર થાય છે. (૨) કડવાં વૃંદાવન, ત્રિકુળાં, કકુ અને ગરમાળાના મગજનો કાઢો જવખાર નાખી આપવો. તે રચક અને સર્વ જ્વરનાશક છે. (૩) રિંગણી, ધમાસો, કચૂરા, કાકડાશિંગી અને પુષ્કરમૂળનો કાઢો આપવો; એટલે કફ, પેટનું દુખવું અને અભિન્યાસ સન્નિપાત દૂર થાય છે. (૪) કાકડાશિંગી, ભારંગમૂળ, હરડે, જીરું, લીંડીપીંપર, કરીઆતું, પિત્તપાપડો, દેવદાર, ઘોડાવજ, કોષ, ધમાસો, કાયફળ, સુંઠ, નાગરમોથ, ધાણા, કકુ, ઇંદ્રજવ, પહાડમૂળ, રેણુકખીજ, ગજપીંપળી, અધેડો, પીંપળીમૂળ, ચિત્રક, કડવું ઇંદ્રવરણું, ગરમાળાનું મગજ, કડવો લીમડો, કચૂરા, આવચાનાં બીયાં, વાવડીંગ, હળદર, દારુહળદર, અજમો અને કિરમાણી અજમાનો કાઢો કરી તેમાં હીંગ અને આદુનો રસ નાખી તે લેવાથી તેર પ્રકારના સન્નિપાત, ઘેન (ઝોકાં ખાવાં), મોહ, કણ્ઠમૂળ, હેડકી, શ્વાસ, ઉધરસ અને જ્વરના ઉપદ્રવનો નાશ થાય છે.

તેર પ્રકારના સન્નિપાત ઉપર ઉપચાર:—(૧) સન્નિપાત ઉપર પહેલાં કફનાશક ઔષધ આપવાં. પછી પિત્ત શમાવવાં. દેવદાર, કાયફળ, ત્રિકુળાં, રતાંદળી, ફાલસા, કકુ, પદ્મકાષ અને વાળાનો કાઢો આપવો. તે ત્રિદોષ, દાહ અને તૃષ્ણને શમાવે છે અને દીર્ઘકાળના તાવને કેવળ અમૃતોપમ થાય છે. (૨) મધ, ઘી અને દ્રાક્ષ એકત્ર ખરલ કરી તેનો જીરું લેપ કરવો; એટલે જીભ સારી રસયુક્ત મૃદુ થાય છે. (૩) સિંધવ અને ત્રિકટુની આદાના રસમાં ગોળીઓ કરી મોઢામાં રાખવી, એટલે ગળામાં દબાયેલો કફ બહાર પડી જઈ શરીરને હલકાપણું આવે છે; અને જ્વર, મૂચ્છા, શ્વાસ, ગલરોગ તથા મોઢામાંથી પાણી છૂટવું એ વ્યાધિ દૂર થાય છે. (૪) કાયફળ, પુષ્કરમૂળ, કાકડાશિંગી, ત્રિકટુ, ધમાસો અને અજમોદનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; જેથી દારુણ સન્નિપાત, હેડકી, શ્વાસ, ઉધરસ અને કંઠરોગ મટે છે. (૫) સમુદ્રફળ પાણીમાં ઘસી અંજન કરવું. (૬) ધાણીનો લોટ સિંધવ નાખી આપવો. તે જો નિર્વિદનપણે પચે તો રોગી નિશ્ચય બચશે. એકલો ધાણીનો લોટ ઠંડો છે, માટે સન્નિપાત ઉપર કોઈ દિવસ આપવો નહિ, તેમજ ઠંડું પાણી પણ આપવું નહિ. (૭) કરીઆતું, કકુ, કોષ, અજમો, ઇંદ્રજવ અને કચૂરાનું ચૂર્ણ શરીરે ચોળવું અને સંધિના ઠેકાણે વિશેષ ચોળવું, એટલે કફથી થયેલો કંઠાવરોધ અને સન્નિપાત જ્વરનો નાશ થાય છે. (૮) ધમાસો, ગોખર અને રિંગણીના કાઢામાં સિદ્ધ કરેલો આદાર આપવો; તેથી કરી દોષ-શાંતિ થાય છે તથા બલ અને અગ્નિ વધે છે. ત્રિદોષયુક્ત રોગીને તે હિતકારક છે. (૯) શરસડાની છાલ, લીંડીપીંપર, મરી અને સિંધવને ગોમૂત્રમાં ઘસી અંજન કરવું; અથવા મનશીલ અને ઘોડાવજનું લસણના રસમાં અંજન કરવું. (૧૦) કાયફળ, નાગરમોથ, ઘોડાવજ, પહાડમૂળ, પુષ્કરમૂળ, જીરું, પિત્તપાપડો, દેવદાર, હરડે, કાકડાશિંગી, લીંડીપીંપર, કરીઆતું, સુંઠ, ભારંગમૂળ, ઇંદ્રજવ, કકુ, કચૂરા, રોહિસલાસ અને ધાણાનો કાઢો કરી તેમાં હીંગ અને આદુનો રસ નાખી તે આપવો; એટલે કણ્ઠમૂળ, ગરદન અને ગળાસંબંધી સોજો, કફવાતજ્વર, શ્વાસ, ઉધરસ, હેડકી, હનુમહ, ગલગંડ, ગંડમાલા, કફથી થયેલો સ્વરભેદ, મસ્તકની જડતા, બહેરાપણું, કફ અને મેદની વૃદ્ધિ, દશ પ્રકારના તાવ, સન્નિપાત, અભિન્યાસ તથા સંજ્ઞાનાશ મટે છે. (૧૧) કચૂરા, પુષ્કરમૂળ, રિંગણી, કાકડાશિંગી, ધમાસો, ઇંદ્રજવ, કડવાં પંડોળાં અને કકુનો કાઢો આપવો. તે સન્નિપાતજ્વર, દમ, ઉધરસ, દિવસે નિદ્રા, રાત્રે જાગરણ, મુખશોષ, તરસ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. (૧૨) ભારંગમૂળ, કરીઆતું, કડવો લીમડો, નાગરમોથ, કકુ, ઘોડાવજ, ત્રિકટુ, અરકુસી, કડવાં ઇંદ્રવરણું, રાસ્ના, ધમાસો, કડવાં પંડોળાં, દેવદાર, પહાડમૂળ, ઝેરકોચલાં, ખાહી, દારુહળદર,

બળા, નસોતર, અતિવિષ, પુષ્કરમૂળ, ત્રાષમાણુ, ભારિંગણી, ઉભી ભોરિંગણી, ઇન્દ્રજવ, ત્રિફળા અને કચૂરાંનો કાઢો કરવો. એનું નામ “અત્રીસો કાઢો.” એ તેર પ્રકારનો સન્નિપાત, શળ, ઉધરસ, હેડકી, દમ, પેટ ચઢવું, ઉદરજલ, અત્રવૃદ્ધિ, ગલરોગ, અરુચિ અને સંવિગ્રહનો, સિંહ જેમ હાથીએની પંક્તિનો નાશ કરે છે તે પ્રમાણે નાશ કરે છે. (૧૩) કરીઆતું, દેવદાર, દશમૂળ, સુંઠ, નાગર-મોથ, કકુ, ઇન્દ્રજવ, ધાણા અને ગજપીપળીનો કાઢો કરી આપવો. આ “અષ્ટાદશાંગ કાઢો” ઘેન (ઝોકાં ખાવાં), બડબડ, ઉધરસ, અરુચિ, દાદ, મોહ, દમ, એણે યુક્ત સર્વ જ્વરનો નાશ કરે છે. આ કાઢો મૃત્યુપ્રત્યે જ્વરનો પણ નાશ કરે છે. (૧૪) દશમૂળ, પુષ્કરમૂળ અને લીંડીપી-પરનો કિંવા એકલાં દશમૂળ અને ગળોનો કાઢો આપવો; એટલે દમ, ઉધરસ અને સન્નિપાતનો નાશ થાય છે. (૧૫) સુંઠ, દેવદાર, કચૂરાં, પિત્તપાપડો, રિંગણી, કકુ, કરીઆતું, નાગરમોથ અને ધમાસાનો કાઢો લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ અને મધ નાખી આપવો; એટલે તે સન્નિપાત, જીર્ણજ્વર અને ઉધરસનો નાશ કરે છે. (૧૬) આકડાનાં મૂળ, ધમાસો, કરીઆતું, દેવદાર, રાસ્ના, નગોડ, ધોડાવજ, અરણી, સરગવો, પીંપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, સુંઠ, અતિવિષ તથા ભાંગરાનો કાઢો આપવો. આ “અકાંઠિ કાઢો” તીવ્ર એવા ત્રિદોષ, ધનુર્વાત, વાયુએ દાંત ચોટી જાય છે તે તથા શરીરમાંથી ઠંડી, શ્વાસ, ઉધરસ અને સ્વારોગનો નાશ કરે છે. (૧૭) દેવદાર, સુંઠ, કરીઆતું, ધાણા, કકુ, ઇન્દ્રજવ, ગજ-પીપળી, દશમૂળ અને નાગરમોથ એ અદાર ઔષધોનો કાઢો આપવો. આ “દેવદાવાંઠિ કાઢો” અત્યંત કઠિન જ્વર, મૃત્યુ જેવો સન્નિપાત, જ્વર, ઉધરસ, હૃદયશ્વળ, પાર્શ્વપીડા, દમ, હેડકી તથા ઉલટીનો નાશ કરે છે. (૧૮) પીંપળીમૂળ ઇન્દ્રજવ, ગુગળ, વાવડીંગ, ભારંગમૂળ, ભાંગરો, ચિત્રક, કાયકળ, પુષ્કરમૂળ, રાસ્ના, હરડે, રિંગણી, ડોરલી, અજમે, નગોડ, કરીઆતું, ચવક અને પહાડ-મૂળ, એનો કાઢો બધા સન્નિપાત, બુદ્ધિભ્રંશ, પરસેવો, શેત્ય (શીતળતા, ઠંડી), બડબડ, પેટ ચઢવું, વિદ્રધિ, કફવાત, વાતરોગ અને સ્તિકારોગનો નાશ કરે છે. x

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—અરકુસી-૧૮, કચૂરો-૨, જેડીમધ-૨૪, મહડો-૧, મિરજેળી-૩, મોથ-૬, ૧૪, સમુદ્રફળ-૧૦, સમેરવો-૩, ૬. સન્નિપાત જ્વરમાં જીભે કાતરા થાય છે તે માટે:—દ્રક્ષ-૭. સન્નિપાત જ્વરમાં મૂચ્છાં એટલે તંદ્રા થાય છે તે માટે:—આદુ-૪૯, શરસડો-૭.

જુઓ ગોંવૈંમાં:—શરીરમાંના ઝીણા તાવ ઉપર:—માખણ-૩. જુઓ પ્રાંઓંમાં:—ચાતુ-થિંક જ્વર માટે:—કાંતણીનું ઘર-૫. જ્વરમાં શોષ પડે તો:—કસ્તૂરી-૪. મધુરા ઉપર:—ગધેડાની લીંદ-૪, બેંસનું જાણ-૨. સન્નિપાત જ્વરમાં તંદ્રા (મૂચ્છાં) થાય તે:—કસ્તૂરી-૩. શીતાંગ સન્નિપાત ઉપર:—કસ્તૂરી-૫. વિષમજ્વરશદિ ઉપર:—સર્પની કાંચળી-૬.

૩૨-દમ (શ્વાસરોગ)

કારણ:—જે કારણે કાસરોગ ઉત્પન્ન થવાનાં કહેલાં છે તેજ કારણે શ્વાસરોગનાં પણ બળવાં.

પૂર્વરૂપ:—હૃદયને પીડા, શળ, પેટ ચઢવું, પેટ તણાઇ જવા જેવું થવું, મોહું, હડપચી તથા ગરદન, એ ઠેકાણે સોયો કોંકાવા જેવી પીડા, એ શ્વાસરોગનું પૂર્વરૂપ બળવું. †

x સન્નિપાત જ્વરમાં બીજી આંધિ:—દશમૂળકવાય, મૃતસંજીવની વરી, ત્રિનેત્ર રસ, અગ્નિ-કુમાર રસ, પંચવકત્ર રસ, શીતભંજ રસ, યોગરાજ કવાય, શૃંગ્યાદિ કવાય, લક્ષ્મીવિદ્યાસ રસ, કસ્તૂરી-ભિરવ રસ, કફકેટુ રસ, સ્વચ્છંદનાયક રસ, કાલાનલ રસ, સૂચિકાભરણ રસ, ધોર તૃસિંહ રસ વગેરે અપાય છે, મર્દન કરવા માટે જાલાદિ તેલ તેમજ અન્ય તેલ અપાય છે. ધૂપ, નસ્ત્ય, અંજન વગેરે ઉપર લખેલ છે.

† ધણું કરીને ઉધરસ, દમ અને ક્ષય, આ ત્રણે એકબીજાની નજીકનાં દરદો હોઇ ઉત્તરોત્તર એકબીજાથી વધારે બળવાન છે. એમના ઉપરના ઉપચારો પણ ધણે ભાગે મળતાજ છે, તોપણ એમાં ચોક્કસ જુદાપણું છે.

ઉધરસના દરદમાં શ્વાસ ચઢવાનો બનોવ ક્વચિતજ નજરે પડે છે; પરંતુ દમ અને ક્ષયનું

સંપ્રદાય—જે વખતે વાયુ કંઈક અથવા પ્રાણ નોદક વહન કરનાર આત્મના માર્ગને સંધ કરી ચારે તરફ ગમ્ય છે ત્યારે તે શ્વાસને કોષાવી ઉત્પન્ન કરે છે. મહાશ્વાસ, ઊર્ધ્વ, છિન્ન, તમક અને શુદ્ધ, એ એકાએક શ્વાસરોગ પાંચ પ્રકારનો છે.*

પૂર્વરૂપ જ ઉધરસ છે. ઉધરસ જૂની થવાથી આ જે રોગનો જન્મ થાય છે. ઉધરસ જૂની થવા પછી તે પોતાના જ સ્વરૂપમાં ઉત્તરોત્તર વધારો કરી ફેફસાંને સડાવવાનું શરૂ કરે છે ત્યારેજ તે ક્ષય કહેવાય છે. ક્ષયરોગથી ફેફસાંમાં જન્મ પેદા થઈ તેથી ખાંસી વધારે થાય છે. ખાંસીની સાથે કફ અને પર બહાર નીકળે છે, જીવ ગભરાય છે, નાડી ઘણી જાડી અને સખ્ત ફૂટે છે, થુંકની જગ્યાએ લોહી અને પર બહાર આવે છે. એ રોગ થતાંવેંતજ ગધેડીનું દૂધ આપવું જોઈએ; કેમકે એ રોગ જૂનો થવા પછી મટવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે. લોકો એનું વધારેમાં વધારે આયુષ્ય ૧૦૦૦ દિવસનું માને છે; પણ એવો કશો મેળ નથી. આ રોગ થતાંવેંત સોનાની ખાખ અથવા વરખ મધમાં આપવાથી ઘણાકાને આરામ થાય છે. કપૂરના રસથી પણ ફાયદો થાય છે.

દમના દરદીને પ્રથમ તો ઉધરસમાંથી બોલતાંચાલતાં હાંફણ શરૂ થઈ દમ ચઢે છે. એનો જેમ જેમ વધારો થતો જાય છે, તેમ તેમ શરીર નિર્બળ થતું જાય છે, ચાલવાથી અને બોલવાથી શ્વાસ ભરાઈ આવે છે અને શ્વાસ જોરથી ચઢી આવે ત્યારે જીવ નીકળી જાય, એવી ગભરામણ થઈ આવે છે; છતાં ક્ષયના રોગી કરતાં ઘણું વધારે આયુષ્ય દમનો રોગી બોગવી શકે છે.

* દમના પાંચ પ્રકાર:—(૧) શુદ્ધશ્વાસ:—એમાં ઉપર બતાવેલી સ્થિતિ હોય છે. એમાં દરદી ખુશીથી હસી ફરી શકે છે. એમાં ખીજ પ્રકારના શ્વાસો જેવી એની પીડા થતી નથી, તેમ તે ઇન્દ્રિયોને પણ કોઈ જાતની વ્યથા આપતો નથી. જ્યારે તે એકદમ વધી જાય છે, ત્યારે તેની જાતિ બદલાઈને છિન્ન, ઊર્ધ્વ અને મહાશ્વાસ નામ ધારણ કરે છે. (૨) છિન્નશ્વાસવાળો રોગી રહી રહીને તેનામાં જોટલી શક્તિ હોય તેટલી શક્તિથી શ્વાસ લે છે અને મૂકે છે; અથવા દુઃખ પામી શ્વાસોચ્છ્વાસ લેતો મૂકતો નથી, હૃદયની પીડાથી ગભરાય છે, પેટ ચઢે છે, પરસેવાના રેલા ચાલે છે, મૂર્છા આવે છે, ટગર ટગર જોઈ આંખો ચારે તરફ ફેરવે છે, મનને ઉદ્વેગ, મોઢું લૂંછું, શરીરનો રંગ બદલાતો અને શરીરના સાંધાઓ છૂટી જઈ સ્થિત થાય છે. આવો છિન્નશ્વાસનો રોગી પ્રાણ ગયેથીજ રોગમુક્ત થાય છે. (૩) ઊર્ધ્વશ્વાસનો રોગી શ્વાસને જલદીથી નીચે ઉતારી શકતો નથી. તેનું મુખ અને શ્વાસોચ્છ્વાસ લેવાના અન્ય માર્ગો કંઈથી લેવાય છે. કોષાયમાન વાયુથી તે રીખાય છે, નેત્ર ઉંચાં ચઢાવી અંજળ દૃષ્ટી તે અહીં તહીં જોયા કરે છે, મૂર્છા અને વેદનાથી તે ગભરાયેલો રહે છે; મોઢું સૂકાય છે અને અત્યંત બેચેની રહે છે. (૪) મહાશ્વાસના રોગીનો વાયુ ઉપર ચઢી આવવાથી તે દુઃખ પામી તેનો શ્વાસ કંઈથી અને શબ્દયુક્ત ચાલે છે; ખીજવામણ કે વગરઆંકેલા સાંઠની માફક તે રોગી રાતદિવસ શ્વાસથી રીખાય છે; તેની જ્ઞાન-શક્તિ અને માનસિક શક્તિઓ નષ્ટ થાય છે; મોઢું અને આંખ ખાસ ખારે છે; મળમૂત્ર કળજ થાય છે; તે પરાણે બોલે તોપણ શબ્દ સ્પષ્ટ સંભળાતો નથી અને દૂરથીજ તેનો શ્વાસ વર્તાય છે. આવી દશાવાળો રોગી થોડી વાર પણ જીવી શકતો નથી. (૫) તમકશ્વાસ કંઈસાખ્ય છે. જે સમયે વાયુ ડોક અને મસ્તકને જકડી લઈ કંઈને બેચી ઉપર સોતસી સુધી પહોંચે છે, ત્યારે તે કંઈ ફેલાવાથી સળેખમ અને ગળામાં 'વરધર' શબ્દ ઉત્પન્ન કરે છે અને ઘણા તીવ્ર વેગવાળો તથા પીડાકેરક શ્વાસ પેદા કરે છે, શ્વાસના વેગથી તથા ઉધરસ ખાતો ખાતો પણ રોગી વારંવાર બેભાન થાય છે અને ત્રાસ પામે છે, ગળામાં ચેજ છૂટે છે અને ગળાકે પરાણે કાઠી શકે છે; અત્યાદિ લક્ષણો થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) એળાએ મધ સાથે ખાવો. (૨) સૂતી વખતે સાવે તેટલી સાકર ખાઈ ઉપર ઘાણી પીવા પિના સુધ સહેવું. (૩) મેથ, ખેસાર, મરી, લીંદીપીપર, વાવડીંગ, ચિત્રાછાલ અને સુંઠ સમાનભાગે ખાંડી દરરોજ એકેક પેસાબાર ફાડવાથી શ્વાસ, પાંકુરોગ, કમળો, શ્વળ અને વાયુ-જોળો મટે. (૪) સાકર, વંશભોચન, લીંદીપીપર, એલખી અને તજ, એ અનુક્રમે એક એકથી અડધા પ્રમાણમાં એકંદર ૩૧ તોલા લઈ ગ્રીષ્મ ખાંડવું. તેને સિતોપલાદિ ચૂર્ણ કહે છે. એ ચૂર્ણ

ઉપચાર:—(૧) શૂંઘ્યાદિ ચૂર્ણ:—કાકડાશિંગ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, ત્રિક્ષણાં, રિંગણી, ભારંગમૂળ, ચોખરમૂળ, જટામાંસી, સિંધવ, સંચળ, ખીડલોણ, કાયલવણ અને મીઠાનું ચૂર્ણ મરમ પાણી સાથે ખાવું; એટલે તે હેડકી, શ્વાસ, ઉર્ધ્વવાત, ઉધરસ અને અરુચિનો નાશ કરે છે. (૨) સુંઠ ૬ ભાગ, લીંડીપીંપર ૫ ભાગ, મરી ૪ ભાગ, નાગરવેલનાં પાન ૩ ભાગ, તજ ૨ ભાગ અને એલચી ૧ ભાગ, એ પ્રમાણે લઘ ચૂર્ણ કરી, ચૂર્ણ ખરોખર સાકર નાખી ખાવાથી હરસ, અગ્નિમાઘ, ઉધરસ, અરુચિ, શ્વાસ, કંઠરોગ અને હ્રોગનો નાશ થાય છે. (૩) કૌવચનાં ખીંચાંનું ચૂર્ણ મધ અને ઘી સાથે ચાટવું. (૪) ભારંગમૂળ અને સુંઠનું ચૂર્ણ આદુના રસમાં આપવું; એટલે કઠિન શ્વાસનો પથ નાશ થાય છે. (૫) વાવડીંગાદિ ચૂર્ણ:—વાવડીંગ, તજ, લીંડીપીંપર, એલચી, એ એક એક તોલો, મરી ૨ તોલા અને સુંઠ ૧૬ તોલા એ સર્વેના સમાન સાકર નાખી ૧ તોલો આપવું. તે શ્વાસ, કાસ, જ્વર, ખરોળ અને પાંડુરોગનો નાશ કરે છે. (૬) ખેહુંડાં મોઢામાં રાખવાં એટલે ઉધરસ અને શ્વાસનો નાશ થાય છે. (૭) અરકુસીનો રસ અને ગાયનું માખણ એકત્ર કઢવી તેમાં ત્રિક્ષણાંનું ચૂર્ણ નાખવું અને તે પાવું. (૮) રિંગણી, જીરું અને આમળાંનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું, એટલે સર્વ પ્રકારનો શ્વાસ ક્ષણમાં નાશ થાય છે. (૯) આદુનો સ્વરસ મધ નાખી પ્રાશન કરવો; એટલે શ્વાસ, કાસ, સળેખમ અને કફ, એ રોગો દૂર થાય છે. (૧૦) ખહેડાંનું દળ બકરીના મૂત્રમાં પચન કરી પછી તેનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; એટલે શ્વાસ, કાસ ઈત્યાદિ રોગો દૂર થાય છે. (૧૧) કાળી દ્રાક્ષ, હરડે, નાગરમોચ, કાકડાશિંગી અને ધમાસાનો લેહ મધ અને ઘી નાખી કરવો. તે ખાવાથી ઘણો ભયંકર શ્વાસ પથ દૂર થાય છે. (૧૨) દશ-મૂળનો કાઢો કરી તેમાં એરંડાનાં મૂળનું ચૂર્ણ નાખી પ્રાશન કરવાથી શ્વાસ અને પાશ્વશળ નાશ મધ અને ઘીમાં દરરોજ સવારસાંજ બખ્ખે માસા આપવાથી ક્ષય, ઉધરસ, દમ, મંદાગ્નિ, અરુચિ, વાતશળ, તાવ અને સળેખમ, રક્તપિત્ત તથા કાથપગની બળનરા વગેરે રોગો મટે છે. (૫) લીંડી-પીંપર, ઘોળાં મરી, હરડેદળ, જીરું, સિંધવ, સંચળ, જવખાર અને ચિત્રો, એ સર્વ સમાનભાગે લઘ ખાટી ઝીણું કરી દરરોજ ફાકે તો શ્વાસ મટે. (૬) કારેલાંના ૦ શેર રસમાં ૦૧ પૈસાભાર સિંધવ નાખી દરરોજ પીએ તો શ્વાસ અને ઉધરસ મટે. (૭) કાળાં મરી શેર ૦૧ આકડાના દૂધમાં બીંજવી છાંયે સૂકાવવાં. આવી ૩ થી ૭ લાવના આપી ભરી રાખવાં. પછી રોજ સવારે ૫ થી ૧૦ દણી ગળી ઉપર ધી ૨ થી ૪ તોલા પીવું. (૮) દમ અને ક્ષયવાળાને ગાયના દશ તોલા દહીંમાં થેડું મીઠળ નાખી પાવાથી ઉત્તરી થઇ કોથળા નીકળે. ઉતારમાં સાકર અથવા કાથો પાવો. (૯) રાત્રી ફટકડી ત્રણવારા યુવરમાં નાખી ભટ્ટી કરી ખાખ બનાવીને તેમાંથી ૧ થી ૩ રતી પ્રમાણે પાનમાં આપવી. એજ ખાખ માખણમાં આપવાથી ઉત્તરી મટે અને વડના દૂધમાં આપવાથી મરદાઈ આવે છે. (૧૦) કુકડવેલાનાં કંકોડાં જેવાં ફળ થાય છે. તે ફળની બૂટીની એરંડાના પાણી સાથે ફાકી લેવાથી ઉત્તરી થઇ દમની કોથળા કાઢી નાખે. (૧૧) બાદરવાના ખડવલામાં શેર ૦૧ પલાળી ૧ માસ રાખી મૂકેલાં મરીને છાયામાં સૂકવી બે દિવસ સુધી ખરત કરી બૂટી કરવી. તે બૂટી વાલ ૧ ફકાવે તો દમ અને ગોથું મટે. (૧૨) થડમાંથી કાપી આણેલી ભોરિંગણી, અજમે શેર ૦૧ અને સંચળ શેર ૦૧ હાંડલામાં નાખી કપડમાટી કરી ગજપુટમાં ભરમ કરવી. એ ખાખ પહેલે દિવસે તોલો ૦૧, બીજા દિવસે તોલો ૦૧૧, ત્રીજે દિવસે તોલો ૧ અને પછી દરરોજ ૧ તોલા પ્રમાણે ફાકવાથી દમ તથા ઉધરસ જાય. (૧૩) શ્રીફળના ગોળામાં ટંકણખાર તોલા ૫ તથા ધંતુરાનાં બીજ તોલો ૧ ભરી, કપડમાટી કરી ખાખ બનાવીને તે દરરોજ ૧ વાલ આપવી. (૧૪) હરડે, સુંઠ, મોચ, લીંડીપીંપર, દેવદાર, ભારંગ અને સિંધવ, એ આઠ ચીજોને સમાનભાગે લઘ ચૂર્ણ કરી મધમાં ચાટવું અથવા કાઢો કરીને આપવાથી ઉધરસ અને દમ મટે. (૧૫) શાશનકોશ વિધિ:—સુંઠ, લીંડીપીંપર, ફૂલાવેલ ટંકણખાર, વછનાગ, એ બખ્ખે ટાંક લઘ ઝીણું વાટી રતી ૧ પ્રમાણે પાનમાં લેવાથી શ્વાસ, કફ અને દમ મટે. (૧૬) છીટાનો છીટવા પાકતાં ઉપર ધૂમાડાની સાથે ફૂટી નીકળેલો ઘોળા રંગનો ખાર, કાથો નાખેલા પાનની સાથે વાલ ૪ પ્રમાણે ખાવાથી દિવસ ૮ માં દમ અને ઉધરસ જાય.

પામે છે. (૧૩) ગોળ અને સરસવતું તેલ ખાવું. (૧૪) કાકડાશિંગ, સુંઠ, લીંડીપીંપર, નાગરમોથ, એરંડમૂળ, કચોરં અને મરીનું ચૂર્ણ સમભાગ કરી ગળે, અરકુસી અને પંચમૂળનો કાઢો કરી કાઠામાં ચૂર્ણ અને સાકર નાખી પ્રાશન કરવાથી, મોટો ઘોરરૂપ શ્વાસ ત્રણ દિવસમાં નાશ પામે છે. (૧૫) સુંઠ અને ભારંગમૂળનો કાઢો પાવો. (૧૬) કહેળાનાં મૂળનું ચૂર્ણ કોકરવરણા પાણીમાં પ્રાશન કરવું. (૧૭) હળદર, મરી, દ્રાક્ષ, લીંડીપીંપર, રાસ્ના, સુંઠ અને ગોળનું ચૂર્ણ સરસવના તેલમાં ચાટવાથી પ્રાણનાશક એવો શ્વાસ અને ઉધરસ પણ નાશ પામશે. (૧૮) દ્રાક્ષ, ગળે અને સુંઠના કાઠામાં લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવું; એટલે શ્વાસ, ઉધરસ, શળ, અગ્નિમાંઘ, જીર્ણવર અને તૃષાનો નાશ થાય છે. (૧૯) કળથી, અરકુસી, સુંઠ, રિંગણી અને પુષ્કરમૂળનો કાઢો પ્રાશન કરવો. (૨૦) અરકુસી, હળદર, લીંડીપીંપર, ગળે, ભારંગમૂળ, નાગરમોથ, સુંઠ અને રિંગણીનો કાઢો મરીનું ચૂર્ણ નાખી પાવો. (૨૧) ગોળ, દાડમ, દ્રાક્ષ, લીંડીપીંપર અને સુંઠનું ચૂર્ણ ખીજોરાના રસમાં આપવું. (૨૨) વાસાઘવલેહુ:—અરકુસી ૪૦૦ તોલા અને પાણી ૩૨૦૦ તોલા લઈ ચતુર્થાંશ કાઢો કરી, તેમાં હરડેનું ચૂર્ણ ૨૫૬ તોલા અને સાકર ૨૫૬ તોલા નાખી પુનઃ પચન કરવું. જકું થાય એટલે ઉતારી ઠંડું થયા પછી મધ ૩૨ તોલા, વંશલોચન ૮ તોલા, લીંડીપીંપર ૨ તોલા અને ચાતુર્જાત ૪ તોલા નાખી તેમાંથી બે તોલા દરરોજ લેના જવું; એટલે શ્વાસ, કાસ, ક્ષય, રક્તપિત્ત, કફ, સળેખમ, હૃદ્રોગ, કૃશતા, વિદ્રધિ, ઉરક્ષત અને લોહીની ઉલટીનો નાશ થાય છે. (૨૩) લવંગાદિ વટી:—લવંગ, મરી અને ત્રિકળાનું ચૂર્ણ સમભાગ અને એ ત્રણેના સમાન ખેરસાર એકત્ર કરી બાવળીઆની છાલના કાઠામાં ગોળી કરવી.* તે શ્વાસ અને કફનો નાશ કરે છે. (૨૪) ત્રિકળાં અને પુલાવેલા તેલીઆ ટંકણખારનું (ખડીઓ ખાર) ચૂર્ણ સમભાગ લઈ એકત્ર કરી, તેને ખાવાનાં પાનના રસમાં ઘુંટી મરી જેવડી ગોળી કરવી અને તે આપવી. (૨૫) બે વાલ યુરીઆનું દૂધ લઈ ગોળમાં ખાવું, એટલે ઉધરસ, શ્વાસ, ક્ષય અને હૃદ્રોગનો નાશ થાય છે. (૨૬) આકડાના ફૂલમાંની કળોઓ લઈ તેના સમભાગ મરીની ભૂડી નાખી ખરલ કરી ચાર ચાર વાલની ગોળીઓ કરવી અને તે ગોળી આપવો; એટલે શ્વાસ, કાસ દૂર થાય છે. (૨૭) કોષ, સિંધવ, નાગરમોથ, જીરં, શાહજીરં, જવખાર, સાજીખાર, ચિત્રાનાં મૂળ, અજમોદ, અજમો અને હરડે તથા એ બધાંથી બમણો જૂનો ગોળ લઈ એનો અવલેહ કરી મધ નાખી આપવો; તેથી શ્વાસ, કાસ, અગ્નિમાંઘ, કમળો, પાંકુ, ગુદમ, હેડકી, રાજ્યક્ષમા, જવર, હરસ, બરોળ, ઊર્ધ્વવાત અને આનાહવાયુનો નાશ થાય છે. (૨૮) સુંઠ, બાળહરડે, નાગરમોથ, એ ઔષધો કૂટી તેમાં બમણો ગોળ નાખી ગોળાઓ કરીને મોઢામાં રાખવી; તેથી શ્વાસ, કાસ એ રોગો દૂર થાય છે. (૨૯) અરકુસીનો કાઢો, સાકર અને મધ નાખી પાવો. (૩૦) કેળાની અંદરનો કેસરયુક્ત ભાગ કાઢી, તેમાં મરીનું ચૂર્ણ ભરી રાત્રિએ રાખી મૂકવું અને સવારે મંદાગ્નિ ઉપર શેકી તે ખાવું; એટલે શ્વાસ, કાસ દૂર થાય છે. (૩૧) બે પૈસાભાર ગરમ પાણીમાં ચોખ્ખું લી, મધ, સાકર અને થોડો સિંધવ નાખી પાવું. એ પ્રમાણે બે-ચાર દિવસ કરવાથી કફ પાતળો થઈ પડે છે અને શ્વાસ, કાસ એ રોગો દૂર થાય છે. (૩૨) ધમાસો, કાળો ધંતુરો, તમાકુ અને અજમો, એ સમભાગ લઈ એનું ચૂર્ણ સાધારણ કૂટી હોકામાં નાખી પાવું અને ધૂણી ગળી જવી. આ યોગવડે ત્વરિત ગુણ આવે છે. (૩૩) પાશેર દૂધમાં છ માસા સમુદ્રજળ અને તેટલાંજ ઘોળી ગરણીનાં મૂળ ધસીને પાવાં. એક ઉલટી કિંવા રેચ થઈ શ્વાસ ત્વરિત છૂટો થાય છે. (૩૪) અરકુસીનો રસ ૪ તોલા કાઢી તેમાં અધેડાનાં મૂળની રાખ ૪ માસા અને મધ બે તોલા એકત્ર ઘુંટી ચાટણ કરી રાખી, તે દિવસમાં ૨-૩ વાર આપવું. (૩૫) આકડાનાં ફૂલ, અધેડાનાં અને ગરણીનાં મૂળ, સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તેને ત્રિધારી યુરીઓ અમારામાં શેકી તેનો રસ કાઢી, તે રસના ૧૪ પુટ આપી ભરમ કરવી; અને નિત્ય ત્રણ માસા મધમાં બહેડાં ધસી તેમાં બે ગુંજ પ્રમાણે આપવી. (૩૬) આકડાના કુમળા તોરા અને ફૂલ એકત્ર વાટી

* લોહિંબરાજે તો આ ગોળી માત્ર લવંગ, મરી અને બહેડાંની છાલ લઈ, એ ત્રણેની બરાબર ખેરસાર નાખી બાવળની છાલના ઉકાળામાં બાંધવા કહેલ છે.

સોમરોગ સાથે થાક કરવો નિત્ય સ્નાને સોપાની જોડવો આ થાક કાલત સેવન કરવો. (૩૭) લીંડીપીપર ૩૪ પહોર ખરલ કરી તેનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૩૮) અધેઝની રાખ મધમાં આપવી.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—અતિવિષ-૪, અંજીર-૩, અસ્ફુમ્બી-૧, ય, ૧૦, ૧૧, ૨૨, ૨૪; આકડો-૨, ૨૫, ૩૫; આદુ-૬, ૧૬, આમળાં-૮, એરંડો-૨૧, કામરૂ-૪, કામુદરો-૨, ફળ-૩, કામરી-૬, કૌચ-૮, ગરમાળો-૧, ગંજેટી-૩, ગાંબી-૫, ગોરખ આમલી-૧, જામ-૭, દીમરૂ-૨, જુવેર-૧૩, જુવેર (ત્રણ ધારિયો)-૫, પાસ્સપીપળો-૩, પીપળો-૨૬, પુષ્કરમૂળ-૧, બહેડાં-૨, ભારંગી-૧, ભોરિંગણી-૧૪, રાસ્ના-૬, લીંડીપીપર-૧, ય, ૭, ૩૪, ૩૫; સમેર-વો-૧, ૧૪, ૧૬; સરસવ-૧, સુરપીણ-૪, હરડે-૨, ૨૩, ૩૮; હેળુ-૪. જુઓ પ્રાં ઓંમાં:—ચેદુ અઝાર-૧, બીરબહોટી-૩, સાબરસિંચ-૭.

જુઓ અનુભૂત ઔષધ:—ઔષધિક્રિયાના ગુટિકાપ્રયોગની ટીપમાં:—નં. ૧, ૬.

પૃથ્થ:—જૂના સાડીચોખા, કળથી, ઘઉં, જવ, દૂધ, પંડોળાં, વંતાક, લસણ, તાંદળજો, કુરીઆ, અને ગરમ પાણી. અપૃથ્થ:—લોહી કાઢવું, બકરીનું દૂધ, ઘી, કંદ, રાઇ, રૂક્ષ અને જડ અન્નપાન.

૩૩-નાકના રોગો

કારણ:—કપાળમાં ચોટ લાગવી, વાયુ, અતિ ભાષણ, અતિ નિદ્રા, અતિ જાગરણ, નિર્વાતિક અને હિંચાં એવાં ઉપધાન, દુષ્ટ ઉદકનું પ્રાશન, જલકીડા, ઉલટી અને રડવાનો નિગ્રહ તથા વાતપ્રધાન દોષોનો કોપ થઇ, તે નાસારોગને ઉત્પન્ન કરે છે. એ નાસિકારોગ ૩૪ પ્રકારના છે.*

* શ્વાસરોગીને સોમલ આપવાથી વીસ વરસનું જૂનું દરદ પણ નાશુદ થાય છે. આપવાની રીત સોમલની ટીપણીમાં લખેલી છે.

શ્વાસરોગ પર બીજી ઔષધિ:—શ્વાસકુદાર રસ, અભ્રકભસ્મ, ઉદયભારકર ચૂર્ણ, સૂર્યાવર્ત રસ, કુલતથ ગુડ, કુલતથ પટ્પલ છૂત, યોગવાહક રસ, ભાગી ગુડ, થૂંગી છૂત, મહાશ્વાસારિ લોહ, શ્વાસચિંતામણિ રસ, કનકાસવ, તામ્ર રસાયન વગેરે આપાય છે.

* નાકના ૩૪ રોગો આ પ્રમાણે છે:—૧-પીનસ, ૨-પૂતિનાસ, ૩-પૂપરક્ત, ૪-ક્ષવયુ (વારંવાર છીકોનું આવવું તે), ૫-ભંશયુ (છીકો નહિ આવવી), ૬-દીમ (નાકનું બળવું), ૭-પ્રતિનાદ, ૮-નાસાસ્ત્રાવ, ૯-નાસાશોષ, ૧૦-નાસાપાક, ૧૧-૧૫ વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત અને રક્તજ; એમ પાંચ પ્રકારના પ્રતિશ્વાય (શરદી), એ પંદર પૈકી નં. ૧, ૨, ૩, ૬ અને ૧૦ ખામાં બતાવેલ પાંચ રોગોનું નિદાન આગળ આપ્યું છે. ૪, ૫, અને ૬ નું સ્વદર્શથી સિદ્ધ છે. ૭ પ્રતિનાદમાં કફ શ્વાસ લેવાના માર્ગને રૂંધે છે. નાકના સ્વરની ગતિ સરળ રહેતી નથી. ૮ નાસાસ્ત્રાવમાં નાકમાંથી કઠણ અને પીળો અથવા ઘોળો પાતળો સ્રાવ વહે છે. ૧૧-૧૫ પાંચ પ્રકારના પ્રતિશ્વાયને સજેખમ કહે છે. તે મળમૂત્રાદિકની ગતિ રોકવાથી, અજીર્ણથી, ધૂળ જવાથી, બોલ બોલ કરી માયાકૂટ કરવાથી, ગુસ્સે થવાથી, ઋતુના ફેરફારથી, માથું દુખવાથી, જાગરણ કસવાથી, દિવસે ઉંઘવાથી, નવા (કાચા) પાણીથી, ટાંદ લાગવાથી, જાકળથી છત્યાદિ કારણોથી મસ્તકમાં ઘટ રીતે સંચય થઈ રહેલો કફ કુપિત વાયુને લાંબે નાકવાટે મળવા માંડે છે. દરે બાકી રહેલા ૧૯ પૈકી ૭ પ્રકારના અર્જુદ (ફીકકા), ચાર પ્રકારના સોજો, ચાર પ્રકારના અર્શ અને ચાર પ્રકારનાં રક્તપિત્ત નાકમાં પણ થાય છે. તેનું નિદાન તે રોગ પ્રમાણે જાણવું. વળી કેમ કે કાંઈના મતથી પીનસના રોગને નાકનું છોડ કહે છે.

ઉપચાર:—(૧) કીંદર, અશીષ, મજાક અને કરાળીઆનાં યડ, એ ચાર વીજો સરખા બાજે લઈ ઝીણી માંડી તેની દીવેટ કરી નાકમાં રાખે તો કેમકે પણ પ્રકારથી નાસકોરી છૂટી હોય તે બંધ થાય. (૨) નાક બંધાય તો વધેશના પેશાબમાં કલોંજ મેળવી હમેશાં નાકમાં મૂકવું. બહામનો રસ અથવા પુરુષનો પેશાબ નાકમાં ચૂકવાથી પણ કાલકે થાય છે. (૩) સજેખમ ગરબીથી (પિત્તથી) થયું હોય તો કફ પાતળો અને ગરમ નીકળે છે. જો બાકે અને પાતળું નીકળતો હોય તો શરદીથી

પૂતિનાસ:—ગળું અને તાળવું એમાં દુષ્ટ થયેલા દોષોમાં વાયુમિશ્રિત થઈ નાક અને મોઢું એ જાગે દુર્ગંધયુક્ત શ્લેષ્મ બહાર નીકળે છે, તેને પૂતિનાસ કહે છે. **નાસાપાક:**—નાસિકાશ્રિત પિત્ત દુષ્ટ થઈ નાકમાં પ્રણુ (ગુમકું) ઉત્પન્ન કરે છે તથા નાક અંદર પાકે છે, ગંધ-યુક્ત છીંટ વહે છે, તેને નાસાપાક કહે છે. **પૂચરકત:**—મસ્તકમાં વાતાદિ દોષ પોતપોતાના કારણે કુપિત થવાથી અથવા તે ઠેકાણે કાષ્ઠાદિકોના અભિઘાત થવાથી, નાકમાંથી પડે એ યુક્ત રક્ત વહે છે તેને પૂચરકત કહે છે. **પીનસ:**—કફવાતના કોષે કરી માણસનું નાક સૂકાયા જેવું થઈ ફરી ફરી નીતરે છે, વળી બંધ થાય છે. સુગંધ દુર્ગંધનું જ્ઞાન રહેતું નથી, ધૂમાડા જેવો શ્વાસોચ્છ્વાસ નીકળે છે અને સળેખમના લક્ષણે ફરી યુક્ત હોય છે; એ રોગને પીનસ રોગ કહે છે. **નાસાપરિશોષ:**—નાકનું દાર વાયુએ અત્યંત તપી સૂકાવાથી માણસ મોટા કદે નીચે-ઉપર શ્વાસ નાખે છે, તેને નાસાપરિશોષ કહે છે.

પીનસરોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) કોષ પણ પીનસ થવાથી દહીંમાં મરીની બૂકી અને ઝેળ નાખી લક્ષણ કરવું, એટલે દુર્નિવાર પીનસનો નાશ થાય છે. **પથ્ય:**—વીર્યુકત ઘઉંનું અન્ન. (૨) મરીની બૂકી અને ઘઉંનું અન્ન ખાઈ ઉંઘતી વેળાએ ઠંડુ પાણી પીવું, એટલે પીનસ દૂર થાય છે. (૩) કેસર લીમાં ખરલ કરી નસ્ય કરવું; એટલે પીનસ અને આદાશીશી વગેરે મસ્તક-રોગનો નાશ થાય છે. (૪) જૂની છીંકણી સુંઘવી. (૫) **પાઠાદિ તૈલ:**—પહાડમૂળ (કાળાપાડ), હળ-દર, દારુહળદર, મોરવેલ, લીંડીપીંપર, જાંબનાં પાંદડાં, દાંતીનાં મૂળ, એ સાત આપમેં સમભાગ લઈ તેનો કલ્ક કરી તેનાથી ચોપટ તલનું તેલ લઈ તેમાં તે કલ્કનો પાક સારો થવા માટે તેલથી ચોપટ પાણી નાખી, તેલ શેષ રહે ત્યાંસુધી પાક કરી તેલ ગાળીને આપવું. તે તેલ નાકે સુંઘવું; તેથી કરી મોટા દુર્ધર પીનસરોગ પણ દૂર થાય છે. (૬) જયફળ, પુષ્કરમૂળ, કાકડાશિંગી, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, ધમાસો અને વરીઆળીનો કાઢો કિંવા ચૂર્ણ, આદુના રસમાં આપવું; એટલે પીનસ, સ્વરભંગ, તમકશ્વાસ, હલીમક, સન્નિપાત, કફ, વાત, ઉત્તરસ અને દમનો નાશ થાય છે. એરંડતેલ વારંવાર નાકે સુંઘવું. **પૂતિનાસ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) **વ્યાધી તૈલ:**—રિંગણી, દંતીચૂળ, વજ, સરગવાની છાલ, તુલસીનાં પાંદડાં, રાસ્ના, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર અને સિંધવ સમભાગ લઈ કલ્ક કરી પાઠાદિ તેલ પ્રમાણે સિદ્ધ કરી નાકે સુંઘવું. (૨) **શિશુ તૈલ:**—સરગવાની છાલ, રિંગણી, તજ, બળખીજ, સુંઠ મરી, લીંડીપીંપર અને બીલીનાં પાંદડાંના રસમાં તેલ સિદ્ધ કરી (તેલમાં કાકડો પલાળીસળગાવવો, તડતડે નહિ તો તેલ સિદ્ધ થયું સમજવું.) નાકે સુંઘવું. **નાસાપાક ઉપર ઉપચાર:**—(૧) રાજ, અરજુન સાજડ, ઉંચરો અને કડાની છાલનો કાઢો કરી નાસાપાકને ઘોવો અને એના કાઢા અને કલ્કમાં જૂત સિદ્ધ કરી નાકે સુંઘવું. **પૂચરકત ઉપર ઉપચાર:**—ભાંગરો, લવંગ, જેઠીમધ, કોષ્ઠ અને સુંઠના કાઢામાં ઘી સિદ્ધ કરી તેનું નસ્ય કરવું, એટલે તે આસ્થમત રોગ અને પીનસનો નાશ થઈ બીજા શિરોગત રોગો પણ મટશે. **નાસાપરિશોષ ઉપર ઉપચાર:**—સાકર નાખી દૂધ ગ્રાસન કરવું. **નાકમાંથી લોહી પડે તે ઉપર ઉપચાર:**—

(૧) ઠંડા પાણીમાં કપડું પલાળી તે તાળવા પર ચૂકવું. (૨) હાડમનાં ફૂલનો અથવા આંખાની થયેલુ જાણવું. એના ઉપર ખસખસનાં જીંડાં ૨ પૈસાભાર, સુંઠ ૧ પૈસાભાર અને ધાવડીનાં ફૂલ ૧ પૈસાભાર; ત્રણેને પાણી શેર ૬ માં ઉકાળી છઠ્ઠો ભાગ રહેથી ઉતારી જળી લઈ સૂતી વખતે રાત્રે ત્રણ દિવસ સુધી દરરોજ પીવાથી મટે; અથવા એળીઓ અને લવંગ સમાન લઈ મોઢામાં રાખે તો શરદીથી થયેલ સળેખમ મટે; અથવા સરસીઈ તેલ અગર કલોંજી જીંડું કેટલાક દિવસ સુંઘવું. વળી સળેખમ ઉપર દૂધ ગ્રમ કરી તેમાં સાકર સાથે મરીનો બૂકો અથવા જયફળ નાખી આપવું; અથવા શેફલા અથ્વા સૂતી વખતે ખવરાવવા; ઉપર પાણી ન પાવું. (૪) મીંઢળ તથા મધ સુંઘવાથી મુરદાલ લોહી નીકળી નાકનું નાસુર મટે. (૫) અરકુસીનો રસ મધ સાથે પાવાથી નાકમાંથી વહેતું લોહી મટે. (૬) ખેતરની માટી અથવા ચાકડાની માટી અગર નદીની સેવાળ મગજ (તાળવા) ઉપર મૂકે તો નાકમાંથી પડતું લોહી અટકે. (૭) કાડી બાળી રાખ કરી ઝીણી વાટી લિંબુના રસમાં મલમ કરી ચોપડવાથી નાસુર મટે છે.

ઝોટલીનો, કુંગળીનો કે ધરોનો રસ, એમાંનો એક રસ નાકમાં નાખવો. (૩) લીમાં આમળાં શેકી વાટી તેનો માથા ઉપર લેપ કરવો. (૪) કુંભારના ચાકડા ઉપરની માટી લાવી પાણીમાં કાલવી માથા ઉપર લેપ કરવો. સળેખમ ઉપર ઉપચાર:—(૧) ઉંઘતી વેળાએ તાજા શેકેલા વટાણા કે ચણા ખાવા અને ઉપર પાણી પીવું નહિ. (૨) આમળાં, સુંઠ, મરી અને લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ લી અને ગોળમાં આપવું. (૩) અરીણુ ધસી નાક પર લેપ કરવો. (૪) સુંઠ, તજ અને મરીનો કાઢો કરી સફેદ સાકર નાખી ઉંઘતી વેળાએ આપવો. (૫) વાકાંડી (ખરજોર) કિંવા નાકછીંકણીનાં પાંદડાં સુંઘાડવાં. (૬) નવસાર અને ચૂનો હાથ પર ચોળી સુંઘવો, એટલે સળેખમ અને મસ્તકથળ દૂર થાય છે. (૭) કડવા તુરીઆની ભૂકી સુંઘાડવી. (૮) આકડાના દૂધમાં રાખ પલાળી તે સૂકવી નાકે સુંઘવી, એટલે છાંકો આવી માથું હલકું થાય છે. (૯) જયફળ દૂધમાં ધસી કિંચિત્ ઉણ્ણુ કરી માથે લેપ કરવો. (૧૦) સુંઠ અને તજનો લેપ માથે કરવો. (૧૧) લીલી ચ્હા, આદુ અને તજને કઢવી તેનો ચ્હા પાવો. (૧૨) લી, તેલ એણે યુક્ત જવનો ધૂમાડો પ્રાશન કરવો. તે સળેખમ, ઉધરસ અને હેડકીનો નાશ કરે છે. (૧૩) વજનું કિંવા અજમાનું ચૂર્ણ કરી તે કપડામાં બાંધી સુંઘવું. (૧૪) ઝેરકોચલું, ભોંયઆમળાં, સુંઠ, મરી અને લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ લી અને ગોળમાં આપવું. તે મહા ધોર સળેખમનો અને પીઠ, હૃદય તથા બસ્તિ, એ ઠેકાણેના શળનો પણ નાશ કરે છે. (૧૫) અરણીનાં પાંદડાંનો પુટપાક રીતે રસ કાઢી, તલનું તેલ અને સિંધવ નાખી સંપૂર્ણ પ્રતિસ્થાપ ઉપર લક્ષણાર્થે આપવો. આ પરમ ઉત્કૃષ્ટ ઔષધ છે.*

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—નાસારોગ માટે:—અડદ-૮, આદુ-૨૧, માયફળ (માયાં)-૧. નાસાર્શ માટે:—અધેડો-૨૫. સળેખમ માટે:—અજમે-૩, આદુ-૬, ૨૨, ખસખસ ક (અરીણુ)-૮, ચણા-૪, જયફળ-૪, કુંગળી-૨૫, મરી-૧૧, વજ-૧, શિરદોડી-૮, સમેરવો-૧૪, સુગંધી (લીલી) ચ્હા-૩, ૫, હળદર-૯. નાકના ઘણુ માટે:—શણુપુષ્પી-૩. છીંકો લાવવા માટે:—શિરદોડી-૮. નાકમાંથી લોહી પડે છે તે માટે:—આમળાં-૧૯, ૨૯, આંખો-૯, કપાસ-૧૩, ગલ-તુરો-૧, ગહું-૬, ચિત્રક-૧૦, કુંગળી-૪, ધરો-૧, શેવાળ-૨. ગરમીના લીધે નાકમાંથી લોહી પડે તે માટે:—દાડમ-૭. પીનસ એટલે નાકના છોડ માટે:—એરંડો-૨૭, કેસર-૩, તંબાકુ ૪, યાદ (કાળીપાડ)-૨, ધુદ્ધિનો-૪, મરવો-૬, શણુપુષ્પી-૩. જુઓ ગોંવૈંમાં:—સળેખમ માટે:—દૂધ-૧૮. નાકમાંથી લોહી પડે તે ઉપર:—ઘી-૨. પ્રાંઓંમાં:—પીનસ માટે:—અસ્થિવર્મ-૨. જુઓ અનુભૂત ઔષધ:—ઔષધિકયાના મહત્ત્વપ્રયોગની ટીપમાં નાસુર માટે:—નં. ૨૨.

૩૪-નામદ્વિ રોગ અને ધાતુપુષ્ટિનાં ઔષધો*

વાજીકરણ અને ધાતુપુષ્ટિનાં ઔષધો:—જે ઔષધો ધાતુને વધારી પુરુષોને સ્ત્રીઓવિષે તથા સ્ત્રીઓને પુરુષોવિષે દર્ષ આપે છે તે વાજીકરણ ઔષધો જાણવાં. + ધાતુપુષ્ટિનાં ઔષધો—(૧)

* નાકના વ્યાધિમાં ખાવા માટે શાસ્ત્રીય ઔષધિ:—ગ્યોષાલ ચૂર્ણ, ચિત્રક હરીતકી, લક્ષ્મી-વિલાસ રસ વગેરે અપાય છે.

x સુશ્રુતાદિકે વર્ણન કરેલા આસ્કેય (મુખ્યોનિ), સાગંધિક (નાસ્તયોનિ), કુંભિક, ઇર્ષિક અને મહાષંક, એ પાંચ પ્રકારના પંદત્વ તરફ દષ્ટિ ન કરીએ તો પુરુષોને ધાતુસંબંધી ત્રણ પ્રકારના રોગો જોવામાં આવે છે. (૧) ધાતુનું પાતળું પડવું, સ્વપ્નમાં, પેશાબમાં કે ભૂગડામાં છત્યાદિ રીતે ધાતુનું જવું. તેના માટે ધાતુપુષ્ટિની દવાઓ આપવી જોઈએ. (૨) પુરુષને સ્ત્રીસંગની ઇચ્છા થાય, પરંતુ શિશ્નમાં જગૃતિ ન આવે અને કદાચ આવે તોપણ વીર્ય છૂટેજ નહિ, આવી અનેક એજા નજરે આવે છે. આના માટે પુરુષત્વ લાવવાના ઉપાય કરવા જોઈએ. (૩) કામક્રિયા થઈ શકે, (અનુસંધાન પૃષ્ઠાંક ૫૩૩-૫૩૪માં જુઓ)

+ ધાતુપુષ્ટિરૂપે ઔષધિ લેવા ઇચ્છનારે પ્રથમ શરીરમાંથી સર્વ પ્રકારના રોગ દૂર કરી વમન-વરેચનથી શરીર શુદ્ધ કરીને દેશકાલ અને શરીરનો વિચાર કરીને લેવી.

ધોળા ભોંયકહોળા(ક્ષીરવિહારી)નું ચૂર્ણ કરી, તે લી અને સાકરમાં ખાવા આપવું અને ઉપર સાકર નાખી દૂધ પાવું; એટલે ઉત્તમ પ્રકારે ધાતુપ્રુષ્ટિ થાય છે. (૨) તાલીમખાનું (એખરો) અને કૌચળીજનું ચૂર્ણ સાથે ખાવા આપવું અને ઉપર ધારોળ્ય (તુરત દોહેલું) દૂધ પાવું. (૩) મોચ-

પરંતુ સ્ત્રીને રજાવણુ થયા પહેલાં પુરુષનું વીર્ય સ્ખલિત થઈ જાય તો તેથી સ્ત્રીને મદ શાંત થાય નહિ; તેમ સંતાનપ્રાપ્તિનો એવો નિયમ છે કે, પુરુષથી પ્રથમ સ્ત્રીરજ દ્રવીભૂત થવું જોઈએ માટે તેમ ન થવાથી સંતાનપ્રાપ્તિમાં પણ ખામીજ રહે. તેના માટે સ્તંભન ઉપચારોની જરૂર ખતાવી શ્રીમાન્ પદેશ્યે નામદર્દી ઉપરના ઉપચારો ત્રણ ભાગમાં વહેંચી નાખ્યા છે.

ઉપચાર:—(૧) અક્કલકરો, મોચરસ, કાળી મુસળી, ધોળી મુસળી, જંગલી બહુફળી, ઇંદ્રજવ, મીઠાં ગોખર, ગળોનું સત્ત્વ, સૂકાં વડગુંદાં, શોષેલાં કૌચ, ઉટંગણુ, બળળીજ, એખરો, ચણકમોખા અને બાવચી, એ સર્વે વસાણાં બરાબર વજને લઈ ઝીણાં ખાંડી તે વસાણાંથી બમણી ખાંડ ભેળી, એ ઓસડ હથેળી ૧ ભરીને સવારે ખાય તો નબળાઈ જાય અને મદર્દી ધણી આવે. (૨) મુસળી તથા કાળા તલ સરખે વજને લઈ બારિક ખાંડી ગોળમાં બખ્ખે ટાંકની ગોળીઓ કરી એકેક ગોળી સવાર-સાંજ ખાઈ, ઉપર ગાયનું દૂધ શેર ૦૧ પીએ તો મદર્દી આવે. (૩) સુઠં ટાંક ૧, શેહેરી લોખાન ટાંક ૧ તથા સાકર ટાંક ૧, એ પ્રમાણે દરરોજ ખાય તો મદર્દી આવે અને કમ્મર દુખતી બંધ થાય તથા પગતોડ બંધ થાય. (૪) લવંગ ટાંક ૫, લીંડીપીપર ટાંક ૫, અક્કલકરો ટાંક ૫ અને ઉપલેટ ટાંક ૫ લઈ, જો વીર્ય બળતું હોય તો તેમાં ભાંગ ટાંક ૫ ભેળી, ખાંડી, બારિક કરી મધ શેર ૦૧ માં ભેળવી દિવસ ૭ ખાય તો ગયેલી મદર્દી આવે. (૫) જયફળ ટાંક ૨, જવંત્રી ટાંક ૨, લવંગ ટાંક ૨૧, મસ્તકી ટાંક ૧૧, કેસર ટાંક ૧૧, સૂકું કોપરું ટાંક ૨૪, અને તજ ટાંક ૨૧ લઈ ખાંડી બારિક કરી મધ શેર ૧૧ અને સાકર શેર ૧ ની ચાસણી કરી તેમાં તે નાખી એકરસ કરી તેમાંથી સવાર-સાંજ દરરોજ ટાંક ૨ પ્રમાણે ખાય તો કૌવત વધે. (૬) રાત્રી ફટકડી ત્રણધારા થુવરમાં નાખી ભઠ્ઠી કરી ખાખ કરવી. એ ખાખ વડના દૂધમાં ખાય તો મદર્દી આવે. (૭) ધાવડીનાં ફૂલ તોલો ૧, સુઠં તોલો ૧ તથા ખસખસ તોલો ૧ લઈ પાણી શેર ૬ માં ઉકાળી શેર ૧ રહ્યે ઉતારી, સ્ત્રીસંગની પૂર્વે એક પહોર પહેલાં ૧૦ તોલા પીવાથી તાકાત ધણી આવે. (૮) ધોળા તલનું તેલ શેર ૨૧, ચોખ્ખું મધ શેર ૨૧. છોરી બારેક શેર ૨૧, કેમર તોલો ૦૧, જવંત્રી તોલો ૦૧, જયફળ તોલો ૦૧, એ ચીજોને ઘીવાળા રીંદા માટીના વાસણમાં ભરી ઢાંકણ ઢાંકી ઘઉંના લોટથી મીણકપડ કરી રાંધવાના ચૂલામાં સાધારણ હાંડુ ખોદી જમીનમાં દાટવું. તે ઉપર રાખ તસુ ૫ રાખવી. ઉપર દેવતા કરી રાંધણું રાંધતા જવું. આમ દરરોજ ૪૦ દિવસ કર્યા પછી બહાર કાઢી દરરોજ ૩ તોલા પ્રમાણે ૪૦ દિવસ ખાવું. એ માસ સ્ત્રીસંગ ન કરવો. આને આથો કહે છે. (૯) ભાંગ તોલો ૧, જવંત્રી તોલો ૧ તથા ધંતુરાનાં મૂળ વાલ ૪ ની તુવેરની દાળ જેવડી ગોળીઓ કરવી. તે ખાઈ ઉપર દૂધ શેર ૦૧ પીવું. આથી ૪ ઘડીમાં કામદેવ જાગે. (૧૦) ગોખરું તોલો ૨૧, એખરો તોલો ૨, આસન તોલો ૨, ચતાવરી તોલો ૨, ધોળી મુસળી તોલો ૨, જેઠીમધ તોલો ૨, ખરેંટીનાં ખીજ તોલો ૨, ગંગેટીની છાલ તોલો ૨ અને વિહારી કંદ તોલો ૨, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી ચોખ્ખા માત્રાથી સાકર સાથે દરરોજ સાંજે દૂધમાં ઉકાળી પાવું. (૧૧) ચતાવરી તોલો ૨, ગોખરું તોલો ૧, કૌચળીજ તોલો ૨, તાલીમખાનાં (એખરો) તોલો ૨, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી તેમાં સાકર શેર ૦૧ નાખવી. એમાંથી ચોખ્ખા માત્રાથી ગાયના દૂધ સાથે પાવું. (૧૨) ધંતુરાનાં ખીજ ટાંક ૧, મરી ટાંક ૧, રૂમી મસ્તકી ટાંક ૧, ભાંગ ટાંક ૧, સર્વની ગોળી મરી પ્રમાણે કરીને ગોળી ૧ સવાર-સાંજ ખાવી. ખટાશ ખાવી નહિ. (૧૩) ધાતુ જતી હોય તો:—સમુદ્રશીલ્પને વાટી લિંબુના અડધા ફાડીઆમાં ભરી, દેવતા ઉપર તપાવી ૩ દિવસ ચુસાડવું, અથવા દૂધેલી તોલો ૦૧ લઈ સાકર તોલો ૦૧ સાથે આપવી. અમતુંજી તોલો ૦૧ દરરોજ ખાવાથી ધાતુ બંધ થાય અથવા ભોંયબહુફળી તોલો ૦૧ દરરોજ ખાવાથી ધાતુ બંધ થાય. (૧૪) ધંતુરાનાં ખીજ શેર ૧, તેલ શેર ૦૧ માં બીજવી પાતાળયંત્ર તેલ કાઢી શરીરે મર્દન કરવાથી નામદર્દી મટે. (૧૫) ધંતુરાનાં પાકાં જીંડવાં ૭, ગાય દોહતી વખતે વાસણમાં મૂકી ઉપર ગાય

રમણી ચૂર્ણ અર્ધી તોલો, સાકર અને દૂધ પાંદો પાશેર (૨૦ તોલા) એકત્ર કરી આપવું. (૪) ગામના સરખ દૂધમાં ઘાવતું ઘી અને સાકર નાખી તે પાવું. આના જેવો પૃથ્વી તેજોવર્ધક અને પુષ્ટિકારક પ્રયોગ ખીજો નથી. (૫) મોચરસના ઝડનાં તાળાં મૂળ ૪ તોલા કચરી ગામના પાશેર દૂધમાં રાત્રે પલાળી રાખી, સવારે ગાળી તેમાં સાકર ૧ તોલો નાખી સાત દિવસ પીવાથી ધાતુપુષ્ટિ થઈ વીર્યસ્રાવ બંધ થાય છે. (૬) સાલમમિશ્રી, ઘોળી મુસળી, કાળી મુસળી, ગોખર, તાલિમખાનું, બળબીજ અથવા બળદાણાનાં પાંદડાં અને ખારેકના મગજનું ૬ માસા ચૂર્ણ, ૧ તોલો સાકર અને પાશેર દૂધમાં પાવું; એટલે ધાતુપુષ્ટિ થઈ સ્વપ્નાવસ્થામાં થતો વીર્યસ્રાવ બંધ થાય છે. (૭) ઉટકટારીનાં મૂળની છાલ સૂકવી ખાંડી રાખવી. રાત્રે મોગલી બેદાણા ૧ તોલો અને સાકર બે તોલા મળી પાશેર પાણીમાં ભીંજવી રાખી સવારે તેનો કલ્ક વચ્ચેથી ગાળી કાઢવો. પછી તેમાં તે છાલનું ૬ માસા ચૂર્ણ નાખી પાવું; એટલે વીર્યવૃદ્ધિ અને પુષ્ટતા થઈ ધણા દિવસોનો પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્ર સાથે ધાતુ જતી હશે તો તે બંધ થશે. (૮) આમળાં અને ગોખરનું ૩ માસા ચૂર્ણ, ગળોનું સત્ત ૧ માસો, એ ૨ તોલા ઘી અને ૨ તોલા સાકરમાં મેળવી આપવું; એટલે ઉત્તમ પ્રકારની ધાતુપુષ્ટિ થશે અને ઘોળા વાળ કાળા પથ થશે (૯) સફેદ

દોહવી. પછી તે જીંડવાંસલિત દૂધ ઉતું કરી રીત પ્રમાણે મેળવી દહીં કરવું. તે દહીં વલોવી ઘી કરી તે ઘીનો પગ લેપ કરવાથી સ્તંભન થાય. (૧૬) ખેરી ગુંદ ૧૫ પૈસાભાર, મેંદાલકડી ૩ પૈસાભાર, રાતી શુરાની (બંગાળી) ખાંડ ૧૫ પૈસાભાર; એનો ઘીમાં અવલેહ કરી ખાવાથી ધાતુ જતી અટકે. (૧૭) આસોંદ, ગોખર, બન્ને મુસળી, સમુદ્રશોક, ખાખરાનો ગુંદ, એખરો અને માલકાંગણી સમાનભાગે લઈ બમણી ચીનાઈ ખાંડ સાથે વાસી પાણીમાં ફાકવી અથવા દૂધમાં લેવું. એથી ધાતુ જતી હોય તે અટકે છે. (૧૮) મદાંઈનો ઉપાય:—અક્કલકરો ટાંક ૨, આસંધ ટાંક ૧૧ અને શોધેલો વછનાગ ટાંક ૨ લઈ ઝીણું વાટી, કાળા ધંતુરાના ડોડા(જીંડવાં)માં ભરી ગાય અથવા બકરીના દૂધમાં નાખી દિવસ ૭ રાખી ડોડાસમેત ખૂબ વાટવું. પછી શિશ્નનું ફૂલ બચાવીને ઝાંડી ઉપર લેપ કરવાથી ઇન્દ્રિય દૃઢ થાય, ભાગી નસો સંધાય, ગયેલ પુરુષાર્થ પુનઃ પ્રાપ્ત થાય અને વીર્યસ્તંભન થાય. (આ પ્રયોગ જૈન ગ્રંથમાંથી મળી આવ્યો છે. એ લાથદોષથી થયેલ નબળાઈને માટે હોવો જોઈએ.) (૧૯) શીમળાનાં ફૂલ અને સાટોડીની જડ ગાયના દૂધમાં ઘસી આપવાથી નપુંસકપણું જાય. (૨૦) એખરાનાં બીજ ટાંક ૩, હળદર ટાંક ૧, પારો ટાંક ૩, એ આઠ ભાગ એખરાનાં પાંદડાંના રસથી ૪ પહોર મર્દન કરી ગોળી કરી, ગોળી મોઢામાંજ રાખવાથી સ્તંભન થાય છે. (૨૧) ધંતુરાનાં બીજ શેર ૦૧ તથા ઘોળી કનેરની જડ શેર ૦૧ લઈ જાયામાં સૂકવી તેનું પાતાળયંત્રવડે તેલ કાઢવું. તે તેલ રતિ ૧ પાનમાં ખવરાવી ઉપર મિઠાઈ ખવરાવવાથી સ્તંભન થાય. (૨૨) મદાંઈ માટે:—જૂની કૌવચનું મૂળ લાવી દરરોજ તોલો ૧ પાણીમાં પલાળી રાખીને તેમાં સાકર તોલા ૨ નાખી પાવું. આમ ૭ દિવસ કરવું અને ૧૪ દિવસ ખાટું ખારું ખાવું નહિ. આથી કામ ધણો વ્યાપે. (૨૩) પુષ્ટિ:—મજીઠ ૧ પૈસાભાર, બળબીજ ૧ પૈસાભાર, એખરો ૧ પૈસાભાર અને સાકર ૩ પૈસાભાર લઈ ઝીણું ખાંડી તેમાંથી ટાંક ૨ ની ફાકી લઈને ઉપર ગાયનું ધારોણુ દૂધ શેર ૦૧ પીવાથી ધાતુ જતી અટકે તથા પ્રમેહ મટે. (૨૪) નપુંસકપણુનો ઉપાય:—ચિત્રક શેર ૧, આસંધ શેર ૧, ઘડેં છોડેલા શેર ૧, શેકેલા તલ શેર ૧, છોડેલા અડદ શેર ૧, એ સર્વને દળી આટો કરી ઘી શેર ૨ અને ગોળ શેર ૨ માં મેળવી લાકુ શેર ૦૧ ના કરી દરરોજ ખાવાથી સ્ત્રી તથા પુરુષને બળ વધે. (૨૫) તલ શેર ૪ તથા ખજૂર શેર ૪ ને ખાંડી થેપલાં-વડાં કરી ઘીમાં તળી તે ટાંક ૯, દૂધ શેર ૧ માં ચોળી રાત્રે પીવાથી વીર્ય સખળ થાય. (૨૬) વડનું કુંપળ ટાંક ૨ ચીનાઈ ખાંડમાં ખવરાવવાથી ધાતુ જતી અટકે. (૨૭) બપકળ ૨ પૈસાભાર, મોચરસ ૩ પૈસાભાર અને જૂનો ગોળ ૬ પૈસાભાર, એની ગોળી ૨૧ કરી, દિવસ ૨૧ ખાવાથી ધાતુ જતી અટકે. (૨૮) લીંડીપીંપર ૧ ભાગ, પીંપળીમૂળ ૧ ભાગ, અને તુલસીનાં બીજ ૨ ભાગ લઈ ૧૬ પહોર સતત ખરલ કરી યોગ્ય માત્રા આપી ઉપર દૂધ ખાવાથી ધાતુપુષ્ટિ થાય.

મુસળી, સાલમમિશ્રી, કૌચબીજ, ગોખર, શતાવરી અને આમળાંતું ચૂર્ણ ૧ તોલો, ગાયતું પાશર દૂધ અને ૧ તોલા ઘીમાં પાવું. (૧૦) અડદનો કાઢો કરી તેમાં ગાયતું દૂધ અને ગાયતું ઘી તથા સાકર નાખી પાવો. (૧૧) શતાવરી, બલદાણા, કૌચબીજ, તાલીમખાનું, ગોખર, તલ અને અડદનું ચૂર્ણ ઉકાળેલા ગાયતું દૂધમાં સાકર નાખી પાવું. (૧૨) જેડીમધનું ચૂર્ણ મધ અને ઘી નાખી આપવું. ઉપર દૂધ પાવું. (૧૩) ભોંયકોળાના ચૂર્ણને તેના અંગરસની સાત લાવનાઓ આપી તે ચૂર્ણ ઘી અને મધમાં આપવું. (૧૪) ઉટકટારી, ગોખર અને કૌચબીજનો દૂધમાં પાક કરી પાવો. (૧૫) ઉટકટારીનાં મૂળની છાલનું ચૂર્ણ કરી દૂધમાં નાખી પકવ કરી તેમાં સાકર નાખી પાવું; એટલે ઉરકૃષ્ટ પુરુષત્વ આવે છે. (૧૬) તાલીમખાનું, મુસળી, ગોખર અને સાકર એ ગાયના દૂધમાં આપવું. (૧૭) એલચીદાણા ૨ ભાગ, એલચીદાણા ૧ ભાગ અને સાકર ૩ ભાગ, એ રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે ખાવા આપવું; કિંવા એની ફાકી મારી ઉપર ગાયનું ચેડું દૂધ પાવું. (૧૮) માલકાંકણી, સાકર અને એલચીદાણા સમભાગ લઈ એકત્ર ફૂટી પછી તેમાંથી ૪ માસા ભૂખી લઈ, ચાર માસા એરંડબીજમાં વાટી સવારે દાતણ કર્મી પછી પાવું. પ્રકૃતિનું પ્રમાણુ જોઈ વજન અધિક વધારવું. એ લેવાથી મસ્તકની અને આંખોમાંની ગરમી જઈ આંખોનું તેજ વધે છે. (૧૯) બદામ ૧ ભાગ, એરંડબીજ ૨ ભાગ અને એલચીદાણા ૧ ભાગ લઈ એકત્ર ખાંડી, તેમાં ૪ ભાગ સાકર તથા ૪ ભાગ ગાયનું ચોખ્ખું ઘી નાખી તે સાકર એકત્ર મેળવી, રાત્રે પૂર્ણિમાના પ્રકાશમાં રાખી સવારે લાવવું. રોજ સવારે ૪ માસા કિંવા ૬ માસા પાવું. એથી મગજમાંની ગરમી જઈ નેત્રવિકાર દૂર થઈ તેજ આવે છે. (૨૦) જવનો લોટ, ચોખ્ખું ઘી અને સાકર, એ દરેક શેર શેર અને ઘોળાં મરી એક તોલો તથા એલચીદાણાની ભૂખી ૨ તોલા, એ બધાં ઔષ્ધો એકત્ર કરી સારી રીતે મેળવી એકરૂપ થાય એટલે કઢાઈ દીધેલા વાસણમાં તપાવી પૂર્ણિમાની રાત્રિએ પ્રકાશમાં ભૂખી સવારે લેવું. રોજ સવારે ૪ કિંવા ૫ તોલા ખાવા આપવું. ઉપર ગાયના દૂધનો એક ઘુંટડો પાવો. (૨૧) આસોંદપાક, કુખમાંડપાક, ગોખરપાક, સાલમમિશ્રીપાક અને ભોંયકોળાપાક ખાવા આપવા. (૨૨) કુંગળીનો રસ અને મધ એકત્ર કરી સેવન કરવું. (૨૩) ઘી અને મધમાં આસોંદનું ચૂર્ણ ખવરાવવું. (૨૪) ચણેડીનાં મૂળ મધમાં બાપી સાકરમાં ખાવા આપવાં. (૨૫) આમળાંતો રસ અને ઘી એકત્ર કરી પાવું. (૨૬) ઘી અને મધ વિષમ ભાગે એકત્ર કરી પાવું. (૨૭) ઘોળી સાંવરીના (મોચરસના ઝાડના) નાના છોડવાના કંદ સૂકવી બારિક ભૂખી કરવી તથા દરરોજ સવારે અર્ધો તોલો ભૂખી ઘીમાં ગાયના દૂધમાં સીજવી તેમાં સાકર, બેદાણા અને બદામ નાખી નિત્ય સવારે એક વાર સેવન કરવાથી, અનેક પ્રકારના ધાતુસંબંધી રોગ શમી જઈ મગજ તર થાય છે અને સ્મરણશક્તિ વધે છે. (૨૮) ઘોળી ગુલબાશીના કાંદા ગાયના તાજા દૂધમાં ઘસી ૮ દિવસ આપવા. (૨૯) કાળી મુસળીનું ચૂર્ણ દૂધ અને સાકર સાથે આપવું. (૩૦) આસોંધ અને વરધારાનું ચૂર્ણ દરરોજ અર્ધો તોલો, ગાયના અર્ધો શેર દૂધમાં ઘી અને સાકર સાથે આપવું; એટલે વીર્યવૃદ્ધિ ઉત્તમ પ્રકારે થાય છે. (૩૧) મહૂડાની અંતરછાલનું ચૂર્ણ સવારસાંજ દર વખતે ૨-૩ માસા પ્રમાણે ગાયના ઘી અને મધમાં આપી, ઉપર પાશર ગાયનું ગરમ દૂધ, ઘી અને સાકર સાથે પાવું. એથી કરી કામોત્પત્તિ ધણીજ સરસ થાય છે. (૩૨) સફેદ મુસળી, ગળોનું સત્ત, કૌચબીજ, ગોખર, ઘોળી સાંવરીના કંદ, મૂળ કિંવા છાલ અને આમળાં, આ ઔષધિનું ચૂર્ણ સમભાગ કરી, સર્વની બરાબર સાકર મેળવી (આ ચૂર્ણને “ વૃદ્ધંડચૂર્ણ ” કહે છે.) આ ચૂર્ણ અર્ધો તોલાપર્યંત ગાયના ધારોણુ કિંવા ગરમ કરેલા દૂધમાં ઘી નાખી આપવું; એટલે ધાતુની વૃદ્ધિ થઈ કામોદીપન થાય છે અને પંડત્વ પણ દૂર થાય છે. આ ચૂર્ણ ખાવાથી કમ્બરમાં ઉત્તમ પ્રકારનું બળ આવે છે. (૩૩) આમળાંના ચૂર્ણને આમળાંના રસના ૨૧ પુટો દઈ છાયાશુષ્ક કરી તે ૨ માસા ચૂર્ણ સાકરમાં આપી, ઉપર દૂધ પાવાથી વીર્યવૃદ્ધિ થઈ કામોત્તેજન થાય છે. (૩૪) બળદાણાનું ઝાડ મૂળસૂદાં લાવી, ઘોષ, પાણી નાખી, કચરી, રસ કાઢવો; તે વચગાળ કરી સાકર નાખી દરરોજ કામ પાશર પ્રમાણે ૭ દિવસ પાવો; એટલે વીર્યપતન બંધ થાય છે. (૩૫) ગોખર, વરીઆળી અને સાકરનો કાઢો કરી બે વખત આપવો, એટલે ૭ દિવસમાં

વીર્યવૃદ્ધિ અને વીર્ય શ્લાવ છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—ધાતુપુષ્ટિ માટે:—અસાળીઓ-૬, આમળાં-૪૦, એખરો-૩, એલચી-૩, એલમીજીર-૬, કોઠી-૪, કોચ-૫, ખજૂરી-૭, ચણા-૫, ચીકુ-૧, જવ-૪, ખાવળ-૫, ખીલી-૮, ૨૪, ખેહેકળ-૧, બીંડા (શાક)-૧, ભોંયકોહળું-૧૩, મહૂડો-૩, મુસળી-૧, ૨, વડ-૬, શિમળો-૫, શિરકસિયો-૧. પુષ્ટતા એટલે પુષ્ટિ માટે:—અડદ-૭, અંજીર-૨, ઉટકટારી-૫, એખરો-૬, કુંવાડીઓ-૫, ખટખટી-૧, ખસખસ-૫, ગુલબાશી-૨, ગોખરો-૪, ગોમેટો-૪, તરબુચ-૧, બળ (બોળ)-૧, ખાવળ-૧૯, ખીવલો-૩, ભોંયકોળું-૭, મુસળી-૧, મેદાલકડી-૧, રતનજોત-૬, રાતું કોહળું-૨, શતાવરી-૮, સાલમ-૨, ૪, હરણસુરી-૨. ધાતુ જતી હોય તેના માટે:—અડદ-૬, આદુ-૫૨, આશેત્રી-૫, કપાસ-૧૨, કમળ-૨, કંકોડી-૨, કેસર-૧૦, ગુલબાશી-૩, ગોમેટો-૨, ચણોડી-૩, ખીલી-૧૮, શિમળો-૯, શેલડી-૪, ૭. પેશાબમાં ધાતુ જાય તેના માટે:—ખીજડો-૬, શિમળો-૧૫, સાલમ-૧. ધાતુક્ષય માટે:—આસંધ-૧૧, દ્રાક્ષ-૪, લીંડીપીપર-૩૫, હરણસુરી-૧. ધાતુસ્થળની ઉણ્ણતા માટે:—કાંટીગોખર-૫, કુંવાર-૮, ખીજડો-૪, ઘોળા પીલુડી-૬, સાગ-૪, ૫. **વીર્યવૃદ્ધિ માટે:**—આદુ-૨૭, આમળાં-૨૬, આસંધ-૧, ૧૦, ઉટકટારી-૨, ચણોડી-૩, જેડીમધ-૬, કુંગળી-૧૩, ૨૨, શતાવરી-૮. ધાતુવિકાર માટે:—આસંધ-૯, કાંટીગોખર-૫, કાંટોળી-૩, કેળ-૧૭, ગુલાબ-૭, પાંડેરવો-૨, પિસા-૧, બળ (બોળ)-૨, ખીવલો-૧, ખોરસળી-૪, રતનજોત-૮, ૯, ૧૧; રાન બીંડા-૨, સાલમ-૧, હરણસુરી-૨. સ્વપ્નાવસ્થા વગેરેના ધાતુવિકારો માટે:—દુદરલી-૧. મગજ તર થઇ ધાતુપુષ્ટિ પ્રાપ્ત થવા માટે:—બદામ-૩, ૭, ૮. બળ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થવા માટે:—ભોંયકોહળું-૧. વીર્યશ્લાવ એટલે પતન માટે:—ઉંદરકની ગ-૩. કાંટાસરીઓ-૨, તલ-૧૧.

જુઓ ગોં વૈંમાં:—ધાતુપુષ્ટિ માટે:—ફૂધી ૮, ૧૨. વીર્ય શ્લાવ અને ધાતુક્ષોણ્ણતા ઉપર:—ફૂધ-૩. બળ અને વીર્યવૃદ્ધિ માટે:—ફૂધ-૮.

જુઓ પ્રાંઓંમાં:—પુરુષત્વ કમી થયું હોય તો:—કસ્તૂરી-૭, ગાંડળ-૩. પુષ્ટતા, બળ અને વીર્યવૃદ્ધિ માટે:—કસ્તૂરી-૮. ધાતુવૃદ્ધિ માટે:—સાખરશિંગ-૬.

પુરુષત્વ આવવાના ઉપાયો:—(૧) ઘોળા કુંગળીના રસમાં અજીમો પલાળી તે દરરોજ ધી ૧ તોલો અને સાકર ૨ તોલામાં ૨૧ દિવસ ખાવા આપવો, એટલે પુરુષત્વ આવશે. (૨) ખાખરાનાં મૂળ ચીરી રીઠા માટલામાં નાખી ઉપર અમિ સળગાવવો; એટલે માટલામાં અર્ક પડશે. તે અર્ક ખાવાના પાનને ચોપડી તે પાનમાં મરાડીનું જીંડવું ધાલી ખાવા આપવું; એટલે એકજ દિવસમાં પુરુષત્વ આવશે. ઉતાર—સીસંગ. (૩) કાળા ધંતુરાનાં મૂળ બશેર, માલકાંગણીનાં ખીઆં બશેર, ઉટકટારીનાં મૂળ બશેર, એમનું પાતાળયંત્રવડે તેલ કાઢી, માસો કે અર્ધો માસો પાનમાં ૭, ૧૪ અગર ૨૧ દિવસ ખાવા આપવું. (૪) પથરાએલાં મોટાં પાંદડાંવાળી દારડીની જાલ ૧ માસો અને વડનું દૂધ ઉકાળી તેની ચણા જેવડી ગોળી કરી પાનમાં ખાવા આપવી. પાનમાં લવંગ, જાયફળ, જવંત્રી વગેરે મૂકી સવારસાંજ આપવું; એટલે સાત અથવા ચૌદ દિવસમાં પુરુષત્વ આવશે. (૫) વગડાઉ ભેંડીનાં મૂળનું ચૂર્ણ ૧ તોલો પાશેર દૂધમાં પાવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—શિથિલત્વ દૂર થવા અને પુરુષત્વ આવવા માટે:—ઉંદરકની ક-૧૦, ખાખરો-૬, કુંગળી-૨૦, દારડી-૨, ધંતૂરો-૧૮, રાનબીંડી-૧. શક્તિ આવવા

* વાજકરણ ઔષધિ:—મદનમંજરી વટી, સ્ત્રોતિવલ્લભપૂગ પાક, કામેશ્વર મોદક, મન્મથાબ રસ, આત્રપાક, વાનરી વટિકા, ચંદ્રોદય રસ, સુવર્ણભસ્મ, અશ્વગંધારિષ્ઠ, શુક્રમાતૃકા, નારસિંહ ચૂર્ણ, શતાવરી છૂત, ચ્યવનપ્રાથ અવલેહ, લક્ષ્મીવિલાસ રસ, વસંતકુસુમાકર રસ, શુક્રવલ્લભ રસ, ગોખરપાક વગેરે અપાય છે.

x પુરુષત્વ આવવા માટે (ઇદ્રિયની શક્તિ પ્રબળ કરવા માટે) વાનરી વટિકા, મન્મથાબ રસ, અષ્ટાવક રસ, મહાલક્ષ્મીવિલાસ રસ, શુક્રવલ્લભ રસ, રતિવલ્લભ મોદ તેમજ ઉપર કહેલી વાજકરણ ઔષધિ ખાવા માટે અપાય છે, તથા અનેક પ્રકારના લેપ (તિલા) ઇદ્રિય પર લગાડવા માટે અપાય છે.

માટે:—ખસખસ-૫, નામથી-૧, બીંડા (શાક)-૧. શરીર બળવાન થવા માટે:—શિમળો-૬. શરીરની કાંતિ સારી થવા માટે:—આમળાં-૨૫, ૨૮. કઠી કોઈ પણ રોગ ન થવા માટે:—વસુ-૩, સારોડી-૧૦, હરડે-૪. જરા એટલે વૃદ્ધપણું ન આવવા માટે:—આમળાં ૧૨, ૨૭, આસંધ-૩, વસુ-૩. સર્વ રોગ દૂર થવા માટે:—આસંધ-૬, લાણો-૧.

સ્તંભન ઔષધો:—(૧) લવંગ, જવંત્રી, તજ, અશીણ, અક્કલકરો અને સમુદ્રશોકનાં ખીઆં, એ સર્વ ચૂર્ણો ખરાખર લઈ, તે બધા જેટલી સાકરની ભૂકી નાખી, મધમાં ખરલ કરવો તથા એક વાલ પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. તેમાંથી સાંજના ચાર વાગતાં એક ગોળી પાણીના અથવા દૂધના ઘુંટડામાં ગળવી તથા એક કલાક પછી ગાયનું ધારોણ્ય દૂધ પીવું અને મૈથુન પહેલાં કસુંબીના તેલમાં આકડાનાં મૂળનું ચૂર્ણ ખરલ કરી, તેનો પગતળિયામાં લેપ કરવો; એટલે વીર્યનું પતન થતું નથી. ઉતાર—લિંબુ ચૂસવું. (૨) કસ્તૂરી, કેસર, જયફળ, લવંગ, અશીણ, લાંગ, સુંઠ અને એલચીદાણાની વસ્ત્રગાળ ભૂકી એકત્ર કરી વાલ વાલ સવારસાંજ મધમાં આપવી, તથા ઉપર ધારોણ્ય દૂધ પાવું. (૩) કૌચખીજ, શતાવરી, ગોખરૂં, ગંગેરી, બળદાણા અને તાલીમખાનાનું ચૂર્ણ તાજ દૂધમાં રાત્રે પ્રાશન કરવું. (૪) જયફળ, ખુરાસાની અજમો, અજમોદ અને અશીણ સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી, ચૂર્ણસમાન ત્રણ વર્ષનો જૂનો ગોળ મેળવી, અર્ધા અર્ધા વાલની ગોળીઓ કરી, તે સાંજે ખાવા આપવી. ઉતાર—લિંબુ. x

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—આસંધ-૧૦, ખસખસ ક-અશીણ-૧૩.

જુઓ અનુભૂત ઔષધ:—ઔષધિક્રિયાના ગુટિકાપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૧૧. મલમ્પ્રયોગની ટીપમાં નં. ૩૨. જૃહત્પાકના પાકપ્રયોગની ટીપમાં નં-૨.

૩૫-પથરી (અસ્મરી)

કારણ:—વાત, પિત્ત, કફ અને શુક થકી પથરીનો રોગ થાય છે; તોપણ તે ઘણું કરી કકાશ્રિત હોય છે. એની સારી રીતે ચિકિત્સા ન થાય તો તે પ્રાણ હરણ કરે છે.*

સંપ્રાપ્તિ:—જે વખતે વાયુ ખરિતમાંનું શુકયુક્ત કિંવા પિત્તયુક્ત મૂત્ર અથવા કફ એને શોષે છે, ત્યારે અસ્મરી થાય છે. જેમ ગાયના પિત્તમાં ગોરોચન એકઠું થાય છે, તેમ ખરતીમાં શુકાદિક એકઠું થઈ ગઠો બંધાય છે.

પૂર્વરૂપ:—સર્વ અસ્મરી અનેક દોષાશ્રિત છે. ખરિત ફૂલવી, ખરિતીની આસપાસ અત્યંત પીડા થતી, મૂત્રની ગંધ બોકડાના મૂત્રની ગંધ જેવી આવવી, મૂત્રકૃચ્છ્ર, જવર તથા અરુચિ, એ અસ્મરીનું પૂર્વરૂપ છે.

સામાન્ય લક્ષણો:—નાબિ, શિવણ તથા ખરિત(મૂત્રાશય)ના આગળ શ્વ થાય છે.

x શાસ્ત્રીય ઔષધ સ્તંભન માટે કામેશ્વર રસ, કેશરાદિ વટી, કસ્તૂરોદિ ગુટિકા, જાતીફલાદિ વટી, મદનાનંદ મોદક, શુકવલ્લભ રસ, કામિનીવિદ્રાવણ રસ, ચંદ્રોદય રસ વગેરે અપાય છે.

* વાત, પિત્ત, કફ અને શુકની એમ ચાર પ્રકારની પથરી છે. વળી જેમાં નાના નાના કકડા હોય તે શર્કરા અને જેમાં રેત હોય તેને સિકતા કહે છે. એ બે પણ પથરીનાજ બેદ છે.

ઉપચાર:—હરડાં, બહેડાં, પાષાણબેદ, ધમાસો, ધાણા, ગોખરૂં અને કાકડીનાં ખી સમાનભાગે લઈ જરા ખોખરાં કરી, પાણીમાં ઉકાળી એ પાણી હંમેશાં સવારે પીએ તો પથરીનો ભૂકો થઈ જરી જાય અને આરામ થાય. એ ઉપર મૂળા ખાવાથી પણ ફાયદો થાય છે. (૨) ટંકણખાર ઝીણું કરી ટાઢા પાણી સાથે ખાય તો રાખની માફક પથરીના ચૂરેચૂરા થઈ જાય. આ રોગીને દૂધ, ગોળ, મિઠાઈ, લી એવી ભારે ચીજો ખાવા આપવી નહિ. (૩) તલસરાની રાખ તોલો ૧ મધમાં અવલેહ કરી આપવાથી પથરી જાય. (૪) ખીજેરાનું મૂળ વાટી ભૂકો કરી વાસી પાણીમાં આપવાથી પથરી જાય. (૫) તેલીઓ દેવદાર, સંચળ, તલ, તલસરાની રાખ, એ સર્વ મધ અને દૂધમાં અવલેહ કરી આપવાથી પથરી મટે.

અશ્મરીના યોગે મૂળનો મૂળ રોગ એટલે મૂળની પાર કાઢે છે. અશ્મરી મૂળમાર્ગ થઈ પેલી તરફ જાય એટલે મૂળનેવાને ઈન્ન થતી નથી તથા મૂળ સ્વચ્છ યોગેદ (પાણી) જેવું થાય છે. અશ્મરીના યોગે બસ્તિમાં ક્ષત થવાથી રક્તમિશ્રિત મૂત્ર થાય છે; અને મૂત્રરતાં જોર કરે તો બહોલ કલેષ અને પીડા થાય છે. ત્રિદોષજ અશ્મરી બહુધા બાળકોનેજ થાય છે. શુક્રાશ્મરી માત્ર મોટા માણસનેજ થાય છે. x

ઉપચાર:—(૧) કડાની છાલ દહીંમાં ધસી આપવી. (૨) ઘોળો એરડો, બેડી ભોંયરિંગણી, ઉબી ભોંયરિંગણી, ગોખર અને કાળી શેલડીનાં મૂળ દહીંમાં વાટી પાવાં. (૩) સિલાગિત મધમાં આપવું. (૪) ગોખરના કાઢામાં જવખાર નાખી આપવો. (૫) હીંગ, એલચીદાણા, દૂધ અને ઘી એકત્ર કરી પાવાથી મૂત્રરોગ તથા શુક્રરોગનો નાશ થાય છે. (૬) આદુ, જવખાર, હરડે, દારુ-હળદર અને કાળો સરગવો, એ બકરીના દૂધમાં વાટી પાવાં, એટલે મૂત્રાશ્મરી ફૂટી જાય છે. (૭) તલ, અધેડો, કારેલી, જવની સળીઓ, ખાખરાનું લાકડું, એ સર્વ સમભાગ લઘ માટલામાં નાખી પુટ દધ બાળવાં; પછી તેની ચાર માસા રાખ લઘ બકરીના મૂત્રમાં ગોળી કરી ખાવી. એ પ્રમાણે સાત દિવસ ખાવાથી અશ્મરીનો નાશ થાય છે. (૮) ગોખરનું ચૂર્ણ મધ સાથે મેંદીના દૂધમાં નાખી સાત દિવસ પાવું. (૯) જૂના ધીમાં કેસર નાખી ત્રણ દિવસ પ્રાશન કરવાથી શર્કરાનો નાશ થાય છે. (૧૦) તલના ફૂલનો ક્ષાર, મધ અને દૂધને એકત્ર કરી ત્રણ દિવસ પાવું; અથવા સિંધવ અને બીજોરાનું સેવન કરાવવું. (૧૧) ચીલડાનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં વાટી પાવાં. તે ઔષધ ત્રણ દિવસમાં અશ્મરીનો નાશ કરશે. (૧૨) અર્કપુખી એટલે જેને શિરદોડી કહે છે એનાં મૂળ ગાયના દૂધમાં વાટી સવારે ત્રણ દિવસ પાવાં, એટલે દાહ્યુક્ત તીવ્ર અશ્મરીનો નાશ થાય છે. (૧૩) શતાવરીનાં મૂળનો રસ ગાયના દૂધમાં પાવો, એટલે બહુ દિવસની અશ્મરીનો પણ નાશ થશે. (૧૪) વાયવરણાની છાલ, સુંદ, ગોખર, જવખાર અને ગોળનો કાઢો કરી ઠંડો થયા પછી તે કાઢો પાવો. તે મૂત્રાશ્મરી, શર્કરા, મૂત્રકૃચ્છ અને મૂત્રાઘાતનો નાશ કરે છે. (૧૫) વાયવરણાની છાલનો કાઢો ગોળ નાખી પાવો. (૧૬) સરગવાનાં મૂળનો કાઢો તીખો, ઉજી અને અશ્મરીનો નાશ કરનાર છે; અથવા મેંદોડાનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી પાવાં. દૂધ ભાત ખાવાં. (૧૭) તુષોદક(જવની કાંજી)માં હળદર અને ગોળ નાખી પ્રાશન કરવું. (૧૮) મેંદીનું દૂધ મધમાં મેળવી પાવું. (૧૯) નસોતર અને ઇંદ્રજવ, એ બન્નેનું ચૂર્ણ દૂધમાં કિંવા ચોખાના ધોવરામણમાં આપવું. (૨૦) કળથીનો કાઢો ૮ તોલા, શરપુંખાનું ચૂર્ણ અને સિંધવ બે માસા નાખી આપવો. (૨૧) કોહળાનો રસ, હિંગ અને જવખાર, એ એકત્ર કરી પાવું.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌંમાં:—અક્કલકરો-૫, અરલુ-૬, ૧૦, ઇંદ્રજવ-૩, ૨૦, ઉંદરકની ગ-૩, ઉંજરો-૧૧, કડવી ગલકી-૨, કળથી-૭, કાકડી-૪, કાસ-૧, કાંડી ગોખર-૭, ગોખર બોડા-૧૦, ચિલકું-૧; તલ-૧૫, ૨૨, તુરીઆં-૩, દ્રાક્ષ-૧૮, ધમાસો-૬, નસોતર-૨, પાપાણુબેદ-૪, પાઠ (કાળીપાડ)-૯, પિત્તપાપડો-૬, બીજોર-૨૧, મુસળી-૩, મૂળા-૩, મોર-શિખા-૧, લાંબડી-૧, વાયવરણો-૬, ૧૦, શતાવરી-૫, શિરદોડી-૬, સમેરવો-૧૮, સરગવો-૨૧, સાગ-૧, હળદર-૧૪. શુક્રાશ્મરી માટે:—તલ-૫, પાપાણુબેદ-૩, મૂળા-૧૧. મૂત્રશર્કરા માટે:—અધેડો-૨૯, વાયવરણો-૬.

જુઓ ગોવૌંમાં:—શર્કરા માટે:—દૂધ-૧૦. પ્રાંઓમાં:—પથરી માટે:—કણ્થતરની હગાર-૩.

પથ્ય:—જવ, કળથી, જૂના ચોખા, જૂનું કોહળું, આદુ, વાંસનો કાઢો. અપથ્ય:—મૂત્ર, મળ અને શુકનો અવરોધ તથા વિષ્ણુકારક જડ એવાં અન્નપાન તથા વિરુદ્ધાન્ન.

x અશ્મરી, શર્કરા તથા સિકતારોગમાં નાહિ અને અંડકોષમાં સેળો, મૂત્રરોધ અને સળીની અશ્ક પીડા થાય તો અસાધ્ય રોગ સમજવો. શાકીય ઔષધ અશ્મરીબેદક રસ, ત્રિવિક્રમ રસ, કુલત્યાદ ઘૃત, વરુણાદ ઘૃત, તિલાદિ ક્ષારયોગ વગેરે અપાય છે.

૩૬- પ મિયો બધવા પ્રમેહ

કારણ:—એક ઠંકણે નિશ્ચય ભેસવું, નિદ્રા, દધિભક્ષણ, ગામમાંના અને પાણીમાંના જીવના માંસના રસ અને દૂધ, નવું અન્ન, નવોદક(વરસાદનું પાણી)નું સેવન, ગ્રેણ વગેરે પદાર્થ અને કંકારક પદાર્થ, એ પ્રમેહ થવાનું કારણ બન્યું.

સામાન્ય લક્ષણો:—મૂત્ર ધણું હોષ ડોળાયલા જેવું હોય છે. મૂત્રના વર્ણભેદથી પ્રમેહના ૨૦ ભેદ* કહેલા છે. વ્યવહારમાં પેશાબની વખતે જે પ્રમેહમાં અતિથય આગ થાય છે તેને

* મૂત્રના જુદા જુદા ૩૫ ઉપરથી પરમિયાના વીસ ભેદ કર્યા છે. તેમાં ૧ ઉદક, ૨ ધમ્મ, ૩ સાન્દ્ર, ૪ સુરા, ૫ પિષ્ટ, ૬ શુક, ૭ સિકતા, ૮ શીત, ૯ શનૈઃ, ૧૦ લાલા, એ દશ પ્રમેહો કહી શકાય છે અને તે સાધ્ય છે. ૧૧ ક્ષાર, ૧૨ નીલ, ૧૩ કાળો, ૧૪ હારિદ્ર, ૧૫ મંજિષ્ઠ, ૧૬ રક્ત, એ પિત્તથી થનારા છ પ્રમેહો કષ્ટસાધ્ય છે; અને ૧૭ વસા, ૧૮ મજ્જામ, ૧૯ સાર તથા ૨૦ હસ્તી, એ ચાર વાયુથી થનારા અસાધ્ય પ્રમેહો છે. તેના ઉપદ્રવો ઉપરથી તેને ઓળખવા.

અપચો, અરુચિ, ખકારી, ઉંધ, ખાંસી, સળેખમ ઇત્યાદિ કફના; પેડુ અને ત્રિંગમાં તોડ, અંડકોશમાં ફાટ, તાવ, દાહ, તરસ, મૂર્છા, ભાગો ઝાડો ઇત્યાદિ પિત્તના; તથા ઉદાવર્ત, કંપ, હૃદય્રહ, શળ. નિદ્રાનાશ, શોષ, ખાંસી ઇત્યાદિ વાયુના ઉપદ્રવો છે.

આત્રેયના મત પ્રમાણે ૧ પૂય, ૨ તક, ૩ પિટકા, ૪ શર્કરા, ૫ જૂત અને ૬ અતિમૂત્ર, એમ છ પ્રમેહો બીજા પણ છે. તે મેળવતાં કુલ ૨૬ ભેદ થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) પેશાબ ધણું થતો હોય તો કાળા તલ ૯ પૈસાભાર સવારના પહેરમાં હમેશાં ખાય તો હમેશાં પેશાબ ટપકતો હોય અથવા થોભતો નહિ હોય તેને આરામ થાય. (૨) મારેલું લોટું તથા સુંકે ખરાબર વળને લઈ ખાંડી ઝીણું કરી તેથી બમણી તેમાં સાકર ભેળવી દરરોજ સવારે નયણે કોઠે ફાંકે તો પેશાબ ગળતો હોય અથવા ધણું થતો હોય કે થોભતો ન હોય તે મટે. (૩) સુવા શેર ૧, મેંદો શેર ૧૦, ગુંદ શેર ૧૦, રાતી ખાંડ શેર ૧૦ અને ઘી શેર ૧૦, એ સર્વે વસાણાં ખાંડીને એના લાડુ બનાવવા. તેમાંથી સવારસાંજ એકેક ખાય તો પેશાબ ગળતો હોય તે મટીને ધાતુ વધે. (૪) ગવારનો આટો શેર ૧ અને સાકર શેર ૧૦, ખાંડી ઝીણું કરી ગાયના ઘી સાથે સવાર-સાંજ દિવસ ૧૦ સુધી ખાય તો આરામ થાય. (૫) પાકા છટ ધણી જૂની હોય તેને ખાંડી ઝીણી કરી સવારે ટાઢા પાણી સાથે ફાંકે તો પરમે મટે. (૬) સરવાળા નામનું ધાસ જેને ઉખદરા કહે છે, અને છોકરાં જેને કૂતરા કહે છે, તે લૂગડા ઉપર ચોંટાડવાથી ચોંટી જાય છે, તે જડ સુદ્ધાં ઉખેડી લાવીને છાયામાં સૂકવી ખાંડી તેની ખરાબર ખાંડ ભેળવી સવારસાંજ એકેક હથેળી ભરીને ખાય તો ભાત ભાતના પરમીઆ મટે. (૭) ઘેળો ગુંદર શેર ૦૧, શિંગોડાં શેર ૦૧, જુરા ખાંડ શેર ૦૧, મેંદો શેર ૦૧, એ બધાં વસાણાં એકઠાં કરી એક કાચના વાસણમાં ભરી તેમાં ઘી શેર ૦૧ તથા તેટલું દૂધ ભેળવીને તેમાંથી ૫ પૈસાભાર દરરોજ સવારે ફેટલાક હફતા સુધી પીએ તો ભાત ભાતના પરમીઆ મટે અને મરદાષ વધે. (૮) કેવડાની જડનો રસ શેર ૦૧ માં ૫ પૈસાભાર સાકર નાખી પીએ તો આરામ થાય. (૯) આમળાનો ઉકાળો એ માસા હળદર તથા મધ નાખી આપવો. (૧૦) ગળોનો રસ મધ નાખી આપવો. (૧૧) છુહારી ખારેકો દૂધમાં બાપી તેમાંથી ઠળાઓ ખેંચી કાઢી તેની જગ્યાએ લોખાન અને ભેંસાચુગળ સમાનભાગે લઈ વાટીને બરવો. તે દરેક જુદી જુદી ખારેક ઉપર ધઉંના લોટની કણક ચઢાવી અંગારા ઉપર શેડી, પછી તે ખારેકો અંદરના ઔષધસહિત કાઢી લઈ વાટીને ચણા જેવડી ગોળાઓ કરી દરરોજ એક એક આપવી. અંગારામાં શેકતાં તે ખારેકમાંથી ચુગળનો ધૂમાડો બહાર નીકળવો નહિ બેઠએ; એટલે કે અંગારાની બરસાળમાં ભારી રાખીને શેકવું. (૧૨) ગળાનું સત્ત્વ તોલો ૦૧, પિત્તપ્રાપડો તોલો ૧, આમળાં તોલો ૧, ખેડાં તોલો ૧, હરડાં તોલો ૧ અને ધરો વાલ ૨ લઈ ૧૦૦ શેર પાણીમાં ઉકાળી પાંચ તોલો રહેથી તેમાં તોલો ૧ મધ નાખી પાવું. (૧૩) કાંસડીનાં પાંદડાં તથા ચણકબોખા વાટી પાણીમાં પાવું.

તણખીઓ (મં ૧૮૬) પ્રમેહ કહે છે. પેશાબના વખતે આવ થતી નથી તેને ઠંડો (મં ૧૮૭ શીત) પ્રમેહ કહે છે. પેશાબના આરંભે તંતુ કિંવા ગોળી પડે છે અને તે સળીલી હિંચકીએ તો હાથ-બે હાથ લંબાઇને તાર થાય છે, તેને તંતુપ્રમેહ, તારપ્રમેહ કિંવા લાલપ્રમેહ કહે છે. જે પ્રમેહમાં ધાતુ પડે છે તેને ધાતુપ્રમેહ કહે છે. જેમાં પડે પડે છે તેને પુષ્પપ્રમેહ કહે છે. કંધક તૂરો અને મધુર એવા જે પ્રમેહ પેશાબ સાથે પડે છે તેને મધુપ્રમેહ કહે છે. મધુપ્રમેહી પુરુષ જે ઠંડાણે પેશાબ કરે છે, તે ઠંડાણે ધાતુ જમે છે. અહીં આ પ્રમેહરોગનો ધણેજ પ્રાદુર્ભાવ થયેલો છે. પ્રમેહનો રોગ પુરુષોનેજ થાય છે. સ્ત્રીઓને પ્રતિમાસે રજઃપ્રવૃત્તિ થાય છે, તેથી કરી શરીર-સંબંધી સર્વ દોષો શુદ્ધ થાય છે; એટલે સ્ત્રીઓને પ્રમેહ થતો નથી.

અસાધ્ય પ્રમેહલક્ષણ—માતાપિતાની પરંપરાથી પ્રમેહ થયેલ હોય તે અસાધ્ય પ્રમેહ છે; તેમજ સર્વ પ્રકારના પ્રમેહ વિશેષ સમય સુધી ચિકિત્સા વિના રહે તો મધુપ્રમેહ રૂપમાં આવી જઈ અસાધ્ય બને છે.

જનનેદ્રિયના દરદવાળી દુષ્ટ સ્ત્રીઓના તેમજ રજસ્વલા સ્ત્રીઓના સંબંધથી પ્રમેહ (સુખક) થાય છે તે અહીં કહેલા પ્રમેહથી જુદો જાત છે. (અથવા પુષ્પપ્રમેહ કહી શકાય. પ્રમેહનાં પૂરાં લક્ષણ મળતાં નથી.) સુખકમાં પેશાબરસ્તે પડે નીકળે છે કે જે પડે એવી છે; તેમજ મૂત્રેદ્રિયમાં સોજા તથા દાહ થાય છે. પેશાબની નળીનું મોં લાલ થઈ જાય છે. વારંવાર ધણી બળતરા સાથે થોડો થોડો પેશાબ થાય છે. સખ્ત વ્યાધિમાં શરીરમાં તાવ પણ આવી જાય છે. આ રોગ મટી ગયા પછી પણ વારંવાર ઉબળે છે. આ રોગમાં કેટલાકને બદ થાય છે તેમજ દરેક સાંધા ઝલાય છે.

સુખક પર ઉપચાર:—(૧) જૂના રોગ માટે ચંદ્રપ્રભા વટી સર્વોત્તમ ધલાળ છે. (૨) તીક્ષ્ણ

(૧૪) દાડમ અને જાંબુનાં પાંદડાંનો સરખત કાઢી પાવો. (૧૫) વડનું દૂધ પતાસાં ૪ ભરી દિવસ ૭ આપવું. (૧૬) ફટકડી તોલો ૧, ધલાયચી તોલો ૧ તથા સાકર તોલો ૨ નાં પડીકાં ૩ કરી આપવાં. (૧૭) શંખાવળી, સાકર, ધાણા અથવા વરીઆળી ત્રણે વાટી રાત્રે હવામાં રાખી સવારે ધુટીને પાવું. (૧૮) સુરોખાર ટાંક ૧, એલચી ટાંક ૧, લીંડીપીંપર ટાંક ૧, પાષાણબેદ ટાંક ૧, ગોળ ટાંક ૪ માં ગોળી વાળી ચોખાના ધોવરામણમાં આપવી. (૧૯) એખરો ૧ પૈસાભાર, બળખીજ ૧ પૈસાભાર, પાષાણબેદ ૧ પૈસાભાર, તવખીર ૧ પૈસાભાર અને સાકર ૪ પૈસાભાર, એની ફાકી બકરીના દૂધમાં લેવી. (૨૦) ગાયના ૧૦ તોલા દૂધમાં અર્ધાં લિંબુનો રસ નાખી તરત પાવાથી તણખીઓ પરમીઓ મટે. (૨૧) કુંવારની જડ જાડી હોય તે દેવતામાં શેકી તેને છોલી નાખી તેનો ગરબના જેટલી સાકર નાખી દરરોજ ટાંક ૨૦ લેવાથી પ્રમેહ જાય. (૨૨) વજનાગ ટાંક ૧, ધંતુરાનાં બીજ ટાંક ૧, ખુરાસાની અજમો ટાંક ૧, લાંગ ટાંક ૧, ચણકમોચા ટાંક ૧, જય-ફળ ટાંક ૧, ગહુંલા ટાંક ૧, મુસળી ટાંક ૧ લઈ, પોસ્તના પાણીથી ગોળી વાલ ૧ પ્રમાણે વાળી દરરોજ એક એક આપવી. (૨૩) હરડેદળ ટાંક ૨, આમળાં ટાંક ૨ અને બહેડાં ટાંક ૨ વાટી, શેરડીના રસમાં ૭ પુટ આપી તડકે સૂકવવાં. તે ચૂર્ણ ટાંક ૨, સાકર ટાંક ૨ માં મધ નાખી ચટાડવું. ઉપર દૂધ શેર ૦૧૧ પાવું. આથી પ્રમેહ મટી વીર્ય વધે. (૨૪) હરડાં, બહેડાં, આમળાં, લોહચૂર્ણ, શિલાજિત, મોટી હરડે, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી મધમાં અવલેહ કરી ૭ દિવસમાં ખવરાવવું. અલૂચ્છ ખવરાવવું. (૨૫) મુસળી ટાંક ૪, ચણેડીનું મૂળ ટાંક ૪ વાટી, ફાકી કરી ઉપર દૂધ પીવાથી ધાતુપ્રમેહ જાય. (૨૬) રાસ્ના ટાંક ૫, લીંડીપીંપર ટાંક ૧ અને સાકર ટાંક ૭ બેળાં વાટી ત્રણ દિવસ ખવરાવવાથી સાન્દ્ર પ્રમેહ જાય. કેસુડાં પલાળી પાણીમાં બંગાળી સાકર નાખી પાંદળે તો પ્રમેહપીડા જાય. (૨૭) ધંતુરાનાં બીજ બંગ, મારેલ પારો, હિંગજોલ, આમલસાર મધક, એની પાનના રસમાં ગોળી વાળી આપવાથી સર્વ પ્રમેહ જાય. (૨૮) સાકર અને જવખાર ગાયની છાશમાં ફકાવવાથી ઉનવા (મૂત્રકૃચ્છ) જાય. (૨૯) કસુબો ગાયના દૂધમાં સાકર સાથે આપવાથી પ્રમેહ જાય. (૩૦) ડમરાનો રસ તોલો ૧૧, સાકર તોલો ૦૧ નાખી પીવાથી રમતીઓ (રક્ત) પ્રમેહ મટે. (૩૧) દાડમના બીજનો રસ સાકર તોલો ૧ નાખી પીવાથી રક્તપ્રમેહ તથા તણખીઓ પ્રમેહ જાય.

નવા રોગમાં પ્રથમ ઇદ્રિયભુલાખ લેવો. ગરમ પાણીથી શેક કરવો. કમરબુદ્ધ ગરમ પાણીમાં ખેસવું. (૩) પ્રમેહાંતક વટી—વંશલોચન, શિલાનિત, રૂમી મસ્તકી, ઇશેશ, રાળ, ચણકબાળ, ઇલાઇચી તથા હળદર, એ આઠ વસ્તુ સમભાગ લઈ ખારીક ચૂર્ણ કરી ચંદનના તેલમાં ઘુટી વટાણા જેવડી ગોળી બનાવવી. બપોળે ગોળી દિવસમાં ત્રણ વખત લેવાથી પેશાબમાં બળતરા થવી, રસી વગેરે ખીડા માત્ર ૧ દિવસમાં જ શાંત થઈ જાય છે. (૪) જૂના રોગમાં ચંદ્રપુરી પ્રવાલ તો. ૨ તથા ચાંદીના વરક તોલો ૧ મેળવી ખરલ કરવી. માત્રા ૩ થી ૬ રતી મલાઇ(તર)ની સાથે દિવસમાં બે વખત લેવાથી પ્રમેહ, સુગ્ગ, સ્વપ્નદોષ, પ્રદર, નબળાઇ વગેરે દૂર થાય છે. (૫) બાવળની કાચી ફળી સુકાયથી, ચણકબાળ તથા શંખજીર દરેક એકેક તોલો લેવાં, અને કમળકાકડીનાં બીજની ગિરી, ઇલાઇચી તથા ઇદ્રિય દરેક અર્ધો અર્ધો તોલો લેવાં અને ફલાવેલી ફટકડી ૪ માસા લેવું. એ સર્વને ખારીક ખાંડી ચૂર્ણ કરવું. આ ચૂર્ણ ૭ માસા દિવસમાં બે સમય દૂધની લસત (દૂધ પાણી મેળવેલાં હોય તે)ની સાથે લેવાથી ત્રણ દિવસની અંદર સુગ્ગ નષ્ટ થાય છે. (૬) સુગ્ગ પર પીચકારી—મુરદારસિંગ, ફટકડી, રસાંજન, સુરમો તથા કાચો દરેક દશ દશ તોલા, મોરથુતુ તથા રસકપૂર સવા સવા તોલો સર્વ ઔષધિ ખાંડી મેળવવી. પછી પાણી તો. ૧૦૦(૨૦ શેર)માં મેળવી શીશીમાં ભરવી. આ પાણી ૦૧ તોલો ૧૦ તોલા પાણીમાં મેળવી દિવસમાં ત્રણ વખત પીચકારી મારવાથી નવો તથા જૂનો પ્રમેહ (સુગ્ગ) ૧૦-૧૫ દિવસમાં મટી જાય છે. (૭) જૂના રોગમાં ગોખર, ગુગળ અથવા ગોખરનો અવલેહ સેવન કરવો.

તણખીઆ પ્રમેહ ઉપર ઉપચાર:—(૧) ઘોળી ગોકણી(ગરણી)નાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ધસી આપવાં. (૨) ગાયના ચોખ્ખા દૂધમાં બીલામો ધસી પાવો. (૩) આમળાંના ઝાડની છાલનો રસ બે તોલાપર્યંત કાઢી તેમાં કિંચિત્ હળદર અને મધ નાખી તે આપવો. (૪) ઉંખરાનો દ્રવ દર વખતે બે તોલા લઈ તેમાં કિંચિત્ જીરાનું ચૂર્ણ અને ખડીસાકર ૧ તોલો નાખી, તે બે વખત આપવો.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનોંમાં:—કમળ-૩, ખેર-૬, ગરણી-૪, ગોખર ખોડા-૫, ચિત્રક-૧૨, તલ-૧૭, ૧૮, દુદરલી-૨, બીલામો ૧૬.

મધુમેહ ઉપર ઉપચાર:—(૧) જાંબુડીની છાલ નિલ ૨ તોલાપર્યંત ખાવી, કિંવા પાકાં જાંબુ અથવા જાંબુડાંની બૂટી ખાવી. (૨) કડાનાં મૂળ ઉપરની છાલ, અસાણાની છાલ, નાગર-મોથ અને ત્રિફળાનો કાઢો કરી આપવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—અળખ-૪, જાંબુ-૬, દુદરલી-૨.

બહુમૂત્ર ઉપર ઉપચાર:—ત્રિફળાં, વાંસનાં પાંદડાં, નાગરમોથ અને પહાડમૂળનો કાઢો મધ નાખી આપવો; એટલે તે તુરંત બહુમૂત્રનો નાશ કરશે. (૩) આદુનો રસ, ખડીસાકર નાખી બે વખત આપતા જવું. (૪) વાંસનાં સૂકાયેલાં પાંદડાંનો કાઢો બે વખત આપવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—અજમે-૪, અનનસ-૩, આદુ-૪૦, આમળાં-૨૧, કાલિંજન-૭, ખસખસ ક (અરીણી)-૫, ભોંયકોહળું-૬, મેથી-૩, વાંસ-૬.

સર્વ પ્રમેહો ઉપર ઉપચાર:—(૧) ગળોનો અંગરસ મધમાં આપવો. (૨) ત્રિફળાં, દેવદાર, દારુહળદર અને નાગરમોથનો કાઢો મધ નાખી આપવો. (૩) ખાખરાનાં ફૂલોનો કાઢો સાકર નાખી આપવો. (૪) વડના અંકુરનો કાઢો મધ નાખી આપવો. (૫) વાવડીંગ, હળદર, જેડીમધ, સુંઠ અને ગોખરનો કાઢો મધમાં આપવો. તે દુસ્તર પ્રમેહનો પણ નાશ કરશે. (૬) ભોંયઆમળી, તજ, એલચીદાણા, તમાલપત્ર, ચણકબોળા અને ૨૦ મરી એકત્ર વાટી પાવાં; એટલે અસાખ્ય પ્રમેહનો પણ નાશ થશે. (૭) નિર્મળાનાં બીઆં એકેક તોલો છાશમાં વાટી પાવાં. (૮) બકામ-લીમડીની લિંબોળાઓ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી લી નાખી ખાવી, એટલે પ્રમેહનો ત્વરિત નાશ થશે. (૯) બાવળનાં અથવા ખીજડીનાં ફૂલમાં પાંદડાં અને થોડું જીરું ખારિક વાટી ગાયના ચોખ્ખા દૂધમાં મેળવી, તેમાં ૧ તોલો ખડીસાકર નાખી સવારસાંજ આપવું. (૧૦) ચણકબોળા

૧ તોલો લઈ કાઢો કરી તેમાં ચંદનના તેલનાં ચાર ટીપાં નાખી તે આપવો. (૧૧) વંશશેખન
૨ તોલો, એલચીદાણા ૧ તોલો, ચણકમોળા ૧ તોલો, ઘોળો કાથો ૧ તોલો અને માખણ
૧ તોલો લઈ, તેનું ચૂર્ણ કરી તેનું ચૂર્ણ પસળે એટલું તેમાં સુખડનું તેલ નાખી નાની બોર નેપટી
ગોળાઓ કરવી. પછી તે ગોળી સવારસાંજ ૪ તોલા ઠંડા પાણીમાં મેળવી તેમાં ખડીસાકર અર્ધો
તોલો નાખી તે પાણી પાવું. એ ઔષધથી પ્રદર પણુ જાય છે. (૧૨) મિદ્ધાનું ચૂર્ણ ૩ લાગ,
હળદરનું ચૂર્ણ ૧ લાગ અને ખડીસાકર ૩ લાગ, એ સખળું મધમાં આપવું, એટલે સાત દિવસમાં
દુસ્તર પ્રમેદનો પણુ નાશ થાય છે. (૧૩) નવટાંક ઘઉં રાત્રે પાણીમાં ભીંજવી રાખી સવારે
વાટી વસ્ત્રમાળ કરી, તે પાણીમાં ૧ તોલો ખડીસાકર નાખી તે ૭ દિવસ આપવું. x પ્રમેહપિટકા:—
પ્રમેહની ઉપેક્ષાએ ફેડકી થાય છે. તે સર્વ સંધિના ઠેકાણે થાય છે. તૃણા, શ્વાસ, માંસનો
સંકેત, પ્રમેહ, હેડકી, મદ, વિસર્પ, મર્મસંરોધ (મર્મસ્થાનની પીડા), એ પિટકાના ઉપદ્રવ
જાણવા. પ્રમેહપિટકા ઉપર ઉપચાર:—(૧) ઉંખરાના દૂધનો લેપ કરવો. (૨) આવચો વાટી
લેપ કરવો. (૩) ઘણુ ઉપરની ચિકિત્સા કરવી.

જુઓ અનુભૂત ઔષધ:—ઔષધિક્રિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૨૭. ક્વાથપ્રયોગની
ટીપમાં નં. ૧૩.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—સર્વ પ્રમેહ માટે:—અકોલ-૧૩, અરલુ-૫, અળશી-
૬, આમળાં-૧૧, ૨૨, આશેત્રી-૨, ઉટકટારી-૨, ઉંખરો-૧, એખરો-૪, એલચીદાણા-૩, કાંકડ-
૩, કાંડોળા-૩, ૪, કુવાર-૮, કેવડાનું ઝાડ-૪, કેળ-૧૫, ખાંખરો-૮, ખીજડો-૩, ખેર-૯, ગહુ-
૭, ગળો-૩, ગોખરૂં બોડા-૨, ૭, ચણકમોળા-૨, ૪, ચણોદી-૮. ચિત્રક (ચિત્રો)-૪, તલ-૧૧,
નિર્મળા-૬, પાષાણુભેદ-૨, પિસા-૧, પીળો ધંતુરો-૭, બકામ લીમડી-૫, બળ (બોળ)-૨,
બાવળ-૧૬, બિહી-૧, ભોંયઆમળાં-૩, ભોંયકોળું-૪, મેંદી-૬, મૈદાલકડી-૨, રતનજોત-૮, રાત-
બીડા-૨, લવંગ-૩૦, લીમડો (કડવો)-૧૪, ૩૯, વડ-૨, વાંસ-૪, શતાવરી-૧૯, શરપુખો-૨,
શિરદોડી-૨, શિસમ-૧, શેરણી-૩, સુખડ-૬, હરડે-૧૯, ૩૪, ૪૨, હરણસુરી-૨, હાશા-૩.
ઠંડા એટલે શીતપ્રમેહ માટે:—આમલી-૨, કમળ-૩, પાટલા-૮, પાઠ (કાળીપાડ)-૫, બોળ
(હીરાબોળ)-૪, રતનજોત-૮, વાંસ-૫, શિમળો-૧૨. તંતુ કે લાલાપ્રમેહ માટે:—કાંટી ગોખરૂં-
૫, ચણોદી-૭, દુદરલી-૧, મેંદી-૨, વગડાઉ તુરિયું-૧. ધાતુપ્રમેહ માટે:—કાયકળ-૫. પૂથ-
પ્રમેહ માટે:—કપૂરી મધુરી-૧, સુખડ-૫. વસાપ્રમેહ માટે:—અરણી-૭, કુંવાડીઓ-૮, શિસમ-૨.
રક્તપ્રમેહ માટે:—એલચી-૫, બોળ (હીરાબોળ)-૭. વિષપ્રમેહ માટે:—હળદર-૧૨. સનૈર્મિહ માટે:—
હરડે-૨૦. સાન્દ્રપ્રમેહ માટે:—સાત્વીન-૩. નીલપ્રમેહ માટે:—પીંપળો-૨૧. ઇક્ષુ અને સિકતા-
પ્રમેહ માટે:—લીમડો (કડવો)-૩. સુરાપ્રમેહ માટે:—શિમળો-૧૧. હરિદ્રાપ્રમેહ માટે:—ગરમાળો-૬.
ઉષ્ણપ્રમેહ માટે:—ગોખરૂં-૫, મેંદી-૨. ઉદકપ્રમેહ માટે:—નિર્મળા-૬, પારિજાતક-૪, રતનજોત-

x પ્રમેહરોગ પર વધુ ઔષધિ:—મેલકુલાંતક રસ, વસંતકુસુમાકર રસ, શિલાનિત વટી, બૃહત્
અજેશ્વર, સોમનાથ રસ, એલાદિ ચૂર્ણ, ચંદ્રપ્રભા વટી, ખદિર ગુટિકા, ચંદનાદિ ક્વાથ, ગોક્ષુરાદિ
ક્વાથ, ગોક્ષુરાદિ ગુગલ, ગોક્ષુરપાક, ચંદનાસવ, ગંધકયોગ, ચંદ્રપ્રભા રસ, ચંદ્રોદય રસ વગેરે
ખાસા માટે અપાય છે. પ્રમેહ મિદિર તેલ મદન કરવા માટે અપાય છે.

પ્રમેહપિટકા ૧૦ પ્રકારની થાય છે. જે મનુષ્યની હોજરી દોષવાળી હોય તેને પ્રમેહ વિના
પણુ થાય છે. યુદા, હૃદય, સિર, કંધ તથા પીઠના મર્મસ્થાનોમાં ઉત્પન્ન થયેલી અતિ વેદનાવાળી
મંદાગ્નિવાળાને થાય તો ખસાધ્વ સમજવી. પ્રમેહસંબંધી પિટકા ઘર્ષ હોય તો પ્રથમ ભોહી
કઢાવવું. જે પાકી મધ હોય તો સ્વચ્છથી ચીરાવવી. ત્યારપછી બકરાના મૂત્ર અથવા કોષ્ટ ક્વાથથી
પોષ ઉમરડાનું દૂધ અથવા બાવળાનાં બીજ વાટી લેપ કરવો; તથા ઉપલસરી, મુનકા, નસીતરે,
ખીંદીઆવળ, કડુ, હરડે, અરડુસાની છાલ, લીમડાની છાલ, હળદર, દારૂહળદર તથા ગોખરૂંનાં
બીજ સમજાગ લઈ કાઢો કરી ચીરાવવો. સ્વાસ્થ્ય ઔષધ સારિસદિ ભોહ, શારિવાદાસવ, મકરન્ધ
રસ વગેરે અપાય છે.

૧૦. અન્નિષ્ઠમેહ માટે:—મજ્જ-૪. તસ્તન્યા પ્રમેહ માટે:—આંખો-૮.

જુઓ પ્રાંઓમાં:—ઉદરની બીડીઓ-૩. તણુખીઆ પરમા માટે:—નેસનું ડાણુ-૩.

પૃથ્વ:—ગોખા, જવ, સામો, મઠ, બઉ, કળથી, મગ તુવર અને ચણાની દાળ, સરગવો, પંડોળાં, લસણ. અપૃથ્વ:—મૂત્રવેગનો અવરોધ, ધૂમ્રપાન, દિવસે ઉંઘવું, મૈથુન, વાલ, મિષ્ટાન્ન, તેલ, છાશ, ગળપણ, કુખી, કોહળું, શેલડી, ખાટા અને ખારા પદાર્થ.

૩૭-પાંડુ

કારણ અને સંપ્રાપ્તિ:—અતિ મૈથુન, અત્યમ્લ પદાર્થ, ખારા અને તેલવાળા પદાર્થોનું અતિ સેવન, અતિ મધપાન, મૃત્તિકાલક્ષણ, દિવસે ઉંઘવું, અત્યંત તીખા પદાર્થ, દૂધ, અઢદ, મિષ્ટાન્ન, તલ, માછલાનું અતિ લક્ષણ, એ પદાર્થો સેવન કરવામાંથી લોહી દોષોએ કરી દુષ્ટ થઈ શરીરની ત્વચા પાંડુવર્ણ થાય છે. એ રોગને પાંડુરોગ કહે છે. વાંત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત અને મૃત્તિકા-લક્ષણજન્ય, એમ પાંચ પ્રકારનો પાંડુરોગ થાય છે.

પૂર્વરૂપ:—ચામડી ફાટવી, ઝોંમાં વારંવાર થુંક આવવું, શરીર ગળવું, મૃત્તિકાલક્ષણની ઈચ્છા, નેત્ર અને ગાંધોએ સોળ, મળમૂત્રનું પીળાપણું, અન્નનું પાચન ન થવું, એ લક્ષણો પાંડુરોગ થવા પહેલાં માણસને થાય છે.

વાતપાંડુ:—ચામડી, મૂત્ર, આંખો ઇત્યાદિને રક્ષતા, કાળાપણું, કંપ, સોય ભોકવા જેવી પીડા, પેટનું કુલવું, બ્રમ ઇત્યાદિ થાય છે. પિત્તપાંડુ:—મૂત્ર, વિષ્ટા અને આંખો પીળાં થાય છે; દાહ, તૃષ્ણા અને જવરે પીડિત હોય છે. મળ પાતળો થાય છે અને શરીરકાંતિ અત્યંત પીળા થાય છે. કફપાંડુ:—મુખમાંથી કફનો આવ, સોળે, ડોલાં, આળસ, શરીરે ભાર, ત્વચા, આંખો અને મોઢે શ્વેતત્વ, એ પ્રમાણે થાય છે. સન્નિપાત પાંડુ:—ઉપર કહેલાં ત્રણ લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે. મૃત્તિકાલક્ષણ-જન્ય પાંડુ:—માટી ખાવાની જેને ટેવ પડેલી છે, તેના વાતાદિકો પૈકી એકાદો દોષ કુપિત થાય છે. માટી તૂરા રસની હોય તો વાયુ કુપિત થાય છે, ખારી હોય તો પિત્ત કોપે છે, મીઠી હોય તો કફ કુપિત થાય છે. તે માટી પેટમાં ગયા પછી રસાદિક ધાતુને રક્ષ કરે છે અને રોક્ષ્ય મુખ્ય પ્રબળ થયો એટલે જે અન્ન ખાવામાં આવે તે રક્ષ થઈ જાય છે. તે માટી કાષ્ટાદિકોના અશિષ્ણે પચન થયા સિવાય રસ વહન કરવાર માત્રમાં જન્મે છે અને તેનો રોધ કરે છે; તેથી કરી ઇદ્રિયોનું બળ એટલે સ્વવિષયગ્રહણશક્તિ નષ્ટ થાય છે. શરીરની દીપ્તિ, શક્તિ અને ઓજ એટલે સર્વ ધાતુનો સાર (હૃદયમાં) જાય છે તે) અને ક્ષીણ કરી પાંડુરોગ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં બળ, અશિષ્ણ અને વર્ણનો નાશ થાય છે. વિશેષ લક્ષણ:—નેત્ર, ગાલ, બ્રુકુટિ, પગ, નાભિ, શિશ્ન એ ઠેકાણે સોળે, કાઠામાં કૃમિ અને સ્કાકર્મમિશ્રિત દસ્ત, એ લક્ષણો થાય છે. આ પ્રકારને કોઈ “કૃમિપાંડુ” પણ કહે છે. અસાધ્ય લક્ષણો:—જ્યોત્ દિવસનો પાંડુરોગ ઘણો કાળ ચલાથી જડ થાય એટલે સાધ્ય થતો નથી. બધા શરીરે સોળે આવેલો હોઈ જે રોગી સર્વ પદાર્થ પીળા જુએ છે તે, જે માણસને બંધાયેલો થોડો મળ લીલા રંગનો કફમિશ્રિત પડે તે; જે પુરુષ ઈન એટલે દુઃખી થાય છે અને ઘોળો પુણી જેવો થાય છે તથા ઉલટી, મૂર્ચ્છા અને તૃષ્ણાની પીડા પામે છે તે, રક્તલય થઈ જે પાંડુરોગી બેળે થાય છે તે, જેના દાંત, નખ, આંખો પીળાં થયેલાં છે તે; જે પાંડુરવર્ણના પદાર્થસમૂહ જુએ છે; અને કાશ, પગ, ડાક એ ઠેકાણે સોળ, મધ્મદેહ જેને સ્પૃષ્ઠ થયો છે તે અસાધ્ય છે. એથી ઉલટો સ્વાપ્ન જન્મવો. મધ્મદેહને સોળ; કાશ, પગ અને ડાક, એ સ્પૃષ્ઠ થયેલાં; ક્રુદ્ધા અને શિશ્ન એ ઠેકાણે સોળ; મૃતઃપ્રાય થયેલો તેમજ અતિભાર અને તાવે કરી પીડાએલો રોગી થેલોએ છોડવો. પાંડુરોગમાં કમળો થાય છે:—જે પાંડુરોગી અત્યંત પીળાં થયો સેવન કરે છે; તેનાં પિત્ત સ્વભાસને બાળી દુષ્ટ કરી કમળારૂપ રોગ કરવાને સમર્થ થાય છે; તેની આંખો અત્યંત પીળા થાય છે; ઇદ્રિયોની શક્તિ નષ્ટ થાય છે; ત્વચા, નખ, મુખ, એ અત્યંત પીળાં થાય છે; મૂત્ર, પુરુષ લાલ અને પીળાં થાય છે; તે મુરુષ એવાસ્થામાંના ઢોંકા જેવો પીળો થાય છે. દાહ, અન્ન ન પચવું, દુર્બળતા, અંગગ્લાનિ અને અન્નદોષે તે રોગી પીડિત થાય છે; જેમાં

પિત્તપ્રમળ એવો કમળો એક મોહાશ્રમ તથા બીજી શાખા—(રક્તાદિ પાતુ)—મિત હોય છે. જેમ રાજ્યક્રમા સ્વતંત્ર હોય છે તેમ કમળો પણ સ્વતંત્ર હોય છે. એનીજ બીજી અવસ્થા કુંભકમળોઃx— કાળાંતરે જડ થયેલો જે કમળો જઠરાગ્નિને જ્યારે રોગી લે છે જેથી કુંભ (મકા) સમાન પેટ મોટું થઈ જાય છે, ત્યારે કુંભકમળો કહેવાય છે. પાંડુરોગમાં હલ્દીમક રોગ થાય છે— શરીરમાં વાત અને પિત્ત વધવાથી જે વખતે પાંડુરોગનો વર્ણ લીલો, નીલ કિંવા પીળો થાય છે અને બળ તથા ઉત્સાહનો નાશ, ઉંધ, અગ્નિમાં ઘ, ઝીણો તાવ, સ્ત્રીઓની ઇચ્છાનો અભાવ, અંગ મરડાઈ આવવું, દાહ, તૃષ્ણા, અન્નદોષ, ભ્રમ, એ ઉપદ્રવ થાય છે ત્યારે વાતપિત્તચક્રી રોગીને હલ્દીમક રોગ થયો છે એમ જાણવું.

ઉપચારઃ—(૧) લોહાના વાસણમાં તપાવી રાખેલું દૂધ સાત દિવસ પાવું અને પથ્થ પાળવું; એટલે પાંડુરોગ, ક્ષય અને સંગ્રહણી રોગ દૂર થાય છે. (૨) દશમૂળ અને સુંઠનો કાઢો આપવો; એટલે કફયુક્ત પાંડુ, જ્વર, અતિસાર, સોજો, સંગ્રહણી, ઉધરસ, અરુચિ, કંઠરોગ અને હૃદયોગનો નાશ થાય છે. (૩) ત્રિકૂળાં, ગળો, અરકુસી, કડુ, અરીઆતુ અને કડવા લીમડાનો કાઢો મધ નાખી પાવો; એટલે પાંડુરોગ અને કમળો નાશ થાય છે. (૪) સાટોડી, કડવો લીમડો, કડવાં પંડોળાં, સુંઠ, કડુ, ગળો, દારુહળદર અને હરડેનો કાઢો—સર્વાંગના સોજા, ઉદર, પાંડુ, સ્થૂતતા, મુખમાં હમેશાં ગદ્ગદા આવવા અને કફરોગનો નાશ કરે છે. (૫) અરકુસી, ગળો, કડવો લીમડો, કરીઆતુ અને કડુનો કાઢો મધ અને ધી નાખી આપવો; એટલે કમળો, પાંડુ, રક્તપિત્ત, હલ્દીમક અને કફાદિક વ્યાધિનો નાશ થાય છે. (૬) શિલાજિત, મધ, વાવડીંગ, હરડે અને સાકરનું સમભાગ ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું; એટલે પંદર દિવસમાં દેહ બળવાન થાય છે. (૭) ચિત્રકચૂર્ણને આમળાંના કાઢાની ત્રણ ભાવના આપવી; પછી તે ગાયના ધીમાં રાત્રે લેવું. (૮) દેવદારનાં પંચાંગનું ચૂર્ણ દૂધમાં કિંવા પાણીમાં ચાર માસા લેતા જવું, એટલે એક મહિનાની અંદર પાંડુરોગનો નાશ થશે. (૯) હરડે ગોમૂત્રમાં ૨૧ દિવસ બીજવી રાખવી અને તેમાંથી એકેક ભક્ષણ કરવી. (૧૦) મૂળસહિત કાંસાળુ લઘુ તેનું ચૂર્ણ કરી તે આપવું. (૧૧) માટીને નાગકેસર, જેડીમધ, લીંડીપીંપર અને નસોતરનો કાઢો કરી તેની ભાવના આપવી; પછી તે ભાવના આપેલા માટી ખાવા આપવી, એટલે ખાંધેલી માટી નીકળી જઈ વિકાર દૂર થાય છે. (૧૨) હરડેનું ચૂર્ણ મધ અને ધીમાં આપવું. (૧૩) ગોખડનો કાઢો મધ અને સાકર નાખી પાવો. (૧૪) ગળોનું સત્ત્વ મધ અને ધીમાં આપવું. (૧૫) હીંગાષ્ટક ચૂર્ણ ચારગણા ધીમાં પ્રથમ માસમાં ભોજનની અંદર આપવું; એટલે અગ્નિ વધે છે. (૧૬) પ્રવાળ ભસ્મ દૂધસાકરમાં આપવી. (૧૭) સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, ચિત્રક-મૂળ અને બાળહરડેનું ચૂર્ણ કરી તેમાં બમણો ગોળ નાખી ત્રણ ત્રણ માસાની ગેળીઓ કરવી અને તે પાણીમાં આપવી; એટલે પાંડુરોગ અને હરડેનો નાશ થાય છે. (૧૮) વાંકેરીનું બોથું ઠંડા પાણીમાં અગર દૂધમાં ધસી દરેક બે વખત પ્રમાણે સતત ત્રણ મહિના આપવું; એટલે પાંડુરોગ, જીર્ણજ્વર, નાડીત્રણ, ભગંદર, ગંડમાળ, જામેલી ગરમી વગેરે અનેક રોગોનો નાશ થાય છે.†

x કુંભકમળો રોગમાં વમન, અરુચિ, ઉઝકા, તાવ, પરસેવો, શ્વાસ, ઉધરસ અને મળ પાતળો થાય છે ત્યારે રોગ અસાધ્ય બની જાય છે.

† પાંડુરોગ, કમળો તથા હલ્દીમક રોગમાં શાસ્ત્રીય ઔષધિઃ—પુનર્નવાદિ મંદૂર, નવાયસ ચૂર્ણ, અષ્ટાદશાંગ લોહ, ચૂષણાદિ મંદૂર વટક, અનૂતલતાદિ ધૂત, હરિદ્રાદિ ધૂત, દશમૂળારિષ્ટ, ચંદ્રપ્રભા વટી, લોહાસવ, પાંડુપંચાનન રસ, ત્રિક્ષારિષ્ટ, ત્રિલોક્યસુંદર રસ વગેરે ખાવા માટે અપાય છે. તેમજ પુનર્નવાદિ તેલ મર્દન કરવા માટે તથા ચંદ્રપ્રભા ગુટી અંજન કરવા માટે અપાય છે. સુંધવા માટે કુકડવેલના ફળનું ચૂર્ણ આપવાથી પણ ઉપરના રોગોમાં ફાયદો કરે છે.

બાળકો માટે મંદૂરની બનાવટ તથા માટી ઉંમરવાળા માટે લોહભસ્મવાળી ઔષધિ અવનપ્રાશ અવલેહ સાથે આપવી વિશેષ લાભદાયક છે.

સ્ત્રીઓને રક્તપ્રદરથી અથવા હરડેથી પાંડુરોગ થયો હોય તો મૂળ રોગ દૂર કરવા માટે પ્રથમ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

જુઓ અનુસૂત ઔષધ:—ઔષધિક્રિયાના ગુટિકાપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૨૩.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—આમલી-૩, ઇન્દ્રજવ-૧૬, ઉક્ષી-૩, કાસાળું-૭, કુકર-પાડાનો વેલો-૮, ગોખર ખોડા-૧, ચિત્રક-૬, પિસા-૨, ભાંખરો-૧૩, બોય આમળા-૪, ૫. મીંઢી-આવળ-૬, લીંદીપીપર-૩૫, વાંકેરી-૩, શ્રાવડ-૩, સમેરવો-૧૫, સાટોડી-૧૬, હરડે-૮. મૃત્તિકા-જન્ય પાંડુરોગ માટે:—કેસર-૬.

જુઓ ગોંવેંમાં:—દૂધ-૨૧, ગોમૂત-૬. પ્રાંઓંમાં:—મૂતવર્ગ-૧.

પૃથ્થ:—જૂના જવ, ધઉં, ભાત, મગ, ઘુવર અને મસૂરની દાળ, પરવળ, જૂનાં કોદળાં, જૂનાં કેળાં, ગજો, કાળી શેરડી, તાંદળજો, પુનર્નવા, વંતાક, કુંગળી, લસણ, પાકી કેરીઓ, લીલોડાં, આમળાં, ઝાશ, ઘી, તેલ, જવ અને ધઉંની દાંજ, માખણ, દળદર, તૂરા પદાર્થ અને કેસર. અપૃથ્થ:—રક્તસ્રાવ, ધૂમ્રપાન, ઉલટી, મળમૂત્રાદિકોના વેગનું ધારણ, પરસેવો, મૈથુન, શીંગો અને પાનની ભાજી, હિંગ, અડદ, પેંડ (તેલમાં તળેલી પુરી), તાંબુલ, સરસવ, મઘ, ખાટા પદાર્થ, વિરુદ્ધાન્ન, જડ અને વિદાહી અન્ન.

૩૮-બલતરા (દાહરોગ)

કારણ અને લક્ષણ:—અતિ ઉષ્ણ પદાર્થોનું સેવન, પિત્તકારક પદાર્થોનું લક્ષણ. મર્માભિ-ઘાત, મહાશ્વઆદિકોના પ્રહાર, એ કારણવડે આ રોગ થાય છે. શરીર શુષ્ક અને તપ થવું, નેત્ર આરક્ત કિંવા પીતવર્ણ, એ દાહરોગનાં લક્ષણો જાણનાં.*

ઉપચાર:—(૧) ધાણાઅથવા ધાણા અને વરીઆળી અધકચરી ફૂટી રાત્રે ૨૪ તોલા પાણી-માં પલાળી રાખી સવારે તે પાણી ગાળી લઇ તેમાં ખડીસાકર ૪ તોલા નાખી પાવી. (૨) સો વખત ઘોએલું ઘી શરીરે ચોપડવું. (૩) અરિઠાનું શીણ કિંવા કડવા લીમડાનાં પાંદડાં વાટી તેનું શીણ શરીરે ચોળવું. (૪) ચંદનાદિ ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું; એટલે દાહ, પિત્ત અને ઉનવા દૂર થાય છે. (૫) ચોખાની ધાણી અને ખડીસાકરનો કાઢો કરી તે વારંવાર આપતા જવું. (૬) ખજૂરનું સરખત કરી આપવું. (૭) ગજોનું સત્ત્વ જીરું અને ખડીસાકરમાં આપવું. ગોવર અને શીતળાના રોગના દાહ ઉપર પણ એ આપવું. (૮) ચોખાના ઘોવરામણમાં રક્તચંદન (રતાંદળી) ધસી તેમાં થોડી ખડીસાકર નાખી તે પાવું.x

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—અગરુ-૨, આંબો-૧૧, ઉંખરો-૨૬, કમળ-૪, કંચ-નાર-૩, કેળ-૧૩, કોકમ-૬, કોથમીર-૫, ૮, ૯; ખજૂરી-૧૦, ખાટીલૂણી-૪, જવ-૧, ડાંગર-૧૨, તરબુચ-૨, પદ્મકાષ-૧, પાઠ (કાળીપાડ)-૪, ફાલસા-૨, ખીજોર-૫, બહેડાં-૩, મગ-૨, મરવો-૨, મોથ-૬, ૧૪, રતાંદળી-૧, ૧૦, વાળો-૨, ૪, શતાવરી-૨, સીતાફળ-૩, સિવણ-૭, સુખડ-૧. રક્તજન્ય દાહ માટે:—વાંસ-૩.

જુઓ ગોંવેંમાં:—ઝાશ-૧, ઘી-૧૫. હાથપગમાં થતા દાહ માટે:—ધી-૪. તાવ વગેરે કારણોથી અતિ બળતરા થાય તો:—ધી-૫.

જુઓ પ્રાંઓંમાં:—ધૂતવર્ગ-૨. હાથપગમાં થતા દાહ માટે:—ધૂતવર્ગ-૧.

* અગ્નિ વડે દાઝવાથી, સૂર્યના તાપમાં ફરવાથી, ગરમ પદાર્થનું સેવન કરવાથી કે પિત્તના પ્રકોપ વગેરેથી અંતર્દાહ (શરીર અંદરની બળતરા) અને બહિર્દાહ (બહાર અગન બળે તે) કે કેવળ દાહ નામે એ દાહ ઉત્પન્ન થાય છે. તેના ૧-રક્તપિત્તદાહ, ૨-રક્તદાહ, ૩-પિત્તદાહ, ૪-તૃષ્ણા-દાહ, ૫-રક્તપૂર્ણોદર દાહ, ૬-ધાતુક્ષય દાહ, ૭-મર્મઘાતદાહ, આ સાતે પ્રકાર અને તેમનાં લક્ષણો નામ ઉપરથીજ સમજાય તેવાં છે.

x દાહરોગમાં સિદ્ધ ઔષધિ દાહાંતક રસ, સુધાકર રસ, ચંદનાદિ ક્વાથ, ચંદ્રકલા રસ, ચંદનાદિ અવશેષ વગેરે ખાવા માટે તથા કાંજીક તેલ તથા ચંદનાદિ લેપ શરીર પર લગાડવા માટે અપાય છે.

પૃથ્વિ:—ચોખ્ખા, જગ, ચક્કર, ચણા, જવ, સાકર, ધી, દૂધ, માખણ, કાકડી, કેહણું, દાડમ, મહેળાં, મીઠા રસ. **અમૃત:**—રસ્તે ચાલવું, ખારા અને પિત્તકર એવા પદાર્થ, ગરમી લેવી, ખસ, પાન, હીંમ, મેથુન, કડવા, તીખા અને ઉષ્ણ પદાર્થ.

૩૯-બાલરોગ

કારણ:—માતાનું જડાન્નાદિ લક્ષણ, વિષમાશન અને દોષકારક અન્નલક્ષણને લીધે દેહમાં પ્રકોપ થઈ શરીર ઉપરનું દૂધ વિકૃત થાય છે, તે કારણોએ બાળકને વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે; તેમજ માતૃપિતાનાં ઉત્પત્તિસ્થાનો વ્યથિત હોય, બાળકોનો અનિયમિત આહાર, ઘણીજ વખત ઉંઘાડવું, ઘણીજ વખત પાણી પાવું, ગરમીમાં બહાર લઇ જવું, દુધાદિ પદાર્થ ઉંઘાડા રાખવાથી વિકૃત થયેલાં એવાં પેય પાવાં, વગેરે કારણોએ બાલરોગ ઉત્પન્ન થાય છે. દૂધ પીનારાં, દૂધ અને અન્ન ખાનારાં અને કેવળ અન્ન ખાનારાં, એવાં ત્રણ પ્રકારનાં બાળકો હોય છે. તે અન્ન અને દૂધ દુષ્ટ ન હોય તો બાળક નીરાગી હોય છે. દંતોદ્ભવ એ સર્વ બાલરોગોનું કારણ છે; પરંતુ તેના ઠેકાણે વિશેષ કરી જ્વર, વિડબેદ (ઝાડો, હગામણ), કૃશત્વ, ઉલટી, કપાળ દુખવું, અભિષ્યંદ, શોથ અને વિસર્પ એ ઉપદ્રવ થાય છે.

બાળકોની અંતર્ગત વેદના જાણવાનો ઉપાય:—બાળકના રડવા ઉપરથી તેની કમીજસ્તી પીડા સમજવી. તે બાળક વારંવાર જે ઠેકાણે હાથ લલાવે તે ઠેકાણે અને જ્યાં આપણને હાથ અડકાડવા દે નહિ તે ઠેકાણે તેને કંઈ પણ દુઃખ છે એવું સમજવું. આંખો મીંચાવા ઉપરથી મસ્તક દુખે છે, એવું સમજવું. મલાવરોધ, ઉલટી, સ્તન ચાટવા અને પેટમાં ગડગડવું, પેટનું ચઢવું અને પેટનું ઉંચું થવું, એ લક્ષણોએ તેના ગળામાં પીડા છે એમ સમજવું. મળમૂત્ર બંધ થવું, ડચકણાં તથા ચારે તરફ જોવું, એ લક્ષણોએ તેની બસ્તીમાં તથા ગુલ્મ સ્થાને પીડા થાય છે એમ સમજવું. વૈદ્યોએ તેની સ્રોતસો (નાક, મુખ, કાન વગેરે દ્વારો), હાથ, પગ વગેરે અવયવ તથા સાંધા વારંવાર જોવા. **બાળકને ઔષધ આપવાનું પ્રમાણ:**—બાળક ઉત્પન્ન થાય એટલે તેને વાવટીંગના ફળ જેટલું અથવા ગુંજના પ્રમાણમાં ઔષધ આપવું; તેમજ બાળક મોટું થતું જાય તેમ વધારતા જવું. એકેક માસો વધારતાં જવું. કુકુલુક (બાળપ્રુપરી):—x આ રોગ દૂધના દોષે કરી થાય છે. તેના યોગે પાંપણની નીચે ખાજ આવે છે, બાળકની આંખો દુખે છે અને પિયા લાગે છે. તે આંખોને ખૂબ લાગે એટલે બાળક કપાળ, નાક તથા આંખો ચોળે છે અને તેનાથી ગરમીમાં જોવાનું નથી કે આંખો ઉઘડતી નથી. **પારિગર્ભિક (પરિભવ, પારોગડં. મં. અવથણે, આયનેર):**—ગર્ભિણી માતાનું દૂધ બાળકને પાવાથી તેને ઉધરસ, અગ્નિમાંઘ, ઉલટી, ઝાંપડ, અરુચિ તથા ભ્રમ થાય છે; તે રોગ થાય છે અને તેનું પેટ મોટું થઈ તગતગટું દેખાય છે. આ રોગને પારિગર્ભિક અથવા પરિભવ કહે છે. એ ઉપર અગ્નિદીપન ઔષધ આપવાં. **તાલુકંટક (તાળવું પડવું, ગળું પડવું, મં. ટાળુ, તાન.):**—તાળવાના માંસમાં કફ કુપિત થઈ તાલુકંટક રોગ થાય છે, તેથી કરી તાળુને ખાડો પડે છે અને તાળવું નીચે લટકે છે, બાળક ચાન લેતું નથી, મહાકષ્ટે ધાવે છે, પાતળો મળ થાય છે, તૃષ્ણા લાગે છે, આંખો, ગળું અને મોઢું દુખે છે, ગળું ચોખ્ખું રહેતું નથી તથા જે દૂધ પીએ તે ઓડી કાઢે છે. **મહાપદ્મ વિસર્પ (રતવા—મં. ધાવરે, રક્તબાહિ, મોનેરક્ત):**—બાળકના ગળાને કિંવા બસ્તીને ધાવરે થાય છે,

x બાળકોની આંખોમાં ધણું કરીને ૪ રોગ થાય છે. ૧-કુકુલુક, ૨-અભિષ્યંદ (આંખો લાલ થવી, ઉઠવી), ૩-ખીલ (ઉપરની પલકની નીચે ફેડાડી થવી) અને ૪-ફૂલું (કીકી ઉપર ફૂલ થાય છે તે). કુકુલુક (પલકની નીચે થતી ખાજ) માટે અહીં ઉપાય બતાવેલ છે. બાકીના ત્રણ રોગ માટે “આંખના રોગ”ના પ્રકરણમાં જોઈ લેવું. ખીલ ઉપર:—મરી, મનસીલ, રસાંજન, શંખ અને સિંધાલુનું ચૂર્ણ કસી મધ મેળવીને આંખમાં આંજવું.

ફૂલા ઉપર—(૧) અધેડાની જડનો રસ મધ મેળવી આંખમાં આંજવો. (૨) અરીણ, શુદ્ધ નવસાર અને પુલાવેલી ફટકડી એ ત્રણ વસ્તુ સમભાગ લઈ અધેડાના રસમાં ધુટી આંજન કરવું.

તેથી કરી બાળક જન્મતું નથી. તે ધાવરું રાતા કમળનાં પાંદડાં પ્રમાણે લાલ હોય છે. આ મહાપદ્મરોગ ત્રિદોષજ છે. એ આંખો ઉપર ઉત્પન્ન થઈ ઉરપર્યંત આવે છે, અથવા હૃદય ઉપર થઈ ગુદાપર્યંત જાય છે. સસણી (વરાધ, ગધેડી, હુંડી. મં. સુશી, ઉડતે):—નાના બાળકની પ્રકૃતિ કદાચાન હોય છે, તે કારણથી તેને પ્રાયઃ કદાચના રોગ થાય છે. કદાચરક પદાર્થ સેવન કરવાથી આ રોગ થાય છે. પેટમાં કદાચ જાળું થઈ તે વાયુની નૈસર્ગિક ગતિનો અવરોધ કરે છે અને તે ઉપર ચઢતું ચઢતું કાળજી-એ વ્યાપી આગળ કદાચરોધ થાય છે. પેટ એકસરખું ઉડતું હોય છે. એ સસણી જેવો અતિ સત્વર વર્ધિષ્ણુ એવો પ્રાણુધાતક બીજો રોગ નથી. આંકડી (આંચકી, તાણુ):—માતાએ ઉબ્બ અને વાતુલ પદાર્થો સેવન કરવાથી તેનું દૂધ દૂષિત થાય છે. તે બાળકે પ્રાશન કરવાથી તેના મેંદુ તત્ત્વ થઈ પ્રાણુવાહક તંતુ (મજ્જાતંતુ) ક્ષુબ્ધ થાય છે; તેથી હસ્તપાદાભયવચ થરથર થઈ આંખો સૂકાઈ જાય છે, હાથપગને વારંવાર આંચકા આવે છે, શુદ્ધિ નષ્ટ થાય છે અને સ્તનપાનાદિક વ્યાપાર બંધ થાય છે. આંકડી એ મોટો લયંકર અને પ્રાણુનાશક રોગ છે. આ રોગમાં અપસ્મારનાં સર્વ લક્ષણો થાય છે. આ રોગવાળાં છોકરાં નબાવવાં લારે કઠિન હોય છે. જે બાળકના મરતકમાં ઉબ્બતા ઘણી હોય છે, તેને પ્રાયઃ આંકડીનો રોગ થાય છે. ભાર:—આ રોગ દૂધની મલાઈ કિંવા એવા પ્રકારના પદાર્થોનું સેવન થવાથી પેટમાં મલાઈ જેવો કિંવા દેડકા જેવો આકાર થઈ આંતરડા-માં ચિટકાઈ રહે છે. પછી ઉત્તરોત્તર તે ઉપર મલાઈ જેવા પુટ ચઢી ચઢી તે વધતો જાય છે. પછી તેનો આકાર ડબ્બા જેવો જન્મે છે. તેને નીચે કિંવા બાજુએ અથવા ઉપર છિદ્ર હોય છે; તે તેનું મુખ. તેમાં જે ઉર્ધ્વમુખ હોય તે સાધ્ય, બાજુએ મુખ હોય છે તે કષ્ટસાધ્ય તથા અધોમુખ હોય છે તે બહુધા અસાધ્ય. આ રોગ છ મહિનાની ઉપરના બાળકને થાય છે. કંવલુ (ખરોળ):—આ રોગ પાનથરી (ખરોળ) જેવો પેટમાં ડાખી બાજુએથી ડીકરાના કકડા જેવો થાય છે. ઉત્કુલ્લિકા:—જેમાં પેટ ફૂલે છે અને દમ, સોજો એણે યુક્ત એવી બાળકની જમણી દૂધમાં ઉત્કુલ્લિકા થાય છે.

બાળખુપરા ઉપર ઉપચાર:—(૧) ત્રિકળાં, લોધર, સારોડી, આદુ, રિંગણી અને ઉભી ભોરિંગણી, એ વાટી કઢવી તે કલકનો સુખોષ્ણુ લેપ કરવો. (૨) જસતનાં ફૂલ આંખોમાં આંજવાં. (૩) કુરંદના પથ્થર ઉપર લોખંડ ધસી તે જૂકી વજ્રગાળ કરી ખુપરા પર નાખવી.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—હીંગ-૯.

પારિગર્ભિક ઉપર ઉપચાર:—(૧) લીંડીપીંપર મધમાં નાખી ચાટવા આપવી. બાળક પોતાની મેળે ચાટી ન શકે તેમ હોય તો તેની માતાએ ચટાડવું. (૨) સુરવારી હરડે અને તજ કંડા પાણીમાં ધસી આપવી. (૩) અજમો, બોડીઅજમો, જીરું, શહાજીરું અને સુંકનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૪) પ્રવાળમરમ ગુલકંદમાં અથવા મધ અને ઘીમાં આપવી. (૫) મરી પાણીમાં ઉકાળી તેમાં સાકર નાખી તે પાણી આપવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—પાદ (કાળાપાડ)-૭, લીંડીપીંપર-૨૪, હરડે-૩૧. જુઓ પ્રાંઓંમાં:—દૂધ-૪.

તાણુ કંટક-તાળવું (ગળું) પડે છે તે ઉપર ઉપચાર:—†(૧) હરડે, વજ અને ઉપ-લેટનો કલ્ક કરી મધ નાખી તે માતાના દૂધમાં પાવું. (૨) સાખરશિંગ ગાયના દૂધમાં કિંવા ઘીમાં ધસી તાળવા ઉપર લેપ કરવો; અને ગાયના દૂધમાં સાખરશિંગ ધસી પાવું. (૩) વજ અને જાય-

† તાણુકંટક(તાળવું) પડે છે તેની પરીક્ષા:—બાળકના તાળવાના ખાડામાં ૧ થી ૨ માસા ગોળનો ટુકડો રાખી ઉપર ઘઉંના લોટની ટીકડી રાખી વજ્રથી બાંધવું. ત્રણ ચાર કલાક પછી બોલીને જોવું. જે ગોળ હોડી જાય તો રોગ છે. જે તાણુકંટક નહિ હશે તો ગોળ પડ્યો રહેશે. તાણુકંટકની ઔષધિ:—(૧) મહામરિયાદિ તેલ જે બાવપ્રકાશમાં કુદ પ્રકરણમાં કહેલ છે તેનું મર્દન કરવું; તેમજ નારાયણ તેલનું મર્દન પણ લાભદાયક છે. (૨) શેકેલી હીંગ ૧ સરસવ જેટલી, આદુનો રસ, વૃક્ષસીનો રસ, ભેંસના છાણનો રસ તથા મધ ચાર ચાર ટીપાં લઈ, સર્વ મેળવી દિવસમાં બે વખત ચટાડવાથી એક માસની અંદર તાણુકંટક દૂર થાય છે.

ફળ દૂધમાં અગર લીમાં ધસી તાળવા ઉપર લેપ કરવો તથા સાબરશિંગ ધસી પાવું. (૪) વાસન-વેલ અગર પાડળીના વેલાના પાંદડાં બારિક વાટી પેંડી કરી તે તાળવા ઉપર લગાવવી. (૫) કડવાં કરેલાં અને આંબાહળદરનું ચૂર્ણ માખણમાં મેળવી તેની પિંડી તાળવા ઉપર લગાવવી અને ઉપર એરંડાનાં પાંદડાં ૩ દિવસ બાંધવાં. (૬) કારીવણનાં પાંદડાંનો અથવા કુંગળીનો રસ કાઢી તેમાં જીરાની બૂડી અને ખડીસાકર નાખી તે પાવો. (૭) કુંગળી શેકી વાટી તેનો લેપ કરવો અને સાંજે તે કાઢી તાળવા ઉપર ગાયનું ઘી ચોપડવું. (૮) જવખાર અને મધ આંગળી પર લઇ તાળવા ઉપર ચોળવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—એરંડો-૭, કદંબ-૧, કારિવણ-૮, કુંગળી-૨૬, પાટલા-૧૦, વજ-૧૧, વાસનવેલ-૬, શિરદોડી-૯, હરડે-૧૩, હળદર-૧૭. જુઓ પ્રાંઓંમાં:—સાબરશિંગ-૪.

ધાવરાં (રતવા) ઉપર ઉપચાર:—(૧) રાત્રી કરેણનાં ફૂલ તથા ચોખા અને તેના સમ-ભાગ વજ લઇ રાત્રે ઠંડા પાણીમાં ભીંજવી રાખી તે વાસણ ઝાકળમાં ઉઘાડું રાખવું. સવારે વાટી તેનો લેપ કરવો. (૨) ઘોળી ચણોડીનાં પાંદડાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૩) ગુલાબનું મૂળ પાણીમાં ધસી લેપ કરવો. (૪) સાગનાં પાંદડાં અને કામળાના કકડાની રાખ કરી તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી. (૫) ગોપીચંદન ધસી ચોપડવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—કરેણ-૫, કાળીવેલ-૧, ગુલબાશી-૧, ગૌરીનો ફણો-૧, ચણોડી-૮, દુદરલી-૩, ધાવડી-૬, મીઠળ-૬, સાગ-૪, હુરા-૬.

સસણી†(વરાંધ, ગરંધણી) ઉપર ઉપચાર:—(૧) સુરવારી હરડે, બહેડાં અને જેડીમધ, એ ઉણોદકમાં ધસી તેમાં લગાર સિંધવ અને મધ નાખી તે ચટાડવું. (૨) નાગરવેલનાં પાંદડાં પાનને એરંડતેલ ચોપડી તે પેટ ઉપર મૂકી પેટ શેકવું. (૩) બાળગોળીમાં ચણાની દાળ કરતાં પણ કમી પાપડખાર અથવા સાજીખાર નાખી તેમાં થોડું બાળકની માતાનું દૂધ નાખી તે પાછ દેવું, તેથી ઉલટી થશે. (૪) ગોરોચન અને હળદર નાગરવેલના પાનના રસમાં આપવી. (૫) પાન સાથે કાળીજીરી અને હળદર નાખી રસ કાઢી આપવો. (૬) કારેલીનાં પાનનો રસ કાઢી તેમાં હળદર નાખી તે રસ પાવો. (૭) આવળીનાં બીઆં નાગરવેલના પાનના રસમાં, દૂધમાં અગર પાણીમાં ધસી પાછ દેવાં. (૮) સતાપાના પાનનો રસ મધ નાખી આપવો. (૯) ગોમૂત એક-એ વખત ગાળી હળદર નાખી પાછ દેવું. (૧૦) ડીકામાલી, રેવંચીનો શીરો અને એળીઓ ગરમ પાણીમાં વાટી હુંડી છોડી પેટ ઉપર લેપ કરવો.

જુઓ ગોવંઓંમાં:—ગોમૂત-૪. પ્રાંઓંમાં:—ખીર બહોડી-૩, સસલાનું લોહી-૧.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—એરંડો-૧૭, કાળીજીરી-૪, કેસરીચંપો-૨, ડીકામાલી-૬, થુવેર-૮, નાગકેસર-૪, નાગદમની-૫, બાકળી (હીંગોત્રી)-૧, સતાપા-૬, સોનવેલ-૧. હળદર-૮, ૧૦.

આંકડી* (આંચડી, તાણુ) ઉપર ઉપચાર:—(૧) ઘેળી કુંગળી લગારેક ચીરી, નાકમાં ધરી,

† આ દરદ બહુવા બાળકને પેટમાં ભાર રહેવાથી થાય છે. એથી કાળજી પાસે દબદબો ભરાઇ રહેલો કાયથી તપાસનાં જણાઇ આવે છે; તેમ તે થવા પછી બાળકને ઝાડાની કબજા અત રહે છે. માટે એમાં બનતી સાવચેતીથી તાકીદે ઝાડો ઉતરે તેવા ઉપાય લેવા. કેટલાક વૈદો ત્રિકળાનો છકાળો પણ અપાવે છે.

* કેટલીક જગ્યાએ જે અતિસારનો ભેદ મરડો છે, તેને પણ આંકડી કહે છે, કે જેમાં દરદી ફરાગત જતાં મદાન કષ્ટ ભોગવવા છતાં ઝાડો ઉતરતો નથી; પરંતુ આ જગ્યાએ આંકડી શબ્દનો એ અર્થ થતો નથી. જ્યાં મરડાને આંકડી બોલવાનો રિવાજ છે, એવી જગ્યાએ આ દરદને આંચડી કહે છે. આ દરદથી બાળક બચવું ઘણું મુશ્કેલ હોય છે. એ દરદ શરૂ થવા અગાઉ કોઇ બાળકને ઉલટી થતી માલૂમ પડે છે. આ ઉલટી બંધ કરવી નહિ જોઇએ; કેમકે એને ગરમ દવાઓથી બંધ કરતાંની સાથેજ આ દરદ દેખાઈ આવે છે અને પછી નિરૂપાય થવાનો વખત આવે છે. માટે આ ઉલટી થતાંજ બાળકને ઉપરાઉપરિ પાટીઓ ટંકણખાર પુલાવી વાલવાલના શુમારે અથવા ચોખ માત્રાથી માતાના ધાવણમાં અગર પાણીમાં આપતા રહેવું. એથી ઉલટીમાં ચીકણા

રાખવી અને સુધાડવી. (૨) તાળવા સિવાય સર્વ મસ્તકે, નાક આગળ અને કપાળ ઉપર તથા આંખો ઉપર ગુલાબજળ ચોપડવું. (૩) સુરવારી હરડે દંડા પાણીમાં ઘસી હૈયાને, જીભનીચે અને હાગારેક જીભને પણ ચોપડવું. એટલાથી ઉપશમ ન થાય તો હરડે, આમળાં તથા ખડીસાકર ઘસી અંજન કરવું; તથા કુંગળીનો ઉપાય અસ્તે અસ્તે ચાલુ રાખવો.

વિશેષ ઉપચાર જીઓ વનોંમાં:—કુંગળી-૧, મરડાશિંગ-૧, હરડે-૬.

ભાર ઉપર ઉપચાર:—(૧) કકુટદાવન (ઇવરલું) ભેંસના મૂત્રમાં બાંધી તે મૂત્રસુદાં ખરલ કરી, પછી તે વાલભાર લઇ એક ચણીડીભાર પાપડીઓખાર અથવા સંચળની ભૂકી સાથે મધમાં આપવું. (૨) ગોમૂત્રમાં સાકર તથા મીઠું સમભાગ નાખી તે પાવું. (૩) એળીઓ અને ડીકામાળી એકત્ર કરી પાવી. (૪) કબુતરની અથવા પારેવાની હાગાર મધમાં ચટાડવી. (૫) તોલાભાર પાપડખાર અને એક મોટું વનાક કલાઈવાળા વાસણમાં બાંધી તેનો ગોમૂત્રમાં ખરલ કરી તેમાંથી બે વાલ લઈ ગોળના પાણીમાં પાવું. (૬) બેડી ભોરિંગણી અને ઉભી ભોરિંગણીના કાઢામાં તોલાભાર પાપડખાર ખરલ કરી બેએક આંગળી ચટાડવું. (૭) કડવી પંડોળીનાં મૂળ ગધેડીના દૂધમાં ઘસી મધ્ય રાત્રે પાવાં. (૮) જંગલી શેલડીનો રસ થોડા દૂધમાં પાવો. (૯) સૂર્યકમળનાં ફૂલનો રસ દશ ટીપાં શક્તિ અનુસાર દૂધમાં આપવો. (૧૦) ખોરેતીની છાલ, પાણીશોદ અને નાળાએરની કાચલી ગોમૂત્રમાં ઘસી દરરોજ બે વખત શક્તિ પ્રમાણે ૨૧ દિવસ આપવી. (૧૧) ખોરેતીની છાલ, ચિત્રકનાં મૂળ અને અથેડાનાં મૂળ ગોમૂત્રમાં ઘસી આપવાં. રેચ થયે ઉતાર-દહીં અને લાત.

વિશેષ ઉપચાર જીઓ વનોંમાં:—ઇવરલું-૪, ૧૩, કારેલી-૮, કાંચકી-૧૧, કુંવાર-૧૪, ખોરેતી-૩, ૪, ૬, ડીકામાલી-૫, બોળ (હીરાબોળ)-૩, ભાંગરો-૬, બીલામો-૨૫, ભોરિંગણી-૮, વંતાકડી-૪, સરગવો-૧૨, સૂર્યફૂલ-૩, હેદ-૨.

જીઓ પ્રાં ઓંમાં:—અસ્થિવર્ગ-૮, કબુતરની હાગાર-૪, ખીરખહોટી-૧, ૨.

કવલુ (ખરોળ) ઉપર ઉપચાર:—ભાર ઉપરના ઉપચાર કરવા.

ઉત્કૃષ્ણકા રોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) જળો લગાડી રક્ત કઢાવવું; અને કંકાડી, સુંદ, નાગરમેથ, ચણકમોખા તથા અતિવિષનું ચૂર્ણ માતાને પાવું; એટલે દુગ્ધદોષનું નિવારણ થાય છે. (૨) પેટ શેકવું અને બીલીનાં મૂળ, નાગરમેથ, પદાડમૂળ, ત્રિકૃત્તાં, બેડી ભોરિંગણી તથા ઉભી ભોરિંગણીનો કાઢો ગોળ નાખી પાંચ દેવો.

દંતોદ્ભવ (દાંત આવવા) ઉપર ઉપચાર:—(૧) દાંત આવવાની વખતે ધાવડીનાં ફૂલ, લીંટીપીપર અને આમળાંના રસમાં મધ નાખી દાંતના માંસવાળા ભાગને ચોળવું; એટલે બાળકને દંતપીડ થતી નથી. (૨) દાંતની પીડા ઘણી થઇ હોય તો ધોળી નગોડનાં પૂર્વઆળુનાં મૂળ લાવી ગળામાં બાંધવાં; એટલે દાંત સંબંધી ઉપદ્રવ અને કુરંડ એટલે એક અંડ ઉતરે છે તેનો નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જીઓ વનોંમાં:—કેળ-૧૪, ધાવડી-૩.

બાળકના તાવ ઉપર ઉપચાર:—(૧) પદ્મકાષ્ઠ, કડવો લીમડો, ધાણા, ગળો અને રક્તચંદનનો કાઢો બાળકને તથા તેની માતાને આપવો, એટલે સર્વ પ્રકારના તાવનો નાશ થાય છે. (૨) જેડીમધ, વંશલોચન, ધાણી અને રસાંજનનો લેહ બાળકને આપવો. તે સર્વ જવરનો નાશ

તાંતા નીકળી જશે અને આ આચકીનું દરદ થઇ આવવાની ધાસ્તી રહેશે નહિ.

આંચકીવાળા બાળકને “માળવી ગોખરૂ પ અને સૂકી આમલી (આમલીનાં ફળ) પાણીમાં એકઠાં વાટી લૂગડાથી ગાળી બે તોલા પાણી પાવું.” આ ઉપાય અજમાવી ખાત્રી કરેલો છે.

x બાળકના ખરોળ ઉપર ઉપચાર:—શરપખા અને ગોરખમુંડીનો રસ કાઢી મધ મેળવી દિવસમાં બે વખત પીવરાવવાથી મફત તથા પ્તીહારોગ દૂર થાય છે.

† બાળકના દાંત આવતી વખતે થતા દરદ માટે દંતોદ્ભેદ ગદાંતક અપાય છે.

* બાળકના તાવ ઉપર બીજી ઔષધિ કુમારકલ્યાણ રસ, બાલરોગાંતક રસ, ગોદંતી ભસ્મ વગેરે અપાય છે. જીર્ણવરમાં લાક્ષાદિ તેલ મર્દન કરવા માટે અપાય છે.

કરે છે. (૩) નાગરમોથ, પિત્તપાપડો, વાળો, કાળો વાળો અને પદ્મકાળનો કાઢો કંડો થયા પછી આપવો; તે દાહ, ઉલટી તથા જ્વરનો નાશ કરે છે. (૪) ભદ્રમોથ, હરડે, કડવો લીમડો, કડવાં પડોળાં અને જેડીમધનો મંદોળ્ય કાઢો આપવો. તે બાળકના નિઃશ્વેષ જ્વરનો નાશ કરે છે. (૫) દશમૂળનો કાઢો કરી તેમાં લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવો; તે મોહ, ઘેન તથા સન્નિપાત જ્વરનો નાશ કરે છે. (૬) નાગરમોથ, રક્તચંદન, અરકુસી, સુંઠ, જેડીમધ અને મળોનો કાઢો પિત્ત, તૃષ્ણા, દાહ તથા જ્વરનો નાશ કરે છે. (૭) અરકુસી, પિત્તપાપડો, વાળો, કડવો લીમડો તથા કરિયાતાનો કાઢો આપવો; તે ઉલટી, દમ, ઉધરસ, પિત્ત અને જ્વરનો નાશ કરે છે. (૮) લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; એટલે જ્વર, દમ, ઉધરસ, કમળો તથા અગ્નિમાં ઘેનો નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—અતિવિષ-૧, ૨, એરોદસ-૨, કાકડાશિંગી-૧, લીંડીપીપર-૨૦. જીર્ણજ્વર માટે—માયફળ (માયાં)-૬.

બાળકના અતિસાર (હાડો, હુગામણ) ઉપર ઉપચાર:—(૧) લીંડીપીપર, મજીઠ, કાકડાશિંગી અને નાગરમોથનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; એટલે જ્વર, ઉધરસ, ઉલટી અને અતિસારનો નાશ થાય છે. (૨) દાહમપાક આપવો. (૩) કડાનાં મૂળના ઉપરની છાલ છાશમાં વાટી હીંગ નાખી આપવી. (૪) કડાપાક આપવો; એટલે સંગ્રહણી અને અતિસારનો નાશ થાય છે. (૫) ધાણી, સિંધવ તથા આંખાની ગોટલીનું સમભાગ ચૂર્ણ મધમાં આપવું; તે ઉલટી અને અતિસારનો નાશ કરે છે. (૬) લીંડીપીપર, રતાંજન અને આંખાની ગોટલીનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; તે ઉલટી તથા અતિસારનો નાશ કરે છે. (૭) ધાવડીનાં ફૂલ, ખીલાં, ધાણા, લોધર, ઇંદ્રજવ અને વાળાનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; તે જ્વર અને અતિસારનો નાશ કરે છે. (૮) લોધર, લીંડીપીપર અને વાળાનું ચૂર્ણ આપવું. (૯) વાવડીંગ, અજમોદ અને લીંડીપીપરના તાંદુળનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આમાતિસાર ઉપર આપવું. (૧૦) વાળો, સાકર અને મધ, એ ચોખાના ધોવરામણમાં આપવું; એટલે રક્તાતિસાર, ઉધરસ, દમ અને ઉલટીનો નાશ કરે છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—અતિવિષ-૮, આમળાં-૩૭, ઇંદ્રજવ-૧૨, કપાસ-૧૭, કારિવણા-૭, કેલિંગન-૮, તુલસી-૭, દાહમ-૨, માયફળ (માયાં)-૩, રાળ-૨, લીંડીપીપર-૨૦, વાળો-૩, સુરપીણ-૨. શરદીની હુગામણ માટે:—જયફળ-૩. રક્તાતિસાર એટલે લોહીવા માટે:—ધામારી-૨, રાળ-૨, વાળો-૩. આમાતિસાર માટે:—અતિવિષ-૭.

બાળકને આપવાના સૂક્ષ્મ રેચ:—(૧) સોનામુખીનો (મીંટીઆવળનો) કાઢો ગોળ નાખી શક્તિ પ્રમાણે આપવો. (૨) સુરવારી હરડે ગરમ પાણીમાં ઘસી પાવો. (૩) રેવંચીનો મરો ચણોડી-ભાર અથવા એ ચણોડીભાર મધમાં અથવા ગોળમાં આપવો. (૪) ગુલાબકળી, બાળદરડે અને સોનામુખીનો કાઢો આપવો. (૫) એરંડા અને ઉંદરની લીંડીઓનું ચૂર્ણ લિંબુના રસમાં ખરલ કરી ગુદા અને નાભિ ઉપર લેપ કરવો.

બાળકના ઝાડા અને પેશાબના બંધ ઉપર:—ઉંદરની લીંડીઓ-૧.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—એરંડો-૩૧, રેવંચી-૪, હરડે-૧૭. જુઓ પ્રાંઓંમાં:—ઉંદરની લીંડીઓ-૪.

બાળકની સંગ્રહણી ઉપર ઉપચાર:—(૧) અજમો, જીં, મરી, લીંડીપીપર, ઇંદ્રજવ અને સુંઠનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨) લીંડીપીપર, લાંગ તથા સુંઠનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૩)

* ગંગેટીની જડ, ખારેકનો ઠળીઓ અને અતિવિષ અથવા સુંઠ સમાનભાગે ઘસી પાવાથી બાળકનો અતિસાર જાય.

લવંગ નંગ ૭ અને શેકેલા મોટા ચણાનાં ફેતરાં ટાંક ૨ ને ત્રીણાં વાટીને નદીની છીપ ૫ લાવી ચૂકામાં બાળી પછી પાણીમાં ઉકાળવી. તે પાણીમાં પડીકી ૧ બાળકને આપવાથી બાળક દૂધ ઓકવું હોય તો શાંત થાય.

બાળકના અતિસાર, મરડો તથા સંગ્રહણી ઉપર બાલકુટજવલેહ, સિંદૂરાદિ ચૂર્ણ, બાલ-આંગોરી ઘૂત, લાળદિ ચૂર્ણ વગેરે અપાય છે.

લીંડીપીંપર, સુંદ, ખીલાં, નાગરમોચ તથા અજમાનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં આપવું. (૪) સુંદ અને ખીલાંનું ચૂર્ણ ગોળમાં આપવું. એથી ત્રિદોષ સંગ્રહણીનો નાશ થાય છે. (૫) નાગરમોચ, અતિવિષ, ખીલાં અને ઇંદ્રજવનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—દાડમ-૨, ખીલી-૨૦, માયફળ (માયાં)-૩, લસણ-૧૦. આમસંગ્રહણી માટે:—આદુ-૨૫, ફણસ-૩. રક્તસંગ્રહણી માટે:—આમલી-૧૬, એથમીશૃંગ-૫, તલ-૧૬, નાગકેસર-૩, માયફળ (માયાં)-૨.

બાળકોના શ્વાસ, કાસ ઉપર ઉપચાર:—(૧) ધાણા અને ખડીસાકર ચોખ્ખાના ધોવરા-મણુમાં આપવાં. (૨) ધમાસો, લીંડીપીંપર, દ્રાક્ષ અને હરડેનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૩) લીંડી-પીંપર, ધમાસો, દ્રાક્ષ, કાકડાશિંગી અને કુંવાડીઆનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં આપવું. એ શ્વાસ, કાસ અને જ્વરનો નાશ કરે છે. (૪) કાકડાશિંગી, નાગરમોચ તથા અતિવિષનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. તે ઉધરસ, જ્વર અને ઉલટીનો નાશ કરે છે. (૫) વંશલોચનનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૬) અતિવિષનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; એટલે તે શ્વાસ, કાસ, જ્વર, ઉલટી અને સૂતિકારોગનો નાશ કરે છે. (૭) ધોળી અરકુસીનાં પાંદડાં ચોખ્ખા કપડામાં વિંટાળી શેકી રસ કાઢવો; અને તેમાં મધ, લીંડીપીંપર તથા તેલીઆ ટંકણખારની પુલાવેલી ભૂકી નાખી ચાટણુ આપવું. (૮) અરકુસી, સુંદ, રિંગળી અને ગળોનો કાઢો મધ નાખી આપવો. x

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—ઉધરસ માટે:—અતિવિષ-૧, એરોદસ-૨, કાકડાશિંગી-૧, ૨, કાંટાસરીઓ-૧, કેથમીર-૧૭, ગોંડાળ-૨, દક્ષણી યુરીઓ-૧, દાડમ-૧, ખેરસલી-૭, રાજહંસ-૧, લીંડીપીંપર-૨૦, વાવડીંગ-૫, વાળો-૩, વાંસ-૭, શિરદોડી-૩, સતાપા-૫, ૮, સુર-પીણ-૩. શ્વાસ એટલે દમ માટે:—અતિવિષ-૧, કેથમીર-૧૭, વાવડીંગ-૫, વાળો-૩, વાંસ-૭.

હેડકી ઉપર ઉપચાર:—(૧) સોનાગેરનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨) લીંડીપીંપર અને રેણુકખીજના કાઢામાં હીંગ અને મધ નાખી આપવું. (૩) કકુનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; તે હેડકી અને ઘણા દિવસનો ઉલટીનો પણુ નાશ કરે છે. ઉલટી ઉપર ઉપચાર:—(૧) હરડેનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨) પીંપળાની છાલની રાખ પાણીમાં નાખી તે પાવી. (૩) આંખાની ગોટલી, ધાણી અને સિંધવનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. દૂધ પી ઉલટી કરનારા બાળકને પીંપર, પીંપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રક અને સુંદ, એ પંચકોલનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૪) મહાળુંગ(નીંજેરા)નાં મૂળ દૂધમાં ધસી પાવાં. (૫) બાળ આંખો, જેઠીમધ અને લીંડીપીંપર મધમાં ધસી ચાટણુ આપવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—અજવલો-૨, અતિવિષ-૧, ૨, કાકડાશિંગી-૧, તુલસી-૬, ૭, ખીજેર-૪, રાનતુલસી-૨, લીંડીપીંપર-૧૦, વાળો-૩.

તૃષા (તરસ) ઉપર ઉપચાર:—લીંડીપીંપર, જેઠીમધ અને આંખાનાં પાંદડાંનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨) કાળી દ્રાક્ષ અને જેઠીમધનો કાઢો આપવો. આનાહવાયુ (આક્રે) ઉપર ઉપચાર:—(૧) સિંધવ, સુંદ, એલચી અને ભારંગમૂળનું ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું; તે આનાહ અને

x (૧) બાળકોના શ્વાસકાસ ઉપર બીજી ઔષધિ:—કંટકારી છૂત, કુમારકલ્યાણ રસ, મુસ્તકાદિ સ્વરસ, દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણ વગેરે અપાય છે. (૨) ઉઠાંટીઓ (મોટી ઉધરસ) જે દૂધપીતા બાળકને થાય તેની માને લીંડીપીંપર અને ઘીથી વધારેલું અડદનું ચૂપ પીવરાવવાથી ધાવણુ ગુણુદાયક અને છે. બાળકને લીંડીપીંપર, મુનકા તથા સુંદનું ચૂર્ણ ઘી તથા મધ મેળવી ચટાડવું અથવા ધાવણુમાં મેળવી પીવરાવવું. (૩) બાળકને કેટલીક વખત ઉધરસની સાથે ગળાનો કાકડો ઢીલો થઇ જાય છે તેના ઉપર કાળાં મરી તથા ચૂલાની માટી પાણીમાં વાટી લગાડવું. અથવા માયફળ પાણીમાં ધસી કાકડા પર ચોપડવું.

* આક્રે ઉપર ઔષધિ:—(૧) એળીઓ તથા સાણુ સમભાગ લઇ પાણીમાં વાટી નવસેકું કરી દૂધપીતા બાળકના પેટ અને પેડુ ઉપર લેપ કરવાથી દસ્ત આવીને સોજો તથા આક્રે દૂર થાય છે. (૨) હીંગ પાણીમાં ધોળી ગરમ કરી નાલિની ચારે તરફ લેપ કરવો અથવા સરસવના બોળ- (ખલી)નો લેપ કરવો. (૩) સિંધાલણુ અને હીંગની મધમાં પાતળી બત્તી બનાવી ઘીમાં બીંબવી બાળકની ગુદામાં રાખવાથી ઉદાવર્ત (ચક્ર) તથા આક્રે દૂર થાય છે.

નાશ કરે છે. રક્તા બાળકને માટે:—ત્રિકાં અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ મધ અને ધીમાં આપવું. xબાળકની ક્ષીણતા ઉપર ઉપચાર:—(૧) ભોંયકોહળું, ધંડું અને જવનું ચૂર્ણ કરી તેમાં ધી નાખી આપવું અને પછીથી લાગલુંજ સાકર અને મધ નાખી દૂધ આપવું. (૨) ઉંબર-ફળ(ઉંબરા)નું ચૂર્ણ ઉપશેટ અને વજનું ચૂર્ણ મધ અને ધીમાં આપવું; કિંવા કોકોલી, શંખા-વળી તથા ઉંબરાનું ચૂર્ણ મધ અને ધી નાખી આપવું; અથવા અર્કપુષ્પી(સૂરજમુખી)ને ઉંબરાનું ચૂર્ણ મધ અને ધીમાં આપવું કિંવા ઉંબરાનું ચૂર્ણ કાયફળ અને ઘોળી ધરાનું ચૂર્ણ મધ અને ધીમાં આપવું. એ ચાર પ્રાશ્ય બાળકનાં દેહ, બળ તથા પુષ્ટિને વધારે છે. (૩) આસગંધને કલ્ક એક ભાગ તથા દૂધ આઠ ભાગ, એમાં ધી નાખી પચન કરી તે બાળકને આપવું, એટલે પુષ્ટિ કરે છે તથા બળને વધારે છે. સોજા ઉપર ઉપચાર:—(૧) નાગરમોથ અને કોળાનાં ખીઆં, દેવદાર અને દિંદ્રજવના પાણીમાં વાટી લેપ કરવો. (૨) સાટોડીનાં મૂળ વાટી લેપ કરવો. (૩) કુંડીને સોજા આંબો હોય તો માટીનું ઢેકું તપાવી તે ઉપર દૂધ નાખવું અને ગરમ હોય તેના વડે નાભિ પર શેક કરવો. નાભિપાક ઉપર ઉપચાર:—(૧) હળદર, લોધર, ગહુત્રા અને જેડીમધના કાઢામાં તેલ સિદ્ધ કરી તે ઉપર ચોપડવું અને એનું ચૂર્ણ કરી તે ઉપર નાખવું. (૨) બકરીની લીંડીઓ દૂધમાં વાટી લેપ કરવો. (૩) તજ તથા ચંદન અથવા ક્ષીરવૃક્ષ(ઉંબરા)નું ચૂર્ણ ઉપર નાખવું. ગુદાપાક ઉપર ઉપચાર:—§(૧) પિત્તનાશક ક્રિયા કરવી. બાળકને વિશેષે કરી પ્રાશન અને લેપન એ વિષયમાં રસાંજન હિતકારક છે. (૨) શંખ, જેડીમધ અને રસાંજનનું ચૂર્ણ ઉપર ચોપડવું. ક્ષત, ફેલ્લા ઇત્યાદિ ઉપર ઉપચાર:—(૧) કડવાં પડેળાં, ત્રિકાં, કડવા લાંમડાની છાલ અને હળદરનો કાઢો આપવો; એટલે ક્ષત, ફેલ્લા અને જ્વર શાંત થાય છે. (૨) પીપળાની છાલ, રક્ત-ચંદન (રતાંદળી) અથવા રેવચીનું લાકડું પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. ખસ ઉપર ઉપચાર:—(૧) ધુમાસ, હળદર, ઉપશેટ, રાઈ અને ઇંદ્રજવ, એ છાશમાં વાટી લેપ કરવો; તે કરોળીઆ, ખસ અથવા ખરજ અને કોઢનો નાશ કરે છે. (૨) ગંધક અને કપૂર કોપરેસમાં ખરજ કરી લેપ કરવો. (૩) રેચ આપવો. મુખપાક ઉપર ઉપચાર:—† (૧) જાઝીનાં પાંદડાં, દૂધ, દ્રાક્ષ, પહાડમૂળ અને ત્રિકાંના કાઢાએ ગલફેરાં ભરવાં. (૨) પીપળાની છાલ અને પાંદડાંના ચૂર્ણનો લેપ કરવો. (૩) તપ-ખીર લગાડવી. ખરજવા ઉપર ઉપચાર:—(૧) ખીજડીનાં પાંદડાં ગાયના દહીંમાં વાટી લેપ કરવો. (૨) ચોખાના દાણા ધરાના રસમાં વાટી લેપ કરવો. (૩) કપીત્રો અગર સોનાગેર દહીંમાં વાટી લેપ કરવો. (૪) ગોપીચંદન ઘસી ચોપડવું. માથા ઉપર ફોરલીઆ થઈ આવે છે તે ઉપર ઉપચાર:—(૧) ચંદન અને અગર ગુલાબજળમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૨) ગોપીચંદનનો લેપ કરવો. (૩) સોનાગેર, રક્તચંદન (રતાંદળી) અને ગુલ્ફેઅરમાનીને દંડા પાણીમાં અથવા ગુલાબજળમાં વાટી લેપ કરવો. એનાથી ખરજનું પલ્લુ જાય છે. અળાઇયો ઉપર ઉપચાર:—(૧) ચંદન, ઘાણા અને વાળાનો ગુલાબજળમાં લેપ કરવો. (૨) આમળાં, ઘાણા વાળો અને નાગરમોથનો લેપ કરવો. (૩) ચણાનો લોટ દંડા પાણીમાં મેળવી ચોપડવો અને સૂકાયા પછી રનાન કરવું. પેટપીડ (ઉદરશૂળ) ઉપર ઉપચાર:—x(૧) એક લિંબુ ચીરી તેની એક ફાડ

x બાળકની ક્ષીણતા ઉપર વધુ ઔષધિ:—કુમારકલ્યાણ ધૂત, અશ્વગંધા ગંધ અને અષ્ટમંગલ ધૂત વગેરે અપાય છે.

§ જે બાળકની ગુદા પાકે તે બાળકની માનું દૂધ પિત્તકફનાશક ઔષધિથી શુદ્ધ કરવું જોઈએ; તેમજ પ્રણી ચિકિત્સા પિત્તકફનાશક ઔષધિદ્વારા કરવી.

† મુખપાક ઉપર—ગેરુ, સોલણાનું ફૂલું, કટકડીનું ફૂલું તથા શંખજીર, એનું ચૂર્ણ કરી લગાડવું. એટલે ચાંદા, બળતરા તથા લાળ ટપકતી બંધ થાય છે. (૧) કપૂર, ચણકાચ તથા કાથાનું ચૂર્ણ પાણીમાં ઘુંટીને ચોપડવું.

x પેટપીડ (ઉદરશૂળ) ઉપર:—(૧) કાળા તલને પાણીમાં વાટી ગરમ કરી પોટલીમાં બાંધી પેટ ઉપર શેક કરવો. (૨) હલાહચી, બારંગી, સિંધાલુ, મુંઠ તથા તળેલી હીંગ સમભાગ

ઉપર ડીકામાલી ભરી, બીજા દાડનો રસ તે ઉપર નીચોવી, ડીકામાલી ભરેલી દાડ અંગારા પર રાખી ખદખદાવવી; પછી કાઢી લઇ ચૂસાડવી એટલે પીડ બંધ થાય છે, જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને કાઠો શુદ્ધ થાય છે. બાળકોની ઉલટી, ઝારા તાવ તથા ઉધરસ ઉપર:—(૧) પીપ્પલાદિ ચૂર્ણ (લીંડીપીપર, નાગરમેથ, અતિવિષ, અને કાકડાશિંગીનું ચૂર્ણ) મધમાં ચટાડવું. (૨) ચુનાનું નીતચું પાણી, ગાયનું દૂધ તથા વરીઆળાનો અર્ક મેળવી થોડું થોડું પીવરાવતા રહેવાથી દૂધ પાચન થઇ જાય છે. (૩) પેટ ઉપર સરસવનું તેલ ચોપડી ફલાલીન અથવા ગરમ કપડાથી પેટ ઢાંકી રાખવાથી દૂધની ઉલટી બંધ થાય છે. બાળકને કેાગળા:—પાનમાં ચમચાભાર અજમે, અર્ધી મૂડી વરીઆળા, થોડી હરડે અને થોડો સંચળ નાખી પાન સારી પેડે ચાવી, સર્વે જલ્પસોનું એકરૂપ થયા પછી તે રસ હથેળીમાં કાઢી બે-ત્રણ ચાંગળાં પાવો. આ કેાગળા આઠદશ દિવસે આપવાનો ક્રમ રાખવો; એટલે કફવાતજન્ય વજેરે વિકાર થઈ શકતા નથી. મૂત્રકૃમ્મ (ઉનવા) ઉપર ઉપચાર:—(૧) ગાયના ગરમ દૂધમાં ગોળ નાખી પીવરાવવું. (૨) એરંડીના તેલમાં દૂધ અથવા ગોમૂત્ર મેળવી પછી તેમાં શુદ્ધ ગુગળ નાખી પીવરાવવું એટલે મૂત્રરોધ તથા વાતરોગનો નાશ થાય છે. મૂત્રનિમ્બ (મૂત્ર પેડમાં ભરાયલું રહે તે) ઉપર:—લીંડીપીપર, સુંઠ, મરી, એલચીદાણા અને સિંધવનું ચૂર્ણ કરી તેનો સાકરના પાકમાં લેલ કરી આપવો. ‡ ગંડમાળ (કંઠમાળ) ઉપર ઉપચાર:—(૧) વછનાગનો ગોમૂત્રમાં લેપ કરવો. (૨) વગડાક કપાસનાં મૂળ ચોખામાં મેળવી તેનો લોટ કરી રોટલી કરી ખાવી. અપરમાર (ગોથું) અને ઉન્માદ (ચિત્તભ્રમ) ઉપર ઉપચાર:—(૧) શિરસ-વૃક્ષ અને કરંજનાં બીજાં ઘસી આંખોમાં આંજવાં; એટલે ઉન્માદ, અપરમાર અને અપતંત્રનો નાશ થાય છે. (૨) કેાળાના રસમાં જેડીમધનું ચૂર્ણ નાખી તે સાત દિવસ પ્રાશન કરવું. (૩) ગાયનું ઘી, દૂધ, દહીં અને જાણના રસમાં ઘી સિદ્ધ કરી આપવું; એટલે અપરમાર, ઉન્માદ અને ચાતુર્થિક જ્વરનો પણ નાશ થાય છે. મૂર્છા (બેશુદ્ધિ) ઉપર ઉપચાર:—+ (૧) બીલાનો ગર, પચ્ચકાક, વાળો, ચંદન અને નાગકેસરનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨) દ્રાક્ષ અને આમળાં ખાશીને વાટવાં તથા મધમાં આપવાં; એટલે સંપૂર્ણ દોષથી થયેલી જ્વરયુક્ત મૂર્છા પણ દૂર થાય છે. (૩) ધમાસાનો કાઠો ગાયનું ઘી નાખી પાવો. દાહ ઉપર ઉપચાર:—(૧) પચ્ચકાક, ચંદન અને વાળાનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું (૨) કપૂર, ચંદન, વાળો અને કાયફળનું ચૂર્ણ શરીરે લગાવી પછી પક્ષવ(પાંદડાં)ના બિજાના ઉપર ઉંચાલું. શીતળા ઉપર ઉપચાર:—(૧) ગધેડીનું દૂધ પાવું કિંવા તુલસીનાં પાંદડાંનું ભક્ષણ કરાવવું. (૨) રક્તચંદન, અરકુસી, નાગરમેથ, ગળો અને દ્રાક્ષનો કાઠો ઠંડો કરી આપવો. (૩) કડવા લીમડાની જાલનો હિમ કરી આપવો. તેથી અતદાંતક જ્વર, જીર્ણજ્વર, શીતળાના યોગે શરીરમાં ભરેલી કડકી (ગરમી) દૂર થાય છે. બાળકો માટી ખાઈ રોગી થાય છે તે ઉપર ઉપચાર:—માટીના બદલે સોનાગેર ખાવા આપવો, એટલે રેચ થઈ માટી ખાવાથી થયેલા વિકાર દૂર થાય છે. બાળધુટી:—સુરવારી હરડે, બહેડાં, અતિવિષ, નાગરમેથ, ઇન્જનો એક દાણો, વાવડીંગના ત્રણ દાણા, અક્કલગરો, જેડીમધ, એ ઔષધો અર્ધા મૂડી, વરીઆળા અને સુવા ચમચાભાર, એ સર્વ લઇ અધકચરાં કૂટી પાણીમાં ઉપલી જલ્પસો ઘસી તેમાં થોડો સિંધવ અને મધ નાખી તે ચાંગળાભર પાક દેવું. એ પ્રમાણે બાળક એક મહિનાનું થયા પછી નિત્ય ચાલુ રાખવું. બાળક છ મહિનાનું થયા પછી ધુંટડો બે-અઢી ચાંગળાંપર્યંત વધારવો. નાના બાળકને ખારેક ઘસી પાવી નરિ; કારણ કે તેથી પેટમાં જળું બંધાય છે અને કાઠામાં ગરમી થાય છે x

લઇ ચૂર્ણ કરવું. આ ચૂર્ણ ૧ થી ૪ રતી સુધી નવસેકા જલમાં ઘોળાને પીવરાવવું, જેથી ઉદર-શળ તથા આનાહ દૂર થાય છે, તેમજ પાચન શક્તિ વધે છે.

‡ મૂત્રઘાત, મૂત્રકૃમ્મ અને પથરી ઉપર:—કપૂરને પાણીને મેળવી તેમાં પાતળા વસ્ત્રના ટુકડાને બીંજવી બત્તી કરી મૂત્રેન્દ્રિયના છિદ્રમાં પ્રવેશ કરાવવાથી દારુણ મૂત્રાવરોધ તરત દૂર થાય છે.

+ મૂર્છારોગમાં કરતૂરી અને મકરધ્વજ, અથવા એકલી કરતૂરી મધમાં મેળવી ચટાડવી.

x બાળાગોળા:—જયફળ, જવંત્રી, તજ, લવિંગ, ઇલાયચી, અજમેદ, સફેદ મરી, વાપુંબા, સુવા, સંચળ, હરડે, કરીઆતું, કાંકચ (શેકલા), અતિવિષ, દાડમના ફળની જાલ, પીપળામૂળ,

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—ઉઘાંદીઆ માટે:—ઉટકટારી-૧, કોલિંગન-૧, રીસામણી-૫, હેજુ-૨. બાળકને કાંઠા આવે છે તે માટે:—કાળીજીરી-૧૦, આમ માટે:—કોથમીર-૧૪, ખસખસ-૨, બીલી-૧, લસણ-૧૦. અશ્મરુ માટે:—કોથમીર-૧૪. પેટપીડ એટલે પેટમાંના દુખાવા માટે:—આશા-૧, કોથમીર-૧૪, નાની અરણી-૧, પાટલા-૬, સમુદ્રફળ-૩, કુમિ એટલે કરંમિયા માટે:—આશા-૧, એરડો-૧૮, કપૂર-૮, ખાખરો-૧૧, કુંગળી-૭, નાની અરણી-૧, સાપસન-૪, સુરપીણ-૩. શક્તિવર્ધન એટલે શક્તિ આવવા માટે:—આસંધ-૪, ખજૂરી-૧૩, ખસખસ-૭, તવખીર વૃક્ષ-૩, નાગલી-૧, ૩. અશક્ત, દુખળા અને અનાજ નહિ પચે તેવા બાળક માટે:—ભોંયકોળું-૧૨. સળેખમ માટે:—કાંઠાસરીઆ-૧, ખસખસ-૬ (અશીણ)-૧૫, સુરપીણ-૩. શરદી માટે:—અગથીઆ-૮, ખસખસ-૬ (અશીણ)-૧૫, ભાંગરો-૧૩, સતાપા-૨, ૪. કફવિકાર માટે:—અરકુસી-૮, કુખો-૪, યુવેર ત્રણધારીઆ-૪, નાગદમની-૫, રાનમોગરો-૩, સમુદ્રફળ-૧. કફવિકાર વાયગમન માટે:—રાનમોગરો-૨, વજ-૧૨. મોડશી માટે:—આવળ-૩, ઇંદ્રજવ-૧૩, કુંગળી-૭, છાતીના દરદ માટે:—ગલકી-૧. વાંગ માટે:—આંબાહળદર-૫, ગરમાળો-૪, મજા-૩, વાયાવરણા-૧૧. વિદ્રધિ એટલે ગળુંબે થાય છે તે માટે:—દક્ષણી યુરીઆ-૨. ઠંડી હવા હોય કે બાળકને શરદીવિકાર હોય ત્યારે તેને આપવાનો ખોરાક:—ખજૂરી-૧૪. દૂધરોગ માટે:—યુવેર ત્રણધારીઆ-૩. મુખારકી માટે:—કાંઠાળી-૧૦, ખેર-૫, દુધેલી-૨. આંખ દુખવા આવી હોય તે માટે:—કોથમીર-૧૫. શીતળા અને ઓરી માટે:—ઉંખરો-૧૪, કાંડી ગોખર-૫, ખાખરો-૧૨, તુલસી-૧૫, દ્રાક્ષ-૧૩, પીંપળો-૬. ટુંટીઉં આવે તે માટે:—ઉક્ષી-૬. મળ સાફ થવા માટે:—કીડામારી-૪. નાના બાળકને માથામાં ગરમીથી ફેરલીઆ થાય છે તે માટે:—કડવી કવઠ-૩, પેટ ચઢે તે માટે:—કરેલી-૫. બાળક જલદી વધવા માટે:—કુંગળી-૧૫. બાળકને જન્મથી ખાર દિવસ અંદર રાત્રી ફેરલીઆ થાય છે તે માટે:—ગુલછણુ (ગુલછડી-૧. ગરમીથી થતી ગાંઠો માટે:—કારિવણા-૫. બાળકને શબ્દોચ્ચાર સ્પષ્ટ થવા માટે:—કારિવણા-૨. પેટમાં લોહીની ગાંઠ અને છે તે માટે:—કાંચડી-૮, રતાંડળી-૫, સમુદ્રફળ-૩. નવા બાળકનું ગળું કફથી ખંધાઈ જાય તે માટે:—યુવેર-

વંશક્ષેત્રન, એળીઆ, હીરાએળ, ખસખસ, લોખાન તથા કેસર આ સર્વ વસ્તુ સમભાગ લેવી. મધની સાથે ઘુંટી મગના દાણા જેવડી ગોળી બનાવી સૂકાવી ભરી રાખવી. માત્રા ૬ માન સુધીના બાળક માટે ૧ થી ૨ ગોળી. ૭ માસથી ૧૨ માસ સુધીના બાળક માટે ૨ થી ૪ ગોળી દિવસમાં બે વખત માતાના દૂધ સાથે આપવી. આ ગોળીના સેવનથી બાળકના તમામ રોગ દૂર થાય છે, દૂધ પાચન થાય છે, દસ્ત સાફ આવે છે; તાવ, ખાંસી, વમન, દસ્ત, વાયુ, અશ્મરુ વગેરે દૂર થઈ આંત્રિ પ્રદીપ્ત થાય છે. નિત્ય પ્રતિ ઉપયોગ કરવાથી બાળક મજબૂત થાય છે.

બાળકો માટે ચાટણુ:—અખ્રકભરમ ૧ તોલો, મંદૂર ભરમ તોલો ૨૫, ગળોનું સત્ત્વ તોલો ૨૫, અતિવિષ, વંશક્ષેત્રન, મરી, સુઠ, લીંડીપીંપર, વાવડીંગ એ છ વસ્તુ એકેક તોલો, જેડીમધ ૨૫ તોલો તથા શેકેલ કાંકયનો મગજ ૧૫ તોલો લઈ સર્વને ખારીક ખાંડી ૩૦ તોલો મધમાં ઘુંટી ડાખામાં ભરી લેવું. માત્રા ૧ થી ૪ વાલ સુધી દિવસમાં બે વખત આપવાથી જીર્ણવર, રતવા, ખાંસી, ઝાડા, મંદાગ્નિ, ઉલટી, કબજિયત, ઉદરશ્વળ, સોજો, રક્તવિકાર વગેરે દરદ દૂર થઈ બાળક પુષ્ટ બને છે.

બાળકના તોતડાપણા ઉપર:—(૧) અજમો, ઉપલેટ, લીંડીપીંપર, ઘોડાવજ, જેડીમધ, જીરું, સિંધાલુણ, સુઠ અને હરેડે દરેક બખ્ખે તોલો લેવી તથા ગાયનું ઘી ૧ શેર અને દૂધ ૪ શેર લેવાં. પછી ઉપરની ઔષધિને દૂધની સાથે ચટણી માફક વાટી ચટણી, દૂધ તથા ઘી એક કડાઈમાં નાખી ધીમી આંચ પર પાક કરવો. જ્યારે દૂધ બળી જઈ ઘી શેષ રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું. આ ઘીના સેવનથી બાળકની વાણી શુદ્ધ બને છે. (૨) સારસ્વત દૂત આપવું.

અહીં આપેલા રોગ ઉપરાંત બાળકને ઓરી (ગોવર), અજબડા વગેરે થાય છે તેના ઉપાયો સુદ્રોગમાં જોવા. ગુમડાં તથા શીતળાના વિશેષ ઉપચાર વિદ્રધિ તથા શીતળાના પ્રકરણમાં જોવા.

ગોધારા-૭. રક્તમૂળ વ્યાધિ માટે:—નાગકેસર-૧. બાળકની બોબડી વાચા શુદ્ધ થવા માટે:—પીંપળો-૨. મોઢું આવી ચાંદીઓ પડે છે તે માટે:—પીંપળો-૭. ચામડીના રોગ માટે:—જેઠીમધ-૬. બાળકના શરીરે ફેડલીઓ થાય છે તે માટે:—પીંપળો-૨૦, રતાંદળી-૭, રેવંચી-૩. બાળકને લાળ પડે તે માટે:—માયફળ (માયાં)-૮, વાધાટી-૪. બાળક નીરોગી થવા માટે:—વાવડીંગ-૨. બાળકની બગલ ઉઠે તે માટે:—સતાપા-૩. બાળકને અળાઈ થાય તે માટે:—સુખડ-૪.

જુઓ ગોંવેંમાં:—છાકરાંઓની છાતીમાં કફનો ગંઢો બાઝે તે માટે:—ઘી-૧૨. જુઓ પ્રાં ઓંમાં:—ઉલટી, વરાધ વગેરે બાળકના રોગો માટે:—ગોરાચન-૧. બાળકને શીતળા હલકા આવવા માટે:—ગોરાચન-૩. કફ, ઉધરસ, શ્વાસ, અશક્તિ વગેરે બાળરોગ માટે:—દૂધ-૨.

જુઓ અનુભૂત ઔષધ-ઔષધિક્રિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૧૬ અને ગુટિકાપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૧૫, ૧૬.

૪૦-વેશુદ્ધિ (મૂર્છારોગ)

કારણ અને સંપ્રાપ્તિ—ક્ષીણ થયેલા, પુષ્કળ દોષસંચય થયેલા, વિરુદ્ધ આદાર સેવન કરનારા, એવા પુરુષે મળમૂત્રાદિ વેગ ધારણ કરવાથી, અભિધાનથી અથવા જે પુરુષનો સત્ત્વગુણ ક્ષીણ થયો હોય એવા પુરુષના બહારના અને અંદરના મનોવલ્લ સ્રોતસોમાં જ્યારે દોષ પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે મનુષ્યને મૂર્છા આવે છે; એટલે સંજ્ઞા વલન કરનાર નાહી વાતાદિકાએ આવૃત્ત થવાથી, સુખ-દુઃખનું જ્ઞાન નષ્ટ કરનાર એવું અજ્ઞાન અકસ્માત પ્રાપ્ત થાય છે. સુખ-દુઃખનું જ્ઞાન નષ્ટ થયું એટલે મનુષ્ય કાષ્ઠવત્ પડે છે. આ રોગને મોહ કિંવા મૂર્છા કહે છે. મૂર્છામાં પિત્ત એ વ્યાપક હોય છે.^x

પૂર્વરૂપ:—હૃદયમાં પીડા, બગાસાં, ગ્જાનિ, બ્રાંતિ, એ થાય છે; મૂર્છા, ભ્રમ, તંદ્રા અને નિદ્રા, એના ભેદ:—મૂર્છામાં પિત્ત અને તમોગુણ અધિક હોય છે. રજોગુણ, પિત્ત અને વાયુથી ભ્રમ થાય છે. તમોગુણ, વાયુ અને કંદુથી તંદ્રા તથા તમોગુણથી નિદ્રા ઉત્પન્ન થાય છે. મૂર્છાદિ રોગથી સંન્યાસ જુદો રોગ છે. તે દોષોનો વેગ જવાથી મદ મૂર્છાદિક પોતે પોતાની મેળે શાંત થાય છે; પરંતુ સંન્યાસ પોતે પોતાની મેળે શાંત થતો નથી. સંન્યાસે પીડાએલો મનુષ્ય કાષ્ઠવત્ થઈ મરી ગયા જેવો પડે છે. તેને સોયો ભોકવી, ટોચ લગાડવી વગેરે ઉપાય કરવાથી તે શુદ્ધિમાં આવે છે.

ઉપચાર:—(૧) શરીરપર પાણી છાંટવું, સ્નાન કરાવવું, રત્નો તથા રત્નોનો હાર અને ઠંડા લેપનું ધરણ, વિંજણાથી નાખેલો વાયરો, સુગંધ અને શીત એવાં પાંદડાં, એ ઉપચારોએ મૂર્છા દૂર થાય છે. (૨) ધમાસાનો કાઢો ઘી નાખી આપવો; એટલે ભ્રમની શાંતિ થાય છે. (૩) પંચમૂળનો કાઢો મધ અને સાકર નાખી આપવો; જે જ્વરનાશક કપાય તે પણ દોષ જોષ આપવો. (૪) રિંગણી, ગજો, પીંપળીમૂળ, સુંઠ અને વાયવરણનો કાઢો આપવો. (૫) કાળી દ્રાક્ષ, સાકર, દાડમની છાલ, લાગળુ તથા રાતાં, લીલાં અને ઘોળાં કમળનો કાઢો આપવો. (૬) ખેરના ઠીલામાંનું મગજ, લીંડીપીંપર, વાજો અને નાગકેસર પાણીમાં વાટી પાવાં અથવા મધમાં લીંડીપીંપર

^x વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત, રુધિર, વિષ અને દારૂની એમ સાત પ્રકારની મૂર્છા છે. મૂર્છાવાળાને (૧) દ્રાક્ષ, ગજો, સુંઠ, પુષ્કરમૂળ, પીંપળીમૂળ, એનો ઉકાળો કરી તેમાં લીંડીપીંપર અને મધ નાખી આપવો. (૨) ધમાસાનો ઉકાળો ઘી નાખી આપવો. (૩) નવસાર અને ચૂનો એકત્ર કરી એક શીશામાં ભરી તેનું મોઢું બંધ કરી રાખવું. જરૂર પડેથી તે શીશાનું મોઢું ઉઘાડી તેની વાસ સુધાડવી. (૪) વજનામ ૨ પૈસાભાર, લીંડીપીંપર ૦૧૧ પૈસાભાર અને સોનાગેર ૧૧૧ પૈસાભાર લઈ, વાટી રતિ ૧ ની માત્રા આપવાથી ચરદી મટે અને વાયુની મૂર્છા જાય.

ખાવી. (૭) રાત્રે મધમાં ત્રિફળાં આપવાં અને સવારે આદુ અને ગોળ એકત્ર કરી તેમાં ત્રિફળાંનું ચૂર્ણ આપવું. (૮) નાળાએરના પાણીમાં જવનો લોટ અને સાકર નાખી પાવું. એટલે હૃદયમાંનો કફ, તૃણા, મૂર્છા અને ભ્રમ, એ જો લયંકર હશે તોપણ તેનો નાશ થશે. (૯) લસણ, મનશીલ અને વજનું અંજન કરવું. x

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—અરીઠા-૧૧, આદુ ૩, આમળાં-૩૨, ઉંદરકની-૪, કૌચ-૭, તુવેર-૫, દ્રાક્ષ-૬, ધમાસો-૫, ભીલામો-૨૭, લવંગ ૨, લીંડીપીપર-૨૫, હરડે-૧૦, હળદર-૧૩.

પદ્ધતિ:—રેચન, ઉલ્લી, લાંબણ, મૃદુ-કડવો રસ, ધાણીનો મંડ, જૂના જવ, રાતી ડાંગર, મગ અને વટાણનો ધૂપ, દૂધ, સાકર, જૂનું કેળું, પંડેળાં, દાડમ, નાળાએર અને તાંદળજો.

અપદ્ધતિ:—તાંબુલ, લાજપાલો, દાંત ધસવા, ગરમી સેવી, વિરુદ્ધ લક્ષણ-પ્રાશન, મૈથુન, તીખા પદાર્થ, મળમૂત્રનો રોધ અને છાશ.

૪૧-ભગંદર રોગ

કારણ:—મૂળવ્યાધિના પ્રકરણમાં કહેલાં કેટલાંક કારણોથી, તથા ગરમી ભરેલી છતાં તેના ઉપશમાર્થ અતિ દુઃસહ ઔષધો સેવવાથી, તીખા પદાર્થોના અતિ લક્ષણથી અને અતિ જગવાથી ભગંદર રોગ થાય છે.

લક્ષણો:—ગુદાથી એ આંગળ ઉપર, વૃષણથી એ આંગળ નીચે, પીડા કરનારી એવી ફેફાં ઉત્પન્ન થઈ પુટી ગુદા, બસ્તિ અને ભગનું વિદારણ કરે છે તેને ભગંદર કહે છે. કમરના કપાલાસ્થિને સૂચા લાગવા જેવી વેદના થાય, આગ થાય, કંઠુ છૂટે, સણકા લાગે, એ લક્ષણો ભગંદર થવાનું હોય ત્યારેજ થાય છે.*

ઉપચાર:—(૧) સોનાની સળી તપાવી છિદ્ર મોટું કરવું; પછી અગ્નિવ્રણ ઉપરના ઉપચાર

x મૂર્છા, ભ્રમ તથા સંન્યાસ રોગમાં રસસિંદૂર, મૂર્છાંતક રસ, અશ્વગંધારિષ્ટ, સારસ્વત અરિષ્ટ વગેરે અપાય છે.

* ભગંદર રોગ પાંચ પ્રકારનો છે. તેમાં (૧) શતયોનિ-એ વાયુથી થાય છે. એમાં થયેલી ફેડલીનો તાત્કાલિક ઉપાય ન કરવાથી તે પાડાને પીડા કરી છિદ્ર પડતાં તેમાંથી પર સાથે મળ-મૂત્ર અને વીર્ય પણ નીકળે છે. (૨) ઉષ્ણગ્રીવ-એ પિત્તથી થાય છે. તેમજ એ ગુદાની ચારે તરફ બળ્ખે આંગળ ફરતી આમલીમાં લાલ ફેડલી થઈ તત્કાળ પાકી જાય છે, તેમાંથી ગરમ પર વહે છે અને તે ઉંટની ગરદનની માફક ઉંચી હોય છે. (૩) પરિશ્રાવી-એ કફથી થાય છે, તેમાં ચેળ ધણી, પર જનું, પીડા થોડી અને ફેડલી ઘેળી હોય છે. અને તે હમેશાં વલ્લા કરે છે. (૪) શંખુ-કાવર્ત-એ સન્નિપાતથી થાય છે, તેમાં ધણા પ્રકારની પીડા, ધણા પ્રકારના રંગ હોય, વલ્લા કરે અને એ ફેડલી કાળા દ્રાક્ષ જેવી હોય છે તથા એનો આકાર શંખની નાભિ જેવો હોય છે. (૫) ઉન્માર્ગિ ભગંદર-એ શસ્ત્રાદિકની ચોટથી થાય છે. એ ચેપી હોય છે.

ઉપાય:—(૧) લોહી કઢાવવું. (૨) સોનાના જાડા વાળાથી ડામ આપી છિદ્ર કરી તેમાં દાડ-હળદરની દીવેટ ચેર અને આકડાના એકઠા કરેલા દૂધમાં બોળી તે એ છિદ્રમાં નાખવી. (૩) બાળેલા માણસનાં દાડકાં શેર ના ઝીણાં વાટી, લૂગડે ચાળી ઉંબરાના ઝાડના મૂળમાંથી કાઢેલા રસમાં નાખી મલમ કરી રૂનાં પેટ મૂટી પાટો બાંધવો. (૪) તલનું તેલ ટાંક ૬ કઢાઈમાં કકડાવી નીચે ઉતારી તેમાં ખાપરીઓ ટાંક ૫ અને મીણુ ટાંક ૧૪ નાખી ઠરવા દઈ એ મલમ જરા હલાવી ચોપડે તો ધારાં, ચાંદી અને ભગંદર જાય. (૫) જસુંદનાં ફૂલ, વડનાં પાંદડાં, ગળો, સુંઠ અને સિંધવનો છાશથી લેપ કરવો. (૬) દાંન, અરણી અને હળદરનો લેપ કરવો. (૭) વેવ નામનો વેલો થાય છે તેનાં પાંદડાં ૭ પુખ્તાર્થે આમંત્રીને લાવી વાટી, તે થેપલી ભગંદરે બાંધે તો જેમ થેપલી સૂકાય તેમ ભગંદર પણ સૂકાતું જાય. (૮) જુવાર તોલા ૫, સિંદૂર તોલા ૩ એકત્ર કુલડીમાં નાખી કપડાણ કરી ભરમ કરી, એ ભરમ ચોપડી ઉપર એરડાનું પાંદડું બાંધવાથી ભગંદર જાય.

કરવા. (૨) ખેર, હરડે, બહેડાં અને આમળાંનો કાઢો ભેંસતું ઘી અને વાવડીગતું ચૂર્ણ નાખી આપવો. (૩) ચિત્રક, આકડો, નસોતર, પહાડમૂળ, બાવચી, કરેણુ, થુવેર, ઘોડાવજ, કલગારી, હરતાળ, સાંજીખાર અને માલકાંગણી, એ ઔષધો નાખી તેલ કઢવવું; એને સ્પંદન તેલ કહે છે. તે ભગંદર ઉપર ચોપડવું. એ શોધન, રોપણ અને વણુન છે. (૪) હળદર, આકડાતું દૂધ, સિંધવ, ચિત્રક, સરપુંખો, મજીઠ અને કડુમાં સિદ્ધ કરેલું તેલ ભગંદરનાશક છે. એને નિશાદિ તેલ કહે છે. (૫) કરવીર તૈલ:—ઘોળી કરેણુનાં મૂળ, હળદર, દાંતીમૂળ, કલગારી, મીઠું, ચિત્રક, ખીજોરાનો રસ તથા આકડાતું દૂધ નાખી તેલ પચન કરી ભગંદર ઉપર ચોપડવું. (૬) ઉપલેટ, નસોતર, તલ, દાંતીમૂળ, લીંડીપીંપર, સિંધવ, મધ, હળદર, હરડે, બહેડાં, આમળાં અને મોસ્થુથુનો લેપ કરવો. (૭) ઘોળો અજવંતો, ઈંટ, સુંઠ, ગળો અને સાટોડીનો લેપ કરવો. (૮) તલ, નસોતર, મોટી દાંતી, ઘી તથા સિંધવનો મધ નાખી લેપ કરવો. (૯) તલ, હરડે, લોધર, કડવા લીમડાનાં પાંદડાં, હળદર, વજ, ઉપલેટ અને ધુંવાસનો લેપ કરવો. તે ભગંદર, નાડીવણુ, ઉપદંશવણુ અને દુષ્ટવણુનો શોધક તથા રોપણ છે. (૧૦) પાણકણસા (પાનબાજરીઈ) ઉપરની કુસો રંધ્રમાં ભરવી, એટલે જખમ ભરાઈ આવે છે. (૧૧) મોગલી એરંડાના તેલમાં ૩ બીંજવી વણુ ઉપર લગાડવું.*

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌંભાં:—કપૂરભેંડી-૩, ખેર-૩, દારુહળદર-૫, નગોડ-૬, મોગલી એરંડો-૧૦, રામબાણુ-૨, હરડે-૨૯, ૪૨. જુઓ પ્રાંઓંભાં:—અસ્થિવર્ગ—૧, ૭, ૧૦.

પૃથ્ઃ—ચોખા, મગ, પંડોળાં, સરગવો, સર્વ કડવા પદાર્થ, ઘી, દૂધ. અપથ્ઃ—વ્યાયામ, મૈથુન, વાહન ઉપર બેસવું અને જડાત. તે એક વર્ષ સુધી વર્જ્ય કરવાં.

૪૨-મસ્મક રોગ

જઠરાગ્નિના પ્રકાર:—જઠરાગ્નિના વિકાર ચાર પ્રકારના છે. વાતદોષે કરી ડુવિષમાગ્નિ, પિત્તદોષે કરી તીક્ષ્ણાગ્નિ, કફદોષે કરી મંદાગ્નિ, વાતપિત્તદોષે કરી ભસ્મકાગ્નિ એનેજ તીક્ષ્ણાગ્નિ પણ કહે છે. ભૂખ ઘણી લાગે છે એટલે વારંવાર અન્ન ભક્ષણ કરે છે અને તે પચન થાય છે; પરંતુ શરીરને લાગે નહિ અને શરીર કૃશ થાય તેને ભસ્મકાગ્નિ જણવો.

ભસ્મક રોગનાં કારણો:—ગાંજો, હીંગ, રાઈ, ગંધક ઇત્યાદિ અતિ તીક્ષ્ણ પદાર્થોનું અને તામ્રભસ્મનું અતિ સેવન; અને કાકમાંસ તથા માંજરમાંસના ભક્ષણથી પિત્ત અને કુપિત થાય છે, તેણે કરી તીક્ષ્ણાગ્નિ થાય છે. ગમે તેટલું ખાવા છતાં તે ખાધેલું પચન ન થતાં ભસ્મ થઈ જાય અને અગ્નિ દરરોજ પ્રદાપ્ત હોય છે, તેજ ભસ્મક રોગ. તે વાત, પિત્ત અને કફ એ ક્રમે કરી વૃદ્ધ, અતિ વૃદ્ધ અને ક્ષીણ થવાથી ઉત્પન્ન થાય છે. ઉપચાર:—(૧) ભેંસતું દહીં, દૂધ અને ઘીનું સેવન કરાવવું. (૨) વારંવાર ખીર ખવરાવવી. (૩) કાળું અથવા ઘોળું નસોતર નાખી ઉકાળેલું દૂધ રેચનાર્થ આપવું. (૪) ખોરાક ઠંડિયાની અંદરનું મગજ પાણીમાં વાડી પાવું. (૫) સ્ત્રીના દૂધમાં ઉંખરાની છાલ વાડી પાવી. (૬) ઘોળા ચોખા, ઘોળાં કમળ અને બકરીના દૂધની ખીર કરી ઘી નાખી ૧૨ દિવસ ખાવી. (૭) ત્રિક્ષ્ણાં, નાગરમોથ, વાવડીંગ, લીંડીપીંપર, સાકર અને ઘોળા અધેડાનાં ખીઆંએ કરેલો લેહ આપવો. (૮) અધેડાનાં ખીઆં છડીને સ્વચ્છ કરી તેની દૂધમાં ખીર કરી ખાવી. (૯) ૪૮ દિવસપર્યંત સવારે ૨૪ તોલા પાકેલાં કેળાં ઘીમાં ખાવાં; એટલે તે અગ્નિની સંપૂર્ણ તીવ્રતા અને ભસ્મક રોગનો નાશ કરે છે. (૧૦) ભોંયકોળાનો

* ભગંદર રોગમાં ખાવા માટે સમવિંશતિ ગુગલ, નવકાર્ષિક ગુગલ, વણુગળંકુશ, તામ્રભસ્મ વગેરે આપાય છે. લગાડવાની ઔષધિ પ્રકરણમાં આપેલી છે.

ડુ વિષમાગ્નિમાં પેટ ભરેલુંજ માલૂમ પડે છે. તીક્ષ્ણાગ્નિમાં ભૂખ ઘણી લાગે છે અને ખોરાક વધી જાય છે. મંદાગ્નિમાં ખોરાક ઉપર અરુચિ થાય છે અને ભસ્મકાગ્નિથી ખાધેલું હજમ થઈ જાય છે; પણ શરીરના ધાતુઓને તેથી પોષણ મળતું નથી.

રસ દ્વય અને ઘી નાખી આપવો. (૧૧) કેળુ પાણી પાવું. (૧૨) ઉંખરાનાં મૂળાંઆનું પાણી પાવું; એથી કરી રક્તવિકાર, અંગમાં જામેલી ગરમી અને કડકી, એ વિકાર પણ દૂર થશે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—આમલી-૧૩, ઉંખરા-૧૭, એરંડો-૨૦ કેળ-૧૦, ડાંગર-૯, નસોતર-૪, ખોરડી-૬, બોંયકોળું-૫.

પદ્યપદ્ય:—અજીર્ણ પ્રમાણે.

૪૩-મારે શરીર (મેદરોગ)

કારણ:—કંકારક પદાર્થ, મધુર અન્ન, મધુર રસ, સ્નિગ્ધ અન્ન એટલે ઘૃતપક્વ, ખીચડી વગેરેનું સેવન કરવાથી મેદ વધે છે.

લક્ષણો:—મેદ વધવાથી અન્ય ધાતુ જે અરિથ વગેરે તેનું પોષણ થતું નથી તથા મેદ વધવાથી માણસ સર્વ કાર્યને વિષે અશક્ત થાય છે. તૃષ્ણા, અલ્પ શ્વાસ, મોહ, નિદ્રા, આસાવ-રોધ, નિદ્રા વખતે ઘણું ધોરવું, શરીરને વિષે ગ્દાનિ, છીકા, દુર્ગંધી પરસેવો, થોડા પ્રમાણમાં વ્યાયામ, અલ્પ મૈથુન ઇલાદિ ઉપદ્રવ થાય છે અને તેના ઉદરની પ્રાયઃ વૃદ્ધિ થાય છે. વાયુ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરી આહારને શોષે છે; તેથી લક્ષણ કરેલું અન્ન જલદીથી પચી જઈ ખીજ આહારની ઈચ્છા કરે છે. કદાપિ જમવાનો વખત ચૂકી જાય તો મોટો ધોર વિકાર થઈ પ્રમેહ, પિટ્તકા, જ્વર, લગંદર, એમાંથી એકાદો રોગ થાય છે તથા એ અગ્નિ અને વાયુએ ઉપદ્રવ કરતા મેદો-રોગીનું શરીર બળે છે.

ઉપચાર:—(૧) ત્રિકૂળાના કાદામાં એક તોલો મધ નાખી તે પાવો. (૨) સવારે ઠંડુ અને સ્વચ્છ પાણી ૪ તોલા લઈ મધ નાખી પાવું; અથવા ગરમ પાણી ઠંડુ કરી મધ નાખી પાવું. એટલે શરીર કૃશ થાય છે. (૩) ચવક, જીરું, મુંડ, મરી, લીંદીપીપર, હીંગ, સંચળ અને ચિત્રાનું ચૂર્ણ મધમાં પાવું; તે મેદનું નાશક અને અગ્નિદીપક છે. x

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—ખીચી-૨૩, લાંગરો-૧૧, સમેરવો-૯, સાગ-૬, સાટોડી-૧૯, દરડે-૨૫. જુઓ પ્રાંઓંમાં:—મધ-૪.

પદ્ય:—ચિંતા, શ્રમ, જાગરણ, મૈથુન, વ્યાયામ, ચોખ્ખા, જવ, ચણા, મસૂર, કળથી, મગ, તુવેર, તીખું, છાશ, તેલ, લાજપાસો. અપદ્ય:—ઘઉં, શેલડી, અડદ, દિવસે ઉંઘવું, સુગંધી પદાર્થ, મધુરાન્ન, વમન.

૪૪-માથાના રોગ

કારણ:—ધૂમાડો, તાપ, તુષાર, જળક્રીડા, અતિ નિદ્રા, અતિ જાગરણ, ઉંચી જગાનો પૂર્વ દિશાનો વાયરો, આંસુનો નિગ્રહ, રડવું, અતિ જળ કિંવા મઘનું પ્રાશન, કૃમિ, મળ-મૂત્રના વેગનો અટકાવ, દોડવું, કૂદવું, એકી નજરે ઘણી વાર સુધી અવલોકન કરવું, દુષ્ટ મંથ, દુષ્ટ અન્ન અને ઘાંટો પાડી ભાપણ કરવું, એ કારણોએ મસ્તકરોગ ઉત્પન્ન થાય છે. વાત, પિત્ત અને કફ કરી, સન્નિપાત વડે, રક્ત વડે, ક્ષય વડે, કૃમિ વડે, સૂર્યાવર્ત, અનંતવાત, અર્ધાવભેદક, શંખક, એમ અગ્નીઆર પ્રકારના શિરોરોગ (મસ્તકશળ) થાય છે.

કૃમિજશિરોરોગ:—માથામાં લાલા મારવા જેવી પીડા થાય છે અને માથામાંનું મગજ ક્રીડા ખાય છે એવું જણાય છે. નાકમાંથી પર, લોહી અને ક્રીડા પડે છે, તેને કૃમિજ શિરોરોગ કહે છે. આ મોટો ભયંકર રોગ છે. સૂર્યાવર્ત:—સૂર્યોદય સાથેજ કપાળ દુખવાનો દળવે દળવે આરંભ થઈ જેમ જેમ સૂર્ય ચડે છે, તેમ તેમ તે શળ આંખો અને ભ્રમરોમાં અધિક થવા માંડે છે; તથા સૂર્ય નમ્યા પછી એાહું થવા માંડી, સૂર્ય આશ્રમ્યા પછી સમૂળગું બંધ થાય છે. શીત કિંવા ઉષ્ણ ઉપચારોવડે માણસને સુખ થાય છે. એ વિકારને સૂર્યાવર્ત કહે છે. અનંતવાત—

x મેદરોગમાં અમૃતાદિ ગુગળ, નવક ગુગળ, ત્ર્યુષ્ણાદિ લોહ, ત્રિમૂર્તિ રસ, ગુડ્ડાદિ યોગ વગેરે અપાય છે; તથા ત્રિકલાદિ તેલ પીવા, સુંઘવા, મર્દન તથા અસ્તિકાર્ય માટે અપાય છે.

ત્રણે દોષ દુષ્ટ થઈ ગળાની પાછલી શિરાને પકડી, આંખો અને લમરોને ઠેકાણે રહી અત્યંત તીવ્ર વેદના કરે છે અને કાનના આગળના ભાગપર કંપ થાય છે, હનુવટી પકડાઈ જાય છે, નેત્ર-રોગ થાય છે. આ ત્રિદોષજન્ય મસ્તકરોગને નંદવાયુ એમ પણ કહે છે. અર્ધાવલોદક (આદાશી, આદાશીશી):—રક્ષાન્ન, અતિ ભક્ષણ, અધ્યયન (બહુ વાંચવું, ગોખવું), પૂર્વ દિશા તરફનો પવન, ખરફ, મૈથુનવેગધારણ, આયાસ, વ્યાયામ, એ કારણોએ કુપિત થયેલો કેવળ વાયુ કિંવા કંદુયુક્ત વાયુ, અધુન મસ્તક પકડી ગળાની શિરા (નસ), લમરો, આંખ, કાન, ડોળા, કપાળ સર્વ એક બાજુ ભણીનાં પકડી કુહાડી વડે ધા માર્યા જેવી વેદના કરે છે, તેને અર્ધાવલોદક (આદાશીશી) કહે છે. આ રોગ ધણો વધવાથી તે બાજુની આંખ જાય છે, કિંવા કાન પણ બહેરો થાય છે. શંખક:—દુષ્ટ થયેલાં પિત્ત, રક્ત તથા વાયુ ધણો વધી આંખો ઉપર ભયંકર સોજો ઉત્પન્ન કરે છે; તેથી ધણાજ સણુકા આવે છે, બળતરા બહુ બળે છે, તેનાથી તે ભાગ ધણો રાતો થાય છે, તે વિષવેગ પ્રમાણે વધી ગળા સુધી જઈ ત્વરિત તેનો રોધ કરે છે. આ શંખક રોગ વડે ત્રણ દિવસમાં પ્રાણનાશ થાય છે.

વાતજ શિરોરોગ* ઉપર ઉપચાર:—(૧) કાષ્ઠ, એરંડાનાં મૂળ અને સુંઠ, એ

* માથાના રોગો માટે સંગ્રહિત ઉપચારો:—(૧) ઘોડાવજ, મરી, લીંડીપીપર અને સુંઠ પાણીમાં ઘસી લૂગડે ગાળી નાકમાં સુંઠે તો આદાશીશી મટે અને વાયુની હોય તો શતાવરીના તેલથી મટે. (૨) સુંઠ માસા રા અને કેસર માસા રા ઝીણાં વાટી ગાયના દાા પૈસાભાર ઘીમાં મેળવી નાકમાં સુંઠવાથી માથાના અનેક જાતના રોગ મટે. (૩) જે વાથી માથું દુખતું હોય તો એરંડાની જડ છાંયે સૂકવી પાણીમાં ઘસી કપાળે અને પગના તળાએ ચોપડવું. ગરમીથી અને પિત્તથી દુખતું હોય તો સુખડ પાણીમાં ઘસીને અગર ગાંજનાં ખીઆં પાણીમાં વાટીને કપાળે ચોપડવાં. મરી ઘસીને ચોપડવાથી પણ દાયદો થાય છે અથવા ચિત્રાછાલ ઘસીને ચોપડવી. (૪) નગોડનાં પાંદડાં અને ચોખ્ખી હીંગ બે ચણાભાર વાટી પોટલી કરી નાકમાં ટીપાં પાડે તો આદાશીશી જાય. (૫) અરીઠાની છાલ, ઘોળાં મરી, કળીચૂનો, સુંઠ તથા નવસાર ઝીણાં વાટી છીંકણી કરી સુંઠવાથી ઝામરવાયુ જાય. (૬) જરાંબડો નામનું ઘાસ થાય છે તેનો રસ કાઢી નાકમાં ટીપાં પાડવાથી જીવડો નીકળી ઝામરવાયુ મટે. (૭) નાળીએરના ગોળામાં ખાંડેલી સુંઠ ભરી ઘડિના આટામાં લપેટી અગ્નિમાં પકવી, ખાંડી, ગોળ-ઘી મેળવી ખવરાવવાથી ઝામરવાયુ જાય. (૮) ધાણા, જીરું અને સાકર સમાનભાગે વાટી વાસી પાણીમાં ફાકી આપવાથી પિત્તથી માથું દુખતું મટે. (૯) લીંડીપીપર, મરી, લોધર, સાકર અને મનશીલ પાણીમાં વાટી નાસ આપવાથી આદાશીશી જાય. (૧૦) ગોળના પાણીમાં સુંઠ ઘસીને નાકમાં ટીપાં ૩ પાડવાથી આદાશીશી મટે. (૧૧) ઉંઘ લાવવાનો ઉપાય:—જીરાની પોટલી ખાદીના મજબૂત લૂગડામાં બાંધી રોગીને ગંધ લેવરાવવાથી ઉંઘ આવે અથવા કસ્તૂરી ઘોડાની લાદના રસમાં આંખે આંખે તો નિદ્રા આવે; અગર શેકેલી ભાંગ વાલ રાા, લીંડીપીપર ટાંક ૧ અને ગોળ ટાંક ૧ લઈ તેની ૩ ગોળીઓ કરી ગોળી ૧ ખવરાવવાથી ઉંઘ આવે. (૧૨) માથાના વાળ કાળા કરવાનો કલ્પ:—શેલડીનો રસ શેર ૧૦, મોટી હરડે ૨૫, કાળા ભાંગરો ટાંક ૧૫, કમળની જડ ટાંક ૨૨, દાડમની જડ ટાંક ૩૭, એ સર્વે ભેગું ફૂટી લોદાના વાસણમાં નાખી ટાંકીને પૃથ્વીમાં માસ ૧ દાટી રાખવું. પછી બહાર કાઢી માથે ચોપડી મોઢામાં ચોખા રાખવાથી ચોખા કાળા રંગના થઈ જાય છે. જે એમ ન થાય તો જૂમિમાં ફરી ૧૫ દિવસ વધારે દાટી રાખવું. એમ જ્યારે મોઢામાંના ચોખા કાળા રંગના થઈ જાય ત્યારે કલ્પ પાકે થયો જાણવો. એ એક વાર બાલ ઉપર ચોપડવાથી ૭ માસનો અને બે વાર ચોપડવાથી એક વર્ષનો કલ્પ થાય છે; અથવા બહેડાં શેર ૦૧ પાણીમાં દિવસ ત્રણ ચીનાઈ માટીના વાસણમાં પલાળી રાખવાં. પછી હિમજી હરડે શેર ૦૧ તલના તેલ તોલા ૫ માં તળી, દિવસ ૩ સુધી રાખમાં રાખી પછી કોરી કરવી. પછી તેને હીરા-કંસી માસા ૩, મોરથુથુ માસા ૩ તથા સિંધવ માસા ૩ નાખી લોદાની તાવડીમાં બહેડાના પાણી-થી વાટવી. આ મિશ્રણ દિવસ ૩ ચોપડવાથી કેશ કાળા થાય છે. (૧૩) ફરાંમેશી નામનું દરદ

ખાશમાં વાટી ગરમ કરી માથે લેપ કરવો. (૨) મુચકુંદનાં ફૂલનો લેપ કરવો. (૩) સુંઠ અથવા તળ ધસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૪) નવસાર અને ચૂનો શીશીમાં નાખી તે શીશી સુંઘવા આપવી. પિત્તજ શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) સાકર, દૂધ અને પાણી મસ્તક ઉપર સિંચન કરવું અથવા ઠંડા પાણીની મટી મૂકવી. (૨) ગાયતું ધી ચોળવું અથવા શતધૌત ઘીનો લેપ કરવો. (૩) ચંદન, વાળો, કમળ, જેડીમધ, ચિકણામૂળ, યુરીઆનાં મૂળ, એ જણસોને દૂધમાં વાટી લેપ કરવો. કફજ શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) ચંદનનો લેપ કરવો. (૨) રેણુકખીજ, તગર, શિલાનિત, નાગરમોથ, એલચી, કૃષ્ણાગર, દેવદાર, જટામાંસી અને એરંડાનાં મૂળનો મંદોળ્ય લેપ કરવો. (૩) સુંઠ, કેષ, કુંવાડીઆનાં મૂળ, દેવદાર અને બેંસામુગળને ગોમૂત્રમાં વાટી ગરમ કરી સુખોળ્ય લેપ કરવો. સન્નિપાતજ શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) મીંદળ, તિલવણીનાં ખીઆં, નાકછિકણીનાં પાંદડાં, એ સમભાગ; વડનાં ખીઆં અને હાલતું ચૂર્ણ અર્ધો ભાગ લઈ તેનું આરિક તપખીર જેવું ચૂર્ણ કરી સુંઘવાને આપવું; એટલે તત્કાળ મસ્તકથળ, પ્રલાપ, ઘેન, કફ અને સન્નિપાતનો નાશ થાય છે. રક્તજ શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) શતધૌત ઘૃત માથાપર ચોળવું. (૨) સુંઠના કલકમાં દૂધ નાખી તેનું નસ્ય આપવું, તે અનેક દોષોથી ઉત્પન્ન થયેલા તીવ્ર મસ્તકથળનો નાશ કરે છે. (૩) કમળ અને રાસ્ના વાટી તેનો લેપ કરવો. (૪) ઉંજરાનાં પાંદડાં ફળ લઈ ઘીમાં સાકર નાખી તે સાથે પચાવવાં; તેમાં એલચી અને મરી નાખી બહણુને માટે આપવાં એટલે રક્તઆવની શાંતિ થાય છે. (૫) રિંગણીનાં ફળનો રસ કાઢી તેનો મસ્તક ઉપર લેપ કરવો, તે મસ્તકથળનો નાશ કરે છે. કૃમિજ શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, કરંજની હાલ અને સરગવાની હાલ, એ સર્વેને બકરીના મૂત્રમાં વાટી તેનું નસ્ય આપવું. (૨) વાવડીંગ, સાજીખાર, દંતીમૂળ અને હીંગને ગોમૂત્રમાં વાટી તે કલકમાં સરસવતું તેલ નાખી પચન કરી તેનું નસ્ય કરવું. (૩) કાંટા-સરીઆનાં પાંદડાંનો રસ અને ઘી એકત્ર કરી નાકમાં પાડવાં. (૪) રિંગણીના ફળની ખીડી કરી નાકમાંથી ધૂમાડી કાઢવી અને બે-ત્રણ દિવસ થયા પછી કુકરપાડા(કડવાં તુરીઆં)નું ચૂર્ણ નાકે સુંઘવું. એટલે બધા કૃમિ પડશે. (૫) કડવા લીમડાનાં પાંદડાં અને મરી વાટી તે રસ નાકમાં નાખવો. સૂર્યાવર્ત શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) ગોળ નાખી ઘી પાવું અને તેલ દૂધમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. આ ઔષધ ત્રણ દિવસમાં સૂર્યાવર્ત રોગને શાંત કરે છે. (૨) દૂધ તથા ઘીનું બહણુ અને નસ્ય કરાવવું તથા તેનોજ રસ આપવો. (૩) દશમૂળનો કાઠો કરી તેમાં ઘી અને સિંધવ નાખી તેનું નસ્ય કરવું. તે આદાશીશી, સૂર્યાવર્ત અને મસ્તકથળનો નાશ કરે છે. (૪) ઉપર-સાલ, નીલકમળ, કેષ, વજ, લીંડીપીંપર અને જેડીમધને કાંજમાં વાટી તેમાં ઘી અને તેલ નાખી તેનો સૂર્યાવર્ત અને આદાશીશી ઉપર લેપ કરવો. (૫) ભાંગરાના રસમાં સમભાગ બકરીનું દૂધ નાખી સૂર્યનાં કિરણોમાં તપાવવું અને તેનું નસ્ય કરવું. (૬) સરસડાના ઝાડનાં મૂળ કિંવા વાયુથી માથામાં થાય છે તેથી માણસોની રમરણ્યશક્તિ આછી થાય છે તથા ગફલન થાય છે, તે ઉપર:—મોથ ટાંક ઝા, બાલછડ (છડીલો) ટાંક ઝા, સુંઠ ટાંક ઝા, ખેર ટાંક ૧૦, એ સર્વનો ભૂકો કરી મધ શેર ૫ માં મેળવી માટીના ઘીવાળા રીઢા વાસણમાં ઘાલી, દિવસ ૪૦ સુધી જવની કોદીમાં અને તે ન હોય તો ઘોડાની લાદ જે જગાએ નાખતા હોય તેની નીચે તે વાસણ દાટવું. ૪૦ દિવસ પૂરા થયે ત્યાંથી તે વાસણ કાઢી લઈ દરદીને કૌવત પ્રમાણે તેમાંથી દરરોજ સવારે ચાર માસસુધી ખવરાવવું. એનાથી યાદદાસ્ત ઘણી વધે છે. (૧૪) આચારથી માણસને ઉંઘમાં એવું માલમ પડે કે, મારે માથે ભારે બોળે પડ્યો છે, તેનો દમ બંધાય (ગુંગળાય), મોઢે બોલાય નહિ, દમ લેવાય નહિ, દમ બંધ થાય તો જીવ નીકળી જાય. એના રોગીને બાસલીક રગ મૂકાવે. એ રગ નાની આંગળી પ્રમાણે હોય છે. ત્યાર પછી તેને મીંદળ ટાંક ૧ મધ સાથે આપે તેથી છાતી ઉપરનો કફ બહાર નીકળે. ત્યાર પછી પેટના બલગમ માટે નસોતર ટાંક ૬ આપે. પછી હફતા બે સુધી મસ્તક ટાંક ૧ ખાય તો આચારનો રોગ મટે. જેને આચાર દમેશાં ચતો હોય તેણે તેલ, અડદ, લસણ, ખાજરી તથા બાકળા (રાંધેલું આખું કઢોળ) ખાવા નહિ.

ફોની અથવા જવ અને લીંટીપીપરની પોટલી સુંધવાને આપવી. (૭) ચણેડીનું મૂળ ધસી તેનું નસ્ય આપવું; એટલે સૂર્યાવર્ત, રતાંધળાપણું, નેત્રમાં પડળ આવે છે તે અને મસ્તકશૂળ, એ રોગો દૂર થાય છે. અનંતવાત શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) સૂર્યાવર્તનાશક વિધિ કરવી. (૨) મધ, ફહીં ઉપરની તર, ઘેબર, ધી, પુરી વગેરે વાતપિત્તનાશક આહાર આપવો. (૩) અનંતના ઝાડની ઉત્તર દિશા બણીની મૂળાડી કાઢી ઠંડા પાણીમાં ચંદન પ્રમાણે ધસી આખા મસ્તકે લેપ કરવો; અને તાળવા ઉપર ચોળતા રહેવું તથા મૂળનો એક કકડો વાળે બાંધી રાખવો અને શક્તિ પ્રમાણે ઠંડા પાણીમાં મૂળાઈ ધસી પાવું. (૪) કાળા કાસાળુના કાંદા પીસી તેની પોટલી તવી પર ગરમ કરી તેનો મસ્તકે શેક કરવો; પછી કેટલીક વારે તેજ પોટલીમાંના કાંદા ગરમ કરી તેનો મસ્તકે પાટો બાંધવો. (૫) અરીઠા હાથમાં ચોળી તેના શીથળું અંજન કરવું. વાયુ ઉતરી ગયા પછી આંખોમાં માખણ આંજવું. આ અંજનથી મહાન સર્પનું પણ વિષ ઉતરે છે. (૬) બંટીના તાંદળાનો ભાત કરી ખાવા આપવો. એ ભાત વિષમજ્જવર અને વિષ ચઢેલા માણસને પણ હિતકર છે. આદાશીશી ઉપર ઉપચાર:—(૧) બકરીના દૂધમાં અથવા પાણીમાં સુંઠ ધસી તેનું નસ્ય આપવું; તે મસ્તકશૂળનો નાશ કરે છે. (૨) સરગવાનાં પાંદડાંના રસમાં મરી ખરલ કરી તેનો લેપ કરવો. (૩) લીંટીપીપર અને સિંધવનું ચૂર્ણ તેલમાં કિંવા ધીમાં પાચન કરવું અને નસ્ય આપવું અથવા પાણીમાં ધસી નસ્ય આપવું. (૪) કોષ, એરંડમૂળ અને કુંવાડીઆનાં મૂળ કાંજમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૫) અગથીઆનાં પાંદડાંનો કિંવા ફૂલનો રસ જે ભાગનું કપાળ દુખતું હોય તેના બીજા ભાગના નાકમાં પ્રથમ એ ટીપાં વધારે નાખી પછી બીજા નાકમાં નાખવાં; એના યોગથી વ્યાર્થિક જવરનો પણ નાશ થાય છે. (૬) કેસર અને ધી એકત્ર ખરલ કરી તેનું નસ્ય આપવું, તે તત્ક્ષણ આદાશીશીનો નાશ કરે છે. (૭) રિંગણી તથા જટામાંસીના કઢકમાં ધી નાખી પચન કરવું. તેનું નસ્ય આપવાની સાથેજ આદાશીશીનો નાશ થાય છે. (૮) સહેવાતું હોય તેણે બીલામાતું તેલ બારિક સળી ઉપર લઈ, જે બાળનું કપાળ દુખતું હોય તેની બીજા બાળુ આંખમાં નાકની પાસે જ્યાં રાતી જગ્યા હોય છે તે જગ્યા ઉપર ટપકું પાડવું. બહારની બાળુએ ધી ચોપડવું કે જેથી આંખમાંથી પાણી નીકળી બહાર લાગીને સોજે ન કરે. આ યોગ વડે દુઃસહ આદાશીશી પણ દૂર થાય છે. (૯) તુવેરનાં પાંદડાં અને ધરોનો રસ એકત્ર કરી તેનું નસ્ય આપવું, તે તુરત આદાશીશીનો નાશ કરે છે. (૧૦) વાવડીંગ અને કાળા તલ સમભાગે લઈ વાટી તેનો લેપ કરવો અને નસ્ય આપવું. (૧૧) મરી અને ચોખા ભાંગરાના રસમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૧૨) ગરણીનાં ફળ કિંવા મૂળ પાણીમાં વાટી તેનું નસ્ય કરવું કિંવા મૂળ કાને બાંધવાં. (૧૩) દૂધ કિંવા નાળાએરનું પાણી સાકર નાખી પાવું કિંવા ઠંડું પાણી પાવું અથવા ધીનું નસ્ય આપવું. (૧૪) ખડીસાકર અને મીંઢળ ગાયના દૂધમાં ધસી સૂર્ય ઉગ્યા પહેલાં તેનું નસ્ય આપવું. (૧૫) કરંજનાં બીઆંધસી તેમાં ગોળ નાખી તેનું નસ્ય આપવું. (૧૬) રાસ્ના, સુંઠ, વાવડીંગ, એરંડાનાં મૂળ, ત્રિકળાં, દશમૂળ અને હરડેનો કાઢો આપવો. તે વાતરોગ, આદાશીશી, આઢ્યવાયુ, અર્દિતવાયુ, ખંજવાયુ, નેત્રરોગ, મસ્તકશૂળ, જ્વર અને અપસ્મારનો નાશ કરે છે. (૧૭) કુકરપાડા(કડવા તુરીઆ)ની બૂટી નાકે સુંધવી; એટલે શ્લેષ્માદિક ભાગ નીકળી જઈ આદાશીશી દૂર થાય છે. (૧૮) મોટા પેરોડીએ જે કિંવા ત્રણ નેપાળાનાં બીઆંમાંનું મગજ લઈ, લિંબુના રસમાં ધસી, જે બાળનું મસ્તક દુખતું હોય તે બાળની આંખની ભમર ઉપર સળી વડે ચોપડવું એટલે આદાશીશી જલદીથી દૂર થાય છે. * (૧૯) નગોડના રસમાં મરી ધસી તેનું નસ્ય આપવું. (૨૦) આમળાંનું ચૂર્ણ ધી અને સાકર સાથે ખાવા આપવું. (૨૧) દૂધનો માવો સાકરમાં ખાવો. (૨૨) આદુ અને ગોળ એકત્ર ફૂટી ગોળી કરી તેનો રસ નાકમાં પાડવો. (૨૩) સવાર-સાંજ ગાયનું ચોખ્ખું તાણું ધી નાકમાં નાખવું, એટલે સાત દિવસમાં આદાશીશી દૂર થાય છે. (૨૪) સમુદ્રફળ બકરીના મૂત્રમાં ધસી તેનું નસ્ય આપવું. (૨૫) નાકછીંકણીનું ચૂર્ણ પ્રથમ વિષમ

* આ ઉપાય કરનારાઓએ શિરદર્દ જતાંની સાથેજ બીના કપડાથી લેપ લૂછી નાખી તરત ધી ચોપડી લેવું; નહિ તો સોજે આવશે.

માનુષ્ય નસકોરામાં સુધી પહોંચી બીજા નસકોરામાં સુધવું. (૨૬) અરીઠા ધીમાં ધસી નસ્ય કરવું. (૨૭) દૂધમાં બદામીની ખીર કરી આપવી.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્નોમાં:—અગથીઓ-૨, આકડો-૬, આદુ-૨૬, આસંધ-૧૮, કડવાં તુરીઆ-૪, કણ્ઠી-૮, કુમો-૮, કેસર-૪, ગરણી-૩, ૬, ગંગાવતી-૪, ચણાડી-૧, ડાંગર-૧૦, તંબાકુ-૫, તલ-૭, તાંદળા-૧૧, તુવેર-૬, નેપાળો-૩, પુદિના-૮, ભાંગરો-૨, બીલામો-૬, મરી-૧૪, મીંદળ-૫, મુચકંદ-૨, મોથ-૧, લસણુ-૪, લીંડીપીંપર-૩૩, વજ-૩, સમુદ્રફળ-૬, સમેરવો-૮, સોપારી-૫, હીંગ-૧૫, હેદ-૬. જુઓ ગોવૈંઓ:—દૂધ-૧, ઘી-૧.

શંખક શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) કેસર અને સાકર સમભાગ અને બન્નેના સમાન ધી અને ધીથી ચોગણ પાણી નાખી ધી શેષ રહે તે પર્યંત તે સર્વેનું પચન કરવું અને પછી તે ધીનું નસ્ય આપવું; એટલે શંખક, મસ્તક અને નેત્રની જગ્યાનું શ્વ નાશ પામે છે. (૨) ઠંડુ પાણી મગજ પર સિંચતા જવું. (૩) દારુહળદર, મજીદ, કડવો લીમડો અને પદ્મકાષ્ઠનો લેપ કરવો. (૪) ચીકણા, નીલાં કમળ, ધરો, કાળા તલ અને સાટોડીનો લેપ કરવો. તે શંખક, અનંત-વાત અને સર્વ પ્રકારના મસ્તકરોગનો નાશ કરે છે. (૫) કરંજ અને સરંગવાનાં ખીઓ, તમાલપત્ર, સરસો અને તળનું નસ્ય આપવું, તે સર્વ પ્રકારના શિરોરોગ ઉપર પ્રશસ્ત છે. (૬) ગોળ, આદુનો રસ, લીંડીપીંપર અને સિંધવ પાણીમાં ધસી તેનું નસ્ય આપવું; એટલે જુજસ્તભાદિક રોગ અને સર્વ પ્રકારના શિરોરોગ દૂર થાય છે. (૭) સાકર તથા કેસર ધીમાં તળી તેનું નસ્ય આપવું; તેથી વાયુ અને રક્તથી થયેલ તેમજ ભ્રમર, આંખ, કાન, ડોળા એ ઠેકાણાંનું શ્વ, અર્ધમસ્તકશ્વ અને સૂર્યાવર્ત, એ રોગો દૂર થાય છે. (૮) દેવદાર, તગર, કોઠ, વાળો અને સુંદ, એ કાંજમાં વાટી તેમાં તેલ નાખી લેપ કરવો, એટલે મસ્તકશ્વનો નાશ થાય છે. (૯) શરપુખો અને નવસાર એકત્ર ખરલ કરી સુંધવા માટે આપવાં, એટલે મસ્તકની વાયુ-સંબંધી પીડાનો નાશ થાય છે. (૧૦) સુંદ, મરી, લીંડીપીંપર, પુષ્કરમૂળ, હળદર, રાસ્ના, દેવદાર અને વજનો કાઢો નાક વડે પ્રાશન કરવો, તે મસ્તકરોગનો નાશ કરે છે. (૧૧) ગોળ અને સુંડના કદકનું નસ્ય આપવું, તે મસ્તકશ્વનો નાશ કરે છે અને સુંડના કદકમાં દૂધ નાખી તેનું નસ્ય આપવું; તે અનેક પ્રકારના દોષવડે થયેલી મસ્તકપીડાનો નાશ કરે છે. (૧૨) એરંડમૂળ, તગર, શતાવરી, જીવંતી, રાસ્ના, સિંધવ, ભાંગરો, વાવડીંગ, જેડીમધ, સુંદ, કાળા તલનું તેલ અને બકરીનું દૂધ, એ સઘળું એકત્ર કરી તેમાં ભાંગરાનો રસ નાખી પચન કરવું. આ સિદ્ધ થયેલા તેલનાં છ ટીપાં નાકમાં નાખવાં; તે બધા પ્રકારના મસ્તકવિકાર દૂર કરશે, ગરી ગયેલા કેશ અને હાલનારા દાંતને ઘટ્ટ કરશે તથા ગરુડના જેવી દૃષ્ટિ કરી બાહુઓમાં અધિક બળ આપશે. (૧૩) ત્રિકળાં કરીઆતું, હળદર, કડવો લીમડો અને ગળોનો કાઢો ગોળ નાખી પાવો; તે શ્રકુટિ, આંખ અને કાન, એ ઠેકાણાંનું શ્વ, આદાશીશી, સૂર્યાવર્ત, શંખક, દંતશ્વ, રતાંધળાપણું, પડળ અને નેત્રપીડાનો નાશ કરશે. (૧૪) કડવા લીમડાનાં પાંદડાંના રસમાં મરી નાખી નસ્ય આપવું, તેથી મસ્તકશ્વ અને અપરમારના રોગો દૂર થાય છે અને કૃમિ પણ પડે છે. **ક્ષયજ શિરોરોગ (મસ્તકમાંનો મગજ શુષ્ક થઇ ભયંકર મસ્તકશ્વ થાય છે તે) ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ગોળ, ઘી અને પૂરીઓ ખાવા આપવી અને દૂધ તથા ઘીનું નસ્ય આપવું અને પાવું. (૨) દૂધમાં બદામ વાટી ખીર કરી ચોખ્ખું ઘી અને સાકર નાખી ખાવી તથા માથા પર બદામનું તેલ ચોપડતાં જવું. x

x શિરોરોગ વાયુથી ઉત્પન્ન થયો હોય તો સ્નેહન, સ્વેદન તથા મસ્તક ઉપર તેલનું મર્દન કરવું. શાસ્ત્રીય ઉપચાર શિરોઅસ્તી આપવાનો છે. પિત્તથી થયેલ શિરોરોગમાં ચંદનાદિ શીતલ ઔષધિનો લેપ તથા શીતલ પવન, જલ, પુષ્પ વગેરે સેવન કરે; તથા શ્વાસકુઠાર રસ, કપૂર, કેસર, સાકર, સફેદ ચંદન આ સર્વ વસ્તુને બકરીના દૂધમાં ધસી સુંધે. ભોહીથી શિરોરોગ થયો હોય તો પિત્તજ શિરોરોગની સમાન ધ્યાન કરે. કફથી શિરોરોગ થયો હોય તો ઉપવાસ કરાવે તથા ગરમ, રક્ષ અને ઉષ્ણ પદાર્થોથી સ્વેદન (પરસેવો કઢાવવો) આપે. સન્નિપાતથી શિરોરોગ ઉત્પન્ન થયો હોય તો જૂનું ઘી પીવું તથા પશ્ચિમી તેલ સુંધવું. ક્ષયથી થયેલ હોય તો પુષ્ટિકારક

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—મસ્તકરોગ માટે:—અવેડા-૧૩, અરીઠા-૫, ઉંદર-કની-ક-૧, ગ-૫, એરડો-૩૪, કરેણા-૧, કેશર-૭, ચણેડી-૧૫, બદામ-૬, સાટોડી-૯. મસ્તક-વાયુ માટે:—આકડો-૫, ચણા-૨. મસ્તકશૂળ એટલે મસ્તકસંખંધી પીડા—માથાનું દુખવું, એના માટે:—અમથીઓ-૧, અજમે-૩, અનંત-૪, આમળાં-૩૦, ઉંદરકની-ક-૩, ઉપરસાલ-૯, કઠ-૧, કપાસ-૧૮, કાયફળ-૯, ખાટીલૂણી-૨, ગરણી-૩, ચુકો-૫, જાયફળ-૧, તમર-૧, બદામ-૬, ખોરસળી-૯, ભોંયકોળુ-૮, મરી-૬, મર્યાદવેલ-૨, વજ-૧, સમેરવો-૧૪, સરગવો-૨૨, ૨૪, હરડે-૩૬. માથું ચઢેલું ઉતરવા માટે:—આકડો-૭, કોલિંગન-૨, ખજૂરી-૪, ખસખસ-ક (અરીણ)-૯, ગુગળ-૧, નાકછીંકણી-૧, પિત્તપાપડો-૩, ભૂતાકશીશી-૧. શૈથિલી મસ્તક ચઢેલું હોય તે માટે:—પપનસ-૨. શરદીથી માથું દુખતું હોય તો તે માટે:—તજ-૩. ઉબ્જતાથી કપાળ દુખે તે માટે:—કેવડાનું ઝાડ-૩, કુંગળી-૩. માથે વાયુ ચઢેલું હોય તો તે માટે:—નાંદ-૩ખ-૨. વાતજ મસ્તકશૂળ માટે:—કંકોડી-૧૧, મુચકંદ-૧. મસ્તકના તાપ માટે:—પિત્તપાપડો-૫. રક્તજ અને પિત્તજ શિરોરોગ માટે:—શિરદોડી-૧૨. માથામાં દારુણ રોગ થાય તે માટે:—આંખો-૨૧. મગજમાંથી ગરમી દૂર થવા માટે:—ઉંદરકની-૧. માથામાંથી ગરમી અને પિત્તવિકાર શમન થઈ મગજ સુધરવા માટે:—દ્રાક્ષ-૧૪. મગજ સાફ થવા માટે:—ઉંદરકની-ક-૪. મગજ શાંત થવા માટે:—કપાસ-૧૮. મસ્તકશૂળથી નાકમાંથી લોહી ટપકતું હોય તે માટે:—કંબરો-૨૫. આગંતુક મસ્તકશૂળ માટે:—ભારંગી-૬. સૂર્યાવર્ત શિરો-રોગ માટે:—ભાંગરો-૨, વજ-૩, શરસડો-૧૦, શેલડી-૬. જુઓ ગોંવેંમાં:—રક્તજ પિત્તજ શિરોરોગ માટે:—દૂધ-૧૯, ઘી-૧૧. માથાના દુખાવા ઉપર:—દૂધ-૨૫. સૂર્યાવર્ત માટે:—દહીં-૫. જુઓ પ્રાંઓંમાં:—માથાના દુખાવા માટે:—સાબરશિંગ-૨. શિરોભ્રમણ માટે:—ધૂતવર્ગ-૧. કેશ આવવા માટે:—હસ્તિદંત-૧. જુઓ અનુભૂત ઔષધ ઔષધિક્રિયાના ચૂર્ણ-પ્રયોગની ટીપમાં:—નં.-૧૪, ૩૨. મલમપ્રયોગની ટીપમાં નં.-૮.

પૃથ્થ:—ઘી, દૂધ, ચોખ્ખા, પટોળ, સરગવો, ચાકવત, કારેલાં, પાકી કેરી, આમળાં, દાડમ, તુવેર, ઘઉં, મગ. **અપૃથ્થ:**—મળમૂત્રનો અવરોધ, દુષ્ટ પાણી, વિરુદ્ધાન્ન, દિવસે નિદ્રા.

૪૫-મૂત્રવંધ (મૂત્રાઘાત*)

કારણ:—મૂત્રપુરીષાદિના વેગોના વિઘાતને ક્ષીધે વાતાદિ દોષ કુપિત થવાથી વાતકુંડલિકા-દિક ત્રયોદશ પ્રકારના મૂત્રાઘાત થાય છે. મૂત્રકૃન્ધ્ર અને મૂત્રાઘાત, એ ઉભયનો ભેદ એટલોજ કે,

ઔષધિ સેવન કરવી, તથા વાયુનો નાશ કરવાવાળા મધુર પદાર્થોથી સિદ્ધ કરેલ પીવું તથા સુંધવું. કૃમિજન્ય શિરોરોગમાં નસ્ય લેવાનું પ્રકરણમાં બતાવેલું છે. સૂર્યાવર્તરોગમાં પણ પહેલાં નસ્ય આપે. ત્યારપછી અન્ય ઔષધિ આપવી. કુમારી તેલનું મર્દન કરવું. ભાંગેનો રસ તથા બકરીનું દૂધ સમાનભાગ લઈ સૂર્યના તાપમાં ગરમ કરી નાકમાં નાખવું. અર્ધાવભેદક (આદાશીશી) ઉપર પ્રથમ સ્નેહન, સ્વેદન, વિરેચન, અન્ય રીતથી શરીરનું સંશોધન, ધૂપ તથા સ્નિગ્ધ અને ઉબ્જ ભોજન, એ ઉપચારો કરવા. અનંતરોગમાં સૂર્યાવર્તની માફક ઉપચાર કરવા, તથા નસને વિંધી લોહી કઢાવવું તેમજ પિત્ત અને વાતનાશક ભોજન કરાવવું. સંખક રોગમાં શીતલ જલનું સિંચન, ઠંડા દૂધનું સેવન તથા દૂધવાળા વડાદિ વૃક્ષના કલ્કનું લેપન કરવું.

શિરોરોગ માટે:—વિશેષ ઔષધિ શિરઃશુદ્ધાદિ વજ રસ, ચંદ્રકાંત રસ, શ્વાસકુહાર રસ, આનંદ-હૈરવ રસ વગેરે ખાવા માટે અપાય છે. સુંધવા માટે પડ્મિંદુ તેલ, મહાદશમૂળ તેલ, અપામાર્ગ તેલ વગેરે અપાય છે. ઉપરનાં તેલો મસ્તક પર મર્દન કરવા માટે પણ અપાય છે.

* મૂત્ર, વીર્ય, ઝાડો વગેરે રોકવાથી કોપાયમાન થયેલા વાતાદિક દોષથી તેર પ્રકારનો મૂત્રાઘાત રોગ થાય છે. (૧) મળદ્વારનો કુપિત થયેલો વાયુ વેદનાયુક્ત થઈ મૂત્રને રોકી સ્વાભાવિક અતિમાં વિરુદ્ધ બની ધૂમતો ફેરે છે; તેથી મૂત્ર પરાણે થોડું થોડું થાય અને તણખા નાખે, તેને

મૂત્રકૃચ્છ્રને ઠેકાણે ક્ષેષ અધિક હોય છે અને મૂત્રાધાતને ઠેકાણે નિબંધ હોઈ ક્ષેષ અલ્પ હોય છે.*

ઉપચાર:—મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાશ્મરી ઉપર જે ઔષધો કહેલાં છે, તે દેશ અને કાળ જોઈ સર્વ મૂત્રાધાત ઉપર યોગ્યતાં. (૧) સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, ત્રિકુળાં, એ સમભાગ અને સર્વેના સમભાગ શુદ્ધ યુગળ લઈ તેની ગોખરના કાઠામાં ગોળા કરવી. એ ગોળી ખાવા છતાં કોઈ પણ પ્રકારના

વાતકુંડલા કહે છે. (૨) શિશ્નના છિદ્ર અને મળદ્વારને ઢૂલાવી તેના માર્ગને રોકી કઠણ, ઉંચી અને ચંચળ ગાંઠ કરે છે; તેથી મૂત્ર રોકાઈ તીવ્ર વેદના થાય છે તેને અબ્દીલા કહે છે. (૩) મૂત્રની હાજત થયા છતાં મૂત્ર નહિ કરવાથી પેડુનો વાયુ પેડુનું મોઢું બંધ કરી મૂત્રને રોકે છે, તેને વાતઅસ્તિ કહે છે. (૪) મૂત્રની હાજતને પરાણે રોકવાથી તે જલદી ન થતાં ધીરે ધીરે થાય છે તેને મૂત્રાતીત કહે છે. (૫) મૂત્રનો વેગ દાખી રાખવાથી અપાનવાયુ કુપિત થઈ પેડુને ચઢાવે છે અને નાભિની નીચે આધ્માન ઉત્પન્ન કરી તેમાં વેદના કરે છે, તેને મૂત્રજ્વર કહે છે. (૬) મૂત્ર મળદ્વારમાં આવી એકદમ અટકી પડે છે તેને પરાણે ગતિ આપવા જતાં વાયુથી શિશ્નનું છિદ્ર ફાટી જઈ ધીરે ધીરે થોડું થોડું રક્તમિશ્રિત મૂત્ર ઉતરે છે અને તેની સાથે તણુખા લાગે તેને મૂત્રાત્સંગ કહે છે. (૭) રક્ત શરીરવાળા પુરુષના શરીરમાંનો અપાનવાયુ મૂત્રનો ક્ષય કરે છે તેને મૂત્રક્ષય કહે છે. (૮) પેડુની વચ્ચે ગોળ અને સ્થિર નાહી વાયુની ગાંઠ એકાએક થાય છે તેને મૂત્રગ્રંથિ કહે છે. (૯) મૂત્રની પહેલાં અને મૂત્રની પછી અડાયા છાણુની રાખના પાણી જેવું પ્રવાહી નીકળે તેને મૂત્ર-શુક કહે છે. (૧૦) હળદરના જેવું અથવા લોહીસહિત બહુકણે મૂત્ર ઉતરે તેને ઉગ્રવાત કહે છે. (૧૧) મૂત્ર અત્યંત કળે પીળું કે લાલ, ઘોળું, ઘણું જડું, ગરમ, ગોરું, શંખ જેવું, ચૂનાની રાખ જેવું થોડું ઉતરે અને શરીર સૂકાઈ જાય તેને મૂત્રસાદ કહે છે. (૧૨) જે મૂત્ર મળસહિત ઉતરે અને જેના મૂત્રમાં મળ જેવી વાસ આવે, ઘણા કળે મૂત્ર ઉતરે તેને વિવિધવાત કહે છે. (૧૩) અસ્તિ પોતાનું સ્થાન છોડી ગર્ભની માફક મોટી થાય છે, જેથી દાહ-કંપ થાય, પીડા કરે, શ્વેદ ચાલે, ગર્ભ માફક રહે-ફરકે, હાથથી તેને દાખે તો મૂત્રનું શુદ્ધ ઉતરે, પીડા બહુ થાય તો ધારે છૂટે; તેને અસ્તિકુંડળ કહે છે.

સંગ્રહિત ઉપચાર:—(૧) ઇંદ્રવરણની જડ ૧ પૈસાભાર આપે તો ત્રણ કલાકમાં મૂત્ર અને જાડો બનને છૂટે. (૨) ગુંદાનાં બીઆં, ગોખર, કપાસ અને કાકડીનાં બીઆં તોલા ૨ લઈ ગોખર કરી, પાણી ૬ શેર મધ્યે ઉકાળી ૧ શેર રહે ત્યારે તેમાં સાકરની ચાસણી નાખીને પાય તો પહોર ૧ પછી મૂત્ર છૂટે. નાભિની નીચે ગાંઠ બંધાઈ હોય તો મોતની નિશાની છે. (૩) ઇંદ્રિના છેદમાં કપૂર મૂકે તો ઘડી ૧ માં મૂત્ર છૂટે. વળી એજ પ્રમાણે સુરોખાર પણ મુકાય છે. (૪) કળથી ઉકાળી પાય તો આરામ થાય. (૫) સાકર ૦૧ શેર અને કેળનો રસ ૦૧ શેર મેળવી પાય તો મૂત્ર છૂટે. (૬) મૂત્રબંધમાં પથરી ઉપર કહેલા ઉપચાર કરવા. (૭) લવારની કોઠમાંથી ધમ-લુની ડુંક લાગે તે ઠેકાણુની રાખ લઈ પાણીમાં મેળવી પેડુ ઉપર જાડો લેપ કરવો. (૮) શિર-કસિયા(સૂડીઆના વેલા)ની ગોટલી પાવી. (૯) પેડુ ઉપર નદીની શેવાળ બાંધવી. (૧૦) ગુંદી, ખાવળ અને રાખોરડીનાં પાંદડાં રાત્રે પાણીમાં નાખી, ઝાકળમાં રાખી, સવારે વાટી ગાળીને તે પાણી પાવું. (૧૧) સુરોખાર તોલો ૦૧ અને જવખાર તોલો ૦૧ ગોમૂત્રમાં વાટી પાવાં. (૧૨) સાકર અને જવખાર અર્ધો અર્ધો તોલો લઈ ફાકવાં. (૧૩) સુરોખાર તાંદળજના રસમાં પાવો. (૧૪) સાંભરલૂણ બાળકના પેશાબમાં વાટી નાભિમાં ભરવું. (૧૫) બાળકના પેશાબમાં બકરીની લીંડી પલાળી ગરમ કરી પેડુ ઉપર બાંધવું.

* મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રાધાત એ બંને રોગમાં ફેર એ છે કે, મૂત્રકૃચ્છ્ર રોગમાં મૂત્રમાર્ગ સંકોચ પામે છે, જેથી પેશાબ વારંવાર થોડો થોડો ઉતરે છે. પણ મૂત્રાધાતમાં મૂત્રાશય બગડી જાય છે અથવા પેશાબની ઉત્પત્તિ બહુજ ઓછી થઈ જાય છે. મૂત્રાશય ચૈતન્યરહિત થવાથી મૂત્રાધાત થાય તો પેડુ ભરાઈ આવે છે, પણ પેશાબ ઉતરતો નથી. મૂત્રાધાતમાં પેશાબ રોકાઈને થોડો થોડો આવે છે. પ્રમેહ થવા પછી પણ કેટલીક વખત મૂત્રાધાત રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. મૂત્રકૃચ્છ્રમાં તીવ્ર વેદના

ખાવાપીવાનો પ્રતિબંધ નથી. એ પ્રમેહ, વાતરોગ, વાતરક્ત, મૂત્રાઘાત, મૂત્રદોષ અને પ્રદરનો નાશ કરે છે. (૨) ગરમ કરી ઠંડું કરેલું દૂધ, જટામાંસી, ચંદન, ચોખાનું ધોવરામણ અને સાકર એકત્ર કરી પીવાથી રક્તસહિત ઉષ્ણવાતનો નાશ થાય છે. (૩) ધમાસો કિંવા અરકુસીનો કાઠો આપવો. (૪) દશમૂળનો કાઠો શિલાનિત અને સાકર નાખી આપવો. (૫) ગોખરનો કાઠો શિલાનિત અને ગુગળ નાખી આપવો. (૬) વાયવરણા, ગોખર અને સુંઠનો કાઠો ગોળ તથા જવખાર નાખી આપવો; એટલે તે પથરી, મૂત્રાઘાત અને મૂત્રશકરાનો નાશ કરે છે. (૭) તાડનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી તેમાં સાકર નાખી આપવાં. (૮) કેસર રાત્રિએ પાણીમાં ભીંજવી રાખી સવારે તેમાં મધ નાખી હલાવી પાવું. (૯) શુદ્ધ શિલાનિત, સાકર અને કપૂર એકત્ર કરી ખાવું. (૧૦) કાકડીનાં બીજાં, સિંધવ અને ત્રિકુળાનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં પાવું. (૧૧) કાળો વાળો, તમાલપત્ર, ઉપલેટ, આમળાં, વાળો, ઘોળી મુસળી, એલચીદાણા, રેણુકખીજ, દ્રાક્ષ, કેસર, નાગકેસર, કમળમાંનું કેસર, કપૂર, ચંદન, રક્તચંદન, ત્રિકટુ, પીપળીમૂળ, આસગંધ, શતાવરી, ગોખર, કાકડાશિંગી, જાંબ, કંકોળ અને ઝાંગરની ધાણી સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરવું અને એક ભાગ ચૂર્ણ, બે ભાગ ઘી અને સાકર એ પ્રમાણે ખાવું; અથવા ખડીસાકર અને મધની સાથે સવારે સેવન કરવાથી તે ક્ષય, રક્તપિત્ત, પાદદાહ, અસૃગ્દર (રક્તપ્રદર), મૂત્રાઘાત, મૂત્રકૃચ્છ્ર, રક્ત-સ્ત્રાવ વગેરે એંશી પ્રકારના વાયુ અને વિશેષે કરી પ્રમેહનો નાશ કરશે. (૧૨) એલચી, પાષાણભેદ, લીંટીપીપર, શિલાનિત, એ સર્વ એકત્ર કરી ચોખાના ધોવરામણમાં આપવું.*

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌંમાં:—અંકોલ-૧૪, અરકુસી-૨૩, આકડો-૨૩, આવળ-૭, કપૂર-૧૧, કાકડી-૧, કારેલી-૮, કેસર-૯, કેળ-૧૬, કાથમીર-૧૦, ખાખરો-૧૫, ગોખર ખોડા-૫, ગોંડાળ-૧, તલ-૧, ધમાસો-૭, નળ-૨, નાઉળ-૧, નેવારી-૧, ફાંગળો-૩, ખિહી-૧, બોરિંગણી-૪, મરી-૧૨, મૂળા-૧૩, રાનતુલસી-૬, લાંબડી-૧, વાયવરણો-૬, વાંસ-૧, સીતા-ફળ-૨, સાગ-૧, સિવણ-૪, સોપારી-૩. મળમૂત્રવડે આબરી થએલાને માટે:—સરગવો-૬. મળમૂત્ર બંધ થયાં હોય તે માટે:—વડ-૧૫. મૂત્રશુદ્ધિ માટે:—ગળજીભી-૭, ડાહ-૨. લિંગેન્દ્રિયથી લોહી પડે તે માટે:—અળશી-૯.

પથ્ય:—રાત્રી ઝાંગર, છાશ, દૂધ, દહીં, જૂનું કેળું, પંડોળાં, ચીલડાં, ખજૂર, નાળાંચેર અને તાડફળ. અપથ્ય:—વિરુદ્ધાન્ન, માર્ગ ચાલવો; રક્ષ, વિદાહી, વિષ્ટંબી એવા પદાર્થ, મૈથુન, મૂત્રાદિકોનો વેગ ધારણ કરવો, વાંસના અંકુર અને વમન.

૪૬-મૂત્રરેચનની આવશ્યકતા અને ઔષધો*

જેને ગરમી, પ્રમેહ, મૂત્રાઘાત વગેરે રોગ થએલા છે તેને મૂત્રરેચન આપવું. મૂત્રરેચનમાં આપવાનાં ઔષધો:—(૧) સુરોખાર, ચણકખોખા, એલચીદાણા અને રેવંચી, એ સમભાગ લઈ

થાય છે, પણ મૂત્રાઘાતમાં ક્લેશ અદ્ય હોય છે. મૂત્રાઘાત રોગનાં સાધારણ લક્ષણ:—ટીપે ટીપે પેશાબ થવો. મૂત્રની સાથે લોહી જવું, મૂત્રાશય ફૂલવું, આફરો, તીવ્ર વેદના, ખસ્તીમાં પથ્થરના જેવી ગાંઠ થવી, પેશાબ જડો થવો, મલની દુર્ગંધવાળો અથવા મલમિશ્રિત પેશાબ થવો વગેરે લક્ષણ મૂત્રાઘાત રોગમાં જોવામાં આવે છે. સર્વ પ્રકારના મૂત્રાઘાત અતિશય કષ્ટદાયક અને કષ્ટસાધ્ય છે.

અસાધ્ય ખસ્તિકુંડલ લક્ષણ:—જે મૂત્રાશય પિત્તથી ઝંચું થઈ ગયું હોય તેમજ મૂત્રાશયનું મુખ કક્ષી રોકાઈ ગયું હોય તે અસાધ્ય બને છે.

* મૂત્રાઘાત રોગમાં શાસ્ત્રીય ઔષધ:—વિદારી ઘૃત, ધાન્યગોક્ષુરક ઘૃત, ક્ષૌદ્રાર્દ્રભાગ ઘૃત, કૃશાવલેહ, તારકેશ્વર રસ તથા મૂત્રકૃચ્છ્ર રોગમાં કહેલ ઔષધિ અપાય છે.

x (૧) શંખજીર્ણ, જીરું અને સુરોખાર દૂધમાં નાખી પાણી મેળવી પાવું. (૨) સોનાગેર ૦૧ તોલો, સુરોખાર ૧ તોલો, ધલાયચી ૦૧ તોલો, મજિઠ ૦૧ તોલો, દૂધ ૨ શેર અને પાણી ૪ શેર નાખી એકત્ર કરી પાવું.

ચૂર્ણ કરી તે ૬ માસ ચૂર્ણ, પાશેર દૂધ અને પાશેર પાણી એકત્ર કરી તેમાં આપવું. (૨) સોના-ચૂર્ણ (મીઠીઆવળ) ૨ તોલા રાત્રે પાશેર પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે તે ગાળી તેમાં સાકર ૧ તોલા નાખી તે આપવી. એથી કરી રેચ પથ્થુ થાય છે. (૩) ગાયનું દૂધ ઉકળવું રાખી તેમાં લિંબોળાએનો રસ નાખી પછી સાકર મેળવી ૭ ગણા કપડામાંથી ગાળીને, તે પાણી સાત વાર ઉલટાપાલટી કરી પાવું. (૪) એક શેર દૂધમાં એક શેર પાણી મિશ્ર કરી તેમાં ૨ માસા સુરોખાર અને ૬ માસા સોનાગેર નાખી તે હલાવી ઉભા રહી પેટભર પીવું અને ફરતા રહેવું; એટલે મૂત્રરેચ થાય છે. (૫) દૂધ બશેરસુધી લઈ કલાઈના વાસણમાં સારું ગરમ કર્યા પછી તેમાં ફટકડીની બૂકી ૨ માસાપર્યંત નાખવી એટલે તે દૂધ ફાટી જાય છે. પછી દેવતા ઉપરથી ઉતારી ગાળી લઈ તેમાં એલચીદાણાની બૂકી અને ખાંડ નાખી તે ઠંડુ થયા પછી પ્રાશન કરવું. (૬) ખાખરાનાં સૂકા-એલાં ફૂલ શુમારે ૧૦ તોલાપર્યંત લઈ તે ઘોષ તેમાં પાણી નાખી ઉપર ઢાંકણું દઈ મંદાગ્નિ ઉપર વરાળ થાય ત્યાંસુધી બાફવાં. પછી તે પીલી તેનું પાણી પાશેર સુધી લઈ તેમાં ૨ માસા સુરોખાર નાખી તે પાવું અને બાકી રહેલા પાણીમાં તે બાફેલાં ફૂલ મેળવી પેટ પર બાંધવાં. (૭) કાળા દ્રાક્ષ ૪ તોલા રાત્રે ઠંડા પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે તે મસળી, તેનું પાણી ગાળી લેવું અને તે પાણીમાં થોડી જીરાની બૂકી નાખી શક્તિ પ્રમાણે એક શેરપર્યંત પ્રાશન કરવું; એટલે મૂત્રદારે શરીરમાંની ગરમી નીકળી જાય છે; એથી કોઈને રેચ પથ્થુ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—કાકડી-૯, ખાખરો-૧૫, ડાંગર-૪, દ્રાક્ષ-૮, રેવંચી-૨.

પથ્થુ—ચોખા, દૂધ, ઘી, તુવેરની દાળ, સાકર, ધઉં. અપથ્થુ:—ગોળ, તીખા, ખાટા, તેલકટ અને વાયુ કરે એવા પદાર્થ.

૪૭-મોઢાના રોગ (મુસ્તરોગ)

કારણ:—જળચર પ્રાણીનું માંસ, દૂધ, દહીં, અડદ વગેરે પદાર્થોના સેવનથી કુપિત થયેલા ક્ષાદિક દોષો મુખમાં રોગ ઉત્પન્ન કરે છે; તેમજ દાંત ન ધસવા, ધૂમ્રપાન એ કારણોથી પણ આ રોગ થાય છે.

મુખરોગની સંખ્યા:—દાંતરોગ-૮, ઓઠરોગ-૮, દાંતમૂળરોગ-૧૫, તાળવાના રોગ-૯, જીલના રોગ-૫, કંઠરોગ-૧૭ તથા સર્વસર રોગ ૩ મળી કુલ ૬૫ પ્રકારના મુખરોગ છે.*

* ૧-દાંતમાં કાળાં છિદ્ર પડી જઈ નિમિત્ત વગર પીડા થાય તે કૃમિદાંત. ૨-દાંતની નસોમાં પીડા થાય તે દાહન. ૩-ટાડું, ઉનું, ખાટું, પવન વગેરે સદન ન થાય તે દાંતદર્પ. ૪-ધીમે ધીમે વાયુ દાંતને મોટા અને ખેડોળ કરે તે કરાસ. ૫-દાંતને મેઘ કંઠણુ થઈ જાય છે તે દાંતશર્કરા. ૬-દાંત કાળો પડી જાય તે શ્યામદાંત. ૭-મોટું વાંકું અને દાંત ભાગી જાય તે ભંજનક. ૮-દાંતશર્કરા વધીને ગાલને નડે તે કપાલિકા. એ દાંતના આઠ રોગો છે. વાત-૧, પિત્ત-૨, કફ-૩, સન્નિપાત-૪, લોહીનો-૫, માંસનો-૬, મેદનો-૭ અને ચોટ લાગવાનો એમ આઠ ઓઠ- (હોઠ)ના રોગો છે.

(૧) કારણવિના અકસ્માત્ પારામાંથી દુર્ગંધયુક્ત લોહી પડે તે શિતાદ. (૨) કફલોહીના કોપથી બે ત્રણ પારામાં ઘણો સોજો થાય તે દાંતપુટપુટ. (૩) પારાને સોજો થઈ પીડા થાય, લાળ પડે અને ચળ આવે તે સૌષિર. (૪) પારામાં દાંત હાલવા લાગે અને તાળવું ખેસી જાય કે છિદ્ર પડે તે મહાસૌષિર. (૫) પારામાંથી પર સહિત લોહી નીકળી દાંત હાલે તે દાંતવેષ્ટ. (૬) પારા વીખરાઈ ગયા છતાં લોહી ન નીકળે તે પરિદર. (૭) પારામાં બળતરા થઈ દાંત હાલવા લાગે, ઔષધ ધસતાં લોહી નીકળે અને પીડા થાય તે ઉપકુશ. (૮) ચોટ લાગવા કે ધસાવાથી સોજો ચઢી દાંત હાલી પીડા કરે તે વૈદર્ભ. (૯) પારામાં બીજા કરતાં એક દાંત વધારે વધે તે બહીવર્દન. (૧૦) નીચેની દાઢના અંતમાં સોજો હોય, લાળ પડે અને પીડા થાય તે અધિમાંસ. આ દશ સિવાય પારાની નસોમાં વાયુ, પિત્ત, કફ તથા સન્નિપાતથી અને ચોટ લાગવાથી એમ પાંચ પ્રકારે નસોના રોગો થાય છે;

દંતરોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) કંઠ અને ઘોળા શરમકાના કિંત્રા ત્રિકુળાના કાઢાએ ગલ-ફેરાં કરવા; એટલે અવાળામાંથી લોહી નીકળે છે, માંસ ભરેલું કાઢી નાખે છે અને અવાળુ પાકે છે તેને મટાડે છે. (૨) લોધર, પતંગ, જેઠીમધ અને લાખનું ચૂર્ણ કરી તેમાં મધ નાખી તેના ફેગળા કરવો; એટલે દંતમાંથી લોહી અને પડ વહે છે તે બંધ થઈ હાલનારા દંત ધટ્ટ થાય છે. (૩)

તે મળી પંદર પારાના રોગો છે. વળી દંતના પારામાંથી પરસહિત લોહી નીકળે, ઘણો સોજો હોય અને તેમાં દાઢ તથા પીડા હોય તે દંતવિદ્રધિ કહેવાય છે. દંતના મૂળનેજ દંતના 'પારા' કહે છે.

વાત ૧, પિત્ત ૨, કફ ૩, અલાસ (જીભ નીચે કફ તથા લોહીના પ્રકોપથી દારુણ સોજો થાય તે) ૪, ઉપજીવ (જીભ, કફ તથા લોહીના પ્રકોપથી સજીતે જાડી થઈ જાય છે તથા લાર ગળવી, દાઢ તથા સોજો થાય છે તે) ૫, એમ પાંચ જીભના રોગો છે.

તાળવાના રોગ—(૧) ગલસુંડી, (૨) વુંડીકેરી, (૩) અબૂપ, (૪) કચ્છપ તથા (૫) તાલુ અશુદ્ધ, એ પાંચ પ્રકારના તાળવામાં ચતા સોજા, (૬) માંસસંધાત (ભેડું થયેલું દુષ્ટ માંસ), (૭) તાલુપુપ્પુટ (ખોરના જેવડી ગાંઠ), (૮) તાલુશોષ તથા (૯) તાલુપાક.

ગળાના રોગ—(૧ થી ૫) વાતવિદ્રધિ, પિત્તવિદ્રધિ, કફવિદ્રધિ, ત્રિદોષ તથા રક્તદોષયુક્ત વિદ્રધિ (ફેડકી) તથા (૬) કંઠશાલુક, (૭) ગલાયુ (કઠણુ ગાંઠ), (૮) અધિગ્નિહ્વક, (૯) વલય, (૧૦) અલાસ, (૧૧) એકવૃંદ, (૧૨) વૃંદ, (૧૩) કંઠવિદ્રધિ, (૧૪) ગલૌષ, (૧૫) માંસતાન, (૧૬) વિદારી (ગળામાં ચતા સોજા), (૧૭) શતધ્વી (માંસ અંકુરમાંથી થએલી ખત્તી), (૧૮) સ્વરધ્ન (સ્વર બગાડનાર રોગ). એકવૃંદ તથા વૃંદનો કોઈ આચાર્યોએ એકમાંજ સમાવેશ કરેલ છે.

(૧) મુખમાં સર્વત્ર ફેડલા થઈ ધણી પીડા થાય તે વાયુનો, (૨) લાલ કે પીળા ફેડલા થાય, દાઢ હોય તે પિત્તનો, (૩) પીડાવિના પણ ચેળયુક્ત ઘોળા ફેડલા હોય તે કફનો; એમ ત્રણ પ્રકારના સર્વસર રોગ છે, તેનેજ મુખપાક કહે છે. વળી જે હોઠમાં તથા પારામાં લોહીના કોપથી અથવા ત્રિદોષથી થએલા ફેડલા હોય, તે સન્નિપાતનો અસાધ્ય મુખપાક રોગ કહેવાય છે.

સંગ્રહિત ઉપચાર:—(૧) દંતની જડમાં કીડા થયા હોય તો હિંગનો ગાંઠડો ગરમ કરી દંત નીચે રાખે તો કીડા મરી જાય. (૨) ફટકડીનો ઝીણો બૂકો કરી તેમાં થોડું મીઠું નાખી, પછી એક રતું પુમકું પાણીમાં પલાળી તે ઉપર ભભરાવી તે દાઢ ઉપર ચૂકવાથી દાઢ દુખતી મટે. (૩) મુખપાક ઉપર કસ્તૂરી, વાંસકપૂર, નિસાસતો (ધઉંનો ખનાવે છે), એ ત્રણે બરાબર લઈ ખાંડી બારિક કરી મોઢામાં ભભરાવે અને લાળ નીતરવા દે તો મટે; અથવા સરકો અને ગુલાબના ફેગળા કરાવવા, અગર હિમજ મોઢામાં રાખવી અથવા જીં ખાંડી તેના પાણીમાં સ્તાંદળી ધસી તેમાં એલચીનો બૂકો અને ફૂલાવેલી ફટકડી નાખી ફેગળા કરાવવા; અથવા બાવળ તથા જાંબુડીની અંતરછાલનો ઉકાળો કરી તેમાં ફૂલાવેલી ફટકડી નાખી ફેગળા કરાવવા; અથવા ચોખાના ઓસા-મણમાં વાટેલી ફટકડી નાખી ફેગળા કરાવવા. (૪) મોઢું ગંધાતું હોય તો કસ્તૂરી, અગર અને લવંગ, એ ત્રણેને બારિક ખાંડી કેટલાક દિવસ સુધી દંત ઉપર ધસવું. (૫) ગળામાં કાકડી થાય તે એવી રીતે કે ગળામાં થુંક ન ઉતરે; એ રોગ પિત્ત, લોહીવિકાર કે વાયુથી થાય છે. ગળામાં ધણું દુખે તો એ રોગ લોહીવિકારથી જાણવો. તેના ઉપર:—એક હાથની કેશલ રગનું લોહી કઢાવવું. વાયુની કે પિત્તની હોય તો મોઢામાંથી શીણ નીકળે અને દુખે નહિ; ત્યારે અંજીર ઉકાળી તેનું પાણી એક અઠવાડિયા સુધી રાતઢહાડો પીએ તો મટે. પાણીને બદલે પણ એજ પાણી પીએ તો વધારે ફાયદો થાય. (૬) બલગમ ગંધાતી હોય તો લસણ મધ સાથે ખાવું. (૭) રાતી અરડુસી ૧ તોલો ૦૧ શેર મધમાં નાખી એકઠું કરી સવારે પીએ તો મોઢામાંથી લોહી પડતું હોય તે મટે. (૮) આકડાનું દૂધ ૦૧ શેર કુલડીમાં ભરી મીણુકપડ કરી જાણું ૫ શેર માં ભટ્ટી કરી ખાખ કરવી; એ ખાખ દંતે ધસવાથી દંત હાલતા હોય તો મજબૂત થાય અથવા માયાં અને ફટકડી ધસવી. (૯) ખડીઓખાર ફૂલાવી મધમાં ચટાડવાથી મુખપાક મટે. (૧૦) ફટકડી ૧ તોલો, કાળાં મરી ૧ તોલો અને સોપારી કાળી ૪ તોલા, એમની ભરમનું ચૂર્ણ દંતે ધસવું અથવા ઈલાયચી ટાંક ૧, કાથો ટાંક ૧, ફૂલાવેલી ફટકડી ટાંક ૧ અને હીરાકસી ટાંક ૧, સવારમાં દંતે ધસવાથી

કાંટાસરીઆના રસ અને મધ દાંતે ધસવું; એટલે રક્તવિકાર બંધ થાય છે. (૪) તુવેરની દાળ, બીજામે અને કાંટાસરીઆનાં મૂળીઆને માટલામાં નાખી રાખ કરી દાંતે લગાડતા રહેવાથી દંતરોગ દૂર થાય છે. (૫) લોહચૂર, એલચીદાણા, હિરાકસી અને મામકળનું ચૂર્ણ કરી રોજ દાંતે ધસવું. એથી કરી સર્વ દંતરોગ શમે છે. (૬) મોગલી એરંડાના તાજ દાંતણે દાંત ધસવા અને તેના રસ દાંતે ચોપડવો. (૭) જીરું, મીઠું, હરડે અને શીમળાના કાંટાના ચૂર્ણવડે દાંત ધસવા; એટલે દંતમૂળના ક્ષતો, ચીરા પડે છે તે, સણુકા, રક્તઆવ, દાંત હાલવા અને સોજાનો નાશ થાય છે. (૮) લીંડીપીંપર, સિંધવ અને જીરાનું ચૂર્ણ દંતમૂળને ધસવું. (૯) ફટકડીની ભૂંડી મધ અને લીમાં કાલવી ચોપડવી; એટલે રક્ત બંધ થાય છે અને મુખપાક દૂર થાય છે. (૧૦) જામનાં પાંદડાં, મીંઢળ, ગોખર, બહેકળ, મજીઠ, લોધર, ખેરની છાલ અને જેડીમધનો કાઠો કરી તેમાં તેલ નાખી પચન કરવું અને તે લગાવવું. તે દંતનાડીનો નાશ કરે છે. (૧૧) ગજો પાણીમાં વાટી તેમાં આકડાનું દૂધ નાખી કઢવવી; તેના વડે દાંત ધસવા એટલે હાલનારા દાંત ધટ થાય છે. (૧૨) જામનાં પાંદડાં, સાટોડી, ગજપીંપળી, કાંટાસરીઓ અને ઘોડાવજ, સુંઠ, અજમે, હરડે અને તલનું ચૂર્ણ મોઢામાં રાખવાથી દુર્ગંધ, દાંતના સણુકા, દાંત હાલવા, વ્રણ, સોજો, કંઠુ અને કૃમિનો નાશ થાય છે. x

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—ઉપરસાલ-૬, કાયફળ-૧૧, કોલિંજન-૧૦, તુવેર-૪, ખોરસળી-૮, મોગલી એરંડા-૧૧, લીંડીપીંપર-૨૯, લોધર-૩, સાટોડી-૧૨.

દંતકૃમિ ઉપર ઉપચાર:—(૧) કપૂર અથવા શેકેલી હીંગ દાઢની નીચે રાખવી. (૨) કાંટાસરીઆનાં પાંદડાં અથવા મૂળીઆં ચાવવાં. (૩) અક્કલકરો દાઢમાં રાખવો એટલે દંતથળ બંધ થાય છે. (૪) સુંઠ ૧ ભાગ અને પુલાવેલી ફટકડી ૨ ભાગ લઇ એકત્ર કરી તે ૨-૩ વખત ચોપડવી; એટલે દંતથળ તુરત બંધ થઈ જાય છે. (૫) રિંગણીનાં સૂકાયેલાં ફળ અંગારા પર નાખી તે ઉપર નળીવાળું ઢાંકણ મૂકી નળી વડે મોઢામાં ધૂણી આપવી એટલે કૃમિ દૂર થાય છે. કાનમાં પણ આ ધૂણી આપવાથી કર્ણકૃમિ દૂર થાય છે. (૬) લીલી નગોડ, ખોડી અધાડી અને કડવી તુમડી, એ દરેકનાં મૂળીઆંનું ચૂર્ણ કરી દાંતમાં રાખવું; એટલે કૃમિને પાડી નાખે છે. (૭) ઘોળી ઉપરસાલનાં પાંદડાં વાટી ગોળી કરી દાંતમાં રાખવી, એટલે કૃમિ પડી દાંત ધટ થાય છે. (૮) હિરાકસી, હીંગ, ફટકડી અને દેવદાર પાણીમાં વાટી ગોળી કરી દાંતમાં રાખવી; એટલે કૃમિજ દંતથળનો નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—છદ્રવરણાં-૩, ઉંદરકની-૬-૪, કડવાં તુરીઆં-૩, કપૂર-૯, કાંટાસરીઓ-૮, પાષાણભેદ-૬, ભોરિંગણી-૩, હીંગ-૨૧.

દાંત બળવાન થવા માટે ઉપચાર:—(૧) બકુલી(ખોરસલી)ની અંતરછાલ રોજ ચાવવી એટલે દાંત ધટ થાય છે. (૨) બદામનાં છોડીઆં બાળી તેણે દાંત ધસવા. (૩) નાગરમેથ, હરડે, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, વાવડીંગ અને કડવા લીમડાનાં પાંદડાં, એ ગોમૂતમાં વાટી ગોળી કરી છાયામાં સૂકવી, તે રોજ મોઢામાં રાખી ઉંધવું, એટલે દાંત વજ્રતુલ્ય ધટ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—દંતશૂળ માટે:—અધેડો-૪, આદુ-૪૮, કપૂર-૯, કેરડો-૧, ખોરેતી-૮, નાકળીંકણી-૪. દાંત દુખતા હોય તે માટે:—અક્કલકરો-૧, ચુંદી-૧, લવંગ-૫.

દાંત દુખતા મટે. (૧૧) મોરથુથુ ફૂલાવી જ્યારે સફેદ થાય, ત્યારે તેમાં સોનાગેર નાખી મોઢામાં રાખે તો મોઢાનાં ચાંદાં મટે. (૧૨) દંતમંજન:—માયાં ૯ ભાગ, લોહચૂર ૧૦ ભાગ, હિરાકસી ૨ ભાગ, ફટકડી ૨ ભાગ, સોનાગેર ૨ ભાગ, હીમજ ૨ ભાગ, કાથો ૨ ભાગ, સુરમે ૨ ભાગ અને મોરથુથુ ફૂલાવેલો ૨ ભાગ, સર્વને લઇ ઝીણાં વાટી દાંતે ધસવાથી દાંત મજબૂત થાય. (૧૩) પડજી ઉપર:—એલચી, જાવંત્રી, સિંધવ, જાયફળ અને ધુંવાસ, એ સમાનભાગે લઇ પાણીમાં ગોળી કરી મોઢામાં રાખવું.

x દંતરોગ પર શાસ્ત્રીય ઔષધિ:—મુસ્તાદિ વટી, સહચરાલ તેલ, જાત્યાદિ તેલ, લાક્ષાદિ તેલ વગેરે મોંમાં રાખવા માટે અપાય છે. દશનસંસ્કારચૂર્ણ તથા અન્ય દંતમંજન દાંત ધસવા માટે અપાય છે.

દાંતનાં પેદાં દુખતાં હોય તે માટે:-મોગલી એરડો-૯. દાંત કઠણ એટલે મજબૂત થવા માટે:-તુવેર-૪, બદામ-૫, બોરસળી-૨. દાંત હાલતા હોય તે માટે:-બોરેતી-૮, માયફળ (માયાં) -૫. દાંતમાંથી લોહી આવે તે માટે:-કાંટાસરીઓ-૭. દુખતી દાઢ હોય તે માટે:-કાંટા-સરીઓ-૪, ગુમળ-૩, કુંગળી-૩૩, બોળ (હીરાબોળ)-૫, હીંગ-૨૧.

જુઓ અનુભૂત ઔષધ:-ઔષધિક્રિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમાં:-નં.-૭, ૮.

કંઠ (ગળાના) રોગ ઉપર ઉપચાર:-(૧) જવખાર, તેજબળ, પહાડમૂળ, રસાંજન, દારુહળદર અને લીંડીપીંપરના ચૂર્ણની મધમાં ગોળી કરી મોઢામાં રાખવી. (૨) દારુહળદર, તજ, કડવો લીમડો, રસાંજન અને ઇંદ્રજવનો કાઢો આપવો કિંવા હરીતકીનો કાઢો મધ નાખી આપવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌંમાં:-કેવડાનું ઝાડ-૬, પાઠ (કાળીપાડ)-૧, ફલુસ-૪, શલુ-પુષ્પી-૨, સમેરવો-૧૫.

જુઓ અનુભૂત ઔષધ:-ઔષધિક્રિયાના મહત્તમપ્રયોગની ટીપમાં:-નં. ૩૭.

કંઠસર્પ:-ગળામાં કફને લીધે ઉંચી, લાંબી એવી ગાંઠ ઉત્પન્ન થાય છે; તેથી કરી ગળાનો અવરોધ થાય છે, અન્નપાણી જવું નથી, બોલવું ભારે કઠિન પડે છે અને કફનો અતિશય પ્રકોપ થઈ પ્રાણાંતક સ્થિતિ થાય છે. એને વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં “વલય-કંઠરોગ” અને મં “ધાંતસર્પ” એવાં નામો આપેલાં છે. એ ઉપર ઉપચાર:-(૧) વગડાઉ બોરડીની છાલ ૧ તોલો વાટી પીવા આપવી. (૨) વાસનવેલીનાં મૂળ વાટી પાવાં. (૩) મહૂડાનાં ફળમાંનાં બીજાં પાણીમાં ધસી પાવાં. (૪) બહેડાના ઝાડની અંતરછાલ પાણીમાં વાટી તે પાણી પાવું. (૫) ઇંદ્રવરણા, શિસમના લાકડાનો વહેર કિંવા કડવું તુરીઉં હોકામાં નાખી પીવું. (૬) કરોળીઆનું ઘર અને મલીઆગરનું સમ-ભાગ ચૂર્ણ કરી ચલમમાં નાખી પીવું. (૭) કેવડાનાં ફલુસમાંનું ફલ ચલમમાં નાખી પીવું. (૮) તોરણીનાં પાંદડાં ચોળી મોઢામાં ભરી રાખવાં અને ચાવીને થોડો રસ ગળામાં જવા દેવો; એટલે કફ પડી ગળું મોકળું થાય છે. (૯) ખુળખુળાનું ફળ ચલમમાં નાખી પીવું. (૧૦) ખુળખુળા, શરસડાની શિંગોની છાલ અને પરિપાઠ (ધાણુના ઝાડ જેવું ઝાડ થાય છે), એ ચલમમાં નાખી પીવું. x

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌંમાં:-ગળામાં અને જીભ પાસે સૂજી આવ્યું હોય તે માટે:-અંજીર-૪. પડજીભ એટલે ગળામાંના સોજા માટે:-આમલી-૪, કાસાળું-૯, બીલામો-૮, ૧૫. ગળશોથ માટે:-બોરસળી-૬, વિષ્ણુકાન્તા-૧. પિત્તથી ગળામાં બળતરા થાય તે માટે:-રાઈ-૭. કંઠવિકાર માટે:-પરિપાઠ-૩. કંઠસર્પ માટે:-આકડો-૩૬, કડવાં તુરીઆં-૭, ગોલજી-૧, તોરજી-૩, દીપમાળ (ગજગોટા)-૩, નળ-૩, પરિપાઠ-૩, બહેડાં-૬, બોરડી-૫, મહૂડો-૨, વાસનવેલ-૧. ગળામાં દુખે તે માટે:-મીલી-૯. જુઓ પ્રાંઓમાં:-કાંતણીનું ઘર-૬.

મુખપાક (મોઢામાં ચાંદીઓ પડે તે) ઉપર ઉપચાર:-(૧) પંચવલ્કલો અથવા બાવળની છાલ કિંવા ત્રિફળાના કાઢાના કોગળા કરવા. (૨) પુલાવેલી ફટકડી પાણીમાં નાખી તેના કોગળા કરવા. (૩) જાંબનાં પાંદડાં રોજ ચાવવાં. (૪) ચણકબોખા અને ખડીસાકર દાઢની નીચે રાખી રસ ગળી જવો. (૫) પુલાવેલી ફટકડી અને એલચીદાણાની ભૂખી મોઢામાં નાખી લાળ ગળવી. (૬) અક્કલકરાની ભૂખી મોઢામાં જીભ વડે ફેરવવી. (૭) ઘોળી ચણાડીનાં પાંદડાં ચાવવાં. (૮) અરકુસીના રસમાં મધ નાખી તેમાં ઉપરસાળનાં મૂળ ધસી તેનો મોઢામાં લેપ કરવો. (૯) શંખજીં માખણમાં કાલવી તેનો મોઢામાં લેપ કરવો. (૧૦) ભાંગરાનાં અથવા તુવેરનાં પાંદડાં ચાવી લાળ પાડવી, એટલે ત્વરિત ગુણુ આવે છે. (૧૧) લીંડીપીંપર, મરી, ઉપલેટ અને ઇંદ્રજવનું ત્રણ દિવસ ચર્ચણ કરવું, એટલે મુખપાક તથા દુર્ગંધની શાંતિ થાય છે. તલ ખાવા અથવા તલના તેલના કોગળા કરવા. (૧૨) બેરની છાલ ૪૦૦ તોલા લઈ તેનો ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં અષ્ટમાંશ કાઢો કરી ગળાને આપવો; તેમાં જાયફળ, કપૂર, ચીકણી સોપારી, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગ-

x ગળાના તથા તાળવાના રોગ ઉપર ક્ષાર ગુટિકા, યવક્ષારાદિ ગુટી, ખદિરવટી, પીત્તચૂર્ણ વગેરે મોંમાં રાખવા માટે અપાય છે. ગળાના રોગમાં નરમ આપવાની ઔષધિ પ્રકરણમાં લખેલી છે.

કેસર, કેતુરી, એ એકેકે તેમજ લઘુ ચૂર્ણ કરી તે કાકમાં મેળવવું; તેની ચણા જેવડી ગોળી કરી તે મોઢામાં રાખવાથી સર્વ મુખપાકરોગ, બિલ્લીરોગ, બોલરોગ, કંતરોગ, મલરોગ અને તાલુ-રોગનો નાશ થાય છે.*

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—મુખરોગ માટે:—અરડૂસી-૨૦, અળખ-૨, એલચી-૧૦, કદંબ-૩, ખાખરો-૧૮, ૨૧, ચણકમોખા-૧, જાંબુ-૭, જીરું-૮, દાડમ-૧૩, ખાવળ-૧૪, વડ-૧૩, સહદેવી-૩. મુખપાક માટે:—અરડૂસો-૯, અરલુ-૧૨, કારિંદા-૧, કાળીખજૂરી-૨, કાંટા-સરીઓ-૫, ચંબેલી-૮, તલ-૫, તુવેર-૭, ખાવળ-૧, ખિહી-૨, ખીલી-૧૨, બોરસળી-૬, ભાંગરો-૧૨. મુખવિકાર માટે:—તોરણ-૧, વરીઆળી-૨. લાલાસાવ એટલે લાળ પડવા માટે:—માયફળ (માયા)-૮. મુખમાધુર્ય માટે:—અક્કલકરો-૭, ચણકમોખા-૬. મોઢા પરની કાળાશ દૂર થવા માટે:—આકડો-૧૯. મોઢું ફાટ્યું હોય તે માટે:—ફલુસ-૧. મુખદુર્ગંધ દૂર થવા માટે:—કોલિંજન-૯. મોઢામાં ચાંદીઓ પડે છે તે માટે:—જેઠીમધ-૭, પીલુ-૪. ગરમીથી મોઢામાં ફાટ-લીઓ થાય તે માટે:—ચણાહી-૬, તવખીરવૃક્ષ-૧. મુખસંખંધી કફવાત રોગ દૂર થવા માટે:—ખીન્નેર-૧૮. હોઠમાં ચીરા પડે તે માટે:—એરંડો-૩૬, કોકમ-૫. જીભ શુદ્ધ થવા માટે:—અક્કલકરો-૨, ૭. જીભે કાતરા પડે તે માટે:—કાંચકી-૧૦, કેળ-૮, ચંબેલી-૧, સરગવો-૧૦. જીભ ઉપર જુખાર એટલે છારી આવે તે માટે:—કચૂરો-૨. તાવના યોગે જીભ બળતી હોય તો તે માટે:—કાળી ખજૂરી-૨. જીભ, ગળું અને તાળવાનો શોષ શાંત થઈ મોઢામાં રુચિ આવવા માટે:—દ્રાક્ષ-૧૧. જીભ કાળી થાય છે તે માટે:—બીલામો-૧૪. જીભ નીચેનો ભાગ સૂજ્યો હોય તો તે માટે:—મરેહી-૨. ગરમીથી જીભ ઉપર કાંટા આવ્યા હોય તો તે માટે:—ઉંબરો-૧૫. તાળવામાં કાત્રા પડે છે તે માટે:—ધમાસો-૨.

જુઓ પ્રાંઓંમાં:—મુખરોગ માટે:—મધ-૫.

પથ્ય:—ચોખા, જવ, મગ, કળથી, કારેલાં, પડોળાં, કુમળા મૂળા, પાન, તીખા અને કડવા રસ.

અપથ્ય:—ખાટું દહીં, દૂધ, જોળ, અડદ, રક્ષાન્ન, કઠિનાન્ન, જડ અને પૌષ્ટિક અન્ન, દિવસે નિદ્રા.

૪૮-રગતપિત્ત (રક્તપિત્ત)

કારણ અને સ્વરૂપ:—તાપ, અમિનો શેક, પરિશ્રમ, શોક, મુસાફરી કરવી, મૈથુન ધ્યાદિકાના અતિસેવનને લીધે તેમજ તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, ખારા તથા ખાટા, એ પદાર્થોના અતિસેવનને લીધે પિત્તનો ક્ષેભ થઈ તે રક્તને કોપાવે છે; પછી મુખવાટે અને ગુદાવાટે રક્ત પડવા લાગે છે, એને રક્તપિત્ત કહે છે.

રક્તપિત્તના ઉપદ્રવ:—અન્ન પચન ન થવું, ઉલટી, તૃષા, શ્વાસ, ઉધરસ, બલદાન, પાંકુ-રતા (શરીરનો વર્ણ પીળો થવો), બોજન કરવા છતાં પણ દાહ, બ્રમ, માથાનું દુઃખવું, અતિસાર, ક્ષુધાનાશ ધ્યાદિ ઉપદ્રવ થાય છે. મુખવાટે લોહી પડે છે તે સાધ્ય; ગુદાવાટે પડે છે તે કષ્ટસાધ્ય;

* મુખપાક તથા જીભના રોગમાં સમજદાદિ કાઢા, ખદિરવટી, જાતિપત્રાદિ ચૂર્ણ, ગુંજદિ-મૂલયોગ, તિલાદિ ગંડૂષ વગેરે અપાય છે. હોઠ ફાટવા, ગાલ ફાટવા વગેરે પર જીવંત્યાદિ લેપ, તથા અન્ય તેલ અને મલમ ચોપડવા માટે અપાય છે. મોઢા પર થતા ખીત્ર (મુખદુષિકા) ઉપરના ઉપચાર ક્ષુદ્ર રોગમાં આપેલ છે.

૬ રગતપિત્તનું દરદ લક્ષ્ય જ ખરાબ છે. એનાથી હાથપગ ફાટી લોહી નીકળે છે, નખ કાળા થઈ ખરી પડે છે અને કોઈ કોઈ માણસના શરીર ઉપર રૂપીઆ જેવડાં ચકરડાંની માફક ચાંદાં પડે છે. તેના ઉપર:—(૧) સાપની કાંચળી માસા ૨ ખજૂર સાથે ખાય તો જલદી આરામ થાય. (૨) રગતપિત્તનાં ચાંદાં તથા પગની પાટલી નીચે તળીઆમાં નાસૂર પડે છે તેના ઉપર:—હળદર માસા ૧૦, પારો માસા ૫, માયનું ઘી માસા ૩૦, એ સર્વેને ચાર પહોર સુધી સારી ચેટે ખરલ કરી પછી વિલાયતી રેસાને ચોપડી ચાંદાં તથા નાસૂર ઉપર મૂકી, ઉપર કાળા મલમની પટ્ટી મૂકવી.

મુખવાટે અને મુદાવાટે બન્ને ઠેકાણેથી પડે છે તે અસાધ્ય બન્યું.

ઉપચાર:—(૧) અરકુસીનો રસ અને મધ સમભાગ કરી આપવાં. (૨) બકરીના દૂધમાં મધ અને સાકર નાખી તે દૂધ આપવું. (૩) અરકુસી, મુનકા દ્રાક્ષ અને બાળહરીતકીનો કાઢો આપવો. (૪) ગાયના દૂધમાં પાંચમથ્થું પાણી કઢવવું. પાણી બળી જાય એટલે તે દૂધ પીવું. (૫) આમળાંનો અથવા હરીતકીનો મુરખો આપવો. (૬) આમળાંનું ચૂર્ણ સાકર અને ઘી એકત્ર કરી આપવું; અથવા આમળાં ઘીમાં શેકી તાળવા ઉપર તેની થેપલી કરી ચૂકવી. (૭) જેડીમધ, ધાણા, રતાંળી, અરકુસી અને વાળાનો કાઢો મધ અને સાકર નાખી આપવો; એટલે શેષ, દાહ, રક્તપિત્ત તથા જ્વરનો નાશ થાય છે. (૮) શંખજીં, ઘી અને સાકર એકત્ર કરી આપવું. (૯) દૂધની મલાઈ આપવી. (૧૦) દ્રાક્ષ, બેદાણા અને ધાણાનો કાઢો સાકર નાખી આપવો. (૧૧) ઉંબરાનાં પાકેલાં ફળ ગોળમાં કિંવા મધમાં ખાવા આપવાં.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—અડદ-૩, અરજુન સાજ-૭, અરકુસી-૧, ૨, ૩, ૧૦, ૧૯, ૨૨; આમળાં-૩૩, ઉંબરો-૨, કેસર-૧, કાથમીર-૧૩, ગરમાળો-૮, જવ-૧, તુવેર-૮, દ્રાક્ષ-૧૭, નાળીએરી-૧૭, પચકાષ-૧, પીપળો-૨૪, પીળો ધંતુરો-૮, બીવલો-૧, રાયણ-૨, લીંડીપીપર-૩૬, વડ-૧૨, વોકેરી-૬, સિવણુ-૫. જુઓ ગોંવેંમાં:—દૂધ-૧૬. પિત્ત મસ્તકે ચઢી ગયું હોય તો:—ઘી-૩. પ્રવાહિકા અને રક્તપિત્તાદિક માટે:—દૂધ ૨૦. પ્રાંઓમાં:—રક્તપિત્ત માટે:—મધ-૮.

પથ્ય:—જૂના સાઠીચોખા, કોદરા, રાઇ, દેવડાંગર; જવ, મગ, મસૂર, ચણા, તુવેર, મઠ, વૂરા પદાર્થ, દૂધ, ઘી, કણ્થસ, કેળું, તાંદળજી, પડોળાં, જૂનું કેળું, દુધી, કાળિંગકું, શેલડી તથા સાકર. **અપથ્ય:**—વ્યાયામ, મુસાફરી કરવી, તાપ વેઠવો, મલમૂતના વેગનો અટકાવ, ઘોડા ઉપર બેસવું, બકરી, ધૂંત્રપાન, મૈથુન, કળથી, ગોળ, તલ, અડદ, દહીં, ખારા પદાર્થ, તાંબુલ, લસણ, કઠોળ, ધાન્ય, વિરુદ્ધાશન, કડવા અને ખાટા પદાર્થ, મીઠું.

૪૯-રતવા (વિસર્પ)

કારણ:—ખારું ખાટું, કડવું, ઉષ્ણ અને લીલાં શાક વગેરે પદાર્થો લક્ષણ કરવાથી વાતાદિ દોષ કુપિત થઈ સાત પ્રકારના વિસર્પ રોગને ઉત્પન્ન કરે છે. આ રોગ શરીર ઉપર સર્પની પેઠે પ્રસરે છે; માટે તેને વિસર્પ કહે છે. એને મરાઠીમાં “ધાવર” કહે છે.

અગ્નિવિસર્પ:—વાતપિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલો વિસર્પરોગ-જ્વર, ઉલટી, મૂંઝાં, અતિસાર, તૃષા, ઘેન, હાડ પુટવાં, અમિમાંઘ, અંધારાં, બ્રહ્મ ઇત્યાદિ લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે. એનાથી આખું શરીર અંગારા સળગાવ્યા પ્રમાણે થાય છે. જે જે ઠેકાણે તે વિસર્પ પ્રસરતો જાય છે, તે ઠેકાણે કોલસા પ્રમાણે કાળો, નીલ, રાતો રંગ થઈ ત્વરિત સોજે આવે છે. અગ્નિથી દગાયા પ્રમાણે ઉપર ફાટવા થાય છે. તેની શીઘ્ર ગતિ હોવાથી તે ઝડપથી હૃદયસુધી પહોંચી જઈ અત્યંત બળવાન થાય છે. એ શરીરે વ્યથા કરે છે, સંજ્ઞા તથા નિદ્રાનો નાશ કરે છે, શ્વાસ વધારે છે અને

÷ રક્તપિત્તમાં એલાદિ ગુટિકા, કુખાંડખાંડ, ખંડકાઘ લોહ, રક્તપિત્તાંતક લોહ, વાસાજીત, હીબેરાઘ તેલ (મર્દન કરવા માટે), ચંદનાદિલેપ, ચંદનાદિકવાથ, વાસાવલેહ, કેશર લેહ, ઉશીરાસવ, અવનપ્રાસાવલેહ, કપર્દક રસ વગેરે અપાય છે.

‡ વાત, પિત્ત, કફ, વાતપિત્ત, પિત્તકફ, કફવાત અને સન્નિપાત એ સાત, તથા આઠમા ક્ષતજ વિસર્પનો સમાવેશ પિત્તમાં કરેલો છે.

x વિસર્પના ઉપદ્રવ—જ્વર, અતિસાર, ચામડી ફાટવી, માંસ ફાટવું, ગ્લાનિ, અરુચિ તથા પાક એટલા ઉપદ્રવ વિસર્પના રોગમાં થાય છે. વિસર્પનાં અસાધ્ય લક્ષણો:—સાન્નિપાતિક તથા ક્ષતજ અસાધ્ય છે. પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલ જે કાળા રંગનો રોગ હોય તે પણ અસાધ્ય, તેમજ અન્ય જે સાધ્ય વિસર્પ છે તે પણ મર્મસ્થાનમાં ઉત્પન્ન થાય તો અસાધ્ય.

ઉચ્ચી (હેડકી) ઉત્પન્ન કરે છે. એવા અસ્વસ્થપણાના કારણથી પથારી ઉપર સૂવાથી કિંવા બેસી રહેવાથી પણ સુખ થતું નથી. હાલચાલ કરવાથી ક્ષેષ થાય છે; મનને અને દેહને ક્ષેષ થવાથી ઉત્પન્ન થનારી એવી દુર્બોધ નિદ્રા (મરણ) તેને પ્રાપ્ત થાય છે. આ રોગને અગ્નિવિસર્પ (આગીઓ રોગ) કહે છે.

અગ્નિવિસર્પ:—સ્વકારણે કોપેલા કફવટે વાયુ કુપિત થઇ કફનો ભેદ કરી અથવા વધેલા લોહીનો ભેદ કરી ત્વચા, શિરા, સ્નાયુ તથા માંસ સુધી લાવી દુષ્ટ કરી લાંબી, નાની, ગોળ, મોટી, રાતી, ગાંઠોની માળા કરે છે. તે ગાંઠોમાં સણુકા ધણા થાય છે; ધણો કડક તાવ આવે છે; શ્વાસ, ઉધરસ, અતિસાર, મોઢામાં સૂકાપણું, ઉચ્ચી (હેડકી), ઉલટી, બ્રાંતિ, વર્ણ બદલાવો, મૂર્છા, અંગ લાંબી જવું, અગ્નિમાંઘ, એ લક્ષણો થાય છે. આ રોગને અગ્નિવિસર્પ રોગ કહે છે. આ રોગ કફ-વાયુના કોપથી ઉત્પન્ન થાય છે.

ક્ષતજ વિસર્પ:—ખાલ કારણે (શસ્ત્રાદિકના આઘાતથી અથવા સિંહાદિના દાંત અથવા નખ લાગવાથી) ક્ષત (ચાંદી) થઇ તેથી વાયુ કુપિત થઇ, તે રક્તસહિત પિત્તને વ્રણમાં લાવી વિસર્પ ઉત્પન્ન કરે છે. તે ઉપર જરના દાણા જેવી ફેલ્લીઓ થાય છે, સોજો આવે છે, તાવ આવે છે, સણુકા થાય છે તથા દાદ થાય છે. તેનું લોહી કાળું હોય છે.

ઉપચાર:—(૧) સન્નિપાતજ વિસર્પ ઉપર વારંવાર શતધૌત ઘૃતનો લેપ કરવો. (૨) શર-સડાનાં ફૂલ અથવા છાલ કિંવા મૂળ, જેઠીમધ, તગર, ચંદન, એલચી, જટામાંસી, હળદર, દારુહળદર, કોષ્ઠ તથા વાળો, એ દશ ઔષધોનો કલ્ક કરી તેમાં ઘી નાખી તેનો લેપ કરવો. તે વિસર્પ, કોઢ, વ્રણ તથા સોજનો નાશ કરે છે. (૩) જટામાંસી, રાઈ, લોધર, જેઠીમધ, રણકખીજ, મોરવેલ, લીલાં કમળ અને શરસડાનાં ફૂલનો લેપ કરવો. તે અગ્નિવિસર્પનો નાશ કરનાર છે. (૪) વડ, ઉંચરો, પીંપળો, પીંપળા અને વેતસ (નેતર), એ પાંચેની છાલનો કલ્ક કરી તેમાં શતધૌત ઘી નાખી લેપ કરવો, તે દાદયુક્ત વિસર્પનો નાશ કરે છે. (૫) વડની વડવાઇઓ, ચણાડી, કેળનો ડોડો, એનો શતધૌત ઘૃતયુક્ત લેપ કરવો; એટલે તે અગ્નિવિસર્પનો નાશ કરે છે. (૬) શરસડાના જાડની છાલનું ચૂર્ણ શતધૌત ઘીમાં નાખી તેનો લેપ કરવો; એટલે કર્મ વિસર્પનો નાશ કરે છે. (૭) કરંજ અને સાતવિણની છાલ, કળગારી, થુરીઓ અને આકડાનું દૂધ, ચિત્રો, લાંગરો, હળદર અને વછનાગનો કલ્ક તથા ગોમૂત્રમાં ઘી સિદ્ધ કરવું. તે ઘી વિસ્ફોટક, વિસર્પ તથા વિચરિંકાનો નાશ કરે છે. (૮) પટોલ, અરુસી, કરિયાતું, કડવો લીમડો, કફુ, હરડે, બહેડાં, આમળાં અને ચંદનનો કાંદો ગુગળ નાખી આપવો. તે સંપૂર્ણ દોષોથી ઉત્પન્ન થયેલો ઉગ્ર વિસર્પ, ઉલટી, દાદ, જવર, સોજો, ખરજ, વિસ્ફોટક, બ્રાંતિ તથા તરસનો નાશ કરે છે. (૯) ધમાસો પિત્તપાપડો, ગજો અને સુંકેને રાત્રે પલાળી રાખી વાટી કલ્ક કરી આપવો. તે તૃષ્ણા અને વિસર્પની શાંતિ કરે છે. (૧૦) એરંડો, કડવી દુધી, કડવો લીમડો, કુંવાડીઆનાં બીઆં, બાવચો અને અંકોલનાં બીઆં એ સમલાગ લઈ પાતાળયંત્રવટે તેલ કાઢી ચોળવું; તેથી વિસર્પ-દિકનો નાશ થાય છે. (૧૧) ચણાડીનાં પાંદડાંના રસનો લેપ કરવો.+

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્તોમાં:—એરંડો-૬, કિંજળી-૫, વછનાગ-૫, શરસડો-૫, સોપારી-૬, હરડે-૩૮. કર્મ વિસર્પ માટે:—શરસડો-૬. જુઓ ગોવંદોમાં:—સન્નિપાત વિસર્પ માટે ઘી ૧૭ તથા પ્રાંઓમાં ઘૃતવર્ગ ૨.

પદ્ધતિ:—ઘઉં, સાદી ચોખા, મગ, મસૂર, ચણા, તુવેર, કારેલાં, પટોલ, દ્રાક્ષ. અપદ્ધતિ:—જડાન્ન, જડપાન, લસણ, કળથી, તલ, અડદ, મીઠું, ખાટા તથા તીખા પદાર્થ અને મઘ.

+ વિસર્પ રોગ પર કુષ્ઠ, રફોટ અને મસૂરિકા રોગમાં કહેલી ચિકિત્સા કરવી. ખાવા માટે અમૃતાદિ કષાય, નવકષાય ગુગલ, કાલાગ્નિરુદ્રસ, સિંહનાદ ગુગળ, વૃષાઘ ધૂન, ત્રાહિમાણાદિ ક્વાથ વગેરે અપાય છે. કરંજ તેલ, એરંડાદિ તેલ વગેરે મર્દન કરવા માટે અપાય છે.

૫૦-રેચનની આવશ્યકતા અને ઔષધો.

મજ્જાન્નવર, વજનાગાદિ વિષદોષ, વાતરક્ત, ભગ્નર, હરસરોગ, પાંડુરોગ, ઉદરરોગ, હ્રોમ, પ્રમેહ, ગુદમ, ઉલ્લી, ખરોળ, વિષુચિકા, કોઠ, ઉપદંશ, કુમિ, વાતરોગ, શળ, મૂત્રજાત એટલામાંથી એકાદ રોગે કરી વ્યાપ્ત જે માણસ તે રેચ આપવાને યોગ્ય છે, એમ જાણવું. અશક્ત, નાનું બાળક અને ગર્ભિણીને રેચ આપવો નહિ. રેચ આપવાનાં ઔષધો:—(૧) જેનો કોઠો મૃદુ છે તેને ત્રિકળાના કાઠામાં કિંવા સુઠના કાઠામાં ૧ તોલો એરંડતેલ આપવું કિંવા બાળહરીતકી અને સોનામુખી(મીંદીઆવળ)નું ૬ માસા ચૂર્ણ થોડો ગોળ નાખી ગરમ પાણીમાં આપવું. (૨) જેનો કોઠો મધ્યમ છે તેને નસોતર અને સાકર, એ સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણમાં તોલા-એ ૪ વાલ, એ પ્રમાણથી લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ મેળવી તે ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે ૬ માસા સુધી આપવું. (૩) ઉપલા ચૂર્ણ પ્રમાણેજ દંતીમૂળનું ચૂર્ણ પણ આપવું. (૪) રેવંચીનો શીરો શક્તિ પ્રમાણે ૧ માસા સુધી સાકરમાં આપવો. (૫) જેનો કોઠો કઠોર છે, તેને દારુડીનાં મૂળનું ચૂર્ણ ૧ તોલા-પર્થત ગરમ પાણીમાં સાકર નાખી આપવું. (૬) સર્વસાધારણ રેચકો:—ગરમાળાનું મગજ પાણીમાં કઢી શક્તિ પ્રમાણે તે પાણી પાવું. (૭) ગુલાબનાં ફૂલ, કાળી દ્રાક્ષ, મીંદીઆવળ (પાનનાં દીટાં કાઢી નાખેલી) તથા હીમેજના ચૂર્ણને રાત્રે પાણીમાં બીંજવી સવારે ઉકાળી તે પાણી પાવું. (૮) સુરવારી હરડે, બહેડાં અને આમળાંનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું અથવા એનો કાઠો આપવો, એટલે રેચ થાય છે. (૯) મુખેથી ઝાડો થવા માટે અલયાદિ મોઢક:—હરીતકી,

* સંગ્રહિત ઉપચારો:—(૧) અડધા મણુ ગોમૂત્રમાં લીંડીપીંપર તોલા ૫ નાખી કપડામાડી કરી ચૂસા ઉપર મૂકી મૂત્ર બળી જતાં સુધી તેને ઉકાળવું. પછી યુવરના લીલા ડોડાને કાચી તેની અંદર એરંડાચલાં ૧ તોલો, ખુરાસાની અજમો ૧ તોલો, સિંધવ ૧ તોલો, એ ત્રણે ભરી મીચકપડ કરી ભર-સાળમાં શેકવું. તે શુદ્ધ થયે ખરલ કરી તેમાં ઉપરની ગોમૂત્રવાળી પીંપર નાખી આદાના રસથી સોપારી જેવડી ગોળીઓ કરવી. તે ગોળી દિવસમાં ત્રણ આપવી. લી, સાકર, રોટલી વગર બીજું ખાવું નહિ. આથી ઉદરના રોગ મટે; પૂંદનો બંધ છૂટે. (૨) બાજરીનો આટો યુવરના દૂધમાં અથવા આકડાના દૂધમાં અગર ખરસાણીના દૂધમાં પલાળી તેનો ટેઠો (જડી થેપલી) પકવવો, તેને વાટી પાણીમાં પાવાથી જુલાબ લાગે. (૩) મીંદીઆવળ ટાંક ૮, હળદર ટાંક ૬, કરીઆતું ટાંક ૮, ગરમાળો ટાંક ૮, કાળી દ્રાક્ષ ટાંક ૧૦, લીંડીપીંપર ટાંક ૫, મોથ ટાંક ૫, કડુ ટાંક ૫, પિત્ત-પાપડો ટાંક ૫, વાવડીંગ ટાંક ૨, સિંધવ ટાંક ૨, કીરમાણી અજમો ટાંક ૨, ને વાટી પડીકાં કરી દિન ૧૦ સુધી આપવાથી મળશુદ્ધિ થઈને સર્વ રોગ જાય.

રેચ બંધ થવા માટે કાથો પાણીમાં આપવો એ સર્વોપરિ છે.

× શ્વાસીય સિદ્ધાંત મુજબ જુલાબ આપવા પહેલાં પ્રથમ સ્નેહન (સ્નેહપાન) કરાવવું. પછી સ્વેદન કરવું (સ્વેદ આપવો). ત્યાર પછી વમન (ઉલ્લી) કરાવવી. આટલી ક્રિયા કર્યા પછી (અને વ્યાધિ પૂરો મટયો હોય નહિ તોજ) જુલાબની ઔષધિ આપવી. એ પ્રમાણે બીજી ક્રિયાઓ કરાવ્યા વિના જે વિરેચન આપે તો અગ્નિ મંદ થાય છે; તથા શરીરમાં જડતા આવે છે. અથવા મરડો ઇલાદિ રોગ ઉપજે છે. શરીરશુદ્ધિ માટે વસંત અને શરદ ઋતુમાં જુલાબ હિતકારી છે. અને રોગ દૂર કરવા માટે બીજી ઋતુઓમાં પણ વિચાર કરીને જુલાબ આપવો હિતકારી છે. મંદાગ્ન-રોગ, મદાત્પય, બાણ અથવા અન્ય શ્વાસી ધાયલ થયેલાને, રક્ષ શરીરવાળાને, તૃપાથી પીડિતને, અત્યંત સ્થૂળ શરીરવાળાને, બયલીતને, સગલાં સ્ત્રીને, ક્ષતથી ક્ષીણ મનુષ્યને, બાલકને, અતિવૃદ્ધને, નવા તાવવાળાને, અને પ્રસૂતા (સુવાવડી) સ્ત્રીને, એટલાંઓને જુલાબ આપવો નહિ.

વિરેચન આપવા માટે ઇન્ડિયન રસ, નારાય રસ, વૈદનાથ વટી, નારાયણ ચૂર્ણ, અમ્બચોળી વટી, નારાયણચૂર્ણ વગેરે પણ અપાય છે.

જુલાબ લેનારે બે ત્રણ દિવસ સુધી વિશેષ વાયુ, ઠંડુ પાડી, તેલ મર્દન, અજીર્ણ કરે એવા પદાર્થ, વ્યાયામ તથા મૈથુનનો ત્યાગ કરવો.

ચરી, સુંઠ, વાવડી, આમળાં, શીંદીપીપર, પીપળામૂળ, તજ, તમાલપત્ર અને નાગરમેાઘ, એ દશ ઔષધો સમભાગ; દાંતીનાં મૂળ ત્રણ ભાગ, નસોતર આઠ ભાગ અને સાકર છ ભાગ, એ પ્રમાણે લેધ ચૂર્ણ કરી મધમાં ૧૦ માસા વજનની ગોળીઓ કરવી. એ ગોળી સવારે ખાધ ઉપર થોડું ઠંડુ પાણી પીવું. આ મોદકથી ઉબ્બ પાણી ન પીયે ત્યાંસુધી દસ્ત થયા કરે છે. માટે જ્યાંસુધી મળ સાફ ન થાય ત્યાં સુધી ઉબ્બ પદાર્થોનું સેવન કરવું નહિ. નિયમિત વર્તન કરવું; તેથી કરી વિષમજ્વર, અગ્નિમાંઘ, પાંડુરોમ, ઉધરસ, ભગંદર, કોઠ, ગુદમ, અર્શ (હરસ), ગલગંડ, ભ્રમ, ઉદર, વિદાહ, ખરોળ, પ્રમેહ, રાજ્યક્ષમા, નેત્રરોગ, વાતરોગ, પેટ ચઢવું, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરીરોગ; અને પાર્શ્વ (પડખાં) પીઠ, કમર તથા ઉદર એ ઠેકાણે જે પીડા થાય છે તે સર્વ રોગ દૂર થાય છે. આ અલ્પચાદિ મોદક નિરંતર સેવન કરવાથી ઘોળા કેશ કાળા થાય છે અને આ મોદક ઉત્તમ રસાયનરૂપ છે એમ જાણવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—અખરોડ-૬, અખઘ (આણુવો)-૨, અસાળીઓ-૨, આમળાં-૨૩, આલુ-૨, એરંડો-૮, કોશિંબ-૧, ખજૂરી-૧, ૧૭, ગરણી-૨, ગુલાબ-૧, ધણુ-સરી-૨, દાશ્ડી-૧, દાંતી-૧, ઘોળો ચંપો-૪, નસોતર-૩, પીળો ધંતુરો-૬, ખાવળ-૧૫, ખીજેર-૧૦, મીઠીઆવળ-૧, રાયઆમળી-૧, રેવંચી-૧, સૂર્યફલ-૫, હરડે-૨૧, ૩૦, હુરા-૫. સુખ એટલે સૂક્ષ્મ રેચ માટે:—ગરમાળો-૧૧.

જુઓ અનુભૂત ઔષધ:—ઔષધક્રિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમાં—નં. ૯, ૩૦. ગુટિકાપ્રયોગની ટીપમાં—નં. ૨, ૧૭, ૨૨, ૨૪ અને રસાયનપ્રયોગની ટીપમાં—નં. ૨.

રેચ બંધ થવા માટે ઉપચાર:—(૧) ખડીસાકર પાણીમાં ઓગાળી પાવી. (૨) ઠંડુ પાણીએ શરીર બીંજવવું. (૩) ચોખ્ખાના ધોવરામણમાં મધ મેળવી હલકી ઉલટી કરાવવી. (૪) આંખાની છાલ ગાયના દહીમાં વાટી નાલિ ઉપર લેપ કરવો. (૫) બકરીનું દૂધ પાવું. (૬) દાડમ વગેરે શીતળ પદાર્થોનું સેવન કરવું. પથ્થ-ઘી અને ભાત કિંવા દહીં અને ભાત ખાવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—મોગલી એરંડો-૧, લીમડો (કડવો)-૩૫, શેલડી-૧૫.

૫૧-વધરાવઠ અથવા (અંતરગઠ) (અંડવૃદ્ધિ)

× વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત, રક્ત, મૂત્ર અને આંતરડાંની, એમ સાત પ્રકારની વધરાવળ કહેલ છે. એક ગ્રંથકાર લખે છે કે:—“અંતરગળની ચાર જાતિ છે. (૧) એક કોષને આંતરડું ગોળીમાં ઉતરે છે. (૨) કોષને પવન ગોળીમાં ઉતરે છે. (૩) કોષને રસ એટલે નહારો મવાદ ગોળીમાં ઉતરે છે. (૪) કોષને પાણી ગોળીમાં ઉતરે છે. એ ચારમાંથી કોષ પશુ દરદ થવાથી પેટની અંદરનો પડો ફાટે છે, તેથી રોદાનું શર પડામાંથી બહાર નીકળે છે, એટલે અંડ દરરોજ મોટા થાય છે અને તેમાં રસ ધણો ઉતરતો જાય છે. જો પડો ધણો ફાટે તો તેને આરામ થતો નથી. પડો થોડો ફાટ્યો હોય તો લોદાનો હલકો ખનાવી તે રોદાના શરપર રાખવો અથવા લોદાનું જંતર રાખવું, તેથી અંડ મોટા થતા બંધ પડે છે. જો જોર આવે તો પડો ફાટે તેથી અંડમાં દુઃખ ધણું થાય તો તે મટવાનો ધ્યાન:—

(૧) હાથના અંગુઠાની નીચે એક જાડી મોટી રગ છે. તે રગ ઉપર લોદાનો ડામ દે તો અંડવૃદ્ધિ મટે; પરંતુ ડાખી બાળુનો અંડ વધતો હોય તો જમણા હાથની રગે ડામ દેવો. જમણો વધતો હોય તો ડાખા હાથે ડામ દેવો, તેથી ફાયદો થાય. (કોષ કોષ આજ પ્રમાણે પગની અંદરની બાળુએ પગના કાંડામાં એડીથી ઉચા દુઝા(વેદા)થી ચાર આંગળ ઉપર સોયા વડે આડો ડામ પશુ દે છે.) (૨) કિંદર તો. વા તથા ખાંડ તો. ૧ હમેશાં ગાયના દૂધ સાથે ખાય તો ફાયદો થાય. (૩) સુવા તોલા ૩, મેથી તોલા ૪ ને ફવાના મીઠા પાણી ૮ શીરમાં ઉકાળી તેનું ૧ શીર રહે ત્યારે લૂગડે ગાળીને તેમાં મધ અથવા બકરીનું ઘી કે ગાયનું ઘી તોલા ૫ નાખીને આઠ દિવસ અથવા વધારે દિવસ સુધી સવારે ઉભે ઉભે પીએ તો નવો થતો અંતરગળ મટે; જૂનો અંતરગળ ન મટે.

આંતરડું ગોળીમાં ઉતરે ત્યારે ગોળી કઠણ થાય ને એવું જણાય કે, જણે એક પચ્ચર ગોળી

કારણ:—વાયુને કુપિત કરનારા એવા જે આહાર તેણે કરી શીતોદકમાં ડૂબાડી મારીને સ્નાન કરવાથી, મૂત્રાદિકનો પ્રાપ્ત થયેલો વેગ અટકાવ્યાથી, શરીર પર ઘણો ભાર લેવાથી, ઘણો માર્ગ ચાલવાથી, ચઢ ઉતર કરવાથી, અવધન જગાની શિરા(નાના આંતરડા)ને ઉપદ્રવ થઇ તે શરીર જવાથી અને બળવાનની સાથે અંગયુદ્ધ કરવાથી તથા અતિ સ્ત્રીસંગ ઇત્યાદિ કારણોએ આ સાથે ટાંગેલો છે. એ રાગવાળો પોતે ચતો સૂઈ જઈ પોતાના હાથે ધીમે ધીમે ગોળીને દાખી આંતરડાને પાછું ઉપર ચઢાવે તો ચઢી જાય છે. ચઢી જતી વેળા કડ કડ બોલે છે. કદાપિ એ રીતે ધીમે દાખ્યાથી ઉપર ન ચઢે તો ગોળી ઉપર તથા પેદું ઉપર ગરમ પાણી રેડવું અથવા ગરમ પાણીમાં બેસવું; અને સુવા ખાંડી વાટી તેનો લેપ ગોળી ઉપર બાંધવો કે જેથી ગોળી નરમ થાય. પછી ધીમેથી ગોળીને દાખ્યેથી આંતરડું ચઢી જાય છે. ચઢી ગયા પછી નીચલા ઔષધની પટ્ટી મારવી કે ફરી ઉતરી ન શકે.

મસ્તકી, હીરાદખણ, શંકિતરી, એળીઓ અને હીરાબોળ, એ સરખા વજનને લઈ બારિક ખાંડી મધની ચાસણી કરી તેમાં મેળવી ગોળી ઉપર રહે એવડું લૂગડું લઇને, તે ઉપર મલમની પેટે તે દવા ચોપડી. પછી અંડ ઉપરના વાળ કાઢી નાખી તે પટ્ટી ગાળી ચોટાડવી અને ઉપર લંગોટ વાળવો. દરદીએ દિવસ ત્રણ સુધી ચતા સૂઈ રહેવું; હાલવું-ચાલવું નહિ. ત્રણ દિવસ પછી ચાલવું હોય તો ધીમે ધીમે ચાલવું. ઘાંટો કાઢીને બોલવું નહિ, તેમ ઉંચરસ પણ ખાવી નહિ. બન્ને તરફની ગોળી મોટી થતી હોય તો એ તરફ જતર બાંધેલું રાખવું અને સ્ત્રીસંગ કરવો નહિ. આ દરદીને નીચે લખ્યા મુજબનો જીરાપાક જાથુ ખાવાને આપવો. સફેદ જીરું ૫ તોલા લઇને શેલડીના રસમાં ૮ પહોર પલાળી રાખી છાંયડે સૂકવી ખાંડી બારિક કરવું; પછી ઝીણી ખાંડેલી સુંકે તોલા ૨૧૧ તેમાં મેળવી મધની ચાસણીમાં નાખી પાક કરી રાખવો. તેમાંથી તોલો ૧૧૧ સવારસાંજ ખવરાવવો. હમેશાં ખાટા ઓડકાર આવતા હોય અને પેટ દુખ્યા કરતું હોય તેને એ જીરાપાક ઘણો ગુણકારી છે.

પવન ગોળીમાં ઉતર્યો હોય તો તે ગોળી દાખ્યાથી તરત પાછો ઉપર ચઢી જાય છે. ચઢતી વેળા કડકડ બોલે છે. એ આગરવાળાએ મજબૂત કચ્છો (લંગોટ) બીડી રાખવો અને ઉપર જે જે પરહેજો કરવા કહી છે તે સઘળી આ આગરવાળાએ પણ કરવી જોઈએ તથા તેમાં કહેલો જીરાપાક પણ ખાવો જોઈએ.

જેને રસ એટલે નહારે મવાદ ગોળીમાં ઉતર્યો હોય તેની ગોળી કઠણ થાય અને ગોળીની આસપાસ એક માંસના લોચા જેવું વળગેલું રહે તે રોજ રોજ વધતું જાય. તેણે પણ આ મજબૂત કચ્છો બીડી રાખીને ઉપર કચ્છા પ્રમાણે બધી વાતની સાવધાની રાખવી. જીલાબ લઈ કોઠાને સાફ રાખવો. (૧) ઇંદ્રવરણની જડ અથવા રેવંચીની ખટાઇનો જીલાબ રાતે સૂતી વેળાએ ગરમ પાણી સાથે લેવો. (૨) શિલારસને તમાકુનાં પાંદડાં ઉપર ચોપડી જરા ગરમ કરી તે પાંદડું ગોળી ઉપર મૂકી કચ્છો બીડવો.

પાણી ગોળીમાં ભરાય છે, તેમાં ગોળી દાખ્યાથી કડકડ અવાજ થતો નથી અને મૂત્ર થોડી થોડી વારે આવ્યા કરે છે. આ દરદવાળાએ પાણી થોડું પીવું જોઈએ. એના ઉપર મોથ, જવનો ખાટો તથા ગાયનું ઝાણ, એ ત્રણે મેળવી અંડ ઉપર ચોપડવું. અંડમાં પાણી ઘણું ભર્યું હોય અને અંડ મોટા થતા હોય ત્યારે હોશિયાર દાકતર પાસે અંડ ચીરાવી પાણી કઢાવવું જોઈએ. પછી આતસી અથવા ડામની દવા પીચકારી ભરી પેલા ચીરેલા છેદમાં પીચકારી મારી દવાનો ડામ મૂકવો. ૪ મૂકે તો થોડી મુદતમાં પાણી પાછું અંડમાં ભરાયા વિના રહે નહિ.

એક હસ્તલિખિત પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે:—“(૧) કાંકચનાં મીઠા વાલ ૩, ઇંદ્રજવ વાલ ૩, કડુ તોલો ૧૧૧ એને દૂધ તોલા ૨૪ માં ઉકાળી તોલા ૪ રહેથી ઉતારી ગોળી લઇને પીવું. એમ બે-ત્રણ આઠવાડીમાં કરવાથી વધરાવળ જાય. (૨) રાત્રી અધોડીનું મૂળ લાવી વિધિ-પૂર્વક કેડે બાંધવાથી વધરાવળ જાય. (૩) ઘઉંનો લોટ પકવી અંદરનો ગરમ ગાડરના દૂધમાં ચોળી ઉતું કરી લેપ કરવાથી વધરાવળ જાય.”

રોગ થાય છે. જે પ્રદેશમાં પાણી સારું ન હોઈ હવા ખરાબ અને નળી થાય છે, તે પ્રદેશમાં આ રોગનો પ્રાદુર્ભાવ થયો થાય છે.

સંપ્રાપ્તિ:—વાયુ કષ્ઠ કારણે કુપિત થઈ સોજે, થળ એને ઉત્પન્ન કરતો છતાં અધોભાગી થઈ અંડસંધિના દ્વારે વૃષણ સુધી જઈ, વૃષણવાહિની સિરાને દૂષિત કરી, વૃષણમાંની ગોળીઓ અને કાશ-એટલે તે ઉપરની ચામડીની વૃદ્ધિ કરે છે; તે રોગને વૃદ્ધિ એમ કહે છે. અંતઃવૃદ્ધિ (આંતરગાંઠ) વગેરે આ રોગનાંજ નામ છે. **ઉપચાર:**—(૧) પગના અંગુઠાને ચપટ ખેંસે એવી વિંટીઓ પહેરવી. (૨) વૃષણ ઉપર એરંડતેલ નિત્ય ચોપડવું. (૩) એરંડતેલમાં બાળહરડેનું ચૂર્ણ આપવું. (૪) દૂધ અને એરંડતેલ એકત્ર કરી એક મહિના સુધી આપવું. (૫) દારુહળદરનું ચૂર્ણ ગોમૂત્રમાં દોઢ-બે માસા આપવું. (૬) રાસના, ગળો, બળ (બોળ), જેઠીમધ, ગોખર અને એરંડ-મૂળના કાઢામાં એરંડતેલ નાખી આપવું. (૭) લઘુ ઈંદ્રવરણા(ખારી કાઠીખી)નાં મૂળનું ચૂર્ણ કરી એરંડતેલમાં ખરણ કરી ચોપડવું અને તે ચૂર્ણ ગાયના દૂધમાં આપવું; એટલે ત્રણ દિવસમાં રોગી સારો થાય છે. (૮) ઘોડાવજ અને રાધ એકત્ર વાટી લેપ કરવો. (૯) તંબાકુનાં પાંદડાં એકલાં કિંવા શિલારસ ચોપડી બાંધવાં. ઘણી ખરણ થાય તો છોડી નાખવાં. (૧૦) ઉંડણીના ઝાડની અંતરછાલ બારિક કૂટી વધેલા ભાગ પર બાંધી સતત ત્રણ દિવસ પાટો રાખવો; એટલે ગુણુ જણાય છે. પછી નક્કી ગુણુ આવતાંસુધી આ પાટો ૧૦ દિવસ બાંધવો. (૧૧) ઉંચી છીંકણી અને કળીનો (નવો પાણી મેળવેલો) ચૂનો એકત્ર કરી અગર ગોમૂત્રમાં લેપ કરવો અને સહેવાય તેટલો શેક કરવો, એટલે ઉલટી થઈ શિરામાંથી પાણી પડશે. પછી ઉંડણીની અંતરછાલનું ચૂર્ણ લગાવી સતત ત્રણ દિવસ પાટો બાંધવો. (૧૨) બીલામો અને હળદરનો ગાંડીઓ એકત્ર ઘસી તેનો લેપ કરવો અને છાણાંના દેવતાએ શેકવું. (૧૩) વેંગણીનાં મૂળ ઘસી લેપ કરવો. (૧૪) ત્રિકુળાં (હરડે, બહેડાં, આમળાં) દૂધમાં આપવાં. (૧૫) નાંદરખીનાં અને કાળી તુલસીનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તે રસમાં તેટલુંજ ઘી નાખવું અને અગ્નિ પર મૂકી સર્વ રસ બાળી ઘી શેષ રાખવું. એ પ્રમાણે ૨૧ પુટો આપી ઘી તૈયાર કરવું. આ ઘી દિવસમાં ચાર પાંચ વખત ચોળી જીરવવું; અને જૂની ઇંટ, કાળો પથ્થર અગર નળીઉં તપાવી કપડામાં વિંટાળી સહેવાય તેટલો શેક કરવો. આ ઉપાયથી વૃદ્ધિમાંનું દુઃખ તરત બંધ થાય છે. (૧૬) લાગળુનાં પાંદડાં વાટી ગરમ કરી બાંધવાં. (૧૭) ગાયના ઘીમાં સિંધવ નાખી વૃષણ પર વારંવાર લેપ કરવો. (૧૮) બીલામાના ઝાડનાં પાંદડાં થોડાંક ચુંડી તેમાં થોડી હળદર નાખી ગરમ કરી વૃષણ ઉપર ૭ દિવસ બાંધવાં.*

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌંમાં:—અરણી-૪, આંબો-૨૪, ઈંદ્રવરણા-૯, ઉંડણુ-૫, એરંડો-૧૩, કણ્ઠી-૩, કાનફોડી-૭, ખપાટ-૬, ચિત્રો-૫, તંબાકુ-૨, દારુહળદર-૪, નળ-૧, નાંદરખ-૩, પીલુ-૬, ભારંગી-૪, બીલામો-૨૬, રાસના-૨, રીસામણી-૨, વજ-૯, વંતાકડી-૬, વાધાટી-૧, ચરપુંખો-૯, હરડે-૨૨, ૪૧. **વૃષણના સોજા માટે:**—હરડે-૨૮. **વૃષણવાયુ માટે:**—આદુ-૧૦. **જુઓ પ્રાંઓમાં:**—સાખરશિંગ-૭.

પથ્ય:—ચોખા, ઘઉં, મગ, વટાણા, ઘી, દૂધ, પરવળ, લસણ, શેકટો. **અપથ્ય:**—દહીં, અડદ, ખરાબ અન્ન, ઘણું જમવું, ઉપવાસ, જડ અન્ન, વેગનો અવરોધ, મિષ્ટાન્ન અને મૈથુન.

૫૨-વાયુના રોગ

કારણ:—રૂક્ષ, શીત, અદ્યપ્રમાણ તથા લઘુ એવાં અન્ન ભક્ષણ કરવાથી, અતિ મૈથુનથી, અત્યંત જગરણ કરવાથી, વિષમ ઉપચાર કરવાથી, દોષ (કફ, પિત્ત, મળ, મૂત્ર ઇલાદિ) તથા રક્તનો આવ કરવાથી, એકદો ખાડો વગેરે ફલંગ મારી ઓળંગવાથી, નદી વગેરેમાં તરવાથી,

* અંડવૃદ્ધિ રોગ ઉપર વૃદ્ધિબાધિકા વટી, વૃદ્ધિનાશન રસ, ભક્તોત્તરીય, વાતારિ રસ, સ્વત-પુષ્પાલ ધત, ગંધર્વહસ્ત તેલ, ચવિકાસવ વગેરે ખાવા માટે અપાય છે; અને અંદનાદિ લેપ, ત્રિકલાદિ લેપ, સિંધવાદિ ધૂત ચોપડવા માટે અપવામાં આવે છે.

અત્યંત માર્ગક્રમ કરવાથી, અત્યંત આયાસ કરવાથી, અત્યંત વિરુદ્ધ ચેષ્ટા કરવાથી, રસરક્તાદિ ધાતુનો ક્ષય થવાથી, ધણી ચિંતાથી, શોક વગેરે કારણોથી, કુચ્છત્વ આવવાથી, મળમૂત્રાદિકોનો અભિધાત થવાથી; હાથી, ઉંટ, ઘોડા ઇત્યાદિ શીઘ્ર વાહન ઉપર બેસવાથી, કુપિત થયેલો બળવાન વાયુ ખાલી કોતસોમાં ભરાઈ સર્વાંગમાં કિંવા એકાંગ વ્યાપનારા અનેક તરેહના વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરે છે.

પૂર્વરૂપ:—ઉપર કહેલા વાતવ્યાધિનું જે અસ્પષ્ટ લક્ષણ, તેનેજ પૂર્વરૂપ કહે છે. તે જ્વરાદિક પ્રમાણે વિશિષ્ટ નથી તથા જે રૂપે વ્યક્ત થાય છે, એટલે દોષાદિ ભેદ કરી સ્પષ્ટ દેખાવામાં આવે છે, તેજ તેનું લક્ષણ બન્યું. અપાનવાયુના ચંચલત્વથી સ્તંભ, સંક્રાંચ, કંપાદિકોના કદાપિ અભાવ થાય છે; તથા શરીરની લઘુતા વાયુએ શોષણ કરવાથી અથવા અપાય લઘુતા એટલે સર્વ વાતવિકારોનો અપાય એટલે કે અભાવ થાય છે તથા વાતવિકારની લઘુતા એટલે અદ્યત્ને કરી સ્થિતિ (આ સર્વ વાતવ્યાધિનું પૂર્વરૂપ અસ્પષ્ટ રહેવામાં હેતુ છે) તોપણ નિઃશેષ નિવૃત્તિ થતી નથી. નાના પ્રકારના વ્યાધિ કરે છે એવું કહ્યું તે વ્યાધિ:—સંધિનો સંક્રાંચ તથા સ્તંભ, અસ્થિનો તથા સંધિનો ભંગ એટલે હાડકું ભાંગ્યા જેવી પીડા, રોમાંચ, અસંબદ્ધ ભાષણ, હાથ, પગ તથા મસ્તક સ્તબ્ધ થવું એટલે ડોક હાક્તી-ચાલતી રહી જવી, ખંજત્વ પાંગળાપણું, કુખડાપણું, અંગે સોજો, નિદ્રાનાશ, ગર્ભધારણ ન થવો, શુક્ર તથા રજ (સ્ત્રીનો આતર્વ)નો નાશ, કંપ, અંગનો સોજો, મસ્તક, નાસિકા, આંખો, જત્રુ તથા ગરદન, એનું અંદર જવું કિંવા વાંકું થઈ જવું, ભેદવત પીડા, સોયો ભોંક્યા પ્રમાણે પીડા, શ્વળ, આક્ષેપ, મોહ, શ્રમ, કુપિત થયેલો વાયુ, એ પ્રમાણે લક્ષણો કરે છે, તે હેતુ તથા સ્થાનના ભેદ વડે વિશિષ્ટ રોગ ઉત્પન્ન કરનારો થાય છે. જેમકે કફથી આવૃત થાય એટલે મન્યાસ્તંભ કરનારો થાય છે. પક્વાશયમાં હોય એટલે આંત્રકુજનાદિ (આંતરડામાં ગડગડાટ) કરે છે. વાયુરોગ ૮૦ પ્રકારનો છે. તેનાં નામ અને લક્ષણ આગળ આપેલાં છે.*

* વાતરોગ વાયુ ક્ષય થવાથી ઉત્પન્ન થાય છે તેમજ વાતપ્રકોપ થવાથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે. શરીરમાં એ સર્વ રોગોને ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી શકાય છે. (૧) જ્ઞાનતંતુને નિર્બળ બનાવવાથી થતાં દરદ. (૨) કોષમાં વાયુ પ્રકોપ વધવાથી થતાં અનેક પ્રકારનાં દરદ. (૩) વાતક્ષયથી ઉત્પન્ન થતાં સાંધાઓના પકડાવાને લગતાં દરદો.

વાતવ્યાધિમાં પેટમાં લેવાની વાતનાશક ઔષધિ ઉપરાંત નસ્ય, નિદ્રા, ફસ ખોલાવવી, સૂર્યનો તાપ, શેક, સ્વેદ, વિરેચન, અસ્તિ, તર્પણ, તેજમર્દન, લેપ તથા ડામ દેવા વગેરે અનેક પ્રકારથી ઉપાય કરવા પડે છે. શરીરની સાત ધાતુમાં જે ધાતુનો વાયુ આશ્રય કરે છે તેને અનુસરીને ઇલાજ કરવો જોઈએ. જેમકે રસધાતુમાં હોય તો તેજમર્દન તથા સ્વેદ, લોહીમાં હોય તો લેપ, વિરેચન તથા ફસ ખોલાવવી. માંસ અને મેદમાં હોય તો વિરેચન તથા અસ્તિ. હાડકાં તથા મજ્જામાં હોય તો ઘૃતપાન, તેલપાન તથા તેલમર્દન. શુક્રમાં હોય તો ધાતુપૌષ્ટિક ઔષધિ આપવી.

વાયુના તીક્ષ્ણ દરદમાં એરંડી અને રાસ્નાવાળી ઔષધિ અતિ લાભદાયક ગણાય છે. એવી ઔષધિ લેવાથી શ્વળ, સોજો, સાંધાનું દરદ, નાડીઓની નિર્બલતા વગેરે દૂર કરે છે. જીર્ણ દરદમાં ગુગળ ઉત્તમ ઔષધિ છે. ગુગળવાળી ઔષધિનો ઉપર લેપરૂપે તેમજ ખાવાતરીકે અને રીતે ઉપયોગ કરાય છે. ગુગળથી વાયુ નાશ થવાની સાથે શરીરને શક્તિ પણ આપે છે. એવીજ રીતે શુદ્ધ વજનાગ, ઝેરકોચલાં, સતાવરી તથા માલકાંકણીનો પણ અનેક ઔષધિઓમાં ઉપયોગ કરેલો છે. ખાવાની વસ્તુઓમાં લસણ, અડદ તથા મેથી વાયુના દરદમાં અતિ હિતકર ગણાય છે; તેમજ ઔષધરૂપે પણ ખાવા માટે તથા મર્દન કરવાના તેલમાં ઉપયોગ કરાય છે.

સિદ્ધ ઔષધિરૂપે વાતગળાકુશ રસ, વાતારિ રસ, વિષપુષ્ટિ ગુટિકા, અમરસુંદર વટી, રાસ્નાદિ ક્વાથ, બળમોદાદિ ચૂર્ણ, યોગરાજ ગુગળ, ચંદ્રપ્રભા ગુગળ, ત્રયોદશાંગ ગુગળ, રાસ્નાદિ ગુગળ, દક્ષમૂલારિષ્ટ, કલ્યાણ અવલેહ, સ્વદ્વપ રસોનખિંડ, દક્ષમૂલાલ ધત, જ્યોતિષ્મતી ગુટિકા, ચિંતામણિ અમૃતસુંખ રસ, યોગેન્દ્ર રસ, ત્રિપુર ભૈરવ રસ વગેરે ખાવા માટે અપાય છે; તેમજ નારાયણ તેલ, વિષ્ણુ તેલ, સિદ્ધાર્થક તેલ, હિમસાગર તેલ, પ્રસારિણી તેલ, વાયુચ્છાયા સુરેન્દ્ર તેલ, માપબલાદિ તેલ વગેરે શરીર પર મર્દન કરવા માટે અપાય છે.

૧-આક્ષિપકઃ—વાયુ કોપ કરી આખા શરીરમાં પ્રસરી હાથી પર બેસવાથી જેમ માણસનું શરીર ડાલે છે, તેમ વારંવાર શરીરને જે વાયુ ડાલાવે છે તે.

૨-હુનુસ્તંભઃ—વાયુ કોપ કરી હુનુવટી(દાઢી)નો સ્તંભ કરે છે અને મોઢું ફેરવી પકડી રાખે છે અથવા મોઢું વાંકા જેવું કરે છે તે.

૩-ઉરસ્તંભઃ—વાયુ, કફ તથા મેદમાં મળી પગની ધુંટીઓમાં પ્રસરી, ધુંટીઓ જડ કરી સબજડ પકડી રાખે છે; તેથી કરી ધુંટીઓ અચેતન થઇ ચાલવાનું સામર્થ્ય રહેતું નથી તે.

૪-શિરોઞ્ઘ્રઃ—જે વાયુ રક્તાશ્રિત થઇ, મસ્તકને પકડનાર જે રેષાઓ તેને નિસ્તેજ કરી વેદના ઉત્પન્ન કરે છે તે. આ વાયુ અસાધ્ય છે. (કાઈ આચાર્ય શિરોઞ્ઘ્ર કહે છે.)

૫-આહ્યાયામઃ—જે વાયુ માણસને પીઠ આગળથી ધનુષ્ય જેવો વાળી દે છે તે.

૬-અબ્યંતરાયામઃ—જે વાયુ ઉર પાસેથી માણસને ધનુષ્યની પેઠે વાળી દે છે તે.

૭-પાશ્વશૂળઃ—જે વાયુ કોષ્ટને ઠેકાણે કોપ કરી પાસામાં શળ ઉત્પન્ન કરે છે તે.

૮-કટિઞ્ઘ્રઃ—જે વાયુ કંમરનો સ્તંભ કરે છે તે.

૯-દંડાપતાનકઃ—જે વાયુ દંડની માફક ગાત્રોનો સ્તંભ કરે છે તે.

૧૦-ખલ્લીઃ—જે વાયુ પગ, પેટ, પેદુ, કૂલા, જંઘા, પિંડી, ધુંટીઓ અને હાથ, એ ઠેકાણે ક્રમે કરી પ્રસરી શળ ઉત્પન્ન કરે છે તે ખલ્લી. એને ખાલી પણ કહે છે.

૧૧-જિહ્વાસ્તંભઃ—જે વાયુ શબ્દવાહિની શિરા સુધી જઈ જીભનો સ્તંભ કરે છે તેથી કરી અન્નપાણી મોટા કબોટ ગળામાં ઉતરે છે અને બોલાવું નથી તે.

૧૨-અર્દિતઃ—જે માણસ ઉંચા પદાર્થોને હસ્તાદિક વડે પકડી લે છે, ધણા કઠિન પદાર્થોનું લક્ષણ કરે છે, ધણું હસે છે, અંગ ઉપર ધણો ભાર ઉંચકે છે અને વિષમ શયન કરે છે એટલે ઉંઘમાં માણસનું ગળું, માથું અથવા શરીર વાંકું ચુકું, નીચું રહી જાય; ઇત્યાદિ કારણે વાયુ કોપ કરી મસ્તક, નાક, ઓઠ, ગાલ, લલાટ અને આંખોની સંધિમાં મોઢું વાંકું ફેરવી નાખે છે; તેથી કરી ગળું પણ વાંકું થાય છે, મસ્તક કંપે છે, મોઢામાંથી શબ્દ નીકળી શકતો નથી, ભમરો અને આંખો વાંકી થાય છે તે.

૧૩-પક્ષધાતઃ—વાયુ અર્ધા અંગમાં જઈ શિરા (રેષા) અને સ્નાયુનું શોષણ કરી, સંધિનાં બંધનો શિથિલ કરતો અધુર્ અંગ ચેતનરહિત કરે છે તે. તેને અર્ધાંગવાયુ પણ કહે છે.

૧૪-કોષ્ટુશીર્ષઃ—વાયુ રક્તાશ્રિત થઈ જંઘામાં પ્રસરી, સોજો ઉત્પન્ન કરે છે; તેથી કરી તે સોજાથી જંઘા શિયાળના મસ્તક જેવી મોટી થાય છે તથા એની અંદર વેદના ધણી થાય છે તે.

૧૫-મન્યાસ્તંભઃ—જે વાયુ કફાશ્રિત થઈ ગળું સ્તંભ જેવું સ્તબ્ધ કરે છે, તેથી કરી ગળું અહીં-તહીં ફેરવાતું નથી તે.

૧૬-પંગુ વાયુઃ—વાયુ કંમરમાં પ્રસરી ધુંટીઓની મોટી શિરા સુધી જઈ માણસના બન્ને પગ લૂલા કરે છે તે.

૧૭-કલાયખંજઃ—જે વાયુ વડે માણસ ચાલતી વેળાએ શરીરે કંપે છે તથા ચાલતાં ચાલતાં પગ વાંકાચુકા કરી ચાલે છે તે.

૧૮-તૂનીઃ—જે વાયુવડે પક્વાશય અને મૂત્રાશયને ઠેકાણે બળતરા ઉત્પન્ન થઈ ગુદા અને ઉપરથને ઠેકાણે બળતરા ઉત્પન્ન થાય છે તે.

૧૯-પ્રતિતૂનીઃ—જે વાયુના યોગે ગુદા અને ઉપરથને ઠેકાણે બળતરા ઉત્પન્ન થઈ પક્વાશય અને મૂત્રાશયનાં સ્થળોએ બળતરા ઉત્પન્ન થાય છે તે.

૨૦-ખંજઃ—જે વાયુ પંગુ વાયુના લક્ષણે યુક્ત થઈ માણસનો એક પગ લૂલો કરે છે તે.

૨૧-પાદલુર્પઃ—જે વાયુ કફાશ્રિતે કરી પગમાં ઝંઝણી કરે છે તે.

૨૨-ગૃધ્રસ્રીઃ—જે વાયુ કૂલા, પીઠ, કમર, જંઘા, ધુંટીઓ, પિંડી અને પગ, એ સ્થળોએ અનુક્રમે પ્રવેશ કરી, આ સ્થાનમાંથી આ સ્થાનમાં એમ વારંવાર ચોડો ચોડો ફરતો છતાં સ્તંભ, શળ અને ક્લેશ કરે છે તે.

૨૩-વિદ્યાચી:—જે વાયુ હાથને ઠેકાણે હાથેલી પાસેની જે આંગળી તે ઉપરની મોટી શિરા-સુધી પ્રવેશ કરી, બાહ્યપર્યંત તે શિરામાં વ્યાપી વાયુના કર્મનો ક્ષય એટલે હાથ ઉંચો નીચો થતો નથી, વગેરે કરે છે તે.

૨૪-અપખાહુક:—જે વાયુ બાહ્યમાં જઈ બાહ્યસંબંધી નસોનું આકર્ષણ કરી, બાહ્યને સ્તંભ કરે છે એટલે બાહ્યને જોરથી પકડી રાખે છે તે.

૨૫-અપતાનક:—જે વાયુના હૃદયમાં જવાથી દષ્ટિનો સ્તંભ, તથા જ્ઞાન નષ્ટ થાય છે, અને કંઠમાંથી વિલક્ષણ શબ્દ થાય છે; તથા તે વાયુ હૃદયમાંથી નીકળવાથી માણસ સાવધ થાય છે અને ફરી હૃદયમાં જવાથી પુનઃ માણસ મોહ પામે છે તે.

૨૬-પ્રણયામ:—જે વાયુ અભિધાત નિમિત્તે કરી ઉત્પન્ન થયેલા પ્રણયમાં જઈને પીડા કરે છે તે.

૨૭-વાતકંઠક:—માણસનો પગ ચાલતાં ચાલતાં ઉંચો-નીચો અથવા વાંકો-ચૂકો પડવાથી અથવા ચાલવાનો શ્રમ થવાથી જે વાયુ પગોની ઘુંટીમાં જઈ વેદના કરે છે તે.

૨૮-અપતંત્રક:—જે વાયુ ઊર્ધ્વગતિ થઈ હૃદય, મસ્તક, શંખ (કાનપટ્ટી) તથા ગાત્રોને પીડિત કરી, ધનુષ્યની પેઠે શરીરને નમાવે છે અને તેથી કરી દષ્ટિ સ્તંભ થાય છે, મોહ થાય છે અને માણસ કપોત (કણુતર) પક્ષી જેવો શબ્દ કરે છે તે.

૨૯-અંગભેદ:—જે વાયુ સર્વ અંગને પીડા કરે છે તે.

૩૦-અંગશોષ:—જે વાયુ આખા શરીરનું શોષણ કરે છે તે.

૩૧-મિષ્ટુમિષ્ટુ:—જે વાયુ વડે માણસ નાકમાં (ગુંગણ) બોલે છે તે.

૩૨-કલ્લતા:—જે વાયુ વડે કરી કંઠમાંથી શબ્દ સ્પષ્ટ નીકળતો નથી તે.

૩૩-અષ્ઠીલિકા:—જે વાયુએ કરી કુંટીના નીચલા ભાગમાં પાપણ જેવી હોઈ ઉંચી, ગોળ અને સંચાર કરનાર અથવા સ્થિર અને ધન એવી ગાંઠ ઉત્પન્ન થાય છે અને મળ, મૂત્ર તથા વાયુનો નિરોધ કરે છે અને અન્ય સ્થળોએ વેદના મંદ હોય છે તે.

૩૪-પ્રત્યષ્ઠીલા:—જે અષ્ઠીલિકા વાયુની ગાંઠ વાંકી, તિરકસ લાંબી હોઈ તેમાં વેદના ધણી હોય છે અને મળમૂત્ર તથા વાયુનો નિરોધ પણ થાય છે તે.

૩૫-વામનત્વ:—જે વાયુ દુષ્ટ થઈ ગર્ભમાં મળી ગર્ભને વિકૃતિ કરે છે તેથી બાળક નાનું ઉત્પન્ન થાય છે તે.

૩૬-કુખજત્વ:—શિરાગત વાયુ દુષ્ટ થઈ તેમાંથી પીકે અથવા છાતીએ (પ્રુધ) આવે છે તે.

૩૭-અંગપીઠ:—જે વાયુએ કરી સર્વાંગે પીડા ઉત્પન્ન થાય છે તે.

૩૮-અંગશૂળ:—જે વાયુ સર્વાંગે શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે તે.

૩૯-સંકોચ:—જે વાયુએ કરી સર્વાંગનો સંકોચ થાય છે એટલે શિરાદિક શુષ્ક થાય છે તે.

૪૦-સ્તંભ:—જે વાયુએ કરી શરીર સ્તંભ થાય છે તે.

૪૧-રૂક્ષ:—જે વાયુ શરીરને નિસ્તેજ કરે છે તે.

૪૨-અંગભંગ:—જે વાયુથી અંગમાં સણકા થાય છે તે.

૪૩-અંગવિભ્રંશ:—જે વાયુ વડે શરીરનો એકાદો અવયવ કાઢ જેવો ચેતનરહિત થાય છે તે.

૪૪-વિદ્રુમહ:—જે વાયુએ કરી મળ સાફ થતો નથી તે.

૪૫-અદ્રવિરૂકતા:—પકવાશયમાં વાયુ કુપિત થઈ મળને જાડો કરે છે તે.

૪૬-મૂકત્વ:—જે વાયુએ કરી કંઠમાંથી શબ્દાક્ષર મૂળેજ નીકળતો નથી (મુગો) તે.

૪૭-અતિભૂંલા:—જે વાયુ દુષ્ટ થઈ તે વિકારથી બગાસાં આવે છે તે.

૪૮-અત્યુદ્ગાર:—આમાશય મધ્યે વાયુ કુપિત થવાથી ઓડકાર ધણા આવે છે તે.

૪૯-આંત્રકૂળન:—જે વાયુ પકવાશયમાં રહી આંતરડામાં જઈ શબ્દ કરે છે તે.

૫૦-વાતપ્રવૃત્તિ:—જે વાયુ ગુદામાર્ગે ધણોજ નીકળે છે તે.

૫૧-રૂકરણ:—જે વાયુથી અંગ ફરક્યા કરે છે તે.

૫૨-શિરાપૂરણ:—જે વાયુ શિરાગત થઈ નસોને પુલાવે છે તે.

૫૩-કંપઃ—જે વાયુ આખા શરીરને કંપાવ્યા કરે છે તે.

૫૪-કાર્શ્યઃ—જે વાયુ આખા શરીરને કૃશ કરે છે તે.

૫૫-સ્થાવતાઃ—જે વાયુથી શરીરનો વર્ણ કાળો થાય છે તે.

૫૬-પ્રલાપઃ—જે વાયુના યોગે કરી માણસ અસંખ્ય ભાષણ કરે છે તે.

૫૭-ક્ષિપ્ર મૂત્રતાઃ—જે વાયુથી માણસને પેશાબ ધણો અને વારંવાર થાય છે તે.

૫૮-નિદ્રાનાશઃ—જે વાયુ પ્રકટવાથી ઉંઘ આવતી નથી તે.

૫૯-સ્વેદનાશઃ—જે વાયુથી શરીરને પરસેવો આવતો નથી તે.

૬૦-દુર્બલત્વઃ—જે વાયુના યોગે માણસ દુર્બળ એટલે શક્તિહીન થાય છે તે.

૬૧-બલક્ષયઃ—જે વાયુના યોગે માણસ ધણોજ શક્તિહીન થાય છે તે.

૬૨-શુક્રાતિપ્રવૃત્તિઃ—જે વાયુ શુક્ર-ધાતુગત થઈ ધાતુને ધણીજ પાતળી કરી વારંવાર બહાર કાઢી નાખે છે તે.

૬૩-શુક્રકાર્શ્યઃ—જે વાયુ શુક્ર-ધાતુને કિંચિત્ ક્ષીણ કરે છે તે.

૬૪-શુક્રનાશઃ—જે વાયુ શુક્ર-ધાતુને ધણીજ ક્ષીણ કરે છે તે.

૬૫-અનવસ્થિતચિત્તત્વઃ—જે વાયુના યોગે ચિત્ત સ્વસ્થ રહેતું નથી તે.

૬૬-કાઠિન્યઃ—જે વાયુથી શરીર કઠિન થાય છે તે.

૬૭-વિરસતાઃ—જે વાયુના યોગથી મુખમાંનો સ્વાદ જતો રહે છે તે.

૬૮-કપાયવક્રતાઃ—જે વાયુથી મોઢું તૂટી જાય છે તે.

૬૯-આધ્માનઃ—જે વાયુ પક્વાશયમાં રહી ધમણના જેવું પેટ પુલાવી ગડગડ શબ્દ કરી પીડા કરે છે તે.

૭૦-પ્રત્યાધ્માનઃ—જે વાયુ આમાશયમાં જઈ કફને મળી પેટ પુલાવી પીડા કરે છે તે.

૭૧-શીતતાઃ—જે વાયુના યોગે શરીર ઠંડુ થઈ જાય છે તે. (શીતાંગ)

૭૨-રોમહર્ષઃ—જે વાયુ ત્વચાગત થઈ શરીરની અંદર રોમાંચ કરે છે તે.

૭૩-લીનત્વઃ—જે વાયુના યોગે લય ઉત્પન્ન થાય છે તે.

૭૪-ભેદવાયુઃ—જે વાયુના યોગે સોય ભોંકાવા જેવી પીડા થાય છે તે.

૭૫-કંઠુઃ—જે વાયુ શરીરે ખરજ ઉત્પન્ન કરે છે તે.

૭૬-રસાણતાઃ—જે વાયુથી રસાદિ પદાર્થોનો સ્વાદ સમજવામાં આવતો નથી તે.

૭૭-શબ્દાણતાઃ—જે વાયુથી કાને શબ્દ સંભળાય નહિ તે.

૭૮-પ્રમુખિઃ—જે વાયુથી ચામડીપર સ્પર્શ કરવા છતાં સમજતું નથી તે.

૭૯-ગંધાણત્વઃ—જે વાયુના યોગે સુગંધ કે દુર્ગંધનું જ્ઞાન થતું નથી તે.

૮૦-દષ્ટિક્ષયઃ—જે વાયુના યોગે દષ્ટિનો નાશ થાય છે તે.

સાધ્યાસાધ્ય વિચારઃ—હૃતસ્તંભ, અદિત, આક્ષિપક, પક્ષાધાત, અપતાનક એ વાતવ્યાધિ ધણા દિવસોએ મોટા પ્રયત્ને સાધ્ય થાય છે અથવા કદી સાધ્ય થતા પણ નથીજ; પરંતુ જળવાન પુરુષને એ વ્યાધિ નવે! થયેલો હોઈ ઉપદ્રવરહિત હોય તો તે સાધ્ય જાણવો; એટલે ચિકિત્સા કરવી.

અસાધ્ય લક્ષણુઃ—જે પક્ષાધાતાદિક વાયુની અંદર વિસર્પ, દાહ, શૂળ, મૂર્છા, અરુચિ, અગ્નિમાંઘ એ ઉપદ્રવથી માણસનું જળ અને માંસ ક્ષીણ થાય છે તે વાયુ અસાધ્ય જાણવો. જે વાતરોગમાં સોજો, ચામડીને સ્પર્શ ન સમજાય, નાના પ્રકારની પીડા, શરીરની વક્રતા, કંપ, પેટ ચટતું, એ લક્ષણો થાય છે તે અસાધ્ય જાણવા.

વાતરોગ ઉપર xઉપચારઃ—(૧) પીળો કાંટાસરીઓ, દેવદાર અને સુંદનો કાઢો એરંડતેલ

x સંધિવાયુ ઉપરઃ—એને સાંધિયો વા, સંગ વા તથા ગંઠીઓ વા પણ કહે છે. તે માણસના શરીરના સાંધાઓમાં થાય છે તેથી તે દુખે છે અને કોઇ કોઇને સાંધાઓમાં સોજો પણ હોય છે; તેમ તે કોઇને ગાંઠો પણ ધાલે છે. એ રોગ એ જાતનો થાય છે. એકમાં તાવ આવે છે અને

નાખી આપવો, એટલે વાયુથી શરીર અકડાઈ ગયેલું હશે તે સાફ થઈ જોઈએ તેવી રીતે ચાલશે. (૨) મહાસ્નાદિ કાઢો:—સસ્ના, એરંડમૂળ, ગળો, વજ, પીળો કાંટાસરીઓ, ચવક, કરિયાતું, નાગરમોથ, ભારંગમૂળ, અજમો, રાતો ધમાસો, કિરમાણી અજમો, પહાડમૂળ, દેવદાર, વાવડીંગ, કાકડાશિંગી, સુંદ, બળ(બોળ)નાં મૂળ, મોરવેલ, કડુ, મજીઠ, કાળું અને ઘોળું અતિવિષ, કચૂરાં, ત્રિક્ષ્ણાં, લીંડીપીંપર, જવખાર, રક્તચંદન (રતાંદળી), ગરમાળાની સિંગોતું મગજ, કાયકળ, કડાનાં મૂળની છાલ, રાતી સારોડી અને દશમૂળ, એ સર્વ સમભાગ લઈ તેનો અષ્ટમાંશ

રાતદિવસ દુખાવો થાય છે. એ જાતના સંધિવાયુ ઉપર ઔષધ અસર કરી શકે છે. બીજી જાતનો સંધિવાયુ તાવવગરનો હોય છે. એમાં દહાડે દરદ થોડું થાય છે અને રાત્રે વધારે થાય છે તથા તાવ મુદ્દલ આવતો નથી. એ જાતના સંધિવાયુ ઉપર ઔષધ લાગુ થવું કઠિન છે. તાવવાળા સંધિવા ઉપર ઉપચાર:—(૧) જો લાલ સોજો હોય તો તે દરદીની ફસ ખોલાવવી અને લોહી કમી કરાવવું. એથી આરામ થાય છે. (૨) જો વ્યાધિ વાધી હોય તો લીંડીપીંપર ટાંક ૧, દેવદાર ટાંક ૧, એ બન્ને ખાય અને દેવદારનું તેલ ચોળે તો આરામ થાય.

વગર તાવવાળા સંધિવાનો ઈલાજ:—શીકોતરી એળીઓ તોલો ૧ અને રેવંચીની ખટાઇ તોલો ૨, એકઠાં કરી ખાંડી ગ્રીણાં કરી રાત્રે સૂતી વેળા અથવા સવારે તોલો ૦૧ ગરમ પાણી સાથે ફાકવું; અથવા તેની ગોળીઓ વાળીને એટલાજ પ્રમાણમાં ગળવી. એથી હલકો જીવાળ જાયશે. એ રોગવાળાને ગરમ પાણીમાં છાતી સુધી ખેસાડવો. ગંધકની ખાણુના પાણીમાં એટલે કુદરતી ઉના પાણીના કુંડમાં ખેસી નહાય તો ધણે ફાયદો થાય.

ધંતુરાનાં બીઆંતું ચૂર્ણ કરી પાશેર યુગળમાં આખો દિવસ મર્દન કરી ચણા પ્રમાણે ગોળીઓ વાળવી. એ ગોળી દિવસ ૧૪ અથવા ૨૧ માં સંધિવાને મટાડે છે.

ધનુર્વા ઉપર:—કાળી તુલસી, કુંગળી, આદુ તથા લસણનો રસ ભેળો કરી ત્રણ માસા પીવા આપવો અને બાકી રહેલો રસ અંગે ચોળવો. ધનુર્વા બે જાતનો થાય છે. તે બન્નેનું સ્થાન મગજમાં હોય છે. એક માદા અને બીજો નર છે. જે માદા છે તે ખુસ્ક છે. એ દરદથી આદમીનું શરીર કમાનની પેઠે વળી જાય છે, તમામ રંગો ખેંચાય છે અને કમ્મર, પીઠ તથા જાંઘ તૂટે છે. એને કોઈ ધનકવા પણ કહે છે.

લકવો:—જેને લોકો પદ્માઘાત કે અર્ધાંગ વાયુ અથવા વાણુ ફરી ગયું એમ પણ કહે છે, તેનાં લક્ષણ એ છે કે:—એકજ તરફનો હાથ અથવા હાથ, પગ અને અર્ધું અંગ રહી જાય છે અને લૂલું થઈ જાય છે. કોઈનું મોઢું પણ બંધ થઈ જાય છે ને ખોલતું નથી; અને કોઈને એકલું ડાચું ફરી જાય છે. એકલું ડાચું ફરવાના રોગને લકવો કહે છે. એ લકવો અને અર્ધાંગ બે પ્રકારનો થાય છે. એક તો હવામાં ખુલ્લું સૂવાથી અથવા ખેડાથી અને નહારો વાયુ શરીરને લાગવાથી થાય છે. એ રોગવાળાને જાડો કમળ હોય છે અને બીજી જાતનો અર્ધાંગ મગજમાંથી રસવિકારના ઉપદ્રવથી થાય છે. એ બન્ને જાતના રોગના ઉપાય એકજ રીતના છે તે:—રેવંચીનો શીરો માસા ૪, તજનો બૂકો માસા ૪, શીકોતરી એળીઓ માસા ૪ અને વિલાયતી સાણુ માસા ૮, એ સર્વેને ખાંડી કપડાણુ કરી તેમાંથી ૬૦ ગોળીઓ વાળવી. પછી દરરોજ ૨ થી ૭ સુધી રાત્રે સૂતી વેળા ગળાવવી. કદાપિ એટલાથી જાડો સાફ ન આવે તો વધારે ગળાવવી. તેથી જાડો સાફ આવી ફાયદો થાય છે. વળી નીચલાં ઔષધો શરીર ઉપર ચોપડવાં. રાષ છાલાં કાઢેલી તોલા ૨૧, તલનું તેલ તોલા ૧૦ અને ટરપેન્ટાઈન તેલ તોલા ૨૧ એ ત્રણેને ભેળવી જે હાથ કે પગ રહી ગયો હોય તે ઉપર દિવસમાં બે-ત્રણ વાર ખૂબ જોરથી મસળવું. કેટલાક કહે છે કે, એ રોગ થતાંની સાથેજ તેને શક્તિ ઉપરાંત તલનું તેલ પાતા રહેવું જોઈએ; જેથી બીજી દવાની જરૂર પડતી નથી.

કંપવા ઉપર:—પીંપળાની વડવાઈ વાલ ૪, શંખનો કીડો વાલ ૧, એ દિવસમાં બે વખત પાવું.

કેડ દુખે તે ઉપર:—(૧) ખજૂર ટાંક ૬ અને લીંડી ટાંક ૬ એકઠું કરી ખાય તો કેડમાંનો વાયુ જાય. (૨) હાડાફળી કે જેની ફળીઓ લવંગના જેવી થાય છે તે દરરોજ દિવસ ૭ સુધી ખાવાથી કેડનો દુખાવો મટે. (૩) એરંડાનાં મીંજની ખીર ગાયના દૂધમાં રાંધીને લીંડી અને ખાંડ

કાઠો કરવો. આ કાઠો સર્વાંગવાત, એકાંગવાત, શ્વાસ, કાસ, પરસ્પેવો, શીત્ત્વ, અતિ તંદ્રા, રુઝા, તૂની, પ્રતિતૂની, ગલરોગ, સર્વ અંગાની અંદર સજીકા, કંપવાત, ખલ્લીવાત, વિધાથી, શ્લીષક, આમવાત, સંપૂર્ણ સુવારોગ, સુષ્ણિવાત, છઠ્ઠાસ્તંભ, અપતાનક, દુખાવો, ક્લીબવાત, આક્ષિપક, કુખજવાત, સોળો, આરોપ, અપતંત્ર, અદિત, ખુડવાત(વાતકંટક), હંતુમહ, ગૃધ્રસી, પાદશૂળ અને વાતશ્લેષ્મ વ્યાધિનો નાશ કરે છે. (૩) બીજો પ્રકાર:—રસના ૨ ભાગ, ધમાસો ૧ ભાગ, બળદાણા, એરંડમૂળ,

નાખી આપવી. પ્રથમ ટાંક ૪ ના પ્રમાણથી આપવી. પછી થોડે થોડે મઠતાં દરરોજ શેર ૦૮ સુધી આપવી; તેથી કેડતું દુઃખ ટળે.

કાળો રસ સર્વ વાયુ ઉપર:—પારો ટાંક ૩ અને આમલસાર ગંધક ટાંક ૩ ની કાજળી, વછનાગ ટાંક ૩ અને મરી ટાંક ૬ ની કાજળી, અક્કલકરો ટાંક ૬, ટંકણખાર ટાંક ૫, સુંઠ ટાંક ૬, ધંતુરાનાં બીજાં ટાંક ૩, લીંડીપીંપર ટાંક ૧૦, જયફળ ટાંક ૩ અને લવંગ ટાંક ૩ લઈ ૨૪ પહોર સુધી આદાના રસની ભાવના આપતા જઈ ખરલ કરવું. પછી તેની ગોળીઓ વાલ ૧ પ્રમાણે વાળવી. એ ગોળી ૮૪ પ્રકારના વાયુ, શ્વાસ, કફ, સુસ્તી, મંદાગ્નિ, ધાતુક્ષય, અઢારે પ્રમેહ અને નિર્બળતા, એ રોગોનો નાશ કરે છે.

ચોરાશી વાયુ ઉપર ગોળી:—આમલસારો ગંધક ટાંક ૧ અને પારો ટાંક ૧ ની કાજળી, વછનાગ ટાંક ૧ અને મરી ટાંક ૧ ની કાજળી; રાયવાગી લવંગ ટાંક ૧, લીંડીપીંપર ટાંક ૧, પુલાવેસો ટંકણખાર ટાંક ૧, જવંત્રી ટાંક ૧, અક્કલકરો ટાંક ૧ એ સર્વને ત્રીણાં વાટી નાગરવેલના પાનના રસના તથા આદાના રસના ત્રણ ત્રણ પુરો આપવા. પછી તેની ગોળીઓ ચણા જેવડી વાળવી. તે નાગરવેલનાં કાથા-ચૂનાસહિત બે પાનમાં ગોળી બે મૂકી ચવરાવવી. એથી ૮૪ પ્રકારનો વાયુ, સંધિવા, ચિત્તભ્રમ અને સુવારોગ જય, ક્ષુધા લાગે, ધાતુ પુષ્ટ થઈ નિર્બળતા જાય.

સર્વ વાયુ ઉપર:—(૧) લીંડીપીંપર, અજમોદ, જીરું, શહાજીરું, સિંધવ, વાવડીંગ, આગરીઉં મીઠું, સંચળ, જવખાર, ચિત્રકછાલ, ગજપીંપર, પીંપળીમૂળ, અજમો, સુંઠ અને હીંગ સમાનભાગે લઈ લિંબુના રસમાં વાટી ગોળી ૧૧ પૈસાભારની વાળી તે વાયુ ઉપર ખાવી. (૨) સુંઠ ટાંક ૯, હીંગ ટાંક ૪, સંચળ ટાંક ૬, ખુરાસાની વજ ટાંક ૬ અને લવંગ ટાંક ૦૧૧ નું ચૂર્ણ કરી થોડા માત્રાથી આપવાથી વાયુમાત્ર જાય અને મરડો પણ બંધ થાય.

વાતવિષ્વંસક તૈલ:—કંટાળો યુવેર, ધંતુરો, આકડો, કરેણ, કડવો લીમડો, સરસવ, કાળો ભાંગરો, એરંડો, અરણી, રિંગણી, ભોરિંગણી, ખાખરો, સંદેશરી, કારેલી, નગોડ, ધોડાવજ, એ ઔષધોનાં લીલાં પાંદડાં લાવી દરેકનો રસ એકેક શેર કાઢવો; તથા લોદર, માલકાંગણી, આસોદ, એ ઔષધોનો જુદો જુદો કરેલો કાઠો એકેક શેર લેવો. એ બધાંની ખરાખર ગાડરતું દૂધ અને થોડો કુંવારનો લુઆખ તથા તલ્લીઉં તેલ શેર ૩ લેવું. લીલા સરસવ ન મળે તો સરસવનું તેલ શેર ૧ લેવું. એ સઘળું એકત્ર કરીને કઢાઈમાં નાખી તેલ સિદ્ધ કરવું. એ તેલ તૈયાર થયે જાડા લૂગડાથી ગાળી લઈ તેમાં કપૂર તથા કસ્તૂરી નાખવી. આ તેલ હરેક જાતના વાના દુખાવા ઉપર શરીરે ચોળવું, તેમજ સોજા ઉપર ચોળી ઉપર શેક કરવો. એ તેલ કાનમાં નાખવાથી તે વહેતો હોય અથવા વાયુથી દુખતો હોય તોપણ રામખાણ જેની અસર કરે છે.

નખતેલ (ટરપેન્ટાઈન), દેવદારનું તેલ, એરંડીઉં, અજશીનું તેલ, સરસીઉં અને મીઠું તેલ, એ સઘળા જાતનાં તેલથી વાયુ મટે છે. કેરોસીન તેલમાં વાટેલી રાઈ મેળવી શરીરે સારી પેઠે ચોળી તડકા સેવવાથી પણ આગાદ અસર થાય છે; પરંતુ કસુંબીનું (કાખરીનું) તેલ ઠંડું હોવાથી તે મસળે તો શરદી પેદા કરે છે.

ગુગળપાક:—પ્રથમ કુદારી ખારેકો શેર ૦૧ લઈ રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખીને સવારે તે ખારેકોને ભાગ્યા વગર ત્રીણી સાણસી કે ચીપીઆ વડે તેમાંથી ઠળીઆ ખેંચી કાઢવા. પછી તેમાંથી સારી જોઈને ૭ ખારેક લઈ તેમાં સમાય તેટલો શુદ્ધ ગુગળ ભરી તેને બીજા ખારેકના કકડાની બંધબેસતી ડમળી બેસાડી તેના દરેકના ઉપર ધડનો લોટ જુદો જુદો ચઢાવવો. ત્યારપછી એકજ

દેવદાર, કચોરં, વજ, અરકુસી, સુંઠ, હરીતકી, ચવક, નાગરમોચ, સાટોડી, ગળો, વરધારો, સુવા, ગોખર, આસગંધ, અતિવિષ, ગરમાળો, થતાવરી, લીંડીપીંપર, કાંટાસરીઓ, ધાણા, રિંગણી અને ઉભી રિંગણી. એ સમભાગ નાખી અષ્ટમાંશ કાઢો કરી અંદર સુંઠનું ચૂર્ણ કિંવા લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ અથવા યોગરાજ ગુગળ, અજમોદ કિંવા એરંડતેલ નાખી આપવો; એટલે સર્વાંગવાત, કુખજવાત, પક્ષાઘાત, અપખાદુક, ગૃધ્રસી, આમવાત, શ્લીષક, અપતાનક, અંત્રવૃદ્ધિ, આદ્માન, જંધાવાત, જાનુવાત, અર્દિત, શુક્રદોષ, મેઢવાત, વંધ્યાના થોનિ-રોગ, એટલા રોગનો આ કાઢો નાશ કરે છે. આ કાઢો ગર્ભધારક છે. (૪) ખરેટીનાં મૂળ અને સુંઠનો કાઢો લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવો, જેથી શીતવાત, કંપવાત અને ઢાહુનો બે દિવસમાં નાશ થાય છે. (૫) પંચમૂળનો અથવા દશમૂળનો કાઢો મન્યાસ્તંભ વાયુ ઉપર આપવો. (૬) આસગંધ, ચિકણા, મોટી ચિકણા, લઘુ ચિકણા, ભોર, લઘુ ભોર, રાસના એ ચીજોનો કાઢો પાવો. તે વાતનાશક છે. (૭) બીલામાના ટુકડા દોઢ તોલો અને ૧૬ તોલા પાણીનો કાઢો અતુર્થાંશ શેષ રહે એટલે ઉતારી તેમાં સાકર અર્ધો તોલો, ઘી ૨ તોલા અને ગાયનું દૂધ ૪ તોલા નાખી પાવું; એટલે સર્વ વાયુનો નાશ થાય છે. એ કાઢનું સમીઠાવાનળ એવું નામ છે. (૮) કડવી ઈંદ્રવરણી અથવા કવંડળી નાની(મોટી ઈંદ્રવરણી)નાં મૂળ, લીંડીપીંપર અને ગોળ એકત્ર કરી ૧ તોલાભાર ભક્ષણ કરવાં; એટલે સંધિવાત નામે વાયુનો નાશ થાય છે. (૯) દશમૂળનો કાઢો પ્રાથન કરવો અથવા એનું જ નસ્ય કરવું એટલે ધનુર્વાતનો નાશ થાય છે. (૧૦) એરંડમૂળ, બીલીનાં મૂળ, રિંગણી, ઉભી રિંગણી, સંચળ, મરી, સુંઠ, લીંડીપીંપર, હીંગ, બીજોરાનાં મૂળ અને સિંધવનો કાઢો આપવો; એટલે ધનુર્વાતનો (તાણુનો) નાશ થાય છે. (૧૧) અડદ, કૌચનાં મૂળ, એરંડમૂળ અને બળ (બોળ)નાં મૂળ, એ સર્વનો કાઢો હીંગ અને સિંધવ એકેક માસો નાખી આપવો; એટલે પક્ષાઘાતનો નાશ થાય છે. (૧૨) અડદ, બળ (બોળ)નાં મૂળ, કૌચનાં મૂળ, લઘુરોહિસ ધાસ, રાસના, આસ-ગંધ અને એરંડનો કાઢો, હીંગ અને સિંધવ નાખી સવારે આપવો. તે પક્ષાઘાત, મન્યાસ્તંભ, કષ્ણનાદ અને અર્દિતવાયુનો ૭ દિવસમાં નાશ કરે છે. (૧૩) રાળનું ચૂર્ણ કરી તેનું નલિકા-યંત્ર વડે તેલ કાઢવું અને અંગે મર્દન કરવું; એટલે પક્ષાઘાત વાયુનો નાશ થાય છે. (૧૪) કડવા ઘોળા ઢોળાનાં બીજાં વાટી તેનો કિંવા કડવા લીમડાનાં બીજાંના તેલનો લેપ કરવો; એટલે પક્ષવાયુનો નાશ થાય છે. (૧૫) સુંઠનું ચૂર્ણ ૨૮ તોલા, ૨૮ તોલા ઘીમાં શેકવું. પછી લસણ

બાખડી બેંસનું દૂધ શેર ૫ થી ૮ સુધી હોય તેટલું લઈ કઢાઈમાં નાખી ચૂલા ઉપર મૂકી ગરમ થયા પછી ઉપરની લોટ ચઢાવેલી ૭ ખારેકો એક પછી એક એમ છૂટી છૂટી એકી વખતે નાખવી. ત્યારપછી તે ખારેક દાઝે નહિ તે રીતે ધીમે ધીમે હલાવતા રહીને માવો કરી નાખવો. માવો કરતાં જો ખારેક પુટીને તેમાંના ગુગળનો કસ દૂધને લાગશે તો દૂધ બગડી જશે અને એ બધું નકામું જશે, માટે તેમ નહિ થવા બાખતની ખાસ કાળજી રાખવી. તે માવો તૈયાર થયા પછી ખેરીગુંદ શેર ૧ (પણુ સીઓ માટે હોય તો બાવળીઆનો ગુંદર લેવો), સુંઠ શેર ૦.૧, પીંપળીમૂળ તોલા ૫, લીંડીપીંપર તોલા ૨.૧, જયફળ નંગ ૧, તીખાં તોલા ૨.૧, તજ તોલા ૨.૧, જવંત્રી તોલો ૦.૧, અક્કલકરો તોલો ૦.૧, ઘોળા મુસળી તોલા ૫, (સીઓ માટે હોય તો કાળીમુસળી લેવી), પંજળી સાલમ તોલા ૫, ચોપચીની શેર ૦.૧, (સીઓ માટે હોય તો આ બે ચીજો ન નાખવી), લોધર તોલા ૨.૧, એ સઘળી ચીજો ખાંડી માવા અને ખારેકને જુદી જુદી ફેંદી નાખી તેમાં ભેળવી તેમાં સાકર શેર ૨ ખાંડેલી નાખવી. પછી ગોળ શેર ૨ અને ઘી શેર ૩ ભેળવી, તેમાં તે નાખીને લાડુ શેર ૦.૧ થી ૦.૧૧ સુધીના વજને બાંધી દરરોજ એકેક ખાવો. પરહેજ—ખાય તેનાથી બમણા દિવસ સુધી ખાડું, ખારં, તેલ, મરચું તથા ગચરકાં આવે તેવી ચીજો તજવી. ગરમ વસ્તુ વિચારીને ખાવી. આ પાક શિયાળામાં ઉપયોગી છે. એ વાયુનાં તમામ દરદો નાશુદ કરી ધાતુની પુષ્ટિ કરે છે.

+ આ કાઢો કરતી વખતે બીલામાવાળી વરાળ ન લાગે તે સંભાળવું; કારણ કે બીલામાની અસર થવાથી શરીર પર સોજો આવે છે તથા ચાંદાં પડે છે.

કેમી વાટી ૨૮ તોલા તેમાં નાખવું અને અગ્નિમળ બેઈ તે આપવું; એટલે પક્ષધાત, હનુ-સ્તંભ, કટિરોગ, આદુ પીડા અને વાતરોગનો નાશ થાય છે. (૧૬) અડદનો લોટ કિંવા વડા માખણ સાથે ખાઈ દશમૂળનો કાઢો પીવો. (૧૭) લસણનો કઢક તલનું તેલ મેળવી પાવો. (૧૮) ત્રિકૂળાં, કડવા લીમડાની લખોળીઓ, અરકુશી અને કડવાં પડોળાનો કાઢો કરી તેમાં ગુગળ નાખી તે કાઢો આપવો; એટલે અર્દિતવાયુનો નાશ કરે છે. (૧૯) ચાર તોલા કિંવા બે તોલા લસણના રસમાં હીંગ, જીરું, સિંધવ, સંચળ અને ત્રિકટુ, એ દરેક એકેક માસો લઈ ચૂર્ણ કરી રાખવું. પછી યથાશક્તિ લક્ષણ કરવું. એનું અનુપાન એરંડમૂળનો કાઢો. ઉપરનું ઔષધ પ્રાતઃકાળે દરરોજ એક મહિતો સેવન કરવાથી સામાન્ય વાતરોગ, અર્દિત, અપતંત્રક, એકાંગ વાત, સર્વાંગ વાત, ઉરસ્તંભ, ગૃધ્રસી, શૂળ, દ્વંદ્વરોગ, કૃમિ, કટિરોગ, પૃષ્ઠરોગ અને પેટની અંદરના વાયુનો નાશ થશે (૨૦) હનુમ્બહુ, હનુસ્તંભ અને માન(ગળુ)નો સ્તંભ તથા અર્દિતવાયુ એ ઉપર દશમૂળ અને લીંડીપંપરનો કાઢો આપવો; કિંવા પીપળાના રસમાં લીંડીપીંપર નાખી તે રસ આપવો. (૨૧) લસણ ફેલી તેની કળીઓ તરૂના તેત્રમાં વાટી સિંધવ નાખી તે લસણ ખાવું; એટલે હનુસ્તંભ દૂર થાય છે. (૨૨) એરંડતેલ ગોમૂત્રમાં નાખી એક મહિનાપર્યંત સેવન કરવું; એટલે તે ગૃધ્રસી અને ઉરસ્તંભનો નાશ કરશે. (૨૩) તેલ કિંવા ઘીમાં આદુ અને વગડાઉ લિંબુનો રસ પાવો કિંવા ખાટી આમલી અને ગોળ એકત્ર કરી પાવાં; એટલે ધુંટણ, પીઠ અને હાડ એ ઠેકાણાનું શળ, ગુદમ, ઉદાવર્ત અને ગૃધ્રસી વાયુનો નાશ થશે. (૨૪) એરંડીઆ છોલી ફટી તેની દૂધમાં લાપસી ખાશી સેવન કરવાથી કમરનું શૂળ અને ગૃધ્રસીનો નાશ થશે. (૨૫) બકામત્રીમડીનાં મૂળનો અથવા છાલનો કઢક કરી આપવો, એટલે ગૃધ્રસીનો નાશ થશે. ૨૬) અરકુસી, દંતીમૂળ અને ગરમાળાનો કાઢો એરંડીઈં મિશ્ર કરી પાવો; એટલે જેનું ચાલતું બંધ થયું હોય, સ્પર્શ જણાતો નહિ હોય એવો ગૃધ્રસી વાયુનો રોગી શીઘ્ર ગમન કરનારો થશે. (૨૭) મંદાગ્નિ ઉપર કહેલો કાળી નિર્ગુંડીનાં પાંદડાનો કાઢો પાવો; એટલે ગૃધ્રસીનો નાશ થશે. (૨૮) આસગંધ અને ખડીસાકરનું ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું; એટલે કટિશૂળનો નાશ થશે. (૨૯) ગળો અને ત્રિકૂળાંના કાઢામાં ગુગળ નાખી તે પાવો; અથવા ૪ તોલા દૂધમાં ૧ તોલો એરંડતેલ અથવા વરધારાનું ચૂર્ણ સેવન કરવું; એટલે કોષ્ઠશીર્ષનો નાશ થાય છે. (૩૦) દૂધ, તેલ, ઘી, કિંવા સાડીઓખાના ભાત સાથે બે બે તોલા લસણ ચઢતા કમથી સાત દિવસ લક્ષણ કરવાથી વાયુથી થયેલો વ્યાધિ, વિધમજ્જવર, શૂળ, ગુદમ, અગ્નિ-માંઘ, પ્લીહા અને હાથ, પામુ (પડખાં) તથા મસ્તકની અંદરનું શૂળ અને શુક્રદોષનો નાશ થાય છે. (૩૧) સુંઠ, એરંડમૂળ, દેવદાર, કાંટાસરીઓ અને ગળોનો કાઢો પીવાથી અસ્થિગત અને સંધિગત વાયુનો નાશ થાય છે. (૩૨) અસાળીઓ, ખસખસ, ખારેક, મેથી, તલ, સુવા, વરીઆળી, ગોડંખી (બીલામાનાં ખીજ), ખદામ, ગુંદર અને ચારોળી એ દરેક ૪ તોલા, ગોળ અને ઘી એ દરેક ૩૨ તોલા લઈ એના બળે તોલાના લાડુ કરવા. તેમાંથી રોજ સવારે એક લક્ષણ કરવો. તે કટિવાયુનો નાશ કરે છે અને ધાતુનું સ્તંભન તથા ધાતુની વૃદ્ધિ કરે છે. (૩૩) પીંપળીમૂળ દૂધમાં વાટી તેમાં અરકુસીનો રસ નાખી આપવો; એટલે બર્ધવાત (ધણા ઓડકાર આવવા) નાશ પામે છે. (૩૪) લઘુરાસ્નાદિ કાઢો:—રાસ્ના, એરંડમૂળ, દેવદાર, વજ, સુંઠ, ધમાસો, હરડે, અનિવિષ, નાગરમોથ, શતાવરી અને અરકુસીનો કાઢો પ્રાશનાર્થ આપવો; એટલે ઉધરસ, આમવાત, શ્લેષ્મવાત, સંધિવાત અને મજ્જા, અસ્થિ અને સ્નાયુનો વાયુ તથા સર્વાંગ વાયુ, એ નક્કી નાશ પામે છે. (૩૫) આભાદિ ચૂર્ણ:—બાવળનાં ખીઆં, રાસ્ના, ગળો, શતાવરી, મહા-શતાવરી, સુંઠ, વરીઆળી, આસગંધ, શેરણી, વરધારા, અજમો અને અજમોદ, એ સર્વ સમભાગ લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી યૂષ, ઝાશ, ગરમ પાણી, ઘી અને દહીંના કૂચા એમાંના એક અનુપાનમાં ૨ તોલા પ્રમાણે ખાવું; એટલે અસ્થિ, સ્નાયુ, મજ્જા અને કમરનો વાયુ, ગૃધ્રસી, મન્યાસ્તંભ, હનુમ્બહુ અને કોષ્ઠગત રોગનો નાશ થશે. એ ચૂર્ણ સર્વ વ્યાધિનાશક છે. (૩૬) અજમોદાદિ ચૂર્ણ આપવું. (૩૭) અજમોદાદિ ગોળી:—અજમો, લીંડીપીંપર, વરીઆળી, નાગરમોથ, મરી અને

સિંધવ એ દરેક એકેક ભાગ, હરડે ૫ ભાગ, સુંઠ ૧૦ ભાગ, વરધારા ૧૦ ભાગ અને ભારંગમૂળ ૩૭ ભાગ એ પ્રમાણે ઔષધોનાં ચૂર્ણો લઈ જોળના પાકમાં ગોળીઓ બનાવવી. તે ગરમ પાણીમાં ખાવી; એટલે સંધિવાત, આમવાત, સંપૂર્ણવાત, આઠ્યવાત, હનુસ્તંભ, શિરોવાત, અપ-તાનકવાત અને બ્રુકટી, આંખ, કાન, નાક તથા જીભનો સ્તંભ, પંગુવાત, સર્વાંગવાત, એકાંગ-વાત, અર્દિત, પાદહર્ષ અને પક્ષાધાતનો નાશ થાય છે. (૩૮) મરીનું ચૂર્ણ, ઘી તથા તુલસીના રસને લઘુ મૃગાંક કહે છે. એ સંપૂર્ણ વાતરોગનો નાશ કરે છે. (૩૯) લસણપાક:—લસણની કળીઓ છોલી ૬૪ તોલા લઈ ૧૦૨૪ તોલા દૂધમાં ૧૬ તોલા ઘી લઈ તેમાં તે લસણ બાફવું. તેનો સારો પાક થઈ મધુવર્ણ થાય એટલે તેમાં ૧૨૮ તોલા સાકર, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, ચવક, ચિત્રક-મૂળ, હળદર, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, પીંપળીમૂળ, વાવડીંગ, દારુહળદર, શેરણી, વરધારા, પુષ્કરમૂળ, અજમો, લવંગ, દેવદાર, સાટોડી, ગોખર, કડવો લીમડો, રાસ્ના, સુવા, શતાવરી, કચોર, આસગંધ અને કૌચનાં બીજ, એ દરેકનાં તોલા તોલા પ્રમાણે ચૂર્ણો લઈ તેમાં નાખી તૈયાર કરવો. આ લસણપાક અગ્નિ અને બળ જોષ સેવન કરવો; એટલે સંપૂર્ણ વાતરોગ, ગૂળ, અપસ્માર, ઉરઃક્ષત, ઉદરરોગ, ઉલટી, બરોળ, ગોળો, અંડવૃદ્ધિ, કૃમિ, મળબંધ, આનાહવાત, સોજો, અગ્નિમાંધ, બલક્ષય, હેડકી, દમ, ઉધરસ, અપતંત્રકવાયુ, ધનુર્વાત, અંતરાયામ, પક્ષાધાત, અપતાનકવાયુ, અર્દિતવાયુ, આક્ષેપકવાયુ, કુખજવાયુ, હનુમહ, શિરોમહ, વિંધાચી, ખડલી, ગૃધ્રસી, પંગુ, સંધિવાત, બધીરપણું અને સંપૂર્ણશૂળ એ સર્વ રોગોનો આ લસણ-પાક અતિ ત્વરાથી નાશ કરે છે. વળી આ લસણપાક વાતવ્યાધિરૂપ હાથીનો સિંહની પેઠે નાશ કરે છે તથા કફવ્યાધિને શાંત કરીને બળ અને પુષ્ટિ આપે છે. (૪૦) વાતવ્યાધિ ઉપર:—નિર્ગુ-ડીનાં પાંદડાંની થેપલી બાંધવી. (૪૧) ઇંદ્રજવ, ચિત્રો અને સુંદનું ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું. તે સંપૂર્ણ વાતવિકારોનો નાશ કરે છે. (૪૨) દશમૂળના કાઢામાં કિંવા કલ્કમાં તેલ સિદ્ધ કરી તે અંગે ચોપડવું; એટલે અનેક પ્રકારના વાયુનો નાશ થાય છે. (૪૩) માલકાંગણી, ચંદ્રસર (વગડાઉ મેથી), કલૌંજ જીરું, અજમો, મેથી અને તલનું ચૂર્ણ કરી તેનું યંત્રમાં તેલ કાઢવું અને અંગે ચોપડવું; એટલે સર્વ પ્રકારના વાતવ્યાધિનો નાશ થાય છે. (૪૪) નારાયણ તૈલ:—શતાવરીનાં મૂળનો રસ, તેલ અને દૂધ એ દરેક ૬૪ તોલા અને વાયવરણા, અરલુ, દેવદાર, શિલાજિત, જટામાંસી એ પ્રત્યેક ૪ તોલા લઈ તેનો કલ્ક કરી તે કલ્ક તેલ વગેરેમાં નાખી તેલ સિદ્ધ કરવું. એ સિદ્ધ થયેલા તેલને નારાયણ તૈલ કહે છે. એ અનેક પ્રકારના વાતવ્યાધિ ઉપર અત્યંતાર્થ (મર્દન કરવા અર્થે) યોજવાથી ઘણું જ હિતકારક અને ગુણાવહ થાય છે. (૪૫) આકડાના દૂધનો જાડો લેપ કરી તે ઉપર રાઇની ઝીણી બૂટી લગાવી પાટો બાંધવાથી ચમકે થવો, અંગ પકડાઇ જતું વગેરે વાતવિકારો દૂર થાય છે. (૪૬) વાયવરણાનાં પાંદડાં બારિક વાટી લેપ કરવો અને ઉપર કેળનાં પાંદડાં બાંધવાં; એટલે હીંચણ, સાંધા વગેરે અકડાઇ ગયેલાં હોય તે છૂટે છે અને ચમકે તથા બળતરા પણુ બંધ થાય છે. (૪૭) વિશેષ ધૂપ અને ગુગળ એકત્ર વાટી પાણીમાં કાલવી ગરમ કરી લેપ કરવો અને તે ઉપર અસાળીઓ ચોંટાડવો; એટલે તેના લેપ વડે અનેક પ્રકારની વાતવેદના અને સોજો, એ રોગો ત્વરિત દૂર થાય છે. (૪૮) બાવળીઆની અને સરગવાની છાલ બારિક કૂટી અંગનો જે ભાગ વાયુથી અકડાઇ ગયો હોય તે જગાએ તેની થેપલી બાંધવી. એમ બે-ત્રણ વાર પાટો બાંધવાથી ગુણુ આવે છે. (૪૯) માપતૈલ:—અડદ ૬૪ તોલા લઈ તે ૨૫૬ તોલા પાણીમાં બાફવા. ચતુર્થાંશ શેષ રહે એટલે તેમાં તલનું તેલ ૬૪ તોલા અને જીવનીય ગણનાં આઠ ઔષધો (ઋદ્ધિ, વૃદ્ધિ, મેદ, મહામેદ, કાકોલી, ક્ષીર કાકોલી, વગડાક મગ અને વગડાઉ અડદ), વરીઆળી, સિંધવ, રાસ્ના, કૌચનાં બીજાં, જેહીમધ, બળદાણા, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર અને ગોખર, એ પ્રત્યેક બીજે તોલો તોલો લઈ તેનો કલ્ક કરી તે વડે તેલ સિદ્ધ કરવું. તે તેલ પક્ષાધાત, અર્દિતવાયુ, કષ્ટ-શૂળ, બાધિર્ષ (બહેરાપણું), તિમિરરોગ, સન્નિપાતજ રોગ, હસ્તકંપ, શિરકંપ, બાહુશોષ, અપબાહુક અને કલાયબંજ, એ રોગો ઉપર પીવું અથવા શરીરે લગાડવું. બસ્તિ-કર્મ એ વિષયમાં પણ યોજવું. એ માપતૈલ કિર્વજનુગત રોગ નાશ કરવામાં શ્રેષ્ઠ છે. (૫૦)

લઘુમાપ્તેલ:—આદ, સિંધવ, ખળ(ખાળ)નાં મૂળ, દશમૂળ, લીંગ, વજ શતાવરી અને સુંઠ, એ પદાર્થો થઈ તેલ સિદ્ધ કરવું. તે સર્વ વાતનાશક છે. (૫૧) **કલ્યાણકાવલેહ:**—દળદર, ઘોડાવજ, ઉપલેટ, લીંડીપીંપર, સુંઠ, છરં, અજમોદ, જેડીમધ અને ખીનો લેહ (ચાટણ) એક દિવસ સેવન કરવાથી તે બહેરાપણું, તોતડાપણું અને બોખડાપણાનો નાશ કરી નાખત નેવો ગંભીર અથવા કોકિલ નેવો મંજુલ શબ્દ કરે છે. (૫૨) આદુનો રસ ૧ ભાગ, સરગવોનો રસ ૧ ભાગ, બકરીનું દૂધ ૧ શેર, પાણી ૪ શેર, એ સર્વ એકત્ર કરી તેલ એક શેર નાખી કઢવવું. પાણી બળી જઈ તેલ શેષ રહે એટલે માળી નાખવું. એ તેલ વાયુના દરદ ઉપર ધણુંજ ગુણકારક છે. (૫૩) પીંપળીમૂળ, ચિત્રક, લીંડીપીંપર, સુંઠ, રાસ્ના અને સિંધાલુણનો કઠક કરી આદના કાઠામાં તેનું તેલ સિદ્ધ કરી શરીરને ચોળવું, એટલે પક્ષાઘાતનો નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌમાં:—વાયુ, સર્વાંગવાયુ અને વાતવિકાર માટે:—અજમોદ-૪, ૭, અરજુનસાજ-૧૨, અરકુસો-૬, આકડો-૨૭, ૨૯, ૩૧; આસંધ-૧૪, ૧૭, ઇંદ્રજવ-૨૨, કઠ-૪, કાસાળું-૧૧, કાળીજીરી-૭, કાંટાસરીઓ-૯, કાંડોળી-૫, ગળો-૨૨, ગોરખમુંડી-૩, ચણેડી-૧૬, ચિત્રક-૧૮, તજ-૧, ઝેરકાચલાં ૧૧, તુલસી-૪, ૧૦, નારી (પ્રસારિણી)-૧, નાળીએરી-૧૩, પીલુ-૨, પુદિનો-૩, ખાદળી (હિંગોત્રી)-૨, માંકડી-૨, માલકાંગણી-૩, મોરવેલ-૩, રાધ-૨, રાસ્ના-૩, ૪, ૫; લસણ-૭, ૧૭, લીંડીપીંપર-૧, ૩૧, વગડાક અજમો-૧, વજનાગ ૭ની ટીપમાં નં. ૧, ૨; વાયવરણો-૧, ૨, સમુદ્રશોક-૧, સરગવો-૧૬, સવા-૧, હરડે-૪૪, હાડસાંખળ-૨. **આક્ષેપક અને સમ્પ્રાપ્તિવાયુ માટે:**—રાસ્ના-૪. **હનુસ્તંભ એટલે મોડું રહી ગયું હોય તે તથા હનુમ્હ માટે:**—આદુ-૩૧, ચુકો-૧, પીંપળો-૨૩. **ઉરુમ્હ અને ઉરુસ્તંભ માટે:**—આકડો-૩૨, આસંધ-૧૬, એરડો-૩૦, કણ્ઠી-૧૦, દેવદાર-૧, નાળીએરી-૧૪, લાંમડો (કડવો)-૩૮. **પૃષ્ઠ, ઉરુ, ત્રિક એટલે બરડો, કઠીમાંના વાયુ માટે:**—આદુ-૩૧, ચુકો-૧. **ખાલી (મોહરી) માટે:**—કણ્ઠી-૪, કપૂર-૭, ગજ-કણ્ઠી-૩, ચણેડી-૧૦, ચુકો-૧, ધરો-૪. **જુડ્ડાસ્તંભ, બુદ્ધિજડય અને મૂકતવ, એ માટે:**—બીલામો-૧૯. **અર્દિતવાયુ માટે:**—રાસ્ના-૧, લસણ-૧૧. **પક્ષાઘાત એટલે લકવો કે અર્ધાંગ વાયુ માટે:**—અરણી-૯, આદુ-૩૫, કરેણુ ૯, ખસખસ-૮, ધંતુરો-૧૪, બીલામો-૨૯, રાધ-૯, રાસ્ના-૧, રેણુકા-૨, સમેરવો-૧૨, સાજ-૫. **મન્યાસ્તંભ માટે:**—રાસ્ના-૧. **પગ વળે છે તે માટે:**—કરંબળ-૨. **ગુડધી એટલે ઢીંચણના સોજ માટે:**—આકડો-૧૬, કાકડી-૨, દક્ષણી યુરીઓ-૩, નાગલી-૪, શેલડી-૧૬. **ધુંટણુ રહી જવા માટે:**—આકડો-૧૧, જુયશીરડ-૨. **ગુદસી વાયુ માટે:**—અસાળીઓ-૪, આદુ-૩૧, એરડો-૧૬, ૩૦, ચુકો-૧, બકામલીમડી-૨, હરડે-૪૧. **અપતંત્રક વાયુ માટે:**—મહડો-૧. **ધનુર્વાત એટલે તાણ આવે છે તે માટે:**—અરકુસો-૧૦, ખમૂરી-૧૨, તુલસી-૨૨, લાંગરો-૪, સમેરવો-૧૩. **સંત્રિવાયુ માટે:**—અરણી-૯, ઇંદ્રવરણા-૮, એરડો-૧૧, કાસાળું-૩, ગોરખમુંડી-૬, યુવેર ત્રણધારીઓ-૧, નગોડ-૨, પીલુ-૫, ખાંખ-૧, બીલામો-૨૯, માંકડી-૩, વજનાગ-૧, વાસનવેલ-૮, શ્રાવડ-૧, સારફળ-૨, હાડસંધિ-૩. **વાયુથી અગર શર-દીથી સણકા આવે તે માટે:**—આકડો-૧, ગુગળ-૪, કાંગળો-૬, બીલામો-૧૮. **વાયુથી હાથે પગે કળતર થાય તે માટે:**—પરિપાઠ-૧, મેથી-૧. **કઠિણ એટલે કેડના ફાટવા માટે:**—અસાળીઓ-૪, એરડો-૩૮, સરગવો-૧૫. **શરીર વાંકું થાય તે માટે:**—ઉંદરકની-ક-૧, ગ-૬. **પેટમાંના વાયુ માટે:**—એરડો-૧૫, ખસખસ-૪. **વાયુએ અતિશય જોર માર્યું હોય તે માટે:**—કુખો-૩. **દુખતા ભાગની વેદના શમન થવા અને દુખતા ભાગ માટે:**—કપૂર-૧૨, કાનફોડી-૫, ખસ-ખસ-૩. **પગના સાંધા પકડાઈ ગયા હોય તે માટે:**—ખાખરો-૧૦. **વાયુના ચોમે અંગ બહેરું થયું હોય તે માટે:**—ઘોળો ચંચો-૧. **કળતર થાય તે માટે:**—તુવરફળ-૨. **અંગમાં કળ લાગે તે માટે:**—મિરજેળો-૨. **તિડક એટલે શૂળ માટે:**—અળવી-૩. **કંપવા માટે:**—કરિયાતું-૪. **વાયુનો વિકાર કદી ન થવા માટે:**—કળથી-૧, મરી-૧૬. **વાયુબદ્ધ શરીર હોય તે માટે:**—અગથીઓ-૭.

જુઓ પ્રાંઓમાં:—અર્ધાંગ, અર્દિત, પક્ષાઘાત અને બીજા વાયુ માટે:—ખીર-બહોડી-

૫. સંધિવાયુ માટે:—વાયુની ચરખી-૨. વાયુથી અંગે સજ્જકા નાખે તે માટે:—સાખરશીંગ-૧.
જુઓ અનુભૂત ઔષધ:—ઔષધિક્રિયાના ચૂલ્યપ્રયોગની ટીપમાં નળબંધ વાયુ ઉપર નં.
૧૮. ક્વાથપ્રયોગની ટીપમાં ચૂલ્યવાયુ ઉપર નં. ૧. સંધિવા ઉપર નં. ૬.

પૃથ્વિ:—દૂધ, ઘી, તેલ, મીઠા રસ, નવા તલ, ધડ, અદડ, એક વર્ષના જૂના સાડીચોખા, કળથીનું કઢણ, પડોળાં, સરખવો, લસણ, દાડમ, પાકી કેરી, સિંગ્ર અને ઉજી એવા બદ્ધ પદાર્થ. અપૃથ્વિ:—ચિંતા, જમરણ, મળમૂત્રનો અવરોધ, વમન, શ્રમ, ઉપવાસ, ચણા, વટાણા, ખંટી, કાદરા, સામો, રાજાંજી, કાંગ, ચોળા, મગ, જાંજી, સોપારી, વાલ, તાડફળ, કારેલાં, ઠંડુ ધાન્ય, પત્રચાક, ઉંખરાં, ઠંડુ પાણી, વિરુદ્ધાન્ન, ક્ષાર, શુષ્ક માંસ, રક્તસ્રાવ, તૂરા, કડવા અને તીખા રસ, મૈથુન, વાહન પર ફરવું.

૫૩-વાહ

જુઓ ગોચું પૃષ્ઠ ૪૭૪.

૫૪-વાળો* (સ્નાન)

વાળાની ઉત્પત્તિનું કારણ:—જેમાં ઘણું જીવતું પાણી નથી હોતું, જેનો પ્રવાહ નથી અને જેમાં કપડાં વગેરે ધોવાતાં જાય છે, એવાં જે નાનાં તળાવ અથવા વહેણાનું અને ગંદકીવાળું

* જ્યારે શરીરમાંથી વાળો નીકળવાનો હોય છે, ત્યારે પ્રથમ જ્યાં વાળાનું ગુચળું હોય તે ઠેકાણે નાની ગાંઠ દેખાય છે; પછી બે-ત્રણ દિવસમાં તેને આખા શરીરે શીળસ થઈ આવી વાળાની જગ્યાએ દેવતાથી દાઝ્યા હોય એવા દેખાવની નાની ફેડલી થાય છે. એ પુટયા પછી તેમાંથી વાળો નીકળે છે. એ સંપૂર્ણ નીકળી જાય તો તે ઠીક; પરંતુ જો તે સંપૂર્ણ નીકળી જયા પહેલાંજ તૂટી જાય તો તે અંદરથી પીડા વધારી બીલાં (ગાંઠો) ઉત્પન્ન કરે છે, જે લાંબી મુદત સુધી રૂઝાતાં નથી. એ બીલાંની ખિમારીથી કેટલાકના શરીરે ખોડ પણ આવે છે અને કેટલાક મૃત્યુવશ પણ થાય છે; માટે વાળાના દરદમાં જેમ અને તેમ તાત્કાલિક ઉપાય લેવા જોઈએ.

ઉપાય:—(૧) શીળસ દેખા દે તેજ વખતે દરદીને ઘી શેર ૦૧ માં મરી તોલા ૪ નાખી પાષ દધ ખૂબ ઓઢાડી સવાડી રાખવો. એથી વખતે ઉલટી થઈ દવા નીકળી જશે તો તેની અડચણ નહિ; પણ તેને આખા શરીરે પરસેવો વળશે એટલે તમામ વાળા બળી જઈ આખી ઉંમરમાં તેને ફરીથી એ દરદ થશે નહિ. (૨) વાળો નીકળ્યા પછી પણ પહેલોજ ઉપાય સર્વોપરી છે, અથવા તે વાળાને ત્રાંખાના પતરા ઉપર રાખી વિંછીનો ડંખ લગાડવો એટલે વાળો તુરંતજ નીકળી જશે. (૩) બીલીપત્ર ૧૦, ધંતુરાનું પાંદડું ૦૧ અને ફટકડી ૭ આનીભાર લઈ, એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ સુધી ગાયના દહીંમાં આપવું. (૪) શીકાતરી એળીઓ ધાણાની લાજના રસમાં અથવા ગળીનાં પાંદડાંના રસમાં ધસી ગરમ કરી વાળો નીકળ્યા અગાઉના ફેડલા ઉપર ચોપડવો; અથવા ગુલાબનું તેલ તે જગ્યાએ મસળી તે પછી ઇસજોળનાં બીઆં સરકામાં કે ગુલાબમાં ધસી ચોપડવાં, અથવા ઇસજોળનાં બીજ દૂધમાં કે ગુલાબમાં મેળવીને ચોપડવાં. (૫) શીકાતરી એળીઓ, ગળીનાં પાંદડાંના પાણીમાં ધોળીને પાય તો વાળાનો રોગ જડમૂળથી જાય અને ફરીથી થાય નહિ; પણ તે એવી રીતે કરવું કે પહેલે દિવસ શીકાતરી એળીઓ માસા ૨ લઈ રાત્રે ગળીનાં પાંદડાંના રસમાં બીજવી મૂકવો. તે સવારે ધોળી ગાળી પાષ દેવો. વળી એજ રીતે બીજે દિવસે માસા ૪ અને ત્રીજે દિવસે તોલો ૦૧ એળીઓ લેવો અને ઉપર લખ્યા પ્રમાણે કાસનીનાં પાંદડાંના રસમાં પાવો; એથી આરામ થાય છે. (૬) હરડેપાક—મોટી હરડેનું ફળ, બહેડાંની છાલ અને આમળાંની છાલ, સુંદ, જુગળીઓ નસોતર, એ સર્વેને બરાબર વજને લઈ ખાંડી ત્રીણે લૂમડે આળી મધ અથવા સાકરના શીરામાં મેળવી પાક કરી રાખવો. તેમાંથી દિવસ ૨૦ સુધી લાગત માસા ૮ ના પ્રમાણથી સવારે ગરમ પાણી સાથે ખાવાથી વાળાનો રોગ જઈને કદી થશે નહિ. (૭) હમેશાં હીંગ ખાનારને વાળો નીકળતો નથી. (૮) કુકડેલાના ડોડા વાટી ત્રીણા કરી

પાણી પીવાથી અથવા તે વાપરવાથી શરીરમાં વાળો ઉત્પન્ન થાય છે. વાળાના યોગે સોજો ઉત્પન્ન થાય છે, તે પુટે છે અને તેમાંથી સ્તર જેવો લાંબો અને ઘોળો જીવ ઉત્પન્ન થાય છે, તે પેલા ક્ષતથી હળવે હળવે બહાર નીકળે છે અને તે તૂટવાથી વધારે કોપ પામે છે. પુનઃ સ્થાનાંતરે ઉત્પન્ન થાય છે અને બહાર નીકળવાથી સોજાની શાંતિ થાય છે. આ રોગને સ્નાયુક (વાળો) કહે છે. વાળો હાથના કિંવા પગના ધક્કાએ દુખાવાથી કિંવા તૂટવાથી અંગ બગડે છે કિંવા વાંકુ કરે છે. વાળો શરીરમાં ઉત્પન્ન થવાનો હોય ત્યારે પહેલાં કોષ કોષના અંગ ઉપર પિત્ત જેવી લાલ ફાક્ષી ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી કરી શરીરમાં ઘણી આગ થાય છે. એને શીળસ (શીતપિત્ત) પણ કહે છે.

સ્નાયુકનું રૂપ:—વાતાધિક વાળો કાળો અને રક્ષ હોય છે; તેમાં સણકા આવે છે. પિત્તે કરી લીસો અને પીત્તવર્ણ હોઈ દાહયુક્ત હોય છે. કફે કરી જડો, મોટો જડ, એવો હોય છે. દ્વિદોષ ઉત્પન્ન થાય છે તે બે દોષોના લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે. લોહીથી થાય છે તે આરક્તવર્ણ હોય છે. તેમાં દાહ ધણો થાય છે તથા ત્રિદોષથી થાય છે તે ત્રણે દોષોનાં લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે. વાળા ઉપર વિસર્પ ઉપરના ઉપચાર કરવા.

ઉપચાર:—(૧) વાતજ વાળા ઉપર:—દક્ષણી ચોરનાં મૂળ ગોમૂત્રમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૨) પિત્તજ વાળા ઉપર:—વડ, ઉંમરો, પીંપળો, નાંદરખ અને વાંસની છાલનો કલ્ક કરી લેપ કરવો. (૩) કફજ વાળા ઉપર:—કંચનારની છાલનો કલ્ક કરી લેપ કરવો. (૪) દ્વંદ્વજ (જે દ્વિદોષથી ઉત્પન્ન થાય છે તે) વાળા ઉપર:—પૂર્વે કહેલાંમાંથી બે ઔષધોનો લેપ કરવો અને ત્રિદોષજ ઉપર એ ત્રણે ઔષધોનો લેપ કરવો. (૫) રક્તજ વાળા ઉપર:—વડ અને આમલીની છાલનો લેપ કરવો. (૬) કોષ, હીંગ, સુંદ તથા સરગવાનું ચૂર્ણ વાટી પાવું અને લેપ પણ એનોજ કરવો. (૭) સરગવાનાં મૂળ અને બીઆં વાટી, સિંધવ અને કાંજ સહિત એકત્ર ખરલ કરી લેપ કરવો; અથવા લસણ, ચિત્રક અને રાઇનો લેપ કરવો; તેથી સ્નાયુકપિંડિકા એટલે શિરાગત વાળો ધત્યાદિ શાંત થાય છે. (૮) ખાતળીનાં બીઆં ગોમૂત્રમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૯) ચૂનો અને બીડલોણ પાણીમાં મેળવી તેનો લેપ કરવો. (૧૦) તાણ(વાસનવેલી)નાં મૂળ પાણીમાં વાટી પાવાં. (૧૧) છાશમાં કિંવા તેલમાં આસગંધનો અથવા ઘોળા ગરણીનો કિંવા સરગવાનાં મૂળનો લેપ કરવો. (૧૨) પુરુષના મૂત્રમાં હળદર વાટી તેનો લેપ કરવો. (૧૩) ઉબી રિંગણીનાં મૂળ પુરુષના મૂત્રમાં કિંવા પીંપળાનાં પાંદડાંમાં વાટી ગરમ કરી તેનો પાટો બાંધવો. (૧૪) ગળોના રસમાં ટંકણખાર પાવો. (૧૫) શણનાં બીઆં અને ધઉનો લોટ એકત્ર કરી ઘીમાં તળી ગોળ સાથે ત્રણ દિવસ ખાવો. (૧૬) નગોડનાં પાંદડાંનો રસ ૨ તોલા, તેમાં ગાયનું ઘી ૨ તોલા નાખી તે ૭ દિવસ આપવો. (૧૭) હીંગ અને ટંકણખાર, એ દરેક ત્રણ ત્રણ માસા લઈ ચૂર્ણ કરી સાત દિવસ સવાર-સાંજ આપવું; એટલે નક્કીપણે મોટા વધેલા વાળાનો પણ નાશ થશે. (૧૮) અતિવિષ, નાગરમોથ, લીંડીપીંપર, લારંગમૂળ અને બહેડાંનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૧૯) પારેવાની હગાર મધમાં મેળવી ગોળા કરી ગળી જવી. તે મોટા વધેલા વાળાનો પણ નાશ કરે છે. (૨૦) વંતાક શેકી દહીંમાં ભરત કરી સાત દિવસ વાળા ઉપર બાંધવું. (૨૧) ધંતુરાનાં પાંદડાંનો રસ ૨ તોલા અને ઘી ૨ તોલા એકત્ર કરી આપવું. એથી કેફ આવશે. તેનો બીજો દિવસે ઉતાર-દહીં ભાત આપવો. (૨૨) આકડાના અથવા ખરસાંણીના દૂધનો લેપ કરવો. (૨૩) ધંતુરાનાં પાંદડાં ૨૫ ખાવાના પાનમાં આપવાં. (૨૪) પાપડાં આ ખારાનું ચૂર્ણ ૩ માસા નવટાંક દહીંમાં નાખી દિવસમાં ત્રણ-ચાર વખત આપવું. દિવસે ભોજન વર્જ્ય, રાત્રે ભોજન કરવું. આ પ્રમાણે એક દિવસ કરવું. (૨૫) એક નાળીયેર કોચી તેના છિદ્રમાં નવસારની બૂકી ૩ માસાથી ૬ માસા સુધી ભરવી અને છિદ્ર બંધ કરી નાખવું. બીજો દિવસે સવારે તેમાંનું બધું પાણી પાવું પિંડી બાંધવી. (૨૬) કારેલી વાટીને બાંધવી. (૧૦) ઇંગોરાની જડ ખાટી છાશમાં વાટી વડી કરી તે બાંધવી અને દિવસ ૩ સુધી પાટો છોડવો નહિ. પછી છોડીએ ત્યારે તે વાળો નીકળી પડે અથવા બળી જાય પણ પીડા ન કરે.

અને ટોપર ખાવા આપવું. સાંજસુધી પાણી ન પીતાં ઉપોષિત રહેવું. સૂર્યાસ્ત પછી શરીર છાશુ ચોપડી ગરમ પાણીથી સ્નાન કરવું. પછી દહીં સાથે ભાત ખાવો; એટલે અંગમાંના સર્વ વાળા મરી જાય છે. (૨૬) વાળાના ફોક્ષા ઉપર—કલગારીનો કાંદો ધસી તેનાં ત્રીણાં ટપકાં કરવાં; એટલે ફોક્ષા ફૂટે છે. પછી તેના છિદ્ર ઉપર સળીવડે ઉપલાજ ઓષધનું એક ટપકું નાખવું. (૨૭) કૂકડાની હગાર, કણ્થરની હગાર અને હીંગ, એ ત્રણે સમભાગ લઈ ચેપલી કરી તે વાળા ઉપર મૂકી પાટો બાંધવો. (૨૮) પાનમાં અથવા ગોળમાં કરોળીઆનું ધર અથવા સર્પની કાંચળી એક, બે કે ત્રણ દિવસ ખાવી. (૨૯) ઝેરકોચલાનાં બીઆં અથવા તેની સાથે સોમલનો ત્રણ દિવસ લેપ કરવો. (૩૦) સરગવાની છાલ ફૂટી બાંધવી. (૩૧) શણનાં બીઆં વાટી ગરમ કરી સહેવાય એટલાં ગરમ ગરમ વાળા ઉપર બાંધવાં. (૩૨) સાખણુ (સર્વ ક્ષાર) અને કાંદાની કળીઓ લીમાં તળી વાળા ઉપર બાંધવી. (૩૩) રિંગણીનાં મૂળ અને હીંગને વાટી તેની પેંડી કરી ત્રણ દિવસ બાંધવી. (૩૪) વાળો ફૂટ્યા પછી અરીઠા અને ઘોળો કાથો સમભાગ લઈ પાણીમાં ધસી તેનો લેપ કરવો અગર નાગરવેલનાં ચાર પાંચ પાનને ચોપડી તે પાન એક ઉપર એક એવી રીતે વાળા ઉપર મૂકી બાંધવાં અને ત્રણ દિવસ છોડવાં નહિ; એટલે વાળો મરી જાય છે. (૩૫) લસણ, ચિત્રક અને રાધને પાણીમાં વાટી તેની પેંડી કરી વાળા ઉપર બાંધવી. (૩૬) નવસારની મૂકી અર્ધો તોલો ઘી અને ભાતમાં ખાવી. (૩૭) ૬ ગુંઝ હીંગ અગ્નિ પર શેકી દિવસમાં ત્રણ વખત ખાવા આપવી. (૩૮) ૩ માસા ફૂલાવેલી ફટકડી ગોળમાં મેળવી ૩ દિવસ આપવી; એટલે શરીરમાંના સર્વ વાળા બળી જાય છે અને પુનઃ જન્મભર વાળો થવાની ધારતી રહેતી નથી. (૩૯) વાળો તૂટે એટલે તે ઉપર રામેઠાનાં તામ્ર પાંદડાં વાટી બાંધવાં; એટલે વાળો ચાર પહોરમાં મરી બહાર આવે છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—અડદ-૫, અરકુસો-૪, અરિઠા-૯, આકડો-૨૬, આસંધ-૧૯, ઇંગોરિયાં-૧, ઉભી રિંગણી-૪, કપૂર-૧૩, કલગારી-૧, ખસખસ-ક-(અરીણુ)-૧૮, ખાખરો-૧૪, ખાજકોલતી-૨, ગરણી-૧૧, ગહું-૫, ઝેરકોચલાં-૮, તલ-૨૩, ધંતુરો-૫, ૭, નાગ-દમની-૨, નાળીએરી-૫, નીપાણી-૨, પાણુકાંદા-૨, આવળ-૩, ભમરડીનો વેસો-૩, લસણ-૧૬, લીમડો (કડવો)-૩૭, લીંડીપીંપર-૩૮, વંતાકડી-૧, વાવળા-૨, વાસનવેલ-૭, સણુ-૨, સરગવો-૮, હળદર-૨૨, હાડસંધિ-૨, હીંગ-૧૭, હેદ-૭. વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલ વાળા માટે:—દક્ષણી યુરીઓ-૬. કફથી થયેલ વાળા માટે:—કંચનાર-૨. રક્તજ વાળા માટે:—વડ-૧૬. શરીરમાં વાળો મર્યો હોય તે માટે:—ઝેરકોચલાં-૩. જુઓ ૨. વૈ. મોરચુથુ-૯ ની ટીપમાં નં-૧

જુઓ પ્રાંઓંમાં:—કસ્તૂરી-૨, કણ્થરની હગાર-૨, કાંતણીનું ધર-૧, ગાંડુળ-૧.

૫૫-વિદ્રધિ રોગ (ગડાં ગુમડાં)

કારણો અને લક્ષણો:—પોતપોતાના દોષે કરી વાતાદિ દોષ કુપિત થઈ ત્વચા, રક્ત, માંસ અને મેદને દૂષિત કરી અસ્થિ એટલે હાડકાં સુધી જઈ, હળવે હળવે મોટાં ઘેર અને જેનાં મૂળ ધણું ઊંડાં અને ઉત્પત્તિકાળથીજ પીડાયુક્ત અને ગોળ અથવા લાંબા એવા અંધિમય શોથ (સોજા) ઉત્પન્ન કરે છે; તે રોગને વિદ્રધિ કહે છે.*

x વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત અને અભિધાતથી થયેલા તથા રક્તજ અને અંતર્વિદ્રધિ, એમ વિદ્રધિના ૭ પ્રકાર છે. વિદ્રધિ ધણું કરીને મળદાર, ઘીદ્રિયનું મુખ, નાભિ, કુખ, આડસંધિ, કુક્ષિપિંડ, તક્ષી (બરોળનું સ્થાન), કલેજું, હૃદય, પિપાસાસ્થાન, એ જગા પર થાય છે. મુડી જેટલો લાગે ત્યાંસુધી તે ગુદમ જેવો લાગે છે; પણ તેથી મોટો થાય એટલે તેને વિદ્રધિ જાણી તે પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી. ગુદમ કાઠામાં થાય છે અને વિદ્રધિ માંસ તથા લોહીમાં થાય છે અને તેથી વિદ્રધિ પાકે છે પણ ગુદમ પાકતો નથી.

* હૃદય, નાભિ અને અસ્થિમાં થયેલ અંતર્વિદ્રધિ તથા સાન્નિધાતિક વિદ્રધિ અસાધ્ય છે. શુદ્ધાદાર, કાંખ, જંઘા, મૂત્રપિંડ, પ્લીહા, યકૃત, ફેફસાં, એ સ્થાનોમાં થયેલ અંતર્વિદ્રધિ જે પાડીને ફૂટે છે તે કદાચિત્ સાધ્ય થાય છે. બાકી રહેલા પાંચ વિદ્રધિ સાધ્ય છે.

ઉપચાર:—(૧) વડ, હિંબરો, પીપળો, પીપર તથા બર, એ પંચવસ્કલની છાલ સરગવાના રસમાં વાટી લેપ કરવો. (૨) હીરાકસી, સિંધવ, શિલાનિત અને હિંગના ચૂર્ણવડે મિશ્રિત વાયવરણાનો કાઢો અંદરથી અપકવ અને મોટા શોથયુક્ત એવા વિદ્રધિનો નાશ કરે છે. (૩) શ્વેત સાટોડી અને વાયવરણાનાં મૂળનો કાઢો આપવો. (૪) ધમાસાનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં ધસી મધ નાખી તે પાવાં. (૫) હરડે, સિંધવ અને ધાવડીનાં ફૂલનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં આપવું. (૬) સરગવાનો ગુંદર, હીંગ અને સિંધવનું ચૂર્ણ સેવન કરતા જવું. (૭) સરગવાનું મૂળ પાણીમાં ધસી તેમાં મધ નાખી તે આપવું અને તેજ રસમાં વછનાગનું ચૂર્ણ નાખી લેપ કરવો; એટલે અંતર્વિદ્રધિનો નાશ થશે. (૮) વિદ્રધિ પાકવા માટે:—અળસી, ધડું, મગ, જવ, શણ એમાંથી એકનો લોટ બાશી તેની પોટીસ બાંધવી. એટલે થોડા સમયમાં અપકવ વિદ્રધિ પકવ થાય છે. (૯) ચિક-ણાનાં પાંદડાં વાટી ઉપર બાંધવાં; એટલે વિદ્રધિ પાકીને ફૂટશે. (૧૦) મોરથુથુ અને ટંકણુખાર ધસી લેપ કરવો; એટલે પાકો થયેલો સોજો ફૂટશે. (૧૧) પુંગળવેલનાં પાંદડાં વાટી ઉપર બાંધવાં એટલે પાકો થયેલો સોજો ક્ષણવારમાં ઉતરશે. x

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—એરંડો-૫, કાળો ઉમરડો-૪, ખપાટ-૧, ચિત્રક ૨૦ ની ટીપમાં ૧, દિંડા-૧, ધાવડી-૧, નસોતર-૫, લસણુ-૨, વાયવરણા-૪. અંતર્વિદ્રધિ માટે:—સરગવો-૧૮, સાટોડી-૧૩, હરડે-૪૩.

જુઓ પ્રાંચૌંમાં:—મીણુ-૩. ગુમકું ફાટવા માટે:—હરિણચુંગ-૨.

પથ્ય:—સામે, ચોખા, કળથી, લસણ, વાલ, કારેલાં, ઘી, તેલ, મગ, પડોળાં, તપાવી ઠંડુ કરેલું પાણી. **અપથ્ય:**—સૂકાએલું શાક, ગોળ, દહીં, ખીચડી, ખાટી, ધાણી, ઘણું ખાવું, દાહક પદાર્થ, મૈથુન.

૫૬-વિસ્ફોટક રોગ (ફોલા)

કારણ:—તીખા, ખાટા, તીક્ષ્ણ (રાઈ વગેરે), ઉજ્જુ, વિદાહી, રક્ષ અને ક્ષાર એવા રસ

x વિદ્રધિ તથા વ્રણરોગમાં ખાવાની ઔષધિરૂપે વરુણાદિ ધૂત, સમાંગ ગુગળ, ગુગલવટી, ત્રિફલાગુગળ, મંજીષ્ઠાદિ ક્વાથ, ચંદ્રપ્રભા વટી, કાંચનાર ગુગળ વગેરે અપાય છે. ઉપર લગાડવા માટે દશાંગ લેપ, ભત્ત્યાઘ ધૂત, ગૌરાઘ ધૂત, વિપરીતમલ્લ તેલ, કરંભઘ ધૂત, સર્જકાલ તેલ વગેરે અપાય છે.

* જેને પ્રથમ ચાંદી અથવા પરમીઓ થયો હોય અને તેની અસર શરીરમાં રહી ગઇ હોય, ખરાબર ઓસડ થઇ શક્યું ન હોય, તેથી તમામ શરીરનું લોહી ખમડી જવાથી આ વિસ્ફોટકનો આગર થાય છે.

ઉપાય:—(૧) રસકપૂર તોલા ૪ લઇ આઠ પહોર સુધી ખરલ કરવો; પછી ગાયનું ઘી ૧૦૮ વાર ઘોઇ તેમાં નાખી મેળવી તમામ શરીર ઉપર ચોપડવું; તેથી તમામ રોગ બંને જાતના મટી જશે; પણ એ ઓસડ ચોપડ્યા પછી સાત દિવસ સુધી પાણી શરીરને બહારથી અડવા દેવું નહિ. (૨) મનશીલ તોલા ૨ ખરલ કરી માખણમાં મેળવી ચોપડવો. તેલ, મરચાં તથા હરેક ગરમ ચીજ ખાવાની મનાઇ કરવી. (૩) વિસ્ફોટક ઉપર પ્રથમ રેચ આપવો. એરંડીઉં ઘીમાં આપવું. કરીઆતું, કડુ, જેઠીમધ, વાળો, પિત્તપાપડો, અરકુસી, મોથ, ત્રિફળાં અને કડાની છાલનો ઉકાળો આપવો. (૪) સુખડ, નાગકેસર, તાંદળજો, શીરસ (સરસડો)ની છાલ અને જાંબનાં પાંદડાં, એ ઓસડો વાટી લેપ કરવો. (૫) શરપુંજો અને બોડી અધેડી સમાનભાગે લઈ વાટીને પીવાથી વિસ્ફોટક જાય. (૬) આકડાની જડની છાલ, મોરડીની જડની છાલ, લીમડાની અંતરછાલ, ખાવળની છાલ અને હિંગળો ટાંક ૦૧ લઇ મળીએલ લૂગડામાં મૂકી હોકામાં પાવું; તેથી મોઢું આવી વિસ્ફોટક જાય. ઉતાર-ખોરડીનાં મૂળના કાગળા કરાવવા. મોઢું લેવરાવવાથી ધણુઓ બહુ દુઃખી થઇ માર્યા પણ જાય છે; માટે બહુ અનુભવીની પાસેજ લેવરાવવું અને છેક છેવટના ઉપાયતરીકેના ઉપાયેજ લેવરાવવું.

સેવન કર્યાથી અને અગ્નિ, અધિક ભોજન, ઉતું, ઋતુદોષ એટલે શીતોષ્ણાતિયોગ અને ઋતુ-વિપર્યાય (ઋતુનું બદલાવું), ઇલાદિ કારણોએ વાતાદિ દોષ કુપિત થઇ, ત્વચાનો આશ્રય કરી રક્ત, માંસ તથા અસ્થિ, એમને દૂષિત કરી ભયંકર વિસ્ફોટક (ફેલા) ઉત્પન્ન કરે છે. તે રોગ થયા પહેલાં જોરાવર તાવ આવે છે. સન્નિપાતજ અને રક્તજ વિસ્ફોટક સેંકડો અનુભવી ઔષધો કરે તોપણ સાધ્ય થતા નથી.†

સ્વરૂપ:—રક્તપિત્તથી થયેલા એવા અગ્નિએ દઝાયેલા જેવા ફેલાઓ શરીર પર કોઇ કોઈ ફેલાણે કિંવા આખા શરીરે પણ થઇ આવે છે અને તે કારણથી તાવ આવે છે તેને વિસ્ફોટક કહે છે.

ઉપચાર:—(૧) કરીઆતું, કડવો લીમડો, જેઠીમધ, નાગરમોથ, પિત્તપાપડો, પટોલ, અર-કુસી, વાળો, ત્રિક્ષ્ણાં અને ઇંદ્રજવનો કાઢો આપવો અને પથ્થ પાળવું; એટલે ઢંઢંજ, ત્રિદોષજ અને રક્તજ એવા વિસ્ફોટકનો નાશ થાય છે. (૨) ગળો, અરકુસી, પટોળ, નાગરમોથ, સાતવીણ, ખેરની છાલ, કાષાગરુ, નેતરની ટીશીઓ, કડવા લીમડાનાં પાંદડાં, હળદર અને દારુહળદરનો કાઢો વિસર્પ, કોઢ, વિસ્ફોટક, કંડૂ, મસૂરિકા અને પિત્તજવરનો નાશ કરે છે. (૩) પટોલ, ગળો, કરી-આતું, અરકુસી, કડવો લીમડો, પિત્તપાપડો, ખેરની છાલ અને નાગરમોથનો કાઢો વિસ્ફોટક-જ્વર-નાશનાર્થ આપવો. (૪) ધરો, વજ, ઉંબરો, જાંબુઓ, અરજુનસાજડ, સાતવીણ અને પીંપળાનો કાઢો બાળી, તેમાં સિદ્ધ કરેલું ધી મર્દન કરવાથી સર્વ પ્રકારના તાવ, દાહ, પાક, વિસ્ફો-ટક અને શેથનો નાશ થાય છે. (૫) કડવા લીમડાની છાલ, ખેરની અંતરછાલ, ગળો અને ઇંદ્રજવનો કાઢો મધ નાખી પાવો. તે વિસ્ફોટક અને તાવનો નાશ કરે છે. (૬) કરીઆતું, અરકુસી, કડુ, પટોલ, ત્રિક્ષ્ણાં, ચંદન અને કડવા લીમડાનો કાઢો, વિસર્પ, દાહ, જ્વર, સોજો, કંડૂ, વિસ્ફોટક, બ્રાંતિ, તરસ તથા ઉલટીનો નાશ કરે છે. (૭) ચંદન, નાગકેસર, શરસડાની છાલ, જાંબનાં પાંદડાં, એને તાંદળજાના રસમાં વાટી લેપ કરવો. તે દાહનો નાશ કરે છે. (૮) બોરડીનાં અને બાવળી-આનાં કુમળાં પાંદડાં પાણીમાં વાટી જીંદ અને સાકર નાખી ખવરાવવાં; એટલે વિસ્ફોટક અ દાહનો નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—કિંજળી-૫, શરસડો-૫. જુઓ અનુભૂત ઔષધ:—ઔષધિક્રિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમાં-નં. ૧૨, ૧૩, ૩૧. જુઓ ૨. વે. મોરચુથુ ૯ની ટીપમાં નં-૪

પથ્થ:—ભાત, જવ, મગ, તુવેર અને મસૂરના કાઢામાં સુંઠ નાખીને આપવું. નેતરના અંકુર, તાંદળજો, કંટોલા, પરવળ, શતાવરી, પિત્તપાપડો, વટાણા, કારેલાં, કડવા લીમડાનાં પાંદડાં, બીલીનાં પાંદડાં તથા કડવા એવા યૂષનું ભોજન કરાવવું. અપથ્થ:—તલ, અડદ, કળથી, મીકું, ખાટા, તીખા, દાહકારક, રૂક્ષ તથા ઉષ્ણ પદાર્થ.

૫૭-વ્રણરોગ (જસ્મ અને રમડાં)

કારણ:—વ્રણ બે પ્રકારનાં છે.* શરીરજ અને આગંતુક. પહેલો રોગ શરીરદોષે થાય છે અને

† વિસ્ફોટક રોગ નવ પ્રકારનો છે. આઠ પ્રકારનો બાહ્ય તથા એક આંતર. બાહ્ય વિસ્ફોટક વાતજ, પિત્તજ, કફજ, કફપિત્તજ, વાતપિત્તજ, વાતકફજ, ત્રિદોષજ, તથા રક્તજ, એ આઠ પ્રકાર છે. અંદરના વિસ્ફોટકમાં તીવ્ર પીડા તથા તાવ પણ હોય છે. વિસ્ફોટક રોગમાં હેડકી, શ્વાસ, અરુચિ, તૃષ્ણા, શરીરમાં તૂટ થવી, હૃદયમાં વ્યથા, વિસર્પ, ઉબાક તથા તાવ, એ ઉપદ્રવ જણાય છે. એક દોષથી ઉત્પન્ન થયેલ સાધ્ય, બે દોષથી થયેલ કષ્ટસાધ્ય તથા સર્વ દોષોના લક્ષણથી યુક્ત અનેક ઉપદ્રવ જેમાં થાય તે રોગ અસાધ્ય ગણાય છે.

બીજાં ઔષધ:—કાષામિરુદ્ર રસ, નવકપાય ગુગલ, અમૃતાદિ ગુગલ, અમૃતાદિ કપાય વગેરે અપાય છે. બહાર ચોપડવા માટે કરંજ તેલ અપાય છે.

* વ્રણરોગ ૬ પ્રકારનો છે:—વાતજ, પિત્તજ, કફજ, ત્રિદોષજ, રક્તજ તથા આગંતુક. વિદ્રધિ તથા વ્રણરોગ બંને એકજ જાતના રોગ છે. ફરક માત્ર એટલો કે, વિદ્રધિ રોગની જડ બહુ ઉઠી

મીને સત્તાદિકનો ધા લાગવાથી થાય છે. વાતાદિ દોષ પોતપોતાને કારણે કરી કુપિત થઈ ત્વચા, રક્ત, માંસ, મેદ એઓને દૂષિત કરી વણુને ઉત્પન્ન કરે છે. નાડીવ્રણુ:—જે માણસ પાંચેલું ગુમડું અપકવ છે એમ ધારી ફાડતો નથી, કિંવા પુષ્કળ પર થયેલા વણુની ઉપેક્ષા કરે છે તેનું તે પર (પાત્ર-લોહી), ત્વચા, માંસ, નાડી ઇત્યાદિનું વિદારણ કરી અંદર જવા માટે રસ્તો કરે છે. અને અંદર લાંબુ ધર કરે છે તથા તે પર નાડી જેવું વહે છે, એટલા માટે તેને નાડીવ્રણુ (હાડવ્રણુ) અથવા નાસુર કહે છે.

ઉપચારx:—ગુમડાને પહેલાં વિમ્ભાપન (પકાવવાની ક્રિયા કરવી), પછી અવસેચન (રક્ત કાઢવું), ઉપનાહ (થેપલી બાંધવી), પાટન (ફાડવું), શોધન, રોપણ (ભરાવવું) અને સાતમે ઉપાય વિદ્યુતિનો નાશ કરવો; એવા સાત ઉપચાર અનુક્રમે કરવા. વિમ્ભાપન:—અભ્યંગ કરી તે જગાએ કપડું તપાવી તેણે શેકવી અને અંગુઠા વડે તેલ ચોપડી ચોળતાં જવું. રક્તાવસેચન:—જ્યારે વણુને ઘણોજ સોજો તથા સજીકાના વિકારો હોય ત્યારે પ્રથમ લોહી કાઢાવવું. પ્રથમ રક્તને વિકાર થાય છે, તે રક્ત કાઢવાથી તે સંબંધી વિકાર શાંત થાય છે; એટલા માટે સંપૂર્ણ ક્રિયા કરતાં રક્ત કાઢવું એ ક્રિયા સારી છે. ઉપનાહ:—અળશી, જવ, ઘઉં, થણુ, એ પૈકી એકના લોટમાં થોડું તેલ કિંવા ઘી નાખી ખદખદાવી, તેની થેપલી કરી તે ગરમ ગરમ સોજા પર બાંધવી; એટલે સોજો નાશ પામે છે. પાટન (ફાડવું):—વણુના મુખમાં પર થાય અથવા બાજુના ઠેકાણે પર થએલું માલૂમ પડે અથવા વ્યાધિ પ્રસરવા લાગે કે તે ગુમડું ફાડવું. (૧) કરંજ, ચિત્રક અને દાંતીનાં મૂળીઆંને કિંવા પારેવાની હમારનો લેપ કરવો એટલે ગુમડાનો સોજો ધ્રુટે છે. (૨) જવખાર, સાજખાર, ટંકણખાર ઇત્યાદિ ક્ષારનો લેપ કરવો, એટલે ગુમડું ફાટે છે. (૩) પીસોળાનાં હોય છે, તેમજ સ્ત્રીરમાં લયંકર વેદના ઉત્પન્ન કરે છે. ભાવપ્રકાશકારે બંનેને અક્ષય જણાવવા માટે વિદ્રધિની જડ હાડકામાં હોય છે એમ જણાવેલ છે. પણ વણુરોગની જડ ત્વચાથી થોડી ઉંડી અથવા નાડીમાં હોય છે. શાસ્ત્રીય આંધ વિકારોગ અને વણુરોગ બંનેમાં સમાન છે.

x સંગ્રહિત ઉપચાર:—(૧) મીણુ, રાજ, કપીલો, બોદાર, હીરાદખણુ, આમળાં, સિંદૂર, માયાં, એ સર્વનો રીતસર મલમ બનાવી વણુ ઉપર ચોપડવો. (૨) સરસિયું તેલ તોલા ૪, મીણુ તોલા ૧, કપીલો તોલા ૧, બેરજો તોલા ૧, સિંદૂર ટાંક ૨, સુરોખાર ટાંક ૨, મુરદારશિંગ ટાંક ૨, લઈ પિત્તળના વાસણમાં મધુરી આંચે પકવી શીણીને વણુ ઉપર ચોપડવું. (૩) હીરાકસી, ચૂનો, સાજખાર, સિંદૂર, કડુ, સુરોખાર, શેકેલો મોરચુથુ, મરી એ બધાંને સમાનભાગે લઈ વાટી તેલ શેર ૧ અને મીણુ તોલા ૨ ના મલમમાં મેળવી વણુ ઉપર ચોપડવું. (૪) હરડાં, બહેડાં, આમળાં, ઘાણા અને સુખડ, એ પાંચ ચીજોને માટીના વાસણમાં નાખી તેને મીઠા દૂવાના પાણીમાં બીંજવી રાખી તે પાણી ગુમડાં થયાં હોય તેને પીવાના પાણીને બદલે પાયા કરવાથી ગુણ થાય છે. પછી છ માસ સુધી તેલ, મરચાં, ગોળ તથા કોષ પણ ગરમ ચીજો ખાવી નહિ.

અગ્નિદગ્ધ વણુ ઉપર:—(૧) કોષ માણસ દેવતાથી, ગરમ પાણીથી કે ઘી, તેલ અથવા બીજા હરેક ગરમ વસ્તુ શરીર ઉપર પડવાથી દાઝે તો તેજ વેળા તે માણસને તલનું અથવા કોપરાનું તેલ ચોપડવું. કેટલાક જાથ કે દહીં ચોપડાવે છે, પરંતુ એ તાત્કાલિક ઠંડક આપી પાછળથી દાઝેલ જગાએ ફાક્ષા ઉત્પન્ન કરે છે. (૨) કળીચૂનો પાણીમાં પલાળી તે ઉપરનું નીતરું પાણી કાઢી નાખી, વળી ફરીથી બીજું રેડી પલાળવો. એ રીતે સાત વાર તે ચૂનાનું પાણી બદલવું. પછી તે ઘોએલો ચૂનો કાઢી સૂકવી લૂગડાવડે ચાળીને તેમાંથી થોડો ચૂનો લઈ તલના કે કોપરાના તેલમાં અથવા અળસીના તેલમાં કે ગાયના ઘોએલા ઘીમાં મેળવી નરમ મલમ જેવો કરી તે મલમ દાઝેલી જગાએ કુકડાના પીંછાવડે ચોપડવો; અથવા જૂના રૂના પેલ ઉપર એ મલમ ચોપડી તે પેલ દાઝેલી જગાએ બાંધવો. દાઝેલી જગાએ પર થાય તો ગરમ પાણીથી સાફ ઘોષ ત્રીણા લૂગડાથી ઉપરનું પાણી ખેંચી લેવું. પછી ઉપરનો મલમ ચોપડવો. એ મલમમાં સારી ઉંચી જાતની ગળી નાખવાથી તે ઘણી સારી અસર કરે છે. (૩) જૂની મુંજની દોરી બાળી તે તલના તેલમાં અગર ઘોએલા ઘીમાં મેળવી ચોપડવું.

મૂળનો લેપ કરવો. (૪) શ્લુ, મૂળા, સરગવાનાં ખીઆં, તલ, સરસવ, જવ અને અળસીને એકત્ર વાટી તેનો લેપ કરવો. તે વ્રણશોથને ફેડનાર છે. (૫) દંતીમૂળ અને ચિત્રકમૂળની ઊલ, થોરનું દૂધ, આકડાનું દૂધ, ગાળ, બિલામાનું ચૂર્ણ, હિરાકસી અને સિંધવનો લેપ કરવો. (૬) હસ્તીદંત પાણીમાં ધસી સોજના મોઢા પર એક ખિંદુ મૂકવું એટલે ધણી કઠિન સોજને પકવીને ફેડે છે. (૭) જવ અગર ધઉંના લોટમાં ફાર નાખી લેપ કરવો, કિંવા હળદરની રાખ અને ચૂનો અથવા બકરીની લીંદીઓની રાખનો ફાર અને વડાગરૂં મીઠું એકત્ર કરી તેનો લેપ કરવો. તે ગુમકું ફેડવા વિષે ઉત્તમ છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌંમાં:—આસંધ-૧૩, દારુડી-૩, નાગલા દુધેલી-૩, પાણુકાંદા-૨, પુંગળવેલ-૧, માઠ-૧, રાજગરો-૧, શેવાળ-૧, સમુદ્રશોક-૨. જુઓ પ્રાંઓંમાં:—કણુતરની હગાર-૧, કુકડાની વીઠ-૧.

શોધન:—(૧) તલ, સિંધવ, જેઠીમધ, કડવા લીમડાનાં પાંદડાં, હળદર તથા નસોતરનું ચૂર્ણ મધમાં ઘુટી તે વડે લેપ કરવો; તે વ્રણનું શોધન કરનાર છે. (૨) તલનો કલ્ક, મીઠું, હળદર, દારુહળદર, નસોતર, ઘી, જેઠીમધ તથા કડવા લીમડાનાં પાંદડાંનો લેપ વ્રણને શુદ્ધ કરે છે. (૩) કડવો લીમડો અને બોરડીનાં પાંદડાં વાટી લેપ કરવો; કિંવા લીમડાનાં પાંદડાં અને તલના કલ્કનો મધમાં લેપ કરવો; અથવા લીમડાનાં પાંદડાં, તલ, દંતીમૂળ, નસોતર, સિંધવ તથા મધનો લેપ કરવો. (૪) હરડે, નસોતર, દાંતી, કલગારી, મધ, સિંધવ, કારેલીનાં પાંદડાં, ધંતુરાનાં પાંદડાં, બાવચાનાં પાંદડાં તથા અજવલાનો પૃથક્ પૃથક્ લેપ કરવાથી તે ગંભીર વ્રણનું પણ શોધન કરે છે. (૫) કડવા લીમડાનાં પાંદડાં અને મધનો લેપ વ્રણનું શોધન કરે છે; કિંવા એકલાં ઉપર-સાલનાં મૂળ વાટી લેપ કરવો એટલે વ્રણની શુદ્ધિ થાય છે. (૬) કડવા લીમડાનાં પાંદડાં, ઘી, મધ, દારુહળદર અને જેઠીમધનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી તેનો લેપ કરવો અથવા તેની બત્તી કરી ધાલવી એટલે તે શોધન કરી ભરી લાવે છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌંમાં:—કાયફળ-૧૦.

રોપણ:—(૧) વડ, ઉંબરો, પીંપળો, કદંબ, પીંપર, નેતર, કરેણ, કપાસ તથા કડુના કાઢાવડે વ્રણ ધોવું એટલે વ્રણ જલદી રૂઝાઈ આવે છે. (૨) સાતવીણની ઊલ દૂધમાં વાટી લેપ કરવો. તે દુષ્ટ વ્રણનો શામક છે. (૩) શરપુંખાનાં મૂળનું ચૂર્ણ મધમાં ચોપડવું એ સર્વ વ્રણોને ભરી લાવે છે. (૪) પંચવલ્કલનું ચૂર્ણ, છીપનો ચૂનો, ધાવડીનાં ફૂલ અને લોધરનું ચૂર્ણ ઉપર ચોપડવું. (૫) તલના કલ્કનો લેપ કરવો. (૬) તલ તથા જેઠીમધનું ચૂર્ણ ઉપર ચોપડવું. (૭) કડવો લીમડો અને કડવા પંડોળાના કાઢા વડે અથવા આસુંદરાના કાઢાવડે વ્રણ ધોવું; એટલે જલદી ભરાઈ આવે છે.

વ્રણમાંના કીડા નીકળી જવા માટે ઉપચાર:—(૧) કરંજ, કડવો લીમડો તથા નગોડનો રસ વ્રણમાંના કૃમિનો નાશ કરે છે. (૨) લસણ વાટી તેનો લેપ કરવો. (૩) લીમડાનાં પાંદડાં, વજ, હાંગ, ઘી, મીઠું અને સિંધવનો ધૂપ ગુમડાને આપવો; એટલે તે કૃમિ, રાક્ષસવ્રણ તથા કડૂનો નાશ કરે છે. (૪) ફાંગળાનાં પાંદડાંનો રસ વ્રણ ઉપર ચોળવો અને તેનાંજ પાંદડાંની થેપલી કરી વ્રણ ઉપર લગાવવી. (૫) કપૂરના પાણી વડે વ્રણ ધોવું. (૬) કડવો લીમડો, ગરમાળો, જાંબ, આકડો, સાતવીણ, ઘોળા કરેણ તથા ગોમૂત્રવડે વ્રણ ધોવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌંમાં:—કણુઝી-૬, કરમદી-૩, કુંવાર-૧૦, પારસપીંપળો-૧, ફાંગળો-૨, મરવો-૮, લસણ-૮, વગડાઉ અળવી-૨, હાંગ-૧૩.

અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર ઉપચાર:—(૧) શિરજોળા (દૂધીઓ પાપાણુ) શેષી બારિક વાટી તેલમાં ખરલ કરી તે મલમ ચોપડવો. (૨) જવ અથવા જવની સળાઓ બાળી તેલમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૩) ડાંગરના કુશકાની રાખ લીમાં ખરલ કરી તેનો લેપ કરવો. (૪) કુંવારનો મર્હ અથવા મધ ચોપડવું એટલે આગ જ્વાલ થાય છે. (૫) તેલમાં ચતુર્થાંશ ચૂનાનું નીતમું પાણી નાખી હલાવવું એટલે મલમ જેવું થશે, તે બોરના પીંછાવડે વ્રણ ઉપર ચોપડવું. (૬) અંબજીં માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવું. (૭) ધાવડીનાં ફૂલ તથા જવાસાનું ચૂર્ણ તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવાથી

અગ્નિદગ્ધ વણ, વિસર્પ, ક્ષીટવણ, સણકા, લતાવણ, ધણા ક્ષિપતું દુષ્ટ નાડીવણ, એ જલદી સારાં થાય છે. (૮) કડકાં પંડોળાં કોઠા તથા કલ્કમાં સરસવતું તેલ સિદ્ધ કરવું. તે અગ્નિદગ્ધ વણ, સણકા, આવ, ફાલ તથા ફેડને હઠાવી નાશ કરે છે. (૯) ગાયનું ઘી ચોપડવું.* (૧૦) શીમળાનું ૩ વાટી તેના પાણીમાં લેપ કરવો. (૧૧) ત્રિકળાં અને રેશમની રાખ તેલમાં ચોપડવી. (૧૨) મીણ, જેડીમધ, લોધર, રાળ, મોરવેલ, ચંદન અને મજ્જના કલ્કમાં જૂત સિદ્ધ કરી તે ચોપડવું. (૧૩) પીંપળાની સુકાયેલી છાલનું ચૂર્ણ ઘીમાં મેળવી ચોપડવું. (૧૪) કેશ બાળી તેની રાખ તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી. (૧૫) રાળ બારિક વજ્રગાળ કરી તેમાં તલનું તેલ અને પાણી નાખી ખરલ કરી પીછાવડે તે ૩ વડે ચોપડવું. (૧૬) ગુંદીની છાલ, ત્રિકળાં અને દારુદળદરના કાઠામાં ગોરોચન નાખી તેણે કરી આંખો ધોવી. પછી આંખોને ગાયનું ઘી અથવા માખણ ચોપડવું; એટલે આંખો બળતી હશે તે તથા યુવેર અને આકડાના દૂધ વડે આંખ બચડેલી હોય તે સારી થાય છે. (૧૭) રસકપૂર તથા ધોળો કાથો એકેક ભાગ અને અર્ધો ભાગ સિંદૂર, એ ત્રણ જણસોનો એકત્ર ખરલ કરી તેથી ચોગણું ઘી લઇ તેને ૨૧ વાર પાણીવડે ધોવું અને તે કાંસાના વાસણમાં નાખી તેમાં ખરલ કરેલું ઔષધ નાખી કાંસાની વાડકી વડે સારો ખરલ કરવો અને તે મલમ દાઝેલા ભાગપર ચોપડવો. એ મલમથી આગંતુક વણ, ઉપદંશ વણ, કર્ણ સંબંધી વણ અને ખરજવાં, એ રોગ વણ સારા થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—અળશી-૩, ઉક્ષી-૫, કામદળ-૬, કુંવાર-૮, જવ-૩, ટાંકો-૨, ડાંગર-૮, તલ-૩, તાંદળજો-૧૩, યુવેર-૧, પટોલ કડુ-૨, પીંપળો-૧૧, પોકળો-૧, ભાંગરો-૧૦, મરવે-૧૨, રતાંદળી-૪, રાળ-૪, ૬, લીમડો ૪૫, શિમળો-૭. તેલથી દાઝેલ માટે:—સમેરવો-૧૧.

જુઓ પ્રાંઓંમાં:—ધૃતવર્મ-૧, મધ-૬.

આગંતુક વણ ઉપર ઉપચાર:—(૧) આગંતુક વણ ઉપર જેડીમધનું ચૂર્ણ અને ઘીનો કિંચિત્ ઉખળ લેપ કરવો તથા શક્તિ અનુસાર કિંચિત્ પિત્તકારક, રક્તશોધક ઉખળ એવા પદાર્થો અને ઘી તથા મધ રાત્રે સેવન કરવાં. (૨) છિન્ન, ભિન્ન તથા વિદ્ધ, એવા પ્રકારના વણને પ્રથમ રેશમવડે બાંધવું તથા રોગી વારંવાર જેમ દુઃખ પામે નહિ તેમ ઉપચાર કરવા. (૩) જાત્યાદિ તેલ:—જાંઘ, કડવો લીમડો, કડવાં પંડોળાં અને કરંજનાં પાંદડાં, મીણ, જેડીમધ, ઉપદ્રેટ, દળદર, દારુદળદર, કડુ, મજ્જ, પદ્મકાષ્ઠ, લોધર, હરડે, નીલકમળ, મોરથુથુ, ઉપરસાળ તથા કરંજનાં પીઆં સમભાગ લઇ તેના કલ્કમાં તેલ સિદ્ધ કરવું. તે તેલ વિપવણ, સંપૂર્ણ સ્ફોટ, ખસ, કંડ, વિસર્પ, કૃમિનો દંશ, શસ્ત્રપ્રહાર, દગ્ધ અને વિદ્ધ એવાં ક્ષતો તથા નખ-દંતથી થએલાં ક્ષતો અને માંસનું ધર્ષણ ઇલાદિ ઉપર ભરાઇ આવવા વિષે દિતકારક છે. (૪) ધરોના રસમાં કિંવા અરલુના રસમાં કિંવા દારુદળદરની છાલના કલ્કમાં તેલ સિદ્ધ કરવું. તે વણ ભરાઇ આવવા વિષે ઉત્તમ છે. (૫) મોગલી એરંડાનાં પીઆંના તેલમાં ૩ બીંજવી, તે વણ ઉપર મેસાડતા જવું. એણે કરી સર્વ પ્રકારનાં વણ ભરાઇ આવે છે. (૬) રાળ, મીણ, તલનું તેલ, એ સમભાગ લઇ તેમાં થોડું સિંદૂર નાખી સર્વનો એક મેળાપ થાય ત્યાંસુધી કઢવવું અને એ મલમની પટ્ટી લગાવવી. (૭) ઠોરનું શિંગડું ભાગી ગયું હોય તે ઉપર:—તેલ, સિંદૂર, માણસના વાળ, એ સર્વ એકત્ર કચરી બાંધવાં અથવા થોરના ૧ શેર દૂધમાં ૪ તોલા સિંદૂર નાખી શિંગડાને ચોપડવું અને ઉપર કપડું લપેટવું. (૮) વિંછુડા કરીને એક નાની વનરપતિ છે તે વાટી ચોપડવી કિંવા તેનું ચૂર્ણ ચોપડવું; એટલે જખમ તુરત સારો થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—અરલુ-૩, કપૂરભેંડી-૨, ગંગાવતી-૧, જેડીમધ-૩, દારુદળદર-૩, ધમાસો-૩, ધરો-૮, પાઠ (કાળીપાડ)-૧૪, બીલામો-૩૦, લીમડો (કડવો)-૪૩, વડ-૩, વિંછુડા-૧, સાજડ-૧.

નાડીવણ ઉપર ઉપચાર:—(૧) જાંઘ, આકડો, ગરમાળો, કરંજ, દંતીમૂળ, સિંધવ, સંચલ,

* આમડીનાં ફરદો ઉપર બીજાં ઔષધોની સાથે અથવા તે એકલું જ લી ચોપડવા માટે વાપરવાનું હોય ત્યારે તેને ૧૦૮ વખત ધોયા પિવાય વાપરવું નહિ. પરંતુ ખોરાકમાં તે ધોયેલું થી ઝેરજ છે.

જવખાર એ સર્વ એકત્ર ખરલ કરી તેની દીવેટ કરી તે નાદીવણમાં ધાલવી; અથવા થોરતું દૂધ અને સિંધવ એકત્ર ખરલ કરી તેની દીવેટ કરી ધાલવી; તેથી કરી નાદીવણ સારું થાય છે. (૨) મૂળ અને પાંદડાં સુદાં નગોડતું ઝાડ ફટી તેનો રસ કાઢી તેના બરોબર તેલ લઈ એકત્ર કઢવી, તેલ સિદ્ધ કરી તે ચોપડવું. (૩) ગરમાળા, હળદર અને ખેરડીની છાલતું ચૂર્ણ કરી તેમાં મધ અને ઘી નાખી તેમાં સૂતરની દીવેટ બીંજવી તે વણમાં ધાલવી. (૪) ગુગળ, ત્રિક્ષણાં, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, એ સમલાગ વાટી એનો લેપ કરવો. તે દુષ્ટ નાદીવણનો તથા ભગંદરનો નાશ કરે છે. (૫) શલ્યજ નાદીવણ ઉપર—તલ, મજીઠ, મધ તથા ઘીનો વારંવાર લેપ કરવો. (૬) રસાંજન, દારુહળદર, હળદર, મજીઠ, કડવા લીમડાનાં પાંદડાં, નસોતર, માલકાંગણી અને દંતીમૂળના ચૂર્ણનો લેપ કરવો. ભગંદર ઉપર પણ આ ઉપાય ચોજવો. (૭) ત્રિક્ષણાં, વાવડીંગ અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટવું; એટલે નાદીવણ, ભગંદર, કોદ, કૃમિ અને પ્રમેહનો નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—ગવાર-૨, તુવેર-૩, થુવેર-૬, રાયઆમળી-૩, હરડે-૪૨.

જુઓ પ્રાંઓંમાં—અસ્થિવર્ગ ૧, ૪, ધૂતવર્ગ-૩, વાધની ચરખી-૧. જુઓ રસવૈદ્યમાં સોમલના ઉપયોગ ૩ ની ટીપમાં નં. ૪

સર્વ પ્રકારના વણ ઉપર ઉપચાર:—(૧) પારદાદિ મલહર ધૂત:—પારો અને ગંધકની કાજળી, એ કાજળી બરાબર મુડદાડશિંગ અને એ બધાના બરાબર કપીસો, કિંચિત્ મોરથુથુ (કુલાવેલું), એ સર્વ એકત્ર ખરલ કરી તેમાં ચારગણું જૂનું ઘી નાખી ખરલ કરવો; અને એ મલમ રૂની ગડી ઉપર નાખી ચોપડવું એટલે સંપૂર્ણ વણ અને નાદીવણનો નાશ થાય છે. જે વણ સેંકડો ઔષધોએ શાંત થતાં નથી, તે એના યોગ વડે અદ્ય કાળમાં સારાં થાય છે. (૨) પારો, ગંધકની કાજળી, સિંદૂર, રાજ, કપિસો, મુરદાડશિંગી, મોરથુથુ અને કાથો, એ સર્વનું એકત્ર ચૂર્ણ કરી તેમાં ચોગણું ઘી નાખી તેનો ખરલ કરવો; અને તે રૂની ગડી ઉપર ચોપડી તે વણ ઉપર લગાવવી; એટલે સંપૂર્ણ વણનો નાશ થાય છે. (૩) ચિધળ, પાક, સાવ અને ગંધે યુક્ત તથા મોટું તેમજ સળુકા તથા સોજાએ વ્યાપ્ત જે વણ તેનો નાશ થવા માટે ત્રિક્ષણાંના કાઢામાં ૩ માસા શુદ્ધ ગુગળ નાખી આપતાં જવું; અથવા ત્રિક્ષણાંના ચૂર્ણસમાન ગુગળ લઈ તેની ગોળીઓ કરી તેમાંથી એકેક આપવી; એટલે તે મલખલ્લતાનો નાશ કરે છે અને વણને શુદ્ધ કરી રૂઝવી નાખે છે. (૪) જાત્યાદિ ધૂત:—જાંઘનાં પાંદડાં, કડવાં પંડોળાંનાં પાંદડાં અથવા ફળ, કડવા લીમડાનાં પાંદડાં, કડુ, દારુહળદર, ઉપરસાળ, મજીઠ, કાળો વાળો, સિંધવ, મોરથુથુ, જેડીમધ અને કરંજનાં બીઆંના કાઢામાં ઘી નાખી સિદ્ધ કરવું અને તેમાં ૩ બીંજવી તેનો લેપ કરવો; એટલે તે ઝીણા મોઢાનું, મર્મ ઉપરનું, વહેનારું, અંદર ધર કરનારું તથા પીડા કરનારું, દરકોઈ વણ હોય તેને શુદ્ધ કરે છે અને ભરી લાવે છે. એ ધૂત સિદ્ધ કરતી વેળાએ તેમાં મીણ નાખવું એવો પણ પાઠ છે. (૫) સ્વર્જિકાદિ ધૂત:—સાજખાર, જવખાર, કપિસો, રેણુકબીજ, ટંકણખાર, ઘોળો કાથો, મોરથુથુ, એ સર્વનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી ગાયના ઘીમાં એક પહોર સુધી ખરલ કરવું. આ સ્વર્જિકાદિ ધૂત સંપૂર્ણ વણનો નાશ કરે છે, વણને ભરી લાવે છે તથા કૃમિ અને કંડૂનો નાશ કરી ચામડીનો રંગ સારો કરે છે. (૬) સિંદૂરનો કાળો મલમ:—સિંદૂર ૧૨ તોલા, મીણ ૧૧ તોલા અને તલનું તેલ નવ તોલા, એ પ્રમાણે લઈ પ્રથમ મીણ અને તેલ એક વાસણમાં નાખી દેવતા સળગાવી ચૂકા ઉપર મૂકવું. અગ્નિ મંદ સળગાવવો. મીણ ઓગળ્યા પછી તેમાં થોડું થોડું સિંદૂર નાખી લાકડીવડે હલાવતા જવું એટલે સિંદૂર કાળું થવા માંડે છે. વણ ચાર ઉભરા આવ્યા પછી આંગળીવડે તપાસવું. ગોળી થવા જેવું થાય કે વુસ્ત નીચે ઉતારવું. પછી આ તૈયાર થયેલા મલમની પટ્ટી વણ ઉપર લગાડવી. (૭) તીપાનીના વેલાનાં પાંદડાં બાળી તેની રાખ કરી ઘીમાં ખરલ કરી તે ચોપડવી. (૮) કાંચબોડી અધાડીનાં પાંદડાં બાળી તેની રાખ કરી ઘીમાં ખરલ કરી તે ચોપડવી. (૯) ગુમકાને ઘીનો લેપ કરી તે ઉપર આસુંદરાની છાલતું ચૂર્ણ ચોપડવું. (૧૦) મીણ ૧ તોલા, સિંદૂર ૧ તોલા, કાંચનો રસ ૪ તોલા અને ઘી ૪ તોલા લઈ પકવ કરી જાડું મલમ પછી નીચે ઉતારવું અને મલમની પટ્ટી લગાવવી; એટલે ઉપદંસવણ, નાદીવણ, (હાડવણ) અને સર્વ પ્રકારનાં વણ જલદીથી સારાં થાય છે. (૧૧) સિંદૂર ૬ તોલા, ગેર ૧ તોલા,

મુઠ્ઠાડાશિંગ ૧ તોભો, મેરચુચુ ના તોભો અને મીચુ ૧ તોભો લેવાં. પ્રથમ તલનું તેલ ૬ તોભા લઈ તેમાં મીચુ નાખવું તથા અમિ ઉપર તે મૂકી પાતળું થાય એટલે તેમાં સિંદૂર નાખવું અને મંદાગ્નિ ઉપર રાખી ઉભરા આવવા દેવા. ચીકટું થાય એટલે બાકીનાં ઔષધો અંદર નાખવાં. એ મલમની પટ્ટી લગાવવાથી વ્રણ, સઘોવણ, નાડીવ્રણ, ગડું, ખાંડુક, બદ, એ સર્વ સારાં થાય છે. (૧૨) વાંકેરીની સોટી દૂધમાં ધસી તે પીવું. પથ્ય—અલુણી કરવી. એટલે નાડીવ્રણ, ભગંદર, મૂળવ્યાધિ, શુર્ધુજ્વર, પાંડુ, ક્ષય, ગંડમાળ, દલાદિ રોગો દૂર થાય છે. (૧૩) કડવાં લીમડાનાં પાંદડાં, ઘોડાવજ, હીંગ, ઘી, મીઠું અને સિંધવની ધૂણી આપવી; એટલે કૃમિ, કંડૂ અને વ્રણનો નાશ થાય છે. (૧૪) મનશીળ, ગુમળ, સરસવ, દેવદાર, પુંકરમૂળ, કલમારી, રાળ અને ઘીની ધૂણી આપવી; એટલે અર્શ, ભગંદર, પીનસ અને દુર્ગંધીયુક્ત વ્રણનો નાશ થાય છે. (૧૫) વડની છાલ, પીંપર, અંબાડા, નેતર અથવા જળજળવો, ખેરડીની છાલ, નાંદરખ, જેડીમધ, ચારોળી, રાતો લોધર, ઉંબરો, પીંપળાની છાલ, મહૂડાની છાલ, પારસ પીંપળો, સાળી (ધુપેડો), અરલુ, નાનાં જાંબુ, મોટાં જાંબુ, કેરી, બાળહરડે, કદંબની છાલ, આસુંદરો, લિલામો, એ ૨૩ ઔષધોમાંથી જે મળે તે મેળવી, તેનો કાઢો કરી પાવાથી મળનો અવષ્ટલ કરનાર વાયુ દૂર થઈ વ્રણરોગ અને અસ્થિભંગ દૂર થાય છે; અને ચોનિદોષ, દાહ, મેદરોગ તથા વિષદોષનો પણ નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—અંકાલ-૫, અધાડી-૧, ઇસેસ-૧, ઉપરસાલ-૪, ઉક્ષી-૨, કપૂર ભેંડી-૪, કલમારી-૩, કાંકડ-૧, કોશિંબ-૨, ખપાટ-૧, ગલકી-૪, ગોરખ આમલી-૫, ગોરખમુંડી-૪, (ગૌરીનો ફણો) ગંગેટી-૧, ધાપાન-૨, ચંબેલી-૩, કુંગળી-૨૧, તિપાની-૧, તોરણ-૬, નગોડ-૬, પ્રંગળવેલ-૨, મીંદળ-૬, મોગલી એરડો-૧૦, રાતગુલ્મસી-૪, રામખાણુ-૧, રાળ ૮ ની ટીપમાં, લીમડો (કડવો)-૧, ૨૯, ૪૩; લેંડી-૧, વાંકેરી-૧, ૨, ૩; વિધુડા-૧, શરપુખા-૬, શરસડો-૫, સણુ-૨, સરગવો-૨૩, હરડે-૧૮. વ્રણ બેસી જવા માટે:—હાથા-૨. વ્રણ ફેલવા માટે:—બળ (બોળ)-૩, લીમડો (કડવો)-૨, શરસડો-૬. વ્રણ ભરાઈ આવવા માટે:—અધેડો-૩૦, અરજુનસાજડ-૨, કપાસ-૯, ધવ-૧, સાતવીન-૪, હાથા-૧. જખમમાંથી રક્તસ્રાવ થાય તે માટે:—તુલસી-૨૦. ગ્રમડાં વગેરે ગાંઠો બેસી જવા માટે:—ઘોળો ચંપો-૨. નવીન વ્રણની ગાંઠ માટે:—લસણ-૨. વ્રણ ઘોવા માટે કાઢો:—પટોલ કટુ-૧. જખમ ફેલવા માટે:—ગંગેટી-૨, ધામરી-૧, મખમલી-૩, મરડાશિંગ-૪, રામખાણુ-૧. ગરદનના ભાગ ઉપર થયેલ વ્રણ માટે:—ખેરેલી-૫. માર પડવાથી ખંધાએલ લોહી માટે:—રગતરોહીડો-૫. ગુમડું કઠણ હોય તો તે પાકવા માટે:—અળશી-૨, નાગચંપો-૫, બળ (બોળ)-૪, શતાવરી-૨૧. મસ્તકમાંહેના વ્રણ માટે:—વાયવરણો-૧૩.

જુઓ ગોંવૈંમાં:—છાણુની રાખ-૨. જુઓ પ્રાંઓંમાં:—ઘૃતવર્ગ-૩. દુષ્ટવ્રણ માટે:—અસ્થિવર્ગ-૧૦. જખમ ઉપર:—સાખરશિંગ-૧.

પથ્ય:—જૂના ચોખા, જવ, ઘી, મસૂર, તુવેર, પંડોળાં, કારેલાં, ઘઉં, તાંદળજી, ચીલ, સિંધવ; મીઠા, કડવા, તૂરા એવા પદાર્થો અને તપાવી ઠંડુ કરેલું પાણી. અધ્યયન:—નવું ધાન્ય, તલ, વટાણા, અડદ, કળથી, ખીચડી, ઠંડુ પાણી, દૂધ, શેલડી, ગોળ, બાજીપાલો, તીખા, ખાટા, ખારા, ઠંડા પદાર્થ, મૈથુન, શ્રમ, દિવસે નિદ્રા, તાંબુલ.

૫૮-શીઝસ* અથવા પિત્તનું ઉપહવું (પીતપિત્ત)

કારણ અને લક્ષણ:—શીતળ વાયુના સંપર્કે કરી કદ અને વાયુ દુષ્ટ થઈ પિત્તને મળી અબ્યંતરમાં રક્તાદિ ધાતુને ઠેકાણે અને બહાર ચામડીમાં મધમાખીના દંશથી જેવું ઢીમણું થાય

* કરોળીઆની જળ પેટમાં જવાથી પણ શીંગસ થાય છે. એ વ્યાધિ મટે છે અને પાછો થઈ આવે છે. થોડો દેશી ચૂનો થોડી વાર સુધી પલાળી રાખી તેના ઉપરથી પાણીની આઝ ઉતારી લઈ તે આઝ આશરે તોલા ૫ દરરોજ પાવાથી આ દરદ મટે છે. આ ઉપચારનો અગ્રે અનુભવ લીધેલો છે. કેટલાક વૈદ્યો આવા દરદીને રેચ આપે છે, પણ એથી ઉલટી ખરાખી થાય છે.

છે, તેવાં દીમણાં થાય છે. તેમાં ખરજ, પીડા અને દાહ ઉત્પન્ન થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) સિંધવ ઘીમાં વાટી ચોપડવો. (૨) ત્રિફળાનું ૬ માસા ચૂર્ણ એક તોલા મધમાં આપવું. (૩) મરીની બૂકી ઘીમાં મેળવી શરીરે ચોળવી. (૪) નગોડનાં પાંદડાંને રસ ૨ તોલા કાઢી તેમાં ગાયનું ઘી એક તોલા નાખી ત્રણ દિવસ પાવું. (૫) કોઠીનાં પાંદડાં બારિક વાટી તેનો લેપ કરવો અને કોઠીનાં પાંદડાંને રસ દૂધમાં પાવો. (૬) શિવણીનાં સૂકાં ફળ બારી તે વાટી તેનો કલ્ક દૂધમાં આપવો અને પથ્ય પળાવવું. (૭) ગજો, હળદર, કડવો લીમડો અને ધમાસો, એ દરેકનો કાઢો શીતપિત્ત ઉપર આપવો; તે પ્રાણુનું સંરક્ષણ કરે છે. (૮) ગોળ તથા અજમે એકત્ર કરી સાત દિવસ આપવું. (૯) કુંવાડીઆનાં મૂળનું ચૂર્ણ ઘીમાં પ્રાશનાર્થ આપવું. (૧૦) તુલસીનો રસ શરીરે ચોળવો. (૧૧) કડવા લીમડાનાં પાંદડાં વાટી ઘી સાથે કિંવા આમળાં સાથે ખાવાં; તેથી વિસ્ફોટક, કોદ, ક્ષત, શીતપિત્ત, કંડૂ અને રક્તપિત્ત નાશ પામે છે. (૧૨) ગલકીનાં પાંદડાંને રસ ઘીમાં નાખી તેનો લેપ કરવો. (૧૩) ગરમાળીનાં મૂળ દૂધમાં ઘસી પાવાં એટલે કંડૂ અને શીત-પિત્ત ત્રણ દિવસમાં દૂર થાય છે. x

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—શીતપિત્ત માટે:—અજમે-૨, અરણી-૮, આમળાં-૨૪, કુંવાડીઓ-૧૧, કોકમ-૩, ખાટીલૂણી-૩, ગજો-૨૦, ચારોળી-૨, તુલસી-૧૩, ધમાસો-૭, મરી-૩, રાય આમળી-૨, લીમડો(કડવો)-૨૭, સાગ-૮, સિવણ-૬. * પિત્ત માટે:—અધેડો-૯, અરજુનસાગ-૪, ૬, અળવી-૫, આમલી-૨૨, ૨૩, આમળાં-૩, ૧૪, એરડો-૩૩, કાંટાસરીઓ-૩, કેળ-૧૯, કોકમ-૪, ગજો-૭, ગોમેટો-૫, જાંબુ-૪, તવખીરજૂલ-૨, દાડમ-૧૨, પિત્તપાપડો-૨, પિલુડી-૨, ખીજેર-૫, લીમડો (કડવો)-૨૪, શતાવરી-૨. પિત્તવિકાર માટે:—આદુ-૩૬, ૪૧, આમળાં-૩૮, કારેલી-૧, કાસાળું-૬, ખેર-૧૨, ગજો-૭, જાંબુ-૧૦, કુંગળી-૩૨, દ્રાક્ષ-૧૬, પાટલા-૭, ફાલસા-૩, ખીજેર-૧૯, ૨૦, વાસનવેલ-૫. જ્વમયુક્ત પિત્ત માટે:—આદુ-૪૨, ૪૩, કાંટી ગોખર-૧. પિત્ત પાડવા માટે:—કણ્ઠી-૫, કાળી ખજૂરી-૨, મીંઢળ-૨, લીમડો (કડવો)-૫. પિત્ત શમન થવા માટે કોઠી-૧, રતનજોત-૨, લિંબુડી-૬. પિત્તથી શરીરે ઉઠેલા ફેડલા માટે:—કોઠી-૬, તલ-૧૦. પિત્તથી શરીર ક્ષોણ થાય તે માટે:—હરડો-૫. જુઓ ગોવંમાં:—પિત્તવિકાર માટે:—દૂધ-૧૩.

પથ્ય:—ચોખા, મગ, કળથી, કારેલાં, દાડમ, ગરમ પાણી, કદ, પિત્તહારક પદાર્થ.

અપથ્ય:—સ્નાન, ગરમી (તાપ), ખાટું તથા જડાન્ન.

x સિદ્ધ ઔષધિ હરિદ્રાખડ, આર્દ્રકખડ, પટોલાદિ ક્વાથ, અગ્નિમંથ ચૂર્ણ વગેરે અપાય છે. વમન માટે કડવાં પરવળ તથા લીમડાની ઊલનો ક્વાથ; જુલાખ માટે ત્રિફલા, લીંડીપીપર તથા શુગળનું ચૂર્ણ; તથા મર્દન કરવા માટે સરસવ અથવા કરંજનું તેલ અપાય છે.

* પિત્તના જુદા જુદા વિકારો ઉપર વનોષધિના પ્રકરણમાંથી ઉપચારો મળી આવે છે; પરંતુ પિત્તના તે તે વિકારો વિષેની માહિતી આ ગ્રંથમાં નહિ આપેલી હોવાથી નીચે આપી છે:—

મહર્ષિ ચરકાચાર્યે પિત્તના ૪૦ વિકાર આ પ્રમાણે દર્શાવ્યા છે:—૧ જુવાનીમાં ઘોળાવાળ થવા, ૨ લાલ આંખો રહે, ૩ મૂત્ર લાલ રહે, ૪ આંખો પીળી રહે, ૫ મૂત્ર પીળું ઉતરે, ૬ ઝાડો પીળો રહે, ૭ નખ પીળો રહે, ૮ શરીર પીળું રહે, ૯ અંધારાં આવ્યા કરે, ૧૦ દાંત પીળો રહે, ૧૧ સર્વત્ર પીળું દેખ્યા કરે, ૧૨ ઉંઘ થોડી આવે, ૧૩ મોઢું સૂકાય, ૧૪ મુખમાં દુર્ગંધી આવે, ૧૫ મુખ તીખું રહે, ૧૬ ગરમ શ્વાસ નીકળે, ૧૭ મોઢું ખાટું રહે, ૧૮ ઓડકારમાં ધૂમાડા નીકળે, ૧૯ ચકરી આવે, ૨૦ ઇન્દ્રિયો શિથિલ થઈ જાય, ૨૧ ક્રોધ ધણો આવે, ૨૨ દાહ રહે, ૨૩ અતિસાર રહ્યા કરે, ૨૪ ગરમી ગમે નહિ અને શીતળતા ગમે, ૨૫ કોઈ પણ વસ્તુની તૃપ્તિ થાય નહિ, ૨૬ સર્વ વસ્તુમાં અપ્રીતિ રહે, ૨૭ ભોજન કર્યા પછી બળતરા થાય, ૨૮ ભૂખ ધણી લાગે, ૨૯ નસકોરી આદિક ધુટે, ૩૦ ઝાડો પાતળો હોય, ૩૧ ઝાડો ગરમ ઉતરે, ૩૨ મૂત્ર ગરમ ઉતરે, ૩૩ ઉનવા હોય, ૩૪ વીર્યની અદ્યતા હોય, ૩૫ શરીર ગરમ રહે, ૩૬ પસીનો ધણો આવે, ૩૭ પસીનામાં દુર્ગંધ આવે, ૩૮ હાથ-પગમાં રોમ બહુ હોય, ૩૯ શરીરમાં હાડકળતર થાય અને ૪૦ ફેડલા ફેડલીઓ ધણી થાય.

૫૯-શીતલા* (મંત્રિકા) અને ગોવરુ અથવા ઓરી [રોમાંતિકા]*

કારણ:—તીજુ, ખાટું, ખારું, ઠંડુ અને ઉષ્ણ ગધેલું અન્ન તથા વિપાદિકાએ દુષ્ટ વ્યેથ અન્ન સેવન કરવાથી વાતાદિ દોષ કુપિત થઈ, દુષ્ટ વ્યેથ રક્ત(ભોહી)માં મળી, શરીરને ઠંડાણે ચક્ષર જેવી અને અડદ જેવી ફેડકીઓ ઉત્પન્ન કરે છે, તેને મસૂરિકા કિંવા શીતલા કહે છે. એ રોગમાં તાવ, કંડૂ, અંમ ફૂટવું, બ્રમ, ચામડીના ઠંડાણે સોજો, એ લક્ષણો થાય છે. જેમ શીતલા આવે છે, તેમ ગોવરુ એટલે ઓરી પણ આવે છે. ગોવરુ એ ફક્ત બાળકનેજ આવે છે. શીતલા મોટા માણસને પણ આવે છે. શીતલાના રોગોમાં સ્વચ્છતા વધારે રાખવી.+

ઉપચાર:—(૧) કડવાં પંડોળાં, કડવો લીમડો, કકુ, નામરમોચ અને અરકુસીનો કાઢો આપવો; એટલે અપકવ શીતલા હશે તો પાકા ચર્ધ તેનું શોધન થાય છે. (૨) બોરડીનાં પાંદડાંનો રસ ભેંસના દૂધમાં આપવો. (૩) ગોરોચન ભેંસના ઘીમાં અથવા ભેંસના દૂધમાં શક્તિ પ્રમાણે ૩ દિવસ આપવું; અથવા ગધેડીનું દૂધ પાવું એટલે શીતલા સારા નીકળે છે. (૪) રાળ, હીંગ અને લસણની ધૂણી આપવી; એટલે ક્ષતમાં કીડા પડતા નથી. (૫) ગોવરુ અને શીતલાનો બાળકના શરીરે દાહ ઉઠે છે, તે નીકળી જવા માટે ગુલકંદ આપવો; ગોખરનું ચૂર્ણ ઘી સાકરમાં આપવું. ગાયના ચોખ્ખા દૂધમાં ઘી અને ખડીસાકર નાખી તે આપવું; ગાયના માખણમાં જીરાની બૂકી અને ખડીસાકર નાખી તે આપવું. (૬) બારા(બરફ-કરા)નું પાણી અથવા પોષસરના પાન ઉપરનું પાણી આપવું. (૭) શીતલામાંના ફેલા પુટી દાહ થાય છે તેના ઉપર છાણાની રાખ, વટાણા અને રાતા રાયડાનું ચૂર્ણ લગાવવું; એટલે સૂકાય છે. (૮) કડવાં પંડોળાં, ગજો, નામરમોચ, અરકુસી, ધમાસો, કરીઆતુ, કડવો લીમડો, કકુ અને પિત્તપાપડાનો કાઢો આપવો. આ કાઢો આમસૂરિકાને શમાવે છે અને પાક થયો હોય તો તેનું શોધન કરે છે. તેમજ દાહ, જ્વર, વિસર્પ, વ્રણ અને પિત્તવ્રણ ઉપર પણ આપવો. શીતલાનો તાવ શાંત કરવા માટે આના જેવું બીજું ઉત્તમ ઔષધ નથી. (૯) આંખોમાં શીતલા આવવાથી કાસડાનાં બીયાં અને જેડીમંતના કાઢાએ આંખો ધોવી. (૧૦) કડવા લીમડાનાં પાંદડાંના કાઢાથી શીતલાનાં વ્રણ ધોવાં. (૧૧) વડ, ઉંખરો, પીંપળા, પીંપર અને નાંદ-રખીનું ચૂર્ણ, વહેનાર શીતલા ઉપર નાખવું, કિંવા છાણાની રાખ અથવા છાણાનું ચૂર્ણ નાખવું. (૧૨) ચાકવત(ચીલ)નો અથવા બ્રાહ્મીનો રસ મધમાં આપવો. (૧૩) શીતલાએ આંખમાં ફેલ

* શીતલાના ફેડલા મસૂરની દાળ જેવડા થાય છે. કોઈ કાષ્ઠને એથી નાના અથવા મોટા પણ થાય છે. એ નાનાં છોકરાંથી માંડી ૮૦ વરસના ડોસાને પણ આખી ઉંમરમાં એકાદ સમય થાય છેજ. તેને માતા પણ કહે છે. માતાનો ભેદ ઓરી અને અજબડા છે. ઓરીના દાણા અજબ જેવા પણ સંદેહ રંગના હોય છે. અજબડા પણ તેનેજ મળતા, પરંતુ કાંઈક તફાવતવાળા હોય છે. આ એ દરદો બહુધા ૧૬ વર્ષની ઉંમર થયા પહેલાંજ થાય છે.

x શીતલા રોગમાં કુષ્ટરોગ પર કહેલ લેપ તેમજ કદ્ધપિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલ વિસર્પ પર કહેલી ચિકિત્સા કરવી. સિદ્ધ ઔષધિ એલાઘરિષ્ટ, નિંબાદિ ક્વાથ; ઉપલાદિ ચૂર્ણ, સર્વતોભદ્ર રસ, ઇદુકલા વરી, પટોલાદિ ક્વાથ, ખદિરાષ્ટક, મસૂરિકાદર રસ, રુદ્રાક્ષ યોગ (રુદ્રાક્ષ અને મરીનું ચૂર્ણ) વગેરે અપાય છે.

+ ઓરી(રોમાંતિકા)નો રોગ થવા પહેલાં સજેખમ થાય છે. પછી તાવ, તૃષ્ણા, બેચેની, ગળામાં દરદ, માથામાં દુઃખાવો, ઝાડા, પરસેવો, શ્વાસ વગેરે ઉપદ્રવ જેવામાં આવે છે. ત્યારપછી ચામડીનો વર્ણ બદલાઈ જાય છે. આવી રીતે ત્રણ ચાર દિવસ જવા પછી મોટા ઉપર ઓરીના દાણા દેખાયા પછી આખા શરીર પર અજાબ જેવા ગોળ દાણા થાય છે. ઓરી ધણું કરીને ૭ મે દિવસે સૂકાવા માંડે છે; તેમજ તાવ પણ ઓછો થઈ જાય છે. ઓરીનું પૂર્ણ રૂપ પ્રકટે છે ત્યારે દાણા જાંજુડીયા રંગના થાય છે. આવે વખતે શીતલાના રોગમાં કહેલા ઉપચારો સંભાળ-પૂર્વક કરવા જોઈએ.

પડ્યું હોય તે:—મોઝથી એરંડાના રસમાં ઘોળી ચણેલી ધસી અંજન કરવું. (૧૪) આમલીના કચુકાનું અને હળદરનું ચૂર્ણ સમભાગે કંડા પાણીમાં કિંવા અરકુસીનો રસ અને જેઠીમધ અથવા અંબેલીનો રસ અને જેઠીમધ, એમાંનું એક ઔષધ શીતળાની શરબાત ગામમાં ચતાંજ આરંભે તથા કિંવા ૭ દિવસ પ્રાશન કરવું; એટલે તે પ્રાશન કરનારને શીતળા કોષ્ટ દિવસ થતા નથી.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ જનોંમાં:—શીતળા માટે:—કારિવણા-૧૦, ટાંકા-૧, આહી-૩, શતાવરી-૨૨. શીતળા એટલે માતા હલકાં આવવા માટે:—ઉંબરો-૧૮, કેળ-૧૫, તોરણ-૪, નાગલી-૨, ખોરલી-૭, વાદો-૨, સુગ્રીણ-૨. શીતળા કઢી પણ ન થવા માટે:—શિમળો-૧૭. શરીરમાંથી શીતળાની ગરમી નોકળી જવા માટે:—કોથમીર-૨. શીતળાનો આજર ન આવવા માટે:—અરકુસી-૧૫, આમલી-૮. શીતળાના ક્ષતમાં કીડા ન પડવા માટે:—લસણ-૩. શીતળાથી આંખોમાં ફૂલ પડ્યું હોય તે માટે:—ચણેલી-૨. શીતળા અને મોવડ પેટમાં ન જવા માટે:—પુચ-૨. શીતળા અને ગોવરથી શરીર ઉપર કાંટા ન ઉઠે તે માટે:—આંબાહળદર-૩. શરીરમાંથી ગરમી અને ગોવરાનું દુઃખ નીકળી જવા માટે:—પરિપાક-૨.

જુઓ ગોંવેંમાં:—શીતળા કુટી નીકળેલા કોણા માટે:—જાણીની રાખ-૧. શીતળાના તાવ માટે:—દૂધ-૧૪, માખણ-૪.

જુઓ પ્રાંઓમાં:—શીતળા થોડા આવવા માટે:—વાધની ચરખી-૨. શીતળાથી આંખમાં ફૂલ પડે તે ઉપર:—ગધેડાનો દાંત-૧.

પૃથ્થ:—ચોખા, ચણા, મગ, મસૂર, જવ, પંડોળા, કારેલાં, સરગવો, દાડમ, ધાતુવર્ધક અન્નપાન, શેલડી અને ઘી. અપૃથ્થ:—ગરમ, તીખું, ખાદું, શ્રમ, હવા.

૬૦-શૂકરોગ

કારણ:—ઉદરમાં વાયુનો પ્રકોપ થાય એટલે તે હૃદય, કુક્ષી, પીઠ, પાંસળી, ધુંટી અને પેટની જગાએ શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે.

શૂળના પ્રકાર:—પૃથક્ દોષો વડે તથા, સન્નિપાત વડે એક, આમ વડે એક તથા દ્વંદ્વ વડે તથા મળી આઠ પ્રકારનાં શૂળ થાય છે. આ બધાં શૂળની અંદર ધણું કરી વાયુ પ્રવળ હોય છે. શૂળના પરિણામશૂળ અને અન્નદ્રવશૂળ એવા બીજા પણ બેદ છે. x

x લૌકિકમાં શૂળ બે પ્રકારનાં મનાય છે, હુક અને ચૂંક. જેથી પેટના ભાગ સિવાય બીજી જગાએ સોયો ધોંચ્યા જેવી પીડા થાય છે, તેને શૂળ અથવા હુક કહે છે; અને જ્યારે પેટના ભાગમાંજ એવી પીડા થાય છે ત્યારે તેને ચૂંક કહે છે. એ ચૂંકનેજ આ ગ્રંથમાં પેટપીડના નામથી ઓળખાવેલ છે.

શૂળના રોગમાં ધણે ભાગે જાડો કળજ હોય છે, માટે પ્રથમ તેનો ખુલાસો કરાવવો. શૂળ જ્યારે વાયુ અને કફના જોરથી થાય છે ત્યારે તેની સાથે ઉધરસ પણ ઉપડી આવે છે. આવા પ્રસંગે પ્રથમ ઉધરસને શાંત પાડવી.

સંગ્રહિત ઉપચાર:—(૧) સુંક તોલો ગા, સંચળ તોલો ગા, સિંધવ તોલો ૨, મરી તોલો ગા અને લીંડીપીપર તોલો ગા લઈ ખાંડી એના બે ભાગ કરી તેમાંથી એક ભાગ મધમાં મેળવી ચટાડવો અને ઉપર ગરમ પાણી અથવા પુદિનાનો રસ પાવો; એથી શૂળ મટે છે. (૨) ચૂંક ઉપર:—હીરાહીંગ ટાંક ૧, સુંક ટાંક ૪, બોડી અજમે ટાંક ૨ અને સંચળ ટાંક ૨, ખાંડી વાસી પાણી સાથે ફાટી આપવી; અથવા પીપળામૂળ, છદ્રજવ, કાળીજીરી, મરી અને ઘોડાવજ, એ સર્વે એકેક પૈસાભાર લઈ ખાંડી ફાટી કરવી. તે મધ સાથે ચટાડવું અથવા સુંક, સંચળ, હીંગ અને અજમે સમાનભાગે લઈ ખાંડી એળમાં મેળવી કરી ખાવી; અથવા કળશીના ઉકાળામાં સુંક, હીંગ અને વડાગડં મીઠું, એનું ચૂર્ણ નાખી તે ઉકાળો પીવો. (૩) એરંડાનાં પાંદડાનો રસ વાલ

શૂળના ઉપદ્રવ:—વેદના, તૃપા, મૂર્છા, મલખદતા, કફ, શ્વાસ, હેડકી એ ઉપદ્રવો થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) દશશૂળના કાઢામાં એરંડતેલ, હીંગ અને સંચળ નાખી પાવો; એટલે પેટનું ચઢવું અને શૂળનો નાશ થાય છે. (૨) સુંઠ અને એરંડશૂળના કાઢામાં હીંગ અને સંચળ નાખી પાવો; એટલે તત્કાળ શૂળનો નાશ થાય છે. (૩) સંચળ, ગરમાળો, બીડલોણ, સિંધવ, અતિવિષ અને ત્રિકટુનું ચૂર્ણ બીજોરાના રસમાં આપવું એટલે ગુદમ અને શૂળનો નાશ થાય છે. (૪) એરંડશૂળ, ધાણા, બીડલોણ, અળસી, હરડે અને હીંગનું ચૂર્ણ પાણીમાં આપવું; એટલે શૂળ અને ગુદમનો નાશ થાય છે. (૫) પંચલવણ (બીડલોણ, કાયલવણ, સિંધાલણ, સંચળ અને મીઠું) સમભાગ લઈ આદાના રસમાં પંદર દિવસ પચન કરવું. પછી તેની ચણા જેવડી ગોળા કરી તે વાતશૂળ ઉપર આપવી. (૬) હીંગ, તેલ અને સિંધવને ગોમૂત્રમાં પચન કરી તેનો કુંટી ઉપર લેપ કરવો. તે વેદનાયુક્ત શૂળનો નાશ કરે છે. (૭) રિંગણી, ગોખર, એરંડશૂળ, કુશ, કાસ અને શેરડીનાં શૂળનો કાઢો પાવો. (૮) ત્રિકૂળાં અને ગરમાળાના મગજનો કાઢો સાકર અને મધ નાખી પાવો; તેથી કરી દાહ, પિત્તશૂળ અને પ્રદર દૂર થાય છે. (૯) બીજોરાના રસમાં ગોળ નાખી પાવો; તે કફશૂળ, હૃદ્રોગ, વાતશૂળ અને ગુદમનો નાશ કરે છે. (૧૦) કાયફળ, પોખરમૂળ, કાકડા-શિંગ, નાગરમોચ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર અને કચોરનું ચૂર્ણ આદુનો રસ કિંવા મધમાં આપવું; એટલે શૂળ, વાયુ, ઉલ્લટી, કાસ, શ્વાસ અને ક્ષય, એ રોગો દૂર થાય છે. (૧૧) ચિત્રક, પીપળી-મૂળ, એરંડશૂળ, સુંઠ અને ધાણાનો કાઢો, હીંગ, સિંધવ અને બીડલોણ નાખી આપવો. (૧૨) રાધ અને ત્રિકૂળાંનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં આપવું. એ સર્વ રોગનું નાશક છે. (૧૩) અજમો, સિંધવ, હરડે અને સુંઠનું ચૂર્ણ આપવું. તે મંદાસિ અને શૂળનો નાશ કરે છે. (૧૪) શતાવરીનો રસ મધમાં આપવો. (૧૫) એલચી, હીંગ, જવખાર અને સિંધવનો કાઢો એરંડતેલ નાખી આપવો. તે કમ્બર, હૃદય, ઉદર, નાભિ, પીઠ, કુક્ષી, મસ્તક અને કર્ણ, એ દેકાણેના શૂળનો અતિ વેગથી નાશ કરે છે. (૧૬) સુંઠના કાઢામાં એરંડતેલ, હીંગ અને સંચળ નાખી પાવો. (૧૭) બહેડાં ૧ ભાગ, સુંઠ ૧ ભાગ અને કાયકાનો મગજ ૩ ભાગ એનું ચૂર્ણ એરંડતેલમાં ઘુંટી આપવું; એટલે સર્વ પ્રકારના શૂળનો નાશ થશે. (૧૮) નારાયણ ચૂર્ણ આપવું. (૧૯) ક્ષારચોગે ખાખરાનાં મૂળ, આસુંદરાની છાલ, ધાવડીની છાલ, અધેડો, કેળનો ડોડો, તલ, હરણુદોડી, ધંતુરો, હળદર, કાદળાનો વેલો, અરકુસી અને સુરણ એકત્ર કરી માટલામાં ધાસી જમીનમાં ખાડો ખોદી તેમાં છાણું મૂકી રાખ કરવી. તે રાખ પાણીમાં મેળવી, પાણી ગાળી તે પ્રાણનાર્થ આપવું; એટલે હરમ, આનાહવાયુ, મલખંધ, ગુદમ, કફસંધી રોગ, કમળો, ચિદ્રધિ, હૃદયશૂળ, પાંડુ, સંગ્રહણી, સોજો, શૂળ, સજેકમ, અગ્નિમાંઘ, ઉદરરોગ, પીનસ, પ્લીહા અને પ્રમેહ પ્રત્યાદિનો નાશ થાય છે. જડ પથ્થર જેવું બક્ષણ ક્યું હોય તથાપિ આ ક્ષાર ભરમ કરી નાખે છે. (૨૦) સુંઠ, સાજખાર અને હીંગનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું; તે ક્ષણમાં સંપૂર્ણ શૂળનો નાશ કરે છે. (૨૧) સંચળ, હીંગ અને સુંઠનું ચૂર્ણ સમભાગ લઈ ગરમ પાણીમાં આપવું. તે કફ-વાતથી હૃદય, કૃખ, પીઠ અને પેટમાં થયેલું શૂળ તથા વિષૂચિકાનો નાશ કરે છે. મળખંધ ઉપર જવના કાઢામાં આપવું. (૨૨) ચિત્રકાદિ વટી:—ચિત્રકમૂળ, મીઠું, પલાડમૂળ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, કાયલવણ, સિંધવ, બીડલોણ, સંચળ, જીરું, ધાણા, જટામાંસી, પીપળીમૂળ અને અજમો સમભાગ લઈ તેનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરવું. તે એકત્ર કરી તેને લિંબુના રસમાં ખરલ કરી ગોળા કરવી; તે હૃદયશૂળ, પાર્શ્વશૂળ, ૩, જવખાર વાલ ૧ અને હીંગ વાલ ૧ મેળવી આપવું. (૪) હરિણના શિંગડાની અથવા સાખરશિંગની ભરમ ગાયના દૂધમાં પાવાથી સર્વોગ શૂળ જાય. (૫) બીજોરાનો રસ ટાંક ૪ અને સિંધવ ટાંક ૨ પાવાથી છાતીનું શૂળ જાય. (૬) સુંઠ, સિંધવ અને હીંગ વાટી પાણી સાથે આપવું અથવા ગળેનો રસ ટાંક ૪, મરી ટાંક ૧ નો બૂકો નાખી પાવાથી છાતીનું શૂળ જાય. (૭) પાણીમાં પલાળી રાખવાથી નરમ થયેલી એક ખારેક લઈ તેમાંથી તેને ભાગ્યા તોડ્યા વિના અંદરનું બીજ (ખખી) કાઢી નાખી, તેમાં સાખરશિંગ ઉપરથી ચપ્પુ વડે ઉતારેલી ઝીણી છાલ ભરી બીનું કપડું વિંટી અમિની બોભરમાં સેકી દરદીએ તે ખારેક ખાવી.

આમશૂળ, અરુચિ અને ૮૦ પ્રકારના વાયુના વ્યાધિ, એ સર્વનો તુરત નાશ કરે છે. (૨૩) સુંઠ, તલ અને ગોળનો કલ્ક દૂધમાં કરી પાવો; એટલે પરિણામશૂળ, અને આમવાતનો નાશ થાય છે. (૨૪) ઇંદ્રવરણીનાં મૂળ પાણીમાં ધસી તેમાં સુંઠ, મરી અને લીંદીપીંપરનું ચૂર્ણ નાખી પાવું. એ અત્મંત દુઃસહ શૂળનો નાશ કરે છે. (૨૫) એરંડમૂળ, ચિત્રો, નાનો શંખ, સાટોડી અને ગોખર, એ સમભાગ લઈ પુટમાં બાળી તેની ભસ્મ કરી પાણી સાથે પાવી. (૨૬) પાણી ભરેલું નાળીએર લઈ તેના મુખ પર કાણું પાડી તેમાં મીઠું ભરી બહાર માટી ચોપડી સૂકવી છાણાના દેવતામાં બાળવું. પછી બારિક ચૂર્ણ કરી લીંદીપીંપરના ચૂર્ણ સાથે તે ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે પાવું; એટલે પરિણામશૂળનો તથા વાત, પિત્ત, કફ અને સન્નિપાતથી ઉત્પન્ન થયેલા શૂળનો નાશ થાય છે. (૨૭) ક્ષુદ્ર શંખની ભસ્મ ગરમ પાણીમાં આપવી. તે તુરત પંક્તિશૂળનો નાશ કરે છે. (૨૮) મીંઢીઆવળનાં મૂળ ગરમ પાણીમાં પાવાં. (૨૯) મીંઢળ અને કુકુ પાણીમાં વાટી કિંચિત્ ગરમ કરી કુંડી ઉપર લેપ કરવો. (૩૦) એકલી કાંકચ ત્રણસેં શૂળનો નાશ કરે છે, તો પછી તેમાં સિંધવ, લસણ અને હીંગનું ચૂર્ણ મળવાથી તે શૂળનો નાશ કરે એમાં શું સંશય! (૩૧) અડદનાં વડાં સિંધવ-યુક્ત, મૃદુ, તૈલપકવ એવાં ઘી સાથે પાવાં; એટલે અન્નદ્રવશૂળનો નાશ થાય છે. (૩૨) ઘોડીની લાદ પીલી તેનો રસ કાઢી તેમાં હીંગ નાખી તે રસ પાવો; કિંવા કળથીના કાઠામાં હીંગ, સુંઠ અને બીડલોણનું ચૂર્ણ નાખી આપવું; એટલે મહાન શૂળનો નાશ થાય છે. (૩૩) સામો, કોદરા અને કાંગના તાંદળાની ખીર કરી ખાવી. તે અન્નદ્રવશૂળ ઉપર હિતકારક છે. (૩૪) ધઉંના લોટનો ગોળ અથવા સાકરનો શીરો દૂધ સાથે ૪૮ દિવસ ખાવો; એટલે અન્નદ્રવશૂળનો નાશ થાય છે. (૩૫) વિષ્ણુકાંતાનાં મૂળનો કલ્ક સાકર, મધ અને ઘી નાખી પાવો; એટલે પરિણામશૂળ દૂર થાય છે. (૩૬) શંખભસ્મ અથવા આમલીની છાલની ભસ્મ ગરમ પાણી સાથે પાવી. (૩૭) બીલી, એરંડો અને ચિત્રકનાં મૂળ, સુંઠ, હીંગ, સિંધવ, એ સર્વનું ચૂર્ણ આપવાથી તત્કાળ શૂળનો નાશ કરે છે.*

જુઓ અનુભૂત ઔષધ:—ઔષધિક્રિયાના ગુટિકાપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૧૮. મલમપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૭.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—શૂળ એટલે હુક માટે:—અજમોદ-૫, આદુ-૭, ૩૧, ૫૧; આમલી-૭, આશીત્રી-૧, ઇગોરિયાં-૫, ઇંદ્રવરણાં-૭, એરંડો-૧, એલચી-૧૧, કલોંજી જીરું-૧, કળથી-૧, કુમો-૨, ગુગળ-૧૮, ઝેરકોચલાં-૭, તુવરૂળ-૧, દ્રાક્ષ-૧૦, નાગલા દુધેન્દી-૬, નાળીએર-૧૬, બીજેરું-૮, ૧૩, ભોંયઆમળી-૫, મીંઢીઆવળ-૯, લસણ-૧૮, શતાવરી-૨, ૪, સમુદ્રજ-૨, સમેરવો-૧, ૧૭, ૨૦; સાતવીન-૩, હરડે-૨૪. પેટપીડ એટલે પેટમાં દુખાવો કે પેટના શૂળ માટે:—અધેડો-૧૯, અજમો-૧, અજમોદ-૨, અજવલા-૧, ઉપરસાલ-૧૦, કપૂરવેલ-૧, કરિયાતુ-૩, કારિંદા-૪, કાળી ખજૂરી-૪, કાંચડી-૧, કીડામારી-૩, ખરશિંગી-૧, ચણા-૬, ચુકો-૧, ઝેરકોચલાં-૯, ૧૦, ડીકામાળી-૧, નાળીએરી-૧૨, પાટલા-૪, પુદિનો-૭, બાફળી (હીંગોત્રી)-૪, ૫, બાવળ-૯, મરચી-૧, મરવો-૧૦, મેંઢાશિંગ-૧, મોગલી એરંડો-૭, મોરસકદો-૧, રાઈ-૩, વાસનવેલ-૪, સુગંધી (લીલી) ચ્હા-૨. હિવર-૧, હીંગ-૬, ૭. આગંતુક પેટશૂળ માટે:—મીંઢળ-૧. ઉદરપાણીથી થયેલ શૂળ માટે:—આદુ-૧૯. વાતશૂળ માટે:—આદુ-૩૬, ઇંદ્રજ-૧૪, ગળો-૨૧, મંદાર-૩. પિત્તશૂળ માટે:—આમળાં-૩૧, શતાવરી-૪. આમશૂળ માટે:—લીંદીપીંપર-૧૬. પરિણામશૂળ માટે:—આદુ-૨૪, ઇંદ્રજ-૧૧, જીરું-૫, લીંદીપીંપર-૩૨, વિષ્ણુકાંતા-૨, હીંગ-૨૦. અન્નદ્રવશૂળ માટે:—કાંગ-૧, કોદરા-૧, સામો-૧. દૃઢશૂળ માટે:—ગળો-૨૧, વાળો-૬, શતાવરી-૪, સમેરવો-૨. કુક્ષિશૂળ માટે:—એરંડો-૨, શતાવરી-૪, પાર્શ્વશૂળ માટે:—સમેરવો-૧૬. પૃષ્ઠશૂળ અને કટિશૂળ માટે:—આસંધ-૨૦, સમેરવો-૨. જુઓ પ્રાં ઔંમાં સાખરશિંગની ટીપમાં નં. ૩ રસ વૈલમાં ચૂનો ૧૦ની ટીપમાં નં. ૨

* શૂળરોગ પર સિદ્ધ આપધિ:—શલગજ કેશરી, શલવન્જીણી વટી, શલગજેંદ્ર તેલ (મર્દન માટે), શંખવટી, આમલકી ખંડ, ધાત્રીલોહ, તામ્રભસ્મ, ત્રિકલાલોહ, ગંધક રસાયન વગેરે અપાય છે.

જુઓ પ્રાણીઓમાં:—શૂળ માટે—ધોડાની લીંદ-૧. વાતશૂળ માટે:—સાખરશિંગ-૫. કઠિબહુ, સંધિશૂળ અને હઠ્યશૂળ માટે:—હરિણચૂંક-૧.

પૃથ્વ:—એક વર્ષના બૂના ચોખા, ગરમ દૂધ, પટોલ, સરમવો, કારેલાં, મીઠું, કાંચા, લસણ, કળશી અને કેરી. અપૃથ્વ:—વિરુદ્ધ અન્નપાન, જાગરણ, વિષમોક્ષન, રક્ષ, કકવા, પૂર, ઠંડા, શુરુ એવા પદાર્થોનું સેવન, ઉઘોગ, મૈથુન, મધ, દિલ્લ ખાન્ય (તુવેર, વટાણા ઈલાદિ), તીખા પદાર્થ, શોક અને ક્રોધ.

૬૧-સોજો (શોથ)

કારણ:—વમન, વિરેચનાદિ શોધન, જવરાદિ રોગ તથા ઉપવાસથી કૃશ અને દુર્બલ થયેલાં માણસને ખાટા, ખારા, તીખા, ઉષ્ણ તથા જડ એવા પદાર્થોનું સેવન; દહીં, અપકવ અન્ન, મૃત્તિકા, બાજી, સમુદ્રમાંના મચ્છ, વિષ વડે દૂષિત થયેલા અન્નનું સેવન, મૂળવ્યાધિ, અન્યાયામ, શોધન કરવા ચોખ્ખા દોષો થાય તોપણ તેનું શોધન નહિ કરવું, હઠ્યાદિ મર્મસ્થાનને દોષોએ કરેલો ઉપદ્રાવ, આમ, ગર્ભપતનાદિ ખરાબ પ્રસૂતિ, વમનાદિ પંચકર્મનો મિથ્યાયોગ, એ સર્વે દોષો સોજનાં કારણો છે. †

લક્ષણ:—અંગે જડપણું, ચિત્ત સ્વસ્થ ન હોવું, સોજે દાહ, શિરા ખારિક થવી, રોમાંચ ઉભા થવાં તથા અંગનો રંગ જલ્દલાવો એ સોજનાં સામાન્ય લક્ષણો છે.

ઉપચાર:—(૧) સાટોડી, દારુહળદર, હળદર, સુંઠ, બાળહરડે, ગજો, ચિત્રો, બારંજમૂળ અને દેવદારનો કાઠો સર્વાંગનો સોજે દૂર કરે છે. (૨) વછનાગ, સુંઠ અને સાટોડીનાં મૂળને ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો. (૩) ગલ્લકીનાં પાંદડાંનો રસ ગોમૂત્રમાં નાખી ગરમ કરી ચોપડવો. (૪) કાચકી, આકડો અને એરંડાનાં પાંદડાંને વાટી ગરમ કરી સોજા ઉપર લેપ કરવો; એટલે ત્રણ દિવસમાં સોજા ઉતરે છે. (૫) આદુનો રસ કિંવા સુંઠનો કાઠો દૂધ નાખી પાવો તથા તે પચી મયા પછી ત્રિફળાનો કાઠો શિલાનિત નાખી પાવો; એટલે ત્રિદોષજ સોજાનો નાશ થશે. (૬) સંચળ અને રાઈ એકત્ર વાટી લેપ કરવો. (૭) કાળી નગોડ, ચિત્રો, સુંઠ, નાગરમોચ, જીરું, રિંગણી, કાળીપાટ, હળદર, લીંડીપીપર, ગજપીપળી અને જટામાંસીનું ચૂર્ણ મદોળ્ય પાણીમાં મેળવી આપવું. આ સર્વોત્તમ ઉપાય છે. (૮) ગોળ, લીંડીપીપર અને સુંઠનું ચૂર્ણ સોજે, આમાજીર્ણ અને શૂળનું

† વાત, પિત્ત, કફ, વાતપિત્ત, વાતકફ અને કફપિત્ત, સન્નિપાતનો, વાગવાનો અને ઝેરનો, એમ સોજે નવ પ્રકારનો મળાય છે.

સંગ્રહિત ઉપચાર:—(૧) એરંડાની જડ, ઇંદ્રજવ, સુંઠ, લીંડીપીપર, સાજખાર, જવખાર, હળદર, દેવદાર, એ સમાનભાગે લેવું. એ સર્વનો ત્રીજો ભાગ મંદૂર અથવા લવારની કોઠનો કાટોડો લઈ ખાંડી લૂગડે ચાળી તેની ફાકી સવારે ટાંક ૧ ની લેવી; તેથી અનેક જાતના સોજા, પિંડરોગ તથા દમ, એ મટે. એ ઔષધ એક માસ સુધી લાગત ફાકવું. ખટાર્થ, ખાદીની શરદી કરે એવી ચીજ, તમામ મિઠાઈ, મઠ તથા મીઠી ચીજની પરેજી રાખવી. (૨) એરંડીઉં સોજા ઉપર મસજે તો વાયુનો સોજો જાય; પણ ગરમીનો હોય તો વધારે થાય. (૩) નવો વાંસ, સિંધવ અને હળદર, એ સર્વેને ઘસી સોજા ઉપર ચોપડે તો આરામ થાય. (૪) સોજે લાલ રંગનો હોય તો લોહીથી થયો છે, એમ જાણવું. સોજામાં જળતરા થતી હોય તો જળો મૂકાવી લોહી કમી કરાવવું અને નીચલો મલમ ચોપડવો:—મહૂંડાં શેર ૦૧, હળદર ૨ પૈસાભાર, સાજખાર ૨ પૈસાભાર, નીમક ૧ પૈસાભાર, એ સર્વેને મીઠા તેલમાં ઘુંટી મલમ કરવો અને તે દરદ ઉપર ચોપડવો અથવા સોજવાળા ભાગ ઉપર તેની પટ્ટી મારવી; તેથી લોહીવિકારનું દરદ મટી જશે. લાગત ૧૦-૧૫ દિવસ સુધી એ ઉપાય કરવાથી જલદી આરામ થાય; પણ લોહીવિકારનું દરદ ન હોય તો લોહી કઢાવવું નહિ. જો કઢાવે તો નુકસાન થાય. સોજા ઉપર કુંવારનો ગરબ મસજે તો સોજો ઉતરે. (૫) એરંડાનું મૂળ, હિમજ, સિંધવ અને તુંડાનું મૂળ સમાનભાગે લોલો ૦૧ લઈ પાણી સાથે કઠાડવાથી હાલપમનો સોજો ઉતરે. પૃથ્વ:—મળાનો રોટલો, શેકેલાં મળા.

નાશક તથા અસ્તિશાયક છે. (૯) ત્રિફળાનો કાઠો ભેંસનું થી નાખી પાવો; એટલે સોજો, પ્રમેહ, નાડીવણ અને ઘમંડરનો નાશ થાય છે. (૧૦) અરકુસી, ભેંચરિંચણી તથા મળોનો કાઠો મધ નાખી આપવો; એટલે દુધર સોજો, શ્વાસ, કસ, તાવ અને ઉલટીનો નાશ થાય છે. (૧૧) સાટોડી, ચિત્રો, નગોડ, જુજળ, એરંડાનાં પાંદડાં અને કાંટાસરીઓ પાણીમાં નાખી ઉકાળવું અને તેની વરાળની બાફ આપવી. (૧૨) ઠીકરાનો કકડો તપાવી તે ઉપર ગોમૂત્ર અને કારેલું તથા આંખા-હળદરની ભૂખી નાખી તેની ધૂણી સોજાને આપવી.†

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—અંકાલ-૧૧, અગધીઓ-૬, અરકુસી-૨૪, અરણી-૧, ૯, આકડો-૯, ૨૭, ૪૦, આદુ-૩૦, આવળ-૨, આશીત્રી-૯, આસંધ-૧૩, ઉંદરકની-ક-૬, ઉંબરો-૮, કડવી ગલકી-૨, કારિવણા-૬, કાસુંદરો-૩, કાળો ઉમરડો-૫, કાંચકી-૨, કાંટાસરીઓ-૧૦, કીડામારી-૭, કુઓ-૭, કેળ-૬, ખસખસ-૪, ગલકી-૨, યુવેર-૧૦, યુવેર ત્રણુ ધારીઓ-૨, ધંતુરો-૬, નગોડ-૫, પાઠ (કાળીપાઠ)-૬, આવચી-૨, ખીલી-૨૬, ભાંજરો-૮, બીલામો-૧૦, રાઈ-૧૨, લીંડીપીપર-૧૬, વગડાઉ સાટોડી-૧, વછનામ-૪, વસુ-૧, વાંદો-૪, ચરસડો-૫, સમેરવો-૧૫, ૨૦; સાટોડી-૫, ૧૬, ૧૯, ૨૧, ૨૩ ની ટીપમાં નં. ૩, હળદર ૨૨ ની ટીપમાં નં. ૪. હરડે-૪૨. વાયુથી શરીર સૂજે તે માટે:—અંકાલ-૭. વાયુથી આવેલા સોજા માટે:—અખરોડ-૩, તુલસી-૨૩. દાહયુક્ત સોજા માટે:—લીમડો (કડવો)-૮. સર્વાંગ સોજા માટે:—ઉંદરકની-ક-૨.

જુઓ ગોંવેંમાં:—ગોમૂત્રળની ટીપમાં નં. ૨. જુઓ પ્રાંઓંમાં:—ખીરખહોટી-૭, સાખરશિંગ-૧.

પૃથ્થ:—રેચન, ઉણોદકનો શેક, જૂના ચોખા, કળથી, જવ, મગ, કારેલાં, લસણ, ગાજર, પડવળ, દૂધ; કડવા, તીખા, અમ્લિ પ્રદીપ્ત કરે એવા પદાર્થ અને ઉનું પાણી. અપૃથ્થ:—નવું અન્ન, જડાન્ન, સૂકાયલું શાક, ગોળ, આટો, ફહીં, ખીચડી; ખાટા, દાઝેલા તથા દાહક પદાર્થ અને મૈથુન.

૬૨-સ્રીઓના રોગ

(૧) પ્રદર* (ધૂપણી, વાંધું, લોહીવા, રક્તસાવ)

કારણ:—વિરુદ્ધ લક્ષણ, મલ, અખ્યશન (ભોજન ઉપર ભોજન), વિરુદ્ધાહાર, અજીર્ણ, મર્લાપાત, અતિ મૈથુન, ધણું ચાલવું, અતિશોક, ઘણા ઉપવાસ કરવા, જડ ભાર ખેંચવાથી, કાષ્ઠાદિકના પ્રહાર વડે, દિવસે સૂઈ રહેવાથી, એ સર્વ કારણોથી કફ, પિત્ત, વાયુ અને સન્નિપાત એ ચાર બેદોએ પ્રદરરોગ (પેશાબમાં ધાતુનું જવું) થાય છે.

પ્રદરનો ઉપદ્રવ:—સર્વ પ્રકારના પ્રદરમાં અંગ મરડાઈ જાય છે અને હાથપગ તોડાય છે તે પ્રદર અતિ વધવાથી શક્તિ કમી થાય છે, ચકરી આવે છે, મૂરછાં આવે છે, તૃષા લાગે છે, દાહ થાય છે, રોગી સ્ત્રી બડબડ કરે છે અને અંગ ઘોળું સફેદ થાય છે, આંખે છારી વળે છે તથા વાતજરોગ આક્ષેપકાદિ લાગે છે. કફજ પ્રદર:—ખાટો, ઘટ્ટ, પરપોટાવાળો, કિંચિત્ ઘોળો, ચોખાના ધોવરામણ જેવો સાવ થાય છે. એને ચેતપ્રદર કહે છે. પિત્તજ પ્રદર:—કિંચિત્ પીળો,

† શોથ રોગમાં પુનર્નવા અષ્ટક, પુનર્નવા મંડૂર, શોચારિ મંડૂર, સુધાનિધિ રસ, દુગ્ધવટી, તકમંડૂર, શોથકાલાનલ રસ, ચિત્રકાદિ કૃત વગેરે ખાવા માટે અપાય છે. મર્દન માટે પુનર્નવાદિ તેલ, શુષ્કમૂલાલ તેલ વગેરે અપાય છે.

* જોરખ આમલી નંજ ૧ આખી લઈ તેના મર્લનો આટો તથા સાકર શેર ૦૧ અને કાગદી એલચી ૨ પૈસાભર એકત્ર કરી દિવસ ૧૪ પાણીમાં આપવાથી મહાપ્રદર જાય. આ ઉપાય જૈન મંથમાં છે. કપાસીઆનાં મીંજ દરરોજ તોલો ૧ લઈ સાકર સાથે ૧૫ દિવસ સુધી ખાય તો પ્રદરરોગ નિશ્ચય જાય છે. આ પ્રયોગ અમે જાતે અજમાવેલો છે.

નીલ, કાળો, રાતો અને કાઠા જેવો પ્રદર વહે છે; તેમાં દાહ, ચમરવું ઇત્યાદિ પિત્તની પીડા થાય છે; અને તે પ્રદરનો વેગ ધણો હોય છે. વાતજ પ્રદર:—રક્ષ, રાતો, શીથલાળો, થોડો થોડો માંસ ધોયેલા પાણી જેવો પ્રદર વહે છે અને તેમાં વાયુની પીડા થાય છે. ત્રિદોષજ પ્રદર:—જે પ્રદર મધ, ઘી, હરતાલ અને મજ્જના રંગ જેવો અને દુર્ગંધીયુક્ત હોય છે તે ત્રિદોષજ બળ્યું; એ અસાધ્ય છે. લોકો આ રોગના શ્વેત પ્રદર અને રક્ત પ્રદર એવા બે પ્રકાર માને છે.

શ્વેત પ્રદર ઉપર ઉપચાર:—(૧) કાળા હિંબરાના ફળનો રસ કાઢી મધમાં પાવો; એટલે ઘોળો અને રાતો પ્રદર દૂર થાય છે. પથ્થ-દૂધ અને ભાત. (૨) બોહી અધાડીનાં મૂળનો રસ, લોધર અને મધ નાખી આપવો. (૩) અરકુસીનાં પાંદડાંનો કિંવા ગળોનો રસ મધમાં આપવો. (૪) રમતરોહીડાનાં મૂળનો કઢક મધમાં આપવો. (૫) કપાસનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં બે વખત ધસી પાવાં અથવા ફળ કે મૂળ આપવાં. (૬) આમળાનો રસ કિંવા ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૭) દરરોજ સવારે અને રાત્રે ઉધવાની વખતે ગાયના ૧૪ તોલા દૂધમાં ૨૧ તોલા પાણી અને ૪ માસા સુંઠ નાખી કઢવી, પાણી બાળી ફક્ત દૂધ શેષ રાખવું અને તેમાં ખડીસાકર નાખી પાવું. (૮) ખડીસાકર અને જીરાનું ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણમાં આપવું. (૯) કાકડીનાં બીઆંમાંનું મગજ ૧ તોલો અને ઘોળા કમળની કળાઓ ૧ તોલો બારિક વાટી તેમાં જીરું અને ખડીસાકર નાખી તે સાત દિવસ આપવું. (૧૦) અડદનો લોટ, જેઠીમધનું ચૂર્ણ, ભોંયકાળાનું ચૂર્ણ, મધ, સાકર અને ગાયનું દૂધ, એ એકત્ર કરી આપવાં. (૧૧) આમળાનાં બી પાણીમાં વાટી, તેમાં સાકર અને મધ નાખી ૩ દિવસ આપવું. (૧૨) નાગકેસર જાશમાં વાટી ત્રણ દિવસ આપવું અને જાશ-ભાત ખાવાં.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ. વનોંમાં:—અધાડી-૭, અબોલી-૧, અરકુસી-૮, આદુ-૨૬, આમળા-૧, ૩૧, કાકડી-૬, રમતરોહીડો-૩. કફપ્રદર માટે:—કાળો ઉમરડો-૩.

રક્તપ્રદર ઉપર ઉપચાર:—(૧) અશોકની છાલનો કાઠો દૂધ અને પાણી મેળવી દુગ્ધાવશેષ કરી ઠંડો થયા પછી પાવો. તે તીવ્ર રક્ત પ્રદરનો નાશ કરે છે. (૨) શુદ્ધ સ્થાન ઉપરની વાધાડીનાં ઉત્તર દિશા ભણીનાં મૂળ ઉત્તરાભાદ્રપદ નક્ષત્રમાં કાઢી લેવાં અને તે કમ્બરે બાંધવાં. (૩) કેવડાનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં ધસી સાકર નાખી આપવાં. (૪) તવખીર, રાજ અને ગેરૂનું ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું. (૫) નાગકેસરની બૂકી ઘીમાં પલાળી રાખી સોપારી જેવડી ગોળા કરી બે વખત આપવી. (૬) બાવળની શિંગો, બાળકેરી (કાચી કેરી), મોચરસના ઝાડની છાલ અને ગુદીનાં બીઆંનું ચૂર્ણ, એ એકત્ર કરી દૂધમાં આપવું. (૭) હિંદરની લાંડીઓ બલાબલ જેઠું દૂધમાં મેળવી ૨-૩ દિવસ આપવી. (૮) ખેરી શુંદ રાત્રે પાણીમાં બીંજની રાખી સવારે સાકર નાખી આપવો; એટલે રક્તપ્રદર અને પ્રમેદનો નાશ થાય છે. (૯) જૂની ઈંટનું ચૂર્ણ ૬ માસા, માયફળ ૩ માસા અને ગાયનું ઘી એક તોલો એકત્ર કરી ૭ દિવસ આપવું. (૧૦) અપાટનાં પાંદડાંનો રસ ૨ તોલા કાઢી તેમાં નાગકેસરનું ચૂર્ણ ૨ માસા નાખી ૭ દિવસ આપવું. (૧૧) કેસર, એલચી, જયફળ, વંશલોચન, નાગકેસર અને શંખજીરું, એ સર્વનું સમભાગ ચૂર્ણ કરી તે ૨ માસા ચૂર્ણ, ૨ માસા મધ, ૬ માસા ગાયનું ઘી અને ૩ માસા સાકરમાં સેવન કરવું; એટલે રક્તપ્રદર, રક્તપ્રમેહ, રક્તાર્શિ, એ રોગો દૂર થાય છે. આ ઔષધ બે વખત લઈ ઉપર ગાયનું તપાવેલું દૂધ સાકર નાખી પાવું. (૧૨) પાકેલું કેળું એક અર્ધાં તોલા ઘીમાં દરરોજ સવાર-સાંજ ખાવું. એ ખાવાથી કાષ્ઠને ટાકું પડે તો તુરતજ કેળાંની અંદર મધ નાખી લેવું; એટલે રક્તપ્રદર અને ધાતુવિકાર દૂર થાય છે. સાખરૂંદનાં (પડવાસનાં) ફળ તલના તેલમાં ૩ માસા આપવાં, એટલે સર્વ પ્રકારના પ્રદરોનો નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ. વનોંમાં:—આસોપાલવ-૧, હિંબરો-૨૭, એલચી-૫, કાળો ઉમરડો-૩, કેવડાનું ઝાડ-૧, તવખીર ૪૬-૪, નાગકેસર-૪, ૬, નાની અરણી-૧, બાવળ-૧૧, કડવો જીમડો-૩૦. જુઓ પ્રાંઓંમાં:—મીચુ-૪.

સર્વ પ્રદરો ઉપર ઉપચાર:—(૧) નવા ચયેલા પ્રદર ઉપર એરંડતેલનો રેચ આપવો અને

દરરોજ સૂઈ રહેતી વેળાએ ગાયના ઝરમ કરેલા દૂધમાં ખાંડ અને થોડી સુંઠની ભૂકી નાખી તે પાવું. (૨) ડાહનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી ત્રણ દિવસ પાવાં. (૩) ત્રિકુળાં, સુંઠ, દારુહળદર અને લોધરનો કાઠો મધ અને લોધરનું ચૂર્ણ નાખી આપવો; તે ત્રિદોષજ પ્રદરનો નાશ કરે છે. (૪) ઉબરાનાં ફળનું ચૂર્ણ કરી, તેમાં સાકર અને મધ નાખી મોઢક કરી તે આપવો. (૫) દારુહળદર, રસાંજન, અરકુસી, નાગરમોથ, કરીઆતુ, બેલકાચરી (સૂકાં ખીલાં) અને બીલામાનો કાઠો મધ નાખી પાવો. (૬) ભોંયઆમળીનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં ત્રણ દિવસ પાવાં; એટલે તે દુઃસાધ્ય પ્રદરની શાંતિ કરે છે. (૭) ધાવડીનાં ફૂલનો કાઠો ત્રણ દિવસ પાવો અથવા પાનનો રસ સાકરમાં પાવો. (૮) ત્રિકુળાં, દેવદાર, વજ, અરકુસી, ધરો, પીઠવણુ અને બળદાણુનો કાઠો મધ નાખી પાવો. (૯) કાંટાસરીઆનાં મૂળ, મહૂડાની છાલ, ઘોળું ચંદન અને જેડીમધ, એ વાટી ચોખાના ધોવરામણમાં પાવું. (૧૦) કોઠી અને વાંસનાં પાંદડાં વાટી તે કલ્ક મધ નાખી આપવો. (૧૧) તાંદળખનાં મૂળમાં અથવા અશોકની છાલ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી તેમાં મધ અને રસાંજન નાખી તે આપવું. (૧૨) ઉંદરની લીંટીઓ, ધાવડીનાં ફૂલ અને હીરાબોળ સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તે એક તોલો આપવું; એટલે સાત દિવસમાં સર્વ પ્રકારના પ્રદરનો નાશ થશે. (૧૩) શેરણીનાં પાંદડાંનું ચૂર્ણ લીમાં આપવું, એટલે શળયુક્ત પ્રદર દૂર થશે. (૧૪) દારુહળદર, બીલામો, લાળળુ, તલનાં ફૂલ અને રસાંજનનો કાઠો આપવો. (૧૫) મોચરસના ઝાડની છાલનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું. (૧૬) દારુહળદરના કાઠામાં ૩ માસા શિલાજિત નાખી ૭ દિવસ આપવું. (૧૭) ખારેકો ભાગી લીમાં તળી તેમાં ગોપીચંદનની ભૂકી નાખી તે આપવી. (૧૮) જામ્બુદીનાં ફૂલની કળીઓ, સવાર-સાંજ ચાર-પાંચ લઈ ૬ માસા ખડીસાકરમાં આપવી અને ઉપર ૭ તોલા દૂધ સાકર નાખી પાવું; એટલે પ્રદર અને ધાતુવિકાર દૂર થઈ પુષ્ટિ આવે છે. (૧૯) આસોદનું ચૂર્ણ ગાયના દૂધમાં સાકર નાખી બે વખત આપવું; એટલે પ્રદર અને ધાતુવિકાર દૂર થઈ શક્તિ આવે છે. (૨૦) જામ્બુદીનાં મૂળ ગાયના દૂધમાં ઘસી સાકર નાખી સવાર-સાંજ બે વખત આપવાં; એટલે પ્રદર, ધાતુવિકાર, રક્તાર્શ એ રોગો દૂર થઈ પુષ્ટિ આવે છે. (૨૧) ગુલાબનાં તાળાં ફૂલ સવાર-સાંજ ૫ લઈ સાકર સાથે ખાઈ ઉપર ગાયનું દૂધ પીવું; એટલે પ્રદર, ધાતુવિકાર, મૂત્રવિકાર, પિત્ત અને રક્તાર્શ, એ દૂર થઈ ઝાડો સાફ થાય છે. (૨૨) બકુલના (ખોરસલીના) ઝાડનાં તાળાં ફૂલ એક તોલો લઈ તેમાં ત્રણ ચાર બદામ નાખી સાકર સાથે તે બે વખત ખાવા આપવાં અને તે ઉપર ઠંડું પાણી ૧ તોલો પાવું; એટલે પ્રદર અને ધાતુવિકાર, એ રોગો દૂર થાય છે. (૨૩) સવાર-સાંજ સાલમમિશ્રી, સફેદ મુસળી અને પંજાબી મિશ્રીનું સમભાગ ચૂર્ણ ૩ માસા લઈ દૂધમાં સાકર નાખી આપવું; એટલે પ્રદર અને ધાતુવિકાર, એ રોગો દૂર થાય છે. (૨૪) ઘોળી જામ્બુદીનાં મૂળ, કમળકંદ, ઘોળી શેમળનો કંદ અથવા છાલ, એની ૭ માસા વજ્રગાળ ભૂકી નિત્ય સવાર-સાંજ ગાયના દૂધમાં સાકર નાખી આપવી; એટલે પ્રદર અને ધાતુવિકારનો નાશ થાય છે. (૨૫) કુલડીમાં ૪ ભાગ ગોપીચંદન અને ૧ ભાગ ફટકડી નાખી તેની ભરમ કરવી. તે ચણેડીભાર જેટલી ચોખાના ધોવરામણમાં મધ અગર સાકર નાખી આપવી. x

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—અન્નક્ષા-૩, આસંધ-૯, આસોપાલવ-૨, આંબો-૪, ૨૫, કપાસ-૧, કાંટીગોખર-૫, કાંડોળી-૪, કાંસડી-૪, કેસરીચંપો-૧, કેળ-૧૧, ૧૭, ૨૩, કોઠી-૩, ખજૂરી-૧૬, ગુલાબ-૭, ગોરખઆમલી-૩, ગૌરીનો ફણો-૪, જીર-૪, ડાહ-૧, તાંદળખ-૨, તોરણ-૨, દારુહળદર-૨, ધાવડી-૪, ઘોળી પીલુડી-૨, નાગકેસર-૭, પીપળો-૨૫, બિહી-૧, બીવલો-૧, ખોરસળી-૪, બોળ (હીરાબોળ)-૭, ભોંયઆમળી-૧, મુસળા-૪, રતનજેત-૬, ૯, ૧૧, લીમડો (કડવો)-૩૦, લોધર-૧, વરી (મોરીઓ)-૧, શરસડો-૧, શિમળો-૧, સારફળ-૩, સાલમ-૧, સુખડ-૬. પિત્તપ્રદર માટે:—અરકુસી-૭, જેડીમધ-૮, શતાવરી-૭. વાતપ્રદર માટે:—મળો-૧૬. વાતપિત્ત પ્રદર માટે:—દારુહળદર-૮, રાયણ-૨. શૂળયુક્ત પ્રદર

x પ્રદર માટે સિદ્ધ ઔષધ:—અશોકધૂત, શીતકલ્પાયણુ ધૂત, ફટજાટક અવલેહ, ચંદનાદિ ચૂર્ણ, પુષ્પાનુમ ચૂર્ણ, પ્રદરાંતક લોહ, પ્રદરારિ રસ, શતાવરીધૂત, દાવ્યાદિ ક્વાથ, ફલ, ધૂત વગેરે.

માટે:—શરણી-૧. જુઓ પ્રાન્તોનાં:—ઉત્તરી લીંડીઓ-૨.

પદ્ધતિ:—જૂના ચોખા, જવ, મગ, મસૂર, અણા, તુવેર, દૂધ, લી, તાંદળજો, પડોળાં, દુધી અને ઠંડુ પાણી. અપચ્ચ:—બાયામ, મુસાફરી કરવી, તડકો, મેથુન, કળથી, રિંમણાં, જોળ, તલ, અડદ, દહીં, ક્ષાર પદાર્થ, તાંબુલ, કટોળ (દિલ્લ ધાન્ય), ખાટા પદાર્થ અને મીઠું.

(૨) સોમરોગ (જળપ્રદર)

કારણ:—સ્ત્રીઓને મેથુનનો અતિ પ્રસંગ, શોક, ભ્રમ, અતિસાર કિંવા વિષદોષે કરી સંપૂર્ણ શરીરમાંનું ઉદક ક્ષોભ પામી, તે મૂત્રમાર્ગ સુધી આવી મૂત્રદ્વારે સ્ત્રવે છે. શ્વેત પ્રદર જેવોજ આ એક પ્રકારનો રોગ છે.

લક્ષણ અને નિરકિત:—તે વખતે તેના વેમનું ધારણ ન થવાથી કાંઈ પણ સુખ જણાતું નથી અને તેનું મસ્તક સિથિલ થાય છે; મોઢું અને તાળવું સૂકાય છે; મૂચ્છાં, બડબડ તથા શરીરની ચામડીને અતિ રક્ષતા આવે છે અને ભોજન કે પ્રાશનીય પદાર્થોએ કરી તેની તૃપ્તિ થતી નથી. ઉદકો શરીરનું ધારણ કરે છે; એટલે તે ઉદકને પણ સોમ સંજ્ઞા આપેલી છે, તે સોમનો ક્ષય થાય છે; એટલા માટે એ વ્યાધિને સોમરોગ કહે છે. મૂત્રાતિસાર—તે ઉદકરૂપ સોમનો ક્ષય થાય છે તેથી દેહને નિશ્ચેષ્ટતા આવે છે. તે સોમરોગ જે વખતે વેદનાયુક્ત સ્ત્રવે છે તથા સોમ-લક્ષણો થઈ ધણા દિવસ જાય છે અને તે કાંઈ જેવો વારંવાર મૂત્રમાર્ગે સ્ત્રવે છે, ત્યારે તેને મૂત્રાતિસાર કહે છે. આ રોગ બળનો નાશ કરે છે. સોમલક્ષણ:—ધણોજ સ્વચ્છ, ઠંડો, ગંધ તથા વેદનાથી રહિત, ઘોળો એવો અતિસ્ત્રાવ થાય છે, તેમાં તે સ્ત્રી અતિ દુર્બળ થાય છે.*

ઉપચાર:—(૧) કાળી મુસળી, ખારેકો, જેડીમધ તથા ભોંયકોળાનું ચૂર્ણ મધ અને સાકર-માં આપવું. (૨) કુંવાડીઆનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી સવારે પ્રાશન કરવાં. (૩) પાકેલાં કેળાં અને આમળાંનો રસ એકત્ર કરી તેમાં સાકર નાખી તે આપવું.

વિશેષ ઉપચાર—જુઓ વનૌનાં:—કુંવાડીઓ-૪, નાગકેસર-૨.

રજોદોષ:—કેટલીક સ્ત્રીઓને એવો રોગ થાય છે કે દરેક મહિનામાં બે વાર રજસ્વલા થાય છે; અને રજસ્વલા થયા પછી આઠ આઠ દિવસપર્યંત નિત્ય આવ થતો રહે છે; તે કારણથી ક્ષીણતા, આનિ, હાથપગનો દાહ, એ વિકારો થાય છે.

શુદ્ધાર્તવનાં લક્ષણો:—જે આર્તવ (અટકાવ) પરપોટાવાળો નથી હોતો, જેની અંદર દાહ, શળ ઇત્યાદિ હોતાં નથી, જે મહિનામાં પાંચ દિવસ સુધી નિયમ પ્રમાણે હોય છે; ધણો વધારે તેમ ધણો થોડો પણ નહિ એવો મધ્યમ સ્ત્રવે છે, તે શુદ્ધ એમ સમજવું; તથા જે સસલાના કોહી જેવો કિંવા અળતા જેવો લાલ હોય છે અને જેમાં વજ્ર પલાળી ધોઈ નાખવાથી ડાઘ રહેતો નથી તે આર્તવ શુદ્ધ સમજવો.

રજોદોષ પર ઉપચાર:—(૧) કાંડવેલ અંગારામાં શેકી ૨ તોલાપર્યંત રસ કાઢી તેમાં તેટલુંજ લી, ગોપીચંદનની બૂકી ૧ તોલો અને સાકરની બૂકી ૧ તોલો નાખી તે પાવો. (૨) શંખજી અને પાપાણભેદનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું. માસિક ધર્મ (અટકાવ) આવતી વખતે પેટ અને કમરમાં દુઃખાવો થવો તથા અટકાવ સાફ ન આવવા ઉપર:—લી ૪૧૧ તોલા, ગોળ ૨૧ તોલા, અજમાનું ચૂર્ણ ૬ માસા, સુંઠનું ચૂર્ણ ૬ માસા, હળદરની બૂકી ૨ માસા, એ પ્રમાણે સર્વ વસ્તુ લઈ તેના બે હિસ્સા કરવા. તેને પ્રથમ ૨૦ તોલા પાણીમાં ઉપર કહેલ ગોળ મેળવી પછી બાકીની ઔષધિ નાખી તે મિશ્રણ ચૂલા ઉપર મૂકી શેકવું. (અર્ધો ભાગ એક દિવસ માટે લેવો, અર્ધો ભાગ બીજા દિવસ માટે રાખવો. એક દિવસમાં પણ બે વખત લેવું. ભોજનથી પહેલાં.) આ ઔષધનો અનુભવ કરેલો છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌનાં:—કાંડવેલ-૨.

* સોમરોગ મૂત્રમાર્ગ અથવા મૂત્રનળીમાં થાય છે. પણ પ્રદરોમનું મૂળ મર્દાશ્વમાં હોય છે.

(૩) યોનિરોગx

*યોનિરોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) વડ, પીંપળા, ઉંચરો, પીંપળી, વાંસ, પારસપીંપળા, મહોડા, અંબાડા, નાંદરખં, કદંબ, અરબુનવૃક્ષ અને ખેરડીની છાલ, જેડીમધ, ચારોળી, રાતો અને ઘોળા લોધર, ધુપેડા, અરલુ, નાનાં જાંબુ, મોટાં જાંબુ, ફેરી, ખાળહરડે અને અસાંણા, એમાંથી જે મળે તે મેળવી તેનો કાઢો કરી આપવો; એટલે યોનિરોગ, વ્રણ, અસ્થિભંગ, દાહ, મેદારોગ, પ્રમેહ અને વિષદોષ દૂર થાય છે. (૨) સિવણુ, ત્રિકળાં, દ્રાક્ષ, કાસુંદરો, આંબાદળદર, હળદર, ગળો, કાંટાસરીઆનાં મૂળ, શતાવરી, સારોડી, ફાલસા, એ ઔષધો તોલો

x કેટલાક ગ્રંથોમાં યોનિરોગ ૨૦ પ્રકારના બતાવેલ છે, તે આ પ્રમાણે:—૧-રજસ્વલા થતાં ધણી કષ્ટથી શીશુસહિત લોહી છોડે તે ઉદાવૃતા યોનિ. ૨-રજસ્વલા ન થાય તે વંધ્યા અથવા વાંઝણી યોનિ. ૩-યોનિમાં હમેશ પીડા રહે તે વિષ્ણુતા યોનિ. ૪-યોનિ કઠોર હોય અને યોનિમાં શૂળ આલે તે વાતલા. ૫-યોનિમાં બળતરા રહે અને લોહી નીકળ્યા કરે તે લોહિતક્ષયા. ૬-જે યોનિ પોતાના સ્થાનથી હટી જાય તથા પ્રસવ થતાં કષ્ટ થાય છે તે પ્રસ્થસિની. ૭-યોનિમાંથી પવનયુક્ત લોહીની સાથે વીર્ય નીકળે તે વામિની. ૮-ગર્ભ રહે અને નીકળી જાય તે પુત્રમ્નિ. ૯-જે યોનિમાં બળતરા ધણી રહે, પાકી જાય તથા શરીરમાં તાવ રહે તે પિત્તલા. ૧૦-જેને પુરુષના સંગથી-મૈથુનથી સંતોષ ન થાય તે અત્યાનંદા. ૧૧-જે યોનિમાં કફ તથા લોહી વિકારથી ગાંઠ બની જાય તે કર્ણિની. ૧૨-જે યોનિમાં વીર્ય ન ટકે એટલે પુરુષના પહેલાં દ્રવિત થાય તે અચરણા. ૧૩-જે યોનિ પુરુષથી પહેલાં દ્રવિત થઈ જાય તે અતિચરણા યોનિ કહેવાય છે. યોનિના આ બે દોષો સંતાનપ્રાપ્તિમાં બાધક છે. ૧૪-જે યોનિ અસંત ચીકણી, શીતલ તથા ખાળયુક્ત હોય તે શ્લેષ્મલા. ૧૫-જે યોનિ રજ્જરહિત રહેતી હોય તથા મૈથુન કરતી વખતે ખરદી જણાય તે પંદી. આવી સ્ત્રીઓના સ્તન પશુ નાના હોય છે. ૧૬-જે યોનિ-નું મોઢું નાતું હોય તથા વૃષણની સમાન બહાર લટકી આવે તે અંડિની. ૧૭-જે યોનિનું મુખ મોઢું હોય તે મહાવિવૃતા. ૧૮-સોય સરખું જીજું છિદ્ર હોય તે સૂચિવકત્રા. ૧૯-વાતલા, પિત્તલા, શ્લેષ્મલા વગેરેના દોષોના કોષનાં સર્વ લક્ષણ થાય તે સન્નિપાતિકા યોનિ. ૨૦-જે સ્ત્રીને સ્ત્રીધર્મ પ્રાપ્ત થતાં કે મૈથુનસમયમાં ધણી પીડા થાય તેને પરિષ્ણુતા યોનિ કહે છે. એ પ્રમાણે સ્ત્રીઓને મિથ્યા આહારવિહારે કરીને વાયુ, પિત્ત તથા કફ દુષ્ટ થઈ સ્ત્રીઓની યોનિમાં વીસ પ્રકારના રોગો ઉપજાવે છે.

ઋતુપ્રાપ્તિ માટે:—(૧) સરસવદ્ધ અને સરસવ દાણા જાવેલ તેલમાં કાલવી પાવાથી ઋતુ આવે. (૨) કાળું તેલ પાણીમાં ઉકાળી દિવસ ૩ પાવાથી ઋતુ આવે. આ બે પ્રયોગ જૈનગ્રંથોમાંથી મળ્યા છે.

* યોનિરોગ કેટલાક કષ્ટસાખ્ય છે તથા કેટલાક અસાખ્ય છે. યોનિરોગમાં વિશેષ કરીને વાત-નાશક ઉપચાર કરવા. ખસ્તિ, મર્દન, પરિપેક (કાઢાથી ઘોવું), લેપ તથા તેલથી બાંજવેલ વસ્ત્રોનો કાકડો યોનિમાં રાખવો. આ ઉપરાંત ખાવાની ઔષધિ પણ આપવી.

શતાવરી છૂત તથા ફલછૂત યોનિરોગની ઉત્તમ ઔષધિ છે. અંદર લગાડવા માટે બલા તેલ, શુક્રાદિ તેલ, ધાતકાદિ તેલ, નતાલ તેલ, ત્રિયંગ્ગાદિ તેલ અપાય છે. (૧) કડવા લીમડાની લીખોળીને લીમડાના પાનના રસમાં વાટી યોનિમાં લેપ કરવાથી યોનિશૂળ મટે છે. (૨) મીંદોળ, કપૂર અને મધને વાટી યોનિમાં લગાડવાથી વાંકી ચયેલી નસ સીધી થાય છે તથા યોનિ સંકોચાય છે. આવીજ રીતે માચફળ, કપૂર તથા મધ મેળવીને પણ લગાડાય છે. (૩) કષ્ટાર્તવ માટે:—એળીઓ, હીરાબોળ, શુદ્ધ હીંગ શેફેલી, ટંકણખાર ફલાવેલો, હીરાકસી તથા જટામાંસી વગેરે એકેક તોલો લેવાં તથા શુદ્ધ સોમલ ૫ રતી મેળવી સારી રીતે ખરલ કરી જેવના રસમાં વટણા જેવડી એળી બનાવવી. ઋતુ આવ્યા પહેલાં ૮-૧૦ દિવસ અમળથી દિવસમાં બે વખત બળખે એળી પાણી સાથે આપવાની શરૂઆત કરવી, જેથી ઋતુ સાદ આવે છે અને મમજની નબળાઈ તથા શરીરમાં રહેલા વાતદોષને દૂર કરે છે.

તેઓ ઘર્ષ એ બધાંથી સોળગણું પાણી નાખવું. અષ્ટમાંશ પાણી ખાકી રહે એટલે તેમાં શેરભર થી નાખી ધૂત સિદ્ધ કરવું. તે નિત્ય લક્ષણ કરવાથી યોનિસંબંધી સર્વરોગ દૂર થાય છે તથા ગર્ભ રહે છે. (૩) લીંડીપીપર, મરી, શતાવરી, અડદ, કોષ્ઠ અને સિંધવની આંગળી જેવી બીડી દીવેટ કરી યોનિમાં રાખવી. (૪) ગજો, ત્રિકુળાં અને દંતીમૂળનો કાઢો કરી તેનાથી યોનિ ધોવી એટલે કંડૂની શાંતિ થાય છે. (૫) યોનિક્ષાવ ઉપર:—મગનાં ફૂલ, કાથો, હરડે, જયફળ, પહાડમૂળ તથા સોપારીનું વજ્રગાળ ચૂર્ણ કરી યોનિમાં રાખવું; એટલે તે ઘટ થઈ તેમાંથી પાણી વહેશે નહિ. (૬) આમળાંનો રસ સાકર નાખી આપવો એટલે યોનિદાહ શાંત થશે. નષ્ટાર્તવ:—કોઈ કોઈ વખતે આ રોગને લીધે તરુણ અવસ્થામાં તેમજ પાકી ઉંમરે પણ સ્ત્રીને અટકાવ આવતો નથી, ફરી અતિશય ક્ષીણતા પ્રાપ્ત થઈ કદી પ્રાણનો પણ નાશ થાય છે.

યોનિશૂળ ઉપર ઉપચાર:—(૧) રાસ્ના, આસોદ, અરકુસી, એ ચીજો નાખી દૂધ સિદ્ધ કરવું અને તે પાવું. (૨) ગજો, ત્રિકુળાં અને દંતીમૂળના કાઢાવડે યોનિને શેક કરવો. (૩) તગર, રિંગણી, કોષ્ઠ, સિંધવ, દેવદાર એ પદાર્થોના કાઢામાં તેલ સિદ્ધ કરી તેમાં ૩ બીજવી યોનિમાં ધારણ કરવું. (૪) ૩ લઘુ લીમાં બોળા તે ઉપર ચંદનનું પાણી સિંચી યોનિમાં ધારણ કરવું. (૫) જૂની ઇંટની અથવા મીઠાની ભૂકીની પોટલી વડે શેક કરવો. (૬) સુંઠ, મરી અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ મધમાં ચાટવા આપવું. (૭) બીલીનાં પાંદડાં અથવા કાચરી, કલોંજી જીરું, અરકુસી, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, પીપળામૂળ, એ ઔષધો વાટી ગરમ પાણીમાં મેળવી ગાળા તે પાવું. (૮) સુંઠની ભૂકી એરંડતેલમાં કાલવી અથવા સુંઠ અને એરંડમૂળ પાણીમાં ધસી લેપ કરવો. (૯) સિંધાણુ, અશીણુ, હીરાબોળ અને આંબાહળદર, એ ઔષધો ફૂટી પાણીમાં વાટી ગોળા કરી તે યોનિમાં રાખવી. (૧૦) કડવી ઇંદ્રવરણીનાં મૂળ મેંઢીના લીમાં કિંવા દૂધમાં ધસી અંદર લેપ કરવો. (૧૧) કાળા ધંતુરાનાં બે-ત્રણ પાંદડાં ખારિક વાટી સિંધવ અને લી નાખી પોટલી કરી તે યોનિમાં રાખવી; એટલે સર્વ પ્રકારનું શૂળ બંધ થઈ જાય છે. (૧૨) બીડલોણુ, ખાવચો, અરકુસીનાં મૂળ, લીંડીપીપર, વજ, મરી, પીપળામૂળ અને સુંઠનો કદક કરી કોકરવણું પાણીમાં આપવો. (૧૩) કલગારી, અધેડો, કિંવા ઇંદ્રવરણીનાં મૂળ યોનિમાં ધારણ કરવાં; એટલે યોનિશૂળ અને પુષ્પાવરોધનો નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—આદુ-૪, ઇંદ્રવરણી-૧૨, એરંડો-૨૮, કલગારી-૭, ધંતુરો-૧૧, લીમડો (કડવો)-૨૫, સમેરવો-૬.

રજોદર્શનના ઉપાય:—(૧) કાળા તલના કાઢામાં ગોળ નાખી ઠંડો કરી પાવો. (૨) તલ, વડગુંદાં અને વરીઆળાનો કાઢો ઠંડો કરી ગોળ નાખી પાવો. (૩) ઘોળા ધરોના રસમાં દાડમની મોટી મોટી કળાઓ વિંટી, તે રસ વાસી પેજમાં આપવો. (૪) કડવી દુધીનાં બીઆં, દંતીબીજ, લીંડીપીપર, ગોળ, મીંઢળ, દારૂ કરવા માટે સડાવીને તૈયાર કરે છે તે કિણ્વ, યવક્ષાર અને થુરી-આનું દૂધ એકત્ર કરી તેની દીવેટ તૈયાર કરી તે યોનિમાં ધારણ કરવી; એટલે રજને ઉત્પન્ન કરે છે. (૫) કાંજી, તેલ, અડદ, દહીંમાં પાણી નાખ્યા સિવાય કરેલી છાશ અને દહીંનું સેવન કરવું; તથા માલકાંગણીનાં પાંદડાં વાટી તે તથા રાષ, ઘોડાવજ, અસાણાનું ચૂર્ણ દૂધમાં ત્રણ દિવસ આપવું. (૬) પીપળાની અને આમલીની છાશ પાણીમાં ધસી તે પાવી. (૭) કડવી ઇંદ્રવરણીનાં મૂળ યોનિમાં રાખવાં અથવા કડવી ઇંદ્રવરણીનાં ફળ માખણમાં ખાવાં. (૮) તલના કાઢામાં સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, હીંગ અને ભારંગમૂળનું ત્રણ માસા ચૂર્ણ નાખી તે આપવો; એટલે અટકાવ આવશે અને રક્તગુદ્મ પણ દૂર થશે. (૯) ભારંગમૂળ, સુંઠ, મરી અને લીંડીપીપરનો કાઢો ગોળ નાખી આપવો. (૧૦) રાયણનાં બીઆંમાંનું મગજ કાઢી તેની પોટલી યોનિમાં રાખવી. (૧૧) ગાજરનાં બીઆં પાણીમાં વાટી પાંચ-સાત દિવસ આપવાં.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—યોનિદાહ માટે:—આમળાં-૨૦. પુષ્પાવરોધ એટલે ઝડતુપ્રાપ્તિ માટે:—અધેડો-૧૬, ઇંદ્રવરણી-૫, કલગારી-૭, ખેરેલી-૯, ગાજર-૨, તલ-૪, ૨૦, ધરો-૫, પીપળો-૧૭, માલકાંગણી-૪. નષ્ટપુષ્પ એટલે અટકાવ યોગ્ય વખતે અથવા જરાબર ન

થતો હોય તે માટે:—કપાસ-૧૪, નાકછી કણી-૨. પુષ્પાવરોધ એટલે ઝડપુપ્રાપ્તિ કે આર્તવદોષ થવા માટે:—ખાખરા-૫, બેળ (હીરાબેળ)-૬, મજ્જ-૫, રાયણુ-૩. સ્ત્રીઓની કેડે કનવટ થાય તે માટે:—નાગદમની-૪. જુઓ રસવૈદ્યમાં:—ફટકડી-૮-અ

જુઓ અનુબૂત ઔષધ:—ઔષધિક્રિયાના ક્વાથપ્રયોગમાં નં. ૧૨. મલમપ્રયોગમાં નં.-૨૦, ૨૪.

(૪) યોનિકંદ

દિવસે ઉંધવાથી, અત્યંત ક્રોધ કરવાથી, અતિ મૈથુનથી, યોનિમાં નખ દાંતવડે ક્ષત થવાથી, વાતાદિ દોષ કુપિત થઈ પડે અને રક્તના રંગ જેવા રંગનો, અંગુઠા જેવડો ગોળ એવો માંસનો ગોળો યોનિમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેને યોનિકંદ કહે છે.

ઉપચાર:—(૧) ગેર, આંખાની ગોટલીની અંદરનું મગજ, હળદર, સુરમો અને માયાનું ચૂર્ણ મધમાં કાલથી યોનિમાં ધારણ કરવું તથા ત્રિફળાના કાઠામાં મધ નાખી સેવન કરવું. (૨) ગળો, ત્રિફળા અને દંતીમૂળના કાઠામાં લાંડીપીપર, મરી, અડદ, શતાવરી, કોષ્ઠ અને સિંધવ વાટી તેની આંગળી જેવડી દાવેટ કરી યોનિમાં રાખવી; એટલે તે યોનિમાંનું દર્દ કાઢી યોનિ સ્વચ્છ કરશે. (૩) નાંદરખી અને પીળા લોધરને ફૂટી આમલી સાથે પકવ કરી તેનો લેપ કરવો. (૪) પિત્તપાપડો ફૂટી કણકમાં મેળવી, હાથેળી જેવડી પુરી કરી તે ગોળા ઉપર બાંધવી. (૫) કડવા લીમડાનાં બીઆં તેલમાં તળી તેમાંજ ખરલ કરવાં; તથા તેમાં થોડી મોરચુથાની પુલાવેલાં જૂઝી નાખી તે મલમ કંદ ઉપર ચોપડવે; એટલે કંદ ગરી પડે છે. આ ઔષધ મૂળવ્યાધિના મસા ઉપર પણ ચોપડવું; એટલે તેનો પણ નાશ થશે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—ખાખરા-૧૬, નાંદરખ-૧, રીસામણી-૩, શિરકસિયો-૨, સદેવી-૨.

(૫) ગર્ભિણીરોગ

ગર્ભધારણ થયેલી સ્ત્રીનાં લક્ષણો:—ગર્ભધારણ થવાની સાથેજ સ્ત્રીને તૃપ્તિ અને આનંદ જણાય છે. ફૂટી પર ઠંડુ પાણી રેડવું; જે તેને તાવ આવ્યા જેવું જણાય તો ગર્ભ ધારણ થયો છે એમ સમજવું. રહેને રહેતે તેના અંગે જડપણ આવે છે, સૂરનાં કિરણો જોતાં ત્રાસ આવે છે, આળસ આવે છે, મુખમાં મોળાશ છૂટે છે, કોઈ પણ પદાર્થ ઉપર પ્રીતિ થાય છે, અન્ન પચન થતું નથી, હૃદય ધડકવા લાગે છે, ગ્લાનિ અને અંગ ઉપર પ્રસ્વેદ આવે છે, એ લક્ષણો સાધારણ ગર્ભિણીને થાય છે. ગર્ભિણીના શરીર ઉપર સંદેહાઈ આવવા માંડે છે અને તેના સ્તનનો અગ્રભાગ કળાશ પકડતો જાય છે. ગર્ભિણી સ્ત્રીએ પોતાનો ખોરાક સત્ત્વિક રાખવો, ધણી મહેનત કરવી નહિ તેમ ધણુંજ ખેસી રહેવું પણ નહિ. શક્તિ પ્રમાણે કામ કરવું, એટલે પ્રસન્નિસમયે વધારે પીડા થશે નહિ. ગર્ભિણી સ્ત્રીએ જ મહિના થયા પછી પુરુષસહવાસ અને પ્રવાસ કરવો નહિ તથા પાન ખાવાં નહિ.

ગર્ભિણીના દૃઢ્યમાં બળતરા થાય તે ઉપર ઉપચાર:—(૧) આમળાં અને દ્રાક્ષનું ચૂર્ણ ખડીસાકર સાથે આપવું. (૨) ગાયના દૂધમાં ખડીસાકર નાખી તેમાં ગળોનું સરવ અથવા પ્રવાહ આપવી. જ્યારે ઉપર:—(૧)ચંદન, ઉપરસાળ, લોધર અને દ્રાક્ષનો કાઠો સાકર નાખી ગર્ભિણીના તાવ ઉપર આપવો. (૨) દુધી, ઉપરસાળ, પહાડમૂળ, વાળો અને નાગરમોચનો કાઠો ઠંડો કરી પાવો. (૩) મહૂડાની છાલ, ચંદન, વાળો, ઉપરસાળ, જેઠીમધ અને પદ્મકાષ્ઠનો કાઠો મધ નાખી આપવો. પિત્તજ્યારે ઉપર:—દ્રાક્ષ, પદ્મકાષ્ઠ, વાળો, સાલવણ, ચંદન, જેઠીમધ, દુધી, ઉપરસાળ અને આમળાંનો કાઠો કરી પાવો. વિષમજ્યારે ઉપર:—સુંક બકરીના દૂધમાં વાટી પાવી. જ્યારે તિસાર ઉપર:—મજ્જ, જેઠીમધ અને લોધરનું ચૂર્ણ સાકરના પાકમાં નાખી આપવું; એટલે ગર્ભિણીની પ્રવાહિકા (મરડો) તથા સ્તનાતિસારનો નાશ થાય છે. સાધારણ અતિસાર ઉપર:—(૧) આંખાની ગોટલી સેકી ખાવા આપવી. (૨) બાળબીણાં, જયફળ અને મરડાશિંગને પાણીમાં ધસી આપવાં. (૩) ધાવડીનાં ફૂલ, મોચરસ અને ઉદ્બળ, એ સર્વ સમભાગ લઈ ચૂર્ણ આ. ૩૯

કરી તે ૨ માસ પાણીમાં આપવું. (૪) પાંદેરાં ઉભરાં મધમાં આપવાં અથવા પાંદેરાં જાંબુ આપવાં.
વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—આંબો-૩, ઉંબરો-૧૬, જાંબુ-૫, ધાવડી-૨, ખીલી-૧૬, ૩૦, મજી-૧.

સંત્રહણી ઉપર:—આંબો અને જાંબુઆની છાલના કાઠામાં ચોખાની ધાણી તથા જવનું ચૂર્ણ નાખી ચાટવાને આપવું. ધાસકાસ ઉપર:—(૧) પીઠવણ, બળદાણા અને અરકુસીનો રસ પ્રાશન કરવો; એટલે શ્વાસ, કાસ, રક્તપિત્ત, કમળો, સોજો અને જવરનો નાશ થાય છે. (૨) ભારંગમૂળ, સુંઠ અને લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ ગોળમાં આપવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—પિઠવણ-૧, ભારંગી-૮.

ઉલટી ઉપર:—(૧) ધાણનો કઠક અથવા કેથમીરનો રસ ચોખાના ધોવરામણમાં પ્રાશનાર્થ આપવો. (૨) ખીલાંની અંદરનો ગર્લ અને ધાણીનું પાણી એકત્ર કરી આપવું. (૩) તરવડનાં (આવળનાં) ફૂલ ૧ તોલો, ગાયના ૮ તોલા દૂધમાં વાટી તેમાં ખડીસાકર ૧ તોલો નાખી તે આપવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—આવળ ૧, કેથમીર ૧૨, ખીલી-૧૪, ૧૯.

વાયુ ઉપર:—ખીલાં, કુંવાડીઓ કિંવા પહાડમૂળ તથા સુંઠ નાખી કાઠો કરી તે ઠંડો થયા પછી આપવો. ગર્ભિણીના સોજા ઉપર:—(૧) ચંદન, જેઠીમધ, વાળો, નાગકેસર, તલ, મેઢાશિંગી, મજી, આકડાનાં મૂળ અને સાટોડીનો લેપ સોજાનો નાશ કરે છે. તેમાં ગર્ભિણીના સોજાનો વિશેષ કરી નાશ કરે છે. (૨) શકાશૂં, ઘોળું શૂં અને કડુ, એ વસ્તુઓનો કાઠો ગર્ભિણીના સોજાનો નાશ કરે છે. (૩) આસોંદનાં તાજાં મૂળ ગોમૂતમાં અગર પાણીમાં ધસી ગરમ કરી મેપ કરવો. (૪) ઘોળી સાટોડીનાં (વસુનાં) મૂળીયાં ધસી લેપ કરવો; અને એનોજ કાઠો કરી પીવા માટે આપવો. ગર્ભિણીના જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થવા માટે:—અજમોદ, સુંઠ, લીંડીપીંપર અને જીરાનું સમભાગ ચૂર્ણ કરી, તે ગોળ અને મધમાં આપવું. ગર્ભિણીના શૂળ ઉપર:—(૧) દાલ, કાસ (કાસડો), એરંડો અને ગોખરનાં મૂળ લઘુ તેનો દૂધમાં કાઠો કરી સાકર નાખી આપવો. (૨) ગોખર, જેઠીમધ અને દ્રાક્ષ દૂધમાં વાટી તેમાં સાકર નાખી પાવું. (૩) કચરા, શિંગોડાં, પદ્મકાષ્ઠ, નીલકમળ, વગડાઉ મગ અને જેઠીમધનો કાઠો સાકર નાખી પાવો. ભાત અને દૂધ ખવડાવવું એટલે ગર્ભિણીનું શળ અને અતિસારનો નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—કેસર-૧૨, ગોખર બોડા-૯.

ગર્ભિણીના પ્રદર (ધૂપણી) ઉપર:—(૧) કુંભારના ધરની માટી (કુંભારના ચાકડની માટી), મોગનીનાં પંદડાં, લાળળ, ધાવડીનાં ફૂલ, ગેર, રસાંજન અને રાજ, એમાંથી મળે તે પદાર્થો લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું. (૨) વાળો, અતિવિષ, નાગરમોથ, મોચરસ અને છદ્રજવનો કાઠો ગર્ભાનું ચક્રન, પ્રદર અને શળ ઉપર આપવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—કપરસાલ-૧, કાટીગોખર-૨, કેસર-૧૨, ખીજો-૩, ગહુલા-૧, તલ-૧૪, તાંદળજી-૬, મોગરો-૨, શિંગોડાં-૧.

ગર્ભિણીના આનાહ(મળમૂતખંદ રોગ)વાયુ ઉપર:—વજ્ર અને લસણ નાખી દૂધ ગરમ કરવું. તેમાં હીંગ અને સંચળ નાખી તે પ્રાશનાર્થ આપવું એટલે સુખી થશે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—વજ્ર-૭.

ગર્ભિણીનું મૂત્ર બંધ થાય તે ઉપર:—(૧) સાળી (ચોખા), સેલડી, ડાલ, કાસ અને ચરતણુ, એ તણુ-પંચમળનો કઠક નાખી દૂધ કઢવવું અને તે પ્રાશન કરવું; એટલે મૂત્રબંધ, તૃષા, દાહ અને રક્તપિત્તનો નાશ થાય છે. (૨) ખાખરાનાં ફૂલ ખાશી પેદુ પર બાંધવાં. (૩) મુરો-ખાર પાણીમાં વાટી કુંડી પર લેપ કરવો. ગર્ભિણી અને સુખાવડીના રક્તજીવ ઉપર:—(૧) વાળો, કમળ, રતાંદળા અને ક્ષીરવૃક્ષપંચક વડ, ઉંબરો, પીંપળો, પીંપળા, જાંબુઓની અથ, એ ઓપધો પાણીમાં ફૂટી ઘી નાખી તેમાં દટકડી પલાળી ચેનિમાં રાખવી અને કુંડી ઉપર લેપ કરવો. (૨) રાતધોત કૂત કરીર ચોળવું. (૩) ખડીસાકર, બધ, નીલકમળ, રાતું કમળ અને નાગકેસરનો કાઠો કરી તેમાં ઘી અને મધ નાખી આપવો. (૪) શિંગોડાં અને કમરની દૂધમાં

લાગતી કરી અવરાવવી. (૫) મહુલા, કમળકંઠ અને કુમળાં ઉચ્ચરને દૂધમાં બાપી તે દૂધ પાવું. (૬) તાંદળખનનાં મૂળ ચોખ્ખાના ધોવરામણમાં વાટી આપવાં. (૭) સાકર, તલ, જવ અથવા પચકાષ્ટનું એક તોલો ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૮) ધણી, નાગરમેથ, કાળો વાળો, ધોળો વાળો, લાભળુ, મળો, વાવડીમ, પિત્તપાપડો અને કમાસાનો કાઢો કરી તે ઠંડો થયા પછી પાવો; એટલે રક્તસ્રાવ અને અતિસાર દૂર થાય છે. (૯) કણ્ઠનરની હમાર નાગરવેલીના રસમાં અથવા ચોખ્ખાના ધોવરામણમાં નાખી પાવી. (૧૦) નીલ કમળ, રાતાં કમળ, કલ્હાર (ગોરખમુંડી), કુમુદ (પોયણી), શ્વેત કમળ, મહુડાનાં ફૂલ, x એ ઉત્પલાદિ ગણુનો કાઢો કરી આપવો; એટલે રક્તસ્રાવ, દાહ, તૃષા, હૃદય, રક્તપિત્ત, મૂર્ચ્છા, ઉલટી અને અરુચિનો નાશ થાય છે. ગર્ભિણી સ્ત્રી રજસ્વલા થાય તો:— આમગાનાં બીજ ચોખ્ખાના ધોવરામણમાં વાટી તે ધોવરામણ પાશેર સુધી પાવું. ગર્ભિણીના સ્તનને ક્ષત અને દાહ થાય તે ઉપર:—(૧) કુંવારનાં મૂળ, હળદર, માયફળ અને ફટકડીને પાણીમાં ધસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૨) ફટકડીના પાણીવડે સ્તનની ડીંટડીઓ ધોવી અને કરોળીઆનું પડ ધસી લેપ કરવો, એટલે દાહનું શમન થાય છે. ગર્ભિણીને પુષ્ટિકર યોગ:— આસોદનાં મૂળનો કાઢો કરી આપવો; એટલે ગર્ભિણી પુષ્ટ થઈ બાળક સુદૃઢ જન્મે છે.*

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—ગર્ભિણીના સોળ ઉપર:—કાળાશુરી-૫. સગર્ભાને પહેલે મહિને ઉલટી અને ચક્કર આવે તે માટે:—અગશી-૯. ગર્ભિણીના વિષમજ્વર માટે:—આદુ-૧૪. ગર્ભિણીના તાવ અને કમળા માટે:—પિડવણુ-૧. ગર્ભિણીને વાયુના ઉપદ્રવ ન થવા અને પ્રસૂતિ વખતે કષ્ટ ન થવા માટે:—એરડો-૪૩, સાટોડી-૨૩ની ટીપમાં નં. ૧. ગર્ભિણીનો જઠરાગ્નિ પ્રદાસ થવા માટે:—અજમેદ-૬. ગર્ભિણીને અધુરા માસે રજોદર્શન થાય તે માટે:—ઘોલી (ગિલેડી)-૨. ગર્ભિણીને પુષ્ટિકર યોગ:—આસંધ-૨. ગર્ભિણીના રક્તસ્રાવ માટે:—જુઓ ગોવેંમાં:—ઘી-૮. પ્રાંઓમાં:—ઘૃતવર્ગ-૨, કર્નૂરી-૯ની ટીપમાં નં. ૨.

(૬) ગર્ભચલન

સ્ત્રીના પેટમાં ગર્ભ ચલન પામે છે, તે યોગે કરી તેની કમ્મર, પીઠ, પેદુ દુખવા લાગે છે, પેટમાં દુખે છે અને તેથી કરી સ્વસ્થ ન રહી તે માંદી પડે છે તથા કોઈ વખતે બેથુદ્ધ થઈ પડે છે. ગર્ભચલનનો આવો પ્રકાર ગર્ભિણીએ શક્તિ કરતાં ઘણું કામ કરવાથી કિંવા ગર્ભાશયમાં ઉબ્બુના પ્રબળ થવાથી અથવા ગર્ભિણીને જે વાત વર્ચ્ય કહેલી છે તે કરવાથી થાય છે.

ઉપચાર:—પ્રથમ માસમાં ગર્ભનું ચલન થાય તો:—(૧) દ્રાક્ષ, જેડીમધ, ચંદન અને રતાંદળી ગાયના દૂધમાં વાટી તેમાં ઘી નાખી તે પ્રાશનાર્થ આપવું; એટલે ગર્ભ સ્થિર થાય છે. (૨) નીલ કમળ, વાળો, શિંગોડાં અને કચરાને ઠંડા પાણીમાં વાટી દૂધમાં મેળવી પ્રાશનાર્થ આપવું; એટલે ગર્ભ પડતો નથી અને શળની શાંતિ થાય છે. બીજા માસમાં:—ગર્ભ ચલન થવા લાગે તો કમળના તંતુઓ અને નાગકેસરને વાટી દૂધમાં પાવું. શળ થતું હોય તો તગર, કમળ, બીલું અને કપૂરને બકરીના દૂધમાં વાટી દૂધમાં કાલવી પાવું. ત્રીજા માસમાં:—નાગકેસર વાટી દૂધમાં મેળવી સાકર નાખી પ્રાશનાર્થ આપવું; અને શળ હોય તો પચકાષ્ટ, ચંદન, વાળો અને કમળની ડાંડીને ઠંડા પાણીમાં વાટી દૂધમાં કાલવી પ્રાશનાર્થ આપવું; એટલે ગર્ભ પડતો નથી અને શળની શાંતિ થાય છે. ચોથા માસમાં:—ચલન, તૃષા, શળ, દાહ તથા જ્વર હોય તો કેળના કાંદા, લીલાં કમળ અને વાળો વાટી દૂધમાં પ્રાશનાર્થ આપવાં. પાંચમા માસમાં:—દાડમનાં પાંદડાં તથા ચંદન વાટી તેમાં દૂધ અને દહીં નાખી પ્રાશનાર્થ આપવું; અને નીલ-કમળ,

x મહુડાના ફૂલને બદલે કોઈ જેડીમધ લે છે.

* ગર્ભિણીના જ્વર, શળ તથા મલાવરોધ માટે ગર્ભવિલાસ રસ, ગર્ભપિમૂષ વલી તથા એરંડાદિ-કવાથ અપાય છે. જ્વર, દાહ અને પ્રદર માટે ગર્ભચિંતામણિ રસ, રક્તાતિસાર, મહુણી, વમન, દુર્બલતા, શ્વાસ, કાસ તથા જ્વર ઉપર છંદુસેખર રસ તથા ગર્ભસ્થાન બ્રહ્મ થાય તો ગર્ભવિલાસ તેલ મર્દન કરવા માટે અપાય છે. આ ઉપરાંત ગર્ભપાલ રસ, ગર્ભવિનોદ રસ ગર્ભિણીના સંપૂર્ણ રોગ ઉપર અપાય છે.

કમળમાંનું કેસર, ગોરડીનાં પાંદડાં, નાગકેસર તથા પદ્મકાષ્ઠને પાણીમાં વાટી દૂધમાં પીવા માટે આપવું; એટલે ગર્ભ સ્થિર થઈ શ્વળની શાંતિ થાય છે. છઠ્ઠા માસમાં:—ગેર, ગાયનાં છાણાંની સખ, લીંદીપીંપર અને ગોપીચંદનનો કાઢો કરી ઠંડો થવા પછી તેમાં દૂધ, સાકર અને ચંદન નાખી આપવો. સાતમા માસમાં:—વાળો, ગોખર, નાગરમોથ, લાળળુ કંદ, નાગકેસર અને પદ્મ-કાષ્ઠનો કાઢો સાકર નાખી પાવો. આઠમા માસમાં:—લોધર અને લીંદીપીંપરનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. નવમા માસમાં:—પ્રસૂતિ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—ધોલી-૨.

(૭) ગર્ભસ્થાવ અને ગર્ભપાતઃ

ચોથા માસ સુધી ગર્ભ પાતજો હોય છે, એટલે વલન થવા લાગે છે તેને આવ કહે છે. તે પછી પાંચમા મહિનાથી છઠ્ઠા મહિનાપર્યંત કઠિન થઈ દેહરૂપ થવા માંડે છે. તે પડે તો તેને ગર્ભપાત કહે છે. સાતમા મહિનાથી પ્રસૂતિ થાય છે.

ગર્ભસ્થાવ અને પાતનાં લક્ષણો:—ભય, અભિધાત, વિષમાશન, ઉંચેથી નીચે પડવું, અતિશય ચઢ-ઉતર કરવું, ક્રોધ કરવો, અત્યાનંદ જણાવો, તીક્ષ્ણ અને ઉષ્ણ પદાર્થોનું સેવન, ભાર ઉંચકવો, અતિશય શ્રમ કરવો, તીવ્ર રેચન ઈત્યાદિ કારણોએ સ્થાવ અથવા પાત થાય છે. ગર્ભસ્થાવ થવા લાગે એટલે દાહ, પાર્શ્વ (પાસુ) અને પીડમાં શ્વળ; પ્રદર, આનાહ (આફરો) તથા મૂત્રમંધ, એ ઉપદ્રવો થાય છે. ગર્ભપાત થવાથી ગર્ભકોષશુદ્ધિ કરવા તથા દુઃખ વિસારે થડવા માટે ઉપચાર:—(૧) બેડી ભોરિંગણી, ઉભી રિંગણી, સાક્રવણ, પીડવણ તથા ગોખરનો કાઢો કરી તેમાં બાફેલી પેજ ઘી નાખ્યા સિવાય આપવી. (૨) કળથી બારી તેનું કઢણ પીવા આપવું. પહેલા માસમાં ગર્ભસ્થાવ થતો હોય તો:—જેડીમધ, સાગનાં બીઆં, શતાવરી અને દેવદાર, એ ઔષધો દરેક તેલો તેલો લઈ ઠંડા પાણીમાં વાટી ૪ તોલા દૂધમાં નાખી પ્રાશન કરવાં. બીજા મહિનામાં ગર્ભસ્થાવ થતો હોય તો:—આસુંદરાની છાલ, કાળા તલ, તામ્રવલ્લી (ચિત્ર-કૂટ ઉપર મળશે. ન મળે તો મચ્છ લેવી) અને શતાવરીનું ઉપર પ્રમાણે સેવન કરવું. ત્રીજા મહિનામાં ગર્ભસ્થાવ થતો હોય તો:—ગજો, શતાવરી, ગહુત્રા અને ઉપરસાળનું ઉપર પ્રમાણે સેવન કરવું. ચોથા મહિનામાં ગર્ભસ્થાવ થતો હોય તો:—ધમાસો, ઉપરસાળ, રાસ્ના, કમળનું દીંદું અને જેડીમધનું ઉપર પ્રમાણે સેવન કરવું. પાંચમા માસમાં ગર્ભ પડતો હોય તો:—ભોરિંગણી, ઉભી રિંગણી, શિવણ, ક્ષારતુલ્સીની (વં, ઉંબરો, પીંપજો, પીંપળી, જાંબુઓ) છાલ, કાકડાંશિંગ અને તજનો કાઢો અથવા ચૂર્ણ ધૂત્યક્ત કરી આપવું અને ઉપર દૂધ પાવું. છઠ્ઠા મહિનામાં:—પીટવણ, બળદણા, સરગવો, ગોખર અને સિવણનો કાઢો અથવા ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું. સાતમા મહિનામાં:—શિંગોડાં, કમળનંતુ, દ્રાક્ષ, કચરા અને જેડીમધના ચૂર્ણની દૂધ અને સાકર નાખી લાપસી કરી આપવી. આઠમા મહિનામાં:—કોડીનાં મૂળ, બીંનાં, ઉભી રિંગણીનાં મૂળ, પટોલ, શેલડીનાં મૂળ અને રિંગણનો કાઢો કરી તેમાં દૂધ નાખી પુનઃ ઉકાળી તે દૂધ પાવું. નવમા મહિનામાં:—જેડીમધ, ધમાસો, શતાવરી અને ઉપરસાળનો કાઢો દૂધ નાખી દૂધ શેષ રાખી પાવો. દશમા મહિનામાં:—સુંદનો, શતાવરીનો અથવા સુંદ, જેડીમધ અને દેવદારનો દુગ્ધશેષ કાઢો કરી પાવો. અગીઆરમા મહિનામાં:—રાયણની છાલ, નીલકમળ, લાળળુના કાંદા અને આવળકંટી(આમળાં)ને દૂધમાં વાટી પાવા; એટલે અગીઆરમા માસમાં શ્વળની શાંતિ થાય છે. બારમા મહિનામાં:—ધેળી ભોંયકોળી, આમોદ, શતાવરી અને કમળના તંતુને વાટી બારમા માસમાં શ્વળની શાંતિને માટે આપવું; એટલે ગર્ભ પુટ થાય છે અને તીવ્ર શ્વળ શાંત

* ઉટકટારીની જડ સ્ત્રીની કેડે બાંધે તો છોરું ખસે નહિ, એમ એક હસ્તવિખિત પુસ્તકમાં લખી છેવટે તેમાં લખ્યું છે કે આ અનુબૂત છે.

x નવથી બાર માસ સુધી પ્રસૂતિ થવાના ઉત્તમ મહિના છે. નવ મહિના પછી પ્રસૂતિ ન થાય તો ગર્ભ અને ગર્ભિણીનું રક્ષણ થવા માટે આ યોગ આગળ કહેલા છે.

થાય છે. ગર્ભપાત ઉપર:—(૧) લાગળ, ધાવડીનાં ફૂલ, નીલકમળ, જેઠીમધ અને લોધરનો કાઢો સીએ પાણીમાં બેસી પીવો; એટલે ગર્ભપાતનું નિવારણ થાય છે. (૨) કુંભારના હાથની નિરપણ માટી બકરીના દૂધમાં મેળવી મધ નાખી આપવી; કિંવા ઘોળી ગરણીનાં મૂળ દૂધમાં વાટી પાવાં. (૩) સાકર, કમળના તંતુ તથા તલ, એ સમભાગ લઈ વાટી મધમાં લક્ષણુર્થ આપવાં. (૪) અતિબળાનાં મૂળ કુમારિકાએ કાંતેલા સૂત્રમાં વિંટી કમ્બરે બાંધવાં. (૫) કરતૂરી ૧ ગુંજભાર, જવત્રી ૩ ગુંજ, જયફળ ૨ ગુંજ અને પીપળાનાં બીજ ૬ ગુંજ પ્રમાણે લઈ ઝોળી કરી દર મહિને એક આપતા જવી. એ પ્રમાણે સાત મહિના કરવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—ગર્ભસ્થાવની ખોડ માટે:—તલ-૧૨. ગર્ભપાત થતો સ્તંભન કરવા માટે:—જવ-૨, તાંદળ-૩. ગર્ભપાત થવા ઉપર ઉપચાર:—કાંસડી (પેટાની)-૨, ગરણી-૧૦, સમેરવો-૧૦. બીજા મહિનામાં ગર્ભસ્થાવ થતો હોય તો:—આશીત્રી ૭.

(૮) ગર્ભજ રોગ

શાર્ફધર વૈવ્રક ગ્રંથમાં ગર્ભજ રોગ અઠ પ્રકારના કહેલા છે. તેમનાં નામો:—ઉપ-વિષ્ટક, નાગોદર, મક્કલ, મૂઢગર્ભ, વિષ્ટંભ, મૂઢગર્ભ, જરાયુદોષ તથા ગર્ભપાત.

ઉપવિષ્ટક:—ગર્ભિણીએ અત્યંત વિદાહી પદાર્થોનું લક્ષણ કરવાથી રક્તસ્થાવ ધણો થાય છે. તે કારણથી તે ગર્ભ મોટો થતો નથી, પણ માત્ર હાલચાલ થવા કરે છે. એવા ગર્ભને ઉપ-વિષ્ટક કહે છે. આ એક સલનો (છોડનો) ભેદ છે. નાગોદર:—સંયોગકાળે વાયુના યોગે કરી ચર્મનો આકાર સર્પ જેવો થાય છે; તેને નાગોદર કહે છે. મક્કલ:—આ રોગનો પ્રકાર વાયુગોળા જેવો હોય છે. મૂઢગર્ભ:—કુકિત ગતિ જેવો વાયુ ગર્ભને આડો કરે છે અને યોનિ તથા પેટમાં થઈ ઉત્પન્ન કરે છે તથા મૂત્રાવરોધ કરે છે. વિષ્ટંભ (છોડ):—ગર્ભિણીએ અકાળે ભોજન કરવાથી અથવા ખરાબ પદાર્થો ખાવાથી વાયુ કુપિત થઈ ગર્ભને શુષ્ક કરે છે; તેથી કરી તેનું ચક્ષુનવચ્ચન અને વૃદ્ધિ બંધ પડવા માંડે છે તથા કાળે કરી તેને વાયુની પીડા થઈ છોડ થાય છે. મૂઢગર્ભ, ગર્ભ ઝરવો, અસાધ્ય મૂઢગર્ભ તથા અસાધ્ય ગર્ભિણીનાં લક્ષણો:—જેની ગરદનનો મેર તૂટવા જેવો થઈ ગરદન બરોબર રહેતી નથી અને અંગ ઢલું થઈ જાય છે, હાજ રહેતી નથી, જેની કુખો ઉપર કાળી લીલી એવી શિરાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તે ગર્ભિણી અને ગર્ભ એક માસમાં મરે છે, એમ જણવું. પેટમાં ગર્ભ મરી ગયાનાં લક્ષણો:—ગર્ભની હાલચાલ બંધ પડે છે, પ્રસવવેદના બંધ થાય છે, અંગ કાળું અગર લીલું થાય છે તથા શ્વાસોચ્છ્વાસ સાથે દુર્ગંધ આવે છે; અને અંદર બાળક મરી જઈ ફૂલવાથી પેટ ફૂલી જાય છે. માતાનાં માનસિક અને આગંતુક દુઃખનાં કારણોએ કિંવા વ્યાધિએ કુખમાં ગર્ભ મરે છે. ગર્ભિણીનાં બીજાં અસાધ્ય લક્ષણો:—વાયુના યોગે યોનિનો સંકોચ થવો, કુખમાં ગર્ભ અડપી રહેવો, મક્કલથળ, આક્ષેપક, કાસ-શ્વાસાદિ ઉપદ્રવ તથા મૂઢગર્ભ, એ થાય એટલે તે ગર્ભિણી બચતી નથી. યોનિસંવરણ વ્યાધિ:—વાતકારક ખાનપાન, મૈથુન અને જગરણનું અતિ સેવન કરનારી ગર્ભિણીના યોનિમાર્ગમાં વાયુ કેપે છે તથા યોનિદ્વારને બંધ કરે છે. માર્ગ બંધ થવા પછી યોનિગત વાયુ ગર્ભાશય-દ્વાર રોકે છે અને ગર્ભાશયને પીડા કરે છે; તેથી ગર્ભનું મોટું, નાક બંધ થઈ શ્વાસોચ્છ્વાસ બંધ થઈ ગર્ભ નાશ પામે છે. આ કાળ જેવો વાયુ મારનારો છે. એ ઉપર ચિકિત્સાનો આરંભ કરવો નહિ.

સુખે પ્રસવ થવા માટે ઉપચારો:—(૧) સર્પની કાંચળી કિંવા તગર અથવા માથાના કેશની ધૂણી યોનિને આપવી. (૨) કલગારીનાં મૂળ સૂતરમાં બાંધી તે હાથે-પગે બાંધવાં. (૩) સૂર્યવસ્ત્રી, આકડો કિંવા કડવા વૃંદાવનનાં મૂળ ધારણ કરવાં. (૪) લીંડીપીપર અને વજ પાણીમાં વાટી તેમાં ઐરંડતેલ નાખી, તેનો કુંટી ઉપર લેપ કરવો; એટલે અનેક પ્રમાદોવડે ધણી પીડા પામેલી સ્ત્રીને સુખેથી પ્રસવ થાય છે. (૫) બીજોરાનાં મૂળ અને જેઠીમધનું ચૂર્ણ લીમાં નાખી પાવું અથવા બીજોરાનાં મૂળ કમ્બરે બાંધવાં. (૬) શેલડીની ઉત્તર બાજુનાં મૂળ લઈ તે અથવા (૭) તાડની

કેવળ માનુષ્યનાં મૂળ કદ તે સ્ત્રીના સ્તરી નેટથી લઈને સ્ત્રીનાં મૂળ કદને માપવા. (૮) પિત્ત-
અથવા અથવા કદને લીધે કિંવા બોલીઆપાડીનાં મૂળ કદને માપવા. (૯) ઉત્કલિનીનાં મૂળ
કદને માપવા; અને તે પ્રસવ થતાંની સાથે છોડી નાખવા. (૧૦) કેવળ કાંઠાનાં કોણનાં નાભિ નીચે
માપવા. (૧૧) માયનું દૂધ પાકો પાસેર (વીસ તોલા) લઈ તેમાં માયનું જાણુ એક તોલાથી જે
તોલાપર્વત મેળવવું અને વસ્ત્રમાળ કરી તે આપવું; એટલે ત્વરિત જૂટકો લાયક છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોમાં:—અરકુસી-૪, ઉત્કલિની-૭, એરકા-૨૫, કલગરી-૪,
કળ-૪, ઘોળી પીલુડી-૧, બીજેર-૨, વજ-૮. જલદી પ્રસવ ન થતો હોય તો તે માટે:—
અથેડો-૨૦, આકડો-૨૨, આશેત્રી-૩, ઈંદ્રવરણ-૧૧, કામુંદરો-૫, ગુડું-૩, બીજેર-૧૨, મીંદળ
-૭, લીમડો (કડવો)-૨૦, સરગવો-૧૧, સૂર્યદૂધ-૨. જુઓ પ્રાંઓમાં:—મુખપ્રસ્થિતિ માટે:—
કેશ-૨, ચિત્રક-૨૦ની ટીકામાં નં. ૨, દારુડી-૫. સ્ત્રીપ્રસ્થિતિ માટે:—સર્પની કાંચળી-૨.

છોડ વધારવા માટે:—(૧) ધાણા, નાગરમોથ, વાળો, લાગળુ, ગળો, વાવડીંગ, પિત્ત-
પાપડો અને ધમાસાનો કાઢો આપવો. (૨) વરધારા અને ઘોળી જલસુંદીનાં દૂધ ગાયના દૂધમાં
લગી તેમાં ખડીસાકર નાખી તે સવારે પાવાં. (૩) આમળાનાં બીજાં, આંબાહળદર અને કાડીનાં
પાંદડાં ગાયના ઘીમાં વાડી સાત દિવસ આપવાં. (૪) શિંગોડાં અને કચરાની લાપડી દૂધમાં કરો
ખાવી. (૫) ગડુલા કમળકદ અને ઉંજરાનાં કુણાં ફળ દૂધમાં ખાશે તે દૂધ પાવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોમાં:—ધોલી (ગિલોડી)-૪, પિત્તપાપડો-૭, વરધારો-૨.

મૂઠગર્ભ ઉપર:—(૧) ફાલસાનાં મૂળનો અથવા સાલવણીનાં મૂળનો લેપ નાભિ, બસ્તિ
અને લગને ઠેકાણે કરવો; એટલે ગર્ભ સારો થાય છે. (૨) મોરવેલ, વજ, આસોંદ, મજ્જા, નીલ
(ગળી) અને બોરડીનાં મૂળનો ચતુર્થાંશ કાઢો ૧ તોલા ગોળ નાખી પાવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોમાં:—ફાલસા-૧, સમેરવો-૪, શિંગોડાં-૧.

મૂટગર્ભ બહાર પડવા માટે:—(૧) દોઢ પાસેર પાણીમાં પાંચ તોલા માયનું જાણુ મેળવી
માળી તે પાવું. (૨) રાઈ અને હીંગનું ૩ માસા ચૂર્ણ કાંચમાં નાખી આપવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોમાં:—ફાલસા-૧, રાઈ-૮. જુઓ ગોંવેમાં:—જાણુ-૧.

ગર્ભપાતકારક ઔષધો:—(૧) ગાજરનાં બીજાં, કલગરી, નગોડ, ચિત્રાનાં મૂળ, દેવડાંગરી
(કુકડવેલ)નાં ફળ, કડવચીનો કદં, હીંગ અને પિત્તપાપડાની રાખ, એ ગર્ભપાતકારક ઔષધો છે.
(૨) ગાજરનાં બીજાં, કાળા તલ અને કલોજી જીરું ગોળમાં ખાવાથી ગર્ભ પતન પામે છે. પ્રસ્થા
સ્ત્રીની ઓર પડતી ન હોય તો:—(૧) ઓર નહિ પડવાથી શળ, પેટનું ચઢવું અને અભિમાંસ,
એ ઉપદ્રવો થાય છે. ઓર પડવાને માટે આંગળીએ કેશ વિંટાળી તે વડે તેનો કંઠ ધસવો તથા
સર્પની કાંચળી, કડવી દુધી, નાગરમોથ તથા સરસડાનું ચૂર્ણ રાઈના તેલમાં બીજવવી તેની ધૂણી
યોનિને આપવી. (૨) કલગરીના કદંનો કદક કરી તે લાથ-પગને ધસવો તથા લેપ કરવો; એટલે
ઓર પડે છે. યોનિ ક્ષતરહિત થવા માટે:—કડવી દુધીનાં અથવા ઘોળા કાળાનાં પાંદડાં અને
લોધર, એ સમભાગ લઈ ખારિક વાટવું અને તેનો લેપ યોનિએ કરવો.

ગર્ભસ્થાન શુદ્ધ થવા માટે:—વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોમાં:—બીજેર-૬, લાણો-૨.

યોનિ ધ્વજ અને સંકુચિત થવા માટે:—(૧) પિત્તપાપડો અને ઉંજરાનાં ફળ વાડી તલ-
ના તેલમાં મેળવી તેનો યોનિમાં લેપ કરવો. (૨) માયફળનું ચૂર્ણ અને પુલાવેલી ફટકડી એકત્ર
કરી ખારિક વસ્ત્રમાં પોટલી બાંધી અંદર રાખવી. (૩) માયાં અને કપૂર મધમાં ખરલ કરી અંદર
લેપ કરવો. (૪) તાલીમખાનાના કાઢામાં તેનું જ ચૂર્ણ નાખી અંદર લેપ કરવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોમાં:—એખરો-૫, કડવી દુધી(તુંગડી)-૬, માયફળ (માયાં)-૪.

નિલોમકરણ ઉપચાર:—(૧) હડતાળ ૧ ભાગ, રાજ ૨ ભાગ તથા ચૂનો ૪ ભાગ એમાં
પાણી નાખી કિંચિત ગરમ કરી લેપ કરવો. (૨) હરતાળ ૧ ભાગ, શંખચૂર્ણ ૬ ભાગ અને

x આસોંદ ટાંક ૧૮, સુંઠ ટાંક ૧૮, ગેખર ટાંક ૧૮ અને ખાંડ સેર ૧ લઈ તેમાંથી ૬૨-
રોજ ટાંક ૫ ઘીમાં લેવાથી છોડ વધે.

જાખરાની ભસ્મ ૧ ભાગ લઈ એક જાંબુ. (૩) મુલખાશીના ઠાંઠા પાણીમાં ધસી તેનો લેપ કરવો, એટલે કેશ મરી પડે છે.

વિશેષ ઉપચાર છુઓ વનોંમાં—મુલખાશી-૫. અનંત એટલે નંદવાયુ માટે—અનંત-૧, અરિઠ-૬, કાસાળુ-૧૦.

મઝલશૂળ—*બાળક પૃથ્વી ઉપર ઊભા પડ્યા પછી, યોનિને મસળી અંદર વાયુ પ્રવેશ કરે નહિ એવી રીતે તેનું સંરક્ષણ કરવું; નહિ તો યોનિમત વાયુ કોપી આવ થતા રક્તને અટકાવે છે; અને સુવાવડીને હ્રદય, મસ્તક તથા બસ્તિમાં શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે. તેને મઝલશૂળ કહે છે. મઝલશૂળ ઉપર—(૧) જખખારનું ચૂર્ણ કરી તે કાકરવણી પાણીમાં અથવા ઘી સાથે આપવું. (૨) પિપ્પલાદિગણુ—લીંદીપીંપર, મરી, ગજપીંપર, સુંઠ, ચિત્રા, ચવક, રેણુકચીજ, તજ, અજમેદ, શરસડા, હીંગ, ભારંગમૂળ, કાળીપાટ, ઇંદ્રજવ, જીરું, બકામલીમડી, મોરવેલ, અતિવિષ, કુટકી (કકુ) અને વાવડીંગ, આ પિપ્પલાદિગણુ કફ, વાયુ, ગુદમ, શૂળ અને જ્વરનો નાશ કરે છે. આ ગણુ દીપન, પાચન એવો છે. એનો કાઠો કરી તેમાં મીઠું નાખી પ્રાશન કરવાથી મઝલશૂળ, ગુદમ અને કફવાતનો નાશ થાય છે. (૩) સુંઠ, મરી, લીંદીપીંપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર અને ધાણાનું ચૂર્ણ જૂના ગોળ સાથે ખાવા આપવું. (૪) હીંગ શેકી ઘીમાં કાલવી ખાવી. સુવાવડીને પૃથ્વી—પ્રસૂતા સ્ત્રીએ શુક્રા એવો આહારવિહાર કરવો તથા વ્યાયામ, મૈથુન, ક્રોધ અને ઠંડા પદાર્થ વર્જ્ય કરવા. પ્રસૂતા સ્ત્રીના અપચ્ચકારક આહારોએ કરી કષ્ટસાધ્ય કિંવા અસાધ્ય વ્યાધિ થાય છે; એટલા માટે પૃથ્વી અવસ્થા કરવું.

ગર્ભધારણ ઉપાય—ગર્ભધારણના ઉપચાર કર્યા પહેલાં શરીરમાંના બીજા વ્યાધિ કાઢી નાખવાના ઉપચાર પ્રથમ કરવા. શિવલિંગીનાં હજ યોચા દિવસે લક્ષણ કરવાં. નાગકેસરનું ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું. ગર્ભધારણ કરનારા ઉપચાર—(૧) એરંડાનાં તથા બીજોરાનાં બીજાં વાટી ઘી સાથે પ્રાશનાર્થ આપવાં. (૨) લક્ષ્મણમૂળ (ધેળી રિંમણીનાં મૂળ) મળામાં ખાંચવાં તથા તે ઘીમાં અગર દૂધમાં ધસી નાકે પાવાં, એટલે અત્યંત વીર્યવાન પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે; અથવા લક્ષ્મણનાં મૂળ પુષ્પ નક્ષત્રમાં કાઢી, તે કુમારિકાનાં હાથવડે દૂધમાં વટાવી ઋતુસ્નાતા સ્ત્રીને પ્રાશનાર્થ આપવાં. (૩) તલનું તેલ, દૂધ, કાકડી, દહીં, ઘી, એ પદાર્થો એકત્ર કરી, હાથ વડે મસળી એમાં લીંદીપીંપરનું ચૂર્ણ નાખી પ્રાશનાર્થ આપવું. (૪) એક આખા બીજોરાનાં બધાં બીજાં દૂધમાં

* ભાવપ્રકાશકારે મઝલશૂળનું લક્ષણ કાંઈક અંતરવાળું કહેલ છે. ભાવપ્રકાશમાં પ્રસૂતા સ્ત્રીઓના રક્ત કારણથી વધેલો વાયુ તીક્ષ્ણ અથવા ઉષ્ણ કારણથી શોષણ થયેલ લોહીને રોડાને નાબીની નામે પાંસળીમાં, મૂત્રાશયમાં અથવા મૂત્રાશયના ઉપરના ભાગમાં ઝાંઝ ઉત્પન્ન કરે છે. આ ઝાંઝથી નાબી, મૂત્રાશય તથા પેટમાં શૂળ યાત્રે છે, પકરાશય ફૂલે છે તથા મૂત્ર રોકાઈ જાય છે. વેદોએ આ લક્ષણ મઝલશૂળનાં કહેલાં છે. કોઈ સુવાવડમાં ગરમ કાટણું (સુંઠ આદિ) નહિ ખાવાથી આ દરદ થવાનું પણ ખતાવે છે.

* સંગ્રહિત ઉપાય—(૧) કોઈ (ઉપત્રેટ) મૂળ ટાંક ૧, વરધારો ટાંક ૨, નાગકેસર ટાંક ૨, જીરું ટાંક ૨, તમાલપત્ર ટાંક ૨, એલચી ટાંક ૨, એ ઔષધો બેળાં કરી તેમાં શિવાલંગનું બીજ ૧ નાખી પડીકાં ૭ કરવાં. પછી એક પડીકું માખણમાં લઈ ઉપર દૂધ પીવું અને શીરો કરી જમવો. (૨) પતંજરાની જડ યોનિમાં રાખે અથવા મોઢામાં ફેરવી સાફ કરેલી સાકર રાખે તો સંતાન થાય. (૩) કાઠીનું મૂળ, વરધારો, નાગકેસર, તમાલપત્ર, સાકર અને એલચી, એ સર્વને વાટી બૂકો કરી ઘી તોલા ૨ સાથે ચટાડવું; તેથી સંતાન થાય. (૪) પારસપીંખાનાં બીજ, એરંડાનાં મીંજ, સફેદ સાકર, પટોલ, સુખડ અને કેસરની ગોળા કરી દિવસ ૩ આપવાથી સંતાન થાય. (૫) ધોળા આકકાનું મૂળ દૂધમાં ધસી પાવું. (૬) એખરાનાં બીજનો લેપ લિંબે કરી સંભોગ કરે તો સંતાન થાય. (૭) ભાંગ ૧ ભાગ તથા ચામાં ૪ ભાગ ઝીણું વાટી તેમાંથી થોડી બૂકા યોનિમાં નાખી સંભોગ કરે તો નિશ્ચય ગર્ભ રહે.

જાડી ઋતુમતી અને પ્રાશનાર્થ આપવાં; એટલે પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે. (૫) આસોદનો કાઠો નાખી દૂધ ઉકાળવું તથા તેમાં ઘી નાખી તે ઋતુસ્નાતા અને પ્રાશનાર્થ આપવું. (૬) કાંટાસરીઆનાં મૂળ, ધાવડીનાં ફૂલ, વડની વડવાઈઓ તથા નીલકમળ, એ વાડી દૂધમાં પ્રાશનાર્થ આપવું. (૭) પારસપીપળો અને છરાનું ચૂર્ણ ખાઈ પથ્ય કરવું; એટલે પુત્રોત્પત્તિ ખચિત થાય છે. (૮) કૌચનાં મૂળ તથા કાઠાનો ગર્ભ એ પદાર્થો દૂધમાં પાવા અથવા શિવલિંગીનાં બીઆંથી પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે; કન્યા ઉત્પન્ન થતી નથી. (૯) ખાખરાનાં બીઆંની રાખ કરી તે પાણીમાં પીત્ત માટે આપવી. (૧૦) અજમે, રિંગણી, લીંડી પીંપર અને નાગકેસરનું ચૂર્ણ ગાયના ઘીમાં આપવું. (૧૧) કેળું ૧, કપૂર ૧ તોલો અને વંશલોચન (વાંસકપૂર) ૧ તોલો, એ ઔષધો કેળના પાંદડાંમાં વિંટળી આગલે દિવસે સાંજે તુલસીના ઝાડ નીચે પૂરી રાખવાં. બીજે દિવસે સાંજે કાઠી ખરલ કરી તેની ત્રણ ગોળાઓ કરવી. ચોથા દિવસથી ત્રણ દિવસપર્યંત રોજ એકેક ખાવી તથા સંભોગ કરવો, એટલે ગર્ભ રહેશે.*

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌંમાં:—આસંધ-૮, કાંટાસરીઓ-૬, કૌચ-૪, ખાખરા-૩, નાગકેસર-૫, બીજેર-૧૪, મીંઢીઆવળ-૫, રતનજોત-૩, વડ-૪, વાંદો-૩.

ગર્ભધારણને માટે ઔષધોપચાર કરનારને અગત્યની સૂચના:—કોઈએ કંઈ ઔષધ કહેતાંજ કોઈ સુઝ માણસ પાસે શોધ કરાવ્યા સિવાય તે કદી પણ લેવું નહિ; કારણ કે કોઈ એકાદા દુષ્ટ હેતુએ કિંવા અજ્ઞાનમાં અથવા પ્રકૃતિનું પ્રમાણ ધ્યાનમાં ન લાવતાં તરતજ ઔષધ ખતાવે છે; અને તેથી કરી કોઈ વખતે જીવનું તુકસાન થાય છે; એટલા માટે તીક્ષ્ણ બેદક, ઉબ્બ કિંવા પોષ્ટક છતાં પણ શરીરપ્રકૃતિ વાનાદિ દોષે કરી વિશેષ દૂષિત થયેલી હોય તો એમ ને એમ આવાં ઔષધો લેવાં નહિ. નીચેનાં ઔષધો ગર્ભનિવારક છે એવી શોધ છે:—(૧) લીંડી પીંપર, વાવડીંગ તથા ટંકણખારનું સમભાગ ચૂર્ણ મધમાં ઋતુકાળે જે સ્ત્રી પ્રાશન કરશે તેને કદી પણ ગર્ભધારણ થશે નહિ. (૨) જે રજસ્વલા સ્ત્રી જસુંદીનાં ફૂલ કાંજમાં વાડી પ્રાશન કરી ઉપર ૪ તોલા જૂનો ગોળ ખશે તેને ગર્ભધારણ થશે નહિ. (૩) જે સ્ત્રી સિંધવનો ટુકડો તેલમાં બોળી યોનિમાં ધારણ કરી, પછી પુરુષની સાથે રમશે તો તેને કદી પણ ગર્ભધારણ થશે નહિ. (૪) તાંદળખનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં ઋતુસ્નાતા સ્ત્રી ત્રણ દિવસમાં પ્રાશન કરશે તો તે વાંઝણી થશે. આવાં ઔષધો યોગ્ય ખખરદારી રાખી ઉપયોગમાં લેવાં.

(૯) સૂતિકારોગ (સુવારોગ)

લક્ષણ અને કારણ:—અંગ મરડામ જવું, જ્વર, કંપારી, તૃપ્તા, અંગે જડપણું, સોજો, શ્વેત તથા રેય, એ લક્ષણો થવાથી સૂતિકા રોગ થયો છે એમ જાણવું. સુવાવડીને સમજ્યા વિનાના ઉપચારોએ કિંવા દોષજન્ય અભ્યાસ સેવન કરવાથી અથવા વિષપ્રાશન, અશુભ બોજનાદિકે કરી જે રોગ થય છે તે આ પ્રમણે:—જ્વર, રેય (ઝાડો), સોજો, શ્વેત, પેટનું ચડવું તથા અશક્તિ અને કફવાતજન્ય રોગો થઈ ઉત્પન્ન થનાર તંદ્રા, અન્નદોષ તથા મોઢામાં પાણી છૂટવું ઇલાદિ વિકાર, અશક્તિ અને અગ્નિમાં ઘ હોવાના કારણને લીધે કષ્ટસાધ્ય થય છે; તે સર્વ જ્વરાદિ રોગને સૂતિકા રોગ કહે છે. એ પૈકી એકાદો રોગ પ્રધાન થઈ બાકીના ઉપદ્રવરૂપે હોય છે. સૂતિકારોગ મટે નહિ તો તે અગીઆર માસમાં રોગીને મારે છે.

સૂતિકા રોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) વાતનાશક ક્રિયા કરવી. પાટો બાંધવો. (૨) દશ-મૂળનો કાઠો ઘી નાખી પાવો. (૩) અમૃતાદિ કાઠો:—ગજો, સુંદ, કોરાંટા, ચાંદવેલ (નારી),

* ગર્ભ ધારણ થવા માટે સિદ્ધ ઔષધિ:—ફલધૂત, કલ્યાણધૂત, સતાવરીધૂત વગેરે ખાવા માટે તથા પ્રિયંગાદિ તેલ મર્દન કરવા માટે અપાય છે.

x અહીં આપેલી છે તે ઉપરાંત સિદ્ધ ઔષધ સૂતિકારિ રસ, સૂતિકાવિનોદ રસ, સૂતિકાંતક રસ, ચવાદિધૂત, પીપ્પલાદિધૂત, સૂતિકાહર રસ, પ્રનાપલંકેશ્વર રસ, સૂતિકાગજકેસરી રસ વગેરે ખાવા માટે તથા હેમસુંદર તેલ મર્દન કરવા માટે અપાય છે.

ઉત્કટારી, પંચમૂળ અને નાગરમોચનો કાઢો કરી તે ઠંડો થયા પછી મધ નાખી પાવો. (૪) દેવ-
દાર્વાદિ કાઢો:—દેવદાર, વજ, કોષ, લીંડીપીંપર, સુંઠ, કાયકળ, નાગરમોચ, કરીઆતું, કકુ, ધાણા,
હરડે, ગજપીંપર, રિંગણી, ગોખર, ધમાસો, બેરિંગણી, અતિવિષ, ગળો, ખીલી અને શહાજીરા-
નો કાઢો કરી તેમાં સિંધવ અને હીંગ નાખી સુવાવડાને પાવો; એટલે શ્વે, કાસ, જ્વર, શ્વાસ,
મૂર્છા, કંપ, મસ્તકપીડા, બડબડ, તૃષા, તંદ્રા, અતિસાર, ઉલ્લટી એટલા ઉપદ્રવોએ યુક્ત અને
ત્રિદોષાત્મક એવા સૂતિકારોગનો નાશ થશે. (૫) કોરાંટા (કાંટાશેરીઓ), કળથી, પુષ્કરમૂળ,
દેવદાર તથા નેતરનો કાઢો હીંગ અને મીઠું નાખી આપવો; એટલે સૂતિકાના શ્વે અને જ્વરનો
નાશ થાય છે. (૬) પંચમૂળનો કાઢો કરી તેમાં લોખંડ તપાવી હમકારી તે કાઢો પાવો. (૭)
અતિવિષનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૮) આકડાનાં મૂળ, ધમાસો, દેવદાર, કરીઆતું, રાસના, નગોડ-
નાં પાંદડાં, વજ, નાની અરણીનાં મૂળ, સરગવાની છાત્ર, લીંડીપીંપર, પીંપળામૂળ, જીરું, ચવક,
સુંઠ, અતિવિષ અને લાંગરાનો કાઢો પાવો; તેથી કરી સન્નિપાત, ધનુર્વાતાદિ વાતરોગ, દાંતખીચી
(દાંત ખીડાઈ જવા), અંગમાંનું શેત્ર, શ્વાસ, કાસ, સૂતારોગ, એ રોગો દૂર થાય છે. (૯) બાકું
આપવાનો:—જૂના લીમડાની અંતરછાત્ર કાઢી લાવવી. તેના બારિક ટુકડા કરી તે પાણીના
માટલામાં નાખવા અને ઉપર ઢાંકણું બેસાડવું. એવું ત્રણ માટલાં પાણી આધણ આવે ત્યાંસુધી
ગરમ કરવું. પછી જે સ્થાને સૂતારોગ થયેલો છે તેને એક ખાટલા ઉપર સૂતાડી, પ્રથમ એક
માટલું લાવી તેના મસ્તકની નીચે રાખવું. તેમાંથી વરાળ કમતી થયા પછી બીજું માટલું લાવી
તે માથે નીચે મૂકવું; અને પ્રથમનું માટલું કમ્મરનીચે મૂકવું. પછી ચૂના ઉપરનું ત્રીજું માટલું
મસ્તક નીચે મૂકવું. માથા તળેનું પ્રથમ કમ્મર નીચે અને કમ્મર નીચેનું પગ નીચે મૂકવું. આ
પ્રમાણે ત્રણ દિવસ બાકું આપવો; એટલે શરીરમાંથી પરસેવાના રૂપે સર્વ વ્યાધિ નીકળી જઈ
રોગ દૂર થાય છે. (૧૦) દશમૂળ કૂટી તેમાં પાણી નાખી એક રાત્રિ પલાળી રાખવાં. પછી બીજો
દિવસે નલિકાયંત્ર વડે એનો અર્ક કાઢી હમેશાં એ વખત એ તોલાપર્યંત સેવન કરવો. (૧૧)
પંચચરક પાક:—જીરું, શહાજીરું, વરીઆળી, સુરા, અજમો, અજમોદ, ધાણા, મેથી, સુંઠ,
લીંડીપીંપર, પીંપળામૂળ, ચિત્રો, દપુષા (શિરણી). કોળાનું ચૂર્ણ, ઉપસેટ અને અગ્લુ, એ દરેક
ચાર તોલા, ગેળ ૪૦૦ તોલા, મધ ૧૨૮ તોલા અને ઘી ૧૬ તોલાનો પાક સિદ્ધ કરવો. તે
સૂતારોગ, યોનિરોગ, જ્વર, ક્ષય, ઉંચરસ, દમ, પાંડુરોગ, કૃશતા અને વાતરોગનો નાશ કરે છે.
(૧૨) સૌમાન્યસુંડીપાક:—સુંઠ ૩૨ તોલા, ઘી ૮૦ તોલા, દૂધ ૨૫૬ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા,
શતાવરી, જીરું, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, અજમો, વરીઆળી. સુરા,
ચવક, ચિત્રક અને નાગરમોચ, એ પ્રત્યેકનું ચૂર્ણ ૪ તોલા નાખી પાક પચન કરવો; લેહ જેવો થાય
એટલે સિદ્ધ થયો એમ સમજવું. તે ઘીના વાસણમાં ભરી રાખવો અને પછી તે અગ્નિ અને બળ
જોઈ પ્રકૃતિ પ્રમાણે આપવો. આ પાક સુવાવડાને આપવાથી બળ, વર્ણ અને પુષ્ટિ આપે છે અને
વલિપતિતનો નાશ કરે છે; તથા તે વયસ્થાપક, હૃદય, મંદગિન મટાડનાર અને અમવાત, મક્કરશ્વે
તથા સૂતારોગનો નાશ કરે છે. (૧૩) મહારાસનાદિ કાઢો:—રાસના, એરંડમૂળ, ગળો, વજ, પીળો
કોરાંટો (કાંટા શેરીઓ), ચવક, કૌચખીજ, નાગરમોચ, ભારંગમૂળ, અજમો, કિરમાણી અજમો, પહાડ-
મૂળ, દેવદાર, વાવડીંગ, કાકડાશિંગી, સુંઠ, બળદાણાનાં મૂળ, મોરવેત્ર, કકુ, મજીઠ, કાળું અને ઘોળું
અતિવિષ, ક્યોરાં, ત્રિફળાં, લીંડીપીંપર, જવખાર, રતાંદળી, ગરમાળો, માયાં, કડાછાત્ર, સાટોડી અને
દશમૂળ, એ સર્વ સમભાગ લઈ એનો કાઢો કરી પાવો; એટલે સૂતિકારોગ ૮૦ પ્રકારના વાયુ, શ્વાસ,
કાસ, પરસેવો, શેત્ર, અતિતંદ્રા, શ્વે, ગલરોગ, બધા અંગમાં થતા સ્વેકા, કંપ, સ્ત્રીપદ, અમ-
વાત, નપુંસકત્વ અને સોજનો નાશ થાય છે. (૧૪) કોરાંટા (કાંટાશેરીઓ)નો કાઢો લીંડીપીંપરનું
ચૂર્ણ નાખી આપવો અથવા કોરાંટાનાં મૂળ ચાવી ખાવાં.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોમાં:—સુવાવડીના કાઢા માટે:—નીપાણી-૧. સુવારોગ
માટે:—અતિવિષ-૬, અરડુસો-૧, કચૂરો-૧, કાયકી-૧, કાંટાસરીઓ-૧૨, કેરડી-૧, માંકડી-૩,
લીમડો (કડવો)-૧૬, સમેરવો-૩. પ્રસૂતા સ્ત્રીઓના મસ્તકશૂળ માટે:—અનંત-૩, ભારંગી-૧૦.

મુખ્યવર્તીના સંકેતોના માટે:—તથા-૧૪, તાંબુને-૬. પ્રમુખના અક્ષર બિંદુ દેર અને મુખ માટે:—૬૧-૧૧.

જુઓ ગ્રાન્થોમાં:—ગોમુત-૭ ની ટીપમાં નં. ૧. જુઓ પ્રાન્થોમાં:—કાંતકીડ ૫૨-૪. જુઓ અનુભૂત ઔષધ:—ગુહાપક્ષસંગ્રહના પાકપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૧.

(૧૦) સ્તનરોગ

કારણ:—વાતાદિ દુષ્ટ દોષ, ગર્ભિણી અથવા પ્રસૂતા સ્ત્રીને દૂધથી ભરેલાં અથવા ખાલી સ્તનો સુધી આવી, તે ઠેકાણાના માંસને અને રક્તને દૂષિત કરી સ્તનરોગ-કંઠ, વાત, પિત્ત, સન્નિ-પાત અને આગંતુક એવા પાંચ પ્રકારના રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. તે પાંચેનાં લક્ષણો રક્તવિદ્રધિ-સિવાય બાહ્યવિદ્રધિના સરખાં હોય છે; એટલે સ્તનના ઉપર સોજો ઉત્પન્ન કરે છે. તે વેદના, દાદ, ખરજ ઇત્યાદિ લક્ષણોએ યુક્ત ૧૫ છે તથા વિદ્રધિસરખી વેદના થઈ પાછી પુટે છે; અથવા હલકો સોજો હોય ને ઉપચાર કરે તો પાછા સિવાય એસી જાય છે.

સ્તનરોગ ઉપર *ઉપચાર:—સ્તનને સોજા વગેરે આવવાથી વિદ્રધિ ઉપરની ચિકિત્સા કરવી. (૧) જળો લગાડી રક્ત કાઢવું અને પાટો બાંધવો. (૨) કવંડળ (મોટી ઇંદ્રવણી) અથવા કડવી ઇંદ્રવણીનાં મૂળ ધસી લેપ કરવો. (૩) નરમાના છોડનાં મૂળ તથા દુધાઉં કેળું (દુધી) કાંજમાં વાટી લેપ કરવો. (૪) હળદર તથા લોધરના કઢકનો લેપ કરવો. (૫) કડવી ઇંદ્રવણીનાં મૂળ, કુંવારનાં મૂળ અને હળદર, એ ધસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૬) સમુદ્રશોફનાં પાંદડાં ગરમ કરી બાંધવાં. (૭) વાંઝણી કંકોડીનાં મૂળ ગરમ પાણીમાં ધસી લેપ કરવો. (૮) પીંપળાની જાલ શેડી પાણીમાં નાખવી અને તેમાં લોખંડનો ટુકડો વારંવાર તપાવી જમકારવો તથા તે પાણી ગાળી સવારે અને સાંજે પીવા આપવું. (૯) એરંડમૂળ, બીજેરાનાં મૂળ, ગોખર, રિંગણી, મેતરિંગણી અથવા ઉબી રિંગણી, લકડી પાપણબેદ અને બીજીનાં મૂળ; આ સાત ઔષ્ધોનાં મૂળનો કાઠો કરી એરંડીઉં અને શેલડી હીંગ સિંધવ અને જવખારનું ચૂર્ણ નાખી તે પાવો એટલે સ્તનરોગ તથા કમ્બર, ખાંચ, ચિશ્ન, છાતી, એ ઠેકાણે જે વાયુસંબંધી પીડા થાય છે, તે દૂર થાય છે.

[વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્તોમાં:—ઇંગોરીઆ-૩, ઇંદ્રવણી-૬, કપાસ-૬, કંકોડી-૪, કાળી વેલ-૧, કુંવાર-૬, ચિત્રો-૬, પીંપળો-૧૪, મીંઢળ-૮, મીંઢીઆવળ-૧૦, મોથ-૨, વાકેરી-૭, હળદર-૫, ૨૨ ની ટીપમાં નં. ૩.

સ્તન્ય (દૂધના) રોગ:—જડ અને દુષ્ટ એવા પ્રકારનાં અન્નોએ દુષ્ટ થઈ માનનું અથવા ઉપમાતાનું દૂધ માફક આવતું ન હોવાથી બાળકને નાના પ્રકારના રોગો થાય છે. વાતાદિકોએ

પિત્ત દૂધનાં લક્ષણો:—જે દૂધ તૂડું અને પાણી ઉપર તરનારું હોય છે તે વાતદૂષિત જાણવું. જે તીખું, ખાડું તથા ખારું હોઈ જેના ઉપર પીળા રેખાએ દેખાય છે તે પિત્તદૂષિત સમજવું. જે દૂધ ઘટ્ટ અને પરપોટાવાળું હોઈ પાણીમાં નાખવાથી તળીએ એસે છે તે કફદૂષિત જાણવું. જન્ને દોષનાં લક્ષણો જેમાં દેખાય તે જન્ને દોષથી દૂષિત જાણવું તથા જેમાં ત્રણે દોષોનાં લક્ષણો હોય છે તે ત્રિદોષદૂષિત જાણવું. શુદ્ધ દૂધનાં લક્ષણો:—જે દૂધ પાણીમાં નાખવાથી તેમાં મળી જાય અને ઘોળું તથા મધુર હોઈ ખેરંગી નથી હોતું તે શુદ્ધ દૂધ સમજવું. દુગ્ધશોષક કાઠો:—પદાડમૂળ, મોરવેલ, કરીઆતું, દેવદાર, સુંદ, ઇંદ્રજવ, ઉપલમરી, તગર તથા કડુનો કાઠો આપવો. તે સ્તન્યશોષન કરનારો છે. ઉપલા કઠામાં તગર જેટલી ગળો નાખી તે પીવાથી સ્તનમાં દૂધ વધારે આવે છે. સ્તનમાં દૂધ વધારે આવવા માટે:—(૧) ભોંયકોળા (વિદારીકંઠ અથવા ક્ષીરવિદારી કંઠ)નો રસ દૂધમાં સાકર નાખી પાવો. (૨) શતાવરીનાં મૂળ દૂધમાં વાટી પાવાં. (૩) મદોળ્ય દૂધમાં લીંદીપીંપર નાખી તે દૂધ પાવું. (૪) નરમો તથા શેલડી અથવા પિત્તપાપડાનાં મૂળ કાંજમાં વાટી પાવાં. (૫) અસોદ, ભોંયકોળું અને જેડીમધનો કાઠો કરી તેમાં ગાયત્રી

* ઇંદ્રવણીનું મૂળ પાણીમાં ધસી લેપ કરવાથી સ્તનવધીય થયે.

લી નાખી પાવો. (૧) ગથોનાં મૂળનો કાઢો દૂધ નાખી જલ્પ દિવસ પાવો. (૨) દૂધમાં અસાળી-આસી ખીર કરવી; તેમાં થોડું લી અને સાકરની જુદી નાખી દરરોજ સવારે એક વખત એ પ્રમાણે બોદ કિંવા ૨૧ દિવસપર્યંત ખાવા અપવી. (૩) મેથીની અથવા અળવીની લાજી ખાવી. (૪) સૂઈ રહેતી વેળાએ પાનમાં અર્ધી મુઠી સુવા ખાવાનો મહાવરો રાખવો અને સવારે પણ ખાવા એટલે દૂધ નિર્વિકાર થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—અખરોહ-૪, અળવી-૬, આસધ-૧૨, કપાસ-૫, ગળો-૧૨, નાની અરણી-૨, બોંયકોળું-૩, ૧૧, મેથી-૫, લાણો-ની ટીપમાં નં. ૪, લીંડીપીંપર-૬, ચતાવરી-૧. સ્તનમાં દૂધ કંઈકેધથી દૂષિત થયું હોય તે માટે:—જેઠીમધ-૧૬. સ્ત્રીઓના દૂધવિકાર માટે:—રાજહંસ-૩.

સ્તનવર્ધન:—(૧) શિવજીનો રસ અને કદકમાં તલનું તેલ સિદ્ધ કરવું. તે તેલ રૂના પેલ ઉપર સિંચી તે પેલ સ્તન ઉપર ખાંધવું, એટલે એસી ગયેલા સ્તન ઉપર તરી આવે છે તથા હાથીના ગંડચળ જેવા ઉંચાઇમાં જણાય છે. (૨) નાગબલ્લાનાં મૂળ પાણીમાં વાટી સ્તનને ચોળવાં; એટલે સ્તન કઠિન, પુષ્ટ અને ઉંચું થાય છે. (૩) કમળાક્ષ (કમળકાકડી) વાટી, તે દૂધ અને સાકર સાથે પ્રાશનાર્થે આપવું; એટલે સ્ત્રીઓના સ્તન એક મહિનામાં ઘટ્ટ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ પ્રાંઓંમાં:—ખીરબહોરી-૮.

પૃથ્થ:—રક્તપિત્ત ઉપર જે પૃથ્થ કિંવા અપૃથ્થ કહેવું છે, તે પ્રદર ઉપર પણ રાખવું. વાતવ્યાધિ ઉપર જે પૃથ્થ કહેવું છે તે; અને સાહીચોખા, ધડિં, જવ, ઘી, દૂધ, મધ, સાકર, ફણસ, કેળાં, આમળાં, દ્રાક્ષ, આલુ તથા મીઠા, શીતળ એવા પદાર્થ; કરતૂરી, ચંદન, કપૂર, પ્રિય એવાં અન્નપાન. અપૃથ્થ:—શેક, ઉલટી, વાસી અન્ન, વિષમાસન, અતિમૃત્યુન, ક્ષાર પદાર્થ, આયાસ, ભાર ઉંચકવો, તીખા, ખાટા, કડવા, તૂગ અને વાતુલ પદાર્થો ગર્ભિણીએ વળ્યું કરવા; કારણ વાતુલ પદાર્થ લક્ષણ કરવાથી ગર્ભ જડ, ખુંધો થાય છે. પિત્તજ પદાર્થો લક્ષણ કરવાથી ગર્ભનું માર્યું વાળરહિત થાય છે અને તે પીળા વર્ણનો થાય છે; તથા કફકારક પદાર્થો લક્ષણ કરવાથી ગર્ભ શ્વેતકુટી અને પાંડુરંગી થાય છે.

૬૩-સ્વરભેદ

કારણ:—અતિશય ખાટા પદાર્થ ખાવા, મોટા સ્વરથી ગાયન કરવું, સિંદૂર ખાવું, કપૂર ખાવું, કંઠ ઉપર લાકડી આદિનો પ્રદાર થવો, ઝેર ખાવું છત્યાદિ કારણોથી કંઠના સ્વરનો ભેદ થાય છે. x ઉપચાર:—(૧) ગાયના દૂધમાં આમળાંનું ચૂર્ણ આપવું. (૨) જમ્બા ઉપર ધીમાં મરી નાખી પીવા આપવું. (૩) લીંડીપીંપર, પીંપળામૂળ, મરી અને સુંઠનું ચૂર્ણ ગોમૂતમાં આપવું. (૪) ત્રિકળાં, ત્રિકટુ અને જવખારનું ચૂર્ણ આપવું. (૫) કૌશિંજન અથવા પુષ્કરમૂળ કિંવા બોરડીનું મૂળ મોઢામાં રાખી રસ ગળે ઉતરવા દેવો. (૬) બોરડીનાં પાંદડાં શેકી વાટી તેમાં સિંધાલજી નાખી આપવાં. (૭) જેઠીમધ, આમળાં અને સાકરનો કાઢો આપવો. (૮) ગાયના અરમ દૂધમાં સાકર અને મરીની જુકી નાખી તે પાવું.*

+ કેટલાક સ્ત્રીઓ અને દામ્પત્યો એમ માને છે કે સુવાવડમાં મેથી દૂધને સૂકવી નાખે છે.

x સ્વરભેદ વાતજ, પિત્તજ, કફજ, સન્નિપાતજ, મેદોજ અને ક્ષયજ, એવી રીતે છ પ્રકારનો છે. સારસ્વત ધૃત, જૃગરાજના ધૃત, મૃગનાભ્યાદિ અવશેષ, નિદિગ્ધિકાવશેષ વગેરે સ્વરભંગની સિદ્ધ ઔષધિ છે.

* જાવંત્રી, લીંડીપીંપર, લાભજી, ખીજેર, એલચી, જેઠીમધ, લવંગ અને અક્કલમરો સમાન-ભાગે ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણ મધમાં ચાટવાથી સ્વર ઉચ્ચે. (૨) સિંધવ, વજ, બાવચી, ખાહરી, જાંમરો, હળદર, મરી અને લીંડીપીંપર બરાબર વજને લઈ ખાંડી મધ સાથે કેટલાક દહાકા ચટાડે તે આશમ થાય છે. (૩) એક હિંદી કવિ કહી ગયો છે કે “હડ કૌશિંજન લાખચી, સઈ પીંપર પાન; અટ મિલાઇ મેળી કરે, કંઠ કૌશિંજનમાન.” એમાં હડ તે હરડે, લાખચી તે ખા-અચી અને પીંપર તે લીંડીપીંપર સમજવાં.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—આમળાં-૧, આંમો-૨૬, કારિવણા-૧૨, કાલિંજન-૪, જેડીમધ-૨૨, નામકેસર-૮, પુષ્કરમૂળ-૨, ખોરડી-૨, લાંબરો-૧૪, મરી-૧૭, હળદર-૧૧. ગળાનો અવાજ ખુલવા માટે અને સાફ થવા માટે:—ચણોડી-૫, ઘોળી પીણી-૩.

૬૪-સંગ્રહણી

જુઓ જૂનો ઝાડો-૫૪ ૪૮૨

૬૫-હરસ-મસા (અર્શ)

કારણ:—વાતાદિ દોષ ત્વચા, માંસ તથા મેદને અને તે ઠેકાણાના રક્તને દૂષિત કરી, ગુદારથને નાના પ્રકારની અકૃતિના માંસના અંકુર ઉત્પન્ન કરે છે. તે અંકુરને અર્શ (મૂળ:વ્યાધિ) કહે છે. અર્શના બે બેદ છે. એક સહજ એટલે દેહની સાથે ઉત્પન્ન થનાર; બીજો ઉત્તરજન્મ, એટલે જન્મ થયા પછી મિથ્યા આહારવિહારાદિકે કરી વાતાદિક કુપિત થવાથી ઉત્પન્ન થાય છે તે. વળી શુષ્ક અને આર્દ્ર એવા પણુ બે પ્રકાર છે. ગુદાદારની બહાર હોનાર રક્તઆવરણિત જે અર્શ તે શુષ્ક; એને લોકો “મૂળવ્યાધિ” કહે છે. બીજા ગુદાદારની અંદરની બાજુએ થનારા અથવા લોહી ટપકાવનાર હરસ તે આર્દ્ર; એને લોકો ‘દૂઝણ મસ’ અથવા ‘રક્તમૂળવ્યાધિ’ કહે છે. દૂઝતા મસા ગુદાદારની અંદરની બાજુએ ઈંચ દેઢ ઈંચ ઉપર હોવાથી દેખાતા નથી; પરંતુ શોચની વખતે જોર કરવાથી અંદરની વસ્ત્રો નીચે આવે ત્યારે તે કદી કદી બહાર પડે છે ત્યારે માત્ર દષ્ટિએ પડે છે. રક્તસ્રવરહિત અર્શ ગુદાની બાજુએ હોઈ તે ગડા અને કઠિન હોય છે. તે લગ રેક કઠોર, રિથર ખીજાના જેવા હોય છે તેને સંસ્કૃતમાં ચર્મકીલ કહે છે. *

પૂર્વરૂપ:—સોળે, અમિમાંઘ, અન્ન ન પચતું, ફૂલાતું દુઃખતું, અસ્પૃશ્યપત્ત, સંમલણી, ખાંડુરોગની પીડા, ઉદરોગની આશંકા, રક્તનાશ, બલહાનિ, પેટમાં ગડગડ શબ્દ, ઓડકાર, એ પૂર્વરૂપનાં લક્ષણો જાણવાં. xઉપચાર:—(૧) ગંગાવતીનો રસ એક તોલો અને ઘી એક તોલો એકત્ર

* ગુદાની અંદર ૪ાા આંગળ જેટલા ભાગમાં દોઢ દોઢ આંગળની ત્રણ વલા છે. એ વલામાં કેટલાક પ્રકારના દોષોના કારણથી માંસાંકુર ઉત્પન્ન થાય છે તેને અર્શ (હરસ) કહે છે. દૂઝતા હરસમાં બે-ચાર ટીપાંથી એક શેર સુધી લોહી પડતું જોવામાં આવે છે. સહજ હરસ જન્મની સાથે થાય છે તે ઔષધથી મટતા નથી.

x (૧) આંબાદળદર અને ફટકડીની થેપટી કરી બાંધવાથી મસા ખરી પડે છે. (૨) કેરડાના મૂળની છાત્ર તોલા ૫ દોઢ શેર પાણીમાં ઉઘાળી તે પાંચ તેલા રહે ત્યારે ગાળીને દિવસ ૩ પાવું. (૩) કુકડવેલનાં પંચાંગનો ધૂમાડો આપવો. (૪) ત્રિખોળાની મીજ તથા એળાઓ લઈ પાણીમાં ચણોડી જેવડી ગોળા કરી આપવાથી લોહી બંધ થશે. એ ગોળી રસવંતીના પાણી સાથે વાળવી. (૫) ભોરિંગણીનાં પાંદડાં છાયામાં સૂકવી સૂકામાં બેળવી ચણમમાં પાવાથી મસા મટે. (૬) ઇંદ્રજવ, માલકાગણી તથા કાળીજીરી વાડી દરરોજ ફાટી કરવાથી ગુદામાંના દૂઝતા મસ મટે. (૭) માણસનાં હાડકાં ૧ તોલો, શે.ધેસો મોરથુથુ ૧ તોલો અને દાઝચીકના બા તોલો લખ ૫ તોલા ઘેચેલા ધીમાં મલમ કરી મસા ઉપર ચોપડવાથી મસા ખરી પડે. આ અનુભૂત છે. (૮) હરસ ઉપર ઉબી કાંગસીનાં પાંદડાંને ખાંડી તેમાં થેડું પાણી નાખી ખૂબ ખાંડી તેમાંથી કપડે ગાળી કાઢેલો રસ તોલા ૫ લખ તેમાં માફકસર સાકર, પતાસાં અથવા ખાંડ, એ ત્રણમાંથી એક વસ્તુ નાખી સે પાવો. (૯) હરસ ઉપર, બે વરસનો જૂનો કપાસ વાડમાં ઉમેરો હોય તેના મૂળને પાણી સાથે પચ્ચર ઉપર ધસી તૈયાર કરેલો રસ માફકસર પાવો. (૧૦) હીમજ તોલા ૫ લઈ કાચા એરંડીઆ તેલમાં તળી તેને ખૂબ ઝીણી ખાંડી ચૂર્ણ કરી દરરોજ અર્ધાં તોલા પ્રમાણે ફેંકવી. આ દવા રચક હોવાથી તે ઉદરસંબંધીનાં બીજાં ધણાં દરદોને હઠાવે છે. ઉદરમાં જામી રહેલા સૂકા મળને પીગળાવી ઝાડા વાટે બહાર કાઢે છે અને હરસનો નિઃસંદેહ નાશ કરે છે.

કરી આપવું. (૨) મૂળાનો કંઠ પીઠી તેનું પાણી ૨ તોલા કાઢવું અને તેમાં ગાયનું ઘી ૧ તોલો નાખી આપવું. (૩) શરપુખાનાં મૂળ દહીંમાં આપવાં. (૪) હરડે, સુંઠ અને ચિત્રકના કાઠામાં તજ અને જવખારનું ચૂર્ણ આપવું. (૫) હરડે, મરી, વાવડીંગ, અજમે, ચિત્રક અને સુંઠનો કાઠો આપવો. (૬) અરણુ, ચિત્રકમૂળ, ઈંદ્રજવ, કરંજ, સિંધવ અને સુંઠનું ચૂર્ણ સાત દિવસ-પર્યંત પ્રાશન કરવાથી ગુદામાંના અર્શ મરી પડે છે. (૭) કડવા લીમડાનાં ૨૧ પાંદડાં ખારિક વાટી ચોખ્ખા મગની વાટેલી દાળમાં મિશ્ર કરી તેને ખાખડી ગાયના ઘીમાં શેકી તે ૨૧ દિવસ ખાવું; એટલે સર્વ અર્શ મરી પડે છે. મીઠું ખાવું નહિ. સિંધવ થોડો ખાવો. (૮) જાળહરડે, તલ અને લિલામાના ચૂર્ણમાં દુપટ ગેળ નાખી ગેળીઓ કરવી. તે અનુપાન જોઈ આપવી; એટલે મૂળવ્યાધિ, જવર, કુષ્ઠ, કાસ, શ્વાસ અને પથરી વગેરે રોગો દૂર થાય છે. (૯) મલાવણ્ઠલ થયો હોય તો અજમે અને બીડખારયુક્ત છાશ પીવાથી ગુદામાંનો રોગ દૂર થાય છે. તે કદી ઉત્પન્ન થતો નથી. છાશ પીવાથી વાલિનીમાંનું લોહો શુદ્ધ થઈ રસ, બળ, પુષ્ટિ અને વર્ણુ સારો થાય છે અને આનંદ પણ થાય છે; તથા વાત અને કંઠના સેંકડો વિકારો નાશ પામે છે. (૧૦) સુરણુ ૧૬ ભાગ, ચિત્રક ૮ ભાગ, સુંઠ ૧ ભાગ અને મરી ૧ ભાગ લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી તેના સમાન ગેળ લઈ ગેળીઓ કરી આપવી. (૧૧) સુરણુના કંઠને માટીનો લેપ કરી પુટપાક રીતે અગ્નિમાં શેકી તેમાં તલનું તેલ અને સિંધવ નાખી ખાવું. (૧૨) સિંધવ, ઈંદ્રજવ, કરંજ અને કડવા લીમડાની છાશ, એ ઔષધો વાટી આપવાં. (૧૩) વરધારો, બીલામો અને સુંઠ, એ ત્રણ ઔષધો સમાન લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી તેમાં તેનાથી બમણો ગેળ નાખી ગેળીઓ કરીને ખાવી. (૧૪) લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ છાશમાં આપવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—અખરોડ-૧,૫, અરણુ-૧૧, આકડો-૧૨, આદુ-૨૦, આંબો-૧૭, ઉંડણુ-૬, ઉંખરો-૨૨, કડવાં તુરીઆં-૫, કનક-૧, કપાસ-૧૬, કરેણા-૪, કારિંદા-૨, કુકરપાડાનો વેસો-૩, ૬, કોકમ-૭, ૯, ખજૂરી-૨, ગળી-૨, ગંગાવતી-૩, ગાંજે-૨, ગોરખ-મુંડી-૯, ચિત્રક-૧૫, ૧૬, કુંગળી-૩૧, ૩૪, ફક્ષણી ચુરંઓ-૪, દિંડા-૩, દુધી-૧, દુધેલી-૧, નાગચંપો-૨, પીલુ-૧, પીળો ધંતુરો-૩, પેપૈયો-૨, યુગ-૪, બીલી-૨૬, બીલામો-૨, ભોંયકોળું-૨, મરી-૧૩, મૂળા-૪, ૮, રતનજેત-૭, રાળ-૮, રીસાપણી-૬, લંમડો (કડવો)-૧૪, ૧૭, ૧૯, ૩૬, લીંડીપીંપર-૩૦, વગડાકિ સુરણુ-૨, વડ-૧૪, વિંછુડા-૨, વિંછુકાન્તા-૩, શર-પુખા-૧, સુરણુ-૧,૩, હળદર-૩,૭. જુઓ ગોંવૈંમાં:—માખણુ-૯, છાશ-૨,૫. જુઓ પ્રાંઓં-માં:—ખીરબજોટી-૪, હરિણચુંગ-૩.

જુઓ અનુભૂત ઔષધ:—ઔષધિક્રિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૫, ૨૧, ૨૨, ૨૩, ૨૪, ૨૫. ગુટિકાપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૧૦. રસાયનપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૧. મલમપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૫, ૬. પાકની ટીપમાં નં. ૩૩.

રક્તાર્શ (દૂઝતામસ) ઉપર ઉપચાર:—(૧) અંગેનાં બીઆંનો કલક કરી તે ચોખ્ખાના ધોવરામણમાં પવો. (૨) તલ વાટી માખણમાં મેળવી ખાવા. (૩) નાગકેસર વાટી માખણ અને ખડીસાકરમાં મેળવી આપવું. (૪) એકેરી મખમલીનાં શુમારે ૪૦ ફૂલ લાવી ફૂલના નીચેની લીલી રજ કઢી નાખી વાટીને રસ કાઢવો. આ રસ એક તોલો અને તેમાં તેટલુંજ ગાયનું ઘી નાખી થોડું ગરમ કરી તે આપવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ લીલા પછી સર્વ પ્રકારનો રક્તસ્રાવ બંધ થાય છે. (૫) વિંછુકાન્તાનાં પાંદડાં વાટી તેની વડી ગુદા ઉપર બાંધવી. (૬) તાજું માખણ ખાવું. (૭) ધસનગેળ (ઓથમી જીરું) રાત્રે પાણીમાં બીજવી રાખી સવારે હાથે ચોળી તે ગાળી લઈ તેમાં ખડીસાકર નાખી ખાવું. સર્વ પ્રકારના રક્તસ્રાવ, જવર અને દાહ એથી શમી જાય છે. (૮) ઘી તોલા ૪ લઈ તેટલાજ ગરમ પાણી સાથે ખાવું. (૯) ગાયનું માખણ ૮ તોલા, પાણી ૧૬ તોલા અને ખડીસાકર ૨ તોલા, એકત્ર કઢવી ઘી સિદ્ધ કરી આપવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—અધેડો-૧૨, અરીઠા-૧૫, આમલી-૧, આંબો-૪, એલચી-૫, ઓથમી જીરું-૩, કંકોડી-૯, કારેલી-૭, ગુલાબ-૭, તલ-૧૩, દાઢહળદર-૯, નામલા દુધેલી-૬ની ટીપમાં,

આંતર-૧૪ની દીપમાં “અંતરામલી,” અમલી-૨, આલકાંતણી-૫, રતનગેત-૬, આલેહી-૬, સુગ્રા-૨૫ તેમજ આમલ-૩ની દીપમાં નં. ૧; હરતાલ ભરત-૬ની દીપમાં નં. ૧. ગુફામાં હરતાલ મસા સહ ત્રણ આપતા હોય તે માટે:—અળશી-૫. સુગ્રા માંથી:—માખણ-૨.

લેપ અને ધૂણી:—(૧) કડવા લીમડાનાં ખીઆં તેલમાં તથા તેમાંજ ખરલ કરતાં અને તેમાં થોડી મેરચુથાની ભૂરી નાખી તે મધમ અર્થને ચોપડવું; તેથી બળતરા થશે. (૨) સિંધવ અને દેવડાંગરી(કુકડવેત)નાં ખીઆં કાંજમાં વાટી લેપ કરવો. (૩) ચંખણ, કલાઈસફેનો, સોના-ગેર, ફટકડીની લાહી, મરડાશિંગ, ચીણ અને હળદર, એ આખણમાં ખરલ કરી ચોપડવું. (૪) સુરેખાર અને રસકપૂરનો માખણમાં લેપ કરવો. (૫) મેરચુથુ લાચી શિંથુના રસમાં ધસી તેમાં માખણ મેળવી તેનો લેપ કરવો. (૬) બિલામાના તોડાનો લેપ કરવો. (૭) સરમવાનાં મૂળનો રસમાં સોમલ ધસી તેનો લેપ કરવો. (૮) ભોરના અને કરંજના રસમાં હરતાલ ધસી લેપ કરવો. (૯) મનુષ્યકેશ, સર્પની કાંચળી, વાવડીંગ, આકડાનાં મૂળ, ખીજડીનાં પાંદડાં, જૂતાં શિંગડાંના ઉમેલા અંકુર અને હીંગની ધૂણી આપવી. (૧૦) શિળાનું ચૂર્ણ, શિરસ અને તેલ એકત્ર કરી ધૂણી આપવી. (૧૧) ખારેકનાં ખીઆં ઝીણું કરી તેની ધૂણી આપવી. (૧૨) કડવાં તુરીઆંનાં ખીઆં અને આમલીની છાલની ધૂણી આપવી. (૧૩) શ્વેત કરેણ અને જટામાંસીનો લેપ કરવો. (૧૪) વાનરની વિષા, અજમાનાં ફૂલ અને કળીચૂનાની ધૂણી ૭ દિવસ આપવી; એથી અર્થ ગરી પડે છે. (૧૫) પોપૈયાનાં કાચાં ફળનો ચીકણો રસ મસાને ૩ દિવસ ચોપડવાથી મસા ગરી પડે છે. x

પૃથ્થ:—સાહી ચોખા, મગ, કળથી, સુવા, તુવેર, ચાકવત, ચીક, ઘીલોડાં, ફાળું, પરવળ, કારેલાં, સુરણ, રાઇ, હાશ, ઘી, કુમળો મૂળો અને કુમળાં વેંગણ. અપૃથ્થ:—ચણા, મઠ, મસૂર, પાવટા, ચોળી, શેલડી, કેળ, ફણસનો ખર અને શાક, જડ પદાર્થ, સામો, દૂધ અને ગોળ.

સૂચના:—જેને બીલામો ઉપડતો હોય તેણે બીલામાના ઉપાય કરવા નહિ. ખીજાઓએ કરવા.

૬૬-હણાણો (શ્લીપદ)

સંપ્રાપ્તિ:—જે સોજે જર સહિત તથા સાથળના મૂળમાં અત્યંત પીડાયુક્ત ઉત્પન્ન થાય છે; પછી કમે કરી માણસના પગોમાં ઉતરે છે, તે રોગને “શ્લીપદ” કહે છે. કાઈ એને (મં) વાર્ણ પણ કહે છે. જે દેશમાં સર્વ કાળ ધણું પાણી એકઠું થઈ રહે છે તે દેશમાં અને જે દેશમાં બધી ઋતુઓમાં ઠંડીજ હોય છે તે દેશમાં ધણું કરીને આ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) લોહી કઢાવવું. (૨) ધંતુરો, ચેરંડમૂળ, નંગોડ, સાટોડી, સરમવો અને સર-સવનો લેપ, ઘણા વખત ઉપરનો શ્લીપદ હશે તો તેનો પણ નાશ કરશે. (૩) વરધારાનું ચૂર્ણ કાંજ કિંવા ગોમૂત સાથે લેવાથી મોટો કષ્ટસાધ્ય શ્લીપદ વર્ષ ઉપરનો હશે તોપણ તેનો નાશ થશે. (૪) ખાખરાનાં મૂળનો અંગરસ અને ઘોળા સરસવનું તેલ, બન્ને સમાન લઈ પાવાં. (૫) ઘોળા

x અર્થરોગમાં સિદ્ધ ઔષધિ કર્પૂરાદ ચૂર્ણ (વાતાર્થ માટે) કરંજાદિ ચૂર્ણ, બલ્લાતક પાક, બલ્લાતકામૃત યોગ, બહત સુરણ મોદક, કુટબવલેહ, ફંતી અરિષ્ટ, અભયારિષ્ટ, ચવ્યાદિ જૂત, બાહુ-શાલગુડ, વિજય ચૂર્ણ, અર્ધકુઠાર રસ, ચક્રેશ્વર રસ, ચવ્યાદિ લોહ, તીક્ષ્ણમુખ રસ વગેરે ખાવા માટે તથા કાશીશાદિ તેલ, ચિત્રકાલ તેલ વગેરે લગાડવા માટે અપાય છે.

અનુભૂત ઔષધ:—(૧) નાગલા દુધેલી અથવા ચમાર દુધેલીનાં પાન ૨ તોલા લઈ લીમાં તળીને ખાવાથી લોહી પડતું બંધ થાય છે. (૨) રસાંજન તથા કપૂર સમલામ મેળવી પાણીની સાથે ધુંટી ચાર ચાર સ્ત્રીની ગોળી બનાવવી. એક અથવા બે ગોળી પાણી સાથે લેવાથી લોહી પડતું બંધ થાય છે. (૩) અરીઠાનાં છોતરાંને બાળી રાખ કરવી. પછી કામો સમાન લામ મેળવી ખરલ કરી ચૂર્ણ તૈયાર કરી ૧ સ્ત્રી માખણ અથવા દૂધની મલાઈમાં મેળવી ૭ દિવસ ખાવથી દુર્ગતા મસાનો નાશ થાય છે. આ ઉપાય ૭ ૭ માસને અંતે ત્રણ વખત કરવો. (૪) હરતાલ તો. ૨ તથા કામો તો. ૪ લઈ સિંધેલા લી તો. ૬ માં મેળવી અલમ તૈયાર કરવો. આ અલમ મસા ઉપર લગાડવાથી મસા ગરી જાય છે.

કિરંડના તેલ વડે હરડે તળી ગોમૂત સાથે ૭ દિવસ ખાવી; એટલે શ્લીષ્ઠનો નાશ થાય છે. (૬) સામની ઝાલનો કાઢો કરી ગોમૂત નાખી આપવો. એટલે શ્લીષ્ઠ અને મેદોરોગ દૂર થાય છે. +

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—આકડો-૧૭, છયાચોતો-૨, વરધારા-૧, સામ-૬, હરડે-૧૨, હળદર-૨.

પૃથ્ઃ—ગ્રોખા, જવ, કળથી, લસણ, પંડોળાં, સરગવો, કારેલાં, કડવા, તીખા અને અમિ-દીપન કરનાર પદાર્થ. અપૃથ્ઃ—વિષા-ન, ગોળ નાખી જે દૂધના પદાર્થ કયાં હોય તે, મીઠા, ખાટા પદાર્થ, જડ અને કંકારક પદાર્થ.

૬૭-હેડકી* અથવા ઉચકી (સંઠ દિકારોગ)

કારણ:—જડ અને મલખદ કરનારા પદાર્થોનું સેવન, ઠંડુ પાણી પીવું, ઠંડા પાણીથી સ્નાન કરવું, ઠંડુ અન્ન ખાવું, ધૂમાડી અને ધૂળ નાકમાં જવી, ગરમી અને વાયુનું અતિ સેવન, ઉપ-વાસ કરવા ઇલાદિ કારણોથી આ રોગ થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ અને મોરનાં પીછાંની ભરમ મધમાં કાલવી વારંવાર ચટાડવાં; એટલે ઉચકી અને ઉલટીનો દુરત નાશ થાય છે. (૨) જેડીમધનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૩) નગોડનાં ખીઆં અને લીંડીપીંપરના કાઢામાં શેકેલી હીંગ એક માસાભાર નાખી તે આપવું. (૪) અલીત્યનું નસ્ય આપવું. (૫) ખીજોરાના રસમાં મધ અને સંચળ નાખી આપવું. (૬) ધમા-સાના કાઢામાં મધ નાખી આપવું. (૭) સોનાના વરખ માખણમાં આપવા. (૮) નાગરમોથનાં ખીઆં લઈ તે આઠગણા પાણીમાં લિંજવી રાખવાં; અને મૃદુ થાય એટલે વઘેથી ગાળી તેનું પાણી ૪ તોલા પ્રાશન કરવું. (૯) આમળાં, લીંડીપીંપર અને સુંઠનો કાઢો સાકર નાખી લેવાથી પ્રાણનો નાશ કરનારી ઉચકીનો નાશ થાય છે. (૧૦) કોડીનો કિંવા આમળાંનો અંગરસ મધ અને લીંડીપીંપર સહિત લેવાથી તે હેડકી અને શ્વાસને નિવારણ કરે છે. (૧૧) ધૂણીવગરના અંગારા ઉપર હીંગ અને અડદનું ચૂર્ણ નાખી તેની ધૂણી પ્રાશન કરવી. (૧૨) કટેલું દૂધ અથવા શેલડીનો રસ પાવો. (૧૩) ઉધરસ ઉપરના અને ક્ષય ઉપરના સર્વ ઉપચાર વાત, ઉધરસ, ઉચકી તથા શ્વાસ ઉપર યોજવા.÷

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—અડદ-૪, અસાળીઓ-૫, કકુ-૩, કાસુંદરો-૨, કેળ-૫, કોઠી-૮, જયફળ-૫, જેડીમધ-૪, ધમાસો-૪, ધરો-૨, નાળીએરી-૯, પાટલા-૧, પીંપજો-૩, ૧૫, પુષ્કરમૂળ-૧, ખીજોર-૭, ભારંગ-૯, મૂળા-૧, મોથ-૩, રતાંદળી-૧, રેણુકા-૧, લીંડીપીં-૫૨-૭, શેલડી-૫, ૧૨, સરગવો-૩, સુખડ-૮, હરડે-૨, હીંગ-૪. જુઓ ગોંઘેંમાં:—દૂધ-૧૨, ધી-૧૬. પ્રાંઓમાં:—ગ્રોડાની લીંદ-૨, મોરનાં પીછાં-૧.

+ શ્લીષ્ઠ રોગમાં શ્લીષ્ઠ મજકેસરી, નિત્યાનંદ રસ, સોરેશ્વર ઘૃત, કૃષ્ણાદિ મોદક, પિપ-સ્યાદિ ચૂર્ણ, નિર્ગુઆદિ સંધાન, હંત્યાદિ ઘૃત, વાતરક્તાંતક રસ વગેરે ખાવા માટે તથા પુનર્ન-વાદિ લેપ, વિડંગાદિ તેલ, વૃદ્ધદારકાદિ તેલ વગેરે ચોપડવા માટે કામ આવે છે.

* (૧) હેડકી ધણું ખાવાથી થયેલી તે અન્નજન, (૨) ખે-તણુ હેડકી સાથે આવે છે તે ચમલા, (૩) ધીમે ધીમે આવે છે તે ક્ષુદ્રિકા, (૪) નાભિમાંથી ઉત્પન્ન થતી ધીર અવાજવાળી હોય તે ગંભીરા અને (૫) આખા સરીને કંપાવે તે મહતી, એમ પાંચ પ્રકારની છે.

ઉપાય:—(૧) અજમાની સુખડી (મખર) કરીને ખવરાવવી. એ હેડકીને સત્તર અટકાવનાર અનુજૂત ઉપાય છે. (૨) બકરીના દૂધમાં સુંઠ નાખી પકવી તે ખન્ને ખાવાં. (૩) લવંગ ટાંક ૧, અક્લકરો-ટાંક ૧, લીંડીપીંપર ટાંક ૧, સુંઠ ટાંક ૧ અને સિંધવ ટાંક ૧, લઈ કુંવારના ગર્ભ સાથે ખરલ કરવું. તેની વડખોર જેવડી ગોળીઓ કરી આપવી. (૪) સરગવાનું મૂળ ત્રાયની ઝાશ-માં ઘસી હીંગ નાખી પાવાથી હેડકી મટે.

÷ દિકારોગ પર ગિપ્સવાદિ મોહ, મુંઝાદિ ચૂર્ણ, મેષકંખર રસ, ચોખ્ખાદક રસ તથા શાસરોગમાં કહેલી સર્વ ઔષધિ અપાય છે.

જુઓ અનુબૂત ઔષધ:—ઔષધિક્રિયાના કરાચપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૧૦. મલમપ્રયોગની ટીપમાં-નં. ૨.

પદ્ધતિ:—ધઉં, કળથી, ચોખા, જવ, લસણ, પરવળ અને મૂળા. અપદ્ધતિ:—વાલ, અડદ, ડીનું દૂધ, પેંદ, ખાટા પદાર્થ અને દુધી.

૬૮-હૃદયના રોગ અથવા હૃદ્રોગ

કારણ:—અતિ ઉષ્ણ, ખાટા, તૂરા, કડવા પદાર્થોના અતિસેવને કરીને તથા શ્રમ, અભિધાત, અધ્યશન, (ભોજન પર ભોજન), મૈથુન, મળમૂત્રાદિ વેગોનું ધારણ, ચિંતા ઇત્યાદિ કારણોથી હૃદ્રોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

સંપ્રાપ્તિ:—વાનાદિ દોષ કુપિત થઈ હૃદયમાં રહેલ રસ ધાતુને કુપિત કરી, હૃદયને ઠેકાણે પીડા ઉત્પન્ન કરે છે, એ વ્યાધિને હૃદ્રોગ કહે છે.*

ઉપચાર:—(૧) નસોતર, કચોરાં, બળદાણા, રાસ્ના, સુંઠ, હરડે અને પુષ્કરમૂળનો કાઢો કંવા ચૂર્ણ ગોમૂત્ર સાથે પાવું. (૨) વાવડીંગ અને ઉપલેટનું ચૂર્ણ વાવડીંગના કાઢામાં આપવું; એથી હૃદયમાંના અસાધ્ય કૃમિ પણુ પડશે. (૩) ગાયનું દૂધ ૯૬ તોલા લઈ મંદાગ્નિ સળગાવી અધું બળી જાય ત્યાંસુધી ઉકાળવું; અને ઠંડુ થયા પછી સાકર, મધ, ઘી, એ બધાને તોલા અને લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ ૧ તોલા નાખી પાવું; તેથી કરી સર્વ પ્રકારના દોષોથી થયેલો હૃદ્રોગ, જ્વર, ઉધરસ અને ક્ષયનો નાશ થાય છે. (૪) દશમૂળનો કાઢો જવખાર અને સિંધવ નાખી પાવો; તેથી કરી હૃદ્રોગ, ગુલ્મ, શળ, શ્વાસ અને કાસનો નાશ થાય છે. (૫) એરંડમૂળ ૮ તોલા આઠગણા પાણીમાં કઢરી, તે કાઢો જવખાર સાથે પાવો; એટલે હૃદય, કુક્ષી અને કમ્બરના ઠેકાણાનું શળ દૂર થાય છે. (૬) સુંઠનો ગરમ કાઢો પ્રાશન કરવો. તે અગ્નિવર્ધક છે અને દમ, ઉધરસ, વાયુ, શળ અને હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે. (૭) સહદેરી અથવા તુપકડી(ગંગેટી)નાં મૂળ ગાયના દૂધમાં પચન કરવાં; અને તે દૂધ પાવું. તે હૃદ્રોગ, દમ તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે. (૮) શીમળાની છાલ દૂધમાં બારી એક મહિનો આપવાથી તે રસાયન, ઉત્કૃષ્ટ બળકારક અને વાતનાશક છે. એજ એક વર્ષપર્યંત લાગલાગટ સેવન કરનાર સો વર્ષપર્યંત કોષ્ઠ પણુ રોગનો ભોગ થતો નથી. (૯) પુષ્કરમૂળનું ચૂર્ણ મધમાં ચાટવાથી હૃદ્રોગ, દમ, ઉધરસ અને ઉચકી-હિડકીનો જલદીથી નાશ થાય છે. (૧૦) ઘી, મધ કે ગોળાનું પાણી, એમાંથી એક સાથે અરજુન-વૃક્ષની છાલનું ચૂર્ણ જે પીશે તે હૃદ્રોગ, જીર્ણજ્વર અને રક્તપિત્તને જીતી ચિરંજીવ થશે. (૧૧) કડુ અને જેડીમધનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં પાવું. તે જીર્ણજ્વર, રક્તપિત્ત અને હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે. (૧૨) હરડે, વજ, રાસ્ના, લીંડીપીંપર, સુંઠ, નાગરમોચ અને પોખરમૂળનું ચૂર્ણ આપવું. (૧૩) ધઉં અને અરજુનસાજડનું ચૂર્ણ બકરીના દૂધમાં ગાયનું ઘી નાખી બાફવું અને મધ તથા સાકર સાથે આપવું; એટલે શળ, હૃદ્રોગ અને ક્ષય, એ રોગો દૂર થાય છે.*

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્તોમાં:—અરજુનસાજડ-૪, ૫, ૭, ૮, ૧૩; આદુ-૧૯, એરંડો-૩૮, ગંગેટી-૩, જેડીમધ-૧૯, નાળીએરી-૧૪, પુષ્કરમૂળ-૧, ફાલસા-૩, બીજો-૧૩, એરસળી-૩, લીંડીપીંપર-૨૩, ૩૪, વાવડીંગ-૬, શિમળો-૧૬, સમેરવો-૧, ૧૫. ઉરમાં સંચય થયેલું રક્ત શુદ્ધ થવા માટે:—પીંપળો-૪. ઉરોધાત એટલે છાતી દુખે તે માટે:—દાડમ-૮, એરડી-૯. છાતીમાં દુખતું હોય કે લોહી બગડેલું હોય તે માટે:—રગતરોહિડો-૨. જુઓ ગોવૈંમાં:—દૂધ-૧૫. જુઓ પ્રાંઓમાં:—હરિણશૃંગ-૧.

પદ્ધતિ:—ધણાજ જૂન રાતા ચોખા, પડોળાં, કેળાં, જૂનું કાળું, ઢેરી, દાડમ, ગરમાળો,

* હૃદ્રોગ વાતજ, પિત્તજ, કફજ, ત્રિદોષજ તથા કૃમિજ મળી પાંચ પ્રકારના થાય છે.

x હૃદ્રોગમાં સિદ્ધ ઔષધિ:—કલ્યાણસુદર રસ, ચિંતામણિ રસ, હૃદયાર્જુવ રસ, અર્જુન જૂત, શ્વેતદ્રાહિ જૂત, ક્ષીરપિપ્પલી પંચસાર રસ વગેરે.

જૂનો જોળ, લસણ, ધાણા મધ, પાન વગેરે. અપચ્ચ—તૃપા, ઉલટી, મૂત્ર, વાયુ, ઉધરસ અને ઝોડકાર, શ્રમ, શ્વાસ, મળ અને રુદનના વેગનું ધારણ. મેંદીનું દૂધ, તૂરો ખારો રસ અને રક્તમોક્ષ.

૬૯-ક્ષયરોગ

કારણ:—અતિ મૈથુન, અતિ માર્ગ ચાલવો, અતિ શ્રમ કરવો, વ્રણ, શોક, જ્વર, વિષમાશન (અકાળે થોડું કિંવા ઘણું ખાવું), મળમૂત્રાદિ વેગોનો અવરોધ, એથી કરી કફ, વાત અને પિત્ત કુપિત થઈ તે રસાદિ ધાતુને શુષ્ક કરી ક્ષયને ઉત્પન્ન કરે છે. તે ત્રિદોષમાં કફનું આધિક્ય હોય છે.

સંપ્રાપ્તિ:—કફપ્રધાન, વાતાદિ દોષોએ રસવાહિની શિરાઓ રૂંધાઈ ગયાથી, બધો રસ એક ઠેકાણે સૂકાય છે. પછી અનુક્રમે રસ, રક્ત, માંસ ઇત્યાદિ સમાધાતુ ક્ષીણ થાય છે. આ અનુલોભ ક્ષય જાણવો. અતિ મૈથુન કરનાર પુરુષનું વીર્ય ક્ષીણ થવાથી વાયુનો કોપ થાય છે તથા તત્સમીપરથ મજ્જાદિ સર્વ ધાતુઓ ઉલટા ક્રમે ક્ષીણ થાય છે, તેને પ્રતિલોભ ક્ષય કહે છે. આવી રીતે સમ ધાતુ ક્ષીણ થવાથી માણસ શુષ્ક થાય છે. આ રોગને “રાજ્યક્ષમા” પણ કહે છે.

પૂર્વરૂપ:—શ્વાસ, અંગગ્ધ્રાનિ, તાલુશોષ, કફનો સ્ત્રાવ, ઉલટી, અગ્નિમાંઘ, સળેખમ, ઉધરસ અને નિદ્રા ઇત્યાદિ લક્ષણો ક્ષય ઉત્પન્ન થવા પહેલાં થાય છે. રોગીની આંખોને ઘોળાપણું, કાંધને માંસલક્ષણની ઇચ્છા, સ્ત્રીસહવર્તમાન કીડાની ઇચ્છા ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે.

લક્ષણ:—ખભા અને પડખાંને ઠેકાણે દુઃખ, હાથે પગે આગ, સર્વાંગે જ્વર, એ લક્ષણો થાય છે. અસાધ્ય લક્ષણો:—ઉધરસ, અતિસાર, પાર્શ્વશ્વળ, સ્વરભેદ, અરુચિ અને જ્વર, એ છ લક્ષણો જેમાં છે તે અસાધ્ય જાણવો. રક્તસ્ત્રાવ, ઉધરસ, જ્વર, એ ત્રણજ લક્ષણો જેમાં છે અને જેના બળ તથા માંસનો ક્ષય થયેલો છે તે પણ અસાધ્ય જાણવો. જે રોગીનાં નેત્ર શુક્લવર્ણ, અન્નદ્વેષ કરનાર, ઊર્ધ્વશ્વાસી અને કષ્ટવડે ઘણું મૂતરનાર એવા રોગીને ક્ષયરોગ મારે છે. ક્ષય ઉત્પન્ન થયેલા રોગીનું એક હજાર દિવસની અંદર મૃત્યુ થાય છે. સાધ્ય લક્ષણો:—જે રોગીને તાવ ન હોતાં બળવાન હોય, ચિકિત્સા સહન કરનાર, વિચારવાન અને એનો અગ્નિ પ્રદીપ્ત તથા કેવળ કુશ ન હોય એવા રોગીને ઉપચાર કરવા. x

x ક્ષયરોગ ત્રિદોષથી ઉત્પન્ન થાય છે. ક્ષય પ્રકટ થાય છે ત્યારે ખંભા તથા પાંસળીઓમાં વેદના, હાથપગના તળીઆમાં બળતરા તથા તાવ રહે છે. આ ક્ષયની પહેલી સ્થિતિ કહેવાય છે. બીજી સ્થિતિમાં અન્ન પર અરુચિ, તાવ, શ્વાસ, ખાંસી, કફમાં લોહી પડવું, સ્વરભેદ એ લક્ષણો દેખાય છે. આ બીજી સ્થિતિથી જ્યારે રોગ આગળ વધે છે ત્યારે છાતીમાં ક્ષત, મંદજ્વર, બલ તથા માંસનો ક્ષય, પાંસળીઓમાં દરદ, શરીર પર સોજો, અતિસાર, ઉધરસનો અતિવેગ, મૈથુનની ઇચ્છા, અવાજ બહુજ મંદ થવો એ ત્રીજી સ્થિતિ છે. પહેલી સ્થિતિ સાધ્ય, બીજી કષ્ટસાધ્ય તથા ત્રીજી અસાધ્ય છે.

ક્ષયરોગ છ પ્રકારનો છે, વ્યવાયશોષ (અતિમૈથુનથી થાય છે), શોકશોષ (બહુ શોક કરવાથી થાય છે), વાધ્યક્ય શોષ (વૃદ્ધાવસ્થાથી થતો દોષ), વ્યાયામશોષ (અતિ કસરતથી થતો રોગ), અધ્વશોષ (બહુજ ચાલવાથી થાય તે), વ્રણ (ચાંદાં થવાથી) આ છ પ્રકાર ઉપરાંત ઉરઃક્ષત (છાતીમાં ચાંદાં થવાથી થાય છે). રોગનું વર્ણન શાસ્ત્રમાં અત્રગ કહેલ છે; પણ ચિકિત્સામાં ભેદ નથી.

ક્ષયરોગમાં મળ અને વીર્યનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. કારણ કે શરીરબળ મળને આધીન છે તથા જીવન વીર્યને આધીન છે. માટે જીલાબની કોષ્ટ પણ ઔષધિ ક્ષયવાળાને આપવી નહિ.

રાજ્યક્ષમા તથા ઉરઃક્ષતક્ષય ઉપર વધુ ઔષધિ:—સીતોપલાદિ ચૂર્ણ, ચ્યવનપ્રાશ અવલેહ, અભકભસ્મ, સુવર્ણભસ્મ, કુખાંડ અવલેહ, તાલીસાદિ ચૂર્ણ, લવંગાદિ ચૂર્ણ, વાસાવલેહ, દ્રાક્ષાસવ, જાતીલાદિ ચૂર્ણ, કપૂરાલ ચૂર્ણ, ક્ષયકેસરી, મૃગાંક રસ, હેમગર્ભપોટલી રસ, કુમુદેશ્વર રસ, એલાદિ ગુટિકા વગેરે ખાવા માટે તથા ચંદનાદિ તેલ તથા લાક્ષાદિ તેલ શરીરપર મર્દન કરવા માટે અપાય છે.

ક્ષયરોગીની આસપાસ પાંચદશ બકરી બાંધી રાખવી. એ પણ હિતકર છે; કારણ કે ક્ષયનાં જંતુ બકરીને લાગતાં નથી. તેમજ બકરીનું દૂધ તથા બકરીનું ઘી ખાવું.

કષયોગ ઉપર ઉપચાર—(૧) બકરીનું દૂધ, ઘી અને સાકર, એ સેવન કરવાં. (૨) આખરુ, સાકર અને મધમાં એક ચણેડીભર સોનાના વરખ સેવન કરવાથી ક્ષયનો નિશ્ચય નાશ થાય છે. (૩) સીતોપલાદિ ચૂર્ણ આપવું. (૪) લવંગાદિ ચૂર્ણ આપવું. (૫) અશ્વગંધાદિ ચૂર્ણ આપવું. (૬) એલાદિ ચૂર્ણ:—એલચીદાણા, તમાલપત્ર, નાગકેસર અને લવંગ એકેક ભાગ, ખારેક બે ભાગ, કાળી દ્રાક્ષ, જેઠીમધ, સાકર, લીંડીપીપરના ચાર ભાગ, એ સર્વ એકત્ર કરી ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું. (૭) દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણ:—કાળી દ્રાક્ષ, ચોખ્ખાની ધાણી, સાકર, જેઠીમધ, ખારેક, ઉપલસરી, વંશલોચન, વાળા, આમળાં, નાગરમોચ, ચંદન, તગર, ચણકમોખા, જમફળ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, લીંડીપીપર અને ધાણા, એ સમભાગ અને સર્વેના બરોબર સાકર નાખી, એ ચૂર્ણ સવારે સેવન કરવાથી પિત્ત, પિત્તદાહ, મૂઝાં, ઉલટી અને અરુચિને શમાવે છે તથા શરીરને કંતિવાન કરે છે; અને પાંડુ, કમળો, રક્તપિત્ત, ઉદર, દાહ, અરુચિ, રાજ્યક્ષમા, રક્તમેહ, થોનિદોષ, રક્તાર્શ, અંતઃક્રિયા અને વિદ્રવિનો નાશ કરે છે. આ દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણ સર્વ પ્રકારનાં ચૂર્ણોમાં અતિ ઉત્તમ છે. (૮) જવ અને ઘઉંનું ચૂર્ણ દૂધમાં બાપી તેમાં ઘી, મધ અને સાકર નાખી આપવું. (૯) કપૂરોદિ ચૂર્ણ:—બીમસેની કપૂર, તજ, ચણકમોખા, જમફળ અને જવત્રી, એ સમભાગ (એકેક ભાગ) અને લવંગ ૧ ભાગ, જટામાંસી ૨ ભાગ, મરી ૩ ભાગ, લીંડીપીપર ૪ ભાગ અને સુંઠ ૫ ભાગ, એ પ્રમાણે લઈ ચૂર્ણ કરી, ચૂર્ણ જેટલી સાકર નાખી તે ચૂર્ણ આપવું, તે હિતાવહ છે. એ દાહ, ક્ષય, કાસ, વૈવર્ય, પીનસ, દમ, ઉલટી અને કંઠરોગ ઉપર અનુપાનમાં આપવું. (૧૦) લીંડીપીપર, દ્રાક્ષ, સાકર, મધ અને સસ્સવના તેલનો લેહ આપવો. (૧૧) મધ, આસોંદ, લીંડીપીપર અને સાકરનો લેહ આપવો. (૧૨) અરકુસીનાં પાંદડાં, અશ્વમધ (આસોંદ), શરસડાનાં મૂળ અને સાટોડીનો કાઢો આપવો. (૧૩) અરજુનસાજની છાલ, સુંઠ, બળદાણાના ઝાડનાં મૂળ, આમળાં અને એરંડાનું ચૂર્ણ ઘી અને મધ નાખી આપવું. તે ક્ષય અને કાસનો નાશ કરે છે. (૧૪) આસોંદ, ગળો, શતાવરી, દશમૂળ, બળદાણા, ગંગેટી, પુષ્કર-મૂળ અને અતિબલા(અપાટ)નું ચૂર્ણ આપવું અને પથ્થને માટે દુગ્ધાદિક આપવું. (૧૫) તાલીસાદિ ચૂર્ણ આપવું. (૧૬) સાકર, મધ તથા માખણ આપવું; કિંવા દૂધ, મધ અને ઘી એકત્ર કરી આપવું એટલે પુષ્ટિ આવે છે. (૧૭) પત્રીની સાકર, લીંડીપીપર, દ્રાક્ષ, ખારેક, જેઠીમધ, કાગદી એલચી, લવંગ, તમાલપત્ર અને નાગકેસરનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; એટલે તે ભ્રમ, દાહ, મસ્તકશ્ચળ તથા ક્ષયરોગનો નાશ કરે છે. (૧૮) પુટપાકકૃતિએ અરકુસીનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તે મધમાં આપવો; એટલે રક્તપિત્ત, શ્વાસ અને ક્ષય દૂર થાય છે. (૧૯) કોળાના ગરનો રસ લઈ તેમાં બે તોલા લાખનું ચૂર્ણ નાખી આપવો; એટલે રક્તક્ષયનો નાશ થાય છે. (૨૦) દશમૂળ, બળદાણા, રાસના, પોખરમૂળ, દેવદાર અને નાગરમોચનો કાઢો પાવો; એટલે કુક્ષી, ખાંધ અને ડોકના ટેકાણાનું શૂળ, ઉરઃક્ષત, ઉધરસ તથા શ્વાસ શાંત થાય છે. (૨૧) બળદાણા, ભોંયકોળું, સિવણ, કાંટેશવતી અને સાટોડીને વાટી દૂધ તથા મધ સાથે પાવું; એટલે ઉરઃક્ષતક્ષયનો નાશ કરશે. (૨૨) એલાદિ ગુટિકા આપવી. (૨૩) ઉરઃક્ષતક્ષયી માણસને દૂધ અને મધમાં ધાણી લક્ષણ કરવા આપવી. તે પચી ગયા પછી સાકર નાખી દૂધ પાવું. (૨૪) ક્ષયથી ઉલટી થાય તે ઉપર:—લાખનું સારું ખારિક ચૂર્ણ, મધ, ઘી તથા દૂધ એકત્ર કરી આપવું. (૨૫) ઇક્ષ્વાદિ મોદક:—ચણેડીનાં મૂળ, શેલડીનો રસ, મધ અને વંશલોચન એ દરેક ૬૪ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા તથા કૌચખીજ, મરી, તજ, તમાલપત્ર અને એલચી, એ દરેક ૧૬ તોલા લઈ એનું ચૂર્ણ કરી તેમાં નાખી રસેયાથી મથન કરી, તેના ચાર તોલાના મોદક કરી બરી રાખવા. તેમાંથી બે વેળા અથવા એક વખત તે મોદક અગ્નિબળ જોઈ આપવા. એ ઉપર પથ્થ સારી રીતે પાળવું, જિતેન્દ્રિય રહેવું અને બ્રહ્મચર્ય પાળવું; એટલે તે મોદક સંગ્રહણી અને અગ્નિઆર પ્રકારના ક્ષયનો નાશ કરે છે. એ વૃદ્ધ, વ્યાકુલ અને ધાતુક્ષીણ થયેલાને વાજકરણ છે અને વાંઝણીને પુત્ર આવે છે; તથા યુદ્ધ, સ્ત્રી, મલ્લ અને ભારથી શ્રમિત થયેલા પુરુષોના બળને વધારે છે; અને હૃદય, પ્લીહા, સંગ્રહણી, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અપત્તવ્રક, અપરમાર, વિષ અને ઉન્માદનો

નાશ કરે છે. આ રસાયન છે. (૨૬) દ્રાક્ષ, સાકર, મધ અને લીંડીપીં પર કિંવા આસોદ, સાકર, મધ, ઘી અને લીંડીપીં પર એકત્ર કરી તે આપવું; એટલે ધાતુક્ષય દૂર થાય છે. (૨૭) મુસળીનું ચૂર્ણ લીંડીપીં તથા તેમાં કૌયબીજ, ગોખર અને શતાવરીનું સમભાગ ચૂર્ણ મિશ્ર કરવું; અને એ બધા જેટલી સાકરની ભૂરી અને બકરીનું ઘી નાખી સવા તોલા પ્રમાણના લાકડું કરી રાખવા. નિત્ય સવારે એક લાકડું ખાવા આપવો અને ઉપર પાંચ તોલા બકરીનું દૂધ સાકર નાખી પાવું. (૨૮) અગસ્ત્ય હરી-તકી:—જવ એક આઠક (૨૫૬ તોલા) પ્રમાણના વળને લઈ ખાંડી તેમાં પાણી ચોપટ નાખી, ચોથો ભાગ પાણી રહે ત્યાંસુધી કાઢો કરી ગાળી તેમાંથી જવ કાઢી નાખી રાખવું; પછી દશ-મૂળનાં ઔષધો સર્વ મળાને ૮૦ તોલા, ચિત્રા, પીંપળામૂળ, અધેડો, કચોરા, કૌયબીજ, શંખપુષ્પી, ભારંગલા, ગજપીં પર, બળદાણા અને પુષ્કરમૂળ, એ દશ ઔષધો આઠ આઠ તોલા પ્રમાણે લઈ થોડાં થોડાં ખાંડી તેમાં પાણી પાંચ આઠક (૧૨૮૦ તોલા) નાખી, ચોથો ભાગ પાણી રહે ત્યાં-સુધી કાઢો કરી ગાળી તે જવના કાઢામાં મેળવી, તેમાં મોટાં હરડાં ૧૦૦ નાખી, ઘી અને તેલનું તેલ બત્રીસ બત્રીસ તોલા અને ગોળ ૧ તુલા (૪૦૦ તોલા) તે કાઢામાં નાખી લચકો થાય ત્યાં-સુધી પાક કરી, ઠંડુ થયા પછી લીંડીપીં પરનું ચૂર્ણ અને મધ એ સોળ સોળ તોલા પ્રમાણે લઈ પાકમાં મેળવવું. આ અવલેહમાંથી રોગીએ દરરોજ ૨ હરડાં લેહ સાથે ખાવાં; તેથી કરી ક્ષય, કાંસ, જ્વર, શ્વાસ, ઉચકી (હેડકી), મૂળવ્યાધિ, અરોચક, પીનસ અને સંગ્રહણી, એ રોગો દૂર થાય છે. શરીરે કરચળાઓ પડે તે જતી રહે છે, કેશ ધોળા હોય છે તે કાળા થાય છે તથા બળ અને કાંતિ આવે છે. આ અવલેહ રસાયન છે; એથી કરી સર્વ પ્રકારના રોગો દૂર થાય છે. આ અવલેહ અગસ્ત્ય ઋષિએ કહેલો છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—અરબુનસાજ-૬, અરકુસી-૧૦, ૧૭, ઈંદ્રજવ-૨૨, કાંચકી-૧, જવ-૭, યુવેર-ચોધારો-૧૩, પીંપળો-૧૮, બીજોર-૧૩, લીંડીપીં પર-૨૩, ૩૪, વાકેરી-૩. કંકુક્ષય માટે:—અરકુસી-૧. ઉરક્ષત ક્ષય માટે:—જેડીમધ-૧૧, કુંગળી-૨૨, પીંપળો-૬. રક્તક્ષય માટે:—ખોરડી-૬. જુઓ ગોંવૈંમાં:—દૂધ-૨૧, માખણ-૧. જુઓ પ્રાંઓંમાં:—મૂતવર્ગ-૧, સાખરશિંગ-૭.

પૃથ્થ:—ઘઉં, મગ, ચણા, ખંડી, માખણ, દૂધ, ઘી, કેળાં, ફલુસ, પાકી કેરી, આમળાં, નાળીએર, સરગવો, તાજી દ્રાક્ષ, સાકર, શરીરે સુગંધી તેલનું અબ્યંગ, ઉત્તમ, સુંદર અને મનોરમ્ય એવાં સ્થાનો અને ગૃહોમાં નિવાસ, માલાધારણ, ગાવું, કથા અને પુરાણનું શ્રવણ, મૃદુ અને શીત પવન, નાચ, ચાંદરણી, વીણાવાદન, સ્ત્રીનું દર્શન અને સુવર્ણ, મોતી તથા રત્નના અલંકારનું ધારણ. અપૃથ્થ:—વિરેચન, મળમૂત્રાદિના વેગનું ધારણ, શ્રમ, સ્વેદન, અંજન, બગરણ, સાહસ-કર્મ, રક્ષપાન, રક્ષાન્ન, વિષમાશન, પાન, કાલિંગકું, લસણ, હીંગ, ખાટા, તીખા, તૂરો અને કડવા રસ, લાજપાલો, ક્ષાર, વિરુદ્ધાશન, અબ્યશન, ઘોલાં કે ટીંડોરાં, કંકોડાં, દાહકારક પદાર્થ, રાત્રી અને સ્વેત સાટોડી.

૭૦-હુદ્રરોગ-ફોલા, ફોલીઓ વગેરે

શાર્દૂલવર ગ્રંથમાં હુદ્રરોગ સાઠ પ્રકારનાં કહેલો છે. તે પૈકી જરૂર જણાય તેટલાનુંજ અહીં વર્ણન કરેલું છે. x વલ્મીક (રાકડો):—ગળું, ખાંધ, હાથ, પગ અને સાંધાને ઠંડાણે ત્રણ દોષોથી

x સંગ્રહિત ઉપચાર:—(૧) લોઢાના વાસણમાં લિંબુના રસથી હિમજ ધસી ચોપડવાથી દાઢા-રસી તથા ચાંદી મટે. (૨) મહૂડાં શેર ૦૧, હળદર ૨ પૈસાભાર અને મીઠું ૧ પૈસાભાર, ત્રણેનો તલીઆ તેલમાં મલમ કરી ચોપડવાથી લોહીવિકાર મટે. (૩) ચીણીઓ કપૂર ટાંક ૧, પુલાવેલો ટંકણુખાર ટાંક ૧ અને સોપારી ૧, એ ત્રણેને લિંબુના રસમાં ધસી ૧૪ દિવસ ચોપડવાથી કરો-ળીઆ મટે. (૪) મીણુ તોલો ૧, રાળ તોલો ૦૧, કાથો તોલો ૦૧, મરી તોલો ૦૧, સિંદૂર તોલો ૦૧, ખરાસ તોલો ૦૧ અને મોરચુ તોલો ૦૧ લઈ ઘી શેર ૦૧ માં મલમ કરી ચોપડવાથી તળગરમી જાય. (૫) રાળ, કાથો અને મરી એકેક તોલો, સિંદૂર તોલો ૦૧, મીણુ તોલો ૨ અને ઘી

સાદા (મં વાણ) જેની માંડ ઉત્પન્ન થાય છે. તેના ઉપાય નહિ કરવાથી તે હળવે હળવે મોટી થાય છે, તેને પુષ્કળ છિદ્રો પડે છે, તેમાંથી સાવ થાય છે, શુભો ફૂટે છે અને તેનું મુખ ઉપર ઉપસી આવેલું હોઈ વિસર્પ પ્રમાણે પ્રસરે છે. કક્ષા (કાખમાંજરી, ખાંખલાઈ):—આહુ, કાખ, ખાંધ અને ખરડાની જગાએ પિત્તકોપથી થયેલી, કાળા ફોદાએ વ્યાપ્ત અને વેદનાયુક્ત મ્રિચિ થાય છે. અગ્નિરોહિણી:—કાખની આજુબાજુએ માંસ ફાડનારાં જે ગુમડાં થાય છે તેના યોગે અંતર્દોહ અને તાવ આવે છે; અને તે અંગારા જેવાં લાલ થાય છે; તેમાં વાયુ અધિક હોય તો સાત દિવસે, પિત્તાધિક્ય હોય તો બાર દિવસે અને ક્ષાધિક્ય હોય તો પંદર દિવસે રોગી મરે છે. એ ત્રિદોષજ અગ્નિરોહિણી અસાધ્ય છે. પાદદાહી (તળગરમી, વ્યાહિ ફાટવા):—જે માણસ સ્વભાવતઃ ધણું ફરે છે, તેના પગો પુટી વાયુના યોગે અત્યંત બળતરા થાય છે, તળીઆમાં ભગ પડે છે, ખાલ નીકળી જાય છે અને હાથેપગે દાહ થાય છે; તેને પાદદાહી અને મરાડીમાં જળવાત કહે છે. એ હાથને પણ થાય છે. ઓસાર (અલસ):—કહોવાણુનો કચરો પગની આંગળીઓમાં ભરાવાથી તે આંગળીઓની વચલી જગામાં ચળ ઉત્પન્ન થાય છે, બળતરા થાય છે, ચામડી સજી જાય છે અને બળતરા થઈ સજીકા આવે છે એને ઓસાર કહે છે. દારુણ:—કફવાયુના યોગે કેશની જમીન અતિ કઠિન થઈ ચેળ આવે છે, ચરચર થાય છે અને ઝીણી ફાડકાઓ થઈ પાકે છે તેને દારુણક કિંવા દારુણા કહે છે. વ્યંગ (વાંગ):—શ્રમ તથા ક્રોધ વડે કોપેશો વાયુ પિત્ત સાથે મળી મુખ ઉપર આવે છે તથા એક મંડળ ઉત્પન્ન કરે છે. તે દુખતું નથી અને પાતળું તથા શ્યામવર્ણ હોય છે તેને વ્યંગ કિંવા વાંગ કહે છે. ગુદબ્રંશ (આમળ, બુલું. મં આગેર):—રક્ષ તથા અશક્ત પુરુષોની ગુદા કથળવાથી કિંવા અતિસારના યોગથી બહાર આવે છે તેને ગુદબ્રંશ કહે છે. સૂકરદંટૂ:—જે ગુદબ્રંશ દાહયુક્ત, કેરો, લાલ, જેની ચામડી પાકેલી, તીવ્ર વેદનાયુક્ત, કંડુયુક્ત અને જ્વર કરનાર હોય તથા જેમાં સોજે કિંવા વ્રણ થાય છે તેને સૂકરદંટૂ (કુકરદાઢ) કહે છે.

વલ્મીક (રાફડા) ઉપર ઉપચાર:—મનશીળ, બીલામો, કાગદી એલચી, અગર ચંદન અને જાંબનાં પાંદડાનો કઢક કરી તેમાં કડવા લીમડાની લિંબોળીઆનું તેલ પચન કરવું તે બહુજ છિદ્રોના અનેક વ્રણયુક્ત વલ્મીકનો નાશ કરે છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—સાગ-૬.

કક્ષા (કાખમાંજરી) ઉપર:—(૧) વડના દ્વંધનો કિંવા વછનાગનો વારંવાર લેપ કરવો. (૨) ગુમડું ફાટવાને માટે પુંગળવેલીનાં પાંદડાં વાડી ખાંધવાં અથવા રાષ અને કાચ એકત્ર વાડી પાટો ખાંધવો. (૩) ઘોળી કલગારીનો કંદ ધસી ચોપડવો.

તોલા ૧૦ માં મલમ કરી ચોપડવાથી તળગરમી જાય. (૬) કકુ, કરિયાતું, છંદ્રજવ, ત્રિકૂળાં, લીમડાની છાલ, પિત્તપાપડો, ઉસમો, ગજો, સુંક, લીંડીપીંપર, મરી અને કાળાંજરી ઉકાળી પાવાથી લોહીવિકાર મટે. (૭) ત્રુંસકું લઈ બે ફાડો કરી ગર્ભ કાઢી, વડાગર મીઠું તે પર લલરાવી તેને ગરમ કરી, દરદ ઉપર મૂકી ઉપર તેનીજ છાલ મૂકી પાટો ખાંધવો. ત્રીજા દિવસે છોડવાથી કીડીઆનગર જાય. (૮) આમલસાર ગંધક ટાંક ૧, મોરથુથુ ટાંક ૧, લોધર ટાંક ૧, લિંબુના રસમાં ખરલ કરી ચોપડવાથી કરોળીઆ જાય. (૯) મલમ:—પારો માસા ૫ અને આમલસાર ગંધક માસા ૫ તથા ગંધક ઉંટીઓ માસા ૫ લઈ તેની કાજળી કરવી. પછી મરી માસા ૫, કર્પાલો માસા ૫, રાજ માસા ૫, કાથો માસા ૫, પુલાવેલો મોરથુથુ માસા ૫, મેંદા માસા ૫, માલકાંગણી માસા ૫, મીણુ ૩ પૈસાભાર અને ગાયનું ધી ૩ પૈસાભાર લઈ પ્રથમ ઘી ગરમ કરી તેમાં મીણુ નાખી, પછી બાકીની સર્વ ચીજો ઝીણી વાટેલી નાખી ગરમ કરતાં ઉભરા બે આવેથી ઉતારી પછી આંગળાથી ચાંદાં ઉપર ચોપડવાથી નાસુર, ચાંદાં, કીડીઆનગર (પગની એડીની નીચે કીડીના દર જેવું થાય છે તે દરદ), પાકું વગેરે જાય. (૧૦) શરીરપરના કરોળીઆ માટે:—કોરવાડીઓ નામની વેલ થાય છે, જેનાં પાંદડાં લીમડા જેવાં પણ નાનાં હોય છે, તેને શિંગોડા જેવા ત્રણ ખૂણાવાળા ચોપડામાં કાળા રંગના ત્રણ ત્રણ દાણા થાય છે. તે દાણાની માળા કરી દોરામાં પેરાવી ગળામાં પહેરવી.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—કલગારી-૧, કૌચ-૯, ગુમળ-૨, બીલામો-૫, રાઈ-૧૧, લસણુ-૨, વછનાગ-૭, વડ-૩.

અગ્નિરોહિણી (કાળપુળી-પાઠા) ઉપર:—(૧) કુંવાડીઆનાં પાંદડાં વાટી સાત દિવસ બાંધવાં. (૨) ઇંદ્રવરણી અને કડવી (લઘુ) ઇંદ્રવરણીનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ધસી વારંવાર લેપ કરવો. (૩) વગડાઉ સરગવાનાં મૂળ, તાનવડીનાં (પાતાળ તુંબડીનાં) મૂળ, દિંડીનાં મૂળ અને કલગારીના કાંદાને પાણીમાં એકત્ર ધસી અથવા ફક્ત કલગારીનો કાંદો ધસી લેપ કરવો. (૪) ઝાડ ઉપરના કાસાળુના કાંદા પાણીમાં ધસી પાઠા ઉપર લેપ કરવો. પથ્ય અલણી. (૫) ગરમાળાનું મૂળ હાથમાં ધસી પાઠા ઉપર લેપ કરવો અને તિવતીનાં મૂળ દૂધમાં ધસી પાવાં. (૬) સાતવર્ષી ધાવડીનાં મૂળની ભૂમિમાંની ગાંઠ ગાયના તાળ દૂધમાં ધસી પાવી અને તેના ઉપર લેપ કરવો. (૭) પુત્રજીવ (જીયાપોતા) ઝાડની અંતરછાલ પાણીમાં ધસી ચોપડવી; એટલે કાળપુળી(પાઠુ), વિષના ફેલા, ગંડમાળ, ગલ્લગંડ અને કાખમાંજરીનો નાશ થાય છે. (૮) વિષજીકાંતા તથા પેટારી, એ બંને કાંજમાં વાટી લેપ કરવો; એટલે તે કાળપુળી, સર્વ પ્રકારની ગાંઠો અને ગુમડાંનો નાશ કરશે. આ ઔષધ કાળપુળીનો નાશ કરવા માટે મોટું સમર્થ ઔષધ છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—ઇંદ્રવરણી-૧૮, કલગારી-૩, કાસાળું-૧, કુંવાડીઓ-૨, ખપાટ-૧, ગરમાળો-૩, ચિત્રો-૩, જીયાપોતા-૧, વાલોળ-૨, વાંકેરી-૫, વિષજીકાંતા-૪.

કાળપુળી જેવુંજ બીજા પ્રકારનું મોટું ભયંકર ગુમડું થાય છે. તેનાં લોકોમાં ચાલતાં નામો, લક્ષણો અને ઉપચારો નીચે આપેલાં છે. **જાળપુળી:—**જે ગુમડાંમાંથી અગ્નિથી દાઝ્યા પ્રમાણે દાહ થાય છે તે. **ચારપુળી:—**જે ગુમડાંથી ચાળણી પ્રમાણે છિદ્રો પડતાં જાય છે અને કેટલાએક ઉપચારો કર્યા છતાં તે પોતાનો ક્રમ ન છોડતાં ઉપર ને ઉપર છિદ્રો પાડતું જાય છે તે. **દેંદપુળી:—**ઉપર પ્રમાણે વિકાર થઈ શરીરના ભાગ ઉપર નખ જેવી કઠિન ચામડી વધારતું જાય છે તે. **ખપાડું:—**આ કાળપુળીનો પ્રકાર હોય એ બહુધા પીઠ ઉપર જે ઠેકાણે દષ્ટિ પહોંચતી નથી એવા કરોડના ભાગપર થાય છે. **ઉપચાર:—**(૧) કડવા લીમડાનાં પાંદડાં પાણીમાં વાટી ગુમડા ઉપર વારંવાર બાંધતા રહેવું; એટલે દાહ શાંત થશે. (૨) કાળપુળી ઉપર કહેલા ઉપચારો સર્વ પ્રકારનાં ગુમડાં ઉપર કરવા. (૩) વાંકેરીની જડ ઠંડા પાણીમાં ધસી પાવી અને ગુમડાં ઉપર લેપ કરવો; કિંવા વાંકેરીનાં પાંદડાં પાણી નાખ્યા સિવાય વાટી ઉપર બાંધવાં. (૪) ત્રિધારી કાંડવેલનો રસ કાઢી તેમાં વાંકેરીની જડ અને શંખજીં ધસી તેના ચારપુળી ઉપર વારંવાર લેપ કરવો.

માંડપુળી (૫૬) એટલે સાયળ ઉપર ભયંકર ફેડણી થાય છે તે ઉપર:—(૧) મર્યાદવેલીનો કંદ અથવા ફળ વાટી ચોપડવું. (૨) કાલજું શેડી તેમાં મીઠું નાખી તે બાંધવું. (૩) મખમલીનાં પાંદડાં અને દુધીનાં પાંદડાં મીઠું નાખી વાટી બાંધવાં. પથ્ય અલણી.

ખ પાડું (૯૦ કાર્પકલ) અદીઠ:—આ રોગમાં તીવ્ર પીડા થાય છે, જેથી શરીરમાં તાવ રહે છે તેમજ રાત્રે નિદ્રા પણ આવતી નથી. આ રોગ પાછળના ભાગમાં ગળાથી કમર સુધીના સ્થાનમાં થાય છે. પાડું કાચબાની પીઠ જેવું, કાળા રંગનું, ઉપસેલું તથા ગોળ દેખાય છે. સોજો આવ્યા પછી નાની નાની ફેડણીઓ થાય છે. તે ફૂટીને પાઠામાં છિદ્ર પડે છે અને રસી નીકળ્યા કરે છે. થોડા દિવસ જવા પછી મોટા ખાડો થઈ જાય છે. પછી સડેલું માંસ અને ગંધાતું પડે નીકળ્યા કરે છે. તેવા પાડા ઉપર ઉપચાર:—પારો ૨ તોલા, ગંધક ૨ તોલા, મુર-દારશિંગ ૪ તોલા, કપીલો ૮ તોલા, મેરચુથુ ફૂલાવેલો ૨ માસા તથા ઘોચેલું ઘી સર્વના વજનથી ૪ ગણું પારા ગંધકની પ્રથમ કળલી કરી પછી બીજા ઔષધિ મેળવવી. સારી રીતે મળી જવા પછી ઘી મેળવી મલમ તૈયાર કરવો. આ મલમ લગાડવા પછી પહેલા દિવસથીજ રોગીને આરામ જણાય છે. રોજ સવારે કાતરથી સંભાળપૂર્વક મરેલું માંસ કાપી લેવું; તથા આ ઔષધિ સારી રીતે લગાડવી, જેથી થોડા દિવસમાં આરામ થઈ જશે. આ ઉપાય કરવાની સાથે ખાવા માટે રક્તશોષક ઔષધિ બૂહદ મંજીષ્ઠાદિ ક્વાથ જેવી આપવાથી જલદી લાભ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—આકડો-૨૪, ઉંખરો-૭, કલગારી-૩, કાકડી-૨, કોચ-૬, ખપોટ-૧, ખસખસ-૬ (અરીણી)-૧૭, ગલકી-૪, ગઢુ-૧, ગુલછણુ-૨, ચિત્રક-૬, તુરીઆ-૧, યુવેર ત્રણધારીઓ-૭, દિંડા-૨, નરાંઆ-૧, પીંપળો-૧૬, આવળ-૭, ભીલામો-૬, ૧૨, મખમલી-૪, મર્ચાદેલ-૧, લીમડો (કડવો)-૩૬, વછનાગ-૬, વાવળા-૧, વિંછુડા-૨, મણુ-૨. **બદ પાકવા માટે:**—અળસી-૨, કાળો ઉમરડો-૪, કુંગળી-૨૮, શિમળો-૧૦, હેળુ-૧. **બદ ફુટવા માટે:**—કાળુ-૪, કાસાળું-૪, કુંવાડીઓ-૬, ઝાડ શેવાલ-૧, મિરળેળી-૧. **બદ રૂઝાવા માટે:**—પીંપળો-૧૨, મોગલી એરડો-૪, વાંકેરી-૪.

જળવાત (તળગરમી, હાથપગનું ફાટવું) ઉપર ઉપચાર:—(૧) ગાયના ઘીનું હમેશાં મર્દન કરવું એટલે દાહ શાંત થશે. (૨) આમળાનો રસ કાઢી તેમાં ગાયનું ઘી નાખી પકવ કરી તે સેવન કરવું; એટલે પિત્ત અને તળગરમીનો નાશ થશે. (૩) એનના (અરજુન સાજડના) અંકુર ખોરડીનાં પાંદડાં અને આમળાને વાટી તેનો રસ હાથમાં અને પગતળાએ મર્દન કરવો. (૪) લીલા પોપૈયા લાવી પીસી તે પીસેલા પોપૈયા પતરાળામાં વિંટી તે પાણીથી ભરેલા ઢાંકણ દીધેલા વાસણમાં મૂકી, મંદાસિ વડે બાફ દઈ તે પીસેલા બફાયેલા પોપૈયા હાથતળાઆમાં અને પગતળાઆમાં બાંધવા. આ પ્રમાણે ચાર-પાંચ વખત કરવું; એટલે એ વિકાર નાશ પામે છે. (૫) મીંઢળ, સિંધવ, ઘી, ગુગળ, ગેર અને વાળાનું ચૂર્ણ મધમાં અને ઘીમાં કાલવી તેનો લેપ કરવો. (૬) મધ, મીણ, સિંધવ, ગોળ, ગુગળ, રાળ તથા ગેરને એકત્ર કરી તેનો લેપ કરવો. (૭) મોટાં માયફળ, શરસડો, કડવો લીમડો, મોચરસ, રાતું કોળું, કાકડી, રાખનું પાણી, તેલ અને મીઠું એકત્ર કરી પચન કરી તે ચોપડવું; એટલે તળગરમીનો ત્વરિત નાશ થાય છે. (૮) છીપો બાળી તેની ભસ્મ કરી માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવી. (૯) કડવી દૂધી ચીરી કોરી તેમાં કડવા લીમડાનાં પાંદડાં અને તેલ નાખી કઢવી તે તેલ ચોપડવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—નાગલાદ્ધેલી-૪, પોપૈયો-૫, ભીંડી-૩, સાજડ-૩.

ઓસાર (અલસ) ઉપર:—(૧) ડાંગર(ચોખા)નાં ફેતરાં બાળી પગને કાળો રંગ જણાઇ આવે ત્યાંસુધી ઘૂણી કરવી. (૨) કરંજનાં બીઆં, હળદર, હિરાકસી, પદ્મકાષ્ઠ, મધ, ગોરોચન અને હરતાલનો લેપ કરવો તે હિતકારક છે. (૩) ઘોળા કાથાની અથવા શંખજીરાની ભૂકી ઉપર ચોપડવી. (૪) શ્લેષ્મ પડવરીનાં પાંદડાંનો રસ ચોપડવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—કાળુ-૧, ગોરખમુંડી-૮, ડાંગર-૧, ધંતુરો-૧૨, ભીલામો-૨૩, વિખરી-૧.

દારુણક ઉપર:—(૧) દૂધમાં ખસખસ વાટી તેનો લેપ કરવો. (૨) રિંગણીના રસમાં કિંવા જસુદીનાં ફૂલના રસમાં સમભાગ તેલ નાખી પચન કરી તે તેલનો લેપ કરવો. (૩) આંબાની જોટલીનું અથવા હરડેનું ચૂર્ણ સમભાગ દૂધમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૪) ભૂંગરાજ તૈલ:—ભાંગરાનો રસ, લોહકાટ, ત્રિકળાં અને ઉપરસાળના કલ્કમાં તેલ નાખી પચન કરી તેનો લેપ કરવો; એટલે દારુણક, અકાળે વાળ ઘોળા થાય છે તે-પલિતરોગ, કંડૂ અને ઇદ્રલુમનો નાશ થાય છે. (૫) ભાંગરાનો રસ અને ચણાડીના કલ્કમાં તેલ સિદ્ધ કરવું; તે કંડૂ, દારુણક, કુષ્ઠ અને મસ્તક-વ્યાધિનો નાશ કરે છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—ખસખસ-૬, ૯.

વ્યંગરોગ ઉપર:—(૧) વડની વડવાઇઓ અને મસૂરનો કિંવા મધમાં મજાદ નાખી તેનો લેપ કરવો. (૨) અરજુનસાજડની જાલ, મજાદ, અરકુસી અને મધનો લેપ કરવો. (૩) વાય-વરણના કાઠાથી મોઢું ઘોવું એટલે વ્યંગરોગનો નાશ થશે. (૪) જયફળનો લેપ કરવો. (૫) મસૂરા દૂધમાં અને તેમાં ઘી નાખી તેનો સાત દિવસ લેપ કરવો; એટલે મોઢું કમલપત્ર જેવું થાય છે.

તારુણ્યપિટકા (ખીલ) ઉપર:—(૧) ખીજેરાનાં મૂળ, ઘી, મનશીળ અને ગાયના જાણના રસનો લેપ કરવો. તે મુખનો ઉત્તમ વર્ણ કરે છે; અને તારુણ્યપિટકા, વાંગ તથા કાળાપણાનો નાશ કરે છે. (૨) જયફળ, ચંદન અને મરી એકત્ર વાટી તેનો લેપ કરવો. (૩) લોધર, ધાણા

અને નળનો કિંવા ચેરિયન અને મરીનો લેપ કરવો. (૪) અરજુનવૃક્ષની છાલ દૂધમાં વાટી લેપ કરવો. (૫) મછઠ મધમાં વાટી લેપ કરવો. (૬) મોચરસના ઝાડના (શીમળાના) કાંટા દૂધમાં વાટી તેનો લેપ કરવો.†

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—અરજુનસાગર-૧૪, ઇગોરીઆ-૨, જયદ્રથ-૭, તલ-૨, રતાંદળી-૩, લોધર-૨.

ગુદભંશ (આમળ)*ઉપર:—(૧) કમલિનીનાં કુમળાં પાંદડાં શર્કરામુક્ત બ્રહ્મણ કરવાં. (૨) ચુકો, ખેર, દહીં, કેરી, સુંઠ તથા ક્ષાર, એમાં ઘી સિદ્ધ કરવું અને લેપ કરવો; એટલે ગુદ-ભંશનો નાશ થશે. (૩) કેકમ, ચિત્રા, ચુકો, ખીલાં, પહાડમૂળ અને જવખારને હાથમાં વાટી પ્રાશન કરવાં. (૪) ગાયનું છાણુ ગરમ કરી તે વડે શેક કરવો. x

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—કમળ-૧, ચુકો-૨, મુચકંદ-૪, સહદેવી-૨.

સૂકરદંટૂ ઉપર:—(૧) ભાંગરાનાં મૂળ અને હળદરના કલ્કનો લેપ કરવો. (૨) રાતાં કમળનાં મૂળનો કલ્ક ગાયના ઘીમાં પ્રાશન કરવો. તે, નિયમવડે સૂકરદંટૂથી ધોર તાવ ઉત્પન્ન થાય છે તેનો પણ નાશ કરે છે. (૩) હળદર અને ભાંગરાનાં મૂળ પાણીમાં વાટી તેનો લેપ કરવો; તેથી કરી વિસર્પ અને સૂકરદંટૂનો નાશ થાય છે.

ઇદ્રલુપ્ત એટલે માથા ઉપર ટાલ થાય છે તે (ઉંદરી, ટાલ) ઉપર ઉપચાર:—(૧) રિંગણીનો સ્વરસ કિંવા ચણોડીનાં મૂળ અથવા ફળનો કિંવા લિલામાંના રસનો મધમાં લેપ કરવો. (૨) હાથીદાંત શેકી તેની બૂકી, બકરીનું દૂધ અને રસાંજન એકત્ર ખરલ કરી લેપ કરવો. (૩) કડવી પડોળીનાં પાંદડાંનો રસ ચોળવો. (૪) ગોખર, તલનાં ફૂલ, મધ અને ઘી, એ પદાર્થો સમાન લઘુ મસ્તકે લેપ કરવો. (૫) જાંબ, કરંજ, વાયવરણા અને કરેણના રસમાં તેલ નાખી પચન કરવું અને તે તેલ ચોપડવું. (૬) રાત્રી જાસુદીનાં ફૂલ અથવા પાંદડાં ચોળવાં. (૭) મેટાં કમળ, જેડીમધ, લીંડીપીંપર, ચંદન અને નાનાં કમળ એકેક ભાગ, તેલ ૧૬ ભાગ, આમળાંનો રસ ૩૨ ભાગ કઢવી તેલ સિદ્ધ કરી ચોપડવું; એટલે સર્વ પ્રકારના મસ્તકરોગ અને વાંગ વગેરે દૂર થશે. તાંદળગળું શાક બ્રહ્મણ કરવું. (૮) નેપાળો પાણીમાં ધસી ચોપડવો. (૯) પોપૈયાનું દૂધ ચોપડવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—ગોખર ખેડા-૮, ચણોડી-૪, ૨૩, તાંદળજે-૧૨, પટોલ કટુ-૫, ખેરડી-૧, બીલામો-૨૮, બોરિંગણી-૨, રતનજેત-૫, સુર-૧.

નખોરીઆ (એટલે નવેલો એ રોગ નખ અને આંગળી વચ્ચે થવાથી નખ ઉપરની બાજુએ ઉપસી આવે છે તે) અને પેડુ (સંઠ ચિપ્પ તથા કુનખ) ઉપર:—(૧) છીપનો ચૂનો અને સિંદૂર આખણમાં ખરલ કરી તેની પટ્ટી લગાવવી. (૨) જાંબવડે થથાચોગ્ય કાપી મણોક્ત ચિકિત્સા કરવી. (૩) શિવણીનાં કુમળાં સાત પાંદડાં લઘુ આંગળીએ બાંધવાં. (૪) નખની બાજુએ ટંકણુખારનું ચૂર્ણ બરવું; એટલે ત્વરિત ગુણુ આવે છે. (૫) કઢાયેલા મીણુની લુગદી નખ ઉપર બાંધવી. (૬) કઢવા લીમડાનાં પાંદડાં મીઠું નાખી વાટી ઘીમાં શેકી તેનો પાટો બાંધવો. (૭) રેવચીનો શીરો ધસી ચોપડવો એટલે સોજો ઉતરશે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—લીમડો (કડવો)-૪૦

† તારુણ્યપિટકા ઉપર—ધોમેલા ઘીમાં ફલાવેલા મોરચુથાની થોડી બૂકી મેળવીને ચોપડવાથી ખીલ મટે છે.

* (૧) ખેરી ગુંકર અને મગનું પીઠું ઘી નાખી આપવાથી આમળ ન નીકળે. (૨) કલાઈ સફેતો અને માયાં ઝીણાં વાટી આમળ ઉપર લગાવી લગડાના દૂધથી અથવા જૂના ખાસડાથી હળવે હળવે દાખી આમળને બેસાડવી. આમ માસ ૬ સુધી કરે તો ૪૦ વર્ષનું જૂનું દરદ પણ મટે.

x ગુદભંશ ઉપર—જૂના જોડાને બાળી રાખ કર તે રાખથી દાખીને બેસાડવી.

અરુપિકા એટલે ખોડા ઉપર:—(૧) જૂની પેંડ અને કુકડાની હમારને ગોમૂત્રમાં ખરલ કરી લેપ કરવો; એટલે ખોડા ત્વરિત જશે. (૨) લિંબુનો રસ ઉપર ચોળવો અને ઘોડાના મૂત્રમાં અથવા લીંદના રસમાં સિંધવ નાખી તેનો લેપ કરવો. (૩) ખેર, કડવો લીમડો, કડાછાલ અને જાંબુઆના ઝાડની છાલ વાટી, ગોમૂત્ર અને સિંધવમાં મેળવી તેનો લેપ કરવો. (૪) હળદર, દારુહળદર, કરિયાતું, ત્રિક્ષણાં, કડવો લીમડો તથા ચંદનના કાઢામાં કિંવા કલ્કમાં તેલ નાખી પચન કરી તેનો લેપ કરવો. (૫) લિલામો તેલમાં ધસી ચોપડવો. (૬) ખોડી અધેડીના ઝાડની રાખ તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી. (૭) મેંદી વાટી તેનો એક આંગળ જાડો લેપ કરી ચાર પહોર પછી તે ઘોષ તે ઉપર તલના તેલમાં નાળિયેરનાં છોડાંની રાખ મેળવી તે ચોપડવી. (૮) શંખજીરું, ચીકણી સોપારી અને ઘોળા કાથાનું ચૂર્ણ માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવું. (૯) ગજકણીનાં કિંવા ગરમાળાનાં પાંદડાં વાટી ઉપર ચોળવાં. (૧૦) ગેરૂ અને કાળી તુલસીનાં પાંદડાં એકત્ર વાટી ચોળવાં. (૧૧) કળીચૂનો અને હરતાલ પાણીમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૧૨) તલનાં પાંદડાંની રાખ તલના તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી અને એજ રાખ સૂકી ખરજ ઉપર લિંબુનાં રસમાં ચોપડવી. (૧૩) લિંબુ અને મરવાનાં પાંદડાંનો રસ ચોપડવો. (૧૪) ગોળને તવા ઉપર બાળી તેની રાખ માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવી. (૧૫) મોરચુથુ પાણીમાં કાલરી તેમાં તેલ કઢવી તે ચોપડવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—ધંન્નવ-૫, ઉંદણ-૪, કઠ-૩, કડવી કવર-૨, કણ્ઠી-૬, કાળીવેલ-૧, પીપર-૨, બીલામો-૨૨, બીંડી-૨, મરવો-૩, મુગવેલ-૨, મેંદાશિંગ-૩, મેંદી-૭, સરગવો-૧૬.

પલિતરોગ (અકાળે કેશ ઘોળા થાય છે તે) ઉપર ઉપચાર:—(૧) લોહચૂર્ણ, લાંગરો, ત્રિક્ષણાં અને કાળી માટીને શેલડીના રસમાં વાટી એક મહિનો લેપ કરવો; એટલે કેશ કાળા થાય છે. (૨) આમળાં ૮ તોલા, બહેડાં ૪ તોલા, હરડાં ૮ તોલા, આંખાની ગોટલીમાંનું મગજ ૨૦ તોલા અને લોહચૂર્ણ ૧ તોલો એકત્ર વાટી તે કલ્ક લોહપાત્રમાં મૂકવો અને રાત્રે તેનો લેપ કરવો. (૩) કડવા લીમડાનાં બીઆંનું તેલ કાઢી તે વાળને ચોપડવું, નરમ આપવું તથા દૂધ અને ભાત જમવો. એટલે એક મહિનામાં બધા કેશ કાળા થાય છે. (૪) શિવણીનાં મૂળ, કાંટાસરીઆનાં ફૂલ, કેતકીનાં મૂળ, લોહચૂર્ણ, લાંગરો, અને ત્રિક્ષણાંના કાઢામાં તેલ નાખી પચન કરવું, તે એક મહિનો જમીનમાં પૂરી રાખવું. પછી લેપ કરવો; એટલે ઘોળા થયેલા કેશ કાળા ભ્રમર જેવા થશે.

અહિપૂતન એટલે બાળકની ગુદા પાકે છે તે ઉપર ઉપચાર:—(૧) પહેલાં માતાના દૂધનું શોષન કરવું; પછી ખેર અને ત્રિક્ષણાંના કાઢાવડે ઘણુ ઘોવું. (૨) શંખ, સુરમે અને જેલીમધનો લેપ કરવો. (૩) કડવા પંડોળાનાં પાંદડાં, ત્રિક્ષણાં અને રસાંજનના કલ્કમાં ઘૃત સિદ્ધ કરી તે પ્રાણનાર્થ આપવું; એટલે કષ્ટસાધ્ય રોગ પણ દૂર થાય છે. ટાંચરૂસ (એડીના સોજ) ઉપર:—ભેંસનું છાણુ ઉનું કરી બાંધતા જવું. હાથના પાસાને સોજે આવે છે તે ઉપર:—(૧) અરણીનાં પાંદડાંમાં મીઠું નાખી વાટી પાટો બાંધવો. (૨) કુંવારનાં પાંદડાંને હળદર નાખી ગરમ કરી બાંધવાં. (૩) આકડાના દૂધમાં કણુક મેળવી પોટીસ બાંધવી. (૪) ઝેરકોચલાંનાં બીઆં ધસી ચોપડવાં. ઘુંટણ ઉપર મોટો સોજો આવે છે તે ઉપર:—(૧) ફણી ચુરીઆનાં પાંદડાં અંગારામાં શેકી તે ઉપર હળદર નાખી ગરમ ગરમ બાંધવાં. (૨) અરણીનાં પાંદડાં તથા સોમલને થુંકમાં ખરલ કરી લેપ કરવો; એટલે હાથનો સોજો પણ જાય છે. (૩) કાળા ગોળનો લેપ કરવો. (૪) આકડાનું દૂધ ચોપડવું. (૫) મોટી કાકડીની જાડી છાલ બે-ત્રણ દિવસ બાંધવી. (૬) ભેંસના છાણુમાં નાચણી (નાગણી) અને કળથીનો લોટ મેળવી જાડો રોટલો કરી શેકી ગરમ કરી બાંધવો.

* કપીલો ૧ પૈસાભાર, સિંધવ ૧ પૈસાભાર અને સાણુ ૧ પૈસાભાર લઘુગ્રીણાં વાટી, ૪ પૈસાભાર ઉના કરેલા લીમાં નાખી પહોર એક સુધી ખૂબ ઘુંટી મલમ કરી માથા ઉપર ચોપડવાથી ખોડો, દાદર વગેરે માથાનાં દરદ જાય.

x કલ્કથી ૪ ગણું તેલ લેવું. લોઢાના વાસણમાં તૈયાર કરવું. જમીનમાં દાટવા માટે પણ લોઢાનું જ વાસણ લેવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—આકડો-૧૬, કાકડી-૨, દક્ષણી યુરીઓ-૩, નાગલી-૪, શેલડી-૧૬.

શોફોદર:—આ રોગમાં સોજનું પ્રાધાન્ય છે. નાના બાળકને પણ આ રોગ થાય છે. પ્રથમ હાથે અને પછે સોજો આવી મોઢાપર્યંત જાય છે, કિંવા મુખે પ્રથમ સોજો આવી હાથપગ-પર્યંત જાય છે. એવા એના બે પ્રકાર છે. આ રોગમાં આખા શરીરે સોજો આવવાથી રોગી નિસ્તેજ થાય છે. રોગીના સોજામાં બળતરા હોય ગળદા પડે છે, તે રોગી અસાધ્ય જાયવો. બાળકને આ રોગ થવાથી તેમાંથી તે બચવું કઠિન છે. ઉપચાર:—(૧) આસોદરો, ગંગાવતી, કારેલી અને ભાંગરાનાં પાંદડાંનો રસ એકત્ર કાઢી તેમાં મરીની ભૂકી અને ઘી નાખી તે ૩ દિવસ પાવો; કિંવા આસોદરો, કારેલી અને ભાંગરાના રસમાં રાફડા ઉપરના કડાનાં મૂળ ધસી પાવો. ઔષધ લાગે તો ઉતાર-ધી અને ભાત. (૨) ઘોળી વસુનો કાઠો સાત દિવસ આપવો; કિંવા વસુનાં મૂળનો લેપ કરવો. (૩) ગલકીનાં પાંદડાંનો રસ ૨ તોલા ધીમાં પાવો અને પાંદડાં સોજા ઉપર વાટીચોપડવાં. (૪) ગોરાડુનો કંદ કચરી મજબૂત કપડામાં ઘાલી જોરથી પીલવું. તેનો જે રસ આવે તેમાં ઘોળી-ગરણીનાં મૂળ ધસી તેનો લેપ સર્વાંગે કરવો. આ યોગથી સોજો ઉતરી જાય છે. (૫) રાફડા ઉપરના કડાનાં મૂળ ગરમ પાણીમાં ધસી દરરોજ બે વખત પાવો. (૬) રોગીની કમ્મરે ઘોળી ગરણીનો વેસો બાંધવો. (૭) ખોરેતીની છાલનો રસ ૪ પૈસાભાર ગાયના દૂધમાં ત્રણ દિવસ આપવો. (૮) ઝેરકાચલાના ઝાડ ઉપરની શિંગોની ડાળ કાઢી કળથીમાં નાખી કાઠો કરી પાવો. (૯) પાડળીનાં મૂળ ગાયની છાશના નીતર્યા પાણીમાં ધસી બે વખત આપવો. પથ્થ:—કળથીનું કંદણુ અને મીઠા વગરનો ભાત. એજ વેલ કમ્મરે બાંધવી. (૧૦) કાળા ઉમરડાના ફળના ૪ પૈસાભાર રસમાં જીરાની ભૂકી નાખી તે આપવો અને કુટી ઉપર ચોપડવો. (૧૧) નગોડનાં પાંદડાંનો રસ ૪ પૈસાભાર કાઠી તેમાં લીંડીપીંપરની ભૂકી અને પસાભાર મધ નાખી તે પાવો. (૧૨) ત્રિકળાનું ચૂર્ણ ગાયના દૂધમાં અથવા ગાયના મૂત્રમાં આપવું. (૧૩) સાટોડી, કડવા લીમડાની છાલ, કડવાં પંડોળાં, સુંદ, કકુ, દારુહળદર, ગળો અને બાળહરડોનો કાઠો આપવો; એટલે સર્વાંગસૂજ, ઉદર, પાંડુ, સ્થૂલતા અને કફનો નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં:—આકડો-૩૩, આશેત્રી-૪, ૮, ઇંદ્રજવ-૧૮, કરમદી-૬, કાનફોડી-૮, કાળો ઉમરડો-૨, ખોરેતી-૧, ગરણી-૮, ગલકી-૩, ગોરાડુ-૧, ઝેરકાચલાં-૫, ધંતુ-રો-૧૭, નાગલાદુધેતી-૫, નારી (પસારણી)-૨, પાટલા-૫, પિલુડી-૧, ફણસ-૨, સાટોડી-૫, હેદ-૪.

જુઓ અનુભૂત ઔષધ:—ઔષધિક્રિયાના મલમપ્રયોગની ટીપમાં કીડીઆનગર માટે નં. ૧૮. ગુમડાં માટે ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૨૬. મલમપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૧, ૪, ૨૫, ૨૬, ૩૩, ૩૬. વાસી વિકારથી શરીર ઉપરનાં ચાંદાં માટે:—ગુટિકાપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૬.

પરચુરણ ઉપચાર:—જુઓ વનોંમાં:—ત્વચા(ચામડી)ના રોગો માટે:—અંકાલ-૬, અગર-૧, આસંધ-૭, ગળજીની-૬, ગુલાબ-૮, ૯, ૧૧; મીઠીઆવળ-૧૧. શરીરની દુર્ગંધી જવા માટે:—બીલી-૨૫. વલ્મીક માટે:—અગર-૩. નીલિકા (શરીર ઉપરના કાળા ડાઘ) માટે:—વાયવરણો-૪. કરોળીઆ માટે:—અધેડો-૧૭, મજા-૩, મૂળા-૬. તાપમાં ફેરી આવવાથી પગે બળતરા થાય તે માટે:—આરદા-૮, મેંદી-૧. કોષ્ટ પણ પ્રકારની ગાંઠ માટે:—અળઈ-૧, આકડો-૨૪, કૌચ-૯, ચિત્રક-૨, મર્યાદવેલ-૧. જાળપુળી માટે:—પુંગળવેલ-૨. બાલતોડો (રોટોડીઉં ગુમડું) ન થવા માટે:—રતનજેત-૧૨. કીટીલ માટે:—કાસુંદરો-૭. અળઈ માટે:—જાંબુ-૧. માથા ઉપર લયકર ગાંઠ થાય છે તે માટે:—દીપમાળ (ગલગોટા)-૨. ગલગ્રંથી માટે:—આસંધ-૧૩. ગાંઠ કે ફોલ્લાના દાહ માટે:—ઇંદ્રવરણ-૧૦. ફોલ્લા માટે:—ગંગેરી-૧, નાગચંપો-૩, પેંડકુળી-૨. ફોલ્લા કુટવા માટે:—અળવી-૮, સાજડ-૪. કંટીએ ગાંઠ થાય છે તે માટે:—ગ્રીઝટ-૧, ડુગ-૩. વિચરિકા (ચઢાં ચાંદાં) માટે:—અધાડી-૫, ગજકણી-૧, મરમાળો-૧, ૨, ચંબેલી-૨, લીમડો (કડવો)-૩૯, સોપારી-૬. અગ્નિએ દાઝ્યા જેવા ફોલ્લા થાય તે માટે:—રતાંદળી-૨. શરીરમાં ગરમીનો આભાર મરવાથી

કાષ્ઠમાં કે જાંબુમાં ખાંડમાં ચાંદીમાં પડે તે માટે:—શરીરમાં-૨. રક્તશુદ્ધિ માટે:—અળશી-૬, ગુલબાશી-૪, સતાવરી-૧૧, ૧૨, ૧૩. શરીરમાંથી લોહી ધણું ગયું હોય તે માટે:—કેસર-૨. શરીરે ઘણી આગ બળતી હોય તે માટે:—અગર-૭. નિદ્રા આવવા માટે:—અધારી-૬, વંતાકરી-૭. ચેતનાપ્રાપ્તિ માટે:—ખજૂરી-૧૧. સુસળરોગ માટે:—કેતકી-૨, કેવડાનું ઝાડ-૭, ધાપાન-૧. ઉંઘ ન આવતી હોય તે માટે:—અળશી-૧, એરંડો-૨૩, ગાંજે-૬, ભયફળ-૨, દક્ષણી યુરીઓ-૫, ઘોળી પીલુડી-૮, લીંડીપીપર-૪, સહદેવી-૮. નિદ્રા ન આવવા માટે:—યુવેર-૩. વાતજન્ય માટે:—આદુ-૪૪, તુવરફળ-૪, વાયવરણો-૬. ઠંડીને લીધે પગ ચોટી જાય તે માટે:—આંબો-૬. શરીરમાંથી ગરમી નીકળી જવા માટે:—ગુલબાશી-૪, યુવેર-૫, ઉઠાણું (અકુટ ગુમડા) માટે:—ઉંડણુ-૨, કંકોડી-૮, એરંડાચલાં-૪, શીલામો-૧૧, લસણ-૨. શરીરમાં થએલી ગરમી માટે:—ઉપરસાલ-૧, એરંડો-૬, કાંડીગોખર-૩. મૂત્રદોષ અને શુક્રરોગ માટે:—એલચી-૧, ખપાટ-૫. સ્ત્રીણ (થાક) ઉતારવા માટે:—કચ્છરો-૪, કાંડોળી-૫, ખેર-૮, ખીવલો-૪. ગર્ભમાંની ગરમીથી બાળકના અંગની ચામડી જાય તે માટે:—કરંબળ-૧. અંગમાં ગરમી થઈ લોહી રહેતું નથી તે માટે:—કુંવાડીઓ-૫. અંગમાં જામેલી ગરમી માટે:—કુંવાર-૮, કેળ-૨૫. ઉષ્ણપિત્ત માટે:—દાડમ-૪. જડત્વ (જડપણા) માટે:—ખીજેર-૧૮. મળમૂત્રવડે આજરૂરી માટે:—બ્રાહ્મી-૨. પિત્તાંશ માટે:—લીંડી-૧. ઉષ્ણતાના લીધે થયેલી ગાંઠ માટે:—મેંદી-૩. કોઈ પણ રોગ કતી ન થવા માટે:—લીમડો (કડવો)-૩૩. શરદી અને ગરમીથી પગ વળી જાય તે માટે:—વિખમોગરી-૩. મલાવરોધ થાય તે માટે:—લળદર-૨૧. અસ્ત્રો (સળચો) ઉઠે તે માટે:—નાળીએરી-૬.

જુઓ ગોંઠવૈંમાં:—મહેનત અને થાક માટે:—દૂધ-૨૪. દાઝેલા શરીર ઉપર:—ધી-૧૦. શરીરમાં ગરમીથી લોહી બગડવા ઉપર:—ધી-૧૩. તબગરમી માટે:—ધી-૧૮. ગુદાશ (આમળ) માટે:—જાણુ-૨. પરસેવો નહિ થવા માટે:—જાણુ-૩.

જુઓ પ્રાંઓમાં:—કરોળીઓ શરીર ઉપર મસળવાથી ઉઠેલા ફેડલા માટે:—ઉંદરની લીંડીઓ-૫. ચામખીલ (મસ) થયા હોય તે:—ઘોડાનો વાળ-૧, સર્પની કાંચળી-૪. નવેલા (નખ ઉપડવા) માટે:—મેંસનું જાણુ-૧, મીણુ-૧. તબગરમી (પગ ફાટવા) માટે:—મીણુ-૨. અંગ ઉપર પિત્ત ઉઠે તે માટે:—સર્પની કાંચળી-૧. બદ માટે:—સર્પની કાંચળી-૩. ઘણા દિવસની નિદ્રાનાશ માટે:—કસ્તૂરી-૬.

૨-ગોવૈદ્યક

॥ ગાવઃ કામદુષ્ટા મતાઃ ॥

વિષયોપન્યાસઃ—મનુષ્યોનું જીવન શાંતિ, સુખ અને સરળતાપૂર્વક વ્યતીત થાય એટલા માટે પહેલાંથીજ સર્વ અનુકૂળ સાધનોની તજવીજ કરી લેવી, એ શુદ્ધિવાનોનું કર્તવ્ય છે. આ પ્રમાણે કરવાનું ફળ માત્ર મહેનત કરનારનેજ મળે એમ નહિ; પરંતુ તેનું ફળ ભવિષ્યની પ્રગતિ તેમજ સર્વ જનસમાજને પણ મળે એવી સુસ્ત જનોના હૃદયમાં ઉદાર ભાવના રહેલી હોય છે. આપણા પૂર્વજોએ એ પ્રમાણે અતિ પ્રયાસથી અને મહાન કષ્ટ સહન કરીને જે વિદ્યાકળાનો સંગ્રહ કરી રાખેલો છે; તેઓએજ ગાય સરખા પરમ ઉપયુક્ત પ્રાણીનો આપણા ધર્મકર્મમાં સ્થાન સ્થાન પર સંબંધ જોડી આપીને, તે પ્રાણી વિશે આપણા હૃદયમાં વિલક્ષણ પ્રેમ ઉત્પન્ન કરી આપેલો છે. આ પ્રકાર માત્ર ધર્મસંબંધનો છે, એટલાજ કારણથી આપણે ગાયનાં ગીન ગાઇએ છીએ, એવું નથી; પણ તેની ઉપયોગિતાને લીધે વ્યાવહારિક દૃષ્ટિથી વિચાર કરીએ તોપણ આનંદ થઈ એટલું બધું ઉપયોગીપણું દેખાય છે કે પરમેશ્વરે જાણે સર્વ સુખદાયક સ્વર્ગીય અમૃતજ આપણા કલ્યાણ માટે ગાયના રૂપમાં ઉત્પન્ન કરેલું છે.

ગાયના વિષયમાં મનુષ્ય કોઈ પણ દૃષ્ટિથી વિચાર કરે તો તેને આશ્ચર્યકારક ફાયદો થશે. તેનું દૂધ, દહીં, ઘી, જાશ, માખણ, મૂત્ર, જાણુ ઇત્યાદિ પદાર્થોમાં વૈદ્યકશાસ્ત્રના આધારે કેટલી બધી ઉપયોગિતા દેખાય છે; એ જો લખવા બેસીએ તો એક મહાભારતજ થાય. આથી થોડામાં સારાંશ-રૂપે એ વિશે મેં જે વિવેચન કરેલું છે તે માત્ર વૈદ્યકીય છે. આ ઉપરાંત ખેતી, શરીરરક્ષણ, સ્વચ્છતા, વ્યાપાર ઇત્યાદિ ઘણા મુદ્દા બાકી રહેલા છે. આ સર્વ વાતનો વિચાર કરવાથી ગાયનું ઉપયોગીપણું કેટલું વ્યાપક છે, એ સ્પષ્ટ જણાઇ રહે તેમ છે.*

આપણે પૂર્વજોનો મોટો આભાર માનવો જોઈએ કે, આવા ઉપયોગી પ્રાણીની સેવા કરવાનું તેઓ આપણને શીખવી ગયા છે. તેઓએ જ્યાં ત્યાં ગાયનું ઉપયોગીપણું દર્શાવી આપેલું છે. એ ઉપયોગિતા આપણી દૃષ્ટિમાં વારંવાર આવે એટલા માટે તેઓએ સુંદર યોજના કરેલી છે. જેમકે ગાયનું જાણુ શરીરે ચોળી શરીરશુદ્ધિ કરતી વખતે આપણા ધર્મકર્મમાં જાણુની મહત્તા ધ્યાનમાં રહે અને તેના ગુણ સાથે માણસની પોતાની ભાવના પણ બળી વિશેષ હાલ થાય એટલા માટે ધર્મશાસ્ત્રમાં જાણુ ચોળતી વખતે નીચેનો શ્લોક બોલવાનો રિવાજ ચાલતો આવે છે:—

આમ્રમગ્નં ચરંતીનાં, ઔષધીનાં રસં વને ।

ત્રાસાં ઋષભપત્નીનાં, પવિત્રં કાયજ્ઞોધનમ્ ॥

યન્મે રોગાંશ્ચ શોકાંશ્ચ, પાપં મે હર મોમય ।

અર્થઃ—વનમાંની અનેક ઔષધિઓના રસનું ભક્ષણ કરનારી જે ગાય, તેનું પવિત્ર અને શરીરશોધન કરનાર જાણુ ! તું મારા રોગ અને માનસિક શોક તેમજ પાપનો નાશ કર.

આ શ્લોકમાં ગાયની મહત્તા વિશે કેટલો સારાંશ રહેલો છે ! આ શ્લોક તો સાત જાણુ વિશેજ

* મુવા પછી પણ આપણને એ ગાય ગૌરાચન જેવું બાધિનાયક અમૃત આપે છે તો આપણે એના ઉપકારનો બદલો શું આપી શકીએ !

છે; તો પછી તેના દૂધ, ઘી વગેરેનો લાભ કેટલો બધો હશે; તેનો વિચાર કરવાનું વાંચનારાઓની કલ્પના ઉપરજ રાખું છું. હકીકત આવી હોવાથી તેની અનેકવિધ ઉપયોગિતાનો અને તેમાં રહેલા અનેક પ્રકારના આપણા હિતનો જેઓ વિચાર કરતા નથી, તેઓ પોતાનું એટલું બધું હિત ગુમાવશે કે જાણે તેઓ આપનાતજ કરે છે.

કેટલાકો કહે છે કે, જેટલી ગાયની ઉપયોગિતા છે તેટલી સર્વ જનવરમાં પણ હોવી જોઈએ; પણ તો પછી ગાયનેજ શ્રેષ્ઠ શા માટે કહેવી? બીજાં જનવરોના ગુણ અને ઉપયોગની સાથે ગાયના ગુણો અને ઉપયોગોની સરખામણી કરી જોઈએ તો ગાયનેજ શ્રેષ્ઠતા મળશે; એમ એ અનાદિસિદ્ધ અનુભવથી દરેકું છે.

ગાયના દૂધ વીના તેમજ છાણમૂતના જે જે ગુણો કહેલા છે, તેની સરખામણીમાં બીજાં જનવરોમાં ગુણ ઓછા છે. સર્વ દૂધમાં ગાયના દૂધ જેટલું શુદ્ધ, ઔષધમાં ઉપયોગી, સતેજ, ગુણુ-કાંતિકર બીજું કોઈ દૂધ નથી. બેંસનું દૂધ ગાયના દૂધ કરતાં જડ, આલસ્ય કરવાવાળું, કફકર અને ઔષધરૂપે પણ ઓછા ગુણવાળું છે. મતલબકે, બેંસનું દૂધ ગાયના દૂધના કરતાં ઓછા ગુણવાળું છે. એવીજ રીતે ગાયના બીજા ગુણોથી પણ અન્ય પશુઓના ગુણોની સરખામણી કરીશું તો અન્ય દરેક પશુઓ માટે નીચલો વર્ગ કબૂલ કરવો પડશે. ઉદાહરણાર્થ ઘોડીનું મૂત્ર ઉજ્જ, વળુદાહક, મંદગ્રસ્ત અને કાંતિહારક છે. તો ગાયના મૂત્ર કરતાં અતિ કનિષ્ઠ કહેવાય. આમ છતાં પૃથ્વીમાંનો કોઈ પણ પદાર્થ જે યુક્તિપૂર્વક ઉપયોગમાં લેવામાં આવે તો તે લાભદાયક હોવાથી ઉત્તમજ છે; અને એવી ગુણગ્રાહી દૃષ્ટિથી તો હું સર્વ પદાર્થનો આદર કરું છું. પરંતુ સર્વમાન્ય થવા યોગ્ય તો સાધારણ રીતે ગાયના સમાન આદરણીય પ્રાણી અન્ય કોઈ પણ મળી શકશે નહિ; એટલાજ માટે આટલો ઉલ્લેખ લોકોની પાસે વિચાર કરવા માટે મૂકેલો છે. આપણા સમાજની રિચિતિ અત્યાર સુધી આ વિષયમાં બાંધાવસ્થા જેવી થઈ રહેલી છે.

ગાયની ઉપયુક્તતા આટલી બધી હોવા છતાં, તેના અમૃતસમાન દૂધ, દહીં, ઘી, છાશ, માખણ વગેરેનો આપણા દેશમાં અભાવ થતો ચાલ્યો છે એ શું? આવી રીતના ઉપયોગ ઉપરથી યક્ષે ધર્મરાજ યુનિધિરને પ્રશ્ન કર્યો હતો કે “પૃથ્વી ઉપર અમૃત કયું છે?” ધર્મરાજે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે “દૂધ.” પણ એજ દૂધ આપણને કેટલું દુઃપ્રાપ્ય થઈ ગયું છે તે જાણો!!!

घृतं न श्रूयते कर्णे, दाध स्वप्ने न दृश्यते ।

दुग्धस्य तर्हि का वार्ता, तर्कं शक्यं दुर्लभम् ॥

અર્થ:—“ઘી” સાંભળવામાં પણ આવતું નથી; અને દહીં સ્વપ્નમાં પણ દેખાતું નથી, તો પછી દૂધની વાતજ કેવી! અને છાશ તો ઘડને પણ દુર્લભ થઈ છે!!

આ સંબંધમાં વધુ નહિ લખતાં છેવટે સર્વ કોઈને એટલીજ વિનંતિ કરું છું કે, ગાય વિષે ધાર્મિક જુદા કદાચ બાબતો મૂકો; તો માત્ર વ્યાવહારિક દૃષ્ટિથી પણ ગાયની પાસેથી અનેક પ્રકારે લાભ લઈ શકાય છે. માટે આ પ્રાણી તરફ લક્ષ આપો! અને તેની પાસેથી આગળ લખ્યા પ્રમાણે વેદવિધિ દૃષ્ટિથી સંક્ષેપમાં જણાવેલા મહાન લાભ અને વ્યાવહારિક દૃષ્ટિથી થનારા બીજા અનેક લાભ મેળવવા પ્રયત્ન કરો.

દૂધ-દૂધ જેવો પૌષ્ટિક અને અત્યંત ગુણવાળો એવો બીજો પદાર્થ નથી. દૂધ એ મૃત્યુલોકનું અમૃત છે. સર્વ દૂધમાં પોતાની માનું દૂધ શ્રેષ્ઠ છે અને માનું દૂધ ખૂટયું, લાંથી ગાયના દૂધથી શ્રેષ્ઠ એવું બીજું કોઈ પણ દૂધ મળનાર નથી. માણસને બાળકથી તે વૃદ્ધપણાસુધી હમેશાં ગાયના દૂધની અત્યંત જરૂર છે. માણસની શક્તિ અને બળ વધારનાર ગાયના દૂધથી શ્રેષ્ઠ એવો બીજો કોઈ પદાર્થ ત્રિલુવનમાં મળનાર નથી. યજ્ઞોમાં સહસ્રક લોક આ દેશમાં આવ્યાથી આ દેશમાં ગાયનો ઘણોજ સંહાર થઈ રહ્યો છે; તેથી તેનો વધારો થવાને બદલે ઉલટો ઘટાડો થયો અને જ્યાં

x અહાંથી આ પારંગત પૂરો થતાં સુધીનો લેખ ગુજરાતી પહેલી આવૃત્તિથી ઉમેરાયો છે, મૂળ મરાઠીમાં નથી.

આં ગાયનું દૂધ નહિ મળવાથી લોકોમાં બળ અને શક્તિ કમી થયાં તથા તેથી સાહજિક રીતે હૃત-વીર્યપણું પ્રાપ્ત થયું; તેમજ જમીનનું ઉત્તમ ખાતર જે તેનું છાણુ, તે બરપૂર મળવાનું સાધન કમી થવાથી, જમીનની અંદર ધાન્ય થોડું અને ઓછા કસવાળું ઉત્પન્ન થવા માંડ્યું; તેથી લોકોની શક્તિ કમી થઇ આયુષ્ય પણ કમી થયું. પહેલાંના વખતમાં ધન, ધાન્ય અને દૂધ-ધીની વિશેષતા હોવાથી, અહીંના લોકોને બીજા દેશમાંના લોકો આગળ દીન થવાનો પ્રસંગ કોઈ દિવસ આવેલો નહિ; પરંતુ હમણાંના કાળમાં તે સર્વ વાતની અત્યંત ન્યૂનતા થવાથી પરદેશના લોક પાસે જવાની (માગવાની) હીન સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ છે ! આ દેશમાં હમણાં જે હીન સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઇ છે, તેનું મુખ્ય કારણુ ગાયનો હમેશ થઈ રહેલો સંહાર એજ છે. એટલા માટે ખરા દેશહિતચિંતકોએ ગાયનો સંહાર કમી થાય એવા કામમાં નિત્ય શરીર, મન અને વાણી વડે કરી મંડવું; એટલે આ દેશનો ઉદયકાળ આવશે. જે હાલ છે એવીજ સ્થિતિ કાયમ રહેશે, તો આ દેશને કદી પણ ઉદયકાળ પ્રાપ્ત થનાર નથી. અસ્તુ. (વિચારી જનો માટે આટલું બસ ધારી આપણા મૂળ વિષય તરફ વળીએ.)

ગાયનું દૂધ:—(સં. દુધ. મં. હિં. બં. દૂધ. કં. હાલુ. તૈં. પાલુ. ફાં. શીરે. અં. લખનુલ. છં. મીલક. લાં. લકટસ.) સ્વાદવાળું, રુચિકર, સ્તિગ્ધ, બળકર, અતિ પથ્ય, કાંતિકારક; ભુક્ષિ, પ્રજા, મેધા, કફ, તુષ્ટિ, પુષ્ટિ, વીર્ય અને શુક્રને વધારનાર; વયસ્થાપક, હૃદય, રસાયન, ગુરુ, પુરંદવપ્રદ, મીઠું; અને વાત, પિત્ત, વિષ, વાતરક્ત, દાહ, રક્તપિત્ત, અતિસાર, ઉદાવર્ત, બ્રમ, કાસ, મદ, શ્વાસ, મનોબ્યથા, જીર્ણીજ્વર, હ્રોગ, પિપાસા, ઉદર, અપસ્માર, મૂત્રકૃચ્છ્ર, ગુલ્મ, અર્શ, પ્રવાહિકા, પાંડુ, થળ, અમ્લપિત્ત, ક્ષયરોગ, અતિશ્રમ, વિષમાસિ, ગર્ભપાત, યોનિરોગ, નેત્રરોગ અને વાતરોગનો નાશ કરે છે. કાળી ગાયનું દૂધ વિશેષ કરીને વાતનો નાશ કરે છે. લાલ અને ચિત્ર વર્ણની ગાયનું દૂધ વિશેષે કરી વાતનાશક છે. પીળી ગાયનું દૂધ વાતપિત્તનો નાશ કરે છે. શ્વેત (ધોળી) ગાયનું દૂધ વિશેષે કરી કફ કરનાર છે. મરી ગયેલા વાછરડાની અને બાળક વાછરડાની માનું દૂધ ત્રણે દોષ (વાત, પિત્ત, કફ) નો નાશ કરનાર છે. બાખડી ગાયનું દૂધ જાડું, બળ વધારનાર, તર્પણુ, કફવર્ધક અને ત્રણે દોષનો નાશ કરનાર છે. જોળ અને બાણુ ખાનારી ગાયનું દૂધ કફ કરનાર છે; અને કડબ, ધાસ, પરાળ ઇલાદિ ખાનારી ગાયનું દૂધ સર્વ રોગો ઉપર હિતકર છે. જીવાન ગાયનું દૂધ મધુર, રસાયન અને ત્રિદોષનાશક છે. ધરડી ગાયનું દૂધ દુર્બળ છે અને ગાભણી ગાયનું ત્રણ મહિના ઉપરાંતનું દૂધ પિત્તકારક, ખારાશ પડતું, મધુર અને શોષ કરનાર છે. પહેલી વાર વિયાએલી ગાયનું દૂધ નિઃસાર (સારવિનાનું) અને ગુણહીન છે. નવી વિયાએલી ગાયનું દૂધ લૂખું, દાહકારક, રક્તદોષકારક અને પિત્તવાળું છે. વિયાએ ધણા દિવસ થઈ ગયેલા હોય એવી ગાયનું દૂધ મધુર, દાહકારક અને ખાટું છે. ધારોણુ-તરતનું દોહેલું દૂધ વૃષ્ય, ધાતુ વધારનાર, નિદ્રાકારક, કાંતિકર, પથ્ય, સ્વાદવાળું, અમિ પ્રદીપ્ત કરનાર, અમૃત જેવું અને સર્વ રોગ દૂર કરનાર છે. ઠંડુ દૂધ (કાઢવાને એક પહોર થયેલું) ત્રિદોષકારક છે. ગરમ કરી ઠંડુ પાડેલું દૂધ પિત્તનાશક છે. ઉકાળેલું દૂધ પીવાથી કફનો નાશ થાય છે અને જીનું કયાં વગરનું ઠંડુ દૂધ બળવૃદ્ધિકર, વૃષ્ય, દોષકર, અપાયક અને મલસ્તંભક છે. સવારમાં ગાયનું દૂધ સાકર નાખી પીએ તો તે હિતકારક છે. દૂધની મલાઈ (તર):—શીતળ, સ્તિગ્ધ, વૃષ્ય, બળકર, શુક્રવાળી, તર્પણુ, રુચિકર, કફવર્ધક અને ધાતુવર્ધક છે; અને પિત્ત, વાયુ, રક્તપિત્ત, દાહ અને રક્તરોગનો નાશ કરે છે. ગાયના દૂધનો ઔષધિમાં ઉપયોગ:—(૧) આદાશીરી ઉપર:—ગાયના દૂધનો માવો ખાવો અથવા ગાયના દૂધની ખીર બદામ સાથે કરી તેમાં સાકર નાખી ખાવા આપવી. (૨) ધંતુરા અથવા કરેણના વિષ ઉપર:—પાશેર દૂધમાં સાકર એક તોલો નાખી પાવું. (૩) સોમલ, મોરચુથુ, વજનાગ, મુરદારશિંગ ઇત્યાદિના વિષ ઉપર ઉલટી થાય ત્યાંસુધી દૂધ પાવું અથવા દૂધમાં સાકર નાખી તે પાવું. (૪) મનશીળના વિષ ઉપર:—દૂધમાં મધ નાખી ત્રણ દિવસ પાવું. (૫) કેદરાના વિષ ઉપર:—ઠંડુ દૂધ પાવું. (૬) કાચની બૂટી અન્નની સાથે ખાધામાં આવી હોય તો તે ઉપર:—દૂધ પાવું. (૭) ગંધકના

વિષ ઉપર:—દૂધમાં ઘી નાખી પાવું. (૮) પુષ્ટિ, બળ અને વીર્યવૃદ્ધિ માટે:—ગરમ કરેલા દૂધમાં ગાયનું ઘી અને સાકર નાખી પાવું. આના જેવો પથ્ય, તેજીવર્ધક અને પુષ્ટિકારક પ્રયોગ ખીજો નથી. (૯) શુદ્ધિવર ઉપર:—દૂધમાં ગાયનું ઘી, સુંઠ, ખારેક અને કાળી દ્રાક્ષ નાખી તે દેવતાથી ઉકાળી પાવું. (૧૦) મૂત્રકૃમ્મ અને શર્કરા ઉપર:—દૂધમાં ગોળ અથવા ઘી-સાકર નાખી તે કાંઈક ગરમ કરી પાવું અથવા ગરમ કરેલું દૂધ ઘીસહિત બરાબર સાકર નાખી પાવું. (૧૧) આંખો બળતી હોય તે ઉપર:—ગાયના દૂધમાં રૂનું પેલ કરી, ઉપર ફટકડીની ભૂકી નાખી આંખો ઉપર આંધવી. (૧૨) પુષ્ટિ આવવાને માટે:—ગાયનું દૂધ, ઘી અને મધ એ એકઠું કરી પાવું. (૧૩) પિત્તવિકાર ઉપર:—સાત તોલા દૂધ લઈ, તેમાં અર્ધા તોલાથી એક તોલા સુધી સુંઠ ઉકાળી માવો કરી સાકર નાખી, ગોળા કરી તે દર રાત્રે સૂતી વેળાએ ખાવા આપવું, ઉપર પાણી પીવું નહિ. એ પ્રમાણે ધણા દિવસ એ ઔષધ આપવું. (૧૪) શીતળા અથવા શીતળી આવવાથી છોકરાંના શરીરમાં આવતા તાવ ઉપર:—તુરતનું દોહેલું દૂધ અને ઘી એકઠું કરી તેમાં ખડીસાકર નાખી પાવું. (૧૫) છાતી અથવા હૃદયરોગ ઉપર:—દૂધમાં બીલાગાંનું તેલ ૧૦ થી ૧૫ ડીપાં સુધી નાખીને પાવું. (૧૬) રક્તપિત્ત ઉપર:—દૂધમાં પાંચગણું પાણી નાખી તે સારી પેટે ઉકાળવું અને પાણી બળી જાય એટલે દૂધ પાવું. (૧૭) હાડકું ભાંગ્યું હોય તે ઉપર:—સવારમાં બાખડી ગાયનું દૂધ સાકર નાખી ગરમ કરવું. તેમાં ઘી અને લાખની ભૂકી નાખી ઠંડુ થયા પછી પાવું; એટલે અસ્થિભંગનો નાશ થશે. **ખીજો પ્રકાર:**—લાખ, ઘઉં અને અરજુનસાજડની જાલનું ચૂર્ણ દૂધમાં ઘી નાખી તે છૂટા પડેલા સંધિ અથવા ભાગેલા હાડકા ઉપર હાડ સંધાવા આપવું. (૧૮) સળેખમ ઉપર:—ગાયનું દૂધ ગરમ કરી તેમાં ખડીસાકર અને મરીની ભૂકી નાખી પાવું. (૧૯) માથાના રક્તજ અને પિત્તજ રોગ ઉપર:—રૂની જડી થેપલી કરી તે ગાયના દૂધમાં પલાળી માથા ઉપર રાખવી, તે ઉપર પાટો બાંધી રાખવો અને વારંવાર દૂધ રેડતા રહેવું. આ પ્રમાણે સવારથી સાંજસુધી રાખી સાંજે માથું ધોઈ નાખી માખણ ચોળવું. એ પ્રમાણે એ-ત્રણ દિવસ કરવું. (૨૦) પ્રવાહિક અને રક્તપિત્તાદિક ઉપર:—અધું પાણી અને અધું દૂધ એકઠું કરી, દૂધ એકલું રહે ત્યાંસુધી ઉકાળવું. તે પેટની અંદર વાયુ રહેલો હોય ત્યારે શુળ, પ્રવાહિકા, રક્તપિત્ત, તરસ વગેરે રોગો ઉપર પાવું. જેવું અમૃત તેવુંજ એ દૂધ છે. એ સર્વ રક્તવિકારના રોગ ઉપર ઉપયોગમાં લેવું. (૨૧) પાંડુરોગ, ક્ષય અને સંઘ્રહણી ઉપર:—લોઠાના વાસણમાં તપાવી રાખેલું દૂધ સાત દિવસ પાવું અને પથ્ય પાળવું; એટલે એ રોગ દૂર થશે. (૨૨) હેડકી ઉપર:—ઉકાળેલું દૂધ પાવું. (૨૩) મૂત્રાવરોધથી થયેલા ઉદાવર્ત વાયુ ઉપર:—દૂધપાણી એકઠું કરી પાવું. (૨૪) મહેનત કરી આવેલા થાકી ગયેલા માણસને ગરમ કરેલું દૂધ પાવું; એટલે થાક ઉતરી જઈ હુશિયારી આવે છે. થાકી ગયેલા માટે આ અત્રિભ ઔષધ છે. (૨૫) માથું દુખતું હોય તે પર:—ગાયના દૂધમાં સુંઠ ઘસી માથા ઉપર તેનો લેપ કરવો અને ઉપર ૩ લજાવવું. એટલે સાત આઠ કલાકમાં ચાહે તેટલી ભયંકર પીડા હોય તે પણ દૂર થશે.

ગાયનું દહીં:—(સં ૦ દધિ. મં ૦ દહીં. લિં ૦ દહીં. કં ૦ મોસર. તે ૦ પરગુ. ફાં ૦ દોગ. અં ૦ જુગ-રાન. ધં ૦ કર્કડ મીલક.) સ્વાદુ, બળ વધારનાર, રુચિકારક, તેજસ્વી, દીપન, પૌષ્ટિક, મીઠું, માલક, ઠંડુ અને વાતાર્શનું નાશક છે. દહીં મંદ, સ્વાદુ, સ્વાદ્મલ, ખાટું અને અતિ ખાટું એમ પાંચ પ્રકારનું છે. મંદ દહીં:—એ જડું, સ્વાદે દૂધ જેવું, મૂત્ર ઉત્પન્ન કરનાર, સારક, દાહક અને ત્રિદોષ-કારક છે. સ્વાદુ દહીં:—જડું, મીઠું, વૃધ્ય, પાકકાળે મધુર, અભિષ્યંદકારક, મેદ, વાયુ અ કફનો નાશ કરનાર, લોહીને સ્વચ્છ કરનાર તથા પિત્તને શમાવનાર છે. સ્વાદ્મલ દહીં:—જડું, મીઠું, કિચિત ખાટું અને તૂર છે. ખીજ ગુણ સ્વાદુ દહીં જેવાજ છે. ખાટું દહીં:—લોહી, પિત્ત, કફને કરમાર અને દીપન છે. અતિ ખાટું દહીં દીપન, ગળામાં દાહ કરનાર, શરીર ઉપર રવા ઉભાં કરનાર, રક્તપિત્ત કરમાર અને દાંતને ખટાવનાર છે. તપાવેલા દૂધનું દહીં:—શીતળ, લઘુ, વિષ્ણુભકારક, વાતલ, દીપન, મધુર, રુચિકર અને થોડું પિત્તકારક છે. તપાવી મલાઈ કાઢી સીધેલા દૂધનું દહીં:—ઠંડુ, લઘુ, વિષ્ણુભકારક, વાતલ, માલક, દીપન, મધુર, રુચિકર અને

થોડું પિત્તકારક છે. સાકરમિશ્રિત દહીં:—ખાવાથી પિત્ત, દાહ, તૃષ્ણ અને રક્તદોષનો નાશ થાય છે. ગોળમિશ્રિત દહીં:—તર્પણ, ધાતુવર્ધક, ગુરુ અને વાનિ નાશ કરનાર છે. દહીંનું નીચો-વેલ પાણી:—બળ વધારનાર, તૂરં, પિત્તકારક, સારક, ગરમ, રુચિકર, ખાટું, લઘુ, સ્તોત: સ્તેષક અને પ્લીહોદર, તૃષ્ણ, કફ, વાયુ, વિષ્ટંભ, પાંડુરોગ, શૂળ અને આસનું નાશક છે. દહીં ઉપરની તોર (તર):—સારક, ગુરુ અને રક્તપિત્ત, કફ તથા વીર્યને વધારનાર અને જઠરાગ્નિ મંદ કરનાર તેમજ વાતનાશક છે. બીજા ગુણ દહીં જેવા છે. ઉપયોગ:—(૧) કોગળીઆ ઉપર:—ગાયનું દહીં અથવા જાશ સરખે ભાગે પાણી નાખી પાવું; એટલે અતિ વધી ગયેલા કોગળીઆ થી જીવનું રક્ષણ થશે. (૨) કાચની ભૂડી અનાજ સાથે ખાવામાં આવી હોય તે ઉપર:—ગાયનું દહીં પાવું. (૩) તૃષ્ણારોગ ઉપર:—જૂની છટ સ્વચ્છ ઘોષ, અગ્નિમાં નાખી લાલચોળ થામ ત્યાંસુધી તપાવી ગાયના દહીંમાં નાખવી અને તે દહીં થોડું થોડું પાવું. (૪) કરેણના વિષ ઉપર:—ગાયના દહીંમાં સાકર નાખી પાવું. (૫) સૂર્યાવર્ત રોગ ઉપર:—સૂર્યોદય થયા પહેલાં દહીં અને ભાત ૩ દિવસ જમવા આપવો. (૬) તૃષ્ણા(તરસ)રોગ ઉપર:—ગાયનું મધુર દહીં ૧૨૮ ભાગ, સાકર ૬૪ ભાગ, ઘી ૫ ભાગ, મધ ૩ ભાગ, મરીનો ભૂકા ૨ ભાગ, સુંઠની ભૂડી ૨ ભાગ, એલચીદાણા ૨ ભાગ, એ સર્વ એકત્ર કાલવી કલાષના વાસણમાં રાખી તેમાંથી થોડું થોડું પાવું. બીજા પ્રકાર:—પ્રથમ દહીં વસ્ત્રમાં ગાળી પછી તેમાં સાકર આદિ સર્વ મશાલા નાખી ઘોળી રાખવું. એને શ્રીખંડ કહે છે. તે તૃષ્ણ, દાહ અને પિત્તશામક હોષ મધુર છે.*

ગાયનું માખણ:—(સં ૦ નવનીત. મં ૦ લોણી. હિં ૦ મખખન. કં ૦ વેણે. તૈ ૦ પેન્ના. કાં ૦ મસકા. અં ૦ જુબદ. ઇં ૦ ખટર. લાં ૦ બુટિરમ.) શીતળ, ધાતુવર્ધક, વૃષ્ય, કાંતિ વધારનાર, ગ્રાહક, બલપ્રદ, બાળક અને વૃદ્ધને માટે જડ, રુચિકર, મધુર, સુખકારક, આંખનું તેજ વધારનાર, પુષ્ટિકારક અને વાત, પિત્ત, કફ, અર્શ, ક્ષય, રક્તવિકાર, અર્દિતવાયુ, સર્વાંગશૂળ, થાક અને ઉધરસનો નાશ કરે છે. ઠંડું માખણ:—બળ વધારનાર, વીર્યકારક, ગુરુ, કફકર, મેદોવર્ધક, આંખને હિતકર, ધાતુ વધારનાર, અગ્નિય, અનલિપ્યંદી તથા બે-ત્રણ દિવસનું હોય તો ખાંડ, તીખું, ખાટું; અને વાંતિ, અર્શ, કોઠ, એ દોષસિવાય નેત્રરોગ અને બીજા સર્વ રોગનો નાશ કરનાર છે. ઉપયોગ:—(૧) ક્ષય મટી. શક્તિ આવવા માટે:—ગાયનું માખણ, ખડીસાકર, મધ અને સોનાના વરખ, એકઠું કરી ખાવા આપવું. (૨) આંખોએ દાહ થતો હોય તે ઉપર:—ગાયનું માખણ આંખો ઉપર ચોપડવું. (૩) શરીરમાંના ઝીણા તાવ ઉપર:—ગાયનું માખણ અને ખડીસાકર ખાવા આપવાં. (૪) શીતળા અથવા શીળીના ચોગથી થયેલા છોકરાંના ઝીણા તાવ ઉપર:—ગાયનું માખણ અને ખડીસાકર એકઠું કરી તેમાં જીરાની ભૂડી નાખી, નાની સોપારી જેવડી ગોળી કરી હમેશાં સવારમાં આપવી. (૫) કાનમાં અતિશય બળતરા થતી હોય તો:—ગાયનું માખણ થોડું ગરમ કરી કાનમાં નાખવું. (૬) ખરસાંણી, લીલાગ્રો ઇત્યાદિ ઉડ્યા

* સાપના ઝેર ઉપર:—દહીં, મધ, માખણ એ દરેક ત્રણ ત્રણ તોલા લેવાં; તથા પીપર, સુંઠ, મરી, વજ અને સિંધવ સમભાગ લઈ ખારીક વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવું. આ ચૂર્ણ ૩ તોલા લઈ ૧૨ તોલા મિશ્રણ તૈયાર કરવું. તેમાંથી ૪ તોલા એક વખત સાપ કરડયો હોય તેને પીવરાવવું. દશ મિનિટ પછી વમન અને વિરેચન ન થયાં હોય તો બીજી વખત પીવરાવવું. જરૂર પડે તો ત્રીજી વખત પણ પીવરાવી દેવું. આવી રીતે ત્રણ માત્રા પહોંચવા પછી અવશ્ય વમન વિરેચન થઈને રોગી રોગમુક્ત થઈ જશે. કાષ્ટ ઔષધિ નવી લેવી જોઈએ. નવી વનરપતિ હોય તો શાસ્ત્રકાર લખે છે કે તક્ષક, વાસુકી અથવા બીજા એથી પણ વિશેષ બળવાન સર્પના ઝેરથી પણ આ ઔષધિ લેવાથી રોગ મુક્ત થઈ જાય છે. સર્પના કરડવા પછી બની શકે એટલી જલદી દવા આપવી જોઈએ.

(૨) સોળે, પ્રજ્ઞની તીક્ષ્ણ પીડા તથા દાહ ઉપર:—દહીંને કપડામાં બાંધી પાણી કાઢી નાખવું. પછી દરદવાળી જગા ઉપર બાંધવાથી દરદ દૂર થાય છે. શૂળ તથા દાહ મટી જાય છે, નીકળતાં ગુમડાં ખેંસી જાય છે અને નીકળેલાં ગુમડાંને ફોડીને ભરી આપે છે.

હોય અથવા આંખમાં પડ્યાં હોય તો ગાયનું માખણ ચોપડવું. ખરસાંણી બૂલથી કઢી ખાવામાં આંખાથી શરીરમાં દાહ થાય તો ગાયનું માખણ પુષ્કળ ખાવા આપવું. (૭) કરેણુના વિષ ઉપર:—ગાયનું માખણ થોડું ઊનું કરી આપવું. (૮) રક્તાતિસાર ઉપર:—ગાયના દૂધનું માખણ કાઢી તેમાં મધ અને ખડીસાકર નાખી પાવું. (૯) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—ગાયનું માખણ અને તલ ખાવા આપવાં; એટલે દાંતને મજબૂતી આવી પુષ્ટતા પણ પ્રાપ્ત થશે.

ગાયની છાશ:—(સં તક. મં તાક. હિં ઝાછ. કં તૈં મન્નિજે. કાં મસ્ત, મઠા. અં હમીજ. ઈં બટર મીલક, વહે.) જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર અને ત્રિદોષ તથા અર્શની નાશક છે. સાધારણ છાશ:—સ્વાદુ, ગ્રાહી, ખાટી, તૂરી, લઘુ, ગરમ, પાક વખતે મધુર, તીખી, લૂખી, અવૃષ્ય, બળપ્રદ, તૃપ્તિકર, હૃદય, વિકાસી, રુચ્ય, શરીરને કૃશ કરનાર; અને કમળો, મેહ, મેહ, અર્શ, પાંડુ, સંઘ્રહણી, મલસ્તંભ, અતિસાર, અરુચિ, ભગંદર, ઉદર, પ્તીહા, ગુદમ, સોળે, કફ, કોઠ, કૃમિ, પરસેવો, લીનું અજીર્ણ, વાયુ, ત્રિદોષ, વિષમજ્જવર અને શળનો નાશ કરે છે. છાશ મધુરપાકી છે એટલે પિત્તનો કોપ કરતી નથી. લૂખી, ગરમ (ઉષ્ણ) અને તૂરી છે, એટલે કફનો નાશ કરે છે. ખાટી અને મધુર છે માટે વાનો નાશ કરે છે. મધુર (મીઠી) છાશ:—કફ કરનાર અને વાતપિત્તનાશક છે. ખાટી છાશ:—રક્તપિત્ત અને કૃમિનો નાશ કરે છે. ખાટી છાશ મીઠા સાથે પાઈ હોય તો વાનો નાશ કરે છે. મીઠી (મધુર) છાશ સાકર સાથે પાવાથી પિત્તનો નાશ કરે છે. મીઠું અને સુંઠ, મરી, લીંદીપીંપરની સાથે મેળવી પાવાથી તે રક્ષ અને કફનાશક છે. પેટમાં વાયુ હોય તે ઉપર લીંદીપીંપર અને મીઠું નાખી આપવી. પિત્ત થએલાને સાકર અને મરી સાથે આપવી. કફેદર ઉપર:—ત્રિકટુ, અજમો, જીં અને સિંધવ નાખી આપવી. ત્રિકટુ, મીઠું (સિંધવ), જવખાર વગેરે નાખી તે છાશ સન્નિપાતોદર ઉપર આપવી. ક્ષય, દૌર્બલ્ય, મૂર્છા, ભ્રમ, દાહ, તૃષા અને રક્તપિત્ત ઉપર છાશ આપવી નહિ. માખણવાળી છાશ ઉંધ અને અંગની જડતા કરનાર તથા જડ છે. માખણ કાઢી લીધેલી છાશ લઘુ (હલકી) અને પથ્યકર છે. ઘોળવું (પાણી નાખી હલાવેલું દહીં-મઠો) ઉષ્ણ અને ત્રિદોષનાશક છે. (૧) દાહ (બળતરા) ઉપર:—ગાયની છાશથી કપડું ભીંજવી તે વસ્ત્રથી રોગીને સ્પર્શ કરતા રહેવું; એટલે દાહનો નાશ થશે. (૨) સંઘ્રહણી, અતિસાર અને મૂળવ્યાધિ ઉપર:—ગાયની છાશ પાવી; તેથી શરીરમાંનું લોહી શુદ્ધ થઈ રસ, બળ, પુષ્ટિ અને વર્ણ (રંગ) સરસ થાય છે, આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે અને વાત તથા કફના સેંકડો રોગોનો નાશ થાય છે. (૩) મલાવષ્ટંભ (બદ્ધકોષ) થાય તો:—અજમો અને બિડલોણ નાખી ગાયની છાશ પાવી. (૪) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—ચિત્રકમૂળની છાલ વાટી તેના રસને એક વાસણમાં નાખવો અને તેમાં ગાયનું દહીં અથવા છાશ નાખી પાવું. (૫) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—સુંઠ, મરી, લીંદીપીંપર અને ખીડલોણ નાખી ગાયની છાશ પાવી. (૬) સંઘ્રહણી ઉપર:—ગાયની છાશમાં એક તોલો ઘોળી મુસળી વાટી પાવી અને પથ્ય છાશ તથા લાતનું રાખવું. (૭) બીજો પ્રકાર:—ગાયની છાશમાં સુંઠ અને લીંદીપીંપરની બૂકી નાખી પાવી. સંઘ્રહણી રોગને માટે છાશ દીપન, ગ્રાહક અને લઘુ છે. (૮) મગફળી ખાધા પછી છાશ પાવી, એટલે નડશે નહિ; તેમજ તેથી થનાર અજીર્ણને માટે પણ છાશ ફાયદો કરનાર છે.

ગાયનું ઘી:—રસ વખતે અને પાક વખતે સ્વાદુ, શીત, ગુરુ, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્તકારક, સ્નિગ્ધ, સુગંધી, રસાયન, રુચ્ય, નેત્ર્ય, કાંતિકારક, વૃષ્ય અને મેધા, લાવણ્ય, તેજ તથા બળને આપવાવાળું, વયસ્થાપક, બુદ્ધિપ્રદ, શુક્લ, સ્વર્ચ, હૃદય, મનુષ્યને હિત કરનાર અને બાલ, વૃદ્ધ, ક્ષતક્ષીણ એમને જડ; અને અમિદગ્ધ વ્રણ, શસ્ત્રક્ષત, વાત, પિત્ત, કફ, ભ્રમ, વિષ અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. એ નિરામજ્જવરને હિતકારક અને આમજ્જવરવાળાને વિષસમાન છે. માખણમાંથી તાણું કાઢેલું ઘી:—તૃપ્તિકારક, દુર્બળ માણસને હિતકારક, ભોજનમાં સ્વાદવાળું; નેત્રરોગ, પાંડુ અને કમળા ઉપર પ્રશસ્ત છે. કૌલેરા, અગ્નિમાંઘ, બાલ, વૃદ્ધ, ક્ષયરોગ, આમવ્યાધિ, કફરોગ, ત્યય, બદ્ધકાષ અને અને તં ૬૦૦ આપવું. જૂનું ઘી:—તીક્ષ્ણ, સારક, ખાટુ, લઘુ.

તીખું, ઉષ્ણવીર્ય, રંગ કરનાર, છેદક, લેખન, સાંભળવાની શક્તિને વધારનાર, અગ્નિદીપક, ધ્રાણુ-સંશોધક, વણુ રૂઝાવનાર (સાંધનાર) અને ગુદ્મ, યોનિરોગ, મસ્તકરોગ, નેત્રરોગ, કર્ણરોગ, સોજો, અપસ્માર, મદ, મૂર્ચ્છા, જ્વર, શ્વાસ, ઉધરસ, સંપ્રહણી, મૂળવ્યાધિ, સળેખમ, કોઠ, ઉન્માદ, કૃમિ, વિષ, અલ્લક્ષ્મી અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. એ અસ્તિકર્મ અને નસ્યવિષયમાં પ્રશસ્ત છે. આ ઘી દશ વર્ષ સુધીનું જૂનું સમજવું. દશ વર્ષ ઉપરાંત જૂનું થયેલું તે સો, હજાર વર્ષ સુધીનું કૌંસ નામનું જાણવું. અગ્નિઆરસે વર્ષ ઉપરનું તે મહાધૌત જાણવું. એ જેમ જૂનું હશે તેમ ગુણમાં વધારે હશે, એમ જાણવું. xશતધૌત ધૃત (સો વાર ઘોંચેલું ઘી) દાહ, મોહ અને જ્વરનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણ દૂધ જેવા. માખણ, દહીં, ઘી ઇત્યાદિક ગાયનાં ધણાં ઉત્તમ છે અને બકરીનાં ધણાંજ નિંદ્ર છે. ઉપયોગ:—(૧) આદાશીશી ઉપર:—ગાયનું ચોખ્ખું ઘી સવાર-સાંજ નાકમાં નાખવું; એટલે સાત દિવસમાં આદાશીશી તદ્દન દૂર થઈ જશે. (૨) નાકમાંથી લોહી પડે છે તેના ઉપર:—ગાયનું ચોખ્ખું ઘી નાકમાં નાખવું. (૩) પિત્ત મસ્તકે ચઢી ગયાં હોય તો ગાયનું ચોખ્ખું ઘી માથે ચોળવું; એટલે ચઢેલું માથું તત્કાળ ઉતરી જશે. (૪) હાથ-પગમાં દાહ (બળતરા) થતો હોય તો:—ગાયનું ચોખ્ખું ઘી ચોળવું. (૫) તાવ વગેરે કારણથી શરીરે અતિશય બળતરા થતી હોય ત્યારે:—ગાયનું સો વાર અથવા હજાર વાર ઘોંચેલું ઘી શરીરે ચોળવું. (૬) ધંતુરાના અથવા રસકપૂરના વિષ ઉપર:—ગાયનું ઘી પુઝકળ પાવું. (૭) ઢાઝ ઉતારવાને માટે:—ગાયનું ઘી ૨ તોલા અને સાકર ૨ તોલા એકઠી કરી પાવી. (૮) ગર્ભિણીના રક્તસ્રાવ ઉપર:—ગાયનું શતધૌત ઘી શરીરે ચોળવું. (૯) ચોથીઓ તાવ, ઉન્માદ અને અપસ્માર ઉપર:—ગાયનું ઘી, દહીં, દૂધ અને જાણુનો રસ, એમાં ઘી સિદ્ધ કરી પાવું. (૧૦) દાઝેલા શરીર ઉપર:—ગાયનું ઘોંચેલું ઘી ચોળવું. (૧૧) માથાના દરદ ઉપર:—ગાયનું દૂધ અને ઘી એકઠું કરી અંજન કરવું; એટલે નેત્રની શિરાઓ લાલ થઇને રોગ જતો રહે. (૧૨) છાકરાંઓની છાતીમાં કફનો ગઠો બંધાય ગયો હોય તે ઉપર:—ગાયનું ઘી છાતી ઉપર ચોળી સારી રીતે મર્દન કરવું. (૧૩) શરીરમાં ગરમી થયાથી લોહી ખરાબ થઇ શરીર ઉપર તાંબા જેવા રંગનાં ચાદાં થઇ પછી તે કાળાં થઇ, તેની ગાંઠો બની શરીર ઉપર ફૂટી નીકળે છે તે ઉપર:—પહેલાં જોવા મૂકાવી લોહી કઢાવવું. પછી પિત્તળની કથરોટમાં ગાયનું ઘી તોલા ૧૦ અથવા અધું ગાયનું અને અધું બકરીનું લઇ, તેમાં પાણી નાખી હાથથી ખૂબ શીણવું અને પાણી કાઢી બીજું પાણી નાખવું. એ પ્રમાણે સો વાર પાણીથી ઘોઈ, તેમાં પુલાવેલી ફટકડીની ભૂંડા અઢી તોલા નાખી, ઘુટીને તે મિશ્રણ માટીના વાસણમાં ભરી રાખવું. એ નિલ સૂતી વખતે ચાદાં થયેલી સર્વ જગાએ ચોળ્યાથી જામી ગયેલી શરીરમાંની ગરમી ઓછી થઇ, કેટલાક દિવસોમાં શરીરમાંથી બળતરા મટી જઇ લોહી શુદ્ધ થાય છે અને આ દુષ્ટ રોગ નાશ જેવો થાય છે. (૧૪) તૃષ્ણારોગ ઉપર:—ગાયનું ઘી અને દૂધ એકઠું કરી પાવું. (૧૫) દાહ (બળતરા) રોગ ઉપર:—ગાયનું સો અથવા હજાર વાર ઘોંચેલું ઘી શરીરે ચોળવું. (૧૬) હેડકી ઉપર:—ગાયનું કોકર-વણું ઘી પાવું. (૧૭) સન્નિપાતજ વિસર્પ ઉપર:—ગાયના શતધૌત બીનો વારંવાર લેપ કરવો. (૧૮) તળગરમી ઉપર:—ગાયના ધીમાં છીપની ભસ્મ નાખી તેનો ખરલ કરી લેપ કરવો.†

x યાદ રાખવું કે, ગુમડાં આદિ ચામડીની ઉપરનાં દરદો માટે ચોપડવાને ઘોયા વગરનું ઘી ઝેરસમાન છે, માટે તે કદી ચોપડવું નહિ; તેમજ ઘોંચેલું ઘી ખાવામાં ઝેરનુંજ કામ કરતું હોવાથી તે બૂલેચૂકે ખાવું નહિ.

† સૂચના—જ્વર, મલબદ્ધતા, વિપૂચિકા, અરુચિ, મંદાગ્નિ અને મદાત્મય રોગમાં નવું ઘી અપકારી છે. જૂનું ઘી જે એક વરસથી ઉપરનું હોય તે મૂર્ચ્છા, મૂત્રકૃચ્છ્ર, ઉન્માદ, કર્ણશળ, નેત્રશળ, શોથ, અર્શ, વણુ અને યોનિદોષ ઇત્યાદિ રોગમાં વિશેષ હિતકારી છે. (૧) સર્પના ઝેર ઉપર:—૧૦ થી ૨૦ તોલા ઘી પ્રથમ પીવરાવવું. પા કલાક પછી નવસેકું પાણી જેટલું પી શકાય તેટલું પીવરાવવું. આથી ઉલટી તથા દસ્ત થઇ વિષદોષ દૂર થશે. જરૂર પડે તો બીજી વખત પણ એજ પ્રમાણે ઘી અને પાણી આપવાં.

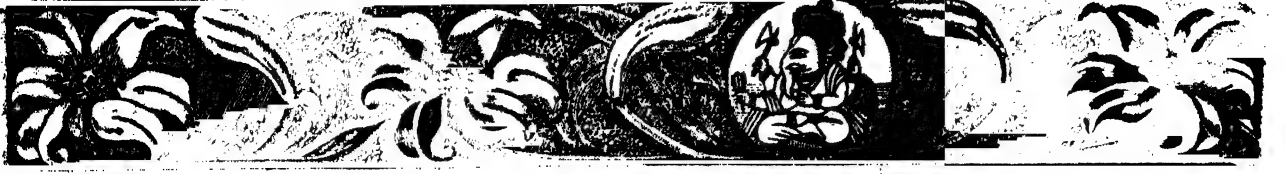
ગોમૂત્ર:—(સં ૦ મં ૬૦ હિં ૦ કં ૦ ગોમૂત્ર. તેં ૦ ઉચ્ચા. ઇં ૦ મુરીન. લાં ૦ મુરીના.) તુરં કહુ, તીષ્ણ, લઘુ, ખાર્, ગરમ, તીક્ષ્ણ, પાચન, અમિદીપન, બેદક, પિત્તલ, મેધાકારક, કિંચિત્ મધુર, સારક, લેપન, બુદ્ધિપ્રદ; અને કફ, વાયુ, કુષ્ઠ, ગુલ્મ, ઉદર, પાંડુ, ચિત્રી, શળ, અર્શ, કંડુ, દમ, આમ, ભ્રમ, જ્વર, આનાહવાયુ, ઉધરસ, મલરંતલ, સોજો, મુખરોગ, નેત્રરોગ, ત્વચારોગ, સ્ત્રી-ઓના અનિસાર અને મૂત્રરોધ, એ સર્વનો નાશ કરે છે. સર્વ મૂત્રમાં ગોમૂત્ર ગુણમાં અધિક છે. (૧) કફરોગ ઉપર:—એકલું ગોમૂત્ર પાવું. (૨) રેચ થવા માટે:—ગોમૂત્ર જેટલી વાર કપડામાં ગાળી પાવામાં આવે તેટલા રેચ થાય છે. (૩) ઉદરરોગ અને હાર ઉપર:—ગોમૂત્રમાં સાકર અને મીઠું સમભાગ ઝીણું વાટી નાખી તે પાવું; અથવા ગોમૂત્રમાં સંધવ અને રાઇની બૂકી નાખી તે આપવું. (૪) વરાધ ઉપર:—ગોમૂત્ર એક-એ વખત ગાળી તેમાં હળદર નાખી પાવું. (૫) ઉદરરોગ અને છોકરાંના પેટમાંના ડબ્બા (હાર) ઉપર:—ગાયનું મૂત્ર ૪ તોલા લઇ, તેમાં નાળીએરની કાચલી ૧ પૈસાહાર અને ખરવતીનાં (ખોરેતીનાં) સૂકાં પાંદડાં એક પૈસાહાર ધસી પાવાં. એથી પેટમાંના સર્વ રોગો જુદા પડી મલદ્વારે તેનો નિકાલ થાય છે. છોકરાંએને આ ઔષધ અષ્ટમાંશ અથવા ચતુર્થાંશ પ્રમાણમાં આપવું. (૬) પાંડુરોગ ઉપર:—હમેશાં સવારમાં શક્તિ અનુસાર ગાયનું મૂત્ર વજ્રમાંથી ગાળી રોગના કમી-જસ્ટી જોર પ્રમાણે ૨૧ અથવા ૪૨ દિવસ સેવન કરવું. (૭) કણુ સ્ત્રાવ ઉપર:—ગોમૂત્ર થોડું ગરમ કરી તેવડે કાન ધોવો.*

ગાયનું છાણ:—(સં ૦ ગોમય. મં ૦ શેણ. હિં ૦ ગોખર. કં ૦ ગોમય. તેં ૦ આઉપી.) દુર્ગંધનાશક, શોષક, સારક, શોષક, ખીજવર્ધક, પોષક, રસવાન, કાંતિકર અને લેપને માટે સ્નિગ્ધલ તથા મળ વગેરે કાઠનાર છે. (૧) મૃતગર્ભ બહાર પાડવા માટે:—ગાયના છાણનો રસ સાત તોલા ઠાઠી તે ગાયના દૂધમાં પાવો. (૨) ગુદબ્રંશ (આમળ) ઉપર:—ગાયનું છાણ ઊનું કરી તેનાથી શેક કરવો. (૩) પરસેવો નહિ થવા માટે:—ગાયનું સૂકાએલું છાણ અને મીઠાનું જૂનું વાસણ, એ બેનો બૂકો કરી શરીરે ચોપડવો. (૪) ખરજ (ચેળ) જવા માટે:—છાણ શરીરે ચોળી ઊના પાણીથી સ્નાન કરવું.

છાણની રાખ:—શોષક, પ્રણુરોપણ કરવાવાળી, રોચક, દુર્ગંધનાશક, ધાન્યવર્ધક, કૃમિકી-ટધન, શોષક અને શીતનિવારક છે. (૧) શીતળા કુટી નીકળેલા ફોલ્લા ઉપર:—રાખને કપડાથી ચાળી તે ભરવી. આજ ઉપાય એ ઉપર મુખ્યત્વે કરી શ્રેષ્ઠ છે. (૨) સાધારણ પ્રણુ ઉપર:—ઘીમાં રાખ ભેળવી ચોપડવી. (૩) ધાન્ય રાખમાં ભરી રાખવાથી ભુંડ, કિલ્લાં વગેરે પડતાં નથી.x

* (૧) સ્ત્રીએને સુવારોગ થવા પછી અથવા કોઇ કારણથી ગર્ભાશયમાં ગાંઠ થઈ હોય અથવા શરીરપર સોજો આવેલો હોય તેના ઉપર:—ગોમૂત્ર રોજ દિવસમાં બે વખત ચાર ચાર તોલા પીવરાવવું. (૨) જીર્ણજ્વર, પાંડુ તથા સોજા ઉપર:—ગોમૂત્ર કરીઆતાના ફાંટમાં ભેળવી દિવસમાં બે વખત ૭ દિવસ પીવરાવવું. (૩) ઉદરરોગ ઉપર:—ગોમૂત્રનો હાર ૧ માસા પ્રમાણમાં દિવસમાં બે વખત ઘીની સાથે આપવો કે જેથી જૂનો ઉદરરોગ પણ નિશ્ચયપૂર્વક દૂર થશે. (૪) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:—રોજ સવારે ૨ તોલા ગોમૂત્ર જલમાં ભેળવી પીવરાવવું. (૫) આંખોની બળતરા, સુસ્તી, કબજિઆત અને અરુચિ ઉપર:—ગોમૂત્રમાં થોડી સાકર ભેળવી પીવરાવવું. (૬) ચિત્રી તથા ચાંડાં ઉપર:—હરતાલપત્રી, ખાવચી તથા માલકાંગણી ગોમૂત્રમાં ૧ દિવસ બીંજવી પછી ખરજ કરી સોઠી આંધવી છાંયે સૂકવી પછી લિંબુના રસમાં ધસી ચોપડવી.

x (૧) પેટમાં નાનાં જંતુ (કૃમિ) થયાં હોય તેના ઉપર:—છાણની રાખ સફેદ હોય તે તોલા ૨ લઇ ૧૦ તોલા પાણીમાં ભેળવી પછી પાણી કપડેથી ગાળી લેવું. સવારે તથા સાંજે ૩ દિવસ આ પાણી પીવું. (૨) દાંતમાંની દુર્ગંધી, જંતુ તથા પેઢાના દરદ ઉપર:—ગાયના છાણને આળતાં જ્યારે તેમાંના ધુમાડો નીકળી જાય ત્યારે બળતા છાણને પાણીમાં ઠારી કામલા કરવા. પછી ખાંડી કપડાજાણ કરી મંજન ડબ્બીમાં ભરી રાખવું. રોજ સવારે આ મંજનથી દાંત સાફ કરવાથી દાંતના સર્વ રોગ દૂર થાય .

૩-પ્રાણિજ ઔષધિ

इत्यग्रं यत्प्रोक्तं रोगाणामौषधं शमायालम् ।
तद्देशकालबलतो विकल्पनीयं यथायोगम् ॥

૧-અસ્થિ (હાડકાં)

(૧) નાડીવ્રણ અને ભગંદર ઉપર:—તરસનાં હાડકાં પાણીમાં ધસી પાવાં અને લેપ કરવો. (૨) પીનસરોગ ઉપર:—તરસનું હાડકું પાણીમાં ધસી નાકમાં નાખવું. (૩) જલોદર ઉપર:—માણસની (કપાળ) ખોપરી પાણીમાં ધસી પાવી; એટલે સોજે જલદી ઉતરે છે. (૪) હાડવ્રણ અને સડેલા કુઠ (કેઠ) ઉપર:—માણસનાં હાડકાં ખારિક વાટી વઘગાળ કરી તે ચાંદીઓ પર ચોપડવું; એટલે ક્ષત જલદી ભરાઈ આવે છે. (૫) હાડકાયા શિયાળ તથા કૂતરાના વિષ ઉપર:—કૂતરાનો અથવા વાઘનો સુજો દાંત અને કપાળની ખોપરીનું હાડકું પાણીમાં ધસી આપવું. (૬) ઢોરના ગળામાં હાડકું અટક્યું હોય તો:—તરસના નાકનું હાડકું પાણીમાં ધસી તે પાણી ઉપરાઉપરી પીવરાવતા રહેવું. (૭) ભગંદર ઉપર:—ત્રિકુળાના કાઢામાં બિલાડીનું હાડકું ધસી લેપ કરવો. (૮) નાસુર ઉપર:—ખવલ્યા બિલાડીનું હાડકું, કાચખાની ખોપરી અને તરસનું હાડકું ધસી ચોપડવું. (૯) બાળકોના પેટમાંના ભાર ઉપર:—કાચખાના કપાળનું હાડકું ધસી પાવું. (૧૦) ભગંદર અને દુષ્ટ વ્રણ ઉપર:—બિલાડીના અને કૂતરાના હાડકાની ભસ્મ કરી ઘીમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૧૧) ઉંદરના વિષ ઉપર:—ખવલ્યા બિલાડીનું હાડકું ધસી ચોપડવું. (૧૨) સર્પના વિષ ઉપર:—ગરુડપક્ષીનો પગ પાણીમાં ધસી આપવો.†

૨-ઉંદરની લીંડીઓ

(૧) બાળકનો પેશાબ અને ઝાડો બંધ થયો હોય તો:—ઉંદરની લીંડી પાણીમાં કાલવી કુંટી અને પેકુ ઉપર લેપ કરવો. (૨) પ્રદર ઉપર:—ઉંદરની લીંડીઓ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી આપવી. (૩) પ્રમેહ ઉપર:—ઉંદરની ૩-૪ લીંડીઓ દૂધમાં આપવી. (૪) નાના બાળકને રેચ થવા માટે:—ઉંદરની લીંડીઓ અને એરંડાનું ચૂર્ણ લિંબુના રસમાં ખરલ કરી તેનો ગુદા ઉપર અને કુંટી ઉપર લેપ કરવો. (૫) કરોળીઓ શરીર પર મસળવાથી ઝીણી ઝીણી ફાલ્લીઓ થાય છે તે ઉપર તથા ઉંદરના વિષ ઉપર:—ઉંદરની લીંડીઓ ધસી ચોપડવી.

૩-કસ્તૂરી

કસ્તૂરી—(સં० મં० હિં० કસ્તૂરી. ખં० મૃગનાભી. તૈ० કાસ્તુરી. ક્ષાં મુષ્ક. અં० મિસ્ક તીખતી. છં० મસ્ક. લાં મોસ્કસ.)ની ઉત્પત્તિ નેપાળ દેશમાં થાય છે. કસ્તૂરી હરિણની તથા જવાદી બિલાડીની કુંટીમાંથી નીકળે છે. બિલાડાથી થનાર કસ્તૂરીને જવાદી કસ્તૂરી કહે છે. એ મૃગકસ્તૂરી

† (૧) પથરી ઉપર:—ખગલાના હાડકાનું ચૂર્ણ ૩ થી ૬ માસા પાણી સાથે પીવરાવવું. આ ધલાજથી પથરીમાંથી રેતી બની પેશાબ દ્વારા નીકળી જાય છે. (૨) મૃગી ઉપર:—મનુષ્યની ખોપરીની રાખ ૩ થી ૬ માસા રોજ સવારે ૨ દિવસ પાણી સાથે આપવી.

કરતાં હલકી ગણાય છે. તે સુવાસિક તથા થોડી ઉત્પન્ન થવાથી મોંઘી મળે છે. કસ્તૂરી ઓછા પ્રમાણમાં મળતી હોવાથી તેમાં ભેળસેળ બહુ થાય છે. કસ્તૂરી રંગમાં કાળાશ પડતા લાલ રંગની હોય છે. કસ્તૂરી બહુજ ઉષ્ણ છે. કસ્તૂરી ખુલ્લી રહેવાથી તેની સર્વ સુગંધ હવામાં ઉડી જાય છે. એટલા માટે બહુજ સંભાળથી રાખવી જોઈએ. શુદ્ધ કસ્તૂરી સુંધવાથી નાકમાંથી લોહી પડે છે. કસ્તૂરી:—ચક્ષુષ્ય, તીખી, કડવી, સુગંધી, ઉષ્ણ, શુક્રપ્રદ, ગુરુ, વૃષ્ય, ક્ષાર અને રસાયન છે. તે કિલાસકુષ્ઠ (ચિત્રી), મુખરોગ, કફ, દુર્ગંધ, અલક્ષ્મી, મળ, વાયુ, તૃષા, ઉલટી, શોષ અને વિષનો નાશ કરે છે. જે કામરૂ દેશમાં ઉત્પન્ન થએલી કાળા રંગની તે ઉત્તમ અને નેપાળમાં થનારી તામ્રવર્ણ તે મધ્યમ અને કાશ્મીરમાં થનારી કપીશ (કાળા લાલ રંગની) વર્ણની તે કનિષ્ઠ જાણવી. લતા કસ્તૂરી:—સ્વાદુ, વૃષ્ય, શીતળ, લઘુ, નેત્રને હિતકારક, કડવી, છેદક, તીક્ષ્ણ અને અસ્તિશુદ્ધિ કરનારી છે; તથા અસ્તિરોગ, કફ, તૃષા, મુખરોગ, લાલાસ્રાવ, ઉલટી, વાયુ, દુર્ગંધ, મેદ અને અલક્ષ્મીનો નાશ કરે છે. એ દક્ષિણ દેશમાં થાય છે. જવાહી કસ્તૂરી:—ચક્ષુષ્ય, ઉષ્ણ, સુખાવહ, સુગંધી, સ્નિગ્ધ, વાયુ ઉપર પ્રથસ્ત, પુષ્ટિકર અને શુક્રવૃદ્ધિકારક છે; તથા કંડુ, કિટિલકુષ્ઠ, (કાળા રંગનાં સખ્ત ચાદાંઓ), પરસેવો, દુર્ગંધ, વિષ, કંઠરોગ અને કુષ્ઠનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) કાન વહે છે તે ઉપર:—થોડી કસ્તૂરી કપાસમાં વિંટાળી કાનમાં રાખવી. (૨) વાળા ઉપર:—૧ રતીથી ૨ રતી સુધી કસ્તૂરી ઘીમાં નાખી પ્રાશન કરવી; એટલે વધેલો વાળો હશે તો તે પણ સારો થશે. (૩) સન્નિપાત જ્વરમાં તંદ્રા (મૂર્છા) આવે છે તે ઉપર:—કસ્તૂરી અને મરી, એ ઘોડાની લાળમાં ધસી મધ નાખી આપવાં. ‡ (૪) જ્વરમાં શોષ પડે છે તે ઉપર:—પાણીમાં કસ્તૂરી નાખી આપવી. (૫) શીતાંગ સન્નિપાત ઉપર:—કસ્તૂરી આપવી. (૬) કસ્તૂર્યાદિ ગુટિકા:—કસ્તૂરી અને શુદ્ધ કપૂર એક તોલો, લવંગ ૨ તોલા, મરી, લીંટીપીંપર, બહેડાં અને કૌલિંજન, એ અર્ધો તોલો તથા દાડમની છાલ ૪ તોલા, એ સર્વ કાયાના પાણીમાં ખરલ કરી મગ જેવડી ગોળાઓ કરવી. એ મોઢામાં રાખવાથી કફ દૂર થાય છે. એના સેવનથી શ્વાસનું નિવારણ થાય છે. (૭) પુરુષત્વ કમી થયું હોય તો:—કસ્તૂરીનું સેવન કરવું. (૮) વીર્યવૃદ્ધિ અને પુષ્ટતાને માટે:—ત્રણ ભાર સુવર્ણભસ્મ અને એક ભાર કસ્તૂરીને એકત્ર કરી તેનું ૧ થી ૨ ગુણપર્યંત ચૂર્ણ મધ, સાકર અને ઘી સાથે સેવન કરવું; એથી શરીરમાં પ્રપ્લવિતપણું આવી કમ્ભરનું દુખવું વગેરે આજ્ઞર પણ દૂર થાય છે. પુષ્કળ અમીર લોક એનું નિલ સેવન કરે છે. (૯) ઘણા દિવસનો નિદ્રાનાશ દૂર થવા માટે:—ઝીના અથવા ગાયના દૂધમાં કસ્તૂરી વારી અંજન કરવું.†

* લતા કસ્તૂરી એ એક પ્રકારના સુગંધયુક્ત નાનાં ફળ છે. તેને હિંદીમાં મુસ્કદાના, બંગલો લતા કસ્તૂરી, કાલકસ્તૂરી, તૈં તકડોલફલમુ, કપૂરવેંડ, તાં કઠે કસ્તૂરી, મં લતાકસ્તૂરી, કસ્તૂરવેંડ તથા લાં હિમિસ્કસ એ બેલમોરકસ કહે છે.

‡ આ પાઠ નિષંદ રત્નાકરનો છે. “કસ્તૂરી તથા મરી ઘોડાની લાળમાં ધસી મધ ભેળવી આંખમાં અંજન કરવું.” આ ઔષધ ખાવા આપવી નહિ.

† (૧) બાળકોના સસણી રોગ ઉપર:—કસ્તૂરી મધમાં ચટાડવી. (૨) પ્રસૂતા સ્ત્રીનું કષ્ટ ઓછું કરવા માટે:—કસ્તૂરી પાનના બીડામાં નાખી ખવરાવવી. જરૂર પડે તો એકેક કલાક પછી ત્રણ વખત આપવી. (૩) દરોગની તીક્ષ્ણ સ્થિતિ દૂર કરવા માટે:—કસ્તૂરી ૧ રતી તથા પીંપરનું ચૂર્ણ ૨ રતી મધમાં ભેળવી ચાટવું. (૪) શ્વાસ, કાસ તથા સળેખમ ઉપર:—કસ્તૂરી, અશીણ તથા આકડાનાં રવાઇડાં સમભાગ ભેળવી મધમાં મગના જેવડી ગોળાઓ કરવી. તે એકેક ગોળા દિવસમાં બે ત્રણ વખત આપવી. (૫) તાવ, કૌભેરા, ક્ષય, વૃદ્ધાવસ્થા અથવા અન્ય રોગથી થયેલી નિર્બળતા ઉપર:—કસ્તૂરી ૧ ભાગ, સુવર્ણના વર્ક ૨ ભાગ, ૬૪ પહોરી પીંપર ૩ ભાગ ભેળવી મધમાં મગના જેવડી ગોળાઓ કરવી. રોજ બે વખત એકેક ગોળા આપવી.

૪-કબૂતરની હગાર

(૧) પાકેલું ગુમડું ફૂટવા માટે:—કબૂતરની હગાર લાવી લેપ કરવો. (૨) વાળા ઉપર:—૨ થી ૩ માસા સુધી કબૂતરની હગાર મધમાં મેળવી ગોળી કરી ગળી જવી; તે મોટા વધેલા વાળાનો પણ નાશ કરે છે. (૩) પથરી ઉપર:—કબૂતરની હગાર અને કાકડીનાં બીજાં ચોખાના ઘોવરામણમાં વાટી આપવાં; એટલે પથરી ઝરી પડશે. (૪) હાર ઉપર:—કબૂતરની હગાર મધમાં આપવી.

૫-કાંતણી(કરોઢીઆ)નું ઘર

(૧) વાળા ઉપર:—કાંતણીનું ઘર બારિક કરી શક્તિ અનુસાર પાનમાં અથવા ગોળમાં ખાવા આપવું. સાંજસુધીમાં કંઈ ખાવું નહિ. સાંજે જમવું. પથ્ય:—અલૂણી ત્રણ દિવસ. (૨) આગાંતુક જખમો ઉપર:—કાંતણીનું ઘર લગાવવું. (૩) ઢોરોને કાંઈ વાગી જખમ પડી કીડા પડે છે તે ઉપર:—કાંતણીનું ઘર રોટલીમાં આપવું; એટલે ચાર-પાંચ દિવસમાં કીડા નાશ થઈ જખમ ભરાઈ આવે છે. (૪) બાળાંતરોગ (સુવારોગ) ઉપર:—કાંતણીનું ઘર બારિક કરી તેને ગોળમાં ફૂટી ગોળી કરી સાત દિવસ આપવી. પથ્ય પાળવું. (૫) ચાતુર્થિક જવર ઉપર:—કાંતણીનું ઘર ગોળમાં મેળવી આપવું. (૬) કંઠસર્પ ઉપર:—કાંતણીનું ઘર અને અગર-ચંદન, એ સમભાગ લઈ બારિક કરી ચલમમાં નાખી પાવું.

૬-કુકડીની વિષા (હગાર)

(૧) પાકેલું ગુમડું ફૂટવા માટે:—કુકડીથી અથવા કબૂતરની વિષાનો ગુમડા ઉપર લેપ કરવો. (૨) હડકાયા કૂતરાના વિષ ઉપર:—કુકડીની વિષાનો લેપ કરવો. (૩) સોમલના વિષ ઉપર:—કુકડીની હગાર પાણીમાં મેળવી પાવી; એટલે ઉલટી થઈ વિષ નીકળી પડશે.

૭-કેશ

(૧) અગ્નિદગ્ધ ત્રણ ઉપર:—કેશ બાળી તેલમાં ખરલ કરી તેનો મલમ કરી ચોપડવો. (૨) સુખપ્રસૂતિને માટે:—જનનેદ્રિયને કેશની ધૂણી આપવી.

૮-ગાંડૂલ

ગાંડૂળ-(સં જૂનાગ. મં ગાંડૂળ, દવણા, કાડવે. ગું અળસીઆં. હિં કચવે. કં નૈનાલળે.) ચોમાસામાં એની ઉત્પત્તિ થાય છે. એનો રંગ તાંબા પ્રમાણે લાલ હોઈ એ વેંતભર લાંબાં હોય છે. એના રંગમાં તાંબુ હોવાથી એનો રંગ લાલ હોય છે. જૂનાગ એટલે ગાંડૂળ-આ અનેક વિજ્ઞાનકારક છે. પારાની ખાખ કરવાના જરણ વિષયમાં એનું સત્ત્વ કહેલું છે. એના સત્ત્વથી જરા-વ્યાધિ દૂર થાય છે. એ સ્વર્ણાદિ ખતીજ બેદથી ચાર પ્રકારનું છે. તેમાંનું સુવર્ણ-ખાણમાંનું દુર્લભ છે. જૂનાગસત્ત્વ:—ગાંડૂળ, હળદર, ગોળ, ગુગળ, લાખ, લોંકર, મચ્છ, પેંડ અને ટંકણખાર, એકત્ર કરી ખરલ કરવો અને કુલડીમાં ધાલી દેવતા પર પુકવું; એટલે તાંબા જેવું સત્ત્વ નીકળે છે. એ શીત છે અને સંપૂર્ણ કુષ્ઠ, ત્રણ અને સ્થાવર-જંગમ વિષનો નાશ કરે છે. એનો પારામાં યોગ કરવાથી પારો અગ્નિમાં સ્થિર થાય છે. એના સત્ત્વની રવિવારે વિંટી કરી તે પાણીમાં બોળી તે પાણી પીવાને આપવું; એટલે તત્કાળ વિષ નાશ થાય છે, દુઃખી થતી સુવાવડીનો છૂટકો જલદી થાય છે; તેમજ પાણીમાં વિંટી ઘોલ, આગળ લખેલા મંત્રે તે પાણી મંત્રી આપવાથી મોટું શળ, ત્રિદોષની પીડા, જૂતબાધા અને ગ્રહબાધાનો નાશ થાય છે તથા સ્ત્રી જલદી પ્રસૂતા થાય છે, ગુમડાને ભરી કાઢે છે અને નેત્રોગને માટે નેત્રમાં નાખવાથી

* પારેવું અને કબૂતર એ એકજ જાતિનાં છે; સખળ બેમાંથી ગમે તેની વિષા લેવી.

હિત થાય એવું બાલુકીએ કહેલું છે. મંત્ર:—“રામવત્સોમસેનાની મુદ્રિતેતિ તથાક્ષરમ્ । હિમાલયોત્તરે પાર્શ્વે સ્વર્કર્ણમ્ મરુદ્ધમ્ । તત્ર શૂલં સમુત્પન્નં તત્રૈવ વિલયં ગતમ્ ॥” એ વીંટી તેલમાં નાખી તે કઢવું; પછી તે તેલ ન્યાં શુળ કિંવા પીડા થતી હોય ત્યાં ચોપડવું; એટલે તત્કાળ પીડા દૂર થાય છે. ઉપયોગ:—(૧) વાળા ઉપર:—ગાંડૂળ સૂકવી રાખી દરરોજ શુભારે એક વાલભાર ગોળમાં ગોળી કરી તે આપવી. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસપર્યંત લઇ, પથ્ય અલૂણી કરવી; એટલે શરીરમાંના સર્વ વાળા બળા જાય છે. (૨) સર્પના વિષ ઉપર:—ગાંડૂળ અને કાળાં મરી એ પાણીમાં વાટી આપવાં એટલે તત્કાળ વિષ દૂર થાય છે. (૩) પુરુષત્વ આવવા માટે:—બશેર ગાંડૂળ લાવી જાશમાં ઘોષ, પછી તે શેકી નલિકાયંત્રે અર્ક કાઢવો; આ પાનના બીડામાં બિંદુમાત્ર ચોપડી ૩ દિવસ ખાવા આપવો.

૯-ગધેડાની લીંદ

(૧) ઘોળા ઉંદર અંગ ઉપર પડી ગાંઠો ઉત્પન્ન થાય છે તે ઉપર:—ગાંઠ શસ્ત્રે ફેડી, તે ઉપર ગધેડાની લીંદ ૮ દિવસ બાંધવી. (૨) ખરજવા ઉપર:—ગધેડાની લીંદનો પાતાળ-ચંત્રવડે અર્ક કાઢી તે ખરજવા ઉપર ચોપડવો. (૩) કાચ, માટી અને ગરુદ્યાદિકોના વિષ ઉપર:—ગધેડાની લીંદનું પાણી પાવું. (૪) મધુરો ઉપર:—ગધેડાની લીંદ પાણીમાં મેળવી તે પાણી પીવા આપવું.*

૧૦-ગધેડાનો દાંત

ઉપયોગ:—(૧) શીતળાથી આંખમાં ફૂલું પડ્યું હોય તો:—ગધેડાનો દાંત ધસી આંજન કરવું.+

૧૧-ગોરોચન

(સં० ગોરોચના. મં० હિં० કં० ગોરોચન. બં० ગોરોચના. તૈ० ગોરોચનમ્. અં० હજરૂક વજ્જર. ઇં० ગોલેસ્ટોન બીમ્બેર. લાં० બોસ્ટોરમ્.)

ગાયના અથવા બળદના પિત્તાશયમાં એક જાતનો જયફળ જેવડો ગાંગડો ઉત્પન્ન થાય છે;* તેને “ગોરોચન” કહે છે. ગોરોચન:—અતિ શીત, રુચિકર, મંગળદાયક, વશકર, ક્રાંતિકારક, વૃધ્ધ, કડવું; અને પિશ્ચાયબાધા, ગ્રહપીડા, વિષદોષ, કુષ્ઠ, કૃમિ, ઉન્માદ, ગર્ભસાવ, ક્ષત, રક્ત-વિકાર અને નેત્રરોગનો નાશ કરનાર છે. (૧) ઉલ્લટી, વરાધ(બારામી)વગેરે બાળકોના અનેક રોગો ઉપર:—ગોરોચન અને હળદર, એ બન્ને ખાવાના પાનના રસમાં આપવાં. (૨) મધુરો ઉપર:—મધુરો થયેલા માણસને બીજા દિવસે ફક્ત એક વખત બે તોલા ભેંસના દૂધમાં અડદ જેટલું ગોરોચન મેળવી આપવું. આ યોગથી મધુરો પેટમાં ન પડતાં બહાર પડે છે. (૩)

* ચોટ લાગવાથી હાડકું મરડાઈ ગયું હોય તથા સોજા આવી લોહી બંધાઈ ગયું હોય તે ઉપર:—૧ રતલ ગધેડાની લાદ લઇ તેમાં થોડો સાજીખાર આશરે ૧ થી ૨ તોલા મેળવવો. પછી ૮-૧૦ તોલા સરસવનું તેલ મેળવી બે ભાગ કરવા. અરધો ભાગ ચૂલા પર તવો રાખી તે ઉપર રાખવો. અરધા ભાગની પોટલી બાંધી શેક કરવો. પોટલીની ઔષધિ ઠંડી થાય ત્યારે તે તવા પર નાખી તવા પરની ઔષધિથી શેક કરવો. આવી રીતે એકાદ કલાક શેક કરવો. પછી બંને ભાગ મેળવી થોડું બીજું સરસવનું તેલ નાખી રોટલાના જેવી પોટીશ કરી કપડાથી બાંધી દેવી. એક દિવસમાંજ હાડકાનું દરદ દૂર થઇ જશે.

+ હસ્તલિખિત ગ્રંથોમાં એજ પ્રમાણે એજ દરદ ઉપર બિલાડીનું હાડકું અથવા બળદનું સિંગડું ધસી આંજવાનું લખેલ છે.

* એ પિત્તાશયમાં નાળીએર જેવડા એક ગોળામાં પીળા રંગના પાણી સાથે એવી નાની મોટી દશ ખાર ગાંઠો મળી આવે છે.

બાળકોને શીતળા હલકા આવવા માટે:—ગોરોચન ગાયના દૂધમાં ધસી પાવું; એટલે શીતળા અંગ ઉપર તત્કાળ ઉઠે છે. (૪) ખરજ ઉપર:—ગોરોચન અને ચંદન ધસી લેપ કરવો.

૧૨-ઘૃતવર્ગ

(સંઃ ઘૃત. મં તૂપ. હિંઃ ઘી. ક. તૂપ. તૈંઃ નેઈ. ફાં રોગને જઈ. બંઃ ઘિ. અં સમન ફલનુલ, બકર. ઇં કંઠેરીફાઈડ બટર. લાં બુટીરમ ડેપુરેટમ.)

સર્વ ધીમાં ગાયનું ધી શ્રેષ્ઠ છે. સર્વ ઔષધોમાં તાજા ધીની યોજના કરવી. ધીના સેવનથી માણસના અંગમાં ધાતુની વૃદ્ધિ થઈ શક્તિ વધે છે; અને મગજ શાંત રહે છે. ધીના સેવનથી શરીરમાંની અશક્તિ અને ગરમી દૂર થાય છે તથા લોહી શુદ્ધ થાય છે. અતિશય શારીરિક શ્રમ કરનારાઓને ધીનું સેવન તો અત્યંત હિતકારક છે. હાલના વખતમાં દુર્દૈવથી દૂધ-ધીની અછત થવાથી ચરખી જેવા નિષિદ્ધ પદાર્થની ધીમાં ભેળસેળ થવા લાગી છે ! એ ભેળસેળનું ધી સેવન કરવાથી અનેક વિકાર થવાનો સંભવ છે. એટલા માટે સર્વેએ અવશ્ય સાવચેતી રાખવી. ધી સંબંધે વિસ્તાર “ગોવૈત્તક” ભાગમાં કહેલો છે તે જુઓ. બકરીનું ધી:—ચક્ષુષ્ય, દીપન, બળવર્ધક, વૃષ્ય, પાક વખતે તીખું અને કાસ, શ્વાસ, ક્ષય, કફ, અર્શ અને રાજ્યક્ષમાનો નાશ કરનાર છે. મેંદીનું ધી:—તિબટ તથા ગરમ છે; અને કફ, વાત, યોનિદોષ, પિત્ત અને શોષનું નાશક છે. લેંસનું ધી:—સૌખ્યદ, વર્ણકારક, હૃદય, કાંતિકર, રુચ્ય, કફકર, મીઠું, શીતળ, વિષ્ણુકારક, બલપ્રદ, ધૈર્ય આપનાર તથા ગુરુ છે; અને અર્શ, સંઘ્રહણી, વાત, રક્તપિત્ત, બ્રમ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. હાથણીનું ધી:—કડવું, લઘુ, તૂરં તથા અગ્નિદીપક છે; અને કુષ્ઠ, કૃમિનું નાશક તથા મળ અને મૂત્રનું સ્તંભક, કફનાશક, પિત્તકારક અને વિષ તથા રક્તવિકારનું નાશક છે. ઘોડીનું ધી:—કિંચિત્ મધુર, અગ્નિદીપક, તૂરં, તીખું, મળમૂત્રરોધક, કિંચિત્ વાતલ, ઉષ્ણ, પાકકાળે લઘુ તથા તૂરં છે અને કફ તથા મૂર્છાનું નાશક છે. ઉંટીનું ધી:—અગ્નિદીપક, ખારં, પાકવખતે તીખું અને વિષ, અર્શ, કૃમિ, સોજો, વાયુ, કફ, કોઠ, ગુલ્મ, ઉન્માદ, મોહ, મૂર્છા, અપરમાર અને બડબડનો નાશ કરે છે. ગધેદીનું ધી:—બળકર, બુદ્ધિપ્રદ, વામક (ઉલટી કરનાર), અગ્નિદીપક, ઉષ્ણવીર્ય, પાકકાળે લઘુ, તૂરં અને ગ્લાનિકારક છે. એ મૂત્રદોષ અને કફનો નાશ કરે છે. સ્ત્રીધત:—રુચિપ્રદ, નેત્ર, પાક વખતે લઘુ તથા અગ્નિદીપક છે; અને વાત, પિત્ત, કફ તથા વિષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) અગ્નિદગ્ધ પ્રણુ, હાથ-પગનો દાહ, શિરોબ્રમણ અને આંખોમાંની બળતરા ઉપર:—ગાયનું ધી ચોપડવું. (૨) ગર્ભિણીનો રક્તસ્રાવ, દાહયુક્ત વાતરક્ત, સન્નિપાતજ વિસર્પ અને દાહરોગ ઉપર:—ગાયનું શતધૌત અથવા સહસ્રધૌત ઘી ચોળવું; એથી કરી તાવથી થયેલો દાહ પણ શાંત થાય છે. ઘી જૂનું હોય તો ધણું ઉત્તમ. (૩) પ્રણુ તથા નાડીપ્રણુ ઉપર:—જૂના ઘીનો લેપ કરવો. (૪) આંખમાં ખુપરો નાખતો હોય તો સીઘ્રત આંખવું.

૧૩-ઘોડાની લીંદ

ઉપયોગ:—(૧) શૂળ ઉપર:—ઘોડાની લીંદ પાણીમાં મેળવી તે પાણી ગાળી લઈ તેમાં થોડી શેકેલી હીંગનું ચૂર્ણ નાખી તે પાવું; એટલે કઠિન શૂળ પણ ત્વરિત શમશે. બીજો પ્રકાર:—ઘોડાની લીંદનો અર્ક કાઢી આપવો. (૨) ઉચ્ચકી ઉપર:—ઘોડાની સૂકાએલી લીંદની ધૂણી આપવી; એટલે કઠિન એવી ઉચ્ચકીનો નાશ થશે. (૩) કોગળીઆ ઉપર:—ઘોડાની લીંદ ઝાસના પાણીમાં મેળવી વસ્ત્રગાળ કરી અજમેા છ માસાપર્યંત નાખી પુનઃ વસ્ત્રગાળ કરી ઠીકરી બાલ તપાવી તે પાણીમાં હમકારી પાવું.

x અમને ખાસ અનુભવથી જણાવ્યું છે કે, ધાતુના દરદીએ સીસંગ કર્યા પછી શ્વાસ શાંત પડ્યા પહેલાં પાંચ તોલા ગાયનું તાજું ધી પી જવું; એથી ધાતુની વૃદ્ધિ અને પુષ્ટિ થાય છે. સાજા મનુષ્યે કસરત કર્યા પછી એ પ્રમાણે ઘી લેવું. એ દૂધ પીવાથી અત્યંત ફાયદાકારક છે.

૧૪-ઘોડાનો વાઢ

ઉપયોગ:- (૧) ચામખીલ (મસ) થાય છે તે ઉપર:- ઘોડાના વાળથી તેને બાંધવો એટલે ખરી પડે છે.

૧૫-છાશ

આ સંબંધે ગોવૈદ્યક ભાગમાં માહિતી છેજ. તે સિવાયનો બાકીનો ભાગ અહીં લખ્યો છે. ભેંસની છાશ:- કફકર, સાંદ્ર, શોકકારક તથા ગુરુ છે; અને ગુદ્મ, અતિસાર, પ્લીહા, અર્શ સં-ગ્રહણી, પાંડુરોગ, વિષમજ્વર અને મૂત્રરોગની નાશક છે. બકરીની છાશ:- લઘુ તેમજ સ્નિગ્ધ છે અને દાહ, ગુદ્મ, અર્શ, ત્રિદોષ, સોજો, સંગ્રહણી અને પાંડુરોગનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:- (૧) સંગ્રહણી ઉપર:- ગાયની છાશમાં સુંઠ અને લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવું.

૧૬-દહીં

ગાયના દહીંસંબંધી વિચાર ગોવૈદ્યક ભાગમાં છે; બીજી માહિતી અહીં અપાય છે. ભેંસનું દહીં:- રક્તપિત્ત-પ્રસાદન, વૃષ્ય, સ્નિગ્ધ, મધુર, શોષક, કફકારક, ગુરુ, અભિષ્યંદી, બલકર તથા શુક્રકારક છે; અને પિત્ત, વાત તથા શ્રમનું નાશક છે. બકરીનું દહીં:- દીપન, પાચન, લઘુ, રુચિકર, ગરમ તથા ગ્રાહક છે; અને નેત્રરોગ, ક્ષય, અર્શ, કાશ્ય, ત્રિદોષ, શ્વાસ, કાસ અને વાયુનું નાશક છે. હાથણીનું દહીં:- તૂરં, કાંતિકારક, રુચિકર, પાક વખતે તીખું, લઘુ, ઉષ્ણ, બળપ્રદ તથા વીર્યવર્ધક છે; અને પરિણામશળ, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. ઘોડીનું દહીં:- મધુર, તૂરં, કિંચિત્ વાતકર, રુચિકર, આંખોને હિતાવહ તથા દીપન છે; અને કફ, મૂર્ચ્છા, નેત્રરોગ, કાદ, મૂળવ્યાધિ, પેટમાંના કૃમિ, એ સર્વનો નાશ કરે છે. ગધેડીનું દહીં:- રક્ષ, ઉષ્ણ, દીપન, પાચક, મધુર, ખાટું, રુચિકર અને વાતનાશક છે. ઉંટડીનું દહીં:- તીખું, ખારં, ભેદક, રસ-વખતે મધુર તથા ખાટું છે; અને વાતાર્શ, કૃમિ, કુષ્ઠ, શળ અને ઉદરરોગનો નાશ કરે છે. સ્ત્રીનું દહીં:- બળકર, તર્પણ, જડ, પાક વખતે મધુર, ખાટું, આંખોને હિતકારક, તૂરં, પાકકાળે લઘુ, રક્ષ, ઉષ્ણ તથા કફનાશક છે; અને પરિણામશળ, મલસ્તંભ, ત્રિદોષ અને મૂત્રદોષનો નાશ કરે છે.

૧૭-દૂધ

દૂધ જેવો પૌષ્ટિક, શક્તિવર્ધક અને આયુષ્યવર્ધક એવો બીજો પદાર્થ નથી. બંધી જાતનાં દૂધમાં ગાયનું દૂધ શ્રેષ્ઠ છે. ગાયના દૂધમાં કોઈ પણ પ્રકારનો અવગુણ નથી. એ બાળકથી વૃદ્ધ-સુધી સર્વને અત્યંત હિતકારી છે. આગળના વખતમાં દૂઝણી ગાયોનો અત્યંત જથો હતો; તેથી કરી લોકો શક્તિવાન, નીરોગી અને શરવીર હતા. હાલના વખતમાં દૂઝણી ગાયોની દિવસે દિવસે અછત થતી જાય છે. દુષ્કાળને લીધે ઢોરની અછત થઈ જમીનમાં તેનાથી મળનારું ખાતર કમી મળવા લાગવાથી ધાન્યની ઉત્પત્તિ પણ ઘટવા લાગી છે; અને જે ધાન્ય ઉત્પન્ન થાય છે તે પણ ઓછા કસવાળું હોય છે; જેથી તે ખાનારને યોગ્ય તુષ્ટિપુષ્ટિ આપી શકતું નથી. એટલાજ માટે સધળાએ ગાયનું રક્ષણ થાય એવો યત્ન મન, વાચા અને કાયાએ કરવો ધટે છે. નીચે દૂધસંબંધી જે લખવામાં આવ્યું છે, તે સિવાય બીજી માહિતી આ ગ્રંથના ગોવૈદ્યક પ્રકરણમાંથી મળી આવશે. ભેંસનું દૂધ:- મધુર, પૌષ્ટિક, સ્નિગ્ધ, બળકર, ગુરુ તથા વૃષ્ય છે; અને શુક્ર, નિદ્રા, કફ, આળસ તથા રુચિને કરનારું અને પિત્ત, દાહ, શ્રમ તથા જઠરાગ્નિનું નાશક અને મંદાગ્નિમાં અપથ્ય છે. એ તીવ્રાગ્નિવાળા પુરુષોને ગરમ કરી પાવાથી બળ, પુષ્ટિ અને સર્વ ધાતુની પુષ્ટિ કરે છે. બકરીનું દૂધ:- તૂરં, મધુર, ગ્રાહક, લઘુ તથા શીતળ છે અને જ્વર, ક્ષય, ઉદરસ, રક્તપિત્ત, સર્વવ્યાધિ અને અતિસારનો નાશ કરે છે. મેંઢીનું દૂધ:- મધુર, ગરમ, સ્નિગ્ધ, રેશ્ય, પુષ્ટિકર, ગુરુ, કફકર અને મેદોવર્ધક છે. હાથણીનું દૂધ:- મધુર, અગ્નિને મંદ કરનાર, શીતળ, વૃષ્ય,

અક્ષુબ્ધ, વીર્યવર્ધક, મેહોવર્ધક, સિન્ધ, તૂરં, બળકર, કફકર, તૃપ્તિકર અને પિત્તનાશક છે. **ગેડીનું દૂધ:**—ખારં, અગ્નિદીપક, રક્ષ, ઉષ્ણ, કંતિકર, દેહસ્થૈર્યકર, લઘુ, બળકર, ખાટું તથા સારક છે; અને સંધિવાત, ત્રિદોષ, ઉદરવાયુ, કુષ્ઠ અને દમનો નાશ કરે છે. **ગધેડીનું દૂધ:**—મધુર, બળકર, રક્ષ, ખાટું, હીન, બુદ્ધિમાંઘકારક, પથ્ય, રુચિપ્રદ તથા ખારં છે; અને કફ, વાયુ, આળસોગ, કાસ અને દમનો નાશ કરે છે. **ઉંટડીનું દૂધ:**—મધુર, બળકર, રક્ષ, શોષક, કિંચિત્ ખારં, દીપન, ભેદક, સારક, તીક્ષ્ણ તથા ઉષ્ણ છે; અને સોજો, કફ, કુષ્ઠ, આનાહવાયુ, પ્રમેહ, નળવાત, કૃમિ, ગુદ્મ, કાસ, અર્શ, ઉદરરોગ તથા શ્વનો નાશ કરે છે. **માનુષ્ય દુગ્ધ:**—મધુર, શીતળ, લઘુ, અક્ષુબ્ધ, તૂરં, પથ્યકર, દીપન, પાચક, ધાતુવર્ધક, રુચિકર, જીવન અને રોહન છે. એ રક્તપિત્ત ઉપર નસ્ય માટે અને નેત્રશ્વળ ઉપર આંખોમાં નાખવા માટે ઉત્તમ ઔષધ છે; અને નેત્રરોગ, અલિધાત, વાત તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) ઉદરરોગ ઉપર:—ઉંટડીનું દૂધ પાવું. (૨) કફ, ઉધરસ, શ્વાસ અને અશક્તિ વગેરે બાળરોગો ઉપર:—ગધેડીનું દૂધ પાવું. (૩) વીર્યસ્રાવ, ધાતુક્ષીણતા વગેરે ઉપર:—દૂધ ગરમ કરી તેમાં ખડીસાકર નાખી તે આપવું. (૪) નાનાં બાળકોને પાલુડો લાગે છે તે ઉપર:—દૂતરીનું દૂધ ઓના દૂધમાં મિશ્ર કરી આપવું.*

૧૮-પેદુબાજાર

પેદુબાજાર:—બકરીના પેટમાં એક જાતનો ગાંગડો ઉત્પન્ન થાય છે તેને “પેદુબાજાર” કહે છે. **પેદુબાજાર:**—ધાતુવર્ધક છે અને સંપૂર્ણ મેહ, વિષ, કફ, પિત્તરોગ, નેત્રરોગ, મેહરોગ તથા વાતશ્વળનો નાશ કરે છે. એ કસ્તૂરી, કેસર, ઘી, આદુનો રસ કિંવા યથોક્ત અનુપાનમાં અથવા લીંડી-પીંપર, જયફળ અને મધમાં ભક્ષણ કરવાથી ઘરડો માણસ તરણુ પુરુષ જેવો થશે. **શ્વાસ ઉપર:**—૧ રતી પેદુબાજાર મધ અને લીંડીપીંપરમાં આપવો.

૧૯-બીરબહોટી (ગોકલગાય)

બીરબહોટી:—(સં ૦ ઈંદ્રગોપ. બં ૦ છોટ કેલુઈ, હિં ૦ મખમલી.) મૃગ નક્ષત્રમાં રાતા રંગના ઝીણા કીડા ઉત્પન્ન થાય છે; તેઓને ઉર્દુ ભાષામાં **બીરબહોટી** કહે છે. ચોમાસામાં આ કીડાઓની હારોની હારો લાગેલી હોય છે. વૈદ્ય વગેરે લોકો એ કીડા એકઠા કરી વેચે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **ભાર ઉપર:**—કાળી તુલસીનાં પાંદડાંનો અંગરસ ૪ માસા અને મધ ૪ માસા એકત્ર કરી તેમાં બીરબહોટી એક અથવા બે બારિક ધસી ચાટણુ તૈયાર કરી, એ સર્વ ચાટણુ પ્રથમારંભે એકદમ ચટાડવું. એ પ્રમાણે ૩-૫-૭ દિવસ આપવું; પરંતુ જેમ જેમ રોગનું જોર કમી થતું જાય, તેમ તેમ ઔષધનું પ્રમાણ પણ કમી કરતાં જવું. એનાથી ત્રણ દિવસમાં ગુણ સમજાય છે. (૨) સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગ, હળખા (ભાર) અને નાના બાળકના પેટમાંના સર્વ રોગો ઉપર:—કાળી તુલસીનાં પાંદડાંનો રસ અને ભાંગરાનો અંગરસ ૧ તોલાપર્યંત લઈ, તેમાં બે પર્યંત બીરબહોટી ધસી તથા અર્ધી રતી ગોરોચન ધસી મધ નાખી આપવું. બાળકને અર્ધી બીરબહોટી આપવી. (૩) દમ, ઉધરસ અને વરાધ ઉપર:—બીરબહોટી પાનમાં આપવી. (૪) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—બીરબહોટી અને ઘોળા કાથાની રાખનો મધમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૫) અર્ધાંગ, પક્ષાઘાત, અર્ધિત અને બીજા વાયુ ઉપર:—બીરબહોટી પાનમાં આપવી. (૬) પેટશૂળ ઉપર:—જયફળ અને બીરબહોટીનું ૧ વાલ ચૂર્ણ

* બાળકના મોંમાં ચાંદાં પડે છે તે ઉપર:—ગધેડીના દૂધની અથવા બકરીના દૂધની મોંમાં શેળ નાખવી.

x જેમ બકરીના પેટમાંથી “પેદુબાજાર” અને ગાયના પિતાશયમાંથી ‘ગોરોચન’ નીકળે છે, તેમ ઉંટના ઉદરમાંથી “હજરત હાઉ” મળી આવે છે. એને કોલેરા ઉપર વાપરવાનું યૂનાની અંચકારો ખતાવે છે.

આપવું. (૭) સોળ ઉપર:—ખીરખહોટી મીઠામાં મેળવી લેપ કરવો. (૮) ઘેસી ગયેલા સ્તન કઠિન થઈ ઉપર આવવા માટે:—ખીરખહોટી દૂધમાં વાટી સ્તન ઉપર લેપ કરવો.

૨૦—મેંસનું છાણ

ઉપયોગ:—(૧) નવેસો—નખ ઉખડયો હોય તો:—મેંસનું તાજું છાણ ગરમ કરી ખાંધવું. (૨) મધુરો ઉપર:—મેંસનું છાણ પાણીમાં મેળવી ટીંચણપર્થત અને જંઘાપર્થત પગે ચોળી ઘોઈ નાખવું. (૩) તણખીઆ પ્રમેહ ઉપર:—મેંસનું છાણ પાણીમાં ગાળી લઈ તેમાં સાકર નાખી તે પાવું. ગાયના છાણ સંબંધી ગોવૈદ્યકમાં જુઓ.

૨૧—મધ

મધ:—સં૦ મધુ. મ૦ મધ. હિં૦ શહદ. ક૦ જ્વેનતુપ્પ. તૈ૦ તેની. ફા૦ શહદ અગખીન. અ૦ અસલુલ નહલ. ઇ૦ હતી. લા૦ મેઘ.

સામાન્ય મધ:—શીત, લઘુ, સ્વાદુ, રક્ષ, ગ્રાહક, નેત્રાને હિતાવહ, અગ્નિદીપક, વજ્રશોષક, નાડીની શુદ્ધિ કરનાર, સૂક્ષ્મ, રોપણ, મૃદુ, વર્ણકારક, મેધાકર, વિશદ, વૃધ્ય, રુચિકારક, આનંદ-કારક અને તૂરં છે; તથા સહેજ વાતકર, કોઠ, અર્શ, ઉધરસ, પિત્ત, રક્તદોષ, કફ, મેહ, કૃમિ, મદ, ગ્લાનિ, તૃષ્ણા, ઉન્નતી, અતિસાર, દાહ, ક્ષત્ક્ષય, મેહ, ક્ષય, હેડકી, ત્રિદોષ, આખ્માનવાયુ, વિષ તથા મલખંધનો નાશ કરે છે. સર્વ જાતિનું મધ:—તણરોપણ, શોષક અને અસ્થિને સાંધનાર છે. મધ તપાવવાથી કિંવા ઉબ્બ કાળમાં ઉબ્બ પદાર્થોમાં લક્ષણ કરવાથી વિષ જેવું દુઃખ કરે છે. ઔષધોમાં જૂનું મધ આપવું. જેમ જેમ જૂનું થતું જાય, તેમ તેમ તે ગુણકારી છે. ઘી અને મધ સરખે ભાગે લેવાં નહિ. એમ લેવાથી તે વિષસમાન થાય છે. રંગે ગાયના ઘી જેવું, રુચિકર, સુગંધી એવું મધ ઉત્તમ જાણવું. ઉપયોગ:—(૧) કાન વહે છે તેને માટે:—ઝાડાએ ઝીણી માખોનું મધ ખેસે છે તેનું મધ કાનમાં નાખવું. (૨) કાનમાં બગઈ વગેરે ગઈ હોય તે ઉપર:—કાનમાં મધ નાખવું. (૩) વિંછીના વિષ ઉપર:—દંથ ઉપર મધ ચોપડવું. (૪) મેદારોગ ઉપર:—સવારે ગરમ પાણી ૪ તોલા લઈ તેમાં ૨ તોલા મધ નાખી તે પાવું. (૫) મુખરોગ ઉપર:—મધનો ગંડૂષ (મોઢામાં મધ લઈ તે કેટલીક વાર રાખી કોમળો કરી નાખવો) ધારણ કરવો; એટલે મોઢામાંનાં પ્રણ, ચાંદી તથા દાહ, તૃષ્ણા વગેરે રોગ દૂર થઈ મુખને સ્વચ્છતા આવે છે; અથવા મધ અને પાણી એકત્ર કરી તેના કોમળો કરવા. (૬) અગ્નિદગ્ધ પ્રણ ઉપર:—પોચા મહડાનું મધ પીછાએ ચોપડવું. (૭) કાનખજુરો કાનમાં ગયો હોય તો:—મધ અને તેલ કાનમાં નાખવું. (૮) રક્તપિત્ત ઉપર:—મધ અને સાકર એ બકરીના દૂધમાં પાવું. (૯) તૃષ્ણારોગ ઉપર:—પાણીમાં સાકર અથવા મધ નાખી તે પાવું. ઠંડુ પાણી અને મધ એકત્ર કરી તે શેરભર પાવું; ઉલટી થશે એટલે તૃષ્ણા અને દાહ શમશે. (૧૦) ખરસાણીના વિષ ઉપર:—પાણીમાં મધ નાખી પાવું. (૧૧) ઝેરકોચલાના વિષ ઉપર:—મધ, ઘી અને સાકર ખાવા આપવાં.

૨૨—માખણ

મેંસનું માખણ:—તૂરં, વાતુલ, ગુરુ, કફકર, મેદોવર્ધક, આંખોને હિતકર, ધાતુવર્ધક, વૃધ્ય, મધુર, શીત, બળકર, દાહકારક તથા ગ્રાહક છે; અને શ્રમ તથા પિત્તનું નાશક છે. એજ તાજું હોય તો ધાતુવર્ધક, બાળ તથા વૃદ્ધને હિતકારક અને બળકર છે. બકરીનું માખણ:—મધુર, તૂરં, લઘુ, આંખોને હિતકારક, દીપન, બલકર તથા હિતકર છે; અને ક્ષય, ઉધરસ, ગુદમ, પ્રમેહ, શળ, નેત્રરોગ, જ્વર, પાંડુરોગ અને શ્વેત કોઢનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) કાનનો દાહ થાય છે તે ઉપર:—માખણ કિંચિત્ દેવતા ઉપર પીગળાવી કાનમાં નાખવું. (૨) રક્તમૂળ બ્યાધિ ઉપર:—માખણ અને તેલ ખાવા આપવાં; અથવા માખણ, નાગકેસર અને ખડીસાકર ખાવા આપવાં. (૩) રક્તાતિસાર ઉપર:—માખણ, મધ અને ખડીસાકર ખાવા આપવાં.

૨૩-મૂત્રવર્ગ

મૂત્રવર્ગમાં ગોમૂત્ર મુખ્ય છે. ઔષધોમાં એ સર્વ મૂત્રોના અભાવે આપવું. ગોમૂત્રમાં રેચક ગુણ ધણે ઉત્તમ છે. પુષ્કળ તેલો અને ઘી સિદ્ધ કરવાના કામમાં ગોમૂત્રનો ઉપયોગ થાય છે. નસ્યને માટે ઉંટનું મૂત્ર આપવું; પ્રાણનાર્થ ગાયનું પ્રશસ્ત; અને ગધેડાં, ઘોડાં, બકરાં તથા બેંસોનું મૂત્ર તેલમાં ઉકાળી લેપ કરવાથી દદૂ, કંડૂ અને વિસર્પનો નાશ કરે છે. **બેંસનું મૂત્ર**—તૂરં, કડવું, ખારં, પિત્તકર, ઉષ્ણ તથા તીખું છે; અને શળ, અર્શ, ઉદર, કુષ્ઠ, મેહ, વિષ્ણીકા, સોળે, આનાહ, પાંડુરોગ, ગુદમ તથા કંડૂનો નાશ કરે છે. **બકરીનું મૂત્ર**—તીખું, લઘુ, ઉષ્ણ, કડવું, રક્ષ, સ્વાદુ, તૂરં, તીક્ષ્ણ, પથ્યકર તથા વાતુલ છે; અને દમ, ઉધરસ, સોળે, કમળો, ઉદર, પાંડુ, કંક, ગુદમ, ખીહા, નાડીવ્રણ, વિષ અને કર્ણશૂળનો નાશ કરે છે. **હાથણીનું મૂત્ર**—ખારં, કડવું, બેદક, પિત્તલ, તૂરં, તીક્ષ્ણ, સારક, તીખું તથા વિદારણ છે; અને શળ, હેડકી, દમ, વાયુ, કિલાસકુષ્ઠ (ચિત્રી), કંડૂ, મંડળકુષ્ઠ, કૃમિ, અર્શ, વિષ, ગુદમ અને કંકનો નાશ કરે છે. **ઘોડીનું મૂત્ર**—ઉષ્ણવીર્ય, ખારં, તીખું, રક્ષ, તીક્ષ્ણ તથા પિત્તલ છે; અને કુષ્ઠ, ઉન્માદ, કૃમિ, મોહ, કંક, વાયુ, દદૂ, શળ, વિષ, કિલાસકુષ્ઠ અને મોહનો નાશ કરે છે. **ગધેડાનું મૂત્ર**—અગ્નિદીપક, કડવું, ખારં, તીખું તથા તીક્ષ્ણ છે; અને કંક, વાયુ, સંઘ્રહણી, કૃમિ, ભૂતબાધા, કંપ, ઉન્માદ અને ચિત્તભ્રમનો નાશ કરે છે. **ઉંટનું મૂત્ર**—તીખું, કડવું, ઉષ્ણ, દીપન, પિત્તલ, ખારં, તીક્ષ્ણ તથા બળકર છે; અને કોહ, અર્શ, ઉદર, કૃમિ, ઉન્માદ, વાતરોગ તથા મનોવ્યાધિનો નાશ કરે છે. **નરમૂત્ર**—રેચક, ખારં, ઉષ્ણ, રસાયન, કડવું તથા રક્ષ છે; અને વિષ, આમ, કૃમિ, રક્તદોષ, વ્રણ, ભૂતબાધા, ત્વઘોષ, વાયુ, મોહ, કંક તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ**—(૧) કંક, ક્ષય અને પાંડુરોગ ઉપર—જૂના લોહકાટને ગરમાળાના અગર બહેડાના લાકડાના કોલસામાં તપાવી, ગોમૂત્રમાં ૧૦૦ વાર ભીંજવી, પછી તેનો ખરલ કરી તેમાંથી ૧ વાલ ચૂર્ણ મધ અને લીંડીપીંપરમાં આપવું. એ ચૂર્ણને “મંડૂર” કહે છે. (૨) અપરમાર ઉપર—માંકડના રક્તમાં ચિંચઈ ભીંજવી સૂકવી, તે ગધેડીના મૂત્રમાં ભીંજવી તેનું ત્રણ દિવસ નસ્ય આપવું; એટલે ફેફડાં દૂર થાય છે. (૩) વિષારી સર્પના ઢંશ ઉપર—માણસનું મૂત્ર પાવું એટલે ઉલટી થઇ વિષ ઉતરશે.

૨૪-મીણ

મીણ—પિચ્છલ (ચિકટુ), સ્વાદુ, તીખું, રિનઘ્ધ, મૃદુ, અસ્થિસંધાનકારક તથા વ્રણને હિતકર છે; અને વાયુ, કોહ, વિસર્પ, રક્તદોષ, વાતરક્ત, ભૂતદોષ અને લેપ કરવાથી ચામડી ફાટે છે તેનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ**—(૧) નવેલા ઉપર—તપાવેલા મીણની લૂગદી નખ પર બેસાડવી અને પાટો બાંધવો; તેથી ચાર-પાંચ દિવસમાં ગુણ આવે છે. (૨) પગ ફાટે છે તે ઉપર—તપાવેલું મીણ ચોપડવું. (૩) ગુમડા ઉપર—ઘીમાં મીણ તપાવી તે ચોપડવું. (૪) રક્તપ્રદર ઉપર—મીણમાં ઇંટનું ચૂર્ણ ખરલ કરી ખાવા આપવું.

૨૫-મોરનાં પીછાં

ઉપયોગ—(૧) હેડકી અને ઉલટી ઉપર—મોરનાં પીછાંની રાખ અને લીંડીપીંપર, એ મધમાં આપવાં. (૨) સર્પઢંશ ઉપર—મોરનાં પીછાં તંબાકુ સાથે ચલમમાં નાખી પાવાં; એટલે વિષ ઉતરશે. (૩) માછલાના વિષ ઉપર—મોરનાં પીછાંની ધૂણી આપવી. (૪) વિષબાધા દૂર થવા માટે—જે પ્રમાણે માંડૂળમાંથી તામ્રસત્ત્વ નીકળે છે, તેજ ક્રિયાથી મધૂરપિચ્છમાંથી તામ્રસત્ત્વ નીકળે છે. એ તામ્રસત્ત્વની વિંટી કરી તે પાણીમાં બોળી તે પાણી આપવું; એટલે વિષબાધા દૂર થશે.

૨૬-વાઘની ચ બી

ઉપયોગ—(૧) હાડમણ ઉપર—જે-ત્રણ દિવસ વાઘની ચરખી ઉપર લગાવવી. (૨)

શીતળા ઘોડા આવવા માટે:—વાધનો સૂળો દાંત પાણીમાં ધસી એક વખત આપવો. (૩) **સંધિવાયુ ઉપર:**—વાધની ચરબી રાત્રે ઉધતી વેળાએ શરીર ચોળવી.

૨૭-સમુદ્રફીણ

સમુદ્રફીણ એ એક જાતિના માછલાના પેટમાંનું હાડપિંજર છે. એ સફેદ રંગનું હોઈ એ ઉપર ઝીણાં ઝીણાં છિદ્રો હોય છે. એ બસરેથી અહીં આવે છે. **સમુદ્રફીણ:**—રાંચકર, તૂરં, લધુ, ચક્ષુષ્ય, શીતળ, પટલાદિ દોષનાશક, સારક તથા વિષદ્ર છે; અને કર્ણશૂળ, કફ, કંઠરોગ અને પિત્તનો નાશ કરે છે. અશુદ્ધ સમુદ્રફીણ અંગભંગ કરે છે; એટલા માટે તેનું શોધન કરવું. **શોધન:**—સમુદ્રફીણ લિંબુના રસમાં ખરલ કરવું એટલે શુદ્ધ થાય છે. **ઉપયોગ:**—(૧) રતાંધળો અને અહિર ઉપર:—સમુદ્રફીણ અને ખડીસાકરની ભૂકી સવાર-સાંજ આંખોમાં નાખવી; એટલે અહિર, રતાંધળો, રતાશ, ગળ, (નેત્રમાંથી પાણી ગળવું), કંડૂ (ખાજ) વગેરે વિકાર ત્વરિત દૂર થાય છે. (૨) કાનમાંના સણુકા વગેરે ઉપર:—સમુદ્રફીણની વજ્રગાળ ભૂકી કાનમાં નાખવી તથા તે ઉપર લિંબુનો રસ નાખવો. (૩) કર્ણસ્ત્રાવ, પ્રણ અને ચિકટા ઉપર:—સમુદ્રફીણનું ચૂર્ણ કાનમાં નાખવું. (૪) કંડૂ ઉપર:—સમુદ્રફીણ વાટી ચોપડવું.

૨૮-સર્પની કાંચળી

જેને ફેણ છે એવા સર્પની કાંચળી ગુણકારી છે. સર્પની કાંચળી પુસ્તકમાં રાખવાથી તેને ઉઘમ્ લાગતી નથી. **ઉપયોગ:**—(૧) અંગ ઉપર પિત્ત ઉઠે છે તે ઉપર:—સર્પની કાંચળી બાળી તલના તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી. (૨) શીઘ્ર પ્રસૂતિ થવા માટે:—સર્પની કાંચળી બાળી તેની ધૂણી આપવી. (૩) બદ્ધ ઉપર:—સર્પની કાંચળી અને અરીચીની વડી કરી ઉપર બાંધવી; અથવા સર્પની કાંચળી બારિક કરી ગોળમાં ત્રણ દિવસ ભક્ષણ કરવી. (૪) ચામખીલ (મસ) ઉપર:—સર્પની કાંચળી બારિક કરી ગોળમાં ત્રણ દિવસ ભક્ષણ કરવી. **ખીજો ઉપાય:**—સર્પની કાંચળી પાણીમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૫) ઉંદરના વિષ ઉપર:—સર્પની કાંચળીની ધૂણી ત્રણ દિવસ આપવી. (૬) વિષમ જ્વરાદિકે ઉપર:—સર્પની કાંચળી, શીરસ, હીંગ અને કડવા લીમડાનાં પાંદડાં, એનું સમભાગ ચૂર્ણ કરી તેનો ધૂપ આપવો. એ રાક્ષસ અને ડાકિની એમનો પ્રતિબંધ કરી વિષમજ્વરનો નાશ કરશે.

૨૯-સસલાંનું લોહી

ઉપયોગ:—(૧) સુસી (વરાધ) ઉપર:—સસલાના લોહીમાં કપડું લિંબવી રાખવું અને તે કપડું દૂધમાં મસળી તે દૂધ સુસી થયેલા બાળકને પાવું.

૩૦-સાબરશિંગ*

ઉપયોગ:—(૧) સોજો, જખમ, લાપોટીડિં અને વાયુએ અંગમાં સણુકા આવે છે તે ઉપર:—સાબરશિંગ ધસી લેપ કરવો. (૨) માથું દુખતું હોય તે ઉપર:—દૂધમાં સાબરશિંગ

* સાબરશિંગનું શોધન તથા મારણ:—(૧) સાબરશિંગના પ્રથમ સોપારી સોપારી સમાન ટુકડા કરવા. પછી ખાટી જાશમાં ત્રણ દિવસ ભીંજવી રાખવા. એથે દિવસે કાઢી પાણીથી ઘોષ સૂર્યના તાપમાં સૂકાવી લેવાથી શુદ્ધ થાય છે. ત્યાર પછી ૪ શેર આકડાના પાનને મોટાં મોટાં ખાંડી, એક કપડાને માટી અને જાણમાં ભીંજવી તેના ઉપર ૧ શેર જેટલાં બિઝાવવાં. આશરે ૧૧ ઈંચ જેટલી જડાઈ રાખવી. તેના ઉપર સાબરશિંગના શુદ્ધ સુકાયેલા ટુકડા પાથરવા. પછી ઉપર આકડાના ખાંડેલા પાનનો ચર કરવો. તેના ઉપર બીજા સાબરશિંગના ટુકડા પાથરવા. બધા મળી આશરે ૧૧ શેર સાબરશિંગના ટુકડાને આકડાના પાનની લુગદીની વચમાં ગોઠવી દેવા. કાંઈ પણ જગાએથી ટુકડા બહાર ન દેખાય એ સંભાળી લઈ કપડાની ચોખંડી પોટલી

ધસી લેપ કરવો. (૩) રક્તાતિસાર અને આમાંશ ઉપર:—સાખરશિંગ ઘીમાં ધસી આપવું. (૪) આળકને ગળું પડે તે ઉપર:—સાખરશિંગ ગાયના દૂધમાં કિંવા ઘીમાં ધસી તાળવા ઉપર લેપ કરવો અને તે ઉપર મીઠા એરંડાનાં પાંદડાં લગાવવાં; તેમજ ગાયના દૂધમાં સાખરશિંગ ધસી પાવું. (૫) વાતશૂળ ઉપર:—સાખરશિંગની અર્ધો માસો ભસ્મ ૧ તોલા ઘીમાં આપવી. (૬) ધાતુવૃદ્ધિ ઉપર:—સાખરશિંગની ભસ્મ દૂધમાં આપવી; એટલે ધાતુવૃદ્ધિ થઈ ધાતુસ્થાનની કડકી નીકળી જાય છે. (૭) ઉધરસ, દમ, ક્ષય, શ્વેત, અપચી અને અંડવૃદ્ધિ ઉપર:—૧ વાલ સાખરશિંગની ભસ્મ મધમાં આપવી. (૮) સાખરશિંગની ભસ્મ કરવાની કૃતિ:—સીતાફળીનાં પાંદડાં ખારિક ચંદન પ્રમાણે વાટી તેનો લાંબો ગોળો કરી, તેમાં સાખરશિંગનો કકડો મધ્યભાગે રાખવો તથા તેને વગડાઉં છાણાના પુટ આપવા એટલે તેની ભસ્મ થશે. એજ રીતે કપાસમાં સાખરશિંગ નાખી પુટ આપવાથી ભસ્મ થશે. x

ખાંધવી. ઉપર માટી(છાણુ તથા લાદ મેળવેલી)થી સંપુટ કરી સૂર્યના તાપમાં સૂકાવી લેવું. સૂકાઈ ગયા પછી પાતળો બીજો થર કરવો તથા જ્યાં તડ પડી હોય તે જગ્યા સાવધાનીથી બંધ કરવી. બીજો થર સૂર્યના તાપમાં સારી રીતે સુકાય ત્યારપછી ગજપુટ અગ્નિ આપવો. અગ્નિ સ્વાંગ શીતળ થયેથી સંભાળપૂર્વક સંપુટ કાઢી તોડી સફેદ સાખરશિંગની ભસ્મના ટુકડા કાઢી લેવા. જે કદાચ ટુકડાની અંદર કાળો ભાગ જોવામાં આવે તો કાળા ભાગવાળા ટુકડાને આકડાનાં પાનના રસમાં ૩ કલાક ખરલ કરી એક એક તોલાની ટીકડી ખાંધી સૂર્યના તાપમાં સૂકવવી. સૂકાઈ ગયા પછી શરાવસંપુટ કરી અર્ધો ગજપુટ આપવો. ઘણું કરીને એકજ પુટમાં ભસ્મ તૈયાર થઈ જાય છે. કોઈ વખતે સિંગ વધારે સખત હોય તો કોઈ કોઈ ટુકડા કાઢ્યા રહી જાય છે. માત્ર કાઢ્યા રહેલા ટુકડાનેજ બીજો પુટ આપવો. આવી રીતે કરેલી ભસ્મ કળા ચુના જેવી સફેદ થાય છે.

(૨) સાખરશિંગના ટુકડાનું ઉપરની રીતેજ શોધન કરી આકડાના પાનને બદલે કુંવારના ગરલમાં ઉપરની રીતેજ સંપુટ કરી ગજપુટ અગ્નિ આપવાથી ભસ્મ થાય છે. કદાચ કાચી રહે તો કાચા ટુકડાને કુંવારના ગર્ભના રસમાં ખરલ કરી નાનો પુટ આપવો.

(૩) સાખરશિંગના અરધા અરધા તોલાના અનુમાને કકડા કરી એરંડીઆ તેલમાં ૧૫ દિવસ પલાળી રાખી બહાર કાઢી લઈ દશાંશ ભાગે એરંડીઆ તેલ સાથે માટીના પાત્રમાં કપડછાણુ કરી ગજપુટ આપવાથી એકજ પુટમાં સાખરશિંગની ભસ્મ થાય છે. સાખરશિંગની ભસ્મની માત્રા ૨ થી ૪ રતી સુધી છે. દિવસમાં બે વખત સવારે તથા સાંજે યોગ્ય અનુપાનની સાથે આપવી.

૧-ધાસ તથા ઉધરસ ઉપર:—કફ બહાર પાડવા માટે ૨ માસા સાકરમાં મેળવી ખાંધ ઉપર થોડું દૂધ પીવું. કફ સુકાવવા માટે ભસ્મ મધમાં મેળવી ચાટવી.

૨-દ્વેગ ઉપર:—સાખરશિંગ ભસ્મ ૨ રતી તથા પીપરનું ચૂર્ણ ૪ રતી મેળવી મધની સાથે ચાટવું.

૩-ન્યુમોનીઆ (વાતશ્લેષ્મ જ્વર) પાર્શ્વશૂળ તથા વાયુથી શરીરના કોઈ પણ ભાગમાં નીકળતા શૂળ ઉપર:—ઘી તથા મધ સાથે મેળવી ચાટવી.

૪-ધાતુવિકાર તથા પેશાબમાં ધાતુ જવી:—મોગલી બેદાણા ૬ માસા લઈ પાણીમાં બીંબવા દેવા. બે ત્રણ કલાક પછી બીંબાઈ જાય ત્યારે થોડી સાકર મેળવી તેની સાથે સાખરશિંગ ભસ્મ લેવી. આકડાના પાનના રસથી કરેલી સાખરશિંગભસ્મ કુંવારના રસમાં કરેલા મારણની અપેક્ષા કફનો નાશ કરવા માટે વધારે બળવાન છે. ધાતુવિકાર તથા દ્વેગમાં કુંવારના રસવાળી વિશેષ હિતકારક છે.

x સાખરશિંગને પ્રથમ આકડાના દૂધમાં, પછી કુંવારના રસમાં, પછી અરણીમાં, ખારી જળના રસમાં, અશીણમાં, ગાયના છાણના રસમાં અને બોરડીનાં પાંદડાંના રસમાં, એમ ૭ સૂક્ષ્મ પુટ

૩૧-હરિણશૃંગ

ઉપયોગ:-દ્વેગ, કટિમલ, સંધિશૂળ અને દ્વયશૂળ ઉપર:-હરિણના શિંગડાના કકડા કરી કાઢીઆમાં નાખી, છાણાનો અગ્નિ કરી ભસ્મ કરવી. તે અર્ધો માસો ગાયના ઘીમાં આપવી.

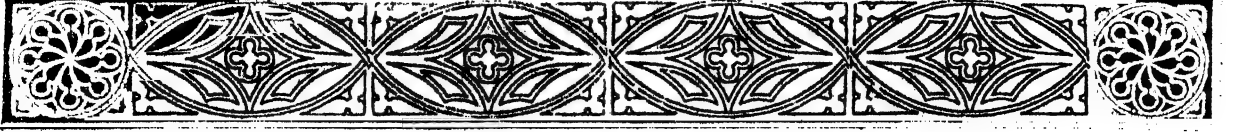
૩૨-હસ્તિદંત

ઉપયોગ:-(૧) કેશ આવવા માટે:-હાથીદાંતના બ્હેરને દારુહળદરના રસની ભાવના આપવી અને તે ઉપર ચોપડવી. (૨) ગુમડું કુટવા માટે:-હાથીદાંત ધસી ગુમડાના મોઢા પર એક બિંદુ કરવું. (૩) મૂળવ્યાધિ ઉપર:-હાથીદાંતની ધૂણી આપવી. (૪) ખરજ, ગજકણુ વગેરે ઉપર:-હાથીદાંતનો બ્હેર બાળી તે રાખનો ધીમાં ખરજ કરી લેપ કરવો. (૫) દંતવર્તી (નેત્રના ફૂલ માટે):-હાથીદાંત, કુક્કરના દાંત, ઉંટના દાંત, બગદના દાંત, ખોકડાના દાંત, ગધેડાના દાંત, શંખ, મોતી અને સમુદ્રશીણનું ચૂર્ણ કરી પાણીમાં ખરજ કરી સળી જેવડી લાંબી ગોળા કરવી. એ પાણીમાં ધસી આંખમાં અંજન કરવું; એટલે આંખમાંનું ફૂલ ધણુંજ જલદી દૂર થાય છે. આ પ્રયોગ ફૂલ દૂર થવા માટે ધણેજ ઉત્તમ છે.

આપી છેવટે આદ્યો યુવરના દૂધમાં ગજપુટ આપવાથી ઉત્તમોત્તમ સાખરશિંગભસ્મ થાય છે. આ ભસ્મ કફથી થયેલ દરેક ઉદરરોગનું નિકંદન કરે છે; એટલુંજ નહિ પણ એ તાવનો પણ કદો શત્રુ છે.

સાખરશિંગના નાના નાના કકડાને તલની સાથે સંપુટમાં નાખી કપડામાટી કરીને અથવા સાખરશિંગ ઉપર દારુડીનાં બીજ અથવા અડદની મોગર દાળનો લોટ ચોપડી કુલડીમાં નાખી કપડામાટી કરી અડધા મણુ છાણામાં લદ્દી (ગજપુટ) કરે તો મરે, એમ હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાંથી મળી આવે છે. વળી લખનૌના એક યુનીલાલ (ઉર્ફે કવિજી) નામના વૈદ્યના એક સામ્રીતનું કહેવું છે કે, તેઓ સાખરશિંગના ઝીણા ખોર જેવડા કકડા કરી સાદી રીતે બાળી તે રાખને તેના ખરોખર ગાયના દહીંમાં ખૂબ ધુંટી ચેપલાંઓ કરી મોટાં છાણાં ૪૦ માં બાળી ખાખ કરતા હતા.

૪-રસવેદ્ય

૧-અમ્રક

(સં ૦ મં ૦ હિં ૦ કં ૦ અમ્રક. રાં ૦ બોડલ. ફાં ૦ સિતારાજમીન. અં ૦ તલ્લક. ઇં ૦ ટાલક ગિલમર. લાં ૦ માષકા. બં ૦ અમ્ર, અકભર.) ઘોળો, રાતો, પીળો અને કાળો, એમ ચાર પ્રકારના અમ્રક છે. ઔષધોમાં ઘોળો અને કાળો વપરાય છે. કાળો અમ્રક ગુણોએ શ્રેષ્ઠ છે. *શોધન-(૧)કાળો અમ્રક:—અગ્નિ ઉપર તપાવી ગાયતું દૂધ, ત્રિક્ષ્ણાંતો ઉકાળો, કાંજ અને ગાયના મૂત્રમાં સાત વાર બોળવો એટલે શુદ્ધ થશે. (૨) અમ્રક દેવતા ઉપર તપાવી બોરડીના કાઢામાં બોળવો અને હાથથી મસળવો તથા ઉપરનું પાણી કાઢી નાખી સૂકો કરી આપવો. તે ધાન્યામ્રક કરતાં સારો થશે. ધાન્યામ્રક કરવાની રીત:—અમ્રકને તેના ચોથા ભાગમાં ડાંગરમાં મેળવી કામળામાં ખાંધી ત્રણ દિવસ પાણીમાં પલાળી રાખવો અને હાથથી પુષ્કળ મસળવો; પછી પાણીમાં પડ્યો હોય તે અમ્રક યુક્તિથી બહાર કાઢી સૂકવી આપવો. અમ્રક:—તૂરો, મધુર, ઠંડો, આયુષ્ય આપનાર અને ધાતુ-વર્ધક છે; તથા ક્ષય, ત્રિદોષ, ગુમડાં, પ્રમેહ, ક્રોધ, બરોળ, ઉદર, ગાંઠ, વિષ અને કૃમિનો નાશ કરનાર છે. મારણ:—(૧) ધાન્યામ્રક ૧ ભાગ અને ટંકણખાર ૨ ભાગ એકત્ર કરી, ખરલ કરી અધમૂષા યંત્રમાં ઘાલી તીવ્રાગ્નિએ પચન કરવું. પછી દૂધમાં ખરલ કરી પુટ આપવો; એટલે ભસ્મ નિશ્ચંદ્ર થશે. એ ભસ્મ સ્વભાવે શીનળ છે તેથી બધા રોગો ઉપર યોજવી. x (૨) ધાન્યામ્રક

* કાળા રંગના અમ્રકમાં પશુ ૪ પ્રકાર છે. (દર્દુર, નાગ, પિનાક તથા વજ્જ.) દર્દુર અમ્રક અગ્નિમાં નાખવાથી દેડકાની માફક શબ્દ થાય છે. નાગ નામના અમ્રકને અગ્નિમાં નાખવાથી ફૂતકારની માફક શબ્દ નીકળે છે. પિનાક અમ્રકનો શબ્દ ધનુષના ટંકાર જેવો હોય છે. અને વજ્જામ્રક અગ્નિમાં જરા પશુ શબ્દ કરતો નથી. રાજપૂતાનામાં કાળા રંગના અમ્રકમાંથી ત્રણ જાત જોવામાં આવે છે. દર્દુર, પિનાક અને નાગ. એ ત્રણ જાતના અમ્રક સેવન કરવાથી શરીરમાં નાના પ્રકારની વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે. માત્ર વજ્જામ્રક શરીરને માટે કાંઈ પણ નુકસાન નહિ કરતાં લાભ પહોંચાડે છે.

અમ્રકનું શોધન કરતી વખતે જ્યારે તપાવેલા અમ્રકના કડછાને ઔષધિના રસમાં છુઝાવવામાં આવે ત્યારે ઉપર એક ગુણુપાટનો કટકો વારંવાર ઢાંકતા જવું; નહિ તો અમ્રક સ્વસ્થ રજકણુ-રૂપે કેટલો ઉડી જશે. ગુણુપાટના કટકાને છેવટે પાણીમાં ઘોષ પાણીમાંથી અમ્રક કાઢી લેવો.

ધાન્યામ્રક કરવા પહેલાં યુક્તિથી શુદ્ધ કરેલા અમ્રકને સૂર્યના તાપમાં સૂકવી, પતરાં અથગ અલગ કરી ખાંડીને બારીક ચૂર્ણ કરી લેવું. પછી ચૂર્ણનો ચોથો ભાગ ડાંગર મેળવી ઉપર કહેલી રીતિથી ધાન્યામ્રક તૈયાર કરવો. બોરડીના કાઢાની રીતિવાળું શોધન શાસ્ત્રમાં લખેલ છે; પરંતુ વેલો પ્રાયઃ ધાન્યામ્રક કરીને પછી મારણુ કરે છે. બોરડીના કાઢામાં શોધન કરતા નથી.

x નં. ૧ માં લખેલ રીતિથી બનાવેલી ભસ્મ કાળા રંગની થાય છે. તે સાધારણુ ગુણુવાળી છે. નં. ૩ મુજબ બનાવેલી ભસ્મ જેઝ જેવા રંગવાળી બને છે, તેમજ ગુણુ પણ વધારે આપે છે. નં. ૧ વાળી ભસ્મની માત્રા ૨ થી ૬ રતી છે. નં. ૩ વાળાની માત્રા ૧ થી ૨ રતી છે. નં. ૩ મુજબ બનાવેલી ભસ્મનો આસ તથા ન્યુમેનીઆ પછીની ફેફસાંની નિર્બલતામાં ઉપયોગ કરેલો છે. બહુજ જલદીથી ફાયદો બતાવે છે.

કેટલાક વેલો અમ્રક ભસ્મ કરતી વખતે ધાન્યામ્રકને ઔષધિના રસમાં ઘુંટી ટીકડી કરી

કાસુંદરાના રસમાં મસળી પુટ આપવો. એ પ્રમાણે દશ પુટ આપવા; એટલે તેની ભસ્મ થશે. (૩) ધાન્યાબ્રક લઘ આકડાના દૂધ(રસ)માં એક પહેર સુધી ખરલ કરી, ગોળ ચકાકાર વડી કરી તેની આસપાસ આકડાનાં પાન વિંટાળી માટીના કોડીઆના સંપુટમાં ધાલી વગડાઉં છાણાનો મળપુટ અગ્નિ કરવો. આ પ્રમાણે આકડાના દૂધમાં એકેક દિવસ ખરલ કરી સાત ગળપુટો કરવા. પછી વડની વડવાઈઓનો ઉકાળો કરી તેમાં અબ્રક એકેક દિવસ ખરલ કરી ત્રણ ગળપુટો કરવા; એટલે અબ્રકની ભસ્મ સારી થશે. એ ભસ્મથી સર્વ રોગ દૂર થાય છે, અલ્પમૃત્યુ દૂર થાય છે. ઘોળા વાળના કાળા વાળ થાય છે અને જેવું જેવું અનુપાન આપે તેવો તેનો ગુણ થાય છે. (૪) ધાન્યાબ્રક અને નાગ-બલા (ગંગેટી), ભદ્રમેથ, વડનું દૂધ અથવા વડવાઈઓનો રસ, હળદરનું પાણી, મજીનો કાઢો, આ બધાં ઔષધોની અનુક્રમે ભાવના આપવી અને પ્રત્યેક ભાવનાને સારા પુટ દેવા; એટલે અરુણવર્ણુ ભસ્મ થશે. શતપુટી અને સહસ્રપુટી* અબ્રક કરવો હોય તો કુંવારના રસમાં ખરલ કરી પુટ આપવા; એટલે રંગદાર સૂકવી સંપુટમાં ભરી અગ્નિ આપી દે છે. સંપુટ પર કપડામાટી કરતા નથી; કારણ કે અબ્રકમાં કોઈ ઉડી જનારું તત્ત્વ છે નહિ.

* અબ્રકનો રસ કરવાની યુક્તિ કાકચંડેશ્વર રસમાં આપી છે. અબ્રક ભસ્મ શતપુટી અને સહસ્રપુટી વગેરે થાય છે. પરંતુ કહેલું છે કે દશાદિસ્તુ શતાંતઃ સ્યાત્ પુટો વૈ વ્યાધિના-શ્ચને । શતાદિસ્તુ સહસ્રાંતઃ પુટો દેતઃ રસાયને ॥૧૧॥ (અર્થાત્ રોગનો નાશ કરવાને દશાથી સો સુધીના પુટો આપવા જોઈએ; અને સોથી લઘ હજાર સુધી પુટ રસાયનને માટે છે.) વળી એમાં પણ હજાર પુટમાં તો રસની ભાવનામાત્રનેજ પુટ કહેલ છે. એમાં મર્દન નહિ કરવું એમ વૈદ્યા કહે છે; પરંતુ શતપુટીમાં મર્દન અવશ્ય કરવું. વળી રસની ભાવના આપી ૩ કલાક ખરલ કરી સૂર્યના કડક તાપમાં સૂકાવી લેવી. પછી બીજે દિવસે પુનઃ ઔષધિના રસની ભાવના આપવી. એમ દશ ભાવના આપ્યા પછી એક ગળપુટ અગ્નિ આપવો, એવો પણ કેટલાક વૈદ્યોનો મત છે. કેટલાક વારંવાર ગળપુટ આપવાનું કહે છે. બજારમાં મળતી સહસ્રપુટી અબ્રક તો સો પુટની પણ છે નહિ. એથી શાસ્ત્રમાં કહેલ લાભ આજકાલ જોવામાં આવતો નથી. દશપુટી અબ્રક ભસ્મ:— નાગરમેથના રસમાં અગર તાંદળગ્મના રસમાં દશ દશ પુટ આપવાથી થાય છે. વીસપુટી અબ્રક ભસ્મ:—વડવાઈની છાલનો કાઢો, પાનનો રસ, અરકુસી, મત્સ્યાક્ષી (રતવેલીઓ), ઘોળા કનેર, લાલ સાટોડી અને વડનું દૂધ, એ પ્રત્યેક વનસ્પતિઓમાં પુટ આપી અગ્નિ આપવો. આમ ૨૦ પુટ આપવાથી સિંદૂરના સમાન લાલ રંગની થાય છે. એકતાળીસપુટી ભસ્મ:—ધાન્યાબ્રકને ૩ દિવસ મેથના કાઢામાં મર્દન કરવો. પછી સાટોડીનો રસ, કાસુંદરાનો રસ, નાગરવેલનાં પાંદડાંનો રસ અને સુરેખાર, એમાં જુદા જુદા ત્રણ ત્રણ પુટ આપવા. ત્યાર પછી વડની વડવાઈના રસમાં ત્રણ પુટ આપી યુવરના દૂધમાં, ગોખરના કાઢામાં, કૌંવચના રસમાં, કદલીકાંદા(કેળકાંદા)ના રસમાં, એખરાના રસમાં ત્રણ ત્રણ પુટ અને ગાયના દૂધમાં આઠ પુટ દેવા. ત્યારપછી દહીં, માખણ, મધ, ઘોળા (ચિનાઈ) સાકર, એ દરેકનો એક એક પુટ આપવો. (પ્રથમ ૩ કલાક ઔષધિના રસની સાથે ખરલ કરી એક એક તોલા આશરાની ટીકડીએ બનાવી સૂર્યના તાપમાં સૂકવવી. સૂકાયા પછી સંપુટ કરી પુનઃ સંપુટની માટીને તાપમાં સૂકાવી લેવી. ત્યારપછી ગળપુટ અગ્નિ આપવો. સ્વાંગ શીતળ થયેથી સંપુટ કાઢી ભસ્મને બીજા રસની ભાવના આપવી. એ પ્રમાણે દરેક પુટા અપાય છે.) એ પ્રમાણે એ સર્વ ઔષધોના પુટ આપવાથી અબ્રકની દિવ્ય ભસ્મ થાય છે. એ સર્વ રોગનો નાશ કરનારી છે. સર્વ પ્રયોગોમાં નાખવા યોગ્ય છે. વળી જ્ઞાનોના મદને હરણુ કરનારી, મૃત્યુને જીતનાર, વીર્યવૃદ્ધિ કરનાર અને આયુષ્યને વધારનાર છે. એને ખાવાથી સંતાનની વૃદ્ધિ થાય છે. સાહપુટી અબ્રકભસ્મ:—ધાન્યાબ્રકમાં હરતાલ, આમળાનો રસ અને ખડીઓખાર મેળવી ઘુંટી ટીકડી બનાવી અગ્નિ આપે. આ પ્રમાણે ૬૦ વખત અગ્નિ આપવાથી સિંદૂરના સમાન લાલ ભસ્મ થાય છે. આ ભસ્મ ક્ષયાદિક સર્વે રોગનો નાશ કરે છે. શતપુટી અબ્રક ભસ્મ:—વડ, યુવેર અને આકડાનું દૂધ, કુંવારપાકાનો રસ, નાગરમેથ, મનુષ્યનું મૂત્ર, વડવાઈનો રસ અને બીલીના પાનનો રસ અથવા કાઢો, આ દરેકમાં કાળા ધાન્યાબ્રકને ઘુંટી ૧૦૦ પુટ આપવાથી પોખરાજ-

ભસ્મ ધરો.† અબ્રક ભસ્મનું અમૃતીકરણ:—અબ્રકભસ્મના ખરાખર ગાયનું ઘી મેળવી લોહના વાસણમાં પચાવવાનું. ઘી પચી જાય એટલે તે ભસ્મ અધાં કામોમાં યોજવી. જે અબ્રક ભસ્મ નિશ્ચંદ્ર અને કાળજી જેવી ખારિક થાય તે મૃત જાણવી. તેજ જે સચંદ્ર ધોળાઈ અને ચળકતી રહી તો વિષ પ્રમાણે મૃત્યુ, વ્યાધિ અને રોગને પેદા કરે છે. +અબ્રકસત્વપાતન:—અબ્રકની ભૂખી એક દિવસ કાંજમાં

મથિના જેવી ભસ્મ થાય છે. સહસ્તપુટી અબ્રકભસ્મ:—વજાલકને ખરલમાં નાખી વાટી પછી અગ્નિમાં તપાવી ગાયના દૂધમાં નાખવી (છાંટવી). પછી લોહના વાસણમાં ઘી નાખી તેમાં એ અબ્રક નાખી તે મંદાગ્નિથી પચાવે. પછી અબ્રકથી ચોથા લાગનું ધાન (ડાંગર) લઈ બન્નેને કામળીના લૂગડાની કોથળામાં નાખી ભીંજવે. પછી એક મોટી કથરોટમાં એ અબ્રકને નાખીને કોથળાને ખૂબ મસજે. બે પહોર પછીથી સધળો અબ્રક નીકળી પાણીમાં આવી જાય ત્યારે પાણીને નીતારી અબ્રકને કાઢી લે, ત્યારે ધાન્યાબ્રક શુદ્ધ થાય છે. પછી એને ખરલમાં નાખી ૧ આકડો, ૨ વડ, ૩ થુવેર, એ ત્રણેનું દૂધ, ૪ કુંવાર પાઠાનો રસ, ૫ એરંડાનાં મૂળનો રસ, ૬ કડુ, ૭ મોથ, ૮ ગળો, ૯ લાંગ, ૧૦ ગોખર, ૧૧ રિંગણી, ૧૨ સાલવણ, ૧૩ પિઠવણ, ૧૪ ધોળા સરસવ, ૧૫ ખરમંજરી (અધેડો), ૧૬ વડવાઈ, ૧૭ ખીંચીના પાનનો રસ અથવા કાઢો, ૧૮ ખેરડી, ૧૯ અરણી, ૨૦ ચિત્રક, ૨૧ ટીંબર, ૨૨ હરડે, ૨૩ પડોળનો રસ, ૨૪ ગોમૂત્ર, ૨૫ આમળાં, ૨૬ બહેડાં, ૨૭ જલકુંભી, ૨૮ તાલિસપત્ર, ૨૯ મુસલી, ૩૦ અરકુસી, ૩૧ આસગંધ, ૩૨ અગ્રથીઆનો રસ, ૩૩ લાંગરો, ૩૪ કેળાનો રસ, ૩૫ સાતવીન, ૩૬ ધંતૂરો, ૩૭ લોધર, ૩૮ દેવદાર, ૩૯ તુલસી, ૪૦ બન્ને ધરો, ૪૧ કાસુંદરો, ૪૨ મરી, ૪૩ દાડિમદાણુનો રસ, ૪૪ પીલુડી, ૪૫ શંખાવળી, ૪૬ બાલછડ, ૪૭ નાગરવેલનાં પાંદડાંનો રસ, ૪૮ મુંદ, ૪૯ બ્રાહ્મી, ૫૦ ત્રંસડાં, ૫૧ ભારંગ, ૫૨ કુકડવેલ, ૫૩ કાથો, ૫૪ શિવલિંગી, ૫૫ કડુ, ૫૬ પલાશનો રસ, ૫૭ કડવાં તુરીઆં, ૫૮ ઉંદરકની, ૫૯ જવાસા, ૬૦ મત્સ્યાક્ષી, ૬૧ કસોંજી જીરું, ૬૨ તૈલપર્ણી, ૬૩ ઘી, ૬૪ દૂધ, ૬૫ મધ, (કોઈ કોઈ એમાં પંચાંગુલનો રસ, ટુંટક, ગોળ, ખડીઓખાર, માલતી, સાલવણ, નાગબજા, અતિબજા, મહાબજા, શતાવરી, કૌયની જડનો રસ, ગાજર, ગર્જરકુંગળી લસણ, ઉંટકણ, અમરવેલ, હિલ-મોચકા, જુદિ, પાતાળ ગરુડી, જટામાંસી, દહીં, ખાંડ, એટલી ચીજો વધારે લેવાનું બતાવે છે. એ દવાઓના રસમાંથી એકેકમાં દિવસે છુંટી, સૂર્યના તાપે સૂકવી રાત્રે અડાયાં છાણાંમાં પૂંકવી. એ પ્રમાણે દરેકમાં સોળ વખત પૂંકવાથી સહસ્તપુટી અબ્રક ભસ્મ થાય છે.

†અબ્રકને નિશ્ચંદ્ર કરવાની સરળ વિધિ:—૨૦ તોલા સુરોખાર તથા ૨૦ તોલા ગોળ થોડું પાણી નાખી મેળવી લેવાં. પછી તેમાં ૪૦ તોલા શુદ્ધ અબ્રક મેળવી એક હાંડલામાં ભરવું. પછી તેજ અગ્નિ પર રાખવું. અગ્નિ સખત હોવાથી સુરોખાર કોઈ કોઈ વખત અવાજની સાથે ઉડે છે અને હાંડલામાંથી અગ્નિની જ્વાળા નીકળે છે, પણ તેથી કોઈ પ્રકારની હાનિ થતી નથી. આવી રીતે ૬ કલાક અગ્નિ આપવાથી એકજ વખતમાં અબ્રક ચમક વગરની થઈ જાય છે. કેટલીક વખત સુરોખાર ઉડી જવાથી થોડો ઉપરનો ભાગ ચમકવાળો રહી જાય છે તેને જુદો કાઢી એવીજ રીતે આંચ આપવી. ત્યારપછી આ અબ્રકમાંથી સુરોખાર કાઢી નાખવા માટે ખાંડી પાણીમાં મેળવી હાથથી સારી રીતે મસજવું. ત્યાર પછી ૬ કલાક રહેવા દઈ જે અબ્રક વાસણમાં નીચે બેસી જાય તે ઉપરથી સંભાળપૂર્વક ખાણી કાઢી નાખી ઉપયોગમાં લેવી. આ ભસ્મ બહુજ થોડા પુટમાં કામ લાયક બની જાય છે.

અબ્રકભસ્મ ત્રણપુટી:—ઉપરની રીતે નિશ્ચંદ્ર કરેલી અબ્રકને આકડાના પાનના રસમાં છુંટાઈ કરી ૩ વખત ગજપુટ અગ્નિ આપવાથી ભસ્મ તૈયાર થાય છે. આ ભસ્મ શ્વાસ, જ્વરાદિ સર્વ રોગ ઉપર તેમજ શરીરબળ વધારવા માટે આપવી.

‡કાળા રંગની અબ્રક ભસ્મને સફેદ રંગની કરવી હોય તો જાંબુની અંતરજાલમાં તેને ખૂબ છુંટી સંપુટમાં કપડમટ્ટી કરી ગજપુટ આપવો.

+ (૧) અબ્રક સત્વપાતન વિધિ:—કાળા અબ્રકમાંથી કરેલો ધાન્યાબ્રક ૪૦ તોલા, ટંકણ-ખાર ૧૦ તોલા, સાદો ગુગળ ૧૦ તોલા, ઘી ૧૦ તોલા, મધ ૧૦ તોલા અને ચણેલી ૧૦ આ. ૪૨

અને એક દિવસ સુસ્થના રસમાં રાખવી. પછી કેળના કાંદાના રસની લાવના આપવી અને ચોથો ભાગ ટંકણુખાર ક્ષુદ્ર મત્સ્યમાં મેળવી, ભેંસના છાણમાં મૂકીઆં કરી સૂકવી વાસણમાં નાખી ખૂબ અગ્નિ કરવો; એટલે અબ્રકનું સત્ત્વ પડશે. તે સર્વ ગોળો કરી મિત્રપંચક (લી, મધ, ગુગળ, ગુંળ અને ટંકણુખાર) મેળવી કુલડીમાં ધાલી અગ્નિ કરવો; એટલે તેની કાંસા જેવી લગડી થશે. તે પારાને બાળવાને યોગ્ય છે અને સર્વ લોહ કરતાં ગુણોથી અધિક છે. અબ્રકસત્ત્વગુણુ:—શીત, ત્રિદોષનાશક, રસાયન, પુરુષત્વ લાવનાર અને વયસ્થાપક છે. આ અબ્રકસત્ત્વ જેવાં બીજાં ઔષધો ભૂમંડળમાં નથી. અબ્રક દ્રાવણુ:—અબ્રક દ્રાવણુ લાગ્યોદય વિના કોઈ દિવસ સિદ્ધ થતું નથી, એમ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. કોઈ ઠેકાણે લાગ્યોગે સિદ્ધ થયું હશે પણ જણાયું નથી. (૧) ધાન્યાબ્રક લઘ અગથીઆનાં પાંદડાંના રસમાં મર્દન કરવો. પછી સુરણની અંદર ધાત્રી માટીનો લેપ કરી ગોષ્ઠ(જનવરોના વાડા)માં હાથલર ઉંડું એક મહિના સુધી પૂરી રાખવું. પછી કાઢવાથી પારા જેવું પાતળું થશે. અબ્રકભસ્મનાં અનુપાન:—(૧) અબ્રકભસ્મ ૧ ગુંળથી ૪ ગુંળસુધી તોલા લઈ તમામને ખાડી એકત્ર કરી તેમાં ૧૦ તોલા આમલીનું પાણી નાખીને નાના નાના ગોળા બનાવવા. સુકાયા બાદ કોળીયંત્રમાં મૂકી કોયલાના તેજ અગ્નિ પર રાખી ધમાવવું. એટલે સત્ત્વ ગળવા માંડે છે. સત્ત્વ ગળવા માંડે છે ત્યારે પીળી જવાળા નીકળે છે, અને સત્ત્વપાતન થઈ જશે ત્યારે વીજળી જેવી જવાળા ધોળી નીકળશે. ખાસ કરીને કોલસા હોલવાઈ જાય ત્યારે સમજવું કે સત્ત્વપાતન થઈ ગયું છે. ૪૦ તોલા અબ્રકમાંથી સત્ત્વપાતન થતાં ૨૫ થી ૩ કલાક લાગે છે. સત્ત્વ પ્રથમ રવાના આકારમાં પડે છે. એટલે તેને લોહચુંબકથી પકડી એકઠું કરવું. આવી રીતે એકત્ર કરેલા રવાને ફરીથી કોળીયંત્રમાં મૂકી આશરે અર્ધો કલાક સખત આંચ આપવાથી રવા પીગળી જઈ એક ઢાળીઓ બની જાય છે. ૪૦ તોલા અબ્રકમાંથી ૩ થી ૫ તોલા સુધી સત્ત્વ નીકળે છે. આવીજ રીતે અબ્રક ભસ્મમાંથી મિત્રપંચકના યોગે સત્ત્વપાતન થાય છે. (૨) અબ્રકસત્ત્વની ભસ્મવિધિ:—ઉપર મુજબ કાઢેલા સત્ત્વનું ખાંડીને બારિક ચૂર્ણ કરવું. પછી ૧૦ મો ભાગ હિંગળોક મેળવી કુંવારના રસથી અથવા ત્રિફળાના કાઢથી એક પ્રહર ધુંટવું. પછી ટીકડી બનાવી શરાવસંપુટમાં મૂકી કપડામાટી કરી ગજપુટ અગ્નિ આપવો. આવા ૨૦ અથવા તેથી અધિક પુટો આપવા. વારંવાર હિંગળોક મેળવતા જવું. (૩) અબ્રકસત્ત્વ રસાયન:—અબ્રકસત્ત્વ ખાંડી બારિક ચૂર્ણ કરી ઘીનો કરમો આપી લોહાના તવા પર શેકવું. લાલ ચોળ થાય ત્યારે લોહાની ખરલમાં નાખી ધુંટવું. આવી રીતે ત્રણ વખત કરવું. ત્યાર પછી ૮ મો ભાગ શુદ્ધ ગંધક મેળવી વડની જટાના કવાથમાં ખરલ કરી ટીકડીઓ બનાવી સૂકવી શરાવસંપુટ કરવી. ત્યાર પછી ગજપુટ આપવો. આવી રીતે વારંવાર ગંધક નાખી વડવાઈના ઉકાળામાં ખરલ કરવું. આવા ૫૦ ગજપુટ આપવા. ત્યાર પછી ૫૦ ગજપુટ ત્રિફળાના કવાથના આપવા. ત્રિફળાના કવાથમાં ખરલ કરતી વખતે પણ વારંવાર ગંધક મેળવતા જવું. આવી રીતે એકંદર ૧૦૦ ગજપુટ આપવાથી સત્ત્વાબ્ર રસાયન તૈયાર થાય છે. માત્રા ૧ ચોખ્ખાભાર, ત્રિકટુ તથા વાવડીંગના બેઆનીભાર ચૂર્ણની સાથે આપવાથી જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે; સંગ્રહણી જેવો લયંકર રોગ નિર્મૂળ થાય છે; તેમજ ક્ષય, પ્રમેહ, પ્રદર વગેરે રોગો ઉપર પણ આ રસાયન અતિલાભદાયક છે. (૪) અબ્રક સત્ત્વભસ્માવધિ:—અબ્રક સત્ત્વ ખાંડી ચૂર્ણ કરી શુદ્ધ પારો સમભાગ તથા બમણા શુદ્ધ ગંધકની કળજલી મેળવી ધુંટવું. સારી ધુંટાઈ થયા પછી કુંવારનો રસ નાખી ફરીથી સારી રીતે ધુંટાઈ કરવી. ત્યારપછી ખરલમાં સૂકવી ચૂર્ણ કરવું. આ ચૂર્ણને કપડામાટી કરેલ અગ્નિશીશીમાં ભરી વાલુકાયંત્રમાં ૧૬ પ્રહરની સખત આંચ દેવી; એટલે શીશીના ગળામાં રસસિંદૂર જમશે તથા તળીએ અબ્રકસત્ત્વની ભસ્મ તૈયાર થશે. માત્રા ૧ રતી. પીપર અને મધમાં ચાટવાથી ક્ષય, શોષ, ઉધરસ, પ્રમેહ, પાંકુ તથા હઠીલા જૂના સર્વ રોગ તરત મરી જાય છે. (આ ચારે વિધિ વૈદ્ય-કલ્પતરુ પરથી લીધેલી છે.)

(તા ૨૫-૧-૩૦ ના રોજ અમદાવાદમાં મળેલી વૈદ્ય સભામાં સત્ત્વપાતન કરેલું હતું તે મુજબ 'વૈદ્યકલ્પતરુ' પરથી)

મધ અને લીંડીપીંપર સાથે આપવી; એટલે પ્રમેહ, શ્વાસ, વિષરોગ, કોઠ, વાયુ, પિત્ત, કફ, કફક્ષય, ક્ષતક્ષય, સંત્રલ્હણી, પાંકુરોગ, બમ, કમળો, ગુદ્મ વગેરે રોગ દૂર થાય છે. (૨) વાવડીંગ, સુઠ, મરી અને લીંડીપીંપરના ચૂર્ણમાં વાલભર આપવી; એટલે ક્ષય, પાંકુ, સંત્રલ્હણી, શ્વળ, આમ, કોઠ, શ્વાસ, પ્રમેહ, કાસ, મંદાગ્નિ અને ઉદરસંખંધી વ્યથા, એ રોગો દૂર થાય છે, બુદ્ધિ સારી થાય છે અને શુક્રધાતુની વૃદ્ધિ થાય છે. (૩) વીસ પ્રકારના પ્રમેહને સારૂ મધ, લીંડીપીંપર અને શિલાનિતમાં આપવી. (૪) ક્ષયરોગમાં સોનાના વરખ સાથે આપવી. (૫) ધાતુવૃદ્ધિ માટે સોનાના અને રૂપાના વરખ સાથે અથવા ભરમ સાથે આપવી. (૬) રક્તપિત્તને સારૂ હરડે, ગોળ અથવા એલચીદાણા અને સાકરની સાથે આપવી. (૭) ક્ષય, પાંકુ તથા મૂળવ્યાધિ માટે ત્રિકટુ, ત્રિફળાં, ચાતુર્ગત, સાકર અને મધની સાથે આપવી. (૮) પ્રમેહ અને મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:—એલચીદાણા, ગોખર, ભોંયઆમલી, ખડીસાકર અને ગાયના દૂધની સાથે આપવી. (૯) પ્રમેહમાં ગળોનું સત્ત્વ અને ખડીસાકર સાથે આપવી. (૧૦) જીર્ણીજ્વરને માટે મધ અને લીંડીપીંપરમાં આપવી. (૧૧) નેત્ર-રોગ અને ધાતુપ્રશ્નિને સારૂ ત્રિફળાંના ચૂર્ણ સાથે મધમાં આપવી. (૧૨) ગુમડાને માટે મોરવેલના સત્ત્વ સાથે ત્રિકટુના ચૂર્ણમાં આપવી. (૧૩) બળવૃદ્ધિને માટે ગાયનું દૂધ અને ભોંયકોળામાં આપવી. (૧૪) મૂળવ્યાધિને માટે ભીંજામા સાથે આપવી. (૧૫) વાયુરોગને માટે સુઠ, પુષ્કરમૂળ, ભારંગમૂળ અને આસગંધના ચૂર્ણ સાથે મધમાં આપવી. (૧૬) કફરોગને માટે કાયફળ, લીંડી-પીંપર અને મધમાં આપવી. (૧૭) જઠરાગ્નિ પ્રતીક્ષ થવા માટે તથા મૂત્રાધાત, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રરખડામાં સર્વ ક્ષારો સાથે આપવી. (૧૮) ધાતુરસંભનને માટે ભાંગમાં આપવી. (૧૯) ધાતુવૃદ્ધિ માટે લવંગ તથા મધમાં આપવી. (૨૦) પિત્તરોગને માટે ગાયના ઘી સાથે સાકરમાં આપવી. ખાકીના રોગોના માટે ઉચિત અનુપાનો મુજબ આપવી.†

૨-અંબર

અંબર એ એક ખનીજ પદાર્થ છે. એના ગાંગડા થાય છે. એ પૃથ્વીની ફાટામાંથી અથવા સમુદ્રમાં તરતું અગર સમુદ્રકિનારા ઉપર ધણે ઠેકાણે મળે છે. એ વિશેષે કરી બાલ્ટિક સમુદ્ર, પર્શિયન સમુદ્ર ઇત્યાદિના કિનારા ઉપર અને પોલાંડ, જર્મની, સ્વીડન, સિસીલી, પ્રશિયા ઇત્યાદિ દેશોની જમીનમાં મળે છે. અંબર પીળું, કાળું અને ઘોળું તથા તે ઉપર ટપકાં હોઇને ગોળ અરગળ જેવું પીળા રંગનું હોય છે. પીળું અંબર શ્રેષ્ઠ છે. કાળું સર્વથી ઓછી કિંમતનું છે. ખંડ અંબર મોંઘું વેચાય છે, એટલે કેટલાક લોક ખનાવટી પણ કરે છે. જે ખંડ અંબર છે તેના એ ગાંગડા લઈ એક ઉપર એક ધસવાથી, તે ગરમ થતાંજ સૂક્ષ્મ પદાર્થોને લોહચુંબક જેવું આકર્ષણ કરે છે. દાંતનીચે ચાવવાથી થોડો અવાજ થાય છે, પણ પીગળતું નથી; માત્ર નરમ થાય છે અને તેમાં થોડી ચીકાશ આવે છે. અંબરને દેવતામાં નાખવાથી તેના ધૂમાડાની સુગંધી સારી આવે છે. અંબર સુગંધી પદાર્થમાં નંખાય છે. અંબર:—ધાતુવર્ધક, તૃપ્તિકર, પુષ્ટિકારક, કામોત્તેજક, ઇન્દ્રિયોને શક્તિ આપનાર, સ્ત્રીસમાગમના વિષયમાં ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરનાર, અગ્નિવર્ધક, કોઠામાંની શરદી અને ગરમીની ઇજા દૂર કરનાર, યુવાન તથા ધરડાને દિતકારક છે. ઉપયોગ:—(૧) કંપવાયુ ઉપર:—૧ ચણોડીભાર અંબર મધની સાથે આપવું. આમ સાત દિવસ આપવાથી કંપવાયુ દૂર થાય છે; તેમજ તેથી કોઠા અને સાંધામાંનો રોગ પણ દૂર થાય છે. (૨) સ્થાપર જંગમ વિષ ઉપર:—અંબર પાણીની સાથે આપવું. (૩) વિષ્ણુચિકા (કોલેરા) ઉપર:—અંબરની ધૂણી આપવી તથા અંબર અને કરતૂરી થોડી ખાવા પણ આપવી. ક્ષીણતા ઉપર:—ઘી અને સાકર સાથે અંબરનું સેવન કરવું; એટલે ક્ષીણતા દૂર થઈ શરીરે તેજ આવે છે અને મગજ શાંત થાય છે.

† અશુદ્ધ (શોષ્યા વગર), અસિદ્ર (ચંદ્રિકા રહેલા કાચા), અબ્રકની ભરમ મનુષ્યના શરીરમાં અનેક પ્રકારની પીડા કરે છે. એ કોઠ, ક્ષય, પાંકુરોગ, સોજો, હૃદય અને પસવાડામાં પીડા તથા ભારે સંતાપ આપનાર છે. અબ્રકના ચિકારની શાંતિ ત્રણ દિવસ આમળાં પાણીમાં વાટી પીવાથી થાય છે, એમ કહેલું છે.

૩-કપીલો

સં. કં. કપિલક. મં. કપિલા. હિં. કમીલા. ફાં. કન્થિલાય. અં. કિન્થીર. ઈં. કમિલા રાટલીરા. લાં. રાટલીરા ટિંકટારીઆ. બં. કમલાગુંડી.

કપીલો એ રંગે તામ્રવર્ણ હોય ઇટના બૂકા જેવા હોય છે. એ સુરત પાસે ઉત્પન્ન થાય છે. કપીલો:—રેચક, તીખટ અને ઉબ્બુ છે; તથા વણુ, કદ, ઉધરસ, જંતુ અને કૃમિનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧)રેચ થવા માટે તથા પિત્તગુદ્મ ઉપર:—મધમાં કપીલો ખરલ કરી આપવો એટલે રેચ થાય છે અને પિત્તગુદ્મ નિર્જળ થાય છે. (૨) કૃમિ ઉપર:—કપીલાચૂર્ણ અર્ધો તોલો ગોળ સાથે ખાવા આપવું, એટલે સંપૂર્ણ કૃમિનો નાશ થશે.

૪-કલાઈ (કથીર)

સં. ત્રપુ. મં. કથીલ. હિં. રાંગા. કં. તખર. તૈં. તાગારામુ. ફાં. અરજીજ. અં. રસાસ. ઈં. દીન. લાં. રેનમ.

શોધન:—xકલાઈ પાતળી કરી નગોડના રસમાં હળદરનું ચૂર્ણ નાખી તેમાં રેડવી. આ

x કલાઈનું શોધન તથા મારણ:—(૧) કલાઈને ચુલા પર કડાઈમાં તપાવી રસ કરી તેલ, છાશ, ગોમૂત તથા કાંજમાં ત્રણ ત્રણ વખત દારવાથી કલાઈ શુદ્ધ થાય છે. કલાઈનો રસ તેલ વિનાના ખીજા પ્રવાહીમાં નાખવાની સાથેજ ઉછળી બહાર આવે છે. એટલા માટે છાશાદિ પદાર્થોના વાસણુ-ને એક ખાડામાં રાખી ઉપર ઘંટીનું પડ અથવા નાના છિદ્રવાળો ૩-૪ મણુ વજનવાળો પથ્થર ઉપર રાખી છિદ્રમાંથી સંભાળપૂર્વક કલાઈના રસને નાખવો. અથવા એક નાની કડાઈ લઈ એકેક તોલા બળે તોલા કલાઈનો રસ લેતા જઈ એકેક મિનિટ બહારનો વાયુ લાગવા દઈ શોધન કરવા માટેના ઔષધિના રસમાં નાખતા જવું. આ રીતે કરવાથી ઉડવાનો ભય રહેતો નથી, તેમજ મોટા પથ્થરની પણ જરૂર રહેતી નથી. જેટલું શોધન સાફ થાય તેટલીજ ભરમ વધારે ગુણુવાળી બને છે. ઉપર મુજબ ૧૨ વખત ગરમ કરી છુઝાવવાથી કલાઈ શુદ્ધ થાય છે. ત્યારપછી છેવટે કલાઈ-ને ગરમ કરી ઉતારી તરત તેમાં થોડું તેલ નાખી દેવું કે જેથી પતરાં કરવા માટે એક ગોળ ઢાળકી બની જાય છે. ઠંડી થયા પછી કલાઈને શુદ્ધ જલથી ઘોષ બારીક કાગળ જેવાં પતરાં તૈયાર કરાવવાં. આ પતરાંના ટુકડા ઇચના ચોથા ભાગની લંબાઈ પહોળાઈના અથવા તેથી નાના તૈયાર કરવા. ત્યારપછી બે સૂકાયેલાં છાણાંની વચમાં સંપુટ કરવાની છે. આ છાણાં એકેક પાંચ સાત શેર વજનવાળાં હોવાં જોઈએ. બંને સમાન ગોળાકારનાં બનાવવાં. ઉપરનો ભાગ ૪-૬ દિવસે સૂકાય ત્યારે ઉલટાવી એકેક ઈંચ ચારે બાજુની જગા છોડી વચ્ચે ૧૧ થી ૨ ઈંચ સુધી ઉડો ખાડો વચ્ચેનું છાણુ કાઢી નાખીને બંને છાણાંમાં કરવો. આ છાણાં સારાં સૂકાઈ જવા પછી સંપુટ માટે ઉપયોગમાં લેવાં. એક છાણાની વચ્ચે ખાડામાં તલ તથા આમલીની છાલનું જવકુટ ચૂર્ણ મેળવી એક આંગળ જેટલું પાથરવું. ઉપર કલાઈનાં પતરાંના ટુકડા પાથરવા. પુનઃ ઉપર તલ અને આમલીની છાલનું ચૂર્ણ પાથરી કલાઈના પતરાંના ટુકડા રાખવા. આખરે ઉપર આમલીની છાલનું ચૂર્ણ તથા તલ પાથરી બંને છાણાંની વચ્ચે જગ્યા પૂરી કરી આપવી. આ બે છાણાંની વચ્ચે કલાઈ ૧૦-૧૨ તોલા તથા તલવાળું ચૂર્ણ ૧૧ શેર આશરે રાખવું. ત્યારપછી છાણથી સાંધા બંધ કરી સંપુટ સૂકાવી લેવું. સૂકાયા પછી નિવાત સ્થાનમાં એક કડાઈ અથવા કોષ પહોળા વાસણમાં ૩૦-૪૦ છાણાં નીચે ઉપર આબુઆબુ ગોઠવી વચ્ચે સંપુટ રાખી સળગાવવું. સ્વાંગ શીતળ થયેથી સંભાળપૂર્વક ઉપરના છાણાની રાખ કાઢી નાખી વચમાંથી કલાઈની ચોખાની ધાણી જેવી ભરમ વીણી લેવી. આ ભરમમાં કોઈક અંશ કાચો રહી જાય છે એટલા માટે થોડી ખરલ કરી ભરમ કપડેથી ગાળી લેવી. ઉપરનો કાચો ભાગ અલગ કાઢી નાખવો. બારીક ગાળવામાંથી નીકળેલી ભરમ નિર્ભયરૂપે સર્વ કાર્યમાં યોજવી. આ ભરમ સફેદ રંગની, વજનમાં હલકી તથા બહુજ મુલાયમ હોય છે. નં. ૬ માં ટાટમાં તૈયાર કરવાનું લખ્યું છે, પણ

પ્રમાણે તથા વખત રેડવું એટલે શુદ્ધ થશે. કલાષ્ટ શરીર પર હિડી આવે છે માટે સાવચેતી રાખવી.*
મારણુ:—(૧) શુદ્ધ કરેલી કલાષ્ટ કલાષ્ટમાં ધાલી ચૂલા ઉપર મૂકવી અને નીચે દેવતા કરવો. કલાષ્ટ પાતળી થયા પછી તેમાં ચોથો ભાગ અધેડીનું ચૂર્ણ નાખી આંખાના લાકડાથી જ્યાં સુધી ભસ્મ થાય ત્યાંસુધી ઘુટવું. ચૂર્ણ વારંવાર થોડું થોડું નાખતા જવું. જ્યાં સુધી કલાષ્ટની ભસ્મ થાય ત્યાંસુધી અધેડીનું ચૂર્ણ નાખતા જવું. પછી તે ભસ્મ એકત્ર કરી ઉપર કોડીઆનું સાઈ ઢાંકણ કરી લાલ થાય ત્યાંસુધી નીચે તીવ્રાગ્નિ કરવો અને ઠંડુ થયા પછી કાઢી લેવું. (૨) અજમાનું ચૂર્ણ, શિલાજિત, અધેડીની ભસ્મ અથવા આમલીના કચુકાનું ચૂર્ણ, એ પ્રત્યેક કલાષ્ટને મારવાના પદાર્થ છે; એટલે એમાંના એકથીજ ઉપરની રીત પ્રમાણે કલાષ્ટ કલાષ્ટમાં નાખી પાતળી થયા પછી તેમાં એકનું થોડે થોડે ચૂર્ણ નાખતા જવાથી કલાષ્ટભસ્મ થશે. પછી પૂર્વોક્ત કલાષ્ટભસ્મ લઈ શુદ્ધ હરતાલ સમાન અથવા ચતુર્થાંશ અગર અષ્ટમાંશ તેમાં મેળવી, લિંબુના અથવા કુંવારના રસમાં પહોર—ખે પહોર ખરલ કરી તેનો ગોળો બાંધવો. તે કોડીઆના સંપુટમાં પીંપળાની છાલમાં રાખી પછી ગજપુટ અગ્નિ આપવો. આ પ્રમાણે સાત વખત પુટો આપવા, એટલે સર્વોત્તમ ખડી જેવી બંગભસ્મ થશે. એ સર્વ કાર્યો કરે છે. એથી વૈદ્યોનું જીવન થશે. બીજા પુટોને તાલક દેવી નહિ; ફક્ત કુંવારના તાજા રસમાં ઘુટવી અને વારંવાર પુટ આપવા. (૩) કલાષ્ટ શુદ્ધ કરી તેનાં સારાં પાનળાં પતરાં કરવાં અને ઔષધિસહિત તે ઉર તોલા પતરાં યંત્ર ઉપર રાખવાં. તે ઔષધિ—બકરીની લોંડીઓ ૪ શેર અને હળદર ૪ શેર, એ બંધાનું એકત્ર ચૂર્ણ વસ્ત્રમાળ કરી વાસણમાં થોડો ચૂર્ણનો થર કરી તે ઉપર કલાષ્ટનાં પતરાં, તે ઉપર ચૂર્ણ, તે ઉપર પતરાં, તે ઉપર ચૂર્ણ નાખી યંત્રને કપડામાટી કરી ગજપુટ આપવો. સાઈ ઠંડુ થયા પછી કાઢી લઈ વાલ અથવા અર્ધો વાલ દેવનું બળ જોઈ આપવી. એ યથાયોગ્ય અનુપાતોમાં આપવાથી સંપૂર્ણ રોગનો નાશ કરે છે. (૪) કલાષ્ટ ઠીકરાના વાસણમાં ધાલી ચૂલા ઉપર પાતળી કરી ખીજડાના લાકડાથી ઘુટવી એટલે ભસ્મ થશે.+ (૫) હળદરનું ચૂર્ણ કરી તે નીચેના કોડીઆમાં ધાલી તે ઉપર કલાષ્ટનાં પતરાં મૂકી ઉપર બાકીનું ચૂર્ણ નાખી કપડામાટી કરી અગ્નિ કરવો એટલે કલાષ્ટની ભસ્મ થશે. તે ભસ્મ લઈ ભસ્મથી ચોથે ભાગે સુરોખાર મેળવી કોડીઆના સંપુટમાં ધાલી એક ઘટિકા મંદ અગ્નિ કરવો અને ઠંડુ થયા પછી ઘોળા શંખ અથવા કુંદપુષ્પ જેવી ભસ્મ લેવી અને સર્વ રોગ ઉપર અનુપાતમાં આપવી. (૬) ટાટનો કકડો લઈ તે ઉપર તલ અને આમલીની છાલ એકત્ર મેળવી તે ચૂર્ણ તે ટાટ ઉપર અર્ધો આંગળ પાથરી, તે ઉપર કલાષ્ટનાં પતરાં ઝીણું કરેલાં નાખી તે ઉપર ફરીથી ચૂર્ણ નાખવું; અને તે ઉપર ફરી કકડો મેલવો, વળી ચૂર્ણ નાખવું. આ પ્રમાણે સર્વ મૂકી બાંધી માટીનો લેપ કરી ગજપુટ કરવો. ઠંડુ થયા પછી યુક્તિઓથી કાઢી લેવી. તે જેવી ભાતની ધાણી થાય છે, એ

તેમાં ભસ્મ બહુજ ઓછી હાથમાં આવે છે. (૨) તલ અને આમલીના ચૂર્ણને બદલે ભાંગમાં પણ તૈયાર થાય છે. રીતિ ઉપર મુજબ. ભાંગમાં તૈયાર કરેલી ભસ્મ ઉપરની ભસ્મ કરનાં વિશેષ ગુણ કરે છે. બને રીતિથી ઘણી વખત ભસ્મ તૈયાર કરાવેલી છે. (૩) બંગભસ્મનો વિધિ:—ભોઠાની કડાઈમાં શુદ્ધ કલાષ્ટનો રસ કરી તેમાં કલાષ્ટના સમાન વજને હળદરનું ચૂર્ણ, અજમાનું ચૂર્ણ, જીરાનું ચૂર્ણ, આંબલીની છાલનું ચૂર્ણ અને પીપળાની છાલનું ચૂર્ણ અનુક્રમે એક પછી એક ધારે ધારે થોડું થોડું કરી નાખતા જવું અને હલાવતા રહેવું. ચૂર્ણ સમાપ્ત થયા પછી જ્યારે કલાષ્ટ ભસ્મનો સફેદ રંગ થાય ત્યારે ભસ્મ તૈયાર થઈ જાય.

* શોધન કરતી વખતે કલાષ્ટનો મેલ નીકળે તે એક બાળુ ભેગા કરતા જવો. છેવટે નવ-સાર તથા ગોળ મેલમાં મેળવી અગ્નિ પર કડાઈમાં ગરમ કરવાથી કેટલીક કલાષ્ટ નીકળી આવે છે. તે ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે.

+ આ રીતે તૈયાર કરેલી ભસ્મ મિત્રપંચકથી તપાસતાં કાચી જણાય છે. ચાર કલાક સખત અગ્નિ આપ્યો હતો. બીજી વખત ફરી ચૂલે ચઢાવી ત્યારે ચૂલા ઉપરજ નાની ગોળાઓ વળી ગઈ. એથી બધી મહેનત નકામી થઈ છે, માટે આ રીતે વિચાર કરીનેજ ભસ્મ કરવી.

પ્રમાણે હોષ યોગવાથી બારિક થશે અને સર્વ કાર્ય કરશે. આ પૂર્વોક્ત લક્ષ્મને પ્રાચીન વૈદ્યોએ તાલદાનની ઉપેક્ષા કરી છે. (૭) શુદ્ધ કરેલી કલાષનો દશમો ભાગ પારો લઈ તેમાં ખરલ કરી આકડાના દૂધમાં ખરલ કરવો; અને ઠીકરામાં ઘાલી પાતળી કરી નીચે તીવ્રાગ્નિ કરી દાડમના સોટાથી ઘુંટલું એટલે લક્ષ્મ થશે. (૮)* હરતાલ આખરાનાં પાંદડાંમાં ખરલ કરી તેનો કલાષનાં પતરાંને લેપ કરવો અને ગજપુટ કરવો; એટલે લક્ષ્મ થશે. (૯) કલાષનાં પાતળાં પતરાં કરી તે દૂધમાં અથવા ભાંગમાં થર ઉપર થર દઇને છાણાંનો પુટ આપવો; એટલે લક્ષ્મ થશે. બંગ (કલાષ) લક્ષ્મના ગુણુ:—શુદ્ધ તૈયાર કરેલી બંગલક્ષ્મ બળકર, દીપન, પાચન, રુચિકર, બુદ્ધિપ્રદ, શીતળ, ક્રાંતિકારક, જરાનાશક, નીરાગતાકારક, ધાતુને સ્થિર કરનાર અને ક્ષય તથા સંપૂર્ણ પ્રમેહનો નાશ કરનાર છે. બંગ લક્ષ્ણ કરનાર પુરુષોને સ્વપ્નમાં પણ શુદ્ધક્ષય થનાર નથી. એ નિત્ય ૧ અંગર ૨ ગુન્જ આપવી. બંગનાં અનુપાનો:—(૧) મુખગંધ માટે કપૂર સાથે. (૨) પુષ્ટિને માટે જયફળમાં અથવા દૂધમાં. (૩) પ્રમેહને માટે તુલસીનાં પાંદડાં સાથે અથવા મધ અને સાકરમાં. (૪) પાંદુરોગને માટે ઘીમાં. (૫) ગુલ્મરોગ માટે ટુંકાવેલા ટંકણખારમાં. (૬) રક્તપિત્ત અને ઊર્ધ્વ શ્વાસને માટે હળદરમાં. (૭) બળવૃદ્ધિને માટે મધમાં. (૮) પિત્તને માટે સાકરમાં. (૯) વીર્યસ્તંભનને માટે નાગરવેલીનાં પાતમાં અથવા ભાંગમાં અગર કસ્તૂરીમાં. (૧૦) અગ્નિમાંદને માટે લીંડી-પીંપરમાં. (૧૧) દુર્ગંધને માટે ચંપાના ફૂલના રસમાં. (૧૨) દાદ થયો હોય તો ત્રિંબુના રસમાં. (૧૩) ચર્મપક્ષ એટલે પાંપણોના રોગને સાર ખેરની છાલના ઉકાળામાં. (૧૪) અજીર્ણને માટે આમળાં સાથે અથવા સોપારીમાં. (૧૫) અસ્થિગત જ્વરને માટે માખણમાં. (૧૬) વાયુને માટે લસણમાં ‡ (૧૭) કાઢને માટે સમુદ્રફળમાં અથવા નગોડના રસમાં. (૧૮) પંદત્વ નાશ થવાને માટે અધેડીનાં મૂળમાં. (૧૯) લિંગવૃદ્ધિને માટે લવંગ અને સમુદ્રફળ નાગરવેલીના રસમાં ઘસી ઉપર લેપ કરવો. (૨૦) મોહનીને માટે ગોરોચન અને લવંગમાં તિલક કરવું. (૨૧) મસ્તકરોગને માટે એરંડાનાં મૂળ ઘસી તેમાં બંગ નાખી લેપ કરવો. (૨૨) બરેળ રોગને માટે ટંકણખારમાં. (૨૩) વાયુને માટે અજમો અથવા આસંધમાં. (૨૪) જળોદરને માટે બકરીના દૂધમાં. (૨૫) અર્થ ઉપર કાયામાં અથવા ગધેડીના દૂધમાં. (૨૬) મસ્તકરોગ ઉપર અધેડીમાં. (૨૭) ધાતુનિકૃતિ ઉપર જયફળ, જવંત્રી અને લવંગમાં. (૨૮) કમ્મરની વ્યથાને માટે જયફળ અને અજીર્ણમાં. (૨૯) નાડીવળુને માટે નાગરવેલી સાથે. (૩૦) પેટમાં પીડ આવતી હોય તો હરડે સાથે. (૩૧) વાતગુલ્મને માટે જાશ સાથે. (૩૨) ફેફસે (ગોતું) આવે છે તેમાં લસણના તેલમાં નસ્ય કરવું. (૩૩) શ્વાસને માટે જયફળ, લવંગ અને મધમાં. (૩૪) શરીર બળવાન થવા માટે તુલસીના રસમાં †

* આવા દશપુટ આપવા માટે શાસ્ત્રકારોએ લખેલ છે. પહેલી વખત સમાન તપકીઆ હરતાલ લેવી; પછીના પુટોમાં હરવખત દશમો ભાગ હરતાલનો લેવો. બીજા પુટથી હરતાલ તથા કલાષને આખરાનાં પાંદડાંના રસમાં ઘુંટી કરી ગોળો કરવો. ગોળો સૂર્યના તાપમાં સુકાય ત્યાર પછી મજખૂત સંપુટ કરી ગજપુટ આપવો. સંપુટ સાર નહિ હોય તો હરતાલ સંપુટને તોડી નાખશે.

× દૂધ શબ્દ લખેલ છે તે છાતલા દૂધેલી જોઈએ. દૂધેલીપંચાગ સુકાવી તેમાં લક્ષ્મ બની શકે છે. દૂધમાં તો કલાષ ઉડી સંપુટને તોડી બહાર નીકળી જશે. છાપવામાં દોષ થઈ ગયેલો જણાય છે.

÷ રસગ્રંથોમાં લખ્યું છે કે, અશુદ્ધ કલાષ અથવા સીસાથી આક્ષેપક, કંપવાત, કિલાસકુષ્ઠ, ગુલ્મ (ગોળો), કાઠ, થળ, વાત, શોથ, પાંડુ, પ્રમેહ તથા ભગંદર, એ રોગો ઉત્પન્ન થાય છે, તેમજ તે વિષતુલ્ય છે. રક્તવિકારના સર્વ રોગ, ક્ષય, મૂત્રકૃમ્મ, તાવ, પ્રમેહ, પથરી, વિદ્રધિ અને અંડવૃદ્ધિ ઇત્યાદિ રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. વળી મંદાગ્નિ, પાંદુરોગ અને નિર્બળપણું પણ પ્રકટ કરે છે. એના દોષની શાંતિ માટે કાકડાશિંગ સાકર સાથે ત્રણ દિવસ ખાવી.

‡ લસણ ઘીમાં તળાને પછી બંગલક્ષ્મ સાથે ખરલ કરી ચાટી જવું.

† (૧) પ્રમેહના દરદ ઉપર:—બંગલક્ષ્મ તથા અવિંધ મોતી સમભાગ લઈ ગુલાબજળમાં

૫-કાચલવણ (બંગડીસાર)

સં ૦ ક૦ કાચલવણ. મં ૦ બાંમડખાર. હિં ૦ કચનોન. ફાં ૦ નગકે શીશા. અં ૦ મિત્રહેજુમજ.

કાચલવણ કાચની ભઠ્ઠીમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એનો રંગ ઘોળો હોય છે. કાચલવણ:—પિત્ત-કારક, કિંચિત્ ખાંડ, રક્ષ, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ, ચતુષ્પ તથા દાહકારક છે; અને શળ, ગુલ્મ, કફ, વાયુ તથા પિત્તનું નાશક છે. ઉપયોગ:—અશ્લુષ્ ઉપર:—કાચલવણનું માસો દોઢ માસો ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું.

૬-કાડીસાર

કાડીખારને અંગ્રેજીમાં “નૅટ્રેટ ઑફ સીલ્વર” અને “લ્યુવર કાર્સ્ટિક” કહે છે. એ રૂપામાંથી બનાવાય છે. કાડીખારની પેન્સીલ જેવી ઘોળી લાકડી હોય છે. કાડીખાર ગરમ પાણીમાં પીગળે છે. એ ચામડીને લાગવથી કાળા ડાઘ પડે છે અને ફાલ્સો ઉઠે છે. ઉપયોગ:—(૧) આંખોનો દાહ, આંખો દુખવા આવે તે ઉપર અને ખટકા ઉપર:—કાડીખાર ગરમ પાણીમાં પીગળાવી તેનું દીપું પીંછીવડે આંખમાં નાખવું. (૨) ગરમીનાં ચટ્ટાંઓ (ચાઠાં) ઉપર:—ચાંદી થનાંજ તે ઉપર કાડીખાર ચોપડવો એટલે ચટ્ટાં પ્રસરતાં નથી અને તે ઉપરનું વિષ બળી જાય છે. (૩) શરીરમાંનો સોજો, અચાળ અને મસ (ચામખીલ) ઉપર:—કાડીખાર ચોપડવો. (૪) એક વર્ષની અંદરના આંખમાંના ફૂલ ઉપર:—મૃગનક્ષત્રનું અથવા હસ્તનક્ષત્રનું પાણી લઈ ખાટલીમાં રાખી તેમાં ૧૮ તોલાએ ૧ રતી કાડીખાર નાખી તેને મજબૂત બાંધી રાખવું. ૧૦-૧૨ દિવસ થયા પછી તે પાણી પીછાથી આંખમાં નાખવું. નાખતી વેળાએ હલાવવું જોઈએ.

૭-કાંતીલોદું (કાંતલોહ)

કાંતીલોદું એ લોહચુંબકમાંથી થાય છે. એમાં બ્રામર અને ચુંબક એવા પ્રકાર છે. કાંતીલોદું મળવું કઠિન છે. એ સર્વ લોહામાં શ્રેષ્ઠ છે. કાંતીલોદું:—કાંતીલોહાના વાસણમાં પાણી ભરી તેમાં તેલનું ટપકું નાખવાથી પ્રસરતું નથી અને પાણીને હીંગનો વાસ આવે છે તથા લિંબુનો રસ

ખરલ કરી લેવાં. પછી એ ચૂર્ણ ૨ રતી, વંશલોચન, નાના ઇલાઈચી તથા ચાંદીના વરખસાથે મેળવી મધમાં ચાટી જવું. થોડા દિવસ સેવન કરવાથી પ્રમેહરોગ તથા ધાતુદોષ દૂર થઈ શરીર નીરાગી બને છે. બહુમૂત્ર માટે:—બંગલરમ, સિતોપલાદિ ચૂર્ણ, ઘી તથા મધની સાથે ચાટવી અથવા બંગલરમ મધમાં ચાટી ઉપર ગોખરનો કચાચ પીવો. સ્વપ્નદોષ માટે:—ધસબગેલ (ઓચમીજીર)ની બૂસી (ઉપરનાં છીલટાં) ૪ માસા, સાકર ૪ માસા તથા બંગલરમ ૨ થી ૩ રતી મેળવી ખાંધ ઉપર દૂધ પીવું. સ્વપ્નદોષવાળાએ અશ્લુષ્માં ભોજન, ગોળ, નવા ભાત તથા ખટાઇનો ત્યાગ કરવો.

† કાડીખાર ગરમ પાણી(પાણીની વરાળ-ડીસ્ટીલ્ડ વૉટર)માં અથવા વરસાદમાં અદરથી લીધેલા વરસાદના પાણીમાં મેળવવામાં આવે છે. ૨૫ તોલા પાણીમાં સાધારણ રીતે ૧ થી ૧૫ રતી મેળવાય છે. આ મિશ્રણ નીલા રંગની શીશીમાં રાખવું જોઈએ. સફેદ કાચમાં રાખેલ મિશ્રણ કમજોર થઈ જાય છે. સફેદ કાચની શીશી હોય તો ઉપર નીલા રંગનો કાગળ ચારે બાજુએ ફરતો ચોટાડી દેવો.

કાડીખાર ઉપદંશ, ચાંદી, સડેલાં ધારાં, હડકાયા ફૂતરાનો દંશ તથા બીજાં જેરી જનવરોના જખમને બાળી નાખવા માટે ઉપયોગી છે. નાના નાના મસા અથવા મસાના અંકુરોના મૂળમાં લગાડવાથી તે બળીને ખરી જાય છે. બાળવાની જગ્યા પાણીથી થોડી બીની કરી કરવી, જેથી કાર્સ્ટિક જલદી લાગે છે. કાર્સ્ટિક લગાડવા પછી બળતરા વધારે થાય તો પાણીથી ઘોષ નાખવું. પ્રદર તથા પ્રમેહમાં પીચકારીથી ઘોવાં માટે કાડીખારનો ઉપયોગ થાય છે.

‡ કાડીખાર ૧ માસો જોઈએ. બૂલથી ૧ રતી લખાયેલ હોય એમ અનુમાન થાય છે.

કાંતીલોહના વાસણમાં નાખવાથી કડવો થાય છે અને વાસણમાં દૂધ ગરમ કરવાથી ઉભરા આવી બહાર નીકળી જતું નથી; ઉંચું વધે છે. કાંતીલોહનું વાસણ તપાવી તેમાં પાણીમાં પલાળેલા ચણા નાખવાથી છાલ બને છે, તેને કાંતીલોહું કહે છે. મારણુ:—કાંતીલોહનું મારણુ પોલાદના મારણુ પ્રમાણે કરવું. એની ભસ્મ પોલાદની કરતાં સોગણી વધારે ગુણવાળી છે.*

૮-કાંસુ

સં૦ કારચ. મ૦ કાંસે. હિં૦ કાંસા. ક૦ તૈ૦ કંચુ. ફા૦ રાષ્ટન. અ૦ તાતિકૂન ઈ૦ બેલ મેટલ પ્રાઈઝ.

કાંસુ એ મિશ્ર ધાતુ છે. આઠ ભાગ તાંબુ અને બે ભાગ કલાઈ, એમ બે ધાતુ રસ કરી એકત્ર કરવાથી કાંસુ થાય છે. તેનાં ભોજનપાત્ર શુભકારક છે. કાંસુ બે પ્રકારનું છે. એક પુષ્પક અને બીજું તૈલક. તેમાં પુષ્પક ધોળું હોય છે અને તૈલક કફ કરે છે. પહેલું રોગશાંતિ માટે આપવું. ધોળું ચક્રચકિત, મૃદુલ, શુદ્ધ થનાર, સ્નિગ્ધ, નિમર્ણ, ધનાંગી અને સરળ એવું કાંસુ ઉત્તમ બાળવું. શોધન:—(૧) કાંસાનાં પતરાં કરી તપાવી તે તેલ ગાયનું મૂત્ર, કાંજ અને કળથીના કાદામાં ત્રણ ત્રણ વખત પલાળવાં એટલે શુદ્ધ થાય છે. (૨) કાંસાનાં પાતળાં પતરાં કરી ગોમૂત્રમાં પહોરભર બાફવાં કિંવા અમ્લદ્રવ્યમાં (ખાટા પદાર્થોમાં) બાફવાં; એટલે કાંસુ શુદ્ધ થાય છે. મારણુ:—કાંસુ અને પિત્તળનું મારણુ તાંબા જેવું જ કરવું. તાંબું, પિત્તળ અને કાંસાના મારણુ વિષે:—(૧) સમાનભાગ ગંધક લઈ તે આકડો, વડ, ગાયનું દૂધ અને નગોડના રસમાં જુદું જુદું મર્દન કરી પતરાંને લેપ કરી જુદા જુદા બે ગજપુટ દેવા, એટલે ભસ્મ થાય છે. (૨) કાંસુ કિંવા પિત્તળના સમભાગ ગંધક લઈ આકડાના દૂધમાં ખરલ કરવો અને સારાં શુદ્ધ કરેલાં પતરાં લઈ તેને તે ગંધક વડે લેપ કરવો અને સૂકવી કોડીઆમાં ઘાલી કપડામાટી કરી ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે બે પુટે કાંસાની અને પિત્તળની ભસ્મ થાય છે. કાંસ્યભસ્મના ગુણ:—તે તૂરી, કડવી, ઉષ્ણ, લેપન, સ્વચ્છ, સારક, જડ, નેત્રને હિતાવહ તથા રક્ષા છે અને કફ તથા પિત્તની નાશક છે.*

૯-કોડી

સં૦ કપર્ડક, વરાટિકા. ક૦ મ૦ કવડી. હિં૦ કોડી. ઈ૦ કવરીઝ.

× (૧) કાંતલોહ(ચુબક પાપાણ)ના સત્ત્વપાતનની વિધિ:—૧૦ તોલા કાંતલોહનો ભૂકો કરી ચોથો ભાગ ચૂનો તથા ચોથો ભાગ ટંકણખાર મેળવવો. પછી ખટાઈમાં ઘુંટી નાની નાની ગોળાઓ બનાવવી. પછી કોઈ યંત્રમાં મૂકી કોયલાના તેજ અગ્નિ પર એક પ્રદર ધમાવવું એટલે સત્ત્વ પડશે. પ્રથમ પાંકુર અને ધૂસરવર્ણ જવાળા નીકળે છે. પછી અલ્પક સત્ત્વ મુજબ જવાળાઓ નીકળે છે. સત્ત્વ નીકળ્યા પછી લોહચુબકની માફક બીજા લોહાને ખેંચવાનો ગુણ તેમાં રહેતો નથી. આ સત્ત્વની ભસ્મ કરવી હોય તો લોહભસ્મની વિધિથી કરી લેવી. (૨) કાંતરસાયન (દિવ્યામૃત રસાયન):—કાંતલોહના સત્ત્વને ખારીક ખાંડી ચૂર્ણ કરવું. પછી ચૂર્ણથી અર્ધો ગંધક એક કોડીઆમાં પાથરી ઉપર આ ચૂર્ણ મૂકવું તથા ચૂર્ણની ઉપર બીજો અર્ધો ગંધક પાથરી બીજું કોડિયું બંધબેસતું ઢાંકી કપડામાટી ગજપુટમાં ધૂંકવું. આવા ૧૦ ગજપુટ આપવા. ત્યાર પછી ૧૨ મો ભાગ શુદ્ધ હિંગળોક મેળવી કુંવારના રસમાં ખરલ કરી ટીકડીઓ બનાવી શરાવસંપુટ કરી ગજપુટ આપવો. આવા ૧૦ ગજપુટ આપવા, જેથી લાલ કારમજી રંગની ભસ્મ તૈયાર થશે. આ ભસ્મની માત્રા ૧ ચોખાભાર. ત્રિકટુ તથા વાવડીંગના બેઆનીભાર ચૂર્ણ સાથે મેળવી પછી ચારઆનીભાર ધી તથા બેઆનીભાર મધ મેળવી ચાટવાથી અસાધ્ય પાંકુરોગનો નાશ થાય છે, તેમજ જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. (“વૈદ્યકલ્પતરુ” ઉપરથી)

* કાંસુ, પિત્તળ આદિ મિશ્ર ધાતુઓમાં કોયો તે તે ધાતુઓના મિશ્ર હોય છે; માટે તેઓની શાંતિ પણ એજ મુજબ મિશ્ર થોજવી જોઈએ.

કોડી અરબીસમુદ્રમાં અને લખદ્વીપ તથા માલદ્વીપ એ બેટા પાસે જડે છે. ઘોળી, રાતી અને પીળી, એવી ત્રણ પ્રકારની કોડી છે; તેમાં પીળી તીક્ષ્ણ તથા ચક્ષુષ્ય છે, રાતી ઠંડી અને સુમડાને હિતકારક છે અને જે ઉપર ઘોળાં ઘણાં બિંદુ અને રેષા હોય છે, તે બાળગ્રહનાશક અને નાના પ્રકરનાં કૌતકોને ઉપયોગી છે. જે રંગે પીળી, પીઠ ઉપર ગાંઠવાળી, તે રસયોગને ઠેકાણું આપવી. જે વજને દોઢતોલો હોય તે ઉત્તમ, તોલાભાર તે મધ્યમ અને પોણો તોલો કનિષ્ઠ જાણવી. કોઇના મતમાં જે પીળી કોડી, પીઠ ઉપર ગાંઠવાળી, લાંબી, વજને છ માસા હોય તે ઉત્તમ, ચાર માસા હોય તે મધ્યમ અને જે ત્રણ માસા હોય તે કનિષ્ઠ જાણવી. કોડી:—તીખટ, ઉબ્બ, વૃષ્ય, અગ્નિ-દીપક, કડવી તથા શીત છે; અને કર્ણશૂળ, વ્રણ, નેત્રરોગ, સંગ્રહણી, ગુદ્મશૂળ, પરિણામશૂળ, ક્ષય, વાયુ તથા કફનો નાશ કરે છે. શોધન:—કોડી કાંજમાં પચન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે; અથવા એક રાત્રિ છાશમાં અથવા લિંબુના રસમાં પલાળી રાખે એટલે શુદ્ધ થાય છે. મારણ:—(૧) કોડી કોલસાના દેવતામાં સારી ફૂલે ત્યાંસુધી તપાવી ઠંડી થાય એટલે બારિક ખરલ કરી ઔષધ અર્થે યોજવી. (૨) કોડી ખાંડી વજ્રગાળ ભૂકી કરવી અને તે એક કાચ કે માટીના વાસણમાં ભરી સર્વ ભૂકી પલાળ્યા પછી એક આંગળ ઉપર રહે એટલો લિંબુનો રસ રેડવો અને તડકામાં મૂકવું. એ પ્રમાણે નિત્ય લિંબુનો રસ ધાલી ૭ પુટ આપવા. આદ્યે દિવસે તેને બે પહોર સુધી ખરલ કરી તડકે સૂકવી રાખવું અને ઉપયોગમાં લેવું. એ બે ગુંજથી એક માસા સુધી આપવી. એ સર્વ રોગો ઉપર અનુપાનપરત્વે આપવી. (૩) કોડી દેવતામાં લાલ થયા પછી લિંબુ અથવા કુંવારના રસમાં ચૂનાની કળી પ્રમાણે પલાળવી. પછી તેને સૂકવી ખરલ કરી રાખવી. ઉપયોગ:—(૧) કાન વહેતો (પર નીકળતું) હોય તે ઉપર:—કોડીની ભસ્મ લિંબુના રસમાં અથવા હુઝાના પાણીમાં કાનમાં પાડવી અથવા અડધી કોડીની ભસ્મ કાનમાં નાખી ઉપર લિંબુનો રસ રેડવો. (૨) અપરમાર ઉપર:—કાંદાની ચીરી (કુંગળીની ફાડ) ઉપર કોડીની ભસ્મ નાખી તેની પોટલી કરવી અને તે વારંવાર સુંઘવી. (૩) ક્ષય ઉપર:—કોડીની ભસ્મ ૨ ગુંજભાર, સાકર ૧ તોલો, મધ એક તોલો અને માખણ એક તોલામાં આપવી. (૪) ધાતુવિકાર ઉપર:—કોડીની ભસ્મ ઘી અને સાકર સાથે આપવી. (૫) શળ ઉપર:—કોડીની ભસ્મ ઊના પાણીમાં અથવા સાકરમાં આપવી. (૬) ઘાસ, કાસ અને જવર ઉપર:—કોડીની ભસ્મ દૂધ અને સાકરમાં આપવી અથવા મધમાં આપવી. (૭) પ્રમેહ અને પ્રદર ઉપર:—કોડીની ભસ્મ ઘીને સાકર અગર ગાયનું દૂધ અને સાકરમાં આપવી. (૮) દાદર, કંઠૂ, ખસ અને ચટ્ટા ઉપર:—તલનું તેલ નવટાંક, કોડીભસ્મ ૧ તોલો અને ગેર ૦.૧ તોલો એકત્ર ખરલ કરી લેપ કરવો. x

૧૦-સડી

સં. ખટિકા. મં. ખડી, ખડૂ. હિં. ખડીઆ. કં. બેણે ખડૂ. ફાં. ગિલેસુફ. અં. તિને અખીઅદ. ઇં. પાઈપ કલે. લાં. કાર્બોનેટ ઑફ કેલ્શિયમ. બં. ખડીમાટી.

ખડી ઘોળી અને મલિન એ બેદ વડે બે પ્રકારની છે. તેમાં મલિન ખડી કઠિન હોય છે તથા ગૌર ખડી મૃદુ પાષાણ જેવી, ઘણી શુભ્ર અને જડ, તે સારી હોય છે. ખડી:—દાહ, રક્તવિકાર, વિષ, શોષ, કફ અને નેત્રવિકારનો નાશ કરે છે; તથા ઠંડી, મધુર, લેખન અને બાળકોને હિતાવહ છે. પાષાણ ખડી:—વ્રણ, પિત્ત અને રક્તવિકારની નાશક હોઇ શીત અને લેપાદિકામાં ગુણ-કારક તથા લક્ષણ કરવાથી માટી જેવી લાગે છે. +

x કેટલાક કોડીને હવામાંજ (ખુલ્લા) બાળે છે; પરંતુ ખાવાના માટે તો તે કાચી રહે છે; માટે તે શોધાને સંપુટમાં બાળવી. વળી આકડાના દૂધમાં તે સર્વોપરિ થાય છે.

+ ખડી(ચાક માટી)નો ઉપયોગ કંતમંજનમાં થાય છે; તેમજ અતિસારના દરદમાં બીજા ઔષધિ મેળવીને અપાય છે. ખડી શુદ્ધ કરીને ઉપયોગમાં લેવી જોઈએ. ખડીને પહેલાં બારીક ખાંડી પાણીમાં રાત્રે બીંજવી દેવી. સવારે પાણી મસળી કપડેથી માળી લેવું. જળાધને જે પાણી-

૧૧-આપરિયું

સં. અર્પર તુત્ય, અર્પરી. મં. કલખાપરી. હિં. ખાપરીઆ. કં. અર્પરી. નેં. અર્પરે. ફાં. સંગઅસરી. અં. તુતિયા કિરમાની મકસૂલ. છં. કેલેમાઈન. લાં. ઝીંક કાર્બોનેટ. બં. આપર. તાં. માદાળતૂતમ. ઈરાનીં. કલખૂશિ.

આ ઉપધાતુ ખાણુમાંથી મળે છે અને બનાવટી પણ થાય છે. જિન્ક સલ્ફાઇડ જેને છં. ગલેન્ડ અને સં. પાષાણુ ભરસક, અને ગન્ધયશદ કહે છે તેને ખાંડી ઉધા તવા ઉપર ધીરે ધીરે ગરમ કરે છે અને પછી તેમાં સાજીખાર મેળવી તપાવે છે. ત્યારપછી ધોઈ સાફ કરે છે. આ આપરિયો ગુગળા રંગની ભૂકી હોય છે. તેમજ ઘોળા અથવા પીળા ઘોળા, રચિરહિત ને માટી જેવો દેખાતો ગોળ ટીકડું કરી મુદિયાના આકારે વાળી આપેલ હોય છે. આ મુદિયું પથ્થર ઉપર જરા ધસી સુંઘવાથી સુવાસ આવે છે. આ પાણીમાં પીગળતો નથી. ગન્ધયશદ પણ ખાણુમાંથી મળે છે. અને બનાવટી પણ તૈયાર થાય છે. બનાવટીમાં શીશું અને સોખંડ આવે છે. આપરિયું જસનમાંથી થાય છે. એનો રંગ રાતો હોય છે. = શોધન:—આપરિયું મનુષ્યના મૂત્રમાં, ઘોડાના મૂત્રમાં કિંવા ગોમૂત્રમા દોલાયંત્રવડે સાત દિવસ પચન કરાવવું એટલે શુદ્ધ થશે. આપરિયું:—સંપૂર્ણ મોહનાશક છે; તથા કફ, પિત્ત, નેત્રરોગ અને ક્ષયનો નાશ કરે છે; તથા લોહું અને પારાને રંગે છે. લઘુમાલિની વસંત:—આપરિયું બે લાગ અને મરી એક લાગ એકત્ર કરી તેનો ગાયના માખણમાં ખરલ કરવો. પછી તેને તેમાંનું માખણ ન દેખાય ત્યાંસુધી લિંબુના રસની લાવના આપવી. આ વસંત તાવ ઉપર બે વાલ પ્રમાણે મધ અને લીંડીપીંપરમાં આપવું. આ જીર્ણજ્વર, ધતુગતજ્વર, અતિસાર, રક્તાતિસાર, લોહીથી થયેલા વિકાર, મોટો પિત્તવિકાર, પ્રદર, અર્શસંબંધી લોહી, વિષમજ્વર, નેત્રરોગ અને સર્વ રોગનો નાશ કરે છે. અરણીના ફૂલમાં ગર્ભિણીને આપવાથી સંપૂર્ણ જ્વરનો નાશ કરી ગર્ભનું ઉત્તમ પાલન કરે છે. એમાં પથ્ય-દૂધ અને ભાત.

૧૨-ગેરુ

સં. ગૈરિક. મં. હિં. ગેર. કં. જાળુ. ફાં. ગીલેસુર્પ. છં. રેડખેલ, ઑફે. બં. લાલ ગિરિમાટી.

ની સાથે નીકળશે તે ખડી ધીરે ધીરે તળીએ જામી જશે. ઉપરનું પાણી ધીરે ધીરે કાઢી નાખતા જવું. છેવટે સૂર્યના તાપમાં સુકાવી લેવી.

દંતમંજન:—ખડી ૧૦ તોલા, માયાં ૨૫ તોલા, લોદર ૨૫ તોલા, શંખજૂં ૧૦ તોલા, ધલાધ્યાનીના દાણા ૧ તોલો, કપૂર ૧ તોલો, પુષ્પાવેલી ફટકડી ૧ તોલો, લવિંગ ૧ તોલો, ચણ-કપાળ (કંકોલ) ૨૫ તોલા, સફેદ કાથો ૨૫ તોલા આ સર્વ વસ્તુઓનું આરંક વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવું. આ મંજનના ઉપયોગથી દંતમાંના કીડા, દાંત લાલવા, દુર્ગંધી વગેરે દોષ દૂર થાય છે.

=શાસ્ત્રમાં વર્ણન કરેલ છે તેવા પ્રકારનું આપરિયું બજારમાં મળતું નહિ હોવાથી જસત ભસ્મ આપરિયાને બદલે વાપરવાનો સાધારણ રિવાજ છે. શાસ્ત્રમાં લખેલ છે કે, શોધન કર્યા પછી આપરિયાને લોહાની કડાઇમાં નાખી અગ્નિપર ગળાવી થોડું થોડું સિંધાલૂણ નાખતા જવું અને આખરાની લાકડીના સોટાથી હલાવતા જવું. આવી રીતે અર્પર ભસ્મ તૈયાર થાય છે. આ ભસ્મ વધારે માત્રામાં લેવાથી વમન થાય છે. હમણાંના સમયમાં બજારમાં જે આપરિયું મળે છે તે અગ્નિપર પીગળતું નથી. તેમજ વધારે માત્રામાં લેવાથી પણ વમન થતી નથી, જેથી કેટલાક વેત્રા પ્રતિનિધિતરીકે જસત ભસ્મનો ઉપયોગ કરે છે. કોઇ વેત્ર વમન કરાવવાનો ગુણ તેમજ “તુત્ય ભેદ” શાસ્ત્રમાં લખેલ છે જેથી મોરચુથાની ભસ્મ વાપરવાનું કહે છે. વેત્રક ચિકિત્સાસાર ગ્રંથમાં શ્રી. ગોપાલજી ઠક્કુર લખે છે કે, આપરિયાને બદલે “કેલેમેના પેપ્ટેટા” નામની ઇંગ્રેજી ઔષધિ આવે છે જે જસતની કાચી ધાતુ છે તે આપરિયાના જેવા ગુણવાળી છે તેથી તે વાપરવી.

ગેરને “સોનાકાવ અથવા સોનાગેર” પણ કહે છે.* શૌધન:—ગેર માયના દૂધમાં ખસવાથી શુદ્ધ થાય છે કિંવા કિંચિત્ ઘી નાખી શેકવાથી શુદ્ધ થાય છે. ગેર:—રક્તપિત્ત, રક્તવિકાર, કફ, ઉચ્ચક્રી તથા વિષમન્વરનો નાશ કરે છે; અને ચક્ષુષ્ય તથા બલ્ય છે. ઉપયોગ:—(૧) ઉચ્ચક્રી ઉપર:—ગેરનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨) બાળક માટી ખાય છે તેને માટે:—બાળકને ગેર ખાવા આપવો એટલે વધેલું પેટ ઉતરી જઈ બાળક સશક્ત થાય છે.†

૧૩-ગોપીચંદન

સં ૦ સૌરાષ્ટ્રી. મં ૦ હિં ૦ કં ૦ ગોપીચંદન. લાં ૦ સિલિકેટ ઑફ અલ્યુમિના.

ગોપીચંદનને “સોરઠી માટી” પણ કહે છે. ગોપીચંદનની ઉત્પત્તિ સૌરાષ્ટ્ર દેશ (કાઠિયાવાડ)માં થાય છે. એ એક જાતની માટી છે. ગોપીચંદનનો રંગ ઘોળો હોય છે. ગોપીચંદન દાહ, ક્ષત, રક્તવિકાર, પિત્ત, કફ અને પ્રદરનો નાશ કરે છે. ખીન્ન ગુણ ફટકડી જેવા છે. ઉપયોગ:—(૧) હીરાકસીના વિષ ઉપર અને અન્નમાં કાચની ભૂકી ગઈ હોય તે ઉપર:—ગોપીચંદન ધસી પાવું (૨) ગરમીની ચાંદીઓ ઉપર:—ગોપીચંદન ધસી ચોપડવું. (૩) બાળકોના માથા ઉપર પડ આવે છે તે ઉપર:—ગોપીચંદન ધસી લેપ કરવો. (૪) પ્રદર ઉપર:—ગોપીચંદન ૧ તોલો અને ફટકડી ત્રણ માસા એકત્ર ખગ્લ કરી કપડામાટી કરી ગજપુટ આપવો. પછી તે એક ગુંજ (ચણોડીભાર) પ્રમાણે સાકરમાં આપવું. (૫) ખરજ્યા અને રતવા ઉપર:—ગોપીચંદન ધસી લગાડવું. (૬) મુખરોગ ઉપર:—ગોપીચંદન દૂધમાં ધસી ચોપડવું.

૧૪-ગંધક

સં ૦ મં ૦ હિં ૦ કં ૦ ગંધક. તૈ ૦ ગંધકમુ. કાં ૦ ગોગિદં. અં ૦ કિચિત્. લાં ૦ ધં ૦ સદ્કર.

ગંધક:—રાતો, પીળો, ઘોળો તથા કાળો, એમ ચાર પ્રકારના છે. તેમાં રાતો સ્વર્ણક્રિયામાં અને પીળો રસાયનવિષે ઉત્તમ હોઈ ઘોળો લેપમાં કિંવા લોહ મારવા માટે આપવો. કાળો ગંધક દુર્લભ છે; તે જરા અને મૃત્યુનો નાશ કરે છે. ઔષધોમાં આમલસારો ગંધક લેવો. શૌધન:—દૂધના વાસણ પર

* ગેર તથા સોનાગેર બંને લગભગ એકસરખી જાતની માટી છે. ગેરના કરતાં સોનાગેર વધારે ચીકણો, વજનમાં હલકો તથા શુદ્ધ લાલ રંગનો હોય છે.

† સોનાગેરમાંથી સત્વપાતન કરવાની વિધિ:—૧૦ તોલા સોનાગેરને ઘીમાં શેકી તેમાં ૧૫ તોલા ટંકણ, ૨૫ તોલા ગુગળ, ૨૫ તોલા મધ અને ૨૫ તોલા ચણોડી મેળવી ખાંડી ચૂર્ણ કરી પછી ખાટા પાણીથી નાના નાના ગોળા બાંધવા. પછી કોષ્ઠીયંત્રમાં મૂકી કાચના અગ્નિ ઉપર ધમાવવું. પહેલાં ધુસર રંગની જ્વાળા નીકળે છે. પછી અગ્નિક સત્વમાં બતાવ્યા પ્રમાણે થાય છે. આનું સત્વ રવાના આકારમાં નીકળે છે. તે રવાને એકઠા કરી કોષ્ઠીયંત્રમાં ફરીથી અર્ધો કલાક ધમાવી ઢાળાઓ કરી લેવો. ૧૦ તોલાનું સત્વ કાઢવામાં આશરે બે કલાક લાગે છે. સત્વ ૪ થી ૫ તોલા નીકળે છે. સત્વની ભસ્મવિધિ:—સત્વનો ભૂકો કરી ઘીમાં શેકવો. પછી ત્રિગંધ (ધલા-ધંચી, તજ તથા તમાલપત્ર) દશમે ભાગ મેળવી ત્રિકળાંના ક્વાથથી અગર કુંવારના રસથી ઘુંટાઈ કરી ટીકડી કરવી. પછી શરાવસંપુટમાં મૂકી ગજપુટ આપવો. આવા ૧૦ ગજપુટ આપવાથી ભસ્મ તૈયાર થાય છે.

(માર્ચ ૧૯૩૦ ના “વૈદ્ય કલ્પતરુ” ઉપરથી)

÷ કાઠિયાવાડમાંના ગોપી તળાવની માટીને ગોપીચંદન કહે છે. ગોપીચંદન એ નામ પણ એજ તળાવના નામ ઉપરથી પડેલું હોવાનું સિદ્ધ છે. ગોપીતળાવ ભાગવતના દશમસ્કંધમાં પ્રસિદ્ધ છે. વળી ચિત્રકૂટ અને પ્રયાગરાજના લોકો પણ ગંગાજીના આરામાંથી સારી સારી માટીની કાંકરીઓ વીણી કાઢી તેને ગોપીચંદન કહે છે. ચિત્રકૂટનું ગોપીચંદન ચૂના જેવા સફેદ રંગનું હોય તે ચિત્રકૂટીના નામથી પણ ઓળખાય છે.

‡ દૂધ મધકથી ચારમણ લેવાનો રિવાજ છે.

કપડું બાંધી તે ઉપર ગંધક પાથરી, ગંધકને ના અડે એના વાસણુને ઢાંચી તે ઉપર અગ્નિ કરવો; એટલે ગંધક પાતળો થઇ દૂધમાં પડશે. તે શુદ્ધ બનણુવો. (૨) લોઢાની કઢાઇમાં ધી નાખી અગ્નિ ઉપર પાતળું કરવું. પછી તેના સમાન ગંધક ઝીણો કરી તેમાં નાખવો. ગંધક પાતળો થયા પછી વસ્ત્ર ઉપર ગાળવો. તે એવી રીતે કે વસ્ત્રમાંનો બધો ગંધક દૂધમાં પડે. તે ઠંડો થયા પછી કાઢી ધોવો અને સૂકવવો. એ પ્રમાણે ત્રણ વખત બુદા બુદા દૂધમાં શોષવો; એટલે ભક્ષણ કરવાને તથા યોગમાં યોજવાને શુદ્ધ થાય છે. ગંધક:—ફૂરસાયન, મધુર તથા પાકકાળે કડવો છે; અને ઉષ્ણ, અગ્નિદીપન, પાચક, આમનો શોષક તથા પાડનાર, પારદને વીર્ય આપનારો હોઇ તેનું સત્ત્વ પારદગંધક છે; અને કંડૂ, કુષ્ઠ, વિસર્પ, ખસ, વિષ અને કૃમિનો નાશ કરે છે.* ગંધકનાં અનુપાનો:—ચાર માસા શુદ્ધ ગંધક દૂધમાં સેવન કરવાથી કફવિકાર, વાતવિકાર, પિત્ત, વિષ, કમળો અને કોઢનો નાશ થાય છે તથા કામવૃદ્ધિ કરી નેત્રરોગને દૂર કરે છે. આ ત્રિક્ષણાં, ધી અને ભાંગરાના રસમાં આપવાથી નેત્ર સારાં થાય છે. રોગનાશ અને આયુષ્યની વૃદ્ધિ થાય છે. ચાર માસા ગંધક અને દૂધ એક મહિનો લેવાથી શૌર્ય અને વીર્યની વૃદ્ધિ થાય છે. અને છ મહિના લેવાથી સંપૂર્ણ રોગનો નાશ થાય છે તથા દિવ્ય દૃષ્ટિ થાય છે અને આયુષ્ય વધે છે. ગંધક:—કેળામાં ત્વગ્દોષનાશક છે. ચિત્રકમાં બળદાયક છે. ક્ષયકાસ ઉપર અરકુસીના કાઢામાં અને મંદાગ્નિ ઉપર તથા સંપૂર્ણ બિર્ધવિકારો ઉપર ત્રિક્ષણાંના કાઢામાં આપવો. ઉપયોગ:—(૧) ખસ ઉપર:—ગંધક કહોળામાં અથવા કેળામાં ખાવા આપવો એટલે સર્વ ખસ બહાર પડે છે. વળી સાંજે બેંસનું છાણ શરીરે ચોપડી સ્નાન કરાવવું. બીજો પ્રકાર:—(૨) શુદ્ધ ગંધક ઘીમાં અથવા છાશમાં આપવો. (૩) રક્તવિકાર ઉપર:—શુદ્ધ ગંધક દૂધમાં આપવો. (૪) કરોળીઆ રોગ ઉપર:—ગંધક અને જવખાર સરસીઆમાં મેળવી લેપ કરવો. (૫) અપસ્માર ઉપર:—ગંધકની ઘૂણી નાકમાં આપવી. (૬) કંડૂ અને ગજકર્ણ (દાઢર) ઉપર:—ગંધક, ટંકણખાર, કપૂર, માયકળ (માયાં) અને મધપુડાનું મીણ, એ સર્વ કોપરેલમાં ખરલ કરી તેનો લેપ કરવો. (૭) ભૂતજ્વર ઉપર:—શુદ્ધ ગંધક અને આમળાનું ચૂર્ણ ૧૦ માસા આપવું અથવા ગંધક અને ત્રિકટુનું ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું. (૮) પ્રમેહ અને પિટ્તકા ઉપર:—શુદ્ધ ગંધક ગોળ સાથે ખાવા આપવો અને તે ઉપર દૂધ પાવું. (૯) કુષ્ઠ, ખરજ અને ખસ ઉપર:—ગંધક ગરમાળાના મૂળના રસમાં ઘુંટી તેનો લેપ કરવો. (૧૦) ગંધક રસાયન:—૪ તોલા ગંધક અને ૨ તોલા પારાની કજલી કરી કુંવારના રસમાં એક દિવસ ખરલ કરવો અને ૪ કલડીમાં નાખી સંધિલેપ કરી અગ્નિની આંચ કરવી તથા શીત થયા પછી કાઢી લેવું; તે એક મહિનો મધ અને ઘીમાં લેવાથી જરા, વ્યાધિ અને દાન્તિનો નાશ કરે છે. (૧૧) બીજો પ્રકાર:—ગંધક અને મરી સમભાગ અને ત્રિક્ષણાં છ

† એક દસ્તજિખત ગ્રંથમાં ગંધકનું બનણુ આ પ્રમાણે લખ્યું:—આમત્સાર ગંધક ૩ પૈસાભાર ખરલ કરી ભાંગરાના રસથી ૭, ચણા ખારથી ૭ અને આકડાના દૂધથી દિવસ ૭ ખરલ કરવું. પછી ત્રિંબુના રસથી અને ચૂકાના રસથી બુદું બુદું ખરલ કરી ઘીમાં ખૂબ શેકવું; નિર્ધૂમ કરી કિનારીને ૨ થી ૪ રતિ દરરોજ પાનમાં ખાવાથી ૮૪ વાયુ બળ, મૃતાવસ્થા બળ અને મૂતકૃન્ધ બળ.

* ગંધકનું તેલ કરવાની વિધિ—એક હાથ ખાદીને પ્રથમ આકડાના દૂધમાં તથા થુવરના દૂધમાં સાત સાત વાર ભીંજવી સૂકવવો. ગંધકને માખણમાં ખરલ કરી તે કપડા ઉપર લેપ કરવો. પછી અગ્નિની સામે રાખવાથી ધીરે ધીરે ગંધકનું તેલ ટપકે છે તે સ્વચ્છ વાસણમાં ભેગું કરવું. તેલ પૂરેપૂરું નીકળી ગયા પછી શીશીમાં ભરી રાખવું. કોઈ કોઈ વસ્ત્રને વિંટીને નીચેથી સળગાવે છે. ઉપર એક સાંકળથી બાંધી દે છે. પછી જે તેલ ટપકે તેનો ઉપયોગ કરે છે. પહેલાના કરતાં આ તેલ વધારે ગુણવાળું થાય છે.

x કુલડી અગ્નિપર લાંબ થાય ભારે ઉતારી લેવી. નહિતર ગંધક બળી જશે અને પારો ઉડી જશે. અશુદ્ધ ગંધક ખાવાથી કાંઈ પણ શરીરપર વિકાર થાય તો માથના દૂધમાં ઘી મેળવી ખીવરાવવું. ભોજન કરવા ન આપવું. આવી રીતે કરવાથી ૭ રોજમાં સર્વ દોષની શાંતિ થશે.

ભાગ લઇ ગરમાળાના મૂળના રસમાં મર્દન કરવો અને તે આપવો; † એટલે સંપૂર્ણ રાગ નાશ કરે છે. ગંધક ખાનારે ખાંડ, ખાટું, ભાજી, દિલ્લ ધાન્ય (કઠોળ), અગમન અને ઘોડા વગેરે ઉપર આરોહણ કિંવા પગે ચાલવાનું વર્જવું. x

૧૫-ચૂનો

સં. સુધા જર્મન. કલ્ક. ઇ. લાઇમ. મ. કળા, કળીયા ચૂના. હિં. કલિક ચુના. તા. કરચનમ્બુ. તે. રલ્લ, સુન્નમુ.

ચૂનો મુખ્યત્વે કરી બે પ્રકારનો છે. એક ખડીનો ચૂનો અને બીજો છીપનો ચૂનો. તેને ભઠ્ઠીમાં પકવે એટલે તેનો ચૂનો થાય છે. ઉપયોગ:—(૧) ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપર:—ચૂનાનું નીતરું પાણી નાના ચમચાભાર દૂધમાં આપવું. (૨) વ્રણ અને બદ બેસાડવા માટે તથા કર્ણમૂળ અને લાપેટીઆ ઉપર:—કળીચૂનો, ગોળ અને ધુંવાસનો લેપ કરવો અને ઉપર પાતળો કાગળ કિંવા ૩ ચોટાડવું. (૩) આંખો દુખતી હોય તો:—મસ્તક અને આંખો પર ઉપર કહેલ લેપ કરવો. (૪) અર્જુ ઉપર:—ચૂનાની વાલ જેટલી ગોળા ખાવા આપવી. (૫) કમળા ઉપર:—કળીનો બીજવેલો ચૂનો ચણા જેટલો ચાર તોલા દહીંમાં કાલરી ૭ દિવસ આપવો. પથ્થ-દહીં-ભાત. (૬) લીલાભો ઉઠે છે તેને માટે:—નવો ચૂનો અને દહીં એકત્ર કરી ચોપડવું. (૭) અંડ-વૃદ્ધિ ઉપર:—કળીનો બીજવેલો ચૂનો એક તોલો લઇ તેમાં બે તોલાપર્યંત ઊંચી તપખીર (સુંઘવાની તમાકુ, છીકણી) કાલવરી. ઘટ્ટ થાય તો થોડું ચૂનાનું પાણી નાખી મિશ્રણ જેવું તૈયાર કરવું અને વધેલા અંડને તેનો લેપ કરી મંદ અગ્નિનો સહેવાય તેટલો શેક આપતા રહેવું; એટલે કેટલીક વારે મસ્તક જડ થયા જેવું જણાઇ ઉલટી થાય છે અને માથાનું પાણી ઉલટીએજ પડે છે. એ પ્રમાણે બે-ત્રણ દિવસ કરવાથી ગુણુ આવે છે. જેને તંબાકુ લાગવાથી ધણીજ ચકરી આવતી હોય તેને કાંદો (કુંગળા) સુંઘાડવો તથા ખાવા આપવો. (૮) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:—તલના તેલમાં કળીના ચૂના ઉપરનું નીતરું પાણી ૭ ભાગ મિશ્ર કરી શુભારે ૧ ઘડી સુધી સળીથી હલાવતાં રહેવું; એટલે ખડો મલમ થશે. તે મોરના પીંછાવડે ધણા હલકા હાથથી બે-ત્રણ વખત ચોપડવો. એથી કરી દાહનું શમન થઈ ત્વચાને ઠંડાણે કઠિનપણું આવે છે અને જલદી ગુણુ આવે છે. (૯) કરોળી-આની જાળ પેટમાં જવાથી થએલ શીળસ ઉપર:—ચૂનાની આજ ૫ તોલા પીવી. (૧૦) ચામડી ઉપરના મસાં ઉપર:—મસાને ચામડીના લાગમાંથી ઘોડાના બાલવડે મજબૂત બાંધી રાખવો; એટલે પાંચ-સાત દિવસમાં તે નિર્જીવ થાય છે. તેને કાપી નાખી તેના ઉપર સૂકા કળીચૂનાનો ભૂકો બહારાવતા જવું એટલે તેનો નાશ થશે. x

† આ ગંધક રસાયનની માત્રા ૩ માસા છે. રસ રત્નાકર ગ્રંથમાં લખેલ છે કે, આ રસાયન સેવન કરે તથા ગરમાળાના મૂળને પીસી શરીરે લેપ કરે તો સર્વ પ્રકારના કુષ્ઠરોગનો નાશ થાય છે.

x દાદરની ઔષધિ:—ગંધક, ફટકડી તથા ટંકણખાર સમભાગ લઇ ખારીક ખાંડી લિંબુના રસમાં ૩ કલાક ધુંટાઇ કરી મલમ તૈયાર કરવો. રાત્રે આ ઔષધિ સૂતી વખતે લગાડવી. સવારે ગરમ પાણીથી સાણુ લગાડીને ઘોષ સાફ કરવું. આ ઔષધથી સર્વ જ્વતની દાદર થોડા દિવસમાં જ મરી જઇ ચામડી સ્વચ્છ બને છે.

‡ નાગરવેલના પાનમાં દોઢાં અને ચૂનો હાથમાં મેળવી મસા પર ધસવાથી કાંઈપણ દુઃખ વિના પા અર્ધા કલાકમાં મસા નીકળી જાય છે; તેમજ જરા પણુ લોહી નીકળી દુઃખ થતું નથી.

x (૧) બાળકના પેટમાં દૂધ ન ટકતું હોય તે માટે:—દૂધની સાથે કળીચૂનાનું નીતરેણું પાણી મેળવી પીવરાવવું. આથી ઉલટી થતી બંધ થાય છે. (૨) શૂળ ઉપર:—કળીચૂનો મધમાં મેળવી દુખતા ભાગ ઉપર લગાડી ઉપર ૩ દહાવી રેવું, જેથી થોડા વખતમાં દરદ સાંત થાય છે. (૩) નહિ રૂઝાતા વ્રણ ઉપર:—કળીચૂનો એરડેલમાં મેળવી મલમ જેવો કરી જે વ્રણ અનેક ઘલાજેથી પણુ સારા થયા નથી તેવા વ્રણ પર બાંધવાથી થોડા દિવસમાં આરામ થાય છે.

૧૬-છીપ

સં. શુક્રિ. મં. શિંપ. હિં. શીપ. કં. સિંપુ. ઇં. ઓષ્ટર શેલ.

છીપની ઉત્પત્તિ સમુદ્રમાં અને નદીમાં થાય છે. છીપો પકવી તેનો ચૂનો કરે છે. જે છીપને પાછળની બાજુએ રેખા હોય છે તેને છીપલી કહે છે. એ છીપલી પણ સમુદ્રમાં થાય છે. *છીપ:—તીખી, રિનગ્ધ, દાપન, પાચક, રુચિકર તથા બલપ્રદ અને આંખોને હિતાવહ છે; તથા ગુદમ, વિષદોષ અને શળની નાશક છે. શુદ્ધિ અને મારણ:—શંખ પ્રમાણે. ઉપયોગ:—(૧) અજગદ્ધિકા એટલે નાનાં બાળકોના શરીરપર બારિક મગ જેવી ફેલીઓ ઉઠે છે તે ઉપર:—છીપ અને ફટકડી ઘસી લેપ કરવો. (૨) વિસર્પ, વિસ્ફેટક અને પ્રલીપક ઉપર:—છીપો ૨૫ તોલાબાર બાળી ચૂનો કરી કપાસના રસમાં ખરત કરી લેપ કરવો. (૩) નવેલો: (આંગળી અને નખ વચ્ચે થાય છે તે) અને પેરા ઉપર:—છીપનો ચૂનો અને સિંદૂર માખણમાં ખરત કરી તેની પડી બેસાડવી. (૪) ઉદરના વિષ ઉપર:—સમુદ્રછીપ પકાવી ચૂનો કરવો અને તે ચૂનો ખાવાના પાનમાં ચોપડી રંગીએ ચાવી તેનો રસ લઈ તે સર્વ સાંચાઓને અને વિષ જે સ્થળે ફૂટેલું હોય તે સ્થળે ચોળતાં રહેવું. (૫) સર્વ ઉદરરોગ ઉપર:—સમુદ્રછીપો છાણાના દેવતામાં પકાવવી; એટલે ચૂનો થાય છે. તે ચૂનો, સિંધવ અને જવખાર ગાયના દહીંમાં આપવાં અથવા શક્તિ પ્રમાણે ચૂનો દૂધ સાથે પાવો. x

૧૭-જવખાર

સં. યવક્ષાર. મં. જવખાર. હિં. જવાખાર. અં. તુતરન. કં. તૈં. યવક્ષારં. ઈં. કારબોનેટ ઑફ પોટાશ. લાં. પોટાશ્યમ કાર્બોનાસ.

જવનાં નવાં તાજાં પંચાંગ બાળી તેનાથી આ ક્ષાર ઉત્પન્ન કરે છે. એની પાતળી પત્રીઓ હોય છે, એનો રંગ ઘોળો હોય છે. જવખાર:—સારક, ઉષ્ણ, તીખો, અમિદીપક, સૂક્ષ્મ તથા લઘુ છે; અને વાયુ, કફ, શળ, અશ્મરી, વાતરોગ, કંઠરોગ, આમશળ, યકૃત, પ્લીહા, મૂત્રકૃચ્છ્ર, ગુદમ, શ્વાસ, અર્શ, આનાહવાયુ, હ્રોગ, આમ, પાંડુ અને સંઘ્રહણીનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) સુવાવડીને મક્કલશૂળ થાય છે તેને માટે:—જવખાર ગાયના ઘીમાં અથવા ઉબ્જોદકમાં આપવો. (૨) મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી અને વીર્ય પડે છે તે ઉપર:—છાશમાં જવખાર નાખી આપવો. (૩) બાળકને ગળું (તાળવું) પડે છે તે ઉપર:—જવખાર અને મધ આંગળી ઉપર લઈ તેનો લેપ કરવો. (૪) ઉદાવર્ત રોગ ઉપર:—જવખાર અને સાકર એકત્ર કરી આપવાં. (૫) ગુદમ ઉપર:—જવખાર ૩ માસા અને ગોગ ૩ માસાની ગોળી આપવી. (૬) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:—જવખાર પાંચ માસા લઈ સાકરમાં ખાવા આપવો; અથવા એક માસો જવખાર, કોળાનો રસ ૪ તોલા અને સાકર ૧ તોલો એકત્ર કરી આપવું. (૭) દમ અને ઉદરસ ઉપર:—જવખાર મધમાં આપવો. (૮) કંઠિશૂળ, દ્વંદ્વશૂળ, કુક્ષિશૂળ અને બસ્તિશૂળ ઉપર:—જવખાર, હીંગ અને સિંધવનું ચૂર્ણ કરી એરંડતેલમાં નાખી આપવું. (૯) મૂત્રાવરોધ ઉપર:—જવખાર દોઢ માસો ચોખાના ઘોવરામણમાં આપવો.

૧૮-જસતઃ

સં. જસદ, તુત્ય, યશદ. હિં. જસત, દસ્તા. મં. જસત, ખર્પરતુત્ય. બં. દસ્તા. કં. સતુ. તાં. તૂતૂનાગમ્. તેં. તુતુનગમ્. મલાં. નગમ્. તંબગપુતિ. ચીનં. તૂતેનચુએ. નેપાં. દસ્ત. પં.

* છીપ સમુદ્રમાં થાય છે અને જેમાંથી મોતી નીકળે છે તેની ભરમ બીજી છીપોના કરતાં વધારે ગુણવાળી છે. મોતીની છીપોની ભરમ મોતીને બદલે ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે.

x છીપનો ચૂનો ઘીમાં મેળવવાને ખાવાઆપવો ઉપર દૂધ પાવું; નહિંતર મોઢામાં છાલાં પડે છે.

÷ રસાર્ણવના પૃષ્ઠ ૧૦૩ માં જસતને તામ્બરજક કહેલ છે. એટલે એની સદાયથી સોના જેવી દેખાતી મિશ્રધાતુ થાય છે તેને પિત્તજ કહે છે.

જસ્ત. બહીં ખોટ. ધરાનીં તુતીઆ.

શોધન:—જસત પાતળું કરી દૂધમાં રેડવું. એ પ્રમાણે ૨૧ વખત કરવું; એટલે શુદ્ધ થાય છે. x **જસત ભસ્મ:**—જસત કલેડામાં નાખી રસ કરવો અને લીમડાના લાકડાવડે ઘુટવું. નીચે તીવ્રાગ્નિ લગાડવો એટલે ભસ્મ થાય છે. *તે લઈ તેને ત્રિસંધિ, કુંવાર, ત્રિકુળાં અને ભાંગરો એ પ્રત્યેકની બત્રીસ બત્રીસ ભાવનાઓ આપવી; તથા પ્રત્યેક ભાવનાને અગ્નિપુટ આપવો. પછી તેને ઉપર કહેલી ઔષધિનો એક પુટ આપવો; તથા એક પંચામૃત પુટ આપવો. ઠંડુ થયા પછી કાઢી ખરલ કરી વાસણમાં ભરી રાખવું. અને સર્વ રોગ ઉપર અનુપાનવડે એ ગુગ્ગ આપવું. જસતની ભસ્મ ગાયના જૂના ઘીમાં આપવાથી આંખોને હિતાવહ અને તાંબુલ સાથે આપવાથી પ્રમેહનાશક; અરણી(જયંતી)માં આપવાથી અગ્નિવર્ધક; તથા તજ, તમાલપત્ર અને એલચીમાં આપવાથી ત્રિદોષનાશક છે. **જસતનાં ફૂલ:**—જસત કડાઈમાં નાખી લોખંડની કડછીથી ઘુટવું એટલે તેની ભસ્મ થાય છે. તેને જસતનાં ફૂલ કહે છે. **જસતભસ્મ:**—તૂરી, કડવી તથા શીતળ છે; અને કફ, પિત્ત, પ્રમેહ તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે; તેમજ આંખોને હિતકારક છે. **ઉપયોગ:**—(૧) આંખો ઉપર છારી આવે છે તેને માટે:—જસતનાં ફૂલ અને ખડીસાકરનો સારો ખરલ કરી તે બૂકી રાત્રે ઉધતી વેળાએ આંખમાં આંજવી, કિંવા ૧ લાગ ફટકડી અને તેનો ચાથો હિસ્સો જસતનાં ફૂલનો સારો ખરલ કરી તે બૂકી ૨ ગુગ્ગ લઈ તેમાં ૧૧ તોલો પાણી નાખી દિવસમાં બે વખત પીછાવડે આંખમાં નાખવું; એટલે આવેલી આંખો, ગળ, પિયા અને લાલીની શાંતિ

x શોધન કરતી વખતે જસતમાંથી મેલરૂપે ધણું જસત નીકળી જાય છે તે જસતની ભસ્મ કરી નેત્રાંજનમાં ઉપયોગ કરવો. બાકી જે શોધન કરતાં છેવટે બચી છે તેની ભસ્મ ખાવા માટે ઉપયોગમાં લેવી.

જસતભસ્મની વિધિ:—૨ શેર શુદ્ધ જસતને કડાઈમાં નાખી તેજ અગ્નિ આપવો. લોઢાના કડછાથી ચલાવતા રહેવું. જ્યારે આગની લપટ ઉઠવા માંડે ત્યારે લીમડાના પાનનો રસ થોડો થોડો નાખતા જવું. ત્રણ ચાર સમય મળીને ૨ શેર રસ નાખવો. ચારપછી કડછાથી ખૂબ ચલાવતા રહેવું. એકથી બે કલાક તેજ આંચ આપીને અગ્નિ વધારે આપવી બંધ કરો. ઠંડી થયા પછી ભસ્મ કાઢી કપડેથી ચાળી લેવી. ચાર પછી આ ભસ્મને કુંવારના ગર્ભના રસમાં ૩ કલાક ખરલ કરી ટીકડી એક એક તોલાની કરી સૂર્યના તાપમાં સૂકાવી લેવી. સૂકાયા પછી સંપુટ કરી ગજપુટ અગ્નિ આપવાથી ઉત્તમ ભસ્મ તૈયાર થાય છે. નેત્રાંજન માટે ભસ્મ ઉપયોગમાં લેવી હોય તો કુંવારનો પુટ દેવાની જરૂર નથી. જસતભસ્મની માત્રા ૧ થી ૩ રતીની છે.

* જસતના કકડા કરી એક માટીના પાત્રમાં રાખી તેની નીચે કાલસા રાખી ધમણથી ધુકતા જવું અને ઉપરથી કુંવારપાડાના મૂળથી ચલાવતા જવું; એટલે જસતની ભસ્મ તૈયાર થાય છે. તોલમાં પણ બરાબર ઉતરે છે. અશુદ્ધ જસતના વિકાર કડાઈના જેવા છે; અને તેની શાંતિ હીમજનું ચૂર્ણ સાકર સાથે ત્રણ દિવસ ખાવાથી થાય છે. જસત પાકી કુત્તડીમાં મૂકી અગ્નિ આપી માળવું. ગાળ્યા પછી તેમાં દશમે લાગ મનશીલ નાખી કુંવારના પાંદાના રસનો પુટ આપવો. પછી કાળા ભાંગરાના ૭ પુટ આપવાથી ભસ્મ થાય છે. તે શુદ્ધ રાતી થાય છે. તેની ગોળી રતી ૪ ના પ્રમાણની જયફળ સાથે આપવી. તેના ગુણ:—ગોળી એક સવારે અને એક સાંજે આપવાથી વીર્યવૃદ્ધિ થાય, બળવાન થાય, મહાકામી થાય, બોગી થાય; કાસ, શ્વાસ હરે; હરસ રોગ જાય; ૧૮ પ્રકારના પ્રમેહ, દાહ, જ્વર અને ઉદરરોગ જાય; વીર્યસ્તંભન થાય; તેમજ મસ્તકરોગ, વાતપિત્ત, સન્નિપાત, રોમાંચ, પ્રસ્વેદદોષ, મૂત્રરોગ, સંગ્રહણી, પાર્શ્વશળ, પીનસ, કટિરોગ, બાળકના સર્વ રોગ, વિષમ જલંદર, કફ, કમળો, ફિરંગરોગ, શોફોદર, કર્ણરોગ, નેત્ર-રોગ (અંજન કરવાથી) આદિ સર્વ રોગો જાય. તેજ જસત કાજળતરીકે સ્ત્રીઓના દૂધમાં આંજે તો નેત્રરોગ જાય; તથા યુકમાં આંજે તો ધુધત્તવાત જાય. આંખ ઉધડતી ન હોય તો ઉધડે અને ચંદ્રસમાન જ્યોત થાય, એમ એક હસ્તલિખિત પુસ્તકમાં લખેલું છે.

થાય છે. (૨) ખુપરા (ખીલ), છારી આવેલી આંખો વગેરે નેત્રરોમ ઉપર:—જસતનાં ફૂલ, સાકર, કાચો તથા ફદકડી, એ સમલામ અને અષ્ટમાંશ મોરચુથુનો ખરલ કરી દિવસે અને રાત્રે આંખમાં આંજવું.

૧૯-(પાટીઓ) ટંકણસ્વાર

સં ૦ ટંકન. મં ૦ ટંકણખાર, સ્વાગીખાર, સવાગી. હિં ૦ સોહાગા. કં ૦ ટંકણખાર. ફાં ૦ તીશાર. અં ૦ ધુબ્જ. તૈં ૦ એલિમારં. ઇં ૦ ખોરાકસ, ખામખોરેટ ઓફ સોડા. લાં ૦ સોડાસ ખામખોરા. કેટલાંક તળાવોમાં આ ક્ષાર પાણી સ્કાઇ ગયા પછી એકઠો થયેલો મળે છે. એને “સ્વાહાગી” પણ કહે છે. શોધન:—ટંકણખાર ગાયનાં છાણમાં રાખી પછી ઘોઈ નાખવો; એટલે શુદ્ધ થાય છે; કિંવા ટંકણખાર પુલાવવો એટલે શુદ્ધ થાય છે. ટંકણખાર:—અગ્નિકારક, સોનારપાને શુદ્ધ કરનાર, સારક તથા વિષદોષ, વાયુ અને કફનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) કર્ણુ-શૂળ ઉપર:—ટંકણખાર પુલાવી તે કાનમાં નાખવો. (૨) પાપણી ઝડેલી હોય તો:—ટંકણખાર લિંબુના રસમાં ઘસી પાપણી ઝડેલી જગ્યાએ લગાવવો. (૩) ઘાત જતી હોય તે ઉપર:—પુલાવેલો ટંકણખાર ૭ માસા અને સાકર ૭ તોલા એકત્ર કરી તે ચૂર્ણ રોજ એક તોલા પ્રમાણે સાત દિવસ આપવું. (૪) બહુમૂત્ર ઉપર:—પુલાવેલો ટંકણખાર નવટાંક પાણીમાં નાખી આપવો. (૫) ફાલેરા અને ઉલટી ઉપર:—ફૂલમાં પુલાવેલો ટંકણખાર નાખી આપવો. (૬) ચાતુર્યાદિ સર્વ વિષમજ્વરો ઉપર:—પુલાવેલો ટંકણખાર બે ગુંજ પાનમાં આપવો; એટલે તેનો રસ જેમ જેમ પેટમાં જાય છે, તેમ તેમ જ્વર તટકાળ નીકળી જાય છે. (૭) જીભને ખર પડે કિંવા થેદમાં ક્ષત પડે તો તે માટે:—પુલાવેલો ટંકણખાર મધમાં કાલવી લગાવવો. (૮) નખ સંબંધી માંસ ઠોકરાવાથી તે દુખતું હોય તે અને નવેલા ઉપર:—નખની બાજુએ ટંકણખારનું ચૂર્ણ પાણીમાં ચોપડવું. (૯) સોમલ, વછનાગ, કૃત્રિમ વિષો અને સર્પના વિષ ઉપર:—ઘીમાં ફૂલાવેલ ટંકણખારની ભૂકી ૨ માસા નાખી આપવી. ઝાઝું વિષ પેટમાં ગયું હોય તો તે પ્રમાણે વધારે ટંકણખાર ઘીમાં નાખી આપવો. (૧૦) કંટીમાં ફેાક્ષી થઇ આવી હોય તો:—ટંકણખાર અને મોરચુથાને પુલાવી મધમાં ખરલ કરી ફેાક્ષી ઉપર ચોપડવું. (૧૧) વાળા ઉપર:—ગજોના રસમાં પુલાવેલો ટંકણખાર નાખી પાવો અથવા હીંગ અને ટંકણખાર એ પ્રત્યેક ત્રણ ત્રણ માસા લઈ ચૂર્ણ કરી તે સાત દિવસ સવારસાંજ આપવું. (૧૨) ત્વગ્દોષ ઉપર:—ટંકણખાર અને ગંધક ઘસી ચોપડવો. (૧૩) મોઢું આવ્યું હોય તો:—પુલાવેલો ટંકણખાર પાણીમાં નાખી ડોગળા કરવા. (૧૪) ઘોળીમાખ કરડે તો:—ટંકણખાર ભેંસના માખણમાં કઢવી ચોપડવો.*

૨૦-(તેલીઓ-સ્વહીઓ) ટંકણસ્વાર (ફુલાવેલો)

ઉપયોગ:—(૧) દમ અને ઉધરસ ઉપર:—ટંકણખાર ૧ માસો આદુનો રસ અને ખડી-

* પાટીઓ ટંકણખાર ફૂલાવી આંચકીવાળાં બાળકોને આંચકી જણાઇ આવ્યા પહેલાં ઉલટીની શરૂઆતમાં ધાવણ સાથે કે પાણીમાં દર કલાકે કલાકે આપવાથી સારો ગુણ થાય છે. ઉલટી એકદમ અટકાવ્યા સિવાય ઉલટી સાથે કે આંચકીના મૂળરૂપ હૃદયની ચીકણી જળ કાઢી નાખી આંચકીનો અંશ પણ હૃદયમાં રહેવાદેતો નથી. આ પ્રયોગ અમે જાતે અજમાવી ખાતરી કરેલો છે.

આગંતુક કારણથી જ્યારે જ્યારે શરીર ઉપરની ચામડી એકાએક ચીરાઇ તેમાંથી લોહી નીકળતું હોય છે, ત્યારે ખડીઆખારને ફૂલાવ્યા વગર ત્રીણો વાટી તેના ઉપર લખરાવી દેવતાથી શેકતા જવું. જ્યારે લોહી તે ખાર ઉપર ટપકી આવે ત્યારે ફરી એજ ખડીઆખારની ભૂકી લખરાવી ઉપર શેક ચાલુ રાખવો. આમ લોહી ખંધ થતાં સુધી શેક કરવાથી એ જલદી જાય છે; તેમજ પાકીને પણ થવાથી બિલકુલ ધારતી રહેતી નથી. આ ઉપાય પણ અનુભવેલો છે.

x ખડીઓખાર સોની લોકો ઉપયોગમાં લે છે. તે ખાવાના કામમાં વધારે હિતકર છે. તે ન મળે ત્યારે પ્રતિનિધિ તરીકે પાટીઆ ટંકણખારને ફૂલાવી ઉપયોગમાં લેવાય છે.

સાકરમાં આપવો. (૨) ઉલટી ઉપર:—ટંકણખારદૂધમાં કિંવા મધમાં આપવો. (૩) પ્રદર, ગરમી અને મૂળવ્યાધિ ઉપર:—ખડીસાકર ૩ માસા અને ટંકણખાર ૧ માસો એકત્ર વાટી ગાયના પાશેર દૂધમાં નાખી, પછી તેમાં લિંબુનો રસ નાખી તે પ્રાશન કરવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવું.

૨૧-તાંબુ

(સં તામ્ર. મં તાંબે. હિં તાંબા. કં તામ્ર. તૈં રાગી, શંબ. ફાં મિસ. અં નુહાસ. ઇં કોપર. લાં કુપ્રમ. જર્મં કફર. બં તાંમ. કાનડીં તાંબ. અં નોહાસ. ફાં મિસ. વુલું સંબુ. બ્રહ્મં કૈયેનિ. ભૂતાનં ઝંગ. વું મિસસ.) શોધન:—ઉલટી, બ્રાંતિ, ગ્લાનિ, દાહ, શળ, કંડૂ, રેચ અને વીર્યનાશ, એ તાંબાના આઠ દોષ છે; એટલા માટે એનું શોધન કરવું જોઈએ. ઋશોધન:—(૧) ગોમૂત્રમાં આમલી અને મીઠું નાખી તેમાં તાંબાનાં પતરાં નાખી અમિ ઉપર પહોરપર્ચત

x તાંબાનું શોધન:—પ્રથમ તાંબાના પાતળા તાર લઈ તેનાં જડા કાગળ જેવાં પતરાં કરાવવાં. પછી ત્રિપાલ્લિમાં તપાવી લાલ થાય ત્યારે તેલ, છાશ, ગોમૂત્ર, કાંજી, કળથીનો ક્વાથ, લિંબુનો રસ, આમલીનો રસ, કુંવારના ગર્ભનો રસ તથા આકડાના પાનના રસમાં સાત સાત વખત ઠંડાં કરવાં. ત્યાર પછી ગોમૂત્રમાં આમલી તથા મીઠું નાખી ત્રણ કલાક સુધી તેમાં પતરાં સીજવવાં. આટલું શોધન કર્યા પછી તાંબાના નાના નાના નખ જેવડા ટુકડા કરવા અથવા ખાંડી ચૂર્ણ કરવું. (આવી રીતના શોધન પછી સહેલાઈથી ચૂર્ણ થઈ જાય છે.) આ ચૂર્ણને લિંબુના રસમાં બીંજવી સૂર્યના તાપમાં રાખવું. બે ત્રણ દિવસે લિંબુના રસનો નીલો રંગ થાય ત્યારે રસ કાઢી નાખી નવો રસ ભરવો. આવી રીતે ૭ દિવસ સૂર્યના તાપમાં રાખ્યા પછી જલથી સારી રીતે ધોઈ લેવાથી તાંબુ શુદ્ધ થાય છે. આવી રીતે શોધન કરેલા તાંબાની ભસ્મના સેવનથી વમન અથવા બીજો કોઈ દોષ શરીરમાં ઉત્પન્ન થતો નથી. જેટલું શોધન વધારે થાય તેટલી ભસ્મ વધારે લાભદાયક બને છે. (૧) તાંબાનું મારણ:—તાંબાના શુદ્ધ ચૂર્ણને ચોથા હિસ્સા શુદ્ધ પારાની સાથે લિંબુના રસમાં ત્રણ કલાક ખરલ કરવું. ત્યાર પછી જલથી ચૂર્ણ ધોઈ નાખવું. પારો તાંબાને લાગી જવાથી ચાંદીના જેવું ચૂર્ણ થઈ જશે. આ ચૂર્ણથી બમણા વજન શુદ્ધ ગંધક લઈ લિંબુના રસમાં ઘુટી તૈયાર કરવો. ત્યાર પછી આ ગંધકની લુગદીમાંથી પોણો ભાગ તાંબાના ચૂર્ણની સાથે ખરલ કરી ગોળો કરવો. અને બાકી જે ગંધકનો ચોથો ભાગ રાખેલો છે તેનો ગોળાની ઉપર લેપ કરવો. ત્યાર પછી સાટોડી અથવા ચુકાની ખાટી ભાજીના પાનને ચટણી માફક પીસી તાંબાના ગોળા ઉપર એક આંગળ જડો લેપ કરવો. પછી એક માટલામાં આ ગોળો મૂકી ખાલી જગ્યા રેતીથી ભરી માટલાનું મોઢું શરાવથી બંધ કરી સાંધાને રાખ અને મીઠું મેળવી બંધ કરવો. પછી ચૂલા ઉપર રાખી મંદ, મધ્યમ અને તેજ અગ્નિની આંચ અનુક્રમથી બરાબર ૧૨ કલાક આપવી. ઠંડુ થયા પછી ગોળો બહાર કાઢી સુરણ(ઝેરી સુરણ હોય તો વધારે સારું)ના રસમાં ખરલ કરી ગોળો બનાવવો. આ ગોળાને સુરણની અંદર ખાડો કરી રાખવો. અથવા ગોળાની ઉપર ગોળાથી અરધો ગંધક લઈ ઘીમાં વાટી લેપ કરવો. સુરણમાં પેક કરવો હોય તો સુરણને કપડામાટી કરી ઉપર એકથી દોઢ આંગળ માટીનો લેપ કરવો. પછી એક ગજપુટ દેવાથી તાંબાની ઉત્તમ પ્રકારની ભસ્મ બને છે. (નં ૧ માં આપેલી વિધિ સ્પષ્ટ સમજવા સારૂ અહીં ટીપમાં ફરી આપી છે.) (નં ૧ માં આજ વિધિ લખેલ છે વધારે સ્પષ્ટ લખેલ નથી, જેથી લંબાણથી લખેલ છે જે વાંચી બીનઅનુભવી પણ તાંબાની ભસ્મ તૈયાર કરી શકે.) (૨) તામ્રભસ્મ કરવાની વિધિ:—શુદ્ધ તાંબાના ચૂર્ણથી બમણા વજન હિંગજોકની સાથે ખરલ કરી લિંબુનો રસ અથવા લીમડાના રસની ભાવના દહ ડમર ચંત્રમાં રાખી ચૂલે ચઢાવી એ હિંગજોકમાંનો પારો કાઢી લેવો. નીચે તળીયામાં રહેલા ચૂર્ણને એવીજ રીતે બમણા શુદ્ધ હિંગજોકની સાથે મેળવી પુનઃ પારો કાઢી લેવો. આ પ્રમાણે બે વખત કરવાથી ડમરચંત્રમાં તળીએ તામ્રભસ્મ તૈયાર થશે, તેમજ શુદ્ધ પારો પણ તૈયાર થઈ જશે. એક સાથમાં બે કાર્ય થાય છે. ઉપર મુજબ તૈયાર થયેલી

મીઞવવાં; એટલે તાંબુ સારું શુદ્ધ થાય છે. (૨) તેલ, ડાઘ, ગોમૂત્ર અને કુલિત્વના કાઠામાં શુદ્ધ કરેલું તાંબુ લઈ, તેના આઠ દોષ જવા માટે પ્રાણ પુરુષોએ વિશેષ શોધન કરેલું છે. તે એવી રીતે કે થુરીઓ, આકકાનું દૂધ અને મીઠું, એ પદાર્થો એકત્ર ખરલ કરી તે કંદક વડે તાંબાનાં પતરાંને લેપ કરવો તથા અમિ ઉપર તપાવી નગોડના રસમાં ત્રણ વાર ખૂડાડવું, એટલે તાંબાની શુદ્ધિ થાય છે. મારણુ:—(૧) નાનાં નાનાં અને તે ઘણાં પાતળાં એવાં તાંબાનાં પતરાં કરી તેમને લિંબુના રસમાં નાખી ત્રણ દિવસપર્યંત હલકો હલકો અમિ કરી પચવવાં. પછી તે પતરાં કાઢી તેનો ચતુર્થાંશ પારો લઈ, બંને ખલમાં નાખી લિંબુના રસમાં એક પ્રહરપર્યંત ખરલ કરી તે પતરાં ખલમાંથી કાઢી, તેથી દુષ્પટ ગંધક લઈ તે ગંધક લિંબુના રસમાં ઘુટી, તેનો તે પતરાંને લેપ કરી એક ગોળો કરવો; પછી મીનાક્ષી અથવા આમલી અગર સાટોડી, એમાંથી એક વનસ્પતિ લઈ વાટી તે ગોળાની આસપાસ એક આંગળ જડો લેપ કરી માટલામાં તે ગોળો મૂકી તે ઉપર માટીનું કોડીકું ઉંધું મૂકી, તે ઉપર રેતી માટલાના મોઢાપર્યંત નાખી, પછી રાખ અને મીઠું પાણીમાં મેળવી, તેની માટલાના મોઢાને મુદ્રા કરી, તે માટલું ચૂસા ઉપર મૂકી કંમે કરી હલકો, મધ્યમ અને મોટો એ પ્રમાણે ચાર પ્રહર અગ્નિ કરી ઠંડો થયા પછી તે ગોળો બહાર કાઢી, સુરણના રસમાં એક દિવસપર્યંત ખરલ કરી તેનો ગોળો કરી તેનાથી અર્ધો ગંધક લઈ ઘીમાં વાટી, તેનો તે ગોળાને લેપ કરી માટીનાં બે કોડીઆં લાવી, એકમાં તે ગોળો મૂકી તે ઉપર બીજું ઉંધું ઢાંકી કપડમાટી કરી, વગડાઉં છાણાનો ગજપુટ આપવો. ઠંડુ થયા પછી તે શરાવસંપુટ કાઢી, તેમાંથી તામ્રભસ્મ કાઢી લેવી. આ ભસ્મ ઘણો સારો ગુણુ આપનારી છે. એનાથી ઉલટી, શ્રાંતિ, ગ્લાનિ અને મૂર્છા, એ કોઈ દિવસ પણ થતાં નથી. (૨) પારો ૧૦ લાગ અને ગંધક ૨ લાગ લઈ દુધેલીના રસમાં ખરલ કરી તાંબાનાં શુદ્ધ કરેલાં પતરાં ૧ લાગ લઈ તેને લેપ કરવો તથા ગજપુટ આપવો; એટલે ભસ્મ થાય છે. (૩) શુદ્ધ કરેલો તાંબાનો ચૂરો લઈ સમાનભાગ પારામાં, જંબીરરસમાં મર્દન કરવો; પછી બંનેના સમભાગ ગંધકમાં ખરલ કરવો તથા એક ગજપુટ આપવો; એટલે ભસ્મ થાય છે. (૪) પારો ૧ લાગ, ગંધક ૧ લાગ, હરતાલ ૧ લાગ અને મનશીળ અષ્ટમાંશ, એ પદાર્થો એકત્ર ખરલ કરી ખારિક કળલી કરવી. પછી તામ્રપત્ર ૧ લાગ લઈ તેનો તે કળલીના પર્યાયે લેપ કરવો તથા તેને વાલુકાયંત્રમાં ચાર પહોર પચન કરવું; ઠંડુ થયા પછી કાઢી લેવું. આ તામ્ર દરેરોજ બે વાલ, જે જે રોગો ઉપરના અનુપાનમાં આપે, તે તે રોગોનો નાશ કરે છે તથા પરિણામશૂળ, ઉદરશૂળ, પાંડુ, જ્વર, ગુલ્મ, પ્લીહા, ક્ષય, મંદાગ્નિ, શ્વાસ, કાસ અને સંગ્રહણીનો નાશ કરે છે, એને સોમનાથી તામ્ર કહે છે. +

તામ્રભસ્મને સમાન ગંધકની સાથે મેળવી લિંબુના રસમાં ખરલ કરી એક ગજપુટ આપવાથી ઉત્તમ પ્રકારની ભસ્મ બને છે. આ ભસ્મમાં કોઈ પણ પ્રકારનો દોષ રહેતો નથી. (૩) તામ્રભસ્મ-વિધિ:—મંદારના દૂધમાં ત્રણ ભાવના આપેલી શુદ્ધ હરતાલને સમાન ભાગ શુદ્ધ તામ્રના ચૂર્ણની સાથે મેળવી દેવી. થોડી હરતાલ ઉપરની હરતાલમાંથી બાકી રાખવી, જે શરાવમાં નીચે તથા થોડી તામ્ર અને હરતાલના ચૂર્ણના મિશ્રણની ઉપર નાખી સંપુટ કરવું. રેતી, ચીકણી માટી અને મીઠું મેળવી તૈયાર કરેલી માટીથી સાત કપડમાટી કરી સંપુટ સૂકાવી લેવું. સંપુટ પર કપડમાટી કરતી વખતે ઉપર નીચે ન થઈ જાય તેમજ વધારે આમતેમ હાલે નહિ તે સંભાળવું. સૂકાઈ જવા પછી સંપુટને ચૂસા પર રાખી ત્રણ પ્રહર મંદાગ્નિ આપવો. ત્યાર પછી ભસ્મ કાઢી એક વરાહ-પુટમાં ફૂંકવાથી તામ્રભસ્મ તૈયાર થાય છે (રસાયનસાર ગ્રંથમાંથી)

+ પ્રથમ થોડી કળલી બિછાવી ઉપર તાંબાનાં પતરાં રાખવાં; ફરીને ઉપર કળલી બિછાવી પતરાં રાખવાં. સર્વની ઉપર તથા નીચે કળલી રાખવી. આ ભસ્મ નીચે લખ્યા પ્રમાણે ગર્ભયંત્રમાં માત્ર ૩ કલાક પાચન કરવાનું રસપ્રદીપ તથા રસરત્ન સમુચ્ચય લખ્યું છે. ગર્ભયંત્ર બનાવવાની વિધિ:—ચાર આંગળ લાંબી તથા ત્રણ આંગળ પહોળી માટીની મૂષબનાવવી. મોઢું ગોળ બનાવવું. જ્યારે સૂકાઈ જાય ત્યારે ૨૦ ભાગ લોઢું અર્ધું બળેલું તથા એક ભાગ ગુગળ મેળવી ખૂબ મર્દન કરી ઉપર વાળી મૂષ ઉપર ૭, ૮ વખત લેપ કરવો. વારંવાર લેપ કર્યા પછી મૂષ સૂકાવી

તામ્રભસ્મપરીક્ષા:—તામ્રભસ્મ રંગે મોરના કંઠ જેવી દેખાય છે અને તેનું ચૂર્ણ સહજ થાય છે; તમા પારાનો યોગ હોવાથી ચક્રચક્રિત દેખાય છે. તામ્રભસ્મ દહીંમાં નાખવા છતાં રંગ કાયમ રહે તો તે પાકી છે, એમ સમજવું. **તામ્રગુણ:**—શુદ્ધ રીતિએ કરેલી તામ્ર કાઠ, પ્લીહા, જવર, વાયુ, કફ, શ્વાસ, કાસ, મૂર્છા, શૂળ, કૃમિ, ઉલટી, પાંડુ, મેહ, અતિસાર, મૂળવ્યાધિ, ગુદમ, ક્ષય, ભ્રમ, મસ્તકવ્યાધિ અને મોહનો નાશ કરે છે તથા અગ્નિને વધારે છે. **અશુદ્ધ તામ્ર:**—સંપૂર્ણ ધાતુનો શોષ, નાના પ્રકારના રોગ, કાંતિનાશ અને કુષ્ઠ, વિષ, જવર, ઉલટી, રેચ, સંતાપ તથા અનેક વ્યાધિને સહાય કરે છે અને પ્રાણનાશ કરે છે.*

ત્રિવિધ તામ્રગુણ:—મોરથુથુ કડવા કરંજના તેલમાં એક દિવસ રાખી તેનો ચતુર્થાંશ ટંકણુખાર લઈ કુલડીમાં ઘાલી ભુંગળીથી પુકવું કિંવા માણસના કાળા કેશ મેળવી ફૂંકવું; એટલે રક્ત જેવું લાલ તાંબુ નીકળે છે. એજ પ્રમાણે ગાંડૂલ(અળસીઆં)નું સત્ત્વ પણ નીકળે છે. મોરથુથુ કિંવા તાંબુ એના સત્ત્વની રવિવારે વિંટી કરવી તથા તે પાણીમાં બોળી તે પાણી પીવા લેવી. છેવટે ૧ ભાગ માટી તથા બે ભાગ સિંધાલૂણને મેળવી પાણીમાં ઘુંટી ઉપર લેપ કરવો. ઉપરનું ઢાંકણ પર આવીજ રીતનું મજબૂત તૈયાર કરવું. ઔષધિ લઈ પછી પણ સંધિ મજબૂત રીતે બંધ કરવી. આવશ્યકતા હોય તો મૂષ મોટી પણ બનાવી શકાય છે. માત્રા ૨ વાલની વર્તમાન સમયમાં ઘણીજ વધારે છે. ઔષધિનો ઉપયોગ કરતી વખતે દરદીની શક્તિ, સમય તથા ઔષધિના બળનો વિચાર કરીને આપવી. તામ્રભસ્મની માત્રા ૧૧ રતીથી ૧ રતી છે. સફેદ રંગની તામ્ર ભસ્મ કરવાની વિધિ:—લાલ અઘાડાનાં પંચાંગ ૧ શેરની ચટણીના જેવી લુગદી કરી તેની વચમાં શોધન કરેલ તાંબાનો પૈસો મૂકી સાત કપડમાટી ઉપર કરવી. પછી સારી રીતે સંપુટ સૂકાય ત્યારે ૧૦ શેર છાણાંની આંચ આપવી એટલે સફેદ રંગની ભસ્મ તૈયાર થશે. (આ વિધિ આર્યવૈદ્ય કલાનિધિ ગ્રંથમાંથી લખેલ છે. અનુભવ કરેલ નથી.)

* અશુદ્ધ અથવા અપકવ તામ્રભસ્મ ખાવાથી ઉલટી, રેચ, સંતાપ, ભ્રમ, મૂર્છા, પ્રમેહ આદિ રોગો અને બળ, વીર્ય તથા આયુષ્યનો નાશ થાય છે. તંત્રાંતરમાં અને રસાર્ણવમાં કહ્યું છે કે, વિષ એ વિષ નથી; પરંતુ તામ્ર એજ વિષ છે; કારણ કે વિષમાં એકજ દોષ છે, પરંતુ તાંબામાં ભ્રમ, ઉલટી, રેચ, પરસેવો, મોળ, મૂર્છા, દાહ અને અરુચિ, એ આઠ દોષ રહેલા છે. તામ્રભસ્મના દોષની શાંતિ સાંઉ(સામે)નો પાતળો ખીરના જેવો ભાત બનાવી સાકર મેળવી પીવો. તૃષા લાગે ત્યારે ઘાણા તથા સાકરવાળું પાણી પીતા રહેવું. બીજું કાંઈ પણ ખાવું નહિ. આવી રીતે કરવાથી જલદી વિકાર શાંત થઈ જાય છે.

x મોરથુથામાંથી તાંબુ કાઢવાની રીત:—૫ શેર મોરથુથુના બારીક ચૂર્ણને એક લોઢાની કડાઇમાં નાખવું. ચૂર્ણ ઉપર એક કપડું ઢાંકી દેવું. પછી આ કડાઇને એક મોટી કડાઇમાં મૂકવી. ત્યાર પછી ૨૦ શેર ત્રિક્ષ્ણા ઉપર મૂકવાં, કે જેથી નાની કડાઇ ઢંકાઈ જાય. પછી બે મણ પાણી ભરી ખુલ્લા મકાનમાં રાખી દેવું, જેથી સૂર્યનો તાપ તથા રાત્રિની શીતળતા લાગતી રહે. એક મહિના પછી ત્રિક્ષ્ણા કાઢી સૂકવી ક્ષાર બનાવી લેવો. પાણી મળે તે ઉત્તમ પ્રકારની શાહીના રૂપમાં કામ આપે છે, તથા નાની કડાઇમાં નીચે ૧ શેર તાંબુ ચોંટેલું મળશે. એને ખોતરીને કાઢી લેવું.

મોરથુથુમાંથી કાઢેલા તાંબાનું શોધન તથા મારણ:—૧ શેર તાંબાને અગ્નિમાં તપાવી ૭ વખત આકાશના પાનના રસમાં ઠંડુ કરવું. પછી ૨ શેર આમલીનાં પાન તથા ૧ શેર સિંધાલૂણ ગોમૂત્રમાં મેળવી ૬ કલાક શીજવવાથી તાંબુ શુદ્ધ થાય છે. પછી ૧ હાંડી (ખડું હાંડલું) લઈ તેમાં ૧ શેર ગંધકનું ચૂર્ણ બિઝાવવું. ઉપર તાંબાનું ચૂર્ણ રાખવું. પછી ઉપર ૧ શેર ગંધકનું ચૂર્ણ નાખી તાંબુ ઢાંકી દેવું. ત્યાર પછી હાંડીના ઉપર ઢાંકણું બંધ કરી કપડમાટી કરી લેવી. ઢાંકણામાં ધૂમાડો નીકળવા માટે બેઆની જેટલું મોટું છિદ્ર કરવું. ત્યારપછી હાંડીને ચૂલા પર ચઢાવવી. કમથી મંદ મધ્યમ, તીવ્રાગ્નિ બરાબર ૧૨ કલાક આપવાથી નીલા રંગની તામ્રભસ્મ તૈયાર થાય છે. કદાચ દોષ રહી જાય તો આકાશના પાનના રસમાં ખરલ કરી ગોળો બનાવી સાત કપડમાટી કરી વારાહપુટમાં ફૂંકી લેવું.

આપણું; એટલે તત્કાળ વિષનાશ થાય છે અને દુઃખી થતી અભિષેકીનો પણ જલદી છૂટકો થાય છે. તેમજ હાથ ઘોષ હાથનો સ્નેહ (મેલ) રામચત્તોમસેનાનીમુદ્રિતેતિ તથાક્ષરમ્ । હિમાલયો-ત્તરેપાર્શ્વે સ્વર્ણચ્છ મરુદ્રુમઃ॥ તન્નશ્ચલં સમુત્પન્નં તન્નૈવ ચિલયં ગતમ્॥ એ મંત્રવડે મંત્રવાદી મોટું શળ, ત્રિદોષની પીડા, ભૂતબાધા અને ગ્રહબાધાનો નાશ થાય છે તથા સ્ત્રી સઘ્ન પ્રસૂત થાય છે; વળુને ભરી કાઢે છે અને નેત્રમાં નાખવાથી હિત થાય છે, એવું પૂર્વે બાલુકિએ કહેલું છે.

મયૂરપિચ્છાદિથી તામ્રોત્પાત્તઃ—મોરનાં પીછાં લઈ બકરીના ઘીમાં શેકવાં; તથા ગોળ, ગુગળ, માછલું, ઊન, ટંકણખાર, સાજીખાર, મધ, ચણોડી, લીંડીપીંપર, લાખ અને ઘી, એકત્ર મેળવી અંધમૂષા યંત્રમાં ધાલી પુકવું; એટલે મયૂરપિચ્છ અને અળસીઆનું તામ્ર થાય છે; તેમજ નાનું અળસીકં લઈ ગોમયમાં પિંડ કરી કુલડીમાં ધાલી પુકવાથી તાંબુ ઉત્પન્ન થાય છે. ભૂનાગ અને મયૂરપિચ્છનાં સત્વોનો ગુણુઃ—શીત, સંપૂર્ણ ક્રોધ, વ્રણ તથા સ્થાવર-જંગમ વિષનો નાશ કરે છે; અને પારાનો યોગ કરવાથી તે અગ્નિમાં સ્થિર રહે છે. તામ્રલસ્મનાં અનુપાનોઃ—નિલ એક ચણોડીભાર તામ્રલસ્મ આપવી. (૧) શ્વાસકાસને માટે મધ અને લીંડીપીંપરમાં. (૨) પિત્ત ઉપર સાકરમાં. (૩) વિષમજ્જર ઉપર મરી અને તુલસીના રસમાં. (૪) વાતગુદ્મ ઉપર હીંગમાં. (૫) ઉદરરોગ ઉપર ગુગળમાં સાત દિવસ આપવી. (૬) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર હળદર અને મધમાં. (૭) પથરી ઉપર જવખારમાં. (૮) મૂળવ્યાધિ ઉપર મરી અને લવંગનું ચૂર્ણ નાખી સુરણના રસમાં. (૯) સંગ્રહણી અને વાતપ્રમેહ ઉપર ગળોતું સત્ત્વ, અજમો, સાકર અને મધમાં. (૧૦) પુષ્ટતા માટે મધ, સાકર અને ઘીમાં આપવી. એ ઉપર પથ્થઃ—ખાટા અને તેલકટ પદાર્થો વજ્ય કરવા.

૨૨-દગડી પાષાણભેદ

આ એક પથ્થરની જાત છે. એ જીલને લગાડવાથી ચીકટાય છે. એમાં ઘોળો અને રાતો એવી બે જાત છે. પાષાણભેદઃ—હિમ, સ્વાદુ તથા ઉષ્ણ છે; અને પ્રમેહ, મૂત્રરોધ, અસ્મરી, શળ, પિત્ત તથા ક્ષયનો નાશ કરનાર છે. ઉપયોગઃ—(૧) પ્રદર અને પ્રમેહ ઉપરઃ—૩ માસ પાષાણ-ભેદનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨) ગરમીએ શિષ્ન સૂજ્યું હોય તોઃ—પાષાણભેદ, મનશીળ અને થોડું મોરચુથુ પાણીમાં ધસી લેપ કરવો. (૩) કમરનું દરદ, અસ્થિભંગ, ઉધરસ, વ્રણ અને ઘાતુપુષ્ટિ ઉપરઃ—પાષાણભેદ ગાયના દૂધમાં આપવો. (૪) ખદ ઉપરઃ—લિલામો અને પાષાણ-ભેદનો લેપ કરવો. (૫) પ્રદર ઉપરઃ—પાષાણભેદ અને શંખજીરાનું ચૂર્ણ ઘી-સાકરમાં આપવું.

૨૩-ધૂંવાસ

ચૂલા ઉપર ધૂમાડાથી જે કાળળ એકદું થાય છે તેને “ધૂંવાસ” કહે છે. ઉપયોગઃ—(૧) લાપોટીઉં, સોજો ઈંત્યાદિ ઉપરઃ—ધૂંવાસ, ગોળ અને ચૂનો ખરલ કરી લેપ કરવો. (૨) આંખો આવે છે તેને માટેઃ—ધૂંવાસ, ગોળ અને ચૂનાની લમણા ઉપર બે પટ્ટી લગાવવી. (૩) મૂળવ્યાધિ ઉપરઃ—ધૂંવાસ, દહીંમાં અથવા ઘીમાં ખરલ કરી મસાને લેપ કરવો અને તેના ઉપર વગડાઉં છાણનો શેક કરવો.

૨૪-નવસાગર (નવસાર)

સં. વજ્રક્ષાર. મં. નવસાગર. હિં. નૌસાદર. ખં. નિશાદલ. અં. નવસાદર, ખુરાશાની. છં. એમોનીઅમ ક્ષોરાઈડ. લાં. એમોનીઅમ મ્યુરીઅસ. જર્મનીં. સૌલમિઆફ. કં. નવસાગર. તાં. નવચરમ્, નવાચ્છારમ્. તેં. નવાસાગરમ્, નવાચારમ્. મલાં. નવસાગરમ્. અં. મિલહુમાર, અર્મિના. ફાં. નોષાદર. ઘં. ઝરસ.

નવસાગરની ક્ષારમાં ગણુના છે. એ માણસની વિષાથી અને મૂત્રમાંથી તૈયાર થાય છે; તેમજ અન્ય પ્રકારે પણ તૈયાર થાય છે. એ ઘોળો સફેદ હોઈ રેષામય છે. એ સ્વાદે ખારો હોય

છે. **નવસાગર:**—અતિ ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, સારક અને નેત્રાને હિતાવહ છે; તથા યુક્ત, ઉદર, વિષ્ઠંબ, શ્વળ, શોષ, માંસાશ્લર્ષ અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) મૂચ્છા, મસ્તકશૂળ, સળેખમ, ઉન્માદ અને વિંછીના વિષ ઉપર:—નવસાગર અને કળાયૂનો એક શીશીમાં ભરી તેનું મોઢું બંધ કરી રાખવું અને જરૂર પડે ત્યારે તે શીશીનું મોઢું ઉઘાડી સુંઘાડવી; એટલે ઉપલા દોષ નાશ થશે. (૨) હિરાકસીના વિષ ઉપર અને કાચની ભૂડી અન્નમાં ગઈ હોય તો તે ઉપર:—નવસાગર ઘસી પાવો. (૩) વાળા ઉપર:—નવસાગરની ભૂડી કરી તે અર્ધા ટાંક ઘીમાં નાખી પાવી. (૪) અપરમાર ઉપર:—નવસાગર લિંબુના રસમાં ખરલ કરી તેનું નસ્ય આપવું. (૫) યકૃત અને ખરોળ ઉપર:—માસો અગર બે માસા નવસાગર, ૪ તોલા ઠંડા પાણીમાં ઓગાળી તે પાણી પાવું; એટલે એ રોગ ત્વરિત દૂર થાય છે. (૬) શૂળ ઉપર:—નવસાગર ગોળમાં આપવો. (૭) કાચ, માટી, ગેરૂ ઇત્યાદિના વિષ ઉપર:—નવસાગરનું બજાણ કરવું.

૨૫--પરવાળાં

સં ૦ કં ૦ પ્રવાલ. મં ૦ પોંવળે. હિં ૦ મુંગા. તૈ ૦ પ્રવાલકં, પાગડાલુ. ક્ષા ૦ મિરળન, બેખ-મિરળ. અં ૦ એહમદ્ધુરસુદ. ઇં ૦ રેડ કેરલ. લાં ૦ કુરેલીઅમ રૂક્ષં.

સમુદ્રમાં રહેનારા એક જાતિના કીડા હોય છે. તે સમુદ્રના તળીઆથી ઉઠીર કાઢી પ્રવાળના ખડક બનાવે છે. એ ખડક વેશા પ્રમાણે હોય છે; એટલે તેને પરવાળાંના વેશા પણ કહે છે. પરવાળાંનો રંગ લાલ હોય છે. જે પાકેલાં ગિલેડાં જેવાં લાલ, ગોળ, લાંબાં, સરળ, સ્તિગ્ધ અને અવશ્ય, મોટાં એવાં પરવાળાં હોય છે તે સારાં. જે રંગેપિત્તળ જેવાં, પોલાં, આરિક, સંછિદ્ર, રૂક્ષ, કાળાં, નાનાં તથા ઘોળાં હોય છે તે ખરાબ; તે લેવાં નહિ. **પ્રવાલ:**—મધુર, ખાટાં, વીર્યપ્રદ, કાંતિકર, લઘુ, અમિદીપક, રુચિકર, પૌષ્ટિક, પાચક, સારક, નેત્ર્ય, ધાતુવર્ધક તથા ક્ષયનાશક છે; અને વાયુ, ઉધરસ, કફ, પિત્ત, પાંડુ, તાવ, પ્રમેહ, દમ, વિષ, રક્તપિત્ત તથા ભૂતોન્માદનો નાશ કરે છે. **પ્રવાલનું શોધન:**—(૧) મણિ, મોતી અને પરવાળાં, એ જ્યંતીના (અરણીના) રસમાં દોલાયત્રવડે ૧ પહોર પચન કરવાં એટલે શુદ્ધ થાય છે. (૨)* પરવાળાં લિંબુના રસમાં ૧ પહોર બીંજવી રાખવાં અથવા (૩) દૂધમાં ૧ પહોર દોલાયત્રવડે પચન કરવાં અગર (૪) ત્રિક્ષ્ણાના કાઠામાં આફવાથી શુદ્ધ થાય છે. **પ્રવાલનું મારણ:**—(૧) કુંવાર, તાંદળજો અને સ્ત્રીના દૂધમાં પરવાળાં તપાવી બોળવાં. એ પ્રમાણે પ્રત્યેક રસે કરી સાત સાત ભાવના આપવી એટલે ભસ્મ થાય છે. આ પ્રમાણેજ સૂર્યકાંતમણિ અને મોતીની ભસ્મ થાય છે. (૨) પરવાળાંનું આરિક ચૂર્ણ કરી તેને લિંબુના રસમાં ઘુટી વાસણમાં સૂકવવું. આ પ્રમાણે લિંબુના રસની ત્રણ કિંવા સાત અને ગુલાબજળની સાત ભાવનાઓ આપવી; એટલે પરવાળાંની ભસ્મ થાય છે. (૩) પરવાળાંના ચૂર્ણને લિંબુના રસના સાત, કુંવારપાઠાના સાત

× નવસાગર ખાવા માટે આપવો હોય તો પહેલાં શોધન કરવો જોઈએ. શોધનવિધિ નીચે મુજબ:—નવસાગરનું ચૂર્ણ કરી થોડો સમય ગરમ પાણીમાં બીંજવી રાખવું. પછી જડા કપડા-થી ગાળી ચૂલે ચઢાવી પાણી બાળી નાખવું. એટલે નવસાગર વાસણમાં નીચે રહી જશે તે શુદ્ધ જાણવો. **યકૃત અને ખરોળ ઉપર:**—શુદ્ધ નવસાગર ૮ તોલા, સંચળ ૧ તોલો તથા સોનાગેર ૧ તોલો મેળવી ખરલ કરી ચૂર્ણ શીશીમાં ભરી લેવું. આ ચૂર્ણ એકેક માસો દિવસમાં બે વખત ઠંડા પાણી સાથે આપવું. ગોળ, ચણાની વસ્તુ અને ખટાઈ ખાવા ન આપવી. ઔષધિ ખાંધને ઉપર ચૂનો ચોપડેલું પાન ન ખાવું. પથ્ય પાલન કરવાથી આ સાદી ઔષધિથી બચકર યકૃત અને ખરોળ નાશ પામે છે.

* પરવાળાંને ખાંડી ચૂર્ણ કરી લિંબુના રસમાં નાખી સૂર્યના તાપમાં રાખવાં જોઈએ, કે જેથી અંદરનો દોષ પણ નીકળીને શુદ્ધ થાય.

‡ આવી રીતે કરેલી પ્રવાલભસ્મને રાત્રે અગાશીમાં ખુલ્લી રાખવાનો રિવાજ છે. આ ભસ્મ ચંદ્રપુટી કહેવાય છે. આ ભસ્મની માત્રા—૩થી ૬ રતી છે. **અનુપાન:**—માખણ ૪ તોલા અને સાકર ૨ તોલા અથવા મલાઈ અને સાકર સાથે દિવસમાં બે વખત આપવી.

અને મુલાબજળના સાત એ પ્રમાણે સૂર્યપુટ આપવાથી ભસ્મ થાય છે. (૪) પરવાળાના ચૂર્ણને મુલાબજળના ૨૭ પુટા આપવા એટલે ભસ્મ થાય છે.* એને લેવાનું પ્રમાણ ૨ ગુળ છે. :- પ્રવાલભસ્મનાં અનુપાનો:—(૧) છાંયુજવર, કાસ, શ્વાસ, હેડકી તથા કોષ્ઠગત વાયુ વગેરે રોગોમાં મધ અને હરડેમાં આપવી. (૨) તાવ ઉપર:—કરિયાતુ, કકુ અને હરડેમાં આપવી. (૩) પિત્ત ઉપર:—દૂધ અને સાકરમાં આપવી. (૪) ધાતુક્ષય ઉપર:—પાકેલાં કેળાંમાં. (૫) કૃશતા ઉપર:—પાનમાં. (૬) તણખિયા પ્રમેહ ઉપર:—ચોખાના ધોવરામણ અને સાકરમાં અથવા ત્રિકળાં અને મધમાં. (૭) ધાતુપુષ્ટિને માટે ઘી-સાકરમાં. (૮) પ્રદર ઉપર:—ગાયના ધારોણુ દૂધમાં. (૯) વાયુ ઉપર:—તુલસીનો રસ તથા મધ અને સાકરમાં. (૧૦) પિત્તકાશ્ઠ ઉપર:—આદુનો રસ અને સાકરમાં. (૧૧) રતાંધળા ઉપર:—ઉંદરની લીંડીઓ તુલસીના રસમાં ધસી તેમાં ભસ્મ નાખી અંજન કરવું. (૧૨) અસ્થિભંગ અને સંધિભંગ ઉપર:—પ્રવાલભસ્મ મધમાં આપવી. (૧૩) પિત્તરોગ અને ભ્રમ ઉપર:—આમળાંના મુરખામાં ઘી અને સાકર નાખી તેમાં આપવી. (૧૪) ઉરઃક્ષતક્ષય ઉપર:—ઘી અને મધમાં. (૧૫) કફ તથા મૂત્રકૃમ્હૂ ઉપર:—ચોખાના ધોવરામણમાં. (૧૬) ગર્ભિણીની ઉલટી ઉપર:—તાંદળમળના રસમાં. (૧૭) ધાતુસ્થાનની કડકી ઉપર:—ગાયના દૂધમાં સાકર નાખી તેમાં આપવી. (૧૮) દાહ ઉપર:—વંશલોચન અને સાકરમાં. (૧૯) ઉષ્ણતા, દાહ અને ઇન્દ્રિયની બળતરા ઉપર:—ચોખાના ધોવરામણમાં મધ અને સાકર નાખી આપવી. (૨૦) આંખોમાંની ગરમી અને શરીર ઉષ્ણની સૂકી ખસ ઉપર:—ઘી અને સાકરમાં અથવા ધારોણુ દૂધમાં સાકર નાખી આપવી. (૨૧) મસ્તકશૂળ ઉપર:—બદામની ખીરમાં આપવી. ખીર કરવાનો પ્રકાર:—બદામ દશ-આર લઘ તે ગરમ પાણીમાં પલાળી રાખી ઉપરનાં ફેતરાં કાઢી વાટવાં અને પાશેર ગાયનું દૂધ લઘ તેમાં એ તોલા સાકર નાખવી; તથા તેમાં વાલભર પ્રવાલભસ્મ નાખી આપવી; એટલે મસ્તકશૂળ, પિત્ત-વિકાર અને નેત્રસંબંધી રોગ દૂર થઈ આંખોને ઠંડક આવે છે અને શક્તિ વધે છે. (૨૨) પિત્તો-હલવ પાંડુ ઉપર:—પ્રવાલભસ્મ ઘી-સાકરમાં આપવી. પૃથ્થ:—સંપૂર્ણ પિત્તકારક પદાર્થ વર્જ્ય.

* પરવાળાં ૪ તોલા લઘ આકડાના દૂધના ૭ સૂર્યપુટ આપી ફેરી કુલડીમાં કપડમટ્ટી કરી અડાયાં છાણાંથી ગજપુટમાં અગ્નિ આપવાથી ભસ્મ થાય છે; એમ એક જૈનગ્રંથમાં લખ્યું છે.

÷ પ્રવાલભસ્મ વિધિ:—(૧) એક માટીના ઢાંડલામાં કુંવારનાં લફરાં પાથરી ઉપર શુદ્ધ પ્રવાલ રાખવી. પછી ઉપર કુંવારના લફરાનો ગર્ભ રાખી પ્રવાલ ઢાંડી દેવી. પછી કપડમાટી કરી ગજપુટ આપવો. સ્વાંગ શીતળ થયેથી ખોલી ભસ્મ કાઢી લેવી. આ ભસ્મને કુંવારના રસમાં ૩ કલાક ખરલ કરી એકેક તોલાની ટીકડી બાંધવી. સૂર્યના તાપમાં સૂકાવી ટીકડીને માટલામાં સંપુટ કરી ગજપુટ અગ્નિ આપવાથી ઉત્તમ પ્રકારની ભસ્મ બને છે. એક વખત ૧ શેર પ્રવાલની ભસ્મ કરવી. કુંવારનો ગર્ભ બમણો અથવા તેથી વધારે લેવો. (૨) મેંદીનાં સૂકાં પાન તથા સાકર તથા શોષેલી પ્રવાલ, એ ત્રણે સમભાગ લઘ (ખીચડીમાં ચોખા અને મગ મેળવે તેવી રીતે) મેળવી એક માટલામાં ભરવાં. કપડમાટી કરી ગજપુટ અગ્નિ આપવો. સ્વાંગ શીતળ થયેથી સંપુટ કાઢી મેંદી અને સાકરની રાખ અલગ કરી પ્રવાલ કાઢી લેવી. ખારીક ચૂર્ણ કરી ગાયના અથવા ભેંસના દૂધમાં ત્રણ કલાક ખરલ કરી ટીકડી બાંધી સૂર્યના તાપમાં સૂકવવી. સૂકાયા પછી સંપુટ કરી ગજપુટ અગ્નિ આપવાથી સફેદ મુલાબમ ભસ્મ તૈયાર થાય છે. દૂધના પુટ વખતે માટલામાં થોડી ખાલી જગ્યા રહેવી જોઈએ; કારણ કે ટીકડી બધી કૂલીને મોટી થઈ જાય છે. (૩) પરવાળાંને અગ્નિ પર તપાવી સાત વખત કુંવારના રસમાં ઠંડાં કરવાં. તપાવવા પછી પરવાળાંનો રંગ મેલો પીળો થઈ જાય છે. પછી ખાંડી ચૂર્ણ કરવું. આ ચૂર્ણ ૧૬ તોલા, શુદ્ધ પારા તથા ગંધકની કજળી ૪ તોલા મેળવી કુંવારનો રસ નાખી ૬ કલાક ખરલ કરવું. ત્યારબાદ બખ્ખે તોલાની ટીકડી બાંધી સૂકાવી શરાવસંપુટ કરવું. શરાવસંપુટની કપડમાટી સૂકાયા પછી ગજપુટ આપવો. ટીકડી જે કાળા રંગની હતી તે અગ્નિ આપવા પછી મુલાખી રંગની બની જાય છે. આ ભસ્મ ખીજ રીતની બનાવેલી ભસ્મ કરતાં વધારે ગુણવાળી છે. માત્રા ૧ થી ૨ રતી સુધી છે.

૨૬-પાણીશોક

એ એક પથ્થરની જાત છે. એનો વર્ણુ ઘોળો હોય છે. એનાથી જીભને પાણી વળે છે. પ્રજામાં પાણી આવતું હોય તો પાણીશોક લગાડવો.

૨૭-પાપડીઓ સ્વારો (સંચોરો)

પાપડખારની ઉત્પત્તિ સિંધ અને કચ્છ દેશમાં થાય છે. એનો રંગ ઘોળો હોય છે. પાપડ ખાર:—એ ગુણોમાં જવખાર જેવો છે. ઉપયોગ:—(૧) વાળા ઉપર:—પાપડખારનું ચૂર્ણ ત્રણ માસા નવટાંક દહીંમાં આપવું. એ પ્રમાણે દિવસમાં ત્રણ-ચાર વખત આપવું. દિવસે ભોજન કરવું નહિ; રાત્રે ભોજન કરવું. એ પ્રમાણે એક દિવસ કરવું. (૨) બાળકોની સસણી ઉપર:—ગોળમાં ચણાની દાળ કરતાં પણુ કમી પાપડખાર નાખી તેમાં લગારેક ધાવણુ નાખી પાવું; તેથી ઉલટી થશે. આ ઔષધ બે-ત્રણ મહિનાના બાળકને આપવું નહિ. (૩) ભાર ઉપર:—એક તોલાભાર પાપડખાર અને એક મોટું વેંગણુ; એને કલાઈવાળા વાસણમાં બાંધી તેને ગોમૂત્રમાં ખરલ કરી તેમાંથી બળે વાલ લઇ ગોળના પાણીમાં પાતા રહેવું (રાગ શાંત હોય ત્યાં સુધી એકેક કલાકે પીવાવતા રહેવું). (૪) પેટદુખી—પીડ ઉપર:—લિંબુના રસમાં પાપડખાર વાલ કિંવા બે વાલ નાખી આપવો. (૫) ગંડમાળ અને ખરજવા ઉપર:—પાપડખાર અને કળાયૂનો એકત્ર ધસી લેપ કરવો; એથી કરી નવીન થયેલો વિકાર જલદી દૂર થાય છે. (૬) ગુડધી (ધુંટણુના દરદ) ઉપર:—પાપડખાર અને કળાયૂનો એકત્ર કરી સોપારી જેટલી ચાર ગોળાઓ કરી, તે ધુંટણુની ચાર આંખો ઉપર બાંધી, તે ઉપર એક કલાકપર્યંત પાણી ટીપું ટીપું નાખવું. તે પછી તે કાઢી એરંડાનાં પાંદડાંને એરંડતેલ ચોપડી બાંધવું.

૨૮-પારો

સં. ૦ બં. ૦ પારદ. મં. ૦ હિં. ૦ કં. ૦ પારા. તૈ. ૦ પારદ રસ. ફા. ૦ સિમાલ. અ. ૦ જીવક. ઇ. ૦ મકયુરી. લા. ૦ હાઈડ્રાજીરમ.

પારો ખાણમાંથી નીકળે છે. પારામાં કલાઈ, સીસું, મળ, અગ્નિ, ગિરિદોષ, ચાંચલ્ય અને વિષ, એ અસહ્ય દોષ સ્વાભાવિકજ રહે છે. તેમાં જડતા ગિરિદોષથી, અંગ ઉપર ગડગુમડ તથા નપુંસકતા સીસાથી, કલાઈને યોગ હોવાથી કાઠ, મળથી મૂર્છા, વિષથી મૃત્યુ, અગ્નિથી શરીરમાં બળકર દાહ તથા ચપળતાથી વીર્યનો નાશ એવા દોષ અશુદ્ધ પારો સેવન કરવામાં ઉત્પન્ન થાય છે. પારામાં એ અસહ્ય દોષ છે. એટલા માટે તેનું શોધન અવશ્ય કરવું જોઈએ; તેમજ પારામાં ઔપાધિક સપ્તકંચુક (કાંચળી) છે. x શોધન:—પારાની શુદ્ધિ કરવાને મુખ્ય આઠ સંસ્કાર

x પારાનું શોધન:—એક શેર પારો શુદ્ધ કરવો હોય તો બશેર શુદ્ધ આમળસાર ગંધક લેવો. ગંધકનું બારીક ચૂર્ણ કરી ૨૦ શેર પાણી રહે તેવડી લોઢાની કડાઈમાં નાખી મંદાગ્નિ પર ચઢાવવો. જ્યારે ગંધક પીગળી જાય ત્યારે તેમાં વચ્ચોવચ્ચ પારો નાખી દેવો. પારો ઉડશે નહિ, વચ્ચેજ રહેશે; અને પારાની આસપાસ ગંધક ફરી વળશે. જ્યારે ગંધક કડાઈના કિનારા તરફ લાલ દેખાય કે તરત કડાઈ ઉતારી લઇ નીચે રાખવી. ઠંડુ થયા પછી સંભાળપૂર્વક ગંધકને તોડી વચ્ચેથી ચમકતો સાફ પારો કાઢી લેવો. આ પારો સર્વ દોષથી મુક્ત થયેલો સમજવો. કેટલોક પારો ગંધકની વચ્ચે રહી જાય છે. જે સીધી રીતે નીકળી શકતો નથી તેને ડમચ્યંત્રથી અથવા ચીંથરાં વિંટાળી અગ્નિ લગાડી ઉપર વાસણુ ઢાંકી હીંગજોડમાંથી કાઢે છે તેવી રીતે પારો કાઢી લેવો. પારાનું વજન આ શોધનમાં ઘટતું નથી. આ પારાને ઉપયોગ નિઃસંદેહ કરવો.

સૂચના—થોડો વધારે સમય કડાઈ ચૂલા પર રહેશે તો ગંધકમાં આગ લાગી જશે. કદાચ આગ લાગે તો નહિ ગભરાતાં તરત ગંધક ઉપર ચાળી ઢાંકી દેવી. પછી કડાઈમાંની ખાલી જગ્યા ધૂળથી ભરી દેવી, જેથી આગ શાંત થઈ જશે.

હીંગજોડમાંથી સરલ રીતે પારો કાઢવાની રીતિ હિંગજોડની ટીપણીમાં લખેલ છે ત્યાંથી જોઈ લેવી.

કહેલા છે તે:—સ્વેદન, મર્દન, મૂર્ચ્છન, ઉત્થાપન, પાતન, બોધન, નિયમન, સંદીપન:—
 અનેક જાતિનાં ધાન્યો લઈ છડી ફેાતરાં કાઢી પાણીમાં નાખી માટીના વાસણમાં ભરી, ખાટાં
 મતાંસુધી રાખવાં; તથા ખાટા થયેલા પદાર્થમાં તાંદળજે, મુંડી, વિષ્ણુકાંતા, સાટોડી, મત્સ્યાક્ષી,
 મોટી મુંગસવેલ (સર્પાક્ષી), મહાબલા, શતાવરી, ત્રિકુળાં, ગરણી, હંસપદી અને ચિત્રક, એમાંથી
 જે મળી આવે તે વનસ્પતિનું પંચાંગ ચૂર્ણ કરી તે ધાન્યામ્લમાં નાખવું. એ ધાન્યામ્લ પારાની
 સ્વેદનાદિ ક્રિયાઓને ઠેકાણે યોજવું; અથવા એના અભાવે અત્યંત ખાટી કાંજ યોજવી. પારદ-
 સ્વેદન:—સુંક, મરી, લીંડીપીપર, રાઈ, મીઠું, હળદર, ત્રિકુળાં, આદુ, બળદાણા, ગંજેરી, તાંદ-
 લજે, સાટોડી, મેંઢાશિંગ,† ચિત્રક અને નવસાગર, એ સર્વ પદાર્થો પારાના ઘોડશાંશ કિંવા
 યથાલાભ લઈ ધાન્યામ્લમાં વાટવા તથા કલ્કવડે વજ્ર ઉપર આંગળભર જડો લેપ કરવો. પછી
 તેમાં પારો બાંધી ધાન્યામ્લમાં દોલાયંત્ર કરી એક દિવસ બાફવો; એટલે સ્વેદિત થાય છે.
 મર્દન:—લાલ ઇંટનું ચૂર્ણ, હળદર, ધૂંવાસ, કામળાની રાખ અને લિંબુના રસમાં પારો ત્રણ
 દિવસ મર્દન કરવો; એટલે નિર્મળ થાય છે. તે વજ્રમાં બાંધી કાંજવડે ઘોષ નાખવો. મૂર્ચ્છન:—
 પારાના મળનો કુંવાર નાશ કરે છે તથા ત્રિકુળાં દાહનો નાશ કરે છે. ચિત્રકનાં મૂળ વિષનો નાશ
 કરે છે એટલા માટે પ્રયત્ન વડે મિશ્રિત પારો, એકેકના રસમાં સાત સાત વખત મર્દન કરવો;
 એટલે મૂર્ચ્છિત પારો દોષરહિત છે. કંચુકનિર્મોક:—કુંવાર, ચિત્રક, રાત્રી રાષ, રિંગણી અને
 ત્રિકુળાંનો કાઢો કરી, તેમાં ત્રણ દિવસ પારો મર્દન કરવો; એટલે સપ્તકંચુકેથી મુક્ત થાય છે.
 ઉત્થાપન:—પારો લિંબુના રસમાં નાખી ગરમીમાં રાખી ઘુંટવો તથા સૂકાયા પછી ડમર્યંત્રમાં
 ઊર્ધ્વપાતન કરવું. ઊર્ધ્વપાતન:—ત્રણ ભાગ પારો અને એક ભાગ રાઈનું ચૂર્ણ, એ કિંચિત્
 લિંબુના રસમાં નાખી જોળો થાય ત્યાંસુધી ઘુંટવું; તથા ડમર્યંત્રમાં ચાર પહોર મધ્યમાગ્નિ
 આપવો અને યુક્તિએ ઉપરના વાસણને લાગેલો પારો કાઢી લેવો. અધ:પાતન:—પારો, ત્રિકુળાં,
 ચિત્રક, સરગવો, મીઠું અને રાઈ, એ સર્વ એકત્ર કરી ખરલ કરવો. પારો તેમાં મળી ગયા પછી
 ડમર્યંત્રનાં બે પાત્રો લઈ ઉપરના પાત્રને લેપ કરવો. નીચેના વાસણમાં પાણી નાખવું તથા સંધિ-
 લેપ કરી જમીનમાં પૂરવું અને ઉપર અગ્નિ કરવો; એટલે પારો નીચેના પાણીવાળા વાસણમાં
 એકઠો થાય છે. તિર્થકપાતન:—બે સોરકુલા (ધડીઆ) જેવી માટલી લઈ, એકમાં પારો અને
 એકમાં પાણી નાખી આડી કરી જેડી દેવી તથા સંધિલેપ કરી, પારો જેમાં નાખેલો છે એ
 માટલાને ચૂના ઉપર આડું યુક્તિએ રાખી તે નીચે અગ્નિ કરવો; એટલે પારો પાણીમાં પ્રવેશ
 કરે છે. બોધન:—પૂર્વોક્ત પ્રકારોએ શોધિત પારો પંઢ થાય છે; વાસ્તે તેની શકિત વધારવા
 માટે ભૂર્જપત્ર, સિંધવ તથા પાણીમાં પચન કરવો. નિયમન:—મોટી મુંગસવેલ (સર્પાક્ષી),
 આમલી, વાંઝણી કંકોડી, લાંગરો, નાગરમોથ અને ધંતુરાના રસમાં કિંવા કાઠામાં એક દિવસ
 મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવાથી નિયમ વડે સ્થિર થાય છે. સંદીપન:—હિરાકસી અને પંચલવણ
 લઈ તે ઉપર વારંવાર લિંબુનો રસ નાખવો; પછી સિંધવના ગાંગડાને ડોરી તેમાં સિંધવયુક્ત
 પારો નાખી તે ઉપર પૂર્વોક્ત સિંધવ અને લિંબુ લગાવી, તે ઉપર આઠ આંગળ માટી ચોપડવી.
 પછી રાષ, મરી, સરગવો અને સરગવાનાં બીઆં તથા ટંકણખારને એકત્ર વાટી કાંજમાં
 મેળવી તે કાંજમાં દોલાયંત્ર વડે ત્રણ દિવસ પચન કરવો; એટલે તે પારાના જરણસંસ્કારમાં
 દીપન થાય છે. અનુવાસન:—દીપન કરેલો પારો મૃતપાત્ર કિંવા પથ્થરના પાત્રમાં લિંબુના રસમાં
 નાખી એક દિવસ ગરમીમાં રાખવો. મુખોત્પત્તિ:—(૧) વગડાકે ચુરીઆમાં ત્રણ દિવસ પારો
 નાખી રાખવો, એટલે તેને મુખ થાય છે. તે ગંધક, સુવર્ણ અને અબ્રકસત્તવને ક્ષણમાં ભક્ષણ
 કરે છે. (૨) આકડો, ચોર, ધંતુરો, કળલાવી, કરેણ, ચણોડી અને અરીણ, એ સાત ઉપવિષો-
 માંથી એકેકને લઈને તેના રસમાં પારો સાત સાત દિવસ ખરલ કરી પારો ઘોવો. પછી બીજા
 સાથે ૭ દિવસ ખરલ કરી ઘોવો. એવી રીતે જુદોજુદો બધાંઓ સાથે ઘોવો. તેથી કરી પારાને
 પક્ષઞ્ઞેદન થાય છે; એટલે તે ઉડી જતો નથી અને તેને મુખ પુટી તે સ્વર્ણાદિ ધાતુનો ગ્રાસ કરે

† મેંઢાશિંગ ન મળે તો કાકડાશિંગી લેવી (ભાવપ્રકાશ ઉપરથી.)

છે. (૩) ખીરબહોટી (ગોકળગાય) લાવી તેમાં લિંબુનો રસ અને સિંધવ મેળવી પારાનો ત્રણ દિવસ ખરલ કરવો; એટલે પારાને મુખ કૂટે છે. જરણુ:—પારાની શક્તિ વધવા માટે ગંધકાદિ પદાર્થ પારામાં પમાવવા એ ક્રિયાને જરણુ કહે છે. પડ્ગુણુ-ગંધક-જરણુ સિવાય આ પારો રોગ હરણુ કરવા સમર્થ થતો નથી. જો પારાથી મોટા ફળની ઈચ્છા કરવી હોય તો સુવર્ણ અને ગંધકજરણુ-સિવાય અબ્રકસત્ત્વ જરણુ કરવું નહિ. પારો સમાન ભાગ લઈ ગંધકજરણુ કરવાથી, ગુણોએ શુદ્ધ કરતાં સોગણો વધારે થાય છે. દ્વિગુણુ ગંધકજરણુ વડે સંપૂર્ણ જડયનો નાશ કરે છે. ચતુર્ગુણુ ગંધકજરણુ વડે વક્ષીપલિત(વાળ ધોળા થઈ જવા)નો નાશ કરે છે. પંચગુણુ ગંધકજરણુથી ક્ષયનો નાશ કરે છે. પડ્ગુણુ ગંધકજરણુ સંપૂર્ણ રોગહારક થાય છે. પારો પડ્ગુણુગંધકજરણુ કરતાં, અબ્રકસત્ત્વ સમભાગ જણુ કરવાથી શતગુણુ અધિક થાય છે; તથા સ્વર્ણમાલિક કલખાપરી (ખાપરીક) ઇત્યાદિકાએ જણુ કરવાથી ગુણુપ્રદ થાય છે; અને સુવર્ણ જણુ કરવાથી એક હજાર ગુણુ આપનારો થાય છે તથા હીરકાદિ જણુ પારાનો ગુણુ સ્વતઃ શિવજ જાણુ છે. સિંદૂરાદિ જરણુ:—પારો તથા પારાથી છ ગણો ગંધક, એ બન્ને એકત્ર ખરલ કરી વાલુકાયંત્રમાં શીશીમાં નાખી હળવે હળવે પચન કરી જેમ ગંધક બળી જાય એવી રીતે વારંવાર પડ્ગુણુ ગંધકજરણુ કરવો; એટલે સિંદૂરાદિક જેવો પારો થાય છે. પડ્ગુણુગંધક જરણુ:—માટીના કુંડામાં પાણી નાખી તેમાં કાડીકિં મૂકવું; તથા આખા કુંડા ઉપર ઢાંકણું મૂકવા માટે તે કુંડાને મેખના જોડાએ. તે મેખનાનો (કટિખંધનો) મધ્યભાગ લીંપી કાડીઆમાં પારો નાખી તે ઉપર ગંધક નાખવો. ઉપર ઢાંકણુ દઈ ચાર વગડાઉ જાણાંનો અગ્નિ કરવો. (આ યંત્રને કચ્છપ યંત્ર કહે છે.) આ પ્રમાણે પુનઃ પુનઃ પડ્ગુણુ ગંધક જરણુ થાય એટલે પારો તીક્ષ્ણ અગ્નિ જેવો થાય છે તથા સર્વ કાર્ય કરે છે. વડવાનલ ખીડ:—શંખનું ચૂર્ણ આકડાના દૂધમાં નાખી ત્રણ દિવસ ગરમીમાં રાખવું; તેમજ લિંબુના રસમાં ત્રણ દિવસ ગરમીમાં રાખવું અને એક દિવસ ધૂંવાસમાં (ચૂલા ઉપરના ધૂમાડામાં) નાખી ગરમીમાં રાખવું, તથા સંચળ અને બકરીનું મૂત્ર એની ચાર પહોર ભાવના આપવી, તેમજ અંતર્જિહ્વારહિત નેપાળો અને સરગવાનાં મૂળના રસની એક ભાવના આપવી તથા ટંકણુખાર અને ચણોડીની એક દિવસ ભાવના આપવી. પછી સરગવાનાં મૂળના રસમાં એક દિવસ ભાવના આપવી. પછી સંપૂર્ણ સમભાગ લઈ લિંબુના રસમાં ખરલ કરવું તથા સારી શીશી-માં રાખી મૂકવું; એનું નામ વૈશ્વાનર ખીડ. વૈશ્વાનર ખીડમાં તમ્બાકુમાં પારો ઘુટવાથી સુવર્ણાદિ સર્વ લોહનો ક્ષણમાં ત્રાસ કરે છે. જમીન પર ખાડો ખોદી તેમાં બકરીની લીંડીઓ નાખી અગ્નિ કરી તે ઉપર ખલ મૂકી અંદર ઔષધ નાખી ખરલ કરે છે; તેને તમ્બાકુ કહે છે. હિંગજોડમાંથી પારો કાઢવાની રીત:—લિંબુના રસમાં હિંગજોડ એક પહોર ખરલ કરી ડમર્યંત્રમાં નાખી નીચે ચાર પહોર અગ્નિ કરવો; એટલે પારો ઉપર જઈ ચોંટે છે, તે શુદ્ધ જાણુવો. તેને સંપૂર્ણ કામમાં ચોજવો. xપારદખંધન:—(૧) પારો, કેળના કાંદાનો રસ, આકડો, થોર, ખકામલીમડી, કંચુકશાક, નાગર-

x (૧) પારદ ગુટિકા:—પારો, મોરથુથુ તથા સિંધાલૂણુ સમભાગે ત્રણે એકેક શેર લેવાં. મોરથુથુ તથા સિંધાલૂણુને ખાંડી ખારીક ચૂર્ણ કરી મેળવી દેવું. પછી પારાને લોહાની મોટી કડાઈમાં નાખી ઉપર મોરથુથુવાળું ચૂર્ણ ઢાંકી દેવું. પછી ઉપર એક કટોરો ઢાંકી દેવો. એટલા માટે કે પાણી નાખતી વખતે ચૂર્ણ પારા ઉપરથી હટી ન જાય. પછી ધીરે ધીરે કડાઈમાં પાણી નાખે. જે કડાઈમાં કટોરો ઉલટો ઢાંકેલો છે તે ધીરેથી ઉપાડી લેવો, કે જેથી ચૂર્ણ વીખરી ન જાય. અગ્નિ આપવા પછી સર્વ પાણીમાં મળી જાય છે. પાણી ૨ મણ નાખવું જોઈએ. નાની કડાઈ હોય અને થોડું પાણી રહે તો પાછળથી વધારો લેવું. જ્યારે એક શેર આશરે પાણી રહી જાય ત્યારે કડાઈ નીચે ઉતારવી. કડાઈ ઠંડી થવા પછી પાણીથી પારો ધોવો. ધોવામાં વખત ધણેજ લાગે છે; કારણ કે ઉતારવા પછી પારો બિલકુલ દેખાતો નથી. જેમ જેમ ધોતા જાય તેમ તેમ પારો ચમકતો દેખાય છે. જ્યાં સુધી સાફ પાણી ન નીકળે ત્યાં સુધી વારંવાર નવું પાણી નાખી ધોતા રહેવું. ધોવાથી પારો તરમ થઈ જાય છે. પણ જો એક કલાક પાણીમાં રહી જશે તો પાછો સખ્ત થઈ જશે. માટે તરમ પારામાંથી તરત ગોળી, ગ્લાસ, ચમચ અથવા જેવો

મોચ, મોખૂત, ઝીતું દૂધ, મત્સ્યાક્ષી અને કાકમાચીના (પીલુડીના) દૂધમાં અને રસમાં ઘુંટવાથી પુનઃ ઉડી જતો નથી. (ચંચલતાનો નાશ થાય છે.) ખેચરી ગુટી:—ત્રણ ટાંક (પૈસાભાર) શુદ્ધ પારો લઘ કાળા ધંતુરાનાં બીઆંના ૮ તોલા તેલમાં સાત દિવસ ખરલ કરવો; કે જ્યાંસુધી તેનું એક રૂપ થશે. પછી અદ્દના લોટમાં તેની દીવેટ કરી સારી સુતળીએ બાંધી તડકામાં સૂકવવી; અને (રાવણના મતે) સરસીઉં તેલ બાળી તે ઉપર પચન કરવી તથા ઉતારી શીતળ જમ્યાએ મૂકવી. ઠંડી થયા પછી તે કાઢી લેવી. તે દૂધથી ભરેલા વાસણમાં નાખવી. જ્યારે સંપૂર્ણ દૂધ સૂકાઈ ગુટિકા રહે ત્યારે તે લઘ વાગોળ પશુના મુખમાં ધાલવી. એથી તેના અંગને આગ થઈ તે મરે છે; અને આ ગુટિકા જે મુખમાં રાખશે તેને કામ બ્યાકુળ કરશે; તેના દેહ ઉપર સ્થિતિ રહેવાની નહિ. જે એ ગુટિકા મુખમાં ઉતરશે તો તે મરશે. તે ગોળા મોઢામાં એક પહોર રાખવાથી સો યોજન જવાની શક્તિ આવે છે; અને સો ઝીઓથી ગમન કરવાની શક્તિ આવે છે. એ વીર્યસ્તંભન કરનારી છે. આ ગોળા મોઢામાં એક પહોર રાખવાથી મુખરોગ તથા બીજા-મુખ અને દાંતને ઉપદ્રવ કરનાર-રોગ અને જીહ્વા, તાલુ, કંઠરોગ, ઉપજીહ્વા, અધિજીહ્વા, હ્રોગ અને પીનસ ઇત્યાદિનો નાશ કરે છે. અન્ય ગુટિકા:—પારો ધંતુરાના તેલમાં સાત દિવસ મદન કરવો એટલે વિષનાશ થાય છે; પછી ગંધક ત્રણ ભાગ લઘ ધંતુરાના તેલમાં ખરલ કરી તેની કુલડી કરવી; તેમાં પારો નાખી મોઢું બંધ કરવું. પછી સાત કપડમારી કરી તે ગોળો સૂકવવો. પુનઃ મૃત્તિકા-પટ વડે સાત વખત વિંટાળી ઉપરથી છાણે લીંપી તે ગોળાની પૂજા કરવી તથા ત્રણ હાથ ખાડો કરી તેમાં છાણું નાખી તેમાં ગોળો મૂકી પુટ આપવો. ઠંડો થયા પછી કાઢવો તથા તેમાંની કૌતુક દેખાડનારી ગુટિકા લેવી. તે રોગીના મોઢામાં રાખવા આપવાથી શોકનો નાશ થાય છે તથા સુખ થાય છે. જ્યાંસુધી મોઢામાં ગુટિકા હોય છે ત્યાંસુધી વીર્યપાત થતો નથી. અન્ય પારદબંધન:—પારો બાંધવા વિષે ઔષધિનું વીર્ય અચિંત્ય છે; એટલે ક્રિયા, મંત્ર અને વિધાન, એણે સખીજ પારો બંધાય છે. તે ક્ષુપ, શાખી, ગુદમ, લતા, વૃક્ષ તથા પ્રસર, એવા છ પ્રકારનો છે. કાક્યંડેશ્વર ગ્રંથમાં પારદબંધક ૬૪ વધી કહેલી છે. તે આ પ્રમાણે:—(૧) જે વધી ઘોળા અને રાતા કંદોની મળા બે પ્રકારની છે, જેને શુક્લપક્ષમાં પંદર પાંદડાં આવે છે અને કૃષ્ણપક્ષમાં તે ગરી પડે છે, તેને સોમવધી કહે છે. તે પૂર્ણિમાને દિવસે પારો બાંધવા માટે કિંવા રસાયન માટે લેવી. (૨) જલપક્ષિની જેવી વનમાં થનારી સ્થલ પક્ષિની. (૩) જેનું અંગ મંડળોએ ચિત્રિત હોય છે અને જે અજગર જેવી દેખાય છે તથા જે રસભરી હોઈ જેને પાંદડાં થોડાં હોય છે તે અજગરી. (૪) જે વેલ ધણુસા જેવી રસભરી હોઈ અલ્પ પાંદડાંની હોય તેને ધણુસ કાંડુ (ધાનશી) કહે છે; તે પારો બંધન કરનારી છે. (૫) જેનો આકાર કુકરના જેવો હોય છે અને પારાને બાંધે છે, તે ત્રિજટા. (૬) ઈશ્વરી કિંવા શિવલિંગીનો રંગ લાલ છે અને એ લોકોમાં પ્રસિદ્ધ છે. x (૭) ભૂત-

આકાર બનાવવા ઇચ્છા હોય તેવો આકાર બનાવી લિંબુના રસમાં અથવા આમચુરના પાણીમાં બીંબવી દેવાથી કઠણ થઈ જાય છે. આ રીતે ગોળા બનાવી ખાત્રી કરેલી છે.

(૨) પારદ ગુટિકા—શુદ્ધ પારાને નાકછીકણીના રસમાં ત્રણ કલાક ખરલ કરીને નાકછીકણીની લુગદીમાં પારાને બંધ કરવો. પછી માટીની કટોરીની વચમાં રાખી કપડમારી કરી સૂકવી લેવી. ઉપરના સંપુટને ૧૦ શેર છાણુંની આંચ આપવી. સ્વાંગ શીતળ થયેથી ત્રણ કલાક લિંબુના રસમાં પારાને ડૂબાડી રાખવાથી ગોળા બની શકે છે. આ ગોળા એક ઘડી દૂધમાં રાખી ગોળા કાઢી લેવી. પછી દૂધ પી જવું. આવી રીતે કરવાથી શરીરમાં શક્તિ વધે છે. (દેશોપકારમાંથી ઉદ્ભૂત)

(૩) પારદ ગુટિકા—શુદ્ધ પારાને પ્રથમ બીલીના પાનના રસમાં ૧ પહોર સુધી ઘુંટાઈ કરવો. પછી એક મોટા પાકા બીલામાં વચ્ચે ખાડો કરી ભરી દેવો. બીજે દિવસે માખણ જેવો પારો થઈ જશે. ત્યાર પછી ગોળા બાંધી તુલસીના સ્વરસમાં એક દિવસ બીંબવી રાખવાથી કઠણ ગોળા થઈ જાય છે. (આ પ્રયોગ એક પ્રસિદ્ધ રસવૈદ પાસેથી મળેલો છે.)

x શિવલિંગીની વેલ સર્વત્ર થાય છે. એનાં પાંદડાં એરંડાની માફક ખાંચાવાળાં હોય છે. એને બોર જેવડાં ફળો આવે છે. એના ઉપર ઘોળા રંગની રેષા હોય છે. એ ફળ પાક્યા પછી

કેરીનાં પાંદડાં લીમડા જેવાં હોય છે. (૮) જેનાં મૂળ કાળાં હોય જેને ચીક ધણો હોય છે તે કૃષ્ણ-
વર્ણી, તે પારાને બંધન કરે છે. (૯) જેના નીચેની જમીન હમેશાં બીંજાયલી રહે છે તેને રહંતી
અને સ્વવંતી (લાણુ) કહે છે. (૧૦) જેનાં પાંદડાં ચોર જેવાં હોય ચીકવાળાં હોય છે અને જે
વાનરોને પ્રિય હોય ક્યાંક ક્યાંક પથ્થર નીચે હોય છે, તેને સર્વરા કહે છે. (૧૧) જેના કંદ ઉપર
કેશ હોઈ વેલાને પાંદડાં આવે છે, તેને વારાહી કિંવા કુકરકંદ કહે છે. (૧૨) જેને ચીક હોય વેલો
હોય છે અને જેનાં પાંદડાં અશ્વત્થ (પીંપળા) જેવાં હોય છે તેને અશ્વત્થપત્રી કહે છે. (૧૩) જે
ખાડી હોય ધણી પથરાતી નથી તેને અમ્લપત્રી કહે છે. (૧૪) જેનાં પાંદડાંને ગંધ હોય ચીક
આવે છે તેને ચકોરનાસા કહે છે. (૧૫) જે વેલો હોય પાંદડાં અશોકવૃક્ષ (આસોપાલવ) જેવાં હોય છે
અને ચીકવાળાં હોય છે તેને અશોકનામ્ની કહે છે. (૧૬) જેનાં પાંદડાં ઉંડણુ જેવાં હોય સુગંધી-
મય હોય છે અને જેને ચીક આવે છે તે પુત્રાગપત્રિકા. (૧૭) જે સર્પ જેવી અને સચીક હોય
વૃક્ષ ઉપર થાય છે અને જેની પાસે બહુજ સર્પ રહે છે, તેને નાગિની કહે છે. (૧૮) છત્રાકાર,
સચીક અને જેનાં મૂળને એકજ કંદ હોય છે, એવી જે વેલ તેને ક્ષેત્રી કહે છે. તે પારો બાંધવા
વિષે મહાપ્રબળ છે. (૧૯) જેનો રસ પીળો, જે ધણી ઉંચી ન હોઈ ગુદમ જાતની અને જેનાં
પાંદડાં નાંદરખી જેવાં હોય છે, તેને સંવીર કહે છે. તેનાં મૂળ, રસ, ફળ, એણે કરી પારાને
ક્ષણમાં બંધન કરે છે. (૨૦) જેનાં પાંદડાં વાળક જેવાં હોય રસ પીળો અને જે કામળ હોય છે,
તે દેવીલતા. એનાં પાંદડાં પારદબંધન કરવામાં મહૌષધિ છે. (૨૧) જેનાં પાંદડાં ચોરના જેવાં
હોય રસવાળાં હોય છે, તેને વજ્રવલ્લી કહે છે. (૨૨) રાતો અને કાળો એવો જે જાતનો ચિત્રો છે.
તેમાંનો કાળો ચિત્રો ગુપ્ત છે; એ દૂધમાં નાખ્યો હોય તો તે દૂધને કૃષ્ણવર્ણ કરે છે. એ જે જાતના
ચિત્રક પારો બાંધવાના વિષયમાં સમર્થ છે. (૨૩) જે કુંગર ઉપર થાય છે અને જેનાં ફૂલ કાળા
રંગનાં હોય શોભિતાં નથી હોતાં અને તે ઉપર થોડાં ફળ પણુ આવે છે, તે કાલપણી. (૨૪)
જેનાં પાંદડાં ખાખરા જેવાં હોઈ કાંદામાંથી પીળો રસ નીકળે છે તે પાલાશાતલકા. (૨૫) જે
નીલા કમળ જેવી હોય પર્વત પર થાય છે તે નીલોત્પલી. (૨૬) જેનાં પાંદડાં લીલાં હોઈ રસ પીળો
હોય છે અને જેનો કંદ કુમારીકંદ જેવો હોય છે તેને રજની કહે છે. (૨૭) જેનાં પાંદડાં કળથી
જેવાં અને ફૂલ ઘોળાં તથા કંદને ગુંદ આવે છે, તે સિંહિકા. (૨૮) જે વેલીને ચાર પાંદડાં હોય
છે અને જેનો ગુંદ રોહયુક્ત હોય છે તથા જેનો કંદ આકારે હાથીદાંત જેવો હોય છે અને
જાસુંદીના જેવાં ફૂલ આવે છે, અને જે પર્વત ઉપર ઉત્પન્ન થાય છે તથા જેના કાંદામાંથી દૂધ
આવે છે અને જેનાં પાંદડાં ગાયના કાન જેવાં હોય છે તે ગોષાંગી. (૨૯) જેને ત્રણ ફળ આવે
છે અને રાતાં ટપકાં હોય છે તથા જેનાં પાંદડાં લીલાં હોય રસ રાતો નીકળે છે, તેને ખદિરપત્રી
એમ કહે છે. (૩૦) જે તૃણનાં મૂળ રાત્રે ચળકે છે અને તેથી કરી પર્વત સળગેલા જેવો જણાય
છે તે તૃણ પારદબંધક છે. + (૩૧) જે પથરાયેલી વેલ હોય લાલ હોય છે તેને રક્તવલ્લી
કહે છે. (૩૨) જેના કંદને ગુંદ આવે છે તે બ્રહ્મદંડી. એ પારદબંધન કરવાને શ્રેષ્ઠ છે. (૩૩) જેને
પાંદડાં ન હોય મધ જેવો વાસ આવે છે તે મધુતૃણા. (૩૪) જેનો કંદ કમળકંદ જેવો અને
રસવાળો, તે પદ્મકંદા. (૩૫) જે રસસહિત હોય કાષ્ઠ પીળાં તથા ફૂલ પણુ પીળાં તે હેમદંડી. (૩૬)
જે લાલ વેલ હોઈ પાંદડાં આમલીનાં પાંદડાં જેવાં તે વિજયા. (૩૭) જે ઘોળી અને પથરાયેલી
તથા રસસહિત અને આઢકી(તુવેર)નાં પાંદડાં જેવાં જેનાં પાંદડાં હોય છે તે અજયા. (૩૮) પાંદડાં
જેનાં ત્રિકોણકૃતિ હોઈ ચિત્રવર્ણ હોય છે અને જે વેલ છે તથા જેનો રસ તીખો અને કડવો

લાલ થાય છે. એ ફળમાંનાં બીજની બંને બાજુએ મહાદેવની લિંગસહિત જલાધારી જેવો આકાર
હોય છે. એ બીજ ધણુંજ ઉલટીકારક છે. ગુજરાતમાં લોકો એને આંખપુટામણીના નામથી ઓળખે
છે. ધણું કરીને તે કડવી હોય છે. મીઠી આંખપુટામણીનાં ફળ ચણીએર જેવડાં થાય છે તેને પણ
આંખપુટામણીજ કહે છે. તેના ફળમાં માત્ર એજ બીજાં હોય છે. એના ઉપર સ્ત્રીની યોનિનો આકાર
હોવાથી એને ભગલિંગી કહે છે. આમ એ જે જાતના વેલા લિંગીનીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

+ પહાડપર પ્રકાશ આવે છે એવી ધણી વનરપતિનું શાસ્ત્રમાં વર્ણન છે.

હોય છે, તે જમ્યા. (૩૬) જેને અંધન જેવી મુગધ આવી પાંદડાં મોરના ગળાના રંગ જેવાં હોય છે તેને નલી કહે છે. (૪૦) જે રસવાળી હોય જેનાં મૂળ કડવાં અને માખણ જેવા મધવાળી તથા જેનાં ફૂલ આરકત હોય છે, તે શ્રી. એ ત્રિલોકમાં વેષ્ટન કરી મુખ્ય રાખવી. (૪૧) જે વેલ રસસહિત હોય છે તથા જેનાં પાંદડાં સરખવાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે, તે કીટમારી (કીડામારી). (૪૨) વૃક્ષ ઉપર ચઢનારી અને રસવાળી હોઈ ઘોળી દુધી જેવી હોય છે તે તુખિકા. (૪૩) જે રસવાળી હોય ભૂમિગર્ભ જેવી હોય છે, તેને કટુતુખી કહે છે. (૪૪) અયૂરશિખા, એ પારાને બંધન કરનારી છે. (૪૫) જેનાં મૂળા જેવાં પાંદડાં અને રંગ પીળો હોઈ રસ લાલ નીકળે છે અને ફૂલ પીળાં હોય છે, તે હેમલતા. (૪૬) જેનાં પાંદડાં ઘોળા એરંડા જેવાં હોય છે અને ફૂલ તુખડી (તુખિકા) જેવાં હોય છે તે અમુરી. (૪૭) જે વેલ હોય પાંદડાં સાતવીણનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે, તે સમપર્ણી. (૪૮) જેનાં પાંદડાં તલવાર જેવાં હોઈ જે રસયુક્ત હોય તે ગામારી. (૪૯) પીતક્ષીરા, એ દિવ્ય હોઈ પારાને બંધન કરે છે. (૫૦) જે વેલ ત્રિદળ હોય છે, તે વ્યાધપાદલતા. (૫૧) જે કાથમી જેવી હોઈ ત્રિદળ હોય છે અને ફૂલ પીળાં આવે છે, તે ધતુર્વદ્વી. (૫૨) જે ઘણી ન પ્રસરનારી, મહાવીર્યવાન, દિવ્ય ઔષધિ છે તેને ત્રિશૂળી કહે છે. (૫૩) જે વેલો હોય, જેને પાંદડાં ત્રણ ત્રણ તથા લાલ હોય છે, તે ત્રિદંડી. (૫૪) જે રસ આપનારી હોય જેને ફૂલ પીળાં આવે છે તથા આકાર શિંગો જેવો, તે શૃંગા જાણવી. (૫૫) જે રસવાળી હોઈ જેને મરી જેવા કાંટા આવે છે તથા જેનાં મૂળમાં કંદ હોય છે, તે વજનાલવદ્લી. (૫૬) જે અંગે ઘોળી હોઈ પાંદડાં લાલ હોય છે, તે દિવ્ય ઔષધિ છે, તેને મહાવદ્લી કહે છે. (૫૭) જેનાં પાંદડાં અને ફૂલ કરેણના જેવાં તથા કંદ લાલ હોય છે, તે રક્તકંદવતી. (૫૮) જેનો રસ પેજ જેવો હોઈ કાંદો મસ્તક ઉપર પીળો હોય છે અને જેનો રસ ઘણો અને લાલ હોય છે તથા પાંદડાં બિટ્ટી જેવાં હોય છે, તે બિલ્વદલા. (૫૯) જે બિલ્વદલ જેની હોય પારદબંધન કરનારી છે, તેને રોહિણી કહે છે. (૬૦) જે વેલ હોય રસવાળી હોય છે અને જેનાં પાંદડાં રાત્રે સતેજ દેખાય છે, તે બિલ્વ-તકી. (૬૧) જેનો રસ અને ડાળી ગોરોચન જેવો હોય છે તેને ગોરોચના કહે છે. (૬૨) જે નાની હોઈ કાંદા અને ફૂલયુક્ત વેલ છે, તેને કંદપત્રિકા કહે છે. (૬૩) જે નાની હોય જેનાં પાંદડાં ડીંટા સિવાય ત્રિકટાં હોય છે, તે વિશદ્યા. (૬૪) જેને થોડો અને જલદ રસ આવે છે અને જે પર્વત ઉપર થાય છે, તે કંદક્ષીરા. આ ચોસક ઔષધિ, જેની દેવ પણ પૂજ કરે છે, તે શુભ દિવસે, શુભ નક્ષત્ર ઉપર, બલિ-પૂજા ઇત્યાદિ કરી, ક્ષેત્રને રક્ષાબંધન આપી, અધોરાત્ર કિંવા શક્તિબીજ અથવા અધોર મંત્રનો જપ કરી કાઢી લેવી. મુનિએ જે સદસ ઔષધિ કહેલી છે તે સમજવું ઘણું કઠિન છે. તે પારદબંધક વનસ્પતિતત્ત્વવેતા પાસેજ હોય છે. પારદભરમ, રસસિંદૂર:—પારો દુધેલીના રસમાં એક દિવસ સરખો ઘુંટવો; પછી પીલુડીના રસમાં ઘુંટવો એટલે તેનો દોષ જાય છે. તે પારો ૧૦ ટાંક, ગંધક ૧૦ ટાંક તથા નવસાગર ૨૦ ટાંક, એ પ્રમાણે લઈ કળલી કરી કાચની કુપીમાં ઘાલી કપડામાટી કરવી તથા તેનું મુખ બંધ કરવું. પછી વાલુકા-યંત્રમાં આઠ પહોર પારાને પચન કરવો. એ પ્રમાણે સાક્ષાત્ તરુણ સૂર્ય જેવું અરુણવર્ણ, પ્રવાળ જેવા રંગનું, સંપૂર્ણ કાર્યકારી, માણસોને અત્યંત દુર્બલ એવું સિંદૂર લેવું. તે ૫ ગુંજ મરીમાં આપવું; એટલે અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે તથા કામને પ્રદીપ્ત કરે છે. એ સંયોગવડે જ્વરાદિ સર્વ રોગનો નાશ થાય છે તથા એ જે જે રોગો ઉપર યોજવામાં આવે તેનો આ રસરાજ નાશ કરે છે. ષડ્ગુણગંધક-જીર્ણ સિંદૂર:—હિંગળોકમાંનો પારો ૧ ભાગ તથા ગંધક ૬ ભાગ લઈ કળલી કરવી તથા કુંવારના રસમાં મર્દન કરવી. સૂકાયા પછી કાચની શીશીમાં ભરી તેને વાલુકા-યંત્રમાં મૂકી સાત અહોરાત્ર અગ્નિ આપવો. ઠંડુ થયા પછી એ કાઢી લેવું. આ રસસિંદૂર ૧ વાલ મધમાં આપવું; એટલે સ્તંભન, દંડવૃદ્ધિ, વીર્ય, બળ, તેજ, પુરસ્તવ અને પુષ્ટિ આપે છે; અને માતેલા હાથી પ્રમાણે જોર આપે છે; તથા પંદત્વ, વંધ્યત્વ અને સંન્યાસ ઇત્યાદિ રોગોનો નાશ કરે છે. એને બક્ષણ કરનાર એક દિવસમાં ૧૦૦ અંગુલો સાથે ગમન કરે છે તથા મનને આનંદ

આપે છે. એ પાંચસો-છસો વ્યાધિનો નાશ કરે છે. આ ષડ્ગુણગંધક-છર્ણ સિંદૂર વિશ્વા-
મિત્રે ઉત્પન્ન કર્યું છે. રસસિંદૂર:—શુદ્ધ પારો ૮ તોલા, શુદ્ધ ગંધક ૨ તોલા તથા નવસાગર
અર્ધો તોલો, એની કળલી કરી લિંબુના રસમાં ખરલ કરવી તથા કાચની શીશીમાં નાખી તે
શીશીને સાત ફેરા કપડામાટી કરવી. સૂકાયા પછી તે છિદ્રસહિત આકંઠે પૂરી રાખવી; તથા ઇષ્ટ-
દેવતા અને પાંચ કુમારીની પૂજા કરી ચૂલા ઉપર રાખી આઠ પહોર અગ્નિ કરવો. ઠંડુ થયા
પછી હિંગળોક જેવું, દેવદૈત્યોને દુર્લભ એવું રસસિંદૂર કાઢી લેવું તથા રોગનાશનાર્થે રોગોક્તા
અનુપાનોમાં, વાલ કિંવા બે વાલ મધ અને લીડીપીંપરમાં આપવું. જે રતિકળે સ્ત્રીઓને કૌતુક
દેખાડનાર, વીર્યબંધક અને સ્ત્રીઓના મદનું નાશક છે, એ અગ્નિમાંલ, ચક્ષુ, ક્ષય, પાંડુ, શેક,
ઉદર, ગુલ્મ, પ્રમેહ, શળ, પ્લીહા, જ્વર, દુષ્ટવળુ, અર્શ, સંગ્રહણી, ભગંદર, ઉલટી તથા ત્રિદોષનો
નાશ કરે છે. x બીજા પારદયોગ:—(૧) કાળા ઉંચરાના દૂધમાં હીંગ નાખી, વાટી તેની બે
કુલડીઓ કરી તે એક કુલડીમાં ઉંચરાના દૂધમાં વાટેલ પારો નાખી, તે ઉપર બીજી હીંગની કુલડી
ઉંધી ગોઠવી, બરાબર રીતે સાંધો મેળવી ગોળો કરી, માટીના શરાવસંપુટમાં નાખી તે ઉપર
કપડામાટી કરી વગડાઉં છાણાંનો હલકો અગ્નિ કરવો; એટલે પારાની ભસ્મ થાય છે. (૨) નાગર-
વેલના પાનમાં પારાને ખરલ કરી કંકોડીના કાંદા લાવી એક નાનું અને બીજું મોટું એવાં બે
ચકતાં કાપી, તે મોટા ચકતાને ફેરી તેમાં પારો ધાલી તે ઉપર તે કાંદાનો ચૂરો બેસાડી તે ઉપર
બીજી ચકતી મૂકી સાંધો મેળવી કપડામાટી કરી, તેને માટીના શરાવસંપુટમાં મૂકી કપડામાટી કરી
વગડાઉં છાણાંનો હલકો અગ્નિ કરવો; તેથી કરી પારાની ભસ્મ થાય છે. (૩) પારો અને ગંધક
અંકોલનાં મૂળના રસમાં ખરલ કરવાં તથા સાંજે મોટું બંધ કરી ભૂધરચંત્રમાં પચન કરવું; એટલે
ભસ્મ થાય છે. (૪) પારો અને અબ્જક બન્ને બે પહોર વડના દૂધમાં મર્દન કરવાં અને વડનાંજ
લાકડાંનો અગ્નિ કરવો; એટલે પારાની ભસ્મ થાય છે. (૫) પારો ૧ તોલો અને ગંધક બે તોલા
લઈ, લોખંડની કડાઇમાં નાખી ચૂલા ઉપર કડાઇ મૂકી નીચે અગ્નિ કરવો અને વડના તાજા
સોટાએ છુંટવો; એટલે થોડીક વારમાં ભસ્મ થશે. તે ભસ્મ ૨ ગુંળ આપવી એટલે વીર્યવૃદ્ધિ અને
પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે. (૬) ઘોળા અધેડાનાં બીઆં અને એરંડાનું ચૂર્ણ કરી, તે માટીની કુલડીમાં
પારાની ઉપર અને નીચે નાખી સંધિલેપ કરી પુટ દેવો; એટલે ભસ્મ થાય છે. (૭) પારો કાંટા-
સરીઆના રસમાં નાખી ગરમીમાં મર્દન કરવો; એટલે મૃત થાય છે. તે સર્વ કમોમાં યોજવો. (૮)
તુષના અગ્નિ ઉપર બકરીના મૂત્રવડે ભરેલું માટીનું વાસણ મૂકી, તેમાં પારો નાખવો અને શુષ્ક
કરવો; પછી ખેરના લાકડાનો અગ્નિ સળગાવી ખેરના લાકડાના ઢાંડાવડે છુંટવો; એટલે તે ક્ષારની
ભસ્મ થાય છે; તે સર્વ યોગમાં યોજવી. (૯) રિંગણી, કાવળી અને કાળા ધંતુરાના રસમાં પારો
એક દિવસ ખરલ કરી માટલામાં ભરવો. તે ઉપર મીઠું નાખવું અને તે ઉપર બીજું માટલું ઉંધું
મૂકી સંધિલેપ કરવો તથા તે ઉપર જલપટ ધરવો; અને તેની નીચે દીપ્તાગ્નિ કરવો; એટલે ઉપરના
વાસણમાં ભસ્મ જમશે તે કાઢી લેવી. (૧૦) પારો કલેડામાં નાખી તેને દીપ્તાગ્નિ આપવો
અને આકડાનાં પાંદડાંના રસનો વારંવાર ચૂરો આપવો; એટલે ત્રણ પહોરમાં ભસ્મ થશે. (૧૧)
પારો ચીલડાના રસમાં ખરલ કરી, ઊર્ધ્વપાતન કરવું; એટલે તેની ભસ્મ થાય છે. (૧૨) પારામાં
ફટકડી, સિંધવ, અધેડાનાં મૂળ, એ પદાર્થ કમવૃદ્ધિએ લઈ, ચતુર્થાંશ કાંજ નાખી છુંટવો; એટલે

x પારાની ગોળી:—પારાને ઘોળા શરપુઆનાં પાંદડાંના રસમાં ચાર પ્રહર ખરલ કરીને અમે
તેની ગોળી બાંધી હતી. વળી એક હસ્તલિખિત પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે:—“ઉભો ગોખર કે જેનાં
પાંદડાંની ફેર ઉપર ફરકરી હોય છે, તે ગોખરને કાંટા ત્રણ હોય અને લાંબી ઢાંડી હોય તે ગોખરનો
છોડ લાવી, પારો તોલો ૧૦ તેટલાજ વજનના તે ગોખરના રસમાં પહોર એક સુધી મર્દન કરવાથી
માખણ જેવું થઈને તેની ગોળી થાય છે. એ ગોળીની ભસ્મ કરવી હોય તો વગડાઉં છાણાંની
રાખમાં તુલસીનો રસ નાખી ખૂબ મર્દન કરી તેની મુસ કરવી. તે મુસમાં તુલસીપત્ર ૨૦ મૂકી
તેમાં તૈયાર થયેલો માખણીઓ પારો મૂકી થોડીથી આંચ આપવાથી શુદ્ધ ખાખ થશે. આ
કીમીઆગરનું જીવન છે.”

બદ થાય છે. પછી ડમરૂચમાં ચૂલા ઉપર મૂકી અહોરાત્ર હલકો અગ્નિ આપવો; એટલે ઉપરના વાસણમાં કપૂરના જેવી ભસ્મ જામે છે; તે લઈ સર્વ રોગ ઉપર આપવી. એ વાજકરણ યોગેમાં સંપૂર્ણ કાર્ય કરે છે તથા કાંતિ અને પુષ્ટિ આપે છે. એનું નિરંતર સેવન કરવું. આ સિદ્ધ-મુખ-રસ, એના કરતાં ખીજું રસાયન ઉત્તમ નથી. (૧૩) શુદ્ધ પારો ૧ ભાગ, વછનાગ ચતુર્થાંશ અને ગંધક અષ્ટમાંશ લઈ એકત્ર કરી લિંબુના રસમાં ખરલ કરવો. સૂકાયા પછી થોરના રસમાં ત્રણ પુટ આપવા; પછી આકડાના પુટો જ્યાંસુધી ઘટ થાય ત્યાંસુધી આપવા; તથા થાળીમાં મીઠું ભરી તેમાં તે પારાનો ગોળો મૂકી ઉપર મોઢાપર્યંત મીઠું ભરવું; અને ઉપર ખીજી થાળી ઉંઘી ઢાંકી સંધિલેપ કરી ચૂલા ઉપર મૂકી નીચે ચાર પહોર અગ્નિ કરવો. ઠંડુ થયા પછી શુદ્ધ જેવ ઘોળી, ઉપરની થાળીમાં ચોટેલી ભસ્મ કાઢી લેવી. એ યોગવાહી છે; તે સર્વ રોગો ઉપર આપવી. (૧૪) લોઢાના વાસણમાં પારો અને અર્ધો ગંધક નાખી આઠ પહોર અગ્નિ આપવો; તથા તે ઉપર વારંવાર થોર અને આકડાનું દૂધ નાખતા જવું તથા ખેરના લાકડાવડે ઘુંટતાં જવું; એટલે ભસ્મ થાય છે. તે એક ગુંજભાર રોગોક્ત અનુપાનોમાં આપવી. એ ભસ્મ રસાયન હોઈ કાંતિ, પુષ્ટિ, બળ, વીર્ય અને અગ્નિને વધારે છે. (૧૫) અંદ્રાચુદ્ધ રસઃ—પારો, ગંધક અને સિંધવ, એ સમાનભાગે લઈ નાગરવેલના પાનના રસમાં ખરલ કરી ગોળો કરવો અને તેને નાગરવેલીનાં પાંદડાંનું વેષ્ટન કરવું; તથા ઊર્ધ્વપાતનયંત્રમાં મૂકી એક દિવસ અગ્નિ આપવો. પછી ઉપરના વાસણમાંનો પારો લઈ, ત્રણ ગુંજ પાનના ખીડામાં એક મહિનો સેવન કરવો; એટલે સોપદ્રવ ક્ષયનો નાશ થાય છે. એમાં પથ્ય મૃગાંક પ્રમાણે પાળવું. (૧૬) ગંધક, ધુંવાસ અને પારાને નગોડ તથા કુંવારના રસમાં ખરલ કરી પુટ આપવો; એટલે કાળી ભસ્મ થાય છે. એ દેવતાઓને પણ દુર્ગ્ગલ છે. (૧૭) ગંધક અને પારો સમભાગ લઈ કુક્કરકંદના રસમાં મર્દન કરી પુટ આપવો; એટલે પારાની પીતલચૂર્ણ ભસ્મ થાય છે. તે વલીપલિતનો (અકાળે ઘોળા વાળ થવાનો) નાશ કરે છે. (૧૮) પારો ૧ ભાગ અને કલાઈ ૨ ભાગ, ઠીંગમાં નાખી લીમડાના સોટાએ વારંવાર ઘુંટવો. અગ્નિ ૧૨ પહોર આપવો; એટલે પારાની પીળી ભસ્મ થાય છે. તે રોગો ઉપર અનુપાન જોઈ આપવી. *પારદભસ્મનાં અનુપાનોઃ—શક્તિ પ્રમાણે એ ભસ્મ ૧ ગુંજથી ૪ ગુંજપર્યંત આપવી. (૧) પિત્ત ઉપરઃ—આમળાંનું ચૂર્ણ અને સાકરમાં. (૨) વાયુ ઉપરઃ—લીંડીપીંપરમાં. (૩) કફ ઉપરઃ—આદાના રસમાં. (૪) તાવ ઉપરઃ—લીમડાના રસમાં. (૫) રક્તવિકાર ઉપરઃ—મધમાં. (૬) રુધિરસ્ત્રાવ, પ્રવાહિકા અને અતિસાર ઉપરઃ—તાંદળજના રસમાં આપવી. (૭) કાસ, શ્વાસ અને શૂળ ઉપરઃ—લીંડીપીંપર, સુંક, મરી અને ભારંગમૂળનાં ચૂર્ણ તથા મધ સાથે. (૮) રક્તવિકાર ઉપરઃ—દળદર અને સાકરમાં. (૯) કમળો, પાંડુરોગ અને અગ્નિમાંઘ ઉપરઃ—ત્રિકટુ, ત્રિકૂળાં અને અરકુસીમાં. (૧૦) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપરઃ—શિલાજિત, એલચી અને સાકરમાં. (૧૧) ધાતુવૃદ્ધિ

* પારદભસ્મવિધિઃ—શુદ્ધ પારો ૧ તોલા લઈ નાની અગ્નિશીશીમાં ભરવો (અગ્નિ-શીશીને ૭ કપડામાઢી પહેલેથી કરી રાખવી જોઈએ). પછી ઉપર ૫ તોલા ગંધકનો તેજાળ (સદ્ધ્યુ-રીક એસીડ) નાખી બળતા કોલસાની સગડી પર શીશી મૂકી આપવી. શીશીના મોઢામાંથી આશરે એક કલાક સુધી ધૂમાડો નીકળ્યા કરશે. જ્યારે ધૂમાડો નીકળતો અંધ થઈ જાય ત્યારે શીશીને સંભાળપૂર્વક ઉતારી લેવી. શીશી ઠંડી થાય ત્યારે સફેદ રંગની પારદ ભસ્મ કાઢી લેવી. આ ભસ્મની માત્રા ૧ થી ૪ ચાવલ સુધી છે. ચાંદીના દરદ ઉપરઃ—ઉપર મુજબ તૈયાર કરેલી ભસ્મ શીરામાં મૂકી ગોળી કરી લેવી અથવા મુનકા(મોઢી દ્રાક્ષ)ની વચ્ચમાં મૂકી ગોળી કરી ગળી જવી. દાંતને ભસ્મ ન લાગે એ સંભાળવાનું છે. આ ભસ્મના સેવનથી કોઈ કોઈ રોગીને ઉલટી તથા દસ્ત થાય છે; અને કોઈને થતા નથી. આતશક(ચાંદી)નો રોગી ચાહે તેટલો સડેલો હોય તોપણ ૩ થી ૭ દિવસની અંદર બિલકુલ નીરોગી બની જાય છે. અપથ્ય—દૂધ દહીંથી બનેલા શીખંડ, પેંડા, બરસી વગેરે પદાર્થ ખાવા નહિ. ઘી ખૂબ ખાવું. પારદભસ્મની પરીક્ષાઃ—પારદભસ્મ ચૂલા ઉપર મૂકી એક પ્રહર પર્યંત તુષ(ચાવલનું ઘાસ)નો અગ્નિ આપવાથી જો પારાની ભસ્મનું વજન ઓછું ન થાય તો ભસ્મ સારી સમજવી. (“રસ રત્નાકર”માંથી)

ઉપર:—લવંગ, કેસર, જવંત્રી, હિંગજોક, અક્કલકરો, લીંડીપીપર અને ભાંગમાં. (૧૨) સર્વજ્વરો.
 ઉપર:—સિંધવ, લવંગ, કરીઆતું અને હરડેના ચૂર્ણમાં. (૧૩) રેવ થવા માટે:—સિંધવ, ત્રિકુળાં,
 કેસર અને હિંગજોકના ચૂર્ણમાં. (૧૪) ધાતુવૃદ્ધિ ઉપર:—તાંબુલમાં કિંવા ભોંયકોળામાં. (૧૫)
 ઉલટીનાશનાર્થ:—ભાંગ અને અજમામાં. (૧૬) ઉદરરોગ ઉપર:—સિંધવ, હળદર, ભાંગ અને
 અજમાના ચૂર્ણ સાથે. (૧૭) કૃમિ ઉપર:—ચાર વાલ ખાખરાનાં બીઆં અને બમણા ગોળમાં. (૧૮)
 સર્વ અતિસારો ઉપર:—અરીણ, લવંગ, હિંગજોક અને ભાંગમાં. (૧૯) અગ્નિમાંછ ઉપર:—
 સિંધવ અને અજમામાં. (૨૦) પુષ્ટતાને માટે:—ગળાના સત્ત્વમાં આપવી. પથ્ય:—પારો લક્ષણ કર-
 નારે પાન અને સ્ત્રી વર્જવાં. ૨૧ દિવસ પારો લક્ષણ કરવાથી માણસ કામાંધ થાય છે અને
 સ્ત્રીસંગ કરવાથી જીવવા વિષે સંશય ઉત્પન્ન થાય છે; એટલા માટે સ્ત્રી સાથે લાપણુમાત્ર કરવું;
 પરંતુ મૈથુન કરવું નહિ. પારો લક્ષણ કરનારે પાનલક્ષણ, નિદ્રા, જગરણ, માર્ગ ચાલવો, કોપ,
 હર્ષ, દુઃખ અને કોઈ પણ પદાર્થની ઇચ્છા, એ સર્વ અતિશય કરવું નહિ. પારો લક્ષણ કર-
 નારે:—સિંધવ, ઘી, ધાણા, જીરું, આદુ, તાંદળજી, વેંગણ, પંડોળાં, ધાણીના પદાર્થ, ધઉં, જૂની
 ડાંગરનો ભાત, ગાયનું દૂધ, ઘી, દહીં, નદીનું કેરા વાસણમાં ભરી રાખેલું તથા તડકામાં અને
 ચાંદરણામાં રાખેલું પાણી, મગની દાળ, અબ્યંગ, સુગંધ, માળા, શાલ, નારાયણાદિ તૈલ, મસ્તક
 ઉપર ઠંડા પાણીનું સિંચન અને તરસ લાગવાથી સાકર નાખી નાળીએરનું પાણી કિંવા મગની
 દાળ, દ્રાક્ષ, દાડમ તથા ખજૂરનું પાણી પીવું; એટલે હિત થાય છે. પારો લક્ષણ કરનારને
 વર્જ્ય:—કોળું, કાકડી, કાળિંગડાં, દેવડાંગર, કેળાં, કળથી, અળસીનું તેલ, તલ, અડદ, મસૂર,
 છાશભાત, કડવા, ખાટા અને તીખા પદાર્થ, મીઠું, પિત્તકારક પદાર્થ, પીળા પદાર્થ અને ખેર,
 નાળીએર, કેરીઓ, જવખાર, સુંઠ, સરગવો, ભાંગસેવન, રાષ્ટ્ર અને વાતુલ પદાર્થ, એ વર્જવાં.
 (૧) પારદાદિ લેપ ખસ ઉપર:—પારો, ગંધક અને ધંતુરાનાં બીઆંને તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવાં.
 (૨) સર્વ વ્રણો ઉપર પારદાદિ મલમ:—પારો અને ગંધકની કજલી ૧ ભાગ, મુરદાડશિંગ
 ૧ ભાગ અને કપીલો ૨ ભાગ તથા કિચિત્ શેકેલું મેરથુથુ, એ એકત્ર કરી તેમાં ચોપટ જૂનું
 ઘી નાખી તે મલમ રૂના પેલ ઉપર નાખી વ્રણ ઉપર બેસાડવું; એટલે અંદરના જખમ સ્વચ્છ
 કરે છે અને સંપૂર્ણ વ્રણોનો નાશ કરે છે. (૩) પારદાદિ લેપ:—પારો, ગંધક, હરતાળ, હિંગ-
 જોક અને મનશીળ, એ દરેક એકેક તોલો અને મુરદાડશિંગ તથા શંખજીરું એ બન્ને તોલા,
 એની ખારિક કજલી કરી તે તુલસીના રસમાં ખરલ કરવી; અને તેની ગોળી કરી તે ગરમી ઉપર
 ગાયના ઘીમાં ધસી ચોપડવી એટલે તીવ્ર વ્રણને ભરી લાવે છે. અશુદ્ધ પારો લક્ષણ કરવાથી
 અનેક વિકારો થાય છે તે ઉપર:—(૧) કારેલીનાં મૂળ ધસી પ્રાશન કરાવવાં. (૨) શુદ્ધ
 ગંધક પાનના બીડામાં સેવન કરાવવો. (૩) દ્રાક્ષ, કોળાના કકડા, તુલસી, એલચી, લવંગ, ત્રીણી
 તજ અને નાગકેસર, એમના સમાન ગંધક લઈ તેઓને બે પહોર સર્વ ગાત્રાએ મર્દન કરી, ઠંડા
 પાણી વડે સ્નાન કરવા આપવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવાથી પારાના દોષ શાંત થાય છે. (૪)
 નાગરવેલીનો રસ, ભાંગરાનો રસ, તુલસીનો રસ અને બકરીનું દૂધ, એ દરેક શેર શેર એકત્ર કરી સર્વ
 અંગે મર્દન કરાવવું તથા ઠંડા પાણીએ સ્નાન કરાવવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરાવવું. (૫) અગથી-
 ઓ, ભાંગરાનો રસ અને (સોરો સુરેખાર) એ છાશમાં નાખી તે છાશ પાવાથી પારાથી થયેલો અંતર્દાહ
 નાશ પામે છે; તથા પારો મૂત્રમાર્ગે બહાર નીકળી જાય છે. રસાયન શરીરમાં જીવું હોય
 તો:—શરપુંખો, દેવડાંગરી (કુકડવેલ), પરળ(ઝાડ)નાં બીઆં અને પીલુડી, એમાંથી એકનો કાઢો પાવો. x

૨૯-પિત્તલ

સં૦ પિત્તલ. મં૦ પિત્તળ. હિં૦ પીતલ. કં૦ પિત્તલે. તૈ૦ ધતડી. ફાં૦ બિરંજ. ઈં૦ ખાસ.
 પિત્તળ એ મિશ્રધાતુ છે. એ તાંબુ અને જસતના મિશ્રણથી થાય છે. પિત્તળ બે પ્રકારનું

x પારાના દોષની શાંતિને માટે મૂળાના જેવો બીજો ઉપાય લ.એજ હશે. ચોપડવામાં મૂળાનો
 રસ, ખાવામાં મૂળાનાં પાંદડાં અને ઔષધતરીકે પણ મૂળાનાં પાંદડાંને સૂકવી તેનું ચૂર્ણ આપવું.

કે. સમ્પન્નીતિ અને ધીમુ કાળતુંડી. પિત્તજ તપાવી કાંછમાં બોળવું; એટલે રાતું થાય છે. તેને સમ્પન્નીતિ-સોના પિત્તજ કહે છે; તથા કાળું થાય છે તેને કાળતુંડી કહે છે; એ કહી પણ ઔષધ માટે લેવું નહિ. શોધન:—(૧) પિત્તજનાં પતરાં કરી તપાવવાં; તથા તેલ, છાશ, કાંછ, ગોમૂત્ર અને કળથીના કાઠામાં ત્રણ ત્રણ વાર ખૂડાડવાં; એટલે શુદ્ધ થાય છે. (૨) પિત્તજનાં પાતળાં પતરાં કરી તપાવી નિર્ગુંડીના રસમાં બાળહરડેતું ચૂર્ણ નાખી તેમાં અથવા ખાટા દ્રવમાં બાફવાં; એટલે શુદ્ધ થાય છે. મારણ:—(૧) પિત્તજ અને કાંસાનું મારણ તાંબા જેવું કરવું. (૨) પિત્તજનાં પતરાં પાતળાં અને શુદ્ધ લઈ તેના સમાન ગંધક આકાશના દૂધમાં ખરલ કરી, તે પતરાંને લેપ કરવો તથા કોડીઆમાં ધાલી ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે એ પુટ વડે પિત્તજની ભસ્મ થાય છે. પિત્તજ-ભસ્મના ગુણ:—પિત્તજ ભસ્મ સંપૂર્ણ મેહ, વાયુ, અર્શ, સંગ્રહણી, કફ, પાંડુરોગ, શ્વાસ, ઉધરસ, કમળો અને શૂળનો નાશ કરે છે.

૩૦-પોલાદ (ગજવેલ)

સં. કં. ખટલોહ. મં. પોલાદ. હિં. ખટલોહા, તિખું. તૈ. ઇનુમુ. ફાં. આહન. અં. હદીદ. ઇં. સ્ટીલ. લાં. ફેરમ.

લોખંડના કરતાં પોલાદ સોગણું વધારે ગુણકારી છે. લોખંડમાં ઘણા દોષ છે; માટે તે રસાયનક્રિયામાં લેવું નહિ. * શોધન:—ચોસઠ તોલા ત્રિકોણ લઘ આકાશનું પાણી નાખી અષ્ટમાંશ

* પોલાદની ભસ્મ કરવી હોય તો ૨૦ તોલાથી વધારે પર તોલા સુધી શુદ્ધ પોલાદનું ચૂર્ણ લઘ ભસ્મ કરવી. પોલાદના વિલાયતી છોલ બજારમાં આવે છે તે વેલો વધારે કરીને ઉપ-યોગમાં લે છે. એ છોલનું પ્રથમ શોધન કરી ખાંડી ચૂર્ણ કરે છે. (૧) પોલાદનું શોધન તથા મારણ:—પોલાદના છોલને અથવા કાનસના ખારીક ચૂર્ણને અગ્નિમાં તપાવી તેલ, છાશ, કાંછ, ગોમૂત્ર તથા કળથીના ક્વાથમાં ત્રણ ત્રણ વખત ઠંડુ કરવું એટલે શુદ્ધ થાય છે. ત્યાર પછી ખાંડીને ચૂર્ણ કરવું. આ ચૂર્ણથી દશમો ભાગ હીંગળોક મેળવી કુંવારના રસમાં છ કલાક ખરલ કરી બન્ને તોલાની ટીકડી કરી સૂર્યના તાપમાં મૂકવી સંપુટ કરી ગજપુટ અગ્નિ આપવો. સ્વાંગ શીતળ થયેથી કાઢી પુનઃ હીંગળોક દશમો ભાગ મેળવી ઉપર પ્રમાણે પુટ આપવો. આવી રીતે સાત પુટ આપવાથી ઉત્તમ પ્રકારની ભસ્મ બને છે. આ ભસ્મનો રંગ કાળો હોય છે. ઘણીજ ગુણ આપનારી બને છે. સંપુટની સંધિ સારી રીતે બંધ કરવી જોઈએ; કારણ કે હિંગળોક મેળ-વેલો છે. ખરલ કરવા માટે લોદાની ખરલનો ઉપયોગ કરવો. પથ્થરની ખરલનો ૪ પુટ સુધી ઉપ-યોગ કરવો નહિ. લોદાની ખરલ ન મળે તેવા સ્થાનમાં કડાઈથી પણ કામ લઈ શકાય છે. ઘુંટવા માટે લોદાનો દસ્તો લેવો અથવા વિલાયતી ગોળ ખરલ(મોરટલ ઍન્ડ પેસ્ટલ)નો ખત્તો લાકડાના હાથાવાળો ચિનાઈ માટીનો આવે છે તે ઉપયોગમાં લેવો. (૨) શુદ્ધ પોલાદના ચૂર્ણને ગોમૂત્રના ૨૦ પુટ આપવાથી ભસ્મ બને છે. આવી રીતે ગોમૂત્રના ૧૦૦૦ સુધી પુટ આપવાનું શાસ્ત્રમાં લખેલ છે. આ ભસ્મ મેલા રાતા રંગની બને છે. (૩) સૂર્યપુટી પોલાદ ભસ્મ:—શુદ્ધ પોલાદના ચૂર્ણને લીલાં આમળાંના રસમાં ખરલ કરી સૂર્યના તાપમાં મૂકવું. સૂકાયા પછી બીજો દિવસે પુનઃ ખરલ કરી તાપમાં મૂકવું. જ્યારે ખારિક ભસ્મ થાય અને પાણી પર તરે ત્યાં સુધી રોજ સૂર્યપુટ આપતા રહેવા. ઉંઠાળાના દિવસોમાં આ ભસ્મ આશરે ૧૫ દિવસમાં તૈયાર થઈ જાય છે. આવીજ શેરડી અથવા જાંબુના સરકામાં તૈયાર થાય છે. (૪) શુદ્ધ પોલાદનું ચૂર્ણ ૧ શેર ૮ શેર લીલાં આમળાંના રસ મેળવી એક ચિનાઈ માટીની ખરણીમાં ભરી પેક કરી જમીનમાં ખરણી દાટી દેવી. એક વરસ પછી કાઢવાથી પોલાદ ભસ્મ તૈયાર થઈ જાય છે. આ ભસ્મને “લોહ રસાયન” કહે છે. લોહભસ્મ સાથે અબ્રકભસ્મ મેળવીને ખાવાથી વિશેષ લાભ થાય છે. વનસ્પતિના યોગે કરેલી લોહભસ્મના સેવનથી કૃમિદોષ થાય છે. માટે એવી લોહભસ્મ ઉપયોગમાં લેવી હોય તો છેવટે એક પુટ હિંગળોક મેળવીને અથવા પારાગંધકની કળલી મેળવીને અવશ્ય આપવો જોઈએ. અથવા રસસિંદૂર અથવા બીજી પારાવાળી ઔષધિ મેળવી ઉપયોગ કરવો.

કાઢો કરવો; તથા વીસ તોલા લોહાનાં પતરાં લઈ તપાવી સાત વાર તે કાઢામાં બેળી કાઢવાં એટલે શુદ્ધ થાય છે. મારણુ:—સંપૂર્ણ લોહને પારદ (પારાની) ભસ્મના યોગવડે કરેલું મારણુ ઉત્તમ; મૂલિકા, વનસ્પતિ ઇલાદિકાએ મધ્યમ તથા ગંધકાદિ ક્ષારવડે કનિષ્ઠ માનેલું છે. (૧) શુદ્ધ પારો ૧ ભાગ, ગંધક ૨ ભાગ અને લોહચૂર્ણ ૩ ભાગ, એકત્ર કરી બે પહોર કુંવારના રસમાં ખરલ કરવો. પછી તેનો ગોળો કરી એરંડાનાં પાંદડાંમાં ગોળો વિંટવો; તથા સૂતળીવડે બાંધી તાંબાના ડબ્બામાં મૂકી ઉપર ઢાંકણું લગાવી મૃત્તિકાવડે સંધિલેપ કરી સૂકવી તે ડાંગરના ઢગલામાં ત્રણ દિવસ પૂરી રાખવો. એથે દિવસે કાઢી ખરલ કરી કપડા ઉપર ગાળી લેવું. આ વસ્ત્ર ઉપર ગાળેલું લોહ, જળ ઉપર હંસની માફક તરે છે. આ લોહભસ્મને સોમા-મૃતલોહભસ્મ કહે છે. (૨) પોલાદનું ચૂર્ણ, પારો અને ગંધક, એ પદાર્થો કુંવારના રસમાં ખરલ કરવા અને કાંસાના વાસણમાં તાપમાં મૂકવા એટલે પોલાદની ભસ્મ થશે. (૩) પોલાદનું ચૂર્ણ ચીનાઈ મારીના ખાલામાં નાખી તે ઉપર જાંબુનાં પાંદડાંનો રસ નાખવો અને ગરણીમાં રાખવું. આ પ્રમાણે સાત દિવસ કરવું; એટલે ભસ્મ બને છે. (૪) દાડમનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તેમાં લોહાનું ચૂર્ણ નાખી ગરમીમાં (તાપમાં) સાત દિવસ નાખવું. દરરોજ રસ નવો નાખવો. આઠમા દિવસે તેજ રસમાં ખરલ કરી બે ગજપુટો આપવા. આ પ્રમાણે કરે એટલે તે લોહભસ્મ શુદ્ધ, પાણી ઉપર તરનારી થાય છે. એ ભસ્મ સંપૂર્ણ રોગમાં યોજવી. (૫) ગાયના દહીંમાં પોલાદનું ચૂર્ણ નાખી તે દહીં સૂકાઈ જાય ત્યાંસુધી તેમજ રાખી પછી ઘોષ તે ચૂર્ણ કાઢી લેવું; તથા તેને ત્રિક્ષ્ણના કાઢામાં ખરલ કરી ગજપુટ આપવો. આ પ્રમાણે ૩ ગજપુટ આપવાથી પાણી ઉપર તરનારી એવી ભસ્મ થશે. x લોહભસ્મના ગુણ:—લોહામૃત રંગે કાળજળ જેવું અને પારદ-યુક્ત એવું જે ભક્ષણ કર્યું તો તે ભક્ષણ કરનારના દેહમાં પશુ રોગ થવાનો નહિ તથા ગયેલું વીર્ય પુનઃ આવશે. લોહભસ્મ:—જંતુવિકાર, પાંડુરોગ, વાયુ, ક્ષીણતા, પિત્તવ્યાધિ, સ્થૂલતા, મૂળવ્યાધિ, સંગ્રહણી, કફ, સોજો, પ્રમેહ, ગુદ્મ, ખરોળ, વિષ, આમવાત, કુષ્ઠ, વલિપલિતરોગ, વાતરક્ત, જરા, મરણ, કમળો, ક્ષય અને પાંડુરોગ થકી પાંડુર થયેલો દેહનો વર્ણ, એમનો નાશ કરે છે. એ બળકર, સ્ત્રીપ્રસંગને વિષે હિત કરનાર, સુખકારક, રસાયન, મૃત્યુહર, દષ્ટિ અને કાંતિને સારી કરનારી એવી છે. લોહભસ્મ ૧ અથવા બે ગુંજનિત્ય સેવન કરવી. લોહભસ્મનાં અનુપાનો:—(૧) શૂળ ઉપર:—હીંગ તથા ઘીમાં આપવી. (૨) જીર્ણવર ઉપર:—મધ અને લીંડીપીપરમાં. (૩) વાયુ ઉપર:—લસણ અને ઘીમાં. (૪) શ્વાસ ઉપર:—સુંઠ, મરી, લીંડી-પીપર અને મધમાં. (૫) ઠંડક ઉપર:—મરી અને ખાવાના પાનમાં. (૬) પ્રમેહ ઉપર:—ત્રિક્ષ્ણાં અને ખડીસાકરમાં. (૭) ત્રિદોષ ઉપર:—આદાનો રસ અને મધમાં. (૮) વાતજ્વર ઉપર:—ઘીમાં. (૯) પિત્તજ્વર ઉપર:—મધમાં. (૧૦) કફપિત્ત ઉપર:—આદાના રસમાં. (૧૧) એંશી પ્રકારના વાયુ ઉપર:—નગોડના રસમાં. (૧૨) વાત ઉપર:—સુંઠમાં. (૧૩) પિત્ત ઉપર:—સાકરમાં. (૧૪) કફ ઉપર:—મધ અને લીંડીપીપરમાં. (૧૫) સંધિરોગ ઉપર:—તજ,

§ આ ગોળાવાળો ૬ કલાક સૂર્યના તાપમાં રાખી પછી ધાન્યના ઢગલામાં રાખવો જોઈએ, એમ ભાવપ્રકાશમાં લખેલ છે; તથા અર્ધો પ્રહર સૂર્યના તાપમાં રાખવો, એમ રસ રતનાકરમાં લખેલ છે. સૂર્યના તાપમાં ૬ કલાક રહે તો સારી રીતે ગરમ થઈ જાય, જેથી સહજ ભસ્મ બની શકે છે.

x એક હસ્તલિખિત ગ્રંથમાં લખેલ છે કે:—“ શુદ્ધ ગજવેલને અતરડેથી ઘસી ભૂકી કરી દીકરામાં નાખી અગ્નિ આપવો. પછી બાંગરનાં પાંદડાંનો રસ, આકડાનાં પાંદડાંનો રસ, થોરના દૂધનો રસ, એરંડાનાં પાંદડાંનો રસ, લિંબુનો રસ અને કુંવારપાઠાનો રસ, એ છ વસ્તુના જુદા જુદા પુટ આપવા. ઉપર બળે તે કાઢી નાખવું. સિંદૂરવર્ણ થાય સારે શુદ્ધ થાય. તેની જયફળ, લવંગ અને આદાના રસથી અથવા એખરાના રસથી ગોળી ૪ રતિ પ્રમાણની વાળવી. તેના ગુણ:—બળ, કાંતિ અને વીર્યવૃદ્ધિ થાય. કાસ, શ્વાસ, શ્લેષ્મ (કફ), ઉદરરોગ અને પ્રમેહ, કટિ-વાયુ, સંધિવાયુ, વાતભ્રમ, પિત્ત અને અગ્નીઆર પ્રકારના તાવ મટે, ક્ષુધા ઉધડે અને વીર્યસ્તંભન થાય.

એલમી અને તમાલપત્રમાં. (૧૬) પ્રમેહ અને વાલપલિત ઉપર:—ત્રિફળામાં. (૧૭) રક્તપિત્ત ઉપર:—ખડીસાકર અને ચાતુર્જાતમાં. (૧૮) બળવૃદ્ધિ ઉપર:—સાટોડી અને ગાયના દૂધમાં. (૧૯) પાંડુરોગ ઉપર:—સાટોડીના રસમાં. (૨૦) વીસ પ્રમેહ ઉપર:—હળદર, બીંડી-પીંપર અને મધમાં. (૨૧) મૂત્રકૃન્ધ્ર ઉપર:—શિલાનિતમાં. (૨૨) પંચકાસ ઉપર:—અરકુસી, લીંડીપીંપર, દ્રાક્ષ અને મધમાં. (૨૩) અગ્નિમાંધ ઉપર:—તાંબુલમાં. (૨૪) સર્વરોગ ઉપર:—ત્રિફળા અને મધમાં. (૨૫) યથોક્ત ગુણ ઉપર:—ખાળહરડે અને સાકરમાં આપવી. આ લોહ-ભસ્મના ગુણ વધારે શું કહેવા ? પરંતુ જે મૃત રૂપાના ગુણ તે આ કાંતભસ્મમાં છે. જ્યારે કાંતભસ્મ ન મળે ત્યારે રૂપાની ભસ્મ આપવી. પથ્યાપથ્ય:—કોળું, તલતું તેલ, અડદ, રાઇ, મધ, ખાટા પદાર્થ, મત્સ્ય, જીવશાક, કળથી, કારેલાં, વ્યાયામ તથા તીખા પદાર્થ, એ વર્જવાં. અશુદ્ધ લોહદોષ:—અશુદ્ધ લોહ પંદત્વ, કુષ્ઠ, મૃત્યુ, હ્રોગ, શૂળ, અસ્મરી, નાના પ્રકારના રોગ, હલાસ કરનાર, જીવહારી, મદકર, દેહને વિષે અશુદ્ધપણું, ભસ્તકને અશક્તપણું અને હૃદયને વિષે દારુણ વ્યથાને ઉત્પન્ન કરે છે. પારા સિવાય કિંવા અબ્રક સિવાય લોહનું શરીરમાં એકત્વ થતું નથી; કિંવા લોહનું દેહને વિષે બંધન થતું નથી; માટે લોહને પારા અને અબ્રકના સંસ્કાર કરવા. જે વૈદ્ય પારા સિવાય લોહાની ભસ્મ કરે છે, તે લોહભસ્મથી રોગીના ઉદરમાં કીટ ઉત્પન્ન થાય છે, એમાં સંશય નથી. લોહજ દોષચિકિત્સા:—શરીરમાં લોહભસ્મથી વિકાર થયો હોય તો, અગથીઆના રસમાં વાવડીંગ વાટી અગથીઆના રસમાંજ ભક્ષણ કરવાં અને તડકામાં ઘણી વાર રહેવું; એટલે લોહભસ્મના દોષને પાતળો કરે છે. અબ્રકભસ્મ, વાવડીંગના ચૂર્ણમાં અથવા વાવ-ડીંગના સ્વરસમાં લેવાથી, લોહભસ્મના અશુભથી થયેલા શુળને ત્વરિત નાશ થાય છે. જે લોહભસ્મથી કૃમિ થાય તો ગરમાળાનું મગજ રેચ માટે આપવું; એટલે કૃમિને નાશ થશે. રેચ વધારે થવા લાગે તો દૂધ પાવું તથા ઔષધ છોડવું. લોહભસ્મપરીક્ષા:—સંપૂર્ણ લોહભસ્મ લઈ મિત્રપંચકમાં મેળવી મુસમાં નાખી તીત્રાગ્નિમાં ધૂંકવી. જે તેમાં લોહાની બાજરી જેવી કણીઓ ઉત્પન્ન ન થાય તો ભસ્મ પરિપક્વ થઈ સમજવી તથા નિરૂથ અને પાણી પર તરે એવી થાય ત્યારે તે ઉપયોગમાં લેવી; અથવા મધ, ઘી, મૃતલોહ અને રૂપું, એ પદાર્થો એકત્ર કરી કઢાઈમાં નાખી એક પ્રહરપર્યંત તીત્રાગ્નિ આપ્યા પછી રૂપું જેટલું નાખ્યું હોય તેટલુંજ નીકળે તો લોહમૃત થયું એમ સમજવું; નહિ તો પુનઃ મારણ કરવું. લોહદ્રાવણ:—(૧) લિંબુના રસમાં લિંગલોક નાખી લોહ તપાવી તેમાં ઝમોળવું. આ પ્રમાણે ઘણી વખત કરવાથી લોહનું દ્રાવણ થાય છે. (૨) દેવદાસી(કુકડવેલ)ની રાખ પુરુષના મૂત્રમાં ૨૧ વાર ગાળવી તથા તેનો ક્ષાર કાઢી, કાંતિલોહ તપાવી તે ઉપર તે ખાર નાખવાથી લોહને પાતળું કરે છે. (૩) ગંધકને દેવદાસીના રસની ૭ ભાવનાઓ આપવી; તે ગંધક, લોહ તપાવી તે ઉપર નાખવાથી લોહ પારા જેવું પાતળું થાય છે. (૪) તીખા લોહાનો દર્પ લઈ આમળાંના રસમાં સાત દિવસ બીંજવી રાખી તડકામાં રાખવો; તેમજ ક્ષીરવૃંદાના રસ વડે બીંજવી સાત દિવસ તાપમાં રાખવો; પછી કુલડીમાં ઘાલી દેવતામાં તે કુલડી ગોઠવી ગાળવાથી, ઘણા દિવસ પારા જેવું પાતળું રહે છે. (૫) એક ટાંક લોહનું ચૂર્ણ ફણસના રસમાં મેળવી સાત દિવસ તાપમાં રાખવું. પછી ખાટા પદાર્થોમાં મર્દન કરવું અને કુલડીમાં ઘાલી રસ કરવો; એટલે લખવાન્નેગ પાતળું દ્રવરૂપ રહે છે, એમાં સંશય નથી. સમધાતુભસ્મપરીક્ષા:—સંપૂર્ણ મૃત ભસ્મને મિત્રપંચકમાં તપાવી, જ્યારે ધાતુ ઉત્પન્ન થાય નહિ તથા પાણી પર તરે તો તે સેવન કરવી. મિત્રપંચક:—ગુગળ, ચણોડી, ઘી, મધ અને ટંકણખાર, એ પદાર્થો મૃત ધાતુના જીવનરૂપે છે. નિરૂથાન:—તૈયાર થયેલી ભસ્મ અને ગંધક સમાન લઈ કુંવારના રસમાં એક દિવસ ખરલ કરી કુલડીમાં નાખી કપડામાટી કરી જગપુટ આપવો. એ પ્રમાણે સર્વ લોહનું નિરૂથાન કરવું. અપકવ ધાતુમારણ:—ધોડાના નખ, હસ્તિદંત, ભેંસનાં શિંગડાંનું મૂળ, બકરી અને સસલાના નખ, મેઘાનું શિંગડું, મધ, ઘી, ગોળ, ચણોડી, ટંકણખાર, તેલ અને મીઠું, એ સર્વ પદાર્થો સમભાગ એકત્ર ખરલ કરી તેમાં સર્વ લોહમારણ કરવું. ભસ્મવર્ણ:—સુવર્ણભસ્મનો તથા પિત્તળભસ્મનો વર્ણ કબૂતરના કંઠના રંગ જેવો,

અથવા પીળા કોડીના રંગ જેવો, તાંબાની ભસ્મનો વર્ણ મોરના કંઠ જેવો નીલવર્ણ, રૂપાની અને કલ્કની ભસ્મો સફેદ, સીસાની ભસ્મ કાળા સર્પના વર્ણની અને તીખા લોહની ભસ્મ કાળજી જેવી કાળી થઇ એટલે શુદ્ધ થઇ એમ સમજવું. એણે કરી વાંતિ અથવા બ્રાંતિ થતી નથી. એ સમજીને જે કરે છે, તેના બરોબર કોઇથી પણ થવાવાનું નથી. ભસ્મસેવનપ્રમાણુ:-- સોનું, રૂપું અને તાંબુ ૧ ચણોડીભાર તથા તીખું લોહ, કલાઇ, સીસું અને પિત્તળ, એ દોઢ વાલ આપવી. એ ભસ્મ સાથે લીંડીપીંપર અને મધ શરદ અને ગ્રીષ્મ ઋતુમાં ચોળવું.

૩૧-ફટકડી

સં. રફ્ટીકી, તુવરી. મં. તુરડી, ફટકી. હિં. ફિટકડી. કં. ફટકી. તૈ. ફટિકે. ફાં. જાફ સફેત. અં. જાજ કલ્કતાર. ઈં. વીટ્રીક વ્હાઇટ, એલમ. લાં. હાઇડ્રોજીનમ્. સલ્ફ્યુરેટમ્. બં. ફટકારિ. ફટકડી એ સોરઠ દેશના અરણ્યમાંની મૃત્તિકા છે. એ વસ્ત્રાદિકોને લગાવવાથી લાલ ડાઘ પડે છે. એ પારદખંધક છે. ઔષધોમાં અને પુલાવી લેવી. x ફટકડી:--તીખી, કડવી, તૂરી, ઉષ્ણ, ખારી, લેખન, ખાટી, ગ્રાહક, આંખોને હિતાવહ, પારદખંધક, કેસ્ય, કંઠય, વ્રણનાશક તથા ચોનિસકાયનકારક છે; અને વિષૂચિકા, ઘોળો કેટ, નેત્રરોગ, ત્રિદોષકુષ્ઠ, પિત્ત, ઉલટી, વિસર્પ તથા તાવનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:--(૧) મુખરોગ ઉપર:--પુલાવેલી ફટકડી પાણીમાં નાખી તેના કોગળા કરવા. (૨) કાનમાંથી પડે વહે છે તેને માટે:--પુલાવેલી ફટકડીના પાણીની પિચકારી મારવી અથવા પુલાવેલી ફટકડીનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી નાખવું. (૩) સર્પના વિષ ઉપર:--ફટકડીનો ગાંગડો આંખમાં ફેરવવો અથવા અર્ધો તોલો ફટકડી પાણીમાં વાટી આપવી. (૪) ગરમીની ચાંદીઓ ઉપર:--ફટકડી પુલાવી ચાંદીઓ ઉપર ચોપડવી. (૫) બીજી રીત:--પુલાવેલી ફટકડી પાણીમાં ઓગાળી તેમાં કાથો નાખી પિચકારી મારવી. (૬) અગ્નિદગ્ધ વસ્ત્ર ઉપર:--ફટકડીના પાણીની પટ્ટી લગાવવી. (૭) વિંછી ચઢતો ખંધ થવા માટે:--ફટકડીનો ગાંગડો દીવા ઉપર તપાવી રસ થવા લાગે એટલે લાગલોજ ન્યાં ચઢતો હોય ત્યાં રસ પાડવો; એટલે ત્વરિત વેગ શમે છે. (૮) ગર્ભિણીના સ્તનની ડીંટડીએ દાહ થતો હોય તો:--ફટકડીનું પાણી કરી તે પાણીએ સ્તનની ડીંટડીઓ ઘોવી. (૯) ચોનિદાહ ઉપર:--ફટકડીના પાણીની પિચકારી મારવી. (૧૦) આંખોમાંથી પાણી ગળે છે અને પીઆ આવે છે તે ઉપર:--પુલાવેલી ફટકડીની બે ગુંજભાર વસ્ત્રગાળ ભૂરી, સવા તોલો પાણીમાં નાખી, તે સવાર-સાંજ પીંછાવડે આંખમાં આંજવી. (૧૧) દાંતમાંથી રક્તસ્રાવ થતો હોય અને દાઢ દુખતી હોય તેના ઉપર:--પુલાવેલી ફટકડીની ભૂકી, મધ અને ઘીમાં કાલવી દાંતનાં મૂળમાં દિવસમાં બે ત્રણ વાર લગાવવી. (૧૨) પ્રમેહ ઉપર:--પુલાવેલી ફટકડી ૧ ચણોડીભાર લઈ ૨૫ તોલા ત્રિકુળાના કાઢાના પાણીમાં ઓગાળી તેની પિચકારી મારવી. (૧૩) વાળા ઉપર:--નાળીએરના અર્ધા શેર પાણીમાં પુલાવેલી ફટકડી ૧ માસો નાખી આપવી; અથવા પુલાવેલી ફટકડી ગોળમાં આપવી. (૧૪) કફ, ક્ષય, કાસ અને શ્વાસ ઉપર:--પુલાવેલી ફટકડી મધમાં આપવી. (૧૫) અરીણુ ઉપર:--ફટકડી અને સરકી (કપાસીઆ, કપાસનાં બી) એકત્ર કરી વાટી ખાવા આપવું. (૧૬) પ્રમેહ ઉપર:--પુલાવેલી ફટકડી, પ્રકૃતિનું માન જોઇ યોગ્ય પ્રમાણથી દૂધમાં ખડીસાકર નાખી આપવી; એથી ઉલટી થશે.

૩૨-બીડ(લો)લૂળ

સં. કં. બિડલવણ. મં. બિડલોણ. હિં. બિરિયા સંચર નૌન, કટીલાનોન. બં. બિટલૂણ. બીડલૂણ:--લઘુ, ઉષ્ણ, રુચિકર, અગ્નિદીપક, વાતાનુશોભન, રક્ષ તથા વ્યવાયી છે; અને

x સફેદ ફટકડી ઉપરાંત ગુલાબી તથા લાલ રંગની ફટકડી આવે છે. હિંગજોકની ભસ્મ કરવા માટે એ બંને જાતની ફટકડીનો ઉપયોગ કરેલો છે.

શ્વેત, વાયુ, મેહ, ગુલ્મ, અભ્યર્ણ, મલાવર્ષક, આનાહવાયુ, હૃદય, જડતા, કફ અને દહ્નો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) અભ્યર્ણ, શ્વેત તથા વાયુ ઉપર:—ખીડલુણ લિંબુના રસમાં આપવું. (૨) વાળા ઉપર:—ચૂનો અને ખીડલુણ પાણીમાં વાટી લેપ કરવો.

૩૩-મનશીલ

સં० મનઃશિલા. મં મનશીલ. હિં મનસિલ, મૈનસિલ. કં મનશિલે. તૈં માનુશિલા. ક્ષાં જરનિષ્ય અહેમર. ઇં રિઅલગાર, રેડ આર્સેનિક્સ. લાં આર્સેનિકં સલકાઈડમ્. બં મનછાલ. મનશીલ એ હરતાળનો ભેદ છે. એનો રંગ રાતો હોય છે. મનશીલ:—ગુરુ, વર્ણકારક, સારક, ઉષ્ણ, લેપન, તીષ્ણ, કડવું અને સ્નિગ્ધ છે; તથા વિષ, શ્વાસ, ઉધરસ, ભૂતબાધા અને રક્ત-વિકારનો નાશ કરે છે. અશુદ્ધ મનશીલ:—બળનાશક, મળબંધક તથા મૂત્રરોગ, શર્કરા અને મૂત્રકૃચ્છ્રને ઉત્પન્ન કરનાર છે. શુદ્ધિ:—(૧) મનશીલ હળદરના કાઠામાં દોલાયંત્રવડે પચન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે. (૨) મનશીલને અગથીઆનાં પાંદડાંની સાત ભાવના આપવી; અથવા આદાના રસની સાત ભાવના આપવી એટલે શુદ્ધ થાય છે. *ઉપયોગ:—(૧) ખસ, દાદર, ચાંઠા ઇત્યાદિ સર્વ કુષ્ઠવિકારો ઉપર:—મનશીલ, હીરાકસી અને મોરથુથુ ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો. (૨) સન્નિપાત ઉપર અંજન:—મનશીલ અને ઘોડાવજને લસણના રસમાં અથવા મનશીલને ઘોડાની લાળમાં ઘસી અંજન કરવું; એટલે અંધારા દૂર થાય છે. (૩) ઉધરસ ઉપર:—મનશીલ, મરી, જટામાંસી, નાગરમોચ અને હિંગણુએટ (ઇગોરીઆ) એ ઔષધોમાં ગોળ મિશ્ર કરી, તેને ચલમમાં નાખી તેની સુખોષ્ણ ધૂમાડી પાવી; એટલે દોષજ, દંદજ, સન્નિપાતજ અને સેંકડો ઔષધો વડે સારી નહિ થનારી ઉધરસ આ ઔષધના ધૂત્રપાન વડે શાંત થાય છે. ખીજે પ્રકાર:—ખેરડીનાં પાંદડાંને મનશીલ ઘસી ચોપડવું અને તે પાંદડાંને ચલમમાં અથવા હોઠામાં નાખી પાવાં; એટલે સર્વ શ્વાસકાસ દૂર થાય છે.

૩૪-મીઠું

સં० સમુદ્રલવણ. મં મીઠ. હિં સમુદ્રનોન, પાંગા. બં કરકચલન. કં ઉપ્પુ. તૈં ઉપ્પુ. ક્ષાં નમક. અં મિલ્લશોરી. ઇં સૉલ્ટ. લાં સોડીઅમ્ મ્યુરાસ. મીઠું એ સમુદ્રના પાણીમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. આપણા દંમેશના ભોજનમાં આવનાર આ એક પદાર્થ છે. મીઠા સિવાય માણસને

* એક હસ્તલિખિત ગ્રંથમાં મનશીલનો ઉપયોગ નીચે પ્રમાણે છે:—મનશીલ તોલો ૦૫ અથવા ૧ લઈને તેને ૭ વખત ગોમૂત્રમાં ખરલ કરી સૂર્યના તાપમાં સૂકવી શુદ્ધ કરવું. પછી તેને ભાંગરાના રસમાં પુટ ૭, આદાના રસમાં ૭, જાંશના ૭ અને કુંવારના ૭, આકડાના દૂધના ૭, ત્રિફળાના રસ અથવા ઉકાળાના ૭, દર્દીના ૭, વનકુકડાના રસના ૭ અને કેળના રસના ૭ પુટ આપવા. પછી તેને વાટવું. બહુજ રાતું થાય એટલે એમાં લવંગ, જયફળ અને જવંત્રી મેળવી સર્વને ખરલ કરીને નાગરવેલના પાનના રસમાં રતિ ૧ અથવા ૨ પ્રમાણે ગોળા કરવી અને સવાર-સાંજ એકેક ખવરાવવી. તેના ગુણ:—રાતો ગૌર વર્ણ થાય, બળવંત થાય, તેજસ્વી થાય, મહાકામી થાય, પુષ્ટ થાય, નેત્ર તેજસ્વી થાય, બળવીર્ય દિન દિન વૃદ્ધિ પામે, સ્ત્રીસંગમાં બહુ સમય સુત્રી તૃપ્તિ ન થાય; કાસ, શ્વાસ, નિર્જળતા, શીતાંગ, ઉદરરોગ, ફિયો, ગોળો, શ્વેત, ચિત્તભ્રમ, કફ, અરુચિ, શ્વેત, ઘોળો ક્રોધ, બહેરજ્વર, નાકરોગ, પીનસ, પથરી, રક્તપિત્ત, સંધિરોગ, નિદ્રા ઘણી આવવી, શીતળતા, કંઠશોષ, આંધ્રો, ઉદરના સર્વ વિકાર, વાત, પિત્ત, કફ અને રુધિરના વિકાર જય, કાયા કદ્ધ થાય, રતાંધળાપણું જય, બાળક મોટો થાય, મદાગ્નેહો થાય, બૂખ ઘણી લાગે, ઘોળા વાળ કાળા થાય.

સોમલની ચાર જાતોમાં મનશીલને રાતો સોમલ ગણ્યો છે; કારણ તે ૧૯૮ ભાગ ઘોળો સોમલ અને ૧૧૨ ભાગ ગંધક એકત્ર કરી તપાવે છે એટલે ગંધક બળી જાય તે પછી બાકી રહે તે મનશીલ છે.

ક્ષય વાર પશુ ચાલે નહિ. મીઠું ન મળે તો અશક્તિ થાય. મીઠાથી સર્વ પદાર્થમાં સ્વાદ આવે છે. મીઠું:—રુચિપ્રદ, હૃદય, અગ્નિદીપક, વાળને ઘોળા કરનાર, બેદક, અવિદાહક, કફકર, પાકકાળે મધુર, તીખું, કડવું, ગુરુ, કિંચિત્ ઉષ્ણ, પિત્તક, ખારટ, સ્નિગ્ધ, શળનાશક, વાતનાશક અને સ્વાદુ છે. ઉપયોગ:—(૧) ઉલટી થઇ કફ અને પિત્ત પડવા માટે:—૧૦ તોલા ગરમ પાણીમાં મીઠું નાખી આપવું. ઉતાર-ઘી અને લાત. (૨) બરોળ અને કાલેરાનો ઉપદ્રવ ન થવા માટે:—જમવામાં મીઠું વધારે ખાવા આપવું. (૩) અવાળુ સૂજ્યા હોય તો:—મીઠાના ગાંગડા-વડે સૂજેલા અવાળુ ફાડી પછી પુલાવેલી ફટકડીની ભૂકી ચોળવી. (૪) સોપારીલાગી હોય તો:—ઠંડુ પાણી પાઈ મીઠાનો ગાંગડો મુખમાં રાખવા આપવો. (૫) વિષમજ્વર ઉપર:—ઉના પાણીમાં મીઠું ઉકાળી આપવું. (૬) વાળા ઉપર:—ત્રણ તોલા મીઠું આટામાં નાખી તેની એક થેપલી શેકી તે સાંજે ખાવી અને આખી રાત જાગવું; એટલે વાળો બળી જાય છે.

૩૫-મુરદારશિંગ (બોદાર*)

સં ૦ કં ૦ કંકુષ. મં ૦ કંકુષ, મુરદારશિંગ. હિં ૦ કંકાઠ, મુરદારસંગ. બં ૦ પાર્વતીય મૃત્તિકાવિશેષ. શં ૦ મુરદારસંગ. ગું ૦ પીળીઓ. અં ૦ લીથાર્જ. લાં ૦ પ્લંબી એકસીડમ.

બોદાર એ સીસાનો ક્ષાર છે. બોદારના ભૂખરા રંગના ચળકતા સોના જેવા ટુકડા થાય છે. મુરદારશિંગ હિમાલય પર્વતના પ્રદેશ પાસેના ટેકરાઓમાં, આશુના પહાડમાં અને ગુજરાત પ્રાંતમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એ બે પ્રકારની છે. એક નાલિકાખ્ય અને બીજી રેણુકા. તેમાં જે પીળી, જડ, ચીકણી, તે શ્રેષ્ઠ; તથા સ્થામ, પિત્ત, લઘુ, અને જેમાંનું સત્ત્વ નીકળી ગયેલું તે રેણુકા. મુરદારશિંગ કલાઈની ઉપધાતુ છે. મુરદારશિંગ:—સારક, ઉષ્ણ, કડવી, કાંતિકર, બેદક, વણરોપણ; અને ઉલટી, મળ, મૂત્ર તથા પ્રમેહને કરનાર છે; તથા કફ, વાયુ, વ્રણ, શળ, ઉદર, કૃમિ, સોજો, આધ્માનવાયુ, ગુદ્મ, આનાહ, સોજાયકી આવેલો તાવ તથા ઉદાવર્તનો નાશ કરે છે. શોધન:—મુરદારશિંગને સુંઠના કાઠાની ત્રણ લાવના આપવી; એટલે શુદ્ધ થાય છે. ઉપયોગ:—(૧) ગરમીની આંદીઓ ઉપર:—મુરદારશિંગ અર્ધો તોલો અને રાજ ૨ તોલા, એનો ઘીમાં મલમ કરી લેપ કરવો; એટલે વ્રણ જલદી ભરાઈ આવે છે; અથવા એનું અતિશય બારિક ચૂર્ણ કરી તે ચોપડવું, કિંવા એ ચૂર્ણ મધમાં ખરલ કરી તે ચોપડવું. (૨) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—મુરદારશિંગ માખણમાં ખરલ કરી મસાને ચોપડવી અને શેકવું. (૩) પ્રમેહ અને ઉપદંશ ઉપર:—શુદ્ધ મુરદારશિંગ અર્ધો માસો પાનમાં આપવી.

૩૬-મુલતાની માટી

x એ પંજાબમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એનો રંગ પીળો હોય છે. એ રંગના ઉપયોગમાં આવે

* બોદાર બનાવવાની રીત:—નાના મોઢાવાળાં ગાળ માટીનાં બે હાંડલાં લઈ તેના તળીએ માટીનો લેપ કરવો. એક માટલામાં સીસું નાખી ઉઘાડી ભટ્ટીમાં તેને ગળવા આપવું. એક મણ સીસામાં ઉત્તમોત્તમ ૦૧ શેર સુરોખાર નખાય છે. સીસું છેક પીગળી જઈ રસ થઈ જાય એટલે હલાવતાં હલાવતાં થોડો થોડો (ચપટી ચપટી) સુરોખાર નાખતા જવો. સુરોખાર મળી ગયો એટલે સીસું ભુસા રંગવાળું દેખાશે. એવું દેખાવા લાગે એટલે માટલું અગ્નિ ઉપરથી ઉતારી લઈ ઠંડુ થવા આવી સીસાને બીજા હાંડલામાં નાખવું. પછી બીજી ભટ્ટી જે બંધ મોઢાથી થાય છે તેના ઉપર ઘુંમટ થાય છે અને સામસામાં કાણું હોય છે. આ ભટ્ટીમાં લોઢાની કુંડલી બેસાડેલી હોય છે, અને તેના ઉપર હાંડલું ઠેરાવે છે. સળીથી એકસરખું સીસું હલાવતા રહે છે. આ ક્રિયાથી મેલ અને સીસું નીચે રહે છે, અને બોદાર ઉપર રહે છે. શુભારે સીસાનો અર્ધો ભાગ એકદમ મશીકૃત થાય છે.

x મુલતાની માટી મુલતાનની આસપાસમાંથી નીકળે છે. તેબહુજ ચીકણવાળી હોય છે. સિંધ તથા પંજાબમાં સાશુને બદલે વાળ ઘોવા માટે તથા શરીર ઘોવા માટે ઉપયોગમાં લે છે. કાષ

છે. ઉપયોગ:—(૧) બાળકની કુંડી સજી આવી હોય તો:—મુલતાની માટીનો કકડો અગ્નિમાં તપાવી લાલ કરી બહાર કાઢવો અને તે ઉપર ગાયનું દૂધ નાખવું; એટલે તે કકડામાંથી વરાળ નીકળે છે; તે વરાળ વડે કુંડીને શેક આપવો. એમ દિવસમાં બે વાર કરવું. (૨) ગર્ભિણીને અધુરો માસે રજોદર્શન થાય તે ઉપર:—મુલતાની માટી ૧ તોલામાં ૬ તોલા પાણી નાખી, રાત્રે કાચના વાસણમાં પલાળી રાખવી. પ્રાતઃકાળે તે માટી તેજ પાણીમાં સારી મેળવી કપડાથી માળવી. પછી તેમાં થોડી જીરાની ભૂકી નાખી આપવી. (૩) કોરી ખસ ઉપર:—મુલતાની માટી દહીંમાં અથવા ખોપરાના તેલમાં ખરલ કરી લગાવવી.

૩૭-મોતી

સં ૦ કં ૦ મૌકિતક. મં ૦ હિં ૦ મોતી. તૈં ૦ મોત્યાલુ. ક્ષાં ૦ મરખારિદ. અં ૦ લોલા. છં ૦ પર્લ. લાં ૦ માર્ગરિટા. બં ૦ મુક્તા.

* મોતીની ઉત્પત્તિ છીપ, શંખ, હાથી, હુકર, સર્પ, વાંસ, દેડકો અને કાચામાંથી થાય છે, એવું કહેલું છે. જે મોતી ફિઝાં, વ્યંગ, છીપને લાગેલાં, આરક્તવર્ણ, મત્સ્યાક્ષવડે ચિહ્નિત, રક્ષ અને ઉખર એવાં હોય છે, તે શુદ્ધિમંતે ધારણ કરવાં નહિ; તે દોષકારક છે. જે મોતી નક્ષત્ર જેવાં ગોળ, રિનગ્ધ, સ્થૂળ, નિર્મળ અને જડ હોય છે, તે મોતી મહામૂલ્યવાન સિદ્ધિસાધક છે. **મોતી:—**મધુર, વૃષ્ય તથા શીત છે; અને વીર્ય, બળ તથા પુષ્ટિ અને આયુષ્યને આપનારાં અને નેત્રરોગ, વિષ, પિત્ત, કાસ, શ્વાસ, અગ્નિમાંદ તથા દાહનો નાશ કરે છે. **શોધન:—**મણિ, મોતી અને પરવાળાં, એ જ્યોતિના (અરણીના) રસમાં દોલાયંત્રવડે ૧ પહોર પચન કરવાં; એટલે શુદ્ધ થાય છે. **બીજો પ્રકાર:—**મોતી અમ્લવર્ગમાં, કાંજી, લિંબુનો રસ, ગોમૂત્ર તથા દૂધમાં દોલાયંત્ર વડે શોધવાં. **મારણ:—**(૧) કુંવાર, તાંદળજી અને સ્ત્રીના દૂધમાં મોતી તપાવી ડૂબાડવાં. એ પ્રમાણે પ્રત્યેક રસવડે સાત સાત વખત સિંચન કરવું એટલે ભસ્મ થાય છે. (૨) માક્ષિકના મારણ પ્રમાણ:—મોતી અને પરવાળાંનું મારણ કરવું. એ અર્ધગુંજ પ્રમાણે આપવું. **અનુપાનો:—**(૧) પિત્ત અને પુષ્ટતા ઉપર:—દૂધ અને ખડીસાકરમાં. (૨) ઉરક્ષતક્ષય નેત્રરોગ ઉપર:—ધી અને મધમાં આપવાં.

કાષ સ્ત્રીઓ (સગર્ભા સ્ત્રીઓ) મુલતાની માટી ખાય છે; પણ માટી ખાવાથી સુત્રાવડ વખતે વધારે દુઃખ પામે છે. સોજા ઉપર મુલતાની માટી પાણીમાં ભિંજવી ચોપડવાથી આરામ થાય છે.

* મોતીની પરીક્ષા કરીને મોતીને ઉપયોગમાં લેવાં જોઈએ. શાસ્ત્રમાં મોતીની પરીક્ષા નીચે મુજબ લખી છે:—૨ શેર ગોમૂત્રમાં ૫ તોલા સાંભર નીમક મેળવી એક હાંડીમાં ભરવાં. પછી દોલાયંત્રથી મોતીને ખાંધી ૬ કલાક અગ્નિ આપવી. ત્યારપછી પોટલી કાઢી ઘોષ મોતીઓને ચોખાના બુસામાં મસળવાં. અસલ મોતી હશે તો રંગરૂપ બદલાશે નહિ. ખરાબ હશે તો રંગ બદલાઈ જશે. (૧) મોતીનું શોધન:—એક ઉંડા વાસણમાં મોતીને તપાવી સાત વખત કુંવારના રસમાં ડૂબાડવાં. મોતી તપતી વખતે ઉછળે છે. માટે વાસણ ઉંડું લેવું, તેમજ સાવધાનીથી શોધન કરવું. (૨) મોતીનું શોધન તથા પિષ્ટિ:—મોતી ગરમ પાણીથી ઘોષ સૂકવી ખાંડી ભૂકો કરવો. પછી સ્ત્રીના ઘ માટીના પ્યાલામાં નાખી ખરાબર ખૂડે તેટલો લિંબુનો રસ નાખવો. બીજો દિવસે વળી થોડો રસ નાખવો. ત્રીજો દિવસે પણ રસ સૂકાઈ ગયો હોય તો થોડો નાખવો. ત્યારપછી ખરલમાં નાખી ઘુંટાઈ કરવી. બ્યારે લિંબુનો રસ સૂકાઈ જાય ત્યારે ગુલાબજળ નાખી સાત દિવસ સુધી ઘુંટાઈ કરવાથી મુક્તાપિષ્ટિ તૈયાર થાય છે. માત્ર ૧ થી ૨ રતી મલાઈ, માખણ અથવા મધની સાથે દિવસમાં બે વખત આપવી. (૩) મૌકિતક ભસ્મ:—ઉપરની પિષ્ટિને સ્ત્રીના દૂધમાં ઘુંટી ટીકડી બનાવવી. પછી ૨૦ જાણીની આંચ આપવાથી ઉત્તમ ભસ્મ બને છે. (૪) મૌકિતક ભસ્મ-વિધિ:—શુદ્ધ મોતીથી આઠમો ભાગ પારો તથા આઠમો ભાગ ગંધકની કજ્જલી લઈ બંનેને ખરલ કરી કુંવારના રસની ભાવના આપવી. પછી ટીકડી બનાવી શરાવસંપ્રુટ કરી ૩૦ જાણીની આંચ આપવાથી મૌકિતક ભસ્મ તૈયાર થાય છે.

૩૮-મ ત્રીની છીપ

સં૦ મુક્તાશુકિત. મ૦ મોત્યાચી શિંપ. હિં૦ મોતીકે સીપ. ક૦ મુક્તિન શિંપુ. ઇ૦ ઓધરટર શેલ. હિંદુસ્તાનની દક્ષિણમાં સિંહલદ્વીપ પાસેના સમુદ્રમાં અને ધરાની અખાતમાં મોતીની છીપો ઘણી મળે છે. એ છીપો પાણીમાં ખૂડનાર લોક સમુદ્રમાં ડૂબકી મારી બહાર કાઢે છે. એ છીપો-માંથી મોતી નીકળે છે. મોતીની છીપ:—કડવી, રિનગ્ધ, રુચ્ય, મધુર અને દીપન છે; તથા શ્વાસ, હ્રદોગ અને શૂળનો નાશ કરે છે. શુદ્ધિ:—મોતીની છીપ છાશમાં એક રાત્રિ પલાળી રાખવી એટલે શુદ્ધ થાય છે. મારણ:—xમોતીની છીપ કાલસાના દેવતામાં સારી કુલાવી ઠંડી થયા પછી ખરલ કરી રાખવી. મોતીની ભસ્મના અભાવે આ ભસ્મ આપવી. એના ગુણ પણ તે પ્રમાણેજ પણ તેનાથી ઓછા છે.

૩૯-મોરથુથુ

મોરથુથુ તાંબાથી ઉત્પન્ન થાય છે.+ એની વિષમાં ગણના છે. *શોધન:—(૧) મોરથુથાના સમભાગ ખિલાડાની વિષા લઇ તેમાં મધ અને ટંકણુખાર નાખી ખરલ કરી તેને કુલડીમાં નાખી કપડામાટી કરી હલકો પુટ આપવો. એ પ્રમાણે ત્રણ પુટો આપે એટલે શુદ્ધ થાય છે. (૨) મોરથુથુ ખાટા પદાર્થોમાં નાખી તેલવડે સિંચન કરવું તથા તે ઘોડાના મૂત્રમાં દોલાયત્રવડે એક દિવસ પચન કરવું એટલે શુદ્ધ થાય છે.† મારણ:—gંધક, ટંકણુખાર તથા ચુકનો રસ એકત્ર કરી તેમાં મોરથુથુ ખરલ કરી ઉંધી કુલડીમાં ધાલી બે કિંવા ત્રણ નાના પુટો આપવા; એટલે ભસ્મ થાય છે. મોરથુથાનું ÷સત્વ:—મોરથુથુ અને ટંકણુખારને લિંબુના રસમાં ખરલ કરી ઉંધી કુલડીમાં નાખી ભુંગળી વડે સળગાવવું; એટલે તામ્રરૂપ સત્ત્વ ઉત્પન્ન થાય છે. મોરથુથુ:—તીખું, ખારું, વિષદ, લઘુ, લેપન, રેચક અને ચક્ષુષ્ય છે; તથા કંડૂ, કૃમિ અને વિષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) વિદ્રધિ ગુમડાં ઇત્યાદિ પકવવા માટે:—મોરથુથુ અને સાણુ ધસી લેપ કરવો. (૨) વિંછીના વિષ ઉપર:—મોરથુથુ દહીંમાં ધસી ચોપડવું. (૩) આંખમાંના ખિલ ઉપર:—આંખમાં મોરથુથુની સળી ફેરવવી. (૪) વમન થવા માટે—મોરથુથુ ફૂલાવી તે ચોખા જેટલું મધમાં આપવું અને ઉપર

x બાળવાની ક્રિયા ખુલાસાવાળી જગ્યામાં કરવી; કારણ કે તેમાંથી દુર્ગંધ નીકળે છે, જે શરીરને હાનિકર છે.

+ તાંબુ અને ગંધક એકત્ર તપાવી તૈયાર થયેલ ઉપરસ ઉપર વરસાદનું પાણી છાંટવાથી કેટલાક વખત પછી મોરથુથુ તૈયાર થાય છે.

* (૧) મોરથુથાનું શોધન:—બનાવટી મોરથુથાને પાણીમાં ઘોળી માટીના વાસણમાં રાખવું. પાણી સ્થિર થઇ જાય ત્યારે મોરથુથુ નીચે બેસી જશે, તથા લિંબુનો રસ અને નવસાર જે તાંબામાંથી બનાવતી વખતે મેળવેલ છે તે પાણીની સાથે મળી જાય છે. તે પાણીને ધીરે ધીરે કાઢી નાખવું. પછી મોરથુથાને સૂર્યના તાપમાં સૂકાવી ઉપયોગમાં લેવું.

(૨) ખાણુમાંથી જે મોરથુથુ નીકળે છે તેને ગાયના મૂત્ર, બેંસના મૂત્ર અને બકરીના મૂત્રમાં એક એક પ્રદર ઉકાળવાથી શુદ્ધ થાય છે.

† મોરથુથુને તેના જેટલાજ દ્વધમાં દિવસ પ પલાળી રાખી લોઢાની કઢાઇમાં ઘીમાં બાળવું અને ઘીને ઉકાવવાથી એની ભસ્મ થાય છે.

‡ મોરથુથાની ભસ્મવિધિ:—શુદ્ધ મોરથુથાને સમાન ભાગ ગંધક તથા ટંકણુખારની સાથે મેળવી ફણસના રસમાં ઘુંટી કુકુટ પુટમાં ફૂંકવાથી ભસ્મ બને છે.

ઉત્થ(મોરથુથુ)ના વિકાર ઉપર:—ચાવલની ધાણી (મરમરા) નેપાણીમાં પીસી તેમાં જંબીરી લિંબુનો રસ મેળવી પીવો. અથવા વાળો (ખસ) પાણીમાં નાખી રાખી તે પાણી પીવું.

÷ ટંકણુખાર આઠમો ભાગ મેળવવો જોઈએ. પછી લિંબુના રસમાં ઘુંટી મૂપમાં બંધ કરી તેજ અગ્નિ પર ધમણ અથવા ફૂંકણીથી ફૂંકવું. એટલે સત્ત્વ નીકળી આવે છે.

ગરમ પાણી પુષ્કળ પાવું. (૫) અમ્લપિત માટે:—મોરથુથુ પુલાવી ચોખાભાર મધમાં આપવું. (૬) ખરજવા ઉપર:—મોરથુથુ પાણીમાં ધસી લેપ કરવો અથવા મોરથુથુ અને કળીચૂનો એકત્ર કરી લેપ કરવો. મોરથુથુ વધારે ઉઠે તો ઘોળો કાથો પાણીમાં ધસી ઉપર લેપ કરવો. (૭) કાંડરાના વિષ ઉપર:—મોરથુથુ બે કિંવા ત્રણ ગુન્નપર્યંત લોખંડની તવી ઉપર સાધારણ શેકી દહીંમાં કાલવી આપવું; એટલે ઉલટી થઈ કાંડરાના વિષથી છાતીમાં ખાંડેલો કફનો ગટ્ટો પડે છે. વિશેષ ઉલટી કિંવા રમ થવા લાગે તો ઉતાર કાથાની ભૂકી પાણીમાં મેળવી તે પાણી થોડું થોડું પાવું. (૮) ગરમીની ચાંદીઓ માટે:—ચાંદીઓ ચતાંજ તે ઉપર મોરથુથુ અને ગોપીચંદન ધસી ચોપડવાં. (૯) અફીણના વિષ ઉપર:—પુલાવેલું મોરથુથુ અને પુલાવેલો ટંકણખાર, એ બન્ને ઘીમાં આપવાં. †

૪૦-રસકપૂર*

સં૦ રસકપૂર. મ૦ રસકાપૂર. હિં૦ રસકપૂર. ઇં૦ પરકલોરાઇડ ઑફ મરક્યુરી, માઇલ્ડ મ્યુરિએટ ઑફ મરક્યુરી. તે૦ મલારોસકપૂરમ્. પંજાબ૦ રસકપૂર. તા૦ રશકરપ્યુરમ્.

શુદ્ધિ:—પારો, ફટકડી, હીરાકસી અને સિંધાલૂણ, એ સમભાગ તથા વીશાંશ નવસાગર ખલમાં નાખી ખરલ કરવો અને કુંવારના રસની ભાવના આપવી. પછી ડમર્યત્રમાં કમ પ્રમાણે મોટો અગ્નિ સળગાવી પચન કરવું; એટલે શુદ્ધ રસકપૂર થાય છે. બળરમાંના અશુદ્ધ રસકપૂરની વિષમાં ગણના છે. એક તોલો અશુદ્ધ રસકપૂરને એક શેર ગાયનું ધી નાખી પચન કરવું; પછી કાઢી ખરલ કરી રાખવું; એ એક કિંવા બે ગુન્ન નવા ગોળમાં આપવું. અનુપાત યોગ્ય આપવાથી સર્વ રોગ દૂર થાય છે. પૃથ્થ:—દૂધ, ભાત અને તાંબુલ. શુદ્ધ રસકપૂર:—એ ફિરંગોપદંશરૂપ લાથીને સિંદ જેવું, સંપૂર્ણ કુઠોને પ્રલયના અગ્નિ પ્રમાણે તથા સંપૂર્ણ પ્રણનાશક હોઇ કામોત્પત્તિકર; સુવર્ણ જેવી કાંતિ, બળ, અગ્નિ અને તેજને કરનાર તથા સંપૂર્ણ રોગોને હરણ કરનાર છે. ઉપયોગ:—(૧) ખરજવાં, વિસર્પ, ચાઠાં, ખસ ઇત્યાદિ ઉપર:—શતધૌન ધીમાં રસકપૂર ખરલ કરી ચોપડવું. (૨) અગ્નિદગ્ધ પ્રણ, ગરમીની ચાંદી, શસ્ત્રના જખમ, ખરજવાં વગેરે રોગો

† (૧) વાળાનો ઇલાજ:—૩ ની નાની ગાદી કરી તેના ઉપર દહીં ચોપડવું. પછી ઉપરથી મોરથુથુનું ચૂર્ણ બહારાવવું. આ ગાદીને વાળાના મોઢાપર બાંધવાથી વાળો બહાર નીકળતો ન હોય અથવા બહાર નીકળીને તૂટી ગયો હોય અથવા ચાહે તેવી પીડા આપતો હોય તો એક અથવા બે દિવસમાં અંદર ગળીને પાણી થઇ વહી જાય છે. (૨) અપસ્મારને ઉપર:—મોરથુથુ ૦૧ થી ૦૧૨ રતી સાકરની સાથે ખાવા આપવું. (૩) આંખની લાલી, ખીલ, પાણી પડવું, મેલ આવવો વગેરે માટે:—મોરથુથુ ૧ રતી ૨૧૧ તોલા ગુલાબજળમાં મેળવી આંખમાં દિવસમાં બે વખત ટીપાં નાખવાં. (૪) વિસ્ફોટકનાં કચકચતાં ધારાં તથા દુષ્ટ ત્રણ ઉપર:—બીજી ઔષધિ લગાડવા પહેલાં મોરથુથુ ૧ વાલ, ૫ તોલા પાણીમાં મેળવી ઘોષને પછી બીજી ઔષધિ લગાડવાથી જલદી આરામ થાય છે. (૫) પ્રમેહ માટે—મોરથુથુ ૨ રતી તથા પાણી ૫ તોલા મેળવી પીચકારીથી અંદરનો ભાગ ઘોવો.

* રસકપૂર ઉઠે ત્યારે એ ભયંકર દશા કરનાર છે; માટે એ દવા દેખાદેખેથી વાપરવા જેવી નથી. અશુદ્ધ રસકપૂરથી કોલ, સંધિવાત અને કફાદિક રોગ થાય છે; તેમજ પ્રવળ દાહ ઉત્પન્ન કરી મૃત્યુ કરે છે. એની શાંતિ-બેંસના છાણનું પાણી સાકર સાથે આપવું અથવા ધાણુને પાણી સાથે વાટી સાકર નાખી પાય તો રસકપૂરના વિકારથી મુક્ત થાય છે.

એક તોલો રસકપૂર તથા લવંગની નીચેની ડાંડી કાપી નાખેલાં ઉપલાં ફૂલ તેની ઉપરના પોચા ખોરસહિત લેવાં. પછી તેને કાળી બકરીના દૂધમાં ૮૪ પહોર સુધી ખરલ કરી, ડમર્યત્રમાં નાખી ખોરડીના મંદ અને મધ્ય અગ્નિથી ૪ પહોર સુધી પકવવું. ડમર્યત્ર ઉપર માટીની પ્રાળ બાંધી પાણી માંડી પાણી રાખવું; એટલે ઉપરની હાંડલીમાં રસકપૂરની ભસ્મ ચોંટશે. એને રસકપૂરનાં ફૂલ કહે છે.

ઉપર:—રસકપૂર અને કાથો એકેક ભાગ, સિંદૂર અર્ધો ભાગ અને સર્વનાથી ચોગણું ગાયનું ઘી નાખી કાંસાની થાળીમાં કાંસાની વાડકી વડે બે પહોર ખરલ કરી, તે મલમને ૨૧ વાર પાણીએ ધોઈ તે ચોપડવું. (૩) ખરજવાં અને ગરમીની ચાંદીઓ **ઉપર:—**રસકપૂર મોગલી એરંડાના દૂધમાં ખરલ કરી આપવું. (૪) મૂળવ્યાધિને માટે:—રસકપૂર લિંબુના રસમાં ખરલ કરી ચોપડવું અને બોરડીના અંગારા વડે શેકવું. (૫) ઉપદંશ **ઉપર:—**શુદ્ધ રસકપૂર, કેસર, સાકર, અંદન, લવંગ અને જવત્રી, એ સમભાગ લઈ ખરલ કરી મગ જેવડી ગોળીઓ કરવી. એ સવાર-સાંજ બન્ને વખત રાતદિવસ આપવી, એટલે ઉપદંશવિકાર દૂર થાય છે.*

૪૧-રૂપું

(સં૦ રૌપ્ય. મં૦ રૂપે. લિં૦ રૂપા, ચાંદી. કં૦ વધી. તૈ૦ એંડી. ફાં૦ નુકરા. અં૦ ફિદા. ધં૦ સીલ્વર. લાં૦ આર્જેન્ટમ.) **× શોધન:—**(૧) સીસું ૬૪ શોધેલા રૂપાનાં કંટકવેધી પતરાં કરવાં અને તે આમલી તથા દ્રાક્ષના રસમાં જીદાં જીદાં શોધવાં; એટલે ઉત્તમ પ્રકારનાં શુદ્ધ થાય છે. (૨) રૂપાનાં પાતળાં પતરાં કરી તે અગ્નિમાં તપાવી અગંથીઆના રસમાં બોળવાં. એ પ્રમાણે ત્રણ વખત કરવું; એટલે શુદ્ધ થાય છે. **+ મારણુ:—**(૧) રૂપાનાં ઘણાં પાતળાં પતરાં કરી, તેના સમભાગ પારો અને ગંધક એ બન્નેના સમભાગે દરતાલ, એ સર્વ એકત્ર કરી કુંવારના રસમાં ખરલ કરવો; તથા તે કલકવડે લેપ કરવો અને કોઠીઆના સંપુટમાં મૂકી તેને ૩૦ છાણાંનો દેવતાનો પુટ આપવો. એ પ્રમાણે બે પુટ આપવાથી તે રૂપાની ભસ્મ થાય છે. (૨) સુવર્ણમાક્ષિક તથા લિંગોલકનું ચૂર્ણ કરી તે નીચે ઉપર મૂકી વચમાં રૂપાનાં પતરાં મૂકવાં તથા ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે બે-ત્રણ ગજપુટો આપવા એટલે ભસ્મ થાય છે. (૩) રૂપાનાં પતરાં ગરમ કરી દુધેલીના રસમાં સાત વાર યુગાડવાં. પછી દુધેલીની લુગદીમાં મૂકી ૪ છાણાંનો અગ્નિ કરવો. આ પ્રમાણે સાત વાર કરવું. દુધેલીના રસમાં તેનો ખરલ કરી ૨ લઘુ પુટો આપવા એટલે ભસ્મ થાય છે. (૪) ૧ તોલા રૂપાનાં પતરાં લઈ તે એક છાણા ઉપર મૂકવાં અને તે પતરાંના નીચે ઉપર ૬ તોલા અજમે નાખવો. પછી બીજું છાણું ઉપર

* આ વટીને “કેશરાદિ વટી” કહે છે. માત્ર ૨ થી ૪ ગોળી દિવસમાં બે વખત ઘીમાં ગોળી લપેટી ગળી જવી, ચાવવી નહિ. ચાવવાથી અથવા દાંતને લાગવાથી દાંતને નુકસાન પહોંચે છે, માટે સંભાળીને ઉપયોગ કરવો. આ ઔષધિ સાથે ગંધકરસાયન તેમજ મહામંજીષ્ટાદિ ક્વાથ અથવા અન્ય કોઈપણ રક્તશોધક ગુગળ (ત્રિફલાગુગળ, કિશોરગુગળ, કાંચનારગુગળ વગેરે) અને ત્રિફલા સાથે ગંધક મેળવીને લેવાથી તરત ફાયદો જણાય છે, તથા મોઢું આવ્યા સિવાય જીર્ણરોગ દૂર થાય છે. પથ્ય ખરાખર પાળવું; એટલે લોહીખિગાડ, ઉપદંશ, ચાંદી, વિસ્ફોટક, સંધિવા, ગુમડાં, ગંભીરત્રણ, કુષ્ઠરોગ, મલગંડ વગેરે લોહી તથા ચામડીના જૂનાં અને હઠીલાં દરદો આ ઔષધિના સેવનથી દૂર થાય છે.

× સીસું ૧૬ મો ભાગ તથા ટંકણખાર મેળવી ચાંદીનો રસ કરવો. પછી ઢાળી કંટકવેધી પતરાં તૈયાર કરાવવાં એટલે શુદ્ધ થાય છે. (રસ રત્નાકર) ચાંદીશોધનનો વિધિ—તેલ, છાશ, કાંજ, ગોમૂત્ર અને કળથીના કાઢામાં ચાંદીનાં પતરાંને આગ પર તપાવી લાલ કરી ત્રણ ત્રણ વખત ઠંડાં કરવાથી ચાંદી શુદ્ધ થાય છે. આવી રીતના શોધનથી ભસ્મ વધારે લાભવાળી બને છે.

+ રૌપ્યભસ્મવિધિ:—પાંચ તોલા શુદ્ધ ચાંદીનો તેજ અગ્નિ પર રસ કરી (પીગળાવી) તેમાં તરત ૫ તોલા શુદ્ધ પારો મેળવી ખરલ કરવી. ઘુંટવામાં વિલંબ ન કરવો. જ્યારે સારી રીતે મળી જાય ત્યારે તેમાં શુદ્ધ આમલસારો ગંધક તોલા ૫ મેળવવો. ઘુંટાઈ કર્યા પછી તેમાં તોલા ૫ શુદ્ધ તપકીઆ હસ્તાલ મેળવવી. પછી સારી રીતે ઘુંટાઈ કરી કજ્જલી તૈયાર થાય ત્યારે સાત કપડામાંથી કરેલી અગ્નિશીશીમાં ભરી વાલુકામંત્રમાં ખાર કલાક આંચ આપવી. સ્વાંગ શીતળ થાય ત્યારે શીશીને કાઢી તોડી નાખવી. તળીઆમાંથી ચાંદીની ભસ્મ મળશે તથા ઉપર ગળામાંથી “ તાલસિંદૂર ” મળશે.

મેસાડી તેનું મોઢું ઢાણુ વડે બંધ કરી લેવું અને તે ઢાણુ સૂકાયા પછી તેને અગ્નિ આપવો. આ પ્રમાણે ૧૨ પુટા આપવા; એટલે રૂપાની ભસ્મ ઉત્તમ થશે. રૂપું*:—તૂરું, મીઠું, અગ્નિદીપક, વીર્યકર, મેઘ્ય, આયુષ્ય વધારનારું, પુષ્ટિકર તથા બળકર છે; અને પાંડુ તથા ક્ષયનું નાશક, ક્રાંતિકારક અને વૃદ્ધોને તરુણ કરનારું, મંગળદાયક, પ્રીતિકર, આરોગ્યપ્રદ, પુષ્ટિકર, શ્રેષ્ઠ; તેમજ દેહ, અગ્નિ તથા બળને આપનારું છે. રૂપાની ભસ્મનાં અનુપાનો:—એ ૧ ગુણભાર આપવું. (૧) દાહ થતો હોય તો:—સાકરમાં આપવું. (૨) વાત અને પિત્ત ઉપર:—ત્રિકળાંમાં. (૩) પ્રમેહ ઉપર:—તજ, તમાલપત્ર અને એલચીમાં. (૪) પિત્તવિકારોમાં:—આમળાંના મુરખામાં આપવું. (૫) શતાવરીમાં લીધાથી બળ, વીર્ય વધશે અને ભૂખ સારી લાગશે. (૬) એલચીદાણા, સાકર અને ઘીમાં આપવાથી ઉન્માદ, શિરોરોગ, પ્રમેહ, જવર, પિત્ત અને ગરમીના સર્વ રોગ દૂર થઈ પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થશે.

૪૨—રૌપ્યમાક્ષિક (રૂપામુખી)

સંં તારમાક્ષિક. કં મં રૌપ્યમાક્ષિક. હિંં રૂપામખી. તૈંં રૂપામાખી. અં મુર્કંશીશાક્ષિદા. રૌપ્યમાક્ષિક એ રૂપા પ્રમાણે ઘોળું દેખાય છે. એમાં કેટલાક ગુણ રૂપાના જેવા છે. એ રૂપાના અભાવે લેવું. એ કસોટી ઉપર ધસવાથી કસ વડે રૂપા જેવું લાગે છે. જડ, સ્નિગ્ધ અને ઘોળું રૌપ્યમાક્ષિક તે શુદ્ધ જાણવું. રૌપ્યમાક્ષિક:—રૂપા જેવું, સોના જેવું અને તેજસ્વી, એ શોધવાથી અતિ ગુણ આપનારું તથા સેવન કરવાથી પ્રમેહ, કુષ્ઠ, કૃમિ, સોજો, પાંડુ, અપસ્માર અને અશ્મરીનો નાશ કરે છે. સુવર્ણમાક્ષિક જેવાજ રૌપ્યમાક્ષિકના ગુણ જાણવા. શોધન અને મારણ:—માક્ષિકનું ચૂર્ણ કરી કંકેડી, મેંઢાશિંગી અને જંબીરી લિંબુ, એ ત્રણેના રસમાં એકેક દિવસ ખરલ કરી તપાવવાથી રૌપ્યમાક્ષિક શુદ્ધ થાય છે. એનું મારણ સોનામુખી પ્રમાણે જાણવું.

૪૩—લુણારસ્વાર

સંં લવણક્ષાર. મં લોણારખાર. હિંં કં લોણખાર. “લુણાર” કરીને વહાડ પ્રાંતમાં એક સરોવર છે; ત્યાં એની ઉત્પત્તિ થાય છે. લુણારખાર:—અતિ ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ તથા પિત્તકર છે; અને વાત, ગુદમ ઇત્યાદિ રોગોનો નાશ કરે છે.

* હાડસાંખળના રસમાં તપાવીને ગાળેલી ચાંદી તોલો ૧ દારવી. એમ સાત વાર શોધીને પછી હાડસાંખળને વાટી કુલ્લીમાં નાખી વચ્ચે ચાંદીનું પતરું મૂકી મીણુકપડ કરી ઢાણું મળુ ના ની ભટ્ટીમાં આપવાથી ભસ્મ થાય છે, એમ હસ્તક્રિયાત ગ્રંથોમાં છે; અથવા શોધેલી ચાંદીનું પતરું તોલો ૧ લઈ તેના ઉપર નેપાળાનાં ખીજ શેર ૦૧ (દશ તોલા) વાટી ચોપડીને ગોળ લૂગદી કરી સંપુટમાં ગળપુટ આપવાથી પણ ભસ્મ થાય છે; તેમજ હાડમના રસમાં પણ ભસ્મ થાય છે.

મધ સહિત સાકરને ત્રણ દિવસ ખાવાથી ચાંદીના દોષથી મુક્ત થવાય છે.

x શોધેલી ચાંદીના એક તોલાભાર પતરાંનો અતરડા વડે ઘસી ઝીણો ગર કરી તેને હાડમના ખીજના રસમાં ૧૬ પહોર સુધી સારી રીતે ખરલ કરી જ્યારે ચાંદીની કરચો નજરે ન આવે અને એકરસ દેખાય ત્યારે તેને શરાવસંપુટમાં કપડામાટી કરી, જંગલી (અડાયાં) ઢાણાંમાં ગળપુટ આપવાથી સર્વોત્તમ ભસ્મ સિદ્ધ થાય છે. એની માત્રા ૧ રતી માખણ સાથે આપવી. પરંતુ ખાર માસ સુધી મધ અને કેરી અથવા તેનાથી બનેલા કોઈ પણ પદાર્થ બિલકુલ ખાવા નહિ. આ પ્રયોગ એક માણસે અમારી રૂબરૂ કરી બતાવેલો અનુભૂત છે.

† રૂપામુખી અને સોનામુખી એ બંને ઉપધાતુ ૧ ભાગ લોખંડ અને ૨ ભાગ ગંધકથી તૈયાર કરે છે. કેટલાક એમ કહે છે કે, સોનામુખી અને સુવર્ણમાક્ષિક બંને જુદી ઉપધાતુ છે. સુવર્ણમાક્ષિક એ ત્રાંખાની ઉપધાતુ હોઈ તેમાં તાંબુ ૨ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ અને લોખંડ ૨ ભાગ તથા ગંધક ૩ ભાગ એવાં મિશ્રણ છે.

૪૪-લોહકીટ (કારોડો)

સં ૦ ક૦ લોહકિટ. મં ૦ લોહકીટ, મંડૂર. હિં ૦ મંડૂર, લોહસિંહાનિકા, કિટિ. જે કીટ થોડો રંગ-દાર, જડ, સિન્ધ હોય તે મુંડ લોહાનો; જે કાળજી જેવો કાળો, જડ અને જેને છિદ્ર નથી તે તીખા લોહાનો; તથા જે પીળો, જડ, જે ઉપર ચારણી જેવાં છિદ્રો ન હોય અને જે ફાડવાથી કાંઈક રૂપા જેવો દેખાય છે તે કાંતિલોહાનો કીટ જાણવો. લોહકીટથી મંડૂર થાય છે. અચ્છિદ્ર, જડ, સિન્ધ, ઘટ્ટ, સો વર્ષ ઉપર થયેલો, ઘણા દિવસ ખુલ્લો રહી ઝાકળ પડેલ હોય તે જગ્યાનો કીટ લેવો. સો વર્ષ ઉપર થયેલો કીટ ઉત્તમ, એંશી વર્ષનો મધ્યમ, સાઠ વર્ષનો કનિષ્ઠ તથા એ કરતાં કમી વર્ષનો તે વિષ જેવો જાણવો.* મંડૂર કરવાનો પ્રકાર:—બહેડાનાં લાકડાંના કોલસા કરી તેમાં જૂના લોહાનો કીટ નાખી ભુંગળીવડે પુંકી લાલ થયા પછી તે કીટ ગોમૂત્રમાં ઝમેળવો. આ પ્રમાણે સાત વાર તપાવી ગોમૂત્રમાં ઝમેળી પછી તે કીટનું બારીક ચૂર્ણ કરી ગોમૂત્રમાં ખરલ કરી શરાવસંપુટમાં ઘાલી અથવા ચૂર્ણનાથી બમણાં ત્રિક્ષણોનો કાઢો કરી માટલામાં નાખી તેમાં ચૂર્ણ નાખી સારી રીતે ઢાંકી માટલાના મોઢા પર કપડામાટી કરી વગડાઉં છાણાંનો જ ગજપુટ અગ્નિ કરવો. ઠંડુ થયા પછી તે માટલું બહાર કાઢી તેમાંથી તે કીટનો શુદ્ધ મંડૂર થાય છે તે કાઢી લેવો.* બીજો પ્રકાર:—શુદ્ધ કરેલા લોહકીટને ત્રિક્ષણોના કાઢાના પુટો ૨૧, ગોમૂત્રના પુટો ૨૧, કુંવારના રસના પુટો ૨૧ અને પંચામૃતના પુટો ૨૧, કુલ ૮૪ પુટો આપવાથી મંડૂર સર્વોત્કૃષ્ટ થાય છે. મંડૂર:—ત્રેા તથા શીતળ છે; અને પાંડુ, સોળે, હલીમક, કમળો અને કુંભકમળાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) કમળો અને પાંડુરોગ ઉપર:—ચાર ગુંજથી ૬ ગુંજસુધી મંડૂર ગોમૂત્રમાં કિંવા મધ અને લીંડીપીંપરમાં આપવો. (૨) સોળ ઉપર:—મંડૂર સાટોડીના કાઢામાં આપવો. (૩) સંઘ્રહણી ઉપર:—મંડૂર છાશમાં મરીની બૂકી નાખી તેમાં આપવો. (૪) શક્તિ આવવા માટે:—મંડૂર ઘી અને સાકરમાં આપવો. (૫) કૃમિ ઉપર:—મંડૂર મધ અને વાવડીંગની બૂકીમાં આપવો. (૬) જીર્ણીવર ઉપર:—મંડૂર મધ અને લીંડીપીંપરમાં આપવો. (૭) પાંડુરોગ ઉપર:—મંડૂર છાશમાં આપવો. (૮) શૂળ ઉપર:—મંડૂર ગોમૂત્રમાં શીજવી તેમાં ત્રિક્ષણાંનું ચૂર્ણ નાખી, તે મધ અને ઘીમાં આપવો.

૪૫-લોહચુંબક

સં ૦ ચુંબક. મં ૦ લોહચુંબક. હિં ૦ ચુંબક. લોહચુંબક એ એક પથ્થરની જાત છે. લોહચુંબક લોહાનું આકર્ષણ કરે છે. એમાં કાંતિલોહપાણાના ચુંબક અને ભ્રામક, એવા બે ભેદ છે. લોહચુંબક:—લેખન, શીતળ તથા લોહાને આકર્ષણ કરનાર છે; અને મેદ, વિષ, જરા, કંડુ, ક્ષીણતા, મોહ તથા મૂર્છાનો નાશ કરે છે. શોધન:—લોહચુંબક સરગવાનો રસ અને ખાટા

* લુહારની કોઢમાં લોહું વારંવાર તપાવવાથી તે જગાએ બળેલા લોહાનો જે ગદ્દો બંધાય છે તેને લોહકીટ અથવા કારોડો કહે છે. કચ્છ તાલુકામાં એક પુરાતનીય ઉજ્જડ થયેલ ગામનું ખંડેર છે. ત્યાંથી આ ઘણા જૂના મળી આવે છે. અમદાવાદ પાસેના નરોડા ગામમાં પણ આવો લોહકીટ અથવા મંડૂર મળે છે, એમ સાંભળ્યું છે.

× મંડૂર કરવા માટે લોહકીટથી બમણાં ત્રિક્ષણાં લઈ આઠગણા પાણીમાં કાઢો કરવો. ચોથો ભાગ પાણી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવો. પછી કાઢાને એક કડાઈમાં નાખી તેમાં લોહકીટનું બારીક ચૂર્ણ નાખી પાણી સૂકાઈ જઈ કડાઈ અને મંડૂર લાલ થાય ત્યાંસુધી બહેડાનાં લાકડાંની આંચ આપવી. મંડૂર લાલ થયા પછી અગ્નિ આપવાનું બંધ કરવું. ઠંડી કડાઈ થયેથી મંડૂર ભસ્મ કાઢી બારીક ખરલ કરી લેવી. બહેડાનાં લાકડાં ન મળે તો બાવળનાં લાકડાંનો ઉપયોગ કરવો. જે બાળકોની માટી ખાવાની બૂરી આદતથી પેટ વધે છે, ચહેરો નિસ્તેજ થઈ જાય છે, અનાજ પચતું નથી, હાથ પગ પાતળા દોરડી જેવા થઈ જાય છે તેવા બાળકો માટે મંડૂરભસ્મ અથવા મંડૂરભસ્મની બીજી કોઈ બનાવટ આપવાથી સારો લાભ થાય છે.

પદાર્થમાં પચન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે અને પારાની ક્રિયામાં ઉપાયેગી થાય છે. ઉપયોગઃ—(૧) પથરી ઉપરઃ—લોહચુન્બકનો માંગડો ચોખાના ધોવરામણમાં ધસી ત્રણ માસા આપવો, એટલે પથરી ગળી જાય છે.

૪૬-શિરગોળ (દુધિયો પથ્થર)

સં૦ વજ્રાલ, દુગ્ધપાષાણ. મં૦ શિરગોળા. હિં૦ શિરગોલા. કં૦ રંગઆલિય હરેલ. બં૦ ફૂલખડી. શિરગોળ એ સફેદ રંગનો અને કાચ પ્રમાણે ચળકનારો પાષાણ છે. જમીનમાં શિરગોળના થર ને થર થાય છે. શિરગોળ કૂટી તેની (કસોટી) રંગોળી કરે છે. શિરગોળઃ—કિંચિદુણ્ણ તથા રચિકર છે; અને હરોગ, જ્વર, શૂળ, ઉધરસ, આધ્માન અને પિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) અગ્નિદગ્ધવ્રણ ઉપરઃ—શિરગોળ પકાવી ખારિક કરવો; પછી તેમાં તેલ નાખી ખરલ કરી તે ચોપડવું. (૨) પ્રદર ઉપરઃ—શિરગોળ પકાવી ચોખાના ધોવરામણમાં આપવો. (૩) ઉલટી તથા દાહ ઉપરઃ—નાળીએરનું પાણી અને પતાસામાં શિરગોળ પકાવી આપવો. (૪) પેટમાં શૂળ આવતું હોય તે ઉપરઃ—શિરગોળ પાણીમાં ધસી આપવો.

૪૭-શિલાજિત

સં૦ બં૦ શિલાજતુ. મં૦ હિં૦ શિલાજિત. કં૦ કલુએવર, કલંદુ. ઇં૦ આસફાલ્ટ જૂઝપીચ. લાં૦ આસફાલ્ટમ્ પંજળીનમ્. પર્વત ઉપર મોટી મોટી શિલાઓ હોય છે તે ગ્રીષ્મ ઋતુમાં તાપ વડે ઘણી તપી રસ જરી એકઠો થાય છે તેને શિલાજિત કહે છે. શિલાજિત બે પ્રકારનું છે. એક પર્વતોત્પન્ન તથા બીજું ખારી ભૂમિમાં માટી અને પાણીના સંયોગથી થાય છે તે. શિલાજિત સૌવર્ણ, રાજત, તામ્ર તથા આયસ, એ બેદ વડે ચાર પ્રકારનું છે; તે પીત અને શ્વેત ઇત્યાદિ બેદ વડે ઓળખવું. સૌવર્ણ શિલાજિત જમ્બુદીના ફૂલ જેવું લાલ હોય છે; તે મધુર, કડવું, શીતળ તથા પાકવખતે તીખું હોય છે. રૌપ્ય શિલાજિત ઘોળું, ઠંડુ, તીખું તથા પાકવખતે મીઠું હોય છે; તામ્ર શિલાજિત રંગે મોરના કંદ જેવું, તીક્ષ્ણ અને ઉષ્ણ હોય છે; તથા લોહ શિલાજિત રંગે ગરધણી(ગીધ)ની પાંખ જેવું, કડવું, ખારું, પાકવખતે તીખું અને ઠંડું હોય છે, તે શ્રેષ્ઠ છે. સૌવર્ણ શિલાજિત વાયુ અને પિત્ત ઉપર, રૌપ્ય શિલાજિત કફ અને પિત્ત ઉપર, તામ્ર શિલાજિત કફરોગ ઉપર અને લોહ શિલાજિત ત્રિદોષ ઉપર આપવું. શિલાજિતમાં અનેક તરેહના મેલ મળેલા હોય છે, એટલા માટે શોધન કરવું. †શોધનઃ—(૧) લોહ શિલાજિત લાવી બહારનો મળ જવા માટે કેવળ

† (૧) શિલાજિતશોધન વિધિઃ—૧ શેર ત્રિકલાં મોટાં મોટાં ખાંડી ૬૪ ગણા પાણીમાં ઉકાળવાં. જ્યારે એથો ભાગ પાણી શેષ રહે ત્યારે ઉતારી પાણી ગાળી લેવું. પછી તેમાં ૧૥ શેર શિલાજિતનું ચૂર્ણ નાખી ૨૪ કલાક ભીંજવી દેવું. પછી પાણીને નીતારી લેવું. આ નીતરેલા પાણીને કડાઈમાં અગ્નિ પર ગરમ કરવું. જ્યારે રાખડીના જેવું થઈ જાય ત્યારે ઉતારી લેવું. આ શિલાજિત અગ્નિપુટી કહેવાય છે.

(૨) સૂર્યપુટી તથા મલાઈ શિલાજિત—ઉપર મુજબ નીતારેલા પાણીને સૂર્યના તાપમાં ૪૦ દિવસ રાખવું. જેમ જેમ ઉપર મલાઈ આવતી જાય, તેમ તેમ ઉતારતા જવું. આ ઉપરથી ઉતરેલા ભાગને મલાઈ કહે છે. પાછળથી જે શિલાજિત રાખડી જેવું થઈ જાય તે સૂર્યપુટી કહેવાય છે.

ઉપર મુજબ અગ્નિપુટી, સૂર્યપુટી તથા મલાઈ સર્વ વેદો વ્યવહારમાં લે છે. ઉપર મુજબ તૈયાર થયેલા શુદ્ધ શિલાજિતને નં. ૨ અથવા નં. ૩ માં કહેલી રીતથી પુનઃ શોધન કરે તો વધારે ગુણદાયક બને.

રસ, ઉપરસ, પારા, રત્ન અને લોહામાં જે જે ગુણ રહેલા છે તે સર્વ ગુણ શિલાજિતમાં રહેલા છે; કારણ કે શિલાજિત ધાતુઓનો સાર છે. શિલાજિત વૃદ્ધાવસ્થા તથા મરણને જીતે છે. તાત્પર્ય કે, શિલાજિત નિયમપૂર્વક સેવન કરનારનું શરીર છેવટ સુધી સુદૃઢ અને નીરોગી રહે છે. પ્રમેહ ઉપર તો શિલાજિત પહેલા નંબરની ઔષધિ ગણાય છે. બાકી સર્વ રોગ ઉપર શિલાજિત-

પાણીએ ઘોવું. (૨) x લોહપાત્રમાં કડવો લીમડો, ગળો અને ઘીની લાવના આપવી. (૩) શિલા-
જિત ગાયના દૂધમાં, ત્રિફળાના કાઠામાં અને લાંગરાના રસમાં જીરું જીરું એકેક દિવસ ખરલ
કરી ગરમીમાં રાખી કોઈ કરવું; એટલે શુદ્ધ થાય છે. જે શિલાજિત દેવતા ઉપર નાખવાથી
ધૂમાડો આવતો નથી, પાકકાળે લિંગાકાર થાય છે, સળી વડે પાણીમાં નાખવાથી તંતુ જેવું,
તળીઆપર્ણત ગળતું રહે છે અને ગોમૂત્રના જેવો ગંધ આવે છે, તે શુદ્ધ જાણવું. એ અનુપાન-
પરત્વે સર્વ રોગ ઉપર આપવું. શિલાજિત:—તીખું, કડવું, ઉષ્ણ, પાકકાળે તીખું, રસાયન,
છેદી, એવું છે; તથા કંપ, પ્રમેહ, અશ્મરી, શર્કરા, મૂત્રકૃચ્છ્ર, ક્ષય, શ્વાસ, વાયુ, અર્શ, પાંડુરોગ,
અપરમાર, ઉન્માદ, સોજો, કોઠ, ઉદર અને કૃમિનો નાશ કરે છે. સોરક શિલાજિત:—વેતવર્ણ
કિંવા અગ્નિવર્ણ હોય છે. તે મૂત્રરોગવિષે હિતકારક છે. ઘોળું શિલાજિત:—મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી,
પ્રમેહ, કૃમિનો અને પાંડુરોગનો નાશ કરે છે. એલચીના પાણીમાં મેળવે એટલે તે શુદ્ધ થાય છે.
ઉપયોગ:—(૧) મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાવરોધ, પ્રમેહ અને ક્ષય ઉપર:—એક માસો શિલાજિત એલચી
અને લીંદીપીંપરમાં લક્ષણ કરાવવું. (૨) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:—શિલાજિત એક ચણેડીભાર ચાર તોલા
કંડા પાણીમાં ઓગાળી તેમાં તેટલુંજ ગાયનું દૂધ અને સાકર નાખી આપવું; અથવા શિલાજિત,
લાકડપાષાણબેદ, લીંદીપીંપર અને એલચીદાણાનું ચૂર્ણ પાણી સાથે અથવા ચોખાના ઘોવરામણ
સાથે કિંવા ગોળ સાથે ખાવા આપવું; એટલે જે મૂત્રકૃચ્છ્રી આસન્નમૃત્યુ (મરણપથારીએ) હશે
તોપણ બચશે. (૩) કુંભક્રમળા ઉપર:—શિલાજિત ગોમૂત્રમાં પાવું. (૪) મૂત્રાધાત વગેરે મૂત્ર-
રોગ ઉપર:—શુદ્ધ શિલાજિત, સાકર અને કપૂર એકત્ર કરી ખાવા આપવું. (૫) અશ્મરી
(પથરી) અને અશ્મરીયુક્ત મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:—શિલાજિત મધમાં આપવું. (૬) પ્રમેહ અને પ્રદર
ઉપર:—શિલાજિત મધમાં અથવા દૂધ-સાકરમાં આપવું.*

૪૮-શંખ

સં૦ મ૦ હિં૦ ક૦ શંખ. તૈ૦ શંખમુ. ઇ૦ કોંચ. શંખની ઉત્પત્તિસમુદ્રમાં થાય છે. નદીમાં
અથવા સમુદ્રમાં ઉત્પન્ન થનારા જે બારિક શંખ તેને ક્ષુદ્ર શંખ અથવા શંખલા કહે છે. શંખ
નો ઉપયોગ શાસ્ત્રમાં લખેલ છે. શાસ્ત્રમાં એટલે સુધી લખેલ છે કે, જે ૪૦૦ તોલા શિલાજિત ખાય
તે પૂર્ણ ૧૦૦ વરસ સુધી જીવે છે. વાગ્બટે લખેલું છે કે, મધુપ્રમેહનો દરદી જેનો વૈદ્યોએ ત્યાગ કરી
આપેલ હોય, અસાખ્ય દરદ થઇ ગયું હોય, ઔષધિ લઇને કંટાળી ગયો હોય તે પણ જે નિયમ-
પૂર્વક શિલાજિતનું સેવન કરશે તો અવશ્ય નીરોગી અને સુદૃઢ શરીરવાળો બની જશે.

x લોહાની કડાઇમાં શિલાજિત નાખી અનુક્રમે રાત્રે કડવા લીમડાની તથા ગળોના ક્વાથની
અને ઘીની લાવના આપવી. રાત્રે લાવના આપવી તથા દિવસમાં સૂર્યના તાપમાં કડાઇ મૂકવી
જેદએ. આવી રીતે ત્રણ લાવના આપવાથી શિલાજિતની શુદ્ધિ થાય છે.

* (૧) વાગવાથી લોહી જમી જઇ સોજો આવે છે તે ઉપર:—શિલાજિત કપડા પર
ચોપડી બાંધી દેવું.

(૨) પ્રમેહ તથા પ્રદર ઉપર:—(શિલાજીતુ વડી) શુદ્ધ શિલાજિત ૨ તોલા તથા લોહભસ્મ
અને સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ એકેક તોલો મેળવી ખરલ કરી બળે રતીની ગોળી બનાવવી. એકેક
ગોળી દિવસમાં બે વખત માખણ અથવા દૂધની મલાઇ(તર)ની સાથે આપવી, જેથી થોડા દિવસ-
માં પ્રમેહ તથા પ્રદર રોગ દૂર થશે.

(૩) પ્રમેહાંતક વડી (પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા પેસાબની બળતરા માટે)—શુદ્ધ શિલાજિત ૧૧
તોલો, બંગભસ્મ ૧ તોલો, લોહભસ્મ ૧ તોલો, અક્ષલગરો ૩ માસા, ટોપડું ૧ તોલો, ખારેક ૧
તોલો, કેશર ૧ તોલો, બદામનો મગજ ૧ તોલો, જયફળ ૧ તોલો તથા સાકર ૩ તોલા; પહેલી
ત્રણ ઔષધિ અલગ રાખી બાકીની સર્વ વસ્તુ બારીક બાંડી લેવી. પછી ખરલમાં નાખી મેળવી
પાણીથી અર્ધા અર્ધા માસાની ગોળી બાંધવી. માત્રા ૧ થી ૨ ગોળી દિવસમાં બે વખત ખાઈ ઉપર
દૂધ પીવું. આ ઔષધિ થોડા દિવસ સેવન કરવાથી પ્રમેહરોગનો નાશ થાય છે.

દક્ષિણાવર્ત અને વામાવર્ત, એ બેઠ વડે બે પ્રકારના છે. દક્ષિણાવર્ત શંખ પુણ્યયોગે મળે છે. તે જેને ઘેર હોય ત્યાં લક્ષ્મી વાસ કરે છે. તે ત્રિદોષશામક, શુદ્ધ અને નવનિધિમાંનો એક નિધિ છે; તથા ગ્રહ અને અગ્રહમીની પીડા, ક્ષય, વિષ, કૃશતા અને નેત્રરોગનો નાશ કરવા માટે સમર્થ છે. જે શંખ ઘોળા ચંદ્રકાંત જેવો તે ઉત્તમ જાણવો. અશુદ્ધ શંખ ગુણુકારી થતો નથી. શુદ્ધ કરી લેવા થકી ગુણુ કરે છે. શંખ:—પૌષ્ટિક, બળકર, તીખો, ખારો, શીત, ગ્રાહક, અક્ષુબ્ધ અને વર્ણ્ય છે; તથા શૂળ, ગુદ્મ, સંગ્રહણી, રેચ, આંખોનું ફૂલ અને ફેડકીઓનો નાશ કરે છે. શુદ્ધશંખ:—શીત, ગ્રાહી, દીપન અને પાચન છે; તથા નેત્રરોગ, ફેફસા અને શીતજ્વરનો નાશક છે. શોધન:—શંખ આમ્લવર્ગ અને કાંછમાં દોલાયત્ર વડે પચન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે; અથવા છાશમાં એક રાત્રિ પલાળી રાખવો; એટલે શુદ્ધ થાય છે. શુદ્ધશંખનું શોધન શંખ પ્રમાણે કરવું; અને મારણુ છીપ પ્રમાણે કરવું. મારણુ:—xશંખના કકડા કોલસાના દેવતામાં લાલ થાય ત્યાંસુધી તપાવી લિંબુના રસમાં ઝમોળવા તથા બારિક ખરલ કરી રાખવા. ઉપયોગ:—(૧) શૂળ ઉપર:—અર્ધો તોલો ઘી અને એક ચણોડીભાર શેકેલી હીંગમાં બે ગુળ શંખભસ્મ આપવી. (૨) અશૂણુ ઉપર:—શંખભસ્મ લિંબુના રસમાં સાકર નાખી તેમાં આપવી. (૩) ઉધરસ ઉપર:—એક ગુંજભાર શંખભસ્મ પાનમાં આપવી. (૪) આમાતિસાર ઉપર:—જયફળનું ચૂર્ણ અર્ધો માસો, ઘી અર્ધો તોલો, એમાં બે ગુંજભાર શંખભસ્મ આપવી. (૫) અહીરો ઉપર:—+શંખ મધમાં ઘસી અંજન કરવું. (૬) ત્રિદોષશૂળ ઉપર:—શંખભસ્મ, સિંધવ, હીંગ અને ત્રિકટુનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૭) પરિણામશૂળ ઉપર:—શંખની ભસ્મ ગરમ પાણીમાં આપવી. (૮) પ્લીહોદર ઉપર:—સારાં પાકેલાં લિંબુના રસમાં શંખભસ્મ ૯-૧૦ માસા નાખી તે પાવી, એટલે કાચબા જેવી વધેલી પ્લીહાનો પણ જરૂર નાશ થશે. (૯) સન્નિપાત સંગ્રહણી ઉપર:—શંખભસ્મ અને સિંધવ ત્રણ માસાપર્યંત મધમાં આપવું; એટલે કઠિન સંગ્રહણીનો પણ નાશ થશે.

૪૯-શંખજીરું

મ૦ શંખજીરું. ૬૧૦ સંગેજરાહત. ૧૦ ચુરીલાહા. ૯૦ સોપ સ્ટોન. ૯૦ સ્લીક્ટ ઓફ મેગ્નેશિયા. ૨૦ સેલ્ફડી. શંખજીરું એ એક પથ્થરની જાત હોઈ એનો રંગ ઘોળો હોય છે. એ અતિશય મૃદુ હોય છે. ઉપયોગ:—(૧) ક્ષત-કાસ અને રક્તપિત્ત ઉપર:—શંખજીરાની ભૂકી ઘી અને સાકરમાં આપવી. (૨) ઉપદંશાદિ સર્વ ત્રણ ઉપર:—ગરમીવડે અંગ ઉપર લાલ અને પ્રસરનારાં ચાંદાં થાય છે તે ઉપર શંખજીરું ઘી કે માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવું. (૩) ઘાયાળ ત્રણ ઉપર:—શંખજીરું અને પાપાણુબેદ ધીમાં અથવા માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવું. (૪) ગુમકું, જખમ, ભગંદર અને બદ ઉપર મલમ:—શંખજીરું ૨ તોલા, ગેરુ ૧ તોલો, રાજ ૧ તોલો, મુરદારશિંગ ૧ તોલો, મીણુ ૩ તોલા અને ઘી ૫ તોલા લઇ

‡ એક મલાત્રમા શંખના નાના કકડા કરી તેને આકડાનું દૂધ, કુંવારપાદાનો ગર્ભ, ગરજિભિ, મધ, અશીણુનો કસુંબો, ગાયનું દૂધ અને ખાખરાનાં પાંદડાંના સૂક્ષ્મ અગ્નિથી જુદા જુદા સાત પુટ આપી, આઠમો થુવરના દૂધમાં ગળપુટ આપી શંખભસ્મ કરતા હતા.

x આ પ્રમાણે ત્રણ વખત કરવાથી નરમ ભૂકો થઇ જાય છે. આ ચૂર્ણને (ભસ્મને) એક કુંવારના રસની અથવા લિંબુના રસની લાવના આપી ટીકડી બનાવી સૂકવી સંપુટ કરી એક ગળપુટ આપવાથી સુંદર સફેદ રંગની ભસ્મ થાય છે. તે ભસ્મ ૩ થી ૬ રતી સુધી દિવસમાં બે વખત સર્વ પ્રકારના નવા તથા જૂના ઉદરરોગપર આપવી.

(૧) શંખભસ્મની બીજી વિધિ—લિંબુના રસમાં ઝમોળેલા શંખના ચૂર્ણને ત્રણ દિવસ આકડાના પાનના રસમાં બીજવી ખરલ કરી ટીકડી કરવી. સૂર્યના તાપમાં સૂકાવી ગળપુટ અગ્નિ આપવાથી ભસ્મ બને છે. આ ભસ્મ વાળો—જેને નીકળ્યો હોય તેને ત્રણ દિવસ ગોળમાં આપવી. ઉધરસ તથા દમના રોગમાં તેમજ ઉદરરોગમાં આ ભસ્મ ઉપરની ભસ્મ કરતાં વધારે બળવાન છે.

+ નેત્રરોગમાં શંખની નાખીનો ઉપયોગ શંખના કરતાં વધારે સારો કહેવાય.

પહેલાં મીણ અને ધી કઢવી પછી તેમાં બાકીનાં ઔષધો નાખી મલમ તૈયાર કરવો. વ્રણને પાણીથી ધોઈ નાખી, તેનાપર પટ્ટી બેસાડવી. (૫) ખોડા ઉપર:—શંખજીરું, ચીકણી સોપારી અને ઘોળા કાથાની ભૂકી માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવી. (૬) કર્ણુસ્ત્રાવ ઉપર તથા કાનમાં દાહ થતો હોય તે ઉપર:—શંખજીરું તથા ઘોળા કાથાની વઝગાળ ભૂકી કરી માખણની પરાશમાં નાખી તે કાનમાં નાખવું. (૭) મુખરોગ ઉપર:—શંખજીરાનું ચૂર્ણ માખણમાં કાલવી મોઢામાં ચોપડવાથી મુખરોગ સારો થાય છે; અથવા શંખજીરું અને ગેરુનું ચૂર્ણ ચોળવું. (૮) આંસાર ઉપર:—ઘોળા કાથાની અથવા શંખજીરાની ભૂકી વારંવાર ધસવી. (૯) અટકાવ ઘણો પડતો હોય તે ઉપર:—શંખજીરું અને પાપાણભેદનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું.

૫૦-સાજીખાર

સાજીખાર:—સં૦ સ્વર્જીક્ષાર. મં૦ સજીખાર. હિં૦ સજી. કં૦ સાજીખાર. ફાં૦ સંજર-કાલીઆ. અં૦ કલીબ, શશુલ અસ્ફર. ઇં૦ કારખેનેટ આંફ સોડા. લાં૦ આરટોકનેમન ઇડિકમ.

એ પંચબળમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એનો રંગ કાળાશર હોય છે. સાજીખાર:—તીખો, ઉષ્ણ તથા તીક્ષ્ણ છે; અને ગુદ્મ, શળ, વાયુ, કફ, કૃમિ, આધ્માનવાયુ તથા પેટમાંના વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) બાળકોના પેટમાંના વરાધ વગેરે રોગ ઉપર:—સાજીખારનું ચૂર્ણ ગોળમાં આપવું. (૨) પેટમાંના વાયુ અને શૂળ ઉપર:—સાજીખાર, સંચળ અને મધ એકત્ર કરી તેમાં હીંગ નાખી તે આપવું. (૩) ગુમકું ફુટવાને:—સાજીખાર અને જવખારનું એક બિંદુ ગુમડાના મોઢાપર મૂકવું; એટલે ગુમકું ફૂટશે. (૪) પેટરીળ ઉપર:—સાજીખાર એક માસો ઠંડા પાણીમાં આપવો. (૫) અજીર્ણ ઉપર:—સાજીખાર અને સંચળ આપવો.

૫૧-સીસું

સીસું:—સં૦ સીસક. મં૦ શિસે. હિં૦ કં૦ સીસા. તૈં૦ રાગી. ફાં૦ સુખે. અં૦ રસાસુલ અખદ. ઇં૦ લીડ. લાં૦ પ્લંબમ. શોધન:—(૧) સીસું અગ્નિ ઉપર પાતળું (રસ) કરી છિદ્રવાળા માટલામાં આકડાનું દૂધ નાખી તેમાં નાખવું. આ પ્રમાણે ત્રણ વખત સીસાનો રસ કરી આકડાના દૂધમાં નાખવો એટલે શુદ્ધ થાય છે. એ તપાવી આકડાના દૂધમાં નાખતાં, સીસું અંગ ઉપર ઉડી આવવાની ધાસ્તી હોય છે; માટે સાવચેતી રાખવી. (૨) લોઢાના વાસણમાં સીસું પાતળું કરી ત્રિફળાના કાઢામાં કિંવા કુંવારના રસમાં અથવા લાથીના મૂત્રમાં સાત વાર ગાળવું એટલે શુદ્ધ થાય છે. મારણ:—(૧) સીસામાં શુદ્ધ મનશીલ મેળવી મજબૂત કઢાઈમાં નાખી

÷ માટીનું વાસણ હશે તો ફૂટી જવાનો ભય રહે છે. ખુદ્લા મોંના વાસણ ઉપર ઘંટીનું પડ રાખી શોધન કરવું જોઈએ. કલાઈ નીચે ટીપણી આપેલી છે તેવી રીતે તેલ, છાશ, ગોમૂત્ર તથા કળથીના ક્વાથમાં શોધન થાય તો વધારે લાભદાયક બને છે.

x (૧) નાગભસ્મ કરવાની વિધિ:—નં. ૧ માં જણાવેલી રીતે કઢાઈમાં ત્રણ કલાક ઘુંટાઈ કરી ભસ્મ કરી લેવી. પછી શુદ્ધ ગંધક સમભાગ મેળવી લિંબુના રસની ભાવના આપી ઘુંટાઈ કરવી. પછી ગોળો બનાવી શરાવસંપુટમાં રાખી ગજપુટ અગ્નિ આપવાથી ભસ્મ બને છે. આ ભસ્મ રંગમાં કાળી હોય છે. મિત્રપંચકથી પરીક્ષા કરી જોતાં પાકી જણાયેલી છે. પ્રદરરોગ તેમજ ઉદરરોગ પર ઉપયોગ કરવાથી તરત લાભદાયક જણાઈ છે.

(૨) નાગભસ્મની બીજી રીત:—કઢાઈમાં સીસું અને જવખાર મેળવી ચઢાવવું. અગ્નિ મંદ આપવી. એક કઢીથી હલાવતા રહેવું. જ્યાંસુધી સીસાની ભસ્મ ન થઈ જાય ત્યાંસુધી વારંવાર જવખાર નાખતા જવું અને હલાવતા રહેવું. જ્યારે લાલ પીળા રંગની ભસ્મ થઈ જાય ત્યારે અગ્નિ આપવાનું બંધ કરવું. કઢાઈ ઠંડી થયા પછી ભસ્મને પાણીથી ધોવી. ધોવાથી ભસ્મનો રંગ ગુલાબી જેવો જણાશે. પછી એ પાણીવાળી બીની ભસ્મને અગ્નિ પર સૂકાવી લેવાથી સુંદર પીળા રંગની ભસ્મ બની જાય છે.

નીચે દેવતા કરવો અને થોડે થોડે દેવતા વધારતા જવું; તથા અરકુશીના હાંડાવડે ઘુંટવું એટલે ભસ્મ થયા લાગે છે. સારી ભસ્મ થાય ત્યાંસુધી સારી રીતે દેવતા કરવો, કે જેથી સર્વ સીસાની ભસ્મ થશે. (૨) સીસુ તથા અગથીઆની હાલ એક જગ્યાએ ફટી સીસાનાં પતરાં કરવાં તથા તે કલેડામાં નાખી પાતળાં કરી અરકુશીના લાકડા વડે ઘુંટવું. બધા સીસાની ભસ્મ થાય એટલે એકત્ર જમાવી પુનઃ લાલ અગ્નિ જેવું તપાવવું. પછી કલેડામાંથી કાઢી અષ્ટમાંશ મનશીલ મેળવી, અરકુશીના રસમાં ખરલ કરી ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે સાત પુટો આપવા; એટલે સીસાની સિંદૂર જેવી ભસ્મ થાય છે. (૩) સીસું અને મનશીલનું ચૂર્ણ અરકુશીના રસમાં ખરલ કરી ગજપુટ આપવો. આ પ્રમાણે ત્રણ પુટો આપવાથીજ સીસાની ભસ્મ સારી થાય છે. (૪) સીસું કડાઈમાં નાખી તેનું પાણી કરી કેવડાના સોટા વડે આખો દિવસ નિરંતર ઘુંટતા રહેવું; એટલે લાલ ભસ્મ થાય છે. એ નિત્ય ૧ અથવા ૨ ગુંજ પ્રમાણે આપવી. (૫) સીસાના સમાન સુરોખાર લઈ સીસાને કડાઈમાં નાખી નીચે તીવ્રાગ્નિ કરવો અને સીસા ઉપર થોડો થોડો સુરોખાર નાખી લોઢાની સળી વડે ઘુંટવું. બધા સુરોખારનું ચૂર્ણ થઈ રહ્યા પછી કડાઈમાંથી ભસ્મ કાઢી વાડી રાખવી. (૬) પાશેરપર્ચત સીસું કડાઈમાં નાખી તીવ્રાગ્નિ કરવો અને કડાઈમાં કુંવારનો ગર્ભ નાખતા જવું. એ પ્રમાણે ૨ મણુ ગર્ભ બળી જાય ત્યાંસુધી અગ્નિ કરવો. એટલે સીસાની ભસ્મ ઉત્તમ થશે. કલાર્ધ, જસત અને સીસાની ભસ્મ:—એ સર્વ મળી ૨ તોલા લઈ કડાઈમાં નાખી રસ કરી તેને ગાયના ઘીમાં હમકારવું. પછી માટીના પાત્રમાં નાખી ચૂલા ઉપર મૂકી રસ કરવો અને તેમાં ત્રણ અઘોળ પોસ્ત(ખસખસનાં જીંડવાં)નું ચૂર્ણ કરી તે વારંવાર નાખતા જવું. બધાની ભસ્મ થાય એટલે તે ઉતારી તેને ખાટા દહીંમાં ખરલ કરી તેની થેપલી કરવી અને તે કલેડામાં મૂકી તીવ્રાગ્નિ કરવો. તેને સારો વસંતી રંગ આવે એટલે નીચે ઉતારી લેવી. તે ભસ્મ ધાતુક્ષય ઉપર ૧ ગુંજભાર આપવી. x નાગભસ્મના ગુણ:—સીસાની ભસ્મ સો હાથીનું બળ આપે છે, વ્યાધિનાશ કરે છે તથા જીંદગી વધારે છે; અને ક્ષય, વાયુ, ગુલ્મ, પાંડુ, કૃમિ, કફ, શ્વેત, પ્રમેહ, ઉધરસ, સંગ્રહણી, ગુદરોગ તથા અગ્નિમાંલનો નાશ કરે છે તથા કામ વધારે છે. નાગભસ્મનાં અનુપાનો:—(૧) કફ, વાયુ અને જલોદર ઉપર:—અજમો, લીંડીપીંપર અને મધમાં. (૨) ઉપદંશ ઉપર:—શીતળચીની અને એલચીમાં. (૩) ધાતુક્ષીણતા ઉપર:—માખણ અને ખડીસાકરમાં. (૪) પ્રદર ઉપર:—વંશલોચન, જીરું, એલચી અને ખડીસાકરમાં. બાકીના સર્વ રોગો ઉપર અનુપાન યોજી આપવી.

૫૨-સુરમો

સુરમો:—સં૦ સૌવીરાંજન, સ્ત્રોતાંજન. મં૦ કાલા સુરમા. દિં૦ કાલા સુરમા. કં૦ કરિ સુરમા. તં૦ સુરમા. ક્ષં૦ સુર્મે અસ્ફહાનિ. અં૦ કુલ્લ હસમુદ. ઇં૦ સલ્કયુરેટ ઑફ એન્ટીમની. લાં૦ એન્ટીમોની સલ્ફયુરેટમ.

સુરમો શ્વેત તથા કૃષ્ણ (કાળો) એ ભેદવડે બે પ્રકારનો છે. એમાં કાળો તે સ્ત્રોતાંજન તથા શ્વેત તે સૌવીરાંજન, તે શ્રેષ્ઠ છે. ‡ સુરમો:—મૃદુ, મીઠો, ચક્ષુને હિતાવહ, તૂરો, લેખન, સ્નિગ્ધ, ગ્રાહી

x એક હસ્તલિખિત ગ્રંથમાં લખેલ છે કે:—“સીસું ઠીકરીમાં ગાળી મંદ મંદ અગ્નિ આપવો, કુંવારના રસથી મર્દન કરવો, ઉપર લગદર ભભરાવવી અને તે પછી પાતાળગરુડીનો રસ, રતનજોતનો રસ, ગોરખમુંડીનો રસ, આમળાનો રસ, એ પાંચના જુદા જુદા પુટ આપવા. અને રાતો વર્ણુ થાય ત્યારે રતિ ૩ પ્રમાણે ભેંસના દૂધમાં ગોળી બાંધવી. એકેક ગોળી સવાર-સાંજ આપવાથી યૌવનવાળો, બળવાન, ભોગી તથા વીર્ય, રૂપ-કાંતિ પ્રકટ થઈ રાજરોગ, બિર્ધવાત, અઘોવાત, પ્રસૂતવાત, કટિરોગ, મસ્તકરોગ, પ્રમેહ, જ્વર, હસ્તરોગ, કુક, ઝાડો, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને સંગ્રહણી રોગ જાય છે અને ઘણો કામી થાય.

‡ સુવીર નામની નદીની આસપાસમાંથી જે પદાર્થ મળે છે તેને સૌવીરાંજન કહે છે.

તથા શીત છે; અને પિત્ત, કફ ઉલ્લી, વિષ, હેડકી, ક્ષય તથા રક્તવિકારનો નાશ કરે છે. શુદ્ધિ:—(૧) ત્રિકળાના કાઢામાં કિંવ ભાંગરાના રસમાં પચન કરવો; એટલે સુરમો શુદ્ધ થાય છે. (૨) સુરમાનું ચૂર્ણ કરી જખીરી (૫૩) લિંબુના રસમાં ખરલ કરી એક દિવસ તાપમાં રાખવાથી શુદ્ધ થાય છે. એ પ્રમાણે ગેરુ, હીરાકસી, ટંકણુખાર, કેડી, શંખ, ફટકડી અને મુરદારશિંગની શુદ્ધિ કરવી. સર્વ નેત્રરોગો ઉપર સૌવીરાંજન ચૂર્ણ:—સુરમો અગ્નિ ઉપર તપાવી, ઉપર ત્રિકળાના કાઢાનું પ્રોક્ષણ કરી સુરમો ઠંડો કરવો. આ પ્રમાણે સાત વાર સુરમો તપાવી, સાત વાર તે કાઢાનો છમકો મારી ઠંડો કરવો. એજ રીતે તે સુરમા ઉપર સ્ત્રીના દૂધના સાત વાર છમકો મારવા; પછી એજ પ્રમાણે વારંવાર ગોમૂતના છમકો મારવા; ત્યારપછી ફરીથી પાંચ વાર સ્ત્રીના દૂધના છમકો મારી, પછી તેનું કાંસાના ખરલમાં કાંસાના ઘુંટણથી ઘુંટી ખારિક ચૂર્ણ કરી આંખમાં અંજન કરવું. તે અંજન આંખોને ધણું હિતકારક છે; તેથી સર્વ નેત્રવિકાર દૂર થાય છે. બીજો પ્રકાર:—સુરમાને ત્રિકળાના કાઢાની અથવા ફળના પાણીની ૨૭ દિવસ ૨૭ ભાવનાઓ આપવી. તેનું અંજન કરવું એટલે તે નેત્રોને ઘણું હિતાવહ થાય છે.

૫૩-સુરોચાર*

સુરોખાર:—સં રોમક ઔષ્ધિદ. મં સોરા, ખારાભેદ. હિં સૂર્યખાર, સોરા રહેગત્રા, વાજ, રેલમાનોન રેલકા નીમક. કં બેલુ ગટ્ટે ઉપ્પુ. તૈં વિટલુ ભરમમુ. ફાં શોરા. અં અખકેર. ઈં નાછેરે સ્લાટ પીટર. લાં પોટાસ નાઈદાસ.

જે માટીમાં લૂણો (એક પ્રકારનો ખાર) ધણો હોય છે એવી માટીમાંથી સુરોખાર (સારો) તૈયાર કરે છે. દારૂના કામમાં સુરોખારને ધણો ખપ થાય છે. શુદ્ધિ:—કાળાશવાળો સુરોખાર ગરમ પાણીમાં ગાળી નાખવો અને ઘણીક વાર સુધી તે તેમજ રાખવો; એટલે તેના ગાંગડા થાય છે તે કાઢી લેવા. સુરોખાર:—તીક્ષ્ણ, આતિ ઉષ્ણ, રેચક, તીખો, કડવો, અગ્નિદીપક, સ્ક્રમ, ખારો, લઘુ, દાહક, શોષક, ગ્રાહક, વાતનાશક તથા પિત્તકારક છે; અને પ્લીહા, મૂત્રકૃચ્છ, નેત્રરોગ, વાનરક્ત, કુંભકમળો, દમ, નાસાપાક, પિટકા, મોઢાનું ફુપવું, શ્વળ અને આધ્માનનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—

૧) મૂત્રકૃચ્છ ઉપર:—મૂળાનાં પાંદડાંના રસમાં સુરોખાર નાખી આપવો. (૨) મૂત્ર છૂટે છે તે ઉપર:—લિંબુ કાપી તે ઉપર સુરોખાર નાખી તે પેદુ ઉપર ચેળવું અથવા સુરોખાર ગરમ પાણીમાં આપવો. (૩) શરીરમાંની ગરમી ઉપર:—સુરોખાર છાશમાં આપવો. (૪) વાળો ઉપ:—ત્રણ માસ સુરોખાર છાશમાં નાખી ૩ દિવસ પાવો. (૫) દમ ઉપર:—૧૦ તોલા સુરોખાર લઈ તે ૮૦ તોલા ગરમ પાણીમાં નાખવો. પછી તેમાં જુનની અગર અમદાવાદી કાગળ એ ત્રણ મિનિટપર્યંત રાખવો. પછી બહાર કાઢી ગરમીમાં સૂકવવો. એ કાગળની ખીડી કરી પાવી; એટલે દમ જલદી નાશ પામે છે. (૬) મૂત્ર થોડું થતું હોય તો:—સુરોખાર પાણીમાં મેળવવા પાવો. x

આકાર ઉધઈની દિવાલ જેવો હોય છે. તોડવાથી અંદરનો રંગ નીલો દેખાય છે. ઉત્તરદિશુરથાન-માંના મુસલમાન લોકો આંખોમાં નિત્યપ્રતિ આ સુરમાનું અંજન કરે છે. સૌવીરાંજનની અપેક્ષા ઓતાંજન વિશેષ લાભદાયક ગણાય છે, એમ ભાવપ્રકાશમાં લખેલ છે.

* એક માટલીમાં વાલુકાયંત્ર ભરમ કરેલો ટંકણુખાર સારી રીતે ચોપડી તેમાં સુરોખાર શેર ૧ નાખી બીજી માટલી તેના ઉપર ઢાંકી મજબૂત કપડામાટી કરી ચૂંકા ઉપર મૂકવી. નીચે મંદાગ્નિ કરવો અને તે માટલી ઉંચી ઉપડી ન આવે માટે તે ઉપર ધણો ભાર (પથ્થરનો) મૂકવો; એટલે તેની સારી ભરમ થશે. આ એક રમતા ફકીરનો અખતરો છે.

x બહુ નખળા સરીસ્વાળાને સુરોખાર આપવો નહિ; કારણ કે સુરોખારના સેવનથી શાન-તંતુ નિર્બળ થાય છે. સુરોખારને તપાવી તેની પતરી કરી જવખાર તરીકે બળરમાં વેચાય છે. વાસ્તવમાં તે ખરો જવખાર નથી. તાવમાં પસીનો લાવવા માટે કેટલાક ડૉક્ટરો સુરોખારનો ઉપયોગ કરે છે.

૫૪—વળંમાક્ષિક (સોનામુખી :પ્રકાર)

સં ૦ ક૦ સુવર્ણમાક્ષિક. મ૦ સુવર્ણમાક્ષિક, દગડી સોનામુખી. હિં ૦ સોનામાંખી. તે૦ સ્વર્ણમાખી. બં ૦ સ્વર્ણમાક્ષિક. અ૦ મુર્કશીશા જહવી. ઇ૦ આયર્ન પાધરાઇટીસ. લા૦ ફેરી સલ્ફ્યુરેટમ્.

માક્ષિક ત્રણ પ્રકારનું છે. સુવર્ણમાક્ષિક, રૌપ્યમાક્ષિક અને કાંસ્યમાક્ષિક. સુવર્ણમાક્ષિક એ તાપી નદીમાં થાય છે. એનો રંગ સુવર્ણ જેવો હોય છે. એ કિંચિત્ સુવર્ણના ગુણોથી સમાન છે. એટલા માટે સુવર્ણના અભાવે સુવર્ણમાક્ષિક આપે છે. તાપી નદીના તીરપરનું સુવર્ણમાક્ષિક પંચવર્ણ હોય છે અને જે કાન્યકુબ્જ (કનોજ) દેશમાં થાય છે તે સુવર્ણવર્ણ હોય છે. સુવર્ણમાક્ષિક એ સુવર્ણવર્ણ, કેલ્ચરહિત, જડ તથા હાથ ઉપર ધસવાથી કાળાશ જણાય છે. જે સુવર્ણમાક્ષિક સુવર્ણવર્ણ, જડ, રિનઝ, કિંચિત્ નીલવર્ણ, કસોટી ઉપર સોના જેવો કસ જણાવનાર, તે ઉત્તમ જાણવું. સુવર્ણમાક્ષિક:—સ્વાદુ, કડવું, વૃષ્ય, રસાયન અને ચક્ષુષ્ય છે; તથા લિંગવર્તી, કંઠરોગ, પાંકુ, મેહ, વિષ, ઉદર, મૂળવ્યાધિ, સોજો, વિષ, કંડુ, ક્ષય અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. શોધન:—x(૧) ત્રણ ભાગ સુવર્ણમાક્ષિક, એક ભાગ સિંધવ નાખી ચૂલા પર કડાઇમાં મૂકી તેમાં લિંબુનો તથા મહાળુંગનો (બીજોરાનો) રસ નાખી પચન કરવું; અને લોખંડની કડછા અથવા તવેતા વડે ઘુટવું. વાસણ રાતું દેખાવા લાગે એટલે શુદ્ધ થયું સમજવું. (૨) એરંડતેલમાં, બીજોરાના રસમાં કિંવા કેળના કાંદાના પાણીમાં સુવર્ણમાક્ષિક બે ઘટિકા પચન કરવું; અથવા તપાવી ત્રિફળાના કાઢામાં બોળવું એટલે શુદ્ધ થાય છે. મારણ:—(૧) સુવર્ણમાક્ષિકનું ચૂર્ણ, લોઢાની કડાઇમાં નાખી તેમાં અનુક્રમે કળથીનો કાઢો, છાશ તથા બકરાનું મૂત્ર નાખી લોખંડની કડછીવડે હલાવી ઘુટવું; એટલે ભરમ થાય છે. (૨) સુવર્ણમાક્ષિકનું ચૂર્ણ કરી કલેડામાં નાખી ચૂલા ઉપર મૂકી, લિંબુનો રસ વારંવાર નાખી લોઢાની કડછી વડે બે પહોરસુધી ઘુટવું. લાલ દેખાવા લાગે એટલે ભરમ તૈયાર થઈ એમ સમજવું. સુવર્ણમાક્ષિકને ત્રિફળા, ત્રિકટુ, મરી અને ઘી, એ અનુપાનો યોજવાં. ઉપયોગ:—(૧) આંખોમાં ઘોળાં ફેલાં પડે છે તે ઉપર:—સુવર્ણમાક્ષિક મધમાં કિંવા દૂધમાં ઘસી અંજન કરવું. (૨) પાંડુરોગ, કમળો, વાતપિત્ત અને હૃલીમક ઉપર:—૩ વાલ સુવર્ણમાક્ષિક ભરમ મધ અને લીંડીપીંપરમાં આપવી. (૩) ક્ષીણતા, સ્વપ્નાવસ્થા, ઇર્ષ્યજ્વર, મસ્તકશૂળ, પ્રમેહ અને મૂત્રચ્છ્ર ઉપર:—૧ વાલ સુવર્ણમાક્ષિક ભરમ

ક્ષાર પર્પટી—(અમ્લપિત્ત, અજીર્ણ તથા મંદાગ્નિ માટે):—સાફ કરેલ શુદ્ધ સુરોખાર ૧૬ તોલા તથા ફટકડી ૪ તોલા બંને મેળવી ચૂર્ણ કરવું. પછી સાફ કરેલી લોઢાની કડાઇમાં નાખી ધીમા તાપ પર ગરમ કરવું. જ્યારે ચૂર્ણ રસરૂપ (પાણી) થાય ત્યારે કડાઇ ઉતારી કડછીથી દવાને કડાઇમાં ફેલાવી દેવી. થોડા વખતમાં તે દવા સૂકાઇ જાય તથા કડાઈ ઠંડી થાય ત્યારે પર્પટી ઉમેડી લેવી. સૂચના—આ દવાવાળી કડાઈમાં પાણીનું ટીપું ન પડવું જોઈએ; કારણ કે પાણી અડતાંજ મેટો અવાજ થઈ કડાઈ ફાટી જશે. આ ઔષધિ બોજન પછી દિવસમાં બે વખત ૩ થી ૬ રતી સુધી પાણી સાથે આપવી, જેથી અમ્લપિત્ત, બરોલ, ચક્રત, શૂળ, અજીર્ણ, હોજરીનો વરમ, ગુહમ, મંદાગ્નિ, તાવ, જોઢર વગેરે દૂર થાય છે. અમ્લપિત્ત રોગમાટે આ ઉત્તમ ઔષધિ છે.

x લિંબુનો રસ ૫ ભાગ નાખવો, કે જેથી સારી રીતે સુવર્ણમાક્ષિક ડૂબી જાય. અગ્નિ ખૂબ તેજ આપવી તથા કડછીથી હલાવતા રહેવું. જ્યારે કડાઇ લાલ થાય ત્યારે આગ આપવી બંધ કરવી. ઠંડી કડાઈ થાય ત્યારે ઉતારી લેવી.

ઉપર મુજબ શોધન કરેલી સોનામુખીને પાણીમાં નાખી ખૂબ મસળી પાણી કાઢી નાખવું. વળી બીજી વખત પાણી નાખી મસળી પાણી કાઢી નાખવું, કે જેથી સિંધાલુબુનો અંશ ન રહે. કદાચ બીજી વખત પણ પાણી વધારે ખર્ચ જણાય તો બીજી વખત પાણીથી ઘોઈ સોનામુખી સાફ કરવી. આવી રીતે ઘોયા પછી ભરમ કરવા માટે ઉપયોગમાં લેવી.

માખણ અને ખડીસાકરમાં અથવા મધ અને ખડીસાકરમાં આપવી.+

૫૫-સોનું

સં૦ સુવર્ણ. મં૦ સોને. હિં૦ સોના. કં૦ સ્વર્ણ. તેં૦ અંગાર. ફાં૦ તિલાજર. અં૦ જહમ. છં૦ ગોદક. લાં૦ ઔપમ. શોધન:—(૧) ઉત્તમ સોનાનાં પતરા કરી અગ્નિમાં તપાવી તલનું તેલ, હાથ, કાંજ, ગોમૂત્ર, કળથીનો કાઢો અને ત્રિકુળાંનો કાઢો એ પ્રત્યેકમાં ત્રણ ત્રણ વાર ભોળવાં; એટલે શુદ્ધ થાય છે. એ રીતે રૂપું, તાંબુ આદિ સમ ધાતુની શુદ્ધિ કરવી. (૨) સોનું અગ્નિ ઉપર પાતળું કરી કાંચનારના રસમાં ત્રણ વાર રેડવું એટલે શુદ્ધ થાય છે.† મારણ:—(૧) સંપૂર્ણ ધાતુનાં

+ સોનામુખીભસ્મની પરીક્ષા:—સોનામુખીની ભસ્મને સૂર્યના તાપમાં રાખીને જોવા. જો ચમક ન દેખાય તો શુદ્ધ સારી ભસ્મ સમજવી. ચમક દેખાય તો ફરીને ભસ્મ કરવી.

અશુદ્ધ સોનામુખીના વિકારની શાંતિ માટે:—ઘાડમના ફળની છાલનો કાઢો પાવો અથવા કળથીનો કાઢો કરી પાવો.

વારંવાર જે સ્ત્રીને ગર્ભપાત અથવા કસુવાવડ થતી હોય તે સ્ત્રી માટે સોનામુખીભસ્મનું સેવન હિતકર છે. સુવર્ણમાક્ષિકનો ગુણ લોહભસ્મના જેવો છે. લોહભસ્મના કરતાં સોનામુખી-ભસ્મ પાચનમાં લઘુ તથા શીતવીર્ય છે. લોહભસ્મ કબજાઆત કરે છે, પણ સોનામુખી ભસ્મથી કબજાઆત થતી નથી.

હિંકમતમાં લખેલ છે કે, સોનામુખી ગરમ તથા રૂક્ષ છે, રેફસાંને હાનિ પહોંચાડે છે. બદામનું તેલ એના દર્પનો નાશ કરે છે. પ્રતિનિધિ મોરથુ છે. માત્રા ૧ જવ બરાબર આપવી. નેત્રરોગ, નખના રોગ, મસ્તકના રોગ તથા બરોળનો નાશ કરે છે અને હૃદયને મજબૂત કરે છે. સુવર્ણમાક્ષિકના સત્ત્વપાતનની વિધિ:—સોનામુખીની ભસ્મ ૧૦ તોલા લઈ તેમાં ૨૫ તોલા ટંકણ નાખી આમલીના પાણીથી ઘુંટી નાની નાની ગોળીઓ બનાવી કોળીયંત્રમાં મૂકી ૧ કલાક ધમાવવું. પ્રથમ લાંલા રંગની જ્વાળા નીકળવા માંડે છે. પછી પીળી અને વિષુત્ત રંગની જ્વાળા નીકળે છે. આમાંથી તાંબાના જેવું સત્ત્વ નીકળે છે. ૧૦ તોલામાંથી આશરે ૧૫ તોલા સત્ત્વ નીકળે છે. સત્ત્વભસ્મ વિધિ:—સત્ત્વ ૧૦ તોલા લઈ તેનો બૂકો કરવો. પછી ગંધક ૧ તોલા મેળવી લિંબુના રસમાં એક પ્રહર ઘુંટી શરાવસંપુટ કરી ગજપુટ આપવો. આવી રીતે ૨૦ આંચ આપવાથી ભસ્મ તૈયાર થાય છે. અસાધ્ય દરદોમાં આ ભસ્મ સારું કામ કરે છે.

(માર્ય ૧૯૩૦ ના “વૈદ્ય કલ્પતરુ”માંથી)

સુવર્ણમાક્ષિક રસાયન:—સુવર્ણમાક્ષિકનું સત્ત્વ તાંબા જેવું નીકળે છે, માટે તેનો અતરડા વડે બૂકો કરી સમભાગ પારો મેળવી ઘુંટવું. પછી બમણો આમલસાર ગંધક નાખી કળલી કરવી. પછી સુવર્ણમાક્ષિક સત્ત્વના જેટલું અબ્રકસત્ત્વ નાખી ૪ કલાક કુંવારના રસમાં ઘુંટી ટીકડી બનાવવી. સુકાયા પછી શરાવસંપુટ કરી ૫ શેર મીઠું રહે તેવડા એક માટલામાં ૨૫ શેર મીઠું નાખી ઉપર સંપુટ મૂકી બાકીનો ખાલી ભાગ મીઠાથી ભરી આપવો; પછી ચૂસા પર ચડાવી ૧૨ કલાક મંદ મંદ અગ્નિ આપવી. સ્વાંચ શીતળ થયેથી લાઝાશ પડના ઘેરા, પીળા અને કાળા રંગની ટીકડાઓ મળશે. વધારે અગ્નિ આપેલ હશે તો ટીકડાઓની ઉપર ઘોળાં મીઠા જેવાં ગંધકનાં ફૂલ લાગી જાય છે તે પણ ઉખેડી ટીકડાઓની સાથે મેળવી બારીક ખરલ કરી શીશીમાં ભરી રાખવાં. માત્રા ૧ ચોખાભાર બેઆનીભાર ત્રિકટુ તથા વાવડીંગના ચૂર્ણની સાથે મેળવી પછી મધમાં મેળવી ચાટી જવું. પછી ઉપર ધાંવાળો પદાર્થ પાવો, જેથી ઉઝાક-ઉઝાળા થાય નહિ. આ રસાયનનું સેવન ૭ દિવસ કરવાથી જીર્ણજ્વર, ધાતુગત જ્વર, હૃદયની નિર્બળતા, ક્ષય અને જૂની ખાંસી મટે છે.

આવીજ રીતે કાચા સત્ત્વને બદલે સત્ત્વની ભસ્મ નાખવાથી સત્ત્વની ભસ્મનું રસાયન તૈયાર થાય છે. તેના ગુણ પણ ઉપર પ્રમાણે છે. (માર્ય ૧૯૩૦ ના “વૈદ્ય કલ્પતરુ”માંથી)

† (૧) સુવર્ણભસ્મવિધિ:—૨ તોલા સુવર્ણનાં શુદ્ધ પતરાંના કાતરથી નાના નાના ટુકડા

પતરાં કરી તે પતરાંના બારેબાર પારો અને મધકની કળલી લઈ તે પતરાંના મધ્યેમધ્ય મૂકી, વાલુકાયંત્રમાં પૃથક્ પૃથક્ બાર બાર ધ્વજિકાપર્યંત દીપ્તાગ્નિ આપવો; એટલે સુવર્ણાદિક સંપૂર્ણ ધાતુની ભસ્મ થાય છે. (૨) પારો અને મધક સમાનભાગ લઈ કાંચનવૃક્ષની (કાંચનારની) છાલના રસમાં ખરલ કરી બારિક કળલી કરી તે કળલીના સમભાગ સોનાનાં પતરાંને કળલીનો લેપ કરવો. પછી કાંચનારની છાલ વાટી, તેના કલક કરી તેની એ કુલડીઓ કરવી. તેમાં એક કુલડીમાં તે સોનાનાં પતરાં મૂકી તે ઉપર બીજી કુલડી ઢાંકી સાધો મેળવી લેપ કરી એક ગોળો કરી માટીના કોડીઆમાં મૂકી બીજી કોડીકે તે ઉપર ઢાંકી, કપડમાટી કરી સૂકવી, વગડાઉં છાણાંનો મોટો તેજ અગ્નિ કરવો. એ પ્રમાણે ત્રણ અગ્નિપુટો આપવાથી સોનાની ભસ્મ સારી થાય છે; ફરી જીવતી થતી નથી. એ ભસ્મ તમામ રોગો ઉપર યોગ્ય. આજ પ્રકારે કક્ષમારી, જાંબુ અને મનશીલમાં પણ સોનાની ભસ્મ થાય છે. (૩) મનશીલ અને સિંદૂર સમભાગ લઈ બારીક ચૂર્ણ કરી આકડાના દૂધમાં ખરલ કરી ગરમીમાં સૂકવવું; એ પ્રમાણે સાત પુટો તે ચૂર્ણને દધ, પછી સોનાનો રસ કરી તેના સમભાગ ચૂર્ણ તેમાં નાખી, મેળવી, ચૂર્ણ બળી જાય ત્યાંસુધી ભુંગળીવડે અતિશય ધુંકી, ફરી તે રસમાં ચૂર્ણ નાખી ફરી ધુંકવું. આ પ્રમાણે ત્રણ વાર કરવાથી સોનાની ભસ્મ થાય છે. સુવર્ણભસ્મના *ગુણ:—સુવર્ણભસ્મ કાંતિકારક છે તથા ક્ષત, શ્વાસ, કાસ, ક્ષય, પિત્ત, વાયુ, પ્રમેહ, સંગ્રહણી, અતિસાર, કુષ્ઠ, જ્વર, પંડવ અને સર્વ રોગોનો નાશ કરે છે. સુવર્ણભસ્મનું નિલ ભક્ષણ કરવાથી તે જરા અને અપમૃત્યુનો નાશ કરે છે, દેહને દૃઢ કરે છે અને સ્ત્રીઓનો રતિસમયે ગર્ભ ભંગ કરે છે. સોનાના વર્ક:—સંપૂર્ણ વિષ, શૂળ અને અમ્લપિત્તનાશક તથા હૃદયને પ્રિય અને પુષ્ટિકર છે; તેમજ ક્ષય, ત્રણ, અગ્નિમાંઘ, હેડકા, આનાદવાયુ અને વધેલા કફનો નાશ કરે છે. તે સર્વદા નેત્રોને પ્રિય તથા કોષ પણ રોગ ઉપર અનુપાન યોગ્ય લેવાથી સંપૂર્ણ વ્યાધિનો નાશ કરે છે. સુવર્ણભસ્મનાં અનુપાનો:—(૧) એક કે બે ચણીબાર સુવર્ણભસ્મ, ત્રિકટુ અને ઘીમાં લેવાથી ક્ષય, અગ્નિમાંઘ, શ્વાસ, કાસ અને અરુચિનો નાશ કરે છે, ધાતુને વધારે છે; તેમજ તે બળકર, પાંડુનાશક અને પથ્યકારક છે; તથા સર્પવિષ, સંપૂર્ણ વિષો તથા સંગ્રહણીનો નાશ કરે છે. એ દૂધમાં લેવાથી બળ આવે છે; સાટોડીમાં આંખોને ક્ષતિકારક, ઘીમાં આપવાથી જરા અને વ્યાધિનો નાશ કરે છે, વજસાથે લેવાથી બુદ્ધિપ્રદ, કેસરમાં લેવાથી કાંતિકારક, દૂધમાં આપવાથી ક્ષયનાશક, નિર્વિષી સાથે આપવાથી વિષનાશક; અને સુંઠ, મરી તથા લવંગમાં આપવાથી ત્રિદોષ અને ઉન્માદનો નાશ કરે છે. પથ્યાપથ્ય:—દૂધ તથા સાકરયુક્ત,

કરવા. પંચ સમભાગ પારાની સાથે લિંબુના રસમાં મર્દન કરી એક ગોળો બનાવવો. પછી એક માટીના કોડીઆમાં સોનાના વજન જેટલું ગંધકનું ચૂર્ણ રાખી ઉપર ગોળો મૂકવો. પછી ઉપર તેટલું જ ગંધકનું ચૂર્ણ નાખવું કે જેથી ગોળો બરાબર ઢાંકાઈ જાય. પછી બીજી કોડીકે ઉપર ઢાંકી આમ તેમ ન લાલે તેમ સંભાળપૂર્વક મજબૂત કપડમાટી કરી ૩૦ છાણાંનો અગ્નિ આપવો. ઠંડું થાય ત્યારે કાઢી પુનઃ ઉપર મુજબ પુટ આપવા. આવા ૧૪ પુટ આપવાથી ઉત્તમ સુવર્ણભસ્મ તૈયાર થાય છે.

(૨) બીજો પ્રકાર:—સોનાના પતરાંના ટુકડાને સમભાગ પારાની સાથે ત્રણ ચાર કલાક છુંટવો કે જેથી બરાબર બને મળી જાય. પછી સોનાના વજન જેટલો શુદ્ધ ગંધક નાખી ખરલ કરવું. ગંધક સારી રીતે મળીને કળલી તૈયાર થાય ત્યારે શુદ્ધ મનશીલ સોના બરાબર મેળવી છુંટાઈ કરવી. સારી રીતે સર્વ મળી જાય ત્યારે, કપડમાટી કરેલી અગ્નિશીશીમાં ભરી વાલુકાયંત્રમાં રાખી ૧૨ કલાક આંચ આપવી. પહેલાં મંદી આંચ, પછી થોડી તેજ અને ધૂમડો નીકળી ગયા પછી વધારે તેજ અગ્નિ આપવો. આવી રીતે કરવાથી શીશીના ગળામાં “સિલા સિંદૂર” તથા નીચે સોનાની ભસ્મ તૈયાર થાય છે. મનશીલને બદલે સોમલ નાખવાથી “મલ્લ સિંદૂર” બને છે તથા હરતાલ નાખે તો “તાલસિંદૂર” બને છે. એ ત્રણેમાંથી કોષ પણ એક ઇચ્છા મુજબ મેળવી શકાય છે.

* અપક્રમ અને અશુદ્ધ સોનું બળ તથા વીર્યનો નાશ કરે છે, બધા રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે અને મૃત્યુ પણ કરે છે. એના વિકારોની શાંતિને માટે ત્રણ દિવસસુધી હરડેમાં સાકર ખાવી.

સ્નિગ્ધ અને ચીકણાં એવાં અન્ન. વર્ણપલિત નાશ થવા માટે સુવર્ણ ખાનારે પથ્ય યોગ્યું. વળી જેના નામનો આલ્પહાર 'ક' હોય એવાં અનાજ, શાક અને માંસ, એ સોનાની ભરમ ખાનારે તજવાં.

૫૬-સોમલ

સં૦ આપ્તુ પાષાણુ, મલ્લ. મ૦ ક૦ સોમલ. હિં૦ સોમલ, સંખીઆ. કા૦ મર્ગમૂરા નિર્ગવ. મૂળ. અ૦ સુષુપ્તકાગ, કર્ણુમંજુલ. ઇ૦ ઓક્સાઇડ ઓફ આર્સેનીક. લા૦ ઓક્સીડમ આર્સેનીકમ.

x સોમલ એ પ્રકારનો છે. ઘોળો અને પીળો. તેમાં ઘોળો શંખ જેવો હોય છે, તેને શંખીઓ સોમલ પણ કહે છે. પીળો દાડમના વર્ણ જેવો હોય છે. ઘોળો સમલ કૃત્રિમ હોય છે તથા પીળો પર્વતમાંથી થાય છે. પીળો સોમલ ઘણો મોંઘો હોય અતિ વિષારી છે. સોમલ પ્રત્યુદાતક છે એટલા માટે અગ્નિનીના હાથમાં કદી પણ આપવો નહિ. + સોમલ:—પારદખંધક, સ્નિગ્ધ, દોષમ, સોહભેદક, વીર્યકારક તથા કાંતિવર્ધક છે; અને ત્રિદોષ તથા સર્વવ્યાધિનો નાશક છે. એ અશુદ્ધ હોય ત્યારે સપ્ત ધાતુનો નાશ કરનાર અને દાહ, ચિત્તભ્રમ, લલાસાવ, મૃતિ, અનેક વેદના, બહુ વ્યતિ તથા તૃષ્ણા કરે છે. શોધન:—(૧) તાંદળખના રસમાં દોલાયંત્રવડે મંદાગ્નિ ઉપર સોમલ એક દિવસ પચન કરવો; એટલે શુદ્ધ થાય છે. (૨) કાંજમાં અથવા ટંકણુખારમાં કિંવા ગાયના દૂધમાં સોમલ દોલાયંત્રવડે એ ઘટિકાપર્યંત પચન કરવો એટલે શુદ્ધ થાય છે. સર્વ-પાતન:—અન્ને સોમલ આમ્લવર્ગ, ક્ષારવર્ગ, ગોમૂત્ર, ગેર અને વિમલમાં એકત્ર કરી અગ્નિની આંચ દેવી એટલે તેનું સર્વ પડે છે. *મારણુ:—(૧) ચંદનખટવાના રસમાં સોમલ ૩ દિવસ બીજવી

x સોમલમાં ૪ જાત છે. ઘોળો, પીળો, લાલ અને કાળો. આ ચારે જાત બખ્તરમાં મળી શકે છે. સફેદ સોમલ ટંકણુખારને મળતો દેખાય છે. નવો સોમલ હોય ત્યાંસુધી તેમાં ચમક દેખાય છે, જૂનો થવા પછી ચમક રહેતી નથી. સોમલમાં કોઈ પણ પ્રકારનો સ્વાદ આવતો નથી, જેથી ઝેર આપનારાઓ રાચના જેવી વસ્તુમાં, પાનમાં અથવા પીવાના પદાર્થમાં મેળવીને આપી દે છે. સોમલ વધારે ખાવામાં આવે તો એક કલાકમાંજ પેટમાં ભયંકર દરદ ઉત્પત્તી, બળતરા, ગભરાટ, ગળામાં શોષ, તરસ તથા દસ્ત થવા શરૂ થઈ જાય છે. શરીર પર પસીનો આવે છે તથા શરીરમાં કંપ થાય છે. કોઈ કોઈ વખત પેશાબ રોકાઈ જાય છે. કોઈ વખત પેશાબમાં લોહી પડે છે. આવી સ્થિતિમાં સોમલનું ઝેર દૂર કરવા માટે ઘી દહીંમાં મેળવી પીવાથી ઉત્પત્તી કરાવવી એ સર્વોત્તમ ઇલાજ છે. બીજા ઇલાજ ઝેરના પ્રકરણુ પરથી જાણી લેવા.

+ સોમલને તાંદળખના રસમાં દોલાયંત્રે શોધી વેંગણુ ચીરી તેમાં તે નાખી બંધ કરી કપડામાંથી કરી ભટ્ટી કરવાથી ભરમ થાય છે. તે યો ય અનુપાનથી રતિ ૦ થી ૧૦ સુધી આપવી.

સોમલ અને શંખજીં અન્ને દેખાવમાં એકસરખાં હોય છે. તેની પીછાણુ એ છે કે, સોમલની ભૂકી દેવતા ઉપર નાખવાથી દેવતા ઉપર પીળો ડાઘ પડે છે અને શંખજીરનો પડતો નથી.

યાદ રાખવું કે, સોમલનો ધૂમાડો આંખને લાગવાથી માણસ તેમજ પશુ પણ નેત્રાંધ થાય છે.

† વિમલના ૪ અર્થ થાય છે. પદ્મકાષ્ઠ, રૂપું, સિંધાલૂણુ તથા રૂપામુખી. અહીં સિંધાલૂણુ લેવું જોઈએ. વળી કોઈ કહે છે કે, વિમળને સોનામુખી કહે છે. રૂપામુખી અને સુવર્ણમાલિક એનાથી જુદાં છે.

* વાલુકાયંત્રમાં સંપુટ મૂકી ઉપર રેતી ભરી દેવી. રેતી ઉપર થોડા જુવારના દાણા નાખવા. ધાણી થઇ જાય ત્યારે ભરમ થઇ ગઇ છે એમ સમજવું. સંપુટ મળજૂત કરવું, નહિ તો સંખીઓ ઉડી જાય છે.

સોમલને આકાંક્ષાના દૂધમાં તે દૂધ પી શકે ત્યાંસુધી છુંદી લુગદી કરી એક હાંડલામાં મૂકી તેનાપર બીજું હાંડલું ઉંધું વાળી બંનેનાં મુખ કપડામાંથી જોડી દઇ ચુલા ઉપર મૂકી ધીમે આંચ આપતા જવી અને ખાદીનું કપડું ચોવડું કરી તે બીજવાને ઉપરના હાંડલા ઉપર મૂકી તે સુકાઈ ન જાય તેમ થોડું થોડું પાણી છાંટતા જવું. આમ કરવાથી ઉપરના હાંડલામાં સફેદ

રાખી, અંકનખટવાની લુગદીમાં મૂકી કપડામાટીના પાંચ પટ કરી, તેને વાલુકાયંત્રમાં મૂકી, મોઢું બંધ કરી ત્રણ પહોર સુધી આંચ આપવી, એટલે ભસ્મ થશે એ એક ચોખ્ખાભાર આવા આપવી.

(૨) દુધેલીના રસમાં એક દિવસ સોમલ પલાળી રાખી, દુધેલીનો લુગદીમાં મૂકી વ લુકાયંત્રમાં સિદ્ધ

રંગની ભૂકી ચોટશે. ઠંડુ થયે તે સાચવીને લઈ લેવું. એને સોમલનાં ફૂલ કહે. છે. લેતી વખતે કે ચુલા પરથી ઉતારતી વખતે તે ફૂલ ઉડી ન જાય એનાં ચીવટ રાખવી. (૧) સોમલની ભસ્મ કરવાની વિધિ:—સફેદ સોમલ, સુરોખાર, છીપનો ચુનો, ટંકણુખાર ફૂલાવેલો એ સર્વ બળ્ખે તોલા તથા નવસાગર ૧૬ તોલા મેળવી ખારીક પીસી આકડાના ૮ તોલા દૂધમાં ઘુંટવું. જ્યારે ટીકડી બાંધવા લાયક તૈયાર થાય ત્યારે બળ્ખે તોલાની ટીકડી બાંધી સૂર્યના તાપમાં સુકાવી લેવી. પછી સંપુટ કરી મજબૂત કપડામાટી કરી સુકાવી ૫ શેર છાણાંની આંચ આપવી એટલે ભસ્મ તૈયાર થાય છે. માત્રા ૦૧ થી ૧ રતી સુધી. સર્વ વસ્તુ ૨૪ તોલા પહેલાં હતી. ભસ્મ તૈયાર થઇ ત્યારે ૧૩ તોલા આશરે રહેશે. કારણ કે નવસાર અને સુરોખાર વજનમાં ઘટી જાય છે. આ ભસ્મ આદુનો રસ તથા મધ મેળવી આપવાથી અર્ધાંગવાયુ, ઉપદંશ, ગડીઆ વા, જીર્ણજ્વર, નવો તાવ, વાતવ્યાધિ, સન્નિપાત, પ્રમેહ વગેરેને નિર્મૂળ કરે છે. ન્યુમોનીઆમાં પસીનો લાવી જલદી તાપને કમી કરી નાખે છે; તેમજ ગલગંડ અને હરસના મસા ઉપર પણ આ ભસ્મ લાભદાયક છે.

(૨) બીજો પ્રકાર:—સફેદ સંખીઓ ૧ તોલો તથા ફટકડી ૨ તોલા લેવી. ફટકડી ૧ તોલાના ચૂર્ણને એક કુલડીમાં પાથરી ઉપર સંખીઆનું ચૂર્ણ નાખવું. પછી બાકી રહેલા ફટકડી ઉપર નાખી સંખીઆને ઢાંકી દેવો. કુલડી વધારે લાલીને સંખીઓ ખુલ્લો ન થઇ જાય એવી સંભાળ પૂર્વક મજબૂત કપડામાટી કરવી. સુકાયા પછી ૪ શેર છાણાંની આંચ આપવી. સ્વાંગ શીતળ થયા પછી ભસ્મ કાઢી લેવી. આશરે ૧ તોલો મળે છે. આવી રીતે ભસ્મ કરવામાં ફટકડીનો રસ થઇ ઉડી જાય છે, તેમજ ફેટલોક સોમલ પણ ઉડી જાય છે. ફેટલોક ફટકડીના ફૂલામાં મળી જાય છે. માત્રા ૦૧ રતી સાકરમાં મેળવી તાવ આવવા પહેલાં એક કલાક અગાઉ આપવાથી તાવ રોકાઇ જાય છે. વિષમજ્વર, આંતરે આવનારા તાવ, તરીઓ, ચોથીઓ વગેરે દૂર થાય છે.

(૩) ત્રીજો પ્રકાર:—સફેદ સોમલ ૨ તોલા તથા પાપડખાર ૮ તોલા લેવો. બીજા પ્રકારમાં લખેલી રીત મુજબ ભસ્મ કરવી. આ ભસ્મ રંગે કાળી થાય છે. ન્યુમોનીઆના દરદમાં ઘણી વખત આપી જોઇ છે. તરત ફાયદો ખતાવે છે. માત્રા ૦૧ થી ૧ રતી આદુના રસ તથા મધની સાથે આપવી. ઉંઘરસ તથા દમ પર પણ અપાય છે. આ ભસ્મ કરતી વખતે છાણાં ૨૦ શેર લેવાં.

(૪) ચોથો પ્રકાર:—સંખીઓ ૨ તોલા તથા કળીચૂનો ૨ તોલા લઇ કુંવારના રસમાં ખરલ કરી ટીકડી બનાવી, સુકાવીને શરાવસંપુટ કરી ૮ શેર છાણાંની આંચ આપવાથી ભસ્મ તૈયાર થાય છે. માત્રા ૧ ચોખ્ખાભાર જેટલી ઘી તથા મધમાં આપવી. વિષમજ્વર, ઉંઘરસ, શ્વાસરોગ તથા ચર્મરોગનો નાશ કરે છે. ઉપર લખેલ ચાર પ્રકારની ભસ્મ અગ્નિપર નાખી પરીક્ષા કરવાની જરૂર નથી. જે ભસ્મ વાલુકાયંત્રમાં સોમલની ડલી રાખીને કરવામાં આવે છે, તેની અગ્નિ પર નાખીને પરીક્ષા કરવી પડે છે. (૫) સોમલનાં ફૂલ ઉડાડવાની વિધિ:—સફેદ સોમલ, રસકપૂર, દાલચિકણ તથા હીંગળોક, એ ચારે વસ્તુ એકેક તોલો લઇ ત્રણ દિવસ તેજ દારૂમાં ઘુંટી ટીકડી બનાવી માટીના પ્યાલામાં નાખી ડમર્યંત્રની રીતથી ઉપર બીજો પ્યાલો રાખી બંનેની સંધિ મજબૂત રીતે બંધ કરવી. સુકાઇ જવા પછી એક નાના ચૂલા ઉપર રાખી ખેરડીના લાકડાની આંચ આપવી. અંગુઠા જેટલાં જડાં બે લાકડાં ચુલામાં રાખવાં. ચાર કલાક સુધી આંચ આપવી. ઉપરના પ્યાલા ઉપર બીનું કપડું રાખવું. ચાર કલાક પછી સંપુટ ખોલી ઉપરની પ્યાલીમાં લાગેલાં ફૂલ સંભાળપૂર્વક કાઢી લેવાં. (જડી હાંડી હોવાથી એક જગ્યાએ બાર કલાક અગ્નિ આપવાની જરૂર પડી હતી. નાનો સારો ચુલો તથા હિસાબસરના માટીના પ્યાલા હોય તો થોડા વખતમાં થઇ જાય છે.) આ ફૂલ ૧ ચોખ્ખાભાર પ્રમાણ માખણ અથવા મલાઇમાં આપવાં. દાંતને ન લાગે એ સંભાળવાનું છે. મલાઇમાં ગોળા કરી ગળી જવી અથવા શીરામાં ગોળા કરી ગળી જવી અથવા એક મુનક્કા દ્રાક્ષમાં નાખી બંધ કરી ઉપર બીજા મુનક્કા રાખી ગોળા ગળી જવી. પછી ઉપર માખણ, અથવા મલાઇ અથવા શીરો ખાવો. આ ઔષધિના સેવનથી

કરવો. સોમલની ભસ્મ નિર્ધૂમ થશે. તેજ ઔષધમાં યોજવી. એ વાત, કફ, શીત ધત્યાદિ ઉપર આપવી. ઉપયોગ:—(૧) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—સોમલ ધીમાં ઘસી લેપ તેના કરવો અને થોડો શેક આપવો. (૨) વિંછીના વિષ ઉપર:—સોમલ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૩) ચાંદી, દાદર અને ઉપદશ, ગડીઆ વાયુ, કુષ્ઠ, ગલગંડ, રક્તવિકાર, વિસ્ફોટક વગેરે રોગો નિર્મૂળ થાય છે. (૬) સોમલની ભસ્મ કરવાનો ૫ મો પ્રકાર:—મૂળા પંચાંગ બાળી ૨ શેર રાખ તૈયાર કરવી. ૧ શેર રાખ એક હાંડીમાં નાખી ઉપર બે તોલા સોમલની ડહી રાખવી. પછી ઉપર હાંડીમાં બીજી ૧ શેર રાખ નાખી દબાવી હાંડી ભરી લેવી. પછી ઢાંકણ ઢાંકી મોઢા ઉપર કપડમાટી કરી લેવી. ત્યારપછી ચુલા પર ચઢાવી ૧૨ કલાક મંદ મંદ આંચ આપવી. ચુલામાં હાથના અંગુઠા જેટલી જડી બે લાકડીની આંચ આપવી. ૧૨ કલાક પછી અગ્નિ આપવી બંધ કરવી. સ્વાંગ શીતળ થયેથી સોમલ કાઢી અગ્નિમાં નાખી પરીક્ષા કરી લેવી. કસર જણાય તો ફરીથી થોડો સમય અગ્નિ આપવી. માત્રા ૧૧ ચોખ્ખાભાર શીતજવર, ઉંધરસ, શ્વાસ, કોઠ, લકવો અને નામદી આદિ અનેક રોગોને દૂર કરે છે. આ ભસ્મ ૪ તોલા મલાઈની સાથે શ્વાસરોગમાં આપવી. શીતજવર માટે સફેદ મરીના ૧ રતી ચૂર્ણમાં મેળવી ૬ માસા મધ મેળવી ચાટી જવી. ઉપર દૂધ પીવું. કુષ્ઠરોગ માટે મરીના ચૂર્ણ તથા ઘીમાં મેળવી ચાટી જઈ ઉપર મંજીષ્ઠાદિ ક્વાથ પીવરાવવો. બોજન વખતે ઘી સારી રીતે ખવરાવવું. ચણાના ખાખરા તથા મગની દાળ ખાવા આપવી. દાળમાં થોડું સિંધાલૂણ નાખવું. (૭) સોમલનું ઘી—(નપુંસકતા માટે):—સફેદ સોમલ ૧૦ તોલાના ટુકડા લઈ આકડાના દૂધમાં બીંજવી દેવા. આઠમે દિવસે કાઢી ૨૦ તોલા ગાયનું ઘી મેળવી ત્રણ દિવસ બરાબર ઘુંટાઈ કરવો. એથે દિવસે નાની કડાઈમાં નાખી ચુના ઉપર ચઢાવી મંદાગ્નિ આપવી. બ્યારે ઘી બિલકુલ નીતરીને ઉપર આવી જાય તથા સોમલ તળે બેસી જાય ત્યારે કડાઈ નીચે ઊતારી લેવી. પછી હાથ લગાડવા જેટલી કડાઈ ગરમ રહે ત્યારે હાથની હથેળીથી ધીરે ધીરે ઉપર ઉપરથી સંભાળપૂર્વક લુછને બીજા કટોરામાં લેતા જવું. સંખીઆના પરમાણુ ન આવે તે સંભાળવાનું છે. આશરે પાંચેક તોલા સ્વચ્છ ઘી કાઢી એક શીશીમાં અલગ ભરી લો. બાકીના ઘીને અલગ રાખો. સ્વચ્છ ઘી ૫ તોલામાં કેસર તથા કરતૂરી દશ દશ રતી તથા જયફળ, જવંત્રી, લવંગ તથા ખીરબહોટી પાંચ પાંચ માસા ખરલ કરી મેળવી લેવાં. બે દિવસ બરાબર ઘુંટવું. આ ઘૃત એક ચણા પ્રમાણે લઈ રાત્રે સૂતી વખતે ઇંદ્રિય સોપારી તથા સીવનનો ભાગ બચાવી માલીશ કરવું. થોડા દિવસ માલીશ કરવાથી નપુંસકતા દૂર થાય છે. હસ્તમૈથુન અને ગુદામૈથુનથી ઉત્પન્ન થયેલી નામદાઈ માટે આ ઘૃત માલીશ કરે તથા ઉપર નાગરવેલનું પાન અથવા એરંડીઆનું પાન અથવા બોજપત્ર અગ્નિ પર જરા ગરમ કરી લપેટી લે તથા ઉપર કપડાથી બાંધી લેવું. પાંચમે છઠ્ઠે દિવસે ઇંદ્રિના ઉપર નાની ફૂનસી થાય તો ગભરાવું નહિ. એવે વખતે ત્રણ ચાર દિવસ સોમલના ઘીની માલીશ બંધ કરી ધોયેલા ઘીની માલીશ દિવસમાં ત્રણ ચાર વખત કરવી. બ્યારે ફૂનસી મટે ત્યારે પુનઃ સોમલ ઘૃત માલીશ કરે. એવી રીતે ૧૫-૨૦ દિવસમાં આશાહીન રોગીઓને ચીરસ્થાયી લાભ થશે. બીજું ઘી અલગ રાખેલું છે તે કાચના ખાલામાં ભરી સૂર્યના તાપમાં રાખવું. એટલે ઉપરથી કેટલુંક નીતરી જશે. તે સંધિવાત ઉપર માલીશ કરવું. એકદમ નીચેનું રહે તે ઝેરી જંતુના ડંખ ઉપર લગાડવા માટે ઉપયોગમાં લેવું. (૮) સોમલનું તેલ:—(નપુંસકતા માટે) સફેદ સંખીઓ ૫ તોલા તથા કાગદી બદામનો મગજ ૧ શેર લેવો. કાગદી બદામને ગરમ પાણીમાં થોડો વખત બીંજવી ઉપરથી છોતરાં કાઢી નાખવાં. પછી થોડું પાણી છાંટી ચટણીની માફક બારીક બદામ વાટી લેવી. સારી રીતે વટાઈ જાય ત્યારે સંખીઆનું ચૂર્ણ નાખી ૩ કલાક ખરલ કરવી. ત્યારપછી નાની નાની ગોળી બાંધી સૂર્યના તાપમાં રાખી સુકાવી લેવી. પછી કપડમાટી કરેલી અગ્નિશીશીમાં ગોળીઓ નાખી મોઢા પર બોઢાના બારીક તારની ગોળી કરી બુચની માફક લગાડી દેવું. ત્યારપછી પાતાલવંત્રથી તેલ કાઢી લેવું. આ તેલ ૧ સળી જેટલું પાનમાં ખાવા આપવું તથા એક આંગળી પર લઈ ઇંદ્રિય રાત્રે માલીશ કરવી, જેથી નપુંસકતા થોડા દિવસમાં દૂર થાય છે. સંધિવા ઉપર માલીશ કરવાથી

આમડીની કાળકરા ઉપર—કુખઃ ધસી તેમાં સોમલ ધસી ચોપડવો.૬

૫૭-સંવલ

સં૦ કં૦ સૌવર્ચલ. મં૦ પાદેલોણ, સંચળ. હિં૦ સોચરનોન, કાલા નીમક. બં૦ સંચલ લવણ. તે૦ માલુ કપ્પુ. કા૦ નમક સિયા. અં૦ મલા અસ્વદ. ઈં૦ ઉનાકયા સોડીઅમ. લાં૦ ઉનાકયા સોડીઆઈ કલોરેડમ. એ જમીનમાંથી મળે છે. એનો રંગ રાતો હોય છે. સંચળ:—રચક, ખારો, તીખો, લઘુ, અપિત્તલ, બેદક, રુચિકર, અગ્નિદીપક, પાચક, વિશદ, ઉષ્ણ, સૂક્ષ્મ, સ્નિગ્ધ, સુગંધી, ઉદ્ગારશુદ્ધિકારક. તીક્ષ્ણ તથા મલસ્તંભક છે; અને જંતુ, ઉર્ધ્વવાત, ગુદમ, આમશળ, આનાહ અને

સંધિવા દૂર થાય છે. શ્વાસના રોગીને એક સત્રાપ પર લઘ પાનમાં એક ટીપું આપવું. આ તેલનું સેવન કરનારે ઘી ખૂબ ખવું જોઈએ. સૂર્યનો તાપ તથા અગ્નિનું સેવન નહિ કરવું. ખટાઈ તથા ગોળ નહિ ખાવાં. (પાનાળયત્રની સરળ રીતિ યંત્રની ટીપણીમાં અપેક્ષી છે. તે મુજબ તેલ કાઢવાથી પૂરેપૂરું તેલ થોડી મહેનતે નીકળે છે)

૬ (૧) દૂઝતા હરસ ઉપર:—સોમલ ૧ રતી, રસાંજન (રસવંતી) ૩૦ રતી, સફેદ કાથો ૩૦ રતી, એ સર્વ વસ્તુનું બારીક ચૂર્ણ કરી લીમડાના પાનના રસમાં ૬૦ ગોળા કરવી. રોજ એકેક ગોળા માખણમાં મેળવી ખાવાથી લોહી પડતું હોય તે બંધ થઈ જાય છે. ઔષધિ સેવન કરનારે ઘી વધારે ખાવું તથા દૂધ નહિ ખાવું.

(૨) શ્વાસરોગ ઉપર:—શુદ્ધ સોમલ ૧ માસો લઘ બારીક ખરલ કરવો. પછી સફેદ મરીનું ચૂર્ણ ૧૨ માસો સારી રીતે ખરલ કરી મેળવવું. આ ચૂર્ણ શ્વાસના રોગીને આપવા પહેલાં ઘી તોઝા રા થી ૪ સુધી શરીરની શક્તિ પ્રમાણે પીવરાવવું. અર્ધા કલાક પછી ઉપરની ઔષધિ ૧ રતી ૬ માસો મધમાં મેળવી ચાટી જવી, તથા ઉપર દૂધ પીવું. સવારે એકજ વખત આ દવા આપવી. વધારે જરૂરત જણાય તો રાત્રે આપવી; પણ રાત્રે ઘી પીવરાવવું નહિ કાષ્ઠકાષ્ઠને ઘીના સેવનને કારણે ચાર છ દિવસ પછી મરડો થાય છે, તો તેથી નહિ ગલરાતાં ૩-૪ દિવસ દવા બંધ કરી દેવી. પછી ફરીથી ચાલુ કરવી. આવી રીતે કરવાથી ૧૫ દિવસમાં જૂનો હડીસો શ્વાસનો રોગ ખિલકુલ નિર્મૂળ થાય છે. રોગ જવા પછી પણ રોજ સવારે ઘી પીવાનું અથવા મલાઈ ખાવાનું એક એ માસ સુધી ચાલુ રાખવું, જેથી ફેફસાં બળવાન બની જાય. તમકુના વ્યસનીને આ દવા આપતાં પહેલાં તમાકુ છોડાવી દેવી. આ દવાની ગરમી વધારે જણાય ત્યારે મલાઈ ખાવા આપવી અથવા સિતોપલાદિ ચૂર્ણ અથવા અવનપ્રાથ અવલેદ આપવો.

(૩) શીતજ્વરન ગુટિકા:—સફેદ સંખાઓ ૧ તોઝો, સફેદ મરી ૧ તોઝો તથા સોનાગેર ૧ માસો, આ ત્રણે ઔષધિને બારીક ખરલ કરી કારેલાંના સ્વરસમાં ઘુંટી સરસવના જેવડી ગોળા બનાવવી. તાપ આવવાથી ૩ કલાક અગાઉ એ ગોળા પનાસામાં આપવી. એક કલાક પછી પાછી એ ગોળા એવાંજ રીતે આપવી. વળી ત્રીજી વખત આપવી, તથા હાથ અને પગ ઉપર આકાશવેદની લુગદી જરૂરત જણાય તો બાંધવી. આવી રીતે આ ઔષધિ આપવાથી ઠંડી સહિત આવનાર તાવ એ ત્રણ દિવસમાં ચાલ્યો જાય છે.

(૪) નાડીવ્રણની ઔષધિ:—સફેદ સંખાઓ, સફેદ કાથો તથા ચૂનો સમભાગ મેળવી ખૂબ બારીક ખરલ કરી લેવું. પછી નાસુરની અંદર થોડું થોડું રોજ નાખવું. મોઢું ન્યારે પહોળું થાય ત્યારે સંખાઓ અને કાથાનું ચૂર્ણ ભરવું. આથી થોડા દિવસમાં જૂના નાડીવ્રણનો ધાવ પણ બરાઈને દરદ દૂર થાય છે.

(૫) મૂત્રીના દરદ ઉપર:—શુદ્ધ સોમલ, રસસિંદૂર તથા સોનાના વરક કલ્યાણ્યવૃત્તમાં મેળવીને ચાટવા આપવું. તથા કેળના રસમાં નવસાગર નાખી દિવસમાં એ ત્રણ વખત સુધાકવું. મૂત્રી આવે તેથી થોડા વખત પહેલાં કે તેજ વખતે અરીઠાનું શીણ આંખમાં આંખવું. આવી રીતે બેકાદ માસ સંજાળપૂર્વક ધ્યાન કરવાથી મૂત્રીરોગ દૂર થાય છે.

અમ્બિનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) અલ્પુ ઉપર—સંચળ, આદુ અને લિંબુના રસમાં આપવો. (૨) શૂળ ઉપર—સંચળ લીમાં આપવો. (૩) મધશુદ્ધિ ઉપર—સંચળ અજમામાં આપવો અથવા અજમેા મુંઠમાં આપવો.

૫૮-સાંબરલુણ

સં૦ સાંબર. મ૦ સાંબરલોણ, ગડલોણ. હિં૦ સાંબરનોન. ક૦ ગાઢલવણું. ફા૦ મિલકે અવકીર. એ સાંબર નામના સરોવરના પાણીથી ઉત્પન્ન થાય છે. સાંબરલુણ—દીપન, ઉષ્ણ, કાષ્ઠ-શુદ્ધિકારક, લઘુ, કિંચિત્ ખાટું, અભિષ્પદિ, પાકકાળે તીખું, તીક્ષ્ણ, પિત્તકારક, ભેદક, વ્યથાથી, કફનાશક તથા સુક્ષ્મ છે; અને અર્શ, કફ, આનાહવાયુ તથા મળ અને વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—ગુદમ, વાત, ખરોળ, અલ્પુ અને શૂળ ઉપર—સાંબરલુણ અને ગોળને ગરમ પાણીમાં આપવું.

૫૯-સિંદૂર

સં૦ સિંદૂર. મ૦ શેંદૂર. હિં૦ તે૦ સિંદૂર. અ૦ ઉતરંજ. ઈ૦ મીનીઅમ, રેડ લેડ. લા૦ પ્લેબ* ઓક્સાઇડમ્.

સિંદૂર એ સીસાની ઉપધાતુ છે. વિલાયત અને ચીન દેશમાં સિંદૂર તૈયાર કરવાનાં મોટાં મોટાં કારખાનાં છે. સિંદૂરનો પ્રયોગ ખાવાનાં ઔષ્ધોમાં ક્યાંય પણ કહેલો નથી. * એ લેપાદિ કામમાં યોજવું. † હિમાલયાદિ પર્વત ઉપર નાના પાષાણોમાં રહેનારો પારો સૂકાઈ લાલ થાય છે તેને ગિરિસિંદૂર કહે છે. આ ગિરિસિંદૂર સિંદૂર કરતાં ઘણીજ ભિન્ન જાતનું છે. સિંદૂર—તીખું, કડવું, ભગ્નસંધાનકારક, પ્રણરોપણ તથા ઉષ્ણ છે; અને કંફ, ત્રિષ, વિસર્પ, કુષ્ઠ, ત્વગ્દોષ તથા પ્રણનો નાશ કરે છે. ગિરિસિંદૂર—ત્રિદોષશામક, ભેદક, પારદખંધક, રંગે અગ્નિ જેવું, લોહને આરક્ત કરનાર અને આંખોને હિતાવલ છે. ઉપયોગ—(૧) કાનમાંથી પડે વહે છે તે ઉપર—સિંદૂર મધમાં મેળવી કાનમાં નાખવું. (૨) આંજણી ઉપર—સિંદૂર ચોપડવું. (૩) ગુમફું, જખમ, લગ્નંદર, બદ અને ઉપદંશ ઉપર મલમ—સિંદૂર ૩ તોલા, મુરદારશિંગ ૧ તોલા, મોચુથુ ૧ તોલા, મીણ ૧ તોલા અને તલનું તેલ ૬ તોલા; એમાંથી તલનું તેલ અને મીણ કદરી તેમાં બીજા સર્વ પદાર્થો નાખી તાર આવે ત્યાંસુધી અગ્નિ ઉપર રાખવું. પછી તેની પટ્ટી લગાડવી. (૪) સિંદૂરનો કાળો મલમ—x સિંદૂર ૧૨ તોલા, મીણ ૧૦૦ તોલા અને

* સિંદૂરનો ખાવાની ઔષધિરૂપે ઉપયોગ કરવાથી કોઈકોઈ વખત તાત્કાલિક લાભ જણાવાથી અનેક મૂર્ખ લોકો ઉપયોગ કરે છે, પણ એક લાભ થવાની સાથે બીજા નાના રોગનું કારણ શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે. સિંદૂરને બદલે ખાવા માટે નાગભરમ આપે તો વધારે લાભદાયક કહેવાય. યુનાની મત મુજબ સીસાના પતરાને અથવા કલાઈના પતરાને સમભાગ સાકરની સાથે ત્રણ કલાક ખરલ કરવાથી જે ચૂર્ણ તૈયાર થઈ જાય છે તેનો ભરમની રીતે ઉપયોગ કરે છે. બંગ પ્રમેહવાળાને તથા સીસું પ્રદર ઉપર આપે છે. એથી તાત્કાલિક લાભ પણ જણાય છે. આ યુનાની રીતિ મુજબ ધલાજ છે. આયુર્વેદના સિદ્ધાંતથી વિરુદ્ધ છે. જે વસ્તુના ઉપયોગથી શરીરમાં લાંબા વખત પછી હાનિ થાય તે વસ્તુનો ઉપયોગ આયુર્વેદમાં ક્યાંય પણ જોવામાં આવતો નથી.

† બાળકોને જ્યારે દાંત આવતા હોય ત્યારે દાંતિયું ગળું પડી તેનાથી બાળક ઝાઝાના દરદમાં બેગર થાય છે ત્યારે તેને ગાયની છાશમાં થોડું સિંદૂર નાખી પાવાથી આરામ થવાના ધણી દાખલા અમારી નજરે આવ્યા છે; એટલુંજ નહિ પણ લિંબુની ચાર ઉભી ચીરીઓ ભુદી ન પડી જાય લેવી (અથાણાની) રીતે કરી તે પર થોડું સિંદૂર ભજાવી દેવતા ઉપર શેકીને જ્યારે તે સીંજાઈ જાય ત્યારે તેનો રસ નીચોવી લઈ થોડો પાવાથી બાળકનો તો થું, પરંતુ જ્યારે લેવકા મોટા અસ્થુસને પણ જળપ્રવાહ પ્રમાણે વહેતો ઝાડો એકદમ બંધ થાય છે.

x આ મલમ તૈયાર કરતી વખતે અગ્નિ બહુજ મંદ આપવી. કડાઈ મોટી રાખવી, કે જેથી

મીઠું તેલ ૬ તોલા લઈ પ્રથમ મીઠું અને તેલ, એ એક વાસણમાં નાખી ચૂલા ઉપર મૂકવું. મીઠું જોમળે એટલે તેમાં થોડું થોડું સિંદૂર નાખી તેને ચપડી સળી વડે હલાવવા માંડવું; એટલે કેટલીક વારે તેમાંનું સિંદૂર કાળું થાય છે. પછી તે મિશ્રણને ઉભરો આવવા માટે છે. એવા ત્રણ-ચાર ઉભરો આવ્યા પછી સળીવડે તેનાં એ-ત્રણ ટીપાં પાણીમાં નાખવાં તથા તેની એ આંગળાઓની ચીમટી-વડે જોળ જોળી અને છે કે નહિ તે જોવું. ન થાય તો તે મિશ્રણ જોળી થાય ત્યાંસુધી તેમજ છુંટતાં રહેવું. દેવતાની આંચ માત્ર મંદ કરવી. આ મલમની પટ્ટી આપવાથી વ્રણ જલદી ભરાઈ આવે છે. (૫) ઢોરનું શિંગડું લાગી ગયું હોય તો:—તેલ, સિંદૂર અને માણસના કેશ એકત્ર કરી બાંધવા; કિંવા થોરનો રસ ૧ શેર, તેમાં ૪ તોલા સિંદૂર નાખી શિંગડાને રસથી બીંબવી ઉપર કપડું લપેટવું.

૬૦—સિંધાલુણ

સં ૦ કં ૦ સૈંધવ. મં ૦ શેંધેશ્વેણ. હિં ૦ સૈંધાનિમક, સૈંધાનોન, લાહોરી નિમક. બં ૦ સૈંધવ લવણ. તેં ૦ સિંધુ ઉષ્ણ. ફાં ૦ નમકે સંગ, બિજોરી, નમકે સેંધ. અં ૦ મિલહે હિંદી. ઇં ૦ કસોરાઇઝ ઑફ સોડીઅમ. લાં ૦ સોડીઆઇ કસોરીઝમ. સિંધાલુણ ખાણમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. એનો વર્ણુ ધણેજ શુભ્ર હોય છે. એ સર્વ ક્ષારોમાં શ્રેષ્ઠ છે. જ્યાં મીઠું વર્જ્ય કરવું એવી પથ્થ હોય ત્યાં સિંધાલુણ થોડું ખાવા આપવું. એ પથ્થકર છે. સિંધવ:—રુચિકર, વૃણ્ય, ચક્ષુણ્ય, અગ્નિદીપક, શુદ્ધ, સ્વાદુ, લઘુ તથા સ્નિગ્ધ, પાચન, શીતળ, અવિદાહી સૂક્ષ્મ, હલ્લ, ત્રિદોષનાશક તેમજ વ્રણદોષ, મલસ્તંભ તથા હૃદયોગનો નાશ કરનાર છે. ઉપયોગ:—(૧) શીતપિત્ત ઉપર:—સિંધવ ઘીમાં અથવા તણના તેલમાં ઘસી ચોપડવું; અને કેટલીક વારે ગરમ પાણીવડે સ્નાન કરવું. (૨) કર્ણશૂળ ઉપર:—બકરીના મૂત્રમાં સિંધવ નાખી કાકરવણુ કરી કાનમાં નાખવું. (૩) કર્ણમૂળ ઉપર:—ઘેડીના મૂત્રમાં સિંધવ ઘસી કાનમાં નાખવો. (૪) ઉલટી ઉપર:—સિંધવ ઘીમાં ખરલ કરી આપવો. (૫) ઉરસ્તંભ ઉપર:—ગોમૂત્રમાં સિંધવ નાખી ઉકાળી તેની બાફ આપવી. (૬) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:—ગાયના ઘીમાં સિંધવનું ચૂર્ણ સાત દિવસ આપવું. (૭) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—સિંધવ અને દેવડાંગરી(કુકડવેલ)નાં બીજાં કાંજમાં વાટી મસાને લેપ કરવો; એટલે મોડ ગરી પડે છે. (૮) કૂતરાના વિંધ ઉપર:—કુંવારના રસમાં સિંધવ નાખી ગરમ કરી ૩ દિવસ પાવો.

૩૧—હરતાલ

સં ૦ કં ૦ હરિતાલ. મં ૦ હિં ૦ હરતાલ. તેં ૦ હરિતાલમુ. અં ૦ જરનિખ અસ્ફર. ઇં ૦ ઓર્પિ-મેન્ટ. લાં ૦ ચલો આસેનિક સલ્ફાઇડમ. હરતાલની ગણના ઉપરસમાં છે. ફટકડી અને અભ્રકમાંથી હરતાલ થાય છે. હરતાલ આઠ પ્રકારની છે. + એ સર્વમાં ગોદંતી હરતાલ ઉત્તમ છે. તેના અભાવે પત્રી લેવી; આ વયસ્થાપક છે. જે હરતાલ સોના જેવી ચકચકિત, અભ્રક જેવાં પતરાં છૂટવાવાળી, તે પત્રી હરતાલ; એ રસાયનાવશે ઉત્તમ ગુણકારક છે. જે પિંડ જેવી હલકી અને જેમાં સત્ત્વ થોડું હોય છે તે પિંડહરતાલ. એ સ્ત્રીઓના પુખ્તનો નાશ કરે છે. શુદ્ધ †હરતાલ:—કાંતિ અને

ઉભરો આવી અગ્નિમાં તેલ અને ઔષધિ ન પડે. એક પંખો તૈયાર રાખવો, કે જેથી ઉભરો આવે ત્યારે પંખાયા વાયુ નાખવો. એક પથ્ર પાણીનું ટીપું કડાઇમાં ન પડે તે સંભાળવું. કડાઇમાં પાણી પડવાથી તેલમાં આગ લાગી જાય છે. ચાસણી કદાચ કડક થઇ જાય તો ફરીથી બીજું અર્ધા વજન તેલ નાખી ઉકાળી મલમ તૈયાર કરી લેવો.

+ અહીં ભૂલથી દિલટું લખાયેલું છે. પત્રી હરતાલ ઉત્તમ છે. અભાવમાં ગોદંતી લેવી, એમ લખવું જોઇએ. હરતાલનું શોધન અને મારણ આપેલ છે તે પત્રી હરતાલનુંજ આપેલ છે, ગોદંતીનું અપાયેલ નથી.

† હરતાલને પીળો સોમલ કહે છે; કેમકે એ સોમલ ૨ ભાગ અને ગંધક ૩ ભાગ લઇ તૈયાર કરે છે.

વીરને વધારે છે તથા કુષ્ઠ, કફરોગ, જરૂર અને મૃત્યુનો નાશ કરે છે. અશુદ્ધ હરતાલ:— આશુષ્યનો નાશ કરે છે તથા કફ, વાયુ, મેહ, તાપ, ફાશ્વા તથા અંગનો સંકેત, એ વિકારો કરે છે. x શીઘ્રન:—હરતાલના બારિક કકડા કરી તેની કપડામાં પોટલી બાંધી દોલાયત્રમાં બાલી કાંઈમાં એક પહોરપર્યંત શીજવવી; તેમજ કોળાના રસમાં એક પહોર, તલના તેલમાં એક પહોર અને ત્રિફળાના કાઠામાં એક પહોર શીજવવી; એટલે શુદ્ધ થાય છે. *હરતાલ ભસ્મ:—

x જૂરા કોળાનો રસ અથવા નોખવેલ(નાકુલી)નો રસ અથવા જીંડ અને સાકરનું સેવન કરવાથી હરતાલના દોષથી મુક્ત થવાય છે.

* (૧) હરતાલભસ્મ કરવાની વિધિ:—પાંચ તોલા હરતાલને પ્રથમ દહીંમાં ૭ દિવસ પડી રહેવા દેવી. પછી કાઠી કુંવારના અર્કમાં ખરલ કરી ટીકડી બનાવી સુકાવી લેવી. પછી પીપળાનાં લાકડાં બાળી ૨૫ શેર રાખ તૈયાર કરવી. રાખ કપડેથી ચાળી લેવી. પછી માટીના એક જાડા હાંડલામાં ૧૫ શેર રાખ ભરી ઉપર હરતાલની ટીકડી રાખવી. પછી ઉપર બાકીની ૧૫ શેર રાખ નાખી દબાવી હાંડલું ભરી આપવું. ત્યારપછી ચૂલા ઉપર ચઢાવી નીચે બોરડીનાં લાકડાંની આંચ આપવી. અગ્નિ બહુજ એછી હોવી જોઈએ. રાખના ઉપર પણ વારંવાર જોતા રહેવું. જો કોઈ જગ્યાએ ફાટ પડે તો થોડી રાખ નાખી દબાવી દેવું. જો સંભાળવામાં નહિ આવે તો હરતાલ ઉડી જશે. આવી રીતે ૧૮ કલાક અગ્નિ આપવી. પછી સ્વાંગ શીતળ થાય ત્યારે હાંડી ઉતારી ટીકડીઓ કાઢી લેવી. ટીકડીઓના ઉપર થોડી રાખ ચોટેલી હશે તે ચાકુથી છાલી નાખવી એટલે નીચેથી સફેદ હરતાલ ભસ્મ મળશે. કદાચ પીળો રંગ રહી જાય તો ફરીને આજ રીતે ૬ થી ૧૨ કલાક સુધી મંદાગ્નિ આપવી (આવી રીતે સોમલ પણ અધેડાની રાખમાં તૈયાર થાય છે.)

(૨) બીજો પ્રકાર:—ભોષ રિંગણી પંચાંગ ૨૦ તોલા તથા ઘેડાના ટપર (છોતરાં) ૨૦ તોલા બંનેને વાટી ચટણી કરી વચ્ચે ૨ તોલા હરતાલનો ટુકડો રાખી ઉપર સાત કપડામટી કરવી. ત્યાર પછી ૧૦ શેર જાણુની અંદર ઝૂંકી આપવાથી ભસ્મ તૈયાર થાય છે.

(૩) ત્રીજો પ્રકાર:—કાયફળ ૧૦ શેરને એકલોઠાના વાસણમાં બાળી સફેદ રાખ કરવી. આ રાખને ચાળી લેવી. પછી તેમાંથી અર્ધો ભાગ એક નાની જાડી હાંડલીમાં ભરી ઉપર એ તોલા હરતાલ રાખવી. પછી હરતાલ ન દેખાય એટલી રાખ ભરી એક સફેદ અબ્રકનું પતર જેળાકાર કાપી ઉપર રાખવું. ત્યાર પછી બાકીની રાખ ઉપર દબાવી હાંડલી ભરી આપવી. ત્યાર પછી નાના ચૂલા ઉપર મૂકી નીચે અગુડા જેવડાં બે લાકડાંની ૩ કલાક અગ્નિ આપવી. સ્વાંગ શીતળ થયેથી કાઠી લિંબુના રસમાં ખરલ કરી ટીકડી બાંધી ઉપરની રાખમાં દબાવી ફરીથી ત્રણ કલાક અગ્નિ આપવાથી સફેદ ભસ્મ બની થાય છે. પીળો રંગ જણાય તો એક વખત ફરીથી અગ્નિ આપવી.

(૪) હરતાલનાં ફૂલ ઉડાવવાની વિધિ:—પાંચ તોલા શુદ્ધ તપકીઆ હરતાલ લાઘ મોટી મોટી બાંડી લેવી. પછી એક નાની હાંડલીમાં નાખી હાંડલીના મોઢા ઉપર જાડા કાગળની ટોપી ચોંટાડી દેવી. કાગળની ટોપી હોવી જોઈએ કે પંજાબી સિપાઈ સાફાની અંદર ટોપી રાખે છે તેવા આકારવાળી બનાવવી. હાંડલી પર એવી રીતે ચોંટાડવી કે જરૂર પણ જગ્યા વાયુ આવવા જવાની ન રહે, તેમજ ટોપીમાં ઉપર પણ ન રહે. ચંત્ર આવી રીતે તૈયાર કર્યા પછી નાના ચૂલા પર ચઢાવી સાવધાનતાપૂર્વક ૧૨ કલાક અગ્નિ થોડી થોડી આપવી. ટોપીમાંથી ધુમાડો ન નીકળે તે સંભાળવું. ધુમાડો કોઈ પણ જગ્યાએથી નીકળતો જણાય તો તે સ્થાન તરત બંધ કરી આપવું. સ્વાંગ શીતળ થયેથી કાતરથી ટોપીને કાતરી અલગ કરવી. હાંડીના ગળામાં તથા ટોપીની નીચેના ભાગમાં સ્વેદ ફૂલ જે દેખાય તે ખોતરી લેવાં. ટોપીના ઉપરના ભાગમાં જે પીળો ભાગ લાગેલો હોય છે તે વિશુદ્ધ મંધક છે તે પણ ઉપયોગી છે. કુષ્ઠ, ઉપદંશ તથા રક્તવિકારમાં લાભદાયક છે; આ હરતાલનાં ફૂલ ૧૫ રતી પ્રમાણે સર્પ કરડેલા મનુષ્યને ૫૦ ૫૦ કલાકે આપતા રહેવું. વધારે મરમી જણાય તો દૂધમાં લી મેળવી પીવરાવવું. માથા ઉપર ઠંડા પાણીનો છંટકાવ વારંવાર કરતા રહેવું. એટલે બચકર સર્પવિષના ઝેરથી પણ મુક્ત થઈ જશે.

(બી. કવિરાજ પ્રતાપસિંહજી રસાયનાચાર્યના લેખમાંથી)

(૧) શુદ્ધ હરતાલ એકવીસ દિવસ પીપરના રસમાં ખરલ કરવી; તથા ગોળો કરી પીપળાની રાખ વડે અર્ધા બરેલા માટલામાં તે ગોળો મૂકી પછી મોઢાપર્યંત તેજ રાખ ભરી ઉપર ઢાંકણું બેસાડી કપડામરી કરી હળર છાણાંનો પુટ આપવો; એટલે ચાર પહોરમાં ભસ્મ થાય છે. એ ભસ્મ તપેલા લોઢા ઉપર નાખવા છતાં ધૂણી નીકળતી નથી અને શુભવર્થ થાય છે. (૨) એક લાગ શુદ્ધ હરતાલ અને બે લાગ ધૂંવાસ લઘ, માટલામાં આમલીની કિંવા પીપળાની રાખોડી અર્ધા ભરી, તે ઉપર અર્ધો ધુવાસ ભરવો. તે ઉપર હરતાલ મૂકી પુનઃ ધૂંવાસ ઉપર નાખી તે ઉપર રાખોડી કંઠપર્યંત ભરી, મુખ ઉપર ઢાંકણું મૂકી, કપડામરી કરી ચૂલા ઉપર સૂકવું અને ચાર પહોર અગ્નિ કરવો; એટલે હરતાલની ભસ્મ શુદ્ધ અને નિર્ધૂમ થાય છે. જે હરતાલની ભસ્મ અગ્નિ ઉપર નિર્ધૂમ રહે છે, તે ભસ્મ સારી થઈ એમ સમજવું; તે ધૂમાડાસહિત જણાય તો તે કાચી જણાવી. (૩) હરતાલ ૨ લાગ, પારો ૧ લાગ અને ફટકડી ૫ લાગ, એ સર્વ ઔષધો એકત્ર કરી, ઘોળી સાટોડીના રસમાં ખરલ કરવો. સૂકાયા પછી તેની થેપલી કરી શરાવસંપુટમાં ઘાલી સંધિલેપ કરવો અને ગજપુટ આપવો; એટલે સુંદર ભસ્મ થાય છે. એ ચોખ્ખા જેટલી આપવી. (૪) શુદ્ધ હરતાલ, કુંવાર, કોળું અને દહીંમાં ત્રણ ત્રણ વાર ઘુંટી ગોળો કરી સૂકવવી. પછી માટલામાં છ આંગળ મીકું ભરી, તે ઉપર હરતાલ લોખંડી દાખડીમાં ભરી, બીસ પહોર (ચાર દિવસ ને ચાર રાત્રિ) કમથી (પ્રથમ મંદ, પછી મધ્યમ, અંતમાં તેજ) અગ્નિ કરવો; એટલે ચૂના જેવી ભસ્મ થાય છે. એ ચોખ્ખાભાર સાકરમાં આપવાથી વાતરક્ત અને જ્વરનો નાશ કરે છે. હરતાલસત્વપાતન:—(૧) હરતાલ તથા લાખ, રાઈ, તલ સરગવાની હાલ, ટંકણખાર, મીકું અને ગોળ, એ પદાર્થો હરતાલના અર્ધા વજનને લઈ તેમાં હરતાલ ખરલ કરી સચ્છિદ્ર કુલડીનું મોઢું બંધ કરવું; તથા પાનાળયંત્રવડે પુટ દેવો એટલે સત્ત્વ નીકળે છે. (૨) હરતાલ અને ટંકણખાર, બેંસનું ઘી, મધ અને કળયીના કાદાની લાવના આપી, તે લાંબીમાં ભરી, તે ઉપર સચ્છિદ્ર ઢાંકણું બેસાડી સંધિલેપ કરવો; અને છિદ્રને નળી બેસાડવી તથા ચાર પહોર અગ્નિ કરવો. નળીમાંથી ઘોળી ધૂમાડી જવા લાગે એટલે અગ્નિ બંધ કરવો; પછી ઉપરની થાળી કાઢી સત્ત્વ લેવું. (૩) નેપળાનાં ખીઆં અને એરંડામાં હરતાલ ખરલ કરી શીશીમાં ભરવી; અને વાલુકાયંત્રમાં મૂકી સિદ્ધ કરી, શીશીના કંઠસ્થિત સત્ત્વ લેવું. હરતાલસત્ત્વ દુઃસાધ્ય વાતરક્ત ઉપર એક ચોખ્ખાભાર આપવું; તથા પથ્થને માટે ચણા અને ઘી યોજવું; એટલે ચૌદ દિવસમાં રોગવર્જિત થશે. હરતાલભસ્મનાં અનુપાનો:—અર્ધા ચણોડીભાર હરતાલભસ્મ છ વાલ ખડીસાકરમાં લેવાથી

(૫) ગોદંતી હરતાલનું શોષન તથા મારણ:—ગોદંતી હરતાલ સફેદ રંગની હોય તેને લાવી ગોમૂત્રમાં એક બે કલાક ઉકાળી સાફ પાણીથી ઘોઈ લેવી. પછી આકડાના પાનને ખાંડી તેની વચ્ચે ગોદંતીના ટુકડાને રાખી કપડામરી કરી ગજપુટ અગ્નિ આપવાથી ભસ્મ તૈયાર થાય છે. ગોદંતી ૧ શેર લેવી. આકડાનાં પાન લગભગ ૨ શેર લેવાં જોઈએ. આવી રીતે કુંવારના ગર્ભમાં કરી શકાય છે. ગોદંતી ભસ્મ સફેદ રંગની મુલાયમ અને છે. તે કપડેથી ચાળી શીશીમાં ભરી લેવી. ગોદંતી ભસ્મ ૩ રતીથી ૧ માસા સુધી દિવસમાં બે વખત આપવી. મધમાં મેગરી ચાટવા આપવી અથવા સાકરમાં મેગરી ખાઈ જવી. ઉપર એક છુટડો પાણી પીવું. ગોદંતી ભસ્મ માથાનો દુખવો, જીર્ણજ્વર, સ્ત્રીઓને થતો રક્તપ્રદર, ઉધરસ, શરીરની નિર્ગળતા વગેરે પર અપાય છે. મેલેરીઆ ઉપર પણ સાફ કામ આપે છે. નાનાં દૂધપીતાં બાળકોને પણ ગાંથી ૧ રતી પ્રમાણમાં માતાના દૂધની સાથે અથવા મધમાં તાવ, ઉધરસ, અજીર્ણ તથા કબજિયત માટે અપાય છે.

(૬) સંખીઆ ગોદંતી ભસ્મ:—ગોદંતી ૫ તોલા, સોમલ સફેદ ૨ તોલા લઈ બારીક ચૂર્ણ કરી કુંવારના રસમાં ત્રણ કલાક ખરલ કરી ટીકડી બાંધવી. પછી શરાવમાં મૂકી મજબૂત ત્રણ કપડામરી કરી ૧૫ શેર છાણાની અગ્નિ આપવાથી ઉત્તમ પ્રકારની ભસ્મ બને છે. માત્રા ૧ રતી મલાઈ ૪ તોલાની સાથે આપવાથી શ્વાસ, જીર્ણજ્વર અને નિર્ગળતા દૂર થાય છે. આ ભસ્મ લેનારે ઘી ખૂબ ખાવું તથા ખટાઈ મિલકતો નહિ ખાવી.

એથી પ્રકારના વાયુ, કફ, પિત્ત, કુષ્ઠ, પ્રમેહ અને અર્શનો નાશ કરે છે. હરતાલભસ્મ એક મલ્લોડીભાર મળેલા કાઠામાં લેવાથી ઉષ્ણવયુક્ત વાતરક્ત અને ૧૮ કુળોનો નાશ કરે છે. હરતાલ-ભસ્મ વછનામ અને જીરામાં અપરમાર ઉપર, આંબાહળદરમાં રક્તવિકાર ઉપર, સમુદ્રફળમાં જલોદર ઉપર, દેવદાલી(કુકડવેલ)ના રસમાં જમંદર ઉપર અને ફિરંગોપદંશ, વિસર્પ, મંડળ, કંડૂ, ખસ, ફેલ્લા, વાતરક્તસંબંધી વિકાર, વિષ, પિત્ત, કફ અને વ્રણ ઉપર અનુપાનપરત્વે આપવી. જ્વર, ક્ષય તથા પાંડુરોગને માટે ખડીસાકરમાં આપવી. વાયુ, શૂળ અને આળંત (સૂતા) રોગ ઉપર આદાના રસમાં આપવી. સન્નિપાત, અર્ધાંગવાયુ અને વાયુગોળા ઉપર એજ અનુ-પાનમાં આપવી. નિર્જળ માણસને જ્યેષ્ઠળમાં, ક્ષય ઉપર પાનમાં, વીર્યવૃદ્ધિ ઉપર પાકેલાં પાન સાથે, ગિર્ધશ્વાસ ઉપર હરડે સાથે, સુસ્તામ્બ(નિર્જળતાને)ને માટે નગોડ સાથે, દુર્ગંધી ઉપર ચંપાનાં ફૂલમાં અથવા સુગંધી પદાર્થો સાથે, વાયુ ઉપર આદાના રસમાં, પ્રમેહ ઉપર તુલસીના રસમાં, જલોદર ઉપર બકરીના મૂત્રમાં, શૈત્ય ઉપર કેસર અને જાવંત્રીમાં, અગ્નિમાંથી ઉપર મધ અને લીંડીપીંપરમાં, સ્તંભનને માટે લવંગ તજ તથા કપૂરની સાથે, અષ્ટાદશ કુળો ઉપર નિશુંડી સાથે અને કામવૃદ્ધિ ઉપર ગાયના દૂધ સાથે આપવી. પથ્ય:—લી, ભાત અથવા માયનું દૂધ. ઉપયોગ:—(૧) વિંછીના વિષ ઉપર:—હરતાલ અને નવસાગર પાણીમાં વાટી લેપ કરવો અથવા એની ગોળા કરી તે ધસી ચોપડવી; એટલે વેદના તરકાળ નાશ થાય છે. (૨) કર્ણુકીટ દૂર થવા માટે:—હરતાલ ગોમૂત્રમાં ધસી લેપ કરવો. (૩) ગંડઆલા અને ગલગંડ ઉપર:—હરતાલ ગોમૂત્રમાં ધસી લેપ કરવો. (૪) નિર્લોભકરણ:—હરતાલ ૧ ભાગ, શંખચૂર્ણ ૫ ભાગ અને ખાખરાની ભસ્મ ૧ ભાગ એકત્ર કરી લેપ કરવો. (૫) ખોડા ઉપર:—હરતાલ અને કળીચૂનો પાણીમાં વાટી લેપ કરવો.* (૬) મૂળગંધાધિ ઉપર:—થુરીઆના અને કરંજના રસમાં હરતાલ ધસી લેપ કરવો; એટલે સોળયુક્ત વાતાશનો નાશ થાય છે.x

દર-હિરાકસી

સં૦ કં૦ કાસીસ. મં૦ હિરાકસ. હિં૦ કસીસ. ફાં૦ જકે સખજ. અં૦ જજે અખદર, જજે અરકદર છં૦ સફેદ આંક આયર્ન. લાં૦ ફેરી સફાસ. હિરાકસીની ઉપરસમાં મણુના છે. હિરાકસી વાલુક અને પુષ્પવાલુક એમ બે પ્રકારની છે. હિરાકસીનો રંગ લગરેક ઘોળો અને નીલ (કાળો, ગળીવ-રણો) હોય છે. જે કિંચિત્ પીળા રંગની હિરાકસી હોય છે; તેને પુષ્પવાલુક કહે છે. હિરાકસી:—અતિ પ્રશસ્ત, ઉષ્ણ, તૂરી, ખાટી તથા નેત્રોને હિતાવહ છે; અને વિષ, વાયુ, કફ, વ્રણ, શ્વેત કાઠ, ક્ષય, કેશ, નેત્ર, કંડૂ, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા અસ્મરીને નાશ કરે છે. શીત્તન:—હિરાકસી એક વાર

* હરતાલ તથા ચુનો લગાડવાથી વાળ પણ ચાલ્યા જાય. ક. માટે આ ઉપાય ૧૫ચારપૂર્વક કરવો.

x ૧) હરસના મસા ઉપર:—(અર્શોદર દ્રાવ) તપડીઆ હરતાલ ૧ તોલો, ઝેરકોચનાં ૧ તોલો તથા અશીણુ ૧ તોલો લઈ ખારીક વાટી ૨ શેર પાણીમાં મેળવી કઠાય કરવો. જ્યારે પાણી આશરે ૭-૮ તોલા રહે ત્યારે ઉતારી ઉપરથી પાણી નીતારી શીશીમાં ભરી લેવું. હરસવાળાને પહેલે દિવસે જીલાબ આપી મસાને ઘોડાના વાળથી મજબૂત બાંધી આપવો. પછી ત્રણ દિવસ સુધી ઉપરનું પાણી ચોપડવું. એથે દિવસે મસો મરી ગયો હોય તો અપીઆથી ખેંચી લેવો. મસો મરી ન ગયો હોય તો ફરીને એક બે દિવસ પાણી ચોપડવું. પછી મસો ખેંચી લેવો. જે વ્રણ થાય તેના ઉપર જસતની ભસ્મ અથવા સફેદ માખણમાં મેળવી ચોપડતા રહેવું. એટલે ઘોડા દિવસમાં નવી સારી ચામડી આવી જાય છે. ઔષધિનો પ્રયોગ ચાલતો હોય ત્યાંસુધી વધારે કરવું નહિ, તેમજ વધારે મહેનતવાળું કામ ન કરવું.

(૨) સફેદ કુષ્ઠ ઉપર લેપ:—પતરી હરતાલ તોલા ૫, બાવચી તોલા ૧૦, મનશીલ તોલા ૧, ચિત્રકમૂળ તોલા ૨ તથા હલદર તોલા ૨ લઈ સર્વ વસ્તુઓને ખાંડી ખારીક ચૂર્ણ કરી ગોમૂત્રમાં ૩ દિવસ બીજાવી લેવું. પછી ખરલ કરી સોમડી બાંધવી. સુકાઈ ગયા પછી ગોમૂત્રમાં ધસી કુષ્ઠના ઉપર લેપ કરવાથી ઘોડા દિવસમાં ફેલ્લા ઉઠી પાણી ઝરી રૂઝ આવી જાય છે.

લાંબાના રસમાં પચાન કરવી, એટલે શુદ્ધ થાય છે. મારણ:—ગંધક તથા હિરાકસીનો એકત્ર મુટ આપવો એટલે ભસ્મ થાય છે. ઉપયોગ:—(૧) ગંડમાલા ઉપર:—હિરાકસી અને લિલ્લાઓ અથવા માત્ર હિરાકસી આકાના દૂધમાં ધસી લેપ કરવો. (૨) વૃષણકૃમ્મ (વૃષણને ખંજવાળવાથી ફેલાયેલો થાય છે તે) અને અર્હિપતન (ખાળકાની ગુદા ન ધોવાથી તેમાં કંડૂ ઉત્પન્ન થઈ ફેલાયેલો થાય છે તે) ઉપર:—હિરાકસી, ગેરોચન, મોરચુથુ, હરતાલ અને રસાંજનનો લિંબુના રસમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૩) પાંડુ, ક્ષય, ગુદમ, ખરેણ, શૂળ અને સંપૂર્ણ નેત્રરોગ ઉપર:—હિરાકસીની ભસ્મ, ત્રિકુળાં અને મરી એકત્ર કરી તે ૦૧ તોલો થી અને મધમાં એક મહિનો આપવું.

૬૩-હિંગળોક

સં ૦ બં ૦ હિંગુલ. મં ૦ હિંગુળ. હિં ૦ સીંગરફ. કં ૦ હિંગુલીયક. તૈં ૦ હંગિલા કામુ કાં ૦ સીંગ્રફ. અં ૦ અંજફર. ઇં ૦ રેડ સલ્ફયુરેટ ઓફ મરક્યુરી, નેટીવ સીનાપાર. લાં ૦ હાઈડ્રોજિની સલ્ફયુરેટમ.

હિંગળોકની ઉત્પત્તિ:—અશુદ્ધ પારો ૧ ભાગ અને ગંધક ૪ ભાગને લોઢાના વાસણમાં કઢવી એકત્ર કરી તેના કકડા કરી, કાચની શીશીમાં ભરી તેને એક આંગળ કપડામારીનો લેપ કરી છાયામાં સૂકવી, વાલુકાયંત્રમાં એક દિવસ અગ્નિ આપવો; પછી પાંચ દિવસ સુધી કમવૃદ્ધિએ અગ્નિ કરી સાતમે દિવસે કાઢી લેવો. તે હિંગળોક ધણે ઉત્તમ હોય છે.* શોધન:—(૧) હિંગળોક ખલમાં નાખી મેંઢીના દૂધના સાત પુટો તથા લિંબુના રસના સાત પુટો એવા ચૌદ પુટો આપવો; એટલે હિંગળોક શુદ્ધ થાય છે. (૨) હિંગળોક આઠાના રસમાં સાત વાર, મોટા ચુકાના

* ખજરમાં હિંગળોક આવે છે તેમાં “ રૂમી સીંગરફ ” સર્વથી સારો કહેવાય છે. કારણ કે ૧ શેર રૂમી હિંગળોકમાંથી પોણા શેરથી વધારે પારો નીકળે છે.

હિંગળોકમાંથી પારો કાઢવાની વિધિ:—(૧) પ્રથમ હિંગળોકને લીમડાના પાનના રસમાં અથવા લિંબુના રસમાં ૭ કલાક ખરલ કરી નાની નાની ટીકડી બનાવવી. પછી સૂકાવી ડમરચંત્રમાં ટીકડી ભરી મજબૂત પેક કરી ચુલા પર રાખી બાર કલાક અગ્નિ આપવી. ઉપરના ઘડા પર બીના કપડાની ગઢી વારંવાર બદલતા રહેવું. નીચેની હાંડી પર પાણીનું ટીપું ન પડે તે સંભાળવું. બાર કલાક અગ્નિ આપ્યા પછી હાંડી ઠંડી થાય ત્યારે સાવધાનીથી સંપુટ આડું રાખીને ખોલવું તથા ઉપરની હાંડીમાં તળાએ ચોંટલો પારો કાઢી લેવો. નીચે રહેલી સીંગરફની રાખમાં કદાચ પારો રહી ગયો હોય તો ફરીથી પેક કરી આવીજ રીતે કાઢી લેવો.

(૨) બીજો પ્રકાર:—ડમરચંત્રની રીતે પેક કરવાને બદલે નીચેની હાંડલીથી બે મોટી તાવડી બરાબર સરખી રીતે હાંડલીના ઉપર રહે જેમાં વચ્ચે સાંધો ખુલ્લો ન જણાય તેવી લેવી. એક તાવડી વારંવાર પા પા કલાકે ઉતારી બીજી તાવડી ઉપર રાખી આપવી. તાવડીના ઉપર બીનું કપડું રાખવું. વારંવાર લાગેલો પારો ખોલતા જવું. આવી રીતે કરવાથી પણ ૮-૧૦ કલાકમાં સર્વ પારો નીકળી આવે છે.

(૩) ત્રીજો પ્રકાર:—પ્રથમ પ્રકારમાં કહેલી રીતે હિંગળોકની ટીકડી બનાવી હિંગળોકના વજનથી બમણાં ચાંચરાં લઈ પાથરી તેમાં હિંગળોક એકસરખી લાઇનમાં રાખી પડદાની માફક કપડાને વિંટી લેવાં. પછી એક પહોળા વાસણમાં રાખી દિવાસળાથી સળગાવવાં. ઉપર એક માટીનું કુંડું ઉલટું ઢાંકી દેવું, પણ માટીનું કુંડું થોડું ઉંચું રહે હવા આવવા માટે ઈંચ જેટલી જગ્યા નીચે ખાલી રહે એવી રીતે રાખવા માટે નીચે ત્રણ ઇંચ રાખી તે ઉપર મૂકવું. જ્યારે કપડાં બળી રહે ત્યારે ઉપરના કુંડા નીચે લાગેલા પારાને ખોલી લેવો. નીચેના વાસણમાં રહી ગયો હોય તેને પાણીથી ધોઈને કાઢી લેવો. કદાચ હિંગળોકને લિંબુના રસની બાવના ન આપે એમ ને એમ ચૂર્ણ કરી પાથરી કપડાં લપેટી દે તોપણ પારો નીકળી આવે છે.

રસમાં સાત વાર એવી રીતે ભાવનાઓ આપી સૂવવું; એટલે નિર્દોષ થાય છે. મારણુ:—(૧) એક વાલ હરતાલની બૂધી કોડીઆમાં નાખી તે ઉપર એક તોલો હિંગજોકનો કાંકરો મૂકી બે તોલો આદાનો રસ નાખવો તથા તેની આસપાસ ૩ માસા લવંગ પાથરવાં; પછી તે ચૂલા ઉપર મૂકી મંદાગ્નિવડે ત્રણ ઘટિકા પચન કરવું; પછી ઉતારી વાટી રાખવું. તે પાનમાં એક ગુન્ન-ભાર આપવું. આ ભસ્મ પુષ્ટિકારક છે. એ પાંડુ, શૂળ, ક્ષય તથા સર્વરોગ ઉપર આપવી. (૨) હિંગજોકના ચણા જેવડા કકડા કરી ચંદ્રકાંતના અથવા લોખંડના વાસણમાં નાખી ફૂંકવા. તે ગરમ થાય એટલે તેમાં મેંદીના દૂધવડે દશ વાર, આકડાના દૂધ વડે દશ વાર, દીપ્તવર્ગ વડે દશ વાર, કપીલા વડે પાંચ વાર અને દુધવર્ગ વડે ૫ વાર એવી રીતે વાસણમાં ભાવનાઓ આપવાથી તૈયાર થાય છે. આ શ્વેતાર્ક હિંગજોક અનેક રોગોનો નાશ કરે છે તથા બૂખ વધારે છે. એ અનુપાન વડે સર્વ રોગો ઉપર આપવી. હિંગજોક:—કડવું, તૂરું અને તીખું છે; તથા નેત્રરોગ, કફ, પિત્ત, હૃક્ષાસ, કોઠ, જ્વર, કમળો, પ્લીહા અને આમવાતનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ઉપદંશ ઉપર:—આકડાનાં મૂળની છાલ અને હિંગજોકની ધૂણી શિશ્નને આપવી; એટલે ચાંદી તથા સોજા ત્વરિત દૂર થાય છે. (૨) વ્રણ ઉપર:—ઇસબંદ અને હિંગજોકની ધૂણી આપવી.†

† (૧) હિંગજોકની ભસ્મ કરવાની વિધિ:—૨ તોલા હિંગજોક (૩મીસીંગરફ) તથા ૪ તોલા લાલ અથવા ગુલાબી ફટકડી લઈ બંનેને અલગ અલગ ખારીક વાટવાં. પછી એક શરાવમાં ૨ તોલા ફટકડીનું ચૂર્ણ નાખી ઉપર હિંગજોકનું ચૂર્ણ મૂકવું. સારપછી બાકી રહેલ ફટકડીનું ચૂર્ણ ઉપર નાખી હિંગજોક દબાવી દેવો. પછી ખરાખર બંધબેસતું બીજું શરાવ ઉપર રાખી મજબૂત કપડામાટી કરવી. કપડામાટી કરતી વખતે શરાવ આમ તેમ હાલીને ફટકડી ઉપરથી પડી જઈને હિંગજોક ખુદ્દો ન થઇ જાય તે સંભાળવાનું છે. કપડામાટી સારી સુકાય ત્યારે ૪ શેર છાણાંની આંચ આપવી. સ્વાંમ શીતળ થયેથી કાઢી વાટી શીશીમાં ભરવી. આ ભસ્મ ગુલાબી રંગની થાય છે. વજન આશરે બે તોલા રહેશે. ફટકડીનો ધણો ભાગ બળી જાય છે, તેમજ હિંગજોકમાંથી કેટલોક પારો ઉડી જાય છે. જે ફટકડીના ફૂલાના રૂપમાં ભસ્મ મળે છે. તેમાં હિંગજોકના સંયોગથી કેટલોક ગુણ આવી ગયો છે. આ ભસ્મની માત્રા ૧ થી ૩ રતી છે. દિવસમાં બે વખત આપવી. પિત્તજ્વર ઉપર સાકર સાથે. ત્રિષમજ્વરમાં નાની હરડે(હીમજ)ના ચૂર્ણ સાથે. નિર્બલતા દૂર કરવા તથા પ્રમેહ ઉપર મલાઇ તથા સાકર સાથે આપવી. ખાંસી તથા દમ ઉપર નાગરવેલના પાનમાં આપવી.

(૨) બીજો પ્રકાર:—૪ તોલા ૩મી સીંગરફ લઈ એક રિંગણા (મારૂં બેંગન)માં ભરી ઉપર ઘડેલા આદાથી પેક કરવું. પછી બાટી શેકે છે તેવી રીતે ગરમ રાખમાં રિંગણું સારી રીતે બંધાઈ જાય ત્યાં સુધી દબાવી રાખવું. પછી બોલી કાઢી બીજા રિંગણામાં ઉપર મુજબ પેક કરી બાંધવું. આવી રીતે ૨૧ રિંગણામાં હિંગજોકને બાંધવાથી ભસ્મ તૈયાર થાય છે. આ ભસ્મનો ઉપયોગ રસસિંદૂર દ્વિગુણગંધકની રીતની બદલીમાં કરવો. માત્રા ૧ થી ૨ રતી, નિર્બળતા તથા પ્રમેહ દૂર કરવા માટે મધ તથા લીંડીપીપરની સાથે. તાવ, ઉધરસ, વાતરોગ, ઉદરરોગ વગેરે રોગમાં આપી શકાય છે.

૫-ઔષધિક્રિયા

રસાયન ચૂર્ણ, ગુટી, ક્વાથ, યોગ, લેપ, અર્ક, આસવ, અંજન, તેલ, ધૂત, ક્ષાર અને મલમનો વિધિ, ગુણ તથા ઉપયોગ ઇત્યાદિ.

અલ્પસ્યાપિ મહાર્થત્વં પ્રભૂતસ્યાલ્પકર્મણામ્ ॥
કુર્યાત્સંયોગવિશ્લેષાન્ કાલસંસ્કારયુક્તિભિઃ ॥ ૧ ॥

૧-રસાયન

(૧) રસોપયોગી વિષયો

૧ અગ્નિના પ્રકાર:—રસાયનોને માટે ધૂમ્રાગ્નિ, દીપ્તાગ્નિ, મંદાગ્નિ, મધ્યમાગ્નિ, ખરાગ્નિ અને ભડાગ્નિ, એમ છ પ્રકારનો અગ્નિ છે. જે લાકડાં અગ્નિ આપવામાં વાપરવાં, તે જાડીમાં સારાં સૂકાયેલાં મૂડીમાં આવી શકે તેવાં જાડાં અને ખેર આદિકનાં હોય તેને કાષ્ઠમાન; એટલે કે અગ્નિ આપવા માટે જાડાઈ વગેરેમાં યોગ્યતાવાળાં કહે છે. જવાળા નહિ નીકળતાં જે અગ્નિમાંથી માત્ર ધૂમાડો જ નીકળે તેને ધૂમ્રાગ્નિ કહે છે. મૂડીમાં આવી શકે તેટલા જાડા લાકડાની આઠમા લાગની ચીરીને સળગાવી જે અગ્નિ કરે તે દીપ્તાગ્નિ; અને ચોથા લાગની ચીરી વડે જે અગ્નિ કરે તેને મંદાગ્નિ જાણવો. એક લાકડાની બે ચીરીઓ સાથે સળગાવીને કરેલા અગ્નિને મધ્યમાગ્નિ અને એવી પાંચ ચીરીઓ સાથે સળગાવી મૂકીને કરેલો અગ્નિ તે ખરાગ્નિ છે; એ સર્વ કામમાં યોગ્ય છે. વળી જે અગ્નિથી પાત્રના મથાળા સુધી ચોતરફ જવાળાઓ પ્રસરે તેને ભડાગ્નિ જાણવો.

૨ પુટ આપવાના પ્રકાર:—(૧) લાંબો, પહોળો અને ઉંડો જગ્ગે હાથ ખાડો ખોદી તેમાં અડધાં અડધાં છાણાં ભરી તેના ઉપર કપડામાટી કરેલ શરાવ અથવા મૂસ ગોઠવી, ઉપર છાણાં ભરી પુટ આપે તે મહાપુટ. (૨) દોઢ હાથ લાંબો, પહોળો અને ઉંડો ખાડો ખોદી ઉપર કહેલી રીતે પુટ આપે તે ગજપુટ અથવા માહીષપુટ. (૩) એક હાથ જેટલો લાંબો, પહોળો અને ઉંડો ખાડો ખોદી તેમાં પુટ આપે તે વરાહપુટ. (૪) એક વેંત લાંબો, પહોળો અને ઉંડો ખાડો ખોદી પુટ આપે તે કુક્કટપુટ. (૫) વેંતભર ખાડામાં માત્ર સાત અથવા આઠ છાણાં મૂકી પુટ આપે તે કપેતપુટ. (૬) જમી ઉપર છાણાંને અડધો ચૂરો (ગોખર) નાખી તેના ઉપર શરાવ ઇત્યાદિ રાખી, ઉપર ખાકીનો ગોખર નાખી ઢાંકીને ઉપર અગ્નિ આપે તે ગોખરપુટ. આ પુટમાં ખાડાનું અને ગોખરનું પ્રમાણ નથી; માટે મૃદુ અથવા કઠિન દ્રવ્ય હોય તેના પ્રમાણમાં ૧૦૦ અથવા ૫૦ અથવા ૩૦ અડધાં છાણાંમાં પુટ આપવો. (૭) માટીની ગાગર લઈ તેને હાથની આંગળી આવે તેવાં ૪૦ થી ૫૦ કાણાં પાડી તેમાં અડધા કોલસા ભરી તેના ઉપર કપડામાટી કરેલું શરાવ અથવા મૂસ રાખી તેના ઉપર ખીજ કોલસા નાખી માટીના અથવા ઇંટોના ચૂલા ઉપર ગોઠવી સળગાવવું; અને એ અગ્નિ ત્રીજા દિવસે ઠરી ગયા પછી માંહેનું ઔષધ કાઢી લેવું; તેને કુંભપુટ કહે છે.

(૨) યંત્રો

૧ ડમરૂયંત્ર:—(૧) નીચેનું માટલું નાનું અને ઉપરનું એનાથી બમણું મોટું એવાં બે માટલાં લાવી તેની અંદર અને બહાર ખડીતો અથવા ગોપીચંદનનો સારો લેપ કરી સૂકવી નાખવો. પછી નાના માટલામાં લિંબુના રસમાં ખરલ કરેલ હિંગજોડ રાખી તેના ઉપર મોટી માટલી ઉંધી વાળવી; અને બન્ને માટલીઓના મોઢાના સાંધાને ચૂનો ૧ ભાગ અને ધઉની કણુક બે ભાગ લઈ પાણીથી એકત્ર કાલવી તે વડે ચોકસીથી બંધ કરવાં; અથવા ગોપીચંદનથી કપડા-માટી કરવી; એને ડમરૂયંત્ર કહે છે. આ યંત્ર ચૂલા ઉપર ગોઠવીને નીચે ચાર પ્રહર અગ્નિ આપવો અને ઉપરના માટલાના તળીઆપર બીજવેલા લૂગડાની આઠ કે સોળ પટ કરેલી ગડી મૂકી તે સૂકાઈ ન જાય તેટલા માટે વખતોવખત તેના ઉપર પાણી નાખતાં જવું; સૂકાવા દેવું નહિ; એટલે હિંગજોડમાંથી પારો ઉડી ઉપરના મટકાના તળીઆને જઈ ચોંટે છે. તેને યુક્તિથી કાઢી લેવો. આજ પ્રમાણે નાનું યંત્ર કરીને કપૂરનાં ફૂલ પાડવાં; પરંતુ નીચે ચૂલામાં બળતણના બદલે ઘીમાં બીજ-વેલો કાકડો સળગાવવો એટલે ફૂલ સારાં પડશે.

૨ ઉર્ધ્વનલિકા યંત્ર:—એક તપેલામાં ઔષધો નાખી તેના મોઢા પર ઢાંકણું વચ્ચેવચ્ચ અંગુઠા જેવડા છિદ્રવાળું મજબૂત બેસાડી તે છિદ્રમાં નળી બેસાડી તે તપેલું ચૂલા ઉપર મૂકી નીચે તાપ કરવો; અને તે નળીનો બીજો છેડો વાસણ તરફના છેડા કરતાં નીચે રહે તેમ કરીને તે બીજા છેડા નીચે ખુલ્લા મુખવાળું એક બીજું વાસણ મૂકવું. નળીવાટે તે વાસણમાં અર્ક પડે છે. તે અર્ક ઉપર તેલ તરી આવે છે, તેને અત્તર કહે છે.

૩ વાલુકાયંત્ર:—ગોળ આતસી (અગ્નિ સહન કરે તેવી) શીશી લાવી ગોપીચંદનની માટીથી સાત કપડામાટી કરવી; પછી પહોળા મોઢાનું માટીનું હાંડલું લઈ તેની નીચે હાથનો અંગુઠો જાય એવડું છિદ્ર પાડવું; અને જે રસાયન કરવાનું હોય તેની કાજળી તે આતસી શીશીમાં નાખી, તે શીશી તે હાંડલામાં છિદ્ર ઉપર સીધી ઉભી પકડી રાખીને, તેની નીચે પાણીથી કાલવેલી માટી અથવા ધઉના લોટના લોંદાથી તે હાલે નહિ એવી રીતે ગોઠવવી. પછી મોઢા પાણીની એટલે નદીની (સમુદ્રકિનારાની નહિ) રેતી શીશીના ગળા સુધી ચોતરફ ભરવી; અને તે હાંડલું ચૂલા ઉપર ચઢાવીને જેવો અગ્નિ કહેલો હોય તેવો તેની નીચે કરવો. શીશીમાં કાજળી સૂકીજ ભરવી; લીલી અથવા ભેજવાળી નહિ ભરવી. x

૪ ભૂધરયંત્ર:—સવા હાથ ચારે ખૂણે સરખો ખાડો કરી તેની વચ્ચે એક વેંતની ચારે ખૂણે સરખી એવી નાની ખાડી કરી, તેમાં ઔષધ નાખેલો સરવો અથવા મૂસ મૂકીને બે અથવા ત્રણ આંગળ માટી અગર રેત તે પર પાથરી ખાડીના ભાગમાં છાણાં નાખી અગ્નિ આપે તે ભૂધર યંત્ર.

૫ દોલાયંત્ર:—ઔષધિથી મિશ્ર પારો લઈ તેને ત્રણ ભોજપત્રથી લપેટી પછી તેની લૂગડા-થી પોટલી બાંધવી; અને એક મજબૂત સળી લઈ તેને માટલાના મોઢા ઉપર આડી મૂકવી. એ સળીની વચ્ચેવચ્ચ દોરા બાંધી તેને બીજે છેડે તે પોટલી એટલે ઉંડે ટાંગવી કે જેથી માટલામાંના પદાર્થમાં તે પોટલી ડૂબેલી રહે. * પછી તે માટલું ચૂલા ઉપર ચઢાવી કહું હોય તેવી રીતે અગ્નિ

+ આ છિદ્રના ઉપર એક ઠીકરી અથવા અબ્રકનું પતર રાખવાનો રિવાજ છે.

x વાલુકાયંત્રમાં જ્યારે કોઈ પણ જાતનો સિંદૂર બતાવવો હોય ત્યારે એક લોહચલાકા (છત્રીની લોઢાની ઢાંડી) તૈયાર રાખવી. જ્યારે જ્યારે મોં બંધ થઈ જાય ત્યારે ત્યારે વારંવાર છત્રીની ડાંડી અંદર નાખવાથી મોં ખુલ્લું થઈ જાય છે. કોઈ વખત અગ્નિ આપવામાં બૂલ થવાથી શીશી તૂટી જાય તો એકદમ ત્યાંથી ભાગી જવું; કારણકે એ શીશીમાંથી જે ગંધકનો ધૂમાડો નીકળે છે તે અતિ હાનિકારક છે. ઘણે ભાગે જ્યાંસુધી ગંધક બળતો રહે ત્યાંસુધી આંચ મંદ મંદ આપવી પડે છે. ગંધક બળી જાય ત્યાર પછી અગ્નિ તેજ કરવામાં શીશી પુટવાનો ડર રહેતો નથી.

* પોટલીનું કપડું માટલાના તળીઆને અડતું ન રહે તે સંભાળવું; નહિ તો કપડું બળીને અંદરની વસ્તુ માટલામાં પડી જશે.

આપવો. એને ઢાલા અથવા સ્વેદન યંત્ર કહે છે.

૬ ગણિયંત્ર:—અર્ક કાઢવાનો હોય તો એક વાસણમાં પ્રથમ છટ મૂકીને પછી તેના ઉપર માઠકી ગોઠવવી; અને આબુખાબુ વાસણમાં તે તે ઔષધો નાખીને તે વાસણના મોઢા ઉપર પાણીના ઘડીઆળ જેવી ખીજ વાડકી ચત્તી ઢાંકી, માટી લગાડીને સાંધો બંધ કરવો. તે પછી તે ચત્તી વાડકીમાં પાણી નાખી યંત્ર ચૂલા ઉપર મૂકી નીચે અગ્નિ કરવો. પછી ઉપરની વાડકીમાંનું પાણી તપી જાય તેમ તેમ તેને ઉલ્લેચી નાખતા જઈને ખીજનું ઠંડુ પાણી તેને બદલે ભરી મૂકતા રહેવું. એમ કરવાથી ઉપરની વાડકીને તળીએ વરાળના જેવાં બિંદુ જામીને યંત્રની અંદર ઘટના ઉપર રાખેલી વાડકીમાં અર્ક અથવા તેલ ટપકશે.†

૭ પાતાળયંત્ર:—એક હાથ લાંબો, પહોળો અને ઉંડો ખાડો ખોદી તે ખાડામાં એક વાસણ ગોઠવવું; અને એક ખીજ વાસણમાં જોઈએ તે ઔષધો નાખી તેના મોં ઉપર સૂચો જઈ શકે તેવડું છિદ્ર પાડેલું ઢાંકણું મજબૂત બેસાડી સાંધો કંપડમાટીથી બંધ કરવો અને પછી સૂકાયા પછી તે વાસણને નીચેના હાંડલા ઉપર ઉંધું વાળી બંને વાસણો વચ્ચેના સાંધો ચૂના તથા લોટવડે મજબૂત બંધ કરવો. પછી ઉપરના માટલાના ગળાસુધી પહોંચે તેટલે ઉંચે સુધી તે બંને વાસણોની આસપાસ માટી ભરવી અને મટકા તથા ઉપલા વાસણની પીઠ પર અગ્નિ કરવો એટલે તેમાંનાં ઔષધોનું તેજ નીકળી ઢાંકણામાંના છિદ્રવાટે નીચેના વાસણમાં આવી પડશે. આ યંત્રને પાતાળયંત્ર કહે છે. (આનાથી ધૂપેલ આદિ તેજ તૈયાર થાય છે.)x

૮ તેજ્યંત્ર (લંબક):—એક ઉલા ગળાનું તપેલું લઈ તેમાં અર્ધા સુધી ઔષધો નાખી પછી પાઠમાં કલા પ્રમાણે પાણી નાખી તેના મોઢા ઉપર બે નળીઓનું લંબક મૂકી પછી તેના સાંધા લોટ તથા ચૂનાથી મજબૂત બંધ કરવા અને ઉપરના લંબકમાં પાણી ભરવું. પછી યંત્ર ચૂલા ઉપર મૂકી હેઠે ધીમે તાપ લગાડવો. ઉપરના લંબકમાં પાણી ઉતું થાય એટલે ઉપરની નળીથી તે પાણી કાઢી ખીજનું ટાઢું પાણી નાખતા જવું. ખીજ નળી નીચે મોટા મોઢાનો શીશો રાખી તેમાં અર્ક પડે તે લેવો. આ યંત્રને લંબક પણ કહે છે. કોઈ એને નલિકાયંત્ર અને સરપાસ પણ કહે છે.

† આ યંત્રને “આકાશપાતન યંત્ર” પણ કહે છે. ઉપરના ભાગમાં વાડકી રાખવાને બદલે પહોળા મોઢાનો તાંબા અથવા પિત્તળનો ઘડો રાખવો એ વધારે અનુકૂળ રહે છે; કારણ કે ઘડામાં પાણી વધારે રહી શકે છે, જેથી વારંવાર બદલવું પડતું નથી.

x પાતાળયંત્રની ખીજ રીત:—ચૂલા પર એક નાંદ રાખી તેના ઉપર એક મોટું ઢીબરું રાખવું. ઢીબરામાં તથા નાંદમાં બરાબર વચ્ચે એક એવું છિદ્ર કરવું કે જેથી અગ્નિશીશીનું મોં અથવા ખીજ કોઈ શીશી જેમાં ઔષધિ ભરીને તેલ કાઢવું હોય તે બરાબર તેમાં આવી શકે. પછી કંપડમાટી કરેલી શીશીમાં ઔષધિ નાખી શીશીના મોઢા ઉપર લોઢાના તારની ગોળી અથવા આટો ચાળવા માટે ચાળણી આવે છે તેનો ટુકડો લપેટી ફસાવી દેવો, જેથી ઔષધિ નીકળી ન જાય તથા તેલ ટપકતું રહે. આવી રીતે શીશી તૈયાર કરી ઢીબરામાં બાંધી રાખવી. શીશીના મોઢાની આસપાસ થોડી માટી લગાડી પછી ચારે બાજુ બખ્ખે આંગળ રેતી પાથરી એક લોઢાનું પાતળું પતરું (કેરોસીન તેલના ડબ્બા આવે છે તેનું) આસપાસ તારથી બાંધી દેવું. પછી ઢીબરામાં પતરાંની આસપાસ ખાલી રહેલી જગ્યામાં જાણ્યાં અથવા કોલસાનો અગ્નિ આપવો. નીચે ચૂલામાં એક વાડકી રાખવી, જેથી તેલ તેમાં ટપકીને બેગું થાય. આશરે એક કલાક પછી તેલ ટપકતું શરૂ થાય છે. જ્યાં સુધી તેલ ટપકતું રહે ત્યાંસુધી અગ્નિ આપવો. તેલ ટપકતું બંધ થાય ત્યારે અગ્નિ આપવો બંધ કરી દેવો. વધારે કિંમતી તથા ઝેરી વસ્તુઓનું તેલ આવા યંત્રથી કાઢવામાં અનુકૂળતા વિશેષ રહે છે.

(૩) રસઃ

૧ ગોળાબદ્ધ રસઃ—પારો, ગંધક, મળાનું સત્ત્વ એ સમાનભાગે અને રાતો ભોળ (હીરાભોળ) ત્રણ ભાગ લઈ શીમળાના રસમાં અગર કાઢામાં ખરલ કરી ગોળીઓ વાળવી. પ્રમાણ અને અનુપાત્ર:—ચારથી આઠ રતિ માખણ અને સાકરમાં. ગુણ:—સ્તંભક. ઉપયોગ:—નાક, બાહ્ય જનનેદ્રિય અને ગુદામાંથી થનાર રક્તસ્રાવ, એના સેવનથી સારા થાય છે. રક્તપિત્ત, ઘોળા આમ, અત્યાર્તવ (રાતો પ્રદર), એના ઉપર પણ એ અતિ ગુણદાયક છે; તેમજ પ્રમેહ અને મૂત્રકૃચ્છ્ર એના ઉપર પણ ચાલશે. પૃથ્થ:—વાતકર અને પિત્તકર પદાર્થો ખાવા નહિ. આહાર મિષ્ટ અને થોડો લેવો.

૨ મહાજ્વરાંકુશ રસઃ—પારો, ગંધક, વછનાગ, એ એકેક ભાગ અને ધંતુરાનાં બીજ ૩ ભાગ તથા સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર એ દરેક બળે ભાગ લઈ બહુજ ખારિક થાય ત્યાંસુધી ખરલ કરતા જઈ આદુ અને લિંબુના રસના પુટ આપવા તથા ગોળીઓ બાંધવી. શ્વાગૃધરમાં એમાં દારૂડીનાં મૂળ નાખવાનું કહેલું છે. તે પ્રમાણે કરવાથી આ રસાયન સારક થાય છે. પ્રમાણ અને અનુપાત્ર:—એકથી દોઢ રતિ સુધી આદાનો રસ અને મધ સાથે. ગુણ:—જ્વરદન અને દીપક. ઉપયોગ:—ટાઢ ચઢચા સિવાય આવનારા કોઈ પણ જ્વરમાં તેમજ સતત રક્ષા કરતા જ્વરમાં તથા ચઢકિતર થતા જ્વરમાં આનો ઉપયોગ ઉત્તમ છે. અપચો, પેટમાં દુખવું, પેટમાં વાયુ વધવો, એવા વિકારો જે જ્વરની સાથે થતા હોય તે જ્વરમાં આ વિશેષ ઉપયોગી છે. જૂના સંધિવાયુ ઉપર પણ એ આપવો. સર્વ તાવ ઉપર એનો ઉપયોગ થાય છે; એટલે એ ગ્રહણ કરવાયોગ્ય છે. અશક્ત મનુષ્યને તથા બાળકને આ રસ આપવો નહિ. એ વધુ માત્રામાં આપવાથી આંખોના ડોળા મોટા દેખાય છે. દિવસમાં સાંજ-સવાર બેજ વખત આ રસ આપવો. બપોરને સમયે એકાદ ઠંડા ઔષધની યોજના કરવી. જુદી જુદી જાતના જ્વરને માટે કહેલા કાઢા સાથે તે તે જ્વરમાં આ રસ આપાય છે. પૃથ્થ:—જ્વરના પ્રકરણમાં કલા પ્રમાણે.

* એક મિત્રે આપેલા અનુભૂત ઉપચાર:—

શંખદ્રાવ રસઃ—આકડાનું મૂળ, થોરનું મૂળ, ખરસાંણી થોરનું મૂળ, આમલીનાં છોડાં, ખાખરાની છાલ, કેળનો સ્તંભ, તલના છોડ, અધાડી, મોથ, કોડી અને શંખ, એ અગીઆર ચીજોની ખાખમાંથી પૃથક્ પૃથક્ તૈયાર કરેલા ખાર, પંચલવણ (સિંધાલુણ, સંચળ, બીડલવણ, વડાગરં મીઠું અને ધસીઈ એટલે નદી કે સમુદ્રનું મીઠું), પાંચ ક્ષાર એટલે સાજખાર, જવખાર, નવસાર, ખડીઓખાર અને પાટીઓ ટંકણખાર તથા પારો એ સઘળાં સમાનભાગે લઈ પ્રથમ પારામાં તેનાથી ત્રણગણો ગંધક મર્દન કરી કાજળી તૈયાર કરી પછી તેમાં ખાખીની ચીજો બેળી વાટી નાખી, સર્વના સમાન ફટકડી, સુરોખાર, હીરાકસી અને નવસાર નાખી, લિંબુના રસમાં ખૂબ મર્દન કરી તેનો અર્ક પાડવાના નલિકાયંત્રમાં નાખી ચૂલે ચઢાવી ચાર પહેર સુધી આંચ આપવી. એનાથી તૈયાર થયેલા રસને શંખદ્રાવ રસ કહે છે. એ રસમાં સોય નાખવાથી તે તેમાં ગળી જાય છે એવો એ અદ્ભુત રસ પાણીની સાથે એક અથવા બે વાલ આપવાથી તે ગુદમ (ગોળા), દરસ, ખરોળ, યકૃત અને ઉદરના અનેક વિકારોને જલદીથી આરામ કરે છે. સૂચના:—આ રસ પીતી વખતે આખા મોંમાં અને વિશેષ કરીને દાંતોને સારી પેઠે મધ ચોપડી એ રસ દાંતોને ન અડકે એવી રીતે નાગરવેલના પાનની ભુંગળા મોંમાં રાખી તેના વાટે પાવો; કારણ કે એ રસ દાંતને અડવાથી દાંત પણ ખરી પડે છે.

જુલાખ:—પારો તોલો ૦૧ અને ગંધક તોલો ૦૧ ખૂબ વાટી કાજળી થયે તેમાં મરી તોલો ૦૧, ટંકણખાર તોલો ૦૧, સુંઠ તોલો ૦૧૧ તથા શેધેલો નેપાળો તોલો ૨ નાખી ખૂબ વાટી ખાવળની છાલના ઉકાળામાં ઘુંટી તેની ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. એ ગોળી સવારે ૧ આપી ઉપર ગરમ પાણી પાવું. વારણ:—સાકરનું પાણી પાવું અથવા ઠંડા પાણીથી નાહવું અથવા મગ-ચોખાની ખીચડી ઘી નાખી ખાવી.

૩ બીજા પ્રકારનો મહાજ્વરાંકુશ રસ:—પારો, ગંધક, તામ્ર અને સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ, શુદ્ધ કરેલો નેપાળો, કકુ, હરડે, નસોતર, શુદ્ધ કરેલાં ઝેરકોચલાં, એ સર્વેને સમાનભાગ લઈ યુવરના દૂધમાં ખરલ કરી રતિ પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. (યુવરના દૂધમાં ખરલ કરવાથી તીવ્ર રેચક થાય છે, તેથી અશક્ત મનુષ્યથી સહન થઈ શકે નહિ; માટે એને ભાંગરો, આદુ અને તુલસીના રસમાં ખરલ કરવાથી આ રસાયનનો ગુણધર્મ ઓછો નહિ થતાં કામ પણ સાઈ થાય છે.) પ્રમાણ અને અનુપાન:—એક રતિ બિના પાણી સાથે. (એક રતિથી વધારે ન આપવું.) ગુણ:—સારક, ઉષ્ણ, વાતહર અને જ્વરદન. ઉપયોગ:—આંતરીઆ (આંતરે આવનાર) ટાઢીઆ તાવ ઉપર અને કાર્તિક, માગશરમાં આવનારા તાવ ઉપર આનો ઉત્તમ ઉપયોગ છે. નાનાં બાળકો અને અશક્ત મનુષ્યને આપવો નહિ. આના પ્રભાવથી વિષમજ્વરમાં થનાર તીવ્ર લક્ષણો કમી થાય છે; અને ખરાળ, યકૃત અને પેશાબમાં જનારો ક્ષાર કમી થઈ યકૃતની વિકૃત કમી થાય છે. પૃથ્થ:—દૂધ અને કાંજી.

૪ ત્રીજા પ્રકારનો મહાજ્વરાંકુશ રસ:—પારો ૧, ગંધક ૨, ટંકણુખાર ૨, મનશીલ ૦.૧, શુદ્ધ હરતાલ ૧, વછનાગ ૨, ઝેરકોચલાં ૧, માક્ષિકભસ્મ ૨, સુંઠ ૩, મરી ૩, લીંડીપીંપર ૩ અને હરડાં, ખહેડાં તથા આમળાં બન્ને તોલા; કાંકચનો મગજ (શેકેલ) ૨ તોલા, કકુ ૨ તોલા, ધંતુરાનાં બીજ ૩ તોલા, જેડીમધ ૨ તોલા, પુષ્કરમૂળ ૨ તોલા, એ પ્રમાણે લઈ પ્રથમ પારો ગંધકની ઉત્તમ કાજળી કરવી; પછી તેમાં હરતાળ ખસવી. ઉત્તમ ખરલ કર્યા પછી તેમાં મનશીલ અને ટંકણુખાર નાખી તે પછી બીજાં ઔષધોનું ચૂર્ણ મેળવવું; અને તે પછી અગ્નિથી આનાં પાંદડાંનો રસ, ધંતુરાનાં પાંદડાંનો રસ, તુલસીનો રસ અને આદુના રસના અનુક્રમે પુટ આપવા. પ્રમાણ અને અનુપાન:—૧ રતિ આદુના રસ અને મધમાં. ગુણ:—દીપન અને જ્વરદન. ઉપયોગ:—ટાઢીઆ તાવ ઉપર એનો ધણેજ ઉપયોગ થાય છે. એ આપ્યા પહેલાં હરડે અથવા મીંઢી-આવળ જેવું એકાદ હલકું સારક ઔષધ આપવું. કફજ્વર તથા સન્નિપાતના ઉપર પણ આ રસાયન આપવાથી ફાયદો થાય છે. બેજવાળી જમીનમાં રહેવાથી તથા ખરાબ હવાપાણીથી આવનારા તીવ્ર તાવમાં પણ એ આપવું. શ્રાવણથી દિવાળી સુધીમાં આવતો (મેલેરીઆ) જ્વર આનાથી નક્કી જાય છે. પૃથ્થ:—જ્વર માટે કથું હોય તે.

૫ મૃત્યુંજય રસ:—સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, હરડાં, ખહેડાં, આમળાં, પારો, ગંધક, ટંકણુ, વછનાગ, જેડીમધ, હળદર, કાંકચનાં શેકેલાં ફળનાં મીજ, નેપાળાનાં મીજ, એ સર્વ ઔષધો સમાનભાગે લઈ ભાંગરાના રસમાં ત્રણ દિવસ ખરલ કરી ગોળીઓ બાંધવી.

૬ મૃત્યુંજય રસ બીજો:—પારો ૧, ગંધક ૧, ધંતુરાનાં બીજ ૩, સુંઠ ૨, મરી ૨, લીંડીપીંપર ૨, હરડાં ૧, ખહેડાં ૧, આમળાં ૧, વછનાગ ૧, નેપાળો ૨, રેવંચીનો શીરો ૨, શેકેલ કાંકચનાં મીજ ૧, ટંકણુખાર ૧ અને જેડીમધ ૧ તોલો, એ પ્રમાણે વજનથી લઈ ભાંગરાના રસમાં ૧૪ દિવસ ખરલ કરી ગોળીઓ બાંધવી. પ્રમાણ અને અનુપાન:—એકથી બે રતિ બિના પાણી સાથે. ગુણ:—સારક. ઉપયોગ:—સર્વે પ્રકારના જ્વરમાં અને વિશેષ કરીને વાતજ્વરમાં આપવું. તાવનું જોર વધી જાય નહિ તેટલા માટે પ્લેગ અને તીક્ષ્ણ જ્વરમાં એ અપાય છે. પૃથ્થ:—ગરમ પદાર્થ તજવા.

૭ પ્રમેહરસાયન:—કલાઈ, સીસું, અબ્જ, લોહું, કાંત્રોલ, પારો, તાંબુ, પોલાદ, લિંગજોક, ગંધક, ટંકણુખાર, ખાપરીઓ, એ દરેક વસ્તુ સમાનભાગે લેવી; (એમાંની કહેલી ધાતુઓની તો ભસ્મેજ લેવી.) અને તેને લિંબુના રસની ભાવના આપવી. પછી લુગદી કરી શરાવસંપુટમાં નાખી અગ્નિનો પુટ આપવો. પછી તે ઠંડુ થયે કાઢી લઈ ખરલ કરી તેમાં કપૂર, કેસર, તજ, તમાલ-પત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, સુંઠ, જયફળ અને જાવત્રી, એ સર્વને ઉપલાં ઔષધોના સમાન-ભાગે લઈને કડવા લીમડાની અંતરછાલના રસમાં ત્રણ દિવસ ખરલ કરવું. પછી તેની ગોળીઓ કરી જાયામાં સૂકવવી. પ્રમાણ અને અનુપાન ૧ થી ૧૧ રતિ માપણ અને સાકર સાથે. ગુણ—પૌષ્ટિક.

૮ આઠનંદણેરવ રસઃ—શુદ્ધ હિંગણેક, શુદ્ધ વજનામ, સુંઠ, મરી, લીંદીપીંપર, ટંકણુખાર અને શુદ્ધ કરેલો મધક સમાનભાગે લઈ જંબીરી લિંચુના રસમાં બે પહોર સુધી ખરલ કરીને એક રતિ પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. એ ગોળીઓ યોગ્ય અનુપાત સાથે ઉધરસ, દમ, ઝાડો (અતિ-સાર), સંઘ્રહણી, સન્નિપાત, મૃગી (ગોતું), વાતરોગ, પરમીઓ, અજીર્ણ અને અગ્નિમાંદ ઉપર આપવી; તેમજ જ્વરાતિસાર ઉપર ચોખાના ઓસામણમાં આપવી.

૯ સમીરગજકેસરી (વાતારિ) રસઃ—અરીણુ, ઝેરકોચલાં અને મરી ત્રણે સમભાગ લઈ આદુના રસમાં રતિ પ્રમાણે ગોળીઓ કરી તે એકલી અથવા ગરમ પાણી સાથે આપવી અને ઉપર નાગરવેલના પાનની ખીડી ખાવી; એટલે કુમડાપણું, પાંગળાપણું, ગૃધ્રસી, આમવાયુ, શળ, કફયુક્ત વાયુ, અપખાદક વાયુ, શોષ, કંપવાયુ, પ્રતાનકવાયુ, કટિશળ, કૌલેરા, અરુચિ, મૃગી અને સંઘ્રહણી રોગ દૂર થાય છે.

૧૦ બૃહત ઈન્દ્રિયેદી રસઃ—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, ટંકણુખાર અને મરી, એ ચારે સમાન ભાગ; સુંઠ અને નસોતર એ બન્ને ભાગ; અને શુદ્ધ કરેલો નેપાળો નવ ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી વિધિ પ્રમાણે આકડાનાં પાંદડાંના રસમાં બે પહોરસુધી ખરલ કરી ગાયનાં છાણાંના અગ્નિ ઉપર મંદ આંચ આપવી. પછી તેને ખરલ કરી રતિ પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. એ ઠંડા પાણી સાથે આપવાથી જીવ્વાન થાય છે. એના ઉપર દહીં-ભાતનું પથ્ય કરાવવું. એનાથી ઝાડો થઈ આમદોષ, અજીર્ણ, ઉદરરોગ, ગોળાનો રોગ અને કફ વગેરે સર્વ રોગનો નાશ થાય છે તથા અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. ઉનું પાણી પાવાથી એનો રેચ બંધ થાય છે.

૧૧ લોકનાથ રસઃ—શુદ્ધ અને જીજીક્ષિત (ગંધક જરણ્ય કરેલો) એવો પારો બે ભાગ અને શુદ્ધ ગંધક ૨ ભાગ લઈ, એ બન્નેને એક જગ્યાએ ખરલ કરી કાજળી કરી પારાથી ચારગણી કોઠી લઈ તેમાં તે કાજળી ભરવી. ત્યારપછી ટંકણુખાર ૧ ભાગ લઈ ગાયના દૂધમાં ખરલ કરી તે કોઠીનાં મોઢાં તે વડે બંધ કરવાં. ત્યાર પછી શંખના કકડા આઠ ભાગ વજને લઈ માટીનાં બે શરાવ (ચપણાં) લઈ તેમાં શંખના અડધા કકડા નીચે નાખી તેના ઉપર તે કોઠીઓ ગોઠવી, તેની ઉપર શંખના બાકી રહેલા અડધા કકડા પાથરી દઈ તેના ઉપર બીજું શરાવ ઉંધું વાળી, શરાવની ઉપર કપડમાટી કરી એક હાથ ઉંડો ખાડો કરી જંગલી છાણાં(અડાયાં)નો ગજપુટ અગ્નિ આપવો. પછી ઠંડુ થયે બહાર કાઢી સર્વ ઔષધ એકત્ર વાટી રાખવું; એને લોકનાથ રસ કહે છે. એ રસ શક્તિ પ્રમાણે ૫ થી ૨૦ મરીના ચૂર્ણ સાથે ૨ થી ૬ રતિની માત્રામાં વાયુના રોગો ઉપર ઘીમાં, પિત્તના રોગ ઉપર માખણમાં અને કફના રોગો ઉપર મધમાં આપવો. ક્ષય, અરુચિ, ઝાડો, સંઘ્રહણી, ઉધરસ, મંદાગ્નિ, કૃશતા (દુબળાપણું), શ્વાસ અને ગોળા ઉપર આ લોકનાથ રસ પ્રશસ્ત છે.

૧૨ ઉદયભાસ્કર રસઃ—પારો ૧ અને ગંધક બે ભાગ, તામ્રભસ્મ ૮ ભાગ, શિલાજિત ૩ ભાગ, હરતાળ ૨ ભાગ, એ સર્વે શુદ્ધ લઈ એકત્ર કરી ખરલ કરી પછી મરી ૩ ભાગ, વજનાગ ૨ ભાગ, તેમાં મેળવી નગોડ, આદુ, ભાંગરો અને નાની અરણીના રસમાં સાત સાત દિવસ ખરલ કરી તેને તડકે સૂકવવી. ત્યારપછી તે એક ચણેડી પ્રમાણે લઈ આદુના રસ અને સુંઠ, મરી, લીંદીપીંપર એમાં સેવન કરાવવું; એટલે પાંડુરોગ, કમળો, ક્ષય, શ્વાસ, ઉધરસ, આમવાત, કૃમિ (કરમ), શળ, ગોળો, પ્રમેહ, બરોળ, જલોદર, સંઘ્રહણી, કોઠ, ધનુર્વાત ઇત્યાદિ રોગોનો નાશ થાય છે. પથ્યઃ—સાડીચોખા દહીંમાં આપવા તેમજ છાશ અને ભાતનું પણ્ય સેવન કરાવવું. આ ઉદયભાસ્કર રસ પ્રસિદ્ધ થાય છે.

૧૩ લઘુવાતવિધ્વંસન રસઃ—પારો અને ગંધક એકેક ભાગ અને વજનાગ ૧૬ ભાગ લઈ, તેને ચિત્રકના રસમાં ખરલ કરી વાલના વજને ગોળીઓ કરવી. એ મૃગી, ઉન્માદ, વાતરોગ, સર્વાંબવાત, દાંતખીલી ઇત્યાદિ રોગ ઉપર આપવી.

૧૪ કંકુકાર રસઃ—શુદ્ધ પારો ૦૧ તોલો, શુદ્ધ વજનાગ ૦૧ તોલો, શુદ્ધ ગંધક ૦૧ તોલો, લોહભસ્મ ૦૧૧૧ તોલો, ધંતુરાનાં બીજ ૧ તોલો, પુલાવેલો ટંકણુખાર ૦૧ તોલો તથા જવંત્રી,

આહારકરો, સુંઠ અને કઠાઈની ખાખ એકેક તોલો લઈ આદુના રસમાં ખરલ કરી રતિ પ્રમાણે મીઠી કરી તે મધ, આદુનો રસ અથવા તુલસીના રસમાં આપવી; એટલે જે કદાપિ ગળા સુધી કદ આવી બરાયો હશે તોપણ તેનો નાશ થશે.

૧૫ વૃદ્ધિનાશન રસ:—પારો, ગંધક એકેક ભાગ અને બે ભાગ સુવર્ણમાલિકને હરડેના કાઢામાં ૩ દિવસ અને એરંડીઆમાં ૧ દિવસ ખરલ કરી તેને હરડેનું ચૂર્ણ અને એરંડીઆ સાથે વાલ પ્રમાણે સેવન કરાવે અથવા તલવણના રસમાં આપે એટલે અંડવૃદ્ધિનો નાશ થાય.

૧૬ ભારકર રસ:—સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, સિંધાલુણ, સંચળ, ખીડલવણ, ખંમડીખાર, મીઠું, ટંકણખાર, સાજખાર, એ સર્વ સમાનભાગે લઈ, એ સર્વેના ખરાખર નેપાળો લઈ તેને ફંતીમૂળના કાઢાની અને ખીજોરાના રસની ત્રણ ત્રણ ભાવનાઓ આપવી; અને ખૂબ મદન કરી છાંયે સૂકવવું. આ તૈયાર થયેલો રસ નાગરવેલના પાનમાં અડધી રતિ આપવાથી પ્લીહોદર (ખરોળ), ગોળો, વિષ્ઠંભ, શૂળ, આક્રો, હરસ, દંતશૂળ, કણ્થશૂળ, ખસ અને દાદર, એનો નાશ થાય છે, અંજન કરવાથી સર્પદંશની પીડા દૂર થાય છે.

૧૭ સમીરપન્નગ રસ:—અબ્જકભરમ, ગંધક, વછનાગ, ત્રિકટુ, પારો, ટંકણખાર, એ સર્વ સમભાગે લઈ તેને ભાંગરાના રસમાં સાત ભાવનાઓ આપવી. આ રસ આદુના રસમાં અગર ત્રિકટુના ચૂર્ણમાં એક વાલ આપવાથી મોટા વાયુનો પણ ક્ષણમાં નાશ કરે છે અને તેનું નરય (નાકમાં સુધવું) આપવાથી બેશુદ્ધિ મટે છે.

૧૮ અર્શકુઠાર રસ:—શુદ્ધ પારો ૧ ભાગ, શુદ્ધ ગંધક ૨ ભાગ, લોહભરમ અને અબ્જક-ભરમ ૬ ભાગ, ખીલી, ચિત્રક, ત્રિકટુ, હરડાં, નેપાળો, એ દરેક એકેક ભાગ, ટંકણખાર, જવ-ખાર અને સિંધાલુણ એ પાંચ ભાગ; સર્વે એકત્ર કરી ૩૨ ભાગ ગોમૂતમાં પાચન કરી પછી થુવરનું દૂધ ૩૩ ભાગ નાખી ફરીથી પાચન કરી તેની બળ્ખે માસાની ગોળી કરી આપવી. આ હરસના મસા છેદન કરવા માટે કુહાડી સમાન છે.

૧૯ અગ્નિસૂત રસ:—કેડીની ભરમ ૨ ભાગ, શંખભરમ ૨ ભાગ, અને પારાની કાળજી ૧ ભાગ, મરીનું ચૂર્ણ ૩ ભાગ, એ સઘળું એકત્ર કરી લિંબુના રસમાં ખરલ કરવું. આ રસ ધી-સાકર સાથે આપવાથી મંદાગ્નિ અને દુષ્ણપણાનો નાશ કરે છે. એ લીંડીપીંપરના ચૂર્ણ અને ઘીમાં સંગ્રહણી ઉપર આપવું. શોષ, તાવ, અરુચિ, શૂળ, ગોળો, પાંકુ, ઉદરરોગ, અર્શ, સંગ્રહણી, એ રોગો ઉપર છાશમાં આપવું. આ પ્રમેદનો પણ નાશ કરે છે.

૨૦ આદિત્ય રસ:—હિંગળોક, વછનાગ, ગંધક, ત્રિકટુ, ત્રિકળાં, જયફળ, લવંગ, ખંમડી-ખાર, સિંધાલુણ, મીઠું, ખીડલવણ અને સંચળ, એ સર્વ એકત્ર કરી તેને લિંબુના રસની સાત ભાવનાઓ આપી અર્ધ રતિ પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. આ આદિત્ય રસ અજીર્ણનો નાશક હોઈ જે આવે તે પચાવનાર અને અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર છે.

૨૧ કૃમિકુઠાર રસ:—કપૂર ૮ ભાગ; કડાછાલ, ત્રાયમાલુ, અજમોદ, વાવડીંમ, હિંગળોક, વછનાગ, નાગકેસર, ખાખરાનાં ખીજ; એ એકેક ભાગ લઈ તેને ભાંગરાના, ઉંદરકનીના અને આહી-ના રસની એક પછી એક ભાવનાઓ આપવાથી કૃમિકુઠાર રસ સિદ્ધ થાય છે. એની વાલ વાલની ગોળી કરી નાગકેસરમાં આપવી; એટલે સર્વ પ્રકારના કૃમિનો નાશ થાય છે.

૨૨ સુવર્ણમાલિની વસંત રસ:—સોનું ૧ ભાગ, મોતી ૨ ભાગ, હિંગળોક ૩ ભાગ, મરી ૪ ભાગ અને ખાખરીઓ ૮ ભાગ લઈ પ્રથમ માખણમાં ખરલ કરી પછી લિંબુના રસમાં માખણની ચિકાશ જતાં સુધી ખરલ કરવું. આ રસ બે રતિ મધ અને લીંડીપીંપરમાં આપવાથી સર્વ રોગનો નાશ કરે છે. x

x સુવર્ણમાલિની વસંતમાં ગાયનું માખણ લેવું. એસનું નહિ; કારણ કે એસના માખણમાં ચીકાશ વધારે હોય છે જેથી જલદી ચીકાશ જતી નથી. ૧ તોલો સોનું હોય તો ૨૫ તોલા માખણ લેવાય છે. કેટલાક લેઈ ૪ તોલા માખણ લેવાનું કહે છે. ૪ તોલા માખણ લેવાથી ૮-૧૦ દિવસ વધારે કુટુંબ પડે છે. તેમજ ગોળીમાં થોડી ખટણ (લિંબુના રસનો ખટો સ્વાદ) આવે

૨૩ લઘુમાલિની વસંત રસ:—શુદ્ધ કરેલો કલખાપરીઓ ૨ ભાગ અને ઘોળાં મરી ૧ ભાગ એકત્ર કરી, તેમાં દૂધ ઉપરની તર ચોથો ભાગ નાખી ખરલ કરવું; ભારપછી તેમાં લીની ત્રિકાશ ન રહે ત્યાંસુધી લિંબુના રસમાં ધુંટવું; એટલે આ લઘુમાલિની વસંત રસ સિદ્ધ થાય છે. આ રસ તાવ ઉપર બે વાલ પ્રમાણે મધ અને લીંડીપીપરમાં આપવો. જીર્ણજ્વર, ધાતુમત જ્વર, અતિસાર, રક્તાતિસાર, લોહીવિકાર, મોટો પિત્તવિકાર, પ્રદર, અર્શ સંબંધી લોહી, વિષમ-જ્વર અને નેત્રરોગ, એનો નાશ કરે છે. આ રસ જ્યંતી(નાની ખપાટ)નાં ફૂલોમાં ગર્ભિણીને આપવાથી બધા તાવોનો નાશ કરે છે અને ગર્ભનું ઉત્તમ પાલન કરે છે. નાનાં બાળકોનાં સર્વ રોગ ઉપર પણ આ રસ આપવો. પૃથ્થ:—દૂધ અને ભાત.÷

૨૪ શૂલકુઠાર રસ:—ટંકણખાર, પારો, ગંધક, ત્રિકણાં, ત્રિકટુ, હરતાલ, વછનાગ, તામ્ર-ભસ્મ અને નેપાળો, એ સર્વ એકત્ર કરી ભાંગરાના રસમાં ખરલ કરી તેની વાલ (૨ રતી) પ્રમાણે ગોળીઓ કરી, તેમાંથી ૧ ગોળી મરીમાં અથવા આદુના રસમાં આપવી. આ રસ શળોનો નાશ કરવામાં કુદાડાના જેવો છે.

૨૫ શ્વાસકુઠાર રસ:—પારો, ગંધક, વછનાગ, ટંકણખાર અને મનશીલ, એ દરેક એકેક તોલો, મરી ૮ તોલા, ત્રિકટુ ૬ તોલા, એ સર્વને ખરલ કરી કાચની શીશીમાં ભરી રાખવું. આ રસ રતિ પ્રમાણે નાગરવેલના પાનમાં આપવાથી દમ, ઉધરસ, મંદાસિ અને વાત-કફસંબંધી રોગોનો નાશ કરે છે. સન્નિપાત, મૂર્ચ્છા, ગોતું અને અતિ મોહ પામેલા રોગીને આ રસ સુંઘા-ડવો. આ શ્વાસકુઠાર સંપૂર્ણ શ્વાસરોગનો નાશ કરે છે.

૨૬ સૂતશેખર રસ:—શુદ્ધ પારો, સુવર્ણભસ્મ, ટંકણખાર, વછનાગ, સુંઠ, મરી, લીંડી-પીપર, ધંતુરાનાં બીજ, ગંધક, તામ્રભસ્મ, તજ તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, શંખભસ્મ, ખીલાનો મગજ, કચૂરો, આ સર્વ સમાનભાગે લઈ તેને ભાંગરાના રસમાં ૧ દિવસ ખરલ કરી રતિ પ્રમાણે ગોળીઓ કરી તે મધ અને ઘીમાં આપવી. એનાથી અમ્લપિત્ત, ઉલટી, શળ, પાંચ પ્રકારના ગોળા, સંઘ્રહણી, ત્રિદોષ, ઝાડો, શ્વાસ, મંદાસિ, હેડકા, ઉદાવર્તરોગ અને ક્ષયરોગનો ૧ મંડલ(૪૮ દિવસ)માં નાશ થાય છે.

૨૭ પ્રતાપલકેશ્વર રસ:—શુદ્ધ પારો ૧ ભાગ, અબ્રકભસ્મ ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ, મરી ૩ ભાગ, લોહભસ્મ ૪ ભાગ, શંખભસ્મ ૮ ભાગ, અડાયાં છાણાંની રાખ ૧૬ ભાગ અને વછનાગ ૧ ભાગ લઈ આદુના રસમાં ખરલ કરવું; અને બખ્ખે રતિની ગોળીઓ કરી તે આદુના રસમાં આપવી; એટલે સુવાવડીનો વાયુ, વાતરોગ, દાંતખીલી, એનો નાશ થાય છે. વાતરોગ, કફરોગ, હરસ એના ઉપર ગુગળ, ગળો અને ત્રિકણાંમાં આપવો. આદુના રસમાં આપવાથી ઉગ્ર સન્નિ-પાત નાશ થાય છે. સર્વાતિસાર અને સંઘ્રહણી ઉપર યોગ્ય અનુપાન યોજીને આપવો અને પૃથ્થ પળાવવું; એટલે તેનો નાશ થાય છે. આ પ્રતાપલકેશ્વર નામનો રસ સુવાવડીના રોગોનો નાશ કરવા માટે પ્રસિદ્ધ છે.

છે. લિંબુનો રસ પણ કાઢી ખાટલીમાં ભરી લેવો. બીજો અથવા ત્રીજો દિવસે ઉપર સાફ નીતરી આવેલ હોય તે ગાળી લેવો. ફરીથી એ રસ ત્રીજો દિવસે ગાળવો. આવી રીતે ત્રણ ચાર વખત ગાળવાથી રસ શુદ્ધ અને જલદી ચીકણ દૂર કરનારો થાય છે. ખાપરીઆને બદલે કોઈ વૈદ્ય જસતની ભસ્મનો ઉપયોગ કરે છે. કોઈ વૈદ્ય બજરમાં મળે છે તેનોજ ઉપયોગ કરે છે. તેમજ એક ગ્રંથકાર “કેલેમેના પેપ્રેટા” (જસતની કાચી ધાતુ) ઇંગ્રેજી દવા આવે છે તેનો ખાપરીઆને બદલે ઉપયોગ કરવાનું કહે છે. ખાપરીઆના સંબંધમાં હજીસુધી વિદ્વાનોમાં એક મત થયો નથી. સુવર્ણને બદલે કોઈ વરક ઉપયોગમાં લે છે તો કોઈ વૈદ્ય સુવર્ણભસ્મ ઉપયોગમાં લે છે. મરી સફેદ તથા મોતીની પિષ્ટી કરીને ઉપયોગમાં લેવાય છે.

÷ લઘુમાલિની વસંતમાં કેટલાક વૈદ્યો ૮ તોલા ખાપરીઈ, ૮ તોલા લીંગજોક તથા ૪ તોલા સફેદ મરીનું ચૂર્ણ મેળવે છે. પછી ગાયનું માખણ ૨ તોલા મેળવી ૧૦૦ લિંબુના રસમાં ખરલ કરી બખ્ખે વાલની ગોળીઓ બનાવે છે.

૨૮ ગુદમકુઠાર રસ:—સીસાની ભસ્મ, કલાઈની ભસ્મ, અબ્જભસ્મ, લોહભસ્મ, એ સમાન-ભાગે અને એ સર્વના બરાબર તામ્રભસ્મ લઈ તેને જંબીરી લિંબુના રસમાં ખરલ કરી રતિ પ્રમાણે ગોળાઓ કરવી. એ ગોળાઓ મધ, આદાનો રસ અને જવખાર તથા સાજીખારમાં આપવાથી અજીર્ણ, અમ્લપિત્ત, હૃદયશૂળ, પડખાનું શૂળ, પેટમાંનો દુખાવો (પેટશૂળ) અને સર્વ પ્રકારના ગુદમરોગનો નાશ કરે છે.

૨૯ મૃત્યુંજય રસ (ત્રીજો):—વછનાગ, મરી, લીંડીપીંપર, ગંધક, ટંકણુખાર, એ સર્વ સમાનભાગે લઈ, બે ભાગ શુદ્ધ હિંગજોક લેવો અને આદુના રસમાં સર્વને ખરલ કરી રતિ પ્રમાણે ગોળાઓ કરવી. અજીર્ણજ્વર ઉપર આ ગોળા જંબીરી લિંબુના રસમાં આપવી. સર્વ પ્રકારના તાવ ઉપર મધમાં આ ગોળા આપવી. આ ગોળાના સેવનથી મૃત્યુરૂપી તાવ દૂર થાય છે; એથી એ રસનું નામ ‘મૃત્યુંજય’ રસ છે.

૩૦ શીતભંજ રસ:—પારો, હિંગજોક, ગંધક, એ સમાન ભાગે અને એ ત્રણેના બરાબર નેપાળો લઈ સર્વને દંતીમૂળના કાદામાં ખરલ કરી વાલ વાલ(બખ્ખે રતી)ની ગોળાઓ કરીને તે આદુના રસમાં આપવી; એટલે મહાધોર નવ પ્રકારના તાવનો પણ નાશ થાય છે. સાકર, દહીં, ભાત એનું પથ્ય આપવું. ઠંડુ પાણી પાવું. મગનું ઓસામણુ અને શેરડીનો રસ પાવો. આ શીતભંજ રસ સર્વ તાવનો નાશ કરે છે.

૩૧ નાગરસાયન:—પારો ૧ ભાગ, ગંધક ૧૧ ભાગ, ઝેરકોચલાં ૧ ભાગ, મરી ૨ ભાગ અને એ સર્વ ઔષધોની બરાબર વછનાગ લઈ તેને ચિત્રકના કાદાની અને આદુના રસની ભાવનાઓ આપી ચણોઠી પ્રમાણે ગોળાઓ કરી પાનખીડીમાં આપવી; એટલે સર્વ જ્વરના વાત, કફ, ઉધરસ, આઠ પ્રકારના તાવ, જળદોષ, મંદામિ, સંઘ્રહણી, ગોળો અને શૂળનો નાશ થાય છે.

૩૨ મેહકુઠાર રસ:—કલાઈની ભસ્મ, લોહભસ્મ, સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ, અબ્જભસ્મ, ગોળાનું સત્ત્વ અને રસસિંદૂર, એ સમભાગે લઈ, તેને કુંવારના રસમાં ખરલ કરી વાલ(બે રતી)ના પ્રમાણમાં ગોળાઓ વાળવી અને મધ તથા સાકરમાં સેવન કરાવવી. આ સવાર-સાંજ ૧૨ દિવસ આપવી; એટલે પ્રમેહ, ધાતુક્ષય, રક્તપ્રદર, ક્ષયરોગ, જીર્ણજ્વર અને પાંકુરોગ વગેરે રોગોનો નાશ થાય છે.

૩૩ સિદ્ધામૃત રસ:—ફટકડીનું ફૂલું ૩ ભાગ અને સોનાગેર ૧ ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તે ૧ માસા જેટલું ચૂર્ણ ગાયના દૂધમાં પ્રાતઃકાળે સેવન કરાવવું અને ખાટા, તેલવાળા એ પદાર્થ વર્જ્ય કરાવવા; એટલે શિરોભ્રમણ, મસ્તકશૂળ, અમ્લપિત્ત અને સર્વ પ્રકારના પિત્તથી થયેલા રોગો દૂર થાય છે.

૩૪ કાસકુઠાર રસ:—હિંગજોક, મરી, ગંધક, ત્રિકટુ, ટંકણુખાર, એ સમાનભાગે લઈ આદુના રસમાં ખરલ કરી બખ્ખે રતિની ગોળાઓ કરવી. એ આદુના રસમાં આપવાથી અનેક પ્રકારની ઉધરસ, દારુણ સન્નિપાત અને શિરોરોગનો નાશ કરે છે.

૩૫ અમૃતમંજરી રસ:—હિંગજોક, વછનાગ, લીંડીપીંપર, મરી, ટંકણુખાર અને જવત્રી સમાનભાગે લઈ સર્વને જંબીરી લિંબુના રસમાં ખરલ કરી ચણોઠી પ્રમાણે ગોળાઓ કરવી. એ ગોળા આદુના રસમાં ૨ અથવા ૩ આપવાથી દારુણ સન્નિપાતનો નાશ થાય છે. વળી મંદામિ, અજીર્ણ, આમવાત, પાંચ પ્રકારની ઉધરસ, શ્વાસ, સર્વાંગ વાત, જીર્ણજ્વર, ક્ષય કલાદિ સર્વ વ્યાધિનો નાશ કરે છે. આ ઊના પાણીના અનુપાનથી આપવી.

૩૬ અગ્નિકુમાર રસ:—ટંકણુખાર, પારો, ગંધક, શંખભસ્મ એ સમાનભાગ, વછનાગ ૩ ભાગ અને મરી ૮ ભાગ લઈ, તેને વાટી ચૂર્ણ કરી ભાંગરાના રસમાં ખરલ કરી ચણોઠી પ્રમાણે ગોળાઓ કરી યોગ્ય અનુપાન સાથે આપવાથી સર્વ પ્રકારના વાતરોગ, શ્વાસરોગ, મંદામિ, કફરોગ, અધોદર (બરોળ), ઉધરસ અને શૂળ, એ દૂર થાય છે.

૩૭ કંકેરુ રસ:—ટંકણુખાર, લીંડીપીંપર અને શુદ્ધ વછનાગ, એ સમાનભાગે લઈ, તેને આદુના રસની ૩ ભાવના આપી, ચણોઠી પ્રમાણે ગોળાઓ કરી, યોગ્ય અનુપાન સાથે આપવી; એટલે

પીનસ, શાસ, ઉધરસ, મળામા રોગ, ગજમહ, દંતરોગ, કણ્ઠરોગ, નેત્રરોગ ઇત્યાદિ વાશ પામે છે.

૩૮ વાતગજસિંહ રસ:—પારો, ગંધક, ચિત્રક, ત્રિકટુ, નાગરમેથ, વછનાગ અને ત્રિક્ષ્ણાં, એ સમભાગ લઈ ભાંગરાના રસમાં ખરલ કરી રતિ પ્રમાણે ગોળીઓ કરી આપવી; એટલે અઢાર પ્રકારના કોઠ, પ્રમેહ, કફરોગ, વાતરોગ અને ક્ષયરોગનો નાશ થાય છે.

૩૯ કુઠકુઠાર રસ:—પારદ ભસ્મ ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ, લોહભસ્મ, તામ્રભસ્મ, ગુગળ, ત્રિક્ષ્ણાં, બકામ લીમડો, ચિત્રક અને શિલાજિત, એ દરેક ૧૬ ભાગ, કરંજનાં ખીજ ૬૪ ભાગ અને અબ્જકભસ્મ ૬૪ ભાગ લઈ, ચૂર્ણ કરી તે મધ અને ઘીમાં મેળવીને માટીના રીઠા વાસણમાં ભરી રાખવું. એ નિત્ય અડધો તોલો ખવરાવે એટલે ગલત્કુષ્ઠ અને સર્વે કોઠનો નાશ થાય છે.

૪૦ કપર્ધક રસ:—મૃત અથવા મૂર્ચ્છિત પારો કપાસનાં ફૂલના રસમાં એક દિવસ ખરલ કરી કોઠીમાં ભરવો. પછી ટંકણુખારને દૂધમાં ખરલ કરી તે વડે કોઠીનું મોઢું બંધ કરવું. પછી તેને અધમૂષા યંત્રમાં રાખી ગજપુટ આપવો. ઠંડું થયે બહાર કાઢી, પારાથી બમણાં મરીનું ચૂર્ણ તેમાં મેળવી, એ રસ એક રતી ધીની સાથે આપવાથી રક્તપિત્તનો નાશ થશે. તેના ઉપર ઉંખરાનાં પાકાં ફળ ઘી અને સાકરમાં પકવી સેવન કરવાં.

૪૧ ગુડૂચાદિ લોહ:—ગોળાનું સત્ત્વ, ત્રિક્ષ્ણાં, ત્રિકટુ, એ સર્વનું ચૂર્ણ સમાનભાગે અને એ સર્વની બરાબર લોહભસ્મ નાખવી. આ રસનું સેવન કરવાથી સર્વ પ્રકારના વાતરક્ત રોગ દૂર થાય છે.

૪૨ હુતાશન રસ:—ગંધક, પારો અને ટંકણુખાર, એ એકેક ભાગ, વછનાગ ૩ ભાગ અને મરી ૮ ભાગ લઈ તેના ચૂર્ણને જંખીરી લિંબુના રસમાં ૧ દિવસ ખરલ કરીને મગ જેવડી ગોળીઓ કરવી. એ ગોળી આદુના રસમાં આપવાથી શૂળ, અરુચિ, ગોળો, ફોલેરા, અગ્નિમાંઘ, અજીર્ણ, સન્નિપાત, થાક, જડતા અને મસ્તકશૂળ, એ રોગોનો નાશ થાય છે.

૪૩ પ્રતાપમાર્તંડ રસ:—વછનાગ ૧ ભાગ, લિંગજોક ૨ ભાગ, નેપાળો ૩ ભાગ અને ટંકણુખાર ૪ ભાગ લઈ કુંવારના રસમાં ખરલ કરી રતિ પ્રમાણે ગોળીઓ કરીને યોગ્ય અનુપાન સાથે આપવી; એટલે સત્ત્વર નવ પ્રકારના તાવનો નાશ થાય છે.

૪૪ માર્તંડોદય રસ:—લિંગજોક ૨ ભાગ, નેપાળો ૧૧ ભાગ, ટંકણુખાર ૧ ભાગ અને વછનાગ ૧૧ લઈ સર્વને આદુના રસમાં ખરલ કરી વાલ (એ રતી) પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી, એનું નામ માર્તંડોદય કહેવાય છે. તાવ, શ્વાસરોગ, ઉદરરોગ, આધ્માન, પાંડુ અને અજીર્ણ, એ ઉપર અનુપાન યોગ્ય એ રસ આપવા યોગ્ય છે. પૃથ્થ:—છાશ, ભાત, આ રસ સુંદ, મરી, લીંડીપીંપર, આદુનો રસ અને સાકરમાં આપવાથી દારુણ જ્વર, મંદાગ્નિ, ગોળો, કફ, વાયુ, શૂળ, શોફોદર, વાતરક્ત, સ્વરભેદ, વર્ણકુષ્ઠ, હરસ ઇત્યાદિ સર્વ રોગનો નાશ કરે છે.

૪૫ નારાય રસ:—શુદ્ધ પારો, ગંધક, નેપાળો, ત્રિક્ષ્ણાં અને ત્રિકટુને એકત્ર ખરલ કરી મધ સાથે ચારી તે ઉપર ઉનું પાણી પીવાથી ગુદમરોગનો નાશ થાય છે.

૪૬ જય રસ:—પારો, ગંધક, લિંગજોક અને નેપાળો એ અનુક્રમે ૧-૨-૩-૪ ભાગ લઈ દંતીમૂળના કાઠામાં ખરલ કરી એક રતિ પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. એ ગોળી સવારે સાકરમાં આપી ઉપર ઠંડુ પાણી પાવાથી શીતજ્વર ૧ દિવસમાં દૂર થાય છે.

૪૭ પ્રવાલપંચામૃત:—પરવાળાં ૧ ભાગ, મોતી ૧ ભાગ, શંખ ૧ ભાગ, છીપ ૧ ભાગ અને કોઠી ૧ ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તેમાં આકડાનું દૂધ નાખી માટલામાં રાખી માટલું બંધ કરી તેને સાધારણ પુટ આપવાથી ભસ્મ થાય છે. એ ભસ્મ નિત્ય ૧ વાલ (૨ રતી) સેવન કરાવવી અને પથ્થ પળાવવું; એટલે આફરો, ગોળો, તાવ, બરોળ, ઉધરસ, શ્વાસ, મંદાગ્નિ, કફ, વાતરોગ, અજીર્ણ, ઉદાવર્તરોગ, હ્રોગ, સંમહણી, ઝાડો, પ્રમેહ, મૂત્રરોગ, મૂત્રકૃમ્મ અને પથરી વગેરે રોગોનો નાશ થાય છે.

૪૮ કાસકેસરી રસ:—મરી, નાગરમેથ, કોઠ, ઘોઢાવજ અને વછનાગ, એ સરખા ભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી આદુના રસમાં અથા જેવડી ગોળી કરવી. તેનું સેવન કરવાથી ઉધરસ, શૂળ, કફ-

શામ, સ્તિકારોગ અને સંગ્રહણીનો નાશ થાય છે.

૪૯ સૂર્યાવત રસ:—પારો ૧ ભાગ અને ગંધક અર્ધો ભાગ લઈ બન્નેને કુંવારપાઠાના રસમાં ૧ પહોર ખરલ કરી એ બંનેના વજન જેટલાં શુદ્ધ તાંબાનાં કંટકવેધી પતરાં ઉપર તેનો લેપ કરી ધીર્યત્રમાં તેને ૪ પહોર અગ્નિ આપવાથી આ રસ સિદ્ધ થાય છે. એ રતિ પ્રમાણે ગંધક, મરી અને ઘીમાં આપવાથી કફ અને શ્વાસરોગનો નાશ થાય છે.

૫૦ ગુલ્મકુઠાર રસ બીજો:—પારો, ગંધક, ટંકણુખાર, ત્રિકુળાં, ત્રિકટુ, હરતાલ, વજનાગ, તામ્રભસ્મ અને નેપાળો, એ સર્વ સમાનભાગે લઈ ભાંગરાના રસમાં ખરલ કરી રતિ પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી અને તે આદુના રસમાં આપવી, એટલે સર્વ પ્રકારના ગુલ્મનો નાશ થાય છે.

૫૧ મહાચંદ્રકલા રસ:—શુદ્ધ પારો, તામ્રભસ્મ અને અબ્રકભસ્મ, એ દરેક તોલો તોલો અને ગંધક ૨ તોલા લઈ કાળળી કરવી. પછી તેને નાગરમોચનો કાઢો, દાડમનો રસ, કેવડાનાં મૂળનો કાઢો, સહદેવીનો કાઢો, કુંવારપાઠાનો રસ, પિત્તપાપડાનો કાઢો, વાળાનો કાઢો, કાળી મુસળીનો કાઢો, સતાવરીનો કાઢો, એઓની વારાફરતી ભાવનાઓ આપી; પછી તેમાં કડુ, ગજોતું સત્ત્વ, પિત્તપાપડો, વાળો, લીંદીપીપર, સુખડ અને ઉપલસરીનું સમાનભાગે ચૂર્ણ નાખી પછી તેને કાળી દ્રાક્ષના કાઢાની ભાવના આપી છાંયે સૂકવી ચણા જેવડી ગોળીઓ કરવી. તે યોગ્ય અનુપાન સાથે આપવાથી સર્વ પ્રકારના મૂત્રકૃચ્છ્ર રોગ અને દુસ્તર પ્રમેહ રોગનો નાશ થાય છે.

૫૨ વમનામૃત રસ:—ગંધક, કમળકાકડી, જેઠીમધ, શિલાજિત, રુદ્રાક્ષ, ટંકણુખારની ભૂખી, સાખરશિંગની ભસ્મ, એને બીલીના મૂળના કાઢામાં એક પહોરસુધી ખરલ કરી તેની વાલ પ્રમાણેની ગોળી આપવાથી ઉલટી, મંદાગ્નિ અને મેદોરોગનો નાશ થાય છે.

૫૩ વડવાનળ રસ:—શુદ્ધ હરતાલ ૧ ભાગ, પારો ૧ ભાગ, સીસાની ભસ્મ ૧ ભાગ, શુદ્ધ ગંધક ૨ ભાગ અને મરી ૧૬ ભાગ, એનું ચૂર્ણ કરી લિંબુના રસમાં ખરલ કરી રતિ પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. તે ઘીની સાથે લક્ષણ કરવાથી કાલેરા, સર્વ પ્રકારનાં શળ, બરોળ, ઉદરરોગ, ગોળો, સંગ્રહણી, શ્વાસ, ઉધરસ, વાયુ અને મંદાગ્નિ, એ રોગોનો નાશ થાય છે.

૫૪ હેમગર્ભ પોટલીરસ:—ચાર ભાગ પારો અને ચાર ભાગ સોનું લઈ બન્નેને ધુંટીને પછી તેમાં ચાર ભાગ ગંધક મેળવી કાળળી કરવી. પછી તેમાં મોતી ૧૬ ભાગ, શંખ ૨૪ ભાગ અને ટંકણુખાર ૧ ભાગ નાખી સર્વને પાકેલાં લિંબુના રસમાં ખરલ કરી ગોળો કરવો. પછી તે ગોળાને શરાવસંપુટમાં નાખી કપડામાટી કરી એક હાથ ચોરસ ગજપુટમાં છાણાંની ભઠ્ઠી કરી પુટ આપવો. ઠંડુ થયે બહાર કાઢી તેમાંથી ૪ રતિ પ્રમાણે લઈ તે ઔષધ મરીના રક્ત કણુના ચૂર્ણ અને ગાયના ઘી સાથે આપવું તથા લોકનાથ રસ પ્રમાણે પથ્ય રખાવવું. તેનાથી ઉધરસ, ક્ષય, વાત, કફ, સંગ્રહણી અને અતિસારનો નાશ થાય છે.

૫૫ બીજા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલી રસ:—શુદ્ધ પારો ૪ ભાગ, ગંધક ૨ ભાગ, સોનું ૧ ભાગ અને તામ્રભસ્મ ૩ ભાગ લઈ સર્વને કુંવારપાઠાના રસમાં સાત દિવસ ખરલ કરી ગોળો કરવો. પછી તેને મજબૂત વસ્ત્રમાં બાંધીને તેના ઉપર નીચે થોડોક ગંધક નાખી તેના પર ફરીથી પાકી પોટલી વસ્ત્રથી બાંધવી. ત્યારપછી સર્વ ઔષધના સમાનભાગે ગંધક લઈ માટીના વાસણમાં નાખી તેમાં તે પોટલી મૂકી તે માટલીનું મુખ માટીના કોઢીઆથી બંધ કરીને સાંધાઓ પણ બંધ કરી દેવા. અંદર ગંધકનો દ્રવ થયો કે નહિ તે સળી વડે જોવાને ખાતર ઉપલા ચપણમાં એક છિદ્ર પાડવું. ત્યાર પછી તે માટીના વાસણને વાલુકાયત્રમાં મૂકીને તેને અર્ધો પહોરસુધી મંદાગ્નિ આપવો. પછી તે ઠંડુ થયેથી તેમાંની માત્રા કાઢી તે ઉધરસ, શ્વાસ, ક્ષય, વાત, કફ, સંગ્રહણી અને સર્વ રોગ ઉપર અનુપાનપરત્વે આપવી.

૫૬ ત્રીજા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલીરસ:—શુદ્ધ પારો ત્રણ ભાગ, તામ્રભસ્મ ત્રણ ભાગ, ગંધક એક ભાગ અને સોનું અર્ધો ભાગ લઈ તેને સાત દિવસ ખરલ કરી કાળળી કરવી. પછી તેને ૭ દિવસ મગાડના રસમાં અથવા ધંતુરાના રસમાં ખરલ કરી ગોળો કરવો. પછી વસ્ત્રથી અંદર થોડોક ગંધક નાખી તેમાં ગોળો રાખી મજબૂત બંધનથી બાંધવું. આ પ્રમાણે

ઉપરાઉપરિ ત્રણ વખત બાંધી માટીના વાસણમાં નીચે ઉપર ગંધક અને મખમાં એ પોટલી રાખી, નિર્વાત જળા ઉપર વેંતલાર ખાડો ખોદી તેમાં તે પોટલીવાળું વાસણ રાખી તેના ઉપર એક અંચુડાપૂર માટી ચઢાવી તેના ઉપર અર્ધો પહોર અગ્નિ કરવો; એટલે હેમગર્ભ પોટલીરસ સિદ્ધ થશે. આ રસ અનુપાનપરત્વે સર્વ રોગ ઉપર આપવો.

૫૭ ચોથા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલીરસ:—પારો અને ગંધક સમભાગે લઘ કાળળી કરી પારાની સમાનભાગે સોનું લઘ તેમાં મેળવી તેને બારિક અને ટકાઉ વસ્ત્રમાં પોટલી બાંધીને તે પોટલીને કડાઈમાં રાખી તેમાં ઉપર નીચે ગંધક નાખી પકવવી. નીચે મંદાગ્નિ કરવો. આસમાની (આકાશના જેવો) રંગ થયા પછી કડાઈ નીચે ઉતારવી. આ હેમગર્ભ રસ શ્વાસ અને ઉધરસનો નાશક હોઈ અનુપાનપરત્વે સર્વ રોગોનો નાશ કરે છે.

૫૮ પાંચમા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલીરસ:—શુદ્ધ કરેલો પારો ચાર તોલા, શુદ્ધ સોનું ૧ તોલો અને ગંધક ૧ માસો લઘ તેનું ચૂર્ણ કરી તેને બારિક ખરલ કરવું. પછી તેને એક વસ્ત્રમાં બાંધી તે પોટલીને લોઢાની કડાઈમાં રાખી તેના ઉપર ૪ તોલા ગંધક નાખવો અને તે ઉપર ફરીથી વસ્ત્ર બાંધી મુખમુદ્રા કરી તેને ભૂધરયંત્રમાં પુટ આપવો. ત્યારપછી ઠરી ગયેથી બહાર કાઢી ચૂર્ણ કરી તેને ફરીથી વસ્ત્રમાં બાંધી પારાના સમાન ગંધક લઘ ઊનના વસ્ત્રમાં મુદ્રા કરી આગળ પ્રમાણે પુટ આપવો, એટલે આ હેમગર્ભ રસ સિદ્ધ થાય છે.

૫૯ છઠ્ઠા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલીરસ:—સોનું એક ભાગ અને પારો ત્રણ ભાગ લઈ તેને લિંબુના રસમાં ખરલ કરી ગોળો કરવો અને વસ્ત્રમાં કિંચિત્ ગંધક નાખી તે ગોળો તેમાં રાખી પુનઃ તે પર વસ્ત્ર બાંધવું. આ પ્રમાણે ત્રણ વાર કરવું. પછી લોઢાના વાસણમાં સમાન ગંધક નાખી તે મધ્યે પોટલી ઠેરવવી. પછી તે સાત વાર કપડમટ્ટી કરી એક વેંત ખાડો ખોદી તેમાં તે વાસણને રાખી તે ઉપર એક અંચુડાપૂર માટી નાખી તેના ઉપર એક પહોર અગ્નિ કરવો; એટલે હેમગર્ભ પોટલીરસ સિદ્ધ થાય છે. તે અનુપાનપરત્વે સર્વ રોગ ઉપર આપવો.

૬૦ સાતમા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલીરસ:—શુદ્ધ પારો ૪ ભાગ, શુદ્ધ સોનું ૧ તોલો અને શુદ્ધ ગંધક ૧ માસો લઘ તેનું બારિક ચૂર્ણ કરી વસ્ત્રથી બાંધવું; અને પારાની બરાબર ગંધક લઘ તે ઉપર નાખવો. પછી તે પર ફરીથી વસ્ત્ર બાંધવું અને તે પોટલીને શરાવસંપુટમાં નાખી સાંધા બંધ કરવા. પછી તે સંપુટને ભૂધરયંત્રમાં રાખી તેને અગ્નિ આપવો; અને તે શીતળ થયા પછી ઉપરથી ગંધક કાઢી નાખી અંદરના ઔષધનું ચૂર્ણ કરીને મજબૂત વસ્ત્રમાં બાંધી ઉપર ગંધક નાખી ફરીથી ભૂધરયંત્રમાં અગ્નિ આપવો. આ પ્રમાણે સાત પુટો આપવાથી પણ હેમગર્ભ રસ સિદ્ધ થાય છે.

૬૧ આઠમા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલીરસ:—શુદ્ધ પારો ૧ ભાગ, પ્રવાલ ૧ ભાગ, રૂપું ૧ ભાગ, સોનું ૧ ભાગ અને પારાનો આઠમો ભાગ ગંધક લઘને સર્વનું બારિક ચૂર્ણ કરી તેની પોટલી બાંધવી. પછી કડાઈમાં ગંધક નાખી તેમાં એક પહોર સુધી પચવવી. પછી બહાર કાઢી ઉપરનું વસ્ત્ર કાઢી નાખી તેમાંનો હેમગર્ભ રસ આપવો. આ રસ અનુપાનપરત્વે અનેક રોગો ઉપર આપાય છે.

૬૨ નવમા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલીરસ:—પારો ૯ તોલા, તામ્રભસ્મ ૩ તોલા, ગંધક ૪૫ તોલા, મોતી ૫ માસા, ગોરોચન ૨૫ તોલા, સોનું ૩ તોલા, પ્રવાલભસ્મ ૩ તોલા, એને કુંવારપાદાના રસમાં ૩૦ દિવસ ખરલ કરી છાયામાં સૂકવી રેશમના કપડામાં પોટલી બાંધી ગંધકમાં શીજવવું. પછી તેમાં કસ્તૂરી ચાર માસા ભેળવવી; એટલે હેમગર્ભ રસ સિદ્ધ થાય છે.

૬૩ દશમા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલીરસ:—શુદ્ધ દિંગળોક ૧ તોલો, સોનું ૧ માસો, પારો ૧ માસો અને ગંધક અર્ધો માસો લઈ ચૂર્ણ કરી તેનો ગાયના દૂધમાં ખરલ કરી વસ્ત્રમાં પોટલી બાંધી ભૂધરયંત્રમાં કુકુટપુટ આપવો. વળી તેને વસ્ત્રમાં બાંધી તેના ઉપર ગંધક નાખી ફરીને ઉપર પ્રમાણે પુટ આપવો. એટલે આ રાતા રંગનો હેમગર્ભ રસ સિદ્ધ થાય છે. આ સર્વ રોગ ઉપર આપવો. એક દોષ, દ્વિદોષ, ત્રિદોષના ઉપર આદુના રસ અમર મધમાં એને આપવો.

૨-ચૂર્ણો*

૧ અજમોદાદિ ચૂર્ણુઃ—અજમોદ, વાવડીંગ, સિંધવ, દેવદાર, ચિત્રકમૂળ, વરિયાળી, લીંડીપીંપર અને મરી એકેક તોલો, આળહરડે ૫ તોલા, વરધારો ૧૦ તોલા અને સુંઠ ૧૦ તોલા; એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી ઉષ્ણોદકમાં પાવાથી સોળે, આમવાયુ, સાંધા દુખે છે તે વાયુ, ગૃધ્રાસી વાયુ;

* એક મિત્રે આપેલા અનુભૂત પ્રયોગો:—

૧ અતિસાર ઉપર:—સુંઠ તોલો ૧ ગરમ કરી તેમાં સાકર તોલો ૧ તથા અરીસુ એ થી ત્રણ રતિ નાખી ઝીણું વાટી તેની સરખા વળને ત્રણ પડીકાઓ કરવી. તેમાંની દરરોજ એકેક પડીકી લઈ ફાકવી.

૨ અતિસાર ઉપર બીજી ફાકી:—આવળીઓ ગુંદર, ખસખસ અને સાકર સરખાભાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી તોલા ૨ ના અંદાજે સવારે આપવું.

૩ પિત્તજ્વર ઉપર:—હિમજ તોલો ૦૧ અને અગરિયું મીઠું તોલો ૦૧ લઈ ઝીણું વાટી તેની રાત્રે સૂતી વખતે ગરમ પાણીથી ફાકી કરવી. એનાથી સૂક્ષ્મ રેચ લાગશે. રેચ વાળવા જરૂર નહિ પડે.

૪ તાવ ઉપર:—શંખજીરાની બૂકી દૂધમાં આપવાથી ટાઢીઓ તાવ જાય અને દહીંને કપડામાં બાંધી રાખી તેમાંનું પાણી નીતરી ગયા પછી તેમાં ખાવાથી ઊનો તાવ જાય.

૫ હરસ ઉપર:—કબુતરની વીઠ અને આવળનાં ફૂલની જરદી (પાંદડી) સમાનભાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ બનાવી ગુલકંદમાં એક માસો ખાવું.

૬ વહેતા કાન ઉપર:—ટંકણુખારને ઝીણો વાટી કાનમાં ભભરાવી તેના ઉપર લિંબુના રસનો છાંટો પાડવાથી ૫૩ બંધ થઈ પીડા મટી જશે.

૭ દાંતમંજન:—અદામનાં છોતરાંના કોયલા (રાખ થવા ન દેવી), જાંબુનાં પાંદડાંની રાખ, દુધેલીને છાયામાં સૂકવીને ઝીણી ખાંડવી; તે, માયાં નંગ ૩, હરડે નંગ ૦૧, જવખાર તોલો ૦૧, એ છએ ચીજો ઝીણી ખાંડી કપડાથી ચાળી દાંતે ધસવાથી દાંતનો દુખાવો મટે. (પ્રથમની ત્રણ વસ્તુ દશ દશ તોલા લેવી.) દાંત ધસીને તરત કોગળા કરી લેવા નહિ તો જાત્રાં થઈ આવશે.

૮ હાલતા દાંત ઉપર:—ફટકડી અને માયાં સમાનભાગે ખાંડી કપડાવડે ચાળી દાંતે ધસવાથી હાલતા દાંત મજબૂત થાય.

૯ ગરમીના દરદીને આપવાનો રેચ:—મીંઢીઆવળ તોલા ૬, તાવડીમાં થોડી શેકેલી વરીઆળી તોલા ૨૧, ઘીમાં તળેલી હિમજ તોલા ૨૧, એકચી તોલો ૧, એ ચીજો ઘી તોલા ૧ માં તળીને તેમાં ખાંડ તોલા ૫ નાખી ખાંડીને બૂકો કરવો. એ ફાકી દરરોજ તોલા ૦૧૧ પ્રમાણે લેવી.

૧૦ દાહી ઉત્તરસ ઉપર:—મરી, હિમજ, અજમો, તજ, સુંઠ, સુવા, લીંડીપીંપર અને પાનની જડ, એ આઠ ચીજો દરેક એકેક તોલો, મોટી હરડે નંગ ૧ અને સાકર તોલા ૫ એકત્ર વાટી તેની ફાકી તોલા ૦૧ ના આશરે કરવી.

૧૧ જીર્ણજ્વર (ધખલી) ઉપર:—કકુ, કરીઆતું, ઈંદ્રજવ, કાળાજીરી, ગળો અને સંચળ સરખા વળને લઈ ઝીણું ખાંડી કપડાછાણુ કરવું. એ ચૂર્ણ દરરોજ તોલો ૦૧ ફાકવું. પરેજ પાળવી.

૧૨ વિસ્ફોટક ઉપર:—મીંઢીઆવળ તોલા ૨૦, હિમજ તોલા ૩, હરડે તોલા ૩, બહેડાં તોલા ૨, આમળાં તોલા ૨, મજીઠ તોલો ૧, કાળાં મરી તોલો ૧, સફેદ નસોતર તોલા ૨, સિંધવ તોલા ૨, એ નવ વસ્તુઓને ઝીણી ખાંડી તેમાંથી દરરોજ સવારસાંજ ઊના પાણી સાથે ૭ આનીભાર ફાકવી. (રેચક છે.)

૧૩ વિસ્ફોટક ઉપર (બીજો):—મીંઢીઆવળ તોલા ૧૦ અને સુંઠ, વરીઆળી, સિંધાલુણુ અને મજીઠ, એ દરેક તોલા ૨૧ પ્રમાણે લઈ ઝીણું ખાંડી તોલા ૧ ના વળનથી સવારસાંજ ફાકી કરવી. (રેચક છે.)

૧૪ ઝામરવાયુ ઉપર:—(૧) આવળનાં છોડાં બાળી તેની રાખને આકડાના દૂધનો પુટ આપી છાયામાં સૂકવી ઝીણું કરી કપડાથી ચાળી નાકે તપખીરની માફક સુંધવું. આથી તરત કેટલીક બીંકો

અને કેડ, પીઠ, મુદા, પેટ એ ઠેકાણે યજ્ઞ વામ છે તે, પૂની વાયુ, પ્રતિપૂની, વિશ્વાત્મી વાયુ અને કફવાયુનો વિકાર વગેરે તમામ વાયુરોગ દૂર કરે છે.

૨ અધિગંધાદિ ચૂર્ણ:—આસોદ ૪૦ તોલા, સુંઠ ૨૦ તોલા, લીંડીપીપર ૧૦ તોલા, મરી ૮ તોલા, ચાતુર્જાત (તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નામકેસર) ૧ તોલો, તજ ૧ તોલો, ભારંગમૂળ ૧ તોલો, તાલીસપત્ર ૧ તોલો, કચૂરા ૧ તોલો, અજમો ૧ તોલો, માયાં ૧ તોલો, જટામાંસી ૧ તોલો, ચણકબોળા ૧ તોલો, મોથ ૧ તોલો, રાસના ૧ તોલો, કકુ ૧ તોલો, ગજો ૧ તોલો અને કોષ ૧ તોલો લઘ ચૂર્ણ કરવું. આ બધા ચૂર્ણના જેટલી સાકર નાખી તે દરરોજ એક તોલો આવી નાકમાંથી પાણી પડશે. (૨) કુકડવેલના ફળના ગરબની પલ્લુ છીંકણી કરી સુધવાથી પીળા રંગનું પાણી નીકળી જઈ આરામ થશે.

૧૫ રોમનાશક ચૂર્ણ:—કળીચુનામાં તેનો ચોથો ભાગ હરતાલ નાખી કપડછાણ કરી રાખવું. આ ચૂર્ણ પાણી સાથે મેળવી વાળ ઉપર ચોપડી થોડી વાર પછી ઘોષ નાખવાથી વાળ ખરી પડશે.

૧૬ બાળકની ખાંસી તથા બકારી ઉપર:—ભોરિંગણીનાં ફૂલ નંગ ૪ અને કેસર વાલ ૧ નું ચૂર્ણ મધ સાથે ચટાડવું.

૧૭ ચોથીઆ તાવ ઉપર:—હિંગના ચૂર્ણનો જૂના લી સાથે ન્યાસ લેવો.

૧૮ નળખંધ વાયુ ઉપર:—અજમો તોલા ૬, સંચળ તોલા ૨, સિંધવ તોલો ૧, સુંઠ તોલો ૧, લવંગ તોલા ૨, તજ તોલા ૨, ખોડી અજમો તોલો ૧ તથા મોથ તોલા ૨૦ લઘ ઝીણાં વાટી તેમાંથી તોલા ૦૧ પ્રમાણે દરરોજ સવારમાં ફાકી કરાવે તો ઉદરવાયુ અને નળખંધ વાયુ મટે.

૧૯ કૃમિ (કરમિયા) ઉપર:—ઘોડાવળ, અજમો, વાવડીંગ, પિત્તપાપડો, કચૂરો, હિંગ અને નસોતર સરખા ભાગે વાટી ચૂર્ણ કરી ઉના પાણી સાથે ફાકી લેવાથી કરમ નીકળી પડે અને દરદ મટે.

૨૦ અતિસાર ઉપર:—ખોડી અજમો, મોચરસ, સુંઠ અને ધાવડીનાં ફૂલ સરખાભાગે લઘ ખાંડી ચૂર્ણ કરી ગાયત્રી છાશમાં પીએ તો ઘણો પાતળો ઝાડો થતો હોય તોપણ બંધ થાય.

૨૧ હરસ અને લોહી ઝરતા હરસ (દૂઝણ મસ) ઉપર:—મરી તોલા ૧૦, સુવા તોલા ૨૦, હીરાદખાણ તોલો ૧ અને ધાવડીનાં ફૂલ તોલા ૧ નું ચૂર્ણ કરી દરરોજ એક તોલા પ્રમાણે મધમાં ચટાડવું.

૨૨ હરસ ઉપર:—ગંધકનાં ફૂલ અથવા શોષેલો ગંધક, મીંઠીઆવળ અને મરીનું ચૂર્ણ ૪ થી ૬ માસા સુધી મધમાં ચાટવું; અથવા એરંડીઆ તેલમાં તળેલી હિમજનું ચૂર્ણ મધ સાથે લેવાથી દસ્ત સાફ આવશે અને હરસના દરદની પીડા થશે નહિ.

૨૩ દૂઝતા મસા ઉપર:—નાગકેસરનું ચૂર્ણ તોલો ૦૧ તથા સાકર તોલો ૦૧૧ મેળવી પછી એક તોલા માખણમાં મેળવી દરરોજ સવારે ખાવું.

૨૪ દૂઝણ મસા ઉપર (ખીજે):—મરી ૧ ભાગ, સુંઠ ૨ ભાગ, ચિત્રાનું મૂળ ૪ ભાગ, સૂકવેલું સુરણ ૮ ભાગ, વાવડીંગ ૪ ભાગ, વરધારો ૬ ભાગ, ત્રિકળાં (હરડાં, બહેડાં અને આમળાં) ૪ ભાગ અને લીંડીપીપર ૪ ભાગ લઈ, ખાંડી કપડછાણ ચૂર્ણ બનાવી તેમાં ૨૦ ભાગ ગોળ મેળવી, તેમાંથી દરરોજ સવારમાં એકેક તોલો ખાવાથી હરસ, સોજા અને બરોળના રોગીને ફાયદો થાય.

૨૫ દૂઝણ મસા ઉપર (ત્રીજે):—રસવંતી રંગે કાળા અને ખાધે કડવી હોય છે તે દરરોજ સવારે એક વાલ પાણીમાં ઘસીને પાવી; અને તે પીધા પછી ત્રણ કલાકે ખાવું અને અડધો વાલ પાણીમાં ઘસી મસા ઉપર લેપ કરી મીઠાની પોટલીથી શેકવું એટલે હરસ કરમાઈ જશે.

૨૬ જલોદર ઉપર:—રાધ તોલો ૧ ના ઝીણા કરેલા ચૂર્ણને ગાયના ઝરણ(ગોમૂત્ર)માં પાવું.

૨૭ પ્રમેહ ઉપર:—ધિલાયત્તી તોલો ૧ શુદ્ધ કરીને તેમાં સાકર તોલા ૪ અને ફટકટી ફૂલાવેલ તોલા ૨ નાખી ઝીણું વાટી સમાનવજને ત્રણ પડીકાં કરવાં. દરરોજ એક પડીકું બકરીના એક શેર દૂધમાં પાવું. પરેજી સખત પાળવી. માત્ર ઘઉં, મગ અને દૂધ, એ ત્રણજ વસ્તુઓ ખાવી.

સવારે આપવું. ક્ષય ઉપર ઘી અને સાકરમાં આપવું. પ્રમેહ ઉપર માખણમાં; ચિરેભ્રમણ અને ચિત્તભ્રાંતિ ઉપર ગોખરમાં આપવું. આ ચૂર્ણ જેનો દેહ ક્ષીણ થયેલો છે તેના બળની વૃદ્ધિ કરે છે; અને મેહ, ઉદર, મંદાગ્નિ અને કુક્ષિયળનો તથા અનુપાનથી બધા રોગોનો નાશ કરે છે.

૩ અક્કલકરોડિ ચૂર્ણ:—અક્કલકરો, સિંધવ, ચિત્રો, આમળાં, મરી, લીંડીપીંપર, અજમે અને હરડે એકેક ભાગ અને સુંઠ ૨ ભાગ; એનું ચૂર્ણ કરી તેને ખીજેરાના રસની ભાવના આપી ચૂર્ણ અથવા ગોળી કરવી. એ મંદાગ્નિ, અરુચિ, ઉપરસ, ગલરોગ, દમ, સળખમ, પીનસ, ફેફસ, ઉન્માદ અને સન્નિપાત ઉપર હિતકારક છે.

૪ આમલક્યાદિ ચૂર્ણ:—આમળાં, ચિત્રો, બાળહરડે, લીંડીપીંપર અને સિંધવ સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરવું. એ લેવાથી સર્વ પ્રકારના તાવ દૂર થાય છે, મલાદિકનો ભેદ થાય છે, રુચિ થાય છે, કફ દૂર થાય છે, અગ્નિ પ્રતીપ્ત થાય છે અને અન્નનું પચન થાય છે.

૫ એલચીદાણા ચૂર્ણ:—એલચીદાણા, જટામાંસી, લવંગ, સુંઠ, લીંડીપીંપર, નાગરમોથ, ચંદન, ધાણા, ખારેક, તમાલપત્ર, જેડીમધ, કાળો વાળો, ઘોળો વાળો અને દાડમની છાલ, એ સમભાગ લઈ તે ૬ માસા ચૂર્ણ પાશેર દૂધ અને ૨ તોલા સાકરમાં આપવું; એટલે ઉચકી, કમળો, પાંકુરોગ, મૂત્રકૃમ્મ અને ૨૦ પ્રકારના પ્રમેહનો નાશ થઈ ધાતુ પુષ્ટ થાય છે.

૬ ચંદનાદિ ચૂર્ણ:—અગર ૧ ભાગ, તગર ૧ ભાગ, વંશલોચન ૧ ભાગ, ઘોળું ચંદન ૧ ભાગ, વાળો ૧ અને સાકર ૫ ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરીને ૩ થી ૬ માસા પાશેર દૂધમાં પાવું; એટલે દાહ, પિત્ત અને ઉનવા એ રોગો દૂર થાય છે.

૭ ચોપચીની ચૂર્ણ:—ચોપચીની ૧૬ તોલા, સાકર ૪ તોલા, લીંડીપીંપર, પીંપળીમૂળ, મરી, લવંગ, અક્કલકરો, ખુરાસાની અજમે, સુંઠ, વાવડીંગ અને તજ, એ દરેક તોલો તોલો લઈ ચૂર્ણ કરી તે ૬ માસા ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં અથવા ઘી અને મધમાં આપવું; એટલે પ્રમેહ, વ્રણ, કોઠ, ઉપદંશ, ક્ષીણતા અને ગરમીનાં દરદોષો સાંધા પકડાય છે તે, વગેરે રોગોનો નાશ કરે છે.

મગ અને દૂધ એ બે સાથે કદી ખાવાં નહિ; નહિ તો ન સમજાય તેવું રસાયણી નુકસાન થાય છે.

૨૮ સારણુગાંઠ ઉપર:—આંબાહળદર, સાજખાર, મેદાલકડી અને હજરતખોર, એ ચારે એકેક તોલો લઈ ઝીણું ખાંડી ઇંદ્રવારુણી(તુંસડા)ના ફળને ડગળા કાપી તેમાં ભરી તેને ડગળી બેસાડી તડકે સૂકવવું. તે સૂકાઈ ગયા પછી બારિક ખાંડી તેની વાલ ૨ ના ચંદાળે સવાર-સાંજ ફાકી લેવાથી પેટમાં ચઢતી હોય તે સારણુગાંઠ મટે. (આ રચક છે.)

૨૯ ગુમડાંનાં ચાંદાં ઉપર:—કાથો અને રાજ સરખા ભાગે લઈ વાટીને ચાંદાં ઉપર ભભરાવે તો ૩ દિવસમાં મટે.

૩૦ અખયખ રચ:—ગોમૂત્ર શેર ૧નો ક્ષાર, મોટી હરડેનું દળ તોલો ૧૧, નેપાળો તોલો ૧૧, એરંડાનું મૂળ તોલો ૧૧, ગંધક તોલો ૧૧, એળીઓ તોલો ૧૧, થુવેરનું દૂધ તોલો ૧૧, મરી તોલો ૧૧ અને સુંઠ તોલો ૧૧, લઈ ઝીણું વાટી મધમાં ખરલ કરવું. એ હાથપગના નખો તથા નાભી ઉપર ચોપડવાથી રચ લાગશે અને સાફ ઘોષ નાખવાથી બંધ થશે.

૩૧ વિરેકાટક ઉપર:—હરડાં, બહેડાં, આમળાં, ઘોળું નસોતર, સિંધવ, એ બખ્ખે તોલા, મરી અને મજીઠ એ એકેક તોલો, મીંઢીઆવળ દશ તોલા અને હીમજ ૩ તોલા લઈ ઝીણું ખાંડી કપડછાણ કરી દરરોજ સવારે દશઆનીભાર અને સાંજે ૧ તોલા પ્રમાણે ફાકી કરવી.

૩૨ ઝામરવાની દવા:—ખારી તુંબડીના સૂકા ફળનો ગર્ભ તોલા ૨૧, આગરિયું મીઠું તોલો ૧ અને હિંગ તોલો ૦૧ લઈ ઝીણું વાટી કપડછાણ કરી રાખવું. આ ચૂર્ણ છીંકણીની માફક નાકે સુંઘાડવાથી ઝામરવાનું દરદ મટે.

૩૩ વાતવિષ્વંસન ચૂર્ણ:—લવંગ ૧, પીંપળીમૂળ ૨, લીંડીપીંપર ૬, સિંધાલુણ ૬, સંચળ ૧૨ અને અજમે ૧૬ ભાગ પ્રમાણે લઈ સર્વ વસ્તુઓ ઝીણી ખાંડી કપડાથી ચાળી ઇંદ્રવરુણા- (તુંસડા)ના રસના ૨૧ પુટ આપવા. એ ચૂર્ણ દરરોજ ૦૧ તોલાના પ્રમાણે મુજબ આપવાથી ઉદરોગ, શળ, ચાનાહ (આફરો), બરોળ આદિ રોગ દૂર થાય છે.

આ રોગમાં થોડું ગરમ કરેલું પાણી પીવા માટે આપવું, એ હિતકર છે. ખાવા માટે સાડીચોખા, તુવરની દાળનું પાણી, ઘી, મધ, ધઉ, સિંધવ, સરગવો, તુરીઆં, આદુ વગેરે ઉપયોગમાં લેવા. x

૮ તાલિસાદિ ચૂર્ણ:—તાલીસપત્ર ૧ તોલો, મરી ૨ તોલા, સુંઠ ૩ તોલા, લીંડીપીંપર ૪ તોલા, વંશલોચન ૫ તોલા, એલચીદાણા ૧૧ તોલો, તજ ૧૧ તોલો અને ખાંડ ૩૨ તોલા, એ બધાનું ચૂર્ણ કરી તે ત્રણ માસા આપવું; એટલે અરુચિ, અજીર્ણ, ઉધરસ, શ્વાસ, જ્વર, ઉલટી, અતિસાર, શોષ, પેટ ચઢવું, પથરી, પાંડુ અને સંગ્રહણી, બરોળ, એ રોગો દૂર થાય છે.

૯ ત્રિક્ષ્ણાં ચૂર્ણ:—હરડાં, બહેડાં અને આમળાં, એ ત્રણ ઔષધો સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરવું; એને ત્રિક્ષ્ણાં કહે છે. એ ત્રિક્ષ્ણાંચૂર્ણ આપવાથી પ્રમેહ, સોજો, વિષમજ્વર, કફ, પિત્ત અને કુબ્જરોગો દૂર થાય છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. આ ત્રિક્ષ્ણાં રસાયની છે. ઘી અને મધમાં ત્રિક્ષ્ણાં મેળવી ખાવાથી તમામ નેત્રરોગ દૂર થાય છે.

૧૦ ત્રિક્ષ્ણાં પીંપર ચૂર્ણ:—હરડાં, બહેડાં, આમળાં અને લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ કરી મધમાં આટવા આપવું તેથી કરી મળતો બેદ થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. શ્વાસ, કાસ અને તાવ દૂર થાય છે.

૧૧ ત્રિક્ષ્ણાદિ ચૂર્ણ:—હરડાં, બહેડાં, આમળાં, તજ, જેડીમધ અને મહુડાનાં ફૂલ સમભાગ લઈ તેનું ચૂર્ણ ૬ માસા, મધ ૧ તોલો અને ઘી ૧૧ તોલામાં સાંજે આપવું; એટલે સર્વ પ્રકારના નેત્રરોગ, ગળા ઉપરના લાગના સર્વ રોગ, વલીપલિત રોગ, હરસ, ભગંદર, પ્રમેહ, કુબ્જ, હલીમક અને કિલાસકુબ્જ, એ રોગો દૂર થઈ નવી દષ્ટિ આવે છે, કેશ કાળા થાય છે.

૧૨ દાડિમાષ્ટક ચૂર્ણ:—દાડિમની છાલ ૮ તોલા, સાકર ૮ તોલા, લીંડીપીંપર, પીંપળીમૂળ, અજમોદ, મરી, ધાણા, જીરું અને સુંઠ એકેક તોલો, વંશલોચન ૩ માસા; તજ, તમાલપત્ર એલચીદાણા અને નાગકેસર દોઢ દોઢ માસા પ્રમાણે લઈ ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ ખાવાથી અતિસાર, ક્ષય, ગુદમ, સંગ્રહણી, કંઠરોગ, અગ્નિમાંઘ, સળેખમ અને કાસરોગ દૂર થાય છે.

૧૩ બીળું દાડિમાષ્ટક ચૂર્ણ:—દાડિમના દાણા ૩૨ તોલા, તજ, તમાલપત્ર અને એલચી, એ ત્રણે મળીને ૪ તોલા; સુંઠ, મરી અને લીંડીપીંપર મળીને ૪ તોલા; પીંપળીમૂળ ૪ તોલા, વંશલોચન અને વાળો એક એક તોલો અને સાકર ૩૨ તોલા, એ સર્વનું વજ્રગાળ ચૂર્ણ કરવું. એના સેવનથી આમાતિસાર, ઉધરસ, હૃદયશ્વળ, પડખાનું શ્વળ, હૃદ્રોગ, અરુચિ, ગોળો, સંગ્રહણી અને મંદાગ્નિનો નાશ થાય છે.

૧૪ દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણ:—કાળી દ્રાક્ષ, ખારેક અને લીંડીપીંપરનું એક તોલો ચૂર્ણ, મધ ૧ તોલો અને ઘી દોઢ તોલામાં આપવું; એટલે જ્વર, ઉધરસ અને સોજનો નાશ થાય છે.

૧૫ બીળું દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણ:—કાળી દ્રાક્ષ, જેડીમધ, ચોખાની ધાણી, ઘેળું કમળ, શતાવરી, ખારેક, વંશલોચન, વાળો, આમળાં, ગળોનું સત્ત્વ, નાગરમોચ, ઘેળું ચંદન, તગર, કેળ, કપૂરચીની, એલચીદાણા, તમાલપત્ર, તજ, નાગકેસર, ધાણા અને ગોખરનું ચૂર્ણ કરી, સમભાગ સાકર નાખી તે ત્રણ માસા આપવું; એટલે ક્ષયરોગ, દાદ અને પિત્ત દૂર થાય છે.

૧૬ ધાન્યાદિ ચૂર્ણ:—લીંડીપીંપર, ધાણા, જીરું, અજમો, સંચળ, વાળો, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, સુંઠ, મરી, ચિત્રો અને પીંપળીમૂળ એકેક ભાગ; દાડિમની છાલ, લીંડીપીંપર, ધાવડીનાં ફૂલ, અજમોદ, આમલી અને કુમળાં બીલાં ૩ ભાગ, સાકર ૬ ભાગ અને કેઠાનો ગર્ભ ૮ ભાગ; એનું ચૂર્ણ કરી તે ૬ માસા આપવું; એટલે અરુચિ, ગુદમ, ક્ષય, સળેખમ, અતિસાર, હરસ, અગ્નિમાંઘ, સંગ્રહણી, કંઠરોગ, શ્વાસ અને કાસ, એ રોગો દૂર થાય છે.

૧૭ નારાયણ ચૂર્ણ:—ચિત્રકમૂળ, ત્રિક્ષ્ણાં, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, જીરું, શેરણી, વજ, અજમોદ, પીંપળીમૂળ, વરીઆળી, વગડાઉ તુલસી, અજમો, કચૂરા, ધાણા, વાવડીંગ, કાળું જીરું, ચોક, પોખરમૂળ, સાજખાર, જવખાર, સિંધવ, વરાગડું મીઠું, સંચળ, બીડલોણ, સમુદ્રનું મીઠું

x શ્રી. પદેજએ બે પાઠ આપ્યા છે. એક પાઠમાં છેલ્લી નવ વસ્તુ અર્ધાં અર્ધો તોલો લેવાનું લખ્યું છે.

અને કોષ્ઠ, એ ૨૭ ઔષધો એકેક ભાગ, પહેલા ઔષધના બે ભાગ, કડવી ઇંદ્રવરણીનાં ૬૭ ત્રણ ભાગ, નસોતર ત્રણ ભાગ, દાંતીનાં મૂળ ચાર ભાગ, પીળા થુરીઆનાં મૂળ અથવા પાન (તે ન મળે તો તેના અભાવે થુરીઓ લેવો), એ બધાં ઔષધો કચરી ચૂર્ણ કરવું. પછી તે ચૂર્ણ પાચને કરી તથા સ્નેહાદિકે કરી જોતો કોઠો સ્નિગ્ધ થયેલો છે, તેને રેચ થવા માટે આપવું; તેથી કરી તમામ રોગ દૂર થાય છે. હૃદય, પાંકુ, શ્વાસ, કાસ, લગંદર અને અગ્નિમાંદના રોગો ઉપર આ ચૂર્ણ અનુપાનની યોજના કરી આપવું. પેટ ચઢ્યું હોય તો મધમાં આપવું. ગુદમરોગ ઉપર બોરડીના કાઢામાં આપવું. ગુદાની અંદર કાતરા પડે છે તેને આમલીની છાલના કાઢામાં આપવું. ઉદરરોગ ઉપર ઉંટડીના દૂધમાં અથવા ગાયત્રી છાશમાં આપવું. વાતરોગીને ઘીમાં આપવું. મૂળ-વ્યાધિ ઉપર દાડમના રસમાં આપવું. આ ચૂર્ણ ઘીમાં આપવાથી સ્થાવર તથા જંગમ વિષ દૂર થાય છે. આ ચૂર્ણથી સર્વ પ્રકારના દુષ્ટરોગ દૂર થાય છે.

૧૮ પાચક ચૂર્ણ:—એલચીદાણા, હરડાં, બહેડાં, આમળાં, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, પીંપળી-મૂળ, ચિત્રક, શંકેરજી હાંગ, જીરું, વરીઆળી, અજમે, લવંગ, વાવડીંગ, સિંધવ, સંચળ, બિડ-લોણ, બંગડીખાર અને વરાગડું મીકું સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી ત્રિંબુતા રસની ભાવના આપી તે ત્રણ માસા આપવું; એટલે અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, મોઢામાં રુચિ આવે છે અને અજીર્ણ તથા પેટ ચઢ્યું હોય તે ઉતરી જાય છે.

૧૯ પાચક અને રેચક ચૂર્ણ:—ખારેક ૧૦ ભાગ, લીંડીપીંપર ૨ ભાગ, જીરું ૧ ભાગ, સાકર ૧૦ ભાગ, મરી ૨ ભાગ, સિંધવ ૧ ભાગ, સુંઠ ૨ ભાગ, જાયફળ ૧ ભાગ અને તજ ૧ ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તે લિંબુતા રસમાં કઠાઈમાં ગરમ કરી રાખી મૂકવું. એ ત્રણ માસા આપવું એટલે અન્નનું પાચન થઈ મોઢામાં સ્વાદ આવે છે.

૨૦ વિષ્ણ્યાદિ ચૂર્ણ:—લીંડીપીંપર, અતિવિષ, નાગરમોથ અને કાકડાશિંગનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; તેથી કરી બાળકોનો જ્વરાતિસાર, શ્વાસ, કાસ અને ઉલ્લી એ રોગો દૂર થાય છે.

૨૧ મળશુદ્ધિનું ચૂર્ણ:—સુરવારી હરડે બે ભાગ, સોનામુખી બે ભાગ, રેવંચી બે ભાગ, સિંધવ ૨ ભાગ, સંચળ ૧૧ ભાગ, મરી ૧૧ ભાગ અને સુંઠ ૧૧ ભાગ, એનું ચૂર્ણ ૩ માસા રાત્રે ગરમ પાણીમાં આપવું.

૨૨ મળશુદ્ધિનું ચૂર્ણ બીજું:—સોનામુખી (મીંઢીઆવળ), બાળહરડે અને લીંડીપીંપર અથવા વરીઆળી એકેક ભાગ તથા સિંધવ અથવા સંચળ અર્ધો ભાગ લઈ તે સર્વનું ચૂર્ણ કરી તે ત્રણ માસા ચૂર્ણ રાત્રે ગરમ પાણીમાં પાવું.

૨૩ મહાખાંડવ ચૂર્ણ:—મરી, નાગકેસર, તાલીસપત્ર, સિંધવ, સંચળ, ખીડલોણ, સમુદ્રનું મીકું અને બંગડીખાર એકેક ભાગ, પીંપળીમૂળ, ચિત્રો, તજ, લીંડીપીંપર, આમલીની છાલ અને જીરું બજમે ભાગ, અમ્બવેતસ (ન મળે તો ચુકો અથવા ચણાનો ક્ષાર), સુંઠ, મેટા એલચીદાણા, ચણીખોર, અજમેદ અને નાગરમોથ ત્રણ ત્રણ ભાગ; અને બધાં ઔષધોના ચોથો ભાગ દાડમનાં ૬૭ લેવાં. પછી બધાંનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણથી અર્ધો સાકર લઈ મેળવવી. આ ચૂર્ણનું સેવન કરવાથી મોઢામાં સ્વાદ ઉત્પન્ન થાય છે, તથા અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. એ હૃદયને ત્વિતકારક અને કાસ, અતિમાર, હૃદય, કંઠરોગ, ઉદરરોગ, મુખરોગ, મોડશી (કોગળીકિં), પેટ ચઢવું, હરસ, ગુદમ, જંતુવિકાર, પાંચ પ્રકારની ઉલ્લી અને શ્વાસરોગ દૂર કરે છે.

૨૪ યવાનીખાંડવ ચૂર્ણ:—અજમેદ ૨ ભાગ, દાડમની છાલ ૨ ભાગ, સુંઠ ૨ ભાગ, આમલીની છાલ ૨ ભાગ, અમ્બવેતસ ૨ ભાગ, ખાટાં ખોર ૨ ભાગ, x લીંડીપીંપર ૫ ભાગ, મરી ૧૧ ભાગ, તજ ૧ ભાગ, સંચળ ૧ ભાગ, ઘાણા ૧ ભાગ, જીરું ૧ ભાગ અને સાકર ૩૨ ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તે ૬ માસા આપવું; એટલે પાંકુ, હૃદય, સંગ્રહણી, જ્વર, ઉલ્લી, શોષ, અતિસાર, ખરોળ, મલજંધ (અધકોશ), અરોચક, થળ, મંદાગ્નિ, મૂળવ્યાધિ, જીલના રોગ અને કંઠરોગ દૂર થાય છે.

x ખોર તથા આમલી બંનેના ઠળીઆ કાઢીને છાલ માત્ર લેવી.

૨૫ લવંગગાદિ ચૂર્ણ:—નાગરમેથ, ઇદ્રજવ, કુણ્ડાં ખીલાં, લોધર, મોચરસ અને ધાવડીનાં ચૂર્ણ કરી તે ઝાણમાં મેળ નાખી આપવું; તેથી અતિસાર દૂર થાય છે.

૨૬ લવંગાદિ ચૂર્ણ:—લવંગ, ભીમસેની કપૂર, એલચીદાણા, તજ, નાગકેસર, જયફળ, વાળો, સુંઠ, શહાજર, કૃષ્ણાગર, વંશલોચન, જટામાંસી, નીલકમળ, લીંડીપીંપર, વાળો, ઘોણું ચંદન, તગર અને ચણકબોખા સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તેનાથી અર્ધો સાકર લઈ એ સર્વ એકત્ર કરવું. એ ચૂર્ણ ખાવાથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, મોઢામાં સ્વાદ આવે છે, શરીર પુષ્ટ થાય છે, સ્ત્રીવિષયમાં ઇચ્છા થાય છે; વાત, પિત્ત અને કફનો પ્રકોપ દૂર થાય છે; શક્તિ આવે છે, હૃદય, કંઠરોગ, શ્વાસ, હેડકી, સળેખમ, ક્ષય, તકમશ્વાસ, અતિસાર, ઉરમાં ક્ષતરોગ થાય છે તે, પ્રમેહ, અરુચિ, ગુલ્મ અને સંગ્રહણી રોગ દૂર થાય છે.

૨૭ બીળું લવંગાદિ ચૂર્ણ:—૮ માસા લવંગ, એલચી અને જયફળ એ અર્ધો તોલો અને અરીણ ૧ માસો તે સર્વનું એકત્ર ચૂર્ણ કરી તે ગરમ પાણીમાં અર્ધો માસો આપવું; એટલે દારુણ મોડશી (કેગળીઉં), શળ, અતિસાર અને ઉલટીનો નાશ કરે છે.

૨૮ ત્રીળું લવંગાદિ ચૂર્ણ:—લવંગ, ચણકબોખા, વાળો, સુખડ, તગર, નીલકમળ, એલચી, કૃષ્ણાગર, તજ, નાગકેસર, લીંડીપીંપર, સુંઠ, જટામાંસી, નાગરમેથ, શુદ્ધ કપૂર, જયફળ અને વંશલોચન, એ દરેક સમાન ભાગે લઈ અને ખડીસાકર ૮ ભાગ લઈ સર્વનું ચૂર્ણ કરવું. આ લવંગાદિ ચૂર્ણ રુચિકારક, અગ્નિદીપક, તૃપ્તિકારક, બળદાયક, વૃધ્ય અને ત્રિદોષનાશક હોઈ છાતીના રોગ, તમકશ્વાસ, ગલગ્રહ, ઉધરસ, હેડકી, અરુચિ, ક્ષયરોગ, પીનસ, સંગ્રહણી, અતિસાર, ભગંદર, અર્ધુદ, પ્રમેહ અને ગોળાનો નાશ કરે છે.

૨૯ ચોથું લવંગાદિ ચૂર્ણ:—લવંગ, લીંડીપીંપર અને જયફળ દરેક એકેક તોલો, મરી એ તોલા, સુંઠ ૧૬ તોલા અને એ સર્વના સમાન સાકર લઈ ચૂર્ણ કરી આપવાથી તે ઉધરસ, તાવ, પ્રમેહ, અરુચિ, શ્વાસ, મંદાગ્નિ, સંગ્રહણી અને ગુલ્મરોગનો નાશ કરે છે.

૩૦ પાંચમું લવંગાદિ ચૂર્ણ:—લવંગ, ચણકબોખા, લીંડીપીંપર, સુંઠ, સુખડ, એલચી, નાગરમેથ, વંશલોચન, વાળો, કૃષ્ણાગર, નાગકેસર, ત્રિફળાં, જયફળ, ખરાસ. કપૂર, જટામાંસી, શતાવરી, ગોખર, આસંધ, ગળોનું સત્ત્વ અને તગર, એ સમાનભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તે સાકર સાથે લેવું; એટલે ૨૦ પ્રકારના પ્રમેહનો નાશ થાય છે.

૩૧ વડવાનલ ચૂર્ણ:—સિંધવ ૧ ભાગ, પીંપળીમૂળ ૨ ભાગ, લીંડીપીંપર ૩ ભાગ, ચવક ૪ ભાગ ચિત્રક ૫ ભાગ, સુંઠ ૬ ભાગ અને બાળહરીતકી ૭ ભાગ, આ પ્રમાણે લઈ ચૂર્ણ કરવું. એ લેવાથી અજીર્ણનો નાશ થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે.

૩૨ વૈધાનર ચૂર્ણ:—સિંધવ ૨ ભાગ, જવખાર ૨ ભાગ, અજમો ૨ ભાગ, સુંઠ ૫ ભાગ અને હરડે ૧૦ ભાગ, એનું ચૂર્ણ કરી તે ૪ માસા ચૂર્ણ દહીં, ઝાણ અથવા ઉના પાણીમાં આપવું; એટલે આમવાત, ગુલ્મ, હૃદય, ઇદ્રિયમાંના રોગો, ખરોળ, શળ, આનાહ અને મૂળવ્યાધિનો નાશ થાય છે.

૩૩ શુંઝાદિક ચૂર્ણ:—કાકડાશિંગ, અતિવિષ અને લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ કરી મધમાં બાળકને આપવું; એટલે તાવ, ઉધરસ, એ રોગો દૂર થાય છે અથવા એકલું અતિવિષ મધમાં આપવું; તેથી કાસ, તાવ તથા ઉલટી એ રોગો દૂર થાય છે.

૩૪ શુંઝાદિક ચૂર્ણ:—સુંઠ, અતિવિષ, શેકેલી લીંગ, મેથ, ઇદ્રજવ, ચિત્રક એ છ ઓષધોનું ચૂર્ણ કરી ચૂર્ણથી યોગણું ગરમ પાણી લઈ તેમાં પાવાથી આમાતિસારનો નાશ થાય છે.

૩૫ બીળું શુંઝાદિક ચૂર્ણ:—સુંઠ ૬ ભાગ, લીંડીપીંપર ૬ ભાગ, મરી ૪ ભાગ, ખાવાનાં પાન ૩ ભાગ, તજ ૨ ભાગ અને એલચીદાણા ૧ ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી ચૂર્ણ ખરોખર સાકર નાખી આપવું; એટલે તે દરસ, અગ્નિમાંઘ, ઉધરસ, અરુચિ, શ્વાસ, કંઠરોગ અને હૃદયનો નાશ કરે છે.

૩૬ સામુદ્રાદિક ચૂર્ણ:—મીઠું, સંચળ, સિંધવ, જવખાર, અજમો, અજમોદ, હરડે, લીંડી-પીંપર, સુંઠ, લીંગ અને વાવડીંગ, એ સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તે ચાર માસા ચૂર્ણ ભોજનસમયે

પ્રથમ પાંચ ગ્રાસ સાથે ખાવા આપવું; એટલે અજીર્ણવાત, ગુદવાત, ગુલ્મવાત, વાતપ્રમેહ, વિષમવાત, વિષૂચિકા, કમળો, પાંડુ, શ્વાસ અને કાસનો નાશ થાય છે.

૩૭ સિતોપલાદિ ચૂર્ણુ:—સાકર ૧૬ ભાગ, વંશભોચન ૮ ભાગ, લીંડીપીંપર ૪ ભાગ, એલચીદાણા ૨ ભાગ અને તજ ૧ ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરવું. આ ચૂર્ણ ૩ માસાથી ૬ માસાપર્યંત ૬ માસા મધ અને એક તોલા ઘીમાં ખાવા આપવું; એટલે કાસ, શ્વાસ, ક્ષય તથા હાથેપગે દાહ થાય છે તે, અગ્નિમાંઘ, જીભ શૂન્ય પડે છે તે, કુક્ષિશળ, અરોચક જ્વર, જીર્ણજ્વર, માથામાં રક્તવિકાર થાય છે તે અને મગજ ખાલી થવાથી થનારા રોગ, તેમજ પિત્તવિકાર તથા ઉપદંશ (ગરભીવિકારથી ધણા દિવસ પ્રમેહાદિક વિકાર શરીરમાં રહેવાથી ઉત્પન્ન થનાર ખીજ વિકારો), એ પણ શમી જઈ સર્વ રોગનો નાશ થાય છે. x

૩૮ લઘુસુદર્શન ચૂર્ણુ:—ગળોનું સત્ત્વ, લીંડીપીંપર, બહેડાં, સુરવારી હરડે, ઘોળું ચંદન, કકુ, કડવા લીમડાની અંતરછાલ, સુંઠ અને દેવદાર, એ એકેક ભાગ, કરીઆતુ ૪૫ ભાગ, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી તે ઠંડા પાણીમાં આપવું, એટલે સર્વ પ્રકારના તાવ જાય છે.

૩૯ હીંગાષ્ટક ચૂર્ણુ:—સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, સિંધવ, અજમો, જીરું, શહાજીરું અને સંચળ, એ સમભાગ લઈ તેના આઠમો હિસ્સો હીંગ લઈ બધાંએનું ચૂર્ણ કરી જાશમાં અથવા ભોજનસમયે પ્રથમ ઘી અને ભાતમાં આપવું; એટલે ગુલ્મ, આમ, અગ્નિમાંઘ અને મોડશી (કામળાઈ) નાશ થાય છે.

૪૦ હિંગ્વાદિ ચૂર્ણુ:—શેકેલી હીંગ, પહાડમૂળ, ખાળહરડે, ધાણા, દાડમની છાલ, ચિત્રક, કચૂરા, અજમોદ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, શેરણી, અમ્લવેતસ, વગડાઉ તુલસી, આમલીની છાલ, જીરું, પુષ્કરમૂળ, વજ, ચવક, સાજીખાર, જવખાર, સિંધવ, સંચળ, ખીડલોણ, બંગડીખાર, વડાગર મીઠું અને સમુદ્રનું મીઠું, એનું ચૂર્ણ ૩-૪ માસા ભોજનના પહેલાં અથવા ભોજનના મધ્યમાં આપવું; અથવા જાશમાં કિંવા ગરમ પાણીમાં આપવું; એટલે ગુલ્મ, હૃદ્રોગ, અઙ્ગિલા નામે પેટમાં રોગ ઉત્પન્ન થાય છે તે; હૃદય, ઇન્દ્રિય અને કુક્ષીએ ઠેકાણાનું શળ, ગુદાશળ, યોનિશળ, હિનવા, મલખદ્ધ, પાંડુ, અરુચિ, હેડકી, યકૃત, ખરોળ, શ્વાસ, કાસ, કંઠરોગ, હરસ અને સંગ્રહણી વગેરે રોગો દૂર થાય છે.

૪૧ મરીઆદિ ચૂર્ણુ:—મરી, ચિત્રા અને સંચળનું ચૂર્ણ કરી તે નિત્ય જાશમાં પાવું; એટલે સંગ્રહણી, ઉદરરોગ, મંદાગ્નિ, ગુલ્મ અને હરસ વગેરે રોગો દૂર થાય છે.

૪૨ કલ્યાણ ચૂર્ણુ:—સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, ચવક, ચિત્રક, ત્રિકુળાં, ખીડલોણ, સિંધવ, પીપરામૂળ, લીંડીપીંપર, વાવડીંગ, કરંજ, અજમો, ધાણા અને જીરાનું ચૂર્ણ કરી ગરમ પાણીમાં પાવું; એટલે વાત, કફ, અપરમાર, ઉન્માદ, હરસ, સંગ્રહણી અને અગ્નિમાંઘનો નાશ થાય છે.

૪૩ નારાય ચૂર્ણુ:—લીંડીપીંપર ૧ તોલા, નસોતર ૪ તોલા અને સાકર ૪ તોલા લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી મધસાથે એક તોલા ખાવું. એ આધ્માન, બંધકોશ, ઉદર, કફ, પિત્ત અને શળનો નાશ કરે છે.

૪૪ સમશકર ચૂર્ણુ:—એલચીદાણા ૧ ભાગ, તજ ૨ ભાગ, તમાલપત્ર ૩ ભાગ, નાગકેસર ૪ ભાગ, મરી ૫ ભાગ, લીંડીપીંપર ૬ ભાગ અને સુંઠ ૭ ભાગ તથા સાકર ૨૮ ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી આપવું; એટલે હરસ, અગ્નિમાંઘ, ગોળો, અરુચિ, શ્વાસ, કંઠરોગ અને હૃદયના રોગનો નાશ થાય છે.

૪૫ ચંદનાદિ ચૂર્ણુ:—ઘોળા સુખડ, વાળો, કોષ, નાગરમોથ, આમળાં, પીંપળામૂળ, નીલ-કમળ, જેડીમધ, મહાડાનાં ફૂલ, કાળી દ્રાક્ષ, ખારેક, એનું ચૂર્ણ કરીને તે ચૂર્ણ તેટલીજ સાકર સાથે સવારે ઠંડા પાણી સાથે પીવરાવવાથી રક્તપિત્ત, શ્વાસ, પિત્તરોગ ગોળો, અંગદાહ, માથાની અંદરનો

x ઔષધિમાં ઘી તથા મધ મેળવવાં હોય ત્યારે પ્રથમ ઘી સારી રીતે મેળવી લેવું. ત્યાર પછી મધ મેળવવું. બંને સાથે નાખવાથી ઔષધિની સાથે ઘી ખરાબર મળતું નથી.

દાહ, માથાનું ભ્રમણું, કમળો, પ્રમેહ અને પિત્તજ્વરનો નાશ થાય છે.

૪૬ એલાદિ ચૂર્ણ:—એલચી ૧ ભાગ, તજ ૨ ભાગ, મરી ૩ ભાગ, સુંઠ ૪ ભાગ, લીંડીપીપર પાંચ ભાગ અને નાગકેસર ૬ ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તે સર્વના જેટલી સાકર મેળવવી. એના સેવનથી ક્ષયરોગ, હરસ, સંગ્રહણી, ગોળો, રક્તપિત્ત, રાજ્યક્ષમા, કંઠરોગ, અરુચિ અને બરોળનો નાશ થાય છે.

૪૭ એલાદિ ચૂર્ણ બીજી:—એલચી, લવંગ, નાગકેસર, બોરના ટળાઆનો ગર્ભ, ચોખાનો આટો, ગહુલો, નાગરમેથ, ચંદન અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ કરી તે મધ અને ખડીસાકર સાથે આપવું; એટલે ત્રિદોષથી થયેલ ઉલટી દૂર થાય છે.

૪૮ લવણભાસ્કર ચૂર્ણ:—મીઠું ૮ તોલા, સંયળ ૫ તોલા, બીડતવણ, સિંધાલૂણ, ધાણા, લીંડીપીપર, પીપળીમૂળ, ચિત્રક, શદાશરું, નાગકેસર, તાત્રીસપત્ર અને અમ્બવેનસ, એ બધાં તોલા; મરી, શરૂં, સુંઠ, એ એકેક તોલા, દાડમની છાત્ર ૪ તોલા, x તજ અર્ધો તોલા, એલચીદાણા અર્ધો તોલા, એ સર્વને ખાંડી વજ્રગણ કરવું. એને લવણભાસ્કર ચૂર્ણ કહે છે. દહીંના ચાર તોલા ઘોળવા સાથે અથવા છાશ સાથે એ ચૂર્ણ આપવાથી વાતસ્લેષ્મથી થયેલ ગોળો, વાયુ, બરોળ, ઉદરોગ, ક્ષય, હરસ, સંગ્રહણી, કુષ્ઠ, વિખંધ, ભગંદર, શોફ, શ્વેત, શ્વાસ, ઉવરસ, આમદોષ, હરોગ અને મંદગિતનો નાશ થાય છે. એ આયત્ન દીપન અને પાચન છે.

૪૯ કપિથાષ્ટક ચૂર્ણ:—કોદાનો ગર્ભ ૨ તોલા, ખડીસાકર ૧૫ તોલા, બોડીઅજમોદ, લીંડીપીપર, બીજાનો ગર્ભ, ધાવડી, દાડમના દાણા અને કોકમ, એ પોણો પેણો તોલા, સંયળ, અજમો, પીપળીમૂળ, વાળો, મરી, શરૂં, ધાણા, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, ચિત્રક, સુંઠ, એ દરેક પા પા તોલા લઈ ચૂર્ણ કરવું. એના સેવનથી ગલરોગ, ઝાડો, ક્ષય, ગોળો અને સંગ્રહણીનો નાશ થાય છે.

૫૦ નારાય ચૂર્ણ બીજી:—ખડીસાકર ૪ તોલા, નસોતર ૪ તોલા અને લીંડીપીપર ૧ તોલા લઈ ચૂર્ણ કરી તે જમવા પહેલાં ૬ માસા મધમાં ચાટવાથી બંધકોશ, વાતરોગ અને પિત્તરોગનો નાશ થાય છે.

૫૧ સારસ્વત ચૂર્ણ:—કોષ્ઠ, આસોદ, સિંધાલૂણ, અજમો, શરૂં, શદાશરું, ત્રિકટુ, પદાડમૂળ, શંખાવળી, ઘોડાવળ, એ સર્વ સમાનભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તેને આત્મના રસની પુષ્કળ ભાવના આપવી. આ ચૂર્ણ બ્રહ્માએ કહેલું છે. તે મધ અને ઘીમાં સાત દિવસ સેવન કરવાથી ઉત્તમ શુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે.

૫૨ ન્યગ્રોદાદિ ચૂર્ણ:—વડ, ઉંબરો, પીપળો, એ દરેકની છાત્ર, અરણુ, ગરમાળો, આમંધ, આંખાની જેટલાં, કોદાનો ગર્ભ, જાંબુના ટળાઆ, ચરેળા, ઘેળો એન (સાજડ), ધાવડી, જેડીમધ, લોધરની છાત્ર, વાયરણે, લામડાની છાત્ર, કડવાં પડવળ, મેદાશિંગીની છાત્ર, દાંતીનાં મૂળ, ચિત્રક, પદાડમૂળ, કરંજની છાત્ર, ત્રિકળાં, ઈંદ્રજય અને ભીત્રામા, એ સર્વ સમાનભાગે લઈ ઝીંઝું ચૂર્ણ કરવું. એ મધમાં સેવન કરવું અને તેના ઉપર ત્રિકળાનો કાદો પીવો. એટલે મૂત્રદોષની શુદ્ધિ થાય છે અને વાસ પ્રકારના પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ અને પ્રમેહપિટકાનો નાશ થાય છે.

૫૩ સાખરુંડ ચૂર્ણ:—ભાંગ, સાકર, પડવાસ અને શરૂં, એનું ચૂર્ણ દહીંમાં નાખી આપવું; એટલે આમાનિસાર અને રક્તાનિસાર એ તુરત દૂર થાય છે.

૫૪ મુસલ્યાદિ ચૂર્ણ:—કાળી મુસળી, તાત્રીમખાના અને ગોખરૂં એ અનુક્રમે ૧, ૨ અને ૩ ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તે પ્રાતઃકાળે અર્ધો તોલાથી ૧ તોલા સુધી ગરમ દૂધમાં સાકર નાખી તેમાં ૨૧ દિવસ સેવન કરવાથી વાજકરણ (સ્ત્રીમંભોગની શક્તિ) થાય છે.

૫૫ ગાંધુરાદિ ચૂર્ણ:—ગોખરૂં, તાલમખાના, સતાવરી, કૌચબીજ, નાગખલા (ગંગેરણી), બળબીજ, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી રાત્રના વખતે ગરમ દૂધમાં સાકર નાખી ૧ તોલા ચૂર્ણ તેની સાથે લેવાથી વાજકરણ થાય છે.

x દાડમની છાત્રને બદલે કેટલાક વૈદ્યો ખાટા દાડમના દાણા (અનારદાણા) નાખે છે.

૫૬ દંતરક્ષક ચૂર્ણુ:—પુલાવેલું મોરથુથુ અર્ધો ભાગ, પુલાવેલો ટંકણખાર ૨ ભાગ, પુલા-
વેલી ફટકડી ૩ ભાગ, ચાક ૮ ભાગ, કાથો ૨ ભાગ, માયાં ૨ ભાગ, કપૂર ૧ ભાગ અને સિંધવ
૪ ભાગ, આ સઘળાનું ચૂર્ણુ કરી તે વડે નિત્ય સવારે દાંત ધસવાથી દાંત મજબૂત થઈ દંતશ્ચળ,
દાંતમાંથી લોહીનું પડવું, પેદાનું સડવું ઇત્યાદિ સર્વ વિકાર દૂર થાય છે.

૫૭ વમનકારક ચૂર્ણુ:—લીંદીપીપર, સિંધાલૂણ અને મીંઢળ, એનું ચૂર્ણુ કરીને તે ૩
માસા ચૂર્ણુ ઉંમરે પહોંચેલાં મનુષ્યોને પાણીમાં આપવાથી ઉલટી થઈ કફદોષ, અજીર્ણ ઇલાદિનો
નાશ થાય છે.

૫૮ વરાધ (સસણી) નાશક ચૂર્ણુ:—પાપડીઓ ખારો અને થોડી લીંદીપીપર એનું ચૂર્ણુ
૧ રતિ લઈને ગોળમાં ગોળી કરી આપવી; એટલે ઉલટી અને ઝાડો થઈ કફ પડશે.

૩-ગુટિકા (ગોઠીઓ) અથવા વટી*

૧ ગુટિકા ગુટિકા:—સુંઠ, બાળદરીતકી અને નાગરમોચના ચૂર્ણમાં દુધપટ ગોળ નાખી

x એક મિત્ર આપેલ અનુભૂત પ્રયોગો:—

(૧) દમ (શ્વસરોગ) ઉપર:—ખરસાંણી યુવેરનું જાડું લાકડું લીધું લઈને તેને કાચી તેમાં
લવંગ નંગ ૨૫ ભરી, તેજ લાકડાનો ખુચ બેસાડી, કપડામારી કરીને નિર્ધૂમ અંગારામાં ભારી
રાખવું. શીખઈ ગયા પછી બહાર કાઢી તેમાંનાં લવંગ કાઢી લઈ તેની સાથે જવખાર ૨૫ તોલા
અને હળદર ૧૫૫ તોલા નાખી ઝીણું વાટી મીઠી જળ(પીણું)ના રસમાં જંગલી ખોર જેવડી
ગોળાઓ વાળવી. એમાંની એકેક ગોળી રોજ સવારસાંજ આપવાથી દમ શાંત પડે.

(૨) રેચ તથા ઉલટી કરાવવાની ગોળાઓ:—મોરથુથુ પુલાવેલો, શોષેલો નેપાળો, સિંધવ
અને સંચળ, એ સર્વ જલુસો સમાનભાગે લઈ ઝીણી વાટી આદાના રસમાં ચણેલી જેવડી
ગોળાઓ બાંધવી. એ સાકર સાથે આપવાથી ઉલટી તથા રેચ લાગી શરીરના તમામ રોગો નીકળી
જાય અને માથું દુઃખતું મટે. ઉતાર ખીચડી અને ઘી.

(૩) ત્રિદોષ ઉપર:—હળદર તથા ફટકડીની ગોળમાં ગોળી કરીને આપવાથી ત્રિદોષ અને
કાળજાના ચુંક મટે; વળી ફેફડું પુલ્યું હોય તો કુંવારના રસમાં આપવાથી મટે.

(૪) અતિસાર ઉપર:—હિંગ વાત્ર ૬ અને અરીણ વાલ ૨ લઈ ઝીણું વાટી ખારેક નંગ ૪
માંથી હળાઆ કાઢી નાખી તેમાં ભરવું. તેના ઉપર ઘઉંની કણક ચઢાવી દેવતાના નિર્ધૂમ
અંગારા ઉપર પકવવી. પાકી રહે ત્યારે લોટ કાઢી નાખી બાકીનું સમગ્ર ઝીણું વાટી તેની ઝીણું
જંગલી ખોર જેવડી ગોળાઓ વાળવી. એ ગોળાઓ દરરોજ સવારસાંજ એકેક આપવી.

(૫) ઉપદંશ ઉપર:—મોરથુથુ તોલો ૧ લઈ દીકરીમાં નાખી દેવતા ઉપર મૂકી ખૂબ શેકવો.
તે જ્યારે પોતાનો મૂળ રંગ બદલી સફેદ થાય ત્યારે તેને આરસપહાણના ખરલમાં નાખી ઝીણું
વાટી, તેમાં લિંબુનો રસ નાખીને ખૂબ ઘુંટવું. તે રસ એ મોરથુથુ પી જાય એટલે તેમાં ખીજ
લિંબુ નાચોવી વળી ઘુંટવું. એ પ્રમાણે ઉપરાઉપરી લિંબુનો રસ તેમાં નીચોવતાં જતાં પૂરેપૂરાં
૧૦૦ લિંબુનો રસ પચન કરાવી નાખવો. પછી તેની મરી જેવડી ગોળાઓ વાળવી. એ ૧૦૦
લિંબુનો રસ પાતાં વધારે દિવસો લાગે તેની હરકત નહિ; પરંતુ તેને શોષાઈ જવા માટે કદી તડકે
મૂકવું નહિ. એ તૈયાર થયેલી ગોળાઓ યોગ્ય માત્રાથી આપવાથી ઉપદંશ (ચાંદી) અને વિરફોટક
આદિ રોગો જાય. પરંજી પાળવી. ઘઉંની રાટલી, ઘી, દૂધ અને સાકર સિવાય કશું ખાવું નહિ.
વળી એનાથી ઉલટી થાય તો તે રોકવા માટે શેકેલા ચણા-ફોતરાં કાઢી નાખેલા-ખવરાવવા. એની
માત્રાનું પ્રમાણ જલુવાની રીત:—દરદીએ પહેલા દિવસે એક ગોળી ગળી જવી. બીજા દિવસે બે,
ત્રીજા દિવસે ત્રણ, એમ જ્યાં સુધી તેને ઉલટી ન થાય ત્યાંસુધી તેને દરરોજ એકેક વધારે
આપતા જવી. જ્યારે ઉલટી થાય તે દિવસે જેટલી ગોળાઓ ગળાવી હોય તેનાથી એક ઓછી
ગોળી તે દરદીના માટે દરરોજ આપવાની માત્રા છે, એમ સમજવું. થયેલી ઉલટી રોકવાને શેકેલા
ચણા આપવાનું બૂલવું નહિ.

ગોળીઓ કરવી. આ ગોળી મોઢામાં રાખવાથી સર્વ પ્રકારના કાસ અને શ્વાસરોગ દૂર થાય છે.
૨ મરીઆદિ વટિકા:—મરી ૧ ભાગ, લીંડીપીપર ૧ ભાગ, જવખાર ૧૦ ભાગ અને દાડમની છાલ ૨ ભાગ, એનું ચૂર્ણ કરી, ગોળ આઠ ભાગ લઈ તેમાં તે ચૂર્ણ નાખી ૪ માસાની ગોળીઓ કરવી. તે ગોળી મોઢામાં રાખવી; એટલે બધા પ્રકારના કાસરોગ દૂર થાય છે.

(૬) વાસી વિકારથી થતાં શરીર ઉપરનાં આઠં ઉપર:—ઈંદ્રવારણી (ત્રુંસડા) નંગ ૨, લીંડીપીપર (અંખર આશરે ૬૦ રૂ. તોલાની વસ્તુ લખી છે. તે સમજવામાં ભૂલ થવાથી લખેલ જણાય છે; એમ સમજીને લીંડીપીપર સુધારી લીધેલ છે.) તોલા ૩, મીઠીઆવળ તોલા ૪, એળીઓ તોલા ૪, નસોતર તોલા ૪, હરડાંની છાલ તોલા ૩, બહેડાંની છાલ તોલા ૩, ગરમાળાનો ગર્ભ તોલા ૩, ગુલાબનાં ફૂલ તોલા ૩, કડવો શુદ્ધ તોલા ૩, ગુગળ તોલા ૩, મધ તોલા ૩, અને ગાયનું ઘી તોલા ૩, એ તેરે ચીજો એકત્ર વાટી તેની જંગલી ખેર જેવડી ગોળીઓ વાળવી. એ ગોળીઓ દરરોજ સવારે ૨ અને સાંજે ૨ ગળી જવી.

(૭) તાવ ઉપર:—કાળાં મરી, એળીઓ અને લીમડાની લિંબોળીમાંહેનો મગજ, એ ત્રણે સરખાવળને લઈ કુંવારના રસમાં ઘુટી ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. દિવસમાં ત્રણ વખત બખ્ખે ગોળી આપવાથી તાવ જાય.

(૮) તાવ સાથે બકારી, જાડો, પેટપીડ અને અનાજ ન લાવતું હોય તેના ઉપર:—ઈંદ્રજવ તોલા ૩ અને લીંગ તોલા ૧૦ (એક બાળુએથી શેકેલી) લઈ ઝીણું વાટી ગોળમાં ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. એમાંથી દરરોજ સવારસાંજ બખ્ખે ગોળીઓ આપવી.

(૯) દમ (શ્વાસ) રોગ ઉપર:—ખાદીના જડા કપડાને આકડાના દૂધના સાત વખત પુટ આપી વખતોવખત છાયામાં સૂકવના જવું. તે સૂકાયા પછી બાળી ખાખ કરવી; એની મધની સાથે વાલ વાલની ગોળીઓ વાળી તે ગોળી આપવી.

(૧૦) હરસ ઉપર:—હળદર, બહેડાંની છાલ અને આમળાં, એ ત્રણે મળીને ૧૦ ભાગ, છીપનો ચુનો ૧ ભાગ, સાખરશિંગની ભસ્મ ૧ ભાગ, અજમે ૩ ભાગ, શુદ્ધ ગુગળ ૪ ભાગ, એ સર્વેને ખરલ કરી તુવર જેવડી ગોળીઓ કરી દરરોજ ૧ થી ૨ ખાવી.

(૧૧) પરમેત્કૃષ્ઠ ધાતુપુષ્ટિકર્તા:—ત્રણ ખારેકાને પાણીમાં પલાળી તેમાંની ગોટલી કાઢી નાખી, તેમાં ચીમેડનાં મીજ તોલા ૧, તુલસીનાં બીજ તોલા ૧, શુદ્ધ ગુગળ તોલા ૧, કેસર એઆનીભાર અને વડનું દૂધ તોલા ૨૦ એકત્ર કરેલું ભરી, કપડામાટી કરી ધૂમાડાવિનાના અંગારામાં પકવી પછી એ સર્વેને ઝીણું વાટી તેની ૩૨ ગોળીઓ કરવી. તેમાંથી દરરોજ બખ્ખે ગોળીઓ ખાઈ ઉપર સાકર નાખી ગરમ કરેલું ગાયનું દૂધ પીવું. દવા ખાય તેથી બમણા દિવસ તેલ, મરચું, આમલી વગેરે ખાવું નહિ; સાકર, દૂધ, ઘી, ધકંની રોટલી અવશ્ય ખાવાં.

(૧૨) આમવાત વિધ્વંસિની ગુટિકા:—જયફળ અને કેસર સમાનભાગે લઈ ત્રુંસડા (ઈંદ્રવારણી)ના રસના ૨૧ પુટ આપી ચણા પ્રમાણે ગોળી વાળવી. એ ગોળી દરરોજ એકેક ખાવાથી ઉદરરોગ, આનાદ (આફરો) શૂળ, મળબંધ, આદિ વિકારો દૂર થાય છે. તાવની આગ્નરીથી થયેલ પાણીના જમાવનો એ ગોળી સત્તર નાશ કરે છે.

(૧૩) અતિસાર ઉપર:—સુંઠ ભાગ ૪, તલ ભાગ ૨, કેસર ભાગ ૧, બીલીનો ગર્ભ ભાગ ૪ અને અમતું જીંડ ભાગ ૨ લઈ સર્વેને ઝીણું વાટી તેની સાથે દાડમનાં ફૂલ વાટી તોલા ૧૦ પ્રમાણે ગોળી વાળી અતિસારવાળાને આપવાથી આરામ થશે.

(૧૪) અતિસાર ઉપર:—અરડુસા(અરડુ)ની છાલ, મોથ, ધાવડીનાં ફૂલ, બીલીનો ગર્ભ, પઠાણી લોધર, ઈંદ્રજવ, મોચરસ, અતિવિષની કળી, નેત્રવાળો, કાળીપાટ તથા આંબાની ગોટલી સરખા ભાગે લઈ ઝીણું વાટી મધમાં ગોળીઓ કરવી. એ ગોળી સાડીઓખાના ઓસામણમાં આપવાથી કફ તથા પિત્તવાયુ અને તેમના કોપવાથી થયેલા ઘણા દિવસનો જૂનો અતિસાર, મરડો અને સંત્રદણીનો નાશ થાય છે.

(૧૫) બાળકની ઉલટી (ઓકે છે તે) ઉપર:—કેસર અને ભોરિંગણીનાં ફૂલ સમાનવળને લઈ

૩ આમલકયાદિ ગુરિકાઃ—આમળાં, કમળ, કાષ્ઠ, ચોખાની ધાણી અને વડની કુમળી ઘડવાઇઓની કુંખોનું ચૂર્ણ મધમાં મેળવી ગોળીઓ કરી મોઢામાં રાખવાથી ધણી તૃષા લાગે છે તેનો અને મોઢું સૂકું રહે છે તેનો નાશ થાય છે.

વાટીને મધમાં ગોળી કરી આપવી.

(૧૬) બાળકને વરાધ (બારામી) થાય છે તેના ઉપર:—હીંગ, જયફળ, ત્રુસડાંનો બૂકો અને એળીઓ, એ ચારે સમાનવજને લઘ ચણા જેવડી ગોળીઓ કરવી. એ ગોળી એક વરસની અંદરના બાળકને એક અને એથી મોટા બાળકને બે ઊના પાણી સાથે આપવી.

(૧૭) રેચની ગોળીઓ:—શુદ્ધ આમળાસાર ગંધક તોલો ૧૦ અને પારો તોલો ૧૦ બેગાં વાટી કાજળા કરી તેમાં શુદ્ધ નેપાળો તોલો ૧ અને બીલામાં નંગ ૨ ઝીણું વાટી એકરસ કરી, લિંબુના રસમાં ૧૨ કલાક ઘુંટાઇ કરી મગના દાણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. એ માણસની ઉંમર અને બળાબળ જોઇ ગોળી ૧ થી ૪ સુધી ઠંડા પાણીની સાથે આપવી, રેચ લાગશે. રેચ વાળવાને માટે મગચોખાની ખીચડી ઘી નાખીને ખવરાવવી; એથી ન વળે તો સાકરનું પાણી કરીને પાવું.

(૧૮) પેટપીડ તથા ચુંકનો ઉપાય:—ગોમૂતમાં શોષેલાં ઝેરકેચલાં તોલો ૧ લઘ તેને એરંડીઆ તેલમાં તળવાં. તે તથા મરી તોલો ૧ અને સિંધવ તોલો ૧ ઝીણું વાટી નાગરવેલના પાનના રસમાં ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. એ ગોળી પાણી સાથે આપવાથી ચુંક, મોરચી અને અપચો મટે અને ભૂખ લાગે. વળી એજ ગોળી ચિત્રાછાલ અને કરીઆતાની સમાનલાગે કરેલી ફાકી તોલો ૦૧ સાથે આપવાથી ગુલ્મરોગ (ગોળો) અને ગોળાની ચૂંક મટે. એ ગોળી ઉપર ખાટું, ખારું, હીંગ, ખટાશ અને તેલ વગેરે પાવું નહિ. વધારે ગરમી જણાય તો ઘીનો શીરો ખવરાવવો. એ ઓસડ દિવસ ૧૧ આપવું.

(૧૯) કૃમિ (કરમિયા) ઉપર:—નસોતર તોલો ૨૦, આમળાં તોલો ૨૦ અને વાવડીંગ તોલો ૮ લઘ ઝીણું ખાંડી ગોળમાં ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. એ ગોળી આપીને ઉપર સિંધાલૂણ અને લીંડાપીંપરની ફાકી પાણી સાથે લેવરાવવી.

(૨૦) અનિસાર ઉપર:—કેસર, કપૂર, અશીણ, રાજ અને હિંગજોડ સમાનલાગે વાટી પાણીથી ખૂબ ઘુંટીને મરી જેવડી ગોળીઓ વાળવી. એ ગોળી એક પાણી સાથે આપવાથી ઝાડો મટે. અમતાજીરા અને સાકર સાથે આપવાથી રક્તાતિસાર (લોહીવાનો ઝાડો) મટે. વળી એજ પ્રમાણે એ ગોળી આમલીની ફળા ઉપરની છાલ સાથે આપવાથી અથવા બીલીના ગર્ભ સાથે, અથવા ઝીલડાનાં મૂળ તથા સાકર સાથે અથવા આવળનાં મૂળ તથા ખેરડીનાં મૂળ સાથે ધસીને આપવાથી ઝાડો મટે.

(૨૧) મુંઝારા ઉપર:—ઘાળું નસોતર, મીઠીઆવળ, સુંઠ, લીમજ, સંચળ, એળીઓ, રેવચીનો ગોળ અને એલચી સમાન લાગે લઈ ઝીણું વાટી, મધમાં વગડાડ મોટાં ખોર જેવડી ગોળીઓ વાળવી. એ ગોળી ૧ કોચના પાણી સાથે આપવાથી રેચ લાગી મળ છૂટે. રેચ લાગે ત્યારે સુંઠની ફાકી ભરાવવી; એટલે મુંઝારો કે જેને ત્રિદોષ અથવા સન્નિપાત કહે છે તે મટે તથા જીર્ણવર જાય. જેને રેચ ન લાગે અને પેટ ઘણું સજ્જડ થઈ ગયું હોય તેને માટે કાંટાળા થુવરનાં ડોડવાંને ચીરીને તેમાં સંચળ ભરી કપડમાટી કરી નિર્ધૂમ અંગારામાં નાખી રાખવું. તે બ્રહ્મ રહે ત્યારે છુંદી તેનો રસ કાઢી તેમાં એરંડીઉં તેલ તોલો ૧૦૦ નાખી તેમાં ગોળી ૧ આપવાથી રેચ લાગે અને મૂત્રો મુંઝારો મટે.

(૨૨) રેચ:—કિરમાણી અજમે તોલો ૧૦, શુદ્ધ નેપાળો તોલો ૩, નસોતર તોલો ૩, કકુ ટાંક ૩, ભોરંગડી (અહીં હાથના લખેલા ગ્રંથમાં ભોરંગી લખ્યું છે; ત્યાં હસ્તદોષ થયો હશે એમ માની અમે તેને ભોરંગડી માની છે એ ભોરંગડીજ ભોરિંગણી કહેવાય છે. વખતે ભોરંગી લખતાં ભોરંગી લખાયું હોય તો પણ નવાઇ જેવું નથી.) તોલો ૧૦, જલભાંગરાના રસમાં દિવસ ૩ ખરલ કરવું અને ત્યારપછી તેની મગ જેવડી ગોળીઓ કરવી. એ ઊના પાણી સાથે આપવાથી રેચ લાગે. મગચોખાની ખીચડી અને ઘી ખવરાવવાથી બંધ થાય.

૪ ગુરુચુદ્રય વટિકા:—સુંઠનું ચૂર્ણ કરી તેમાં ગોળ મેળવી ગોળી કરી આપવી; એટલે આમ દૂર થાય છે. અજીર્ણ થયું હોય તો ગોળ અને લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી ખરરાવવું. ગોળ અને જીરું એકત્ર કરી ખાવાથી ઉનવા દૂર થાય છે. ગોળ અને બાળહરડે એકત્ર કરી લેવાથી હરસ દૂર થાય છે.

૫ લવંગાદિ વટિકા:—લવંગ, બહેડાંની છાલ અને મરી એ સમાન; અને એ ત્રણેના સમાન ખેરસર કિંવા ઘેજો કાથો નાખી ખાવળની અંતરછાલના કાઢામાં ગોળીઓ ત્રણ માસા વજનની કરી હંમેશાં ત્રણ ગોળીઓ મોઢામાં રાખવી; એટલે ઉધરસ અતિ ત્વરાથી નાશ પામે છે.

૬ વૃદ્ધિદા૩ ગુટિકા:—વરધારા, બીલામો અને સુંઠ સમાન લઈ ચૂર્ણ કરી તેમાં બમણો ગોળ નાખી ગોળીઓ કરી આપવી; એટલે છ પ્રકારના હરસ દૂર થાય છે.

૭ લશુન વટિકા:—લસણ, સંચળ, જીરું, સિંધવ, હીંગ અને ત્રિકટુ ત્રિંબુના રસમાં ખરસ કરી ખેરના ઠળીઆ જેવડી ગોળી કરી આપવી; એટલે અજીર્ણ અને મોડશી (કોગળીકે) રોગ દૂર થાય છે.

૮ કરાપાકની ગોળીઓ:—કુડા(દીંદ્રજવનાં ઝાડ)નાં મૂળ ઘોઘ તે ઉપરની છાલ કાઢવી. તે ખારિક વાટી પાણીમાં કાલવી તે પાણી ગોળી લેવું. આ પ્રમાણે એ ક્રિયા ઘણી વાર કરવી; એટલે છાલનો ઘણોખરો અંશ પાણીમાં મળે છે. પછી તે પાણી કલાષના વાસણમાં નાખી જાડું થાય ત્યાંસુધા ઉકાળવું અને નીચે ઉતારી તેમાં સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, જાયફળ, માયફળ, જવત્રી, લવંગ, વાવડીંગ, મરડાશિંગ, બાળખીંત્રાં, બહેડાંનું દળ અને નાગકેસરનું ચૂર્ણ પ્રમાણસર નાખી કાલવી તેની વાલ વાલની (બળ્લે રતીની) ગોળીઓ કરવી. સંપ્રદણી અને અનિમાર ઉપર આ ગોળી છાશની પરાશમાં કિંચિત્ હીંગનું ચૂર્ણ નાખી તેમાં અથવા મીઠા અથવા મધમાં દહીંમાં સુંઠના દાઢામાં કિંવા ઘીમાં આપવી. પાંડુ અને જીર્ણિજ્વર ઉપર મધમાં અથવા ગેમૂતમાં આપવી. નાના બાળકને પણ ઔષધ ઘણુંજ ગુણાય છે.

૯ જાતિકલાદિ વટી:—જાયફળ, ખારેક અને અરીણ સમભાગ લઈ એની નાગરવેલના રસમાં વાલ વાલની ગોળીઓ કરી છાશમાં ખાવા આપવી; એટલે કઠણ અતિસારનો પણ નાશ થશે.

૧૦ વ્યોષાદિ વટી:—સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, ચિત્રકનાં મૂળ, તાલીસપત્ર, આમલી, અમ્લવેતસ, ચવક અને જીરું, એ સમભાગ; અને એલચી, તજ, તમાકપત્ર એ ચતુર્થાંશ; એનું ચૂર્ણ કરી તેની જૂના ગોળમાં ગોળીઓ કરી આપવી. તે સળેખમ, રવરબંગ, શ્વાસ, કાસ અને અરચિનો નાશ કરે છે.

૧૧ અજમોદાદિ વટી:—અજમોદ, લીંડીપીંપર, વાવડીંગ, વરીઆળી, નાગરમોઘ, મરી અને સિંધવ, એ એકેક ભાગ; હરડે ૫ ભાગ, સુંઠ ૧૦ ભાગ, વૃદ્ધ દા૩ ૧૦ ભાગ અને ભારંગમૂળ ૩૬ ભાગ, આ પ્રમાણે બધાનું ચૂર્ણ કરવું; અને ચૂર્ણથી બમણો ગોળ લઈ તેના પાકમાં ખેરના ઠળીઆ જેવડી ગોળીઓ કરવી. એ ગોળી ગરમ પાણીમાં આપવી; એટલે સર્વ પ્રકારના વાયુ દૂર થાય છે.

૧૨ દાડમપાકની ગોળીઓ:—જવત્રી ૩ માસા, ખસખસ ૧ તોલો, એલચીદાણા ૩ માસા,

(૨૩) પાંડુરોગ ઉપર:—આંબાહળદર, દારુહળદર, હળદર, સંચળ, સિંધવ, ટંકણખાર, જવખાર, બંગડીખાર, એ આઠ ચીજોને ખાંડી ફટકડી નાખી કુંવારપાહાના રસમાં જંગલી મોટાં ખેર જેવડી ગોળી વાળવી. એ ગોળીથી પિત્તપાંડુ રોગ, પીળીઓ (કમળો કે જેમાં શરીર પીળું પડી જાય છે તે) તથા શરીર શીકું હોય તે મટે અને બરોળ જાય.

(૨૪) વાતભ્રમ ઉપર:—મીંઢીઆવળ, મનશીલ, બહેડાંની છાલ, કંટકમોઘ, એ ચારે એકેક તોલા પ્રમાણે, ઘોડાવજ ૨ તોલા, મરી, લીંડીપીંપર અને હરડેદળ પાંચ પાંચ તોલા, એ પ્રમાણે સર્વ ચીજોને ઝીણી વાટીને બકરીના દૂધમાં ચણા જેવડી ગોળી વાળવી. એ ગોળી સવારસાંજ એકેક આપવાથી વાતભ્રમ જાય.

વરાંઆળી ૧ તોલા, અરીણ ૧ વાલ, જવંત્રી અને સુંઠ એક ભાગ, લીંડીપીંપર અર્ધો માસો; એનું ચૂર્ણ દાડમની અંદર ભરી, ઉપર એરંડાનાં તાજાં પાંડલાં વિંટાળી અંગારામાં પકવી, તે દાડમમાંનાં ઔષધોસુદ્ધાં વાટવું તથા તેની ચણા જેવડી ગોળીઓ કરવી. તે ગોળી બાળકના અતિસાર ઉપર છાશમાં અથવા ચોખાના ધોવરામણમાં રોજ એક વાર અથવા સવાર-સાંજ આપવી.

૧૩ કાંકાયન વટી:—હરડે ૨૦ તોલા, અને જીરું, પીંપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, એ દરેક ચાર ચાર તોલા; અને જવખાર ૮ તોલા, ભિન્નામો ૩૨ તોલા, સુરણ ૬૪ તોલા અને બધા ચૂર્ણથી બમણો ગોળ નાખી તેની એકેક તોલાની ગોળીઓ કરવી અને સવારે એક ખાવા આપવી. ઉપર ખાટી છાશ પીવા આપવી; એટલે તે અગ્નિદીપન કરે છે અને સંપ્રદણી તથા પાંદુરોગનો નાશ કરે છે. આ ગોળી કાંકાયન ઋષિએ પોતાના શિષ્યને શસ્ત્રકર્મ કે ક્ષાર-કર્મ સિવાય હરસ અને ગુદરોગ નાશ કરવા કહેલી છે.

૧૪ એલાદિ ગુટિકા:—એલચીદાણા, તમાલપત્ર, તજ, દ્રાક્ષ અને લીંડીપીંપર, એ દરેક બન્ને તોલા; સાકર, જેડીમધ, ખારેક, દ્રાક્ષ, એ દરેક ચાર ચાર તોલા લઈ તેમાં મધ નાખી ખરલ કરી ૧ તોલા પ્રમાણની ગોળીઓ કરવી. તેમાંથી દરરોજ એક ખાવી, એટલે ઉરક્ષતક્ષય, જ્વર, કાસ, શ્વાસ, હેડફી, વમિ, ભ્રમ, મૂર્ચ્છા, મદ, તૃષ્ણા, શોષ, પાર્શ્વશ્વળ, અરોચક, પ્તીલા, અદ્યવાત, રક્તપિત્ત, જ્વર અને ક્ષયનો નાશ થશે. એવીજ આ એલાદિ ગુટિકા વૃષ્ય અને તૃપ્તિકારક છે.

૧૫ દ્રાક્ષાદિ ગુટિકા:—કાળી દ્રાક્ષ ૦૧ શેર (ખીજ કાઢેલી લેવી), સોનામુખી ૪ તોલા, સુરવારી હરડે ૪ તોલા, સાકર ૪ તોલા, જવંત્રી ૬ માસા અને કેસર ૩ માસા; એનું ચૂર્ણ કરી છ માસા જેટલી ગોળીઓ બાંધવી; એથી મળશુદ્ધિ અને મત્તાશ્રિત વાયુ, અમ્લપિત્ત, પિત્તવાયુ વગેરે વાયુના રોગો સારા થાય છે. આ ગોળી રેચક છે.

૧૬ અક્કલકરાદ ગુટિકા:—અક્કલકરો, સિંધાલૂણ, ચિત્રક, આમળાં, મની, લીંડીપીંપર, હરડે અને અજમો, એ સમાનભાગે અને સુંઠ એ ભાગ લઈ સર્વનું ચૂર્ણ કરી ખીજેરાના (અથવા દાડમના) રસમાં ગોળીઓ કરવી. એ ગોળીઓના સેવનથી મંદગ્નિ, અરચિ, ઉધરસ, પીનસ, શ્વાસ, ગળાના રોગ, સળેખમ, મૃગી, ઉન્માદ અને સન્નિપાતનો નાશ થાય છે.

૧૭ ચંદનાદિ ગુટિકા:—વંશલોચન, એલચીદાણા, ચણકમોખા, એ સમાનભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણ પાણે તેટલું તેમાં સુખડનું તેલ નાખી નાની ગોળીઓ કરી ૩ વખત એકેક ગોળી ખડીસાકર અને ઠંડા પાણી સાથે આપવી. એનાથી પ્રમેહ, પ્રદર, ગરમી(મૂત્રકૃચ્છ કે ઉત્તરા)નો દુરત નાશ થાય છે. આ ગોળીઓ શીતળ છે.

૧૮ ચંદનાદિ ગુટિકા બીજી:—વડનો મેદો અને સાકર સમાન લઈ તેમાં ઉંચું ચંદનનું તેલ નાખવું અને થોડું પાણી છાંટી ગોળો કરવો. પછી તેમાંથી વાલ વાલની ગોળીઓ કરી ચાર અથવા છ છ ગોળીઓ દિવસમાં ત્રણ વખત ભૂકો કરી આપવાથી ઉપર કહેલા રોગોમાં પહેલા દિવસથીજ ફાયદો દેખાવા માંડીને ત્રણ અથવા ૭ દિવસમાં મરી જાય છે.

૧૯ કફનાશક ગુટિકા:—ટંકણખાર ધૂત્તાવેલો, જવખાર, લીંડીપીંપર, હરડેદળ, એનું ચૂર્ણ કરી તેમાં બમણો ગોળ નાખી ગોળી કરી તે મોઢામાં રાખવી. રસ ગળવાથી કંઠમાં રહેલ કફનો નાશ થાય છે, તેમજ એના સેવનથી હેડફી, શ્વાસ, ઉધરસ, શ્વળ અને આધ્માનરોગનો નાશ થાય છે.

૨૦ દુર્નમકુઠાર ગુટિકા:—મરી, લીંડીપીંપર, કોખ, સિંધાલૂણ, જીરું, સુંઠ, ઘોડાવજ, હીંગ, વાવડીંગ, હરડે, ચિત્રક, અજમોદ એ સર્વ સમાન લઈ સર્વ ઔષધોથી બમણો ગોળ નાખી ગોળી ૧ તોલાની કરી ઉના પાણી સાથે આપવી; એટલે વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલા સર્વ પ્રકારના હરસનો નાશ થાય છે.

૨૧ હિંગવાદિ વટી:—શેકેલી હીંગ ૧ ભાગ, ઘોડાવજ ૨ ભાગ, વાવડીંગ ૩ ભાગ, સિંધાલૂણ ૪ ભાગ, જીરું ૫ ભાગ, સુંઠ ૬ ભાગ, મરી ૭ ભાગ, લીંડીપીંપર ૮ ભાગ, કોખ (ઉપલેટ) ૯ ભાગ, હરડેદળ ૧૦ ભાગ, ચિત્રક ૧૧ ભાગ, અજમો ૧૨ ભાગ અને સર્વ ઔષધોથી બમણો ગોળ નાખી ગોળીઓ કરવી. એના સેવનથી અનેક પ્રકારના વાતરોગ, હરસ, ગોળો અને પ્રમેહ,

એ રોગનો નાશ થાય છે.

૨૨ રસકેશ્વર વટી:—કલખાપરી (ખાપરીઓ), સિંધાલુણ, મોરચુથુ ફલાવેલ, ટંકણખાર, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, એમને લિંબુના રસમાં ખરલ કરી ગોળીઓ બનાવી છાંયે સૂકાવી રાખવી; એ મધમાં ધસી આંખમાં આંજવી એટલે સર્વ નેત્રરોગનો નાશ થાય છે. તેમજ રક્તવ, વડસ (અર્ધ-માંમનું વધવું), આંજણી, પુલાં, તિમિર, અહિર, પડળ, નેત્રવાયુ, કાચબિંદુ આદિ મોટા મોટા રોગોનો નાશ થાય છે.

૨૩ અહિક્ષનાદિ ગુટિકા:—અરીણ, અક્કલકરો, લવંગ, કેસર, જાવંત્રી, જાયફળ, લાંગ, હિંગજોલ એ સમાન ભાગે લઈ આદુના રસમાં વાલ વાલ (બખ્ખે રતી)ની ગોળીઓ કરી આપવી અને ઉપર દૂધ પાવું; એટલે વીર્યવૃદ્ધિ થઈ સ્તંભન થાય છે, બળ પ્રાપ્ત થાય છે અને ક્ષય, ઝાડો, ઉધરસ ઇલાદિ રોગો દૂર થાય છે.

૨૪ શંખવટી:—આમલીનો ખાર x ૪ તોલા, પંચલવણ (સિંધાલુણ, સંચળ, બંગડીખાર, બીડલવણ અને મીઠું) ૪ તોલા, એને લિંબુના રસમાં વાટી તે રસમાં ચાર તોલા શંખને ગરમ કરી તેમાં તે બળી જતાં સુધી વારંવાર છમકારવો. પછી હીંગ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર એ દરેક એકેક તોલો અને પારો, ગંધક, વછનાગ, એ ત્રણ પા પા તોલો લઈ સર્વને લિંબુના રસમાં ખરલ કરી વાલ વાલની ગોળીઓ કરવી એના સેવનથી ક્ષયરોગ, સંગ્રહણી, ઝાડો, અજીર્ણ, મંદાસિ, શળ, પરિણામશળ, ઇલાદિ રોગોનો નાશ થાય છે.

૨૫ સંજીવની ગુટિકા:—વાવડીંગ, સુંઠ, લીંડીપીંપર, હરડે, ચિત્રક, બહેડાં, ઘોડાવજ, ગજો, બીલામાં અને વછનાગ, એ ૧૦ સમાન લઘુ ગોમૂત્રમાં ખરલ કરી, ચણેડીના વજન પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી અને તે આદુના રસમાં આપવી. અજીર્ણમાં એક ગોળી, ફાલેરા ઉપર બે ગોળી, સર્પદંશ ઉપર ત્રણ અને સન્નિપાત ઉપર ચાર ગોળી આપવાથી મનુષ્યને સંજીવન કરે છે; એથી એને સંજીવની ગુટિકા કહે છે.

૨૬ જાતિક્ષ્ણાદિ ગુટિકા:—જાયફળ, સિંધાલુણ, હિંગજો, કોડીની ભરમ, સુંઠ, અરીણ, ધંતુરાનાં બી, લીંડીપીંપર, એ આઠે સમાનભાગે લઈ લિંબુના રસમાં અથવા ધંતુરાના કાઢાની અથવા લાંગના કાઢાની લાવના આપી રતિ રતિ પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. કોગળીઓ ઉપર ૧ પૈસા-ભાર છાશ, શેકેલી હીંગની ચણા જેવડી કાંકરી અને સિંધાલુણ એક માસો એકત્ર કરી તેમાં એ ગોળી એક આપવી; એટલે તત્કાળ ઝાડોઉલટી બંધ થાય છે. આ ગોળી નાગરવેલના પાનની બીડીમાં આપવાથી વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે.

૨૭ અધ્યથોળી ગુટિકા:—શુદ્ધ પારો, ગંધક, ટંકણખાર, વછનાગ, સુંઠ, મરી, લીંડી-પીંપર, હરડાં, બહેડાં, આમળાં, હરતાલ, એ સર્વ સમાનભાગે લઈ સર્વના સમાન શોષેત્રો નેપાળો નાખી ભાગરાના રસની તેને ૨૧ લાવના આપી ચણેડી જેવડી ગોળીઓ વાળવી. એ ગોળી આદુના રસમાં અથવા ઊના પાણી સાથે અથવા યથાયોગ્ય અનુપાન સાથે આપવાથી વાતશળ, ઉધરસ, શ્વાસ, ક્ષયરોગ, વગેરે ૭૨ રોગોનો નાશ કરે છે.*

x મોટાં ઝાડોની છાલ અને નાનાં ઝાડોનાં પંચાંગને બાળી તે રાખ પાણીમાં પલાળી રાખી તે પછી દરવા દધ ઉપર ઉપરનું તેનું પાણી નીતારી લધ તે પાણી ઉકાળવાથી વનસ્પતિનો ખાર નીકળે છે.

* એને 'ઘોડાચોળી' પણ કહે છે. એના ઉપર કેટલાક ગ્રંથોમાંથી આ પ્રમાણે અનુપાનો મળી આવે છે:—(૧) સંગ્રહણી ઉપર ૧ ગોળી ગાયના દંડીના ઘોળવા સાથે આપવી. ત્રણ દિવસ સુધી બરાબર એકેક ગોળી છાશની સાથે ખાવી અને બીજી ખાટી અને મીઠી ચીજ ન ખાવી. (૨) જેને અજીર્ણ હોય અને પેટમાં દુખતું હોય તેને એક ગોળી લીની સાથે આપવી. (૩) સાપના ઝેર ઉપર દરદીના પગની પિંડીને છેદી થોડું લોહી કાઢી તે ગોળીને પાણીમાં ધસી તે જખ્યાએ ચોપડવી. (૪) કૃમિવાળાને આદુના રસની સાથે તે ગોળી ખાવા આપવી. (૫) ત્રિંછીના ત્રિષવાળાને સ્કંઠના પાણીમાં એક ગોળી ધસી ડંખ ઉપર ચોપડવી. (૬) જેના શરીરમાં દાહ થતો હોય તેને

૨૮ ઉપદંશકુઠાર ગુટી:—કંકુઠ અથવા મુરદારશિંગ અને કોષ એ એકેક તોલો અને મોરથુથુ અરધો તોલો લઈ તેને આદુના રસમાં ખરલ કરી રતિ પ્રમાણે ગોળી કરીને તે સવારે અને સાંજે આદુના રસમાં આપવી; અને મીઠી કે ખાટી ચીજ, માંસ, દૂધ, કોળું એ ચીજો આવી નહિ; એટલે ઉપદંશનો નાશ થાય છે.

આમળાના રસમાં એક ગોળી ધસી તેની આંખમાં આંજવી. (૭) દરરોજ પ્રાતઃકાળે એકેક ગોળી ખાય તેનું શરીર નીરોગી રહે; પરંતુ ઉપરથી ઘી-દૂધ ધણું ખાવું. (૮) એકેક ગોળી મધની સાથે ૩ દિવસસુધી દરરોજ ખાય તો વિષયાસક્તિ ઘણીજ વધે. (૯) જેની આંખો બહુજ રાત્રી થઈ જાય તેને એકેક ગોળી પાણીમાં ધસી આંખમાં ચોપડવાથી રતાશ જતી રહે છે. (૧૦) કુકડાનાં ઇંડાંની સફેતીને પાણીમાં મેળવી તેમાં એક ગોળી ધસી શિશ્ને લેપ કરી સ્ત્રીસંગ કરવાથી સ્ત્રી વશ થાય. (૧૧) ઉપદંશનો દરદી જવખારની સાથે એક ગોળી ખાય તો આરામ થઈ જાય. (૧૨) જેનું માથું દુખતું હોય તેણે એક ગોળી તલ્લીઆ તેલમાં મેળવી ચોપડવી. (૧૩) જલધર રોગવાળાને નવ માસા અલ્હાંડીની સાથે એક ગોળી આપવી. (૧૪) એકેક તોલો ચીનાઈ સાકરની સાથે ચાળીસ દિવસસુધી એકેક ગોળી ખાય તો શરીરના સર્વે રોગ જાય. (૧૫) અજીર્ણવાળો પાનની સાથે એક ગોળી ખાય. (૧૬) મંત્રની સાથે એક ગોળી ખાવાથી બંધેજ, બહુ થાય. (૧૭) જેનું માથું ભમતું હોય અને ચક્કર આવતાં હોય તેણે એક તોલો ઘોડાવજની સાથે ધસીને એક ગોળી ખાવી. (૧૮) મોઢાની દુર્ગંધી ઉપર નવ માસા ખસખસની સાથે એક ગોળી ખાવી. (૧૯) નાસુર ઉપર ખિત્તાડીના હાડકા સાથે ધસીને ચોપડવી. (૨૦) ઉંદરી ઉપર થોડીક ચણેડીની સાથે ગોળીને ધસી ચોપડવાથી વાળ ઉગી આવે છે. (૨૧) ગાયના દૂધ સાથે ખાય તો અજીર્ણથી આવેલો તાવ જાય. (૨૨) આ ગોળી સ્ત્રી રજસ્વલા થયા પછીથી સ્ત્રીપુરુષ બન્ને પાનની સાથે ખાય તો ગર્ભ રહે. (૨૩) દહીં અને દાડમના દાણા સાથે ખાય તો સંગ્રહણી જાય. (૨૪) જેનું પેટ પથ્થર જેવું કઠણુ હોય તેણે આ ગોળી પાણીમાં ધસી પેટ ઉપર ચોપડવી; જેથી પેટની પીડા અને કઠણાશને દૂર કરે છે. (૨૫) આદુના રસ સાથે ખાય તો સર્વ જાનના વાનરોગ જાય. (૨૬) ત્રિંછીના ડાંખ ઉપર આ ગોળી સુંઠ સાથે ધસી ચોપડવી. (૨૭) અજીર્ણના ચૂર્ણ સાથે ખાય તો ઉનો તાવ જાય. (૨૮) જીરા અને સાકર સાથે ખાય તો જીર્ણિજ્વર (જૂનો તાવ) જાય. (૨૯) મરીમાં ધસી સુંઠવાથી મૃગી અને નાકના રોગનો આ ગોળી નાશ કરે છે. (૩૦) ચીલડાનાં બીજ સાથે આ ગોળી ખાય તો મૂત્રરોગ જાય; પેશાબ છૂટે. (૩૧) અક્કલકરા સાથે ખાય તો ઇંદ્રિયની પથરી ગાળે-કાઢે. (૩૨) પાનના રસ સાથે ૧૫ દિવસ ખાય તો ભૂખ ઉઘડે. (૩૩) ખસખસના રસસાથે આ ગોળી ખાય તો વાતશળ જાય. (૩૪) મોચરસ અને બદામની સાથે આ ગોળી ખાય તો લોહી નીકળતું બંધ થાય. (૩૫) સુંઠ અને સ્ત્રીના દૂધ સાથે ધસી આ ગોળી કાનમાં નાખે તો કાનના રોગ જાય. (૩૬) તુલસીના રસ સાથે ખાય તો તરીઓ તાવ જાય. (૩૭) ભાંગરાના રસની સાથે ખાય તો શરીરની સુસ્તી જાય. (૩૮) નગોડના રસ સાથે ખાય તો પ્રમેહ જાય. (૩૯) લીંડીપીંપર અને ગજો સાથે આ ગોળીને લેપ કરે તો સન્નિપાત જાય. (૪૦) જૂના ગોળ સાથે ખાય તો મુખદુર્ગંધ જાય. (૪૧) આમળાના ચૂર્ણ સાથે ગોળી ખાય તો સર્વે જાતની ગરમી જાય. (૪૨) આમળાના ચૂર્ણ સાથે એક વરસ દિવસ ખાય તો નીરોગી થાય. (૪૩) મધ સાથે ખાય તો બળ ધણું થાય. (૪૪) મંત્રની સાથે ઇંદ્રિય ઉપર લેપ કરે તો સ્ત્રી બહુજ પ્યાર કરે. (૪૫) ખારેકના ઠણીઆ સાથે આ ગોળી ખાય તો વાંઝણીને ગર્ભ રહે. (૪૬) લીંડીપીંપર અને હીંગ સાથે આ ગોળી ખાય તો તે હરસનો નાશ કરે છે. (૪૭) છાશની સાથે આ ગોળી ખાય તો શરીરના સોજા જાય. (૪૮) સુંઠના ચૂર્ણ સાથે આ ગોળી ખાય તો હસ્તક્રિયા (હાથના પ્રયોગવડે વીર્ય કાઢવાથી થયેલ ના-મરદાષ)નો રોગ જાય. (૪૯) જવત્રી સાથે ખાય તો વાંઝણીને પુત્ર થાય. (૫૦) ઉટકટારીની સાથે ખાય તો પેટમાંનો દાહ તુરંત શાંત કરે. (૫૧) ઘેળા ચણેડી સાથે ધસીને આંખમાં આંજે તો આંખના રોગો જાય. (૫૨) લીમડાનાં ફૂલની સાથે આ ગોળી ખાય તો સાપનું ઝેર ઉતરે. (૫૩) લીમડાનાં પાંદડાં સાથે ખાય તો તાવ જાય. (૫૪) લીંડીપીંપર સાથે ખાય તો અવલેહ રોગ જાય. (૫૫) સંચળ સાથે ખાય તો પેટનો મળ ઉતરે. (૫૬) ભાંગરાના રસ સાથે ખાય તો સન્નિપાત જાય.

૨૯ જ્વરકેસરી ગુટી:—શુદ્ધ કરેલો પારો, વછનાગ, સુંદ, મરી, લીંડીપીંપર, ગંધક, ત્રિકુળા, નેપાળો, એ સર્વ સમાનભાગ લઈ ભાંગરાના રસમાં ખરલ કરીને રતિના પ્રમાણથી ગોળીઓ કરવી. એ ગોળી બાળકોને સરસવના આકાર જેવડી આપવી. નાળીએરના પાણી સાથે આપવાથી એ ગોળી સર્વ જ્વરનો નાશ કરે છે; નાળિયેરનું પાણી દરરોજ ૩ તોલા પીવું. સાકર સાથે લેવાથી એ પિત્તજ્વરનો નાશ કરે છે; મરીની સાથે લેવાથી રતિપાતજ્વર દરે છે; લીંડી-પીંપર અને છરા સાથે દાહજ્વરની નાશક છે. વળી આ જ્વરકેસરી ગોળી વિષમજ્વર, જૂન-જ્વર, ખરોળ, અગ્નિમાંલ, અજીર્ણ, સોજો, યજ્ઞસહિત અજીર્ણ, ગોળો, અઢાર પ્રકારના કોઠ અને પિત્ત-રોગનો નાશ કરનારી છે.

૩૦ ચંદ્રપ્રભા ગુટિકા:—કચૂરો (નર કચૂરો), ઘોડાવજ, નાગરમોથ, કરિયાતું, દેવદાર, હળદર, અત્રિપત્રી કળી, દારુહળદર, પીંપળીમૂળ, ચિત્રક, ધાણા, હરડાં, બહેડાં, આમળાં, ચવક, વાવડીંગ, ગજપીંપર, સુંદ, મરી, લીંડીપીંપર, સુવર્ણમાલિક ભસ્મ, જવખાર, સાજીખાર, સિંધા-લૂણ, સંયજ અને બીડલવણ, આ ૨૭ ઔષધો ત્રણ ત્રણ માસાના વજને લેવાં અને નસોતર, દંત મૂળ, તમાકપત્ર, તજ, એલચી અને વંશલેચન, એ ૭ ઔષધો એકેક તોલો લઈ એ સર્વેનું ચૂર્ણ કરવું; અને લોહભસ્મ ૨ તોલા, ખડીસાકર ૪ તોલા, શિલાજિત ૮ તોલા અને ગુગળ ૮ તોલા લઈ, એ તમામ ઔષધોને ત્રિકુળાના કાઢામાં ખરલ કરી ગોળીઓ કરવી. આ ચંદ્રપ્રભા ગુટિકા સર્વ રોગનો નાશ કરે છે.

૩૧ વત્સનાગ ગુટી:—કલાઈની ભસ્મ ૩ ભાગ, મરી ૫ ભાગ અને વછનાગ ૭ ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તેને આદુના રસમાં ખરલ કરી રતિ પ્રમાણે ગોળીઓ કરી તે આદુના રસમાં આપવી; એટલે વત્તરોગ અતઃ કફનો નાશ થાય છે.

૩૨ કુચલા ગુટી:—ઝેરકોચલાને રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે તેને ચોળી તેના ઉપરથી છોતરી કાઢી નાખી તેને ઘીમાં તળી નાખવાં, બળવા દેવાં નહિ. પછી તેનું ચૂર્ણ કરી તે ૧૦ તોલા લેવું. પછી સુંદ ૧ તોલો, મરી ૧ તોલો, ધાણા ૧ તોલો, ધાવડીનાં ફૂલ ૨ તોલા, સિંધાલૂણ ૧ તોલો, અત્રિપત્રી કળી ૧ તોલો, આમળાં ૧ તોલો, એ સર્વને એકત્ર કરી ખાંડી ચૂર્ણ કરી ઝેરકોચલાના ચૂર્ણમાં મેગવવું. પછી સર્વથી ત્રણગણી ખડીસાકર લઈ ચાસણી કરી તેમાં તે ચૂર્ણ નાખી ગોળીઓ જંગલી ખેર જેવડી કરી તે દરરોજ સવારસાંજ સેવન કરવી. એથી

(૫૭) છરાસાથે ખાય તો શરીરને પુષ્ટ કરે. (૫૮) મધની સાથે ખાય તો વાનો ગોળો જાય. (૫૯) આમલીના રસ સાથે ખાય તો પિત્તજ્વર જાય. (૬૦) તુલસી અને દાડમના દાણાના રસ સાથે ખાય તો શય જાય. (૬૧) તુલસીના રસમાં ઘસીને આંજે તો રતાંબળાપાથું જાય. (૬૨) ઘોળી ચણેડીમાં ઘસી આંખમાં આંજે તો પ્રલુ જાય. ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ.

આ ગોળીની બનાવટ પણ જુદી જુદી રીતે જુદા જુદા ગ્રંથોમાં બતાવેલી જણાય છે. ઉક્ત ગોળીમાં ૧૧ ચીજો સમાન અને એ બધાની બરાબર નેપાળો લેવાનું લખેલ છે, ત્યાં બીજા ગ્રંથોમાં નેપાળો દરેક ચીજની બરાબર નાખવાનું કહેલ છે. એછોવત્તો નાખવાનું જણાતું નથી. એક ગ્રંથકાર પારો, ગંધક, હરતાલ, ઘોડાવજ, સુંદ, મરી, લીંડીપીંપર, કકુ, હરડેની છાલ, ટંકલુ-ખાર, વછનાગ, ઘે.જો સોમલ, નેપાળો, લીંગ અને ગોખર, આ પંદર ચીજો સમાન લેવાનું કહે છે. વળી બીજા ગ્રંથમાં પારો, સુંદ, નેપાળો, હરડાં, બહેડાં, આમળાં, નસોતર, કકુ, વછનાગ, હરતાલ, હળદર, મરી, ટંકલુખાર, અરીણ, લવંગ, જયફળ, જવત્રી, મધુપીંપર, વાવડીંગ, આ ઓગણીસ ચીજો ભાંગરાના રસમાં ૭ દિવસ સુધી ખરલ કરવાનું કહે છે. વળી એક ચોપાઈ અમારા સાંભળવામાં આવેલ છે કે:—“રસ વિષ ગંધક અર હરતાલ, ત્રિકટુ ત્રિકલા ઔર જમાલ; ભંગરાજ રસ બાંધે ગોળી, કહે ગેરખ ચદ ઘોડાચોળી.” આ પ્રમાણે બનાવટ, વસ્તુઓનું માપ અને અનુપાનો અનેક પાઠાંતરવાળાં વાંચવામાં આવે છે. કેટલાક લોકોને વાપરતા જોઈએ છીએ, પણ પોતાની ચોરત્થિતિના પ્રભાવે તેઓ છુપાવતાજ રહે છે; પરંતુ એવા મનુષ્યોએ લોકહિતની ખાતર પોતાના અજમાવેલ અખતરા પ્રસિદ્ધિમાં મૂકવા જોઈએ.

અમિમાંલ, તાવ, સંગ્રહણી, અતિસાર, શૂળ અને વાતરોગ એ દૂર થાય છે.

૩૩ શીતજ્વરારિ વટી:—હરતાલ અને ચુનો સમભાગ લઈ તેને ફેળના પાણીની ત્રણ દિવસ ભાવના આપીને પછી મગ જેવડી બારિક ગોળીઓ કરી, તે ગોળી સાકરમાં ૧ કે ૨ અથવા ૩ દિવસ આપવી; એટલે શીતજ્વર દૂર થાય.

૩૪ લક્ષ્મીતક વટી:—અજમો ૨, પુરાસાની અજમો ૨, કિરમાણી અજમો ૨, બોડી-અજમો ૨, શેકલા કાંકચના ગોળા ૮ તોલા, લીલામાં ૧૦ તોલા તથા એ બધાં ઔષધોની બરાબર અથવા બમણો જૂનો ગોળ લઈ સર્વ ઔષધો ખાંડી ગોળીઓ નાનાં બોર જેવડી કરવી.

કાંકેરામાં ૧ ગોળી અદુના રસમાં આપવી; એટલે ઝાડો અને ઉલટી અટકશે. કૃમિરોગમાં વાવડીંગના કાદામાં આપવી. ઉપદંશ(ચાંદી)વાળાને દરેક વખતે એક ગોળી ગળાવી ઉપર પાન, સોપારી, ચુનો, લવંગ અને જાયફળવાળી પાનખીડી ખવરાવવી. એમ સાત દિવસ આપવાથી ઉપદંશ મટે છે. પથ્થ પાળવા જરૂર નથી; પણ સ્ત્રીલંગ ૧ મહિનો વર્જ્ય કરવો.

૩૫ પુરંદર વટી:—પારો ૧ ભાગ અને ગંધક ૨ ભાગ લઈ ટંબવી કરવી. પછી ત્રિકટુ ૩ ભાગ અને ત્રિક્ષ્ણાં ૩ ભાગ લઈ સર્વને બકરીના દૂધમાં ખરલ કરી રતિ પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. એ આદાના રસમાં આપવી. તેના ઉપર ઠંડુ પાણી પીવું. એના સેવનથી ઉષ્નરસ અને શ્વાસનો નાશ થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. એ નિત્ય સેવન કરવાથી વૃદ્ધ પુરુષ પણ જીવાનની પેઠે આંસભોગમાં સમર્થ થાય છે.

૩૬ વૃદ્ધિઆધક વટી:—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, લોહભસ્મ, કલાઈની ભસ્મ, તામ્રભસ્મ, કાંસાની ભસ્મ, શુદ્ધ હરતાલ, મેરથુયુ, શંખભસ્મ, કોડીની ભસ્મ, ત્રિકટુ, ત્રિક્ષ્ણાં, ચરક, વાવડીંગ, વરધારો, કચૂના, પીંપળીમૂળ, પહાડમૂળ, શેરણી, ઘોડાવજ, એલચી, દેવદાર, મીઠું, સિંધા-લુણ, સંચળ, બીડલવણ, બંગડીખાર એ સર્વે સમાનભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી હરડેના કાદામાં ખરલ કરી ગોળીઓ ત્રણ ત્રણ માસાની કરી તે પાણીમાં આપવી. એટલે અસાધ્ય અંડવૃદ્ધિ(વધરાવળ)નો પણ નાશ થશે.

૩૭ નાગાર્જુની ગુટિકા:—પારો, વછનાગ, ગંધક, સીસાની ભસ્મ એ સમાન ભાગ અને મરી ૩ ભાગ લઈ તેને આદુના રસમાં ખરલ કરવું. પછી રાત્રિ પ્રમાણે ગોળીઓ કરીને તે આપવી; એટલે વાતરોગ, વિષમજ્વર, કફ, અજીર્ણદોષ, સન્તિપાત, શૂળ, આધ્મન (આફરો) અને અરુચિનો નાશ થાય છે.

૪-કવાથ*

૧ મંજિષ્ઠાદિ ચતુષ્ઠી કવાથ:—૧ મજ્જા, ૨ હરડાં, ૩ બહેડાં, ૪ આમળાં, ૫ ગહુલો,

* એક મિત્ર આપેલા અનુભૂત પ્રયોગે:-

(૧) શ્વેત વાયુ ઉપર:-પીંપળાંમૂળ તોલા ૨, ઇંદ્રજવ તોલા ૨ દેવદારનું લાકડું તોલા ૨, શુગળ તોલા ૪, વાવડીંગ તોલા ૨, ભારંગી તોલા ૨, જળભાંગરો તોલા ૨, સુકં, લીંડીપીંપર અને કાળાં મરી, એ ત્રણ મળીને તોલા ૪, ચિત્રાછાલ તોલા ૨, કાયફળ તોલા ૨, પેકરમૂળ (પારસ એરંડાનું મૂળ) તોલા ૨, ભોરિંગણી અને ઉભી રિંગણીનાં મૂળ તોલા ૪, બોડી અજમો તોલા ૨, જૂતાકેશી તોલા ૨, કરિયાતું તોલા ૨, ઘોડાવજ તોલા ૨, ચાણુક તોલા ૨, કાળીપાઠ તોલા ૨, એ પ્રમાણે સર્વ ઓસડો લઈ તેને અધકચરાં ખાંડી તેના ભાગ પાડી એકેક ભાગનો ઉકાળો કરી પાવાથી વાયુથી થયેલ શ્વેતકારપાણું મટી શરીરમાં સ્ફૂર્તિ આવે.

(૨) અશીલુના ઝેર ઉપર:-સુવા, મૂળાનાં બીજ, આગરીઉં મીઠું અને મધ, એ ચારે બધાંએ તોલા પ્રમાણે લઈ પાણી શેર ૧૦ માં ઉકાળતાં પાણી શેર ૧૦ રહે ત્યારે ઉતારી ઠંડુ થએ બૂબ મસળી લુગડથી ગાળીને પાવું; એથી ઉલટી થઈ ઝેર નીકળી જશે. કદાપિ ઉલટી ન થાય તો કુકડાનું પીણું ગળામાં નાખવું; એટલે ઓડી કાઢશે. તેના હાથ-પગ ઉપર કામળા નાખવા.

(૩) ચોરાંઓ તાવ ઉપર:-ગળે ટાંક ૪૧, ભોરિંગણી ટાંક ૪ અને સુકં ટાંક ૪ લઈ પાણી

૬ મળો, ૭ ખાલો, ૮ ઘોડવળ, ૯ પુષ્કરમૂળ, ૧૦ ભાંગરો, ૧૧ સુંઠ, ૧૨ મરી, ૧૩ લીંદીપીપર, ૧૪ કરિયાતું, ૧૫ અતિવિષની કળી, ૧૬ નગોડ, ૧૭ ગરમાળાનો મગજ, ૧૮ ત્રામમાણુ, ૧૯ ખેરસાર, ૨૦ અરલુમૂળ, ૨૧ મોટી શંખાવળી, ૨૨ કાળી ઉપલસરી, ૨૩ ઘોળી ઉપલસરી, ૨૪ મોટી સિવણુ (કાયફળ), ૨૫ કડૂ, ૨૬ પિત્તપાપડો, ૨૭ બાફળી (હિંચુપત્રી), ૨૮ ઈંદ્રજવ, ૨૯ વાઘાટી(ગેરિંદ)નાં મૂળ, ૩૦ વાસનવેલનાં મૂળ, ૩૧ કડવી ઇંદાવનીનાં મૂળ, ૩૨ ધાવડી (લધુ), ૩૩ એરંડમૂળ, ૩૪ કડવા લીમડાની છાલ, ૩૫ ચિત્રકમૂળ, ૩૬ શતાવરી, ૩૭ ભારંગ-

શેર એમાં ઉકાળતા તોલા ૫ બાકી રહે ત્યારે કપડાથી ગાળી લઈ તેમાં લીંદીપીપર નંગ ૩ વાટેલી નાખીને પીત્રાથી જે તાવ ધડીમાં શરીર ઉપર દેખાય અને ધડીમાં શરીરની અંદર છુપાઈ જાય એવો ચોરીઓ તાવ જાય.

(૪) જીર્ણવર ઉપર:-કરિયાતું તોલો ૧ા, દેવદાર તોલો ૧ા, બોરિંગણી તોલો ૧ા, સુંઠ તોલો ૧ા, ધાણા તોલો ૧ા, લીંદીપીપર તોલો ૧ા, મોથ તોલો ૧ા, દશમૂળ તોલા ૩ અને ઉટકટો તોલા ૧ા લઈ ખાંડી ચૂર્ણ કરી ૭ લાગ કરવા. દિવસમાં બે વખત એકેક લાગનો ઉકાળો કરી પીવરાવવો. એવી રીતે ઉકાળો કરી સાત દિવસ સુધી પાવો.

(૫) ઉનવા અને મૂત્રકૃચ્છ ઉપર:-હળદર, ગોખર, ગરમાળાનો ગર્ભ, પાપાણુબેદ અને ધમાસો સમાનભાગે લઈ તોલા પાંચ પાંચનાં પડીકાં કરી રાખવાં. તે દરરોજ એકેક પડીકાનો ઉકાળો કરી મધ નાખી ૩ દિવસ પાવો.

(૬) સંધિવા (સંધિયા વા) ઉપર:-ઉસમો તોલા ૧૦ અને પોટાસ આયોડાઈડ દશઆનીભાર લઈ દરેકનાં જુદાં જુદાં સરખા ભાગે દશ દશ પડીકાં કરી રોજ ઉસમો તો. ૧ પાણી તોલા ૧૦ માં ઉકાળી તોલા ૫ રહે ત્યારે ઉતારી કપડેથી ગાળી પછી પોટાસ આયોડાઈડ મેળવીને સવારે પાવું; તો સંધિવા જાય. પરંજી પાળવી.

(૭) કમળા તથા પાંડુરોગ ઉપર:-હરડાં, બહેડાં, આમળાં, અરકુસી, નેપાળી કરિયાતું, લીમડાની અંતરછાલ, કડુ અને ગળો, એ સમાનભાગે લઈ પાણીમાં ઉકાળી લૂગડાથી ગાળી લઈને તેમાં ચોખ્ખું મધ તોલા ૨ નાખીને પાવાથી કમળો તથા પાંડુરોગ જાય.

(૮) તાવ ઉતરી ગયા પછીની નબળાઈ ઉપર:-કરીઆતાની પાંદડી, સાકર અને ધાણા એકેક તોલો લઈ ઉકળીને તે પાણી સવારસાંજ પાવાથી તાવ ગયા પછીની નબળાઈ મટી કૌંવત આવે, ભૂખ ઉઠે, પણ એ માણસને ગોળનું પાણી પીવા આપવું નહિ.

(૯) સંગ્રહણી અને મરડાના ઝાડા ઉપર:-દાલાત્ર ગોળ તોલા ૩, મરડાશિંગ તોલો ૦ા, ઘોળાં મરી તોલો ૦ા, ચીમેડ તોલો ૧ અને દિમજ તોલો ૧, એ સર્વે પાણી શેર ૧ા માં ઉકાળને પાચ તો મરડો, સંગ્રહણી અને અતિસાર જાય.

(૧૦) વાયુની હેડકી ઉપર:-કાંકચના કકડા કરી પાણીમાં ઉકાળી ગાળીને પાવું.

(૧૧) તાવ ઉપર:-કડુ, કરીઆતું અને ઇંદ્રજવનો ઉકાળો કરી બાટલીમાં ભરી રાખવો. તેમાંથી દરદીને આપતી વખતે દરદીના બળાબળ પ્રમાણે વધારેમાં વધારે વાલ ૧ સુધી નવસાર નાખીને પાવું.

(૧૨) અંઓના મૂત્રજંઘ ઉપર:-ઘ્રોનાં મૂળ, કાસનાં મૂળ અને દાલડાનાં મૂળ સમાનભાગે પાંચ પાંચ તોલા લઈ તેમાં દિંગ અને સંચળ પા પા તોલો નાખી પાણી શેર પાંચમાં ઉકાળતાં તેનું સવાશેર રહે ત્યારે તેમાં બકરીનું દૂધ શેર ૧ નાખીને પાવું.

(૧૩) પ્રમેહ ઉપર:-ખરેંટીનાં મૂળ શેર ૦ા લઈ પાંચગણા પાણીમાં ઉકાળતાં તે પાણી તોલા ૫ રહે ત્યારે તેમાંથી તોલો ૧ લઈ બકરીના એક શેર દૂધમાં નાખી પાવું. પરંજી પાળવી.

(૧૪) પાણીવિકાર મટે:-ભેંડા શેર ૧, મરી તોલા ૨, સવા શેર ૧, સુંઠ તોલા ૪, આંબા-હળદર તોલા ૪, દારુહળદર તોલા ૪, યુવરનાં પાંદડાં નંગ ૪, એ સઘળી ચીજો પાણી શેર ત્રણમાં નાખી ઉકાળતાં શેર ૦ા રહેથી ઉતારી લઈ કપડાથી ગાળી તેમાં મધ નાખી આપવાથી પાણીવિકાર (પરદેશનું પાણી લાગવાથી થએલ વિકાર) મટે. પરંજી પાળવી.

મૂળ, ૩૮ ભોંયઆમળાં, ૩૯ ઇંદ્રવરણનાં મૂળ, ૪૦ બીલીનાં મૂળ, ૪૧ બીલામો, ૪૨ ધાવડીનાં મૂળ, ૪૩ પહાડમૂળ, ૪૪ પાડળમૂળ, ૪૫ માલકાંગણી, ૪૬ વાળો, ૪૭ દંતીમૂળ, ૪૮ પલાશમૂળ, ૪૯ સુખડ, ૫૦ રતાંદળી, ૫૧ ગોરખમુડી (કેસાર), ૫૨ વાવડીંગ, ૫૩ આકડાનાં મૂળ, ૫૪ એરંડમૂળ, ૫૫ કરંજનાં મૂળ અને પાંદડાં, ૫૬ ધાવડીનાં મૂળ અને પાંદડાં, ૫૭ રિંગણી, ૫૮ નાગરમોથ, ૫૯ ભદ્રમોથ, ૬૦ દેવદાર, ૬૧ પીળો વાળો, ૬૨ શ્વેતોત્પલ, ૬૩ કડવાં પડવળ, ૬૪ વાલોળનાં મૂળ; એનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી સેવન કરાવવો; તેથી રક્તપિત્ત, ૧૮ પ્રકારના કોઠ અને વાતરક્તનો નાશ થાય છે.

૨ રાસ્નાદિ ચતુષ્પદી ક્વાથઃ—૧ રાસ્ના, ૨ દેવદાર, ૩ ઇંદ્રવરણનાં મૂળ, ૪ ચવક, ૫ પીપળીમૂળ, ૬ ચિત્રકમૂળ, ૭ ભારંગમૂળ, ૮ હળદરના ગાંઠીઆ, ૯ સુંઠ, ૧૦ પુષ્કરમૂળ, ૧૧ સુમધી અજવલો, ૧૨ હરડેદળ, ૧૩ સવા, ૧૪ કોષ્ઠ, ૧૫ ખાહ્લી, ૧૬ ઘોડાવજ, ૧૭ ગોખર, ૧૮ અરકુસી, ૧૯ ઘોળા એરંડાનાં મૂળ, ૨૦ ખરેંટીમૂળ, ૨૧ ભદ્રમોથ, ૨૨ નાગરમોથ, ૨૩ શેવતી, ૨૪ પહાડમૂળ, ૨૫ ગળો, ૨૬ રેણુકખીજ (નગોડનાં ખી), ૨૭ સાટોડી, ૨૮ થી ૩૭ દશમૂળ (સાલવણ, પીઠવણ, ગોખર, રિંગણી, ઉબી રિંગણી, બીલી, એરંડ, અરલુ, સિવણ, પહાડ એનાં મૂળ), ૩૮ વરધારો, ૩૯ શેરણી, ૪૦ ગોરખમુડી, ૪૧ અજમો, ૪૨ નસોતર, ૪૩ આસંધ, ૪૪ રગતરોહીડાની છાલ, ૪૫ કાળી ઉપલસરી, ૪૬ ઘોળા ઉપલસરી, ૪૭ ગુગળ, ૪૮ કરિયાતું, ૪૯ લીંડીપીપર, ૫૦ વાળો, ૫૧ ત્રાયમાણ, ૫૨ રિંગણી, ૫૩ રોહિસલાસ, ૫૪ કડુ, ૫૫ ગરમાળાનો ગર્ભ, ૫૬ કુડાની છાલ, ૫૭ કોરાંટા (કાંટાસરીઓ), ૫૮ નગોડનાં મૂળ, ૫૯ વાવડીંગ, ૬૦ વ્રવરૂણ, ૬૧ શતાવરી, ૬૨ ધાણા, ૬૩ પટોળ અને ૬૪ ઇંદ્રજવ; એનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરીને તે એરંડતેલ અને સિંધાલુણ નાખી નિલ સવારે સેવન કરે તો અર્ધાંગ વાયુ, અપતાનાક-વાયુ, હનુગ્રહ, કંપવાત, અર્દિતવાયુ, ઢીંચણનો વાયુ, વિશ્વાચી, કટિગ્રહ, ખરડાનો વાયુ, તૂતી, પ્રતિતૂતી, લંગડાપણું, કુખજવાત (કુખડાપણું), હાડગત વાયુ, સંધિવાત, એ સર્વ પ્રકારના વાતરોગ, ગોળાનો રોગ, શળ, બંધકોશ ઇત્યાદિ રોગ નાશ પામે છે.

૩ શૃંગ્યાદિ ચતુષ્પદી ક્વાથઃ—૧ કાકડાશિંગી, ૨ હીંગ, ૩ કરિયાતું, ૪ હળદર, ૫ કોષ્ઠ, ૬ રેણુકખીજ (નગોડનાં ખી), ૭ કડુ, ૮ રાસ્ના, ૯ એરંડમૂળ, ૧૦ લસણ, ૧૧ દારૂહળદર, ૧૨ ગરમાળાનો ગર્ભ, ૧૩ રાધ, ૧૪ ત્રાયમાણ, ૧૫ નસોતર, ૧૬ ચિત્રકમૂળ, ૧૭ માલકાંગણી, ૧૮ ઉપલસરી, ૧૯ ગળો, ૨૦ દાંતીનું મૂળ, ૨૧ ચિરૂણ, ૨૨ વાવડીંગ, ૨૩ એલચી, ૨૪ તજ, ૨૫ પટોળ, ૨૬ ગુગળ, ૨૭ અરકુસી, ૨૮ ઇંદ્રજવ, ૨૯ કડાનાં મૂળ, ૩૦ આમળાં, ૩૧ ચીકણા-મૂળ, ૩૨ શતાવરી, ૩૩ મરી, ૩૪ ખાહ્લી, ૩૫ ભારંગમૂળ, ૩૬ ગજપીપર, ૩૭ સુંઠ, ૩૮ હરડેદળ, ૩૯ અરકુસી, ૪૦ મોરવેલ, ૪૧ કાળો નસોતર, ૪૨ પીપળીમૂળ, ૪૩ લીંડીપીપર, ૪૪ નાગરમોથ, ૪૫ બોડીઅજમો, ૪૬ અજમો, ૪૭ સવા, ૪૮ અગર, ૪૯ સુખડ, ૫૦ ઇંદ્રવરણ, ૫૧ ચવક, ૫૨ ઘોળી ગરણી, ૫૩ ઘોડાવજ, ૫૪ કાયફળ, ૫૫ થી ૬૪ દશમૂળ; એનો કાઢો કરીને આપવો; એટલે આઠ પ્રકારના તાવ, સન્નિપાતજ્વર, વાતરોગ, સર્વાંગવાતરોગ ઇત્યાદિ રોગનો નાશ થાય છે.

૪ અશ્મરીનાશક ક્વાથઃ—વાયવરણા (વરણા) ની છાલનો કાઢો ગોળ નાખી પાવો; એટલે પથરી અને વાતશળનો નાશ થાય છે.

૫-યોગ

૧ વધમાન પિપ્પલીપ્રયોગઃ—પીપરની સંખ્યા ત્રણ, પાંચ, સાત અથવા દશ આ પ્રમાણે દિવસ ૧૦ સુધી વધારતા જઈને તેજ ક્રમેથી દરરોજ પાછી ઘટાડતા જવું. એ પીપરને દરરોજ દૂધમાં ઉકાળીને ઠંડુ થયે તેમાંજ વાટી મધ નાખી એ સર્વ પાવું. ઉપર દૂધભાતતું ભોજન કરવું; એટલે શ્વાસ, ઉધરસ, શુષ્કજ્વર, ઉદરરોગ, હરસ, વાતરક્ત તેમજ અગ્નિમાંલ, અશુષ્ક, અરુચિ, હ્રોગ, પાંડુરોગ અને કૃમિ એનો નાશ થાય છે.

૨ અશ્મરીનાશક યોગ:—ચામરણા(વરણાની)ની છાલનો કાઢો ગોળ નાખી પાવાથી પથરી અને વાતચળનો નાશ થાય છે.

૩ કૃષ્ણહારક યોગ:—ખડીસાકર અને જવખાર સમાન લઘ સેવન કરવાથી મૂત્રકૃચ્છનો નાશ થાય છે.

૪ કતકબીજ યોગ:—૧ તોલો નિર્મળીનાં બીજ છાશમાં વાટી મધ નાખી પાવાં; એટલે પ્રમેહનો શીઘ્ર નાશ થાય છે.

૫ આકુલ્યાદિ યોગ:—અંકોલની સૂકવેલી કળીઓ અથવા મૂળની છાલ, પીસ્તાં, આમળાં, હળદર, એનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; એટલે વીસ પ્રકારના પ્રમેહનો નાશ થશે.

૬ શ્લીષ્ઠનાશક યોગ:—સુંઠ નાખી પાચન કરેલું દૂધ અને દુધાન્ન સેવન કરવાથી શ્લીષ્ઠ (હાથીપગાનો રોગ), અર્બુદ અને ત્રિધિ(ગાંઠ)નો રોગ, એનો નાશ થાય છે. બીજો પ્રકાર:—કાસંદરાનાં મૂળ વાટી ગાયના ઘીમાં પાવાં; એટલે દારુણ શ્લીષ્ઠ (હાથીપગા) રોગનો પણ નાશ થશે.

૭ અજીર્ણ અને કૌતેરાને માટે:—સુંઠ, કુડાનાં (કડાનાં) મૂળ, ઝેરી નાળીએર, કુતંગકાચરી (કલંબો), એ સર્વને છાશની એ તોલો આછમાં વા તોલો ઘસી તેને તપાવેલાં હીકરીથી ઝમી, તેમાં વાત્તલર લિંગ અને વાલ એક સિંધાલુણ નાખી તે પાવાથી કોગળીકે, અજીર્ણ અને કૃમિચિકાર જાય અને અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય.

૮ ત્રિસર્પ કુંઠનાશક યોગ:—એરંડ, કડવી તુંબડી, કડવો લીમડો તથા કુંવાડીઓ, ખાવચી અને અંકોલ, એ સર્વનાં બીજ સમાનભાગે લઘ પાતળાયંત્રથી તેજ કાઢી તેનો લેપ કરવાથી ત્રિસર્પ, કોઢ, ફેડલા, ખરજ દર્યાદિનો નાશ થાય છે.

૯ મૂત્રાધાતુર યોગ:—કાકડીનાં બીજ, ત્રિકળાનું ચૂર્ણ અને સિંધાલુણ, એ ઉના પાણીમાં પાવાથી મૂત્ર છૂટશે.

૬-લેપ

૧ ઉપદંશશામક લેપ:—શુદ્ધ ગંધક, એલચી, મરી, લવંગ અને શુદ્ધ પારો નાગરવેલના પાનના રસમાં ઘી સાથે ખરલ કરી તેનો શરીરે લેપ કરાવે અને નાગરવેલના પાનમાં તે સત્તાર-સાંજ સેવન કરાવે; દૂધ-ભાતનું પથ્ય કરાવે; એટલે સર્વ ઉપદંશનો નાશ થઈ વિરુદ્ધકનો પણ નાશ થાય છે.

૨ કુરંડનાશક લેપ:—ભારંગમૂળ ચોખ્ખાના ઘોવરામણમાં સુખડની પેડે ખારિક ઘસીને ગંડ-માળા (કંઠમાળા) અને અંતર્ગળ ઉપર લેપ કરવો; એટલે તેનો નાશ થાય છે; તેમજ વાંઝણી કંકોટીનું મૂળ ઘસી લેપ કરવો, એટલે અંતર્ગળ રોગનો નાશ થાય છે.

૩ કર્ણમૂળ ઉપર લેપ:—વજ્રનાગ, ઝેરકોચલાં, સુંઠ, કાયફળ અને કાળીશરી, એ સર્વને પાણીમાં વાટીને લેપ કરવો; એટલે કર્ણમૂળનો નાશ થાય છે.

૪ કુરંડનાશક લેપ બીજો:—હિરાકસી અને સિંધાલુણને એરંડીઆ તેલમાં મેળવી તેનો અંડ ઉપર લેપ કરી વજ્રથી ખાંધવું, તેથી અંડવૃદ્ધિ નાશ થાય.

૫ ત્ર્યંબુદનાશક લેપ:—સાજખાર, મૂળાનો ખાર અને શંખભરમ એનો લેપ કરવો; એટલે ત્રંધી (ગાંઠ) અને આર્બુદરોગનો નાશ થાય છે.

૭-અર્ક

૧ લીલામાનો અર્ક:—લીલામાનો અર્ક પાતાળયંત્રથી કાઢવો. પછી તેમાં રાજ નાખી પચવી ગોળીઓ કરવી. આ ગોળી સર્વવાત અને કટિવાત ઉપર આપવી; તેમજ ઉપદંશવાત, શળ, દ્વિપિત જ્વર, રક્તદોષ અને કાઢરોગ ઉપર પણ આપવી.

૨ કુચ્છલાનો અર્ક:—ઝેરકોચલાં એક રાત ભિંજવી રાખવાં અને ખાંડવાં; પછી પાતાળ-યંત્રથી અર્ક કાઢવો અને નાગરવેલની પાનખીડીમાં વાધુ, પક્ષ્પાત ઇત્યાદિ ઉપર આપવો.

૩ પુષ્પાર્ક:—શેવતી (કાંટાવિનાનો) ગુલાબ અને ગુલાબ, મધુમાધવી, ગુલદાવરી, જાઈ, જુઈ, પીળા ચંપો, બકુળ, કદંબ, એનાં ફૂલો પર કેતકીનાં પાંદડાં પાથરીને તેનો ગુરુ સંપ્રદાય પ્રમાણે અર્ક કાઢવો. આ પ્રસિદ્ધ પુષ્પાર્ક છે. એનું સેવન ૪૮ દિવસ કરવાથી નપુંસક પણ પુરુષત્વને પામે છે અને એક વર્ષ સેવવાથી ક્ષયનો નાશ થાય છે.

૮-આસવ*

૧ કુમારી આસવ:—કુંવાર પાદાનો રસ ૨૦૪૮ તોલા, ગોળ ૪૦૦ તોલા, ભાંગ ૧૦૦૦ તોલા અને પાણી ૧૦૨૪ તોલા લઈ તેનો કાઢો કરવો. તે ચતુર્થાંશ રહે એટલે ગાળી લેવો અને તેમાં મધ ૨૫૬ તોલા અને ધાવડીનાં ફૂલ ૬૪ તોલા નાખી ઘીના રીંદા વાસણમાં નાખી, તેમાં જાયફળ, લવંગ, ચણકબોખા, કબાબચીની, જટામાંસી (ખાલછડ), ચવક, ચિત્રક, જવંત્રી, કાકડાશિંગી, બહેડાં, પુષ્કરમૂળ, એ દરેક ઔષધિનો કલ્ક ચાર ચાર તોલા; અને તામ્રભસ્મ તથા લોહભસ્મ, એ બે તોલા નાખી માટલાનું મોટું બંધ કરી પૃથ્વીમાં અથવા ધાન્યની કોઠીમાં ૨૦ દિવસ દાટી રાખી તેમાંથી કાઢ્યા પછી, તે આસવ રોગીનું બળ અને અગ્નિ જોઈને આપવાથી પાંચ પ્રકારના શ્વાસ, ઉધરસ, અસાધ્ય ક્ષય, ૮ પ્રકારના ઉદરરોગ, ૬ પ્રકારના હરસ, એનો નાશ કરે છે. આ વાતવ્યાધિ, અપરમાર અને બીજા રોગો ઉપર પણ યોગ્ય; એના સેવનથી જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થઈ શળ, ૮ પ્રકારનો ગુલ્મ, નષ્ટપુષ્પ, એ રોગો ૧૫ દિવસમાં નાશ થાય છે. આ કુમારી આસવ બૃહસ્પતિએ કહેલ છે. x

* આસવ અથવા અરિષ્ટની વસ્તુઓનો ક્વાથ અથવા સ્વરસ તૈયાર કરી તેમાં મધુર પદાર્થ (સાકર, ગોળ અથવા મધ) મેળવી ચીનાઈ માટીની બરણીમાં ભરી મોટું થોડું ખુલ્લું રાખી ખમીર આવે ને બેસી જાય ત્યાંસુધી એક જગ્યાએ રહેવા દેવું. ૧૦થી ૧૫ દિવસમાં ખમીર આવીને બેસી જાય છે. ખમીર (આથો) આવ્યો છે કે નહિ તે જોવા માટે એક શીશીમાં થોડું પ્રવાહી લઈ હલાવવાથી જણાઈ આવે છે. ખમીર બેસી ન જાય ત્યાંસુધી એકદમ ફીણ આવી ઉભરાઈને પ્રવાહી હલાવવાથી બહાર નીકળી જાય છે. જ્યારે આવી રીતનો ઉભરો આવતો બંધ થાય ત્યારે પ્રક્ષેપરૂપે જે કલ્ક નાખવાનો કહેલો હોય તે નાખી બરણી પોણી ભરી મજબૂત બંધ કરી કહેલી મુદત સુધી બંધ કરી રાખી મૂકવી. આવી રીતે કરવાથી બરણી ફૂટવાનો ડર રહેતો નથી; તેમજ આસવ અને અરિષ્ટ સારાં બને છે. મધુર પદાર્થ હમણાંના વૈદ્યો મૂળ વસ્તુના ક્વાથથી ત્રીજો ભાગ નાખે છે. શાસ્ત્રમાં તો વધારે નાખવાનું કહેલું છે, પણ વધારે નાખવાથી આલ્કોહોલ (દારૂ) વધારે સારો થતો નથી. કોઈ કોઈ વૈદ્ય તો મધુર વસ્તુ ચોથો ભાગજ નાખે છે. જે દ્રવ્ય સખ્ત હોય તેનો અરિષ્ટ બનાવવો જોઈએ; તેમજ જે પદાર્થ સૌમ્ય, તેલયુક્ત, સુગંધીવાળો હોય તેમાંથી આસવ બનાવવો; કારણ કે તેલવાળા અથવા સુગંધી પદાર્થ ઉકાળે તો સુગંધી ઉડી જાય. આસવ બનાવવા માટે મુખ્ય વસ્તુઓ નવસેકા પાણીમાં મેળવવી. ઠંડુ લેવાથી ખમીર થવામાં બે-ચાર દિવસ વધારે લાગે છે.

x કુમારી આસવ શ્રી. પદ્મજીએ આપેલ છે તેમાં ભાંગ મોટા પ્રમાણમાં હોવાથી કેટલાક વૈદ્યો યોગરત્નાકરના પાઠ મુજબ તૈયાર કરે છે. તેમાં નીચે મુજબ વસ્તુઓ લખેલી છે:—કુંવારના લકરાનો રસ તોલા ૧૦૨૪, ગોળ તોલા ૪૦૦, હરડે તોલા ૧૦૦, પાણી તોલા ૧૦૨૪ એ સર્વને ઉકાળી ચતુર્થાંશ પાણી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી તેમાં મધ તોલા ૨૫૬, ધાવડીનાં ફૂલ તોલા ૬૪, જાયફળ, લવંગ, ચણકબોખા, કંકાળ (ચણકબોખામાંની જાત), જટામાંસી, ચવક, ચિત્રકમૂળ, જવંત્રી, કાકડાશિંગી, બહેડાં, પુષ્કરમૂળ દરેક ચાર ચાર તોલાનું ચૂર્ણ તથા તામ્રભસ્મ અને લોહભસ્મ બન્ને તોલા નાખી મોં બંધ કરી ૨૦ દિવસ જમીનમાં અથવા અનાજના ઢગલામાં દબાવી રાખવું. પછી ગાળી ઉપયોગમાં લેવો. માત્રા ૨ થી ૪ તોલા બોજન પછી દિવસમાં બે વખત સમાન ભાગ પાણી મેળવીને લેવો. સ્ત્રીઓનાં રક્તગુલ્મ, ઉધરસ, શ્વાસ, ક્ષય, હરસ, વાતરોગ, અપરમાર, મંદાગ્નિ,

૨ જંબીરાસવ:—પાકેલાં લિંબુ ૧૦૦ નો રસ કાઢી તેમાં હીંગ ૧૨ તોલા, સિંધાલુ ૪ તોલા, બીડલવણ ૪ તોલા, ત્રિકટુ ૪ તોલા, સંચળ ૧૬ તોલા, રાઈ ૮ તોલા અને અંજન ૮ તોલા નાખી તે સર્વ મિશ્રણ માટીના રીઠા વાસણમાં નાખી તે વાસણ ઘોડારમાં ૨૧ દિવસ દાટી રાખવું. ત્યારપછી બહાર કાઢી આ રસ બળાબળ જોષ ૪ તોલા સુધી સેવન કરાવવાથી ચક્રત (પેટમાંની ગાંઠ), બરોળ, ગોળો, વિદ્રધિ, અઢીલિકા, વાતગુદ્મ, ઝાડો, થળ, પડખાનું થળ, હરોળ, નાભિથળ, બંધકોશ, આફરો, વાતરોગ અને કફરોગનો નાશ થાય છે. એનાથી લાકડું પણ બળી જાય છે.÷

૧-અંજન*

૧ નયનામૃત:—પારો અને સીસું સમાનભાગે લેવું. પછી સીસું તેજ અગ્નિ પર ગરમ કરી રસ કરવો. રસ થયેથી એક ખરલમાં પારો નાખી તેની સાથે સીસું મેળવી તરતજ ઘુંટવાનું થર કરવું. (થોડો સમય જશે તો સીસું પ્રવાહી રૂપમાં રહેશે નહિ.) ત્યાર પછી તેનાથી બમણો શુદ્ધ સુરમે અને પારાનો ચોથો ભાગ બીમસેની કપૂર નાખી સર્વ ખરલ કરવું. એનું અંજન કરવાથી તિમિર (અંધકાર), પડળ, કાચબિંદુ, શુક્ર (કુલું), અર્મ (માંસ વધવું), અહિરા વગેરે સર્વ નેત્રરોગનો નાશ થાય છે.

૨ નેત્રરોગો ઉપર અંજન:—સિંદૂર ૦૧ તોલો, કપૂર ૦૧ તોલો, ટુલાવેલા મોરચુથુની ભૂકી ૧ માસો, ઘોળો કાથો ૦૧ તોલો, સુરદારશિંગ ૦૧ તોલો, એ ઔષધો ગાયના માખણમાં ખરલ કરી બીલામાના તેલનાં ૧૦ અથવા ૧૨ ટીપાં પાડવાં; અને તાંબાના વાસણમાં ખરલ કરી તેને વીસ-પચીસ વેળા પાણીમાં ઘોષ પછી ડબ્બીમાં ભરી રાખવું. આ નિત્ય રાત્રે કાજળ પ્રમાણે આંખમાં અંજન કરવાથી ખુપરી, રતાશ, ખરજ, ઝરવું આદિ સર્વ નેત્રરોગ દૂર થશે.

૩ પ્રચેતન ગુટિકા:—(અંજન) ત્રિકટુ, ત્રિકળાં, હીંગ, સિંધવ, કડુ, ઘોડાવજ, કરંજનાં બીજ અને શિરસ, એનું ચૂર્ણ કરી તેને બકરાના મૂત્રમાં ખરલ કરી ગોળાઓ કરી છાંયડામાં ઉદરથળ, ગુદ્મ (ગોળો), બરોળ વગેરે દૂર થાય છે (સંસ્કૃત પાઠમાં 'ત્રિજ્યા' શબ્દ છે તેનો અર્થ ભાંગ તથા દરડે થાય છે, જેથી કેટલાક વૈદ્યો દરડેનો ઉપયોગ કરે છે, કેટલાક ભાંગ ઉપયોગમાં લે છે.)

÷ માત્ર ૪ તોલાની મૂળગ્રંથકારે લખેલ છે, પણ વર્તમાન સમય માટે વધારે જણાય છે. માટે વિચાર કરીને લેવી.

* અનુભૂત પ્રયોગો:—

(૧) કમળા ઉપર:—સોનાગેડ, આમળાં અને હળદર ઝીણું વાટી કાંસાની થાળીમાં ખૂબ ઘુંટી આંખમાં આંજવાથી કમળો મટે.

(૨) આંખમાં કુલું પડે તે ઉપર:—ઘોળાં મરી પાણીમાં ધસી આંખમાં આંજવાં. ઉપર મગચોખાની ખીચડી બાંધવી.

(૩) આંખો રાત્રી થઈ થોડું દેખાતું હોય તે ઉપર:—આકડાનું પીળું પાન દેવના ઉપર તપાવી મસળીને તેનો રસ કાઢી, તેમાં સુંઠની કાંકરી ધસી ટીપાં ૩ થી ૪ નાકમાં પાડવાથી આંખમાંની રતાશ મટે.

(૪) જસતનાં ફૂલ પાડવાની રીત:—જસતનાં ઝીણું પતરાં કરીને તેને લોઢાની કઢાઈમાં નાખી ચૂલા ઉપર મૂકી નીચે બળતું કરવું અને આકડાના લીલા લાકડાથી હલાવતા જવું; એટલે તે પતરાં મળી જશે. પછી તેમાં લીમડાનાં પાંદડાં નાખવાં; તેથી ફૂલ પડશે. તેને ઝીણું વાટવાં. એનેજ લોકો ઘોળા કાંસાંજણી (કાંસાંજન) કહે છે. એ ઘોળા કાંસાંજણી પાણી સાથે મેળવી શીશીમાં રાખવી. એનાં ટીપાં દરરોજ આંખમાં નાખવાથી આંખનો દુખાવો, આંખના ખીલ, વગેરે મટી જશે.

(૫) આંખની દવા:—રસવતી અને હળદર એકેક તોલો લઈ ઝીણું વાટી લીમડાના રસમાં ગ્રાળી બાંધવી. એ ગોળા પાણીમાં ધસી આંખમાં આંજવી.

સૂકવવી. એનું અંજન કરવાથી અપસ્માર (મૂગી), ઉન્માદ, સ્મૃતિભ્રંશ, મૂર્ચ્છા, ભૂતદોષ, એકાંતરીઓ તાવ, વિષમજ્વર અને તિમિર (અંધારાં), કાયખિંદુ, રતાંધળાપણું, શિરોરોગ અને સન્નિપાતનો નાશ થાય છે.

૧૦-તૈલ

૧ કૌશાતકયાદિ તૈલ:—કડવાં તુરિયાનો રસ ૪ શેર, તલનું તેલ ૧ શેર અને કડવી તુંબડીનાં બીજ તથા સુંઠ બન્ને મળીને ૧૦ શેર લઈ, કલ્ક કરીને મંદાગ્નિથી તેલ સિદ્ધ કરવું. એનો લેપ કરવાથી સડેલ માંસ, જીવડા પડી ગયેલા ઉપદંશ, દુષ્ટ વ્રણ અને ભગંદર રોગનો નાશ થાય.

આ તેલમાં મીઠું, સિંદૂર, કપીલો, બોદારશિંગ, એ વસ્તુઓ મેળવી મલમ કરવાથી ઘણું જ ગુણદાયક થાય છે.

૨ કાસીસાદિ તૈલ:—હિરાકસી, સિંધવ, લીંડીપીંપર, સુંઠ, કોષ્ઠ, કલગારી (દુધીઓ વછનાગ), મનશીલ, મરી, વાવડીંગ, દંતીમૂળ, ચિત્રકમૂળ, હરતાળ, પીળા ધંતુરાનાં મૂળ, એ સમાનભાગે લઈ, તેનાથી ચારગણું તલનું તેલ લઈ તેમાં આકડાનું દૂધ નાખીને સર્વ ઔષધો વાટેલાં નાખવાં; પછી તેલથી ચારગણું ગોમૂત નાખી એકત્ર પાચન કરાવવું; અને તેલ સિદ્ધ થાય એટલે તે હરસના મસા ઉપર ચોપડવાથી ક્ષાર પ્રમાણે મસાને બાળી નાખે છે, અને ગુદા ઉપર કાંઈ વિકાર કરતું નથી.

૩ ગંધર્વહસ્ત તૈલ:—૬૪ તોલા એરંડાનું તેલ લઈ તેમાં ૧૬ તોલા એરંડમૂળ, ત્રિક્ષ્ણાં અને આદુ, એ ત્રણે વાટેલાં નાખી તેલ પકવવું. એ તેલ પ્રાતઃકાળે પીવું અને દૂધ-ભાત ખાવો એટલે અંડવૃદ્ધિનો નાશ થશે.

૪ અર્બુદાદિનાશક તૈલ:—વાંઝણી કંકોડીનો કંદ, પહાડમૂળ, રિંગણી, કોષ્ઠ, પંડોળ, અંકોલમૂળ, ગલકીનો પાલો, હરતાલ, ગંધક, સિંધાલુણ, મજ્જા, એકલકંટો (એકવીર), હળદર, હીંગ, સંચળ, ઘોડાવજ અને શિરસ, એ સમભાગે લઈ પાણીમાં વાટી કલ્ક કરી કલ્કથી ચારગણું તેલ અને તેલથી ચારગણું દૂધ લઈ સર્વ એકત્ર કરી અગ્નિ ઉપર પચાવી તેલ સિદ્ધ કરવું. એનો લેપ કરવાથી દુષ્ટ વ્રણ, અર્બુદ, ગંડમાલા અને ગંભીર વ્રણનો નાશ થાય છે.

૫ મહાપટખિંદુ તૈલ:—એલચી, તજ, તમાલપત્ર, દેવદાર, સિંધાલુણ, નાગરમેથ, કરંજબીજ, રાસ્ના, તગર, ગરમાળાનો ગર્ભ, હળદર, એરંડમૂળ, સુખડ, વાળો, મરડાશિંગ, ધમાસો, ઘોડાવજ, ભીલામાં, કમળ, ચિત્રક, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, ગજો, પીંપળામૂળ, મજ્જા, પીળું ચંદન, ત્રિક્ષ્ણાં, પહાડમૂળ, ખેરસાર, દ્રાક્ષ, વાવડીંગ, જેઠીમધ, કસુંબી, અષ્ટવર્ગ (જીવક, ઋષભક, મેદા, મહામેદા, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, ઋક્ષ અને વૃક્ષ), એ સર્વ સમાનભાગે લઈ કલ્ક કરવો; અને તેનાથી ચારગણું તેલ, તેલથી ચારગણું બકરીનું દૂધ અને સરખે ભાગે ભાંગરાનો રસ નાખી મંદાગ્નિથી પચાવતાં તેલ સિદ્ધ થાય એટલે એ તેલનું નસ્ય આપવાથી તેમજ અભ્યંગ કરાવવાથી રતાંધળાપણું, તિમિર (અંધારાં આવવાનો) રોગ, કાયખિંદુ (મોતીઓ), પડળ, કુલાં, માથું દુઃખવું, કર્ણશૂળ, ભમર (ભમરોટાનું) શૂળ અને નાક તથા મુખનું શૂળ, એ રોગોનો નાશ થાય છે; તેમજ બીજાં પણ શિરોરોગનો નાશ થઈ દષ્ટિ ગીંધ જેવી થાય છે.

૬ લાક્ષાદિ તૈલ:—xલાખનો ઉકાળો કરી તેમાં સમાનભાગે તલનું તેલ નાખી તેલથી ચારગણી હાંની તર અને આસંદ, દારુહળદર, દેવદાર, રાળ, કોષ્ઠ, સુખડ, મોરવેલ, કડુ, રાસ્ના, સવા અને જેઠીમધ, એ સમભાગે નાખી સર્વનો કલ્ક કરી તે કલ્ક તેલના ચોથા ભાગ જેટલો નાખી તેલ સિદ્ધ કરવું. એ શરીરે ચોપડવાથી સર્વ પ્રકારના તાવ, ક્ષય, ઉન્માદ, શ્વાસ, અપસ્માર, વાતરોગ, ક્ષય અને રાક્ષસ તથા ભૂતની પીડાનો નાશ થાય છે. આ તેલ મર્ચિણી અને માટે પણ પ્રશસ્ત છે.

x લાખનો ચારગણા પાણીમાં ઉકાળો કરી ચોથો ભાગ પાણી રહે સારે કપડેથી માળી લઈ પછી તેલ મેળવવું.

૧૧-ઘૂત, ક્ષાર, મલમ*

૧ સારસ્વતઘૂત (આહી ઘૂત):—મૂળસહિત આણેથી આહીને પાણીથી ઘોષ ખાંડી લૂગડામાં નાખી રસ કાઢવો. આ રસ ૨૫૬ તોલા લઈ તેમાં ઘી ૬૪ તોલા નાખવું અને તેને ચૂલા ઉપર રાખી તે પછી તેમાં હળદર, જાંબનાં પાંદડાં, કોષ, નસોતર અને હરડે, એ દરેક ચાર ચાર તોલા અને લીંદીપીપર, વાવડીંગ, સિંધાલુણ, સાકર, ઘોડાવજ એ એકેક તોલો લઈ પાણી-

* મલમ, પાટો, પટી ઇત્યાદિના અનુભૂત પ્રયોગો:-

(૧) ભગંદર, હૈયાહોળી ઇત્યાદિ ઉપર:-તલના તેલ શેર ૧ માં ખરેંટીનાં પાંદડાં શેર ૧ તથા લીમડાનાં પાંદડાં શેર ૧ નાખી ખૂબ તળીને પાંદડાં કાઢી નાખવાં. ત્યારપછી તેમાં સિંદૂર તોલો ૦૧ નાખવું. ત્યાર પછી રાજ તોલો ૦૧ નાખવી. ત્યારપછી મીણ તોલો ૫ નાખી કડાઈ નીચે ઉતારી તેમાં બરાસ કપૂર તોલો ૨ નાખી મલમ તૈયાર કરી તેની પટી મારવાથી હૈયાહોળી, પાકું, ભગંદર વગેરે લયંકર ગુમડાં મટે.

(૨) પિત્ત(ગરમી)ની હેડકી ઉપર:-માથા ઉપર પાણીથી પલાળેલું લૂગડું રાખવું. સૂકાઈ જાય તો ફરીથી પલાળતા રહેવું.

(૩) પેટમાંના બગાડ ઉપર:-કુંવારના પત્તાના જડા કકડાને ચપટ ચીરા કરી તેમાં આંખા-હળદર, મેંદાલકડી અને સાંજખાર ખૂબ વાટી ઝીણું કરેલાં નાખી ઉપર બીનું કપડું વિંટી નિર્ધૂમ અંગારામાં દાટી પકવવું. પાકી રહેથી તે બન્ને ભાગ જુદા પાડી, સહેવાય તેવું બાંધવાથી પેટમાંના બગાડ, ગાંઠ ઇત્યાદિ મટી આરામ થાય.

(૪) નાડીત્રણ (ભરતીંગળ) ઉપર:-ગંધક તોલો ૦૧ અને પારો તોલો ૦૧ બેગાં વાટી એકત્ર થયે તેમાં મનશીલ તોલો ૦૧ અને માયાં નંગ ૧ ખૂબ વાટીને ગાડરના માખણ તોલો ૨ ને ૧૨૧ વાર ઘોષ તેમાં મેળવી ચોપડવું અથવા પટી ઉપર ચોપડી તે પટી મારવી.

(૫) હરસ ઉપર:-પ્રથમ સારી ભાંગ તોલો ૫ લાવી શુદ્ધ કરી પાણીથી ઘોષ સૂકવીને તેને જરા ઘીમાં શેકવી. તેમાંથી જોઈએ તેટલી લઈ પાણી સાથે વાટી લુગદી કરવી; ત્યારપછી એક કુંગળીનો ગાંઠીઓ લઈ અડધો અડધથી ચીરી બે ફાડો કરી, તેમાં પેલી લુગદી રહે તેટલો ગર્ભ વચ્ચેથી કાઢી નાખી અંદર લુગદી રાખી બન્ને ફાડો પાછી હતી તેમ એકત્ર કરી તેના ઉપર કપડમટ્ટી કરી અંગારામાં બાફવી. તે બાફે રહ્યા પછી બહાર કાઢી સહેજસાજ ગરમ રહે તેવી એ ભાંગસહિત ફાડોમાં ભાંગની અંદર હરસના મસા રહે તેવી રીતે ત્રણ ચાર દિવસ સુધી બાંધી ઉપર મજબૂત લંગોટ રાખતા જવો; એથી હરસ દુઃખ આપશે નહિ અથવા ગળજીલીને વાટી લુગદી કરી બાંધવાથી આરામ થશે.

(૬) હરસ ઉપર લેપ:-હળદર, પાડવેલાનું મૂળ, આકડાનું પાન અને સરગવાનું મૂળ, એ ચારે સમાનભાગે લઈ કાંજના પાણીમાં વાટી લેપ કરવાથી હરસને ફાયદો થાય.

(૭) શળ ઉપર:-સાબરશિંગ, હિંગ, અશીલુ અને ચણેડી પાણીમાં ધસી એકત્ર કરી કાગળ ઉપર ચોપડી થળથી દુખતા ભાગ ઉપર તે પટી ચોપડવી.

(૮) માથામાંની જાંઘો જવા માટે:-પારાને નાગરવેલના પાનના રસમાં ઘુટી કપડા ઉપર ચોપડી માથે બાંધવાથી જાંઘો નાશ પામે છે.

(૯) ઉપદંશ (ચાંદીનો) ઉપાય:-માણસના માથાની તુંબલીની સંપુટમાં ભટ્ટી કરીને ખાખ કરવી. તે ખાખ બાળેલી કાળી સોપારી તથા બાળેલો ઘોળો કાથો સમાનભાગે લઈ ઘોડીના મૂત્રમાં મલમ કરી ચોપડવું.

(૧૦) ઉપદંશ(ચાંદી)નો બીજો ઉપાય:-કાથો ભાગ ૪, મરડાશિંગ ભાગ ૧૬, બોદારશિંગ ભાગ ૧, પારો ભાગ ૬, ગંધક ભાગ ૬, મીણ ભાગ ૪, મોરથુથુ ભાગ ૨, રાજ ભાગ ૪, મનશીલ ભાગ ૪, હરતાલ ભાગ ૪ અને ગાયનું ઘી તોલો ૧૦ લઈ પ્રથમ ગંધક પારાની કાજળી કરી, એક પછી એક બીજાં ઓસડો તેમાં નાખતા જવું અને ખૂબ વાટતા જવું. ત્યારપછી ગાયના ઘીને ૧૦૮ વાર ઘોષ તેમાં મેળવી મલમ કરવો. પ્રથમ ચાંદી ઉપર વાસી થૂંક ચોપડીને

માં વાટી ગોળો કરી તેનાં નાખી મંદામિથી પકવી ઘી સિદ્ધ કરવું. એનું સેવન કરવાથી વાચા શુદ્ધ થાય છે. ૧૨ દિવસ સેવન કરવાથી ચંદ્ર પ્રભાણે કાન્તિ થાય છે. ૭ દિવસ સેવન કરવાથી ગંધર્વ પ્રભાણે સુંદર સ્વર (કંઠ) થાય છે. એક મહિનો સેવન કરવાથી તે સંપૂર્ણ શાસ્ત્રમાં

એ મલમ ચોપડવો. આ મલમ શરીરના કેઈ પણ ભાગપરનાં ચાંદાં અને ખરજવાનો નાશ કરે છે.

(૧૧) ઉપદંશ ઉપર ત્રીજો ઉપાય:—ગુગળ, સિંદૂર અને રસાંજન, એ ત્રણે દોઢ દોઢ તોલો લઈ ઝીણું વાટી, દશ તોલા સરસીઆ તેલમાં નાખી હલાવીને મલમ કરવો. એ મલમ ચાંદીને મટાડે છે.

(૧૨) કાળી દાદર ઉપર:—ગંધક, ગુગળ અને સાકર સમાનભાગે લઈ પાણી સાથે ઝીણું વાટી દાદર ઉપર ચોપડવું.

(૧૩) દાદર ઉપર:—એરંડાનાં મીંજ, એળાઓ અને સાજખાર લિંબુના રસમાં ઝીણું વાટી ચોપડવાથી રાતી અને કાળા ખંતે જાતની દાદર મટે.

(૧૪) ઉપદંશ (ચાંદી) ઉપર:—કપીલો સરસીઆ તેલમાં મેળવી ચોપડવો.

(૧૫) ઉપદંશ ઉપર (ખીજો ઉપાય):—મેંદી સરસીઆ તેલમાં મેળવી ચોપડવી.

(૧૬) ઉપદંશ ઉપર (ત્રીજો ઉપાય):—કુગ જેને બિલાડીના ટોપ કહે છે તે ચોપડવાથી મટે.

(૧૭) ટાંકીનો ઉપાય:—શંખ તોલો ૧, સમુદ્રફેણ તોલો ૨ અને ઘી તોલો ૧ કુલડીમાં નાખી કપડમટ્ટી કરી તેની ગળપુટ લાટ્ટીમાં ખાખ કરી તે ચોપડવું.

(૧૮) કીડીઆ નગરા (રાફડા) તથા ગડગુમડનો મલમ:—સિંદૂર, રસકપૂર, ગુગળ, લોખાન અને હીંગળો, એ પાંચ ચીજો એકેક તોલો લઈ ખાંડી તેના વજનથી ચારગણું ઘોયેલું ગાયનું ઘી ખરલમાં નાખી ૮-૧૦ કલાક સુધી ખૂબ ઘુંટી મલમ કરવો અને તેની પટી મારવી.

(૧૯) દાદર ઉપર:—ઉપલેટ, વાવડીંગ, કુંવાડીઆનાં ખીજ, સિંધાલૂણ અને સરસવ, એ પાંચ ચીજો ખટાશમાં ખરલ કરી ચોપડવી.

(૨૦) સ્ત્રીઓને યોનિ ઉપર ચળ થાય તે ઉપર:—કાથો, મીંદીઆવળ અને હીરાદખણ સરખે ભાગે પાણીમાં વાટી ચોપડવી.

(૨૧) કંઠમાળ ઉપર:—ભીલામો, ચિત્રાજાલ, વજ્રદંતી(કાંટાસરીઆ)નાં મૂળ અને જૂનો ગોળ ચુવેરના દૂધ સાથે ખૂબ વાટી કંઠમાળ ઉપર લેપ કરવો.

(૨૨) નાસુર ઉપર:—મેંદીનાં પાંદડાં વાટીને ચોપડવાં.

(૨૩) બહેરાપણનો ઉપાય:—કાનમાં ઉંટનું મૂત્ર રેડવું.

(૨૪) સ્ત્રીઓની ગરમી (ચાંદી) ઉપર:—હીરાદખણ, બોદારશિંગ, બાળેલો મોરચુ અને પીળા કોડી નંગની ખાખ લઈ ઝીણું વાટી સો વખત ઘોયેલા ગાયના ઘીમાં મેળવી મલમ કરી ચોપડવું.

(૨૫) ગડગુમડાં ઉપર:—તેલ શેર બેમાં મીણુ શેર ૧૧ નાખી ગરમ કરી ઉતારવું. પછી તેમાં કુલાવેલો મોરચુ, બાળેલું સિંદૂર, એરજો અને લોખાન, એ ચારે એકેક તોલો લઈ ઝીણું વાટી તેમાં મેળવવાં. એ નહિ રૂઝાતાં ચાંદાં ઇલાદિ ઉપર રાખ્યાણુ ઉપાય છે.

(૨૬) ગરમી (ચાંદી) ઉપર:—પારો અને સોનાગેર એકેક તોલો લઈ બેમાં ખૂબ વાટી એક-જીવ કરીને સાઠ વખત ઘોયેલા ગાયના એક તોલા ઘીમાં નાખી મલમ કરવો. એ ઉપદંશ ઉપર ચોપડવાથી ચાંદી મટી જશે.

(૨૭) દાદર ઉપર:—ખરાસકપૂર, ફટકડી, ગંધક અને કાથો સમાનભાગે લઈ લિંબુના રસમાં ખરલ કરી ચોપડવાથી કાળા દાદર પણ મટી જાય છે; તો પછી રાતીનું તો કહેવુંજ શું ?

(૨૮) સ્ત્રીઓને યોનિ ઉપર ચળ થાય તે ઉપર:—મીંદીઆવળ તોલા ૬, એલચી તોલો ૧, વરીઆળા તોલા ૨૧, ખાંડ તોલા ૫ અને ઘીમાં તળેલી હિમજ તોલા ૨૧ વાટીને ચોપડવું.

(૨૯) ત્રણ ઉપર મલમ:—તલના તેલ તોલા ૧ માં એરજો તોલો ૧ અને મીણુ તોલો ૧ નાખી ઉતું કરી તેનો મલમ કરવો. તે કરવા દઈ તેની પટી ગુમડાં ઉપર ચોપડવાથી રૂઝ આવે.

(૩૦) ખસ ઉપર:—માંકડી ગાયના ઘી તોલા ૨૦ માં ઝીણો વાટેલો મનશીલ તોલા ૨ નાખી ચૂલા ઉપર મૂકી નીચે ફેરડાની જૂતી ડાખળાઓનું બળવું કરવું. જ્યારે તે કકડીને એકરસ

પ્રવીણ થાય છે. (અર્થાત્ સ્મરણશક્તિ અને બુદ્ધિ પ્રબળ થાય છે.) એના સેવનથી ૧૮ પ્રકારના કોઠ, હરસ, મુશ્મ (ગોળો), પ્રમેહ અને ઉપરસ દૂર થાય છે. વાંઝણી સ્ત્રીઓને પુત્ર થાય છે. ક્ષીણવીર્ય પુરુષને વીર્ય પ્રાપ્ત થાય છે અને બળ તથા અગ્નિની વૃદ્ધિ થાય છે.

૨ વજ્રક્ષાર:—મીઠું, સિંધાલૂણ, બંગડીખાર, જવખાર, સંચળ, ટંકણખાર અને સાજખાર, એ સમાનભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તેને યુવરના અને આકડાના દૂધના ત્રણ સૂર્યપુટ (લાવના) આપ્યા પછી આકડાના પાનમાં રાખી, માટલામાં ઘાલી ચૂલા ઉપર ચાર પહોર સુધી અગ્નિ આપવો. ઠંડુ થયે તેનું ચૂર્ણ કરીને તેને ત્રિક્ષ્ણાં, ત્રિકટુ, અજમો, જીરું, ચિત્રક એના ચૂર્ણ સાથે અગ્નિબળ જોષ્ઠ પાણીમાં સેવન કરાવવું; એટલે ગોળો, શૂળ, અજીર્ણ, સોજો, સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગ, મંદાગ્નિ, ઉદાવર્ત અને બરોળ, એના નાશ થાય છે. આ ઔષધ વાતાધિક્યમાં ગ્રાસ્ત પાણીમાં આપવું, પિત્તાધિક્યમાં ઘીમાં આપવું, કફાધિક્યમાં ગોમૂત્ર સાથે આપવું અને ત્રિદોષમાં કાંઈ સાથે આપવું. આ વજ્રક્ષાર બ્રહ્મદેવે કહેલ છે.

૩ વ્રણનાશક મલમ:—પારો અને ગંધક સમાનભાગે લઈ બન્નેની બરાબર મુરદારશિંગ અને સર્વની બરાબર કપીલો લઈ તેમાં થોડી મોરચુથુની ભૂકી નાખી એકત્ર વાટી તેમાં ચારગણું જૂનું ઘી નાખી તાંબાના વાસણમાં ખરલ કરી મલમ કરવો. આ મલમ રૂના પેલ ઉપર ચોપડી વ્રણ ઉપર બાંધવો; એટલે દુષ્ટવ્રણ પણ રૂઝાશે; તેમજ નાડીવ્રણ અને સર્વ પ્રકારનાં વ્રણ સારાં થશે.

થઈ જાય ત્યારે તેને એક પાણીથી ભરેલા મોટા થાળમાં નાખી દેવું. ત્યારપછી તે પાણી ઉપર તરતો મલમ લાથથી ઉતારી લઈ એ મલમ દરરોજ શરીરે મર્દન કરવો.

(૩૧) ચોરીઆ તાવ ઉપર:—સાટોડો અને ભમરીના દરતી માટી ધસીને નાલિ ઉપર લેપન કરવું; એટલે ધડી ધડીમાં છુપી જતો ચોરીઓ તાવ જાય.

(૩૨) મરદાધને માટે પટી:—લવંગ, તજ, મૂળાનાં બીજ તથા નાગરવેલનાં પાન, એ સર્વ સમાનભાગે ઝીણું વાટીને પટી ચઢાવીએ તો પુરુષાતન આવે. પટી ચઢાવવાની રીત:—ઉપર લખેલી દવાઓ ઇન્દ્રિય ઉપર ફૂલ સિવાયના ભાગ પર ચોપડી તેના ઉપર શુદ્ધ ઘોળું કપડું વિંટવું. તેના ઉપર નાગરવેલનું પાકું પાન વિંટી ફરી તેના ઉપર ઘોળું કપડું વિંટવું; અને તેના ઉપર દોરો વિંટવો. આને પટી ચઢાવી કહેવાય છે.

(૩૩) ગુમડાં ઉપર:—કાંગસીની વેલનાં પાંદડાં વાટી તેની લુગદી ગુમડાં કે પાદા વગેરે પર બાંધવી.

(૩૪) કાળી અને લાલ દાદર ઉપર:—સવાસો વખત પાણીથી ઘોંચેલા ઘીમાં થોડો ઘોળો સોમલ મેળવી તે ચોપડવું; પણ યાદ રાખવું કે, આ ઝેરી છે; માટે ને દવાવાળો લાથ મોંએ અડવો નહિ જોઈએ. દરદવાળો જગ્યાએ ખણાઈ જવાયું હોય તોપણ લાથ ઘોંઘ માફ કરી નાખવા.

(૩૫) પ્લેગની ગાંઠ, અર્બુદ રોગ અને બીજી ગાંઠોનાં દરદ ઉપર:—જેડીમધના ઝાડનાં પાંદડાંને પાણી સાથે ફૂલડીમાં બાંધી તે પાંદડાં ગાંઠો ઉપર વાટીને અગર વાટયા વગર બાંધવાં. એથી થયેલ દરદ પાકશે તેમજ તેનાથીજ ઝૂટીને રૂઝ પણ આવશે.

(૩૬) ગુમડાં અને ખસનાં ગુમડાં ઉપર:—૫૦ વરસની જૂની ઇંટને ઝીણી ખાંડી કપડછાણ કરી, તેમાં તલિયું તેલ તથા મોરચુથુ તોલો બા નાખી દેવતા ઉપર ખૂબ કકડાવી ગુમડાં અને ખસથી થયેલ ફેલાઓ ઉપર ચોપડવું.

(૩૭) જીભ અટકી જવાથી થયેલ બોખડાપણા ઉપર:—ખડીઓખાર, ટંકણખાર, સાજખાર, બંગડીખાર, સંચળખાર, જવખાર, સુરોખાર, નવસાર, પાપડીઓખાર, એ નવ ખાર સમાનભાગે લઈ ખરસાણીના ઝાડા લાકડાને ઉભું રાખી રૂપિયા જેવડું પહોળું પણ ઉંડું શારી, તેમાં ભરી તેજ લાકડાનો બુચ મારી ઉકરડાના ખાતરમાં દિવસ ૧૫ દાટી રાખી મુદત વીત્યા પછી બહાર કાઢી તે લાકડું દવા સહિત બાળી નાખવું. એ તૈયાર થયેલ ખાર વાલ ૧ થી ૨ ની માત્રાથી દરરોજ આપવો અને બોલાવવાનો મહાવરો રાખવો, એટલે જીભ ખુલશે.

૬-વૃહત્પાકસંગ્રહ

પાક કરવાની રીતિ:—પાક એ પ્રકારના થાય છે. એક પાતળો અને બીજો ઘન (ઝડો). પાતળા પાકને સંસ્કૃતમાં અવલેહ નામ આપ્યું છે અને ઘન હોય તો તેને પાક કહે છે. પાક ગળ્યો અને મધુર હોવાને લીધે રોગીને પાકનાં ઔષધો સેવન કરતાં કંટાળો આવતો નથી. રોગને દૂર કરવો તથા શરીરમાં શક્તિ લાવવી, એ એ મોટા ગુણો પાકમાં રહેલા છે. પાકમાં નાખવાની કાઠોષધિ જેટલી હોય તેટલીનું જીરું ચૂર્ણ કરવું; તેમજ સુગંધી ઔષધોનું ચૂર્ણ પણ જીરું કરવું. દ્રાક્ષ, નાળાએર, બદામ, ચારોળી, પીસ્તાં, ખસખસ અને અખોડ વગેરે ઔષધોનું ચૂર્ણ વચ્ચે ચાળવાની જરૂર નથી. એ પદાર્થો થોડા ખાંડીને પાકમાં નાખવા. પાકમાં પ્રથમ કાઠોષધિ નાખવી, પછી સુગંધી પદાર્થ નાખવા અને પછી દ્રાક્ષાદિ પદાર્થ નાખવા. સર્વના પછી કિંચિત્ કેસર ઘીમાં વાટી નાખવું. જ્યાં અશીષુ નાખવાનું કહેલું હોય ત્યાં દૂધમાં ગરમ કરી નાખવું. ભાંગ નાખવાની હોય તો તે સારી પેઠે ઘોષ શેકીને નાખવી. પાકમાં ભસ્મો નાખવાની હોય તો તે પણ પાછળથીજ નાખવી. પાક તૈયાર થયા પછી તે ઘી ચોપડેલા ખુમચા(થાળ)માં પહેળો કરી સુખડીની માફક ચોસલાં કરવાં અને ઠંડો થયા પછી તે સારા ઉત્તમ વાસણુ (અરણી) વગેરેમાં ભરવો. વર્ષાઋતુમાં પાક ઘણો કરવો નહિ. વર્ષાઋતુમાં કરેલો પાક અને અવલેહ સૂર્યના તડકામાં વારે વારે મૂકતા રહેવું; તેથી તેમાં કૃમિ ઉત્પન્ન થશે નહિ. શિયાળામાં પાકનું સેવન કરવાથી ઘણોજ ફાયદો છે. પાક ખાધા પછી તે ઉપર દૂધ અવશ્ય પીવું અને મધુર રસનું ભોજન કરવું. પાક ખાવાનું પ્રમાણ ચાર તોલા સુધી છે.

ખાંડનો પાક એટલે ચાસણી બનાવવાની રીત:—અશેર ખાંડમાં દોઢ શેર પાણી કલઈ કરેલા વાસણમાં નાખી ચૂસા ઉપર મૂકવું. એક ઉભરો આવ્યા પછી ગાળી પુનઃ તે ચૂસા ઉપર મૂકી દૂધ ૬ તોલા તથા પાણી ૬ તોલા એ બંને એકત્ર કરી, તે ચૂસા ઉપરના પાક ઉપર થોડું થોડું છાંટતા જવું; એથી મેલ ઉપર આવશે તે કાઢી નાખવો; એટલે પાક સ્વચ્છ થશે. પછી તે પાકમાંનું એક ટીપું જમીન ઉપર પાડવું. તે ટીપું ન પ્રસરતાં તેમનું તેમજ રહે તો પાક સારો થયો છે એમ સમજવું. પાકમાં ખાંડ નાખવી તે ચૂર્ણ-ઔષધોનો વિચાર કરી તેના માપ પ્રમાણે સર્વ ચૂર્ણોથી બમણી, ત્રમણી અથવા ચોગણી જેટલી જેમ્પતી હોય તેટલી નાખવી. પાકમાં સાકર નાખવાની હોય તો મેલ કાઢવાની જરૂર રહેતી નથી.

૧-પાક*

૧ અધ્યગંધ પાક:—આસંધ ૪૦ તોલા, સુંઠ ૨૦ તોલા, લીંડીપીંપર ૧૦ તોલા અને મરી,

* અનુભૂત પ્રયોગો:—

(૧) સ્ત્રીઓના સુવારોગ ઉપર:—બકરીના દૂધ શેર ૨૧૧ નો માવો કરી તેમાં સુંઠ શેર ૦૧ તથા એકલકળિયુ લસણુ શેર ૦૧૧ ખાંડીને મેળવવું તથા હાલાષ ગોળ શેર ૦૧૧ મેળવવો. આ પાક દરરોજ થોડો થોડો ખાવા આપવાથી સ્ત્રીઓનો સુવાવડ સંબંધથી થયેલો સુવારોગ જાય.

(૨) ધાતુપુષ્ટિ માટે અડદીઆ લાકુ:—સાલમ, નગોડ, મુગલાઈ દાણા, ઘોળી મુસળી, સતાવરી, જંગલી બહુકળી, ખસખસ, એખરો, ગોખર, પિસ્તાં અને બળબીજ એ અગિયાર

તજ, એલચી, તમાલપત્ર તથા લવંગ એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા; બેંસનું દૂધ ૪૦૦ તોલા, મધ ૨૦૦ તોલા, ગાયનું ઘી ૧૦૦ તોલા અને સાકર ૧૨૦ તોલા, એ પ્રમાણે મેળવી પહેલાં દૂધ તપાવી, તેમાં ઉપર કહેલી જથ્થોસોનું ચૂર્ણ નાખી પચન કરવું; અને તે દૂધમાં સાકર, મધ તથા ઘી મેળવી પુનઃ તે પચન કરવું. જોકું થયા પછી તજ, એલચી, તમાલપત્ર તથા નાગકેસરનું ચૂર્ણ નાખી ચોખાના જેવું દાણાદાર થઇ ઘી છટું પડવા લાગ્યા પછી ઉતારી તેમાં પીંપળીમૂળ, જીરું, ગજો, લવંગ, તગર, જયફળ, વાજો, કાજો વાજો, ચંદન, ખીલાં, કમળ, ધાણા, ધાવડીનાં ફૂલ, વંશલોચન, આમળાં, કથો, કપૂર, સાટોડી, આસન્ધ, ચિત્રા અને શતાવરી; એ એકવીસ જથ્થોસોનું અર્ધો અર્ધો તોલો ચૂર્ણ નાખી એકત્ર કરી ઠંડુ થયા પછી ઘીથી નીવડેલા વાસણમાં ભરી રાખવું. આ પાકને આસનપાક કહે છે. તેમાંથી બે તોલા જેટલો દરરોજ એક મહિના સુધી ખાવા આપવો. તે ઉપર યથેચ્છ બોજન કરવું; એટલે ઉધરસ, દમ, અજીર્ણ, વાતરોગ, પ્લીહા, ઉન્માદ, મેદ, આમવાત, સોજો, શળ, વાતાર્શ, પાંડુરોગ, કમળો, સંગ્રહણી, ગુદમરોગ અને વાતકેન્ધનિત રોગનો નાશ થાય છે. આ પાક મંદાગ્નિવાળાને અને બાળકને હિતકારક, બલ્ય અને પૌષ્ટિક છે; તથા સ્ત્રીઓને પુષ્ટ કરી, પ્રસૂત થયા પછી દૂધ ન આવતું હોય તો જેટલું દૂધ કમી આવતું હોય તેટલા દૂધમાં મેળવી ભક્ષણ કરવું એટલે દૂધ આવે છે; અને ક્ષીણ તેમજ અલ્પવીર્યવાળાને હિતકારક તથા કામાગ્નિને વધારનાર તેમજ સંપૂર્ણ વ્યાધિનો નાશ કરનારો આ સર્વોત્તમ પાક છે.

૨ અધ્વગંધપાક બીજો:—આસન્ધ ૩૨ તોલા, ગાયનું દૂધ ૭ શેર, તજ, એલચી, તમાલપત્ર અને નાગકેસર, એ પ્રત્યેક એકેક તોલો, જયફળ, કેસર, વંશલોચન, મોચરસ, જટામાંસી, ચંદન, સીસમની છાલ, જવંત્રી, લીંડીપીંપર, પીંપળીમૂળ, લવંગ, ચણકખોખા, મરડાશિંગી, અખોડનું મગજ, બીલામાં, સિંગોડાં, ગોખર, રસસિંદૂર, અબ્રકલરમ, સીસાની ભરમ, કલાઇની ભરમ અને લોહભરમ દરેક ત્રણ ત્રણ માસા નાખી મંદ અગ્નિથી પકવી ચોસલાં કરી રાખવાં. તે પાક શક્તિ પ્રમાણે ખાવા આપવો; એટલે સર્વ પ્રમેહ, જીર્ણિજ્વર, શોષ, ગુદમ, પિત્તરોગ અને વાતરોગનો નાશ થઈ શુક્રવૃદ્ધિ, પુષ્ટિ, અગ્નિદીપન, કાંતિ અને અંતઃકરણને પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થાય છે.

૩ અધ્વગંધપાક ત્રીજો:—૬૪ તોલા આસન્ધનું ચૂર્ણ લઈ તે ૪૦૯૬ તોલા દૂધમાં પચન કરવું. પછી તે ૧૨૮ તોલા ઘીમાં શેકી નાખવું. પછી ૧૬૨ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમાં આસન્ધનું ચૂર્ણ નાખવું. તેમજ તલનું ચૂર્ણ ૩૨ તોલા, અડદનો લોટ ૩૨ તોલા અને સુંક, મરી, લીંડીપીંપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, શેરણી, વરીઆળી, શતાવરી, અજમેદ,

ચીજો દરેક પાંચ પાંચ તોલા પ્રમાણે, મરી, ગંઠોડા, તજ, લીંડીપીંપર અને આસોદ, એ પાંચે અઢી અઢી તોલા પ્રમાણે, ચારોળી અને બદામનાં મીંજ દશ દશ તોલા પ્રમાણે, જયફળ, પુરવીદાણા ને જવંત્રી, એ ત્રણ એકેક તોલો, અક્કલકરો બે તોલા અને કેસર ૧ તોલો એ ત્રેવીસ ચીજો લઈ ઝીણી ખાંડી ૪ શેર સફેદ સાકરની ચાસણીમાં નાખી તેમાં અડદની મોગરદાળનો આટો એક શેર ઘીમાં તળીને તથા ઘી શેર ૩ ઉપરથી નાખી દશ દશ તોલાના અનુમાને લાકુ કરવા. એ દરરોજ સવારે એકેક લાકુ ખાવો. તેલ, મરચાં અને ખટાશનો ત્યાગ કરી દૂધનું સેવન રાખવું.

(૩) હરસ ઉપર:—નવો ચોખ્ખો ગુગળ તોલા ૫ લઈ એક શેર પાણીમાં પીગળાવી લૂગડાથી ગાળી તેમાં સાકર તોલા ૧૫ નાખી ઉકાળી ચાસણી જેવું કરીને તેમાં હીમજ તોલા ૩ અને મોટી હરડે તોલા ૩ ઝીણું વાટેલાં નાખી પાક બનાવવો. તેમાંથી તોલો ૧૧ મધ સાથે ખાવાથી ઝાડો સાફ આવશે. અર્થ મટાડવા માટે આ ઉત્તમ ઉપાય છે.

(૪) વાત જલોદર (જેમાં તરસ ધણી લાગે છે અને પેટ મોટું થાય છે તે રોગ) ઉપર:—લસણની શુદ્ધ કરેલી કળીઓ સમાન વજનને મધમાં આથવી. પછી બે દિવસ રહેવા દઇને આથો જળોદરના રોગીને આપવો.

પુષ્કરમૂળ, શુક્ર, સુંઠ, ગોખર, બળદાણા, અજમો, પીપળીમૂળ, લોહભસ્મ, સીસાની ભસ્મ તથા તામ્રભસ્મ, એ ચાર ચાર તોલા તેમાં નાખી પાક તૈયાર કરી તે અગ્નિબળ જોઈ આપવો; એટલે સર્વ પ્રકારનો વાતરોગ, કમ્બર, પીઠ અને ગુદા, એ સ્થળોનો વાયુ; અસ્થિભંગ, સોજો, દારુણ સંધિવાત, અંડવૃદ્ધિ, હૃદ્રોગ, પ્લીહા, શ્વાસ, કાસ અને પ્રમેહનો નાશ થઈ કાંતિ, પુષ્ટિ અને બળ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પાક ઘોડા અને હાથી એ જનાવરોને પણ હિતકર છે.

૪ અધિગંધ પાક ચોથો:—આસંધ ૩૨ તોલા; તજ, એલચી, નાગકેસર, તમાલપત્ર, જયફળ, જવંત્રી, નવીન કેસર, વંશભોચન, જટામાંસી, મોચરસ, ચંદન, કાળો અગર, ચિત્રક, લીંડી-પીપર, પીપળીમૂળ, લવંગ, એખરાનાં બીજાં, અખોડ, શિંગોડાં, ગોખર, શતાવરી, સુંઠ, મરી અને રૂમીમસ્તકી, એ એકેક તોલો લઈ ચૂર્ણ કરવું. પછી ગાયનું ૪ શેર દૂધ લઈ તેનો માવો કરી તેમાં તે ચૂર્ણ નાખી ચૂર્ણથી બમણી સાકરનો પાક કરી તેમાં તે નાખ્યા પછી ઘુટી ઘીથી ચોપડેલી તાસકમાં નાખી સરખું કરી ચકતાં કરવાં. એ પાક નિત્ય ૨ તોલા સેવન કરવો; એટલે પુષ્ટિ થઈ અનેક રોગનો નાશ થાય છે.

૫ અહિફેન પાક:—૪ તોલા અરીણુ લઈ તે ૧૦૨૪ તોલા ગાયના દૂધમાં બાફવું. પછી તેમાં સમભાગ સાકર અને તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, લવંગ, જવંત્રી, જયફળ, ચણકમોખા, અક્કલકરો, ઘોળા મુસળી, કાળા મુસળી, તાલીમખાનું (એખરાનાં બીજ), કેસર, ચવક અને ચિત્રાનાં મૂળ, એ પ્રત્યેક અર્ધો અર્ધો તોલો ઠંડુ થયા પછી નાખવું. દરરોજ બે વાલ પ્રમાણે આ પાક ખાવા આપવાથી પ્રમેહ, મધુમેહ, પાંડુરોગ, હલીમક, ઉધરસ, દમ, ક્ષય, અગ્નિમાંદ્ર અને સંગ્રહણીનો નાશ થઈ બળ અને વર્ણની વૃદ્ધિ થાય છે તથા ઉત્તમ પ્રકારે ધાતુપુષ્ટિ થાય છે.

૬ બીજા પ્રકારનો અહિફેન પાક:—અક્કલકરો, કેસર, લવંગ, જયફળ અને હિંગજોક એ તોલો તોલો લેવું. પછી અરીણુ ૩ તોલા લઈ તે ચાર શેર દૂધમાં પચન કરવું. પછી એ સર્વથી ચોગણી સાકર લઈ સર્વ પદાર્થ એકત્ર કરી, બે અથવા ચાર વાલની ગોળી કરી, તે રાત્રે મુખમાં ધારણ કરવા આપવી; એટલે સો સ્ત્રીઓ ભોગવવા જેટલું સામર્થ્ય આવે છે. એ ગોળીનું નિત્ય સેવન કરવાથી શરીર દૃઢ થઈ ક્ષયાદિક રોગ દૂર થાય છે અને હાથીના જેટલું બળ થઈ અનેક સ્ત્રીઓ ભોગવવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

૭ ત્રીજા પ્રકારનો અહિફેન પાક:—શુદ્ધ કરેલું અરીણુ ૧૬ તોલા, દૂધ ૨૦૪૮ તોલા અને ઘી ૬૪ તોલા એકઠું કરી મંદામિ ઉપર પચન કરવું. ઠંડુ થયા પછી તેમાં સાકર ૬૪ તોલા નાખવી; તેમજ જયફળ, જવંત્રી, કેસર, લવંગ, આમળાં, સમુદ્રશોફનાં બીજાં, ભીમસેની કપૂર, ઘોળું ચંદન, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, શુદ્ધ કરેલાં ધંતુરાનાં બીજાં, તગર, કાળા મુસળી, શુદ્ધ કરેલો હિંગજોક, ચવક, કાચકામાંનું મગજ, ચિત્રકમૂળ, પીપળીમૂળ, શુક્ર, શહાશુક્ર, અજમો, બળદાણા, ગોખર અને ગુદ તોલો તોલો, ભાંગ ૧૬ તોલા; કલ્પની ભસ્મ, તાંબાની ભસ્મ, લોહભસ્મ, રસસિંદૂર તથા અભ્રકભસ્મ, એ સર્વ મળી ૪ તોલા નાખવી. પછી સુગંધ આવવા માટે કસ્તૂરી અને અગર તેમાં નાખી, અવલેહ તૈયાર થયા પછી તે સારા વાસણમાં ભરવો. આ પાક રોજ રાત્રે ખાવા આપવો; તે ઉપર ભેંસનું દૂધ પાવું. આ પાકનું સેવન કરવાથી વાંઝણી સ્ત્રીઓને ગર્ભોત્પત્તિ થાય છે અને નપુંસકને પુરુષત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. વળી આ પાકનું સેવન કરવાથી ઉધરસ, દમ, શ્લેષ્મ, અપરમાર, ઉરક્ષતરોગ, એંશી પ્રકારના વાયુરોગ, કફરોગ, ઉન્માદરોગ, પાંચ પ્રકારનો પાંડુરોગ, ભગંદર, ઉચકી, સોજો, પ્રમેહ, કફવાતથી થનાર રોગ, આમવાત અને અતિસાર દૂર થાય છે.

૮ આશ્વપાક:—પાકેલી અને મીઠી કેરીઓનો રસ ૨૦૪૮ તોલા, સાકર ૨૫૬ તોલા, ઘી ૧૨૮ તોલા, સુંઠ ૩૨ તોલા, મરી ૧૬ તોલા, લીંડીપીપર ૮ તોલા અને પાણી ૫૧૨ તોલા, એ સર્વ પદાર્થો એકત્ર કરી, માટીના વાસણમાં મંદાગ્નિ વડે પચન કરવું; અને લાકડાના ચાટવા વડે વારંવાર હલાવવું. જોકું થયા પછી તેમાં ઘાણા, શુક્ર, તમાલપત્ર, ચિત્રો, નાગરમોચ, તજ,

કલોશ ૭૩, પીપળીમૂળ, નાગકેસર, એલચીદાણા, લવંગ અને જયફળ પ્રત્યેક ૪ તોલા લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી તેમાં નાખવું. પછી તે વાસણ નીચે ઉતારી, ઠંડુ થયા પછી તેમાં ૬૪ તોલા મધ નાખી, તેમાંથી નિત્ય સવારમાં ૪ તોલા પાક આપવો અથવા શક્તિ જોઈ તે પ્રમાણે આપવો. આ પાકના સેવનથી માણસ બળવાન, હર્ષયુક્ત, પુષ્ટ અને નીરોગી થાય છે; તેમજ એના સેવનથી સંગ્રહણી, ક્ષય, શ્વાસ, અરુચિ, અમ્લપિત્ત, પિત્ત, રક્તપિત્ત અને પાંડુરોગનો નાશ થાય છે.

૯ બીજા પ્રકારનો આમ્રપાક:—સારી પાકેલી કેરીઓનો રસ ૨૦૪૮ તોલા, સાકર ૫૧૨ તોલા, ઘી ૨૫૬ તોલા, સુંક ૧૨૮ તોલા, મરી ૬૪ તોલા, લીંડીપીપર ૩૨ તોલા અને પાણી ૫૧૨ તોલા લઈ સર્વ એકત્ર કરી માટીના વાસણમાં નાખી લાકડાના ચાટવાથી હલાવવું. તે પછી તેમાં પીપળીમૂળ, નાગરમોથ, ચવક, ધાણા, ૭૩, શદાશૃંગ, એલચીદાણા, નાગકેસર, તજ અને તાલીસપત્ર, એ ઔષધોનું ૧૬ તોલા ચૂર્ણ નાખવું. પાક તૈયાર થયા પછી તેમાં મધ ૧૨૮ તોલા નાખી, તે પાક સારા વાસણમાં ભરી રાખવો. દરરોજ જમ્યા પહેલાં આ પાક ૪ તોલા આપવો; એટલે એ અરુચિ, ઉગ્ર શ્વાસ, ઉધરસ, ક્ષય, પીનસ (સજેખમ), પથરી, યકૃત, અમ્લપિત્ત, રક્તપિત્ત, મુખરોગ, સ્વરભંગ, સર્વ પ્રકારનો મૂળવ્યાધિનો રોગ, પાંડુરોગ, કમળો, હૃદ્રોગ, મસ્તકશૂળ, આનાહ (મલબદ્ધ અને મૂત્રબદ્ધ રોગ), ખસ અને શીતપિત્તનો નાશ કરે છે. એ પાકના સેવનથી વૃદ્ધ પુરુષ તરુણ જેવો થાય છે. મૃતગર્ભ અને ગર્ભપાત થવાથી ખોડ જે સ્ત્રીમાં હોય તેને અને વાંઝણી સ્ત્રીઓને પુત્રોત્પત્તિ થાય છે. વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ તરુણ થાય છે. આ ઔષધ દરરોજ સેવન કરવાથી સેવન કરનાર પુરુષ મારુતિના જેવો પરાક્રમી થાય છે. આ ખંડામ્રપાક બ્રહ્મદેવતાએ ભાર્ગવ મહર્ષિને કહેલો હતો. આ પાક વીર્યવર્ધક, બુદ્ધિવર્ધક, આયુષ્યવર્ધક, શરીરની વૃદ્ધાવસ્થા દૂર કરવાવાળો એવો; તથા ગ્રહ, યક્ષ, પિશાચ અને અપરમારની હરકત દૂર કરનાર છે.

૧૦ ત્રીજા પ્રકારનો આમ્રપાક:—૨૫૬ તોલા સારી પાકેલી કેરીનો રસ, ૯૬ તોલા સાકર, ૬૪ તોલા ઘી, ૪ તોલા સુંક, ૧ તોલા મરી, ૨ તોલા લીંડીપીપર, ૨ તોલા પીપળીમૂળ, ૫ તોલા નાગરમોથ, ૨ તોલા ચવક, ૨ તોલા ધાણા, ૨ તોલા ૭૩, ૨ તોલા એલચીદાણા, ૨ તોલા નાગકેસર, ૨ તોલા તજ અને ૨ તોલા તાલીસપત્ર, એ ઔષધો વસ્ત્રગાળ કરી કેરીના રસનો માવો કરી તેમાં તે ઔષધ મેળવી, ત્યાર પછી સાકરના પાકમાં નાખી ચોસલાં પાડી, તે ૪ તોલા પાક દરરોજ ભોજનના મધ્યમાં ખાવો. આ પકવામ્રપાકથી અરુચિ, શ્વાસ, કાસ, ક્ષય, પીનસ (સજેખમ), યરોગ અને યકૃત ઇત્યાદિનો નાશ થાય છે.

૧૧ આદ્રકપાક:—બારિક કરેલા આદાના કકડા, ગાયનું ઘી અને ગોળ, એ સમભાગ લઈ લોખંડની કડાઈમાં અથવા માટીના વાસણમાં મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું. ચોંટી જાય એવું જાડું થયા પછી નીચે ઉતારી સુંક, ૭૩, મરી, નાગકેસર, જવંત્રી, એલચીદાણા, તજ, તમાલપત્ર, લીંડીપીપર, ધાણા, શદાશૃંગ, પીપળીમૂળ અને વાવડીંગનું ચૂર્ણ ઉપરનાં સર્વ ઔષધો કરતાં આથા ભાગનું નાખવું. પછી તે પાક ઘીથી નીવડેલા વાસણમાં ભરી રાખવો. આ પાક શીતકાળમાં રોગ બળે તોલા ખાવા આપવો; એટલે દમ, ઉધરસ, બ્રમ, સ્વરભંગ, અરુચિ, કર્ણરોગ, નાસિકારોગ, મુખરોગ, ક્ષય, ઉરક્ષતરોગ, હૃદ્રોગ, સંગ્રહણી, શૂળ, ગુદ્મ અને શોષનો નાશ કરે છે.

૧૨ બીજા પ્રકારનો આદ્રકપાક:—ગોળ ૬૪ તોલા, આદાનો રસ ૧૨૮ તોલા અને ઘી ૩૨ તોલા એ એકઠું કરી પચન કરવું. પછી તેમાં ચાતુર્માત, લવંગ અને ત્રિકટુનું એકેક તોલા ચૂર્ણ નાખી, પાક તૈયાર કરી, તે અગ્નિબળ જોઈ સવારમાં સેવન કરવો; એટલે અગ્નિ પ્રદીપ્ત થઈ વાતરોગ, શ્વાસ, ઉધરસ, અરુચિ, શૈત્ય, ક્ષયરોગ અને પીનસરોગનો નાશ થાય છે.

૧૩ ત્રીજા પ્રકારનો આદ્રકપાક:—અજમો, લોહભસ્મ, નાગરમોથ, ધાણા, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા અને ૭૩, એ ઔષધો બળે તોલા લઈ ચૂર્ણ કરવું; તથા ૨૦૦ તોલા ગોળ અને ૨૦૦ તોલા આદુના કકડા એકત્ર કરી તેનો બેહ કરી તેમાં ઉપલાં ઔષધોનું ચૂર્ણ

નાખવું. આ અવલેહ-સળેખમ, સોળે, શળ, ઉધરસ, મૂળવ્યાધિ, ક્ષય, ગુદમ અને તાવ ઉપર યોગ્યો.

૧૪ એરંડપાકઃ—એરંડાના છોલેલા ગોળા લઈ તે આઠમણા દૂધમાં પચન કરવા. પછી સૂકવી ખારિક વાટી ઘીમાં મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું; તથા તેમાં સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, લવંગ, એલચી, તજ, તમાલપત્ર, નાગકેસર, આસંધ, વરીઆળી, રાસના, ષડગંધા (પીપરામૂળ), રેણુકખીજ, શતાવરી, લોહલરમ, સાટોડી, હરડે, વાળો, જવંત્રી, જયફળ તથા અબ્રકલરમ, એ સધળાં સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તે તથા પહેલાંના દૂધનો માવો તેમાં નાખી, સાકરના પાકમાં મેળવી તૈયાર કરવો. આ વાતારિ નામનો પાક સવારે ઉઠી લક્ષણ કરવો; એ એંશી પ્રકારનો વાતરોગ, ચાળીસ પ્રકારનો પિત્તરોગ, આઠ પ્રકારનો ઉદરરોગ, વીસ પ્રકારનો મેહ, છ પ્રકારનો નાડીવણ, અદાર પ્રકારનો કાઠ, સાત પ્રકારનો ક્ષય, પાંચ પ્રકારનો પાંડુરોગ, પાંચ પ્રકારનો શ્વાસ, ચાર પ્રકારની સંઘ્રહણી, હૃદ્રોગ, ગલગ્રહ અને અનેક પ્રકારના વાયુનો નાશ કરે છે. આ પાકને શુકલપાક રસાયન કહે છે. આ પાક સર્વ રોગનો નાશક છે.

૧૫ ખીજ પ્રકારનો એરંડપાકઃ—૬૪ તોલા એરંડાના ગોળા ૧૦૨૪ તોલા દૂધમાં મંદાગ્નિ ઉપર પકવ કરવા; પછી તેમાં ૬૪ તોલા ઘી, ૧૨૮ તોલા ખડીસાકર, ત્રિકટુ, તજ, એલચીદાણા, તમાલપત્ર, નાગકેસર, પીપળીમૂળ, ચિત્રો, ચવક, વરીઆળી, સુવા, કચોરા, ખીલું, અજમો, અજમોદ, જીરું, શહાજીરું, દારુહળદર, હળદર, આસંધ, બળદાણા, કાળીપાટ, શેરણી, વાવડીંગ, પુષ્કરમૂળ, ગોખર, કોષ્ઠ, ત્રિક્ષ્ણાં, દેવદાર, કાળો અને ઘોળો વરધારો, એળીઓ અને શતાવરી, એ દરેકનું તોલો તોલો ચૂર્ણ કરી તેમાં નાખી એકત્ર કરી પુનઃ પકવ કરવું. આ પાક વાતવ્યાધિ, શળ, સોળે, ઉદરરોગ, આનાહવાયુ, અસ્તિવાત, ગુદમ, આમવાત, કટિગ્રહ, ઉસ્તંભ અને હનુસ્તંભનો નાશ કરનારો છે.

૧૬ ત્રીજ પ્રકારનો એરંડપાકઃ—૬૪ તોલા એરંડા લઈ તેમાંના ગોળા કાઢી તેમાંની અંતર્બિહવા કાઢી નાખી દાળને વાટવી; ત્યાર પછી ૨૫૬ તોલા દૂધમાં નાખી અવટાવી માવો કરવો. પછી તે ઘીમાં તળવો. પછી સાકર ૧૬૦ તોલા લઈ તેનો પાક કરી તેમાં સુંઠ, મરી, લીંડી-પીપર, તજ, તમાલપત્ર, નાગકેસર, એલચી, પીપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, ગળોનું સત્ત્વ, કચોરા, અજમો, બોડી અજમો, હળદર, દારુહળદર, આસંધ, બળખીજ, પહાડમૂળ, શેરણી, વાવડીંગ, ગોખર, કુડાના મૂળની છાલ, દેવદાર, વરધારો અને ભોંયકોળું, એ એકેક તોલો લઈ ચૂર્ણ કરી નાખવું. પછી પાક તૈયાર કરી ત્રાંસમાં નાખવો. તેનાં અપતરાં પાડી વાસણમાં ભરવાં. રોજ એકેક અપતર ખાવું; તેથી વાતવ્યાધિ, શળ, સોળ, અંડવૃદ્ધિ, ઉદરરોગ, આક્રો, ગોળો, આમ-વાત, કટિગ્રહ, હેડકી, શ્વાસ, કાસ, પક્ષાઘાત પાંગળાપણું, આદિતાદિક વાતરોગ, પથરી અને હરસ, એ રોગ સારા થાય છે તથા બળ, વીર્ય અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૭ કૌચપાકઃ—કૌચનાં ખીઆંમાંનું મગજ ૮૦ તોલા, સાકર ૧૨૦ તોલા, ઘી ૩૨ તોલા અને દૂધ ૫૧૨ તોલા, એ સધળું એકઠું કરી મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું. હજાવવાની કડછીને ચોટે એવું જાડું થયા પછી તેમાં જયફળ, ત્રિકટુ (સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર), ત્રિગંધ (તજ, તમાલપત્ર, એલચી), લવંગ અક્કલકરો, જવંત્રી, તાલીમખાનું, કેસર, સાટોડી, બળદાણા, નાગબલા (ગંગેટી), કાળી મુસળી, અશીણુ, પારાની ભરમ, લોહભરમ તથા અબ્રકલરમ, એ પ્રત્યેક બળમે તોલા અને ચંદન, અગર, કસ્તૂરી તથા ભીમસેની કપૂર, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર માસા નાખી પાક સિદ્ધ કરવો. એમાંથી રોજ બળમે તોલા પાક સેવન કરવા આપવો; એટલે બળ તથા વીર્યની વૃદ્ધિ થાય છે. સર્વ પ્રકારનો પ્રમેહ શમન થાય છે, કામ યોગ્યો વધે છે અને ક્ષીણ થયેલા પુરુષને પણ બળ, પુષ્ટિ અને કામ પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૮ કૌચપાક ખીજે:—૧૨૮ તોલા કૌચનાં ખીઆં લઈ, તે ગરમ પાણીમાં ચાર પહોર બીંજવી રાખવાં. પછી બહાર કાઢી જડા કપડાથી ઘસી ઉપરની છાલ કાઢી નાખી નિર્મળ કરવાં. પછી જાંચે સૂકવીને તેનું ચૂર્ણ કરવું અને પછી તે ચૂર્ણ ૨૦૪૮ તોલા દૂધમાં નાખી ચતુર્થાંશ દૂધ શેષ રહે ત્યાંસુધી ઉકાળવું. પછી તેમાં ૨૫૬ તોલા ઘી નાખી મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું. પછી

તેમાં અગર, જાવંત્રી, જામફળ, સુંઠ, લવંગ, અક્કલકરો, જીરું, લીંડીપીંપર, તજ, તમાલપત્ર એલચી-દાણા, નાગકેસર, ભીમસેની કપૂર, ચણકબોખા, સમુદ્રશોફનાં ખીઆં, ભીલામાં, કેસર, શુદ્ધ કરેલો હિંચભોક, દૂધમાં શોધન કરેલો વછનાગ, કાચકાં, ખુરાસાની અજમો, ચણકબોખા અને તાલીમખાતું એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા; નાગભસ્મ (સીસાની ભસ્મ) બે તોલા, કલાઇની ભસ્મ ૨ તોલા, કાળી મુસળી ૪ તોલા, લોહભસ્મ ૪ તોલા, કાચકાં ૪ તોલા, અશીણુ ૪ તોલા અને સાકર ૧૨૮ તોલા, એ પ્રમાણે ચીજો નાખવી. પાક તૈયાર થઇ ઠંડો થયા પછી અથવા અર્ધો ઠંડો થયા પછી તેમાં ૬૪ તોલા મધ નાખી, તે પાક સુગંધી ધૂપ દીધેલા ઉત્તમ વાસણમાં ભરી રાખવો; અને અગ્નિજળ જોઇ સેવન કરવો. આ પાક ઉપર દ્રાક્ષ, કેળાં, ચારોળી, સાકર, લી અને તલનું ભક્ષણ કરવું. ખાટા પદાર્થ ખાવા આપવા નહિ. આ પાકનું સેવન કરવાથી કામુક સ્ત્રીઓ પાક સેવન કરનાર પુરુષ ઉપર હમેશા લુબ્ધ થઇ રહે છે, બુદ્ધિ વધે છે, પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે અને સર્વ પ્રકારના રોગો દૂર થાય છે; તેમજ શ્વાસ, પાંડુરોગ, ક્ષય, ઉધરસ, હેડકી, સોજો, મેદ અને સર્વ પ્રકારના વાયુ-રોગનો નાશ થઇ સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ક્ષીણવીર્ય, નષ્ટવીર્ય અને ખંજવાયુથી પીડિત એવા પુરુષોના વિકાર દૂર થઇ તે પુરુષો પરાક્રમી થાય છે.

૧૯ કૌચપાક ત્રીજો:—૬૪ તોલા કૌચખીજ, ૧૬ તોલા આસંધ, ૧૬ તોલા ઘોળા એનની છાલ, ૩૨ તોલા તલ, ૨૫૬૦ તોલા દૂધ અને ૧૨૮ તોલા ઘી, એ જણસો લઇ પચન કરવું. ઠંડુ થયા પછી તેમાં ૧૯૨ તોલા સાકર નાખવી; અને ચાતુર્જાત, ષટ્કટુ (લીંડીપીંપર, પીપરામૂળ, ચવક, ચિત્રક, સુંઠ, મરી), જાવંત્રી, કાચકામાંનું મગજ, જામફળ, લવંગ, ભીમસેની કપૂર, તગર, કાળી મુસળી, સુવા, અક્કલકરો, ધાણા, જીરું, હળદર, જટામાંસી, ત્રિકળાં, શેરણી, પુષ્કરમૂળ તથા અજમો એ ચાર ચાર તોલા; વંશલોચન, લોહભસ્મ, અબ્રકભસ્મ, કલાઇની ભસ્મ, એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા; રસસિંદૂર, તામ્રભસ્મ અને અશીણુ, એ ચાર ચાર તોલા અને લાંગ ૩૨ તોલા નાખી અવલેહ સિદ્ધ કરવો. આ અવલેહ રોજ ચાર ચાર તોલા સેવન કરાવવો; તેથી કરી વીસ પ્રકારના પ્રમેહ, શ્વાસ, ઉધરસ, પાંડુરોગ, હરસ, ક્ષીણતા, વાતરોગ, ઉરસ્તંભ, હેડકી, સોજો, કટિશળ, શળ, હૃદયોગ, મંદાગ્નિ, ક્ષય, પીનસ અને પ્રદરના રોગોનો જલદીથી નાશ થઇ વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે. આ આત્મગુણાવલેહ અમૃત અને રસાયન છે.

૨૦ કૌચપાક ચોથો:—કૌચનાં ખીજ માંહેના ગોળા ૧૨૮ તોલા, ગાયનું દૂધ ૨૫૬ તોલા, ગાયનું ઘી ૧૨૮ તોલા તથા અગર, જાવંત્રી, સુંઠ, લવંગ, અક્કલકરો, જીરું, લીંડીપીંપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, કેસર, ચણકબોખા, સમુદ્રશોફનાં ખીઆં, ભીલામાં, ખુરાસાની અજમો, શુદ્ધ વછનાગ, તાલીમખાનાં, મુસળી, અજમોદ, અશીણુ અને હરડે દરેક બબ્બે તોલા તથા જામફળ પાંચ તોલા અને કપૂર ૨ માસા લેવું. મધ ૧૬ તોલા અને સાકર સર્વ ઔષધોથી બમણી લેવી. **પાક કરવાની રીત:**—કૌચનાં ખીજ ઉના પાણીથી ઘોષ લૂંછી સૂકવી ચૂર્ણ કરી દૂધમાં નાખી ભાવો કરવો. પછી અર્ધો ભાગ ગાયનું ઘી તેમાં નાખી શેકી દાણો પાડવો. પછી તેમાં ઔષધિનું ચૂર્ણ નાખી કાલવવું. સાકરની આસણી કરતી વખતે તેમાં કેસરનું પાણી અને બાકીનું ઘી નાખી ઘુંટવું. તાર થવા માંડે એટલે તેમાં ઉપલું સર્વ ભેળવી તાસકમાં નાખી દરવા દઇને ચોસલાં પાડવાં અને એકેક ચોસલું રોજ ખાવું. એનો ગુણ:—કામ, મેધા, ધાતુ, કાંતિ અને બળની વૃદ્ધિ કરે છે. વળી શ્વાસ, પાંડુરોગ, રાજ્યક્ષમા, કાસ, હેડકી, સોજો, મેદ, વાયુરોગ, ધાતુક્ષય, લૂલાપણું અને બહુમૂત્રરોગને દૂર કરે છે.

૨૧ કસેર પાક:—કસેર ૧૬ તોલા, ગાયનું ઘી ૩૨ તોલા અને ગાયનું દૂધ ૫૭૨ તોલા લઇ સારી રીતે પચન કરવું. પછી ૧૨૮ તોલા સાકર લઇ તેનો પાક કરવો અને તેમાં તે કસેર અને ૧૬ માસા ગુંદરનું ચૂર્ણ નાખવું; તેમજ કાષ્ઠપાષાણમેદ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, લોધર, જામફળ, શતાવરી, મજીદ, ધાવડીનાં ફૂલ, માયાં, ખીલાની અંદરનું મગજ અને મોચરસ, એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા નાખી ચાર ચાર તોલાના લાકુ બાંધી સેવન કરવા. આ સેવનથી સ્ત્રીઓના શ્વેદર અને યોનિરોગનો નાશ થાય છે.

૨૨ કામચુંદર પાક:—શતાવરી, કાળી મુસળી, ગોખર, તજ, લવંગ, ખારેક, એલચીદાણા, લીંડીપીપર, આમળાં, કમળ, ઘોળું ચંદન, કૌચબીજ, તમાલપત્ર, નાગરમેથ, સુંક, તાલીમખાનું, (એખરો), ઘોળી સોપારી અને ધાણા, એ પ્રત્યેક બખ્ખે તોલા, સોપારી ૮ તોલા, સાકર ૮૦ તોલા, કસ્તૂરી અને બીમસેની કપૂર છ છ માસા અને ભાંગ ૬ તોલા, એ પ્રમાણે લઈ એના રીત પ્રમાણે પાક કરવો. આ કામચુંદર પાક પ્રમેહ તથા તાવનો નાશ કરી રસાયન અને પુષ્ટિકર થાય છે.

૨૩ કામેશ્વર પાક:—ઉત્તમ રીતે મારણ કરેલી અબ્રકલરમ, કાયફળ, કોષ્ઠ, આસંધ, ગળોનું સત્ત્વ, મેથી, મોચરસ, ઘોળું ભોંયકોળું, કાળી મુસળી, ગોખર, તાલીમખાનું, કેળનો કંદ, શતાવરી, અજમેદ, અડદની દાળનો લોટ, તલ, ધાણા, જેડીમધ, નાગખલા, કચોરા, કસ્તૂરી, જયફળ, કેસર, ભારંગમૂળ, કાકડાશિંગી, ત્રિકટુ, જીરું, શહાજીરું, ચિત્રાનાં મૂળ, ચાતુર્ગત, સાટોડી, દ્રાક્ષ, ગજપીપર, અરકુસી, કૌચબીજ અને ત્રિકળાં, એ ઔષધો સમભાગે લેવાં. બધાં ઔષધોથી ચતુર્થાંશ (કોષ્ઠના મતમાં દ્વિતીયાંશ) સાકર લેવી. એ બધાં ઔષધોના ચતુર્થાંશ જેટલું ઘી લેવું. પછી અર્ધાં તોલાની અથવા તોલાની ગોળાઓ કરી રાખવી. ગોળા ખાધા પછી સાકર નાખેલું દૂધ પાવું, તેથી કરી માણસોને વીર્યપ્રાપ્તિ થઈ સ્તંભન થશે; ક્ષીણ પુરુષોને પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે અને ક્ષયરોગનો નાશ થાય છે. આ પાકના સેવનથી સર્વ રોગો નિર્મૂળ થઈ જાય છે. ઉધરસ, દમ, મોટા અતિસાર, અગ્નિમાંઘ, હરસ, સંગ્રહણી, પ્રમેહ, કફ અને રક્તપિત્ત, એ રોગો દૂર થાય છે. એના સેવનથી મનને નિત્ય આનંદ થાય છે અને કવિપુરુષોને ઉત્તમ વાણી પ્રાપ્ત થાય છે. આ પાકના સેવનથી સર્વ ગુણો પ્રાપ્ત થશે. વધારે શું કહેવું? આ પાક કેવળ અમૃતજ છે. આ કામેશ્વર પાક નિત્યપ્રતિ લગભગ એક વર્ષપર્યંત સેવન કરવાથી અકાળ મૃત્યુ અને વલીપલિત રોગ દૂર થાય છે. સર્વે લોકોનો હિત કરનાર એવો આ પાક શ્રીવૈદ્યનાથ વૈદ્યે કહેલો છે.

૨૪ લઘુ કામેશ્વર પાક:—ત્રિકળાં, ત્રિકટુ, જયફળ, જવંત્રી, તજ, લવંગ, એલચીદાણા અને અબ્રકલરમ, એ સર્વ ઔષધો સમભાગે લેવાં. એ ચૂર્ણના અર્ધાંશ ભાંગ લેવી. પછી સર્વથી બમણી સાકર લઈ, મધ અને ઘી નાખી પાક કરી એકેક તોલાના લાડુ બાંધવા. આ લાડુ પ્રાતઃકાળે ભક્ષણ કરાવવા અને સંધ્યાકાળે જમ્યા પછી દૂધ પીને ઉપર પાન ખાવું; એટલે કામવૃદ્ધિ થઈ ધાતુનું સ્તંભન થાય છે; તથા શ્વાસ, ઉધરસ, ક્ષય, પ્રમેહ એ રોગો દૂર થાય છે. આ ઔષધ ગોરક્ષનાથે નિર્માણ કરેલું છે.

૨૫ કુબેરપાક:—૬૪ તોલા કાચકાં રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી, સવારમાં ફેડી તેની અંદરની મીજ કાઢવી. પછી તે મીજથી ચોગણું દૂધ લઈ તેમાં ઘી નાખી મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું. તે ઉકળી રહી ઠંડુ થયા પછી તેમાં મધ નાખવું; તેમજ તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, સુંક, મરી, લીંડીપીપર, જવંત્રી, જયફળ, લવંગ, વાવડીંગ, વરીઆળી, જીરું, નાગરમેથ, ચીકણનાં મૂળ, હળદર, લોહલરમ, તામ્રલરમ અને બંગલરમ, એ પ્રત્યેક બખ્ખે તોલા નાખવી. પાક તૈયાર થયા પછી રોજ આ પાક ૪ તોલા પ્રમાણે ભક્ષણ કરાવવો; એટલે સંપૂર્ણ પ્રકારના વાતરોગ, અગ્નિમાંઘ, બળક્ષય, પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અસ્મરી, ગુલ્મ, પાંડુરોગ, પીનસ, સંગ્રહણી, અતિસાર અને અરુચિનો નાશ કરે છે. આ મધુપકવ કુબેરપાક ખાવાથી કામવૃદ્ધિ, ધાતુવૃદ્ધિ, કાંતિ, પુષ્ટિ અને બળ આવે છે.

૨૬ કંઠપીપાક:—૩૨ તોલા ઘોળી કુંગળી, ૯ તોલા મધ, ૧ તોલા તજ, ૧ તોલા જયફળ, ૦૧ તોલા લવંગ, ૦૧ તોલા કેસર, ૦૧ તોલા જવંત્રી, ૯ તોલા સાકર, ૪૧૧ તોલા શુદ્ધ કૌચબીજ, એ વસ્તુઓ લઈ દૂધ તોલા ૧૨૮ માં તેને નાખી ઉકાળીને માવો કરવો; અને તે ઘી તોલા ૧૬ માં શેકવો. પછી સાકર તોલા ૧૨૮ની આસણી કરી તેમાં તે માવો નાખી ઘુંટી તાસકમાં ઘી ચોપડી તેમાં નાખી ઠરવા દઈને ચકતાં પાડવાં. એ પાક રોજ ૨ અથવા ૪ તોલા સેવન કરવાથી નપુંસકને પણ વીર્ય પ્રાપ્ત થાય. ઉપર જણાવેલી વસ્તુઓમાંથી મધથી માંડીને જવંત્રી સુધીની સર્વ ચીજો માવો કરવામાં ન નાખતાં પાક તૈયાર થયા પછીજ તે સર્વ મેળવવી જોઈએ.

૨૭ કુમારીપાક:—કુમારી(કુંવાર)ના કંદ ૮૦ તોલા અને ગાયનું દૂધ ૩૨ તોલા, એ

ખંને એકત્ર કરી મંદ અગ્નિ ઉપર દૂધ બળી જાય લાંસુધી ઉઠાળી પછી તેને છાંયામાં સૂકવી ચૂર્ણ કરવું. પછી લીંડીપીંપર, મરી અને સુંઠ, એ પ્રત્યેક બાર બાર તોલા; જયફળ, જવંત્રી, લવંગ, ગોખર, કાકડીનાં ખી, ચાતુર્જાત અને ચિત્રો, એ ચાર ચાર તોલા, એ બધાનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરી તેના ભેગું મસળવું. પછી સાકર ૮૦ તોલા, ગાયનું ઘી ૪૦ તોલા, ભેંસનું દૂધ ૪૦ તોલા અને મધ ૪૦ તોલા નાખી એ સર્વ લોખંડના વાસણમાં ભરી મંદ અગ્નિ ઉપર પચન કરવું. પછી તેમાં સર્વ પ્રકારનાં ચૂર્ણ નાખી હલાવતા જઈ સારી પેઠે શેકવું. જ્યાંસુધી ઘી દેખાતું રહે લાંસુધી પચન કરી, પછી તેમાં લોહભસ્મ, સોનું તથા રસસિંદૂર, એ પ્રત્યેક એકેક તોલો નાખી એકેક તોલાની ગોળાઓ કરવી. તે પાક સેવન કરવાથી જીર્ણિજ્વર, ક્ષય, ઉધરસ, દમ, સંતાપ, શળ, અજીર્ણ, આમવાત અને પ્રદરનો નાશ કરે છે અને સ્ત્રીઓનું વંધ્યત્વ તથા પુરુષોનું પંદત્વ દૂર કરી શક્તિ આપે છે. આ કુમારીપાક અશ્વિનીકુમારે કહેલો અને અતિ ગોપ્ય છે.

૨૮ કુમારીપાક બીજો:—ચોસઠ તોલા કુંવારપાઠાનો ગર્ભ, ૧૨૮ તોલા સાકર, ૨૫૬ તોલા દૂધ, ૩૨ તોલા ગાયનું ઘી, એલચી, લવંગ, ચિનીગોદ, સુંઠ, સમુદ્રશોષનાં ખી, જયફળ, વંશ-લોચન, કેસર, સાલમ, અક્કલગરો, ખારેક, બદામ, અજમે અને પુરાસાની અજમે એકેક તોલો અને કરતૂરી ૦૧ તોલો લઈ એનો પાક કરી ચોસલાં પાડવાં. એના સેવનથી અમ્લપિત્ત દૂર થઈ શરીર અને ધાતુની પુષ્ટિ થાય છે.

૨૯ ખજૂરપાક:—ખારેક ૪૮ તોલા, ચુંદર ૩૨ તોલા, સાકર ૨૮ તોલા, સુંઠ ૪ તોલા, લીંડીપીંપર ૨ તોલા, મરી ૩ તોલા, તજ, તમાલપત્ર તથા એલચી, એ પ્રત્યેક તોલો તોલો, ચવક ૧ તોલો, ચિત્રક ૧ તોલો અને શેરણી અર્ધો તોલો, એ સર્વ ઔષધિ એકત્ર કરી એનો રીત પ્રમાણે પાક કરવો. આ પાક બળવૃદ્ધિ કરનારો હોઈ ક્ષય, કાસ, કંપવાત, હેડકી, શ્વાસ, ઉધરસ, પ્રમેહ અને પ્રદરનો નાશ કરે છે; તથા બાળકને પુષ્ટ કરે છે. તેમજ આ પાકના સેવનથી શરીરની કાંતિ ઉત્તમ થઈ ધાતુવૃદ્ધિ અને કામવૃદ્ધિ થાય છે.

૩૦ બીજા પ્રકારનો ખજૂરપાક:—ખારેક ૧૨૮ તોલા લઈ પાટીઆ ઉપર ખારિક વાટવી. પછી લોખંડની કડાઈમાં દૂધ ૨૦૪૮ તોલા નાખી તેમાં તે ખારેકો પચન કરવી. દૂધ બળી જાય એટલે ખારેકોથી બમણી સાકર નાખવી; અને તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, લવંગ, તવખીર, લળદર, દારુલળદર, મરી, જવંત્રી, જીરું, શદાજીરું, બહેડાં, સુંઠ, ચિત્રક, લીંડીપીંપર, ધાણા, જયફળ તથા કપૂર, એ તોલો તોલો અને કરતૂરી એક માસો લઈ સાકરના પાકમાં નાખવી. પછી મધ ૩૨ તોલા અને ઘી ૩૨ તોલા નાખવાં. આ પાકના સેવનથી પ્રમેહ, મધુમેહ, કમળો, પાંદુરોગ, કોદ, ખસ, દાદર, વિસર્પ અને ત્રિદોષ વગેરે રોગો દૂર થઈ ધાતુ પુષ્ટ થાય છે.

૩૧ ત્રીજા પ્રકારનો ખજૂરપાક:—ખારેક બશેર, ગાયનું દૂધ ૨૦૪૮ તોલા તથા ગાયનું ઘી ૩૨ તોલા અને એ સર્વના પાકની બરોબર સાકર લેવી. જીરું, શદાજીરું, વાવડીંગ, ચાતુર્જાત, કેસર, રસસિંદૂર, કલાઈની ભસ્મ, તાંબાની ભસ્મ, ભીમસેની કપૂર, સુવર્ણના વર્ક, અબ્જકભસ્મ, વાળો, લોહભસ્મ, ગજોનું સત્ત્વ અને શિલાજિત, એ દરેક ઔષધ ચાર ચાર તોલા લઈ એ સર્વ સહિત પાક તૈયાર કરવો. આ પાકના સેવનથી વાત, પિત્ત, રક્ત, અંતર્દાહ, ધાતુક્ષય, મંદાગ્નિ અને સર્વ પ્રકારના વ્યાધિ દૂર થાય છે.

૩૨ ખજૂરપૂરણ પાક:—ખારેક ૮૦ તોલા લાવી એમાંના ઠણીઆ કાઢી નાખવા; અને તેમાં તાલીમખાનાં દૂધમાં વાટીને ભરીને તેની ઉપર સૂતર બાંધી લેવું. સારપછી ૩૨૦ તોલા દૂધમાં તે ખારેકો મંદાગ્નિએ પકવવી. દૂધ ઉકળતી વખતે તે વાસણના મોઢા ઉપર લૂગડું બાંધી તેના ઉપર એક તોલો અશીણ ખારીક વાટીને ભભરાવી ઉપર બીજું લૂગડું બાંધી તેના ઉપર ઢાંકણ ઢાંકવું. દૂધની વરાળથી પીગળીને તે અશીણ દૂધમાં ઉતરી જશે. ત્યારપછી દૂધનો માવો કરી તેમાં ૧૬૦ તોલા સાકરની ચાસણી તથા જયફળ, જવંત્રી, લવંગ, ગોખર, તજ, તમાલપત્ર, નાગકેસર, એલચીદાણા, સમુદ્રશોષનાં ખી, પુરાસાની અજમે, અજમે, ઘોળી મુસળી, કાળી મુસળી, કપૂર, સાલમ, ચણકબોખા, કૌચબીજ, અક્કલકરો, ખસખસ, લોધર, ત્રિફળાં ભોંયકોળું,

બદામ, આસંધ અને ઘોળી ચણાડી, એ ઔષધો નાખી ઠરવા દઇ તેનાં ચોસલાં પાડવાં. એ ધાતુક્ષય, ધાતુસ્રાવ, ખિંદુસ્રાવ, નપુંસકપણ્ય, અસ્પર્વીય ઇત્યાદિ રોગો ઉપર બહુજ પ્રશસ્ત છે.

૩૩ કુખમાંડપાક:—કોળાની છાલ અને અંદરનો તંતુમય ગર્ભ કાઢી નાખી ચીરીઓ કરીને અગ્નિ ઉપર બાફ આપી, પછી તેને ચોવડા લૂગડા પર સૂકવવાથી તેમાંના પાણીનો અંશ નીકળી જશે. પછી સાકરનો પાક કરી તેમાં કેસર, જયફળ, એલચી, જવંત્રી, ચારોળી, બેદાણા વગેરે મસાલો નાખી કોળાની ચીરીઓના ટુકડા કરી તે પાકમાં નાખવા. આ પાક દરરોજ પ્રાતઃકાળે સેવન કરવાથી કોઠામાંની ગરમી અને ધાતુસ્થાનની પીડા બંધ થાય છે.

૩૪ ગોખરૂપાક:—ગોખરૂનું ચૂર્ણ ૬૪ તોલા લઇ ૫૧૨ તોલા દૂધમાં નાખી ઉકાળવું; પછી લવંગ, મરી, લોહભસ્મ, જયફળ, ત્રિક્ષણ, સમુદ્રશીષ, લીંડીપીપર એલચી, કપૂર, ઉટકટારી, જવંત્રી, હળદર, આમળાં, કાચકાંતો મગજ અને અરીસુ, એ પ્રત્યેક તોલો તોલો અને સર્વ ઔષધોથી અર્ધા ભાંગ લેવી; તથા ગાયનું ઘી ૧૨૮ તોલા અને સર્વ ઔષધોના બરાબર સાકર લઇ તેનો પાક કરી, તેમાં તે સર્વ ઔષધો નાખી પાક તૈયાર કરવો. આ પાક રોજ સવારમાં ૧ તોલો ભક્ષણ કરવો; એટલે તે પ્રમેહનો નાશ કરે છે અને ધાતુવૃદ્ધિ તથા તેજને વધારે છે.

૩૫ બીજા પ્રકારનો ગોખરૂપાક:—ગોખરૂ અથવા છાયામાં સૂકાવેલ કાંટીગોખરૂ ૬૪ તોલા, ભોંયકોળું ૪ તોલા, કાળી મુસળી, શતાવરી, બદામની મીંજ, બેદાણા, ચારોળી, પીસ્તાં, આસંધ, કેસર, બળખીજ, અરજુનવૃક્ષની છાલ, કાળી દ્રાક્ષ, કમળકાકડીની મીંજ, લીંડીપીપર, તજ, એલચી, પંખખી સાલમ, ચોપચીની, એખરાનાં બીજ, ઘોળી મુસળી, ગજોનું સત્ત્વ, પીપળામૂળ, અખોડ, લવંગ, ચણકખોખા, રૂમીમસ્તકી, શીંગોડાં, તવખીર, બીલામાં, ખસખસ, વંશલોચન, ટોપર, અસાળીઓ, જયફળ અને જવંત્રી, એ ૩૪ ઔષધ દરેક ચાર ચાર તોલા; બીમસેની કપૂર ૪ માસા અને કરતૂરી ૧ માસો, ગાયનું દૂધ ૨૫૬ તોલા, એ પ્રમાણે સર્વ વસ્તુઓ લઇ પ્રથમ દૂધમાં ગોખરૂનું ચૂર્ણ નાખી ભાવો કરીને ઘીમાં શેકવો. સઘળા ચૂર્ણથી બમણી સાકર લઇ તેની ચાસણી કરવી. કેસરનું પાણી કરી તે ચાસણી કરવામાં નાખવું. ત્યાર-પછી ઉપલી ઔષધિઓ અને સુગંધી દ્રવ્યો તેમાં નાખી તેનાં ચોસલાં પાડવાં. આ પાક દરરોજ ૨ થી ૪ તોલા સુધી આપી ઉપર દૂધ પાવું. એનાથી ધાતુસ્રાવ, પ્રમેહ, શરીરમાંની ઠંડકી, મૂત્રકૃમ્મ, મૂત્રાધાત, કટિથળ, એ દૂર થઈ ધાતુવૃદ્ધિ અને પુષ્ટિ થાય છે.

૩૬ ત્રીજા પ્રકારનો ગોખરૂપાક:—ગોખરૂનું ૬૪ તોલા ચૂર્ણ લઈ તે ૫૧૨ તોલા દૂધમાં પચન કરવું. પછી જવંત્રી, લવંગ, લોહભસ્મ, મરી, બીમસેની કપૂર, અક્કલકરો, સમુદ્રશીફનાં બીયાં, કરંજનાં બી, અરજુનવૃક્ષની છાલનું ચૂર્ણ, હળદર, આમળાં, લીંડીપીપર, કેસર, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, અરીસુ, પટ્કચૂરો, કૌયખીજ અને કાચકાં, એ સર્વ ઔષધો તોલો તોલો લેવાં; સર્વ ઔષધોના બરાબર સાકર લેતી અને સાકરના અર્ધા ભાગે ભાંગ લેવી. પછી ગાયનું ઘી ૬૪ તોલા લઇ, એ સર્વ ઔષધો તેની અંદર નાખી, મંદ અગ્નિ ઉપર પાક તૈયાર કરવો. આ પાક નિત્ય સવારે સેવન કરવો; એટલે મૂળવ્યાધિ, સર્વ પ્રકારના પ્રમેહ અને વાતરોગનો નાશ થાય છે. એના સેવનથી ઉત્તમ પ્રકારે વીર્યસ્તંભન થઈ પુષ્ટિ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે.

૩૭ ચોથા પ્રકારનો ગોખરૂપાક:—૪૦૦ તોલા ગોખરૂનાં પચાંગ લઈ તેથી ચોગણા પાણીમાં ચતુર્થાંશ પાણી શેષ રહે ત્યાંસુધી ઉકાળો કરવો. પછી તેમાં ૨૦૦ તોલા સાકર નાખી પચન કરવી. જોકું થયા પછી તેમાં સુંઠ, લીંડીપીપર, નાગકેસર, તજ, એલચીદાણા, જવંત્રી, અરજુનવૃક્ષની છાલ અને કાકડીનાં બી, એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા તથા વંશલોચન ૩૨ તોલા નાખી લેહ સિદ્ધ કરવો. આ લેહ રોજ ચાર તોલા પ્રમાણે સેવન કરવો; એટલે વીર્યપતન, મૂત્ર-કૃમ્મ, મૂત્રાધાત, પથરી, રક્તપ્રમેહ અને મધુમેહ રોગો દૂર થાય છે.

૩૮ ચોપચીની પાક:—ચોપચીનીનું ચૂર્ણ ૪૮ તોલા અને પીપળામૂળ, લીંડીપીપર, મરી, સુંઠ, તજ, અક્કલકરો અને લવંગ, એ પ્રત્યેક એક એક તોલો તથા સર્વ ચૂર્ણની બરાબર સાકર નાખી તેનો પાક કરવો. તેમાંથી એક તોલો પાક સવારે અને સાંજે ખાવા આપવો. પથ્ય

ગોપચીની ચૂર્ણની માફક રાખવું; એટલે ઉપદંશ (ગરમી), વ્રણ, કોઠ, વાતરોગ, ભગંદર, ધાતુ-ક્ષયથી થયેલી ઉધરસ, સળેખમ, ક્ષય તથા સંપૂર્ણ વાતરોગનો નાશ કરી પુષ્ટિ આપે છે.

૩૯ જાતિકૃળ પાક:—(જયકૃળપાક) જયકૃળ, લવંગ, શતાવરી, ગોખરૂ, વરીઆળી, બીલામો, અજમો, વાવડીંગ, જવંત્રી, પીપળીમૂળ, ચિત્રો, ચવક, અક્કલકરો, હળદર અને ત્રિક્ષ્ણાં, એ ઔષધો સમભાગ લઈ તેનું ચૂર્ણ કરવું. સાકરનો પાક કરી તેમાં આ ઔષધોનું ચૂર્ણ, પંચામૃત રસ ૧ તોલો અને મધ ૩૨ તોલા નાખવું. આ પાક બળ આપનાર હોઈ વાતરોગ, કફરોગ, સોજો, દમ, પીડ, કંમર અને ખરડાના ઠેકાણાનો વાયુ, ઉદરરોગ, અર્દિત વાયુ, અપખાદુક, ખંજવાયુ, પાંડુરોગ, અપતંત્રક અને અપતાનક વાયુ તથા વલિપલિતનો નાશ કરે છે. આ પાક સ્ત્રીઓને હિતાવહ છે. સિંહ જેમ હાથીના સમૂહનો નાશ કરે છે, તેમ આ પાક વાયુ સંબંધી રોગ તથા રક્ત સંબંધી રોગનો નાશ કરે છે.

૪૦ ખીજ પ્રકારનો જાતિકૃળ પાક:—૫૦૦ જયકૃળ લઈ તે ૨૦૪૮ તોલા દૂધમાં પચવ કરવાં. પછી સાકર ૪૦૦ તોલા, ઘી ૮૮૦ તોલા, વંશલોચન ૧૬ તોલા તથા બીમસેની કપૂર, ચણકબોઆ, લવંગ, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા અને મોચરસ; એ પ્રત્યેકનું ચાર ચાર તોલા ચૂર્ણ લઈ પાકમાં નાખી પાક તૈયાર થયા પછી રોજ એક તોલો આપવો; એટલે શ્વાસ, ઉધરસ, સંગ્રહણી, પ્રમેહ, મૂળવ્યાધિ, ક્ષીણતા, કૃશત્વ અને સર્વ રોગનો નાશ થાય છે.

૪૧ જીરાપાક:—૬૪ તોલા જીરું ૨૫૬ તોલા દૂધમાં ખાશી તેના માવો કરી ઘીમાં શેકવો. ચારપછી ૧૨૮ તોલા સાકરની ચાસણી કરીને તેમાં એ માવો મેળવ્યા પછી તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, લીંદીપીપર, સુંદ, જીરું, નાગરમોચ, વાળો, દાડમની છાલ, રસવતી, ધાણા, હળદર, સાલમ, વંશલોચન અને તવખીર, એ સર્વ બળ્યે તોલા ખાંડીને મેળવવાં. એનાથી પ્રદર, રક્તપિત્ત, મુખરોગ, પ્રમેહ, પથરી, જીર્ણવર, દાહ, સળેખમ અને હરસનો નાશ થાય છે તથા શક્તિ આવે છે.

૪૨ દ્રાક્ષપાક:—દ્રાક્ષ અને સાકર, એ પ્રત્યેક ૬૪ તોલા અને દૂધ ૧૨૮ તોલા એકત્ર કરી પકવ કરવું. પછી તેમાં તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, ત્રિકટુ, કર્તૂરી, લોહભસ્મ, અબ્રક-ભસ્મ, કેસર, જવંત્રી, જયકૃળ, મૃગાંક, આંદીની ભસ્મ, ધાણા તથા ચંદન, એ પ્રત્યેકનું બળ્યે તોલા ચૂર્ણ નાખી સારો પાક કરવો. આ પાક સવારે એ તોલા પ્રમાણે ખાવા આપવો. તે સ્નિગ્ધ, શુક્રકર, પ્રમેહનાશક, પિત્તરોગનાશક અને મૂત્રાધાત, વિખંધ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, રક્તપીડા, હૃદય તથા હાયપગનાં તળીઆંતા દાહનો નાશ કરે છે. એ પ્રાણીઓને સૌખ્યદાયક છે.

૪૩ ખીજ પ્રકારનો દ્રાક્ષપાક:—૬૪ તોલા કાળી દ્રાક્ષ લઈ પાણીથી ઘોષને છાંયે સૂકવવી. પછી તે આઠગણા દૂધમાં પચવી તેમાં પિત્તપાપડો, મોરવેલ, અતિવિષ, પટોલપત્ર, ધાણા, વાળો, બાળદરડે અને બોંયકોળાનું વજ્રગાળ ચૂર્ણ પ્રત્યેક તોલો તોલો નાખી તે સર્વના ખરોખર સાકર નાખી આ પાક ઘીની સાથે અથવા માખણની સાથે ભક્ષણ કરવો; એટલે પિત્ત, સંગ્રહણી, પાંડુ-રોગ, કમળો, અતિતૃણા, બ્રમ, મૂર્છા, તૃષા, હેડકી, તમકશ્વાસ, ઉન્માદ, પથરી, પ્રમેહ, પિત્ત અને હરસનો નાશ થાય છે.

૪૪ ધાત્રીપાક:—પાકેલાં આમળાં લઈ સોયથી કોચવાં. પછી આદાનાં પાન સાથે પાણીમાં નાખી બાફવાં. તેમાંથી કાઢી પુનઃ દૂધમાં બાફવાં. પછી પાણીમાં ખાશી તે મધના ભરેલા વાસણ-માં વીસ દિવસ રાખવાં અને પછી જૂનું થયેલું મધ કાઢી નાખી ખીજ નવા મધમાં નાખવાં; અને તેમાં ખાંડ, આમળાં, ગજપીપર, એલચી, વંશલોચન, લોહભસ્મ અને વંગભસ્મ (કલાઈની ભસ્મ) નાખી શુભ દિવસ જોઈ સવારે ૧ તોલો બળ માટે તથા ક્ષયરોગ ઉપર ખાવા આપવો. તેના ઉપર મધુર અને પથ્ય પદાર્થો ખાવા આપવા; એટલે પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, કોષ, પિત્તપ્રકોપ, પિત્તજન્ય સર્વરોગ અને રક્તવિકારનો નાશ થાય છે. આ પાક વીર્યવૃદ્ધિ કરનાર અને ઉત્તમ પ્રકારનું વાજકરણ છે.

૪૫ નારિકેલખંડપાક:—ગ્રીષ્મ ખમણેલું ૧૬ તોલા ખોપડું લઈ, તે ૪ તોલા ઘીમાં સારી

પેઠે શેકી, તેમાં સમભાગ ખાંડ અને ૧૨૮ તોલા નાળીએરનું પાણી નાખી, ગોળના પાક જેવું થાય ત્યાંસુધી ઉકાળી પછી તેમાં ધાણા, લીંડીપીંપર, નાગરમેથ, વંશલોચન, જીરું, શકાજીરું, એલચી, તજ, તમાલપત્ર અને નાગકેસર, એ પ્રત્યેકનું ચૂર્ણ કરી તે અર્ધો તોલો નાખી ઠંડો થયા પછી ખાવા આપવો; એટલે તે અમ્લપિત્ત, અરુચિ, ક્ષય, રક્તપિત્ત, શૂળ અને ઉલટીનો નાશ કરી ધાતુવૃદ્ધિ કરે છે.

૪૬ બીજા પ્રકારનો નારિકેલખંડપાક:—૧૬ તોલા કોપર પાટીઆ ઉપર વાટવું. પછી તે ચાર તોલા ઘીમાં શેકી નાખવું. પછી ૧૬ તોલા સાકર લઈ તેનો નાળિયેરના પાણીમાં જડો પાક કરવો. નાળિયેરનું પાણી ન મળે તો ગાયનું દૂધ લઈ પાક કરવો. પછી તેમાં ધાણા, પીંપળામૂળ અને ચાતુર્જાત, એ દરેક ચાર ચાર માસા નાખી પાક તૈયાર કરવો. એ પાકમાંથી રોજ ૪ તોલા અથવા બે તોલા પાક લેણુ કરવા આપવો; એટલે પુરુષાર્થ, નિદ્રા, બળ વગેરે પ્રાપ્ત થઈ અમ્લપિત્ત, રક્તપિત્ત, પરિણામશૂળ તથા ક્ષયનો નાશ થાય છે.

૪૭ ત્રીજા પ્રકારનો નારિકેલખંડપાક:—લીલું કોપર ૬૪ તોલા લઈ પાટીઆ ઉપર બારિક કરી, તે ગોળો એક વાસણમાં મૂકી તેમાં તેનું (નાળિયેરનું) પાણી રેડવું. પછી ગાયનું ઉત્તમ ઘી ૩૨ તોલા તથા સાકર ૬૪ તોલા નાખી, મંદ અગ્નિ ઉપર હળવે હળવે પચન કરી ઘુંટતા જઈ પાક કરવો. તે કડછીએ ચોંટવા લાગે એટલે તેમાં જયફળ, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, મરી, સુંઠ, જીરું, વાવડીંગ, વરીઆળી અને જવત્રી, એ તોલો તોલો નાખી તે પાક ખુમચામાં પહોળો કરવો. ઠંડો થયા પછી તેનાં ચોસડાં પાટી તેને કપૂર, લોખાન વગેરે સુગંધીના ધૂપ દીધેલા ઉત્તમ ઘીના નીવડેલા વાસણમાં ભરી રાખવો. આ પાક હૃદયને હિતકર, વિષ્ટંબી, શીતળ, તૃપ્તિ-કારક, ગુરુ, સ્નિગ્ધ, વીર્યવર્ધક, બસ્તિશોધક, અગ્નિવર્ધક તથા મધુર; અને રક્તપિત્ત, વિષદોષ, વાત-રક્ત, ગૃધ્રાસી, નેત્રરોગ તથા વાતપિત્તનો નાશક, કામવર્ધક, બળકારક, શુક્રવર્ધક, ધાતુપ્રષ્ટિકારક, સુખદાયક, શરીરની કાંતિ ઉત્તમ કરનાર અને કંડૂ (ખસ), હૃદ્રોગ, કંઠરોગ, મૂળવ્યાધિ, ઉન્માદ અને ચાર પ્રકારના પ્રદરનો નાશ કરનાર છે. આ પાક અતિમૈથુનથી ક્ષીણ થયેલા પુરુષમાં મૈથુન-વિષયની પુનઃ પ્રાપ્તિ ઉત્પન્ન કરે છે તથા સ્ત્રીઓ, બાળક અને વૃદ્ધને પણ હિતકારક છે. આ પાક રસાયન અને જરાવ્યાધિનાશક હોઈ અમૃતના જેવો ગુણકારક છે.

૪૮ ચોથા પ્રકારનો નારિકેલખંડ પાક:—લીલું કોપર ૬૪ તોલા લઈ તેને પાટીઆ ઉપર બારિક વાટવું અને કોળાની અંદરનાં બીઆં કાઢી નાખી કકડા કરી તે ૧૨૮ તોલા લેવું. પછી ૩૨ તોલા ગાયનું ઘી લઈ તેમાં તે બન્ને શેકી નાખવાં. પછી તેમાં ગાયનું દૂધ ૫૧૨ તોલા નાખી, સાકર ૧૨૮ તોલા નાખવી અને મંદાગ્નિ ઉપર તેને સારી પેઠે પચન કરવું; પછી ઠંડુ થયા પછી તેમાં બારિક એલચીદાણા, ધાણા, આમળાં, પિત્તપાપડો, નાગરમેથ, વાળો, કાળો વાળો, ચંદન, કાળાં દ્રક્ષ, શિંગોડાં, કચરો (કસેર) અને તજ, એ દરેક બબ્બે તોલા નાખવું અને પાક નવા વાસણમાં ભરી રાખવો. આ પાક અગ્નિબળ જોઈ સવારમાં ચાર તોલાપર્યંત સેવન કરવા આપવો; તેથી કરી અમ્લપિત્ત, તાવ, રક્તપિત્ત, અરુચિ, વાતરક્ત, તૃષ્ણા, પિત્ત, દાહ, પાંડુરોગ, કમળો, ક્ષયરોગ અને પરિણામશૂળનો નિશ્ચય નાશ થાય છે. આ નારિકેલખંડપાક અધિનીકુમારે નિર્માણ કરેલો છે અને તે કાંતિકર, શક્તિવર્ધક, પુરુષત્વ આપનાર, નિદ્રાકારક અને બળ આપનાર છે.

૪૯ પાંચમા પ્રકારનો નારિકેલખંડ પાક:—શુદ્ધ કરેલાં ધંતુરાનાં બીઆં, કાળી મુસળી, ખુરાસાની અગ્મો, તાલિમખાનું અને કૌચબીજનું જુદું ચૂર્ણ કરવું. પછી રૂના કપાસાઆની અંદર-નું મગજ કાઢી તેને દૂધમાં વાટી તેના વડે ઉપલા ચૂર્ણને એક લાવના આપવી; તેમજ દૂધ અને ઘીની પણ સાત લાવનાઓ આપવી અને તડકામાં સૂકવવું. પછી નાળીએરની અંદરનું કોપર તથા ઉપલું ચૂર્ણ એ બન્ને બત્રીસગણા દૂધમાં બાફવાં. બાફ્યા પછી તેને ઘીમાં શેકી નાખવાં. પછી ચાતુર્જાત, લવંગ, જવત્રી અને જયફળ, એ બબ્બે તોલા અને સાકર ૧૬ તોલા નાખી પાક કરવો. પછી તે પાક ખાવા આપી ઉપર દૂધ પાવું; એટલે વાતરોગ, પ્રમેહ, અશક્તિ આ. ૪૯

જાણી સુપરોગ દર થાય છે અને વૃદ્ધ પશુ તરુણના જેવો શક્તિવાન થાય છે.

૫૦ છઠ્ઠા પ્રકારનો નારીકેલખંડ પાક:—૧૨૮ તોલા નાળીએરની અંદરનું કોપર, લી ૮૦૦ તોલા, ચારોળી ૬૪ તોલા અને ગાયનું દૂધ ૧૬૦૦ તોલા, એ સર્વ એકત્ર કરી પચન કરવું. પછી સાકર ૨૫૬ તોલા લેવી; તેમજ જવત્રી, જયફળ, લવંગ, શિંગોડાં, કૌચખીજ, જાંઘ, તમાલપત્ર, ધાણા, કરતૂરી, નાગબલા, દાડમની છાલ, ઘોળું ભોંયકોળું, અરજુનવૃક્ષ, ગોખર, પદ્મચૂરો, જટામાંસી, આસંધ, ચાતુર્ભૂત, શતાવરી, ત્રિકટુ, નાગરમોષ, ભીમસેની કપૂર, ત્રિકળાં, સુચ, ડાભ અને કાસ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ લઈ તેને શીમળાની છાલના રસની ભાવનાઓ આપવા. પછી સર્વેનો પાક તૈયાર કરી, તે ઘીના વાસણમાં ભરી રાખવો. આ પાક રોજ ૨ તોલા સેવન કરવો; એટલે તેજ, અગ્નિવૃદ્ધિ, વીર્ય, બળ વગેરે પ્રાપ્ત થાય છે. આ પાક ખાધા ઉપર યથેચ્છ દૂધ પાવું.

૫૧ પંચશુરક પાક:—શરૂં, કલોંજ શરૂં, વરીઆળી, સુવા, અજમો, અજમોદ, ધાણા, મેથી, સુંઠ, લીંડીપીંપર, પીંપળામૂળ, ચિત્રક, શેરણી, ભોંયકોળાનું ચૂર્ણ, કોળઠ અને કપીસો, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા, ગોળ ૪૦૦ તોલા, દૂધ ૨૫૬ તોલા અને ઘી ૩૨ તોલાનો પાક સિદ્ધ કરવો. તે પાક સુવાવડીના વ્યાધિ ઉપર પ્રશસ્ત છે; તથા સુવારોગ, યોનિરોગ, તાવ, ક્ષય, ઉધરસ, દમ, પાંદુરોગ, કાશ્ય તથા વાતરોગનો નાશ કરે છે.

૫૨ બીજા પ્રકારનો પંચશુરક પાક:—શરૂં, શેરણી, ધાણા, વરીઆળી, ખેર, અજમો, રાઇ, ખાવળ, કાસુરો, લીંડીપીંપર, પીંપળામૂળ, અજમોદ, સુવા અને ચિત્રાનાં મૂળ, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા, ધાણા ૧૬ તોલા; કચરો (કસેર), તગર, કોળઠ તથા અજમો, એ ચાર ચાર તોલા; ગોળ ૪૦૦ તોલા, ઘી ૭૪ તોલા અને દૂધ ૧૨૮ તોલા લઈ, તેનો મંદ અગ્નિ ઉપર ધીરે ધીરે પાક સિદ્ધ કરવો. આ પંચશુરક પાક સુવાવડી સ્ત્રીઓને ધણેજ પ્રશસ્ત છે. આ પાક ગર્ભપ્રદ હોઈ વીસ પ્રકારના યોનિરોગ, વાતરોગ, ઉધરસ, શ્વાસ, ક્ષય, હલીમક, પાંદુરોગ, દુર્ગંધી તથા મૂત્રકૃચ્છનો નાશ કરે છે. આ પાકના સેવનથી સ્ત્રીઓનાં સ્તન પુષ્ટ અને ઉપર ઉપસેલાં થાય છે. આ પાકનો સ્ત્રીઓને નિત્ય ઉપયોગ કર્યાથી અલક્ષ્મી-મળવર્જિત થાય છે.

૫૩ પચાસપાક:—૬૪ તોલા પડવાસ, દૂધ ૨૦૪૮ તોલા અને ઘી ૧૨૮ તોલા, એ ત્રણે એકઠાં કરી મંદ અગ્નિ ઉપર પચન કરવાં. કિચિત્ જાડું થયા પછી તેમાં ૬૪ તોલા મધ અને ૧૨૮ તોલા ખાંડ નાખવી. જાડો થયા પછી તે પાકને ઘીના વાસણમાં ભરી, તેમાં તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, લવંગ, લીંડીપીંપર, સાટોડી, દુધી, કૌચખીજ અને ગોખર, એ પ્રત્યેક તોલો તોલો તથા મજાદ અને આસંધ, એ બન્ને તોલા, અક્કલકરો ૧ તોલો, ચુંદ ૨ તોલા, નગોડનાં પાંદડાં કિંવા મૂળ ચાર તોલા, નાગબલા, કલાઇની ભરમ, અબ્રકભરમ, લોહભરમ તથા તામ્રભરમ, એ આઠ આઠ માસા; ગળોનું સત્ત્વ અને તવખીર, એ બન્ને તોલા અને વાળો, ઘોળું ચંદન, જટામાંસી, ભીમસેની કપૂર, વંશલોચન, જયફળ, જવત્રી, કેસર અને રક્તચંદન (રત્નાંદળી), એ દરેક ચાર ચાર તોલા નાખવું. આ પાકના સેવનથી દમ, ઉધરસ, પાંદુરોગ, પ્રમેહ, યોનિરોગ, રજોદોષ, પાંચ પ્રકારનો પ્રદર અને બહુમૂત્રરોગનો નાશ થાય છે. સ્ત્રીઓને પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે, ખાળકોના અંગની વૃદ્ધિ થાય છે અને પુરુષોને બળ અને વીર્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

૫૪ પાપાણુભેદ પાક:—પાપાણુભેદ ૬૪ તોલા લઈ, વજ્રગાળ ચૂર્ણ કરી ગાયના ૫૧૨ તોલા ઘીમાં નાખી, મંદાગ્નિ ઉપર મૂકી, પાક હલાવતાં હલાવતાં જાડો કરવો. પછી એલચી, લવંગ, લીંડીપીંપર, જેઠીમધ, ગળો, હરડે, રેણુકખીજ, ગોખર, અરકુસી, શરપુંખો, સાટોડી જવખાર, બહેડાં, જટામાંસી, સત્તાંગુલ, કમળ, કલાઇની ભરમ, લોહભરમ, અબ્રકભરમ, કપૂર, પિત્તપાપડો, પદ્મચૂરો, તમાલપત્ર, નાગકેસર, તજ તથા શિલાનિત, એ પ્રત્યેક બન્ને તોલા તથા સાકર ૯૬ તોલા લઈ ચૂર્ણ કરી દૂધ જાડું થયા પછી તે સર્વ તેમાં નાખી, નીચે ઉતારી, ઠંડુ થયા પછી તેમાં ૧૨૮ તોલા મધ નાખી, સ્નિગ્ધ વાસણમાં તે પાક ભરી રાખવો. આ પાક અર્ધાં તોલા પ્રમાણે સવારે સેવન કરવો અને તીક્ષ્ણ પદાર્થ, તૈલ વગેરે વર્જ્ય કરવું. એટલે પાંચ પ્રકારની અશ્મરી, મૂત્રકૃચ્છ, મૂત્રાવાત, પ્રમેહ, મધુમેહ, અધોરક્ત, અસ્તિગત અને કુક્ષિગત વાત તથા પિત્તનો નાશ

થાય છે. તીવ્ર અશ્મરીથી પીડિત માણસને આ પાક અત્યંત હિતકારક છે. જે ઔષધ અહાદેવે બનાવ્યું અને ચવનને કહ્યું, તે આજ ઔષધ છે.

પપ પિપ્પલીપાક:—૬૪ તોલા લીંડીપીં પર લઘ તે દૂધમાં વાટવી અને પછી તે લીંડીપીં પર મંદાગ્નિ ઉપર ૨૫૬ તોલા ઘીમાં શેકવી. પછી ૨૫૬ તોલા ખાંડ લઘ તેનો પાક કરી તેમાં તે લીંડીપીં પર નાખવી. પછી તજ, તમાલપત્ર, એલચી તથા નાગકેસરનું ચૂર્ણ ખાર તોલા નાખવું અને તેની થેપકીઓ કરવી. આ પાક રોગીના દોષ અને ધાતુઅળ જોઇ તે પ્રમાણે આપવો. તે ધાતુવર્ધક, બળકારક, હૃદયને હિતાવહ તથા તેજની વૃદ્ધિ કરનાર છે. આ પાક જીર્ણજ્વર અને ક્ષયથી ક્ષીણ થયેલા પુરુષને પુષ્ટિકારક હોઇ ઉત્તરી, તૃષા, અરુચિ, શ્વાસ, શોષ, જીર્ણરોગ, કમળો, હૃદ્રોગ, પાંકુરોગ, પ્રદર, ત્રિદોષ, વાતરક્ત, સજેખમ અને આમવાતનો નાશ કરે છે. આ પાક એક વર્ષ સેવન કરવાથી અંગની વૃદ્ધાવસ્થા જઘ તરુણપણું પ્રાપ્ત થાય છે.

પદ બીજ પ્રકારનો પિપ્પલીપાક:—૬૪ તોલા લીંડીપીં પરનું ચૂર્ણ લઘ તે યોગણા દૂધમાં પચન કરવું. પછી તેનો ગોળો થયા પછી તેને ૨૫૬ તોલા ઘીમાં શેકવો. પછી ૨૫૬ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમાં લીંડીપીં પરનો ગોળો અને એલચી, તજ, નાગકેસર, લવંગ, જટામાંસી, સુંઠ, મરી, લીંડીપીં પર, નાગરમોથ, ચંદન, તગર, ત્રિકટુ, જવંત્રી, કેસર, જેડીમધ, તલ, પારાની ભસ્મ, એ પ્રત્યેક તોલા તોલો નાખી, જડો થયા પછી નીચે ઉતારવો. પછી તેમાં ૩૨ તોલા મધ નાખી તે પાક અગ્નિઅળ જોઇ સેવન કરવો. આ પાક વીર્યવર્ધક, પુષ્ટિકર, રુચિકર, નેત્રોને હિતાવહ, અગ્નિવર્ધક, બળકર, ધાતુવૃદ્ધિકર, વીર્યસ્તંભક અને વાતકરણ કરનારો હોઇ વીસ પ્રકારનો પ્રમેદ, ત્રિદોષ, ક્ષયરોગ, વાતરોગ અને હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે.

પૃત્રીજ પ્રકારનો પિપ્પલી પાક:—ઉપર કહેલા વજન પ્રમાણે પીં પરનું ચૂર્ણ દૂધમાં પાચન કરી ૫૧૨ તોલા ઘીમાં શેકવું; પછી ૨૫૬ તોલા સાકરની ચાસણીમાં મેળવી તેમાં તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, લવંગ, જવંત્રી, તમાલપત્ર, જયફળ, સફેદ મુસળી, કાળી મુસળી, કેસર અને વંશલોચન, એ પ્રત્યેક અળખે તોલા નાખી, પાક બહુજ જડો થયા પછી નીચે ઉતારી, ઠંડો કરી ઘીથી નીવડેલા વાસણમાં ભરી રાખવો. આ પાક રોજ સવારમાં અગ્નિઅળ જોઇ સેવન કરવા આપવો. આ પાક પંક્ત્ય, વ્રણ, ક્ષીણત્વ તથા દુર્બલત્વનો નાશ કરે છે અને સ્ત્રીસંગ કરનારને, વૃદ્ધને તથા જેનો સ્વર બદલાયેલો છે, એવા પુરુષને હિતાવહ છે.

પૃથ્થા પ્રકારનો પિપ્પલીપાક:—૬૪ તોલા લીંડીપીં પર લઘ તે દૂધમાં વાટી અને ૧૨૮ તોલા ઘી લઘ તેમાં મંદાગ્નિથી શેકવી. પછી ૧૦૨૪ તોલા સાકરની ચાસણી કરી તેમાં તે નાખવી; અને તજ, તમાલપત્ર, એલચી તથા નાગકેસર, એનું ચૂર્ણ ૧૨ તોલા નાખવું અને તેનાં ચોસલાં પાડવાં. આ પાક ધાતુવર્ધક, બળકારક, હૃદયને હિતાવહ અને કાંતિની વૃદ્ધિ કરનાર હોઇ ક્ષય, પાંકુ, શ્વાસ, ઉર્ધ્વરસ, વાતરક્ત, ઉત્તરી, તૃષા, અરુચિ, શોષ, જીર્ણરોગ, જીર્ણજ્વર, કમળો, ત્રિદોષ, હૃદ્રોગ, પ્રદર, સજેખમ અને આમવાતનો નાશ કરે છે. આ એક વર્ષ આપવાથી વડીપલિત રોગ જઘ મનુષ્યને તરુણ કરે છે.

પૃથ્થ પીલુપાક:—૨૦૪૮ તોલા પીલુનાં લીલાં ફળોનો રસ લઘ તે વજ્રગાળ કરી વાસણમાં નાખી જડો થાય ત્યાંસુધી અવટાવવો; પછી તેમાં ગોળ ૧૨૮ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા અને ચાતુર્માત, લવંગ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીં પર, જવંત્રી તથા જયફળનું ચૂર્ણ એકેક તોલો નાખી, મંદાગ્નિ ઉપર તૈયાર કરવો. આ પાક રોજ ૧ તોલા પ્રમાણે ૨૧ દિવસસુધી ખાવા આપવો; અને બજીયાં, ખાટા, ખારા તથા તીખા પદાર્થ વર્જ્ય કરવા. એથી વાતરોગ, મૂળવ્યાધિ, શ્વાસ, ઉર્ધ્વરસ, પિત્તવિકાર, અગ્નિમાંઘ, કફરોગ, રક્તવિકાર, પીનસ, શોષ, દાહ, સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગ તથા વિદ્રવિ રોગનો ખણ નાશ થાય છે. આ પીલુપાક માણસોને સુખદાયી હોઈ સર્વરોગનાશક છે.

૬૦ પૂગપાક:—નાગકેસર, નાગરમોથ, સુંઠ, ચંદન, મરી લીંડીપીં પર, આમળાં, ચારોળાં, તાલીમખાનું, રીસામણી, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, જીરું, ચઢાજીરું, શિંગોડાં, વંશલોચન, જવંત્રી, લવંગ, ધાણા અને વરીઆળાં, એ પ્રત્યેક એકેક તોલો; તથા સોપારી ૩૨ તોલા લઘ.

ચૂર્ણ કરી ૩૮૪ તોલા દૂધમાં આફવું. પછી ગાયનું ઘી ૩૨ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા, આમળાં ૧૬ તોલા અને શતાવરી ૧૬ તોલા, એ પ્રમાણે તેમાં નાખી મંદાગ્નિ ઉપર ફરી શીજવવું. પછી નીવડેલા વાસણમાં એ પાક ભરવો અને શક્તિ પ્રમાણે સવારે સેવન કરવો. આ પાક પ્રમેહ, શુભ્ણવર, અમ્લપિત્ત, રક્તસ્રાવ, મૂળવ્યાધિ તથા અગ્નિમાંઘનો નાશ કરનારો હોષ પુષ્ટિ, વીર્ય ને ગર્ભ આપનાર, મદનાશક તથા આંખોનો રક્તદોષ દૂર કરનાર છે.

૬૧ બીજા પ્રકારનો પૂગપાક:—ઉત્તમ દક્ષિણી સોપારી ૪૦ તોલા લઘ કાતરીને તેને પાણીમાં પલાળી રાખવી. તે નરમ થયા પછી સૂકવી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવું. પછી સોપારીથી આઠગણું દૂધ લઈ તેમાં તેને ઉકાળી ગાયનું દૂધ ૩૨ તોલા અને ખાંડ ૨૦૦ તોલા નાખી તે બધાનો પાક કરવો. પાક સારો સિદ્ધ થયા પછી નીચે ઉતારી તેમાં એલચીદાણા, નાગખત્રા, બળદાણા લીંડીપીંપર, જયફળ, શિવલિંગી, જવંત્રી, તમાલપત્ર, તજ, સુંદ, વાળો, કાળો વાળો, નાગરમોથ, ત્રિફળાં વંશલોચન, શતાવરી, કૌયબીજ, કાળી દ્રાક્ષ, તાલીમખાનું, ગેઅર ઉમી ભોરિંગણીનાં મૂળ, ખારેક, ખીરણી, ધાણા, જેઠીમધ, શિંગોડાં, જીરું, કસૌંજી જીરું, અજમો, જટા-માંસી, વળીઆરી, મેથી, ભોંયકોળું, કાળી મુસળી, આસંધ, કચૂરો (કસેર), નાગકેસર, મરી, ચારોળી, શીમળાનાં બી, ગજપીંપર, કમળાક્ષ, ચંદન, રતાંદળી અને લવંગ, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી નાખવું; તેમજ પારાની ભસ્મ, કલાઈની ભસ્મ, સીસાની ભસ્મ, લોહભસ્મ, અબ્રકભસ્મ, કસ્તૂરી અને ભીમસેની કપૂર, એ યોગ્ય વિચાર કરી તે પાકમાં નાખી તેના ૪ તોલા વજનના લાડુ ખાંધી તે બ્રહ્મચલ જેઠ સેવન કરવા. જે માણસ રોજ આ રતિવલ્લભ પૂગપાકનું સેવન કરશે, તે વીર્યવાન, બળવાન, હર્ષયુક્ત તથા પુષ્ટ થશે. વ્રદ્ધ પુરુષ પણ આ પાકના સેવનથી જુવાન જેવો થઈ પૂર્ણ ચંદ્રના જેવો સુદર કાંતિમાન થશે. આને રતિ-વલ્લભ પૂગપાક પણ કહે છે.

૬૨ બ્રહ્મપાક:—બ્રહ્મ ૩૨ તોલા, માવો ૧૬ તોલા, બેદાણા ૪૫ તોલા, લવંગ ૧૫ તોલા, જયફળ ૧૫ તોલા, વંશલોચન ૧૫ તોલા, કમળકાકડી ૧૫ તોલા, એલચી ૧ તોલા, તજ ૧ તોલા, તમાલપત્ર ૧ તોલા, નાગકેસર ૧ તોલા, સાકર ૧૬૦ તોલા, ઘી ૧૬ તોલા, એનો વિધિ પ્રમાણે પાક કરી આપવાથી વીર્યવૃદ્ધિ થઈ પુષ્ટિ થાય છે, વાતરોગ દૂર થાય છે; તાવમાંથી ઉઠેલા માણસને શક્તિ આવવા માટે આ પાક ધણો ઉપયોગી છે.

૬૩ ભોંયકોળાનો પાક:—ઘોળું ભોંયકોળું સૂકવી ખાંડને તેનું ચૂર્ણ ઘીમાં તળવું અને ઘોળા મુસળીનું પાંચ તોલા ચૂર્ણ ૬૪ તોલા દૂધમાં ઉકાળી, માવો કરી તે માવો ઘીમાં શેકવો; પછી સારો સાકર ૩૨૦ તોલા લઈ તેની ચેતારી ચાસણી કરી તેમાં માવો સંલિપ ભોંયકોળાનો ભૂકો મિશ્ર કરી ખૂબ ઘુટીને સરખું મિશ્રણ થયા પછી તેમાં લવંગ, એલચી, જયફળ, જવંત્રી, સુંદ, મરી, લીંડીપીંપર, નાગકેસર, કેસર, વંશલોચન અને તજ, એ સમાન ઔષધોનું ચૂર્ણ ૨ તોલા સુત્રી, શહાજીરું એક તોલા અને પીંપળીમૂળ ૪ તોલા મિશ્ર કરી, એ પાકનાં ચોસલાં પાડવાં. એ દરરોજ એ તોલા પ્રમાણે સવારસાંજ સેવન કરવાથી ક્ષયરોગ દૂર થઈ મનુષ્ય ઉત્તમ વીર્યવાન થાય છે.

૬૪ બીજા પ્રકારનો ભોંયકોળાનો પાક:—ભોંયકોળાના કદડા કરી કાંજમાં પલાળી રાખવા; પછી પાણીથી ઘોષ ૬૪ તોલા દૂધમાં ઉકાળી પછી ઘીમાં તળવા. પીળા થયા પછી સાકર-ની ચાસણી કરી તેમાં ૪ તોલા લીંડીપીંપર, ૨ તોલા સુંદ, ૨ તોલા મરી, ૨ તોલા જીરું, ૨ તોલા આમળાં, ૨ તોલા તજ, ૧ તોલા એલચી, ૧ તોલા તમાલપત્ર, ૨ તોલા શિંગોડાં, ૨ તોલા કચૂરો, ૨ તોલા પીંપળીમૂળ, ૨ તોલા ચવક, ૨ તોલા ચિત્રક, ૪ તોલા ચારોળી, ૪ તોલા મુસળી અને ૧ તોલા લવંગ એમનું ચૂર્ણ કરી પાકમાં નાખી ચોસલાં પાડવાં. તે પાક ઘીમાં ખાવો. એનાથી રક્તપિત્ત, તાવ, ઉધરસ, કમળો, તમકથાસ, બ્રમ, ઉલટી, તૃષા, પાંદુરોગ, ક્ષનક્ષય, અપરમાર, શિરોરોગ, યોનિશૂળ તથા યોનિમાર્ગનો રક્તપ્રવાહ (પ્રદર) અને અગ્નિમાંઘ એ રોગો દૂર થઈ વીર્યવૃદ્ધિ અને પુષ્ટિ થાય છે.

૬૫ મહાકામેશ્વર પાક:—ઉપરના “રતિવલ્લભ પૂગપાક”માં પુરાસાની અન્નમો, શુદ્ધ કરેલાં ધંતુરાનાં બી. અક્કલકરો, સમુદ્રશીષ, માયાં, ખસખસ અને તજનું ચૂર્ણ મેળવવું; અને સર્વ ચૂર્ણના અર્ધે ભાગે ભાંગ મેળવવાં; એટલે આ કામેશ્વર પાક સિદ્ધ થાય છે.

૬૬ બીજા પ્રકારનો મહાકામેશ્વર પાક:—ઘોળું ચંદન, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, લીંડી પીંપર, સુંઠ, શતાવરી, નાગરમોથ, શિંગોડાં, કમળ, ચારોળી, ખોર આમળાં, કમળ-કાકડી, વંશલોચન, દ્રાક્ષ, જીરું, ધાણા, લવંગ, જવંત્રી, શુદ્ધ લોહભસ્મ, શુદ્ધ કરેલો હિંગળોક, એ બધાંને તોલા; લીલાં નાળાંએરનું કોપરું તથા સોપારી ૩૨ તોલા અને ગાયનું દૂધ ૩૮૪ તોલા એ પ્રમાણે લઈ એકત્ર પચન કરવું. પછી આમળાં તથા શતાવરી સોળ સોળ તોલા લઈ ચૂર્ણ કરી તે સર્વ ચૂર્ણ ધામાં શેકી નાખવું. કલાષની ભસ્મ ૨ તોલા અને ખાંડ ૪૦૦ તોલા લઈ તેનો પાક કરી તેમાં ઉપલી સર્વ જથ્થો નાખી, પાક સિદ્ધ કરી તે સવારે સેવન કરવો. આ પાકના સેવનથી પ્રમેહ, વાતરોગ, પેટ ચઢવું, શ્વેત, ક્ષીણત્વ, દૈન્ય, રક્તપ્રદર, મુખરોગ, મૂળવ્યાધિ, કર્ણરોગ, નેત્રરોગ, કેશની અંદરનો રોગ, જરા (વૃદ્ધાવસ્થા), કુષ્ઠ, પિત્ત, અગ્નિમાંઘ અને હૃદયોગ દૂર થઈ પુષ્ટિ, બળ અને આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે.

૬૭ ભદ્રાતક પાક:—૧૨૮ તોલા બીલામાં લઈ તેના કકડા કરી તે ૨૦૪૮ તોલા દૂધમાં પચન કરવાં. સારાં પાકાં થયા પછી દૂધમાંથી બહાર કાઢી નાખવાં. પછી તેમાં ૨૫૬ તોલા ઘી અને ૬૪ તોલા સાકર નાખવી. હરડે, બહેડાં, આમળાં, નાગરમોથ, મજીઠ, ધાણાજીરું, ચાતુર્જાત, વાળો, જેડીમંથ, પદ્મકાષ્ઠ, કેસર, લવંગ, જયફળ, ભોંયકોળું, કમળ, વંશલોચન, લોહભસ્મ, તામ્રભસ્મ, ભીમસેની કપૂર અને ખેરસાર, એ સર્વનું મળી ૩૨ તોલા ચૂર્ણ કરવું. પછી સર્વેનો પાક કરી તે રોજ ૪ તોલા ભજીયું કરવા આપવો; એટલે રક્તપિત્ત, કોઠ, દાદર, ખસ, જીણી ફોડકીઓની ખસ, વાતરક્ત, રક્તસ્રાવી વાતરક્ત, શરીરમાં રોજ સણુકા થતા હોય તે, બહેરાપણું, શિથિલતા અને સર્વ પ્રકારના પિત્તરોગનો નાશ થાય છે.

૬૮ બૃહન્મુસલી પાક:—૬૪ તોલા કાળી મુસળીનું ચૂર્ણ લઈ તેનાથી આઠગણા દૂધમાં પચન કરવું. વ્યોષ (સુંઠ, મરી તથા લીંડીપીંપર), ત્રિગ્ગત (તજ, તમાલ પત્ર, એલચી), શેરણી, વરીઆળી, શતાવરી, જીરું, અન્નમો, ચિત્રો, ગજપીંપર, અન્નમોદ, પીંપળી-મૂળ, આમળાં, પટકચૂરો, ગોખર, ધાણા, આસંધ, હરડે, સમુદ્રશીકનાં બી, લવંગ, જયફળ, જવંત્રી, નાગકેસર, તાલીમખાનું, બળદાણા, પેટારીનાં (કાગસીનાં) બીઆં, જતાવણી (ગંગેટી), કૌચબીજ, જેડીમંથ, મોચરસ, શિંગોડાં, કમળકાકડી, વંશલોચન, વાળો, ચણકમોખા, અક્કલકરો અને ચંદન, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લેવું. સારા ચોખ્ખા તલ ૩૨ તોલા લેવા. રસસિંદૂર, અબ્રક્ષભસ્મ અને લોહભસ્મ, એ પ્રત્યેક બધાંને તોલા લેવું. પછી સર્વ આંધોથી બમણી સાકર લઈ તેનો પાક કરી તેમાં ઉપરનાં સર્વ ઔષધો નાખી પાક તૈયાર કરી બધાંને તોલા વજનના લાડુ બાંધવા. પછી શુભ દિવસ જોઈ ઇષ્ટદેવતાનું પૂજન કરી રોજ એક લાડુ સેવન કરવો અને તે ઉપર થોડું દૂધ પ્રાશન કરવું; તેથી કરી અગ્નિમાંઘ, ગુલ્મ, પ્રમેહ, મૂળવ્યાધિ, શ્વાસ, ઉધરસ, વજ્રરોગ, ક્ષય, કમળો, પાંડુરોગ, ધાતુક્ષીણતા, દષ્ટિમાંઘ, વાતરોગ, પિત્તરોગ, કફરોગ, પંડત્વ, પ્રદર, શુક્રદોષ, ઉરક્ષત, રંજેદોષ, મૂત્રકૃમ્મ, મૂત્રાત્તા, પથરી, પ્રમેહ, મલબહારોગ, કૃશત્વ, દુર્બલત્વ, ગર્ભાણીના રોગ અને વાતરક્તનો નાશ થાય છે. વળી એના સેવનથી અગ્નિવૃદ્ધિ, કાંતિ-વૃદ્ધિ, તેજોવૃદ્ધિ અને કામવૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ વલીપક્ષિત રોગનો નાશ થાય છે. ક્ષીણવીર્ય પુરુષ અને સ્ત્રીએને માટે અશ્વિનીકુમારે આ પાક નીર્માણ કરેલો છે, શુક્રવૃદ્ધિ કરનાર આ પાકના કરતાં ઉત્તમ બીજો કોઈ પાક નથી.

૬૯ મુસલી પાક:—૩૨ તોલા કાળી મુસળીનું ચૂર્ણ લઈ તે ૮૦૦ તોલા દૂધમાં પચન કરવું. પછી ઘી ૬૪ તોલા, સાકર ૧૦૦ તોલા, ચંદન ૧૬ તોલા, કોપરું ૧૨ તોલા, બદામ ૧૨ તોલા, ચારોળી ૧૨ તોલા; જયફળ, લવંગ, કેસર, ત્રિફળાં, જટામાંસી, કૌચબીજ, તજ, તમાલ-પત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, જવંત્રી અને કેળનો કંદ, એ પ્રત્યેક

તેથી તેથી લઘુ, એ સર્વનો પાક કરી બળ્યે તેણી વળનના લાડુ બાંધી તે ખાવા આપવા; તેથી કરી ધાતુક્ષીણતા, અશક્તિ, અભિમાંઘ, ઉધરસ, દમ, અરુચિ, પાંડુરોગ, દુર્ગંધના, વિષમજ્વર, સર્વ વાતરોગ, પ્રમેહ અને વલ્લીપક્ષિત રોગ દૂર થઈ, ક્ષીણ થયેલાં ગાત્રો પુષ્ટ થાય છે અને મનોહર કાંતિ થાય છે. આ મુસળીપાકના સેવનથી વાંઝણી સ્ત્રીને પણ પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે.

૭૦ બીજા પ્રકારનો મુસળીપાક:—૩૨ તેણી મુસળીકંદનું ચૂર્ણ, ૬૪ તેણી દૂધ, ૩૨ તેણી સાકર અને સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપળ, તળ, તમાલપત્ર, નાગકેસર, શેરણી, વરીઆળી, શતાવરી, જીરું, અજમો, જવંત્રી, ખોડી અજમો, પીંપળીમૂળ, આમળાં, પટકચૂરો, ગોખર, ધાણા, આસંધ, બાળહરડે, મેથ, સમુદ્રશોફનાં બી, લવંગ, જેઠીમંથ, મોસરસ, શિંગોડાં, કમળકાકડી, તલખીર, ચણકખોખા, અક્કલકરો, વાળો અને ચંદન, એ ૩૨ ચીજો દરેક તેણી તેણી, ૧૬ તેણી ફેતરાં કાઢેલા તલ અને સર્વથી બમણી સાકર નાખી પાક કરી ૪ તેણીના લાડુ કરવા. એ દરરોજ સવારે એકેક લાડુ ખાઈ ઉપર ૧૬ તેણી દૂધ પીવું. એનાથી મંદાગ્નિ, ગુદમ, મેદ, અર્શ, શ્વાસ, વળ, ક્ષય, કમળો, પાંડુ અને શુક્રદોષ વગેરે દૂર થાય છે.

૭૧ મેથીપાક:—મેથી અને સુંઠ, એ પ્રત્યેક ૩૨ તેણી લઘુ તેનું વજ્રગાળ ચૂર્ણ કરી, ૫૧૨ તેણી દૂધમાં ૩૨ તેણી ઘી નાખી તેમાં તે ચૂર્ણ નાખી એકત્ર જાડું થાય ત્યાંસુધી પાક કરવો. તેમાં ૨૫૬ તેણી ખાંડ નાખી ફરીથી મંદાગ્નિ ઉપર પકવ કરવું. પાક સારો થયા પછી નીચે ઉતારવો. પછી મરી, લીંડીપીંપર, સુંઠ, પીપળીમૂળ, ચિત્રક, અજમો, જીરું, ધાણા, કલોજી-જીરું, વરીઆળી, જાયફળ, પટકચૂરો, તળ, તમાલપત્ર અને નાગરમેથ, એ પ્રત્યેક ચાર તેણી અને મરી ૬ તેણીનું ચૂર્ણ તેમાં નાખી હલાવી રાખી મૂકવું. આ પાકને મેથીપાક કહે છે. આ પાક ચાર તેણી કિંવા શક્તિ પ્રમાણે સવારે લક્ષણ કરવો. આ પાક આમવાત, અન્ય વાતરોગ, વિષમજ્વર, પાંડુરોગ, કમળો, ઉન્માદ, અપરમાર, પ્રમેહ, વાતરક્ત, અમ્લપિત્ત, શિરોરોગ, નાસારોગ, નેત્રરોગ, ધૂપણી (પ્રદર) અને સ્તિકારોગ, એ સર્વ રોગોનો નાશ કરે છે, એમાં સંશય નથી. આ પાક શરીર પુષ્ટ કરનાર, બળ દેનાર અને વીર્યવૃદ્ધિ કરનાર છે.

૭૨ બીજા પ્રકારનો મેથીપાક:—૮૦૦ તેણી દૂધ અને ૧૨૮ તેણી ઘીમાં ૬૪ તેણી મેથીનું ચૂર્ણ નાખી મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું. મધના જેવું જાડું થયા પછી તેમાં સાકર ૧૯૨ તેણી તથા મધ ૬૪ તેણી નાખવું; તેનો સારો પાક થયા પછી તેમાં ચાતુર્જાત ૪ તેણી તથા પંચકોળ ૫ તેણી અને મરી ૬ તેણી નાખવું; અને અગ્નિબળ જેવું રેન્જ ૪ તેણી પ્રમાણે ખાવા આપવો; તેથી કરી આમવાત, સર્વ પ્રકારના વાતરોગ, જ્વર, વિષમજ્વર, પાંડુરોગ, કમળો, ઉન્માદ, અપરમાર, પ્રમેહ, વાતરક્ત, અમ્લપિત્ત, શીતપિત્ત, શિરોરોગ, નેત્રરોગ તથા સુવારોગનો નાશ થાય છે અને શરીરની પુષ્ટિ થઈ બળવૃદ્ધિ થાય છે.

૭૩ લવંગ પાક:—૬૪ તેણી લવંગ લઘુ તે ૪૦૯૬ તેણી ગાયના દૂધમાં મંદાગ્નિ ઉપર દૂધ ઉકળે ત્યાંસુધી શીજવું. પછી નીચે ઉતારી તેમાં સાકર ૬૮ તેણી અને જાયફળ, ચણકખોખા, લીંડીપીંપર, સુંઠ, મરી, ત્રિફળાં, હળદર, દારુદળદર, એલચી, તગર, કેલર, જવંત્રી આસંધ, પુષ્કરમૂળ, પીંપળીમૂળ, બળદાણા, અરીણ, લવંગ, અતિવિષ, ગોખર, બીવસેની કપૂર, ખુરાસાની અજમો, ચવક અને નાગકેસર, એ દરેક તેણી તેણી તથા પારદભસ્મ (પારાની ભસ્મ), તાંબાની ભસ્મ, એ દરેક ચાર ચાર માસા નાખી, આ પાક બળ્યે તેણી સેવન કરવો તથા તે ઉપર ગાયનું દૂધ પ્રાશન કરવું; એટલે તુષ્ટિ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ વીર્યસ્તંભન થાય છે; તેમજ પાંચ પ્રકારની ઉધરસ, શ્વાસ, ગુદમ, પાંડુરોગ, પ્રમેહ, પથરી, મૂત્રકૃમ્મ, વાતરોગ, અર્જુદ, પિત્તપ્રદર, કુષ્ઠ, હેડકી, નેત્રરોગ, મસ્તકરોગ અને વાતરોગનો નાશ થાય છે. આ અવગ્રહ બ્રહ્મજીએ નિર્માણ કરેલો અને સર્વ પાકોમાં શ્રેષ્ઠ છે. આ પાકના સેવનથી શેષ તત્કાળ દૂર થાય છે.

૭૪ બીજા પ્રકારનો લવંગપાક:—લવંગ ૩૨ તેણી, ગાયનું દૂધ ૫૭૨ તેણી, ઘી ૩૨ તેણી અને ખાંડ ૬૪ તેણી લઘુ મંદાગ્નિ ઉપર હળવે હળવે પચન કરવું. પછી તેમાં નીલકમળ ૪ તેણી, એલચીદાણા અને ચંદન બળ્યે તેણી; રસકપૂર (શુદ્ધ), અગર અને તગર, એ તેણી તેણી.

નાખવું; તેમજ પંચામૃત (સુંઠ, કાળીમુસળી, ગળોનું સત્ત, શતાવરી અને ગોખર), એ પદાર્થો નાખી પાક તૈયાર કરવો. રોગથી અતિ જર્જર દેહ થયેલો હોય એવા પુરુષે આ પાકનું સેવન કરવાથી ક્ષય, મહાશ્વાસ, પાંચ પ્રકારની ઉધરસ, વક્ત્રીપલિત અને અન્ય રોગોનો નાશ થાય છે.

૭૫ લશુનપાક:—૬૪ તોલા લસણ ગંધ જવા માટે રાત્રે છાશમાં પલાળી રાખી, સવારે તેમાંથી કાઢી વાટી ગાયના ૫૧૨ તોલા દૂધમાં બાફવું. પછી તે જાડું થયા પછી તેમાં ઘી ૩૨ તોલા, રાસ્ના, શતાવરી, અરકુસી, ગળો, પટ્કચૂરો, સુંઠ, દેવદાર, વરધારા, અજમે, ચિત્રક, સુવા, સાટોડી, ત્રિક્ષ્ણાં, લીંડીપીંપર અને વાવડીંગ, એ પ્રત્યેકનું તોલો તોલો ચૂર્ણ નાખી, ઠંડુ થયા પછી ૩૨ તોલા મધ નાખી પાક તૈયાર કરવો. પછી તેમાંથી ખાંડની સાથે થોડો ખાવા આપવો. તે પાક આઢ્યવાત, હનુગ્રહ, આક્ષેપક, ભગ્નવાત, કટિવાત, ઉસ્તંભ, હૃદય, સર્વાંગવાત, સંધિ-ભંગવાત તથા ૮૦ પ્રકારના વાયુનો નાશ કરે છે. આ પચ્ચકારક લસણપાક વર્ણકર છે અને આયુષ્ય તથા પુષ્ટિ કરે છે.

૭૬ બીજા પ્રકારના લશુનપાક:—લસણ સાડાં છોલી તે ૬૪ તોલા લખ ૨૦૪૮ તોલા દૂધમાં ૧૬ તોલા ઘી નાખી શીજવવું. તેનો સારો પાક થઈ મધ જેવું થાય એટલે તેમાં ૧૨૮ તોલા ઘી નાખી ૧૨૮ તોલા ખાંડ તથા સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, પીંપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રાનાં મૂળ, વાવડીંગ, હળદર, દારુહળદર, શેરણી, વરધારા, પોખરમૂળ, અજમે, લવંગ, દેવદાર, સાટોડી, ગોખર, કડવો લીમડો, રાસ્ના, સુવા, શતાવરી, પટ્કચૂરો, આસંધ અને કૌચબીજ, એ પ્રત્યેકનું એક એક તોલો ચૂર્ણ નાખી પાક તૈયાર કરવો. આ લશુન-પાક અગ્નિબળ જોષ સેવન કરવો. એ સંપૂર્ણ વાતરોગ, શૂળ, અપસ્માર, ઉરક્ષત, ગુદ્મ, ઉદરરોગ, ઉલ્લી, પ્લીહા, અંડવૃદ્ધિ, કૃમિ, મલમલ્લતા, આનાદવાત, સોજો, અગ્નિમાંઘ, બળક્ષય, હેડકી, દમ, ઉધરસ, અપતંત્રકવાત, ધનુર્વાત, અંતરાયામ, પક્ષાન્ન, અપતાનકચાયુ, અર્દિતવાયુ, આક્ષેપકવાત, કુખજવાત, હનુગ્રહ, શિરોરોગ, વિશ્વાચી, ગૃધ્રસી, ખલ્લીવાત, પુંગુવાત, સંધિવાત, બહેરાપણું અને સંપૂર્ણ પ્રકારનાં શૂળનો અતિ જલદી નાશ કરે છે. આ લસણપાક વાતવ્યાધિરૂપ હાથનો સિંહની પેઠે નાશ કરે છે તથા કફવ્યાધિને શાંત કરી બળ અને પુષ્ટિ આપે છે. આ પાક એક વર્ષ સેવન કરવાથી વાતાદિ રોગોનો નાશ કરે છે.

૭૭ સાલમપાક:—૩૨ તોલા પંજાબી સાલમ, ૩૨ તોલા પિસ્તાં, ૧૬ તોલા બદામગોળા, ૧૨૮ તોલા સાકર, ૬ તોલા ઘોળી મુસળી, ૪ તોલા ગોખર, ૨ તોલા આસંધ, ૨ તોલા તાલીમ-ખાનાં, ૨ તોલા શતાવરી, ૨ તોલા કૌચબીજ, ૧ તોલો કેસર, ૨ તોલા રૂમીમસ્તકી, ૧ તોલો જયફળ, ૧ તોલો જવંત્રી, ૧ તોલો લવંગ, ૧ તોલો તજ, ૧ તોલો ચણકબોખા, ૧ તોલો વંશ-લોચન, ૧ તોલો બેદાણા, ૬ તોલા ચારોળી અને ૧ તોલો અખોડ, એનો પાક કરી દરરોજ ૨ તોલા પ્રમાણે આપવો. ઉપર ૧૬ તોલા દૂધ પાવું. આ પાક ઉત્તમ પુષ્ટિકારક અને વીર્યવૃદ્ધિકારક છે.

૭૮ વિજયાપાક:—ભાંગ સારી રીતે ઘોષ નાખી તેનો કાઢો કરી તે ૮૦૦ તોલા લેવી અને દૂધ ૫૦૦ તોલા લખ તેમાં નાખી કઢવી, જાડું થયા પછી નાચે ઉતારી તેમાં ખાંડ ૮૦ તોલા; ચાતુર્જાત, લવંગ, વ્યોષ, (સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર), અક્કલકરો, જયફળ, જવંત્રી, આસંધ, સાટોડી, દૂધી, કૌચબીજ અને ચવક, એ પ્રત્યેકનું ચાર ચાર તોલા ચૂર્ણ નાખવું અને સારી પેઠે કઢવી એ સર્વનો અવશેષ જેવો જાડો પાક થયા પછી સારા વાસણમાં ભરી રાખવો. પછી તે રોજ એ તોલા પ્રમાણે સેવન કરવો. આ પાકના સેવનથી ધાતુ પુષ્ટ થઈ પુષ્કળ વીર્ય પ્રાપ્ત થાય છે; અને દુસ્તર પ્રમેહ, સર્વ પ્રકારનો અતિસાર, ઉધરસ, દમ, ક્ષય, આંખોનો પ્રદર અને ચેનિ-શૂળ ઇત્યાદિ સર્વ રોગોનો નાશ થઈ વીર્યસ્તંભન થાય છે. કોઈ કોઈ સ્થાને ચવકને બદલે બળ-દાણા લેવાનો રિવાજ છે.

૭૯ વિહારી પાક:—૬૪ તોલા ઘોળા ભોંયકોળા(છુંદવાથી જેમાંથી સફેદ દૂધ નીકળે છે તે)નું ચૂર્ણ લઈ તે ૨૫૬ તોલા ઘી અને ૧૫ ગણા દૂધમાં પચન કરવું. મધના જેવું લાલ થયા પછી તેમાં જવંત્રી, જયફળ, લીંડીપીંપર, એલચીદાણા, સુંઠ, ધાણા, જીરું, અગર, કેસર, વાવ-

દીંગ, શિંગોડાં, ગોખર, જતાવરી, બલદાણા અને ચણોડીનાં મૂળ એ સર્વ તોલો તોલો નાખવાં અને ઠંડુ થયા પછી તેમાં ૬૪ તોલા સાકર નાખવી. આ પાક રોજ ચાર ચાર તોલા આપવો અને તે ઉપર જૂના ચોખાનો ભાત કરીને ખાવા આપવો; તેથી કરી પુષ્કળ બળ પ્રાપ્ત થાય છે; તેમજ સ્ત્રીઓના પ્રદર, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રમેહ અને બહુમૂત્રના રોગો દૂર થાય છે.

૮૦ શતાવરીપાક:—શતાવરીનાં મૂળનો કલ્ક કરી લેવો અને કલ્કથી ચોગણું દૂધ, દૂધના સમભાગ ગાયનું ઘી અને કલ્કના સમભાગ સાકર લઈ ઘી શેષ રહે ત્યાંસુધી પચન કરવું. પાક તૈયાર થયા પછી રોજ તે બે તોલા પ્રમાણે સેવન કરવો; એટલે રક્તપિત્ત, અમ્લપિત્ત, ક્ષય અને શ્વાસનો નાશ થાય છે.

૮૧ શાલપાક:—દૂધ ૨૦૪૮ તોલા અને અરજુનવૃક્ષની છાલનું ચૂર્ણ ૧૧૬ તોલા. એ બે એકત્ર કરી મંદાગ્નિ ઉપર પકવ કરવું. પછી તેમાં ૬૪ તોલા ગોળ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, લવંગ, જયફળ, નાગરમેથ, વંશલોચન, ધાણુ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, આસંધ, હરડે અને લોહભસ્મ મિશ્ર કરી સેવન કરવું; એટલે હૃદય, ક્ષય, શોષ, વાતરોગ, હિક્કા, રક્તદોષ, વીસ પ્રકારનો પ્રમેહ, શિરોવિપાક ઇત્યાદિ સર્વ રોગનો નાશ થશે.

૮૨ સુંડીપાક:—સુંઠ ૩૨ તોલા, ગોળ ૧૨૮ તોલા અને ઘીથી ચોગણું દૂધ લઈ, સર્વનો મંદાગ્નિ ઉપર પાક કરી તે પાક ઘટ થયા પછી સેવન કરવો; એટલે મસ્તકશ્વળ, અર્દિતરોગ, સૂર્યોવર્ત, હનુકંપ, મન્યાસ્તંભ, ગલગ્રહ, વાતરોગ અને કફાદિક અન્ય રોગોનો નાશ કરે છે.

૮૩ બીજા પ્રકારનો સુંડીપાક:—૪૦૦ તોલા સારી દળદાર સુંઠ લઈ, ચૂર્ણ કરી ચોગણા ગાયના અથવા બકરીના દૂધમાં કઢવી તેનો ગોળો કરવો. પછી ચાતુર્જાત લવંગ, કેસર, લીંડીપીપર, અમ્લવેતસ, જીરું અને શકાજીરાનું ચાર ચાર તોલા ચૂર્ણ નાખવું. આ પાક શક્તિ પ્રમાણે સેવન કરવા આપવો; એટલે ગુદમ, અરુચિ, સોજો, શ્વળ, કૃમિ, નપુંસકત્વ અને અતિસારનો નાશ થાય છે.

૮૪ ત્રીજા પ્રકારનો સુંડીપાક:—૩૨ તોલા સુંઠનું ચૂર્ણ લઈ તે ૨૫૬ તોલા દૂધમાં પચન કરી ગોળો કરવો. પછી સાકર ૬૪ તોલા લઈ પાક કરી તેમાં તે સુંઠનો ગોળો અને લવંગ તથા ચાતુર્જાત બન્ને તોલા નાખવું. આ પાકના સેવનથી મસ્તકરોગ, પીનસ અને સંગ્રહણીનો નાશ થાય છે.

૮૫ શેવંતીપાક:—ઘોળી શેવંતી(ગુલાબ)નાં ફૂલ એક હજાર લઈ તે ૧૨૮ તોલા ઘીમાં શેકવાં. પછી સાકર ૨૫૬ તોલા, ચાતુર્જાત ૧૬ તોલા, કાળી દ્રાક્ષ ૨૪ તોલા, મધ ૩૨ તોલા; ગળોનું સત્ત્વ, તવખીર, ઘોળું જીરું, સીસાની અને કલ્કાર્ધની ભસ્મ, એ પ્રત્યેક બન્ને તોલા પ્રમાણે લઈ સર્વ ઔષધો એકત્ર કરી વાલભાર બીમસેની કપૂર તેમાં મેળવીને વાસણમાં ભરી રાખવો. પછી તેમાંથી રોજ અર્ધો તોલા પ્રમાણે પાક સેવન કરવો. પચ્ચ પાળવું. એના સેવનથી જીર્ણીજ્વર, રાત્રિજ્વર, મસ્તકરોગ, રક્તપ્રદર, રક્તજરોગ, ક્રોધ, નેત્રરોગ અને મુખરોગનો નાશ થાય છે. (આજ રીતે ગુલાબનાં ફૂલનો પાક કરવાથી તેના ગુણ પણ ઉપર પ્રમાણે થાય છે.)

૮૬ બીજા પ્રકારનો શેવંતીપાક:—કાંટે શેવંતી(શેવતી ગુલાબ)નાં ફૂલ એક હજાર લઈ ૧૨૮ તોલા ઘીમાં તળવાં. ત્યારપછી સાકર ૨૫૬ તોલા અને તજ, તમાલપત્ર, એલચી અને નાગકેસર, એ દરેક ચાર ચાર તોલા, દ્રાક્ષ ૨૪ તોલા, મધ ૩૨ તોલા અને ગળોનું સત્ત્વ ૨ તોલા, એ સર્વ એકત્ર કરી તેનો અવલેહ અથવા પાક કરવો; અને તે એક તોલો સવારે આપવો. આ શેવંતીપાક જીર્ણીજ્વર, ક્ષય, ઉધરસ, અગ્નિમાંદ, પ્રમેહ, પ્રદર, રક્તવિકાર, કુષ્ઠ, અર્શ, દુઃસાધ્ય નેત્રરોગ અને મુખરોગનો નાશ કરે છે.

૮૭ બીલીપાક અથવા શ્રીફળપાક:—બીલાની ઉપરની છાલ કાઢી નાખી, તે ૬૪ તોલા લઈ દૂધ ૨૦૪૮ તોલા અને ઘી ૬૪ તોલામાં તે પકવ કરવું. પછી તેમાં સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચી અને લવંગ અર્ધો અર્ધો તોલો તથા સર્વ ઔષધોના સમાન સાકર લઈ પાક તૈયાર કરી તે રોજ બે તોલા સેવન કરવો. એના સેવનથી લોહી પડે છે તે તથા રક્તપિત્ત, વાતરોગ, ક્ષય, રક્તપ્રમેહ, ત્વઞ્દોષ અને યોનિરોગ દૂર થાય છે. તુષ્ટિ અને પુષ્ટિ થઈ કામ પ્રદીપ્ત થાય છે અને ધાતુપુષ્ટિ થાય છે; તથા પીડાકારી પથરીનો નાશ થાય છે. આ પાક સેવન કરનારે

દુધપાન અવશ્ય કરવું; તથા મધુર આહાર સેવન કરવો.

૮૮ સુરણપાક:—ઈદ્રવરણીનાં મૂળ અથવા ફૂલ, નાગરમેથ, સુંઠ, દંતીમૂળ, હરડે, નસોતર, પટ્કચૂરો, વાવડીંગ, ગોખર, ચિત્રક અને માલકાંગણી, એ દરેક બખ્ખે તોલા લેવું. સુરણ ૩૨ તોલા, વરધારો ૧૬ તોલા અને બીલામાં ૧૬ તોલા લઈ ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં સર્વનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરવો. પછી ૨૫૮ તોલા ગોળ લઈ તે કાઢામાં નાખી પુનઃ પકવ કરવો. સારો પાકો થયા પછી ચિત્રાનાં મૂળ, નસોતર, દંતીમૂળ તથા માલકાંગણી એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા અને બ્યોષ (સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર), એલચી, મરી તથા તજ એ પ્રત્યેકનું બાર બાર તોલા ચૂર્ણ નાખવું. પછી નીચે ઉતારી ઠંડુ થયા પછી તેમાં મધ ૧૨૮ તોલા નાખવું. આ પાકને ‘બાહુ શાલગુડ પાક’ કહે છે. આ પાકના સેવનથી સર્વ પ્રકારના મૂળવ્યાધિનો રોગ, ગોળો, ઉદરરોગ, આમવાત, સળેખમ, સંગ્રહણી, ક્ષય, પીનસરોગ, હલીમક, પાંડુરોગ અને પ્રમેહનો નાશ થાય છે. આ પાક રસાયન (જરાવ્યાધિ દૂર કરનાર) છે.

૮૯ બીજા પ્રકારનો સુરણપાક:—નસોતર, માલકાંગણી, દંતીમૂળ, ગોખર, ચિત્રાનાં મૂળ, સુંઠ, પટ્કચૂરો, ઈદ્રવરણીનાં મૂળ, સુંઠ, નાગરમેથ અને હરડે, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા તથા બીલામાં ૩૨ તોલા, વરધારો ૩૨ તોલા અને સુરણ ૬૪ તોલા લઈ તે સર્વનો ૪૦૯૬ તોલા પાણીમાં ચતુર્થાંશ કાઢો કરી તેમાં ૫૧૨ તોલા ગોળ નાખવો અને કડછીને ચોંટે ત્યાંસુધી તે પાક કરવો. પછી નીચે ઉતારી તેમાં નસોતર, માલકાંગણી, સુરણ અને ચિત્રકમૂળ, એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા અને એલચી, તજ, મરી તથા નાગકેસર, એ પ્રત્યેક ૨૪ તોલા નાખવું. આ પાકના સેવનથી અજીર્ણ, ક્ષીણત્વ, પાંચ પ્રકારનો ગુદમ, પ્રમેહ, પાંડુરોગ, હલીમક અને સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગ નાશ પામે છે. આ રસાયન યુદ્ધિની પુષ્ટિ કરનાર છે અને મૂળવ્યાધિ રોગને નાશ કરનાર છે. આ પાકને ‘બાહુ શાલગુડ’ પણ કહે છે.

૯૦ મહાભક્ષાતક પાક:—કડવો લીમડો, ઘોળા ઉપલસરી, જાસુંદી, કડુ, ત્રાયમાણ, હરડે, બહેડાં, આમળાં, નાગરમેથ, પિત્તપાપડો, બાવચી, ધમાસો. વજ, ખેરસાર, ચંદન, કાળી પાટ, સુંઠ, પટ્કચૂરો, ભારંગમૂળ, અરકુસી, કરીઆતું, ઈદ્રજવ, કાળી ઉપલસરી, કડવાં ઈદ્રવરણાં, મોરવેલ, વાવડીંગ, અતિવિષ, ચિત્રકમૂળ, કાંસાણું, ગળો અને નાગરમેથ, એ એકેક લાગ અને પટોલપત્રા, હળદર, દારુહળદર, લીંડીપીંપર, ગરમાળાની શિંગોનું મગજ, સાતવીણ, શરસડાની છાલ, ચણાઈ, મજીઠ, કલગારી, રાસ્ના, સાટોડી, દંતીમૂળ, બીલાની અંતરછાલ, ભાંગરો તથા કાંટાસરીઓ, એ પ્રત્યેક બખ્ખે લાગ લઈ તેનો ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં અષ્ટમાંશ કાઢો કરી ઉતારી લેવો. પછી ૧૦૦૦ બીલામાં ફેાડી ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં તેનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરી, આ કાઢો અને ઉપરનાં ઔષધોનો કાઢો એકત્ર કરવો અને પુનઃ અગ્નિ ઉપર મૂકી તેમાં ગોળ ૪૦૦ તોલા નાખી તેનો લેહ સિદ્ધ કરવો. તેમાં હજાર બીલામાંનાં બી નાખવાં. પછી તેમાં સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, હરડે, બહેડાં, આમળાં, નાગરમેથ, વાવડીંગ, ચિત્રકમૂળ, ચંદન, સિંધવ, કોળ અને અજમે, એ પ્રત્યેક ૪ તોલા, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા અને નાગકેસર, એ ચાર ચાર તોલા નાખી, ઘીના વાસણમાં ભરી તેમાં શુદ્ધ ગંધકનું ચૂર્ણ ૧૬ તોલા નાખવું. આ ભક્ષાતક અવલેહ પ્રાણીઓના હિતને માટે શ્રીમહાદેવજીએ રચેલો છે. આ અવલેહ ગળોના કાઢાની સાથે સેવન કરવાથી ઘોળો કોઠ, ઉદંબરકોઠ, ઝક્ષણહવા, પુંડરીક, ચર્મદળ, વિરેકોટક, રક્તમંડળ, કાપાલિક, ખસ, વિપાદિકા, વાતરક્ત, ઉદાવર્ત, પાંડુરોગ, ઉલ્લી, કૃમિ, છ પ્રકારના અર્શ, શ્વાસ, ઉધરસ તથા ભગંદરનો નાશ કરે છે. આ પાક સેવન કરવામાં આવે ત્યાંસુધી ભોજનમાં ગરમ અને ખાટા પદાર્થ વર્જ્ય કરવા; એટલે ગમે તેવા કુષ્ઠો હશે તેનો પણ નાશ કરશે. જેને બીલામો સહે નહિ તેઓએ આ પાક ખાવો નહિ.

૯૧ સૌભાગ્યસુંઠી પાક:—સુંઠ ૩૨ તોલા, ઘી ૮૦ તોલા, ગાયનું દૂધ ૨૫૬ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા અને સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, તજ, એલચી તથા તમાલપત્ર એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા નાખી લેહવિધિ પ્રમાણે પાક બૈયાર કરવો. આ પાકને સુંઠી રસાયન કિંવા સૌભાગ્યસુંઠ

કહે છે. આ રસાયન આમવાતનો નાશ કરી કાંતિને સારી કરે છે; તથા ધાતુ, બળ અને આયુષ્ય આપે છે તેમજ વલ્લીપલિત અને વંધ્યત્વનો પણ નાશ કરે છે.

૯૨ બીજા પ્રકારનો સૌભાગ્યસુંઠી પાક:—ઘી ૬૪ તોલા, દૂધ ૧૦૨૪ તોલા અને સાકર ૨૦૦ તોલા, એ પ્રમાણે લઈ અંદર સુંઠનું ચૂર્ણ ૨૦૦ તોલા નાખી ગોળના પાક જેવો પાક કરવો. તેમાં ધાણા ૧૨ તોલા, વરીઆળી ૨૦ તોલા, વાવડીંગ ૪ તોલા, જીરું ૪ તોલા અને સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, નાગરમોથ, તમાલપત્ર, નાગકેસર તથા ખારિક એલચી, એ પ્રત્યેકનું ચૂર્ણ ચાર ચાર તોલા નાખવું અને પચન કરવું. આ પાકને નાગરખંડ કહે છે. આ પાક સ્ત્રીઓને ઉત્તમ બળદાતા છે. આ પાક તૃષા, ઉલટી, તાવ, દાહ, શોષ, ઉધરસ, પ્તીહા, કૃમિ અને મંદાગ્નિનો નાશ કરે છે.

૯૩ ત્રીજા પ્રકારનો સૌભાગ્યસુંઠી પાક:—સુંઠ ૩૨ તોલા, ઘી ૮૦ તોલા, દૂધ ૫૧૨ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા તથા શનાવરી, જીરું, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, અજમો, વરીઆળી, સુત્રા, ચવક, ચિત્રક અને નાગરમોથ, એ પ્રત્યેકનું ચાર ચાર તોલા ચૂર્ણ નાખી પચન કરવું. લેહના જેવું થાય એટલે સિદ્ધ થયું જાણવું. તેને ઘીના વાસણમાં ભરી રાખવો અને અગ્નિ તથા બળ જોઈ સેવન કરવા આપવો. સુત્રાવડીએ તો વિશેષે કરીને સેવન કરવો. એના સેવનથી બળ, વર્ણ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ વલ્લીપલિતનો નાશ થાય છે. આ પાક વયસ્થાપક, હૃદય અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે; તથા આમવાત, મહાશયજી અને સુવારોગનો નાશ કરનારો છે.

૯૪ ચોથા પ્રકારનો સૌભાગ્યસુંઠી પાક:—સુંઠનું ચૂર્ણ ૬૪ તોલા લઈ તે ૧૦૨૪ તોલા બકરીના ઉકાળેલા દૂધમાં નાખી તે દૂધ ગોળો થાય ત્યાં સુધી ઉકાળવું. પછી ૪૦૦ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમાં તે સુંઠનો ગોળો અને ચાતુર્માત, નાગરમોથ, વંશલોચન, મરી, ધાણા, જીરું, શદાજીરું, વરીઆળી, અક્કલકરો, સુંઠ, લવંગ, શતાવરી, કાળી મુસળી, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, કૌંચબીજ, પટ્ટપટ્ટ (સુંઠ, મરી, પીંપર, પીંપળીમૂળ, ચિત્રક અને ચવક), જ્યક્ષણ, જવંત્રી, શિંગેડાં, વરધારો, નસોતર, કમળકાકડી, ત્રિકુળાં, બલાત્રય, વાળો, આસંધ, ઘોળું ચંદન, અગર, અજગંધ, ચણક-ઓઆ, વગડાઉ તુલસીનાં બી, કાળી દ્રાક્ષ, અખોડ, કમળ, અજમોદ, બદામ, કેપરું, બીમસેની કપૂર, અબ્રકભરમ, લોદભરમ, કલાઈની ભરમ, તામ્રભરમ, શિલાજિત અને સુવર્ણમાક્ષિક ભરમ, એ પ્રત્યેક એક એક તોલા નાખી પાક તૈયાર કરવો. આ પાકને નાગરખંડ કહે છે. આ પાક સવારસાંજ શક્તિ પ્રમાણે સેવન કરવો. આ પાક સ્ત્રીઓને ઘણો હિતાવલ છે. એના સેવન ઉપર પથ્યાપચની વિશેષ સંભાળ રાખવાની જરૂર નથી. એના સેવનથી ક્ષય, પાંદુરોગ, ઉધરસ, દમ, મંદાગ્નિ, સંત્રાણી, રક્તગુદમ, પ્રદર, સોમરોગ, દુર્બલ્ય, (દૂધ ન આવવું તે), મૂત્રકૃચ્છ્ર, કમળો, ગલરોગ, પિત્તરોગ, વાતરોગ અને સૂતિકારોગનો નાશ થાય છે. આ સૌભાગ્યસુંઠી પાક અધિની-કુમારે નિર્માણ કરેલો છે અને તેનું સેવન કરનારને ઉત્તમ ગુણકારી છે. સ્ત્રીઓને એના સેવનથી પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે.

૯૫ પાંચમા પ્રકારનો સૌભાગ્યસુંઠી પાક:—૧૯૨ તોલા સુંઠનું ચૂર્ણ લઈ તે ૧૯૨ તોલા ઘીમાં શેડા નાખવું પછી તાંબાની અથવા લોહાની કડાઈમાં યોગજ દૂધ અને સમભાગ સાકર નાખી તેમાં પચન કરવી. પછી તેમાં જ્યક્ષણ, ત્રિકુળાં, જીરું, શદાજીરું, ધાણા, વરીઆળી, એલચી, લીંડીપીંપર, નાગરમોથ, વાળો, દ્રાક્ષ, ભોંયકેળું, ચંદન અને ખારિક, એ પ્રત્યેક બળ્યે તે લા, લીલા નાળીએરની અંદરનું કેપરું ૩૨ તોલા, શિલાજિત ૮ તોલા, લોદભરમ ૮ તોલા, સુત્રા ૧૬ તોલા, ચારોળી ૧૬ તોલા અને નસોતર ૩૨ તોલા, એ પ્રમાણે નાખવું. સર્વ ઔષધોનો એક પિંડ થયા પછી તેમાં મુગધી પદાર્થ, કેસર વગેરે નાખવા. આ સુંઠીપાક મહાદેવજીએ પાર્વતીજી પ્રત્યે કહેલો હતો તથા તેજ પાક નારદે બ્રહ્માના મુખથી સાંભળ્યો હતો. આ પાકના સેવનથી બળ, કાંતિ, સૌભાગ્ય, શુદ્ધિ, સ્મૃતિ, ઉત્તમ વાણી, સૌંદર્ય અને સુકુમારતા પ્રાપ્ત થઈ યોનિશિથિલતા દૂર થાય છે. સ્ત્રીઓનાં સ્તન ધટ્ટ થાય અને ૮૦ પ્રકારના વાતરોગ, ૨૦ પ્રકારના કફરોગ, ૪૦ પ્રકારના પિત્તરોગ, ૮ પ્રકારના જ્વર, ૧૮ પ્રકારના મૂત્રરોગ તેમજ નાસારોગ, નેત્રરોગ, કર્ણરોગ, મુખરોગ, મસ્તકરોગ,

અસ્તીશ્વળ, યોનિશ્વળ અને બીજા સર્વ રોગોનો નાશ થાય છે.

૯૬ હરીતકી પાક:—હરડે ૬૪ તોલા, પાણી ૨૦૪૮ તોલા, દશમૂળ ૧૨૮ તોલા, જવ ૯૬ તોલા અને પીંપળીમૂળ, ચિત્રાનાં મૂળ, ભારંગમૂળ, શંખાવળી, બળદાણા, કચોરાં, સુંઠ, અધેડી, નાગરમેથ, પુષ્કરમૂળ અને ગજપીંપર, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલાનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી તેમાં હરડે વારી નાખવી. પછી તેમાં ગોળ ૧૯૨ તોલા, ગાયનું ઘી ૨૦ તોલા અને જયફળ, કેસર, ચાતુર્જાત, આમળાં, અજમો, બહેડાં, જવત્રી, તામ્રભસ્મ, લોહભસ્મ, સુંઠ, મરી તથા લીંડીપીંપર, એ પ્રત્યેકનું બન્ને તોલા ચૂર્ણ નાખવું તથા પાક સિદ્ધ કરવો. આ પાક જીર્ણજ્વરનો નાશ કરે છે અને તત્કાળ પુષ્ટિ, તુષ્ટિ તથા બળ આપે છે. વળી રસકોપ, સંગ્રહણી, ક્ષીણત્રાતુ, અતિસાર, મૂળવ્યાધિ, દમ, ઉવરસ અને વાતરક્ત ઉપર હિતકારી છે.

૯૭ બીજા પ્રકારનો હરીતકી પાક:—દશમૂળ, ગજપીંપર, કૌયમ્બીજ, ભારંગમૂળ, પટ્-કચૂરો, પુષ્કરમૂળ, સુંઠ, પહાડમૂળ, ગજો, પીંપળીમૂળ, શંખાવલી, રાસ્ના, ચિત્રકમૂળ, અધેડી, બળદાણા અને ધમાસો, એ પ્રત્યેક બન્ને પદ્ધ (૮ તોલા), જવ ૨૫૬ તોલા અને મોટી હરડે ૧૦૦ લઘ સર્વેનો ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં કાઢો કરી, તેમાંની હરડે જુદી કાઢી તે કાઢો ગાળી લેવો. પછી તેમાં ગોળ ૪૦૦ તોલા, તેજ ૩૨ તોલા, ઘી ૩૨ તોલા તથા લીંડીપીંપર ૧૬ તોલા નાખી પહેલી હરડે અંદર નાખી લેલ સિદ્ધ કરવો. ઠંડો થયા પછી તેમાં મધ ૧૬ તોલા નાખવું. પછી રોજ એ હરડે અવલેહ સાથે ખાવા આપવી; એટલે ક્ષય, સંગ્રહણી, સોજો, અગ્નિમાદ્ર, સ્વરભેદ, પાંડુરોગ, ઉધરસ, મસ્તકરોગ, હૃદ્રોગ, હેડકી અને વિષમજ્વરનો નાશ થઈ શુદ્ધિ, બળ અને ઉત્સાહ પ્રાપ્ત થાય છે. આ હરીતકી પાક ઉપલા દોષો દૂર કરવામાં શ્રેષ્ઠ છે.

૯૮ આર્દ્રક ખંડ:—આદાના આરિક કરેલા ૧૬૩૩ ૬૪ તોલા, ગાયનું ઘી ૬૪ તોલા, ગાયનું દૂધ ૨૫૬ તોલા, સાકર ૬૪ તોલા, પીંપળીમૂળ, મરી, લીંડીપીંપર, સુંઠ, ચિત્રા, વાવડીંગ, નાગરમેથ, નાગકેસર, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લેવું અને તેનો પાકવિધિ પ્રમાણે પાક કરી, તે દરરોજ સવારે સેવન કરવો; એટલે શીતપિત્ત, ઉર્દા કોઠ અને ઉત્કોઠનો નાશ થાય છે. એ ઉપર લીમડો અને આમળાંનું ત્રણ માસા ચૂર્ણ ૨ માસા ગાયના દૂધ સાથે ખાવા આપવું અને દૂધભાતનું પથ્ય પાળવું; એટલે નવ દિવસમાં ઉપરના સર્વ રોગ દૂર થાય છે.

૯૯ વાસાખંડ:—અરડૂસીનાં પાંદડાં ૪૦૦ તોલા લઈ તે આદગણા પાણીમાં કઢવી, ચતુર્થાંશ શેષ રહ્યા પછી તેમાં હરડેનું ચૂર્ણ ૨૫૬ તોલા અને સાકર ૪૦૦ તોલા નાખી કઢવી, જાકું થયા પછી નંચે ઉતારી ઠંડું થયા પછી તેમાં મધ ૩૨ તોલા, વંશલોચન ૧૬ તોલા, લીંડીપીંપર ૮ તોલા અને ચાતુર્જાત ૪ તોલા નાખી તે રોજ એ તોલા લક્ષણ કરવો અને તે ઉપર ખુટીમાં આવે તે પદાર્થોનું ભોજન કરવું; એટલે રક્તપિત્ત, ઉધરસ, શ્વાસ, ક્ષય, વિદ્રધિ, ઉદરરોગ, ગુદમ, તૃષ્ણા, હૃદ્રોગ અને પીનસનો નાશ થાય છે. (કોઈક જગ્યાએ વંશલોચન ૮ તોલા નાખવું એવો રિવાજ છે.)

૧૦૦ બીજા પ્રકારનો વાસાખંડ:—અરડૂસી, ભોરિંગણી, હરડે, આમળાં અને દશમૂળ, જિંઝરણી, એ ઔષધો લઈ એમાં આદગણું પાણી લઈ ચતુર્થાંશ કાઢો કરી રાખવો. પછી તેમાં સમભાગ ગોળ નાખવો; તેમજ સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, બળદાણા, કાળી મુસળી, ચાતુર્જાત, અજમો, શિંગોડાં, બીલાની અંદરનું મગજ, હળદર, ખેરનો ગુંદર, શનાવરી, જયફળ, માયાં, ચણકભોખા, અક્કલકરો, કાળું નસોતર, અજગંધ, જવત્રી, ફટકડી, ગુદાં અને ગહુલા, એ ઔષધો ગોળનો પાક થયા પછી તેમાં નાખવાં. પછી ઘી અને મધ નાખી અવલેહ સિદ્ધ કરવો. આ પાકના સેવનથી ઉધરસ અને દમ દૂર થઈ બળ પ્રાપ્ત થાય છે તથા કામવૃદ્ધિ થાય છે.

૧૦૧ ત્રીજા પ્રકારનો વાસાખંડ:—અરડૂસીનો રસ ૧૨૮ તોલા, મધ ૬૪ તોલા, સાકર ૩૨ તોલા, લીંડીપીંપર ૮ તોલા અને ઘી ૮ તોલા, એનો અવલેહ સિદ્ધ કરી તે આપવો. આ અવલેહ બાળકોને હિતકર હોઈ શોષ, ક્ષય, ઉધરસ, દમ અને ઉરક્ષત રોગનો નાશ કરે છે.

૧૦૨ ચોથા પ્રકારનો વાસાખંડ:—અરુસીનાં પાંદડાં ૪૦૦ તોલા લઈ તે આઠગણા પાણીમાં કઢવી ચતુર્થાંશ શેષ રહ્યા પછી તેમાં હરડેનું ચૂર્ણ ૨૫૬ તોલા, સાકર ૪૦૦ તોલા અને લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ ૮ તોલા નાખી કઢવી જડું થયા પછી નીચે ઉતારી ઠંડુ થયા પછી તેમાં મધ ૩૨ તોલા, ચાતુર્જાત (તજ, તમાલપત્ર, એલચી અને નાગકેસર) ચાર તોલા નાખી તે પાક રોજ બે તોલા આપવો; એટલે રક્તપિત્ત, પિત્ત, ક્ષતક્ષય, ઉધરસ, દમ તથા ક્ષયનો વિશેષ કરી નાશ થાય છે.

૧૦૩ સુંઠીખંડ:—સુંઠ ૩૨ તોલા, ઘી ૩૨ તોલા અને દૂધ ૫૧૨ તોલા લઈ કઢવી એના ઝાળો કરવો; પછી સાકર ૨૦૦ તોલા લઈ તેનો પાક કરવો અને સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, તજ, તમાલપત્ર તથા એલચી, એ પ્રત્યેક ૪ તોલા લઈ તેનું ચૂર્ણ તેમાં મેળવવું; પછી શકિત પ્રમાણે તે ખાવા આપવું. તે ચૂર્ણ આમવાત શમાવનાર, ધાતુપુષ્ટિ કરનાર; બળ, આયુષ્ય અને તેજને આપનાર અને વૃદ્ધાવસ્થા દૂર કરનાર છે.

૧૦૪ બીજા પ્રકારનો સુંઠીખંડ:—સુંઠ ૪૦૦ તોલા, ઘી ૮૦ તોલા, દૂધ ૪૦૮૬ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા અને સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, પીંપળીમૂળ, કૃષ્ણાગર, જવંત્રી, જયફળ, પટકચૂરો, પાપાણુભેદ, તામ્રભસ્મ, કલાઈની ભસ્મ, સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ, મંદૂર, લોહ અને કાંત, પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા નાખી, મંદાગ્નિ ઉપર એના લેહ સારી રીતે સિદ્ધ કરવો. આ લેહ બળ, વર્ણ અને આયુષ્ય વધારનાર છે. તે વલીપલિત તથા આમવાતનો નાશ કરે છે અને ઉત્તમ કાંતિ બનાવે છે.

૧૦૫ હરિદ્રાખંડ:—હળદર ૩૨ તોલા, ગાયનું ઘી ૨૪ તોલા, દૂધ ૫૧૨ તોલા, ખાંડ ૨૦૦ તોલા; ત્રિકટુ, ત્રિજાત, વાવડીંગ, નસોતર, ત્રિક્ષ્ણાં, નાગકેસર અને નાગરમેથ, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લેવું. પ્રથમ હળદર અને ઘી દૂધમાં નાખી પચવવું; પછી સાકર નાખવી; અને પછીથી બાકીનાં ઔષ્ધોનું ચૂર્ણ નાખી, પાક કરી તેને ઘીમાં ભરી રાખવો તથા સાત દિવસ પછી તે ખાવા આપવો; એટલે ખસ, વિસ્ફોટક અને દાદરનો નાશ થઈ શરીરકાંતિ સુવર્ણના જેવી થાય છે.

૧૦૬ બીજા પ્રકારનો હરિદ્રાખંડ:—હળદર ૩૨ તોલા, ગાયનું ઘી ૨૪ તોલા, ખાંડ ૧૨૮ તોલા, દૂધ ૮૦૦ તોલા; વ્યોષ, (સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર), ત્રિજાત, (તજ, તમાલપત્ર, એલચી,) નસોતર, નાગરમેથ, જીરું, વાવડીંગ, દેવદાર અને જેડીમધ, એ પ્રત્યેક ૪ તોલા લઈ તેનો રીત પ્રમાણે કડછીને ચોંટે એવો જડો પાક કરી તે ઉતારી રાખવો. આ પાક આગબળ જોઈ આપવો; જેથી કોઠ, ખરજ, વિસ્ફોટક, દાદર, ૬ પ્રકારનો મૂળવ્યાધિ રક્તપિત્ત, અમ્લપિત્ત, પાંડુરોગ અને હલીમક રોગનો નાશ થાય છે.

૧૦૭ કામસંદીપન મોદક:—શુદ્ધ પારો, ગંધક, અબ્રકભસ્મ, જવખાર, ચિત્રો, સિંધવ, સંચળ, બીડલેણુ, બંગડીખાર, મીઠો પટકચૂરો, અજમો, અજમોદ, વાવડીંગ, તમાલપત્ર, શુદ્ધ વજનાગ, જીરું, તજ, તાલીસપત્ર, એલચી, નાગકેસર અને લવંગ, એ પ્રત્યેક એકેક તોલો, જયફળ ૩ તોલા, ત્રિકટુ ૪ તોલા; ધાણા, જેડીમધ અને કચૂરો (કસેર), એ ચાર ચાર તોલા, ભોંયકોળું ૨૦ તોલા; દંતીમૂળ, લીંડીપીંપર, બળદાણા, કૌચગ્રીજ, ગોખર, બીજેરું અને ઈંદ્રજવ, એ તોલો તોલો; સાકર સર્વ ચૂર્ણના સમાન અને તેટલુંજ મધ લઈ એકેક તોલાના લાડુ કરવા. આ મોદકને કામાગ્નિસંદીપન-મોદક કહે છે. એના સેવનથી વીર્યશુદ્ધિ થઈ, સદસ્ર સ્ત્રીઓ બોગવવાનું સામર્થ્ય આવે છે, શિથિલતા થતી નથી. વાતરોગ, પિત્તરોગ, કફરોગ, અગ્નિમાંદ, કમળો, ભગંદર, પાંડુરોગ, પ્રમેહ, અતિસાર, કૃમિ, હૃદ્રોગ, સંગ્રહણી, ઉધરસ, તાવ, શ્વાસ, ક્ષય, કફ, સળખમ, શૂળ, આમવાત વગેરે સર્વ પ્રકારના રોગોનો નાશ થાય છે અને પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે. એ ઉપર પથ્ય પાળવું. આ મોદક બળકારક, વલીપલિત રોગનો નાશક અને રસાયન છે. આ પાક મૂળદેવે કહેલો છે.

૧૦૮ ગુડૂચી મોદક (ગજોના લાડુ):—વાળો, કાળો વાળો, તમાલપત્ર, કોષ્ઠ, આમળાં, કાળી

મુસળી, એલચીદાણા, રૈણકખીજ, દ્રાક્ષ, કેસર, નાગકેસર, કમળકંદ, ભીમસેની કપૂર, ચંદન, રતાં-
દળી, સુંદ, મરી, લીંડીપીપર, જેડીમધ, આસંધ, શતાવરી, ગોખર, તાલીમખાનું, જયફળ,
ચણકખોખા, ગઠાડા, રસસિંદૂર, અબ્રકભરમ, કલાઇની ભરમ તથા લોહભરમ, એ સર્વ ઔષધો
સમભાગે લેવાં; અને ગળોનું સત્ત્વ એ ભાગ લેવું. પછી સાકર, ઘી અને મધ લઈ મોદક (લાડુ)
બાંધી તે સવારે સેવન કરવા; તેથી કરી ક્ષય, રક્તપિત્ત, પગની બળતરા, રક્તપ્રદર, મૂત્રાધાત,
મૂત્રકૃમ્હ, વાતકુંડલિકા, પ્રમેહ અને સોમરોગ એ રોગો દૂર થાય છે.

૧૦૯ મહનવર્ધન મોદક:—ગોખર, તાલીમખાનું, આસંધ, શતાવરી, કાળી મુસળી, કૌચ-
ખીજ, જેડીમધ, લેચી (ગંજેરી) અને બળદાણાનું ચૂર્ણ કરી દૂધમાં નાખી તેનો માવો કરવો
અને તેને ગાયના ઘીમાં શેકવો. પછી તેમાં ખાંડ નાખી લાડુ બાંધવા. ચૂર્ણથી આઠગણું દૂધ લેવું.
ઘી ચૂર્ણના સમાન લેવું અને બધાંથી બમણી ખાંડ નાખવી. આ પાક બલાબલ જોઈ આપવો;
એટલે ઉત્તમ પ્રકારે વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે.

૧૧૦ બીજા પ્રકારનો મહનવર્ધન મોદક:—ગોખર, તાલીમખાના, આસંધ, શતાવરી,
કાળી મુસળી, કૌચનાં ખીજ, જેડીમધ, નાગબલા અને બળખીજ, એનું ચૂર્ણ કરી તે દૂધમાં નાખી
તેનો માવો કરવો. તે ગાયના ઘીમાં શેકવો. પછી તેમાં સાકર નાખી લાડુ બાંધવા. ચૂર્ણથી
આઠગણું દૂધ અને ઘી ચૂર્ણની બરાબર નાખવું. સર્વથી બમણી સાકર નાખવી. બલાબલ જોઈ
એનું સેવન કરવું એટલે ઉત્તમ પ્રકારે વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે.

૧૧૧ મેથીમોદક:—ત્રિકટુ, ત્રિક્ષ્ણાં, મેથ, જીરું, શહાજીરું, ધાણા, કાયફળ, પુષ્કરમૂળ,
કાકડાશિંગી, અજમો, સિંધવ, સંચળ, તમાલપત્ર, નાગકેસર, તાલીસપત્ર, તજ, એલચી, જય-
ફળ, જવંત્રી, લવંગ, મોરમાંસી, ભીમસેની કપૂર અને ઘોળું ચંદન, આ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરવું;
અને તે ચૂર્ણના સમાન મેથીનું ચૂર્ણ (ઘીમાં શેકી) લેવું. પછી બધાં ઔષધોથી બમણો જૂનો
ગોળ લઈ તેને ભેળવી તેના લાડુ બાંધી અગ્નિબળ જોઈ ખાવા આપવા. એના સેવનથી અગ્નિ
પ્રદીપ્ત થઈ મેદોરોગ, શ્વાસ, સ્વરભંગ અને વીસ પ્રકારના પ્રમેહનો નાશ થાય છે. આ મેથીમોદક
ગહનનાથે કહેલો છે.

૧૧૨ સુરણ મોદક:—ચિત્રકમૂળ ૪ તોલા, સુરણ ૮ તોલા, મરી ૮ માસા; ભીલામાં,
પીપળીમૂળ, વાવડીંગ, ત્રિક્ષ્ણાં, લીંડીપીપર અને તાલીસપત્ર, એ દરેક તોલો તોલો, વરધારો ૮
તોલા, કાળી મુસળી ૪ તોલા, તજ અને એલચી એ આઠ આઠ માસા, એ સર્વને એકત્ર કરીને
તેમાં તે સર્વથી બમણો ગોળ નાખી તેના લાડુ કરવા. આ નિત્ય ૧ તોલો ખાવાથી હરસનો નાશ
થાય છે, અને એનાથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. નિત્ય સેવન કરવાથી મહાન ગુણકારી થાય છે.

૧૧૩ ચિત્રક ગુડ:—ચિત્રક અને દશમૂળનો ૮૦૦ તોલા કાઢો અને ગળોનો રસ ૨૫૬
તોલા, હરડાં ૨૫૬ તોલા અને ગોળ ૪૦૦ તોલા લઈ તેનો પાક થતાં સુધી કઢવી, તેમાં બીજા
દિવસે ૩૨ તોલા મધ અને ૨ તોલા જવખાર નાખવો. આ ચિત્રકગુડ અશ્વિનીકુમારે અગ્નિવૃદ્ધિ
માટે કહેલ છે. એ બક્ષણ કરી તેના ઉપર જે ખાય તે પચે છે. એ દમ, ઉધરસ, કૃમિ, ક્ષય,
ગોળો, ઉદરોગ, અર્શ સર્વે ક્રોધ અને અંડવૃદ્ધિનો નાશ કરે છે; તેમજ સજેખમનો ત્રણ દિવસમાં
નાશ થાય છે.

૧૧૪ માષાદિ મોદક (અડદીઆ લાડ):—અડદની દાળનો લોટ ૨૦૦ તોલા લઈ ૧૮૨૪
તોલા દૂધમાં શીજવવો; અને સાકર ૪૦૦ તોલા લઈ તેનો પાક કરવો. ત્યાર પછી જયફળ,
કાંકચ, તજ, જવંત્રી, શુદ્ધ હિંગળોક, લોહભરમ, જેડીમધ, નાગકેસર, લીંડીપીપર અને લવંગ એ
બધાંને તોલા લઈ તેનું ચૂર્ણ એમાં નાખી લાડુ બાંધવા. તે ખાવાથી પુષ્ટિ અને આનંદ પ્રાપ્ત થઈ
આંખોને તેજ આવે છે; તેમજ સર્વ પ્રકારના પ્રમેહરોગ, પાંચ પ્રકારની ઉધરસ, ક્ષયરોગ અને
શ્વાસરોગનો નાશ થાય છે.

૧૧૫ માષાદિ મોદક બીજા પ્રકારના:—અડદની દાળનું ચૂર્ણ, જવનું ચૂર્ણ, ધઉનું ચૂર્ણ
અને ચોખાનું ચૂર્ણ સમભાગ લઈ તેનાથી અર્ધું ઘી તેમાં નાખી સારી રીતે શેકવું. પછી એ સર્વ

ઓષધોના વજન બેટલી સાકર લઈ તેની આસપાસી તૈયાર કરીને તેમાં એ શેકેલું ચૂર્ણ તથા પીંપરનું ચૂર્ણ નાખીને તેના લાડુ ૪ તોલા વજનના કરવા. આ લાડુ રાત્રે એક ખાંઠ ઉપર ૧૬ તોલા દૂધ પીવું અને ખાંટા, ખારા પદાર્થો વર્જ્ય કરવા. આ પ્રમાણે કરવાથી ધાતુપુષ્ટિ થાય છે અને ઘણી ઓછો ભોગવે તોપણ બળ ક્ષીણ થતું નથી.

૨-અવલેહ અથવા ચાટણ

અવલેહ કરવાની રીત:—ઓષધોના કાઢા, ઉકાળાદિને હલાવીને સાકરના પાકના જેવો ધન પાક કરે છે, તેને રસક્રિયા કહે છે. તે રસક્રિયાનો પર્યાય શબ્દ અવલેહ, લેહ વગેરે છે. તે અવલેહ સેવન કરવાનું પ્રમાણ ૪ તોલા જાણવું. તેમાં સાકર નાખવાની હોય તો ચૂર્ણથી ચારગણી, ગોળ ચૂર્ણથી બમણો અને પાણી, દૂધ, મૂત્ર તથા બીજા પાતળા પદાર્થ એ ચૂર્ણથી ચારગણા નાખવા; એવો અવલેહ કરવાનો સર્વ સ્થળે નિયમ જાણવો. અવલેહનો પાક સારો થયો છે કે નહિ તે જાણવાની પરીક્ષા:—પાક સારો બને એટલે લેહના તાર થાય છે; પાણીમાં ટીપું નાખવાથી ખૂડે છે; તે અવલેહ આંગળાઓ વચ્ચે દાખવાથી કઠિન અને ચીકણો જાણાય છે અને તે પાકનો ગંધ, વર્ણ અને રસ અપૂર્વ હોય છે. એ પાક તૈયાર થયાનાં લક્ષણો જાણવાં તે અવલેહનાં અનુપાતો દૂધ, શેકડીનો રસ, અરકુસીનો રસ અને પાંચમૂળના કાઢાનો ચૂષ ઇલાદિ છે. તે રોગનું તારતમ્ય જોઈ જોજવાં.

૧ અગસ્તિ હરિતક્યવલેહ:—મોટી હરડે ૧૦૦, જવ ૨૫૬ તોલા, દશમૂળ ૮૦ તોલા; ચિત્રો, પીંપળીમૂળ, અઘેડી, પટકચૂરો, કૌચબીજ, શંખાવળી, ભારંગમૂળ, ગજપીંપળી, બળદાણાના ઝાડનાં મૂળ અને પુષ્કરમૂળ, એ પ્રત્યેક આઠ તોલાનું ચૂર્ણ કરી ૨૫૬૦ તોલા પાણીમાં જ્યાંસુધી પાક થાય ત્યાંસુધી બાકવું. પછી ગાળી લઈ કાઢામાં તે બાફેલી હરડે ૧૦૦ નાખવી; તેમજ ઘી અને તેલ એ પ્રત્યેક ૩૨ તોલા અને ગોળ ૪૦૦ તોલા નાખી પચવી, જાડું થયા પછી નીચે ઉતારી, તેમાં મધ ૩૨ તોલા અને લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ ૧૬ તોલા નાખવું. પછી તેમાંથી દરરોજ એ હરડે એમાંના પાક સાથે ખાવા આપવી; એટલે ક્ષય, ઉધરસ, નાવ, શ્વાસ, હેડકી, મૂળવ્યાધિ, અરુચિ, પીનસ (સજેખમ), સંગ્રહણી અને વલીપલિત રોગોનો નાશ થાય છે. એના યોગથી બળ પ્રાપ્ત થઈ શરીરની કાંતિ સારી થાય છે અને વૃદ્ધાવસ્થા દૂર થાય છે. સર્વ રોગોનો નાશ કરવાવાળો આ અવલેહ અગસ્ત્ય ઋષિએ કહેલો છે. ક્ષયરોગવાળા પુરુષે આ પાક ખાંધને ઉપર સાકર, મધ અથવા માખણનું સેવન કરવું. આ પાક ખાંધા પછી દૂધ કિંવા મધ અને ઘી એ સેવન કરવાથી ઉત્તમ પ્રકારની પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે.

૨ બીજા પ્રકારનો અગસ્તિ હરિતક્યવલેહ:—દશમૂળ, કૌચબીજ, શંખાવળી, પટકચૂરો, બળદાણાનાં મૂળ, ગજપીંપર, અઘેડી, પીંપળીમૂળ, ચિત્રાનાં મૂળ, ભારંગમૂળ અને પુષ્કરમૂળ, એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા અને જવ ૨૫૬ તોલા, મોટી હરડે ૧૦૦, ઘી ૨૫૬૦ તોલા પાણીમાં નાખી, જવ બકાઈ જાય ત્યાંસુધી ઉકાળી તે ગાળી લેવું. પછી તેમાં ૧૦૦ હરડે અને ગોળ ૪૦૦ તોલા, ઘી ૩૨ તોલા, તેલ ૩૨ તોલા અને લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ ૧૬ તોલા નાખવું અને અવલેહ સિદ્ધ કરી તે ઠંડો થયા પછી તેમાં મધ ૧૬ તોલા નાખવું. પછી તેમાંથી દરરોજ એ હરડે ખાવા આપવી; એટલે વલીપલિત રોગોનો નાશ થઈ કાંતિ સારી થાય છે તથા આયુષ્ય અને બળની વૃદ્ધિ થાય છે; તેમજ પાંચ પ્રકારની ઉધરસ, ક્ષય, હેડકી, વિષમજ્વર, સંગ્રહણી, મૂળવ્યાધિ, હ્રોગ, અરુચિ અને પીનસરોગોનો નાશ થાય છે. આ અવલેહ અગસ્ત્ય ઋષિએ કહેલો છે.

૩ ત્રીજા પ્રકારનો અગસ્તિ હરિતક્યવલેહ:—શંખાવલી, દશમૂળ (બીલી, અરણી, અરલુ, હિલી ભોરિગણી, બેઠી ભોરિગણી, સાલવણ, પીઠવણ, ગોખર, સિવણ અને પાડલ), પુષ્કરમૂળ, પટકચૂરો, ધમાસો, કૌચનાં મૂળ, બળદાણાના ઝાડનાં મૂળ, અઘેડી, ગજપીંપર, ગળો, સુદં, પહાડ-મૂળ, ચિત્રાનાં મૂળ, પીંપળીમૂળ (ગઠોડા), ભારંગમૂળ અને રારના, એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા, મોટી હરડે ૧૦૦ અને જવ ૨૫૬ તોલા લઈ ૨૫૬૦ તોલા પાણીમાં જવ બકાય ત્યાંસુધી કાઢો

કરી, પછી તે ગાળી લઇ તેમાં તે બાફેલી હરડે અને ૪૦૦ તોલા ગોળ નાખવો; તથા લીંડીપીંપર ૧૬ તોલા, તલનું તેલ અને ઘી બત્રીસ બત્રીસ તોલા નાખી સેહ તૈયાર કરવો. પછી તે નીચે ઉતારી ઠંડુ થયા પછી તેમાં ૩૨ તોલા મધ નાખવું. એનું સેવન કરવાથી હિંદરસ, મૂળવ્યાધિ, સંગ્રહણી, ક્ષય, જ્વર, વૃદ્ધત્વ, શ્વાસ, સળખમ અને અરુચિનો રોગ દૂર થાય છે.

૪ અમૃતભદ્રાતકાવલેહુ:—જે બીલામાં પાણી ઉપર તરતાં ન હોય એવાં ૧૨૮ તોલા બીલામાં લઇ કાપી ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં નાખવાં અને તેમાં તેટલીજ ગળો નાખી ચતુર્થાંશ પાણી બાળી નાખી, ગાળી, તેમાં સુંઠ, ગળો, બાવચી, અરણી, કડવો લીંમડો, હરડે, આમળાં, હળદર, રાતું નસોતર, મજીઠ, મરી, સુંઠ, લીંડીપીંપર, અજમો, સિંધવ, નાગરમોથ, તજ, એલચી, નાગકેસર, પિત્તપાપડો, તમાલપત્ર, વાળો, કાળો વાળો, ચંદન, ગોખરનાં બીયાં, ષટ્કચૂરો અને રતાંદળી, એ સર્વાંતું બળ્ખે તોલા ચૂર્ણ કરી નાખવું. જોકું થાય ત્યાંસુધી તે અગ્નિ ઉપર મંદાગ્નિથી બાફવું. બકાયા પછી ઉતારી માટીના નવા વાસણમાં સર્વ ધાવવું. આ અમૃતભદ્રાતક પાક પાણીની સાથે એક પલ (૪ તોલા) પ્રમાણે લેવો. જેનાથી બીલામાં સહન થઈ શકે તેમ ન હોય તેને આ ઔષધ આપવું નહિ. આ અવલેહુ સવિકાર વાતરકાનો નાશ કરે છે; અને સર્વ પ્રકારના કોઠ, અર્થ, વિસર્પ, મંડળ, કંઠ, સંપૂર્ણ વાતવિકાર તથા લોહીથી ઉત્પન્ન થયેલા વિકારનો નાશ કરે છે. અપૃથ્વ:—વ્યાયામ, આતપ (તાપ), અગ્નિ, ખટાશ, માંસ, દહીં, સોસંગ, તૈલાબ્યંગ અને માર્ગગમન એ વર્જ્ય કરવું.

૫ બીજા પ્રકારનો અમૃતભદ્રાતકાવલેહુ:—પવનના યોગથી ઝાડ ઉપરથી પડેલાં બીલામાં ૨૫૬ તોલા લાવી ઈંટનો ભૂકો કરી તેમાં ખૂબ મસળવાં. પછી ઘોષ પવનમાં સૂકવવાં. સુકાયા પછી તેના કકડા કરી તેનાથી ચોગણા પાણીમાં ઉકાળવાં. ચતુર્થાંશ પાણી શેષ રહ્યા પછી ગાળી લઈ તેમાં સમભાગ દૂધ નાખી પુનઃ પચન કરવું. પછી તેમાં સાકર ૧૨૮ તોલા નાખવી; સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, હરડે, બહેડાં, આમળાં, બીમસેની કપૂર, જટામાંસી, વંશકોચન, નસોતર, ખેરસાર, ગળોનું સત્ત્વ, ચંદન, અક્કલકરો, લીંડીપીંપર (બીજી વખત લેવી), ચણકબોળા, લવંગ, ઘોળી મુસળી, કાળી મુસળી, મોચરસ, અજમો, અજમોદ, તગર, લીંડીપીંપર (ત્રીજી વખત લેવી), ભોંયકોળું, જયફળ, નાગરમોથ, જવત્રી, કાચકાં, જીરું, અગર, સમુદ્રશેફનાં બીયાં, મેદા અને મલામેદા (એના અભાવે શતાવરી લેવી), લોહભસ્મ, પારાની ભસ્મ, કલાઇની ભસ્મ, અબ્રકભસ્મ અને કેસર, એ તોલો તોલો નાખી પાક તૈયાર કરવો. આ પાક તૈયાર કર્યે સાત દિવસ થયા પછી દરરોજ સવારમાં શક્તિ પ્રમાણે સેવન કરવો. આ પાકમાં અનુપાનની જરૂર નથી. ખુશીથી યથેચ્છ આહારવિહાર અને મૈથુન પણ કરવું. એના સેવનથી શરીરની કાંતિ સુવર્ણ જેવી થાય છે; ઉત્તમ ભુદ્ધિ પ્રાપ્ત થઇ પુરુષ વીર્યવાન થાય છે; ઇન્દ્રિયો બળવાન થઇ નારોગી થાય છે; દાંત પુનઃ સારી સ્થિતિમાં આવે છે; ઘોળા થયેલા કેશ કાળા થાય છે; શરીરે પડેલી કરચલીઓ દૂર થાય છે; નાક, કાન અને અંગુલી આદિ ઇન્દ્રિયો પુનઃ સુંદર થાય છે; ચાંદીઓમાં ડીડ પડેલી હોય એવો કુષરોગી, જેવું સૂકાયેલું વૃક્ષ પાણી રેડવાથી પુનઃ તાજું થાય છે તેવી રીતે પુનઃ સુસ્વરૂપ થાય છે, બૃહસ્પતિના જેવો ભુદ્ધિવાન થઇ તેને વિસ્મૃતિ કદી પ્રાપ્ત થતી નથી, કલ્પના પ્રમાણે આયુષ્યવાળો થઇ તેને ઘણું વીર્ય પ્રાપ્ત થાય; અને તે સો વર્ષ સુધી સુખેથી જીવે છે.

૬ કંદર્પભૂષણાવલેહુ:—ઘોળી કુંગળી લઇ તેને આમળાની પેટે સુકાયા વડે ટોચા કરી કાંધક બાફ આપી લૂગડાથી લૂછી તેને મધ નાખેલા વાસણમાં નાખી મોઢું બાંધી તે વાસણને અગ્નિ વિનાના ચુલા ઉપર ચાર મહિના રાખી મૂકવું; પછી તેમાંની એકેક કુંગળી ખાતા જવી. પૃથ્વ:—મીઠું ભોજન ચૌદ દિવસ ખાવાથી વીર્યવૃદ્ધિ થઇ શરીર પુષ્ટ થાય છે.

૭ અરકુસીનો અવલેહુ:—અરકુસીનાં પાંદડાંને કપડામાંથી વિંટી અગ્નિની ભરસાડમાં શેડી પછી હાથમાં મસળી રસ કાઢવો. તેમાં સાકર નાખી મધ જેવો પાક કરવો. પછી તેમાં મોઢું બહેડાંનું ચૂર્ણ અને હળદરનું ચૂર્ણ નાખવું. આ ચાટણુથી શ્વાસ, કાસ, ક્ષય અને રક્ત-

પિત્તનો નાશ થાય છે.

૮ આર્દ્રકાવલેહુ:—આરિક કરેલા આદુના કકડા ૬૪ તોલા, ગોળ ૬૪ તોલા અને ઘી ૩૨ તોલા લઈ એકત્ર કરી અગ્નિ ઉપર પચન કરવા. પછી ચાતુર્જાત ૪ તોલા, બ્યોષ (સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર) ૩ તોલા, ત્રિકુળાં ૩ તોલા; તથા લવંગ, બહેડાં, ભારંગમૂળ, અરકુસી, કરીઆતુ, પુષ્કરમૂળ, દેવદાર, આસંધ, જવંત્રી, જયફળ, અગર, ખેરસાર તથા કાળી દ્રાક્ષ એકેક તોલો અને લોહ-ભસ્મ ૨ તોલા તેમાં નાખી અવલેહુ સિદ્ધ કરી તે સેવન કરવા આપવો; એટલે ઉધરસ, દમ, ક્ષય, શોષ, કફ, મંદાગ્નિ, ઉદરરોગ, હૃદ્રોગ, રક્તદોષ તથા અગ્નિઆર પ્રકારના ક્ષયનો નાશ થઈ વર્ણ અને જઠરાગ્નિની વૃદ્ધિ થાય છે; તથા બળ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ ધાતુની વૃદ્ધિ થાય છે.

૯ આર્દ્રકાવલેહુ-ખીજે પ્રકાર:—૧૬ તોલા આદુ છોટી સુધારી પછી થોડા ઘીમાં શેકી નાખવું. પછી ૬૪ તોલા ગોળ અથવા સાકરનો પાક કરી તેમાં આદાના કટકા નાખી, તેમાં તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, લવંગ, નાની દરડે, ભારંગમૂળ, અરકુસી, કડવા લીમડાની છાલ, દેવદાર, આસંધ, જયફળ, જવંત્રી, અગર, દ્રાક્ષ, એ બધાંને તોલા નાખી માટીના રીંદા વાસણમાં ભરી રાખવું. એના સેવનથી કાસ, શ્વાસ, ક્ષય, મંદાગ્નિ અને હૃદ્રોગ એની શાંતિ થાય છે.

૧૦ કંસહરિતક્યવલેહુ:—દશમૂળ ૪૦૦ તોલા લઈ તેનાથી આદગણું પાણી લઈ તેમાં દશમૂળ નાખી, પાણી ચોથો ભાગ શેષ રહે લાંસુધી ઉકાળવું. પછી તે પાણી ગાળી લઈ તેમાં ૪૦૦ તોલા ગોળ અને ૧૦૦ દરડે નાખી લેહુ કરવો; તથા ત્રિકટુ, ત્રિજાત અને જવખાર, એ એકેક તોલો અને ૬૪ તોલા મધ નાખી સર્વ એકત્ર કાલવવું. આ અવલેહુ સોજે, આમવાયુ, ગુલ્મ, મેહ, કૃશત્વ, શ્વાસ, અમ્લપિત્ત, ઉધરસ, અરુચિ, શરીરનો વિકૃત વર્ણ, તાવ, ધાતુરોગ, મૂત્રરોગ, મૂળવ્યાધિ અને પથરી, એ રોગોને દૂર કરે છે.

૧૧ આમલક્યવલેહુ:—આમળાં યંત્રમાં પીલી તેનો રસ કાઢી તે ૨૦૪૮ તોલા લઈ મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવો. પછી તેમાં લીંડીપીપર ૬૪ તોલા, જોડીમધ ૮ તોલા, સુકાયલી દ્રાક્ષ ૬૪ તોલા, આદુ ૮ તોલા, વંશજોયન ૮ તોલા અને સાકર ૨૦૦ તોલા નાખી, જાડું થયા પછી નીચે ઉતારવું. પછી તેમાં ૧૨૮ તોલા મધ નાખવું. આ અવલેહુ રોજ ચાર તોલા લક્ષણ કરાવવો; એટલે હલીમક, કમળો અને પાંદુરોગનો નાશ થાય છે.

૧૨ કંટકાર્યવલેહુ:—ચિત્રકમૂળ, પીપળીમૂળ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, નાગરમોથ, ધમાસો, ષટ્કચૂરો, પુષ્કરમૂળ, દરડે, નગોડ, વજ, ભારંગમૂળ, ગળો, રાસ્ના અને કાકડાશિંગી, એ પ્રત્યેક તોલો તોલો તથા ઉભી ભોરિંગણી વાટી તેનો કલ્ક ૮૦૦ તોલા લઈ, તેમાં પાણી ૪૦૯૬ તોલા નાખી ચતુર્થાંશ કાઢો કરી ગાળી લઈ તેમાં સાકર ૮૦ તોલા તથા ઘી ૩૨ તોલા નાખી કઢવી જાડું થયા પછી નીચે ઉતારી ઠંડુ થયા પછી તેમાં મધ ૩૨ તોલા, લીંડીપીપર ૧૬ તોલા અને વંશજોયન ૧૬ તોલા નાખવું. આ અવલેહુ સેવન કરવાથી ઉધરસ, હૃદ્રોગ, શ્વાસ અને ગુલ્મનો નાશ થાય છે.

૧૩ ખીજ પ્રકારનો કંટકાર્યવલેહુ:—૪૦૦ તોલા ભોરિંગણી લઈ તેનો ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં ચતુર્થાંશ કાઢો કરી તે ગાળી લેવો. પછી તેમાં ગળો, ચવક, ચિત્રક, નાગરમોથ, કાકડાશિંગી, ત્રિકટુ (સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર), ધમાસો, ભારંગમૂળ, રાસ્ના અને ષટ્કચૂરો, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા; સાકર ૮૦ તોલા; તેલ અને ઘી, એ પ્રત્યેક ૩૨ તોલા નાખી, એ સધળું પકવ કરવું. પછી નીચે ઉતારી ઠંડુ થયા પછી તેમાં મધ ૩૨ તોલા, વંશજોયન ૧૬ તોલા અને લીંડીપીપર ૧૬ તોલા નાખી માટીના વાસણમાં તે અવલેહુ રાખી રોજ ખાવા આપવો; એટલે ઉધરસ, ઉચકા (હેડકા) અને શ્વાસનો નાશ થાય છે.

૧૪ ત્રીજા પ્રકારનો કંટકાર્યવલેહુ:—ભોરિંગણીનાં પંચાંગ ૪૦૦ તોલા, પાણી ૨૦૪૮ તોલા અને દરડે નંગ ૧૦૦ લઈ, એ સર્વનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરવો. પછી તેમાં ગોળ ૪૦૦ તોલા

નાખી, પકવ કરી, ઠંડુ થયા પછી નીચે ઉતારી, તેમાં ત્રિકટુ તથા ત્રિક્ષ્ણાં બાર બાર તોલા, મધ ૨૪ તોલા, વંશલોચન, ખેરસાર, ભારંગમૂળ, કાકડાશિંગી, કાયફળ, પુષ્કરમૂળ તથા અરકુસી, એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા અને ચાર્તુઞ્જાત ચાર તોલા નાખી અવલેહ સિદ્ધ કરવો. એના સેવનથી વાત, પિત્ત, કફ, દ્વિદોષ અને ત્રિદોષથી થયેલો કફ, તેમજ ક્ષત અને ક્ષયથી થયેલી ઉધરસ, પીનસ, શ્વાસ, ઉરઃક્ષતક્ષય અને ૧૧ પ્રકારના ઉગ્ર ક્ષયરોગો દૂર થાય છે. આ રસાયન ભૃગુઋષિએ કહેલું છે.

૧૫ કલ્યાણકાવલેહુઃ—પહાડમૂળ, ધાણા, અજમો, જીરું, શેરણી, ચવક, ચિત્રાનાં મૂળ, સિંધવ, હરડે, અજમોદ, વાવડીંગ લીંડીપીંપર, પીંપળામૂળ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, ત્રિક્ષ્ણાં, એલચીદાણા અને તજ તોલો તોલો લેવાં; તેજ ૩૨ તોલા, નસોતર ૮ તોલા, આમળાંનો રસ ૧૨૦૦ તોલા અને ગોળ ૨૦૦ તોલા લઈ, એ બધાનો જાડો થાય ત્યાંસુધી પાક તૈયાર કરી, તે પાક સવારમાં સેવન કરવો; એથી ઉદરરોગનો નાશ થાય છે.

૧૬ બીજા પ્રકારનો કલ્યાણકાવલેહુઃ—લીલાં આમળાંનો રસ ૩૮૪ તોલા, ગોળ ૨૦૦ તોલા, નસોતરનું ચૂર્ણ ૩૨ તોલા, તલનું તેલ ૬૪ તોલા, પંચલવણ (સિંધવ, સંચળ, બીડલોણ, વડાગરૂ મીઠું અને સમુદ્રનું મીઠું), અજમો, અજમોદ, શેરણી, જીરું, ત્રિક્ષ્ણાં, પટ્કટુ (સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, ચવક, ચિત્રક, પીંપળામૂળ), પહાડમૂળ, ધાણા, લીંડીપીંપર અને વાવડીંગ, એ ઔષધો તોલો તોલો લઈ તેનો લેહ કરવો. પછી તજ, તમાલપત્ર અને એલચીદાણાનું ચૂર્ણ નાખી તે અવલેહ સેવન કરવો. તેના સેવનથી ત્રણ, કોઢનો રોગ, શુક્રાર્તવદોષ, ઉદર, મેહ, સંગ્રહણી, પાંકુ-રોગ અને મૂળવ્યાધિનો નાશ થાય છે.

૧૭ કુટજાવલેહુઃ—કડાછાલ ૪૦૦ તોલા લઈ અધકચરી કરી તેમાં પાણી ૧૦૨૪ તોલા નાખી ચોથો ભાગ અવશેષ રહે ત્યાંસુધી કાઢો કરી લૂગડાથી ગળી તેમાં ૧૨ તોલા ગોળ નાખી ફરીથી જાડું થતાં સુધી પાક કરી તેમાં રસવતી, મોચરસ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, હરડાં, બહેડાં, આમળાં, રીસામણી, ચિત્રક, કાળીપાટ, નાનાં (કુમળાં) બીલાંનો ગર્ભ, ઇંદ્રજવ, વજ, બીલામાં, અતિવિષ, વાવડીંગ અને વાળો, એ અઢાર ઔષધોનું ચૂર્ણ ચાર ચાર તોલા અને ઘી ૧૬ તોલા નાખી ઠંડુ થયેથી તેમાં મધ ૧૬ તોલા નાખવું. આ અવલેહ બકરીના દૂધમાં અથવા છાશમાં અગર દહીંમાં અથવા ઘીમાં કે પાણીમાં અનાજ પચી ગયા પછી લેવો અને સાંઈ પથ્થ પાળવું. એથી બધી જાતના હરસ જલદી દૂર થાય છે અને ભગંદરાદિ દુષ્ટ રોગ, અતિસાર, અરુચિ, સંગ્રહણી, પાંકુરોગ, રક્તપિત્ત, કમળો, અમ્લપિત્ત, સોજો, દુબળાપણું અને પ્રવાહિકા(મરડો)-રોગ જે અતિસારનો ભેદ છે, તે પણ દૂર થાય છે.

૧૮ કુખાંડકાવલેહુઃ—સાકર ૧૨૮ તોલા, આમળાંનો રસ ૨૫૬ તોલા અને કોળાના કકડા બારી તેનો રસ ૨૦૦ તોલા, ઘી ૧૨૮ તોલા, બાફેલા કોળાના કકડા ૪૦૦ તોલા અને અરકુસીનો કાઢો ૫૧૨ તોલા, એ સર્વ પચન કરી જાડું થયા પછી હરડે, આમળાં, ભારંગમૂળ, તજ, તમાલપત્ર અને એલચી, એ પ્રત્યેક તોલો તોલો અને તાલીસપત્ર, સુંઠ, ધાણા તથા મરી, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા; અને લીંડીપીંપર ૧૬ તોલા; તથા મધ ૩૨ તોલા નાખી પાક તૈયાર કરી રાખી મૂકવો. પછી આ પાક અગ્નિજળ જેઠું બાવા આપવો; એટલે ઉધરસ, તાવ, હેડકી, રક્તપિત્ત, હૃદયમક, હૃદયોગ, અમ્લપિત્ત અને સળેખમનો નાશ કરે છે.

૧૯ બીજા પ્રકારનો કુખાંડકાવલેહુઃ—જૂનું અને મોટું કોળું લઈ તેની છાલ તથા બી કાઢી નાખી તેના કકડા કરવા. તે કકડા ૪૦૦ તોલા લઈ ૧૬૦૦ તોલા પાણીમાં નાખી અધુરું પાણી બળી જાય ત્યાંસુધી ઉકાળી પછી નીચે ઉતારવું. ઠંડુ થયા પછી તે કકડા કપડામાં બાંધી પીલીને પાણી કાઢી નાખવું. તે પાણી પુનઃ ચૂલા ઉપર મૂકવું અને કોળાના કૂચા સૂકવી ૧૨૮ તોલા ઘીમાં લાલ થાય ત્યાંસુધી શેકી, તે ઉકાળેલા પાણીમાં નાખવા અને તેમાં સાકર ૪૦૦ તોલા નાખી તેનો પાક કરવો. તે પાક લેહ જેવો થાય એટલે તેમાં લીંડીપીંપર, સુંઠ અને જીરું, એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા અને ધાણા, તમાલપત્ર, એલચી, મરી તથા તજનું ચૂર્ણ બબ્બે તોલા અને મધ ૬૪ તોલા નાખી તેમાં ખાંડ (કોઈના મતમાં મધ કરતાં વધારે, કોઈના મતમાં મધથી

અર્ધા એ પ્રમાણે છે.) નાખવી અને ૧૬ તોલા દાક્ષ, લવંગ અને કપૂર એકેક તોલો નાખી પછી તે પાક ઘીના વાસણમાં ભરી રાખવો. આ કુખાંડક—રસાયન અમિબળ જોષ્ઠ આપવું. તે પાક રક્તપિત્ત, ક્ષતક્ષય, ઉધરસ, દમ, ઉલટી, તૃષા અને તાવ ઉપર આપવો. આ પાક વૃષ્ય અને તારુણ્યકારક, બળ, વધુને આપનાર, ઉરક્ષતનું સંધાન કરનારો, પૌષ્ટિક તથા સ્વર સારો કરનારો છે. આ પાક અશ્વિનીકુમારે શોધી કાઢેલો છે.

૨૦ ત્રીજા પ્રકારનો કુખાંડકાવલેહ:—જૂના અને મોટા કોળાને છોલી તેની અંદરથી બી અને હાલ કાઢી નાખી એના ધણાજ ઝીણા કકડા કરવા. તે કકડા ૪૦૦ તોલા લઈ ૧૬૦૦ તોલા દૂધમાં મંદ અગ્નિવડે હલાવી હલાવી બાફવા. જડો થવા લાગે એટલે સાકર ૨૦૦ તોલા, ગાયનું ઘી ૧૨૮ તોલા, મધ ૬૪ તોલા, કોપર ૧૬ તોલા, ચારોળી ૮ તોલા અને ગોખર ૪ તોલા, એ સર્વ એકત્ર કરી, ચાટવા જેવું થાય એટલે નીચે ઉતારી, તેમાં સુવા ૧ તોલો અને જીરું, અજમે, ગેખર, તાલિમખાનું, હરડે, કાચકાંતો મગજ તથા તજ એ પ્રત્યેક એ એ તોલા અને ધાણા, લીંડીપીપર, નાગરમોથ, આસંધ, શતાવરી કાળી મુસળી, નાગબજા, વાળો, તમાલપત્ર, પટ્ટકચૂરો, જયફળ, લવંગ, બારિક અને મોટી એલચી, શિંગોડાં તથા પિત્તપાપડો, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા; અને ચંદન, સુઠં, આમળાં તથા નાગકેસર, એ પ્રત્યેક પાંચ પાંચ તોલા; વાળો ૨ તોલા અને મરી ૮ તોલા, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી તે નીચે ઉતારી પછી નાખવાં. આ કુખાંડકાવલેહ રોજ ચાર તોલા પ્રમાણે લક્ષણ કરાવવો; કિંવા અમિબળ જોષ્ઠ વધારેઓછો ખાવા આપવો. આ પાકના સેવનથી રક્તપિત્ત, શીતપિત્ત, અમ્લપિત્ત, અરુચિ, અગ્નિમાંદ્ર, દાહ, તૃષ્ણા, પ્રદર, રક્તાર્શ પિત્તથી થતી ઉલટી, પાંડુરોગ, કમળો, ઉપદંશ, વિસર્પ, જીર્ણજ્વર અને વિપમજ્વરનો નાશ થાય છે. આ અવલેહ અત્યંત વૃષ્ય, પૌષ્ટિક અને બળ વધારનારો છે; તેમજ એના સેવનથી પંદત્વ દૂર થઈ સામર્થ્ય આવે છે. આ અવલેહ માટીના કેરા વાસણમાં ભરી રાખવો.

૨૧ ચોથા પ્રકારનો કુખાંડકાવલેહ:—કોળાનો સ્વરસ ૪૦૦ તોલા. ગાયનું દૂધ ૪૦૦ તોલા તથા આમળાંનું ચૂર્ણ ૩૨ તોલા, એ સર્વ મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરી ગોળો થાય એટલે તેમાં સાકર ૩૨ તોલા નાખી પાક તૈયાર કરવો. પછી એ પાકમાંથી રોજ એ તોલા લક્ષણ કરવો. આ ખંડ-કુખાંડકાવલેહ લક્ષણ કરવાથી રક્તપિત્ત, અમ્લપિત્ત, દાહ, તૃષા તથા કમળાનો નાશ કરે છે.

૨૨ પાંચમા પ્રકારનો કુખાંડકાવલેહ:—પાકેલું કોળું છોલી ગર્ભનું પાણી લૂગડામાં ચોળીને કાઢવું. પછી સૂકાવી ઘીમાં શેકવું. લાલ રંગ થાય એટલે ઉતારી તેમાં બદામ તળીને નાખવી—દૂધના માવો કરીને નાખવે; અને જયફળ, જવંત્રી, લવંગ, એલચી, વંશક્ષોચન, તજ, તમાલપત્ર, નાગકેસર અને કમળકાકડી, એ ઝીણાં વાટીને નાખવાં અને હલાવી એકત્ર કરવાં. પછી સર્વ ઔષધોથી બમણી સાકર લઈ કોળાના પાણીમાં પાક કરવો. તેમાં કેસર નાખવું. ચાસણી કરી સર્વ ઔષધો નાખી એકત્ર કરી રાખી મૂકવું. એ નિત્ય બળે તોલા ખાવાથી અમ્લપિત્ત, દાહ, બ્રમ, શોષ, ક્ષણુના, અગ્નિમાંદ્ર એ રોગો દૂર થઈ પુષ્ટિ થાય છે.

૨૩ છઠ્ઠા પ્રકારનો કુખાંડકાવલેહ:—જૂના કોળાનો ગર ૨૦૦ તોલા લઈ, તે ૧૨૮ તોલા ગાયના દૂધમાં લાલ થાય ત્યાંસુધી શેકવું. પછી ૫૧૨ તોલા અરડુસીનો કાઢો લઈ તેમાં ૪૦૦ તોલા સકર નાખી પાક કરવો અને તેમાં તે નાખવું; તથા આમળાં, નાગરમોથ, ભારંગમૂળ, તજ, તમાલપત્ર અને એલચી, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા અને લીંડીપીપર ૧૬ તોલાનું ચૂર્ણ કરી તેમાં નાખી અવલેહ સિદ્ધ કરવો. આ અવલેહ સેવન કરવાથી ઉધરસ, દમ, તાવ, હેડકી, રક્તપિત્ત, હલ્મિક, હૃદ્રોગ અમ્લપિત્ત અને પીનસનો નાશ થાય છે.

૨૪ સાતમા પ્રકારનો કુખાંડકાવલેહ:—જૂનું અને મોટું કોળું છોલી તેના બારિક કકડા કરવા. તે કાંજમાં અને પાણી વડે ધોવા. પછી ૧૨૮ તોલા દૂધ લઈ તેમાં તે બાફવા. પછી તેને ઘીમાં શેકવા. સારા લાલ થયા પછી તેને ઉતારી, ૪૦૦ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમાં તે કોળાના કકડા તથા લીંડીપીપર, સુઠં અને મરી આઠ આઠ તોલા; તથા જીરું, શહાજીરું, આમળાં,

તજ, એલચીદાણા, તમાલપત્ર, શિંગોડાં, પટકચૂરો, પીંપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, ચારોળી, કાળી મુસળી, લવંગ અને કલામની ભસ્મ, એ બધાંને તોલા નાખી સારી પેઠે છુટી તે પાક અવલેહ સરખો કરવો. પછી તેમાં ઘી નાખી તે પાક બલાબલ જોષ સેવન કરવો; એટલે રક્તપિત્ત, જ્વર, ઉધરસ, કામીણ, તમકથાસ, બ્રમ, ઉલટી, તૃષા, શ્વાસ, પાંડુરોગ, ક્ષતક્ષય, અપરમાર, શિરોરોગ, યોનિશ્વળ, રક્તપ્રદર અને અગ્નિમાંઘના રોગોને દૂર કરે છે; વૃદ્ધ પુરુષ તરુણના જેવો થાય છે; વાંઝણી સ્ત્રીઓને પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે, અને નપુંસકને પુરુષત્વ આવે છે. આ કુખાંડકાવલેહ સર્વ રોગોનો નાશ કરનાર છે.

૨૫ આઠમા પ્રકારનો કુખાંડકાવલેહ:—કોળું ચીરી તેના કકડા કરી ૪૦૦ તોલા જેટલા લઘ પાણીમાં બારી પછી વચ્ચી નાચોવી નાખવા. પછી ૧૨૮ તોલા ઘીમાં તે કુચાને શેકવા. બાદ સાકર ૬૦૦ તોલા લઘ તેનો પાક કરી તેમાં તે શેકેલા કોળાને નાખવું; અને તે સાથે સુંકે, મરી, લીંડીપીંપર, ગરમાળો, જીરું, ચિત્રો, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, ત્રિક્ષ્ણાં, બલાત્રય, (બળવૃક્ષ, જીતેલી, અતિબળા), શતાવરી, તાલીસપત્ર, મેથી, નસોતર, દંતીમૂળ, ગજપીંપર, તાલીમખાનું, તલ, દ્રાક્ષ, ગોખર, નાગરમોચ, ચવક, આસંધ, કાળો વાળો, ચારોળી, કૌયમીજ, પટકચૂરો, જેઠીમધ, વંશલોચન, લીંડીપીંપર, પીંપળીમૂળ, કમળાક્ષ, લવંગ, શીમળાની છાલ અથવા ગુંદર, ભાંગ, ચણકબોખા, જળકળ, જવંત્રી, ભોંયકોળું, સિંધવ, કાળી મુસળી અને શિંગોડાં, એ સર્વ ઔષધો તોલો તોલો; તથા અબ્રકભસ્મ ૪ તોલા નાખી પાક સિદ્ધ કરવો. ઉત્તમ પ્રકારની કોષ્ઠશુદ્ધિ કરી આ પાક સેવન કરવો. આ પાક ધાતુવર્ધક, અગ્નિવર્ધક અને પુષ્ટિવર્ધક છે; તથા ક્ષયરોગ, રક્તપિત્ત, પાંડુરોગ, શ્વાસ, પિત્ત તથા પ્રમેહ, એ રોગોનો નાશ કરે છે. એના સેવનથી અતિશય બળ પ્રાપ્ત થાય છે; અને આ પાકનું સેવન કરનાર માણસ મોટો શુદ્ધિમાન થાય છે.

૨૬ નવમા પ્રકારનો કુખાંડકાવલેહ:—ઉપર પ્રમાણે ઘીમાં શેકવા સુધીની ઉપલેખ વળને ક્રિયા કરી, પછી ૪૦૦ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમાં મધ ૬૪ તોલા; ત્રિકટુ, ધાણા, જીરું તથા ચતુર્ગર્જન પ્રત્યેક ૮-૮ તોલા નાખી, લેહ કરવો. એના સેવનથી રક્તપિત્ત દૂર થઈ બલપ્રાપ્તિ થાય છે.

૨૭ દશમા પ્રકારનો કુખાંડકાવલેહ:—કુખાંડકાવલેહની પેઠેજ સુરણ લઘ તેનો અવલેહ સિદ્ધ કરી તેનું સેવન કરવું; એટલે મૂળવ્યાધિ, મૂઢવાત અને અગ્નિમાંઘનો નાશ થાય છે.

૨૮ અગ્નીઆરમો કુખાંડકાવલેહ:—જૂનું કોળું લઘ તેમાંનાં બી કાઢી નાખી, તેના કકડા કરી તેમાંથી ૪૦૦ તોલા કકડા લઈ, ૧૨૮ તોલા ઘીમાં શેકવા. પછી તજ, તમાલપત્ર, ધાણા, સુંકે, મરી, લાંડીપીંપર, જીરું, એલચીદાણા, ત્રિક્ષ્ણાં, ચિત્રો, પીંપળીમૂળ, ચવક, ગજપીંપર, શિંગોડાં, કચૂરો (કસેર), કાળી મુસળી અને નાગરમોચ, એ દરેક ઔષધો ચાર ચાર તોલા; તથા ગોળ ૪૦૦ તોલા લઘ, તે સર્વ એકત્ર પચન કરવું. ઠંડુ થયા પછી તેમાં ૩૨ તોલા મધ નાખવું. આ પાકના સેવનથી કફ, પિત્ત, વાયુ તથા અગ્નિમાંઘ દૂર થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. અશક્તને શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ તે પુષ્ટ થાય છે. ઘોડાના જેવી મૈથુન કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. આતશય સ્વસનના યોગે જે પુરુષો ક્ષોણીય થયેલા છે, તેઓને ઉત્તમ પ્રકારની વીર્યપ્રાપ્તિ થાય છે; તેમજ ઉધરસ દમ, તાવ, હેડકી, ઉલટી અને અરુચિનો નાશ થાય છે. આ ગુડકુખાંડકાવલેહ કૃષ્ણાત્રેયે શોધેલો છે.

૨૯ આરમો કુખાંડકાવલેહ:—૮ મા પ્રકારમાં કહેલા વળન પ્રમાણે કોળું બારી, પછી ૪૦૦ તોલા સાકર લઘ તેનો પાક કરી, તેમાં તે કોળાના કકડા તથા લાંડીપીંપર ૮ તોલા, સુંકે ૮ તોલા, જીરું ૮ તોલા તથા તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, ધાણા અને મરી, એ પ્રત્યેક ૨-૨ તોલા નાખવાં. પછી તે પાક નીચે ઉતારી ઠંડો થયા પછી તેમાં મધ ૬૪ તોલા નાખી, સારી પેઠે છુટી તે પાક ઉત્તમ વાસણમાં ભરી રાખવો. એ પાકના સેવનથી ઉધરસ, હેડકી, તાવ, દમ, રક્તપિત્ત અને ક્ષતક્ષય એ રોગો દૂર થઈ હૃદયમાં પડેલી ચાંદીઓ રૂઝાઈ જાય છે; અને શુદ્ધિ, સ્મૃતિ તથા બળ પ્રાપ્ત થાય છે. આ હૃદયને આહ્લાદ આપનાર રસાયન અશ્વિનીકુમારે નિર્માણ કરેલું છે.

૩૦ તેરમો કુખાંડકાવલેહ:—જૂનું અને મોટું કાળું લઘ, બારી તેના બારિક કકડા કરી તે કકડા ૪૦૦ તોલા લઘ ૧૬૦૦ તોલા પાણીમાં બાફવા. અધું પાણી બળી ગયા પછી નીચે ઉતારી હંદુ થયા પછી તે કકડા વસ્ત્રમાં બાંધી તેમાંથી પાણી નીચેવી કાઢવું. તે પાણી પુનઃ ચૂલા ઉપર મૂકવું અને કાળાના કૂચા સૂકવી ૧૨૮ તોલા ઘીમાં શેકી લાલ થયા પછી કાળાના ઉકાળેલા પાણીમાં નાખી, તેમાં સાકર ૪૦૦ તોલા નાખી તેનો પાક કરવો. તે પાક લેહ જેવો થાય એટલે તેમાં લીંડીપીંપર, સુંદ, જીરું અને શહાજીરું પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા અને ઘાણા, તમાલપત્ર, એલચી, મરી અને તજનું ચૂર્ણ બળ્ખે તોલા નાખવું તથા મધ ૬૪ તોલા નાખવું. આ અવલેહ રોજ ચાર તોલા આપવો; એટલે રક્તપિત્ત, પિત્તજ્વર, તૃષા, દાહ, પ્રદર, કૃશતા, ઉલટી, સ્વરભેદ, હૃદ્રોગ, ઉધરસ, દમ તથા ક્ષય વગેરે સર્વ રોગોનો નાશ કરે છે. આ પાક વૃષ્ય (વીર્ય-વર્ધક), બૃંશ્ણ (ધાતુવર્ધક) અને બળવર્ધક છે.

૩૧ ચૌદમો કુખાંડકાવલેહ:—કાળું છોલી તેના કકડા ૪૦૦ તોલા લઘ તે પાણીમાં પલાળવા. પછી વસ્ત્રમાં નાખી કોરા કરવા. એ કોરા થયેલા કુચાઓને ૧૨૮ તોલા ઘીમાં મધના જેવા લાલ થાય ત્યાંસુધી શેકી નીચે ઉતારી પછી ૪૦૦ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમાં તે શેકેલા કુચા નાખવા; તથા લીંડીપીંપર અને આદુ, એ આઠ આઠ તોલા નાખવા; તથા જીરું, તજ, એલચીદાણા, તમાલપત્ર, મરી, ઘાણા, એ બળ્ખે તોલા નાખવા. પછી પાક ઘટ્ટ થાય એટલે નીચે ઉતારી તેમાં મધ ૬૪ તોલા નાખવું. (તેમાં કોઈના મતમાં મધના કરતાં અર્ધી ખાંડ અને ખાંડથી અર્ધી દ્રાક્ષ, નાખવી એમ છે.) દ્રાક્ષ ૧૬ તોલા, લવંગ ૮ તોલા તથા કપૂર ૧૧૧ તોલા નાખવું. અગ્નિબળ જોઈ આ પાક સેવન કરવો; એટલે રક્તપિત્ત, ક્ષનક્ષય, ઉધરસ, દમ, ઉલટી, તૃષા અને જ્વરનો નાશ થાય છે. આ પાક વૃષ્ય, તારુણ્યકારક, બળકર અને વર્ણકર છે. આ પાક અશ્વિનીકુમારે શોધેલો છે.

૩૨ પંદરમો કુખાંડકાવલેહ:—કાળું ચીરી તેના બારિક કકડા કરી ઘીમાં શેકવા. પછી સાકરનો પાક કરી તેમાં તે કકડા તથા મરી, લીંડીપીંપર, સુંદ, જીરું, તજ, તમાલપત્ર અને એલચી-દાણાનું ચૂર્ણ નાખી અવલેહ સિદ્ધ કરવો. આ પાક બાળકને અને વૃદ્ધને હિતકારક છે. આ પાક વાયુરોગ, રક્તવિકાર, અતિશ્લીસંગથી થયેલી ક્ષીણતા, વ્રણરોગ, તૃષા, ઉધરસ, રક્તપિત્ત, શ્વાસ, મૂળવ્યાધિ અને ઉલટીનો નાશ કરે છે.

૩૩ સોળમો કુખાંડકાવલેહ:—સાફ પાકેલું કાળું લઘ, તેની ઉપરની છાલ અને અંદરનાં ખી કાઢી નાખી તેના કકડા કરી, તે કકડા ૪૦૦ તોલા લઘ પાણીમાં બાફવા. પછી પાણી નીચેવી નાખી કુચાને ૬૪ તોલા ઘીમાં શેકી નાખવા. પછી ૪૦૦ તોલા સાકર લઘ કાઢી રાખેલા કાળાના પાણીમાં તેનો પાક કરી તેમાં શેકેલા કકડા, સુંદ, મરી, લીંડીપીંપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, ઘાણા, જીરું અને નાગકેસર, એ આઠ આઠ તોલા નાખવું. પાક ઠંડો થયા પછી તેમાં ૬૪ તોલા મધ નાખવું. આ પાકના સેવનથી ઉધરસ, શ્વાસ, હિરણ્યત, રક્તપિત્ત, ક્ષય, ઉલટી, નેત્રરોગ, તૃષા અને જ્વર, એ રોગો દૂર થઈ ગળું સાફ થાય છે, વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે, શક્તિ આવે છે અને શરીરની કાન્તિ સારી થાય છે. એ પ્રમાણેજ સૂરણપાક કરવો. તે (સૂરણ-પાક) મૂદવાયુ એટલે અપાનવાયુનો રોગ, અગ્નિમાંઘ અને મૂળવ્યાધિ ઉપર સારો ગુણ કરે છે.

૩૪ કેસરકાવલેહ:—ત્રિકટુ, ચાતુર્મત, ત્રિક્ષ્ણાં લવંગ, કૃષ્ણાગર, ઘોળું ચંદન, તાલીમ-ખાનું, અક્કલકરો, જયફળ, કૌચબીજ, મોચરસ, બળદાણા, આસંધ, ગોખર, કાળી મુસળી, વાવડીંગ, સમુદ્રશોફનાં ખી, શુદ્ધ કરેલાં ઝેરકોચલાં, જાઈનાં ફૂલ અને ચણકબોખા, એ ઔષધો સમભાગ લેવાં. કેસર ૨૦ ભાગ, કર્પૂરી ૧૬ ભાગ અને સાકર ૪ ભાગ નાખવી. બંગલરમ (કલા-ધની ભરમ), પારાની ભરમ, અબ્રકભરમ, લોહભરમ, તાંબાની ભરમ અને કાંતભરમ, એ ભરમો એકેક ભાગ નાખવી. સોનાના વર્કનાં પાન ૨૦૦ અને રૂપાના વર્કનાં પાન ૨૦૦ નાખવાં. ભાંગ શુદ્ધ કરી ૮ ભાગ નાખવી. પછી એ સર્વનો લેહના જેવો પાક કરવો. આ પાક રોજ પ્રાતઃ-ક.જે ૧ તોલા આપવો; તેથી કરી વીર્યવૃદ્ધિ થઈ સર્વ રોગોનો નાશ થાય છે. સર્વ પ્રકારના વાતરોગ,

દુઃસાધ્ય વાતરકત, અસ્થિરોગ, શિરોરોગ અને સંધિરોગનો નાશ થાય છે. આ પાકના સેવનથી વૃદ્ધ પુરુષ તરુણ જેવો થઈ આરોગ્ય પામે છે અને બળ તથા કાન્તિની વૃદ્ધિ થાય છે; તેમજ સર્વ પ્રકારના વાતરોગ, દુઃસાધ્ય વાતરકત, અસ્થિરોગ અને સંધિરોગનો નાશ થાય છે.

૩૫ બીજા પ્રકારનો કેસરકાવલેહ:—૩૨ તોલા લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ, ૧૬ તોલા કેસર અને ૧૫૩૬ તોલા ગાયનું દૂધ, એ સર્વ એકત્ર કરી, લોખંડની કડાઈમાં મંદ અગ્નિ ઉપર પચન કરવું. પછી તેમાં ઘી ૧૨ તોલા અને સાકર ૪૦ તોલા નાખવી. પછી નીચે ઉતારી ઠંડુ થયા પછી તેમાં તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, લવંગ, પીંપળીમૂળ, ચિત્રો, જયફળ, જળવંત્રી, કાચકાનું મગજ, કૌચબીજ, શતાવરી, આસંધ, ગોખર, શેરણી, કચેરાં, અમ્લવેતસ, સુંઠ, ધાણા, વગડાઉ તુલસીનાં બી, વંશલોચન, શિંગોડાં, નાગરમોથ, મોચરસ, વરધારા, દેવદાર, શણ, અજમો, કૃષ્ણાગર, કમળ અને તાલીમખાનું, એ પ્રત્યેકનું અર્ધો અર્ધો તોલો ચૂર્ણ નાખવું; તેમજ અબ્જકભરમ, તામ્રભરમ, સીસાની ભરમ, ફલાઈની ભરમ, લોહભરમ અને દૂધમાં શોધન કરેલો વછનાગ, એ પ્રત્યેક ઔષધો અર્ધો અર્ધો તોલો નાખવાં. આ કેસરકાવલેહ દુર્બળોને બળ આપનાર, ધાતુપુષ્ટિકર, શક્તિવર્ધક તથા કાન્તિવર્ધક છે. વીર્ય, બળ અને માંસ જેનું નષ્ટ થયેલું છે અને જેને મૈથુનની ઈચ્છા થતી નથી, એવા પુરુષની ધાતુની વૃદ્ધિ કરે છે. એના સેવનથી વાતકંઈથી થનાર રોગોનો જલદીથી નાશ થાય છે.

૩૬ ખંડકાઘવલેહ:—શતાવરી, બળદાણાના વૃક્ષનાં મૂળ, ગજો, મુંડી (કલાર), ત્રિફળાં, તજ, પુષ્કરમૂળ, ભારંગમૂળ, અરકુસી, ભોરિંગણી, ઉભી ભોરિંગણી અને ખેરનાં મૂળ, પ્રત્યેક વીસ વીસ તોલા લઈ, એનો કાઢો ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં કરી પછી તેમાં સુવર્ણભક્ષિક ભરમ, સુવર્ણભરમ તથા લોહભરમ, એ ત્રણ ભરમો મળીને ૪૮ તોલા અને સાકર ૬૪ તોલા, એ સર્વ એકત્ર કરી તેનો લોખંડની કડાઈમાં પાક કરવો. તે પાક ગોળ જેવો થાય એટલે તેમાં વંશલોચન, વાવડીંગ, લીંડીપીંપર, સુંઠ, જીરું, શહાજીરું, કાકડીનાં બી, ત્રિફળાં, ધાણા, મરી, લીંડી-પીંપર અને નાગકેસર, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લઈ, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી પ્રથમના પાકમાં નાખી એકત્ર ખરલ કરવું. પછી સ્નિગ્ધ લોખંડના વાસણમાં આ પાક ભરી રાખવો; અને એ પાકમાંથી એક તોલો પાક પ્રભાતમાં ખાવા આપવો અને ઉપર દૂધ પાવું તથા જડાન્ન ભોજન કરાવવું; એટલે રક્તપિત્ત, રક્તપ્રવાહ, રક્તશયળ, રક્તાતિસાર, રક્તમેહ, લગંદર, મૂળવ્યાધિ, સોજો, અમ્લપિત્ત, ક્ષય, કુષ્ઠ, ચુસ્મ, વાતરકત, પ્રમેહ, શીતપિત્ત, ઉલ્લી, કૃમિ, પાંડુરોગ, પ્લીહા, ઉદર, આનાહ અને મૂત્રકૃચ્છ, એ સર્વ રોગોનો આ પાક નાશ કરે છે; તેમજ તે ચક્ષુષ્ય, પૌષ્ટિક, માંગલ્ય, પ્રીતિકર, આરોગ્યપ્રદ અને પુત્રોત્પત્તિકારક હોઈ કામ, અગ્નિ અને બળને વધારનાર છે. આ પાક ઉપર પૌષ્ટિક ખોરાક ખાવો તથા નાળીએરનું પાણી, લાંબડી, ચાકવતની ભાજી, સૂકા મૂળા, પંડોળાં, વંતાક, પાકેલી કેરી, ખજૂર, મીઠું દાડમ, કેળું, કાકડી, કાલિંગકું, કારેલું, કસુબી એ પદાર્થ; જળસ્થળનાં જંતુનાં માંસ, આ સર્વ પદાર્થો ખંડકાઘવલેહ ભક્ષણ કરનાર પુરુષે વિશેષ કરી વર્જ્ય કરવા.

૩૭ અયવન પ્રાશ્યાવલેહ:—કાકડાશિંગી, ભોંયઆમલી, ત્રિફળાં, બળવૃક્ષનાં મૂળ, ગજો, ભોંયકેળું, પટકચૂરો, હરણુવેલ, દશમૂળ, ચંદન, નાગરમોથ, નીલકમળ, એલચીદાણા, અરકુસી, કાળી દ્રાક્ષ, અષ્ટવર્ગ (ન મળે તો પ્રતિનિધિ લેવા) અને પોખરમૂળ, એ પ્રત્યેક ઔષધ ૭ ૭ તોલા લેવું. પછી આમળાં નંગ ૫૦૦ લઈ, ઉપલાં સર્વ ઔષધો અને તે આમળાંને ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં નાખી ચોથો ભાગ પાણી બળતાં શેષ રહે એટલે તેને ગાળીને તે આમળાંમાંનાં બી કાઢી લઈ, ચોવીસ તોલા તેલ અને ચોવીસ તોલા ઘી લઈ તેમાં શેષી નાખવું. પછી ગાળી લીધેલા ઉકાળાના પાણીમાં તે મગજ અને ૨૦૦ તોલા સાકર નાખી, સારો ખડો થાય ત્યાંસુધી પાક કરવો. તે પાક ઠંડો થયા પછી તેમાં મધ ૨૪ તોલા, વંશલોચન ૧૬ તોલા, ચાતુર્ભૂત ૪ તોલા અને લીંડીપીંપર ૮ તોલા નાખી તે અવલેહ પ્રાશન કરવાના ઉપયોગમાં લેવો. એના સેવનથી શોષ, ક્ષીણત્વ, મૂર્ચ્છા, શ્વાસ, ઉલ્લી અને ઉધરસનો નાશ થાય છે; અને

વિષયાસક્તિ થાય છે.

૩૮ બીજો અવન પ્રાશ્યાવલેહ:—દશમૂળ, બળમૂળ, નાગરમોથ, શુવક, ઋષભક, નીલ-કમળ, સાલવણ, પીઠવણ, લીંડીપીંપર, કાકડાશિંગી, મેદા, ભોંયઆમળી, એલચીદાણા, હરણુદોડી, કૃષ્ણાગર, દ્રાક્ષ, પોખરમૂળ, ચંદન, પટ્કચૂરો, સાટોડી, કોકોલી, ક્ષીરકોકોલી, કાંગ, ગજો, ઘોળું કોળું, અરકુસી અને પીંપળીમૂળ, એ ઔષધો ચાર ચાર તોલા; આમળાં નંગ ૫૦૦ તથા પાણી ૨૦૪૮ તોલા લઇ, તેમાં ઉપરનાં સર્વ ઔષધ તથા આમળાં નાખી પાણી ચતુર્થાંશ શેષ રહે ત્યાં-સુધી ઉકાળો કરી પછી પાણી ગાળી લેવું. તદનંતર આમળાના ઠણિયા કાઢી નાખી તે આમળાં તેલ અને ઘી ૪૮ તોલા લઇ, તેમાં શેકી નાખવાં. પછી સાકર ૨૦૦ તોલા લઇ એ બધાંને લેહ તૈયાર કરવો. પછી તેમાં મધ ૨૪ તોલા, વંશલોચન ૧૬ તોલા, લીંડીપીંપર ૮ તોલા અને ચાતુર્ન્નત ૪ તોલા; એ પદાર્થો નાખવા. આ અવલેહ સેવન કરનારે એકાંતવાસ કરી રહેવું અને પથ્ય ભોજન કરવું. આ અવલેહ અવન ઋષિએ સેવન કરવાથી તેમની જરાવસ્થા દૂર થઇ હતી; તેમજ એથી ઉધરસ, દમ, તાવ, શોષ, હૃદ્રોગ, વાતરક્ત, રક્તપિત્ત, મૂત્રરોગ, વીર્યદોષ અને સ્વરભેદ દૂર થાય છે. બાળક, વૃદ્ધ, ઉરઃક્ષતક્ષયી અને કૃષ્ણે પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે; તેમજ શુદ્ધિ, રમ્ભતિ, કાંતિ, આરોગ્ય તથા આયુષ્યની વૃદ્ધિ થાય છે. શરીરસ્થ વાયુની ગતિ યથાયોગ્ય રહે છે. સ્ત્રી-ભોગ વિષે ઇચ્છા થાય છે. ઇન્દ્રિયોને બળ પ્રાપ્ત થાય છે અને જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે.

૩૯ ત્રીજો અવન પ્રાશ્યાવલેહ:—દ્રાક્ષ, એલચીદાણા, નાગરમોથ, દશમૂળ, હરણુદોડી, કોકોલી, ક્ષીરકોકોલી મેદા, મહામેદા, વગડાઉ અડદ, ઋષભક, શુવક, જેડીમધ, બળદાણા, કાકડા-શિંગી, ભોંયઆમળી, લોધર, લીંડીપીંપર, હરડે, કમળ, પોખરમૂળ, પટ્કચૂરો, ગજો, ભોંયકોળું, અરકુસી, સાટોડી અને ચંદન, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લઇ ૨૦૪૮ તોલા પાણી લઇ તેમાં નાખવાં તથા આમળાં નંગ ૫૦૦ તે પાણીમાં નાખી ઉકાળો કરવો. તે પાણી ૧૨૮ તોલા (લગ-લગ દશમે ભાગ) શેષ રહે એટલે ઉતારી ગાળી લેવું. પછી તે આમળાંના ઠણિયા કાઢી નાખી તેને ઘી અને તેલ મળી ૪૮ તોલા લઇ તેમાં શેકવાં. પછી ૨૦૦ તોલા સાકર નાખી પુનઃ પચન કરવું. તેમાં ૨૪ તોલા મધ નાખવું. વંશલોચન ૧૬ તોલા, લીંડીપીંપર ૮ તોલા અને ચાતુર્ન્નત ૪ તોલા નાખી અવલેહ તૈયાર કરવો. આ અવલેહ જરા તથા મૃત્યુનો નાશક છે; અને ઉધરસ, શ્વાસ, ઉરસ્તંભ, તાવ, ક્ષય, ઉલટી, હૃદ્રોગ, મૂત્રરોગ તથા શુક્રદોષનો નાશ કરનાર છે.

૪૦ ચિત્રકાવલેહ:—ચિત્રાનાં મૂળ ૪૦૦ તોલા, પીંપળીમૂળ ૪૦૦ તોલા, દશમૂળ ૨૦૦ તોલા, બળમૂળ, ભારંગમૂળ પટ્કચૂરો. પદાડમૂળ અને પોખરમૂળ, એ પ્રત્યેક વીસ વીસ તોલા લઇ ૧૮૬૨ તોલા પાણીમાં નાખી, એથી ભાગ પાણી શેષ રહે તેમ ઉકાળો કરવો. પછી તેમાં ૪૦૦ તોલા ગોળ નાખવો; લીંડીપીંપર ૧૬ તોલા, વંશલોચન ૮ તોલા, તજ, તમાલપત્ર અને એલચીદાણા એ ચાર ચાર તોલા તથા મરી ૪ તોલા, એ સર્વ પદાર્થોને બારિક વાટી પાકમાં નાખી સારી પેઠે ઘુંટી લેહ સિદ્ધ કરવો. આ અવલેહ રોગ ૪ તોલા સેવન કરવો; એટલે પ્લીહા (ગાંદ-અરોળ), ગુલ્મ, મૂળવ્યધિ, ક્ષયરોગ, શૈય અને અન્નપિત્તનો નાશ થાય છે. આ ચિત્રકા-વલેહ ભારદ્વાજ ઋષિએ કહેલો છે.

૪૧ જાતીપત્રવલેહ:—(જાત્રી અવલેહ):—જાત્રી ૧૪ તોલા લઇ ચૂર્ણ કરી, તેમાં ગાયનું દૂધ ૮૦૦ તોલા તથા સાકર ૨૦૦ તોલા લઇ મંદાગ્નિ ઉપર ચીકાશથી ચોટી જાય ત્યાંસુધી પચન કરવું. સારપછી ૧૬ તોલા જાત્રી લઇ તેનો કલ્ક કરી(વાટી)ને તેમાં નાખવી. તેમજ સુદ, મરી, લીંડીપીંપર, પાંપળીમૂળ, ચિત્રો, ચવક, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, લવંગ, રમીમસ્તકા, તગર, મોચરસ, ઘોળા મુસળી, કાળી મુસળી, કૌચબીજ, સમુદ્રશોષનાં બી, કાળા ઘંતુરાનાં બી, અરીણ, કલાઇની બરમ, તામ્રમરમ, અબ્જબરમ, લોહબરમ, ગોખર, કૃષ્ણાગર, કેસર, ભીમસેની કપૂર, ચણકમોચા, વાળો, ઘોળું ચંદન, કૌચબીજ, ખુરાસાની અજમેા અને કાચકાં, એ ૩૪ ઔષધો તોલો તોલો લઇ તેમાં નાખવાં. પછી અવલેહ સિદ્ધ થયા પછી સારા વાસણમાં ભરી રાખવો. આ અવલેહ દિનપ્રતિદિન ૧ તોલો બક્ષણ કરવો. તેથી કરી બળ

તથા વાર્ય પ્રપ્ત થઈ પુરુષ સ્ત્રીઓને આહવાદ આપનાર થાય છે. શુદ્ધિ, કાંતિ તથા સ્મૃતિ ઉત્તમ થઈ પુરુષ ધોડાના જેવો વેગવાન થાય છે. ધાતુશુદ્ધિ થઈ તેને સો સ્ત્રીઓ ભોગવવાનું સામર્થ્ય આવે છે; તેમજ વીસ પ્રકારના પ્રમેહ, પ્રમળ શ્વાસ, કાસ, શુર્ણજ્વર, ક્ષય, અગ્નિમાંસ અને અરુચિ વગેરે સર્વ રોગોનો નાશ થાય છે. આ જાતીપત્રવલેહ પ્રાણાચાર્યે નિર્માણ કરેલો છે તેમજ તે આત્રયાદિકાને માન્ય છે.

૪૨ શરકાવલેહ:—શુદ્ધ ૬૪ તોલા, દૂધ ૧૦૨૪ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા અને લોધર ૩૨ તોલા લઈ, સર્વ એકત્ર કરી મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું. અવલેહના જેવું જાડું થયા પછી તેમાં સાકર ૧૨૮ તોલા, ચાતુર્જાત, લીંડીપીંપર, સુંઠ, શુદ્ધ, વાળો, દાડમની છાલ, રસાંજન, ધાણા, હળદર, પડવાસ, વંશલોચન અને તવક્ષીર, એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા નાખવાં. આ શરકાવલેહ પ્રદર, રક્તપિત્ત, મુખરોગ, પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પથરી, શુર્ણજ્વર, ક્ષય, દાહ, પીનસ તથા મૂળવ્યાધિનો નાશ કરે છે; અને પુષ્ટિ, બળ, આરોગ્ય તથા વીર્યની વૃદ્ધિ કરે છે.

૪૩ બીજો શરકાવલેહ:—૧૬ તોલા શુદ્ધ લઈ તેનાથી ચોગણા બકરીના દૂધમાં મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું. પછી તેમાં મધ, સાકર અને ઘી, પ્રત્યેક ૩૨ તોલા અને અજમોદ, અતિવિષ, વાવડીંગ, હીંગ, સિંધવ, કાચકાનો મગજ, ઇદ્રજવ, નાગરમોથ, હળદર, ચિત્રાનાં મૂળ, લાંડીપીંપર, જયફળ, લવંગ, પદ્મકાષ્ઠ, વાળો, લોધર, લોહભસ્મ, અબ્રકભસ્મ તથા તામ્રભસ્મ તોલો તોલો નાખવી. આ શરકાવલેહ સંપ્રહણી, રક્તપિત્ત, પ્રમેહ, અમ્લપિત્ત, ક્ષયરોગ, શુર્ણજ્વર, પ્રદર, આમાતિસાર અને સોજનો નાશ કરે છે.

૪૪ ત્રિક્ષણાધવલેહ:—ત્રિક્ષણાં ૩ ભાગ, ત્રિકટુ ૩ ભાગ, ચિત્રાનાં મૂળ ૩ ભાગ, વાવડીંગ ૩ ભાગ, શિલાજિત ૫ ભાગ; તથા રૂપાની ભસ્મ, હરતાલભસ્મ, સુવર્ણમાક્ષિકભસ્મ અને લોહભસ્મ એકેક ભાગ તથા સાકર ૮ ભાગ લઈ, તેનો પાક કરી, તેમાં કિપલાં સર્વ ચૂર્ણ અને મધ નાખી તે પાક લોહપાત્રમાં ભરી રાખવો. આ પાક રોજ ૧ તોલો સેવન કરવા આપવો અને તે ઉપર રુચિકર પદાર્થોનું ભોજન કરવું. કળથી, કાવળી વગેરે પદાર્થ વર્જ્ય કરવા. આ અવલેહના સેવનથી પાંડુરોગ, વિષમજ્વર, ક્ષય, કાઠ, અશુર્ણ, પ્રમેહ, શ્વાસ, સોજો, અરુચિ, અપરમાર, કમળો અને મૂળવ્યાધિનો નાશ થાય છે.

૪૫ દાડમાવલેહ:—દાડમનો રસ ૬૪ તોલા લઈ તેને ચારગણા પાણીમાં ઉકાળી ચોથો ભાગ રહે ત્યારે ઉતારી તેમાં સાકર ૬૪ તોલા અને સુંઠ, પીંપળીમૂળ, લાંડીપીંપર, ધાણા, અજમો, જવત્રી, મરી, શુદ્ધ, વંશલોચન, લાંગ, લીમડાનાં પાદડાં, મજ્જા, કુડાની છાલ, શીમળાની છાલ, અરણુ, અર્નાવિષ, કાળીપાટ અને લવંગ, એ દરેક ચાર ચાર તોલા અને ઘી તથા મધ એ ૬૪ તોલા નાખી લેલ તૈયાર કરવો. આ જ્વરાતિસારનો નાશકર્તા છે.

૪૬ દ્રાક્ષાવલેહ:—કાળી દ્રાક્ષદૂધમાં વાટી ઘીમાં તળવી. પછી સાકરના પાકમાં નાખી તેમાં જયફળ, જવત્રી, લવંગ, એલચી, વંશલોચન, તજ, તમાલપત્ર, નાગકેસર અને કમળકાકડી, એનું ચૂર્ણ નાખી રાખવું. આ નિલ જે તોલા આપવાથી અમ્લપિત્ત, રક્તપિત્ત, ક્ષય, પાંડુ, કમળો અને અશક્તિ, એ રોગો દૂર થાય છે.

૪૭ ખંડ પિરપલ્યવલેહ:—લાંડીપીંપરનું ચૂર્ણ ૧૬ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા, સાકર ૬૪ તોલા, શતાવરી ૩૨ તોલા, આમળાનો રસ ૬૪ તોલા અને દૂધ ૫૬ તોલા, એ સર્વનો પાક કરી જરા પાતળો થાય ત્યારે તેમાં તજ, એલચી, તમાલપત્ર, હરડે, શુદ્ધ, ધાણા, નાગરમોથ, આમળાં તથા વંશલોચન, એ પ્રત્યેકનું તેલો તોલો ચૂર્ણ અને શાહશુદ્ધ, સુંઠ, નાગકેસર, જયફળ, મરી તથા બીમસેની કપૂર, એ સર્વ અર્ધો અર્ધો તોલો નાખી તેમાં ૧૨ તોલા મધ નાખી, આ પાક ઘીથી નીવડેલા વાસણમાં ભરી રાખવો. તેમાંથી સવારે બલાબલ જેમ ખાવા આપવો. તે પાક અમ્લક્ષિ, મળબંધ, અરુચિ, ઉલટી, તૂષા, દાહ, શૂળ અને હૃદયોગનો નાશ કરે છે. આ રસાયન હૃદયને પિતાવાહ છે.

૪૮ બીજો ખંડપિરપલ્યવલેહ:—લાંડીપીંપર ૬૪ તોલા, દૂધ ૫૧૨ તોલા અને ઘી ૩૨ તોલા એ ત્રણે પદાર્થો એકઠા કરી કઢાઈમાં ઉકાળી જાડું થયા પછી તેમાં લવંગ, તજ, તમાલપત્ર,

એલચી, નાગકેસર, સુંઠ, મરી, પીપળીમૂળ, ઘોણું ચંદન, જેડીમધ, વાળો તથા જવંત્રી, એ પદાર્થો તોલો તોલો તથા મધ ૩૨ તોલા નાખી લેહ તૈયાર કરવો. આ પાકના સેવનથી અગ્નિમાંલ અને કૃશત્વ વગેરેનો નાશ થાય છે. આ પાક બળકર અને સ્ત્રી, વૃદ્ધ તથા તરુણને વીર્યવર્ધક છે. તેમજ વિપુલ બળ આપનાર, દીપન અને પાચન એવો હોઇ ઉધરસ, દમ, પ્રમેહ, ક્ષય, અતિ-તૃષ્ણા, કમળો, પાંડુરોગ, ખસ, પ્લીહા, જીર્ણીવર, વાતરોગ, કફરોગ અને રક્તરોગનો નાશ કરે છે.

૪૯ ત્રીજો ખંડપિષ્પત્ત્યવલેહ:—લીંડીપીપર ૧૬ તોલા, ઘી ૨૪ તોલા, ખાંડ ૬૪ તોલા, શતાવરી ૩૨ તોલા, આમળાંનો ૨૫ ૬૪ તોલા, દૂધ ૩૨૦ તોલા, એ સમગ્ર ઉકાળવું. જાડું થયા પછી તેમાં તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગરમોચ, ધાણા, સુંઠ, જટામાંસી, જીરું, શકાજીરું, હરડે અને આમળાં, એ પ્રત્યેક બાર બાર તોલા; મરી અને ખેરસાર, એ ૭ ૭ તોલા નાખી લેહ સિદ્ધ કરવો. આ પાક રોજ ત્રિકૂળાં અને મધમાં યથાશક્તિ સેવન કરવો; એટલે શળ, અરુચિ, હ્રોગ, ઉલટી અને અમ્લપિત્તનો નાશ થાય છે. આ ખંડપિષ્પત્ત્યવલેહ અગ્નિદીપક અને હિતાવલ છે.

૫૦ પિષ્પત્ત્યાઘવલેહ:—૬૪ તોલા લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ લઈ તે ૨૦૪૮ તોલા દૂધમાં મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું; પછી તેમાં ઘી ૧૨૮ તોલા નાખી મધના જેવું જાડું કરવું. પછી તેમાં સાકર ૧૬૨ તોલા અને મધ ૬૪ તોલા નાખી જાડું થયા પછી તેમાં તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, પંચકોલ, (લીંડીપીપર, પીપરામૂળ, ચવક, ચિત્રક અને સુંઠ), મરી, તગર, જયફળ, જવંત્રી, લવંગ, કાચકા, અકકલકરો, સમુદ્રશોફનાં ખી, અગર, જીરું, શકાજીરું, સુવા, વરીઆળી, પટકચૂરો, ધાણા, વાવડીંગ, તામ્રલસ્મ, સુવર્ણમાક્ષિક લસ્મ, અબ્રક લસ્મ, વંગ લસ્મ (કલાઈની લસ્મ), લોહલસ્મ, વંશલોચન તથા ભીમસેની કપૂર, એ પ્રત્યેક બખ્ખે તોલા લઈ ચૂર્ણ કરી નાખવું; પછી તે પાક ઉત્તમ પાત્રમાં ભરી રાખવો. આ પાકનું રોજ સેવન કરવાથી આયુષ્ય અને બુદ્ધિની વૃદ્ધિ થાય છે. શુક્રવૃદ્ધિ થઈ ઉત્તમ પ્રકારે વાજકરણ થાય છે. વલીપલિત એટલે કેશ ઘોળા થવાથી મુક્ત થઈ ધાતુપુષ્ટિ થાય છે અને સર્વ રોગથી મુક્ત થઈ મોટો બળવાન થાય છે. શરીરની કાંતિ ઉત્તમ થઈ બળ અને પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે. આ પાક યથાશક્તિ સેવન કરવાથી ૮૦ પ્રકારના વાતરોગ, ૪૦ પ્રકારના પિત્તરોગ અને ૨૦ પ્રકારના કફરોગ નાશ પામે છે; તેમજ ૧૮ પ્રકારનો કોહ, ૨૦ પ્રકારનો પ્રમેહ, અરોચક રોગ, ગુદમ, ક્ષય, ઉધરસ, તમકાદિ સર્વ પ્રકારનો શ્વાસ, જીર્ણીવર, મૂત્રકૃચ્છ, અંડવૃદ્ધિ, પ્રદર, પાંડુરોગ, વાત, પિત્ત, વાતરકન, આઠ પ્રકારના ઉદરરોગ, મેદોરોગ, અપરમાર, ઉન્માદ વગેરે રોગનો નાશ થાય છે. જેમ દેવતાઓને અમૃત હોય તેમ આ પાક માણસોને અમૃતતુલ્ય છે.

૫૧ બીજો પિષ્પત્ત્યાઘવલેહ:—લીંડીપીપર ૬૪ તોલા, સાકર ૧૨૮ તોલા, ગાયનું ઘી ૬૪ તોલા, મધ ૩૨ તોલા અને દૂધ ૫૧૨ તોલા લઈ, પ્રથમ દૂધમાં ઘી નાખી તેમાં લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી કઢવી જાડું થયા પછી સાકર અને મધ નાખવું. પછી તજ, તમાલપત્ર, એલચી, ધાણા તથા નાગકેસર, એ ચાર ચાર તોલા અને લોહલસ્મ ૧ તોલા નાખવાં. આ અવલેહ રોજ બે તોલા ભક્ષણ કરવા આપવો; એટલે ૧૮ પ્રકારના કુષ્ઠ (કોદરોગ), ૧૧ પ્રકારના ક્ષયરોગ, પાંચ પ્રકારની ઉધરસ, શ્વાસ, પાંડુરોગ, નપુંસકત્વ, અરુચિ અને મંદાગ્નિનો નાશ થઈ ઉત્તમ કાંતિ થાય છે અને ૧૦૦ સ્ત્રીઓ ભોગવવા જેટલું સામર્થ્ય આવે છે. આ શ્રેષ્ઠ રસાયન અશ્વિનીકુમારે કહેલું છે.

૫૨ ભક્ષાતકાવલેહ:—સારાં પાકેલાં અને ફેડેલાં બિલામાં ૧૦૨૪ તોલા લઈ તેને ૪૦૯૬ તોલા પાણીમાં ચતુર્થાંશ કાઢો કરી તે ગાળી લેવો; અને તેમાં કાઢાથી ચોગણું દૂધ અને ચોથો ભાગ ઘી નાખી ઘટ્ટ થાય ત્યાં સુધી ઉકાળી તેમાં સાકર ૬૪ તોલા નાખી, ઘુંટી તેમ ને તેમજ સાત દિવસ રાખવો. પછી અગ્નિબળ જોઈ તેનું સેવન કરવું. આ પાકના સેવનથી સંપૂર્ણ ગુદારોગનો નાશ થાય છે, ઘોળા વાળ કાળા થાય છે, દષ્ટિ ગરુડના જેવી તીક્ષ્ણ થાય છે; કાંતિ ચંદ્રના જેવી, વેગ ઘોડાના જેવો, ઉત્તમ બળ, મોરના જેવો શબ્દ, અગ્નિ જેવી દીપ્તિ તથા સ્ત્રીઓને પ્રિય, નીરાગી અને સૌથી પણ વધારે વર્ષનો આયુષ્યવાન થાય છે. આ પાક સેવન કરનારને અન્ન, પાન, ગરમી અને મૈથુનની બંધી નથી. આ પાક ખાવાથી તે સંપૂર્ણ રોગોનો નાશ

કરે છે. સર્વ પ્રકારના રસાયન મધ્યે આ પાક રાગધિરાજ છે.

૫૩ ભારંગી હરીતક્યવલેહુ:—૪૦૦તોલા ભારંગમૂળ, ૪૦૦ તોલા દશમૂળ અને મોટી હરડે ૧૦૦ તોલા લઈ, તે બધાથી ચોગણા પાણીમાં ચતુર્થાંશ કાઢો કરી, તે સારા નવા વચ્ચી ગાળી લેવો. પછી ૪૦૦ તોલા ઉત્તમ ગોળ નાખી, મંદાગ્નિ ઉપર લેહ તૈયાર કરવો. તે ઠંડો થયા પછી તેમાં મધ ૨૪ તોલા; ત્રિકટુ, ત્રિસુગંધ (તજ, તમાલપત્ર તથા એલચી) એકેક તોલો અને જવખાર બે તોલા, એ પ્રમાણે નાખવું. પછી રોજ તે અવલેહમાંથી એક હરડે અને ૨ તોલા અવલેહ ખાવા આપવો; એટલે દારુણ શ્વાસ અને પાંચ પ્રકારની ઉધરસ દૂર થાય છે.

૫૪ બાળે ભારંગી હરીતક્યવલેહુ:—ભારંગમૂળ અને પંચમૂળ ૪૦૦-૪૦૦ તોલા અને પાણી ૨૦૪૮ તોલા લઈ એના ચતુર્થાંશ કાઢો કરવો. પછી તેમાં મોટી હરડે ૧૦૦ તોલા નાખી પચન કરવી. પછી તેમાં ૪૦૦ તોલા ઉત્તમ જૂનો ગોળ નાખવો. જાડું થાય એટલે નીચે ઉતારી ઠંડુ થયા પછી તેમાં મધ ૧૬ તોલા, ત્રિક્ષણાં ૩૨ તોલા; સુઠ, મરી, લીંડીપીપર, એલચી, તજ, નાગકેસર અને તમાલપત્ર, એ ચાર ચાર તોલા નાખવાં. એના સેવનથી દમ, ઉધરસ, શોષ, હેડકી, એકાંતરીઓ તાવ અને તીવ્ર પીનસ(સજેખમ)નો નાશ થાય છે. આ રસાયન અશ્વિની-કુમારે ઇદ્રને કહેલું છે.

૫૫ લક્ષ્મીવિલાસાવલેહુ:—જવંત્રી, લવંગ, એલચી, અંકલની છાલ, મરી, નખલા, હરડે, નસોતર, સુઠ, શતાવરી, કેસર, ચંદન, ખુરાસાની અજમો, કચૂરો (કસેર), શિંગોડાં, તજ, મોરમાંસી અને કસ્તૂરી, એ પ્રત્યેક તોલો તોલો લઈ, એ સર્વેનું ચૂર્ણ કરી તેમાં તૃતીયાંશ સુગંધી અત્તર મેળવવું. ૨૦ તોલા શુદ્ધ કરેલી ભાંગ નાખવી. બે માસા લઘુ તૈલ (?) નાખવું. પછી સાકર, ગુલાબનાં ફૂલ અને ગુલાબનું પાણી નાખી અવલેહ સિદ્ધ કરવો. આ અવલેહ વૃષ્ય, બળકર અને અગ્નિદીપક છે.

૫૬ વ્યાધીહરીતક્યવલેહુ:—ભોરિંગણીનાં પંચાંગ ૪૦૦ તોલા, પાણી ૨૦૪૮ તોલા અને મોટી હરડે ૧૦૦ લઈ સર્વનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરવો. પછી તે ગાળી લઈ તેમાં ગોળ ૪૦૦ તોલા નાખી પુનઃ કઢવી, નીચે ઉતારી ઠંડુ થયા પછી તેમાં ત્રિકટુ ૧૨ તોલા, મધ ૨૪ તોલા અને ચાતુર્જાત ૪ તોલા, એ પ્રમાણે ચૂર્ણ કરી નાખવું. આ અવલેહ અગ્નિબળ જોઈ સેવન કરવો; એટલે વાત, પિત્ત, કફ, દ્વિદોષ અને ત્રિદોષથી ઉત્પન્ન થએલી ઉધરસ, ક્ષત, કાસ, પીનસ, શ્વાસ, ઉરક્ષત અને ૧૧ પ્રકારના ક્ષયનો નાશ થાય છે. આ રસાયન ભૃગુ ઋષિએ કહેલું છે.

૫૭ સુઠંયવલેહુ:—સુઠ ૩૨ તોલા, ગોળ ૬૪ તોલા, ઘી ૩૨ તોલા, દૂધ ૨૫૬ તોલા અને જયફળ, લવંગ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, સુઠ, મરી, લીંડીપીપર અને ચિત્રો, એ તોલો તોલો લઈ માટીના વાસણમાં મંદાગ્નિ ઉપર લેહ સિદ્ધ કરવો. તે પાક ઠંડો થયા પછી તેમાં મધ ૩૨ તોલા નાખવું. આ પાક બાળક અને વૃદ્ધને પણ આપવો. આ પાક વીર્ય-વર્ધક, વાજકરણ; બુદ્ધિ, ક્રાંતિ અને બળને આપનાર હોઈ સૂર્ય જેમ અંધકારનો નાશ કરે છે તેમ તે પ્રમેહનો નાશ કરે છે.

૫૮ શ્લેષ્માતક્યવલેહુ:—પાકેલાં ગુદાંમાંનાં બીઆં કાઢી નાખી, તેને તડકામાં સૂકવી, તેનું ચૂર્ણ કરી તે ૬૪ તોલા લેવું. તેટલીજ સાકર લેવી, તેમજ તાલીમખાનું, ગોખર, કાળી મુસળી, શતાવરી, કૌયબીજ, આસંધ, ઘોળા ભોંયકોળાનું ચૂર્ણ, ત્રિકટુ, ત્રિસુગંધ, જયફળ, લવંગ, કેસર, જવંત્રી, સુમુદ્રશોફનાં બી અને ખુરાસાની અજમો તોલો તોલો અને કસ્તૂરી ૩ માસા લેવી. પછી સર્વનો પાક કરી તે પાક મધ અને ઘીની સાથે સવારે અને સાંજે શક્તિ પ્રમાણે એક અથવા બે તોલા સેવન કરવા આપવો. તેના ઉપર ખોરાક દૂધ અને ઘી સહિત આપવો, તેલ-વાળા અને ખાટા પદાર્થો ખાવામાં વર્જ્ય કરવા. પાન ખાવા આપવું. ઠંડુ પાણી પાવું. આ પ્રમાણે એક મહિના સુધી આ પાકનું સેવન કરવાથી વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે, પંડત્વ દૂર થાય છે, બળ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે; વૃદ્ધ માણસ જુવાન જેવો થાય છે; તેમજ પ્રમેહ, રક્તપિત્ત, ક્ષય, જીર્ણીકર, અરુચિ અને ઉલટીનો નાશ થાય છે.

૫૯ પુનર્નવાવલેહ:—પુનર્નવા (સારોડી), ગળા અને દશમૂળ, એ સર્વ મળી ૩૨ તોલા લઈ, ૫૧૨ તોલા પાણીમાં ઉકાળી તેના ચતુર્થાંશ કાઢો કરવો. પછી તેમાં આદુનો રસ ૧૨૮ તોલા અને ગોળ ૪૦૦ તોલા નાખી પચન કરવું. પછી તેમાં સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, તમાલપત્ર, એલચી, તજ અને ચરક, એ પ્રત્યેક ૧ તોલો લઈ ચૂર્ણ કરી નાખવું. પછી તે અવલેહ નીચે ઉતારી ઠંડો થયા પછી તેમાં મધ ૧૬ તોલા નાખવું. આ પાકના સેવનથી સોજો, ધળ, ઉધરસ, દમ અને અરુચિનો નાશ થઈ બળ, કાંતિ અને અગ્નિની વૃદ્ધિ થાય છે.

૩-મુરખા

૧ બીજોરાંનો મુરખો:—સાકરનો પાક કરી તેમાં કેસર વગેરે મસાલો નાખી તેમાં બીજોરું ચીરી તેની ચીરીઓ નાખવી; એટલે મુરખો થાય. પિત્ત ઉપર આ મુરખો ઘણું પ્રશસ્ત છે. બિહી(મુગલી બેદાણાનાં ફળો)નો પણ આજ પ્રમાણે મુરખો થાય છે. એ પણ પિત્ત ઉપર ઘણો ઉપયોગી છે.

૨ ચંદનના લાકડાનો મુરખો:—ચંદનના લાકડાના બારિક કકડા કરી તેને, અણ્ણમાંશ બંગડીખાર અને પાણી નાખી ચાર પહોર સુધી બાફવાથી સારી રીતે બકાઈ મળે થાય છે. પછી ખાંડની ચાસણી કરી તેમાં નાખવી. આ પ્રમાણે શેલડી, બદામ, આદુ વગેરે ન બકાતા પદાર્થો પણ આ ખાર વડે બકાઈ જાય છે; બાફતી વેળાએ પાણી બળી જવા દેવું નહિ અને વિશેષ નાખવા જરૂર પડે તો ખાર મિશ્રિત કરી ગરમ પાણી રેડવું.*

૩ લિંબુનો મુરખો:—કાગદી (જીણી છાત્રવાળાં) લિંબુ ૧૦૦, દૂધ ચાર શેર અને પાણી એક શેર, એ પ્રમાણે લઈ પહેલાં લિંબુ છોલી પાણી અને દૂધ એકત્ર કરી તેમાં બધાં લિંબુ બે દિવસ સુધી નાખી રાખવાં; પછી જરા સૂકવી પુનઃ તેની છાલ કાઢી નાખવી. એટલું કરી પછી શેર લિંબુએ ત્રણ શેર ખાંડ એ પ્રમાણે લઈ, ખાંડની સારી ચાસણી કરી, તેમાં લિંબુનાં છિદ્રો પાડીને નાખવાં. આ પાક ઠંડો થયા પછી સારી બરણીમાં ભરી ઉપર કપડાથી મોટું બાંધી ત્રણ મહિનાપર્યંત બંધ કરી રાખી, પછી લિંબુ બકાણું કરવાં. આ મુરખો પિત્ત ઉપર સારી પેડે દિતકારક છે.

૪ આમળાંનો મુરખો:—એક શેર સારાં મોટાં આમળાં લઈ તેને સોયથી ટાચી દાખી રાખવાં. તેની અંદરનું પાણી નીકળી જાય એટલે તેને ફટકડાંના પાણીમાં મધ્યમ રીતે ખરી નાખી શેર ખાંડનો પાક કરી, તેમાં આમળાં કાંઈક શીજવવાં; તથા પચન થયા પછી તેમાંથી આમળાં કાઢી લઈ બીજી ચાર શેર ખાંડનો પાક કરી મેલ કાઢી તે પાક સિદ્ધ થાય એટલે તેમાં આમળાં નાખવાં અને કેસર અર્ધો તોલો નાખવું; એટલે મુરખો થયો. આ મુરખો પિત્તશામક અને પૌષ્ટિક છે.

૫ કેરીનો મુરખો:—કેરીઓ સારી બેરેષો લીધી લઈ, તેને છોલી નાખી દાખી રાખવી. પાણી નીકળી જાય એટલે કિંચિત્ બાફવી અને પછી આમળાંની પેડેજ મુરખો કરવો.

૬ ગુલકંદ:—ઉચ્ચી જાતના ગુલાબનાં ફૂલ લઈ તેની પાંખડીઓ ચુંટી લેવી. ફૂલથી બમણી સાકર લઈ બરણીમાં પાંખડીના અને સાકરના ઉપરાઉપરી થર કરવા અને તેનું મોટું બાંધી રાખી ૮ દિવસ ગરમીમાં રાખી મૂકવાથી ગુલકંદ તૈયાર થાય છે. આ ગુલકંદ પિત્ત અને દાહ ઉપર પ્રશસ્ત છે.

૭ મધુપકવ હરીતકી (હરડેનો મુરખો):—સારી પાકી હરડે વીસ તોલા લઈ તે ૧૨૮ તોલા ગોમૂત્રમાં પચન કરવી. પછી કાંચ, દૂધ અને જાશ, એ પ્રત્યેક ૧૨૮ તોલા લઈ તેમાં જુની જુદી પચન કરવી. પછી અંદરના કીણા કાઢી નાખવા. પછી સુંઠ, મરી, પીંપર, અજમો, ઇંદ્રજવ, નાગરમેથ, વાળો દાડમની છાલ, અમ્બવેનસ, ધાવડાનાં ફૂલ, જીરું, શકાજીરું, પીંપર, જટામાંસી,

* એક તપેલામાં બંગડીખારવાળું પાણી ભરી તેના ઉપર ચારણી ચંદનના ટુકડાથી ભરેલી રાખી ઉપર ઢાંકણું ઢાંકવું. અગ્નિ બહુજ ધીરી રાખવી.

ઝોયરસ, ખીલાનું મગજ, સંચળ, સિંધાલુચ, પાષાણુમેદ, જાણુ અને કેરીની ગોટલાનું મગજ, અતિવિષ, કાળીપાટ, લવંગ અને જાયફળ, એ સર્વ મળી હરડેના ચતુર્થાંશ લેવું; કોઠાનું મગજ, મંડૂરભરમ અને લોહભરમ એ દશાંશ લેવી; તથા તમામ ચૂર્ણોથી અડધી સાકર લેવી. પછી એ સર્વે ચૂર્ણ અને સાકરને મેળવી ઉપલી હરડેમા ભરી સૂતરથી સારું વેસ્ટન કરવું. પછી એક વાસણમાં ઘાસ નાખી તે ઉપર થોડા પાણીનો છંટકાવ કરી તેમાં તે હરડે ઘાલી મંદાગિન ઉપર એક પહોર સુધી શીજવવી. પછી નીચે ઉતારી ઠંડુ થયા પછી તે હરડે મધમાં રાખી મૂકવી. એના સેવનથી સંગ્રહણી, પ્રમેહ, શ્વાસ, પાંડુ અને આમવાતનો નાશ થઇ અગ્નિ વધે છે, ધાતુવૃદ્ધિ થાય છે અને પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે.

૮ બીજા પ્રકારની મધુપકવ હરીતકી:—દશમૂળ, લીંડીપીંપર, ચિત્રા, કોકું, બહેડાં, કાયફળ, મરી, પીંપળીમૂળ, રક્તરોહીડો, દંતીમૂળ, દ્રાક્ષ, ઝરૂં, હળદર, દારુહળદર, આમળાં, વાવડીંગ, અધેડી, કાકડાશિંગી, દેવદાર, સાટોડી, ધાણા, લવંગ, ગરમાળાની શિંગોની અંદરનું મગજ, જોખર, વરધારા, કાયકાનું મગજ, પુષ્કરમૂળ અને ખુરાસાની અજમો, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા તથા ૨૫૬ તોલા હરડે લઇ ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં સારી શીજવવી.* પછી તે ગુરૂપદેશ પ્રમાણે મધમાં ૩ દિવસ રાખવી. પુનઃ બહાર કાઢી બીજા પાંચ દિવસ મધમાં રાખવી. પછી બહાર કાઢી વળી બીજા ૧૦ દિવસ મધમાં રાખવી. પછી બહાર કાઢી કોરી કરી ધીના વાસણમાં મધ નાખી તેમાં નાખવી. પછી તેમાં તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર અને લીંડીપીંપરનું ૩૨ તોલા ચૂર્ણ અને પૂર્વોક્ત ઔષ્ધોનું ચૂર્ણ નાખવું. આ યોગ માણુસોના ક્ષિતને માટે ધન્વંતરી મહારાજે કહેલો છે. આ પાકના બહુલ્યથી સર્વ પ્રકારના રોગોનો નાશ થાય છે. શ્વાસ, ઉધરસ, ક્ષય, ઉલટી, મૂઝાં, ભ્રમ, મદ, તૃષ્ણા, અરુચિ, અગ્નિમાંદ્ર, યકૃત, બરોળ, પથરી, અંડવૃદ્ધિ, વિષમજ્જવર, મૂત્રકૃન્ધ, પ્રમેહ, દારુણ વાતરક્ત, વાતરોગ, બદ્ધગુદોદર, રક્તપિત્ત, કફપિત્ત, ત્રિચર્ચિકા, કોઠ, મૂળવ્યાધિ, અપરમાર, પાંડુરોગ અને કમળો વગેરે રોગો દૂર થાય છે.

૯ ત્રીજા પ્રકારની મધુપકવ હરીતકી:—ગાયના છાણનો રસ કાઢી તેમાં ૧૦૦ હરડે દોલાયંત્રથી સારી નરમ થતાં સુધી શીજવવી. પછી તે કાઢી તેને સોયથી ઝીણું ઝીણું છિદ્રો પાડવાં. ત્યાર પછી એક ધીના રીઠા વાસણમાં ૪૦૦ તોલા મધ નાખી, તેમાં તે હરડે નાખી રાખવી અને ઉપરાઉપરી મધ નાખતા રહેવું. જ્યાં સુધી તે મધનું પાણી ન થતાં જેમનું તેમ રહે, ત્યાંસુધી વારંવાર તેમાં મધ નાખવું. એ પ્રયોગથી તે હરડેની તુરાશ જાય. ત્યાર પછી તેમાં સુંક, મરી, લીંડીપીંપર, લવંગ અને વંશલોચન, એ દરેક તોલા તોલાનું ચૂર્ણ નાખવું. આ મધુપકવ હરીતકી બળકર અને વર્ણકારક છે. દરરોજ પ્રાતઃકાળે એક એક ખાવી, એટલે દુષ્ટવાત, સંગ્રહણી, આમાંશ, દુષ્ટરક્ત, ઝર્ણજ્વર, સળેખમ, પ્રણુ, વિરેકાટક (ફેડા), વાતશળ અને શળાયુકન સંગ્રહણીનો નાશ થાય છે.

૪-સર્વત

૧ ગુલાબનું સખરત:—ગુલાબજળ અથવા ગુલાબની કળાએનો નલિકાયંત્રથી અર્ક કાઢી લઇ તેમાં સાકર નાખી જાડો પાક કરવો. આ સરખત સુવાસિક હો-શરીરમાં ઉતરેલી ગરમીનો નાશ કરે છે. તે ઠંડુ છે તથા ઉનાળાના દિવસોમાં સેવન કરવા જેવું છે.

૨ આમલીનું સરખત:—આમલી સારી સ્વચ્છ બશેર લઇ એક પથ્થરના વાસણમાં ચાર શેર પાણી નાખી ચાર પહોર બીજવી રાખવી; અને હાથ વડે ખૂબ મસળા, પાણીનો અને તેનો એકરસ કરીને પાણી માટીના વાસણમાં ગાળી લેવું. પછી તે પાણીને કલાપ્રવાળા વાસણમાં નાખી ઉભરો આવે ત્યાંસુધી ઉકાળી તેમાં ખાંડ નાખી ત્રણતારી ચાસણી કરી તૈયાર થયા પછી બરણીમાં ભરી રાખવું. આ સરખત બેથી પાંચ તેલાપયંત સેવન કરવું. પિત્તપ્રકૃતિના માણસને

* હરડે જ્યારે નરમ થાય ત્યારે કાઢી લઈ તેમાંથી ઠીલા કાઢી નાખવા તથા કવાચને ગળી પુનઃ હરડે નાખી અગ્નિ પર પકાવવું. જ્યારે જાડો પાક થાય ત્યારે ઉતારી ઠંડુ થયેથી મધ મેળવવું.

સાંજે સૂતી વેળાએ આપવાથી શ્રીય સાફ થશે. આ સરખતમાં બીજા એવો ગુણ છે કે, ઉનાળામાં સવારે એનું સેવન કરવાથી લૂખ લાગવાની ધાસ્તી રહેતી નથી. જેને બધકોશનો સંશય રહેતો હોય, તેને આ સરખત ઘણું ગુણકારી છે. એના સેવનથી ઝાડો હંમેશાં સાફ આવે છે.

૩ પાકેલા કેઠાનું સરખત:—આમલીના સરખતની પેઠેજ આ સરખત પણ બનાવવું. આ સરખત શરીરમાં ગરમી ઉપર ઘણુંજ ઉપયોગી છે, સિવાય પિત્તશામક અને રુચિકર પણ છે.

૫-સિકા

૧ આદુનો સિરકો:—આદુનો રસ ૬ તોલા કાઢી તેમાં તેટલુંજ પાણી નાખવું. પછી ૨૦ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમાં કેસર, એલચી, જાયફળ, જવંત્રી અને લવંગ તોલો તોલો નાખી ભરી રાખવાં. આ સિરકો શ્વાસ, ઉધરસ, અગ્નિમાંઘ, અરુચિ ઇત્યાદિ ઉપર પ્રશસ્ત છે.

૨ દાડમનો સિરકો:—૨૦ દાડમ સારાં પાકેલાં અને રસદાર લઇ, તેના રસ કાઢી કલાઇ-વાળા વાસણમાં ઉકાળવો અને અંદર સાકર એક શેર નાખવી. મધ જેવું જાડું થાય એટલે તેમાં અર્ધો તોલો કેસર અને એક તોલો એલચીનો ભૂકો નાખી શીશીમાં ભરી રાખવો. આ સિરકો પિત્ત અને ઉધરસ ઉપર ઘણો પ્રશસ્ત છે. લિંબુનો સિરકો પણ આ પ્રમાણેજ કરવો.

૩ નાળીએરનો સિરકો:—૫૦ કુમળાં નાળીએરનું પાણી લઇ, કડાઇમાં નાખવું અને મધ્યમાગ્નિથી મધ જેવું જાડું થાય ત્યાંસુધી ઉકાળી તેમાં કેસર અર્ધો તોલો અને લવંગનું ચૂર્ણ એક તોલો નાખી નીચે ઉતારી લેવું. આ સિરકો સારી રીતે રક્તવૃદ્ધિ કરનાર છે અને બીજાં ઔષધોનાં અનુપાનો સાથે સેવન કરવાથી ઉપયોગી થઇ પડે છે અને પુષ્ટિ કરે છે.

૬-યાકુતી

લાંગ અર્ધો શેર કપડામાં બાંધી તેને સારી પેઠે ઘોઈ તેની પોટલી બાંધી ચાર શેર દૂધમાં નાખવી અને તે દૂધ સારી પેઠે ઉકાળવું. તે ઉકાળેલા દૂધમાં ખટાશ નાખી દહીં કરી વલોવી માખણ કાઢી ઘી બનાવવું; પછી તે ઘીમાં બદામ અર્ધો શેર, પીસ્તાં અર્ધો શેર, માવો અર્ધો શેર, દ્રાક્ષ અર્ધો શેર તથા ચારોળા અર્ધો શેર વગેરે મેળવી ત્રણ શેર ખાંડનો પાક કરી તેમાં નાખવો. તેમજ જાયફળ, જવંત્રી, એલચી, સમુદ્રશોફનાં બી, અરીણ, કેસર, રૂમીમસ્તકી, ચણકબોઆ, અક્કલકરો, ચુંદ, મરી, લીંડીપીંપર અને પીંપળામૂળ, એ સર્વ એકેક તોલો તથા સાલમ, સફેદ મુસળી, કાળી મુસળી, આસંધ, શતાવરી, કૌચબીજ, ગોખર અને તાલીમખાનું, એ બધાં તોલા, એ સર્વ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી સારી પેઠે મસળી ભાંગના ઘીની અંદર નાખવું. પછી એ સર્વ પદાર્થોને એકત્ર કરી બરણી ભરી રાખવી. આ યાકુતી અવલેદ જેવી બનાવવી. એના સેવનથી વીર્યસ્તંભન તથા વીર્યવૃદ્ધિ ઉત્તમ થાય છે. એના અંગે માદક શક્તિ વિશેષ છે. એના ઉપર અર્ધો શેર દૂધ પીવું. જેને કેફની ટેવ નથી તેણે એનું સેવન કરવું નહિ. કરવું તો ઘણું થોડું. ઉતાર—લિંબુ, ભાત અને છાશ.

અશ્વરોગ-પરિજ્ઞાન

૧-શિરોવ્યથા

થોડાનું માથું સૂજે છે અને તે નીચે માથું ધાલે છે; ત્યારે તેને વ્યથા થયેલી છે, એમ જાણવું. ઉપચાર:—ઘેરડીની છાલ, પીંપળાની છાલ, અંકલની છાલ અને એરંડાનાં મૂળ, એ સર્વ જાણસો સમભાગ લઈ, પાણીમાં વારી થોડાના મસ્તક ઉપર લેપ કરવો. ફરવું, તડકો અને બીજી દરેક ત્રાસદાયક ક્રિયાથી તેને દૂર રાખવો.

૨-રુસ્વરોગ

મોઢું સૂજે છે, લાળ પડે છે, ઘાસ ખાતો નથી, એ મુખરોગ થવાનાં લક્ષણો છે. મુખ-વાતાદિ સર્વ વાતવિકારો ઉપર ઉપચાર:—જવખાર, સરસવ, રાધ, સુવા, હળદર તથા સિંધવ, એ બધી જાણસો સમભાગ લઈ આમલીના કચુકાની ખેળમાં ખરલ કરી લેપ કરી કપડાથી બાંધવું.

૩-નાકના પડમાંથી લોહીનું વહેવું

ઉપચાર:—(૧) કાવળીનાં મૂળ દૂધમાં ધસી નાકમાં મૂકવાં. (૨) શરદી થઈ નાક અને મોઢામાંથી પાણી વહેતું હોય અને વારંવાર સુંઘતો હોય તો:—હરડે, કાળીજીરી, હળદર, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર અને ગોળ, એ બધી જાણસો એકત્ર ખાંડી અજમાશે એકથી બે તોલા-પર્યંત સવાર-સાંજ બે વાર એમ ૭ દિવસ સુધી ખવરાવવું.

૪-નેત્રરોગ

ઉપચાર:—(૧) ફૂલ અથવા પડળ હોય તો:—બે ત્રણ દિવસના બાળકની વિષ્ટા આંખવી. (૨) માછલાનું અને બકરીનું પિત્ત મધમાં ખરલ કરી સાત દિવસ અંજન કરવું. (૩) આંખ રાતી થાય છે, પાણી વહે છે અને સૂજે છે તે ઉપર:—સિંધવ, સંયળ અને કાચલવણ, એ સર્વ જાણસો સમભાગ લઈ કાંજમાં ખરલ કરી અંજન કરવું. (૪) આંખો લીલી રાતી થઈ હોય તો:—ગોળ, કપૂર, પારો અને ગોરોચન, એ સર્વ જાણસો સમભાગ મધમાં ખરલ કરી અંજન કરવું. (૫) આંખો સ્વચ્છ થવા માટે:—સાજખાર પોણો માસો, આંખાહળદર દોઢ માસો, ભેંસાગુગળ (શુદ્ધ) પા માસો, ભેંસનાં શિંગડાંની રાખ પા માસો અને માણસની ખોપરીની રાખ પા માસો, એ સર્વનું એકત્ર ચૂર્ણ કરી જૂના ગોળમાં ખવરાવવાથી બીજા પણ રોગ (વાત, શૂળ, મૂત્રરોગ) દૂર થાય છે. (૬) લીંડીપીંપર, સુંઠ અને પારો, એ જાણસો સમભાગ લઈ મધમાં ખરલ કરી અંજન કરવું.

૫-જ્વર (તાવ) સન્નિપાત

ઉપચાર:—અજમો પા માસો, લસણ પા માસો, હિંગ પા માસો તથા નગોડનાં પાંદડાં પોણો માસો, એ સર્વનું ચૂર્ણ સવાર-સાંજ, ઘીમાં ખવરાવવું અને શેક કરવો. *આગંતુક જ્વર

* તાવ કયા પ્રકારનો છે, એ જાણખવું બહુ કઠિન છે. ઘણું તપેલું, ઝાડાનું, ખાવા ઉપર ઇચ્છા ન હોવી ઈત્યાદિ પ્રકારોમાં કમી જરૂરી પ્રમાણ-ચલનવલનાદિ વ્યવહારો ઉપરથી-જોઈ

ઉપર:—લાંચરાનાં નવ પાંદડાં અને કડવા લીમડાનાં સુકાયેલાં નવ પાંદડાં લઈ તેમાં ૩ શેર પાણી નાખી એક શેર કાઢો બાકી રહે એટલે તે ૩ દિવસ પાવો. લંબન (દાણા ખાતો ન હોય તે) નવર ઉપર:—અવંત્રી, લવંગ, કંકોલ અને જેઠીમધ, એ જળુસો સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી એક તોલો ચૂર્ણ મધમાં ખવરાવવું. સંતાપ (મુખમાં દુર્ગંધ, બન્ને કાન ગરમ, કપાળ ઉપર ગાંઠ, એ લક્ષણોએ યુક્ત) નવર ઉપર:—કેળનાં મૂળ, કેવડાનાં પાંદડાં, ઉંચરાની છાલ, આમળાં, ધાણા અને ભોંયકોળું, એ સર્વ સમાનભાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી ૧ તોલો મધમાં ખવરાવવું. મન્મથ (મૂત્રમાં ધાતુનું જવું, મૂત્ર પીળું થવું અને પીયોડી બાંધ થવી એવા) નવર ઉપર:—(૧) શામળાની રાખ અને રાળનો લોટ પાંચ શેર દૂધમાં બાંધી ત્રણ દિવસ ખવરાવવું. એથી ૬ પ્રકારનો તાવ જશે. (૨) ગજો, ધાણા, કરીઆતું, સુંઠ અને ખારેક, એ પ્રત્યેક ત્રણ ત્રણ માસા અને એલચીદાણા ૧ માસો, એ પ્રમાણે ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું. (૩) લીમડાનાં પાંદડાં, હરડે, આમળાંનાં મૂળની છાલ તથા લસણ, એ સર્વ જળુસોનું સમભાગ ચૂર્ણ એક તોલો ઘીમાં ખવરાવવું.

૬-ઉદરસંબંધી રોગ

ફૂલાનો ભાગ બળવો, પેટમાં ગુડગુડ શબ્દ થવો, પરાણે શૌચ જવું, ઉપરાંતપરિ શ્વાસ કાઢવા, આળસ અને સુકાતા જવું, એ લક્ષણોએ યુક્ત રોગ ઉપર ૨૧ દિવસ સુધી ઘી અને તેલ એકત્ર કરી શરીરે મર્દન કરવું. મંદાગ્નિ ઉપર:—હરડે, ચિત્રો, ઉભી ભોરિંગણીનાં મૂળ, જરૂં, વજ, ભોંયલીમડો, ભોંયઆવળ, રિંગણીનાં મૂળ, સિંધવ, સંચળ, વાવડીંગ. હળદર, નગોડ, અજમો, સુંઠ, પીંપળીમૂળ, લીંડીપીંપર, કરીઆતું અને લાંગરો, એ સર્વ જળુસો સમભાગ લઈ ગોળ સાથે ૧ તોલો ચૂર્ણ આપવું. મોઢામાંથી પીળું પાણી વહેતું હોય અને પરસેવો આવતો હોય તે ઉપર:—આસંધ પા તોલો અને લીંડીપીંપર પાં તોલો ગાયના દૂધમાં ખવરાવવાં. વર્તુશૂળ:—શ્વાસ, ધાયલ થવા જેવું, કૂખ મરડવી, એ લક્ષણો હોય તો—પિત્તપાપડો ૪૫ માસા, ચોર અજમો ૨૫ માસા, હીંગ ૧૫ માસો અને બીજેરાની છાલ ૨૫ માસા, એ બધાં ઔષધો એકત્ર કરી ઘીમાં આપવાં. શ્રમવિઘ્નશૂળ (મંદ ચરવું, બ્રમના જેવું વર્તન, લાળ વહેવી, એ લક્ષણો થાય તે) ઉપર ઉપચાર:—ઘીમાં તલનું તેલ મેળવી ગરમ પાણીમાં નાખી તેમાં ગોળ, હળદર, સુંઠ અને હરડે, એ જળુસો સમભાગ લઈ તેનું ૮ તોલો ચૂર્ણ નાખી આપવું; શરીર ઉંચું નીચું કરવું, પગનો સંકેચ કરવો તથા પેટ ફૂલવું એ લક્ષણો હોય તો—હીંગ પોણો તોલો, લસણ ૨૫ તોલા, સિંધવ ૧૫ તોલો અને ગોળ ૧૫ તોલો, એ સર્વ ઔષધો મેળવી ખાટા દહીંમાં ખવરાવવાં. કૃમિશૂળ:—વજ નવ માસા અને પિત્તપાપડો ૪૫ માસા મેળવી ખવરાવવો. દારુણ શૂળ:—ભોંય ઉપર પડવું, ફૂલવું અને વ્યથિત જણાવું એ લક્ષણો હોય તો—વજ નવ માસા, પાપાણભેદ ૪૫ માસા અને દંતીમૂળ ૪૫ માસા, એ ઔષધો કાંજમાં વાટી આપવાં. અષ્ટાદશ પ્રકારના શૂળ ઉપર:—સિંધવ, કાચકવણ, સંચળ, ગંધબીડ, મીઠું, મરી, અજમો, લીંડીપીંપર, હરડે, બહેડાં, આમળાં, પીળાં પંડોળાં, કોષ્ઠ, વજ, બાવળનો ગુંદ, લારંગી, હીંગ, હિંગણા(ઈંગ્રારીઆ)ની છાલ, પિત્તપાપડો, ઇંદ્રજવ, કાંટાસરીઆનાં બીયાં, આસોદ, રિંગણીનાં મૂળ, નગોડ અને ખુરાસાની અજમો. એ બધાં ઔષધો સમભાગ લઈ, તેનું ચૂર્ણ એ તોલો ઘીમાં અથવા ગોળમાં ૭ દિવસ ખવરાવવું. પેટ ચઢવું:—વખતોવખત શરીર જમીન ઉપર નાખવું, તપ્ત થવું એ લક્ષણો થતાં હોય તો:—અધેડાનાં અને કાંગનાં મૂળ તથા ખાખરાનાં બી, એ ઔષધો પ્રત્યેક ૪૫ માસા અને હીંગ ૩ માસા લઈ, સંધેસરાનાં પાંદડાંના રસમાં ખવરાવવું. ખડસશૂળ:—પેટ ચઢવું, ડોલવું અને મળમૂત્રનો પ્રતિબંધ થવો એ લક્ષણો હોય તો:—શીમળાની છાલ અને દંતીમૂળ દોઢ તોલો તલના તાવની સાધારણ અજમાયશ બાંધવામાં આવે; પરંતુ તે ખાત્રી રાખવા લાયક નહિ. હવે જેના આધારે આ માહિતી આપેલી છે તે લેખી પુસ્તકમાં વિશેષ માહિતી ન હોવાથી અને તેનો અમને અનુભવ ન હોવાથી આના કરતાં વધારે વિસ્તારથી સમજ આપવામાં આવી નથી.

તેલમાં ઘસી આપવાં. ઉઠકશૂળ (પાણી પીધા પછી ફૂદે છે અને હરાંપરાં થાય છે તે) ઉપર:—સુંઠ, લીંદીપીંપર અને વજ, એ ઔષધો પ્રત્યેક ૪૧૧ માસા, ગજપીંપર અને સિંધવ પ્રત્યેક ૨૧ માસા અને હીંગ ૧૧૧ માસો, એ સર્વ ઔષધો ઘીમાં ખરલ કરી ખવરાવવાં. દાંત કચકવા, જમીન આટવી, કરડવું, એ લક્ષણો હોય તો:—ત્રિકટુ ૯ માસા, વાવડીંગ ૯ માસા અને અજમો ૧ માસો, એ બંધાનું ચૂર્ણ કરી ઘીમાં ખવરાવવું. લાઠની સાથે કીડા પડે છે તે ઉપર:—દિંગણાની છાલ ત્રણ માસા અને પિત્તપાપડો ૯ માસા એ ગોળમાં ખવરાવવું. સંમહણી ઉપર (લાદ પાતળી થરી અને ઉપરાઉપરી હગવું):—નાનાં બીલાં, લીલા દાડમના દાણા અને ધાવડીનાં ફલ, એ જણસો સમભાગ લઈ ૧૧૧ તોલો ચૂર્ણ દહીંમાં સાત દિવસ આપવું. (૨) હરડે, આરંબળીની ઝાલ, મેથી અને જીરું, એ સર્વ જણસો સમભાગ લઈ, ૧૧૧ તોલો ચૂર્ણ દહીંમાં ૩ દિવસ ખવરાવવું. (૩) હરડે, આરંબળીની છાલ અને મેથી, એ સમભાગ લઈ દહીંમાં ૧૧૧ તોલો ચૂર્ણ ખવરાવવું. ઉપચાર:—ઘોડાની આંખોમાંથી પાણી વહેવું, પગ અને ગળું સૂજવું, દાંત ચોંટી જવા, ખાવાનું છોડવું ઇત્યાદિ લક્ષણો હોય તો—સરગવાનાં મૂળ, રાફડાની માટી, આમરીનાં અને નગોડનાં પાંદડાં, એ સર્વ સમભાગ વાટી મસ્તકે લેપ કરવો અને અરણીનાં પાંદડાં ૧ તોલો જૂના ગોળમાં ત્રણ દિવસ ખવરાવવાં.

૭-અગ્નિમાંદ્ય

ઉપચાર:—ઘોડો દાણો અને ઘાસ ખાતો ન હોય તો—રિંગણીનાં મૂળ, ઉબી ભોરિંગણીનાં મૂળ, લીમડાનાં પાંદડાં, હરડે, સુંઠ, કરીઆતું, વાવડીંગ, અજમોદ, નગોડ, અરણીનાં પાંદડાં, એ ઔષધો પ્રત્યેક દોઢ દોઢ માસો અને અજમો પોણો માસો, એ સર્વ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી જૂના ગોળમાં ૭ દિવસ ખવરાવવું.

૮-પાદ (પગના) રોગ

ઉપચાર:—પગે ચકાવલી થઇ હોય તો—છીપ અને કોટી બાળી તેની રાખ સમભાગ મધમાં ખરલ કરી ચોપડવી. પગે ગાંઠ થાય છે તે ઉપર:—અંધી ગાંઠ કાપી તેમાંનું પર કાઢવું. પછી જવખાર અને સાજખાર સમભાગ લઈ આમરીની બેળમાં લેપ કરવો; અને સિંધવ, લસણ, સુંઠ અને વાવડીંગ, એ પ્રત્યેક ત્રણ ત્રણ માસા અને અજમો ૧ માસો, એમનું ચૂર્ણ કરી જૂના ગોળ સાથે પાવું.

૯-અંડશોફ (અંડ સૂજવા)

સુંઠ, ઉબી ભોરિંગણી, એરંડાનાં મૂળની છાલ, સરગવાની છાત્ર, રિંગણી, મરી, ઉંઝરાની છાલ અને વજ, એ સર્વ ઔષધો સમભાગ લઈ, ૧૧૧ તોલો ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું અને અંકાલનાં પાંદડાં ઉકાળી અંડ ઉપર તેનો શેક કરવો; તેમજ ઉપલું ચૂર્ણ ઘીમાં ખરલ કરી તે ઉપર થોડું ચોળવું.

૧૦-મૂત્રરોગ

મૂત્ર ઉપરાઉપરી થતું હોય તો:—દ્રાક્ષ અને કાકડીનાં બીઆંનું બારિક ચૂર્ણ કરી મધમાં ઇંદ્રિય ઉપર લેપ કરવો. મૂત્રશૂળ:—ભોંય ઉપર પગ ઠોકવા, કુક્ષિ ઉપર મોઢું લાવવું, એ લક્ષણો હોય તો—લીંદીપીંપર અને ગજપીંપર મેળવી ૧ તોલો ચૂર્ણ કરી ગોળમાં આપવું. મૂત્ર સાથે વીર્ય જવું હોય તો—નાગરવેલીનો કંદ, કેળનો કંદ, ભોંયકોળું અને છીંકણી ૧૧૧ માસો મેળવી તે ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું.

૧૧-વ્રણાદિ રોગ

હાડી:—(હાડ ઉપર ગોળા જેવો સોજો થાય છે તે) ઉપર ઉપચાર:—પ્રથમ ફસ ખોલી મોહી કાઢવું. પછી કડવા લીમડાની સળીઓ એકત્ર બાંધી દેવતા ઉપર ગરમ કરી તે વડે શેકવું.

અને લીમડાનાં પાંદડાં, નવસાર, સિંધવ, એ સમભાગ લઈ લીમડાના રસમાં ખરલ કરી લેપ કરવો તથા ઉપર કપડું બાંધી રાખવું. માંસ સહ્યું હોય અને પીછું પાણી નીકળતું હોય તો તે ઉપર:—લોહચુર અને હરડે તેલમાં ખરલ કરી લેપ કરવો; અને તે ઉપર એરંડાનાં પાંદડાં બાંધી છટથી શેક કરવો; તેમજ લસણ, નગોડ અને સિંધવ દરેક સાડાચાર માસા અને અજમે ૧ માસો, એ ઔષધનું ચૂર્ણ ગોળ સાથે ૭ દિવસ ખવરાવવું. ખાંડુક, જખમ અને વાળા ઉપર:—બકરીની લીંડીઓ, સિંધવ અને મીઠાનું સમભાગ ચૂર્ણ કરી, પાણીમાં કિંવા મધમાં લેપ કરવો. શરીર ઉપર ગાંઠો થઈ તે વહેવા લાગતી હોય તો:—ધુંવાસ અને વજ એ સમભાગ લઈ મધમાં ખરલ કરી લેપ કરવો; અને સિંધવ, વાવડીંગ, હરડે અને લસણ, એ ઔષધો ત્રણ ત્રણ માસા અને અજમે ૧ માસો, એ રીતે ચૂર્ણ કરી ઘીમાં ખવરાવવું. ખસ ઉપર:—કણુક અને મીઠું પાણીમાં પલાળી તેનો રોટલો કરી તે બાળવો અને તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવો. કુંટી સૂજે છે તે ઉપર:—પ્રથમ હાથપગની નસો દબાવવી એમ કહેલું છે. એનો શું ઉપયોગ હશે તે સમજતું નથી; પરંતુ આ નીચેનો ઉપચાર સારો જણાય છે:—સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, સરસવ અને હળદર, એ ઔષધો સમભાગ લઈ આમલીના ચીચોડાની ખેળમાં લેપ કરવો અને ઉપર કપડું બાંધવું; તથા સુંઠ ૪૧ માસા, એલચી ૧૧ માસો, લવંગ ૧૧ માસો, કાથમી ૨ માસા, બહેડાં ૨ માસા અને આમળાં ૨ માસાનું એકત્ર ચૂર્ણ કરી ઘીમાં ૩ દિવસ આપવું. આમની બાધા થાય તો:—શેવાળ અને ઘી એક એક તોલો મેળવી પાવું.

૧૨-અમ્બિવાધા

ઉપચાર:—તેલનો જૂનો ઘડો ફેડીને તેના કકડા કરી તેનું પાતાળયંત્રવડે તેલ કાઢી ચોપડવું.

૧૩-વિષવાધા

ઉપચાર:—શુદ્ધ હિંગજોડ, સોમલખાર અને ઘોળો કાથો, એ ઔષધો સમભાગ લઈ આદુના રસમાં ગોળી કરી ત્રણ દિવસ ખવરાવવી એવું કહેલું છે; પરંતુ એમાંનાં પહેલાં એ ઔષધો શુદ્ધ કરી લેવાં જોઈએ; તોજ કદાપિ આદાનો ગુણુ આવે એમ જણાય છે. આ ઔષધનો ઘણો વિચાર કરી અને કોઈને અનુલવ હોય તોજ ઉપયોગ કરવો એવો અમારો મત છે.

૧૪-તોફાની ઘોડા માટે

ઉપચાર:—(૧)અન્ને કાનમાં (શુદ્ધ કરેલો) પારો નાખવો. મોઢામાં ૩ ઘાલવું અને પગના બદ પર, પિશાબ (?) ઉપર અને ઢગરાના માંસ ઉપર ગોળ ડામ દેવા. શેક કરવો. ઘેર બાંધી રાખવો. (૨) આર્તવનું (સ્ત્રીના અસ્પર્શ કાળના રક્તનું) ચીથરું અને જૂનો ગોળ અર્ધો અર્ધો તોલો એકત્ર ખાંડી ૩ દિવસ આપવું. ગરમ પાણી પાવું. (૩) જુઓ વનોધિગુણાદર્શમાં ખેરના વર્ણનમાં નં. ૭ નો ઉપયોગ.

૧૫-શરીનો કચરો જવા માટે

ઉપચાર:—મીણ, ગુગળ, ભોંયલીમડો, કાળીજીરી, લાખ, સિંદૂર, મરી અને ગોળ, એ સમભાગ લઈ ઘી અને તેલમાં ખરલ કરી ચારે ખરીઓ ઉપર લેપ કરવો; અને લોખંડ ગરમ કરી કિંચિત્ શેકવું.

પશુચિકિત્સાની રુક્ષણો-૧

(વનોધિગુણાદર્શમાં નીચે આપેલી વનસ્પતિઓના વર્ણનમાં તે તે નંબર જોવો.)

(૧) ઘોડાને કુરકરી થાય છે તે માટે:—વંતાકડી (વેંગણી) ૨. (૨) ઘોડાને પીઠ પડે તો તે માટે:—અધાડી (પોપટી કાંગ) ૩, બાજરી ૧. (૩) ઘોડાને શરદી થઈ હોય તે માટે:—ખજૂરી ૫.

પુરવણી-૨

(૧) ઠોરોને સર્પદંશ થાય છે તે માટે:—અરિઠા ૧૪. (૨) ઠોરોને કોઈપણ પ્રકારનું વિષ ચઢ્યું હોય તે માટે:—આસંધ ૧૫ ઉભી (ભો) રિંગણી ૨, જળમંબવો ૧, ઝેરકોચલાનું ઝાડ ૧.

(૩) ઢોરોને ઘોયડાનું વિષ લાગે છે તે માટે—ધણસરી ૧, ઘોણશી ૧. (૪) ઢોરોને ખાધા-માં વિષ આવે તે ઉપર—શિકેકાધ ૨. (૫) ઢોરના ખાધામાં સોમલ આવ્યો હોય તો તે માટે—કેળ ૧૮, તાંદળજે ૧૦, પાણકાંદા ૧. (૬) ઢોરના મુસલરોગ માટે—ગેરખ આમલી ૪, ઘાપાન ૧. (૭) ઢોરના કુંદરોગ માટે—ઈંદ્રજવનું ઝાડ ૧૫, મુચકંદ ૩. (૮) ઢોરને સળેખમ થાય છે તે માટે—ઉદ (લોખાન) ૩. (૯) ઢોરને શેખા (નાક પાકવાનો) રોગ થાય છે તે માટે—કુંગળી (કાંદા) ૩૦. (૧૦) ઢોરના લાગ માટે—કાજૂ ૨. (૧૧) ઢોરના કર્ણરોગ માટે—કાન-ફાડી ૨. (૧૨) ઢોરના રોગ માટે—ચંદનખટવો ૧. (૧૩) ઢોરના મૂત્રાવરોધ માટે—કેળ ૨૦. (૧૪) ઢોરનું અંગ બહાર આવે (આશ કાઢે) છે તે માટે—કલગારી ૫. (૧૫) ઢોર કે વાછરડાંને કરમ પડ્યા હોય તો તે માટે—કુંવાડીઓ ૧૦. (૧૬) ઢોરને હારીક લાગે તે માટે—જમફળ ૪, મોગલીએરડો ૮. (૧૭) ઢોરના જખમ (ક્ષત) માટે—ફાંગળો ૫, માંકડી ૪. (૧૮) ઢોરને ખાંધ પડે છે તે માટે—વગડાઉ તુરીક ૨. (૧૯) ઢોરના પગને ફાળ લાગી હોય તો તે માટે—વગડાઉ અળવી ૧. (૨૦) ઢોરોની આંખોને ભૂર આવે છે તે—કુંભું પડે છે તે માટે—ભુયશિરડ ૧. (૨૧) ઢોરનું શિંગડું, હાડકું વગેરે ભાગ્યું હોય તો તે માટે—થુવેર-ચોધરો (થોર) ૨. (૨૨) ઢોરને દૂધ વધવા માટે—ભીંડી ૫. (૨૩) ઢોરોને ખાણમાં કીડા લાગવાથી રેચ થાય છે તે માટે—સોપારી ૨. (૨૪) ઢોરોના ક્ષતમાં કીડા પડે છે તે માટે—કપૂર ૨, કીડામારી ૧, જનવેલ ૩, ડીકામાળી ૪, તંબાકુ ૧, પીંપળો ૨૨, ખહેડાં ૭, વગડાઉ સાટોડી ૨, હિંગ ૨, હેદ ૨. (૨૫) બળદની ખાંધ સૂજે છે તે માટે—ઝિંઝર ૪. (૨૬) બળદ કે પાડા (રેલા) લોહી મૂતરે છે તે માટે—ગાંજે (લાંગ) ૩, મરવો ૧૧. (૨૭) બળદને કાંઈ દુઃખ થયું હોય તો—આસંધ ૨૧. (૨૮) બળદનો પગ સૂજ્યો હોય તો—આમલી ૧૬. (૨૯) પાડાને રેચ થાય છે તે માટે—ઘોટીવેલ ૧. (૩૦) પાડાના વાળમાં જૂઓ પડી હોય તો તે માટે—નિંબારા ૨. (૩૧) ભેંસના ઝાર (ઝોર, મેલી) પડવા માટે—બકામલીમડી ૪. (૩૨) ધનુર્વાત જેવો ઢોરને મુરડી કિંવા ધનકી રોગ થાય છે તે માટે—અરિઠા ૧૩. (૩૩) નાનાં વાછરડાંને ફેણ થાય છે તે માટે—કુગ (મનાડીના ટોપ) ૧. (૩૪) નાનાં વાછરડાંને દૂધના ચોગે પેટમાં રોગ (દૂધરોગ) થાય છે તે માટે કાળીજીરી (કડવીજીરી) ૯, દુધેલી ૪, સાજડ (એન) ૨. (૩૫) નાનાં વાછરડાંને ઠંડી અને કૃમિ માટે—કાંચકી ૬.

(નીચલી ખાખતો માટે પ્રાણિજ ઔષધિમાં જુઓ.)

ઢોરના ગળામાં હાડકાં જાય તો:—અરિથવર્ગ-૬. ઢોરને કાંઈ વાગી જખમ થઈ કીડા પડે તો:—કાંતણીનું ધર-૩.

૧૬૫ કના સંસ્કૃત ગ્રંથોની નાનાવલી

પ્રાચીન કાળમાં વૈદ્યક વિષય ઉપર સંસ્કૃત ભાષામાં ગ્રંથોનો જે જગરદસ્ત સંગ્રહ થયેલો એમાંના સેંકડો ગ્રંથ હવે અપ્રાપ્ય થયા છે, એટલુંજ નહિ પણ સેંકડો ગ્રંથોનું તો નામ પણ રહેલું જણાતું નથી. આથી મં પહેળને જે ગ્રંથો મળી આવે તેવા સમજાયા, તેવા સાતસો ગ્રંથોની યાદી તેઓશ્રીએ પોતાના રાજવૈદ્ય ગ્રંથમાં આપેલી; તેજ અમે અત્રે આપીએ છીએ. તેઓ લખે છે કે:—“પ્રસ્તુત જે યાદી આપું છું, તેને લગતા મારી પાસે જે આધાર છે, એક મોટો આધાર એડીનખરો અને બાનના વિદ્યાલયના સંસ્કૃત ભાષાના માણ પ્રોફેસર ‘થીઓડોર અગ્રીથિ’ જર્મન ઓરિએન્ટલ સોસાયટી માટે સંસ્કૃત ગ્રંથોની એક મોટી યાદી નોખાં નોખાં અનેક ઠેકાણાંની યાદીઓ ઉપરથી તૈયાર કરેલી તે છે. એ ઉપરાંત શામરાવ મોરોજી કૃત ‘ગ્રંથાલય’ પુસ્તકમાંની યાદી તેમજ બીજાં પ્રત્યક્ષ જેવા મળેલાં પુસ્તકો ઉપરથી આ યાદી વાચકો આગળ સાદર કરી છે. હાલ દ્રાવિડ ભાષામાં આ વિષયના ગ્રંથોનો સંગ્રહ ભારે હોવાની બાતમી મળી છે. તેની શોધ કરવાની ખટપટમાં અમે લાગેલા છીએ.” સાતસો ઉપરાંત ગ્રંથોની યાદી તેમાં એક નામના એકથી વધુ ગ્રંથ છે; તે અનેક ગ્રંથકર્તાના નોખા નોખાજ કરેલા હોવાનો ખુલાસો તેમણે આપ્યો છે. પ્રા. ડા.

૧ અકારાદિ નિર્ધંટુ. ૨ અગસ્ત્ય નિર્ધંટુ. ૩ અગ્નિકર્મ. ૪ અગ્નિવેશ સંહિતા. ૫ અંકોલ કલ્પ. ૬ અજીર્ણ મંજરી-(કાશીનાથ અને કાશીરાજ કૃત). ૭ અજીર્ણ મંજરી ટીકા-રામનાથ વૈદ્યકૃત. ૮ અજીર્ણમૃત મંજરી. ૯ અજીર્ણશિલ્પસ્મકેશરોગવિધિ. ૧૦ અંજનનિદાન-અગ્નિવેશ-કૃત. ૧૧. અત્રી. ૧૨ અનંગનિલક. ૧૩ અનંગદીપિકા. ૧૪ અનંગ રંગ. ૧૫ અનંગશેખર (૧૨ થી ૧૫ સુધી કામશાસ્ત્ર ગ્રંથ). ૧૬ અનંતપ્રકાશ. ૧૭ અનાદાર પટલ (દત્તાત્રેયતંત્રાંતર્ગત). ૧૮ અનુપાનતરંગિણી. ૧૯ અનુપાનમંજરી-(પીતાંબર અને વિક્રમજી કૃત). ૨૦ અન્નચિકિત્સા. ૨૧ અન્નપાનવિધિ-સુષેણકૃત. ૨૨ અભિધાનચૂડામણિ અથવા નિર્ધંટુરાજ કે રાજનિર્ધંટ-નર-હરિકૃત. ૨૩ અભિધાનરત્નમાલા-મહિનાથકૃત અને હલાયુધકૃત. ૨૪ અમરવિનોદ. ૨૫ અમૃત-સંશ્લેષનપદ્યપુટી તંત્ર. ૨૬ અર્કચિકિત્સા. ૨૭ અર્કપ્રકાશ. ૨૮ અલંકાર. ૨૯ અલસકાજીર્ણ પ્રકાશ. ૩૦ અશીતિવાતનિદાન. ૩૧ અશ્વચિકિત્સા-જયદત્ત. ૩૨ અશ્વશાસ્ત્ર. ૩૩ અશ્વતંત્ર. ૩૪ અશ્વવૈદ્યક-જયદત્ત. ૩૫ અશ્વિનીકુમાર સંન્નિપાનકલિકા. ૩૬ અષ્ટધાતુમારણવિધિ. ૩૭ અષ્ટસ્થાન પરીક્ષા. ૩૮ અષ્ટાંગ નિર્ધંટુ. ૩૯ અષ્ટાંગહૃદય નિર્ધંટુ. ૪૦ અષ્ટાંગ સંગ્રહ. ૪૧ અષ્ટાંગ હૃદય-સંહિતા. ૪૨ અષ્ટાંગ હૃદય સંગ્રહ. ૪૩ આતંક નિમિરભાસ્કર. ૪૪ આતંકદર્પણ-માવવનિદાનટીકા. ૪૫ આત્રયસંહિતા (દારોત સંહિતા) પાંચ પ્રકારની-બૃહત, કનિષ્ઠ, મધ્ય, વૃદ્ધ અને કૃષ્ણ. ૪૬ આત્રયસંહિતા સાર. ૪૭ આયુર્વૈદ્ય. ૪૮ આયુર્વેદ. ૪૯ આયુર્વેદદીપિકા. ૫૦ આયુર્વેદપ્રકાશ. ૫૧ આયુર્વેદમહોદય-શ્રીસુબકૃત અને સુષેણકૃત. ૫૨ આયુર્વેદરસશાસ્ત્ર-માધવ. ૫૩ આયુર્વેદ રસાયન-અષ્ટાંગહૃદય ટીકા-હેમાદ્રિકૃત. ૫૪ આયુર્વેદ વિજ્ઞાન. ૫૫ આયુર્વેદસર્વસ્વ-ભોજરાજકૃત. ૫૬ આયુર્વેદ સિદ્ધાન્ત સંખેધિની. ૫૭ આયુર્વેદસુધાનિધિ. ૫૮ આયુર્વેદ સૌખ્ય-ટોડરાનંદ. ૫૯ આરોગ્યચિંતામણિ. ૬૦ આરોગ્યદર્પણ. ૬૧ આરોગ્યમાલા. ૬૨ ઇદ્રગ્નત્ર. ૬૩ ઇશ્વરી કલ્પ. ૬૪ ઉદ્દામેશ્વર. ૬૫ ઉદ્દકમંજરી-ટોડરાનંદ. ૬૬ ઉદ્દકલક્ષણ. ૬૭ ઉન્માદચિકિત્સાપટલ. ૬૮ ઉપચાર-સાર. ૬૯ ઉપદેવ. ૭૦ ઉપદંશાધિકાર-જ્ઞાનભાસ્કર. ૭૧ ઉપધાતુમારણ. ૭૨ ઉમામહેશ્વરસંવાદ. ૭૩ ઉપાનિદાન. ૭૪ ઉપદ્રવ્યકલ્પ. ૭૫ ઋતુગણ. ૭૬ ઋતુચર્યા. ૭૭ આર્વસનિદાન. ૭૮ ઔષધિ-નામાવલિ-રાધાકૃષ્ણકૃત. ૭૯ ઔષધિકલ્પ. ૮૦ ઔષધગ્રંથ. ૮૧ ઔષધપ્રકાર. ૮૨ ઔષધપ્રયોગ. ૮૩ ઔષધિકલ્પલતા. ૮૪ કરટિકૌતુક (હસ્તિરોગ). ૮૫ ગોપાલદાસકૃત-કરભીચિકિત્સા. ૮૬ કરિ-ચિકિત્સા સારોદ્ધાર. ૮૭ કર્મવિપાક. ૮૮ કલાવાદતંત્ર (કામશાસ્ત્ર). ૮૯ કલાશાસ્ત્ર (કામશાસ્ત્ર). ૯૦ કલાશાસ્ત્ર-વિશાખિલકૃત. ૯૧ કલાવિધિતંત્ર. ૯૨ કલાસારતંત્ર. ૯૩ કલ્પખંડ. ૯૪ કલ્પખંડ (બીજો). ૯૫ કલ્પચિંતામણિ. ૯૬ કલ્પતંત્ર. ૯૭ કલ્પતરુ-મહિનાથકૃત. ૯૮ કલ્પદ્રુમ નિર્ધંટુ. ૯૯ કલ્પૌષધિ સેવાદિપ્રકાર. ૧૦૦ કલ્યાણકારક-ઉગ્રાદિત્યાચાર્યકૃત. ૧૦૧ કલ્યાણકૃત. ૧૦૨ કાક-ચંદ્રેશ્વરીતંત્ર. ૧૦૩ કાંકાયન વટિકા. ૧૦૪ કામકલાંગનાવિલાસ. ૧૦૫ કામકલાતંત્ર. ૧૦૬ કામ-કલાવિલાસ. ૧૦૭ કામકલાસૂત્ર. ૧૦૮ કામતંત્ર. ૧૦૯ કામદતંત્ર. ૧૧૦ કામદેવવટી સારસંગ્રહ.

૧૧૧ કામપ્રબોધ-અનૂપસિંહ દેવકૃત. ૧૧૨ કામભૂત. ૧૧૩ કામરત્નતંત્ર-નિત્યનાથકૃત અને શ્રી-
નાથભટ્ટકૃત. ૧૧૪ કામરત્ન-શ્રીનાથકૃત. ૧૧૫ કામરત્નાકર. ૧૧૬ કામશાસ્ત્ર. ૧૧૭ કામસૂત્ર-
વાત્સ્યાયનકૃત. ૧૧૮ કામાખ્યતંત્ર. ૧૧૯ કામેશ્વરતંત્ર. ૧૨૦ કાલજ્ઞાન. ૧૨૧ કાશ્યપસંહિતા. ૧૨૨
કુમારીકલ્પતંત્ર. ૧૨૩ કૃતમુદ્ગરાખ્ય. ૧૨૪ કેટદેવ નિધંટુ. ૧૨૫ કોકશાસ્ત્ર.† ૧૨૬ કૌતુકચિંતા-
મણિ-પ્રતાપરુદ્રદેવકૃત. ૧૨૭ કૌતુકમંજરી (કામશાસ્ત્ર). ૧૨૮ કવાથાધિકાર. ૧૨૯ ક્ષેમકુતૂ-
હલ-ક્ષેમરાજકૃત. ૧૩૦ ગજચિકિત્સા, ગજવૈદ્ય, ગજયુર્વેદ. ૧૩૧ ગણુનિધંટ-મદ્દનાદિનિધંટ.
૧૩૨ ગદનિઘ્ન-સોદલકૃત. ૧૩૩ ગણુરત્નમાલા કોશ. ૧૩૪ ગજરાજરત્ન. ૧૩૫ ગદવિનિશ્ચય.
૧૩૬ ગદવિનોદનિધંટુ. ૧૩૭ ગંધકરસાયન. ૧૩૮ ગંધદીપિકા. ૧૩૯ ગરુડાંજનાદિ. ૧૪૦ ગર્ભ-
કાંડ. ૧૪૧ ગર્ભચિકિત્સા. ૧૪૨ ગુટિકાધિકાર. ૧૪૩ ગુટિકાપ્રકાર. ૧૪૪ ગૂડચ્યાદિ નિધંટ-ધન્વ-
તરિકૃત. ૧૪૫ ગુણુચંદ્રિકા-ધનસ્યામસૂરિકૃત. ૧૪૬ ગુણુજ્ઞાન. ૧૪૭ ગુણુજ્ઞાનનિધંટુ. ૧૪૮ ગુણુપટલ.
૧૪૯ ગુણુપાઠ. ૧૫૦ ગુણુમાલા. ૧૫૧ ગુણુયોગપ્રકાશ. ૧૫૨ ગુણુરત્નમાલા-ભાવમિશ્રકૃત. ૧૫૩ ગુણુ-
રત્નાકર વ્રજભૂપણકૃત. ૧૫૪ ગુણુસંગ્રહ-સોદલકૃત. ૧૫૫ ગુણુગુણુ-સુષેણકૃત. ૧૫૬ ગુરુબોધક હેરંબ-
સેનકૃત. ૧૫૭ ગોરક્ષચિકિત્સા. ૧૫૮ ગોરક્ષસંહિતા. ૧૫૯ ગોવૈદ્યશાસ્ત્ર. ૧૬૦ ગૌરીકાંચલિકાતંત્ર. ૧૬૧
ચક્રદત્ત. ૧૬૨ ચક્રોચંદ્રિકા. ૧૬૩ ચમત્કારચિંતામણિ-લોલિંગરાજકૃત. ૧૬૪ ચરકસંહિતા. ૧૬૫
ચર્યાચંદ્રોદય. ૧૬૬ ચર્યાપદ્માકર. ૧૬૭ ચિકિત્સાકલિકા-તિસટકૃત. ૧૬૮ ચિકિત્સાકલિકા-દયાશંકર-
કૃત. ૧૬૯ ચિકિત્સાકૌમુદી-કાશીરાજકૃત. ૧૭૦ ચિકિત્સાક્રમકલ્પવૃક્ષી. ૧૭૧ ચિકિત્સાચિંતામણિ.
૧૭૨ ચિકિત્સાંજન-વિદ્યાપતિકૃત. ૧૭૩ ચિકિત્સાતત્ત્વજ્ઞાન-ધન્વંતરિકૃત. ૧૭૪ ચિકિત્સાતંત્ર.
૧૭૫ ચિકિત્સાદર્પણુ-દિવોદાસકૃત. ૧૭૬ ચિકિત્સાદીપ. ૧૭૭ ચિકિત્સાદીપિકા-ધન્વંતરિકૃત. ૧૭૮
ચિકિત્સાનાગાળુનીય. ૧૭૯ ચિકિત્સાપદ્ધતિ-કાશીરાજકૃત. ૧૮૦ ચિકિત્સાપરિભાષા-નારાયણુ-
દાસકૃત. ૧૮૧ ચિકિત્સામાત્રિકા. ૧૮૨ ચિકિત્સામૃત-ગણુશકૃત. ૧૮૩ ચિકિત્સાનૃતસાર-દેવદાસકૃત.
૧૮૪ ચિકિત્સાયોગશત. ૧૮૫ ચિકિત્સારત્ન. ૧૮૬ ચિકિત્સાર્ણવ-સદાનંદ શુક્લકૃત. ૧૮૭ ચિકિત્સા
લેશ-ગોવર્ધનકૃત. ૧૮૮ ચિકિત્સાશતશ્લોક. ૧૮૯ ચિકિત્સાસંગ્રહ-ધન્વંતરિકૃત-ચક્રપાણિદત્ત-
કૃત અને શિવદાસ સેનકૃત. ૧૯૦ ચિકિત્સાસર્વસંગ્રહ. ૧૯૧ ચિકિત્સાસર્વસાગર. ૧૯૨ ચિકિત્સાસાગર-
વત્સેશ્વરકૃત. ૧૯૩ ચિકિત્સાસાર-ધન્વંતરિકૃત, હરિભારતીકૃત અને ગોપાલદાસકૃત. ૧૯૪
ચિકિત્સાસંગ્રહ-ક્ષેમશર્માચાર્યકૃત અને વંગસેનકૃત. ૧૯૫ ચિકિત્સાસાર-સમુચ્ચય. ૧૯૬ ચિકિત્સા-
સ્થાનટિપ્પણુ-ચક્રપાણિદત્તકૃત. ૧૯૭ ચોપચિની-પ્રકાશ. ૧૯૮ જગદ્વૈદ્યક-વૈદ્યવાચસ્પતિકૃત. ૧૯૯
જરાચિકિત્સા. ૨૦૦ જ્વરકલ્પ. ૨૦૧ જ્વરચિકિત્સા. ૨૦૨ જ્વરનિમિરભાસ્કર. ૨૦૩ જ્વર-
ત્રિશતિ-શાઝગંધરકૃત. ૨૦૪ જ્વરદર્પણુમાલા. ૨૦૫ જ્વરનિર્ણય-નારાયણુકૃત. ૨૦૬ જ્વરપરાજ્ય-
જ્વરત્નકૃત. ૨૦૭ જ્વરશાંતિ. ૨૦૮ જ્વરાંકુશ. ૨૦૯ જ્વરાદિરોગચિકિત્સા. ૨૧૦ જ્ઞાનભૈષજ્ય-
મંજરી. ૨૧૧ ટોડરપ્રકાશ-ટોડરમલ્લકૃત. ૨૧૨ ટોડરાનંદ-ટોડરમલ્લકૃત. ૨૧૩ ડામરતંત્ર. ૨૧૪ તકકલ્પ.
૨૧૫ તકકલ્પવિધિ. ૨૧૬ તંત્રરાજ-ગંગાલકૃત. ૨૧૭ તંત્રોક્તચિકિત્સા. ૨૧૮ તામ્રવનેમુંડાકૃતિપાષાણુ-
કલ્પ. ૨૧૯ તિસટકૃત-વૈદ્યક. ૨૨૦ તુરંગપ્રશંસા-શાઝગંધરકૃત. ૨૨૧ તૈલોપવેશનવિધિ. ૨૨૨ ત્રિશતી.
૨૨૩ દક્ષસંહિતાતંત્ર. ૨૨૪ દત્તાત્રેયતંત્ર. ૨૨૫ દત્તાત્રેયસંહિતા તંત્ર. ૨૨૬ દશપરીક્ષા. ૨૨૭
દિવ્યરસેન્દ્રસાર-ધનપતિકૃત. ૨૨૮ દૂતપરીક્ષા. ૨૨૯ દેવદાલીકલ્પ. ૨૩૦ દેવનંદીકૃત વૈદ્યક. ૨૩૧
દ્રવ્યગુણુ-ગોપાલકૃત. ૨૩૨ દ્રવ્યગુણુ-રાજવલ્લભ નારાયણુદાસ કવિરાજકૃત. ૨૩૩ દ્રવ્યગુણુદીપિકા-
કૃષ્ણદત્તકૃત. ૨૩૪ દ્રવ્યગુણુરત્નમાલા-માધવકૃત. ૨૩૫ દ્રવ્યગુણુવિવેક. ૨૩૬ દ્રવ્યગુણુશતશ્લોકી-
ત્રિમલ્લભટ્ટકૃત. ૨૩૭ દ્રવ્યગુણુસંગ્રહ-ચક્રપાણિ દત્તકૃત. ૨૩૮ દ્રવ્યગુણુકર. ૨૩૯ દ્રવ્યગુણુદર્શ-
નિધંટુ. ૨૪૦ દ્રવ્યગુણુધિરાજ. ૨૪૧ દ્રવ્યરત્નાકર. ૨૪૨ દ્રવ્યરત્નાવલિ. ૨૪૩ દ્રવ્યશુદ્ધિ. ૨૪૪

† આ ગ્રંથ મૂળ સંસ્કૃતમાં છે. એમાં ૧૮૦૦૦ શ્લોકો હોઈ તે કોકદેવનું રચેલું છે. એનોજ
સાર લઈ કેટલાંક કોકશાસ્ત્રના નામથી ખીખાં જુદી જુદી ભાષાઓમાં પુસ્તકો લખાયાં છે. લોકો આ
પુસ્તકને અતિ ગોખ્ય રાખે છે. એથી હજી તે ગ્રંથમાં જોવામાં આવ્યું નથી. મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથ
પાટણમાં હોવાની ભાળ મળી છે.

द्रव्यादश. २४५ धन्वंतरिग्रन्थ. २४६ धन्वंतरिनिधंठु. २४७ धन्वंतरिविलास. २४८ धन्वंतरि-
सारनिधि-तुलाञ्जकृत. २४९ धातुकल्प-रूपयामलतंत्रांतर्गत. २५० धातुनिदान. २५१ धातुमंजरी-
सहाशिवकृत. २५२ धातुमारणु-शाङ्गधरकृत. २५३ धातुरत्नमाला-देवदत्तकृत. २५४ धातुशोधन.
२५५ नक्षत्रपीडाशान्ति. २५६ नलपाकशास्त्र. २५७ नवरत्नधातुविवाद-अलक्षकृत. २५८ नागवल्ली-
कल्प. २५९ नागव्याधिनिर्णय. २६० नागार्जुनतंत्र. २६१ नागार्जुनीय. २६२ नाडीग्रन्थ.
२६३ नाडीज्ञान. २६४ नाडीज्ञानतरंगिणी. २६५ नाडीज्ञानदीपिका. २६६ नाडीनिदान. २६७
नाडीपरीक्षा-दत्तात्रेयकृत, मार्कंडेयकृत अने रावणकृत. २६८ नाडीपरीक्षादि चिकित्साकथन-रत्न-
पाण्डितकृत. २६९ नाडीप्रकरण. २७० नाडीप्रकाश-गोविंदकृत, रामराजकृत अने शंकर सेनकृत. २७१
नाडीविज्ञान-गोविंदराम सेनकृत. २७२ नाडीविज्ञानीय. २७३ नाडीशास्त्र. २७४ नाडीसमुच्चय.
२७५ नानौषधपरिच्छेद-नारायणदास कविराजकृत. २७६ नानौषधविधि. २७७ नाममाला-धन्वंतरि-
कृत. २७८ नामावलीनिधंठु. २७९ नारायणविलास. २८० निधंठु-राधाकृष्णकृत. २८१ निधंठु-
शिरोमणि. २८२ निधंठुशेष. २८३ निधंठुसंग्रहनिदान. २८४ निधंठुसार-अशोकमल्लकृत. २८५
लघुनिधंठुसार-केशवकृत. २८६ नेत्ररोगचिकित्सा. २८७ नृसिंहकृत-माधवनिदानटीका. २८८ पंच-
कर्मविधि. २८९ पंचकर्मधिकार-वाग्भट्टकृत. २९० पंचसायक. २९१ पंचसायक-कविशेखर ज्योति-
रीश्वरकृत. २९२ पथ्यनिदान. २९३ पथ्यापथ्य-रघुदेवकृत. २९४ पथ्यापथ्य निधंठु-देवदेव पंडित-
कृत. २९५ पथ्यापथ्यनिर्णय. २९६ पथ्यापथ्यविचार. २९७ पथ्यापथ्यविधान. २९८ पथ्यापथ्य-
विधि-दक्षरूपकृत. २९९ पथ्यापथ्यविनिश्चय-विश्वनाथ सेनकृत. ३०० पथ्यापथ्यविमोच-देवदेव-
कृत. ३०१ परिभाषाप्रदीप. ३०२ परिभाषा-नारायणदासकृत. ३०३ परिभाषाप्रतिप्रदीप-
गोविंदसेनकृत. ३०४ पाकादिसंग्रह. ३०५ पाकाध्याय. ३०६ पाकमार्ग. ३०७ पाकावलि.
३०८ पाकावलि (भीष्म). ३०९ पाककल्प. ३१० पाराशर संहिता. ३११ पाशाशकल्प. ३१२
पूज्यपाद निधंठु. ३१३ प्रमेहगणकेशरी. ३१४ प्रयोगसिंतामणि. ३१५ प्रयोगामृत-वैद्यसिंता-
मणिकृत. ३१६ आलचिकित्सा-कल्याणकृत. ३१७ आलतंत्र-कल्याणकृत. ३१८ अलुटीकल्प.
३१९ आलुकीतंत्र. ३२० लावप्रकाश-लावमिश्रकृत. ३२१ लावप्रकाशकोश. ३२२ लिपिकृत्यसिंता-
त्सव-दत्तराजकृत. ३२३ लिपिकृत्यनिदान. ३२४ लिपिरत्न. ३२५ लीमचिनोद. ३२६ लघुसंहिता.
३२७ लेउसंहिता. ३२८ लेपकल्प. ३२९ लेपकल्पसारसंग्रह. ३३० लेपजनक. ३३१ लेपज-
सर्वस्व. ३३२ लेपजन्यरत्नावलि-विक्रमकृत. ३३३ लेपजन्यरत्नावलि. ३३४ लेपजन्यसार. ३३५ लेपजन्य
सारामृतसंहिता-प्राणनाथकृत. ३३६ लोणकृत वैद्यक. ३३७ लोणनकस्तूरी. ३३८ लोणनकतू-
दल-रघुनाथसरिकृत (ग्रंथसंख्या ६०००). ३३९ मंदूक आत्मिकल्प. ३४० मनिमुद्र. ३४१
मंथानलैरव. ३४२ महनकाश्वर. ३४३ महनपालविनोद निधंठु (महनविनोद). ३४४ महन-
संश्रवनी. ३४५ महनार्णव. ३४६ मधुकेश टीका माधवनिदान. ३४७ मधुमालती. ३४८ मल्ल-
प्रकाश-मल्लदेव कृत. ३४९ मलारसायनविधि-मदादेवकृत. ३५० मदार्यव. ३५१ मात्राप्रयोग.
३५२ माधवचिकित्सा. ३५३ माधवनिदान. ३५४ मुग्धभोगाध्या-ज्वरादिरोगचिकित्सा.
३५५ मुंडीकल्प. ३५६ मुक्तावलि-यकपाण्डितकृत. ३५७ मूत्रपरीक्षा-नमपरीक्षासह. ३५८ मूलदेवकृत
कामशास्त्र. ३५९ मृतवत्सायिकित्सा. ३६० मृतसंश्रवनी. ३६१ यंत्राहार. ३६२ यामलतंत्र. ३६३
योगसंग्रह-लक्ष्मणकृत. ३६४ योगसंग्रहविज्ञान. ३६५ योगचिकित्सा. ३६६ योगसिंतामणि.
३६७ योगतरंगिणी-त्रिमल्लकृत अने केशवकृत. ३६८ योगदीपिका-धन्वंतरिकृत. ३६९ योग-
पारिजत. ३७० योगप्रदीप. ३७१ योगमाधव. ३७२ योगमाला-योगसिद्धकृत. ३७३
योगमुक्तावली-वल्लभदेवकृत. ३७४ योगरत्न. ३७५ योगरत्नप्रदीप. ३७६ योगरत्नमाला-गुणकर-
कृत. ३७७ योगरत्नाकर-केशवदेवकृत. ३७८ योगरत्नावलि. ३७९ योगशतक-वररुचिकृत. ३८०
योगशतक-महनसिंहकृत लक्ष्मीदासकृत अने विद्यवैकृत. ३८१ योगसंग्रह-जगन्नाथकृत. ३८२
योगसार-अश्विनीकुमारकृत. ३८३ योगसारसंग्रह-तुलसीदासकृत. ३८४ योगसारसमुच्चय-गणपति
व्यासकृत. ३८५ योगसुधानिधि-अद्विभिरकृत. ३८६ योगांजन. ३८७ योगाधिकार. ३८८ योगा-
मृत-गोपालदासकृत. ३८९ योगिन्यापह. ३९० यंत्राकर्. ३९१ रतिरहस्य (कामशास्त्र). ३९२ रति-

સંગ્રહવ્યાખ્યા. ૩૯૩ રતિસર્વસ્વ. ૩૯૪ રતિસાર. ૩૯૫ રતનકલાચરિત્ર-લોલિંગરાજકૃત. ૩૯૬ રત્નદીપિકા. ૩૯૭ રત્નપરીક્ષા. ૩૯૮ રત્નપ્રદીપનિધંદુ-કાશીરામકૃત. ૩૯૯ રત્નાવલી-કવિચંદ્રરાજકૃત. ૪૦૦ રત્નસારચિંતામણિ. ૪૦૧ રત્નાકર-વૈદ્યરત્નાકરનિધંદુ. ૪૦૨ રસકંકાલિ-કંકાલિકૃત. ૪૦૩ રસકલ્પલતા-કાશીનાથકૃત. ૪૦૪ રસકપાય-વૈદ્યરાજકૃત. ૪૦૫ રસકૌતુક. ૪૦૬ રસકૌતુકાખ્ય. ૪૦૭ રસકૌમુદી-માધવાકરકૃત. ૪૦૮ રસકૌસ્તુભ રસકલિકા. ૪૦૯ રસગોવિંદ-ગોવિંદકૃત. ૪૧૦ રસચન્દ્રિકા-નીલાંબર પુરોહિતકૃત. ૪૧૧ રસચિંતામણિ. ૪૧૨ રસતત્ત્વસાર. ૪૧૩ રસદર્પણ-ત્રિમલ્લકૃત. ૪૧૪ રસદીપિકા આનંદાનુભવકૃત. ૪૧૫ રસનક્ષત્રમાલિકા. ૪૧૬ રસનિબંધ. ૪૧૭ રસપદ્ધતિ. ૪૧૮ રસપદ્મચંદ્રિકા. ૪૧૯ રસપારિજાત. ૪૨૦ રસપ્રકાશ. ૪૨૧ રસપ્રકાશસુધાકર-ચશોધર કૃત. ૪૨૨ રસપ્રદીપ પ્રાણનાથકૃત. ૪૨૩ રસભસ્મવિધિ. ૪૨૪ રસભેષજકલ્ક-સૂર્યપંડિતકૃત. ૪૨૫ રસભોગ-મુક્તાવલી. ૪૨૬ રસમંગલ. ૪૨૭ રસમંજરી-કાલીનાથકૃત. ૪૨૮ રસમણિ-હરિહરકૃત. ૪૨૯ રસમુક્તાવલિ. ૪૩૦ રસયામલ. ૪૩૧ રસયોગમુક્તાવલી-નરહરિ ભટ્ટકૃત. ૪૩૨ રસરત્ન-શ્રીનાથકૃત. ૪૩૩ રસરત્નપ્રદીપ. ૪૩૪ રસરત્નપ્રદીપિકા. ૪૩૫ રસરત્નમાલા-નિત્યનાથ-કૃત. ૪૩૬ રસરત્નસમુચ્ચય. ૪૩૭ રસરત્નાકર-નિત્યનાથ સિદ્ધકૃત. (આ ત્રણ પ્રકારના છે.) ૪૩૮ રસરત્નાકર-ચક્રપાણિકૃત અને રેવણસિદ્ધકૃત. ૪૩૯ રસરત્નાવલિ-ગુરુદત્ત સિંહકૃત. ૪૪૦ રસરત્નસમુચ્ચય. ૪૪૧ રસરસાર્ણવ. ૪૪૨ રસરહસ્ય. ૪૪૩ રસરાજ. ૪૪૪ રસરાજ મુંદર. ૪૪૫ રસરાજલક્ષ્મી-રામેશ્વરભટ્ટકૃત. ૪૪૬ રસરાજશંકર. ૪૪૭ રસરાજશિરોમણિ-પરશુરામકૃત. ૪૪૮ રસરાજહંસ. ૪૪૯ રસવિવેક-કામશાસ્ત્ર. ૪૫૦ રસવૈશેષિક. ૪૫૧ રસશોધક. ૪૫૨ રસસંસ્કાર. ૪૫૩ રસસંકેત. ૪૫૪ રસસંકેતકલિકા-ચામુંડકાયસ્થકૃત. ૪૫૫ રસસંગ્રહ. ૪૫૬ રસસંગ્રહસિદ્ધાંત અચ્યુતકૃત. ૪૫૭ રસસાગર. ૪૫૮ રસસાર-ગોવિંદાચાર્યકૃત. ૪૫૯ રસસારસંગ્રહ-ગંગાધર પંડિતકૃત. ૪૬૦ રસસાર-સમુચ્ચય. ૪૬૧ રસસારામૃત-રામસેનકૃત. ૪૬૨ રસસિદ્ધાંતસંગ્રહ. ૪૬૩ રસસિદ્ધાંત-સાગર. ૪૬૪ રસસિદ્ધિપ્રકાશ. ૪૬૫ રસસિંધુ. ૨૬૬ રસસુધાકર. ૪૬૭ રસસુધાનિધિ-વ્રજરાજ શુક્લ કૃત. ૪૬૮ રસસુધાભોનિધિ. ૪૬૯ રસસૂત્રસ્થાન. ૪૭૦ રસહૃદય-ગોવિંદકૃત. ૪૭૧ રસહૃદય-કંદા-લીય રસહૃદય. ૪૭૨ રસાદિશુદ્ધિ. ૪૭૩ રસાધિકાર હરિહરકૃત. ૪૭૪ રસાધ્યાય. ૪૭૫ રસામૃત-જ્યદેવકૃત અને કૈયદેવકૃત. ૪૭૬ રસાખિંધ. ૪૭૭ રસાભોધિ. ૪૭૮ રસાયનતરંગિણી. ૪૭૯ રસાયન-નિદાન. ૪૮૦ રસાયનવિધિ. ૪૮૧ રસાર્ણવ. ૪૮૨ રસાર્ણવકલા. ૪૮૩ રસાલંકાર. ૪૮૪ રસાવતાર. ૪૮૫ રસેન્દ્ર. ૪૮૬ રસ કલ્પદ્રુમ-રામકૃષ્ણ ભટ્ટકૃત. ૪૮૭ રસેન્દ્રચિંતામણિ-રામચંદ્રકૃત. ૪૮૮ રસેન્દ્રચૂડા-મણિ-સોમદેવકૃત. ૪૮૯ રસેન્દ્રમંગલ. ૪૯૦ રસેન્દ્રસંહિતા. ૪૯૧ રસેન્દ્રસારસંગ્રહ-ગોપાલકૃષ્ણકૃત. ૪૯૨ રસેશ્વરસિદ્ધાંત. ૪૯૩ રસોપરસ. ૪૯૪ રસોપરસશોધન. ૪૯૫ રાજનિધંટ-કાશીરાજકૃત. ૪૯૬ રાજનિધંટ (દ્વિતીય). ૪૯૭ રાજમાર્તંડ ભોજરાજકૃત. ૪૯૮ રાજમૃગાંક-ભોજદેવકૃત. ૪૯૯ રાજવલ્લભ અંબાપર્યારત્નમાલા. ૫૦૦ રાજહંસ. ૫૦૧ રાધાતંત્ર. ૫૦૨ રાવણી ચિકિત્સા. ૫૦૩ રુદાંતીકલ્પ. ૫૦૪ રુદ્રતંત્ર. ૫૦૫ રુદ્રદત્ત. ૫૦૬ રુદ્રયામલિય ચિકિત્સા. ૫૦૭ રૂપમંજરી. ૫૦૮ રોગનિર્ણય. ૫૦૯ રોગપ્રદીપ. ૫૧૦ રોગલક્ષણ. ૫૧૧ રોગવિનિશ્ચય-જ્વરનિદાન. ૫૧૨ રોગાન્તક-સાર. ૫૧૩ રોગારંભ. ૫૧૪ રોગાવલિ. ૫૧૫ રોગભ્રમરાજ્ય. ૫૧૬ લઘુનિદાન-સુરજિતકૃત. ૫૧૭ લઘુરત્નાકર. ૫૧૮ લંઘનપથ્યનિર્ણય. ૫૧૯ લોલિંગરાજ. ૫૨૦ લોહરત્નાકર. ૫૨૧ લોહશાસ્ત્ર. ૫૨૨ લોહપ્રદીપ. ૫૨૩ વંગસેન. ૫૨૪ વંધ્યાપ્રકરણ. ૫૨૫ વમનકલ્પ (અષ્ટાંગહૃદયાંતર્ગત). ૫૨૬ વસંત-રાજચિકિત્સા. ૫૨૭ વાજકરણ. ૫૨૮ વાજકરણ કલ્પદ્રુમ. ૫૨૯ વાજકરણતંત્ર. ૫૩૦ વાજકરણા-ધિકાર. ૫૩૧ વાટપવિદ્ય. ૫૩૨ વાતધનવાદિ નિર્ણય. ૫૩૩ વાતનિદાન. ૫૩૪ વાતપ્રમેહ-ચિકિત્સા. ૫૩૫ વાતરોગચિકિત્સા. ૫૩૬ વિચારસુધાકર (અર્શોદનસુધાકર). ૫૩૭ વિજયરક્ષિત. ૫૩૮ વિદ્યાપ્રકાશ ચિકિત્સા-ધન્વંતરિકૃત. ૫૩૯ વિદ્યારત્ન-શિવનંદભટ્ટ ગોસ્વામીકૃત. ૫૪૦ વિમાનકલ્પ-ચક્રપાણિકૃત. ૫૪૧ વિષતંત્ર. ૫૪૨ વિષમંજરી. ૫૪૩ વિષવૈદ્ય. ૫૪૪ વિષહરચિકિત્સા. ૫૪૫ વિષહરમંત્રૌષધ. ૫૪૬ વીર નરસિંહ. ૫૪૭ વીરસિંહાવલોકન. ૫૪૮ વૃક્ષચિકિત્સારોપણાદિ. ૫૪૯ વૃક્ષદોહદ. ૫૫૦ વૃક્ષાયુર્વેદ. ૫૫૧ વૃત્તરત્નાવલિ-મણિરામકૃત. ૫૫૨ વૃત્તમાણિક્યમાલા-સુષેણકૃત-નિદાન. ૫૫૩ વૃંદમાધવ. ૫૫૪ વૃંદસંગ્રહ. ૫૫૫ વૃંદસિંધુ. ૫૫૬ વૃંદસંહિતા. ૫૫૭ વૃક્ષવાગ્ભટ

(અષ્ટાંગસંગ્રહ). ૫૫૮ વૃક્ષશાનક. ૫૫૯ વૃક્ષ હારીત. ૫૬૦ વૈદિકસાર. ૫૬૧ વૈદિકદંબ. ૫૬૨ વૈદિક-પરિભાષા. ૫૬૩ વૈદિક યોગચન્દ્રિકા. ૫૬૪ વૈદિકરત્નાવલિ. ૫૬૫ વૈદિકદંપતરુ. ૫૬૬ વૈદિકદંપદ્રુમ. ૫૬૭ વૈદિકશાસ્ત્ર વૈષ્ણવ. ૫૬૮ વૈદિકસંગ્રહ. ૫૬૯ વૈદિકસર્વસ્વ નકુલકૃત. ૫૭૦ વૈદિકસાર. ૫૭૧ વૈદિકસારસંગ્રહ. ૫૭૨ વૈદિકાનંદ. ૫૭૩ વૈદિકુતૂહલ-અંસીધરકૃત. ૫૭૪ વૈદિકુલતત્ત્વ. ૫૭૫ વૈદિક કૌમુદી. ૫૭૬ xવૈદિકૌસ્તુભ. ૫૭૭ વૈદિક ચન્દ્રોદય. ૫૭૮ વૈદિકચિકિત્સા. ૫૭૯ વૈદિકચિંતામણિ. ૫૮૦ વૈદિકજીવન. ૫૮૧ વૈદિકતત્ત્વ. ૫૮૨ વૈદિકત્રિંશદ્વીકા. ૫૮૩ વૈદિકદર્પણ-દલપતિકૃત અને પ્રાણનાથકૃત. ૫૮૪ વૈદિકદર્શન. ૫૮૫ વૈદિકત્રયબોધિકા. ૫૮૬ વૈદિકનિધંટુ. ૫૮૭ વૈદિક-પદ્ધતિ. ૫૮૮ વૈદિકપ્રદીપ-ઉદ્ધવમિશ્રકૃત. ૫૮૯ વૈદિકબોધસંગ્રહ-ભીમસેનકૃત. ૫૯૦ વૈદિકમન ઉત્સવ-અંસીધરકૃત. ૫૯૧ વૈદિકભૂષણનિધંટુ. ૫૯૨ વૈદિકમંજરી. ૫૯૩ વૈદિકમનોરમા. ૫૯૪ વૈદિકમહોદધિ-વૈદિકરાજકૃત. ૫૯૫ વૈદિકમાલિકા. ૫૯૬ વૈદિકયોગ. ૫૯૭ વૈદિકરત્ન. ૫૯૮ વૈદિકરત્નમાલા. ૫૯૯ વૈદિકરત્ના-કરભાષ્ય. ૬૦૦ વૈદિકરસરત્ન. ૬૦૧ વૈદિકરસાયન. ૬૦૨ વૈદિકરહસ્ય. ૬૦૩ વૈદિકરહસ્યપદ્ધતિ. ૬૦૪ વૈદિક-રાજતંત્ર. ૬૦૫ વૈદિકવલ્લભ-ઉદયચન્દ્રિકૃત, વલ્લભકૃત અને હસ્તિરચિકૃત. ૬૦૬ વૈદિકવલ્લભ અથવા ત્રિંશતી કિંવા નવત્રિંશતી. ૬૦૭ વૈદિકવલ્લભા. ૬૦૮ વૈદિકવાચસ્પતિ. ૬૦૯ વૈદિકવિનોદ-શંકરભટ્ટ-કૃત. ૬૧૦ વૈદિકવિલાસ-રઘુનાથકૃત. ૬૧૧ વૈદિકવૃંદ-નારાયણકૃત. ૬૧૨ વૈદિકશાસ્ત્રસારસંગ્રહ-વ્યાસ ગણપતિકૃત. ૬૧૩ વૈદિકસંક્ષિપ્ત સાર-સોમનાથ મહામાત્રકૃત. ૬૧૪ વૈદિકસંગ્રહ. ૬૧૫ વૈદિકસર્વસ્વ. ૬૧૬ વૈદિકસાર. ૬૧૭ વૈદિકસારસંકરાર્ખ્ય. ૬૧૮ વૈદિકસારસંગ્રહ. ૬૧૯ વૈદિકસારોદ્ધાર. ૬૨૦ વૈદિકસૂત્રટીકા. ૬૨૧ વૈદિકહિતોપદેશ-શિવપંડિતકૃત. ૬૨૨ વૈદિકામૃત. ૬૨૩ વૈદિકામૃતસાગર. ૬૨૪ વૈદિકામૃતલહરી-મથુરાનાથ-કૃત. ૬૨૫ વૈદિકાલંકાર. ૬૨૬ વૈદિકાવતંસ-લોલિંબરાજકૃત. ૬૨૭ વ્યાધિસિદ્ધાંત. ૬૨૮ વ્યાધ્યર્ગલ-દામોદરકૃત. ૬૨૯ વ્રણચિકિત્સા. ૬૩૦ વ્રણમાધવ. ૬૩૧ શતશ્લોકી-અવધાન સરસ્વતીકૃત, ત્રિમલ્લકૃત અને બોપદેવકૃત. ૬૩૨ શરીરલક્ષણ. ૬૩૩ શરીરવિનિશ્ચયાધિકાર-ગંગારામદાસકૃત. ૬૩૪ શરીરસ્થાનભાષ્ય. ૬૩૫ શલ્યતંત્ર. ૬૩૬ શાકનિધંટુ-સીતારામ શાસ્ત્રીકૃત. ૬૩૭ શાખરતંત્ર. ૬૩૮ શારીરક-શ્રીમુખકૃત. ૬૩૯ શારીરવૈદ્ય. ૬૪૦ શાદ્ગંધર-સંહિતા. ૬૪૧ શાલિહોત્ર-નકુલકૃત. ૬૪૨ શાલિહોત્રસાર. ૬૪૩ શાલિહોત્રોન્નય. ૬૪૪ શાસ્ત્રમલીકલ્પ. ૬૪૫ શિલાજતુકલ્પ. ૬૪૬ શ્લેષ્મનવર-નિદાન. ૬૪૭ પદ્મસનિધંટુ. ૬૪૮ પદ્મસરત્નમાલા. ૬૪૯ પાંચચિકિત્સા. ૬૫૦ સન્નિપાતકલિકા-રુદ્રનાથકૃત, શંભુનાથકૃત. ૬૫૧ સન્નિપાતચન્દ્રિકા. ૬૫૨ સન્નિપાતચિકિત્સા. ૬૫૩ સન્નિપાત-નાડીલક્ષણ. ૬૫૪ સન્નિપાતપટ. ૬૫૫ સન્નિપાતમંજરી. ૬૫૬ સર્વનવરવિપાક. ૬૫૭ સર્વવિજયી તંત્ર. ૬૫૮ સર્વસંગ્રહ. ૬૫૯ સદસ્રાક્ષ તથા સર્વ સિદ્ધાંત. ૬૬૦ સારકૌમુદી-રાજા હરિશ્ચંદ્રકૃત. ૬૬૧ સારસંગ્રહ. ૬૬૨ સારસંગ્રહનિધંટુ. ૬૬૩ સારસિંધુ. ૬૬૪ સિદ્ધ મંત્ર-કેશવકૃત નિધંટુ. ૬૬૫ સિદ્ધમૂલિકા નિધંટુ. ૬૬૬ સિદ્ધયોગ. ૬૬૭ સિદ્ધયોગમાલા. ૬૬૮ સિદ્ધયોગસંગ્રહ-ગણુસેનકૃત. ૬૬૯ સિદ્ધસારસંહિતા. ૬૭૦ સિદ્ધાંતગર્ભ. ૬૭૧ સિદ્ધોપધસંગ્રહ. ૬૭૨ સિદ્ધનાદ. ૬૭૩ સુધા-સાગર. ૬૭૪ સુશ્રુતસંહિતા (અને ટીકાકાર-હૃદય જ્ઞાન, ગયદાસ-ભાસ્કર, માધવ, બ્રહ્મદેવ). ૬૭૫ સુશ્રુતસાર. ૬૭૬ સુપર્ણ. ૬૭૭ સૂત્રમહોદધિ. ૬૭૮ સૂત્રાર્ણવ. ૬૭૯ સૂત્રસ્થાન. ૬૮૦ સૂદ્રશાસ્ત્ર. ૬૮૧ સ્વપશાસ્ત્ર અથવા પાકશાસ્ત્ર. ૬૮૨ સૌભાગ્યચિંતામણિ. ૬૮૩ સૌભાગ્યરત્નાલંકારતંત્ર. ૬૮૪ સ્મર-દીપિકા-કામશાસ્ત્ર. ૬૮૫ સ્મરતત્ત્વપ્રકાશિકા-કામશાસ્ત્ર. ૬૮૬ સ્વપ્નપરીક્ષા. ૬૮૭ સ્વરવિધિ. ૬૮૮ સંદેહલંબનક. ૬૮૯ સન્નિપાતકલિકા. ૬૯૦ હંસનિદાન અથવા હંસરાજ નિદાન. ૬૯૧ હર-પ્રદીપિકા. ૬૯૨ હરિતકયાદિનિધંટુ (ભાવપ્રકાશાંતર્ગત). ૬૯૩ હસ્તિવૈદ્યક-વીરસેનકૃત. ૬૯૪ હારીત સંહિતા. ૬૯૫ હિકમતપ્રકાશ-મહાદેવ પંડિતકૃત (આરબી ઉપરથી ભાષાંતર કરેલું). ૬૯૬ હિકમ-પ્રદીપ. ૬૯૭ હિક્કાધિકાર. ૬૯૮ હિતોપદેશ (વૈદિકહિતોપદેશ). ૬૯૯ હૃદયદીપક-બોપદેવકૃત કોશ. ૭૦૦ હૃદયોગપ્રતિકાર. ૭૦૧ હેમાદ્રિ-વાગ્બટ ઉપર ટીકા. ૭૦૨ હૃદયકૃત વૈદિક.

x અથવા સદૈવ કૌસ્તુભ કે જેનો પ્રથમ રત્ન નામનો ભાગ શ્રીમાન પદ્મજ્યો રાજવૈદ્યમાં છેવટે મૂલ માત્ર જપાવ્યો છે.

પ્રા. ૩૧.

શારીરિક સુધારામાં હિંદીઓનું જંગલીપણું

આપણો દેશ છેલ્લી સદી કરતાં જો કે હાલમાં સુધારાવધારામાં વીજળીની ઝડપે આગળ વધતો જાય છે તોપણ હાલની ઓલાદ શારીરિક આંધામાં અને શક્તિમાં વધુ અને વધુ ઉતરતી જાય છે. એની સાખીતી તેઓને લાગુ પડતાં દર્દો અને તેઓમાં ભરજીવાન વયે નીપજતાં મરણો ઉપરથી મળી આવે છે. ગર્ભ સદીના આપણા આપદાદાઓ અને હાલની ઓલાદની તંદુરસ્તી વચ્ચે ઘણો મોટો તફાવત જણાય છે. એ માટેનાં કારણો એક નહિ પણ અનેક છે; જેમાં મુખ્ય આર્થિક અને સંસારી સ્થિતિ છે. પણ એ ઉપરાંત જે મુખ્ય સમય છે તે શારીરશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતનું અજ્ઞાન છે. એના સમયે શું ખાવું અને શું ન ખાવું તે તેઓ સમજી શકતા નથી. વીસમી સદીના સુધારાએ આપણી શારીરિક શક્તિ સુધારવાને બદલે ઉલટી ખગાડી નાખી છે. સુધારાએ તેમને ફેશનેબલ જીંદગી ગુજારવાનું શીખવવાથી તેઓ ખોટા સુધારાના ભોગ થઈ પડ્યા છે અને મરણપ્રમાણ-તે પણ જીવાનીમાં મરણ પામવાનું પ્રમાણ-લયંકર હદે વધી ગયું છે. ખીજા શબ્દોમાં કહું તો હાલનો સુધારો હાલની ઓલાદની સુખાકારી માટે મોટા શાપસમાન થઈ પડ્યો છે.

જ્યાંસુધી આપણા શરીર પ્રત્યેની ફરજમાં સાવચેત થઈશું નહિ ત્યાંસુધી આપણે હિંદીવાનો સુધરેલી પ્રજાની ખરોખરીમાં કદી પણ ઉતરી શકવાના નથી. અમેરિકા, ઇંગ્લંડ અને જર્મનીની દરેક સુધરેલી પ્રજા જે પહેલી ફરજ બજાવે છે તે પોતાની કેમની શારીરિક સુખાકારીમાં ચાલુ અને ચાલુ સુધારોવધારો કરવાની છે. તેમનો મુદ્દાલેખ પહેલી તંદુરસ્તી અને તે પછી ખીજા બધાનો બનેલો છે. એવીજ રીતે જ્યાંસુધી હિંદીવાનો તરફથી કામ લેવામાં આવશે નહિ ત્યાંસુધી હિંદીવાનો શારીરિક સુધારાવધારામાં જંગલી પ્રજાઓથી પણ પછાતજ રહેવાના. તેઓ તંદુરસ્તીની કદર ત્યારેજ કરે છે, કે જ્યારે તેઓ લયંકર ખિમારીઓથી પટકાઈ ખિજાને પડે છે.

આપણા હિંદીવાનોની મુખ્ય ખામી કુદરતી કાયદાકાનુનો અને શારીરિક શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતનું કેવળ અજ્ઞાનપણું છે. કેટલા હિંદીવાનો પોતાની તંદુરસ્તી કેમ જાળવવી તેથી જાણીતા છે? હું કહું છું કે, બહુજ થોડા. પોતાની હોજરીને કયો ખોરાક રચતો થઈ પડે છે, અને કયો ખોરાક ખીનઅનુસરતો થઈ પડે છે, તે જાણવાની દરકાર કેટલા હિંદીવાનોને હોય છે? હું ફરીથી કહું છું કે બહુજ થોડા. કેમકે હિંદીવાનોનો સર્વથી મોટો ભાગ એમજ માને છે કે, આ સધળા જ્ઞાનની જરૂર તખીઓ માટે હોય છે. પણ દરેકની ફરજ શારીરિક શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો જાણવાની છે. કેમકે એવા જ્ઞાનવગર માણસને માણસજ ગણી શકાય નહિ.

કોઈ પણ જાતનું દર્દ કે ખિમારી થવી એ ખીજું કંઈ નહિ પણ આપણી પોતાની બેદરકારી અને ભૂલનું પરિણામ છે. દર્દ કે ખિમારી કુદરતના શારીરિક નિયમો તોડવાની એક પ્રકારની સજા છે. કુદરતના શારીરિક નિયમોને માન આપવામાં આવે તો ઈન્સાન અકસ્માતને બાદ કરતાં કદી પણ ખિમારી કે દર્દનો ભોગ થઈ પડે નહિ. જેઓ કુદરતના નિયમને માન આપતા નથી, તેઓ કુદરતની સજાને લાયક બને છે. કુદરતના કાયદાઓનું અજ્ઞાન હોવું એ કાંઈ વાજખી બહાનું કહી શકાય નહિ. કુદરત તેઓ ઉપરજ હસે છે, કે જેઓ તેના કાયદાઓને માન આપે છે.

અસલના વખતમાં આપણા આપદાદાઓ એજ કારણથી હુષ્ટપુષ્ટ અને તંદુરસ્તી ભોગવતા હતા કે તેઓ કુદરતના કાયદાઓને જાણીને કે અજાણપણે પણ માન આપીને પોતાની જીંદગી ગુજારતા હતા. તેઓની ગામડાંની જીંદગી આશીર્વાદભરી હતી. તેઓ તાજી હવામાં રહેતા અને સ્વચ્છ પાણી પીતા. તેઓનો ખોરાક મુખ્ય ભાગે કુદરતી અને નિયમિત રહેતો; તેઓનો ખોરાક ફેશન, દેખાદેખી યા તવંગરીનો તોર બતાવનારો હતો નહિ. ગમે તેવાં કામ કે જંગલને તેઓ જમણુ લેતી વખતે બાજુએ મૂકતા અને ચાવી ચાવીને ખાતા; પણ તે વખત આજે રહ્યો નથી. કેમકે હિંદીવાનો પોતાના આપદાદાની એ શુભ રીતિને બાજુએ ફેંકી દઈ પાશ્વિમાત્યના સુધારાઓને શરણુ થયા છે. પશ્ચિમની રીતિઓ જે હિંદીવાનો અને તેમના શારીરિક આંધાને ખીનઅનુસરતી છે તે તેમને બારે નુકસાનકારક થઈ પડી છે. x x x x

શક્તિનો કુદરતી ખજાનો

૯૬૨

મનુષ્યના જીવનનો આધાર ત્રણ વસ્તુઓ ઉપર છે:-પવન, પાણી અને અન્ન, એ ત્રણ વસ્તુઓમાં તેના પ્રાણ રહેલા છે. આ વસ્તુઓમાંથી જીવનશક્તિ મેળવીને મનુષ્ય બળવાન અને નીરાળી થઈ શકે છે; પરંતુ દિલગીરીની વાત એ છે કે, આ શક્તિને પ્રાપ્ત કરવાની યથાર્થ વિધિનું જ્ઞાન બહુ ઓછા માણસોને હોય છે. આજકાલના વૈદ્ય અને ડોક્ટરો રોગીઓને હરતાં ફરતાં ઔષધોનો અનાવવાનોજ પ્રયત્ન કરે છે; પરંતુ કુદરતના અનંત ભંડારમાંથી બળ અને આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરવાની વિધિ તેમને નથી ખતાવતા. લાહોર મેડિકલ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ ડોક્ટર સદરલેંડ કહે છે કે, બળવાન થવાને માટે દવાઓનું સેવન કરવું એ એક ભારે ભૂલ છે. કેમકે શક્તિ તો ભોજનાલયમાંથી મળે છે, નહિ કે દવાવાળાની દુકાનેથી.

જ્યારે મનુષ્ય કુદરતના ખોળામાં ખેલતો હતો અને જ્યારે તેનું જીવન આટલું બધું જટિલ અને અસ્વાભાવિક ન હતું ત્યારે તે કુદરતનાં રહસ્યો આજના કરતાં વિશેષ સમજતો હતો. તે દવાઓ ઉપર આધાર નહિ રાખતાં કુદરતમાંથીજ શક્તિ મેળવવા પ્રયત્ન કરતો હતો. પ્રાણાયામ, જળચિકિત્સા, દુગ્ધચિકિત્સા, ઉપવાસચિકિત્સા અને સૂર્યચિકિત્સા વગેરે બાબતો તેજ યુગની શોધખોળ છે. પવન, પાણી અને અન્ન, એ પરમેશ્વરની અનંત શક્તિના ભંડાર છે. તેમાં કોઈ પણ પ્રકારનો બગાડ થતાં જગતમાં ભારે ઉપદ્રવ જાગે છે તેથીજ એ ત્રણેની પવિત્રતા ઉપર ભાર મૂકવામાં આવે છે. પ્રાચીન ગુરુઓ પોતાના શિષ્યોને કુદરતના અનંત ભંડારમાંથી શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાની વિધિઓનું જ્ઞાન આપ્યા કરતા હતા તેથી અને તે વખતે દવા-દાર ઉપર આટલું જોર દેવાતું નહિ તેથી લોકોનું સ્વાસ્થ્ય પણ વર્તમાન સમય કરતાં કેટલુંય વધારે સારું હતું.

પ્રથમ આપણે પવનને લઈએ. પાણી અને અન્ન વિના તો માણસ થોડી વાર પણ જીવી શકે છે, પરંતુ પવન વિના તો તે ક્ષણવાર પણ જીવી શકતો નથી. ભૌતિક વિજ્ઞાન કહે છે કે, પવન એ બે જાતના વાયુઓ-ઑક્સિજન અને નાઇટ્રોજન-નું રાસાયનિક મિશ્રણ છે. ઑક્સિજન આપણા શરીરમાં દાખલ થઈને મગની શુદ્ધિ કરે છે. એજ જીવનનો આધાર છે; પરંતુ એટલેથીજ કંઈ પતતું નથી. પવનમાં ઉપલા બે વાયુઓ ઉપરાંત પણ કોઈએક એવી ચીજ છે કે જેને ભૌતિક વિજ્ઞાન જોઈ શકતું નથી અને જેનો રાસાયનિક પૃથક્કરણ દ્વારા પત્તોજ લાગતો નથી. એ અગમ્ય અને અગોચર ચીજ ઉપરજ પ્રાણીઓના જીવનનો આધાર છે. અમારું આ કથન નિરાધાર નથી. પવનમાં ઑક્સિજન અને નાઇટ્રોજન જે પ્રમાણમાં ભળેલા છે તેટલાજ પ્રમાણમાં તેમને મેળવીને કૃત્રિમ રીતે પવન તૈયાર કરવામાં આવે અને તેમાં દેડકું, ઉંદર કે બીજા કોઈ પણ પ્રાણીને રાખવામાં આવે તો તે તરતજ મરી જાય છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, કુદરતી વાયુમાં કોઈએક એવી અગોચર વસ્તુ છે કે જેના ઉપર જીવનનો આધાર છે. જે તેમ ન હોત તો કૃત્રિમ વાયુમાં પણ નૈસર્ગિક વાયુ પેડેજ પ્રાણીઓ જીવી શકત.

આ સમસ્ત વાયુમંડળ એ જીવનશક્તિથી ભરપૂર છે. તેમાંથી પોતાને માટે આ શક્તિને ગ્રહણ કરવાનો એકજ ઉપાય છે અને તે એ કે, બની શકે તેટલા વધારેમાં વધારે પ્રમાણમાં ખુલા શુદ્ધ વાયુને આપણા શરીરમાં દાખલ કરવો. તેને માટે પ્રાણાયામની આવશ્યકતા છે. પ્રાણાયામને નામે અમે કોઈ લાંબી ચોડી ગુંચવણભરી ક્રિયા દર્શાવવા નથી ઇચ્છતા. તેની એક સરળ વિધિ નીચે પ્રમાણે છે:-

કોઈ ખુલા સ્થાનમાં-જ્યાંની હવા તદ્દન શુદ્ધ હોય-જ્યાં ધૂળ, ધૂમાડો અને દુર્ગંધ જરા પણ ન હોય ત્યાં સવાર-સાંજ જઈને ટટાર સીધા ઉભા રહો. આ વખતે તમારું પેટ ભરેલું ન હોવું જોઈએ. બન્ને હાથ બન્ને બાજુ કમર ઉપર, અંગુઠા પીઠ તરફ અને ચારે આંગળાં પેટ તરફ રાખો. માથું અને કરોડરજી સમરેખામાં, ખભા પાછલી તરફ ખસેલા અને છાતી આગલી તરફ ખેંચેલી હોવી જોઈએ. હવે મોં બંધ કરીને નાક વડે ધીમે ધીમે ઉંડા શ્વાસ લઈ શુદ્ધ વાયુ વડે ફેરસાંને

ભરે અને તે એટલે સુધી કે પાંસળીઓ બહારની બાજુએ ફેલાવી દેખાઈ આવે અને છાતીનો ઉપલો ભાગ તેમજ બાહ્યની નીચેનો ભાગ પણ બરાબર ફેલે. હવે જેટલી વાર સુગમતાપૂર્વક રોકી શકાય તેટલી વાર શ્વાસને અંદર રોકી રાખો. ત્યારપછી જે પ્રમાણે ધીમે ધીમે શ્વાસ ભર્યો હતો તેજ પ્રમાણે ધીરે ધીરે તેને બહાર કાઢો. બહુ વાર સુધી શ્વાસને અંદર રોકવાનો પ્રયત્ન કરવો યોગ્ય નથી. શ્વાસ બરાબર બહાર નીકળી ગયા પછી તેને શક્તિ પ્રમાણે બહાર રોકો. પછી પહેલાંની પેઠે ધીરે ધીરે અંદર દાખલ કરીને ફેરમાં ભરો. આ અભ્યાસ ત્રણ વારથી શરૂ કરીને બહુ ધીમે ધીમે વધારવો જોઈએ. બહુ ઉતાવળ કરવાથી નુકસાન થવાનો ભય છે. અંદર શ્વાસ ભરતી વખતે તમારા મનમાં એવી ધારણા હોવી જોઈએ કે હું મારામાં જીવનશક્તિ ભરી રહ્યો છું. મારા સૌ રોગ દૂર થઈને મારામાં નવજીવનનો સંચાર થઈ રહ્યો છે. આ ભાવનાનો સ્વાસ્થ્ય ઉપર બહુ ઉત્તમ પ્રભાવ પડે છે.

મનુષ્યના શરીરમાં શક્તિનાં કેટલાંય કેન્દ્ર છે અને તે નાડીઓનાં ચક્ર છે. તેમને જાગ્રત કરવાથી શરીરમાં શક્તિનો સંચાર થાય છે. આમાંના એક કેન્દ્રનું નામ મણિપુરચક્ર છે. તે છાતીને પેટથી જુદી પાડનારા પડદા(ડાયાફ્રામ)ની નીચે-જ્યાં છાતીની પાંસળીઓ જમણી અને ડાબી બાજુએ એકબીજાથી જુદી પડે છે ત્યાં-છે. ઉપરોક્ત વિધિ પ્રમાણે પ્રાણાયામ-ઉંડા શ્વાસ લેવાનો અભ્યાસ-કરતી વખતે આ ચક્ર ઉપર માનસિક દબાણ કરવાથી અને પેટને ગતિમાન કરીને ચક્રને હલાવવાથી તે ઉત્તેજિત થાય છે. આ ચક્રને જાગ્રત કરવા માટે કેટલોક સમય અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે.

આજ જાતનું એક બીજું ચક્ર ગુદાના મૂળમાં છે. કરોડરજ્જુનું હાડકું નીચેની તરફ જ્યાં પૂરું થાય છે ત્યાં એક નાનો ખાડો છે. તેમાં કરોડરજ્જુની નાનીશી નસ બહારની બાજુએ નીકળેલી છે. કેટલાક લોકો તેને મનુષ્યના પૂછડાનો અવશેષ પણ માને છે. ખસ, ત્યાંજ આ ચક્ર આવેલું છે. આ ચક્રને જાગ્રત કરવાની વિધિ એ છે કે, ઉભા રહીને અથવા બેસીને પહેલાં કહેવાયેલી વિધિ પ્રમાણે પ્રાણાયામ કરવા અને સાથે સાથે આ ચક્રને ધીરે ધીરે હાથ વડે દબાવવું. આથી શરીરમાં એક પ્રકારનો સુખકારક અનુભવ અથવા ઝલુઝલુટ જેવું થશે. વીર્યરક્તને માટે આ અભ્યાસ બહુ ફાયદાકારક છે.

ત્રીજું નાડીચક્ર ગરદનના મૂળમાં છે. જ્યાં માથાને ગર્દન સાથે મેળાપ થાય છે ત્યાં એક નાનકડા ફૂવા જેવું છે. તેમાંજ આ ચક્ર આવેલું છે. પલાંડી વાળીને બેસો અને માથાની ખોપરી તથા મેરુદંડને સમરેખામાં રાખો. માથું આગળ ઝૂકતું અને ગરદન પાછળ નીકળેલી ના જોઈએ. પછી ઉંડા શ્વાસ લેવાનો અભ્યાસ કરો. આ ક્રિયા કરતાં કરતાં તમારી બંને હથેળીઓને ચક્રના સ્થાને રાખીને સહેજ દબાવો. આપને એક ખાસ પ્રકારના સુખનો અનુભવ થશે. મગજનો અધોચ થાક ઉતરી જશે. મગજનું કાર્ય કરનારાઓને માટે આ અભ્યાસ બહુ ફાયદાકારક જણાશે.

મનુષ્યનું શરીર એક પ્રકારની વીજળીની બેટરી જેવું છે. માથાની ખોપરી એ તેનો ધનાત્મક ધ્રુવ (પોઝિટિવ પોલ) અને પગનાં તળિયાં ઋણાત્મક ધ્રુવ (નેગેટિવ પોલ) છે. ખોપરીમાંથી ઉપસી આવેલ શિખાસ્થાન દ્વારા આપણાં શરીર વાયુમંડળમાંથી જીવનશક્તિ ગ્રહણ કરે છે અને પગનાં તળિયાંને રસ્તે તેના મેલને બહાર કાઢે છે. આજ કારણથી પગનાં તળિયાંમાં મુડદાલ માંસજ હોય છે. આથી પગને હમેશાં ધોઈને સાફ રાખવા જોઈએ, કે જેથી મેલ નીકળવામાં કંઈ અટકાવ થાય નહિ. ખોપરીને પણ આંગળીઓનાં ટેરવાં વડે ધીમે ધીમે મસળવી જોઈએ. આથી કરીને માથામાં એકઠો થયેલો મેલ દૂર થઈને શક્તિને અંદર ગ્રહણ કરવાનો રસ્તો ખુલ્લો થઈ જાય છે.

જીવનશક્તિનો બીજો ભંડાર શુદ્ધ જળ છે. હાઈડ્રોજન અને ઑક્સિજનને વીજળી દ્વારા એકત્ર કરીને જે પાણી પ્રયોગશાળામાં બનાવવામાં આવે છે, તેમાં આ નૈસર્ગિક શક્તિ નથી હોતી અને સ્વાદ પણ એટલો નથી હોતો. માછલાં વગેરે જીવજંતુઓ પણ તેમાં જીવી શકતાં નથી. નદી કે ફૂવાના જળને કેટલીક વાર શીશીમાં ભરીને સીલબંધ રાખી ચૂકવાથી તે પાણી

પણ સત્વવિનાનું થઈ જાય છે. તેનામાં જીવનશક્તિજ રહેતી નથી; પણ જો એ નિઃસત્વ થયેલા પાણીને એક પ્યાલામાંથી બીજા પ્યાલામાં પંદર વીસ વાર હેરફેર કરવામાં આવે છે તો તેનામાં ફરીથી જીવનશક્તિ દાખલ થાય છે. અને તે પાછું જેવું ને તેવું સ્વાદિષ્ટ બની જાય છે.

જળમાંથી શક્તિ ખેંચવાની વિધિ આ પ્રમાણે છે:-દિવસમાં કેટલીયે વાર થોડું થોડું તાજું અને સ્વચ્છ પાણી પીઓ. આખો પ્યાલો એકેસપાટે ગટગટાવી જવાથી કંઈજ લાભ નથી. જેમ ગરમ દૂધ ઘુંટડે ઘુંટડે પીયે છીએ, તેજ પ્રમાણે પાણી પણ ઘુંટડે ઘુંટડે પીવું જોઈએ; અને તોજ પાણીની જીવનશક્તિ શરીરમાં દાખલ થઈ શકશે.

ત્રીજો શક્તિનો ખજાનો એ અન્ન છે. શાસ્ત્રોમાં પણ અન્નને પ્રાણ કહેલ છે. પવિત્ર અન્નથી મન પવિત્ર બને છે; તેથી અન્નશુદ્ધિ^x બહુજ જરૂરની બાબત છે. પરંતુ સામાન્ય લોકોની ભોજનપદ્ધતિથી અન્નની પૂરેપૂરી શક્તિ ખેંચી શકાતી નથી અને તેથી કરીને અધુરો લાભ થાય છે. ભોજનમાંથી શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાની રીત એ છે કે, ભોજનને ખૂબ ચાવવું જોઈએ અને તે એટલે સુધી કે એથી વધારે ચાવી શકાયજ નહિ. આ પ્રમાણે ચાવીને ખવાયલો સાધારણ ખોરાક જેટલી શક્તિ આપે છે, તેટલી શક્તિ કિંમતી અને સ્વાદિષ્ટ ખોરાક ખરાબર ચાવ્યા વિના લેવાથી પ્રાપ્ત થતી નથી. જમતી વખતે તેમજ પાણી પીતી વખતે મનમાં એવી ધારણા રાખવી જોઈએ કે તેમાંથી જીવનશક્તિ ખેંચીને આપણી અંદર ભરી રહ્યા છીએ.

અમને આશા છે કે, વાંચનાર ઉપલી બાબતોને નજીવી નહિ ગણી કાઢતાં તે પ્રમાણે વર્તન કરશે અને તેના સાચાનૂહાપણા સંબંધી જાતિઅનુભવથી ખાત્રી કરશે.

(‘માધુરી’માંના શ્રી. સંતરામજીના લેખનો અનુવાદ.)

દાંત વિષે એક અદ્ભુત વાત

અમેરિકાના એક ડૉક્ટરે અનુભવ કર્યો છે કે, જો માણસના દાંત ખૂબ સ્વચ્છ રહે તો તેને કોઈ પણ પ્રકારનો રોગ થતો નથી. એજ પ્રમાણે જો એક રોગીના દાંત કોઈ પણ પ્રકારે ખૂબ ચોખ્ખા કરવામાં આવે તો તેના બધા રોગ દાંત સ્વચ્છ કરવાથીજ નાબુદ થઈ જશે, અને તે રોગી સાજો થઈ જશે. આ વિચારો માત્ર પુસ્તકમાંનાજ નથી, પરંતુ ડૉક્ટર સાહેબે તેજ પ્રમાણે ફ્રાન્સના ધાયલ સૈનિકોની ચિકિત્સા પણ કરી છે. તેઓ દરદીઓના દાંત ખૂબ સાફ કરે છે અને ભાગ્યા તૂટ્યા દાંતમાં પણ સુધારો કરી દે છે. આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે, બીજા ડૉક્ટરોના લાથ નીચેના દર્દીઓ કરતાં આ ડૉક્ટર સાહેબના દર્દીઓ ૯-૧૦ દિવસ પહેલાં સાજા બની જાય છે. અસ્તુ. પરંતુ ડૉક્ટર સાહેબે પોતાની અનુભવેલી વિદ્યાને પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ કરીને લોકોને દર્શાવી આપ્યું છે કે, એ કેવળ કપોલકલ્પના નથી, પરંતુ યથાર્થ અને સત્ય વાત છે. ડૉક્ટર સાહેબની એ વિષે યુરોપમાં ઘણીજ પ્રશંસા થઈ છે અને લોકો હવે તેમની ચિકિત્સા પસંદ કરે છે.

ઉપરોક્ત શોધખોળ ઉપર શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓ તથા સૌ કોઈએ ધ્યાન આપવું જોઈએ. ઘણા ખરા તો દાંતણુ કરવુંજ બીનજરૂરી માને છે; અને જો કરે છે તો સહેજસાજ કરીને ફેંકી દે છે. ખરી રીતે તો લીમડો કે બાવળનું દાંતણુ ચાવીને દાંતને ખૂબ ધસી સાફ કરવા જોઈએ.

સાદા આહારવિહારથી સર્વ દર્દો દફનાવવાની રીત

ત્રીસ કરતાંએ વધારે વર્ષથી બર્નાર મેકફેડન વૈદ્યકીય ધંધાવાળાઓનો પાકો દુશ્મન થઈ પડ્યો છે. તેનું નામ લેતાં કોઈ ડૉક્ટરના મગજમાં કંપારી છૂટવા માંડે છે. તેના તરફ આ ડૉક્ટરોનો સખત તિરસ્કાર હતો. કારણ ફક્ત એટલુંજ હતું કે, મેકફેડન કુદરતી ઉપાયોથી દરદીઓને સારાં કરવા માગતો હતો. બચપણમાં પોતે એક માંદલો છોકરો હતો. અઢાર વર્ષની ઉંમરે તો દર્દે તેને ઘેરી લીધો હતો; પરંતુ કુદરતી ઉપાયો અને ખોરાકથીજ તેણે પોતાની જીંદગી સુધારી હતી અને ત્યારથી તે કુદરતનો ભક્ત બન્યો હતો.

પ્રચારકાર્ય—ડૉક્ટરોને આ પાલવે તેમ ન હતું. તે શીતળાની રસી મુકાવવાની પણ વિરુદ્ધ હતો. આ તો જમાનાની મહાન શોધ ગણાતી. વૈદ્યકીય સારવાર વિના સારા થવાય છે, એમ તે લોકોને સમજાવતો. આથી તો ડૉક્ટરો બળી મરતા અને કહેતા કે, મેકફેડનના વિચારો છોકરવાદી, મૂર્ખાઈભરેલા અને કેવળ નકામા છે. મેકફેડન એકલા વિચારોથી સંતોષ પામે તેવો ન હતો. સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પણ તેણે ઝંપલાવ્યું હતું; પરંતુ તે પોતાના વિચારોના પ્રચારપૂરતુંજ. પુસ્તકો અને માસિકો દ્વારા તે પોતાનું સ્થાન મજબૂત બનાવતો હતો. ગમે તેટલો વિરોધ છતાં તે તો આગળજ ધપ્યે જતો હતો.

ડૉક્ટરો સામે વાંધો નથી—મેકફેડનને ડૉક્ટરો સામે કંઈ દ્વેષ નથી. ઉલટું તેમણે માણસ-જાત માટે દાખલ કરેલ કેટલાક સુધારા માટે તેને માન છે. કેટલાક ડૉક્ટરો તો તેના મિત્રો છે; છતાં પણ તે છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષોથી ઔષધની વિરુદ્ધ સતત પ્રવૃત્તિઓ ચલાવી રહેલ છે. આનું કારણ ફક્ત એટલુંજ છે કે, પદ્ધતિસરનાં ઔષધની સત્તા એક ડૉક્ટર ઉપર અજબ છે અને તેનાં મૂળ તત્ત્વમાં વ્યાપારી દૃષ્ટિનો સમાવેશ થાય છે. ઉપરાંત કાયદાઓમાં અને રાજદ્વારી ક્ષેત્રોમાં પણ તે ધુસેલ છે અને આને લઈનેજ મેકફેડન તેની વિરુદ્ધની પોતાની પ્રવૃત્તિઓનો પ્રચાર કરવા માગે છે.

ચૂસ્ત હિમાયતી—સકારણ અને વાજબી રીતેજ તેણે આ કાર્ય ઉપાડી લીધેલ છે. પોતાના માસિકોનો બહોળો ફેલાવો કરવા માટે સળસળાટીવાળી કોઈ વસ્તુનો ઉપયોગ કરવા તે માગતો નથી. શારીરિક સુધારાનો તે ચૂસ્ત હિમાયતી છે. વૈદ્યકીય સુધારાએ લોકોમાંથી જે બંદું સત્ય હતું તેનો નાશ કરેલ છે અને તેને બદલે વિચિત્ર દશા ઉત્પન્ન કરેલ છે. આ સ્થિતિ સામાજિક સુધારાઓ અને મનુષ્યજાતિની તંદુરસ્તીની વિરુદ્ધ હોવાથી આ જુએશ ઉઠાવવાનું તેને કારણ મળેલ છે. ઘણાએ ડૉક્ટરોની પ્રથાઓ ખોટી છે અને પોતાની કુદરતી રીતો વધારે સારી છે, એમ મેકફેડન માને છે. વર્ષોના અનુભવ પછી ડૉક્ટરોને પોતાના મતને મળતા થતા તેણે જોયેલા છે. કુદરતના આ હિમાયતીની માગણીઓના અખતરા થવા જોઈએ, પરંતુ વૈદ્યકીય ધંધા તરફથી આમ કદી થવા પામેલજ નથી.

ડૉક્ટરોનો રોલ—ડૉક્ટરો કોઈ વખત ખરા પડતાં તેઓ મેકફેડનની જાળમાંથી લોકોને મુક્ત કરવા મંડી પડતા. બંને બાજુ તરફ જેતાં આ બાબતમાં ખરા-ખોટાનો સવાલ ઉભોજ રહેતો. કોઈ બાજુથી ખરી વસ્તુ બહાર આવતીજ ન હતી. આથી ડૉક્ટરો તરફથી તેને ધણુંયે સહન કરવું પડતું. તેના કોઈ પુસ્તક તરફ તેઓ ખુની દૃષ્ટિથી જોતા. મેકફેડન એકાદ વખત જોલજાત્રા કરતાં બચી ગયો હતો અને એકાદ વખત તો બે વર્ષ માટે તે કરી આવ્યો પણ હતો.

ડૉક્ટરોનું સ્થાન—અમેરિકામાં ડૉક્ટરો સામે કોઈ વ્યક્તિએ જુએશ ઉઠાવવી તે એક ખરેખર કઠિન કામ છે. ડૉક્ટર ને ધર્મચુર બંનેની ત્યાં સરખીજ ગણના થાય છે. આને લીધે સમાજમાં ડૉક્ટર બીજાઓથી જુદો પડે છે. તેનું જ્ઞાન અગાધ હોય છે; તેની સમજ સંપૂર્ણ છે; આપણે તેને કંઈ સવાલ કરી શકીએજ નહિ; કારણ કે આટલી બધી સત્તા તેમના હાથમાં સંભવી-જ શકે નહિ. આપણે આપણી તંદુરસ્તી-આપણી જીંદગી પણ કંઈ પણ શંકા વિના આપણે તેમના હાથમાં સોંપી દઈએ છીએ. આપણે તો ફક્ત તેમના સામું ડાચું ફાટીને જોઈ રહેવાનુંજ છે; કારણ કે આપણે એ ધંધાથી અજાન છીએ. મેકફેડન આ બ્રમણનો નાશ કરવા માગે છે. ડૉક્ટરો

કંઈ જાણતા નથી તેમ તેને ખાત્રી થાય છે. આને લઈનેજ અમેરિકન મેડીકલ એસોસિએશન તેને ચૂપ કરી દેવા માગે છે.

આપણી મનોદશા—માંદા પડતાંજ આપણું મન ડૉક્ટર તરફ વળે છે. ડૉક્ટરોમાંથી વિશ્વાસ છોડવા આપણે માગતાંજ નથી. મનના સંતોષ અને શાંતિને વાસ્તે ડૉક્ટરજ છે. આવી નિર્બળ મનોદશાને લઈનેજ આમ બને છે; પરંતુ મેકફેડનના મત પ્રમાણે તમે તમારા શરીરનેજ તક આપો અને તે રોગને આપોઆપ મટાડશે. આટલા માટેજ ડૉક્ટરો આ માણસને બચાવે ગણે છે.

એકજ સિદ્ધાંત—છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષોમાં ડૉક્ટરોએ ઘણી નવી શોધો કરી જૂનીતું સ્થાન તેમને આપેલ છે; જ્યારે મેકફેડનનો સિદ્ધાંત જેનો તેજ રહેલ છે. તેજ સાબીત કરે છે કે, પોતાના વિચારોમાં તે કેટલો મક્કમ અને આગળ વધેલો છે. બહારની અડચણો દૂર થતાં શરીર જે એક જીવંત વસ્તુ છે તેને પોતાની મેળે પોતાની ગોઠવણ કરી લેવાની શક્તિ છે તેમ મેકફેડન જણાવે છે. શરીરની કુદરતી સ્વતંત્રતામાં આડે આવતી અગવડતાઓ દૂર કરવા માટેનાજ તેના પ્રયાસો છે અને ખોરાકને તેના પાચારૂપ તે ગણે છે.

ખોરાક અને ઉપવાસ—ખોરાક અને ઉપવાસ, આ બે વસ્તુઓ ઉપર મેકફેડનની પદ્ધતિની રચના થયેલ છે. વૈદ્યકીય વર્ગે પ્રથમ તો આની અવગણના કરેલી, પરંતુ અત્યારે મહાન વિજ્ઞાનીઓએ અખતરોઓથી સાબીત કર્યું છે કે, ઉપવાસની આવશ્યકતા છે. મેકફેડનના સિદ્ધાંતનો ઠેરઠેર ઉપયોગ થાય છે. ખોરાક વધારે લેવાતાં શરીરની બધી શક્તિઓ તેને પચાવવામાં રોકાઈ જાય છે; માટે જ્યારે ઓછો ખોરાક લેવાય છે ત્યારે આ શક્તિઓને શરીર સુધારવા માટે અવકાશ રહે છે. અત્યારે જે સામાન્ય ટેવ છે તેના કરતાં ઘણા ઓછા ખોરાકની જરૂર છે. ખોરાક શરીરને નુકસાન કરે નહિ તે માટે તે સાદો હોવાની જરૂર વિશેષ છે; અને એટલું તો ચોક્કસ છે કે, થોડું ખાવાથી તેમજ થોડું ખોરાક લેવાથી મંદવાડમાંથી બચી શકાશે અને શરીર અસલ સ્થિતિ પર આવી શકશે. શરીરમાં કાંઈ પણ ગડબડ જણાતાં ઉપવાસ કરો. શરદી પણ ઉપવાસથી મટી જાય છે. પ્રથમ તો આ વિચારોને હાંસીપાત્ર ગણવામાં આવેલ, પરંતુ ૨૪ કલાકના ઉપવાસથી શરદી મટાડી શકાય છે એમ મેકફેડને બતાવી આપેલું છે.

એક દૃષ્ટાંત—શિકાગો યુનિવર્સિટીમાં એક માણસે એક જંતુ જેની જીંદગી ફક્ત ૨૪ કલાકની જ હોય છે તેના ઉપર ઉપવાસનો અખતરો અજમાવેલો. કેટલાંક આવાં જીવડાંઓને તેણે ખોરાક વિના પૂરી રાખ્યાં હતો અને નવાઈ તો એ હતી કે, આથી આ જીવડાંઓ ૧૫ દિવસ જીવ્યાં! સાધારણ રીતે ખોરાક લેતાં તેઓ ૨૪ કલાકમાં મરી જતાં—વગરખોરાકે તેઓની જીંદગી ૧૫ દિવસની થઈ. આવીજ રીતે મનુષ્ય જે ખોરાકના સિદ્ધાંત સમજી જાય તો પોતાની જીંદગી ખચાવી શકે. મેકફેડન જણાવે છે કે, ઉપવાસમાંજ તેને કાયમની યુવાનીતું રહસ્ય રહેલું જણાયું છે.

ખોરાકવિના માણસ મરતો નથી—એકદમ ભૂખમરો વેઠવો તે મૂર્ખાઈભરેલું છે; પરંતુ થોડા વખત પહેલાં જેમ લોકો માનતા કે બે કે ત્રણ દિવસ ખોરાક ન લેવાથી માણસ મરી જાય છે તેવું કંઈ નથી. કેદીઓની હડતાળ ઉપરથી સમજાશે કે, એક મહિનો ખોરાક ન લેવા છતાં એવું ખરાબ પરિણામ થતું નથી. ત્રણ દિવસથી ત્રણ અઠવાડિયાં સુધી ઉપવાસ કરવા તે ટેવાઈ ગયેલા માટે કંઈ વિસાતમાં નથી. બનાર મેકફેડનેજ આ સૂચન કરેલ છે એટલુંજ નહિ પરંતુ કેટલાંક વિજ્ઞાનીઓએ આને ટેકા આપેલ છે. શિકાગો યુનિવર્સિટીના ક્લાસમાં એક અખતરો થયો હતો. છોકરા અને છોકરીઓએ એક અઠવાડિયું ખોરાક લીધો નહિ, છતાં તેઓને પોતાના હમેશના કામકાજમાંથી જરા પણ પાછા હટવાની જરૂર જણાઈ ન હતી. કિલકું તેઓ પોતાનું કામ સરસ અને ઉમંગથી કરી શક્યાં હતાં.

ઉપવાસથી બળ ઘટતું નથી—મેકફેડનને આમાં કંઈ નવીનજ લાગતું ન હતું. આની શોધખોળના ઇતિહાસનો તેણે એક દાખલો આપેલો છે. જ્યોર્જ હેસ્લર નામનો તેનો એક નોકર એક વાર શિકાગોથી પીટર્સબર્ગ એટલે ૫૦૦ માઈલ બે અઠવાડિયાંમાં પગે ચાલીને આવ્યો હતો. આ બે અઠવાડિયાંમાં તેણે પાણી સિવાય કંઈ લીધું ન હતું; છતાં પણ તે મુસાફરી પછી આનંદી,

તંદુરસ્ત અને જેવાને તેવો ખડતલ જણાયો હતો. “પ્રીતીકલ કલ્પર”નામના માસિકમાં થોડા વખત પહેલાં આને માટે કેટલાંએ અખતરાઓનાં પરિણામ જણાવવામાં આવ્યાં હતાં. ડૉક્ટરોએ સાબીત કર્યું હતું કે, બે અઠવાડિયાંના ઉપવાસથી એક ૪૦ વરસના માણસના શારીરિક તંતુઓ યુવાન માણસના જેવા થોડા વખતમાં જ બની જાય છે.

ઉપવાસથી ધણું દરદો મટે છે—મેકફેડને ઉપવાસનો સિદ્ધાંત પ્રચલિત કરવાથી જ ડૉક્ટરો તેની સામે ધુરંદ્રી ઉઠ્યા હતા. તે જણાવે છે કે, દવાથી અસાધ્ય એવાં કેટલાંએ દર્દો ઉપવાસથી મટે છે. અગર તો તે મટાડવામાં ઉપવાસથી સહાનુભૂતિ મળે છે. દમ, ઉધરસ, કબજાઆત, પ્રમેહ, સ્ત્રીઓનાં દર્દો, સંધિવા, હોઝરીનાં દર્દો વગેરે કેટલાંએ રોગો આથી મટાડી શકાય છે. ડૉક્ટરો આથી રોષે ભરાય તેમાં કંઈ નવાઈ જેવું નથી. બળતામાં લી હોમવા જેવું એ થયું કે, મેકફેડને જણાવ્યું કે ઉપવાસથી ગરમી તેમજ કેન્સરના રોગો પણ મટી શકે છે. ઉપવાસ અને દૂધના ખોરાકથી પોતે ઉપલા રોગો દૂર કરેલા છે એમ જણાવતાં તે ડૉક્ટરો ભભૂકી ઉઠે છે. સેંકડો અખતરાઓ પછી જ મેકફેડન પોતાનો સિદ્ધાંત બહાર પાડે છે, જ્યારે ડૉક્ટરોનો તો કેવળ બકવાદ જ હોય છે.

સિદ્ધાંતનું પૃથક્કરણ ખોરાક બંધ કરતાં જ શારીરિક યંત્રકામ શરીરમાં રહેલ વધારાનાં તત્ત્વોને બહાર કાઢવા માંડશે. વધારાની ચરબી અને જ્યાં રોગ શરીરને પીડે છે તે જગ્યાના ખરાબ પદાર્થોને તે હજમ કરી જશે. આથી ઉપવાસમાં દર્દી પાતળો પડવા માંડે ત્યારે એમ નથી સમજવાનું કે તેનું માંસ ઓછું થાય છે; પરંતુ જે દર્દી તે પીડાતો હોય છે તે દર્દી જ ઓછું થવા માંડે છે. ઘણું વજન ઓછું થાય ત્યાં સુધી આ પ્રમાણે ચાલે છે. ત્યારબાદ ઓછસ રીત પ્રમાણે દૂધનો ખોરાક આપવામાં આવે છે. વૈદકશાસ્ત્રીઓ આને વિજ્ઞાનથી વિરુદ્ધ હોવાનું જાહેર કરે તેથી શું વળવાનું હતું? મેકફેડનના અખતરા ઓછસ છે. આ રીતે તેણે ધણાંએ સારા કરેલ છે.

દૂધની ઉપયોગિતા—દૂધની બાબતમાં મેકફેડન ઓછસ રીતે જણાવે છે કે, તેની શરીર-સુધારક પદ્ધતિમાં તેનો પણ મુખ્ય હિસ્સો છે. કોઈ પણ વસ્તુ કરતાં દૂધ વધારે ઉપયોગી અને ફાયદાકારક છે. આને તે સંપૂર્ણ ખોરાક જણાવે છે. અંગત તેમજ હળવો દર્દીઓ ઉપર અખતરા કર્યા પછી જ તેણે પોતાનો આ મત પ્રદર્શિત કરેલ છે. રોગ મટાડનાર અને શરીરને સુદૃઢ બનાવનાર તરીકે દૂધનું પ્રથમ સ્થાન છે. તે એક પૌષ્ટિક અને જગનભરમાં એક સચોટ દવા છે.

કસરતની જરૂર—કસરતની જરૂર તો છે જ એમ તેનું પણ માનવું છે. બધી કસરતોમાં તે ચાલવાની કસરતને મુખ્ય સ્થાન આપે છે. ખોરાક, ઉપવાસ અને કસરત ઉપરાંત સરસ રીતે નાલવાની તેમજ તડકામાં ખુલ્લા શરીરે રહેવાની પદ્ધતિ—આટલી વસ્તુઓ શરીરની સુધારણા માટે મુખ્ય છે. આટલી વસ્તુઓનો સમજપૂર્વક ઉપયોગ થતાં કોઈ પણ રોગ અસાધ્ય રહેતો નથી. પોતાના વાળ ખરી પડવા માંડતાં તે આ કુદરતી પદ્ધતિથી ઉપાય યોજીને વાળ જળવી શક્યો હતો. પ્રૂફના હદ ઉપરાંતના વાયનથી તેની આંખો નબળી પડી હતી; પણ આ ગુમાવેલી શક્તિ તે પાછી મેળવી શક્યો હતો. આમાં ડૉક્ટરો તેમજ દવાનો લેશમાત્ર ઉપયોગ કર્યો ન હતો.

ખરું રહસ્ય—મેકફેડને પોતાની આ કુદરતી પદ્ધતિથી કોઈ પણ વસ્તુનો નીવેડો લાવવાનું બાકી રાખ્યું નથી. દરેક રોગને માટે તે કંઈ ને કંઈ ઉપાય બતાવે છે જ. ખોરાક તૈયાર કરવાની આખી રીત તેણે જણાવેલી છે અને તેને સારો આદર મળ્યો છે. આ બધું છતાં ડૉક્ટર લોકો આ પદ્ધતિથી મેકફેડનના નામને લીધે વિરુદ્ધ હતા. આનું ખરું કારણ શું છે તે કહી શકાય તેમ નથી; છતાં એટલું તો સત્ય છે કે, તેમણે મેકફેડનના સિદ્ધાંતો તરફ દુર્લક્ષ કરેલું છે. તેની ચકાસણી કરી જોઈ નથી. કુદરતી પદ્ધતિની અવગણના શામાટે થવી જોઈએ? એ જ મેકફેડનનો વાંધો હતો. આમાં ગમે તેમ હોય. મેકફેડનને આ લોકો તરફથી ધણું સહન કરવું પડ્યું હતું; છતાં પણ તેના સતત પ્રયાસ અને અગાધ મહેનતના પરિણામરૂપ જે સરસ અને સાદી તેમજ કુદરતી રોગો મટાડવાની પ્રથા તેણે જનસમાજ સમક્ષ સાદર કરેલ છે, તેનો મથાઈ ઉપયોગ તેની સાચી કિંમત સમજાવ્યા વિના રહેશે નહિ. (તા. ૮-૨-૧૯૨૬ના દૈનિક “હિંદુસ્થાન”માંથી)

ઉપવાસનો એક ચમત્કારિક ઉપચાર

કથો રોગ

“મારી પત્ની ૨૨ વર્ષની છે. બે છોકરાંની માતા છે. તેણે એક અત્યંત રસિક તેમજ સાહસ-ભરેલો ઉપવાસચિકિત્સાનો પ્રયોગ કર્યો છે. હું એને સાહસિક પ્રયોગ કહું છું; પણ એથી કંઈ એમ ન સમજે કે આ પદ્ધતિમાં કંઈ જોખમ રહેલ છે. માત્ર અકુદરતી ખોરાકને લઈને આપણાં શરીરખંધારણ એટલાં નિઃસત્ત્વ થઈ ગયાં છે કે અપવાસને નામેજ આપણે લડીએ છીએ.”

“છેલ્લાં બે વર્ષથી મારી પત્નીને ઝીણો તાવ આવતો હતો. ૯૯.૫ થી ૧૦૦ ડીગ્રી સુધી પારો ચઢતો હતો. આંતરડાની નળગાદથી તેને કાયમની કબજિયાત રહેતી. પરિણામે જીભ હમેશ મેલી અને શ્વાસ ગંધાતો હતો. એની મુખ્ય ફરિયાદ, જેથી એ ખૂબ હેરાન થતી તે માસિકધર્મની અનિયમિતતા અને એ વધારે પ્રમાણમાં થતો એ હતી. કેટલીક વાર રક્તસ્ત્રાવ બાર બાર દિવસ સુધી ચાલતો. એની અતિશય શારીરિક નળગાદ અને લોહીના અભાવે ચહેરાની પીળાશ રહેતી તેનું મુખ્ય કારણ એજ હતું. એનું હૃદય પણ નળગું હતું. જરા પણ શારીરિક શ્રમ થાય, દાદરો ચઢે અથવા ઢાળ ચઢવા પડે તો હૃદય ખૂબ ધડકવા લાગે. આ રોગ એને પરંપરાથી મળેલો હતો. એના પિતાનો અંત પણ એજ રોગે આવ્યો હતો. દાંતનાં પેદાં ખેંચી ગયાં હતાં, તેમાં થોડું પડ થયું હતું અને એ વધવાની ધારતી હતી. લાહોરના ઘણા પ્રખ્યાત દાક્તરોએ એ દરદીને તપાસેલ.”

“શરૂઆતમાં ઝીણા તાવનું કારણ ‘એસિલસ કોલાઇ’ છે એમ ખતાવવામાં આવ્યું. અને એને સારુ એને દવાઓ અને રસીઓ આપવામાં આવી; પણ રોગ ઘટવાને બદલે વધી ગયો. ભુંગળા અને ‘એક્સ રે’થી છાતી તપાસતાં ફેફસાંમાં કંઈક બિગાડ જણાયો અને ક્ષયરોગના પ્રારંભની શંકા પડી. જમણી બાજુના ફેફસાના ઉપલા ભાગમાં પ્રવાહી પદાર્થનો પ્રવેશ જણાયો. ડાબા ભાગમાં વાળને ઘસતાં જેવો કરકરાટ થાય છે એવો અવાજ શ્વાસ લેતાં ફેફસાંમાંથી આવતો. ડાબી બાજુના આગલા ભાગમાં અવાજ ખોખરો સંભળાતો અને ‘એક્સ રે’ની જાગીમાં કેટલીયે છાયાઓ હતી, જેથી દાક્તરોને ચિંતા થવા લાગી અને તેમણે તેને ઠાંસી ઠાંસીને ખવરાવવાનું શરૂ કરાવ્યું. ક્ષયરોગનાં મૂળ એના કુટુંબમાં હતાં, અને એની બે બહેનો આ રોગમાં ગુજરી ગઈ હતી એટલે દાક્તરોની ચિંતા વળી વધી. હું ચોક્યો. સ્થિતિની વિષમતાનું મને પહેલી વાર ખાન થયું અને આધુનિક રોગચિકિત્સાની વિશિષ્ટ પદ્ધતિના અભ્યાસ પાછળ મંડી પડ્યો.”

પ્રારંભિક ક્રિયાઓ

“સૌથી પહેલાં તો આધુનિક શાસ્ત્રીય ગણાતી ઉત્તરવેદિક પદ્ધતિઓનો એકસાથે ત્યાગ કર્યો અને ખોરાકસુધારાના અને પાણીના ઉપચાર શરૂ કર્યો; પણ કેટલાક અનિવાર્ય ઔદ્યોગિક પ્રસંગોને લીધે એમાં જોઈતી નિયમિતતા અને ચોકસાઈ ન રાખી શકાયાં. છતાં આ કુદરતી ઉપચારથી દેખીતો ફાયદો જણાયો. કેટલાક અશાન્તિજનક બનાવો એના કુટુંબમાં બની રહ્યા હતા. એક પ્રિય સંબંધીના મંદવાડથી થયેલા ઉત્પાતને કારણે તે તદ્દન સાજી ન થઈ શકી. પણ આ વિષે વધારે વિગતો હું અહીં નહિ આપું; કારણ કે કુદરતી ઉપચાર મારા આ લેખનો વિષય નથી. એટલું અહીં કહેવું બસ થશે કે, કાચું દૂધ, ચુલાવાળા લોટની રોટલી, કાચી શાકભાજી, કુદરતી ક્ષારો અને જીવનતત્ત્વ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં મળે એવાં ફળો લેવાથી એના દાંતના પડમાં આશ્ચર્ય-જનક સુધારો થયો. તે દરમિયાન હું ડીવી, રાખાગ્લીએટ્ટી, કેરિગ્ટન, મેકફેડન, પ્યુરિન્ટન અને એરેટ ઇત્યાદિના પ્રયોગો અને શોધોનો ઉંડો અભ્યાસ કરી રહ્યો હતો. આ બધા ઉપવાસચિકિત્સાના પ્રખ્યાત પાંડિતો છે અને વર્ષોના અભ્યાસ અને પ્રયોગો પછી તેઓ માનતા થયા છે કે, વિવેક-પૂર્ણ અને મર્યાદિત અપવાસ—જેથી શરીર ક્ષીણ થવા છતાં જૂખમરને લઈને ક્ષય ન થાય—બધા પ્રકારના શારીરિક ક્રિયાઓના બગાડથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગોને મૂળથી મટાડવાનો કુદરતી રાજમાર્ગ છે. મારા અભ્યાસથી ઉપવાસચિકિત્સાની અસર વિષે સિદ્ધાંતરૂપે તો મને ખાતરી થઈ અને મારી

પત્ની ઉપર એવો પ્રયોગ કરવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. પણ પહેલાં મારી પત્ની ઉપરના પ્રયોગદરમિયાન કાંઈ અણુધાર્યો બનાવ બની આવે તો તેને પહેંચી શકાય એ ધરાદાયી ઉંડાણથી ઉપવાસનું રહસ્ય સમજી લેવા સારૂ જાતે અનુભવ લેવા ધાર્યું. આ હેતુથી મેં એક અઠવાડિયાના ઉપવાસ કર્યો; અને એથી રોગનું તથા એના ઉપાયનું ખરું સ્વરૂપ મારી આંખ આગળ ખડું થયું. મારી પત્નીની હિંમત પણ આથી વધી અને તે ઘણી સૂઝાયેલી હોવા છતાં તેણે ઉપવાસની વિષમ દેખાતી પરીક્ષામાંથી પસાર થવા કબૂલ કર્યું. ”

૧૮ દિવસના ઉપવાસ

“છેવટે બીજી આક્ટોબર ૧૯૨૮ માં રમણીય કાસ્મીરની રાજધાની શ્રીનગરમાં આશામાં અને ચિંતામાં મારી પત્નીએ લાંબા અપવાસ આદર્યો. મેં પ્રભુ આગળ પ્રાર્થના કરી કે, મારી પત્નીને પ્રેમાણુ કુદરતની અમોઘ શક્તિમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા આપો. અપવાસ શરૂ કર્યા પહેલાં એનું વજન ૯૪ રતલ હતું. ઉંડી દૃષ્ટિએ જોતાં બધા શારીરિક વ્યાધિઓનો અર્થ એજ છે કે, શરીર ખોરાકના વ્યભિચારથી એકઠા થયેલા વિકારોત્પાદક દ્રવ્યોને બહાર કાઢવાનો પ્રયત્ન કરી રહેલ છે, એટલે આ શારીરિક શુદ્ધિની ક્રિયાને મદદ આપવી જોઈએ, એ સ્પષ્ટ લાગે છે. આવી સ્થિતિમાં ખોરાક લેવો એ આ ક્રિયાને બાધક નીવડે છે. પણ અપવાસ કરીએ છીએ ત્યારે શરીરની કુદરતી ક્રિયાઓમાં વિઘ્ન નાખનારાં રોગજનક દ્રવ્યોને બહાર કાઢવાને સારૂ આપણા લોહીને અવકાશ મળે છે. એક વાર આપણે આ વસ્તુ સમજી લઈએ તો અપવાસની શરૂઆતમાં થોડા દિવસ શરીરશુદ્ધિની આ તીવ્ર ક્રિયાને લીધે તબિયતમાં વધારે બગાડ લાગે ત્યારે એમાં આશ્ચર્ય નહિ લાગે. મારી પત્નીને કોઈ વિશેષ પીડા ન થઈ. કારણ કે પાણીના અને ખોરાકવિષેના ફેરફારના પ્રાથમિક ઉપચારોથી ઘણાંક વિકારજનક દ્રવ્યો શરીરમાંથી નીકળી ચૂક્યાં હતાં. આ લાંબા ઉપવાસ દરમિયાન મારી પત્નીએ આશ્ચર્ય ઉપજાવે એવી દૃઢતા બતાવી અને તમામ વખત હરતી ફરતી રહી અને થોડીઘણી કસરત પણ લેતી રહી. અપવાસના પહેલા ત્રણ દિવસમાં માણસ વાઘના જેવી અસહ્ય ભૂખ અનુભવે છે. તેના પણ ત્રણ દિવસ આકરા ગયા. પણ તેણે ખૂબ હિંમત બતાવી, અને નિશ્ચય-બળથી ભૂખને કાબુમાં રાખીને તેના પર વિજય મેળવ્યો. એથે દિવસે ભૂખ પોતાની મેળે મટી ગઈ અને તે પાછી જાગી ત્યારે તેણે અપવાસ તોડ્યો. અપવાસની શરૂઆતથીજ શરારે મળ તજવા માંડ્યો. ઠંડુ પાણી તેને સારા પ્રમાણમાં પીવા માટે આપવામાં આવતું અને રોજ તેને પીચકારી અપાતી. તેથી તેને નિયમિત દસ્ત થતા અને એ રીતે રોજ પુષ્કળ કાળો ગાંઠાવાળો મળ શરીરમાંથી નીકળતો. પહેલીજ વાર નળામાં કેટલો મળ ભરાયો હતો તેની ખબર પડી. અને રોગનું મૂળકારણ સમજાયું. દાકતરોનો એવો અનુભવ છે કે, રોજ નિયમિત રીતે બે વાર પાચખાને જતા સાબળ કહેવાતા લોકોનાં આંતરડાંની પણ એવીજ સ્થિતિ હોય છે. આંતરડાંની આવી ખરાબ સ્થિતિ હોય અને તે રોગનું ધર બની જાય ત્યારે તેની સફાઈ કર્યા વગર કોઈ પણ રોગનું નિદાન કેમ થઈ શકે? સમાજમાં ગંદે દાથે જતાં આપણે અચકાઈએ છીએ અને ઢગલાબધ સાબુપાણી અને બીજી વસ્તુઓ શરીરની બાહ્ય સ્વચ્છતાને સારૂ વાપરીએ છીએ, પણ આંતરડાંમાં ગમે એટલી ગંદકી ભરેલી હોય તોયે કચવાતા નથી. પણ આ તો બીજી વાત થઈ. શરીરનાં બધાં મળત્યાગ કરવાનાં અંગો—મૂત્રપિંડ, ફેફસાં, આંતરડાં અને ચામડી—શરીરમાંની વધારાની ચરબીને બહાર કાઢવા લાગ્યાં, તેનો પેશાબ ઘેરા રંગનો હતો અને તેમાં ચૂરિક એસિડ અને આલ્કલ્યીમન સારા પ્રમાણમાં હોવાં જોઈએ.”

એનું પરિણામ

“આમ આ ઝેરીલાં દ્રવ્યોના ઝપાટાબધ નિકાસને પરિણામે સ્વાભાવિક રીતે એનું વજન ઘટવા લાગ્યું. તે સાવ દુબળી પડી ગઈ. અપવાસને અંતે તે કેવળ હાડપિંજર જેવીજ દેખાતી હતી; છતાં તેણે કોઈ વખત અનુભવેલી નહિ એવી પ્રસન્નતા અને સ્ફૂર્તિ અનુભવી. કુદરતનો એ નિયમ છે કે, જ્યારે અપવાસથી શરીર બધા ઝેરી અને રોગજનક પદાર્થોના ત્યાગથી શુદ્ધ થઈ જાય છે ત્યારે પોતાની મેળે ભૂખ લાગવા માંડે છે. એટલે સાધારણ રીતે કુદરતી ભૂખ ફરીથી જાગે

ત્યારેજ અપવાસ તોડવો જોઈએ. અપવાસને એથી વધારે લંબાવવાથી શરીરનો ક્ષય શરૂ થાય છે. અપવાસ અને ભૂખમરામાં આજ બેદ છે. ૧૯ મી ઑક્ટોબરે-સાંજના ચાર વાગે મારી પત્નીને આ કુદરતી ભૂખ લાગી. અપવાસ બંધ કરવાને કુદરત તરફથી આ સૂચના હતી. તે વખતે એનું વજન ૮૦ રતલ હતું. એટલે ૧૮ દિવસના અપવાસ દરમિયાન એણે ૧૪ રતલ વજન ખોયું. આ અખતરાએ ખોરાક અને શક્તિના સંબંધ વિષે હાલના દાકતરી સિદ્ધાંતને ખોટો પાડ્યો. નારંગીના તાજા રસમાં થોડું પાણી મેળવીને તેનાથી અપવાસ તોડ્યો. પાછળથી એમ જણાયું કે, આ ભૂખ કુદરતી નહોતી, માત્ર તેનો આભાસજ હતો. આ પ્રયોગને પૂરી રીતે પાર નહિ પાડવામાં આવ્યો એ દિલ્હીની વાત કહેવાય. છતાં સાંજે તેને પાછો થોડો નારંગીનો રસ આપ્યો. તે પછી પણ બે દિવસ સુધી તેને ફળના રસ સિવાય બીજું કંઈ પણ આપ્યું નહિ, અને ત્યારબાદ ધીમે ધીમે છાશ, પાણી મેળવીને દૂધ અને પાણીવિનાનું દૂધ આપવા માંડ્યું. આમ છ દહાડા સુધી તેને પ્રવાહી પદાર્થોનો ખોરાક આપ્યો. પણ અમને બધાને આશ્ચર્ય થયું કે, આ છ દિવસોમાં કેવળ પ્રવાહી પદાર્થો લેતાં છતાં તેનું વજન ૧૧ રતલ વધ્યું. ”

“ તેનું એમ કહેવું છે કે, આ અપવાસથી તેને અવર્ણનીય લાલ થયો છે. તે દવે બહુ પ્રકુલ્લિત, પ્રસન્નચિત્ત અને ઉદ્ધાસમાં રહે છે; અને પહેલીજ વાર તેને જીવનમાં રસ આવવા લાગ્યો. કબજિયાત તદ્દન મટી ગઈ છે અને દિવસમાં નિયમિત રીતે બે વાર દરત થાય છે. એક ડૉક્ટર જેમણે પહેલાં અનેક વાર તેને તપાસેલી તેમણે ફરીથી તપાસતાં જણાવ્યું છે કે, હવે તેનાં ફેફસાં તદ્દન સાફ થઈ ગયાં છે અને તેમાં પ્રવાહી પદાર્થોનો સંચય નથી. શ્વાસ લેતાં ફેફસાંમાં આકરો અવાજ થતો નથી, અને બધા ભાગોમાં સરખો અવાજ સંભળાય છે. અકસ્માતથી અપવાસ સમાપ્ત થતાંજ તેને દૂર બેસવાનો વખત હતો અને અમે એની ધડીએ ધડીએ વાટ જોવા લાગ્યા. ડીક વખતે એ દૂર બેઠી અને ત્રીજે દિવસે સ્નાવ બંધ થયો. એ જોઈને તેના હર્ષ અને આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ; કારણકે પહેલાં સ્નાવ બાર અને તેથી પણ વધારે દિવસ સુધી ચાલ્યા કરતો. હૃદયની સ્થિતિ અજબાવવાને શંકરાચાર્યની પવિત્ર ટેકરી પર પાંચ ફ્લીંગ ચઢી ગઈ. આ અનુભવ બીજા બધા અનુભવો કરતાં ચઢી જાય એવો હતો. પહેલાં સહેજ પણ મહેનત કરતાં હૃદય ધડકતું, નાડીની ગતિ અનિયમિત રહેતી, ઝીણો તાવ આવતો; તે બધું સાચ બંધ થઈ ગયું. આ કેવી સાદી, સરસી અને અમોઘ ચિકિત્સા ગણાય ! પણ આપણી ખાવાની લોલુપતા આ રામબાણુ ઉપાયને ક્યાંથી સર્વવ્યાપી થવા દે ? ” કે૦ જી૦ ડી૦

(હું આ કાગળ બે વાર વાંચી ગયો અને તે મને એટલો સાચો અને સરસ લખાયેલો લાગ્યો કે કે. જી. ડી. ની માગણીને સ્વીકાર્યા વિના હું ન રહી શક્યો. વાચક જાણે છે કે, હું ઉપવાસને શારીરિક અને આધ્યાત્મિક બન્ને દૃષ્ટિએ લાભકારક ગણું છું. ઉદ્યોગમંદિરમાં હું હમેશાથીએને તેની ભલામણ કરું છું, અને તેથી હમેશા ફાયદાજ થાય છે. મને ખાતરી છે કે, જે દાકતરો અને વૈદ્યો હિંમતપૂર્વક લોકોમાં આ ચિકિત્સાનો પ્રચાર કરશે તો હાલ છે તેના કરતાં રોગનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું થઈ જશે, અને અસંખ્ય લોકો જે દવાઓથી અને આગ્રહ કરી કરીને ખવડાવવાથી મરી જાય છે તે બચી જશે. પણ હું સૌને ચેતવણી આપી દઉં કે બધા મને આવી જાતના અહેવાલ મોકલશે તો તેને ‘યંગ ઇડિયા’માં સ્થાન મળશેજ એવું નથી. છતાં મારી અંગત જાણ અને સૂચનાને સારૂ તે મને પ્રમાણિક બબર જરૂર લખી મોકલે. મો૦ કે૦ ગાંધી)

(તા. ૧૭ માર્ચ ૧૯૨૬ ના “નવજીવન” માંથી)

કહેવાતા સુધારાના ત્રણ શાપ-ચાહ કાંફી ને તમાકુ

માનનીય ન્યાયમૂર્તિ રમેશભૂતા મત પ્રમાણે ‘આ પદાર્થો ભોજ્ય નથી પણ વિષ છે.’ તેના રોજના સેવનથી એક બે પેઢીમાં તો કુટુંબના માણસોની જીવનશક્તિ ક્ષીણ થઇ જાય છે. ધણીખરા નાના મોટા વ્યાધિઓ ચા અને કાંફીની ટેવને લીધેજ થાય છે. ડૉ. વિલિયમ ટિબ્સ કહે છે કે જેઓ ચા-કાંફીની આદતવાળા છે તેમનામાં ધણેભાગે અપચો, હૃદયમાં દાહ, ચહેરાનું કરમાઈ જવું, ગભરાટ, હૃદયની અનિયમિત ગતિ, ધડકવું, માથાનો દુખાવો અને નિદ્રારોગનાં ચિહ્ન દેખાઇ આવે છે. એક ડૉક્ટરે ઉમેર્યું છે કે, કાંફીના એક ખાલામાં મૂત્ર કરતાં પણ વધારે યુરિક એસિડ રહે છે. હજારો સ્ત્રી-પુરુષો જેઓ નિદ્રા, શિથિલતા, અપચો અને બંધકોશની ખૂબો પાલ્યા કરે છે તેનું કારણ આ આદતજ છે. ચા અને કાંફી પીનારાઓને કદાચ ખ્યાલ પણ નહિ હોય કે તે ચીજોના સેવનથી તેઓ લોહીનો વેગ વધારી દેનારી માત્રાઓ લે છે.

ધણા લોકો કહે છે કે, ચા અથવા કાંફી પીધા બાદ તેમનો થાક દૂર થાય છે. આ માન્યતા બહુજ ભૂલભરેલી છે. વાસ્તવિક રીતે આ વસ્તુઓ શિથિલતાને ટુંક સમય માટે જરૂર બંધ કરે છે; પણ તેનો પ્રભાવ સ્થાયી નથી હોતો. ધણેભાગે ચા અને કાંફી પીનારાઓનેજ સખ્ત અપચો રહ્યા કરે છે. કારણ કે તેના સેવનથી પેટમાં ગાંઠો બંધાઇ જાય છે.

બાળકોને માટે તો તે ખાસ વર્જ્ય છે. તેના સેવનથી તેમની ઉંઘ ઓછી થઇ જાય છે, કે જે ઉંઘ બાળકો માટે ખાસ જરૂરની છે. ચઢતી વયમાં તેનું સેવન કરવાથી આયુષ્ય ઘટવા લાગે છે.

(હિંદી ‘માધુરી’ ઉપરથી)

“ એક પ્રખ્યાત ડેનીશ તબીબ કહે છે કે, સુધરેલી સોસાયટીના જે ત્રણ શાપ છે તે તંબાકુ, ચા અને કાંફી છે. જેમ જલદ દારૂ અને અશીણ માણસજાતના શારીરિક બાંધા ઉપર કાતિલ અસર કરે છે; તેજ પ્રમાણે તંબાકુ, ચા અને કાંફી માટે પણ સમજી લેવું. તેઓ વચ્ચે જે ફરક છે તે એટલોજ કે, તંબાકુ, ચા અને કાંફીની કાતિલ અસર ધીમી પણ નિઃસંશય છે, જ્યારે જલદ દારૂ અને અશીણની અસર એકદમ થાય છે.”

“ ચા-કાંફી પીવાની ટેવનો ભોગ જેટલો સુધરેલો વર્ગ થઈ પડ્યો છે તેટલો હજી બીજા સુધરેલો વર્ગ થઇ પડ્યો નથી; પણ કમનસીબે તેના લખ વિદ્યાર્થીઓમાં બહુ વધી પડ્યો છે, જેથી સ્કૂલ અને કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓનો બાંધો ધણી હદ સુધી રોગિષ્ટ જણાય છે. ચા પીવાથી કાંઈ ખોરાકની જરૂર સચવાતી નથી. તે માત્ર મગજને ઉશ્કેરનાર પીણું છે.”

“ જેઓને આ કાંફી પીવાની ખૂબી આદત પડેલી હોય છે તેઓને તે પીધાથી એમ લાગતું હશે કે એથી જીરસો એકદમ વધે છે; પણ આ જીરસો બનાવટી હોય છે, કુદરતી હોતો નથી; જેથી થોડીજ વાર પછી મગજના તંતુમાં નબળાઈ દેખાવ દે છે, જે સમજવા જેટલી આપણા ચાના શોખીનોને અચ્છલ હોતી નથી. આ નિર્બળતા ચા અને કાંફી પીવાથી થતું નુકસાનજ છે.”

વાઇકાઉન્ટ રોધરમિયર લખે છે કે:—“ મુસોલિનીના જીવતા દાખલા ઉપરથી મેં જ્યારથી ચા-કાંફી અને તંબાકુનો શોખ છોડી દીધો છે ત્યારથી મારી જોખમદારીનાં કામકાજો બજાવવામાં મને ઘણો મોટો લાભ થયો છે.”

“ જાંદગીની શરતમાં ‘હેન્ડીકેપ’ તરીકે સીગારેટ, બીડી વગેરે મારફતે શરીરમાં દાખલ થતું તંબાકુનું ધીમું ઝેર છે કે જે આજે આપણા દેશીઓમાં ધણું વધી પડેલું છે અને આ કારણે તેઓ ભરજીવાન વયે માર્ગે લાગી જાય છે એટલે કે મોતને વશ થઈ પડે છે.”

“ ધણાં વર્ષો પર જાપાનની પાર્લામેન્ટમાં એક બીલ લાવવામાં આવ્યું હતું કે જેની રૂએ વીસ વર્ષની અંદરના જીવાનોને તંબાકુનો ઉપયોગ કરતાં અટકાવવાનો હેતુ રાખવામાં આવ્યો હતો. જે જાપાનીસ રાજદારી આ બીલ દાખલ કરવા માગતો હતો તેણે નીચલા સખુનો કહ્યા હતા તે આપણા દેશીઓ માટે ધણા ઉપયોગી થઈ પડશે. તેણે કહ્યું કે:—‘ધારાનો આ ખરડો લાવવાનાં કારણો હું ટુંકમાં કહીશ. હાલમાં આપણી સાધારણ સ્કૂલોના છોકરાઓ પણ આપણા દેશમાં આયાત થતી સસ્તી સીગારેટનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યા છે; જેનું પરિણામ, હું ખહીં છું કે, આપણા દેશને ચીન અને હિંદુસ્તાનના જેવી કંગાલ સ્થિતિમાં લાવી મૂકશે. કેમકે અશીણની પેઠે તંબાકુમાં નારકો-

ટીક ઝેર આવે છે; જે મનનતંતુઓને સુસ્ત બનાવી દે છે અને માનસિક શક્તિને નબળી કરી નાખે છે. આ કારણુ આપણી પ્રજના જીવન ઉપર મરણુતોલ ફટકો મારશે.”

તંબાકુની અસર કેટલે દરજ્જે ખૂરી થઈ પડે છે તેનો એક દાખલો આપણા લોકો માટે ધણીજ જાણવા જોગ થઈ પડશે કે, એક તપાસ કરનારને ખીડી પીનારા ૨૩૩૬ વિદ્યાર્થીઓમાંથી માત્ર અઘોડજન જેટલાજ વિદ્યાર્થીઓ ચંચળ મગજના માલમ પડ્યા હતા. ખીડી પીનારા વિદ્યાર્થીઓ પોતાની માનસિક શક્તિનો નાશ કરે છે; એટલુંજ નહિ પણ પોતાનાં જોર, હિંમત અને દહતાનો નાશ કરે છે તથા ખીડી પીનારાઓની ચાલચલણ ઉપર પણ તંબાકુ માઠી અસર કરે છે.

ચાહ, કાંફી ને કોકો વહેલી પડાવે ચોકો !

(લેખક:-મં મૂં ત્રિવેદી)

ચામાં મગજની શક્તિને કુદરતના નિયમની વિરુદ્ધ ઉશ્કેરવાનો ગુણ છે. કેમકે તેમાં ટેનીક ઍસીડ જેવું શરીરનો ધાત કરનારું દ્રવ્ય આવે છે. તેમાં પણ હોટલો તથા દુકાનોની ચા તો ધણીજ લયંકર છે. કારણકે ત્યાં ચા ધણી વખતથી ઉકળેલી રહેતી હોય તેમાંથી સુવાસિક તથા પૌષ્ટિક પદાર્થો ક્યારનાએ ઉડી ગયા હોય છે. ખરી વાત છે કે, ચા પીવાથી ક્ષણિક હુશિયારી આવે છે, પણ અંતે તો જઠરાગ્નિ મંદ થાય છે; કમતાકાત આવતી જાય છે; માનસિક સ્થિતિ દુર્બળ થાય છે અને શરીર અનેક વ્યાધિને લાયક બની રહે છે. ચામાં ટેનીક ઍસીડ સિવાય સાકર પણ આવે છે અને તેથી જઠરનું શ્લેષ્મ પડ સૂજી જઈ તેમાંથી એક જાતનો સાવ થાય છે; ખાતું લાવતું નથી; મોળ આવે છે; ઉલટી થાય છે અને વખતે તાવ પણ આવી જાય છે. વળી ચા પીવાથી લોહીમાં યુરીક ઍસીડનું પ્રમાણ વધી જઈ આંતરડાં તથા જઠરની ક્રિયા મંદ પડે છે.

આ વિષે એક ડોક્ટર કહે છે કે—“ચા તથા કાંફી પીનારા, મધપાન કરનારા લોકોના જેવા તોફાની કે કજીયાખોર હોતા નથી; પણ ચા તથા કાંફી તેના પીનારને મૂર્ખ તો બનાવે છેજ. તેમના પગને નબળા, નિદ્રા અને યાદશક્તિનો નાશ, હૃદયમાં થડકો, શરીરમાં કંપ અને હાથમાં અસ્થિરતા કરે છે. વળી એથી માથું દુઃખે છે; જીભ બેસ્વાદ થાય છે; સ્વભાવ ચીડીઓ થાય છે અને મિનગળ ટેકાણે રહેતો નથી. વળી તેઓ બોલવામાં મંદ અને વિચારોમાં અસ્થિર બની માનસિક શક્તિ ગુમાવે છે. આ વ્યસનથી તેમને અજીર્ણ, આંતરડામાં અવાજ તથા કબજીઆત થાય છે અને પાચન કરનારા રસોનો અટકાવ થાય છે. આ સર્વ કારણોથી જે લોકો ચા તથા કાંફી ખહુ પીએ છે તેઓ શરીરે દુબળા રહે છે; તેમના ગાલ બેસી ગયેલા હોય છે; તેમના ચહેરા મેલા હોય છે; તેઓમાં માથાં દુઃખવાનું દરદ વધારે હોય છે; પિત્તનો કોપ થયા કરે છે અને તેમના વાળ જલદી ખરી પડે છે અથવા ધોળા થાય છે. વળી ચા તથા કાંફીનું વ્યસન સર્વત્ર દેલાવાથી લકવો, અર્ધિત વાત તથા નબળાઇનાં દરદો દર્જરોગણું વધી પડ્યાં છે.”

ચા વિષે એક વિદ્વાને નીચેનો એક સુંદર શ્લોક બનાવ્યો છે તે અક્ષરશઃ સત્ય છે કે:-

प्रज्ञैरज्ञैस्तरुणजरठैर्ब्राह्मणैरन्त्यजातैः पौरैर्ग्राम्यैर्नरपतिवरैर्निर्गृहैर्निःस्वकैश्च ।

પ્રાતઃ સાયં નિયમિતતયાભ્યર્ચિતો મર્કિમાવાદ્ હા! હા! આહા હત કલિયુગે કર્ષતિ પ્રાણવિત્તમ્ ॥

અરે ડાહ્યા, મૂર્ખ, જીવાન અને જૂદ માણસો, બ્રાહ્મણ તેમજ અંત્યજો, શહેરીઓ તથા ગ્રામ્યજનો, રાજાઓ અને ધરહીન તથા સાધનહીન લોકો! તમારાથી નિયમિતપણે સવાર-સાંજ ભક્તિભાવથી આદરને પામતી ચા આ કલિયુગને વિષે પ્રાણ અને દ્રવ્ય બંનેની હાનિ કરે છે !

ચાથી થતી આર્થિક ખરાબી

ચાથી આર્થિક ખરાબી પણ પારવગરની છે. સને ૧૯૦૬-૭માં આ દેશમાં પાંચ લાખ અગ્રીઆર હજાર એકરમાં ચા વાવવામાં આવી હતી અને તેમાંથી સાડીત્રેવીસ કરોડ જેટલી ચાનો પાક થયો હતો. તે પાકમાંથી માત્ર ૬ ચા આ દેશમાં વપરાઈ હોય તો પણ કરોડો રૂપીઆની ચા પીવાનું વિનાશકારક ધોરણુ ચાકુ થયું ગણાય. ચાની સાથે વાપરવા માટે કરોડો રૂપીઆની ખાંડ પણ પરદેશથી મંગાવવી પડે છે. આ સર્વથી પૈસા તથા તંદુરસ્તીના નુકસાનનો હિસાબ

રહેતો નથી. આ સર્વ આર્થિક બોલે આપણા ગરીબ દેશમાં વધારે પડતો છે, એમ કહેવામાં જરાએ અતિશયોક્તિ નથી. મહાત્મા ગાંધીજીના સદુપદેશથી આજકાલ હોટલો બંધ થઈ છે અને થતી જાય છે તથા ઘણી જાતિઓમાં ચાના બહિષ્કાર માટે સખત પગલાં લેવાય છે અને ઘણાં કુટુંબોમાંથી ચા પીવાનો ચાલ નીકળી ગયો છે. આવા હાનિકારક બોલમાંથી મુક્ત થવા માટે ઉગતી પ્રજા સમક્ષ ચા-કંડી તથા કોકોનાં પીણાં કેટલાં જોખમકારક છે તે સમજાવવા સઘળા ઉપાયો લેવાની દેશના વિદ્વાનોની ફરજ છે. આ વિષે એક લેખક નીચલા ભાવનું કહે છે:—

“આ હતભાગ્ય હિંદમાં વિદેશીઓની નીતિરીતિની નકલો કરવામાં નિર્વીર્ય દેશી મગજને એટલી હદે ગયાં છે કે હવે તેને અંકુશમાં લાવતાં વિલંબ લાગશે. કેમકે એ મગજને હવે સ્વાત્માભિમાન, દેશાભિમાન અને આત્મગૌરવને છોડ ભૂલી ગયાં છે.”

“ચા જેવી જે ક્ષુદ્ર ચીજ આપણને નિર્લજ્જ બનાવ્યા છે તે ઝેરી છે અને કાઈ પણ રીતે ફાયદાકારક નથી; એમ જાણ્યા છતાં આપણે હોંસે હોંસે તે પીએ છીએ એટલુંજ નહિ પણ તેને સ્વદેશી ચીજ માનીને વાપરીએ છીએ અને જેઓ સ્વદેશી તથા બહિષ્કારના મેળાવડાઓ અને મંડળીઓ જમાવે છે તેઓ પણ આ ચાની પાટી આપે છે !”

“જો હિંદુસ્તાનમાં ચાનું વ્યસન લાગુ ન પડ્યું હોત તો વિદેશી ખાંડ આટલી બધી પ્રચલિત થાત નહિ. ખરું જોતાં ખાંડનો મુખ્ય વપરાશ આ ડાકિણી ચાનેજ આભારી છે. આ રીતે ચાએ આપણાં ખિસ્સાં ઉપર જખરો બોલે નાખ્યો છે અને ધર્મથી વિમુખ કર્યા છે; તે વાત સમજ્યા પછી પણ ચાને સ્વદેશી કહીને વધાવી લેવી તે શું શરમભરેલું નથી !”

“આટલેથીજ ચાની ખરાબી અટકતી નથી. ચા હિંદુસ્તાનમાં પાકે છે તે વાત ખરી છે, પણ તેના ખેડુતો કાણ છે ? તે ચા કેવી રીતે પકવવામાં આવે છે ? કાના લોહીના બોગે કાણ પૈસા મેળવે છે ? અને એ માતખર ખેડુતોની નીચતા કેટલી હદસુધી પહોંચી છે ? તેના ચાના વાપરનારાઓએ અને સ્વદેશી ચીજતરીકે ચાનાં વખાણ કરનારાઓએ કદી વિચાર કર્યો છે ?”

“ચા બનાવવાના બગીચા આસામ-નીલગિરિ જેવા પ્રદેશોમાં ઘણા છે. તે બગીચાના માલિકો લગભગ અંગ્રેજોજ છે. આ ચા ઉગાડવા, ઉછેરવા અને તેને તૈયાર કરવાના કામ ઉપર જે મજૂરો છે તે સઘળા હિંદી છે. તે મજૂરોની સખત મહેનત વડે કરોડો રૂપીઆની ચા ઉત્પન્ન થઈ અંગ્રેજ ચાવાળાઓને કરોડો રૂપીઆનો નફો મળે છે.”

“તે મજૂરોને ઘણો હલકો પગાર આપે છે અને જ્યારે તેઓ દરાવેલું કામ કરી શકતા નથી ત્યારે તેઓને નેતરની સોટીવતી નિર્દયપણે એટલે સુધી મારે છે, કે તેમની ચામડીમાંથી લોહી નીકળી ચામડી રંગાઈ જાય છે અને તોપણ શિક્ષા બંધ કરતા નથી ! આ સિવાય તે મજૂરો ઉપર અનેક પ્રકારનો જુલમ ગુજારવામાં આવે છે. સ્વરૂપવાન સ્ત્રીઓને વિષયાંધ ગોરા દેવાના કામાગ્રિમાં પાતિવ્રત્યપણાની આહુતિ આપવી પડે છે. રાજપુત્રીથી તેમ ન કરે તો તેને તેમ કરવાની ફરજ પાડે છે. તે મજૂરોના ફેટા લેવામાં આવ્યા હોય છે અને તેમની પાસેથી પાંચ વરસનું એગ્રીમેન્ટ લખાવી લેવામાં આવે છે તેથી તેઓ નાસી જઈ શકતા નથી. જે નાસી જાય છે તેને મજૂરોના એજન્ટો ફેટાની મદદથી પકડી પાડી તેના માલિકોને પાછા સોંપે છે અને ત્યાં તેના પર પહેલાં કરતાં પણ વધારે ત્રાસદાયક જુલમ ગુજારવામાં આવે છે. તે ગોરાની ઉપર ફરિયાદ થઈ શકતી નથી. કારણ કે પોતાની સામે ફરિયાદ કરનારા મજૂરના જડને પોતેજ હોય છે અને સરકારે તેમને થર્ડ ક્લાસ મેજિસ્ટ્રેટની સત્તા આપેલી હોય છે ! બંધુઓ ! દયા છે ? હૃદય છે ? તમારી જે ચાને માટે હિંદી મજૂરોને-તમારા લાચાર ભાઈઓને મરણશરણુ થતાંસુધી ગુલામગીરીની હાડમારી ભોગવવી પડે છે; જે ચાને માટે તેમને શરદીવાળી ગંદી જમીનમાં હલકા ખોરાક ઉપર જીવન ગાળવું પડે છે; જે ચાને માટે તેમને ચામડી ફાટી લોહીની ધારાઓ વહેતાં સુધી મારા ખાવો પડે છે; જે ચાને માટે નિરાશ્રિત હિંદી બહેનોને પોતાના પાતિવ્રત્યની આહુતિ આપવી પડે છે; જે ચાને માટે પ્રાણુથી પ્યારાં પતિપત્નીને હમેશને માટે બળાત્કારથી ફારગતી આપવી પડે છે; તે બચકર ચાને મોટાપના ડાળની ખાતર સ્વદેશી ચીજ ગણીને તમારા

પેટમાં રેડતાં હજી પણ તમને કમકમાટી આવતી નથી? “મારે ઘેર તો રોજ ૧૦ વખત ચા ઉકળે છે” “મને ચા વિના ચાલતું નથી” “ચા તો મારું જીવન છે” “ખાધા વિના ચાલે પણ ચા વિના તો મને નહિ ચાલે” વગેરે શરમભરેલાં વાક્યો બોલતાં હજી પણ કંઈ લાગણી ઉત્પન્ન થશે કે નહિ? શું તમે ચા પીઓ છો? અમે તો કહીએ છીએ કે, એ ચાનો ખ્યાલો નહિ પણ રક્તનો ખ્યાલો તમે પીઓ છો! હિંદી મનુરોની ચામડી ફાટીને જે લોહી નીકળે છે, તે લોહી પીઓ છો! શું ચાના ખ્યાલામાં તમે લોહી જેવો રંગ જોતા નથી? અમે તો કહીએ છીએ કે તે ચા નથી પણ પતિવ્રતા સ્ત્રીઓનાં નષ્ટ થતાં પાતિવ્રત્યનાં અશ્રુબિંદુઓ છે. શું તમે ચા-દાનીના ઢાંકણા ઉપર તે બિંદુઓને જોતા નથી? અમે તો કહીએ છીએ કે તે ચા નથી પણ નિર્દોષ મનુષ્યોની હાથવરાળ છે. શું તમારા ચાના ભરેલા ખ્યાલામાંથી નીકળતી વરાળ તમને તે વાતનું ભાન કરાવતી નથી? શું તમને ચા પીતી વખતે ગરીબ મનુરોની પીઠ ઉપર પડતા ચાબૂકના મારતું હજી પણ સ્મરણ નહિ થાય?”

“મારા સ્વદેશી ખાંધવો! ચાલો, આપણે પ્રતિજ્ઞાઓ કરીએ કે, ધર્મબ્રષ્ટ વિદેશી ખાંડની મોટી મા, દેશીઓનું રક્ત, સતીઓના શાપ, બાળકોની ગાળ અને ગરીબોની હાથથી ભરેલી ચા! અમે અમારી જીંદગીમાં કદી પણ પીશું નહિ! બીજાઓને પીતા અટકાવી સ્વદેશસેવા બજાવવા યત્નો કરીશું. હૃદય વિનાના દેશી શેડીઆઓની આગળ રડીને, તેમને પગે પડીને, કાલાવાસ કરીને, સમજાવીને, કરગરીને, તેમના હાથથી થતાં આ પાપથી તેમને બચાવવા પ્રયત્ન કરીશું. ઈશ્વર આ કામમાં અમને સહાયતા આપો! અસ્તુ.”

x

x

x .

x

x

જેમ લીલી ચા બનાવવા માટે તેની ઉપર રંગ ચઢાવવામાં આવે છે, તેમ કૌંફીમાં ઘેરો રંગ લાવવા માટે ચીકોરી નામના મૂળીઆનું મિશ્રણ કરવામાં આવે છે. કૌંફીના વેપારી નફો લેવા કૌંફીમાં ચીકોરીનો ભેગ મેળવે છે; તેમ ચીકોરીના વેપારી ચીકોરીમાં પણ રંગ, ગાજર અગર ઇંટના બૂકાનો ઉપયોગ કરે છે.

ડૉ. કેલોગ કહે છે કે:—“દારૂના વ્યસન કરતાં પણ હાલમાં ચા-કૌંફી વધારે નુકસાન કરે છે; માટે વ્યસનનિષેધક મંડળીઓએ લોકોમાં તે વિષે વિશેષ અજવાળું પાડવાની જરૂર છે.”

દર વરસે દશ કરોડ રૂપિયા ચા-કૌંફીમાં!

હિંદુસ્તાનમાં ચા પીવાનો શોખ દિવસે દિવસે વધતો જાય છે. ચાના બગીચાવાળાઓ મોટે ભાગે વિદેશી હોય છે અને તેઓએ હિંદમાં ચાનો ખપ વધારવા માટે ૧૯૧૬ માં ડૉ. દોલબાખ નોખા કાટ્યા હતા, જેના પરિણામમાં તેજ વર્ષમાં આશરે સાડાત્રણથી ચાર કરોડ રૂપિયાનો ચા હિંદમાં વેચાયો હતો. ૧૯૧૭ માં સવાળે લાખ રૂપિયા બાજુએ મૂક્યા હતા, પણ તે વર્ષમાં કેટલો ચા વેચાયો તેનો રિપોર્ટ બહાર પડેલો ન હતો. એવો અડસટ્ટો કાઢવામાં આવે છે કે, ચા પાછળ આશરે ૪ કરોડ અને વિદેશી ખાંડ પાછળ ૬ કરોડ મળી ૧૦ કરોડ રૂપિયા ફક્ત ચા-કૌંફી પાછળ ખર્ચવામાં આવે છે. બદલામાં ચા-કૌંફીનું દાસત્વ તથા નબળી પાચનશક્તિ મળે છે. દરેક સમજી માણસને પોતાના ધરમાંથી ચા-કૌંફી તથા કોકો જેવાં વિનાશકારક પીણાંને જેમ અને તેમ જલદીથી બહિષ્કાર કરી આરોગ્ય તથા ધનનું રક્ષણ કરવું ઘટે છે. જે ધનનો ઉપયોગ પરદેશીઓનાં ખિસ્સાં તર કરવામાં થાય છે, તે ધનનો ઉપયોગ જે દેશમાં વિદ્યાહિન વગેરે વધારવામાં થતો હોય તો કેવું સારું!

કોકો

કોકોનો ઉપયોગ આપણા દેશમાં ચાના ઉપયોગ જેટલો વિશાળ પ્રમાણમાં થયો નથી તેનું કારણ તે ચા કરતાં કંઈક મોંઘો છે; તોપણ જે લોકો ચાલુ જમાનામાં પોતાને ‘ફેશનેબલ’ કહેવડાવે છે, તેવાઓને ત્યાં કોકો પૂર્ણ સત્તા ભોગવે છે. ચાની પેઠે કોકો પણ પાચનશક્તિને મંદ પાડે છે. તેમાં પણ નિશો રહેલો છે. કેમકે જેને તેનું વ્યસન પડે છે, તે તેને મૂકી શકતો નથી. કોકો પીવાથી અંદરની ચામડી બગડે છે, લોહી તથા બળ ક્ષીણ થાય છે અને વીર્ય કે

જેનો સંબંધ દરેક મનુષ્યે કરવો જોઈએ તેને તે હરી લે છે.

કોકોની ઉત્પત્તિ વિષે જો જાણવામાં આવે તો જેઓનાં હૃદય દયાળુ હોય છે, તેઓ કદી તેનો ઉપયોગ કરે જ નહિ. જે ઠેકાણે કોકો પેદા થાય છે, ત્યાં સીદીઓ ઉપર એટલો બધો જીલમ ગુજારવામાં આવે છે, કે જો તે આપણે નજરે જોઈએ તો ચકરી આવે અને તે પીવાની કદી ઇચ્છા ન કરીએ. કોકોનાં ખેતરોમાં ગીરમીટીઆ મજૂરો ઉપર થતાં જીલમો વિષે મોટાં મોટાં પુસ્તકો રચાયાં છે. જે વસ્તુ મનુષ્યોનાં અંતઃકરણો બાળીને તથા રક્ત ચૂસીને પકવવામાં આવે છે, તે વસ્તુ મનુષ્યજાતને પુષ્ટિ આપી જ કેમ શકે?

કોકોમાં ચા-કૌશીના દોષો પણ રહેલા છે. કોકોનો અતિ ઉપયોગ પૈસા તથા આરોગ્યનો નાશ કરવાવાળો છે. જે લોકો ચા-કૌશી અગર કોકોમાં પોતાનાં નાણાંનો વ્યય કરે છે, તે લોકો જો તે વસ્તુને બદલે દૂધ લેવામાં વ્યય કરે તો તેમના આરોગ્યનું ધણી સારી રીતે રક્ષણ થઈ શકે; તેમ છતાં જે લોકોને તેના વિના ચાલતું જ ન હોય તે લોકોએ તુલસીનો નિર્દોષ અને પુષ્ટિકારક ચા પીવાનો ચાલ દાખલ કરવો, તેથી જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત રહેશે અને તુલસીમાં શક્તિ આપવાનો ગુણ હોવાથી શક્તિ પણ મળશે. પરંતુ જેને તે ચા આંતર ગરમ લાગે, તેણે ઘઉંને બરાબર સાફ કરી ચૂલા પર ખુંદાણાની માફક શેકી તેનું ચૂર્ણ બનાવી તેનો ચા બનાવી તે પીવો. આવી રીતે બનાવેલો ઘઉંનો ચા પણ પુષ્ટિકારક છે. આ ચાથી તંદુરસ્તી તથા પૈસા બંનેનું રક્ષણ થઈ શકશે.

(“વૈદ્યકલ્પતરુ”ની ૨૧મી ભેટમાંથી થોડા સુધારા સાથે)

ચા-કૌશીનો બહિષ્કાર

(૨૩-૮-૨૮ ના “પ્રગતિ”માંથી)

હિંદુસ્તાનનો નાનો ગામડીઓ પણ હવે ચાથી અજાણ્યો નથી. આપણી માયાળુ બ્રિટિશ સરકારની મહેરબાનીથી આ ઇલાકાના કેળવણી ખાતાને પણ ચાનો લાલ જણાવાથી ગુજરાતી શિક્ષણમાળાની બાળપોથીમાં પહેલાં જ્યાં “બા બૂ પા” હતું તેને બદલે હવે નવી આવૃત્તિમાં “મા ચા પા” એવું શરૂઆતથી જ નાનાં કુમળાં મગજનાં બાળકોના મનમાં ચાહના મહત્ત્વનાં બીજ રોપવાને આ નવીન ગુજરાતી પાઠ્ય પુસ્તકો તૈયાર કરનાર કમિટિના સભ્યોને સૂઝ્યું હોવું જોઈએ. આ એ ચીનની મૂળ પેદાશ હોઈ હવે તે સીલોન અને હિંદુસ્તાનમાં પણ સારી રીતે પેદા થાય છે, અને તેનો મોટો ઉદ્યોગ ચાલે છે. આ ઉદ્યોગમાં મોટે ભાગે અંગ્રેજ થાપણદારો બહુ સારો નફો પેદા કરે છે. હિંદુસ્તાનમાં આસામ, દાર્જિલિંગ, નીલગિરિ અને કાંગરા ખાતે ચાહના બગીચા છે, અને તે ધણી બરા સર્વે પરદેશી મુડીદારોની માલેફીના છે.

સો કે સવાસો વર્ષ પહેલાં આ દેશમાં ચાહનું નામ કોઈ જાણતું ન હતું ત્યારે લોકોને તેની ખોટ કે જરૂર જણાઈ નથી. લોક પણ તે સમયે વધારે તંદુરસ્ત, મજબૂત અને નીરાગી હતા. હિંદુસ્તાનમાં સામાન્ય રીતે ગરીબ તેમજ તવંગરતું મુખ્ય પીણું તે સમયે છાશ હતી અને તેથી તબિયતને પણ અનેક લાભ હતા. કચ્છ-કાઠીઆવાડનો ખેડૂતવર્ગ તેમજ મજૂરીઆત વર્ગ સવારના શિરામણમાં છાશની રાબડી કે કાંજ બનાવીને ઘણે ભાગે પીતો ત્યારે તેમના ચહેરા લાલચોળ અને શરીર હજીપુષ્ટ હતાં. જ્યારથી આ દેશમાં આ ચાહરૂપી ચેપી રોગ લાગ્યો છે ત્યારથી તેના વગર કોઈને ચેન પડે નહિ. કોઈનું માથું દુઃખે તો કોઈનો પગ દુખે ને કેટલાકને તો એ પીધા વગર પેટ સાફ ન આવે. આવાં અનેક બહાનાં હેઠળ આ ચાહનું ઝેર વાયુને વેગે ફેલાઈ ગયું છે. કચ્છ, ગુજરાત, કાઠીઆવાડ અને કોંકણને ચાહનો ચેપ એટલો બધો લાગ્યો છે કે જમવા વગર ચલાવી લેવાય પણ ચાહના સ્ટ્રોંગ કપ વગર ન ચાલે! હવે આનો મજબૂતીથી અટકાવ કરવાની જરૂર છે. તેવી પહેલ બારડોલી તાલુકાના રાયણ ગામના લોકોએ કરી છે. આ ગામના લોકો દરવર્ષે લગભગ રૂ. ૫૦૦) ચા-કૌશી પાછળ ખર્ચતા, તેનો તેઓએ સદંતર અટકાવ કરવાનું શુભ પગલું લીધું. ગામમાં જે પણ ચા-કૌશી હતી તે સર્વે કઢાવીને ગામને પાદરે લઈ જઈ પાણીના ખાખોચિયામાં નાખી. અને હવેથી ચા-કૌશી ન પીવાની પ્રતિજ્ઞા લઈ

જે પહેલ કરી છે, તે માટે તેઓ ધન્યવાદને પાત્ર છે. વળી હાલમાં મુંબઈમાં મહારાષ્ટ્રવાસીઓએ જાણથી પ્રગતિ વધારવાના પ્રયત્નો કરવા એક મંડળી ઉભી કરી છે અને આહ વગેરે પીણું નહિ પીવાના તેના સભ્યો પાસે સોગંદ લેવરાવે છે. તેથી મુંબઈમાં અને મુખ્યત્વે દક્ષિણીઓથી વસા-યલા ગીરગામના લતામાં જાશ-દૂધની આઠ દશ નવી દુકાનો ચાલુ થઈ ગઈ છે. તેજ રીતે કચ્છ, ગુજરાત અને કાઠીઆવાડના લોકોએ પણ જાશ-દૂધનો પ્રચાર વધારી ચાહને નાણુદ કરવાનાં તાકીદો મળ્યુંત પગલાં ભરવાં આવશ્યક છે. નાનાં મોટાં દેશી રાજ્યો આ બાબતમાં તુરત અસરકારક પગલાં લઈ શકે તેમ છે. ચાહની દુકાન રાખનાર ઉપર પરવાનો લેવાનું ફરજિયાત ઠરાવી, તેવા પરવાના માટે ઓછામાં ઓછા માસિક રૂ. ૫૦) નું લવાજમ ઠરાવીને ચાહને પોતાની હદમાંથી સહેલાઈથી દેશપાર કરી શકાશે. અને જાશ-દૂધનાં પીણાંઓને ઉત્તેજન આપવાના અનુકૂળ નિયમો કરી ગાય-બેંસોની ઉછેરને આડકતરો ટેકો આપવાનું પુણ્યકારક કાર્ય કરી શકાશે.

ગામઠી વનસ્પતિઓની રહા

તુલસી, કલાર, ખીલી, લળમણી અને આંબો, આ પાંચે વસ્તુઓનાં પાન લઈ (એમાં આંબાનાં પાન કુમળાં લેવાં) જાંચે સૂકવી અધકચરાં કરી રાખવાં. ભૂખને મારનારી અને લોહીને બગાડનારી હાલની રહાને દેકાણે આ આરોગ્યદાયક અને વગરખર્ચે તૈયાર થતા ધરાળુ વનસ્પતિઓના ભૂકાને થોડી વાર પાણીમાં ઉકાળવાથી જે રહા તૈયાર થાય છે તે ભૂખ લગાડે છે, વાયુ હઠાવે છે, લોહી સુધારે છે અને એકંદરે વાયુ, પિત્ત, કફ, કોષ્ઠ પણ પ્રકૃતિવાળાને માફક આવે છે.

જેઓ ગરમાગરમ પીણાની કુટેવ નજ છોડી શકતા હોય તેમને માટેજ ઉપલી ધરાળુ રહાની સૂચના છે. નહિ તો માણસને માટે એકલું પણ ગરમાગરમ પાણી પીવું એ આંતરડાંને શેષ્ટાને નિર્બળ બનાવનાર છે. પચારીમાંથી ઉઠ્યા પછી થોડા કાગળા કરીને લોટામાંનું રાતનું ભરી મૂકેલું અને તે નહિ તો છેવટે તાણું પાણી પણ એક પ્યાલો રોજ પીધા કરવાથી જે ઉત્તમ લાભ થાય છે, તેના અસાધારણ ફાયદાઓ તો આ બાબતની અજમાયશ એક મહિનો રહા અને ખીજું ગરમાગરમ પીણું છોડીને કરી જેવાય ત્યારેજ સમજાય તેમ છે.

પરદેશી ખાંડ એટલે બ્રષ્ટાનો ભંડાર !

૧. એનસાઈક્લોપીડીઆ બ્રિટાનિકા જેવો વજનદાર અને ઘણાં વર્ષોની શોધખોળને અંતે તૈયાર થયેલો મહાન ગ્રંથ કે જેને આધારે સરકાર ફેંસલો આપે છે, તેને ૧૬૭મે પાને લખેલ છે કે:—“ખાંડ સાફ કરતી વખતે તેમાં દરેક જનાવરનું લોહી તથા લાડકાંના કોલસાને ચૂરો નાખવામાં આવે છે.”

૨. ડીક્લેરેરી ઓફ આર્ટસ-૬ થી આવૃત્તિ લાંડન, પાને ૮૨૯ મે લખ્યું છે કે:—“ગાંગડા બનાવતી વખતે ૫૪ મણ ખાંડમાં ૨૭ મણ લાડકાંના કોલસાનો ભૂકો નાખવામાં આવે છે; અને ખાંડ સાફ કરવાનાં કારખાનાં ગામમાં છે તેમાં એ વસ્તુ ભારોભાર નાખવામાં આવે છે.”

૩. સ્વામી ભાસ્કરાનંદ લખે છે કે:—“જ્યારે હું વિલાયત ગયો ત્યારે મેં કેટલાંક ખાંડનાં કારખાનાં જોયાં. તેમાં પહેલે માળે ચટાંજ મને ઉલટી થશે એમ લાગ્યું. હું નહોતો જાણતો કે આવી અપવિત્ર ચીજોથી ખાંડ બને છે; પણ નજરે જોતાં સખેદ આશ્ચર્ય થાય છે કે જે ચીજને અડવાથી પણ મહાન પાપ લાગે તે ચીજ હિંદુઓથી ખવાયજ કેમ ?”

૪. ભારતમિત્ર તા. ૨૮-૧૦-૧૯૦૫ ના અંકમાં જણાવે છે કે:—“સારી ખાંડ બનાવવા માટે જેમ આ દેશમાં દૂધ વપરાય છે, તેમ ત્યાં જનાવરોના લોહીથી ખાંડની અંદરનો મેલ કાપવામાં આવે છે. કારણ કે કસાઈખાનામાં દૂધ કરતાં લોહી સસ્તુ મળે છે. મિ. હેરીશ કહે છે કે, ખાંડ સુવરના લોહીથી સાફ થાય છે. એ. જે. ટેલર સી. ઇ. સાહેબના બનાવેલા “શ્યુગર મશીનરી” નામના ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે, ઇંગ્લાંડ વગેરે દેશોમાં ખાંડ સાફ કરવામાં પાણી અને ગાયોનું લોહી મેળવે છે. ભાઈઓ ! હિંદુને ગાય અને મુસલમાનને સુવરનું લોહી શું ખાવાલાયક છે ?”

૫. મુંબઈ, જ્ઞાનસાગર સમાચાર તા. ૧૫-૧૨-૧૯૦૫ માં લખે છે કે:—“પરદેશી ખાંડસાકર નાના પ્રકારના રોગથી ભરેલા સર્વ પ્રકારના જીવોનાં હાડકાં, બળદ અને સુવરનાં લોહી અને મનુષ્યના મૂત્રથી સાફ થાય છે. જેના પવનથી પણ ડરીએ તેવા કોઠ વગેરે રોગવાળા લોકોનું પણ મૂત્ર. અરેરે ! આ હિંદુમુસલમાનને ખાવાલાયક છે ?”

૬. સ્વદેશોન્નતિ દર્પણુ:—“પરદેશી ખાંડ અપવિત્ર છે એટલુંજ નહિ પણ તેની અંદર નાનાં પ્રાણી, કીડી, મકોડી વગેરેનાં આંતરડાં, માંસ, હાડપિંજર અને શરીરની અંદરના રેસા હોય છે. મોરસ ખાંડ તો ખીટ, ગાજર, તાડી વગેરેમાંથી બનાવવામાં આવે છે અને તેમાં પણ સડેલું લોહી તથા રોગિષ્ઠ જનાવરોનાં હાડકાંનું મિશ્રણ હોય છે.”

૭. હિંદી બંગવાસી, કલકત્તા:—તા. ૩૦-૩-૧૯૦૩ ના અંકમાં લખે છે કે:—“હિંદુસ્તાનમાંથીજ દર વર્ષે ૨૮ લાખ મણુ જનાવરોનાં હાડકાં ખાંડ વગેરે ખાવાના પદાર્થો બનાવવા માટે પરદેશ જાય છે. સ્વદેશી ખાંડ કદાચ પરદેશી ખાંડથી સહેજ મોંઘી મળે તોપણ તેનાથી પવિત્રતા જળવાઈ રહે છે. વળી તે ખાંડ પરદેશી કરતાં ગળપણમાં પણ વધારે હોય છે. માટે સ્વદેશી ખાંડજ વાપરવી. કદાચ સ્વદેશી ખાંડ વાપરવાની શક્તિ ન હોય તો ગોળ વાપરવો; પરંતુ પરદેશી ખાંડ તો નજ વાપરવી.

૮. મી. શીનલે નામના ગૃહસ્થ જણાવે છે કે:—“વિલાયતી ખાંડ જે હિંદમાં ફેલાઈ છે તે દેખાવમાં સફેદ અને કિંમતમાં સસ્તી પડે છે; પણ તેનાથી ઘણા રોગો હિંદુસ્તાનમાં પેદા થઈ ચૂક્યા છે. તે ખાંડ લોહી અને શક્તિનો નાશ કરે છે. તે ખાંડ દૂધ આદિ જે જે પદાર્થોમાં નાખવામાં આવે છે તેમાં આપણે ઝેરજ નાખીએ છીએ એમ જાણવું. ઇંગ્લાંડ તેમજ હિંદુસ્તાનના પ્રખ્યાત વૈદ્યોક્ટરોએ સ્પષ્ટ મત આપેલો છે કે, આ ખાંડ હિંદુમુસલમાનને ધર્મના બાધથી તો ખાવાલાયક નથીજ, પણ તેનાથી પ્લેગ, મહામારી ઇત્યાદિ રોગો થાય છે અને બાળકનું તથા મોટાં માણસનું મરણપ્રમાણુ પણ વધે છે. માટે ધર્મને ન માનવો હોય, તો આરોગ્યની દૃષ્ટિથી પણ ખાંડ ખાતા અટકવું જોઈએ. કાચના ગ્લાસમાં ગરમ પાણી ભરી તેમાં એ ખાંડ કે સાકર નાખીને ઓગાળતી વખતે સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રથી જોશે તો એમાં લોહીનાં રજકણો દેખાશે.

દેશી અને મોરસ ખાંડ જુદા જુદા વાસણમાં મૂકી બન્નેમાં થોડો સલ્ફરીક એસીડ (ગંધકનો તેજબ) નાખો. તરતજ દેશી ખાંડમાંથી મીઠી માટી જેવી સુવાસ આવશે અને મોરસમાંથી દુર્ગંધ આવશે. જે આ વાત જરા પણ જૂઠી હોત તો લાગવગવાળા ગોરા વેપારીઓએ આ વિગત પ્રગટ કરનારાઓ ઉપર જરૂર દાવો માંડ્યો હોત. માટે આ બાબત સાચીજ હોવાથી કોઈ પણ હિંદવાસીને પરદેશી ખાંડ ખાવાલાયક નથી. હિંદુઓની પેઠેજ જે ગોરા લોકોએ માંસાહારનો ત્યાગ કર્યો છે અને જેઓ કેવળ વનસ્પતિના આહાર ઉપર રહે છે; તેઓએ પણ એવાં ખાંડસાકર ખાવાં બંધ કર્યાં છે; તો પછી આપણા હિંદુઓથી તો આવી અપવિત્ર ચીજ ખવાયજ કેમ ?”

(“કચ્છી”માં લખનાર એક પ્રજાજન.)

‘સેકેરીન’ દેશનિકાલ

સાકરથી ૫૫૦ ગણી ગળી ‘સેકેરીન’ને બધા ઓળખે છે. આ કોલતારની બનાવટ છે, લાંબો વખત તે વાપરવામાં આવે તો ઝેરી ગણાય છે. સાકરને બદલે ઘણાં માણસો આ ચીજનો ઉપયોગ કરે છે. બેલજીઅમ સરકારે આ ચીજ મંગાવવાની, વાપરવાની, બહાર ચઢાવવાની કે રાખવાની પણ મનાઈ કરેલ છે. જે જે ચીજોની બનાવટમાં ‘સેકેરીન’ વાપરવામાં આવેલ હોય તેને પણ આ કાયદો લાગુ પાડ્યો છે. ખોરાકની ચીજમાંથી તો ‘સેકેરીન’ને દેશનિકાલ કરવાની ખરેખર જરૂર છે. લેમોનેડ અને શરબતોમાં એ બહુ વપરાય છે; હોટેલની મહામાં પણ વપરાય છે, છતાં પ્રજા સમજતી નથી અને સરકાર કશું કરતી નથી.

ધૂમ્રપાન કરવાના ફાયદા !

ડૉક્ટરો, રસાયણશાસ્ત્રીઓ વગેરે બધા એકમત છે કે તમાકુ માણસને હેરસમાન છે. એ એક હેરજ છે. ખીડી-તમાકુ પીનારા, સુંઘનારા તેમજ ચાવનારાની જાણ માટે નીચેની વિગતો આપી છે. કેમકે જગતનાં અર્ધોઅર્ધ મનુષ્ય એમાં ફસેલાં છે.

તમાકુની અંદર એક તૈલી ચીજ છે, જેમાં મુખ્યત્વે તમાકુની ગંધ રહેલી છે. એ ચીજનું નામ 'નીકોટીન' છે. તે તમાકુમાં સેંકડે ૧ થી ૮ ટકા હોય છે. જેમ તમાકુ જલદ તેમ આ નીકોટીન તેમાં વધુ હોય છે. એમ કહેવાય છે કે એક રતલ સારી તમાકુમાંથી જેટલું નીકોટીન નીકળે તેટલું નીકોટીન માત્ર ત્રણ મિનિટમાં ૨૫૦૦ ફૂતરાંને મારી નાખવા માટે પૂરતું છે. આવું ઝેરી આ નીકોટીન છે. જ્યારે એ નીકોટીન શરીરમાં જાય છે ત્યારે અંદરની શ્વાસનળીને ફરતી ઝીણી ચામડીને અનહદ નુકસાન કરે છે અને અનેક જાતનાં દર્દો ઉત્પન્ન કરે છે.

આ નીકોટીનને પણ લુલાવે એવું ખીજું ઝેર તમાકુમાં 'કેલોડાઇન' કરીને છે. આ કેલોડાઇનને લીધે પણ તમાકુમાં ગંધ આવે છે. આ કેલોડાઇનના એક ટીપાનો વીસમો ભાગ, જેવી રીતે વીજળીના આંચકાથી માણસ તરતજ મરી જાય, તેવી રીતે દેડકાને મારી નાખે છે.

તમાકુના ધૂમાડામાં પુસીક એસીડ હોય છે; તમાકુના રસિયા ધૂમાડા પેટમાં જવા દષ્ટિ પાછો નાકવાટે કાઢે છે અને તેના ગોટાની લહેર લે છે, તેમને આ પુસીક એસીડ કાતીલમાં કાતીલ ઝેર છે, તેની ખબર નહિ હોય. આ પુસીક એસીડ શરીરમાં જવાથી માથું દુખવું તથા ચકરી આવે છે. ખીડી નહિ પીનારાને ખીડી પીતાં જે કડવો અનુભવ થાય છે તે આને લીધે થાય છે.

તમાકુમાં તે સિવાય 'ફરફરોલ' રહેલું છે. દારૂ તે કરતાં પણ વધારે નુકસાનકર્તા છે. એક સીગારેટમાંથી, પાંચ રૂપિયાભાર વીરકી-દારૂના જેટલું ફરફરોલ નીકળે છે.

વળી તમાકુના ધૂમાડામાં કાર્બોનીક એસીડ જેસ પણ હોય છે. આ જેસ ધણેજ નુકસાનકર્તા છે તે જાણીતી વાત છે. આ હવા ફેફસાંમાં જવા આવવાથી ફેફસાંને નમાલાં કરી નાખે છે અને આ કારણેજ ખીડી પીનારા ક્ષયરોગના ભોગ તરતજ થઈ પડે છે.

ઉપલી હકીકત જાણ્યા પછી કયો સમજી માણસ તમાકુની પડખે ચડશે ? વ્યસનના ગુલામ તો કદાચ એની ટેવ ન પણ છોડે; પણ નવું વ્યસન વહેરનાર તો આ વાંચ્યા પછી જરૂર તે ટેવથી દૂર રહેશે.

અમેરિકામાં તો સીગારેટને ઠાઠડીના ખીલા કહેવામાં આવે છે અને તે ખરીજ વાત છે. અમેરિકામાં એવી કેટલીએ પેઢીઓ છે જે ખીડી પીનારાને નોકર નથી રાખતી. હિંદીઓ પણ આ ધોરણ દાખલ કરે તો શું આ બધી ઓછી ન થાય ? તમાકુ સાથે પણ રાષ્ટ્રીય લડત ચલાવવાની જરૂર છે અને સ્વરાજ મળ્યા પછી તો તમાકુ દેશપાર થશે તેમાં શંકાજ નથી. 'હિંદુસ્થાન' ઉપરથી

ઘણી વાર કહેવામાં આવે છે કે, જો તંબાકુ આટલી બધી ઝેરી છે તો તેનો ઉપયોગ કરનારા માણસો મરી કેમ જતા નથી ? જવાબ એ છે કે, શરીરમાં તે પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થવાનો સ્વભાવ હોવાથી તે ભયંકર ઝેરથી પણ ટેવાઈ જાય છે. વળી તંબાકુનો ઉપયોગ થોડા પ્રમાણમાં કરવામાં આવે છે. તેથી તેનો પ્રભાવ પડતાં અમુક સમય જરૂર લાગે છે. પરંતુ તેનો ઉપયોગ કરનારાઓ તેના ઝેરથી બીજાઓ કરતાં તો વહેલાજ સ્મશાનને માર્ગે પડે છે-મૃત્યુ પામે છે.

તંબાકુના કડવા અનુભવ

મી० એલ. ઈ. ઓખેન્કસ જે ફિઝિકલ કલ્ચરના વિષયમાં સ્પેશિયાલીસ્ટ ગણાય છે, તેણે તંબાકુથી થતા નુકસાનના અનેક દાખલાઓ જે તેની નજર આગળથી પસાર થયા છે તે-રજી કર્યા છે; જે આપણા દેશી જીવાનીઓ માટે ધડો લેવા જેવા હોવાથી હું તેમાંના બે ત્રણ આજે જાહેરમાં મૂકવાની લાલચ દૂર કરી શકતો નથી. હું તેનાજ શબ્દોમાં જણાવવાનું વાજબી ધારું છું:-

“એક યુવાન ક્લાર્ક ફિઝિકલ કલ્ચરના શિક્ષણ માટે મારી પાસે આવ્યો. તેની છાતીમાં એક વરસ કરતાં વધુ સુદતથી દુઃખારો ચાલુ રહ્યો હતો. તે સાથે તે ખાંસીથી પણ વધુ અને વધુ

પીડાતો હોવાથી તેના મનમાં ક્ષયના હુમલાનો મોટો ભય પેસી ગયો હતો. તે બે વરસથી સીગારેટ પીતો હતો. તેના દુઃખનું કારણ સીગારેટ હોવાનો મને પાકો શક હતો. મેં તેને સીગારેટ છોડી દેવાની તાકીદ કરી. ફિઝિકલ કલ્ચરના શિક્ષણના પહેલા માસ દરમિયાન તેને પોતાની તબિયતમાં કાંઈક સુધારો થતો લાગ્યો; પણ છ અઠવાડીયાં પૂરાં થતાં તેણે પોતાને છાતીના દુઃખારા અને ખાંસીના દરદથી સમૂળગો મુક્ત થયેલો જોયો. એ વખત દરમિયાન તેણે ક્લાર્કની નોકરી છોડી બહારના કામકાજની નોકરી હાથ કરી હતી. તે 'ફિઝિકલ કલ્ચર'ના શિક્ષણની મજબૂત તારીફ કરતો હતો; પણ તે સમજી શક્યો નહિ કે, બહાર ફરવાની નોકરીથી કે શારીરિક કસરતના શિક્ષણથી તેનું દરદ નાબુદ થયું હતું. કેટલાક મહીના સુધી તેની સાથે મારો મેળાપ થઈ શક્યો નહિ. એક દિવસે તે ઓચિંતો મને મળ્યો અને પોતાની આગલી નોકરી પર પાછો જવાથી તેનું દરદ પાછું ઉભરી આવશે કે નહિ તે માટે મને પૂછવા લાગ્યો. મેં તેને સલાહ આપી કે, જો સીગારેટ પીવાની છોડી દેશે તો ગમે તેવી નોકરીથી તેનું અસલ દરદ પાછું ઉભરી શકશે નહિ. હું ખરો પડ્યો. થોડાક વધુ મહીનાએ મજબૂતપણે સાબીત કર્યું કે તેની છાતીનો દુઃખારો અને ખાંસી સીગારેટનીજ મોહોકાણુ હતી.

બીજો દાખલો—હું એક કસરતખાજને ઓળખું છું, જેનો ધંધો સરકસમાં બાઇસિકલ ઉપર અદ્ભુત કાણુ દેખાડવાનો હતો. એ કસરત 'સાઇકલ-વ્હલ'ના નામથી જાણીતી હોઈ તેના હેતુ સાઇકલને એકદમ ચકાવો આપવાનો છે. આ કસરત ધણીજ જોખમભરેલી ગણાય છે અને તે માટે ઈંડાપણા અને મજબૂતતંતુના બળની ધણી જરૂર છે. આ ધંધો તેણે પોતાની આળીસ વરસની વયે છોડી દીધો. કેમકે તેને લાગ્યું કે, આવી મોટી ઉંમરે આ કસરત કરતાં તેને ગભરાટ છૂટતો હતો અને તે બીકણુ બનતો જતો હતો. અંતે સીગારેટ છોડી દેવાની સલાહ તેને એક ડોક્ટરે આપી. આ સલાહનો અમલ કરતાં તેણે કદી નહિ ધારેલું એવું પરિણામ આવ્યું. તેણે પોતાની બગડેલી તંદુરસ્તી અને તનની શક્તિ એટલી બધી મેળવી કે તે પોતાની આગલી નોકરીમાં પાછો દાખલ થયો અને બાઇસિકલ પર પહેલાંનીજ ફતેહ સાથે ધણાં વર્ષોસુધી પોતાનો કાણુ ચાલુ રાખ્યો.

ત્રીજો દાખલો ધણોજ જાણવા જેગ છે. કેલેરોડો ખાતે રહેતી એક અમેરિકન સ્ત્રી ખાસ લલામણુથી મારો સલાહ લેવા માટે મારી મુલાકાતે આવી. મારી પાસે મોકલનારનો હેતુ એ હતો કે, કસરતના શિક્ષણથી તેણીના હાર્ટમાં થોડોધણો સુધારો થવા પામે. મેં તેણીને સવાલ કર્યો કે, તેણીને હાર્ટનું દરદ છે, એમ તેણીને કેમ માલમ પડ્યું? તેણીએ મને સમજાવ્યું કે, તે પોતાની ડાબી બાજુએ સૂઈ શકતી નથી. કેમકે સૂતાં આંખની બાજુએ કાનપટી આગળ મજબૂત ધબકારા થાય છે. મેં તેણીની હકીકત પરથી જાણ્યું કે, તેણીને સીગારેટ પીવાની બહુજ ધુરી ટેવ પડી ગઈ હતી. અંતે હું તેણીની સખ્ત વેદના દૂર કરવાને ફતેહ પામ્યો; પણ તે ફિઝિકલ કલ્ચરની કસરતથી નહિ. અલબત્ત કસરતે તેણીની સામાન્ય પ્રકૃતિને લાભ કર્યો હતો ખરો; પણ સીગારેટ પીવાનું છોડી દેવાની મેં તેણીને ફરજ પાડી તેથી તેણીનું એ જાલીમ દરદ સમૂળગું દૂર થયું હતું. સીગારેટ પીવાનું છોડ્યા પછી આ દરદ ફક્ત દશ દિવસની ટુંક મુદતમાં ધણે દરજ્જે દૂર થયું હતું. પાછળથી મને માલમ પડ્યું કે, સીગારેટ પીવાનો તેણીનો આગલો લખ પાછો ઉભરાઈ આવવાથી તે પાછી આગલાજ દુઃખનો કમનસીબ ભોગ થઈ પડી હતી."

બીજા ધણાક દાખલાઓ રજુ કરીને મીં. ઓબેન્કસ જણાવે છે કે, તંબાકુ કોષ્ટના પર ઓછી તો કોષ્ટના પર ધણી માડી અસર કરે છે; એટલે કે તંબાકુ દરેકને ઓછું વસ્તું નુકસાન તો જરૂરજ કરે છે. તંબાકુની ટેવ છતાં ધણાંક પોતાનું જોર ટકાવી રાખે છે તે ઉપરથી એમ સમજવું જોઈતું નથી કે, તંબાકુ તેઓ ઉપર કદી પણ માડી અસર કરી શકશે નહિ. આવા શખ્સો આ ધુરી ટેવ છોડી દે તો તેઓ છે તે કરતાં વધુ તનમનથી આસુદા બનવા પામે. તંબાકુથી થતા નુકસાનની કસોટી કરવા માટે તંબાકુનો એક યા બીજી રીતે ઉપયોગ કરનારાંઓ તંબાકુ છોડી દઈ પોતાની આગલી પ્રકૃતિ સાથે સરખાવી જોશે તો તેઓને તેના કરતાં પાછલી સ્થિતિ વધુ સુખરૂપ લાગશે.

("હિંદુસ્થાન"ના એક અંકમાંથી)

તમાકુ વિષે નામાંકિત ડૉક્ટરો શું કહે છે ?

ડૉં પ્રાઉટ—લખે છે કે, તમાકુ પીવાથી માણસો નબળા પડી જાય છે. લોહીમાંથી લાલારાશ ઘટી પીળાશ આવે છે. છીંકણીથી અજીર્ણ, કલેન્ડાં તથા જઠરનાં દરદો વગેરે થાય છે અને એવાં દરદોથી મૃત્યુ થયેલા દાખલા મોજુદ છે.

ડૉં ટેલર—લખે છે કે, ૧૮૭૭ માં એક માણસે લાકડાની એક ચલમ સાફ કરી પોતાના છોકરાને રમવા આપી. છોકરાએ તે ચલમનો ઉપયોગ સાણુના પરપોટા ઉડાડવામાં કર્યો, તેથી તમાકુનું ઝેર મોં દ્વારા તે છોકરાના શરીરમાં દાખલ થયું. તેની અસરથી છોકરો ખેશુદ્ધ થઈ મરી ગયો.

ડૉં ટવીચેલ—કહે છે કે, તમાકુથી ફેફસાં, હૃદય અને જઠરના સ્નાયુ નરમ પડી જાય છે. કાંઈ કાંઈ વખતે હૃદય ઓચિંતું બંધ થઈ મરણ પણ થઈ જાય છે.

ડૉં કલન—કહે છે કે, ઘડપણ આવ્યા પહેલાં તમાકુથી સ્મરણશક્તિ નાશ પામેલી, મૂર્ખતા આવેલી અને જ્ઞાનતંતુઓની હારમાળા બગડી ગયેલી; એવા ઘણા દાખલા મારા અનુભવમાં આવ્યા છે.

ડૉં આલકોટ—કહે છે કે, તમાકુથી શરીરને બીજાં જે નુકસાનો થાય છે, તેના કરતાં સ્મરણશક્તિને વધારે નુકસાન થાય છે એ વાત ચોક્કસ છે.

ડૉં એલીન્સન—કહે છે કે, ક્રાન્સદેશમાં ખાસ જોવામાં આવ્યું છે કે, જેમ જેમ તમાકુનો ઉપયોગ વધારે થતો જાય છે, તેમ તેમ ગાંડાં થઈ જતાં માણસોની સંખ્યા પણ વધતી જાય છે.

ગવર્નર સલીવાન—લખે છે કે “તમાકુ મને જડ અને સુસ્ત કર્યા વિના, મારી નિત્યની ચંચળતામાં ખલેલ કર્યા વિના અને મારી માનસિક શક્તિ નબળી પાડ્યા વિના કદી રહી નથી.”

ક્રાન્સદેશની શાળાઓમાં તમાકુના ઉપયોગની અટકાયત છે; તેમજ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં લશ્કરી શાળામાં બીડી પીવાની સખ્ત મનાઈ છે.

તમાકુ વિષેના આ સર્વ અભિપ્રાયો વિદ્વાન અને નામાંકિત ડૉક્ટરોના છે; માટે તેનો ઉપયોગ કરનારાઓએ તેમના વિચાર ધ્યાનમાં લઈ તેનો જલદીથી નિષેધ કરવો એજ લાલકારી છે.

એક વિદ્વાન એમ. ડી. ડૉક્ટરે બીડી પીનારા તથા બીડી નહિ પીનારાનાં ફેફસાં તપાસ્યાં. પરીક્ષાનું પરિણામ એ આવ્યું કે બીડી પીનારાનાં લગભગ બધાનાં ફેફસાંમાં ઉપદ્રવ જણાયો અને બીડી નહિ પીનારામાં માત્ર સેંકડે સત્તાવીસ માણસોનાં ફેફસાંમાં ઉપદ્રવ માલૂમ પડ્યો. આ ઉપદ્રવને લીધે “ક્ષય”ના જંતુઓ તરતજ ધર ધાલી જાય છે અને નબળાં ફેફસાંવાળા ઉપર હલ્લો કરે છે. તેથીજ બીડી પીનારાઓને ક્ષય સાધારણ રીતે વધારે થાય છે. બીડી પીનારાઓ અને તમાકુના ગુલામો આ ઉપરથી કાંઈ ઘડો લેશે કે પછી પોતાનો ઈશ્ક માણ્યાજ કરશે ?

લીલનો ઉપાય—ગ્યાસતેલ

દોડા દિવસ ઉપર ઓલપાડ તાલુકાના કુંભારી ગામે ગાયને બચ્ચું આડું આવેલું તેની સારવાર માટે ગયો હતો. બચ્ચું એંચી કાઢ્યા પછી ગામના તળાવે નાહવા ગયો ત્યારે આખું તળાવ લીલથી છવાઈ લીલા રંગનું થઈ ગયેલું; છતાં માણસ અને ઢોરને એ પાણીનો ઉપયોગ કરતાં જોયાં. આખા તળાવમાં એક ડબ્બો કેરોસીન તેલ રેડી ચાર દિવસ તળાવમાં ઢોરને પાણી પાવાનું બંધ કરવાનું મેં ગામના લોકોને સૂચવ્યું. ચાર દિવસ પછી સૌની અજાયબી વચ્ચે આખા તળાવની લીલ કોહી જઈ પાણીને તળિયે ખેસી ગઈ ને પાણી નીતરા કાચ જેવું થઈ ગયું.

આવીજ રીતે જનજનમાં તથા ગંધાતા ખાઓચિયામાંથી મચ્છરનો ત્રાસ ઓછો કરવો હોય તો કેરોસીનનો પ્રયોગ કરવા જેવો છે.

અહિંસાવાદીઓએ આ પ્રયોગ પોતાની જવાબદારીથી કરવો, કારણ લીલમાં અનેક સૂક્ષ્મ જંતુ હોઈને કેરોસીનનું પડ પાણીની સપાટી ઉપર ફરી વળવાથી તેનો નાશ થાય એ નિર્વિવાદ છે !

(“ વૈદ્યકલ્પતરુ ” માં લખનાર :- ડૉં મોતીરામ હરિશંકર ભટ્ટ, વેટેરનરી સર્જન-ઓલપાડ)

મૃત્યુલોકનું અમૃત-છાશ

મળાવરોધ-કબજાઆત થવાથી શરીરમાંથી કચરો બહાર નીકળી જવાને બદલે અંદર ને અંદર સંઘા કરે છે; અને પછી હરવખત તેના થોડા થોડા કણુ લોહી સાથે મળી જમને રક્તવાહિની નાડીઓમાં ભરાઈ ખેસે છે, તેથી રક્તવાહિની નાડીઓ ફૂલે છે અને અઘડ-ઝડ થઈ જાય છે, એટલે લોહીના ફરવામાં વિદ્ય આવવાથી શરીરના જીદા જીદા અવયવોને યોગ્ય પ્રમાણમાં લોહી મળતું નથી; તેથી શરીર વૃદ્ધ જેવું દેખાવા લાગે છે અને તેથીજ મગજ, નેત્ર, હૃદય, ઉદર (આમાશય, પક્વાશય), જનનેદ્રિય વગેરે અવયવો વ્યાધિગ્રસ્ત તથા શિથિલ રહે છે. જે ઉત્તેજક (માદક-તામસી) પીણું હોટલોમાં કે રખડપટ્ટુ લોકો પાસેથી અઢારે વર્ણના ઝેદા ઉચ્છિષ્ટ રકાખીપ્યાલા દ્વારા પીવામાં આવ્યાં હોય, તો પીનારાઓ ઉપદંશ, પ્રમેહ આદિ ચેપી વ્યાધિઓના ભોગ પણ થઈ શકે છે. એકની એક સોડાની બાટલી ઢેડ, ભંગી કે મુસલમાને મોઢામાં ખોસેલી તે આજનો સુધરેલો બ્રાહ્મણ વગર સંકોચે પી શકે છે. તેમાં હવે ચેપી રોગોને ઉત્પન્ન થવા માટે અવરોધ શું રહ્યો? દેશી અને પરદેશી વિદ્વાનો કહે છે કે, જમ્યા પછી ગાયના દૂધની સ્વચ્છ મોળી છાશ પીવામાં આવે તો તેથી બહુ ફાયદા થાય છે. રક્તવાહિનીમાં સંચિત થયેલો જડ પદાર્થ-કણુ પીગળી જાય છે અને તેનો કોઈ પણ અવયવમાં સંચય થતો નથી; તેથી લોહી ફરવામાં સારી મદદ મળે છે, એટલે શરીર હૃષ્ટપુષ્ટ થઈ નાની વયમાં વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થતી નથી. છાશમાં જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરવાનો ગુણ હોવાથી વિકારી પદાર્થ ઉપજતો નથી અને કોઈ કારણવશાત્ થયો તો છાશનો મળશોધક (દસ્ત સાફ લાવવાનો) ગુણ તે વિકૃત પદાર્થને બહાર ધકેલી કાઢે છે; એટલે લોહી, માંસ, મેદ, મજ્જા, વીર્ય આદિમાં કોઈ પણ વ્યાધિનો ઉદ્ભવ થવાનો બહુ થોડો સંભવ રહે છે.

અમુક અમુક વ્યાધિવાળાને શાસ્ત્રકારો છાશનોજ ખોરાક લેવાની ભલામણ કરે છે. એકલી છાશ ઉપર ૧૫-૨૦ દિવસ કાઢેલા માણસો મેં ઘણા જોયેલા છે. દરેક વ્યાધિવાળાને તથા નીરોગીને દરેક ઋતુમાં દરેક પ્રકૃતિવાળાને દરેક સ્થળમાં દરેક વખતે છાશને પથ્ય ગણેલ છે. અનુભવ પણ એ વાતને પુષ્ટિ આપે છે. ખોરાકમાં અથવા ખોરાક તરીકે છાશનો છૂટથી ઉપયોગ થાય છે, તે સિવાય વૈદકશાસ્ત્રમાં છાશથી અમુક અમુક વ્યાધિઓ પણ જીદા જીદા અનુપાનથી મટી શકે છે, એમ વર્ણવ્યું છે.

એ છાશનું ગામડીઉં વૈદું પણ જાણુવા જેવું છે. લખે છે કે, ઔષધિ તરીકે અથવા અનુપાનમાં એસડીઆ સાથે વાપરવાની ગાયના દૂધના દહાંમાંથી બનાવેલી છાશ તાજી, મોળી, (કલાઈ દીધેલ પિત્તળની અગર માટીની) સ્વચ્છ ગોળીમાં બનાવેલી વાપરવી. (ખોરાકમાં પણ એવીજ વાપરવાનું સમજવું.) લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ વાલ ૧ અને છાશથી વાયુ અથવા શરદીનું શૂળ, ચૂંક મટે છે. આદુનો રસ તથા છાશથી ખાંસી તથા છાતીનો કફ મટે છે. અજીર્ણમાં સિંધાલુણ અને મરી સાથે; ગરમીના તાવમાં સાકર સાથે; જીલાબ ઉપર જીરું તથા સાકર સાથે; મગજની ગરમી, મગજનું ખાલીપણું વગેરેમાં જેઠીમધના મૂળ સાથે; નેત્રની ઝાંખ, મગજની ગરમી વગેરેમાં છાશ એકલી પીવી; સાદ ખેસી ગયો હોય તો શેકેલી બહેડાંની છાલના બૂકા સાથે; છાતીના દુખાવામાં તેમજ ધબકારામાં પીંપળીમૂળના બૂકા સાથે; લોહીના ઝાડામાં બીલાંના ગર્ભ સાથે; સૂકા હરસમાં ગોળ સાથે; દૂઝતા અર્શમાં ઈંદ્રજવ સાથે; સાપના દંશ ઉપર સરસડાની છાલના કવાથ સાથે; કમરનો દુઃખાવો, વા વગેરેમાં લસણના રસ સાથે; છાતીમાંથી પડતા લોહીમાં અરકુસાના રસ સાથે; બધી જાતના તાવમાં કાકચીઆના બૂકા સાથે; માથાનો દુઃખાવો તથા આદાશીશીમાં જયફળ સાથે; પેટના કૃમિ-જીવડામાં વાવડીંગના ચૂર્ણ સાથે; સુવારોગમાં ત્રિકટુના ચૂર્ણ સાથે; મૂત્રકૃમ્મમાં જવખારના બૂકા સાથે; ગુદમવાયુમાં વડાગરા મીઠાના બૂકા સાથે અને સુકૃપ્રમેહમાં ગોખરના ચૂર્ણ સાથે છાશ લેવી. દાદર અને ખસમાં કુંવાડીઆનાં બીજ છાશ સાથે વાટી લેપ કરવો.

ઉપરનાં અનુપાન અથવા એસડીઆ સાથે છાશનો ઉપયોગ કરવાથી તે તે વ્યાધિ મટે છે. તે ઉપરાંત બી, બાળક, યુવાન, વૃદ્ધ, રોગી, નીરોગી સર્વને સામાન્ય રીતે સર્વ દેશકાળમાં પથ્યરૂપ છે; તેથીજ તેને મર્ત્યલોકસુધા નામ આપેલ છે. છાશ જ્યારે એવા એવા ફાયદા આપે

છે, ભારે અર્વાચીન સુધરેલાં પીણાં તે તે રોગોને ઉત્પન્ન કરનારાં તથા અનેક રોગોનાં બીજ આરોપણ કરી માનવશરીરને હીન દશાએ પહોંચાડનારાં માલમ પડે છે. સુધરેલાં પીણાં પીનારા વર્ગને સ્વપ્ને પણ અનુભવ નહિ હોય કે કંકડીને લાગતી ભૂખ કેવી હશે !

જે સુખ અને શરીરબળનો અનુભવ, એક ગરીબ કે સામાન્ય સ્થિતિનો માણસ બાજરનો ટાઢો રોટલો અને છાશ કે ખીચડીનો ખાનારો જે આનંદ અને આરોગ્ય મેળવી શકતો હશે, તે સુખ ને આરોગ્ય દિવસમાં ત્રણ ચાર વખત ચા, ફાંશી, કોકોના ઉકાળા અને સોડાના ખાટલા ચઢાવનારા મેળવી શકતા હશે ?

(ભજનમાળા ભાગ ૫ માંથી)

(છાશ વિષે શુભસંગ્રહ ગ્રંથ ૬ પૃષ્ઠ ૩૫૮ માં છપાયેલો મોટો લેખ પણ વાંચજો.)

ટર્પેન્ટાઈન (તરપીટન તેલ)ના ફાયદા

સામાન્ય રીતે તો ટર્પેન્ટાઈન તેલ જેને ગામઠી બોલીમાં “તરપીટન” કહે છે તે રંગવાના, પોલિશ-ચળકાટ કરવાના વગેરે અનેક કામમાં આવે છે; પરંતુ રોજના ધરગતુ કામમાં પણ તેની ઉપયોગિતા ઓછી નથી. વાસ્તવમાં એ એક ધણીજ ઉપકારક વસ્તુ છે. દવામાં, મચ્છરોથી બચવા માટે, હવા શુદ્ધ કરવા માટે તથા કપડાં વગેરેની સફાઈમાં તેનો બહુ સારો ઉપયોગ થઈ શકે છે. તેની ઉપયોગિતા વિચારીને તેના ફાયદા તથા તેના ઉપયોગની વિધિ અત્રે રજૂ કરીએ છીએ.

દવા તરીકેના ઉપયોગ

૧-પેટમાં દર્દ થતું હોય તો વરિયાળીનો અર્ક એક ચમચો લઈ તેમાં બાળકો માટે એકથી દોઢ ટીપું અને યુવાનને માટે બેથી ચાર ટીપાં આ તેલ પાવાથી પેટનું દર્દ તરતજ મટી જાય છે.

૨-દાઝ્યા ઉપર ટર્પેન્ટાઈનમાં બીજવેલું ૩ મૂકવાથી આરામ થાય છે.

૩-કપાયલા ભાગ ઉપર ટર્પેન્ટાઈનની પટ્ટી બાંધવાથી તરતજ આરામ થાય છે.

૪-કોઈ અંગ કપાવાથી લોહી નીકળ્યા કરતું હોય તો ટર્પેન્ટાઈન લગાવવાથી તે બંધ થશે.

૫-ફટકો લાગ્યા ઉપર અથવા દુખતા ભાગ ઉપર ટર્પેન્ટાઈનનું માલીસ કરવાથી બહુ લાભ થાય છે.

૬-ખરો, વિંછી વગેરે ઝેરી જંતુઓડંબે ભારે ટર્પેન્ટાઈન લગાવવાથી જલદી આરામ થાય છે.

૭-ચોમાસામાં થતા ખીલ ઉપર ટર્પેન્ટાઈનની પટ્ટી બાંધવાથી સારો ફાયદો થાય છે.

૮-દાદર ઉપર દિવસમાં બે ત્રણ વાર ટર્પેન્ટાઈન લગાવવાથી થોડા દિવસોમાં આરામ થઈ જાય છે.

૯-ચૂંટ (ખુજલી-વલૂર) ઉપર ટર્પેન્ટાઈન ચોળવાથી ફાયદો થાય છે.

૧૦-પેટ ફૂલે ત્યારે હાથથી ધીમે ધીમે પેટ ઉપર ટર્પેન્ટાઈન ચોળવું. આથી બહુ ફાયદો થશે.

મચ્છરોથી બચવા માટે:-સૂતી વખતે ટર્પેન્ટાઈનનાં કેટલાંક ટીપાં પથારીમાં છાંટવાથી મચ્છર ભાગે છે. આ રીત ન ગમે તો નવટાંક તેલમાં એક તોલો ટર્પેન્ટાઈન ભેળવી શરીરે ચોળવું.

વાયુશુદ્ધિ માટે:-ફાલેરા, પ્લેગ, મોસમી તાવ, ઇન્ફ્લુએન્ઝા વગેરે વ્યાધિમાં એક રતલ દવન-સામગ્રીમાં અઘોળ ટર્પેન્ટાઈન અને છ માસા કપૂર ભેળવી દવન કરવાથી બિમારીનાં જંતુઓ મરે છે.

શૃંગારતરીકે:-(૧) મોં ઉપરના કરોળિયા તથા યુવાવસ્થાના ખીલ ઉપર સ્નાન પહેલાં બે ચાર મિનિટ સુધી ટર્પેન્ટાઈન લગાવીને મોં ઘોતા રહેવાથી ફીક ફાયદો થાય છે. (૨) વરસાદ અને ગરમીને લીધે શરીર ઉપર નાની મોટી ફાલ્તોઓ થાય છે તે ઉપર ચાર પાંચ મિનિટ ટર્પેન્ટાઈન લગાવીને તે ભાગ ઘોઈ નાખવાથી જલદી ફાયદો થાય છે. (૩) નખ વગેરેને ચમકદાર બનાવવા માટે ટર્પેન્ટાઈન બે મિનિટ સુધી લગાવી રાખ્યા પછી ઘોઈ નાખવાથી બહુ ફાયદો થાય છે. આ ક્રિયા અકવાડિયામાં એક વાર કરવી જોઈએ.

કપડાંની સફાઈ માટે:-(૧) મલમલ, સૂતરાઉ, રેશમી કે ગરમ કપડાં ઉપર ડાઘા પડી ગયા હોય તો તેના ઉપર ટર્પેન્ટાઈન લગાવવાથી ડાઘા સાફ થઈ જાય છે. યાદ રાખવું કે, ટર્પેન્ટાઈનથી તે કપડાંના રંગ ઉપર જરા પણ ખરાબ અસર થતી નથી. (૨) એક ગેલન સાબુના પાણીમાં બે ઓંસ (બે અઘોળ) ટર્પેન્ટાઈન ભેળવવું. એ પાણીમાં મેલું કપડું એક કલાક રાખવું. પછી તે કપડાને ઘોઈ નાખવાથી મેલું કપડું તદ્દન સાફ થઈ જશે.

રાઈમીઠાની મહત્તા

(લેખક:-શ્રી. મોહનલાલ માણેકલાલ ઝવેરી.)

કેટલાક કહે છે કે:-“ધરડી મુરઘી દાલ બરાબર” તેમ ધણી ચીજો બહુ લાભદાયક હોવા છતાં ઓછી આદરપાત્ર થઈ છે અને તેમાંની એક “નજર ઉતારવાનાં રાઈમીઠાં” પણ છે.

“નજર ઉતારવાનાં રાઈમીઠાં”નું નામ વાંચીને હું નથી ધારતો કે કોઈ પણ વાયક હસ્યા વગર આગળ વધે; પણ ઉપકાર માનો એ જર્મન-અંગ્રેજની મોટીમસ લડાઈનો કે મા-દીકરાની જૂની તકરારો બંધ થઈ અમારા ઘરમાં શાંતિનું સામ્રાજ્ય ફેલાયું.

નજર ઉતારવામાં રાઈ અને મીઠું બે ચીજ વપરાય છે. બધી દુવાના અદસ્ત ગુણો તો શ્રેષ્ઠ કોટીવાળા અને ઉંડા અબ્યાસીઓજ જાણે; પણ મારે તો રાઈમીઠાં અગ્નિમાં નાખવાના ગુણદોષ જોવા છે. લડાઈમાં આ બન્ને ચીજોની ગેસ વપરાઈ છે, એ જાણીને બધાને અજાયબી લાગશે. રાઈની અને મીઠાની ધૂણીનાં સીલીંડરો-લોખંડના નળા ને નળા—બરી બરીને જર્મનોએ વાપર્યાં છે અને તે વખતે મને રઘુવંશનો પેલો શ્લોક યાદ આવતો કે—

સંમોહન નામ સર્વે મમાસ્ત્રં પ્રયોગ સંહારવિભક્તમન્ત્રમ્ ।

ગાંધર્વમાદત્સ્વ યતઃ પ્રયોક્તુર્ન ચારિહિંસા વિજયશ્ચહસ્તે ॥

શત્રુની હિંસા કર્યા વગર તેના પર વિજય મેળવવાનું સંમોહનાસ્ત્ર કાલિદાસે જણાવ્યું છે, તે આ રાઈમીઠાની ધૂમાડી તો નહિ હોય ?

રાઈમીઠાની ધૂમાડીના નળા જર્મનોએ અંગ્રેજો વગેરે રાજ્યો પર દાલવ્યા, તે કંઈ નજર ઉતારવા માટે નહિ પણ નજર બાંધવા માટે—તેમને બેહોશ કરવા માટે, અને વધુ પ્રમાણમાં જોને લાગે તેને શારીરિક નુકસાન કરવા માટેજ; પણ આપણને એના નાના પ્રમાણના ગુણોની માહિતી ધણી ઉપયોગી છે અને તે ડોક્ટરોએ ભેગી કરી રાખી છે, એટલુંજ નહિ પણ ચિકિત્સામાં એ માહિતીનો ધણો ઉપયોગ હવે કરવામાં આવે છે.

મીઠાના પૂંજરી આપણા લવણાનંદજી મહારાજ જે મીઠા પાછળ સાધુ બન્યા છે, તેઓએ પણ કદી મીઠાનો આટલો સારો ઉપયોગ બતાવ્યો નથી, કે જેટલો ઘેર ઘેર ડોસીઓ જાણે છે!! મીઠું બાળવાથી કલોરીન ગેસ છૂટી પડી હવામાં મળે છે. એજ હવા શ્વાસમાં લેવાય છે. મનુષ્ય-માત્રના ગળામાં સૌથી વધુ જાતના રોગના જંતુઓ હોય છે એ જાણીતું છે અને હવા ત્યાં થઈનેજ અંદર જાય છે. જો એમાં કલોરીનનો અંશ (ધણોજ થોડો) હોય તો તે ગળામાંના રોગનાં જંતુઓને મારી નાખી આપણને તંદુરસ્ત રહેવામાં મદદ કરે છે. મીઠાની ધૂમાડી ઇન્ફલ્યુએન્ઝાની તો એક ઉત્તમમાં ઉત્તમ દવા છે અને મુંબઈના એક ઉત્તમોત્તમ રસાયનવિજ્ઞાનશાસ્ત્રી સ્વ. પ્રો. ડી. કે. ગુજ્જરે “ટરકલોરાઇટ”ની મેળવણી ઇન્ફલ્યુએન્ઝાની રામબાણ દવાતરીકે એક કંપનીને વેચી તેનો માત્ર તુરખો આપવાના પચાસહજાર રૂપિયા લીધા હતા. લડાઈ દરમિયાન પણ જે સોલ્જરોને “કલોરીન ગેસ” (મીઠાની ધૂમાડી) લાગેલી તેમને ઇન્ફલ્યુએન્ઝા થતોજ નહિ!! આ તક મને પચીસેક વર્ષ પરની એક વાત યાદ આવે છે, તે પણ આની પુષ્ટિમાં ઉપયોગી છે. મુંબઈમાં શ્રીગોપાળદાસ તેજપાલ હાઇસ્કૂલથી કાલકાદેવી તરફ જતાં અધવચમાં એક દવાખાતું ડૉ. જગ-મોહનદાસ છબીલદાસ અચ્યંટનું હતું. અમારા એક સંબંધીને પ્લેગ થયો ત્યારે તેમની દવા કરવા માંડેલી.

તેમણે અમને એક ધૂપ ચાલુ રાખવાનું કહ્યું હતું; તેમાં હું બૂલતો ન હોઉં તો નીચે પ્રમાણેની ચીજો હતી:-

હીરાકસી ૧ શેર, નવસાર ૨ શેર, સાધારણ મીઠું ૩ શેર, ભેગું વાટી જડા કપડા પર પાથરી તવા પર મૂકી તવો સઘડી પર ચઢાવી દેવો; એટલે એમાંથી ધૂણી નીકળ્યા કરીને હવા શુદ્ધ થાય. આ ધૂપ બળી રહે પછી જે લાલાશ પડતી રાખ રહી જાય તેને પાણી સાથે મેળવી ગાંઠ પર ચોપડવી.

આ પ્રમાણે કરવાથી દરદીને આરામ થયો હતો. સાથે દવા એજ ડૉક્ટરની ચાલતી, પણ આપણે આ બધામાંથી ધૂપની બાબત પર લક્ષ્ય આપવાનું છે. ધૂપમાંની ચીજો આયર્ન એમોનિયમ ક્લોરાઇડ અને સોડિયમ ક્લોરાઇડમાં પણ આપણા પ્રસ્તુત વિષયની મુખ્ય ગેસ ક્લોરીનજ દેખાય છે અને એનોજ ગુણ થતો હોય તેવું માનવાને કારણ મળે છે. લગાડવામાં બાકી રહેલું આમ આયર્ન ઓક્સાઇડ વગેરે મિક્ચર ગાંઠને બાળીને ફાડી નાખે-કાંટરાઇઝ કરી નાખે, એ હેતુ હોવો જોઇએ એમ હું ધારું છું.

ઇન્ફલ્યુએન્ઝા ધણો જલદી ફેલાય છે અને ડૉક્ટરો પાસે એનું કોઈ ખાત્રીભર્યું ઔષધ નથી; પણ ત્રણ કરોડ માણસના જીવ જવા પછી લડાઇએ શીખવ્યું કે, હવામાં સહેજ ક્લોરીન મળ્યું હોય તો ઇન્ફલ્યુએન્ઝા નષ્ટ થાય અને દરદીના ઓરડામાં થોડું ક્લોરીન છોડ્યું હોય તો ચોવીસ કલાકમાં દરદી સાજો થઇ શકે. ચેપી રોગ ચાલતા હોય ત્યારે ઇસ્પિતાલો, નાટકશાળા, સ્કૂલો, સીનેમા, સભાગૃહો, આશીસો વગેરેની હવામાં ક્લોરીન છોડવું જોઇએ. ક્લોરીનની ટાંકી કે સિલિન્ડર મળે છે, તેમજ છૂટક રંગવાળાને ત્યાં ખત્રીચીંગ પાછિડર વેચાય છે એનું પાણી કરી છાંટવાથી ક્લોરીન મેળવાય છે. મીઠું દેવતા પર નાખો કે ક્લોરીન મળે. મુંબઇ જેવા શહેરના વૉટર વર્ક્સ અને નાહવાના પાણીનાં તળાવોમાં સફાઇ માટે તે વપરાય છે. એથી શુદ્ધ પાણી પીવા મળી શકે. જો કે એનાથી કુદરતી પાણીના થાક ઉતારવાના અને રોગપ્રતિબંધક ગુણો દણાઈ જાય છે, પણ ક્લોરીનથી પાણીમાંના રોગજંતુ નષ્ટ થાય છે.

ઈ. સ. ૧૯૧૭ સાં ટ્રાન્સમાં ખૂબ ઇન્ફલ્યુએન્ઝા ચાલતો હતો. લશ્કરની છાવણીમાં પણ એણે ત્રાસ વર્તાવ્યો હતો. બીજી તરફ લગલગ ધણા સોલ્જરો ક્લોરીન ગેસથી મરણ પામ્યા હતા; પણ અહીં જે ગેસ લાગેલા સોલ્જરો બચી ગયેલા આવ્યા તેમાંના એકેને ઇન્ફલ્યુએન્ઝા લાગુજ પડ્યો નહિ !! આજ પ્રમાણે ગેસ (ક્લોરીન) લાગેલાઓને કદી ઓકાઇટીસ (ઉધરસ) અને ન્યુમોનિયા પણ થતો નહિ; તેમજ શ્વાસમાર્ગના કોઇ રોગ થતા નહિ. આ બધાનું કારણ તપાસતાં લડાઈ ખાતાના ડૉક્ટરોને જણાયું કે, એ તો હવામાં સહેજ ક્લોરીન મળેલું હોવાને લીધેજ હતું, એમાં શક નહિ.

હાલમાંજ લશ્કરમાં શરદીનો રોગ ચાલ્યો હતો અને તેમાં ઉધરસ લાગુ પડતી. ડૉક્ટરોએ આ જણાતાંજ લશ્કરની નજર-રાઈમીટાં-ઉતારવાનું નક્કી કર્યું ! તેમણે એક ઓરડો તૈયાર કર્યો અને પચાસ પચાસ જણને તેમાં ખેસાડી મીઠાની ધૂમાડી-ક્લોરીન ગેસ-છોડવા માંડી અને બધાને શ્વાસ ચલાવવા હુકમ કર્યો. ચોવીસ કલાકમાં તો બધાંની શરદી અને ઉધરસ મટી ગયાં !! હવે તો એ સિદ્ધાંત થઇ ગયો છે કે, ક્લોરીન-મીઠાની ધૂમાડી અને બીજી રાઇ વગેરેની ધૂણી ચેપી રોગોનાં જંતુઓને નષ્ટ કરે છે અને વધતા અટકાવે છે; માટે તેજ વાપરવી. રાઇની ધૂણી ક્ષયરોગના નાશનું કારણ થશે, એમ ખાત્રી થવા માંડી છે. ૧૯૧૭ માં ઈંગ્રીસમાં જર્મનીએ પહેલવહેલી રાઈની ધૂણી વાપરી હતી. આ ધૂણી અપાયલા સિપાઇઓમાં જેટલા ક્ષયના દરદી દર હજારે હતા તે કરતાં બહારના લશ્કરમાં ૧૯૧૮ માં દોઢા દરદી દર હજારે હતા; અને ૧૯૧૯ માં રાઇની ધૂણી ખાધેલા સોલ્જરો કરતાં બહારનામાં ક્ષય બેવડો હતો; એટલે કે ક્ષયરોગ રાઇની ધૂણી લીધેલાને થતો નહિ અને હોય તો ઘટતો જતો હતો.

લડાઇની છેવટ મિત્રરાજ્યોના રણસંગ્રામ પરના લશ્કરીઓમાં ક્ષય વધતો જવો જોઇતો હતો; કેમકે ખાવા-પીવા અને સૂવાની કાયમ હાડમાગી હતી અને હવા લાગતી, છતાં ક્ષય ઘટ્યો !

પાછળથી પ્રયોગો કરતાં જણાયું હતું કે રાઇની ધૂણીના એક ટકાના ઇન્જેક્શનથી ક્ષય થતો અટકે છે, તેમજ વધતો પણ અટકે છે.

લડાઇની બીજી લેવીસાઇટ વગેરે ગેસો અને તેના ફાયદાથી આપણને અહીં કશું લાગતું વળગતું નથી તેથી તેનું વર્ણન અહીં નકામું છે; પણ આટલાજ વર્ણન પરથી ડોશીમાનાં રાઇ-મીટાં ઉતારી બાળવાના વહેમનું મૂળ સમજી શકાશે.

અમેરિકામાં વૉશિંગ્ટનના નેશનલ કેપીટોલમાં સીનેટર્સની શરદી મટાડવા માટે કેમીકલ

વેલ્ફર સર્વિસની દેખરેખ નીચે એક ઓરડો કલોરીન આપવા માટે રાખ્યો છે. અહીં શરદી લાગેલા સીનેટરોને એક કલાકસુધી કલોરીનવાળી હવામાં બેસાડવામાં આવે છે અને તેટલામાં તેઓ સંપૂર્ણ તંદુરસ્ત થઈ જાય છે; પણ કવચિત્ત્વ બળે દિવસને અંતરે ત્રણ વાર કલોરીન ગેસ લેવી પડે છે, જેથી ઉધરસ અને શરદી બંને મટી જાય છે. લડાઈ ન થઈ હોત તો શ્વાસનળીના આ બધા રોગો માટે રાધમીઠાની ધૂણી (કલોરીન એન્ડ મસ્ટર્ડ ગેસીસ) એટલી ઉપયોગી છે, એ કેમ જણાત ?

શરદી, ન્યુમોનિયા, ડીફ્થેરિયા (ગળસુણી), ઉધરસ આદિનાં જંતુઓ જીલેડીન પર ઉછેરીને તેઓને સહેજ કલોરીન મેળવેલી હવામાં રાખવામાં આવ્યાં હતાં અને નાનાં જંતુઓને જરાએ હરકત ન કરે એટલા પ્રમાણમાં કલોરીન ગેસ મેળવેલી હવામાં એક કલાક રાખવાથી એ બધાં જંતુઓ સદંતર નષ્ટ થયાં હતાં.

કેમીકલ વેલ્ફર સોસાયટીએ લડાઈ ખાતાના ડૉક્ટરો સાથે મળીને ગેસોના સાધારણ રોગોમાં લાભ લેવા માટેના પ્રયોગો શરૂ કર્યા. એક એર-ટાઇટ ઓરડો બાંધી તેમાં ગેસો દ્વારા પાંચથી છ માણસોનો ધલાજ કરવાનું ચાલુ કર્યું. શરદી, સળેખમ, નાકમાંનો સોજો, ઉધરસ, થોડા ઉધરસ અને ઇન્ફલ્યુએન્ઝા વગેરેના દરદીઓને એથી આરામ થવા માંડ્યો.

ધણખરા દરદીઓને એક વાર ગેસ આપવાથીજ ફાયદો થઈ જતો. કેટલાએકને એકથી વધારે વાર પણ “ ધૂણાવવા ” પડતા, પણ સેંકડે પંચાણું-ખાસ કરી શરદીના તો સોએ સો દરદી સુધરીજ જતા. કોઈકજ એવા હઠીલા નીકળતા જે ગેસથી સુધરતા જણાતા ન હતા.

પણ એ અગવડ પણ અનુભવાઈ છે કે, ઓરડા બાંધવાનું કંઈ બધે પરવડે નહિ. ખીજ કોઈ રીત જોઈએ. તેથી કેમીકલ વેલ્ફર સર્વિસે નાનું સરખું યંત્ર બનાવ્યું છે; જે ડૉક્ટર પોતાના દરદી માટે ગમે ત્યાં પણ વાપરી શકે. આ યંત્રમાંથી મરજી માફક હવા અને ગેસની મેળવણી છોડાય છે અને હવે વૉશિંગ્ટનના કેપેટોલમાં સીનેટરો માટે એ યંત્રજ વપરાય છે. કલોરીનની ટ્યુબમાંથી નીકળના પાણીમાં થઈને કલોરીન ગેસ થોડે થોડે વખતે હવામાં છૂટ્યા કરે છે અને દરદી શ્વાસ લીધા કરે છે. દર વખતે ૩૦ ક્યુબીક સેન્ટીમિટર કલોરીન ગેસ છૂટે છે. માણસના શ્વાસમાં એક લાખ લાખ હવામાં એક લાખ કલોરીન મળીને જતી હોય ત્યાંસુધી જરાએ અડચણ આવતી નથી. આથી વધારે થતાં શ્વાસનળીમાં ખવાઈ જવા જેવું-વવળવા જેવું-થાય છે. કલોરીનની જે ટ્યુબો બનાવવામાં આવી છે, તેમાંથી સાત વખતમાં થઈને દશ શીટ લાંબા, દશ શીટ પહોળા અને દશ શીટ ઉંડા ઓરડામાં (દર એક લાખ લાખે એક લાખ કલોરીન ગેસને હિસાબે) ગેસ પૂરતી થઈ પડે છે. શ્વાસનળીના આખા વિસ્તાર પર જે બીનાશ હોય છે, તેમાંજ રોગના જંતુઓ રહે અને ઉછરે છે; અને આ ગેસવાળી હવામાં એ શુણ્ણ છે કે, તે એ બધે ઠેકાણે લાગીને બધા પ્રકારના રોગનાં જંતુઓનો નાશ કરે છે. થોડા દહાડામાં એ નવી પદ્ધતિ અહીં પણ પગપેસારો કરશે અને આજ ડૉક્ટરોને જેમ ઇન્જેક્શનોના નામે તડાકો પડે છે અને જરૂર કે ખીનજરૂર જેમ ઇન્જેક્શન દરેક દરદીને બતાવી દેવામાં આવે છે અને હવે દવાના આઠ આના કે બાર આના માઠા લાગે છે અને ઇન્જેક્શનના પાંચ દશ કે પચાસ-સાઠ વહાલા લાગે છે, તેમ ગેસોંગનો નવો બજાર ખુલશે ! કોઈ રાધમીઠા ઉતારવાનું નહિ કહે, પણ ગેસ લેવાનુંજ કહેશે અને શનિ કે રાહુની ઉતરીને ડૉક્ટરોને શુક્રની દશા બેસશે !!

ગેસની વાત ચાલતાં લેવીસાઇટ ગેસ પર પણ વિચાર કરવો અસ્થાને નહિ ગણાય. “આર્સેનિક” (સોમલ) અને “એસીટીલીન” (કેલ્શ્યમ કારબાઇડની ગેસ) બંનેના મિશ્રણથી લેવીસાઇટ બને છે; અને મનુષ્યની ચામડી પર માત્ર લાગે એટલામાં જીવ લે, એટલા માટે લડાઈમાં તે વપરાતી હતી. એક લશ્કરી ડૉક્ટરે એનાથી ગાંડાઓને સાજા કરવાનું શોધ્યું અને અનેક દરદીઓ સુધાર્યા છે.

(તા. ૨૩-૧૧-૨૪ ના ‘ગુજરાતી’માંથી થોડા સંશોધન સાથે)

વડના મહત્તા

હિંદુ ધર્મમાં જે જે વૃક્ષો તરફ આદરભાવ અને સન્માનની દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે છે, તે બધાં વૃક્ષો ઉપયોગમાં એક એકથી ચઢિયાતાં હોય છે. તે બધાં મનુષ્યના આરોગ્યરક્ષણની રામબાણુ ઔષધિઓ હોય છે ! + + + જેમ તુલસી આરોગ્યરક્ષણ માટે ઘણીજ ઉપયોગી છે; તેમ વડનું ઝાડ પણ તંદુરસ્તી માટે કેટલું બધું ઉપયોગી છે તે અમે આ લેખમાં બતાવીશું.

વડનું દૂધ—વડની ડાંખળી અને પાંદડાંને તોડવાથી જે સફેદ રંગનો પ્રવાહી પદાર્થ નીકળે છે તેને વડનું દૂધ કહે છે. તે ઘણુંજ ઉપયોગી છે. તે સંક્રાંચક, સ્તંભક, બળકારક, લોહીવર્ધક, પાચનશક્તિવર્ધક, સ્નાયુઓમાં ઉત્તેજના લાવનાર અને વીર્યાદિ ધાતુઓનું પોષણ કરનાર છે. આંતરડાં અને પેટની દુર્બળતા ટાળી આંતરડાંને મજબૂત બનાવે છે. પકવાશયના રોગોની તે ઉત્તમ ઔષધિ છે. તે સંક્રાંચક હોવાથી આમાશયના રોગોમાં બહુ લાભકારી છે. જ્યારે અનેક પ્રકારની અત્યંત તીક્ષ્ણ અને ઝેરી દવાઓના સેવનથી આંતરડાંમાં અત્યંત લૂખાપણું અને ઝેરી અસર થઈ આંતરડાંની શક્તિ ઘટી જાય છે, ત્યારે વડના દૂધથી વિશેષ લાભ થાય છે. આમાતિસાર અને રક્તાતિસાર વગેરે રોગોમાં તેનો દીક ઉપયોગ થાય છે. આંતરડાંના કે પેટના જે રોગોમાં દૂધ પચતું ન હોય ત્યારે વડનું દૂધ બહુ સરસ કામ આવે છે. અજીર્ણને લીધે જ્યારે આહાર જરા પણ પચી શકતો નથી અથવા ઉલટી દ્વારા પાછો નીકળી જાય છે; તેવી સ્થિતિમાં વડનું અતિ પુષ્ટિકારક દૂધ પથ્ય તરીકે અપાય છે ! દૂઝતા હૃદયમાં જ્યારે કોઈ પણ પ્રકારે લોહી પડતું બંધ થતું નથી, ત્યારે વડના દૂધનાં ૪-૫ ટીપાં દિવસમાં બે ત્રણ વાર લેવાથી તરત બંધ થાય છે. તે સિવાય લોહી પડે છે તે મરડાનો વ્યાધિ પણ તેનો ઉપયોગ કરવાથી મટી જાય છે. અધોગત રક્તપિત્ત અને સ્ત્રીઓના વધુ રક્તસ્રાવ તેમજ રક્તપ્રવહનમાં વડનું દૂધ ખાસ ફાયદો કરે છે.

ક્ષીણતા—અનેક પ્રકારનાં કુકર્મોથી જેમનું વીર્ય ક્ષીણ અથવા પાતળું પડી ગયું હોય તેમને પણ તે ઘણું ઉપયોગી છે. શરીરની સાધારણ દુર્બળતામાં પણ તે સેવવાથી શરીર પુષ્ટ થાય છે.

ખાંસી—જૂની ખાંસી-ખાસ કરીને દમની ખાંસીમાં ૫-૭ ટીપાં રોજ ખાવાથી બહુ લાભ થાય છે.

અજીર્ણ—જ્યારે શરીરમાં લોહી ઓછું થઈ જવાથી અજીર્ણ, મંદાગ્નિ વગેરે રોગોની ફરિયાદ હમેશાં રહ્યા કરે છે ત્યારે તેનું સેવન કરવાથી શરીરમાં લોહી અને સૌંદર્યની વૃદ્ધિ થાય છે.

નપુંસકતા—વડનું દૂધ સ્નાયુઓની દુર્બળતાને દૂર કરે છે; તેથી તે નપુંસકતામાં પણ ખાસ ફાયદો આપે છે. ધાતુની નબળાઈ અને સ્વપ્નદોષમાં તે વિશેષ ફાયદાકારક છે.

આંખનું દૂધ—વડના દૂધ સાથે કપૂર ઘસીને આંખવાથી મટી જાય છે.

ચામડી ફાટવી—હાથ કે પગની ચામડી ફાટે ત્યારે વડનું દૂધ લગાવવાથી જલદી આરામ થાય છે.

ખીસ, કરોળિયા—વડનું દૂધ અને લળદરનું ચૂર્ણ એકત્ર કરીને મોઢા ઉપર ચોળવાથી ખીસ-ડાંઘા-કરોળિયા વગેરે વિકાર જલદી દૂર થાય છે.

દાંતની પીડા—આમાં વડનું દૂધ અકસીર છે. રૂના પુમડાથી વડનું દૂધ દાંતમાં લગાવવાથી દાંતની પીડા મટે છે. એમાં મસ્તકીનું ચૂર્ણ મેળવી દાંતે લગાવવાથી પીડા તરત મટી દાંત મજબૂત થાય છે.

આંખો આવવી—આંખો દુઃખવાથી જ્યારે આંખોમાં બહુ લાલાશ આવીને પીડા થાય છે, ત્યારે પોપચાં ઉપર વડના દૂધનાં પોળિયાં મૂકવાથી દર્દ ઓછું થાય છે. અથવા આંખો દુઃખે ત્યારે વડના દૂધનો માણસની કાનપટ્ટીઓ ઉપર લેપ કરવાથી આંખોની પીડા ઓછી થઈ જાય છે.

રસોળી—વડનું દૂધ, ફૂટ (આ વસ્તુ કાઠિયાવાડમાં પ્રસિદ્ધ છે.) અને સાંખર મીઠું પીસીને તેની લુગદી બનાવી તેની સાથે વડનું પાન વાટીને રસોળીની શરૂઆત થતી હોય ત્યારે તે ઉપર લગાવવાથી તે બેસી જાય છે.

ગડગુમડ—વડના દૂધમાં ખૂબ બીજવેલી પટીમારવાથી જૂનાં ગુમડાંના ઘા જલદી રૂઝાઈ જાય છે.

(“ મનોરમા ” ના ડૉ. ગોપાલશરણજીના લેખનો અનુવાદ)

તુલસીના ગુણ અને ઉપયોગ

આપણા પ્રાચીન આચાર્યોએ તુલસીના છોડને પૂજવા યોગ્ય કેમ માન્યો હશે ? પ્રત્યેક હિંદુને ઘેર અને બાગબગીચામાં તે ઉગાડવાની આજ્ઞા શામાટે કરી હશે ? કારણ કે, તે ધર્મકર્મની સહાયક છે અને કઠોર વ્યાધિઓથી રક્ષણ કરે છે. વૈદકશાસ્ત્રમાં નીચે પ્રમાણે ગુણ કહ્યા છે:—

શ્વેતા ચ કૃષ્ણા તુલસી તિક્તં કટૂણ્ણો કથ્યતે । દાહપિત્તકરી હૃદ્યા તુવરા હ્યમિદીપિકા ॥
લઘ્વી વાતકફશ્વાસકાસહિકા ક્રમાજ્ઞયેત્ । વાન્તિદૌર્ગધ્યકુષ્ઠાનિ પાર્શ્વશૂલવિષાપહા ॥
મૂત્રકૃચ્છ્રં રક્તદોષં ભૂતબાધાં ચ નાશયેત્ । શૂલજ્વરં ચ હિકાં ચ નાશયેદિતિ કીર્તિતા ॥

અર્થ:—સફેદ અને કાળી બેઉ જાતની તુલસી તીખી, કડવી, ગરમ, તીક્ષ્ણ, દાહજનક, પિત્તકારક, હૃદયને હિતકારી, અમિદીપક, હલકી તથા વાત, કફ, શ્વાસ, ખાંસી, દિષ્ટા, કૃમિ, ઉલટી, દુર્ગંધ, કોઠ, પડખાંતું શળ વિષ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, રક્તદોષ, ભૂતબાધા, શળ, જ્વર અને હેડકીને દૂર કરનારી છે.

વળી કહ્યું છે કે જે મહારોગ ચામડી, માંસ તથા હાડકાંમાં પહોંચી ગયો હોય તેનો પણ ધોળી તુલસીથી નાશ થાય છે તથા કાળી તુલસી રૂપવાન કરનારી તથા શરીર ઉપરના ધોળા ડાઘ અને ચામડીના અન્ય રોગ મટાડનારી છે. વળી—

તુલસીકાનનં ચૈવ ગૃહે યસ્યાવતિષ્ઠતે । તદ્ ગૃહં તીર્થવત્તાન્નિ નાયાન્તિ યમક્રિકરાઃ ॥
તુલસીગંધમાદાય યત્ર ગચ્છતિ મારુતઃ । દિશો દશ પુનાત્યાશુ ભૂતગ્રામૈશ્ચતુર્વિધાન્ ॥પદ્મોત્તર૦

અર્થ:—જે ઘેર તુલસીના છોડ હોય તે ઘર તીર્થસમાન છે. ત્યાં (વ્યાધિરૂપ) યમદૂતો આવતા નથી. કેમકે તુલસીની સુગંધવાળો વાયુ જ્યાં જ્યાં જાય છે, ત્યાં ત્યાં સર્વ તરફથી સર્વ પ્રકારનાં ભૂતગ્રામને તટકાળ શુદ્ધ કરે છે.

તાવના જંતુઓને નાશ કરવાનો ગુણ તુલસીમાં ખાસ કરીને રહેલો છે. મેલેરિયાના મચ્છરો તો તુલસીથી દૂરજ રહે છે. સર્પ પણ તુલસીના ક્યારામાં આવતો નથી. રામતુલસી કરતાં કૃષ્ણ-તુલસી વધારે ઉગ્ર છે. અંગ્રેજી વૈદકવિજ્ઞાન પણ તુલસીના ઉપરોક્ત ગુણો માટે સંમત થયેલું છે. આવા અનેક પ્રકારના ફાયદાઓને લીધે હમેશાં તુલસીને પાણી રેડવું, ફેરા ફરવા અને ધૂપદીપ, પૂજન વગેરે દેવાર્ચનમાં તુલસીની યોજના કરવામાં આવી છે. ચોમાસામાં જ્યારે મેલેરિયાનો ઉપદ્રવ હોય છે, ત્યારે તુળસી-પીપળાનું પૂજન કરવાનું વ્રત લેવાનો આજી ઉદ્દેશ છે.

તુલસીનાં મૂળ, પાન, માંજર વગેરે અનેક રોગ ઉપર થાય છે. જેમકે:—

તુલસીનાં પાંચથી દશ પાન પલાળી, ચોળી તેનો રસ જરા સાકર સાથે હમેશાં પાવાથી નાનાં બચ્ચાંઓના સાંધા મજબૂત થઈ જવલદી ચાલવા શીખે છે.

તુલસીના મૂળની છાલનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ અર્ધીથી એક રતી મધ અગર ધાવણ સાથે આપવાથી બાળકની ભરાણી મટે છે.

તુલસીનાં પાન અને માંજર ઉકાળી ગોળ સાથે પાવાથી બાળકની સસણી મટે છે.

તુલસી તથા આદુનો રસ સહેજ ગરમ કરી થોડા મધ સાથે હમેશાં પાવાથી આફરો, ચુંક, બંધકોષ, કૃમિ, અજીર્ણ, ઉલટી, હેડકી, ખાંસી, સળખમ, તાવ વગેરે મટી દુર્બળ માંદાં બાળકો ખૂબ તંદુરસ્ત અને મજબૂત થશે.

દેશ, ઋતુ, વય અને દર્દના પ્રમાણમાં તુલસીનો રસ તોલો પા થી એક, મરીના બે ચાર દાણા તથા સાકર સાથે થોડા દહાડા લેવાથી જીર્ણજ્વર, ખાંસી તથા જાતીનો દુખાવો મટે છે. તથા તુલસીના એકઆનીભારથી અરધા તોલા રસમાં એક વાલથી બેઆનીભાર એલચીનું ચૂર્ણ તથા એક વાલથી પા તોલો સાકરનો ભૂકો નાખી પાવાથી સખત ઉલટી પણ દબાય છે. અને તુલસીનો રસ તોલો પા થી એકમાં બે ચાર દાણા તીખાંતું ચૂર્ણ મેળવી પાવાથી વિષમજ્વર, મેલેરિયા અને ટાઢિયો તાવ મટે છે. ગરમ પાણી સાથે તે રસ સેવવાથી એકાંતરિયો તાવ મટે છે.

તુલસીનાં પાન, મરી અને સિંધાલુણ ચાવવાથી તેમજ તુલસીનો રસ શરીર પર લગાડવાથી શીળસ મટી જાય છે.

તુલસી અને આદુનો રસ મધ સાથે પીવાથી તાવ તથા ફેફસાંનું અને નાકનું મોટું સળેખમ જશે. તુલસીનાં પાન, કાળાં મરી, અજમો, લસણ, સિંધાલુણ બધાં સરખે વજને અને કપૂર ઉંચી જાતનો એક રતીથી વાલ એક એ બધાંને સાથે વાટી ઉંમર અને દર્દના પ્રમાણમાં આપવાથી ઝાડા અને કૌલેરામાં સારો ફાયદો બતાવે છે.

તુલસીનો રસ શરીર પર ચોળવાથી મચ્છર કરડતા નથી.

એક વર્ષસુધી તુલસીનો રસ હમેશાં લેવાથી કોઠ, રક્તવિકાર, ત્વચારોગ તથા ભયંકર રગત કોઠ મટે છે.

તુલસીના રસમાં લિંબુ નીચોવી પીવાથી મૂત્રકૃચ્છ્ર-પેશાબનાં દર્દો મટે છે.

તુલસી અને લિંબુનો રસ મેળવી લગાડવાથી માથાનો સડો, માથાની ઉંદરી, દાદર, વગેરે મટે છે.

તુલસીનાં માંજર છાંયે સૂકાવી તેનું ચૂર્ણ બેએકઆનીભાર મધ સાથે સવારમાં લેવાથી આધાશીશી, શીરોવેદના, સળેખમ તથા માથાનો દુઃખાવો શાંત થાય છે.

તુલસીનો રસ, આદુનો રસ અને બંનેથી બમણો લિંબુનો રસ લઈ તેમાં સાકર નાખીને પીવાથી પિત્તપ્રકોપ, કપાળે પિત્ત ચડવું તથા પિત્તની ઉલટીમાં ફાયદો થાય છે.

તુલસીનાં લીલાં માંજર સહિત તેનાં પાનનો રસ કાઢી બે-ચાર ટીપાં કાનમાં નાખવાથી કાનની અંદરનો સોજો કમી કરી રસી નીકળતી બંધ કરે છે.

તુલસીના રસમાં એકાદ રતી કપૂર મેળવી તેમાં રૂતું પૂમકુ પલાળી દાંતમાં કે દાઢમાં જ્યાં દુખાવો થતો હોય ત્યાં રાખવાથી દુખાવો બંધ થાય છે.

કાળી તુલસીનાં પાન ચાવી તે રસ તરત ત્રણ ચાર ટીપાં આંખમાં નાખવાથી રતાંધળા-પણું દૂર થાય છે.

તુલસીનાં પાન સુંઘવાથી, ચોપડવાથી તથા ખાવાથી વાયુ અને કફથી થયેલા ઉન્માદમાં અત્યંત લાભ થાય છે.

તુલસીનાં પાન ચવડાવવાથી જીભ અને હોઠનાં ચાંદાં મટી જાય છે, મોઢાની બદબો જતી રહે છે, અવાળાં અને દાંત મજબૂત થાય છે અને દાંતનાં દરદો નાબુદ થઈ કંઈ શુદ્ધ થાય છે.

તુલસીનાં પાન વાટીને પીવાથી પાચનશક્તિ વધે છે, વાયુ શુદ્ધ થાય છે તથા શુદ્ધ ઓડકાર આવે છે.

તુલસીનાં પાનનું ચૂર્ણ ભભરાવવાથી ધામાં પડેલા કીડા મરી જાય છે.

તુલસીનાં પાન અને કાળાં મરીની ગોળી આપવાથી કૌલેરામાં ઉલટી અને ઝાડા બંધ થાય છે. સળેખમ, ખાંસી તથા છાતીનાં દરદોમાં—કાળી તુલસીની ચ્દા બહુ ગુણકારી છે.

તુલસીનાં પાન, કાળાં મરી તથા સાકર સાથે ખવડાવવાથી અને તેનો રસ શરીર ઉપર લગાડવાથી પ્લેગમાં બહુ લાભ થાય છે.

તેનાં પાન વાટીને ચોપડવાથી કોષ્ટ પણ ભાગમાં સોજો હોય તે મટે છે અને શાંતિ થાય છે.

કાળાં મરી વાટીને તુલસીનાં પાનના રસમાં લિંબુની છાંયડે મૂકી રાખવાં. સૂકાઈ જાય ત્યારે ફરી તુલસીના રસમાં ભીંજવવાં. આ રીતે સાત વાર ભીંજવીને છાંયડે સૂકવવાં. પછી ચણા જેવડી ગોળીઓ કરી એક શીશીમાં ભરવી. જેને તાવ આવતો હોય, તેણે તાવ આવતા પહેલાં ત્રણ કલાક અગાઉથી કલાકે કલાકે એક એક ગોળી ગરમ પાણી સાથે ગળવાથી સર્વ પ્રકારનો તાવ જશે.

તુલસીનાં પાન છાંયડે સૂકવીને રાખી મૂકવાં. માથામાં પીડા થાય ત્યારે તેનો નાસ લેવાથી તે પીડા જરૂર દૂર થાય છે.

જેને પિશાબ પહેલાં અથવા પછી ધાતુ જતી હોય અથવા સ્વપ્નમાં ધાતુ જતી હોય તે પર તુલસીનાં પાનનો રસ અને સફેદ ધ્રોનો રસ છ માસા સાત દિવસ પીવાથી જરૂર આરામ થશે.

તુલસીના રસમાં સુંઠ ધસી જરા ગરમ કરી કપાળે ચોપડી, માથે ઓઢીને સૂઈ જવાથી પરસેવો વળી ટાઢિયો તાવ ઉતરી જશે તથા ઘેન મટશે.

તુલસીના પાનનો રસ તથા મધ અરધો અરધો તોલા લઈ એમાં મરીનો બૂકો નાખી પીવાથી વિષમન્નર અટકી જાય છે.

પુદીનો તથા તુલસીનો ક્વાથ પીવાથી રોગો તો વધે છે.

કાળાં મરીની ઉપલી છાલ કાઢી નાખી તુલસીનાં પાંદડાંના રસમાં મેળવી ગોળી બનાવવી. તેને મધમાં ઘસી સાંજે અંજન કરવાથી બે દિવસમાં રતાંધળાપણું જતું રહેશે.

તુલસીના પાનનું ચૂર્ણ કે રસ અને સાબરસિંગની ભરમ રતી એકથી એક વાલ સુધી મધ સાથે આપવાથી પડખાંતું શ્વેત તથા છાતીનાં અને ક્ષયનાં દરદોમાં સારો ફાયદો બતાવે છે.

સાપ કરડે તે પર તુલસીનો રસ તોલા એમાં કાળાં મરી દાણા દશનું ચૂર્ણ નાખી દર પાથી અર્ધાં કલાકે પાવું, તેમજ કરડેલી જગ્યાએ છેકો મૂકી લોહી કાઢી નાખ્યા બાદ તુલસીનાં પાન તથા મૂળ વાટીને તેનો જડો લેપ કરવો. ઝેર ચૂસીને એ લેપ કાળો પડતાં લેપ બીજો બદલવો.

તંદુરસ્ત માણસ પણ તુલસીનાં દશ વીસ પાનનું હમેશાં સેવન કરે તો કાયમને માટે શુદ્ધ લોહી પેદા થઈ ઉત્તમ તંદુરસ્તી ભોગવવા સાથે કોઈ દિવસ વાયુનાં અને કફનાં દરદ થતાં નથી.

તુલસીનો ચા—તુલસી, આંબો, જાંબુ, બીલી, બીજેર, આસોપાલવ, એ દરેક ઝાડનાં સાધારણ ફૂળાં પાત્રાં લાવી વજનમાં સમાન લાગે લઈ છાંયે સૂકાવી ડબો ભરી રાખવો. આ તુલસીનો ચા ઉકાળી એમ ને એમ અગર સાકર દૂધ નાખીને માફક પડે તેવી રીતે હમેશાં પીવાથી વાત, પિત્ત, કફ ત્રણે દોષોને શાંત કરે છે, દીપન છે, પાચન છે, રુચિ ઉપજાવે છે, ઝાડો મટે છે, હૃદયને હિતકારી છે, પેશાબ સાફ લાવે છે, પ્રદર મટાડે છે, લોહી સુધારે છે અને ઉલટી પણ મટાડે છે.

પૌષ્ટિક પાક—તુલસી તોલા દસ, ચોપચીની તોલા બે, એખરો તોલા બે, પીપરીમૂળ તોલા એક, નાગકેસર તોલા બે, આસન તોલા બે, એ બધી વસ્તુને ખાંડી કપડાણ ચૂર્ણ કરી જૂનું મધ તોલા વીસ સાથે મેળવી એક દિવસ રાખ્યા બાદ સાકર તોલા પચાસની ચાસણી કરી તેમાં ઉપરની વસ્તુ નાખી તેમાં કેસર, એલચી, જવંત્રી એકેક તોલાનું ચૂર્ણ ઉપરથી નાખી મેળવી અવલેહના રૂપમાં એક બરણી ભરી રાખી હમેશાં સવારે તોલા એકથી બે ખાઈ, ઉપર સાકર નાખી ગરમ કરેલું ગાયનું દૂધ પાચન થઈ શકે તેટલું પીવાથી ધાતુક્ષીણતા મટી કાંઈ દોષ હશે તોપણ સુધારી કૌવત આપશે. આ પાક ચોમાસા તેમજ શિયાળામાં ખાઈ શકાશે.

આ સિવાય તોલા અને આંચકીનાં દરદો ઉપર અપાતી અન્ય દવાઓ સાથે પણ તુલસીના રસની અનુપાન તરીકે યોજના કરવામાં આવે છે.

તુલસી એપી રોગોની નાશક, કૃમિદન અને મેલેરિયા તોવનો નાશ કરવાના ગુણોવાળી છે. એવું તો આજકાલના અનેક મોટા મોટા ડૉક્ટરોએ અમેરિકા અને વિલાયતની પરિષદોમાં સ્વીકાર્યું છે. જે વાત આપણા ઋષિઓ હજારો વર્ષ પહેલાંથી કહેતા આવ્યા છે, તે જાણવાનું પાશ્ચાત્ય ડૉક્ટરોએ હમણાંજ શરૂ કર્યું છે. ભારતવાસીઓનું સ્વાસ્થ્ય દિનપ્રતિદિન બગડતું ચાલે છે, તેનું કારણ એજ છે કે, જ્યાં પહેલાં પ્રત્યેક હિંદુને ઘેર તુલસીવન શોભતાં હતાં, ત્યાં આજે પ્રત્યેક મહોલ્લામાં તુલસીના પાંચ દશ છોડ પણ દેખાતા નથી !

આવા પ્રકારના અનેક ગુણોવાળી તુલસીના છોડ-ક્યારાઓ ગૃહે ગૃહે અવસ્ય હોવા જોઈએ. ડોસીમા પ્રસાદ સાથે તુલસીપત્ર શા માટે આપે છે ? તેનો અર્થ હવે સૌ કોઈ સમજશે.

ગુગળના ધૂપનો મહિમા

(લખનાર:-શ્રી. ભાસ્તર કાલીદાસ રાજભાઈ ખગસરાકર)

જે સ્થળની હવા જરા પણ ખગડી હોય અથવા જ્યાં ચેપી રોગોનું જોર વધ્યું હોય ત્યાં વિદ્વાનો હવનહોમ કરવા લલામણો કરે છે. આથી વાતાવરણ શુદ્ધ થઈ ચેપી રોગનાં પરમાણુઓ નષ્ટ થઈ ઘણી વખતે રોગનાશક હુમલાઓ તરત અંધ થતા જણાયા છે. જે ઘરમાં “વૈશ્વદેવ” યજ્ઞ નિયમિત થાય છે, તે ઘરના લોકોમાં કોઈ પણ ચેપીરોગ લાગુ પડવાનો ભય રહેતો નથી. સુગંધિત દ્રવ્યોના ધૂપથી વાતાવરણ શુદ્ધ થઈ તે મનુષ્યોને નીરોગી, ખળવાન અને સુખી રાખે છે. વિશેષે કરીને ગુગળનો ધૂપ વાતાવરણને એકદમ સુધારે છે. કારણ કે ગુગળ જંતુઓનો નાશકર્તા છે. ગુગળના ધૂપ વિષે અથર્વવેદના કાંડ ૧૯ ના મંત્ર ૩૦ માં લખેલું છે કે:-

न तं यक्ष्मा अवरुन्धत नैनं शपथो अश्नुते । यं भेषजस्य गुग्गुलोः सुरमिर्गन्धोऽश्नुते ॥

અર્થાત-ગુગળ સુગંધિત વાસ ફેલાવે છે તેથી યક્ષ્મા, ક્ષય વગેરે વ્યાધિઓ પીડા કરી શકતા નથી છત્યાદિ. વળી વૈદ્યક ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે:-

कृमिपातभयाच्चापि धूपयेत् सरलादिभिरिति ।

सरलागुग्गुलुभिरितिचिकित्सारसंग्रहे चक्रे वा ॥

ગુગળના ધૂપમાં જંતુનાશક અજબ શક્તિ રહેલી છે. આથી તે શરીરમાં પેટેલા જંતુનો નાશ કરી રોગ દૂર કરે છે. આજકાલ ભારતવર્ષમાં શ્વાસમાર્ગના અને ક્ષયના રોગની દોડદોડી છે; તેનું ખાસ કારણ એ જણાય છે કે, આપણે આપણા પૂર્વજ ઋષિમુનિઓની બનાવેલી પ્રણાલિને વિસરતા જઈએ છીએ તેથી તેટલા પ્રમાણમાં નવા નવા રોગ શિર પર વહોરીએ છીએ. ગુગળના ધૂપથી ક્ષય આદિ સંક્રામક રોગોનો પંજો દૂર થાય છે. વળી જે સ્થળમાં એવાં સુગંધિત દ્રવ્યોના ધૂપધૂમાડા થાય છે ત્યાં દેવતાઓનો વાસ થાય છે. વળી વાતાવરણ શુદ્ધ થઈ આનંદનું સ્થળ બને છે. જ્યાંનું વાતાવરણ શુદ્ધ અને આનંદમય રખાય ત્યાં આયુષ્ય પણ વધતું ચાલે છે. જ્યાંનું વાતાવરણ નબળું, મેલું અને દુર્ગંધયુક્ત હોય ત્યાં રહેનારાઓનું આયુષ્ય ઘટતું ચાલે છે. વાયુ શુદ્ધ થવાથી તે દીર્ઘ જીવન આપે છે. જિભાર માણસને સવાર-સાંજ ગુગળની સુગંધિત ધૂણીનો લાભ દેવાથી તેનો રોગ ટુંક મુદતમાં દૂર થઈ તંદુરસ્તી પ્રાપ્ત કરાવે છે. વિશેષે આ ધૂપ ચેપી રોગનાં જંતુઓનો જલદી નાશ કરે છે તેથી જે જે સ્થળમાં ચેપી રોગના હુમલા થતા જણાય ત્યાં ગુગળની ધૂણી ખેશક લાભકારી થશે. વળી પ્લેગ, કોલેરા વગેરે દર્દ લાગુ થયેલા દર્દીને તપાસવા જતાં ચેપી રોગના હુમલાની ચિંતા રહે છે; તે ચિંતા પણ ગુગળના ઉમદા ધૂપથી દૂર થાય છે. આની અમે અનુભવી ખાત્રી કરી છે. વળી ગુગળનો ધૂપ કેટલાક રોગોમાં દવાની પેઢે ફાયદાકારક જોવામાં આવેલ છે. સળેખમ અને ખાંસીમાં ગુગળનો ધૂપ લેવાથી ફાયદો દેખાય છે. ઇન્ફલ્યુ-એન્ઝાના ભારે હુમલા વખતે ગુગળનો ધૂપ મુખમાં લેવાથી તે રોગનું દર્દ મોળું દેખાયું હતું. ગુગળનો ધૂપ તમાકુની પેઢે પીતાં શરૂ થતા ક્ષયનો રોગ તથા શીત, દમ, ખાંસી, હેડગી, સળેખમ વગેરે દૂર થાય છે. વૈદ્યશાસ્ત્રમાં અનેક સ્થળે ગુગળનું ધૂપપાન કરવા જણાવે છે. તેમાં સીસમ, દેવદાર, ગુગળ, ચંદન, દેવચંદન આદિ સુગંધિત વસ્તુઓનો ધૂપ કીટાદિને દણે છે અને ચેપી રોગના દર્દીને બચાવે છે. ક્ષયમાં કેટલાક ધૂપો ઉપયોગી માલૂમ પડ્યા છે. તે ધૂપથી રોગના હુમલા શાંત થતા જણાયા છે. સુગંધિત દ્રવ્યોની પેઢે તુલસી, ડમરો, ચંદન, દેવચંદન વગેરેનાં વૃક્ષો પણ વાતાવરણ સુધારનારાં માલૂમ પડ્યાં છે. માટે પાઠક અંધુઓએ ધૂપના મહિમાને નહિ વિસારતાં ધૂપપ્રણાલિ જે મંદ થતી ચાલી જાય છે તેને પાછી સતેજ કરવાની જરૂર છે. પ્રત્યેક અંધુના ગૃહમાં ઉમદા ધૂપો થવાથી દેવોનો વાસ રહ્યા કરશે. વળી વાતાવરણના સુધારાથી મગજમાં ઉમદા વિચારો આવીને તથા રોગો દૂર થઈને સુખમાં સર્વદા વધારો થશે.

ગુગળની માફકજ લોખાનનો ધૂપ ન્યુમોનિયાનો ચોક્કસ ઉપાય છે. ડોક્ટરો ન્યુમોનિયામાં લોખાનનો ધૂપ વિલાયતી રીતે આપે છે. “ન્યુમોનિયા કેટલ”માં ગ્રીકચર બેન્ઝોઇક કંપોઝિડ નાખી તેની વરાળ નળી વાટે ન્યુમોનિયાના દરદીના નાક આગળ છોડવામાં આવે છે. આ દવા અગ્રેજી

તો નામમાત્રની હોઈ એમાં લોખાનજ મુખ્ય વસ્તુ છે અને તેની મીઠી સુગંધનોજ ગુણ છે. વેપાર પોતાના હાથમાં રાખવા માટે અગ્રેજી નામે અને દારૂમાં ભેળવીને લોખાનજ વેચાય છે. ડોક્ટર જે લોખાનજનો ધૂપ કરવા કહે તો કદાચ લોકો એમ પણ ધારે કે એ તો સાધારણ ચીજ છે. એમાં શું ? પણ મોટું નામ ખિસ્સાં ખાલી કરાવે તે માનવું અને સાદી સમજણની વાત ન માનવી; એ તો બુદ્ધિ વિરુદ્ધની વાત છે. ઘરમાં આટલા માટેજ રોજ અગ્નિહોત્ર કરવાનું શાસ્ત્ર-કારોએ ફરજિયાત ઠરાવ્યું છે.

(‘ગુજરાતી કેસરી’માંથી થોડા શોધન સાથે)

ગંગાકિનારે કૂવો શામાટે ખોદો છે ?

(સ્વામી વિવેકાનંદનાં કેટલાંક વચનો)

મારું હૃદય એટલું બધું ભરાઈ આવ્યું છે કે, મારી લાગણી શબ્દદ્વારા બતાવી શકતો નથી. જ્યાંસુધી કરોડો માણસો ભૂખ અને અજ્ઞાનમાં જીવન ગાળશે; ત્યાંસુધી જે માણસ તેઓના ખર્ચે ભણી કેળવાયેલો બન્યા છતાં, તેમના તરફ થોડામાં થોડું પણ લક્ષ આપતો નથી; તેવા દરેક માણસને હું દ્રોહી ગણું છું. જે ધનવાનો ગરીબોનો ધણુ વાળી પૈસા ભેળવી પોતાના ઠાઠમાઠ-વાળા પોષાકમાં આમતેમ હરે ફરે છે; તેમને જ્યાંસુધી ભૂખે મરતા, જંગલી કરતાં જેમની સ્થિતિ કોઈ પણ રીતે ચઢીઆતી નથી એવા વીસ કરોડ માણસોને માટે કંઈ પણ કરતા નથી; ત્યાંસુધી હું દુષ્ટો ગણું છું. x x x

જે ધર્મ કે ઇશ્વર વિધવાનાં આંસુ લૂછી ન શકે અથવા માબાપ વગરનાં નિરાધાર બાળકોના મુખમાં રોટલીનો કટકો મૂકી ન શકે; તેવા ધર્મમાં કે ઇશ્વરમાં મને શ્રદ્ધા નથી. ગમે તેટલાં ઉમદા ધર્મતરવો હોય; ગમે તેટલું સુગંધિત તત્ત્વજ્ઞાન હોય; છતાં જ્યાંસુધી તે પુસ્તકોમાંજ છે અને મુખમાત્રથી ચર્ચાના વિષયરૂપ છે-એટલે કાર્યમાં ઉતરેલ નથી; ત્યાંસુધી હું તેને ધર્મ કહેતો નથી. * * * ‘મારો ધર્મ’ એમ કહેવામાં તમે મગરૂરી લ્યો છો તે ધર્મને કાર્યમાં મૂકો, પ્રભુ તમારું કલ્યાણ કરશે. x x x x

શું તમે તમારા જાતિભાઈઓ પર પ્રેમ રાખો છો ? ઇશ્વરને શોધવા તમે ક્યાં જાઓ છો ? શું ગરીબ, દુઃખી અને નિર્બળ બંધુઓ બધા ઇશ્વરો નથી ? તેઓની પૂજા પહેલી શામાટે કરતા નથી ? ગંગાના કિનારા ઉપર શામાટે કૂવો ખોદો છે ?

માનવજાતિને (ખરી અને સંગીન) મદદ કરવાની જેમની ઇચ્છા હોય તેમણે પ્રથમ પોતાનાં સર્વ સુખ-દુઃખ, નામ-કીર્તિ અને સર્વ તરેહના સ્વાર્થનો ગુડો-પુંડો કરી સમુદ્રમાં ફેંકી દેવો જોઈએ અને ત્યારપછીજ પ્રભુ પાસે આવવું. એજ પ્રમાણે સઘળા સમર્થ આચાર્યોએ કહ્યું છે અને કર્યું છે.

x

x

x

x

જે જે મહાન કાર્યો થયાં અને થાય છે તે હૃદયને મગજનાં પરિણામ છે; નહિ કે પૈસાનાં-અર્થાત નાણું કામ કરતું નથી, પણ મગજશક્તિ અને હૃદયબળજ કામ કરે છે.

રાષ્ટ્રનાં મૂળ અને ફળ—સ્ત્રીઓ, બાળકો તથા ગરીબલોકો કે જે રાષ્ટ્રદેશ)રૂપી મહાવૃક્ષનાં મૂળ છે; અને જેમની ઉત્તમતા ઉપરજ હરકોઈ દેશનો ખરો આધાર રહેલો હોય છે; તેમનાં શિક્ષણ તથા ઉન્નતિ તરફ તો હિંદુસ્તાનમાં કોઈ લક્ષ્યજ આપતું નથી ! ઉચ્ચ ગણાતો વર્ગ કે જે રાષ્ટ્રવૃક્ષમાં ફળરૂપે કહી શકાય, તે ફળ પણ ઉપયોગમાં ન આવતાં માત્ર શોભાની વસ્તુ તરીકે ઝાડ પર લટકેલાંજ રહે તે પાછળ આપણે સમય ગુમાવવો જોઈએ નહિ. નહિ તો ઉક્ત મૂળિયાં પોષણના અભાવે છેક સૂકાઈ જઈ પરિણામે અને એ શોભાનાં ફળ પણ સૂકાઈ ખરી પડીને સડી જશે ! અને આખું રાષ્ટ્રવૃક્ષ પડી ભાગશે ! માટે હે ભાઈ ! ગર્વથી બોલ કે-“પ્રત્યેક ભારતવાસી-બિખારી, અજ્ઞાની, અંત્યજ અને નિરાધાર બાળક પણ મારો ભાઈ છે... મારા પ્રાણસમાન છે. ભારતભૂમિજ માંડ શ્રેષ્ઠ સ્વર્ગ છે અને તેનાજ ભલામાં મારું બહું રહેલું છે.”

સ્ત્રીજાતિનું હૃદય સમજાવે, નહિ તો ગુનેગાર થશે.

સ્ત્રીજાતિ વિષે પુરુષવર્ગમાં તેમજ સ્ત્રીવર્ગમાં પણ પેસી ગયેલા અજ્ઞાનમૂલક હલકા વિચારો દૂર થઈ સ્ત્રીજાતિનો દરજ્જો સમજાય તે સાર અનેક પ્રમાણભૂત ગ્રંથો અને સમર્થ વિદ્વાનોના કેટલાક ઉતારા “સરસ્વતી” “સ્ત્રીબોધ” “શૃદ્ધલક્ષ્મી” વગેરે ઉપરથી આ નીચે આપ્યા છે.

મનુસ્મૃતિ—“જે પિતા, ભાઈ, પતિ અને દિયર પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છે તેમણે પોતાની પુત્રી, બહેન, સ્ત્રી, માતા કે ભાભીનું કદી અપમાન કરવું નહિ. x x જ્યાં સ્ત્રીઓનું પૂજન થાય છે, ત્યાં દેવતાઓ છે અને જ્યાં તેમનું નથી થતું, ત્યાં બધાં ઉત્તમ કર્મ નિષ્ફળ જાય છે.”

હજરત મહંમદ સાહેબ—“તારું સ્વર્ગ તારી માતાનાં ચરણો નીચે છે.”

સ્વામી દયાનંદ—“ભારતવર્ષનો ધર્મ ભારતવર્ષના પુત્રોથી નહિ પણ પુત્રીઓના પ્રતાપે સ્થિર છે. ભારતીય સ્ત્રીઓએ પોતાનો ધર્મ છોડ્યો હોત તો ભારતવર્ષ ક્યારેનોયે નષ્ટપ્રાય થયો હોત.”

સ્વામી વિવેકાનંદજી કહે છે કે—

“જે દેશમાં, જે પ્રજામાં નારીપૂજા નથી, તે દેશ, તે પ્રજા કદી મહાન કે ઉન્નત થઈ શકે નહિ. નારીરૂપી શક્તિ-મૂર્તિની અવગણના કરવાથીજ આજે તમારું અધઃપતન થયું છે.”

“અત્યારે પણ આ દેશની કન્યાઓમાં અને સ્ત્રીઓમાં જેવું સદ્વર્તન, સેવાભાવ, સ્નેહ, દયા, સંતોષ તથા પતિભક્તિ જેવામાં આવે છે, તેવું પૃથ્વીના બીજા કોઈ ભાગમાં મેં જોયું નથી.”

“એકમાત્ર ભારતવર્ષની કન્યાઓને જેવાથી આંખો દરે છે. તેમનામાં લજ્જા-વિનય આદિ સદ્ગુણો હજી પણ જેવા ને તેવાજ રહી શક્યા છે. આવાં સરસ સાવનો હોવા છતાં તમે સ્ત્રીજાતિની ઉન્નતિ કરી શકતા નથી!”

“મહામાયાની સાક્ષાત્ પ્રતિમા જેવી સ્ત્રીજાતિનો તમે ઉદ્ધાર નહિ કરો અને દેવતુલ્ય ગરીબ વર્ગને જાગ્રત નહિ કરો ત્યાંસુધી તમારા દેશનો ઉદ્ધાર નથી.”

“જે જે આદર્શ નારીઓ થઈ ગઈ છે, તે સર્વ પવિત્ર સન્નારીઓનાં જીવનચરિત્રો કન્યાઓની નજર આગળ તરતાં રાખવાં જોઈએ.”

બંકિમચાણુ કહે છે કે—

“સ્ત્રીઓ એ સાક્ષાત્ ક્ષમા, દયા અને સ્નેહની દેવી મૂર્તિઓ છે.”

“શાળાઓમાં ભણ્યા વિના પણ તેમના જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થઈ શકે છે.”

“કથા અને કાર્તિક એ પૂર્વકાળે જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો એક મુખ્ય ઉપાય હતો.”

“પ્રાચીન સન્નારીઓ કથાકારોના મુખથી પુરાણ તથા ઇતિહાસની વાતો સાંભળતી અને તેથી પુરાણ-ઇતિહાસમાં જ્ઞાનનો જે ઉત્તમ ભંડાર છુપાયેલો છે, તે તેમની પાસે ખુલ્લો થઈ જતો.”

“અત્યારના આપણા સુશિક્ષિત ગણના યુવકો કરતાં અનેક વિષયો પૂર્વકાળની સન્નારીઓ બહુ સારી રીતે સમજી શકતી હતી.”

શ્રી. દાદાભાઈ નવરોજજી—“મારી માતાએ મારી ઉપર નજર રાખીને મને મારા સહ-ચરોના ખૂરા પ્રભાવથી બચાવ્યો.”

શેકસપિયર કહે છે કે:—પુરુષ એજ સ્ત્રીનું સૌભાગ્ય છે એ વાત ખરી; પરંતુ જો તે પતિ સ્ત્રી પર પ્રેમ ન રાખે અને તેની સંભાળ ન લે, તો એવી સ્થિતિમાં તે સ્ત્રીની આંખોનું તેજ મંદ પડી જઈ તેના જીવનનો નાશ થાય છે. તેમ છતાં એ સ્ત્રીજાતિની ખુબી એ છે કે, તે પોતાના શોક અને દુર્ભાગ્યને પુરુષવર્ગથી છુપાવી રાખે છે. અને પોતે એવી રીતે જૂરી જૂરીને મરી જાય છે!

હુરમુજ કહે છે કે:—સદાચારી સ્ત્રી પરમેશ્વરની સૃષ્ટિનું એક સર્વોત્તમ અમૂલ્ય રત્ન છે.

ગાલ્ડસ્મિથ કહે છે કે:—સ્ત્રી તો કાંટાળી ઝાડીને પણ ફૂલવાડીમાં ફેરવી શકે છે! અરે! ગરીબમાં ગરીબ ધરને પણ એ “સંસારનું સુશીલ સ્વર્ગ” બનાવી દે છે!

લ્યુથર કહે છે કે:—મેં વારંવાર જોયું છે કે, જો સ્ત્રીઓ કોઈ પણ રસ્તે ધાર્મિક શિક્ષણ મેળવે તો તેમનામાં વિશ્વાસ, ઉદ્યમ, સાહસ અને ભક્તિના ગુણો પુરુષો કરતાં ધણા વધી જાય છે.

એલેક્ઝાન્ડર સ્મિથ કહે છે કે:—જ્યારે હું કોઈ દેવીને જોઉં છું, ત્યારે હું જાણું છું કે ઈશ્વરની સન્મુખ ઉભો હોઉં, એમ મને લાગે છે. ઈશ્વરે આ સંસારમાં તારાઓ બનાવ્યાને લાખો વર્ષ વીતી ગયાં; પણ સ્રીજાતિ તો તેની છેલ્લામાં છેલ્લી (ખુબ ઉત્તમ) કૃતિ જણાય છે. વહાલી પુત્રી! તું ચંદ્રની શાંત રોશની, શીતળ સ્નિગ્ધ કામળ ચંદ્રિકા અને હૃદયની શાંતિ છે. અચપણમાંજ તું આવી છે, તો મોટી થયા પછી કેવી થઈશ એ તો કદપીજ કેમ શકાય ?

પાપ કહે છે કે:—સ્રીઓનું હૃદય સદાય શાંત-કામળ હોય છે. તેમાં ક્રોધ તો હોતોજ નથી. મને તો વિશ્વાસ છે કે, જો સંસાર સ્રીઓના કલા પ્રમાણે ચાલે તો દુનિયા સ્વર્ગ બની જાય !”

મિલ્ટન કહે છે કે:—શાળાઓનું ઉત્તમોત્તમ શિક્ષણ પણ માતાના શિક્ષણ આગળ તુચ્છ છે; મોટા વિદ્વાન શિક્ષકો પણ તેના આગળ ચકલીના ચીં ચીં જેવા છે. સુયોગ્ય માતાની તુલનામાં એ શિક્ષકની બુદ્ધિ અને શિક્ષણ સાચા મોટી આગળ પથ્થર જેવાં છે. તેનું હૃદય પ્રેમ, સેવા અને શુભેચ્છાનું ધામ છે. તેની દષ્ટિમાંથી એટલું અમીતેજ ઝરે છે કે જે જોઈ દેવો પણ તેને વંદે છે.

કાલીટન કહે છે કે:—એવી કયી ઉંચાઈ છે કે જ્યાં સ્રી ન ચઢી શકે ? હજારો અપરાધને તે ક્ષમા આપી શકે છે. કોઈ પણ વાતમાં તે એક વાર નિશ્ચય કરી લે એટલે પછી સંસારની કોઈ પણ શક્તિ તેને રોકી શકે તેમ નથી. ઓ દેવિ ! તારા સિવાય સંસારના પુરુષોના શા હાલ થાત ?

લૌવિલ—“વિધાતાએ સ્રીને સુંદર બનાવી છે તેથી નહિ, પણ એટલા માટે પૂજનીય માનું છું કે, મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ માત્ર તેનેજ આભારી છે.”

રૂસો—“સ્રીનું પુસ્તક તો સંસાર છે. તે સંસારના જેટલું પુસ્તકોમાંથી નથી શીખતી.”

આસ્કર ચાઈલ્ડ—“સ્રી, એ પરમાત્માનું સૌથી મહાન જાદુ છે.”

આટવે—“હે સુકુમારી ! વિધાતાએ તને પુરુષોને ઠેકાણે રાખવા માટે બનાવી છે. તું ન હોત તો અમે પણ જેવા હોત. સ્વર્ગમાં પણ એવું શું છે કે જે તારામાં નથી ? અદ્ભુત તેજ, પવિત્રતા, સત્ય, અનંત આનંદ અને અમર પ્રેમ, સર્વ કંઈ તારામાં છે.”

એડીસન—“પત્ની પ્રત્યેના પ્રેમમાં મનુષ્યની કામના છુપાયેલી હોય છે; પુત્ર પ્રત્યેના પ્રેમમાં લોભ છુપાયેલો હોય છે; પણ જે પવિત્ર પ્રેમ મને પુત્રી પર આવે છે, તેવો બીજા કોઈ પર નથી આવતો.”

જોન્સન—“મારા સૂક્ષ્મ વિચારોનું મૂળ મારી જનનીનાં પ્રેમલયોં હાલરડાંમાં છે.”

શોપનહૉર—“મનુષ્યને દૂરદર્શિતા માતાથી અને વીરતા પિતાથી વારસામાં મળે છે.”

અબ્રાહમ લિંકન—“હું જે કંઈ કરું છું અને થઈ શકું છું, તે મારી દૈવી પ્રકૃતિવાળી માતાની પ્રસાદી છે.”

સર એડમંડ વરટી—“દરેક દેશમાં, દરેક જાતિમાં અને દરેક ધર્મમાં મનુષ્યને તેની માતા જેવા બનાવે છે તેવોજ તે થાય છે.”

જોર્જ હર્બર્ટ—“એક આદર્શ જનની સો ઉરતાદો કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ છે.”

નેપોલિયન—કોઈ પણ બાળકની ભાવિ ઉન્નતિ અથવા અવનતિના આધાર તેની માતા ઉપરજ છે. x x હું મારી કર્તવ્યનિષ્ઠા અને ધૈર્ય મારી માતાના બોળામાંથી શીખ્યો છું.”

મિશલેટ—“હું મારી તમામ ઉન્નતિઓ અને વિજયોમાં મારી માતાનો દેવાદાર છું.”

ગેરીઆલ્ડો—“મને મારા દેશ પ્રત્યે જે શુદ્ધ પ્રેમ છે અને જેણે મને મારા અભાગી સ્વદેશ-બંધુઓના આત્મારૂપ બનાવ્યો છે તેનો પ્રારંભ, જ્યારે હું મારી માતાને દીન જોતો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ બતાવતી અને દુઃખીઆં લોકો પર દયા કરતી જોતો ત્યારથી થયો છે.”

ગુલવર—“હે સ્રી ! તું મનુષ્ય છતાં મુશ્કેલીના પ્રસંગોમાં અમને માર્ગ દર્શાવનારી સિદ્ધિદાયક દેવી છે. ખરેખર તારામાં ઈશ્વરી અંશ છે.”

ફ્રેડરિક હેસ્ટન—“જ્યાં માતાપિતા અને વિશેષે કરીને માતા બુદ્ધિમતી હોય તે ઘર મનુષ્યપણાનું અને સહૃદયતાનું મહાવિદ્યાલય છે. કેમકે વિશેષ મહત્ત્વના પાઠો તો એવા ઘરમાંજ મળે છે. માટે દેશમાં મહાન પુરુષો ઉપજાવવા અમારે એવીજ માતાઓની અગત્ય છે, કે જે પોતાનો બધો સમય કઠિન કાર્યો પાછળ ગાળવાની યોગ્યતા રાખતી હોય અને સાથે જોનું હૃદય અને મગજ વિશુદ્ધ હોય.

મોટરગાડી કે મ્હોતગાડી !—એક અદશ્ય ગજબ

‘સાયન્સ અને ઇન્વેશન’ નામનું અમેરિકન માસિક જણાવે છે કે હવામાં એક હજાર ભાગે માત્ર દોઢજ ભાગ કારબન મોનોક્સાઇડ આવી જાય તોપણ તે હાનિકારક નીવડે છે. ૨૩ હાર્સપાવરની એક મોટરકાર દર મિનિટે ૨૫ ક્યુબીક ફીટ ગેસ છોડે છે; જેમાંથી છ ટકા અથવા ૧૫૫ ક્યુબીક ફીટ કાર્બન મોનોક્સાઇડ હોય છે. કાર્બન મોનોક્સાઇડ રંગ વગરની, સ્વાદ વગરની અને ગંધ વગરની ગેસ છે, એટલે તે હવામાં મળેલી છે કે કેમ તે જાણવું બહુ મુશ્કેલ છે; અને બીજી તરફ તેને માટે આપણા લોહીમાં એવી સરસ સગવડ છે, કે લોહીમાંનાં લાલ કણમાં રહેલું હીમોગ્લોબીન નામનું તત્ત્વ એને (કાર્બન મોનોક્સાઇડને) આકર્ષી જન (પ્રાણવાયુ) કરતાં ૩૦૦ ગણું જલદીથી ખેંચી લે છે અને લોહીને એકદમ ઝેરી બનાવી મૂકે છે. આમ થવાથી લોહીની મારફત આપણા સ્નાયુઓને પ્રાણવાયુ મળી શકતો નથી અને મરણ નીપજે છે. હજાર ભાગ હવામાં દોઢ ભાગ પણ કાર્બન મોનોક્સાઇડ હોય તો હાનિકારક છે, તો પછી મોટરનું એન્જીન તો સેંકડે ૬ ભાગવાળી એટલે હજારે ૬૦ ભાગવાળી ગેસ છોડે છે. એ કેવી જીવલેણ છે તેનું અનુમાન કરો. ૨૩ હાર્સપાવરનું મોટર એન્જીન દર મિનિટે એક ચોરસફુટ કાર્બન મોનોક્સાઇડ છોડે તે હિસાબે ૧૦×૧૦×૨૦ ફુટનો એક મોટર તખેસો તો ત્રણ મિનિટમાંજ એ ઝેરી હવાથી ભરાઈ જઈ મનુષ્યના પ્રાણ લઈ શકે. એનો હુમલો ખબર ન પડે તેમ થઈને ધીમે ધીમે માણસ બેભાન બની જાય છે. આમ ક્લિનર અને શૌફરની જીંદગી જોખમમાં રહે છે. અને મુંબઈમાં એવા તખેસા છે કે જેમાં એકેક મોટરકાર આવી જાય પણ બારી તો એક પણ ન હોય ! મોટરનું એન્જીન ચાલુ હાલતમાંજ અંદર જાય અને ચાલુ હાલતમાં મુકાયા પછી થોડીક મિનિટ લગી ઘુઘવાટ કર્યા બાદજ બહાર નીકળે. એ મોટરના શૌફર અને ક્લિનરની જીંદગીના જોખમનો જવાબદાર કોણ છે ? અને આખો દિવસ મુંબાઈના રસ્તાઓમાં એ મોટરવાળા સેંકડોને ઈજા અને કુડીબંધ ખૂન કરતા ફરે અને પાંચ પચાસ દંડ ભરી છૂટી જાય તથા પગે ચાલનાર પોતાના જીવથી જાય એ તો એક ન્યાયનો નમુનોજ છે ! હવા બગાડવા માટે એ લોકો પગે ચાલનારને અને ઘરમાં રહેનારને શું નુકસાન ભરપાઈ કરી આપે છે ! આપણે રસ્તે ફરતા હોઈએ ત્યારે આપણી બાજુમાંથી એ હાનિકારક ચીજ ઝેર રેડતી ચાલી જાય અને આપણે તે ઝેર શ્વાસમાં લેતા ફરતા ફરીએ, એ જીંદગીના જોખમ માટે શું એ ખુતીઓને સજા નથી થવી જોઈતી ? હેલ્થ ઓફિસર આ બાબત માટે શું કહે છે ? એડલ્ટરેશનની સજા તો પોલ્યુશનની નહિ કે ? ચાલી કે બારીમાંથી રસ્તા પર કચરો નાખતાં હવા બગડે; તો આનાથી નહિ બગડે કે ? સ્મોક ન્યુસન્સ એક્ટ છે તેના કરતાં મોટરના ઝેરી ધૂમાડા માટે સખત એક્ટ થવોજ જોઈએ.

(“ગુજરાતી કેસરી”માં લેખક:—શ્રી. મોહનલાલ માણેકલાલ ઝવેરી)

પગે ચાલવાના ફાયદા અને ખાસ જરૂર

જે માણસ દરરોજ થોડુંઘણું ચાલવાનું રાખે છે તેને અપચો નથી થતો અને તેના શરીરમાં વધારાની ચરબી પણ રહી શકતી નથી. ચાલવાના જેવી બીજી કોઈ કસરત નથી. એક અમેરિકન ડૉક્ટરે “મેડિકલ રિવ્યુ ઓફ રિવ્યુઝ” માં લખ્યું છે કે, દરેક માણસે સંયોગ અનુસાર રોજ ૩ થી ૧૦ માઇલ સુધી ચાલવું જોઈએ. “ડૉલી મેલ”માં એક રોગીનો કિસ્સો પ્રસિદ્ધ થયો છે. તે હમેશાં માંદો રહેતો, રોજ દવાઓ ખાતો, પણ કોઈ દવાથી ફાયદો ન થવાથી તે જીવનથી કંટાળી ગયો હતો. એક ડૉક્ટરની સલાહથી તેણે થોડું થોડું ચાલવાનું શરૂ કર્યું અને થોડાજ મહિનામાં તે પૂર્ણ સાજો તાજો થઈ ગયો ! જે માણસ રોજ ચાલી ન શકે, તેણે અઠવાડીયામાં એક વાર તો જરૂર ૧૦-૧૫ માઇલ ચાલવું જોઈએ. અઠવાડીયામાં એક દિવસ ૧૦-૧૫ માઇલ ચાલવું, બીજા છ દિવસો માટે પૂરતું છે. દિવસે જમવા પહેલાં ચાલવાથી વધુ લાભ થાય છે. ચાલવાનો ઉત્તમ સમય પ્રાતઃકાળ છે.

વિંછીના કેટલાક ઉપાય

- ૧-વિંછી ડંખ મારે કે તરત તે જગાએ ઝીણું મીઠું ધસવાથી ચઢતો નથી.
- ૨-કડવી ઘીસોડીનાં પાન ચોળાને વિંછી ચઢ્યો હોય ત્યાંસુધી ચોપડવાથી ઉતરે છે. ડંખ ઉપર એનાં પાનની લુગદી બાંધવી.
- ૩-ખાટખટુંબો પાણીમાં ધસી વિંછી ચઢ્યો હોય ત્યાંસુધી ચોપડી પવન નાખવાથી ઉતરી જશે.
- ૪-માણસના નખ તથા સોપારીનો ભૂકો બીડીમાં પીવાથી વિંછી ઉતરે છે.
- ૫-કરોળીઆતું પડ ચલમમાં પીવાથી વિંછી ઉતરે છે.
- ૬-નાગરવેલનાં બે પાનમાં ચપટી ચપટી મીઠું નાખી ચાવી જવાથી વિંછી ઉતરે છે.
- ૭-ધંતુરાના પાનનો રસ ડંખ ઉપર ચોપડવાથી અને પાનની લુગદી બાંધવાથી વેદના મટે છે.
- ૮-ડંખ ઉપર મધ ધસવાથી ફાયદો થાય છે.
- ૯-જાંબુડાનાં પાન, પાકાં કેળાં, અથવા કુંગળીને વાટી લુગદી બાંધવાથી ઝેર ઉતરે છે.
- ૧૦-આંબલીનો કચુકો ધસી ઘોળો થાય ત્યારે ડંખ ઉપર ચોટી દેવાથી તે ઝેર ચૂસી ખરી પડશે.
- ૧૧-તુલસીનાં પાન ચાવી કાનમાં ફૂંકવાથી વિંછી ઉતરશે.
- ૧૨-પાશેર પાણીમાં ત્રણેક તોલા મીઠું વાટીને નાખવું અને પછી ખૂબ લલાવીને કપડાવતી પાણી ગાળી લઈ તે પાણી શીશીમાં ભરી રાખવું. વિંછીના ડંખ પર આ પાણીમાં રૂનું પોલિયું લિંજવીને મૂકી દેવું તથા વિંછી ચઢ્યો હોય ત્યાંસુધી એજ પાણી ચોપડીને જમણા હાથે ઉપરથી નીચેની બાજુ તરફ જરા ભાર દઈને ધસવું તથા થોડુંક ૩ શીશીના પાણીમાં પલાળીને વિંછી જે બાજુ કરડ્યો હોય તેની સામેની બાજુના નરકોરામાં જોરથી તેમાંનું પાણી સુધાડવું તથા એજ (ઉલટી બાજુના) કાનમાં પણ એ શીશીમાંનું પાણી થોડુંક નાખવું. આથી પણ મટે છે.
- ૧૩-હીંકરામાં થોડા અંગારા મૂકી તેના ઉપર હળદરની ભૂકી લભરાવીને તેનો ધૂમાડો કરડેલા અંગની સામેના નરકોરામાં જોરથી લેવરાવવો.
- ૧૪-પિત્તપાપડાને આકડાના દૂધમાં પલાળી છાંયે સૂકવવો. આમ ૨૧ વખત તેને શુદ્ધ કરી વાટી ગોળી કરી રાખવી. તે પાણીમાં ધસી ડંખ પર ચોપડવાથી તરત વિંછીનું ઝેર ઉતરશે.

દાદરનો સાદો ને બળે નહિ એવો ઈલાજ

મરચાંના છોડનાં લીલાં પાન લાવી પાણી નાખી ખૂબ ઝીણું વાટી રસ કાઢી એની અંદર થોડુંક મીઠું નાખી થયેલી દાદર ઉપર ખૂબ મસજવાથી પંદર દિવસમાં મટી ચામડી સુવાળી બને છે. આ દવાથી અગત બળતી નથી, સહેજ લાગે છે. અને દશ વરસની જૂની દાદર હોય અને કાળી કે લાલ હોય તોપણ મટે છે. આ દવાથી ફાયદો લાગે તો બીજા લોકોને પણ બતાવશો. કેમકે એ આપણી ફરજ છે. જેમને દાદર મટે તેમણે યથાશક્તિ કબુતરાંને દાણા અગર કૂતરાંને રોટલા નાખવા.

દેશી પેઈનકીલર

લિંબુનો રસ શેર ૧, આદુનો રસ શેર ૦.૫, સિંધવ તોલો ૧, હીંગ તોલો ૦.૫, સંચળ તોલો ૧, સાકર શેર ૧, એ બધી વસ્તુ એકત્ર કરી તેને ઉકાળતાં ૩ જોશ આપી, તેને ગાળી લઈ, સારા બુચવાળી બાટલીમાં ભરી રાખવું; અને મસાલો નીચે ઠરી જાય એટલે યુક્તિથી ઉપરનું પાતળું પાણી નીતારી લઈ, બીજી મજબૂત બુચવાળી બાટલીમાં ભરી લેવું. આ પ્રવાહી ઝાડા બંધ કરવા માટે વાપરવું હોય, ત્યારે તેમાં થોડું કપૂર મેળવી વાપરવું અને માત્ર પેટમાંનો દુઃખાવોજ મટાડવા સાફ વાપરવું હોય તો કપૂર વિના પાવું. એતાથી અજીર્ણ તથા મરડો મટે છે, વાયુની તથા પિત્તની શાંતિ થાય છે, ઝાડા બંધ થાય છે, ભૂખ લાગે છે અને રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે.

કેટલીક ધરાણુ બાબતોનું જ્ઞાન

માખો નસાડવાનો ઉપાય:—આનાં સૂકાં પાન બળતા અંગારા પર બાળવાથી માખો જાય છે.
ખાસડાંનો ઠંખ:—જેડા કાષ્ટ કારણથી ડંખે તો એક વાસણમાં એરંડિયું રાખીને તેમાં મૂકવો. એરંડિયું ચૂસી લીધા પછી તે ઠીક થઈ જશે.

લિંબુનો રસ:—લિંબુને ચીરતા પહેલાં થોડી વાર ગરમ પાણીમાં રાખવાથી રસ વધુ મળશે.

માકણનો અને ઠંડકનો ઉપાય:—ગાદીતકીઆ ભરતી વખતે રૂમાં થોડું કપૂર ભેળવવાથી ગરમીના દિવસોમાં તે ઠંડા રહેશે અને તેમાં માકણ પણ થશે નહિ.

મીઠું ઉઘાડું ન રાખવું:—મીઠાને હમેશાં ઢાંકીનેજ રાખવું જોઈએ. મીઠા ઉપર ધરોળી ખેસવાથી તે મીઠું ખાનારને કાઢ થાય છે.

શાહીના ડાઘ:—લુગડા પર શાહીથી પડેલા ડાઘ તાજા હોય તો તેના ઉપર ખારીક વાટેલું મીઠું ભભરાવીને લિંબુની ફાડ ધસવાથી તે સહેલાઈથી જતા રહે છે.

કાચનું વાસણ ફાટે નહિ તે માટે:—કાચના વાસણમાં ગરમ ચીજ રાખવી હોય તો તેની નીચે પાણીમાં ભીંજવેલું કપડું મૂકવું જોઈએ. આથી કાચનું વાસણ ફાટી જતું નથી.

ચાકની ભૂકી વડે થતી સફાઈ:—હારમોનિયમ કે પિયાનાના પરદા સાફ કરવા હોય તો તે પર ફેંચ ચાકની ઝીણી ભૂકી ધસવી.

ઘાતુના વાસણની સફાઈ:—શાણી સ્ત્રીઓ નીચોવેલાં લિંબુની છાલ ફેંકી દેતી નથી, પરંતુ તે છાલને મીઠા સાથે વાટીને તેનાથી તાંબાપિત્તળની વસ્તુઓ સાફ કરે છે.

લિંબુથી જોડાની સફાઈ:—પૂના લેધરના જોડા પર પણ લિંબુ(નીચોવેલાં)ની છાલ ધસીને લુગડાવતી સાફ કરીએ તો જોડા સાફ (પોલીશ) થાય છે.

શાકભાજીનો સ્વાદ:—શાકભાજી ચઢતી વખતે ચમચો ખાંડ નાખવાથી સ્વાદ વધે છે.

મધની પરીક્ષા:—પાણીમાં મધનું ટીપું નાખીએ અને ફેલાઈ ન જાય પણ એમનું એમજ રહે તો જાણવું કે તે સાચું છે, નહિ તો ખનાવટી જાણવું.

સોનાના દગાની પરીક્ષા:—સોનાનાં ધરણાં પર નાષ્ટ્રિક એસિડનાં બે ટીપાં નાખતાંજ ઘોળો ડાઘ પડે તો જાણવું કે સોનાએ કારીગરી અજમાવી છે—અર્થાત્ સોનામાં ભેળ કર્યો છે.

અત્તરની પરીક્ષા:—કાગળ પર અત્તરનાં બે ટીપાં નાખી તેને જરા અગ્નિ પર શેકવો; જો ડાઘ ઉઠી જાય તો જાણવું કે અત્તર ખરું છે અને જો ડાઘ રહે તો જાણવું કે અત્તર ખનાવટી છે.

હીંગની પરખ:—હીંગ અગ્નિમાં નાખતાંજ ભભકી ઉઠે તો જાણવું કે સાચી છે; પણ જરા વાર પછી ધૂમાડો નીકળે તો જાણવું કે ખનાવટી છે.

કેસરની પરખ:—સદ્ધ્યુરિક એસીડમાં કેસર નાખતાંજ તેનો રંગ કાળો થઈને લાલ થઈ જાય તો જાણવું કે સાચું છે; પણ જો લીલો થાય તો ખનાવટી સમજવું.

ટાંક અને સોય માટે:—હોલ્ડરની ટાંક અને સોય બરાબર કામ ન આપે તો તેને દીવા-સળી સળગાવી જરા આંચ આપવી એટલે તુરત કામ આપશે.

શાહીના ડાઘ:—શાહીના ડાઘા ઉપર રાંધેલા ચોખા ધસવાથી તે સહેલાઈથી જતા રહે છે.

માકણ નસાડવાનો ઉપાય:—ખાટલાના ચારે પાંચે કપૂરની પોટલી કે ખાખરાનાં ફૂલ વા અજમો બાંધવાથી માકણ પલાયન કરી જાય છે.

ઉંદર નસાડવાનો ઉપાય:—ટર્પેન્ટાઇન તેલમાં બુચને ભીંજવી ઉંદરના દર પાસે મૂકીએ તો ઉંદરમામા પલાયન કરી જાય છે.

કાચની સફાઈ:—ચાર શેર ઉના પાણીમાં મોટો ચમચો ઘસતેલ નાખી બરાબર ભેળવીને તે પાણીથી ખારી-ખારણાં તથા શીશા-શીશીઓ ધોવાથી તે સાફ અને તેજદાર થાય છે.

(‘આંદ’ નવેમ્બર-૧૯૨૫ ઉપરથી અનુવાદ)

આંખોની સંભાળ-કેવો રીતે વાંચવું?

- (૧) આંખો ખેંચવી પડે એવા થોડા અન્નવાળામાં કદી વાંચવું નહિ.
- (૨) વાંચતી વખતે ડોકું નીચું નમાવી કદી વાંચવું નહિ. ખરાબર દરકત ના ઉકલે તો ચોપડી આંખો પાસે લાવો, પણ વાંચતી યા લખતી વખતે ડોકું તો ટટારજ રાખો.
- (૩) આ વાત કદી ભૂલતા નહિ કે, તમારી આંખની કિંમત કોઇ પણ ચોપડી કરતાં વધારે છે અને તમારી આંખ પરજ તમારા રક્ષણ તથા ફતેહનો મુખ્ય આધાર છે.
- (૪) વાંચતી વખતે તમારી ચોપડી આંખોથી શુમારે ચૌદ ઇંચ દૂર રાખો.
- (૫) જ્યારે જ્યારે તમે બારી આગળ અથવા દીવાના પ્રકાશથી વાંચતા હો, ત્યારે એવી ગોઠવણ કરો કે તે અન્નવાળું કાં તો તમારા માથા ઉપરથી અથવા તો ડાબી બાજુથી આવે. સામે પ્રકાશ રહેવાથી આંખોનું બળ અને તેજ ધટે છે.
- (૬) થોડી થોડી વારને અંતરે ચોપડીની બહાર જરા વાર જોતા રહીને કે આંખો બિલકુલ બંધ કરતા રહીને તેને આરામ આપવો.
- (૭) ચોપડી ઉપર સૂર્યનો પ્રકાશ પડતો હોય એવી રીતે કદી પણ વાંચવું નહિ.
- (૮) તમારી આંખો સવારસાંજ ચોખ્ખા અને ઠંડા પાણીથી ધોળે અને ફરવા જાઓ ત્યારે લીલા ઘાસ અને ફરનાં ઝાડો તરફ લાંબી નજર નાખજો.
- (૯) આગગાડીમાં અથવા દોડતી ગાડીએ કદી વાંચવું નહિ.
- (૧૦) હીંચકો કે આરામખુરશી પર બેસીને કદી વાંચો નહિ, ટટાર બેસીનેજ વાંચવું.
- (૧૧) જે દીવેથી વાંચો તેનો પ્રકાશ પૂરતો અને સ્થિર હોવો જોઈએ અને તે પ્રકાશ આંખો પર ન પડતાં ચોપડી પર પડે તેવી રીતે કાગળ કે કપડાની આડ રાખવી.
- (૧૨) સીનેમેટોગ્રાફ તમારી આંખો બગાડશે.

રખરનાં રમકડાંથી બાળકોને લાગુ પડતું ઝેર

જે માખાપો પોતાનાં બચ્ચાંને રખરનાં રમકડાં રમવા આપે છે, તેમને ખબર નથી હોતી કે તેથી તેઓ પોતાનાં વહાલાં બચ્ચાંઓની હોજરીમાં ઝેર દાખલ કરે છે. રખરનાં રમકડાંની બનાવટમાં સીસાનો ક્ષાર (ગ્લાસ્ટ લેડ)-સફેદો વાપરવામાં આવે છે. આ ક્ષાર ધણોજ ઝેરી ગણાય છે. જ્યારે બચ્ચાંઓ આવાં રમકડાં મોઢામાં નાખે છે ત્યારે તેના પેટની અંદર આ ઝેરી ક્ષાર જાય છે અને બચ્ચાંઓને અનેક દરદો જેવાં કે ખરાબ દાંત, બેવડો વળી ગયેલ ખરડો, ગાગર જેવું પેટ વગેરે થાય છે. જે માતાઓ પોતાનાં બચ્ચાંઓને રમવાને માટે રખરની 'ધાવણી' આપે છે તે આનાથી ધડો લેશે કે ? જૂના જમાનાની લોકડાની ધાવણીજ ઉત્તમ છે. રખરના કરતાં તે સસ્તી પણ મળે છે. બીજાં રમકડાં પણ લોકડાનાં અગર સફેદ કાચનાં વાપરવાં જોઈએ.

ક્રોધથી માતાના ધાવણુમાં ઉપજતું ઝેર

વિદ્વાન ડૉક્ટરોએ એવી પરીક્ષા કરી છે કે જે માતા બાળકને ધરાવતી વખતે ક્રોધમાં આવેલી હોય તેના ધાવણુમાં અમુક પ્રકારનું ઝેર પેદા થાય છે. એક વખત એક માતા પડોશી સાથે વઢીને ગુસ્સે થઇ હતી. એવી હાલતમાં ઘેર જઈ તરત બાળકને ધરાવવા બેઠી. બાળક ધાવણુ કે તરત તેને આંચકી આવવા લાગી અને મરવાનાં ચિહ્નો દેખાયાં. આટલા કારણસરજ આપણી ડોસીઓ શાંત મનથી નીરાંતે બેસીને બાળકને ધરાવવાની સૂચના કરે છે. હાલની જુવાન માતાઓ આ ડોસીશાશ્વનો અર્થ સમજશે કે પોતાનુંજ હકાપણ ચલાવશે ? ('હિંદુસ્તાન' ઉપરથી)

તમારાં બાળકો માટે ઉત્તમ શિક્ષણ

જાપાનમાં નિશાળે લજ્જતા પ્રત્યેક બાળક સાથે નીચલા લાવની વાતચીત શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે એકાદ વખત પણ થાય છે.

શિક્ષક—તું આવડો મોટો શાથી થયો ?

વિદ્યાર્થી—ખોરાક ખાવાથી.

શિક્ષક—એ ખોરાક ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયો ?

વિદ્યાર્થી—આપણા દેશ-જાપાનની જમીનમાંથી.

શિક્ષક—વારૂ, તારું શરીર જાપાનની જમીનમાંથી પેદા થયું છે અને એનાથીજ એતું પોષણ થાય છે. પેદા થયું માતાપિતાથી, પરંતુ તેમની શક્તિ પણ જાપાનની બહારની તો નથીજ ને ?

વિદ્યાર્થી—નાજી.

શિક્ષક—ત્યારે તો જાપાનને-આપણી માનુષ્યમિતે પૂરેપૂરો અધિકાર છે કે જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે તારું શરીર એના ઉપયોગને માટે લઈ લે !

વિદ્યાર્થી—જી હા, એ વખતે મારું કોઈ પણ બહાનું ચાલેજ નહિ.

આવી વાતચીતથી માનુષ્યમિતે માટે પ્રાણ આપવાનો લાવ વિદ્યાર્થીની નસેનસમાં પેસી જાય છે.

ધન્ય છે એ નાનાં નાનાં બાળકોને કે જેમની બુદ્ધિમાં બચપણથીજ આ મહત્વની વાત હસાવવામાં આવે છે; હસી જાય છે અને આચરણમાં ઉતરવા માંડે છે ! આપણા દેશમાં તો એક બાળુ વિદ્વાન પંડિતજી અને બીજી બાળુ આલિમ ફાજિલ મોલવી સાહેબ, શતાબ્દીઓ વીતી જવા છતાં એટલું સાદું સત્ય પણ નથી સમજ્યા કે આપણે હિંદુ અને મુસલમાન એકજ ભારત માતાનાં સંતાન છીએ; એકજ માતાનું દૂધ (અન્નપાણી) ધાવીએ છીએ અને તેથી સગા ભાઈઓજ છીએ.

લાખો જુવાન સ્ત્રીઓનાં ખૂન

સાહેબ ! છોકરીઓને સોળ વર્ષની ઉંમરે પરણાવવા સંખ્યાંથી હિંદુ મહાસભાએ ઠરાવ પસાર કર્યો છે, તેના ટેકામાં નીચેની લકીકત લખવાની રજા લઉં છું.

નાની ઉંમરની સ્ત્રી સાથે સંખ્યાંધ કરવાથી આ દેશમાં પંદર વર્ષથી વધારે ઉંમરની છોકરી-ઓનું મરણપ્રમાણ ધણું વધી જાય છે, એવી ફરિયાદ ‘ન્યૂ ઇન્ડિયા’માં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી.

નાની ઉંમરે સાસરે મોકલેલી સંખ્યાંધ છોકરીઓ ક્ષય વગેરે નબળાઈનાં દરદોથી પીડાઈને વીસ વર્ષની અને ઘણા કેસોમાં તેથી પણ ઓછી ઉંમરે મરી ગયેલી હું જાણું છું.

આ લોક-પરલોકમાં સુખી થવા ઇચ્છતા વિચારવંત પુરુષોએ પોતાની નાની ઉંમરની સ્ત્રીઓની તંદુરસ્તીનો હમેશાં વિચાર કરવો ઘટે છે. તેણીના આશીર્વાદો ઇચ્છવાથી તથા તેણીના શાપથી ડરવાથી પરમેશ્વર તેવા પુરુષો ઉપર પ્રસન્ન રહે છે.

નાની ઉંમરે છોકરીને સાસરે મોકલવાના રિવાજને પરિણામે આ દેશમાં છેલ્લાં આશરે ત્રીસ વર્ષમાં બત્રીસ લાખ છોકરીઓ મરણ પામી હતી. “આઈએકોનિકલ” તા. ૨૭-૯-૧૯૨૪

ઉપરની ત્રાસદાયક લકીકતો ધ્યાનમાં લઈને પોતાની દીકરીઓને પંદર વર્ષ પછીની ઉંમરે પરણાવવાનો તમામ વિચારવંત હિંદુ માબાપ ઠરાવ કરે અને તેને પરિણામે લાખો બિચારી છોકરીઓ જીવતે જીવત નરકની પીડા સહન કરતી બચી જાય એવી મારી પ્રાર્થના છે.

વાંચનાર ! આ અખીલ વાંચીને તમે શું કરશો ? લાખો બિચારી છોકરીઓના આશીર્વાદો સેવા માટે ઉપર પ્રમાણે પ્રગ્ભત કેળવવાની મહેરબાની કરશો ? (શ્રી. લાલશંકર લક્ષ્મીદાસ)

મુડીવાદ અથવા મહેલાતની ફિલસૂફી

વિલાસી રાજવટની કે કોઈ મદાંધ ધનિકની વૈભવવાસના પોષવા ઉભા થયેલા પેલા રાજ-મહાલયો નિહાળો ! ત્યાં શું છે ? વૈભવ, વિલાસ, કપટ, કૂરતા-અરે પાપ અને વિષયવાસના-અર્થાત્ માનવજીવનમાં પશુતા લાવનાર સર્વ સાધનો ત્યાં છે ! એ વૈભવો ગરીબોનાં જીવનલોહીથી ખરડા-યલા અને એ વિલાસો નિરાધારનાં આંસુથી તરબોળ છે.

એ મહેલાતોને હુમ્મી કરતાં કેટલાય ગરીબ મજૂરોનાં લોહી વહ્યાં હશે ! ધણાંય દૂધમલ બાળકો માતાની સંભાળ વિના સૂર્યાના પ્રખર તાપમાં તરફડી રહ્યાં હશે !-અને તેમાં સૌથીય વધારે કૂર અને ભયંકર ઘટના તો એ હશે કે, કેટલીય મજૂરજીનો શીલ વેચાયાં હશે ! !

રાજમહાલયોની બાહ્ય સુંદરતા અને ભવ્યતાના ઓછાડ નીચે મલિનતા અને કરુણ ઇતિ-હાસની કેટકેટલી કહાણીઓ છુપાઈ હશે ! * * * * *

શું આ મહેલાતો પવિત્રતા, સ્નેહ અને દયાનાં મંદિરો ન હોવાં જોઈએ ?

(“ ક્ષત્રિય ” ના માગશર-૧૯૮૨ ના અંકમાંથી)

નવું જગત

ગરીબી એ કેવો ગુન્હો ! નિર્ધનતા એ કેવું કલંક ! કોઈ ગરીબ ચોરી કરે અને તેને માટે જલ તૈયાર છે; કોઈ નિર્ધન ધનને અર્થે ખૂન કરે અને એ ખુનીને માટે ફાંસીનો માંચડે ઉભો છે; પણ શ્રીમંત ? કોઈ શ્રીમંત ચોરી કરે, લૂંટો ચલાવે અને દુનિયા તેની ચાતુરીની સ્તુતિઓ ગાવા માંડે-તે લક્ષ્મીને અર્થે તેના સ્વદેશમાં અને વિદેશમાં માનવીના હત્યાકાંડો રચે અને એ હત્યારો સ્વદેશસેવકનું સુનામ પામે ! એવી ચોરીઓ, એવી લૂંટો અને એવી હત્યાઓથી દોલતમંદ બને, એટલે તેને ઉમરાવપદે ચઢાવવામાં આવે; અને જગત તેને ઝૂકી ઝૂકીને સલામો કરે ! આ જગત ! તારો કેટલો અધઃપાત થયો છે !

પણ હા, આ જૂની દુનિયાના ખંડેર ઉપરજ નવું જગત રચાશે-અને જરૂર રચાશે. કોઈ જાદુગર એક રાતમાંજ મહેલાતો ઉભી કરી દે; તેમ આજની પવિત્ર ગરીબીના ઉદરમાંથીજ નવી દુનિયા અવતરશે-અને થોડા કાળમાંજ અવતરશે. તે નવા જગતમાં સત્યનાં અજવાળાં ચોમેર રેલાઈ રહ્યાં હશે; પ્રેમની મધુરતા સર્વત્ર મધમધી રહી હશે; તે દુનિયામાં સર્વની સેવા-પૂજા પામશે; સર્વ સમાન મનાશે અને સન્માનના અધિકારી ગણાશે.

આજે પૃથ્વી તેની પ્રથાઓ અને તેના શિષ્ટાચારોના કાદવમાં ખદબદી રહી છે; આજે ધરતી ઉપર સત્તાસ્રોત્ર અને ધનતૃષ્ણાની જવાળાઓ સળગી રહી છે; આજે એ યુદ્ધનો સેતાન માનવીઓના અંતરમંદિરમાંથી પ્રભુને પદબ્રષ્ટ કરી રહ્યો છે; આજે શ્રીમંતોની લાલસાતૃપ્તિને અર્થે ગરીબોની જીંદગીની હરરાજીઓ બોલાઈ રહી છે અને આજે જગત કદરૂપા દાનવ જેવું બની ગયું છે ! પણ નવો પ્રકાશ અને નવી દૃષ્ટિ, નવો આદર્શ અને નવી આશા એ બધી બદલોને ઘોઈ નાખશે; એ બધી કંપૂરતાને હરી લેશે; અને આ જૂની કાયામાં નવા પ્રાણ પૂરશે. શુદ્ધિ પામેલા આ જગતમાં પ્રકાશ-મય, પ્રેમમય અને સુંદર પ્રભુની પુષ્પવાટિકાસમું નવું સ્વર્ગ સર્જાશે. સ્વર્ગના આ સુખકર વાય-રાઓ ! તમે દેવોના ઉપભોગની એ તમારી વાયુલહરિઓ આ અવની ઉપર વર્ષાવો. અમારા પ્રાણમાં સ્વર્ગનાં અમૃત ભરો અને આ ખુનીઓ તથા હત્યારાઓની એડી તજે ચગદાતા જગતને સેવાની અમીરીથી ઝહળતું, પ્રેમની ખુશખોથી મહેકતું, માનવીની સ્વાધીનતાનું મહારાજ્ય બનાવો !

(“ મોડર્ન રિવ્યુ ” માંના એક સંવાદ ઉપરથી-“ સૌરાષ્ટ્ર ” તા. ૧૫-૧૧-૨૪)

આ પંચાના તૈયાર ગ્રંથો

૧-પોસ્ટેજ ઉપરાંત રજીસ્ટર તથા વી. પી. ખર્ચ પણ રૂ. ૧૦) સુધીનું રૂ. ૦૧ જીરું લાગે છે.
૨-મંગાવેલામાંનાં જે પુસ્તકો ન આવે તે ખલાસ સમજવાં. ૩-પૂર્વ મૂલ્ય પ્રથમ મોકલીને
કમમાં કમ ૮-૧૦ રૂ.નાં પુસ્તકો રેલરસ્તે મંગાવવાથી વધારાના પેકીંગ વગેરે ખર્ચ ના ચઢશે તોપણ
કુલ ખર્ચ બહુ ઓછો આવશે. ૪-અમદાવાદના કાર્યાલય માટે કિંમત ઘટાડેલી, તે ધણીખરાં પુસ્તકો
માટે હજી જારી છે. ૫-કમમાં કમ રૂ. ૧૦૦)નાં પુસ્તકો એકસાથે લેવાથી કિંદ્રાયતી કિંમતમાંથી પણ ૬૧
ટકા કપાશે. ૬-મુંબઈના કાર્યાલયમાં માર્ગખર્ચ તથા ત્યાંના વધારાના ખર્ચ ખર્ચ બહારગામ મુજબની
કિંમત રખાઈ છે; અને કમમાં કમ રૂ. ૨૫)નાં લેવાથી રૂ. ૩૫)એ દોઢ આનો કપાશે. ૨૫-૮-૩૧

ઉત્તમ ધાર્મિક ગ્રંથો

ગ્રંથનું નામ	પૃષ્ઠ	કદઈચ્છિ	મુંબઈમાં અમદાવાદમાં
સંપૂર્ણ મહાભારત-શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર	૫૨૦૦...	૬૧૧૧X૧૦	૩૬) ૩૨)
શ્રીવાલ્મીકિ રામાયણ-૩૨ ચિત્રો સાથે	૧૩૨૦....	,,૬) ૫૧
શ્રીતુલસીકૃત રામાયણ-૩૨ ચિત્રો સાથે	૧૩૫૦....	,,૪) ૩૧
મહાભારતનું શાંતિપર્વ-નવી આવૃત્તિ	૬૦૦....	,,	...૫) ૪૧
ગિરધરકૃત શુદ્ધ રામાયણ....	૭૪૮....	૫૧૧૧X૬૨૧ ૨)
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ-એ ભાગ	૧૬૦૦...	૬૧૧૧X૧૦	૧૦) ૮)
શ્રીમદ્ભગવતી ભાગવત-નવી આવૃત્તિ....	૮૬૪....	,,	...૪૧ ૪)
શ્રીમદ્ભાગવત-નવી આવૃત્તિ-૧૬ ચિત્રો	૧૦૫૦....	,,	...૩૧ ૩)
શ્રીજ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા-નવી આવૃત્તિ....	૮૦૦....	૫૧૧૧X૬૨) ૨)
શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત-બંને ભાગ ભેગા	૬૫૦....	૫૧૧X૮૨૧ ૨)
મહાભારત અને રામાયણવિષે વિચારો	૨૦૦...	૬૧૧૧X૧૦૦૧=.... ૦૧=
શ્રીમહાભારતવિષે-જાણવાજ્ઞેગ વિચારો ...	૩૨૮....	,,	...૧૧ ૧)
ધર્મતત્ત્વ-બંકિમચરિત્ર સાથે... ..	૨૪૮....	૫૧૧X૮	...૦૧૧.... ૦૧
યોગતત્ત્વ	૩૮૪....	,,	... ૧૧ ૧)
સ્વામી રામતીર્થ-ચાર ગ્રંથમાં ભાગ ૧ થી ૧૩	૨૪૨૦....	૫૧૧X૮	...૮) ... ૭)
સ્વામી વિવેકાનંદ-ગ્રંથ ૧ લો ભાગ ૧-૨-૩	૫૭૫....	,,૨૧ ૧૧૧
,, ,, ગ્રંથ ૨જો ભાગ ૪-૫	૬૦૦....	,,	...૨૧ ૧૧૧
,, ,, ભાગ ૬-૭ (સાદુ પૂંઠું) ૦૧૧, ભાગ ૮ મો ૧૧૧, ભાગ ૯ મો ૨)			
,, ,, ભાગ ૧૦ મો (સાદુ) ૦૧૧, ભાગ ૧૧ મો ૧૧૧, ભાગ ૧૨-૧૩ પત્રો ૧૧૧			
પ્રભુમય જીવન (સુધારેલી ૫ મી આવૃત્તિ)....	૨૦૦....	૫X૬૧૧	... ૦૧ ... ૦૧
શ્રીસુબોધ રત્નાકર-નવી આવૃત્તિ ...	૨૭૬....	૫X૬	... ૦૧૧ ... ૦૧૧
શ્રીવિષ્ણુ સહસ્રનામ-ગુ૦ ભાષાંતર સાથે	૬૨....	૫X૬૧૧	... ૦)~૧૧ ૦)~૧૧
ભગવદ્ગીતા-સરલાર્થ સહિત પાકુ પૂંઠું ...	૨૭૨....	૩૧૧X૫૧૧૦)~૧૧,.... ૦)~૧૧
,, ,, ,, ,, સાદુ પૂંઠું ૨૭૨....	,,૦)~૧૧ ૦)~૧૧	
,, ,, ,, ,, મોટા અક્ષર ૨૫૬....	૫X૬૧૧૦૧~૧૧ ૦૧=	
,, ,, શ્રીધરી અનુસાર અર્થ સાથે	૪૮૦....	૩૧૧X૫૧૧૦૧~૧૧ ૦૧=

પંચરત્નગીતા—સરલાઈ સાથે મોટા અક્ષર૪૬૨,....	૫X૯૦૧૧૧= ૦૧૧
” ” ” મધ્યમ અક્ષર	...૪૮૦....	૩૧૧X૫૧૧	...૦૧૧	... ૦૧
ઉપદેશસાર સંગ્રહ ૩૧૨....	૫X૯૧) ૧)
આર્ય ધર્મનીતિ—નવી આવૃત્તિ ૨૦૦....	૫X૬૧૧	સાદુ ૦૧	પાકુ ૦૧=
ભગવદ્ગીતા—મૂલમાત્ર—મધ્યમ અક્ષર	૦૧ અને મોટા અક્ષર....	૦૧
પંચરત્નગીતા—મૂલમાત્ર—નાના, મધ્યમ તથા મોટા અક્ષર	૩. ૦૧, ૦૧=, ૦૧૧

મુસ્લીમ મહાત્માઓ, ભક્તચરિત્ર, સંતમહાત્માઓની વાણી, સ્વર્ગનાં પુસ્તકો, એ પણ ધર્મગ્રંથો હોઈને તેની વિગત આ પછીનાં મથાળાં નીચે છે.

સંત-મહાત્માઓની વાણી

અખાની વાણી—મનહર પદ સાથે	... ૫૦૦...	૫X૮...	૧૧ ૧૧
પ્રીતમદાસની વાણી—સર્વથી મોટા સંગ્રહ	... ૪૨૦...	૫X૯...	૧૧	... ૧૧
છોટમની વાણી—જુદા જુદા ત્રણ ગ્રંથોમાં	... ૯૪૦,	૫X૯...	૩૧ ૨૧૧=
શ્રીભજનસાગર—નવી આવૃત્તિ—સાદુ પૂંઠું...	૨૦૦	૫X૬૧૧	૦૧= ૦૧=

પઢિયારકૃત સ્વર્ગનાં પુસ્તકો

સ્વર્ગનું વિમાન	૧૧=	... ૧૧	સ્વર્ગની કુંચી	... ૧૧=	... ૧૧
સ્વર્ગનો ખજાનો	૧૧=	... ૧૧	સ્વર્ગનો પ્રકાશ	... ૧૧=	... ૧૧

ઉત્સાહ અને ચેતનાપ્રેરક પુસ્તકો

આગળ ધસો (નવી આવૃત્તિ) ૪૬૮....	૫X૯....	૧૧૧	... ૧૧
ભાગ્યના સ્ત્રાઓ—સંશોધિત નવી આવૃત્તિ...	૫૬૪...	૫X૯૧૧	... ૧૧
આદર્શ દૃષ્ટાંતમાળા—જુદા જુદા બે ગ્રંથોમાં...	૭૨૮....	૫૧૧X૮...	૨૧= ૨)=
અંકિમનિબંધમાળા—ધર્મતત્ત્વ સાથે ૫૯૦....	,,	...૧૧૧ ૧૧
આર્યોના સંસ્કાર અથવા હિંદની વિધાકળા	૨૫૬....	૪૧૧X૬૧૧	૦૧ ૦૧
સુખી જીવનનાં સાધન—તરતમાં શુમારે ૧)માં નીકળશે.				
સુખ, સામર્થ્ય અને સમૃદ્ધિ—નવી આવૃત્તિ તરતમાં શુમારે ૧)માં નીકળશે.				
શુભસંગ્રહ—ભાગ ૧ લો ૨૬૨...	૫X૬૧૧	૦૧ ૦)=
શુભસંગ્રહ—ભાગ ૨ જો ૭૦૦....	૬૧૧X૧૦	૨૧ ૨)
શુભસંગ્રહ—ભાગ ૩ જો ૪૩૨....	,,	...૧૧ ૧૧
શુભસંગ્રહ—ભાગ ૪ થો ૪૧૬....	,,	...૧૧ ૧૧
શુભસંગ્રહ—ભાગ ૫ મો ૪૦૦....	,,	...૧૧	... ૧૧
શુભસંગ્રહ—ભાગ ૬ હો	... ૬૬૬....	૫X૯	...૧૧૧	... ૧૧૧
શુભસંગ્રહ—ભાગ ૭ મો ૬૩૬....	૫X૯	...૧૧ ૧૧

ઈતિહાસ અને વૈદિક સંબંધી પુસ્તકો

રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ—એ મોટા ગ્રંથોમાં	૧૫૩૦...	૬૧૧X૧૦, ૧૦) ૮૧
આર્યભિષેક અથવા હિંદનો વૈદ્યરાજ ૮૪૮....	,,	૩૧ ... ૩)
આરોગ્ય વિષે સામાન્ય જ્ઞાન—ગાંધીજીકૃત...	૧૪૦....	૫X૬૧૧	૦૧= ... ૦૧

બાષા ાયક ઉત્તમ જાવનચિત્રો

સ્વામી ભાસ્કરાનંદ તથા વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી ૪૩૨	૫X૬.... ૧૧ ૧૧
પરમહંસ શ્રીરામકૃષ્ણનું ચરિત્ર ૫૦૦... ૫X૬... ૧૧ ૧૧
ભારતના વીરપુરુષો-ખીજી આવૃત્તિ	૨૮૮... ,, ... ૧) ૦૧૧=
ભક્તચરિત્ર અથવા ભક્તિરસામૃત.... ૪૦૮.... ,, ૧૧	... ૧૧
શિવાજી છત્રપતિ ૫૨૮... ૫૧૧X૬ ૨૧	... ૧૧૧
વીર દુર્ગાદાસ અથવા મારુ સરદારો...	... ૨૪૦... ૫૧X૭... ૦૧૧ ૦૧
ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો-ત્રણ અંથોમાં ૨૧૦૦... ૫૧૧X૮... ૬) ૫૧
મહાન સમ્રાટ અકબર ૩૫૨... ૫૧X૮... ૧૧	... ૧)
મુસ્લીમ મહાત્માઓ ૫૬૨.... ,, ૧૧૧	... ૧૧
દાનવીર કાર્નેગી ૪૦૦.... ,, ૧૧ ૧૧
કાઉન્ટ ટોલ્સ્ટોય ૬૨૦... ૫૧X૮... ૨૧ ૧૧૧
નેપોલિયન બોનાપાર્ટ ૮૪૦.... ,, ૩) ૨૧
મહાન સાધ્વીઓ-૧૫ ઉત્તમ ચરિત્ર	૪૨૦.... ૫X૬ ૧૧	... ૧૧

બોધપ્રદ ટુંકી વાર્તાઓ

ટુંકીવાર્તાઓ-ભાગ ૧ થી ૪ ૬૬ બોધપ્રદ વાર્તા....	૬૦૦.... ૫X૬ ૨)....	૧૧૧
ટુંકીવાર્તાઓ-ભાગ ૫ મો	,, ૨૮ વાર્તા.... ૩૦૪.... ૫X૬૧૧.... ૦૧૧	૦૧=
ટુંકીવાર્તાઓ-ભાગ ૬ હો ...	,, ૨૭ વાર્તા.... ૩૬૦.... ,, ૧)....	૦૧૧
ટુંકીવાર્તાઓ-ભાગ ૭ મો-અનેક વાર્તા ...	૩૫૦.... ,, ૧૧....	૧)
દયાળુ માતા અને સદ્ગુણી પુત્રી ...	૧૬૦.... ,, ૦૧....	૦)=

બાલકો માટે સ્વાસ ઉપયોગી પુસ્તકો

સદ્ગુણી બાળકો-૬૬ ટુંકાં બાળચરિત્ર	૧૯૮.... ૫X૬૧૧.... ૦૧	૦)=
બાળસદ્બોધ-વાર્તાઓએ ધાર્મિક શિક્ષણ ...	૧૧૨.... ,, ૦૧	૦)=
બાળકોની વાર્તા-રસિક વાર્તાચિત્રે ૨૧ પાઠ	૬૬... ,, ... ૦)=.... ૦)=	
સુબોધક નીતિકથા-શ્રી. ખીરખલની લખેલી....	૧૮૪.... ,, ૦૧=	૦=

ચિત્રો અને ચિત્રાવલીઓ

શ્રીમહાભારત ચિત્રાવલી-૨૬ સુંદર ચિત્રો,... ૭૧X૧૦.... ૧)...	૦૧૧
શ્રીરામાયણ ચિત્રાવલી-૩૬ ,, ,, ,, ૧)....	૦૧૧
શ્રીકૃષ્ણમુરારીનું ત્રિંગી મોહું ચિત્ર ૧૪X૨૨... ૦૧....	૦૧
શ્રીદ્રાપદીવસ્ત્રાહરણ ,, ,, ,, ,, ... ૦૧....	૦૧
જ્ઞાનપટ તથા સોપાનપટ ,, ,, ,, ... ૦)....	૦)-

સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય { અમદાવાદ અને મુંબઈ-૨

